

ΕΠΙΔΑΥΡΟΣ

ΤΑ ΓΛΥΠΤΑ ΤΩΝ ΡΩΜΑΪΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ
ΑΠΟ ΤΟ ΙΕΡΟ ΤΟΥ ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΜΑΛΕΑΤΑ
ΚΑΙ ΤΟΥ ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ

Στοὺς γονεῖς μου καὶ στὴν Νινέττα

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία
Πανεπιστημίου 22, Ἀθῆναι 106 72, Ἑλλάς
FAX (010) 3644996

ISSN 1105-7785
ISBN 960-8145-34-1
960-8145-33-3 (set)

Εἰκόνα ἐξωφύλλου: Ἀγαλμα γυναικας **111** ἀπὸ τὸ Μουσεῖο Ἐπιδαύρου (ἀρ. εὐρ. 1)
(βλ. καὶ πίν. 114-116).

Γενικὴ ἐπιμέλεια ἔκδοσης
Ἐλευθερία Κονδυλάκη Κόντου

Περιεχόμενα

Πρόλογος	ιβ'
Συντομογραφίες	ιδ'
Εισαγωγή	1
 Ι. ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΓΛΥΠΤΩΝ	 5
α. Παραστάσεις Ἀσκληπιοῦ (1-23)	5
β. Παραστάσεις Ὑγείας (24-33)	26
γ. Παραστάσεις Ἀσκληπιδῶν (34-40)	37
δ. Παραστάσεις Ἀπόλλωνος (41-45)	44
ε. Παραστάσεις Ἀρτέμιδος καὶ Ἀρτέμιδος Ἐκάτης (46-50)	48
ς'. Παραστάσεις Ἀφροδίτης (51-65)	51
ζ. Παραστάσεις Ἀθηνᾶς (66-72)	66
η. Παραστάσεις Ἑρμοῦ (73-75)	77
θ. Παραστάσεις Διονύσου-Σατύρων (76-78)	80
ι. Παραστάσεις Πανός (79-84)	83
ια. Παραστάσεις καθημένων γυναικείων θεοτήτων (85-88)	87
ιβ. Παράσταση Ἰσιδος (89)	91
ιγ. Παράσταση Τύχης (90)	92
ιδ. Παράσταση Ἡρακλέους (91)	93
ιε. Μὴ ταυτιζόμενες γυναικεῖες μορφές (92-95)	93
ις'. Εἰκονιστικὲς κεφαλές (96-110)	95
ιζ. Γυναικεῖα εἰκονιστικὰ ἀγάλματα (111-114)	104
ιη. Παιδικὰ εἰκονιστικὰ ἀγάλματα (115α-β)	107
ιθ. Ἀνδρικὰ εἰκονιστικὰ ἀγάλματα: Ἰμαιοφόρος (116)	108
κ. Ἀνδρικὰ εἰκονιστικὰ ἀγάλματα: Χλαμυδοφόρος (117)	109
κα. Ἀνδρικὰ εἰκονιστικὰ ἀγάλματα: Τηβεννοφόροι (118-123)	110
κβ. Ἀνδρικὰ εἰκονιστικὰ ἀγάλματα: Θωρακοφόροι (124-132)	114
κγ. Εἰκονιστικὲς ἑρμαῖκες στήλες (133-137)	122

κδ. Τραπεζοφόρα (138-139)	125
κε. Ἀναθηματικὰ ἀνάγλυφα (140-142)	127

II. ΤΕΧΝΟΤΡΟΠΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ - ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ 133

α. Ἔργα τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.	133
β. Ἔργα τῆς ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου	139
γ. Ἔργα τῆς ἐποχῆς τῶν Ἰουλίων-Κλαυδίων	142
δ. Ἔργα τῆς ἐποχῆς τῶν Φλαβίων καὶ τοῦ Τραϊανοῦ	150
ε. Ἔργα τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀδριανοῦ καὶ τοῦ Ἀντωνίνου Πίου	155
ς. Ἔργα τῆς Μέσης καὶ τῆς Ὑστερῆς ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίνων	166
ζ. Ἔργα τῆς ἐποχῆς τῶν Σεβήρων καὶ ὡς τὰ μέσα τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.	178
η. Ἔργα τῆς ἐποχῆς τοῦ Γαλλιανοῦ ἕως καὶ τὴν ἐποχὴ τῶν Τετραρχῶν	194
θ. Ἔργα τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ.	200

III. ΤΥΠΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ 207

α. Τύποι Ἀσκληπιοῦ	207
β. Τύποι Ὑγείας	219
γ. Τύποι Ἀσκληπιδῶν	225
δ. Τύποι Ἀπόλλωνος	230
ε. Τύποι Ἀρτέμιδος καὶ Ἀρτέμιδος Ἐκάτης	233
ς. Τύποι Ἀφροδίτης καὶ Ἔρωτος	236
ζ. Τύποι Ἀθηνᾶς	247
η. Τύποι Ἑρμοῦ	254
θ. Τύποι Διονύσου-Σατύρων	257
ι. Τύποι Πανὸς	259
ια. Τύποι καθημένων γυναικείων θεοτήτων	263
ιβ. Τύποι Ἰσιακῶν μορφῶν	266
ιγ. Τύποι Ἀγαθοῦ Θεοῦ καὶ Ἀγαθῆς Τύχης	267
ιδ. Τύποι Ἡρακλέους	268
ιε. Μὴ ταυτιζόμενες γυναικεῖες μορφές	269
ισ. Εἰκονιστικὲς κεφαλές	271
ιζ. Τύποι γυναικείων εἰκονιστικῶν ἀγαλμάτων	275
ιη. Τύποι παιδικῶν εἰκονιστικῶν ἀγαλμάτων	277
ιθ. Τύποι ἀνδρικῶν εἰκονιστικῶν ἀγαλμάτων: Ἴμαιοφόρος	278
κ. Τύποι ἀνδρικῶν εἰκονιστικῶν ἀγαλμάτων: Χλαμυδοφόρος	279
κα. Τύποι ἀνδρικῶν εἰκονιστικῶν ἀγαλμάτων: Τηβεννοφόροι	280
κβ. Τύποι ἀνδρικῶν εἰκονιστικῶν ἀγαλμάτων: Θωρακοφόροι	283
κγ. Εἰκονιστικὲς ἐρμαϊκὲς στήλες	289
κδ. Τύποι τραπεζοφόρων	291
κε. Τύποι ἀναθηματικῶν ἀναγλύφων	292

IV. ΣΧΕΣΕΙΣ ΓΛΥΠΤΩΝ ΚΑΙ ΧΩΡΟΥ	295
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΟΝ ΤΟΠΟ ΕΥΡΕΣΗΣ ΤΩΝ ΓΛΥΠΤΩΝ	295
α. Κεντρική περιοχή τοῦ Ἀσκληπείου	295
β. Οἰκοδομήματα γύρω ἀπὸ τὸν κεντρικὸ πυρήνα τοῦ Ἀσκληπείου	303
γ. Ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα	310
V. ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΩΝ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΩΝ	313
VI. ΤΑ ΓΛΥΠΤΑ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΚΗ-ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ	321
Σημειώσεις	329
Zusammenfassung	523
Εύρετήριο τῶν γλυπτῶν κατὰ τόπους καὶ Μουσεῖα	535

Πρόλογος

Ἡ παρούσα ἐργασία ἀποτελεῖ σὲ περιορισμένη ἔκταση ἐπανεπεξεργασμένη μορφή τῆς διδακτορικῆς μου διατριβῆς, ἡ ὁποία ὑποβλήθηκε στὸ Τμῆμα Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Ἐθνικοῦ καὶ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ ὑποστηρίχθηκε ἐπιτυχῶς τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1991 ἐνώπιον πενταμελοῦς ἐπιτροπῆς ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Βασίλειο Λαμπρινουδάκη, τὴν καθηγήτρια Ὑλγα Παλαγιᾶ, τὶς ἀναπληρώτριες καθηγήτριες Γεωργία Κοκκοροῦ Ἀλευρᾶ καὶ Λυδία Παλαιοκρασσᾶ, καὶ τὴν ἐπίκουρη καθηγήτρια Ρένα Πέππα Παπαϊωάννου.

Ἡ ἐνασχόληση μὲ τὴν μελέτη τῆς πλαστικῆς τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων ἀπὸ τὴν Ἐπίδauρο ὀφείλεται στὴν ἐνθάρρυνση τοῦ καθηγητῆ μου στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν Β. Λαμπρινουδάκη, ὁ ὁποῖος δέχθηκε νὰ ἀναλάβει τὴν εὐθύνη ἐποπτείας τῆς ἐργασίας αὐτῆς ὡς διδακτορικῆς διατριβῆς· γιὰ τὴν πολύμορφη συμπαράστασή του ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια τῶν σπουδῶν μου τοῦ ὀφείλω βαθιὰ εὐγνωμοσύνη. Ὑπόχρεως αἰσθάνομαι καὶ πρὸς τὶς καθηγήτριες Γ. Κοκκοροῦ Ἀλευρᾶ καὶ Λ. Παλαιοκρασσᾶ, ποὺ δέχθηκαν νὰ μετάσχουν στὴν τριμελὴ συμβουλευτικὴ ἐπιτροπὴ καὶ ἔδειξαν ἀμέριστο ἐνδιαφέρον κατὰ τὴν πορεία τῆς ἔρευνας.

Γιὰ τὴν ἄδεια μελέτης καὶ δημοσίευσης τοῦ ὕλικου εὐχαριστῶ τὴν Ὁμάδα Ἐργασίας (τώρα Ἐπιτροπὴ) γιὰ τὴ Συντήρηση τῶν Μνημείων τῆς Ἐπιδάuρου (ΟΕΣΜΕ), τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο τῆς ἐν Ἀθῆναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, τὴ Διεύθυνση τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου (ΕΑΜ) καὶ ἰδιαίτερα τὴν τότε Προϊσταμένη τῆς Συλλογῆς Γλυπτῶν Κ. Ρωμιοπούλου, καθὼς καὶ τὶς κατὰ τὴ διάρκεια τῆς μελέτης μου Ἐφόρους τῆς Δ' Ἐφορείας Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων Ἐ. Παλαιολόγου καὶ Φ. Παχύγιαννη. Εὐχαριστῶ ἀκόμη τὸν καθηγητὴ Β. Λαμπρινουδάκη ποὺ μοῦ παραχώρησε τὴν ἄδεια δημοσίευσης τοῦ ὕλικου ἀπὸ τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα, τὴν καθηγήτρια Λ. Παλαιοκρασσᾶ γιὰ τὴν ἄδεια δημοσίευσης τῆς κεφαλῆς 84 καὶ τὸν διευθυντὴ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Κωνσταντινουπόλεως Α. Rasinli γιὰ τὴν ἄδεια δημοσίευσης τοῦ ἀγάλματος ἀρ. εὐρ. 299 (πίν. 68-70).

Στὴν οἰκονομικὴ συμπαράσταση τοῦ Σαριπολείου Κληροδοτήματος καὶ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ὀφείλεται ἡ φωτογραφικὴ τεκμηρίωση τοῦ ὕλικου. Ἀπὸ αὐτὴν λοιπὸν τὴ θέση θὰ ἤθελα νὰ ἐκφράσω τὶς εὐχαριστίες μου πρὸς τοὺς ὑπευθύνους τῶν Ἰδρυμάτων

αὐτῶν. Θερμὰ εὐχαριστῶ τὸν φωτογράφο Γ. Πατρικιάνο πὺ ἀνέλαβε τὴ φωτογράφιση μεγάλου μέρους τῶν γλυπτῶν τοῦ Μουσείου Ἐπιδάουρου καὶ μὲ βοήθησε ποικιλοτρόπως στὴ φωτογράφιση τῶν ὑπολοίπων τόσο στὴν Ἐπίδαυρο ὅσο καὶ στὸ ΕΑΜ. Γιὰ τὴν προμήθεια φωτογραφιῶν εὐχαριστῶ τὴν ὑπεύθυνη τοῦ Φωτογραφικοῦ Ἀρχείου τοῦ ΕΑΜ Ἐ. Μωράτη, τὴν ὑπεύθυνη τοῦ Φωτογραφικοῦ Ἀρχείου τοῦ ΤΑΠ Τ. Χρυσοχοΐδου καὶ τὴν ὑπεύθυνη τῆς Φωτοθήκης τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου Ν. Λαζαρίδου.

Πολύτιμη στάθηκε ἡ παραμονή μου τὸ 1987/88 στὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτούτο τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Βόννης, τὴν ὁποία κατέστησε δυνατὴ ἡ ὑποτροφία τῆς Γερμανικῆς Ὑπηρεσίας Ἀκαδημαϊκῶν Ἀνταλλαγῶν (*Deutscher Akademischer Austauschdienst*). Γιὰ τὴ φιλοξενία καὶ τὸ ἐνδιαφέρον πὺ ἔδειξαν εὐχαριστῶ θερμὰ τοὺς καθηγητὲς Ν. Himmelmann, † H. Gabelmann, H.U. Cain καὶ D. Saltzmann, καθὼς καὶ τοὺς συμφοιτητὲς μου καὶ τὸ προσωπικὸ τοῦ Ἰνστιτούτου. Πρὸς τοὺς ὑπευθύνους τοῦ *Forschungsarchiv für römische Plastik* στὴν Κολωνία H. Oehler καὶ I. Hiller εἶμαι ὑποχρεωμένος γιὰ τὴν παντοειδῆ διευκόλυνση τῆς μελέτης μου.

Ἀρκετοὶ εἶναι αὐτοὶ στοὺς ὁποίους ὀφείλω γόνιμα ἐρεθίσματα στὴν πορεία τῆς ἔρευνας. Ἰδιαιτέρως θέλω νὰ εὐχαριστήσω τὶς συναδέλφους Οὐ. Βιζυηνοῦ, Ἰ. Λεβέντη καὶ Β. Μαχαίρα, ὅπως καὶ τὴν καθηγήτρια Θ. Στεφανίδου Τιβερίου, ἡ ὁποία, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, μοῦ ἐπέτρεψε νὰ συμβουλευθῶ τὴ μονογραφία της γιὰ τὰ ἀπτικά τραπεζοφόρα, προτοῦ αὐτὴ ἐμφανισθεῖ στὶς βιβλιοθήκες. Εὐχαριστίες ὀφείλονται ἐπίσης στοὺς Ν. Bookidis, Ν. Γιαλούρη, Ἀ. Δεληβορριά, Γ. Δεσπίνη, H.R. Goette, E.B. Harrison, Π. Καρανασάση, Ἀ. Μάντη, † Ἀ. Ντάτσουλη Σταυρίδη, B.S. Ridgway καὶ Ch. K. Williams II γιὰ τὴ χρησιμοποίηση ἀνταλλαγῆ ἀπόψεων καὶ τὶς πολύτιμες συμβουλές τους.

Τὸ ἐπιστημονικὸ προσωπικὸ τῆς ΟΕΣΜΕ Β.Ε.Ε. Κυριάκη, Ε. Λεμπιδάκη, Ἐ. Προκοπίου, Ἰ. Μαυρομματίδη, Κ. Μπολέτη καὶ Ἰ. Σβῶλο εὐχαριστῶ θερμὰ γιὰ τὴ φιλοξενία καὶ τὴν ἀμέριστη βοήθεια πὺ μοῦ προσέφεραν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς παραμονῆς μου στὴν Ἐπίδαυρο. Εὐχαριστῶ ἐπίσης τοὺς μαρμαροτεχνίτες - συντηρητὲς τοῦ ΕΑΜ γιὰ τὶς χρήσιμες συμβουλές τους, ὅπως καὶ τοὺς ἀρχαιοφύλακες τοῦ Μουσείου Ἐπιδάουρου γιὰ τὴν προθυμία μὲ τὴν ὁποία διευκόλυναν τὴν ἐργασία μου.

Θερμὲς εὐχαριστίες θέλω ἀκόμη νὰ ἐκφράσω πρὸς τὸν Γενικὸ Γραμματέα Βασίλειο Πετράκο καὶ τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας πὺ δέχθηκαν νὰ περιληφθεῖ ἡ μελέτη αὐτὴ στὴ σειρά δημοσιευμάτων τῆς Ἑταιρείας. Ἰδιαιτέρως εὐχαριστῶ τὴν ἐπιμελήτρια Δημοσιευμάτων τῆς Ἑταιρείας Ἐλευθερία Κονδυλάκη γιὰ τὴν ἐπιμέλεια τῆς ἔκδοσης. Τὴν περίληψη στὴ γερμανικὴ γλῶσσα ἔλεξε καὶ διόρθωσε εὐγενῶς ὁ Κ.-V. v. Eickstedt.

Τέλος, ἡ προσπάθεια αὐτὴ ὁλοκληρώθηκε χάρις στὴν πολύχρονη, ἀδιάλειπτη βοήθεια καὶ συνεχῆ συμπαράσταση τῶν γονέων μου καὶ τῆς συζύγου μου Ν. Καρκατζοῦ, στοὺς ὁποίους ὀφείλω βαθιὰ εὐγνωμοσύνη.

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ Ε. ΚΑΤΑΚΗΣ

Συντομογραφίες

Ἐκτὸς ἀπὸ τῆς καθιερωμένης καὶ γνωστῆς συντομογραφίας χρησιμοποιοῦνται καὶ οἱ ἀκόλουθοι:

ΑΔ	Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον
ΑΕ	Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς
ΠΑΑ	Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν
ΠΑΕ	Πρακτικὰ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας
Amedick	R. Amedick, <i>Frühkaiserliche Bildhauerstile im alten Rom</i> (1987).
Baumer	L. Baumer, <i>Vorbilder und Vorlagen. Studien zu klassischen Frauenstatuen und ihrer Verwendung für Reliefs und Statuetten des 5. und 4. Jhs. v.Chr.</i> (1997).
Berger, Asklepios	E. Berger, Zwei neue Skulpturfragmente in Basler Ludwig-Museum: Zum Problem des "Asklepios Giustini", <i>Praestant Interna, Festschrift U. Hausmann</i> (1982) 63-71 πίν. 7-11.
Bergmann, Studien	M. Bergmann, <i>Studien zum römischen Porträt des 3. Jhs. n.Chr.</i> (1977).
Bieber, Asklepios	M. Bieber, A Bronze Statuette in Cincinnati and Its Place in the History of the Asklepios-Types, <i>Proceedings of the American Philosophical Society</i> 10, 1957, 70-92 εἰκ. 1-38.
Bieber, Copies	M. Bieber, <i>Ancient Copies. Contribution to the History of Greek and Roman Art</i> (1977).
Bol, Liebieghaus I	P. C. Bol, <i>Liebieghaus-Museum älter Plastik. Antike Bildwerke I: Bildwerke aus Stein und aus Stuck von archaischer Zeit bis zur Spätantike</i> (1983).
Bol, Metroon	R. Bol, Ein Bildnis der Claudia Octavia aus dem Olympischen Metroon, <i>JdI</i> 101, 1986, 289-307 εἰκ. 1-19.
Bol, Nymphäum	R. Bol, <i>Das Statuenprogramm des Herodes Atticus Nymphäums, OF XV</i> (1984).
Boschung, Augustus	D. Boschung, <i>Die Bildnisse des Augustus. Das römische Herrscherbild I</i> (1993).

- Boschung, *Caligula* D. Boschung, *Die Bildnisse des Caligula. Das römische Herrscherbild I* (1989).
- Brenk B. Brenk, Die Datierung der Relief am Hadrianstempel in Ephesos und das Problem der tetrarchischen Skulptur des Ostens, *IstMitt* 18, 1968, 238-258 πίν. 73-83.
- Burford A. Burford, *The Greek Temple Builders at Epidauros* (1969).
- Γλυπὰ ΑΜΘ Γ. Δεοπίνης - Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου - Έ. Βουτυράς, *Κατάλογος Γλυπτών τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης I* (1997).
- Cavvadias, *FdÉ* P. Cavvadias, *Fouilles d'Épidaure* (1891).
- Croissant F. Croissant, *LIMC V* (1990) 554-572 λ. "Hygieia".
- Daltrop-Wegner, *Flavier* G. Daltrop - M. Wegner, *Die Flavier. Das römische Herrscherbild II I* (1966).
- Defrasse-Lechat A. Defrasse - H. Lechat, *Épidaure* (1895).
- De Grazia C. E. De Grazia, *Excavations of the American School of Classical Studies at Corinth: The Roman Portrait Sculpture* (1973).
- Delivorrias A. Delivorrias, *LIMC II* (1984) 2-151 λ. "Aphrodite".
- Δεοπίνης, Ἀγοράκριτος Γ. Ι. Δεοπίνης, *Συμβολή στὴ μελέτη τοῦ ἔργου τοῦ Ἀγορακρίτου* (1971).
- Fittschen-Zanker I, III K. Fittschen - P. Zanker, *Katalog der römischen Porträts in den Capitolinischen Museen und den anderen kommunalen Sammlungen der Stadt Rom. I. Kaiser- und Prinzenbildnisse* (1985), ²(1995) III. *Kaiserinnen- und Prinzessinnenbildnisse. Frauenporträts* (1983).
- Froning H. Froning, *Marmor-Schmuckreliefs mit griechischen Mythen im 1. Jh. v.Chr.* (1981).
- Fuchs, *Theater* M. Fuchs, *Untersuchungen zur Ausstattung römischer Theater in Italien und den Westprovinzen des Imperium Romanum* (1987).
- W. Fuchs, *Vorbilder* W. Fuchs, *Die Vorbilder der neuattischen Reliefs*, *JdI Ergh.* 20 (1959).
- v. Gerkan, *Theater* A. v. Gerkan - W. Müller-Wiener, *Das Theater von Epidauros* (1961).
- Ghedini, Gortina F. Ghedini, *Sculture dal Ninfeo e dal Pretorio di Gortina*, *ASAtene* 63 (n.s. 47), 1985 (1989), 63-246 εικ. 1-126.
- Giuliano-Palma A. Giuliano - B. Palma, *La maniera ateniese di eta romana. I maestri dei sarcofagi attici*, *StMisc* 24, 1975/1976 (1978).
- Goette H. R. Goette, *Studien zu römischen Togadarstellungen* (1990).
- Grassinger D. Grassinger, *Römische Marmorkratere*, *MAR XVIII* (1991).
- Harrison, *Agora I* E. B. Harrison, *Agora I: Portrait Sculpture* (1953).
- Harrison, *Agora XI* E. B. Harrison, *Agora XI: Archaic and Archaistic Sculpture* (1965).
- Holtzmann B. Holtzmann, *LIMC II* (1984) 863-897 λ. "Asklepios".
- Inan-Rosenbaum I J. Inan - E. Rosenbaum, *Roman and Early Byzantine Portrait Sculpture in Asia Minor* (1966).
- Inan-Rosenbaum II J. Inan - E. Alföldi-Rosenbaum, *Römische und frühbyzantinische Porträtplastik aus der Türkei. Neue Funde* (1979).

- Johnson, *Corinth IX* F. P. Johnson, *Corinth IX: Sculpture 1896-1923* (1931).
 Καββαδίας Π. Καββαδίας, *Γλυπὰ τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου. Περιγραφικὸς Κατάλογος* (1890-92).
- Καββαδίας, *Ἰερὸν* Π. Καββαδίας, *Τὸ Ἰερὸν τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἐν Ἐπιδαύρῳ καὶ ἡ θεραπεία τῶν ἀσθενῶν* (1900).
- Kaiser Augustus* *Kaiser Augustus und die verlorene Republik* (Κατάλογος ἔκθεσης, Βερολίνο 1988).
- Καρανασάση, *Ζητήματα* Π. Καρανασάση, *Ζητήματα τῆς εἰκονογραφίας καὶ τῆς παρουσίας τῶν ρωμαίων αὐτοκρατόρων στὴν Ἑλλάδα*, *AE* 1995, 209-226 πίν. 55-62.
- Karanastassis I P. Karanastassis, *Untersuchungen zur kaiserzeitlichen Plastik in Griechenland I: Kopien, Varianten und Umbildungen nach Aphrodite-Typen des 5. Jhs. v.Chr.*, *AM* 101, 1986, 207-291 πίν. 46-70.
- Karanastassis II P. Karanastassis, ὁ.π. II: *Kopien, Varianten und Umbildungen nach Athena-Typen des 5. Jhs. v.Chr.*, *AM* 102, 1987, 323-428 πίν. 35-57.
- Καστριώτης Γ. Καστριώτης, *Γλυπὰ τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου I* (1908).
- Koch-Sichtermann G. Koch - H. Sichtermann, *Römische Sarkophage*, *HdArch* (1982).
- Koeppel I G. M. Koeppel, *Die historischen Reliefs der römischen Kaiserreiche I. Augusteisch-julisch-claudischer Zeit*, *Bjb* 183, 1983, 61-144 ἀρ. 1-38 εἰκ. 1-47.
- Koeppel II G. M. Koeppel, ὁ.π. II. *Stadtrömische Denkmälern unbekannter Bauzugehörigkeit aus flavischer Zeit*, *Bjb* 184, 1984, 1-66 ἀρ. 1-31 εἰκ. 1-48.
- Koeppel III G. M. Koeppel, ὁ.π. III. ... *aus trajanischer Zeit*, *Bjb* 185, 1985, 143-213 ἀρ. 1-51 εἰκ. 1-42.
- Koeppel IV G. M. Koeppel, ὁ.π. IV. ... *aus hadrianischer bis konstantinischer Zeit*, *Bjb* 186, 1986, 1-90 ἀρ. 1-48 εἰκ. 1-54.
- Koeppel V1 G. M. Koeppel, ὁ.π. V1. *Ara Pacis Augustae 1*, *Bjb* 187, 1987, 101-157 ἀρ. 1-13 εἰκ. 1-54.
- Koeppel V2 G. M. Koeppel, ὁ.π. V2. *Ara Pacis Augustae 2*, *Bjb* 188, 1988, 97-106.
- Koeppel VI G. M. Koeppel, ὁ.π. VI. *Reliefs von bekannten Bauten der augusteischen bis antoninischen Zeit*, *Bjb* 189, 1989, 17-71 ἀρ. 1-15 εἰκ. 1-31.
- Koeppel VII G. M. Koeppel, ὁ.π. VII. *Der Bogen des Septimius Severus, die Decennalienbasis und der Konstantinsbogen*, *Bjb* 190, 1990, 1-64 ἀρ. 1-22 εἰκ. 1-29.
- Kranz, Klein-Gliencke P. Kranz, *Die Asklepiosstatue im Schloßpark von Klein-Gliencke*, *JdI* 104, 1989, 107-155 εἰκ. 1-35.
- Kruse H. J. Kruse, *Römische weibliche Gewandstatuen des 2. Jhs. n.Chr.* (1968 [1975]).

- Kreikenbom D. Kreikenbom, *Griechische und römische Kolossalporträts bis zum späten ersten Jahrhundert n.Chr.*, *JdI Ergh.* 27 (1992).
- Linant de Bellefonds P. Linant de Bellefonds, *Sarcophages attiques de la nécropole de Tyr. Une étude iconographique* (1985).
- Linfert, *Kunstzentren* A. Linfert, *Kunstzentren hellenistischer Zeit. Studien an weiblichen Gewandfiguren* (1976).
- Lippold, *Kopien* G. Lippold, *Kopien und Umbildungen griechischer Statuen* (1923).
- L'Orange, *Diokletian* H. P. L'Orange, *Das spätantike Herrscherbild von Diokletian bis zu den Konstantin Söhnen, Das römische Herrscherbild III* (1984).
- L'Orange, *Remarks* H. P. L'Orange, Some remarks on late Greek Portraiture, especially regarding the "Jamblichos" type, *ActaAArtHist* 6, 1975, 59-63 πίν. I-XI.
- L'Orange, *Studien* H. P. L'Orange, *Studien zur Geschichte des spätantiken Portraits* (1933).
- Maderna C. Maderna, *Iuppiter, Diomedes und Merkur als Vorbilder für römische Bildnisstatuen* (1988).
- Manderscheidt H. Manderscheidt, *Die Skulpturenausstattung der Kaiserzeitlichen Thermenanlagen*, *MAR XV* (1981).
- Marcadé J. Marcadé, *Au Musée de Délos* (1969).
- Matz 1-4 F. Matz, *Die dionysischen Sarkophage*, *ASR IV* 1-2 (1968) 3 (1969) 4 (1975).
- Meyer, *AntPl* M. Meyer, Zwei Asklepiostypen des 4. Jhs. v.Chr. Asklepios Giustini und Asklepios Macerata, *AntPl* 23 (1994) 7-52 πίν. 1-28.
- Meyer, *Giustini* M. Meyer, Erfindung und Wirkung. Zum Asklepios Giustini, *AM* 103, 1988, 119-159 πίν. 16-20.
- Meyer, *Weihrelief* M. Meyer, Ein frühes Weihrelief für Asklepios und Hygieia, *AM* 102, 1987, 213-224 πίν. 15.
- Meyer, *Urkundenreliefs* M. Meyer, *Die griechischen Urkundenreliefs*, *AM Beih.* 13 (1989).
- Μητροπούλου Έ. Μητροπούλου, *Η τυπολογία της θεάς Υγείας με φίδι* (1984).
- MNR I/1-2 A. Giuliano (ἐπιμ.), *Museo Nazionale Romano* (1979-1995).
- Muehsam A. Muehsam, Attic Grave Reliefs from the Roman Period, *Berytus* 10, 1952/53, 51-114 πίν. VII-XXIV.
- Muthmann, *Statuenstützen* F. Muthmann, *Statuenstützen und dekoratives Beiwerk bei Griechen und Römern* (1951).
- Niemeyer H. G. Niemeyer, *Studien zur statuarischen Darstellung der römischer Kaiser*, *MAR VII* (1968).
- Papaspyridi S. Papaspyridi, *Guide du Musée National* (1923).
- Παπαχατζής I-V Ν. Παπαχατζής, *Πανσάνιον Έλλάδος Περιήγησις: Άττικά* (1974)· *Κορινθιακά-Λακωνικά* (1976)· *Μεσσηνιακά-Ήλειακά* (1979)· *Άχαϊκά-Άρκαδικά* (1980)· *Βοιωτικά-Φωκικά* (1981).
- Peek I W. Peek, *Inschriften aus dem Asklepieion von Epidauros*, *AbhLeipzig* 60.2 (1969).
- Peek II W. Peek, *Neue Inschriften aus Epidauros*, *AbhLeipzig* 63.5 (1972).

- Polaschek K. Polaschek, *Untersuchungen zu griechischen Mantelstatuen. Der Himationstypus mit Armschlinge* (1969).
- Πρακτικά XII Συνεδρίου Πρακτικά τοῦ XII Διεθνoῦς Συνεδρίου Κλασσικῆς Ἀρχαιολογίας Γ', Δ' (Ἀθήνα 1983 [1988]).
- Πρότυλο-Θόλος Τὸ Πρότυλο τοῦ «Γυμνασίου» καὶ ἡ Θόλος στὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Ἐπιδάφρου (1988).
- Queyrel, Ténos I F. Queyrel, στὸ: R. Etienne - J. P. Braun, *Ténos I: Le Sanctuaire de Poseidon et Amphitrite* (1986) Appendice IV. *Les sculptures*, 267-320.
- Regional Schools O. Palagia - W. Coulson (ἐκδ.), *Regional Schools in Hellenistic Sculpture. Proceedings of an International Conference*, Athens 1996 (1998).
- Riemann, Kerameikos II H. Riemann, *Kerameikos II: Die Skulpturen vom 5. Jh. bis in römische Zeit* (1940).
- Rogge S. Rogge, *Die attischen Sarkophage I. Achill und Hippolytos*, ASR IX.II.1 (1995).
- Rogge, Tektonik S. Rogge, Tektonik und Ornamentik attischer Sarkophage, στὸ: G. Koch (ἐκδ.), *Grabeskunst der römischen Kaiserzeit* (1993) 111-132 πίν. 44, 46-56.
- Romeo-Portale I. Romeo - E. C. Portale, *Gortina III: Le sculpture* (1998).
- Rose, Dynastic Ch. B. Rose, *Dynastic Commemoration and Imperial Portraiture in the Julio-Claudian Period* (1997).
- Roux G. Roux, *L'architecture de l'Argolide au IVe et IIIe siècle av. J.-C.* (1961).
- Ρωμιοπούλου K. Ρωμιοπούλου, *Ελληνορωμαϊκά Γλυπτά του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου* (1997).
- Σβορώνος Ἴ. Ν. Σβορώνος, *Τὸ ἐν Ἀθήναις Ἐθνικὸν Μουσεῖον* (1903).
- Schmidt E. E. Schmidt, *Römische Frauenstatuen* (1967).
- Schröder, Bacchusbilder S. F. Schröder, *Römische Bacchusbilder in der Tradition des Apollon Lykeios. Studien zur Bildformulierung und Bildbedeutung in späthellenistisch-römischer Zeit* (1989).
- Schürmann, Minerva W. Schürmann, *Typologie und Bedeutung der stadtrömischen Minerva-Kultbilder*, RdA Suppl. 2 (1985).
- Schwingenstein Ch. Schwingenstein, *Die Figurenausstattung des griechischen Theatergebäudes* (1977).
- Stais V. Stais, *Marbres et bronzes du Musée National* (1910).
- Σταυρίδη, Πορτραῖτα Α. Ντάτσουλη-Σταυρίδη, *Ρωμαϊκά Πορτραῖτα τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῆς Ἀθήνας* (1985).
- Στεφανίδου, Νεοαττικά Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου, *Νεοαττικά. Οἱ ἀνάγλυφοι πίνακες ἀπὸ τὸ λιμάνι τοῦ Πειραιᾶ* (1979).
- Στεφανίδου, Τραπεζοφόρα Θεσσαλονίκης Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου, *Τὰ τραπεζοφόρα τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης* (1985).
- Στεφανίδου, Τραπεζοφόρα Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου, *Τραπεζοφόρα μὲ πλαστικὴ διακόσμηση. Ἡ ἀττικὴ ὁμάδα* (1993).

- Stefanidou Th. Stefanidou-Tiveriou, Späte attische Sarkophagē und das Ende der attischen Werkstätten, στό: G. Koch (έκδ.), *Grabeskunst der römischen Kaiserzeit* (1993) 133-139 πίν. 57-61.1.
- Stemmer K. S. Stemmer, *Untersuchungen zur Typologie, Chronologie und Ikonographie der Panzerstatuen*, *AF* 4 (1978).
- Stone, Metroon S. C. Stone III, The Imperial Sculptural Group in the Metroon at Olympia, *AM* 100, 1985, 377-391 πίν. 82-86.
- Sturgeon, *Corinth IX2* M. C. Sturgeon, *Corinth IX2: The Relief from the Theater* (1977).
- Tomlinson R. A. Tomlinson, *Epidaurus* (1983).
- Traversari, *Venezia* G. Traversari, *Sculture del V^o-IV° secolo A.C. del Museo Archeologico di Venezia* (1973).
- Vermeule I C. C. Vermeule III, Hellenistic and Roman Cuirassed Statues, *Berytus* 13, 1959, 1-82 πίν. I-XXVI.
- Vermeule II C. C. Vermeule III, ό.π.: A Supplement, *Berytus* 15, 1964, 95-110 πίν. XVIII-XXII.
- Vermeule III C. C. Vermeule III, ό.π.: Second Supplement, *Berytus* 16, 1966, 49-59 πίν. IX-XIII.
- Vermeule IV C. C. Vermeule III, Cuirassed Statues - 1974 Supplement, *Berytus* 23, 1974, 5-26 εικ. 1-8.
- Vermeule V C. C. Vermeule III, Cuirassed Statues - 1978 Supplement, *Berytus* 26, 1978, 85-123 εικ. 1-22.
- Vermeule VI C. C. Vermeule III, *Hellenistic and Roman Cuirassed Statues. Concordance* (1980).
- Vermeule, *Rom.Imp.Art* C. C. Vermeule III, *Roman Imperial Art in Greece and Asia Minor* (1968).
- Vierneisel-Schlörb B. Vierneisel-Schlörb, *Glyptothek München. Katalog der Skulpturen II: Klassische Skulpturen des 5. und 4. Jhs. v.Chr.* (1979).
- Villa Albani* *Forschungen zur Villa Albani. Katalog der antiken Bildwerken I-IV* (1989-1998).
- Vollgraff W. Vollgraff, *Le sanctuaire d'Apollon Pythéen à Argos. Etudes Peloponnesiennes I* (1956).
- Vorster Chr. Vorster, *Vatikanische Museen. Museo Gregoriano Profano ex Lateranense. Katalog der Skulpturen II.1. Römische Skulpturen des späten Hellenismus und der Kaiserzeit 1. Werke nach Vorbilder und Bildformen des 5. und 4. Jhrs. v.Chr.* (1993).
- Voutiras, *Porträt* E. Voutiras, Ein wiedergewonnenes attisches Porträt der Spätantike, *AM* 96, 1981, 201-208 πίν. 63-68.
- Walters, *Isis* E. J. Walters, *Attic Grave Reliefs that represent Women in the Dress of Isis, Hesperia Suppl. XXII* (1988).
- Wegner, *Hadrian* M. Wegner, *Hadrian. Das römische Herrscherbild II.3* (1956).
- Wegner, *Antoninen* M. Wegner, *Die Herrscherbildnisse in antoninischer Zeit, Das römische Herrscherbild II.4* (1939).

Wegner, *Gordianus*M. Wegner (- J. Bracker - W. Real), *Gordianus III. Bis Carinus. Das römische Herrscherbild* III.3 (1979).Wiggers, *Caracalla* -
Wegner, *Macrinus*
ZagdounH. B. Wiggers, *Caracalla, Geta, Plautilla* - M. Wegner, *Macrinus bis Balbinus, Das römische Herrscherbild* III.1 (1971).M. A. Zagdoun, *La sculpture archaisante dans l'art hellénistique et dans l'art romain du Haut-Empire* (1989).

EAM

Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν.

ME

Μουσεῖο Ἐπιδαύρου.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ἡ μελέτη τῶν γλυπτῶν τῆς ἐποχῆς τῆς ρωμαιοκρατίας ἀπὸ τὸ Ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα καὶ τοῦ Ἀσκληπιοῦ στὴν Ἐπίδουρο ἀποτελεῖ τὸ ἀντικείμενο τῆς παρούσας ἔρευνας. Ὡς ἀφετηρία καθορίστηκε ἡ περίοδος περὶ τὸ 80 π.Χ., ἐπεὶδὴ ἡ σύλληψη τῶν ἀναθημάτων ἀπὸ τὸν Σύλλα κατὰ τοὺς Μιθριδατικούς Πολέμους καὶ οἱ καταστροφὲς ποὺ προξένησαν οἱ ἐπιδρομὲς τῶν Κιλικῶν πειρατῶν λίγο μετὰ, δημιουργήσαν τομὴ στὴ μακραίωνη ἱστορία τοῦ Ἱεροῦ¹.

Ἀπὸ τὰ χρόνια αὐτὰ καὶ μέχρι τὸν 4ο αἰ. μ.Χ. προέρχεται μεγάλος ἀριθμὸς γλυπτῶν, ἀναθηματικῶν καὶ τιμητικῶν, διαφόρων τύπων, μεγέθους καὶ ποιότητος, τὰ ὁποῖα εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικὰ στὴ μελέτη τῆς ἱστορίας τοῦ Ἱεροῦ κατὰ τὰ ρωμαϊκὰ χρόνια, ἀλλὰ καὶ γενικότερα στὴν ἔρευνα τῆς ἐλληνικῆς πλαστικῆς τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Τὰ ἔργα αὐτὰ βρέθηκαν σχεδὸν στὸ σύνολό τους ἀπὸ τὸν Π. Καββαδία, πρὶν περίπου 120 χρόνια, κατὰ τὴν πρώτη ἀνασκαφικὴ περίοδο στὸν χώρο, ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας².

Μετὰ τὴν ἀποκάλυψή τους τὰ σημαντικότερα καὶ καλύτερα σωζόμενα ἀγαλμάτια καὶ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ μεγάλου μεγέθους ἀγάλματα (τὰ **17, 31, 54, 67**) μεταφέρθηκαν στὸ ΕΑΜ, ὅπου ἐκτέθηκαν γιὰ ἓνα χρονικὸ διάστημα, ὅπως ὑποδηλώνει ἡ ἀναφορὰ τους στοὺς καταλόγους τῶν Π. Καββαδία (1890/92), Π. Καστριώτη (1908) καὶ Σ. Παπασπυρίδη-Καρούζου (1923). Μόνο τὰ ἀγάλματα τῆς Ἀθηνᾶς **67** καὶ τῆς Ὑγείας **31** ἐπέστρεψαν σύντομα στὸ Ἀσκληπιεῖο, ὅταν ἰδρύθηκε τὸ τοπικὸ Μουσεῖο στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰ.³, ἐνῶ τῶν ὑπολοίπων ἐτοιμάσθηκαν γύψινα ἐκμαγεῖα ποὺ κῶσμοῦν ἕως σήμερα τὸ Μουσεῖο Ἐπιδαύρου⁴. Ὁ αὐξανόμενος πλουτισμὸς τοῦ ΕΑΜ καὶ τὸ δημιουργούμενο πρόβλημα χώρου, κυρίως ὅμως ἡ ἀντιμετώπιση τῶν ἔργων τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων ὡς ταπεινῶν καὶ ἀσήμαντων, ὑπῆρξαν οἱ αἰτίες ποὺ σύντομα τὰ περισσότερα ἀγαλμάτια ὁδηγήθηκαν στὶς Ἀποθήκες⁵. Τὰ γλυπτὰ ποὺ ἐπέστρεψαν ἢ ἔμειναν ἐξαρχῆς στὸ Ἀσκληπιεῖο, ἰδίως δὲ τὰ μεγάλα ἀγάλματα καὶ τὰ περισσότερα ἀγαλμάτια καὶ θραύσματα ἀγαλματίων, στεγάσθηκαν στὸ Μουσεῖο, ποὺ εἶχε ὀλοκληρωθεῖ ἕως τὸ 1909⁶, ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα θραύσματα φυλάχθηκαν στὴν Ἀποθήκη. Στὸ ὑπαιθρο ἔμειναν μόνο τὰ θραύσματα κολοσσικῶν ἀγαλμάτων ποὺ ἀποδίδονται στὸ λατρευτικὸ σύνταγμα τῶν θεῶν Ἐπιδοτῶν (**18, 33, 40**), τὰ ὁποῖα

μαζί με μερικά άλλα θραύσματα μεταφέρθηκαν μόλις πρόσφατα στην 'Αποθήκη του ΜΕ. Τα γλυπτά του ΜΕ καταγράφηκαν αργότερα στο Εύρετήριο που άρχισε να γράφεται το 1931 από την Σ. Καρούζου (άρ. 1-64). 'Ορισμένα φέρουν και δεύτερο αριθμό, ο οποίος ίσως ανάγεται σε ένα πρώτο κατάλογο των έργων, πιθανόν από την εποχή της ίδρυσης του Μουσείου· ο υποτιθέμενος όμως αυτός κατάλογος είναι άγνωστος. Μολονότι κάποια από τα γλυπτά αυτά έγιναν σύντομα γνωστά στην έρευνα⁷, τα έργα, τόσο μεμονωμένα όσο πολύ περισσότερα ως σύνολο, έμειναν άδημοσίευτα, όταν δέ αναφέρονται στη βιβλιογραφία ο λόγος είναι μόνον ο τύπος και όχι αυτό καθ' έαυτο το έργο και η εποχή του, νοοτροπία που ακόμη και σήμερα είναι ζωντανή στην αντιμετώπιση των προϊόντων της ελληνικής τέχνης των ρωμαϊκών χρόνων⁸.

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι η συνολική μελέτη των γλυπτών από το 'Ιερό του 'Απόλλωνος Μαλεάτα και του 'Ασκληπιού στην 'Επίδαυρο, σε συνάρτηση κατά κύριο λόγο με την εποχή κατά την οποία λαξεύτηκαν, συμβάλλοντας άφενδός στη μελέτη της έλλειψής ακόμη γνωστής τέχνης της περιόδου αυτής της ελληνικής ιστορίας και αφετέρου στην πληρέστερη γνώση της ιστορίας του 'Ιερού, ενός από τα σημαντικότερα του αρχαίου κόσμου.

'Ενα σημαντικό πρόβλημα που έπρεπε να αντιμετωπιστεί στη μελέτη των γλυπτών ήταν αυτό της όρολογίας. Να σημειωθούν εδώ οι κύριοι όροι με τους οποίους δηλώνεται συμβατικά η σχέση κάθε έργου με τα τυπολογικά συγγενή έργα και το παλαιότερο πρωτότυπο⁹. Με τον όρο *αντίγραφο* εννοούνται έργα που επαναλαμβάνουν επακριβώς το παλαιότερο πρωτότυπο¹⁰. 'Επειδή όμως το ύλικό από την 'Επίδαυρο περιλαμβάνει κατά κύριο λόγο αγαλμάτια διαφόρου ποιότητας εργασίας, ο όρος χρησιμοποιείται με σχετικά ευρεία έννοια¹¹. 'Ο όρος *παράλλαξη* δηλώνει το έργο εκείνο, όπου ο καλλιτέχνης έχει αλλάξει ορισμένες, κυρίως τυπολογικές λεπτομέρειες του πρωτοτύπου, το οποίο όμως αναγνωρίζεται σαφώς¹². Τις αλλαγές που άφορουν την τεχνοτροπία («στύλ») του πρωτοτύπου, ώστε να θυμίζει έργο άλλης εποχής από αυτή στην οποία δημιουργήθηκε, δηλώνει ο όρος *μετάπλαση*· δεν λαμβάνονται βέβαια εδώ υπόψη οι τεχνοτροπικές διαφοροποιήσεις που όφείλονται στην εποχή κατά την οποία λαξεύτηκε το μεταγενέστερο έργο¹³. 'Ως *αναπλάσεις* χαρακτηρίζονται ακόμη τα έργα, όπου ο καλλιτέχνης έχει αλλάξει κατά κύριο λόγο την έρμηνεία του πρωτοτύπου, ώστε το νέο έργο να εκφράζει ένα άλλο νόημα. Οι όροι *επανάληψη*, *παράδειγμα* και *παράλληλο* χρησιμοποιούνται με ευρεία έννοια, συμπεριλαμβάνοντας όλα τα τυπολογικά συγγενή έργα που εξαρτώνται από κάποιο παλαιότερο.

Στην περιγραφή των έργων χρησιμοποιούνται κατά κανόνα οι αντίστοιχοι αρχαίοι ή γενικότερα καθιερωμένοι ελληνικοί όροι. Πολύ συχνά γίνεται χρήση ενός ακόμη άδοκτου όρου: η λέξη *τύλη* για τον χαρακτηρισμό της συστάδας πτυχών που δημιουργεί συνήθως το ιμάτιο, καθώς μαζεύεται προς την επάνω παρυφή του. Το τμήμα αυτό του ένδymατος είναι βασικό και στην τεχνοτροπική ανάλυση ενός έργου και για τον λόγο αυτό προτιμήθηκε η χρήση της *τύλης*, που με την έννοια αυτή χρησιμοποιήθηκε μία φορά, καθόσον τουλάχιστον γνωρίζω, από τον Γ. Δοντά¹⁴, αντί της περιφραστικής περιγραφής «συστάδα» ή «μάζεμα» πτυχών, ή του συνηθισμένου στη βιβλιογραφία γερμανικού όρου «Wulst» ή λέξεων όπως «κουλούρα»¹⁵.

Ἡ μελέτη τοῦ πολυπληθοῦς ὅσο καὶ ἀνομοιογενοῦς ὑλικοῦ, ὡς πρὸς τὸ εἶδος τῶν γλυπτῶν, τοὺς ἀκολουθοῦμενους τύπους, καὶ τὸ μέγεθος καὶ τὴν ποιότητα τῆς ἐργασίας, ἀκολουθεῖ τὴν ἐξῆς διάρθρωση: Τὸ *Κεφάλαιο I* ἀποτελεῖ τὸν κατάλογο τῶν ἔργων, τὰ ὅποια κατατάσσονται κατὰ τύπους, πρῶτα οἱ εἰκόνες τῶν θεῶν, κατόπιν τὰ εἰκονιστικὰ καὶ στὸ τέλος τὰ ἀνάγλυφα. Στὸ *Κεφάλαιο II* αἰτιολογεῖται ἡ χρονολόγησις τῶν γλυπτῶν μετὰ βάση κυρίως τὴν τεχνοτροπία, καθὼς σὲ λίγες μόνο περιπτώσεις ἡ χρονολόγησις προκύπτει ἀπὸ «ἐξωτερικὰ» στοιχεῖα, ὅπως τὴν τυχὸν σωζόμενη ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή. Τὰ ἔργα κατατάσσονται σὲ εὐρεῖες χρονολογικὲς ἐνότητες. Σὲ καθεμία προηγούνται αὐτὰ ποὺ χρονολογοῦνται μετὰ ἀσφάλεια καὶ ἀκολουθοῦν τὰ ὑπόλοιπα σὲ ὁμάδες ὁμοειδῶν ἔργων. Τὰ γλυπτὰ ἀντιπαραβάλλονται μετὰ ἀσφαλῶς χρονολογημένα μνημεῖα, κατ' ἀρχὰς μετὰ τὰ τυπολογικὰ παράλληλα καὶ εἰδικότερα μετὰ τὰ ἀντίγραφα τῆς μορφῆς τους, ὅπου αὐτὸ εἶναι δυνατόν, ἢ ὅπου μέσα ἀπὸ τὴν κριτικὴ τῶν ἀντιγράφων προκύπτουν κάποια χρονολογικὰ στοιχεῖα. Σὲ ἀντίθετη περίπτωση, ἡ κριτικὴ τῶν ἀντιγράφων περιορίζεται στὸ πλαίσιο τοῦ ἐπόμενου κεφαλαίου. Ἰδιαίτερη προσοχὴ ἔχει δοθεῖ στὴ σύγκρισιν τῶν ἔργων μετὰ γλυπτὰ ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸν ὄμιλον. Στὸ *Κεφάλαιο III* γίνεται λόγος γιὰ τοὺς ἀκολουθοῦμενους ἀγαλματικούς τύπους. Τὰ γλυπτὰ κατατάσσονται σὲ ὁμάδες ἀνάλογες μετὰ αὐτὰς τοῦ καταλόγου καὶ διερευνῶνται οἱ σχέσεις μετὰ τὸ ἐκάστοτε πρωτότυπο, ἀλλὰ καὶ μετὰ τῶν ἀντιγράφων ἐνὸς τύπου, μετὰ ἰδιαίτερον τὸνισμὸν αὐτῶν ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸν ὄμιλον. Δὲν δίνεται ἐμφασις στὴν ἔρευνα εἰδικότερων ζητημάτων τοῦ πρωτοτύπου, ὅπως τῆς ἐπακριβοῦς χρονολόγησις καὶ τοῦ καλλιτέχνη, ἐκτὸς μόνον ἂν ἡ ἐξέτασις τῶν παραδειγμάτων ἀπὸ τὴν Ἐπίδανρον προσφέρει νέα δεδομένα. Μετὰ τὴν τυπολογικὴ - εἰκονογραφικὴ μελέτη κάθε θεότητος ἀναφέρονται συνοπτικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴ λατρεία τῆς στὸ Ἱερό. Στὸ *Κεφάλαιο IV* ἐξετάζονται οἱ σχέσεις τῶν γλυπτῶν μετὰ τὸν ὄμιλον στὸν ὁποῖον βρέθηκαν καὶ ἀντιμετωπίζονται συγχρόνως τὰ προβλήματα ἑρμηνείας ποὺ θέτει κάθε οἰκοδόμημα. Στὸ *Κεφάλαιο V* ἐκτίθενται τὰ κυρίως τεχνικὰ στοιχεῖα ποὺ ὁδηγοῦν στὴν ἀποδοχὴ ὑπαρξῆς ἐνὸς τοπικοῦ ἐργαστηρίου γλυπτικῆς, καὶ ἐκφράζονται κάποιες σκέψεις σχετικὰ μετὰ τὴν πιθανότητα κάποια ἔργα νὰ ἦλθαν ἀπὸ ἄλλες περιοχές. Στὸ *Κεφάλαιο VI*, τέλος, τὰ γλυπτὰ ἐντάσσονται στὴν κοινωνικοπολιτικὴ ἱστορία τοῦ Ἱεροῦ, ἀπὸ τὸν 1ο αἰ. π.Χ. ἕως τὸ τέλος τοῦ ἀρχαίου κόσμου.

Ι. ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΓΛΥΠΤΩΝ

α. ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ

1. Κορμός αγάλματος 'Ασκληπιού: ΜΕ 18

Πίν. 1-3

Βρέθηκε τὸ 1881 στὴν ὀρχήστρα τοῦ Θεάτρου. Ὑψ. 1.21 μ., πλ. 74 ἐκ., πλ. στὰ ἰσχία 42.5 ἐκ. Κοιλότητα γιὰ τὴν ἐνθεση τῆς κεφαλῆς: διάμ. πυθμένα 20 ἐκ., πλ. στὸ χεῖλος 25 ἐκ. Ἐπιφάνεια ἐνθεσης δεξιοῦ χεριοῦ: 21.5 × 24 ἐκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο, μὲ καστανωπὴ πατίνα. Σώζεται ἀπὸ τοὺς μηροὺς ὡς τοὺς ὤμους. Λείπουν: τὰ ἐνθετα μέλη (ἡ κεφαλὴ μὲ τὸν λαιμὸ καὶ τὸ δεξιὸ χέρι ἀπὸ τὸν ὦμο) καὶ τὸ κατώτερο τμήμα τοῦ ἀγάλματος. Ἀποκρουσμένη εἶναι ἡ περιοχὴ τοῦ στήθους καὶ τῆς πλάτης πρὸς τὴν κοιλότητα γιὰ τὴν ἐνθεση τῆς κεφαλῆς, καθὼς καὶ οἱ ράχες πτυχῶν, κυρίως στὴν ἀριστερὴ πλευρά. Λίγες φθορὲς παρατηροῦνται στὴν ἐπιφάνεια· ἡ πίσω ὄψη εἶναι γεμάτη χαραγές.

Κορμὸς ἀγάλματος 'Ασκληπιού, παραλλαγὴ τῆς μετάπλασης «Λονδίνου/Ἐλευσίνας» τοῦ τύπου «Giustini». Ἡ μορφὴ εἰκονίζεται ἱματιοφόρος, ὄρθια, κατενώπιον, μὲ ἄνετο τὸ δεξιὸ σκέλος προβάλλοντας τὸν μηρό. Τὸ ἀριστερὸ ἰσχίον ἀνυψώνεται καὶ προβάλλεται στὰ πλάγια. Τὸ ἀριστερὸ χέρι λυγίζει στὸν ἀγκῶνα καὶ ἀκουμπᾷ στὸ ἰσχίον στρέφοντας τὸ ἄκρο χέρι πρὸς τὰ πίσω. Ὁ κορμὸς σχηματίζει σιγμοειδῆ γραμμὴ καὶ στρέφεται ἐλαφρὰ πρὸς τὰ δεξιὰ.

Τὸ ἱμάτιο καλύπτει σφικτὰ τὸ μέγιστο μέρος τοῦ σώματος, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ δεξιὸ χέρι καὶ τὸν ὦμο, τὴ δεξιὰ ὠμοπλάτη καὶ μεγάλο μέρος τοῦ στέρνου. Τὸ τμήμα πρὸς τὴν ἐπάνω παρυφὴ σχηματίζει τύλη, ἡ ὁποία ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ ὦμο ἔρχεται στὴν πλάτη σὲ καμπύλῃ γραμμῇ πρὸς τὴ δεξιὰ μασχάλῃ, πέφτει λίγο κάτω ἀπὸ τὸ δεξιὸ στήθος καὶ συνεχίζει σὲ εὐθεία γραμμὴ λοξὰ ὡς τὸ μέσο τοῦ ἀριστεροῦ βραχίονα, ἀπ' ὅπου πέφτει πίσω ὡς τὸ ὕψος περίπου τοῦ ἰσχίου. Τὸ ἱμάτιο συγκρατεῖται ἐπίσης στὸ ἀριστερὸ ἰσχίον ἀνάμεσα στὸν κορμὸ καὶ τὸ χέρι, διαγράφοντας σαφῶς τὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τοῦ σώματος. Ἡ ἐπάνω παρυφὴ διακρίνεται ἀνάμεσα στὶς ἔξεργες πτυχώσεις τῆς τύλης, ἐνῶ οἱ κατακόρυφες παρυφές πέφτουν στὴν ἀριστερὴ πλευρά, κάτω ἀπὸ τὸν πήχυ, σχηματίζοντας πλούσιες ἀναδιπλώσεις.

Ὅλες οἱ πλευρὲς τοῦ ἀγάλματος εἶναι δουλεμένες στὸν ἴδιο ἐξαίρετο βαθμὸ. Δὲν διακρίνονται ἴχνη ἐργαλείων. Τρυπάνι χρησιμοποιήθηκε πάντως στὶς αὐλακές τῶν πτυχῶν τῆς τύλης, στὸν χώρο μεταξὺ τοῦ πήχεως καὶ τοῦ βραχίονα τοῦ ἀριστεροῦ

χειριού καὶ στὶς πτυχές ποὺ πέφτουν στὴν ἀριστερὴ πλευρά. Ἡ κοιλότητα γιὰ τὴν ἔνθεση τῆς κεφαλῆς εἶναι εὐρεία, μὲ ἐπίπεδο πυθμένα, ἀδρὰ δουλεμένη μὲ τὸ βελόνι καὶ μόνο πρὸς τὸ χεῖλος σχηματίζεται ἀναθύρωση. Δύο διαμπερεῖς τὸρμοι στὸ πίσω μέρος, διαμέτρου 1.5 ἐκ., χρησίμευαν γιὰ τὴ στερέωση τῆς κεφαλῆς. Τὸ δεξιὸ χεῖρ ἦταν ἔνθετο ἀπὸ τὸν ὦμο. Γιὰ τὴν ἔνθεσή του δημιουργήθηκε κατακόρυφη ἐπιφάνεια ποὺ συνεχίζεται περισσότερο λοξὴ στὸ ὕψος τῆς τύλης, στὴ δεξιὰ μασχάλη. Ἡ ἐπιφάνεια αὐτὴ εἶναι καλὰ δουλεμένη, μὲ λίγα ἴχνη ἀπὸ ντισιλιδάκι. Στὸ μέσο περίπου ὑπάρχει ἓνας κατακόρυφος, ὀρθογώνιος, βαθὺς τὸρμος (4.3 × 1.5 ἐκ.), ἡ αὐλάκα μολυβδοχόησης τοῦ ὁποίου (12.5 × 1.5 ἐκ.) συνεχίζει ἐπάνω στὸν ὦμο καὶ στὴν κοιλότητα γιὰ τὴν ἔνθεση τῆς κεφαλῆς.

Τοῦ γ' τετάρτου τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ.

Π. Καββαδίας, *ΠΑΕ* 1881, Παράρτημα 38-39· ὁ ἴδιος, *Περὶ τοῦ ἐν τῷ Ἱερῷ τοῦ Ἀσκληπιοῦ θεάτρου, Ἀθήναιον* 10, 1882, 54-55· ὁ ἴδιος, *Ἱερὸν*, 20· Κ. Α. Neugebauer, *Asklepios, BWPr* 78 (1921) 51 σημ. 197 ἀρ. 3, στὸν ὁποῖο παραπέμπουν οἱ: Mustilli, 146 ἀρ. 3· G. Heiderich, *Asklepios* (1966) 153 ἀρ. 24· V. Uhlmann, *Wandel einer Göttergestalt, HefteABern* 8, 1982, 37 ἀρ. 41.

Βλ. σ. 145, 147-148, 151, 207, 209, 213-214, 308-309, 321, 324, σημ. 166, 170, 173, 640, 1566.

2. Κορμὸς ἀγάλματιδίου Ἀσκληπιοῦ: ΕΑΜ 3461

Πίν. 4

Ύψ. 27.5 ἐκ., πλ. 13 ἐκ. βάθ. 5.7 ἐκ. Λαίμρος: 3.15 × 2.5 ἐκ. Μάρμαρο λευκό, σχετικὰ λεπτόκοκκο, πιθανότατα πεντελικό, μὲ καστανωπὴ πατίνα. Στὴν πίσω ὄψη ὑπάρχουν λίγοι σκουρότεροι «λεκέδες». Σώζεται ἀπὸ τὶς κνήμες ὡς τοὺς ὦμους. Λείπουν: ἡ κεφαλὴ μὲ τὸν λαίμρο, τὸ δεξιὸ χεῖρ ἀπὸ τὸν ἀγκῶνα περίπου, τὸ κάτω τμήμα τῶν σκελῶν, τὸ μέγιστο μέρος τῆς βακτηρίας καὶ τὸ φίδι.

Κορμὸς ἀγάλματιδίου Ἀσκληπιοῦ εἰκονιζόμενου στὸν κυρίως τύπο «Giustini». Ὁ θεὸς εἰκονίζεται ἱματιοφόρος, ὀρθίος, κατενώπιον, μὲ ἄνετο τὸ δεξιὸ σκέλος. Τὸ ἀριστερὸ ἰσχίον καὶ ὁ ὦμος ἀνυψώνονται, ὁ εὐθύς κορμὸς κλίνει ἔντονα πρὸς τὰ δεξιὰ, στηριζόμενος μὲ τὴ βακτηρία στὴ μασχάλη. Τὸ δεξιὸ χεῖρ εἶναι κατεβασμένο, ἐνῶ τὸ ἀριστερὸ καλύπτεται ἀπὸ τὸ ἱμάτιο καί, λυγίζοντας στὸν ἀγκῶνα, ἀκουμπᾷ πίσω στὴ μέση. Τὸ ἱμάτιο τυλίγει σφικτὰ τὸ ραδινὸ σῶμα, ὅπως στὸ ἄγαλμα 1. Ἡ τύλη σχηματίζεται ἀρκετὰ κάτω ἀπὸ τὰ στήθη καὶ ἔρχεται σὲ καμπύλη γραμμὴ ἀπὸ τὴ δεξιὰ μασχάλη ὡς ἐπάνω ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ ἀγκῶνα. Τὸ φίδι ἀποδιδόταν σχεδὸν ὀλόγλυφο, ὅπως δείχνει τὸ ἴχνος ἐνὸς συνοχέα στὸ κάτω μέρος τοῦ μηροῦ, στὴ δεξιὰ πλευρά. Ἐκτεταμένα ἴχνη ράσπας διακρίνονται κυρίως στὴ δεξιὰ πλευρὰ καὶ πίσω. Στὴν πίσω ὄψη, χαμηλά, ὑπάρχουν ὀριζόντια ἴχνη ἀπὸ βελονάκι.

Τοῦ α' μισοῦ τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.

Κ. Α. Neugebauer, *Asklepios, BWPr* 78 (1921) 30 εἰκ. 9· Vollgraff, 58· G. Heiderich, *Asklepios* (1966) 145 ἀρ. 12 (παραπέμπουν ἀπλῶς στὸν Κ. Α. Neugebauer)· Meyer, *Giustini*, 121 ἀρ. G10· Meyer, *AntPl*, 18 ἀρ. G10.

Βλ. σ. 7, 8, 137, 207, 208, σημ. 70, 72.

3. Θραῦσμα ἀγάλματιδίου Ἀσκληπιοῦ: ΜΕ 47

Πίν. 5α-δ

Ύψ. 16 ἐκ., πλ. 9 ἐκ. καὶ βάθ. 6 ἐκ. Μάρμαρο λευκό, λεπτόκοκκο, πιθανότατα πεντελικό. Σώζεται ἀπὸ τὸν ὀμφαλὸ καὶ τὴν πέξα τοῦ ἱματίου ὡς ἐπάνω ἀπὸ τὸ μέσο τῶν μηρῶν. Λεί-

πουν: ὀλόκληρος ὁ ἄνω κορμός, ἡ πλίνθος μετὰ τὰ ἄκρα πόδια καὶ ἡ βακτηρία μετὰ τὸ φίδι. Λίγες φθορὲς παρατηροῦνται στὴν ἐπιφάνεια.

Θραῦσμα ἀγαλματιδίου Ἀσκληπιοῦ, ἀπλοποιημένη ἀπόδοση τοῦ κυρίως τύπου τοῦ «Ἀσκληπιοῦ Giustini». Ὁ θεὸς παριστάνεται ἱματιοφόρος, ὄρθιος, κατενώπιον, μετὰ ἄνετο τὸ δεξιὸ σκέλος φέροντας τὴν κνήμη ἐλαφρὰ πρὸς τὰ πίσω.

Τὸ ἱμάτιο κάλυπτε τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ σώματος ὡς περίπου τοὺς ἀστραγάλους, διευθετημένο ὅπως στὸ ἀγαλματίδιο 2. Τὸ ἴχνος ἐνὸς συνοχίσκου στὸ ἐπάνω τμήμα τῆς δεξιᾶς κνήμης θὰ συνέδεε τὴ βακτηρία ἢ τὸ φίδι μετὰ τὸν κορμό. Στὴν ἀριστερὴ πλευρά, κάτω ἀπὸ τὶς ἀναδιπλώσεις τῶν κατακόρυφων παρυφῶν τοῦ ἱματίου, εἰκονίζεται ὁ ὀμφαλὸς ποῦ ἔχει πεπιεσμένο ἡμισφαιρικὸ ἐλλειψοειδὲς σχῆμα. Οἱ ἐπιφάνειες εἶναι πολὺ καλὰ λειασμένες, σχεδὸν σπλῶμένες. Δὲν διακρίνονται ἴχνη ἐργαλείων, ἐκτὸς ἀπὸ τοῦ τρυπάνου στὶς πτυχές, ἰδίως στὴν ἀριστερὴ πλευρά, καὶ δευτερευόντως τῆς ἐγγάριας.

Τῶν μέσων περίπου τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. (:).

Meyer, *AntPl*, 21 ἀρ. G14.

Βλ. σ. 162, 207, 208-209.

4. Ἀγαλματίδιο Ἀσκληπιοῦ: EAM 269

Πίν. 5ε-η

Βρέθηκε τὸ 1886 στὸ «Κτήριο Κ». Ὑψ. 28 ἐκ., πλ. 11.5 ἐκ., βάθ. 6.1 ἐκ. Κεφαλὴ: ὕψ. 4.9 ἐκ., πλ. 4.2 ἐκ. καὶ τοῦ προσώπου 2.8 ἐκ., βάθ. 4.1 ἐκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο, μετὰ καστανωπὴ πατίνα. Σῶζεται ἀπὸ τὴν πέζα τοῦ ἱματίου ὡς καὶ τὴν κεφαλὴ. ἔχει συγκολληθεῖ ἀπὸ τέσσερα θραύσματα: α) ἀπὸ τὴν πέζα τοῦ ἱματίου ὡς τὸ μέσο περίπου τοῦ ἀριστεροῦ μηροῦ, β) τὴν ἀριστερὴν πλευρὰ τοῦ κορμοῦ ἀπὸ τὸ μέσο τοῦ μηροῦ ὡς καὶ τὸν βραχίονα, γ) τὸν ὑπόλοιπο κορμὸ ἀπὸ τὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ δεξιοῦ μηροῦ ὡς τοὺς ὤμους, δ) τὴν κεφαλὴ μετὰ τὸν λαιμό. Λεῖπουν: ἡ πλίνθος μετὰ τὰ ἄκρα πόδια, τὸ δεξιὸ σκέλος ἀπὸ τὸν ἀστράγαλο ὡς κάτω ἀπὸ τὸν γλουτό, τὸ δεξιὸ χερὶ ἀπὸ τὸ μέσο σχεδὸν τοῦ βραχίονα, ὅπως καὶ ἡ βακτηρία, ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα μικρὸ μέρος τῆς πρὸς τὴ δεξιὰ μασχάλη.

Ἀγαλματίδιο Ἀσκληπιοῦ εἰκονιζόμενου στὴ μετάπλαση «Λονδίνου/Ελευσίνας» τοῦ τύπου τοῦ «Ἀσκληπιοῦ Giustini». Ὁ θεὸς εἰκονίζεται ἱματιοφόρος, ὄρθιος, κατενώπιον, μετὰ ἄνετο τὸ δεξιὸ σκέλος. Τὸ ἀριστερὸ ἰσχίον ἀνυψώνεται καὶ προβάλλει ἐλαφρὰ στὰ πλάγια. Ὁ δεξιὸς βραχίονας εἶναι κατεβασμένος, ἐνῶ τὸ ἀριστερὸ χερὶ ἀκουμπᾷ στὸ ἰσχίον. Ὁ κορμὸς κλίνει ἐλαφρὰ πρὸς τὰ δεξιὰ, ὅπου ἡ κεφαλὴ στρέφεται κατὰ τρία τέταρτα.

Τὸ πρόσωπο εἶναι περίπου ὠοειδές. Τὸ μέτωπο εἶναι ὑψηλό, μετὰ ὀριζόντια ρυτίδα στὸ μέσο, κάτω ἀπὸ τὴν ὁποία φουσκώνει ἀπαλά. Τὰ φρύδια ἀποδίδονται σὰν νευρώσεις. Τὰ μάτια τοποθετημένα βαθιὰ μέσα στὶς κόγχες, ἔχουν βαριὰ βλέφαρα καὶ δηλωμένους τοὺς κανθοὺς καὶ τὸν δακρυικὸ πόρο. Στὸ ἐλαφρὰ μεγαλύτερο ἀριστερὸ μάτι φαίνεται ὅτι ὑποδηλώνεται καὶ ἡ ἱρίδα. Τὸ μισάνοικτο στόμα ἔχει σαρκώδες κάτω χεῖλος, ἐνῶ τὸ ἐπάνω καλύπτεται ἀπὸ τὸ μουστάκι. Τὰ μαλλιά ἀποδίδονται σὰν νὰ δένονται μετὰ ταινία. Κάτω ἀπὸ αὐτὴν χωρίζουν στὴ μέση καὶ πλοῦσιοι, κυματοειδεῖς βόστρυχοι διευθύνονται πρὸς τὰ πλάγια καὶ πίσω καλύπτοντας τὰ αὐτιά. Στὴν ἀπόληξη τῶν μακρῶν βόστρυχων σχηματίζονται μικρὲς ἑλικες, συχνὰ μετὰ μία μικρὴ ὀπὴ στὸ κέντρο. Στὸ κρανίον οἱ πρόστυποι βόστρυχοι κατευθύνονται ἀκτινωτὰ πρὸς τὰ πλάγια καὶ κάτω. Τὰ κοντὰ γένεια χωρίζουν ἐπίσης στὴ μέση.

Ἡ ἀνατομία τοῦ ραδικοῦ σώματος ἀποδίδεται προσεγμένα, ὅπως ὑποδεικνύουν οἱ ἀνάγλυφες θηλές, ἡ αὐλακα τοῦ στέρνου καὶ ἡ δῆλωση τῶν κλειδῶν. Τὸ ἱμάτιο διευθετεῖται ὅπως περίπου στὸ ἀγαλμάτιο 2, μὲ τὴ σχηματιζόμενη τύλη σχεδὸν ὀριζόντια, λίγο κάτω ἀπὸ τὰ στήθη.

Στὸ ἱμάτιο διακρίνονται ἀρκετὰ ἴχνη ράσπας, ἐνῶ τὸ γυμνὸ σῶμα εἶναι καλύτερα δουλεμένο. Ἐνα λεπτὸ τρυπάνι χρησιμοποιήθηκε στὶς βαθιὲς αὐλακες τῆς πτύχωσης τοῦ ἱματίου, κυρίως στὴν τύλη καὶ τὴν ἀριστερὴ πλευρά, καθὼς καὶ στὰ μαλλιά καὶ τὰ γένεια.

Τοῦ ὕστερου 2ου αἰ. μ.Χ.

Καββαδίας, 216-217 ἀρ. 269· Καστριώτης, 63 ἀρ. 265-270· Stais, 105 ἀρ. 269.

Βλ. σ. 10, 175-176, 184, 186, 207, 209, 210, 300.

5. Ἀγαλμάτιο Ἀσκληποῦ: ΕΑΜ 296

Πίν. 6

Βρέθηκε τὸ 1885 Α τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληποῦ. Ὑψ. 62.5 ἐκ. καὶ χωρὶς τὴν πλίνθο 58.2 ἐκ. Πλίνθος: ὕψ. 4.3 ἐκ. στὴν πρόσθια ὄψη καὶ 5.8 ἐκ. πίσω, πλ. 26.5 ἐκ. καὶ βάθ. 18.5 ἐκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο, μὲ πρασινωποὺς κομμοὺς στὸν δεξιὸ βραχίονα καὶ στὴν τύλη. Στὴν ἐπιφάνεια παρατηροῦνται καστανωποὶ ἢ φαιόχρωμοι «λεκέδες». Ἡ κεφαλὴ ἔχει συγκολληθεῖ ἀπὸ χωριστὸ θραῦσμα. Στὶς ἐπιφάνειες καὶ ἰδίως στὴν πλίνθο παρατηροῦνται λίγες φθορὲς καὶ ἀπολεπίσματα.

Ἡμιτελὲς ἀγαλμάτιο Ἀσκληποῦ εἰκονιζόμενου στὴ μετάπλαση «Λονδίνου/Ελευσίνας» τοῦ τύπου «Giustini». Ὁ θεὸς παρουσιάζεται ἱματιοφόρος, ὄρθιος, κατενώπιον, μὲ ἄνετο τὸ δεξιὸ σκέλος, φέροντας τὸ ἄκρο πόδι ἐλάχιστα πρὸς τὰ πλάγια καὶ πίσω. Τὸ ἀριστερὸ ἰσχίον ἀνυψώνεται καὶ προβάλλεται στὰ πλάγια. Τὸ δεξιὸ χερὶ εἶναι κατεβασμένο καὶ ἔρχεται ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἔμπρός, πρὸς τὸ κεφάλι τοῦ φιδιοῦ ποὺ ἀνέρπει στὴ δεξιὰ πλευρά. Μεταξὺ τοῦ ἀντίχειρα καὶ τοῦ δείκτη κρατᾷ ἓνα αὐγόν. Τὸ ἀριστερὸ χερὶ ἀκουμπᾷ στὸ ἰσχίον. Ὁ κορμὸς στρέφεται ἐλαφρὰ πρὸς τὰ δεξιὰ, ὅπου στρέφεται κατὰ τρία τέταρτα καὶ ἡ κεφαλὴ. Δίπλα στὸ ἄκρο ἀριστερὸ πόδι ἀποδίδεται ὁ ὀμφαλός.

Τὸ πρόσωπο εἶναι ἐλαφρὰ ἀπιόσχημο, μὲ μικρό, λεῖο μέτωπο. Τὰ μάτια εἶναι ἀμυγδαλωτὰ μὲ στενόμακρο βολβὸ καὶ βαριά, πλαστικὰ ἀποδοσμένα βλέφαρα ποὺ ὀρίζονται μὲ ἐγχαράξεις ἀπὸ τὴ ρηχὴ κόγχη. Τὸ κλειστὸ στόμα ἔχει σαρκῶδες τὸ κάτω χεῖλος, ἐνῶ τὸ ἐπάνω καλύπτεται ἀπὸ τὸ μoustάκι. Στὰ μαλλιά φέρει παχὺ στρόφιον. Κάτω ἀπὸ αὐτὸ τὰ μαλλιά ἀποδίδονται ὡς μία βαριὰ μάζα μὲ χονδροειδῶς διαμορφωμένους βοστρύχους, ποὺ χωρίζουν στὴ μέση καὶ κατευθύνονται πρὸς τὰ πλάγια καὶ πίσω ὡς τὸν αὐχένα καλύπτοντας τὰ αὐτιά. Τὰ γένεια εἶναι πυκνά, ἀποτελούμενα ἀπὸ μικροὺς οἰουροὺς βοστρύχους.

Τὰ στήθη σχηματίζουν ἐλαφρὰ καμπύλη γραμμὴ, δηλωτικὴ ὥριμης ἡλικίας, καὶ γωνίωση στὴ θέση τῆς θηλῆς. Μαλακὰ δηλώνονται τὸ στέρνο, ἡ σφαγὴ καὶ οἱ κλεῖδες. Καλύτερα ἀποδίδεται τὸ δουλεμένο τμήμα τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ. Ὁ ἀντίχειρας καὶ ὁ δείκτης εἶναι λεπτοὶ καὶ μακροί, ἐνῶ τῶν ἄλλων δακτύλων διακρίνεται μόνο ἡ πρώτη φάλαγγα, καθὼς ὑποτίθεται ὅτι ἦταν σφιγμένα. Τὰ γυμνὰ ἄκρα πόδια δὲν εἶναι πλήρως δουλεμένα.

Τὸ ἱμάτιο ἀποδίδεται διευθετημένο ὅπως στὸ ἀγαλματίδιο 4, μὲ τὴν τύλη νὰ σχηματίζει μία ἐλαφρὰ καμπύλη ἀπὸ τὴ δεξιὰ μασχάλη ὡς ἐπάνω ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ

άγκωνα. Σχηματικά αποδίδεται ή πίσω ὄψη ὅπου ή τύλη σχηματίζει βαθιά καμπύλη γραμμή. Ὁ χώρος τῆς βακτηρίας παραμένει ἀδιαμόρφωτος. Ἀνάγλυφο στήν πρόσθια ἐπιφάνεια τοῦ ὄγκου αὐτοῦ αποδίδεται τὸ φίδι, μὲ μία γωνίωση στὴ ράχη του, ἐνῶ στὸ κεφάλι δὲν αποδίδονται λεπτομέρειες. Ὁ ὀμφαλὸς ἀποδίδεται ὡς ἕνας πεπιεσμένος, ἡμισφαιρικός ὄγκος ἐφαπτόμενος στὸ ἄκρο ἀριστερὸ πόδι. Ἡ πλίνθος ἔχει σχῆμα ἀκανόνιστου τραπεζίου.

Τὸ ἀγαλμάτιο παρέμεινε ἡμιτελές. Στὸν χώρο μεταξύ τοῦ κορμοῦ, τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ καὶ τοῦ φιδιοῦ δὲν ἔχει ἀφαιρεθεῖ τὸ μάρμαρο καὶ δὲν ἔχει διαμορφωθεῖ ή βακτηρία. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μεταξύ τῶν ἄκρων ποδιῶν, ὅπως καὶ ἀνάμεσα στὸ ἄκρο ἀριστερὸ πόδι καὶ τὸν ὀμφαλό. Στους ὄγκους αὐτοὺς τοῦ μαρμάρου διακρίνονται ἔντονα ἴχνη ἀπὸ βελόνι, ἐνῶ στὴ δεξιὰ πλευρά, κάτω ἀπὸ τὸ χέρι, παραμένει τὸ ἀρχικὸ δούλεμα μὲ ἀραιότερες, βαθύτερες, λοξὲς βελονιές. Ἀδρὰ δουλεμένη εἶναι ή ἀριστερὴ πλευρά, ὅπου μόλις διακρίνονται κάποιες ἀπὸ τὶς πτυχώσεις τῶν παρυφῶν τοῦ ἱματίου. Στὴν κεφαλὴ ἔχει ἀποφευχθεῖ ή ἀπόδοση λεπτομερειῶν. Καλύτερα δουλεμένες εἶναι οἱ γυμνὲς ἐπιφάνειες τοῦ στήθους καὶ τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ. Στὸ ἱμάτιο διακρίνονται περιορισμένα ἴχνη ἀπὸ λαμάκι καὶ ράσπα, ἐνῶ ἔχει οὐσιαστικὰ παραλειφθεῖ ή χρήση τοῦ τρυπάνου. Ἰχνη ἀπὸ λαμάκι σὲ παράλληλες σειρὲς διακρίνονται στὸ σῶμα τοῦ φιδιοῦ. Ἡ πίσω ὄψη εἶναι ἀδιαμόρφωτη μὲ ἔντονα ἴχνη ἀπὸ βελόνι καὶ γλωσσάκι σὲ παράλληλες γραμμές. Στὴν πρόσθια ἐπιφάνεια τῆς πλίνθου φαίνονται εὐκρινῶς τὰ ἴχνη ἀπὸ λαμάκι σὲ ὀριζόντιες σειρὲς, ἐνῶ πίσω ἔχουν ἀφεθεῖ τὰ ἴχνη τοῦ βελονιοῦ.

Τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.

Π. Καμβαδίας, Ἀγάλματα ἐκ τῶν ἐν Ἐπιδαυρίᾳ ἀνασκαφῶν, *AE* 1885, 51 πίν. 2 ἀρ. 9 (σχεδιογράφημα)· *Cavvadias, FdÉ*, 22 πίν. IX ἀρ. 24 (σχεδιογράφημα)· Καμβαδίας, 230 ἀρ. 296· Καστριώτης, 68 ἀρ. 296· Stais, 97-98 ἀρ. 296· Vollgraff, 58 εἰκ. 46 ἀριστερά (σχεδιογράφημα)· Bieber, *Asklepios*, 87 σημ. 73· G. Heiderich, *Asklepios* (1966) 146 ἀρ. B3· L. Beschi, *Rilievi votivi attici ricomposti, ASAtene* 47/48 (n.s. 31/32), 1969/1970 (1972), 32 καὶ σημ. 8· G. Strohmaier, *Asklepios und das Ei, Festschrift F. Altheim II* (1970) 149 ἀρ. 6· Berger, Giustini, 69· Meyer, Giustini, 141-142 ἀρ. LE7 πίν. 194.

Βλ. σ. 10, 183, 207, 209, 210, 211, 212, 299, 314-315, σημ. 5, 601, 611, 1622.

6. Ἀγαλματίδιο Ἀσκληπιοῦ: EAM 297

Πίν. 7-8

Βρέθηκε τὸ 1884 στὸ «Κτήριο Ε». Ὑψ. 41.7 ἐκ. καὶ χωρὶς τὴν πλίνθο 37.5 ἐκ., πλ. 13 ἐκ., βάθ. 7.1 ἐκ. Κεφαλὴ: ὕψ. 6.7 ἐκ., πλ. 4.9 ἐκ. καὶ τοῦ προσώπου 2.8 ἐκ., βάθ. 5.4 ἐκ. Πλίνθος: ὕψ. 4.9 ἐκ., πλ. 26 ἐκ. στήν πίσω καὶ 8 ἐκ. στήν πρόσθια ὄψη, βάθ. 14 ἐκ. στήν ἀριστερὴ πλευρά. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο, μὲ καστανωπὴ πατίνα καὶ σκουρόχρωμους «λεκέδες» στήν ἐπιφάνεια. Σῶζεται σχεδὸν ἀκέραιο, συγκολλημένο ἀπὸ τρία θραύσματα: α) τὴν πλίνθο μὲ τὸ ἄκρο ἀριστερὸ πόδι καὶ τὸν ὀμφαλό, β) τὸν ὑπόλοιπο κορμὸ ὡς τοὺς ὤμους, γ) τὴν κεφαλὴ μὲ τμῆμα τῶν ὤμων. Λέπουν: τὸ δεξιὸ χέρι ἀπὸ τὸ κάτω μέρος τοῦ βραχίονα, τὸ ἄκρο δεξιὸ πόδι ἐκτὸς ἀπὸ ἴχνος τῆς φτέρνας, ὀλόκληρη σχεδὸν ή βακτηρία μαζί μὲ τὸ φίδι καὶ μεγάλο μέρος τῆς πλίνθου στὴ δεξιὰ πλευρά. Ἀποκρουσμένα εἶναι μέρος γύρω ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ ἄγκωνα καὶ ή ἐξωτερικὴ πλευρά τοῦ δεξιοῦ σκέλους μὲ τὸ πρόσθιο τμῆμα τῆς κνήμης. Λίγες φθορὲς παρατηροῦνται στήν ἐπιφάνεια.

Ἀγαλματίδιο Ἀσκληπιοῦ στὴ μετάπλαση «Λονδίνου/Ελευσίνας» τοῦ τύπου «Giustini», προερχόμενο ἴσως ἀπὸ ἕνα σύνταγμα. Ὁ θεὸς εἰκονίζεται ἱματιοφόρος,

ὄρθιος, κατενώπιον, μὲ ἄνετο τὸ δεξιὸ σκέλος, φέροντας τὸ ἄκρο πόδι ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἐμπρὸς καὶ πλάγια. Τὸ ἀριστερὸ ἰσχίον ἀνυψώνεται προβαλλόμενο ἐλαφρὰ στὰ πλάγια, ἐνῶ τὰ στήθη καὶ οἱ ὦμοι φαίνονται ὀριζόντιοι. Ὁ δεξιὸς βραχίονας εἶναι κατεβασμένος, ἐνῶ τὸ ἀριστερὸ χέρι ἀκουμπᾷ στὸ ἰσχίον. Ὁ κορμὸς στρέφεται ἐλαφρὰ πρὸς τὴ δεξιὰ πλευρά, ὅπου στρέφεται καὶ ἡ κεφαλὴ κατὰ τρία τέταρτα. Ὁ θεὸς στηρίζεται στὴ δεξιὰ μασχάλη σὲ βακτηρία, γύρω ἀπὸ τὴν ὁποία ἐλίσσεται τὸ φίδι. Ὁ ὀμφαλὸς ἀποδίδεται στὴν ἀριστερὴν πλευρὰ τῆς πλίνθου, τὸ μεγάλο πλάτος τῆς ὁποίας στὴ δεξιὰ πλευρὰ καθιστᾷ πιθανὴ τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς ἀκόμῃ μορφῆς.

Ἡ κεφαλὴ εἶναι σχετικὰ ἐπιμήκης. Τὸ πρόσωπο εἶναι ἀπόσχημο. Τὸ μέτωπο φουσκώνει ἐπάνω ἀπὸ τὰ φρύδια ποὺ ἀποδίδονται ὡς μία γωνίωση τοῦ μαρμάρου. Τὰ μάτια βρίσκονται σχετικὰ βαθιὰ στὶς κόγχες. Ὁ λεῖος βολβὸς χωρίζεται μὲ ἐγγαράξεις ἀπὸ τὰ βλέφαρα. Μὲ μικρὴ ὀπὴ ἀποδίδονται οἱ κανθοί. Μὲ ὁπὲς δηλώνονται τὰ ρουθούνια, ὅπως καὶ οἱ γωνίες τοῦ σχεδὸν μισάνοικτου στόματος. Στὶς παρεῖς ἀποδίδονται ἔντονα τὰ ζυγωματικά. Στὰ μαλλιά φέρει παχὺ στρόφιον, ποὺ σχηματίζει σιγμοειδῆ γραμμὴ ἀπὸ τὸ μέτωπο πρὸς τὸν αὐχένα. Κάτω ἀπὸ τὸ στρόφιον οἱ πλαστικὰ ἀποδοσμένοι, κυματιστοὶ βόστρυχοι χωρίζονται στὸ κέντρο ἐπάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο καὶ διευθύνονται πρὸς τὰ πλάγια καὶ κάτω, καλύπτοντας τὰ αὐτὰ καὶ τὸν αὐχένα. Στὸ κρανίον, οἱ ἄρκετὰ πρόστυποι βόστρυχοι πέφτουν κυματιστὰ πρὸς τὰ πλάγια. Τὰ γένεια ἀποδίδονται ἐπίσης πλούσια.

Τὸ σῶμα ἔχει ραδινὲς ἀναλογίες. Οἱ μύες ἀποδίδονται μαλακά. Στὴν καμπύλη μορφῇ τοῦ στήθους μαρτυρεῖται ἡ ὥριμη ἡλικία τῆς μορφῆς. Στὸ σωζόμενο ἄκρο ἀριστερὸ πόδι τὰ δάκτυλα εἶναι λεπτοδουλεμένα. Τὸ ἱμάτιο καλύπτει σφικτὰ τὸ μέγιστο τμήμα τοῦ σώματος ὡς λίγο ἐπάνω ἀπὸ τοὺς ἀστραγάλους, διευθετημένο ὅπως στὰ ἀγαλμάτια 4 καὶ 5, μὲ ὀριζόντια τὴν τύλη. Ἡ πίσω ὄψη εἶναι συνοπτικότερα ἀποδοσμένη.

Ἀπὸ τὰ σάνδαλα διακρίνονται τὸ κάττυμα καὶ ἡ γλώσσα καὶ κάπως ὁ κόμπος τῶν ἱμάντων στὴν κορυφὴ τοῦ ταρσοῦ. Ἀπὸ τοὺς ἱμάντες φαίνεται ἵχνος αὐτοῦ ποὺ ἀποδίδεται ἀμέσως ἐπάνω ἀπὸ τὰ δάκτυλα. Ἀπὸ τὸ φίδι σώζεται ἡ οὐρά του ἀνάγλυφῃ ἐπάνω στὴν πλίνθο, πίσω ἀπὸ τὸ ἄκρο δεξιὸ πόδι. Δὲν εἶναι εὐκρινὲς ἂν ἓνα ἀκόμῃ ἵχνος πρὸς τὴν ἐπιφάνεια θραύσης τῆς πλίνθου ἀνῆκε στὸ φίδι ἢ στὴ βακτηρία. Κάτω ἀπὸ τὸ ἱμάτιο, στὴν ἀριστερὴν πλευρά, βρίσκεται ὁ ὀμφαλός, συμφυῆς μὲ τὸ ἄκρο πόδι, μὲ τὸ ὁποῖο συγχέεται στὴν πίσω ὄψη· ἔχει ἓνα πεπεσμένο ἡμισφαιρικὸ σχῆμα καὶ ἡ ἐπιφάνειά του ἀποδίδεται λεία. Ἡ πλίνθος ἔχει ἀκανόνιστο σχῆμα, μὲ ἀμβλεῖς τὶς γωνίες ποὺ σχηματίζονται στὴν ἀριστερὴν πλευρὰ καὶ μεγάλο βάθος. Οἱ πλευρὲς τῆς ἀποδίδονται κατακόρυφες καὶ ἐπίπεδες.

Στὴν πρόσθια ὄψη δὲν διακρίνονται ἵχνη ἐργαλείων, καθὼς οἱ ἐπιφάνειες εἶναι στιλβωμένες. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς κανθοὺς καὶ τὸ στόμα, τρυπάνι πρέπει νὰ χρησιμοποιήθηκε στὶς βαθιὲς αὐλακες τῶν πτυχῶν, καθὼς καὶ στὸ περίγραμμα τοῦ ἄκρου ποδιοῦ ἐπάνω στὴν πλίνθο. Στὶς πτυχὲς ἀνάμεσα στὰ πόδια διαφαίνονται ἵχνη κόκκινου χρώματος (:). Ἴχνη ἀπὸ λαμάκι εἶναι ὁρατὰ στὸ στρόφιον καὶ στὴν ἀδρότερα δουλεμένη πίσω ὄψη. Ἡ ἐπάνω ἐπιφάνεια τῆς πλίνθου εἶναι καλὰ λειασμένη, ἐνῶ στὶς πλευρὲς διακρίνονται ἵχνη ἀπὸ λαμάκι σὲ ὀριζόντιες ζῶνες.

Τῶν μέσων περίπου τῆς α' πεντηκονταετίας τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.

Π. Καββαδίας, Ἀγάλματα ἐκ τῶν ἐν Ἐπιδαυρίᾳ ἀνασκαφῶν, ΑΕ 1885, 50-51 πίν. 1 ἀρ. 7-7α· Cavvadias, *FdÉ*, 22 πίν. IX ἀρ. 22-22α· Καββαδίας, 231, ἀρ. 297· Καστριώτης, 68 ἀρ. 297·

Vollgraff, 58 εικ. 46 δεξιά· Bieber, Asklepios, 87 σημ. 73· G. Heiderich, *Asklepios* (1966) 146 άρ. B5· Berger, Giustini, 69· Meyer, Giustini, 141-142 άρ. LE8.

Βλ. σ. 12, 185-186, 207, 209, 210-211, 297, 298, 318-319, σημ. 312, 393, 601, 611, 1368.

7. 'Αγαλματίδιο 'Ασκληπιού: EAM 298 + ME 48

Πίν. 9-10

Βρέθηκε τὸ 1884 στὸ «Κτήριο Ε». Ὑψ. καὶ τῶν δύο θραυσμάτων 28 ἐκ. EAM 298: Ὑψ. 22 ἐκ., πλ. 11.5 ἐκ., βάθ. 5.6 ἐκ. Κεφαλὴ: ὕψ. 5.9 ἐκ. καὶ τοῦ προσώπου μαζὶ μὲ τὰ γένηα 4.3 ἐκ., πλ. 4.1 ἐκ. καὶ τοῦ προσώπου 2.5 ἐκ. στὶς παρειάς, βάθ. 3.9 ἐκ. στὸ μέτωπο καὶ 4.2 ἐκ. στὰ γένηα. ME 48: Ὑψ. 11 ἐκ. στὴν ἀριστερὴ καὶ 5 ἐκ. στὴ δεξιὰ πλευρά, πλ. 8 ἐκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο, μὲ ἀνοικτοκάστανι πατίνα καὶ σκουρόχρωμους «λεκέδες» στὴν ἐπιφάνεια τοῦ θραύσματος EAM 298. Σῶζεται ἀπὸ τὴν πέζα τοῦ ἱματίου ὥς καὶ τὴν κεφαλὴ. Ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία θραύσματα: α) τὸ τμήμα ἀπὸ τὴν πέζα τοῦ ἱματίου ὥς κάτω ἀπὸ τὸ δεξιὸ γόνατο καὶ μέρος τῆς ἀριστερῆς κνήμης (ME 48), β) τὸν ὑπόλοιπο κορμὸ ὥς τοὺς ὠμους, καὶ γ) τὴν κεφαλὴ (EAM 298). Λείπουν: τμήματα τοῦ λαιμοῦ κάτω ἀπὸ τὰ γένηα, τὸ δεξιὸ χεῖρ ἀπὸ τὸ μέσο τοῦ βραχίονα, ἡ πλίνθος μὲ τὰ ἄκρα πόδια καὶ ἡ βακτηρία, ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα τμήμα πρὸς τὴ δεξιὰ μασχάλη.

Ἐν Ἀγαλματίδι τοῦ Ἀσκληπιοῦ τοῦ ἴδιου τύπου μὲ τὸ 6· μόνο ἡ κίνηση τοῦ κορμοῦ πρὸς τὰ δεξιὰ φαίνεται περισσότερο περιορισμένη. Τὸ πρόσωπο εἶναι ἀπόσχημο. Τὸ μέτωπο φουσκώνει ἐπάνω ἀπὸ τὰ ἐγγάρακτα φρύδια. Τὰ μάτια βρίσκονται βαθιὰ μέσα στὶς κόγχες· ἔχουν λεπτὰ βλέφαρα, ἀπὸ τὰ ὅποια τὸ ἐπάνω χωρίζεται μὲ ἐγγάραξη ἀπὸ τὴν κόγχη. Μία μικρὴ ὀπὴ δηλώνει τοὺς κανθοὺς. Τὸ μικρὸ στόμα ἀποδίδεται μισάνοικτο μὲ σαρκῶδες τὸ κάτω χεῖλος, ἐνῶ τὸ ἐπάνω καλύπτεται ἀπὸ τὸ μουστάκι.

Στὰ μαλλιά ἡ μορφὴ φέρει παχὺ στρόφιον, ὅπου μὲ λεπτὲς χαράξεις ὑποδηλώνεται ἡ στριφτὴ ταινία. Κάτω ἀπὸ τὸ στρόφιον ἡ βαριὰ μάζα τῶν μαλλίων χωρίζεται στὴ μέση. Ἐπάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο οἱ μακροὶ βόστρυχοι διευθύνονται πρὸς τὰ πλάγια, καταλήγοντας σὲ ἔλικες, ἐνῶ στοὺς κροτάφους πέφτουν ὥς τὸν λαιμὸ καλύπτοντας τὰ αὐτιά. Ἐπάνω ἀπὸ τὸ στρόφιον, οἱ πρόστυποι βόστρυχοι κατευθύνονται πρὸς τὰ πλάγια καὶ πίσω. Τὰ γένηα ἀποδίδονται τὸ ἴδιο πλούσια. Τὸ μουστάκι, στὸ κέντρο τοῦ ὁποίου δηλώνεται τὸ φίλτρο, καλύπτει σχεδὸν τὸ ἐπάνω χεῖλος καὶ καταλήγει σὲ ἔλικες. Οἱ ἀναλογίαι τοῦ σώματος εἶναι ραδινές, μὲ εὐρὺ τὸν ἄνω κορμό. Τὸ στέρνο δὲν ἀποδίδεται καὶ τὰ στήθη ἐμφανίζονται ὥς ἓνα ἐνιαῖο φούσκωμα ποὺ ὀρίζεται μὲ εὐθεία γραμμὴ ἀπὸ τὸν θώρακα. Πλαστικὰ δηλώνεται ἡ θηλὴ τοῦ ὁρατοῦ δεξιοῦ στήθους.

Τὸ μέγιστο τμήμα τοῦ σώματος καλύπτεται ἀπὸ τὸ ἱμάτιο, ἀνάλογα διευθετημένο μὲ αὐτὸ τοῦ ἀγαλματιδίου 6. Ἡ πίσω ὄψη εἶναι ἐξίσου καλὰ ἀποδοσμένη. Ἡ βακτηρία θὰ ἦταν τοποθετημένη λοξὰ καὶ τὸ πλάτος τῆς διευρυνόταν πρὸς τὰ κάτω. Οἱ ἐπιφάνειαι εἶναι σπιλωμένες καὶ μόνο στὸ στρόφιον ὑπάρχουν κάποια ἴχνη ράσας. Δὲν διακρίνονται ἴχνη ἐργαλείων, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐγγάραξη στὰ βλέφαρα, στὰ μαλλιά καὶ στὸ στρόφιον. Τὸ τρυπάνι ἔχει χρησιμοποιηθεῖ στὸ στόμα καὶ στοὺς κανθοὺς, ἴσως δὲ καὶ μεταξὺ τοῦ προσώπου καὶ τῶν μαλλίων. Τὰ ἴχνη τοῦ ἔχουν ἀπαλειφθεῖ προσεκτικὰ ἀπὸ τὶς αὐλακες τῶν πτυχῶν. Τὸ ἀγαλματίδιο ἦταν, τουλάχιστον στὸ ἱμάτιο, ἐπιχρυσωμένο, καθὼς στὴν τύλῃ καὶ στὶς πτυχές τοῦ ἱματίου κάτω ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ πῆχυ στὴν πρόσθια ὄψη καὶ ἰδίως πρὸς τὴν πέζα στὴν πίσω ὄψη διακρίνονται ἴχνη καστανοῦ χρώματος στὴν ἀπόχρωση τοῦ κερικοῦ, ἐπάνω στὰ ὁποῖα

υπάρχουν υπολείμματα της αρχικής επιχρύσωσης. Ίχνη κόκκινου χρώματος (;) διακρίνονται στη βακτηρία. Είναι άγνωστο αν είναι αρχαίος ο κυλινδρικός τόρμος στο κρανίο, ακριβώς πίσω από το στρόφιον.

Τοῦ β' τετάρτου τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.

Π. Καββαδίας, 'Αγάλματα ἐκ τῶν ἐν Ἐπιδαυρίᾳ ἀνασκαφῶν, *AE* 1885, 50-51 πίν. 1 ἀρ. 8α· 2 ἀρ. 8· Cavvadias, *FdE*, 22 πίν. IX ἀρ. 23-23α· Καββαδίας, 231 ἀρ. 298· Καστριώτης, 68 ἀρ. 298· Stais, 105 ἀρ. 298· Vollgraff, 58 εἰκ. 46 κέντρο· Bieber, Asklepios, 87 σημ. 73· G. Heiderich, *Asklepios* (1966) 146 ἀρ. B4· Berger, Giustini, 69· Holtzmann, 880 ἀρ. 179· Meyer, Giustini, 141 ἀρ. LE6· 142 καὶ σημ. 116. Τὸ ME 48 δημοσιεύεται ἔδω γιὰ πρώτη φορά.

Βλ. σ. 176, 179, 184, 185-186, 207, 209, 210-211, 297, 298, 318-319, σημ. 312, 400.

8. Θραῦσμα ἀγαλματιδίου Ἀσκληπιοῦ: ME 45

Πίν. 11α-δ

Ύψ. 15 ἐκ. καὶ χωρὶς τὴν πλίνθο 12 ἐκ., πλ. στὴν ἐπιφάνεια θραύσης 8.5 ἐκ. καὶ βάθ. 4.5 ἐκ. Πλίνθος: ὕψ. 3 ἐκ. στὴν πρόσθια ὄψη καὶ 4 ἐκ. πίσω, πλ. 16 ἐκ. καὶ βάθ. 9.5 ἐκ. Μάρμαρο λευκό, λεπτόκοκκο, ἴσως πεντελικό. Σῶζεται ἀπὸ τὴν πλίνθο ὡς τὸ μέσο περίπου τῶν μηρῶν. Ἐχει συγκολληθεῖ ἀπὸ δύο θραύσματα: α) τὴν πλίνθο μὲ τὰ ἄκρα πόδια, τὸν ὀμφαλὸ καὶ τὸ σωζόμενο τμήμα τῆς βακτηρίας καὶ τοῦ φιδιοῦ, β) τὸ καλυμμένο ἀπὸ τὸ ἱμάτιο σωζόμενο τμήμα τῶν ποδιῶν. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν κορμὸ ἐπάνω ἀπὸ τοὺς μηρούς, λείπει τὸ μέγιστο τμήμα τῆς βακτηρίας καὶ τοῦ φιδιοῦ.

Τμήμα ἀγαλματιδίου τοῦ Ἀσκληπιοῦ εἰκονιζόμενου στὴ μετάπλαση «Λονδίνου/Ἐλευσίνας» τοῦ τύπου «Giustini». Ἡ μορφή παρουσιάζεται ἱματιοφόρος, ὄρθια, κατενώπιον, μὲ ἄνετο τὸ δεξιὸ σκέλος, φέροντας τὸ ἄκρο πόδι ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἔμπροδς καὶ πλάγια, ὅπου πατὰ μὲ ὀλόκληρο τὸ πέλμα. Στὴ δεξιὰ πλευρὰ θὰ στηριζόταν στὴ βακτηρία, γύρω ἀπὸ τὴν ὁποία θὰ ἀνελισσόταν τὸ φίδι, ἐνῶ στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ εἰκονίζεται ὁ ὀμφαλός. Φυσιολογικὰ ἀποδίδονται οἱ λεπτομέρειες τῶν ἄκρων ποδιῶν. Τὸ ἱμάτιο φθάνει ὡς τοὺς ἀστραγάλους, διευθετημένο ὅπως στὰ ἀγαλματίδια 6 καὶ 7. Ἐπάνω στὸν ὀμφαλὸ ἀποδίδεται ἀνάγλυφο τὸ βαρίδιο τῆς γωνίας τοῦ πρόσθιου τμήματος. Μόνον ἡ οὐρὰ σῶζεται ἀπὸ τὸ φίδι, ἀνάγλυφη στὸν χῶρο μεταξὺ τῆς βακτηρίας καὶ τοῦ ἄκρου δεξιοῦ ποδιοῦ. Σὲ συνοχέα, πού θὰ συνέδεε τὸ φίδι μὲ τὸ ἀγαλμάτιο, ἀνήκει τὸ ἶχνος ποὺ διακρίνεται στὴ δεξιὰ κνήμη. Ὁ ὀμφαλὸς ἔχει πεπιεσμένο, ἡμισφαιρικὸ ἐλλειψοειδὲς σχῆμα. Ἀποδίδεται συμφυῆς μὲ τὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ ἄκρου ἀριστεροῦ ποδιοῦ, ἀπὸ τὸ ὁποῖο διακρίνεται μὲ μία βαθιὰ αὐλάκα στὴν πρόσθια ὄψη. Ἡ πλίνθος ἔχει σχῆμα περίπου ἐλλειψοειδές. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πίσω ὄψη, οἱ ἄλλες πλευρὲς ἀποτελοῦνται ἀπὸ μία ἐπίπεδη ταινία ἀνάμεσα σὲ δύο τόρους ἡμικυκλικῆς περίπου διατομῆς στὴν πρόσθια ὄψη, ἐνῶ στὰ πλάγια ἀποδίδονται περισσότερο πεπλατυσμένοι.

Οἱ ἐπιφάνειες εἶναι πολὺ καλὰ λειασμένες καὶ στιλβωμένες, χωρὶς νὰ διακρίνονται ἶχνη ἐργαλείων. Φαίνεται πάντως ὅτι σὺς πτυχὲς ἔχει γίνῃ χρήση ἐνὸς λεπτοῦ τρυπάνου. Πολὺ καλὰ λειασμένες εἶναι καὶ οἱ ἐπιφάνειες τῆς πλίνθου, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πίσω, ὅπου παραμένουν ἔντονα τὰ ἶχνη ἀπὸ λαμάκι. Στὴν ἐπάνω ἐπιφάνειά της δηλώνεται τὸ περίγραμμα τῶν μορφῶν, ἐνῶ ἄγνωστη παραμένει ἡ σκοπιμότητα ἐνὸς μικροῦ τόρμου στὴν πρόσθια ὄψη τοῦ σώματος τοῦ φιδιοῦ, ὅπως καὶ ἓνα ἶχνος στὴν ἐπιφάνεια τῆς πλίνθου μπροστὰ ἀπὸ τὸ σωζόμενο ἄκρο τοῦ φιδιοῦ.

Τοῦ β' μισοῦ τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.

Βλ. σ. 176, 207, 209-210, 211.

9. *Κεφαλή ἀγαλματίου Ἀσκληπιού*: ΕΑΜ 1815 (χαμένο;)¹⁶*Πίν. 11ε-ς'*

Ύψ. 6.5 ἐκ., πλ. 4.35 ἐκ. καὶ τοῦ προσώπου 2.7 ἐκ., βάθ. 5.3 ἐκ., πλ. στροφίου 1.1 ἐκ. Μάρμαρο. Σώζεται σχεδὸν ἀκέραιη ἀπὸ τὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ λαιμοῦ. Περιορισμένης ἔκτασης ἀπολεπίσματα καὶ φθορὲς παρατηροῦνται στὴν ἐπιφάνεια, ἰδιαίτερα στὸ πρόσθιο μέρος τοῦ στροφίου.

Κεφαλή ἀγαλματίου Ἀσκληπιοῦ τῆς μετάπλασης «Λονδίνου/Ελευσίνας» τοῦ τύπου «Giustini». Τὸ πρόσωπο εἶναι πλατὺ μὲ κανονικὰ χαρακτηριστικά. Τὸ μέτωπο εἶναι καμπύλο καὶ φουσκώνει πρὸς τὰ φρύδια. Τὰ μάτια βρίσκονται σχετικὰ βαθιὰ μέσα στὶς κόγχες καὶ οἱ μακρόστενοι βολβοὶ ὀρίζονται μὲ βαριὰ ἀποδοσμένα βλέφαρα. Στὴ μύτη τὰ ρουθούνια δηλώνονται μὲ μικρὲς ὀπές. Τὸ στόμα εἶναι σχετικὰ μικρὸ, μὲ σαρκῶδες τὸ κάτω χεῖλος, ἐνῶ τὸ ἐπάνω καλύπτεται ἐν μέρει ἀπὸ τὸ μουστάκι.

Τὰ μαλλιά ἀποδίδονται ὡς βαριὰ μάζα. Κάτω ἀπὸ ἓνα παχὺ στρόφιον χωρίζουν στὴ μέση καὶ παχεῖς βόστρυχοι διευθύνονται πρὸς τὰ πλάγια καὶ κάτω καλύπτοντας τὰ αὐτιά. Ἐπάνω ἀπὸ τὸ στρόφιον, τὰ μαλλιά χωρίζουν ἐπίσης στὴ μέση καὶ σχηματικοὶ βόστρυχοι κατευθύνονται πρὸς τὰ πλάγια. Τὰ γένεια ἀποδίδονται ἀρκετὰ πλούσια. Τὸ μουστάκι καταλήγει σὲ δύο ἑλικες. Τρυπάνι πρέπει νὰ χρησιμοποιήθηκε μεταξὺ τῶν βοστρύχων στὴν πίσω καὶ στὶς πλάγιες ὀψεις.

Πιθανότατα τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.

Καστριώτης, 320 ἀρ. 1815.

Βλ. σ. 184, 210-211.

10. *Κεφαλή ἀγαλματιδίου Ἀσκληπιού*: ME 562*Πίν. 11ζ-ι*

Ύψ. 3.9 ἐκ., πλ. 4.7 ἐκ. καὶ τοῦ προσώπου 2.9 ἐκ., βάθ. 4.3 ἐκ., διάμ. τὸρμου 0.7 ἐκ. Μάρμαρο λευκὸ, λεπτόκοκκο, μάλλον πεντελικό, μὲ ἀνοικτοκάστανη πατίνα. Σώζεται ἕως τὸ μέρος τῆς δεξιᾶς παρεῖας καὶ τμήμα τῶν γενείων στὴν ἀριστερὴ πλευρά. Λίγες φθορὲς παρατηροῦνται στὴν ἐπιφάνεια, ἰδίως στὰ μαλλιά ἐπάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο, στὸ ἀριστερὸ φρύδι καὶ στὴ μύτη.

Τμήμα κεφαλῆς ἀγαλματιδίου Ἀσκληπιοῦ τῆς μετάπλασης «Amelung» τοῦ τύπου «Giustini». Τὸ πρόσωπο εἶναι πλατὺ. Τὸ καμπύλο μέτωπο φουσκώνει πρὸς τὰ φρύδια. Τὰ μάτια χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὰ βαριὰ βλέφαρα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἐπάνω ὀρίζεται ἀπὸ τὴν ἀβαθὴ κόγχη μὲ ἐγγάραξη. Οἱ βολβοὶ εἶναι στενόμακροι καὶ ἡ ἴριδα δηλώνεται μὲ μία ρηχὴ ὀπή. Τὰ μαλλιά ἀποτελοῦνται ἀπὸ πρόστυπους, μακροὺς βοστρύχους. Ἐπάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο χωρίζουν στὸ μέσο καὶ ἀπὸ μία συστάδα βοστρύχων κατευθύνεται πρὸς τὰ πλάγια· στὸ ὕψος τῶν κροτάφων καμπυλώνουν πρὸς τὰ πίσω καὶ κάτω διατεταγμένοι σὲ δύο ἐπάλληλους θυσάνους. Στὸ κρανίον, οἱ βόστρυχοι κατευθύνονται πρὸς τὰ πίσω σὲ κυματοειδεῖς γραμμές. Τὸν ἴδιο γραμμικὸ χαρακτήρα ἔχουν καὶ τὰ γένεια, τὰ ὁποῖα φαίνεται ὅτι ἀποτελοῦνται ἀπὸ σχετικὰ βραχεῖς βοστρύχους σὲ πρόστυπο ἀνάγλυφο.

Ἐχει γίνῃ εὐρείᾳ χρῆση τῆς ἐγγάραξης στὰ μαλλιά καὶ τὰ γένεια, ἐνῶ οἱ ἐπιφάνειες, ἰδιαίτερα τοῦ προσώπου, εἶναι καλὰ λειασμένες. Στὴν κάτω ἐπιφάνεια θραύσης σώζεται ἓνας λεπτὸς, κυλινδρικός τὸρμος, ὀφειλόμενος πιθανότατα σὲ ἐπιδιόρθωση τοῦ ἀγαλματιδίου.

Τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.

Βλ. σ. 177-178, 186, 211-212, 316, σημ. 1183.

11. Ἀγαλμάτιο Ἀσκληπιοῦ: ΜΕ 560¹⁷

Πίν. 12

Ύψ. 54.5 ἐκ. καὶ χωρὶς τὴν πλίνθο 45 ἐκ., πλ. 22.2 ἐκ., βάθ. 9.7 ἐκ. Ἐπιφάνεια θραύσης τοῦ λαιμοῦ 4 × 5 ἐκ. Πλ. στὰ πόδια τοῦ Τελεσφόρου μὲ τὸ ὀκλάζον ζῶο ἀριστερὰ καὶ τὸ ἀντικείμενο δεξιὰ 6.5 ἐκ. Πλίνθος: ὕψ. 9.5 ἐκ., πλ. 26.8 ἐκ. καὶ βάθ. 14.5 ἐκ. Μάρμαρο πεντελικὸ λευκὸ, λεπτόκοκκο, μὲ καστανόχρωμη πατίνα. Σῶζεται ἀπὸ τὴν πλίνθο ὡς τοὺς ὦμους. Ἐχει συγκολληθεῖ ἀπὸ πέντε θραύσματα: α) τὴν πλίνθο μὲ τὰ ἄκρα πόδια, τὸν ὀμφαλὸ καὶ τὸ σωζόμενο τμήμα τοῦ Τελεσφόρου καὶ τοῦ ὀκλάζοντος ζώου, β) τὸ τμήμα ἀπὸ τοὺς ἀστραγάλους ὡς τὰ ἰσχία, γ) τὸ τμήμα τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς τοῦ ἄνω κορμοῦ ἀπὸ τὰ ἰσχία ὡς τὸ στήθος περίπου, δ) τὴν ἀριστερὴν πλευρὰ ἀπὸ τὸ ἰσχίον ὡς τὸν ὦμο, ε) τὸν δεξιὸ ὦμο μὲ τὸν βραχίονα καὶ τὴν ὀμοπλάτη ὡς κάτω ἀπὸ τὴν τύλη. Λεῖπουν: ἡ κεφαλὴ μὲ τὸν λαιμό, τὸ δεξιὸ χεῖρ ἀπὸ τὸν ἀγκῶνα, ἡ βακτηρία μὲ τὸ φίδι, τμήμα τοῦ ταρσοῦ τοῦ ἄκρου δεξιοῦ ποδιοῦ, τὸ πρόσθιο τμήμα τῆς ἀριστερῆς κνήμης μὲ τμήμα τῶν πτυχῶν ποὺ πέφτουν στὴν ἀριστερὴν πλευρὰ καὶ ἡ περιοχὴ τοῦ ἀριστεροῦ στήθους, τὰ ὁποῖα ἔχουν συμπληρωθεῖ μὲ γύψο¹⁸. Λεῖπει ἀκόμη ἡ μορφὴ τοῦ Τελεσφόρου, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἄκρα πόδια, καὶ τὸ κεφάλι τοῦ ὀκλάζοντος ζώου ἀριστερὰ. Περιορισμένες φθορὲς παρατηροῦνται στὶς ἐπιφάνειες, ἐνῶ στὴν πίσω ὄψη, τὸ κάτω τμήμα ἔχει διαβρωθεῖ σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ ἀπὸ τὸ ἐπάνω.

Ἀγαλμάτιο Ἀσκληπιοῦ εἰκονιζόμενου στὴ μετάπλαση «Amelung» τοῦ τύπου «Giustini». Ὁ θεὸς παριστάνεται ἱματιοφόρος, ὄρθιος, κατενώπιον, μὲ ἄνετο τὸ δεξιὸ σκέλος φέροντας τὸ ἄκρο πόδι ἐλαφρὰ πρὸς τὰ πίσω καὶ πλάγια. Τὸ ἀριστερὸ ἰσχίον ἀνυψώνεται, ἐνῶ τὸ στήθος καὶ οἱ ὦμοι παραμένουν ὀριζόντιοι. Τὸ δεξιὸ χεῖρ εἶναι κατεβασμένο, ἐνῶ τὸ καλυμμένο ἀπὸ τὸ ἱμάτιο ἀριστερὸ λυγίζει στὸν ἀγκῶνα καὶ ἀκουμποῦσε στὸ ἰσχίον. Ἡ κεφαλὴ θὰ στρεφόταν ἐλαφρὰ πρὸς τὰ δεξιὰ. Στὴ δεξιὰ μασχάλῃ στηριζόταν σὲ βακτηρία. Ἀριστερὰ, δίπλα στὸν ὀμφαλό, εἰκονίζονται ὁ Τελεσφόρος καὶ ἓνας ὀκλάζων σκύλος. Οἱ ἀναλογίαι τοῦ σώματος εἶναι κανονικές. Ἡ ἀνατομία τῶν γυμνῶν μερῶν ἔχει ἀποδοθεῖ λεπτομερῶς.

Τὸ ἱμάτιο τυλίγει σφικτὰ τὸ μεγαλύτερο τμήμα τῆς μορφῆς ὡς ἐπάνω ἀπὸ τοὺς ἀστραγάλους. Εἶναι διευθετημένο ὅπως στὰ παραπάνω ἀγαλμάτια μὲ τὴν τύλη σὲ καμπύλη γραμμὴ ἀρκετὰ κάτω ἀπὸ τὰ στήθη. Διακρίνεται ἡ παρυφὴ τοῦ τμήματος ποὺ πέφτει ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ βραχίονα καταλήγοντας σὲ βαρίδιο στὸ ὕψος τοῦ μηροῦ. Σῶζονται τὰ ἄκρα τῆς βακτηρίας πρὸς τὴ δεξιὰ μασχάλῃ καὶ ἐπάνω στὴν πλίνθο, δίπλα στὸ ἄκρο πόδι· ἦταν λοξὰ τοποθετημένη καὶ παχύτερη πρὸς τὴν πλίνθο. Ἀπὸ τὸ φίδι σῶζεται ἓνα ἐλάχιστο τμήμα τῆς οὐρᾶς ἀνάγλυφο ἐπάνω στὴν πλίνθο, μπροστὰ ἀπὸ τὴ βακτηρία. Τὸ σῶμα τοῦ θὰ συνδεόταν μὲ τὴ μορφὴ μέσω ἐνὸς συνοχέα, μέρος τοῦ ὁποίου σῶζεται στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ δεξιοῦ σκέλους στὸ ὕψος τοῦ γονάτου. Κάτω ἀπὸ τὶς πτυχὲς ποὺ πέφτουν στὴν ἀριστερὴν πλευρὰ καὶ δίπλα στὸ ἄκρο πόδι ἀποδίδεται ὁ περίπου ἡμισφαιρικὸς ὀμφαλός. Ἡ ἐπιφάνειά του εἶναι λεία καὶ στὴν πίσω ὄψη συγχέεται μὲ αὐτὴ τῶν πτυχῶν.

Ἀριστερότερα σῶζονται τὰ γυμνὰ ἄκρα πόδια τοῦ Τελεσφόρου, ὁ ὁποῖος εἰκονίζεται ἐπάνω σὲ μία ἰδιαίτερη χαμηλὴ βάση, ὄρθιος καὶ κατενώπιον. Δίπλα στὸν Τελεσφόρο εἰκονίζεται σχηματικὰ ἓνα ὀκλάζον ζῶο, πιθανότατα σκύλος, τοῦ ὁποίου λείπει τὸ κεφάλι. Δεξιὰ τοῦ Τελεσφόρου ἀποδίδεται ἀδιευκρίνιστη καμπύλη ἐπιφάνεια.

Ἡ πλίνθος εἶναι ἀπλή, ὀρθογώνιου σχήματος. Στὴν πρόσθια ἐπιφάνειά της ἔχει χαραχθεῖ ἡ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή:

Ἀγρίππας τῷ θεῷ | τὸν Ἀσκληπιὸν εὐχарιστῶν

Οἱ ἐπιφάνειες στὴν πρόσθια ὄψη εἶναι καλὰ λειασμένες καὶ δὲν διακρίνονται ἰχνη ἐργαλείων· στὶς βαθιὲς αὐλακες τῶν πτυχῶν πρέπει πάντως νὰ ἔγινε χρῆσις τοῦ τρυ-

πάνου, ὅπως καὶ σὲ αὐτὲς ἀνάμεσα στὸ ἄκρο ἀριστερὸ πόδι καὶ τὸν ὀμφαλὸ καὶ μεταξὺ τῶν ποδιῶν τοῦ Τελεσφόρου. Στὴν πίσω ὄψη ὑπάρχουν ἔντονα ἴχνη τῆς ράσπας στὸ ἱμάτιο καὶ στὴν ὠμοπλάτη. Ἴχνη ἀπὸ λαμάκι διακρίνονται στὸ σῶμα τοῦ σκύλου. Ἡ πρόσθια καὶ ἡ ἐπάνω ἐπιφάνεια τῆς πλίνθου εἶναι καλὰ λειασμένες μὲ ἀμυδρὰ ἴχνη ἀπὸ λαμάκι, ἐνῶ στὶς ὑπόλοιπες τὰ ἴχνη σὲ ὀριζόντιες ζῶνες εἶναι ἀρκετὰ ἔντονα.

Τῶν μέσων τῆς α' πεντηκονταετίας τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.

Peek I, 112 ἀρ. 241 πίν. XLV εἰκ. 75. Ἐπιγραφή: IG IV² 576.

Βλ. σ. 178, 179, 180, 184-185, 190, 207, 211, 212, 225, σημ. 312, 393, 410, 478, 601, 611, 1652.

12. Ἀκέφαλο ἀγαλματίδιο Ἀσκληπιοῦ: EAM 1814

Πίν. 13

Ύψ. 27.3 ἐκ. καὶ χωρὶς τὴν πλίνθο 23.4 ἐκ., πλ. 12.6 ἐκ., βάθ. 6.7 ἐκ. Ἐπιφάνεια θραύσης τοῦ λαίμου: πλ. 5.7 ἐκ. καὶ βάθ. 2.7 ἐκ. Πλίνθος: ὕψ. 4 ἐκ., πλ. 13.9 ἐκ. καὶ βάθ. 8.1 ἐκ. Μάρμαρο λευκό, λεπτόκοκκο, μάλλον πεντελικό, μὲ ἀνοικτοκάστανη πατίνα. Σῶζεται ἀπὸ τὴν πλίνθο ὡς τοὺς ὦμους. ἔχει συγκολληθεῖ ἀπὸ πέντε θραύσματα: α) τὴν πλίνθο μὲ τὸ ἄκρο ἀριστερὸ πόδι καὶ τὸν ὀμφαλὸ, β) τὸν κορμὸ ὡς τοὺς ὦμους, γ) τμῆμα τοῦ δεξιοῦ χειριοῦ γύρω ἀπὸ τὸν ἀγκῶνα, δ) τὸ κάτω μέρος τοῦ δεξιοῦ πῆχεως μὲ τὴν παλάμη καὶ τὴν πρώτη φάλαγγα τῶν δακτύλων, ε) τὸ ὑπόλοιπο τμῆμα τῶν δακτύλων. Λεῖπουν: ἡ κεφαλὴ μὲ τὸν λαίμῳ, τὸ ἄκρο δεξιὸ πόδι καὶ ἡ βακτηρία μὲ τμῆμα τοῦ φιδιοῦ. Λίγες φθορὲς παρατηροῦνται στὴν ἐπιφάνεια.

Ἀγαλματίδιο Ἀσκληπιοῦ στὴ μετάπλαση «Amelung» τοῦ τύπου «Giustini». Ὁ θεὸς παρουσιάζεται ἱματιοφόρος, ὄρθιος, κατενώπιον, μὲ ἄνετο τὸ δεξιὸ σκέλος φέροντας τὸ ἄκρο πόδι ἐλαφρὰ πρὸς τὰ πίσω καὶ πλάγια. Τὸ ἀριστερὸ ἰσχίον ἀνυψώνεται. Τὸ ἀριστερὸ χεῖρ ἀκουμπᾷ στὸ ἰσχίον, ἐνῶ τὸ δεξιὸ ἔρχεται ἐλαφρότατα πρὸς τὰ ἐμπρὸς κρατώντας ἓνα αὐγόν. Ἀριστερὰ ἀποδίδεται ὁ ὀμφαλός.

Ἡ ἀπόδοση τῶν μυῶν τοῦ ραδιοῦ σώματος εἶναι σχηματική. Ἡ γραμμὴ τοῦ στέρνου εἶναι κάθετη στὴν ὀριζόντια γραμμὴ τοῦ ἐπίπεδου στήθους. Τὸ ἄκρο χεῖρ εἶναι μεγάλο καὶ στὰ μακριὰ δάκτυλα δὲν ἀποδίδονται λεπτομέρειες, ὅπως καὶ στὸ ἄκρο πόδι. Ἡ διευθέτηση τοῦ ἱματίου εἶναι ἀνάλογη μὲ αὐτὴν τοῦ ἀγαλματίου 11. Ἐδῶ ὅμως τὸ ἱμάτιο ἀφήνει νὰ φανεῖ σχεδὸν πλήρως καὶ τὸ ἀριστερὸ στήθος. Ἀπὸ τὰ σάνδαλα διακρίνεται τὸ κάττυμα κάτω ἀπὸ τὰ δάκτυλα καὶ ἡ γλώσσα στὸν ταρσόν.

Στὴ δεξιὰ καὶ τὴν πίσω ὄψη, ἡ βακτηρία φαίνεται νὰ ἀναφύεται κάτω ἀπὸ τὸν ἀγκῶνα μάλλον ἀνόργανα. Ἡ οὐρὰ τοῦ φιδιοῦ σῶζεται ἀνάγλυφη ἐπάνω στὸ δεξιὸ ἄκρο τῆς πλίνθου. Μέρος τοῦ σώματος τοῦ φιδιοῦ, χωρὶς λεπτομέρειες, ἀποδίδεται ἀνάγλυφο στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ δεξιοῦ σκέλους σχηματίζοντας μία σιγμοειδῆ γραμμὴ ἀπὸ τὸ γόνατο ὡς τὸ ἄκρο χεῖρ τοῦ θεοῦ. Ὁ ὀμφαλὸς ἔχει πεπιεσμένο ἡμισφαιρικὸ ἐλλειψοειδὲς σχῆμα. Εἶναι συμφυῆς μὲ τὸν ἀστράγαλο καὶ τὴ φτέρνα στὴν ἐξωτερικὴ πλευρά, ἐνῶ στὴν πίσω ὄψη δὲν διακρίνεται ἀπὸ τὸ ἱμάτιο. Ἡ πλίνθος ἔχει ἀκανόνιστο ἐλλειψοειδὲς σχῆμα μὲ εὐθεία τὴν πίσω ὄψη.

Οἱ ἐπιφάνειες εἶναι πολὺ καλὰ λειασμένες καὶ τὰ γυμνὰ μέρη ἴσως ἦταν στιλβωμένα. Εὐρέως ἔχει χρησιμοποιηθεῖ τρυπάνι στὴν ἀπόδοση τῆς πτύχωσης. Μὲ τὸ τρυπάνι ἔχουν σχηματισθεῖ ἀκόμη οἱ αὐλακες ἀνάμεσα στὸν κορμὸ καὶ τὸ ἱμάτιο στὴν πρόσθια ὄψη, μεταξὺ τῆς τύλης καὶ τοῦ ἱματίου, καθὼς καὶ ἀνάμεσα στὸν ὀμφαλὸ καὶ τὸ ἄκρο ἀριστερὸ πόδι. Διαδεδομένη εἶναι ἐπίσης ἡ χρῆση τῆς ἐγχάραξης στὴν πτύχωση. Ἡ πλίνθος εἶναι ὁλόγυρα ἀρκετὰ καλὰ δουλεμένη, μὲ περιορισμένα ἴχνη ἀπὸ λαμάκι.

Τοῦ τελευταίου τρίτου τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.

Καστριώτης, 320 ἀρ. 1814· Stais, 105 ἀρ. 1814.

Βλ. σ. 198-199, 207, 211, 212-213, σημ. 537, 611, 1368.

13. *Θραῦσμα ἀγαλματιδίου Ἀσκληπιοῦ*: ME 40

Πίν. 14α-δ

Ύψ. 10.5 ἐκ., πλ. 9.6 ἐκ., βάθ. 5.4 ἐκ. Ἐπιφάνεια θραύσης λαιμοῦ 4×3 ἐκ. Κάτω ἐπιφάνεια θραύσης 6.6×5.4 ἐκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο, μὲ καστανωπὴ πατίνα καὶ ἐλαφρὰ φθαρμένη ἐπιφάνεια. Σώζεται ἀπὸ τὴ μέση περίπου ὥς τοὺς ὤμους. Λεῖπουν: ἡ κεφαλὴ ἀπὸ τὴ βάση τοῦ λαιμοῦ, ὅλο τὸ καλυμμένο ἀπὸ τὸ ἱμάτιο ἀριστερὸ χέρι, τὸ δεξιὸ χέρι ἀπὸ τὸν ἀγκώνα καὶ τὸ μέσο τοῦ βραχίονα, καθὼς καὶ ἡ βακτηρία, ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα μικρὸ τμήμα πρὸς τὴ μασχάλη.

Θραῦσμα ἀπὸ τὸν κορμὸ ἀγαλματιδίου τοῦ Ἀσκληπιοῦ τοῦ τύπου «Giustini». Ὁ θεὸς εἰκονίζοταν ὄρθιος, κατενώπιον, στηριζόμενος μὲ τὴ βακτηρία στὴ δεξιὰ μασχάλη. Τὸ δεξιὸ χέρι ἦταν κατεβασμένο καὶ ἡ κεφαλὴ θὰ στρεφόταν πρὸς τὴ δεξιὰ πλευρά. Ἡ ἀπόδοση τῶν μυῶν τοῦ ραδικοῦ σώματος εἶναι μαλακὴ. Τὰ στήθη φουσκώνουν ἐλαφρὰ καὶ ἔχουν ἀνάγλυφον ἀποδοσμένη τὴ θηλή. Τὸ ἱμάτιο διευθετεῖται κατὰ τρόπο ἀνάλογο μὲ αὐτὸν τοῦ τύπου τοῦ «Ἀσκληπιοῦ Giustini» μὲ τὴν τύλη σὲ καμπύλη γραμμὴ, ἀρκετὰ κάτω ἀπὸ τὰ στήθη. Δὲν διακρίνονται ἔχνη ἐργαλείων, ἐκτὸς ἀπὸ περιορισμένα σημάδια τοῦ τρυπάνου ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ τῆς βακτηρίας, ὅπως καὶ μεταξὺ τοῦ ἱματίου καὶ τοῦ σώματος.

Πιθανότατα τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.

Meyer, *AntPl*, 21 ἀρ. G15.

Βλ. σ. 137, 207, 213.

14. *Θραῦσμα ἀγαλματιδίου Ἀσκληπιοῦ*: ME 46

Πίν. 14ε-η

Ύψ. 10.5 ἐκ., πλ. 12 ἐκ. Λαιμὸς 3.3×2.5 ἐκ. καὶ ἐπιφάνεια θραύσης κορμοῦ 4.5×4 ἐκ. Μάρμαρο λευκό, λεπτόκοκκο, πιθανότατα πεντελικό. Σώζεται ἀπὸ τὴ μέση περίπου ὥς τοὺς ὤμους. Λεῖπουν: ἡ κεφαλὴ μὲ τὸν λαιμό, ἡ δεξιὰ ὠμοπλάτη μὲ τὸ πίσω τμήμα τοῦ βραχίονα, τὸ δεξιὸ χέρι ἀπὸ τὸ μέσο περίπου τοῦ βραχίονα, ὁλόκληρο τὸ ἀγαλματίδιο κάτω ἀπὸ τὸ δεξιὸ ἰσχίον καὶ τὴν τύλη στὴν ἀριστερὴ πλευρά. Ἀρκετὲς φθορὲς παρατηροῦνται ἰδίως στὸ στήθος καὶ στὴν ὠμοπλάτη.

Θραῦσμα ἀπὸ τὸν κορμὸ ἀγαλματιδίου τοῦ Ἀσκληπιοῦ τοῦ τύπου «Giustini». Ὁ θεὸς εἰκονίζεται ὄρθιος, κατενώπιον, στηριζόμενος μὲ τὴ βακτηρία στὴ δεξιὰ μασχάλη καὶ ἔχοντας κατεβασμένο τὸ δεξιὸ χέρι, ἐνῶ τὸ καλυμμένο ἀπὸ τὸ ἱμάτιο ἀριστερὸ λύγιζε στὸν ἀγκώνα. Στὴν κεφαλὴ θὰ ἔφερε στρόφιον, ἀπὸ τὸ ὁποῖο σώζεται τὸ ἓνα ἄκρο τῆς ταινίας ἀνάγλυφο ἐπάνω στὸν ἀριστερὸ ὤμο. Πλαστικὰ ἀποδίδονται τὰ στήθη καὶ ἡ θηλή, ἐνῶ βαθιὰ εἶναι ἡ αὐλακὰ τῆς σπονδυλικῆς στήλης. Τὸ ἱμάτιο ἀποδίδεται διευθετημένο κατὰ τὸν χαρακτηριστικὸν τρόπο τοῦ τύπου «Giustini» μὲ τὴν τύλη σὲ καμπύλη γραμμὴ ἀρκετὰ κάτω ἀπὸ τὰ στήθη. Τρυπάνι φαίνεται ὅτι χρησιμοποιήθηκε στὴν τύλη στὴν πρόσθια ὄψη.

Τῆς περιόδου τῆς ρωμαϊοκρατίας.

Meyer, *AntiPl*, 21 ἀρ. G16.

Βλ. σ. 137, 179, 207, 213.

15. Πλίνθος ἀγαλματιδίου Ἀσκληπιού: ΜΕ Ἐπιγραφικὴ Συλλογὴ¹⁹

Πίν. 15α-β

Ύψ. πλίνθου 3.3 ἐκ., πλ. 17.5 ἐκ. καὶ βάθ. 10.8 ἐκ. Δεξιὸ ἄκρο πόδι: 5.1×2.2 ἐκ. Ἀριστερὸ ἄκρο πόδι: 5.3×2.1 ἐκ. Μάρμαρο λευκό, λεπτόκοκκο, πιθανότατα πεντελικό. Ἀπολεπισμένο εἶναι τὸ κεντρικὸ τμήμα τῆς πρόσθιας ἐπιφάνειας τῆς πλίνθου μὲ μέρος τῆς ἐπιγραφῆς. Ἀποκρουσμένα εἶναι ἐπίσης τὸ πίσω τμήμα τῶν ἄκρων ποδιῶν, ἰδίως τοῦ ἀριστεροῦ, τὸ πρόσθιο τμήμα τοῦ ὀμφαλοῦ, ἡ ἀριστερὴ ἀκμὴ καὶ ἡ πίσω δεξιὰ γωνία τῆς πλίνθου.

Πλίνθος ἀγαλματιδίου Ἀσκληπιού τοῦ τύπου «Giustini», ἡ ὁποία σώζει τὰ ἄκρα πόδια, τὸν ὀμφαλό, τὴν ἀπόληξη τῆς βακτηρίας καὶ τὴν οὐρὰ τοῦ φιδιοῦ.

Ἡ μορφὴ εἰκονιζόταν ὄρθια, κατενώπιον, μὲ ἄνετο τὸ δεξιὸ σκέλος προβάλλον-τας μπροστὰ τὸ ἄκρο πόδι. Στηριζόταν σὲ βακτηρία, γύρω ἀπὸ τὴν ὁποία ἀνελισσό-ταν τὸ φίδι, ἐνῶ ὁ ὀμφαλὸς ἀποδίδεται στὴν ἀριστερὴ πλευρά. Στὰ ἄκρα πόδια οἱ ἀρθρώσεις τῶν μακριῶν δακτύλων καὶ τὰ νύχια ἀποδίδονται ἐγγάρακτα. Τὰ σάν-δαλα καλύπτουν τὸν ταρσὸ καὶ εἶχαν μία κεντρικὴ γλώσσα. Τὸ κάττυμα ἔχει γωνιώδες περίγραμμα. Ἡ οὐρὰ τοῦ φιδιοῦ ἀποδίδεται ἀνάγλυφη στὴν πλίνθο, στὸν χῶρο μεταξὺ τοῦ ἄκρου δεξιοῦ ποδιοῦ καὶ τῆς βακτηρίας. Ὁ ὀμφαλὸς εἶναι λεῖος.

Ἡ πλίνθος ἔχει τραπεζοειδὲς σχῆμα μὲ στενότερη τὴ δεξιὰ ὄψη καὶ κατακόρυφες πλευρές, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀριστερὴ πὺλ εἰσέχει ἀρκετά. Στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τῆς ἐπάνω ἐπιφάνειας ὑπάρχουν δύο λεπτὲς ὀπές, μία πίσω περίπου ἀπὸ τὸν ὀμφαλό καὶ μία στὴν πρόσθια γωνία. Στὴν πρόσθια ἐπιφάνεια τῆς πλίνθου σώζεται ἡ ἐπιγραφή:

Τιβ(Κλ.Σευῆ)[ρος τῷ σ]ωτήρι | Ἀσκ(ληπι)[ῶ κατ' ὄ]ναρ,

ἀπὸ τὴν ὁποία τὸ ἐντὸς παρενθέσεων τμήμα σωζόταν σὲ ἀπολείμμα τοῦ μαρμάρου ποὺ δὲν βρέθηκε.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐγγάραξη στὰ δάκτυλα, διακρίνονται ἀρκετὰ ἵχνη ράσπας στὴν πίσω ὄψη τοῦ ὀμφαλοῦ καὶ στὴν ἐπιφάνεια τῆς πλίνθου, ἰδίως μεταξὺ τῶν ποδιῶν καὶ τῆς βακτηρίας καὶ γύρω ἀπὸ τὶς ὀπές. Ἀμυδρὰ ἵχνη ἀπὸ βελόνι φαίνονται στὸν χῶρο πίσω ἀπὸ τὰ πόδια καὶ μπροστὰ ἀπὸ τὴ βακτηρία, ἐνῶ λαμάκι χρησιμοποιοῦ-θηκε στὴν πίσω καὶ τὴ δεξιὰ πλευρὰ τῆς πλίνθου. Ἡ ἀριστερὴ καὶ ἡ πρόσθια πλευρὰ τῆς πλίνθου εἶναι λεῖες. Ρηχὲς ὀπές τοῦ τρυπάνου παρατηροῦνται σὺς ἄκρες τῶν κεραιῶν τῶν γραμμάτων. Κόκκινο χρῶμα σώζεται στὴ βακτηρία καὶ πορτοκαλό-χρωμο στὸ φίδι, ἐνῶ ἡ ἀριστερὴ πλευρὰ τῆς πλίνθου σώζει ζωηρὸ κόκκινο χρῶμα (;).

Τῶν μέσων περίπου τῆς α' πεντηκονταετίας τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.

Χ. Γιαμαλίδης, Εἰς Ἐπιδάουρου ἐπιγραφάς, *AE* 1913, 127 ἀρ. IB' εἰκ. 6 (ἔκτυπο)· *IG* IV² 475· Peek I, 101 ἀρ. 189.

Βλ. σ. 179, 207, 213, σημ. 1368, 1637, 1642.

16. Πλίνθος ἀγαλματιδίου Ἀσκληπιού: ΜΕ Ἐπιγραφικὴ Συλλογὴ²⁰

Πίν. 15γ-ζ'

Βρέθηκε τὸ 1886 στὸ «Κτήριο Κ». Ύψ. πλίνθου 4 ἐκ. στὴν πρόσθια ὄψη καὶ 5 ἐκ. πίσω, πλ. 22 ἐκ. καὶ βάθ. 16.5 ἐκ., ὕψ. ὀμφαλοῦ 4.2 ἐκ. Ἀκρο δεξιὸ πόδι: 8.1×3.35 ἐκ. Ἀκρο ἀριστερὸ πόδι: 8.2×3.3 ἐκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο. Ἀποκρουσμένο εἶναι τὸ πίσω ἐξωτερικὸ τμήμα τοῦ ἄκρου δεξιοῦ ποδιοῦ. Φθορὲς ὑπάρχουν σὺς ἀκμὲς τῆς πλίνθου καὶ στὴν ἐπιφάνεια τῶν ἄκρων ποδιῶν.

Πλίνθος ἀγαλματιδίου Ἀσκληπιοῦ τοῦ τύπου «Giustini», ἡ ὁποία σώζει τὰ ἄκρα πόδια, τὸν ὀμφαλό, τὴν οὐρὰ τοῦ φιδιοῦ καὶ ἵχνος τῆς βακτηρίας ἐπάνω στὴν πλίνθο. Ἡ στάση τῆς μορφῆς εἶναι ἴδια μὲ αὐτὴ τοῦ προηγούμενου ἀγαλματιδίου. Στὰ μακριὰ δάκτυλα τῶν ποδιῶν ἀποδίδονται ἐγγάρακτες οἱ ἄρθρώσεις καὶ τὰ νύχια. Τὰ σάνδαλα ἔχουν τριγωνικὴ γλώσσα καὶ ἐγγάρακτους ἱμάντες, ἐνῶ τὸ κάλυμμα ἀκολουθεῖ τὸ καμπύλο περίγραμμα τοῦ πέλματος. Στὴν πρόσθια καὶ τὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ σφαιροειδοῦς ὀμφαλοῦ σώζονται δύο γωνίες τοῦ ἱματίου μὲ κυκλικὰ βαρίδια. Ἡ βακτηρία ἀκουμποῦσε στὴν πλίνθο δίπλα στὰ δάκτυλα τοῦ δεξιοῦ ποδιοῦ.

Ἡ πλίνθος ἔχει ὡσειδὲς σχῆμα μὲ ταινιωτὴ τὴν πρόσθια ἐπιφάνεια καὶ κατακόρυφες τὶς ὑπόλοιπες. Ἡ κάθε ταινία ὑποδιαίρεται σὲ δύο μὲ μία ρηχὴ αὐλάκα, ἐνῶ ἡ σκοτία ἔχει γωνιώδη διατομή. Στὴν κεντρικὴ ταινία τῆς σκοτίας βρίσκεται χαραγμένη ἡ ἐπιγραφή: Ἀλέξανδρος Ἀσκληπιῶ.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐγγάραξη στὶς λεπτομέρειες τῶν ποδιῶν, διακρίνονται ἵχνη τοῦ τρυπάνου στὸ περίγραμμα τοῦ φιδιοῦ, τοῦ ὀμφαλοῦ καὶ τοῦ ἀριστεροῦ ἄκρου ποδιοῦ στὸν ἐνδιάμεσο χῶρο. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ὀμφαλοῦ εἶναι σπλῶμένη καὶ παρουσιάζει ἵχνη ἐρυθροῦ χρώματος (:). Πολὺ καλὰ λειασμένη εἶναι καὶ ἡ ἐπιφάνεια τῆς πλίνθου, ὅπου ἵχνη ράσπας διακρίνονται μόνο πρὸς τὸ φίδι. Οἱ κατακόρυφες πλευρὲς τῆς πλίνθου ἔχουν δουλευτεῖ μὲ λαμάκι σὲ ὀριζόντιες ζώνες.

Τῶν μέσων περίπου τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.

Β. Στάης, Ἀγάλματα ἐξ Ἐπιδάουρου, *AE* 1886, 255· *IG* IV² 498.

Βλ. σ. 188, 207, 213, 300, σημ. 1368, 1652.

17. Ἀγαλμα Ἀσκληπιοῦ: ΕΑΜ 263

Πίν. 16-20

Βρέθηκε τὸ 1886 στὸ «Κτήριο Κ». Ὑψ. 1.795 μ. καὶ χωρὶς τὴν πλίνθο 1.69-70 μ., πλ. στοὺς ὤμους 41-42 ἐκ. Κεφαλὴ: ὕψ. 28.3 ἐκ. καὶ χωρὶς τὸ στρόφιον 26.2 ἐκ., πλ. 21.9 ἐκ. καὶ βάθ. 20.9 ἐκ., ὕψ. προσώπου 21 ἐκ. καὶ πλ. 12.9 ἐκ. Πλίνθος: ὕψ. 9 ἐκ. δεξιὰ καὶ 10 ἐκ. ἀριστερά, πλ. 64 ἐκ., βάθ. 20.9 ἐκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο, μὲ ἀνοικτοκάστανη πατίνα. Ἐχεῖ συγκολληθεῖ ἀπὸ εἴκοσι τρία θραύσματα: α) τὴν πλίνθο καὶ τὸ κάτω μέρος τοῦ ἀγάλματος ὡς τὸ ἀριστερὸ γόνατο καὶ τὴ δεξιὰ κνήμη, ὅπως καὶ τὸ κατώτερο τμήμα τῆς βακτηρίας καὶ τοῦ φιδιοῦ, β) τὸ ὑπόλοιπο ἄγαλμα ὡς τοὺς ὤμους, γ) τὸ πρόσωπο μὲ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ κρανίου, δ) μικρὸ μέρος τοῦ κρανίου πίσω καὶ πρὸς τὴν ἀριστερὴν πλευρά (σὲ χωριστὸ ἔνθετο κομμάτι μαρμάρου), ε) τὸν δεξιὸ βραχίονα, ς) μικρὸ θραῦσμα στὴ δεξιὰ μασχάλη, στὸ πρόσθιο τμήμα τοῦ βραχίονα, ζ) τμήμα τοῦ ἀριστεροῦ πήχεως, η) τὸ κάτω τμήμα τοῦ ἴδιου πήχεως μὲ τὴν παλάμη καὶ τὴν πρώτη φάλαγγα τοῦ παράμεσου καὶ τοῦ μικροῦ δακτύλου, θ) τὸν ἀριστερὸ ἀντίχειρα ὡς καὶ τὴν πρώτη ἄρθρωση, ι) μικρὸ τμήμα τῆς βακτηρίας στὸ ὕψος τῆς μέσης, ια-ιε) τμήματα τῆς βακτηρίας ἀπὸ δίπλα στὸν ἀριστερὸ ἀστράγαλο ὡς τὸ κατώτερο τμήμα τοῦ μηροῦ, ις-ιθ) τμήματα τοῦ φιδιοῦ, κ-κβ) μικρὰ θραύσματα στὶς ράχες πτυχῶν τῆς túλης τοῦ ἱματίου, καὶ κγ) τὸν δείκτη τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ. Ἀπὸ τὴν κεφαλὴ λείπουν: ἡ μύτη καὶ τμήμα τῆς ταινίας τοῦ στροφίου, ἐνῶ ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο ἄγαλμα λείπουν: ἡ ἔνθετη ἐπιφάνεια τῆς πλάτης, τὸ δεξιὸ χεῖρ ἀπὸ τὸ κάτω τμήμα τοῦ βραχίονα ὡς τὸν καρπὸ, ὁ μέσος δάκτυλος καὶ τμήμα τοῦ δείκτη τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ, τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν δακτύλων τοῦ ἀριστεροῦ χεριοῦ, μέρος τοῦ ἱματίου στὸν αὐχένα, μικρὰ τμήματα ἀπὸ τὶς ράχες πτυχῶν καὶ μεγάλο μέρος τῆς βακτηρίας καὶ τοῦ φιδιοῦ μὲ τὸ κεφάλι του²¹. Λίγες φθορὲς διαπιστώνονται στὴν ἐπιφάνεια τοῦ μαρμάρου.

Σχεδὸν ἀκέραιο ἄγαλμα Ἀσκληπιοῦ τοῦ τύπου «Este». Εἰκονίζεται ἱματιοφόρος,

ὄρθιος, κατενώπιον, μὲ στάσιμον τὸ δεξιὸ σκέλος, στρέφοντας ἐλαφρὰ τὸ ἄκρο πόδι πρὸς τὰ δεξιὰ, καὶ ἄνετο τὸ ἀριστερὸ ποῦ προβάλλεται ἄρκετὰ πρὸς τὰ ἔμπροσ. Τὸ δεξιὸ ἰσχίον ἀνυψώνεται καὶ προβάλλεται στὰ πλάγια, ἐνῶ ὁ ἀριστερὸς ὤμος καὶ τὸ στήθος ἀνυψώνονται ἐλαφρά. Ὁ κορμὸς στρέφεται ἐλάχιστα πρὸς τὰ ἀριστερά, ἐνῶ ἡ κεφαλὴ κατὰ τρία τέταρτα πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση. Τὸ δεξιὸ χέρι ἀκουμπᾷ στὸ ἰσχίον, ἐνῶ τὸ ἀριστερὸ κατευθύνεται πρὸς τὸ φίδι ποῦ ἀνελίσσεται γύρω ἀπὸ τὴ βακτηρία, στὴν ὁποία στηρίζεται ὁ θεὸς στὴν ἀριστερὴν μασχάλην.

Στὴν κεφαλὴ, τὸ μέτωπο εἶναι τριγωνικὸ μὲ δύο ὀριζόντιες ρυτίδες καὶ φουσκώνει ἐλαφρὰ πρὸς τὰ φρύδια, τὰ ὁποῖα ἀποδίδονται σχεδὸν ὀριζόντια. Οἱ ὀφθαλμικὲς κόγχες δὲν εἶναι πολὺ βαθιές. Οἱ ἀμυγδαλόσχημοι βολβοὶ διακρίνονται μὲ ἐγχαράξεις ἀπὸ τὰ βλέφαρα καὶ τὸν δακρυϊκὸ πόρο, ἐνῶ ὁ κανθὸς ἀποδίδεται μὲ μία ὀπή. Τὸ ἐπάνω βλέφαρο εἶναι βαρὺ, χωρίζεται σαφῶς ἀπὸ τὴν κόγχη μὲ μία ἐγχαράκτη γραμμὴ καὶ ἐκτείνεται ἄρκετὰ πρὸς τὰ πλάγια. Τὸ μισάνοικτο στόμα ἔχει λεπτὸ ἐπάνω χεῖλος καὶ σαρκῶδες κάτω.

Ὁ Ἀσκληπιδὸς φέρει στὰ μαλλιά ἡμικυκλικῆς διατομῆς στρόφιον, μὲ λοξές, λεπτές αὐλακες ποῦ δηλώνουν τὴν ταινία ποῦ ἔδενε στὸ πίσω τμήμα (σώζεται τὸ ἄκρο τῆς στὸν δεξιὸ ὦμο). Τὰ μαλλιά κάτω ἀπὸ τὸ στρόφιον ἀποτελοῦνται ἀπὸ μακροὺς, κυματοειδεῖς βοστρύχους ποῦ διευθύνονται πρὸς τὰ πλάγια καὶ κάτω. Ἐπάνω ἀπὸ τὸ στρόφιον τὰ μαλλιά ἀποδίδονται σχηματικά. Τὰ γένεια ἀποτελοῦνται ἀπὸ μικροὺς, σγουροὺς βοστρύχους καὶ χωρίζονται στὴ μέση κάτω ἀπὸ τὸ πηγούνι, ποῦ σὲ μεγάλο βαθμὸ παραμένει ἀκάλυπτο. Λεῖο ἀποδίδεται καὶ τὸ φίλτρο. Τὸ σῶμα ἔχει περίπου κανονικὲς ἀναλογίες. Λεπτὸ εἶναι τὸ βάθος τῆς μορφῆς στὸν κορμό. Ἡ ἀνατομία ἀποδίδεται λεπτομερῶς. Σὲ σχέση μὲ τὴ θέση τοῦ στήθους ὁ θώρακας ἀποδίδεται περισσότερο πρὸς τὴ δεξιὰ πλευρά.

Τὸ ἱμάτιο σχηματίζει κόμβο στὴν ἀριστερὴν μασχάλην, ἐπάνω ἀπὸ τὴ βακτηρία, ἀνεβαίνει στὸν ὦμο καλύπτοντας τὸ χέρι ὡς τὸ μέσο περίπου τοῦ πήχεως καὶ πέφτει ὡς τὸν ἀστράγαλο. Ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ ὦμο ἡ σχηματιζόμενη τύλη πέφτει πίσω στὴν πλάτη, ἔρχεται στὸ δεξιὸ ἰσχίον καὶ κατόπιν, στὴν πρόσθια ὄψη, ὡς τὸν κόμβο. Στους μηρούς σχηματίζεται μία μεγάλη ἀναδίπλωση, ἡ παρυφὴ τῆς ὁποίας καταλήγει στὴ γωνία στὴν ἀριστερὴν πλευρά, μὲ τὸ βαριδίον στὸ ὕψος τῆς κνήμης.

Ὁ Ἀσκληπιδὸς φέρει τροχάδες, μὲ παχὺ σχετικὰ κάττυμα ποῦ χωρίζεται σὲ δύο ζῶνες. Ἐγχαράκτοι ἀποδίδονται οἱ ἱμάντες, οἱ ὁποῖοι δένουν μπροστὰ στὴν κνήμη· ὁ κόμπος καλύπτεται ἀπὸ τὴ γλώσσα ποῦ πέφτει ὡς τὴ γένεση τῶν δακτύλων ἔχοντας ἐγχαράκτο πλαίσιο καὶ τριμερὴ, ὀδοντωτὴ ἀπόληξη. Στὴν ἐπιφάνεια τῆς βακτηρίας ἀποδίδονται οἱ ρόζοι. Γύρω τῆς ἀνελίσσεται τὸ φίδι, ἡ οὐρὰ τοῦ ὁποίου διακρίνεται ἐπάνω στὴν πλίνθο, ἐνῶ τὸ σῶμα τοῦ ἀποδίδεται σχεδὸν ὀλόγλυφο μὲ μία γωνίωση στὴ ράχη του. Στὴν ἀριστερὴν πλευρά, κάτω ἀπὸ τὴς πτυχές, βρίσκεται ὁ ὀμφαλὸς ποῦ ἔχει πεπιεσμένον ἡμισφαιρικὸ σχῆμα· ἐφάπτεται στὴ φτέρνα καὶ τὸν ἀστράγαλο τοῦ ποδιοῦ, ἀπὸ τὸ ὁποῖο χωρίζεται μὲ μία αὐλακα. Ἡ πλίνθος ἔχει ἀκανόνιστο, ἐλλειψοειδὲς σχῆμα.

Παρατηρεῖται εὐρεία χρῆση τοῦ τρυπάνου στὰ μαλλιά, τὰ γένεια καὶ στὴν πτύχωση. Οἱ πρόσθιες ἐπιφάνειες καὶ ἰδίως στὰ γυμνὰ μέρη ἦταν πολὺ καλὰ λειασμένες καὶ πιθανότατα στιλβωμένες. Ἡ ἐπιφάνεια τῶν μαλλιών καὶ τῶν γενείων δὲν ἔχει λειανθεῖ στὸν ἴδιο βαθμὸ, ἀκόμη δὲ τραχύτερη γίνεται ἡ ἐργασία πρὸς τὴν πίσω ὄψη. Ἴχνη ἀπὸ λαμάκι ὑπάρχουν στὸ στρόφιον. Ἡ ἐγχαράξη ἔχει χρησιμοποιηθεῖ κυρίως στὴν ἀπόδοση λεπτομερειῶν στὴν κεφαλὴ καὶ στὰ ἄκρα. Στὸ σῶμα τοῦ φιδιοῦ διακρίνονται πολλὰ ἴχνη ράσπας. Στὴν πλίνθο διατηροῦνται ἔντονα ἴχνη ἀπὸ λαμάκι σὲ ὀριζόντιες σειρὲς στὴν ἐπάνω, στὴν πρόσθια καὶ στὶς πλάγιες πλευρές, ἐνῶ στὴν πίσω

ὄψη ἔχουν ἀφεθεῖ τὰ σημάδια ἀπὸ βελόνι, ἔχνη τοῦ ὁποίου ὑπάρχουν καὶ στὸν χῶρο ἀνάμεσα στὰ ἄκρα πόδια. Μὲ τρυπάνι δηλώνεται ἀκόμη τὸ περίγραμμα τῶν καττυμάτων καὶ τοῦ φιδιοῦ ἐπάνω στὴν πλίνθο.

Μεγάλο τμήμα τῆς ἐπιφάνειας τῆς πλάτης καὶ τοῦ πίσω μέρους τῆς κεφαλῆς (στὸ ἴδιο ἐπίπεδο) ἦταν ἔνθετα ἀπὸ ἄλλο κομμάτι μαρμάρου ποὺ θὰ ἦταν ἀρκετὰ λεπτό· σῶζεται αὐτὸ μόνο τῆς κεφαλῆς, ὅπου στὴν ἔνωση τῶν δύο τμημάτων ὑπάρχει ἕνας μεγάλος ὀρθογώνιος τὸρμος. Οἱ ἐπιφάνειες ἀρμογῆς εἶναι ἀδρὰ δουλεμένες μὲ ἔχνη ἀπὸ βελόνι. Δύο τὸρμοι στὴν ἀποκρουσμένη ἐπιφάνεια τοῦ δεξιοῦ βραχίονα καὶ τοῦ καρποῦ εἶναι σύγχρονοι.

Περὶ τὸ 160 μ.Χ.

Καββαδίας, 213-214 ἀρ. 263· P. Wolters, *Darstellungen des Asklepios*, AM 17, 1892, 4-5 ἀρ. 263· Lechat-Defrasse, 17 μὲ εἰκ.· Καστριώτης, 62 ἀρ. 263· Stais, 87 ἀρ. 263· C. N. Smiley, *Epidaurus and Greek and Roman Medicine*, *Art and Archaeology* 7, 1918, 124 μὲ εἰκ.· K. A. Neugebauer, *Asklepios*, *BWPr* 78 (1921) 32 καὶ σημ. 127· Papaspyridi, 100 ἀρ. 263· Bieber, *Asklepios*, 87 σημ. 74· Holtzmann, 886 ἀρ. 321*. Α. Ντάτσουλη-Σταυρίδη, *Ρωμαϊκὰ γλυπτὰ ἀπὸ τὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο*, AE 1984, 165-166 ἀρ. 263 πίν. 13ε*. Ρωμιοπούλου, 88-89 ἀρ. 89.

Βλ. σ. 1, 157, 167-169, 170, 174, 189, 207, 210, 211, 214-216, 222, 250, 300-301, 317, 321, 325, σημ. 611, 655, 1182, 1368.

18. Τμήμα κορμοῦ ἀγάλματος Ἀσκληπιοῦ: ME 571

Πίν. 21-22

Βρέθηκε τὸ 1887 στὸ Ἐπιδότειο («Κτήριο Ω»), ὅπου παρέμεινε ὡς τὸν Μάιο τοῦ 1989, ὅταν μεταφέρθηκε στὴν Ἀποθήκη τοῦ ΜΕ. Ὑψ. 91 ἐκ., πλ. 59 ἐκ., πλ. ἀπὸ τὴ δεξιὰ πλευρὰ ὡς τὴ λευκὴ γραμμὴ λίγο παρακάτω ἀπὸ τὸ στήθος 35.5 ἐκ., πᾶχ. στὸν θώρακα 36.9 ἐκ. καὶ στὴν τύλη τοῦ ἱματίου 41.5 ἐκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο. Οἱ ἐπιφάνειες, ἐκτὸς ἀπὸ ἕνα μικρὸ τμήμα πρὸς τὸ δεξιὸ ἰσχίον, καλύπτονται ἀπὸ γκριζωπὴ πατίνα καὶ λειχήνες. Σῶζεται ἀπὸ τὸ ἰσχίον ὡς καὶ τὸ στήθος. Ἀποκρουσμένο εἶναι ὁλόκληρο τὸ ἀριστερὸ τμήμα τοῦ κορμοῦ ἀπὸ τὴ λευκὴ γραμμὴ, ἢ ὁποία σῶζεται μόνο στὸ ὕψος τοῦ στομάχου, τὸ τμήμα τῶν ὤμων, καθὼς καὶ τὸ μέγιστο τμήμα τῆς κάτω ἐπιφάνειας.

Μεγάλο θραῦσμα ἀπὸ τὸ δεξιὸ τμήμα τοῦ ἄνω κορμοῦ ὑπερμεγέθους ἀγάλματος Ἀσκληπιοῦ, ἴσως τοῦ τύπου «Este». Ἡ μορφὴ εἰκονιζόταν ἱματιοφόρος, ὀρθία, κατενώπιον. Τὸ δεξιὸ ἰσχίον προβάλλει ἔντονα. Ὁ δεξιὸς βραχίονας δὲν πρέπει νὰ ἦταν ὑψωμένος, ὅπως δείχνει μία αὐλακα στὴ θέση τῆς μασχάλης. Τὸ ἐπίπεδο τῆς πίσω ἐπιφάνειας δηλώνει ὅτι ὁ κορμὸς στρεφόταν ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἀριστερά. Ἡ μυολογία ἀποδίδεται προσεκτικά. Μικρὸ τμήμα τοῦ ἱματίου σῶζεται στὴν περιοχὴ κυρίως τοῦ δεξιοῦ ἰσχίου, ἀπ' ὅπου ἡ σχηματιζόμενη τύλη ἀνεβαίνει ἀπότομα πρὸς τὴν ἀριστερὴν πλευρὰ καλύπτοντας τὴν κοιλίαν καὶ τὸν ὀμφαλό. Συγχρόνως, κάποιες πτυχὲς κάτω ἀπὸ τὴν τύλη στὴ δεξιὰ πλευρὰ δείχνουν ὅτι τὸ ἱμάτιο σχημάτιζε κάποια ἀναδίπλωση μπροστὰ στοὺς μηρούς.

Λόγω τῆς πολυετοῦς ἔκθεσης τοῦ θραύσματος σὲ ἀνοικτὸ χῶρο, δὲν διακρίνονται ἔχνη ἐργαλείων, πλὴν ἴσως τοῦ τρυπάνου στὶς πτυχὲς καὶ στὴν αὐλακα μεταξὺ τοῦ σώματος καὶ τοῦ ἱματίου. Ἡ πίσω ὄψη σχηματίζει κατακόρυφη, ἐπίπεδη ἐπιφάνεια, ἢ ὁποία εἶχε ἀρχικὰ δουλεутεῖ μὲ βελόνι καὶ κατόπιν λειάνθηκε ἐπιμελῶς ὥστε ἀμυδρὰ μόνο νὰ διακρίνονται τὰ ἔχνη τοῦ βελονιοῦ. Ἡ ἀποκρουσμένη ὁλόγυρα κάτω ἐπιφάνεια εἶναι ἐπίσης ἐπίπεδη, δουλεμένη μὲ ντισιλιδάκι. Τὸ ἐπίπεδο αὐτὸ διακόπτεται πρὸς τὴ δεξιὰ πλευρὰ ἀπὸ τὸρμο, διαστάσεων 6.4 × 6.5 ἐκ., σπασμένο

πρὸς τὴν πίσω καὶ τὴ δεξιὰ πλευρά, δουλεμένο μὲ βελόνι. Τὸ ἄγαλμα ἀποτελοῦνταν ἐπομένως ἀπὸ περισσότερα τοῦ ἐνὸς κομμάτια μαρμάρου.

Περὶ τὸ 160 μ.Χ.

Β. Στάης, ΠΑΕ 1887, 68· Roux, 283-284 πίν. 814· M. Jacob-Felsch, *Zur Entwicklung griechischer Statuenbasen und die Aufstellung der Statuen* (1969) 143 στὸν ἀρ. I. 46· A. Borbein, *Die griechische Statue des 4. Jhs. v. Chr.*, *JdI* 88, 1973, 68 σημ. 114.

Βλ. σ. 1, 170-171, 207, 214-215, 222, 230, 304-305, 317, 321, 325, σημ. 356, 357, 651, 1524.

19. Ἀγαλματίδιο Ἀσκληπιού: ΕΑΜ 270

Πίν. 23

Βρέθηκε τὸ 1886 σὲ ἓνα δωμάτιο τοῦ «Κτηρίου Κ». Ὑψ. 34.8 ἐκ. καὶ χωρὶς τὴν πλίνθο 30.1 ἐκ., πλ. 19 ἐκ. καὶ βάθ. 8 ἐκ. Ἐπιφάνεια θραύσης λαίμου 3.5×3.5 ἐκ. Πλίνθος: ὕψ. 4.7 ἐκ., πλ. 19 ἐκ., βάθ. 11.7 ἐκ. ἐπάνω καὶ 12.6 ἐκ. κάτω. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο, μὲ καστανωπὴ πατίνα καὶ σκουρότερους «λεκέδες» στὴν ἐπιφάνεια. Σῶζεται ἀπὸ τὴν πλίνθο ὡς τοὺς ὤμους. Ἐχει συγκολληθεῖ ἀπὸ ἑξὶ θραύσματα: α) τὴν πλίνθο μὲ τὰ ἄκρα πόδια, τὸν ὀμφαλὸ καὶ τὸ κατώτερο τμήμα τοῦ φιδιοῦ καὶ τῆς βακτηρίας, β) τὸ πίσω τμήμα τοῦ δεξιοῦ ἄκρου ποδιοῦ, γ) τὸ ὑπόλοιπο σῶμα ὡς τοὺς ὤμους, δ-ε-ς) μικρὰ τμήματα τοῦ φιδιοῦ²². Λείπουν: ἡ κεφαλὴ μὲ τὸν λαίμω, τὸ δεξιὸ χερὶ ἀπὸ τὸν ἀγκῶνα, ἡ βακτηρία καὶ μεγάλο μέρος τοῦ φιδιοῦ μὲ τὸ κεφάλι. Ἀποκρουσμένη εἶναι ἡ ἐπάνω γωνία τῆς πλίνθου στὴν πίσω δεξιὰ πλευρά.

Ἀγαλματίδιο τοῦ Ἀσκληπιού τοῦ τύπου «Ἐλευσίνας». Ἡ μορφή εἰκονίζεται ἱματοφόρος, ὄρθια, κατενώπιον, μὲ ἄνετο τὸ δεξιὸ σκέλος, φέροντας τὸ ἄκρο πόδι ἐλαφρὰ πρὸς τὰ πίσω καὶ πλάγια καὶ πατώντας μὲ τὸ πρόσθιο τμήμα τοῦ πέλματος. Τὸ ἀριστερὸ ἰσχίον ἀνυψώνεται ἐλαφρὰ καὶ προβάλλεται στὰ πλάγια. Τὸ δεξιὸ χερὶ ἦταν κατεβασμένο, ἐνῶ τὸ ἀριστερὸ ἀκουμπᾷ στὸ ἰσχίον. Στὴ δεξιὰ μασχάλη στηρίζεται στὴ βακτηρία, γύρω ἀπὸ τὴν ὁποία ἀνελίσσεται τὸ φίδι. Ἐπάνω στὴν πλίνθο, στὴν ἀριστερὴν πλευρά, ἀποδίδεται ὁ ὀμφαλός. Οἱ ἀναλογίες τοῦ σώματος φαίνονται κανονικές. Ἡ ἀπόδοση τῶν μυῶν εἶναι ἀρκετὰ μαλακὴ καὶ λεπτομερής.

Τὸ ἱμάτιο καλύπτει τὸ μέγιστο τμήμα τοῦ σώματος ὡς τοὺς ἀστραγάλους. Ἀπὸ τὴν ἀριστερὴν πλευρὰ ἔρχεται στὸν ὦμο καλύπτοντας συγχρόνως τὸ χερὶ καὶ πέφτει στὴν πλάτη. Ἡ σχηματιζόμενη τύλη ἔρχεται στὴ δεξιὰ μασχάλη καὶ ἀκολουθῶς στὴν πρόσθια ὄψη, σὲ εὐθεία γραμμὴ κάτω ἀπὸ αὐτὴ τοῦ στήθους, φθάνει στὴν ἀριστερὴν πλευρά. Ἐκεῖ συγκρατεῖται μὲ τὸ χερὶ ἐπάνω στὸ ἰσχίον, σχηματίζοντας συγχρόνως πλατιὰ ἀναδίπλωση ὡς ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ γόνατο. Εὐκρινῶς διακρίνονται καὶ οἱ τέσσερις παρυφές.

Ἡ βακτηρία ἦταν ἀρκετὰ λοξὰ πρὸς τὰ πλάγια τοποθετημένη. Ἡ οὐρὰ τοῦ φιδιοῦ ἀποδίδεται ἀνάγλυφον ἐπάνω στὴν πλίνθο, δίπλα στὸ ἄκρο δεξιὸ πόδι. Τὸ φίδι στὴ συνέχεια ἐλίσσεται γύρω ἀπὸ τὴ βακτηρία κατὰ ἓνα ἀρκετὰ περίπλοκο τρόπο. Μία γωνίωση ἀποδίδεται στὴ ράχη τοῦ σώματός του. Ὁ ὀμφαλὸς ἐφάπτεται στὸ ἄκρο ἀριστερὸ πόδι, κάτω ἀπὸ τὶς πτυχές τοῦ ἱματίου. Ἐχει ἡμισφαιρικό, πεπεσμένο σχῆμα καὶ ἡ ἐπιφάνειά του κοσμεῖται μὲ ἀνάγλυφο *ἀγρηνόν*, ἀραιότερο πίσω.

Ἡ ταινιωτὴ πλίνθος ἔχει ὀρθογώνιο σχῆμα μέ «κομμένες» τὶς γωνίες. Διαιρεῖται σὲ τρία μέρη μὲ ταινίες. Ἡ κάτω ταινία ἐξέχει τῆς ἐπάνω, ἰδίως στὴν πίσω ὄψη. Στὴν ἐπάνω ταινία ὑπάρχει χαραγμένη ἢ ἐπιγραφὴ: Κτησίας τῷ σωτῆρι.

Ὅλες οἱ ἐπιφάνειες εἶναι στυλβωμένες. Τρυπάνι ἔχει χρησιμοποιηθεῖ εὐρέως στὴν πτύχωση. Μία αὐλάκα τοῦ τρυπάνου χωρίζει τὸ σῶμα ἀπὸ τὸ ἱμάτιο καὶ περιγράφει

τὸ φίδι καὶ τὸν ὀμφαλὸ ἐπάνω στὴν πλίνθο. Ἐγχάραξη ἔχει χρησιμοποιηθεῖ στὶς λεπτομέρειες τῶν ποδιῶν καὶ στὸν ὀμφαλὸ.

Τοῦ β' τετάρτου ἢ τῶν μέσων περιῖπου τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.

G. R. Lepsius, *Griechische Marmorstudien* (1890) 177 ἀρ. 178· Καββαδίας, 217 ἀρ. 270· A. Furtwängler, *Meisterwerke der griechischen Plastik* (1893) 489 σημ. 2· Καστριώτης, 63 ἀρ. 270 (ἀπὸ κοινοῦ μὲ τὰ ἀγαλμάτια EAM 265-269)· Stais, 94 ἀρ. 270· Bieber, Asklepios, 82 σημ. 52· 87 καὶ σημ. 34 εἰκ. 34· G. Heiderich, *Asklepios* (1966) 157 ἀρ. XI11· Holtzmann, 870 ἀρ. 23 (δίνει ἐσφαλμένα ἀρ. εὐρ. 298). Ἐπιγραφή: IG IV² 478.

Βλ. σ. 26, 157, 161-162, 163, 164, 175, 180, 185, 186-187, 192, 207, 216-217, 300, σημ. 23, 281, 393, 601, 611, 1652.

20. Ἀγαλμάτιο Ἀσκληπιοῦ: EAM 1809

Πίν. 24-25

Βρέθηκε τὸ 1896 στὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα. Ὑψ. 73.6 ἐκ., πλ. 33.1 ἐκ., βάθ. 13.1 ἐκ. Πλίνθος: ὕψ. 6.8 ἐκ. καὶ πλ. 30.1 ἐκ. Κεφαλὴ: ὕψ. 12.1 ἐκ. καὶ τοῦ προσώπου 8.4 ἐκ., πλ. 10.8 ἐκ. καὶ τοῦ προσώπου 6.5 ἐκ., βάθ. στὸ ὕψος τῆς μύτης 10.3 ἐκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο. Ἔχει συγκολληθεῖ ἀπὸ δεκατρία θραύσματα: α-β) τὴ βάση, γ) τμήμα τῆς πλίνθου μὲ τὸ ἄκρο δεξιὸ πόδι καὶ τὸ κατώτερο μέρος τῆς βακτηρίας καὶ τοῦ φιδιοῦ, δ) τμήμα τῆς πλίνθου μεταξὺ τῶν ἄκρων ποδιῶν, ε) τμήμα τῆς πλίνθου μὲ τὸ ἄκρο ἀριστερὸ πόδι καὶ τὸν ὀμφαλὸ, ς-ζ) τμήματα τοῦ φιδιοῦ, η-θ) τμήματα τῆς βακτηρίας κάτω ἀπὸ τὸ ἄκρο δεξιὸ χέρι, ι) τὸν κορμὸ ἀπὸ τὶς κνήμες ὡς τὴ βάση τοῦ λαιμοῦ, ια) τμήμα τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ ἀπὸ τὸ μέσο περιῖπου τοῦ βραχίονα ὡς τὸ μέσο τοῦ πήχεως, ιβ) τὸ ἄκρο δεξιὸ χέρι ἀπὸ τὸ κάτω μέρος τοῦ πήχεως, καὶ ιγ) τὴν κεφαλὴ μὲ τὸν λαιμό. Λεῖπουν: τὸ πίσω τμήμα τῆς βάσης, μικρὸ τμήμα τῆς πλίνθου, τμήμα τῆς ἀριστερῆς κνήμης καὶ μικρὸ τμήμα τῆς βακτηρίας, τὰ ὁποῖα ἔχουν συμπληρωθεῖ μὲ γύψο, τὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ φιδιοῦ, ὅπως καὶ τμήμα ἀπὸ τὸ πίσω ἀριστερὸ μέρος τῆς κεφαλῆς τοῦ Ἀσκληπιοῦ.

Σχεδὸν ἀκέραιο ἀγαλμάτιο Ἀσκληπιοῦ σὲ νεαρὴ ἡλικία, σὲ παραλλαγὴ τοῦ τύπου «Campana». Τὸ ἀγαλμάτιο ἔχει λαξευθεῖ σὲ πλίνθο ἔνθετη σὲ ταινιωτὴ βάση. Ὁ θεὸς εἰκονίζεται ἱματιοφόρος, ὄρθιος, κατενώπιον, μὲ ἄνετο τὸ ἀριστερὸ σκέλος ποὺ φέρεται ἐλαφρὰ πρὸς τὰ πίσω καὶ πλάγια, πατώντας μὲ τὰ δάκτυλα. Τὸ δεξιὸ ἰσχίον ἀνυψώνεται καὶ προβάλλεται στὰ πλάγια, ἐνῶ τὸ δεξιὸ στήθος καὶ ὁ ὦμος ἀνυψώνονται καὶ ὁ κορμὸς κλίνει πρὸς τὰ ἀριστερά. Ἡ κεφαλὴ στρέφεται ἐλαφρὰ πρὸς τὰ δεξιὰ. Τὰ χέρια εἶναι κατεβασμένα καὶ στὸ ἀριστερὸ κρατᾶ κύλινδρο, ἐνῶ τὸ δεξιὸ ἐκτείνεται ἐλαφρὰ στὰ πλάγια κρατώντας τὸ ἄκρο τῆς βακτηρίας, γύρω ἀπὸ τὴν ὁποία ἀνελίσσεται τὸ φίδι. Δίπλα στὸ ἄκρο ἀριστερὸ πόδι ἀποδίδεται ὁ ὀμφαλός. Ὁ ἄνω κορμὸς φαίνεται ἐλαφρὰ ἐπιμήκης, ἐνῶ τὰ ἄκρα χέρια εἶναι μεγαλύτερα τοῦ φυσικοῦ, ὅπως καὶ ἡ κεφαλὴ.

Τὸ πρόσωπο εἶναι ὡοειδές, μὲ χαμηλὸ, λεῖο μέτωπο. Ἡ ὀφθαλμικὴ κόγχη δὲν εἶναι βαθιά. Τὰ βλέφαρα εἶναι βαριὰ καὶ ὀρίζονται μὲ ἐγχάραξεις ἀπὸ τὸν βολβὸ καὶ τὴν κόγχη. Τὰ μάτια ἀποδίδονται μὲ κοιλότητα στὴ θέση τῆς ἱρίδας καὶ μικρὴ ὀπή στὸν κανθό. Τὸ μικρὸ στόμα εἶναι ἐλάχιστο ἀνοικτό, τὰ δὲ χεῖλη εἶναι σχετικὰ σαρκοῦδη. Τὰ πλοῦσια μαλλιά δένονται μὲ ταινία. Κάτω ἀπὸ τὴν ταινία οἱ πλαστικοὶ βόστρυχοι χωρίζουν τὸ μέσο καὶ κατευθύνονται πρὸς τὰ κάτω, καλύπτοντας τὰ αὐτιά. Στὸν αὐχένα οἱ βόστρυχοι αὐτοὶ δὲν ἀποδόθηκαν. Ἐπάνω ἀπὸ τὴν ταινία τὰ μαλλιά ἀποδίδονται σχηματικὰ καὶ οἱ βόστρυχοι διευθύνονται ἀκτινωτὰ ἀπὸ τὴν κορυφὴ τῆς κεφαλῆς.

Τὸ γυμνὸ σῶμα χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴ λεπτομερὴ ἀλλὰ πολὺ μαλακὴ ἀπόδοση

των μυών. Ἡ θηλή τοῦ στήθους ἀποδίδεται πλαστικά. Στὰ στιβαρὰ χέρια τὰ δάκτυλα ἔχουν ἐγγάρκτα ἀποδοσμένα τὰ νύχια τοῦ δεξιοῦ ἀντίχειρα καὶ δείκτη. Λεπτομερῶς ἀποδίδονται καὶ τὰ ἄκρα πόδια. Τὸ ἱμάτιο συγκρατεῖται στὴν ἀριστερὴν μασχάλη καὶ πέφτει μπροστὰ ὡς κάτω ἀπὸ τὸ μέσο τῶν κνημῶν, σχηματίζοντας τύλη ἀπὸ τὴν ἀριστερὴν πλευρὰ ὡς τὸ δεξιὸ ἰσχίον καὶ μακριὰ ἀναδίπλωσι. Ἀπὸ τὸ δεξιὸ ἰσχίον ἡ τύλη κατευθύνεται στὸν ἀριστερὸ ὦμο, ἀπ' ὅπου τὸ ἱμάτιο πέφτει μπροστὰ μὲ τὴν γωνία ἀνάγλυφον ἐπάνω στὸν προβαλλόμενον ἀριστερὸ μηρό. Ἡ βακτηρία λεπταίνει πρὸς τὰ ἐπάνω καὶ καμπυλώνει ἀπότομα πρὸς τὰ ἔξω, ἐνῶ μὲ δύο συνοχεῖς συνδέεται μὲ τὸ δεξιὸ σκέλος. Οἱ ρόζοι τοῦ ξύλου ἀποδίδονται πλαστικά. Τὸ φίδι σῶζεται ὡς περίπου τὸ ὕψος τοῦ δεξιοῦ γονάτου· τὸ σῶμα του εἶναι κυλινδρικό μὲ ἐγγάρκτες φολίδες. Ὁ ὀμφαλὸς ἀποδίδεται ἐντελῶς σχηματικὰ ὡς συνέχεια τοῦ ἱματίου.

Ἡ πλίνθος ἔχει ἀκανόνιστο σχῆμα, ἰδιαίτερα στὴν πίσω πλευρὰ, ἐνῶ στὴν πρόσθια εἶναι σχεδὸν ἐλλειψοειδής. Ἡ βάση εἶναι ταινιωτή, ἀποτελούμενη ἀπὸ σκοτία μεταξὺ ταινιῶν στὴν πρόσθια καὶ σὲ μικρὸ τμήμα τῶν πλάγιων πλευρῶν, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιπες ἐπιφάνειες εἶναι ἐπίπεδες. Ἀνὰ μία ἐγγάρκτικη γραμμὴ ἀποδίδεται πρὸς τὸ ἐπάνω μέρος τῆς ἀνώτερης ταινίας, ἀνάμεσα στὴ σκοτία καὶ τὴν κατώτερη ταινία, καθὼς καὶ πρὸς τὴν κάτω ἐπιφάνεια τῆς πλίνθου.

Ἡ πρόσθια ἐπιφάνεια τοῦ ἀγαλματίου εἶναι πολὺ καλὰ λειασμένη καὶ στυλβωμένη. Μόνο τὰ μαλλιά δὲν ἔχουν στυλβωθεῖ καὶ διατηροῦν ἔντονα τὰ ἴχνη τοῦ τρυπάνου. Τρυπάνι ἔχει χρησιμοποιηθεῖ καὶ στὴν πτύχωση, σὲ περιορισμένη ὁμῶς ἔκτασι. Στυλβωμένες ἦταν ἀκόμη οἱ ἐπιφάνειες τῆς βακτηρίας, τῆς πλίνθου καὶ τοῦ φιδιοῦ, οἱ φολίδες τοῦ ὁποίου ἔχουν ἀποδοθεῖ ἐγγάρκτες. Ἡ πίσω ὄψη παρουσιάζεται σχεδὸν ἡμίεργη, καθὼς ἡ ἐπίπεδη ἐπιφάνεια εἶναι δουλεμένη μόνο μὲ λαμάκι, τὰ ἴχνη τοῦ ὁποίου σὲ ὀριζόντιες σειρὰς εἶναι ἐμφανή. Στὸ πίσω τμήμα τῶν χειρῶν καὶ τῶν ὤμων διακρίνονται ἴχνη ράσας, ἐνῶ δὲν εἶναι στυλβνὴ οὔτε ἡ πίσω ἐπιφάνεια τοῦ φιδιοῦ.

Τῆς ὕστερης Ἀδριανείας - πρώτης Ἀντωνίνειας περιόδου.

Καββαδίας, *Ἰερὸν*, 179· Α. Π. Ἀραβαντινός, *Ἀσκληπιὸς καὶ Ἀσκληπιεῖα* (1907) 196 εἰκ. 27· Καστριώτης, 319 ἀρ. 1809· Stais, 96-97 ἀρ. 1809 εἰκ. σ. 96· K. Kerényi, *Der göttliche Arzt. Studien über Asklepios und seine Kultstätten*² (1956) 40 εἰκ. 20· Bieber, *Asklepios*, 87 σημ. 76· G. Heiderich, *Asklepios* (1966) 10-11, 13-14, 144 ἀρ. 22· J. Schouten, *The Rod and Serpent of Asklepios* (1967) 25 εἰκ. 5· Holtzmann, 870 ἀρ. 22* καὶ σ. 884 ἀρ. 275· F. Carinci, *Su una testa di Asklepios nella Galleria Colonna, Scienze dell'Antichità* 1, 1987, 306, 307 σημ. 23· 308 σημ. 26· Vorster, 90 ἀρ. 29.

Βλ. σ. 160, 163, 164, 177, 189, 207, 210, 217-218, 310-312, 317, 321, σημ. 267, 601-602, 660, 666, 669, 676, 1611.

21. Ἀγαλμάτιο Ἀσκληπιού: EAM 264

Πίν. 26-27

Βρέθηκε τὸ 1886 στὸ «Κτήριο Κ». Ὑψ. 69.6 ἐκ. καὶ χωρὶς τὴν πλίνθο 62.4 ἐκ., πλ. 27.6 ἐκ., βάθ. 12.2 ἐκ. Κεφαλὴ: ὕψ. 12.25 ἐκ. καὶ τοῦ προσώπου 7.5 ἐκ., πλ. 10.4 ἐκ. καὶ τοῦ προσώπου 5.5 ἐκ., βάθ. 9.5 ἐκ. Πλίνθος: ὕψ. 7.2 ἐκ. στὴν πρόσθια ὄψη καὶ 7.8 ἐκ. πίσω, πλ. 27.2 ἐκ., βάθ. 15.4 ἐκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο, μὲ ἀνοικτοκάστανι πατίνα καὶ σκούρους «λεκέδες» σὲ ἀρκετὰ σημεῖα τῆς ἐπιφάνειας. Σῶζεται σχεδὸν ἀκέραιο, συγκολλημένο ἀπὸ ὀκτὼ θραύσματα: α) τὴν πλίνθο μὲ τὰ ἄκρα πόδια, τὸν ὀμφαλόν, τὴν ἀπόληξη τῆς βακτηρίας καὶ τὰ σωζόμενα τμήματα τοῦ φιδιοῦ, β) μικρὸ τμήμα στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ ἄκρου δεξιοῦ ποδιοῦ, γ) τὸν κορμὸ ἀπὸ τὶς κνήμες ὡς καὶ τοὺς ὤμους, μὲ τὸ ἄκρο δεξιὸ χέρι, δ) τὸ κάτω τμήμα τοῦ δεξιοῦ βραχίονα ὡς καὶ τὸν ἀγκῶνα, ε) τὸν δεξιὸ πῆχυ, ς) τὸ κάτω τμήμα τοῦ ἀριστεροῦ βραχίονα, ζ) τὸν ἀριστερὸ πῆχυ ὡς τὸν καρπόν, η) τὴν κεφαλὴ μὲ τὸν λαιμὸ καὶ

μέρος τῶν ὤμων. Λεῖπουν: τὸ ἄκρο ἀριστερὸ χέρι, τὸ μέγιστο τμήμα τῆς βακτηρίας καὶ τοῦ φιδιοῦ, καθὼς καὶ τμήμα τοῦ ἱματίου πίσω ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ βραχίονα. Οἱ ράχες τῶν πτυχῶν εἶναι ἀποκρουσμένες σὲ λίγα σημεῖα, ἐνῶ περιορισμένες φθορὲς παρατηροῦνται στὴν ἐπιφάνεια σὲ ὀρισμένα μέρη, ὅπως στὸ ἀριστερὸ γόνατο.

Ἄγαλματιο Ἀσκληπιοῦ τοῦ τύπου «Velia». Ὁ θεὸς εἰκονίζεται ἱματιοφόρος, ὀρθίος, κατενώπιον, μὲ ἄνετο τὸ ἀριστερὸ σκέλος, φέροντας τὸ ἄκρο πόδι ἐλαφρὰ πρὸς τὰ πλάγια καὶ ἐλάχιστα πρὸς τὰ πίσω. Τὸ δεξιὸ ἰσχίον ἀνυψώνεται καὶ προβάλλεται στὰ πλάγια, ἐνῶ τὸ στῆθος καὶ οἱ ὦμοι μένουν ὀριζόντιοι. Τὸ δεξιὸ χέρι λυγίζει στὸν ἀγκώνα καὶ ἀκουμπᾷ στὸ ἰσχίον, ἐνῶ τὸ κατεβασμένο ἀριστερὸ ἔρχεται ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἔμπροσ. Ὁ κορμὸς κλίνει ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἀριστερά, καθὼς ἡ μορφὴ στηρίζεται στὴ δεξιὰ μασχάλη σὲ βακτηρία. Ἡ κεφαλὴ στρέφεται κατὰ τρία τέταρτα πρὸς τὰ ἀριστερά. Γύρω ἀπὸ τὴ βακτηρία ἀνελίσσεται τὸ φίδι. Ἐπάνω στὴν πλίνθο ἀποδίδεται ὁ ὀμφαλός. Ἡ κεφαλὴ εἶναι σχετικὰ μεγάλη μὲ πλατὺ πρόσωπο. Τὸ ὑψηλὸ μέτωπο ἔχει δύο ὀριζόντιες ρυτίδες καὶ φουσκώνει ἐλαφρὰ πρὸς τὰ φρύδια. Ἡ μετάβαση ἀπὸ τὸ μέτωπο στὰ βλέφαρα εἶναι ὁμαλή. Ὁ μεγάλος βολβὸς τῶν ματιῶν ὀρίζεται μὲ ἐγγαράξεις ἀπὸ τὰ λεπτὰ βλέφαρα. Τὸ ἐπάνω βλέφαρο ἐπικαλύπτει τὸ κάτω στὴν ἐξωτερικὴ γωνία τῶν ματιῶν καὶ μὲ ἐγγάραξη ὀρίζεται ἀπὸ τὴν κόγχη. Μία μικρὴ ὀπὴ ἀποδίδει τοὺς κανθούς. Τὰ χεῖλη χωρίζονται ἀπὸ αὐλακα ποὺ καταλήγει σὲ βαθύτερες ὀπὲς στὶς γωνίες. Τὸ κάτω χεῖλος εἶναι σαρκῶδες, ἐνῶ τὸ ἐπάνω ἐπικαλύπτεται ἀπὸ τὸ μουστάκι. Στὴν κεφαλὴ ὁ Ἀσκληπιδὸς φέρει παχὺ στρόφιον πλ. 1.65 ἐκ. Κάτω ἀπὸ αὐτό, τὰ μαλλιά χωρίζουν στὴ μέση καὶ οἱ μακροὶ κυματοειδῆς βόστρυχοι κατευθύνονται πρὸς τὰ πλάγια καὶ κάτω ὥς τοὺς ὤμους, καλύπτοντας τὰ αὐτιά καὶ τὸν αὐχένα. Ἐπάνω ἀπὸ τὸ στρόφιον τὰ μαλλιά χωρίζονται ἐπίσης στὴ μέση καὶ οἱ πρόστυποι βόστρυχοι κατευθύνονται πρὸς τὰ πλάγια καὶ κάτω. Τὰ γένεια ἀποτελοῦνται ἀπὸ μικροὺς, σγουροὺς βόστρυχους. Λεῖο ἀποδίδεται τὸ μουστάκι, ἐνῶ στὸ πηγούνι κάτω ἀπὸ τὸ στόμα δὲν ἀποδίδεται γένι.

Οἱ ἀναλογίαι δὲν φαίνονται ἐπιτυχεῖς. Ὁ κορμὸς εἶναι μακρὺς καὶ τὰ πόδια ἀναλογικὰ κοντά. Ἡ μυολογία ἀποδίδεται λεπτομερῶς, τὸ δὲ φουσκωτὸ στῆθος μὲ τὴν πλαστικὰ ἀποδοσμένη θηλὴ δηλώνει ὥριμη ἡλικία. Στὰ ἄκρα πόδια, τὰ νύχια καὶ οἱ ἀρθρώσεις τῶν δακτύλων ἀποδίδονται μὲ ἐγγαράξεις, καὶ μία αὐλακα διακρίνει τὸ μεγάλο δάκτυλο ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα.

Τὸ ἱμάτιο συγκρατεῖται στὴν ἀριστερὴ μασχάλη καὶ πέφτει μπροστὰ ὥς τοὺς ἀστραγάλους σχηματίζοντας μία τριγωνικὴ ἀναδίπλωση, ἡ γωνία τῆς ὁποίας ἀποδίδεται στὴν ἀριστερὴ πλευρά, δίπλα στὸ γόνατο. Στὸ ἐπάνω τμήμα τοῦ ἱματίου σχηματίζεται τύλη, ποὺ ἀπὸ τὴν ἀριστερὴ μασχάλη ἔρχεται σὲ καμπύλη γραμμὴ ἐπάνω ἀπὸ τὸ δεξιὸ ἰσχίον. Στὴν πίσω ὄψη, ἡ τύλη ἀνεβαίνει στὸν ἀριστερὸ ὦμο, ἀπ' ὅπου πέφτει μπροστὰ ὥς ἐπάνω στὸν μηρό, ὅπου ἀποδίδεται ἡ γωνία μὲ τὸ βαρίδιο. Συνοπτικότερη εἶναι ἡ ἀπόδοση στὴν ἀριστερὴ πλευρά, ἐπεὶδὴ τὸ τμήμα αὐτὸ ἐπισκιαζόταν ἀπὸ τὴ βακτηρία καὶ τὸ φίδι. Στὴν πίσω ὄψη ἡ ἀπόδοση εἶναι ἀρκετὰ σχηματική. Στὶς τροχάδες ἀποδίδεται τὸ κάττυμα καὶ ἀπὸ τοὺς ἱμάντες δηλώνονται ἡ γλώσσα ἐπάνω στὸν ταρσὸ καὶ οἱ θηλειῆς καὶ τὰ ἄκρα τοῦ κόμπου, ποὺ πέφτουν ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ ταρσοῦ. Ἡ βακτηρία ἦταν λοξὰ τοποθετημένη. Ἀπὸ τὸ φίδι σώζεται μικρὸ τμήμα ἐπάνω στὴν πλίνθο, μπροστὰ ἀπὸ τὸν ὀμφαλὸ καὶ τὸ ἄκρο ἀριστερὸ πόδι. Στὴν ἀριστερὴ πλευρά καὶ πίσω, κάτω ἀπὸ τὶς πτυχὲς τοῦ ἱματίου, διακρίνεται ἐλάχιστα ὁ ὀμφαλός, χωρὶς λεπτομέρειες.

Ἡ πλίνθος ἔχει ὀρθογώνιο σχῆμα μὲ ἐλαφρὰ καμπύλες πλευρὲς καὶ στρογγυλεμένες τὶς γωνίες. Εἶναι ταινιωτή, ἀποτελούμενη ἀπὸ ἐπάνω πρὸς τὰ κάτω ἀπὸ μία

ταινία, ένα λέσβιο κυμάτιο, ένα επίπεδο λεπτό πεδίο, ένα άνεστραμμένο λέσβιο κυμάτιο και μία ταινία. Τα μέρη αυτά χωρίζονται με ἐγχάρακτες γραμμές ἢ ἀβαθεῖς αὐλακες, ποὺ δὲν εἶναι ἀπόλυτα ὀριζόντιες. Στὴν πρόσθια ὄψη, τὸ ἐπάνω τμήμα τῆς πλίνθου ἐξέχει ἐλαφρὰ τοῦ κάτω. Στὶς ταινίες καὶ τὰ κυμάτια τῆς πρόσθιας ἐπιφάνειας ἔχει χαραχθεῖ ἡ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή:

Σεῖο, μάκαρ, βουλαῖσιν ὑπ' ἀρρήτοισιν ὀνίροις
 ἀρητὴρ γεγῶς ἰκὼνα σὴν ἔθετο
 Πλούταρχος, κλεινῆς θεοδέγμονος ἀτθίδος γαίης
 ἀρχιερεὺς κεδνοῦ τ' ἱροπόλος Βρομίου
 ἱεραπολήσας ἔτους ΡΠΕ

Οἱ ἐπιφάνειες εἶναι πολὺ καλὰ λειασμένες στὴν πρόσθια ὄψη. Ἐκτεταμένη εἶναι ἡ χρῆση τοῦ τρυπάνου στὰ μαλλιά καὶ τὰ γένεια, τὴν πτύχωση, τὴν αὐλακα μεταξὺ τοῦ ἱματίου καὶ τοῦ σώματος καὶ τὸ περίγραμμα τῶν ποδιῶν καὶ τοῦ φιδιοῦ ἐπάνω στὴν πλίνθο. Μὲ ἐγχάραξη ἔχουν γίνεῖ κυρίως λεπτομέρειες, ὅπως στὰ βλέφαρα, τὰ νύχια ἢ τοὺς ἱμάντες τῶν σανδάλων. Ἀνεπαίσθητα ἔχνη ἀπὸ λαμάκι διακρίνονται στὴν πίσω ὄψη τῆς πλίνθου.

Τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. (terminus ante quem ἀποτελεῖ τὸ ἔτος 308/9 μ.Χ.).

Β. Στάης, Ἀγάλματα ἐξ Ἐπιδάφρου, *AE* 1886, 243-249 πίν. 11 κέντρο· Καββαδίας, 214-215 ἀρ. 264· P. Wolters, *Darstellungen des Asklepios*, *AM* 17, 1892, 5 ἀρ. 264· Καστριώτης, 62 ἀρ. 264· Stais, 107 ἀρ. 264· Bieber, *Asklepios*, 87 σημ. 75 εἰκ. 33· F. Matz, Βιβλιοκρισία τοῦ W. H. Schuchhardt, *Athena Parthenos*, *AntPl* II (1963), *Gnomon* 38, 1966, 71· Brenk, 252 σημ. 36α· Peek I, 97 ἀρ. 100 πίν. XXXVI εἰκ. 62· Holtzmann, 888 ἀρ. 355*· Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου, Ρωμαϊκὰ τραπεζοφόρα. Παρατηρήσεις στὸ ἀττικὸ ἐργαστήριον, *Πρακτικὰ XII Συνεδρίου*, 256· Karanastassis I, 243-244 σημ. 142· Karanastassis II, 387 καὶ σημ. 299· Walters, *Isis*, 89 σημ. 144· Kreikenbom, 9-10 καὶ σημ. 45· Στεφανίδου, *Τραπεζοφόρα*, 223-226 πίν. 110β*· Stefanidou, 135 πίν. 603· Ρωμοπούλου, 135 ἀρ. 147· Ἐπιγραφή: *IG* IV² 436· Peek I, ὁ.π. πίν. XXXVII εἰκ. 64.

Βλ. σ. 200-204, 205, 207, 218, 219, 300, 317, 327, σημ. 5, 408, 571, 585-586, 601, 611, 614, 680, 682, 1368.

22. Κεφαλὴ ἀγαλματίου Ἀσκληπιοῦ: ME 32

Πίν. 28α-β

Ύψ. 13.5 ἐκ., ἐπάνω ἐπίπεδη ἐπιφάνεια: πλ. 8.5 ἐκ. καὶ βάθ. 9.5 ἐκ., ἐπίπεδη ἐπιφάνεια στὸ πίσω μέρος τοῦ κρανίου: πλ. 8 ἐκ. καὶ βάθ. 7-8 ἐκ. Λαίμος: διάμ. 6 ἐκ. Μάρμαρο λευκὸ, ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ὁποίου ἔχει διαβρωθεῖ σὲ μεγάλο βαθμὸ, ἴσως ἀπὸ φωτιά, καὶ παρουσιάζει μία ἔντονη κοκκίδωση. Σῶζεται ἀπὸ τὸ μέσο περίπου τοῦ λαιμοῦ στὴν πρόσθια ὄψη, σὲ πολὺ κακὴ κατάσταση. Λείπουν: τὸ ἐπάνω τμήμα τοῦ κρανίου, τὸ ὁποῖο ἴσως ἦταν ἔνθετο, ὅπως καὶ ἓνα τμήμα στὸ πίσω ἀριστερὸ μέρος. Ἀποκρουσμένη εἶναι ἡ μύτη καὶ ἡ περιοχὴ τοῦ στόματος.

Κεφαλὴ ἀγαλματιδίου Ἀσκληπιοῦ, ἡ ὁποία κλίνει καὶ στρέφεται ἐλαφρὰ πρὸς τὰ δεξιὰ. Τὰ μάτια βρίσκονται βαθιὰ τοποθετημένα στὶς κόγχες. Τὰ μαλλιά καὶ τὰ γένεια εἶναι πλούσια καὶ ἀποδίδονται πλαστικά. Οἱ βόστρυχοι εἶναι μακροὶ καὶ καλύπτουν τὰ αὐτιά. Κοντὰ εἶναι τὰ γένεια, τὰ ὁποῖα χωρίζουν στὸ μέσο.

Λόγω τῆς μεγάλης φθορᾶς τοῦ μαρμάρου δὲν διακρίνονται ἔχνη ἄλλων ἐργαλείων ἐκτὸς τοῦ τρυπάνου στὰ μαλλιά καὶ τὰ γένεια, ποὺ ἴσως ὀφείλονται σὲ δεύτερη χρῆση τοῦ ἔργου. Ἐνθετο ἦταν τὸ ἐπάνω τμήμα τοῦ κρανίου, λόγῳ τῆς ἐπίπεδης

ἐπιφάνειας, ἃν καὶ δὲν σώζεται κάποιος τόρμος. Ἡ ἐπίπεδη ἐπίσης ἐπιφάνεια στὸ πίσω ἄριστερό τμήμα τῆς κεφαλῆς παρουσιάζει ἵχνη ἀπὸ βελόνι.

Τῆς ἐποχῆς τῶν Σεβήρων (β' χρήση).

Βλ. σ. 175, 181, 207, 218-219, 316, σημ. 1183.

23. Κεφαλή ἀγαλματιδίου νέου, ἵσως Ἀσκληπιοῦ: ΕΑΜ (χαμένο)²³

Πίν. 28γ-ε

Ύψ. 6.7 ἐκ. καὶ τοῦ προσώπου 4.8 ἐκ., πλ. 6 καὶ 3.8 ἐκ. ἀντίστοιχα, βάθ. 6.2 ἐκ. Λαιμός: πλ. 3 ἐκ., βάθ. 3.6 ἐκ. Μάρμαρο, πιθανότατα πεντελικό, μὲ διαβρωμένη ἐπιδερμίδα. Σώζεται ἀπὸ τὸ μέσο περίπου τοῦ λαιμοῦ, σὲ καλὴ κατάσταση.

Κεφαλή ἀγαλματιδίου νέου ἄνδρα μὲ παχὺ στρόφιον, ἵσως τοῦ Ἀσκληπιοῦ. Ἡ κεφαλή θὰ ἔκλινε πρὸς τὰ δεξιὰ. Τὸ πρόσωπο εἶναι ὡοειδὲς μὲ κανονικὰ χαρακτηριστικά. Τὸ μέτωπο ἀποδίδεται ὑψηλὸ στὸ κέντρο καὶ σχηματίζει καμπύλη πρὸς τὰ μαλλιά. Οἱ ὀφθαλμικὲς κόγχες δὲν εἶναι βαθιές. Τὰ ἀμυγδαλωτὰ μάτια εἶναι μεγάλα μὲ σχετικὰ λεπτὰ βλέφαρα. Τὸ στόμα εἶναι μικρὸ καὶ τὰ λεπτὰ χεῖλη διαχωρίζονται μὲ αὐλακα.

Τὰ μαλλιά ἀποδίδονται ὡς μία πλούσια μάζα σπειροειδῶν βοστρύχων. Στὸ στρόφιον, πλ. 1.2 ἐκ., δηλώνεται μὲ λοξὲς ἐγχαράξεις ἢ στρεπτὴ ταινία πού τὸ σχηματίζει. Κάτω ἀπὸ τὸ στρόφιον οἱ βόστρυχοι χωρίζουν στὴ μέση καὶ κατευθύνονται πρὸς τὰ πλάγια, ἐνῶ αὐτοὶ στοὺς κροτάφους καὶ στὸν αὐχένα πέφτουν πρὸς τὰ κάτω, καλύπτοντας τὰ αὐτιά. Στὸ κρανίον οἱ βόστρυχοι ἀποδίδονται σὲ περισσότερο πρόστυπο ἀνάγλυφο σχηματίζοντας μικρὲς σπείρες. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ χάραξη στοὺς βοστρύχους καὶ τὸ στρόφιον, δὲν διαπιστώνονται ἵχνη ἄλλων ἐργαλείων.

Τῆς ὕστερης Ἀδριάνειας - πρώιμης Ἀντωνίνειας περιόδου.

Κυρίως Bieber, Asklepios, εἰκ. 34 (βλ. στὸ 19).

Βλ. σ. 156-157, 207, 217, σημ. 459, 660.

β. ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΥΓΕΙΑΣ

24. Ἀγαλμάτιο Ὑγείας: ΕΑΜ 1810

Πίν. 29-30

Βρέθηκε τὸ 1896 στὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα. Ύψ. 72 ἐκ. καὶ χωρὶς τὴν πλίνθο 68 ἐκ., πλ. στοὺς ὤμους 14.5 ἐκ. Κεφαλή: ὕψ. 9.5 ἐκ. καὶ τοῦ προσώπου 6.4 ἐκ., πλ. προσώπου 5.1 ἐκ., βάθ. 9.5 ἐκ. (μέτωπο-κροτύλος). Λαιμός: πλ. 4.1 ἐκ. καὶ βάθ. 4.5 ἐκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο. Οἱ ἐπιφάνειες καλύπτονται σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ ἰζήματα, ἰδίως στὴν πρόσθια ὄψη. Σὲ ἐπίδραση φωτῆς ὀφείλεται ἵσως τὸ σκοῦρο χρῶμα τοῦ θραύσματος τοῦ χιτῶνα στὴν πίσω ὄψη. Σώζεται σχεδὸν ἀκέραιο, συγκολλημένο ἀπὸ τέσσερα θραύσματα: α) τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς πλίνθου μὲ τὶς κνήμες, β) τὸν κορμὸ ἀπὸ τὸ ἐπάνω τμήμα τῶν κνημῶν ὡς τὴ βάση τοῦ λαιμοῦ, γ) τὴν κεφαλὴ μὲ τὸν λαιμὸ καὶ δ) τὸν πήχυ τοῦ δεξιοῦ χειροῦ. Μὲ γύψο ἔχουν συμπληρωθεῖ τὰ κενὰ μεταξὺ τῶν θραυσμάτων α) καὶ β)²⁴. Λεῖπουν τὸ πρόσθιο τμήμα τῆς πλίνθου μὲ τὶς μύτες τῶν ποδιῶν, τὸ ἄκρο δεξιὸ χεῖρ καὶ τὸ κεφάλι καὶ μέρος τοῦ σώματος τοῦ φιδιοῦ. Λίγες φθορὲς ὑπάρχουν στὶς πτυχές, ἰδίως τοῦ χιτῶνα γύρω ἀπὸ τὶς κνήμες, ὅπως καὶ στὸ πρόσωπο, ὅπου ἡ μύτη εἶναι ἀποκρουσμένη.

Ἀγαλμάτιο Ὑγείας σὲ μετάπλαση τοῦ τύπου «Hore». Ἡ Ὑγεία παρουσιάζεται μὲ

χιτώνα καὶ ἱμάτιο, ὄρθια, κατενώπιον, μὲ ἄνετο τὸ ἀριστερὸ σκέλος φέροντας τὸ ἄκρο πόδι πρὸς τὰ πίσω καὶ πλάγια. Τὸ δεξιὸ ἰσχίον ἀνυψώνεται καὶ προβάλλεται στὰ πλάγια, ἐνῶ τὰ στήθη καὶ οἱ ὦμοι εἶναι σχεδὸν ὀριζόντιοι. Ὁ κορμὸς στρέφεται ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἀριστερά, ἐνῶ ἡ κεφαλὴ κλίνει ἐλαφρὰ καὶ στρέφεται πρὸς τὴν ἀντίθετη κατεύθυνση. Στὸ κατεβασμένο ἀριστερὸ χέρι κρατᾷ μία πυξίδα, ἐνῶ ὁ δεξιὸς βραχίονας ἐφάπτεται στὰ πλευρὰ καὶ ὁ πήχυς ἐκτείνεται πρὸς τὰ ἐμπρός. Τὸ ραδινὸ σῶμα παρουσιάζει ἔντονη σιγμοειδῆ κίνηση. Ἐμφαση ἔχει δοθεῖ στὸ κάτω τμήμα, ἐνῶ τὸ στήθος εἶναι βραχύ. Μικρὴ σχετικὰ εἶναι ἡ κεφαλὴ, ἐνῶ ὁ λαιμὸς εἶναι ἀρκετὰ ψηλός. Τὰ χέρια ἀποδίδονται στιβαρά.

Στὴν ὠοειδῆ κεφαλὴ τὸ μέτωπο εἶναι ὑψηλό. Τὰ φρύδια διακρίνονται ἀμυδρά. Τὰ μάτια χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὰ ἀρκετὰ πλαστικὰ βλέφαρα. Τὸ στόμα ἀποδίδεται μικρό, μὲ σχετικὰ σαρκώδη χεῖλη ποὺ χωρίζονται ἀπὸ λεπτὴ αὐλακα. Τὰ αὐτιά βρίσκονται τοποθετημένα χαμηλά, εἶναι μεγάλα, μὲ βαθὺ καὶ εὐρὺ ἀκουστικὸ πόρο. Ὁ λαιμὸς εἶναι κυλινδρικός μὲ ἓνα «δακτυλίδι τῆς Ἀφροδίτης» χαμηλά. Μία πλατὺ ταινία (*mitra*) περιθεῖ ἀρκετὲς φορὲς τὸ κρανίον, ὥστε τὰ μαλλιά νὰ διακρίνονται μόνο γύρω ἀπὸ τὸ μέτωπο καὶ ἐπάνω ἀπὸ τὰ αὐτιά. Οἱ λεπτοί, κυματοειδεῖς βόστρυχοι κατευθύνονται ἀπὸ τὸ μέτωπο πρὸς τὰ πίσω, καλύπτοντας τὸ ἐπάνω μέρος τοῦ πτερυγίου τῶν αὐτιῶν.

Τμῆμα μόνο τοῦ ποδῆρου, χειριδωτοῦ χιτώνα διακρίνεται στὸ δεξιὸ στήθος καὶ χέρι, ὅπως καὶ γύρω ἀπὸ τὴν κνήμη. Ἐξὶ κουμπιὰ ἀποδίδονται στὴν ὁρατὴ δεξιὰ χεῖρίδα ποὺ καλύπτει τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ βραχίονα. Τὸ ἱμάτιο συγκρατεῖται ἀρχικὰ στὴν ἀριστερὴ μασχάλη, τυλίγει τὸ χέρι καὶ ξανασφηνώνεται στὴ μασχάλη. Στὴ συνέχεια πέφτει στὴν πλάτη καί, σχηματίζοντας τύλη στὸ ἐπάνω τμήμα, ἔρχεται στὴ δεξιὰ πλευρά. Ἀπὸ τὸ δεξιὸ ἰσχίον ἡ τύλη κατευθύνεται διαγωνίως ἀνάμεσα στὰ στήθη πρὸς τὸν ἀριστερὸ ὦμον καὶ πέφτει στὴν πλάτη ὡς περίπου τὸν ἀριστερὸ γλουτό. Ἡ πέζα ἔρχεται στὴν πρόσθια ὄψη ἀπὸ τὸ ὕψος τοῦ δεξιοῦ γονάτου ὡς τὸ μέσο περίπου τοῦ ἀριστεροῦ μηροῦ καὶ πέφτει στὰ πλάγια μὲ ποικίλες ἀναδιπλώσεις ὡς τὸ μέσο περίπου τῆς κνήμης. Στὸ ἀριστερὸ χέρι ἡ ὕψος κρατᾷ μὲ τὸν ἀντίχειρα καὶ τὸν δείκτη μίαν μικρὴ πυξίδα. Στὸ πῶμα τῆς ἀποδίδεται ἀνάγλυφο ἓνα γοργόνειο, μεγάλο μέρος τοῦ ὁποίου καλύπτει ὁ ἀντίχειρας. Φορᾷ κλειστὰ ὑποδήματα, χωρὶς ἰδιαίτερες λεπτομέρειες.

Τὸ σῶμα τοῦ φιδιοῦ ἀποδίδεται λεπτὸ μὲ μία νεύρωση στὴ ράχη καὶ ἐγγάρακτες φολίδες. Ἡ οὐρά του διακρίνεται μεταξὺ τοῦ ἀριστεροῦ στήθους καὶ τοῦ βραχίονα· τὸ φίδι ἀνεβαίνει κατόπιν στὸν ὦμον καὶ ἔρχεται πίσω, ἐπάνω ἀπὸ τὴν τύλη τοῦ ἱματίου, ὅπου ἀποδίδεται ἀρκετὰ παχύτερο. Ἀπὸ ἐπάνω ἀπὸ τὸ δεξιὸ ἰσχίον ἔρχεται στὴν πρόσθια ὄψη, ἐλισσόμενο δὲ ἐπάνω στὸν δεξιὸν πήχυν θὰ κατευθυνόταν πρὸς τὸ ἄκρο χέρι, ὅπου ἡ θεὰ θὰ τοῦ ἔδινε τροφή.

Τὸ σωζόμενο πίσω τμήμα τῆς πλίνθου ἔχει τριγωνικὴ κάτοψη μὲ ἀδρὰ δουλεμένες ἐπιφάνειες. Μία αὐλακα διακρίνει τὸν χιτώνα ἀπὸ τὴν πλίνθον.

Ἀμελὴς εἶναι ἡ ἐργασία τῆς κεφαλῆς, ὅπως φαίνεται στὴν ἀπόδοση τῶν μαλλιῶν, τῶν ματιῶν καὶ τῶν αὐτιῶν. Οἱ ἐπιφάνειες εἶναι καλὰ λειασμένες, σχεδὸν στιλπνές. Στὴν πρόσθια ὄψη ἔχει καταβληθεῖ προσπάθεια νὰ ἀπαλειφθοῦν τὰ ἴχνη τοῦ τρυπάνου, ἐνῶ πίσω τὰ ἴχνη εἶναι ἐντονότερα στὶς αὐλακες τῶν πτυχῶν. Στὴν πίσω ὄψη παρατηροῦνται ἐκτεταμένα ἴχνη ράσας. Στὴν πτύχωση ἔχει χρησιμοποιηθεῖ καὶ ἡ ἐγγάραξη, ὅπως στὰ μαλλιά καὶ στὶς φολίδες τοῦ φιδιοῦ. Ἰχνη λάμας εἶναι ἐμφανῆ στὶς κατακόρυφες ἐπιφάνειες τῆς πλίνθου.

Τῆς Ἀδριάνειας ἢ πρώιμης Ἀντωνίνειας περιόδου.

L. Curtius, Über einen weiblichen Kopf in Rom, *JdI* 19, 1904, 65-66 εικ. 7· Α. Π. Ἀραβαντινός, Ἀσκληπιὸς καὶ Ἀσκληπιεῖα (1907) 198 εικ. 30· Καστριώτης, 319 ἀρ. 1810· Stais, 97 ἀρ. 1810 εικ. σ. 96· E. Hollander, *Plastik und Medizin* (1912) 149 εικ. 7-8· Papaspyridi, 108-109 ἀρ. 1810 πίν. VII· Lippold, *Kopien*, 244 σημ. 23 ἀρ. 1· B. Ashmole, Hygieia on Acropole and Palatine, *BSR* 10, 1927, 3 ἀρ. i· Lippold, *Plastik*, 253 σημ. 1· E. Schmidt, Silanion der Meister des Platonbildes, *JdI* 47, 1932, 284· R. Kabus-Jahn, *Studien zur Frauenfiguren des 4. Jhs. v.Chr.* (1963) 109 σημ. 13· Καρούζου, 161-162 ἀρ. 1810· E. Mitropoulou, *Deities and Heroes in the Form of Snakes* (1977) 187 εικ. 96· Μητροπούλου, 36 ἀρ. 179 πίν. XXIV· Ghedini, Gortina, 116 σημ. 133· 121 εικ. 43· H. Sobel, *Hygieia* (1990) 89 ἀρ. 1 πίν. 5b· Th. Schnalke, *Asklepios. Heilgott und Medizin* (Κατάλογος έκθεσης, Erlangen-Nürnberg 1990) 47 ἀρ. 7 με εικ.· Croissant, 566 ἀρ. 171*.

Βλ. σ. 30, 160-161, 219, 220-221, 224, 310-312, 321, σημ. 5, 267, 270, 274, 275, 1245.

25. Ἀγαλμάτιο Ὑγείας: EAM 273

Πίν. 31

Βρέθηκε τὸ 1886 στὸ «Κτήριο Κ». Ὑψ. 43.1 ἐκ. καὶ χωρὶς τὴ βάση 38.4 ἐκ., πλ. 16 ἐκ., βάθ. 8.2 ἐκ. Θραυσμένη ἐπιφάνεια λαίμοῦ: διάμ. 3.4 ἐκ. Πλίνθος: πλ. 10.8 ἐκ. καὶ βάθ. 7.8 ἐκ. Βάση: ὕψ. 4.65 ἐκ., πλ. 14.1 ἐκ. καὶ βάθ. 13.9 ἐκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο, μὲ καστανωπὴ πατίνα, σκουρόχρωμους «λεκέδες» καὶ ἰζήματα στὴν ἐπιφάνεια. Σῶζεται ἀπὸ τὴ συμφυὴ πλίνθο καὶ τὴ βάση ὡς τοὺς ὤμους καὶ τὴν ἀρχὴ τοῦ λαίμοῦ. Ἐχει συγκολληθεῖ ἀπὸ δύο θραύσματα: α) τὴν πλίνθο καὶ τὸ κάτω τμήμα τῶν ποδιῶν ὡς περίπου τὰ γόνατα, καὶ β) τὸ υπόλοιπο σῶμα. Σὲ ἀνεξάρτητο κομμάτι μαρμάρου σῶζεται ἡ βάση. Τὸ κενὸ μεταξὺ τῆς πλίνθου καὶ τῆς βάσης ἔχει συμπληρωθεῖ μὲ γύψο. Λείπουν: ἡ κεφαλὴ μὲ τὸν λαίμό, τὸ ἔνθετο ἄκρο δεξιὸ χέρι ἀπὸ τὸ μέσο περίπου τοῦ πήχεως, τὸ ἄκρο ἀριστερὸ χέρι μὲ τμήμα τοῦ πήχεως καὶ μέρος τοῦ σώματος τοῦ φιδιοῦ μὲ τὸ κεφάλι. Ἀποκρουσμένο εἶναι μικρὸ τμήμα τῆς πλίνθου στὸ πίσω μέρος μαζὶ μὲ τὴν πέζα τοῦ χιτῶνα. Λίγες φθορὲς παρατηροῦνται στὴν ἐπιφάνεια.

Ἀγαλμάτιο Ὑγείας τοῦ τύπου «Hope». Ἡ θεὰ εἰκονίζεται μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, στὴ στάση αὐτῆς τοῦ ἀγαλματίου 24, ἀλλὰ λιγότερο κινημένη. Ὁ δεξιὸς πήχυς ἐκτείνεται μπροστά, ἐνῶ ἡ ἔλλειψη ἰχνῶν δείχνει ὅτι καὶ ὁ ἀριστερὸς πήχυς θὰ ἐρχόταν ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἔμπρός. Ὁ κορμὸς στρέφεται ἐλαφρὰ πρὸς τὴ δεξιὰ πλευρά, πρὸς τὴν ὁποία θὰ στρεφόταν καὶ ἡ κεφαλὴ. Ὁ χιτῶνας διακρίνεται στὸ δεξιὸ στήθος καὶ χέρι καὶ γύρω ἀπὸ τὶς κνήμες. Ἡ χειρὶς, μὲ πέντε κουμπά, φθάνει ὡς τὴν ἀρχὴ τοῦ πήχεως, εἶναι δὲ ἀρκετὰ εὐρεία, ὥστε νὰ κρέμεται ἀρκετὰ κάτω ἀπὸ τὸν ἀγκῶνα. Τὸ ἱμάτιο τυλίγει σφικτὰ τὸ μέγιστο τμήμα τοῦ κορμοῦ διευθετημένο κατὰ τρόπο ἀνάλογο μὲ αὐτὸν τοῦ ἀγαλματίου 24. Τὸ ἐπάνω τμήμα τοῦ συστρέφεται σχηματίζοντας μία ἀρκετὰ ἔξεργη τύλη ποὺ καλύπτει πλήρως τὸ ἀριστερὸ στήθος. Στὰ ἄκρα πόδια δὲν δηλώνονται λεπτομέρειες τῶν κλειστῶν ὑποδημάτων. Τὸ φίδι ἀποδίδεται ἀνάγλυφο ἐπάνω στὸν κορμό, μόνο δὲ τὸ κεφάλι μὲ κάποιο μέρος τοῦ σώματός του θὰ ἀποδιδόταν ἐλεύθερο. Ἡ οὐρά του εἰκονίζεται στὴν πίσω ὄψη· ἔρχεται στὴ συνέχεια στὸν δεξιὸ ὄμο καὶ στὴν πρόσθια ὄψη, ὅπου καλύπτει τὸ δεξιὸ στήθος. Ἀκολουθῶς θὰ κατευθυνόταν ἐλεύθερο πρὸς τὸ ἄκρο δεξιὸ χέρι, ὅπου θὰ ἐλάμβανε τροφὴ ἀπὸ τὴ φιάλη ποὺ θὰ κρατοῦσε ἡ θεὰ. Τὸ σῶμα τοῦ φιδιοῦ ἀποδίδεται κυλινδρικό μὲ νεύρωση στὴ ράχη.

Ἡ πλίνθος ἔχει ἐλλειψοειδὲς σχῆμα καὶ στὴν πίσω ὄψη τὸ ἄκρο τῆς ἀκολουθεῖ τὴ γραμμὴ τοῦ χιτῶνα. Ἡ βάση εἶναι κυλινδρική καὶ ταινιωτὴ, ἀποτελούμενη ἀπὸ μία ταινία μεταξὺ δύο τῶρων. Ἡ ἐπιφάνεια εἶναι καλὰ λειασμένη μὲ περιορισμένα ἴχνη ράσπας, ἐνῶ τὰ γυμνὰ μέρη ἦταν ἴσως στυλβωμένα. Εὐρέως χρησιμοποιεῖται τρυπάνι

στην πτύχωση του χιτώνα, αλλά και του ἱματίου, κυρίως στην τύλη, στις ἀναδιπλώσεις τῶν παρυφῶν ποὺ πέφτουν στην ἀριστερὴ πλευρά, μεταξύ τῆς ἀριστερῆς πλευρᾶς τοῦ κορμοῦ καὶ τοῦ τμήματος ποὺ καλύπτει τὸν βραχίονα, ὅπως καὶ μεταξύ τῆς πέζας τοῦ χιτώνα καὶ τῆς πλίνθου ἀνάμεσα στὰ ἄκρα πόδια. Ἡ πίσω ὄψη εἶναι σχηματικότερα ἀποδοσμένη, ἔχει δὲ χρησιμοποιηθεῖ καὶ ἡ ἐγγάραξη στὴν πτύχωση τοῦ χιτώνα στὸ κάτω μέρος. Πρόχειρη εἶναι ἡ ἐργασία τῶν ταινιῶν τῆς βάσης. Στὴν κάτω ἐπιφάνεια τῆς βάσης σχηματίζεται ἀναθύρωση μὲ ἀδρότερα δουλεμένο τὸ κεντρικὸ τμήμα.

Τοῦ ὕστερου 2ου αἰ. μ.Χ.

Καββαδίας, 219 ἀρ. 273· Καστριώτης, 64 ἀρ. 273· Stais, 105 ἀρ. 273· Lippold, *Kopien*, 244 σημ. 23 ἀρ. 2· Μητροπούλου, 35 ἀρ. 168α* πίν. XXII (γύψινο ἐκμαγεῖο στὸ ΜΕ)· H. Sobel, *Hygieia* (1990) 89 ἀρ. 3· Croissant, 563 ἀρ. 121· 566 ἀρ. 190.

Βλ. σ. 30, 176-177, 219-221, 224, 300, σημ. 394, 395, 705, 710, 1245.

26. Θραῦσμα ἀγαλματίου Ὑγείας: ΜΕ 41

Πίν. 32

Ύψ. 18.5 ἐκ. στὴ δεξιὰ πλευρὰ καὶ 10.2 ἐκ. στὴν ἀριστερή. Ἐπιφάνεια θραύσης ἰσχύων: πλ. 11.5 ἐκ. καὶ βάθ. 7 ἐκ., ἐπιφάνεια θραύσης κνημῶν: πλ. 11.5 ἐκ. καὶ βάθ. 9 ἐκ. Μάρμαρο λευκό, λεπτόκοκκο, ἴσως πεντελικό, μὲ καστανωπὴ πατίνα. Σῶζεται ἀπὸ τὴν παρυφὴ τοῦ ἱματίου ὥς τὸ δεξιὸ ἰσχίον καὶ τὸ κάτω μέρος τοῦ ἀριστεροῦ. Λίγες φθορὲς ὑπάρχουν στὶς ράχες τῶν πτυχῶν.

Θραῦσμα ἀγαλματίου Ὑγείας τοῦ τύπου τῆς «Ὑγείας Hope». Ἡ θεὰ παριστάνεται ἱματιοφόρος, ὄρθια, κατενώπιον, μὲ ἄνετο τὸ ἀριστερὸ σκέλος προβάλλοντας τὸν μηρό. Ἀπὸ τὰ ἐνδύματα διακρίνεται τὸ ἱμάτιο, τὸ ὁποῖο τυλίγει σφικτὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ σώματος καὶ συγκρατεῖται στὴν ἀριστερὴ πλευρά. Ἀπὸ τὸ φίδι σῶζεται μόνο ἡ οὐρά του ἀνάγλυφη στὸ μέσο περίπου τῆς πίσω ὄψης. Τὸ φίδι ἀνεβαίνει κυματιστὰ πρὸς τὴν ἀριστερὴ πλευρὰ ἐπάνω σχεδὸν στὸν γλουτό, ὅπου, πρὸς τὴν ἐπιφάνεια θραύσης, τὸ ἀρκετὰ φθαρμένο κυκλικὸ σχῆμα θὰ ἀνῆκε σὲ πλήρη ἔλκα τοῦ σώματός του.

Ἀρκετὰ καλὰ δουλεμένη εἶναι ἀκόμη καὶ ἡ πίσω ὄψη. Στὶς βαθιὲς αὐλακες μεταξύ τῶν πτυχῶν τῆς πρόσθιας ὄψης φαίνεται ὅτι χρησιμοποιήθηκε μικρὸ τρυπάνι. Ἐλαφρὰ ἴχνη ράσπας διακρίνονται στὶς ἐπιφάνειες.

Τοῦ β' μισοῦ τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.

Βλ. σ. 176, 219, 220-221, 224, σημ. 394.

27. Κορμὸς ἀγαλματιδίου Ὑγείας: ΜΕ 44

Πίν. 33

Ύψ. 21 ἐκ. στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ καὶ 15 ἐκ. στὴ δεξιὰ, πλ. 10 ἐκ. καὶ βάθ. 7 ἐκ. Ἐπιφάνεια θραύσης τοῦ λαιμοῦ: διάμ. 4.5 ἐκ. Μάρμαρο λευκό, λεπτόκοκκο, ἴσως πεντελικό, μὲ καστανωπὴ πατίνα καὶ ἀρκετὰ διαβρωμένη ἐπιδερμίδα. Σῶζεται ἀπὸ τὸ μέσο περίπου τῶν μηρῶν ὥς τοὺς ὤμους. Λεῖπουν: ἡ κεφαλὴ μὲ τὸν λαιμὸ καὶ τὸ δεξιὸ χέρι ἀπὸ τὸ μέσο περίπου τοῦ βραχίονα. Ἀποκρουσμένο εἶναι μεγάλο τμήμα στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ μὲ μέρος τοῦ φιδιοῦ.

Κορμός ἀγαλματιδίου Ὑγείας σὲ μετάπλαση τοῦ τύπου «Hore». Ἡ θεὰ παριστάνεται μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο στὴ στάση τοῦ ἀγαλματίου 24. Τὸ δεξιὸ ἰσχίό προβάλλεται ἔντονα στὰ πλάγια. Στὸ κατεβασμένο ἀριστερὸ χέρι κρατᾷ φιάλη, ἐνῶ τὸ δεξιὸ λύγιζε στὸν ἀγκῶνα καὶ ὁ πήχυς θὰ ἐρχόταν πρὸς τὰ ἐμπρός.

Τὸ ἀγαλματίδιο διακρίνεται γιὰ τὶς ραδινὲς ἀναλογίες του, τὴ βράχυνση τῆς περιοχῆς τοῦ στήθους καὶ ἀντίθετα τὴν ἔμφαση στὸν χῶρο τῆς λεκάνης. Ἀπὸ τὸ ἄκρο ἀριστερὸ χέρι σώζεται μόνο ὁ ἀντίχειρας ἐπάνω στὴ φιάλη. Ὁ χιτῶνας διακρίνεται στὸ δεξιὸ στήθος, στὸν ὦμο καὶ τὸν βραχίονα. Πίσω ἀπὸ τὸν δεξιὸ βραχίονα ἡ χειρίδα πέφτει ὥς τὸ προβαλλόμενο ἰσχίό. Τὸ ἱμάτιο ἀποδίδεται διευθετημένο ὅπως στὰ ἀγαλμάτια 24 καὶ 25, σχηματίζοντας μία λεπτὴ τύλη ποὺ ἔρχεται ἀνάμεσα στὰ στήθη. Ἡ οὐρὰ τοῦ φιδιοῦ βρίσκεται ἐπάνω ἀπὸ τὸν δεξιὸ μηρὸ καὶ ἀνεβαίνει κυματιστὰ ἐπάνω στὴν τύλη τοῦ ἱματίου ὥς τὸν ἀριστερὸ ὦμο. Τὸ φθαρμένο ἔξαρμα τοῦ μαρμάρου κατὰ μῆκος τοῦ ἀριστεροῦ πήχεως πρέπει νὰ ἀνήκει στὸ φίδι, τὸ ὁποῖο θὰ κατευθυνόταν πρὸς τὴ φιάλη ποὺ κρατᾷ ἡ θεά.

Ἰχνη τρυπάνου διακρίνονται σὶς βαθιὲς αὐλακες τῶν πτυχῶν, ἐνῶ λόγῳ τῆς φθορᾶς τοῦ μαρμάρου δὲν φαίνονται Ἰχνη ἄλλων ἐργαλείων.

Τῆς ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίνων.

Μητροπούλου, 33 ἀρ. 142α πίν. XVIII.

Βλ. σ. 161, 219, 220-221, 224, σημ. 700, 708.

28. Κεφαλὴ ἀγαλματιδίου Ὑγείας: ΕΑΜ 292

Πίν. 34α-δ

Βρέθηκε τὸ 1886 στὸ «Κτήριο Κ». Ὑψ. 8.4 ἐκ., ὕψ. κεφαλῆς 7.9 ἐκ. καὶ τοῦ προσώπου 5.75 ἐκ., πλ. 5.55 ἐκ. καὶ 4.3 ἐκ. ἀντίστοιχα, βάθ. 6.8 ἐκ. Λαϊμός: πλ. 3.6 ἐκ. καὶ βάθ. 3.8 ἐκ. Μάρμαρο λευκὸ, πιθανότατα πεντελικό, μὲ καστανωπὴ πατίνα. Σώζεται ἀπὸ τὸ ἐπάνω τμήμα τοῦ λαιμοῦ. Λείπει τὸ μεγαλύτερο τμήμα τῆς μύτης καὶ μέρος τοῦ προσώπου ὥς τὸ πηγούνι. Ἀποκρουσμένο εἶναι ἓνα μεγάλο τμήμα στὴν πίσω δεξιὰ πλευρὰ τοῦ κρανίου. Οἱ ἐπιφάνειες εἶναι φθαρμένες σὲ μεγάλο βαθμό.

Κεφαλὴ ἀγαλματιδίου, πιθανότατα τῆς Ὑγείας, σὲ παραλλαγή τοῦ τύπου «Hore». Ἡ κεφαλὴ θὰ ἔκλινε ἐλαφρὰ καὶ θὰ στρεφόταν πρὸς τὴ δεξιὰ πλευρά. Τὸ πρόσωπο εἶναι ὡοειδὲς καὶ σαρκῶδες. Τὸ μέτωπο ἔχει ἐλαφρὰ τριγωνικὸ σχῆμα. Τὰ μάτια ἀποδίδονται βαθιὰ μέσα σὶς κόγχες. Ὁ βολβὸς εἶναι μακρόστενος μὲ πολὺ βαριὰ βλέφαρα ποὺ ὀρίζονται μὲ ἐγχαράξεις. Οἱ παρειὲς εἶναι λεῖες καὶ σαρκῶδεις.

Τὰ μαλλιά δένονται σφικτὰ μὲ πλατὰ ταινία ποὺ περιθεῖ τρεῖς φορές τὸ κρανίον (μίτρα). Στὴν ἐπιφάνειά της ἀποδίδονται μία ἢ δύο ἐγχάρακτες παράλληλες γραμμές. Τὰ μαλλιά ἐπάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο καὶ μεταξὺ τῶν περιελίξεων τῆς ταινίας χωρίζονται στὴ μέση, φουσκώνουν ἐλαφρὰ καὶ καλύπτουν τὰ αὐτιά, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς λοβούς. Μόνο στὸ δεξιὸ αὐτὶ φαίνεται καὶ ὁ σχηματικὰ ἀποδοσμένος ἀκουστικὸς πόρος.

Τὸ πρόσωπο θὰ ἦταν καλὰ λειασμένο. Ἐγχάραξη χρησιμοποιήθηκε στὰ μαλλιά, στὴ μίτρα καὶ στὰ βλέφαρα.

Τῶν μέσων περίπου τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.

Βλ. σ. 160, 219, 220, 224, 300.

29. Ἀγαλμάτιο Ὑγείας: EAM 272

Πίν. 34ε-ζ'-35

Βρέθηκε τὸ 1886 στὸ «Κτήριο Κ». Ὑψ. 51.8 ἐκ. καὶ χωρὶς τὴν πλίνθο 46.85 ἐκ., πλ. 12.6 ἐκ. στὰ ἰσχία, βάθ. 11.1 ἐκ. Κεφαλὴ: ὕψ. 7.4 ἐκ. καὶ τοῦ προσώπου 5.5 ἐκ., πλ. 6.2 ἐκ. καὶ τοῦ προσώπου 4.8 ἐκ., βάθ. (μέτωπο-κρωβύλος) 7.7 ἐκ. Πλίνθος: ὕψ. 4.7-4.9 ἐκ., πλ. 19 ἐκ., βάθ. 15.4-12.3 ἐκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο, μὲ καστανωπὴ πατίνα. Σώζεται σχεδὸν ἀκέραιο, συγκολλημένο ἀπὸ τρία θραύσματα: α) τὴν πλίνθο μὲ τὰ ἄκρα πόδια καὶ τὶς κνήμες, β) τὸ ὑπόλοιπο σῶμα ὡς τοὺς ὠμούς, καὶ γ) τὴν κεφαλὴ μὲ μέρος τοῦ λαιμοῦ. Λεῖπουν: τμῆμα τοῦ λαιμοῦ, συμπληρωμένο μὲ γύψο, τὸ δεξιὸ χερὶ ἀπὸ τὸν ἀγκώνα καὶ τὸ ἀριστερὸ ἀπὸ τὸ μέσο τοῦ πήχεως, τὸ κεφάλι μὲ μέρος τοῦ σώματος τοῦ φιδιοῦ. Ἀποκρουσμένο εἶναι τὸ ἀριστερὸ γόνατο. Λίγες φθορὲς παρατηροῦνται στὴν ἐπιφάνεια.

Ἀγαλμάτιο Ὑγείας σὲ παραλλαγὴ τοῦ τύπου τῆς «Ἀγάπης Τύχης» ἢ «Fortuna Braccio Nuono». Εἰκονίζεται μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, ὄρθια, κατενώπιον, μὲ ἄνετο τὸ δεξιὸ σκέλος, φέροντας τὸ ἄκρο πόδι πρὸς τὰ πίσω καὶ πλάγια. Τὸ ἀριστερὸ ἰσχίον ἀνυψώνεται, ὅπως ἐλαφρὰ καὶ ὁ δεξιὸς ὦμος. Οἱ βραχίονες ἐφάπτονται στὰ πλευρά, ἐνῶ οἱ πήχεις θὰ ἐκτείνονταν πρὸς τὰ ἐμπρός (ὁ δεξιὸς ἐγγύτερα στὸ σῶμα). Ὁ κορμὸς στρέφεται πρὸς τὴν ἀριστερὴν πλευρά, πρὸς τὴν ὁποία στρέφεται κατὰ τρία τέταρτα ἢ κεφαλὴ, κλίνοντας συγχρόνως ἐλαφρὰ.

Ἡ κεφαλὴ ἔχει ὡσεὶδὲς σχῆμα. Τὸ πρόσωπο εἶναι πλατὺ καὶ σαρκῶδες. Τὸ λεῖο μέτωπο ὀρίζεται ἀπὸ τὰ μαλλιά μὲ καμπύλη. Τὰ φρύδια ἀποδίδονται ἐγγράρακτα. Οἱ ὀφθαλμικὲς κόγχες δὲν εἶναι βαθιές. Ὁ λεῖος βολβὸς τῶν ματιῶν ὀρίζεται ἀπὸ τὰ βλέφαρα μὲ ἐγχαράξεις, ὅπως καὶ τὸ ἐπάνω βλέφαρο ἀπὸ τὴν κόγχη. Μία μικρὴ ὀπὴ τονίζει τοὺς κανθοὺς. Ἡ μύτη εἶναι πολὺ φθαρμένη καὶ μικρὲς ὀπὲς ἀποδίδουν τὰ ρουθούνια. Τὸ στόμα ἀποδίδεται μισάνοικτο μὲ μία ὀριζόντια αὐλάκα, ἢ ὁποία καταλήγει σὲ βαθύτερες ὀπὲς στὶς γωνίες, ἀνάμεσα στὰ λεπτὰ χεῖλη. Τὰ αὐτὰ ἀποδίδονται σχηματικά, μὲ βαθὺ ἀκουστικὸ πόρο. Τὰ μαλλιά δένονται μὲ μία διπλὴ, πλατὴ ταινία, κάτω ἀπὸ τὴν ὁποία χωρίζουν στὴ μέση, καὶ οἱ παχεῖς, κυματοειδεῖς βόστρυχοι κατευθύνονται πρὸς τὸν κρωβύλο καλύπτοντας τὸ πτερύγιο τῶν αὐτιῶν. Ἐπάνω ἀπὸ τὴν ταινία τὰ μαλλιά ἀποδίδονται σχηματικά. Ὁ κρωβύλος εἶναι ἀπλός: μία βάθυνση στὰ πλάγια ὑποδεικνύει τὴν πορεία τῶν βοστρύχων ἀπὸ κάτω πρὸς τὰ πάνω καὶ πρὸς τὰ μέσα.

Οἱ ἀναλογίαι τοῦ σώματος εἶναι ἐλαφρὰ ραδινές, μὲ σχετικὰ βραχὺ τὸ στήθος, ὥστε νὰ σχηματίζεται ἓνα τρίγωνο μὲ βάση τὸ ἄνοιγμα τῶν ποδιῶν στὴν πλίνθο καὶ κορυφὴ τὴν κεφαλὴ. Ὁ χιτῶνας διακρίνεται στὴν περιοχὴ τοῦ στήθους, στὴ δεξιὰ πλευρὰ καὶ γύρω ἀπὸ τὰ ἄκρα πόδια. Εἶναι χειριδωτὸς καὶ ζωσμένος ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὰ στήθη. Ἡ καμπύλης διατομῆς ζώνη δένεται στὸ κέντρο καὶ τὰ ἄκρα τῆς πέφτουν ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ.

Τὸ ἱμάτιο συγκρατεῖται στὴν ἀριστερὴν μασχάλη ἢ στὸν ὦμο καὶ πέφτει μπροστὰ ὡς τὶς κνήμες, σχηματίζοντας μία καμπύλη τύλη ἀπὸ τὸν ὥμο μεταξὺ τοῦ ἀριστεροῦ στήθους καὶ τοῦ βραχίονα ὡς ἐπάνω στὸ δεξιὸ ἰσχίον, καὶ μία μεγάλη, περίπου τριγωνικὴ ἀναδίπλωση. Ἀπὸ τὴ δεξιὰ πλευρὰ τὸ ἱμάτιο ἔρχεται στὴν πλάτη καὶ τὸν ἀριστερὸ ὦμο, ἀπ' ὅπου, καλύπτοντας καὶ τὸν βραχίονα, πέφτει μπροστά. Οἱ παρυφὲς τοῦ τμήματος αὐτοῦ συγχέονται μὲ ἐκείνη τῆς ἀναδίπλωσης καὶ τὴν κατακόρυφη παρυφὴ τοῦ πρόσθιου τμήματος. Τὰ ὑποδήματα εἶναι κλειστὰ χωρὶς λεπτομέρειες. Ἀπὸ τὴν πίσω ὀψη, ὅπου ἢ οὐρά του ἀποδίδεται ἀνάγλυφη λίγο ἐπάνω ἀπὸ τὴν πέζα τοῦ ἱματίου, τὸ φίδι ἀνεβαίνει στὸν δεξιὸ ὦμο, ἔρχεται μπροστά, ἀνάμεσα στὸν βραχίονα καὶ τὴν πλευρὰ καὶ καμπυλώνεται στὴ μέση ἐπάνω στὴν τύλη. Ἀπὸ

ἵχνη δύο συνοχίσκων στὰ στήθη, εἶναι πιθανὸ ὅτι ἡ Ὑγεία ἔπανε μὲ τὸ δεξιὸ χέρι μπροστὰ στὸ στήθος τὸ φίδι, τὸ ὁποῖο θὰ κατευθυνόταν πρὸς τὴ φιάλη ποὺ θὰ κρατοῦσε ἡ θεὰ στὸ ἀριστερὸ χέρι. Τὸ σῶμα τοῦ φιδιοῦ ἀποδίδεται κυλινδρικό, μὲ νεύρωση στὴ ράχη.

Ἡ πλίνθος εἶναι ταινιωτὴ στὴν πρόσθια καὶ τὶς πλάγιες ἐπιφάνειες, ἐνῶ ἡ πίσω μένει ἐπίπεδη. Στὴν κεντρικὴ καὶ τὴν κάτω ταινία ἔχει χαραχθεῖ ἡ ἐπιγραφή:

Λυσίμαχος τῇ ἑμαυτοῦ σωτείρῃ καὶ Τελεσιφόρῳ.

Τὸ ἀγαλμάτιο ἦταν πολὺ καλὰ λειασμένο στὴν πρόσθια ὄψη, μὲ πιθανότατα στυλβωμένα τὰ γυμνὰ μέρη. Στὴν πίσω ἐπιφάνεια διακρίνονται ἵχνη ράσπας, ἐντονότερα στὸ σῶμα τοῦ φιδιοῦ. Ἐκτεταμένη εἶναι ἡ χρῆση τρυπάνου στὰ μαλλιά, στὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου καὶ στὴν πτύχωση, ἰδίως στὸν χιτῶνα γύρω ἀπὸ τὰ ἄκρα πόδια. Αὐλακες τοῦ τρυπάνου χωρίζουν τὸν χιτῶνα ἀπὸ τὴν πλίνθο στὴν πρόσθια καὶ τὶς πλάγιες ὀψεις καὶ τὸ φίδι ἀπὸ τὸ σῶμα. Ἐγχάραξη ἔχει χρησιμοποιηθεῖ σὲ μεγάλο βαθμὸ στὸ πρόσωπο, ἀλλὰ καὶ στὴν πτύχωση, κυρίως στὴν πίσω ὄψη.

Τοῦ α' τετάρτου τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.

B. Στάης, Ἀγάλματα ἐξ Ἐπιδάφρου, *AE* 1886, 249-250 πίν. 11 δεξιὰ· G. R. Lepsius, *Griechische Marmorstudien* (1890) 177 ἀρ. 181· Καββαδίας, 218 ἀρ. 272· Reinach, *RSt* II, 299 ἀρ. 3· Καστριώτης, 63-64 ἀρ. 272· Stais, 92 ἀρ. 272· Papaspyridi, 106-107 ἀρ. 272· R. Kabus-Jahn, *Studien zu Frauenfiguren des 4. Jhs. v. Chr.* (1963) 39, 103 σημ. 53· Μητροπούλου, 35 ἀρ. 173 πίν. XXIII· C. Nippe, *Die Fortuna Braccio Nuovo* (1988) 61, 100 ἀρ. V 1a· 149 σημ. 451· H. Sobel, *Hygieia* (1990) 29, 98 ἀρ. c5 πίν. 10a (γύψινο ἐκμαγεῖο στὸ Μουσεῖο Ἐπιδάφρου)· Croissant, 563 ἀρ. 120*· Ρωμιοπούλου, 113 ἀρ. 117· Ἐπιγραφή: *IG* IV² 570· Peek I, 111 ἀρ. 239.

Βλ. σ. 182, 183, 184, 185-187, 219, 221-222, 224, 300, 316, σημ. 5, 444, 710, 714, 1245.

30. Κορμὸς ἀγαλματιδίου Ὑγείας: ME 54

Πίν. 36

Ὑψ. 26 ἐκ. Θραυσμένη ἐπιφάνεια πλάτης: ὕψ. 7 ἐκ., πλ. 10.5 ἐκ. καὶ στὴν περιοχὴ τῶν ποδιῶν: πλ. 12 ἐκ., βάθ. 6 ἐκ. περίπου. Μάρμαρο λευκὸ, λεπτόκοκκο, ἴσως πεντελικό, μὲ καστανωπὴ πατίνα. Σῶζεται ἀπὸ τὸ μέσο περίπου τῶν κνημῶν ὡς σχεδὸν τοὺς ὤμους. Λεῖπουν: ἡ κεφαλὴ μὲ τὸν λαιμὸ, ἡ περιοχὴ τῶν ὤμων καὶ τῆς ὠμοπλάτης, τὸ ἄκρο δεξιὸ χέρι, τὸ ἀριστερὸ χέρι, μέρος τῶν πτυχῶν ποὺ πέφτουν στὴν ἀριστερὴ πλευρά, τὸ ἄκρο δεξιὸ πόδι μὲ τμήμα τῆς κνήμης, τὸ ἀριστερὸ σκέλος, ὡς τὸ μέσο τῆς κνήμης, καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ φιδιοῦ. Περιορισμένες φθορὲς ὑπάρχουν στὶς πτυχές.

Ἀγαλματίδιο τῆς Ὑγείας τοῦ τύπου «Zara». Παριστάνεται μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, ὄρθια, κατενώπιον, μὲ ἄνετο τὸ δεξιὸ σκέλος, φέροντας τὴν κνήμη ἀρκετὰ πρὸς τὰ πίσω καὶ ἐλαφρὰ πρὸς τὰ πλάγια. Τὸ ἀριστερὸ ἰσχίον ἀνυψώνεται. Τὰ χέρια λυγίζουν στοὺς ἀγκῶνες καὶ ὁ δεξιὸς πήχυς ἔρχεται μπροστὰ, κάτω ἀπὸ τὸ στήθος. Οἱ ἀναλογίες τοῦ σώματος εἶναι σχετικὰ ραδινές, μὲ βραχὺ τὸ στήθος. Ὁ χειριδωτὸς χιτῶνας διακρίνεται στὸ δεξιὸ στήθος καὶ τὸν βραχίονα. Τὸ ἱμάτιο τυλίγει σφικτὰ τὸ μέγιστο τμήμα τοῦ σώματος. Ἡ σχηματιζόμενη τύλη σῶζεται μόνο στὴν πρόσθια ὄψη, ὅπου ἀπὸ κάτω ἀπὸ τὸ δεξιὸ στήθος ἀνεβαίνει στὸν ἀριστερὸ ὦμο καὶ τὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ βραχίονα καὶ πέφτει πίσω ὡς τὸ μέσο περίπου τῆς κνήμης. Τμήμα μόνο τοῦ σώματος τοῦ φιδιοῦ διακρίνεται στὴν ἀριστερὴ πλευρά, στὸ ὕψος τοῦ ἰσχίου, ἐνῶ ἡ οὐρά του φαίνεται δίπλα στὴν κνήμη. Τὸ φίδι θὰ ἀνέβαινε σὲ κυματοειδὴ γραμμὴ ὡς τὸ ἄκρο ἀριστερὸ χέρι τῆς Ὑγείας καὶ θὰ κατευθυνόταν πρὸς τὴ φιάλη ποὺ

πιθανῶς κρατοῦσε ἡ θεὰ στὸ δεξιὸ χέρι. Μία ρηχὴ αὐλακα ὀρίζει τὸ κυλινδρικό σῶμα τοῦ φιδιοῦ ἀπὸ τὸ ἱμάτιο.

Ἄρκετὰ ἴχνη ράσπας διακρίνονται στὶς πλατιεὲς ἐπιφάνειες. Ἡ χρῆση τρυπάνου εἶναι περιορισμένη καὶ ἴχνη του φαίνονται μόνο στὴ βαθιὰ πτυχὴ ποὺ περιγράφει τὸν δεξιὸ μηρό. Στὴν πτύχωση τοῦ χιτῶνα χρησιμοποιήθηκε εὐρέως ἡ χάραξη.

Πιθανότατα τῆς ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίνων.

Μητροπούλου, 28 ἀρ. 107α πίν. XII.

Βλ. σ. 166, 219, 222, 224, σημ. 316.

31. Ἄγαλμα Ὑγείας: ΜΕ 16

Πίν. 37-38

Βρέθηκε τὸ 1886 στὸ «Κτήριο Κ». Ὑψ. 1.59 μ. καὶ χωρὶς τὴν πλίνθο 1.50 μ., πλ. 63 ἐκ. Ἐπιφάνεια θραύσης τοῦ λαιμοῦ 12 × 12.5 ἐκ. Πλίνθος: ὕψ. 9 ἐκ., πλ. 54 ἐκ. καὶ βάθ. 39 ἐκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο, μὲ καστανωπὴ πατίνα. Σώζεται ἀπὸ τὴν πλίνθο ὡς τὴ βάση τοῦ λαιμοῦ. Σὲ χωριστὰ θραύσματα ἔχουν συγκολληθεῖ ἓνα τμήμα τοῦ δεξιοῦ πήχεως καὶ ἓνα τοῦ φιδιοῦ στὸ ὕψος τοῦ ἰσχίου. Λείπουν: ἡ κεφαλὴ μὲ τὸν λαιμό, τὰ ἄκρα χέρια καὶ μεγάλο τμήμα τοῦ φιδιοῦ πρὸς τὸ κεφάλι καὶ τὴν οὐρά. Λίγες φθορὲς παρατηροῦνται στὶς ράχες τῶν πτυχῶν.

Ἀκέφαλο ἄγαλμα Ὑγείας σὲ παραλλαγὴ τοῦ τύπου τῆς λεγόμενης «Ὑγείας τοῦ Βερολίνου». Ἡ θεὰ εἰκονίζεται μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, ὄρθια, κατενώπιον, μὲ ἄνετο τὸ ἀριστερὸ σκέλος, φέροντας τὸ ἄκρο πόδι ἐλαφρὰ πρὸς τὰ πίσω καὶ πλάγια. Τὸ δεξιὸ ἰσχίον ἀνυψώνεται καὶ προβάλλεται στὰ πλάγια, ἐνῶ ἐλάχιστα ὑψηλότερα βρίσκεται τὸ ἀριστερὸ στήθος. Οἱ βραχίονες εἶναι κατεβασμένοι. Ὁ δεξιὸς πήχυς ἔρχεται μπροστά, πρὸς τὸ στήθος, ὅπου ἡ Ὑγεία κρατοῦσε κάποιο ἀντικείμενο, μὲ τὸ ὁποῖο σχετίζονται πιθανότατα τὰ ἴχνη δύο συνοχέων στὴ στομαχικὴ χώρα. Ὁ ἀριστερὸς πήχυς ἔρχεται ἄρκετὰ χαμηλότερα πρὸς τὰ ἐμπρὸς καὶ πλάγια. Πρὸς τὰ ἀριστερὰ θὰ στρεφόταν καὶ ἡ κεφαλὴ.

Οἱ ἀναλογίες τοῦ σώματος εἶναι κανονικὲς. Ὁ ὄγκος του, ιδίως τοῦ στήθους καὶ τοῦ ἄνετου σκέλους, προβάλλεται εὐκρινῶς κάτω ἀπὸ τὰ ἐνδύματα. Ὁ χειριδωτὸς χιτῶνας εἶναι ζωσμένος ψηλά, κάτω ἀπὸ τὰ στήθη. Ἡ ἡμικυλινδρική ζώνη δένει στὸ κέντρο σχηματίζοντας μόνο μία θηλειά. Ἡ ὀρατὴ δεξιὰ χειρὶς, μὲ ἑπτὰ κουμπιά, καλύπτει τὸν βραχίονα. Τὸ ἱμάτιο συγκρατεῖται ἀνάμεσα στὸν ἀριστερὸ ἀγκῶνα καὶ στὸ σῶμα, ὅπου σχηματίζει κόμβο. Στὴ συνέχεια καλύπτει σφικτὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ πήχεως καί, δημιουργώντας τύλῃ ἐπάνω στὴν ὁποία διακρίνεται ἡ παρυφή, ἔρχεται στὸν ἀριστερὸ ὦμο καὶ τὸν αὐχένα καὶ πέφτει ὡς τὸ δεξιὸ ἰσχίον. Στὴν πρόσθια ὄψη, ἀπὸ ἐπάνω ἀπὸ τὸν δεξιὸ μηρό, ἡ τύλῃ ἀνεβαίνει σὲ καμπύλη γραμμὴ ὡς τὸν κόμβο. Ἡ θεὰ φέρει κλειστὰ ὑποδήματα, χωρὶς λεπτομέρειες.

Τὸ φίδι ἀνέρχεται ἀπὸ τὴ δεξιὰ πλευρὰ ὡς τὸ ἰσχίον. Δὲν ἀποδίδεται σὲ ὅλο τὸ μῆκος του ἀνάγλυφο, στὸ ὕψος δὲ τοῦ γονάτου σώζεται τὸ ἴχνος ἐνὸς συνοχέα. Στὴ συνέχεια ἀκολουθεῖ τὸ περίγραμμα τοῦ κορμοῦ ὡς τοὺς ὦμους καὶ θὰ κατέβαινε ἐλεύθερο ὡς τὸ ἄκρο ἀριστερὸ χέρι τῆς Ὑγείας, συγκρατούμενο μὲ ἓνα σχετικὰ μεγάλο, τετραγωνικῆς διατομῆς συνοχέα, τὸ ἴχνος τοῦ ὁποῖου σώζεται στὸ μέσο περιπυ τοῦ πήχεως. Στὸ σῶμα τοῦ φιδιοῦ ἀποδίδεται μόνο μία γωνίωση στὴν ράχη. Ἡ πλίνθος ἔχει ἀκανόνιστο ἐλλειψοειδὲς σχῆμα.

Εὐρέως χρησιμοποιήθηκε τρυπάνι στὴν πτύχωση. Ἀπὸ ὀρισμένα σημεῖα, ὅπως τὸ ἄκρο ἀριστερὸ πόδι καὶ κάποιες πτυχές, φαίνεται ὅτι ἡ πρόσθια ἐπιφάνεια τοῦ

ἀγάλματος ἦταν στυλβωμένη, ἐκτὸς αὐτῆς τοῦ φιδιοῦ, ὅπου διακρίνονται ἵχνη ἀπὸ ράσπα ἢ καὶ λαμάκι. Ἡ πίσω ἐπιφάνεια ἔχει δουλευτεῖ ἀδρὰ καὶ διακρίνονται ἀκόμη ἵχνη ἀπὸ βελόνι καὶ ντισιλίδικο. Λαμάκι χρησιμοποιοῦντο σὲ ὀριζόντιες γραμμὲς καὶ στὴν πλίνθο, οἱ ἐπιφάνειες τῆς ὁποίας εἶναι μὲ ἐπιμέλεια δουλεμένες, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πίσω, ὅπου ἔχουν ἀφεθεῖ τὰ ἵχνη ἀπὸ τὸ βελόνι. Στὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια τῆς πλίνθου ἔχει σημειωθεῖ μὲ τρυπάνι τὸ περίγραμμα τοῦ χιτώνα καὶ τῶν ὑποδημάτων. Ἀνάμεσα στὰ ἄκρα πόδια καὶ ἀριστερὰ τῆς βαθύτερης πτυχῆς φαίνεται ὅτι κατὰ τὴν λάξευση ἔσπασε ἢ ἀπόληξη μιᾶς ἀπὸ τὴς κατακόρυφες πτυχῆς τοῦ χιτώνα καὶ κατόπιν λείαναν τὶς θραυσμένες ἐπιφάνειες. Τὴ θέση τῆς πτυχῆς αὐτῆς προδίδει τὸ περίγραμμά της στὴν πλίνθο.

Περὶ τὸ 160 μ.Χ.

ΑΔ 1891, 87 ἀρ. 1· Καβαδίας, 320 ἀρ. 700· Lechat-Defrasse, 173-174 εἰκ. σ. 173· Reinach, *RSt* II, 298 ἀρ. 7· L. Curtius, Über einem weiblichen Kopf in Rom, *JdI* 19, 1904, 75· Mustilli, 89 στὸν ἀρ. 10· Lippold, *Plastik*, 290 καὶ σημ. 12· R. Kabus-Jahn, *Studien zu Frauenfiguren des 4. Jhs. v. Chr.* (1963) 54· Kruse, 194, 387 ἀρ. D112· Μητροπούλου, 35, 51 ἀρ. 174, ὅπου ὡς προέλευση τοῦ ἔργου ἀναφέρει «Ἡραῖο-Ἐπίδαυρος» (!)· C. Nippe, *Die Fortuna Braccio Nuovo* (1988) 128 σημ. 150· H. Sobel, *Hygieia* (1990) 30, 103 ἀρ. 2 πίν. 13b· Croissant, 563 ἀρ. 122· I. Λεβέντη, Ἡ Ὑγεία τοῦ Νικηράτου τοῦ Ἀθηναίου, στό: *Regional Schools*, 101, 110 σημ. 6.

Βλ. σ. 1, 167-168, 169-170, 189, 219, 222-223, 224, 250, 317, 321, 325, σημ. 345, 346, 350, 710, 720, 723-724, 932, 1245.

32. Ἀγαλμάτιο Ὑγείας: EAM 271

Πίν. 39-40

Βρέθηκε τὸ 1886 στό «Κτήριο Κ». Ὑψ. 56.4 ἐκ. καὶ χωρὶς τὴν πλίνθο 50 ἐκ., πλ. 13.9 ἐκ. Κεφαλὴ: ὕψ. 7.7 ἐκ. καὶ τοῦ προσώπου 5.5 ἐκ., πλ. 6.5 ἐκ. καὶ τοῦ προσώπου 4.7 ἐκ., βάθ. 6.7 ἐκ. Λαμός: πλ. 3.6 ἐκ. καὶ βάθ. 3.8 ἐκ. Πλίνθος: ὕψ. 6.4 ἐκ., πλ. 14.8 ἐκ. βάθ. 13 ἐκ., ἐπάνω καὶ 13.7 ἐκ. κάτω. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο, μὲ ἀνοικτοκάστανι πατίνα. Σῶζεται σχεδὸν ἀκέραιο, συγκολλημένο ἀπὸ ὀκτὼ θραύσματα: α) τὸ ἀγαλμάτιο ἀπὸ τὴν πλίνθο ὡς τοὺς ὦμους μαζί μὲ τὸν ἀριστερὸ βραχίονα καὶ τὸ ἐπάνω τμήμα τοῦ δεξιοῦ, β) τὸν ἀριστερὸ πήχυ, γ) τὸ κάτω τμήμα τοῦ δεξιοῦ βραχίονα μὲ τὸν ἀγκῶνα καὶ μέρος τοῦ πήχεως, δ-ε) τὸ ὑπόλοιπο τμήμα τοῦ δεξιοῦ πήχεως, ς) τὴν παλάμη τοῦ ἄκρου δεξιοῦ χεριοῦ μὲ τὸν ἀντίχειρα καὶ τὴν πρώτη φάλαγγα τῶν λοιπῶν δακτύλων, ζ) μεγάλο μέρος τῆς κεφαλῆς ποὺ περιλαμβάνει τὸ πρόσωπο καὶ τὸ δεξιὸ τμήμα τοῦ κρανίου καὶ τοῦ λαιμοῦ, η) τὸ πίσω τμήμα τοῦ κρανίου μὲ τὸ πίσω καὶ ἀριστερὸ μέρος τοῦ λαιμοῦ. Λείπουν: τμήμα τοῦ κρανίου στὴν κορυφῇ τῆς κεφαλῆς, τὸ ἔνθετο ἀριστερὸ χέρι ἀπὸ τὸν καρπὸ, οἱ δύο ἀκραῖες φάλαγγες τῶν δακτύλων τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ, ἐκτὸς τοῦ ἀντίχειρα, καὶ τὸ κεφάλι μὲ τμήμα τοῦ σώματος τοῦ φιδιοῦ. Ἀποκρουσμένα εἶναι ἡ μύτη καὶ μέρος τοῦ γονάτου καὶ τῆς κνήμης τοῦ δεξιοῦ σκέλους. Φθορὲς καὶ ἀπολεπίσματα παρατηροῦνται στὴν πτύχωση.

Ἀγαλμάτιο τῆς Ὑγείας πεπλοφόρου. Εἰκονίζεται μὲ χιτώνα καὶ πέπλο, ὄρθια, κατενώπιον, μὲ τὸ φίδι τυλιγμένο γύρω στό σῶμα της. Στηρίζεται στό ἀριστερὸ σκέλος καὶ φέρει τὸ ἄκρο δεξιὸ πόδι ἐλαφρὰ πρὸς τὰ πίσω καὶ πλάγια. Τὸ ἀριστερὸ ἰσχίον ἀνυψώνεται καὶ προβάλλεται ἔντονα στὰ πλάγια, ἐνῶ ὁ ἀριστερὸς ὦμος βρίσκεται χαμηλότερα ἀπὸ τὸν δεξιό. Τὸ δεξιὸ χέρι ὑψώνεται, μὲ τὸν πήχυ ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἔμπρὸς καὶ τὸ ἄκρο χέρι στραμμένο πρὸς τὸν κορμό. Ὁ ἀριστερὸς βραχίονας ἐφάπτεται στὰ πλευρά, ἐνῶ ὁ πήχυς ἐκτείνεται πρὸς τὰ ἔμπρὸς καὶ ἐλαφρὰ πρὸς τὰ πλάγια. Ὁ ἄνω κορμὸς στρέφεται ἐλαφρὰ πρὸς τὰ δεξιὰ, ἐνῶ ἡ κεφαλὴ κλίνει ἐλαφρὰ καὶ στρέφεται πρὸς τὰ ἀριστερά.

Τὸ πρόσωπο εἶναι πλατύ. Τὸ μέτωπο ὀρίζεται ἀπὸ τὰ μαλλιά μὲ μία καμπύλη.

Τὰ φρύδια (τὸ δεξιὸ εἶναι ἄρκετὰ φθαρμένο) σχηματίζουν μία ἀπαλὴ γωνίωση τῆς ἐπιφάνειας. Οἱ ἀμυγδαλόσχημοι βολβοὶ τῶν ματιῶν ὀρίζονται μὲ ἐγγαράξεις ἀπὸ τὰ βλέφαρα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἐπάνω ὀρίζεται σαφῶς μὲ μία ἐγγάραια γραμμὴ ἀπὸ τὴν κόγχη καὶ ἐπικαλύπτει τὸ κάτω. Μικρὲς ὁπὲς ἀποδίδουν τοὺς κανθοὺς. Τὸ μισάνοικτο στόμα εἶναι μικρό, μὲ σχετικὰ σαρκώδη χεῖλη καὶ μικρὲς ὁπὲς στὶς γωνίες. Ἀπὸ τὰ αὐτιά, τὸ ἀριστερὸ ἀποδίδεται σὲ πρόστυπο ἀνάγλυφο, ἐνῶ τὸ δεξιὸ σχηματίζεται πλαστικότερα.

Τὰ μαλλιά ἀποτελοῦνται ἀπὸ πρόστυπους, κυματοειδεῖς βοστρύχους, οἱ ὁποῖοι κατευθύνονται ἀπὸ τὸ μέτωπο καὶ τοὺς κροτάφους πρὸς τὰ πλάγια καὶ πίσω, ἐνῶ αὐτοὶ στὸν αὐχένα πρὸς τὰ ἐπάνω, ὅπου χάνονται κάτω ἀπὸ τὸν κεκρύφαλο ποὺ καλύπτει τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ κρανίου. Πίσω ἀπὸ τὰ αὐτιά οἱ βόστρυχοι εἶναι ἄδρᾶ δουλεμένοι.

Τὸ ἀγαλμάτιο ἔχει γενικὰ ραδινὲς ἀναλογίες, μὲ ἔμφαση στὴν περιοχὴ τῶν ἰσχίων. Μαλακὰ ἀποδίδεται ἡ γυμνὴ σὰρκα τῶν χειρῶν, ὅπου οἱ ἀρθρώσεις δὲν γίνονται αἰσθητές. Τὰ δάκτυλα ἔχουν μακριὰ ἐγγάραια νύχια. Ἀπὸ τὸν χιτῶνα διακρίνονται μόνο οἱ χειρίδες, μὲ ἑξι-ἑπτὰ κουμπιά, ποὺ καλύπτουν τοὺς βραχίονες ἕως πρὶν ἀπὸ τὸν ἀγκῶνα. Ὁ πέπλος εἶναι ζωσμένος δύο φορές, ὅπως ὑποδεικνύει ὁ σχηματισμὸς ἑνὸς κόλπου, τὸ ἄκρο τοῦ ὁποῖου διακρίνεται ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὴν παρυφὴ τοῦ ἀποπτύγματος. Τὸ δεύτερο ζώσιμο βρίσκεται ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἀπόπτγμα, ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὰ στήθη, ὥστε νὰ δημιουργεῖται ἕνας ἀκόμη μικρὸς κόλπος, κυρίως πρὸς τὶς πλευρές, ποὺ καλύπτει πλήρως τὴ ζώνη. Τὸ ἀπόπτγμα φθάνει ὥς τὸ ἐπάνω μέρος τῶν μηρῶν στὴν πρόσθια ὄψη, ἐνῶ πίσω καλύπτει καὶ τοὺς γλουτούς. Στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ διακρίνεται μία ἀπὸ τὶς κατακόρυφες παρυφές, ἐνῶ γύρω ἀπὸ τὰ πόδια ὁ πέπλος φαίνεται ὁλόρραφος. Τὰ ὑποδήματα εἶναι κλειστὰ χωρὶς λεπτομέρειες.

Ἡ οὐρὰ τοῦ φιδιοῦ ἀποδίδεται ἀνάγλυφη στὸν δεξιὸ μηρό, ἐπάνω ἀπὸ τὸ γόνατο. Στὴ συνέχεια τὸ φίδι ἐλίσσεται δύο φορές γύρω ἀπὸ τὴ μορφὴ ἕως ἐπάνω στὸ δεξιὸ στήθος. Ἡ συνέχεια δὲν σώζεται, ἡ ἔλλειψη ὁμῶς ἰχνῶν ἐπάνω στὸ ἀγαλμάτιο, ἐκτὸς ἀπὸ ἕνα συνοχίσκο στὸν αὐχένα, καὶ ἡ στάση τῶν χειρῶν σημαίνουν ὅτι τὸ φίδι θὰ κατευθυνόταν πρὸς τὸ ὑψωμένο ἄκρο δεξιὸ χεῖρ, θὰ ἐρχόταν κατόπιν στὸν αὐχένα καὶ ἀκολουθῶς ἐλεύθερο πρὸς τὸ ἄκρο ἀριστερὸ χεῖρ, πρὸς τὸ ὁποῖο ἡ Ὑγεία στρέφει τὸ βλέμμα της. Τὸ σῶμα τοῦ φιδιοῦ ἀποδίδεται κυλινδρικὸ μὲ γωνίωση στὴ ράχη, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πίσω ὄψη, ὅπου ἡ ἀπόδοση εἶναι σχηματικότερη.

Ἡ πλίνθος ἔχει ἀκανόνιστο σχῆμα μὲ ἐπίπεδη τὴν πρόσθια ὄψη καὶ κυρτὲς τὶς ὑπόλοιπες. Εἶναι ταινιωτὴ, μὲ ρηχὴ σκοτία μεταξὺ δύο ταινιῶν. Στὴν κύρια ὄψη ἔχει χαραχθεῖ ἡ ἐπιγραφή:

Τῇ Ὑγείᾳ | Γάιος | Ἱατρά.

Εὐρέως ἔχει χρησιμοποιηθεῖ τρυπάνι κυρίως στὸν πέπλο, ἀλλὰ καὶ στοὺς κανθοὺς καὶ στὶς γωνίες τοῦ στόματος, ὅπως καὶ μεταξὺ τοῦ πέπλου καὶ τῆς πλίνθου. Ἐγγάραια ἔχει χρησιμοποιηθεῖ στὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου, στὰ μαλλιά καὶ ἄρκετὰ περιορισμένα στὴν πτύχωση. Οἱ ἐπιφάνειες στὴν πρόσθια ὄψη εἶναι πολὺ καλὰ λειασμένες, αὐτὲς δὲ τῶν γυμνῶν τμημάτων ἔχουν στιλβωθεῖ. Στὴν ἀδρότερα δουλεμένη πίσω ὄψη ὑπάρχουν ἔντονα ἴχνη ἀπὸ ράσπα, ἀλλὰ καὶ λαμάκι σὲ ὀρισμένα σημεία, ὅπως στὰ μαλλιά καὶ στὴν πλίνθο, ἡ κύρια ὄψη τῆς ὁποίας εἶναι ἐπιμελῶς ἐργασμένη. Ἐνθετο ἦταν τὸ ἄκρο ἀριστερὸ χεῖρ ἀπὸ τὸν καρπὸ· ἡ ἐπιφάνεια ἀρμογῆς του εἶναι ἐπίπεδη, σώζει δὲ τὸν βαθὺ κυλινδρικὸ τόρμο.

Τῆς ἐποχῆς τῶν Σεβήρων.

Β. Στάης, Ἀγάλματα ἐξ Ἐπιδαύρου, *AE* 1886, 249-250 πίν. 11 ἀριστερά· G. R. Lepsius, *Griechische Marmorstudien* (1890) 177 ἀρ. 180· Καββαδίας, 217-218 ἀρ. 271· Reinach, *RSI* III, 299 ἀρ. 5· Καστριώτης, 63 ἀρ. 271· Stais, 101 ἀρ. 271· Μητροπούλου, 36 ἀρ. 181 πίν. XXIV (ἀναφέρει τὸ ἔργο ὡς εὐρισκόμενον στὸ ΜΕ)· H. U. Cain, *Römische Marmorhandlader* (1985) 106 σημ. 543· H. Sobel, *Hygieia* (1990) 32, 104 ἀρ. 8 πίν. 14a (γύψινο ἐκμαγεῖο στὸ ΜΕ)· Croissant, 559 ἀρ. 44*. Ρωμιοπούλου, 112 ἀρ. 116. Ἐπιγραφή: *IG* IV² 571.

Βλ. σ. 181-183, 219, 223-224, 225, 300, 316, σημ. 5, 431, 705, 723, 1245.

33. Θραῦσμα γυναικείου ἀγάλματος, ἴσως τῆς Ὑγείας· ΜΕ 572

Πίν. 41

Βρισκόταν στὸν χώρο ἀμέσως Β τῆς Ἱερῆς Κρήνης. Ὑψ. 69 ἐκ., πλ. 68 ἐκ., μέγιστο βάθ. στὸ ἀριστερὸ πόδι 52 ἐκ. Ἀπολείπωμα στὴν πίσω ἐπιφάνεια: 31 × 25.5 ἐκ., πάχ. 12 ἐκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο. Ἡ ἐπιφάνεια καλύπτεται ἀπὸ γκρίζα πατίνα καὶ λειχήνες, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀποκρουσμένη πίσω ἐπιφάνεια ποὺ βρισκόταν ἀκουμπισμένη στὸ ἔδαφος. Ὀλόκληρη ἢ πίσω ἐπιφάνεια ἔχει ἀπολεπισθεῖ, ἔχει δὲ σωθεῖ τὸ τμήμα ἀπὸ τὸ κάτω δεξιὸ μέρος, καθὼς βρισκόταν δίπλα στὴν ἀρχικὴ τοῦ θέση. Ἡ ἀποκόλληση τοῦ μικροῦ αὐτοῦ θραύσματος πρέπει νὰ συνέβη σὲ πρόσφατο χρόνο, διότι ἡ ἐπιφάνεια εἶναι καλυμμένη ἀπὸ τὴν ἴδια πατίνα μὲ αὐτὴ τῶν ἄλλων ἐπιφανειῶν. Ἀποκρουσμένη εἶναι ὀλόκληρη ἢ κάτω ἐπιφάνεια καὶ ἰδιαίτερα πρὸς τὴν ἀριστερὴ πλευρά, ποὺ ἐπίσης δὲν σώζεται. Ὀλόγυρα εἶναι ἀποκρουσμένη καὶ ἡ ἐπάνω ἐπιφάνεια. Φθαρμένες εἶναι οἱ ράχες τῶν πτυχῶν καὶ ἡ παρυφὴ τῆς ἀναδίπλωσης τοῦ ἱματίου.

Μεγάλο θραῦσμα ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῶν μηρῶν ὑπερφυσικοῦ ἀγάλματος γυναικείας μορφῆς, ἴσως τῆς Ὑγείας. Ἡ μορφή παριστανόταν ἱματιοφόρος, ὄρθια, κατενώπιον, μὲ ἄνετο τὸ ἀριστερὸ σκέλος προβάλλοντας τὸν μηρό. Τὸ ἱμάτιο καλύπτει ὀλόγυρα τοὺς μηρούς, σχηματίζοντας τριγωνικὴ ἀναδίπλωση, ἢ παρυφὴ τῆς ὁποίας ἔρχεται ἀπὸ ἐπάνω ἀπὸ τὸν δεξιὸ μηρὸ πρὸς τὸ ἀριστερὸ γόνατο καὶ τὴν πλευρά.

Λόγω τῆς κάλυψης τῶν ἐπιφανειῶν ἀπὸ λειχήνες, δὲν διακρίνονται ἴχνη ἐργαλείων, ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὰ τοῦ τρυπάνου στὶς αὐλακές τῶν πτυχῶν. Στὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια, στὸ κέντρο καὶ περισσότερο πρὸς τὰ πίσω καὶ δεξιά, ὑπάρχει μία μεγάλη κοιλότητα μὲ καλὰ λειασμένο, ἐπίπεδο πυθμένα, ποὺ σχηματίζει τετράγωνο πλευρᾶς 14 ἐκ. περίπου, καὶ λοξὰ τοιχώματα, δουλεμένα ἀδρότερα μὲ βελόνι. Ἐνας μικρότερος, τετράγωνος τὸρμος (6 × 6 ἐκ.) βρίσκεται δίπλα, σχεδὸν στὸ μέσο καὶ περισσότερο πρὸς τὰ ἐμπρὸς καὶ ἀριστερά. Ἡ κατεργασία τῶν πλευρῶν καὶ τοῦ πυθμένα εἶναι ἀνάλογη τοῦ ἀντίστοιχου τὸρμου στὴν κάτω ἐπιφάνεια τοῦ κορμοῦ ἀγάλματος 18, μὲ ἐμφανὴ τὰ ἴχνη τοῦ βελονιοῦ. Ὅλη ἡ ἐπιφάνεια στὸ «χεῖλος» τῶν δύο αὐτῶν κοιλοτήτων εἶναι ἀποκρουσμένη, πιθανότατα δὲ ἦταν ἐπίπεδη.

Περὶ τὸ 160 μ.Χ.

Roux, 283: ἀπλὴ ἀναφορά, τὴν ὁποία ἐπαναλαμβάνουν οἱ: M. Jacob-Felsch, *Die Entwicklung griechischer Statuenbasen und die Aufstellung der Statuen* (1963) 143 στὸν ἀρ. I.43, καὶ A. H. Borbein, *Die griechische Statue des 4. Jhs. v.Chr.*, *JdI* 88, 1973, 68 σημ. 114.

Βλ. σ. 1, 170-171, 219, 222, 224, 229, 304, 317, 321, 325, σημ. 356-358, 1524, 1652.

γ. ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΑΣΚΛΗΠΙΑΔΩΝ

34. Ἀγαλμάτιο Τελεσφόρου: ΕΑΜ 281

Πίν. 42-43α-β

Βρέθηκε τὸ 1886 στὸ «Κτήριο Κ». Ὑψ. 43.2 ἐκ. καὶ χωρὶς τὴν πλίνθο 39.1 ἐκ., πλ. 11.7 ἐκ. βάθ. 8.5 ἐκ. Κεφαλὴ: ὕψ. 7.6 ἐκ. καὶ τοῦ προσώπου 5.2 ἐκ., πλ. 7.4 καὶ 5.1 ἐκ. ἀντίστοιχα, βάθ. 6.6 ἐκ. Πλίνθος: ὕψ. 4.1-4.9 ἐκ., πλ. 12.8 ἐκ. καὶ βάθ. 10.9 ἐκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο, μὲ καστανωπὴ πατίνα. Σῶζεται σχεδὸν ἀκέραιο, συγκολλημένο ἀπὸ ἑξι θραύσματα: α) τὴν πλίνθο μὲ τὰ ἄκρα πόδια, β) τὴ δεξιὰ κνήμη μαζὶ μὲ τὸ στήριγμα-κορμὸ δένδρου, γ) τὴν ἀριστερὴ κνήμη, δ) τὸν κορμὸ ἀπὸ τὰ γόνατα ὡς τοὺς ὠμούς, ε) τὸ δεξιὸ χέρι ἀπὸ τὸ μέσο περίπου τοῦ βραχίονα ὡς τὸν καρπὸ, καὶ ς) τὴν κεφαλὴ. Λείπουν: τὸ δεξιὸ χέρι ἀπὸ τὸ μέσο τοῦ βραχίονα, τμῆμα τοῦ ἀριστεροῦ καρποῦ καὶ ἡ γωνία τῆς χλαμύδας πίσω ἀπὸ τὸν δεξιὸ μηρό. Ἀποκρουσμένα εἶναι ἡ ἀπόληξη τοῦ στηρίγματος καὶ μικρὸ τμῆμα τῆς πλίνθου πίσω ἀπὸ αὐτό. Φθορὲς ὑπάρχουν σὲς ράχες τῶν πτυχῶν καὶ στὰ μαλλιά.

Ἀγαλμάτιο Τελεσφόρου στὴ μορφὴ παιδιοῦ. Εἰκονίζεται ὄρθιος, κατενώπιον, μὲ ἄνετο τὸ ἀριστερὸ σκέλος φέροντας τὸ ἄκρο πόδι ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἐμπρὸς καὶ πλάγια. Τὸ δεξιὸ ἰσχίον ἀνυψώνεται, ὅπως καὶ ὁ ἀριστερὸς ὦμος. Ὁ δεξιὸς βραχίονας εἶναι κατεβασμένος. Τὸ ἀριστερὸ χέρι λυγίζει στὸν ἀγκῶνα καὶ κρατᾷ τὴν παρυφὴ τῆς χλαμύδας στὸ ὕψος τοῦ ἀριστεροῦ στήθους. Ὁ κορμὸς στρέφεται ἐλαφρὰ πρὸς τὴν ἀριστερὴ πλευρά, πρὸς τὴν ὁποία στρέφεται καὶ ἡ κεφαλὴ. Ἡ κεφαλὴ εἶναι σαρκώδης καὶ μεγάλη. Τὸ πρόσωπο εἶναι πεπλατυσμένο, μὲ ψηλὸ μέτωπο. Τὰ φρύδια σχηματίζουν ἀνοικτὴ καμπύλη γραμμὴ. Τὰ μεγάλα, ἀμυγδαλόσχημα μάτια ἔχουν λεῖο βολβό, ὁ ὁποῖος ὀρίζεται μὲ ἐγχάραξες ἀπὸ τὰ βλέφαρα. Μὲ ἐγχάραξη ὀρίζεται τὸ ἐπάνω βλέφαρο ἀπὸ τὴ σχετικὰ ρηχὴ κόγχη καὶ ἐπικαλύπτει τὸ κάτω βλέφαρο στὴν ἐξωτερικὴ γωνία, ὅπου ἡ ἐγχάραξη ἐπεκτείνεται ἀρκετὰ πρὸς τὰ πλάγια. Μὲ μικρὴ ὀπὴ ἀποδίδονται οἱ κανθοί. Λεπτὲς ὀπὲς δηλώνουν τὰ ρουθούνια. Ἐντονα ἀποδίδεται τὸ φίλτρο. Τὸ μικρὸ στόμα εἶναι μισάνοικτο μὲ αὐλακα ἀνάμεσα στὰ λεπτὰ χεῖλη, ποὺ καταλήγει σὲ βαθύτερες ὀπὲς σὲς γωνίες. Περισσότερο σαρκῶδες εἶναι τὸ κάτω χεῖλος ποὺ χωρίζεται μὲ μία ἐγχάραξη ἀπὸ τὸ μικρὸ, στρογγυλὸ πηγούνι. Τὰ μαλλιά ἀποτελοῦνται ἀπὸ μηνοειδεῖς βοστρύχους ποὺ κατευθύνονται πρὸς τὰ ἐμπρὸς καὶ κάτω. Ἐπάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο οἱ βόστρυχοι φαίνονται ἀραιότεροι καὶ διακρίνονται μὲ μικρὲς ἐγχάρακτες γραμμές. Σχηματικότερα ἀποδίδονται τὰ μαλλιά στὰ πλάγια καὶ πίσω, καλύπτοντας τὰ αὐτιά. Τὸ σαρκῶδες σῶμα χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴ μαλακὴ ἀπόδοση τῶν μυῶν. Τὰ ἄκρα πόδια εἶναι μεγάλα καὶ δὲν δηλώνεται καμία λεπτομέρεια, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ νύχια (φθαρμένα εἶναι αὐτὰ τοῦ δεξιοῦ ποδιοῦ). Ἡ χλαμύδα ἔχει σχῆμα ὀρθογώνιο μὲ καμπύλη τὴ μία ἐπιμήκη πλευρά. Πορπώνεται στὸν ἀριστερὸ ὦμο μὲ κυκλικὴ πόρπη, σχηματίζοντας ἓνα μεγάλο τριγωνικὸ ἄνοιγμα μπροστά. Ἡ καμπύλη παρυφὴ ἀναδιπλώνεται καὶ ἀνεβαίνει πρὸς τὸν ἀριστερὸ ὦμο, ἀπ' ὅπου πέφτει ἔως πίσω ἀπὸ τὸν μηρό. Δίπλα στὸ δεξιὸ σκέλος ὑπάρχει ἓνα στήριγμα μορφῆς κορμοῦ δένδρου μὲ μεγάλους ρόζους. Φθάνει ὡς περίπου τὸ γόνατο καὶ ἐφάπτεται στὴν κνήμη ἀπὸ τὸ μέσο τῆς. Ἀπὸ τὸ ἄκρο πόδι διακρίνεται μὲ μία βαθιὰ αὐλακα.

Ἡ πλίνθος ἔχει ἐλλειψοειδὲς σχῆμα, μὲ κατακόρυφες ἢ ἐλαφρὰ κυρτὲς ὀψεις. Στὴν πρόσθια ὄψη ἔχει χαραχθεῖ ἡ ἐπιγραφή:

Τῷ Τελεσφόρῳ | Γάιος Ἰάτρα.

Οἱ ἐπιφάνειες εἶναι πολὺ καλὰ λειασμένες στὴν πρόσθια ὄψη, αὐτὲς δὲ τοῦ γυμνοῦ σώματος ἔχουν ὡς ἓνα βαθμὸ στιλβωθεῖ. Στὴν πίσω ὄψη καὶ στὸ στήριγμα

εἶναι ἔντονα τὰ ἴχνη ράσπας. Ἐχει γίνει ἐκτεταμένη χρήση τρυπάνου στὴν πτύχωση, σὲ λεπτομέρειες τοῦ προσώπου, ἀνάμεσα στὰ δάκτυλα τοῦ χεριοῦ καὶ μεταξὺ τοῦ μεγάλου καὶ τῶν ὑπολοίπων δακτύλων τῶν ἄκρων ποδιῶν, καθὼς καὶ σὲ αὐλακες ποὺ διακρίνουν τὴ χλαμύδα ἀπὸ τὸ σῶμα καὶ τὰ πέλματα καὶ τὸ στήριγμα ἀπὸ τὴν πλίνθο. Ἡ ἐγχάραξη χρησιμοποιήθηκε σὲ λεπτομέρειες τοῦ προσώπου, στοὺς βοστρύχους καὶ στὴν ἀπόδοση τῶν νυχιῶν. Ἡ πίσω καὶ οἱ πλάγιες ἐπιφάνειες εἶναι ἀδρότερα δουλεμένες.

Τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.

Β. Στάης, ΠΑΕ 1886, 81· G. R. Lepsius, *Griechische Marmorstudien* (1890) 84 ἀρ. 182· Καββαδίας, 224-225 ἀρ. 281· Reinach, *RSt* II2, 469 ἀρ. 6· Καστριώτης, 65 ἀρ. 281· W. Deonna, *De Télésphore au "moine bourru"*. *Dieux, génies et démons encapouchonnés*, *Collection Latomus* 21 (1955) 50· Ρωμπούλου, 114 ἀρ. 119. Ἐπιγραφή: IG IV² 560· Peek I, 110 ἀρ. 24.

Βλ. σ. 181-183, 225, 227, 280, 300, σημ. 5, 431, 435, 439.

35. Ἀγαλματίδιο παιδικῆς μορφῆς, πιθανότατα Ἀσκληπιάδη: EAM 288

Πίν. 43γ-ζ'

Βρέθηκε τὸ 1886 στὸ «Κτήριο Κ». Ὑψ. 22 ἐκ., πλ. 6.6 ἐκ., βάθ. 3.7 ἐκ. Λαιμός: 3.9 × 2.9 ἐκ. Πλίνθος: ὕψ. 2 ἐκ. μπροστὰ καὶ 2.8 ἐκ. πίσω, πλ. 4.4 ἐκ., βάθ. 3.4 ἐκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο, μὲ ἀνοικτοκάστανη πατίνα. Σῶζεται ἀπὸ μέρος τῆς πλίνθου ὡς τοὺς ὤμους. Ἐχει συγκολληθεῖ ἀπὸ τέσσερα θραύσματα: α) τὴν πλίνθο καὶ τὸ κάτω μέρος τοῦ στήριγματος καὶ τοῦ φιδιοῦ, β) τὸν κορμὸ τοῦ ἀγαλματιδίου ἀπὸ τὸ ἐπάνω τμήμα τῶν μηρῶν ὡς τοὺς ὤμους, μαζὶ μὲ τὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ στήριγματος καὶ τοῦ φιδιοῦ, γ) τὸν ἀριστερὸ μηρὸ καὶ τὴν κνήμη, καὶ δ) μικρὸ τμήμα τοῦ δεξιοῦ γλουτοῦ. Λεῖπουν: ἡ κεφαλὴ μὲ τὸν λαιμό, τὸ ἄκρο δεξιὸ χέρι, τὸ ἀριστερὸ χέρι ἀπὸ τὸν ἀγκῶνα, ὁλόκληρο τὸ δεξιὸ σκέλος ἀπὸ τὸ ἐπάνω τμήμα τοῦ μηροῦ, τὸ ἄκρο ἀριστερὸ πόδι, τὸ κεφάλι μὲ μέρος τοῦ σώματος τοῦ φιδιοῦ, τὸ μέγιστο τμήμα τῆς πλίνθου στὴν κύρια καὶ τὴ δεξιὰ πλευρά. Ἀπολεπομένο εἶναι μικρὸ τμήμα στὴν πίσω πλευρὰ τοῦ ἀριστεροῦ βραχίονα μὲ μέρος τῆς χλαμύδας. Περιορισμένες φθορὲς ὑπάρχουν στὴν ἐπιφάνεια.

Ἀγαλματίδιο παιδικῆς μορφῆς, ἴσως κάποιου ἀπὸ τοὺς Ἀσκληπιάδες. Εἰκονίζεται ὄρθια, κατενώπιον, μὲ ἄνετο τὸ ἀριστερὸ σκέλος ποὺ ἔρχεται πρὸς τὰ ἐμπρὸς λυγίζοντας ἐλαφρὰ στὸ γόνατο. Τὸ δεξιὸ ἰσχίον ἀνυψώνεται καὶ προβάλλεται στὰ πλάγια, ἐνῶ ἀντίθετα εἶναι ἡ θέσις τοῦ στήθους καὶ τῶν ὤμων. Ὁ κορμὸς σχηματίζει ἔντονη καμπύλη πρὸς τὴν ἀριστερὴν πλευρά. Ἡ μορφὴ στηρίζεται μὲ τὸν ἀριστερὸ πῆχυ ἐπάνω σὲ κορμὸ δένδρου, στὴν πρόσθια ἐπιφάνεια τοῦ ὁποῖου ἀνέρπει ἕνα φίδι. Ὁ δεξιὸς βραχίονας εἶναι κατεβασμένος καὶ εἶναι πιθανὸν ὅτι ὁ πῆχυς ἐρχόταν μπροστὰ ἀπὸ τὸν κορμὸ τοῦ ἀγοριοῦ πρὸς τὴν ἀριστερὴν πλευρά.

Ἡ μυολογία τοῦ παιδικοῦ σώματος ἀποδίδεται πλαδαρά. Τὰ μικρὰ γεννητικὰ ὄργανα δηλώνονται μὲ ἐγχάραξη. Στὴν πλάτη οἱ γλουτοὶ ἐξέχουν ἐλαφρὰ, ἐνῶ ἀμυδρὴ εἶναι ἡ δήλωση τῆς σπονδυλικῆς στήλης.

Ἡ μορφὴ φέρει χλαμύδα στὸν ἀριστερὸ ὦμο, ἀπ' ὅπου πέφτει πίσω ἀπὸ τὸν βραχίονα καὶ τὸ στήριγμα ὡς σχεδὸν τὸ γόνατο. Στὸν ὦμο ἀποδίδεται ἀνάγλυφη ἡ κυκλικὴ πόρπη μὲ ἕνα πλαστικὸ κουμπὶ στὸ κέντρο. Ἀπὸ τὴν πόρπη ἕνα τμήμα τῆς χλαμύδας καλύπτει τὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ βραχίονα. Ἡ πίσω ἐπιφάνεια εἶναι ἐπίπεδη μὲ δύο κατακόρυφες ἐγχάρακτες γραμμές. Πρὸς τὴ γωνία ἡ ἐπιφάνεια μένει λεῖα καὶ διακρίνεται ἐλάχιστα ἀπὸ τὸ στήριγμα. Τὸ σῶμα τοῦ φιδιοῦ εἶναι περίπου κυλινδρικό μὲ γωνίωση στὴ ράχη. Τὸ κεφάλι τοῦ θὰ ἀποδιδόταν ὁλόγλυφο, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ ἴχνη τοῦ τρυπάνου ἐπάνω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια θραύσης.

Ἡ πρόσθια ἐπιφάνεια τοῦ σώματος εἶναι στυλβωμένη, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιπες ἐπιφάνειες εἶναι λίγο ἀδρότερα λειασμένες, κυρίως αὐτὲς τοῦ στηρίγματος καὶ τῆς πλίνθου. Στὶς αὐλακες μεταξὺ τῆς χλαμύδας, τοῦ σώματος, τοῦ δένδρου καὶ τοῦ φιδίου ἔχει γίνει ἐκτεταμένη χρήση τρυπάνου.

Τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ., ἴσως πρὸς τὰ μέσα τοῦ αἵωνα.

Καββαδίας, 228 ἀρ. 288· Καστριώτης, 67 ἀρ. 288· Stais, 104-105 ἀρ. 288.

Βλ. σ. 193, 229, 300, 316, σημ. 780.

36. Ἀγαλμάτιο νέου ἄνδρα, ἴσως Ἀσκληπιάδης: ΕΑΜ 278

Πίν. 44

Βρέθηκε τὸ 1886 στὸ «Κτήριο Κ». Ὑψ. 42.5 ἐκ. καὶ χωρὶς τὴν πλίνθο 38.5 ἐκ. πλ. 13.2 ἐκ., βάθ. 6.7 ἐκ. Λαιμός: πλ. 3.6 ἐκ. καὶ βάθ. 3.4 ἐκ. Πλίνθος: ὕψ. 3.5-4 ἐκ., πλ. 16.1 ἐκ. καὶ βάθ. 14.5 ἐκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο, μὲ καστανωπὴ πατίνα, ἰζήματα καὶ σκουρόχρωμους «λεκέδες» σὲ ἀρκετὰ σημεῖα. Σῶζεται ἀπὸ τὴν πλίνθο ὥς τοὺς ὤμους, συγκολλημένο ἀπὸ ἑξὶ θραύσματα: α) τὴν πλίνθο μὲ τὰ ἄκρα πόδια καὶ τὸ κατώτερο τμήμα τοῦ ἱματίου, β-γ) τὶς κνήμες, δ) τὸ δεξιὸ γόνατο ὥς τὸ μέσο τοῦ μηροῦ, ε) τὸν κορμὸ ἀπὸ τὰ γόνατα περίπου ὥς τοὺς ὤμους καὶ τὸν ἀριστερὸ βραχίονα, ς) τὸ ἀριστερὸ χέρι ἀπὸ τὸν ἀγκῶνα, μαζί μὲ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἱματίου. Λείπουν: ἡ κεφαλὴ μὲ τὸν λαιμό, τὸ δεξιὸ χέρι, τμήμα τοῦ ἱματίου πίσω ἀπὸ τὴν ἀριστερὴ κνήμη, τμήμα τῆς πλίνθου στὴν πίσω δεξιὰ γωνία. Λίγες φθορὲς καὶ ἀπολεπίσματα ὑπάρχουν στὴν ἐπιφάνεια.

Ἀγαλμάτιο νέου ἄνδρα ποὺ εἰκονίζει ἴσως κάποιον ἀπὸ τοὺς Ἀσκληπιάδες. Ὁ νέος εἰκονίζεται γυμνὸς μὲ τὸ ἱμάτιο στὸν ἀριστερό του ὦμο, ὄρθιος, κατενώπιον, μὲ ἄνετο τὸ ἀριστερὸ σκέλος, φέροντας τὸ ἄκρο πόδι πρὸς τὰ πίσω καὶ ἐλαφρότατα πρὸς τὰ πλάγια. Τὸ δεξιὸ ἰσχίον ἀνυψώνεται, ὅπως καὶ τὸ ἀριστερὸ στήθος καὶ ὁ ὦμος. Τὰ χέρια ἦταν κατεβασμένα σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν κορμό, ὅπως δείχνει τὸ ἶχνος ἐνὸς συνοχέα στὸ δεξιὸ ἰσχίον. Στὸ ἄκρο ἀριστερὸ χέρι κρατᾶ τμήμα τοῦ ἱματίου. Τὸ σῶμα εἶναι ραδινό, μὲ ὑψηλὸ τὸν κορμό. Ἡ ἀνατομία ἀποδίδεται λεπτομερῶς, χωρὶς ἔντονη γράμμωση τῶν μυῶν. Τὸ λεῖο ἐφηβαῖο εἶναι ἀρκετὰ φουσκωτό, ὅπως καὶ τὰ γεννητικὰ ὄργανα. Τὸ σωζόμενο ἄκρο ἀριστερὸ χέρι καὶ τὰ ἄκρα πόδια φαίνονται μεγάλα. Ἡ ἀπόδοση τῶν λεπτομερειῶν εἶναι ἀμελής.

Τὸ ἱμάτιο ἀναδιπλώνει στὸν ἀριστερὸ ὦμο καὶ πέφτει πίσω ἀφενὸς κατακόρυφα ὥς τὴν πλίνθο, χρησιμεύοντας συγχρόνως καὶ ὡς στηρίγμα, καὶ ἀφετέρου ἔρχεται πίσω ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ χέρι ὥς τὸ μέσο περίπου τοῦ πῆχεως. Ἀπὸ ἐκεῖ ἕνα ἄκρο τοῦ ἔρχεται ἐπάνω στὸν πήχυ ὥς τὸν καρπὸ καὶ πέφτει δίπλα στὸ ἄνετο σκέλος. Τὴν παρυφὴ τοῦ τμήματος αὐτοῦ κρατᾶ ὁ νέος στὸ ἀριστερὸ του χέρι. Μὲ ἀρκετὴ σαφήνεια δηλώνονται οἱ παρυφές.

Ἡ πλίνθος ἔχει ὀρθογώνιο σχῆμα, μὲ «κομμένη» τὴ γωνία πίσω ἀπὸ τὸ ἱμάτιο στὴν ἀριστερὴ πλευρά. Οἱ ἐπιφάνειες τοῦ σώματος καὶ τοῦ ἱματίου εἶναι καλὰ λειασμένες. Στὶς αὐλακες τῶν πτυχῶν χρησιμοποιήθηκε τρυπάνι. Μὲ ἐγγράραξη ἀποδόθηκαν τὰ νύχια. Καλὰ δουλεμένες εἶναι ἡ ἐπάνω καὶ ἡ πρόσθια ἐπιφάνεια τῆς πλίνθου, ἐνῶ οἱ ἄλλες πλευρὲς διαφαίνονται ἱχνὴ βελονιοῦ.

Τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.

Καββαδίας, 223 ἀρ. 278· Καστριώτης, 65 ἀρ. 277-280· Stais, 92 ἀρ. 277-280.

Βλ. σ. 190, 191-193, 226-229, 300, σημ. 488, 489, 754.

37. Ἀγαλμάτιο νέου ἄνδρα, ἵσως Ἀσκληπιάδης: ΕΑΜ 280

Πίν. 45

Βρέθηκε τὸ 1886 στὸ «Κτήριο Κ». Ὑψ. 43.4 ἐκ. καὶ χωρὶς τὴν πλίνθο 39.5 ἐκ., πλ. στοὺς ὤμους 12.2 ἐκ., βάθ. 6.1 ἐκ. Λαμμός: 3.5 × 3.55 ἐκ. Πλίνθος: ὕψ. 3.9 ἐκ., πλ. 17.5 ἐκ. καὶ βάθ. 13.5 ἐκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο, μὲ καστανόχρωμη πατίνα καὶ σκουρότερους «λεκέδες» σὲ ἀρκετὰ σημεῖα. Σώζεται ἀπὸ τὴν πλίνθο ὡς τοὺς ὤμους, συγκολλημένο ἀπὸ τέσσερα θραύσματα: α) τὸ δεξιὸ τμήμα τῆς πλίνθου μὲ τὸ ἄκρο δεξιὸ πόδι, β) τὸ ὑπόλοιπο τμήμα τῆς πλίνθου καὶ τὸ σῶμα ὡς τοὺς ὤμους μαζὶ μὲ τὸ ἐπάνω τμήμα τοῦ δεξιοῦ μηροῦ, γ) τὴν κνήμη, τὸ γόνατο καὶ τὸ κατώτερο τμήμα τοῦ μηροῦ τοῦ δεξιοῦ σκέλους, καὶ δ) τὸ ἄκρο ἀριστερὸ χέρι. Τὸ κενὸ μεταξὺ τῶν θραυσμάτων β) καὶ γ), ὅπως καὶ ἡ φτέρνα τοῦ ἄκρου δεξιοῦ ποδιοῦ ἔχουν συμπληρωθεῖ μὲ γύψο. Λείπουν: ἡ κεφαλὴ μὲ τὸν λαιμό, τὸ δεξιὸ χέρι ἀπὸ τῆς μασχάλης, τὸ ἀριστερὸ χέρι ἀπὸ τὸν ἀγκώνα ὡς τὸν καρπὸ, τμήμα τοῦ δεξιοῦ μηροῦ καὶ ἡ φτέρνα τοῦ δεξιοῦ ἄκρου ποδιοῦ.

Ἀγαλμάτιο νεαροῦ ἄνδρα, ἵσως κάποιου ἀπὸ τοὺς Ἀσκληπιάδες. Εἰκονίζεται στὸν ἴδιο τύπο μὲ τὸν 36, ἀλλὰ σὲ ἀντίστροφη στάση, φέροντας τὸ ἄκρο δεξιὸ πόδι περισσότερο πρὸς τὰ πίσω καὶ πλάγια καὶ πατώντας στὰ δάκτυλα. Τὸ σῶμα ἔχει ραδινὲς ἀναλογίες. Ἡ ἀπόδοση τῶν μυῶν εἶναι λεπτομερής. Τὸ λεῖο ἐφηβαῖο ἀποδίδεται φουσκωτό, ὅπως καὶ τὰ γεννητικὰ ὄργανα. Μεγάλα εἶναι τὰ ἄκρα πόδια καὶ τὸ σωζόμενο ἀριστερὸ ἄκρο χέρι. Τὸ ἱμάτιο διευθετεῖται ὅπως περίπου στὸ ἀγαλμάτιο 36. Ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ ὦμο ἔρχεται πίσω ἀπὸ τὸν βραχίονα καὶ τὸν πήχυ ὡς τὸ ἄκρο χέρι, ὅπου ὁ νέος τὸ κρατᾷ, καὶ στὴ συνέχεια πέφτει ἐπίσης ὡς τὴν πλίνθο. Ἡ δῆλωση τῶν παρυφῶν δὲν εἶναι πολὺ εὐκρινής. Ἡ πλίνθος εἶναι περίπου ὀρθογώνια μὲ καμπύλη τὴν πρόσθια ὄψη.

Οἱ ἐπιφάνειες τοῦ γυμνοῦ σώματος εἶναι πολὺ καλὰ λειασμένες. Καλὰ λειασμένες εἶναι καὶ οἱ ἐπιφάνειες τοῦ ἱματίου, ὅπου τρυπάνι χρησιμοποιοῦντο στὶς αὐλακές τῶν πτυχῶν. Ἐγχάρακτα ἀποδόθηκαν τὰ νύχια καὶ οἱ ἀρθρώσεις τῶν ἄκρων ποδιῶν. Στὴν πίσω ὄψη τοῦ ἀριστεροῦ σκέλους καὶ τῆς γειτονικῆς ἐπιφάνειας τοῦ ἱματίου δὲν ἐξαλείφθηκαν πλήρως τὰ σημάδια τοῦ βελονιοῦ, παρὰ τὴν λείανση τῶν ἐπιφανειῶν. Τὸ μάρμαρο κάτω ἀπὸ τὸ ἀνασηκωμένο ἀριστερὸ πέλμα δὲν ἔχει ἀπολαξευθεῖ. Οἱ μικροὶ κυλινδρικοὶ τὸρμοι στὸν δεξιὸ βραχίονα, στὴν πρόσθια, τὴν πίσω καὶ τὴν ἀριστερὴ ὄψη τῆς πλίνθου ὀφείλονται ἵσως σὲ νεώτερες ἐργασίες.

Τοῦ α' μισοῦ τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.

Καββαδίας, 214 ἀρ. 280· Καστριώτης, 65 ἀρ. 277-280· Stais, 92, ἀρ. 277-280.

Βλ. σ. 190, 191-193, 226-229, 300, σημ. 489, 752, 754.

38. Ἀγαλμάτιο ἐφήβου, ἵσως Ἀσκληπιάδης: ΕΑΜ 277

Πίν. 46

Βρέθηκε τὸ 1886 στὸ «Κτήριο Κ». Ὑψ. 51.2 ἐκ. καὶ χωρὶς τὴν πλίνθο 47.2 ἐκ., πλ. στὰ ἰσχία 7.5 ἐκ., βάθ. 7 ἐκ. Κεφαλὴ: ὕψ. 7 ἐκ. καὶ τοῦ προσώπου 4.8 ἐκ., πλ. 5.4 καὶ 4 ἐκ. ἀντίστοιχα, βάθ. 6.2 ἐκ. Πλίνθος: ὕψ. 4 ἐκ. στὴν πρόσθια ὄψη καὶ 5.5 ἐκ. πίσω, πλ. 20.5 ἐκ. καὶ βάθ. 17.1 ἐκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο, μὲ καστανωπὴ πατίνα καὶ σκουρόχρωμους «λεκέδες» σὲ ἀρκετὰ σημεῖα, ιδίως στὸ κατώτερο τμήμα. Σώζεται σχεδὸν ἀκέραιο, συγκολλημένο ἀπὸ δώδεκα θραύσματα: α) τὸ πρόσθιο καὶ ἀριστερὸ τμήμα τῆς πλίνθου μὲ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν ἄκρων ποδιῶν καὶ τὴν ἀπόληξη τοῦ ἱματίου, β) τὸ πίσω-δεξιὸ τμήμα τῆς πλίνθου, γ) τὴ δεξιὰ κνήμη μὲ τὸν ἀστράγαλο, δ) τὸν δεξιὸ μηρό, ε) τὸ ἀριστερὸ σκέλος ἀπὸ τὰ σφυρὰ ὡς ἐπάνω ἀπὸ τὸ μέσο τοῦ μηροῦ, ς) τὸν κορμὸ ἀπὸ τὸ ἐπάνω τμήμα τῶν μηρῶν ὡς

τοὺς ὤμους μὲ τὸν ἀριστερὸ βραχίονα καὶ μέρος τοῦ δεξιοῦ, ζ) μικρὸ θραῦσμα ἀνάμεσα στὰ ε) καὶ ς), η) τὸ μεγαλύτερο τμήμα τοῦ δεξιοῦ μηροῦ, θ) τὸν δεξιὸ πήχυ, ι) τὸ ἀριστερὸ χέρι ἀπὸ τὸν ἀγκῶνα καὶ τὸ ἀντίστοιχο τμήμα τοῦ ἱματίου ὡς λίγο κάτω ἀπὸ τὰ δάκτυλα, ια) τὸ ὑπόλοιπο μέρος τοῦ ἱματίου ὡς τὸ τμήμα ποὺ σώζεται στὸ θραῦσμα α), ιβ) τὴν κεφαλὴ μὲ τὸν λαιμό. Τὰ μικρὰ κενὰ ἔχουν συμπληρωθεῖ μὲ γύψο. Λεῖπουν: τὸ ἄκρο δεξιὸ χέρι καὶ μικρὰ τμήματα τοῦ ἱματίου στὴν πίσω ὄψη, στὸ ὕψος τοῦ ἀριστεροῦ γλουτοῦ καὶ πρὸς τὴν πλίνθο. Ἀποκρουσμένα εἶναι ἡ μύτη, τὰ χεῖλη καὶ τὸ πηγούνι. Περιορισμένες φθορὲς παρατηροῦνται στὴν ἐπιφάνεια.

Ἀγαλμάτιο ἐφήβου, ἴσως κάποιου Ἀσκληπιάδη. Εἰκονίζεται γυμνὸς μὲ τὸ ἱμάτιο στὸν ἀριστερὸ ὦμο, ὄρθιος, κατενώπιον, μὲ ἄνετο τὸ ἀριστερὸ σκέλος, φέροντας ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἐμπρὸς καὶ τὰ πλάγια τὸ ἄκρο πόδι ποὺ πατὰ μὲ ὀλόκληρο τὸ πέλμα. Τὸ δεξιὸ ἰσχίὸ ἀνυψώνεται καὶ ὁ κορμὸς σχηματίζει ἔντονη καμπύλη. Τὰ στήθη καὶ οἱ ὦμοι μένουν ὀριζόντιοι. Τὰ χέρια εἶναι κατεβασμένα καὶ λυγίζουν ἐλαφρὰ στοὺς ἀγκῶνες. Στὸ ἄκρο δεξιὸ χέρι κρατοῦσε κάποιο ἀντικείμενο ποὺ συγκρατοῦνταν μὲ ἓνα συνοχέα στὸ ὕψος τοῦ μηροῦ, ἐνῶ τὸ ἀριστερὸ ἔχει κλειστὰ τὰ δάκτυλα. Ἡ κεφαλὴ κλίνει ἐλαφρὰ καὶ στρέφεται πρὸς τὰ ἀριστερά.

Ἡ κεφαλὴ εἶναι ὡσειδής, ἐπάνω σὲ ψηλὸ, κυλινδρικό λαιμό. Τὸ πρόσωπο παρουσιάζει ἔντονες ἀσυμμετρίες. Τὸ μέτωπο εἶναι ψηλὸ. Οἱ ὀφθαλμικὲς κόγχες εἶναι σχεδὸν ἀνύπαρκτες καὶ τὰ φρύδια ταυτίζονται περίπου μὲ τὴν ἔντονη ἐγγάραξη τοῦ ἐπάνω βλεφάρου ποὺ συνεχίζει ἄρκετὰ πρὸς τὰ πλάγια. Οἱ μακρόστενοι βολβοὶ ὀρίζονται ἀπὸ τὰ βαριὰ βλέφαρα. Μὲ μικρὲς ὁπὲς δηλώνονται οἱ κανθοί, τὰ ρουθούνια καὶ οἱ γωνίες τοῦ μικροῦ στόματος, ὅπου μία εὐθεία αὐλακα χωρίζει τὰ χεῖλη. Τὰ αὐτιά ἀποδίδονται σχηματοποιημένα. Τὰ μαλλιά δένονται μὲ ἓνα λεπτὸ στρόφιον ποὺ δὲν ἀποδίδεται στὸ πίσω μέρος. Οἱ πρόστυποι, μικροί, μηννοειδῆς βόστρυχοι κατευθύνονται κυρίως πρὸς τὰ κάτω, χωρὶς νὰ διακρίνονται μὲ σαφήνεια μεταξὺ τους. Ἐπάνω ἀπὸ τὸ στρόφιον καὶ πίσω ἡ ἀπόδοση εἶναι σχηματικότερη.

Τὸ σῶμα ἀποδίδεται ραδινό, μὲ ἰδιαίτερα ψηλὸ τὸν κορμὸ καὶ μακριὰ χέρια. Ἡ ἀπόδοση τῆς ἐφηβικῆς ἀνατομίας εἶναι πολὺ μαλακὴ καὶ ρέουσα. Τὸ ἐφηβαῖο εἶναι λεῖο καὶ τὰ γεννητικὰ ὄργανα εἶναι μικρά. Οἱ μηροὶ εἶναι σχετικὰ παχεῖς, ἐνῶ τὰ ἄκρα πόδια ἀποδίδονται λεπτὰ. Στὸ ἀριστερὸ ἄκρο χέρι ἡ παλάμη εἶναι ἐπιμήκης μὲ ἐγγράκτο τὸ νύχι μόνον τοῦ ἀντίχειρα.

Τὸ ἱμάτιο ἀναδιπλώνει στὸν ἀριστερὸ ὦμο καὶ πέφτει πίσω ὡς τὴν πλίνθο ἐφαπτόμενο στὴν ἀριστερὴ κνήμη καὶ τὸ ἄκρο πόδι. Ἐνα τμήμα τοῦ πέφτει πίσω ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ βραχίονα καὶ ἔρχεται ἐπάνω στὸ χέρι ἀπὸ τὸν ἀγκῶνα, καλύπτει τὸν πήχυ ὡς τὸν καρπὸ καὶ πέφτει ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ χεριοῦ ὡς τὴν πλίνθο. Μὲ βαθιὰ κατακόρυφη αὐλακα διακρίνονται τὰ τμήματα τοῦ ἱματίου ποὺ πέφτουν ἀπὸ τὸν καρπὸ. Ἡ πλίνθος ἔχει ὡσειδῆς σχῆμα, μὲ κατακόρυφες πλευρές.

Οἱ ἐπιφάνειες εἶναι σχεδὸν σπλῶμένες, ἰδίως στὰ γυμνὰ μέρη, ἐνῶ στὰ μαλλιά καὶ στὸ ἱμάτιο ἡ ἀπόδοση εἶναι ἐλαφρὰ ἀδρότερη. Τρυπάνι ἔχει χρησιμοποιηθεῖ σὲ λεπτομέρειες τοῦ προσώπου, στὶς μασχάλες, μεταξὺ τῶν μηρῶν καὶ στὶς αὐλακες τῶν πτυχῶν τοῦ ἱματίου. Ἐχει γίνει χρῆση ἐγγάραξης στὰ βλέφαρα καὶ τὰ νύχια τῶν δακτύλων. Μὲ βελονάκι φαίνεται ὅτι σχηματίσθηκαν οἱ βραχεῖες αὐλακες μεταξὺ τῶν βοστρύχων. Ἐνας παχὺς συνοχέας συνέδεε τὸ ἄκρο δεξιὸ χέρι μὲ τὸν μηρό, ἐνῶ ἓνας ἀκόμη συνέδεε τὸ ἱμάτιο μὲ τὸν ἀριστερὸ μηρό. Οἱ ἐπιφάνειες τῆς πλίνθου εἶναι γενικὰ καλὰ λειασμένες, διακρίνονται ὅμως ἴχνη ἀπὸ λαμάκι καὶ ἀμυδρὰ ἴχνη ἀπὸ κατακόρυφες βελονιὲς στὴν πίσω ἐπιφάνεια.

Τῶν μέσων τῆς α' πεντηκονταετίας τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.

Καββαδίας, 222-223 άρ. 277· Καστριώτης, 65 άρ. 277-280· Stais, 92 άρ. 277-280.
Βλ. σ. 191-193, 226-229, 272, 300, σημ. 489, 492-494, 754.

39. Ἀγαλμάτιο ἐφήβου, ἴσως Ἀσκληπιάδῃ: ΕΑΜ 279

Πίν. 47

Βρέθηκε τὸ 1886 στὸ «Κτήριο Κ». Ὑψ. 53 ἐκ. καὶ χωρὶς τὴν πλίνθο 48.4 ἐκ., πλ. στὰ ἱσχία 8.1 ἐκ., βάθ. 6.75 ἐκ. Κεφαλὴ: ὕψ. 7.1 ἐκ. καὶ τοῦ προσώπου 3.9 ἐκ., πλ. 5.3 καὶ 3.9 ἐκ. ἀντίστοιχα, βάθ. 6 ἐκ. Πλίνθος: ὕψ. στὴν πρόσθια ὄψη 4.6 ἐκ. καὶ 5.2 ἐκ. πίσω, πλ. 17.7 ἐκ., βάθ. 6.5-8.8 ἐκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο, μὲ ἀνοιχτοκάστανη πατίνα καὶ σκουρότερους «λεκέδες» σὲ ἀρκετὰ σημεῖα τῆς ἐπιφάνειας. Σῶζεται σχεδὸν ἀκέραιο, συγκολλημένο ἀπὸ ἔντεκα θραύσματα: α) τὴν πλίνθο μὲ τμῆμα τοῦ δεξιοῦ ἄκρου ποδιοῦ, τὸ ἀριστερὸ σκέλος ὡς τὸ γόνατο καὶ τὸ ἱμάτιο ὡς τὸ ὕψος περίπου τοῦ ἀριστεροῦ γονάτου, β) τὸ πίσω τμῆμα τοῦ ἄκρου δεξιοῦ ποδιοῦ, γ) τὴ δεξιὰ κνήμη, δ) τὸν κορμὸ ἀπὸ τὰ γόνατα ὡς τὰ ἱσχία, ε) τὸν ἄνω κορμὸ ὡς τοὺς ὠμους μαζὶ μὲ τὸν ἀριστερὸ βραχίονα, ς) τὸν ἀριστερὸ πήχυ, ζ) τὸν βραχίονα καὶ τὸν πήχυ τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ, η) τὸ ἄκρο δεξιὸ χέρι, θ) τὴν κεφαλὴ μὲ τὸν λαιμό, ι-ια) μικρὰ θραύσματα στὴ βάση τοῦ λαιμοῦ. Λείπουν: ἡ ἀριστερὴ πλευρὰ τῆς κεφαλῆς, τὸ ἄκρο ἀριστερὸ χέρι μὲ τμῆμα τοῦ ἱματίου, μέρος τοῦ ἱματίου μεταξὺ τῶν θραυσμάτων δ) καὶ ε), τὸ ὁποῖο ἔχει συμπληρωθεῖ μὲ γύψο. Κτυπήματα καὶ ἀπολεπίσματα παρατηροῦνται στὸ πρόσωπο, ἰδίως στὴ μύτη καὶ στὸ πηγούνι, ὅπως καὶ στὸν ἀριστερὸ γλουτό. Ἀποκρουσμένο εἶναι καὶ τὸ ἀριστερὸ τμῆμα τῆς πλίνθου.

Ἀγαλμάτιο ἐφήβου, ἴσως ἐνὸς Ἀσκληπιάδῃ. Εἰκονίζεται γυμνὸς μὲ τὸ ἱμάτιο στὸν ἀριστερὸ ὦμο, ὄρθιος, κατενώπιον, μὲ ἄνετο τὸ δεξιὸ σκέλος, φέροντας τὸ ἄκρο πόδι ἐλαφρὰ πρὸς τὰ πίσω καὶ πλάγια, ὅπου πατάει μὲ τὰ δάκτυλα. Τὸ ἀριστερὸ ἱσχίον ἀνυψώνεται καὶ προβάλλεται στὰ πλάγια, ὅπως καὶ τὸ ἀριστερὸ στήθος καὶ ὁ ὦμος. Τὸ ἀριστερὸ χέρι εἶναι κατεβασμένο κρατώντας τὸ ἱμάτιο, ἐνῶ τὸ δεξιὸ λυγίζει στὸν ἀγκῶνα καὶ ἔρχεται μπροστὰ στὸ δεξιὸ στήθος, κρατώντας ἓνα περίπου σφαιροειδὲς ἀντικείμενο. Ὁ κορμὸς κλίνει ἐλαφρὰ πρὸς τὰ πίσω καὶ τὴ δεξιὰ πλευρὰ, πρὸς τὴν ὁποία στρέφεται καὶ ἡ κεφαλὴ.

Ἡ κεφαλὴ ἔχει ὠοειδὲς σχῆμα, σὲ ψηλὸ, λεπτὸ λαιμό. Στὸ πρόσωπο παρατηροῦνται ἀσυμμετρίες. Τὸ μέτωπο εἶναι τριγωνικό. Τὰ μάτια εἶναι σχετικὰ βαθιὰ τοποθετημένα στὶς κόγχες. Οἱ βολβοὶ ὀρίζονται μὲ ἐγχαράξεις ἀπὸ τὰ βαριὰ βλέφαρα. Τὸ ἐπάνω βλέφαρο χωρίζεται ἀπὸ τὸ φρύδι μὲ βαθιὰ ἐγχώραξη ποὺ ἐκτείνεται ἀρκετὰ πρὸς τὰ πλάγια, στὸ ἀριστερὸ δὲ μάτι ἡ ἐγχώραξη αὐτὴ ταυτίζεται σχεδὸν μὲ τὸ φρύδι. Μὲ μικρὲς ὁπὲς δηλώνονται οἱ κανθοί, τὰ ρουθούνια καὶ οἱ γωνίες τοῦ στόματος. Τὰ χεῖλη εἶναι σαρκώδη καὶ χωρίζονται μὲ βαθιὰ ὀριζόντια αὐλακα. Τὰ αὐτιά εἶναι σχετικὰ μικρά, μὲ βαθὺ ἀκουστικὸ πόρο.

Τὰ μαλλιά δένονται μὲ λεπτὸ στρόφιον, κάτω ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀποδίδονται ὡς βαριὰ μάζα. Οἱ πρόστυποι μηνοειδεῖς βόστρυχοι διακρίνονται ἐλάχιστα μεταξύ τους· χωρίζονται σαφῶς ἀπὸ τὸ μέτωπο καὶ κατευθύνονται πρὸς τὰ πλάγια, ἀφήνοντας ἀκάλυπτα τὰ αὐτιά. Ἐπάνω ἀπὸ τὸ στρόφιον ἡ ἐπιφάνεια εἶναι σχεδὸν ἀδιαμόρφωτη καὶ λεία. Τὸ σῶμα εἶναι ἰδιαίτερα ραδινό. Ἡ ἀπόδοση τῆς μυολογίας εἶναι μαλακὴ. Τὸ ἐφηβᾶν μένει λεῖο καὶ τὰ γεννητικὰ ὄργανα ἀποδίδονται μικρά. Τὸ ἄκρο δεξιὸ χέρι εἶναι μεγάλο, μὲ χονδρὴ παλάμη. Τὰ πόδια εἶναι ψηλόλιγνα μὲ χονδροὺς ἀστραγάλους καὶ ἄκρα πόδια.

Τὸ ἱμάτιο χρησιμεύει συγχρόνως καὶ ὡς στήριγμα. Ἡ διάταξί του εἶναι περίπου ἀντίστοιχη αὐτῆς τοῦ ἀγαλματίου 37. Ἐδῶ τὸ τμῆμα τοῦ ἱματίου ποὺ πέφτει ἀπὸ τὸν

ἀριστερὸ ὦμο εἶναι λεπτό καὶ δὲν ἐφάπτεται στὸ χέρι, τὸ ὁποῖο ἀποδίδεται ἐλεύθερο, ἀλλὰ ἔρχεται ἀρκετὰ κάτω ἀπὸ τὸν πῆχυ καὶ ἀνέρχεται κατόπιν ὥς τὸ ἄκρο χέρι.

Ἡ πλίνθος ἔχει ἀκανόνιστο σχῆμα· εἶναι μακρόστενη καὶ πλατύτερη πρὸς τὴν ἀριστερὴ πλευρά. Στὴν πρόσθια ὄψη ἀποδίδεται ταινιωτὴ μὲ τὴ συνήθη τριμερὴ διάταξη. Οἱ σχηματιζόμενες ταινίες εἶναι ἐπίπεδες μὲ γωνιώδεις μεταβάσεις, ἐνῶ δὲν εἶναι ἐντελῶς ὀριζόντιες οὔτε ἰσοπαχεῖς.

Οἱ ἐπιφάνειες τοῦ γυμνοῦ σώματος εἶχαν στυλβωθεῖ, ἐνῶ πολὺ καλὰ λειασμένες ἦταν καὶ αὐτὲς τοῦ ἱματίου. Τρυπάνι ἔχει χρησιμοποιηθεῖ στὶς αὐλακες τῶν πτυχῶν καὶ σὲ λεπτομέρειες τοῦ προσώπου, καθὼς καὶ στὴν αὐλακα ποὺ περιγράφει τὰ πέλματα καὶ τὴν παρυφὴ τοῦ ἱματίου ἐπάνω στὴν πλίνθο. Ἐγχάραξη χρησιμοποιήθηκε στὰ μάτια καὶ γιὰ τὴ δήλωση τῶν νυχιῶν. Ἴχνη ἀπὸ λαμάκι διακρίνονται στὸ κρανίον καὶ στὴν πλίνθο. Κάτω ἀπὸ τὸ ἀνασηκωμένο δεξιὸ πέλμα δὲν ἔχει ἀφαιρεθεῖ τὸ μάρμαρο.

Τῶν μέσων περίπου τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.

Καββαδίας, 223-224 ἀρ. 279· Καστριώτης, 65 ἀρ. 277-280· Stais, 92 ἀρ. 277-280.

Βλ. σ. 192-193, 226-229, 272, 300, σημ. 501, 544.

40. *Θραῦσμα ἀγάλματος πιθανότατα μέλους τῆς οἰκογένειας τοῦ Ἀσκληπιοῦ*: ΜΕ 573 Πίν. 48

Βρισκόταν Β τῆς Ἱερῆς Κρήνης, λίγα μέτρα βορειότερα ἀπὸ τὸ σημεῖο ὅπου ἔκειτο τὸ 33. Ὑψ. 44 ἐκ., πλ. 46 ἐκ. καὶ βάθ. 43 ἐκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο. Ἡ ἐπιφάνεια παρουσιάζει τὴν ἴδια κατάσταση μὲ αὐτὴ τῶν ἀγαλμάτων 18 καὶ 33. Καθαρὴ ἀπὸ λειχήνες εἶναι ἡ πρόσθια ὄψη, ἡ ὁποία θὰ βρισκόταν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ ἔδαφος. Οἱ ἐπιφάνειες εἶναι σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀποκρουσμένες, μόνο δὲ σχετικὰ μικρὰ τμήματα σώζονται στὴν πρόσθια, τὴν πίσω καὶ τὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια.

Μικρὸ θραῦσμα ἀπὸ μεγάλου μεγέθους ἄγαλμα ἱματιοφόρου μορφῆς, πιθανότατα γυναικείας. Τὸ θραῦσμα προέρχεται μάλλον ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῶν ποδιῶν, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴ φορὰ τῶν πτυχῶν, ἀπὸ ἀνάλογο περίπου σημεῖο, ὅπως καὶ τὸ 33. Στὴν πρόσθια ὄψη διακρίνονται δύο συστήματα πτυχῶν. Στὸ κέντρο σώζονται τμήματα κατακόρυφων ἢ ἐλαφρὰ λοξῶν πρὸς τὰ δεξιὰ πτυχῶν. Δεξιότερα σχηματίζονται καμπύλες πτυχὲς ποὺ ξεκινοῦν ἀπὸ ἓνα σημεῖο στὸ μέσο, ψηλὰ πρὸς τὴ δεξιὰ πλευρά. Ἐπειδὴ οἱ κατακόρυφες πτυχὲς βρίσκονται σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο, τὸ δὲ θραῦσμα εἶναι παχύτερο στὴν ἀριστερὴ πλευρά, εἶναι πιθανὸν οἱ πτυχὲς τῆς πρώτης ομάδας νὰ σχηματίζονταν σὶνὸν χωρὸ μεταξὺ τοῦ στάσιμου δεξιοῦ καὶ τοῦ προβαλλόμενου μπροστὰ ἀριστεροῦ σκέλους. Στὴν πίσω ὄψη ἡ ἀπόδοση εἶναι σχηματικὴ.

Οἱ ἐπιφάνειες εἶναι ἐπιμελῶς λειασμένες καὶ δὲν διακρίνονται ἴχνη ἐργαλείων. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ κατεργασία τῆς ἐπάνω ἐπιφάνειας: στὸ σωζόμενο τουλάχιστον τμήμα εἶναι ἐπίπεδο, ἐνῶ στὸ μέσο περίπου καὶ πρὸς τὴ δεξιὰ πλευρὰ ὑπάρχει ἕνας μικρὸς, ὀρθογώνιος τὸρμος 3.8×2.6 ἐκ.

Περὶ τὸ 160 μ.Χ.

Βλ. σ. 1, 170-171, 230, 304, 317, 321, 325, σημ. 356, 1524.

8. ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ

41. Κορμός ἀγαλματίου Ἀπόλλωνος: EAM 305

Πίν. 49

Βρέθηκε στο Ἀσκληπιεῖο τὸ 1884. Ὑψ. στὴ δεξιὰ πλευρὰ 30 ἐκ. καὶ στὴν ἀριστερὴ 16.5 ἐκ., πλ. στοὺς ὤμους 13 ἐκ. Λαίμος: πλ. 4 ἐκ. καὶ βάθ. 3.8 ἐκ. Μάρμαρο λευκό, μὲ σχετικὰ λεπτοὺς κρυστάλλους, ἴσως νησιώτικο (M. Schmidt), μὲ λίγα ἰζήματα στὴν ἐπιφάνεια. Σῶζεται ἀπὸ τὸ δεξιὸ γόνατο ὡς τοὺς ὤμους, συγκολλημένο ἀπὸ τρία θραύσματα: α) τὸν ἄνω κορμό, β) τὸν δεξιὸ μηρό, καὶ γ) τὸν βραχίονα καὶ τὸν πήχυ τοῦ ἀριστεροῦ χεριοῦ. Λείπουν: ἡ κεφαλὴ μὲ τὸν λαίμο, τὸ δεξιὸ χέρι, τὸ ἄκρο ἀριστερὸ χέρι ἀπὸ τὸν καρπὸ, τὸ δεξιὸ πόδι κάτω ἀπὸ τὸ γόνατο, ὁλόκληρο τὸ ἔνθετο ἀριστερὸ σκέλος μᾶζι μὲ τὸν γλουτὸ καὶ τὸ ἰσχίον. Ἡ πρόσθια ἐπιφάνεια τῶν ὀρχεων καὶ τὸ ἀνδρικὸ μόριο εἶναι ἀποκρουσμένη. Ἐλάχιστες φθορὲς ὑπάρχουν στὴν ἐπιφάνεια.

Τμῆμα ἀγαλματίου τοῦ Ἀπόλλωνος τοῦ τύπου «Kassel». Εἰκονίζεται γυμνός, ὄρθιος, κατενώπιον, μὲ ἄνετο τὸ δεξιὸ σκέλος, προβάλλοντας ἐλαφρὰ τὸν μηρό. Τὸ ἀριστερὸ ἰσχίον ἀνυψώνεται ἐλαφρὰ, ἐνῶ τὰ στήθη καὶ οἱ ὦμοι παραμένουν ὀριζόντιοι. Τὸ δεξιὸ χέρι θὰ ἦταν κατεβασμένο, ὅπως ὑποδηλώνει ἓνας συνοχίσκος στὸν μηρό, ἐνῶ τὸ ἀριστερὸ χέρι λυγίζει σὲ ὀρθὴ περίπου γωνία στὸν ἀγκῶνα καὶ ὁ πήχυς ἐκτείνεται μπροστά. Ἡ κεφαλὴ στρεφόταν πρὸς τὴν ἀριστερὴ πλευρά.

Οἱ ἀναλογίαι τοῦ σώματος εἶναι σχετικὰ ραδινές. Ἡ μυολογία ἀποδίδεται μαλακὰ ἀλλὰ μὲ ἀρκετὴ σαφήνεια. Οἱ θηλὲς ἀποδίδονται πλαστικά. Στὴν ἦβη σχηματίζονται μικροί, σγουροὶ βόστρυχοι. Στὴν πίσω ὄψη ἡ ἀπόδοση εἶναι περισσότερο σχηματική. Ἡ πλάτη εἶναι περίπου ἐπίπεδη μὲ ἀβαθὴ αὐλακα στὴ θέση τῆς σπονδυλικῆς στήλης. Ἀπὸ τὴν κεφαλὴ σῶζεται μόνο ἡ ἀπόληξη δύο πλοκάμων στὸν δεξιὸ ὦμο, ἐπάνω στὴν κλεῖδα.

Οἱ ἐπιφάνειες εἶναι πολὺ καλὰ λειασμένες καὶ δὲν διακρίνονται ἴχνη ἐργαλείων. Τρυπάνι χρησιμοποιήθηκε ἀρκετὰ συντηρητικὰ στὴν ἦβη. Στὴν κατακόρυφη ἐπιφάνεια ἀρμογῆς τοῦ ἔνθετου ἀριστεροῦ σκέλους ὑπάρχουν τρεῖς μικροί, κυλινδρικοὶ τὸρμοι γιὰ τὴ στερέωση τοῦ ἔνθετου μέλους. Ἡ διευθέτησις αὐτὴ πρέπει νὰ ὀφείλεται σὲ μεταγενέστερη ἐπιδιόρθωση.

Τῆς Ἀδριάνειας - πρώιμης Ἀντωνίνειας περιόδου.

Καββαδίας, 235 ἀρ. 305· Καστριώτης, 69 ἀρ. 305· Stais, 105-106 ἀρ. 305· Papaspyridi, 113 ἀρ. 305· M. Bieber, στὸ BrBr στὸν ἀρ. 676-677, σ. 4 εἰκ. 5-7 σημ. 6· K. A. Pfeiff, *Apollon. Die Wandlung seines Bildes in der griechischen Kunst* (1943) 100 σημ. 284· E. M. Schmidt, *Der Kasseler Apoll und seine Repliken*, *AntPl* V (1966) 34-35 πίν. 50a-b, 51a-b· W. Lambrinudakis, *LIMC* II (1984) 219 λ. *Apollon* ἀρ. 295c.

Βλ. σ. 163, 230-231, 316, σημ. 5.

42. Ἀγαλματίδιο Ἀπόλλωνος *Λυκείου*: EAM 1812

Πίν. 50

Βρέθηκε τὸ 1887. Ὑψ. 30.9 ἐκ., πλ. στὰ ἰσχία 6.6 ἐκ., βάθ. 4.9 ἐκ. Κεφαλὴ: ὕψ. 4.7 ἐκ. καὶ προσώπου 3.3 ἐκ., πλ. 4.55 ἐκ. καὶ 2.7 ἐκ. ἀντίστοιχα. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτό-κοκκο, μὲ καστανωπὴ πατίνα. Ἡ ἐπιφάνεια εἶναι φθαρμένη σὲ μεγάλο βαθμὸ (κοκκίδωση). Σῶζεται ἀπὸ τὴ δεξιὰ κνήμη καὶ τὸ ἀριστερὸ γόνατο ὡς καὶ τὴν κεφαλὴ. Ἐχει συγκολληθεῖ ἀπὸ ἑπτὰ θραύσματα: α) τὴ δεξιὰ κνήμη, β) τὸ τμῆμα ἀπὸ τὰ γόνατα ὡς τὴ μέση περίπου, γ) μικρὸ θραῦσμα στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ δεξιοῦ γόνατου, δ) τὸν ἄνω κορμὸ ἀπὸ τὴ μέση

ὡς τὸν λαιμό, ε) τὸν δεξιὸ βραχίονα ὡς καὶ τὸν ἀγκῶνα, ς) τὸν δεξιὸ πῆχυ, ζ) τὴν κεφαλὴ με τὸν λαιμὸ καὶ τὸ ἄκρο δεξιὸ χέρι. Λεῖπουν: τὸ ἀριστερὸ χέρι ἀπὸ τὸ μέσο περίπου τοῦ βραχίονα, ὁ δείκτης τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ, ἡ ἀριστερὴ κνήμη, τὰ ἄκρα πόδια μαζὶ με τὴν πλίνθο, καὶ τὸ στήριγμα. Ἀποκρουσμένη εἶναι ἡ μύτη. Λίγες φθορὲς καὶ ἀπολεπίσματα παρατηροῦνται στὴν ἐπιφάνεια.

Ἀγαλματίδιο Ἀπόλλωνος Λυκείου. Εἰκονίζεται γυμνός, ὄρθιος, κατενώπιον, με ἄνετο τὸ ἀριστερὸ σκέλος, φέροντας τὴν κνήμη ἐλαφρὰ πρὸς τὰ πίσω. Τὸ δεξιὸ ἰσχίὸ ἀνυψώνεται ἀρκετὰ καὶ προβάλλεται στὰ πλάγια. Ὁ κορμὸς κλίνει πρὸς τὰ πίσω καὶ στρέφεται ἐλαφρότατα πρὸς τὰ δεξιά. Ὁ ἀριστερὸς βραχίονας εἶναι κατεβασμένος, ἐνῶ τὸ δεξιὸ χέρι ὑψώνεται καὶ ἀκουμπᾷ ἐπάνω στὴν κεφαλὴ με τὸν καρπὸ καὶ τὸ ἄκρο χέρι. Ἡ κεφαλὴ κλίνει ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἐπάνω καὶ στρέφεται κατὰ τρία τέταρτα πρὸς τὴν ἀριστερὴ πλευρά. Ἡ κεφαλὴ φαίνεται κάπως μεγάλη. Στὸ πρόσωπο, τὸ μέτωπο εἶναι τριγωνικόν. Τὰ μάτια βρίσκονται μέσα σὲ βαθιὲς κόγχες. Οἱ στενόμακροι, μικροὶ βολβοὶ χωρίζονται με ἐγγάραξη ἀπὸ τὰ βλέφαρα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ κάτω εἶναι ἀρκετὰ βαρύν. Οἱ κανθοὶ δηλώνονται με μία λεπτὴ ὀπή, περισσότερο ἔντονη στὸ δεξιόν. Ἀνάλογες ὁπὲς τονίζουν τὴς γωνίες τοῦ στόματος, ὅπου τὰ χεῖλη, κυρίως τὸ κάτω, εἶναι σαρκώδη, ὅπως καὶ οἱ λεῖες παρειές. Τὰ μαλλιά δένονται με ταινία, κάτω ἀπὸ τὴν ὁποία οἱ μακροὶ βόστρυχοι κατευθύνονται πρὸς ἓνα μεγάλο κρωβύλο στὸν αὐχένα. Οἱ βόστρυχοι χωρίζουν ἀμυδρὰ μεταξύ τους καί, κυρίως πρὸς τὴν ἀριστερὴ πλευρά, δημιουργοῦνται βαθιὲς ὁπές, μεμονωμένες ἢ καὶ σὲ βραχεῖες αὐλακες, ἐνῶ δύο ὁπὲς ὑπάρχουν στὴν ἀριστερὴ πλευρά, μεταξύ τοῦ κρωβύλου καὶ τοῦ αὐχένα. Ἐπάνω ἀπὸ τὴν ταινία οἱ βόστρυχοι δηλώνονται σχηματικά.

Ἡ ἀπόδοση τῶν μυῶν τοῦ ραδινοῦ νεανικοῦ σώματος εἶναι πολὺ μαλακὴ, με μορφὴ σαρκώδη καὶ πλαδαρὴ. Οἱ βουβωνικὲς αὐλακες διακρίνονται πρὸς τὸ ἐφηβαῖο σχηματίζοντας ὀξεῖα γωνία. Τὰ γεννητικὰ ὄργανα ἀποδίδονται μικρά. Με προσοχὴ ἔχουν ἀποδοθεῖ τὰ μακριὰ δάκτυλα τοῦ σωζόμενου ἄκρου δεξιοῦ χεριοῦ. Προσεγγμένη εἶναι ἡ ἀπόδοση τῆς πίσω ὄψης. Στὴ δεξιὰ πλευρὰ θὰ βρισκόταν ἓνα στήριγμα ποὺ θὰ συνδεόταν με τὴ μορφὴ μέσω ἐνὸς συνοχέα, ἵχνος τοῦ ὁποίου σώζεται στὸ κατώτερο τμήμα τοῦ μηροῦ καὶ ἴσως ἐνὸς δευτέρου στὸ ἄκρο τῆς δεξιᾶς κνήμης στὴν πίσω ὄψη.

Δὲν διακρίνονται ἵχνη ἐργαλείων, ἐκτὸς τοῦ τρυπάνου σὲ λεπτομέρειες τοῦ προσώπου, στὰ μαλλιά καὶ στὴν αὐλακα ποὺ περιγράφει τὸ ἄκρο δεξιὸ χέρι ἐπάνω στὴν κεφαλὴ, ἴσως δὲ καὶ στὴν αὐλακα μεταξύ τῶν μηρῶν. Ἐγγάραξη χρησιμοποιήθηκε συντηρητικὰ σὲ λεπτομέρειες τοῦ προσώπου καὶ στὰ νύχια τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ.

Τοῦ β' μισοῦ τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.

Καστριώτης, 320 ἀρ. 1812· Stais, 106 ἀρ. 1812· Καρούζου, 157 ἀρ. 1812· J. Papadopoulos, στὸ *MNR* I/1 (1979) 64 στὸν ἀρ. 52· O. Palagia, *LIMC* II (1984) 194 λ. *Apollon* ἀρ. 390· E. Simon, *LIMC* II (1984) 379 λ. *Apollon/Apollo* ἀρ. 54i· M. Nagele, *Zum Typus des Apollon Lykeios*, *ÖJh* 55, 1984, 86, 97 ἀρ. 17 εἰκ. 8-9· S. F. Schröder, *Der Apollo Lykeios und die attische Ephebie des 4. Jhs.*, *AM* 101, 1986, 170 σημ. 21.

Βλ. σ. 177, 191, 192, 230, 231, σημ. 5, 401, 402.

43. Κεφαλὴ μικροῦ ἀγάλματος Ἀπόλλωνος: ΕΑΜ 294

Πίν. 52-53

Βρέθηκε τὸ 1886 στὸ «Κτήριο Κ». Ὑψ. 17.5 ἐκ., ὕψ. κεφαλῆς 11.8 ἐκ. καὶ τοῦ προσώπου 8.95 ἐκ., πλ. 11.15 ἐκ. καὶ 7.2 ἐκ. ἀντίστοιχα, βάθ. 11.4 ἐκ. (μύτη-κράνιο). Λαιμός: πλ. 6.15 ἐκ. καὶ

βάθ. 6.4 εκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο, με άνοικτοκάστανη πατίνα και «λεκέδες» στην επιφάνεια. Πλήρως σωζόμενη κεφαλή μαζί με το μεγαλύτερο τμήμα του λαιμού. Ήλάχιστες φθορές παρατηρούνται στην επιφάνεια των μαλλιών.

Κεφαλή μικρού αγάλματος του τύπου του «Απόλλωνος του Antium». Το πρόσωπο είναι ωοειδές και πλατύ. Το μέτωπο αποδίδεται πλατύ, σχετικά χαμηλό, ενώ άνοικτη καμπύλη γραμμή το όριζει από τα μαλλιά. Τα φρύδια αποδίδονται με μία ελαφρά γωνίωση της επιφάνειας, σε άνοικτη καμπύλη γραμμή, που αποδίδεται χαμηλότερα επάνω από το δεξιό μάτι. Τα μάτια είναι μεγάλα, άμυγδαλόσχημα. Βαθιά εγχάραξη χωρίζει τον έντονα καμπύλο βολβό από τα βλέφαρα και τον δακρυϊκό πόρο, όπως και το επάνω βλέφαρο από τη σχετικά ρηχή κόγχη, ενώ τονίζονται οι κανθοί. Το επάνω βλέφαρο αποδίδεται πλαστικά, επικαλύπτοντας το κάτω στην εξωτερική γωνία των ματιών. Η μύτη έχει ευθεία, επίπεδη ράχη και ωοειδή, βαθιά ρουθούνια. Το φίλτρο δηλώνεται. Το στόμα αποδίδεται μισάνοικτο με βαθιά αύλακα που σε κυματοειδή γραμμή καταλήγει σε βαθύτερες όπες στις γωνίες. Τα χείλη είναι λεπτά, το επάνω δε είναι σχεδόν άδιαμόρφωτο. Οι παρειές αποδίδονται λείες και σαρκώδεις. Τα αυτιά έχουν ευρύ λοβό και όχι ιδιαίτερα βαθύ ακουστικό πόρο. Ελαφρά μικρότερο είναι το δεξιό αυτί.

Τα μαλλιά αποδίδονται πλούσια, με λεπτούς, κυματιστούς, μακρούς βοστρύχους. Από τον αυχένα, τον χώρο επάνω από τα αυτιά και το μέτωπο, όπου χωρίζουν στο μέσο, οι βόστρυχοι κατευθύνονται προς το επάνω μέρος του κρανίου. Εκεί δένονται σε κρωβύλο και τα «ἄκρα» αποδίδονται στην ίδια ευθεία, όχι όμως απολύτως συμμετρικά, καθώς το άριστερό σχηματίζεται μακρύτερα από το κεντρικό τμήμα. Στην κορυφή του κρανίου οι βόστρυχοι κατευθύνονται άκτινωτά προς όλες τις διευθύνσεις. Στον λαιμό, η θέση της σφαγής και η γενική σύντμηση της δεξιάς πλευράς δείχνουν ότι η κεφαλή θα έκλινε ελαφρά προς τα δεξιά.

Η εργασία είναι πολύ προσεγμένη. Η σάρκα είναι καλά λειασμένη, σχεδόν σιλιπνή, χωρίς να διακρίνονται ίχνη εργαλείων. Εγχάραξη έχει χρησιμοποιηθεί στα βλέφαρα και τρυπάνι στους κανθούς, στα ρουθούνια και στο στόμα. Η επιφάνεια των βοστρύχων δεν έχει λειανθεί, αντίθετα, τόσο καλά και αντιδιαστέλλεται έντονα από αυτή του προσώπου και του λαιμού.

Της πρώιμης εποχής των Αντωνίωνων.

Καβαδίας, 229 αρ. 294· Καστριώτης, 67 αρ. 294.

Βλ. σ. 157, 230, 231-232, 300, σημ. 181, 244.

44. Άγαλματίδιο Απόλλωνος Κιθαρωδού: EAM 1813

Πίν. 51

Βρέθηκε στο Άσκληπείο το 1897. Ύψ. 18.15 εκ., πλ. στα ισχία 6 εκ., βάθ. 4.5 εκ. Επιφάνεια θραύσης του κορμού 7.5 × 4.4 εκ. Κιθάρα: ύψ. ήχιου 4.45 εκ., πλ. 5.3 εκ., βάθ. επάνω 1.1 εκ. και στον κανόνα των χορδών 1.4 εκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο, με καστανωπή πατίνα. Σώζεται από τα γόνατα ως το δεξιό στήθος, συγκολλημένο από δύο θραύσματα: α) το σωζόμενο τμήμα του κορμού, και β) το μέγιστο μέρος της κιθάρας²⁵. Λείπουν: η κεφαλή μαζί με τους ώμους και την άριστερή πλευρά του κορμού, οι ώμοπλάτες, τα χέρια, οι κνήμες και τα ἄκρα πόδια, οι βραχίονες της κιθάρας, όπως και το στήριγμα, εκτός από το άνωτερο τμήμα του.

Τμήμα αγαλματιδίου του Απόλλωνος Κιθαρωδού. Εικονίζεται γυμνός, ὄρθιος, κατενώπιον, με ἄνετο το δεξιό σκέλος, φέροντας την κνήμη ελαφρά προς τα πίσω

καὶ πλάγια. Τὸ ἀριστερὸ ἰσχίον ἀνυψώνεται καὶ προβάλλεται στὰ πλάγια. Ὁ κορμὸς σχηματίζει καμπύλη γραμμὴ πρὸς τὴν ἀριστερὴ πλευρά.

Τὸ σῶμα ἔχει ἐλαφρὰ ραδινὲς ἀναλογίες. Ἡ ἀπόδοση τῆς μυολογίας εἶναι μαλακὴ, ἀλλὰ καὶ λεπτομερής. Τὰ γεννητικὰ ὄργανα εἶναι μικρὰ καὶ τὸ ἐφηβαῖο ἀποδίδεται λεῖο. Στὴν πίσω ὄψη ἡ ἀπόδοση φαίνεται περιληπτικότερη. Ἀπὸ τὴν κιθάρα σώζεται τὸ ἡχεῖο καὶ ἡ ἀρχὴ τῶν δύο βραχιόνων. Ἡ ἀπόληξη τοῦ ἡχείου ἀνάμεσα στοὺς βραχίονες σχηματίζει κοιλόκυρτη γραμμὴ ποὺ περιγράφεται μὲ ἐγγάραξη. Στὸ κάτω μέρος τοῦ ἡχείου ἀποδίδεται ἓνας κανόνας, ὅπου στερεώνονταν οἱ χορδές. Ἡ πίσω ἐπιφάνεια παραμένει λεῖα. Ἀπὸ τὸ στήριγμα σώζεται ἐλάχιστο τμήμα μεταξὺ τῆς κιθάρας καὶ τοῦ ἀριστεροῦ μηροῦ. Στὴν πρόσθια ἐπιφάνειά του ἀποδίδονται φύλλα σὲ κατακόρυφη διάταξη, μὲ κεντρικὴ νεύρωση. Τὸ μεγαλύτερο τμήμα τῆς πίσω ἐπιφάνειας λείπει, ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα μικρὸ, λεῖο τμήμα πρὸς τὸν μηρό. Οἱ ἐπιφάνειες ἦταν καλὰ λειασμένες καὶ δὲν διακρίνονται ἴχνη ἐργαλείων, ἐκτὸς ἴσως τρυπάνου μεταξὺ τῶν μηρῶν. Ἐντονα ἴχνη ράσπας διακρίνονται στὴν πίσω ἐπιφάνεια τῆς κιθάρας.

Τοῦ β' μισοῦ τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.

Καστριώτης, 320 ἀρ. 1813· Stais, 104 ἀρ. 1813.

Βλ. σ. 190-191, 230, 232-233.

45. *Θραῦσμα ἀγάλματος Ἀπόλλωνος Κιθαρωδοῦ*: ΜΕ 574

Πίν. 54-55

Βρέθηκε τὸ 1886 στὸ «Κτήριο Κ». Ὑψ. 77.5 ἐκ. Ἰμάτιο-στήριγμα: ὕψ. 53.5 ἐκ., πλ. ἐπάνω 28 ἐκ. καὶ κάτω 24.5 ἐκ., βάρ. ἐπάνω 18.8 ἐκ. καὶ κάτω 17.5 ἐκ. Κιθάρα: ὕψ. ἡχείου 22 ἐκ. καὶ πλ. 31.5 ἐκ., πλ. χορδῶν 10.7 ἐκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο, μὲ ἀρκετοὺς κομπούς, ἰδίως στὴν πρόσθια ὄψη, καὶ ἀνοικτοκάστανη πατίνα. Λίγες φθορὲς παρατηροῦνται στὶς ράχες τῶν πτυχῶν τοῦ ἱματίου.

Θραῦσμα ἀγάλματος Ἀπόλλωνος κιθαρωδοῦ, ποὺ σώζει τὸ κάτω μέρος τῆς κιθάρας, τὴν ὁποία θὰ κρατοῦσε ὁ θεὸς στὴν ἀριστερὴ πλευρά του, καὶ τὸ μέγιστο μέρος τοῦ ἱματίου/χλαμύδας ποὺ χρησίμευε συγχρόνως καὶ ὡς στήριγμα τοῦ ἀγάλματος. Ἀπὸ τὴν κιθάρα σώζεται τὸ ἡχεῖο μὲ τὴν ἀρχὴ τῶν χορδῶν, ἐνῶ οἱ δύο βραχίονες εἶναι ἀποκρουσμένοι στὴ γένεσή τους. Τὸ πρόσθιο ἐπάνω τμήμα ἔχει διπλὴ καμπύλη ἀπόληξη (σχήματος «ω»). Οἱ δεκαεννέα χορδὲς ἀρχίζουν ἀπὸ ἓνα ἀνάγλυφο διπλὸ «κανόνα». Μὲ ἐγγάρακτη γραμμὴ ἀποδίδεται ἓνα πλαίσιο στὴν κιθάρα καὶ στοὺς δύο «κανόνες». Ἡ πίσω ὄψη εἶναι κυρτὴ καὶ λεῖα, μὲ μία κατακόρυφη γωνίωση τῆς ἐπιφάνειας στὸ μέσο. Στὴ δεξιὰ πλευρὰ σώζεται τμήμα ἐνὸς σχετικὰ μεγάλου, τετράγωνης διατομῆς συνοχέα. Ἀπὸ τὴν κατακόρυφη θέση τοῦ ἱματίου-στηρίγματος συνάγεται ὅτι ἡ κιθάρα ἔκλινε πρὸς τὰ πίσω καὶ ἐλαφρὰ πρὸς τὸ ἄγαλμα. Τὸ ἱμάτιο ἢ χλαμύδα παριστάνεται σὰν νὰ περιέβαλλε κάποιον ἐλλειψοειδοῦς διατομῆς «κορμό», στὸ ἐπάνω μέρος τοῦ ὁποίου ἀκουμπᾷ ἡ κιθάρα. Ἀνάμεσα στὴν κιθάρα καὶ τὸν «κορμό» τὸ ἔνδυμα μαζεύεται καὶ σχηματίζει ποικίλες ἀναδιπλώσεις. Ἀπὸ τὸ τμήμα αὐτό, τὸ ἱμάτιο πέφτει μπροστὰ σχηματίζοντας αὐστηρὰ κατακόρυφες πτυχές. Διακρίνονται δύο παρυφές, ἡ μία σχεδὸν στὸ κέντρο καὶ ἡ ἄλλη πρὸς τὴν ἀριστερὴ πλευρά. Ἡ πίσω καὶ οἱ πλάγιες ὀψεις εἶναι σχηματικότερα ἀποδοσμένες. Ἐνα ἀμυδρὸ ἴχνος ἐνὸς τετράγωνης διατομῆς συνοχέα διακρίνεται χαμηλὰ καὶ πρὸς τὴν δεξιὰ πλευρά.

Ἐκτεταμένη χρήση τοῦ τρυπάνου διαπιστώνεται σὺς βαθιὲς αὐλακες τῶν πτυχῶν, τὰ ἴχνη τοῦ ὁποίου δὲν φρόντισαν νὰ ἀπαλείψουν στὸ ἐπάνω τμήμα τῆς πίσω ὀψης. Στὴν κιθάρα δὲν διακρίνονται ἴχνη ἐργαλείων· μόνο στὸ πλαίσιο καὶ γιὰ τὴν ἀπόδοση τῶν χορδῶν ἔχει χρησιμοποιηθεῖ ἡ ἐγγάραξη. Πολὺ λίγα ἴχνη ράσπας διακρίνονται σὺς ἐπιφάνειες ποὺ εἶναι πολὺ καλὰ λειασμένες καὶ πιθανότατα ἦταν στιλβωμένες.

Περὶ τὸ 160 μ.Χ.

Β. Στάης, Ἀγάλματα ἐξ Ἐπιδαύρου, ΑΕ 1886, 245.

Βλ. σ. 167-168, 170, 222, 230, 233, 250, 300-301, 317, 321, 325, σημ. 820-821.

ε. ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΑΡΤΕΜΙΔΟΣ ΚΑΙ ΑΡΤΕΜΙΔΟΣ ΕΚΑΤΗΣ

46. Θραῦσμα ἀγαλματίου Ἀρτέμιδος: ΜΕ 57

Πίν. 56

Ὑψ. 16 ἐκ., πλ. 13.5 ἐκ. Σκουρόχρωμος λίθος, χονδρόκοκκος, ἐπιχρισμένος λευκός. Σῶζεται ἀπὸ τὸ μέσο τῶν μηρῶν ὡς περίπου τῇ μέσῃ. Λείπουν: ὁ ἄνω κορμὸς καὶ τὰ σκέλη καθὼς καὶ τὸ κάτω τμήμα τῶν μηρῶν. Ἀποκρουσμένη εἶναι ἡ ἐπιφάνεια τῶν πτυχῶν στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ καὶ μεγάλα τμήματα τῶν ράχεων τῶν πτυχῶν στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ. Ἀπολεπίσματα παρατηροῦνται στὴν παρυφὴ τοῦ ἀποπτύγματος τοῦ πέλλου καὶ σὲ ράχες πτυχῶν.

Θραῦσμα ἀγαλματίου Ἀρτέμιδος τοῦ τύπου «Colonna». Ἡ θεὰ εἰκονίζεται πεπλοφόρος, ὄρθια, κατενώπιον, μὲ ἄνετο τὸ ἀριστερὸ σκέλος, προβάλλοντας μπροστὰ τὸν μηρό, ἐνῶ ὁ μηρὸς τοῦ δεξιοῦ σκέλους φέρεται ἐλαφρὰ πρὸς τὰ πίσω. Ὁ πέπλος σχηματίζει μακρὸ ἀπόπτγμα ποὺ φθάνει ὡς τὴν ἀρχὴ τῶν μηρῶν. Τὸ ἀπόπτγμα σῶζεται μόνο στὴν πρόσθια ὄψη. Κάτω ἀπὸ αὐτὸ ὁ πέπλος ἀφήνει νὰ διαφανεῖ ὁ ὄγκος τῶν μηρῶν στὴν πρόσθια ὄψη, μὲ τὸν σχηματισμὸ πολλῶν παράλληλων πτυχῶν στὸν ἐνδιάμεσο χῶρο. Ἀνάλογες πτυχὲς στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ διευθύνονται ἐλαφρὰ πρὸς τὰ πίσω, ὅπως καὶ οἱ ἀναδιπλώσεις τῶν κατακόρυφων παρυφῶν στὴ δεξιὰ πλευρὰ. Ἡ πίσω ἐπιφάνεια εἶναι ἐπίπεδη μὲ λίγες πτυχὲς ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ.

Τρυπάνι χρησιμοποιήθηκε σὺς αὐλακες τῶν πτυχῶν καὶ κάτω ἀπὸ τὸ ἀπόπτγμα. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ κεντρικὸ τμήμα τῆς πίσω ὀψης, τὸ ἀγαλμάτιο ἦταν καλυμμένο μὲ λευκὸ ἐπίχρισμα.

Τοῦ 2ου ἢ 3ου αἰ. μ.Χ.

Βλ. σ. 190, 233-234, σημ. 832, 1611, 1618.

47. Θραῦσμα ἀγαλματιδίου Ἀρτέμιδος Κυνηγέτιδος: ΜΕ 319

Πίν. 57α-γ

Ὑψ. 5 ἐκ. καὶ μόνο τοῦ χιτῶνα 3 ἐκ., πλ. 6.65 ἐκ., βάθ. 3.45 ἐκ. Ἐπιφάνειες θραύσης: ἐπάνω 3.65 × 2 ἐκ. καὶ κάτω 4.9 × 2.2 ἐκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο, μὲ κασιανόχρωμη πατίνα. Σῶζεται ἀπὸ τὸ ἐπάνω τμήμα τῆς δεξιᾶς κνήμης καὶ τὸ ἀριστερὸ γόνατο ὡς τὸ ἐπάνω τμήμα τῶν μηρῶν. Λείπουν: ἡ ἔνθετη ἀριστερὴ κνήμη, ὁ κορμὸς ἐπάνω ἀπὸ τοὺς μηρούς, τὸ ἔνθετο ἐπίσης ἄκρο ἀριστερὸ πόδι ὡς τὸ μέσο περίπου τῆς κνήμης μὲ τὸ κάτω τμήμα τοῦ ζώου πίσω ἀπὸ τὸ δεξιὸ σκέλος. Κτυπήματα καὶ ἀπολεπίσματα παρατηροῦνται ἰδίως στὴ δεξιὰ κνήμη.

Θραύσμα ἀγαλματιδίου Ἀρτέμιδος Κυνηγέτιδος, ἴσως τοῦ τύπου «Rospigliosi». Ἡ θεὰ εἰκονίζεται σὲ διασκελισμὸ πρὸς τὰ δεξιὰ μὲ τεντωμένο κατενώπιον τὸ ἀριστερὸ σκέλος πρὸς τὰ πίσω, ἐνῶ τὸ δεξιὸ ἀποδίδεται σὲ κατατομή, λυγισμένο σὲ ὀρθή περίπου γωνία στὸ γόνατο. Ὁ χιτώνας φθάνει ὡς ἐπάνω ἀπὸ τὰ γόνατα καὶ κολλᾷ ἐπάνω στοὺς μηροὺς διαγράφοντας τὸν ὄγκο τους. Στὴν πίσω ὄψη ἡ ἀπόδοση εἶναι σχηματική. Πίσω ἀπὸ τὸ δεξιὸ πόδι καὶ ἀπὸ τὸν χῶρο μεταξὺ τῶν κνημῶν ἕνα ζῶο, ἀπὸ τὸ ὁποῖο δὲν σώζονται λεπτομέρειες, διευθυνόταν ἐπίσης πρὸς τὰ δεξιὰ.

Στὴν πτύχωση ἔχει χρησιμοποιηθεῖ ἐγγράραξη καὶ τρυπάνι. Ἴχνη τοῦ διακρίνονται καὶ κάτω ἀπὸ τὴν παρυφή τοῦ χιτωνίσκου καὶ γύρω ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ σκέλος, τὸ ὁποῖο ἦταν ἐνθετο ἀπὸ τὸ γόνατο περίπου, ὅπως πιστοποιεῖ ἕνας κυλινδρικός τὸρμος. Ἐνθετο ἦταν καὶ ὁλόκληρο τὸ κάτω τμήμα τοῦ ζώου καὶ τοῦ δεξιοῦ σκέλους. Ἡ ἐπιφανεία ἀρμογῆς εἶναι λεία μὲ ἕνα κυλινδρικό τὸρμο περίπου στὸ μέσο.

Τῶν μέσων περίπου τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.

Βλ. σ. 190, 233, 234, 316, σημ. 1611.

48. *Χέρι ἀγαλματίου Ἐφεσίας Ἀρτέμιδος*: ME 217 + ME 218

Πίν. 57δ-ε

Μῆκ. πήχεως ὡς τὴν παρυφή τῆς χειρίδας 19.5 ἐκ., ὕψ. 9 ἐκ. καὶ πλ. 6.5 ἐκ. Μῆκ. ἄκρου χεριοῦ 9 ἐκ., ὕψ. παλάμης 8 ἐκ. Ὑψ. βραχίονα 15.5 ἐκ., πλ. 9.6 ἐκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο, μὲ καστανόχρωμη πατίνα. Σῶζεται ἀπὸ τὴν πρώτη φάλαγγα τῶν δακτύλων ἕως καὶ μέρος τοῦ βραχίονα, ἀποτελούμενο ἀπὸ τρία θραύσματα: α) τὸ ἄκρο χέρι ὡς καὶ τὸν καρπὸ, β) μικρὸ τμήμα τοῦ πήχεως, γ) τὸ ὑπόλοιπο τμήμα τοῦ πήχεως μὲ τὸν ἀγκῶνα καὶ τὸ σωζόμενο μέρος τοῦ βραχίονα. Ἀπὸ τὰ θραύσματα αὐτὰ ἔχουν συγκολληθεῖ τὰ α) καὶ β) (ME 217). Λεῖπουν: οἱ δύο ἀκραεῖς φάλαγγες τῶν δακτύλων καὶ ἡ ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ βραχίονα. Ἀρκετὲς φθορὲς ὑπάρχουν ἰδίως στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ καὶ στὴν ἔνωση τῶν θραυσμάτων.

Δεξιὸ χέρι ἀγαλματίου τῆς Ἀρτέμιδος Ἐφεσίας ποὺ λυγίζει σὲ ὀρθή περίπου γωνία στὸν ἀγκῶνα. Ὁ βραχίονας θὰ ἐφαπτόταν στὸν κορμό, ἐνῶ ὁ πήχυς ἐκτείνεται μπροστὰ μὲ κατακόρυφη τὴν παλάμη, ἡ ὁποία ἀποδίδεται ἀνοικτὴ μὲ ἐλεύθερο τὸν ἀντίχειρα. Οἱ ἐπιφάνειες εἶναι λείες καὶ δὲν ἀποδίδονται λεπτομέρειες. Ἡ μορφὴ φέρει ἐνδυμα μὲ ἐφαρμοστὴ χειρίδα ποὺ καλύπτει τὸν πήχυ ὡς τὸν καρπὸ. Ἡ χειρίδα ἀποδίδεται πλούσια διακοσμημένη μὲ ἐπάλληλες σειρὲς λογχοειδῶν φύλλων ποὺ διακόπονται στὸν πήχυ ἀπὸ δύο ταινίες ὀριοθετημένες μὲ νευρώσεις. Ἡ πρώτη ταινία μετὰ τὸν καρπὸ διακοσμεῖται ἀπὸ μία σειρὰ ἀνάγλυφων κύκλων, ἐνῶ ἡ δευτέρη ἀπὸ μία σειρὰ τετραφύλλων. Μία τρίτη ταινία στὸν βραχίονα ἀποτελεῖται ἀπὸ τετράγωνα μετόπες μὲ ἀνάγλυφο πλαίσιο καὶ ἕνα κύκλο στὸ ἐσωτερικὸ τους. Στὴν ἐσωτερικὴ καὶ ἰδίως στὴν κάτω πλευρά, οἱ ἐπιφάνειες δὲν ἔχουν ὑποστῇ τὴν τελικὴ λείανση. Στὴν κύρια ἐξωτερικὴ ὄψη δὲν διακρίνονται ἴχνη ἐργαλείων, φαίνεται ὅμως ὅτι χρησιμοποιήθηκε τρυπάνι στὸ περίγραμμα τῶν φύλλων καὶ τῶν κοσμημάτων. Ἴχνη τρυπάνου εἶναι ἐντονότερα στὴν ἐσωτερικὴ πλευρά.

Τοῦ 2ου ἢ τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.

Βλ. σ. 190, 233, 234-235, σημ. 483.

49. Ἀγαλμάτιο Τρίμορφης Ἑκάτης: ΕΑΜ 303

Πίν. 58-59α

Βρέθηκε τὸ 1884 ὄχι μακριὰ ἀπὸ τὸν ναὸ τῆς Ἀρτέμιδος, στὸν χώρο μεταξὺ τοῦ ναοῦ αὐτοῦ καὶ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ. Ὑψ. 75.8 ἐκ., ὕψ. μορφῶν 52.8 ἐκ., πλ. μορφῶν στὰ ἰσχία 14 ἐκ. Κεφαλὴ: ὕψ. 9.5 ἐκ. καὶ χωρὶς τὸν πόλο 7.4 ἐκ., ὕψ. προσώπου 5.9 ἐκ., πλ. κεφαλῆς 7.3 ἐκ. καὶ προσώπου 5 ἐκ., βάθ. 6.5 ἐκ. Βάση: ὕψ. 14 ἐκ., διάμ. 24.5-28 ἐκ. Ἐπάνω διάμ. κιονίσκου 13 ἐκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο, μὲ καστανωπὴ πατίνα. Σῶζεται σχεδὸν ἀκέραιο (ὀνομάζουμε συμβατικὰ Ἑκάτη I τὴ μορφὴ ἐπάνω ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴ, Ἑκάτη II αὐτὴν ἀριστερά της καὶ Ἑκάτη III τὴ μορφὴ τῆς ὁποίας σῶζεται ἡ κεφαλὴ). Ἀπὸ χωριστὰ θραύσματα ἔχουν ἤδη συγκολληθεῖ ἡ κεφαλὴ τῆς μορφῆς III μαζὶ μὲ μικρὰ τμήματα τοῦ λαιμοῦ, καθὼς καὶ τμήματα τοῦ κιονίσκου ἐπάνω ἀπὸ τὶς μορφές I καὶ III. Λεῖπουν: τὸ πρόσθιο τμήμα τῆς κεφαλῆς, τὰ χέρια ἀπὸ τοὺς ἀγκῶνες καὶ ἡ δάδα μαζὶ μὲ τμήμα τοῦ ἀριστεροῦ βραχίονα τῆς Ἑκάτης I· ὁλόκληρη σχεδὸν ἡ κεφαλὴ καὶ σὲ μεγάλο βαθμὸ τὸ δεξιὸ χεῖρ τῆς Ἑκάτης II, ὅπως καὶ τμήμα τοῦ ἀριστεροῦ βραχίονα καὶ τοῦ πηγουνιοῦ τῆς Ἑκάτης III. Φθορὲς παρατηροῦνται στὶς πτυχές, κυρίως τῆς Ἑκάτης I.

Ἀγαλμάτιο τρίμορφης Ἑκάτης, μὲ τρεῖς πανομοιότυπες ἀρχαῖστικες μορφές διατεταγμένες γύρω ἀπὸ κιονίσκο. Οἱ μορφές, μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, εἰκονίζονται ὀρθιες, αὐστηρὰ μετωπικά, μὲ στάσιμα καὶ τὰ δύο σκέλη. Ἡ Ἑκάτη I κρατᾷ στὰ κατεβασμένα καὶ ἐφαπτόμενα στὸν κορμὸ χέρια φιάλη καὶ δάδα. Οἱ μορφές II καὶ III κρατοῦν τὴν ἄκρη τοῦ ἀποπύγματος τοῦ πέπλου μὲ τὸ κατεβασμένο δεξιὸ χεῖρ τους, φέρουν δὲ τὸ ἀριστερὸ ἀνάμεσα στὰ στήθη κρατώντας ἓνα καρπὸ, ἴσως ρόδι.

Ἡ κεφαλὴ εἶναι ὠσειδῆς μὲ πλατὺ πρόσωπο. Τὸ μέτωπο εἶναι ἐλαφρὰ τριγωνικό. Τὰ μάτια εἶναι μεγάλα μὲ σχετικὰ λεπτὰ βλέφαρα καὶ μικρὴ ὀπὴ στὸν κανθό. Τὸ στόμα εἶναι μικρὸ καὶ μία λεπτὴ αὐλακα χωρίζει τὰ χεῖλη. Στὰ μαλλιά οἱ μορφές φέρουν χαμηλὸ πόλο ποὺ εὐρύνεται πρὸς τὰ ἐπάνω σχηματίζοντας ταινία στὴν ἀπόληξή του. Τὰ μαλλιά δένονται μὲ ταινία. Κάτω ἀπὸ αὐτὴν οἱ κυματοειδῆς βόστρυχοι χωρίζουν στὸ κέντρο καὶ κατευθύνονται πρὸς τὰ πλάγια καὶ πίσω. Ἐπάνω ἀπὸ τὴν ταινία, οἱ ἀδρότερα σχηματισμένοι βόστρυχοι διευθύνονται ἐπίσης πρὸς τὰ πίσω. Πίσω ἀπὸ τὰ αὐτὰ πέφτει ἀπὸ ἑνὸς πλόκαμος ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ ἐπάνω στοὺς ὤμους. Οἱ σωματικὲς ἀναλογίες εἶναι κανονικές. Ἐμφαση δίνεται στὰ ἰσχία, ἐνῶ τὸ στήθος εἶναι ἀναλογικὰ μικρό. Τὰ ἀνόργανα ἀποδοσμένα χέρια εἶναι μεγάλα καὶ χονδρά. Στὸν λαιμὸ δηλώνονται δύο «δακτύλιοι τῆς Ἀφροδίτης». Ὁ χιτῶνας διακρίνεται μόνο στοὺς ὤμους καὶ τοὺς βραχίονες. Οἱ χειρίδες, μὲ ἔξι κουμπιά, φθάνουν ὡς περίπου τοὺς ἀγκῶνες. Ὁ πέπλος πορπώνεται στοὺς ὤμους καὶ ζώνεται ἐπάνω ἀπὸ τὸ μακρὸ ἀπόπτυγμα. Ἡ σχοινοειδοὺς μορφῆς ζώνη δένεται στὸ μέσο καὶ τὰ ἄκρα τῆς πέφτουν ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ στὴν Ἑκάτη II, ἐνῶ στὶς ἄλλες ἀποδίδεται μόνο ἓνα ἄκρο. Ὁ πέπλος πέφτει ὡς τὴ βάση, συμμετρικὰ ὡς πρὸς τὸν κεντρικὸ ἄξονα. Στὸ ἀπόπτυγμα ἐπάνω ἀπὸ τὴ ζώνη διαγράφονται τὰ στήθη καὶ σχηματίζεται κολπίσκος στὰ πλάγια. Τὸ ἀπόπτυγμα φθάνει ὡς τὸ μέσο περίπου τῶν μηρῶν (στὰ πλάγια), ἀπὸ ὅπου ἡ παρυφὴ ἀνεβαίνει βαθμιδωτὰ ὡς κάτω περίπου ἀπὸ τὴν κοιλία. Χαμηλότερα, ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ τῶν κεντρικῶν πτυχώσεων, ὁ πέπλος κολλᾷ στὰ σκέλη καὶ διαγράφει ἔντονα τὸν ὄγκο τους. Στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τῶν σκελῶν, ὁ πέπλος σχηματίζει μία πλατὺ πτυχὴ ποὺ διευρυνόμενη πέφτει ὡς τὴν πέζα ἐπάνω στὴ βάση. Τὰ ὑποδήματα ἀποδίδονται κλειστὰ χωρὶς λεπτομέρειες. Ἀπὸ τὰ ἀντικείμενα ποὺ κρατοῦν, ἡ δάδα τῆς Ἑκάτης I λείπει, ἐκτὸς ἀπὸ ἵχνος ἐπάνω στὸν κιονίσκο, μεταξὺ τῶν μορφῶν I καὶ II, στὸ ὕψος τοῦ πόλου. Ὁ καρπός, ἴσως ρόδι, ποὺ κρατοῦν οἱ μορφές II καὶ III ἔχει μία λεπτὴ βάθυνση στὸ κέντρο καὶ ἀκτινωτὲς

αύλακώσεις. Ἡ βάση εἶναι σχετικὰ ψηλὴ, ἐλλειψοειδοῦς διατομῆς. Στὴν πρόσθια ἐπιφάνεια ἔχει χαραχθεῖ ἡ ἐπιγραφή: Ἀρτέμιδι Ἑκάτῃ | ἐπικόωι Φάβουλλος. Ὁ κιονίσκος εἶναι ἀπλός, κυλινδρικός. Στὴν ἐπάνω ἐπιφάνειά του ὑπάρχει μία σχεδὸν ἡμισφαιρική βάθυνση, διάμ. 9.2 ἐκ. καὶ βάθ. 4.7 ἐκ.

Ἰχνη τρυπάνου διακρίνονται στὶς πτυχές, στοὺς πλοκάμους, μεταξὺ τῶν πλοκάμων καὶ τοῦ λαιμοῦ, στὶς γωνίες τοῦ στόματος καὶ στοὺς κανθούς. Μὲ ἐγγάραξη ἔχουν ἀποδοθεῖ λεπτομέρειες, ὅπως στὰ βλέφαρα, στὶς λεπτές γραμμὲς μεταξὺ τῶν βοστρύχων, στὰ νύχια καὶ στὴ ζώνη. Ἐντονα εἶναι τὰ ἱχνη ράσπας σὲ ὅλες τὶς ἐπιφάνειες, ἐκτὸς τῶν γυμνῶν μερῶν ποὺ ἦταν πολὺ καλὰ λειασμένα. Λαμάκι χρησιμοποιήθηκε στὶς ἐπιφάνειες τοῦ πόλου, στὸν κιονίσκο καὶ στὴ βάση, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ τμήμα ὅπου βρίσκεται ἡ ἐπιγραφή, ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ὁποῖου εἶναι καλύτερα δουλεμένη.

Πιθανότατα τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀδριανοῦ.

Π. Καββαδίας, *ΠΑΕ* 1884, 63· ὁ ἴδιος, Ἀγάλματα ἐκ τῶν ἐν Ἐπιδαυρίᾳ ἀνασκαφῶν, *ΑΕ* 1885, 52-54 ἀρ. ΣΤ' πίν. 2 ἀρ. 12-12α· G. R. Lepsius, *Griechische Marmorstudien* (1890) 177 ἀρ. 183· Καββαδίας, 233-234 ἀρ. 303· Kavvadias, *FdÉ*, 23. X ἀρ. 27-27α· Καββαδίας, *Τερὸν*, 133-134· Reinach, *RSt* IV, 192 ἀρ. 1· O. Weinreich, *Θεοὶ Ἐπήκοοι*, *ΑΜ* 37, 1912, 8 ἀρ. 23· Καστριώτης, 68 ἀρ. 303· Vollgraff, 63-64· Th. Kraus, *Hekate* (1960) 155 καὶ σημ. 648· 169 ἀρ. 4b· 174 ἀρ. A 18 πίν. 232· Harrison, *Agora* XI, 92, 93, 95· H. Sarian, *LIMC* VI (1992) 1006 λ. «Hekate» ἀρ. 243. Ἐπιγραφή: *IG* IV² 499.

Βλ. σ. 159-160, 226, 235-236, 245, 299, σημ. 5, 257, 259, 861, 866, 869, 871, 1112.

50. Θραῦσμα ἀγαλματιδίου Ἑκάτης (:): ME 564

Πίν. 59β-δ

Ύψ. 10.4 ἐκ., πλ. 3.1 ἐκ. καὶ βάθ. 2.7 ἐκ. Μάρμαρο λευκό, λεπτόκοκκο, ἴσως πεντελικό, μὲ καστανωπὴ πατίνα. Τὸ θραῦσμα σώζει μέρος τοῦ ἄκρου χεριοῦ καὶ τῆς δάδας. Εἶναι ἀποκρουσμένο στὴν πίσω καὶ τὴ δεξιὰ πλευρά. Λείπουν ἡ παλάμη καὶ τὰ δάκτυλα, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἀντίχειρα, τὸν δείκτη καὶ τὴν ἀκραία φάλαγγα τοῦ μέσου.

Μικρὸ θραῦσμα ἀριστεροῦ χεριοῦ ποὺ κρατᾷ δάδα, ἴσως ἀπὸ ἓνα ἀγαλμάτιο Ἑκάτης. Ἡ μορφὴ εἶχε τὸ ἀριστερὸ χέρι κατεβασμένο καὶ κρατοῦσε μία ὑψηλὴ δάδα ἔχοντας τεντωμένα τὰ δάκτυλα, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἀντίχειρα. Στὰ δάκτυλα δηλώνονται οἱ ἀρθρώσεις καὶ τὰ νύχια. Ἡ δάδα λεπταίνει πρὸς τὰ κάτω. Ἡ ἐπιφάνειά της διαρθρώνεται ἀπὸ κατακόρυφες γραμμὲς ποὺ δένονται ἀπὸ δύο ὀριζόντιους δακτύλιους σὲ πολὺ πρόστυπο ἀνάγλυφο. Οἱ δακτύλιοι σβήνουν πίσω ἀπὸ τὸ ἄκρο τοῦ ἀντίχειρα. Ἐντονα ἱχνη ράσπας παρατηροῦνται στὴν ἐπιφάνεια τῆς δάδας, ἰδίως πίσω ἀπὸ τὸν ἀντίχειρα, ἐνῶ αὐτὴ τοῦ χεριοῦ εἶναι πολὺ καλὰ λειασμένη. Ἐγγάρακτα ἀποδίδονται τὰ νύχια καὶ οἱ ἀρθρώσεις, καθὼς καὶ οἱ λεπτομέρειες τῆς δάδας.

Τοῦ 2ου ἢ τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.

Βλ. σ. 160.

ζ'. ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΑΦΡΟΔΙΤΗΣ

51. Ἀγαλμάτιο Ἀφροδίτης: EAM 1811

Πίν. 60-61

Βρέθηκε τὸ 1896 στὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα. Ύψ. 60 ἐκ. καὶ χωρὶς τὴν πλίνθο 55.2 ἐκ., πλ. 18 ἐκ. Κεφαλὴ: ὕψ. 8 ἐκ. καὶ τοῦ προσώπου 5.4 ἐκ., πλ. 9.9 ἐκ. καὶ 4.7 ἐκ. ἀντίστοιχα,

βάθ. 8.1 εκ. (μύτη-όπισθοσφενδόνη). Λαιμός: διάμ. 3.7 εκ. Πλίνθος: ύψ. 4.8 εκ. στην πρόσθια ὄψη καὶ 5 εκ. πίσω, πλ. 18 εκ. καὶ βάθ. 17 εκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο. Σώζεται σχεδὸν ἀκέραιο, συγκολλημένο ἀπὸ τρία θραύσματα: α) τὸ τμήμα ἀπὸ τὴν πλίνθο ὡς τὴ βάση τοῦ λαιμοῦ, β) τὴν κεφαλὴ μὲ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ λαιμοῦ²⁶, γ) τμήμα τοῦ ἱματίου κάτω ἀπὸ τὸν δεξιὸ βραχίονα. Λεῖπουν καὶ ἔχουν συμπληρωθεῖ μὲ γύψο: τὸ ἀριστερὸ χέρι ἀπὸ τὸ μέσο τοῦ πήχους, τὸ δεξιὸ χέρι μὲ μέρος τοῦ βραχίονα, καθὼς καὶ τὸ κάτω μέρος τοῦ ἱματίου στὴ δεξιὰ πλευρά. Λίγες φθορὲς καὶ ἀπολεπίσματα ὑπάρχουν στὴν ἐπιφάνεια.

Ἀγαλμάτιο Ἀφροδίτης τοῦ τύπου «Λούβρου/Νεάπολης». Ἡ θεὰ εἰκονίζεται μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, ὄρθια, κατενώπιον, μὲ ἄνετο τὸ δεξιὸ σκέλος ποὺ φέρεται ἐλαφρὰ πρὸς τὰ πίσω καὶ πλάγια, πατώντας στὰ δάκτυλα. Τὸ ἀριστερὸ ἰσχίον ἀνυψώνεται καὶ ἐξέχει στὰ πλάγια, ἐνῶ ἐλαφρότατα ἀνυψώνεται τὸ δεξιὸ στήθος καὶ ὁ ὦμος. Ὁ κορμὸς κλίνει ἀνεπαίσθητα πρὸς τὰ ἀριστερά. Ὁ ἀριστερὸς βραχίονας ἐφάπτεται στὰ πλευρά, ἐνῶ ὁ πήχυσ θὰ ἐκτεινόταν πρὸς τὰ ἐμπρός. Ὑψωμένο θὰ ἦταν τὸ δεξιὸ χέρι. Ἡ κεφαλὴ κλίνει ἐλαφρὰ καὶ νεύει πρὸς τὰ ἀριστερά.

Ἡ ὠοειδὴς κεφαλὴ εἶναι σχετικὰ μεγάλη. Τὸ πρόσωπο εἶναι σαρκῶδες μὲ μαλακὰ χαρακτηριστικά. Τὰ μάτια ἔχουν πλαστικὰ βλέφαρα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἐπάνω διακρίνεται μὲ μία ἐγχάραξη ἀπὸ τὴ βαθιὰ κόγχη καὶ ἐκτείνεται ἀρκετὰ πρὸς τὰ πλάγια. Στὸ μικρὸ στόμα δημιουργοῦνται δύο μικρὲς ὀπὲς στὶς γωνίες, ἐνῶ τὸ κάτω χεῖλος εἶναι περισσότερο σαρκῶδες ἀπὸ τὸ ἐπάνω. Τὰ αὐτιά ἔχουν μικρὸ λοβὸ καὶ μεγάλο ἀκουστικὸ πόρο. Τὰ μαλλιά χωρίζουν στὴ μέση καὶ οἱ πλαστικοὶ κυματοειδεῖς βόστρυχοι κατευθύνονται πρὸς τὰ πλάγια καὶ πίσω ὡς τὴν ὀπισθοσφενδόνη, καλύπτοντας τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν αὐτιῶν καὶ τῆς ταινίας. Ἐπάνω ἀπὸ τὴν ταινία εἶναι περισσότερο πρόστυποι.

Τὸ σῶμα εἶναι ραδινό, μὲ μαλακὰ ἀποδοσμένη τὴ γυναικεία σάρκα. Ἰδιαίτερα ψηλὰ ἀποδίδονται τὰ πόδια, ἡ λεκάνη εἶναι σχετικὰ πλατιά, ἐνῶ ὁ κορμὸς καὶ τὰ στήθη φαίνονται μικρά. Στὸν λαιμὸ ἀποδίδονται ἡ σφαγὴ καὶ οἱ στερνομαστοειδεῖς μύες. Ἀνεπαίσθητα δηλώνεται ἡ βουβωνικὴ χώρα. Λεπτοφτιαγμένα εἶναι τὰ ἄκρα πόδια. Ὁ ποδήρης χιτῶνας εἶναι ἄζωστος, ὁλόρραφος καὶ πορπώνεται στοὺς ὦμους ὡς πέπλος. Πόρπες δὲν ἀποδίδονται, ἀλλὰ οἱ πτυχὲς μαζεύονται καὶ συνεχίζουν στὴν πίσω ὄψη χωρὶς διακοπή. Ὁ χιτῶνας ἔχει γλιστρήσει ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ ὦμο ἀφήνοντας γυμνὸ τὸ ἀριστερὸ στήθος. Ἡ ἐπάνω παρυφὴ ἔρχεται ἀνάμεσα στὰ στήθη, ἀκολουθεῖ τὴν καμπύλη τοῦ ἀριστεροῦ στήθους καὶ καταλήγει στὸν βραχίονα σχηματίζοντας λεπτὴ τύλη. Ὁ χιτῶνας κολλᾷ στὸ σῶμα στὴν πρόσθια καὶ στὴ δεξιὰ ὄψη, ἐνῶ στὴν ἀριστερὴ ὁ ὄγκος τοῦ στάσιμου σκέλους κρύβεται ἀπὸ κατακόρυφες πτυχές. Ἀνάλογες πτυχὲς σχηματίζονται ἀνάμεσα στὰ σκέλη καὶ στὴ δεξιὰ πλευρά, στὴ συνέχεια τοῦ μεγάλου ἀνοίγματος τοῦ χιτῶνα γιὰ τὸ χέρι. Τὸ ἱμάτιο καλύπτει τὴν πλάτη, συγκρατούμενο ἀπὸ τὸ ὑψωμένο δεξιὸ χέρι καὶ στὸν ἀριστερὸ ἀγκῶνα μεταξὺ τοῦ χεριοῦ καὶ τοῦ κορμοῦ, ὅπου ἀναδιπλώνεται καὶ τὸ ἄκρο του πέφτει πίσω. Διακρίνονται καὶ οἱ τέσσερις γωνίες (συμπληρωμένη εἶναι ἡ κάτω γωνία στὴ δεξιὰ πλευρά). Τὸ ἱμάτιο ἀφήνει γυμνὸ τὸν ἀριστερὸ ὦμο καὶ δημιουργεῖ μία λεπτὴ τύλη ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ βραχίονα ὡς τὸ ἄκρο δεξιὸ χέρι. Ἡ θεὰ φοράει σάνδαλα, τῶν ὁποίων ἀποδίδεται μόνο τὸ παχὺ κάττυμα. Ἡ πλίνθος εἶναι ἀπλή, κυλινδρικοῦ σχήματος. Οἱ ἐπιφάνειες εἶναι ἐπιμελῶς λειασμένες, ἰδίως τῶν γυμνῶν μερῶν καὶ δὲν διακρίνονται ἴχνη ἐργαλείων, πλὴν τῆς ἐγχάραξης στὰ νύχια τῶν ποδιῶν. Ἡ πλίνθος εἶναι λειασμένη στὴν πρόσθια ὄψη, ἐνῶ πίσω εἶναι ἔντονα τὰ ἴχνη ἀπὸ λαμάκι.

Τοῦ β' μισοῦ τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. - ἀρχὲς τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ.

Καστριώτης, 319 άρ. 1811· Stais, 97 άρ. 1811 εικ. σ. 96· Reinach, *RSI* IV, 198 άρ. 5· Papaspyridi, 100 άρ. 1811· Mustili, 39 άρ. 42· Καρούζου, 63 άρ. 1811· S. Karusu, Neues zum Aphrodite «Fréjus», *AM* 89, 1974, 153-154 πίν. 651-4· Karanastassis, 220-221, 280 άρ. A14 πίν. 501-2· M. Brinke, Die Aphrodite Louvre-Neapel, *AntPl* 25, 1996, 52 άρ. r49 πίν. 49.

Βλ. σ. 139, 140, 237, 310-312, 321, 324, σημ. 5, 90, 1611, 1618.

52. *Θραύσμα άγαλματιδίου 'Αφροδίτης*: ME 50

Πίν. 62α-δ

Ύψ. 13.5 εκ., πλ. 8.5 εκ. και βάθ. 4 εκ. Πλίνθος: ύψ. 2-3 εκ., πλ. 9.5 εκ., βάθ. 7.1 εκ. Μάρμαρο λευκό, λεπτόκοκκο, πιθανότατα πεντελικό. Σώζεται από την πλίνθο ως τὸ μέσο περίπου τῶν μηρῶν, συγκολλημένο από τρία θραύσματα: α) τὴν πλίνθο με τὰ ἄκρα πόδια και ὡς τὸ μέσο τῆς ἀριστερῆς κνήμης, β) τὸ ὑπόλοιπο τμήμα τῶν σκελῶν, γ) τὴ γωνία τοῦ ἱματίου στὴν ἀριστερὴ πλευρά. Λείπουν: ὀλόκληρος ὁ ἄνω κορμὸς και τὸ στήριγμα (;) στὴν ἀριστερὴ πλευρά. Μεγάλες φθορὲς παρατηροῦνται στὶς ἐπιφάνειες, κατόπιν ἴσως ἐπενέργειας φωτιᾶς.

Θραύσμα άγαλματιδίου 'Αφροδίτης τοῦ τύπου «Λούβρου/Νεάπολης». Εἰκονίζεται με χιτῶνα και ἱμάτιο, ὀρθια, κατενώπιον, με ἄνετο τὸ δεξιὸ σκέλος ποὺ ἔρχεται ἑλαφρὰ πρὸς τὰ πίσω και πλάγια, πατώντας με ὀλόκληρο τὸ πέλμα. Οἱ ἀναλογίες τοῦ σώματος εἶναι ραδινές. Ὁ ποδῆρης χιτῶνας ἀφήνει νὰ διαγραφεῖ πλήρως ὁ ὄγκος τῶν ποδιῶν στὴν πρόσθια ὄψη. Τὸ τμήμα τοῦ χιτῶνα μεταξύ τῶν σκελῶν διαρθρώνεται σὲ δύο τμήματα με κατακόρυφη ἀνεπαίσθητη αὐλακα. Στὴν ἐπίπεδη πίσω ὄψη ἡ διαφοροποίηση τοῦ χιτῶνα ἀπὸ τὸ ἱμάτιο δὲν εἶναι εὐκρινής. Τὸ ἱμάτιο καλύπτει τὴν πλάτη και διακρίνεται ἀριστερὰ και δεξιὰ τῆς μορφῆς ὡς τὸ ἐπάνω τμήμα τῶν κνημῶν. Τὸ τμήμα στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ ἔρχεται πρὸς τὰ ἐμπρός, ὅπου ἓνα ἔξαρμα τῆς ἐπάνω ἐπιφάνειας τῆς πλίνθου ἀνῆκε ἴσως σὲ στήριγμα (;). Δὲν σώζεται καμία λεπτομέρεια τῆς πτύχωσης. Ἡ πλίνθος ἔχει περίπου ὀρθογώνιο σχῆμα και τὸ ὕψος τῆς μειώνεται πρὸς τὴν ἀριστερὴ πλευρά. Δὲν διακρίνονται ἔχνη ἐργαλείων, ἐκτὸς ἀπὸ δύο ρηχὲς ὁπὲς τοῦ τρυπάνου στὸ ἐσωτερικὸ τῶν ἄκρων ποδιῶν.

Τοῦ ὕστερου 2ου αἰ. μ.Χ. (;).

Βλ. σ. 178, 237-238, σημ. 484.

53. *Θραύσμα άγαλματιδίου 'Αφροδίτης* (;): ME 63

Πίν. 62ε-η

Ύψ. 12 εκ., πλ. 5.7 εκ. και βάθ. 2.5 εκ. Πλίνθος: ύψ. 2-2.5 εκ., πλ. 6.5 εκ., βάθ. 2.8 εκ. ἐπάνω και 2.2 εκ. κάτω. Μάρμαρο λευκό, λεπτόκοκκο, ἴσως πεντελικό. Σώζεται ἀπὸ τὴν πλίνθο ὡς τὸ κάτω τμήμα τῶν μηρῶν. Ἡ ἐπιφάνεια εἶναι φθαρμένη σὲ μεγάλο βαθμό, ἰδίως στὴν πρόσθια ὄψη.

Θραύσμα άγαλματιδίου, ἴσως τῆς 'Αφροδίτης τοῦ τύπου «Λούβρου/Νεάπολης». Ἡ μορφή εἰκονίζεται σὲ πρόστυπο σχεδὸν ἀνάγλυφο, ὀρθια, κατενώπιον, με ἄνετο τὸ δεξιὸ σκέλος ποὺ ἀποδίδεται σὰν νὰ ἔρχεται ἑλαφρὰ πρὸς τὰ πίσω, πατώντας με τὰ ἀκροδάκτυλα. Οἱ ἀναλογίες εἶναι ὑπερβολικὰ ραδινές. Τὰ ἄκρα πόδια ἀποδίδονται ἀρκετὰ σχηματικά, με μακριὰ και λεπτὰ δάκτυλα ποὺ χωρίζονται με παράλληλες ἐγγάρακτες γραμμές. Ἡ μορφή φέρει ποδῆρη χιτῶνα ποὺ ἀφήνει νὰ φανεῖ ὁ ὄγκος τῶν ποδιῶν. Ὁ χιτῶνας μαζεύεται μεταξύ τῶν σκελῶν και στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ με σχηματικὰ ἀποδοσμένες πτυχές. Στὴν ἐπίπεδη πίσω ὄψη σχηματίζονται λίγες πρό-

στυπες κατακόρυφες πτυχώσεις, ιδίως πρὸς τὰ πλάγια. Ἡ πλίνθος εἶναι ὑπερβολικὰ στενή, ιδίως πρὸς τὰ κάτω. Ἡ ἐπάνω ἐπιφάνειά της δὲν εἶναι σαφῶς διαμορφωμένη καὶ ἐνώνεται παντοῦ μετὸν χιτώνα. Ἡ μορφὴ ἀποδίδεται σὰν ἀνάγλυφον, σὲ ἔοχατη σχηματοποίηση.

Τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. (;).

Βλ. σ. 200, 237, 238.

54. Ἄγαλμα Ὀπλισμένης Ἀφροδίτης: EAM 262

Πίν. 63-66

Βρέθηκε τὸ 1886 στὸ «Κτήριο Κ». Ὑψ. 1.545 ἐκ., πλ. στὰ ἰσχία μαζί μετὸ ἱμάτιο 52 ἐκ. Κάτω ἐπιφάνεια θραύσης: πλ. 84 ἐκ. καὶ βάρ. 19.8 ἐκ. Κεφαλὴ: ὕψ. 21.3 ἐκ. καὶ τοῦ προσώπου: 15.3 ἐκ., πλ. 18.7 ἐκ. καὶ 12.3 ἐκ. ἀντίστοιχα, βάρ. 23.8 ἐκ. ἀπὸ τὸ μέτωπον ὡς καὶ τὴν ὀπισθοσφενδόνῃ, πλ. ταινίας 1.6 ἐκ. Λαίμος: ὕψ. 5.5 ἐκ. μπροστά, πλ. 10 ἐκ. καὶ βάρ. 9.3 ἐκ. Τελαμών: πλ. πρὸς τὴν πόρπην 2 ἐκ. καὶ πρὸς τὸν κολεὸν 5 ἐκ. Κολεός: 5 × 2.3-5 ἐκ. Πόρπη: διάμ. 3.3 ἐκ. Μάρμαρον λευκόν, σχετικὰ χονδρόκοκκον, πιθανότατα παριανόν. Σῶζεται ἀπὸ τὸ κάτω μέρος τῶν κνημῶν ὡς καὶ τὴν κεφαλὴν, συγκολλημένο ἀπὸ ἔνδεκα θραύσματα: α) τὸν κορμὸ ἀπὸ τῆς κνήμης ὡς καὶ τοὺς ὤμους, β) τὴν ἀποτελούμενη ἀπὸ δύο τμήματα κεφαλὴν μαζί μετὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ λαιμοῦ, γ) τὸν ἐνθετὸν ἀριστερὸν βραχίονα, δ) τὸ ἀριστερὸν χεῖρ ἀπὸ τὴν παρυφὴν τῆς χειρὶδος, ε) τὸ ἐσωτερικὸν τμήμα τοῦ ἀριστεροῦ ἀγκῶνα μετὰ μικρὸν τμήμα τοῦ πήχεως, ς) τμήμα τῶν πτυχῶν τῆς τύλης τοῦ ἱματίου ἀπὸ τὸν τελαμῶνα ὡς ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἀριστερὸν στήθος, ζ) τμήμα τῶν πτυχῶν τοῦ ἱματίου ποὺ πέφτουν στὴν ἀριστερὴν πλευρὰ ὡς τὸν μηρόν, η-θ-ι) θραύσματα τῶν πτυχῶν στὴ συνέχεια τοῦ προηγούμενου, ια) τμήμα τῆς ράχης πτυχῆς τοῦ ἱματίου ἀπὸ τὴ δεξιὰ κνήμην ὡς τὸ ἀριστερὸν γόνατον. Μικρὸν τμήμα μετὰ τῶν θραυσμάτων γ), δ) καὶ ε) ἔχει συμπληρωθεῖ μετὰ γύψου. Λεῖπουν: τὸ ἐνθετὸν δεξιὸν χεῖρ ἀπὸ τὸ κάτω τμήμα τοῦ βραχίονα, ὁ ἀριστερὸς ἀντίχειρας καὶ δείκτης, μικρὰ τμήματα στὸν λαίμονα καὶ τὸ ἀριστερὸν χεῖρ στὴν ἐνωση τῶν θραυσμάτων, καθὼς καὶ τμήμα τοῦ τελαμῶνα δίπλα στὸ δεξιὸν στήθος. Ἀρκετὲς φθορὲς παρατηροῦνται στὸ πρόσωπον, κυρίως στὴ μύτη, στὸ στόμα, στὰ φρύδια καὶ στὸ δεξιὸν μάτι. Ἐχουν ἀποκρουσθεῖ ἀκόμη οἱ ἑξῆρες ράχες τῶν πτυχῶν τοῦ ἱματίου ἀνάμεσα στὰ πόδια· φθορὲς καὶ ἀπολεπίσματα διαπιστώνονται καὶ σὲ ἀρκετὰ ἄλλα σημεῖα, ιδίως στὸ ἱμάτιον.

Ἄγαλμα Ὀπλισμένης Ἀφροδίτης. Ἡ θεὰ φέρει χιτῶνα καὶ ἱμάτιον καὶ εἰκονίζεται ὀρθία, κατενώπιον, μετὰ ἄνετον τὸ ἀριστερὸν σκέλος, φέροντας τὴν κνήμην πρὸς τὰ πῖσιν καὶ πλάγια. Τὸ δεξιὸν ἰσχίον ἀνυψώνεται, ἐνῶ ὁ δεξιὸς ὤμος καὶ τὸ στήθος ἀποδίδονται ἀρκετὰ χαμηλότερα ἀπ' ὅ,τι τῆς ἀριστερῆς πλευρᾶς. Ὁ κορμὸς στρέφεται ἐλαφρὰ πρὸς τὴ δεξιὰ πλευρὰ, πρὸς τὴν ὁποία κλίνει καὶ ἡ κεφαλὴ. Τὸ ἀριστερὸν χεῖρ λυγίζει στὸν ἀγκῶνα καὶ τείνει τὸν πήχυν πρὸς τὰ ἐμπρὸς καὶ ἐπάνω καὶ ἐλαφρὰ πρὸς τὰ πλάγια, κρατώντας σκῆπτρον ἢ δόρυ. Κατεβασμένος εἶναι καὶ ὁ δεξιὸς βραχίονας, ἐνῶ ὁ πήχυς θὰ ἐρχόταν πρὸς τὰ ἐμπρὸς καὶ πλάγια. Τὸ πρόσωπον εἶναι ὠοειδὲς μετὰ πλατιῆς παρειᾶς καὶ τριγωνικόν, λεῖον μέτωπον. Ἡ ὀφθαλμικὴ κόγχη δὲν εἶναι βαθιὰ καὶ τὰ φρύδια σχηματίζονται μετὰ μία γωνίωση τῆς ἐπιφάνειας. Τὰ ἀμυγδαλόσχημα μάτια ἔχουν βαριά, ὀξέα βλέφαρα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἐπάνω καλύπτει τὸ κάτω στὴν ἐξωτερικὴν γωνίαν. Τὸ στόμα εἶναι κλειστό. Ἡ ἀπόδοσις τῶν αὐτῶν εἶναι λεπτομερής, μετὰ τὸν ἀκουστικὸν πόρον. Στὴν κεφαλὴν ἡ Ἀφροδίτη φέρει ταινίαν καὶ ὀπισθοσφενδόνῃ. Τὰ μαλλιά χωρίζουν στὴ μέση καὶ οἱ μακροὶ κυματοειδεῖς βόστρυχοι κατευθύνονται πρὸς τὴν ὀπισθοσφενδόνῃ ἐπάνω ἀπὸ τὸν αὐχένα. Ἡ λεῖα ταινία περνᾷ ἀρκετὰ ἐπάνω ἀπὸ τὸ μέτωπον καὶ καταλήγει στὴν ὀπισθοσφενδόνῃ, ἢ ὁποῖα ἀποδίδεται λεῖα, μετὰ δύο ἀνεπαίσθητες κυμάνσεις τῆς ἐπιφάνειας, καὶ τὰ ἄκρα

της δένονται στο επάνω μέρος του κρανίου. Ὁ λαιμὸς εἶναι ψηλός, κυλινδρικός, με δύο «δακτυλίους τῆς Ἀφροδίτης». Οἱ ἀναλογίες τοῦ σώματος εἶναι κανονικές. Ἡ ἀπόδοση τῆς σάρκας εἶναι μαλακή. Ἡ θηλή τοῦ γυμνοῦ στήθους ἀποδίδεται πλαστικά. Μία ἀβαθὴς κοιλότητα ὑποδηλώνει τὸν ὀμφαλὸ καὶ τονίζεται τὸ φούσκωμα τῆς ἥβης. Τὰ σωζόμενα δάκτυλα τοῦ ἀριστεροῦ χεριοῦ εἶναι μακριά, με ἐγγάρακτα νύχια. Σχηματικότερα ἀποδίδεται ἡ πίσω ὄψη.

Ὁ ποδῆρης χιτώνας εἶναι χειριδωτὸς καὶ ἄζωστος. Ἐχει γλιστρήσει ἀπὸ τὸν δεξιὸ ὦμο ὥς τὸ μέσο περίπου τοῦ βραχίονα, ἀφήνοντας γυμνὸ τὸ στήθος καὶ σχηματίζοντας τύλη. Στὴν ἀριστερὴ χειρίδα διακρίνονται τρία κουμπιά (ἓνα τέταρτο θὰ βρισκόταν στὸ ἐλλείπον τμήμα πρὸς τὴν παρυφή). Στὴ δεξιὰ χειρίδα διακρίνεται ἓνα μόνο κουμπί. Ἡ πρόσθια ὄψη καθορίζεται στὴ δεξιὰ πλευρὰ ἀπὸ συστάδα πτυχῶν ποὺ πέφτουν ἀπὸ τὸ κουμπὶ στὸν δεξιὸ βραχίονα ὥς τὴν τύλη τοῦ ἱματίου, σχηματίζοντας ἓνα μικρὸ κόλπο. Στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ, κάτω ἀπὸ τὴ μασχάλη, διακρίνονται σὲ δύο ἐπίπεδα οἱ ἀναδιπλώσεις τοῦ χιτῶνα. Ὁ χιτώνας διακρίνεται ἀκόμη γύρω ἀπὸ τὶς κνήμες, ἀνάμεσα σὲ ὅποιες πέφτει ὡς θύσανος ἀκολουθώντας τὴ φορὰ τῶν ποδιῶν. Τὸ ἱμάτιο ἔρχεται ἀπὸ τὴν ἀριστερὴ πλευρὰ στὸν ὦμο καὶ πέφτει πίσω ὥς τὴν κνήμη. Ἡ σχηματιζόμενη τύλη ἔρχεται ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ ὦμο στὸ δεξιὸ ἰσχίον καὶ στὴ συνέχεια ἀνεβαίνει στὴν πρόσθια ὄψη μπροστὰ ἀπὸ τὴν ἥβη πρὸς τὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ ἀριστεροῦ στήθους καὶ τὸν ὦμο, ἀπ' ὅπου πέφτει πάλι στὴν πλάτη ὥς πίσω ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ μηρό. Τὸ ἱμάτιο καλύπτει τὰ πόδια ὥς τὶς κνήμες. Στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ σώζονται τρεῖς γωνίες με τὸ βαρίδιο στὸ ἄκρο τους, ἐνῶ ἡ τέταρτη θὰ βρισκόταν ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸ προβαλλόμενο ἀριστερὸ γόνατο.

Ἡ θεὰ φέρει ξίφος, με τελαμῶνα ποὺ πορπώνεται στὸν δεξιὸ ὦμο. Ἡ κυκλικὴ πόρπη ἔχει ἔξεργο τὸ περίγραμμα καὶ τὴν κάθετὴ στὴ διεύθυνση τοῦ τελαμῶνα διάμετρο. Ὁ τελαμῶνας ἀποδίδεται ἀνάγλυφος, ἐκτὸς ἀπὸ μικρὸ τμήμα, ποὺ ἦταν ὀλόγλυφο ἀπὸ τὴν τύλη τοῦ ἱματίου ὥς δίπλα στὸ δεξιὸ στήθος. Τὸ πλάτος τοῦ διευρύνεται ἐλαφρὰ ἀπὸ τὴν πόρπη πρὸς τὸν κολεό, τὸ ἄκρο τοῦ ὁποῖου διακρίνεται κάτω ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ στήθος. Ὁ κολεὸς ἔχει ὀρθογώνιο σχῆμα καὶ διαγράφεται κάτω ἀπὸ τὸ ἱμάτιο, ἀνάμεσα στὴν τύλη καὶ τὶς πτυχές ποὺ πέφτουν ἀπὸ τὸν ὦμο. Στὴν πίσω ὄψη ὁ τελαμῶνας ἀποδίδεται περισσότερο πρόστυπος καὶ λεπτύνεται ἐπίσης πρὸς τὴν πόρπη.

Οἱ ἐπιφάνειες εἶναι καλὰ λειασμένες, κυρίως τῆς γυμνῆς σάρκας. Δὲν διακρίνονται ἴχνη ἐργαλείων, ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὰ τῆς ράσπας ἢ ἀκόμα καὶ τοῦ λαμακιοῦ στὰ βαθύτερα σημεῖα τῶν αὐλάκων τῶν πτυχῶν καὶ στὴν πίσω ὄψη. Ἐκτεταμένη χρῆση ἐγγάραιης παρατηρεῖται στὰ μαλλιά καὶ ἰδίως σὲ ταινιωτὲς πτυχές τοῦ χιτῶνα. Στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ ἀριστεροῦ βραχίονα, στὴν πρόσθια ὄψη, τὸ τμήμα ποὺ καλυπτόταν ἀπὸ τὶς πτυχές ποὺ πέφτουν ἀπὸ τὸν ὦμο ἔχει δουλευτεῖ ἀδρὰ με ντισιλιδάκι. Σχετικὰ καλὰ ἔχει δουλευτεῖ με λαμάκι ἢ κοιλότητα γιὰ τὴν ἐνθεση τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ. Λίγο ἐπάνω ἀπὸ τὸ κέντρο τῆς κοιλότητος βρίσκεται ἓνας σχεδὸν τετράγωνος τὸρμος. Ἐνας ἀνάλογος μορφῆς τὸρμος θὰ συνδέει ἀντίστοιχα καὶ τὸν ἐνθετο ἀριστερὸ βραχίονα με τὸν κορμό. Ὁλόκληρο τὸ πρόσθιο τμήμα τοῦ κρανίου ἀπὸ πίσω ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ αὐτὶ καὶ τὸ μέσο περίπου τοῦ πτερυγίου τοῦ δεξιοῦ αὐτιοῦ ὥς καὶ τὸ ἄκρο τῆς ὀπισθοσφενδόνης στὴν κορυφὴ τῆς κεφαλῆς σὲ εὐθεία γραμμὴ ἔχει δουλευτεῖ σὲ χωριστὸ τμήμα μαρμάρου, ἢ προσαρμογὴ τοῦ ὁποῖου εἶναι ἀπόλυτη. Ἐνθετὴ ἦταν καὶ ἡ λαβὴ τοῦ ξίφους, πιθανότατα ἀπὸ ἄλλο ὑλικό, ὅπως μαρτυρεῖ ἡ μικρὴ κυλινδρική ὀπὴ στὴν ἐπιφάνεια τοῦ κολεοῦ. Δύο ἀκόμα μικρὲς ὀπὲς παρατηροῦνται στὴ ράχη δύο πτυχῶν στὴν τύλη τοῦ ἱματίου τῆς πρόσθιας ὄψης. Ἡ μία

βρίσκεται περίπου στο κέντρο και έχει κόψει και την επάνω πλευρά της πτυχής, ενώ μία μικρότερη όπη βρίσκεται υψηλότερα προς την άριστερή πλευρά, στη ράχη λεπτότερης πτυχής· πιθανότατα οφείλονται σε μεταγενέστερη επιδιόρθωση.

Τῆς ἐποχῆς τοῦ Κλαυδίου.

B. Στάης, Ἀγάλματα ἐξ Ἐπιδαύρου, *AE* 1886, 256-258 πίν. 13· Reinach, *RSt* II1, 333 ἀρ. 7· P. Wolters, Apollo und Artemis. Relief in Sparta, *AM* 12, 1887, 382· S. Reinach, La Vénus drapée au Musée du Louvre, *Gazette Archéologique* 12, 1887, 260 ἀρ. 39· Καββαδίας, 212-213 ἀρ. 262· G. R. Lepsius, *Griechische Marmorstudien* (1890) 84 ἀρ. 281· A. Milchhöfer, Dike, *JdI* 7, 1892, 203-208 εἰκ. σ. 204· Defrasse-Léchat, 175-179 εἰκ. σ. 177· BrBr 14· A. Furtwängler, *Über Statuenkopien in Altertum* (1896) 24· M. Collignon, *Histoire de la sculpture grecque* II (1897) 462-463 εἰκ. 242· EA 629-630 (A. Flash)· R. Caton, *The Temple and Ritual of Asklepios at Epidauros and Athens*² (1900) 17 σὺν ἀρ. Τ εἰκ. XIV· F. Hauser, Die Aphrodite von Epidauros, *RM* 17, 1902, 232-254· Καστριώτης, 61 ἀρ. 262· Stais, 82 ἀρ. 262 εἰκ. σ. 81· A. Furtwängler, *Beschreibung der Glyptothek Königs Ludwigs I in München*² (1910) 242-243 σὺν ἀρ. 236· Lippold, *Kopien*, 7, 46· Papaspyridi, 94-95 ἀρ. 262 εἰκ. 13· E. Pfuhl, Attische und jonische Kunst des 5. Jhs., *JdI* 41, 1926, 165· ὁ ἴδιος, Bemerkungen zur Kunst des 4. Jhs., *JdI* 43, 1928, 30· F. Robert, *Épidaure* (1935) 31-32 εἰκ. 19· H. K. Süsserott, *Griechische Plastik des 4. Jhs. v.Chr.* (1938) 141 πίν. 302· Picard, *Manuel* III1, 297-299 εἰκ. 105 πίν. V· Lippold, *Plastik*, 200 πίν. 683· Muthmann, *Statuenstützen*, 30-31· C. Fuchs, Zum Aphrodite-Typus Louvre-Neapel und seine Neuattischen Umbildungen, *Festschrift B. Schweitzer* (1954) 212· L. Alscher, *Griechische Plastik* III (1956) 31-35 εἰκ. 10· T. Dohrn, *Attische Plastik* (1957) 207-208 πίν. XXVIIIa· R. Kabus-Jahn, *Studien zu Frauenfiguren des 4. Jhs. v.Chr.* (1963) 52 σῆμ. 95· 81-83 σῆμ. 1· 86-87, 91· B. Schlörb, *Timotheos*, *JdI* Ergh. 22 (1965) 66 σῆμ. 192· G. Heiderich, *Asklepios* (1966) 44· A. Linfert, *Von Polyklet zu Lysipp* (1966) 6-12· H. v. Steuben, σὺν Helbig⁴ II, 505 σὺν ἀρ. 1725· Καρούζου, 154 ἀρ. 262· E. Bielefeld, Zu den Nereiden aus Formia, *RM* 76, 1969, 96-99 πίν. 421-3· D. Arnold, *Die Polykletsnachfolge*, *JdI* Ergh. 25 (1969) 151-155, 268-269 ἀρ. J1 πίν. 20a· F. Croissant, Une Aphrodite méconnue du début du IVe siècle, *BCH* 95, 1971, 75 σῆμ. 14· 84-85· H. v. Steuben, Βιβλιοκρισία τῶν A. Linfert καὶ D. Arnold, *ῥ.π. Gnomon* 44, 1972, 812· R. Kabus-Jahn, Die grimanische Figurengruppe in Venedig, *AntPl* XI (1972) 19· A. Borbein, Die griechische Statue des 4. Jhs v. Chr., *JdI* 88, 1973, 130, 133 εἰκ. 52· 202-204 σῆμ. 704· A. Delivorrias, *Attische Giebelskulpturen und Akrotere des 5. Jhs.* (1974) 150 σῆμ. 639· S. B. Ridgway, The Aphrodite of Arles, *AJA* 80, 1976, 153· B. Vierneisel-Schlörb, Nochmals zum Datum der Bauplastik des Asklepiostempels von Epidauros, *Festschrift G. Kleiner* (1976) 73-76 πίν. 122· Vierneisel-Schlörb, 208-213· W. Neumer-Pfau, *Studien zur Ikonographie und gesellschaftlichen Funktion hellenistischer Aphrodite-Statuen* (1982) 106· W. A. Daszewski, Aphrodite Hoplismene from Nea Paphos, *RDAC* 1982, 198 πίν. XLIV5· Delivorrias, 36 ἀρ. 243*· J. Boardman, *Greek Sculpture: The Classical Period* (1985) εἰκ. 217· M. G. Picozzi, Una statua femminile nella Galleria del Palazzo Colonna, *Scienze dell'Antichità* 1, 1987, 292-294 εἰκ. 13-14· W. A. Daszewski, Aphrodite from Paphos and from Egypt, *Cyprus and the East Mediterranean in the Iron Age. Proceedings of the Seventh British Museum Classical Colloquium* 1988 (1989) 122· A. Linfert, σὺν Polyklet. *Der Bildhauer des griechischen Klassik.* (Κατάλογος ἔκθεσης, Frankfurt 1990) 260-263 εἰκ. 123-125· J. Flemberg, *Venus armata. Studien zur bewaffneten Aphrodite in der griechisch-römischen Kunst* (1991) 46-56, 114 εἰκ. 1-4· A. Delivorrias, Problèmes de conséquence méthodologique et d'ambiguïté iconographique, *MEFRA* 103, 1991, 141 εἰκ. 17· L. Todisco, *Scultura greca del IV secolo* (1993) 52 πίν. 43· Στεφανίδου, *Τραπεζοφόρα*, 224· A. Delivorrias, Polykleitos and the Allure of Feminine Beauty, σὺν: W. G. Moon (ἐκδ.) *Polykleitos, the Doryphoros, and Tradition* (1995) 200, 212-213 σῆμ. 7· B. S. Ridgway, *Fourth-Century Styles in Greek Sculpture* (1998) 331, 355 σῆμ. 19 πίν. 78.

Βλ. σ. 1, 145-147, 151, 167, 237, 238-240, 241, 300, 301-302, 316, 321, 324, σῆμ. 143-145, 150, 153, 890, 893, 1488, 1496.

55. Ἄγαλμα Ἀφροδίτης: ΜΕ 14

Πίν. 67

Ύψ. 1.70 μ. χωρίς τὴν πλίνθο, πλ. στὸ ὕψος τοῦ ἀριστεροῦ βραχίονα 51 ἐκ. καὶ στὰ ἰσχία 57 ἐκ. Πλίνθος: πιθανὸ ὕψ. 10 ἐκ., σωζόμενο πλ. 60 ἐκ. καὶ βάθ. 40 ἐκ. Μάρμαρο λευκό, λεπτό-κοκκο, πιθανότατα πεντελικό, μὲ ἄρκετὰ διαβρωμένη ἐπιφάνεια (κοκκίδωση) καὶ φαιόχρωμη πατίνα. Σώζεται ἀπὸ τὴν πλίνθο ὡς τὸν δεξιὸ ὦμο, συγκολλημένο ἀπὸ τρία θραύσματα: α) τὴν πλίνθο μὲ τὰ ἄκρα πόδια ὡς τὸ μέσο περίπου τῆς ἀριστερῆς κνήμης, β) τὸν κορμὸ ἀπὸ τῆς κνήμης ὡς κάτω ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ στήθος συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ ἀριστεροῦ χεριοῦ, γ) τὸ δεξιὸ στήθος μὲ τὸν ὦμο. Ἡ συγκόλληση τῶν θραυσμάτων α) καὶ β) δὲν ἔχει γίνει σωστά, ὅπως φαίνεται στὴν ἀριστερὴ κνήμη. Τὸ θραῦσμα τοῦ κορμοῦ β) ἔπρεπε νὰ εἶχε τοποθετηθεῖ λίγο δεξιότερα, ὥστε τὸ περίγραμμα στὴ δεξιὰ πλευρὰ νὰ ἦταν περισσότερο κατακόρυφο. Λεῖπουν: τὰ ἐνθετα μέλη (ἡ κεφαλὴ μὲ τὸν ἀριστερὸ ὦμο καὶ στήθος, τὸ δεξιὸ χέρι, τὸ ἀριστερὸ χέρι ἀπὸ τὸν ἀγκῶνα καὶ τὸ τμήμα τοῦ ἄκρου δεξιοῦ ποδιοῦ ποὺ ἔξεῖχε τοῦ ἱματίου), καθὼς καὶ τὸ μεγαλύτερο τμήμα τῆς δεξιᾶς κνήμης (συμπληρωμένο), τμήμα τῆς δεξιᾶς ὠμοπλάτης καὶ μέρος τῆς πλίνθου στὴ δεξιὰ πλευρά. Σὲ πολλὰ σημεῖα οἱ ράχες τῶν πτυχῶν εἶναι ἀποκρουσμένες, ἐνῶ ἰδιαίτερα φθαρμένες εἶναι οἱ παρυφές τοῦ ἱματίου ποὺ πέφτουν στὴν ἀριστερὴ πλευρά.

Ἄγαλμα Ἀφροδίτης, σὲ παραλλαγὴ τοῦ τύπου τῆς «Arles». Εἰκονίζεται μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, ὄρθια, κατενώπιον, μὲ ἄνετο τὸ δεξιὸ σκέλος, φέροντας τὴν κνήμη ἐλαφρὰ πρὸς τὰ πίσω καὶ πλάγια, πατώντας μὲ ὀλόκληρο τὸ πέλμα. Τὸ ἀριστερὸ ἰσχίὸ ἀνυψώνεται, ἐνῶ τὸ ἀριστερὸ στήθος βρίσκεται ἐλαφρὰ χαμηλότερα ἀπὸ τὸ δεξιό. Ὁ κορμὸς στρέφεται ἐλάχιστα πρὸς τὰ δεξιὰ. Ὁ ἀριστερὸς βραχίονας ἐφάπτεται στὰ πλευρά, ἐνῶ ὁ πήχυς θὰ ἐρχόταν πρὸς τὰ ἐμπρός. Ὑψωμένο θὰ ἦταν τὸ δεξιὸ χέρι.

Οἱ ἀναλογίες εἶναι ραδινές· τὰ πόδια φαίνονται ψηλά, ἡ περιοχὴ τῶν ἰσχιῶν τονισμένη καὶ ὁ ἄνω κορμὸς σχετικὰ βραχὺς μὲ μικρὰ στήθη. Ἡ διάπλαση τοῦ σώματος διακρίνεται σαφῶς κάτω ἀπὸ τὰ ἐνδύματα. Τὰ δάκτυλα τοῦ ἄκρου ἀριστεροῦ ποδιοῦ ἀποδίδονται μακριὰ μὲ ἐγγάρακτα τὰ νύχια. Λόγω τοῦ ὑψωμένου δεξιοῦ χεριοῦ, ὁ χιτῶνας μαζεύεται στὸν δεξιὸ ὦμο, ἐνῶ στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ ἔχει γλιστρήσει ὡς τὸ μέσο περίπου τοῦ βραχίονα, ἀφήνοντας γυμνὸ τὸ στήθος, ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα τμήμα ποὺ καλύπτει ἢ σχηματίζομενη λεπτὴ τύλη. Στὸν βραχίονα διακρίνονται δύο πολὺ φθαρμένα κουμπιά. Ἡ τύλη ἔχει περισσότερο τὴ μορφή μιᾶς ἀναδίπλωσης τῆς παρυφῆς τοῦ χιτῶνα καὶ διευθύνεται ἀπὸ τὸ μέσο τοῦ ἀριστεροῦ βραχίονα ὡς τὸν αὐχένα καὶ τὸν δεξιὸ ὦμο. Πρὸς τὴ δεξιὰ πλευρὰ δημιουργεῖται συστάδα λεπτῶν κατακόρυφων πτυχῶν ποὺ πέφτει ἀπὸ τὸν ὦμο ὡς τὸ ἱμάτιο στὸ ἰσχίὸ σχηματίζοντας ἓνα μικρὸ κόλπο. Στὶς πλάγιες καὶ στὴν πίσω ὄψη ἡ ἀπόδοση εἶναι περιληπτικότερη. Στὴν πλάτη οἱ ταινιωτὲς πτυχὲς εἶναι κατακόρυφες ὡς τὸ ἱμάτιο, ὅπου, ἰδιαίτερα πρὸς τὰ δεξιὰ, σχηματίζουν μικρὸ κόλπο. Στὴ δεξιὰ πλευρά, πίσω ἀπὸ τὴν κατακόρυφη συστάδα πτυχώσεων, οἱ πτυχὲς διακόπονται ἀπὸ δύο αὐλακες ποὺ συγκλίνουν πρὸς τὸ κέντρο. Στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ οἱ πτυχὲς κατευθύνονται ἀπὸ τὸν βραχίονα καὶ τὴν τύλη πρὸς τὴν πλάτη. Τὸ ἱμάτιο καλύπτει πλήρως τὰ πόδια. Στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ συγκρατεῖται σφικτὰ ἐπάνω στὸ ἰσχίὸ ἀνάμεσα στὸν ἀγκῶνα τοῦ χεριοῦ καὶ τὸ σῶμα. Στὴ συνέχεια τυλίγεται γύρω ἀπὸ τὸν πήχυ καὶ τὸν ἀγκῶνα τοῦ ἀριστεροῦ χεριοῦ σχηματίζοντας ἓνα μικρὸ κόμβο στὴν ἐσωτερικὴ πλευρά. Ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ τὸ ἱμάτιο πέφτει ὡς τὴν πλίνθο καί, σχηματίζοντας τύλη στὸ ἐπάνω τμήμα του, ἔρχεται πίσω ὡς τὸ δεξιὸ ἰσχίὸ, χαμηλὰ ἐπάνω ἀπὸ τὸν μηρό, καὶ ἀνεβαίνει σὲ μαλακὴ καμπύλη γραμμὴ ἕως ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ ἰσχίὸ. Ἐκεῖ συγκρατεῖται μαζί μὲ τὸ

«πίσω» τμήμα, καὶ πέφτει στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ ὥς τὴν πλίνθο. Ἡ πέζα χωρίζεται ἀπὸ τὴν πλίνθο μὲ μία αὐλακα.

Στὴν πίσω ὄψη ἡ ἀπόδοση εἶναι σχηματικότερη. Στὴν τύλη σχηματίζονται βαθιὲς συνεχεῖς αὐλακες, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ στρεπτὴ μορφή στὴν πρόσθια ὄψη. Στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ ἀποδίδονται βαθιὲς πτυχώσεις ἀπὸ τὸ χέρι λοξὰ πρὸς τὰ κάτω ποὺ ὀφείλονται στὸ τύλιγμα τοῦ ἱματίου γύρω ἀπὸ τὸν πῆχυ.

Τὸ κάττυμα τῶν σανδάλων εἶναι εὐθὺ μπροστὰ στὸ μεγάλο καὶ τὸ δεύτερο δάκτυλο, ἐνῶ μπροστὰ στὸ τρίτο γωνιάζει ἀπότομα πρὸς τὰ πίσω. Τὸ ἄκρο ἐνὸς ἱμάντα φαίνεται ἀνάμεσα στὰ δύο πρῶτα δάκτυλα τοῦ ἄκρου ποδιοῦ. Ἡ πλίνθος εἶναι ὀρθογώνια, μὲ σπασμένες τὴν πίσω καὶ τὴ δεξιὰ πλευρά.

Λόγω τῆς διάβρωσης δὲν διακρίνονται ἴχνη ἐργαλείων, ἐκτὸς ἀπὸ περιορισμένα ἴχνη ράσπας στὶς βαθιὲς πτυχές, ἐνῶ τρυπάνι φαίνεται ὅτι χρησιμοποιήθηκε σὲ ὀρισμένα σημεῖα στὴν τύλη ἢ στὶς πτυχές ποὺ πέφτουν στὴν ἀριστερὴ πλευρά. Οἱ ἐπιφάνειες ἀρμογῆς τῶν ἐνθετῶν μερῶν εἶναι ἀδρότερα δουλεμένες, αὐτὴ δὲ ποὺ ὑποδεχόταν τὴν κεφαλὴ μὲ τὸ ἀριστερὸ στήθος ἔχει λεία τὴν παρυφή, ἐνῶ ἴχνη τοῦ βελονιοῦ διακρίνονται στὸ ἐσωτερικό. Πλὴν τῆς κεφαλῆς, τὰ ἐνθετα μέλη στερεώνονταν μὲ κυλινδρικοὺς ἢ, στὸ δεξιὸ χέρι, τετράγωνης διατομῆς γόμφους. Οἱ ἐπιφάνειες τῆς πλίνθου εἶναι ἀρκετὰ καλὰ λειασμένες. Μία μικρὴ ὀρθογώνια ἐντομὴ στὸ μέσο περίπου τοῦ πρόσθιου ἄκρου τῆς πλίνθου χρησίμευε πιθανότατα γιὰ τὴ στερέωσή της στὸ βάθρο.

Τῆς πρώιμης ἐποχῆς τῶν Φλαβίων.

Lippold, *Plastik*, 237 σημ. 2.

Βλ. σ. 150-152, 237, 240-243, 321, 324, σημ. 187, 920, 923, 1435.

56. Ἀπότμημα ἀγαλματίου Ἀφροδίτης: EAM 285

Πίν. 71

Βρέθηκε τὸ 1886 στὸ «Κτήριο Κ». Ὑψ. 42.3 ἐκ. καὶ χωρὶς τὴν πλίνθο 36.5 ἐκ., ὕψ. τοῦ ἀριστεροῦ σκέλους 15.5 ἐκ., καὶ τοῦ δεξιοῦ 4.5 ἐκ. Πλίνθος: ὕψ. 5.8-5.5 ἐκ., πλ. 20.1 ἐκ., βάθ. 14-14.5 ἐκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο, μὲ καστανωπὴ πατίνα. Σῶζεται μόνον ἡ πλίνθος, τὰ ἄκρα πόδια μὲ τὴν ἀριστερὴ κνήμη καὶ τὸ ἱμάτιο ἀπὸ τὸ ἄκρο ἀριστερὸ χέρι. Ἐχει συγκολληθεῖ ἀπὸ ἔξι θραύσματα: α) τὴν πλίνθο μὲ τὰ ἄκρα πόδια, β) τὴν ἀριστερὴ κνήμη, γ-δ) μικρὰ τμήματα τῆς πλίνθου στὴν ἀριστερὴ πλευρά, ε) μικρὸ τμήμα τῆς πλίνθου στὴν πίσω ἀριστερὴ γωνία μὲ τὸ μέγιστο τμήμα τοῦ ἱματίου, ζ) τὸ ἄκρο ἀριστερὸ χέρι μὲ μικρὸ μέρος τοῦ ἱματίου. Λεῖπουν: ὁ κορμὸς ἀπὸ τὸν δεξιὸ ἀστράγαλο καὶ τὸ ἀριστερὸ γόνατο²⁷ καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ὕδριος. Περιορισμένης ἔκτασης φθορὲς παρατηροῦνται κυρίως στὶς ἀκμὲς τῆς πλίνθου.

Ἀπότμημα ἀγαλματίου Ἀφροδίτης στὸν λεγόμενο «ängstlicher Typus» τοῦ τύπου τῆς Ἀφροδίτης τῆς Κνίδου. Ἡ θεὰ εἰκονίζεται γυμνή, ὄρθια, κατενώπιον μὲ ἄνετο τὸ ἀριστερὸ σκέλος ποὺ φέρεται ἐλαφρὰ πρὸς τὰ πίσω καὶ πατᾶ μὲ τὸ πρόσθιο τμήμα τοῦ πέλματος. Στὸ κατεβασμένο ἀριστερὸ χέρι κρατᾶ τὸ ἱμάτιο ποὺ καλύπτει τὴν πίσω καὶ τὶς πλάγιες ὀψεις μιᾶς ὕδριος. Οἱ ἀναλογίες ἦταν ραδινές, ἡ ἀπόδοση τῆς σάρκας μαλακή. Τὸ ἱμάτιο πέφτει λοξὰ πρὸς τὰ πίσω. Στὴν πρόσθια ὄψη ἡ πτύχωση εἶναι ἀπόλυτα συμμετρικὴ ὡς πρὸς μία κεντρικὴ αὐλακα ἀπὸ τὸ χέρι τῆς θεᾶς ἕως τὴν ὕδρια. Στὶς ἄλλες ὀψεις, ἡ ἀπόδοση εἶναι σχηματικὴ. Ἀπὸ τὴν ὕδρια σῶζεται μόνον μικρὸ τμήμα τοῦ πλαστικὰ διαμορφωμένου χεῖλους τῆς καὶ τὸ περίγραμμα τοῦ λαιμοῦ καὶ τοῦ ὤμου δεξιά.

Ἡ πλίνθος ἔχει ὀρθογώνιο σχῆμα μέ «κομμένες» τὶς γωνίες καὶ καμπύλη τὴν ἀριστερὴ πλευρὰ ἀκολουθώντας περίπου τὸ περίγραμμα τοῦ ἱματίου. Στὴν πρόσθια καὶ στὶς πλάγιες ὀψεις ἀποδίδεται ταινιωτὴ, ἀποτελούμενη ἀπὸ καμπύλη σκοτία μεταξὺ δύο ταινιῶν. Στὴ σκοτία ἔχει χαραχθεῖ πρόχειρα ἡ ἐπιγραφὴ:

Ἀφρικανὸς ὁ ἱερεὺς τὸ Γ | Ἀσκληπιῶ τὴν Ἀφροδεῖ|την

Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ γυμνοῦ σώματος ἀποδίδεται πολὺ καλὰ λειασμένη. Τρυπάνι χρησιμοποιήθηκε στὶς αὐλακες τοῦ ἱματίου καὶ ἀνάμεσα στὰ δάκτυλα τῶν ποδιῶν, ἐνῶ λεπτομέρειες, ὅπως τὰ νύχια, ἀποδίδονται μὲ ἐγχαράξεις. Ὅριζόντιες χαράξεις τονίζουν τὶς ταινίες τῆς πλίνθου. Ἡ ἀνασηκωμένη ἀριστερὴ φτέρνα συνδέεται μὲ τὴν ἐπιφάνεια τῆς πλίνθου μὲ ἓνα συνοχέα, ἐνῶ ἓνας εὐρύτερος συνοχέας συνδέει τὸ ἱμάτιο μὲ τὸν ἀριστερὸ μηρό.

Τοῦ β' τετάρτου τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.

Καρβαδίας, 226-227 ἀρ. 285· Καστριώτης, 320 στὸν ἀρ. 1817· Stais, 106 στὸν ἀρ. 1817· Karanastassis I, 387 καὶ σημ. 300. Ἐπιγραφὴ: IG IV² 457· Peek I, 99 ἀρ. 179.

Βλ. σ. 179-180, 237, 243, 246, 300, 318, 322, σημ. 415, 1088.

57. Ἀπότμημα ἀγαλματίου Ἀφροδίτης: EAM 1818+1819

Πίν. 72

Βρέθηκε τὸ 1897 στὸ ἱερό τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα. EAM 1818: Ὑψ. 28.4 ἐκ., ἐπιφάνεια θραύσης ἰσχύων 10.1 × 6.7 ἐκ. EAM 1819: Ἀκρο ἀριστερὸ πόδι: ὕψ. 3.7 ἐκ., μήκ. 7.6 ἐκ. καὶ πλ. 3.3 ἐκ. ἄκρο δεξιὸ πόδι: ὕψ. 3 ἐκ., μήκ. 7.8 ἐκ. καὶ πλ. 3.3 ἐκ. Πλίνθος: ὕψ. 1.2 ἐκ., πλ. 12.5 ἐκ., μήκ. δεξιᾶς πλευρᾶς 13.4 ἐκ. καὶ τῆς ἀριστερῆς 11.2 ἐκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο, μὲ καστανωπὴ πατίνα. Πρόκειται γιὰ ἐπτὰ θραύσματα: α) ἡ περιοχὴ τῶν ἰσχύων μὲ τὸ δεξιὸ πόδι ὡς τὸ μέσο τῆς κνήμης καὶ τὸ ἐπάνω τμήμα τοῦ ἀριστεροῦ μηροῦ, β) τὸ ὑπόλοιπο τμήμα τοῦ ἀριστεροῦ μηροῦ ὡς καὶ τὸ γόνατο, γ) ἡ ἀριστερὴ κνήμη, δ) τὸ ἄκρο ἀριστερὸ πόδι μὲ τμήμα τῆς πλίνθου, ε) τμήμα τῆς πλίνθου ἀριστερὰ τοῦ προηγουμένου μὲ μέρος ἐνὸς ἀντικειμένου, ς) τὸ ἄκρο δεξιὸ πόδι μὲ μικρὸ τμήμα τῆς πλίνθου. Τὰ τρία πρῶτα θραύσματα ἔχουν συγκολληθεῖ (EAM 1818), ἐνῶ ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα (EAM 1819) μόνο τὰ δ) καὶ ε). Δύο κυλινδρικοὶ τῶροι μόνο στὶς κνήμες ὑποδεικνύουν ὅτι τὸ EAM 1818 θὰ εἶχε ἀρχικὰ στηθεῖ χωρὶς τὰ ἄκρα πόδια. Λείπουν, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἄνω κορμό: τὸ κάτω μέρος τῆς δεξιᾶς κνήμης, τμήμα στὴν πίσω ἐπιφάνεια τῆς ἀριστερῆς κνήμης, μεγάλο μέρος τῆς πλίνθου καὶ τὸ ἀντικείμενο ποὺ ὡς στήριγμα ὑπῆρχε στὴν ἀριστερὴ πλευρά. Ἀποκρουσμένο εἶναι τμήμα τῆς δεξιᾶς φτέρνας ποὺ ἔχει συμπληρωθεῖ μὲ γύψο.

Θραύσματα ἀγαλματίου γυμνῆς Ἀφροδίτης, προερχόμενα ἀπὸ τὸ τμήμα ἀπὸ τῆς περιοχῆς τῶν ἰσχύων ὡς τὴν πλίνθο. Ἡ θεὰ εἰκονίζεται ὄρθια, κατενώπιον, μὲ ἄνετο τὸ δεξιὸ σκέλος, προβάλλοντας ἐλαφρὰ τὸ γόνατο καὶ φέροντας τὸ ἄκρο πόδι ἐλαφρὰ πρὸς τὰ πίσω καὶ πλάγια, πατώντας μὲ τὸ πρόσθιο τμήμα τοῦ πέλματος. Τὸ ἀριστερὸ ἰσχίον ἀνυψώνεται καὶ προβάλλεται στὰ πλάγια. Ἡ σάρκα ἀποδίδεται μαλακά. Ἡ πλίνθος εἶναι πολὺ λεπτή, μὲ ἐλαφρὰ καμπύλη τὴν πρόσθια ἐπιφάνεια.

Στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ ἡ μορφὴ ὑποστηρίζεται ἀπὸ ἓνα ἀρκετὰ ὑψηλὸ στήριγμα ποὺ θὰ ἔφθανε τουλάχιστον ὡς τὸ ἰσχίον. Ἀπὸ τὸ στήριγμα αὐτὸ σώζονται μόνο τὰ ἴχνη τεσσάρων συνοχέων στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ ἀριστεροῦ σκέλους. Ἰδιαίτερα μεγάλο εἶναι τὸ ἐλλειψοειδὲς ἴχνος σχεδὸν πίσω ἀπὸ τὴν ἀριστερὴ κνήμη· στὴν ἐπίπεδη πίσω ἐπιφάνειά του ἀποδίδεται μία χάραξη. Στὸ στήριγμα ἀνῆκε ἴσως καὶ ἓνα περίπου κυλινδρικό ἔξαρμα στὴν ἐπιφάνεια τῆς πλίνθου σὲ λοξὴ διάταξη δίπλα

ἀπὸ τὰ δάκτυλα τοῦ ἄκρου ποδιοῦ. Οἱ ἐπιφάνειες ἔχουν σπλβωθεῖ, μόνο δὲ στὸ ἀνασηκωμένο πέλμα τοῦ ἄκρου δεξιοῦ ποδιοῦ ὑπάρχουν ἀμυδρὰ ἴχνη ράσπας. Τρυπάνι χρησιμοποιήθηκε στὶς αὐλακες μεταξὺ τῶν μηρῶν καὶ τῶν γλουτῶν, καθὼς καὶ σὲ αὐτὲς ποὺ διαχωρίζουν τὸ μεγάλο δάκτυλο τῶν ποδιῶν ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα. Ἰχνη ράσπας διακρίνονται καὶ στὴν κατακόρυφη ἐπιφάνεια τῆς πλίνθου. Μὲ ἐγχάραξη δηλώνονται τὰ νύχια τῶν δακτύλων.

Τῆς ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίνων.

Καστριώτης, 321 ἀρ. 1818-1819· Stais, 106 ἀρ. 1818.

Βλ. σ. 177, 237, 243, 310, 312, σημ. 932, 967.

58. Ἀγαλματίδιο Ἀφροδίτης Ἀναδυομένης: ΕΑΜ 284

Πίν. 73α-δ

Βρέθηκε τὸ 1886 στὸ «Κτήριο Κ». Ὑψ. 33.2 ἐκ. καὶ χωρὶς τὴν πλίνθο 31.7 ἐκ., πλ. 8.2 ἐκ., βάθ. 5.5 ἐκ. Κεφαλὴ: ὕψ. 4.7 ἐκ. καὶ τοῦ προσώπου 2.8 ἐκ., πλ. 3.5 ἐκ. καὶ 2.9 ἐκ. ἀντίστοιχα, βάθ. 5.1 ἐκ. (μῦτη-κρωβύλος). Πλίνθος: ὕψ. 1.5-1.7 ἐκ., πλ. 5.9 ἐκ. καὶ βάθ. 6.1 ἐκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο, μὲ καστανόχρωμη πατίνα. Σῶζεται σχεδὸν ἀκέραιο, συγκολλημένο ἀπὸ τέσσερα θραύσματα: 1) τὴν πλίνθο ὥς τὸ μέσο τῶν κνημῶν, β) τὸ τμήμα ἀπὸ τὶς κνήμες ὥς τὴ μέση, γ) τὸν ἄνω κορμὸ ὥς τοὺς ὠμούς καὶ τὸ ἀριστερὸ χέρι ὥς τὸν καρπὸ, δ) τὴν κεφαλὴ μὲ τὸν λαιμὸ καὶ τὸ ἄκρο ἀριστερὸ χέρι. Λείπει: τὸ δεξιὸ χέρι ἀπὸ τὸν ὦμο μαζὶ μὲ βοστρύχους τῶν μαλλιῶν καὶ τμήμα τῆς πλίνθου ὀλόγυρα (συμπληρωμένο). Ἀρκετὲς φθορὲς παρατηροῦνται κυρίως στὸ πρόσωπο καὶ στὶς πτυχές.

Ἀγαλματίδιο ἡμίγυμνης Ἀφροδίτης Ἀναδυομένης. Ἡ θεὰ εἰκονίζεται ὀρθία, κατενώπιον, μὲ ἄνετο τὸ δεξιὸ σκέλος, προβάλλοντας ἐλαφρὰ τὸ γόνατο ποὺ ἔρχεται πρὸς αὐτὸ τοῦ στάσιμου ἀριστεροῦ σκέλους, ἐνῶ τὸ ἄκρο πόδι φέρεται ἐλαφρὰ πρὸς τὰ πίσω καὶ πλάγια, πατώντας μὲ ὀλόκληρο τὸ πέλμα. Τὸ ἀριστερὸ ἰσχίον ἀνυψώνεται, ἐνῶ ἡ θέση τῶν ὠμῶν καὶ τοῦ στήθους εἶναι ἀντίστροφη. Ὁ κορμὸς στρέφεται ἀμυδρὰ πρὸς τὰ δεξιὰ. Τὸ δεξιὸ χέρι θὰ ἦταν ὑψωμένο. Ὁ ἀριστερὸς βραχίονας ἔρχεται ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἐμπρός, ὁ πήχυσ ὑψώνεται κατακόρυφα καὶ μὲ τὸ ἄκρο χέρι ἡ θεὰ πιάνει ἓνα βόστρυχο τῶν μαλλιῶν τῆς ἀμέσως ἐπάνω ἀπὸ τὸ αὐτί. Ἡ κεφαλὴ κλίνει πρὸς τὰ ἐμπρός καὶ στρέφεται κατὰ τρία τέταρτα πρὸς τὰ δεξιὰ.

Στὴν κεφαλὴ τὸ μέτωπο εἶναι χαμηλό, τὰ μάτια βρίσκονται βαθιὰ στὶς κόγχες, ἐνῶ τὰ βλέφαρα ὀρίζονται μὲ ἐγχαράξεις. Στὸ μικρὸ στόμα διαφαίνεται ἐλαφρὸ μειδίωμα. Τὰ μαλλιά δένονται μὲ ταινία, κάτω ἀπὸ τὴν ὁποία οἱ κυματοειδεῖς βόστρυχοι κατευθύνονται ὥς ἓνα μεγάλο κρωβύλο ἐπάνω ἀπὸ τὸν αὐχένα, καλύπτοντας τὰ αὐτιά, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν λοβό. Ἐπάνω ἀπὸ τὴν ταινία χωρίζουν στὴ μέση καὶ οἱ πρόστυποι βόστρυχοι κατευθύνονται πρὸς τὰ πλάγια καὶ πίσω. Ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ ἡ μορφὴ κρατᾷ ἀπὸ ἓνα πλόκαμο, ἀπὸ τοὺς ὁποίους σῶζεται ὁ ἀριστερὸς ποὺ πέφτει στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ πήχεως. Ἡ ἀπόδοση τῆς πίσω ὀψης εἶναι σχηματικότερη.

Οἱ ἀναλογίες τοῦ σώματος εἶναι σχετικὰ ραδινές, μὲ ἰδιαίτερα τονισμένη τὴν περιοχὴ τῆς λεκάνης, ἀρκετὰ βραχὺ τὸν ἄνω κορμὸ καὶ μικρὰ στήθη. Ἡ γυναικεῖα σὰρκα ἀποδίδεται μαλακά. Τὰ δάκτυλα τοῦ χεριοῦ εἶναι χονδρά, ἐνῶ στὴν πίσω πλευρὰ ὁ ἀντίχειρας δὲν διακρίνεται καὶ ἡ ὅλη ἀπόδοση εἶναι ἀνόργανη. Καμία λεπτομέρεια δὲν παρατηρεῖται στὰ ἄκρα πόδια. Τὸ ἱμάτιο καλύπτει τὴν περιοχὴ τῶν ποδιῶν φθάνοντας ὥς τοὺς ἀστραγάλους καὶ τὴν πλίνθο. Στὸ ἐπάνω τμήμα τοῦ καὶ ἀμέσως κάτω ἀπὸ τοὺς γλουτοὺς σχηματίζεται τύλη, ἡ ὁποία δένεται σὲ κόμβο μπρο-

στά από τὸ αἶδοιο καὶ πέφτει ὥς τὴν πλίνθο μὲ πλούσιες ἀναδιπλώσεις. Ἡ πολὺ φθαρμένη ὀλόγουρα πλίνθος φαίνεται ὅτι ἦταν περίπου τετράγωνη.

Οἱ ἐπιφάνειες ἀποδίδονται καλὰ λειασμένες καὶ δὲν διακρίνονται ἱχνη ἐργαλείων, ἐκτὸς τῆς ἐγγάραξης στὶς λεπτομέρειες τοῦ προσώπου καὶ τῆς πτύχωσης τοῦ ἱματίου.

Πιθανότατα τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.

Καββαδίας, 226 ἀρ. 284· Καστριώτης, 66 ἀρ. 286· Stais, 105 ἀρ. 284· Bieber, *Copies*, 64 πίν. 39 εἰκ. 224.

Βλ. σ. 137-138, 237, 244, 300.

59. Ἀγαλματίδιο Ἀφροδίτης Ἀναδυομένης: ΜΕ 34

Πίν. 73ε-η

Ύψ. 11.5 ἐκ., πλ. 5.5 ἐκ. Ἐπιφάνεια θραύσης τοῦ λαιμοῦ 1.3×1.5 ἐκ. καὶ τῶν ἰσχίων 5.7×5 ἐκ. Μάρμαρο λευκὸ, λεπτόκοκκο, μὲ πολὺ φθαρμένη ἐπιφάνεια, ἴσως ἀπὸ φωτιά (κοκκίδωση). Σώζεται ἀπὸ τὸ ἐπάνω τμήμα τῶν μηρῶν ὥς τοὺς ὤμους, σὲ πολὺ κακὴ κατάσταση. Λείπουν: ἡ ἔνθετη κεφαλὴ μὲ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ λαιμοῦ, τὰ χέρια ἀπὸ τῆ μασχάλη καὶ τὰ πόδια ἀπὸ τὸ μέσο περίπου τῶν μηρῶν.

Ἀγαλματίδιο ἡμίγυμνης Ἀφροδίτης Ἀναδυομένης. Ἡ θεὰ εἰκονίζεται ὅπως στὸ ἀγαλματίδιο 58. Οἱ ἀναλογίες εἶναι παρόμοιες. Ὁ ὀμφαλὸς ἀποδίδεται πολὺ ψηλά. Στὸ ἱμάτιο, τοῦ ὁποῦ σῶζεται μόνον ἡ τύλη γύρω ἀπὸ τοὺς μηρούς, δὲν ἀποδίδεται κόμβος. Ἡ ἔνθετη κεφαλὴ ὀφείλεται πιθανὸν σὲ μεταγενέστερη ἐπισκευή.

Πιθανότατα τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.

Βλ. σ. 237, 244, 316.

60. Ἀγαλματίδιο Ἀφροδίτης Αἰδουμένης: ΜΕ 35

Πίν. 74

Ύψ. 19.5 ἐκ., πλ. στὰ ἰσχία 7 ἐκ. Ἐπιφάνεια θραύσης λαιμοῦ-ὤμων 3.5×2.2 ἐκ. Μάρμαρο λευκὸ, λεπτόκοκκο, μὲ σχετικὰ φθαρμένη ἐπιφάνεια. Σώζεται ἀπὸ τοὺς μηρούς ὥς τοὺς ὤμους. Λείπουν: τὸ ἔνθετο δεξιὸ χέρι, ἡ κεφαλὴ μὲ τὸν λαιμὸ καὶ μέρος τῶν ὤμων, τὸ ἄκρο ἀριστερὸ χέρι ἀπὸ τὸ μέσο περίπου τοῦ πήχεως ὥς λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἄρθρωση τῶν δακτύλων, καθὼς καὶ τὸ κάτω τμήμα τοῦ ἀγαλματιδίου. Ἀποκρουσμένο εἶναι τὸ στήριγμα στὴν ἀριστερὴ πλευρά. Ἀπολεπίσματα διαπιστώνονται στὴ δεξιὰ πλευρά, τὸ στήθος καὶ τὴν τύλη τοῦ ἱματίου.

Ἀπότμημα ἀγαλματιδίου ἡμίγυμνης Ἀφροδίτης Αἰδουμένης. Ἡ θεὰ εἰκονίζεται ὀρθία, κατενώπιον, μὲ ἄνετο τὸ δεξιὸ σκέλος, προβάλλοντας ἐλαφρὰ τὸν μηρό. Τὸ ἀριστερὸ ἰσχίον ἀνυψώνεται ἐλάχιστα, ἐνῶ τὰ στήθη καὶ οἱ ὦμοι μένουν σχεδὸν ὀριζόντιοι. Ὁ κορμὸς κλίνει ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἐμπρός. Τὸ δεξιὸ χέρι θὰ ὑψωνόταν. Τὸ ἀριστερὸ ἀποδίδεται κατεβασμένο νὰ κρατᾷ τὴν τύλη τοῦ ἱματίου μπροστὰ ἀπὸ τὸ αἶδοιο. Οἱ ἀναλογίες τοῦ σώματος εἶναι ὑπερβολικὰ ραδινές. Ἐμφαση δίνεται στὴν περιοχὴ τῶν ἰσχίων, ἐνῶ ὁ κορμὸς ἀποδίδεται βραχὺς καὶ τὰ στήθη μικρά. Ἡ ἀπόδοση τοῦ γυμνοῦ σώματος εἶναι σχηματικὴ. Ἰχνοὺς πλοκάμου διακρίνεται στὸν ἀριστερὸ ὦμο. Τὸ ἱμάτιο κάλυπτε τὴν περιοχὴ τῶν σκελῶν, ὅπως περίπου στὰ ἀγαλματίδια 58 καὶ 59. Ἡ τύλη πέφτει στὴν πίσω ὄψη λίγο κάτω ἀπὸ τοὺς γλουτοὺς ἀφήνοντας γυμνὸ τμήμα τῶν μηρῶν, ἰδίως τοῦ δεξιοῦ. Ἡ θεὰ κρατᾷ τὴν τύλη μὲ τὸ

ἀριστερό της χέρι μπροστά από τὸ αἶδοιο, ἀπ' ὅπου πέφτει μπροστά. Τὸ ἔξαρμα τοῦ μαρμάρου στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τοῦ ἱματίου καὶ οἱ ἀδιατάρακτες ὀριζόντιες γραμμὲς τοῦ ἱματίου στὴν πίσω ὄψη προϋποθέτουν τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς στηρίγματος στὴν πλευρὰ αὐτῇ.

Δὲν διακρίνονται ἴχνη ἐργαλείων, ἐκτὸς τοῦ τρυπάνου μεταξὺ τῶν μηρῶν στὴν πίσω ὄψη. Ἐνας κυλινδρικός τὸρμος συνέδεε τὸ ἔνθετο δεξιὸ χέρι μὲ τὸν κορμό, ἐνῶ δὲν ἔχει ἀφαιρεθεῖ τὸ μάρμαρο μεταξὺ τοῦ ἀριστεροῦ πήχεως καὶ τοῦ κορμοῦ.

Τοῦ Ιου αἰ. π.Χ.

Βλ. σ. 137-138, 237, 244, 316, σημ. 74.

61. *Κορμὸς ἀγαλματιδίου Ἀφροδίτης Ἀναδυομένης:* ME 37

Πίν. 75

Ύψ. 12 ἐκ., ἐπιφάνεια θραύσης κορμοῦ 6.6 × 5.1 ἐκ., λαιμοῦ 3.3 × 2.5 ἐκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο, μὲ καστανωπὴ πατίνα. Σῶζεται ὁ ἄνω κορμὸς ἕως τὴ βάση τοῦ λαιμοῦ καὶ τὴν ἀρχὴ τῶν βραχιόνων. Λεῖπουν: τὸ ἔνθετο δεξιὸ χέρι ἀπὸ τὴ μασχάλη, ἡ κεφαλὴ μὲ τὸν λαιμό, τὸ ἀριστερὸ χέρι ἀπὸ ἐπάνω ἀπὸ τὸ μέσο τοῦ βραχίονα καὶ τὸ τμήμα κάτω ἀπὸ τὴ μέση. Περιορισμένες φθορὲς παρατηροῦνται στὴν ἐπιφάνεια.

Ἀπότμημα ἀγαλματιδίου Ἀφροδίτης Ἀναδυομένης. Ἡ θεὰ εἰκονίζεται ὄρθια, κατενώπιον, μὲ ἔντονη κλίση τοῦ κορμοῦ πρὸς τὴν ἀριστερὴ πλευρά. Τὸ δεξιὸ χέρι θὰ ἦταν ὑψωμένο, ἐνῶ ὁ βραχίονας τοῦ ἀριστεροῦ ἦταν κατεβασμένος. Ἀπὸ τὴ θέση τῶν μαλλιών στὴ δεξιὰ ὠμοπλάτη εἶναι πιθανὸν ἡ κεφαλὴ νὰ στρεφόταν πρὸς τὴν ἀριστερὴ πλευρά. Σῶζεται μεγάλο τμήμα δύο κυματοειδῶν βοστρύχων ποὺ καταλήγουν σὲ ὀξεία γωνία καὶ διαρθρώνονται μὲ λεπτές, παράλληλες ἐγγράφακτες γραμμές. Ἡ ἀπόδοση τοῦ γυμνοῦ σώματος εἶναι προσεγμένη μὲ σωστὲς ἀναλογίες.

Οἱ ἐπιφάνειες ἦταν πολὺ καλὰ λειασμένες, ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὲς τῶν μαλλιών καὶ ἴσως καὶ τῆς πλάτης, ὅπου διακρίνονται ἀμυδρὰ ἴχνη ράσπας. Ἐνθετο ἦταν τὸ δεξιὸ χέρι ἀπὸ τὴ μασχάλη περίπου, ἡ ἐπιφάνεια ἀρμογῆς εἶναι λεῖα μὲ κυλινδρικό τὸρμο στὸ κέντρο.

Τῆς Ἀδριάνειας ἢ πρώιμης Ἀντωνίνειας περιόδου.

Βλ. σ. 138, 165, 237, 244, 316, σημ. 306.

62. *Ἀγαλματίδιο Ἀφροδίτης:* EAM 286

Πίν. 76

Βρέθηκε τὸ 1884, ἄγνωστο σὲ ποιὸ σημεῖο. Ύψ. 19 ἐκ. καὶ χωρὶς τὴν πλίνθο 14.5 ἐκ., πλ. 9.6 ἐκ., βάθ. 4.1 ἐκ. Ἐπιφάνεια θραύσης κορμοῦ: πλ. 2.5 ἐκ. καὶ βάθ. 2.7 ἐκ. Πλίνθος: ὕψ. 4.4-5 ἐκ., πλ. 8.4 ἐκ. ἐπάνω. Ἀρχαῖστικὸ εἰδῶλιο: ὕψ. 7.2 ἐκ. καὶ πλ. 2.5 ἐκ. Βάση εἰδωλίου: ὕψ. 1.1 ἐκ., πλ. 2.6 ἐκ. καὶ βάθ. 3 ἐκ. Μάρμαρο λευκό, λεπτόκοκκο, πιθανότατα πεντελικό, μὲ καστανόχρωμη πατίνα καὶ σκουρότερους «λεκέδες» στὴν ἐπιφάνεια. Σῶζεται ἀπὸ τὴν πλίνθο ὡς τὴ μέση περίπου τοῦ κορμοῦ, συγκολλημένο ἀπὸ δύο θραύσματα: α) τὴν πλίνθο μὲ τὰ ἄκρα πόδια, τὸ εἰδῶλιο καὶ τμήμα τοῦ ἱματίου πίσω ἀπὸ αὐτό, καὶ β) τὸ ὑπόλοιπο τμήμα τοῦ σώματος καὶ τοῦ ἱματίου πρὸς τὴ δεξιὰ πλευρά. Λεῖπουν: τὸ ἔνθετο ἄκρο δεξιὸ χέρι, ὁ ἄνω κορμὸς μαζὶ μὲ τὰ χέρια, τὸ κατώτερο τμήμα τῆς δεξιᾶς κνήμης μὲ τὸν ταρσὸ τοῦ ἄκρου ποδιοῦ, ἡ κεφαλὴ τοῦ εἰδωλίου μὲ μέρος τοῦ ἱματίου, μικρὸ τμήμα τῆς ἐπιφάνειας τῆς πλίνθου στὴν πρόσθια ὄψη. Περιορισμένες φθορὲς παρατηροῦνται στὴν ἐπιφάνεια.

Ἀπότμημα ἀγαλματιδίου Ἀφροδίτης στηριζομένης σὲ ἀρχαῖοτικὸ εἰδῶλιο. Ἡ θεὰ εἰκονίζεται γυμνή, ὄρθια, κατενώπιον, μὲ ἄνετο τὸ ἀριστερὸ σκέλος ποὺ ἔρχεται μπροστὰ ἀπὸ τὸ δεξιὸ καὶ πατᾶ μὲ τὰ δάκτυλα. Τὸ δεξιὸ ἰσχίον ἀνυψώνεται σημαντικὰ καὶ ὁ κορμὸς φαίνεται ὅτι ἔκλινε ἔντονα πρὸς τὰ ἀριστερά. Στὰ χέρια κρατοῦσε τὸ ἱμάτιο. Τὸ δεξιὸ χέρι ἐρχόταν ἐλαφρὰ πρὸς τὰ πλάγια, ἐνῶ τὸ ἀριστερὸ ἀκούμποῦσε στὸ στήριγμα, σχήματος ἀρχαῖοτικῆς γυναικείας μορφῆς ποὺ σώζεται στὴν ἀριστερὴ πλευρά. Οἱ ἀναλογίες τοῦ σώματος τῆς Ἀφροδίτης εἶναι πολὺ ραδινές. Ἡ ἀπόδοση τῆς σάρκας εἶναι πολὺ μαλακή. Τὸ ἱμάτιο πέφτει πίσω ἀπὸ τὸ ὕψος τῶν ἰσχιῶν ὡς τὴν πλίνθο. Συγκρατοῦνταν μόνο στοὺς πήχεις, καθὼς τὰ ἄκρα τοῦ ἔρχονταν ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τῶν χειρῶν καὶ ἔπεφταν πίσω, ὅπου σώζονται οἱ δύο γωνίες μὲ ἓνα σχετικὰ μεγάλο βαρίδιο στὸ ὕψος περίπου τοῦ μέσου τῶν κνημῶν. Τὸ στήριγμα στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ ἔχει τὴ μορφή ἀρχαῖοτικοῦ γυναικεῖου εἰδωλίου ἐπάνω σὲ σχετικὰ χαμηλὴ ὀρθογώνια βάση, σὲ ἐλαφρὰ λοξὴ διάταξη πρὸς τὸ μέρος τῆς θεᾶς. Εἰκονίζεται σὲ αὐστηρὴ ὄρθια στάση μὲ ἐνωμένα τὰ πόδια. Τὸ δεξιὸ χέρι εἶναι κατεβασμένο μὲ ἀνοικτὴ τὴν παλάμη, ἐνῶ τὸ περισσότερο φθαρμένο ἀριστερὸ λυγίζει στὸν ἀγκώνα καὶ ἐρχόταν μπροστὰ στὸ στήθος. Φέρει πέπλο ζωσμένο ψηλὰ ἐπάνω ἀπὸ τὸ μακρὺ ἀπόπτυγμα, ἢ παρυφή τοῦ ὁποῖου ἀνεβαίνει ἀρκετὰ στὸ κέντρο. Ἡ ἀπόδοση τοῦ ἐνδύματος καὶ τῶν ἐγγάρακτων πτυχῶν εἶναι ἀπόλυτα συμμετρικὴ ὡς πρὸς τὸν κεντρικὸ ἄξονα τῆς μορφῆς. Στὴν πίσω ὄψη τὸ εἰδῶλιο καλύπτεται ἀπὸ τὸ ἱμάτιο τῆς θεᾶς, μὲ τὸ ὁποῖο φαίνεται ὅτι συγχέεται στὴν ἀριστερὴ πλευρά.

Ἡ πλίνθος εἶναι ἀρκετὰ ψηλὴ. Ἔχει ἐλλειψοειδὲς σχῆμα μὲ κατακόρυφη σχεδὸν τὴν πίσω ὄψη, ἐνῶ στὴν πρόσθια καὶ στὶς πλάγιες πλευρὲς δημιουργεῖται μία ρηχὴ, μὴ σαφῶς ὀριζόμενη σκοτία στὸ κέντρο.

Οἱ ἐπιφάνειες τοῦ σώματος εἶναι καλὰ λειασμένες. Ἰχνη ράσπας διακρίνονται στὸ ἱμάτιο, κυρίως στὴν πίσω ὄψη, ἐνῶ περισσότερα ὑπάρχουν στὴν πλίνθο καὶ στὴ βάση τοῦ εἰδωλίου. Τρυπάνι χρησιμοποιήθηκε κυρίως μεταξὺ τοῦ σώματος καὶ τοῦ ἱματίου, στὴν κατακόρυφη αὐλακὰ ἀνάμεσα στὶς δύο παρυφῆς τοῦ ἱματίου καθὼς πέφτουν ἀπὸ τὸν δεξιὸ καρπὸ, καὶ στὴ δεξιὰ πλευρὰ τῶν ἄκρων ποδιῶν τῆς θεᾶς. Μὲ χαράξεις δηλώνονται λεπτομέρειες τῶν ἄκρων ποδιῶν καὶ ἡ πτύχωση τοῦ εἰδωλίου. Ἡ ἀρμογὴ τοῦ ἐνθετοῦ ἄκρου δεξιοῦ χειροῦ ἐπιτυχανόταν μὲ μία κυλινδρική βάθυνση μεταξὺ τῶν πτυχῶν τοῦ ἱματίου, στὸ κέντρο τῆς ὁποίας ὑπάρχει ἓνας κυλινδρικός τόρμος.

Τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. (;).

Καββαδίας, 227 ἀρ. 286· Καστριώτης, 66 ἀρ. 286· Stais, 104 ἀρ. 286.

Βλ. σ. 178, 237, 245, σημ. 404.

63. Ἀγαλμάτιο Ἀφροδίτης: ME 561

Πίν. 77

Ὑψ. 44 ἐκ., πλ. 21.2 ἐκ., βάθ. 12 ἐκ. Μάρμαρο λευκὸ, ἀρκετὰ λεπτόκοκκο, ἴσως πεντελικό, μὲ καστανωπὴ πατίνα. Σώζεται ἀπὸ τὰ γόνατα ὡς τοὺς ὤμους. Λείπουν: ἡ κεφαλὴ μὲ τὸν λαιμό, τὸ δεξιὸ χέρι, τὸ ἀριστερὸ χέρι ἀπὸ τὸ μέσο τοῦ πήχεως μαζὶ μὲ τμῆμα τοῦ ἱματίου, τὰ πόδια ἀπὸ τὰ γόνατα περίπου καὶ τὰ ἄκρα τοῦ ἱματίου ποὺ πέφτουν ἀπὸ τὸν ἀριστερὸν πήχυ. Λίγες φθορὲς παρατηροῦνται στὴν ἐπιφάνεια.

Ἀγαλμάτιο Ἀφροδίτης. Ἡ θεὰ εἰκονίζεται ὄρθια, κατενώπιον, μὲ ἄνετο τὸ

ἀριστερὸ σκέλος, τὸ ὁποῖο φέρει ἐλαφρὰ πρὸς τὰ πίσω. Τὸ ἀριστερὸ χέρι θὰ ἦταν ὑψωμένο, ἐνῶ τὸ δεξιὸ λυγίζει στὸν ἀγκώνα καὶ φέρει τὸν πήχυ μπροστὰ κρατώντας τὸ ἱμάτιο. Τὸ δεξιὸ ἰσχίον ἀνυψώνεται καὶ προβάλλεται στὰ πλάγια, ὁ ἀριστερὸς γλουτὸς εἶναι ἐλαφρὰ μικρότερος ἀπὸ τὸν δεξιὸ καὶ τὸ δεξιὸ στήθος ἀποδίδεται πολὺ ψηλότερα ἀπὸ τὸ ἀριστερό. Ὁ κορμὸς κλίνει πρὸς τὴν ἀριστερὴ πλευρά, πρὸς τὴν ὁποία θὰ στρεφόταν καὶ ἡ κεφαλὴ ποὺ θὰ ἐκκλινε συγχρόνως ἀρκετὰ πρὸς τὴν πίσω ὄψη, ἡ ὁποία εἶναι ἡ κύρια ὄψη τοῦ ἀγαλματίου.

Τὸ σῶμα ἔχει ραδινὲς ἀναλογίες. Ἰδιαίτερη ἐμφαση ἔχει δοθεῖ στὴν ἀπόδοση τῶν γλουτῶν, ἐνῶ ἡ περιοχὴ τοῦ στήθους εἶναι σχετικὰ στενὴ, κυρίως στὴν πρόσθια ὄψη καὶ ἡ ἀπόδοσή του πρόχειρη. Τὸ ἱμάτιο ἔχει γλιστρήσει ἀπὸ τὴν ἡμικυλινδρική ζώνη ποὺ ἀποδίδεται ψηλά, κάτω ἀπὸ τὰ στήθη. Ἡ μορφὴ κρατᾷ τὸ ἱμάτιο στὸν ἀριστερὸ πήχυ, ἐνῶ στὴ δεξιὰ πλευρὰ τὸ ἱμάτιο κάτω ἀπὸ τὸ στήθος, ὅπου σχηματίζει μία «θηλειά». Ἀπὸ τὴ «θηλειά» τὸ ἱμάτιο πέφτει ὡς ἐπάνω στὸν δεξιὸ μηρὸ κατευθυνόμενο πρὸς τὰ πίσω, ὅπου, ἀφ' ἐνὸς ἔρχεται κάτω ἀπὸ τοὺς γλουτοὺς καὶ ὡς ἐπάνω στὸν δεξιὸ πήχυ, καὶ ἀφ' ἐτέρου πέφτει πρὸς τὰ κάτω ἀφήνοντας γυμνὸ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ δεξιοῦ σκέλους. Ἀπὸ τὴ «θηλειά», τὸ ἄλλο ἄκρο τοῦ ἱματίου πέφτει ἀφ' ἐνὸς πρὸς τὴν ἀριστερὴ κνήμη καὶ ἀφ' ἐτέρου σὲ ἀνοικτὴ καμπύλῃ ἕως ἐπάνω στὸν προτεταμένο μπροστὰ ἀριστερὸ πήχυ, ἀπ' ὅπου θὰ ἔπεφτε στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ ἀγαλματίου. Στὸν δεξιὸ βραχίονα ἡ μορφὴ φέρει ψέλιον, στὸ ἴδιο ὕψος καὶ τῆς ἴδιας μορφῆς μὲ τὴ ζώνη.

Ἡ ἐργασία χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἀνισότητά μεταξὺ τῆς προσεγμένης ἀπόδοσης τῆς κύριας, πίσω ὄψης τοῦ ἀγαλματίου καὶ τῆς σχηματικῆς πρόσθιας ὄψης. Οἱ ἐπιφάνειες τῆς κύριας ὄψης εἶναι πολὺ καλὰ λειασμένες, σχεδὸν στιλπνὲς καὶ δὲν διακρίνονται ἴχνη ἐργαλείων. Τρυπάνι χρησιμοποιήθηκε εὐρέως στὶς βαθιὲς αὐλακες τῶν πτυχῶν καὶ ἀνάμεσα στὸ ἱμάτιο καὶ τὸ σῶμα, ὅπως καὶ μεταξὺ τῶν μηρῶν. Ἡ πρόσθια ὄψη ἀποδίδεται ἡμιτελής, καθὼς τὸ μάρμαρο δὲν ἔχει ἀφαιρεθεῖ πλήρως ἀπὸ ὅλες τὶς ἐπιφάνειες, ὅπως ἀπὸ τὴν περιοχὴ κάτω ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ στήθος καὶ πρὸς τὴ μασχάλῃ· ἡ ζώνη δὲν ἔχει ἐνιαῖο πάχος καὶ τὸ ἱμάτιο ἀποδίδεται ἐπίπεδο, ἐνῶ διακρίνονται ἀρκετὰ ἴχνη ἀπὸ λαμάκι. Ἡ πρόσθια ἐπιφάνεια τοῦ δεξιοῦ μηροῦ δὲν εἶναι τόσο καλὰ λειασμένη ὅσο ἡ πίσω.

Τῆς μέσης ἢ τῆς ὕστερης ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίνων.

Βλ. σ. 174-175, 237, 245-246, σημ. 944, 945, 948-949.

64. Ἀγαλμάτιο Ἀφροδίτης Σανδαλιζομένης: ΜΕ 594

Πίν. 78α-γ

Περὶσுλλέχθηκε τὸ 1990 ἀπὸ τὴν περιοχὴ ΒΑ τῶν Προπυλαίων. Ὑψ. 63 ἐκ., πλ. 30.5 ἐκ. καὶ στοὺς ὤμους 18.2 ἐκ., βάθ. 25.7 ἐκ. Ἐπιφάνεια θραύσης κεφαλῆς: 13 × 10 ἐκ. «Πλίνθος»: ὕψ. 17 ἐκ. περίπου, πλ. 30 ἐκ., βάθ. 27.5 ἐκ. Μάρμαρο λευκὸ, λεπτόκοκκο, ἴσως πεντελικό, μὲ καστανόχρωμη πατίνα, ἰδίως στὸ κατώτερο τμήμα, ἐνῶ τὸ ἀριστερὸ τμήμα τοῦ ἔργου ἔχει πρασινωπὸ χρῶμα, ὀφειλόμενο σὲ ὑγρασία.

Ἀκέφαλο, ἡμίεργο ἀγαλμάτιο Ἀφροδίτης Σανδαλιζομένης. Ἡ θεὰ εἰκονίζεται στηριζόμενη στὸ ἐλαφρὰ λυγισμένο δεξιὸ σκέλος, ὑψώνει τὸ ἀριστερὸ γόνατο καὶ φέρει τὸ ἄκρο πόδι σχεδὸν μπροστὰ ἀπὸ τὸ δεξιὸ γόνατο. Ὁ κορμὸς λυγίζει πρὸς τὰ ἔμπροδς καὶ τὸ δεξιὸ χέρι ἐκτείνεται κατακόρυφα ὡς περίπου τὸ ἄκρο δεξιὸ πόδι, ἐνῶ τὸ ἀριστερὸ χέρι λυγίζει στὸν ἀγκώνα σὲ ὀρθὴ γωνία καὶ ἀκουμπᾷ ἐπάνω σὲ ἀδια-

μόρφωτο ἀντικείμενο. Ἀπὸ τὴ μορφὴ τοῦ σώματος διακρίνονται τὰ μικρὰ στήθη καὶ οἱ τονισμένοι γλουτοὶ στὴ δεξιὰ καὶ τὴν πίσω ὄψη. Τὸ δεξιὸ σκέλος δὲν ἀποδίδεται σχεδὸν καθόλου, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ γόνατο, ἐνῶ τὸ ἀριστερὸ διακρίνεται στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ μόνο πρὸς τὸν γλουτό. Σαφέστερα δηλώνονται τὰ χέρια, ἐνῶ ἀμυδρὰ φαίνεται ἡ πλάτη στὴν πίσω ὄψη. Τὸ κατώτερο τμήμα τοῦ ἀγαλματίου σχηματίζει κύλινδρο μαρμάρου, σὲ λίγα μέρη τοῦ ὁποίου ἔχει ἀρχίσει ἡ ἀπολάξευση τῶν ἐπιμέρους μορφῶν. Ὅλες οἱ ἐπιφάνειες καλύπτονται ἀπὸ σημάδια βελονιοῦ, τὰ ὁποῖα εἶναι λεπτότερα καὶ περισσότερο πυκνὰ στὴν περιοχὴ τῆς κοιλίας καὶ μεταξὺ τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ καὶ τοῦ ἀριστεροῦ γονάτου. Σὲ ἓνα περαιτέρω στάδιο ἐπεξεργασίας βρίσκεται ἡ ἐπιφάνεια τοῦ στήθους καὶ οἱ ἐξωτερικὲς ὀψεις τῶν χερῶν, λόγω ὅμως τῆς διάβρωσης δὲν διακρίνονται ἴχνη ἄλλων ἐργαλείων. Στὸ κυλινδρικό κατώτερο τμήμα τοῦ ἔργου καλύτερα δουλεμένες φαίνονται ἡ δεξιὰ πλευρὰ καὶ ἡ ἐπιφάνεια κάτω ἀπὸ τὸ ἄκρο δεξιὸ χέρι.

Τῶν ἐλληνιστικῶν ἢ ρωμαϊκῶν χρόνων.

Βλ. σ. 237, 246, 313, 314, 316.

65. *Τμήμα ἀγαλματιδίου Ἑρωτος*: ἀρ. εὐρ. ἀνασκαφῆς ΑΕ79/Ι/Λ-9/10/67 *Πίν. 78δ-ς'*

Βρέθηκε τὸ 1979 στὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα. Ὑψ. 12.5 ἐκ. Μάρμαρο λευκὸ, λεπτόκοκκο. Σῶζεται ἀπὸ τὸ ἐπάνω μέρος τῶν γλουτῶν ὡς καὶ τὴν κεφαλὴ. Σὲ χωριστὸ θραῦσμα ἔχει συγκολληθεῖ τὸ ἀριστερὸ τμήμα τοῦ προσώπου. Λεῖπουν: τὸ δεξιὸ τμήμα τοῦ προσώπου, τμήμα μεταξὺ τοῦ προσώπου καὶ τοῦ κρανίου, τὸ δεξιὸ χέρι ἀπὸ τὸν ὦμο σχεδόν, τὸ ἄκρο ἀριστερὸ χέρι, ὁ κάτω κορμὸς ἀπὸ τὴν κοιλιακὴ χώρα στὴν πρόσθια ὄψη καὶ τὸ μέγιστο τμήμα τῶν γλουτῶν στὴν πίσω. Ἀποκρουσμένο εἶναι τὸ μεγαλύτερο τμήμα τοῦ ἀριστεροῦ φτεροῦ. Φθορὲς παρατηροῦνται στὸ πρόσωπο.

Ἀγαλματίδιο Ἑρωτιδέως. Εἰκονίζεται γυμνός, μὲ ὑψωμένο τὸ δεξιὸ χέρι καὶ κατεβασμένο τὸ ἀριστερό, τὸ ὁποῖο ἔρχεται πρὸς τὰ ἐμπρός καὶ ἐλαφρὰ μπροστὰ ἀπὸ τὸν κορμό, ὥστε τὸ ἀριστερὸ στήθος νὰ παρουσιάζεται συνεπτυγμένο. Ἀπὸ τὸ σωζόμενο τμήμα τῶν γλουτῶν συνάγεται ὅτι ὁ κορμὸς σχημάτιζε ἔντονη καμπύλη πρὸς τὰ δεξιὰ, θὰ ἐκλινε δὲ καὶ πρὸς τὰ ἐμπρός. Πρὸς τὴ δεξιὰ πλευρὰ στρέφεται κατὰ τρία τέταρτα περίπου καὶ ἡ κεφαλὴ.

Ἡ κεφαλὴ παρουσιάζεται μεγάλη. Τὸ μέτωπο σχηματίζει ἔντονη καμπύλη, χωρὶς νὰ ἀποδίδονται τὰ φρύδια. Ὁ βολβὸς τοῦ σωζόμενου δεξιοῦ ματιοῦ εἶναι μικρὸς καὶ ὀρίζεται μὲ ἐγχαράξεις ἀπὸ τὰ βαριὰ βλέφαρα. Μία ἐγχάρακτη γραμμὴ ὀρίζει τὸ ἐπάνω βλέφαρο ἀπὸ τὴ ρηχὴ ὀφθαλμικὴ κόγχη. Μία ρηχὴ ὀπὴ δηλώνει τὴν ἴριδα, ἐνῶ μία μικρότερη, βαθύτερη ὀπὴ σημειώνει τὸν κανθό. Τὸ δεξιὸ αὐτὸ ἀποδίδεται σχηματικά, μὲ σχετικὰ εὐρὺ καὶ βαθὺ τὸν ἀκουστικὸ πόρο. Ἡ ἀπόδοση τῶν μαλλιῶν εἶναι περιληπτικὴ. Μὲ ρηχὰς αὐλακες δηλώνονται οἱ βόστρυχοι ποὺ κατευθύνονται πρὸς ἓνα κόρυμβο στὴν κορυφὴ τοῦ κρανίου, ὁ ὁποῖος λείπει. Ἡ σάρκα τοῦ παιδικοῦ σώματος ἀποδίδεται πλαδαρή. Στὴν πίσω ὄψη δὲν δηλώνονται λεπτομέρειες στὰ φτερά, τὰ ὁποῖα ἀποδίδονται μικρά, μὲ καμπύλο περίγραμμα.

Ἡ ἐργασία χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴ στίλβωση τῶν ἐπιφανειῶν τοῦ προσώπου καὶ τοῦ σώματος, ἰδίως στὴν πρόσθια ὄψη. Στὰ μαλλιά, ἀντίθετα, διακρίνονται ἐκτεταμένα ἴχνη ἀπὸ λαμάκι λουκλούδικο. Τρυπάνι καὶ ἐγχάραξη χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὶς λεπτομέρειες τοῦ προσώπου. Ἰχνη ράσπας ὑπάρχουν στὴν ἐπιφάνεια τῶν φτερῶν.

Τῆς ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίνων.

Β. Κ. Λαμπρινουδάκης, ΠΑΕ 1979, 128 πίν. 59α· *Έργον*, 1979, 21 εἰκ. 51.
Βλ. σ. 177-178, 247, 310, 311, 316, 321, σημ. 967.

ζ. ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΑΘΗΝΑΣ

66. Ἄγαλμα Ἀθηνᾶς: ΜΕ 3

Πίν. 79-81

Βρέθηκε τὸ 1882 δίπλα στὴ Θόλο. Ὑψ. 1.70 μ. χωρὶς τὴν πλίνθο, πλ. 49.5 ἐκ. στὰ ἰσχία, βάθ. 45 ἐκ. Διάμ. τῆς κοιλότητος γιὰ τὴν ἔνθετη κεφαλὴ 21 ἐκ. περίπου. Κοιλότης γιὰ τὸ ἔνθετο δεξιὸ χέρι 30 × 17 ἐκ. Πλίνθος: πλ. 62 ἐκ. καὶ βάθ. 50 ἐκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτό-κοκκο, μὲ καστανωπὴ πατίνα. Σῶζεται ἀπὸ τὴν πλίνθο ἕως περίπου τοὺς ὤμους. Σὲ χωριστὸ θραῦσμα ἔχει συγκολληθεῖ τὸ ἀριστερὸ στήθος. Λεῖπουν: τὰ ἔνθετα μέλη (ἡ κεφαλὴ μὲ τὸν λαιμὸ καὶ τὰ δύο χέρια ἀπὸ τοὺς ὤμους), ὁ ἀριστερὸς ὤμος, μέρος τοῦ κόλπου τοῦ πέπλου στὴν ἀριστερὴ πλευρά, μεγάλο τμήμα τῆς πλίνθου μὲ μέρος τοῦ ἄκρου δεξιοῦ ποδιοῦ καὶ τῶν πτυχῶν, καθὼς καὶ τὸ τμήμα τοῦ ἄκρου ἀριστεροῦ ποδιοῦ ποὺ ἐξέχει τοῦ πέπλου. Ἀρκετὲς φθορὲς παρατηροῦνται στὶς ράχες τῶν πτυχῶν.

Μεγάλο ἄγαλμα Ἀθηνᾶς. Ἡ θεὰ εἰκονίζεται πεπλοφόρος, ὀρθία, κατενώπιον, μὲ ἄνετο τὸ δεξιὸ σκέλος, φέροντας τὸ ἄκρο πόδι πρὸς τὰ πίσω καὶ ἐλαφρὰ πρὸς τὰ πλάγια. Τὸ ἀριστερὸ ἰσχίον ἀνυψώνεται καὶ προβάλλεται στὰ πλάγια. Ἐλάχιστα χαμηλότερα ἀπὸ τὸ δεξιὸ βρίσκεται τὸ ἀριστερὸ στήθος. Τὸ δεξιὸ χέρι θὰ ὑψωνόταν στὰ πλάγια, ἐνῶ κατεβασμένο θὰ ἦταν τὸ ἀριστερό, ἀκουμπώντας ἴσως στὴν ἀσπίδα.

Τὸ βαρὺ σῶμα ἔχει ραδινὲς ἀναλογίες. Ἐμφαση δίνεται στὴν περιοχὴ τῶν ἰσχιῶν, ἐνῶ ὁ ἄνω κορμὸς εἶναι βραχύς. Στὴν πλάτη σῶζεται τμήμα τῶν μαλλιῶν ποὺ πέφτουν ἐπάνω στὴν αἰγίδα, σὰν μία περίπου ὀρθογώνια, ἀδρὰ ἀποδοσμένη μάζα, μὲ ἀχνὴ ὑποδήλωση κυματιστῶν βοστρύχων. Ὁ ἀττικὸς πέπλος εἶναι ζωσμένος ψηλά, ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὰ στήθη, σχηματίζοντας μικρὸ κόλπο, κυρίως στὶς πλάγιες καὶ τὴν πίσω ὄψη, ὅπου καλύπτει τὴ ζώνη. Στὴ δεξιὰ πλευρὰ διακρίνονται οἱ κατακόρυφες παρυφές. Τὸ ἀπόπτυγμα φθάνει στὴ δεξιὰ πλευρὰ ὥς λίγο ἐπάνω ἀπὸ τὸ μέσο τοῦ μηροῦ, κονταίνει ἀπότομα μεταξὺ τῶν μηρῶν καὶ μακραίνει πάλι λίγο ἐπάνω στὸν ἀριστερὸ μηρό. Στὴ δεξιὰ πλευρὰ τὸ πρόσθιο τμήμα δὲν συναντᾶται μὲ τὸ πίσω, ἀλλὰ ἀναδιπλώνεται ἐρχόμενο περισσότερο πρὸς τὰ ἐμπρός. Ἡ γωνία βρίσκεται ἐπάνω στὸν μηρό καὶ ἡ παρυφὴ ἀνεβαίνει κυματιστὰ πρὸς τὴ ζώνη. Ἡ παρυφὴ τοῦ πίσω τμήματος τοῦ ἀποπτύγματος βρίσκεται στὴ συνέχεια αὐτῆς τοῦ ἀντίστοιχου τμήματος τοῦ κυρίως πέπλου, ἀναδιπλωνόμενη πρὸς τὰ πίσω. Σχηματικὰ ἀποδίδεται ἡ πίσω ὄψη μὲ κατακόρυφες ἐπίπεδες ἐπιφάνειες.

Ἡ αἰγίδα καλύπτει τὰ στήθη, τοὺς ὤμους καὶ τὸ ἐπάνω τμήμα τῆς πλάτης. Στὴν πρόσθια ὄψη σχηματίζεται ἀπὸ δύο τμήματα ποὺ συνδέονται ἀνάμεσα στὰ στήθη μὲ τὸ γοργόνειο. Στὶς παρυφές σχηματίζονται κυλινδρικές νευρώσεις· ἡ ἐξωτερικὴ ἔχει γωνιώδεις περίγραμμα, ὅπου στὶς δημιουργούμενες γωνίες ὑπάρχουν μικρὲς ὀπές γιὰ τὴν ἔνθεση πιθανότατα μεταλλικῶν φιδιῶν. Στὴν πίσω ὄψη δὲν ἀποδίδονται λεπτομέρειες. Τὸ γοργόνειο ἀποδίδεται ἀδρά. Τὸ πρόσωπο εἶναι πλατὺ καὶ σχεδὸν κυκλικό, μὲ ρυτιδωμένο μέτωπο, ἀμυγδαλόσχημα μάτια, ἔντονα ζυγωματικά καὶ σαρκώδη χεῖλη. Τὰ μαλλιά χωρίζονται στὴ μέση, ἐνῶ οἱ σχηματιζόμενοι μακροί, κυματοειδεῖς βόστρυχοι κατευθύνονται πρὸς τὰ πλάγια καὶ κάτω. Τὸ ὁρατὸ τμήμα τῆς πλίνθου εἶναι στὸ μέγιστο τμήμα τοῦ σπασμένου.

Στὴν πτύχωση χρησιμοποιήθηκε εὐρέως τρυπάνι. Τὰ ἴχνη ράσπας εἶναι ἀρκετά, ἐνῶ σὲ ὁρισμένα σημεῖα στὶς ράχες τῶν πτυχῶν ἔχει χρησιμοποιηθεῖ καὶ ἐγγάραξη, ὅπως καὶ στὸ γοργόνειο, ὅπου ἔχει ἀποφευχθεῖ ἡ χρῆση τρυπάνου. Ἡ μάζα τῶν μαλλιῶν στὴν πλάτη ἔχει κατεργασθεῖ ἀδρὰ μὲ βελονάκι. Οἱ κοιλότητες γιὰ τὴν ἀρμογὴ τῶν ἐνθετῶν μελῶν εἶναι βαθιές, δουλεμένες μὲ βελόνι. Γιὰ τὴ στήριξη τῶν ἐνθετῶν χεριῶν λαξεύθηκαν μεγάλοι, βαθεῖς τόρμοι, ὀρθογώνιας διατομῆς. Γιὰ τὴν ἐνθεση τοῦ κατεβασμένου ἀριστεροῦ χριοῦ χρειάσθηκε ἓνας τόρμος καὶ δύο γιὰ τὴ στερέωση τοῦ προφανῶς ὑψωμένου δεξιοῦ χριοῦ. Στὴ δεξιὰ πλευρά, στὴν ἀναδίπλωση τῆς «πίσω» κατακόρυφης παρυφῆς τοῦ ἀποπτύγματος τοῦ πέπλου παρατηρεῖται ὅτι τὸ τμήμα πρὸς τὴ γωνία εἶναι «κομμένο» καὶ πολὺ καλὰ λειασμένο. Τὸ περίπου ὀρθογώνιο αὐτὸ τμήμα ὀφείλεται μάλλον σὲ κάποια ἐπιδιόρθωση τοῦ ἀγάλματος καὶ τὸ ἐλλείπον τμήμα τῆς παρυφῆς θὰ εἶχε συγκολληθεῖ ἀπὸ ἓνα ἄλλο κομμάτι μαρμάρου.

Τοῦ α' μισοῦ τοῦ Ιου αἰ. π.Χ.

Π. Καββαδίας, Ἀνασκαφαὶ ἐν Ἐπιδαύρῳ, Ἀθήνηαιον 10, 1882, 551-552 ἀρ. 1.

Βλ. σ. 135-137, 247, 247-248, 295-296, 321, 323, σημ. 67, 977, 981-982.

67. Ἀγαλμα Ἀθηνᾶς: ΜΕ 17

Πίν. 82-84

Βρέθηκε τὸ 1886 στὸ «Κτήριο Κ». Ὑψ. 1.47 μ. καὶ χωρὶς τὴν πλίνθο 1.385 μ., μέγιστο πλ. 69 ἐκ., πλ. στὰ ἰσχία 39.5 ἐκ., ἐπιφάνεια θραύσης λαμοῦ 15 × 7.5 ἐκ. Πλίνθος: ὕψ. 8.5 ἐκ., πλ. 72 ἐκ. καὶ βάθ. 50 ἐκ. περίπου. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο, μὲ καστανὴ ἕως φαιδρῶμη πατίνα. Σῶζεται ἀπὸ τὴν πλίνθο ὥς καὶ τοὺς ὤμους, συγκολλημένο ἀπὸ ἐπτὰ θραύσματα: α) τὴν πλίνθο μὲ τὰ ἄκρα πόδια καὶ μέρος τῶν κνημῶν, καθὼς καὶ τὸ κατώτερο τμήμα τῆς ἐλιάς καὶ τοῦ φιδιοῦ, β) τὸ ὑπόλοιπο ἄγαλμα ὥς τοὺς ὤμους, γ) τὸ δεξιὸ χέρι ἀπὸ τὸ μέσο περίπου τοῦ βραχίονα μαζί μὲ τὸ φύλλωμα τῆς ἐλιάς, δ-ε) μικρὰ θραύσματα τοῦ σώματος τοῦ φιδιοῦ, ς-ζ) τμήματα τοῦ κορμοῦ τῆς ἐλιάς μὲ μέρος τοῦ σώματος τοῦ φιδιοῦ ὥς περίπου τὸ δεξιὸ ἰσχίον τῆς Ἀθηνᾶς. Ἐνα μικρὸν τμήμα στὴν πρόσθια ὄψη καὶ μεταξὺ τῶν δύο τελευταίων θραυσμάτων ἔχει συμπληρωθεῖ μὲ γύψο. Λεῖπουν: τὸ ἐνθετο ἄκρο δεξιὸ χέρι, ἡ κεφαλὴ μὲ τὸν λαιμό, ἡ ἐπιφάνεια τῆς πλάτης ποὺ θὰ κάλυπταν τὰ μαλλιά, τὸ ἀριστερὸ χέρι ἀπὸ τὸν ἀγκῶνα, τὸ ἐπάνω καὶ πρόσθιο τμήμα τῆς ἀσπίδας, μεγάλο μέρος τοῦ φιδιοῦ μὲ τὸ κεφάλι, καθὼς καὶ τὸ ἄνω τμήμα τοῦ κορμοῦ τῆς ἐλιάς ὥς τὴν ἀρχὴ τοῦ φυλλώματος. Λίγες φθορὲς καὶ ἀπολεπίσματα ὑπάρχουν στὴν ἐπιφάνεια.

Ἀγαλμα Ἀθηνᾶς. Ἡ θεὰ εἰκονίζεται πεπλοφόρος, ὄρθια, κατενώπιον, μὲ ἄνετο τὸ ἀριστερὸ σκέλος, φέροντας τὸ ἄκρο πόδι πρὸς τὰ πίσω καὶ πλάγια. Τὸ δεξιὸ ἰσχίον ἀνυψώνεται ἐλαφρὰ καὶ προβάλλεται στὰ πλάγια. Τὸ ἀριστερὸ στήθος ἀποδίδεται ψηλὰ συγκριτικὰ μὲ τὸ δεξιόν, ἐνῶ οἱ ὦμοι εἶναι ὀριζόντιοι. Τὰ χέρια εἶναι κατεβασμένα καὶ τὸ μὲν ἀριστερὸ θὰ ἀκουμποῦσε στὴν ἀσπίδα ποὺ βρισκόταν δίπλα στὸ ἀριστερὸ σκέλος, τὸ δὲ δεξιὸ θὰ κατευθυνόταν πρὸς τὸ φίδι ποὺ ἀνελίσσεται στὸν κορμὸ μιᾶς ἐλιάς. Μικρὸν τμήμα τῶν μαλλιῶν σῶζεται στὸν δεξιὸ ὦμο, ἐπάνω ἀπὸ τὴν πόρπη τοῦ πέπλου, μὲ τοὺς πλοκάμους νὰ κατευθύνονται πρὸς τὴν πλάτη. Ὁ ὄγκος τοῦ σώματος κρύβεται κάτω ἀπὸ τὰ ἐνδύματα, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἄνετο ἀριστερὸ σκέλος καὶ τὰ στήθη, ἰδίως τὸ δεξιόν. Στὰ ἄκρα πόδια ἡ ἀπόδοση τῶν δακτύλων εἶναι πολὺ προσεγμένη, μὲ ἐγγράρακα ἀποδοσμένα τὰ νύχια.

Ὁ ἀττικὸς πέπλος εἶναι ἀνοικτὸς στὴ δεξιὰ πλευρὰ καὶ πορπώνεται στοὺς ὤμους. Ζώνεται ψηλά, ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὰ στήθη, σχηματίζοντας ἀπὸ ἓνα μικρὸ κόλπο στὶς

πλευρές. Ἡ ζώνη εἶναι ἀπλή καὶ μία ὀπὴ στὸ μέσο χρησίμευε στὴν ἐνθεση ἐνὸς μεταλλικοῦ ἄμματος. Τὸ ἀπόπτυγμα φθάνει ὥς λίγο ἐπάνω ἀπὸ τὸ μέσο τῶν μηρῶν πρὸς τὰ πλάγια καὶ ψηλότερα στὸ κέντρο. Κάτω ἀπὸ τὴ ζώνη οἱ πτυχές τοῦ ἀποπτύγματος παρουσιάζουν ἐντονη κίνηση, συγκλίνοντας πρὸς τὸ κέντρο, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ τμήμα γύρω ἀπὸ τὰ πόδια. Στὴ δεξιὰ πλευρὰ οἱ ποικίλες ἀναδιπλώσεις τῶν παρυφῶν χωρίζονται μὲ μία ἐλαφρὰ καμπύλη αὐλακα. Σῶζονται οἱ δύο γωνίες, ἀπὸ τὴς ὁποῖες αὐτὴ τοῦ πρόσθιου τμήματος ἔρχεται ἄρκετὰ πρὸς τὰ ἐμπρὸς καὶ πλάγια μὲ ἀνάγλυφο τὸ βαρίδιο ἐπάνω στὴν πλίνθο. Στὸν δεξιὸ ταρσὸ τὸ ὕψος ἀναδιπλώνεται καὶ πέφτει στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ ποδιοῦ σχηματίζοντας γωνία ἀντὶ καμπύλης. Ἡ πίσω ὄψη ἀποδίδεται σχηματικὴ καὶ ἐπίπεδη μὲ λιγοστὲς κατακόρυφες πτυχώσεις, κυρίως στὸ κάτω τμήμα· ἡ παρυφὴ τοῦ ἀποπτύγματος εἶναι εὐθεία, δὲν σχηματίζονται κόλποι καὶ ἡ ζώνη διακρίνεται μόνο στὴ δεξιὰ πλευρὰ.

Ἡ αἰγίδα ἔχει τὴν ὑψὴ χονδροῦ ὑφάσματος, μὲ λίγες πτυχώσεις. Πορπώνεται στὸν δεξιὸ ὦμο καὶ καλύπτει τὸν ἀριστερὸ ὦμο καὶ τὸ στήθος, τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ βραχίονα καὶ τὴν ὠμοπλάτη. Ἡ παρυφὴ τῆς σχηματίζει γωνίες, στὴν κορυφὴ τῶν ὁποίων θὰ προσαρμόζονταν μεταλλικὰ φίδια σὲ μικρὲς ὀπές. Ἀνάμεσα στὸ στήθος καὶ τὸν βραχίονα ἀποδίδεται τὸ γοργόνειο, μὲ σχηματοποιημένα χαρακτηριστικά. Πλαστικὰ ἀποδίδονται οἱ παρειές, ἡ μύτη καὶ τὸ μέτωπο, ἐνῶ τὰ χεῖλη εἶναι σαρκώδη. Τὰ μάτια τονίζουν σχετικὰ βαρὶὰ βλέφαρα καὶ τὸ ἀριστερὸ ἀποδίδεται σημαντικὰ μικρότερο. Τὰ μαλλιά χωρίζουν στὴ μέση καὶ τὴ μάζα τοὺς διαρθρώνουν λίγες τρυπανιές.

Στὰ σάνδαλα τὸ σχετικὰ παχὺ κάπτωμα χωρίζεται σὲ δύο ὀριζόντια τμήματα μὲ μία ἐγγάρακτη γραμμὴ. Στὸ ἀριστερὸ πόδι διακρίνεται ὁ ἱμάντας ἀνάμεσα στὸ μεγάλο δάκτυλο καὶ τὰ ὑπόλοιπα, ὁ ὁποῖος χωρίζεται στὴ συνέχεια σὲ δύο σκέλη καὶ χάνεται κάτω ἀπὸ τὴν πέξα τοῦ πέπλου. Ἡ ἀσπίδα βρίσκεται τοποθετημένη λοξὰ καὶ τὸ πρόσθιο τμήμα τῆς πρόβαλλε μπροστά. Σῶζεται τμήμα τοῦ πίσω καὶ κάτω μέρους τῆς, πατοῦσε δὲ σὲ χαμηλὸ στήριγμα, τὸ ὁποῖο ἔρχεται καὶ ἐπάνω στὸ ἄκρο πόδι (δὲν ἦταν ὁρατὸ ἀπὸ τὴν κύρια ὄψη). Τὸ ὄχανο διακρίνεται ἐφαπτόμενο στὸν πέπλο, ἀμέσως ἐπάνω ἀπὸ τὸ γόνατο. Στὴ δεξιὰ πλευρὰ ὁ κορμὸς τῆς ἐλιάς, μὲ δύο ρόζους στὸ μέσο περίπου, ὑψώνεται ὥς τὸ ὕψος τοῦ καρποῦ τοῦ χεριοῦ. Ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ ἀναφύονται κλαδιὰ μὲ πυκνὸ φύλλωμα ποὺ φθάνουν ὥς λίγο κάτω ἀπὸ τὸν ὦμο. Τὰ κλαδιὰ διαχωρίζονται μὲ βαθιὲς αὐλακες, ἐνῶ λεπτότερες αὐλακες, διακοπτόμενες ἀπὸ συνοχίσκους, διακρίνουν τὰ φύλλα. Στὴν πίσω ὄψη ἀποδίδονται μόνο τὰ κλαδιὰ ὑπὸ μορφὴ νευρώσεων. Στὸν κορμὸ τῆς ἐλιάς ἀνελίσσεται μὲ μεγάλες καμπύλες τὸ φίδι, ἀνάγλυφο ὥς τὸ ὕψος περίπου τοῦ γονάτου, ὅπου εἶναι σπασμένο. Τὸ ὀλόγλυφο κεφάλι τοῦ θὰ κατευθυνόταν πρὸς τὸ ἄκρο δεξιὸ χεῖρ τῆς Ἀθηνᾶς. Ἡ οὐρά τοῦ βρίσκεται ἐπάνω στὴν πλίνθο, πίσω ἀπὸ τὴ βάση τῆς ἀσπίδας. Ἡ πλίνθος ἔχει ὠοειδὲς-ἐλλειψοειδὲς σχῆμα καὶ κατακόρυφες πλευρές.

Εὐρέως χρησιμοποιήθηκε τρυπάνι στὴν πτύχωση, στὶς λεπτομέρειες τοῦ γοργονεῖου καὶ στὸ φύλλωμα τῆς ἐλιάς. Τυπικὲς εἶναι οἱ ἀπολήξεις τῶν αὐλάκων ποὺ διευρύνονται ἢ διακλαδίζονται. Μία συνεχὴς αὐλακα περιγράφει τὴ μορφὴ ἐπάνω στὴν πλίνθο. Ἡ καλύτερα δουλεμένη πρόσθια ὄψη θὰ ἦταν σπλῶμένη (μικρὲς σπλιννὲς ἐπιφάνειες διατηροῦνται σὲ ὀρισμένες πτυχές καὶ στὴν ἀσπίδα). Στὶς ἐπιφάνειες τῆς ἐλιάς καὶ τοῦ φιδιοῦ διακρίνονται ἴχνη ἀπὸ λαμάκι, σὲ κάθετες σειρὲς στὸν κορμὸ καὶ σὲ παράλληλες τῆς γωνίωσης τῆς ράχης στὸ φίδι. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο εἶναι δουλεμένες καὶ οἱ ἐπιφάνειες τῆς πλίνθου, ὅπου τὰ ἴχνη ἀπὸ λαμάκι εἶναι περισσότερο ἐμφανή. Ἡ ἐπιφάνεια ἀρμογῆς τοῦ ἐνθετοῦ ἄκρου δεξιοῦ χεριοῦ εἶναι καλὰ λειασμένη, μὲ

ένα μεγάλο κυλινδρικό τόρμο στο κέντρο. Ἡ πίσω ἐπιφάνεια ἔχει ἀφεθεῖ τραχιὰ μὲ ἐμφανὴ ἴχνη ἀπὸ βελόνι καὶ ντισιλίδικο. Ἡ κεφαλὴ καὶ τὰ μαλλιά φαίνεται ὅτι ἔχουν ἀποσπασθεῖ βίαια, ὅπως δείχνουν λίγες μεγάλες βελονιές.

Περὶ τὸ 160 μ.Χ.

ΑΔ 1891, 87 ἀρ. 1· Β. Στάης, Ἀθηνᾶ ἐξ Ἐπιδαύρου, ΑΕ 1892, 181-184 πίν. 6· Καββαδίας, 318-320 ἀρ. 699· Reinach, *RSt* II, 295 ἀρ. 7.

Βλ. σ. 1, 167-168, 170, 222, 247, 248, 249-251, 300-301, 317, 321, 325, σημ. 341, 350, 932, 986, 1479, 1484.

68. Ἀγαλμάτιο Ἀθηνᾶς: ΕΑΜ 276

Πίν. 85

Βρέθηκε τὸ 1886 στὸ «Κτήριο Κ». Ὑψ. 54.4 ἐκ. καὶ χωρὶς τὴν πλίνθο 49.4 ἐκ., πλ. 13.3 ἐκ., βάθ. στὸ στηθος 8.35 ἐκ. Κεφαλὴ: ὕψ. 7.5 ἐκ. καὶ τοῦ προσώπου 4.8 ἐκ., πλ. περικεφαλαίας 6.2 ἐκ., βάθ. στὸ μέτωπο 6.7 ἐκ. Πλ. λαιμοῦ 3.3 ἐκ. Πλίνθος: πλ. 13.55 ἐκ., βάθ. 12.4 ἐκ. Βάση: ὕψ. 5 ἐκ., πλ. 23.1 ἐκ. καὶ βάθ. 12.4 ἐκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο, μὲ καστανοπὴ πατίνα. Ἡ βάση εἶναι ἀπὸ κυανωπὸ μάρμαρο, ἴσως τοῦ Ὑμηττοῦ. Σῶζεται σχεδὸν ἀκέραιο, συγκολλημένο ἀπὸ ἔξι θραύσματα: α-β) τὸ ἀριστερὸ καὶ τὸ δεξιὸ τμήμα τῆς βάσης, γ) μικρὸ τμήμα τῆς πλίνθου μὲ τὸ ἄκρο δεξιὸ πόδι καὶ μέρος τῶν πτυχῶν, δ) τὸ ὑπόλοιπο τμήμα τῆς πλίνθου καὶ τὸ κάτω μέρος τοῦ ἀγαλματίου ὥς τὸ μέσο περίπου τῶν μηρῶν, ε) τὸν κορμὸ ἀπὸ τὸ μέσο τῶν μηρῶν ὥς τοὺς ὤμους, ς) τὴν ἐνθετὴ κεφαλὴ μὲ τὸν λαιμό. Μὲ γύψο ἔχουν συμπληρωθεῖ ἡ βάση καὶ ἡ πλίνθος καὶ ἓνα μικρὸ τμήμα στὰ μαλλιά πίσω στὸν αὐχένα, μεταξὺ τῶν ε) καὶ ς). Λείπουν: τὰ ἐνθετα τμήματα τῶν χειρῶν (ὁ δεξιὸς πήχυς καὶ τὸ ἀριστερὸ χερί ἀπὸ τὸ κάτω τμήμα τοῦ βραχίονα) καὶ τὰ ἐνθετα τρία λοφία τοῦ κράνους. Ἀποκρουσμένα εἶναι τὸ ἀριστερὸ γόνατο, ἡ πέζα τοῦ πέπλου μὲ τὸ ἄκρο δεξιὸ πόδι καὶ τμήματα τῆς βάσης. Λίγες φθορὲς παρατηροῦνται στὶς ράχες τῶν πτυχῶν.

Ἀγαλμάτιο Ἀθηνᾶς, παραλλαγὴ τοῦ τύπου τῆς Ἀθηνᾶς Παρθένου. Ἡ θεὰ παριστάνεται μὲ χιτῶνα καὶ πέπλο, ὄρθια, κατενώπιον, μὲ ἄνετο τὸ ἀριστερὸ σκέλος, πατώντας λοξὰ μὲ ὀλόκληρο τὸ πέλμα. Τὸ ἀριστερὸ ἰσχίον καὶ ὁ δεξιὸς ὤμος ἀνυψώνονται ἐλαφρά. Τὸ ἀριστερὸ χερί θὰ ἦταν κατεβασμένο, ἀκουμπώντας ἴσως στὴν ἀσπίδα, ἐνῶ τὸ δεξιὸ λυγίζει στὸν ἀγκῶνα καὶ ὁ πήχυς θὰ ἐκτεινόταν πρὸς τὰ ἐμπρὸς καὶ πλάγια. Ὁ κορμὸς καὶ ἡ κεφαλὴ στρέφονται ἐλαφρὰ πρὸς τὰ δεξιὰ. Τὸ σῶμα ἔχει ραδινὲς ἀναλογίες. Ἡ κεφαλὴ ἔχει ὠσειδὲς σχῆμα καὶ ἀδρὰ χαρακτηριστικά. Στὸ πρόσωπο κυριαρχοῦν οἱ σαρκώδεις παρειὲς καὶ τὸ πηγούνι. Τὸ μέτωπο εἶναι λεῖο. Τὰ μάτια εἶναι οὐσιαστικὰ ἀδιαμόρφωτα καὶ μόνο μία ἀβαθέστατη ὀπὴ δηλώνει τοὺς κανθοὺς. Ἡ μύτη εἶναι σχετικὰ παχιά (ἀποκρουσμένο εἶναι τὸ ἄκρο τῆς). Στὸ στόμα διακρίνεται ἓνα ἐλαφρὸ μειδίαμα, τὰ δὲ χεῖλη εἶναι σαρκώδη. Τὰ αὐτὰ εἶναι ἀπόλυτα σχηματοποιημένα. Τὰ μαλλιά διακρίνονται μόνο στὸν αὐχένα, ὅπου πέφτουν κάτω ἀπὸ τὸ κράνος σὲ πυκνὴ μάζα κυματιστῶν βοστρύχων ἐπάνω στὴν αἰγίδα, ἐνῶ ἀπὸ ἑνᾶς πλόκαμος ἔρχεται μπροστὰ.

Ἡ Ἀθηνᾶ φέρει περικεφαλαία ἄττικοῦ τύπου μὲ τρεῖς λόφους, τῶν ὁποίων σῶζονται μόνον οἱ κυλινδρικοὶ τόρμοι. Τὸ προεξέχον μετωπιαῖο ἀετωματικὸ γεῖσο ἀπολήγει σὲ ἑλικες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ δεξιὰ εἶναι ἀδιαμόρφωτη. Ἡ ὑπαρξὴ χιτῶνα πιθανολογεῖται ἀπὸ τὶς ἀμυδρὲς ὀριζόντιες κυμάνσεις τῆς ἐπιφάνειας τοῦ μαρμάρου στοὺς δύο βραχίονες. Ὁ ἄττικὸς πέπλος πορπώνεται στοὺς ὤμους καὶ ζώνεται λίγο κάτω ἀπὸ τὸ στηθος σχηματίζοντας μικροὺς κόλπους δεξιὰ καὶ ἀριστερά. Ὁ πέπλος φαίνεται ὀλόρραφος καὶ μόνο στὸ ἀπόπτυγμα στὴ δεξιὰ πλευρὰ σχηματίζεται μία ἀναδίπλωση καὶ μία κατακόρυφη παρυφή (:). Ἡ αἰγίδα ἀποδίδεται ὥς καὶ αὐτὴ νὰ

πορπώνεται στους ώμους μαζί με τὸν πέπλο. Τὸ πρόσθιο τμήμα εἶναι μικρότερο, σχεδὸν τριγωνικὸ μὲ τὴν κορυφὴ ἀνάμεσα στὰ στήθη. Τὸ τμήμα ποὺ πέφτει στὴν πλάτη εἶναι μακρύτερο, ἐπίπεδο, μὲ περισσότερο ἀνοικτὲς τὶς καμπύλες τῆς παρυφῆς. Τὰ ἄκρα πόδια ἀποδίδονται ἀρκετὰ σχηματικά.

Ἡ πλίνθος εἶναι ἐλλειψοειδῆς καὶ μόνο στὴν πρόσθια ὄψη χωρίζεται ἀπὸ τὸν πέπλο μὲ μία αὐλακα. Στὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια τῆς πλίνθου, στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τοῦ ἀγάλματος, σῶζεται μία βάθυνση, ὅπου θὰ στερεωνόταν πιθανότατα ἡ ἀσπίδα τῆς θεᾶς. Ἡ βάση εἶναι ὀρθογώνια καὶ στὴν πρόσθια ἐπιφάνεια φέρει τὴν ἐπιγραφή:

Πατροκασιγνήτην Ἀσκληπιῶ εἶσατ' | Ἀθήνην |
Ἀσκάλου ἐκ γαίης σῶστρα φέρων Γέλνεθλις |
[ἐπὶ ἱερέ]ως Αὐρ. Νικέρωτος

Τὴν ἔνθετη κεφαλὴ λάξευσε ἴσως διαφορετικὸς τεχνίτης. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ μαρμάρου εἶναι πολὺ καλὰ λειασμένη στὸ πρόσωπο καὶ τὸν λαιμό, σχεδὸν στιλπνὴ. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ὑπόλοιπου ἀγαλματίου εἶναι ἀρκετὰ καλὰ λειασμένη στὴν πρόσθια ὄψη καὶ ἀμελέστερα πίσω. Στὴν πτύχωση ἔχει γίνῃ χρήση τρυπάνου, ὅπως καὶ ἐγχάραξης. Τὸ μεγάλο μέγεθος τῶν τόρμων γιὰ τὴν ἔνθεση τῶν λόφων τοῦ κράνους καὶ τῶν πήχεων δείχνει ὅτι τὰ μέλη αὐτὰ ἦταν μαρμαρίνα, ἐνῶ ἡ ἀσπίδα ποὺ ἀκουμποῦσε στὴν πλίνθο ἴσως ἦταν μεταλλικὴ, καθόσον μάλιστα δὲν ὑπάρχουν ἴχνη συνοχέων στὸν κορμό.

Περὶ τὸ 180 μ.Χ.

Β. Στάης, Ἀγάλματα ἐξ Ἐπιδάουρου, *AE* 1886, 255-256 πίν. 12 (κέντρο)· E. Petersen, *Athenastatuen von Epidaurus*, *AM* 11, 1886, 320-321· Καββαδίας, 222 ἀρ. 276· P. Wolters, *Zur Athena Hygieia des Pyrrhos*, *AM* 16, 1891, 165· Reinach, *RSI* II, 291 ἀρ. 4· Καστριώτης, 65 ἀρ. 276· Stais, 92-94 ἀρ. 276· Papaspyridi, 106 ἀρ. 276· Peek I, 102 ἀρ. 194 πίν. XXXIX εἰκ. 66· Karanastassis II, 334-335, 388, 406 ἀρ. B18 πίν. 391-4· Ἐπιγραφή: *IG* IV² 483· Peek I, πίν. XL εἰκ. 67.

Βλ. σ. 174, 175, 247, 248, 251, 254, 293, 300, σημ. 385, 1637.

69. Ἀγαλμάτιο Ἀθηνᾶς: EAM 275

Πίν. 86-87

Βρέθηκε τὸ 1886 στὸ «Κτήριο Κ». Ὑψ. 64.2 ἐκ. καὶ χωρὶς τὴν πλίνθο 57.5 ἐκ., πλ. στῆ μέση τοῦ σώματος 11.5 ἐκ., πλ. ἀπὸ τὸ ἄκρο τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ ἕως καὶ τὴν ἀσπίδα 50 ἐκ., βάθ. στῆ μέση (κάτω ἀπὸ τὸ ἀπόπτυγμα στὴν πίσω ὄψη) 10 ἐκ. Ἀσπίδα: διάμ. 25.6 ἐκ., πλ. ἄντυγας 1,8 ἐκ. γοργόνειο: ὕψ. 8.2 ἐκ., πλ. 8 ἐκ. καὶ μαζί μὲ τὶς πτέρυγες 10.2 ἐκ. Πλίνθος: ὕψ. 6.7-7 ἐκ., πλ. 43.2 ἐκ. καὶ βάθ. 18 ἐκ. Κεφαλὴ: ὕψ. μὲ τὸ κράνος 11.8 ἐκ., ὕψ. προσώπου 6.3 ἐκ., πλ. 7.5 ἐκ. καὶ τοῦ προσώπου 5 ἐκ., βάθ. 7.3 ἐκ. Λαιμός: πλ. 4.4 ἐκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο, μὲ καστανωπὴ πατίνα. Σῶζεται σχεδὸν ἀκέραιο, συγκολλημένο ἀπὸ ὀκτὼ θραύσματα: α) τὴν πλίνθο μὲ τὸ ἄκρο δεξιὸ πόδι καὶ τμήμα τοῦ ἄκρου ἀριστεροῦ ποδιοῦ, β) τὸν ὑπόλοιπο κορμὸ ὡς τοὺς ὡμούς μὲ τὸν ἀριστερὸ βραχίονα καὶ τὸ πίσω μισὸ τμήμα τῆς ἀσπίδας, γ) τὸν ἀριστερὸ πῆχυ καὶ τμήμα τοῦ ἱματίου καὶ τῆς ἀσπίδας μὲ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ γοργονείου, δ) τὸ ἐπάνω ἀριστερὸ τμήμα τῆς ἀσπίδας, ε) μικρὸ μέρος τῆς ἀσπίδας μὲ τὸ ἄκρο τοῦ ἱματίου, ς) τὸν ἔνθετο δεξιὸ βραχίονα μὲ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ πῆχεως, ζ) τὸ κάτω τμήμα τοῦ δεξιοῦ πῆχεως μὲ τὴν παλάμη τοῦ ἄκρου χεριοῦ, καὶ η) τὴν ἔνθετη κεφαλὴ μὲ τὸν λαιμό. Μὲ γύψο ἔχει συμπληρωθεῖ ἓνα μικρὸ τμήμα τῆς ἀσπίδας μεταξὺ τῶν β) καὶ γ). Λεῖπουν: οἱ ἔνθετοι λόφοι τοῦ κράνους, τὸ ἔνθετο ἀντικείμενο στὸ δεξιὸ μέρος τῆς ἐπιφάνειας τῆς πλίνθου, τμήμα τοῦ λαιμοῦ στὴν πρόσθια ὄψη, τὰ δάκτυλα τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ, τμήματα τῶν

παρυφών, οἱ ράχες τῶν πτυχῶν πρὸς τὴν πέζα τοῦ πέπλου, τὸ τμήμα τοῦ πέπλου ποὺ ἐκτείνεται στὴν ἀριστερὸν πῆχυν (συμπληρωμένο μὲ γύψο), ὅπως καὶ ἡ περιφέρεια τῆς ἀσπίδας στὸ πρόσθιο τμήμα τῆς. Ἀποκρουσμένη εἶναι ἡ πρόσθια δεξιὰ γωνία τῆς πλίνθου. Λίγες φθορὲς διαπιστώνονται στὶς ὑπόλοιπες ἐπιφάνειες τοῦ ἀγαλματίου.

Ἀγαλμάτιο Ἀθηνᾶς, ἐλεύθερη παραλλαγή τοῦ τύπου τῆς «Ἐπιδαύρου» (70). Ἡ Ἀθηνᾶ εἰκονίζεται μὲ χιτῶνα, πέπλο καὶ ἱμάτιο, ὄρθια, σὲ ἔντονη κίνηση πρὸς τὰ δεξιὰ, μὲ τεντωμένο κατενώπιον τὸ ἀριστερὸ σκέλος, ποὺ πατᾶ μὲ τὸ πρόσθιο τμήμα τοῦ πέλματος, ἐνῶ τὸ δεξιὸ σκέλος λυγίζει πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ πατᾶ μὲ ὁλόκληρο τὸ πέλμα. Τὸ δεξιὸ χέρι ἐκτείνεται πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἐπάνω μὲ ἀνοικτὴ τὴν παλάμη καὶ τὸν ἀντίχειρα ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἔμπρός, κρατώντας ἴσως ἓνα μεταλλικὸ δόρυ. Τὸ ἀριστερὸ χέρι λυγίζει στὸν ἀγκῶνα σὲ ὀρθὴ γωνία καὶ φέρει τὸν πῆχυν ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἔμπρός, κρατώντας τὴν ἀσπίδα. Ὁ κορμὸς κλίνει ἐλαφρὰ πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ τὸ δεξιὸ στήθος καὶ ὁ ὦμος ἀνυψώνονται. Ἡ κεφαλὴ στρέφεται κατὰ τρία τέταρτα πρὸς τὰ δεξιὰ μὲ τὸ βλέμμα πρὸς τὰ ἐπάνω.

Τὸ πρόσωπο εἶναι ὡσείδες. Τὸ μέτωπο εἶναι λεῖο καὶ τριγωνικόν. Τὰ φρύδια ἀποδίδονται μὲ ἐγγάραξη ποὺ ἐκτείνεται ἀρκετὰ πρὸς τὰ πλάγια. Τὰ μάτια εἶναι μακρόστενα (τὸ δεξιὸ εἶναι ἐλαφρὰ μεγαλύτερο) καὶ ὁ λεῖος βολβὸς ὀρίζεται μὲ ἐγγαράξεις ἀπὸ τὰ σχετικὰ βαριὰ βλέφαρα. Τὸ ἐπάνω βλέφαρο χωρίζεται ἀπὸ τὴν κόγχη μὲ μία ἐγγαράκτη γραμμὴ, ἡ ὁποία ἐκτείνεται πρὸς τὰ πλάγια παράλληλα μὲ αὐτὴ τῶν φρυδιῶν. Ἐντονα δηλώνεται ὁ κανθός. Ὅπες δηλώνουν τὰ ρουθούνια καὶ τὸ φίλτρο. Τὸ στόμα εἶναι μισάνοικτο μὲ λεπτὰ χεῖλη ποὺ προβάλλουν ἀρκετὰ πρὸς τὰ ἔμπρός. Ἡ αὐλάκα ποὺ χωρίζει τὰ χεῖλη καταλήγει σὲ βαθύτερες ὁπὲς στὶς γωνίες. Τὰ αὐτιά καλύπτονται πλήρως ἀπὸ τὰ μαλλιά ἐκτὸς ἀπὸ τὸ κάτω τμήμα τοῦ ἀριστεροῦ λοβοῦ, ὅπου μία μικρὴ ὀπὴ ὑποδηλώνει τὴν ἔνθεση μεταλλικοῦ ἐνωτίου. Στὴν κεφαλὴ ἡ Ἀθηνᾶ φέρει κράνος κορινθιακοῦ τύπου, ἡ ὁξεία ἀπόληξη τοῦ ὁποίου προεξέχει ἀρκετὰ ἐπάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο. Στὴν κορυφὴ τοῦ κράνους σώζονται οἱ τετράγωνες διατομῆς τῶν τῶν γιὰ τὴν ἔνθεση τριῶν λόφων. Μεγαλύτερος θὰ ἦταν ὁ κεντρικὸς καὶ γι' αὐτὸ ὑπάρχει μία ἐπιπλέον ἐπιμήκης ὀρθογώνια ἐντομή. Κάτω ἀπὸ τὸ κράνος, καὶ χωριζόμενα ἀπὸ αὐτὸ μὲ βαθιὰ αὐλάκα, διακρίνονται τὰ μαλλιά, ὡς δύο μάζες ποὺ ἀπὸ τὸ μέτωπο κατευθύνονται πρὸς τὸν αὐχένα, ὅπου ἐνώνονται σὲ ἓνα περίπου τριγωνικὸ κρωβύλο. Τὸ σῶμα ἀποδίδεται σχετικὰ ραδιόν, μὲ ψηλὸ λαιμό, μικρὰ στήθη τοποθετημένα ψηλά, ἐπιμήκη κορμὸ καὶ ἰδιαίτερα τονισμένα σκέλη. Ὁ χιτῶνας διακρίνεται στὸ ἀνοιγμα τοῦ πέπλου καὶ καλύπτει τὸ προβαλλόμενον δεξιὸ σκέλος, διαγράφοντας τὸν ὄγκο του. Στὸς βραχίονες δὲν διακρίνονται χειρίδες, ἐκτὸς ἴσως ἀπὸ δύο καμπύλες πτυχὲς κάτω ἀπὸ τὸν δεξιὸ βραχίονα, μεταξὺ τῶν παρυφῶν τοῦ ἀποπτύγματος τοῦ πέπλου.

Ὁ ἀττικὸς πέπλος εἶναι σχετικὰ ψηλὰ ζωσμένος, ἐπάνω ἀπὸ τὸ μακρὸ ἀπόπτγμα, ποὺ σχηματίζει ἀπὸ ἓνα μικρὸ κόλπο πρὸς τὶς πλευρὲς. Κάτω ἀπὸ τὴ ζώνη τὸ ἀπόπτγμα πέφτει μακρύτερο στὸ κέντρο καὶ στὰ πλάγια, ἐνῶ ἐπάνω ἀπὸ τοὺς μηροὺς εἶναι σημαντικὰ βραχύτερο. Στὴ δεξιὰ πλευρὰ ἀποδίδεται τὸ ἄκρο τοῦ πέπλου ποὺ διπλώνεται γιὰ νὰ σχηματισθεῖ τὸ ἀπόπτγμα. Τὸ τμήμα τοῦ ἀποπτύγματος κάτω ἀπὸ τὴ ζώνη χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἔντονη κίνηση ποὺ δημιουργεῖ ἡ ἔξερξη ἀνεμιζόμενη παρυφή. Ὁ πέπλος κάτω ἀπὸ τὸ ἀπόπτγμα ἀνοίγει ἀρκετὰ στὴ δεξιὰ πλευρά. Οἱ κατακόρυφες παρυφὲς σχηματίζουν ποικίλες ἀναδιπλώσεις καὶ τὰ βαρίδια, στὰ ὁποῖα ἀπολήγουν, διακρίνονται ἐπάνω στὴν πλίνθο, μπροστὰ καὶ πίσω ἀπὸ τὸ δεξιὸ ἄκρο πόδι. Ἡ αἰγίδα καλύπτει τοὺς ὦμους καὶ τὰ στήθη. Σχηματίζεται ἀπὸ δύο τμήματα, τὰ ὁποῖα συνδέονται στὸ κέντρο μὲ τὸ γοργόνειο. Ἡ παρυφή τῆς

αίγιδας εἶναι πολυγωνικὴ καὶ ἀναδιπλώνεται ἐλαφρὰ στὴν ἀριστερὴ πλευρά. Τὸ γοργόνειο εἶναι μικρὸ καὶ ἀποδίδεται ἀρκετὰ σχηματοποιημένο. Τὸ ἱμάτιο τυλίγεται στὸν βραχίονα καὶ τὸν ἀγκώνα τοῦ ἀριστεροῦ χεριοῦ, πίσω ἀπὸ τὸ ὄχανο τῆς ἀσπίδας, καὶ τὸ ἄκρο του πέφτει ὥς τὸ ὕψος τοῦ γόνατου, λίγο κάτω ἀπὸ τὴν ἀσπίδα. Στὴν πίσω ὄψη, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀσπίδα ποὺ ἔρχεται ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἐμπρός, σχηματίζεται ἓνα κατακόρυφο ἐπίπεδο, κυρίως στὸ κάτω τμήμα, τὸ ὁποῖο χαρακτηρίζεται ἀπὸ σιγμοειδεῖς, πρόστυπες πτυχές. Ἡ ἀπόδοση εἶναι συγκεχυμένη στὸ ἄνω τμήμα. Ἡ αἰγίδα δὲν διακρίνεται, τὸ ἱμάτιο συγχέεται ἐπίσης μὲ τὸν πέπλο καὶ σχηματίζει μία ἐπίπεδη ἐπιφάνεια ποὺ χωρίζεται βαθιὰ ἀπὸ τὴν πλάτη. Ἡ παρυφὴ τοῦ ἱματίου ἔρχεται λοξὰ ὡς τὴ δεξιὰ πλευρά, ὅπου ὅμως δὲν εἶναι εὐκρινὲς ἐὰν τὸ πλῆθος τῶν πτυχώσεων ἀνήκει στὸ ἱμάτιο, ὅπως εἶναι πιθανότερο, ἢ στὸ ἀποπτύγμα τοῦ πέπλου. Ἡ Ἀθηνᾶ φέρει σάνδαλα μὲ παχὺ κάττυμα. Μόνο στὸ δεξιὸ πόδι διακρίνονται ὁ ἱμάντας μεταξὺ τοῦ μεγάλου καὶ τοῦ δευτέρου δακτύλου, ὁ ὁποῖος στὸν ταρσὸ διακλαδίζεται σὲ δύο, ποὺ κατευθύνονται ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ.

Ἡ κυκλικὴ ἀσπίδα ἔχει ἐλαφρὰ κοίλη ἐσωτερικὴ καὶ κυρτὴ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια, ἢ ὁποία περιβάλλεται ἀπὸ ἓνα στενὸ πλαίσιο. Τὸ ὄχανο δὲν βρίσκεται στὸ κέντρο, ἀλλὰ ψηλότερα καὶ ἀριστερότερα· ἔχει ἀνάγλυφο πλαίσιο, δημιουργεῖ ἓνα ρομβοειδὲς σχῆμα ἐπάνω στὸν πήχυ τῆς θεᾶς καὶ ἀνάγλυφες «χελιδονοουρὲς» ἐπάνω καὶ κάτω ἀπὸ τὸν πήχυ. Ἡ ἀντιλαβὴ εἶναι σπασμένη. Στὸ κέντρο τῆς ἀσπίδας ἀποδίδεται μὲ ἀρκετὲς λεπτομέρειες ἓνα μεγάλο ἀνάγλυφο γοργόνειο. Τὸ ρυτιδωμένο μέτωπο εἶναι τριγωνικόν, τὰ φρύδια ἀποδίδονται ἐγγάракτα, τὰ μάτια εἶναι μεγάλα καὶ ὁ λεῖος βολβὸς ὀρίζεται μὲ ἐγγράξεις. Ἡ μύτη εἶναι πεπλατυσμένη, ὅπως καὶ τὸ μισάνοικτο στόμα μὲ τὰ σαρκώδη χεῖλη καὶ τὴ γλώσσα ἔξω. Οἱ παρειὲς εἶναι σαρκώδεις καὶ ρυτιδωμένες. Τὰ μαλλιά χωρίζουν στὴ μέση καὶ οἱ κυματιστοὶ βόστρυχοι κατευθύνονται πρὸς τὰ πλάγια καὶ πίσω. Ἐπάνω ἀπὸ τὰ μαλλιά ἀποδίδονται λεπτομερῶς δύο ἀνοικτὲς φτεροῦγες.

Ἡ πλίνθος ἔχει ἀκανόνιστο σχῆμα, ὡς ἐπίμηκες ὀρθογώνιο μὲ ἐλαφρὰ κυρτὴ τὴν πρόσθια πλευρὰ καὶ «κομμένες» τὲς δύο πίσω γωνίες. Στὴν πρόσθια καὶ τὲς πλάγιες ὀψεις εἶναι ταινιωτὴ, ἀποτελούμενη ἀπὸ μία πλατιὰ σκοτία μεταξὺ δύο λεπτότερων τῶρων ποὺ ὀρίζονται μὲ μία ἐγγάρακτη γραμμὴ. Στὴ σκοτία ὑπάρχει χαραγμένη ἢ ἐπιγραφὴ:

Προσταγῇ Ἀλέξανδρος τὴν Ἀθηναίαν τῇ Ἀρτέμιδι

καὶ ἓνα φύλλο κισσοῦ μὲ τὸν μίσχο πρὸς τὰ ἐπάνω.

Οἱ ἐπιφάνειες εἶναι καλὰ λειασμένες, σχεδὸν σιλιπνές, μὲ ἐλάχιστα, ἀμυδρὰ ἴχνη ράσπας. Εὐρέως ἔχει χρησιμοποιηθεῖ τρυπάνι στὴν πτύχωση στὴν πρόσθια ὄψη, ἀλλὰ καὶ στὴν πίσω πρὸς τὴν παρυφὴ τοῦ ἀποπτύγματος. Σὲ περιορισμένο βαθμὸ ἔχει χρησιμοποιηθεῖ στὰ μαλλιά καὶ σὲ λεπτομέρειες τοῦ προσώπου καὶ τῶν γοργονείων. Μὲ ἐγγάραξη ἔχουν ἀποδοθεῖ τὰ φρύδια καὶ τὰ βλέφαρα, ὅπως καὶ τὰ νύχια τῶν χερῶν καὶ τῶν ποδιῶν. Τὸ μάρμαρο ἔχει ἀπολαξευθεῖ στὸν χῶρο μεταξὺ τῆς πέζας τοῦ πέπλου καὶ τῆς πλίνθου. Καλὰ λειασμένες εἶναι καὶ οἱ ἐπιφάνειες τῆς πλίνθου. Στὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια διακρίνονται ἴχνη ράσπας στὸ πίσω τμήμα. Ἀδρότερα δουλεμένες εἶναι οἱ πίσω ἐπιφάνειες μὲ ἔντονα ἴχνη ἀπὸ λαμάκι. Ἐνθετὴ ἦταν ἡ κεφαλὴ μαζὶ μὲ τὸν λαιμό, στὴν ἐπιφάνεια δὲ θραύσης τοῦ λαιμοῦ διακρίνεται ὁ βαθὺς τὸρμος τοῦ ἐνδέσμου. Ἐνθετο ἦταν καὶ τὸ τεντωμένο δεξιὸ χέρι, ἐνῶ ὁ τὸρμος στὸ πίσω μέρος τῆς ἐπάνω ἐπιφάνειας τῆς πλίνθου ἀνῆκε ἴσως σὲ δόρυ, προφανῶς μεταλλικόν, τὸ ὁποῖο θὰ κρατοῦσε ἡ Ἀθηνᾶ.

Τῶν μέσων περίπου τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.

Β. Στάης, Ἀγάλματα ἐξ Ἐπιδαύρου, *AE* 1886, 250-255 πίν. 12 δεξιά· E. Petersen, Athenastatuen von Epidauros, *AM* 11, 1886, 316-320· G. R. Lepsius, *Griechische Marmorstudien* (1890) 84 ἀρ. 179· Καβαδίας, 221-22 ἀρ. 275· J. E. Harrison, *Mythology and Monuments of Ancient Athens* (1890) 443 εἰκ. 46· P. Wolters, Zur Athena Hygieia des Pyrgos, *AM* 16, 1891, 165· Reinach, *RSt* II, 288 ἀρ. 1· Καστριώτης, 64 ἀρ. 275· Stais, 99-101 ἀρ. 275· A. v. Salis, *Der Altar von Pergamon* (1912) 48· Papaspyridi, 110 ἀρ. 275· Lippold, *Plastik*, 190 σημ. 11· F. Matz, Βιβλιοκρισία τοῦ W. H. Schuchhardt, Athena Parthenos, *AntPl* II (1963), *Gnomon* 38, 1966, 71· Καρούζου, 66 ἀρ. 275· Brenk, 252 σημ. 36α· I. Beyer, Die Position der Peplosfigur Wegner im Parthenon Ostgiebel, *AM* 89, 1974, 138 καὶ σημ. 45 εἰκ. 12· F. Canciani, *LIMC* II (1984) 1090 λ. «Athena/Minerva» στὸν ἀρ. 205· Schürmann, *Minerva*, 85, 151 σημ. 1186· Στεφανίδου, *Τραπεζοφόρα*, 225-226 πίν. 11β. Ἐπιγραφή: *IG* IV² 497· Peek I, 103 ἀρ. 202.

Βλ. σ. 74, 175, 187-188, 189, 201-202, 235, 247, 248, 251, 252-254, 300, 318, σημ. 5, 312, 463, 474, 571, 983, 1017, 1088.

70. Ἀγαλμάτιο Ἀθηνᾶς: EAM 274

Πίν. 88-89α

Βρέθηκε τὸ 1886 στὸ «Κτήριο Κ». Ὑψ. 70.6 ἐκ. καὶ χωρὶς τὴν πλίνθο 62 ἐκ., πλ. 34 ἐκ. ἀπὸ τὸ ἄκρο τοῦ ἀποπτύγματος τοῦ πέπλου ὡς τὴν ἀσπίδα. Κεφαλὴ: ὕψ. 16 ἐκ. μαζὶ μὲ τὸ κράνος, ὕψ. προσώπου 6.1 ἐκ., πλ. στὸ κράνος 10.4 ἐκ. καὶ στὸ πρόσωπο 5.1 ἐκ. Ἀσπίδα: διαμ. 28 ἐκ., πλ. ἄντυγας 1.8 ἐκ. Γοργόνειο: ὕψ. 7.6 ἐκ., πλ. μὲ τὰ φτερὰ 12.3 ἐκ. Κεφάλι φιδιοῦ: μῆκ. 6 ἐκ. καὶ ὕψ. 3.3 ἐκ. Πλίνθος: ὕψ. 8.6-9 ἐκ., πλ. 38.5 ἐκ. καὶ βάρ. 15.7 ἐκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο, μὲ καστανωπὴ πατίνα. Σῶζεται σχεδὸν ἀκέραιο, συγκολλημένο ἀπὸ ἐπιτὰ θραύσματα: α) τὴν πλίνθο μὲ τὸν κορμὸ ὡς τοὺς ὤμους, β) τὴν κεφαλὴ μὲ τὸν λαιμό, γ-δ) μικρὰ θραύσματα στὸ κάτω μέρος τοῦ λαιμοῦ, ε) τὸ ἄκρο ἀριστερὸ χέρι μὲ τμῆμα τῆς ἀσπίδας καὶ τοῦ ἱματίου, ζ-η) τμῆμα τοῦ κορμοῦ μὲ τὸ φίδι²⁸. Λείπουν: τὸ ἄκρο δεξιὸ χέρι καὶ τμῆμα τοῦ σώματος τοῦ φιδιοῦ. Ἀποκρουσμένα εἶναι ἡ μύτη καὶ τὸ πηγούνι, τὸ κεφάλι τοῦ Πηγάσου τοῦ δεξιοῦ λόφου τοῦ κράνους, καθὼς καὶ τμῆμα τῆς ἄντυγας τῆς ἀσπίδας στὴν ἐπάνω ἀριστερὴ πλευρά. Λίγες φθορὲς διαπιστώνονται στὶς ὑπόλοιπες ἐπιφάνειες.

Ἀγαλμάτιο Ἀθηνᾶς τοῦ τύπου «Ἐπιδαύρου». Ἡ θεὰ εἰκονίζεται μὲ πέπλο καὶ ἱμάτιο, ὀρθία, σὲ ὀρμητικὴ κίνηση πρὸς τὴν ἀριστερὴ πλευρά της, στρέφοντας συγχρόνως τὴν κεφαλὴ κατὰ τρία τέταρτα πρὸς τὰ πίσω. Τὸ δεξιὸ σκέλος εἶναι τεντωμένο πρὸς τὰ δεξιά, πατώντας μὲ τὸ πρόσθιο τμῆμα τοῦ ἄκρου ποδιοῦ. Τὸ ἀριστερὸ σκέλος ἀποδίδεται σὲ κατατομὴ πρὸς τὰ ἀριστερά, λυγίζοντας στὸ γόνατο καὶ πατώντας μὲ ὀλόκληρο τὸ πέλμα. Ὁ κορμὸς στρέφεται κατὰ τρία τέταρτα πρὸς τὰ ἀριστερά. Τὸ δεξιὸ χέρι ἐκτείνεται πρὸς τὰ ἀριστερά, μπροστὰ ἀπὸ τὸ στήθος, ἐνῶ τὸ ἀριστερὸ λυγίζει σὲ ὀρθὴ γωνία στὸν ἀγκῶνα καὶ ὁ πήχυς ἐκτείνεται ἐπίσης πρὸς τὰ ἀριστερά κρατώντας τὴν ἀσπίδα. Στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ γύρω ἀπὸ ἓναν κορμὸ ἐλίας ἀνελίσσεται τὸ φίδι.

Τὸ πρόσωπο εἶναι ὡοειδὲς μὲ σχετικὰ χαμηλὸ μέτωπο. Οἱ ὀφθαλμικὲς κόγχες εἶναι ρηχές. Τὰ μάτια ἔχουν βαριά, πλαστικὰ βλέφαρα καὶ μικρό, στενόμακρο βολβό. Ἐγχάραξη διακρίνει τὸ ἐπάνω βλέφαρο ἀπὸ τὴν κόγχη. Τὸ μισάνοικτο στόμα εἶναι μικρό. Τὰ σαρκώδη χεῖλη χωρίζονται ἀπὸ μία αὐλακα ποὺ καταλήγει σὲ βαθύτερες ὀπές, καὶ τὸ ἐπάνω ἐξέχει ἔντονα. Ἀπὸ τὰ αὐτὰ ἀποδίδεται καλύτερα τὸ περισσότερο ὀρατὸ ἀριστερό· ἔχουν μακρὸ λοβὸ καὶ ἐπίπεδο ἀκουστικὸ πόρο, ἐνῶ τὸ πτερύγιο ἐπικαλύπτει τὴν παρυφὴ τοῦ κράνους. Κάτω ἀπὸ τὸ κράνος διακρίνονται λίγοι βόστρυχοι στοὺς κροτάφους· σχηματίζουν μικρὲς ἑλικες ποὺ κατευθύνονται πρὸς τὰ πίσω καὶ ἐπάνω, καλύπτοντας τὸ ἄκρο τοῦ κράνους. Τὸ ἀττικὸ κράνος ἔχει τρεῖς

ψηλούς λόφους. Ὁ κεντρικὸς εἶναι μεγαλύτερος καὶ ἔχει στὴ βάση του μία ὀκλάζουσα σφίγγα, ἐνῶ στοὺς δύο ἄλλους εἰκονίζεται ἓνας ὀκλάζων Πήγασος. Οἱ τρεῖς μορφές ἀποδίδονται σχηματικὰ καὶ τὰ πρόσθια πόδια τοὺς φθάνουν ὥς τὸ ἀνάγλυφο γέισο τοῦ κράνους. Ἐπάνω ἀπὸ τὰ αὐτὰ ἀποδίδονται ἀνασηκωμένες οἱ παραγναθίδες. Ὁ λαιμὸς εἶναι λεῖος καὶ σχεδὸν κυλινδρικός. Στὸ σῶμα δίνεται ἔμφαση στὰ ἐπιμήκη σκέλη. Μεγάλα φαίνονται τὰ ἄκρα πόδια καὶ τὸ σωζόμενο ἄκρο ἀριστερὸ χέρι. Ἡ ἀπόδοση τῆς σάρκας εἶναι μαλακή. Στὸ δεξιὸ χέρι δὲν διακρίνεται σαφῶς ὁ ἀγκῶνας.

Ὁ ἀττικὸς πέπλος εἶναι ζωσμένος στὴ μέση. Στὸ κέντρο τῆς ἀπλῆς ζώνης ἀποδίδεται ἓνα λεπτὸ ἄμμα. Ὁ πέπλος πορπωνόταν στοὺς ὤμους, διακρίνεται δὲ τὸ **τμήμα** ποὺ διπλωνόταν γιὰ νὰ σχηματίσει τὸ ἀπόπτυγμα, καθὼς ἀνεμίζει κάτω ἀπὸ τὴ δεξιὰ μασχάλη καὶ κυρίως στὴ δεξιὰ πλευρά, **τμήμα** τὸ ὁποῖο στὴν πίσω ὄψη συγχέεται μὲ τὸ ἱμάτιο. Στὴ δεξιὰ πλευρὰ οἱ κατακόρυφες παρυφές τοῦ ἀποπτύγματος χωρίζουν κάτω ἀπὸ τὴ ζώνη ἐπάνω στὸν δεξιὸ μηρό. Τὸ μήκος τοῦ ἀποπτύγματος μειώνεται στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ καὶ στὴν κοιλιακὴ χώρα σχηματίζει τρίγωνο. Πλαστικὲς πτυχές δηλώνουν τὸν ὄγκο τοῦ σώματος καὶ στὶς ἀνεμιζόμενες παρυφές ἀποδίδονται πλούσιες ἀναδιπλώσεις. Ἡ αἰγίδα καλύπτει καὶ τοὺς δύο ὤμους μὲ τὸ περιληπτικὰ ἀποδοσμένο, μικρὸ γοργόνειο στὸ κέντρο. Ἡ παρυφή τῆς ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀνοικτὲς καμπύλες ποὺ ἐνώνονται σὲ γωνίες. Πρὸς τὸ ἀριστερὸ στήθος συγχέεται μὲ τὸν πέπλο, καθὼς ἡ περιοχὴ αὐτὴ κρύβεται ἀπὸ τὸ προτεταμένο δεξιὸ χέρι. Τὸ ἱμάτιο διακρίνεται ἀνάγλυφο στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἀσπίδας ἀκολουθώντας τὴν καμπύλη τῆς ἄντυγας ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ τοῦ λαιμοῦ. Ἐρχεται μπροστὰ ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ βραχίονα, τυλίγεται στὸν πήχυ καὶ ἀπὸ τὸν καρπὸ πέφτει ἀρκετὰ κάτω ἀπὸ τὴν ἀσπίδα ὥς τὸν κορμὸ τῆς ἐλιάς, ἐπάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι τοῦ φιδιοῦ. Στὴν παρυφή τοῦ ἱματίου οἱ σχηματιζόμενες πλούσιες πτυχές εἶναι παρόμοιες αὐτῶν τοῦ πέπλου, σὲ ἀντίθετη ὁμῶς φορά.

Ἡ πίσω ὄψη ἀποδίδεται συνοπτικὰ σὲ ἓνα κατακόρυφο σχεδὸν ἐπίπεδο. Δεξιότερα τῆς ἀσπίδας, τὸ ἱμάτιο δὲν διακρίνεται ἀπὸ τὸν πέπλο καὶ ἓνα ἔξεργο καμπύλο ἐπίπεδο ἀνήκει στὸ ἀνεμίζον ἀπόπτυγμα τοῦ πέπλου. Κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο αὐτὸ σχηματίζεται ἓνα ἔξαρμα τοῦ μαρμάρου, ὅπου δηλώνεται τὸ **τμήμα** τοῦ ἀποπτύγματος κάτω ἀπὸ τὴ ζώνη. Στὸ ὑπόλοιπο **τμήμα** ἀποδίδονται ἀραιὲς πτυχές σὲ σιγμοειδεῖς γραμμὲς ὡς τὴν πέζα, ποὺ διακρίνεται ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς πλίνθου μὲ ἓνα λοξὸ πρὸς τὰ μέσα «κόψιμο» τοῦ μαρμάρου. Στὰ ἄκρα πόδια ἢ θεὰ φέρει σάνδαλα μὲ σχετικὰ παχὺ κάττυμα. Οἱ ἱμάντες ἀποδίδονται πρόστυποι μόνον στὸ δεξιὸ πόδι. Ὁ κύριος ἱμάντας ἀνάμεσα στὸ μεγάλο καὶ τὰ ἄλλα δάκτυλα ἔρχεται ὡς τὴν κορυφὴ τοῦ ταρσοῦ, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι ἀποδίδονται μὲ παράλληλες καὶ κάθετες ἐγγάρακτες γραμμές. Ἡ ἀσπίδα ἔχει τὴ μορφὴ αὐτῆς τοῦ ἀγαλματίου **69** καὶ ἀποδίδεται στὸ κατακόρυφο ἐπίπεδο τῆς πίσω ὀψης. Στὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια σῶζεται μόνον ἡ ἀντιλαβή, ποὺ κρατᾷ σφικτὰ ἢ Ἀθηνᾶ μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι. Στὸ κέντρο τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφάνειας ἀποδίδεται τὸ γοργόνειο, μὲ πεπλατυσμένο πρόσωπο, χαμηλὸ μέτωπο, μεγάλα μάτια, πλατὰ μύτη καὶ ἔντονα ζυγωματικά. Ἡ γλώσσα ἀποδίδεται πιθανότατα ἔξω. Οἱ κυματοειδεῖς βόστρυχοι τῶν μαλλιῶν κατευθύνονται πρὸς τὰ πλάγια καὶ κάτω. Δύο φίδια περιγράφουν τὶς παρειὲς καὶ δένονται κάτω ἀπὸ τὸ πηγούνι. Στὴν κορυφὴ τοῦ γοργονείου ἀποδίδονται δύο ἀνοικτὲς φτερούγες, χωρὶς λεπτομέρειες.

Στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τῆς πλίνθου καὶ ὡς κάτω ἀπὸ τὴν ἀσπίδα καὶ τὴν παρυφή τοῦ ἱματίου ὑπάρχει στήριγμα σὲ μορφὴ κορμοῦ ἐλιάς, στὴν πρόσθια ὄψη τοῦ ὁποῖου ἀνέρπει ἀνάγλυφο ἓνα φίδι. Στὸν κορμὸ ἀποδίδονται σὲ πρόστυπο ἀνάγλυφο φύλλα καὶ καρποὶ ἐλιάς, ἢ πυκνότητα τῶν ὁποίων μειώνεται αἰσθητὰ στὴν πίσω ὄψη.

Τὸ κεφάλι τοῦ φιδιοῦ ἀποδίδεται στὸ ὕψος τοῦ γόνατου σὲ κατατομὴ πρὸς τὴν ἀριστερὴν πλευρά. Στὸ κεφάλι ἀποδίδονται τὸ κλειστὸ στόμα καὶ τὸ στρογγυλὸ μάτι μὲ ἔντονο ἐπάνω βλέφαρο, ἐνῶ μία γωνίωση ἀποδίδεται στὴ ράχη τοῦ σώματος στὴν πρόσθια ὄψη.

Ἡ πλίνθος εἶναι ταινιωτὴ ἀποτελούμενη ἀπὸ μία σκοτία μεταξὺ δύο ἐπίπεδων ταινιών. Στὴν πίσω ὄψη ἡ σκοτία εἶναι περισσότερο ρηχὴ. Στὴν πρόσθια ὄψη, στίς ταινίες καὶ στὴ σκοτία, βρίσκεται χαραγμένη ἡ ἐπιγραφή:

Ἀθηνᾶ Ὑγεία ὁ ἱερεὺς τοῦ σωτῆρος Ἀσκληπιοῦ
Μᾶρ. Ἰού. Ν. δαδοῦχος τὸ | ΡΠΑ

Τὸ ἔργο φαίνεται ἡμιτελὲς σὲ ἀρκετὰ σημεῖα, ἐπειδὴ δὲν ἔχει ἀφαιρεθεῖ ὁ ὄγκος τοῦ μαρμάρου μεταξὺ τῶν λόφων καὶ τῶν παραγναθίδων τοῦ κράνους, τοῦ λαιμοῦ καὶ τῆς ἀσπίδας, τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ καὶ τοῦ κορμοῦ, ἀνάμεσα στὰ ἄκρα πόδια, κάτω ἀπὸ τὶς παρυφές τοῦ ἀποπτύγματος, ἰδίως στὴν πίσω ὄψη, τοῦ πέπλου στὴ δεξιὰ πλευρά, κλπ. Εὐρέως χρησιμοποιήθηκε τρυπάνι στὴν πτύχωση· ἔντονα ἴχνη του διακρίνονται στὸ βάθος τῶν αὐλάκων καὶ κάτω ἀπὸ τὶς ἀναδιπλώσεις τῶν παρυφῶν. Οἱ αὐλακες τῶν πτυχῶν δὲν ἔχουν λειανθεῖ καλὰ στὰ βαθύτερα σημεῖα τους, ἐνῶ οἱ ράχες καὶ οἱ πλατιεὲς ἐπιφάνειες εἶναι καλὰ λειασμένες. Πολὺ προσεκτικὰ δουλεμένα, σχεδὸν στυλπνά, ἦταν τὰ γυμνὰ μέρη. Περιορισμένη εἶναι καὶ ἡ χρῆση τῆς ἐγχάραξης. Στὴν πίσω ὄψη οἱ ἐπιφάνειες, ἐκτὸς τῆς ἀσπίδας, δὲν ἔχουν λειανθεῖ στὸν ἴδιο βαθμὸ. Στὴν πλίνθο εἶναι λειασμένες οἱ ταινίες καὶ ἡ ἐπάνω ἐπιφάνεια, ἐνῶ στὴ σκοτία ὑπάρχουν ἔντονα ἴχνη ἀπὸ ντισλιδάκι.

Περὶ τὸ 300 μ.Χ. (Terminus ante quem ἀποτελεῖ τὸ ἔτος 304/5 μ.Χ.).

Β. Στάης, Ἀγάλματα ἐξ Ἐπιδαύρου, *AE* 1886, 250-255 πίν. 12 (ἀριστερά)· E. Petersen, Athenastatuen von Epidauros, *AM* 11, 1886, 309-316 σχ. ο. 311· J. E. Harrison, *Mythology and Monuments of Ancient Athens* (1890) 392-393 εἰκ. 23· G. R. Lepsius, *Griechische Marmorstudien* (1890) 84 ἀρ. 179· Καββαδίας, 219-221 ἀρ. 274· P. Wolters, Zur Athena Hygieia des Pyrrhos, *AM* 16, 1891, 165· A. Furtwängler, *Meisterwerke der griechischen Plastik* (1893) 670· ὁ ἴδιος, *Intermezzi* (1896) 31· Reinach, *RSt* II 1, 287 ἀρ. 8· W. Klein, *Geschichte der griechischen Kunst* III (1907) 176· Καστριώτης, 64 ἀρ. 274· Stais, 99-101 ἀρ. 274· A. v. Salis, *Der Altar von Pergamon* (1912) 48-49· Lippold, *Kopien*, 86· Papaspyridi, 110 ἀρ. 274· K. Lehmann-Hartleben, Ein Altar in Bologna, *RM* 42, 1927, 170-172 εἰκ. 2· H. v. Schoenbeck, Die christliche Sarkophagplastik unter Konstantin, *RM* 51, 1936, 333 σημ. 4· H. Schrader, Agorakritos, *ÖJh* 32, 1940, 195-197 εἰκ. 93-98· E. Langlotz, *Phidiasprobleme* (1947) 101· Lippold, *Plastik*, 190 σημ. 11· A. Rumpf, *Stilphasen der spätantiken Kunst* (1955) 12 πίν. 733· E. Berger, *Parthenon-Ostgiebel* (1959) 14-15· F. Castagnoli, Minerva Chalcidica, *ArchCl* 12, 1960, 94 πίν. XXXVI 2· H. G. Niemeyer, *Promachos* (1960) 88· F. Brommer, *Die Skulpturen der Parthenon-Giebel* (1963) 108 ἀρ. 13· F. Matz, Βιβλιοκρισία τοῦ W. H. Schuchhardt, Athena Parthenos, *AntPl* II (1963), *Gnomon* 38, 1966, 71· Καρούζου, 66 ἀρ. 274· P. Noelke, Eine spätantike Umbildung der «Hestia Giustiniani», *RM* 75, 1968, 186 σημ. 39· Brenk, 252 σημ. 36a· W. Gauer, Eine Athenastatue des Athener Nationalmuseums: Zum «Judicium Orestis», *AA* 1969, 77 καὶ σημ. 2· I. Skupinska-Lövset, A statuette of the Epidauros Athena type in Oslo, *AE* 1973, 19-24· I. Beyer, Die Position der Peplosfigur Wegner im Parthenon Ostgiebel, *AM* 89, 1974, 138 σημ. 45 εἰκ. 12· H. v. Heintze, *Römische Kunst* (1978) 167 εἰκ. 158· F. Canciani, *LIMC* II (1984) 1090 λ. «Athena/Minerva» ἀρ. 205*· Schürmann, *Minerva*, 83-87 πίν. 11a· Walters, *Isis*, 88, 89 πίν. 51c· Στεφανίδου, *Τραπεζοφόρα*, 223-227 πίν. 111a· Stefanidou, 134 πίν. 571· Ἐπιγραφή: *IG* IV² 428.

Βλ. σ. 189, 200-204, 205, 247, 248, 250, 251-254, 300, 314-315, 317, 318, 327, σημ. 5, 408, 463, 561, 562, 571-572, 589, 825, 983, 997, 1005, 1007, 1008, 1017.

71. *Θραῦσμα κεφαλῆς ἀγάλματος Ἀθηνᾶς*: ME 338

Πίν. 89β

Ύψ. 28 ἐκ., πλ. 20.2 ἐκ., πλ. δεξιῦ μισοῦ τῆς κεφαλῆς 12 ἐκ. περίπου, βάθ. 22.3 ἐκ. Βάση λόφου: πλ. 3.8 ἐκ., διάμ. τόρμου 1.2 ἐκ. Μάρμαρο λευκό, σχετικὰ χονδρόκοκκο. Ἡ ἐπιδερμίδα του εἶναι πολὺ φθαρμένη (κοκκίδωση), πιθανὸν λόγω φωτιᾶς. Σῶζεται μεγάλο μέρος τοῦ κράνους μὲ μικρὸ τμήμα τῆς κεφαλῆς στὴ δεξιὰ πλευρά. Ἀποκρουσμένο εἶναι τὸ ἄκρο τοῦ κράνους ἐπάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο.

Θραῦσμα ἀπὸ τὴν κεφαλὴ ἀγάλματος Ἀθηνᾶς, ὑπερφυσικοῦ μεγέθους, μὲ ἀττικοῦ τύπου κράνος. Στὴν κορυφὴ σῶζεται ἡ ἔξεργη βάση ἐνὸς κεντρικοῦ λόφου, μὲ ἓνα κυλινδρικό τόρμο γιὰ τὴν ἔνθεσή του. Στὴ δεξιὰ πλευρὰ διατηρεῖται ἀρκετὰ φθαρμένη ἡ ἑλικοειδὴς ἀπόληξη τοῦ καταέτιου γείσου. Μία μαλακὴ κοίλη ἐπιφάνεια τονίζει τὸ καταυχένιο. Διακρίνεται μικρὸ τμήμα τῶν μαλλιών, ποὺ ὡς ἄμορφη μάζα κατευθύνονται ἀπὸ τὸ μέτωπο πρὸς τὰ πίσω, καλύπτοντας τὸ πτερύγιο τοῦ αὐτιοῦ. Πίσω ἀπὸ τὸ αὐτὶ καὶ κάτω ἀπὸ τὸ καταυχένιο τὰ μαλλιά πέφτουν πρὸς τὰ κάτω. Ἀπὸ τὸ αὐτὶ διακρίνεται ὁ βαθὺς ἀκουστικός πόρος, ἀρκετὰ σχηματικὰ ἀποδοσμένος, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιπες λεπτομέρειες ἀποδίδονται πολὺ ἁδρά. Μπροστὰ ἀπὸ τὸ αὐτὶ σῶζεται ἐλάχιστο τμήμα τῆς λείας παρειᾶς. Ἡ ἐργασία εἶναι ἀρκετὰ τραχεῖα, ὥστε τὸ θραῦσμα, καὶ λόγω τῆς μεγάλης φθορᾶς νὰ φαίνεται σὰν ἡμίεργο. Ἐκτὸς ἀπὸ τρυπάνι, ποὺ χρησιμοποιήθηκε στὸν ἀκουστικὸ πόρο, δὲν διακρίνονται ἵχνη ἄλλων ἐργαλείων.

Τοῦ 2ου ἢ 3ου αἰ. μ.Χ. (;).

Βλ. σ. 174, 247, 253, σημ. 970.

72. *Θραῦσμα κορινθιακοῦ κράνους*: ME 162

Πίν. 89γ

Ύψ. 17 ἐκ., πλ. 14.7 ἐκ., βάθ. 8.8 ἐκ. Μάρμαρο λευκό, ἀρκετὰ λεπτόκοκκο, πιθανότατα πεντελικό, μὲ καστανωπὴ πατίνα. Σῶζεται τὸ προσωπεῖο περικεφαλαίας ἀπὸ τὴν ἄκρη περίπου τοῦ προρρινιδίου ὡς καὶ τὸ πρόσθιο τμήμα τοῦ ἐπικράνου. Ἀποκρουσμένο εἶναι τὸ ἄκρο τοῦ προρρινιδίου. Λίγες φθορὲς παρατηροῦνται στὴν ἐπιφάνεια.

Τμήμα περικεφαλαίας κορινθιακοῦ τύπου προερχόμενη ἴσως ἀπὸ ἄγαλμα Ἀθηνᾶς, ἐλαφρὰ μικρότερου τοῦ φυσικοῦ μεγέθους. Οἱ λεπτομέρειες τοῦ προσωπείου δηλώνονται σὲ πρότυπο ἀνάγλυφο μιμούμενες μεταλλικὰ πρότυπα. Τὸ περίγραμμα τῶν «ματιῶν» καὶ τοῦ προρρινιδίου σχηματίζει μία συνεχὴ ἀνάγλυφη ταινία, ἡ ὁποία ἐξαίρεται μὲ ἐγγάρακτες αὐλακες. Τὰ δύο ἡμισφαίρια τοῦ ἐπικράνου ὀρίζονται ἀπὸ τὸ αὐτωματικὸ μέτωπο μὲ μία μαλακὴ γωνίωση τῆς ἐπιφάνειας. Περισσότερο ἔντονη εἶναι ἡ γωνίωση στὸ δεξιὸ τμήμα τοῦ μετώπου, γεγονὸς ποῦ, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ ὅτι τὸ δεξιὸ «μάτι» εἶναι ἐλαφρὰ μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ ἀριστερό, ὑπονοεῖ ὅτι ἡ κεφαλὴ θὰ στρεφόταν πρὸς τὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τῆς μορφῆς. Εὐρύτατα χρησιμοποιήθηκε ἡ ράσπα σὲ ὅλες τὶς ἐπιφάνειες.

Τοῦ 2ου ἢ καὶ τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.

Βλ. σ. 174, 248, 254, σημ. 383.

η. ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΕΡΜΟΥ

73. 'Αρχαϊστική κεφαλή 'Ερμού: ΜΕ 557

Πίν. 89δ-ς'

Ύψ. 26.5 εκ. καὶ τῆς κεφαλῆς 24.1 εκ., πλ. προσώπου 12.8 εκ., βάθ. 13.8 εκ. στὰ μαλλιά καὶ 14.5 εκ. στὰ γένεια. Πλ. λαιμοῦ 11.3 εκ. Μάρμαρο λευκό, σχετικὰ χονδρόκοκκο, ἴσως νησιώτικο, μὲ καστανόχρωμη πατίνα καὶ ἄρκετὰ φθαρμένη ἐπιδερμίδα (κοκκίδωση καὶ κυψέλωση). Σώζεται μαζί μὲ τὸ ἐπάνω τμήμα τοῦ λαιμοῦ, σὲ κακὴ κατάσταση. Λείπει ὁλόκληρο τὸ πίσω τμήμα τῆς κεφαλῆς μαζί μὲ τμήμα τῆς ἀριστερῆς πλευρᾶς πίσω ἀπὸ τὸ αὐτί, καθὼς καὶ τὸ ἐνθετο τμήμα τῶν γενειῶν. Ἀποκρουσμένα εἶναι τὰ μαλλιά ἐπάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο, κυρίως πρὸς τὴν ἀριστερὴν πλευρά, ἡ μύτη καὶ οἱ πλόκαμοι ποὺ πέφτουν ἀπὸ πίσω ἀπὸ τὰ αὐτιά. Ἀρκετὰ φθαρμένες εἶναι οἱ ἐπιφάνειες.

'Αρχαϊστικὴ κεφαλὴ 'Ερμού τοῦ τύπου τοῦ 'Ερμού Προπυλαίου τοῦ Ἀλκαμένους. Τὸ πρόσωπο χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὰ μεγάλα, σχεδὸν στρογγυλὰ μάτια, μὲ βαριὰ βλέφαρα. Τὸ λεῖο μέτωπο εἶναι ὑψηλό. Τὸ στόμα εἶναι κλειστό. Τὰ αὐτιά ἀποδίδονται σχηματοποιημένα. Τὰ μαλλιά δένονται μὲ μία λεπτὴ, ἡμικυλινδρική ταινία. Ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ κρανίου λεπτότατοι κυματοειδεῖς βόστρυχοι διευθύνονται ἀκτινωτὰ ὡς τὴν ταινία. Κάτω ἀπὸ αὐτὴ τὰ μαλλιά πέφτουν μπροστὰ σὲ ἐπάλληλους σπειροειδεῖς βόστρυχους, οἱ ἀπολήξεις τῶν ὁποίων σχηματίζουν στὸ μέτωπο ἓνα κοκκιδωτὸ πλαίσιο. Ἐπάνω ἀπὸ τὰ αὐτιά σχηματίζεται ἀνὰ ἓνα πλόκαμος ποὺ ἐρχόταν πίσω ἀπὸ τὸ πτερύγιο καὶ θὰ ἔπεφτε στοὺς ὦμους. Τὰ γένεια θὰ σχηματίζονταν ἀπὸ μικροὺς μηνοειδεῖς βόστρυχους, μόνο δὲ πρὸς τὴς παρειὰς σώζονται λίγες, ρηχές, μικρὲς αὐλακες.

Λόγω τῆς μεγάλης φθορᾶς δὲν διακρίνονται ἔχνη ἐργαλείων. Εἶναι πιθανὸν ὅτι τρυπάνι χρησιμοποιήθηκε στὴν αὐλακα μεταξὺ τῶν μαλλιῶν καὶ τοῦ μετώπου καὶ ἴσως στὴν αὐλακα ποὺ διακρίνει τὸ ἐπάνω βλέφαρο ἀπὸ τὴν κόγχη. Ἐγχάρακτες γραμμὲς ὀρίζουν τὸν βολβὸ ἀπὸ τὰ βλέφαρα. Δύο λεπτοὶ κυλινδρικοὶ τὸρμοι, διαμ. 0.5 εκ., κάτω ἀπὸ τὸ πηγούνι ὑποδηλώνουν ὅτι τμήμα τῶν γενειῶν ἦταν ἐνθετο, ὀφειλόμενο προφανῶς σὲ ἐπιδιόρθωση, ὅπως συμβαίνει καὶ μὲ τὴς αὐλακες δύο κατακόρυφων τὸρμων στὸν αὐχένα, στὸν δεξιὸ ἀπὸ τοὺς ὁποίους σώζονται ἔχνη μολύβδου.

Τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. ἢ τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ.

Βλ. σ. 139, 254-255, 257, 316, σημ. 87.

74. 'Ερμαϊκὸ ἀγαλμάτιο 'Ερμού: ΕΑΜ 295

Πίν. 90

Βρέθηκε τὸ 1886 στὸ «Κτήριο Κ». Ύψ. 77 εκ. Πλίνθος: ὕψ. 12 εκ. στὴν πρόσθια, 12.6 εκ. στὴν ἀριστερὴ καὶ 10 εκ. στὴν πίσω δεξιὰ πλευρά· πλ. 20.5-21.5 εκ.· βάθ. 15.5-16 εκ. Στήλη: ὕψ. 25 εκ.· πλ. 12.5 εκ. μπροστὰ καὶ 14.5 εκ. πίσω· βάθ. 8.2-7.5 εκ. Ἐνδεδυμένη μορφή: ὕψ. 40 εκ., πλ. 25.5 εκ., βάθ. 12.6 εκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο, μὲ καστανωπὴ πατίνα. Ἔχει συγκολληθεῖ ἀπὸ δύο θραύσματα: α) τὴν πλίνθο ὡς τὸ μέσο περίπου τῆς στήλης, καὶ β) τὸ ὑπόλοιπο τμήμα ὡς τοὺς ὦμους. Λείπουν: ἡ κεφαλὴ μὲ τὸν λαιμὸ καὶ τὸ ἄκρο δεξιὸ χέρι μὲ τμήμα τοῦ πήχεως. Περιορισμένες φθορὲς παρατηροῦνται στὶς ἐπιφάνειες, ἰδίως στὶς ἀκμές.

'Ερμαϊκὸ ἀγαλμάτιο 'Ερμού, ἀποτελούμενο ἀπὸ τὴ συμφυῇ πλίνθο, τὴ στήλη καὶ τὴν ὁλόγλυφη μορφή τοῦ 'Ερμού ὡς τοὺς ὦμους. Ὁ 'Ερμῆς παριστάνεται μὲ χιτωνί-

σκο καὶ χλαμύδα, ὄρθιος, κατενώπιον, μὲ ἀνυψωμένο καὶ ἐξέχον ἐλαφρῶς στὰ πλάγια τὸ ἀριστερὸ ἰσχίον. Τὸ δεξιὸ χέρι εἶναι κατεβασμένο καὶ ὁ πήχυς ἔρχεται ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἔμπρός. Τὸ ἀριστερὸ χέρι λυγίζει στὸν ἀγκῶνα καὶ ἀκουμπᾷ στὸ ἰσχίον. Ὁ κορμὸς ἀποδίδεται μετωπικά, ἐνῶ ἡ κεφαλὴ θὰ στρεφόταν ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἀριστερά. Στὸ ἄνοιγμα τοῦ χιτωνίσκου καὶ τῆς χλαμύδας διακρίνονται ἡ σφαγὴ καὶ οἱ κλεῖδες. Σῶζονται τὰ ἄκρα δύο πλοκάμων ποὺ πέφτουν ὡς ἐπάνω ἀπὸ τὰ στήθη, ὅπως καὶ τμῆμα τῶν βοστρύχων ποὺ πέφτουν ὡς μάζα στὸν αὐχένα. Ὁ ἀριστερὸς πλόκαμος βρίσκεται ψηλότερα λόγω τῆς στροφῆς τῆς κεφαλῆς. Ὁ χιτωνίσκος ὁλόγραφος, μὲ κοντὴ χειρίδα, ἔφθανε ὡς περίπου τὰ γόνατα. Μικρὸ τμῆμα του διακρίνεται κάτω ἀπὸ τὴν παρυφὴ τῆς χλαμύδας καὶ στὸ ἄνοιγμα τῆς χλαμύδας στὴ δεξιὰ πλευρά. Ἡ χλαμύδα πορπώνεται στὸν δεξιὸ ὦμο καὶ πέφτει ἔως λίγο ἐπάνω ἀπὸ τὴν πέξα τοῦ χιτωνίσκου. Ἡ πόρπη εἶναι κυκλικὴ μὲ ἓνα κομβίοςχημο ἑξαρμα στὸ κέντρο καὶ ἐγχαράξεις ὁλόγυρα. Τὸ τμῆμα ποὺ πέφτει ἀπὸ τὸν δεξιὸ ὦμο στὴν πρόσθια ὄψη ἀναδιπλώνεται πρὸς τὰ ἔμπρός. Στὴν πρόσθια ὄψη οἱ γωνίες σημειώνονται μὲ μικρὰ «βαριδάκια». Ἡ χλαμύδα τυλίγει σφικτὰ τὸν κορμὸ τονίζοντας τὸν ὄγκο του, καθὼς μαζεύεται ἀπὸ τὸ χέρι στὴν ἀριστερὴ πλευρά, ἐνῶ σαφῶς διαγράφεται καὶ ὁ ὄγκος τοῦ ἀριστεροῦ χεριοῦ.

Τῇ θέσῃ τῶν σκελῶν κάτω ἀπὸ τὸν χιτωνίσκο καταλαμβάνει μία ὀρθογώνιας, ἐλαφρὰ τραπέζιας διατομῆς στήλη μὲ τὴν πρόσθια ἐπιφάνεια ἐλαφρὰ στενότερη. Στὴν πρόσθια ὄψη ὑπάρχει χαραγμένη ἡ ἐπιγραφή:

Οὐχ οὕτως ἀγόρησιν ἐνὶ στα|δίοισι τε χαίρω, |
 ὅσον ἐφ' ἡμερτῇ τῇδε γέγηθα βάσει· |
 Δῆ γὰρ Ἀθηναῖος μὲ σο|φὸν θεὸν ἐν προπυ|λαίοις |
 ἀρητῆρ γεγαῶς εἴσα|το Πραξαγόρας.

Ἡ πλίνθος ἔχει ὀρθογώνιον παραλληλεπίπεδο σχῆμα καὶ διατομὴ ἴδια μὲ αὐτὴ τῆς στήλης. Ἡ ἀριστερὴ πλευρὰ εἶναι χαμηλότερη καὶ ἡ πίσω βρίσκεται στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ αὐτὴ τῆς στήλης.

Ἡ ἐπιφάνεια τῆς σάρκας ἔχει στυλβωθεῖ, ἐνῶ αὐτὴ τοῦ κορμοῦ τοῦ Ἑρμοῦ καὶ τῆς στήλης, ἀλλ' ὡς ἓνα βαθμὸ καὶ ἡ ἐπάνω ἐπιφάνεια τῆς πλίνθου, ἀποδίδονται καλὰ λειασμένες μὲ ἀρκετὰ ἴχνη ράσπας, τὰ ὁποῖα γίνονται ἐντονότερα στὴ δεξιὰ καὶ στὴν πίσω ὄψη. Στὴν ὄψη αὐτὴ διατηρεῖται ἓνας ρόδιος - ἰώδης χρωματισμὸς ποὺ ὑποδηλώνει ὅτι ἡ χλαμύδα εἶχε ἀρχικὰ κόκκινο χρῶμα. Τρυπάνι ἔχει χρησιμοποιηθεῖ κυρίως στὴν ἀναδίπλωση τῆς κατακόρυφης παρυφῆς τῆς χλαμύδας στὴν πρόσθια ὄψη καὶ στὴν πτύχωση τοῦ χιτωνίσκου κάτω ἀπὸ τὴ χλαμύδα. Ἐγχάραξη παρατηρεῖται στοὺς πλοκάμους τῶν μαλλιών, στὴν πόρπη καὶ στὴν πτύχωση τῆς χλαμύδας. Οἱ ἐπιφάνειες τῆς πλίνθου, ἐκτὸς τῆς ἐπάνω, εἶναι ἀδρότερα δουλεμένες μὲ ἴχνη βελονιοῦ.

Τοῦ α' μισοῦ τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ.

Β. Στάης, Ἀγάλματα ἐκ Ραμνοῦντος, ΑΕ 1891, 58 καὶ σημ. 1· Καββαδίας, 299-300 ἀρ. 295· Καστριώτης, 67 ἀρ. 295· Harrison, *Agora* XI, 124 καὶ σημ. 123· 125, 160. Ἐπιγραφή: IG IV² 515.

Βλ. σ. 204-205, 254, 255-256, 257, 300, 327, σημ. 502, 1028, 1034.

75. Ἀγαλμάτιο Ἑρμοῦ: ΜΕ 9

Πίν. 91

Ὑψ. 81.5 ἐκ. καὶ χωρὶς τὴν πλίνθο 73.5 ἐκ., πλ. ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ χέρι ὡς τὸ δεξιὸ ἰσχίον 26.8 ἐκ. Ἐπιφάνεια θραύσης τοῦ λαιμοῦ: διαστ. 10 ἐκ. περίπου, καὶ τοῦ ζώου: μῆκ. 26 ἐκ. Πλίνθος: ὕψ. 8 ἐκ. καὶ βάθ. 27 ἐκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο, μὲ καστανόχρωμη πατίνα. Σώζεται ἀπὸ τμήμα τῆς πλίνθου ὡς τοὺς ὤμους, συγκολλημένο ἀπὸ τρία θραύσματα: α) τὸ ἀριστερὸν τμήμα τῆς πλίνθου μὲ τὸ ἄκρο ἀριστερὸν πόδι, τὸ στηριγμα καὶ τὸν βράχο, β) μικρὸν τμήμα τοῦ ἀριστεροῦ γόνατος, καὶ γ) τὸν κορμὸ ἀπὸ τὰ γόνατα περίπου ὡς τοὺς ὤμους. Λείπουν: ἡ κεφαλὴ μὲ τὸν λαιμό, τὸ δεξιὸ χέρι ἀπὸ τὸν ἀγκῶνα καὶ τὸ ἀριστερὸν ἀπὸ τὸ μέσο περίπου τοῦ πήχεως, τὸ δεξιὸ σκέλος ἀπὸ τὸ γόνατο, ἡ ἀριστερὴ κνήμη, ὁλόκληρο τὸ ζῶον στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ ἐκτὸς ἀπὸ τὰ πόδια του, καθὼς καὶ τὸ δεξιὸν τμήμα τῆς πλίνθου. Τὸ ἐλλείπον τμήμα τῆς πλίνθου καὶ ἡ ἀριστερὴ κνήμη ἔχουν ἀποκατασταθεῖ μὲ γύψο. Ἀποκρουσμένες εἶναι οἱ πτυχὲς σὲ πολλὰ σημεῖα, τὸ μεγάλο δάκτυλο τοῦ ἄκρου ἀριστεροῦ ποδιοῦ καὶ τὸ πρόσθιο δεξιὸ σκέλος τοῦ ζώου.

Ἀκέφαλο ἀγαλμάτιο Ἑρμοῦ. Εἰκονίζεται μὲ χιτῶνα καὶ χλαμύδα, ὄρθιος, κατενώπιον, μὲ ἄνετο τὸ δεξιὸ σκέλος, ὁ μηρὸς τοῦ ὁποῖου ἔρχεται ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἔμπροσ. Τὸ ἀριστερὸ ἰσχίον ἐξέχει στὰ πλάγια. Τὰ ἰσχία καὶ οἱ ὦμοι μένουν ὀριζόντιοι. Οἱ βραχίονες ἐφάπτονται σχεδὸν στὸν κορμὸ καὶ ὁ μὲν δεξιὸς πήχυς ἦταν κατεβασμένος, σύμφωνα μὲ δύο συνοχεῖς στὸν μηρό, ἐνῶ ὁ ἀριστερὸς λυγίζει ἐλαφρὰ στὸν ἀγκῶνα καὶ θὰ ἐρχόταν πρὸς τὰ ἔμπροσ καὶ πλάγια, προφανῶς πρὸς τὸ ζῶον ποὺ εἰκονίζεται στὴν ἀριστερὴ πλευρά. Ἡ θέσις τοῦ ἀριστεροῦ ἰσχίου φαίνεται χαμηλὴ. Ἡ ἀπόδοσις τῆς γυμνῆς σάρκας εἶναι ἐπιμελής. Στὸ ἄκρο πόδι ὁ ταρσὸς εἶναι ψηλὸς ἐνῶ οἱ λεπτομέρειες τῶν δακτύλων δηλώνονται μὲ ἐγγράραξη.

Ὁ χιτωνίσκος διακρίνεται στὴ δεξιὰ πλευρά, στὸ ἄνοιγμα τῆς χλαμύδας· ζώνεται στὴ μέση, σχηματίζοντας μικρὸ κόλπο ποὺ σκεπάζει τὴ ζώνη. Ἡ ὀρατὴ δεξιὰ χειρὶς καλύπτει τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ βραχίονα στὴν πρόσθια ὄψη, ἐνῶ πίσω πέφτει χαμηλότερα ἀπὸ τὸν ἀγκῶνα. Μολοντί στὸν κορμὸ ὁ χιτωνίσκος ἀποδίδεται ὁλόρραφος, στὴ χειρὶς μία κατακόρυφη αὐλακὰ χωρίζει τὶς δύο παρυφές ποὺ καταλήγουν σὲ βαρίδια. Ἡ ἡμικυκλικὴ σχήματος χλαμύδα πορπώνεται στὸν δεξιὸ ὦμο καὶ πέφτει ὡς ἐλάχιστα ἐπάνω ἀπὸ τὴν πέζα τοῦ χιτωνίσκου στὴν πρόσθια ὄψη, καλύπτοντας τὸ ἀριστερὸ χέρι ὡς τὸν ἀγκῶνα περίπου. Ἡ στρογγυλὴ πόρπη εἶναι ἀρκετὰ φθαρμένη. Στὴν πρόσθια ὄψη ἡ κατακόρυφη παρυφὴ ἀναδιπλώνει ἀρκετὰ πρὸς τὰ πίσω, ὥστε τὸ βαρίδιον ἢ ὁ θύσανος τῆς γωνίας νὰ ἀποδίδεται στὸ μέσο περίπου τοῦ ἀριστεροῦ μηροῦ. Στὴν πίσω ὄψη ἡ χλαμύδα σχηματίζει ἓνα ἐπίπεδο καὶ πέφτει ὡς κάτω ἀπὸ τὸν χιτωνίσκο. Ἡ ἀπόδοσις εἶναι σχηματικότερη. Ἀμυδρὰ διακρίνεται ἡ παρυφὴ ποὺ πέφτει ἀπὸ τὴν πόρπη μὲ λίγες ἀναδιπλώσεις. Περιορισμένες πρόστυπες πτυχὲς ἀποδίδονται σὲ ἐνάλληλες καμπύλες γραμμές, ἐνῶ ἓνα ἀνεπαίσθητο φούσκωμα δηλώνει τὴ θέσιν τῶν γλουτῶν.

Στὴν ἀριστερὴν πλευρὰ τῆς μορφῆς καὶ στὸ ἄκρον τῆς πλίνθου ἀποδίδεται σχηματοποιημένος βράχος, ἐπάνω στὸν ὁποῖο «ἀκουμποῦσε» μικρὸ ζῶον. Ἀπὸ τὸ ζῶον σώζεται ἀνάγλυφο ἐπάνω στὸν βράχον τὸ κατώτερον τμήμα τῶν μπροστινῶν ποδιῶν μὲ τὶς ὀπλές (τὸ δεξιὸ πόδι εἶναι πολὺ φθαρμένο), καθὼς ἐπίσης καὶ τὰ πίσω πόδια, τὰ ὁποῖα πατοῦν στὴν πλίνθον πίσω ἀπὸ τὸν βράχον. Ὁ μηρὸς τοῦ ἀριστεροῦ σκέλους ἀποδίδεται καλυμμένος ἀπὸ πυκνὸ τρίχωμα σὲ μνηοειδεῖς βοστρύχους, ἐνῶ τὸ μὴ ὀρατὸ δεξιὸ σκέλος ἀποδίδεται σχηματικά. Ὁ χώρος μεταξὺ τοῦ βράχου καὶ τοῦ ἀριστεροῦ σκέλους τῆς μορφῆς καταλαμβάνεται ἀπὸ ἓνα περίπου κυλινδρικὸν στηριγμα σὲ σχῆμα κορμοῦ δένδρου· ἓνας ρόζος ἀποδίδεται στὸ κάτω πρόσθιον τμήμα

του. Ἡ πλίνθος ἔχει ἀπλό, ὀρθογώνιο σχῆμα. Στὴν πίσω ὄψη ἀποδίδεται ψηλότερη, ἐνῶ στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ εἶναι πολὺ χαμηλὴ.

Παρατηρεῖται ἔντονη χρῆση τρυπάνου στὴν πτύχωση τῆς πρόσθιας ὄψης, στίς αὐλακες ἀνάμεσα στὸ στήριγμα, τὸν βράχο καὶ τὸ ἀριστερὸ σκέλος καὶ μεταξὺ τῶν σκελῶν τοῦ ζώου. Ἐντονα εἶναι καὶ τὰ ἴχνη ράσπας, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ γυμνὰ μέρη ποὺ εἶναι καλὰ λειασμένα. Οἱ ἐπιφάνειες τοῦ βράχου καὶ τοῦ στηρίγματος ἔχουν δουλευτεῖ μὲ λαμάκι. Ἴχνη ἀπὸ λαμάκι καὶ βελόνι διακρίνονται στίς κατακόρυφες ἐπιφάνειες τῆς πλίνθου, ἐνῶ ἡ ἐπάνω εἶναι καλὰ δουλεμένη. Δύο τετραγωνικῆς διατομῆς συνοχεῖς συνέδεαν τὸν ἀριστερὸ πῆχυ καὶ τὸ ἄκρο χέρι μὲ τὸν μηρό. Δύο ἔντονα σημάδια σφήνας (:) στὴν ἐπιφάνεια θραύσης τοῦ λαιμοῦ ὑποδεικνύουν ὅτι ἡ κεφαλὴ ἀποσπᾶσθηκε βίαια.

Τῆς ἐποχῆς τοῦ Γαλλινοῦ.

Βλ. σ. 197-198, 254, 256-257, 280, σημ. 538-539, 1046.

Θ. ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΔΙΟΝΥΣΟΥ - ΣΑΤΥΡΩΝ

76. Σύμπλεγμα Διονύσου μὲ Σάτυρο: ΕΑΜ 283

Πίν. 92

Βρέθηκε τὸ 1886 στὸ «Κτήριο Κ». Διόνυσος: ὕψ. 27.5 ἐκ., ὕψ. κορμοῦ 10.8 ἐκ., πλ. στίς μασχάλες 6.7 ἐκ. καὶ στὰ ἰσχία 5.1 ἐκ., βάθ. στὸ στήθος 4.5 ἐκ. Κεφαλὴ: ὕψ. 5.1 ἐκ. καὶ τοῦ προσώπου 3.15 ἐκ., πλ. 4.6 ἐκ. καὶ 3 ἐκ. ἀντίστοιχα, βάθ. ἀπὸ τὸ πηγούνι ὡς τὸν κροφύλο 5 ἐκ. Σάτυρος: ὕψ. 21.9 ἐκ., πλ. στὴ μέση 3.2 ἐκ. Ἐπιφάνεια θραύσης τοῦ λαιμοῦ 2.5×1.7 ἐκ. Μάρμαρο λευκὸ, λεπτόκοκκο, πιθανότατα πεντελικό, μὲ καστανωπὴ πατίνα, ιδίως στὸν Διόνυσο. Ὁ Διόνυσος σώζεται ἀπὸ τὸν δεξιὸ ἀστράγαλο καὶ τὸ ἀριστερὸ γόνατο ὡς καὶ τὴν κεφαλὴ, ἐνῶ ὁ Σάτυρος ἀπὸ τοὺς μηροὺς ὡς τοὺς ὦμους. Ἐχει συγκολληθεῖ ἀπὸ 8 θραύσματα: α) τὴ δεξιὰ κνήμη τοῦ Διονύσου, β) τὸν δεξιὸ μηρό, γ) τὸ ἀριστερὸ γόνατο μὲ τμήμα τοῦ μηροῦ, δ) τὸν ὑπόλοιπο κορμὸ μὲ τὸν ἀριστερὸ μηρό ὡς τοὺς ὦμους, ε) τὸ δεξιὸ χέρι ὡς τὸν καρπὸ, καὶ ς) τὴν κεφαλὴ, ζ) τοὺς μηροὺς τοῦ Σατύρου ὡς ἐπάνω ἀπὸ τὴ μέση καὶ η) τὸν ἄνω κορμὸ. Λείπουν: ἀπὸ τὸν Διόνυσο τὸ ἄκρο δεξιὸ χέρι μὲ τὸ ἀντικείμενο ποὺ κρατοῦσε, τὸ ἀριστερὸ χέρι, ἡ ἀριστερὴ κνήμη καὶ τὰ ἄκρα πόδια, ἐνῶ ἀπὸ τὸν Σάτυρο ἡ κεφαλὴ μὲ τὸν λαιμό, τὸ δεξιὸ χέρι ἀπὸ τὸν ἀγκῶνα, τὸ ἀριστερὸ χέρι καὶ τὰ πόδια ἀπὸ τὸ κάτω τμήμα τῶν μηρῶν. Ἀποκρουσμένη εἶναι ἡ πίσω ἐπιφάνεια τῆς δεξιᾶς κνήμης τοῦ Διονύσου καὶ ἡ δεξιὰ ὠμοπλάτη τοῦ Σατύρου, ἐνῶ λίγες φθορὲς παρατηροῦνται στὴν ἐπιφάνεια, ιδίως στὸ πρόσωπο καὶ στὰ γεννητικὰ ὄργανα τοῦ Διονύσου.

Μικροῦ μεγέθους σύμπλεγμα Διονύσου μὲ Σάτυρο. Οἱ μορφὲς διατάσσονται παρατακτικά. Ὁ Διόνυσος εἰκονίζεται γυμνός, ὄρθιος, κατενώπιον, μὲ ἄνετο τὸ δεξιὸ σκέλος ποὺ ἔρχεται ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἐμπρός. Τὸ ἀριστερὸ ἰσχίον ἀνυψώνεται καὶ προβάλλει ἐλαφρὰ στὰ πλάγια. Τὸ δεξιὸ χέρι ὑψώνεται στὰ πλάγια σχηματίζοντας ὀρθὴς γωνίαν στὴ μασχάλη καὶ στὸν ἀγκῶνα· ἵχνος ἐνὸς συνοχεῖ ἀπὸ τὸν βραχίονα ὑποδηλώνει ὅτι θὰ κρατοῦσε κάποιο ἀντικείμενο. Τὸ ἀριστερὸ χέρι θὰ ἐκτεινόταν πρὸς τὸν Σάτυρο στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ. Ὁ κορμὸς κλίνει ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἀριστερὰ καὶ ἡ κεφαλὴ ἀποδίδεται σὲ κατατομὴ κλίνοντας ἐλαφρὰ πρὸς τὸν Σάτυρο. Τὸ σπάσιμο πίσω ἀπὸ τὴ δεξιὰ κνήμη ὑποδηλώνει τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς στηρίγματος. Ὁ Σάτυρος φέρει περίζωμα καὶ εἰκονίζεται σὲ διασκελισμὸ πρὸς τὰ ἀριστερὰ, μὲ τὸ δεξιὸ σκέλος πρὸς τὰ πίσω καὶ μὲ τὸ ἀριστερὸ νὰ προβάλλει ἔντονα κατὰ τρία τέταρτα περίπου πρὸς τὰ ἀριστερὰ. Ὁ κορμὸς στρέφεται ἀπὸ σχεδὸν κατενώπιον σὲ τρία

τέταρτα πρὸς τὰ ἀριστερά. Τὸ δεξιὸ χέρι ἦταν κατεβασμένο, ὅπως δείχνει τὸ σωζόμενο τμήμα τοῦ βραχίονα καὶ τὸ σημεῖο ἐπαφῆς τοῦ χεριοῦ στὸ περίζωμα, ἐνῶ τὸ ἀριστερὸ θὰ ἦταν ὑψωμένο. Ἡ κεφαλὴ θὰ στρεφόταν πρὸς τὸν Διόνυσο.

Ἡ κεφαλὴ τοῦ Διονύσου εἶναι ἀρκετὰ μεγάλη καὶ παρουσιάζει ἔντονες ἀσυμμετρίες, καθὼς ἀποδίδονται γενικὰ μεγαλύτερες ἐπιφάνειες στὴν περισσότερο ὁρατὴ δεξιὰ πλευρά. Τὸ πρόσωπο εἶναι σχεδὸν στρογγυλό. Τὸ μέτωπο εἶναι ψηλὸ καὶ περίπου τριγωνικόν. Τὰ μάτια ἀποδίδονται μεγάλα, μὲ βαριά, ἐγγάρακτα βλέφαρα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἐπάνω καλύπτει τὸ κάτω στὴν ἐξωτερικὴ γωνία καὶ ἐπεκτείνεται πρὸς τὰ πλάγια. Τὸ στόμα ἀποδίδεται σχετικὰ μεγάλο μὲ σαρκώδη χεῖλη, τὰ ὁποῖα χωρίζει ὀριζόντια αὐλακα. Μικρὲς ὀπὲς δηλώνουν τοὺς κανθοὺς, τὰ ρουθούνια καὶ τὶς γωνίες τοῦ στόματος. Τὰ αὐτιά, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς λοβούς, καλύπτονται ἀπὸ τὰ μαλλιά.

Τὰ μαλλιά δένονται μὲ δύο ταινίες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ κάτω ἐμφανίζεται μόνο στὸ ἐπάνω τμήμα τοῦ μετώπου καὶ χάνεται κάτω ἀπὸ τὰ μαλλιά. Ἡ ἐπάνω ταινία καταλήγει στὸν κρωβύλο ποὺ βρίσκεται στὸν αὐχένα. Κάτω ἀπὸ τὴν ταινία αὐτὴ τὰ μαλλιά χωρίζουν λίγο ἔκκεντρα πρὸς τὰ ἀριστερά. Οἱ πρόστυποι, κυματοειδεῖς βόστρυχοι κατευθύνονται πρὸς τὰ πλάγια καὶ πίσω σὲ ἓνα μεγάλο κρωβύλο, ἀπὸ τὸν ὁποῖο δύο πλόκαμοι διευθύνονται σὲ κυματοειδεῖς γραμμὲς ἐπάνω στὸ στήθος. Ἐπάνω ἀπὸ τὴν ταινία τὰ μαλλιά χωρίζουν στὸ μέσο καὶ οἱ βόστρυχοι κατευθύνονται πρὸς τὰ πλάγια.

Ὁ λαιμὸς εἶναι ἀρκετὰ παχὺς μὲ ἔντονα δηλωμένη τὴ σφαγὴ. Οἱ μορφὲς ἔχουν ραδινές, ἀλλὰ λανθασμένες ἀναλογίες. Τὸ σῶμα τοῦ Διονύσου χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὰ κοντὰ πόδια, ἐνῶ ὁ κορμὸς εἶναι ἰδιαίτερα ψηλὸς μὲ εὐρὺ στέρνο καὶ στενὴ μέση. Ἀνόργανη εἶναι ἡ σύνδεση τῶν ἄκρων μὲ τὸν κορμό. Στὴ μορφὴ τοῦ Σατύρου τὸ τριγωνικὸ σχῆμα τοῦ κορμοῦ εἶναι περισσότερο ἐμφανές. Ὁ σταυρὸς ποὺ σχηματίζεται ἀπὸ τὴ λευκὴ γραμμὴ καὶ τὴ γραμμὴ τοῦ στήθους εἶναι ἐντονότερος, ἐνῶ ἀνάλογη εἶναι ἡ ἀπόδοση τῆς πλάτης. Ἀνόργανος εἶναι ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ὁ κορμὸς ἐπικάθεται στὸ περίζωμα. Οἱ δύο μορφὲς συνδέονται μὲ ἓνα κυλινδρικὸ συνοχέα ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ μηρὸ τοῦ Διονύσου ὡς τὴν πλάτῃ τοῦ Σατύρου. Ὁ Σάτυρος φέρει περίζωμα γύρω ἀπὸ τὰ ἰσχία, τὸ ὁποῖο πρὸς τὴν ἐπάνω καὶ τὴν κάτω παρυφὴ σχηματίζει ἀπὸ μία τύλη.

Οἱ ἐπιφάνειες εἶναι καλὰ λειασμένες, σχεδὸν στιλπνές· δὲν διακρίνονται ἴχνη ἐργαλείων, ἐκτὸς τοῦ τρυπάνου καὶ τῆς ἐγγάραξης στὶς λεπτομέρειες τῆς κεφαλῆς. Τὸ τρυπάνι χρησιμοποιήθηκε ἐπίσης στὴν αὐλακα μεταξὺ τοῦ περιζώματος καὶ τοῦ κορμοῦ τοῦ Σατύρου.

Τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.

Καββαδίας, 225-226 ἀρ. 283· Καστριώτης, 66 ἀρ. 283· Stais, 107 ἀρ. 283· Papaspyridi, 112 ἀρ. 283.

Βλ. σ. 199-200, 257-258, 259, 300, σημ. 555, 1055.

77. Κορμὸς ἀγαλματίου Σατύρου: ΜΕ 43

Πίν. 93

Ύψ. 16 ἐκ., πλ. 16 ἐκ. καὶ βάθ. 7.5 ἐκ. Ἐπιφάνεια θραύσης λαιμοῦ 5 × 5 ἐκ. καὶ τοῦ κορμοῦ 10.5 × 7.5 ἐκ. Μάρμαρο, λευκόν, λεπτόκοκκο, μάλλον πεντελικόν, μὲ ἀνοικτοκάστανι πατίνα. Σώζεται ὁ ἄνω κορμὸς ὡς τοὺς ὤμους καὶ τὴ βάση τοῦ λαιμοῦ. Λείπουν: ἡ κεφαλὴ μὲ τὸν λαιμό, τὸ δεξιὸ χέρι ἀπὸ τὴ μασχάλη, τὸ ἀριστερὸ χέρι ἀπὸ τὸ μέσο τοῦ βραχίονα, τμήμα τῆς νεβρίδας στὴ δεξιὰ πλευρὰ καὶ ὁλόκληρος ὁ κάτω κορμός. Ἀποκρουσμένες εἶναι ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἀριστεροῦ βραχίονα, τμήμα στὸν αὐχένα, οἱ παρυφές καὶ τὰ ἄκρα τῆς νεβρίδας, ὅπως καὶ περιορισμένα ἀκόμη σημεῖα τῆς ἐπιφάνειας τοῦ μαρμάρου.

Κορμός ἀγαλματίου Σατύρου, ἴσως ἀπὸ σύμπλεγμα μὲ τὸν Διόνυσο. Ἡ μορφὴ φέρει νεβρίδα καὶ εἰκονίζεται προφανῶς ὀρθία, κατενώπιον, μὲ ὑψωμένο τὸν δεξιὸ βραχίονα καὶ κατεβασμένο τὸν ἀριστερό. Ὁ κορμὸς θὰ ἔκλινε ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἀριστερά, ἐνῶ ἡ κεφαλὴ θὰ στρεφόταν πρὸς τὰ δεξιά. Τὸ νεανικὸ σαρκῶδες σῶμα ἔχει φουσκωτὰ στήθη. Οἱ θηλές (φθαρμένη ἢ ἀριστερὴ) ἔχουν τὸ σχῆμα κουμποῦ μὲ μία περίπου ὀριζόντια ἐγκάρσιον. Μὲ ἐλαφρὲς καμπύλες τῆς ἐπιφάνειας ἀποδίδονται οἱ κλεῖδες καὶ οἱ μύες τοῦ θωρακικοῦ τόξου. Ἡ πλάτη εἶναι περιληπτικότερα ἀποδοσμένη. Ἡ νεβρίδα δένεται στὸν ἀριστερὸ ὦμο καὶ τὸ ἓνα πόδι τοῦ ζώου πέφτει μπροστὰ ἐπάνω ἀπὸ τὸ στήθος, ἐνῶ μακρύτερο εἶναι αὐτὸ ποὺ πέφτει πίσω, στὸ ὁποῖο διακρίνονται ἀμυδρὰ τρία δάκτυλα. Ἀπὸ τὸν ὦμο ἡ νεβρίδα ἔρχεται ἀνάμεσα στὰ στήθη καὶ κατευθύνεται πρὸς τὴ δεξιὰ πλευρά. Οἱ παρυφές ἀποδίδονται ἔξωγες καὶ ἡ ἐπάνω ἀναδιπλώνεται ἐλαφρὰ· δύο ἀρκετὰ φθαρμένα ἐξάρματα ὑπάρχουν στὴ θέση τῆς σφαγῆς.

Οἱ ἐπιφάνειες τοῦ σώματος καὶ τῆς νεβρίδας στὴν πρόσθια ὄψη εἶναι πολὺ καλὰ λειασμένες, ἂν ὅχι στυλβωμένες, ὅπως καὶ οἱ πλευρές. Στὴν πίσω ὄψη ὑπάρχουν ἀρκετὰ ἔχνη ράσπας. Τρυπάνι χρησιμοποιήθηκε στὴν αὐλακα μεταξὺ τῆς νεβρίδας καὶ τοῦ κορμοῦ στὴν πρόσθια ὄψη.

Τῆς Ἀδριάνειας - πρώτης Ἀντωνίνειας περιόδου.

Βλ. σ. 164, 258-259, σημ. 300, 301, 1060, 1061.

78. Ἀγαλμάτιο χορεύοντος Σατύρου: ΜΕ 24

Πίν. 94

Ύψ. 42.5 ἐκ., πλ. 19.4 ἐκ., βάθ. 10.5 ἐκ. στὸ στήθος καὶ 14.5 ἐκ. στοὺς μηρούς. Διάμ. λαμποῦ 6.5 ἐκ. Μάρμαρο λευκὸ, λεπτόκοκκο, πιθανότατα πεντελικό. Σῶζεται ἀπὸ τὴ δεξιὰ κνήμη ὡς τοὺς ὦμους, συγκολλημένο ἀπὸ δύο θραύσματα: α) τὸ δεξιὸ πόδι καὶ β) τὸν ὑπόλοιπο κορμό. Λεῖπουν: ἡ κεφαλὴ μὲ τὸν λαμπὸ καὶ τὸν δεξιὸ ὦμο, τὸ δεξιὸ χέρι, τὸ ἀριστερὸ χέρι ἀπὸ τὸν ἀγκῶνα περίπου μαζὶ μὲ τὸ τμήμα τῆς δορᾶς ποὺ ἔπεφτε ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ πῆχυ, τὸ ἄκρο δεξιὸ πόδι, τὸ ἀριστερὸ σκέλος, τμήμα τῆς νεβρίδας ποὺ πέφτει στὴν πλάτη, ἡ ἀπόληξη τοῦ τμήματος τῆς δορᾶς ποὺ πέφτει ἀπὸ τὸν ὦμο μπροστὰ. Ἀρκετὰ κτυπήματα καὶ ἀπολεπίσματα παρατηροῦνται ἰδίως στὴν πίσω ὄψη.

Ἀγαλμάτιο χορεύοντος Σατύρου. Ὁ Σάτυρος φέρει δορὰ καὶ εἰκονίζεται σὲ ἔντονο διασκελισμὸ πρὸς τὰ ἀριστερά, ὥστε ἡ κύρια ὄψη νὰ εἶναι αὐτὴ κατὰ τὴν ὁποία τὸ ἀριστερὸ σκέλος φαίνεται σὲ κατατομή. Τὸ ἀριστερὸ σκέλος λυγίζει στὸ γόνατο καὶ προβάλλει ἔντονα πρὸς τὰ ἀριστερά, στρέφοντας τὴν κνήμη πρὸς τὰ ἔμπρός. Τὸ δεξιὸ θὰ εἶχε ἀντίθετη φορὰ· κρίνοντας ἀπὸ τὴν ὑψηλότερη θέση τοῦ γλουτοῦ σὲ σύγκριση μὲ τὸν ἀριστερό, συνάγεται ὅτι τουλάχιστον ὁ μηρὸς θὰ ἦταν περίπου κατακόρυφος, ὁπότε ἡ κνήμη καὶ τὸ ἄκρο πόδι θὰ κατευθύνονταν πρὸς τὰ πίσω. Ἡ κοιλιακὴ χώρα εἰκονίζεται σὲ τρία τέταρτα πρὸς τὰ ἔμπρός, ἐνῶ τὸ στήθος ἀποδίδεται σχεδὸν κατενώπιον. Τὸ δεξιὸ χέρι θὰ ἦταν ὑψωμένο, ἐνῶ τὸ ἀριστερὸ ἐκτεινόταν πρὸς τὰ ἀριστερά μὲ ἐλαφρὰ κατεβασμένο τὸν βραχίονα. Ἡ κεφαλὴ στρεφόταν ἴσως πρὸς τὰ ἔμπρός ἢ καὶ πρὸς τὴ δεξιὰ πλευρά.

Ἡ ἀπόδοση τοῦ γυμνοῦ σώματος χαρακτηρίζεται ἀπὸ κάποια σχηματοποίηση, ἰδίως στὸν κορμό, ποὺ στὴ θωρακικὴ καὶ κοιλιακὴ χώρα ἔχει κυλινδρικὸ σχῆμα. Ἀρκετὰ ψηλὰ τοποθετημένα ἀποδίδονται τὰ σχετικὰ μεγάλα γεννητικὰ ὄργανα καὶ οἱ βουβωνικὲς αὐλακες δημιουργοῦν μία ὀριζόντια γραμμὴ στὸ ὕψος τῆς μέσης. Ὁ ὀμφαλὸς ἀποδίδεται ἀντίστοιχα ψηλὰ μὲ μία βαθιὰ ὀπή. Ἀνόργανη εἶναι ἡ θέση τοῦ ἀριστεροῦ βραχίονα ποὺ ἔρχεται ἀρκετὰ πρὸς τὰ ἔμπρός. Σὲ ὅλο τὸ μήκος τοῦ

ἀριστεροῦ σκέλους καὶ τοῦ γλουτοῦ σχηματίζεται στὴν ἐξωτερικὴ πλευρά του μία ἀνεπαίσθητη αὐλακα.

Ἡ νεβρίδα δένεται στὸν ἀριστερὸ ὦμο καὶ τὰ ἀρκετὰ φθαρμένα ἄκρα της πέφτουν μπροστὰ καὶ πίσω. Ἀπὸ τὸν ὦμο ἡ νεβρίδα ἔρχεται στὴ δεξιὰ πλευρὰ μὲ αὐξανόμενο πλάτος. Ἡ ἐπάνω παρυφὴ ἀναδιπλώνεται καὶ παρουσιάζει λίγες «ὀδοντώσεις» ποὺ ὑποδηλώνουν τὴν ὑψὲς τοῦ ἐνδύματος. Ἀπὸ τὴ δεξιὰ πλευρὰ ἡ νεβρίδα ἔρχεται στὴν πλάτη, διευρυνόμενη σημαντικά. Ἡ ἐπάνω παρυφὴ καταλήγει στὸν ἀριστερὸ ὦμο σὲ σχεδὸν εὐθεία γραμμὴ, ἐνῶ ἡ κάτω ἔρχεται λοξὰ ἐπάνω ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ γλουτὸ καὶ καμπυλώνεται πρὸς τὰ κάτω στὴ δεξιὰ πλευρά. Τὸ ὑπόλοιπο τμήμα λείπει, ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα ἄκρο, ἀνάγλυφο στὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἀριστεροῦ γονάτου. Τὸ ἄκρο αὐτὸ ἀνῆκε στὸ τμήμα ποὺ ἐρχόταν ἐπάνω στὸν ἀριστερὸ πήχυ καὶ θὰ ἔπεφτε ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ πλευρά του. Πίσω ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ ὦμο μία θραυσμένη ἐπιφάνεια θὰ ἀνῆκε σὲ κάποιο στήριγμα.

Ἡ περιοχὴ τῶν γεννητικῶν ὀργάνων καὶ τοῦ κορμοῦ πρὸς τὴν ἀριστερὴν πλευρὰ εἶναι ἀμελῶς δουλεμένες. Οἱ ἐπιφάνειες τοῦ γυμνοῦ σώματος στὴν πρόσθια ὄψη εἶναι στυλβωμένες. Πολὺ καλὰ λειασμένη εἶναι καὶ ἡ ἐπιφάνεια τῆς νεβρίδας στὴν πρόσθια ὄψη μὲ ἔντονα τὰ ἴχνη ράσας. Οἱ πίσω ἐπιφάνειες εἶναι ἀδρότερα δουλεμένες μὲ ἴχνη ἀπὸ λαμάκι. Τρυπάνι χρησιμοποιήθηκε στὴν αὐλακα ποὺ χωρίζει τὴ νεβρίδα ἀπὸ τὸν κορμὸ κάτω ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ στήθος καὶ στὴ δεξιὰ πλευρά, καὶ τὸ ἄκρο ποὺ πέφτει ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ ὦμο στὸ στήθος. Ἰχνη τοῦ τρυπάνου διακρίνονται μεταξὺ τῶν ὀρχεων καὶ τοῦ σώματος, καὶ στὸν ὀμφαλό.

Τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.

Βλ. σ. 193-194, 259, σημ. 1088.

1. ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΠΑΝΟΣ

79. Ἀγαλματίδιο Πανός: ΕΑΜ 282

Πίν. 95

Βρέθηκε τὸ 1886 στὸ «Κτήριο Κ». Ὑψ. 36 ἐκ. καὶ χωρὶς τὴν πλίνθο 29.8 ἐκ., μέγιστο πλ. 10.2 ἐκ., βάθ. στὴν κοιλία 6 ἐκ. Κεφαλὴ: ὕψ. κρανίου 4 ἐκ., πλ. 3.9 ἐκ. Στήριγμα: ὕψ. 9.9 ἐκ. καὶ πλ. 3.7 ἐκ. Πλίνθος: ὕψ. 6.3 ἐκ., πλ. 16.5 ἐκ., βάθ. 11 ἐκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο, μὲ ἀνοικτοκάστανι πατίνα. Σῶζεται σχεδὸν ἀκέραιο, συγκολλημένο ἀπὸ τέσσερα θραύσματα: α) τὴν πλίνθο μὲ τὰ ἄκρα πόδια, τὴν ἀπόληξη τῆς δορᾶς καὶ τὸ κατώτερο τμήμα τοῦ στηρίγματος, β) τὸν κορμὸ ἀπὸ τὰ γόνατα ὡς τὸν δεξιὸ μηρὸ καὶ τὸν ἀριστερὸ ἀγκῶνα, γ) τὸν ὑπόλοιπο κορμὸ ὡς τοὺς ὦμους καὶ τὰ γένεια, καὶ δ) τὴν κεφαλὴ. Λείπουν: τὸ πρόσθιο τμήμα τῆς κεφαλῆς, τμήμα τοῦ ἄκρου ἀριστεροῦ χεριοῦ μὲ τὴ σύριγγα, οἱ δύο κνήμες, τμήμα τῆς δορᾶς πρὸς τὴν πλίνθο, τὸ ζῶο δεξιὰ, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ὀπλές. Λίγες φθορὲς ὑπάρχουν στὴν ἐπιφάνεια.

Ἀγαλματίδιο Πανός. Εἰκονίζεται ὄρθιος, κατενώπιον, μὲ ἄνετο τὸ δεξιὸ σκέλος. Τὸ καλυμμένο ἀπὸ τὴ δορὰ δεξιὸ χερί λυγίζει στὸν ἀγκῶνα καὶ τὸ ἄκρο χερί ἔρχεται στὸ στέρνο, ἐνῶ τὸ ἀριστερὸ εἶναι κατεβασμένο καὶ κρατᾷ σύριγγα. Ἡ κεφαλὴ στρέφεται ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἀριστερά. Ἀπὸ τὴν κεφαλὴ διακρίνεται μόνο τὸ κάτω τμήμα τοῦ δεξιοῦ αὐτοῦ. Στὰ μαλλιά οἱ μηνιοειδεῖς βόστρυχοι ἀποδίδονται μὲ μικρὰ κτυπήματα, ἐνῶ στὰ γένεια οἱ κυματοειδεῖς βόστρυχοι διακρίνονται σαφέστερα μὲ ἐγγαράξεις. Ἐπάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο διαφαίνεται μικρὸ τμήμα ἀπὸ τὸ δεξιὸ κέρατο. Τὰ τραγίσια πόδια καλύπτονται στοὺς μηροὺς μὲ πυκνὸ τρίχωμα ἀπὸ πρόστυπους, μηνιοειδεῖς βοστρύχους. Οἱ κνήμες εἶναι λείες. Ἡ δορὰ τυλίγει σφικτὰ τὸν κορμὸ σὰν

ίματιο. Ἀπὸ τὴν πρόσθια ὄψη ἔρχεται στὸν ἀριστερὸ ὦμο καὶ πέφτει πίσω ὡς τὸ στηρίγμα καὶ τοὺς μηρούς. Στὴ συνέχεια ἔρχεται μπροστὰ καλύπτοντας τὸ δεξιὸ χέρι, ὡς τὴν ἀριστερὴ πλευρά, ὅπου πέφτει πίσω, καλύπτοντας καὶ τὸ χέρι ὡς τὸν καρπὸ. Ἡ σχηματιζόμενη τύλη τυλίγεται στὸν λαιμό, συγκρατεῖται ἀπὸ τὸ ἄκρο δεξιὸ χέρι στὸ στέρνο, καὶ ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ ὦμο πέφτει πίσω ὡς τὶς κνήμες, δίπλα στὸ στηρίγμα. Τὰ ἄκρα τῆς δορᾶς διακρίνονται σαφῶς στὴν ἀριστερὴ πλευρά: τὸ κεφάλι ἀποδίδεται σχηματικὰ στὴν ἀπόληξη τοῦ τμήματος ποὺ πέφτει ἀπὸ τὸ χέρι, ἐνῶ τὰ δύο πρόσθια πόδια ἀποδίδονται σὺν ἀπολήξεις τῶν ἄκρων ποὺ πέφτουν ἀπὸ τὸν ὦμο καὶ ἀπὸ τὸν καρπὸ (τὸ ἐλλεῖπον τελευταῖο ἄκρο θὰ ἔφθανε ὡς τὴν πλίνθο δίπλα στὸ ἀριστερὸ σκέλος τοῦ Πανός). Δίπλα ἀπὸ τὸν Πάνα, στὴ δεξιὰ πλευρά, ἀποδίδονται ὀρθοῖο ἕνα τετράποδο ζῶο, ἀπὸ τὸ ὁποῖο σώζονται μόνο οἱ δίγυλες ὀπλές. Πίσω ἀπὸ τὰ πόδια τοῦ Πανός ἀποδίδεται χαμηλὸ στηρίγμα ποὺ φθάνει ὡς τὸ ἐπάνω τμήμα τῶν μηρῶν· ἔχει σχῆμα κορμοῦ δένδρου μὲ λίγους ρόζους καὶ «κοψίματα» πρὸς τὴν πλίνθο ποὺ ὑπονοοῦν ρίζες.

Ἡ πλίνθος ἔχει περίπου ὀρθογώνιο σχῆμα μὲ ἀκανόνιστη ἐπιφάνεια, ὅπου ἡ ἀπόδοση ἐγγράκτων καμπύλων καὶ τεθλασμένων γραμμῶν ὑπονοεῖ φυλλωσιές. Στὴν πρόσθια ἐπιφάνεια τῆς πλίνθου βρίσκεται χαραγμένη ἡ ἐπιγραφή:

Τῷ θεῷ | Δαρδάνιος

Οἱ ἐπιφάνειες, ἐκτὸς τῆς πλίνθου καὶ τοῦ στηρίγματος, ἦταν στυλβωμένες. Τρυπάνι χρησιμοποιήθηκε σὺν βαθιὲς αὐλακες τῶν πτυχῶν καὶ σὺν ὀπλές. Στὰ γένηια, στὴ δορά, στὸ τρίχωμα τῶν ποδιῶν καὶ στὴν πλίνθο ἐγίνε εὐρεία χρῆση ἐγγράξης.

Τοῦ α' μισοῦ τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.

Β. Στάης, *ΠΑΕ* 1886, 81· Καββαδίας, 225 ἀρ. 282· K. Wernicke στὸ Roscher, *ML* III1, 1418-1419 λ. «Pan»· Καστριώτης, 65-66 ἀρ. 282· Stais, 104 ἀρ. 282· Th. Stefanidou-Tiveriou, *Doppelbild eines eingehülten Pan, Kanon, Festschrift E. Berger, AntK Beih.* 15, 1988, 263 ἀρ. C17. Ἐπιγραφή: *IG* IV² 466.

Βλ. σ. 194, 259-260, 262, 300.

80. Ἀγαλμάτιο Πανὸς καθισμένου σὲ βράχο: ΜΕ 243

Πίν. 96

Ύψ. 45 ἐκ., πλ. στὴ μέση 11.5 ἐκ. Ἐπιφάνεια θραύσης κεφαλῆς: 13 × 9 ἐκ. Βράχος: ὕψ. 16-17.7 ἐκ. πλ. 26 ἐκ. βάθ. 22 ἐκ. Μάρμαρο λευκὸ, σχετικὰ χονδρόκοκκο, ἴσως νησιώτικο, μὲ ἀνοικτοκάστανη πατίνα. Σώζεται ἀπὸ τὸν βράχο ἕως μέρος τῆς κεφαλῆς. Λείπουν: ὁλόκληρη σχεδὸν ἡ κεφαλὴ, τὸ δεξιὸ χέρι ἀπὸ τὸ μέσο περίπου τοῦ βραχίονα, τὸ ἀριστερὸ χέρι ἀπὸ τὸν ὦμο καὶ τὸ ἀριστερὸ στήθος, καθὼς καὶ τὰ πόδια ἀπὸ τὸ ἐπάνω σχεδὸν τμήμα τῶν μηρῶν. Κτυπήματα καὶ ἀπολεπίσματα παρατηροῦνται σὲ ἄρκετὰ σημεῖα τῆς ἐπιφάνειας.

Ἀγαλμάτιο Πανὸς καθισμένου σὲ βράχο. Ὁ Πὰν ἔχει σταυρωμένα τὰ πόδια, ὑψώνοντας τὰ γόνατα καὶ μὲ ἀνάγλυφη τὴν ἀριστερὴ κνήμη στὸν βράχο, ἐνῶ ἡ δεξιὰ θὰ ἐρχόταν ἐπάνω τῆς χιαστί. Ὁ κορμὸς κλίνει ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἐμπρός, ἐνῶ ἡ κεφαλὴ στρέφεται ἀμυδρὰ πρὸς τὰ δεξιὰ. Ὁ δεξιὸς βραχίονας ἀποδίδεται κατεβασμένος καὶ θὰ ἀκουμποῦσε στὸ δεξιὸ γόνατο. Ἀπὸ τὴν κεφαλὴ σώζονται τὰ μαλλιά στὴ δεξιὰ πλευρὰ καὶ τὸν αὐχένα καὶ τμήμα τῶν γενειῶν στὴ δεξιὰ πλευρά, ποὺ ἀποτελοῦνται ἀπὸ μακροῦς, λεπτοὺς βοστρύχους σὲ ἐλαφρὰ κυματοειδεῖς γραμμές. Λεπτὴ συστάδα βοστρύχων ἀποδίδεται ὁλόγλυφη ἀνάμεσα στὰ γένηια καὶ τὴν κύρια μάζα τῶν μαλλιών. Ἡ ἀνατομία ἀποδίδεται λεπτομερῶς. Οἱ μῆροὶ ἀποδίδονταν λείοι. Τὸ ἀνδρικὸ μόριο σχηματίζει ἕνα πλήρη κύκλο καὶ ἡ ἦβη ἀποτελεῖται ἀπὸ λίγους ἀκτινωτοὺς βοστρύχους.

Ὁ Πάν φέρει τὴ δορὰ σὰν χλαμύδα μὲ τὰ πίσω πόδια δεμένα μπροστὰ στὸ στήθος. Ἀπὸ τοὺς ὤμους ἡ δορὰ πέφτει πίσω στὴν πλάτη ὡς τὸν βράχο καὶ ὁ Πάν κάθεται ἐπάνω σ' αὐτή. Τὸ κεφάλι τοῦ ζώου, ὅπου δηλώνονται σχηματικὰ τὸ ρύγχος, τὰ σχιστὰ μάτια καὶ μία ὑποτυπώδης χαίτη πίσω ἀπὸ τὸ δεξιὸ μάτι, εἰκονίζεται σὲ πρόστυπο ἀνάγλυφο ἐπάνω στὸν βράχο δίπλα ἀπὸ τὸ δεξιὸ σκέλος τοῦ Πανός, ἐνῶ τὰ πρόσθια πόδια μὲ δίγυλες ὀπλὲς ἀποδίδονται κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ. Ὁ βράχος ἀποδίδεται σχηματικὰ· εἶναι ψηλός, ἐλλειψοειδοῦς διατομῆς. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ σώματος ἔχει στιλβωθεῖ, ἐνῶ πολὺ καλὰ λειασμένες εἶναι καὶ οἱ ἐπιφάνειες τῆς δορᾶς καὶ τοῦ βράχου. Τρυπάνι ἔχει χρησιμοποιηθεῖ στὸν ὀλόγλυφο βόστρυχο τῶν μαλλιῶν στὴ δεξιὰ πλευρά, μεταξὺ τῆς δορᾶς καὶ τοῦ σώματος, ἀνάμεσα στὰ σκέλη τοῦ Πανός καὶ τὸν βράχο καὶ γύρω ἀπὸ τὰ γεννητικὰ ὄργανα, ἐνῶ ἀμυδρότερα ἴχνη διακρίνονται στὸ περίγραμμα τῆς δορᾶς ἐπάνω στὸν βράχο.

Τῶν μέσων περίπου τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.

Βλ. σ. 163-164, 259, 260-262.

81. Ἀγαλμάτιο Πανός καθισμένου σὲ βράχο: ΜΕ 556

Πίν. 97

Ύψ. 40 ἐκ., πλ. στοὺς ὤμους 18.3 ἐκ. καὶ στοὺς μηροὺς 15 ἐκ., βάθ. 12.3 ἐκ. Βράχος: πλ. 20.5 ἐκ. καὶ βάθ. 20.5 ἐκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο, μὲ καστανόχρωμη πατίνα. Σώζεται ἀπὸ τὸν βράχο ὡς τοὺς ὤμους. Ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία θραύσματα: α) τὸν βράχο μὲ τὸ κάτω τμήμα τοῦ κορμοῦ καὶ τὴν ἀριστερὴ κνήμη, β) τὸ ἀριστερὸ σκέλος, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἀνάγλυφο ἐπάνω στὸν βράχο τμήμα του, γ) τὸν ὑπόλοιπο κορμὸ ὡς τοὺς ὤμους μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι. Ἀπὸ τὰ θραύσματα ἔχουν συγκολληθεῖ τὰ δύο πρῶτα. Λείπουν: ἡ κεφαλὴ μὲ τὸν λαιμό, τὸ ἔνθετο (;) δεξιὸ χέρι, τὸ δεξιὸ σκέλος, τὸ ἀριστερὸ χέρι ἀπὸ τὸν ἀγκῶνα περίπου, τμήμα μεταξὺ τῶν θραυσμάτων α) καὶ β), οἱ παρυφές τῆς δορᾶς, καθὼς καὶ ἡ δεξιὰ πλευρὰ τῆς πλίνθου. Ἀποκρουσμένη εἶναι ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ δεξιοῦ σκέλους καὶ ἡ περιοχὴ τῶν γεννητικῶν ὀργάνων. Μεγάλες φθορὲς παρατηροῦνται στὴν ἐπιφάνεια.

Ἡμίεργο ἀγαλμάτιο Πανός καθισμένου σὲ βράχο, στὸν ἴδιο τύπο μὲ αὐτὸν τοῦ ἀγαλματίου 80, μὲ τὸν κορμὸ ἐκτεινόμενο περισσότερο πρὸς τὰ πίσω. Τὸ ἀριστερὸ χέρι λυγίζει στὸν ἀγκῶνα καὶ ὁ πήχυς ἀκουμπᾷ στὸ ὑψωμένο ἀριστερὸ γόνατο. Ἀπὸ τὸ σῶμα δὲν σώζονται πολλὰ σημεῖα. Ἡ ἀπόδοση εἶναι σχηματικὴ. Ὁ ὀμφαλὸς ἀποδίδεται ὡς μία κυλινδρική ὀπή. Ἡ πτύχωση τοῦ δέρματος ἐπάνω ἀπὸ αὐτὸν εἶναι βαθιά. Στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ ἀριστεροῦ μηροῦ διακρίνονται πρόστυποι, μηνοειδεῖς βόστρυχοι. Ἡ δορὰ ἔχει ἐπίσης διευθετηθεῖ κατὰ τὸν τρόπο αὐτῆς τοῦ 80, δὲν ἀποδίδονται ὅμως τὰ ἄκρα τῆς ἐπάνω στὸν βράχο. Ὁ ἐλλειψοειδοῦς διατομῆς βράχος ἀποδίδεται σχηματικὰ.

Τὸ ἀγαλμάτιο ἔχει μείνει ἡμιτελές, ὅπως πιστοποιεῖ ἡ κατεργασία τοῦ μαρμάρου στὴν περιοχὴ τοῦ στήθους, τοῦ ἀριστεροῦ χεριοῦ καὶ τοῦ ἀριστεροῦ ἄκρου ποδιοῦ, ὅπου ὑπάρχουν ἔντονα ἴχνη ἀπὸ βελόνι καὶ τρυπάνι. Ἀδούλευτη φαίνεται ἡ ἐπιφάνεια τῶν γεννητικῶν ὀργάνων, ἐνῶ τὴν τελικὴ λείανση δὲν ἔχουν λάβει οἱ πλευρὲς τοῦ σώματος. Μία αὐλακα τοῦ τρυπάνου περιέγραφε τὸν κορμὸ καὶ τὰ πόδια ἐπάνω στὸν βράχο. Ἰχνη ἀπὸ λαμάκι διακρίνονται στὴν πίσω ὄψη. Σὲ προσπάθεια δεύτερης χρησιμοποίησης τοῦ ἔργου θὰ πρέπει νὰ ὀφείλεται ἓνας κυλινδρικός τὸρμος στὴν ἐπιφάνεια θραύσης τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ, καθὼς καὶ ἓνας ἀκόμη στὸν χώρο μεταξὺ τοῦ ἀριστεροῦ πήχεως καὶ τοῦ ποδιοῦ. Ὁ βράχος εἶναι ἀδρὰ δουλεμένος μὲ τὸ βελόνι.

Τοῦ 2ου ἢ 3ου αἰ. μ.Χ.

Βλ. σ. 164, 259, 260-262, 314.

82. *Θραῦσμα ἀγαλματίου Πανός*: ΜΕ 304

Πίν. 98α-β

Ύψ. 22.1 ἐκ., πλ. 9.3 ἐκ. στήν κνήμη, βάθ. 11.4 ἐκ. στὸν μηρό. Ἐπιφάνεια θραύσης τοῦ μηροῦ 10.6 × 7.5 ἐκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο, μὲ ἀνοικτοκάστανη πατίνα, σωζόμενο ἀπὸ τὸν μηρό ὡς λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ὀπλή. Λεῖπει τὸ ἀκράϊο τμήμα τοῦ ποδιοῦ, ἐνῶ ἀποκρουσμένη εἶναι ἡ ἐπιφάνεια τοῦ γονάτου.

Μικρὸ θραῦσμα ἀπὸ τὸ δεξιὸ σκέλος ἀγαλματίου Πανὸς καθισμένου σὲ βράχο. Τὸ δεξιὸ σκέλος ἀποδίδεται φυσιοκρατικά, σχηματίζοντας ὀρθὴς γωνίες στὶς ἀρθρώσεις. Τὸ ἀκράϊο τμήμα ἐφάπτεται στὸν βράχο ὅπου κάθεται ὁ Πάν, ἐνῶ ἓνα λεῖο τμήμα ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὸ πόδι ἀνήκει ἴσως στὸ ἀριστερὸ σκέλος. Ἡ θραυσμένη ἐπιφάνεια ἐπάνω στὸν μηρό ἀνήκει στὸ σημεῖο ὅπου ἐφαπτόταν ὁ πῆχυς τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ. Ὁ μηρὸς καὶ ἡ περιοχὴ τοῦ γόνατου καλύπτεται ἀπὸ πρόστυπους μηννοειδεῖς βοστρύχους. Στὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια ἡ ἀπόδοση εἶναι σχηματικότερη.

Οἱ ἐπιφάνειες εἶναι πολὺ καλὰ λειασμένες. Λεπτὲς χαράξεις διακρίνονται ἀμυδρὰ στὸ τρίχωμα, ἐνῶ ἴχνη τρυπάνου φαίνονται μεταξὺ τοῦ ποδιοῦ καὶ τοῦ βράχου ἢ τοῦ ἀριστεροῦ σκέλους.

Τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ.

Βλ. σ. 142, 259, 260-262.

83. *Κεφαλὴ ἀγαλματίου Πανός*: ΜΕ 593

Πίν. 99

Περιουλλέχθηκε τὸ 1990 ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ «Γυμνασίου». Ύψ. ἀπὸ τὸ γένι ὡς τὰ κέρατα 15.4 ἐκ. καὶ ἀπὸ τὸν λαμὸ ὡς τὸ κρανίον 12.9 ἐκ., πλ. 9.2 ἐκ. καὶ τοῦ προσώπου 6.3 ἐκ., βάθ. ἀπὸ τὸ μέτωπο ἕως τὸ κρανίον 11.9 ἐκ. καὶ ἀπὸ τὴ σύριγγα ἕως τὸν κροβύλο 15.4 ἐκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο, μὲ καστανωπὴ πατίνα. Σῶζεται ἀπὸ τὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ λαμοῦ. Ἀποκρουσμένα εἶναι ἡ μύτη καὶ ὅλη σχεδὸν ἡ σύριγγα μὲ μέρος τῶν γενειῶν. Φθορὲς παρατηροῦνται ἰδίως στὰ κέρατα, στὰ μαλλιά καὶ τὰ γένεια, ἐνῶ κτυπήματα καὶ ἀπολεπίσματα ὑπάρχουν κυρίως στὴν ἀριστερὴ πλευρά.

Κεφαλὴ ἀγαλματίου Πανός, ἴσως τοῦ τύπου τοῦ καθισμένου σὲ βράχο. Ὁ Πάν εἰκονιζόταν παίζοντας τὴ σύριγγα, ποὺ κρατοῦσε ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὰ χεῖλη του. Ἡ κεφαλὴ στρεφόταν ἐλαφρὰ πρὸς τὰ δεξιὰ, ὅπως μαρτυροῦν οἱ ἀσυμμετρὶες καὶ ἡ διαφορὰ ἐργασίας μεταξὺ τῶν πλευρῶν. Τὸ πλάτος εἶναι μικρὸ συγκριτικὰ μὲ τὸ βάθος. Τὰ φρύδια σχηματίζουν πολὺ ἀνοικτὰ τόξα καὶ ἀποδίδονται ὡς λεπτὲς νευρώσεις. Τὰ μάτια εἶναι λοξὰ τοποθετημένα. Οἱ στενόμακροι βολβοὶ ὀρίζονται μὲ ἐγγαράξεις ἀπὸ τὰ λεπτὰ βλέφαρα, ἐνῶ ὁ κανθοὶ τονίζονται μὲ ὀπές. Τὸ στόμα εἶναι σχεδὸν κλειστό, τὸ κάτω χεῖλος εἶναι σαρκῶδες, ἐνῶ τὸ ἐπάνω εἶναι φθαρμένο. Τὰ ζῶδῃ αὐτὰ βρίσκονται σὲ μικρὴ ἀπόσταση πίσω ἀπὸ τὰ μάτια.

Τὰ μαλλιά καλύπτουν τὸ κεντρικὸ τμήμα τοῦ μετώπου μὲ πρόστυπους μηννοειδεῖς βοστρύχους. Ἐπάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο οἱ βόστρυχοι κατευθύνονται πρὸς τὰ πλάγια ὡς τὰ αὐτιά. Στὸ κρανίον, πίσω ἀπὸ τὰ αὐτιά, ἡ ἀπόδοση εἶναι σχηματικὴ καὶ

πρόστυποι βόστρυχοι διευθύνονται πρὸς τὸν κρωβύλο, ὁ ὁποῖος σχηματίζεται στὸ πίσω τμήμα τοῦ κρανίου καὶ ὡς πλοχμὸς κατέρχεται στὸν αὐχένα. Τὰ γένεια ἀποτελοῦνται ἀπὸ κυματιστοὺς βοστρύχους. Ἐπάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο φύονται δύο μικρὰ κέρατα ποὺ ἀποδίδονται ἀνάγλυφα ἐπάνω στὸ κρανίον κατευθυνόμενα πρὸς τὰ πίσω σὲ κυματοειδῆ γραμμὴ. Ἀπὸ τῆ σύριγγα σώζονται μόνο τρεῖς κατακόρυφες ὀπές κάτω ἀπὸ τὸ στόμα καὶ τὸ μουστάκι πρὸς τὴν ἀριστερὴ πλευρά. Βαθιὲς αὐλακες τοῦ τρυπάνου ὑπάρχουν στὰ μαλλιά καὶ τὰ γένεια, ἀλλὰ καὶ στὸ περίγραμμα τῶν κεράτων καὶ τοῦ ἀριστεροῦ αὐτιοῦ. Μὲ βαθιὲς ὀπές τοῦ τρυπάνου σχηματίζονται οἱ κανθοὶ καὶ ἰδίως οἱ γωνίες τοῦ στόματος. Ἐγχάραξη χρησιμοποιήθηκε στὰ μάτια καὶ στοὺς βοστρύχους. Περιορισμένα ἴχνη ράσπας παρατηροῦνται στὸ πρόσωπο.

Τοῦ τέλους τοῦ 2ου ἢ τοῦ α' μισοῦ τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.

Βλ. σ. 181, 194, 259, 307, σημ. 428, 429, 505, 1556.

84. *Θραῦσμα ἀγαλματιδίου Πανὸς σὲ βράχο*: ME 154

Πίν. 98γ-δ

Ύψ. 14 ἐκ., πλ. 18 ἐκ., βάθ. στὸν βράχον 5.5 ἐκ. καὶ στὴν πλίνθο 10 ἐκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο, μὲ ἀνοικτοκάστανι πατίνα. Σώζεται τὸ κάτω τμήμα τοῦ ἀριστεροῦ σκέλους καὶ μέρος τῆς πλίνθου καὶ τοῦ βράχου. Λεῖπει ὁλόκληρο τὸ σῶμα τοῦ Πανὸς ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ γόνατο καὶ ἡ ἀνώτερη ἐπιφάνεια τοῦ βράχου. Ἡ πρόσθια ἐπιφάνεια τῆς πλίνθου εἶναι ἀποκρουσμένη. Ἡ ἐπιδερμίδα τοῦ μαρμάρου παρουσιάζεται ἀρκετὰ διαβρωμένη.

Μικρὸ θραῦσμα ἀγαλματιδίου Πανός. Ὁ Πὰν πατὰ μὲ τὸ ἀριστερὸ σκέλος σὲ μία σχετικὰ λεπτὴ πλίνθο. Ἀπὸ τὸ πόδι σώζεται ἡ δίγυλη ὀπλὴ καὶ ἡ κυλινδρική κνήμη. Ἀριστερὰ διακρίνεται ἡ ἀπόληξη ἐνὸς ἄκρου τῆς δορᾶς, μὲ σχηματικὰ ἀποδοσμένα τέσσερα δάκτυλα. Πίσω ἀπὸ τὸ πόδι τοῦ θεοῦ καὶ σὲ ὅλο τὸ πλάτος τῆς πλίνθου ὑψώνεται ἓνας βράχος, ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ὁποῖου διαρθρώνεται ἀπὸ ἀκανόνιστα σχήματα, λιγότερα στὴν πίσω ὄψη. Ἡ ἀνώμαλη ἐπιφάνεια τοῦ βράχου θὰ συνεχιζόταν καὶ στὴν πλίνθο, ὅπως δείχνει ἓνα μικρὸ τμήμα τῆς στὴ δεξιᾷ πλευρᾷ.

Ἐντονα εἶναι τὰ ἴχνη τοῦ τρυπάνου στὶς αὐλακες ποὺ διαρθρώνουν τὸν βράχον καὶ περιγράφουν τὸ πόδι καὶ τὴ δορά. Στὴν πίσω ὄψη τῆς πλίνθου διακρίνονται ἴχνη τοῦ βελονιοῦ.

Τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.

Βλ. σ. 194, 262.

1α. ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΚΑΘΗΜΕΝΩΝ ΓΥΝΑΙΚΕΙΩΝ ΘΕΟΤΗΤΩΝ

85. *Ἀγαλμάτιο Κυβέλης*: ME 559

Πίν. 100

Βρέθηκε τὸ 1886 στὸ «Κτήριον Κ». Ύψ. 37 ἐκ., πλ. στὶς κνήμες 11 ἐκ., βάθ. στὸ στήθος 11.3 ἐκ. καὶ στὸ ἀριστερὸ γόνατο 19.5 ἐκ. Θρόνος: ὕψ. 36.6 ἐκ., πλ. 21.5 ἐκ., βάθ. 17.1 ἐκ. Λέων: ὕψ. 21 ἐκ. Πλίνθος: ὕψ. 4 ἐκ., πλ. 22 ἐκ. καὶ βάθ. 22.5 ἐκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο, μὲ καστανωπὴ πατίνα. Σώζεται ἀπὸ τὴν πλίνθο ὡς καὶ τμήμα τῶν μαλλίων ἐπάνω ἀπὸ τοὺς ὤμους. Λεῖπουν: ἡ κεφαλὴ μὲ τὸν λαιμό, τὸ ἔνθετο ἀπὸ τὸν ἀγκῶνα ἀριστερὸ χερί, ὁ δεξιὸς

πήγυς, τὸ ρύγχος τοῦ λιονταριοῦ, τὸ ἐρεισίνωτο ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ τῆς Κυβέλης καὶ τμήμα τοῦ πίσω δεξιοῦ ποδιοῦ τοῦ θρόνου. Ἀπολείψματα παρατηροῦνται στὶς διαβρωμένες ἐπιφάνειες.

Ἀγαλμάτιο ἐνθρονης Κυβέλης. Εἰκονίζεται μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, κατενώπιον, προβάλλοντας ἐλαφρὰ τὸ ἄκρο δεξιὸ πόδι. Ὁ ἀριστερὸς ὤμος καὶ τὸ στήθος ἀνυψώνονται ἐλαφρά. Στὸ δεξιὸ χεῖρ κρατᾷ μία φιάλη ἐπάνω ἀπὸ τὸ λιοντάρι ποῦ ὀκλάζει δεξιὰ τῆς. Τὸ ἀριστερὸ χεῖρ εἶχε τὸν πήγυ ὑψωμένο καὶ θὰ ἀκουμποῦσε σὲ τύμπανο. Ὁ ὄγκος τοῦ σώματος καλύπτεται ἀπὸ τὰ ἐνδύματα. Οἱ μηροὶ ἔχουν σμικρυνθεῖ. Ἀπὸ τὰ μαλλιά σώζονται δύο πλόκαμοι, ἀνάγλυφοι ἀπὸ τὸν αὐχένα περίπου ὡς σχεδὸν τὶς μασχάλες. Ἀπὸ τὰ δάκτυλα τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ σώζεται ὁ ἀντίχειρας ἀνάγλυφος ἐπάνω στὴ φιάλη, ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα εἶναι φθαρμένα. Τὸ χεῖλος τῆς φιάλης εἶναι ἀποκρουσμένο. Κάτω ἀπὸ τὸν χιτῶνα διακρίνονται τὰ δάκτυλα τῶν ποδιῶν μὲ λεπτὲς αὐλακες ἀνάμεσά τους. Ὁ χιτῶνας εἶναι χειριδωτός, μὲ ἀπόπτυγμα ποῦ φθάνει ὡς τὴ μέση. Ἡ χειρίδα καλύπτει τοὺς βραχίονες. Στὸν λαιμὸ σχηματίζεται ἓνα εὐρὸν τριγωνικὸ ἄνοιγμα. Πρὸς τὰ ἄκρα πόδια ὁ χιτῶνας ἀνοίγει καὶ καλύπτει τοὺς ταρσοὺς. Τὸ ἱμάτιο ἔρχεται στὸν ἀριστερὸ ὤμο καλύπτοντας τὸν βραχίονα. Ἐμφανίζεται κατόπιν στὸ δεξιὸ ἰσχίον, ἀπ' ὅπου, σχηματίζοντας τύλη, ἔρχεται ἐπάνω στοὺς μηρούς, καλύπτοντας τὰ πόδια ὡς τοὺς ἀστραγάλους περίπου, συγκρατεῖται μεταξὺ τοῦ θρόνου καὶ τοῦ ἀριστεροῦ σκέλους καὶ τὸ ἄκρο του πέφτει στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ μὲ λίγες ἀναδιπλώσεις. Ἡ Κυβέλη φορᾷ σάνδαλα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα δηλώνεται μόνο τὸ κάττυμα.

Ὁ θρόνος ἔχει ψηλὸ ἐρεισίνωτο καὶ χαμηλὰ ἐρεισίχειρα. Στὴ δεξιὰ ὄψη δὲν ἀποδίδονται λεπτομέρειες, ἐνῶ στὴν ἀριστερὴ ἀποδίδονται ἀνάγλυφα τὸ πρόσθιο μόνο πόδι, τὸ ἐρεισίχειρο καὶ τὸ ἐρεισίνωτο. Ἀνάμεσα στὶς ταινίες ποῦ σχηματίζουν τὸ κάθισμα καὶ τὸ ἐρεισίχειρο ἀποδίδεται σχηματικὰ τὸ προσκεφάλαιο μὲ μία ὀριζόντια ρηχὴ αὐλακα στὸ μέσο. Ἡ πίσω ὄψη εἶναι ἐπίπεδη, ἐκτὸς ἀπὸ ἓναν ὀρθογώνιο κενὸ ὡς χωρὸς μεταξὺ τῶν ποδιῶν.

Στὴ δεξιὰ πλευρὰ τῆς Κυβέλης καὶ ἐνσωματωμένο ἐν μέρει στὸ ἐρεισίχειρο ἀποδίδεται τὸ λιοντάρι κατενώπιον, ὀκλάζον στὰ πίσω πόδια του. Ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου σώζονται μόνο τὰ μάτια, σχηματισμένα πρόχειρα μὲ ἐγχαράξεις. Ἡ χαίτη ἀποτελεῖται ἀπὸ πρόστυπους, μνηοειδεῖς βοστρύχους, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους διακρίνονται τὰ αὐτιά, κυρίως τὸ δεξιό, ὡς φούσκωμα τοῦ μαρμάρου.

Ἡ πλίνθος ἀκολουθεῖ τὸ περίγραμμα τοῦ θρόνου, μόνο δὲ στὴ δεξιὰ πλευρὰ ἀφήνει ἓνα στενὸ ὡς χωρὸς γιὰ τὸ λιοντάρι, ἐνῶ στὴν πρόσθια ὄψη γίνεται ἐλαφρὰ τριγωνικὴ λόγω τοῦ προβαλλόμενου ἄκρου δεξιοῦ ποδιοῦ. Ἡ διάβρωση τοῦ μαρμάρου δὲν ἐπιτρέπει τὴν ἐξακρίβωση τοῦ βαθμοῦ λείανσης τῶν ἐπιφανειῶν. Ἰχνη τρυπάνου σὲ στιγμωτὴ διάταξη διακρίνονται στὶς αὐλακες τῶν πτυχῶν. Ἐγχαράξη ἔχει χρησιμοποιηθεῖ κυρίως στὴ χαίτη καὶ στὰ μάτια τοῦ λιονταριοῦ. Στὴν πίσω ὄψη διακρίνονται ἴχνη ἀπὸ βελονάκι στὸ ἐρεισίνωτο, ἐνῶ οἱ ἐπιφάνειες τῶν ποδιῶν τοῦ θρόνου καὶ τῆς πλίνθου εἶναι καλύτερα λειασμένες. Στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ὀρθογώνιας ἐντομῆς μεταξὺ τῶν ποδιῶν ἔχουν ἀφεθεῖ τὰ ἴχνη τοῦ βελονιοῦ. Ἡ ἐπιφάνεια ἀρμογῆς τοῦ ἐνθετοῦ ἀριστεροῦ χεριοῦ σχηματίζει μία περίπου ὀρθὴ γωνία, στὴν κάτω ἐπιφάνεια τῆς ὁποίας ὑπάρχει ὀρθογώνιος τὸρμος.

Τοῦ τέλους τοῦ 3ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ.

Β. Στάης, ΠΑΕ 1886, 81· Μ. J. Vermaseren, *Corpus cultus Cybelae Attisque II. Graecia atque insulae*, EPRO 50 (1982) 149 ἀρ. 474.

Βλ. σ. 204, 263, 265, 300, 327, σημ. 506, 1094.

86. Ἀγαλματίδιο Δήμητρας: ΜΕ 558

Πίν. 101

Πιθανὸν βρέθηκε τὸ 1886 στὸ «Κτήριο Κ». Ὑψ. 28 ἐκ., πλ. στοὺς βραχίονες 12.5 ἐκ. καὶ στὰ χέρια 16.2 ἐκ., βάθ. στὸ ἀριστερὸ στήθος 8.5 ἐκ. καὶ στὸ ἄκρο δεξιὸ πόδι 17.6 ἐκ. Κίστη: ὕψ. 14 ἐκ., πλ. 17.5 ἐκ. καὶ βάθ. 10 ἐκ. Μάρμαρο λευκὸ, λεπτόκοκκο, ἴσως πεντελικό. Σῶζεται ἀπὸ τὴν πλίνθο ὥς τοὺς ὤμους. Λεῖπουν: ἡ ἔνθετη κεφαλὴ μὲ τὸν λαιμό, τὸ ἀριστερὸ χέρι ἀπὸ τὸ μέσο περίπου τοῦ πήχεως, τὸ δεξιὸ χέρι ἀπὸ τὸ κάτω τμήμα τοῦ βραχίονα καὶ τὸ πρόσθιο τμήμα τοῦ δεξιοῦ ἄκρου ποδιοῦ. Ἀρκετὲς φθορὲς παρατηροῦνται στὶς ἐπιφάνειες, ὀφειλόμενες κυρίως στὴ διάβρωση τοῦ μαρμάρου.

Ἀγαλματίδιο γυναικείας μορφῆς, πιθανότατα τῆς Δήμητρας, καθισμένης σὲ κίστη. Φέρει πέπλο καὶ ἱμάτιο καὶ κάθεται κατενώπιον, φέροντας τὴν ἀριστερὴ κνήμη ἐλαφρὰ πρὸς τὰ πίσω. Οἱ βραχίονες ἀποδίδονται κατεβασμένοι· ὁ δεξιὸς πῆχυς θὰ ἐκτεινόταν πρὸς τὰ ἐμπρὸς καὶ ἐλαφρὰ πρὸς τὰ πλάγια, ἐνῶ ὁ ἀριστερὸς θὰ βρισκόταν περισσότερο πρὸς τὰ πλάγια καὶ ψηλότερα ἀπὸ τὸν δεξιό.

Ὁ κορμὸς εἶναι σχετικὰ βραχύς. Στοὺς ὤμους διακρίνονται ἀπὸ δύο πλόκαμοι τῶν μαλλιῶν ποὺ διευθύνονται ἀκτινωτὰ πρὸς τὰ πλάγια. Ὁ πέπλος πορπώνεται στοὺς ὤμους καὶ σχηματίζει μεγάλο τριγωνικὸ ἄνοιγμα γιὰ τὸν λαιμὸ καὶ ἀπόπτυγμα ποὺ φθάνει ὥς τὴ μέση περίπου. Τὸ ἱμάτιο ἀποδίδεται διευθετημένο ὅπως αὐτὸ τῆς Κυβέλης 85. Ἡ κίστη ἀποδίδεται σχηματικά, χωρὶς λεπτομέρειες· ἔχει περίπου κυλινδρικό σχῆμα μὲ καμπυλωμένες τὶς ἀκμές, ἰδίως τὴν ἐπάνω.

Τρυπάνι ἔχει χρησιμοποιηθεῖ εὐρέως στὶς πτυχὲς τοῦ χιτῶνα, ἰδίως στὴν περιοχὴ τῶν ἄκρων ποδιῶν, καὶ τοῦ ἱματίου. Λόγω τῆς διάβρωσης δὲν διακρίνονται ἔχνη ἄλλων ἐργαλείων, φαίνεται ὅμως ὅτι οἱ ἐπιφάνειες ἦταν καλὰ λειασμένες. Σῶζεται ὁ χάλκινος ἔνδεσμος γιὰ τὴ γόμφωση τῆς ἔνθετης κεφαλῆς, τμήμα τῆς μολύβδινης ἐπένδυσης στὸν τόρμο καὶ ἡ αὐλακα μολυβδοχόησης ποὺ κατευθύνεται πρὸς τὴν πλάτη. Γύρω ἀπὸ τὸν τόρμο ἔχει σχηματισθεῖ μία εὐρύτερη, ρηχὴ, κυλινδρική κοιλότητα, μὲ λειασμένες ἐπιφάνειες, γιὰ τὴν ἄρμολγὴ τοῦ λαιμοῦ.

Τῶν μέσων περίπου τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.

Β. Στάης, ΠΑΕ 1886, 81 (;).

Βλ. σ. 162, 263-264, 265, 300, σημ. 289.

87. Ἀγαλμάτιο ἔνθρονης γυναικείας μορφῆς: ΕΑΜ 4994

Πίν. 102

Βρέθηκε τὸ 1948 μέσα στὸν ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα. Ὑψ. 45 ἐκ., πλ. στὰ χέρια 21 ἐκ., βάθ. στὸ στήθος 14.3 ἐκ. καὶ στὸ ἀριστερὸ γόνατο 24 ἐκ. Ἐπιφάνεια θαύσης λαιμοῦ: πλ. 6.2 × 7 ἐκ. Θρόνος: πλ. στὸ κάθισμα 20 ἐκ., βάθ. 17.5 ἐκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκὸ, λεπτόκοκκο, μὲ καστανόχρωμη πατίνα. Σῶζεται ἀπὸ τοὺς ἀστραγάλους ὥς τοὺς ὤμους καὶ τὸ κατώτερο τμήμα τοῦ λαιμοῦ. Λεῖπουν: ἡ κεφαλὴ μὲ τὸ μεγαλύτερο τμήμα τοῦ λαιμοῦ, τὸ ἀριστερὸ χέρι καὶ τὸ δεξιὸ ἀπὸ τὸν ἀγκῶνα, τὰ ἄκρα πόδια καὶ ἡ πλίνθος, τὰ πίσω πόδια καὶ τὸ κατώτερο τμήμα τῶν πρόσθιων ποδιῶν τοῦ θρόνου. Ἀποκρουσμένα εἶναι τὰ ἄκρα τοῦ ἐρεισίνωτου ἐπάνω ἀπὸ τοὺς ὤμους, ἰδίως στὴν ἀριστερὴ πλευρά. Κτυπήματα καὶ ἀπολεπίσματα ὑπάρχουν στὶς ἐπιφάνειες.

Ἀγαλμάτιο ἔνθρονης γυναικείας μορφῆς. Εἰκονίζεται μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, κατενώπιον, προβάλλοντας ἐλαφρὰ τὴν ἀριστερὴ κνήμη καὶ φέροντας ἐλάχιστα πρὸς τὰ πίσω τὴ δεξιὰ. Ὁ δεξιὸς βραχίονας ἐφάπτεται στὰ πλευρὰ καὶ ὁ πῆχυς θὰ ἐκτεινόταν πρὸς τὰ ἐμπρὸς, ὅπως δείχνει ἡ ἀδρότερα δουλεμένη ἐπιφάνεια τῆς τύλης τοῦ

ίματίου, ἐνῶ τὸ ἀριστερὸ χέρι θὰ ἦταν ὑψωμένο, κρατώντας τὸ ἱμάτιο στὴ στάση τῆς «ἀνακαλύψεως». Τὸ σῶμα ἐλάχιστα διακρίνεται κάτω ἀπὸ τὰ ἐνδύματα. Ὁ χειριδωτὸς χιτῶνας ζώνεται ψηλά, κάτω ἀπὸ τὰ στήθη, καὶ σχηματίζει κόλπο ποὺ εἶναι σαφῶς μεγαλύτερος πρὸς τὰ πλάγια. Οἱ χειρίδες θὰ ἔφθαναν ὥς σχεδὸν τοὺς ἀγκῶνες. Τὸ ἱμάτιο συγκρατεῖται ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ χέρι ἐπάνω ἀπὸ τὸν ὦμο καὶ στὴ συνέχεια, ἀφενδὸς πέφτει στὴν πλάτη καὶ ἔρχεται κάτω ἀπὸ τοὺς γλουτοὺς στὴ δεξιὰ πλευρά, καὶ ἀφετέρου ἔρχεται πίσω ἀπὸ τὸν λαιμὸ καὶ τὸ κατώτερο τουλάχιστον τμήμα τῆς κεφαλῆς ὡς τὸν δεξιὸ ὦμο, ὅπου ἀναδιπλώνεται καὶ πέφτει πίσω ἀπὸ τὸν βραχίονα. Τὸ ἱμάτιο καλύπτει τοὺς μηρούς καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν κνημῶν καὶ ἔρχεται στὴν ἀριστερὴ πλευρά, ὅπου σφηνώνεται ἀνάμεσα στὸ πόδι καὶ τὸν θρόνο καὶ ἓνα μικρὸ τμήμα του πέφτει δίπλα στὴν κνήμη.

Ὁ θρόνος ἔχει ψηλὸ ἐρεισίνωτο. Τὸ διάστημα μεταξὺ τῶν προσθίων ποδιῶν εἶναι συμπαγές, ἐνῶ τὸ πίσω καὶ τὰ πλάγια εἶναι κενά. Στὶς πλάγιες ὀψεις τὸ κάθισμα εἰσέχει τῶν ποδιῶν, παρουσιάζει δὲ μία τριμερὴ ὀριζόντια διάταξη μὲ μία κεντρικὴ ταινία βαθύτερη ἀπὸ τὶς ἐξωτερικές. Στὴν πίσω ὄψη τὸ κάθισμα εἶναι ἐπίπεδο καὶ ἔξέχει λίγο τοῦ ἐρεισίνωτου, τὸ ὁποῖο καμπυλώνεται ἐλαφρὰ πρὸς τὰ πλάγια.

Ἐκτεταμένη χρῆση τοῦ τρυπάνου παρατηρεῖται στὴν πτύχωση, καὶ στὸ περίγραμμα τῆς μορφῆς στὸν θρόνο, ιδίως στὴν ἀριστερὴ πλευρά. Ἰχνη ράσπας διακρίνονται ἀρκετά, κυρίως στὰ πλάγια. Στὴν πίσω ὄψη, ἡ ἐπιφάνεια τοῦ καθίσματος ἔχει δουλευτεῖ μὲ λαμάκι σὲ ὀριζόντια διάταξη. Ἀνάλογα ἴχνη ἀπὸ λαμάκι, σὲ λοξές γραμμὲς πρὸς τὰ δεξιὰ, παρατηροῦνται στὸ ἐρεισίνωτο ὡς τὸ ὕψος περίπου τῶν βραχιόνων. Τὰ ἴχνη αὐτὰ γίνονται ἀμυδρὰ παραπάνω καὶ στὴ λεῖα ἐπιφάνεια ἔχουν χαραχθεῖ δύο ὀριζόντιες γραμμὲς σχηματίζοντας ταινία ὕψους 2.5 ἐκ. Στὴν κάτω ἐπιφάνεια τοῦ θρόνου ἔχουν ἀφεθεῖ τὰ σημάδια τοῦ βελονιοῦ. Στὴ θραυσμένη ἐπιφάνεια τοῦ ἐρεισίνωτου στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ ὑπάρχει ἓνας κυλινδρικός τόρμος, ἐνῶ ἡ γύρω ἐπιφάνεια ἔχει λειανθεῖ σὲ ὕψος 4.5 ἐκ. Ἡ διάταξη αὐτὴ ὀφείλεται προφανῶς σὲ ἀρχαία ἐπιδιόρθωση.

Τοῦ γ' τετάρτου τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.

Ι. Παπαδημητρίου, ΠΑΕ 1948, 97· ὁ ἴδιος, Le sanctuaire d'Apollon Maleatas à Épidaure (fouilles de 1948), BCH 73, 1949, 365-366 εἰκ. 3.

Βλ. σ. 198, 263, 265-266, 310-311, 316, σημ. 288, 537, 1111, 1122.

88. Ἀγαλμάτιο γυναικείας μορφῆς καθισμένης σὲ βράχο: ΕΑΜ 158

Πίν. 103

Βρέθηκε τὸ 1886 στὴν περιοχὴ τοῦ «Κτηρίου Κ». Ὑψ. 37 ἐκ., πλ. 28 ἐκ. στὸ ἱμάτιο καὶ στὴν πλίνθο/βράχο 15.5 ἐκ., βάθ. στὴν πλίνθο/βράχο 28.5 ἐκ., ὕψ. πλίνθου στὸ πρόσθιο τμήμα 1 ἐκ. Λαιμός: 5 × 5 ἐκ. Ἐπιφάνεια ἐνθεσης ἄκρου δεξιοῦ ποδιοῦ: 2.5 × 3 ἐκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο, μὲ καστανωπὴ πατίνα. Σῶζεται ἀπὸ τὴν πλίνθο ὡς τὸ κατώτερο τμήμα τοῦ λαιμοῦ. Σὲ χωριστὸ θραῦσμα σῶζεται τὸ ἄκρο ἀριστερὸ πόδι μὲ τμήμα τῆς πλίνθου. Μὲ γύψο ἔχουν συμπληρωθεῖ τὰ ἐνδιάμεσα κενὰ στὴν πλίνθο. Λεῖπουν: ἡ κεφαλὴ μὲ τὸν λαιμὸ, τὸ ἀριστερὸ χέρι ἀπὸ τὸν ἀγκῶνα, τὸ ἐπάνω τμήμα τοῦ ἄκρου δεξιοῦ χειριοῦ, τμήμα τοῦ ἱματίου πίσω ἀπὸ τὸν λαιμὸ καὶ στὴ δεξιὰ πλευρά, ὅπως καὶ τὸ ἐνθετο τμήμα τοῦ ἄκρου δεξιοῦ ποδιοῦ. Ἀπολεπίσματα καὶ κτυπήματα παρατηροῦνται σὲ ἀρκετὰ σημεῖα τῶν πτυχῶν, στὸ στήθος, στὸν δεξιὸ ἀγκῶνα καὶ πῆχυ καὶ στὸ ἄκρο ἀριστερὸ πόδι.

Ἀγαλμάτιο γυναικείας μορφῆς καθισμένης σὲ βράχο. Εἰκονίζεται μὲ πέπλο καὶ ἱμάτιο, κατενώπιον, ἔχοντας ἀνοιχτὰ τὰ γόνατα καὶ προβάλλοντας ἐλαφρὰ τὸ ἄκρο

δεξιὸ πόδι. Οἱ βραχίονες εἶναι κατεβασμένοι. Ὁ δεξιὸς πήχυς ἀκουμπᾷ στὸν μηρὸ καὶ τὸ ἄκρο χέρι ἔρχεται μεταξὺ τῶν μηρῶν, κρατώντας κάποιο ἀντικείμενο, ἐνῶ τὸ ἄκρο ἀριστερὸ χέρι θὰ ἐρχόταν πρὸς τὸν ὦμο κρατώντας τὸ ἱμάτιο. Τὸ ἀριστερὸ στήθος ἀνυψώνεται ἐλαφρὰ καὶ ἡ κεφαλὴ θὰ εἰκονιζόταν μάλλον κατενώπιον.

Ὁ κορμὸς εἶναι βραχύς. Ἡ μυολογία ἀποδίδεται μαλακῇ. Ἀπὸ τὸ ἄκρο δεξιὸ χέρι σώζονται δύο δάκτυλα, τὰ ὁποῖα ἀποδίδονται ἐπιμήκη καὶ λεπτὰ μὲ μακριὰ νύχια. Μακριὰ ἀποδίδονται καὶ τὰ δάκτυλα τοῦ ἀριστεροῦ ποδιοῦ. Ὁ σχετικὰ λεπτὸς πέπλος εἶναι ζωσμένος ἐπάνω ἀπὸ τὸ μακρὸ ἀπόπτυγμα, ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὰ στήθη· πορπώνεται στοὺς ὦμους καὶ δημιουργεῖ ἓνα εὐρὺ τριγωνικὸ ἄνοιγμα στὸν λαιμό. Τοὺς μαστοὺς περιγράφουν καμπύλες πτυχὲς ποὺ σχηματίζουν ἓνα κολπίσκο στὴ δεξιὰ πλευρά. Κάτω ἀπὸ τὴ ζώνη οἱ πτυχὲς τοῦ ἀποπτύγματος ἀνεμίζουν, ἔχοντας τὴ μορφή ἀνεστραμμένου «ω». Ἀνάλογες πτυχὲς σχηματίζονται καὶ πρὸς τὴν πέζα τοῦ πέπλου. Τὸ ἱμάτιο συγκρατεῖται ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ χέρι ἐπάνω ἀπὸ τὸν ὦμο καὶ σχηματίζει μία μεγάλη καμπύλη πίσω ἀπὸ τὴν κεφαλὴ πρὸς τὸν δεξιὸ ὦμο, ὅπου ἀκουμπᾷ ἓνα ἄκρο του, ἐνῶ ἡ παρυφὴ πέφτει πρὸς τὰ πίσω, δίπλα στὸν βραχίονα. Στὴν πλάτη τὸ ἱμάτιο φθάνει ὥς τὸν βράχο, καλύπτει τὸ δεξιὸ σκέλος καὶ τὸν ἀριστερὸ μηρὸ καὶ ἔρχεται στὴν ἀριστερὴ πλευρά, ὅπου συγκρατεῖται ἀνάμεσα στὸν μηρὸ καὶ τὸν βράχο. Ἡ κάτω παρυφὴ διακρίνεται πίσω ἀπὸ τὴ δεξιὰ κνήμη, ἀπ' ὅπου ἔρχεται ἐπάνω στὸν ταρσὸ τοῦ ποδιοῦ καὶ ἀκολουθῶς ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ γόνατο. Στὴν ἀριστερὴ πλευρά, δίπλα στὴν κνήμη, ἡ παρυφὴ συγχέεται μὲ αὐτὴ τοῦ πέπλου. Ἡ ὕψη τοῦ ἱματίου δὲν διακρίνεται σαφῶς ἀπὸ αὐτὴ τοῦ χιτώνα. Ἡ μορφή κάθεται σὲ ἓναν ἄδρὰ δουλεμένο ὄγκο μαρμάρου, ποὺ ὑποδηλώνει σχηματικὰ ἓνα βράχο.

Ἡ πρόσθια καὶ οἱ πλάγιες ἐπιφάνειες, ἰδίως τοῦ γυμνοῦ σώματος, εἶναι καλὰ λειασμένες μὲ ἐλαφρὰ ἴχνη ράσπας. Στὴν πτύχωση ἔχει χρησιμοποιηθεῖ ἐκτενῶς τρυπάνι, ἴχνη τοῦ ὁποίου διακρίνονται καθαρὰ κάτω ἀπὸ τὶς ἀναδιπλώσεις τῶν παρυφῶν. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ βράχου εἶναι ἄδρὰ δουλεμένη μὲ τὸ βελόνι, ἐνῶ ἡ πίσω ὄψη εἶναι κατὰ ἓνα περαιτέρω στάδιο κατεργασμένη. Στὴν ἀριστερὴ πλευρά, στὸ ἐπάνω τμήμα τοῦ μηροῦ, ὑπάρχει ἓνα κατακόρυφο «κόψιμο», ἴσως μὲ βελόνι. Κάτω ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ στήθος καὶ σὲ ὀρισμένα σημεῖα στὶς ἀκραῖες πτυχὲς ὑπάρχουν ἴχνη κόκκινου χρώματος (·).

Τῶν μέσων περίπου τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.

Cavvadias, *FdÉ*, 118 πίν. XI εἰκ. 18· Καββαδίας, 136-137 ἀρ. 158· Καστριώτης, 34 ἀρ. 158· Reinach, *RSt* IV, 164 ἀρ. 5· E. Langlotz, *Die Heroine U im Westgiebel des Parthenon*, *AD* 20, 1965, Α' Μελ. 4 πίν. 1b, 4b-v· Καρούζου, 65-66 ἀρ. 158· Schürmann, *Minerva*, 83· L. Koch, *Weibliche Sitzstatuen der Klassik und der Hellenismus und ihre Kaiserzeitliche Rezeption* (δ.δ. 1989 [1994]) 37-38, 192 ἀρ. 20 εἰκ. 10-11.

Βλ. σ. 188-190, 198, 263, 265-266, 303, σημ. 5, 288, 312, 474, 571, 1003, 1111-1113, 1116, 1119, 1121, 1508.

ιβ. ΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΙΣΙΔΟΣ

89. Κεφαλὴ ἀγαλματίου Ἰσιδος: ΜΕ 232

Πίν. 104α-γ

Ύψ. 18.5 ἐκ., ὕψ. κεφαλῆς χωρὶς τὸ βασίλειον 14 ἐκ., πλ. κεφαλῆς 10.4 ἐκ. καὶ τοῦ προσώπου 6.6 ἐκ., βάθ. 10.4 ἐκ. στὸ πρόσωπο καὶ 7.9 ἐκ. στὸν λαιμό. Πλ. λαιμοῦ 5.5 ἐκ. Βασίλειον: ὕψ. 4.6 ἐκ. πλ. 4.3-5.3 ἐκ., πάχ. 2.3 ἐκ. στὸ μέσο. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο, μὲ ἀνοι-

κτοκάστανη πατίνα. Σώζεται από το ανώτερο τμήμα του λαιμού. Το πρόσωπο με το μεγαλύτερο τμήμα του λαιμού και μέρος των μαλλιών γύρω από το μέτωπο είναι έξ ολοκλήρου αποκρουσμένα, όπως και η κορυφή του διαδήματος. Άρκετες φθορές παρατηρούνται στα μαλλιά, όπου το μεγαλύτερο τμήμα του πρώτου πλοκάμου της δεξιάς πλευράς είναι αποκρουσμένο.

Κεφαλή αγαλματίου της Ίσιδος, με μικρό μόνο μέρος του λείου λαιμού προς τη δεξιά πλευρά. Τα μαλλιά αποτελούνται κυρίως από μακρούς κυματοειδείς βοστρύχους, που κατευθύνονται από το μέτωπο προς τα πίσω και κάτω ως τον αυχένα, όπου σχηματίζουν μικρή έλικα. Στο κρανίο, άριστερά και δεξιά, οί παράλληλες γραμμές των βοστρύχων διασπώνται από μία σχετικά μεγάλη έλικα ένδς προφανώς μικρότερου βοστρύχου. Άριστερά και δεξιά του προσώπου, από το ύψος περίπου των ματιών, σχηματίζονται τρεις σπειροειδείς πλόκαμοι που καλύπτουν τα αυτιά και καταλήγουν σε μικρή έλικα. Παρακάτω θα υπήρχαν τουλάχιστον δύο ακόμη πίου θα έφθαναν ως τους ώμους. Στην κορυφή της κεφαλής ύψώνεται το βασίλειον. Στο κατώτερο μέρος του και στην έπιφάνεια των μαλλιών αποδίδεται ένας μηνίσκος με τα άκρα προς τα επάνω. Στη συνέχεια εικονίζεται ένας δίσκος περιβαλλόμενος από όμόκεντρο κύκλο, το κατώτερο μέρος των οποίων κρύβεται πίσω από τον μηνίσκο. Έπάνω αποδίδονται στάχυα όρθια και έλαφρώς άκτινωτά, των οποίων λίγοι μόνο κόκκοι διακρίνονται. Στον λαιμό ή σάρκα αποδίδεται καλά λειασμένη. Τρυπάνι φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε μόνο μεταξύ του λαιμού και των πλοκάμων.

Του Ιου αϊ. μ.Χ.

Βλ. σ. 149, 266-267, σημ. 180.

ιγ. ΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΤΥΧΗΣ

90. Κορμός αγαλματίου Τύχης: ME 244

Πίν. 104δ-ς'

Ύψ. 23.2 εκ., πλ. 15.8 εκ. και βάθ. 7.5 εκ. Μάρμαρο λευκό, σχετικά χονδρόκοκκο, πιθανότατα νησιώτικο, με καστανόχρωμη πατίνα. Σώζεται περίπου από τους μηρούς ως σχεδόν τους ώμους. Λείπουν: η κεφαλή με το ανώτερο τμήμα των ώμων και του κέρατος της άφθονίας, καθώς και το τμήμα των ποδιών από το κάτω μέρος των μηρών. Άποκρουσμένο είναι το μεγαλύτερο τμήμα του δεξιού χεριού και το άκρο του κέρατος. Οί έπιφάνειες είναι φθαρμένες σε μεγάλο βαθμό, ιδίως του άριστερου χεριού και της δεξιάς πλευράς. Λίγα άπολεπίσματα παρατηρούνται κυρίως στο στήθος και στην πλάτη.

Άγαλμάτιο Τύχης. Εικονίζεται με χιτώνα και ίμάτιο, όρθια, κατενώπιον, με άνετο το άριστερό σκέλος. Το άριστερό στήθος άνυψώνεται έλαφρά. Τα χέρια ήταν κατεβασμένα· οί βραχίονες έφάπτονται στα πλευρά, ένω οί πήχεις έρχονταν έλαφρά προς τα εμπρός. Στο άριστερό χέρι κρατά το κέρας της άφθονίας. Οί αναλογίες του σώματος είναι ραδινές με τονισμένη την περιοχή των ισχίων και βραχύ τον άνω κορμό. Ό χιτώνας διακρίνεται ως και την κοιλιακή χώρα. Ζώνεται ψηλά, άμέσως κάτω από το στήθος. Οί πτυχές αποδίδονται σχηματικά, περιγράφοντας το στήθος και σχηματίζοντας κολπίσκο στη δεξιά πλευρά, ένω κάτω από τη ζώνη είναι κατακόρυφες. Στην πίσω όψη ή απόδοση είναι σχηματικότερη. Το ίμάτιο έρχεται από την άριστερή πλευρά στον ώμο, ένω στην πίσω όψη σχηματίζεται μία πλατιά τύλη από κάτω από τον άριστερό άγκώνα ως το δεξιό ισχίο. Στην πρόσθια όψη ή λεπτή τύλη

έρχεται από τὸ δεξιὸ ἰσχίῳ ὥς ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἀριστερό. Τὸ κέρας τῆς ἀφθονίας διακοσμεῖται στὸ ἀνώτερο τμήμα του, ἐπάνω ἀπὸ μία ὀριζόντια γραμμὴ, ἀπὸ κατακόρυφες, ρηχὲς αὐλακες. Στὶς αὐλακες παρατηρεῖται ἐκτεταμένη χρῆση τρυπάνου, ἐνῶ λαμάκι χρησιμοποιήθηκε στὴν πίσω ὄψη.

Πιθανότατα τῆς ἐποχῆς τῶν Σεβήρων.

Βλ. σ. 190, 267-268.

ιδ. ΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΗΡΑΚΛΕΟΥΣ

91. *Θραῦσμα ροπάλου ἀγάλματος Ἡρακλέους*: ΜΕ 194

Πίν. 105α

Ύψ. 26 ἐκ., πλ. κάτω 13.3 ἐκ. καὶ ἐπάνω 10.6 ἐκ. Ἐπάνω ἐπιφάνεια θραύσης: 9×7.7 ἐκ. καὶ κάτω 10.5×8 ἐκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο, μὲ καστανόχρωμη πατίνα.

Κατώτερο τμήμα ροπάλου ἀπὸ ἓνα περίπου φυσικοῦ μεγέθους ἄγαλμα Ἡρακλέους, ἀποκρουσμένο λοξὰ στὴν ἐπάνω καὶ τὴν κάτω ἐπιφάνεια. Τὸ κάτω κόψιμο φαίνεται ὅτι δίνει τὸ ἐπίπεδο ἔδρασης τοῦ ροπάλου στὴν πλίνθο, καθὼς σώζει ἐλάχιστο τμήμα τῆς ὀριζόντιας ἐπιφανείας τῆς. Τὸ ρόπαλο ἦταν λοξὰ τοποθετημένο. Πρὸς τὴν ἀπόληξή του, ὅπως καὶ λίγο παραπάνω, σχηματίζονται ἀνὰ τρεῖς ρόζοι σὲ κανονικὰ διαστήματα. Οἱ πλαστικὰ ἀποδοσμένοι ρόζοι ἔχουν μία περίπου δακρυόσχημη μορφὴ μὲ τὴ γωνία πρὸς τὰ κάτω καὶ στὸ κέντρο ἀποδίδεται ἓνας σχεδὸν κυκλικὸς πυρήνας. Διακρίνονται ἔντονα ἵχνη ράσπας σὲ ὅλες τὶς ἐπιφάνειες. Τρυπάνι χρησιμοποιήθηκε ἴσως στοὺς ρόζους.

Πιθανότατα τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.

Βλ. σ. 174, 268-269.

ιε. ΜΗ ΤΑΥΤΙΖΟΜΕΝΕΣ ΓΥΝΑΙΚΕΙΕΣ ΜΟΡΦΕΣ

92. *Θραῦσμα γυναικείου ἀγαλματίου*: ΜΕ 170

Πίν. 105β-δ

Ύψ. 26.5 ἐκ., πλ. 25.5 ἐκ., βάθ. στὸ γόνατο 13.1 ἐκ. καὶ στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ 6.7 ἐκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο, μὲ καστανωπὴ πατίνα καὶ σχετικὰ διαβρωμένη ἐπιφάνεια. Τὸ θραῦσμα εἶναι ἀποκρουσμένο στὴν ἐπάνω καὶ κάτω ἐπιφάνειά του. Περιλαμβάνει τὸ κατώτερο τμήμα τοῦ ἱματίου γύρω ἀπὸ τὶς κνήμες. Λίγες φθορὲς παρατηροῦνται κυρίως στὶς ἀκμὲς τῶν πτυχῶν.

Μικρὸ θραῦσμα ἀπὸ ἀγαλμάτιο γυναικείας μορφῆς τοῦ τύπου τῆς λεγομένης «Ἀσπασίας/Εὐρώπης». Παριστανόταν ἱματιοφόρος, ὄρθια, κατενώπιον, μὲ ἄνετο τὸ δεξιὸ σκέλος, φέροντας τὴν κνήμη ἐλαφρὰ πρὸς τὰ πίσω καὶ πλάγια. Κάτω ἀπὸ τὸ βαρὺ ἱμάτιο διακρίνεται μόνον τὸ γόνατο τοῦ δεξιοῦ σκέλους, ἐνῶ ἓνα ἀπαλὸ φούσκωμα τῆς ἐπιφάνειας στὴ δεξιὰ πλευρὰ ὑποδηλώνει τὴ θέση τῆς κνήμης. Στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ μία συστάδα κατακόρυφων πτυχῶν ὑποδηλώνει τὸ τμήμα τοῦ ἱματίου ποὺ πέφτει ἀπὸ τὸν καρπὸ τοῦ χεριοῦ. Μία φθαρμένη ἀκμὴ στὸ πρόσθιο τμήμα ἀνήκει στὴν παρυφή. Δὲν διακρίνονται ἵχνη ἐργαλείων.

Τοῦ α' τετάρτου τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.

Βλ. σ. 154, 269-270, 324.

93. *Κεφαλή ἀγαλματιδίου κόρης:* ΕΑΜ 289

Πίν. 106α-δ

Βρέθηκε τὸ 1886 στὸ «Κτήριο Κ». Ὑψ. 7.2 ἐκ., ὕψ. κεφαλῆς 6.6 ἐκ. καὶ τοῦ προσώπου 5.3 ἐκ., πλ. 5 ἐκ. καὶ τοῦ προσώπου 3.7 ἐκ., βάθ. (μέτωπο-κρωβύλος) 6.35 ἐκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο, μὲ καστανωπὴ πατίνα. Μελανὰ ἴχνη ὑπάρχουν στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κρωβύλου. Σῶζεται ἀπὸ τὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ λαιμοῦ. Ἀποκρουσμένα εἶναι ἡ μύτη, τὸ πηγούνι καὶ ἡ ἀριστερὴ πλευρὰ τοῦ κρωβύλου. Μικρὰ κτυπήματα παρατηροῦνται στὴν ἀρκετὰ φθαρμένη ἐπιφάνεια, ἰδιαίτερα στὴν ἀριστερὴ πλευρά.

Κεφαλὴ ἀγαλματιδίου κόρης. Τὸ πρόσωπο εἶναι ὡοειδές, μὲ πολὺ ψηλὸ, καμπύλο μέτωπο. Τὰ μάτια εἶναι μακρόστενα (τὸ ἀριστερὸ εἶναι ἐλαφρῶς μεγαλύτερο), μὲ βαριά, ἐγχάρακτα βλέφαρα. Τὸ στόμα δὲν σῶζεται σχεδὸν καθόλου. Οἱ παρειᾶς ἀποδίδονται λεῖες καὶ σαρκώδεις. Τὰ αὐτὰ εἶναι ἀδιαμόρφωτα, χωρὶς λεπτομέρειες. Ἡ μορφὴ φέρει τὸν λεγόμενο «πεποννοειδῆ» τύπο κόμμωσης, μὲ μεγάλο κρωβύλο στὸ πίσω τμήμα τῆς κεφαλῆς, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα πρόστυπο πλοχμὸ ὀλόγυρα, ἐνῶ τὸ κεντρικὸ τμήμα του εἶναι σχεδὸν λεῖο. Εὐρέως χρησιμοποιήθηκε ἡ ἐγχάραξη. Ἡ ἀριστερὴ πλευρὰ εἶναι ἐπιμελέστερη, ὑποδεικνύοντας ὅτι ἡ κεφαλὴ ἔκλινε ἀρχικὰ πρὸς τὰ δεξιὰ.

Τῆς ἐποχῆς τῶν Φλαβίων ἢ καὶ τοῦ Τραϊανοῦ.

Βλ. σ. 152, 270, σημ. 196.

94. *Κορμὸς γυναικείου ἀγαλματιδίου:* ΜΕ 49

Πίν. 106ε-ζ

Ὑψ. 16 ἐκ., πλ. 13.5 ἐκ., βάθ. 5.9 ἐκ. Λαιμός: πλ. 2.5 ἐκ. καὶ βάθ. 3 ἐκ. μαζὶ μὲ τὸ ἱμάτιο. Ἐπιφάνεια θραύσης μηρῶν: 10 × 5.6 ἐκ. Μάρμαρο λευκό, λεπτόκοκκο, πιθανότατα πεντελικό, μὲ καστανωπὴ πατίνα καὶ σκουρόχρωμους «λεκέδες» στὴν πίσω ὄψη. Σῶζεται ἀπὸ τὸ μέσο περίπου τῶν μηρῶν ὡς τοὺς ὠμούς καὶ τὸ κάτω τμήμα τοῦ λαιμοῦ. Λεῖπουν: ἡ κεφαλὴ μὲ μέρος τοῦ λαιμοῦ, καθὼς καὶ ὁ ἐνθετός δεξιὸς πήχυς. Ἡ ἐπιφάνεια εἶναι πολὺ φθαρμένη, ἰδίως στοὺς ὠμούς καὶ στὸ ἀριστερὸ χέρι, ὅπου σχηματίζεται μία κατακόρυφη περίπου ρωγμὴ.

Κορμὸς γυναικείου ἀγαλματιδίου. Ἡ μορφὴ παριστάνεται μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, ὄρθια, κατενώπιον, μὲ ἄνετο τὸ ἀριστερὸ σκέλος. Τὸ δεξιὸ ἰσχίὸ ἀνυψώνεται, ὅπως καὶ τὸ ἀριστερὸ στήθος καὶ ὁ ὦμος. Τὸ ἀριστερὸ χέρι εἶναι κατεβασμένο, ἐνῶ ὁ δεξιὸς πήχυς θὰ ἐρχόταν μπροστά. Οἱ ἀναλογίες τοῦ σώματος εἶναι σχετικὰ ραδινές. Στὸ γυμνὸ τμήμα στὴν περιοχὴ τοῦ λαιμοῦ δὲν ἀποδίδονται λεπτομέρειες. Ὁ χιτῶνας διακρίνεται στὴν πρόσθια ὄψη, γύρω ἀπὸ τὸ δεξιὸ στήθος καὶ στὸν δεξιὸ βραχίονα. Τὸ ἄνοιγμα τοῦ λαιμοῦ εἶναι εὐρύ. Τὸ ἱμάτιο καλύπτει σφιχτὰ τὸ μεγαλύτερο τμήμα τοῦ σώματος. Ἡ λεπτὴ τύλῃ ἐρχεται ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ ὦμο στὸν αὐχένα καὶ στὸν δεξιὸ ὦμο, καλύπτει τὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ δεξιοῦ βραχίονα καὶ ἀπὸ τὸν ἀγκῶνα διασχίζει διαγωνίως τὸ στήθος ὡς τὸν ἀριστερὸ ὦμο, ἀπ' ὅπου πέφτει πίσω ὡς τὸν γλουτό, ὅπου σῶζεται ἡ γωνία καὶ ἡ κατακόρυφη παρυφὴ. Τὸ ἱμάτιο συγκρατεῖται στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ πρὸς τὴ μασχάλη, ὅπου τὸ ὕφασμα «μαζεύει», καὶ καλύπτει καὶ τὸ χέρι ὡς περίπου τὸν καρπὸ.

Δὲν διακρίνονται ἴχνη ἐργαλείων. Ἡ χρῆσι τοῦ τρυπάνου ἔχει ἀποφευχθεῖ. Ἐνθετο ἦταν τὸ δεξιὸ χέρι ἀπὸ τὸν ἀγκῶνα. Ἡ ἐπιφάνεια ἀρμογῆς εἶναι ἐπίπεδη μὲ ἓνα μικρὸ κυλινδρικό τῶρρο στὸ κέντρο.

Τοῦ β' μισοῦ τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. ἢ τοῦ πρώιμου 1ου αἰ. μ.Χ.

Βλ. σ. 139-140, 270.

95. Ἀγαλματίδιο γυναικείας μορφῆς: ΜΕ 52

Πίν. 107

Ὑψ. 10 ἐκ. Ἐπιφάνεια θραύσης λαιμοῦ: πλ. ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ ἕως τὸν δεξιὸ ὦμο 10 ἐκ. καὶ ὡς τὸ ἄκρο τοῦ ἱματίου δεξιὰ 16 ἐκ., κάτω ἐπιφάνεια θραύσης ἀπὸ τὸ δεξιὸ χέρι ὡς τὸ ἱμάτιο ἀριστερὰ 20 ἐκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο, μὲ καστανόχρωμη πατίνα. Σῶζεται ἀπὸ τὴ μέση περίπου ὡς τοὺς ὦμους. Λεῖπουν: ἡ κεφαλὴ μὲ τὸν λαιμὸ καὶ τὸν ἀριστερὸ ὦμο μαζὶ μὲ τμῆμα τοῦ ἱματίου ἐπάνω ἀπὸ τοὺς ὦμους, τὸ δεξιὸ χέρι ἀπὸ τὸ κάτω τμῆμα τοῦ βραχίονα καὶ ὁ κορμὸς ἀπὸ κάτω περίπου ἀπὸ τὸ δεξιὸ στήθος καὶ τὸ ἀριστερὸ ἰσχίον. Φθαρμένη εἶναι ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἀριστεροῦ χεριοῦ, ἐνῶ περιορισμένες φθορὲς καὶ ἀπολεπίσματα παρατηροῦνται στὶς ράχες τῶν πτυχῶν.

Θραῦσμα ἀπὸ τὸν ἄνω κορμὸ ἀγαλματιδίου γυναικείας μορφῆς. Εἰκονίζεται μὲ πέπλο καὶ ἱμάτιο, ὄρθια, κατενώπιον. Τὸ δεξιὸ χέρι λυγίζει στὸν ἀγκῶνα καὶ ὑψώνει τὸν πήχυ κρατώντας ἴσως τὸ ἱμάτιο. Ὁ ἀριστερὸς βραχίονας βρίσκεται πλησιέστερα στὸν κορμὸ, ὁ πήχυς ἔρχεται πρὸς τὰ ἔμπρὸς καὶ μὲ τὸ ἄκρο χέρι συγκρατεῖ τὸ ἱμάτιο. Τὸ σῶμα διακρίνεται σαφῶς κάτω ἀπὸ τὰ ἐνδύματα. Οἱ γυμνὲς ἐπιφάνειες τοῦ δεξιοῦ βραχίονα καὶ τοῦ στέρνου ἀποδίδονται λεῖες. Ὁ πέπλος πορπώνεται στοὺς ὦμους μὲ πολὺ μικρὲς πόρπες (λείπει ἡ ἀριστερή). Στὸν λαιμὸ δημιουργεῖται ἓνα εὐρὺ καμπύλο ἄνοιγμα. Οἱ πτυχὲς πέφτουν ἀπὸ τὶς πόρπες κυρίως πρὸς τὸ κέντρο καὶ στὰ πλάγια, ὅπου στὴ δεξιὰ πλευρὰ σχηματίζεται μία σιγμοειδὲς γραμμὴ. Ἄλλες πτυχὲς συνδέουν τὰ δύο στήθη, ἡ ἐπιφάνεια τῶν ὁποίων μένει σὲ μεγάλο βαθμὸ λεία. Τὸ ἱμάτιο ἔρχεται στὸν ἀριστερὸ ὦμο καλύπτοντας τὸν βραχίονα. Ἀκολούθως φαίνεται ὅτι κάλυπτε ἐν μέρει τουλάχιστον τὴν κεφαλὴ καὶ συγκρατοῦνταν στὴ δεξιὰ πλευρὰ ἀπὸ τὸ χέρι στὴ στάση τῆς «ἀνακαλύψεως». Ἡ δημιουργοῦμένη τύλῃ ἔρχεται ἀπὸ ἐπάνω ἀπὸ τὸ δεξιὸ ἰσχίον ὡς τὸν ἀριστερὸ πήχυ καὶ πέφτει στὴν ἀριστερὴν πλευρά. Ἡ πίσω ὄψη ἀποδίδεται ἐπίπεδη.

Διακρίνονται ἔντονα ἴχνη ράσπας ἀκόμη καὶ στὶς γυμνὲς ἐπιφάνειες. Ἐκτεταμένη εἶναι ἡ χρῆσι τρυπάνου στὶς αὐλάκες τῶν πτυχῶν καὶ ἀνάμεσα στὰ δάκτυλα. Ἐγγράφη χρησιμοποιήθηκε στὴ δήλωσι τῶν νυχιῶν. Ἡ πίσω ὄψη ἔχει δουλεутεῖ ἀδρὰ μὲ γλωσσάκι.

Τῶν μέσων περίπου τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.

Βλ. σ. 165, 270-271, σημ. 265, 313, 1172.

ις'. ΕΙΚΟΝΙΣΤΙΚΕΣ ΚΕΦΑΛΕΣ

96. Θραῦσμα ἀνδρική κεφαλῆς: ΜΕ 234

Πίν. 108α

Ὑψ. 18 ἐκ., πλ. 12.2 ἐκ., πάχ. 6 ἐκ., πλ. 2.7 ἐκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο, μὲ ἀνοικτοκάστανι πατίνα. Σῶζεται ἀπὸ τὴν ἀριστερὴν πλευρὰ μὲ τὸ αὐτὸ καὶ τμῆμα τοῦ κρανίου. Ἡ ἐπιφάνειά του εἶναι ἀρκετὰ φθαρμένη.

Μικρὸ θραῦσμα ἀνδρικήs κεφαλῆs. Τὰ μαλλιά ἀποτελοῦνται ἀπὸ πρότυπους, μηνοειδεῖs βοστρύχους, ποὺ κατευθύνονται ἀπὸ τὴν κορυφὴ πρὸς τὰ κάτω ἢ ἔμπρὸς, ἐνῶ στὸν κρόταφο φθάνουν ὡς τὴν ἀρχὴ τοῦ λοβοῦ τοῦ αὐτιοῦ, διευθυνόμενοι πρὸς τὰ ἔμπρὸς. Τὸ αὐτὸ εἶναι φθαρμένο στὴν περιφέρεια τοῦ πτερυγίου. Οἱ λεπτομέρειες ἀποδίδονται φυσιοκρατικά, μὲ βαθὺ ἀκουστικὸ πόρο. Ἀπὸ τὸ κρανίον, τὸ αὐτὸ ἐξαίρεται ἐλαφρὰ μὲ μία αὐλάκα. Ἰχνη ράσπας διακρίνονται στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ αὐτιοῦ καὶ στὸν κρόταφο, ἐνῶ στὸν ἀκουστικὸ πόρον καὶ γύρω ἀπὸ τὸ πτερύγιον χρησιμοποιήθηκε συντηρητικὰ τρυπάνι.

Τοῦ α' μισοῦ τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ.

Βλ. σ. 142, 271, 324.

97. *Διάδημα γυναικείου ἀγάλματος*: ME 566-566α

Πίν. 108β

Ύψ. διαδήματος 5.2 ἐκ., μήκ. φύλλων 6.55 ἐκ., μέγιστο πάχ. φύλλου 0.85 ἐκ., ἐλάχιστο 0.3 ἐκ. Μάρμαρον λευκὸ, ἀρκετὰ λεπτόκοκκο.

Δύο συνανήκοντα θραύσματα διάτρητου διαδήματος ποὺ προέρχεται ἀπὸ γυναικεῖο ἄγαλμα, πιθανότατα αὐτοκράτειρας. Τὸ διάδημα ἀποτελοῦσαν φύλλα δρυὸς παρατακτικὰ τοποθετημένα, κλίνοντας πρὸς τὸ κέντρο τῆs κεφαλῆs. Δύο φύλλα σώζονται στὸ μεγαλύτερον θραῦσμα (ME 566α).

Τὸ μεγαλύτερον θραῦσμα προέρχεται ἀπὸ τὸ ἄκρον τοῦ διαδήματος στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τῆs κεφαλῆs, καθὼς τὸ ὀριζόντιον κυλινδρικὸ στέλεχος, ὅπου ἀποδίδεται ἀνάγλυφο τὸ ἄκρον κάθε φύλλου, ἀκολουθεῖ τὴ δεξιὰ (ὡς πρὸς τὸν θεατὴ) πλευρὰ τοῦ ἀκράιου φύλλου ὡς τὴ βάση του. Τὰ φύλλα δρυὸς συνδέονται μεταξύ τους στὸ κέντρο καὶ μὲ συνοχίσκους ὑψηλότερα καὶ χαμηλότερα. Σὲ κάθε πλευρὰ σχηματίζονται δύο ὀδοντώσεις, τὸ ἄκρον τῶν ὁποίων ἐφάπτεται στὴν ἐπόμενη, δημιουργώντας κυκλικὰς ὀπές. Ἀνάγλυφον ἀποδίδεται ἡ κεντρικὴ νεύρωση, ἐνῶ ἡ λεία ἐπιφάνεια ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ κυρτώνεται σημαντικά. Στὴν πίσω ὀψιν δὲν ἀποδίδονται λεπτομέρειες. Ἡ ἐπιφάνεια εἶναι πολὺ καλὰ λειασμένη καὶ δὲν διακρίνονται ἱχνη ἐργαλείων, ἐκτὸς τῆs ἐγχάραξης στὴν κεντρικὴ νεύρωση. Στὴν ἀδρότερα δουλεμένην πίσω ὀψιν εἶναι ἐμφανὴ ἱχνη ράσπας.

Πιθανότατα τῆs ἐποχῆs τοῦ Κλαυδίου.

Βλ. σ. 142, 271, 323, 324.

98. *Θραῦσμα γυναικείου προσώπου*: ME 223

Πίν. 108γ-δ

Ύψ. 16.7 ἐκ., πλ. 17.5 ἐκ. καὶ πάχ. 8 ἐκ. Ἀριστερὸ μάτι: ὕψ. 1.35 ἐκ., δεξιὸ μάτι: 1.2 × 3.9 ἐκ. Μάρμαρον λευκὸ, σχετικὰ χονδρόκοκκο, ἴσως παριανόν. Στὴν ἀριστερὴν παρεῖαν ὑπάρχει μία χρωματισμένη ἐπιφάνεια ἴσως ἀπὸ σκουριά (:). Σώζεται ἀπὸ τὰ μάτια ὡς κάτω ἀπὸ τὸ πηγούνι μὲ τμῆμα τῆs δεξιᾶs παρεῖας καὶ ὁλόκληρὴ τὴν ἀριστερὴν ὡς τὸ αὐτί, μικρὸν τμῆμα τοῦ ὁποίου διατηρεῖται. Ἡ μύτη εἶναι ἀποκρουσμένη, ἐνῶ τὰ χεῖλη καὶ τὰ ἐπάνω βλέφαρα ἔχουν ὑποστεῖ μεγάλες φθορές. Τὸ σπάσιμο στὸ αὐτὸ φαίνεται πρόσφατον καὶ ἔχει καταστρέψει κάθε ἱχνος τῶν μαλλιών.

Θραύσμα από το πρόσωπο πιθανότατα γυναικείας μορφής. Το πρόσωπο είναι ώοειδές και σαρκώδες. Ο λεῖος βολβός των ματιών διακρίνεται με βαθιές ἐγχάραξεις από τὰ βλέφαρα. Μία ἐπίσης ἐγχάραξη τονίζει τὸ στενὸ σχετικὰ ἐπάνω βλέφαρο ἀπὸ τὴν κόγχη. Οἱ κανθοὶ δὲν εἶναι πολὺ βαθεῖς. Τὸ ἀριστερὸ μάτι εἶναι μεγαλύτερο με περισσότερο προσηγμένη ἀπόδοση τοῦ κανθοῦ, ποὺ στὸ δεξιὸ εἶναι σχετικὰ ἀπλοποιημένος. Τὰ χεῖλη χωρίζονται με μία λεπτὴ αὐλάκα ποὺ καταλήγει σὲ μικρὲς ὀπές στὶς γωνιές, κυρίως στὴ δεξιὰ πλευρά. Οἱ ρινοπαραειακὲς ρυτίδες δὲν εἶναι ἔντονες (περισσότερο ἐμφανῶς ἀποδίδεται ἡ ἀριστερή). Τὸ πηγούνι εἶναι σχετικὰ μικρὸ μέ «προγούλια». Ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ αὐτὸ σώζεται μόνον ὁ λοβὸς καὶ ὁ τράγος, ἐνῶ τὰ μαλλιά θὰ κάλυπταν τὴν ἀρχὴ τοῦ πτερυγίου. Οἱ διαφορὲς μεταξὺ τῶν πλευρῶν ὑποδεικνύουν στροφὴ τῆς κεφαλῆς πρὸς τὰ δεξιὰ. Τρυπάνι ἔχει χρησιμοποιηθεῖ στὸ στόμα καὶ στὸν ἀκουστικὸ πόρο, ἐνῶ λίγα ἴχνη ράσπας φαίνονται στὴν παρειὰ πρὸς τὸν λοβὸ τοῦ αὐτιοῦ. Οἱ ὑπόλοιπες ἐπιφάνειες εἶναι καλὰ λειασμένες.

Τῆς ὕστερης ἐποχῆς τῶν Φλαβίων ἢ αὐτῆς τοῦ Τραϊανοῦ.

Βλ. σ. 152, 271, 323, σημ. 192.

99. *Εἰκονιστικὴ κεφαλὴ τοῦ Ἀδριανοῦ*: ME 22²⁹

Πίν. 108ε-ς'

Ὑψ. 30 ἐκ., πλ. 23 ἐκ. Μάρμαρο λευκὸ, λεπτόκοκκο³⁰. Σώζεται ἀπὸ τὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ λαιμοῦ, συγκολλημένη ἀπὸ πολλὰ θραύσματα καὶ συμπληρωμένη με γύψο. Ἀποκρουσμένα εἶναι ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἀριστεροῦ ματιοῦ ἀπὸ τὸ μέτωπο, ἡ μύτη καὶ τμήμα τοῦ ἐπάνω χεῖλους, τμήμα ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ κρανίου, τμήματα τῶν βοστρύχων, ιδίως τὰ ἄκρα τους στὴν ἀριστερὴ πλευρά, καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν αὐτιῶν. Ἐκτεταμένες φθορὲς διαπιστώνονται στὴν ἐπιφάνεια.

Εἰκονιστικὴ κεφαλὴ τοῦ αὐτοκράτορα Ἀδριανοῦ τοῦ τύπου «Rollockenfrisur». Στὸ σχεδὸν ὀρθογώνιο πρόσωπο κυριαρχοῦν οἱ μεγάλες ἐπιφάνειες τῶν παρειῶν. Τὸ μέτωπο εἶναι πλατὺ. Τὰ φρύδια ἔχουν σχῆμα ἀνοικτοῦ τόξου. Τὰ μικρὰ μάτια ὀρίζονται ἀπὸ λεπτὰ βλέφαρα. Ἡ ἴριδα ἀποδίδεται ἐγχάρακτη καὶ τὸ βλέμμα στρεφόταν πρὸς τὰ ἀριστερά. Τὸ στόμα εἶναι κλειστὸ με σαρκώδες τὸ κάτω χεῖλος. Στὸν λοβὸ τοῦ ἀριστεροῦ αὐτιοῦ διακρίνεται ἡ χαρακτηριστικὴ πτυχὴ τῶν εἰκόνων τοῦ Ἀδριανοῦ. Στὸν λαιμὸ δύο ρυτίδες δηλώνουν ὅτι ἡ κεφαλὴ ἔκλινε ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἀριστερά. Τὰ μαλλιά κατευθύνονται με πλατεῖς κυματισμοὺς πρὸς τὰ ἐμπρὸς καὶ καταλήγουν σὲ ὀκτὼ σιγμοειδεῖς βοστρύχους ἐπάνω στὸ μέτωπο, διατεταγμένους σὲ τρεῖς ὁμάδες με τὰ ἄκρα τους πρὸς τὴν ἀριστερὴ πλευρά. Οἱ ἑλικες στὴν ἄκρῃ τῶν βοστρύχων εἶναι πλατεῖς καὶ ἀποδίδονται σχετικὰ πρόστυπες. Στὸ πίσω μέρος τῆς κεφαλῆς οἱ βόστρυχοι ἀποδίδονται περισσότερο ἐλεύθερα καὶ διευθύνονται ἐπίσης πρὸς τὰ ἐμπρὸς. Τὰ γένεια εἶναι πολὺ κοντά, ἀποτελούμενα ἀπὸ σχεδὸν ἐγχάρακτους βοστρύχους, ποὺ στὴν περιοχὴ τῶν παρειῶν διευθύνονται πρὸς τὰ ἐμπρὸς, ἐνῶ στὸ πηγούνι πρὸς τὰ κάτω. Κατὰ παρόμοιο τρόπο ἀποδίδεται καὶ τὸ μουστάκι, τὸ ὁποῖο καλύπτει τὸ ἐπάνω χεῖλος. Οἱ ἐπιφάνειες, ιδίως τῶν παρειῶν, εἶναι πολὺ καλὰ λειασμένες, ἐνῶ ἴχνη ράσπας διακρίνονται στοὺς πλατεῖς βοστρύχους. Τρυπάνι ἔχει χρησιμοποιηθεῖ ἀρκετὰ συντηρητικὰ στὰ μαλλιά καὶ στὸν ἀκουστικὸ πόρο. Ἐκτεταμένη χρῆση ἐγχάραξης παρατηρεῖται στὰ μαλλιά, στὰ γένεια, στὰ μάτια καὶ στὶς ρυτίδες στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τοῦ λαιμοῦ.

Τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀδριανοῦ, ἴσως τοῦ 124 μ.Χ.

Wegner, *Hadrian*, 96· Vermeule I, 55-56 στὸν ἀρ. 196· ὁ ἴδιος, *Rom. Imp. Art*, 391 ἀρ. 5· H. v. Heintze, *Die antiken Porträts im Schloß Fasanerie bei Fulda* (1968) 47 στὸν ἀρ. 31· A. Stavridis, *Untersuchungen zu den Kaiserporträts in Griechenland (August bis Caracalla)* (8.8. 1970) 40-41, 87· G. Gualandi, Una testa di Adriano da Hierapolis (Frigia), *RdA* 1, 1977, 80, 86 ἀρ. 15· Π. Ζορίδης, Δύο πορträita τοῦ Ἀδριανοῦ τοῦ τύπου «Rollockenfrisur» ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ καὶ τὴν Ἐπίδαυρο, *AAA* 15, 1982, 121-122 εἰκ. 6-7· M. Wegner, Verzeichnis der Bildnisse von Hadrian und Sabine, *Boreas* 7, 1984, 114· K. Fittschen, Eine Büste des Kaisers Hadrian aus Milreu in Portugal, *MM* 25, 1984, 201 σημ. 37· Fittschen-Zanker I, 50 ἀρ. 16· C. Evers, *Les portraits d'Hadrien. Typologie et ateliers* (1994) 105-109 ἀρ. 36· 233, 237, 239.

Βλ. σ. 155-156, 272, 323, 325, σημ. 217, 219, 232, 1618.

100. Κεφαλὴ νέου ἀνδρα: ME 20

Πίν. 109

Ύψ. 23 ἐκ. καὶ τοῦ προσώπου 16.5 ἐκ., πλ. 21.7 ἐκ. καὶ τοῦ προσώπου 13.6 ἐκ., βάθ. 22.5 ἐκ. Λαίμρος: 12 × 12 ἐκ. Μάρμαρο λευκό, λεπτόκοκκο, πιθανότατα πεντελικό, μὲ ἀνοικτοκάστανη πατίνα. Σῶζεται ἀπὸ τὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ λαιμοῦ. Ἡ κεφαλὴ ἔχει ὑποστῆ πολλὰς φθορὰς στὸ πρόσωπο, ἰδίως στὰ μάτια, στὴ μύτη, στὸ στόμα καὶ στὸ πηγούνι, σὺς παρειὰς καὶ στὰ αὐτιά, ὅπου λείπει τὸ κάτω τμήμα τῶν πτερυγίων. Ἀποκρουσμένη εἶναι ἡ πρόσθια ἐπιφάνεια τοῦ στροφίου, ἐνῶ λιγότερες φθορὰς παρατηροῦνται στὰ μαλλιά.

Εἰκονιστικὴ κεφαλὴ νέου ἀνδρα, ἀγένειου, μὲ στρόφιον στὰ μαλλιά. Τὸ ὡσείδες πρόσωπο χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὶς λεῖες ἐπιφάνειες τῶν παρειῶν. Τὸ μέτωπο εἶναι χαμηλὸ καὶ λεῖο. Τὰ ἐλαφρῶς καμπυλούμενα φρύδια σχηματίζονται ὡς γωνίωση τῆς ἐπιφάνειας. Ἡ ὀφθαλμικὴ κόγχη δὲν εἶναι πολὺ βαθιά. Τὸ ἔντονα σχηματισμένο ἐπάνω βλέφαρο ἐπικαλύπτει τὸ κάτω στὴν ἐξωτερικὴ γωνία. Ἰχνη χάραξης ὑποδεικνύουν ὅτι ἡ ἱριδα δηλωνόταν, ἐνῶ ὁ κανθὸς δὲν τονίζεται. Ἀπὸ τὸ στόμα ἀπομένει ἡ λεπτὴ, ὀριζόντια αὐλάκα ἀνάμεσα στὰ χεῖλη. Τὸ πτερύγιο τῶν αὐτῶν δὲν ἐξέχει ἀπὸ τὴ μάζα τῶν μαλλίων. Ὁ ἀκουστικὸς πόρος εἶναι βαθὺς καὶ ἡ ὅλη ἀπόδοση φυσιοκρατικὴ. Κάτω ἀπὸ τὸ ἡμικυλινδρική διατομὴ στρόφιον σχηματίζονται οἱ οἰστροχοί, οἱ ὁποῖοι διατάσσονται σὲ δύο σειρὰς καὶ κατευθύνονται ἀπὸ τὸ κέντρο πρὸς τὰ πλάγια, ἀπολύτως συμμετρικά. Ἐπάνω ἀπὸ τὸ στρόφιον τὰ μαλλιά ἀποδίδονται σχηματικά. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ προσώπου εἶναι καλὰ λειασμένη καὶ μόνο πρὸς τοὺς κροτάφους ὑπάρχουν λίγα ἱχνη ράσπας. Ἡ ἐγγάραξη ἔχει χρησιμοποιηθεῖ στὰ μάτια καὶ στοὺς βοστρύχους καὶ τὸ τρυπάνι μεταξὺ τῶν βοστρύχων καὶ τῆς στεφάνης, στὸν ἀκουστικὸ πόρο, ἀνάμεσα στὰ χεῖλη (ἰδίως πρὸς τὶς γωνίες) καὶ ἴσως στοὺς κανθούς.

Τῆς ὑστερῆς Ἀδριανείας ἢ πρώτης Ἀντωνίνειας περιόδου.

Βλ. σ. 156, 157, 272, 325, σημ. 237, 238, 617, 771.

101. Θραῦσμα κεφαλῆς νέου ἀνδρα: ME 238

Πίν. 110α-β

Ύψ. 14.7 ἐκ. καὶ πλ. 16.5 ἐκ. Ἀριστερὸ μάτι: μῆκ. ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ γωνία 4.1 ἐκ. καὶ ὕψ. 1.9 ἐκ. Ἀπόσταση κανθῶν 3.5 ἐκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο, μὲ καστανόχρωμη πατίνα. Ἡ ἐπιδερμίδα τοῦ μαρμάρου εἶναι πολὺ φθαρμένη, στὸ μεγαλύτερο δὲ τμήμα τῆς παρουσιάζει «κυψέλωση». Σῶζεται τὸ ἀριστερὸ μάτι, μέρος τοῦ μετώπου καὶ ἐνὸς βοστρύχου ἐπάνω ἀπὸ αὐτό. Ἀποκρουσμένη εἶναι ἡ μύτη, τὰ φρύδια καὶ τὸ δεξιὸ μάτι, ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα

ελάχιστο μέρος του επάνω βλεφάρου προς τον κανθό, ενώ απολεπίσματα υπάρχουν στο άριστερό μάτι, στο μέτωπο και στους βοστρύχους.

Θραύσμα από το επάνω τμήμα του προσώπου νέου άνδρα. Το άριστερό μάτι είναι σχετικά βαθιά τοποθετημένο στην κόγχη. Το επάνω βλέφαρο καμπυλώνεται έντονα, ακολουθεί τη γραμμή του φρυδιού και αποδίδεται πλαστικά, καθώς όρίζεται με έγχαράξεις από την κόγχη και τον βολβό. Η επάνω έγχάραξη προεκτείνεται αρκετά προς τα πλάγια. Με έγχάραξη αποδίδεται η σχήματος πέλτης ίριδα, καλυπτόμενη εν μέρει από το επάνω βλέφαρο. Η κοίλη κόρη εφάπτεται στο επάνω βλέφαρο. Τα πλούσια μαλλιά αποτελούνται από άτακτους, μηνοειδείς και σχετικά μακρείς βοστρύχους, που από την κορυφή του κρανίου κατευθύνονται προς όλες τις διευθύνσεις, όρισμένοι δε φθάνουν ως τα φρύδια. Στα μαλλιά δεν έχει χρησιμοποιηθεί ιδιαίτερα τρυπάνι, ενώ έκτεταμένα είναι η χρήση έγχάραξης στο μάτι και στους βοστρύχους. Ο κανθός και η κόρη έγιναν με τρυπάνι, όπως και οι αύλακες που περιγράφουν τους βοστρύχους, ιδίως επάνω στο μέτωπο.

Της μέσης εποχής των Αντωνίωνων.

Βλ. σ. 166, 271, 325, σημ. 318, 320, 321.

102. *Θραύσμα κεφαλής ιερέα: ME 321*

Πίν. 110γ

Ύψ. 19 εκ. και πλ. 22 εκ. Πλ. του στροφίου 2.5 εκ. και του στεφάνου 2.5 εκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο, με καστανωπή πατίνα. Σώζεται από το αὐτὸ ὡς σχεδὸν τὴν κορυφὴ τῆς κεφαλῆς. Τὸ κατώτερο τμήμα τοῦ αὐτιοῦ εἶναι ἀποκρουσμένο, ἐνῶ περιορισμένης ἔκτασης φθορὲς παρατηροῦνται στὸ διάδημα καὶ στοὺς βοστρύχους.

Θραύσμα ἀπὸ τὴ δεξιὰ πλευρὰ τοῦ κρανίου ἀνδρικῆς μορφῆς μὲ διπλὸ διάδημα. Οἱ μικροί, σγουροὶ βόστρυχοι ἀποδίδονται ἔξεργοι κάτω ἀπὸ τὸ διάδημα καὶ μπροστὰ ἀπὸ τὸ αὐτί, ὀριζόμενοι μὲ βαθιὲς αὐλακες· πίσω ἀπὸ τὸ αὐτί οἱ αὐλακες γίνονται σταδιακὰ ἀβαθέστερες, ὥσπου στὸ πίσω μέρος χάνονται. Ἐπάνω ἀπὸ τὸ διάδημα ἡ ἀπόδοση εἶναι σχηματικὴ. Ἡ ἀπόδοση τοῦ αὐτιοῦ εἶναι ἀπλὴ καὶ φυσιοκρατικὴ μὲ βαθὺ τὸν ἀκουστικὸ πόρο· μὲ μία βαθιὰ αὐλακὰ ἐξαίρεται ἀπὸ τὰ μαλλιά σχεδὸν σὲ ὅλο τὸ περίγραμμα τοῦ πτερυγίου. Τὸ διπλὸ διάδημα ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸ στρόφιον καὶ ἐπάνω ἀπὸ ἓνα φυτικὸ στεφάνι. Τὸ στρόφιον εἶναι ἀπλό, κυλινδρικῆς διατομῆς καὶ πρὸς τὸ μέτωπο ἐπικαλύπτεται ἐλαφρὰ ἀπὸ τοὺς βοστρύχους. Τὸ στεφάνι ἀπαρτίζεται ἀπὸ πρόστυπα λογχοειδῆ φύλλα δάφνης, μὲ μία κεντρικὴ νεύρωση. Στὴν ἐργασία κυριαρχεῖ τὸ τρυπάνι, τὰ ἴχνη τοῦ ὁποῖου εἶναι ἐμφανῆ κυρίως στὶς ἀβαθέστερες αὐλακες. Ἴχνη ἀπὸ λαμάκι διακρίνονται στὸ στρόφιον.

Της ὕστερης ἐποχῆς τῶν Αντωνίωνων.

Βλ. σ. 166, 272-274, 323, 325, σημ. 1556.

103. *Κεφαλὴ ὄρμιον ἀνδρα: ME 21*

Πίν. 111

Βρέθηκε τὸ 1892 ἔξω ἀπὸ τὸν Α τοῖχο τοῦ «Κτηρίου Φ». Ύψ. 29.5 εκ., πλ. 21.7 εκ. καὶ τοῦ προσώπου 16.5 εκ., βάθ. 22 εκ. Λαίμος: 11 × 11.5 εκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο, μὲ καστανωπή πατίνα. Σώζεται ἀπὸ τὸ ἐπάνω τμήμα τοῦ λαιμοῦ. Ἀποκρουσμένα εἶναι

ή μύτη καὶ τὰ πτερύγια τῶν αὐτιῶν, κυρίως τοῦ δεξιοῦ. Ἀπολεπίσματα ὑπάρχουν στοὺς βοστρύχους καὶ στὰ γένεια, ἐνῶ κτυπήματα καὶ φθορὲς παρατηροῦνται στὸ μέτωπο, στὰ μάτια καὶ στὰ χεῖλη.

Κεφαλὴ ὥριμου γενειοφόρου ἄνδρα. Τὸ ὠοειδὲς πρόσωπο θὰ στρεφόταν ἐλαφρὰ πρὸς τὰ δεξιά. Τὸ μέτωπο εἶναι σχετικὰ πλατύ. Οἱ ὄγκοι τῶν ὀφρυϊκῶν καὶ τῶν ζυγωματικῶν ὁστέων ἀποδίδονται μαλακὰ καὶ σχηματίζονται ρυτίδες. Τὰ φρύδια σχηματίζουν ἓνα ἔντονο τόξο πρὸς τὰ πλάγια. Τὰ μάτια βρίσκονται βαθιὰ μέσα στὶς κόγχες καὶ μία βαθιὰ αὐλάκα διακρίνει τὸ ἰδιαίτερα βαρὺ ἐπάνω βλέφαρο. Ὁ βολβὸς χωρίζεται μὲ ἐγχάραξη ἀπὸ τὰ βλέφαρα. Ἡ ἱριδα εἶναι μεγάλη, ἐγχάρακτη, σὲ σχῆμα πέλτης, ἐνῶ ἡ κόρη ἀποδίδεται κοίλη. Ἀποδίδονται ἐπίσης ὁ δακρυϊκὸς πόρος καὶ ὁ κανθός. Τὸ στόμα φαίνεται λεπτό. Φυσιολογικὰ ἀποδίδονται καὶ τὰ αὐτιά. Τὰ μαλλιά ἀποτελοῦνται ἀπὸ μικροὺς, πρόστυπους βοστρύχους ποὺ διευθύνονται ἀπὸ τὴν κορυφὴ ἀκτινωτὰ πρὸς τὰ κάτω. Ἡ ἀπόληξή τους γύρω ἀπὸ τὸ μέτωπο σχηματίζει μία ἐνιαία καμπύλη γραμμὴ στὴ δεξιὰ πλευρὰ καὶ μία γωνία στὴν ἀριστερή, ἐπάνω ἀπὸ τὸ μάτι. Ἡ ἀπόδοση εἶναι ἡ ἴδια καὶ στὴν πίσω ὄψη, ὅπου οἱ βόστρυχοι φαίνονται πλαστικότεροι πρὸς τὸν αὐχένα. Τὰ γένεια ἀποτελοῦνται ἀπὸ πλαστικὰ ἀποδοσμένους, λεπτούς, ἄτακτους, κυματιστοὺς βοστρύχους. Στὸ πηγούνι τὰ γένεια εἶναι μακρύτερα καὶ χωρίζονται στὴ μέση. Τὸ παχὺ μουστάκι σχηματίζεται ἀπὸ μακροὺς σχετικὰ βοστρύχους, οἱ ὁποῖοι καλύπτουν τὰ ἄκρα τοῦ στόματος καὶ τὸ ἐπάνω χεῖλος.

Εὐρέως χρησιμοποιήθηκε τρυπάνι, στὰ γένεια κυρίως, καὶ ἐγχάραξη στὰ μαλλιά, τὰ γένεια καὶ τὰ μάτια. Ἡ σάρκα εἶναι πολὺ καλὰ λειασμένη. Πρὸς τὸν λαιμό, τὸ κάτω τμήμα τῶν γενειῶν εἶναι χοντροδουλεμένο, ἴσως διότι δὲν ἦταν ὁρατό.

Τῆς μέσης ἢ τῆς ὑστερης ἐποχῆς τῶν Σεβήρων.

Βλ. σ. 180, 274, 306-307, 323, 326, σσμ. 416, 420.

104. Κεφαλὴ ὥριμου ἄνδρα: EAM 582

Πίν. 112

Βρέθηκε τὸ 1884 ἢ τὸ 1891 στὴν περιοχὴ ἀνάμεσα στὸν ναὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ στὴ Θόλο. Ὑψ. 32.8 ἐκ. καὶ πλ. 23.4 ἐκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο, μὲ καστανωπὴ πατίνα. Σώζεται τὸ πρόσωπο σὲ καλὴ κατάσταση καὶ τὸ πρόσθιο τμήμα τοῦ κρανίου. Λείπουν: τὸ πίσω τμήμα τῆς κεφαλῆς μὲ τὸ ἀριστερὸ αὐτὶ καὶ ὁ λαιμός. Λίγες φθορὲς ὑπάρχουν στὴν ἐπιφάνεια, ἰδίως στὸ πηγούνι.

Κεφαλὴ ὥριμου, γενειοφόρου ἄνδρα. Ἐχει ὠοειδὲς σχῆμα μὲ ψηλὸ μέτωπο ποὺ χαράσσεται ἀπὸ δύο βαθιές, καμπύλες ρυτίδες στὸ κέντρο. Τὰ παχιά φρύδια σχηματίζουν ἀνοικτὰ τόξα (τὸ ἀριστερὸ εἶναι σχεδὸν εὐθύ) καὶ διαρθρώνονται μὲ λεπτὲς γραμμές. Τὰ βλέφαρα ἀποδίδονται ἔντονα· ἰδιαίτερα ὁξὺ εἶναι τὸ ἐπάνω, ποὺ στὴν ἐξωτερικὴ γωνία ἐπικαλύπτει τὸ κάτω, μὲ μία δὲ ρυτίδα συνεχίζει πρὸς τὰ πλάγια. Τὰ μάτια εἶναι λοξὰ τοποθετημένα· τὸ ἀριστερὸ εἶναι ψηλότερα βαλμένο καὶ μικρότερο ἀπὸ τὸ δεξιό. Ἡ τρογγυλὴ κόρη εἶναι μικρὴ, ἀνάγλυφη καὶ περιβάλλεται ἀπὸ μικρὴ αὐλάκα. Ἡ ἱριδα ἔχει σχῆμα πέλτης. Ἡ μύτη εἶναι λεπτὴ καὶ ἐλαφρὰ γαμψή· τὰ πτερύγια ἀπλώνονται στὰ πλάγια καὶ λίγο πρὸς τὰ ἐπάνω. Τὸ στόμα εἶναι λεπτό, μὲ ἐλαφρὰ κυματιστὴ τὴ στοματικὴ σχισμὴ. Τὸ ἐπάνω χεῖλος καλύπτεται πλήρως ἀπὸ τὸ μουστάκι. Τὸ πηγούνι προεξέχει ἀρκετά. Ἡ ἐπιφάνεια τῶν παρειῶν καὶ

τῶν κροτάφων εἶναι μικρή, με ἔντονα διαφοροποιημένους ὄγκους. Τὸ μόνο σωζόμενο δεξιὸ αὐτὸ εἶναι σχετικὰ ψηλὰ τοποθετημένο καὶ ἔχει βαθὺ ἀκουστικὸ πόρο. Τὰ μαλλιά ἔρχονται πρὸς τὰ ἔμπρός, με ἑλαφροὺς κυματισμοὺς στὴ δεξιὰ πλευρὰ καὶ σὲ ἐνιαῖες καμπύλες γραμμὲς στὴν ἀριστερή. Στὸ μέτωπο καταλήγουν σὲ τέσσερις βοστρύχους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ δεξιότερος καμπυλώνεται πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ οἱ ἄλλοι πρὸς τὰ ἀριστερά. Οἱ γραμμὲς τῶν μαλλιῶν συνεχίζονται ἀδιατάρακτες στὰ γένεια ποὺ σχηματίζουν ἔντονες καμπύλες ἀπὸ τοὺς κροτάφους ὡς κάτω ἀπὸ τὴ σιαγόνα, ὅπου καταλήγουν σὲ πλαστικούς, σγουροὺς βοστρύχους. Οἱ γραμμὲς δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ στόμα, συγκλίνουν κάτω ἀπὸ τὸ πηγούνι. Με τὸν ἴδιο τρόπο ἀποδίδεται καὶ τὸ μουστάκι. Ἀπὸ τὴ μονότονη ἀπόδοσι στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ καὶ τὶς ἀσυμμετρίες τοῦ προσώπου συνάγεται ὅτι ἡ κεφαλὴ στρεφόταν ἑλαφρὰ πρὸς τὰ ἀριστερά.

Παρατηρεῖται ἔντονη γραμμικότητα, με ἑκτεταμένη χρῆσι ἐγχάραξης. Λίγα ἴχνη ράσπας διακρίνονται στὴ σάρκα. Τρυπάνι χρησιμοποιήθηκε στοὺς πλαστικούς βοστρύχους κάτω ἀπὸ τὴ σιαγόνα καὶ στὸν ἀκουστικὸ πόρο.

Τοῦ β' μισοῦ τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.

Καββαδίας, 297 ἀρ. 582· Καστριώτης, 91 ἀρ. 582· Stais, 104 ἀρ. 582· G. Rodenwaldt, *Griechische Porträts aus dem Ausgang der Antike*, *BWPr* 76, 1913, 3-4 ἀρ. 1 πίν. 1· Papaspyridi, 112 ἀρ. 582· L'Orance, *Studien*, 41-43 ἀρ. 13· 126 ἀρ. 65 εἰκ. 114· K. Kübler, *Zum Formwandel in der spätantiken attischen Tonplastik*, *JdI* 67, 1952, 140· Harrison, *Agora I*, 102 πίν. 47c· H. v. Heintze, *Vir sanctus et gravis. Bildniskopf eines spätantiken Philosophen*, *JbAChr* 6, 1963, 39 πίν. 9a· W. v. Sydow, *Zur Kunstgeschichte des spätantiken Porträts im 4. Jhr. n. Chr.* (1969) 105-107 ἀρ. 5· L'Orance, *Remarks*, 62 ἀρ. II πίν. VII-VIIIa-b· Inan-Rosenbaum II, 157 στὸν ἀρ. 108· Σ. Καρούζου, *Ἀνθολόγημα Θησαυρῶν τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου* (1981) 101-102 πίν. 132· Voutiras, *Porträt*, 202-208 πίν. 651-652· D. Stutzinger, *Spätantike und Frühe Christentum*, (Κατάλογος ἐκθέσεως, Frankfurt 1984) 603-605 στοὺς ἀρ. 197 καὶ 198· Σταυρίδη, *Πορτραῖτα*, 87-88 πίν. 128-129α-β· M. Sturgeon, *Isthmia IV: Sculpture I* (1987) 143 στὸν ἀρ. 85· Ρωμοπούλου, 127 ἀρ. 135.

Βλ. σ. 194-197, 274-275, 295, 307, 317, 323, 327, σημ. 5, 523-525, 533-534, 1268, 1428.

105. Ὀλμος ἔνθετης γυναικείας κεφαλῆς: ME 329

Πίν. 113a

Ύψ. 21.5 ἐκ., ὕψ. ὄλμου 10 ἐκ. καὶ πλ. 21 ἐκ. Ἐπιφάνεια θραύσεως λαμποῦ: 8.2 × 13.1 ἐκ. Μάρμαρο λευκὸ, σχετικὰ λεπτόκοκκο, πιθανότατα πεντελικό, με καστανωπὴ πατίνα. Σώζεται τμήμα ὄλμου με μικρὸ τμήμα ἀπὸ τὸ πρόσθιο καὶ τὸ ἀριστερὸ μέρος τοῦ λαμποῦ. Ἀποκρουσμένη εἶναι ὀλόκληρη ἢ πίσω καὶ ἡ δεξιὰ πλευρά.

Τμήμα ὄλμου ἔνθετης, πιθανότατα γυναικείας κεφαλῆς. Ὁ ὄλμος ἔχει ἀνοικτὸ χοανοειδὲς σχῆμα με καμπύλη ἀπόληξι, εἶναι δὲ ψηλότερος πίσω. Οἱ μύες ἀποδίδονται μαλακά. Ἀπὸ τὰ μαλλιά σώζεται ἡ ἀπόληξι ἐνδὸς κυματιστοῦ βοστρύχου στὴν ἀριστερὴ πλευρά. Στὸν ὄλμο εἶναι ἔντονα τὰ ἴχνη βελονιοῦ σὲ ὀριζόντια διάταξη. Στὴ γυμνὴ σάρκα διακρίνονται λίγα μόνο ἴχνη ράσπας πρὸς τὸν βόστρυχο, ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἔντονη χρῆσι ἐγχάραξης.

Τοῦ β' ἢ τοῦ γ' τετάρτου τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ.

Βλ. σ. 142, 275.

106. *Όλμος ένθετης άνδρικης κεφαλής: ME 327*

Πίν. 113β-γ

Ύψ. 20.1 εκ., πλ. όλμου 11.5 εκ. καὶ βάθ. 12.4 εκ. καὶ στὸν λαιμὸ 11.8 εκ. Ἀπόληξη όλμου: 12 × 11 εκ. Μάρμαρο λευκό, σχετικὰ χονδρόκοκκο, ἴσως παριανό. Θραυσμένος στὴν δεξιὰ πλευρά. Σώζεται τμήμα τοῦ λαιμοῦ με ἴχνη τῆς κόμης καὶ τῶν γενείων στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ κάτω ἀπὸ τὸ αὐτί.

Όλμος ένθετης άνδρικης κεφαλῆς. Εἶναι ρηχός, ἰδίως στὸ πρόσθιο μέρος, με ἐπίπεδη τὴν κάτω ἐπιφάνεια καὶ καλὰ δουλεμένες πλευρές. Ὁ λαιμὸς εἶναι σχεδὸν κυλινδρικός, με ἐπίπεδη τὴν πίσω ἐπιφάνεια. Ἀπὸ τὰ μαλλιά σώζεται ἓνας βόστρυχος, πίσω καὶ κάτω ἀπὸ τὸ αὐτί, ποὺ ὑποδιαρεῖται σὲ λεπτότερους. Τὸ πίσω τμήμα τοῦ βοστρύχου εἶναι ἀδρὰ δουλεμένο καὶ συνεχίζει τὸ ἐπίπεδο τοῦ λαιμοῦ καὶ τοῦ όλμου. Τὰ γένεια εἶναι κοντά. Ὁ όλμος ἔχει δουλευτεῖ με λαμάκι, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πίσω καὶ κάτω ἐπιφάνεια, ὅπου εἶναι έντονα τὰ ἴχνη βελονιοῦ. Ἡ σάρκα εἶναι καλὰ λειασμένη, σχεδὸν στιλπνή. Τρυπάνι ἔχει χρησιμοποιηθεῖ εὐρέως στὰ μαλλιά καὶ κυρίως στὰ γένεια. Ἡ ἀδρὰ δουλεμένη ἐπίπεδη πίσω ὄψη καὶ τὸ μικρὸ βάθος τοῦ όλμου δείχνουν ὅτι ἡ κεφαλὴ ἦταν ένθετη σὲ «κόγχη».

Ἀπὸ τὴν ὕστερη ἐποχὴ τῶν Ἀντωνίνων ὡς τὴν ἐποχὴ τοῦ Γαλλιανοῦ.

Βλ. σ. 180-181, 275, σημ. 424.

107. *Όλμος ένθετης γυναικείας (;) κεφαλής: ME 326*

Πίν. 113δ

Ύψ. 18 εκ., ὕψ. όλμου 8 εκ., πλ. 15.4 εκ. καὶ βάθ. 15.5 εκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο, με ἐλάχιστη πατίνα. Ὀλόκληρο τὸ πίσω τμήμα τοῦ λαιμοῦ εἶναι ἀποκρουσμένο.

Όλμος με μικρὸ τμήμα ἀπὸ τὸ πρόσθιο μέρος τοῦ λαιμοῦ ένθετης, μάλλον γυναικείας κεφαλῆς, ὅπως δείχνει ἡ μαλακὴ, σχεδὸν ἀνεπαίσθητη μυολογία. Ὁ όλμος δὲν εἶναι ἀρκετὰ βαθὺς καὶ ἔχει ἓνα ἀνοικτὸ χοανοειδές, σχετικὰ ἀκανόνιστο σχῆμα. Στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ εἶναι ψηλότερος, γεγονόςς ποὺ ὑπονοεῖ ἴσως ὅτι ἡ παριστανόμενη μορφὴ ἔφερε περισσότερα ἐνδύματα στὴν πλευρὰ αὐτή. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ λαιμοῦ εἶναι πολὺ καλὰ δουλεμένη με ἐλαφρὰ μόνον ἴχνη ράσπας. Ὁ όλμος ἔχει λαξευτεῖ ἀδρὰ με βελόνι.

Τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων.

Βλ. σ. 275.

108. *Όλμος ένθετης κεφαλῆς: ME 325*

Πίν. 113ε

Ύψ. 17.8 εκ., ὕψ. όλμου 10 εκ. στὴν πρόσθια ἐπιφάνεια καὶ 15 εκ. στὴν πίσω, πλ. 17 εκ. καὶ βάθ. 15.1 εκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο, με καστανόχρωμη πατίνα. Σώζεται σχεδὸν ἀκέραιος με τὸ πρόσθιο κάτω τμήμα τοῦ λαιμοῦ. Λίγες φθορὲς καὶ ἀπολεπίσματα παρατηροῦνται κυρίως στὸ «χεῖλος» τοῦ όλμου καὶ γύρω ἀπὸ τὸ σπάσιμο τοῦ λαιμοῦ.

Όλμος ένθετης κεφαλῆς σχήματος ἀκανόνιστου κόλουρου κώνου, με ἐπίπεδες τὴν πρόσθια καὶ τὴν ψηλότερη πίσω πλευρὰ, ἀπολήγοντας σὲ ἐλαφρὰ καμπύλη ἐπιφάνεια. Ὁ λαιμὸς βρίσκεται περισσότερο πρὸς τὰ ἀριστερά, ὅπου, μετὰ ἀπὸ μία

εὐθεία «γραμμή», ἡ ἀπόδοση εἶναι ἀδρότερη, καθὼς πιθανότατα καλυπτόταν ἀπὸ τὸ ροῦχο. Στὴ δεξιὰ πλευρὰ ἡ εὐρύτερη ἐπιφάνεια ἀποδίδεται ἐνιαία. Ἡ σφαγὴ εἶναι σχετικὰ βαθιά, ἐνῶ λίγο ψηλότερα δηλώνεται ἐλαφρὰ μία ὀριζόντια ρυτίδα. Ἡ κεφαλὴ θὰ στρεφόταν ἐλαφρὰ πρὸς τὰ δεξιὰ. Στὴ γυμνὴ σάρκα δὲν διακρίνονται ἴχνη ἐργαλείων. Στὸν ὄλμο εἶναι ἔντονος οἱ βελονίες· ἡ πρόσθια ἐπιφάνεια φαίνεται καλύτερα δουλεμένη, ἀκόμη δὲ περισσότερο πρὸς τὸ «χεῖλος», ἴσως μὲ λαμάκι.

Τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων.

Βλ. σ. 275.

109. *Ὀλμος ἐνθετης κεφαλῆς*: ME 328

Πίν. 113ζ'-ζ

Ύψ. 19 ἐκ., ὕψ. ὄλμου 9.5 ἐκ. στὴν πρόσθια ὄψη, πλ. 17.3 ἐκ. καὶ βάθ. 12.9 ἐκ. Μάρμαρο λευκό, λεπτόκοκκο, μὲ ἀρκετὴ μαρμαρυγία. Σῶζει τὸ κατώτερο τμήμα τοῦ λαιμοῦ στὴν πρόσθια ὄψη. Ἀποκρουσμένο εἶναι ἓνα μεγάλο τμήμα τοῦ ὄλμου στὴν πρόσθια-δεξιὰ ὄψη, καθὼς καὶ τοῦ λαιμοῦ.

Ὀλμος ἐνθετης κεφαλῆς, σχήματος κολουρου κώνου μὲ ἐλαφρὰ καμπύλη τὴν κάτω ἐπιφάνεια. Στὴν πρόσθια ὄψη εἶναι σημαντικὰ χαμηλότερος, ἐνῶ πίσω εἶναι περισσότερο κατακόρυφος καὶ καλύπτει μεγάλο τμήμα τοῦ λαιμοῦ. Ὁ λαιμὸς ἀποδίδεται κυλινδρικός. Ἐνα πολὺ μικρὸ τμήμα τοῦ κορμοῦ σῶζεται στὴν ἀριστερὴ πλευρά, ἀποδοσμένο ἀρκετὰ ἀδρὰ, καθὼς θὰ καλυπτόταν ἀπὸ τὸ ἔνδυμα. Ὁ ὄλμος φαίνεται καλύτερα δουλεμένος στὴν πρόσθια καὶ στὶς πλάγιες πλευρές, μὲ ἔντονα ἴχνη λάμας, ιδίως πρὸς τὸ «χεῖλος». Ἐκτεταμένα εἶναι τὰ ἴχνη βελονιοῦ, ἐνῶ ἡ πίσω ἐπιφάνεια εἶναι πολὺ ἀδρὰ λαξευμένη. Ἰχνη ράσπας διακρίνονται στὸν λαιμό, κυρίως πρὸς τὰ πίσω, καὶ ἴχνη τρυπάνου (;) πρὸς τὴν ἀριστερὴ πλευρά, προφανῶς στὴν αὐλακα μεταξὺ τοῦ ἐνδύματος καὶ τοῦ σώματος.

Τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων.

Βλ. σ. 275.

110. *Θραῦσμα ἡμίεργης ἀνδρικής κεφαλῆς*: ME 576

Πίν. 110δ-ε

Ύψ. 28.5 ἐκ., πλ. 16.5 ἐκ. καὶ βάθ. 18 ἐκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο, μὲ ἀνοικτοκάστανη πατίνα. Πλήρως ἀποκρουσμένο εἶναι τὸ πρόσωπο καὶ οἱ πλευρὲς ιδίως ἡ ἀριστερή, ἐνῶ ἡ δεξιὰ λείπει περίπου ὡς τὸ αὐτὶ. Λίγες φθορὲς καὶ ἀπολεπίσματα παρατηροῦνται στὶς ἐπιφάνειες.

Θραῦσμα ἀπὸ τὸ πίσω τμήμα τοῦ κρανίου καὶ μέρος τοῦ αὐχένα ἀνδρικής κεφαλῆς μὲ κοντὰ μαλλιά, ἴσως εἰκονιστικῆς. Τὸ κρανίον ἔχει περίπου σφαιρικὸ σχῆμα. Τὰ κοντὰ μαλλιά δὲν θὰ κάλυπταν τὸν αὐχένα καὶ τὰ αὐτιά, ὅπως δείχνει μία τοξοειδὴς αὐλακα στὴ δεξιὰ πλευρὰ ποὺ θὰ δήλωνε τὸ περίγραμμα τοῦ περυγίου. Καμία ἐπιφάνεια δὲν ἔχει ὑποστῇ τὴν τελικὴ λείανση. Μόνο στὸν αὐχένα διακρίνεται ἴχνη ἀπὸ λαμάκι. Τὸ πίσω τμήμα τῶν μαλλιῶν εἶναι ἀδρὰ δουλεμένο μὲ ἔντονα τὰ ἴχνη ἀπὸ βελόνι καὶ τρυπάνι (;) σὲ λοξὴ κατεύθυνση. Στὴν κορυφὴ τοῦ κρανίου καὶ στὴ δεξιὰ πλευρὰ ἔως τὴν αὐλακα γύρω ἀπὸ τὸ αὐτὶ ἡ ἐπιφάνεια εἶναι καλύτερα δουλεμένη μὲ τὸ ντισιλίδικο.

Ἰσως τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.

Βλ. σ. 313-314, 316.

ιζ. ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΕΙΚΟΝΙΣΤΙΚΑ ΑΓΑΛΜΑΤΑ

111. Ἀγαλμα γυναίκας: ME 1

Πίν. 114-116

Βρέθηκε τὸ 1882 κοντὰ στὴν ἐξέδρα ΒΑ τῆς Θόλου. Ὑψ. 1.63 μ. (χωρὶς τὴν πλίνθο), μέγιστο πλ. 74.5 ἐκ., πλ. στοὺς ὤμους 48.5 ἐκ., στὰ ἰσχία καὶ στὶς κνήμες 50.5 ἐκ. Πλίνθος: μέγιστο πρὸς τὸ ὕψ. 10 ἐκ. πλ. 56.5 ἐκ. καὶ βάρ. 43 ἐκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο, μὲ καστανωπὴ πατίνα. Σῶζεται ἀπὸ τὴν πλίνθο ὥς τοὺς ὤμους. Λείπουν: τὰ ἐνθετα μέλη (ἡ κεφαλὴ μὲ τὸν λαιμό, τὸ δεξιὸ χέρι ἀπὸ τὸν ἀγκῶνα καὶ τὸ ἀριστερὸ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ πήχεως). Ἀποκρουσμένη εἶναι ἡ παρυφὴ καὶ οἱ ράχες τῶν πτυχῶν σὲ ἀρκετὰ σημεῖα, ὅπως καὶ ἡ δεξιὰ πλευρὰ τῆς πλίνθου μὲ τὸ τμήμα τοῦ ἄκρου δεξιοῦ ποδιοῦ ποὺ ἐξέχει ἀπὸ τὸν χιτῶνα.

Ἀγαλμα γυναίκας μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, τύπου «Κόρης» ἢ «Ἀφροδίτης» τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Ἡ μορφή εἰκονίζεται ὀρθία, κατενώπιον, μὲ ἀνετὸ δεξιὸ σκέλος, φέροντας τὸ ἄκρο πόδι πρὸς τὰ πίσω καὶ πλάγια, πατώντας μὲ ὀλόκληρο τὸ πέλμα. Τὸ ἀριστερὸ ἰσχίον ἀνυψώνεται, ὅπως καὶ ὁ δεξιὸς ὤμος καὶ τὸ στήθος. Ὁ κορμὸς στρέφεται πρὸς τὰ ἀριστερά. Ὁ ἀριστερὸς βραχίονας ἐφάπτεται στὰ πλευρά, ἐνῶ ὁ δεξιὸς ἀποδίδεται περισσότερο ἐλεύθερος, κατευθυνόμενος πρὸς τὰ πλάγια καὶ πίσω. Οἱ πήχεις ἐκτείνονταν ἔμπρὸς καὶ ὁ ἀριστερὸς θὰ ἦταν χαμηλότερα ἀπὸ τὸν δεξιό. Ἡ κεφαλὴ θὰ στρεφόταν πρὸς τὰ ἀριστερά.

Ὁ χιτῶνας εἶναι χειριδωτός, ὀλόρραφος, μὲ ἀπόπτυγμα ποὺ φθάνει ὥς τὴ μέση περίπου. Ἡ ὀρατὴ δεξιὰ χειρὶς φθάνει ὥς τὸν ἀγκῶνα· ἔχει ἔξω κουμπιὰ μεταξὺ τῶν ὁποίων σχηματίζονται ἀτρακτοεῖδεις πτυχώσεις. Στὸν ὦμο ἡ διάταξη αὐτὴ καμπυλώνεται ἀρκετὰ πρὸς τὰ ἔμπρὸς. Ὁ ὄγκος τοῦ στήθους ἀποκαλύπτεται πλήρως, καθὼς οἱ πτυχὲς μαζεύονται γύρω στὸ ἄνοιγμα τοῦ λαιμοῦ καὶ ἀνάμεσα καὶ κάτω ἀπὸ τὰ στήθη σὲ ἐντονὴ κίνηση. Ὁ χιτῶνας ἐπικαλύπτει λίγο τὸ ἱμάτιο πρὸς τὸ δεξιὸ ἰσχίον. Γύρω ἀπὸ τὰ ἄκρα πόδια οἱ πτυχὲς σχηματοποιοῦνται, εἶναι κατακόρυφες, πλατὺς καὶ τετράγωνης ἐπίσης διατομῆς, ἐνῶ στὴν πίσω ὄψη εἶναι πλατύτερες καὶ χωρίζονται ἀπὸ ρηχὰς αὐλακες. Τὸ ἱμάτιο ἀπὸ τὴν ἀριστερὴν πλευρὰ ἔρχεται στὸν ὦμο, καλύπτει τὸν βραχίονα καὶ πέφτει πίσω στὴν πλάτη ὥς περίπου τοὺς ἀστραγάλους. Ἡ σχηματιζόμενη τύλη εἶναι λεπτὴ. Ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ ὦμο κατευθύνεται πρὸς τὸ δεξιὸ ἰσχίον καὶ στὴν πρόσθια ὄψη σχηματίζει μία μαλακὴ καμπύλη ὥς τὴν ἀριστερὴν πλευρὰ, ὅπου συγκρατεῖται ἀνάμεσα στὸ ἰσχίον καὶ τὸν ἀγκῶνα. Στὴν πρόσθια ὄψη σχηματίζει μία τριγωνικὴ ἀναδίπλωση, μὲ τὸ ἄκρο στὸ ὕψος περίπου τοῦ ἀριστεροῦ γόνατου (ἡ γωνία εἶναι σπασμένη). Στὴν παρυφὴ τῆς πρόσθιας στενῆς πλευρᾶς, καὶ σ' αὐτὴ ποὺ διακρίνεται δίπλα στὸ ἀριστερὸ στήθος, ἀποδίδεται «καρίκωμα». Στὴν πίσω ἐπιφάνεια τὸ ἱμάτιο ἀποδίδεται περιληπτικότερα μὲ παράλληλες, ἀβαθεῖς πτυχὲς ποὺ πέφτουν ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ ὦμο καὶ κατευθύνονται ὥς τὸ δεξιὸ σκέλος, ἐνῶ στὴν τύλη εἶναι εὐθεῖες καὶ ἀβαθεῖς. Ἡ μορφή φορᾷ κλειστὰ ὑποδήματα ποὺ καταλήγουν σὲ γωνία.

Ἐκτεταμένα ἴχνη ράσας διακρίνονται στὸ ἱμάτιο στὴν πρόσθια ὄψη, ἐνῶ στὸν χιτῶνα χρησιμοποιήθηκε καὶ ἐγγάραξη. Ἡ βάθυνση γιὰ τὴν ἐνθεση τῆς κεφαλῆς

είναι σχετικά βαθιά, κωνοειδής, δουλεμένη με τὸ βελόνι, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ χεῖλος ποὺ εἶναι καλύτερα λειασμένο. Οἱ κοιλότητες γιὰ τὴν ἐνθεση τῶν χειρῶν εἶναι ρηχές, με ἐπίπεδο πυθμένα δουλεμένο με ντισλιδάκι, με ἓνα ὀρθογώνιο τὸρμο στὸ κέντρο. Ἡ πλίνθος ἔχει δουλευτεῖ με βελόνι, ἐνῶ οἱ μικρὲς ἐπιφάνειες ἀνάμεσα στὶς πτυχὲς εἶναι λειασμένες.

Τῆς ὕστερης ἐποχῆς τοῦ Κλαυδίου ἢ τοῦ Νέρωνος.

Reinach, *RSt* II2, 672 ἀρ. 8 (στὸ σχεδιογράφημα αὐτὸ παραπέμπουν καὶ οἱ: H. Schrader, *Phidias* [1924] 51· Lippold, *Plastik*, 200 σημ. 7· Δεσπίνης, *Ἀγοράκριτος*, 227 σημ. 384 ἀρ. 4· Traversari, *Venezia*, 60· Vierneisel-Schlörb, 164)· A. Delivorrias, *Problèmes de conséquence méthodologique et d'ambiguïté iconographique*, *MEFRA* 103, 1991, 145 σημ. 30· Baumer, 20-21, 93 ἀρ. G2/3 πίν. 44.

Βλ. σ. 144-145, 151, 275-277, 296, 324, σημ. 125, 139, 1168, 1435.

112. Θραῦσμα γυναικείου ἀγάλματος: ME 303

Πίν. 117

Ύψ. 31.5 ἐκ., πλ. 27.5 ἐκ. καὶ πᾶχ. 12.5 ἐκ. Σωζόμενο τμήμα τῆς βάθυσης γιὰ τὴν ἐνθεση τῆς κεφαλῆς: ὕψ. 5 ἐκ., βάθ. 14 ἐκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο, με καστανὴ ὡς καστανόφαιη πατίνα· «λεκέδες», πιθανότατα ἀπὸ σκουριά, καὶ κυψελωτὴ διάβρωση παρατηροῦνται στὴν ἐπιφάνεια. Σώζει τὸ δεξιὸ στήθος με τμήμα τῆς βάθυσης γιὰ τὴν ἐνθεση τῆς κεφαλῆς καὶ μέρος τῆς τύλης τοῦ ἱματίου. Ἀπολεπισμένη εἶναι ἡ θηλή, ἐνῶ ἀρκετὲς φθορὲς παρατηροῦνται στὶς πτυχὲς τοῦ ἱματίου καὶ τοῦ χιτῶνα, ἰδιαίτερα πρὸς τὸν λαιμό.

Θραῦσμα μεγάλου γυναικείου ἀγάλματος τοῦ τύπου πιθανότατα τῆς «Δομίτιας τῆς Ὀλυμπίας». Εἰκονίζοταν κατενώπιον, με χιτῶνα καὶ ἱμάτιο. Ὁ χιτῶνας διακρίνεται στὸ δεξιὸ στήθος, ὁ ὄγκος τοῦ ὁποίου προβάλλεται ἔντονα. Πλούσια θὰ ἦταν ἡ πτύχωση πρὸς τὸν λαιμό, ἐνῶ στὴ δεξιὰ πλευρὰ θὰ σχηματιζόταν ἓνας μικρὸς κόλπος, ἵχνος τοῦ ὁποίου διακρίνεται στὴν ἀποκρουσμένη ἐπιφάνεια ἐπάνω στὴν τύλη τοῦ ἱματίου. Ἀπὸ τὸ ἱμάτιο σώζεται μέρος τῆς τύλης, ποὺ ἀπὸ κάτω ἀπὸ τὸ δεξιὸ στήθος ἐρχόταν ἀνάμεσα στὰ στήθη πρὸς τὸν ἀριστερὸ ὦμο. Ἀπὸ τὴ βάθυση γιὰ τὴν ἐνθεση τῆς κεφαλῆς σώζεται τὸ κατώτερο τμήμα. Στὴν ὑπαρξὴ τῆς τύλης τοῦ ἱματίου στὸν ἀριστερὸ ὦμο ὀφείλεται τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ βάθυση βρίσκεται περισσότερο πρὸς τὴ δεξιὰ πλευρά.

Δὲν διακρίνονται ἵχνη ἐργαλείων, ἐκτὸς ἀπὸ ράσπας σὲ ὀρισμένα σημεῖα τοῦ χιτῶνα. Εὐρέως χρησιμοποιήθηκε τρυπάνι στὴν πτύχωση τῆς τύλης τοῦ ἱματίου. Ἡ κοιλότητα γιὰ τὴν ἐνθεση τῆς κεφαλῆς εἶναι ἀδρὰ δουλεμένη με βελόνι.

Πιθανότατα τῆς Ἀδριάνειας - πρώιμης Ἀντωνίνειας περιόδου.

Βλ. σ. 158, 277, 323, 325.

113α-β. Θραύσματα γυναικείου ἀγάλματος: ME 317-152

Πίν. 118

113α (ME 317): ὕψ. 24 ἐκ., πλ. 26 ἐκ., βάθ. 13.3 ἐκ. 113β (ME 152): ὕψ. 15.2 ἐκ., ὕψ. πλίνθου 7 ἐκ., πλ. 42 ἐκ., βάθ. 25.5 ἐκ., πλ. ἄκρου ποδιοῦ 9.2 ἐκ. Ἐντομή: ὕψ. 2.6 ἐκ., πλ. 2.5 ἐκ., σωζόμενο βάθ. 2.5 ἐκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο, με καστανωπὴ πατίνα. Λεῖπουν: τὸ ἐνθετο πρόσθιο τμήμα τοῦ δεξιοῦ ἄκρου ποδιοῦ, τὸ τμήμα τῶν δακτύλων, τὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ ταρσοῦ καὶ τὸ πίσω μέρος τοῦ ἄκρου ἀριστεροῦ ποδιοῦ, τὸ πρόσθιο τμήμα τῆς πλίνθου,

καθώς καὶ μικρὸ τμήμα τῆς πλίνθου καὶ τοῦ ἀγάλματος μεταξὺ τῶν δύο θραυσμάτων. Ἀπολεπομένος εἶναι ὁ ταρσὸς τοῦ δεξιοῦ ποδιοῦ. Φθορὲς παρατηροῦνται σὲ ἄρκετὰ σημεῖα.

Δύο θραύσματα ἀπὸ τὰ ἄκρα πόδια καὶ τὴν πλίνθο γυναικείου ἀγάλματος, τὰ ὅποια ὅμως δὲν συγκολλῶνται. Ἡ μορφή εἰκονιζόταν μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, ὄρθια, κατενώπιον, μὲ ἄνετο τὸ δεξιὸ σκέλος, φέροντας τὸ ἄκρο πόδι πρὸς τὰ πίσω καὶ πλάγια καὶ πατώντας μὲ τὸ πρόσθιο τμήμα τοῦ πέλματος. Ὁ χιτῶνας φθάνει ὥς τὴν πλίνθο καλύπτοντας τμήμα τοῦ ταρσοῦ τῶν ποδιῶν. Μεταξὺ τῶν ποδιῶν καὶ στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ σχηματίζονται παράλληλες περίπου πτυχές. Στούς ταρσοὺς ὁ χιτῶνας πτυχώνεται στὸ κέντρο καὶ σχηματίζει σχεδὸν λείες ἐπιφάνειες ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ. Πίσω ἀπὸ τὸ δεξιὸ πόδι ἡ ἀπόδοσις εἶναι σχηματική. Ἐλάχιστο τμήμα τοῦ ἱματίου σώζεται ἐπάνω ἀπὸ τὸ δεξιὸ ἄκρο πόδι. Ἡ παρυφή του ἀναδιπλώνεται ἐλαφρὰ καὶ στὸν ἀστράγαλο σχηματίζεται μία δέσμη λεπτῶν πτυχῶν ποὺ κατευθύνονται ἀκτινωτὰ πρὸς τὴν ἀριστερὴ πλευρά. Παρόλο ποὺ λείπει τὸ πρόσθιο τμήμα τοῦ ἀριστεροῦ ποδιοῦ, τὰ ἔντονα ἴχνη ράσπας στὸν ταρσὸ ὑπονοοῦν ὅτι ἡ μορφή ἔφερε κλειστὰ ὑποδήματα. Ἡ πλίνθος ἀκολουθοῦσε τὸ περίγραμμα τοῦ χιτῶνα στὴν πίσω ὄψη. Στὴν ἐπιφάνεια ἀριστερὰ τοῦ ἀριστεροῦ ποδιοῦ ὑπάρχει μία τριγωνικὴ ἐντομή.

Εὐρέως χρησιμοποιήθηκε τρυπάνι στὶς αὐλακές τῶν πτυχῶν καὶ στὸ περίγραμμα τοῦ πέλματος καὶ τοῦ χιτῶνα στὴν πλίνθο. Ἐντονα εἶναι τὰ ἴχνη ράσπας στὸ ὑπόδημα καὶ στὶς πτυχές. Χάραξη χρησιμοποιήθηκε στὴ δήλωση λίγων πτυχῶν τοῦ χιτῶνα στὸν δεξιὸ ταρσόν. Ἡ ἐπιφάνεια ἀρμογῆς τοῦ ἔνθετου ἄκρου δεξιοῦ ποδιοῦ εἶναι δουλεμένη μὲ βελόνι καὶ ὁ τὸρμος ἔχει τετράγωνη διατομή. Ἡ ἐπιφάνεια τῆς πλίνθου γύρω ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ πόδι εἶναι δουλεμένη μὲ λαμάκι καὶ βελόνι, ἰδίως πρὸς τὴν ἀριστερὴ πλευρά. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ἔχει σχηματισθεῖ καὶ ἡ ἐντομή. Τὸ σωζόμενο ἄκρο τῆς πλίνθου πίσω ἀπὸ τὸ δεξιὸ ἄκρο πόδι εἶναι καλύτερα λειασμένο. Ἰχνη ἐρυθροποῦ χρώματος (;) παρατηροῦνται στὸ ἱμάτιο ἐπάνω ἀπὸ τὸ δεξιὸ πόδι.

Πιθανότατα τῶν μέσων τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.

Βλ. σ. 158-159, 277, 323, 325, σημ. 255.

114α-γ. Θραύσματα ἀγάλματος πιθανότατα ἱερείας τῆς Ἰσιδος; ΜΕ 293-295-292

Πίν. 119

114α (ΜΕ 293): Ὑψ. 18 ἐκ., πλ. 23.5 ἐκ. καὶ βάθ. 12.3 ἐκ. 114β (ΜΕ 295): Ὑψ. 22 ἐκ., πλ. 28 ἐκ. καὶ βάθ. 25 ἐκ. Ἐπιφάνεια πτυχῶν: 12 × 16.5 ἐκ. Ἐπιφάνεια πλίνθου: 14 × 13.5 ἐκ. 114γ (ΜΕ 292): Ὑψ. 21.3 ἐκ., πλ. 14.3 ἐκ. καὶ πᾶχ. 5.5 ἐκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο, μὲ ἀνοικτοκάστανη πατίνα.

Τρία θραύσματα ποὺ πιθανότατα συνανήκουν, ἂν καὶ δὲν συγκολλῶνται, σὲ ἓνα φυσικοῦ μεγέθους ἄγαλμα τῆς Ἰσιδος ἢ ἱερείας τῆς.

114α: Προέρχεται ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ ὤμο, σώζει δὲ καὶ μικρὸ τμήμα τῆς κοιλότητος γιὰ τὴν ἔνθετη κεφαλή. Ἀρκετὲς φθορὲς παρατηροῦνται ἰδίως στὶς πτυχές. Μόνο μία ἀπὸ τὶς ἐπιφάνειες εἶναι δουλεμένη καὶ καλύπτεται ἀπὸ τὶς πτυχές τοῦ ἱματίου, οἱ ὁποῖες κατευθύνονται ἀπὸ τὸ κέντρο ἐμπρὸς ἀκτινωτὰ πρὸς τὸν ὤμο, ἀπὸ τὸν λαιμὸ ὥς τὸν ἀριστερὸ βραχίονα.

114β: Προέρχεται ἀπὸ τὸ κάτω μέρος γυναικείου ἀγάλματος μὲ χιτῶνα· σώζονται μικρὰ τμήματα τῆς πτύχωσης στὴν πρόσθια ἐπιφάνεια καὶ τῆς ἐπίπεδης κάτω

ἐπιφάνειας τῆς πλίνθου. Ὁ χιτώνας σχηματίζει συστάδες κατακόρυφων πτυχῶν. Τὸ κεντρικὸ τμήμα τῶν πτυχῶν προβάλλει περισσότερο πρὸς τὰ ἔμπροσ, εὐρισκόμενο προφανῶς μεταξὺ τῶν κνημῶν.

114γ: Στὸ μικρὸ θραῦσμα σώζονται τρεῖς κατακόρυφες, ἔξεργες πτυχές. Στὶς πτυχές διακρίνονται ἱχνη ράσπας, ἐνῶ στὶς ἐνδιάμεσες αὐλακες ἔχει χρησιμοποιηθεῖ τρυπάνι. Στὴ χοανοειδῆ κοιλότητα γιὰ τὴν ἔνθεση τῆς κεφαλῆς εἶναι ἐμφανὴ τὰ ἱχνη βελονιοῦ.

Πιθανότατα τῆς Τραϊάνειας-Ἀδριάνειας περιόδου.

Βλ. σ. 153, 267, 277, 317, 323, 324, σημ. 203, 204, 1136.

ιη. ΠΑΙΔΙΚΑ ΕΙΚΟΝΙΣΤΙΚΑ ΑΓΑΛΜΑΤΑ

115α-β. *Σύνταγμα δύο ἀγαλμάτων ἀγοριῶν*: EAM 301 + ME 212 - EAM 302 *Πίν. 120-121*

Βρέθηκαν τὸ 1884 ἐντοιχισμένα στὸ «Κτήριο Ε». Ἄγνωστος εἶναι ὁ τόπος εὑρέσης τοῦ θραύσματος ME 212. 115α (EAM 301): Ὑψ. 71.8 ἐκ., πλ. στοὺς ὤμους 21.1 ἐκ. καὶ στὰ ἰσχία 20.3 ἐκ., βάθ. 18.8 ἐκ. Κεφαλὴ: ὕψ. 16.2 ἐκ., πλ. 12.6 ἐκ., βάθ. 11.4 ἐκ., ἐπιφάνεια ἀρμογῆς ἔνθετου τμήματος: 12.1 × 10.1 ἐκ. ME 212: Μῆκ. 12 ἐκ. πλ. 10 ἐκ., πάχ. 4.5 ἐκ. 115β (EAM 302): Ὑψ. 51 ἐκ. πλ. στοὺς ὤμους 24.6 ἐκ. καὶ στὰ ἰσχία 14.4 ἐκ., βάθ. 14.3 ἐκ., λαιμὸς 8.5 × 7.5 ἐκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο, μὲ πρασινωπὰ νερὰ καὶ ἀνοικτοκάστανη πατίνα. Στὴν ἐπιφάνεια τῶν ποδιῶν ἔχει ἓνα καστανοκόκκινο χρῶμα ὀφειλόμενο σὲ σκουριά. 115α: Σῶζεται ἀπὸ τὸ γόνατο τοῦ δεξιοῦ ποδιοῦ καὶ τὸ κάτω μέρος τοῦ ἀριστεροῦ μηροῦ ὡς καὶ τὴν κεφαλὴ. Ἔχει συγκολληθεῖ ἀπὸ ἐπὶ τὰ θραύσματα: α) τὸν κορμὸ ὡς τοὺς ὤμους μαζὶ μὲ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ δεξιοῦ βραχίονα, β) τὴν κεφαλὴ μὲ τὸν λαιμό, γ) μικρὸ θραῦσμα στὸ κάτω μέρος τοῦ ἀριστεροῦ μηροῦ στὴν πρόσθια ἐπιφάνεια, δ-ζ) τέσσερα μικρὰ θραύσματα στὸν δεξιὸ ἀγκῶνα. Τὸ ἔνθετο ὀπίσθιο τμήμα τῆς κεφαλῆς διασώζει τὸ θραῦσμα ME 212. Λεῖπουν: τὰ ἔνθετα μέλη (τὸ δεξιὸ χέρι ἀπὸ τὸν ἀγκῶνα, τὸ ἀριστερὸ ἀπὸ τὸ μέσο περίπου τοῦ βραχίονα καὶ τὸ πῆος), τὸ δεξιὸ σκέλος κάτω ἀπὸ τὸ γόνατο καὶ τὸ ἀριστερὸ ἀπὸ τὸ γόνατο καὶ τὸ μεγαλύτερο τμήμα τῆς πρόσθιας καὶ τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς τῆς κεφαλῆς. Λίγες φθορὲς καὶ ἀπολεπίσματα παρατηροῦνται στὴν ἐπιφάνεια.

115α: Ἄγαλμα ἀγοριοῦ. Εἰκονίζεται γυμνὸ, ὄρθιο, κατενώπιον, μὲ ἄνετο τὸ ἀριστερὸ σκέλος, προβάλλοντας τὸν μηρό. Τὸ δεξιὸ ἰσχίον ἀνυψώνεται καὶ προβάλλεται στὰ πλάγια, ἐνῶ ὁ δεξιὸς ὤμος καὶ τὸ στήθος χαμηλώνουν ἐλαφρὰ. Ὁ ἀριστερὸς βραχίονας διευθύνεται ἐλαφρὰ πρὸς τὰ πίσω, ἐνῶ τὸ δεξιὸ χέρι λύγιζε στὸν ἀγκῶνα καὶ ὁ πήχυς θὰ ἐρχόταν ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἔμπροσ. Τὸ σῶμα εἶναι ραδινὸ μὲ σχετικὰ μεγάλη τὴν κεφαλὴ καὶ στενοὺς ὤμους.

Ἡ κεφαλὴ κλίνει λίγο πρὸς τὰ ἔμπροσ καὶ στρέφεται ἐλάχιστα πρὸς τὰ ἀριστερά. Ἀπὸ τὸ πρόσωπο σῶζεται ἓνα μικρὸ τμήμα ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ μάτι ὡς τὸ αὐτί. Τὸ μέτωπο εἶναι λεῖο, τὸ φρύδι καμπύλο, τὸ μάτι ἔχει τονισμένο τὸ ἐπάνω βλέφαρο ποὺ ὁμως δὲν ξεχωρίζει ἀπὸ τὴν ὀφθαλμικὴ κόγχη, ἐνῶ τὸ κάτω ἐλάχιστα διακρίνεται. Τὸ αὐτὸ ἀποδίδεται φυσιοκρατικά, μὲ μακρὸ λοβό. Ἀπὸ τὸ δεξιὸ αὐτὶ σῶζεται μικρὸ τμήμα τοῦ πτερυγίου. Τὰ μαλλιά ἀποδίδονται μὲ πρόστυπους, μακροὺς, κυματοειδεῖς βοστρύχους ποὺ κατευθύνονται πρὸς τὸ μέτωπο, ὅπου καμπυλώνουν πρὸς τὰ κάτω καὶ πλάγια. Πρὸς τὰ ἔμπροσ ἔρχονται καὶ οἱ βόστρυχοι τοῦ αὐχένα. Στὸ πίσω μέρος τοῦ κρανίου προσαρμοζόταν τὸ ὠσειδοῦς σχήματος θραῦσμα ME 212. Ἀπο-

κρουσμένο είναι μικρό μέρος στην πίσω άριστερή πλευρά. Οί βόστρυχοι που αναφύονται από την κορυφή της κεφαλής διευθύνονται σχετικά άτακτα προς όλες τις κατευθύνσεις. Οί υπόλοιποι είναι μακρύτεροι καὶ σὲ παράλληλες γραμμές κατευθύνονται επίσης άκτινωτά. Ὁ λαιμός είναι στιβαρός, με άνεπαίσθητη υποδήλωση τῆς σφαγῆς. Ἡ μαλακή απόδοση τῆς σάρκας δηλώνει τὴ μικρὴ ἡλικία τοῦ νέου. Φουσκωτὴ αποδίδεται ἡ κοιλία καὶ τὰ στήθη, ὅπου ἡ θηλὴ δηλώνεται πλαστικά. Τὰ γεννητικά ὄργανα εἶναι μικρὰ καὶ τὸ ἐφηβαῖο αποδίδεται λείο.

115β: Σώζεται ἀπὸ τὰ γόνατα ὡς τοὺς ὤμους. Λείπουν: ἡ ἔνθετη (;) κεφαλὴ, καθὼς καὶ τὰ ἄλλα ἔνθετα μέλη: τὸ δεξιὸ χέρι ἀπὸ τὸ μέσο περίπου τοῦ βραχίονα καὶ τὸ πῆος. Ἀποκρουσμένα εἶναι τὸ ἀριστερὸ χέρι ἀπὸ ἐπάνω ἀπὸ τὸ μέσο τοῦ βραχίονα, οἱ κνήμες καὶ τὸ μεγαλύτερο τμήμα τῶν ὀρχεων. Λίγες φθορὲς παρατηροῦνται στὴν ἐπιφάνεια.

Κορμός ἀγάλματος ἀγοριοῦ. Εἰκονίζεται γυμνὸ, ὄρθιο, κατενώπιον, σὲ ἀντίστροφη στάση ἀπὸ αὐτὴ τοῦ νέου 115α. Ὁ τρόπος ἀπόδοσης τοῦ σώματος καὶ τῶν μυῶν εἶναι ἀνάλογος τοῦ ἀγάλματος 115α.

Οἱ ἐπιφάνειες εἶναι καλὰ λειασμένες. Τρυπάνι ἔχει χρησιμοποιηθεῖ στὴν αὐλάκα μεταξὺ τῶν μηρῶν καὶ τῶν γλουτῶν καὶ ἴσως στὶς μασχάλες, ὅπως καὶ μεταξὺ τῶν ὀρχεων καὶ τοῦ κορμοῦ. Ἀρκετὰ ἴχνη ράσπας διακρίνονται στὶς ἐπιφάνειες ἀρμογῆς τῶν ἐνθέτων μελῶν, οἱ ὁποῖες εἶναι ἐπίπεδες, με ἓνα κυλινδρικό τὸρμο στὸ κέντρο. Ἡ ἐπιφάνεια ἀρμογῆς τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ τοῦ 115β εἶναι ἀρκετὰ λοξὴ καὶ ἀκανόνιστη, ἰδιαίτερα πρὸς τὸν κορμό. Ἡ ἐπιφάνεια ἀρμογῆς τοῦ πίσω τμήματος τοῦ κρανίου τοῦ 115α δὲν εἶναι ἀπόλυτα ὀριζοντιωμένη, διασώζει δὲ καὶ τμήμα τοῦ μεταλλικοῦ γόμφου. Στὴν ἀντίστοιχη ἐπιφάνεια τοῦ θραύσματος ME 212 διακρίνονται πολλὰ ἴχνη ράσπας. Ὁ διαμέτρου 0.8 ἐκ. τὸρμος βρίσκεται περισσότερο πρὸς τὴν πρόσθια ὀψη μετὰ δὲ ἀπὸ βάθος 1 ἐκ. περίπου διακλαδίζεται σὲ δύο σκέλη. Ἐνθετὴ ἦταν πιθανότατα ἡ κεφαλὴ τοῦ ἀγάλματος 115β (σώζεται ὁ κυλινδρικός τὸρμος), ἡ ἐπιφάνεια ὅμως ἀρμογῆς εἶναι θραυσμένη.

Τοῦ γ' τετάρτου τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ.

Π. Καββαδίας, Ἀγάλματα ἐκ τῶν ἐν Ἐπιδαυρίᾳ ἀνασκαφῶν, AE 1885, 51-52 ἀρ. Ε πίν. 2 ἀρ. 10-11· Canvadias, *FdE*, 23 πίν. IX ἀρ. 25-26· Καββαδίας, 232-233 ἀρ. 301, 302· Καστριώτης, 68 ἀρ. 301-302. Τὸ ME 212 δημοσιεύεται ἐδῶ γιὰ πρώτη φορά.

Βλ. σ. 148-149, 277-278, 297, 298, 323, 324, σημ. 178.

10. ΑΝΔΡΙΚΑ ΕΙΚΟΝΙΣΤΙΚΑ ΑΓΑΛΜΑΤΑ: ΙΜΑΤΙΟΦΟΡΟΣ

116. Ἀγαλμα ἱματιοφόρου: ME 13

Πίν. 122-124

Βρέθηκε τὸ 1874 ἀνάμεσα στὸν ναὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ τῇ Θόλῳ. Ὑψ. 1.57 μ., πλ. στοὺς ἀγκῶνες 70.5 ἐκ. καὶ στὰ ἰσχία 44.8 ἐκ. Κοιλότητα γιὰ τὴν ἔνθεση τῆς κεφαλῆς: 15 × 18 ἐκ. Πεντελικὸ μάρμαρο λευκὸ, λεπτόκοκκο, με καστανόχρωμη πατίνα. Σώζεται ἀπὸ τὶς κνήμες ὡς τοὺς ὤμους. Λείπουν: ἡ ἔνθετη κεφαλὴ με τὸν λαιμὸ καὶ τὰ ἄκρα πόδια με τὴν πλίνθο. Ἀποκρουσμένα εἶναι τὸ ἐξωτερικὸ τμήμα τοῦ δεξιοῦ ἄκρου χεριοῦ καὶ ἡ ἐπιφάνεια τοῦ δεξιοῦ γόνατου, ἐνῶ τμήμα τοῦ ἀριστεροῦ πῆχεως φαίνεται κομμένο. Φθορὲς ὑπάρχουν γύρω στὸ χεῖλος τῆς βάθουσας γιὰ τὴν ἔνθεση τῆς κεφαλῆς καὶ σὲ πολλὰ σημεῖα στὶς πτυχές.

Ἀγαλμα ἱματιοφόρου ἀνδρα, τοῦ τύπου τοῦ Αἰσχίνη. Ὁ ἀνδρας παριστάνεται με χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, ὄρθιος, κατενώπιον, με ἄνετο τὸ δεξιὸ σκέλος ποὺ φέρεται πρὸς

τὰ πλάγια καὶ ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἐμπρός. Τὸ ἀριστερὸ ἰσχίον καὶ ὁ ἀριστερὸς ὤμος ἀνυψώνονται, ἐνῶ ὁ κορμὸς στρέφεται κατὰ τρία τέταρτα περίπου πρὸς τὰ δεξιὰ³¹. Τὸ ἀριστερὸ χέρι λυγίζει στὸν ἀγκῶνα, φέρεται πίσω στὴν πλάτη καὶ ἀκουμπᾷ στὴ μέση, ἐνῶ τὸ δεξιὸ κάμπτεται μπροστὰ στὸ στήθος καὶ πιάνει τὴν τύλη τοῦ ἱματίου· μόνο τὰ δάκτυλα εἶναι ὁρατά, ἀπὸ τὰ ὅποια σώζονται ὁ ἀντίχειρας καὶ ὁ δείκτης. Ἡ κεφαλὴ θὰ στρεφόταν πρὸς τὴν κατεύθυνση τοῦ κορμοῦ. Ἐλάχιστο τμήμα τοῦ χιτῶνα διακρίνεται στὸ στέρνο μὲ λίγες πτυχές. Τὸ ἱμάτιο τυλίγει σφιχτὰ τὸ σῶμα ἀπὸ τοὺς ὤμους ὡς σχεδὸν τοὺς ἀστραγάλους, συγκρατούμενο ἀπὸ τὸ χέρι στὴν ἀριστερὴ πλευρά. Ἡ ἐπάνω παρυφὴ ἀναδιπλώνεται πρὸς τὰ ἔξω καί, σχηματίζοντας τύλη, καλύπτει τὸν δεξιὸ ὤμο, τυλίγεται στὸν καρπὸ τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ μπροστὰ στὸ στέρνο καὶ ἀνεβαίνει στὸν ἀριστερὸ ὤμο, ἀπ' ὅπου πέφτει στὴν πλάτη καλύπτοντας καὶ τὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ βραχίονα. Ἡ πτύχωση εἶναι ἰδιαίτερα πλούσια στὴν κύρια καὶ στὶς πλάγιες ὀψεις. Ἡ πίσω ὄψη εἶναι συνοπτικὰ ἀποδοσμένη, μὲ λίγες ὀξυλήκτες πτυχές ποὺ ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ ὤμο καμπυλώνουν πρὸς τὸ δεξιὸ σκέλος. Βαρὺς καὶ χωρὶς λεπτομέρειες ἀποδίδεται ὁ ὄγκος τῶν πτυχῶν ποὺ πέφτει πίσω ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ ὤμο καὶ τὸ χέρι, ὅπου διακρίνεται ἡ γωνία μὲ τὸ βαρίδιο (οἱ ἄλλες γωνίες εἶναι θραυσμένες).

Παρατηρεῖται ἐκτεταμένη χρῆση τρυπάνου, ἐνῶ, λόγω καὶ τῆς φθορᾶς τῆς ἐπιφάνειας, δὲν διακρίνονται ἴχνη ἄλλων ἐργαλείων.

Τοῦ ὕστερου 2ου αἰ. μ.Χ.

Π. Καββαδίας, Ἱστοριογράφος Φίλιππος ἐκ Περγάμου, *ΑΔ* 1891, 129· T. Wiegand, *ΑΔ* 35, 1920, 41· K. A. Neugebauer, Asklepios, *BWPr* 78 (1921) 37 σημ. 144· Lippold, *Kopien*, 251 σημ. 55· Polaschek, 80-82, 155 ἀρ. 1.

Βλ. σ. 171, 172-173, 275, 278-279, 295, 323, 325, σημ. 363, 367, 636, 1263, 1268, 1428.

κ. ΑΝΔΡΙΚΑ ΕΙΚΟΝΙΣΤΙΚΑ ΑΓΑΛΜΑΤΑ: ΧΛΑΜΥΔΟΦΟΡΟΣ

117. Κορμὸς ἀγάλματος χλαμυδοφόρου: ME 554

Πίν. 125-127

Ὑψ. 1.19 μ., πλ. στοὺς βραχίονες 56.5 ἐκ., βάθ. στὸ στήθος 29 ἐκ. καὶ στὸ ἀριστερὸ γόνατο 35.5 ἐκ. Κοιλότητα γιὰ τὴν ἐνθεση τῆς κεφαλῆς: πλ. 18 ἐκ. καὶ βάθ. 15 ἐκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο, μὲ καστανωπὴ πατίνα. Σώζεται ἀπὸ τὰ γόνατα περίπου ὡς τοὺς ὤμους. Λείπουν: ἡ ἐνθετὴ κεφαλὴ μὲ τὸν λαιμό, τὸ δεξιὸ χέρι ἀπὸ τὸ κάτω τμήμα τοῦ βραχίονα καὶ τὰ πόδια ὡς τὰ γόνατα. Ἀποκρουσμένη εἶναι ἡ ἐπιφάνεια περὶ τὸ ἄκρο ἀριστερὸ χέρι καὶ ἡ παρυφὴ τῆς χλαμύδας ποὺ πέφτει πίσω ἀπὸ τὸ δεξιὸ χέρι καὶ σὲ μικρότερο βαθμὸ ἡ ἀντίστοιχη πρόσθια. Λίγες φθορὲς καὶ ἀπολεπίσματα παρατηροῦνται στὴν ἐπιφάνεια.

Ἄγαλμα χλαμυδοφόρου ἀνδρα. Εἰκονίζεται μὲ χιτωνίσκο καὶ χλαμύδα, ὄρθιος, κατενώπιον, μὲ ἀνετὸ τὸ ἀριστερὸ σκέλος, προβάλλοντας τὸν μηρό. Τὸ δεξιὸ ἰσχίον καὶ ὁ ἀριστερὸς ὤμος ἀνυψώνονται καὶ τὸ ἄνω τμήμα τοῦ κορμοῦ στρέφεται ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἀριστερά. Τὸ δεξιὸ χέρι ἦταν κατεβασμένο, φέροντας τὸν πήχυ ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἐμπρός (σώζεται ἕνας τετράγωνος διατομῆς συνοχέας στὸν δεξιὸ μηρό), ἐνῶ τὸ καλυμμένο ἀπὸ τὴ χλαμύδα ἀριστερὸ ἐφάπτεται ἐπίσης στὸν κορμό, ἀλλὰ μὲ τὸν πήχυ ἐντονότερα πρὸς τὰ ἐμπρός. Ἀπὸ τὸν χιτωνίσκο (*tunica*) διακρίνεται ἕνα μικρὸ τμήμα στὴ δεξιὰ πλευρὰ καὶ κάτω ἀπὸ τὴν παρυφὴ τῆς χλαμύδας στὴν πρόσθια ὄψη· φθάνει ὡς τὰ γόνατα, ἐνῶ ἡ χειρίδα καλύπτει τὸ μεγαλύτερο τμήμα

τοῦ βραχίονα. Στὴ δεξιὰ πλευρὰ καὶ στὴ χειρίδα ἡ ραφὴ δηλώνεται μὲ μία αὐλακα ἀνάμεσα σὲ δύο χαμηλὲς νευρώσεις. Ἡ ἡμικυκλικὸν σχήματος χλαμύδα πορπώνεται στὸν δεξιὸ ὦμο μὲ μία ἀπλή, κυκλικὴ καὶ ἐλαφρὰ κυρτὴ πόρπη. Ἀπὸ τὴν πόρπη ἡ εὐθεία παρυφὴ τῆς χλαμύδας πέφτει μπροστὰ ὥς λίγο παραπάνω ἀπὸ τὴν πέζα τῆς tunica, ἐνῶ πίσω πέφτει μακρύτερα. Γύρω ἀπὸ τὸν λαιμὸ ἡ παρυφὴ ἀναδιπλώνεται μπροστὰ στὸ στέρνο, ἐνῶ στὴν πλάτη καλύπτει τὸν αὐχένα. Ἡ καμπύλη παρυφὴ ἀκολουθεῖ σὲ εὐθεία γραμμὴ τὴν παρυφὴ τῆς tunica ἐπάνω στοὺς μηρούς καὶ μόνο στὴν ἀριστερὴν πλευρὰ προκαλοῦνται λίγες ἀναδιπλώσεις πρὸς τὸ ἄκρο χέρι. Στὴ χλαμύδα κυριαρχοῦν ἐπίσης οἱ μεγάλες ἐπιφάνειες, ποὺ ἀποκρύβουν τὸν ὄγκο τοῦ σώματος, ἐκτὸς ἐν μέρει τῆς ἀριστερῆς πλευρᾶς. Στὴν πίσω ὄψη ἡ ἀπόδοση εἶναι περισσότερο ἀπλή, μὲ λίγες, μεγάλες, πολὺ πρόστυπες πτυχὲς ποὺ διασποῦν τὸ ἐνιαῖο ἐπίπεδο τῆς ἐπιφάνειας.

Σχετικὰ ἔντονα εἶναι τὰ ἴχνη ράσπας καὶ τρυπάνου στὶς βαθύτερες πτυχές. Καλύτερα λειασμένη φαίνεται νὰ ἦταν ἡ γυμνὴ σάρκα, ὅπως μπορεῖ νὰ διαπιστωθεῖ στὴν ἐλάχιστη σωζόμενη ἐπιφάνεια τῆς ἀριστερῆς κνήμης κάτω ἀπὸ τὸν χιτωνίσκο.

Τοῦ α' μισοῦ τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.

Βλ. σ. 154-155, 279-280, 323, 324, σημ. 209.

κα. ΑΝΔΡΙΚΑ ΕΙΚΟΝΙΣΤΙΚΑ ΑΓΑΛΜΑΤΑ: ΤΗΒΕΝΝΟΦΟΡΟΙ

118. Ἀγαλμα ἄνδρα τηβεννοφόρου: ΜΕ 2

Πίν. 128-131

Βρέθηκε τὸ 1882 μπροστὰ ἀπὸ τὴν Α ὄψη τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ. Ὑψ. 1.77 μ. χωρὶς τὴν πλίνθο, ὕψ. πλίνθου: 4.5-7 ἐκ., πλ. στοὺς βραχίονες 60 ἐκ. καὶ 67 ἐκ. μέγιστο. Θραύσμα ἄκρου ἀριστεροῦ ποδιοῦ: ὕψ. 34 ἐκ., πλ. ἀνάμεσα στὸν ἀστράγαλο καὶ στὴ lacinia 18.5 ἐκ., λοξὴ θραυσμένη ἐπιφάνεια: 27 × 14 ἐκ. Μάρμαρο λευκὸ, λεπτόκοκκο, πιθανότατα πεντελικό, μὲ ἀρκετὰ «νερά» καὶ κομμοὺς. Ἰχνη διάβρωσης ὑπάρχουν στὸ ἐπάνω τμήμα τοῦ κορμοῦ, ιδίως στὴν ἀριστερὴν πλευρά. Σώζεται ὥς τοὺς ὦμους. Λείπουν τὰ ἔνθετα μέλη (ἡ κεφαλὴ μὲ τὸν λαιμὸ, τὸ ἄκρο ἀριστερὸ χέρι καὶ τὸ δεξιὸ χέρι ἀπὸ τὸν ἀγκῶνα). Ἀποκρουσμένα εἶναι τμήμα τοῦ δεξιοῦ βραχίονα, ἡ ἐπιφάνεια τοῦ δεξιοῦ γόνατου, τμήματα τῶν ἄκρων ποδιῶν μὲ μεγάλο μέρος τῆς πλίνθου καὶ ράχες πτυχῶν σὲ ἀρκετὰ σημεία. Τὰ ἄκρα πόδια μὲ τμήματα τῆς πλίνθου σώζονται σὲ χωριστὰ θραύσματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα μόνο αὐτὸ τοῦ δεξιοῦ ποδιοῦ ἔχει συγκολληθεῖ³².

Ἀκέφαλο ἄγαλμα τηβεννοφόρου ἄνδρα. Εἰκονίζεται μὲ tunica καὶ toga μὲ velatio capitis³³, ὀρθίος, κατενώπιον, μὲ ἄνετο τὸ δεξιὸ σκέλος ποὺ ἔρχεται ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἐμπρὸς καὶ πλάγια. Τὸ ἀριστερὸ ἰσχίον ἀνυψώνεται, ὅπως καὶ ὁ ἀριστερὸς ὦμος. Οἱ βραχίονες ἐφάπτονται στὰ πλευρὰ μὲ τὸν δεξιὸ λίγο περισσότερο ἐλεύθερο. Οἱ πῆχεις θὰ ἐκτείνονταν πρὸς τὰ ἐμπρὸς: ὁ δεξιὸς θὰ διευθυνόταν πρὸς τὰ πλάγια, ἐνῶ ὁ ἀριστερὸς χαμηλότερα. Ὁ κορμὸς στρέφεται πρὸς τὴ δεξιὰ πλευρά, ὅπου φαίνεται ὅτι θὰ στρεφόταν καὶ ἡ κεφαλὴ. Ἡ tunica διακρίνεται στὸ δεξιὸ τμήμα τοῦ κορμοῦ καὶ στὸν βραχίονα, διαγράφοντας τὸν ὄγκο τοῦ στήθους. Ἡ τήβεννος καλύπτει τὴ μορφὴ μέχρι τοὺς ἀστραγάλους. Ἡ lacinia ἀποδίδεται στὴν πλίνθο δίπλα στὸ ἄκρο ἀριστερὸ πόδι (λείπει ἡ θυσανωτὴ ἀπόληξη). Τὸ umbro σχηματίζει πυκνὲς σιγμοειδεῖς πτυχὲς ἐπάνω στὸ balteus· στὴ συνέχεια δημιουργεῖται μία τύλη, σὰν ἓνα δεύτερο balteus, ποὺ ἔρχεται στὸν ἀριστερὸ ὦμο. Ἡ toga θὰ κάλυπτε τὴν κεφαλὴ καὶ τὸ

ἐπάνω καὶ πίσω μέρος τοῦ δεξιοῦ βραχίονα ὥς τὸν ἀγκῶνα. Ἀπὸ τὸν ἀγκῶνα καὶ τὸ δεξιὸ ἰσχίον, τὸ σχηματιζόμενο balteus ἀνεβαίνει στὸν ἀριστερὸ ὦμο, ὅπου μία ἀπὸ τὶς ἀναδιπλώσεις του σκεπάζει τὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ βραχίονα, καὶ πέφτει πίσω ὥς τὴν πλίνθο (ἢ ἀπόληξή του λείπει). Ἀπὸ τὸν ὄγκο τοῦ σώματος διαφαίνεται μόνο τὸ ἄνετο δεξιὸ σκέλος, ἰδίως στὴν ἐξωτερικὴ πλευρά, καὶ τὸ ἀριστερὸ ἰσχίον. Ἡ πτύχωση τῆς toga εἶναι πλούσια κυρίως στὴν πρόσθια καὶ τὴ δεξιὰ ὄψη. Ἀντίθετα, ἡ πίσω καὶ ἡ ἀριστερὴ πλευρὰ ἀποδίδονται κάπως περιληπτικά. Ὁ togatus φορᾷ calcei με λεπτὸ κάττυμα. Διακρίνεται ἀμυδρὰ ὁ σχηματισμὸς τῶν δακτύλων. Σὲ πρόστυπο ἀνάγλυφο ἀποδίδονται οἱ χιαστὶ πλατεῖς ἱμάντες. Οἱ ἐπιφάνειες εἶναι καλοδοουλεμένες με ἀμυδρὰ τὰ ἴχνη ράσπας. Στὸ umbo καὶ στὸ balteus φαίνεται ὅτι χρησιμοποιήθηκε καὶ τρυπάνι. Οἱ κοιλότητες γιὰ τὰ ἔνθετα μέλη εἶναι ἀδρὰ κατεργασμένες με βελόνι καὶ ἰδιαίτερα αὐτὴ τῆς κεφαλῆς εἶναι πολὺ ρηχή. Δὲν ὑπάρχουν τὸρμοι. Ἡ σπαομένη κατὰ τὸ μεγαλύτερο τμήμα τῆς πλίνθος ἀκολουθοῦσε τὸ περίγραμμα τοῦ ἀριστεροῦ ποδιοῦ καὶ ἡ ἐπιφάνειά της εἶναι δουλεμένη με βελόνι καὶ ντισιλίδικο.

Τῆς ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου.

Π. Καββαδίας, ΠΑΕ 1882, 83 (·).

Βλ. σ. 140-141, 280-283, 299, 323, 324, σημ. 97, 102, 105, 109, 1466.

119. Ἄγαλμα ἀνδρα τηβεννοφόρου: ME 552

Πίν. 132-133

Βρέθηκε τὸ 1882 στὴν περιοχή τῆς Θόλου. Ὑψ. 1.72 μ. καὶ χωρὶς τὴν πλίνθο 1.61 μ., πλ. ὤμων 51 ἐκ. καὶ 66.5 ἐκ. μέγιστο, βάθ. στὸ umbo 35 ἐκ. Λαιμός: πλ. 18 ἐκ. καὶ βάθ. 15 ἐκ. Πλίνθος: ὕψ. 11 ἐκ. καὶ πλ. 69 ἐκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο, με καστανωπὴ πατίνα. Σῶζεται ἀπὸ τὴν πλίνθο ὥς τοὺς ὤμους. Λείπουν: τὰ ἔνθετα μέλη (τὸ δεξιὸ χερί ἀπὸ τὸν ἀγκῶνα καὶ τὸ ἀριστερὸ ἀπὸ τὸν καρπὸ), ἡ κεφαλὴ ἀπὸ τὸ κάτω μέρος τοῦ λαιμοῦ, μεγάλο τμήμα τῆς παρυφῆς τῆς toga ἀπὸ τὸ ὕψος τοῦ δεξιοῦ ἀγκῶνα ὥς τὸ γόνατο, τμήμα τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου. Ἀρκετὲς φθορὲς ὑπάρχουν στὶς ράχες τῶν πτυχῶν.

Ὁ ἀνδρας εἰκονίζεται με tunica καὶ toga, ὄρθιος, κατενώπιον, με ἄνετο τὸ δεξιὸ σκέλος, φέροντας τὸ ἄκρο πόδι ἐλαφρὰ πρὸς τὰ πίσω καὶ πλάγια, πατώντας με ὁλόκληρο σχεδὸν τὸ πέλμα. Τὸ ἀριστερὸ ἰσχίον ἀνυψώνεται, ἐνῶ οἱ ὦμοι εἶναι ὀριζόντιοι. Οἱ βραχίονες ἐφάπτονται στὰ πλευρά, ἐνῶ οἱ πήχεις ἐκτείνονταν πρὸς τὰ ἐμπρὸς καί, ὅπως φαίνεται, ὁ ἀριστερὸς θὰ βρισκόταν ἀρκετὰ χαμηλότερα. Δίπλα στὸ ἀριστερὸ πόδι ὑπάρχει ἓνα scrinium ὡς στήριγμα.

Ἡ tunica διακρίνεται στὸ δεξιὸ τμήμα τοῦ κορμοῦ καὶ στὸν βραχίονα ἀφήνοντας ἐλάχιστα νὰ διαφανεῖ ὁ ὄγκος τοῦ σώματος. Με ρηχὲς αὐλακώσεις δηλώνεται ἡ ραφὴ στὴ χειρίδα. Ἡ τηβεννος διευθετεῖται κατὰ τὸ συνήθη τρόπο, με τὸ umbo νὰ ἐπικαλύπτει τὸ balteus καὶ τὸ μακρὸ sinus νὰ περιβάλλει τὸ δεξιὸ γόνατο. Ἡ lacinia ἀποδίδεται σχηματικά με τὴ θυσανωτὴ ἀπόληξιν ἀνάγλυφον ἐπάνω στὴν πλίνθο. Οἱ σωζόμενες πτυχὲς στὸν δεξιὸ ὦμο ὑποδεινύουν ἴσως velatio capitis. Οἱ πτυχὲς ἀκολουθοῦν τὶς καμπύλες τῶν παρυφῶν ἀφήνοντας νὰ φανεῖ ὁ ὄγκος τοῦ σώματος. Οἱ πλάγιες καὶ ἡ πίσω ὄψη εἶναι περιληπτικότερα ἀποδοσμένες με λίγες πρόστυπες πτυχὲς, ποὺ στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ σχηματίζουν ἐνάλληλες γωνίες. Ἡ μορφὴ φέρει calcei senatorii, τὰ ὁποῖα ἀφήνουν νὰ διαγραφοῦν τὰ δάκτυλα τῶν ποδιῶν. Σὲ χαμηλὸ ἀνάγλυφο ἀποδίδονται οἱ χιαστὶ ἱμάντες ποὺ δένονται στὸ κάτω μέρος τῆς κνήμης σχηματίζοντας κόμπο καὶ τὰ ἄκρα πέφτουν δεξιὰ καὶ ἀριστερά. Τὸ κάττυμα

δὲν τονίζεται. Στὸ στήριγμα σχήματος *scrinium* ἀποδίδεται μία πρόστυπη ταινία στὸ πρόσθιο τμήμα τοῦ «χείλους». Χαρακτηριστικά, οἱ πτυχές τῆς toga ποὺ πέφτουν ἀπὸ τὸ χέρι βυθίζονται σὲ αὐτό.

Στὶς πτυχές χρησιμοποιήθηκε ὁρισμένες φορές τρυπάνι καὶ στὶς βαθύτερες αὐλακες εἶναι ἐμφανὴ τὰ ἴχνη ράσας. Οἱ κοιλότητες γιὰ τὴν ἔνθεση τῶν χειρῶν εἶναι κυλινδρικές, ρηχές, μὲ τὸν πυθμένα δουλεμένο μὲ σχετικὴ ἐπιμέλεια μὲ βελονάκι. Ὁ τὸρμος στὸ κέντρο ἔχει τετράγωνη διατομὴ στὴν ἀριστερὴ καὶ κυκλικὴ στὴ δεξιὰ κοιλότητα. Τὸ τμήμα ἀνάμεσα στὸ ἀριστερὸ πόδι καὶ τὸ στήριγμα δὲν ἔχει ἀπολαξευθεῖ. Τὸ πίσω τμήμα τοῦ στηρίγματος εἶναι ἀδρὰ κατεργασμένο μὲ βελόνι, ὅπως καὶ ἡ πλίνθος, ἡ ὁποία ἔχει ἐλλειψοειδὲς σχῆμα καὶ στενεύει σημαντικὰ πρὸς τὴν κάτω ἐπιφάνειά της.

Τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ Κλαυδίου.

Π. Καββαδίας, Ἀνασκαφαὶ ἐν Ἐπιδαύρῳ, Ἀθήναιον 10, 1882, 552 ἀρ. 3.

Βλ. σ. 143, 145, 151, 280, 282-283, 296, 323, 324, σημ. 120, 121, 1302, 1466.

120. Κορμὸς ἀγάλματος τηβεννοφόρου: ME 337

Πίν. 134-135

Πιθανὸν βρέθηκε τὸ 1882 στὴν περιοχὴ τῆς Θόλου. Ὑψ. 73 ἐκ. Τὸ ἄγαλμα θὰ ἦταν λίγο μικρότερο τοῦ φυσικοῦ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο. Ἡ πρόσθια ὄψη ἔχει γκριζωπὸ χρῶμα ἀπὸ ἰζήματα, ἰδιαίτερα στὶς αὐλακες τῶν πτυχῶν. Σῶζεται ἀπὸ τὸ ἐπάνω τμήμα τοῦ δεξιοῦ μηροῦ ὡς τοὺς ὤμους. Σὲ χωριστὸ θραῦσμα ἔχει συγκολληθεῖ ὁ δεξιὸς ὤμος καὶ ὁ βραχίονας. Λείπουν: τὰ ἔνθετα μέλη (ἡ κεφαλὴ μὲ τὸν λαμὸ καὶ τὸ δεξιὸ χέρι ἀπὸ τὸν ἀγκῶνα), τμήμα τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου, τὸ ἐπάνω τμήμα τῆς πλάτης καὶ τοῦ στέρνου, τὸ ἄκρο ἀριστερὸ χέρι, τὰ πόδια καὶ ἡ παρυφὴ τοῦ *sinus* στὴ δεξιὰ πλευρά. Λίγα κτυπήματα καὶ ἀπολεπίσματα ὑπάρχουν στὶς ράχες τῶν πτυχῶν.

Κορμὸς ἀγάλματος τηβεννοφόρου. Ὁ ἄνδρας εἰκονίζεται μὲ *tunica* καὶ *toga*, ὄρθιος, κατενώπιον, μὲ ἄνετο τὸ ἀριστερὸ πόδι προβάλλοντας τὸν μηρό. Τὸ ἀριστερὸ ἰσχίον ἀνυψώνεται. Οἱ βραχίονες ἐφάπτονται στὰ πλευρά· ἀπὸ αὐτοὺς ὁ δεξιὸς ἀποδίδεται λίγο πρὸ ἐλεύθερα. Οἱ πῆχεις ἐκτείνονται πρὸς τὰ ἐμπρός, αὐτὸς δὲ τοῦ δεξιοῦ χειροῦ ἔρχεται ψηλότερα καὶ πρὸς τὰ πλάγια. Ἡ *tunica* διακρίνεται στὴ δεξιὰ πλευρὰ τοῦ κορμοῦ, μὲ τὴ χειρίδα νὰ φθάνει ὡς τὸν ἀγκῶνα. Ἡ μορφὴ φέρει τὴν *toga* ὅπως τὸ ἄγαλμα 119, μὲ μακρὸ *sinus*, τὸ ὁποῖο ἐπικάλυπτε ἴσως τὸ δεξιὸ γόνατο, καὶ *umbo* ποὺ καλύπτει πλήρως τὸ *balteus* ὡς τὸν ἀριστερὸ ὤμο. Ἡ ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἐπάνω καμπύλη ποὺ σχηματίζουν οἱ πτυχές στὸν δεξιὸ ὤμο δείχνει ἴσως *velatio capitis*. Ἡ συνακόλουθη στροφὴ τῆς κεφαλῆς πρὸς τὰ δεξιὰ ὑποδηλώνεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ κοίλανση γιὰ τὴν ἔνθεσή της εἶναι μετατοπισμένη περισσότερο πρὸς τὴν πλευρὰ αὐτῇ. Οἱ πλάγιες καὶ κυρίως ἡ πίσω ὄψη εἶναι σχηματικὰ ἀποδοσμένες.

Παρατηρεῖται εὐρεία χρῆση τοῦ τρυπάνου. Ἐντονα εἶναι τὰ ἴχνη ράσας. Ἡ κοίλανση γιὰ τὴν ἔνθεση τῆς κεφαλῆς εἶναι ἀρκετὰ μεγάλη, ἔχει καμπύλο πυθμένα καὶ εἶναι δουλεμένη μὲ βελόνι. Ρηχὴ εἶναι ἀντίθετα ἡ δουλεμένη μὲ ἐπιμέλεια κυλινδρική κοιλότητα γιὰ τὴν ὑποδοχὴ τοῦ ἔνθετου δεξιοῦ χειροῦ μὲ ἓνα κυλινδρικό τὸρμο χαμηλά.

Τοῦ γ' τετάρτου τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.

Π. Καββαδίας, Ἀνασκαφαὶ ἐν Ἐπιδαύρῳ, Ἀθήναιον 10, 1882, 550 ἀρ. 8 (·).

Βλ. σ. 171-172, 280, 282-283, 295, 323, σημ. 1431.

121. *Θραῦσμα ἀγάλματος τηβεννοφόρου: ME 294**Πίν. 136α-γ*

Ύψ. 38.3 εκ., πλ. 16.2 εκ. καὶ πάχ. 11.8 εκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο, με καστανωπή πατίνα.

Θραῦσμα ἀπὸ τὴν τήβεννο μεγάλου ἀγάλματος καὶ συγκεκριμένα ἀπὸ τὴν παρυφή τοῦ sinus, καθὼς αὐτὸ πέφτει στὴ δεξιὰ πλευρὰ δίπλα στὸ γόνατο, τὸ ὁποῖο θὰ κάλυπτε. Σῶζονται πέντε πτυχές ποὺ καμπυλώνουν πρὸς τὰ κάτω δεξιὰ καὶ χωρίζονται ἀπὸ βαθιές αὐλακες. Οἱ ράχες εἶναι παντοῦ ἀποκρουσμένες. Ἡ πίσω ἐπιφάνεια εἶναι λεία, κυρτώνεται πρὸς τὴ δεξιὰ πλευρὰ καὶ σχηματίζει μόνο ἀπαλούς κυματισμούς. Στὸ κάτω ἀριστερὸ μέρος σῶζεται τμήμα, ὅπου τὸ θραῦσμα θὰ ἀκούμπουσε στὸ πόδι τοῦ ἀγάλματος. Στὶς πτυχές παρουσιάζονται ἔντονα ἴχνη ράσπας, ἐνῶ σὲ ὀρισμένα μέρη ἢ λιγότερο φθαρμένη ἐπιφάνεια φαίνεται ἀρκετὰ καλοδουλεμένη, χωρὶς ἴχνη ἐργαλείων. Ἡ πίσω ὄψη παρουσιάζει ἔντονα ἴχνη ἀπὸ λαμάκι.

Τῶν μέσων ἢ τοῦ β' μισοῦ τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ.

Βλ. σ. 143, 280, 283, 322, 323, 325.

122. *Θραῦσμα τηβέννου: ME 268**Πίν. 136δ-ε*

Ύψ. 33 εκ., πλ. 16 εκ. καὶ πάχ. 10.3 εκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο, με καστανωπή πατίνα. Σπασίματα ὑπάρχουν στὴν ἐπάνω καὶ στὴ δεξιὰ πλευρὰ καὶ λίγες φθορές στὴν παρυφή ἀριστερά.

Θραῦσμα ἀπὸ τήβεννο, πιθανότατα ἔνθετο. Σῶζεται μία συστάδα παράλληλων πτυχῶν ποὺ καμπυλώνουν ἀπὸ κάτω δεξιὰ πρὸς τὰ ἐπάνω. Εἶναι ἡμικυκλικῆς διατομῆς, με γωνίωση στὴ ράχη τους, στενότερες χαμηλὰ καὶ πλατύτερες πρὸς τὰ ἐπάνω. Ἡ πίσω ἐπιφάνεια εἶναι ἐπίπεδη. Στὶς ἐξωτερικὲς πτυχές μπροστὰ παρατηροῦνται ἔντονα ἴχνη ἀπὸ λαμάκι. Λιγότερα ἴχνη ὑπάρχουν στὶς ὑπόλοιπες πτυχές καὶ ἰδίως στὰ βαθύτερα σημεῖα τους. Στὶς πτυχές αὐτὲς διακρίνονται καὶ λίγα ἴχνη ράσπας. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ πίσω ὄψη. Τὸ κεντρικὸ τμήμα εἶναι βαθύτερο, με ἐπάλληλες ὀριζόντιες βελονιές. Τὸ τμήμα γύρω ἀπὸ τὴν κεντρικὴ βάθυνση ποὺ ἀκολουθεῖ τὴν καμπύλη παρυφή εἶναι ἐπιμελέστερα δουλεμένο με τὸ λαμάκι σὲ ὀριζόντιες γραμμὲς θυμίζοντας ἀναθύρωση, ἐνῶ στὸ κάτω τμήμα χρησιμοποιήθηκε τὸ ντισιλίδικο.

Πιθανότατα τοῦ 3ου-4ου αἰ. μ.Χ.

Βλ. σ. 197, 280, 282, 323, σημ. 536.

123. *Θραῦσμα πλίνθου με τμήμα τοῦ ἄκρου ποδιοῦ ἀγάλματος τηβεννοφόρου: ME 174**Πίν. 136ς'*

Πλίνθος: ὕψ. 7 εκ., πλ. 46 εκ., βάθ. 25 εκ. Ἄκρο πόδι: ὕψ. 4.7 εκ. καὶ πλ. 11 εκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο, με λίγα «νερά» καὶ ἀνοικτοκάστανη πατίνα. Σῶζεται τὸ πρόσθιο μέρος τοῦ ἄκρου ἀριστεροῦ ποδιοῦ καὶ ἡ ἀπόληξη τῆς lacinia τῆς toga. Σπασμένο εἶναι τμήμα τῆς ἐπιφάνειας τοῦ ἄκρου ποδιοῦ.

Τμήμα τῆς πλίνθου μεγάλου ἀγάλματος τηβεννοφόρου. Καθὼς ἡ ἐλλειψοειδοῦς

οχήματος πλίνθος εύρύνεται πρὸς τὴ δεξιὰ πλευρὰ τοῦ ἀγάλματος, εἶναι πιθανὸ ὅτι τὸ δεξιὸ σκέλος θὰ πρόβαλλε μπροστά. Ἡ θυσανωτὴ ἀπόληξη τῆς lacinia ἀποδίδεται σὲ πρόστυπο ἀνάγλυφο ἐπάνω στὴν πλίνθο, διακλαδίζεται σὲ δύο μέρη καὶ «σβήνει» ἀπαλά. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ κάττυμα, ποὺ διακρίνεται μὲ μία λεπτὴ αὐλακα, δὲν ἀποδίδονται ἄλλες λεπτομέρειες τῶν calcei. Ἐλαφρὰ διαγράφεται ὁ ὄγκος τῶν δακτύλων. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ calceus εἶναι λεία. Καλοδουλεμένες εἶναι ἡ ἐπάνω καὶ ἡ πλάγια ἐπιφάνεια τῆς πλίνθου, ὅπου διαπιστώνονται ἐκτεταμένα ἴχνη λάμας, ἰδιαίτερα ἔντονα ἀνάμεσα στὴ lacinia καὶ τὸ ἄκρο πόδι. Λεπτότερο λαμάκι χρησιμοποιήθηκε γύρω ἀπὸ τὸ ἄκρο πόδι καὶ στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ θυσάνου τῆς lacinia. Στὴν κατακόρυφον ἐπιφάνεια τῆς πλίνθου παρατηρεῖται ἐναλλαγὴ τμημάτων δουλεμένων μὲ βελόνι καὶ λαμάκι.

Τοῦ Ιου αἰ. μ.Χ. (;).

Βλ. σ. 143, 280, 282, 323, σημ. 1302.

κβ. ΑΝΔΡΙΚΑ ΕΙΚΟΝΙΣΤΙΚΑ ΑΓΑΛΜΑΤΑ: ΘΩΡΑΚΟΦΟΡΟΙ

124. Κορμὸς ἀγάλματος θωρακοφόρου: ME 553

Πίν. 137-139

Βρέθηκε τὸ 1882 στὴν περιοχὴ τῆς Θόλου. Ὑψ. 1.09 μ., πλ. στοὺς ὤμους 52.3 ἐκ. καὶ στὰ κρόσια τοῦ θώρακα καὶ στὴ χλαμύδα 61.5 ἐκ., βάθ. στὸ στήθος 29.5 ἐκ. καὶ στὶς πτέρυγες 48.5 ἐκ., ὕψ. πτερύγων α' σειρᾶς 7 ἐκ., β' σειρᾶς 25 ἐκ., χειρίδας 3 ἐκ. Ἐντομή: ὕψ. 18-21 ἐκ. πλ. 9 ἐκ. καὶ μέγιστο βάθ. 1 ἐκ. Κοιλότητα γιὰ τὴν ἔνθεση τῆς κεφαλῆς: πλ. 16.5 ἐκ. καὶ βάθ. 12.5 ἐκ. Κοιλότητα γιὰ τὴν ἔνθεση τοῦ δεξιοῦ χειροῦ: διάμ. 17 ἐκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο, μὲ ἀνοικτοκάστανι πατίνα. Σῶζεται ἀπὸ τοὺς μηροὺς ὡς τοὺς ὤμους. Λείπουν: τὰ ἐνθετα μέλη (ἡ κεφαλὴ μὲ τὸν λαμπὸ καὶ τὸ δεξιὸ χέρι), τὸ ἀριστερὸ χέρι ἀπὸ τὸ μέσο τοῦ βραχίονα καὶ τὰ πόδια ὡς καὶ τὰ γόνατα. Ἀποκρουσμένη εἶναι ἡ χλαμύδα ἀπὸ πίσω ἀπὸ τὸν βραχίονα ἕως κάτω ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ ἰσχίον. Φθορὲς καὶ ἀπολεπίσματα παρατηροῦνται στὶς ἐπιφάνειες, ἰδίως στὴ χλαμύδα καὶ στὰ κρόσια τῶν πτερύγων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα λείπει τὸ τμήμα κάτω ἀπὸ τὴν ἐντομή.

Φυσικοῦ μεγέθους ἄγαλμα θωρακοφόρου ἀνδρα. Εἰκονίζεται μὲ χιτωνίσκο, θώρακα καὶ χλαμύδα, ὀρθιος, κατενώπιον, μὲ στάσιμο τὸ δεξιὸ σκέλος ποὺ φέρεται ἐλαφρὰ πρὸς τὰ πίσω καὶ ἄνεται τὸ ἀριστερό, προβάλλοντας τὸν μηρὸ πρὸς τὰ ἐμπρὸς καὶ πλάγια. Τὸ δεξιὸ ἰσχίον ἀνυψώνεται, ὅπως καὶ ὁ ἀριστερὸς ὤμος. Ὁ ἀριστερὸς βραχίονας κατευθύνεται πρὸς τὰ πίσω, ἐνῶ ὁ πήχυς θὰ ἐρχόταν μπροστά. Τὸ δεξιὸ χέρι ἦταν ὑψωμένο. Ὁ χιτωνίσκος διακρίνεται γύρω ἀπὸ τοὺς μηροὺς καὶ στὸν ἀριστερὸ βραχίονα, ὅπου ἀποδίδεται ἀνάγλυφον ἢ κοντὴ χειρίδα.

Ὁ θώρακας εἶναι ἐλληνιστικοῦ τύπου μὲ δερμάτινες κροσσωτὲς πτέρυγες. Γύρω ἀπὸ τὸν κορμὸ εἶναι ἀκόσμητος καὶ ἀκολουθεῖ τὴ μυϊκὴ διάπλαση τοῦ σώματος. Στὸν ἀριστερὸ ὤμο διακρίνονται ἴχνη ἐπωμίδας, ἐνῶ στὴν ἀδρότερα δουλεμένη πλάτη, κάτω ἀπὸ τὴ χλαμύδα στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ καὶ ἕως τὸν δεξιὸ ὤμο, ἀποδίδεται τμήμα ἐνὸς τελαμώννα. Πρὸς τὴ μέση σῶζονται ἴχνη διπλῆς ζώνης (cingulum). Οἱ πτέρυγες διατάσσονται σὲ δύο σειρές, ἀρχίζοντας ἀπὸ μία ἐλαφρὰ καμπύλη ταινία στὴν ἀπόληξη τοῦ κορμοῦ. Ἡ μία ἐπικαλύπτεται ἐν μέρει ἀπὸ τὴν ἐπόμενη, μὲ φορὰ ἀπὸ ἀριστερὰ πρὸς τὰ δεξιὰ, καὶ καταλήγει σὲ φουντωτὰ κρόσια. Οἱ πτέρυγες τῆς πρώτης σειρᾶς εἶναι κοντὲς καὶ πυκνές, ἐνῶ τῆς δεύτερης εἶναι πολὺ μακρύτερες καὶ

πλατύτερες καί, ιδίως στο μέσο μπροστά και στη δεξιά πλευρά, αποδίδονται σε ζωηρή κίνηση. Οί πτέρυγες απολήγουν σε μικρή ανάγλυφη ταινία, από την οποία φύονται τα πλαστικά και σε ανάλογη κίνηση κρόσσια. Στο άνοιγμα του θώρακα στο άριστερό χέρι αποδίδονται δύο σειρές μικρών κροσσωτών πτερύγων. Στην πίσω όψη δεν αποδίδονται λεπτομέρειες. Κατά άραια διαστήματα υπάρχει κάποια υποδήλωση πτερύγων, μόνο στην πρώτη σειρά, ενώ στη θέση της δεύτερης σχηματίζεται μία ένιαία επιφάνεια. Τα κρόσσια δηλώνονται ως εξάρματα χωρίς λεπτομέρειες. Η απόδοση αυτή συνεχίζεται και στην άριστερη πλευρά.

Στην πρόσθια όψη, λίγο δεξιότερα από τον κεντρικό άξονα, υπάρχει μία όρθογώνια έντομη, ή οποία αρχίζει από την αρχή των πτερύγων της πρώτης σειράς και καταλήγει λίγο επάνω από τα κρόσσια της δεύτερης. Το βάθος της μειώνεται σταδιακά προς τα κάτω. Η χλαμύδα σώζεται στον άριστερό ώμο και την ώμοπλάτη, όπως και δίπλα στη δεύτερη σειρά των πτερύγων και στον χιτωνίσκο στην άριστερη πλευρά. Από τον ώμο έρχεται μπροστά ως επάνω από το στήθος, όπου αναδιπλώνεται και πέφτει στην πλάτη και στην άριστερη πλευρά, αφού τυλιχθεί στον έκτεινόμενο μπροστά πήχυ. Στον ώμο και στο στήθος αποδίδονται βαθιές πτυχές σε ποικίλα σχήματα, ενώ οι πτυχές στο κάτω τμήμα είναι πλατύτερες. Στην πλάτη είναι άδρα δουλεμένη. Πίσω από το δεξιό σκέλος και συμφυές με αυτό αποδίδεται ένα στήριγμα, ή μορφή του οποίου δεν μπορεί να καθορισθεί.

Στην εργασία υπάρχει μεγάλη διαφοροποίηση μεταξύ της κύριας και της πίσω όψης του θώρακα, ενώ ο χιτωνίσκος είναι σχετικά καλά δουλεμένος ολόγυρα. Ένώ ή πρόσθια όψη είναι δουλεμένη με επιμέλεια, ή πίσω έχει μείνει ήμιτελής με την επιφάνεια κατεργασμένη με το ντισλίδικο. Μόνο στο κάτω δεξιό τμήμα της πλάτης φαίνεται ένα περαιτέρω στάδιο εργασίας με γλωσσάκι, ενώ ντισλιδάκι έχει χρησιμοποιηθεί στον τελαμώννα και στη χλαμύδα. Στην άριστερη πλευρά, στην επιφάνεια του θώρακα από τη μασχάλη ως και την πρώτη σειρά των πτερύγων, όπως και κάτω από τη σωζόμενη απόληξη της χλαμύδας, στο ύψος του χιτωνίσκου, παρατηρούνται έντονα λοξά και κατακόρυφα κτυπήματα του βελονιού που ανήκουν σε ένα πρώτο στάδιο εργασίας. Το τμήμα κάτω από τις πρώτες πτέρυγες παρουσιάζει ένα δεύτερο στάδιο με έντονα τα σημάδια ντισλιδικού αλλά και βελονιού, κυρίως προς την πρόσθια όψη, όπου ή επιφάνεια σχηματίζει γωνίωση, μπροστά από την οποία (στην πρώτη πτέρυγα της δεύτερης σειράς) υπάρχουν άχνά ίχνη από ντισλιδάκι. Τρυπάνι φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε στο αναδιπλούμενο τμήμα της χλαμύδας. Στον χιτωνίσκο, στην πίσω όψη, και στο συμφυές με το δεξιό σκέλος στήριγμα διακρίνονται άμυδρά ίχνη από λαμάκι. Η έντομη μπροστά είναι ήπιως κατεργασμένη με το βελόνι στο κέντρο και με το ντισλιδάκι σε μία ζώνη ολόγυρα (ανάθρωση). Η κοιλότητα για την ένθεση της κεφαλής είναι βαθιά, δουλεμένη με βελόνι. Με βελόνι έχει λαξευθεί και ή βάθυνση για την ένθεση του δεξιού χεριού, ή οποία δεν είναι πολύ βαθιά και έχει ένα μεγάλο τετράγωνης διατομής τόρμο στο μέσο.

Της ύστερης έλληνιστικής εποχής, που επαναχρησιμοποιήθηκε κατά την περίοδο της ρωμαιοκρατίας.

Π. Καββαδίας, 'Ανασκαφαί εν 'Επιδάυρφ, *Αθήναιον* 10, 1882, 552 άρ. 2· Vermeule I, 6, 33 άρ. 7.

Βλ. σ. 133-135, 283, 296, 315, 323, σημ. 46, 48-50, 52.

125. Κορμός αγάλματος θωρακοφόρου: ME 15³⁴

Πίν. 140-142

Βρέθηκε τὸ 1882 κοντὰ στὴν ἐξέδρα ΒΑ τῆς Θόλου. Ὑψ. 1.19 μ., ὕψ. πτερύγων 25 ἐκ., πλ. στοὺς βραχίονες 60 ἐκ., στὴ χλαμύδα καὶ στὶς πτέρυγες 63.5 ἐκ. Κοιλότητα γιὰ τὴν ἐνθεση τῆς κεφαλῆς: διάμ. 16 ἐκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο, μὲ ἀνοικτοκάστανη πατίνα. Σώζεται ἀπὸ τὰ γόνατα ὡς τοὺς ὤμους. Λείπουν: ἡ ἐνθετὴ κεφαλὴ μὲ τὸν λαιμό, τὸ δεξιὸ χέρι ἀπὸ τῆ μασχάλῃ, τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τοῦ ἄκρου ἀριστεροῦ χεριοῦ, τὰ πόδια ὡς τὰ γόνατα καὶ ἡ ἀπόληξη τῆς χλαμύδας. Φθορὲς ὑπάρχουν στὸν ἀνάγλυφο διάκοσμο τοῦ θώρακα, σὲ πτυχὲς καὶ στοὺς ὤμους.

Κορμός αγάλματος θωρακοφόρου ἀνδρα. Ἡ μορφή, μὲ χιτωνίσκο, θώρακα καὶ χλαμύδα, εἰκονίζεται ὀρθία, κατενώπιον, μὲ ἄνετο τὸ ἀριστερὸ σκέλος, προβάλλον-
τας τὸν μηρὸ πρὸς τὰ ἐμπρὸς καὶ ἐλαφρὰ πρὸς τὰ πλάγια. Τὸ δεξιὸ ἰσχίον καὶ ὁ ἀριστερὸς ὤμος ἀνυψώνονται. Ὁ ἀριστερὸς βραχίονας κατευθύνεται πρὸς τὰ κάτω καὶ ἐλαφρὰ πρὸς τὰ πίσω, ἐνῶ ὁ πῆχυς ἔρχεται μπροστά. Κατεβασμένος θὰ ἦταν καὶ ὁ βραχίονας τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ. Στὸ ἀριστερὸ χέρι ἡ μορφή κρατοῦσε τὸ παραζώ-
νιον, μέρος τοῦ ὁποίου διακρίνεται κάτω ἀπὸ τὸ σωζόμενο τμῆμα τῆς παλάμης. Ἡ ἀπόδοση τῆς σάρκας εἶναι πρόχειρη, ἰδίως στὸν ἀριστερὸ βραχίονα, ὅπου μία φλέβα δηλώνεται ὡς κατακόρυφη νεύρωση.

Ὁ χιτωνίσκος (tunica) ἔχει κοντὲς χειρίδες. Στὴν πίσω ὄψη ἡ πτύχωση εἶναι φτω-
χότερη ἀπὸ τῆς πρόσθιας, μὲ κατακόρυφες πτυχές, καὶ μόνο πίσω ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ
πόδι καὶ πρὸς τὴ δεξιὰ πλευρὰ σχηματίζονται ἐνάλληλες καμπύλες πτυχές. Στὶς χει-
ρίδες ἡ ραφὴ δηλώνεται μὲ μία αὐλακα ποὺ διακόπτει τὶς πρόστυπες πτυχές, μὲ δύο
βαρίδια στὶς ἄκρες. Ὁ θώρακας εἶναι «ἀνατομικὸς» μὲ τρεῖς σειρὲς πτέρυγες. Οἱ
ἐπωμίδες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ ἀριστερὴ εἶναι κοντύτερη, ἔχουν ἔξεργῃ τὴν παρυφή.
Ἀνάγλυφη εἶναι καὶ ἡ παρυφή τοῦ θώρακα στὰ ἀνοίγματα γιὰ τὴν κεφαλὴ καὶ τὰ
χέρια. Στὸ στέρνο παριστάνεται τὸ γοργόνειο μὲ τὰ μαλλιά χωρισμένα στὴ μέση,
κυματιστὰ πρὸς τὰ πλάγια καὶ κάτω, καὶ μὲ τὴν γλώσσα ἔξω. Ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ
ἀνὰ δύο φίδια σχηματίζουν ἐλικοειδεῖς γραμμές. Ἡ οὐρὰ τῶν κάτω φιδίων τονίζει τὴ
διαμόρφωση τοῦ στήθους, τοῦ ὁποίου ἀποδίδονται καὶ οἱ θηλές σὲ πρόστυπο
ἀνάγλυφο.

Ἡ στομαχικὴ - κοιλιακὴ χώρα κοσμεῖται μὲ ἓνα πλούσιο φυτικὸ κόσμημα, σὲ
συμμετρικὴ διάταξη ὡς πρὸς τὸν κεντρικὸ ἄξονα. Ψηλὰ στὸ κέντρο, εἰκονίζεται ἡ
κεφαλὴ ἀνδρα μὲ μακριὰ γένεια καὶ μαλλιά, ποὺ πέφτουν κυματιστὰ πρὸς τὰ κάτω,
καὶ μὲ ψηλά, ἐλικωτὰ κέρατα. Χαμηλότερα, τὰ χέρια τῆς μορφῆς αὐτῆς πιάνουν ἀπὸ
ἓνα φυτικὸ ἔλικα. Ἡ μορφή φέρει χειριδωτὸ χιτῶνα, ὅπως διακρίνεται στοὺς καρ-
πούς. Τὸ σῶμα τῆς καλύπτεται ἀπὸ τὸ φυτικὸ κόσμημα, δύο φύλλα τοῦ ὁποίου
καταλήγουν σὲ σχῆμα πτερύγων πίσω ἀπὸ δύο πάνθηρες, ποὺ εἰκονίζονται ἀντωπᾶ
στρέφοντας κατενώπιον τὸ κεφάλι (εἶναι πολὺ φθαρμένο)· μὲ ἓνα πίσω καὶ ἓνα πρό-
σθιο πόδι πατοῦν σὲ φυτικὲς ἔλικες, ἐνῶ μὲ τὸ ἄλλο πρόσθιο σκέλος ἀγγίζουν τὰ
κέρατα, ἔχουν δὲ τὴν οὐρὰ ἀνάμεσα στὰ πίσω σκέλη. Στὴ δεξιὰ πλευρὰ παριστάνε-
ται τρόπαιο, μὲ περικεφαλαία, ἔξωμίδα, ξίφος καὶ ἀσπίδα, σὲ κατατομὴ πρὸς τὸ
κέντρο, ἐνῶ στὴν ἀριστερὴ ἀποδίδεται μόνο μία ἀσπίδα. Τὸ τμῆμα αὐτὸ τοῦ θώρα-
κα καταλήγει στὴν κοιλιακὴ χώρα σὲ μαλακὴ καμπύλη γραμμὴ. Ἡ πίσω ὄψη ἀποδί-
δεται περιληπτικά, χωρὶς λεπτομέρειες, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀνάγλυφη παρυφή τοῦ θώρα-
κα στὸν αὐχένα, ἡ ὁποία διακόπτεται ἀπὸ μία ἐντομὴ στὸ κέντρο.

Οἱ πτέρυγες χωρίζονται ἀπὸ τὸν κυρίως θώρακα μὲ λεπτὴ ταινία. Ἡ πρώτη
σειρὰ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀνάγλυφες λεοντοκεφαλές, ποὺ στὴν πίσω ὄψη ἀποδίδονται

ὡς σειρά ἀπλῶν, κοντῶν ἡμικυκλικῶν πτερύγων. Ἡ δεύτερη σειρά ἀποτελεῖται ἀπὸ μακριᾶς πτέρυγες μὲ ἡμικυκλικὴ ἀπόληξη· ἔχουν ἀνάγλυφη τὴν παρυφὴ καὶ χωρίζονται στὴ μέση μὲ μία σχοινόμορφη νεύρωση. Στὴν πίσω ὄψη ἀποδίδονται ἐπίσης μὲ ἀνάγλυφη παρυφὴ καὶ κεντρικὴ νεύρωση, ἐνῶ χωρίζονται μὲ βαθιὲς αὐλακες. Στὰ διάκενα τῶν πτερύγων αὐτῶν διακρίνεται ἡ ἡμικυκλικὴ ἀπόληξη μιᾶς τρίτης σειρᾶς ποὺ δὲν δηλώνονται στὴν πίσω ὄψη.

Ἡ χλαμύδα (*paludamentum*) ἀναδιπλώνεται ἐπάνω στὸν ἀριστερὸ ὦμο σχηματίζοντας ἓνα «6». Τὸ ἓνα ἄκρο τῆς διακρίνεται πίσω ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ βραχίονα, ἐνῶ τὸ ἄλλο ἀπὸ τὸν ὦμο πέφτει στὴν πλάτη, τυλίγεται στὸν προτεταμένο πήχυ καὶ πέφτει στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τοῦ ἀγάλματος. Ἡ ἀπόληξή τῆς δὲν σῶζεται. Στὸ τμήμα ποὺ πέφτει ἀπὸ τὸν πήχυ διακρίνεται ἡ καμπύλη παρυφὴ, ἐνῶ στὴ γωνία τοῦ ἐπάνω ἄκρου σῶζεται τὸ βαρίδιο.

Στὶς ἐπιφάνειες ὑπάρχουν ἔντονα ἴχνη ράσπας καὶ τρυπάνου. Στὴ χλαμύδα, ἀνάμεσα σὲ αὐτὴ καὶ τὸν κορμό, ὅπως καὶ ἀνάμεσα στὸν ἀριστερὸ βραχίονα καὶ τὸν κορμὸ δὲν ἔχει ἀπομακρυνθεῖ ἄρκετὸ τμήμα τοῦ μαρμάρου, οὔτε καὶ τὰ σημάδια τοῦ τρυπάνου. Τρυπάνι ἔχει χρησιμοποιηθεῖ καὶ στὶς λεπτομέρειες τοῦ γοργονεῖου, ἐνῶ στὸν ὑπόλοιπο διάκοσμο ἡ ἐγγάραξη παίζει σημαντικὸ ρόλο. Καλύτερα λειασμένες εἶναι οἱ γυμνὲς ἐπιφάνειες. Ἡ κοιλότητα γιὰ τὴν ἔνθεση τῆς κεφαλῆς εἶναι βαθιά, στρογγυλὴ, δουλεμένη μὲ βελόνι. Ἡ πίσω ὄψη εἶναι ἀδρὰ δουλεμένη μὲ ντισιλιδάκι.

Τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀδριανοῦ.

A. Hekler, Beiträge zur Geschichte der antiken Panzerstatuen, *ÖJh* 19/20, 1919, 225-226 εἰκ. 152· J. Sieveking, Eine römische Panzerstatue in der Münchener Glyptothek, *BWPr* 91 (1931) 18-20· G.M.A. Hanfmann - C.C. Vermeule, A New Trajan, *AJA* 61, 1957, 225 σημ. 7· Vermeule I, 55-56 ἀρ. 196· H. Oehler, Untersuchungen zu den männlichen römischen Mantelstatuen. *Der Schulterbauschtypus* (δ.δ. 1961) 71· F. Felten, Römische Panzerstatue in München, *AA* 86, 1971, 237 καὶ σημ. 29· Stemmer, 123 σημ. 493· 171 ἀρ. 146.

Βλ. σ. 157-158, 283-286, 296, 314, 315, 323, 325, σημ. 217, 247, 1322, 1336, 1339.

126. *Θραῦσμα πλίνθου καὶ ἄκρον ποδιοῦ ἀνδρικοῦ ἀγάλματος:* ME 179 + ME 332 *Πίν. 146*

Ῥψ. δεξιὸ σκέλος 26.3 ἐκ., μῆκ. ἄκρου ποδιοῦ 31.5 ἐκ., πλ. 10.3 ἐκ. Ἐπιφάνεια θραύσης κνήμης: 9.9 × 11.3 ἐκ. Πλίνθος: ὕψ. 7.5 ἐκ. μπροστὰ καὶ 11.5 ἐκ. πίσω., πλ. 36 ἐκ. καὶ βᾶθ. 52 ἐκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο, μὲ ἀνοικτοκάστανη πατίνα. Σῶζεται ὡς τὸ μέσο περίπου τῆς κνήμης. Ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο θραύσματα: α) τὴν πλίνθο μὲ τὸ ἄκρο πόδι ὡς τοὺς ἀστραγάλους (ME 179) καὶ β) τὸ σωζόμενο τμήμα τῆς κνήμης (ME 332). Λείπουν: μικρὸ τμήμα στὴν ἔνωση τῶν δύο θραυσμάτων στὸ πίσω μέρος. Κτυπήματα καὶ φθορὲς ὑπάρχουν στὴν ἐσωτερικὴ κυρίως πλευρὰ τοῦ ἄκρου ποδιοῦ καὶ στοὺς ἱμάντες τοῦ ὑποδήματος.

Δεξιὸ τμήμα τῆς πλίνθου μὲ τμήμα τοῦ δεξιὸ σκέλους ἀνδρικοῦ ἀγάλματος μὲ *calcei patricii*. Ἀνήκει πιθανότατα στὸ ἴδιο ἄγαλμα, τοῦ ὁποῖου σῶζεται ὁ κορμὸς **125**. Ἡ μορφή εἰκονιζόταν ὀρθία, κατενώπιον, μὲ στάσιμο τὸ δεξιὸ σκέλος καὶ προφανῶς ἄνετο τὸ ἀριστερὸ ποὺ πρέπει νὰ φερόταν πρὸς τὰ πίσω, σύμφωνα μὲ τὰ ἴχνη στὴν ἐπιφάνεια τῆς πλίνθου. Ἀπὸ τὰ *calcei patricii* διακρίνονται σχηματικὰ τὰ δύο ἄμματα καὶ οἱ *corrugia*, ἐνῶ ἡ ἀπόληξη τοῦ ὑποδήματος στὴν κνήμη ἐξέχει ἐλαφρότατα τῆς σάρκας. Ἀμυδρὰ διακρίνεται ὁ ὄγκος τῶν δακτύλων. Ἡ πλίνθος εἶναι σχετικὰ λεπτὴ καὶ ἀδρὰ δουλεμένη ὁλόγυρα.

Ἡ ἐργασία φαίνεται ἄρκετὰ πρόχειρη χωρὶς ἰδιαίτερη ἀπόδοση λεπτομερειῶν.

Στις επιφάνειες του ποδιού διακρίνονται έντονα τὰ ἴχνη ράσπας. Ἡ ἐπιφάνεια τῆς πλίνθου εἶναι δουλεμένη μὲ τὸ ντισιλίδικο ἢ τὸ βελόνι, ἐκτὸς ἀπὸ μία ζώνη πλάτους 3-4 ἐκ. γύρω ἀπὸ τὸ πέλμα τοῦ σωζόμενου δεξιοῦ ποδιοῦ καὶ ἓνα ἀντίστοιχο τμήμα πρὸς τὸ πίσω μέρος τῆς ἐπιφάνειας θραύσης στὴν ἀριστερὴ πλευρά, ὅπου θὰ ἀποδιδόταν τὸ ἀριστερὸ σκέλος. Τὰ τμήματα αὐτὰ εἶναι καλύτερα λειασμένα μὲ τὸ λαμάκι.

Πιθανότατα τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.

Βλ. σ. 158, 282, 286, 287, 323.

127. Δύο συνανήκοντα θραύσματα ἀγάλματος θωρακοφόρου: ME 288 + ME 290³⁵

Πίν. 147

ME 288: ὕψ. 39 ἐκ., πλ. 32 ἐκ., πάχ. 17.5 ἐκ. ME 290: ὕψ. 31 ἐκ., πλ. 26.5 ἐκ., πλ. χλαμύδας 19.6 ἐκ., πάχ. 17.8 ἐκ. Μάρμαρο, πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο, μὲ ἀνοικτοκάστανη πατίνα. Τὸ θραῦσμα ME 288 σώζει μέρος τοῦ πρόσθιου τμήματος ἀπὸ τὸ στήθος ἕως καὶ τὸν ὦμο, ἐνῶ τὸ ME 290 προέρχεται ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς ὠμοπλάτης. Οἱ ἐπιφάνειες εἶναι πολὺ φθαρμένες, ἰδιαίτερα τοῦ δευτέρου θραύσματος, γεγονὸς τὸ ὁποῖο θὰ ὀφείλεται καὶ σὺν διαφορετικὲς περιβαλλοντικὲς συνθήκες σὺν ὁποῖες θὰ βρέθηκαν τὰ δύο θραύσματα μετὰ τὴν ἀποκόλλησή τους. Ἀποκρουσμένες εἶναι οἱ ράχες τῶν πτυχῶν τῆς χλαμύδας σὲ πολλὰ σημεῖα.

Δύο ἀπολύτως συναρμόζοντα θραύσματα ἀπὸ τὸ ἐπάνω ἀριστερὸ τμήμα τοῦ κορμοῦ ἀγάλματος θωρακοφόρου. Ἡ μορφή εἰκονιζόταν κατενώπιον, μὲ τὸν ἀριστερὸ βραχίονα ἐλαφρὰ πρὸς τὰ πίσω. Ἐφερε χιτωνίσκο (tunica), θώρακα καὶ χλαμύδα (paludamentum). Ἡ κεφαλὴ ἦταν ἐνθετὴ, σώζεται δὲ ἓνα πολὺ μικρὸ τμήμα τῆς κοιλότητος καὶ στὰ δύο θραύσματα. Ἐνθετο ἦταν καὶ τμήμα τοῦ γοργόνειου. Ἀπὸ τὸν χιτωνίσκο διακρίνεται πολὺ μικρὸ τμήμα τῆς ἀριστερῆς χειρὶδας μὲ πλούσια πτύχωση, κάτω ἀπὸ τοὺς κροσσωτοὺς ἱμάντες τοῦ θώρακα.

Ὁ θώρακας εἶναι «ἀνατομικός», πλούσια διακοσμημένος. Στὸ στέρνο εἰκονίζεται τὸ γοργόνειο, τοῦ ὁποῖου σώζεται κυρίως ἡ ἀριστερὴ πλευρά: τὰ μαλλιά, ἡ φτερούγα ἐπάνω ἀπὸ αὐτά, τὸ μάτι μὲ τμήμα τοῦ μετώπου καὶ τὴ ρίζα τῆς μύτης ὡς καὶ τὸν κανθὸ τοῦ δεξιοῦ ματιοῦ, ἐνῶ λείπει ὅλο τὸ ὑπόλοιπο, ἐνθετο τμήμα τοῦ προσώπου μὲ τὰ φίδια ποὺ πλαισίωναν τὴς παρειὰς καὶ δέονταν κάτω ἀπὸ τὸ πηγούνι. Στὸ στήθος ἀποδίδεται πλαστικὰ ἡ θηλή, ἐπάνω ἀπὸ τὴν ὁποία φαίνονται ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ, κάτω ἀπὸ τὴ χλαμύδα, τὰ ἄκρα τῶν ἱμάντων ποὺ συνέδεαν τὴ μὴ διακρινόμενη ἐπωμίδα μὲ τὸν θώρακα. Κάτω ἀπὸ τὸ στήθος, στὴν ἀριστερὴ πλευρά, σώζεται τὸ ἀνώτερο τμήμα ἑνὸς τροπαίου, μὲ κράνος μὲ λόφο καὶ παραγναθίδες, σὲ κατατομὴ πρὸς τὸ κέντρο. Στὸ ἄνοιγμα τοῦ θώρακα στὸν ἀριστερὸ βραχίονα διακρίνονται δερμάτινοι ἔξεργοι ἱμάντες μὲ μακριὰ λεπτὰ κρόσσια σὲ κυματοειδεῖς γραμμές. Ὁ πρῶτος ἀναδιπλώνεται, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι, ἐκτὸς τοῦ κορυφαίου, ἐπικαλύπτουν ἐλαφρὰ τὸν προηγούμενο. Ἐπάνω ἀπὸ τὰ κρόσσια ὑπάρχουν τρεῖς ὀριζόντιες νευρώσεις ποὺ στὸν πρῶτο ἱμάντα ἔχουν ἀντικατασταθεῖ μὲ ἐγχαράξεις. Ὁ τελευταῖος ἱμάντας πίσω ἀποδίδεται ἀδρότερα. Στὸ θραῦσμα ME 290 σώζεται καὶ ἐλάχιστο τμήμα τῆς πλάτης, λεῖο, χωρὶς λεπτομέρειες. Ἡ χλαμύδα ἔρχεται ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ ὦμο ὡς ἐπάνω ἀπὸ τὸ στήθος, ὅπου ἀναδιπλώνεται, ἀνεβαίνει πάλι στὸν ὦμο καλύπτοντας τὸ πρῶτο τμήμα καὶ πέφτει στὴν πλάτη. Μία παρυφὴ διακρίνεται ἀπὸ τὴν ἀριστερὴ πλευρὰ στὴν πρόσθια ὄψη ὡς τὸν ὦμο καὶ ἀκολούθως στὴν πλάτη, δημιουργώντας καμπύλα σχήματα. Ἡ πτύχωση εἶναι πλούσια.

Ἐχει γίνει ἐκτεταμένη χρήση τρυπάνου στὸν χιτωνίσκο, μεταξὺ τῶν ἱμάντων στὸν ἀριστερὸ βραχίονα, στὰ μαλλιά τοῦ γοργονεῖου, ἀνάμεσα στὸν θώρακα καὶ στὴ χλαμύδα καὶ σὲ μεγάλο βαθμὸ στὴν πύχωση τῆς τελευταίας. Ἀρκετὰ εἶναι τὰ ἴχνη ράσπας κυρίως στὸν χιτωνίσκο, στοὺς ἱμάντες καὶ στὴ χλαμύδα. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ θώρακα ἦταν καλύτερα λειασμένη. Ἰχνη βελονιοῦ (;) ἀπαντοῦν στὴν ἐπιφάνεια θραύσης ἐπάνω ἀπὸ τὸ γοργόνειο. Ὅλη ἡ ἐπιφάνεια τοῦ γοργονεῖου κάτω ἀπὸ τὴ ρίζα τῆς μύτης καὶ τὸ κάτω βλέφαρο εἶναι ἐπίπεδη καὶ καλὰ λειασμένη μὲ ντισιλιδάκι καὶ λαμάκι. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, ἀλλὰ σὲ ἐλαφρῶς ὑψηλότερο ἐπίπεδο, εἶναι «κομμένη» καὶ ἡ ἐπιφάνεια τοῦ φιδιοῦ δίπλα στὴν παρειά. Στὴν πίσω ὄψη ἡ ἐργασία εἶναι ἐλάχιστα σχηματικότερη καὶ ἀρκετὰ ἐπιμελημένη.

Τῆς ἐποχῆς τῶν Φλαβίων καὶ τοῦ Τραϊανοῦ.

Βλ. σ. 152-153, 283, 286, 287, 316, 323, 324, σημ. 199, 200, 201, 1352.

128. *Θραῦσμα ἀπὸ τὴ χλαμύδα ἀγάλματος θωρακοφόρου (;):* ME 242

Πίν. 148α-β

Ὑψ. 37 ἐκ., πλ. 19 ἐκ., πάχ. στὸ μέσο 3.1 ἐκ. καὶ στὶς κατακόρυφες πτυχές 8 ἐκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο, μὲ καστανωπὴ πατίνα. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ θραύσματος εἶναι φθαρμένη σὲ λίγα σημεία, ἰδιαίτερα στὴν παρυφὴ καὶ στὴ ράχη τῶν πτυχῶν, ἐνῶ ἔχει ἀπολεποθεῖ ἓνα τμήμα τῆς ἐπίπεδης ἐπιφάνειας στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ θραύσματος.

Τμήμα ὑφάσματος, πιθανὸν ἀπὸ τὸ κάτω τμήμα τῆς χλαμύδας ἀγάλματος θωρακοφόρου, τὸ ὁποῖο θὰ ἔπεφτε πίσω ἀπὸ τὸν κορμὸ καὶ στὴν ἀριστερὴ πλευρά, ὥστε καὶ οἱ δύο ὄψεις νὰ ἦταν ὁρατές: ἡ καλύτερα δουλεμένη πλευρὰ θὰ ἦταν ἐξωτερικὴ καὶ θὰ ἀνῆκε στὴν πίσω ὄψη τοῦ ἀγάλματος, ἐνῶ ἡ σχετικὰ ἀμελέστερη ἐπιφάνεια θὰ ἦταν ἐσωτερικὴ καὶ θὰ βρισκόταν ἴσως πίσω ἀπὸ τὸ πόδι τοῦ ἀνδρα, στὴν πρόσθια ὄψη τοῦ ἀγάλματος. Σὲ κάθε πλευρὰ διακρίνονται δύο τμήματα, ἓνα ἐπίπεδο καὶ ἓνα μὲ κατακόρυφες πτυχώσεις. Στὸ ἐπίπεδο, ποὺ εἶναι καὶ τὸ μεγαλύτερο σὲ ἔκταση, σχηματίζεται μόνο μία πτυχὴ στὸ ἐπάνω μέρος, ἡ ὁποία στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια ἔχει τὴ μορφὴ νεύρωσης, ἐνῶ στὴν ἐσωτερικὴ ἀποδίδεται ὡς κύμανση τῆς ἐπιφάνειας. Πρὸς τὴν παρυφὴ σχηματίζονται στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ δύο κατακόρυφες πτυχές, ποὺ τὶς χωρίζουν βαθιὲς αὐλακες. Στὴν ἐσωτερικὴ πλευρά, οἱ πτυχές ἀποδίδονται ἐπίσης πλαστικά, δὲν εἶναι ὅμως αὐστηρὰ κατακόρυφες, γίνεται δὲ ὁμαλὰ ἡ μετάβαση πρὸς τὸ ἐπίπεδο τμήμα. Οἱ αὐλακες τῶν πτυχῶν ἔχουν γίνῃ μὲ τρυπάνι, τὰ ἴχνη τοῦ ὁποίου εἶναι εὐδιάκριτα, ἰδίως στὴν κάτω ἐπιφάνεια μεταξὺ τῶν ἀναδιπλώσεων τῆς παρυφῆς. Στὶς ἐπίπεδες ἐπιφάνειες εἶναι ἔντονα τὰ ἴχνη ράσπας, τὰ ὁποῖα ἔχουν ἀπαλειφθεῖ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀπὸ τὶς πτυχές.

Τοῦ α' μισοῦ τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.

Βλ. σ. 158, 286-287, 323, σημ. 248, 250, 1353, 1355.

129. *Θραῦσμα κνήμης ἀνδρικοῦ ἀγάλματος:* ME 333

Πίν. 148γ-ε

Ὑψ. 12.8 ἐκ., πλ. 8.6 ἐκ., βάθ. στὸ ἄμμα 10.9 ἐκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο, μὲ ἀνοιχτοκάστανη πατίνα. Ἀποκρουσμένη ἢ φθαρμένη σὲ μεγάλο βαθμὸ εἶναι ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἁμματος καὶ τῶν ἄκρων τῶν *corrigiae* ποὺ πέφτουν ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ.

Μικρὸ θραῦσμα ἀπὸ τὸ κατώτερο τμήμα τῆς κνήμης ἕως τὸν ἀστράγαλο καὶ τὴν ἀρχὴ τοῦ ταρσοῦ ἀνδρικοῦ ἀγάλματος με *calcei patricii*. Πρόκειται γιὰ τὸ στάσιμο ἀριστερὸ σκέλος ἀνδρικῆς μορφῆς ποὺ πατοῦσε με ὀλόκληρο τὸ πέλμα, ὅπως δείχνει ἡ ἐργασία τῆς ἐσωτερικῆς δεξιᾶς πλευρᾶς τῆς κνήμης καὶ ἡ σωζόμενη γωνία μεταξὺ τῆς κνήμης καὶ τοῦ ταρσοῦ. Ἀπὸ τὰ *calcei patricii* σώζεται σχεδὸν πλήρες τὸ πλαστικὰ ἀποδοσμένο κατώτερο ἄμμα με τὶς θηλειᾶς καὶ τὶς *corrigiae*, ὅπως καὶ τὸ ἄκρο μιᾶς ἀπὸ τὶς θηλειᾶς ποὺ σχηματίζουν οἱ *corrigiae* τοῦ ἐπάνω ἁμματος. Με λεπτεῖς χαράξεις δηλώνονται οἱ ὀριζόντιοι ἱμάντες στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τῆς κνήμης, ἐνῶ κάτω ἀπὸ τὸ ἄμμα εἶναι βαθύτερες καὶ συγκλίνουν πρὸς τὸν ταρσό.

Οἱ ἐπιφάνειες εἶναι καλὰ δουλεμένες με ἐλάχιστα ἴχνη ράσπας. Ἀδρότερα ἀποδίδονται ἡ πίσω καὶ ἡ δεξιὰ πλευρὰ τῆς κνήμης. Τρυπάνι ἔχει χρησιμοποιηθεῖ στὸ κέντρο τοῦ ἁμματος καὶ στὸ ἐσωτερικὸ τῶν θηλειῶν.

Τοῦ 1ου ἢ 2ου αἰ. μ.Χ.

Βλ. σ. 153, 282, 287, 323.

130α-β. *Θραύσματα ἀπὸ τὶς κνήμες ἀνδρικοῦ ἀγάλματος*: ME 203 - ME 204

Πίν. 148ς'-θ

130α (ME 203): ὕψ. 24.4 ἐκ., πλ. ἐπάνω 10.3 ἐκ., ἐπάνω ἐπιφάνεια θραύσης: 12.5 × 12 ἐκ., κάτω: 7 × 9.5 ἐκ., ἀπόσταση ζεύγους ὀπῶν 7.5 ἐκ. 130β (ME 204): ὕψ. 24.9 ἐκ., πλ. 10.15-7.5 ἐκ., ἀπόσταση ζεύγους ὀπῶν 5.8 ἐκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο, με ἀνοικτοκάστανη πατίνα. Ἀποκρουσμένη εἶναι ὀλόκληρὴ ἡ πίσω ὄψη τοῦ θραύσματος 130β.

Δύο θραύσματα ἀπὸ τὸ κατώτερο τμήμα τῶν κνημῶν ἀνδρικοῦ εἰκονιστικοῦ ἀγάλματος με *calcei patricii*. Ἐχουν ὡσεὶδὴ περίπου διατομή. Τὸ ἐλαφρὸ φούσκωμα τῶν μυῶν τῶν κνημῶν ὑποδεικνύει ὅτι τὸ 130α ἀνήκει στὸ ἀριστερὸ σκέλος, ἐνῶ τὸ 130β στὸ δεξιό. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τοὺς καλύπτεται ἀπὸ τὰ ὑποδήματα, τὰ ὁποῖα παρουσιάζονται λεῖα, ἐξέχοντας ἐλαφρὰ ἀπὸ τὴ γυμνὴ ἐπιφάνεια στὸ ἐπάνω μέρος τῶν θραυσμάτων. Στὴν πρόσθια ἐπιφάνεια ἀποδίδονται δύο ζεύγη κυλινδρικῶν ὀπῶν ἐπάνω καὶ κάτω, ποὺ χρησίμευαν στὴν ἐνθεση τῶν μεταλλικῶν ἁμμάτων καὶ *corrigiae*. Οἱ ὀπὲς κάθε ζεύγους δὲν βρίσκονται σὲ ἀπόλυτα ὀριζόντια θέση, εἰδικότερα δὲ στὸ 130β τὸ κάτω ζεῦγος ἀποδίδεται δεξιότερα, ἐνῶ στὸ 130α τὸ ἓνα ζεῦγος βρίσκεται ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὸ ἄλλο.

Οἱ ἐπιφάνειες ἀποδίδονται ἀρκετὰ καλὰ λειασμένες καὶ δὲν διακρίνονται ἴχνη ἐργαλείων, ἐκτὸς μόνο ἀπὸ περιορισμένα σημάδια ράσπας στὴν δεξιὰ, ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ θραύσματος τοῦ ἀριστεροῦ σκέλους 130α.

Τῆς ἐποχῆς τῆς ρωμαϊοκρατίας.

Βλ. σ. 142, 282, 287-288, 323, σημ. 1364.

131α-β. *Ἀκρα πόδια ἀνδρικοῦ ἀγάλματος*: ME 175 - ME 267

Πίν. 149α-ε

131α (ME 175): ὕψ. ἄκρου ποδιοῦ 15.3 ἐκ., μῆκ. 31 ἐκ., πλ. 10.25 ἐκ. Ἐπιφάνεια θραύσης κνήμης: 8 × 11.5 ἐκ. Πλίνθος: ὕψ. 4 ἐκ. μπροστὰ καὶ 5.4 ἐκ. πίσω. 131β (ME 267): ὕψ. ἄκρου ποδιοῦ 9.8 ἐκ., πλ. 8.7 ἐκ. καὶ βᾶθ. 6.5 ἐκ. Ἐπιφάνεια ἀρμογῆς ἐνθετοῦ μέλους: 6.5 × 10 ἐκ., διάμ. τὸρμου 1.1 ἐκ. Πλίνθος: ὕψ. 4 ἐκ., πλ. 10.5 ἐκ., βᾶθ. 10.2 ἐκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό,

λεπτόκοκκο, με καστανόχρωμη πατίνα. Τὸ δεξιὸ πόδι σώζεται ἕως καὶ τοὺς ἀστραγάλους, ἐνῶ ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ σώζεται τμήμα τοῦ ταρσοῦ. Ἡ ἐπιφάνεια εἶναι πολὺ φθαρμένη, ιδίως στὴν περιοχὴ τῶν δακτύλων τοῦ δεξιοῦ ποδιοῦ, ὅπου τὸ μεγάλο δάκτυλο λείπει σχεδὸν ὁλόκληρο. Ἀποκρουσμένο εἶναι μικρὸ τμήμα τοῦ καττύματος ἀνάμεσα στὸ μεγάλο καὶ τὸ δεύτερο δάκτυλο. Ἡ πλίνθος εἶναι θραυσμένη ὁλόγυρα. Ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ ἄκρο πόδι λείπει τὸ ἔνθετο πρόσθιο τμήμα, ἐνῶ τὸ τμήμα πίσω ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ ταρσοῦ εἶναι ἀποκρουσμένο κατακόρυφα.

Ἄκρο δεξιὸ πόδι καὶ θραῦσμα ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ ἀνδρικοῦ ἀγάλματος μεγαλύτερου τοῦ φυσικοῦ, με *calcei* σὲ δευτέρη χρήσι. Παρατηροῦνται ἵχνη δύο διαφορετικῶν ὑποδημάτων. Στὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἄκρου δεξιοῦ ποδιοῦ, ιδίως στὴν φτέρνα καὶ πίσω ἀπὸ τὸ μεγάλο δάκτυλο σώζονται τμήματα πλέγματος ἱμάντων ἀπὸ σάνδαλα ποὺ θὰ ἀνῆκαν στὸ ἀρχικὸ ἄγαλμα. Τὰ ἵχνη αὐτὰ ἔχουν ἀπαλειφθεῖ στὸν ταρσὸ καὶ στὴν ἐξωτερικὴ πλευρά. Τὸ πλέγμα ὀρίζεται ἀπὸ τὸ κάττυμα καὶ ἕναν φαρδύτερο ἱμάντα, ὁ ὁποῖος ἔρχεται ἐπάνω ἀπὸ τὴ φτέρνα καὶ καταλήγει στὸ κάττυμα κάτω ἀπὸ τὸν ταρσόν. Ἕνας λεπτότερος ἱμάντας ἔρχεται ἀπὸ τὸ πίσω τμήμα τῆς φτέρνας ἐπάνω ἀπὸ τοὺς ἀστραγάλους καὶ θὰ ἔδενε στὸ κάτω τμήμα τῆς κνήμης. Στὸν ταρσὸ καὶ στὸ σωζόμενο κατώτερο τμήμα τῆς κνήμης διακρίνονται οἱ δύο χιαστὴ πλατιᾶς ταινίες ρωμαϊκῶν *calcei*. Ἡ πλίνθος ἦταν σχετικὰ λεπτή, με λειασμένη τὴν ἐπάνω ἐπιφάνειά της.

Τρυπάνι χρησιμοποιήθηκε στὴν αὐλακα ποὺ περιγράφει τὸ κάττυμα ἐπάνω στὴν πλίνθο καὶ σ' αὐτὴ ποὺ χωρίζει τὸ μεγάλο δάκτυλο, ἐνῶ οἱ αὐλακες ποὺ χώριζαν τὰ μεσαῖα δάκτυλα εἶναι ρηχότερες. Μία ὀπὴ τοῦ τρυπάνου διακρίνεται στὴ βάση τοῦ μικροῦ δακτύλου καὶ μία μικρότερη στὴ ρίζα του. Στὶς ἐπιφάνειες διακρίνονται ἀρκετὰ ἵχνη ράσπας. Ἡ ἐπιφάνεια ἀρμογῆς τοῦ ἔνθετου τμήματος στὸ ἀριστερὸ πόδι εἶναι ἐπίπεδη με ἵχνη ἀπὸ βελόνι· στὸ κέντρο ὑπάρχει ἕνας κυλινδρικός τὸρμος. Βελονιᾶς διακρίνονται καὶ στὸ τμήμα τῆς πλίνθου ὅπου ἀκουμποῦσε τὸ ἔνθετο μέλος.

Τῆς ἐποχῆς τῆς ρωμαϊοκρατίας (δευτέρη χρήσι).

Βλ. σ. 142, 288, 315, 323, σημ. 111.

132. *Τμήμα πλίνθου με τὸ ἄκρο πόδι ἀνδρικοῦ ἀγάλματος:* ME 178

Πίν. 149ς'

Πόδι: Ὑψ. 7.2 ἐκ., μῆκ. 28.5 ἐκ. καὶ πλ. 11 ἐκ. Πλίνθος: ὕψ. 10 ἐκ. στὴν πρόσθια ὄψη καὶ 7.5 στὴν πίσω, πλ. 35.5 ἐκ. καὶ βάθ. 43.5 ἐκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο, με καστανωπὴ πατίνα. Ἀποκρουσμένο εἶναι τὸ δεξιὸ τμήμα τῆς πλίνθου ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἄκρου δεξιοῦ ποδιοῦ, ὅπως καὶ τμήμα τοῦ ταρσοῦ καὶ τῶν ἀστραγάλων τοῦ ἀριστεροῦ ποδιοῦ, ιδίως πρὸς τὴν ἐσωτερικὴ του πλευρά. Λίγες φθορὲς παρατηροῦνται κυρίως στὸ μεγάλο καὶ τὸ δεύτερο δάκτυλο.

Τμήμα τῆς πλίνθου με τὸ ἄκρο ἀριστερὸ πόδι ἀγάλματος ἀνδρικῆς μορφῆς με σάνδαλα. Ἡ ἀπόδοση τοῦ ἄκρου ποδιοῦ εἶναι φυσιοκρατικὴ. Τὸ κάττυμα τοῦ σανδάλου ἀκολουθεῖ τὸ περίγραμμα τοῦ πέλματος καὶ τῶν δακτύλων καὶ κοσμεῖται με μία ρηχὴ αὐλακα στὸ μέσο. Ἀποδίδεται μόνο τὸ ἄκρο ἐνὸς ἱμάντα ἀπὸ τὴ ρίζα τοῦ μικροῦ δακτύλου ὥς ἐπάνω ἀπὸ τὴν αὐλακα ποὺ χωρίζει τὸ μεγάλο ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα δάκτυλα, ἀπ' ὅπου ἔρχεται λοξὰ ὥς τὸ κάττυμα. Στὸν ταρσὸ ἀποδίδεται σὲ πρόστυπο ἀνάγλυφο ἢ γλώσσα, ποὺ καταλήγει σὲ τριπλὴ ὀδοντωτὴ ἀπόληξη στὴ γένεση τοῦ μεγάλου καὶ τοῦ δευτέρου δακτύλου. Στὴν ἐπιφάνειά της ἀποδίδεται ἕνα λεπτό, πρό-

στυπο «κουμπί». Στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ ταρσοῦ διακρίνονται τὰ ἴχνη τῶν ἄκρων ἐνὸς ἄμματος ποῦ θὰ σχηματιζόταν στὴν κορυφὴ τοῦ ταρσοῦ. Ἡ πλίνθος ἔχει εὐθεῖες τὴν πρόσθια καὶ τὴν πίσω ἐπιφάνεια, ἐνῶ ἡ ἀριστερὴ εἶναι καμπύλη.

Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἄκρου ποδιοῦ καὶ τοῦ σανδάλου εἶναι πολὺ καλὰ λειασμένη. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐγγάρραξη στὶς λεπτομέρειες τῶν δακτύλων καὶ στὴ γραμμὴ μεταξὺ τῶν ἱμάτων καὶ τῶν δακτύλων, τρυπάνι χρησιμοποιήθηκε στὶς αὐλακες μεταξὺ τῶν δακτύλων καὶ στὸ περίγραμμα τοῦ καττύματος ἐπάνω στὴν πλίνθο, καθὼς καὶ ἀνάμεσα στὸ κάττυμα καὶ τὸ πέλμα, ἐμφανὲς ἰδίως στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ ποδιοῦ. Οἱ ἐπιφάνειες τῆς πλίνθου ἔχουν δουλευθεῖ μὲ τὸ λαμάκι, ἐνῶ στὴν κάτω ἔχουν ἀφεθεῖ τὰ ἴχνη τοῦ βελονιοῦ.

Πιθανότατα τῆς ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίνων.

Βλ. σ. 173-174, 288-289, 323, σημ. 1363.

κγ. ΕΙΚΟΝΙΣΤΙΚΕΣ ΕΡΜΑΪΚΕΣ ΣΤΗΛΕΣ

133. Ἑρμαϊκὴ στήλη τοῦ Ἐπικτήτου: ΜΕ, ἔξω ἀπὸ τὴν Ἐπιγραφικὴ Συλλογὴ Πίν. 150

Ὑψ. 77 ἐκ., πλ. 31.3 ἐκ. χαμηλὰ καὶ 32.5 ἐκ. στὸ ὕψος τῆς προτομῆς, βάθ. 28.8 ἐκ. καὶ 29.5 ἐκ. ἀντίστοιχα. Ὁρθογώνιοι τόρμοι: ὕψ. 12.4 ἐκ., πλ. 4.6 ἐκ. καὶ βάθ. 3.3 ἐκ. Διάμ. λαιμοῦ 14.5 ἐκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο, μὲ ἀνοικτοκάστανη πατίνα. Σώζεται ἀπὸ τὸ ὕψος τῶν γεννητικῶν ὀργάνων ὡς καὶ τὸ κάτω τμήμα τοῦ λαιμοῦ. Λείπουν: ἡ κεφαλὴ μὲ τμήμα τοῦ λαιμοῦ, τὰ γεννητικὰ ὄργανα καὶ τὸ κατώτερο τμήμα τῆς στήλης. Φθορὲς παρατηροῦνται στὶς ἀκμὲς τῆς στήλης καὶ στὶς πτυχὲς τοῦ ἱματίου, κυρίως στοὺς ὤμους. Οἱ ἐπιφάνειες εἶναι γενικὰ διαβρωμένες, προφανῶς λόγω τῆς ἐκθεσῆς τῆς στήλης σὲ ἐξωτερικὸ χῶρο.

Τμήμα ἀνδρικῆς εἰκονιστικῆς ἐρμαϊκῆς στήλης, τετραγωνικῆς διατομῆς, ποῦ διευρύνεται ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἐπάνω καὶ καταλήγει σὲ προτομή. Ἀπὸ τὰ γεννητικὰ ὄργανα σώζεται μόνον ἡ ἥβη, ἀπὸ πυκνοὺς σπειροειδεῖς βοστρύχους. Κάτω ἀπὸ τὴν προτομή, ἔχει χαραχθεῖ ἡ ἐπιγραφή:

Ἐπικτήτον | τὸν εὐσεβέ|στατον | ὁ φίλος

Ἡ προτομὴ περιλαμβάνει τμήμα τοῦ στήθους καὶ τῶν ὤμων. Διακρίνεται ἡ ρηχὴ αὐλακα τοῦ στέρνου, ἐνῶ τὰ στήθη εἶναι ἐπίπεδα. Ὁ λαιμὸς εἶναι κυλινδρικός. Ἡ ἀριστερὴ πλευρὰ τῆς προτομῆς καλύπτεται ἀπὸ τὸ ἱμάτιο ποῦ σκεπάζει ἐπίσης τὸν αὐχένα καὶ τὸ πίσω τμήμα τοῦ δεξιοῦ ὤμου. Στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ σχηματίζονται λίγες πτυχὲς μὲ καμπύλες ράχες. Τὸ ἱμάτιο ἐξέχει τῆς πλάγιας ὀψης τῆς στήλης. Στούς ὤμους ἡ ἀπόδοση εἶναι περισσότερο σχηματικὴ. Στὶς πλάγιες ὀψεις τῆς προτομῆς ὑπάρχουν ἀνὰ ἓνας κατακόρυφος, βαθύς, ὀρθογώνιος τόρμος. Ἡ πρόσθια καὶ ἡ ἀριστερὴ ὀψη εἶναι καλὰ λειασμένες, ἐνῶ ἡ δεξιὰ ἀποδίδεται ἀδρότερη καὶ στὴν πίσω ὀψη τὰ ἴχνη βελονιοῦ εἶναι ἐμφανή. Στὴν πρόσθια ὀψη, κάτω ἀπὸ τὴν προτομή, διακρίνεται ζώνη μὲ ἴχνη ὀπῶν τρυπάνου ἢ μικροῦ βελονιοῦ. Τρυπάνι ἔχει χρησιμοποιηθεῖ στὴν ἥβη καὶ στὶς πτυχές, ὅπως καὶ στὴν παρυφὴ τοῦ ἱματίου στὸ ἄκρο τῆς προτομῆς. Στὸ ἱμάτιο πίσω ἀπὸ τὸν λαιμὸ διακρίνονται ἴχνη βελονιοῦ.

Τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀδριανοῦ.

Ἐπιγραφή: IG IV² 683.

Βλ. σ. 156, 157, 289, 290-291, 323.

134. *Ερμαϊκή στήλη «Κτήριο Ε» (κατὰ χώραν)*

Πίν. 151

Βρίσκεται μπροστά στο «Κτήριο Ε». Ύψ. 2.01 μ., ὕψ. μόνο τῆς στήλης 1.50 μ. πλ. στῆ βάση τῆς προτομῆς 35 ἐκ. καὶ βάθ. 28 ἐκ., πλ. στὸ κατώτερο μέρος τῆς στήλης 26 ἐκ. καὶ βάθ. 27 ἐκ. Τόρμοι: ὕψ. 12.7 ἐκ., πλ. 6.4 ἐκ. καὶ βάθ. 4-4.5 ἐκ. Γεννητικὰ ὄργανα: ὕψ. 10 ἐκ., πλ. ἥβης 15 ἐκ. Πλίνθος: ὕψ. 26 ἐκ., πλ. 34 ἐκ. καὶ βάθ. 36 ἐκ. Βάση: ὕψ. 25 ἐκ., πλ. 90.5 ἐκ. καὶ βάθ. 53 ἐκ. Μάρμαρο λευκό, λεπτόκοκκο, ἴσως πεντελικό. Ἡ βάση εἶναι ἀπὸ γκρίζο ἀσβεστόλιθο. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ χωριστὴ βάση, ἡ στήλη ἔχει συγκολληθεῖ ἀπὸ δύο θραύσματα: α) τὴν πλίνθο καὶ τὸ κάτω τμήμα τῆς κυρίως στήλης, β) τὸ ὑπόλοιπο τμήμα τῆς στήλης μὲ τὴν προτομή. Λεῖπουν: ἡ κεφαλὴ μὲ τὸν λαμπὸ καὶ τοὺς ὤμους. Λίγες φθορὲς ὑπάρχουν κυρίως στὶς ἀκμὲς καὶ στὰ γεννητικὰ ὄργανα.

Εἰκονιστικὴ ἐρμαϊκὴ στήλη, ἀποτελούμενη ἀπὸ τὴ βάση, τὴν πλίνθο, τὴν κυρίως στήλη καὶ τὴν προτομὴ μέχρι τὴ σφαγὴ. Ἡ βάση ἐφάπτεται στοὺς λίθους τῆς πρώτης βαθμίδας τῆς στοᾶς ποὺ ἔκλινε ἀπὸ Δ τὸ «Κτήριο Ε» καὶ πίσω πατὰ ἐπάνω στὴν εὐθυντηρίᾳ τῆς στοᾶς. Ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓναν ὀρθογώνιο παραλληλεπίπεδο ἀσβεστόλιθο, μὲ καμπυλωμένη τὴν πρόσθια ἐπάνω ἀκμή. Στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ ὑπάρχουν δύο κατακόρυφοι ὀρθογώνιοι τόρμοι. Ἡ πλίνθος ἔχει περίπου κυβικὸ σχῆμα μὲ βάθος μεγαλύτερο τοῦ πλάτους.

Ὁ ὑψηλὸς κορμὸς τῆς στήλης εὐρύνεται ἀρκετὰ πρὸς τὰ ἐπάνω ὡς πρὸς τὸ πλάτος, ἐνῶ τὸ βάθος μειώνεται ἐλαφρά. Τὸ τετραγωνικῆς περίπου διατομῆς κάτω τμήμα εἰσέχει ἀπὸ τὶς πλευρὲς τῆς πλίνθου: 3 ἐκ. στὴν πρόσθια καὶ τὴν ἀριστερὴ πλευρά, 4 ἐκ. στὴ δεξιὰ καὶ 6-6.5 ἐκ. στὴν πίσω ὄψη. Ἡ στήλη καταλήγει σὲ προτομὴ ἀνδρικής μορφῆς, ἀπὸ ἓνα σημεῖο ἐπάνω ἀπὸ τὰ στήθη. Ἡ καμπύλη τοῦ στέρνου, οἱ κλειδὲς καὶ ἡ σφαγὴ ἀποδίδονται μαλακά. Ἀπὸ τὸ ἱμάτιο σώζεται μόνο τὸ ἄκρο τοῦ στὴν ἀριστερὴ πλευρά, μὲ κατακόρυφες πτυχές. Μία αὐλάκα περιγράφει τὴν παρυφὴ στὸ ἄκρο τῆς προτομῆς. Πρὸς τὸ πίσω τμήμα τῶν ἐπίπεδων πλαγίων πλευρῶν σχηματίζονται δύο κατακόρυφοι ὀρθογώνιοι τόρμοι. Λίγο ἐπάνω ἀπὸ τὸ μέσο τοῦ κορμοῦ, στὴν πρόσθια ὄψη, ἀποδίδονται τὰ ἀνδρικὰ γεννητικὰ ὄργανα. Ἰδιότυπη εἶναι ἡ καμπύλη γραμμὴ τοῦ μορίου. Τὸ ἐφηβαῖο εἶναι σχετικὰ λεπτὸ καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ κοντοὺς ογουροὺς βοστρύχους, ἐνῶ μία αὐλάκα περιγράφει τοὺς ὄρχεις στὴν ἐπιφάνεια τῆς στήλης. Ἡ πρόσθια καὶ οἱ πλάγιες ἐπιφάνειες, ὅπως καὶ ἡ προτομή, εἶναι πολὺ καλὰ λειασμένες, ἐνῶ στὴν ἀδρότερη πίσω ὄψη διακρίνονται ἴχνη ἀπὸ βελόνι. Ἡ πρόσθια, ἡ ἀριστερὴ καὶ ἡ πίσω ἐπιφάνεια τῆς πλίνθου εἶναι καλὰ λειασμένες, ἐνῶ στὴ δεξιὰ, ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα μικρὸ τμήμα πρὸς τὰ πίσω, καὶ στὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια διακρίνονται ἔντονα ἴχνη ἀπὸ βελόνι. Ἐκτεταμένη εἶναι ἡ χρῆση τρυπάνου στὸ ἱμάτιο, στὸ ἐφηβαῖο καὶ στὸ περίγραμμα τῶν ὀρχεων. Ἡ ἐπάνω ἐπιφάνεια τῆς βάσης εἶναι καλύτερα λειασμένη ἀπὸ τὶς κατακόρυφες, οἱ ὁποῖες στὸ κάτω μισὸ τμήμα τοὺς παρουσιάζουν ἐντονότερα ἴχνη βελονιοῦ. Οἱ τόρμοι στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ μαρτυροῦν ὅτι ὁ λίθος βρίσκεται ἐδῶ σὲ δεύτερη χρῆση.

Τῆς ἐποχῆς τῶν Σεβήρων.

Βλ. σ. 180, 181, 289, 291, 297, 298, 323.

135. *Θραῦσμα προτομῆς ἐρμαϊκῆς στήλης: ΜΕ 324*

Πίν. 152α

Ύψ. 19 ἐκ., πλ. 38.5 ἐκ. καὶ βάθ. 27.5 ἐκ. Λαμπρός: πλ. 14 ἐκ. καὶ βάθ. 14.5 ἐκ. Τόρμοι: πλ. 5.5 ἐκ. καὶ βάθ. 4 ἐκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο, μὲ καστανωπὴ πατίνα. Σώζεται

ἀπὸ τὸ μέσο τοῦ στέρνου ὡς τὴ βάση τοῦ λαιμοῦ. Λεῖπουν: ἡ κεφαλὴ μὲ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ λαιμοῦ, καθὼς καὶ τὸ κατώτερο τμήμα τοῦ στήθους. Οἱ ἐπιφάνειες εἶναι ἀρκετὰ φθαρμένες. Κτυπήματα καὶ ἀπολεπίσματα παρατηροῦνται στὶς ἀκμὲς τοῦ θραύσματος, στὶς πτυχὲς καὶ στὸ στήθος.

Μεγάλο τμήμα τῆς προτομῆς ἀνδρικῆς μορφῆς ἀπὸ τὴν ἀπόληξη ἐρμαϊκῆς στήλης. Τὸ γυμνὸ σῶμα, κυρίως τὸ δεξιὸ στήθος καὶ τὸ στέρνο, ἀποδίδεται σχετικὰ ἐπίπεδο. Ἀπαλὰ δηλώνεται ἡ δεξιὰ κλεῖδα καὶ ἐντονότερα ἡ σφαγὴ. Τὸ ἱμάτιο διευθετεῖται ὅπως στὴν προτομὴ 133. Στὸν αὐχένα καὶ στὴ δεξιὰ πλευρὰ οἱ αὐλακες τῶν πτυχῶν γίνονται ρηχότερες. Στὶς πλάγιες πλευρὲς σώζεται τὸ ἀνώτερο τμήμα δύο ὀρθογώνιων τόρμων. Λόγω τῆς φθορᾶς δὲν διακρίνονται ἴχνη ἐργαλείων, ἐκτὸς τοῦ τρυπάνου στὶς αὐλακες τῶν πτυχῶν καὶ ἀνάμεσα στὸν κορμὸ καὶ τὸ ἱμάτιο. Οἱ τόρμοι στὶς πλάγιες πλευρὲς εἶναι ἀδρότερα δουλεμένοι, μὲ βελόνι. Ἡ κάτω ἐπιφάνεια θραύσης τῆς προτομῆς φαίνεται τεχνητῇ, καθὼς πρὸς τὸ πίσω τμήμα διακρίνονται ἴχνη ἐργαλείου, ἴσως βελονιοῦ.

Πιθανότατα τῆς ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίνων.

Βλ. σ. 166-167, 289.

136. *Θραῦσμα προτομῆς ἐρμαϊκῆς στήλης:* ME 590

Πίν. 152β-γ

Περιουλλέχθηκε τὸν Ἰούλιο τοῦ 1990 ἀπὸ τὴν περιοχὴ Δ τοῦ «Κτηρίου Ε»³⁶. Ὑψ. 29 ἐκ., πλ. 23 ἐκ. καὶ ἀπὸ τὴ σφαγὴ μέχρι τὴ δεξιὰ πλευρὰ 17 ἐκ., βάθ. 28 ἐκ. Πλ. λαιμοῦ 14.5 ἐκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο, μὲ καστανωπὴ πατίνα. Σώζεται ἀποσπασματικὰ ἀπὸ τὸ στήθος ὡς τὴ βάση τοῦ λαιμοῦ. Λεῖπουν: ἡ κεφαλὴ μὲ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ λαιμοῦ, ὁλόκληρη ἡ ἀριστερὴ πλευρὰ μὲ τὸ ἱμάτιο, καθὼς καὶ τμήματα τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς. Φθαρμένη εἶναι ἡ ἐπιφάνεια πίσω ἀπὸ τὸν λαιμὸ καὶ αὐτὴ τοῦ δεξιοῦ ὤμου. Κτυπήματα καὶ ἀπολεπίσματα παρατηροῦνται στὶς ἀκμὲς καὶ στὶς ὑπόλοιπες ἐπιφάνειες.

Θραῦσμα ἀπὸ τὴν προτομὴ εἰκονιστικῆς ἐρμαϊκῆς στήλης. Ἀπὸ τὶς γυμνὲς ἐπιφάνειες σώζονται ἡ σφαγὴ, τὸ στέρνο καὶ τμήμα τοῦ δεξιοῦ στήθους, μὲ λεπτομερῶς ἀποδοσμένα τὰ ἀνατομικὰ χαρακτηριστικά. Ἡ μορφή θὰ ἔφερε ἱμάτιο διευθετημένο ὅπως στὶς προτομὲς 133-135. Σώζονται μόνο δύο πολὺ λεπτὲς πτυχὲς στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τοῦ λαιμοῦ. Στὴν κατακόρυφη, δεξιὰ πλευρὰ σώζεται τὸ ἀνώτερο τμήμα μιᾶς ὀρθογώνιας, βαθιᾶς ἐντορμίας. Ἡ κάτω ἐπιφάνεια τῆς προτομῆς δὲν εἶναι θραυσμένη καὶ σχηματίζει ὀρθὴ γωνία μὲ τὴν πίσω· ἡ προτομὴ θὰ ἦταν ἐπομένως ἐνθετὴ ἐπάνω στὸν κορμὸ τῆς ἐρμαϊκῆς στήλης. Ἰχνη ἐργαλείων στὰ γυμνὰ μέρη δὲν διακρίνονται. Καλὰ λειασμένη ἦταν ἡ κατακόρυφη, δεξιὰ πλευρά, παρὰ τὸ ἐλάχιστο σωζόμενο τμήμα τῆς. Στὴν πίσω καὶ τὴν κάτω ἐπιφάνεια εἶναι ἐντονα τὰ ἴχνη ἀπὸ βελόνι.

Τοῦ 1ου ἢ τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.

Βλ. σ. 156, 289-290, 298, σημ. 236.

137. *Θραῦσμα ἐρμαϊκῆς στήλης:* ME 586

Πίν. 152δ

Ὑψ. 41.5 ἐκ., ὕψ. τῆς πρόσθιας ὀψης 33 ἐκ., πλ. 31.2 ἐκ. στὸ ἐπάνω τμήμα, βάθ. 22.5 ἐκ. Ὑψ. γεννητικῶν ὀργάνων 13 ἐκ., πλ. ἥβης 14 ἐκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο, μὲ κατα-

κόρυφα «νερά» καὶ κορμούς, καὶ καστανωπὴ πατίνα στὴν ἐπιφάνεια. Ἀποκρουσμένες εἶναι ἡ πίσω καὶ ἡ δεξιὰ πλευρά, ἐνῶ ἐκτεταμένες φθορὲς παρατηροῦνται καὶ στὶς ἄλλες ἐπιφάνειες. Τὸ πῆος καὶ ἡ ἐπιφάνεια τῶν ὀρχεων εἶναι ἀπολεπισμένες. Λίγες φθορὲς ὑπάρχουν στὸ ἐφηβαῖο.

Θραῦσμα ἐρμαϊκῆς στήλης, ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῶν γεννητικῶν ὀργάνων. Ἡ ἀπόδοση τῶν γεννητικῶν ὀργάνων εἶναι φυσιολογική. Οἱ κοντοί, μηνοειδεῖς βόστρυχοι τῆς ἡβης διευθύνονται πρὸς διάφορες κατευθύνσεις, ἐκτὸς ἀπὸ αὐτοῦς τῆς πρώτης σειρᾶς ποὺ ἔρχονται πρὸς τὰ κάτω.

Ἡ πρόσθια καὶ ἡ ἀριστερὴ πλευρὰ τῆς στήλης εἶναι καλὰ δουλεμένες. Εὐρεῖα χρῆση τρυπάνου παρατηρεῖται στὴν ἡβη.

Πιθανότατα τῆς ἐποχῆς τῶν Σεβήρων.

Βλ. σ. 167, 289.

κδ. ΤΡΑΠΕΖΟΦΟΡΑ

138. Τραπεζοφόρο με παράσταση Ἑρωτος: ME 226α + 226 + 315

Πίν. 153-154

Βρέθηκε τὸ 1918 στὴν Ἑπαύλῃ μεταξὺ τῶν Προπυλαίων καὶ τῆς λεγόμενης Στοᾶς τοῦ Κότυος. Βάση: ὕψ. 25 ἐκ. καὶ τοῦ πεδίου 15 ἐκ., πλ. 33 ἐκ. καὶ 28.5 ἐκ., βαθ. 25.3 ἐκ. καὶ 23.6 ἐκ. ἀντίστοιχα. Βάση πεσίσκου 13 × 18 ἐκ., πεσίσκος: πλ. 9.5 - 9 ἐκ. καὶ βάθ. 9.5 - 8.3 ἐκ., ἐπίκρανο: ὕψ. 6.7 ἐκ. καὶ πλ. 14.4 ἐκ. Ἑρως: ὕψ. 25 ἐκ., πλ. 11.4 ἐκ. (χωρὶς τὸ θραῦσμα τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ), ἐπιφάνεια θραύσης κορμοῦ: 10.5 × 11.4 ἐκ. Κεφαλὴ: ὕψ. 14.5 ἐκ. καὶ πλ. 9.9 ἐκ. Θραῦσμα δεξιοῦ χεριοῦ (ME 315): ὕψ. 14 ἐκ. καὶ πλ. 8.5 ἐκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο, μὲ ἀνοικτοκάστανι πατίνα καὶ περισσότερο σκουρόχρωμες ἐπιφάνειες πρὸς τὴ βάση. Σῶζεται ἀποσπασματικὰ ἀπὸ τὴ βάση ὡς τὸ πεσσοκράνο. Ἀπὸ τὸν Ἑρωτα σῶζεται ἵχνος τοῦ ἀριστεροῦ ἄκρου ποδιοῦ, ὁ ἄνω κορμὸς μὲ τὸ δεξιὸ χέρι καὶ τὴν κεφαλὴ, καθὼς καὶ μέρος τῶν παραπληρωματικῶν θεμάτων, δηλ. τοῦ πτηνοῦ καὶ τοῦ κορμοῦ μὲ τὴ σαύρα. Ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο μέρη: α) τὴ βάση μὲ τὸ κατώτερο τμήμα τοῦ πεσίσκου (σὲ χωριστὸ θραῦσμα ποὺ ἔχει συγκολληθεῖ), τὸ ἄκρο ἀριστερὸ πόδι τοῦ Ἑρωτος, τὸ πτηνὸ (σὲ χωριστὸ θραῦσμα) καὶ τὸ κάτω τμήμα τοῦ κορμοῦ/στηρίγματος μὲ τὴ σαύρα (ME 226α), β) τὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ πεσίσκου μὲ τὸν κορμὸ καὶ τὴν κεφαλὴ τοῦ Ἑρωτος (ME 226)· στὸν κορμὸ συγκολλήθηκε πρόσφατα τὸ δεξιὸ χέρι καὶ ἡ φτερούγα (ME 315). Λεῖπουν: τὸ κεντρικὸ τμήμα τοῦ πεσίσκου³⁷, τὸ σῶμα τοῦ Ἑρωτος ἀπὸ τὰ ἄκρα πόδια ὡς τὴ μέση, τὸ ἄκρο δεξιὸ χέρι, τὸ ἀριστερὸ χέρι ἀπὸ τὸν ὦμο, τὸ ἀριστερὸ φτερό, τὸ κεφάλι καὶ ἡ οὐρὰ τοῦ πτηνοῦ καὶ μεγάλο τμήμα τοῦ στηρίγματος. Ἀποκρουσμένα εἶναι τὸ πρόσωπο καὶ τμήμα τοῦ κρανίου τοῦ Ἑρωτος, ἀπὸ τὸ στόμα ἕως τὸ ἀριστερὸ αὐτί, ὅπως καὶ ἓνα τμήμα πίσω ἀπὸ τὸ δεξιὸ αὐτί. Φθορὲς παρατηροῦνται στὸ σωζόμενο ἄκρο πόδι τοῦ Ἑρωτος καὶ στὴν βάση τοῦ πεσίσκου καὶ κατὰ δεύτερο λόγο στὸ ἄνω τμήμα τῆς βάσης καὶ στὸ πεσσοκράνο.

Ἀττικὸ τραπεζοφόρο μὲ σχεδὸν ὀλόγλυφῃ παράσταση Ἑρωτος. Τὸ τραπεζοφόρο συνίσταται ἀπὸ μία ψηλὴ, ὀρθογώνια βάση καὶ ἓνα πεσσοκράνο, μπροστὰ στὸν ὁποῖο βρίσκεται ἡ μορφὴ τοῦ Ἑρωτος. Ἡ βάση ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα ψηλὸ πεδίο ποὺ πλαισιώνεται ἀπὸ ἓνα κυρτὸ κυμάτιο καὶ μία ἰσοῦψή ταινία στὴν πρόσθια καὶ στὶς πλάγιες ὀψεις. Ὁ πεσσοκράνος βρίσκεται στὸ πίσω τμήμα τῆς ἐπιφάνειας τῆς βάσης· ἔχει ἰδιαίτερη βάση, ἀπὸ μία ταινία καὶ μία λοξὴ ἐπιφάνεια. Ὁ κορμὸς μειώνεται ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἐπάνω· ἔχει τετράγωνη διατομὴ στὸ κάτω τμήμα του, ἐνῶ πρὸς τὸ πεσσοκράνο τὸ βάθος γίνεται μικρότερο ἀπὸ τὸ πλάτος. Ἐνα μικρὸ κοῖλο κυμάτιο

δημιουργεί τη μετάβαση στο πεσσόκρανο, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖται ἀπὸ μία ὑποτομή, ἓνα λέσβιο κοιλόκυρτο κυμάτιο καὶ τὸν ἄβακα. Στὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια ὑπάρχει ἓνας τετράγωνος περίπου τόρμος γιὰ τὴ στερέωση τῆς πλάκας τοῦ τραπεζιοῦ. Ἡ πίσω ἐπιφάνεια τῆς βάσης καὶ τοῦ πεσσίοκου εἶναι ἐνιαία καὶ ἐπίπεδη.

Ὁ Ἔρωσ ἐφάπτεται στὸν πεσσίοκο μὲ τὸ ἄνω τμήμα τοῦ κορμοῦ καὶ τὴν κεφαλὴ. Εἰκονίζεται ὡς μικρὸ παιδί, γυμνός, ὄρθιος, κατενώπιον, μὲ στάσιμο τὸ ἀριστερὸ σκέλος, ὅπως δείχνει τὸ ἄκρο πόδι ἐπάνω στὴ βάση. Ἄνετο θὰ ἦταν τὸ δεξιὸ σκέλος ποὺ θὰ ἐρχόταν ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἐμπρὸς καὶ πλάγια καὶ θὰ πατοῦσε μὲ τὴ φτέρνα, σύμφωνα μὲ μία θραυσμένη ἐπιφάνεια πρὸς τὸ ἄκρο τῆς βάσης, ἐνῶ τὸ πρόσθιο τμήμα θὰ ἦταν ἐλεύθερο. Ὁ κορμὸς στρέφεται ἐλαφρὰ πρὸς τὰ δεξιὰ. Ἡ γραμμὴ τοῦ στήθους εἶναι σχεδὸν ὀριζόντια, ἐνῶ ὁ δεξιὸς ὤμος ἀνυψώνεται. Ὁ δεξιὸς βραχίονας ἀποδίδεται κάθετα στὸν κορμὸ καὶ ὁ πήχυς ἔρχεται πρὸς τὴν κεφαλὴ. Ἡ κεφαλὴ κλίνει ἐλαφρὰ καὶ στρέφεται κατὰ τρία τέταρτα πρὸς τὰ δεξιὰ.

Ἡ κεφαλὴ εἶναι μεγάλη, μὲ σαρκώδεις παρειὲς καὶ λεπτό, στρογγυλὸ πηγούνι. Τὸ μικρὸ στόμα ἔχει φουσκωτὸ τὸ κάτω χεῖλος. Μία λεπτὴ αὐλακὰ χωρίζει τὰ χεῖλη, καταλήγοντας σὲ μικρὲς ὀπές. Τὰ αὐτὰ ἀποδίδονται φυσιοκρατικά, ἂν καὶ τὸ ἀριστερὸ φαίνεται σχηματικότερο. Οἱ γραμμικοὶ βόστρυχοι τῶν μαλλιῶν κατευθύνονται ἀκανόνιστα πρὸς τὰ πίσω. Ἐνα ἔξαρμα τοῦ μαρμάρου ἐπάνω ἀπὸ τὸ δεξιὸ αὐτὸ δείχνει τὸ σημεῖο, ὅπου τὸ δεξιὸ χεῖρ θὰ ἀκουμποῦσε στὴν κεφαλὴ. Ἡ ἀπόδοση τοῦ σώματος εἶναι μαλακὴ. Ὁ κορμὸς εἶναι σχεδὸν κυλινδρικός καὶ τὸ στήθος δὲν ἐξαίρεται. Ἀπὸ τὴ δεξιὰ φτεροῦγα λείπει τὸ τμήμα στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ ὑψωμένου πήχεως· ἀποδίδεται μικρὴ, ἀπὸ τὸ ὕψος τοῦ μέσου τοῦ αὐτιοῦ ὡς περίπου τὴ γραμμὴ τοῦ στήθους. Τὰ φτερὰ δηλώνονται σχηματικά, καμπυλώνουν πρὸς τὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ καὶ ἔχουν σχεδὸν ἡμικυκλικὴ ἀπόληξη. Στὴν πίσω ὀψὲς δὲν δηλώνονται λεπτομέρειες.

Στὸ ἄκρο τῆς ἐπιφάνειας τῆς βάσης, δεξιὰ τοῦ Ἑρωτος, ἀποδίδεται ἓνα πτηνὸ μὲ κλειστὲς τὶς φτεροῦγες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες μόνο ἡ ἐξωτερικὴ ὀρίζεται μὲ μία αὐλακὰ ἀπὸ τὸ σῶμα. Πρὸς τὴν ἀριστερὴ γωνία τῆς βάσης σώζεται τμήμα τοῦ στηρίγματος σχήματος κορμοῦ δένδρου. Ἀπὸ ἓνα ἄνοιγμα τοῦ κορμοῦ μία σαύρα κατευθύνεται πρὸς τὰ ἐπάνω καὶ τὴν ἀριστερὴ πλευρὰ. Τὸ σῶμα τοῦ Ἑρωτος εἶναι πολὺ καλὰ λειασμένο, σχεδὸν στιλβωμένο, καὶ μόνο πρὸς τὴν πλάτη διακρίνονται σημάδια ράσπας. Καλὰ λειασμένη εἶναι καὶ ἡ ἐπιφάνεια τοῦ πεσσίοκου στὸ τμήμα ἐπάνω ἀπὸ τὴν κεφαλὴ τοῦ Ἑρωτος, καθὼς καὶ τῆς σαύρας μὲ τὴν πρόσθια ἐπιφάνεια τοῦ κορμοῦ/στηρίγματος. Στὶς ὑπόλοιπες ἐπιφάνειες ὑπάρχουν ἔντονα ἴχνη ἀπὸ λαμάκι, ἰδίως στὰ φτερὰ τοῦ Ἑρωτος, στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τοῦ πεσσίοκου, στὶς πλάγιες ὀψεις τῆς βάσης καὶ τοῦ δένδρου, καθὼς καὶ στὸ πτηνόν. Σημάδια ἀπὸ ντισιλιδάκι φαίνονται στὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια τῆς βάσης. Τρυπάνι χρησιμοποιήθηκε εὐρέως σὲ λεπτομέρειες, ὅπως στὸ στόμα καὶ στὸν ἀκουστικὸ πόρο, σὲ αὐλακες ποὺ διακρίνουν τὸ ἀριστερὸ αὐτὸ ἀπὸ τὸ κρανίον, τὸν κορμὸ τοῦ Ἑρωτος ἀπὸ τὰ φτερά, τὴν κεφαλὴ ἀπὸ τὸν πεσσίοκο καὶ τὴν σαύρα ἀπὸ τὸ δένδρον, καθὼς καὶ στὸ περίγραμμα τοῦ πέλματος, τοῦ δένδρου καὶ τοῦ πτηνοῦ στὴν ἐπιφάνεια τῆς βάσης. Ὀλόκληρὴ ἡ πίσω ἐπιφάνεια εἶναι δουλεμένη μὲ τὸ βελόνι.

Τῶν μέσων τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.

Π. Καββαδίας, Ἐνασκαφαὶ ἐν Ἐπιδαύρῳ (1918 καὶ 1919), *AE* 1918, 186 εἰκ. 30· Η. v. Schoenebeck, *Die christliche Sarkophagplastik unter Konstantin*, *RM* 51, 1936, 332 σημ. 1· E. Paribeni, *Catalogo delle sculture di Cirene* (1959) 158 στὸν ἀρ. 462· Στεφανίδου, *Τραπεζοφόρα*, 47 σημ. 132, 139· 65 σημ. 286· 81, 114-115, 158, 163, 188 σημ. 669· 271-272 ἀρ. 110 πίν. 58.

Βλ. σ. 164-165, 246-247, 291, 292, 305, 317, σημ. 304, 305, 1390, 1533, 1692.

139. Τραπεζοφόρο με παράσταση δελφινιοῦ: ΜΕ 585

Πίν. 155α-β

Βρέθηκε τὸ 1918 στὴν παλαιοχριστιανικὴ Βασιλική. Ὑψ. 53.2 ἐκ., διάμ. βάσης 21.5 ἐκ., διάμ. ἐπάνω ἐπιφάνειας 9 ἐκ. Δελφίνι: ὕψ. 40 ἐκ., μέγιστο πλ. 10.7 ἐκ. καὶ ἐλάχιστο 4.3 ἐκ. Μάρμαρο λευκό, χονδρόκοκκο, πιθανότατα νησιώτικο, με ἀνοικτοκάστανη πατίνα. Λείπει ἡ ἀπόληξη τοῦ τραπεζοφόρου, ἐνῶ ἀπὸ τὸ δελφίνι λείπει τὸ δεξιὸ ἄκρο τῆς οὐρᾶς του. Περιορισμένες φθορὲς καὶ ἀπολεπίσματα παρατηροῦνται στὴ ράχη τοῦ δελφινιοῦ καὶ στὴ βάση τοῦ τραπεζοφόρου.

Μεγάλο τμήμα τραπεζοφόρου με ἀνάγλυφη παράσταση δελφινιοῦ. Τὸ κυλινδρικό τραπεζοφόρο ἀποτελεῖται ἀπὸ τὴ βάση καὶ τὸ στέλεχος. Ἡ βάση συνίσταται ἀπὸ μιὰ ψηλὴ σκοτία μεταξὺ δύο σχετικὰ λεπτῶν ταινιῶν, ἀπὸ τὴς ὁποῖες ἡ κάτω ἐξέχει ἀρκετά. Τὸ στέλεχος εἰσέχει ἐλαφρὰ ἀπὸ τὴ βάση καὶ ἡ διάμετρός του μειώνεται σταδιακὰ πρὸς τὰ ἐπάνω.

Τὸ δελφίνι ἀποδίδεται ἔξωργο, με τὸ κεφάλι πρὸς τὰ κάτω, ἀγγίζοντας σχεδὸν τὴν ἐπάνω ταινία τῆς βάσης με τὸ ρύγχος του. Τὸ σῶμα του σχηματίζει κυματοειδὴ γραμμὴ καὶ στὴ ράχη ἀποδίδεται μία γωνίωση ἰδιαίτερα πρὸς τὴ σχεδὸν ὀλόγλυφη οὐρά. Πίσω ἀπὸ τὸ κεφάλι καὶ πρὸς τὴν οὐρὰ ἀποδίδονται σὲ πρόστυπο ἀνάγλυφο δύο σχηματικὰ πτερύγια σὲ σχῆμα «Α». Στὸ κεφάλι δημιουργεῖται μία σχεδὸν ὀρθὴ γωνία με τὴ ράχη καὶ τὸ ρύγχος. Τὰ μάτια ἔχουν ἀτρακτοειδὲς σχῆμα σὲ λοξὴ θέση καὶ ἡ ἐγχάραξη τοῦ περιγράμματός τους ἐπεκτείνεται ἀρκετὰ πρὸς τὰ πίσω καὶ λιγότερο πρὸς τὰ ἐμπρός. Τὸ ρύγχος ἀπολήγει σὲ ὀξεία γωνία με δύο συμμετρικὲς, ἐγχάρακτες, σιγμοειδεῖς γραμμές. Ἀνάμεσα στὸ ρύγχος καὶ στὸ κεφάλι ἀποδίδονται δύο πτερύγια με παράλληλες γραμμές. Στὸ ρύγχος κρατᾷ ἓνα σχηματοποιημένο ὀκτάποδο· ἀριστερὰ ἀποδίδεται τὸ κεφάλι καὶ δεξιὰ ἔξι παράλληλα πλοκάμια.

Τὸ στέλεχος καὶ τὸ δελφίνι εἶναι καλὰ λειασμένα. Δὲν διακρίνονται ἴχνη ἐργαλείων, ἐκτὸς ἴσως κάποια ἀμυδρὰ σημάδια ἀπὸ ντισιλίδικο στὴν ἐπιφάνεια τοῦ στελέχους πρὸς τὴ βάση, στὴ δεξιὰ πλευρά. Ἴχνη ντισιλίδικου εἶναι ἔντονα στὴ βάση, ἰδίως στὴ σκοτία. Τρυπάνι χρησιμοποιοῦντο μόνο ἀνάμεσα στὸ ρύγχος τοῦ δελφινιοῦ καὶ τὸ ὀκτάποδο, ἴσως δὲ καὶ στὸ περίγραμμα τοῦ δελφινιοῦ, ἐνῶ ἐγχάρακτες ἀποδίδονται λεπτομέρειες τοῦ δελφινιοῦ καὶ τὰ πλοκάμια τοῦ ὀκτάποδου.

Τοῦ 2ου ἢ τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.

Π. Καββαδίας, Ἀνασκαφαὶ ἐν Ἐπιδαύρῳ (1918 καὶ 1919), ΑΕ 1918, 186 εἰκ. 29.

Βλ. σ. 200, 291-292, 305, σημ. 560, 1393, 1394, 1533.

ΚΕ. ΑΝΑΘΗΜΑΤΙΚΑ ΑΝΑΓΛΥΦΑ

140. Βωμὸς Ἀγαθοῦ Θεοῦ: ΜΕ ἀρ. εὐρ. ἐπιγραφῶν 389³⁸

Πίν. 158

Ὑψ. βωμοῦ 91 ἐκ. καὶ τοῦ πεδίου 63 ἐκ., πλ. στὴ βάση 39.2 ἐκ. καὶ στὸ πεδίο 34 ἐκ., βάθ. 29.2 ἐκ. καὶ 27.5 ἐκ. ἀντίστοιχα. Ἀγαθὸς Θεός: ὕψ. 37.5 ἐκ. καὶ πλ. 24.5 ἐκ. Διάδημα: ὕψ. 31 ἐκ. καὶ ἐσωτερικὴ διάμ. 16.2 ἐκ. Ἐργαλεῖα: ὕψ. 41 ἐκ. καὶ πλ. 22.5 - 23 ἐκ. Ἀσβεστόλιθος, κυανοῦ - γκριζοποῦ χρώματος, με κατακόρυφα «νερά». Σῶζεται ἀπὸ τὴ βάση ὡς μέρος τῶν κυματίων τῆς ἐπίστεψης. Σὲ χωριστὸ θραῦσμα σῶζεται τὸ μεγαλύτερο τμήμα τῆς κεφαλῆς τοῦ Ἀγαθοῦ Θεοῦ. Λείπει τὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ βωμοῦ με τὴν ἐπίστεψη, ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα μικρὸν τμήμα στὴ δεξιὰ πλευρά. Ἀποκρουσμένο εἶναι τμήμα τῆς πίσω δεξιᾶς πλευρᾶς. Κυπήματα καὶ ἀπολεπίσματα παρατηροῦνται ἰδίως στὶς ἀκμὲς τοῦ βωμοῦ, στὴν κεφαλὴ καὶ στὸ ἀριστερὸ χεῖρ τοῦ Ἀγαθοῦ Θεοῦ.

Βωμός του Ἀγαθοῦ Θεοῦ με ἀνάγλυφες παραστάσεις στὶς τρεῖς πλευρές. Ὁ μονόλιθος βωμός ἀποτελεῖται ἀπὸ τὴ βάση, τὸ πεδίο καὶ τὴν ἐπίστεψη στὴν πρόσθια καὶ στὶς πλάγιες ὀψεις, ἐνῶ ἡ πίσω εἶναι ἐπίπεδη. Ἡ βάση συνίσταται ἀπὸ μία ταινία καὶ ἓνα ἀρκετὰ ὀρθιο λέσβιο κυμάτιο· τὸ πεδίο εἶναι ἐπίπεδο καὶ φέρει ἀνάγλυφες παραστάσεις καὶ τὴν ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή· ἡ ἐπίστεψη ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα λεπτὸ κοῖλο κυμάτιο, στὸ ὁποῖο καταλήγει τὸ πεδίο, ἓνα λεπτὸ ἰωνικὸ (κυρτὸ) κυμάτιο, ἓνα ψηλὸ λέσβιο κυμάτιο, ἀνάλογο με αὐτὸ τῆς βάσης, καὶ τὸν κραυεῦτή, τοῦ ὁποῖου σώζεται ἐλάχιστο τμήμα. Τὰ κυμάτια τῆς ἐπίστεψης ἔχουν ἀπαλειφθεῖ στὸ τμήμα ἐπάνω ἀπὸ τὸ σκῆπτρο τοῦ θεοῦ, ὅπου ἔχει χαραχθεῖ ἓνας κύκλος.

Τὸ κεντρικὸ καὶ ἀνώτερο τμήμα τῆς πρόσθιας ἐπιφάνειας τοῦ πεδίου καταλαμβάνει ἡ ἀνάγλυφη παράσταση τοῦ Ἀγαθοῦ Θεοῦ. Ὁ θεὸς εἰκονίζεται γενειοφόρος, με χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, σὲ προτομὴ ἀπὸ τὴ μέση, μετωπικὰ ἐπάνω ἀπὸ μία ἀδρὰ δουλεμένη μάζα ποὺ ὑποδηλώνει ἴσως βράχο. Στὸ ὑψωμένο δεξιὸ χέρι κρατᾷ ἓνα σκῆπτρο ποὺ καταλήγει σὲ σφαῖρα. Τὸ ἀριστερὸ χέρι ἔρχεται μπροστὰ στὸ στήθος κρατώντας ἓνα κέρας ἀφθονίας, τὸ ὁποῖο καταλήγει σὲ εὐθύ, λοξὸ κυμάτιο καὶ ταινία, ἐνῶ στὸ ἀνοιγμὰ του ἀποδίδονται καρποί. Ἡ κεφαλὴ ἀποδίδεται μεγάλη. Τὰ μαλλιά σχηματίζουν μία βαριὰ μάζα ποὺ ὀρίζεται σαφῶς ἀπὸ τὸ πρόσωπο. Ὁ βολβὸς καὶ τὰ βλέφαρα τῶν ματιῶν, ὅπως καὶ τὰ σαρκώδη χεῖλη τοῦ στόματος ὀρίζονται με βαθιὲς αὐλακες. Τὰ πυκνὰ γένεια ἀποτελοῦνται ἀπὸ κοντοὺς βοστρύχους. Ἡ ἀπόδοση τοῦ κορμοῦ εἶναι σχηματικὴ. Στὸν χιτῶνα ἀποδίδονται λίγες πτυχές. Ἀπὸ τὸ ἱμάτιο ἀποδίδεται μόνον ἡ τύλη ἀπὸ τὸ δεξιὸ ἰσχίον πρὸς τὸν ἀριστερὸ ὦμο. Στὸν σχηματοποιημένο βράχο κάτω ἀπὸ τὴ μορφὴ εἰκονίζεται ἓνα φίδι, τὸ ὁποῖο σὲ κυματοειδῇ γραμμῇ ἔρπει ὡς κάτω ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ χέρι τοῦ θεοῦ, ὅπου τὸ κεφάλι του στρέφεται πρὸς τὰ ἐπάνω. Στὸ πεδίο ἐπάνω ἀπὸ τὸ σκῆπτρο ἀποδίδεται ἓνας κύκλος με ἀδιάγνωστες χαραγές στὸ ἐσωτερικὸ του. Δίπλα ἀπὸ τὸν κύκλο καὶ ἐπάνω ἀπὸ τὴν κεφαλὴ τοῦ θεοῦ ἔχει χαραχθεῖ ὁ ἀριθμὸς ΠΘ'.

Κάτω ἀπὸ τὴν παράστασιν ἔχει χαραχθεῖ ἡ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή:

Ἀγαθοῦ θεοῦ | Τι. Κλ. Ξενοκλῆς | πυροφορήσας | τὸ Α καὶ Ρ ἔτος

Στὴ δεξιὰ πλευρὰ τοῦ βωμοῦ ἀποδίδεται ἀνάγλυφο ἓνα διπλὸ διάδημα, ἀποτελούμενο ἀπὸ ἓνα στρόφιον, ἢ στρεπτὴ ταινία τοῦ ὁποῖου δένεται στὸ κάτω μέρος καὶ τὰ ἄκρα πέφτουν ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ, καὶ ἓνα στεφάνι ἀπὸ λεπτὰ φύλλα γύρω ἀπὸ τὸ στρόφιον. Στὴν ἀντίθετη πλάγια ὀψὲς ἀποδίδεται μία ἀνυψωτικὴ μηχανή, ἡ ὁποία ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα ἐπίμηκες κωνοειδὲς στέλεχος σὲ λοξὴ διάταξη, ἀπὸ τὸ ἄκρο τοῦ ὁποῖου κρέμεται μία ἀλυσίδα, ποὺ με τὴν σειρά της κρατᾷ ἓνα σύστημα ὅπου εἶναι προσαρμοσμένος ἓνας κυβόλιθος. Πίσω ἀπὸ τὸν γερανὸ εἰκονίζεται ἓνα ἐργαλεῖο σχήματος ἐπιμήκους, κλειστοῦ «U». Ἡ πρόσθια καὶ ἡ ἀριστερὴ πλευρὰ τοῦ βωμοῦ εἶναι καλὰ δουλεμένες, ἐνῶ στὴ δεξιὰ ὑπάρχουν ἔντονα ἴχνη ἀπὸ ντισιλιδάκι. Στὸ λέσβιο κυμάτιο τῆς βάσης διακρίνονται ἴχνη ἀπὸ λαμάκι, ἐνῶ στὴν ταινία ἀποδίδεται ἀναθύρωση με τὴν ἐπιφάνεια στὸ κέντρο δουλεμένη με ντισιλιδάκι καὶ ὀλόγυρα με λαμάκι. Ἡ ἐπίπεδη πίσω ἐπιφάνεια ἔχει δουλεῦτε με βελόνι. Στὶς λεπτομέρειες τῆς μορφῆς παρατηρεῖται εὐρεία χρῆσι τοῦ τρυπάνου.

Τοῦ 224/5 μ.Χ.

Cavvadias, *FdÉ*, 44 ἀρ. 45· J. E. Harrison, *Thetis. A Study of the Social Origins of Greek Religion* (1912) 285-286 εἰκ. 5 (σχεδιογράφημα)· R. Canschinietz, *RE Suppl.* III (1918) 38, 57 λ. «Agathodaimon»· Peek I, 96 ἀρ. 163 πίν. XXXIII εἰκ. 56· E. Mitropoulou, *Deities and Heroes in*

the Form of Snakes (1977) 174 άρ. VII εικ. 89 (σχεδιογράφημα)· F. Dunant, *LIMC* I (1981) 280 λ. «Agathodaimon» άρ. 44. Έπιγραφή: *IG* IV² 406.

Βλ. σ. 178-179, 180, 268, 274, 292, 317, 322, σημ. 414.

141. Ἀνάγλυφος πίνακας (*tabula ansata*): EAM 1428

Πίν. 155γ

Βρέθηκε τὸ 1884 μέσα στὸ «Κτήριο Ε». Ὑψ. 35.8 ἐκ., πλ. 35.9 ἐκ., πάχ. 4.3 ἐκ. στὸ πλαίσιο καὶ 3.35 ἐκ. στὸ πεδίο. *Tabula ansata*: ὕψ. ἐπάνω ταινίας 4.8 ἐκ. καὶ πλ. 22.8 ἐκ., πλ. κατακόρυφων ταινιῶν 1.4 ἐκ., ὕψ. πλαγίων τραπεζοειδῶν ἀπολήξεων 18.5 ἐκ. ἀριστερὰ καὶ 18 ἐκ. δεξιὰ καὶ πλ. 6.4 ἐκ. Αὐτιά: ὕψ. 11.4 ἐκ. τὸ δεξιὸ καὶ 10.8 ἐκ. τὸ ἀριστερό, πλ. 6.9 ἐκ. καὶ 6.6 ἐκ. ἀντίστοιχα. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο, μὲ ἀνοικτοκάστανη πατίνα. Περιορισμένες φθορὲς παρατηροῦνται στὶς ἀκμὲς τοῦ πίνακα καὶ τῆς *tabula ansata*, ὅπως καὶ στὸν λοβὸ τοῦ ἀριστεροῦ αὐτιοῦ.

Ἀναθηματικὸς πίνακας μὲ ἀνάγλυφη παράσταση δύο αὐτιῶν μέσα σὲ ἀνάγλυφη *tabula ansata*. Ἡ *tabula ansata* ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα κεντρικὸ πεδίο, τὸ ὁποῖο πλασιῶνεται ἐπάνω ἀπὸ μία πλατιά ταινία καὶ ἀπὸ μία ἀρκετὰ λεπτότερη ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ, ἐνῶ τὸ κάτω τμήμα διακόπτεται ἀπὸ τὴν ἀναθηματικὴ ἐπιγραφὴ. Στὸ κέντρο τῶν κατακόρυφων ταινιῶν ἀποδίδονται ἀνὰ μία τραπεζοειδῆς προεξοχή. Κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴ, στὴν παρυφὴ τοῦ πίνακα, ἀποδίδεται μία ὀριζόντια ἀνάγλυφη ταινία ποὺ φθάνει ὥς τὴν προέκταση τῶν κατακόρυφων ταινιῶν τοῦ πλαισίου, ἐνῶ ἴχνη στὴν ἐπιφάνεια ὑπονοοῦν ὅτι σὲ μία πρώτη φάση ἡ ὀριζόντια ταινία ἔφθανε ὥς τὰ ἄκρα τοῦ πίνακα.

Τὰ αὐτιά ἀποδίδονται φυσιοκρατικὰ στὸ ἐπάνω τμήμα τοῦ πεδίου. Τὸ δεξιὸ εἶναι μεγαλύτερο, ἐνῶ τὸ ἀριστερὸ ἔχει πλατύτερο ἀκουστικὸ πόρο.

Ἡ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφὴ στὸ κάτω μέρος τοῦ πίνακα ἔχει ὥς ἐξῆς:

Cutius has auris Gallus tibi voverat olim
Phoebigena, et posuit sanus ab auriculis

Ἡ ἐπιφάνεια τῆς *tabula ansata* καὶ τῶν αὐτιῶν εἶναι πολὺ καλὰ λειασμένη, ἐνῶ σ' αὐτὴ τοῦ πεδίου καὶ τοῦ πίνακα ἐπάνω καὶ κάτω ἀπὸ τὶς προεξοχὲς τῆς *tabula* ὑπάρχουν ἴχνη ἀπὸ λαμάκι καὶ ράσπα. Στὴν πίσω καὶ στὶς πλάγιες πλευρὲς τοῦ πίνακα διακρίνονται σημάδια ντισιλίδικου. Στὶς λειασμένες ἐπιφάνειες διακρίνονται ἴχνη ἰώδους - πορφυροῦ χρώματος (:). Παλαιότερα διακρίνονταν ἴχνη ἐπιχρύσωσης.

Τῶν μέσων τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ.

Π. Καββαδίας, Ἐπιγραφαὶ ἐκ τῶν ἐν Ἐπιδαυρίᾳ ἀνασκαφῶν, *AE* 1885, 198-200 άρ. 102 μὲ σχεδιογράφημα· Th. Homolle, στὸ Daremberg-Saglio, 375 σημ. 163b λ. «Donarium»· Καββαδίας, *Ἰερὸν*, 200 σημ. 3· Καστριώτης, 251-252 άρ. 1428· Stais, 245 άρ. 1428· Σβορώνος, 428-433 άρ. 126 πίν. LXX· O. Weinreich, Θεοὶ Ἐπήκοοι, *AM* 37, 1912, 62-63 εικ. 11 (σχεδιογράφημα). R. Herzog, Die Wunderheilungen von Epidauros, *Philologus* Suppl. 22.3 (1931) 43 άρ. W78· 135· F. T. van Straten, Gifts for the Gods, στὸ: H. S. Versnel (ἐκδ.), *Faith, Hope and Worship. Aspects of Religious Mentality in the Ancient World* (1981) 122-123 άρ. 14.2· B. Forsén, *Griechische Gliederweihungen* (1996) 83 άρ. 13.1 εικ. 83. Ἐπιγραφὴ: *CIL* III, Suppl. I, 1311 άρ. 7266· *ILS* III 3853.

Βλ. σ. 149-150, 292-293, 297, 298, 316, 319, 324.

142α-β. *Ἀμφίγλυφα με ἀρχαϊστικὲς παραστάσεις:* ΜΕ 26α-β³⁹

Πίν. 156-157

Πάχ. πεδίου 8.5 ἐκ. 142α: Ὑψ. 29 ἐκ., πλ. 36.5 ἐκ., ὕψ. βάσης 3+4.3 ἐκ., πάχ. στῆ βάση 11.9 ἐκ., ὕψ. μορφῶν 15.5 καὶ 19.5 ἐκ. 142β: Ὑψ. 27 ἐκ., πλ. 30.2 ἐκ., ὕψ. μορφῶν 21.5 καὶ 22 ἐκ. Μάρμαρο πεντελικό, λευκό, λεπτόκοκκο, με καστανωπὴ πατίνα καὶ σκοτεινόχρωμους «λεκέδες» σὲ ἀρκετὰ σημεῖα τῆς ἐπιφάνειας. Σώζονται ἀπὸ τὴ βάση ὡς τὸ μέσο περίπου τῶν μορφῶν ποὺ κοσμοῦσαν τὸ πεδίο. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ μαρμάρου εἶναι ἀρκετὰ φθαρμένη.

Δύο θραύσματα ἀμφιγλύφων πλακῶν ἀπὸ μικρὸ περίβολο ἢ βωμό, κοσμημένα με ἀρχαϊστικὲς μορφές σὲ πρόστυπο ἀνάγλυφο. Ἡ βάση τῶν ἀμφιγλύφων ἀποτελεῖται ἀπὸ μία ταινία καὶ ἓνα ἀνεστραμμένο κυμάτιο (*cyma reversa*), ἐπάνω στὸ ὁποῖο βαδίζουν οἱ ἀνάγλυφες μορφές.

142α: Ὁ τρόπος ἐργασίας τῆς πλευρᾶς με τὴν ἀνδρική μορφή ὑποδηλώνει ὅτι βρισκόταν στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἀρχιτεκτονήματος. Τὴν πλευρὰ αὐτὴ καὶ τὴν εἰκονιζομένη μορφή καλοῦμε συμβατικά «α2» καὶ ἀντίστοιχα «α1» τὴ μορφή τῆς ἄλλης πλευρᾶς. Ἡ πιθανότατα γυναικεία μορφή α1 εἰκονίζεται με χιτῶνα καὶ ἱμάτιο στὸ δεξιὸ τμήμα τοῦ πεδίου βαδίζοντας πρὸς τὰ δεξιὰ. Τὸ ἄνετο ἀριστερὸ σκέλος φέρεται πρὸς τὰ πίσω, ἐνῶ ἡ μορφή πατᾷ με τὸ πρόσθιο τμήμα τῶν ποδιῶν. Ὁ χιτῶνας διακρίνεται γύρω ἀπὸ τὰ ἄκρα πόδια καλύπτοντας ὡς καὶ τὴ δεξιὰ φτέρνα. Τὸ ἱμάτιο καλύπτει τὸ σῶμα ὡς τοὺς ἀστραγάλους· μεταξὺ τῶν σκελῶν ἀνασηκώνεται ἐλαφρὰ καὶ σχηματίζεται μία κατακόρυφη πεπλατυσμένη πτυχή. Μπροστὰ ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ σκέλος οἱ κατακόρυφες παρυφές ἀποδίδονται ὡς δύο ἀνεξάρτητα, ὀξύληκτα τμήματα διαρθρωμένα ἀπὸ μία τεθλασμένη γραμμὴ. Ἀνάλογο σχῆμα δημιουργεῖται πίσω ἀπὸ τὸν δεξιὸ μηρό.

Ἡ ἀνδρική μορφή α2 ἀποδίδεται στὸ μέσο τῆς σωζόμενης ἐπιφάνειας, σὲ διασκελισμὸ πρὸς τὰ ἀριστερά, φέροντας τὸ ἀριστερὸ σκέλος πρὸς τὰ πίσω καὶ πατώντας με τὸ πρόσθιο τμήμα τῶν ποδιῶν. Ἡ ραδινὴ μορφή εἶναι γυμνή, καταβάλλεται δὲ προσπάθεια ἀπόδοσης τῆς ἀνατομίας. Ἀπὸ τὸ ἱμάτιο, ποὺ ἔφερε προφανῶς γύρω ἀπὸ τὸν ἄνω κορμὸ καὶ τὰ χέρια, σώζονται μόνο οἱ δύο στενὲς παρυφές, οἱ ὁποῖες σχηματίζουν σχετικὰ ἀνοικτὲς «χελιδονοουρές» μπροστὰ ἀπὸ τὰ γεννητικὰ ὄργανα καὶ πίσω ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ μηρό.

142β: Τὸ θραῦσμα ἔχει συγκολληθεῖ ἀπὸ δύο μικρότερα ἀποτμήματα, ἡ ἐπιφάνεια δὲ θραύσης διασχίζει διαγωνίως τὸ σωζόμενο τμήμα. Συμβατικά ὀνομάζουμε «β1» τὴ μορφή ποὺ κρατᾷ τὸ ἱμάτιο με τὸ ἀριστερὸ χέρι τῆς, ἐνῶ «β2» καλοῦμε τὴν ἀντίστοιχη μορφή στὴν ἄλλη, «πίσω» ὄψη.

Στὸ δεξιὸ τμήμα τῆς κύριας ὄψης σώζεται τὸ κάτω ἥμισυ τῆς γυναικείας μορφῆς β1, με χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, ποὺ βαδίζει πρὸς τὰ ἀριστερά, φέροντας τὸ ἄνετο ἀριστερὸ σκέλος πρὸς τὰ πίσω. Στὸ ἔδαφος φαίνεται ὅτι πατοῦσε με τὸ πρόσθιο τμήμα τῶν ἄκρων ποδιῶν. Τὸ ἀριστερὸ χέρι εἶναι κατεβασμένο πίσω ἀπὸ τὴ μορφή κρατώντας τὸ ἱμάτιο με τὸν ἀντίχειρα καὶ τὸν δείκτη. Ὁ χιτῶνας διακρίνεται γύρω ἀπὸ τὰ ἄκρα πόδια. Τὸ ἱμάτιο καλύπτει ὁλόκληρο τὸ ὑπόλοιπο σῶμα. Ἡ σχετικὰ μακριὰ ἀναδίπλωση ἀνυψώνεται σὲ δύο σημεῖα σχηματίζοντας τεθλασμένες γραμμὲς στὴν παρυφή. Τὸ ἄκρο τῆς ἀναδίπλωσης μπροστὰ στὴ μορφή καμπυλώνεται πρὸς τὰ ἔξω καὶ καταλήγει σὲ ὀξεία γωνία. Τὸ ἱμάτιο ἀνασηκώνεται ἀνάμεσα στὰ πόδια καὶ πίσω ἀπὸ τὸ ἀριστερό, καθὼς ἡ μορφή τὸ κρατᾷ με τὸ χέρι τῆς, σχηματίζοντας πλατιές, κατακόρυφες πτυχώσεις, στὶς ὁποῖες ἔρχονται λεπτότερες πτυχές ἀπὸ τὸ κάτω μέρος τῆς κνήμης καὶ τὸ γόνατο τοῦ ἀριστεροῦ σκέλους. Με τεθλασμένες γραμμὲς ἀποδίδεται ἡ πέζα στὰ σημεῖα ὅπου ὁ πέπλος ἀνασηκώνεται. Μπροστὰ ἀπὸ τὴ μορφή αὐτή, στὸ

ἀριστερὸ ἄκρο τοῦ σωζόμενου πεδίου, ἡ θραυσμένη ἐπιφάνεια ὑποδηλώνει πιθανότατα τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς ἀκόμῃ μορφῆς.

Ἡ ἀντίστοιχη μορφή β2 εἰκονίζεται περισσότερο πρὸς τὰ ἀριστερά, σὲ παρόμοια κατὰ πολὺ στάση. Τὸ κατεβασμένο ἀριστερὸ χέρι κρατᾷ ἴσως τὴν ἀναδίπλωση τοῦ πέπλου, ἐνῶ τὸ ἄλλο χέρι ἐκτείνεται ἀρκετὰ πρὸς τὰ ἐμπρός. Ὁ χιτώνας καὶ τὸ ἱμάτιο εἶναι διευθετημένο κατὰ τρόπο ἀνάλογο αὐτῶν τῶν α1 καὶ β1. Τὸ ἱμάτιο ἀνασηκώνεται μόνο ἀνάμεσα στὰ σκέλη, ἐνῶ μπροστὰ ἀποδίδεται ἡ μία κατακόρυφη παρυφὴ δηλωμένη μὲ τεθλασμένη γραμμὴ, ὅπως καὶ ἡ ἀντίστοιχη στὸ ἀπόπτυγμα. Σὲ ἓνα σημεῖο ἐπάνω ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ μηρὸ ἀνασηκώνεται καὶ ἡ ἀναδίπλωση, τὸ πρόσθιο τμήμα τῆς ὁποίας πέφτει ὡς περίπου τὸ δεξιὸ γόνατο. Ἀνάλογος εἶναι ὁ σχηματισμὸς τῶν πτυχῶν. Μία γραμμὴ ποὺ ἀκολουθεῖ τὸ πέλμα τοῦ ἄκρου ἀριστεροῦ ποδιοῦ ὑποδηλώνει τὴν πιθανὴ ὑπαρξὴ ὑποδημάτων.

Ἄνιση εἶναι ἡ ἐργασία μεταξὺ τῶν πλευρῶν καὶ τῶν μορφῶν τῶν δύο ἀμφιγλύφων. Στὸ 142α ἡ πλευρὰ α1 ἀποδίδεται ὥς νὰ μὴν εἶχε δεχθεῖ τὸ τελευταῖο στάδιο λείανσης, μὲ ἵχνη ἀπὸ ντισιλιδάκι στὸ πεδίο, ποὺ γίνονται ἐντονότερα στὸ κυμάτιο τῆς βάσης. Μία σχετικὰ βαθιὰ ὀριζόντια γραμμὴ μεταξὺ τῆς βάσης καὶ τοῦ πεδίου θὰ ἀποτελοῦσε τὸν ὁδηγὸ τοῦ καλλιτέχνη. Καλύτερα δουλεμένη εἶναι ἡ ἐπιφάνεια τῆς ταινίας τῆς βάσης, ὅπως καὶ αὐτὴ γύρω ἀπὸ τὴν μορφή. Χαρακτηριστικὴ στὴν ἄλλῃ πλευρὰ εἶναι ἡ κατακόρυφη ζώνη στὸ ἀριστερὸ τμήμα, ὅπου διακρίνονται καθαρὰ σημάδια ἀπὸ βελόνι καὶ ντισιλιδάκι. Ἡ ζώνη αὐτὴ διακόπτει τὴ βάση τοῦ ἀμφιγλύφου, πρὸς τὴν ὁποία ἡ ἐπιφάνεια ἔχει δουλευτεῖ μὲ λαμάκι, καὶ ὑποδηλώνει ὅτι προοριζόταν γιὰ τὴ συναρμογὴ ἐνὸς ἄλλου μέλους. Ἡ ὑπόλοιπη ἐπιφάνεια εἶναι καλὰ λειασμένη. Ἡ ἀνδρική μορφή ὀρίζεται σὲ ἀρκετὰ σημεῖα ἀπὸ μία ρηχὴ αὐλακα, ἐμφανὴ ἰδιαίτερα στὶς «χελιδονοουρὲς» τοῦ ἱματίου. Περισσότερο προσεγμένη εἶναι ἡ ἐργασία τοῦ 142β. Στὸ πεδίο δὲν διακρίνονται ἵχνη ἐργαλείων. Στὴν πτύχωση τῆς μορφῆς β2 ἔχει χρησιμοποιηθεῖ ἐγχάραξη, ποὺ στὶς ἄλλες μορφὲς διακρίνεται μόνο στὶς τεθλασμένες παρυφές, καὶ ἵχνη ράσπας, ἐνῶ οἱ ἀκμὲς δὲν ἔχουν στρογγυλοποιηθεῖ, ὅπως στὴν β1.

Τοῦ γ' τετάρτου τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.

Βλ. σ. 138-139, 293-294, σημ. 80, 81, 1419.

II. ΤΕΧΝΟΤΡΟΠΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ - ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ

α. Έργα τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.

Τὰ ἔργα ποὺ μποροῦν νὰ ἀποδοθοῦν στὸν 1ο αἰ. π.Χ., καὶ εἰδικότερα στὴν περίοδο μετὰ τὴ λεηλασία τοῦ Ἱεροῦ ἀπὸ τὸν Σύλλα τὸ 86 π.Χ. καὶ τὶς ἐπιδρομὲς τῶν Κιλικίων πειρατῶν περὶ τὸ 80 π.Χ., δὲν εἶναι πολλὰ. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ ὀφείλεται κατὰ κύριο λόγο στὶς ἱστορικὲς συνθήκες καὶ τὴν οἰκονομικὴ δυσπραγία τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, λόγω τῶν ἐμφυλίων πολέμων τῶν Ρωμαίων στρατηγῶν, κατὰ τὸ διάστημα μέχρι τὴ νίκη τοῦ Αὐγούστου στὸ Ἄκτιο τὸ 31 π.Χ. καὶ τὴν ἐπικράτηση τῆς Pax Augusta στὸν εὐρύτερο μεσογειακὸ ὥρο⁴⁰. Ἐνδεικτικὸ τῆς ἐπικρατούσας κατάστασης εἶναι ἡ ἔλλειψη ἐπαρκῶν ἀσφαλῶς χρονολογημένων μνημείων.

Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα τῶν δυσχερειῶν ποὺ ἀνακύπτουν κατὰ τὴ χρονολόγηση πολλῶν ἔργων πρὶν ἢ μετὰ τὸ 80 π.Χ., ὅταν ἰδίως λείπει ἡ κεφαλὴ, ἀποτελεῖ ὁ φυσικοῦ μεγέθους κορμὸς ἀγάλματος θωρακοφόρου **124** (πίν. 137-139). Ὁ τύπος τοῦ θώρακα, ἀνατομικός, μὲ δερμάτινες κροσσωτὲς λωρίδες-πτέρυγες, ὑποδηλώνει τὴ χρονολόγηση τοῦ ἔργου κατὰ κύριο λόγο στὴν ὕστερη ἑλληνιστικὴ περίοδο· δὲν εἶναι ὅμως δυνατὸς ὁ ἀκριβέστερος καθορισμὸς τοῦ χρόνου μὲ μόνον κριτήριον τὸν ἀγαλματικὸν τύπο⁴¹.

Γιὰ τὴν τεχνοτροπικὴ ἐξέταση τοῦ ἀγάλματος βασικὴ εἶναι ἡ διαμόρφωση τῶν κροσσωτῶν λωρίδων. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἀπόδοσή τους σὲ πρόστυπο ἀνάγλυφο καὶ σὲ ἔντονη κίνηση, εἰδικὰ στὴν πρόσθια καὶ πρὸς τὴ δεξιὰ πλευρά. Παραδείγματα θωράκων ἑλληνιστικοῦ τύπου μὲ κινημένες πτέρυγες σώζονται ἐλάχιστα καὶ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ α' μιστὸ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. ὡς τὸν 1ο αἰ. μ.Χ.⁴², μὲ τὸ ἀνάγλυφο ὅμως τῶν πτερύγων γενικὰ πλαστικότερα ἀποδοσμένο⁴³, ἀπ' ὅ,τι στὸν θωρακοφόρο **124**⁴⁴.

Προβλήματα ἀνακύπτουν ἐπίσης κατὰ τὴν ἐξέταση τοῦ τρόπου ἀπόδοσης τῆς ἀνατομίας τοῦ κορμοῦ τῆς Ἐπιδαύρου. Εἶναι ἄγνωστο, ἂν κατὰ τὴν ἀπολάξευση τοῦ τελαμῶνα καὶ τοῦ cingulum, γιὰ τὴν ὁποία θὰ γίνῃ λόγος παρακάτω, ξαναδούλεψαν ὅλη τὴν ἐπιφάνεια. Παρ' ὅλα αὐτά, ἡ μαλακὴ ἀπόδοση τῶν μυῶν ὁδηγεῖ περισσότερο πρὸς μία χρονολόγηση στὴν ὕστερη ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ⁴⁵.

Τὸ ἀναδιπλούμενο τμήμα τῆς χλαμύδας στὸν ἀριστερὸ ὦμο τοῦ ἀγάλματος **124** χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν πλαστικὴ διαμόρφωση τῶν πτυχῶν ποὺ χωρίζονται μὲ βαθιὲς αὐλάκες. Ἄν καὶ ὁ περιορισμένος ἀριθμὸς τῶν σωζόμενων ἐλληνιστικῶν παραδειγμάτων δὲν ἐπιτρέπει ἀσφαλεῖς συγκρίσεις, φαίνεται ὅτι παρουσιάζει μεγαλύτερες ὁμοιότητες μὲ ἀντίστοιχα τμήματα ἀγαλμάτων τῶν ἀρχῶν τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.⁴⁶.

Τὴν ἀπόδοση τοῦ ἀγάλματος στὴν ὕστερη ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ πιστοποιεῖ ἡ σύγκριση μὲ τὸν ἀντίστοιχου τύπου κορμὸ θωρακοφόρου ἀγάλματος ἀπὸ τὴν Κόρινθο, ποὺ χρονολογεῖται στὴν περίοδο πρὶν ἀπὸ τὸ 146 π.Χ. καὶ ἐπαναχρησιμοποιήθηκε ἀργότερα ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους ὡς μέρος ἴσως ἐνὸς τροπαίου⁴⁷. Τὰ δύο ἀγάλματα ἔχουν τὶς ἴδιες περίπου διαστάσεις καὶ στάση⁴⁸, αὐτὸ δὲ τῆς Κορίνθου διατηρεῖ στὴν πρόσθια ὄψη τὸ διπλὸ *cingulum* καὶ τὸν τελαμῶνα τοῦ ξίφους. Τυπολογικὰ διαφέρει οὐσιαστικὰ μόνο στὴ χλαμύδα, ποὺ πορπώνεται στὸν δεξιὸ ὦμο καὶ πέφτει πίσω καλύπτοντας καὶ τὸ ἐπάνω τμήμα τοῦ ἀριστεροῦ βραχίονα⁴⁹. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ὁ θώρακας ἀπολήγει σὲ σχετικὰ βαθύτερη καμπύλη, οἱ πτέρυγες εἶναι πλαστικότερα ἀποδοσμένες, ἡ δὲ δήλωση τῶν μυῶν εἶναι σαφῶς ἐντονότερη⁵⁰. Τὸ ἄγαλμα αὐτὸ πρέπει ἐπομένως νὰ εἶναι πρωιμότερο τοῦ θωρακοφόρου τῆς Ἐπιδάουρου.

Ἐγινε ἤδη ἀναφορὰ στὸ γεγονὸς ὅτι τὸ ἄγαλμα **124** ἐπαναχρησιμοποιήθηκε σὲ ὕστερότερη ἐποχὴ. Στὸ συμπέρασμα αὐτὸ ὁδηγοῦν κατὰ κύριο λόγο τὰ ἴχνη τοῦ *cingulum* καὶ τοῦ τελαμῶνα στὴν πίσω ὄψη (πίν. 139) καὶ τῆς ἐπωμίδας στὸν ἀριστερὸ ὦμο (πίν. 137), ὅπως καὶ ἡ ἐργασία τῆς ἀριστερῆς πλευρᾶς, τὰ ὁποῖα ὑποδεικνύουν δύο τουλάχιστον φάσεις στὴν ἱστορία τοῦ ἀγάλματος.

Κατὰ τὴν πρώτη φάση ὁ παριστανόμενος θωρακοφόρος ἔφερε διπλὸ ζωστήρα (*cingulum*) στὴ μέση καὶ ξίφος μὲ τελαμῶνα ἀπὸ τὸν δεξιὸ ὦμο πρὸς τὴν ἀριστερὴν πλευρά· οἱ ἐπωμίδες ἀποδίδονταν πλαστικά, ἐνῶ εἶναι ἄγνωστο ἂν ὑπῆρχαν καὶ ἀνάγλυφες παραστάσεις στὸν θώρακα ἢ στὴν ἐπωμίδα. Ἡ ἐλαφρὰ ἐξάλλου ἀπόδοση τῆς αὐλάκας τῆς σπονδυλικῆς στήλης, ὅπως καὶ ἡ ἀνασίμωση ποὺ σχηματίζεται πρὸς τὴν ἀρχὴ τῶν πτερύγων στὴν πίσω ὄψη τοῦ θώρακα, βεβαιώνουν ὅτι καὶ κατὰ τὴν ἀρχικὴ φάση ἀπέδιδαν ἀνατομικὸ θώρακα. Ἡ ταυτότητα τῆς ἐργασίας στὶς κοιλότητες γιὰ τὴν ἐνθεση τῆς κεφαλῆς καὶ τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ ὑπονοεῖ ἐπίσης ὅτι κατὰ τὴν πρώτη φάση ἡ κεφαλὴ ἦταν ἐνθετὴ.

Σὲ μία δεύτερη ὁμως φάση, ἀπομακρύνθηκε κάθε διάκοσμος ἀπὸ τὸν θώρακα καὶ ἡ ἐπιφάνεια μπροστὰ λειάνθηκε ἐπιμελῶς⁵¹. Ὁ τρόπος ἐργασίας τῆς ἀριστερῆς πλευρᾶς μαρτυρεῖ ὅτι κατὰ τὴν δεύτερη χρῆση τοῦ ἀγάλματος ἀφαιρέθηκε τμήμα τῆς ἀρχικῆς ἐπιφάνειας, ἰδιαίτερα ἐμφανὲς στὴ σχηματιζόμενη γωνίωση κάτω ἀπὸ τὶς μικρὲς πτέρυγες καὶ κάτω ἀπὸ τὴ σημερινὴ ἀπόληξη τῆς χλαμύδας. Εἶναι σαφές ὅτι ἀρχικὰ ἡ χλαμύδα θὰ ἔφθανε τουλάχιστον ὡς τὴν παρυφὴ τοῦ χιτωνίσκου, κατὰ τὴν δεύτερη ὁμως φάση ἀπέκοψαν τὸ κατώτερο τμήμα τῆς, χωρὶς νὰ ἀπολαξεύσουν τὸ μάρμαρο ὡς τὴν ἐπιφάνεια τοῦ χιτωνίσκου. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι κάποια στιγμή τὸ ἄγαλμα θὰ ἔπese μὲ τὴν ἀριστερὴν πλευρά του καὶ θὰ ἔσπase τὸ χερί καὶ ἡ ἀπόληξη τῆς χλαμύδας, τμήματα τὰ ὁποῖα ξαναδόλεψαν ἀργότερα.

Στὴν δεύτερη φάση θὰ πρέπει νὰ ἀνήκει καὶ ἡ κατακόρυφη, ὀρθογώνια ἐντομὴ

στο κέντρο περίπου των λωρίδων (πίν. 137), όπως δηλώνει ή ανόργανη διακοπή της σειράς των κινημένων λωρίδων και ή ως ένα βαθμό λείανση του κατώτερου τμήματος των κεντρικών λωρίδων, τη θέση των οποίων κατέλαβε, ως την αρχή του κροσσωτού μέρους. Η απόδοση αναθύρωσης, εμφανής ιδίως στο βαθύτερο επάνω τμήμα της έντομης, αποδεικνύει ότι ή έντομη προοριζόταν για την ένθεση ενός μαρμάρινου, και όχι μεταλλικού, ὀρθογώνιου μέλους, προφανώς με ανάγλυφο διάκοσμο, όπως λίγα παραδείγματα παρουσιάζουν σε ανάλογες θέσεις⁵².

Για τη χρονολόγηση της επαναχρησιμοποίησης του 124 κατά την περίοδο της ρωμαϊοκρατίας δεν υπάρχουν στοιχεία. Δεν αποκλείεται πάντως να μην απέχει πολύ από την πρώτη φάση και να ανήκει σε κάποιο στρατηγὸ της περιόδου των συνεχών πολεμικών επιχειρήσεων και ανακατατάξεων στον ελληνικὸ χώρο κατὰ τὸν 1ο αἰ. π.Χ.⁵³.

Η ἐπιπεδότητα της απόδοσης των πτυχῶν της χλαμύδας τοῦ θωρακοφόρου στην ἀριστερὴ πλευρὰ θυμίζει τὴ μορφή της πτύχωσης τοῦ λίγο μεγαλύτερου τοῦ φυσικοῦ μεγέθους *ἀγάλματος τῆς Ἀθηνᾶς 66* (πίν. 79-81), τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ πρὸς τὰ μέσα τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.

Τὸ ἀγάλμα εἶναι ζωσμένο ψηλά, ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὸ στήθος, τὸ ὁποῖο φαίνεται ιδιαίτερα βραχὺ σὲ σύγκριση με τὸν ὄγκο καὶ τὸ πλάτος της περιφέρειας, με τὴν ἔντονη προβολὴ τοῦ ἀριστεροῦ ἰσχίου στὰ πλάγια. Παρὰ κάποια σκληρότητα στὴν ἐργασία, ἡ αἴσθηση τοῦ ὄγκου καὶ τοῦ βάθους της μορφῆς εἶναι ἔντονη, οἱ πτυχὲς διατηροῦν τὴν πλαστικότητά τους, ἐνῶ ἔχει καταβληθεῖ προσπάθεια νὰ «ζωογονηθοῦν» σὲ πολλὰ σημεῖα οἱ δημιουργούμενες πλατὺς ἐπιφάνειες με πολλὲς μικρές, συχνὰ ἀνεπαίσθητες πτυχώσεις. Στὶς ράχες τῶν πεπλατυσμένων πτυχῶν ἔχει χρησιμοποιηθεῖ σὲ μεγάλο βαθμὸ τὸ τρυπάνι σὲ εὐθεῖες γραμμές, χωρὶς διακλαδώσεις στὴν ἀπόληξη τῶν αὐλάκων. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἀκόμη ἡ διαφαινόμενη τάση πρὸς μία συμμετρικὴ δόμηση της μορφῆς, ιδιαίτερα σὲ κάτω μέρος, με τὴ δημιουργία ἐνὸς τριγωνικοῦ σχηματισμοῦ τῶν πτυχῶν ποὺ πέφτουν ἀπὸ τὸ γόνατο τοῦ ἀνέτου δεξιοῦ σκέλους καὶ ἐνὸς ἀντίστοιχου τριγωνικοῦ σχήματος μπροστὰ σὲ στάσιμο ἀριστερὸ σκέλος.

Τὰ στοιχεία αὐτὰ ὁδηγοῦν στὴ χρονολόγηση τοῦ ἔργου στὴν ὕστερη ἐλληνιστικὴ περίοδο καὶ εἰδικότερα σὲ τὸν 1ο αἰ. π.Χ.⁵⁴. Ἡ διαφοροποίηση τοῦ ἀγάλματος τῆς Ἀθηνᾶς ἀπὸ παραδείγματα τοῦ β' μισοῦ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. γίνεται προφανῆς ἀν συγκριθεῖ με τὰ ἀγάλματα τῶν Νικῶν ἀπὸ τὰ ἀκρωτήρια τοῦ Ἱεροῦ τῆς Σαμοθράκης⁵⁵. Στὴν καλύτερα σωζόμενη Νίκη ἀπὸ τὸ ΝΔ ἀκρωτήριο παρατηρεῖται μία γωνιώδης καὶ πεπλατυσμένη διαμόρφωση τῶν πτυχῶν, κυρίως στὶς πλούσιες ἀναδιπλώσεις τῶν παρυφῶν στὴν ἀριστερὴ πλευρά, ὅπως καὶ ἐκτεταμένη χρῆση τοῦ τρυπάνου στὴν τύλη τοῦ ἱματίου, κατὰ τρόπο ὅμως ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ συσχετισθεῖ με αὐτὸν τῆς 66. Ἡ Νίκη παρουσιάζεται συγχρόνως ὑπερβολικὰ ραδινή, συστρέφοντας τὸν κορμὸ ποὺ ἀποδίδεται πολὺ στενὸς σὲ σχέση με τὰ ἰσχία, ἐνῶ ἀντίθετα ἡ Ἀθηνᾶ τῆς Ἐπιδαύρου παρουσιάζεται ἀρκετὰ βαριά καὶ οἱ πτυχὲς τῶν κατακόρυφων παρυφῶν στὴ δεξιὰ πλευρὰ ἀποδίδονται περισσότερο ἐπίπεδες ἀπὸ τὰ πλαστικὰ ἀποδοσμένα ἀντίστοιχα σημεῖα τῆς Νίκης. Ἀνάλογες διαφορὲς διαπιστώνονται ἀν ἡ Ἀθηνᾶ 66 ἀντιπαραβληθεῖ με τὶς μορφὲς τῆς ζωφόρου τοῦ ναοῦ τῆς Ἐκά-

της στα Λάγινα της Καρίας, ή χρονολόγηση της οποίας κυμαίνεται στην έρευνα από το 130 ως το 80 π.Χ. περίπου, με πιθανότερη την υστερότερη⁵⁶.

Από τον έγγύτερο ελληνικό χώρο διδακτική είναι ή σύγκριση της Αθηνᾶς 66 με τη λεγόμενη Νίκη του Εύβουλίδου, έργο του β' μισού του 2ου αἰ. π.Χ., ή εργασία της οποίας είναι σαφώς μαλακότερη, όπως διαπιστώνεται στις αὔλακες που σχηματίζονται προς τη ζώνη της⁵⁷. Ένα άμέσως προγενέστερο στάδιο φαίνεται ότι αντιπροσωπεύει το μικρό άγαλμα γυναικείας μορφής με πέπλο καὶ ἱμάτιο, επίσης από την Επίδαυρο, το οποίο έχει χρονολογηθεί στο διάστημα 130-80 π.Χ.⁵⁸. Αν καὶ ή εργασία του διακρίνεται επίσης για τη σκληρότητά της, οί αναλογίες του σώματος είναι παρόμοιες με αὐτὲς τῶν έργων που ἀναφέρθηκαν παραπάνω, ή πτύχωση είναι αρκετά πλαστική καὶ ένα πλῆθος παραπληρωματικῶν πτυχῶν διαρθρώνει το ἱμάτιο, ἐνῶ οί ἐπιφάνειες του πέπλου παραμένουν λείες.

Από τὰ έργα του 1ου αἰ. π.Χ.⁵⁹ χαρακτηριστικὰ είναι ένα μεγάλο καὶ ένα μικρό άγαλμα της θεᾶς από την Μαγνησία του Μαιάνδρου, που ἀνάγονται πιθανὸν σὺς ἀρχὲς του αἰῶνα⁶⁰. Αντιπαραβάλλοντας στην 66 τὸ μεγαλύτερο κυρίως άγαλμα της Αθηνᾶς, ιδίως ὡς πρὸς τὸν τρόπο ἀπόδοσης του ἀποπτύγματος καὶ του κόλπου, παρατηρεῖται ὅτι καὶ σὲ αὐτὸ ἀπαντοῦν οί πεπλατυσμένες πτυχὲς που χωρίζονται με βαθιὲς αὔλακες, καθὼς καὶ ή ἐκτεταμένη χρήση του τρυπάνου, τὸ ὁποῖο, ὅπως δείχνουν οί αὔλακες σὺς ράχες ὀρισμένων πτυχῶν, χρησιμοποιήθηκε κατὰ παρόμοιο τρόπο. Η εργασία ὁμως στην Αθηνᾶ της Μαγνησίας είναι αρκετά σκληρότερη καὶ ἄκαμπτη⁶¹.

Στην ἴδια περίπου ἐποχὴ χρονολογεῖται ὁ γλυπτὸς διάκοσμος του Θεάτρου του Πομπηίου στη Ρώμη, τὸ ὁποῖο ἐγκαινιάσθηκε τὸ 55 π.Χ.⁶². Ἀξιοσημείωτη είναι ή σκληρότητα της εργασίας τῶν ὑπερμεγέθων ἀγαλμάτων του Ἀπόλλωνος καὶ τῶν Μουσῶν με τὲς βαθιὲς αὔλακες του τρυπάνου, οί πτυχὲς ὁμως ἔχουν κυλινδρικήτερη διατομή, είναι κάπως πλαστικότερες καὶ μαλακότερες καὶ δὲν είναι τόσο πεπλατυσμένες ὅπως της 66. Τὴν τεχνοτροπική συγγένεια τῶν ρωμαϊκῶν ἀγαλμάτων με τὸ άγαλμα της Ἐπιδάυρου δείχνουν οί ἀναλογίες του σώματος, αὐτῶν ιδίως που ἔχουν παρόμοια στάση, με τὰ τονισμένα ψηλὰ πόδια, τὸ προβαλλόμενο ἀριστερὸ ἰσχίό καὶ τὴν κατακόρυφη σχεδὸν δεξιὰ πλευρά, καθὼς καὶ ή αἴσθηση της τρίτης διάστασης⁶³. Συγγενική διαμόρφωση, με ἐντονότερα τὰ ἐλληνιστικὰ στοιχεῖα καὶ κυλινδρικές σχεδὸν πτυχὲς με παρόμοιες τρυπανιὲς, δείχνει μία ὁμάδα μικρῶν ἀγαλμάτων ἀπὸ τὴ Δῆλο, που ἀπὸ τὸν τόπο εὑρεσης ἀνάγονται στην περίοδο πρὶν ἀπὸ τὸ 69 π.Χ.⁶⁴.

Ένα ἀκόμη ἀσφαλῶς χρονολογημένο μνημεῖο στὰ μέσα του 1ου αἰ. π.Χ. είναι οί Καρυάτιδες ἀπὸ τὰ Μικρὰ Προπύλαια του Ἱεροῦ της Ἐλευσίνας, που παρουσιάζουν παρόμοιες της Αθηνᾶς 66 μορφὲς του τρυπάνου στὸ κατώτερο ἰδίως σωζόμενο τμήμα του ἱματίου πρὸς τὴ ζώνη⁶⁵. Στὴν πτύχωση τέλος της χλαμύδας του θωρακοφόρου ἀγάλματος του Μάρκου Ἀντωνίου στη Νάξο, τῶν χρόνων περὶ τὸ 40 π.Χ., παρατηρεῖται ή δημιουργία πτυχῶν διατομῆς σχήματος «π», οί ἐπίπεδες ράχες τῶν ὁποῖων διαρθρώνονται με ἀπαλὲς κατακόρυφες κοιλάνσεις της ἐπιφάνειας, κατὰ τρόπο ἀνάλογο με αὐτὸν τῶν πτυχῶν του ἀποπτύγματος της Αθηνᾶς⁶⁶.

Η χρονολόγηση ἐπομένως του ἀγάλματος της Αθηνᾶς στὸν 1ο αἰ. π.Χ. καὶ

ειδικότερα πρὸς τὰ μέσα τοῦ αἰῶνα φαίνεται ὡς ἡ πιθανότερη, ἐνῶ ἡ ἔντονη ὑποδήλωση τῶν ἐλληνιστικῶν στοιχείων καθιστοῦν δύσκολη μία πολὺ ὑστερότερη περίοδο⁶⁷.

Ἀπὸ τὰ μὴ ἀσφαλῶς χρονολογημένα ἔργα ποὺ πρέπει νὰ ἀναχθοῦν στὴν ἴδια περίπου ἐποχή, ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ἓνα ἄγαλμα ἀπὸ τὴν Ἀθήνα μὲ πέπλο καὶ ἱμάτιο, παραλλαγή τοῦ τύπου τῆς λεγόμενης «Ἀγαθῆς Τύχης»⁶⁸. Ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἔργου αὐτοῦ εἶναι ἡ εὐρεία χρῆση τοῦ τρυπάνου στὴν πτύχωση τοῦ πέπλου πρὸς τὴ ζώνη καὶ στὴν τύλη τοῦ ἱματίου, κατὰ τρόπο ἀνάλογο μὲ αὐτὸν στὸ **66**, ἐνῶ ἓνα πλῆθος παραπληρωματικῶν πτυχῶν ἀποδίδεται σὺς λεῖες ἐπιφάνειες ἢ καὶ σὺς ράχες τῶν πτυχῶν.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ μεγάλου μεγέθους αὐτὰ ἀγάλματα, στὸν 1ο αἰ. π.Χ. καὶ ειδικότερα πρὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου, μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν καὶ λίγα ἀγαλματίδια.

Πρωιμότερο, ἴσως τοῦ α' μισοῦ τοῦ 1ου αἰ., φαίνεται ὅτι εἶναι τὸ *ἀγαλματίδιο τοῦ Ἀσκληπιοῦ 2* (πίν. 4). Χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τοῦ ἔργου εἶναι ἡ ὑπερβολικὴ ραδινότητα τῶν ἀναλογιῶν καὶ ἡ ἔντονη κλίση τοῦ κορμοῦ πρὸς τὴ δεξιὰ πλευρά, ὅπου ὁ θεὸς στηριζόταν στὴ βακτηρία. Ἰδιότυπη εἶναι ἡ μορφή τῆς πτύχωσης τοῦ ἱματίου: οἱ πτυχές ἀποδίδονται πλαστικά, ἐμφανές ἰδίως στὴν πίσω ὄψη, ἔχουν σχεδὸν ἡμικυλινδρική διατομή καὶ διατάσσονται κατὰ κύριο λόγο σὲ παράλληλες γραμμές, ἰδίως στὴν τύλη καὶ μεταξὺ τῶν μηρῶν, ἔχοντας τὴ μορφή ἐπάλληλων νευρώσεων. Ἡ χαρακτηριστικὴ πτύχωση στὴν περιοχὴ τῶν μηρῶν ἀπαντᾷ πανομοιότυπη σχεδὸν στὸν χιτῶνα μιᾶς ἀπὸ τὶς Χάριτες ποὺ χορεύουν ἀνάγλυφες γύρω ἀπὸ ἓνα Ἑκαταῖο, ὕψους 33 ἐκ., ἀπὸ τὴν Ἀγορὰ τῆς Ἀθήνας, τὸ ὁποῖο ἔχει χρονολογηθεῖ στὸ α' μισὸ τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.⁶⁹.

Ἡ μορφή τῆς τύλης τοῦ ἱματίου τοῦ ἀγαλματιδίου **2** εἶναι ἀντίστοιχη αὐτῆς τῶν ἀποσπασματικὰ σωζόμενων, ἴδιου τύπου *ἀγαλματιδίων τοῦ Ἀσκληπιοῦ 13* (πίν. 14α-δ) καὶ **14** (πίν. 66-69). Ἡ χρονολόγηση ὅμως καὶ τῶν ἔργων αὐτῶν στὸν 1ο αἰ. π.Χ. μὲ μόνο κριτήριό τὴν ἀπόδοση τῆς τύλης εἶναι πολὺ ἀμφίβολη, καθὼς ἡ ἀπλοϊκὴ μορφή τῆς πτύχωσης ὀφείλεται ἀσφαλῶς καὶ σὺς μικρὲς διαστάσεις τους⁷⁰.

Δὲν θὰ πρέπει νὰ ἀπέχει πολὺ χρονικὰ τὸ ἀγαλματίδιο τῆς *ἡμίγυμνης Ἀφροδίτης Αἰδουμένης 60* (πίν. 74). Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ραδινὲς ἀναλογίες, χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἀπόδοση τῆς πτύχωσης τοῦ ἱματίου μὲ παράλληλες, ἡμικυλινδρικές περίπου, ἐπάλληλες πτυχές ποὺ θυμίζουν αὐτὲς τοῦ ἱματίου τοῦ ἀγαλματιδίου **2**, ἀλλὰ καὶ αὐτὲς τοῦ τμήματος ποὺ πέφτει ἀπὸ τὸν κόμβο τοῦ ἱματίου στὸ ἀγαλματίδιο τῆς θεᾶς **58** (πίν. 73α-δ). Τὰ πλησιέστερα παράλληλα ἀπαντοῦν σὲ ἔργα τῶν μέσων τοῦ 1ου αἰ. π.Χ., ὅπως σὺς Μαινάδες τοῦ νεοαττικοῦ κρατήρα τοῦ Σωσιβίου⁷¹, ἢ καὶ σὺς ἀνάγλυφες μορφὲς μιᾶς ρωμαϊκῆς τεφροδόχου κίστης τοῦ γ' τετάρτου τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.⁷², λαμβανομένου βέβαια ὑπόψῃ ὅτι καὶ σὺς δύο περιπτώσεις πρόκειται γιὰ ὑψηλῆς ποιότητος ἔργα, συγκριτικὰ μὲ τὸ ταπεινὸ ἀγαλματίδιο τῆς Ἀφροδίτης. Οἱ ραδινὲς ἀναλογίες τῶν ἔργων αὐτῶν ἀποτρέπουν τὴ σύγκριση μὲ ἔργα ὑστερότερων περιόδων καὶ συγκεκριμένα μὲ αὐτὰ τῆς ἐποχῆς τῶν Φλαβίων ἢ τοῦ Τραϊανοῦ, ὁπότε φαίνεται ὅτι ἦταν ἀγαπητὴ ἀνάλογη μορφή πτύχωσης, τόσο σὲ μικρὰ ὥς καὶ σὲ μεγάλου μεγέθους ἔργα, καθὼς κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ δίνεται ἰδιαίτερη ἐμφαση στὸ πλάτος τῶν μορφῶν⁷³. Οἱ ἀναλογίες ἐξάλλου τοῦ ἀγαλματίου τῆς Ἀφροδίτης **60**

θυμίζουν αυτές ἀγαλματίων ἢ ἀγαλματιδίων τοῦ προχωρημένου 1ου αἰ. π.Χ., καθὼς ἔχει ὑποχωρήσει ὁ ὑπερβολικὸς τονισμὸς τοῦ προβαλλόμενου στὰ πλάγια ἰσχύου⁷⁴.

Στὴν ἴδια περίοδο, μέσα στὸν 1ο αἰ. π.Χ., θὰ πρέπει νὰ ἀνήκει καὶ τὸ σχεδὸν ἀκέραιο ἀγαλματίδιο τῆς *ἡμίγυμνης Ἀναδυομένης Ἀφροδίτης* 58 (πίν. 73α-δ). Ἡ περὶ-που σχηματοποιημένη μορφὴ τῶν πτυχώσεων τοῦ ἱματίου, μὲ τὴν ἐγγάρακτη δήλωση τῶν αὐλάκων τῶν πτυχῶν στοὺς μηροὺς καὶ στὶς κνήμες, ἀλλ' ὥς ἓνα σημεῖο καὶ στὴν τύλη, εἶναι ἀνάλογη μὲ τὴν πτύχωση τοῦ ἱματίου τῆς μικρῆς μορφῆς τῆς Πειθοῦς σὲ ἓνα νεοαττικὸ ἀνάγλυφο μὲ τὸν μῦθο τοῦ Πάριδος καὶ τῆς Ἑλένης στὴ Νεάπολη, τοῦ β' τετάρτου τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.⁷⁵. Σὲ ἓνα ἴσως ἐλαφρὰ προγενέστερο στάδιο φαίνεται ὅτι ἀνήκει ἓνα ἀγαλμάτιο τοῦ ἴδιου τύπου, ποὺ προέρχεται πιθανὸν ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο καὶ ἔχει χρονολογηθεῖ στὸν 1ο αἰ. π.Χ.⁷⁶. Ἡ ἀπόδοση τοῦ ἱματίου στὴν τύλη καὶ ἐπάνω στοὺς μηροὺς παρουσιάζει μεγάλες ὁμοιότητες μὲ αὐτὴ τοῦ 58, τὸ τμήμα ὅμως ποὺ πέφτει ἀπὸ τὸν κόμβο μεταξὺ τῶν σκελῶν ἀποδίδεται λεῖο, ἐνῶ στὸ παράδειγμα τῆς Ἐπιδάου οἱ ἀναδιπλώσεις τῆς παρυφῆς διαρθρώνονται ἀπὸ κατακόρυφες ἐγχαράξεις, ὅπως καὶ στὸ 60, χαρακτηριστικὸ ποὺ ἀπαντᾷ συχνὰ σὲ νεοαττικὰ ἀνάγλυφα⁷⁷. Ἡ χρονολόγηση ἐπομένως τοῦ 58 στὸν 1ο αἰ. π.Χ. φαίνεται ἀρκετὰ πιθανή.

Τὸ τυπολογικὰ παρόμοιο ἀγαλματίδιο 61 (πίν. 75) δὲν πρέπει νὰ ἀπέχει πολὺ χρονικά, ἢ μεγάλη ὅμως φθορὰ τοῦ μαρμάρου δὲν ἐπιτρέπει περαιτέρω παρατηρήσεις. Δὲν μπορεῖ βέβαια νὰ ἀποκλεισθεῖ μία ὑστερότερη χρονολόγηση τῶν ἔργων αὐτῶν, στὸν 1ο αἰ. μ.Χ., ὅχι μόνο λόγω τῶν βαρύτερων ἀναλογιῶν συγκριτικὰ μὲ τὰ προηγούμενα, ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ πρόκειται γιὰ ταπεινὰ ἔργα, προϊόντα ἐνός «συντηρητικοῦ» ἐργαστηρίου. Τὰ μικροῦ μεγέθους ἔργα εἶναι φυσικὸ νὰ ἔχουν συντηρητικότερο χαρακτήρα σὲ σχέση μὲ μεγαλύτερου μεγέθους, ὅπου ὁ καλλιτέχνης μπορούσε νὰ ἐπιδείξει καλύτερα τὶς δυνατότητές του· παλαιότερες ἐπομένως τεχνοτροπικὲς μορφὲς διατηροῦνταν εὐκολότερα καὶ σὲ ὑστερότερες περιόδους⁷⁸.

Στὰ ἔργα ποὺ χρονολογοῦνται στὸν 1ο αἰ. π.Χ. συμπεριλαμβάνονται πιθανότατα καὶ οἱ δύο ἀμφίγλυφες πλάκες 142α καὶ 142β (πίν. 156-157) μὲ ἀρχαϊστικὲς παραστάσεις⁷⁹. Τὰ δύο ἀμφίγλυφα εἶναι σύγχρονα μεταξὺ τους καὶ ἀνήκαν στὸ ἴδιο μνημεῖο, ὅπως μαρτυροῦν τόσο τὰ τεχνικὰ ὅσο καὶ τὰ τεχνοτροπικὰ χαρακτηριστικά τους. Στὰ πρῶτα θὰ πρέπει νὰ σημειωθοῦν οἱ κοινὲς διαστάσεις καὶ ὁ τρόπος κατεργασίας τῶν ἐπιφανειῶν⁸⁰, ἐνῶ στὰ δεύτερα ἡ ραδινότητα τῶν μορφῶν καὶ ὁ σχετικὰ μικρὸς διασκελισμὸς τῶν ποδιῶν. Ἡ μεγάλη φθορὰ τῆς γυναικείας μορφῆς α1 καὶ ἡ τυπολογικὴ διαφοροποίηση ἀνάμεσα στὸν ἄνδρα α2, πιθανότατα τὸν Ἀπόλλωνα, καὶ στὶς γυναικεῖες μορφὲς β1 καὶ β2 δὲν ἐπιτρέπει τὶς μεταξὺ τους συγκρίσεις.

Ἡ ἐργασία τῶν δύο καλύτερα διατηρημένων μορφῶν β1 καὶ β2 δὲν εἶναι ἰδιαίτερα ἐπιμελής. Τὰ ἴχνη τῆς ράσπας εἶναι ἀρκετὰ καὶ στὴ β2 ἔχει χρησιμοποιηθεῖ ἡ ἐγγάραξη, ἰδίως στὸν ἀριστερὸ μηρό. Στὴν καλύτερης ἐργασίας μορφῇ β1 τὸ κράτημα τοῦ ἱματίου μὲ τὸ ἀριστερὸ χεῖρ της προκαλεῖ σχετικὰ βαθιεῖς αὐλάκες ἀνάμεσα στὶς ἡμικυλινδρικής διατομῆς πτυχές. Τὰ στοιχεῖα αὐτά, συνδυαζόμενα μὲ τὴ ραδι-νότητα τῶν μορφῶν, ὀδηγοῦν στὴ χρονολόγηση τῶν ἀμφίγλυφων 142 στὸ β' μισὸ τοῦ 1ου αἰ. π.Χ., σύμφωνα καὶ μὲ κάποιες ἀντιστοιχίες μὲ ἀνάγλυφα τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, ὅπως τὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὸν ἐλαιῶνα τῆς Ἀθήνας, τοῦ β' τετάρτου τοῦ 1ου αἰ.

π.Χ. ἢ αὐτὸ μὲ τὸν Διόνυσο καὶ τὶς Ὠρεσὶς στὸ Παρίσι, τοῦ γ' τετάρτου τοῦ αἰῶνα⁸¹. Τὰ γυμνὰ σκέλη ἐξάλλου τοῦ Ἀπόλλωνος (α2) τονίζονται σαφῶς ἀπὸ τὸ πεδίο κατὰ τρόπον ποὺ παρατηρεῖται κυρίως σὲ ἀνάλογες μορφὲς νεοαττικῶν ἔργων τοῦ γ' τετάρτου τοῦ 1ου αἰ.⁸², ἐνῶ στὸ γ' καὶ στὸ δ' τέταρτο τοῦ αἰῶνα ἀρμόζει περισσότερο τὸ ἀρκετὰ πρόστυπο ἀνάγλυφο τῶν ἀμφιγλύφων⁸³ καὶ ἡ ταινιωτὴ μορφή τῶν ἐπάλ-
ληλων ἐπίπεδων πτυχῶν⁸⁴.

Ἐνα ἀκόμη ἀρχαῖστικὸ ἔργο ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο, ἡ *κεφαλὴ τοῦ Ἑρμοῦ* 73 (πίν. 89δ-ς) θὰ πρέπει ἐπίσης νὰ ἐνταχθεῖ γενικότερα στὸν 1ο αἰ. π.Χ. - 1ο αἰ. μ.Χ. Οἱ δυσκολίες ἀκριβέστερης χρονολόγησής δὲν ὀφείλονται μόνο στὴν ἀποσπασματικό-
τητα τῆς κεφαλῆς καὶ στὴ μεγάλη φθορὰ τοῦ μαρμάρου, ἀλλὰ καὶ στὴν ἴδια τὴ φύση τοῦ γλυπτοῦ⁸⁵. Ἐνδείξεις γιὰ τὴ χρονολόγησιν τῆς κεφαλῆς στὰ ὕστερα ἑλληνι-
στικὰ ἢ πρῶιμα αὐτοκρατορικὰ χρόνια παρέχει ἡ καλλιγραφικὴ, γραμμικὴ ἀπό-
δοση τῶν βοστρύχων, ὅπου ἔχει ἀποφευχθεῖ κάθε πρόκληση φωτοσκίασης, ἐνῶ τὰ
μεγάλα ἀμυγδαλωτὰ μάτια δὲν ἀποτελοῦν χρονολογικὸ στοιχεῖο⁸⁶. Νὰ σημειωθεῖ ὅτι
ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν χρονολογημένων παραδειγμάτων τοῦ τύπου τοῦ Ἑρμοῦ Προπυ-
λαίου, δύο μόνο χρονολογοῦνται μὲ ἀσφάλεια στὶς ἀρχὲς τοῦ 1ου αἰ. π.Χ., παρῶς
σιάζοντας ὅμως διαφορετικὴ τεχνοτροπικὴ γλώσσα ἀπὸ τὸ 73⁸⁷, ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα
φαίνεται ὅτι ἀνήκουν στὴν Ἀδριανεῖα - Ἀντωνίνεα περίοδο⁸⁸.

Σὲ κάποια ὕστερότερη περίοδο ἡ κεφαλὴ ἐπιδιορθώθηκε καὶ ἐπαναχρησιμοποιο-
ήθηκε, ὅπως μαρτυροῦν οἱ τὸρμοι στὸν αὐχένα καὶ τὰ γένηα, ὁ χρόνος ὅμως τῆς
δεύτερης χρήσης δὲν μπορεῖ νὰ ὑπολογισθεῖ⁸⁹.

β. Ἔργα τῆς ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου

Περιορισμένος ἀριθμὸς ἔργων μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ στὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου,
στὸ τελευταῖο τρίτο τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. καὶ στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ.

Σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ πρόχειρης τέχνης ἀγαλματίδια, ἓνα καλῆς ποιότητος ἔργο τοῦ
1ου αἰ. π.Χ. ἀντιπροσωπεύεται στὸ σχεδὸν ἀκέραιο σωζόμενο *ἀγαλμάτιο τῆς Ἀφροδί-
της τοῦ τύπου «Λούβρου/Νεάπολης»* 51 (πίν. 60-61). Τὸ ἔργο ἔχει χρονολογηθεῖ ἀπὸ τὴν
Π. Καραναστάση στὰ πρῶιμα αὐτοκρατορικὰ χρόνια μὲ βάση τὰ τεχνοτροπικά του
στοιχεῖα, συγκρινόμενο μὲ τὰ ἀνάλογου τύπου ἀγάλματα τῆς περιόδου αὐτῆς⁹⁰. Τὰ
διαφαινόμενα ἑλληνιστικὰ στοιχεῖα στὶς ἀναλογίες τοῦ σώματος καὶ ἡ ἀρκετὰ
μαλακὴ ἀπόδοση τῆς πτύχωσης καθιστοῦν ὄντως πιθανότερη τὴ χρονολόγησιν τοῦ
ἔργου στὸ β' μισὸ τοῦ 1ου αἰ. π.Χ., ἀπόδοση τὴν ὁποία βεβαιώνει καὶ ἡ ἀντιπαρα-
βολὴ του μὲ ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα τῆς ἐποχῆς, ὅπως αὐτὸ ἀπὸ τὴ Λητὴ στὴ Θεσσαλο-
νίκη⁹¹.

Τὴ συνέχεια στὴν παραγωγὴ μικροῦ μεγέθους ἔργων δείχνει τὸ *ἀγαλματίδιο γυναι-
κείας μορφῆς* 94 (πίν. 106ε-ς), ἓνα ἀπὸ τὰ ἐλάχιστα παραδείγματα ἀγαλματίων καὶ
ἀγαλματιδίων ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο ποὺ μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὸ τέλος τοῦ 1ου αἰ.
π.Χ. ἢ στὶς ἀρχὲς τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ., μολονότι ἡ μεγάλη διάβρωση περιορίζει τὶς δυνα-
τότητες τεχνοτροπικῆς ἀνάλυσης τοῦ ἔργου. Ἡ πρόστυπη μορφή τῶν καμπύλης
διατομῆς πτυχῶν τοῦ ἱματίου καὶ οἱ σχεδὸν ἡμικυλινδρικές πτυχὲς τοῦ χιτῶνα θυμί-

ζουν την πτύχωση του ἱματίου του Μιλησίου Διοδότου στην ἐπιτύμβια στήλη του, τῶν ἀρχῶν πιθανότατα τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ.⁹². Ἡ πτύχωση ἐπίσης τοῦ χιτώνα τῆς μορφῆς **94** παρουσιάζει ἀρκετὲς ἀναλογίες μετὰ αὐτὴν τοῦ χιτώνα ἢ καὶ τοῦ τμήματος τοῦ ἱματίου ποὺ πέφτει ἀπὸ τὸ ὑψωμένο δεξιὸ χέρι στὰ ἀντίγραφα τῆς ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου τοῦ τύπου τῆς Ἀφροδίτης «Λούβρου/Νεάπολης», ὅπως στὸ **51** (πίν. 60-61)⁹³.

Στὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου λαξεύθηκε τὸ ἐξαιρετικῆς ποιότητος *ἄγαλμα τηβεννοφόρου* «*capite velato*» **118** (πίν. 128-131), ἡ πρωιμότερη παράσταση τηβεννοφόρου στὸ Ἀσκληπιεῖο καὶ ἀπὸ τὰ πρῶτα ἴσως ἀγάλματα αὐτοῦ τοῦ τύπου στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο⁹⁴. Ἡ τεχνοτροπικὴ ἐξέταση τοῦ ἀγάλματος στηρίζεται κατὰ κύριο λόγο σὲ ἀνάλογα ρωμαϊκὰ παραδείγματα, καθὼς ἀπὸ τὴ Ρώμῃ προέρχονται ἀρκετὰ καὶ σχετικὰ καλὰ χρονολογημένα ἔργα. Ὁ τηβεννοφόρος τῆς Ἐπιδαύρου τοποθετεῖται ἀσφαλῶς μετὰ ἀπὸ τὰ μαρμαρίνα ἀγάλματα τοῦ ἴδιου τύπου τῆς ὕστερης δημοκρατικῆς καὶ τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου, ποὺ εἰκονίζονται στὴν ἴδια στάση μετὰ αὐτὴν τοῦ ἀγάλματος **118**, ἐνῶ ἀργότερα κυριαρχοῦν τὰ πολυκλείτεια πρότυπα. Ἡ ἀπόδοση τῆς toga στὰ ρωμαϊκὰ αὐτὰ ἀγάλματα διακρίνεται γιὰ τὴ μεγαλύτερη γραμμικότητα τῶν πτυχῶν ποὺ διαρθρώνουν τὶς ἐπίπεδες ἐπιφάνειες, κρύβοντας τὸν ὄγκο τοῦ σώματος σὲ πολὺ μεγαλύτερο βαθμὸ ἀπὸ ὅ,τι παρατηρεῖται στὸ **118**, ὅπου ἡ πτύχωση θὰ μπορούσε μὲν νὰ χαρακτηρισθεῖ ὡς γραμμικὴ, ἰδίως στὴν περιοχὴ τῶν ποδιῶν καὶ στὸ balteus καὶ στὸ umbo, οἱ ἐπιμέρους ὅμως μορφὲς τοῦ ἐνδύματος καὶ τοῦ σώματος ἀποδίδονται σαφῶς πλαστικότερες⁹⁵.

Τεχνοτροπικὰ πλησιέστερα στὸ **118** βρίσκονται τὰ χρονολογημένα στὸ διάστημα 13-9 π.Χ. ἀνάγλυφα τοῦ Βωμοῦ τῆς Εἰρήνης στὴ Ρώμῃ, ἰδίως δὲ οἱ togati τῆς Β ζωφόρου⁹⁶. Ἀναλογίες παρατηροῦνται σὲς μακριᾶς πτυχῆς ποὺ καμπυλώνουν ἐπάνω στὸ ἄνετο δεξιὸ σκέλος καὶ κατευθύνονται μετὰ εὐθεῖες γραμμὲς πρὸς τὸ ἀριστερὸ ἰσχίον, μετὰ λίγες δευτερεύουσες μικρὲς πτυχῆς ἢ ἐνδιάμεσες διακλαδώσεις, τονίζοντας ἔτσι τὸν ὄγκο τοῦ δεξιοῦ ποδιοῦ⁹⁷. Ἡ διαμόρφωση τῆς πτύχωσης στὸν ἄνω κορμὸ χαρακτηρίζεται στὸ **118** (πίν. 131α) ἀπὸ μεγαλύτερη ἀνησυχία, ἰδιαίτερα σὲς σχηματιζόμενες δύο τύλες, δηλ. τὸ balteus καὶ τὸ umbo τῆς toga, στὴν ἀπόδοση πάντως τῆς tunica διατηρεῖται ἡ βασικὴ διάρθρωση τῶν togati τοῦ Ara Pacis. Λίγες κύριες πτυχῆς κατευθύνονται ἀπὸ τὸν δεξιὸ ὦμο ἢ τὴ μασχάλῃ πρὸς τὸ κέντρο ἢ κάτω ἀπὸ τὸ στήθος, μετὰ λιγοστὲς λεπτὲς πτυχῆς στὸν ἐνδιάμεσο χῶρο⁹⁸. Γενικότερα ὅμως ἡ ἐργασία στοὺς τηβεννοφόρους τῆς Β ζωφόρου τοῦ Ara Pacis διακρίνεται ἀπὸ σχετικὰ μεγαλύτερη μαλακότητα μετὰ περισσότερο κυλινδρικὲς μορφῆς⁹⁹, σὲ σύγκριση μετὰ τὴν ἀνησυχία καὶ τὴν ὀξύτητα τῆς πτύχωσης τοῦ **118**, ἰδίως στὸν ἄνω κορμὸ, στοιχεῖα τὰ ὁποῖα ἀπαντοῦν σὲ ἀνάλογο βαθμὸ στὰ ἀνάγλυφα τῆς Ν ζωφόρου, ὅπως καὶ στοὺς πίνακες τοῦ Αἰνεῖα, ὅπου ὁ ἥρωας φέρει toga χωρὶς tunica, καὶ τῆς λεγόμενης Tellus, ἀπὸ τὴ Δ καὶ τὴν Α πρόσοψη τοῦ μνημείου ἀντίστοιχα, πιστοποιώντας τὴ χρονολογικὴ συγγένεια τοῦ ἐλληνικοῦ ἀγάλματος μετὰ τὰ ρωμαϊκὰ ἀνάγλυφα¹⁰⁰.

Τὸ συντηρητικὸ πνεῦμα καὶ ἡ ἐπιστροφή στὰ πρότυπα τῆς δημοκρατικῆς περιόδου ποὺ χαρακτηρίζει τὴν τέχνη τῶν τελευταίων χρόνων τοῦ Αὐγούστου καὶ τῶν πρώτων τοῦ Τιβερίου ὑποδηλώνεται στὸ ἄγαλμα τοῦ Αὐγούστου τηβεννοφόρου ἀπὸ τὴ Via Labicana στὴ Ρώμῃ¹⁰¹. Ἀναλογίες μετὰ τὸ **118** διαπιστώνονται σὲς εὐθεῖες

γραμμές τῶν πτυχῶν ἀπὸ τῇ δεξιᾷ κνήμῃ πρὸς τὸ ἀριστερὸ ἰσχίον, στὶς πτυχές στὸν δεξιὸ μηρὸ τοῦ **118** καὶ στὸ *sinus* τοῦ Αὐγούστου, ἢ ἀκόμη στὴν *tunica* τῶν δύο ἀγαλμάτων. Ἡ ἀνησυχία ποὺ χαρακτηρίζει ἀκόμη τὸ *balteus* καὶ τὸ *umbo* τοῦ **118** μὲ τὶς μικρὲς αὐλακες ποὺ διασποῦν τὶς ράχες τῶν πτυχῶν βρίσκουν παράλληλες περίπου μορφές στὸ ἄγαλμα τοῦ Αὐγούστου. Τὸ ἄγαλμα ὅμως αὐτὸ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἐπιπεδικότητα τῆς μορφῆς καὶ τὴ μεγάλη ξηρότητα καὶ σκληρότητα στὴν πτύχωση, στοιχεῖα τὰ ὁποῖα φαίνονται ξένα στὸ **118**¹⁰².

Δύσκολη εἶναι ἡ τεχνοτροπικὴ σύγκριση τοῦ ἀγάλματος τῆς Ἐπιδαύρου **118** μὲ τὶς σωζόμενες παραστάσεις τηβεννοφόρων ἀνδρῶν ἀπὸ τῇ Δ Μικρᾷ Ἀσίᾳ τοῦ *Iou* αἰ. π.Χ. ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ *Iou* αἰ. μ.Χ. Οἱ πρωιμότεροι τηβεννοφόροι φέρουν τὴν *toga* ὡς ἱμάτιο καὶ χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὴν ἔντονη πλαστικότητα τῶν κυλινδρικών πτυχῶν καὶ τὸν τονισμὸ τοῦ ὄγκου τοῦ σώματος¹⁰³. Τὰ ἑλληνιστικὰ αὐτὰ στοιχεῖα παραμένουν ἔντονα καὶ σὲ δύο ἀγάλματα τῆς ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου ἀπὸ τῇ Μαγνησίᾳ τοῦ Μαιάνδρου, ὅπου μόνο στὸ περισσότερο πτυχωμένο *balteus* καὶ στὸ *umbo* μποροῦν νὰ ἀνιχνευθοῦν ἀνάλογα τεχνοτροπικὰ στοιχεῖα μὲ τὰ ἀντίστοιχα σημεῖα τοῦ ἀγάλματος **118**¹⁰⁴.

Ἀπὸ τὸν ἑλλαδικὸ χῶρο ἀσφαλῶς χρονολογημένα ἀγάλματα τῆς περιόδου αὐτῆς εἶναι λίγα¹⁰⁵. Ἡ χρονολόγηση τοῦ **118** στὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὴ σύγκριση μὲ τὰ σωζόμενα θραύσματα τοῦ κολοσσικοῦ ἀγάλματος τοῦ αὐτοκράτορα ἀπὸ τὸ Μητρώον τῆς Ὀλυμπίας. Ὁ Αὐγούστος εἰκονίζεται ὡς Ζεὺς μὲ ἱμάτιο ποὺ περιβάλλει τὰ σκέλη ἀπὸ τὰ ἰσχία καὶ καλύπτει τὴν ἀριστερὴ πλευρὰ μὲ τὸν ὦμο. Ἀξιοσημεῖωτες εἶναι οἱ ὁμοιότητες ἀνάμεσα στὴν τύλῃ τοῦ ἱματίου καὶ στὸ *balteus* καὶ τὸ *umbo* τοῦ ἀγάλματος **118**, ἢ στὴν ἀπόδοση τοῦ ὑφάσματος στὸ δεξιὸ σκέλος τῶν δύο ἔργων¹⁰⁶.

Στὸ ἄγαλμα τοῦ Αὐγούστου μὲ *toga* καὶ *velatio capitis* ἀπὸ τῇ γειτονικῇ Κόρινθο ὁ ὄγκος τοῦ σώματος κρύβεται κάτω ἀπὸ τὸ ἔνδυμα¹⁰⁷. Ἡ ὑψὴ τοῦ ὑφάσματος φαίνεται ιδιαίτερα βαριά, καθὼς οἱ σχετικὰ λίγες πτυχές ἔχουν καμπύλη ράχῃ καὶ ἀφήνουν μεγάλες, ἀπτύχωτες ἐπιφάνειες μεταξύ τους, πολὺ μεγαλύτερες ἀπ' ὅ,τι στὸ **118**. Τεχνοτροπικὰ παράλληλα τῆς μορφῆς τοῦ ἀγάλματος τοῦ Αὐγούστου δὲν ἔχουν διαπιστωθεῖ, συγκρινόμενο δὲ μὲ τὸν **118** ἐμφανίζει μία ὅλως διάφορη εἰκόνα, ὅπου τὸ μόνο κοινὸ στοιχεῖο εἶναι ἡ «ἀνήσυχη» ἀπόδοση μὲ σύντομες τρυπανιὲς καὶ ρηχὲς αὐλακες στὸ κατώτερο τμῆμα τοῦ *umbo* καὶ στὸ *balteus*, ποὺ διακρίνεται στὸ δεξιὸ ἰσχίον, κατὰ τρόπο ποὺ θυμίζει τὴν ἀπόδοση τοῦ *umbo* καὶ τοῦ *balteus* στὸ **118**.

Συγγενικότερο τεχνοτροπικὰ φαίνεται ὅτι εἶναι ἓνα ἀκόμη ἄγαλμα ἀπὸ τὴν Κόρινθο μὲ ἱμάτιο διευθετημένο ὡς *toga*¹⁰⁸. Ἡ μορφή εἰκονίζεται στὴν ἴδια στάση μὲ αὐτὴ τοῦ Αὐγούστου, μὲ ἄνετο τὸ ἀριστερὸ σκέλος, ἀλλὰ λίγο περισσότερο κινημένο. Οἱ πτυχές εἶναι πλαστικότερες ἀπὸ αὐτὲς τοῦ ἀγάλματος τῆς Ἐπιδαύρου, ἐνῶ οἱ δημιουργούμενες πλατιὲς ἐπιφάνειες διαρθρώνονται μὲ ἀρκετὲς λεπτές, παραπληρωματικὲς πτυχὲς δίνοντας στὸ ἔργο μιὰ περισσότερο ἀνήσυχη μορφή ἀπὸ τοῦ **118**. Μία ὑστερότερη λοιπὸν χρονολόγηση τοῦ ἀγάλματος τῆς Κορίνθου, πρὸς τὰ μέσα ἴσως τοῦ *Iou* αἰ. μ.Χ., φαίνεται πιθανότερη.

Ἡ χρονολόγηση ἐπομένως τοῦ ἀγάλματος τοῦ *togatus* **118** στὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου φαίνεται ὡς ἡ πιθανότερη¹⁰⁹.

Στὸν 1ο αἰ. π.Χ. ἢ στὸν 1ο αἰ. μ.Χ. χρονολογοῦνται ὅλα τὰ γνωστὰ παραδείγματα *calcei patricii* μὲ ἔνθετα τὰ ἄμματα καὶ τὰ ἄκρα τῶν ἱμάντων (*corrigiae*), γιὰ τὰ ὁποῖα θὰ γίνει ἐκτενέστερα λόγος παρακάτω¹¹⁰. Ἡ πρώτη αὕτη περίοδος φαίνεται ἐπομένως εὐλογη γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ εἰκονιστικοῦ ἀνδρικοῦ ἀγάλματος μὲ *calcei patricii*, ἀπὸ τὸ ὁποῖο σώθηκαν μόνο τὰ θραύσματα ἀπὸ τὴς κνήμες **130** (πίν. 148ς'-θ). Δὲν μπορεῖ ἐπίσης νὰ προσδιορισθεῖ ἀκριβέστερα ὁ χρόνος μέσα στὴν περίοδο τῆς ρωμαϊοκρατίας τῆς μετατροπῆς τῶν ὑποδημάτων ἐνὸς ἀνδρικοῦ ἀγάλματος ἀπὸ σάνδαλα στὰ ρωμαϊκὰ *calcei*, ὅπως δείχνουν τὰ θραύσματα ἄκρων ποδιῶν **131** ἐνὸς ἐπίσης ἀνδρικοῦ ἀγάλματος (πίν. 149α-ε)¹¹¹.

γ. Ἔργα τῆς ἐποχῆς τῶν Ἰουλίων - Κλαυδίων

Ἡ περίοδος μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Αὐγούστου τὸ 14 μ.Χ., ἰδίως δὲ τὰ χρόνια τῆς ἀρχῆς τοῦ Κλαυδίου καὶ τοῦ Νέρωνος, χαρακτηρίζεται ἀπὸ μία ἀρκετὰ πλούσια καλλιτεχνικὴ παραγωγή κατὰ κύριο λόγο εἰκονιστικῶν ἔργων, ἂν καὶ μόνο σπαράγματα σώζονται ἀπὸ εἰκονιστικὲς κεφαλές.

Ἡ διατύπωση τῶν μηνοειδῶν βοστρύχων δείχνει ὅτι τὸ *θραῦσμα ἀνδρικῆς εἰκονιστικῆς κεφαλῆς* **96** (πίν. 108α) ἀνήκει στὴν περίοδο αὐτῇ¹¹². Ἡ φθορὰ τῆς ἐπιφάνειας καὶ τὸ μικρὸ μέγεθος τοῦ θραύσματος δὲν ἐπιτρέπουν ὥστόσο ἕναν ἀκριβέστερο χρονικὸ προσδιορισμό.

Κατὰ τὸν ἴδιο ἀκριβῶς τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἔχει ἀποδοθεῖ ἡ κόμη στὸ θραῦσμα **96** ἀποδίδεται καὶ τὸ τρίχωμα τοῦ σωζόμενου *δεξιῦ μηροῦ* **82** (πίν. 98α-β) ἐνὸς ἀγαλματίου τοῦ τραγοπόδαρου *Πανὸς* καθιστοῦ σὲ βράχο, ἔργου ἐξαίρετης ποιότητος, παρὰ τὸ ἐλάχιστο μέρος ποὺ ἔχει σωθεῖ. Ἵσως μάλιστα νὰ μὴν εἶναι πολὺ παρακινδυνευμένο, λόγω τῆς τυπολογικῆς διαφορᾶς τῶν δύο ἔργων, νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι ὄχι μόνο εἶναι σύγχρονα μετὰξὺ τους, ἀλλὰ θὰ μπορούσε νὰ προέρχονται ἀπὸ τὸ ἴδιο ἐργαστήριον ἢ καὶ τὸν ἴδιο γλύπτη.

Στὰ θραύσματα εἰκονιστικῶν κεφαλῶν τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ. πρέπει νὰ ἀναφερθοῦν τὰ δύο συνανήκοντα *θραύσματα διαδήματος* μὲ διάτρητη φυτικὴ διακόσμηση **97** (πίν. 108β). Τὸ διάδημα θὰ κοσμοῦσε τὴν κεφαλὴ εἰκονιστικοῦ ἀγάλματος γυναικῆς τῆς ἐποχῆς τοῦ Κλαυδίου ἢ τοῦ Νέρωνος, πιθανότατα μέλους τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογένειας, καθὼς στὴν περίοδο αὕτη χρονολογοῦνται ὅλα τὰ γνωστὰ παραδείγματα παρόμοιου τύπου διαδήματος μὲ διάτρητη ἢ ἀναγλυφικὰ ἀποδοσμένη φυτικὴ διακόσμηση¹¹³.

Ἀπὸ τοὺς *ὄλμους ἔνθετων εἰκονιστικῶν κεφαλῶν* πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὁ **105** (πίν. 113α), ὅπου σώζεται ἕνας βόστρυχος, ὁ ὁποῖος πέφτει μόνος στὰ πλάγια τοῦ λαιμοῦ, προφανῶς πίσω ἀπὸ τὸ αὐτί. Ἀνάλογη διαμόρφωση ἐνὸς ἢ ὀρισμένες φορὲς μιᾶς μικρῆς ὁμάδας βοστρύχων, ἀπαντᾷ σὲ ὀρισμένα πορτραῖτα τῆς Ἀγριππίνης τῆς Πρεσβύτερης¹¹⁴, ἢ τῆς Ἀντωνίας τῆς Νεώτερης¹¹⁵, ἀλλὰ καὶ σὲ ἰδιωτικὰ πορτραῖτα τοῦ β' καὶ τοῦ γ' τετάρτου τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ., ὁπότε πρέπει νὰ χρονολογεῖται καὶ ὁ ὄλμος **105**¹¹⁶. Σαφέστερη εἶναι ἡ εἰκόνα ὅσον ἀφορᾷ τὰ πληρέστερα σωζόμενα ἀγάλματα ἀπὸ τὴν περίοδο αὐτή.

Στην πρώτη εποχή του Κλαυδίου, δηλ. στην τέταρτη δεκαετία του 1ου αἰ. μ.Χ., ανάγεται τὸ δεύτερο *ἄγαλμα τηβεννοφόρου* ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο **119** (πίν. 132-133), μετὰ τὴν toga διευθετημένη κατὰ τὸν συνήθη τρόπο¹¹⁷.

Κρίνοντας ἀπὸ τὴν προβολὴ τοῦ σώματος κάτω ἀπὸ τὰ ἐνδύματα, τὸ **119** βρίσκεται σὲ ἓνα ἄρκετὰ πρὸ προχωρημένο στάδιο ἀπὸ τοὺς ἀνάλογους στάσεις τηβεννοφόρους τῆς ὕστερης ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου καὶ τῆς πρώτης τοῦ Τιβερίου, στοὺς ὁποίους τὸ στάσιμον σκέλος δὲν διακρίνεται σχεδὸν καθόλου κάτω ἀπὸ τὸ βάρος τῆς toga¹¹⁸.

Στὴν ὕστερη Τιβέρεια - πρώτη Κλαύδεια περίοδος, ἡ ὁποία ἀντιπροσωπεύεται κυρίως ἀπὸ τὰ τρία σωζόμενα ἀγάλματα τοῦ Καλιγούλα μετὰ toga¹¹⁹, τὸ σῶμα κάνει ἐντονότερη τὴν παρουσίαν του, κατὰ τρόπον ἀνάλογο τοῦ ἀγάλματος **119**, καθὼς οἱ πτυχὲς σχηματίζουν βαθιὲς αὐλακες ἀνάμεσα στὰ πόδια, ἐνῶ ἀντίθετα στὸ ἄνετο ἢ καὶ στὸ στάσιμον σκέλος εἶναι ἄρκετὰ ρηχὲς ἢ σβήνουν δημιουργώντας ἀπύχυντες ἐπιφανείας¹²⁰.

Στὸν togatus **119** ἡ σχέση σώματος καὶ ἐνδύματος δὲν ἔχει ἀποκτήσει ἀκόμη τὴ χαρακτηριστικὴ γιὰ τὴν ὕστερη ἐποχὴ τοῦ Κλαυδίου καὶ αὐτὴ τοῦ Νέρωνος ἐντονὴ προβολὴ τοῦ σώματος κάτω ἀπὸ τὸ βάρος τῶν ἐνδυμάτων σὲ συνδυασμὸ μετὰ τὸν τονισμὸ τῶν σχηματιζόμενων καμπύλων γραμμῶν τῶν παρυφῶν καὶ τὶς ἑξεργες πτυχὲς ποὺ προκαλοῦν ἐντονὴ φωτοσκίαση. Χαρακτηριστικὰ παραδείγματα τῆς τάσης αὐτῆς ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸν χῶρον εἶναι ἓνα ἄγαλμα νέου τηβεννοφόρου, ἴσως τοῦ Νέρωνος, στὴ Σάμο¹²¹ καὶ κυρίως ἓνας ἐπίσης νέος στὴν Ἑλευσίνα¹²², ἐνῶ ἀνώτερης ποιότητος ἔργο, ὅπου οἱ καμπύλες πτυχὲς τῆς toga ἔχουν γίνῃ διακοσμητικὲς γραμμὲς ποὺ περιβάλλουν τὸ σῶμα, εἶναι ἓνα ἄγαλμα τηβεννοφόρου ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκην¹²³. Συγκρίνοντας τὰ ἑλληνικὰ αὐτὰ ἀγάλματα, τὰ δύο πρῶτα κυρίως, μετὰ περὶ τοῦ σύγχρονου παραδείγματος ἀπὸ τὸν ἰταλικὸν χῶρον διαφαίνεται καθαρὰ ἡ διαφορετικὴ καλλιτεχνικὴ γλώσσα στὴν τέχνη τῶν δύο περιοχῶν, παρόλο ποὺ ἀκολουθοῦν τὶς ἴδιες τεχνολογικὰς τάσεις¹²⁴.

Σὲ σχέση μετὰ τὰ παραπάνω ἀγάλματα ὁ togatus **119** φαίνεται περισσότερο ἐξελεγμένος ἀπὸ τοὺς τηβεννοφόρους τῆς ἐποχῆς τοῦ Καλιγούλα, χωρὶς ὥστόσο νὰ βρίσκει παράλληλά του στὰ ἀντίστοιχα ἔργα τῆς ὕστερης ἐποχῆς τοῦ Κλαυδίου καὶ αὐτῆς τοῦ Νέρωνος. Ἡ χρονολόγησις ἐπομένως τοῦ **119** πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ. φαίνεται ὡς ἡ πιθανότερη.

Ἀπὸ ἓνα ἄγαλμα τηβεννοφόρου τῶν μέσων ἢ τοῦ γ' τετάρτου τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ. προέρχεται τὸ θραῦσμα **121** (πίν. 136α-γ) ἀπὸ τὸ *sinus* τῆς toga. Τὴ χρονολόγησις αὐτὴ ὑποδεικνύουν οἱ παράλληλες ἄρκετὰ ἑξεργες πτυχὲς καὶ οἱ αὐλακες μετὰ τὴν ἐντονὴν φωτοσκίαση, σὲ συνδυασμὸ μετὰ τὴν ἀποφυγὴ τῆς χρήσεως τρυπάνου¹²⁵.

Ἄν καὶ τὸ ἄρκετὰ ἐπιμελοῦς ἐργασίας θραῦσμα ἀπὸ τὴν πλίνθο μετὰ *τμήμα τοῦ ἄκρου ποδιοῦ ἀγάλματος τηβεννοφόρου* **123** (πίν. 136ς) ἀνήκει ἐπίσης στὸν 1ο αἰ. μ.Χ. δὲν μπορεῖ νὰ βεβαιωθεῖ. Ἀξιοσημείωτὴ εἶναι πάντως ἡ ἀποφυγὴ τῆς χρήσεως τοῦ τρυπάνου στὸ περίγραμμα τοῦ κατύματος καὶ τῆς θυσανωτῆς ἀπόληξης τῆς *lacinia*, ἡ ἀνάγλυφὴ ἀπόδοσις τῆς ὁποίας ἐπάνω στὴν πλίνθο εἶναι ἰδιαίτερα λεπτομερὴς καὶ προσεγμένη.

Ἡ χρονολόγησις τοῦ **119** πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ. ἐνισχύεται μετὰ τὴν

σύγκριση τοῦ ἀγάλματος μὲ τὸ χρονολογημένο στὸ διάστημα 42-47 μ.Χ. ἄγαλμα πιθανότατα τῆς Valeria Messalina στὸ Βατικανό, γιὰ τὸ ὁποῖο θὰ γίνει ἐκτενέστερα λόγος ἀμέσως παρακάτω. Στὰ δύο γλυπτὰ παρατηρεῖται μία ἀνάλογη μορφή τῆς πτύχωσης στὸν χῶρο ἰδίως μεταξὺ τῶν ποδιῶν ἢ ἀκόμη στὴ διάρθρωση τοῦ balteus καὶ τῆς τύλης τοῦ ἱματίου ἀντίστοιχα.

Τὸ ἄγαλμα τῆς Μεσσαλίνας εἶναι βασικὸ γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς ἐπανάληψης τοῦ ἀγαλματικοῦ τῆς τύπου ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο τοῦ *γυναικείου ἀγάλματος 111* (πίν. 114-116) σὲ μία κάπως ὑστερότερη ἐποχὴ καὶ συγκεκριμένα στὴν ὕστερη Κλαύδεια - πρώιμη Νερῶνεια περίοδο.

Ὁ ἀγαλματικὸς τύπος τοῦ **111**, εἶναι γνωστὸς ἀπὸ τέσσερα ἀκόμη παραδείγματα, τὰ ὁποῖα προέρχονται ἀπὸ τὸν ἰταλικὸ χῶρο¹²⁶.

I. Βατικανό, Museo Gregoriano Profano 9952, ἀπὸ τὸ Θέατρο τῆς Καίρης (Caere/Cerveteri)¹²⁷. Σῶζεται σχεδὸν ἀκέραιο, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ χέρια ἀπὸ τοὺς ἀγκῶνες. Μὲ βάση τὴ σωζόμενη συνανήκουσα κεφαλὴ¹²⁸ ταυτίζεται πιθανότατα μὲ τὴν Valeria Messalina, τὴν τρίτη γυναῖκα τοῦ Κλαυδίου καὶ μητέρα τοῦ Νέρωνος, καὶ χρονολογεῖται στὸ διάστημα 42-47 μ.Χ.¹²⁹

II. Μόναχο, Γλυπτοθήκη 208, ἀγορασμένο στὴ Ρώμη¹³⁰. Λείπουν ἡ κεφαλὴ καὶ τὰ χέρια ἀπὸ τοὺς ἀγκῶνες. Τὰ ἔχνη ἐνὸς κρωβύλου στὸν αὐχένα βεβαιώνουν ὅτι τὸ ἄγαλμα ἦταν εἰκονιστικὸ¹³¹.

III. Syon House (Brentford/Middlesex), Ἀγγλία, ἴσως ἀπὸ τὸ Herculaneum ἢ τὴν Πομπηία¹³², μὲ μοντέρνο κεφάλι¹³³.

IV. Formia, Antiquarium 8, ἀγνωστῆς προέλευσης, σωζόμενο ἀπὸ τὴν πέζα τοῦ χιτῶνα ὡς περίπου κάτω ἀπὸ τὸ στήθος¹³⁴.

Δύο ἀκόμη ἀγάλματα ἰταλικῆς προέλευσης, στὴν Κοπεγχάγη καὶ τὸ Παρίσι ἀποτελοῦν περισσότερο παραλλαγὴ – σὲ εὐρεία ἔννοια – τοῦ τύπου¹³⁵.

Τὸ ἄγαλμα τοῦ Βατικανοῦ (I) χαρακτηρίζεται ἀπὸ μία ἰδιαίτερη βαρύτητα στὴ δομὴ καὶ στὴν ἀπόδοση τῶν πτυχῶν, οἱ ὁποῖες διακρίνονται γιὰ τὴν πλαστικότητα τους καὶ συνοδεύονται ἀπὸ μεγάλο ἀριθμὸ πρότυπων παραπληρωματικῶν πτυχώσεων, ἔτσι ὥστε νὰ δημιουργεῖται ἀνήσυχη ἐπιφάνεια ποὺ καλύπτει σὲ μεγάλο βαθμὸ τὸν ὄγκο τοῦ σώματος¹³⁶. Στὸ ἄγαλμα τοῦ Μονάχου (II) οἱ πτυχὲς γίνονται περισσότερο πρόστιπες, ὁ ἀριθμὸς τῶν παραπληρωματικῶν πτυχώσεων μειώνεται σημαντικά, ἐνῶ τὸν κύριο ρόλο στὴ διάρθρωση τῶν ὄγκων παίζουν πλέον οἱ μεγάλες ἐπιφάνειες. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ τὸ ἄγαλμα εἶναι περισσότερο κινημένο καὶ δὲν παρουσιάζει τὴ βαρύτητα τοῦ I.

Περισσότερο ἐξελιγμένο ἐμφανίζεται τὸ ἄγαλμα τῆς Ἐπιδαύρου **111**, ὅπου διαπιστώνεται μία μεγάλη ἀπλούστευση ὅλων τῶν μοτίβων, τὰ ὁποῖα ἀποκτοῦν ἓνα σχεδὸν διακοσμητικὸ χαρακτήρα. Οἱ δευτερεύουσες, μικρὲς πτυχὲς ἐξαφανίζονται σχεδὸν ἀπὸ τὸ ἱμάτιο, ἐνῶ οἱ πτυχὲς τῆς τύλης καὶ τῆς τριγωνικῆς ἀναδίπλωσης τοῦ ἱματίου στὴν κοιλία γίνονται παράλληλες καὶ σὲ συνεχεῖς καμπύλες γραμμές, ἀδιάσπαστες ἀπὸ μικρότερες αὐλακες στὶς ράχες τους, συνεχίζουν στὶς πτυχὲς ποὺ ἀνεβαίνουν πρὸς τὸν ἀριστερὸ ὤμο. Ἡ κίνηση τοῦ ἀγάλματος εἶναι πάντως ἐλαφρὰ περισσότερο συγκρατημένη ἀπὸ αὐτὴ τοῦ II.

Οἱ διαφοροποιήσεις αὐτὲς γίνονται εὐκρινέστερες ἂν παρατηρήσουμε π.χ. τὸν

τρόπο με τὸν ὁποῖο ἡ πλούσια, γεμάτη πλαστικότητα πτύχωση τοῦ ἱματίου ἐπάνω στὸ ἄνετο δεξιὸ σκέλος τοῦ I ἀπλουστεύεται σὲ λιγότερες λεπτές νευρώσεις στὸ 111. Χαρακτηριστικότερη εἶναι ἡ ἀπόδοση τοῦ χιτῶνα καὶ ἰδίως τοῦ θέματος τῶν καμπύλων πτυχῶν μεταξὺ τοῦ δεξιοῦ βραχίονα καὶ τοῦ στήθους. Ἡ ἔντονη φωτοσκίαση τῶν πυκνῶν, ἔξεργων πτυχῶν στὸ I μειώνεται ἀρκετὰ στὰ II καὶ III, ἀκόμη δὲ περισσότερο στὸ 111, ὅπου οἱ πτυχές ἀποδίδονται σὲ ἀπλούστερη μορφή, σχεδὸν πανομοιότυπες μεταξὺ τους.

Οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς ὁδηγοῦν στὴ χρονολόγηση τοῦ ἀγάλματος τῆς Ἐπιδαύρου στὸ τέλος περίπου τῆς σειρᾶς τῶν ἐπαναλήψεων τοῦ τύπου. Πρῶτο τοποθετεῖται τὸ ἄγαλμα I, στὴν περίοδο 42-47 μ.Χ., ἐφόσον ὄντως εἰκονίζει τὴν Μεσσαλίνα. Στὴν ἐποχὴ τοῦ Κλαυδίου ἢ σὲ αὐτὴν τοῦ Νέρωνος χρονολογήθηκε πειστικὰ τὸ ἄγαλμα II στὸ Μόναχο¹³⁷. Στὴν ἴδια ἐποχὴ ἢ λίγο ὑστερότερα πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ τὸ ἄγαλμα 111, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὴν αὐξανόμενη σχηματοποίηση καὶ ξηρότητα τῶν θεμάτων¹³⁸.

Ἐνδεικτικὰ γιὰ τὴ χρονολόγηση αὐτὴ εἶναι καὶ τὰ στοιχεῖα ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴ σύγκριση τοῦ 111 (πίν. 114-116) μετὰ τὸν τηβεννοφόρο 119 (πίν. 132-133) τῆς πρώτης ἐποχῆς τοῦ Κλαυδίου, ἡ ἀπόδοση τοῦ ὁποίου ὁμοιάζει, ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, μετὰ αὐτὴν τοῦ ἀγάλματος. Οἱ πτυχές στὸ 111 εἶναι γενικὰ λεπτότερες, οἱ παραπληρωματικὲς πτυχές καὶ οἱ διακλαδώσεις τῶν κυρίων πτυχῶν λείπουν, ὥστε στὸ ἱμάτιο νὰ σχηματίζονται ἀρκετὲς λεῖες ἐπιφάνειες.

Ἀπὸ τὸν ἐλλαδικὸ χῶρο τὰ ἀσφαλῶς χρονολογημένα παραδείγματα εἶναι περιορισμένα¹³⁹. Σημαντικὰ στὴν περίπτωση αὐτὴ εἶναι τὰ γυναικεῖα ἀγάλματα ἀπὸ τὸ Μητρώο τῆς Ὀλυμπίας, τὰ ὁποῖα χρονολογοῦνται στὸ γ' τέταρτο τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ.¹⁴⁰. Στὰ ἀγάλματα αὐτά, στὰ ὁποῖα συγκαταλέγεται καὶ ἓνα τῆς Ἀγριππίνας τῆς Νεώτερης, ἀκολουθοῦνται διαφορετικοὶ ἀγαλματικοὶ τύποι, ρωμαϊκὲς μεταπλάσεις κλασικῶν ἔργων περισσότερο, μετὰ ἔντονη τὴν προβολὴ τοῦ σώματος καὶ τὴ φωτοσκίαση¹⁴¹. Ἀνάλογες μετὰ αὐτὲς τοῦ 111 εἶναι οἱ λεπτότερες πτυχές ἐπάνω στὸ ἄνετο σκέλος καὶ οἱ ἔξεργες, ὀξύληκτες πτυχές στὴν τύλη τοῦ ἱματίου, ἐνῶ χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ὁμοιότητα στὴν πτύχωση τῆς τύλης τοῦ ἱματίου στὸ 111 μετὰ τὲς πτυχές ποὺ σχηματίζονται πρὸς τὸν ἀριστερὸ βραχίονα τοῦ ἀγάλματος τοῦ Κλαυδίου¹⁴². Καὶ οἱ δύο περιπτώσεις παρατηροῦνται λεπτότερες πτυχές ποὺ διασποῦν τὲς αὐλακές μετὰ ξὺ ἐλαφρῶς μεγαλύτερων πτυχῶν.

Τὰ ἀγάλματα τοῦ Μητρώου τῆς Ὀλυμπίας συμβάλλουν σημαντικὰ στὴ χρονολόγηση στὴν ἐποχὴ τοῦ Κλαυδίου καὶ τοῦ Νέρωνος δύο ἀκόμη ἀγαλμάτων ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο τοῦ 54 καὶ τοῦ 1, τὰ ὁποῖα ἀντιγράφουν ἢ παραλλάσσουν κλασικοὺς ἀγαλματικοὺς τύπους τῆς Ἀφροδίτης καὶ τοῦ Ἀσκληπιοῦ.

Τὸ ζήτημα τῆς χρονολόγησης τοῦ ἀγάλματος τῆς Ὀπλισμένης Ἀφροδίτης 54 (πίν. 63-66) δὲν ἔχει ἀπασχολήσει ὡς τώρα συστηματικὰ τὴν ἔρευνα, ἡ ὁποία στάθηκε κατὰ κύριο λόγο στὰ προβλήματα τοῦ πρωτοτύπου¹⁴³.

Σημαντικὴ γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ ἀγάλματος στὴν ἐποχὴ τῶν Ἰουλίω-Κλαυδίων εἶναι ἡ σωζόμενη κεφαλὴ (πίν. 66), παρ' ὅλη τὴν ἐξιδανίκευση τῶν χαρακτηριστικῶν¹⁴⁴. Ἡ ἀντιπαραβολὴ τῆς μετὰ εἰκονιστικὲς κεφαλῆς τῆς ἐποχῆς μαρτυρεῖ μίαν ἀρκετὰ μεγάλη ὁμοιότητα μετὰ αὐτὲς τῆς Ἀντωνίας τῆς Νεώτερης, ποὺ ἀνάγονται

κατὰ κύριο λόγο στήν ἐποχή τοῦ Κλαυδίου¹⁴⁵. Χαρακτηριστική εἶναι ἡ διαμόρφωση τῶν ματιῶν, μὲ τὰ σχετικὰ βαριὰ βλέφαρα καὶ ἰδίως ἡ ἀνάλογη ἀπόδοση τῶν κυματοειδῶν βοστρύχων.

Ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸν χώρον παράλληλη ἀπόδοση τῶν ματιῶν καὶ γενικότερα τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου ἀπαντᾷ σὲ γυναικεῖα εἰκονιστικὴ κεφαλὴ ἀπὸ τὴν Ὀλυμπία, τῆς ἐποχῆς τοῦ Νέρωνος¹⁴⁶. Παρὰ τὴ μεγάλη φθορά, παρόμοια εἶναι ἡ ἀπόδοση τοῦ μετώπου, τὰ πλαστικὰ βλέφαρα καὶ οἱ μεγάλες ἐπιφάνειες τῶν παρειῶν. Μὲ τὴν κεφαλὴ τῆς Ἀγριππίνας τῆς Νεώτερης ἀπὸ τὸ Μητρώο¹⁴⁷ μπορεῖ νὰ ἀντιπαραβληθεῖ ἡ λεπτομερὴς ἀπόδοση μὲ λεπτὲς αὐλακες τῶν κυματοειδῶν βοστρύχων στὸ κέντρο ἐπάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο. Ἀνάλογη εἶναι ἡ ἀπόδοση τῶν μαλλιῶν στὸ ἴδιο σημεῖο, τῶν ὀξέων βλεφάρων καὶ τῶν παρειῶν σὲ μία εἰκονιστικὴ κεφαλὴ τῆς Ἀγριππίνας τῆς Πρεσβύτερης ἀπὸ τὴν Ἀθήνα¹⁴⁸.

Τὴ χρονολόγηση τοῦ ἀγάλματος τῆς Ἀφροδίτης στήν ἐποχή τοῦ Κλαυδίου ἐπιβεβαιώνει καὶ ἡ ἀπόδοση τῶν ἐνδυμάτων. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἔντονη φωτοσκίαση ποὺ δημιουργεῖται στήν κύρια ὄψη ἀπὸ τὴς ἀρκετὰ ἔξεργες καὶ συγχρόνως λεπτὲς πτυχὲς τοῦ ἱματίου γύρω ἀπὸ τὰ πόδια καὶ ὁ μεγάλος βαθμὸς κατὰ τὸν ὁποῖο ἐμφαίνεται ὁ ὄγκος τοὺς κάτω ἀπὸ τὸ διπλὸ ἔνδυμα (χιτῶνα καὶ ἱμάτιο)¹⁴⁹.

Ἀνάλογη διαπραγματεύση τοῦ ἱματίου φαίνεται ὅτι ἦταν ἰδιαίτερα ἀγαπητὴ τὴν ἐποχή τοῦ Κλαυδίου, καθὼς σώζονται ἀρκετὰ παραδείγματα αὐτοκρατορικῶν ἀνδρικῶν ἀγαλμάτων τῆς περιόδου αὐτῆς μὲ τὸ ἱμάτιο νὰ τυλίγεται γύρω ἀπὸ τὰ πόδια¹⁵⁰. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἀντιπαραβολὴ τοῦ 54 μὲ δύο ἀπὸ τὰ ἀγάλματα αὐτά, πολὺ καλῆς ποιότητος, τὰ ὁποῖα προέρχονται ἀπὸ τὸν ἑλλαδικὸν χώρο. Στὸ ἄγαλμα τοῦ Αὐγούστου ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη¹⁵¹ παρατηρεῖται μία μεγαλύτερη πυκνότητα παρόμοιων ἔξεργων καὶ περισσότερο ἴσως ὀξύληκτων πτυχῶν ποὺ προκαλοῦν ἔντονη φωτοσκίαση, ἐνῶ πολλὰς δευτερεύουσες μικρὲς πτυχὲς διαρθρώνουν τὸν μετὰξὺ τοὺς χώρον, ἀποφεύγοντας τὸν σχηματισμὸ πλατῶν ἐπιφανειῶν, ὅπως συμβαίνει στὸ ἄγαλμα τῆς Ἀφροδίτης 54. Μεγαλύτερη τεχνοτροπικὴ συγγένεια παρουσιάζει ἡ ἀπόδοση τοῦ ἱματίου στὸ ἄγαλμα τοῦ Κλαυδίου ἀπὸ τὸ Μητρώο τῆς Ὀλυμπίας¹⁵², μὲ τὴς λεπτὲς, ἔξεργες πτυχὲς ποὺ τυλίζουν τὸ στάσιμο δεξιὸ σκέλος καὶ ἀφήνουν γενικὰ λεία τὴν ἐπιφάνεια τοῦ μηροῦ τοῦ ἄνετου σκέλους, ἐπιτρέποντας νὰ διαφανεῖ σὲ περίπου ἀνάλογο βαθμὸ ὁ ὄγκος τοῦ σώματος. Ἀναλογίες παρατηροῦνται ἀκόμη στήν ἀπόδοση τῶν πτυχῶν στὸν ἀριστερὸ ὦμο καὶ βραχίονα τοῦ Κλαυδίου, ὅπως καὶ στὰ ἄκρα τοῦ ἱματίου ποὺ πέφτουν δίπλα στήν ἀριστερὴ κνήμη, συγκρίνοντας μὲ ἀντίστοιχα σημεῖα τοῦ ἱματίου τοῦ ἀγάλματος τῆς Ἀφροδίτης τῆς Ἐπιδαύρου.

Ἡ σύγκριση τέλος μὲ τὰ τρία γυναικεῖα ἀγάλματα ἀπὸ τὸ ἴδιο σύνολο ἐπιβεβαιώνει τὴ χρονικὴ συνάφεια τῶν τεσσάρων ἔργων. Παρόμοια εἶναι ἡ ἀπόδοση τῆς πτύχωσης καὶ ἡ σχέση ἐνδύματος-σώματος, λαμβανομένου κάθε φορὰ ὑπόψη τοῦ ἀγαλματικοῦ τύπου ποὺ χρησιμοποιήθηκε¹⁵³. Ἡ μεγαλύτερη ὅμως κίνηση καὶ «διαφάνεια» τῶν ἀγαλμάτων τῆς Ὀλυμπίας ὑποδεικνύει ὅτι πιθανότατα ἡ Ἀφροδίτη εἶναι λίγο προγενέστερη ἀπὸ αὐτά¹⁵⁴.

Ὑστερότερο κάπως ἀπὸ τὴν Ἀφροδίτη 54 πρέπει νὰ εἶναι καὶ τὸ τυπολογικὰ συγγενικὸ γυναικεῖο εἰκονιστικὸ ἄγαλμα στὴ Θήβα ἀπὸ τὸν ναὸ τῆς Αὐλιδείας Ἀρτέ-

μιδος¹⁵⁵. Τὸ ἰδιαίτερα ραδινὸ σῶμα προβάλλει ἐπίσης ἀρκετὰ ἔντονα, οἱ δὲ πτυχές τοῦ ἱματίου γύρω ἀπὸ τὸ στάσιμο δεξιὸ σκέλος φαίνονται περισσότερο ἔξεργες, μὲ κυλινδρικότερες ράχες, ἐνῶ πλαστικότερες ἀποδίδονται καὶ οἱ πτυχές τῆς stola γύρω ἀπὸ τὴς κνήμες, οὕτως ὥστε τὸ παιγνίδι φωτός-σκιάς νὰ εἶναι περισσότερο ἔντονο, ἀπ' ὅ,τι στὸ ἄγαλμα τῆς Ἐπιδαύρου.

Τὸ ἄγαλμα τῆς Ὀπλισμένης Ἀφροδίτης 54 εἶναι τὸ πρωιμότερο ἀπὸ τὴς τρεῖς γνωστὲς ἐπαναλήψεις τοῦ ἀγαλματικοῦ τῆς τύπου, ἀπὸ τὴς ὁποῖες διακρίνεται καὶ γιὰ τὴν ἀνώτερη ποιότητα τῆς ἐργασίας. Τὰ ἀγάλματα αὐτὰ εἶναι τὰ ἐξῆς¹⁵⁶:

I. Μόναχο, Γλυπτοθήκη 236, προερχόμενο ἀπὸ τὴν Ἰταλία. Σῶζεται ἀπὸ τὴν πλίνθο ὡς τοὺς ὤμους. Λείπουν ἀκόμη καὶ τὰ ἔνθετα ἀπὸ τὸ μέσο περίπου τῶν βραχιόνων χέρια¹⁵⁷.

II. Γένουα, Palazzo Reale. Σῶζεται ἐπίσης σχεδὸν ὁλόκληρο, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κεφαλὴ, τὸ ἀριστερὸ χέρι καὶ τὸ δεξιὸ ἀπὸ τὸν ἀγκῶνα περίπου, τὰ ὁποῖα ἔχουν συμπληρωθεῖ¹⁵⁸.

III. Φλωρεντία, Palazzo Pitti. Σῶζεται στὸν ἴδιο βαθμὸ μὲ τὰ I καὶ II. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κεφαλὴ καὶ τοὺς πῆχεις τῶν χεριῶν ποὺ ἔχουν ἐπίσης συμπληρωθεῖ, τὸ ἄγαλμα φαίνεται ὅτι ἔχει ξαναδουλευτεῖ σὲ μεγάλο βαθμὸ¹⁵⁹.

Τὸ ἄγαλμα τῆς Ἐπιδαύρου διακρίνεται τεχνοτροπικὰ ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα γιὰ τὴν ὀξύτητα καὶ μεταλλικότητα τῆς πτύχωσης τοῦ ἱματίου καὶ τοῦ χιτῶνα. Τὰ ἄλλα τρία ἀγάλματα ἔχουν ἀντίθετα περισσότερο κυλινδρικές καὶ περισσότερο ὀγκηρὲς πτυχές, ὅπως γίνεται ἰδιαίτερα ἐμφανὲς στὸ ἱμάτιο καὶ στὶς ταινιωτὲς πτυχές τοῦ χιτῶνα τῶν ἀγαλμάτων II καὶ III κυρίως.

Στὴν ἐποχὴ τῶν Φλαβίων ἔχει χρονολογηθεῖ τὸ ἄγαλμα τοῦ Μονάχου (I), γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν ὀγκηρὸ χαρακτήρα του¹⁶⁰. Ἡ χρονολόγηση τῶν ἀγαλμάτων τῆς Γένουας (II) καὶ τῆς Φλωρεντίας (III) εἶναι προβληματική, καθὼς καὶ τὰ δύο, περισσότερο δὲ τὸ III, ἔχουν ξαναδουλευτεῖ σὲ νεώτερα χρόνια. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ αὐτό, τὸ μὲν II δὲν φαίνεται νὰ ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὸ I, ἐνῶ τὸ III εἶναι ἀσφαλῶς ὑστερότερο, λόγω τῆς μεγαλύτερης ἐπιπεδικότητας τῆς μορφῆς καὶ τῆς ἀρκετὰ περιορισμένης φωτοσκίασης σὲ σύγκριση μὲ τὰ ὑπόλοιπα ἀγάλματα¹⁶¹.

Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὅλες οἱ ἐπαναλήψεις τοῦ τύπου, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ἀφροδίτη τῆς Ἐπιδαύρου προέρχονται ἀπὸ τὴν Ἰταλία. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ πρέπει νὰ λαμβάνεται ὑπόψη κατὰ τὴν τεχνοτροπικὴ ἀντιπαράθεση τῶν ἀγαλμάτων, καθὼς συχνὰ φαίνεται ὅτι τὰ ρωμαϊκὰ ἔργα ἀποδίδουν πλαστικότερα καὶ μὲ μεγαλύτερο βάρος τὴν πτύχωση ἀπὸ ἀντίστοιχα ἑλληνικά¹⁶².

Ἐνα ἀπὸ τὰ ποιοτικὰ καλύτερα ἔργα τῆς τέχνης τῆς περιόδου τῆς ρωμαιοκρατίας ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο ἀλλὰ καὶ γενικότερα ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ χῶρο ἀποτελεῖ ὁ κορμὸς τοῦ κολοσσικοῦ ἀγάλματος ἀπὸ τὸ Θέατρο I, ποὺ εἰκονίζει πιθανότατα τὸν Ἀσκληπιὸ σὲ μία παραλλαγὴ τοῦ τύπου «Giustini» (πίν. 1-3)¹⁶³.

Τὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τοῦ ἀγάλματος, ποὺ δὲν ὀφείλονται τόσο στὴν τεχνοτροπία, ὅσο στὸν ἀγαλματικὸ τύπο, εἶναι οἱ ραδινὲς ἀναλογίες καὶ ἡ περίπου σιγμοειδὴς γραμμὴ τοῦ σώματος¹⁶⁴ καὶ ἡ ἀντίθεση στὴν πτύχωση τοῦ ἱματίου ἀνάμεσα στὶς σχηματιζόμενες λεῖες ἐπιφάνειες τοῦ κορμοῦ καὶ τὴς πλούσιες πτυχές τῆς τύλης καὶ τῆς ἀριστερῆς πλευρᾶς τοῦ ἀγάλματος.

Χρονολογικά στοιχεία δὲν ἐξάγονται ἀπὸ τὸν τόπο εὑρεσης – τὸ ἄγαλμα θὰ ὑψωνόταν στὸ κάτω ἄκρο τοῦ Α ἀναλημματικοῦ τοίχου τοῦ κοίλου τοῦ θεάτρου¹⁶⁵ – ἄλλ' οὔτε καὶ ἀπὸ τὸν τρόπο ἐνθεσης τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ καὶ τῆς κεφαλῆς¹⁶⁶.

Ἡ χρονολόγηση ἐπομένως τοῦ ἀγάλματος πρέπει νὰ βασιστεῖ ἀποκλειστικὰ στὸν τρόπο ἀπόδοσης τοῦ ἱματίου. Αὕτῃ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἔξεργη, λεπτή, σχεδὸν μεταλλικὴ μορφή τῶν πτυχῶν, τόσο στὴν τύλη καὶ στὴν ἀριστερὴ πλευρά, ὅσο καὶ ἐπάνω στὸν κορμό, ὅπου τὸ ἱμάτιο κολλᾷ ἐπάνω στὴ σάρκα ἀκολουθώντας τὶς καμπύλες ἐμφάνειές της. Ἡ μορφή αὕτῃ ὁδηγεῖ στὴ χρονολόγηση τοῦ ἔργου στὸν 1ο αἰ. μ.Χ.

Μολονότι ὁρισμένα – λίγα – σημεῖα τῶν πτυχῶν θυμίζουν τὸ ἀμφιοβητούμενης χρονολόγησης ἄγαλμα τοῦ Αὐγούστου μὲ toga ἀπὸ τὴν Κόρινθο¹⁶⁷, πλησιέστερα τεχνοτροπικὰ βρίσκονται τὰ ἀγάλματα τοῦ Μητρώου τῆς Ὀλυμπίας, τοῦ γ' τετάρτου τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ. Οἱ πλαστικὲς πτυχὲς τῆς τύλης τοῦ ἱματίου τοῦ 1 στὸν ἀριστερὸ ὦμο, εἶναι ἀνάλογες μὲ αὐτὲς στὸ ἀντίστοιχο σημεῖο τοῦ ἀγάλματος τοῦ Κλαυδίου καὶ τοῦ γυναικείου ἀγάλματος ποὺ βρίσκεται στὸ Βερολίνο¹⁶⁸. Μὲ τὰ ἀγάλματα αὐτὰ μποροῦν νὰ παραβληθοῦν ἀκόμη οἱ πτυχὲς ποὺ πέφτουν στὴν ἀριστερὴ πλευρά, ἐνῶ οἱ λεπτότατες πτυχὲς τοῦ δεξιοῦ ἰσχίου θυμίζουν ὥς ἓνα βαθμὸ αὐτὲς ποὺ σχηματίζονται στοὺς μηροὺς τοῦ ἀγάλματος τῆς Ἀγριππίνας, ὅπου ἀποδίδονται σὲ χαμηλότερο ἀνάγλυφο ἀπ' ὅ,τι στὰ ἄλλα ἀγάλματα τοῦ ἴδιου συνόλου.

Ἡ ἐντονὴ πλαστικότητα καὶ ἡ προκαλούμενη φωτοσκίαση στὴν ἀπόδοση τῆς τύλης τοῦ 1 μπορεῖ νὰ ἀντιπαραβληθεῖ ὄχι μόνο μὲ αὐτὲς τῶν ἀγαλμάτων τοῦ Μητρώου, ἀλλὰ καὶ ἐκεῖνες στὸ ἄγαλμα τοῦ Αὐγούστου καὶ στὸ ἄγαλμα τοῦ ἱματιοφόρου αὐτοκράτορα, πιθανότατα τοῦ Κλαυδίου, καὶ τὰ δύο ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη¹⁶⁹.

Τὸ ἄγαλμα ὅμως ἀπὸ τὸ Θέατρο τῆς Ἐπιδαύρου παρουσιάζει ὁρισμένα στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα ὑποδηλώνουν ἴσως ἐλαφρὰ ὑστερότερη χρονολόγηση. Ἐντύπωση προκαλοῦν οἱ βαθιὲς αὐλακες τοῦ τρυπάνου, κυρίως μεταξὺ τῆς τύλης καὶ τοῦ ἀριστεροῦ πῆχεως καὶ στὸ τμήμα τῆς τύλης ποὺ ἔρχεται στὸν ἀριστερὸ ὦμο. Ἀνάλογες αὐλακες ἐμφανίζονται στὶς πτυχὲς ἀντιγράφων τοῦ τύπου καὶ τῶν μεταπλάσεων τοῦ «Ἀσκληπιοῦ Giustini» τῆς ὑστερῆς ἐποχῆς τῶν Φλαβίων καὶ αὐτῆς τοῦ Τραϊανοῦ, τὰ ὁποῖα ὅμως ὡς πρὸς τὴ λοιπὴ διευθέτηση τοῦ ἱματίου δὲν παρουσιάζουν τεχνοτροπικὲς ὁμοιότητες μὲ τὸ 1¹⁷⁰. Ἡ διάκριση χρονολογικῶν σχέσεων μὲ τὸ ἄγαλμα τῆς Ἐπιδαύρου κρίνεται ἐπισημαστικῆς, καθόσον μάλιστα παρόμοιας μορφῆς αὐλακες τοῦ τρυπάνου ἀπαντοῦν σὲ ἔργα τῶν μέσων τοῦ αἰῶνα¹⁷¹, ἐνῶ ἔργα τῆς προχωρημένης ἐποχῆς τῶν Φλαβίων ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα παρουσιάζουν μεγαλύτερη ὀγκηρότητα τῶν πτυχῶν καὶ μία περισσότερο ἐπιφανειακὴ, διακοσμητικὴ ἀπόδοση τῆς πτύχωσης, στοιχεῖα ποὺ δὲν ἀπαντοῦν στὸ 1¹⁷².

Ἡ χρονολόγηση ἐπομένως τοῦ ἐξαίρετης ποιότητος κολοσσικοῦ ἀγάλματος ἀπὸ τὸ Θέατρο στὸ γ' τέταρτο τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ., ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Κλαυδίου ὡς τὴν πρῶμῃ τῶν Φλαβίων, φαίνεται ὅτι εἶναι ἡ πιθανότερη¹⁷³.

Στὴν ἐποχὴ τοῦ Κλαυδίου ἢ τοῦ Νέρωνος θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ καὶ τὸ σύνταγμα τῶν δύο παιδικῶν ἀγαλμάτων **115α** καὶ **115β** (πίν. 120-121). Τὰ ἀγάλματα χαρακτηρίζει τὸ ἴδιο πλάσιμο τῆς μαλακῆς σάρκας γενικά, ἀλλὰ καὶ εἰδικότερα ἡ ἀπόδοση κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο λεπτομερειῶν, ὅπως τοῦ στήθους, τῆς βουβωνικῆς

χώρας ἢ τῆς αὐλακας τοῦ τρυπάνου ποὺ χωρίζει τοὺς μηροὺς στὴν πρόσθια ὄψη καὶ τοὺς γλουτοὺς. Ἡ ἀπόδοση τῶν ἔργων αὐτῶν στὸ ἴδιο ἐργαστήριο ἢ καὶ στὸν ἴδιο καλλιτέχνη θεωρεῖται βέβαιη, ὅπως καὶ ἡ ὑπόθεση ὅτι ἀνῆκαν στὸ ἴδιο σύνταγμα γλυπτῶν εἰκονίζοντας δύο ἀδελφούς¹⁷⁴.

Στοιχεῖα γιὰ τὴ χρονολόγηση τῶν δύο ἀγαλμάτων δίνει ἡ σωζόμενη εἰκονιστικὴ κεφαλὴ τοῦ μεγαλύτερου ἀδελφοῦ **115α**, μολονότι σώζεται ἀποσπασματικά (πίν. 121α-ς). Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ γραμμικὴ, πρόστυπη ἀπόδοση τῶν μαλλιῶν μὲ λεπτούς, μακροὺς βοστρύχους ποὺ πέφτουν μπροστὰ καμπυλώνοντας πρὸς τὰ πλάγια. Ἡ διάρθρωση αὐτὴ τῆς κόμμωσης εἶναι κοινὴ στὶς παιδικὲς εἰκονιστικὲς κεφαλὲς ἀπὸ πρὶν τὰ μέσα τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ. ὡς καὶ τὸν 4ο αἰ. μ.Χ.¹⁷⁵. Ἡ κεφαλὴ ὡστόσο τοῦ **115α**, λόγω τῆς ἐργασίας τοῦ ὅλου ἀγάλματος, ἀλλὰ καὶ τῆς λείας ἀπόδοσης τοῦ βολβοῦ τοῦ ματιοῦ, φαίνεται μάλλον ἀπίθανο νὰ χρονολογεῖται μετὰ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Τραϊανοῦ. Ἀντιπαραβάλλοντας τὴ μορφή τῶν μαλλιῶν μὲ παραδείγματα τοῦ α' μισοῦ τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ., ὁπότε ὁ τύπος γνώρισε εὐρεία ἐξάπλωση, λόγω τῆς ἐπίδρασης ποὺ ἄσκησε ἡ ἀνάλογη μορφή τῆς κόμμωσης τοῦ Τραϊανοῦ¹⁷⁶, παρατηρεῖται ὅτι στὰ ἔργα τῆς ἐποχῆς αὐτῆς ἡ ἀπόδοση εἶναι κατὰ πολὺ σκληρότερη ἀπ' ὅ,τι στὸ **115α**, ὅλη δὲ ἡ μάζα τῶν μαλλιῶν εἶναι πλαστικότερη καὶ διακρίνεται σαφῶς ἀπὸ τὸ πρόσωπο¹⁷⁷.

Ἀντίθετα ἡ λεπιότητα τῆς ἀπόδοσης στὰ μαλλιά τοῦ **115α**, ὅπως καὶ ἡ μάλλον κυματοειδὴς γραμμὴ τῶν βοστρύχων ποὺ καμπυλώνουν ἐπάνω στὸ μέτωπο κατευθυνόμενοι πρὸς τὰ πλάγια, ὁδηγοῦν περισσότερο πρὸς ἀνάλογα παραδείγματα τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ. καὶ μάλιστα πρὸς τὰ μέσα τοῦ αἵωνα, ὁπότε οἱ παιδικὲς καὶ νεανικὲς εἰκονιστικὲς κεφαλὲς τοῦ Νέρωνος παρουσιάζουν παρόμοιο τύπο κόμμωσης¹⁷⁸. Ἡ ἐργασία ἐπίσης τοῦ κορμοῦ τῶν δύο ἀγοριῶν εἶναι ἀνάλογη αὐτῆς τῶν δύο ἀγαλμάτων τοῦ Διονύσου ἀπὸ τὸ Νυμφαῖο τῆς Βαiae τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ Κλαυδίου¹⁷⁹. Ἡ χρονολόγηση ἐπομένως τοῦ ἀναθήματος τῶν ἀγαλμάτων δύο ἀδελφῶν στὸ γ' τέταρτο τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ. κρίνεται ὡς ἡ πιθανότερη.

Ὁ βαθμὸς διατήρησης τῆς *κεφαλῆς 89 ἐνὸς ἀγαλματίου τῆς Ἰσιδος* (πίν. 104α-γ) δὲν προσφέρει στοιχεῖα γιὰ κατὰ τὸ δυνατόν ἀσφαλὴ χρονολόγησίν της, καθὼς λείπει ὁλόκληρο τὸ πρόσωπο. Ἡ ἀπόδοση τῶν βοστρύχων καὶ ἰδίως τῶν πλοκάμων χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἔλλειψη ἰχνῶν τοῦ τρυπάνου, ὥστε νὰ ἐμφαίνεται ἡ μάζα τῶν μαλλιῶν χωρὶς αὐτὴ νὰ διασπᾶται ἀπὸ τὴν ἔντονη φωτοσκίαση ποὺ ἐπιφέρει ἡ ἐκτεταμένη χρῆση τοῦ ἐργαλείου αὐτοῦ στὰ ἀνάλογα παραδείγματα κεφαλῶν Ἰσιδος τοῦ 2ου καὶ 3ου αἰ. μ.Χ.¹⁸⁰. Οἱ βόστρυχοι διακρίνονται σαφῶς μετὰξὺ τους καὶ ἡ τριγωνικὴ διατομὴ τους θυμίζει τὴν ἀνάλογη τῶν βοστρύχων τοῦ νέου **115α**, τοῦ γ' τετάρτου τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ.¹⁸¹.

Στὰ ἔργα τῆς περιόδου τῶν Ἰουλίων-Κλαυδίων περιλαμβάνεται καὶ ὁ *ἀναθηματικὸς πίνακας 141* μὲ μία ἀπὸ τὶς ἐλάχιστες λατινικὲς ἐπιγραφὰς ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο (πίν. 155γ).

Τὰ γράμματα τῆς ἐπιγραφῆς παρουσιάζουν «ὀξύρυγχο χαρακτήρα», ὁ ὁποῖος παρατηρεῖται στὶς λατινικὲς κυρίως ἐπιγραφὰς ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ἰδίως τοῦ Τραϊανοῦ καὶ ἐξῆς, ὅσον ἀφορᾷ τὴν Ἀθήνα, καὶ μόνο στὴ γειτονικὴ Κόρινθο φαίνεται ὅτι ἦταν συνηθισμένος ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Κλαυδίου¹⁸². Ἡ χρονολόγηση τῆς ἐπι-

γραφής στην εποχή αυτή προκύπτει και από προσωπογραφικούς λόγους. Ἀκόμη κι ἂν γίνει δεκτὴ ἡ ἄποψη τοῦ Ἰ. Ν. Σβορώνου, ὅτι πρόκειται γιὰ ἓνα «ψευδανάθημα», κατασκευασμένο ἀπὸ τὸ ἱερατεῖο τοῦ Ἀσκληπείου, ὁ Γάλλος (γαλάτης) Cutius, ποὺ θὰ ἀφιέρωσε τὸν πίνακα, ταυτίζεται μὲ τὸν βασιλιὰ τῆς περιοχῆς τῶν Ἀλπεων ποὺ βρίσκονται σήμερα στὰ σύνορα Γαλλίας - Ἰταλίας. Ὁ Cutius ἢ Cottius αὐτός (καὶ κατὰ τὶς ἑλληνικὲς φιλολογικὲς μαρτυρίες Κούτιος ἢ Κόττιος ἀντίστοιχα) ὑποτάχθηκε στὸν Αὐγούστο ποὺ τὸν ἄφησε νὰ διοικεῖ τὴν περιοχὴ αὐτὴ ὡς praefectus πλέον τοῦ Ρωμαϊκοῦ Κράτους μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Ρωμαίου πολίτη M. Julius Cottius¹⁸³. Ἡ χρονολόγηση ὅμως τοῦ ἔργου στὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου εἶναι, ὅπως εἶδαμε, ἀδύνατη. Εἶναι ἐπομένως πιθανὸν ὁ Cutius τῆς ἐπιγραφῆς νὰ ταυτίζεται μὲ τὸν ὁμώνυμο γιὸ ἡ ἐγγονὸς του, τὸν ὁποῖο ὁ Κλαύδιος ὀνόμασε βασιλιὰ καὶ πρόσθεσε καὶ ἄλλα ἐδάφη στὴν ἐπικράτειά του ποὺ μεταβλήθηκε ὀριστικὰ σὲ ρωμαϊκὴ ἐπαρχία ἐπὶ Νέρωνος, ὁ ἴδιος δὲ ὁ νεώτερος M. Julius Cottius πέθανε τὸ 65 ἢ 66 μ.Χ.¹⁸⁴.

Ἡ χρονολόγηση βέβαια στὰ μέσα τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ. ἀφορᾷ τὴ λάρυξη τῆς ἐπιγραφῆς καὶ τὴν ἀνάθεση τοῦ πίνακα. Ἡ ἐξέταση ὅμως τῆς ἐπιφάνειας τοῦ μαρμάρου μαρτυρεῖ ὅτι ἡ λάρυξη τῆς tabula ansata καὶ τῶν αὐτῶν εἶχε προηγηθεῖ κατὰ κάποιον μὴ προσδιορίσιμο χρονικὸ διάστημα καὶ γιὰ τὴ χάραξη τῆς ἐπιγραφῆς ἐπὶ ἤλθαν ὀρισμένες μεταβολὲς στὴν ἀρχικὴ μορφή τοῦ ἔργου. Ἀρχικά, τὸ κεντρικὸ πεδίο ἔκλεινε στὸ κάτω μέρος μὲ ἴδιας μορφῆς ἀνάγλυφο πλαίσιο ὅπως καὶ ἐπάνω ἀπὸ τὰ αὐτιά, ἵχνος δὲ τῆς ἀντίστοιχης πλατῆς ταινίας διακρίνεται ὡς λίγο κάτω ἀπὸ τὸ ἐπάνω ἄκρο τῶν γραμμάτων τοῦ δεύτερου στίχου τῆς ἐπιγραφῆς. Ἐμφανέστερη εἶναι ἡ ἀπολάρυξη τῶν ἄκρων τῆς ἀνάγλυφης ταινίας στὸ κάτω μέρος τοῦ πίνακα, ἀπὸ τὸ σημεῖο στὸ ὁποῖο θὰ συνδεόταν μὲ τὶς κατακόρυφες ταινίες τοῦ πλαισίου ἕως τὰ ἄκρα τοῦ πίνακα. Στὴ δεύτερη φυσικὰ φάση ἀνάγεται καὶ ἡ ἐπιχρύσωση τοῦ ἀναγλύφου, ὅπως παραδίδεται ἀπὸ τὸν ἀνασκαφέα¹⁸⁵.

δ. Ἔργα τῆς ἐποχῆς τῶν Φλαβίων καὶ τοῦ Τραϊανοῦ

Τὰ γλυπτὰ τοῦ τελευταίου τρίτου τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ. καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. ἀπὸ τὸ Ἀσκληπεῖο δὲν εἶναι πολλὰ καὶ συχνὰ δὲν εἶναι εὐκρινὲς κατὰ πόσο τὰ συγκεκριμένα ἔργα ἀνήκουν στὴν προηγούμενη ἢ στὴν ἐπόμενη περίοδο.

Στὴν ἐποχὴ τῶν Φλαβίων καὶ πιθανότατα στὴν πρώτη φάση τῆς θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ ἡ *παράλλαξη τοῦ τύπου τῆς «Ἀφροδίτης τῆς Arles»* 55 (πίν. 67).

Ἡ ἐργασία τοῦ ἀγάλματος χαρακτηρίζεται γενικότερα ἀπὸ τὴν ἀπουσία τοῦ τρέχοντος τρυπάνου, ἐκτὸς ἴσως ἀπὸ ὀρισμένα σημεῖα τῆς τύλης τοῦ ἱματίου. Οἱ πτυχὲς δὲν σχηματίζουν πούθενά «ἀρνητικὲς» μορφές, ἀκόμα δὲ καὶ ἐπάνω στὶς ἐπιφάνειες τῶν μηρῶν ἀποδίδονται ὡς μαλακὲς νευρώσεις καὶ δὲν «κόβουν» τὴ σάρκα. Καταβάλλεται ἀκόμη προσπάθεια νὰ ἀποδοθεῖ ἀρκετὰ ἐντονη φωτοσκίαση μὲ ἰδιαίτερα βαθιὲς αὐλακες μεταξὺ τῶν ἑξερῶν πτυχῶν, ἰδιαίτερα στὸν ὥρο ἀνάμεσα στὶς κνήμες. Τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτὰ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν προβολὴ τοῦ σώματος σὲ ἀρκετὰ μεγάλο βαθμὸ, ὅπως γίνεται ἰδιαίτερα ἀντιληπτὸ στὸ στάσιμο ἀριστερὸ πόδι, συνάδουν στὴ χρονολόγηση τοῦ ἀγάλματος στὸν 1ο αἰ. μ.Χ.

Διαφωτιστική είναι ή σύγκριση με τὰ αντίστοιχου μεγέθους ἔργα ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς ἐποχῆς τοῦ Κλαυδίου καὶ τοῦ Νέρωνος. Στὸν τηβεννοφόρο **119** (πίν. 132-133), τῆς δεκαετίας πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ αἵωνα, οἱ κατὰ πολὺ πυκνότερες ἑξεργες πτυχὲς σὲ συνεχεῖς καμπύλες ἀπὸ τῇ δεξιᾷ κνήμῃ πρὸς τὸν ἀριστερὸ μηρό, προκαλοῦν ἔντονη φωτοσκίαση ἀνάμεσα στὰ σκέλη. Οἱ ὀξυκόρυφες αὐτὲς πτυχὲς ἀπολήγουν ἐπάνω στὸ δεξιὸ σκέλος κατὰ τρόπο παρόμοιο μὲ αὐτὸ τῶν ἀντίστοιχων πτυχῶν τοῦ **55**, καθὼς μεταβάλλονται σὲ μαλακὲς νευρώσεις ἢ κυμάνσεις τῆς ἐπιφάνειας, σὲ περισσότερο πρόστυπη μορφή ἀπὸ αὐτὲς στὸ **55**, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ διακρίνεται ὁ ὄγκος καὶ τοῦ στάσιμου ἀριστεροῦ σκέλους, ὅπως συμβαίνει καὶ στὸ **55**.

Στὸ ἄγαλμα **111** (πίν. 114-116) καὶ στὴν ἐπανάληψή του στὸ Μόναχο ποὺ χρονολογήθηκαν στὴν ὕστερη ἐποχὴ τοῦ Κλαυδίου ἢ σὲ αὐτὴ τοῦ Νέρωνος, οἱ ἀντίστοιχες πτυχὲς εἶναι ἀραιότερες, ἐπιτρέποντας τὸν σχηματισμὸ ἀρκετὰ πλατύτερων αὐλάκων ἀνάμεσά τους, παραμένουν ὅμως ἀρκετὰ ὀξυκόρυφες σὲ σχέση μὲ τὶς περισσότερο κυλινδρικές πτυχὲς τοῦ ἀγάλματος τῆς Ἀφροδίτης. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἀκόμη στὰ ἀγάλματα αὐτὰ ἡ πλατιὰ ἐπιφάνεια ποὺ σχηματίζεται πρὸς τὴν παρυφὴ τοῦ ἱματίου. Ἀνάλογα γνωρίσματα παρατηροῦνται στὰ ἀγάλματα τῆς Ἀφροδίτης **54** (πίν. 63-66) καὶ τοῦ Ἀσκληπιοῦ **1** (πίν. 1-3). Ὁ χιτῶνας τῶν γυναικείων ἀγαλμάτων παρουσιάζει ἀνάλογα ἀποδοσμένες ταινιωτὲς πτυχὲς ποὺ κολοῦν στὴ σάρκα, στὸ ἄγαλμα ὅμως **55** ἡ χρῆση τῆς ἐγγάραξης στὶς πτυχὲς αὐτὲς εἶναι πρὸ συντηρητικῆς.

Στὰ γυναικεῖα ἀγάλματα ἀπὸ τὸ Μητρώο τῆς Ὀλυμπίας παρατηροῦνται ἐπίσης οἱ συνεχεῖς, ἀδιάσπαστες πτυχὲς ἀνάμεσα στὰ πόδια, οἱ ὁποῖες, ἰδιαίτερα στὸ ἄγαλμα ποὺ βρίσκεται σήμερα στὸ Βερολίνο¹⁸⁶, ἔχουν πρὸ κυλινδρικές ράχες, ἐνῶ κάποιες ἀντιστοιχίες διαπιστώνονται στὴ διαμόρφωση τοῦ χιτῶνα ἢ καὶ τῆς τύλης τοῦ ἱματίου¹⁸⁷. Ἐνα ἀκόμη κοινὸ στοιχεῖο εἶναι ὅτι, πέρα ἀπὸ τὸν ἀκολουθούμενο τύπο, καὶ τὰ ἀγάλματα τοῦ Μητρώου ἀναπτύσσονται σὲ πλάτος μὲ τὸν σχηματισμὸ πλούσιων πτυχώσεων τοῦ ἱματίου στὴν ἀριστερὴ πλευρά. Τὰ ἀγάλματα αὐτὰ ἀποτελοῦν ἓνα *terminus post quem* γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ ἀγάλματος **55**, καθὼς τὸ τελευταῖο δὲν παρουσιάζει τὴ λεπτότητα τῆς πτύχωσης, χαρακτηριστικῆς, ὅπως εἶδαμε, τῶν ἔργων τῆς Κλαύδειας-Νερώνειας περιόδου.

Ἀντίθετα, τὸ ἄγαλμα τῆς Ἀφροδίτης **55** χαρακτηρίζεται γιὰ τὴ μεγαλύτερη ὀγκηρότητα τῆς πτύχωσης τοῦ ἱματίου, τόσο στὴν τύλη ὅσο καὶ στὸ τμήμα ποὺ περιβάλλει τὰ σκέλη, ὅπου οἱ ράχες τῶν πτυχῶν εἶναι κυλινδρικότερες, ἔχοντας χάσει τὸν μεταλλικὸ, ὀξυκόρυφο χαρακτήρα τῶν ἔργων τῆς προηγούμενης περιόδου. Παράλληλες μορφὲς ὅχι μόνο τῶν πτυχῶν στὰ πόδια ἀλλὰ καὶ αὐτῶν στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ ἀπαντῶνται στὰ λεγόμενα «ἀνάγλυφα τῆς Cancellaria» στὴ Ρώμη, ποὺ χρονολογοῦνται μὲ ἀρκετὴ βεβαιότητα στὴν ὕστερη ἐποχὴ τῶν Φλαβίων¹⁸⁸, τὰ ὁποῖα ὅμως, λόγω τῆς μεγαλύτερης σχηματικότητος καὶ τῆς ἐπιφανειακῆς, «διακοσμητικῆς» πολλὰς φορὲς ἀπόδοσης τῆς πτύχωσης, ἀποτελοῦν ἴσως ἓνα *terminus ante quem* γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ ἀγάλματος **55**.

Στὸν ἐλλαδικὸ ὥρο, τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ἀπόδοσης τοῦ **55** παρουσιάζονται κατὰ ἓνα ἀρκετὰ σκληρότερο τρόπο στὰ γυναικεῖα ἀγάλματα τοῦ Ἑρωτος καὶ τοῦ Ἑλευσινίου ἀπὸ τὸν πρόναο τοῦ Ἡραίου τῆς Ὀλυμπίας, ἢ χρονολόγηση τῶν ὁποίων

στην εποχή των Φλαβίων, ανάμεσα σε αυτά του Μητρώου και στη λεγόμενη «Δομίτια» από τον σηκό του Ήραίου κρίνεται ως η πιθανότερη¹⁸⁹.

Ενῶ ἡ χρονολόγηση τοῦ ἀγάλματος **55** στὴν ἐποχὴ τῶν Φλαβίων φαίνεται ἀρκετὰ πειστικὴ, αὐτὴ τοῦ μόνου ἀντιγράφου τοῦ στὴν Κωνσταντινούπολη δὲν εἶναι ἀρκετὰ σαφής. Πρόκειται γιὰ τὸν κορμὸ ἀγάλματος ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ γόνατο ὡς τοὺς ὤμους καὶ τὴ γένεση τοῦ λαιμοῦ. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κεφαλὴ λείπουν τὸ δεξιὸ χέρι καὶ τὸ ἄκρο ἀριστερὸ χέρι ἀπὸ τὸν καρπὸ (πίν. 68-70)¹⁹⁰.

Σὲ σύγκριση μὲ τὸ **55**, τὸ ἀντίγραφο τῆς Κωνσταντινούπολης χαρακτηρίζεται ἀπὸ μεγαλύτερη πλαστικότητα στὴν ἀπόδοση τοῦ χιτώνα, ὅπου οἱ πτυχὲς σχηματίζουν ἐντονότερα κατακόρυφα σχήματα σὲ ἐλαφρὰ ὑψηλότερο ἀνάγλυφο, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ σύστημα ποὺ δημιουργεῖται στὴ δεξιὰ πλευρὰ τοῦ **55**, τὸ ὁποῖο στὸ ἄγαλμα τῆς Κωνσταντινούπολης δὲν διαφοροποιεῖται σὲ ἀνάλογο βαθμὸ ἀπὸ τὸν ὑπόλοιπο χιτῶνα (πίν. 70α). Τὸ ἴδιο παρατηρεῖται καὶ στὴν τύλῃ τοῦ ἱματίου, στὸ τμήμα κυρίως ἐπάνω ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ μηρό, ὅπου ἡ παρουσία τοῦ τρυπάνου εἶναι ἐντονότερη, ὅπως καὶ στὸ τμήμα τοῦ ἱματίου ποὺ τυλίγεται στὸν πῆχυ τοῦ ἀριστεροῦ χεριοῦ. Τὰ τεχνοτροπικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἀγάλματος τῆς Κωνσταντινούπολης ὑποδεικνύουν κάπως ὑστερότερη λάξευσή του, πιθανότατα στὴν ἐποχὴ τοῦ Τραϊανοῦ¹⁹¹.

Στὴν ἐποχὴ τῶν Φλαβίων ἢ καὶ σὲ αὐτὴν τοῦ Τραϊανοῦ μποροῦν νὰ ἀποδοθοῦν λίγα ἀκόμη ἔργα, μὲ ἀρκετὲς ὅμως ἐπιφυλάξεις λόγω τοῦ μικροῦ μεγέθους ἢ τῆς ἀποσπασματικῆς μορφῆς τους.

Ἀπὸ τὶς εἰκονιστικὲς κεφαλές, ἡ διαμόρφωση τῶν ἀμυγδαλωτῶν ματιῶν καὶ τῶν βλεφάρων μὲ τὰ σχετικὰ ὀξέα περιγράμματα, οἱ πλατιές, σαρκώδεις παρειές καὶ τὸ μικρὸ πηγούνι ἐπιτρέπουν τὴ χρονολόγηση τοῦ *θραύσματος γυναικείου προσώπου 98* (πίν. 108γ-δ) στὸ τελευταῖο τρίτο τοῦ 1ου ἢ σὶς ἀρχὲς τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ., δηλ. στὴν ἐποχὴ τῶν Φλαβίων¹⁹² ἢ τοῦ Τραϊανοῦ¹⁹³, χωρὶς βέβαια νὰ ἀποκλείεται πρωιμότερη χρονολόγηση.

Ἐνα συνηθισμένο κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ περίοδο, ἀπὸ τὸν 1ο ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ., τύπο κόμμωσης, τὸν λεγόμενο πεπονοειδῆ¹⁹⁴, φέρει ἡ *κεφαλὴ ἀγαλματιδίου μικρῆς κόρης 93* (πίν. 106α-δ), γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς ὁποίας μόνο ὁ μέγας, πλατὺς κρωβύλος ποὺ καλύπτει ὅλο τὸ πίσω τμήμα τῆς κεφαλῆς μπορεῖ νὰ δώσει κάποια στοιχεῖα¹⁹⁵. Κρωβύλοι ἀνάλογης ὄντως μορφῆς ἀπαντῶνται κατὰ κύριο λόγο σὲ εἰκονιστικὲς κεφαλές τῆς ἐποχῆς τῶν Φλαβίων καὶ τοῦ Τραϊανοῦ¹⁹⁶, ἐνῶ παραδείγματα ἀπὸ ὑστερότερες περιόδους χαρακτηρίζονται ὡς μὴ ἀκολουθοῦντα τῇ «μόδᾳ» τῆς ἐποχῆς τους¹⁹⁷.

Στὴν περίοδο αὐτὴ θὰ μπορούσαν νὰ χρονολογηθοῦν καὶ τὰ συνανήκοντα *θραύσματα ἀγάλματος θωρακοφόρου 127* (πίν. 147). Στὴν πτύχωση τῆς χλαμύδας διαπιστώνεται ἡ τάση πρὸς ἔντονη φωτοσκίαση. Οἱ δημιουργούμενες βαθιὲς αὐλακες ἀποδίδονται ἀρκετὰ μονότονα ἐπάνω στὸν ὦμο, ἀλλὰ σὲ ἀρκετὰ μεγάλη ποικιλία στὸ ἀναδιπλούμενο τμήμα στὸ στήθος, καθὼς ἔχουν ποικίλο βάθος ποὺ αὐξάνει κυρίως πρὸς τὸ μέσο. Οἱ πτυχὲς μπροστὰ εἶναι ἔξωργες καὶ πλαστικὲς ἢ καὶ περισσότερο ὀγκηρὲς μερικὲς φορές, μὲ στρογγυλεμένες ἐλαφρὰ τὶς ράχες τους καὶ γωνιώσεις σὲ ἀρκετὰ σημεῖα, ἐνῶ συχνὰ σχηματίζονται καὶ δευτερεύουσες λεπτὲς πτυχές. Ἀνάλογη διατύπωση διακρίνεται γενικότερα στὴ χλαμύδα ἀγαλμάτων θωρακοφόρων

καλής ποιότητας της περιόδου των Φλαβίων, ὅπως τοῦ Βεσπασιανοῦ ἀπὸ τὸ Μητρῶο τῆς Ὀλυμπίας¹⁹⁸, ἢ καὶ τοῦ Τραϊανοῦ¹⁹⁹. Τὴν πρωιμότερη χρονολόγησι φαίνεται νὰ ὑποστηρίζει καὶ ἡ κίνησι τῶν πτερύγων καὶ τῶν κροσσίων στὸν ἀριστερὸ βραχίονα. Στὴν ἀπόδοσι τοῦ γοργονείου παρατηροῦνται τὰ ἴδια περίπου στοιχεῖα. Οἱ αὐλακες τοῦ τρυπάνου διαχωρίζουν τὴ μάζα τῶν μαλλίων σὲ παχεῖς βοστρύχους, ποὺ διαρθρώνονται κατόπιν μὲ λεπτότερες αὐλακες καὶ ἐγχαράξεις. Ἀνάλογη διαμόρφωσι ἀπαντᾷ σὲ ἀντίστοιχα σημεῖα ἀγαλμάτων θωρακοφόρων τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, ἂν καὶ τὸ συγκρίσιμο ὑλικὸ δὲν εἶναι ἰδιαίτερα πλούσιο²⁰⁰.

Ἡ σύγκρισι μὲ ἓνα τόσο μικρῆς ἔκτασις τμήμα, καθὼς μάλιστα λείπουν ὁ ὑπόλοιπος διάκοσμος τοῦ θώρακα καὶ οἱ δερμάτινες λωρίδες γύρω στὰ ἰσχία, καθιστᾷ δύσκολη μία ἀκριβέστερη χρονολόγησι²⁰¹.

Στὸ ἴδιο ἄγαλμα μὲ τὰ θραύσματα **127** ἀνήκει ἴσως καὶ τὸ θραῦσμα ἀπὸ τὸ κατώτερο τμήμα τῆς κνήμης ἀνδρικοῦ ἀγάλματος μὲ *calcei patricii* **129** (πίν. 148γ-ε). Τὸ μόνο στοιχεῖο ὑπὲρ τῆς ὑπόθεσις αὐτῆς εἶναι, παρὰ τὴ φθορὰ τῶν ἐπιφανειῶν, ἡ ὁμοιότητα στὴν ἀπόδοσι τῶν ἱμάντων τῶν ὑποδημάτων μὲ αὐτὴ τοῦ ἱμάντα ποὺ δένει τὴν ἐπωμίδα στὸν θώρακα, ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ στήθος, στὸ **127**.

Στὸ α' τέταρτο τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. χρονολογοῦνται πιθανότατα τὰ θραύσματα **114α-γ** (πίν. 119). Κοινὸ χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο εἶναι ἡ διάταξι τῶν πτυχῶν σὲ συστάδες, οἱ ὁποῖες χωρίζονται ἀπὸ βαθιὲς αὐλακες, ἐνῶ σὲ κάθε συστάδα οἱ πτυχὲς διαρθρώνονται μὲ ρηχὲς αὐλακες ποικίλου βάθους καὶ μήκους, χωρὶς νὰ διασπᾶται ἡ σαφὴς παράλληλη διάταξι τους καὶ ἡ ἀπόδοσί τους σὲ ἓνα ἐπίπεδο. Τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτὰ παρουσιάζουν κατὰ κύριο λόγο τὰ δύο μεγαλύτερα θραύσματα **114α** (πίν. 119α) καὶ **114γ** (πίν. 119γ), ὅπου οἱ διαφοροποιήσεις φαίνεται ὅτι ὀφείλονται περισσότερο στὸ διαφορετικὸ σημεῖο τοῦ ἀγάλματος ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχονται, καθὼς οἱ πτυχὲς στὸ κάτω μέρος τοῦ χιτῶνα (**114γ**) εἶναι φυσικὸ νὰ ἀποδίδονται πλαστικότερες καὶ μὲ μεγαλύτερη φωτοσκίασι ἀπὸ ὅ,τι αὐτὲς στὸ ἱμάτιο ἐπάνω στὸν ἀριστερὸ ὤμο (**114α**). Στὸ τρίτο θραῦσμα **114β** (πίν. 119β), παρὰ τὸ ἐλάχιστο μέγεθός του, εἶναι ἐμφανεῖς οἱ ἴδιες ἀρχὲς στὴν ἀπόδοσι τῶν διαφορετικῆς μορφῆς κατακόρυφων πτυχῶν, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸν τρόπο σχηματισμοῦ τῶν κατακόρυφων λεπτῶν αὐλάκων ποὺ διαρθρώνουν τὶς ράχες τους.

Τὰ θραύσματα αὐτὰ θὰ μπορούσαν ἐπομένως νὰ ἀνήκουν στὸ ἴδιο ἄγαλμα ἰσιακῆς μορφῆς ὅπως ὑποδεικνύει τὸ θραῦσμα τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου **114α**²⁰², εἴτε σὲ διαφορετικὰ γυναικεῖα ἀγάλματα προερχόμενα ἀπὸ τὸ ἴδιο ἐργαστήριο καὶ ἴσως τὸν ἴδιο γλύπτη.

Τὴ χρονολόγησι τοῦ ἀγάλματος στὴν ἐποχὴ τοῦ Τραϊανοῦ ὑποδηλώνει ἡ ἀνεύρεσι στὴν Ἀγορὰ τῆς Ἀθήνας θραυσμάτων παρόμοιων τυπολογικὰ καὶ τεχνοτροπικὰ ἔργων. Πρόκειται γιὰ μικροῦ μεγέθους θραύσματα δύο ἐπιτυμβίων στηλῶν μὲ παραστάσεις γυναικῶν σὲ φυσικὸ μέγεθος μὲ τὸ ἔνδυμα τῆς Ἰσιδος, ἔργα πολὺ καλῆς ποιότητις ποὺ ἔχουν χρονολογηθεῖ στὴν ἐποχὴ αὐτὴ συγκρινόμενα μὲ σύγχρονες ἐπιτύμβιες στηλές²⁰³. Ἡ ἀνίχνευσι παρόμοιων χαρακτηριστικῶν καὶ σὲ ἔργα τῆς ἀμέσως ἐπόμενης πρώιμης Ἀδριανείας περιόδου συνηγορεῖ στὴν ἀπόδοσι τοῦ **114** εὐρύτερα στὸ πρῶτο τρίτο τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.²⁰⁴.

Οἱ λεπτές, παράλληλες, κυλινδρικές πτυχὲς τῶν ἔργων αὐτῶν ἀπαντοῦν καὶ στὸ

καλής ἐργασίας *θραῦσμα ἀγαλματίου τοῦ τύπου τῆς λεγόμενης «Ἀσπασίας/Εὐρώπης» 92*, τοῦ ὁποίου σώζεται τὸ τμήμα γύρω ἀπὸ τὰ γόνατα καὶ τὶς κνήμες (πίν. 105β-δ), καὶ τὸ ὁποῖο ἀνήκει πιθανότατα στὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. Ἡ χρονολόγηση ἐνδὸς τόσο μικροῦ θραύσματος καὶ μάλιστα ἀπὸ ἓναν ἀγαλματικὸν τύπο, ὁ ὁποῖος χαρακτηρίζεται ἀπὸ αὐστηρὲς μορφὲς μὲ κυρίαρχες τὶς πλατιεὲς ἐπιφάνειες, εἶναι ἐξαιρετικὰ δύσκολη, σὶς περιπτώσεις ἰδίως σὶς ὁποῖες δὲν σώζεται ἡ κεφαλή²⁰⁵. Φαίνεται πάντως ὅτι ὁ τύπος ἐγίνε δημοφιλὴς κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀδριανοῦ καὶ τῶν Ἀντωνίνων, ὁπότε ἔχουν χρονολογηθεῖ γενικότερα τὰ ἀντίγραφα τοῦ²⁰⁶.

Στὴν περίπτωση τοῦ **92** εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ ἀντιπαράβολή του μὲ τὰ ὑπόλοιπα ἀντίγραφα, τόσο τὰ φυσικοῦ μεγέθους²⁰⁷, ὅσο καὶ μὲ τὰ ἀγαλμάτια²⁰⁸, ἀπὸ τὰ ὁποῖα φαίνεται ὅτι ὑπερβάλλει σὲ ποιότητα ἐργασίας. Σὲ ὅποια ἀπὸ τὰ παραδείγματα αὐτὰ σώζεται τὸ ἀντίστοιχο τοῦ **92** τμήμα, παρατηρεῖται ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐπίπεδη πτυχὴ ποὺ πέφτει ἀπὸ τὸ δεξιὸ γόνατο, οἱ ὑπόλοιπες ἀποδίδονται ἀρκετὰ πεπλατυσμένες μὲ ἀνοικτὲς καμπύλες ράχες, εἰδικότερα δὲ αὐτὲς ποὺ πέφτουν στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ εἶναι σαφῶς λιγότερες καὶ ὄχι τόσο λεπτές, ὅπως στὸ **92**, ὑποδηλώνοντας ἴσως ὅτι τὸ ἀντίγραφο τῆς Ἐπιδαύρου εἶναι προσιμότερο ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα.

Στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. καὶ πιθανότερα στὴν Τραϊάνεια-Ἀδριάνεια περίοδο πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ τὸ ἄγαλμα τοῦ *χλαμυδοφόρου 117* (πίν. 125-127). Χαρακτηριστικὰ τῆς μορφῆς εἶναι οἱ μεγάλες ἐπιφάνειες, τὶς ὁποῖες διαρθρώνουν λιγοστὲς πτυχὲς ποὺ τονίζουν βαθιὲς αὐλακες στὴν ἐπάνω πλευρὰ τους, καὶ παραπληρωματικὲς μικρὲς πτυχὲς ἢ κυμάνσεις τῆς ἐπιφάνειας. Ἡ ἐργασία τοῦ ἀγάλματος εἶναι προσεγμένη, τὸ τρυπάνι χρησιμοποιήθηκε συντηρητικά, ἐνῶ οἱ πτυχὲς χαρακτηρίζονται ἀπὸ κάποια πλαστικότητα, ὥστε νὰ ἀποκλείεται ἡ χρονολόγηση τοῦ ἔργου σὲ ὑστερότερη ἐποχὴ²⁰⁹.

Τὴ χρονολόγηση τοῦ **117** στὸ α' μισὸ τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. πιστοποιεῖ ἡ ἀντιπαράβολή του μὲ σύγχρονες παραστάσεις χλαμυδοφόρων, παρότι δὲν ὑπάρχουν γνωστὰ παραδείγματα ἀπὸ τὸν κυρίως ἑλληνικὸ χῶρο. Περισσότερο σκληρὴ ἐργασία καὶ μεγαλύτερη πλαστικότητα σὶς ἐπιμέρους μορφὲς παρουσιάζει ἡ ἀπόδοση τῆς χλαμύδας τῶν στρατιωτῶν ἀπὸ τὰ ἀνάγλυφα τοῦ Τόξου τοῦ Τραϊανοῦ στοὺς Puteoli (Pozzuoli), τῶν ἀρχῶν τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.²¹⁰. Ἀνάλογη ἀπόδοση παρουσιάζουν καὶ οἱ χλαμύδες τῶν κολοσσικῶν ἀγαλμάτων τῶν Δακῶν αἰχμαλώτων, τὰ ὁποῖα προέρχονται ἴσως ἀπὸ τὸ Forum Traiani ποὺ ἐγκαινιάσθηκε τὸ 112 μ.Χ. καὶ ἐπαναχρησιμοποιήθηκαν στὸ Τόξο τοῦ Μ. Κωνσταντίνου στὴ Ρώμη²¹¹.

Μία περισσότερο ἀπλοποιημένη καὶ ἐπίπεδη μορφή παρουσιάζει ἡ πτύχωση τῆς χλαμύδας ἐνδὸς νέου ἀπὸ τὴν Lepcis Magna τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀδριανοῦ. Στὸ ἄγαλμα κυριαρχοῦν οἱ μεγάλες ἐπιφάνειες μὲ λίγες ἐπιμήκεις πτυχὲς καὶ ἐλάχιστες δευτερεύουσες μικρὲς πτυχώσεις, καθὼς καὶ μὲ περιορισμένη ὑποδήλωση τοῦ ὄγκου τοῦ σώματος· οἱ πτυχὲς ὅμως δὲν εἶναι ἰδιαίτερα πλαστικέες²¹². Ἀντίθετα, σὶς μορφὲς τῶν χλαμυδοφόρων στὰ ἐπαναχρησιμοποιημένα ἐπίσης στὸ Τόξο τοῦ Κωνσταντίνου ἀνάγλυφα μετάρια, τῆς ὑστερῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀδριανοῦ, παρατηροῦνται ἐπίσης οἱ πλατιεὲς ἐπιφάνειες ποὺ ὀφείλονται καὶ στὸ χονδρὸ ἔνδυμα, ἐνῶ σὲ ἀνάλογο βαθμὸ μὲ τὸ **117** δηλώνεται ὁ ὄγκος τοῦ σώματος, οἱ πτυχὲς ὅμως εἶναι περισσότερο ἑξεργες, προκαλώντας ἔντονη φωτοσκίαση²¹³.

Ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ χῶρο ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ σύγκριση τοῦ χλαμυδοφόρου **117** μετὰ τὰς ἀνάγλυφες παραστάσεις τοῦ Μνημείου τοῦ Φιλοπάππου στὴν Ἀθήνα, τοῦ 114-116 μ.Χ., καὶ εἰδικότερα μετὰ τοὺς τηβεννοφόρους, ὅπου ἡ ἀπόδοση τῆς toga στὴν περιοχὴ τῶν σκελῶν παρουσιάζει παρόμοιες μορφές μετὰ αὐτὲς τῆς χλαμύδας τοῦ **117**²¹⁴. Ἡ χρονολόγησις ἐπομένως τοῦ ἀγάλματος **117** στὴν Τραϊάνεια-πρώιμη Ἀδριάνεια περίοδο φαίνεται ὡς ἡ πιθανότερη²¹⁵.

ε. Ἔργα τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀδριανοῦ καὶ τοῦ Ἀντωνίνου Πίου

Σὲ ἀντίθεση μετὰ τὴν προηγούμενην περίοδο, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀδριανοῦ παρατηρεῖται μία μεγάλη αὐξηση τῶν σωζομένων γλυπτῶν ἀπὸ τὸ Ἱερό.

Μὲ τὴν εὐκαιρίαν πιθανότατα τῆς πρώτης ἐπίσκεψης τοῦ Ἀδριανοῦ στὴν Ἑλλάδα τὸ 124/5 μ.Χ., καὶ εἰδικότερα στὴν Ἐπίδαυρον²¹⁶, θὰ στήθηκε στὸ Ἀσκληπιεῖο τὸ ἄγαλμα (ἢ προτομὴ) τοῦ αὐτοκράτορα, ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχεται ἡ *κεφαλὴ* **99** (πίν. 108ε-ς)²¹⁷. Ἡ χρονολόγησις προκύπτει ἀπὸ τὴ διευθέτησιν τῶν μαλλίων: τὸ πορτραῖτο ἀνήκει στὸν τύπον «*Rollockenfrisur*», ὁ ὁποῖος δημιουργήθηκε κατὰ τὴ διάρκειαν τῆς πρώτης παραμονῆς τοῦ Ἀδριανοῦ στὴ Ρώμην τὸ 118-121 μ.Χ.²¹⁸.

Ἡ δῆλωσις τῆς ἱριδας καὶ τῆς κόρης²¹⁹ δὲν εἶναι συνήθης στὸν τύπον αὐτό, καθὼς ἀπὸ τὰ εἴκοσι τέσσαρα γνωστὰ παραδείγματα παρουσιάζεται μόνο σὲ ἄλλα τρία²²⁰. Ἄν καὶ τὸ χαρακτηριστικὸ αὐτὸ δὲν εἶναι ἀπόλυτον χρονολογικὸν στοιχεῖον²²¹, δὲν ἀποκλείει τὴ χρονολόγησιν τοῦ **99** λίγο ἀργότερα μέσα στὴν Ἀδριάνεια περίοδο, μετὰ τὴν εὐκαιρίαν ἴσως τοῦ δευτέρου ἢ τοῦ τρίτου ταξιδιοῦ τοῦ αὐτοκράτορα στὴν Ἑλλάδα τὸ 128/9 καὶ 131/132 μ.Χ. ἀντίστοιχα²²². Θὰ ἦταν ἀκόμη δυνατόν νὰ προστέθηκε ἡ ἐγγάραξις σὲ ὑστερότερη ἐποχὴ, λείπουν ὅμως οἱ ἀποδείξεις γιὰ μία τέτοια ὑπόθεσις.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ **99**, τρία ἀκόμη πορτραῖτα τοῦ Ἀδριανοῦ τοῦ ἴδιου τύπου προέρχονται ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸν χῶρον²²³.

I. Πειραιάς. Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον 1197, ἀπὸ τὴν περιοχὴν τοῦ λιμανιοῦ, ὑπερμέγεθες, μετὰ corona civica. Ἀνῆκε σὲ θωρακοφόρον ἄγαλμα, ἀπὸ τὸ ὁποῖον σώθηκε τὸ ἐπάνω μέρος τοῦ κορμοῦ²²⁴.

II. Χανιά. Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον 82²²⁵, ἀπὸ τὸ Δικτύναιον²²⁶.

III. ΕΑΜ 6642, ἄγνωστης προέλευσις καὶ φθαρμένον σὲ μεγάλο βαθμό²²⁷.

Σὲ σύγκρισιν κυρίως μετὰ τὰς κεφαλὰς I καὶ II²²⁸, ἡ κεφαλὴ τῆς Ἐπιδαύρου ὑπολείπεται σαφῶς ποιοτικά, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰς ἀνόργανες ἐπιφάνειες τῶν παρειῶν καὶ τὴ χαλαρὴν μάζαν τῶν μαλλίων. Οἱ βόστρυχοι εἶναι πολὺ πλατύτεροι στὸ **99** καὶ τὰ γένεια ἀποδίδονται περισσότερο πρόστυπα συγκριτικὰ μετὰ τὰς πλαστικὰς ἀποδόσεις τῶν I καὶ II. Τὸ κάτω βλέφαρον στὸ **99** ἐξαιρετικὰ ἀμυδρὰ ἀπὸ τὴν παρεῖδαν σὲ ἀντίθεσιν μετὰ αὐτὸ τῆς II καὶ ἰδίως τῆς I. Ἐντονὴ διαφοροποίησις ὑπάρχει στὴν ὅλη στάση. Οἱ δύο πτυχὲς στὴν ἀριστερὴν πλευρὰν τοῦ λαιμοῦ τοῦ **99** δείχνουν ὅτι στρεφόμενος πρὸς τὴν πλευρὰν αὐτήν, ὅπου κατευθύνεται καὶ τὸ βλέμμα. Ἡ στροφὴ ὅμως θὰ ἦταν πολὺ περιορισμένη, σὲ σύγκρισιν μετὰ τὴν ἐντονὴν πτύχωση ποὺ σχηματίζεται στὸ ἀντίστοιχον σημεῖον τῆς I, ἐνῶ ἐντονότερη στροφὴ καὶ κλίσις τῆς κεφαλῆς παρουσιάζει ἡ II.

Ἐνῶ στὰ μητροπολιτικά πορτραῖτα τοῦ τύπου «*Rollockenfrisur*» εἶναι ἀξιοσημείωτη ἡ ρεαλιστικὴ ὑποδήλωση τῶν χαρακτηριστικῶν²²⁹, τὰ προερχόμενα ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ χῶρο ἐμφανίζονται πὺ ἀπλοποιημένα, δίνοντας ἰδεαλιστικὴ - κλασικιστικὴ ἐντύπωση²³⁰. Αὐτὸ γίνεται ἀντιληπτὸ λιγότερο στὸ I καὶ περισσότερο στὸ II, τὸ ὁποῖο ἀπομακρύνεται κατὰ πολὺ τεχνοτροπικά, ἔχοντας «ἐλληνιστικὴ» - παθητικὴ ἔκφραση, πὺ δὲν ἀπαντᾷ σὲ κανένα ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα πορτραῖτα τοῦ Ἀδριανοῦ. Ἡ ξηρότητα τῆς ἀπόδοσης χαρακτηρίζει τέλος τὴν κεφαλὴ **99**.

Εἶναι φανερὸ ὅτι οἱ τρεῖς αὐτὲς κεφαλὲς προέρχονται ἀπὸ διαφορετικὰ ἐργαστήρια. Ἡ I εἶναι ἔργο πιθανότατα Ἀθηναίου τεχνίτη, βρίσκεται δὲ σαφῶς πλησιέστερα στὰ μητροπολιτικά πρότυπα ἀπὸ τὰ ἄλλα. Ἄγνωστο παραμένει τὸ ἐργαστήριον κατασκευῆς τῆς II, ἡ πολὺ καλὴ ποιότητα τοῦ ὁποῖου ὑποδεικνύει κάποιο ἀπὸ τὰ μεγάλα καλλιτεχνικὰ κέντρα τῆς ἐποχῆς²³¹, ἐνῶ ἡ **99** θὰ μπορούσε νὰ ἀποτελεῖ προῖον ἐνὸς τοπικοῦ ἐργαστηρίου²³².

Μὲ τὴν πρώτη ἐπίσκεψη τοῦ Ἀδριανοῦ στὴν Ἑλλάδα σχετίζεται καὶ ἡ *ἐρμαϊκὴ στήλη τοῦ Ἐπικτήτου* **133** (πίν. 150). Ὁ Ἐπικτήτος αὐτὸς ταυτίζεται μὲ τὸν στωικὸ φιλόσοφο ἀπὸ τὴν Ἱερὰπολιν τῆς Φρυγίας, ὁ ὁποῖος ἔζησε κατὰ τὸ β' μιστὸ τοῦ I αἰ. μ.Χ. καὶ ἕως τὰ τελευταῖα μᾶλλον χρόνια τῆς ἀρχῆς τοῦ Ἀδριανοῦ²³³. Ὁ ἀναθέτης τῆς στήλης πὺ ὑπογράφει ὡς «Ο ΦΙΛΟΣ», θὰ πρέπει νὰ ἦταν ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτορας, καθὼς σύμφωνα μὲ τὴ βιογραφία του ὁ Ἀδριανὸς εἶχε «*in summa familiaritate Epictetum*»²³⁴. Δὲν μπορεῖ ἀκόμη νὰ ἀποκλεισθεῖ νὰ προϋπήρχε ἡ στήλη καὶ κατόπιν ἐντολῆς τοῦ αὐτοκράτορα νὰ χαράχθηκε ἡ ἐπιγραφὴ καὶ διασκευάσθηκε ἡ τυχὸν ὑπάρχουσα κεφαλὴ, ὥστε νὰ ἀποκτήσει τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ Ἐπικτήτου. Τὴν ὑπόθεση αὐτὴ φαίνεται ὅτι στηρίζει ἡ ἀπόδοση τῆς τριχοφυΐας τοῦ ἐφηβαίου, μὲ πληθὺς λεπτῶν ὀπῶν τοῦ τρυπάνου στὸ κέντρο τῶν σπειροειδῶν βοστρύχων καὶ περισσότερο ἄτακτα γύρω ἀπὸ αὐτοὺς, κατὰ τρόπο ἀνάλογο μὲ αὐτὸν πὺ παρατηρεῖται στὴν πολὺπλοκὴ κόμμωση τῶν γυναικῶν τῆς ἐποχῆς τῶν Φλαβίων καὶ τοῦ Τραϊανοῦ²³⁵.

Ἡ ἐρμαϊκὴ στήλη τοῦ Ἐπικτήτου εἶναι ἡ πρωιμότερη ἀπὸ τὶς εἰκονιστικὲς στήλες πὺ προέρχονται ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο καὶ ἡ μόνη βέβαια χρονολογημένη. Μία πρῶιμη ἐπίσης χρονολόγηση εἶναι πιθανὴ γιὰ τὸ *θραῦσμα τῆς προτομῆς ἀνάλογης στήλης* **136** (πίν. 152β-γ), ἀπὸ τὸν τρόπο ἀπόδοσης τῶν γυμνῶν μερῶν τῆς ὁποίας γίνεται ἐμφανὴς ἡ ἰδιαίτερα προσεγμένη ἐργασία τῆς²³⁶.

Ἀπὸ τὴν ὕστερη Ἀδριάνεια ἢ τὴν πρῶιμη Ἀντωνίνεια περίοδο προέρχεται ἡ *εἰκονιστικὴ κεφαλὴ νέου ἀνδρα* **100** (πίν. 109), κύρια χαρακτηριστικὰ τῆς ὁποίας εἶναι ἡ δήλωση μὲ μία ἐγγάρακτη γραμμὴ τουλάχιστον τῆς ἱριδας (ἡ περιοχὴ τῆς κόρης τῶν ματιῶν εἶναι φθαρμένη), κατὰ τρόπο ἀνάλογο μὲ αὐτὴ στὰ μάτια τῆς κεφαλῆς τοῦ Ἀδριανοῦ **99**, καὶ ἡ πλαστικότητα τῶν κυματοειδῶν βοστρύχων σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν περιορισμένη χρῆση τοῦ τρυπάνου. Ἡ χρονολόγηση αὐτὴ συνάγεται ἀπὸ τὴ σύγκριση τῆς **100** μὲ ἀσφαλῶς χρονολογημένα στὴ δεκαετία 130-140 μ.Χ. πορτραῖτα τοῦ Ἀντινόου²³⁷, ἀλλὰ καὶ γενικότερα μὲ πορτραῖτα νέων τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, ἰδιωτῶν μᾶλλον²³⁸, παρὰ μελῶν τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογένειας²³⁹.

Στὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ πρέπει νὰ ἀνήκει καὶ ἡ σωζόμενη μόνο σὲ γύψινο ἐκμαγεῖο *κεφαλὴ ἀγαλματιδίου νέου ἀνδρα* **23**, ἴσως τοῦ Ἀσκληπιοῦ, λόγῳ τοῦ στροφίου

πού φέρει στὰ μαλλιά (πίν. 28γ-ε). Ἡ κεφαλὴ αὐτὴ εἶχε συνδεθεῖ παλαιότερα μὲ τὸ ἀγάλματίδιο τοῦ Ἀσκληπιοῦ **19** (πίν. 23) τῶν μέσων τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. Οἱ πλαστικὰ ἀποδοσμένοι ὅμως κυματοειδεῖς βόστρυχοι καὶ ὁ ἔντονος κλασικιστικὸς χαρακτήρας τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου μὲ τὰ μεγάλα μάτια ποὺ ὀρίζονται ἀπὸ λεπτὰ βλέφαρα καὶ τὶς λεῖες παρειές, συνδέουν τὴ μικρὴ αὐτὴ κεφαλὴ μὲ ἐκείνη τοῦ νέου **100**, ὑποδηλώνοντας τὴ χρονολόγησή της στὸν 2ο αἰ. μ.Χ.

Μὲ τὴν εἰκονιστικὴ κεφαλὴ **100** (πίν. 109) συνδέεται ἄμεσα καὶ ἡ ἀρκετὰ καλῆς ποιότητος *κεφαλὴ μικροῦ ἀγάλματος τοῦ τύπου τῆς κεφαλῆς τοῦ λεγόμενου «Ἀπόλλωνος τοῦ Antium»* **43** (πίν. 52-53), τύπου ὁ ὁποῖος ἀπέκτησε εὐρεία διάδοση ἀπὸ τὴν πρώιμη αὐτοκρατορικὴ περίοδο ἕως τὸ τέλος τουλάχιστον τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.²⁴⁰. Σὲ σύγκριση μὲ τὴν κεφαλὴ **100**, αὐτὴ τοῦ Ἀπόλλωνος παρουσιάζει ἀνάλογο σχηματισμὸ τῶν ματιῶν καὶ τῶν βοστρύχων, παρὰ τὴν τυπολογικὴ διαφοροποίησή τους, συγχρόνως ὅμως ἡ κεφαλὴ **43** παρουσιάζεται περισσότερο προχωρημένη, ὅσον ἀφορᾷ τὴ χρῆση τοῦ τρυπάνου στοὺς κανθοὺς καὶ στὴν αὐλακα ποὺ χωρίζει τὰ χεῖλη, ἐνῶ συγχρόνως εἶναι ἐμφανὴς μία τάση πρὸς μεγαλύτερη στρογγυλοποίηση ἀποφεύγοντας τὴ δημιουργία ὀξεῖων ἀκμῶν.

Τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτὰ ὁδηγοῦν στὴ χρονολόγηση τῆς κεφαλῆς στὴν πρώιμη Ἀντωνίνηα περίοδο. Εἰδικότερα ὁ τρόπος σχηματισμοῦ τῶν ματιῶν καὶ κυρίως τὸ πλαστικό, ἐλεύθερο ἀποδοσμένο ἐπάνω βλέφαρο ἀπαντοῦν σὲ κεφαλὰς ἀπὸ τοὺς ἀνάγλυφους πίνακες τοῦ Πειραιᾶ, τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, καὶ εἰδικότερα στὶς σκηνὲς τῆς Ἀμαζονομαχίας²⁴¹. Οἱ καμπύλες ἐπιφάνειες καὶ ἡ ἀποφυγὴ σχηματισμοῦ γωνιῶν στὰ σημεῖα τομῆς τους, ὅπως καὶ στὸ ἔντονα προβαλλόμενο ἐπάνω βλέφαρο ἀποτελοῦν στοιχεῖα ποὺ ἀπομακρύνουν τὴν κεφαλὴ **43** ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀδριανοῦ²⁴². Ἡ μορφή τοῦ στόματος καὶ ἡ αὐλακα ποὺ χωρίζει τὰ χεῖλη βρίσκουν παράλληλες μορφὲς κυρίως σὲ ἔργα τῆς πρώιμης ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίνων²⁴³. Παρόμοιος τρόπος ἀπόδοσης τοῦ ματιοῦ, ἀλλὰ καὶ τοῦ στόματος, ἀπαντᾷ καὶ στὴν κεφαλὴ τοῦ Ἀσκληπιοῦ **17** (πίν. 20), τῶν χρόνων περὶ τὸ 160 μ.Χ.²⁴⁴. Τὸ ἔργο αὐτὸ ἀποτελεῖ κατὰ κάποιον τρόπο *terminus ante quem* γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς κεφαλῆς **43** μέσα στὴν πρώιμη Ἀντωνίνηα περίοδο²⁴⁵.

Ἀπὸ τὰ φυσικοῦ μεγέθους ἀγάλματα ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ χρονολογηθοῦν στὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀδριανοῦ καὶ τοῦ Ἀντωνίνου τοῦ Εὐσεβοῦς κυριότερο εἶναι ὁ *κορμὸς τοῦ θωρακοφόρου ἀγάλματος* **125** (πίν. 140-142).

Γιὰ τὴν ἐπακριβὴ χρονολόγηση τοῦ **125** δὲν ὑπάρχουν ἐπαρκῆ στοιχεῖα. Ὁ βαθμὸς στὸν ὁποῖο ἔχουν δουλευτεῖ οἱ ἐπιφάνειες, ἰδίως τῆς χλαμύδας καὶ τοῦ χιτωνίσκου ποὺ δίνουν τὴν ἐντύπωση ἡμιτελοῦς ἢ ἐν πάσῃ περιπτώσει μὴ πλήρως δουλεμένου ἔργου, δὲν ἐπιτρέπουν ἀσφαλεῖς τεχνολογικὲς συγκρίσεις. Ἡ ἀπόδοση τῶν πτυχῶν τοῦ χιτωνίσκου καὶ ἡ χρῆση τοῦ τρυπάνου (πρβ. τὰ ἴχνη στὸ γοργόνειο) ὑποδεικνύουν τὴν ἀναγωγὴ τοῦ ἀγάλματος στὸν 2ο αἰ. μ.Χ., ὅχι πολὺ ὕστερα. Νὰ σημειωθεῖ πάντως ἡ διαφαινόμενη ὁμοιότητα ἀνάμεσα στὴν πτύχωση τῆς χλαμύδας τοῦ θωρακοφόρου καὶ σὲ αὐτὴν στὴν ἐρμαϊκὴ στήλη τοῦ Ἐπικτήτου **133** (πίν. 150).

Τὴ χρονολόγηση τοῦ ἀγάλματος στὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀδριανοῦ ὑποδηλώνει καὶ ἡ στενὴ τυπολογικὴ καὶ τεχνολογικὴ σχέση του μὲ δύο ἀγάλματα θωρακοφόρων στὴν Ἀθήνα καὶ στὴ Θεσσαλονίκη ποὺ ἀκολουθοῦν τὸν ἴδιον κλασικιστικὸν τύπο

θώρακα²⁴⁶. Τη χρονολόγηση αυτή καθιστᾷ πιθανότερη ἡ ἔντονη κλασικιστική τάση ποὺ παρατηρεῖται στὴν ἀντιγραφὴ ὅχι μόνο τοῦ τύπου τοῦ θώρακα, ἀλλὰ καὶ τῶν διακοσμητικῶν μοτίβων ἀπὸ τὸν 4ο αἰ. π.Χ.²⁴⁷.

Ἡ κατὰ παρόμοιο τρόπο ἀμελὲς ἐργασία τοῦ σωζόμενου *κατώτερου τμήματος τοῦ στάσιμου δεξιοῦ σκέλους ἀνδρικοῦ εἰκονιστικοῦ ἀγάλματος με calcei patricii* **126** (πίν. 146), ὅπως γίνεται ἰδιαίτερα ἐμφανὲς στὴν ἀπόδοση τῶν ἱμάντων, καθιστοῦν πιθανὴ τὴν ὑπόθεση ὅτι τὸ **126** καὶ ὁ κορμὸς **125** ἀνήκουν στὸ ἴδιο ἄγαλμα.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἄγαλμα αὐτό, τρία ἀκόμη εἰκονιστικὰ ἀγάλματα ἀποδίδονται στὴν Ἀδριάνεια - πρώιμη Ἀντωνίνηα περίοδο, καὶ κυρίως πρὸς τὰ μέσα τοῦ αἵωνα, μολονότι σώζονται σὲ πολὺ ἀποσπασματικὴ μορφή.

Στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ τὸ *θραῦσμα* **128** ποὺ προέρχεται πιθανότατα ἀπὸ τὴ *χλαμύδα θωρακοφόρου ἀγάλματος* (πίν. 148α-β). Τη χρονολόγηση αὐτὴ ὑποδηλώνουν ἡ ἐκτεταμένη χρῆση τοῦ τρυπάνου στὶς κατακόρυφες πτυχές, ἡ ὅλη κατεργασία τῆς ἐπιφάνειας, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀποφυγὴ τῆς δημιουργίας «ἀρνητικῶν» πτυχῶν, ἐμφανὲς κυρίως στὶς ἐπίπεδες ἐπιφάνειες τοῦ θραύσματος²⁴⁸.

Τὸ *θραῦσμα* **112** (πίν. 117) ἀπὸ τὴν *περιοχὴ τοῦ στήθους γυναικεῖου ἀγάλματος* με χιτῶνα καὶ ἱμάτιο χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἔντονη καὶ ἐκτεταμένη χρῆση τοῦ τρυπάνου στὴν πτύχωση τῆς τύλης τοῦ ἱματίου, προκαλώντας ἔντονη φωτοσκίαση, ἐνῶ ἀντίθετα ἡ πτύχωση τοῦ χιτῶνα ἐπάνω στὸ στήθος ἀποδίδεται μαλακὰ με ἀπαλὲς κυμάνσεις τῆς ἐπιφάνειας.

Τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτὰ ἀπομακρύνουν τὸ θραῦσμα ἀπὸ τὰ ἀντίγραφα τοῦ τύπου τῆς «Δομίτιας» τῆς Ὀλυμπίας, στὸν ὁποῖο πιθανότατα ἀνήκει, καθὼς καὶ τὰ ἀγάλματα γενικότερα τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ. ἀπὸ τὴν Ὀλυμπία²⁴⁹. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἄγαλμα τῆς «Δομίτιας», τῆς ὕστερης ἐποχῆς τῶν Φλαβίων ἢ αὐτῆς τοῦ Τραϊανοῦ, τὸ ὁποῖο με τὶς κυλινδρικές μονότονες πτυχές παρουσιάζει διαφορετικὴ τεχνοτροπικὴ γλώσσα, παρατηρεῖται ὅτι στὰ ἀγάλματα ἀπὸ τὸ Μητρώο, τοῦ γ' τετάρτου τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ., ὅπως καὶ στὰ φλάβεια ἀγάλματα τοῦ Ἑρωτος καὶ τοῦ Ἐλευσινίου ἀπὸ τὸ Ἡραῖο, ἡ πτύχωση τοῦ χιτῶνα ἢ τῆς stola ἀποδίδεται διαφορετικά, καθὼς σχηματίζονται ὀξεῖες ταινιωτὲς πτυχές, ἐνῶ καὶ στὴν τύλη τοῦ ἱματίου τὸ τρυπάνι ἔχει χρησιμοποιοῦν με διαφορετικὸ τρόπο, ὥστε ἡ προκαλούμενη φωτοσκίαση νὰ μὴ δίνει τὴν εἰκόνα τοῦ ἀντίστοιχου σημείου τοῦ **112**²⁵⁰.

Ἡ ἰδιαίτερα προσεγμένη ἐργασία τοῦ θραύσματος **112** διαφοροποιεῖται καὶ ἀπὸ αὐτὴ τῶν ἀντιγράφων τοῦ τύπου τῶν μέσων τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.²⁵¹. Στὰ ἀγάλματα αὐτὰ ἡ ἐπιφάνεια τοῦ στήθους διασπᾶται ἀπὸ σχετικὰ βαθιὲς αὐλακες καὶ ἐγχαρᾶξεις, ἐνῶ ἡ τύλη τοῦ ἱματίου δὲν εἶναι ἰδιαίτερα ἀνεπτυγμένη καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ κυλινδρικές, γενικὰ μαλακὲς πτυχές. Παρόλα αὐτά, κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ ἀπαντᾷ ἡ χαρακτηριστικὴ μαλακὴ ἀπόδοση τῆς πτύχωσης τοῦ κολλημένου στὸ σῶμα χιτῶνα, ὅπως δεῖχνουν παραδείγματα ἀπὸ τὰ ἀνάγλυφα τοῦ θεάτρου τῆς Κορίνθου, τοῦ β' τετάρτου τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.²⁵², ἢ ἀπὸ τὸ Νυμφαῖο τοῦ Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ στὴν Ὀλυμπία, τῶν μέσων τοῦ αἵωνα²⁵³, ὅπου διακρίνονται καὶ κάποια παράλληλα τῆς ἀπόδοσης τῆς τύλης τοῦ **112**, ἀν καὶ ἡ ἐργασία δὲν εἶναι τόσο λεπτὴ²⁵⁴.

Ἐπισφαλέστερη εἶναι ἡ χρονολόγηση τῶν *θραυσμάτων ἀπὸ τὴν πλίνθο καὶ τὰ ἄκρα*

πόδια γυναικείας μορφῆς με χιτώνα καὶ ἱμάτιο **113α-β** (πίν. 118). Μολονότι τὰ δύο θραύσματα δὲν κολλοῦν, καθὼς λείπει ἓνα μικρὸ τμήμα μεταξύ τους, προέρχονται ἀπὸ τὸ ἴδιο ἄγαλμα, ὅπως πιστοποιεῖ ἡ ταυτότητα τῆς ἐργασίας τους καὶ εἰδικὰ τῆς πτυχῆς στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ δεξιοῦ ποδιοῦ καὶ αὐτῶν ἐκατέρωθεν τοῦ ἄκρου ἀριστεροῦ ποδιοῦ, ἐνῶ οἱ πτυχὲς στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ ἄκρου δεξιοῦ ποδιοῦ ἀνήκουν στὴ σχηματικότερα ἀποδοσμένη πίσω ὄψη τοῦ ἀγάλματος²⁵⁵.

Ἡ χρῆση τοῦ τρυπάνου καὶ γενικότερα ἡ ἐργασία τοῦ μαρμάρου ὑποδεικνύουν ὅτι τὸ ἄγαλμα δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι προγενέστερο τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ τεχνοτροπικὴ ὁμοιότητα με μορφὲς ἀπὸ τὰ ἀνάγλυφα τοῦ θεάτρου τῆς Κορίνθου, τῶν μέσων περίπου τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.⁴⁵⁶, ὁ χιτώνας τῶν ὁποίων παρουσιάζει πλούσια πτύχωση ποὺ δημιουργεῖται ἀπὸ βαθιὲς αὐλακες τοῦ τρυπάνου, ἐνῶ αὐλακες τοῦ τρυπάνου διαρθρώνουν ἐπίσης τὶς ράχες τῶν πτυχῶν, εἶναι ὅμως ρηχότερες καὶ συνήθως δὲν φθάνουν ὡς τὴν παρυφή. Στὰ θραύσματα ὅμως τῆς Ἐπιδαύρου ἡ ἐργασία, ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐπιφάνεια τῆς πλίνθου καὶ τὴν αὐλακα ποὺ χωρίζει τὴν πέζα τοῦ χιτώνα ἀπὸ τὴν πλίνθο, εἶναι ἀρκετὰ τραχύτερη ἀπὸ αὐτὴ τῶν ἀναγλύφων τῆς Κορίνθου.

Σὲ ἀντίθεση με τὸν περιορισμένο ἀριθμὸ μεγάλου μεγέθους ἀγαλμάτων, στὴν Ἀδριάνεια ἢ τὴν πρώιμη Ἀντωνίνεια περίοδο ἀποδίδονται ἀρκετὰ ἀγαλμάτια καὶ ἀγαλματίδια.

Ἀπὸ τὰ πρώιμα ἴσως ἔργα αὐτῆς τῆς ἐποχῆς εἶναι τὸ *ἀγαλμάτιο τῆς Τρίμορφης Ἑκάτης* **49** (πίν. 58-59α)²⁵⁷.

Τὴ χρονολόγηση στὴν περίοδο αὐτὴ ὑποστηρίζει κατ' ἀρχὰς ὁ τρόπος ἀπόδοσης τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου καὶ τῶν βοστρύχων. Συγκρίνοντας τὴ σωζόμενη κεφαλὴ τῆς Ἑκάτης III (πίν. 59α) με αὐτὲς τῶν Κορῶν ἀπὸ τὴ Villa Hadriana τῆς ὕστερης ἐποχῆς τοῦ Ἀδριανοῦ²⁵⁸ διαπιστώνεται ἀρκετὰ στενὴ τυπολογικὴ καὶ τεχνοτροπικὴ συγγένεια τῶν δύο μορφῶν, λαμβάνοντας βέβαια ὑπόψη τὸ διαφορετικὸ μέγεθος (ὑψ. προσώπου Ἑκάτης 5.9 ἐκ. ἔναντι 20 ἐκ. περίπου αὐτοῦ τῶν Κορῶν). Στὴν ἀπόδοση τῶν μαλλιῶν παρατηρεῖται ἡ ἴδια τάση γιὰ κυματιστοὺς βοστρύχους χωρισμένους με αὐλακες βαθύτερες ἀπὸ τὶς ἐγχαράξεις ποὺ διαρθρώνουν κάθε βόστρυχο, ἐνῶ βαθιὲς τρυπανιὲς χαρακτηρίζουν τοὺς πλοκάμους, οἱ ὁποῖοι στὴν περίπτωση τῆς Ἑκάτης «διαλύουν» καὶ δὲν διαρθρώνουν τὴ μάζα τῶν μαλλιῶν. Ὅσον ἀφορᾷ γενικότερα τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου, πέραν ἀπὸ τὶς πολλὲς ὄντως ἀναλογίες, γίνεται ἐμφανὴς ἡ διαφοροποίηση τῶν δύο ἔργων στὴ μεταλλικὴ σκληρότητα τῆς ἀπόδοσης τῶν Κορῶν συγκριτικὰ με τὴ μαλακότητα αὐτῆς τοῦ ἀγαλματίου τῆς Ἑκάτης²⁵⁹.

Ὁ τρόπος διάρθρωσης τῶν μαλλιῶν τῆς Ἑκάτης μπορεῖ νὰ παραλληλισθεῖ με τῶν εἰκονιστικῶν κεφαλῶν τῆς Σαβίνας, ὅταν ἀκολουθεῖται τυπολογικὰ παρόμοια κόμμωση²⁶⁰. Ἀπὸ τὸν ἑλλαδικὸ χῶρο ἀνάλογη διαμόρφωση, τόσο τῶν μαλλιῶν ὅσο καὶ τῶν λοιπῶν χαρακτηριστικῶν τῆς κεφαλῆς, παρατηρεῖται στὴν κεφαλὴ τῆς Ἀλεξάνδρας στὴν ἐπιτύμβια στήλη τῆς στὴν Ἀθήνα, τῆς ὕστερης ἐποχῆς τοῦ Ἀδριανοῦ²⁶¹, στὴν κεφαλὴ τῆς Ἀφροδίτης ἀπὸ τὰ ἀνάγλυφα τοῦ θεάτρου τῆς Κορίνθου, τοῦ β' τετάρτου τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.²⁶², ὅπως καὶ στὰ περίπου σύγχρονα νεοαττικὰ ἀνάγλυφα τοῦ Πειραιᾶ, ἰδίως στὶς κεφαλὰς τῶν Χαρίτων καὶ τῶν Νυμφῶν²⁶³.

Ένα τεχνικό χαρακτηριστικό του ἀγαλματίου τῆς Ἑκάτης ποὺ ἀπαντᾷ καὶ στοὺς ἀνάγλυφους πίνακες τοῦ Πειραιᾶ εἶναι ἡ διαφοροποίηση τῆς ἐργασίας τοῦ προσώπου, τὸ ὁποῖο λειαίνεται ἐπιμελῶς, μὲ αὐτὴ τῶν ἐνδυμάτων, ὅπου τὰ ἴχνη ράσπας εἶναι ἔντονα²⁶⁴. Ἡ ἐργασία ἐξάλλου τῆς ἐπιφάνειας τοῦ κιονίσκου θυμίζει πολὺ αὐτὴ τοῦ πεδίου σὲ πολλὰ ἀνάγλυφα ἀπὸ τὸ θέατρο τῆς Κορίνθου²⁶⁵.

Γιὰ τὴν τεκμηρίωση τῆς χρονολόγησης τοῦ ἀγαλματίου τῆς Τρίμορφης Ἑκάτης **49** μὲ βάση τὴν ἀπόδοση τῶν ἐνδυμάτων, χαρακτηριστικὲς εἶναι οἱ πτυχὲς τοῦ πέπλου ἐπάνω στὰ πόδια, ὅπου ἡ καμπύλης διατομῆς ράχη «παρακολουθεῖται» ἀπὸ μία λεπτὴ αὐλακὰ ἢ ἐγχάραξη στὴν ἐπάνω πλευρὰ τῆς. Ἀνάλογη διαμόρφωση ἀπαντᾷ σὲ ἐπιτύμβιες στήλες κυρίως τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀδριανοῦ, ἔργα ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον μέτριας ποιότητος²⁶⁶.

Ἀπὸ ἓνα δεῦτερο παράδειγμα τοῦ ἴδιου τύπου προέρχεται ἴσως τὸ *θραῦσμα* **50** (πίν. 59β-δ), μὲ τμήμα τοῦ ἄκρου χεριοῦ καὶ τῆς δάδας. Τὸ θραῦσμα παρουσιάζει ἀνάλογη μὲ τὸ **49** ἀπόδοση τῶν δακτύλων, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐργασία τῶν ἐπιφανειῶν, ὅπου διακρίνονται ἄρκετὰ ἴχνη ράσπας στὴ δάδα, ἐνῶ ἡ ἐπιφάνεια τῆς σάρκας εἶναι λειασμένη. Τὸ μικρὸ ὅμως μέγεθος τοῦ θραύσματος δὲν ἐπιτρέπει ὑποθέσεις γιὰ τὴ χρονολόγησή του.

Τὸ ἀγαλμάτιο τῆς Ἑκάτης **49** παρουσιάζει κάποια συγγένεια μὲ τὰ ἀγαλμάτια τῆς Ὑγείας **24** (πίν. 29-30) καὶ τοῦ Ἀσκληπιοῦ **20** (πίν. 24-25), γιὰ τὰ ὁποῖα θὰ γίνει ἐκτενέστερα λόγος παρακάτω. Οἱ πτυχὲς τοῦ πέπλου ἐπάνω στὰ σκέλη τῆς Ἑκάτης θυμίζουν αὐτὲς τοῦ ἱματίου τῆς Ὑγείας, ἐνῶ οἱ ρηχὲς αὐλακες στὴ ράχη τῶν πλατῶν πτυχῶν ἀνάμεσα στὰ πόδια καὶ τὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τῶν κνημῶν παρουσιάζουν κάποιες ἀναλογίες μὲ τὴν πτύχωση τοῦ ἱματίου τοῦ Ἀσκληπιοῦ. Τὴν τεχνοτροπικὴ συγγένεια τῶν ἀγαλματίων τῆς Ὑγείας **24** καὶ τοῦ Ἀσκληπιοῦ **20** ὑποδεικνύει κυρίως ἡ ἀπόδοση τῶν πτυχῶν ποὺ πέφτουν στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ, καθὼς καὶ ἡ παρόμοια κατεργασία τῆς ἐπιφάνειας τοῦ μαρμάρου²⁶⁷.

Στὸ β' τέταρτο τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. πρέπει ἐπομένως νὰ ἀνήκει καὶ τὸ *ἀγαλμάτιο* τῆς Ὑγείας **24** (πίν. 29-30)²⁶⁸. Ἡ διαπραγματέυση τῆς κεφαλῆς τῆς Ὑγείας φαίνεται πρόχειρη, ὅπως γίνεται ἰδιαίτερα αἰσθητὸ στὴν ἀπόδοση τῶν χονδρῶν βλεφάρων²⁶⁹. Κάποιες ὁμοιότητες διαπιστώνονται μεταξὺ τῆς κεφαλῆς τῆς Ὑγείας καὶ τῆς Ἀθηνᾶς ἀπὸ τὰ ἀετωματικὰ γλυπτὰ τοῦ ναοῦ F τῆς Ἐλευσίνας, ποὺ ἔχουν χρονολογηθεῖ πρὸς τὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ., ὅπου παρατηρεῖται ἀνάλογο πλάσιμο τῶν ὄγκων²⁷⁰, ὅπως καὶ στὴν κεφαλὴ τῆς Ἀθηνᾶς ἀπὸ τὴ Γιγαντομαχία τοῦ ἀναγλύφου διακόσμου τοῦ θεάτρου τῆς Κορίνθου, τῆς ἴδιας ἐποχῆς²⁷¹. Ὁ τρόπος ἀπόδοσης τῶν μαλλιῶν ὁδηγεῖ περισσότερο πρὸς αὐτὸν τῶν κεφαλῶν τῆς Σαβίνας, ὅπου ὅμως τὶς περισσότερες φορὲς ἡ διάρθρωση τῶν βοστρύχων μὲ ἐγχάραξεις εἶναι ἀναλυτικότερη²⁷². Στὴν περίπτωσι τῆς Ὑγείας, ἡ περιληπτικότερη ἀπόδοση φαίνεται ὅτι σχετίζεται περισσότερο μὲ τὴν ποιότητα τῆς ἐργασίας παρὰ μὲ τὴν τεχνοτροπία.

Ἀνάλογη ἀπόδοση τῶν χαρακτηριστικῶν παρουσιάζει ἡ *κεφαλὴ ἀγαλματιδίου* μιᾶς παραλλαγῆς πιθανότατα τοῦ τύπου τῆς «Ὑγείας Hope» **28** (πίν. 34α-δ), δὲν εἶναι ὅμως δυνατόν νὰ γίνουν ἄλλες παρατηρήσεις, λόγῳ τῆς μεγάλης φθορᾶς τῶν ἐπιφανειῶν.

Ὁ τρόπος ἀπόδοσης τοῦ χιτῶνα τοῦ ἀγαλματίου **24** (πίν. 29) εἶναι ἀνάλογος

αὐτοῦ τῆς «Ἑρσης» καὶ τῆς καθιστῆς μορφῆς ἀπὸ τὸ ἀέτωμα τοῦ ναοῦ F τῆς Ἑλευσίνας²⁷³. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἀντιπαραβολὴ τοῦ τμήματος τοῦ χιτῶνα γύρω ἀπὸ τὰ πόδια τῆς Ὑγείας μὲ τὸ ἀντίστοιχο τμήμα τῆς καθιστῆς μορφῆς τοῦ ἀετώματος.

Παράλληλη διαμόρφωση τῶν ἐνδυμάτων ἀπαντᾷ σὲ δύο ἀκόμη σύνολα γλυπτῶν ἀπὸ τὸν ἑλλαδικὸ χῶρο, τὰ ὁποῖα χρονολογοῦνται στὴν Ἀδριάνεια - πρώιμη Ἀντωνίνεια περίοδο, καὶ συγκεκριμένα στὰ ἀναφερθέντα ἤδη ἀνάγλυφα ἀπὸ τὸ θέατρο τῆς Κορίνθου καὶ στὰ ἀρκετὰ ἔξεργα γλυπτὰ ἀπὸ τὸ «Βῆμα τοῦ Φαίδρου» στὸ θέατρο τοῦ Διονύσου στὴν Ἀθήνα²⁷⁴. Ἀνάλογη διατύπωση μὲ αὐτὴ κυρίως τοῦ ἱματίου τῆς Ὑγείας ἀπαντᾷ κατὰ κύριο λόγο στὴν πτύχωση τοῦ ἱματίου καὶ εἰδικότερα στὴν σχηματιζόμενη τύλη τῆς «Τύχης» στὶς σκηνές II καὶ IV, ἡ ὁποία καλύπτει διαγωνίως τὸ στήθος μὲ λεπτὲς πτυχές²⁷⁵, ὅπως συμβαίνει καὶ στὸ ἱμάτιο τοῦ «Διδῶ» στὴ σκηνὴ I²⁷⁶. Τὰ ἀνάγλυφα πάντως τοῦ «Βήματος τοῦ Φαίδρου» χαρακτηρίζονται ἀπὸ μεγαλύτερη σκληρότητα, λόγω τῆς ἐκτεταμένης χρήσης τοῦ τρυπάνου καὶ τῆς ὀξύτητας τῆς πτύχωσης.

Μαλακότερη ἐργασία παρουσιάζουν οἱ μετόπες τοῦ θεάτρου τῆς Κορίνθου. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς κεφαλὰς ποὺ ἔχουν ἤδη ἀναφερθεῖ, ὁμοιότητες διαπιστώνονται καὶ μεταξὺ τοῦ χιτῶνα τῆς Ὑγείας γύρω ἀπὸ τὶς κνήμες μὲ τὴν ἀπόληξη στὴν πλίνθο τοῦ χιτῶνα τῆς Ἥρας καὶ τῆς Ἀφροδίτης ἀπὸ τὴ Γιγαντομαχία, μεταξὺ τῶν πτυχῶν τοῦ ἱματίου τῆς Ὑγείας ποὺ πέφτουν στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ καὶ ἀντίστοιχων πτυχῶν τοῦ Ἀπόλλωνος, ὅπως ἀκόμη καὶ μεταξὺ τῆς λεπτῆς πτύχωσης τοῦ χιτῶνα τῆς Ὑγείας στὸν δεξιὸ ὤμο καὶ τῆς πτύχωσης τοῦ χιτωνίσκου τῶν Ἀμαζόνων ἀπὸ τὶς σκηνές τῆς Ἀμαζονομαχίας, καθὼς «κολλᾷ» ἐπάνω στοὺς μηρούς²⁷⁷. Καὶ στὴν περίπτωση ὅμως τῶν ἀναγλύφων τῆς Κορίνθου δὲν ἐμφανίζεται ἡ λεπτότητα καὶ ἡ λεπτόμερεια τῆς ἐργασίας τῆς Ὑγείας **24**. Ἡ διαφορὰ αὐτὴ ὀφείλεται ὅπως οἴεται καὶ στὸ γεγονὸς ὅτι τὰ ἀνάγλυφα τῶν θεάτρων τῆς Κορίνθου καὶ Ἀθήνας, ὅπως καὶ τὰ ἀετωματικὰ γλυπτὰ τῆς Ἑλευσίνας, ἦταν προορισμένα νὰ φαίνονται ἀπὸ ἀπόσταση.

Ἀρκετὰ λεπτὴ ἀλλὰ σκληρότερη εἶναι ἡ ἐργασία τῆς ὕστερης Ἀδριάνειας ἐπιτύμβιας στήλης τῆς Ἀλεξάνδρας²⁷⁸, ἡ παράλληλη ὅμως ἀπόδοση τοῦ χιτῶνα τῶν δύο μορφῶν γύρω ἀπὸ τὰ πόδια, ὅπως καὶ ἡ χρῆση τῆς ἐγχάραξης στὸ ἱμάτιο τῆς Ἀλεξάνδρας καὶ στὸν χιτῶνα ἐπάνω στὸν προβαλλόμενο ἀριστερὸ μηρὸ τῆς Ὑγείας, δείχνουν ὅτι τὰ δύο ἔργα δὲν θὰ ἀπεῖχαν πολὺ χρονικά.

Τὸ τυπολογικὰ συγγενὲς *ἀγαλματίδιο τῆς Ὑγείας 27* (πίν. 33) πρέπει νὰ βρίσκεται κοντὰ χρονικά. Παρὰ τὸ μικρὸ μέγεθος καὶ τὴ διάβρωση, γίνεται ἀντιληπτὴ ἡ προσπάθεια τοῦ καλλιτέχνη νὰ δηλώσει τὸ σῶμα κάτω ἀπὸ τὰ ἐνδύματα, ἐμφανὴς κυρίως στὴν κοιλιακὴ χώρα καὶ τοὺς γλουτούς. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἀκόμη ἡ πτύχωση τοῦ ἱματίου, ὅπου οἱ πλαστικὰ ἀποδοσμένες πτυχές διακρίνονται γιὰ τὴ μαλακότητά τους, ἐνῶ συγχρόνως δημιουργοῦνται εὐρεῖες, ἀπτύχωτες ἐπιφάνειες. Μὲ τὴν ἐπιφύλαξη ὅτι τὸ ἀγαλμάτιο τῆς Ὑγείας **27** ἀποτελεῖ ἓνα μικρὸ ἀφιέρωμα, εἶναι δυνατὸν νὰ ἀντιπαραβληθεῖ πρὸς χρονολογημένα ἔργα τῆς πρώιμης ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίνων ποὺ παρουσιάζουν ἀνάλογα χαρακτηριστικά, ὅπως τοὺς κλασικιστικοὺς ἀνάγλυφους πίνακες τοῦ Πειραιᾶ²⁷⁹ καὶ τὶς ἀττικὲς σαρκοφάγους²⁸⁰.

Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα τῶν ὑψηλῆς ποιότητος ἔργων τῆς ὕστερης ἐποχῆς τοῦ Ἀδριανοῦ καὶ κυρίως τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀντωνίνου τοῦ Εὐσεβοῦς ἀποτελεῖ τὸ

ἀγαλμάτιο τοῦ Ἀσκληπιοῦ **20** (πίν. 24-25)²⁸¹, ὅπως ὑποδεικνύει τόσο ἡ ἀπόδοση τῆς κεφαλῆς ὅσο καὶ τῶν ἐνδυμάτων, πέραν τῆς μορφῆς τῆς πλίνθου καὶ τῆς ἐπιμελῶς στυλβωμένης πρόσθιας ἐπιφάνειας.

Σημεῖο ἀναφορᾶς γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς νεανικῆς κεφαλῆς τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἀποτελοῦν οἱ ἀσφαλῶς χρονολογημένες στὴν ὕστερη Ἀδριάνεια περίοδο κεφαλῆς τοῦ Ἀντινόου, οἱ ὁποῖες διακρίνονται ἐπίσης γιὰ τοὺς ἔντονα πλαστικούς, μακροὺς καὶ σαφῶς διαχωρισμένους μεταξύ τους βοστρύχους²⁸². Οἱ βόστρυχοι τοῦ Ἀσκληπιοῦ **20** διαρθρώνονται μὲ ἐγχαράξεις κατὰ τρόπο ἀνάλογο μὲ αὐτοὺς τοῦ Ἀντινόου, ἡ περισσότερη ἐκτεταμένη ὁμῶς χρήση τοῦ τρυπάνου μεταξύ τῶν βοστρύχων, ἰδιαίτερα στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ ὑποδεικνύει σχετικὰ ὕστερότερη χρονολόγηση.

Πρὸς τὶς παραστάσεις τοῦ Ἀντινόου ὁδηγεῖ καὶ ἡ ἀπόδοση τοῦ ἱματίου τοῦ Ἀσκληπιοῦ, ἡ πτύχωση τοῦ ὁποίου χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἰδιαίτερη μαλακότητα, λόγῳ τῆς περιορισμένης χρήσης τοῦ τρυπάνου καὶ τῆς ἀπαλῆς καμπύλης διατομῆς τῆς ράχης τῶν πτυχῶν, χαρακτηριστικὰ ποὺ τονίζονται ἀκόμη περισσότερο ἀπὸ τὴν προσεγμένη λείανση καὶ στίλβωση τῆς ἐπιφάνειας. Ἀνάλογα στοιχεῖα παρατηροῦνται σὲ ὑψηλῆς ποιότητας γλυπτὰ, ὅπως στὶς ἀνάγλυφες παραστάσεις τοῦ Ἀντινόου-Silvanus στὴ Ρώμη, ἔργο ἐνὸς Ἀντωνιανοῦ ἀπὸ τὴν Ἀφροδισιάδα τῆς Καρίας, ἢ τοῦ Ἀντινόου-Vertumnus ἀπὸ τὴ Villa Hadriana²⁸³. Ἀπὸ τὸν ἐλλαδικὸ χῶρο, τὸ ἀγαλμα τοῦ Ἀντινόου ἀπὸ τὴν Ἐλευσίνα, ἃν καὶ ὑπολείπεται ποιοτικὰ τῶν παραπάνω ἔργων, παρουσιάζει ἀνάλογες τάσεις στὴν πτύχωση, στὴ διαμόρφωση δὲ τοῦ ἱματίου πρὸς τὴν ἀριστερὴ πλευρὰ διαπιστώνονται ὁμοιότητες μὲ τὶς ἀντίστοιχες θέσεις στὸ ἀγαλμάτιο τοῦ Ἀσκληπιοῦ **20**²⁸⁴. Τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτὰ ἀπαντοῦν καὶ σὲ ἄλλα ἀσφαλῶς χρονολογημένα ἔργα τῆς ὕστερης Ἀδριάνειας-πρώιμης Ἀντωνίνειας περιόδου, συγκεκριμένα δὲ στὴν πτύχωση τῆς χλαμύδας κυρίως σὲ προτομές²⁸⁵.

Παρόμοια στοιχεῖα χαρακτηρίζουν κλασικιστικὰ ἔργα τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, ὅπως τὶς μορφὲς τῶν ἀναγλύφων πινάκων ἀπὸ τὸ λιμάνι τοῦ Πειραιᾶ. Σὲ μία μάλιστα μορφὴ ἀπὸ τὰ ἀνάγλυφα αὐτὰ ἀπαντᾷ ἡ ἰδιότυπη ἀπόδοση τῆς κόρης τοῦ ὀφθαλμοῦ ὡς ρηχὴ ἡμικυκλικὴ βάθυνση²⁸⁶.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀπόδοση τοῦ γυμνοῦ σώματος παρατηρεῖται ἀνάλογη ἐργασία μὲ αὐτὴ τοῦ χλαμυδοφόρου νέου στὴ λεγόμενη «Στήλη τοῦ Κυνηγοῦ» ἀπὸ τὴν Κόρινθο, ἡ ὁποία θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ περίπου στὴν ἴδια ἐποχὴ²⁸⁷.

Ἀνάλογη ἀπόδοση τῆς πτύχωσης παρουσιάζει καὶ τὸ *θραῦσμα* **3** (πίν. 5α-δ) ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῶν ποδιῶν ἐνὸς *ἀγαλματίου* τοῦ Ἀσκληπιοῦ τοῦ τύπου «Giustini».

Ἡ μαλακότητα τῆς ἀπόδοσης τῆς πτύχωσης τοῦ ἱματίου τοῦ ἀγαλματίου τοῦ Ἀσκληπιοῦ **20** ἀπαντᾷ ὡς ἓνα σημεῖο καὶ στὴν πτύχωση τοῦ πέπλου καὶ τοῦ ἱματίου τοῦ *ἀγαλματιδίου γυναικείας μορφῆς* **86**, πιθανότατα τῆς Δήμητρας καθισμένης σὲ κίσπη (πίν. 101). Ἡ γενικὰ ἐκτεταμένη χρήση τοῦ τρυπάνου στὶς αὐλακες τῶν πτυχῶν συντελεῖ στὴν πρόκληση ἀνάλογης φωτοσκίασης, δὲν κόβουν ὁμῶς τὴν ἐπιφάνεια τοῦ σώματος, ὅπως συμβαίνει σὲ τυπολογικὰ παρόμοιες μορφὲς τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.²⁸⁸. Ἀντίθετα, πλησιέστερα τεχνοτροπικὰ βρίσκονται ἔργα τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. καὶ μάλιστα τῆς Ἀδριάνειας καὶ πρώιμης Ἀντωνίνειας ἐποχῆς, ὅπως ἐπιτύμβιες στήλες²⁸⁹ καὶ νεοαττικὰ ἀνάγλυφα²⁹⁰, ὥστε ἡ χρονολόγηση τοῦ ἀγαλματιδίου τῆς Ἐπιδάουρου κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ νὰ φαίνεται ὡς ἡ πιθανότερη.

Όσον αφορά τη διαπραγμάτευση του γυμνού ανδρικού σώματος, ή μαλακή απόδοση της ανατομίας χωρίς έντονες μεταβάσεις μεταξύ των μυών που παρατηρείται στο άγαλμάτιο του Άσκληπιού **20** άπαντᾷ κατὰ παρόμοιο τρόπο στο πολὺ προσεγμένης ἐργασίας *άγαλμάτιο 41 τοῦ τύπου τοῦ «Ἀπόλλωνος τοῦ Kassel»* (πίν. 49), τὸ ὁποῖο θὰ πρέπει ἐπίσης νὰ χρονολογηθεῖ στὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀδριανοῦ ἢ στὴν πρώτη ἐποχὴ τῶν Ἀντωνίνων. Ἡ ρέουσα μυολογία καὶ ἡ ἀνάπτυξη τῆς μορφῆς σὲ πλάτος τοῦ ἀγαλματίου τοῦ Ἀπόλλωνος εἶναι ἀνάλογες μὲ αὐτὲς ποὺ παρατηροῦνται στὰ ἀγάλματα τοῦ Ἀντινίου ἢ στὶς λίγο ὑστερότερες γυμνὲς ἀνδρικὲς μορφὲς ἀπὸ τὰ ἀρκετὰ ἔξεργα ἀνάγλυφα τοῦ «Βήματος τοῦ Φαίδρου» στὸ θέατρο τοῦ Διονύσου τῆς Ἀθήνας²⁹¹.

Συγκρινόμενο ἐξάλλου τὸ *άγαλμάτιο 41* μὲ τὰ ὑπόλοιπα ἀντίγραφα τοῦ «Ἀπόλλωνος τοῦ Kassel», τὰ ὁποῖα χρονολογοῦνται κυρίως στὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀδριανοῦ καὶ τοῦ Ἀντωνίνου Πίου, δὲν διαπιστώνεται κανένας λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο τὸ παράδειγμα τῆς Ἐπιδαύρου θὰ πρέπει νὰ διαφέρει χρονικά²⁹². Τὸ γεγονὸς αὐτὸ γίνεται ἀντιληπτὸ ἂν τὸ *άγαλμάτιο 41* ἀντιπαραβληθεῖ μὲ τὸ μοναδικὸ ἀντίγραφο τοῦ τύπου ἀπὸ τὸν κυρίως ἐλλαδικὸ ὥρο, τὸν κορμὸ ΕΑΜ 1612 ἀπὸ τὴν ἀδριάνεια ἐπέκταση τῆς πόλης τῶν Ἀθηνῶν, παρὰ τὶς ὑπερφυσικὲς διαστάσεις τοῦ τελευταίου²⁹³. Καὶ τὰ δύο ἔργα χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὴ μεγάλη μαλακότητα τῆς μυολογίας καὶ ἀπὸ τὸν ἴδιο τρόπο ἀπόδοσης λεπτομερειῶν, ὅπως τοῦ ἐφηβαίου, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν γραμμικότερο χαρακτήρα τῶν ρωμαϊκῶν ἔργων²⁹⁴.

Δύο ἀκόμη ἀντίγραφα τοῦ τύπου τοῦ «Ἀπόλλωνος τοῦ Kassel» προέρχονται ἀπὸ τὸν ἐλληνικὸ ὥρο: μία κεφαλὴ μεγάλου ἀγάλματος ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀδριανοῦ καὶ ἓνα *άγαλμάτιο* ἀπὸ τὴν Κέρκυρα, ἐλάχιστα μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ **41**²⁹⁵. Συγκρίνοντας τὸ *άγαλμάτιο 41* μὲ αὐτὸ τῆς Κέρκυρας παρατηρεῖται ὅτι τὸ τελευταῖο εἶναι ραδιότερο, οἱ μῦες, ἰδίως αὐτοὶ τοῦ στήθους, ἀποδίδονται πλαστικότερα καὶ ὁ κορμὸς εἶναι περισσότερο κυλινδρικός, ἐνῶ τὸ *άγαλμάτιο* τῆς Ἐπιδαύρου ἀναπτύσσεται σὲ πλάτος. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ σχεδὸν γεωμετρικὸ γράψιμο τῶν μυῶν, ἐμφανὲς καὶ στὴν ἀπόδοση τῆς πλάτης, τὴν πρὸ μετωπικὴ θέση τῆς κεφαλῆς, ὅπως συμπεραίνεται ἀπὸ τὶς ἀπολήξεις τῶν πλοκάμων στοὺς ὤμους, καθὼς καὶ τὸ πλησιέστερο στὸν κορμὸ ἀποδοσμένο δεξιὸ χέρι προσδίδουν στὸ κερκυραϊκὸ ἔργο ἓναν περισσότερο «ἀρχαῖζοντα» χαρακτήρα. Τὸ *άγαλμάτιο* αὐτὸ παρουσιάζει γενικότερη σχηματοποίηση καὶ εὐρύτερη χρῆση τοῦ τρυπάνου στοὺς πλοκάμους. Ἡ προταθεῖσα ἐπομένως χρονολόγησή του στὸ β' μισὸ τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. φαίνεται ὀρθή²⁹⁶. Τὰ τέσσερα αὐτὰ ἀντίγραφα τοῦ τύπου τοῦ «Ἀπόλλωνος τοῦ Kassel» παρουσιάζουν ἀρκετὲς διαφορὲς μεταξύ τους καὶ πρέπει γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ νὰ ἀνήκουν σὲ περισσότερα τοῦ ἑνὸς ἐργαστήρια²⁹⁷.

Ἡ ἀπόδοση τοῦ γυμνοῦ σώματος τῶν ἀγαλματίων **20** (πίν. 24) καὶ **41** (πίν. 49) βοηθᾷ στὴ χρονολόγησή τους στὰ Ἀδριάνεια - πρώιμα Ἀντωνίνεια χρόνια ὁρισμένων ἀκόμη ἔργων ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο.

Στὰ ἔργα αὐτὰ ἀνήκει τὸ καλῆς ποιότητος *άγαλμάτιο καθιστοῦ Πανὸς 80* (πίν. 96). Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ στίλβωση τῆς ἐπιφάνειας τῆς σάρκας ποὺ ἀποδίδεται ὅπως στὰ *άγαλματα 20* καὶ **41**, ἡ χρονολόγησή τους προκύπτει ἀπὸ τὴ βαθιὰ αὐλακα ποὺ χωρίζει τὸν κορμὸ ἀπὸ τὴ δορὰ καὶ τὸν βράχο, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴ μορφὴ τοῦ σωζόμενου τμήμα-

τος τών μαλλιών καὶ τών γενείων. Συγκρίνοντας εἰδικότερα τοὺς λεπτοὺς μακροὺς βοστρύχους στὴ δεξιὰ πλευρὰ κυρίως καὶ κατὰ δεύτερο λόγο στὸν αὐχένα, ὅπου οὕτως ἢ ἄλλως ἢ ἀπόδοση εἶναι σχηματικότερη, μὲ αὐτοὺς τών γενείων τών κεφαλῶν στὰ κυριότερα ἀντίγραφα τοῦ τύπου τοῦ καλυμμένου ἀπὸ τὴ δορὰ ὄρθιου Πανός, ποὺ ἀνάγονται κυρίως στὸ β' μισὸ τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.²⁹⁸, παρατηρεῖται ὅτι οἱ βόστρυχοι τοῦ Πανός **80** εἶναι γραμμικότεροι προκαλώντας λιγότερη φωτοσκίαση, ἐνῶ διατάσσονται σὲ οὐσιαστικὰ ἓνα ἐπίπεδο. Ἡ πρωιμότερη ἐπομένως χρονολόγηση τοῦ ἀγαλματίου **80** στὸ α' μισὸ τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. φαίνεται ὀρθότερη²⁹⁹.

Ἡ χρονολόγηση ἀντίθετα τοῦ παραδείγματος τοῦ ἴδιου τύπου Πανός **81** (πίν. 97) εἶναι οὐσιαστικὰ ἀδύνατη, καθὼς τὸ ἔργο ἔχει μείνει ἡμιτελὲς καὶ καμία ἐπιφάνεια δὲν ἔχει ὑποστῇ τὴν τελικὴ λείανση. Νὰ σημειωθεῖ μόνο ἡ ἔντονη αὐλακα ποὺ διακρίνει τὸ σῶμα ἀπὸ τὸν βράχο καὶ τὴ δορά, ἡ ὁποία ὑπονοεῖ ὅτι τὸ ἔργο δὲν εἶναι προγενέστερο τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.

Ἡ διαφαινόμενη σχέση τοῦ κορμοῦ τοῦ Σατύρου **77** (πίν. 93) μὲ αὐτὸν τοῦ Ἀσκληπιοῦ **20**, ἀντιπαραβάλλοντας ἰδίως τὸν τρόπο ἀπόδοσης τῆς σάρκας καὶ εἰδικότερα τοῦ στήθους, ὑποδηλώνει τὴ σύγχρονη περίπου λάξευση τῶν δύο ἔργων³⁰⁰. Τὴ χρονολόγηση αὐτὴ ὑποδεικνύει ἐπίσης ἡ τεχνικὴ ἐπεξεργασίας τοῦ μαρμάρου, μὲ τὶς καλὰ λειασμένες ἐπιφάνειες, ἰδίως τῆς πρόσθιας ὀψης, καὶ τὰ περιορισμένα ἴχνη ράσπας, ἐνῶ ἡ χρῆση τοῦ τρυπάνου περιορίζεται μόνο στὴν αὐλακα μεταξὺ τῆς νεβρίδας καὶ τοῦ κορμοῦ, καθὼς ἐπίσης καὶ ἡ πλαστικότητα τῶν μορφῶν καὶ ὁ κλασικιστικὸς χαρακτήρας τοῦ ὅλου ἔργου. Ὅπως οἷον ἡ χρονολόγηση θραυσμάτων, ὅπως τοῦ ἀγαλματίου **77**, παρουσιάζει ἀρκετὲς δυσκολίες, καθὼς, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, προβληματικὴ παραμένει ἡ εὕρεση παραλλήλων τῆς ἀπόδοσης τῆς δορᾶς σὲ χρονολογημένα παραδείγματα³⁰¹.

Στὰ καλῆς ποιότητος ἔργα τῶν μέσων τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο συμπεριλαμβάνεται καὶ τὸ ἀποσπασματικὰ σωζόμενο ἀττικὸ τραπεζοφόρο **138** (πίν. 153-154)³⁰². Τὰ δύο κύρια θραύσματα ποὺ τὸ ἀποτελοῦν, αὐτὸ τῆς βάσης μὲ τὴν ἀρχὴ τοῦ πεσσίσκου καὶ αὐτὸ τῆς ἀπόληξης τοῦ πεσσίσκου μὲ τμήμα τοῦ κορμοῦ καὶ τὴν κεφαλὴ τοῦ Ἑρωτος, δὲν ἐφάπτονται, οἱ διαστάσεις καὶ ἡ ἐργασία ὅμως τοῦ μαρμάρου στὸν πεσσίσκο ἐπιβεβαιώνουν ὅτι καὶ τὰ δύο θραύσματα προέρχονται ἀπὸ τὸ ἴδιο τραπεζοφόρο.

Ἡ χρονολόγηση πιστοποιεῖται κατ' ἀρχὰς ἀπὸ τὴ μορφή τῆς βάσης καὶ συγκεκριμένα ἀπὸ τὸ ἰδιαίτερα ὑψηλὸ πεδίο τῆς, ἓνα στοιχεῖο τὸ ὁποῖο ἀπαντᾷ στὰ πρῶτα παραδείγματα τῶν ἀττικῶν τραπεζοφόρων, τῶν μέσων τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ., ἐνῶ στὰ ὑστερότερα παραδείγματα τοῦ 2ου καὶ κυρίως τοῦ 3ου αἰ. τὸ πεδίο γίνεται πολὺ χαμηλό³⁰³. Ἡ ἐπίστεψη τοῦ πεσσίσκου εἶναι προσεκτικὰ ἀποδοσμένη. Ἡ σειρὰ καὶ ἡ μορφή τῶν κυματίων ποὺ τὴν ἀπαρτίζουν εἶναι ἀνάλογη μὲ τὰ πλαίσια ἀρκετῶν νεοαττικῶν πινάκων τοῦ Πειραιᾶ τῶν μέσων τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.³⁰⁴.

Ἡ μορφή τοῦ Ἑρωτος εἶναι φθαρμένη σὲ μεγάλο βαθμό. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ πολὺ καλὴ ἐργασία τῶν ἐπιφανειῶν καὶ ἡ πλαστικότητα τῆς ἀπόδοσης τῶν ἐπιμέρους μορφῶν τοῦ κορμοῦ καὶ τῆς κεφαλῆς. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ γραμμικὴ ἀπόδοση τῶν λεπτῶν, προστύπων βοστρύχων στὴν περισσότερη ὁρατὴ καὶ καλύτερα σωζόμενη δεξιὰ πλευρὰ τῆς κεφαλῆς, ποὺ θυμίζει ἀνάλογη διατύπωση σὲ μορ-

φές Ἐρώτων τῶν πρώιμων ἀττικῶν σαρκοφάγων, τῶν μέσων ἢ τῆς τελευταίας δεκαετίας τοῦ α' μισοῦ τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.³⁰⁵. Τὸ τραπεζοφόρο **138** ἀνήκει ἐπομένως στὰ πρώιμα παραδείγματα ἀττικῶν τραπεζοφόρων.

Στὰ πρώιμα Ἀντωνίνηα χρόνια μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν καὶ ὀρισμένα μικρὰ θραύσματα ἀγαλματιδίων:

Στὰ καλῆς ποιότητος ἀγαλματίδια ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο ἀνήκει ἀσφαλῶς ὁ γυμνὸς κορμὸς τῆς Ἀφροδίτης **61** (πίν. 75), ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ἐπιμελημένη ἐργασία τοῦ μαρμάρου, ἀλλὰ καὶ τὴν προσπάθεια ἀπόδοσης τῆς κίνησης τῶν μυῶν, ἐμφανοῦς ἰδίως στὴν πλάτη καὶ τὴν ἀριστερὴ πλευρά. Ἡ χρονολόγηση τοῦ ἔργου βασίζεται κατὰ κύριο λόγο στὸν τρόπο ἀπόδοσης τῶν βοστρύχων ποὺ πέφτουν στὴ δεξιὰ ὠμοπλάτη³⁰⁶. Ἀνάλογη μορφὴ βοστρύχων διαρθρωμένων μὲ παράλληλες ἐγγάραιες γραμμὲς ποὺ χωρίζουν ἐπίπεδες ἢ ἐλαφρὰ καμπύλες ἐπιφάνειες ἀπαντοῦν κυρίως σὲ ἔργα τῶν μέσων τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ., ὅπως στὰ μαλλιά τῶν μορφῶν στοὺς ἀνάγλυφους πίνακες τοῦ Πειραιᾶ³⁰⁷.

Τὸ θραῦσμα ἀγαλματιδίου γυναικείας μορφῆς μὲ πέπλο καὶ ἱμάτιο **95** (πίν. 107) προέρχεται ἀπὸ ἓνα καλῆς ποιότητος ἔργο, ὅπως δείχνει κυρίως ἡ ἀπόδοση τῆς πτύχωσης τοῦ πέπλου. Ἀξιοσημεῖωτα εἶναι τὰ ἐκτεταμένα ἵχνη τῆς ράσπας ὅχι μόνο στὴν ἐπιφάνεια τῶν ἐνδυμάτων, ἀλλὰ καὶ στὰ σωζόμενα γυμνὰ μέρη τοῦ σώματος, στὸ ἄκρο ἀριστερὸ χέρι, στὸν δεξιὸ βραχίονα καὶ στὸ στέρνο. Ἡ ἀπόδοση τοῦ ἐνδύματος δείχνει ὅτι τὸ ἔργο δύσκολα θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ἡμέτερο³⁰⁸. Τὰ ἔντονα ἵχνη ράσπας στὰ γυμνὰ μέρη καὶ ἰδίως στὸ πρόσωπο θεωροῦνται γνώρισμα τῶν ἀττικῶν ἰδίως εἰκονιστικῶν κεφαλῶν τοῦ β' τετάρτου τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.³⁰⁹. Ἐντούτοις τὸ στοιχεῖο αὐτὸ διαπιστώνεται καὶ σὲ ὀρισμένα παραδείγματα τῶν μέσων τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ., τὰ ὁποῖα ὅμως βρίσκονταν στημένα σὲ ἀρκετὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν θεατὴ³¹⁰, ἐνῶ σὲ πρωιμότερα παραδείγματα τὰ σημάδια τῆς ράσπας, ὅταν ὑπάρχουν, εἶναι ἀμυδρὰ καὶ ἀπαντοῦν σὲ ὀρισμένα μόνο σημεῖα, συνήθως πρὸς τὰ πλάγια³¹¹.

Ἡ ἀπόδοση ὅμως τῶν ἐνδυμάτων ἀποκλείει τὴ χρονολόγηση τοῦ ἀγαλματιδίου **95** στὸν 3ο αἰ. μ.Χ., ὅπως γίνεται ἐμφανὲς ἂν συγκριθεῖ μὲ τὰ ἀγαλμάτια ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς ἐποχῆς αὐτῆς³¹², ἢ καὶ γενικότερα ἔργα τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. μὲ ἀνάλογα μοτίβα³¹³. Ἡ πτύχωση τοῦ ἱματίου καὶ τοῦ πέπλου διακρίνεται γιὰ τὴν πλαστικότητά της, παρουσιάζοντας συγχρόνως κάποια ὀξύτητα, καὶ τὴν προκαλούμενη ἔντονη φωτοσκίαση. Τεχνοτροπικὰ ἀνάλογες μορφές παρατηροῦνται σὲ πεπλοφόρους τοῦ «Βήματος τοῦ Φαίδρου» στὸ Διονυσιακὸ θέατρο, τῆς πρώιμης ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίνων, ὅπου παρουσιάζονται ἔντονα ἵχνη ράσπας στὰ ἐνδύματα³¹⁴. Δὲν ἀποκλείεται ὅμως ἀκόμη πρωιμότερη χρονολόγηση, ὅπως δείχνει ἡ ἀντιπαραβολὴ τοῦ ἀγαλματιδίου μὲ τὰ ἀντίγραφα τοῦ τύπου τῆς «Ἥρας τῆς Ἐφέσου» ποὺ ἀνάγονται κυρίως στὴν ἐποχὴ τοῦ Τραϊανοῦ, ἂν καὶ τὰ ἔργα αὐτά, ὅλα μεγάλου μεγέθους, ἐμφανίζονται σκληρότερα³¹⁵.

Ὅποσδήποτε τὸ περιορισμένο μέγεθος τοῦ θραύσματος **95** δὲν ἐπιτρέπει μεγαλύτερη ἀκρίβεια στὴν ἀπόδοσή του στὸν 2ο αἰ. μ.Χ. Στὴν περίπτωσή πάντως ποὺ ἡ χρονολόγηση αὐτὴ εἶναι ὀρθή, τότε ἡ μόνη ἐξήγηση τῶν ἔντονων ἱχνῶν ράσπας στὰ γυμνὰ μέρη εἶναι ὅτι τὸ ἔργο γιὰ κάποιο ἄγνωστο λόγο δὲν ἔλαβε τὴν τελικὴ ἐπεξεργασία σὲς ἐπιφάνειες αὐτές.

Παρά την προχειρότητα της εργασίας καὶ τὴ ταπεινὴ μορφή τοῦ *ἀγαλματίου τῆς Υγείας* 30 (πίν. 36), παρατηρεῖται σημαντικὴ πλαστικότητα στὴν πτύχωση τοῦ ἱματίου, ὅπου ἔχει ἀποφευχθεῖ ἡ διάσπαση τῶν ἐπιφανειῶν ἀπὸ τὶς αὐλακες τοῦ τρυπάνου. Ἡ ἐγγάραξη χρησιμοποιήθηκε ἐπάνω στὸν προβαλλόμενο δεξιὸ μηρό, ὅπου τὸ ἱμάτιο «κολλᾷ» στὴ σάρκα, ἐνῶ ἐντονότερες χαράξεις στὸν χιτῶνα δηλώνουν τὸ λεπτότερο ὕφασμα. Χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ ἐκτεταμένα ἴχνη ράσπας στὶς ἐπιφάνειες, ποὺ δίνουν στὸ ἔργο ἀρκετὰ γραμμικὴ ἐντύπωση. Τὰ δεδομένα αὐτὰ ὁδηγοῦν στὴ χρονολόγηση τοῦ ἀγαλματιδίου στὸν 3ο αἰ. μ.Χ. καὶ εἰδικότερα στὸ διάστημα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀδριανοῦ καὶ ἕως τὴ μέση ἐποχὴ τῶν Ἀντωνίνων, ὅπως ὑποδεικνύει ἡ σύγκριση μὲ περίπου ἀντίστοιχης ποιότητος ἔργα, κυρίως μὲ παραστάσεις ἀττικῶν ἐπιτυμβίων στηλῶν³¹⁶.

ς'. Ἔργα τῆς Μέσης καὶ Ὑστερης ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίνων

Παρά τὸν μεγάλον ἀριθμὸν ἔργων ποὺ χρονολογοῦνται στὸ β' μισὸ τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ., σώζονται μόνο δύο θραύσματα εἰκονιστικῶν κεφαλῶν:

Κατὰ τὴ μέση ἐποχὴ τῶν Ἀντωνίνων λαξεύτηκε πιθανότατα ἡ *εἰκονιστικὴ κεφαλὴ νέου ἀνδρα*, ἀπὸ τὴν ὁποία διατηρεῖται τὸ *θραῦσμα* 101 (πίν. 110α-β).

Οἱ ἀτίθασοι, ἀκατάστατοι, μηνσιδεῖς βόστρυχοι χαρακτηρίζουν πορτραῖτα νέων. Ἄν καὶ διαπιστώνονται εὐκαιριακὰ ἤδη στὸν 1ο αἰ. μ.Χ.³¹⁷, γίνονται ἰδιαίτερα ἀγαπητοὶ ἀπὸ τὴν ὕστερη Ἀδριάνεια ἐποχὴ, λόγω τῆς μεγάλης ἐπίδρασης ποὺ ἄσκησε ἡ εἰκονογραφία τοῦ Ἀντινόου³¹⁸. Πολὺ συχνὰ ἀπαντοῦν κατὰ τὴν πρώιμη καὶ ἰδίως τὴ μέση Ἀντωνίνεια περίοδο³¹⁹ ἀκόμα καὶ σὲ ὀρισμένα πορτραῖτα ὠριμῶν ἀνδρῶν³²⁰. Χαρακτηριστικὴ στὰ ἔργα αὐτὰ εἶναι ἡ περιορισμένη χρῆση τοῦ τρυπάνου, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν πρόκληση περιορισμένης φωτοσκίασης, καὶ οἱ ἐγγαράξεις σὲ κάθε βόστρυχο, ὅπως περίπου συμβαίνει καὶ στὸ 101³²¹. Τὸ θέμα ἦταν ἐπίσης ἀγαπητὸ κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν Σεβήρων καὶ τοῦ Γαλλιανοῦ, πολλὰς φορὲς ὅμως ἡ χρονολόγηση αὐτῶν τῶν εἰκονιστικῶν κεφαλῶν εἶναι προβληματικὴ³²².

Ἡ ἀπόδοση ἀκόμη τοῦ ματιοῦ φαίνεται ὅτι ἐπιβεβαιώνει τὴ χρονολόγηση τοῦ 101 στὴ μέση Ἀντωνίνεια περίοδο. Τὸ τοξωτὸ, σχεδὸν ἡμικυκλικό, ἐπάνω βλέφαρο καὶ τὸ ἀντίστοιχον σχήματος φρύδι προσομοιάζει μὲ πορτραῖτο τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου³²³.

Ὑστερότερη εἶναι ἡ *κεφαλὴ ἐνὸς ἱερέα*, ἀπὸ τὴν ὁποία σώθηκε τὸ θραῦσμα 102 (πίν. 110γ). Ἡ εὐρεία χρῆση τοῦ τρυπάνου στὰ μαλλιά, ἰδιαίτερα μπροστὰ ἀπὸ τὸ αὐτί, καὶ ἡ μορφή τῶν βοστρύχων ὁδηγοῦν στὴ χρονολόγηση τοῦ θραύσματος στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ., δηλαδὴ στὴν ὕστερη Ἀντωνίνεια (ἢ καὶ στὴν πρώιμη Σεβήρεια) περίοδο³²⁴. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ὁμοιότητα μὲ κεφαλὴ ἱερέα στὴν Ἀθήνα, τῆς ἴδιας προφανῶς ἐποχῆς, λόγω τῆς μεγάλης ὁμοιότητος μὲ τὰ πορτραῖτα τοῦ Κορμόδου³²⁵.

Στὴν ἐποχὴ τῶν Ἀντωνίνων μπορεῖ νὰ ἀναχθεῖ καὶ τὸ *θραῦσμα προτομῆς εἰκονιστικῆς ἐρμαιϊκῆς στήλης* 135 (πίν. 152α). Οἱ ἔξεργες πτυχὲς τοῦ ἱματίου στὴν καλύτερα σωζόμενη ἀριστερὴ πλευρά, μὲ ἡμικυλινδρικές ράχες ἀνάμεσα σὲ βαθιὲς αὐλακες

τοῦ τρυπάνου, θυμίζουν ὥς ἓνα σημεῖο τὴν ἀπόδοση τῆς τύλης τοῦ ἱματίου τῶν ἀγαλμάτων τοῦ Ἀσκληπιοῦ **17** (πίν. 16-19) καὶ τῆς Ὑγείας **31** (πίν. 37-38) τῶν πρώτων χρόνων τῆς μέσης Ἀντωνίνειας περιόδου, ὅπως θὰ φανεῖ στὴ συνέχεια.

Κατὰ τὸ β' μισὸ τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. στήθηκε στὸ Ἱερὸ ἀκόμη μία *έρμαική στήλη*, ἀπὸ τὴν ὁποία σώθηκε τὸ *θραῦσμα* **137** (πίν. 152δ), ἔργο ὑψηλῆς ποιότητος. Ἡ προσεγμένη ἀπόδοση τῆς ἥβης ἀπὸ μικροὺς μηνοειδεῖς βοστρύχους, διάτρητους ἀπὸ ὀπές ἢ μικρὲς αὐλακες τοῦ τρυπάνου ποὺ στὴν πρώτη σειρὰ διατάσσονται σὲ σχεδὸν παράλληλες γραμμές, βρίσκει τὰ πλησιέστερα παράλληλα στὴν ἀπόδοση τῶν γενείων σὲ εἰκονιστικὲς κεφαλὰς κυρίως τῆς ὑστερῆς ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίνων³²⁶ ἢ καὶ τῆς πρώιμης τῶν Σεβήρων³²⁷.

Ἀπὸ τῆς μέσης καὶ τὴν ὑστερῆ ἐποχῇ τῶν Ἀντωνίνων σώζεται σημαντικὸς ἀριθμὸς μεγάλων ἀγαλμάτων, κυρίως θεϊκῶν μορφῶν, τὰ ὁποῖα συνδέονται μὲ τὸ ἐκτεταμένο οἰκοδομικὸ πρόγραμμα τοῦ συγκλητικοῦ Ἀντωνίνου. Πρόκειται συγκεκριμένα γιὰ δύο σύνολα γλυπτῶν ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸ «Λουτρὸν τοῦ Ἀσκληπιοῦ» («Κτήριο Κ») καὶ τὸ Ἐπιδότειο καὶ χρονολογοῦνται περὶ τὸ 160 μ.Χ.³²⁸

Στὸ «Κτήριο Κ» βρέθηκαν μαζὶ μὲ τὸ *ἄγαλμα τῆς Ἀφροδίτης* **54** (πίν. 63-66), τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ., τὰ *ἀγάλματα τοῦ Ἀσκληπιοῦ* **17** (πίν. 16-20), τῆς Ὑγείας **31** (πίν. 37-38), τῆς Ἀθηνᾶς **67** (πίν. 82-84) καὶ τὸ *θραῦσμα ἀγάλματος τοῦ Ἀπόλλωνος* **45** (πίν. 54-55).

Τὰ τέσσερα ἔργα χαρακτηρίζει μεγάλος ἀριθμὸς κοινῶν τεχνικῶν καὶ τεχνοτροπικῶν στοιχείων, ὁ ὁποῖος πιστοποιεῖ ὅτι ἀνήκουν στὸ ἴδιο ἐργαστήριον καὶ ὅτι εἶναι σύγχρονα μεταξύ τους³²⁹. Κοινὸς εἶναι ὁ τρόπος κατεργασίας τοῦ μαρμάρου, κυρίως ὅσον ἀφορᾷ τὴν χρῆση τῶν ἐργαλείων καὶ ἰδιαίτερα τοῦ τρυπάνου. Ἡ ἐπιφάνεια, ἂν καὶ καλύπτεται σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ ἰζήματα, φαίνεται ὅτι ἦταν πολὺ καλὰ λειασμένη ἢ καὶ στιλβωμένη.

Ἡ μορφή καὶ ἡ ἐργασία τῆς πλίνθου εἶναι ἡ ἴδια. Τὸ σχῆμα τῆς εἶναι ἓνα συνεχὲς ἀκανόνιστο ἑλλειψοειδὲς στὸ **17**, ἐνῶ στὰ **31** καὶ **67** ἡ πίσω ὄψη εἶναι εὐθεία σὲ μεγάλο μέρος τῆς, ἡ διαφορὰ ὅμως αὐτὴ ἔχει ἄμεση σχέση μὲ τὴν ὅλη ἐργασία τῆς πίσω ὄψης καὶ τῆς ἀρχικῆς θέσης τῶν ἀγαλμάτων. Τὸ πλάτος καὶ τὸ βάθος τῆς πλίνθου σχετίζονται καὶ μὲ τὸν ἀγαλματικὸ τύπο, τὸ δὲ ὕψος εἶναι περίπου τὸ ἴδιο στὰ **17** καὶ **67**, ἐνῶ αὐτὴ τοῦ **32** εἶναι λίγο ψηλότερη. Οἱ ἐπιφάνειες τῆς πλίνθου ἔχουν δουλευτεῖ μὲ τὸ λαμάκι σὲ παράλληλες ζῶνες, τὰ ἴχνη τοῦ ὁποίου μόνο στὸ *ἄγαλμα τῆς Ὑγείας* **31** ἔχει καταβληθεῖ κάποια προσπάθεια νὰ μειωθοῦν. Ἀδρότερα καὶ μὲ τὸ βελόνι εἶναι δουλεμένη ἡ πίσω ὄψη τῆς πλίνθου τοῦ **17**. Στὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια τῆς πλίνθου δηλώνεται τὸ περίγραμμα τῆς μορφῆς, ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὸ τοῦ δεξιοῦ πέλματος τοῦ ἀγάλματος **17**.

Ὁ τρόπος ἀπόδοσης τῆς πίσω ὄψης τῶν ἀγαλμάτων **31** καὶ **67** εἶναι ὁ ἴδιος. Ἡ ἐπιφάνεια παραμένει ἐντελῶς σχηματικὴ καὶ ἐπίπεδη. Σαφῶς καλύτερα, ἂν καὶ ἐπίσης σχετικὰ συνοπτικά, ἀποδίδεται ἡ πίσω ὄψη τῶν ἀγαλμάτων **17** καὶ **45**, ἡ διαφορὰ ὅμως θὰ ὀφειλόταν στὴ θέση τῶν τεσσάρων ἀγαλμάτων στὸν χῶρο. Ἀνάλογος εἶναι ὁ τρόπος ἀπόδοσης τοῦ φιδιοῦ στὰ *ἀγάλματα τοῦ Ἀσκληπιοῦ*, τῆς Ὑγείας καὶ τῆς Ἀθηνᾶς. Εἰδικότερα, στὰ **17** καὶ **67**, ἡ οὐρὰ τοῦ φιδιοῦ ἀρχίζει στὴν πίσω ἢ σχεδὸν στὴν πίσω ὄψη καὶ ἀρχικὰ ἔρπει γιὰ λίγο σὲ εὐθεία ἐπάνω στὴν πλίνθο, πρὶν νὰ ἐμφανισθεῖ στὴν κύρια ὄψη.

Χαρακτηριστικὲς εἶναι οἱ τεχνοτροπικὲς ὁμοιότητες τῶν τεσσάρων ἀγαλμάτων.

Παρά τούς διαφορετικούς ἀγαλματικούς τύπους ποὺ ἀκολουθοῦν καὶ τῇ διαφορετικῇ ὕφῃ τοῦ ἐνδύματος (ἄνδρας μὲ ἱμάτιο, γυναῖκα μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, γυναῖκα μὲ πέπλο, χλαμύδα ὡς στήριγμα), οἱ πτυχές παρουσιάζουν παντοῦ τὰ ἴδια βασικὰ χαρακτηριστικά: εἶναι κυλινδρική-ἡμικυλινδρική διατομῆς καὶ χωρίζονται ἢ διακόπτονται στὴ ράχη τους ἀπὸ βαθιές αὐλακές τοῦ τρυπάνου, οἱ ὁποῖες πολὺ συχνὰ στὴν ἀπόληξή τους διχάζονται ἢ διευρύνονται.

Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ ὁμοιότητα στὴν ἀπόδοση τοῦ ἱματίου τῶν ἀγαλμάτων τοῦ Ἀσκληπιοῦ **17** καὶ τῆς Ὑγείας **31**, στὴ διαμόρφωση τῶν πτυχῶν ποὺ συγκλίνουν στὸ κέντρο στὸ ἀναδιπλούμενο τμήμα τοῦ **17** (πίν. 16-17) καὶ ἀνάμεσα στὰ πόδια τοῦ **31** (πίν. 37-38), ἢ στὴ δημιουργούμενη τύλη ἀπὸ τὸ δεξιὸ ἰσχίον πρὸς τὴν ἀριστερὴ μασχάλη, ἀλλὰ καὶ στὶς πτυχές ποὺ ἀπὸ τὴν ἀριστερὴ μασχάλη διευθύνονται ἀκτινωτὰ πρὸς τὸν ἀριστερὸ ὦμο καὶ βραχίονα. Οἱ πτυχές ἀκόμη στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ δεξιοῦ σκέλους τοῦ **17** (πίν. 18) ἀντιστοιχοῦν μὲ αὐτὲς στὸ δεξιὸ σκέλος τοῦ **31**, ἐνῶ αὐτὲς στὸ ἄνετο σκέλος τῶν δύο αὐτῶν ἀγαλμάτων βρίσκουν ἀνάλογοι διαμόρφωση στὸ ἀντίστοιχο μέρος τοῦ ἀγάλματος τῆς Ἀθηνᾶς **67** (πίν. 82-84).

Ἡ ἀπόληξη τῶν πτυχῶν τοῦ ἀποπτύγματος τῆς Ἀθηνᾶς μποροῦν νὰ συγκριθοῦν μὲ τοῦ ἱματίου τῆς Ὑγείας ποὺ πέφτουν στὴν ἀριστερὴ πλευρά, ὅπως καὶ οἱ πτυχές στὸν μηρὸ τοῦ ἄνετου ἀριστεροῦ σκέλους καὶ στὴν αἰγίδα τῆς Ἀθηνᾶς, μὲ ἐκείνες στὸ ἀντίστοιχο σημεῖο τοῦ **31**. Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο προβάλλει τὸ στήθος κάτω ἀπὸ τὸ ἔνδυμα, ἐνῶ στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ ἄκρου ἀριστεροῦ ποδιοῦ ἢ πέζα τοῦ πέπλου καὶ τοῦ χιτῶνα ἀντίστοιχα σχηματίζει γωνία³³⁰.

Ἡ στενὴ σχέση τῶν ἀγαλμάτων τῆς Ἀθηνᾶς **67** καὶ τῆς Ὑγείας **31** εἶναι εὐκρινὴς καὶ ἀπὸ τὴν ὅλη ἐμφάνισή τους, καθὼς στέκονται αὐστηρὰ μετωπικὰ καὶ σαφῶς ὀριοθετημένα ἀπὸ τὸν περιβάλλοντα χώρο. Ἡ ἐντύπωση αὐτὴ ἐπιτείνεται μὲ τὸ φίδι, ποὺ «περιγράφει» τὴν Ὑγεία, καὶ τὴν ἀσπίδα καὶ τὴν ἐλιά, ποὺ «ἀποκλείουν» τὴν Ἀθηνᾶ στὴ δεξιὰ καὶ ἀριστερὴ πλευρὰ ἀντίστοιχα.

Τὸ θραῦσμα τοῦ ἀγάλματος τοῦ Ἀπόλλωνος **45** (πίν. 54-55) συνδέεται στενὰ μὲ τὸ ἄγαλμα τῆς Ἀθηνᾶς **67**. Παρόμοιες εἶναι οἱ κυλινδρικές, κατακόρυφες πτυχές καὶ ὁ τρόπος ποὺ κόβει τὴ ράχη τους μία αὐλακὰ τοῦ τρυπάνου (οἱ πτυχές τῆς χλαμύδας-στηρίγματος **45** εἶναι πάντως λεπτότερες), ἢ ἀκόμη οἱ πτυχές στὶς μεγάλες ἀναδιπλώσεις κάτω ἀπὸ τὴν κιθάρα τοῦ Ἀπόλλωνος, συγκρινόμενες μὲ τὸν κόλπο τοῦ ἀποπτύγματος τοῦ πέπλου τῆς Ἀθηνᾶς στὴν ἀριστερὴ ἰδίως πλευρά.

Βασικὸ στοιχεῖο γιὰ τὴ χρονολόγηση τῶν ἀγαλμάτων ἀποτελεῖ ἡ μόνη σωζόμενη κεφαλὴ, αὐτὴ τοῦ Ἀσκληπιοῦ (πίν. 20).

Συγκρίνοντας μὲ ἀσφαλῶς χρονολογημένες εἰκονιστικὲς κεφαλές, παρατηροῦνται ἀρκετὲς ἀναλογίες μὲ αὐτὲς τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου, ἀφ' ὅτου διαδέχθηκε τὸν Ἀντωνίνο τὸν Εὐσεβῆ τὸ 161 μ.Χ.³³¹. Στὸν Ἀσκληπιὸ τὸ τρυπάνι ἔχει χρησιμοποιηθεῖ μὲ ἀνάλογο τρόπο στὴ διάρθρωση τῶν μαλλιών μὲ ἐπιμήκειες αὐλακές ποὺ διαχωρίζουν τοὺς βοστρύχους, οἱ ὁποῖες «γεφυρώνονται» συχνὰ μὲ συνοχίσκους³³². Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ διαμόρφωση τῶν γενείων, τὰ ὁποῖα χωρίζονται στὴ μέση, ἀφήνοντας γυμνὸ τὸν χῶρο κάτω ἀπὸ τὸ στόμα ὡς τὸ πηγούνι. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ ἐμφανίζεται ἔντονα στὶς κεφαλές τοῦ Λ. Βέρου ὡς συναυτοκράτορα (161-168 μ.Χ.), ἀλλὰ καὶ σὲ αὐτὲς τοῦ Κομμόδου³³³. Ἡ χρονολόγηση ὅμως τοῦ **17** στὴν ὕστερη

Ἀντωνίνεια ἢ καὶ τὴν πρώιμη Σεβήρεια περίοδο πρέπει νὰ ἀποκλεισθεῖ, καθὼς ἡ χρῆση τοῦ τρυπάνου δὲν ἔχει φθάσει στὴ διάλυση τῆς μάζας καὶ τὴ δημιουργία πολλὰς φορὲς μιᾶς «εὐθραυστης», «ποροσελάνινης» μορφῆς, ὅπως συχνὰ παρατηρεῖται στὰ ἔργα τῆς ἐποχῆς αὐτῆς³³⁴.

Τὴ χρονολόγηση τῆς κεφαλῆς τοῦ ἀγάλματος τοῦ Ἀσκληπιοῦ **17** στὴ μέση Ἀντωνίνεια περίοδο πιστοποιεῖ ἡ σύγκρισή της μὲ κεφαλὰς τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου καὶ τοῦ Λουκίου Βέρου ἀπὸ τὸν ἐλληνικὸ χῶρο³³⁵ καὶ ἰδίως τὴν κεφαλὴ ΕΑΜ 572 τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου, μὲ ἀνάλογη ἀπόδοση τῆς μαλακῆς σάρκας καὶ χρῆση τοῦ τρυπάνου, κυρίως στὰ γένεια³³⁶, καὶ τὶς κεφαλὰς ΕΑΜ 350 καὶ 3740 τοῦ Λουκίου Βέρου, ὅπου, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ μαλλιά, παρόμοια εἶναι ἡ ἀπόδοση καὶ τῶν ματιῶν, ὅσον ἀφορᾷ κυρίως τὸν σχηματισμὸ τῶν βλεφάρων³³⁷. Ἀνάλογα στοιχεῖα διακρίνονται καὶ σὲ γυναικεῖες εἰκονιστικὲς κεφαλὰς, ὅπως σὲ αὐτὲς τῆς Φαυστίνας τῆς Νεώτερης³³⁸. Ὁμοιότητες ἐξάλλου μὲ εἰκονιστικὲς κεφαλὰς τοῦ Ἀντωνίνου Πίου, πιθανότατα ἀπὸ τὶς ὑστερότερες³³⁹, ὑποδεικνύουν τὴ χρονολόγηση τῆς κεφαλῆς τοῦ Ἀσκληπιοῦ χαμηλὰ στὴ μέση ἐποχὴ τῶν Ἀντωνίνων³⁴⁰. Χαρακτηριστικὸ ὅλων αὐτῶν τῶν κεφαλῶν εἶναι ἡ ὁμαλὴ μετάβαση ἀπὸ τὶς πλατιὲς ἐπιφάνειες τῶν παρεῖων στὰ κάτω βλέφαρα.

Ἀπὸ τυπολογικὰ παρόμοιες ἰδεαλιστικὲς κεφαλὰς τῆς περιόδου αὐτῆς, μεγάλη ὁμοιότητα παρουσιάζει ἡ κεφαλὴ τοῦ *Genius* στὴ σκηνὴ τῆς Ἀποθέωσης τοῦ Ἀντωνίνου Πίου καὶ τῆς Φαυστίνας τῆς Πρεσβύτερης στὰ ἀνάγλυφα τῆς βάσης κίονα ποὺ στήθηκε στὴ Ρώμῃ ἀμέσως μετὰ τὸν θάνατο τοῦ αὐτοκράτορα τὸ 161 μ.Χ.³⁴¹, ἐνῶ ἡ προτομὴ τοῦ ποταμοῦ Ὀλγάνου ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Νάουσας, μὲ ἀντίστοιχη τεχνοτροπικὰ ἀπόδοση τῶν μακρῶν βοστρύχων τῶν μαλλιῶν, φαίνεται ὅτι εἶναι περίπου σύγχρονη μὲ τὸν Ἀσκληπιὸ τῆς Ἐπιδάουρου³⁴². Ἐνα ὑστερότερο στάδιο, μὲ τὴ «δαντελωτὴ» ἀπόδοση τῆς κόμης, δείχνουν οἱ ἀνακεκλιμένες προσωποποιήσεις ποταμῶν ἀπὸ τὶς θερμὲς τοῦ Βέδιου στὴν Ἐφεσο, ἔργα ἐξαιρετικῆς τέχνης³⁴³. Σημειωτέον πάντως ὅτι ἡ ἐργασία τοῦ **17** δὲν εἶναι ἰδιαίτερα προσεγμένη, ὅπως γίνεται ἀντιληπτὸ ἀπὸ τὴν ἔλλειψη κάθε λεπτομέρειας καὶ ἐγχάραξης στοὺς βοστρύχους, ἰδιαίτερα σὲ αὐτοὺς τῶν γενείων.

Τὸ πλησιέστερο παράλληλο τῆς ἀπόδοσης τῆς κεφαλῆς τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἀποτελοῦν οἱ κολοσσικὲς μορφὲς τῶν Βαρβάρων ἀπὸ τὴ λεγόμενη «Πρόσοψη τῶν Αἰχμαλώτων» στὴ γειτονικὴ Κόρινθο, οἱ ὁποῖες χρονολογήθηκαν ἐπίσης στὴ δεκαετία 160/170 μ.Χ.³⁴⁴. Ἀξιοσημείωτη εἶναι, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, ἡ ἀπόδοση τῆς πύχωσης τῶν χιτωνίσκων τῶν μορφῶν, ποὺ ἀντιστοιχεῖ ἀκριβῶς στὴ διάρθρωση τοῦ ἱματίου στὰ ἀγάλματα τοῦ Ἀσκληπιοῦ **17** (πίν. 17-19) καὶ τῆς Ὑγείας **31** (πίν. 37-38).

Ἡ χρονολόγηση αὐτὴ τοῦ ἀγάλματος τῆς Ὑγείας³⁴⁵ ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὴν σύγκριση μὲ ἀσφαλῶς χρονολογημένους προτομῆς³⁴⁶, ἀλλὰ καὶ ἱστορικὰ ἀνάγλυφα³⁴⁷, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ὅλα τὰ παραδείγματα προέρχονται ἀπὸ τὴ Ρώμῃ καὶ ἡ ποιότητα τῆς ἐργασίας τοὺς εἶναι σαφῶς ἀνώτερη. Στὸ ἄγαλμα τῆς Φαυστίνας τῆς Νεώτερης στὸν τύπο τῆς λεγόμενης «Ἡρας Borghese» στὴ Ρώμῃ³⁴⁸ εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ ἀπόδοση τοῦ χιτῶνα στὸν κορμό, ὅπου κολλᾷ στὴ σάρκα σχηματίζοντας ἀνάλογες ταινιωτὲς πτυχές, ἀλλὰ καὶ γύρω στὰ ἄκρα πόδια, ὅπου ἀποδίδονται ἀνάλογες δέσμες κατακόρυφων πτυχῶν.

Στην ίδια περίπου περίοδο πρέπει να ανήκει ἄγαλμα Ἀφροδίτης, μετάπλαση τοῦ τύπου «Λούβρου/Νεάπολης», ἀπὸ τῆ Λάππα τῆς Κρήτης³⁴⁹. Παρατηρεῖται παρόμοια μὲ τὸ **31** ἀπόδοση τῶν ταινιωτῶν πτυχῶν τοῦ χιτῶνα ἢ καὶ τῶν πτυχῶν τοῦ ἱματίου στὸν δεξιὸ μηρὸ καὶ στὸ σημεῖο ὅπου πέφτει μὲ πλούσιες πτυχώσεις ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ χέρι. Ἐντονες τεχνοτροπικὲς ἀναλογίες μὲ τὸ ἄγαλμα τῆς Ὑγείας **31** παρουσιάζει ὁ κορμὸς τοῦ κολοσσικοῦ ἀγάλματος τῆς Ἀμφιτρίτης, μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο ἀπὸ τῆ γειτονικῆ Ἰοθμία, ποὺ χρονολογήθηκε στὴν πρώιμη Ἀντωνίνηα περίοδο. Παρόμοια στὰ δύο ἔργα εἶναι ἡ δήλωση τοῦ σώματος κάτω ἀπὸ τὰ ἐνδύματα καὶ ἡ πτύχωση, ὅπου ἀνιχνεύονται ὁμοιότητες καὶ μὲ τὸ ἄγαλμα τῆς Ἀθηνᾶς **67**. Ἡ σαφῶς ὁμῶς λεπτότερη ἐργασία τῆς Ἀμφιτρίτης πιστοποιεῖ ὅτι τὸ ἄγαλμα τῆς Ἰοθμίας εἶναι πρωιμότερο ἀπὸ αὐτὰ τῆς Ἐπιδάουρου³⁵⁰.

Ἡ σύγκριση τοῦ ἀγάλματος τῆς Ἀθηνᾶς **67** (πίν. 82-84) μὲ τὰ ἀντίγραφα τῶν πεπλοφόρων Κορῶν τοῦ Ἐρεχθείου ὑποδεικνύει στενότερη σχέση μὲ τὴν Κόρη τῆς Madua, ποὺ χρονολογεῖται στὴ μέση Ἀντωνίνηα περίοδο καὶ παρουσιάζει πλαστικότερες καὶ κυλινδρικότερες, σὲ σχέση μὲ τὰ ἄλλα ἀντίγραφα, πτυχὲς στὸ ἀπόπτυγμα, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴ διακρίνεται ἔντονα τὸ σῶμα, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ στηθος³⁵¹.

Ἐνα ἄγαλμα Νίκης σὲ ἔντονη πρὸς τὰ ἔμπρὸς κίνηση, ἀπὸ τῆ Σίδη, ποὺ ἀνήκει περίπου στὴν ἴδια ἐποχή, παρουσιάζει ἀνάλογα ἀποδοσμένες σχήματος «Ω» πτυχὲς στὸ ἀπόπτυγμα³⁵², ἐνῶ ἕνα σαφῶς ὑστερότερο στάδιο δείχνει ἕνα τυπολογικὰ παρόμοιο ἄγαλμα Ἀθηνᾶς πάλι ἀπὸ τῆ Σίδη³⁵³. Οἱ πτυχὲς τοῦ ἀποπτώγματος εἶναι κατακόρυφες καὶ ὄχι τόσο πλαστικὲς, μὲ χαρακτηριστικὲς τρυπανιὲς ποὺ διχάζονται ἔντονα στὴν ἀπόληξή τους, ἐνῶ ἐξαιτίας καὶ τῆς βαριᾶς αἰγίδας δὲν διακρίνεται ὁ ὄγκος τοῦ σώματος, ἐκτὸς ἀπὸ τοῦ ἄνετου ἀριστεροῦ σκέλους.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω καθίσταται βέβαιο ὅτι τὰ ἀγάλματα τοῦ Ἀσκληπιοῦ **17**, τῆς Ὑγείας **31**, τῆς Ἀθηνᾶς **67** καὶ τοῦ Ἀπόλλωνος **45** εἶναι σύγχρονα μεταξύ τους, τῶν ἀρχῶν τῆς μέσης ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίνων.

Ἐνα ἀκόμη σύνολο ἀγαλμάτων συνδέεται στενὰ μὲ τὸ αὐτὸ τοῦ «Κτηρίου Κ» («Λουτρὸν τοῦ Ἀσκληπιοῦ»). Τὰ σωζόμενα ὄντως τρία *θραύσματα κολοσσικῶν ἀγαλμάτων τῶν Θεῶν Ἐπιδοτῶν*, τοῦ Ἀσκληπιοῦ **18** (πίν. 21-22), πιθανότατα τῆς Ὑγείας **33** (πίν. 41), ὅπως καὶ μιᾶς ἀκόμη μορφῆς, *μέλους ἴσως τῆς οἰκογένειας τοῦ Ἀσκληπιοῦ* **40** (πίν. 48), ἀνῆκαν σὲ σύνταγμα ἀγαλμάτων ποὺ εἶχαν στηθεὶ ἐπάνω στὸ μεγάλο ἡμικυκλικὸ βᾶθρο τοῦ Ἐπιδοτείου, κτίσμα τὸ ὁποῖο ἀναστήλωσε ὁ συγκλητικὸς Ἀντωνίνος³⁵⁴.

Τὴν ἀπόδοση τῶν θραυσμάτων στὸ ἴδιο σύνολο βεβαιώνουν τὰ κοινὰ τεχνικὰ χαρακτηριστικά τους: πρόκειται γιὰ ὑπερμεγέθη ἀγάλματα, κατασκευασμένα ἀπὸ περισσότερα τοῦ ἐνὸς κομμάτια μαρμάρου, τὰ ὁποῖα προσαρμόζονταν μεταξύ τους μὲ συνδυασμὸ τὸρμων ἢ βαθύνσεων καὶ ἐμβόλων³⁵⁵ ἢ γόμφων³⁵⁶. Ἡ διαφορὰ τῆς ἀπόδοσης τῆς πίσω ὀψης ὀφείλεται στὴ διαφορετικὴ θέση ποὺ θὰ κατελάμβανε κάθε ἄγαλμα ἐπάνω στὸ βᾶθρο³⁵⁷.

Τὰ θραύσματα **18**, **33**, **40** δὲν ἐπιτρέπουν λεπτομερὴ τεχνοτροπικὴ ἐξέταση τῆς ἀπόδοσής τους, λόγω τοῦ ἀποσπασματικοῦ τους χαρακτήρα καὶ κυρίως τῆς σημερινῆς κατάστασης τῆς ἐπιφάνειας τοῦ μαρμάρου. Στὸ μεγαλύτερο ἀπὸ αὐτά, τὸ **18**, παρατηρεῖται ὅτι ἡ τύλη τοῦ ἱματίου χαρακτηρίζεται ἀπὸ περίπου κυλινδρική δια-

τομῆς πτυχές, πού χωρίζονται ἀπὸ σχετικὰ βαθιές αὐλακες τοῦ τρυπάνου. Ὁ τρόπος αὐτὸς θυμίζει ἀρκετὰ τὸ ἀντίστοιχο σημεῖο στὸ τυπολογικὰ συγγενὲς ἄγαλμα τοῦ Ἀσκληπιοῦ **17**, τῶν χρόνων περὶ τὸ 160 μ.Χ. Ὁμοιότητες μὲ τὸ ἄγαλμα αὐτὸ παρατηροῦνται καὶ στὴν ἀπόδοση τοῦ στήθους.

Μία κάποια τεχνοτροπικὴ διαφοροποίηση ἀπὸ τὸ **18** διαφαίνεται στὰ ἄλλα δύο θραύσματα **33** καὶ **40**, ὅπου οἱ πτυχώσεις φαίνεται νὰ ἔχουν λεπτότερο χαρακτήρα. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ ὀφείλεται καὶ στὸ τμήμα τοῦ ἐνδύματος πού σώζει κάθε θραῦσμα, ἡ μεγάλη ὅμως φθορὰ τῶν ἐπιφανειῶν καὶ ἡ κάλυψή τους ἀπὸ λειχήνες δὲν ἐπιτρέπουν ἀσφαλῆ συμπεράσματα· φαίνεται πάντως ὅτι ἀκολουθεῖται ἡ παράλληλη τάση, ὅπως θὰ φανεῖ παρακάτω ἀναφορικὰ μὲ τὰ ἀγάλματα **120** (πίν. 134-135) καὶ **116** (πίν. 122-124), γιὰ λιγότερο κυλινδρικές καὶ περισσότερο ὀξυκόρυφες πτυχές.

Κοινὰ στοιχεῖα ἐξάλλου στὴν πτύχωση τῶν ἀγαλμάτων τοῦ Ἐπιδοτείου καὶ σὲ αὐτὴ τῶν ἀγαλμάτων ἀπὸ τὸ Νυμφαῖο τοῦ Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ στὴν Ὀλυμπία, τῶν μέσων τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ., ὑποδηλώνουν ἴσως ὅτι τὰ ἀγάλματα τοῦ Ἐπιδοτείου θὰ ἦταν λίγο πρωιμότερα ἀπὸ αὐτὰ τοῦ «Κτηρίου Κ»³⁵⁸, ἐνῶ ὁ τρόπος ἀπόδοσης τῆς πτύχωσης στὴν τριγωνικὴ ἀναδίπλωση τοῦ ἱματίου στὸ **33**, μὲ πρόστυπες, καμπύλης διατομῆς πτυχές, ἀπαντᾷ σὲ ἓνα ἀντίγραφο τοῦ τύπου τῆς «Ἀρτέμιδος Colonna» ἀπὸ τὸ Αἰτωλικό, τὸ ὁποῖο φέρει εἰκονιστικὴ κεφαλὴ τῆς μέσης ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίνων³⁵⁹.

Ὅπως ὅποτε τὰ κοινὰ τεχνικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ἀγαλμάτων **18**, **33** καὶ **40**, κυρίως ὅσον ἀφορᾷ τὸ «κτίσιμο» τῶν μορφῶν ἀπὸ περισσότερα κομμάτια μαρμάρου καὶ τὸν τρόπο σύνδεσής τους, καὶ ἡ ἀπόδοσή τους στὸ ἀναστηλωμένο ἀπὸ τὸν συγκλητικὸ Ἀντωνίνου Ἐπιδοτεῖο, δὲν ἀφήνουν ἀμφιβολία ὅτι τὰ ἀγάλματα θὰ ἦταν σύγχρονα μεταξύ τους. Ἡ σαφὴς καλὺτερη ποιότητα τῶν ἀγαλμάτων αὐτῶν ἀπὸ ἐκεῖνα τοῦ «Κτηρίου Κ» ὀφείλεται ἀσφαλῶς καὶ στὴ διαφορετικὴ χρῆση τῶν δύο συνόλων, καθὼς αὐτὰ τοῦ Ἐπιδοτείου ἦταν λατρευτικά, ἐνῶ ἐκεῖνα τοῦ «Κτηρίου Κ» θὰ εἶχαν διακοσμητικότερο χαρακτήρα.

Ἡ τάση πρὸς περισσότερο ὀξείες μορφὲς διαπιστώνεται εὐκρινέστερα στὸν κορμὸ *τηβεννοφόρου ἀγάλματος* **120**, (πίν. 134-135). Χαρακτηριστικά, ὅπως ἡ σχετικὴ προβολὴ τοῦ σώματος³⁶⁰, ἡ μορφὴ τῶν πτυχῶν καὶ ἡ ἐκτεταμένη χρῆση τοῦ τρυπάνου ὁδηγοῦν μᾶλλον σὲ χρονολόγησή τοῦ ἀγάλματος μέσα στὸν 2ο αἰ. μ.Χ., ἐνῶ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ πτυχές χαρακτηρίζονται πάντα ἀπὸ πλαστικότητα καὶ δὲν σχηματίζονται οἱ λεγόμενες «ἀρνητικὲς» πτυχές (*negative Falten*), ἀποκλείει μίαν πολὺ ὕστερη χρονολόγησή.

Ἀνάλογα στοιχεῖα παρατηροῦνται ἤδη στὴ διαπραγμάτευση τῆς πτύχωσης στὰ ὕστερα ἀδριάνεια ἀντίγραφα τῶν Κορῶν τοῦ Ἐρεχθείου ἀπὸ τὴ Villa Hadriana καὶ κυρίως σὲ αὐτὲς πού ἀντιγράφουν τὴν τρίτη Κόρη (C)³⁶¹. Στὸ ἀπόπτυγμα ἀνάμεσα στὰ στήθη ἡ κόλπο τοῦ πέπλου σχηματίζονται ἀντίστοιχες πεπλατυσμένες, τετραγωνικῆς διατομῆς πτυχές πού διασπῶνται ἀπὸ τρυπανιές. Οἱ γωνιώδεις πτυχές τῆς toga τοῦ **120** βρίσκουν παράλληλα στὴν πτύχωση τοῦ πέπλου στὴ στομαχικὴ χώρα καὶ στὸ ἄνετο ἀριστερὸ σκέλος τῶν Κορῶν.

Τὴ χρονολόγησή τοῦ τηβεννοφόρου μετὰ τὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ., στὴν πρώιμη ἢ πιθανότερα στὴ μέση Ἀντωνίνηα περίοδο, ὑποδεικνύει ἡ ἀντιπαραβολὴ του μὲ τὸ

ἴδιου τύπου ἄγαλμα ἀπὸ τὸν Α μονόπτερο τοῦ Νυμφαίου τοῦ Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ στὴν Ὀλυμπία, τὸ ὁποῖο θεωρεῖται ὑστερότερο ἀπὸ τὰ χρονολογημένα τὸ 149-153 μ.Χ. ὑπόλοιπα ἀγάλματα τοῦ Νυμφαίου³⁶². Χαρακτηριστικὲς εἶναι οἱ πτυχὲς τῆς tunica, οἱ παράλληλες, πολὺ βαθιὲς πτυχὲς τοῦ balteus καὶ ἀκόμα ἡ σχέση σώματος καὶ ἐνδύματος, ὅπως ἐμφανίζεται κυρίως στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τῶν ἀγαλμάτων.

Ἡ σύγκριση τοῦ τηβεννοφόρου **120** μὲ τὸ σαφῶς ὕστερο ἀντωνίνειο-πρώιμο σεβήρειο ἄγαλμα ἱματιοφόρου **116** (πίν. 122-124), ὅπου τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ **120** καὶ τοῦ τηβεννοφόρου τῆς Ὀλυμπίας ἐμφανίζονται σὲ ἀρκετὰ μεγαλύτερο βαθμὸ, πιστοποιεῖ τὴ χρονολόγηση τοῦ **120** στὴ μέση ἐποχὴ τῶν Ἀντωνίνων, ἀνάμεσα στὰ ἀγάλματα τοῦ Ἐπιδοτείου **33** καὶ **40**, ὅπου τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἐμφανίζονται μαλακότερα, καὶ στὸ **116**.

Στὸν ἱματιοφόρο τοῦ τύπου τοῦ ἀγάλματος τοῦ Αἰσχίνου στὴ Νεάπολη **116** τὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τοῦ κορμοῦ **120**, ὅπως ἡ χρῆση τοῦ τρυπάνου, ἡ ὀξύτητα τῆς πτύχωσης καὶ ἡ διαπραγματεύση τῶν περισσότερο ἐπίπεδων ἐπιφανειῶν παρουσιάζονται πολὺ ἐντονότερα. Ἡ πτύχωση τοῦ σφιχτὰ τυλιγμένου γύρω ἀπὸ τὸν κορμὸ ἱματίου τῆς ραδινῆς μορφῆς χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἐπιφανειακότητα καὶ διακοσμητικὴ τάση, καθὼς σχηματίζεται πλῆθος ὁμοιόμορφων πτυχῶν, πυκνὰ διατεταγμένων σὲ συστήματα παράλληλων γραμμῶν ποὺ καλύπτουν τὶς ἐπιφάνειες. Ἡ χρῆση τοῦ τρυπάνου εἶναι ἐκτεταμένη σὲ σχετικὰ βαθιές, ἀλλὰ ἴδιου βάθους αὐλακες ἀνάμεσα στὰ σκέλη, στὴν τύλη τοῦ ἱματίου καὶ μεταξὺ τοῦ βραχίονα καὶ τοῦ πήχεως τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ, ἢ σχηματίζοντας περίπου «ἀρνητικὲς» πτυχὲς στὴ στομαχικὴ-κοιλιακὴ χώρα, ὅπου τὸ ἱμάτιο κολλᾷ στὴ σάρκα. Τὰ γνωρίσματα αὐτὰ ὁδηγοῦν στὴ χρονολόγηση τοῦ ἱματιοφόρου **116** μετὰ ἀπὸ τὸν τηβεννοφόρο **120**, στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.³⁶³.

Τὴ χρονολόγηση αὐτὴ, πρὸς τὸ τέλος τοῦ αἰῶνα περισσότερο, ἐπιβεβαιώνει ἡ σύγκριση μὲ ἀσφαλῶς χρονολογημένα ἔργα τῆς ἐποχῆς. Ἀπὸ τὴ Ρώμη προέρχονται δύο γυναικεῖα ἀγάλματα, τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἰκονίζει τὴν Ἰουλίαν Δόμναν³⁶⁴. Οἱ ραδινὲς μορφὲς τυλίγονται ἐπίσης σφιχτὰ μὲ τὸ ἱμάτιο, τὸ πλῆθος τῶν πτυχῶν τοῦ ὁποῖου χαρακτηρίζεται ἀπὸ ὁμοιομορφία καὶ ἀνάλογη διακοσμητικὴ διάθεση στὴν κάλυψη τῶν ἐπιφανειῶν· οἱ κυλινδρικοτέρες ὅμως πτυχὲς ἔχουν μαλακότερο ὕφος.

Ἐγγύτερα τεχνοτροπικὰ στὸ ἄγαλμα τῆς Ἐπιδαύρου βρίσκονται παραδείγματα ἀπὸ τὸν μικρασιατικὸν χῶρο, ὅπως τὰ ἀγάλματα τοῦ Δομετείου Διογένης καὶ τῆς Κλαυδίας Ἀντωνίας Τατιανῆς ἀπὸ τὴν Ἀφροδισιάδα, τὰ ὁποῖα παρουσιάζονται γραμμικότερα καὶ ἐπίπεδα³⁶⁵, καθὼς καὶ αὐτὸ δύο ἱματιοφόρων ἀπὸ τὴν Κυρήνη, οἱ εἰκονιστικὲς κεφαλὲς τῶν ὁποίων πιστοποιοῦν τὴ χρονολόγησίν τους στὴν πρώιμη ἐποχὴ τῶν Σεβήρων³⁶⁶.

Ἀπὸ τὸν ἐλληνικὸν χῶρον τὰ χρονολογημένα παραδείγματα εἶναι ἐλάχιστα³⁶⁷. Ἀξιοσημεῖωτη εἶναι ἡ συγγένεια τῶν δύο ρωμαϊκῶν ἀγαλμάτων ποὺ ἀναφέρθηκαν παραπάνω μὲ τὸ ἐξαίρετης ποιότητος εἰκονιστικὸ ἄγαλμα τοῦ τύπου τῆς Μικρῆς Ἡρακλειώτισσας μὲ καλυμμένη τὴν κεφαλὴν, ἀπὸ τὴ Θήρα, ποὺ χρονολογεῖται στὴν πρώιμη ἐποχὴ τῶν Σεβήρων³⁶⁸. Παρὰ τὸν διαφορετικὸν τύπον, οἱ πτυχώσεις τοῦ ἱματίου καλύπτουν σὰν δίχτυ τὸν κορμὸ, ἐνῶ παραπληρωματικὲς μικρὲς πτυχὲς διαρθρώνουν τὶς ἐπιφάνειες, κατὰ τρόπο πολλὰς φορὲς ἀνάλογο μὲ αὐτὸν στὸ **116**,

ὅπως π.χ. στῇ δεξιὰ πλευρά. Ἡ ἀπόδοση τοῦ ἱματίου χαρακτηρίζεται γενικότερα στοῦ ἄγαλμα τῆς Θήρας ὡς μαλακὴ συγκριτικὰ μὲ αὐτὴ τοῦ **116**, ἐνῶ στὴν πλούσια πτύχωση τοῦ χιτῶνα γύρω ἀπὸ τὰ πόδια διακρίνονται οἱ ὀξεῖες, τετράγωνης διατομῆς πτυχὲς μὲ ἔντονη φωτοσκίαση ποὺ παρατηροῦνται στὴν τύλῃ τοῦ ἱματίου τοῦ **116**³⁶⁹.

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ σύγκριση τοῦ ἱματιοφόρου τῆς Ἐπιδάουρου **116** μὲ τὰ ἄλλα τέσσερα ἀντίγραφα τοῦ ἀγαλματικοῦ του τύπου:

I. Ἄγαλμα τοῦ Αἰσχίνου στὴ Νεάπολη, ἀπὸ τῇ Villa dei Papiri στοῦ Herculaneum. Πρόκειται γιὰ τὸ καλύτερο καὶ πληρέστερα σωζόμενο ἀντίγραφο³⁷⁰.

II. Κορμὸς ἀγάλματος στὴν Κόρινθο. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἔνθετη κεφαλὴ, λείπουν: τὸ ἀριστερὸ χέρι μὲ τὶς πτυχὲς ποὺ πέφτουν στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ καὶ τὰ πόδια ἀπὸ τὰ γόνατα³⁷¹.

III. Ἄγαλμα στὴν Κοπεγχάγη³⁷², προερχόμενο πιθανὸν ἀπὸ τὴν Ἐπίδαυρο³⁷³. Σῶζεται σὲ πολὺ καλὴ κατάσταση καὶ εἶναι τὸ μόνο ἀπὸ τὰ ἀντίγραφα ποὺ σώζει τὴν εἰκονιστικὴ κεφαλὴ.

IV. Ἄγαλμα στὴν Κόρινθο. Λείπει ἡ ἔνθετη κεφαλὴ καὶ τὰ πόδια ἀπὸ τὸ μέσο περίπου τῶν κνημῶν³⁷⁴.

Ὅλα τὰ ἀγάλματα, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ I, προέρχονται ἀπὸ τὸν ἑλλαδικὸ χῶρο³⁷⁵, ὅπου τὸν τύπο, ἔστω καὶ μεμονωμένα, ἀντέγραφαν σὲ μάρμαρο ἐπὶ δύο αἰῶνες τουλάχιστον. Τὸ ἄγαλμα τοῦ Αἰσχίνου I ἀνήκει στὴν πρώιμη ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου μαζί μὲ τὸν ὑπόλοιπο γλυπτὸ διάκοσμο τῆς Villa dei Papiri³⁷⁶. Οἱ καμπύλης διατομῆς μαλακὲς καὶ πλαστικὲς πτυχὲς τοῦ ἀγάλματος παρατηροῦνται καὶ στὰ ἄλλα ἀγάλματα ἀπὸ τὸ ἴδιο περιστύλιο τῆς ἔπαυλης³⁷⁷ καὶ ὑποδεικνύουν ὅτι τὸ ἄγαλμα εἶναι πρωιμότερο ἀπὸ τὰ ἀνάγλυφα τοῦ Ara Pacis³⁷⁸. Ἡ ἐργασία τοῦ κορμοῦ II ἀπὸ τὴν Κόρινθο ὀδηγεῖ σὲ μία χρονολόγηση στὴν πρώιμη αὐτοκρατορικὴ περίοδο³⁷⁹, ἀσφαλῶς πάντως μετὰ τὸ I, καθὼς παρουσιάζει τὶς καμπύλης διατομῆς πτυχὲς τοῦ I σὲ ἓνα ἐξελιγμένο στάδιο, περισσότερο ὀξυκόρυφες. Τὸ ἄγαλμα τῆς Κοπεγχάγης (III) χρονολογεῖται, λόγω τῆς εἰκονιστικῆς κεφαλῆς, στὴν ἐποχὴ τοῦ Τιβέριου³⁸⁰.

Ἡ σκληρότητα καὶ ἡ μεταλλικὴ ὀξύτητα τῶν πτυχῶν τοῦ III δὲν βρῖσκει ἀντιστοιχίες στοῦ I, ὑποδηλώνοντας τὴν τεχνολογικὴ καὶ χρονολογικὴ ἀπόσταση μεταξὺ τῶν δύο ἔργων³⁸¹.

Πλησιέστερα στοῦ **116** βρίσκεται τὸ δεύτερο ἀντίγραφο τοῦ τύπου ἀπὸ τὴν Κόρινθο (IV), τὸ ὁποῖο χρονολογεῖται στὴ μέση ἢ ὕστερη Ἀντωνίνηια περίοδο³⁸². Τὸ ἄγαλμα χαρακτηρίζεται ἀπὸ ραδινὲς ἀναλογίες, τὴν ἐκτεταμένη χρῆση τοῦ τρυπάνου καὶ τὴν ἰδιαίτερα σκληρὴ ἀπόδοση τῶν πτυχῶν, οἱ ὁποῖες στὸν κορμὸ ἔχουν σχεδὸν ἡμικυλινδρική διατομή. Σὲ σύγκριση μὲ τὸ **116**, τὸ IV εἶναι σαφῶς κατώτερης ποιότητος, πρέπει δὲ νὰ προηγεῖται χρονικὰ, καθὼς ἀποφεύγεται ἡ δημιουργία τῶν «ἀρνητικῶν» πτυχῶν, ὅπως καὶ ἡ πυκνότητά τῆς πτύχωσης ποὺ παρατηρεῖται στοῦ **116** καὶ τὰ σύγχρονα μὲ αὐτὸ ἔργα.

Ἀπὸ τὰ θραύσματα μεγάλων ἀγαλμάτων ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο ποὺ χρονολογοῦνται στοῦ β' μισοῦ τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. ἀξιοσημείωτο εἶναι τὸ *τιμῆμα πλίνθου μὲ τὸ ἄκρο ἀριστερὸ πόδι ἀνδρικοῦ ἀγάλματος 132* (πίν. 149ς). Τὴ χρονολόγηση αὐτὴ ὑποδεικνύει

ή έντονη δήλωση του περιγράμματος του καττύματος επάνω στην πλίνθο με μία αύλακα του τρυπάνου, ανάλογη με της πλίνθου των αγγαμάτων από τό «Κτήριο Κ», του 160-170 μ.Χ. Ἡ απόδοση επίσης των δακτύλων παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με αὐτὴ τοῦ Ἀσκληπιοῦ 17 ἀπὸ τὸ ἴδιο σύνολο.

Ἀντίθετα, ἡ χρονολόγηση τριῶν θραυσμάτων ἀπὸ ἀγάλματα τῆς Ἀθηνᾶς καὶ τοῦ Ἡρακλέους δὲν εἶναι εὐκρινής.

Στὸ *θραῦσμα* 72 (πίν. 89γ) ἀπὸ τὸ *προσωπεῖο* ἐνὸς *κορινθιακοῦ τύπου κράνους*, πιθανότατα ἀγάλματος Ἀθηνᾶς, ἀξιοσημείωτα εἶναι μόνο τὰ ἐντονότατα ἴχνη τῆς ράσπας, τὰ ὁποῖα φαίνεται ὅτι ὑποδεικνύουν χρονολόγηση ἀπὸ τὴν ὕστερη Ἀδριανεία περίοδο καὶ ἐξῆς³⁸³. Ἐντονα ἴχνη ράσπας ἀπαντοῦν καὶ στὸ *θραῦσμα* 91 (πίν. 105α) ἀπὸ τὸ ἄκρο τοῦ *ροπάλου* ἐνὸς ἀγάλματος Ἡρακλέους, ὑποδηλώνοντας ἴσως τὴν ἀναγωγή τοῦ ἔργου ἐπίσης στὸν 2ο ἢ στὸν 3ο αἰ. μ.Χ., ἐνῶ ἡ πλαστικότητα καὶ ἡ φυσιοκρατικὴ ἀπόδοση τῶν ρόζων τοῦ ξύλου καθιστᾷ πιθανότερη τὴν πρωιμότερη χρονολόγηση. Μεγάλες δυσκολίες ἀνακύπτουν κατὰ τὴ μελέτη τοῦ *θραῦματος* 71 ἀπὸ τὴν *κεφαλὴ μεγάλου ἀγάλματος* τῆς Ἀθηνᾶς με ἀττικὸ κράνος, ἐπεὶδὴ ἡ φωτιὰ ἔχει διαβρώσει σὲ μεγάλο βαθμὸ τὴν ἐπιδερμίδα τοῦ μαρμάρου (πίν. 89β). Ἡ σχηματοποίηση τῶν χαρακτηριστικῶν ποὺ ὑποδεικνύει ἡ ἐργασία τοῦ ὁρατοῦ κάτω ἀπὸ τὰ μαλλιά τμήματος τοῦ αὐτιοῦ, δηλ. τοῦ ἀποδοσμένου πρόχειρα με βαθιὰ τρυπανιὰ ἀκουστικοῦ πόρου, τῶν περιληπτικὰ ἀποδοσμένων λοβοῦ, τράγου καὶ ἀντιτράγου, ὑποδηλώνει περισσότερο τὴ χρονολόγηση τοῦ ἔργου στὸν 2ο αἰ. μ.Χ.³⁸⁴.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ μεγάλου μεγέθους ἀγάλματα, στὴν ἐποχὴ τῶν Ἀντωνίνων καὶ ἰδιαίτερα στὸ δ' τέταρτο τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. χρονολογοῦνται ἀρκετὰ ἀγαλμάτια καὶ ἀγαλματίδια:

Στὴ μέση καὶ τὶς ἀρχὲς τῆς ὕστερης ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίνων ἔχει ὀρθὰ χρονολογηθεῖ ἀπὸ τὴν Π. Καραναστάση τὸ *ἀγαλμάτιο* τῆς Ἀθηνᾶς 68 (πίν. 85), συγκρινόμενο με ἄλλα παραδείγματα τοῦ ἴδιου τύπου ἀπὸ τὸν ἐλληνικὸ χῶρο, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰ γράμματα τῆς ἀναθηματικῆς ἐπιγραφῆς IG IV² 483 στὴ βάση του³⁸⁵. Ἡ χρονολόγηση τοῦ ἔργου περὶ τὸ 180 μ.Χ. ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὴν ἀντιπαραβολή του με τοὺς «Ἑρμεῖς» στὶς γωνίες τῆς πρόσθιας ὄψης τῆς ἀττικῆς σαρκοφάγου ἀπὸ τὴ Φωτικὴ κοντὰ στὴν Παραμυθιά, ποὺ ἔχει χρονολογηθεῖ στὴ δεκαετία 170-180 μ.Χ.³⁸⁶. Ἀν καὶ οἱ μορφὲς αὐτὲς φέρουν χιτωνίσκο ζωσμένο στὴ μέση, ἡ πτύχωση με παχιές, ἡμικυλινδρικής διατομῆς πτυχὲς παρουσιάζει ἀρκετὲς ομοιότητες με ἐκείνη τῆς Ἀθηνᾶς.

Στὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἀνήκει με μεγάλη πιθανότητα καὶ τὸ *ἀγαλμάτιο* τῆς Ἀφροδίτης 63 (πίν. 77). Πρόκειται γιὰ ἔργο ποὺ ἔχει συλληφθεῖ ὡς ἀνάγλυφο, ὅπως δείχνει ἡ ἐντελὴς ἐπίπεδη καὶ σχεδὸν ἀδιαμόρφωτη πρόσθια ὄψη τῆς μορφῆς σὲ σύγκριση με τὴν πολὺ καλὰ δουλεμένη, κύρια, πίσω ὄψη τῆς. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἀπόδοση τῆς πτύχωσης τοῦ ἱματίου στὴν κύρια ὄψη, ὅπου οἱ πλαστικὲς πτυχὲς ἔχουν ἡμικυλινδρικές ἢ πὺδ πεπλατυσμένες ράχες, διαρθρωμένες με λεπτὲς αὐλακες σὲ δύο ἢ τρεῖς καμπύλες ἐπιφάνειες. Βαθιὲς αὐλακες, ἡμικυλινδρικής ἐπίσης διατομῆς, χωρίζουν τὶς πτυχὲς μεταξύ τους καὶ τὸ ἱμάτιο ἀπὸ τὸ σῶμα. Οἱ ὀγκηρὲς πτυχὲς ἀποκρύβουν τὸ σῶμα, ὅπως φαίνεται στὸ σωζόμενο τμήμα τοῦ ἱματίου στὸν ἀριστερὸ μηρό.

Ἀντιπαραβάλλοντας τὴν κύρια ὄψη τοῦ ἀγαλματίου 63 (πίν. 77β) με παραστά-

σεις Μαινάδων, οί όποιες εικονίζονται επίσης σέ κινημένες στάσεις, στίς άττικές σαρκοφάγους τοῦ β' μισοῦ τοῦ 2ου καί τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ., παρατηρεῖται στενή τεχνοτροπική σχέση μέ αὐτές τῆς διονυσιακῆς σαρκοφάγου τῆς Παραμυθιάς³⁸⁷. Ἐνα προγενέστερο στάδιο δείχνουν οἱ μορφές τῆς πρωιμότερης άττικῆς διονυσιακῆς σαρκοφάγου, τῶν χρόνων πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ., ποῦ ἀνήκε στὸν γυμνασίαρχο Γυρό-στρατο³⁸⁸. Ἡ πτύχωση τοῦ χιτῶνα καί τοῦ ἱματίου τῶν Μαινάδων χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἐπίσης ἡμικυλινδρικές πτυχές, ποῦ ὅμως παρουσιάζουν μεγαλύτερη λεπτότητα, δίνοντας στὴν ὅλη μορφή καλλιγραφικότερο, κλασικιστικὸ χαρακτήρα.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ πλαστικότητα τοῦ ἱματίου τοῦ ἀγαλματίου τῆς Ἀφροδίτης **63** καί ἰδίως τῆς σχηματιζόμενης ὑποτυπώδους τύλης κάτω ἀπὸ τοὺς γλουτοὺς καί στὴν ἀριστερὴ πλευρά, ὅπως καί ὁ σαφὴς διαχωρισμὸς τῆς ἀπὸ τὸν κορμό, ἀποκλείουν ὑστερότερη χρονολόγηση τοῦ ἀγαλματίου στὸν 3ο αἰ. μ.Χ., ὅπως μαρτυρεῖ ἡ σύγκριση τοῦ ἔργου αὐτοῦ μέ τις τυπολογικὰ παρόμοιες μορφές Μαινάδων τῶν διονυσιακῶν σαρκοφάγων τῆς Βοστώνης, τοῦ 220-230 μ.Χ., καί τῆς Θεσσαλονίκης, τοῦ 260 μ.Χ. περίπου³⁸⁹, ἢ καί ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν χώρο τῆς Ἐπιδαύρου μέ τις μορφές τῶν ἀγαλματίων τοῦ Ἀσκληπιοῦ **19** (πίν. 23), τοῦ β' τετάρτου τοῦ 3ου αἰ., καί τῆς Ἀθηνᾶς **69** (πίν. 86-87), τῶν μέσων τοῦ αἰῶνα.

Ἡ χρονολόγηση ἐπομένως τοῦ ἀγαλματίου **63** στὴ μέση ἢ στὴν ὕστερη ἐποχὴ τῶν Ἀντωνίνων, στὰ πλαίσια τῆς τεχνοτροπίας ἔργων μέ τις χαρακτηριστικὲς κυλινδρικές πτυχές, ὅπως αὐτὰ τοῦ «Κτηρίου Κ», φαίνεται πιθανή.

Συγκριτικὰ μέ τὰ ἀγαλμάτια τῆς Ἀθηνᾶς **68** (πίν. 85) καί τῆς Ἀφροδίτης **63** (πίν. 77), τὸ *ἀγαλματίδιο τοῦ Ἀσκληπιοῦ 4* (πίν. 5ε-η) παρουσιάζει πὸ προσεγμένη ἐργασία, ὁ κλασικιστικὸς χαρακτήρας τῆς ὁποίας ὑποδεικνύει ὅτι πρόκειται πιθανότατα γιὰ ἔργο τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.

Στὴν κεφαλὴ τοῦ Ἀσκληπιοῦ τὰ μάτια ἔχουν βαριὰ βλέφαρα καί μικρὲς ὀπὲς τοῦ τρυπάνου στοὺς κανθοὺς, τὰ μαλλιά καί τὰ γένεια ἀποτελοῦνται ἀπὸ σχετικὰ πλαστικούς βοστρύχους ποῦ σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις ἀπολήγουν σὲ ἔλικες μέ μικρὴ ὀπὴ στὸ κέντρο, ἐνῶ καταβάλλεται προσπάθεια νὰ διακριθοῦν οἱ βόστρυχοι μεταξύ τους μέ σχετικὰ ρηχὲς αὐλακες, ἰδιαίτερα ἐμφανεῖς στὴ λιγότερο ὀρατὴ καί γι' αὐτὸ ἀμελέστερα δουλεμένη δεξιὰ πλευρά. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ὑποδηλώνουν χρονολόγηση τοῦ ἀγαλματιδίου στὸ β' μισὸ τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. καί ἰδιαίτερα στὴν ἐποχὴ τῶν Ἀντωνίνων. Ἀνάλογα χαρακτηριστικὰ παρουσιάζονται περισσότερο ἔντονα στὴν πιθανότατα ξαναδουλεμένη κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν Σεβήρων κεφαλὴ τοῦ Ἀσκληπιοῦ **22** (πίν. 28α-β)³⁹⁰, ὅπως καί στὴν κεφαλὴ τοῦ Ὀδυσσεὺς στὴν κύρια ὄψη μιᾶς άττικῆς σαρκοφάγου στὴ Νεάπολη μέ παραστάσεις τοῦ Ἀχιλλέως, τῆς περιόδου περὶ τὸ 200 μ.Χ., ἐνῶ μεγαλύτερη ὁμοιότητα παρουσιάζει ἡ κεφαλὴ τοῦ Χείρωνος στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τῆς ἴδιας σαρκοφάγου³⁹¹.

Ἡ σχετικὰ ἐπίπεδη τύλη τοῦ ἀγαλματιδίου **4** χαρακτηρίζεται ἀπὸ πτυχές μέ πεπλατυσμένες ράχες, ποῦ διαχωρίζονται ἀπὸ μὴ ἰδιαίτερα βαθιὲς αὐλακες τοῦ τρυπάνου. Ἡ χρῆση τοῦ τρυπάνου καί τῆς συνακόλουθης φωτοσκίασης εἶναι ἀρκετὰ περιορισμένη, ὅπως γίνεται ἐμφανὲς στὴν πτύχωση τοῦ ἱματίου ἀνάμεσα στὰ πόδια, ὅπου οἱ πτυχές ἔχουν τὴ μορφή νευρώσεων ἐπάνω στὴ λεῖα ἐπιφάνεια. Ἡ ἀπόδοση θυμίζει κατὰ πολὺ αὐτὴ τῶν Μαινάδων στὴν κύρια ὄψη τῆς διονυσιακῆς σαρκοφά-

γού από την Παραμυθιά, των χρόνων περί το 180 μ.Χ. Ἀνάλογη εἶναι ἡ διαμόρφωση τῆς τύλης τοῦ ἱματίου τοῦ Ἀσκληπιοῦ μετὰ τὴν πτύχωση τοῦ ἱματίου καὶ τοῦ χιτῶνα τῆς Μαινάδας στὸ κέντρο τῆς κύριας ὄψης τῆς σαρκοφάγου, ἐνῶ οἱ περισσότερο κυλινδρικές πτυχές τῆς Μαινάδας δεξιὰ ἀντιστοιχοῦν ὡς ἓνα σημεῖο σὲ αὐτὲς τοῦ ἱματίου τοῦ Ἀσκληπιοῦ μεταξὺ τῶν ποδιῶν³⁹².

Στὸ β' μισὸ τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. χρονολογεῖται πιθανότατα καὶ τὸ *θραῦσμα ἀπὸ τὸ κάτω μῆμα τοῦ ἴδιου τύπου ἀγαλματίου τοῦ Ἀσκληπιοῦ 8* (πίν. 11α-δ), ὅπως, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ταινιωτὴ μορφή τῆς πλίνθου καὶ τὴ στίλβωση τοῦ μαρμάρου, ὑποδηλώνει ἡ μορφή τῆς πτύχωσης ποὺ θυμίζει σὲ ἄρκετὰ σημεῖα αὐτὴ τοῦ ἀγαλματίου **4**, ιδίως στὶς πτυχές ποὺ πέφτουν στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ καὶ στὴν πίσω ὄψη. Συγχρόνως, ὅμως, ὁ ὀξύτερος χαρακτήρας τῆς πτύχωσης στὴν πρόσθια ὄψη ὑποδεικνύει ἴσως ἐλαφρὰ ὑστερότερη θέση τοῦ θραύσματος, χωρὶς ὅμως νὰ φθάνει τὸ στάδιο τῶν τυπολογικὰ παρόμοιων ἀγαλματίων τοῦ α' μισοῦ τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ., ὅπου ἡ χρῆση τοῦ τρυπάνου εἶναι μεγαλύτερη³⁹³.

Κάπως ὑστερότερα ἀπὸ τὸ ἀγαλματίδιο **4** πρέπει νὰ χρονολογηθοῦν τὰ *ἀγαλμάτια τῆς Υγείας τοῦ τύπου «Hore» 25* (πίν. 31) καὶ **26** (πίν. 32) ποὺ ἐκτὸς ἀπὸ τυπολογικὴ παρουσιάζουν καὶ στενὴ τεχνοτροπικὴ σχέση.

Τὸ θραῦσμα **26** προέρχεται ἀπὸ τὴν περιοχὴ κυρίως τῶν μηρῶν ἐνδὸς ἰδιαίτερα ραδινοῦ ἀγαλματίου. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἀπόδοση τοῦ ἱματίου, ὅπου οἱ ἡμικυλινδρικής περίπου διατομῆς πτυχές διατάσσονται σὲ ἐπάλληλες παράλληλες καμπύλες γραμμὲς στὴ δεξιὰ πλευρά, ποὺ συνεχίζουν ὡς εὐθεῖες στὴν πρόσθια ὄψη. Οἱ κύριες αὐτὲς πτυχές συνοδεύονται ἀπὸ βαθιὲς αὐλακες τοῦ τρυπάνου, ἐνῶ οἱ ἐνδιάμεσες ἐπιφάνειες διαρθρώνονται ἀπὸ παράλληλες, περισσότερο πρόστυπες, καμπύλης ἐπίσης διατομῆς πτυχές. Παρὰ τὸ μικρὸ μέγεθος τοῦ θραύσματος, εἶναι ἐμφανὴς ἡ προσπάθεια πρὸς κάποια ὑποτυπώδη ὑποδήλωση τοῦ ὄγκου τοῦ σώματος κάτω ἀπὸ τὸ ἱμάτιο, σὲ συνδυασμὸ μετὰ τὴν πλαστικότητα τῆς πτύχωσης καὶ τὴν προσεγμένη ἐργασία, στοιχεῖα ποὺ γίνονται εὐκρινῆ στὴν ἀπόδοση τῶν ἀναδιπλώσεων τῶν κατακόρυφων παρυφῶν στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τοῦ ἀγαλματίου.

Τὸ ἀγαλμάτιο **25** σώζεται πληρέστερα, καθὼς λείπουν μόνο ἡ κεφαλὴ καὶ τὰ ἄκρα χέρια. Τὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τοῦ θραύσματος **26**, ὅσον ἀφορᾷ τὴν πτύχωση καὶ τὴ σχέση τοῦ ἐνδύματος μετὰ τὸ σῶμα, ἀπαντοῦν καὶ στὸ ραδινοῦ ἀγαλμάτιο **25**. Στὸ ἔργο ὅμως αὐτὸ διαπιστώνεται μεγαλύτερη ἐπιπεδοποίηση τῶν ἐπιφανειῶν, ιδίως στὴν πρόσθια ὄψη καὶ στοὺς γλουτούς, ὅπου ὁ ὄγκος τοῦ ὑποκείμενου σώματος οὐσιαστικὰ δὲν δηλώνεται³⁹⁴. Οἱ πτυχές τοῦ ἱματίου ἀποδίδονται περισσότερο πρόστυπες καὶ οἱ αὐλακες τοῦ τρυπάνου παίζουν σημαντικότερο ρόλο στὴ διάρθρωση τῶν ἐπιφανειῶν. Τὰ δεδομένα αὐτὰ ὑποδεικνύουν τὴν πρωιμότερη χρονολόγηση τοῦ θραύσματος **26** ἀπὸ τὸ ἀγαλμάτιο **25**.

Ἡ χρονολόγηση τοῦ ἀγαλματίου **25** στὸ τέλος τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. πιστοποιεῖται ἀπὸ τὴν ἀντιπαράβολή του μετὰ μορφὲς τῶν ἀττικῶν σαρκοφάγων τῆς ἐποχῆς αὐτῆς. Στὸ ἱμάτιο εἰδικότερα τῆς μορφῆς τοῦ Ὀδυσσεῶς στὴ σαρκοφάγο τῆς Νεάπολης μετὰ τὸν μῦθο τοῦ Ἀχιλλέως στὴ Σκύρο, τοῦ 200 περίπου μ.Χ., παρατηρεῖται σημαντικὴ ὁμοιότητα μετὰ αὐτὸ τῆς Ὑγείας³⁹⁵, ἐνῶ ἀντίστοιχη διαπραγματεύση παρουσιάζεται καὶ στὸ ἱμάτιο τοῦ Σεμπρωνίου στὴν ἐπιτύμβια στήλη του, ποὺ ἔχει χρονολογηθεῖ

στην ὕστερη ἐποχή τῶν Ἀντωνίνων³⁹⁶. Ἀνάλογη ἀπόδοση τοῦ χιτῶνα τῆς Ὑγείας στήν περιοχή ἰδιαίτερα τῶν ποδιῶν, μέ τις βαθιές αὐλακες τοῦ τρυπάνου ποῦ ὀρισμένες φορές ἔχουν λοξή διάταξη διαρθρώνοντας τις πλατιές ράχες τῶν πτυχῶν, ἀπαντᾷ ἐπίσης σέ σαρκοφάγους τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ., ὅπως σέ αὐτὲς μέ τὸ ἐπεισόδιο τοῦ Ἀχιλλέως μέ τὸν Πρίαμο, ἀπὸ τὴν Ταρσοῦ καὶ τὴν Τύρο³⁹⁷.

Στὸ β' μισὸ τοῦ 2ου αἰ. καὶ στὸ α' μισὸ τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. ἀνήκει μεγάλη σειρὰ γυμνῶν ἀνδρικῶν μορφῶν ποῦ ταυτίζονται μέ τὸν Ἀπόλλωνα (42 καὶ 44), τοὺς Ἀσκληπιάδες (36-40) καὶ τὸν Διόνυσο (76). Ἡ ἀκριβὴς χρονολόγηση τῶν ἔργων αὐτῶν, στὰ ὁποῖα τὸ ἔνδυμα, ὅταν ὑπάρχει, παίζει πολὺ μικρὸ ρόλο, εἶναι ἰδιαίτερα δύσκολη.

Πρωιμότερο φαίνεται τὸ ἀγαλματίδιο 42 τοῦ Λυκείου Ἀπόλλωνος (πίν. 50), ἂν καὶ ἡ ἀκριβὴς χρονολόγησή του δυσχεραίνεται καὶ γιὰ ἓναν ἐπιπλέον λόγο, τὴ μεγάλη διάβρωση, ὅπως γίνεται φανερὸ στὰ ἀλλοιωμένα χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου. Ἡ φθορὰ τοῦ μαρμάρου ἐπιτείνει τὴν αἰσθησιμότητα τῆς ρέουσας, πλαδαρῆς μυολογίας, ἡ ὁποία σὲ συνδυασμὸ ἴσως καὶ μέ τὴ ραδινότητα τῶν ἀναλογιῶν ὁδήγησε στὴν ὑπόθεση ὅτι τὸ ἀγαλματίδιο ἀνήκει στὴν ἑλληνιστικὴ περίοδο³⁹⁸.

Πιθανότερη φαίνεται, ἀντίθετα, ἡ χρονολόγηση τοῦ ἔργου στὸν 2ο αἰ. μ.Χ.³⁹⁹, ὁπότε χρονολογοῦνται ὅλες σχεδὸν οἱ ἐπαναλήψεις τοῦ τύπου τοῦ «Λυκείου Ἀπόλλωνος»⁴⁰⁰. Τὸ ἀγαλματίδιο τῆς Ἐπιδάου ἀποτελεῖ τὸ μικρότερο σὲ μέγεθος μαρμάρينو ἀντίγραφο⁴⁰¹. Τὴ χρονολόγησή του εἰδικότερα στὸ β' μισὸ τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. ὑποδεικνύουν λεπτομέρειες, ὅπως ὁ πρόχειρος σχηματισμὸς τῶν ματιῶν καὶ ἡ ἀρκετὰ εὐρεία χρῆση τοῦ τρυπάνου στὶς λεπτὲς ὁπές τῶν κανθῶν καὶ τῶν γωνιῶν τοῦ στόματος, στὴν αὐλακα μεταξὺ τῶν μηρῶν καὶ ἀνάμεσα στὸ δεξιὸ χέρι καὶ τὸ κρανίον, ὅπως καὶ τὰ μαλλιά, εἴτε σὲ μεμονωμένες ὁπές μεταξὺ τοῦ λαιμοῦ καὶ τοῦ κροβύλου, εἴτε καὶ σὲ περισσότερο συνεχεῖς σειρὲς ὁπῶν ἀνάμεσα στοὺς βοστρύχους ποῦ κατευθύνονται πρὸς τὸν κροβύλο⁴⁰².

Περισσότερες δυσκολίες παρουσιάζονται στὴ χρονολογικὴ κατάταξη ὀρισμένων ἀγαλματίων τῆς Ἀφροδίτης, στὰ ὁποῖα ἡ θεὰ εἰκονίζεται γυμνή.

Τὴ χρονολόγηση τοῦ *θραύσματος ἀγαλματίου* 57 (πίν. 72) στὸν 2ο αἰ. μ.Χ. καὶ πιθανότατα στὴν ἐποχή τῶν Ἀντωνίνων ὑποδεικνύει ἔμμεσα ἡ στυλβωμένη ἐπιφάνεια τοῦ μαρμάρου καὶ ἰδίως ἡ ἀρκετὰ προσεγμένη καὶ φυσιοκρατικὴ ἀπόδοση λεπτομερειῶν, ὅπως τοῦ ἐφηβαίου, τῆς κοιλιακῆς χώρας καὶ τῶν ἄκρων ποδιῶν.

Ἀνάλογα μαλακὴ ἀπόδοση τῆς σάρκας παρουσιάζει τὸ ἀποσπασματικὰ σωζόμενο ἀγαλματίδιο Ἐρωτιδέως 65 (πίν. 78δ-ς). Ἡ χρονολόγηση τοῦ ἔργου στὴν ἐποχή τῶν Ἀντωνίνων προκύπτει ἀπὸ τὴ σύγκρισή του μέ τὸ ἀρκετὰ μεγαλύτερο ἀγαλματίδιο τοῦ Ἀσκληπιοῦ 20 (πίν. 24-25), τῶν μέσων τοῦ αἰῶνα. Ὁ τρόπος ἐργασίας στὶς κεφαλὰς τῶν δύο ἔργων, ἰδίως τῶν ματιῶν καὶ τῶν μαλλιῶν στὸ κρανίον, ὑποδεικνύουν τὴν ἀπόδοσή τους στὸ ἴδιο ἐργαστήριον. Τὸ ἀγαλματίδιο ὅμως τοῦ Ἐρωτιδέως πρέπει νὰ ἔπεται χρονικά, ὅπως ὑποδηλώνει ἡ ἐκτεταμένη χρῆση τοῦ τρυπάνου σὲ λεπτομέρειες ὅπως οἱ κανθοὶ καὶ τὰ ρουθούνια, ἐνῶ ἡ ἱριδα δὲν ἀποδίδεται μέ ἀπαλὴ κοίλανση, ὅπως στὸν Ἀσκληπιό, ἀλλὰ σχηματίζεται ἀπὸ σχετικὰ βαθιὰ ὀπὴ θυμίζοντας ἔργα ἀκόμη καὶ τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ., ὅπως τὴν κεφαλὴ τοῦ ἀγαλματιδίου

τοῦ Ἀσκληπιοῦ **10** (πίν. 11θ-ι)· ὁπωσδήποτε λείπουν σαφὴ διακριτικὰ τῶν ἔργων τοῦ 3ου αἰ., ὅπως ἡ ἐγγράρακτη δήλωση τῶν φρυδιῶν ἢ ἡ δήλωση τοῦ φίλτρου μὲ τὸ τρυπάνι⁴⁰³.

Σχετικὴ σκληρότητα τῆς ἐργασίας χαρακτηρίζει καὶ τὸ *ἀγαλματίδιο τῆς Ἀφροδίτης σπηριζόμενης σὲ ἀρχαϊστικὸ εἰδώλιο* **62** (πίν. 76), ἂν βέβαια ἐπιτρέπονται ἀνάλογοι χαρακτηρισμοὶ σὲ θραύσματα μορφῶν ὕψους 14.5 ἐκ. Ἡ Ἀφροδίτη ἔχει ἰδιαίτερα ραδινὲς ἀναλογίες. Ἡ πτύχωση τοῦ ἱματίου διακρίνεται γιὰ τὴν πλαστικότητα της, σὲς πτυχὲς ἰδίως ποὺ πέφτουν στὴν πλάτη, ἐνῶ ἡ πτύχωση τοῦ πέπλου τῆς μικροσκοπικῆς ἀρχαϊστικῆς μορφῆς δηλώνεται μὲ βαθιὲς ἐγχαράξεις.

Τὸ ἀγαλματίδιο ἀνήκει μὲ βεβαιότητα στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια, ὅπως, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, ὑποδηλώνουν τὰ ἔντονα ἴχνη τῆς ράσπας στὸ ἱμάτιο καὶ τὴν πλίνθο, ἐνῶ τὸ σῶμα εἶναι πολὺ καλὰ λειασμένο. Ἐνας ἀκριβέστερος ὅμως χρονικὸς προσδιορισμὸς δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ τεκμηριωθεῖ, οὔτε ἀπὸ τὴ μορφὴ τῆς πλίνθου⁴⁰⁴, οὔτε ἀπὸ συγκρίσεις μὲ ἄλλα ἀνάλογου περιήπου μεγέθους γλυπτὰ ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο. Ἐνδεικτικὰ μόνον σημειώνεται ἡ ὁμοιότητα τῆς γωνίας τοῦ ἱματίου μὲ τὸ μεγάλο βαρίδιο ποὺ πέφτει πίσω ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ χέρι τῆς Ἀφροδίτης μὲ αὐτὴ στὸ ἀντίστοιχο σημεῖο τοῦ ἱματίου τοῦ Ἀσκληπιοῦ **11** (πίν. 12), τοῦ α' μισοῦ τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. Ἡ πλαστικότητα ὅμως καὶ ἡ αἴσθησις τοῦ βάθους στὸ ἀγαλματίδιο **62** δὲν εὐνοεῖ μία τόσο ὕστερη χρονολόγησις⁴⁰⁵.

Στὰ ταπεινὰ ἀναθήματα τοῦ β' μισοῦ τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. κατατάσσεται καὶ τὸ *ἀγαλματίδιο* **52** ποὺ εἰκονίζει πιθανότατα τὴν *Ἀφροδίτη τοῦ τύπου «Λούβρου/Νεάπολης»* (πίν. 62), τοῦ ὁποῖου σώζεται μόνον τὸ κατώτερο τμήμα, φθαρμένο σὲ μεγάλο βαθμό, ἴσως ἀπὸ φωτιά. Στὴν ἐκτεταμένη φθορὰ τῶν ἐπιφανειῶν ὀφείλεται κυρίως ἡ ἀπάλυνση τῶν ἔντονων φωτοσκιάσεων ἀπὸ τὴ χρῆσις τοῦ τρυπάνου μεταξὺ τῶν σκελῶν καὶ τοῦ ἐνδύματος. Παρόλα αὐτά, εἶναι ἐμφανὲς ἡ σχηματοποίηση τῆς ἀπόδοσης μὲ τὸν τονισμὸ τῶν σκελῶν καὶ τὴν ἀπτύχωτη σχεδὸν ἐπιφάνεια τῶν ἐνδυμάτων. Τὰ δεδομένα αὐτὰ ἐπιτρέπουν τὴ σύνδεσις τοῦ θραύσματος μὲ μία ὁμάδα τριῶν ἀνάλογης ποιότητος ἀγαλματιδίων τοῦ ἴδιου τύπου ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, ποὺ ἔχουν χρονολογηθεῖ στὸν ὕστερο 2ο αἰ. μ.Χ.⁴⁰⁶.

ζ. Ἔργα τῆς ἐποχῆς τῶν Σεβήρων καὶ ὥς τὰ μέσα τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.

Ὁ 3ος αἰ. μ.Χ. καὶ εἰδικότερα τὸ α' μισό του χαρακτηρίζεται ἀπὸ μεγάλη παραγωγὴ γλυπτῶν, κυρίως μικροῦ μεγέθους, καὶ ἀρκετὰ προσεγμένης ἐργασίας. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ προέρχονται τρία ἔργα, ἡ χρονολόγησις τῶν ὁποίων βασίζεται σὲ ἐπιγραφικὰ δεδομένα.

Τὸ 224/5 μ.Χ. χρονολογεῖται σύμφωνα μὲ τὴν ἀναθηματικὴ ἐπιγραφὴ IG IV² 406, ὁ βωμὸς μὲ τὴν ἀνάγλυφον παράστασις τοῦ Ἀγαθοῦ Θεοῦ **140** (πίν. 158). Τὸ ἔτος αὐτὸ ὁ ἀναθέτης Τ. Κλ. Ξενοκλῆς κατεῖχε τὸ ἐνιαύσιο ἱερατικὸ ἀξίωμα τοῦ πυροφόρου, μετὰ δὲ τὴ λήξιν τῆς θητείας του ἀνέθεσε τὸν βωμό, ὅπως μαρτυρεῖ ἡ χρῆσις τοῦ ἀορίστου πυροφορήσας⁴⁰⁷. Ἡ παραγγελία τοῦ βωμοῦ καὶ ἡ λάξευσις τῶν ἀναγλύφων παραστάσεων θὰ πρέπει νὰ ἔγινε κατὰ τὴ διάρκειαν τοῦ ἔτους αὐτοῦ καὶ ὅχι σὲ

κάποια προγενέστερη εποχή· στην περίπτωση αυτή ο ἀναθέτης θὰ προσέθεσε ἀπλῶς τὴν ἐπιγραφὴ μὲ τὸ ὄνομά του⁴⁰⁸. Στὸ συμπέρασμα αὐτὸ ὁδηγοῦν τὰ ἀνάγλυφα τῶν πλάγιων πλευρῶν τοῦ βωμοῦ: Στὴν ἀριστερῇ, ὡς πρὸς τὸν θεατὴ, πλευρὰ ἀποδίδεται ἓνα διπλὸ διάδημα ἀποτελούμενο ἀπὸ τὸ στρόφιον καὶ ἓνα στεφάνι φύλλων, τὸ ὁποῖο ὑποδηλώνει τὸ ἱερατικὸ ἀξίωμα τοῦ ἀναθέτη⁴⁰⁹. Στὴ δεξιὰ πλευρὰ εἰκονίζεται ἓνας γερανὸς ποὺ σηκώνει ἓνα κυβόλιθο καὶ ἓνα ἄγνωστο ἐργαλεῖο. Ἡ παράσταση τῶν ἐργαλείων ὑποδηλώνει σαφῶς τὴν ἐνασχόληση τοῦ ἀναθέτη μὲ οἰκοδομικὰς ἐργασίες. Ὁ «προσωπικὸς» ἐπομένως τόνος τῶν παραστάσεων τῶν πλευρῶν τοῦ βωμοῦ ἐπιβεβαιώνει τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ βωμὸς λαξεύθηκε ἐξαρχῆς κατόπιν παραγγελίας τοῦ ἰδίου τοῦ Τ. Κλ. Ξενοκλέους τὸ 224/5 μ.Χ.

Παρὰ τὴ φθορὰ τοῦ ἀναγλύφου τοῦ Ἀγαθοῦ Θεοῦ, ἡ ἴδια ἡ φύση τοῦ ὑλικοῦ, ἀσβεστόλιθος ἀντὶ γιὰ μάρμαρο, δὲν ἐπιτρέπει κατὰ κύριο λόγο ἐνδελεχὴ ἐξέταση τῆς τεχνοτροπίας τοῦ πρόχειρα ἐργασμένου βωμοῦ. Νὰ σημειωθοῦν μόνον ἡ ἀπόδοση τῆς μάζας τῶν μαλλίων ὡς «φενάκης» γύρω ἀπὸ τὸ πρόσωπο, ὅπως παρατηρεῖται στὸ ἀγαλμάτιο τοῦ Ἀσκληπιοῦ 7 (πίν. 9-10) τοῦ β' τετάρτου τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. καὶ ἡ ἐπιπεδότητα τῆς τύλης τοῦ ἱματίου, ποὺ εἶναι ἀνάλογη μὲ αὐτὴ τοῦ περίπου σύγχρονου ἀγαλματίου τοῦ Ἀσκληπιοῦ 11 (πίν. 12) καὶ χαρακτηρίζει γενικότερα τὰ ἔργα τῆς ἐποχῆς τῶν Σεβήρων⁴¹⁰.

Τὸ ἴδιο ἔτος, τὸ 224/5 μ.Χ., ὁ Τιβ. Κλ. Σεβήρος ἀπὸ τὴ Σινώπη ἀφιέρωσε ἓνα βωμὸ στὸν Ἀπόλλωνα Μαλεάτα καὶ στὸν Σωτήρα Ἀσκληπιό, στὴν ἀναθηματικὴ ἐπιγραφὴ τοῦ ὁποῖου ἀναφέρει καὶ τὴν ἀσθένεια ἀπὸ τὴν ὁποία ἰάθηκε⁴¹¹. Κατὰ τὴν ἴδια ἐπομένως περίοδο, τὰ μέσα τῆς πρώτης πεντηκονταετίας τοῦ 3ου αἰ., θὰ πρέπει νὰ ἀνέθεσε στὸν Σωτήρα Ἀσκληπιὸ καὶ τὸ ἀγαλματίδιο 15, ἀπὸ τὸ ὁποῖο σώθηκαν μόνον τὰ ἀρκετὰ φθαρμένα ἄκρα πόδια καὶ ἡ πλίνθος μὲ τὴν ἀναθηματικὴ ἐπιγραφὴ (πίν. 15α-β). Πρόκειται γιὰ ἓνα ἐπιφανὲς ἀνάθημα, παρὰ τὸ μικρὸ του μέγεθος, ὅπως ὑποδεικνύει τὸ κόκκινο χρῶμα ποὺ διακρίνεται στὴ βακτηρία καὶ τὸ πορτοκαλόχρουν τοῦ σώματος τοῦ φιδιοῦ, τὰ ὁποῖα ὑποδηλώνουν ἴσως ὅτι τὸ ἀγαλματίδιο ἦταν ἐπίχρυσο⁴¹², ἐνῶ οἱ μικρὲς ὁπὲς στὴν ἀπόληξη τῶν κεραιῶν τῶν γραμμάτων τῆς ἐπιγραφῆς ὀφείλονται στὴν ἐνθεση μεταλλικῶν ἐλασμάτων.

Πιθανότατα στὸ β' τέταρτο τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. χρονολογεῖται τὸ ἀποσπασματικὸ σωζόμενο ἀγαλμάτιο τῆς Ἀφροδίτης 56, μετάπλαση τοῦ τύπου τῆς Ἀφροδίτης τῆς Κνίδου (πίν. 71).

Ἀπὸ τὴν ἀναθηματικὴ ἐπιγραφὴ στὴν πλίνθο γίνεται γνωστὸ ὅτι τὸ ἀγαλμάτιο ἀφιερώθηκε στὸν Ἀσκληπιὸ ἀπὸ τὸν ἱερέα Ἀφρικανό, ὅταν ἦταν ἱερέας γιὰ τρίτη φορά. Ὅταν κατεῖχε τὸ ἱερατικὸ ἀξίωμα γιὰ δεύτερη φορά ὁ Ἀφρικανὸς ἀνέθεσε στὸ Ἱερὸ δύο ἀγάλματα, τῶν ὁποίων ἔχουν σωθεῖ οἱ ἐνεπίγραφες βάσεις: τὸ ἓνα στὸν Ἀσκληπιὸ Κλυτομήτιν (*IG* IV² 471) καὶ τὸ δεύτερο στοὺς ἀλεξιπόνους Ἀσκληπιό, Ὑγεία καὶ Τελεσφόρο (*IG* IV² 472), χωρὶς καὶ ἐδῶ νὰ ἀναφέρεται τὸ ἔτος τῆς ἀνάθεσης. Στὴν πρώτη ὁμως βάση εἶχε χαραχθεῖ παλαιότερα ἡ ἐπιγραφὴ *IG* IV² 686, τοῦ τέλους τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.⁴¹³, ἀπὸ τὴν ὁποία πιστοποιεῖται ὅτι ἡ βάση ἔφερε ἀρχικὰ τὸ ἄγαλμα τῆς Δαμαροῦς, κόρης τοῦ Τιβ. Κλ. Πολυκράτους καὶ συζύγου τοῦ Τιβ. Κλ. Ξενοκλέους, τὸ ὁποῖο ἀνέθεσαν τὰ παιδιά τῆς Φαιδρίας καὶ Παῦλος. Ἡ οἰκογένεια τῶν Κλαυδίων μαρτυρεῖται μία ἀκόμη φορά στὸ Ἀσκληπιεῖο καὶ συγκεκριμένα στὴν

ἀναθηματική ἐπιγραφή IG IV² 406 τοῦ βωμοῦ τοῦ Ἀγαθοῦ θεοῦ **140** (πίν. 158), τὸν ὁποῖο ἀνέθεσε ὁ Τιβ. Κλ. Ξενοκλῆς τὸ 224/5 μ.Χ.⁴¹⁴. Εἶναι ἐπομένως φυσικὸ ἢ ἀντικατάσταση τοῦ ἀγάλματος μέλους τῆς οἰκογενείας του νὰ συνέβη σὲ μία ἀκόμη ὑστερότερη περίοδο, ποὺ ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ προσδιορισθεῖ μὲ ἀκρίβεια.

Κρίνοντας ἀπὸ τὸν τρόπο ἀπόδοσης τόσο τῶν ποδιῶν ὅσο καὶ τοῦ ἱματίου, μία ἀρκετὰ ὑστερότερη χρονολόγηση τοῦ ἀγαλματίου **56**, μετὰ τὰ μέσα τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ., φαίνεται μάλλον ἀπίθανη. Ἡ ἀπόδοση τοῦ ἱματίου χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὶς πλαστικὰ διαμορφωμένες σχεδὸν κυλινδρικές πτυχές καὶ τὶς βαθιές αὐλακες τοῦ τρυπάνου, στοιχεῖα τὰ ὁποῖα θυμίζουν τὴν ἀπόδοση τοῦ ἱματίου τοῦ ἀγαλματίου τοῦ Ἀσκληπιοῦ **11** (πίν. 12), τῶν μέσων περίπου τῆς α' πεντηκονταετίας τοῦ 3ου αἰ., ἢ καὶ τοῦ ἀγαλματίου **19** (πίν. 23), τοῦ β' τετάρτου τοῦ 3ου αἰ., χωρὶς ὅμως νὰ φθάνει τὴ λεπτότητα τῆς ἀπόδοσης τοῦ τελευταίου⁴¹⁵.

Παράδειγμα τῆς ὑψηλῆς ποιότητος ἔργων τῆς ἐποχῆς τῶν Σεβήρων εἶναι ἡ *κεφαλὴ ὄριμου, γενειοφόρου ἀνδρα* **103** (πίν. 111). Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ διαμόρφωση τῶν μαλλιῶν. Οἱ κοντοί, μνηοειδείς βόστρυχοι εἶναι χτενισμένοι ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ κρανίου ἀκτινωτὰ πρὸς τὰ ἔμπρὸς καὶ κάτω. Τὸ ἀνάγλυφο τῶν βοστρύχων εἶναι ἀρκετὰ πρόστυπο, στὴν καλύτερα ὅμως διατηρημένη πίσω ἐπιφάνεια διακρίνεται σαφῶς ὅτι οἱ βόστρυχοι διατηροῦν περιορισμένη πλαστικότητα καὶ διαρθρώνονται ἀπὸ λεπτές χαράξεις⁴¹⁶. Ἀντίθετα, τὰ γένεια εἶναι σχετικὰ μακριὰ καὶ οἱ σγουροὶ βόστρυχοι διαχωρίζονται ἀπὸ βαθιές, λεπτές αὐλακες τοῦ τρυπάνου ποὺ προκαλοῦν ἔντονη φωτοσκίαση.

Τὰ γνωρίσματα αὐτὰ ὁδηγοῦν στὴ χρονολόγηση τῆς κεφαλῆς στὴ μέση ἐποχὴ τῶν Σεβήρων, ἀποτελώντας παράδειγμα τῆς μετάβασης ἀπὸ τὴν ἔντονη πλαστικότητα καὶ τὴν ἐπιδίωξη πρόκλησης φωτοσκίασης τῶν ἀνδρικών εἰκονιστικῶν κεφαλῶν τῆς πρώιμης ἐποχῆς τῶν Σεβήρων στὰ πρὸ σχηματικὰ ἀποδοσμένα πορτραῖτα τοῦ β' τετάρτου τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ., ὅπου κυριαρχεῖ ἡ λεγόμενη «a-renna» τεχνικὴ στὴ δήλωση τῶν μαλλιῶν⁴¹⁷. Ἀντιπαραβάλλοντας τὴν κεφαλὴ **103** μὲ τὰ αὐτοκρατορικὰ πορτραῖτα τῆς ἐποχῆς, παρατηρεῖται ἀρκετὰ στενὴ σχέση μὲ αὐτὰ τοῦ Μακρίνου (217-218 μ.Χ.), τοῦ μόνου ἀπὸ τοὺς Σεβήρους, μετὰ ἀπὸ τὸν Σεπτίμιο, ποὺ εἶχε σχετικὰ μακριὰ γένεια⁴¹⁸, ἐνῶ ὡς πρὸς τὴν ἀπόδοση μόνον τῶν μαλλιῶν, παρόμοια διαμόρφωση παρουσιάζουν ὀρισμένα ὕστερα πορτραῖτα τοῦ Καρακάλλα καὶ τὰ πρώιμα τοῦ Ἐλαγάβαλου, τῶν τελευταίων χρόνων τῆς β' δεκαετίας τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.⁴¹⁹.

Πολυπληθὴ εἶναι ἀντίθετα τὰ ιδιωτικὰ πορτραῖτα ποὺ ἔχουν χρονολογηθεῖ στὴ μέση ἐποχὴ τῶν Σεβήρων καὶ παρουσιάζουν ἀνάλογα γνωρίσματα μὲ αὐτὰ τῆς κεφαλῆς **103**⁴²⁰. Ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ χῶρο τὰ ἀντίστοιχα γνωστὰ παραδείγματα εἶναι λίγα· ἐπομένως, κάθε γενικότερη παρατήρηση εἶναι ἐπισημάνει⁴²¹.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κεφαλὴ **103**, τὰ εἰκονιστικὰ ἔργα ποὺ μποροῦν νὰ ἀποδοθοῦν στὸ α' μισὸ τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. σώζονται πολὺ ἀποσπασματικά. Πρόκειται συγκεκριμένα γιὰ τὸν ὄλμο ἔνθετης κεφαλῆς γενειοφόρου ἀνδρα **106** καὶ τὴν ἐρμαϊκὴ στήλη **134**.

Στὸν ὄλμο **106** (πίν. 113β-γ) οἱ χαρακτηριστικοὶ μακροὶ βόστρυχοι πίσω ἀπὸ τὸ αὐτὸ καὶ τὰ κοντὰ γένεια στὸν λαιμὸ θυμίζουν τὶς κεφαλές τοῦ δεύτερου τύπου τοῦ Γαλλιανοῦ (ὡς μονοκράτορος, 260-268 μ.Χ.)⁴²². Ὁ τρόπος ἀπόδοσης τῶν γενείων

ἀπαντᾷ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον στὸν 3ο αἰ. μ.Χ.⁴²³, δὲν ἦταν ὁμῶς ἰδιαίτερα συνήθης κατὰ τὴν Ἑποχὴ τοῦ Γαλλιανοῦ, ὅπως μαρτυροῦν τὰ ἰδιωτικὰ πορτραῖτα τῆς ἐποχῆς⁴²⁴. Λόγω τοῦ ἐλάχιστου σωζόμενου τμήματος τῆς κεφαλῆς **106** ὁρθότερο θὰ ἦταν νὰ χρονολογηθεῖ τὸ θραῦσμα στὸ εὐρύτερο χρονικὸ διάστημα ἀπὸ τὴν ὕστερη ἐποχὴ τῶν Ἀντωνίνων ἕως καὶ αὐτὴ τοῦ Γαλλιανοῦ, μὲ βάση κυρίως τὴν εὐρεία χρῆση τοῦ τρυπάνου.

Τὰ μόνα στοιχεῖα γιὰ τὴν κατὰ προσέγγιση ἔστω χρονολόγηση τῆς *έρμαιικῆς στήλης* **134** ποὺ βρίσκεται ἀκόμη στημένη κατὰ χώραν μπροστὰ στὸ «Κτήριο Ε» (πίν. 151) εἶναι ὁ τρόπος ἀπόδοσης τοῦ ἱματίου τῆς προτομῆς καὶ τῶν γεννητικῶν ὀργάνων. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις εἶναι ἔντονη ἡ χρῆση τοῦ τρυπάνου στὴν πτύχωση τοῦ ἱματίου καὶ στὴν ἥβη, καθὼς καὶ στὸν τονισμὸ τοῦ περιγράμματος ὄχι μόνο τοῦ ἱματίου, ἀλλὰ καὶ τῶν ὄρχεων, γεγονὸς ποὺ ὑπονοεῖ τὴ χρονολόγηση τῆς στήλης στὸ β' μισὸ τοῦ 2ου αἰ. ἢ στὸν 3ο αἰ. μ.Χ. Ἡ πεπλατυσμένη, χωρὶς πλαστικότητα ἀπόδοση τῶν πτυχῶν ὁδηγεῖ πιθανότερα στὴν ἐποχὴ τῶν Σεβήρων, στὸ ἀ' τρίτο τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ., ὅπως δείχνει καὶ ἡ ἀντιπαράβολη τοῦ ἱματίου μὲ αὐτὸ τῆς προτομῆς τοῦ κοσμητῆ ΕΑΜ 388, πιθανότατα τοῦ ἔτους 223/4 μ.Χ.⁴²⁵.

Στὴν ἐποχὴ τῶν Σεβήρων ἀνάγεται καὶ ἡ ἐπαναχρησιμοποίηση τῆς *κεφαλῆς τοῦ Ἀσκληπιοῦ* **22** (πίν. 28α-β). Παρὰ τὴν πλήρη διάβρωση τῆς ἐπιφάνειας, οἱ βαθιὲς ὀπὲς τοῦ τρυπάνου στὰ μαλλιά καὶ τὰ γένεια ὁδηγοῦν στὸ τέλος τοῦ 2ου αἰ. καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.⁴²⁶. Τὴ χρονολόγηση αὐτὴ ἐπιβεβαιώνει ἡ ἀντιπαράβολη τῆς μὲ σύγχρονα παραδείγματα, ὅπως τὴν κεφαλὴ τοῦ Ὀδυσσεῶς στὴν ἀττικὴ σαρκοφάγο τῆς Νεάπολης μὲ τὸν μῦθο τοῦ Ἀχιλλέως, ὅπου παρουσιάζονται ὀπὲς καὶ σύντομες αὐλακες τοῦ τρυπάνου κατὰ παρόμοιο τρόπο⁴²⁷.

Εὐρεία χρῆση τοῦ τρυπάνου παρουσιάζει καὶ ἡ *κεφαλὴ ἀγαλματίου Πανὸς* **83** (πίν. 99), ἡ ὁποία φαίνεται ὅτι ἀνήκει ἐπίσης στὸ τέλος τοῦ 2ου ἢ ἰδίως στὸ ἀ' μισὸ τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. Τὴ χρονολόγηση αὐτὴ δηλώνει ὁ τρόπος χρήσης τοῦ τρυπάνου στὴν ἀπόδοση τῶν γενείων καὶ τῶν μαλλιῶν ἐπάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο, μὲ σχετικὰ σύντομες βαθιὲς αὐλακες σὲ ἀραιὰ διαστήματα, ὅπως καὶ στὸ περίγραμμα τοῦ ἀριστεροῦ αὐτιοῦ καὶ τῶν κεράτων. Μολονότι τυπολογικὰ παράλληλες μορφὲς ἀπὸ τόσο ὕστερους χρόνους δὲν εἶναι γνωστές⁴²⁸, ἡ ἀντιπαράβολη τῆς κεφαλῆς τοῦ Πανὸς μὲ μορφὲς ὅπως αὐτὲς τῆς σαρκοφάγου τῆς Ἐλευσίνας μὲ τὸ Κυνήγι τοῦ Καλυδωνίου Κάπρου ποὺ χρονολογεῖται στὸ ἀ' τέταρτο τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.⁴²⁹, εἶναι ἀρκετὴ γιὰ νὰ δείξει τὸ πλαίσιο στὸ ὁποῖο πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ.

Ὅπως ἀναφέρθηκε ἤδη, ὁ 3ος αἰ. μ.Χ. χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν παραγωγὴ ἐνὸς σημαντικοῦ ἀριθμοῦ ἀγαλμάτων ἀρκετὰ προσεγμένης ἐργασίας. Γιὰ τὴ χρονολόγηση τῶν ἔργων αὐτῶν εἶναι ἀπαραίτητη ἡ ἀντιπαράβολη τους μὲ τὶς ἀττικὲς σαρκοφάγους, ἡ παραγωγὴ τῶν ὁποίων γνώρισε μεγάλη ἀνάπτυξη καὶ εὐρύτατη διάδοση στὸ β' μισὸ τοῦ 2ου αἰ. καὶ στὸν 3ο αἰ. μ.Χ.⁴³⁰.

Ὡς σύγχρονα περίπου ἔργα τοῦ ἴδιου ἐργαστηρίου πρέπει νὰ θεωρηθοῦν τὰ σχεδὸν ἀκέραια *ἀγαλμάτια τῆς Υγείας* **32** (πίν. 39-40) καὶ τοῦ *Τελεσφόρου* **34** (πίν. 42-43α-β). Ὅπως δείχνει ὁ κοινὸς τύπος τῶν ἀναθηματικῶν ἐπιγραφῶν, τὰ δύο ἀγαλμάτια εἶχαν ἀφιερωθεῖ στὸ Ἀσκληπιεῖο ἀπὸ τὸ ἴδιο πρόσωπο, ἕναν Γάιο, γιὰ τὸν ὁποῖο δὲν ὑπάρχουν ἄλλες πληροφορίες⁴³¹.

Παρά τούς διαφορετικούς τύπους τών δύο έργων, ή κοινή προέλευσή τους πιστοποιείται ιδιαίτερα ἀπὸ τὴν ἀπόδοση τών χαρακτηριστικῶν τών κεφαλῶν. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ σύγκριση τών ὀφθαλμικῶν κογχῶν, ὅπου παρατηρεῖται ὁ ἴδιος τρόπος ἀπόδοσης τών φρυδιῶν ὡς ἀπαλῶν γωνιώσεων τῆς ἐπιφάνειας, καὶ τών βλεφάρων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἐπάνω ὀρίζεται μὲ ἐγχαράξεις, τὸ δὲ κάτω διακρίνεται μὲ ἐγχαράξη μόνο ἀπὸ τὸν βολβό, ἐνῶ ἡ μετάβαση πρὸς τὴς παρειὰς εἶναι μαλακή. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ἔχει χρησιμοποιηθεῖ τὸ τρυπάνι στοὺς κανθοὺς καὶ τὴς γωνίες τοῦ στόματος, τὸ κοινὸ πλάσιμο τοῦ ὁποίου εἶναι ἐμφανὲς ιδιαίτερα στὴ μορφὴ τοῦ ἐπάνω χεῖλους. Ἡ ἐργασία γενικότερα τών δύο ἀγαλματίων χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν καλὴ λείανση τών ἐπιφανειῶν στὴν κύρια ὄψη, ὅπου τὰ γυμνὰ μέρη ἔχουν στιλβωθεῖ.

Ἡ διαμόρφωση τών χαρακτηριστικῶν τών κεφαλῶν εἶναι βασικὴ γιὰ τὴ χρονολόγηση τών ἀγαλματίων στὴν πρώιμη ἐποχὴ τών Σεβήρων. Χαρακτηριστικὴ εἶναι στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ ἀντιπαράβολή τῆς κεφαλῆς τοῦ Τελεσφόρου (πίν. 43α-β) μὲ τὴς τυπολογικὰ παρόμοιες κεφαλὰς τών Ἑρώτων τών ἀττικῶν σαρκοφάγων⁴³². Ἡ μελέτη τών σαρκοφάγων μὲ παραστάσεις Ἑρώτων ἔδειξε ὅτι κατατάσσονται σὲ δύο μεγάλες τεχνотροπικὲς καὶ χρονολογικὲς ομάδες ποὺ διακρίνονται σαφῶς μεταξύ τους, αὐτὴ δὲ ἡ τεχνотροπικὴ ἀλλαγὴ (στὴ βιβλιογραφία εἶναι γνωστὴ μὲ τὸν ὄρο «*Stilwandel*») τοποθετεῖται στὴν πρώιμη ἐποχὴ τών Σεβήρων, στὴν τελευταία δεκαετία τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.⁴³³, ἀν καὶ ἡ ἔρευνα προσανατολίζεται τελευταῖα στὴν ἄποψη ὅτι δὲν ὑπῆρξε τομὴ ἀλλὰ βαθμιαία ἐξέλιξη στὴν τεχνотροπία τών σαρκοφάγων⁴³⁴. Ἡ κεφαλὴ τοῦ ἀγαλματίου τοῦ Τελεσφόρου 34 εἶναι ὑστερότερη ἀπὸ αὐτὲς τών Ἑρώτων τῆς πρώτης ομάδας σαρκοφάγων λόγῳ τῆς περισσότερο ἐκτεταμένης χρήσης τοῦ τρυπάνου στοὺς κανθοὺς τών ματιῶν καὶ στό στόμα⁴³⁵, δὲν φαίνεται ὅμως τόσο προχωρημένη ὅσο αὐτὲς τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.⁴³⁶. Λείπει χαρακτηριστικὰ ἡ ἐγχαράξη στὴν ἀπόδοση τών φρυδιῶν, στοιχεῖο τὸ ὁποῖο παρατηρεῖται στὸ λίγο ὑστερότερο ἀγαλμάτιο τῆς Ὑγείας 29 (πίν. 34ε-ς-35)⁴³⁷.

Σημαντικὴ εἶναι ἡ τεχνотροπικὴ σχέση μεταξύ τών ἀγαλματίων τῆς Ὑγείας 32 καὶ τοῦ Τελεσφόρου 34 καὶ τῆς παράστασης τοῦ Κυνηγιοῦ τοῦ Καλυδωνίου Κάπρου στὴ σαρκοφάγο τῆς Ἐλευσίνας, τοῦ α' τετάρτου τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.⁴³⁸. Ἀντιπαράθετοντας τὴν κεφαλὴ τῆς Ὑγείας μὲ αὐτὴ τῆς Ἀταλάντης διαπιστώνεται ἀρκετὴ συγγένεια στὸν τρόπο διαπραγμάτευσης τών χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου καὶ τών μαλλιών, μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι στὴν Ἀταλάντη, ὅπως καὶ στὴς λοιπὲς μορφές, ἡ ἀπόδοση τών λεπτομερειῶν αὐτῶν εἶναι ἐντονότερη⁴³⁹. Ὁμοιότητες παρατηροῦνται καὶ στὴν ἀπόδοση τών ἐνδυμάτων, ἀνάμεσα συγκεκριμένα στὸν πέπλο τῆς Ὑγείας καὶ τὴ χλαμύδα τών ἡρώων γύρω ἀπὸ τὸν κάπρο στὴ σαρκοφάγο⁴⁴⁰. Ἡ μεγαλύτερη φωτοσκίαση ποὺ ἐπιτυγχάνεται στὴς κεφαλὰς καὶ στὰ ἐνδύματα τών μορφῶν τῆς σαρκοφάγου τῆς Ἐλευσίνας, ὅπως καὶ ἡ ἐντονότερη δήλωση τῆς γραμμῆς ποὺ διακρίνει τὸ σῶμα ἀπὸ τὰ ἐνδύματα ἢ τὴς μορφῆς ἀπὸ τὸ πεδίο, ὑποδεικνύει ὅτι τὰ ἀγαλμάτια τῆς Ἐπιδαύρου εἶναι κάπως πρωιμότερα.

Ἀναφορικὰ μὲ τὰ ἐνδύματα πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἀκόμη ἡ μορφὴ τών αὐλάκων τοῦ τρυπάνου στὴς ράχες τών πτυχῶν τοῦ πέπλου τῆς Ὑγείας 32 μπροστὰ στὸ στάσιμο ἀριστερὸ σκέλος, οἱ ὁποῖες χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὸ ἀνόμοιο πλάτος σὲ διάφορα σημεῖα τους. Τέτοια μορφὴ παρουσιάζουν καὶ αὐλάκες στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ

τοῦ ἱματιοφόρου **116** (πίν. 124) τοῦ τέλους τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ., ἔχουν δὲ θεωρηθεῖ ὡς χαρακτηριστικὸ γνῶρισμα τῆς περιόδου αὐτῆς⁴⁴¹.

Ἡ χρονολόγησις ἐπομένως τῶν ἀγαλματίων περὶ τὸ 200 μ.Χ. ἢ στὶς ἀρχὰς τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. φαίνεται ὡς ἡ πιθανότερη.

Ἐνα προφανῶς ὑστερότερο ἔργο τοῦ ἴδιου ἐργαστηρίου μὲ αὐτὸ ποὺ δημιούργησε τὰ ἀγαλμάτια τῆς Ὑγείας **32** καὶ τοῦ Τελεσφόρου **34** παρουσιάζει τὸ ἀγαλμάτιο τῆς Ὑγείας **29** (πίν. 34ε-ς'-35). Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἀντιπαράβολη τῶν κεφαλῶν τῶν δύο παραστάσεων τῆς Ὑγείας (πίν. 29α-β καὶ 34ε-ς'). Καὶ στὶς δύο ἡ κεφαλὴ ἔρχεται πρὸς τὰ ἐμπρὸς κατὰ ὑπερβολικὸ καὶ ἀφύσικο τρόπο, ὅπως γίνεται ἐμφανὲς στὶς πλάγιες ὄψεις τῶν ἀγαλματίων, ἐνῶ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου ὑποδηλώνουν σαφῶς τὴν ὕπαρξιν ἑνὸς κοινοῦ προτύπου⁴⁴². Οἱ διαφορὲς δὲν ὀφείλονται μόνον στὸν τύπο κόμμωσης, ἀλλὰ κατὰ κύριο λόγο στὴν τεχνοτροπικὴ ἀπόδοσις. Στὸ ἀγαλμάτιο **29** τὸ τρυπάνι χρησιμοποιήθηκε ἄρκετὰ καὶ στὰ μαλλιά σχηματίζοντας βαθιὲς αὐλακες, ἐνῶ μὲ τὴν ἐγχάραξιν ἐμφαίνεται ἡ γραμμὴ τῶν φρυδιῶν, πιστοποιώντας τὴ χρονολόγησιν τοῦ ἔργου στὸν 3ο αἰ. μ.Χ.⁴⁴³.

Ἡ ἀντιπαράθεσις ἀκόμη τῶν παρόμοιων σχημάτων τῆς πτύχωσης τῆς ἀναδίπλωσις τοῦ ἱματίου ἐπάνω ἀπὸ τὸν δεξιὸν μηρὸν τῆς Ὑγείας **29** (πίν. 35α, γ) μὲ τὴ σκληρότερη πτύχωση τῆς χλαμύδας τοῦ Τελεσφόρου **34** (πίν. 42α) ἐπιβεβαιώνει χρονικὴ διαφορὰ τῶν δύο ἔργων.

Ἡ χρονολόγησις τοῦ ἀγαλματίου τῆς Ὑγείας **29** (πίν. 35) στὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ., καθίσταται πιθανότατη ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς τεχνοτροπικῆς ἀπόδοσις τῶν ἐνδυμάτων, ὅπως ὑποδεικνύει ἡ σύγκρισις μὲ παραδείγματα τοῦ ἴδιου τύπου⁴⁴⁴. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἀπόδοσις τοῦ χιτῶνα τῆς Λητοῦς στὴ σκηνὴ τῆς Ἱερογαμίας ἀπὸ τὰ ἀνάγλυφα τῆς σκηνῆς τοῦ θεάτρου τῆς Ἱεράπολης τῆς Φρυγίας, τὰ ὁποῖα χρονολογοῦνται μὲ ἀσφάλεια περὶ τὸ 208 μ.Χ.⁴⁴⁵. Παρόμοια εἶναι ἡ διαπραγμάτευσις τῆς πτύχωσης στὶς Μαινάδες μιᾶς ἀττικῆς σαρκοφάγου μὲ διονυσιακὰς παραστάσεις στὴ Βοστώνη, τῆς δεύτερης ἢ τρίτης δεκαετίας τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ., ἃν καὶ ἀναγνωρίζεται μεγαλύτερη μαλακότητι στὴν ἐργασία⁴⁴⁶.

Ἀπὸ τὴν ἴδια περίοδο, τὸ α' μιστὸ τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ., προέρχονται καὶ ἄρκετὰ ἀγαλμάτια τοῦ Ἀσκληπιοῦ.

Τὸ ἀγαλμάτιο **5** (πίν. 6α-γ) ἔχει παραμείνει σχεδὸν ἡμιτελές⁴⁴⁷, καθὼς ὅμως ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἱματίου εἶναι σχετικὰ καλὰ δουλεμένη, εἶναι δυνατόν νὰ γίνουν κάποιες τεχνοτροπικὲς παρατηρήσεις. Διαπιστώνεται κατ' ἀρχὰς ἐπιπεδότητι στὴν ἀπόδοσις τῆς πτύχωσης, ἐμφανὲς κυρίως στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ καὶ στὸν ὥρο μεταξὺ τῶν κνημῶν, καθόσον οἱ γενικὰ ὀγκηρὲς πτυχὲς ἀποδίδονται ἄρκετὰ πρῶ-
στυπες. Διδακτικὴ εἶναι ἡ ἀντιπαράβολη τῆς ἀπόδοσις αὐτῆς μὲ ἐκείνη τοῦ ἱματίου τοῦ Βλαστοῦ στὴν ἐπιτύμβια στήλη του, τῆς ὕστερης ἐποχῆς τῶν Σεβήρων, ἡ ὁποία διακρίνεται ἀπὸ ἕνα περισσότερο προχωρημένο στάδιο ὡς πρὸς τὴν ἔλλειψη βάθους στὴν ἀπόδοσις τῆς μορφῆς σὲ σχέση μὲ τὸ ἀγαλμάτιο **5**⁴⁴⁸.

Ἡ σύγκρισις ἐξάλλου μὲ ἔργα ἀνάλογου τύπου ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο ὑποδηλώνει ὅτι ἡ χρονολόγησις τοῦ ἀγαλματίου **5** στὸ α' τέταρτο τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. εἶναι ἡ πιθανότερη καὶ δὲν ἔρχεται σὲ ἀντίθεσιν μὲ τὰ τεχνικὰ ἢ τυπολογικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ⁴⁴⁹. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ γενικὴ ἐπιπεδότητι τῶν μορφῶν, ἡ ἀπόδοσις συγκεκριμένα

τῶν πτυχῶν στὴν κοιλιακὴ χώρα τοῦ 5 μοιάζει μὲ αὐτὴ στὴν ἀντίστοιχη θέση τοῦ ἀγαλματίου 4 (πίν. 5ε-η), τοῦ ὕστερου 2ου αἰ. μ.Χ., ἐνῶ ἀνάλογη εἶναι καὶ ἡ μορφὴ τῶν μαλλιών, ὅπου ἀποδίδονται ἐπίσης ὀγκηροί, πλαστικοὶ βόστρυχοι, μολονότι ἡ ἐργασία στὸ σημεῖο αὐτὸ τοῦ 5 δὲν εἶναι ἡ τελικὴ. Στὸ β' τέταρτο τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. χρονολογεῖται, ὅπως θὰ φανεῖ ἀμέσως παρακάτω, τὸ ἀγαλμάτιο τοῦ Ἀσκληπιοῦ 11 (πίν. 12), ὅπου διαπιστώνεται ἀκόμη ἐντονότερη ἐπιπεδότητα. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἐδῶ ἡ ἀντιπαραβολὴ τῆς τύλης τοῦ ἱματίου τῶν δύο ἔργων, καθὼς καὶ στὸ 5 σχηματίζονται οἱ ἰδιότυπες κυματοειδεῖς γραμμὲς τῶν αὐλάκων τοῦ τρυπάνου.

Ἀνάλογη τεχνοτροπικὰ μὲ τὴν κεφαλὴ τοῦ Ἀσκληπιοῦ 5 εἶναι ἡ τυπολογικὰ συγγενὴς *κεφαλὴ* 9 (πίν. 11ε-ς). Ἄν καὶ σῶζεται μόνο σὲ γύψινο ἐκμαγεῖο, εἶναι ἐμφανὴς ἡ ἀπόδοση τῶν μαλλιών σὰν φενάκη γύρω ἀπὸ τὸ πρόσωπο, ὅπως συμβαίνει καὶ στὸ ἐλαφρὰ ὕστερότερο *ἀγαλμάτιο* 7 (πίν. 10), ἀλλὰ καὶ ἡ κατὰ παρόμοιο τρόπο διάρθρωση τῶν βοστρύχων τῶν μαλλιών σὲ ἐπιμέρους ὄγκους, ἐνῶ στὰ γένεια οἱ οἰοῦροι βόστρυχοι ἔχουν καὶ στὰ δύο παραδείγματα τὴν ἴδια πρόστυπη ἀνάγλυφη μορφὴ.

Τὸ *ἀγαλμάτιο* τοῦ Ἀσκληπιοῦ 11 (πίν. 12) ἀποτελεῖ ἀνάθημα ἐνὸς Ἀγρίππα. Ἡ ἐπιγραφὴ ὅμως τῆς πλίνθου δὲν προσφέρει συγκεκριμένα στοιχεῖα γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ ἔργου, καθόσον ὁ ἀναθέτης προσδιορίζεται μόνο μὲ τὸ κύριο ὄνομά του, πρακτικὴ συνηθισμένη σὺς ἀνάλογες ἐπιγραφὰς ἀπὸ τὴν Ἐπίδauρο. Ὁ Ἀγρίππας δὲν μπορεῖ νὰ ταυτισθεῖ μὲ κάποιο γνωστὸ ἀπὸ ἄλλες πηγὲς πρόσωπο, στὴν ἐπιγραφὴ δὲ αὐτὴ ἐμφανίζεται γιὰ πρώτη καὶ μοναδικὴ φορὰ στὸ Ἀσκληπιεῖο.

Ἄν καὶ διαφορετικοῦ ἀγαλματικοῦ τύπου, τὸ ἀγαλμάτιο 11 παρουσιάζει κάποια τεχνοτροπικὴ συγγένεια μὲ τὸ κάπως σκληρότερα δουλεμένο ἀγαλμάτιο τῆς Ὑγείας 29 (πίν. 35). Ὅρισμένες ὁμοιότητες διαπιστώνονται στὴν πτύχωση τῆς τύλης καὶ τοῦ ἱματίου στὴν κοιλιακὴ χώρα τοῦ Ἀσκληπιοῦ μὲ τὴν τύλη καὶ τὴν τριγωνικὴ ἀναδίπλωση τοῦ ἱματίου τῆς Ὑγείας, στὸ τελευταῖο ὅμως ἔργο ἡ τύλη διατηρεῖ ἕναν ἐλαφρὰ πὸ αὐτόνομο, πλαστικὸ χαρακτήρα, ἐνῶ ἡ χρῆση τοῦ τρυπάνου στὴν πτύχωση μεταξὺ τῶν σκελῶν εἶναι ἰδιαίτερα ἐντονὴ στὸ 29.

Χαρακτηριστικὴ τοῦ ἀγαλματίου 11 εἶναι ἡ ἐπιπεδικότητα τῆς κύριας πρόσθιας ὀφης, ἰδιαίτερα ἐμφανὴς στὴν τύλη τοῦ ἱματίου, ἡ ὁποία δύσκολα διακρίνεται ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο τμήμα τοῦ ἱματίου, τόσο στὸν κορμὸ ὅσο καὶ πρὸς τὸν ἀριστερὸ βραχίονα. Οἱ σχεδὸν ἡμικυλινδρικές πτυχὲς στὴν τύλη, στὴν κοιλιακὴ χώρα, στὸν ἀριστερὸ ὤμο καὶ στὸν βραχίονα χωρίζονται ἀπὸ λίγο λεπτότερες αὐλακες τοῦ τρυπάνου, πού, εἴτε σχηματίζουν συνεχεῖς καμπύλες γραμμὲς, εἴτε διχοτομοῦν τὶς ράχες τῶν πτυχῶν καὶ σβήνουν ὁμαλά. Οἱ περισσότερες πεπλατυσμένες ράχες διαρθρώνονται συνήθως ἀπὸ σύντομες κοῖλες ἐπιφάνειες. Ἰδιαίτερα βαθιὲς αὐλακες δημιουργοῦνται κάτω ἀπὸ τὸν δυσανάλογα βραχὺ ἀριστερὸ πήχυ, μεταξὺ τῶν πτυχῶν ποὺ πέφτουν στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ καὶ ἀνάμεσα στὸ ἀριστερὸ σκέλος καὶ τὸ ἰσχίον. Στὴν περιοχὴ τῶν ποδιῶν κυριαρχοῦν οἱ λεῖες, ἀπτύχωτες ἐπιφάνειες, ἐνῶ οἱ ἐπιμήκεις πτυχὲς ἀπὸ τὸ δεξιὸ γόνατο καὶ ἀστράγαλο ὥς τὸ ἀριστερὸ ἰσχίον εἶναι ἀρκετὰ πρόστυπες.

Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ συνδέουν τὸ ἀνάθημα τοῦ Ἀγρίππα μὲ ἔργα τοῦ α' μισοῦ τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. καὶ συγκεκριμένα τῆς μέσης καὶ ὕστερης ἐποχῆς τῶν Σεβήρων⁴⁵⁰. Ἀνάλογα χαρακτηριστικὰ ἀπαντοῦν σὲ ἀττικές σαρκοφάγους τοῦ β' τετάρτου τοῦ 3ου αἰ.

μ.Χ., ὅπως σὲ αὐτὴν τοῦ Ἀκράγαντος μὲ τὸν μῦθο τοῦ Ἱππολύτου, ὅπου οἱ πτυχές ἔχουν περισσότερο ὀγκηρὸ χαρακτήρα⁴⁵¹, ἢ τῆς Ἀγίας Πετρούπολης μὲ τὸν ἴδιο μῦθο⁴⁵². Ἰδιαίτερα στὶς μορφές τῆς δεύτερης σαρκοφάγου, ἡ τύλη τῶν ἱματίων ἀποδίδεται ἄρκετὰ πεπλατυσμένη χωρὶς νὰ ἐξαίρεται μὲ σαφήνεια ἀπὸ τὶς γειτονικὲς πτυχές, ὅταν αὐτὲς ἔχουν τὴν ἴδια φορά. Παρόμοια μορφή παρουσιάζει ἡ τύλη τοῦ ἱματίου στὴν ἐπιτύμβια στήλη τοῦ Βλαστοῦ, τῆς ὕστερης ἐποχῆς τῶν Σεβήρων⁴⁵³.

Ἄν καὶ τὰ παραδείγματα ἀπὸ τῇ μεγάλῃ πλαστικῇ εἶναι περιορισμένα, ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ἓνα ἀκέφαλο ἄγαλμα ἱματιοφόρου ἀνδρα ἀπὸ τὴν Ἀγορὰ τῆς Ἀθήνας, ὅπου ἡ τύλη ἀπὸ τὸν δεξιὸ ὦμο ἕως τὸν καρπὸ τοῦ λυγισμένου μπροστὰ στὸ στήθος δεξιοῦ χεριοῦ δὲν ξεχωρίζει ἀπὸ τὶς πτυχές, ποὺ ἀπὸ τὸν βραχίονα ἔρχονται στὸν πήχυ. Ἡ μορφή τῶν πτυχῶν αὐτῶν παρουσιάζει ἄρκετὲς ἀναλογίες μὲ αὐτὴν τῶν πτυχῶν τοῦ ἀγαλματίου **11**, ὅπως φαίνεται κυρίως ἀπὸ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο οἱ ράχες «διχοτομοῦνται» ἀπὸ αὐλακες ποὺ ἀπολήγουν σὲ ὀξεῖες γωνίες⁴⁵⁴.

Ἡ ἐπιπεδικότητα τοῦ ἀγαλματίου **11** δὲν παρατηρεῖται στὸν ἴδιο βαθμὸ στὰ ἀνάλογον τύπου *ἀγαλματίδια τοῦ Ἀσκληπιοῦ 6* (πίν. 7-8) καὶ **7** (πίν. 9-10), τὰ ὁποῖα, λόγῳ τῆς μεγαλύτερης πλαστικότητος ποὺ παρουσιάζουν, συνδέονται περισσότερο μὲ τὰ ἔργα τοῦ β' τετάρτου τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ., ἀπὸ τὴν ὕστερη Σεβήρεια ἐποχὴ καὶ ἕως τὴν περίοδο τοῦ Γαλλιοῦ. Τὰ ἀγαλματίδια αὐτὰ συνδέει στενὴ τεχνοτροπικὴ σχέση, ὥστε νὰ θεωρεῖται πιθανότατὴ ἡ ἀπόδοσή τους στὸ ἴδιο ἐργαστήριον, ἐνῶ καὶ χρονολογικὰ δὲν πρέπει νὰ ἀπέχουν πολὺ μεταξύ τους.

Ἐντυπωσιακὴ εἶναι ἡ ὁμοιότητα στὴν ἀπόδοση τοῦ ἱματίου. Διαφοροποιεῖται μόνο ἡ πίσω ὄψη, ποὺ ἀποδίδεται σχηματικὰ καὶ ἐπίπεδα στὸ ἀγαλματίδιο **6**, συγκριτικὰ μὲ τὴν πλαστικότητα τῆς πτύχωσης στὸ ἐλαφρὰ μικρότερο **7**. Κάποιες διαφορὲς διαπιστώνονται ἀκόμη στὴν ἀπόδοση τοῦ στήθους καὶ τῆς κεφαλῆς. Στὸ δεύτερο ἔργο δὲν δηλώνεται τὸ στέρνον καὶ τὰ στήθη δὲν διακρίνονται μεταξύ τους, ἐνῶ στὴν κεφαλὴ, μολονότι ἀκολουθεῖται ὁ ἴδιος περίπου τύπος, παρατηρεῖται ὅτι ἡ μάζα τῶν μαλλίων ἀποδίδεται σχεδὸν σὰν φενάκη, ποὺ διακρίνεται ἔντονα ἀπὸ τὸ πρόσωπο. Οἱ βόστρυχοι στὸ ἀγαλματίδιο **6** ἀποδίδονται πλαστικά, ἐνῶ στὸ **7** διακρίνονται μόνο μὲ λεπτὲς αὐλακες ἢ ἐγχαράξεις. Ἡ μορφή τῶν ματιῶν καὶ τῶν φρυδιῶν, ὅπως καὶ ἡ πλαστικὴ ὑποδήλωση τῶν ὀγκῶν στὶς παρειὰς καὶ τὸ μέτωπο, εἶναι πρακτικὰ ἡ ἴδια, ἐκτὸς μόνο ἀπὸ κάποια προχειρότητα ποὺ παρατηρεῖται στὴν περιοχὴ τῶν κανθῶν στὸ **7**, ὅπου μὲ βαθιὰ ὀπὴ δηλώνεται μόνον ὁ ἀριστερός.

Ἡ χρῆσις τῆς ἐγχαράξης στὸν σχηματισμὸ τῶν φρυδιῶν ἰδιαίτερα στὸ **7** ὑποδεικνύει τὸν 3ο αἰ. μ.Χ. ὡς χρόνον λάξευσης τῶν ἀγαλματιδίων. Ἀντίθετα, ἡ ἀποφυγὴ τῆς χρήσης τοῦ τρυπάνου στὰ μαλλιά καὶ τὰ γένεια ὀφείλεται ἀφενδὸς στὶς μικρὲς διαστάσεις τῶν ἔργων καὶ ἀφετέρου στὴν πιθανότητα νὰ ἦταν ἐπιχρυσωμένα καὶ τὰ μέρη αὐτά, ἐργασία ἡ ὁποία θὰ ἦταν δυσκολότερη σὲ μία μικρῶν διαστάσεων διάτρητῃ ἐπιφάνειᾳ.

Ἡ ἀντιπαράθεσις τῶν δύο αὐτῶν ἔργων μὲ τὸ ἀγαλμάτιον τῆς Ὑγείας **29** (πίν. 34ε-ζ'-35) τοῦ α' τετάρτου τοῦ 3ου αἰ. καὶ τὸ ἀγαλματίδιο τοῦ Ἀσκληπιοῦ **19** (πίν. 29) τῶν μέσων περίπου τοῦ αἰῶνα, ὅπως θὰ φανεῖ παρακάτω, ὑποδεικνύει ὡς πιθανότερη τὴν τοποθέτησιν τῶν δύο γλυπτῶν στὰ μέσα τῆς περιόδου αὐτῆς, δηλαδὴ περίπου στὶς ἀρχὰς τοῦ β' τετάρτου τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.

Συγκρίνοντας συγκεκριμένα τὰ ἀγαλματίδια τοῦ Ἀσκληπιοῦ μὲ τὸ ἀγαλμάτιο τῆς Ὑγείας **29**, παρατηροῦνται ἀρκετὲς ὁμοιότητες, ιδίως μὲ τὸ μεγαλύτερο τῶν δύο ἀγαλματιδίων **6**, στὸν σχηματισμὸ τῶν ματιῶν καὶ τὴν κατατομὴ τοῦ προσώπου. Κοινὰ στοιχεῖα διαπιστώνονται καὶ στὴν ἀπόδοση τῶν ἐνδυμάτων, ὅπως στὴν τύλη τῶν ἱματίων, ὅπου ἀποφεύγονται οἱ βαθιὲς αὐλακες τοῦ τρυπάνου καὶ οἱ πλατιεὲς ράχες διαρθρώνονται μὲ σύντομες κοῖλες ἐπιφάνειες, ὅπως παρατηρήθηκε στὸ ἀγαλμάτιο τῆς Ὑγείας **32** τῶν χρόνων περὶ τὸ 200 μ.Χ. (πίν. 39-40).

Ἡ χρονολόγηση τῶν ἀγαλματίων στὰ μέσα περίπου τῆς ἀ' πεντηκονταετίας τοῦ 3ου αἰ. ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τεχνοτροπικὲς ἀναλογίες μὲ ἀττικὲς σαρκοφάγους τῆς ἴδιας ἐποχῆς. Ἡ πτύχωση συγκεκριμένα στὸν χώρο κάτω ἀπὸ τὴν τύλη τοῦ ἱματίου, μὲ σχετικὰ μαλακὲς πτυχὲς μὲ καμπύλες ράχες ποὺ «τσακίζουν» στὴν πορεία τους, ἔχει ἀντίστοιχη μορφή μὲ αὐτὴν τοῦ ἱματίου τῶν Μαινάδων στὴ διονυσιακὴ σαρκοφάγο τῆς Βοστώνης τοῦ 220-230 μ.Χ.⁴⁵⁵. Στὴ χλαμύδα τῶν μορφῶν στὴ μόνη σωζόμενη πλάγια ὄψη τῆς κάπως ὑστερότερης σαρκοφάγου μὲ τὸν μῦθο τοῦ Πέλοπος στὸ Σικάγο, οἱ πτυχὲς ἔχουν περισσότερὸ πεπλατυσμένο καὶ κυλινδρικὸ χαρακτήρα, ἀποδίδονται ὅμως οἱ ἐλαφρὰ κοῖλες ἐπιφάνειες στὶς ράχες ποὺ παρατηροῦνται καὶ στὰ ἀγαλματίδια⁴⁵⁶. Ἡ μορφή αὐτὴ τῆς πτύχωσης φαίνεται ὅτι συνδέεται περισσότερὸ μὲ τὸ ἀγαλματίδιο **7**, τὸ ὁποῖο θὰ εἶναι ὑστερότερο τῶν δύο.

Ἀπὸ τὶς ἴδιου τύπου παραστάσεις τοῦ Ἀσκληπιοῦ εἶναι φανερὴ ἡ ἀπόσταση τῶν δύο ἀγαλματιδίων ὅχι μόνο ἀπὸ τὸ ὕστερο ἀντωνίνειο ἀγαλματίδιο τοῦ Ἀσκληπιοῦ **4** (πίν. 5ε-η), ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ πρῶμο σεβήρειο κολοσσικὸ ἀντίγραφο τοῦ Ἀσκληπιοῦ «Giustini» ἀπὸ τὸ Ἄργος⁴⁵⁷. Συγκρίνοντας τὴν ὑφή τῆς πτύχωσης τοῦ ἱματίου μεταξὺ τῶν ποδιῶν, παρατηρεῖται ὅτι στὸ ἄγαλμα τοῦ Ἀργους οἱ πτυχὲς εἶναι σχετικὰ ὀξεῖες, ἀλλὰ «ἀπλώνουν» περισσότερὸ καὶ δὲν «κόβουν» τὴ μορφή στὸν βαθμὸ ποὺ αὐτὸ συμβαίνει στὰ ἀγαλματίδια τῆς Ἐπιδαύρου. Σὲ περισσότερὸ ἔντονη μορφή ἡ τάση αὐτὴ ἀπαντᾷ στὸ μόνο χρονολογημένο μὲ ἀκρίβεια ἄγαλμα τοῦ 3ου αἰ. ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸν χώρον, τοῦ αὐτοκράτορα Βαλβίνου ἀπὸ τὸ λιμάνι τοῦ Πειραιᾶ, τοῦ 238 μ.Χ., μολοντί ἡ ἐργασία του χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἀρκετὰ μεγάλη σκληρότητα⁴⁵⁸.

Τὸ ἀγαλματίδιο **7** συνδέεται περισσότερὸ μὲ τὸ **19** (πίν. 23), τῶν μέσων περίπου τοῦ 3ου αἰ., ὅπως θὰ φανεῖ ἀμέσως παρακάτω, ὑποδηλώνοντας τὴν ἐλαφρὰ ὑστερότερη χρονολόγησή του ἀπὸ τὸ **6**, πιθανότατα μέσα στὸ β' τέταρτο τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.

Οἱ κεφαλὲς τῶν ἀγαλματίων **6** (πίν. 8) καὶ **7** (πίν. 9α-β, 10α-β) εἶναι βασικὲς γιὰ τὴ χρονολόγηση στὸν 3ο αἰ. μ.Χ. τῆς *κεφαλῆς 10* (πίν. 11ζ-ι) *ἐνὸς ἀγαλματιδίου τοῦ τύπου τοῦ «Ἀσκληπιοῦ Amelung»*. Ἡ γραμμικὴ ἀπόδοση τῶν ἐπιμήκων λεπτῶν βοστρύχων τῆς κεφαλῆς εἶναι ἀνάλογη αὐτῆς τῶν βοστρύχων στὸ κρανίον ἐπάνω ἀπὸ τὸ στρόφιον τῆς κεφαλῆς τῶν ἀγαλματίων **6** καὶ ιδίως τοῦ ἐλαφρὰ ὑστερότερου **7**, ἐνῶ ὁ τρόπος ἀπόδοσης τῆς ἱριδας τοῦ ματιοῦ στὸ **10** ὑποδηλώνει πιθανότατα ἀκόμη χαμηλότερη χρονολόγηση μέσα στὸν 3ο αἰ. μ.Χ.

Τὸ ἀγαλματίδιο τοῦ Ἀσκληπιοῦ **19** (πίν. 23) ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ καλὰ ἔργα τοῦ β' τετάρτου τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. Μολοντί σώζεται ἀκέφαλο⁴⁵⁹, ἡ ἀπόδοση τῶν ἐνδυμάτων μαρτυρεῖ κατὰ τὸν καλύτερον τρόπο τὴν ἐπιδεξιότητα τοῦ ἄγνωστου γλύπτη. Γιὰ λόγους ἐπιγραφικοῦς, τὸ ἔργο αὐτὸ ἐθεωρεῖτο πάντα ὡς ὑστερορρωμαϊκόν, ὅμως ὁ ἀναθέτης Κτησίας δὲν ταυτίζεται μὲ κάποιο γνωστὸ πρόσωπο.

Χαρακτηριστικός του **19** είναι ο τρόπος απόδοσης του ιματίου, τὸ ὁποῖο καλύπτει τὸ μέγιστο μέρος τοῦ σώματος, ἀποκρύπτοντας συγχρόνως τὸν ὄγκο του μὲ ἓνα πλήθος ἑξεργῶν πτυχῶν, ὥστε ἀκόμη καὶ ἡ τύλη νὰ μὴν ἐξαίρεται ἀπὸ τὴν πτύχωση τῆς ἀναδίπλωσης στὴν κοιλιακὴ χώρα. Ἡ πλαστικότητα τῶν πτυχῶν σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς ἐνδιάμεσες βαθιὲς αὐλακες δημιουργεῖ ἔντονη φωτοσκίαση. Τὸ ἐσωτερικὸ τῶν παρυφῶν τῶν κυλινδρικῶν πτυχῶν ἔχει λαξευθεῖ σὲ μεγάλο βαθμὸ, μὲ ἀποτέλεσμα στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ νὰ δημιουργεῖται ἓνα πλήθος σωληνωτῶν πτυχῶν, ἡ αἴσθησις δὲ τοῦ λεπτοῦ ὑφάσματος ὑποδηλώνεται ἰδιαίτερα στὴν ἀναδίπλωση τῆς παρυφῆς πρὸς τὸν ἀριστερὸ ὦμο. Ὁ καλλιτέχνης δὲν ἀρκέστηκε μόνο στὴν πρόσθια ὄψη, ἀλλὰ ἐπεξεργάστηκε σχεδὸν ἐξίσου καλὰ καὶ τὴν πίσω, παρότι ἐδῶ οἱ λεῖες ἐπιφάνειες παίζουν σημαντικὸ ρόλο. Ἀκόμη, οἱ ποικίλες περιελίξεις τοῦ φιδιοῦ στὸ λιγότερο ἀπὸ 10 ἐκ. σωζόμενο ὕψος του, μαρτυροῦν ὅτι τὸ ἀγαλματίδιο **19** ἀποτελεῖ ἔργο ἐνὸς προικισμένου γλύπτη. Κατὰ τὴν ἀντιπαραβολὴ τοῦ ἀγαλματιδίου τοῦ Ἀσκληπιοῦ **19** μὲ τὰ ἀνάγλυφα τῶν ἀττικῶν σαρκοφάγων, παρατηρεῖται ἀνάλογη διαμόρφωση μιᾶς χαρακτηριστικῆς λεπτομέρειας, τῶν πτυχῶν ποὺ ἀπὸ τὴν πίσω ὄψη ἔρχονται στὸ ἄνετο δεξιὸ σκέλος τοῦ ἀγαλματιδίου, σὲ ἀντίστοιχα σημεῖα κυρίως καθιστῶν μορφῶν σὲ σαρκοφάγους τῶν μέσων περίπου τοῦ 3ου αἰῶνα⁴⁶⁰, ἢ ἀκόμη καὶ σὲ ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα τῆς ἴδιας περιόδου⁴⁶¹.

Ἡ ἀντιστοιχία τῶν κατακόρυφων σωληνωτῶν πτυχῶν στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τοῦ Ἀσκληπιοῦ μὲ αὐτὲς ποὺ σχηματίζουν οἱ ἀναδιπλώσεις τῶν παρυφῶν τοῦ πέπλου στὴν δεξιὰ πλευρὰ τῆς λεγόμενης «Ἀθηνᾶς τοῦ Βαρβακείου», ποὺ χρονολογεῖται στὸ β' τέταρτο τοῦ αἰῶνα⁴⁶², μαρτυρεῖ τὴ σύνδεση τοῦ ἀγαλματιδίου μὲ τὰ μεγάλα ἀττικὰ ἐργαστήρια τῆς περιόδου λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ κρίση τοῦ β' μισοῦ τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. καὶ τὴν καταστροφὴ τῆς Ἀθήνας ἀπὸ τοὺς Ἑρούλους τὸ 267 μ.Χ.

Ἐνα ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ ἔργα τοῦ β' τετάρτου τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ., τῶν χρόνων ἰδίως πρὸς τὰ μέσα τοῦ αἰῶνα, ἀποτελεῖ τὸ *ἀγαλμάτιο τῆς Ἀθηνᾶς 69* (πίν. 86-87)⁴⁶³.

Ἡ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή στὴν πλίνθο τοῦ ἀγαλματίου δὲν δίνει κάποια χρονολογικὴ ἔνδειξη καὶ ὁ ἀναθέτης Ἀλέξανδρος δὲν μπορεῖ νὰ ταυτισθεῖ μὲ κάποιο γνωστὸ πρόσωπο. Τὴ χρονολόγησι πάντως τῆς Ἀθηνᾶς στὰ μέσα περίπου τοῦ 3ου αἰ. φαίνεται ὅτι ὑποστηρίζει ἡ μορφή τῶν γραμμῶν, καθὼς ἡ ἴδια ἀπαντᾷ καὶ στὴν ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή IG IV² 414, τοῦ 255/6 μ.Χ.⁴⁶⁴.

Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ὁμοιότητα μὲ τὸ ἀγαλμάτιο τῆς «Ἀθηνᾶς τοῦ Βαρβακείου», ἀντιγράφου τῆς Ἀθηνᾶς Παρθένου τοῦ Φειδίου⁴⁶⁵, παρὰ τὴν τυπολογικὴ διαφορὰ μεταξὺ μιᾶς ἱερατικῆς ἱστάμενης πεπλοφόρου μορφῆς, ἀντιγράφου ἐνὸς λατρευτικοῦ κλασικοῦ ἔργου, καὶ μιᾶς περισσότερο ἐλεύθερης δημιουργίας σὲ ἔντονη κίνηση. Στὴν κεφαλὴ τῆς «Ἀθηνᾶς τοῦ Βαρβακείου» παρατηρεῖται ὁ ἴδιος τρόπος ἀπόδοσης τῶν ματιῶν μὲ αὐτὸν τῆς Ἀθηνᾶς **69**, ὅσον ἀφορᾷ ἰδίως τὴ χρῆσι τῶν ἐγγράκτων γραμμῶν στὰ φρύδια καὶ τὰ βλέφαρα καὶ τὴ μορφή τῶν κανθῶν. Παρόμοια ἀπόδοσις διαπιστώνεται ἀκόμη στὴν κατατομὴ τοῦ προσώπου, στὴν εὐθεία τοῦ μετώπου καὶ τῆς μύτης, στὸ στόμα καὶ στὸ ἐξέχον πηγούνι⁴⁶⁶. Τεχνοτροπικὲς ὁμοιότητες παρατηροῦνται ἀκόμη καὶ στὰ ἐνδύματα, ὅπως στὶς πλαστικὲς πτυχὲς τοῦ πέπλου τῆς Ἀθηνᾶς Παρθένου, οἱ πεπλατυσμένες ράχες τῶν ὁποίων διαρθρώνονται μὲ ρηχὲς αὐλακες, ἢ στὴν πτύχωση τοῦ πέπλου, καθὼς «κολλᾷ»

ἐπάνω στὸν μηρὸ τοῦ ἀριστεροῦ σκέλους, τὰ χαρακτηριστικὰ ὅμως αὐτὰ παρουσιάζονται στὸ ἀγαλμάτιο τῆς Ἀθηνᾶς **69** σὲ μία περισσότερη ἔντονη μορφή.

Ἡ χρονολόγηση τοῦ ἀγαλματίου **69** τεκμηριώνεται καλύτερα ἀπὸ τὴ σύγκριση μὲ περισσότερο πρωτότυπες δημιουργίες τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ., ὅπως εἶναι κυρίως οἱ ἀττικὲς σαρκοφάγοι.

Ἡ χαρακτηριστικὴ ἀπόδοση τῶν πτυχῶν μεταξὺ τῶν σκελῶν τῆς Ἀθηνᾶς μὲ ἀνάλογη διάρθρωση τῆς ράχης τους, ἀλλὰ καὶ τῶν ἐνδιάμεσων ἰδιαίτερα βαθιῶν αὐλάκων, ὅπου ἀποδίδονται λεπτότερες πτυχές, ἀπαντᾷ στὸ τμήμα τῆς χλαμύδας ἀνάμεσα στὰ πόδια ἀνδρικῶν μορφῶν σὲ ἀνάλογη κίνηση ποὺ ἀποδίδονται στὶς ἄκρες τῆς πρόσθιας ὀψης τῆς σαρκοφάγου μὲ τὸν μῦθο τοῦ Ἀχιλλέως ἀπὸ τὴν Τύρο, τοῦ 240-250 μ.Χ.⁴⁶⁷, ἢ καὶ στὶς σαρκοφάγους μὲ τὸ ἴδιο θέμα στὸ Παρίσι καὶ τὴ Ρώμη⁴⁶⁸. Σὲ ἀντίστοιχα σημεῖα τῆς σαρκοφάγου μὲ τὸν μῦθο τοῦ Μελεάγρου στὴν Ἐλευσίνα, τοῦ α' τετάρτου τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ., οἱ πτυχές εἶναι πυκνότερες καὶ οἱ ἐνδιάμεσες αὐλακες φαίνονται λιγότερο πλατιές⁴⁶⁹. Ἀνάλογη διαμόρφωση δείχνει ἡ ἀνεμιζόμενη χλαμύδα ποὺ κρατᾷ ὁ γονατισμένος ἄνδρας κάτω ἀπὸ τὴν ἔφιππη μορφὴ στὸ δεξιὸ τμήμα τῆς παράστασης τῆς *ἐπὶ ναυσὶ μάχης* στὴν Τροία σὲ μία ἀκόμη ἀττικὴ σαρκοφάγο στὴ Θεσσαλονίκη, τοῦ β' τετάρτου τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.⁴⁷⁰.

Τὸ ἀγαλμάτιο τῆς Ἀθηνᾶς **69** εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ καλῆς ποιότητας ἔργα τῶν μέσων τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ., ὅπως μαρτυρεῖ καὶ ἡ ἰδιαίτερα ἐπιμελημένη μορφὴ τῆς πλίνθου, καὶ θὰ πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ μεγάλα ἐργαστήρια παραγωγῆς σαρκοφάγων τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, ὅπως δείχνουν οἱ διαστάσεις ἀλλὰ καὶ ἡ ἀναγλυφικὴ σύλληψη τοῦ ὅλου ἔργου.

Ἐνα ἀμέσως ἐπόμενο στάδιο δείχνει τὸ ἀγαλμάτιο τῆς Νιόβης μὲ μία κόρη τῆς ἀπὸ τὴν Ἰνατο τῆς Κρήτης, ἔργο ἀττικῆς προέλευσης, τὸ ὁποῖο χρονολογεῖται στὰ μέσα τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. ἢ λίγο μετὰ⁴⁷¹. Ἐκτὸς ἀπὸ κάποιες ὁμοιότητες ποὺ ὑπάρχουν στὴν ἀπόδοση τῶν μαλλιῶν καὶ τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου, ἀνάλογη διατύπωση παρατηρεῖται καὶ στὴν ἀπόδοση τῆς πύχωσης σὲ ἀρκετὰ σημεῖα. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἀντιπαραβολὴ τοῦ σχηματισμοῦ τῶν πτυχῶν στὸ ἱμάτιο τῆς Νιόβης στὸν δεξιὸ μηρὸ ἢ στὴν τύλη τοῦ ἱματίου τῆς Νιοβίδας μὲ αὐτὴ τοῦ ἱματίου τῆς Ἀθηνᾶς στὸν ἀριστερὸ βραχίονα, μὲ τὶς κυλινδρικές πτυχές ποὺ διακόπτονται ἀπὸ σχετικὰ λεπτές αὐλακες ποὺ σβήνουν ὁμαλά.

Στὰ χρόνια τοῦ Γαλλιανοῦ, μετὰ τὰ μέσα τοῦ 3ου αἰ., ἀνήκει ἡ διονυσιακὴ σαρκοφάγος στὴ Θεσσαλονίκη, ἓνα ἀπὸ τὰ τελευταῖα μεγάλα ἔργα τῶν ἀττικῶν ἐργαστηρίων⁴⁷². Στὶς Μαινάδες παρατηρεῖται μεγαλύτερη προσπάθεια ἔντονης φωτοσκίασης ποὺ συχνὰ ὁδηγεῖ στὴ «διάλυση» τῶν μορφῶν ἀπὸ τὶς βαθιὲς αὐλακες τοῦ τρυπάνου, στοιχεῖο τὸ ὁποῖο δὲν παρατηρεῖται, σὲ ἀντίστοιχο τουλάχιστον βαθμό, στὸ ἀγαλμάτιο τῆς Ἀθηνᾶς **69**.

Περίπου τὴν ἴδια ἐποχὴ ὁ ἀναθέτης τοῦ ἀγαλματίου τῆς Ἀθηνᾶς Ἀλέξανδρος θὰ πρέπει νὰ ἀφιέρωσε στὸ Ἱερὸ καὶ τὸ ἀγαλματίδιο τοῦ Ἀσκληπιοῦ, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἔχουν σωθεῖ μόνο τὸ *θραῦσμα* **16** ποὺ περιλαμβάνει τὰ ἄκρα πόδια, τὸν ὀμφαλὸ καὶ τὴν πλίνθο μὲ τὴν ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή (πίν. 15γ-ς).

Στὸν 3ο αἰ. μ.Χ. καὶ πὸ συγκεκριμένα περὶ τὰ μέσα τοῦ αἰῶνα, στὸ β' τρίτο, θὰ

μπορούσε πιθανότατα να αναχθεί το *άγαλμάτιο γυναικείας μορφής καθισμένης σε βράχο* 88 (πίν. 103) και όχι στον 2ο αϊ. μ.Χ.⁴⁷³.

Χαρακτηριστική είναι η όμοιότητα με έργα των μέσων του 3ου αϊ. και ειδικότερα με το *άγαλμάτιο* της 'Αθηνᾶς 69, ἃν καὶ τὸ τελευταῖο παρουσιάζει μία περισσότερο προσεγμένη ἐργασία. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴς τυπολογικῆς διαφορῆς τῶν δύο ἔργων, ἀνάλογη εἶναι ἡ αἴσθησις τοῦ ὄγκου καὶ τοῦ βάθους τῶν μορφῶν, ἐνῶ ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ παρόμοια ἀπόδοσις τῶν πτυχῶν καὶ ἡ σχέση τους μετὰ τὸ σῶμα, ἰδίως στὴν ἐπιφάνεια τῶν ποδιῶν ὅπου τὸ ὕφασμα «κολλᾷ» ἐπάνω στὴ σάρκα. Σημεῖα τῶν δύο ἀγαλματίων, ὅπως ἡ μορφή τῆς πτύχωσης στὴν ἀριστερὴ κνήμη καὶ κυρίως στὸ κατώτερο τμήμα τῆς, ἢ καθὼς ἀνοίγει τὸ ἱμάτιο γιὰ νὰ φανεῖ τὸ καλυμμένο ἀπὸ τὸν πέπλο ἀριστερὸ σκέλος τῆς μορφῆς 88 καὶ ἀντίστοιχα στὴ δεξιὰ πλευρὰ τοῦ ἀγαλματίου τῆς 'Αθηνᾶς 69 τὸ καλυμμένο ἀπὸ τὸν χιτῶνα σκέλος, ὑποδηλώνουν ἴσως καὶ κάποια ἐργαστηριακὴ συγγένεια τῶν δύο ἔργων, ὑποθέτοντας μία ἐλαφρὰ ὑστερότερη χρονολόγησις τῆς περισσότερο πρόχειρα καὶ σχηματικῆς σὲ ὁρισμένα σημεῖα ἀποδοσμένης γυναικείας μορφῆς 88⁴⁷⁴.

Τὴν ὕστερη αὐτὴ χρονολόγησις τοῦ ἀγαλματίου 88 ὑποδηλώνει κατὰ τὸν καλύτερο τρόπο ἡ σύγκρισις μετὰ τυπολογικὰ παρόμοια ἔργα τοῦ β' μισοῦ τοῦ 2ου μ.Χ. αἰῶνα.

Στὶς καθήμενες ἢ ἡμιανακεκλιμένες μορφές ἀπὸ τὰ ἀετωματικὰ γλυπτὰ τοῦ ναοῦ F τῆς Ἐλευσίνας, τῶν μέσων περίπου τοῦ 2ου αἰ., παρατηρεῖται μεγαλύτερη πλαστικότητα τῶν πτυχῶν σὲ σχέση μετὰ τὸ σῶμα, ὥστε νὰ προκαλεῖται ἐντονὴ φωτοσκίασις χωρὶς οἱ πτυχές νὰ «κόβουν» τὴ σάρκα, ὁ ὄγκος τῆς ὁποίας διακρίνεται εὐκρινέστερα⁴⁷⁵. Στὰ ἔργα τῆς μέσης ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίνων, ὅπως ἴσως ἡ Σχολαστικία στὴν Ἐφεσοῦ⁴⁷⁶, εἶτε ἀκόμη στὰ ὄρθια ἀγάλματα τοῦ Ἀσκληπιοῦ 17 (πίν. 16-19) καὶ τῆς Ὑγείας 31 (πίν. 37-38), τὰ παραπάνω στοιχεῖα παρουσιάζονται σὲ μικρότερο βαθμὸ, καὶ πάλι ὅμως οἱ περίπου κυλινδρικῆς πτυχῆς δὲν ἔχουν τὸν ὀγκηρὸ χαρακτήρα αὐτῶν τοῦ 88. Περισσότερες ὁμοιότητες ἀπαντοῦν σὲ δύο καθιστὰ ἀγαλμάτια Μουσῶν ἀπὸ τὸν γλυπτὸ διάκοσμο τῶν θερμῶν τοῦ Ἀργους, ἢ χρονολόγησις τῶν ὁποίων στὸν ὕστερο 2ο αἰ. ἢ καὶ στὶς ἀρχές τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. πιστοποιεῖται καὶ ἀπὸ τὴ σωζόμενη κεφαλὴ τῆς μιᾶς Μούσας⁴⁷⁷. Στὰ ἔργα αὐτὰ εἶναι ἐμφανὴ τὰ στοιχεῖα τῆς πρώιμης ἐποχῆς τῶν Σεβήρων, ὅπως ἡ ἐπιπεδότης τῶν ἐπιφανειῶν, καθὼς τὰ μέρη τῶν ἐνδυμάτων δὲν διακρίνονται μετὰξύ τους⁴⁷⁸, καταβάλλεται δὲ προσπάθεια μετὰ τὴ λοξὴ στάσις τῶν μορφῶν νὰ ἀποφευχθεῖ ὅσο γίνεται περισσότερο ἡ ἐντύπωση τοῦ βάθους ποὺ προκαλεῖ ἡ καθιστὴ στάσις.

Ἀναφορικὰ μετὰ τὴν ἀπόδοσις τῶν ἐνδυμάτων, τὸ *άγαλμάτιο* 88 παρουσιάζει ἀρκετὰς ὁμοιότητες μετὰ τὰ ἀγαλμάτια τῆς Ἀθηνᾶς 70 (πίν. 88-89α) καὶ τοῦ Ἀσκληπιοῦ 20 (πίν. 24-25), ἢ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφὴ τῶν ὁποίων δίνει ἓνα *terminus ante quem* γιὰ τὴ δημιουργίαν τῶν ἔργων τὰ ἔτη 304/5 καὶ 308/9 μ.Χ. ἀντίστοιχα⁴⁷⁹. Ἡ χρονολόγησις καὶ τοῦ ἀγαλματίου 88 στὶς ἀρχές τοῦ 4ου ἢ ἔστω στὸν ὕστερο 3ο αἰ. μ.Χ. δὲν εἶναι ἀναγκαία. Τὰ ἀγαλμάτια τῆς Ἀθηνᾶς καὶ τοῦ Ἀσκληπιοῦ παρουσιάζονται σὲ ἓνα ἀρκετὰ μεγαλύτερο βαθμὸ στατικὰ καὶ ἐπίπεδα καὶ ἡ ἐντύπωση αὐτὴ ἐπιτείνεται μετὰ τὴν ἀποφυγὴ χρήσις τοῦ τρυπάνου γιὰ τὴν πρόκλησις φωτοσκίασις. Οἱ σχέσεις τῶν ἔργων αὐτῶν μετὰ τὸ *άγαλμάτιο* 88 καὶ κυρίως τὴν Ἀθηνᾶ 69 θὰ πρέ-

πει να έρμηνευθοῦν ὡς στοιχεῖα συντηρητισμοῦ καὶ δείγματα ἐπιστροφῆς σὲ παλαιότερους τρόπους ἔκφρασης.

Πρὸς τὰ μέσα τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ καὶ τὸ *θραῦσμα ἀγαλματιδίου τῆς Ἀρτέμιδος Κυνηγέπδος* 47 (πίν. 57α-γ). Στὴν πτύχωση τοῦ χιτώνα, ἰδίως ἐπάνω στὰ σκέλη, διαπιστώνονται ἀναλογίες μὲ αὐτὴ τῆς τύλης τοῦ ἱματίου τοῦ ἀγαλματιοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ 11 (πίν. 13), τῶν μέσων τῆς ἀ' πεντηκονταετίας τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ., καὶ μὲ τὰ ὑστερότερα ἀγαλμάτια τῆς Ἀρτέμιδος καὶ τῆς Νιόβης ἀπὸ τὴν Ἰτανο τῆς Κρήτης, ἢ ἀκόμη καὶ μὲ τὴν Ἀθηνᾶ 69, ὅσον ἀφορᾷ τὴ σχέση σώματος καὶ ἐνδύματος⁴⁸⁰.

Ἡ χρονολόγηση δύο ἀκόμη ἀποσπασματικῶν παραστάσεων τῆς Ἀρτέμιδος ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο εἶναι περισσότερο ἐπισημάνει.

Στὸν 2ο ἢ στὸν 3ο αἰ. μ.Χ. θὰ ἀνήκει πιθανότατα καὶ τὸ μόνο λίθινο ἀγαλμάτιο ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο, αὐτὸ τῆς Ἀρτέμιδος τοῦ τύπου «*Colonna*» 46 (πίν. 56), τὸ ὁποῖο καλύπτεται ἀπὸ ἓνα λευκὸ ἐπίχρυσμα στὴν πρόσθια καὶ στὶς πλάγιες ὀψεις. Τὸ διαφορετικὸ ὑλικὸ δὲν ἐπιτρέπει τὴν ἐξαγωγή ἀσφαλῶν συμπερασμάτων ποῦ θὰ βασίζονται στὰ μαρμάρινα ἔργα ἀπὸ τὸ Ἱερό. Νὰ σημειωθεῖ μόνο ἡ χρῆση τοῦ τρυπάνου στὴν πτύχωση καὶ ἡ γενικὴ σκληρότητα τῆς ἐργασίας, στοιχεῖα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ὑπονοεῖται μία ὕστερη χρονολόγηση τοῦ ἀγαλματιοῦ.

Στὸν 2ο ἢ στὸν 3ο αἰ. μ.Χ. πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ καὶ τὸ *ἄγαλμα τῆς Ἀρτέμιδος Ἐφεσίας*, ἀπὸ τὸ ὁποῖο σώζεται τὸ τμήμα τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ 48 (πίν. 57δ-ε). Ἡ εὐρεία αὐτὴ χρονολόγηση πιστοποιεῖται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀπὸ τὴν ἐποχὴ κυρίως τοῦ Ἀδριανοῦ ἄρχισε ἡ μεγάλη παραγωγή ἐπαναλήψεων τοῦ λατρευτικοῦ ἀγάλματος τῆς Ἐφέσου⁴⁸¹. Ἐξάλλου, ἡ σχετικὰ τραχεῖα ἐργασία τῶν θραυσμάτων ἀποκλείει τὴ συσχέτιση τοῦ ἀγάλματος μὲ τὰ ἐλάχιστα ὕστερα ἑλληνιστικὰ παραδείγματα τοῦ τύπου, τὰ ὁποῖα χαρακτηρίζονται ἀπὸ σημαντικὴ λεπτότητα στὴν κατεργασία τοῦ μαρμάρου⁴⁸². Μολονότι ἡ μόνη ἐπιγραφικὴ μαρτυρία ἀναθήματος στὴν Ἀρτέμιδα Ἐφεσία ἀπὸ τὸ Ἱερό ἀνάγεται ἴσως στὸν 1ο αἰ. μ.Χ.⁴⁸³, ἡ ἐργασία τῶν θραυσμάτων 48 ὑπονοεῖ χρονολόγηση στὸν ὕστερο 2ο ἢ καὶ στὸν 3ο αἰ. μ.Χ., χωρὶς νὰ εἶναι δυνατὸς ἀκριβέστερος προσδιορισμὸς τοῦ χρόνου.

Τὸ *ἀγαλμάτιο τῆς Τύχης* 90 (πίν. 104δ-ς), μὲ διαβρωμένη σὲ μεγάλο βαθμὸ τὴν ἐπιδερμίδα τοῦ μαρμάρου, ἀποτελεῖ ἓνα χαμηλῆς ποιότητος, ταπεινὸ ἀνάθημα. Ἡ ἐπιπεδότητά τῆς ἀπόδοσης καὶ ἡ εὐρεία χρῆση τοῦ τρυπάνου στὴν πτύχωση τοῦ χιτώνα καὶ τοῦ ἱματίου, ὁδηγοῦν στὴ χρονολόγηση τοῦ ἔργου στὸ β' μισὸ τοῦ 2ου αἰ. καὶ στὸν 3ο αἰ. μ.Χ. Πιθανότερη κρίνεται ἡ ἐποχὴ τῶν Σεβήρων, ὅπου παρατηρεῖται συχνὰ ἡ ἀπλοϊκὴ ὁμοιομορφία τῶν ἡμικυλινδρικών πτυχῶν τῆς Τύχης⁴⁸⁴.

Στὸ ἀ' μισὸ τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ καὶ μία σειρὰ ἀγαλματιῶν ἢ ἀγαλματιδίων γυμνῶν ἀνδρικών μορφῶν.

Στὰ ἔργα αὐτὰ ἀνήκει καὶ τὸ ἀποσπασματικὸ σωζόμενο, καλῆς ποιότητος *ἀγαλματιδίου τοῦ Ἀπόλλωνος Κιθαρωδοῦ* 44 (πίν. 51). Ἡ μυολογία ἀποδίδεται μαλακῇ καὶ πρόστυπῃ, συγχρόνως ὅμως ἀρκετὰ λεπτομερῆς, θυμίζοντας ὡς ἓνα σημεῖο τὰ ἀγαλμάτια τῶν νεαρῶν ἀνδρῶν 36 (πίν. 44) καὶ 37 (πίν. 45) τοῦ ἀ' τρίτου τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.⁴⁸⁵. Ἡ ἀπόδοση τῆς περιοχῆς τῆς κοιλίας καὶ τῶν βουβωνικῶν αὐλάκων ποῦ καταλήγουν σὲ ὀξεία γωνία στὰ γεννητικὰ ὄργανα εἶναι ἀνάλογη αὐτῆς στὸ ἀγαλμα-

τίδιο του Λυκείου Ἀπόλλωνος **42** (πίν. 50) του β' μισοῦ του 2ου αἰ. μ.Χ.⁴⁸⁶, ὅπως παρόμοια εἶναι καὶ ἡ ἀπόδοση τῶν γλουτῶν, ἂν καὶ στὸ ἀγαλματίδιο του Ἀπόλλωνος Κιθαρῶδου παρατηρεῖται μεγαλύτερη σχηματοποίηση.

Τὸ ἀγαλμάτιο τοῦ ἐφήβου **38** (πίν. 46), καθὼς καὶ αὐτὰ τῶν νέων ἀνδρῶν **36** (πίν. 44) καὶ **37** (πίν. 45), ποὺ ταυτίζονται πιθανότατα μὲ τοὺς Ἀσκληπιάδες, ἐκτὸς ἀπὸ στενὲς τυπολογικὲς ἀναλογίες⁴⁸⁷, χαρακτηρίζονται καὶ ἀπὸ ὀρισμένα κοινὰ στοιχεῖα ἀναφορικὰ μὲ τὴν ἐργασία τους, τὰ ὁποῖα πιστοποιοῦν κάποια ἐργαστηριακὴ καὶ χρονολογικὴ συνάφεια.

Καὶ στὰ τρία ἀγαλμάτια χρησιμοποιήθηκε μία σχετικὰ χαμηλὴ πλίνθος μὲ κατακόρυφες πλευρές. Τὸ σχῆμα τῆς εἶναι διαφορετικὸ κάθε φορά· περίπου τετράγωνη εἶναι ἡ πλίνθος τοῦ **36**, στὸ **37** ἡ πρόσθια πλευρὰ εἶναι καμπύλη, ἐνῶ στὸ **38** ἡ πλίνθος ἔχει ἐλλειψοειδὲς σχῆμα. Οἱ ἐπιφάνειες τῆς πλίνθου ἀλλὰ καὶ τῶν μορφῶν εἶναι λειασμένες στὸν ἴδιο βαθμὸ καὶ στὰ τρία ἔργα. Παρόμοια εἶναι ἀκόμη ἡ ἀπόδοση τῶν ἄκρων ποδιῶν καὶ ἰδιαίτερα τῶν δακτύλων⁴⁸⁸. Ἡ μετάβαση ἐξάλλου ἀπὸ τὰ ἄκρα πόδια καὶ τὸ ἱμάτιο στὴν ἐπιφάνεια τῆς πλίνθου εἶναι ὁμαλὴ καὶ περίπου ἴδια καὶ στὰ τρία ἔργα⁴⁸⁹.

Οἱ διαφοροποιήσεις ὅμως στὴ μορφή τῆς πτύχωσης τοῦ ἱματίου καὶ κατὰ δευτερολόγο τῆς μυολογίας τοῦ γυμνοῦ σώματος μαρτυροῦν ὅτι τὰ ἀγαλμάτια δὲν εἶναι σύγχρονα μεταξὺ τους.

Ἡ μόνη σωζόμενη κεφαλὴ, αὐτὴ τοῦ ἐφήβου **38** (πίν. 46α-β), πιστοποιεῖ τὴ χρονολόγηση τοῦ ἀγαλματίου στὸν 3ο αἰ. μ.Χ. Τὰ μαλλιά ἀποδίδονται ὡς μάζα ποὺ διαρθρώνεται σὲ σχηματικούς, βραχεῖς, μηνοειδεῖς βοστρύχους μὲ σύντομα κτυπήματα ἐνὸς μικροῦ ἴσως βελονιοῦ. Χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ βαριὰ βλέφαρα, ποὺ πλαισιώνουν τὸν στενόμακρο βολβό, καὶ κυρίως ἡ βαθιὰ χάραξη ποὺ ὀρίζει τὸ ἐπάνω βλέφαρο ἀπὸ τὴν κόγχη. Ἡ ἐγγάρακτη αὐτὴ γραμμὴ ἐκτείνεται ἀρκετὰ πρὸς τὰ πλάγια, ἐνῶ συγχρόνως φαίνεται ὅτι συγγέεται μὲ τὴ γραμμὴ τῶν φρυδιῶν, ἡ ἐγγάρακτη ἀπόδοση τῶν ὁποίων χαρακτηρίζει κυρίως τὰ ἔργα τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.⁴⁹⁰.

Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἀπαντοῦν σὲς μορφὲς τῆς ἀττικῆς σαρκοφάγου μὲ τὸν μῦθο τοῦ Ἱππολύτου, στὸν Ἀκράγαντα, τοῦ 220-230 μ.Χ. περίπου, μὲ τίς ὁποῖες θὰ μπορούσε νὰ ἀντιπαραβληθεῖ καὶ ἡ ἀπόδοση τῆς πτύχωσης τοῦ ἱματίου, ἂν καὶ ἡ ἐργασία τῶν ἀναγλύφων χαρακτηρίζεται ἀπὸ μεγαλύτερη σκληρότητα⁴⁹¹.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀπόδοση τῶν ἐνδυμάτων, παρατηρεῖται μία μεγαλύτερη συνάφεια μὲ τὴν πτύχωση τοῦ ἱματίου τοῦ ἀγαλματίου τοῦ Ἀσκληπιοῦ **11** (πίν. 12), τῆς ἴδιας περίπου ἐποχῆς⁴⁹², ὅπως καὶ τοῦ ἀγαλματίου τῆς Κνιδίας Ἀφροδίτης **56**, τοῦ β' τετάρτου τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. (πίν. 71), ἐνῶ ἡ πτύχωση τοῦ ἱματίου τοῦ σύγχρονου ἢ λίγο πρωιμότερου ἀγαλματίου τῆς Ὑγείας **29** (πίν. 35) φαίνεται περισσότερο μαλακὰ ἀποδοσμένη⁴⁹³. Ἡ χρονολόγηση ἐπομένως τοῦ ἀγαλματίου **38** στὰ μέσα τῆς α' πεντηκονταετίας τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. κρίνεται ὡς ἡ πιθανότερη⁴⁹⁴.

Σαφῶς πρωιμότερο πρέπει νὰ εἶναι τὸ ἀγαλμάτιο νέου ἀνδρα **36** (πίν. 44), ἡ ἀπόδοση τοῦ ὁποίου προδίδει ἕναν ἀρκετὰ ἔντονο κλασικιστικὸ χαρακτήρα. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ πλαστικὴ ἀπόδοση τῆς πτύχωσης τοῦ ἱματίου, μὲ εὐκρινὴ δήλωση τῶν παρυφῶν, ἐνῶ ἡ προκαλούμενη ἔντονη φωτοσκίαση μεταξὺ τοῦ ἀριστεροῦ χεριοῦ, τοῦ ἱματίου καὶ τοῦ σώματος τὸνίζει τὸν ὄγκο τοῦ τελευταίου καὶ

προσδίδει ιδιαίτερο βάθος στο όλο έργο. Η αίσθηση του βάθους γίνεται περισσότερο εύκρινής στις πλάγιες όψεις, είναι δὲ σαφώς μεγαλύτερη ἀπὸ αὐτὴ τοῦ τυπολογικὰ ἴδιου ἀγαλματίου **37** καὶ τῶν συγγενῶν ἀγαλμάτων **38** καὶ **39** (πίν. 45γ-δ, 46ε-ζ, 47ε-ζ ἀντίστοιχα). Τὰ δεδομένα αὐτὰ ὑποδεικνύουν τὴ χρονολόγησιν τοῦ ἔργου στὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ., χωρὶς ἴσως νὰ μπορεῖ νὰ ἀποκλεισθεῖ καὶ μία ἀκόμη πρωιμότερη χρονολόγησις, στὸν 2ο αἰ. μ.Χ.

Ἡ ἀπόδοσις τοῦ γυμνοῦ σώματος βρίσκεται πλησιέστερα σὲ αὐτὴ τοῦ ἀγαλματίου τοῦ Ἀπόλλωνος Λυκείου **42** (πίν. 50) τοῦ β' μισοῦ τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.⁴⁹⁵, χωρὶς βέβαια νὰ φθάνει τὴν πλαστικότητα τοῦ τελευταίου, ὅπως φαίνεται κυρίως ἀπὸ τὴν ἀπόδοσιν τῆς πίσω ὀψης, ἡ ἰδιαίτερα προσεγμένη ἐργασία τῆς ὁποίας μαρτυρεῖ ὅτι καὶ τὰ δύο ἔργα ἦταν περίοπτα. Ἀντίθετα, τόσο στὸ **37** ὅσο καὶ κυρίως στὸ **38** ἡ διαμόρφωσις τῆς πλάτης καὶ τῶν γλουτῶν εἶναι σχηματικότερη καὶ ἡ σχηματοποίηση αὐτὴ ἐπιτείνεται στὸ ὑστερότερον ἀγαλμάτιο **39** συνοδευόμενη στὰ δύο τελευταῖα ἔργα ἀπὸ ἀνάλογη ἀπλοποίηση στὴν ἀπόδοσιν τοῦ ἱματίου.

Ἡ μορφή τοῦ σώματος τοῦ νέου **36** θυμίζει ἐπίσης αὐτὴ τοῦ ἰδιαίτερα ἐπιμελοῦς ἐργασίας μικροῦ ἀγάλματος τοῦ Ποδαλειρίου ἀπὸ τὸ Δίον, ποὺ ἔχει ἀποδοθεῖ σὲ ἀττικὸ ἐργαστήριον τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.⁴⁹⁶. Ἀνάλογες ἀντιστοιχίαι διαπιστώνονται καὶ στὴν πτύχωσιν τοῦ ἱματίου, ἃν καὶ στὸ ἀγαλμάτιο τῆς Ἐπιδαύρου ἡ ἀπόδοσις φαίνεται μαλακότερη.

Ἡ μαλακότητα αὐτὴ τῶν πλαστικῶν πτυχῶν τοῦ ἱματίου τοῦ νέου **36** ἀποτελεῖ τὴν κυριότερη διαφοροποίηση τοῦ ἔργου ἀπὸ τὸ ἐπίσης καλῆς ποιότητος ἀγαλμάτιο τοῦ Ἀσκληπιοῦ **19**, ποὺ χρονολογήθηκε στὸ β' τέταρτον τοῦ 3ου αἰ. καὶ μάλιστα πρὸς τὰ μέσα τοῦ αἰῶνα (πίν. 23). Στὸ ἔργο αὐτὸ καὶ εἰδικότερα στὶς ἰδιαίτερα πλαστικὲς πτυχὲς ἔχει χρησιμοποιηθεῖ εὐρέως τὸ τρυπάνι, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ διαφαίνεται μεγαλύτερη σκληρότητα συγκριτικὰ μὲ τὴν ἀπόδοσιν τοῦ ἱματίου στὸ **36**.

Στὸ ἴδιον τύπου ἀγαλμάτιο νέου ἀνδρὸς **37** (πίν. 45) παρατηρεῖται μία αὐξανόμενη τάσις πρὸς σχηματικότερη ἀπόδοσιν τῶν ἐπιμέρους μορφῶν. Στὴ διαπραγματεύσει τοῦ γυμνοῦ σώματος δὲν παρατηροῦνται οὐσιώδεις διαφορὲς ἀπὸ αὐτὴ τοῦ ἀγαλματίου **36**, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀνεπαίσθητα εὐκρινέστερη δήλωσιν κάθε μυὸς καὶ τὴ λιγότερο ἐπιμελὴ διαμόρφωσιν τῆς περιοχῆς τῆς πλάτης καὶ τῶν γλουτῶν. Τὸ ἀγαλμάτιο ἔχει σαφὲς λιγότερον βάθος ἀπὸ τὸ **36**, ἡ ἀπόδοσις τοῦ ἱματίου εἶναι ὅμως διαφορετικὴ. Στὴν πρόσθια ὄψιν δηλώνεται οὐσιαστικὰ μόνο μία παρυφή ἀπὸ τὸ ἄκρον ἀριστερὸ χερὶ ὡς τὴν πλίνθο. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἱματίου ποὺ πέφτει ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ χερὶ εἶναι σχεδὸν ἐπίπεδη καὶ διαρθρώνεται ἀπὸ λίγες, σχετικὰ βραχεῖες αὐλακες τοῦ τρυπάνου, ἐνῶ μία βαθιὰ, συνεχὴς αὐλακα ἀπὸ τὸ ἄκρον χερὶ ὡς τὴν πλίνθο χωρίζει στὴν ἀριστερὴν πλευρὰ τὸ πρόσθιον ἀπὸ τὸ ἀκόμη σχηματικότερον πίσω τμήμα τοῦ ἱματίου. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ μορφή τοῦ ἀναδιπλούμενου τμήματος τοῦ ἱματίου στὸν ἀριστερὸ ὤμο, ποὺ ἀποδίδεται ἀρκετὰ εὐρὺ καὶ πεπλατυσμένο, χωρὶς ἰδιαίτερον ὄγκον, καὶ μὲ λεπτές, ρηχὲς αὐλακες σὲ ἐνάλληλες ἡμικυκλικὰς γραμμὰς μεταξὺ ἡμικυλινδρικῆς περίπου διατομῆς πτυχῶν.

Τὸ ἀγαλμάτιο **37** πρέπει ἐπομένως νὰ εἶναι ὑστερότερον ἀπὸ τὸ **36**, χωρὶς νὰ εἶναι εὐκόλος ὁ εἰδικότερος χρονολογικὸς προσδιορισμὸς μέσα στὸ α' μισὸ τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. Νὰ σημειωθεῖ μόνο κάποια σχέση ἀνάμεσα στὴν ἀπόδοσιν τῆς πρόσθιας ἐπιφάνειας

νειας τοῦ ἱματίου καὶ σ' αὐτὴ τοῦ πέπλου τοῦ ἀγαλματίου τῆς Ὑγείας **32** (πίν. 39-40), τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου αἰ., ἐνῶ ἡ πεπλατυσμένη μορφή τοῦ ἱματίου στὸν ὦμο ὑποδεικνύει ἐπίσης τὴ χρονολόγηση τοῦ ἔργου γενικότερα μέσα στὴν ἐποχὴ τῶν Σεβήρων.

Ἡ ραδινὴ μορφή τοῦ ἀγαλματίου τοῦ ἐφήβου **39** (πίν. 47) παρουσιάζει μὲν ὀρισμένες ἀναλογίες μὲ τὸ τυπολογικὰ παρόμοιο ἀγαλμάτιο **38**, κυρίως ὅσον ἀφορᾷ τὴν πτύχωση τοῦ ἱματίου καὶ τὴν ἀπόδοση τοῦ γυμνοῦ σώματος, συγχρόνως ὅμως διαπιστώνονται καὶ ἀρκετὲς διαφορὲς ποὺ προϋποθέτουν μία χρονικὴ διαφορὰ τῶν δύο ἔργων. Τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς κεφαλῆς (πίν. 47α-β) ἀποδίδονται σχηματοποιημένα σὲ ἀρκετὰ μεγάλο βαθμό, ὅπως γίνεται ἐμφανὲς στὰ μαλλιά, τὰ ὁποῖα χωρίζονται σαφῶς ἀπὸ τὸ πρόσωπο, ἐνῶ ἐπάνω ἀπὸ τὸ στρόφιον ἡ ἐπιφάνεια ἔχει λειανθεῖ μὲ τὸ λαμάκι, καὶ κυρίως στὸν σχηματισμὸ τῶν ματιῶν, ὅπου οἱ γραμμὲς ποὺ ὀρίζουν τὸν βολβὸ ἀπὸ τὰ βαριὰ βλέφαρα καὶ τὸ ἐπάνω βλέφαρο ἀπὸ τὴν κόγχη ἔχουν χαραχθεῖ πολὺ πρόχειρα. Ἡ διαπραγμάτευση τοῦ σώματος εἶναι περισσότερο ἀπλοποιημένη καὶ οἱ ἀναλογίες ἔχουν ἐπιμηκυνθεῖ ὑπερβολικά. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἡ πτύχωση τοῦ ἱματίου δίνεται περισσότερο λεπτομερῆς, ὅσον ἀφορᾷ τὴ δήλωση τῶν παρυφῶν, ἡ ἀπόδοση ὅμως χαρακτηρίζεται ἀπὸ μεγαλύτερη καμπυλότητα στὴ διατομὴ τῶν πτυχῶν καὶ τὶς ἀβαθέστερες ἐνδιάμεσες αὐλακες.

Τὸ ἀγαλμάτιο **39** διαφέρει καὶ ἀπὸ τὰ τέσσερα τυπολογικὰ παρόμοια ἔργα **36**, **38** καὶ **37** στὴ στίλβωση τῆς ἐπιφάνειας καὶ στὴν ἀπόδοση τῶν ἄκρων ποδιῶν καὶ τῆς πλίνθου. Ὁ ταρσὸς εἶναι συγκεκριμένα ἀρκετὰ ψηλὸς καὶ τὸ περίγραμμα τοῦ πέλματος δηλώνεται μὲ μία αὐλακα τοῦ τρυπάνου ἐπάνω στὴν πλίνθο. Ἡ πλίνθος εἶναι ταινιωτή, ἂν καὶ ἡ ἐργασία τῆς εἶναι πολὺ πρόχειρη.

Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ συνάδουν στὴ χρονολόγηση τοῦ ἀγαλματίου σὲ μία ὑστερότερη ἐποχὴ ἀπὸ αὐτὴ τοῦ **38**, πιθανότατα πρὸς τὰ μέσα τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. Χαρακτηριστικὲς εἶναι οἱ ἀναλογίες μὲ τὴ μορφή τοῦ Γανυμήδους σὲ ἓνα ἀττικὸ τραπεζοφόρο τῶν μέσων τοῦ αἰῶνα, μὲ παρόμοιες ραδινὲς ἀναλογίες καὶ ἀπλοποιημένη ἀπόδοση τῆς μυολογίας⁴⁹⁷. Ἡ τάση αὐτὴ πρὸς ραδινότερες καὶ γενικότερα μὴ φυσιοκρατικὲς ἀναλογίες καὶ ἡ διαφαινόμενη σχηματοποίηση τῆς ἀπόδοσης φαίνεται νὰ προσιωνίζεται τὴν τέχνη τοῦ β' μισοῦ τοῦ 3ου αἰ. καὶ τῆς περιόδου περὶ τὸ 300 μ.Χ., ὅπως θὰ φανεῖ παρακάτω⁴⁹⁸.

Μὲ τὸ ἀγαλμάτιο τοῦ ἐφήβου **39** φαίνεται ὅτι συνδέεται ὥς ἓνα βαθμὸ τεχνοτροπικὰ καὶ τὸ ἀγαλματίδιο **35** (πίν. 43γ-ς), τὸ ὁποῖο ἐπίσης εἰκονίζει ἴσως ἓναν Ἀσκληπιάδη. Ἡ ἀπόδοση τῆς σχεδὸν παιδικῆς σάρκας εἶναι πολὺ μαλακὴ καὶ ρέουσα, ὥστε νὰ μὴν ὑπάρχει διαχωρισμὸς μεταξὺ τῶν μυῶν. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ μαρμάρου εἶναι σὲ ἀνάλογο βαθμὸ στιλβωμένη, ἐνῶ ἡ χρῆση τοῦ τρυπάνου εἶναι περισσότερο ἐκτεταμένη, καθὼς, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ περίγραμμα τοῦ φιδιοῦ στὸν κορμό-στήριγμα, τὸ τρυπάνι περιγράφει τὴ χλαμύδα στὸν ἀριστερὸ ὦμο καὶ τὸν ἀριστερὸ πῆχυ ἐπάνω στὸ στήριγμα, ἐνῶ χρησιμοποιήθηκε καὶ στὴν αὐλακα μεταξὺ τῶν μηρῶν καὶ στὶς βουβωνικὲς αὐλακες. Πρόκειται βέβαια γιὰ ἓνα ταπεινὸ, μικρῶν διαστάσεων ἔργο, τὸ ὁποῖο θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ μέσα στὸν 3ο αἰ. μ.Χ., ἴσως πρὸς τὰ μέσα τοῦ αἰῶνα, ὁπότε χρονολογήθηκε καὶ τὸ ἀγαλμάτιο **39**, χωρὶς νὰ ἀποκλείεται καὶ μία ἀκόμη ὑστερότερη χρονολόγηση⁴⁹⁹.

Λόγω τῆς ἀμελοῦς ἐργασίας, τὸ ἀγαλμάτιο τοῦ χορεύοντος Σατύρου **78** (πίν. 94) πα-

ρουσιάζει πολλές δυσκολίες χρονολόγησης, καθόσον μάλιστα λείπει ή κεφαλή, ὅπως καὶ οἱ τυπολογικὰ παρόμοιες μορφές στὴ σειρὰ τῶν ἀττικῶν διονυσιακῶν σαρκοφάγων⁵⁰⁰. Χαρακτηριστικὰ τοῦ ἀγαλματίου **78** εἶναι ἡ ἀνόργανη ἀπόδοση τοῦ συστρεφόμενου σώματος, ἐμφανῆς κυρίως στὴν κοιλιακὴ χώρα, ὅπου οἱ βουβωνικὲς αὐλακες ἔχουν ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ μία ὀριζόντια εὐθεία αὐλακα ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ στὸ δεξιὸ ἰσχίον, καθὼς καὶ στὴ συνεχὴ ρηχὴ αὐλακα στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ δεξιοῦ μηροῦ καὶ τῆς κνήμης. Ὁ κορμὸς ἀποδίδεται σχεδὸν κυλινδρικός, ἐνῶ τὸ δεξιὸ στήθος σχηματίζει περίπου ὀρθὴ γωνία πρὸς τὴ δεξιὰ πλευρά. Οἱ πολὺ καλὰ λειασμένες ἢ καὶ σπλῶμένες ἐπιφάνειες τοῦ σώματος ἔρχονται σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἀδρότερη ἐργασία τῆς νεβρίδας, ἐνῶ μία βαθιὰ αὐλακα τοῦ τρυπάνου χωρίζει τὴ νεβρίδα ἀπὸ τὸ σῶμα στὴν περιοχὴ τοῦ στήθους καὶ στὴ δεξιὰ πλευρά.

Τὰ δεδομένα αὐτὰ ἐπιτρέπουν τὴ χρονολόγηση τοῦ ἀγαλματιδίου στὸ β' μισὸ τοῦ 2ου αἰ. ἢ στὸν 3ο αἰ. μ.Χ., μὲ πιθανότερη τὴν ὑστερότερη χρονολόγηση⁵⁰¹.

Στὸν 3ο αἰ. μ.Χ. ἀνάγεται πιθανότατα καὶ τὸ *ἀγαλματίδιο τοῦ Πανὸς 79* (πίν. 95). Τὴν ὑστερὴ αὐτὴ χρονολόγηση ὑποδεικνύουν ἡ μορφή τῶν γραμμάτων τῆς ἀναθηματικῆς ἐπιγραφῆς στὴν πλίνθο⁵⁰² καὶ ἡ ἀπόδοση τῶν μαλλίων μὲ μικρὰ κτυπήματα τῆς σμίλης, σύμφωνα μὲ τὸ παράδειγμα τῶν εἰκονιστικῶν κεφαλῶν τῆς ἐποχῆς μετὰ τὸν Σεπτίμιο Σεβήρο. Ἡ ἀπόδοση τῆς πτύχωσης τῆς διευθετημένης σὰν ἱμάτιο δορᾶς δύσκολα μπορεῖ νὰ δώσει κάποια χρονολογικὰ στοιχεῖα, λόγω τῆς περιορισμένης ἔκτασης τῶν πτυχωμένων τμημάτων· φαίνεται πάντως ὅτι ἀνήκει σὲ μία ὑστερότερη περίοδο ἀπὸ αὐτὴ τῶν περίπου τριπλασίων σὲ μέγεθος καλύτερων παραδειγμάτων τοῦ τύπου, τῶν μέσων ἢ τοῦ β' μισοῦ τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ., στὰ ὁποῖα ἡ πτύχωση τοῦ ἱματίου ἀλλὰ καὶ τὰ γένεια ἢ τὸ τρίχωμα τῶν τραγίσων ποδιῶν χαρακτηρίζονται ἀπὸ μεγαλύτερη πλαστικότητα⁵⁰³.

Σαφῶς δυσκολότερη εἶναι ἡ χρονολόγηση τοῦ *ἀγαλματιδίου Πανὸς 84* (πίν. 98γ-δ), τὸ ὁποῖο σώζει μόνο τὸν βράχο, ὅπου κάθεται ὁ Πάν καὶ τὸ κάτω τμήμα τοῦ ἀριστεροῦ σκέλους. Τὴν κατάταξη τοῦ ἔργου στὸν 3ο αἰ. μ.Χ. ὑπονοεῖ ἡ μορφή τῶν αὐλάκων ποὺ διαρθρώνουν τὴν ἐπιφάνεια τοῦ βράχου. Στὶς αὐλακες αὐτὲς εἶναι ἐμφανῆ τὰ ἔχνη τοῦ τρυπάνου, τὰ ὁποῖα σὲ ἀρκετὰ σημεῖα παρουσιάζουν μία στιγμωτὴ διάταξη, ποὺ δύσκολα θὰ μπορούσε νὰ ἀποδοθεῖ στὸν 2ο αἰ.⁵⁰⁴. Ἀπαντοῦν, ἀντίθετα, συχνὰ σὲ ἔργα τοῦ 3ου⁵⁰⁵ ἢ καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ.⁵⁰⁶, ὥστε ἡ χρονολόγηση τοῦ ἔργου γενικότερα στὸν 3ο αἰ. μ.Χ. νὰ εἶναι ἡ πιθανότερη.

η. Ἔργα τῆς ἐποχῆς τοῦ Γαλλιανοῦ ἕως καὶ τὴν ἐποχὴ τῶν Τετραρχῶν

Τὰ ἔργα ποὺ μποροῦν νὰ ἀναχθοῦν στὸ β' μισὸ τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. δὲν παρουσιάζουν τὴν ἐπιμελημένη ἐργασία τῶν περισσότερων ἔργων τῆς α' πεντηκονταετίας τοῦ αἰῶνα. Καὶ ἀπὸ αὐτὴ τὴν περίοδο ὅμως δὲν ἔλειπαν τὰ σημαντικὰ ἔργα.

Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα εἶναι ἡ *κεφαλὴ ὄριμου γενειοφόρου ἀνδρα 104* (πίν. 112). Ἡ κεφαλὴ ἀνήκει σὲ μία ὁμάδα δέκα γνωστῶν ὡς σήμερα εἰκονιστικῶν κεφαλῶν ποὺ καλοῦνται συχνὰ «*φιλόσοφοι*» («*Philosophen-Porträts*», «*Philosophers*»)⁵⁰⁷.

I. Μουσείο Ἐλευσίνας 5, ἀπὸ τὸ Ἱερό: σώζεται σὲ πολὺ καλὴ κατάσταση, καὶ στὰ μαλλιά φέρει ἀπλὸ κυλινδρικὸ στρόφιον⁵⁰⁸.

II. Ἀθήνα, Μουσείο Ἀγορᾶς S 659 (χαμένο): σωζόταν τὸ πρόσθιο μόνον τμήμα τοῦ κεφαλιοῦ, ἀρκετὰ φθαρμένο ἀπὸ φωτιά· στὰ μαλλιά ἔφερε στρόφιον καὶ στεφάνι⁵⁰⁹.

III. EAM 587: σώζεται μόνον τὸ δεξιὸ τμήμα τῆς κεφαλῆς μὲ τὸν ὄλμο, ὁ ὁποῖος πιστοποιεῖ ὅτι ἦταν ἔνθετο σὲ ἄγαλμα⁵¹⁰.

IV. EAM 3411: τὸ πρόσωπο εἶναι σχεδὸν ὅλο κατεστραμμένο⁵¹¹.

V. EAM 581 + Musée Rodin 121: ἔχει συγκολληθεῖ ἀπὸ δύο θραύσματα: τὴν ἀριστερὴ πλευρὰ μέχρι τὸ μέσο περίπου τοῦ δεξιοῦ ματιοῦ (EAM 581)⁵¹² καὶ τὴ δεξιὰ πλευρὰ μὲ τὸν λαιμὸ καὶ τὸν ὄλμο γιὰ τὴν ἔνθεση σὲ ἄγαλμα (Musée Rodin 121)⁵¹³. Τὸ EAM 581 βρέθηκε στὸ λεγόμενο «τεῖχος τοῦ Σερπετζέ», στὴ Ν κλιτὸ τῆς Ἀκρόπολης⁵¹⁴.

VI. Βατικανό. Ἀποθήκες 670: σώζεται ἀπὸ τὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ λαιμοῦ, μὲ ἀποκρουσμένα τὴ μύτη καὶ τὴν περιοχὴ τοῦ στόματος καὶ τοῦ πηγουνιοῦ⁵¹⁵.

VII. Μουσείο Ἰσθμίας IS 446 (παλαιότερα Μουσείο Κορίνθου S 2415): σώζεται σὲ καλὴ κατάσταση, μαζί μὲ τὸν ὄλμο⁵¹⁶.

VIII. EAM 360, ἀπὸ τοὺς Δελφούς: σώζεται σὲ καλὴ κατάσταση· ἀποκρουσμένο εἶναι τὸ πηγούνι μὲ μικρὸ τμήμα τῆς ἀριστερῆς παρειᾶς⁵¹⁷.

IX. Μουσείο Δελφῶν 4040, ἀπὸ τὴν περιοχὴ Ν τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος: σώζεται ἀκέραιο μαζί μὲ τὸν ὄλμο⁵¹⁸.

Τὰ δέκα αὐτὰ πορτραῖτα, ἕνα χαρακτηριστικὸ τῶν ὁποίων εἶναι ἡ ἑλληνικὴ τους προέλευση⁵¹⁹, κατατάσσονται σὲ τρεῖς ὁμάδες:

Οἱ κεφαλῆς I καὶ II ἀποτελοῦν τὸν λεγόμενο «Τύπο Ἐλευσίνας»⁵²⁰ καὶ παρὰ τὴ μεγάλη φθορὰ τοῦ II εἰκόνιζαν πιθανότατα τὸ ἴδιο πρόσωπο. Τὰ ἴχνη φωτιᾶς καὶ ὁ τόπος εὑρεσης τοῦ II σὲ περιοχὴ ἢ ὁποία ὑπέστη μεγάλες καταστροφές ἀπὸ τοὺς Ἑρούλους τὸ 267 μ.Χ., δείχνουν ὅτι ἡ χρονολόγησις τῶν κεφαλῶν στὴν ὕστερη ἐποχὴ τοῦ Γαλλιανοῦ εἶναι βέβαιη⁵²¹.

Οἱ ἐπόμενες πέντε κεφαλῆς (III-VII) καὶ ἡ **104** ἀνήκουν στὸν λεγόμενο «Τύπο Ἐπιδαύρου», ὁ ὁποῖος ὀνομάστηκε ἔτσι, ἐπειδὴ ἡ **104** σώζει καλύτερα ἀπὸ τὶς ἄλλες τὸ πρόσωπο. Κοινὰ στοιχεῖα εἶναι ὁ σχηματισμὸς τῶν ἀσύμμετρα τοποθετημένων ματιῶν καὶ κατὰ συνέπεια ἡ ὅλη ἔκφρασις τοῦ προσώπου, κυρίως δὲ ἡ ἔντονα διακοσμητικὴ ἀπόδοσις τῶν γενείων μὲ τὶς πυκνές, παράλληλες, κυματοειδεῖς γραμμές ἀπὸ τοὺς κροτάφους ὡς κάτω ἀπὸ τὴ σιαγόνα, ὅπου ἀποκτοῦν πλαστικότερη μορφή.

Τὰ ἑξὶ πορτραῖτα δὲν εἶναι ὅμως πιστὰ ἀντίγραφα. Οἱ κεφαλῆς ὡστόσο διαφοροποιοῦνται μεταξύ τους κυρίως ὡς πρὸς τὴν ἐργασία καὶ ὄχι τὸν τύπο⁵²². Τὰ πορτραῖτα III καὶ IV χαρακτηρίζονται ἀπὸ ἐπιμελημένη ἀπόδοσις τῶν μαλλιῶν, ποὺ σχηματίζονται ἀπὸ μικρὰ ἐπάλληλα ἐπίπεδα ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ κρανίου πρὸς τὰ ἔμπροσθ ἢ πρὸς τὸ τμήμα τοῦ κρανίου πίσω ἀπὸ τὸ αὐτὸ καὶ τὸν αὐχένα στὸ III, καὶ πρὸς τὴν ἀριστερὴ πλευρὰ στὸ IV. Στὴ δεξιὰ πλευρὰ τοῦ IV καὶ μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ἀπόδοσης, τὰ μαλλιά διευθύνονται ἀπὸ τὸν αὐχένα στὸν κρόταφο, σχηματίζοντας μία σχεδὸν κλειστὴ κυκλικὴ γραμμὴ ποὺ συνεχίζεται ἀδιατάρακτῃ στὶς καμπύλες

των γενείων. Ἡ διαφοροποίηση αὐτὴ μεταξὺ τῆς ἀριστερῆς καὶ τῆς δεξιᾶς ὄψης παρατηρεῖται καὶ στὸ **104**, δείχνει δὲ πιθανότατα ὅτι ἡ κεφαλὴ στρεφόταν πρὸς τὴν περισσότερο μονότονα διαρθρωμένη δεξιὰ πλευρά, ἢ ὁποία κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο θὰ γινόταν λιγότερο ἀντιληπτὴ⁵²³. Οἱ συνεχεῖς καμπύλες καὶ στὶς δύο ὄψεις παρατηροῦνται λιγότερο ἔντονα ἰδίως στὸ V καὶ στὸ VII. Ἡ ἀπόδοση τῶν μαλλιῶν στὸ VI μοιάζει μὲ αὐτὴ τῶν III καὶ IV, χαρακτηρίζεται ὅμως ἀπὸ τὴ μεγαλύτερη πλαστικότητα τῶν βοστρύχων. Οἱ ὄγκοι ἀκόμα τοῦ προσώπου διαγράφονται ἔντονα στὸ VI καὶ ἰδίως στὸ VII καὶ λιγότερο στὰ ὑπόλοιπα, π.χ. στὸ III ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴ λεία, μαλακὴ ἀπόδοση καὶ τὴ μεγαλύτερη κλασικιστικὴ διάθεση.

Τὸ **104** εἰδικότερα διαφέρει ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα στὴν ἐντονότερη γραμμικότητα τῶν μαλλιῶν, ποὺ ἀποδίδονται ὅπως τὰ γενεῖα. Τὸ μέτωπο εἶναι ἀρκετὰ ψηλότερα καὶ ρυτίδες σχηματίζουν δύο ἐπάλληλα τόξα κύκλου μὲ ἐντελῶς ἀνόργανο τρόπο, σὲ σύγκριση μὲ τὶς παράλληλες κυματοειδεῖς γραμμὲς στὰ ἄλλα πορτραῖτα, οἱ ὁποῖες ἐπαναλαμβάνουν τὴν γραμμὴ τῶν φρυδιῶν.

Οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς δείχνουν πόσο δύσκολη εἶναι ἡ ἐπιμέρους ὁμαδοποίηση τῶν ἑξι κεφαλῶν τοῦ «Τύπου Ἐπιδαύρου»⁵²⁴.

Προβληματικὴ εἶναι καὶ ἡ χρονολογικὴ κατάταξη τῶν ἑξι πορτραίτων, ἢ ὁποία στὴν ἔρευνα κυμαίνεται ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Γαλλινοῦ ὥς τὸ τέλος τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ.⁵²⁵. Ἡ ὑψηλότερη χρονολόγηση, ἢ ὁποία ὑποστηρίχθηκε ἀπὸ τὸν Ἐ. Βουτυρά⁵²⁶, φαίνεται πιθανότερη γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ τύπου. Ἡ στενὴ σχέση μὲ τὰ πορτραῖτα τῆς ἐποχῆς αὐτῆς τοῦ «Τύπου Ἐλευσίνας», ἀλλὰ καὶ τὰ ἱστορικὰ δεδομένα καθιστοῦν βέβαιη τὴ δημιουργία τοῦ τύπου πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τῆς Ἀθήνας ἀπὸ τοὺς Ἑρούλους, μὲ τὶς καταλυτικὲς συνέπειες ποὺ εἶχε στὴν οἰκονομικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ παραγωγὴ τῆς πόλης⁵²⁷. Μερικὰ ἀκόμη τυπικὰ στοιχεῖα τῶν πορτραίτων ἀπαντοῦν σὲ προδρομικὲς μορφὲς ἤδη στὶς προηγούμενες δεκαετίες. Οἱ χαρακτηριστικὲς καμπύλες τῶν γενείων π.χ. ἀπαντοῦν σὲ ἔργα τῶν μέσων τοῦ 3ου αἰ., ἂν καὶ τεχνοτροπικὰ διαφέρουν, καθὼς τὰ κλασικιστικὰ ρεύματα τῆς ἐποχῆς τοῦ Γαλλινοῦ δὲν ἔχουν ἐμφανισθεῖ ἀκόμα⁵²⁸. Ἡ τάση ἐπίσης πρὸς μεγαλύτερη διακοσμητικότητα διαπιστώνεται σὲ παραδείγματα τῆς ἐποχῆς τοῦ Γαλλινοῦ ἢ ἀμέσως μετὰ⁵²⁹.

Φαίνεται λοιπὸν ὅτι τὰ κλασικότερα πορτραῖτα III καὶ IV, δημιουργήθηκαν σὲ ἓνα ἀθηναϊκὸ ἐργαστήριον ἤδη στὴν ὕστερη Γαλλήνεια περίοδο καὶ τὰ ὑπόλοιπα τέσσερα στὰ χρόνια μετὰ τὸ 267 μ.Χ. καὶ ὅπωςδήποτε πρὶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν Τετραρχῶν⁵³⁰.

Ἡ χρονολογικὴ ἀπόσταση ἀνάμεσα στὰ ἑξι παραδείγματα τοῦ «Τύπου Ἐπιδαύρου» δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ ὑπολογισθεῖ, καθὼς ἀπὸ αὐτά, τὸ V εἶναι τὸ μόνο τὸ ὁποῖο βρέθηκε στὴν Ἀθήνα, ἐνῶ τὰ ἄλλα τρία βρέθηκαν (ἢ βρίσκονται) σὲ διαφορετικὰ μέρη καὶ συγκεκριμένα στὴν Ἐπίδαυρον (**104**), στὴ Ρώμη (VI) καὶ στὴν Ἰοθμία (VII), χωρὶς νὰ μπορεῖ νὰ ἐπιβεβαιωθεῖ, ἂν πρόκειται γιὰ ἔργα εἰσηγμένα ἀπὸ τὴν Ἀθήνα. Δὲν θὰ μπορούσε ἀκόμη νὰ ἀποκλεισθεῖ ἡ πιθανότητα, τὰ πορτραῖτα αὐτὰ νὰ δημιουργήθηκαν ἀπὸ τεχνίτες, οἱ ὁποῖοι μετὰ τὴν καταστροφὴ τῶν ἀθηναϊκῶν ἐργαστηρίων κατέφυγαν σὲ ἄλλες περιοχές, ὅπου ἐπανελάβαν τὸν γνωστὸ τους τύπο μὲ μικρὲς παραλλαγὲς καὶ διαφορετικὴ κάθε φορὰ ποιότητα⁵³¹. Εἰδικότερα τὸ **104**

πρέπει να λαξεύθηκε στα χρόνια μετὰ τὸ 267 μ.Χ.⁵³² καὶ νὰ εἶναι ἴσως ἐλαφρὰ πρωιμότερο ἀπὸ τὴν περισσότερη σχηματοποιημένη κεφαλὴ τῆς Ἰοθμίας (VII) ἢ καὶ ἀπὸ τὴν ἄρκετὰ κυβικὴ κεφαλὴ τῆς Ρώμης (VI).

Στὴν ἐποχὴ αὐτὴ περίπου θὰ πρέπει νὰ ἀναχθοῦν καὶ τὰ δύο πορτραῖτα ἀπὸ τοὺς Δελφούς (VIII, IX), τὰ ὁποῖα διαφέρουν ἄρκετὰ μεταξὺ τους, τόσο στὰ φυσιογνωμικὰ χαρακτηριστικά, ὅσο καὶ στὴν ἐργασία, ὥστε δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποτελέσουν ἰδιαίτερο τύπο⁵³³, ἐνῶ παρουσιάζουν στοιχεῖα καὶ τῶν δύο παραπάνω «τύπων» Ἐλευσίνας καὶ Ἐπιδαύρου⁵³⁴.

Ἀπὸ τὰ μεγάλου μεγέθους εἰκονιστικὰ ἀγάλματα μόνο τὸ *ἐνθετο θραῦσμα πτυχῶν ἀπὸ toga* 122 (πίν. 136δ-ε) θὰ μπορούσε νὰ χρονολογηθεῖ στὸ β' μισὸ τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ., χωρὶς νὰ ἀποκλείεται μία ἀκόμη ὑστερότερη ἐποχὴ. Ἡ χρονολόγησις αὐτὴ προκύπτει ἀπὸ τὴ μορφή τῶν σχεδὸν κυλινδρικῶν, ἐπάλληλων πτυχῶν ποὺ δὲν προκαλοῦν φωτοσκίαση μεταξὺ τους. Ἀνάλογη διαμόρφωσις τῆς πτύχωσης ἀπαντᾷ στὸ *sinus* τηβεννοφόρων κυρίως τοῦ β' μισοῦ τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.⁵³⁵, ὅπως καὶ στὰ πρῶιμα βυζαντινὰ ἀγάλματα τηβεννοφόρων ποὺ προέρχονται κατὰ κύριο λόγο ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ τὴ Μικρὰ Ἀσίαν⁵³⁶.

Τὰ ἀγαλμάτια καὶ ἀγαλματίδια ποὺ χρονολογοῦνται στὸ β' μισὸ τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. δὲν εἶναι πολλὰ.

Στὸ *ἀγαλμάτιο τοῦ Ἑρμοῦ Κριοφόρου* 75 (πίν. 91) παρατηρεῖται διατάραξις τῶν σωστῶν ἀναλογιῶν μὲ τὴ χαμηλὴ θέσιν τοῦ ἀριστεροῦ ἰσχίου. Ἀπὸ τὴν ἄλλην πλευρὰ ὁ καλλιτέχνης προσπάθησε νὰ δώσει τὴν ἐντύπωσιν τῆς κίνησις, μὲ τὴν ἀναδίπλωσιν τῆς παρυφῆς τῆς χλαμύδας ποὺ πέφτει ἀπὸ τὸν δεξιὸ ὦμον, τὸν σχηματισμὸ μιᾶς μεγάλης ἐπιμήκουσ πτυχῆς ποὺ τέμνει διαγωνίως τὸν κορμὸ ἀπὸ τὴν πόρπην ὡς ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ γόνατον, καὶ τὶς ἐνάλληλες καμπύλες γραμμὲς τῆς πτύχωσης μεταξὺ τῆς πτυχῆς αὐτῆς καὶ τῆς ἀριστερῆς πλευρᾶς μὲ τὴν ἴδιαν λοξὴ διάταξιν.

Στὰ βασικὰ γνωρίσματα τοῦ ἀγαλματίου 75 ἀνήκει ἡ ἐπιπεδικότις τῆς ἀπόδοσις καὶ ἡ χρῆσις τοῦ τρυπάνου στὶς καμπύλες πτυχῆς τῆς χλαμύδας στὴν πρόσθια ὄψιν: οἱ πτυχῆς συνοδεύονται ἀπὸ μία ἔντονη, βαθιὰ αὐλάκα στὴν ἐπάνω πλευρά τῆς, ποὺ κόβει τὴν ἐπίπεδην ἐπιφάνειαν τῆς χλαμύδας. Ἡ ἀπόδοσις ὅμως δὲν παρουσιάζει τὴ σχηματοποίησιν τῶν ἔργων τοῦ τελευταίου τρίτου τοῦ 3ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ., ὅπου, ἐκτὸς ἀπὸ μεμονωμένες περιπτώσεις, γιὰ τὶς ὁποῖες θὰ γίνῃ παρακάτω λόγος, κυριαρχοῦν οἱ λεγόμενες «ἀρνητικὲς πτυχές» (*Negative Falten*), οἱ αὐλακες δηλαδὴ τοῦ τρυπάνου ἐπάνω στὴν ἐπίπεδην ἐπιφάνειαν στὴ θέσιν πλαστικῶν πτυχῶν⁵³⁷. Ὁ γλύπτης προσπάθησε ἀντίθετα νὰ δώσει μιὰ σχεδὸν ὑποτυπώδη πλαστικὴ διάστασις στὶς πτυχές, οἱ ράχες τῶν ὁποίων καμπυλώνουν σὲ πρόστυπον ἀνάγλυφο. Μεγαλύτερη πλαστικότητα παρουσιάζει τὸ ἀναδιπλούμενον τμήμα τῆς κατακόρυφης παρυφῆς, οἱ πλούσιες πτυχώσεις τῆς παρυφῆς τῆς χλαμύδας ποὺ ἀνασηκώνεται καὶ μαζεύεται στὸ ἐπάνω τμήμα τοῦ ἀριστεροῦ πήχεως, ἀλλὰ καὶ οἱ πτυχῆς ποὺ περιβάλλουν τὸ ἄνοιγμα τῆς χλαμύδας στὸν λαιμό.

Τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτὰ ὁδηγοῦν στὴ χρονολόγησιν τοῦ ἔργου μέσα στὸν 3ο αἰ. μ.Χ.⁵³⁸. Παρόμοια στοιχεῖα, παρατηροῦνται σὲ ἀνάλογης ποιότητος ἐπιτύμβιες στήλες τῆς ὑστερῆς ἐποχῆς τῶν Σεβήρων, ποὺ εἰκονίζουν χλαμυδοφόρους ἄνδρες, ὅπου ὅμως διαπιστώνεται μεγαλύτερη πλαστικότητα τῶν ἐπιμέρους μορφῶν⁵³⁹.

Ἀντίθετα, τὸ ἀγαλμάτιο φαίνεται νὰ συνδέεται περισσότερο μὲ ἔργα τῆς ἐποχῆς τοῦ Γαλλιανοῦ. Ἀνάλογα χαρακτηριστικὰ ἀπαντοῦν στὴν ἀττική διονυσιακὴ σαρκοφάγο τῆς Θεσσαλονίκης, τῆς περιόδου περὶ τὸ 260 μ.Χ., στὶς μορφὲς τῆς ὁποίας οἱ αὐλακες τοῦ τρυπάνου «κόβουν» τὶς ἐπιφάνειες ὅπως περίπου στὸ 75⁵⁴⁰.

Ἵσως νὰ προκαλέσει ἔκπληξη ἡ ἀντιπαράβολὴ τοῦ 75 μὲ ἓνα ἐξαιρετικὴς τέχνης ἄγαλμα τηβεννοφόρου στὴ Villa Doria Pamphilj, ἡ χρονολόγησις τοῦ ὁποίου στὴν ἐποχὴ τοῦ Γαλλιανοῦ εἶναι ἀδιαμφισβήτητη λόγω τῆς σωζόμενης κεφαλῆς⁵⁴¹. Παρὰ τὴ διαφορετικὴ προέλευσις καὶ ποιοτικὴ διαφορὰ τῶν δύο ἔργων, οἱ τεχνοτροπικὲς ὁμοιότητες δὲν εἶναι ἀμελητέες· συγκρίνοντας π.χ. τὴν πτύχωση τῆς χλαμύδας τοῦ Ἑρμοῦ μὲ αὐτὴ τοῦ *sinus* τοῦ *togatus*, παρατηρεῖται ὅτι καὶ στὸ ἔργο αὐτὸ οἱ πρόστυπες καμπύλες πτυχῆς συνοδεύονται ἀπὸ βαθιὲς αὐλακες ποὺ «κόβουν» τὴ σχετικὰ ἐπίπεδὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἐνδύματος⁵⁴².

Ἡ ἐπιλογὴ ἐπίσης τοῦ θέματος τοῦ Ἑρμοῦ Κριοφόρου μὲ χιτωνίσκο καὶ χλαμύδα ἀρμόζει ἰδιαίτερα στὴν περίοδο μετὰ τὰ μέσα τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ., καθὼς, στὴ Ρώμῃ τουλάχιστον, σαρκοφάγοι μὲ βουκολικὲς παραστάσεις σποραδικὰ μόνον ἀπαντοῦν στὸ α' μιστὸ τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ., ἐνῶ ἀντίθετα ὁ ἀριθμὸς τους αὐξάνει κατὰ πολὺ ἀπὸ τὴν ὕστερη ἐποχὴ τοῦ Γαλλιανοῦ⁵⁴³. Ἡ χρονολόγησις ἐπομένως τοῦ ἀγαλματίου τοῦ Ἑρμοῦ 75 στὴν περίοδο ἀμέσως μετὰ τὰ μέσα τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. κρίνεται ὡς ἡ πιθανότερη.

Ἡ τέχνη τῆς ὕστερης ἐποχῆς τοῦ Γαλλιανοῦ ὥς τὴν ἐποχὴ τῶν Τετραρχῶν ἀντιπροσωπεύεται στὸ Ἱερὸ ἀπὸ τὸ ἀγαλμάτιο *ἐνθρονῆς γυναικείας μορφῆς* 87 καὶ τὸ ἀγαλματίδιο τοῦ Ἀσκληπιοῦ 12.

Ἡ πτύχωση ὄντως τῶν ἐνδυμάτων τῆς μορφῆς 87 (πίν. 102) εἶναι ἀντίστοιχη αὐτῆς τῶν μορφῶν τῆς θεωρούμενης ὑστερότερης ἀττικῆς σαρκοφάγου, ποὺ χρονολογεῖται περὶ τὸ 260 μ.Χ., καὶ κοσμεῖται μὲ τὸν μῦθο τοῦ Πέλοπος στὴν κύρια ὄψη καὶ τὴ σκηνὴ τῆς Ἱπποδάμειας στὴ δεξιὰ πλευρά, σκηνὴ ἡ ὁποία ἀκολουθεῖ τὸν εἰκονογραφικὸν τύπον τοῦ ἐπεισοδίου τῆς Φαίδρας στὶς σαρκοφάγους μὲ τὸν μῦθο τοῦ Ἱππολύτου⁵⁴⁴. Ἀντιπαράβάλλοντες συγκεκριμένα τὸν χιτῶνα τοῦ ἀγαλματίου 87 μὲ τὸν χιτωνίσκο τῶν ἀνδρῶν στὴν πρόσθια ὄψη τῆς σαρκοφάγου, ἢ μὲ τὸν ψηλὰ ζωσμένο χιτῶνα τῶν γυναικῶν στὴ σκηνὴ τῆς Ἱπποδάμειας, παρατηρεῖται ὁ ἴδιος τρόπος ἀπόδοσης τῆς πτύχωσης μὲ κατακόρυφες αὐλακες ποὺ κόβουν σὰν χαράξεις τὴν ἐπιφάνεια. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ σύγκρισις τῆς τυπολογικὰ παρόμοιας μορφῆς τῆς Ἱπποδάμειας, ὅπου κατὰ κύριον λόγον οἱ πτυχῆς «κόβουν» τὴν προβαλλόμενη ἀριστερὴ κνήμη κατὰ τρόπον περισσότερο ἀνόργανον ἀπ' ὅ,τι συμβαίνει σὲ ἀντίστοιχα σημεῖα ἀνάλογων μορφῶν σὲ προγενέστερες σαρκοφάγους καὶ στὸ ἀγαλμάτιο 88 (πίν. 103) τοῦ β' τετάρτου τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.⁵⁴⁵. Ἡ πεπλατυσμένη τύλη τοῦ ἱματίου τῆς μορφῆς 87, ἀπὸ ὀγκηρές, περίπου πεπιεσμένης κυλινδρικής διατομῆς πτυχῆς ποὺ διαχωρίζονται ἀπὸ βαθιὲς σὰν χαράξεις αὐλακες, εἶναι ἀνάλογη αὐτῆς τοῦ ἱματίου τῆς Ἱπποδάμειας, ἀλλὰ καὶ τοῦ Οἰνομάου ἢ τῆς χλαμύδας τῶν δορυφόρων τοῦ στὴν κύρια ὄψη. Τὸ γεγονὸς ἐξάλλου ὅτι στὶς γυναικεῖες μορφὲς τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς τὸ σῶμα δηλώνεται περισσότερο κάτω ἀπὸ τὰ ἐνδύματα ἀπ' ὅ,τι στὴν 87, καθιστᾷ πιθανὴ μία ὑστερότερη χρονολόγησις τῆς τελευταίας, μέσα ὅμως στὸν 3ο αἰ. μ.Χ.⁵⁴⁶.

Ένα ταπεινὸ ἔργο τοῦ β' μισοῦ τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. παρουσιάζει τὸ *ἀγαλματίδιο τοῦ Ἀσκληπιοῦ* **12** (πίν. 13) ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν γεωμετρικὸ τρόπο τῆς ἀπόδοσης τόσο τοῦ στήθους, ὅσο καὶ τοῦ ἱματίου. Στὴν πτύχωση ὄντως τοῦ ἱματίου κυριαρχοῦν οἱ αὐλακες τοῦ τρυπάνου ποὺ διακόπτουν τὴν ἐπιφάνεια καί, καθὼς οἱ ἐνδιάμεσες ράχες εἶναι ἐπίπεδες ἢ κυρτώνουν ἐλάχιστα, δίνουν μία ἀπόλυτα «ἀρνητική» μορφή στὴν πτύχωση.

Παράλληλα τῆς διαμόρφωσης αὐτῆς ἀπαντοῦν ἤδη σὲ ἔργα τῶν μέσων τοῦ αἰῶνα καὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Γαλλιηνοῦ, ὅπως στὰ ἀνάγλυφα μιᾶς βάσης τρίποδα ἀπὸ τὴν Παλαιστίνη, ἡ ἀττική προέλευση τῆς ὁποίας πιστοποιεῖται ἀπὸ τὴν ἀναθηματική ἐπιγραφή⁵⁴⁷, στὶς μορφές ἀπὸ τὸν μῦθο τοῦ Πέλοπος στὴ σαρκοφάγο τῆς Ἀθήνας⁵⁴⁸, ὅπως ἀκόμη καὶ σὲ ἓνα ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο στὸν Ἡρακλῆ καὶ τὶς Μοῦσες ἀπὸ τὴν Ἀθήνα⁵⁴⁹. Στὶς περιπτώσεις ὅμως αὐτὲς οἱ ράχες τῶν πτυχῶν μεταξὺ τῶν αὐλάκων τοῦ τρυπάνου ἔχουν μεγαλύτερη πλαστικότητα ἀπὸ αὐτὴ ποὺ παρουσιάζεται στὸ ἱμάτιο τοῦ Ἀσκληπιοῦ **12**. Πλησιέστερα στὴν τεχνοτροπία τοῦ ἀγαλματιδίου τοῦ Ἀσκληπιοῦ βρίσκονται οἱ ἀνάγλυφες μορφές ἐνὸς ἀνδρόγυνου ἐπάνω σὲ ἓνα ἐπιτύμβιο κιονίσκο ἀπὸ τὸν Κεραμεικὸ, ποὺ χρονολογεῖται στὸ τελευταῖο τρίτο τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.⁵⁵⁰. Στὴν περίπτωση αὐτὴ καὶ εἰδικότερα στὴν τυπολογικὰ συγγενικὴ μορφή τοῦ ἱματιοφόρου ἀνδρα, οἱ πτυχές εἶναι ἀκόμη λιγότερες καὶ ἔχουν τὴν ἴδια σχεδὸν μορφή μὲ αὐτὲς τοῦ Ἀσκληπιοῦ **12**, διασπώντας τὶς σχηματιζόμενες πλατὲς ἐπιφάνειες καὶ διαρθρώνοντας γεωμετρικὰ τὶς μορφές⁵⁵¹. Ἀνάλογα τεχνοτροπικὰ στοιχεῖα, ποὺ ἔχουν ὅμως προχωρήσει σὲ πλήρη διάλυση τῶν μορφῶν, παρατηροῦνται στὶς ἀνάγλυφες παραστάσεις δύο ταυροβολικῶν βωμῶν ἀπὸ τὸ Χαλάνδρι (Φλύα), οἱ ὁποῖοι χρονολογοῦνται τὸ 386/7 μ.Χ.⁵⁵².

Στὰ ἔργα ποὺ μὲ κάποιες πιθανότητες μποροῦν νὰ ἀναχθοῦν στὸ β' μισὸ τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. συμπεριλαμβάνεται καὶ τὸ μικρὼν διατάσεων *σύμπλεγμα τοῦ Διονύσου μὲ Σάτυρο* **76** (πίν. 92).

Ἡ διάταξη τῶν δύο μορφῶν εἶναι παρατακτικὴ καὶ σχεδὸν ἀπόλυτα μετωπική. Ἀπὸ τὶς κεφαλὲς σώζεται μόνο αὐτὴ τοῦ Διονύσου, ἡ ὁποία διακρίνεται γιὰ τὶς ἔντονες ἀσυμμετρίες τῶν χαρακτηριστικῶν, ἐνῶ μὲ μικρὲς ὁπὲς τοῦ τρυπάνου ὑποδηλώνεται ἔντονα, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, καὶ τὸ φίλτρο. Τὸ κύριο ὅμως χαρακτηριστικὸ τῶν δύο μορφῶν εἶναι ἡ παράβαση κάθε κανόνα ἀναλογιῶν στὸ σῶμα. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ δυσανάλογα μεγάλη κεφαλὴ τοῦ Διονύσου, τὰ πόδια εἶναι κοντά, ἐνῶ ὁ κορμὸς εἶναι ὑπερβολικὰ ψηλὸς καὶ πλατὺς. Ἡ σύνδεση τῶν ἄκρων μὲ τὸν κορμὸ εἶναι ἀνόργανη, ὅπως γίνεται εὐκρινὲς στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο προβάλλεται ὁ μηρὸς τοῦ ἄνετου δεξιοῦ σκέλους καὶ στὶς σχηματιζόμενες ὀρθὲς γωνίες τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ τοῦ Διονύσου, ἡ ἀκόμη καὶ στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὁ κορμὸς τοῦ Σατύρου ἐπικάθεται οὐσιαστικὰ στὴν ὀριζόντια ἄνω τύλη τοῦ περιζώματός του. Ἡ ἀπόδοση τῆς μυολογίας εἶναι σχηματικὴ καὶ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν σταυρὸ ποὺ σχηματίζει ἡ συνεχὴς ἀπὸ τὴ σφαγὴ ὡς τὸν ὀμφαλὸ λευκὴ γραμμὴ μὲ τὴν ὀριζόντια γραμμὴ τοῦ στήθους, ἐνῶ στὴν πλάτη ἡ γραμμὴ τῆς σπονδυλικῆς στήλης εἶναι ἀρκετὰ ἔντονη καὶ συνεχὴς ὡς καὶ τὴν αὐλακα μεταξὺ τῶν γλουτῶν.

Τὰ στοιχεῖα αὐτά, σὲ μία ἀκόμη περισσότερο προχωρημένη μορφή, ἀπαντοῦν στὰ ἀσφαλῶς χρονολογημένα ἔργα τῆς περιόδου περὶ τὸ 300 μ.Χ. ἢ λίγο μετὰ, καὶ

κυρίως στις μορφές του Διός και ενός Διοσκούρου από τα επίκρανα των ψευδοπαραστάδων του Όκταγώνου που συνδέεται με το ανακτορικό συγκρότημα του Γαλερίου στη Θεσσαλονίκη⁵⁵³. Στις ανάγλυφες αυτές γυμνές ανδρικές μορφές δίνεται επίσης ιδιαίτερη έμφαση στον κορμό σε σχέση με τα πόδια και ή σύνδεση των άκρων με τον κορμό είναι ανόργανη, ενώ η μυολογία αποδίδεται και έδω με όριζόντιες και κάθετες γραμμές που όρίζουν τους μύες του κορμού⁵⁵⁴.

Όπως φαίνεται έξάλλου από τη μαλακότερη και περισσότερο κλασικιστική απόδοση της μυολογίας στις μορφές του συμπλέγματος **76**, είναι πιθανότερο ότι το έργο αυτό είναι πρωιμότερο των αρχών του 4ου αϊ. μ.Χ.⁵⁵⁵, αναγόμενο περισσότερο στο β' μισό του 3ου αϊ., στα πλαίσια του συντηρητικού ρεύματος που παρατηρείται σε γλυπτά του Άσκληπιείου της εποχής αυτής, για τα όποια θα γίνει αναλυτικότερα λόγος παρακάτω⁵⁵⁶.

Στα ταπεινά ανάθηματά από το Άσκληπιείο ανήκει άσφαλώς το *θραῦσμα ἀγάλματος* *ἰσως τῆς Ἀφροδίτης τοῦ τύπου «Λούβρου/Νεάπολης»* **53** (πίν. 62ε-η), το όποιο σώζεται από την πλίνθο ως και μέρος των κνημίων. Η μορφή παρουσιάζεται σχηματοποιημένη σε έσχατο βαθμό, ως ανάγλυφη, χωρίς καμία υποδήλωση του βάθους, ενώ ή υποτυπώδης μορφή της πτύχωσης δηλώνεται με έγχαράξεις, ώστε να αποφεύγεται κάθε υπόνοια φωτοσκίασης. Ο προχωρημένος βαθμός σχηματοποίησης του έργου υποδηλώνει πιθανότατα τη λάξευσή της κατά την ύστερη αρχαιότητα, ίσως στον 3ο αϊ. μ.Χ. Από την περίοδο αυτή προέρχονται δύο μόνον επαναλήψεις του τύπου της Ἀφροδίτης «Λούβρου/Νεάπολης», από τη Θεσσαλονίκη και τη Σίδη, οι όποιες όμως δεν παρουσιάζουν κάποια σχέση με το ἀγάλματίδιο της Ἐπιδαύρου⁵⁵⁷, ενώ δεν είναι γνωστό αν υπήρχαν και ακόμη ύστερότερα παραδείγματα⁵⁵⁸.

Η έλλειψη στοιχείων δεν επιτρέπει την άσφαλή χρονολόγηση και του *τραπεζοφόρου* **139** (πίν. 155α-β), καθώς εκτός των άλλων, λείπουν ανάλογα χρονολογημένα παραδείγματα. Παρά το έξεργο ανάγλυφο του σώματος του δελφινιού, το ρύγχος, τα μάτια, τα πτερύγια και γενικότερα το κεφάλι, όπως και το όκτάποδο, παρουσιάζουν μία έντονη σχηματοποίηση που φαίνεται ότι αποκλείει τη χρονολόγηση του τραπεζοφόρου στα έλληνιστικά ή πρώιμα αυτοκρατορικά χρόνια⁵⁵⁹. Ως πιθανότερη κρίνεται αντίθετα ή αναγωγή του έργου στον 2ο ή στον 3ο αϊ. μ.Χ. χωρίς να αποκλείεται και μία ακόμη ύστερότερη χρονολόγηση⁵⁶⁰.

θ. Έργα του 4ου αϊ. μ.Χ.

Τα μόνα γλυπτά από το Άσκληπιείο και το ιερό του Απόλλωνος Μαλεάτα, στις ενεπίγραφες πλίνθους των όποίων δίνεται το έτος ανάθεσης είναι τα *ἀγάλματα τῆς Ἀθηνᾶς* **70** (πίν. 88-89α) και του *Ἀσκληπιου* **21** (πίν. 26-27). Τα έργα αυτά άφιερώθηκαν το έτος ΡΠΑ' (181) και ΡΠΕ' (185) αντίστοιχα, χωρίς άλλο προσδιορισμό, όπως συμβαίνει και σε πλήθος άλλων έπιγραφών από τον ίδιο χώρο. Άφετηρία για τον υπολογισμό του χρόνου θεωρείται το έτος 124/5, όταν ο Ἀδριανός έπισκέφθηκε για πρώτη φορά την Ελλάδα⁵⁶¹, υπόθεση ή όποια δύσκολα μπορεί να αντικρουσθεϊ και να άνευρεθεϊ κάποια άλλη χρονική στιγμή ως άφετηρία μιᾶς νέας χρονολόγησης⁵⁶².

Ἡ χρονολόγηση τῆς ἐπιγραφῆς *IG IV*² 428 στὴν πλίνθο τοῦ ἀγαλματίου τῆς Ἀθηνᾶς στὶς ἀρχές τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. φαίνεται ὅτι ἐπιβεβαιώνεται καὶ γιὰ προσωπογραφικοὺς λόγους, ἂν καὶ τὰ διαθέσιμα στοιχεῖα γιὰ τοὺς ἀναθέτες, τόσο τῆς Ἀθηνᾶς ὅσο καὶ τοῦ Ἀσκληπιοῦ, εἶναι περιορισμένα. Βέβαιον εἶναι ὅτι προέρχονταν ἀπὸ σημαντικὲς ἀθηναϊκὲς οἰκογένειες, λόγω τῶν ὑψηλῶν ἱερατικῶν ἀξιομάτων ποὺ φέρουν.

Τὸ ἀγαλμάτιο τῆς Ἀθηνᾶς **70** ἀφιέρωσε ἓνας Μᾶρκος Ἰούνιος, ἱερέας τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ δαδοῦχος τῶν Ἐλευσινίων Μυστηρίων. Τὸ πρόσωπο αὐτὸ ταυτίζεται πιθανότατα μὲ τὸν Μ. Ἰούνιο Νικαγόρα Μινουκιανοῦ, ἀπὸ ἐπιφανῆ οἰκογένεια σοφιστῶν καὶ ἱερέων τῆς Ἐλευσίνας, ὁ ὁποῖος ἀνέθεσε ἀκόμη στὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Ἐπιδαύρου ἓνα βωμὸ στὸν Ἀπόλλωνα Πύθιο Πατρῶο τὸ ἴδιο ἔτος μὲ τὴν Ἀθηνᾶ (*IG IV*² 429), ἓνα βωμὸ στὴν Ἀθηνᾶ Πολιάδα (*IG IV*² 430) καὶ ἓνα ἀγαλμάτιο, τοῦ ὁποῖου σῶθηκε μόνο ἡ ἐνεπίγραφη πλίνθος (*IG IV*² 431), χρημάτισε δὲ δαδοῦχος στὴν Ἐλευσίνα ὥς καὶ τὸ 326 μ.Χ. τουλάχιστον⁵⁶³.

Ὁ ἀρχιερέας Πλούταρχος ποὺ ἀφιέρωσε τὸ ἀγαλμάτιο τοῦ Ἀσκληπιοῦ **21** ἦταν ἱεραπόλος τοῦ Ἀσκληπιοῦ τὸ 308/9 μ.Χ., ὁπότε ἀνέθεσε καὶ ἓνα ἀκόμη ἀγαλμάτιο τοῦ Ἀσκληπιοῦ, τοῦ ὁποῖου ἔχει σωθεῖ μόνο ἡ ἐνεπίγραφη πλίνθος⁵⁶⁴. Τὸ ἀξίωμα τοῦ ἀρχιερέως εἶναι ἄγνωστο στὶς ὑπόλοιπες ἐπιγραφές τῆς Ἐπιδαύρου καί, σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιγραφὴ τοῦ **21**, σχετίζεται μὲ τὴν Ἀθήνα⁵⁶⁵, ὅπου πιθανότατα ὁ Πλούταρχος ἦταν ἱερέας τοῦ Διονύσου καὶ τοῦ Ἀσκληπιοῦ, ταυτίζεται δὲ μὲ τὸν παπποῦ ἢ τὸν προπάππο τοῦ ὁμώνυμου σχολάρχῃ καὶ ἐπανιδρυτῇ τῆς Νεοπλατωνικῆς Σχολῆς στὴν Ἀθήνα, στὶς ἀρχές τοῦ 5ου αἰ. μ.Χ.⁵⁶⁶.

Τὰ ἀγαλμάτια **70** καὶ **21** πρέπει λοιπὸν νὰ ἀφιερώθηκαν στὶς ἀρχές τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. καὶ συγκεκριμένα ἢ μὲν Ἀθηνᾶ τὸ 304/5, ὁ δὲ Ἀσκληπιὸς τὸ 308/9 μ.Χ., χρονολογίες οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦν *terminus ante quem* γιὰ τὴ λήξευση τῶν δύο ἔργων⁵⁶⁷. Ἡ χρονικὴ ἀπόσταση μεταξὺ τῆς δημιουργίας καὶ τῆς ἀνάθεσης τῶν ἀγαλματίων δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι μεγάλη, θεωρεῖται δὲ βέβαιο ὅτι οἱ ἐπιγραφές δὲν ἀντικατέστησαν ἄλλες πρωιμότερες, γεγονὸς ὁλοφάνερο στὴν περίπτωση τοῦ Ἀσκληπιοῦ, ἀλλὰ καὶ στὸ ἀγαλμάτιο τῆς Ἀθηνᾶς, ὅπου δὲν διακρίνονται ἵχνη παλαιότερης ἐπιγραφῆς, παρ' ὅτι ἡ σκοτία τῆς πλίνθου εἶναι ἀδρότερα δουλεμένη, μὲ ἐμφανῆ τὰ ἵχνη ἀπὸ ντισιλιδάκι⁵⁶⁸.

Ἡ σύγκριση τῶν δύο ἔργων δείχνει μία σημαντικὴ τεχνοτροπικὴ συγγένεια καὶ κατὰ συνέπεια τὰ δύο ἀγαλμάτια δὲν πρέπει νὰ ἀπέχουν πολὺ μεταξύ τους. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις ἔχουν ἐφαρμοσθεῖ οἱ ἴδιες ἀρχές στὴν ἀπόδοση τῆς πτύχωσης, ἡ ὁποία χαρακτηρίζεται ἀπὸ κυλινδρικές, πλαστικὲς καὶ ἀρκετὰ ὀγκηρὲς πτυχές, διευθετημένες κατὰ τέτοιον τρόπο, ὥστε νὰ ἀποφεύγεται ἡ πρόκληση ἔντονης φωτοσκίασης⁵⁶⁹. Τὰ ἔργα ἔχουν συλληφθεῖ σὲ ἓνα ἐπίπεδο, τὸ ὁποῖο τονίζεται μὲ τὴν ἀσπίδα στὴν παράσταση τῆς Ἀθηνᾶς καὶ τὸ ἱμάτιο καθὼς πέφτει πίσω ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ βραχίονα στὸν Ἀσκληπιό, ἢ ἀκόμη ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι στὸ τελευταῖο ἔργο τὸ ἄκρο πόδι τοῦ ἄνετου ἀριστεροῦ σκέλους βρίσκεται σχεδὸν στὴν ἴδια εὐθεία μὲ αὐτὸ τοῦ στάσιμου. Ἡ θέση τῆς ἀσπίδας στὸ ἀγαλμάτιο τῆς Ἀθηνᾶς δείχνει ἀμέσως τὴ διαφορὰ ἀπὸ τὸ τυπολογικὰ συγγενὲς ἀγαλμάτιο τῆς θεᾶς **69** (πίν. 86-87), ὅπου ἡ ἀσπίδα ἔρχεται περίπου κατὰ τρία τέταρτα πρὸς τὰ ἐμπρός, ὥστε σὲ συνδυασμὸ μὲ

τὴν ἔντονη φωτοσκίαση σὺς πτυχὲς ἀνάμεσα στὰ σκέλη καὶ τὴ συνακόλουθη προβολὴ τοῦ σώματος νὰ κερδίζεται ἡ ἐντύπωση τῆς τρίτης διάστασης.

Ἡ οὐσιαστικότερη διαφορὰ μεταξὺ τῶν ἀγαλματίων **70** καὶ **21** ἔγκειται στὴν ἐκτεταμένη χρησιμοποίηση τοῦ τρυπάνου στὸν Ἀσκληπιό. Τὸ ἀγαλμάτιο τῆς Ἀθηνᾶς, ἀντίθετα, φαίνεται σχεδὸν ἡμιτελές, καθὼς δὲν ἔχει ἀφαιρεθεῖ τὸ μάρμαρο ἀπὸ ἀρκετὰ σημεῖα ἀκόμη καὶ τῆς κύριας ὄψης, ὅπως ἀπὸ τὸν χῶρο μεταξὺ τῶν ἄκρων ποδιῶν, ἀνάμεσα στὸ δεξιὸ χέρι καὶ τὸ στήθος, στοὺς λόφους τοῦ κράνους κλπ., ἢ καὶ μεταξὺ τῶν ἔξεργων πτυχῶν ἀνάμεσα στὰ πόδια, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ τμήμα πρὸς τὴν παρυφή (πίν. 89α).

Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ σύγκριση τῶν κεφαλῶν τῆς Ἀθηνᾶς **70** (πίν. 88) καὶ τοῦ Ἀσκληπιοῦ **21** (πίν. 27): στὴν ἀπόδοση τῶν χαρακτηριστικῶν τῆς πρώτης διακρίνεται κάποια σχηματοποίηση, ἐνῶ στὸν Ἀσκληπιὸ ἔχει δοθεῖ μεγαλύτερη σημασία στὴ λεπτομέρεια καὶ τὸ τρυπάνι ἔχει «διαλύσει» τὴ μάζα, τόσο τῶν μαλλιῶν ὅσο καὶ τῶν γενειῶν, ἡ μορφὴ τῶν ὁποίων εἶναι ἀνάλογη μὲ αὐτὴ τῶν λίγων ὁρατῶν βοστρύχων τῆς Ἀθηνᾶς. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, οἱ ὁμοιότητες στὴν κατατομὴ τῶν δύο κεφαλῶν μαρτυροῦν ὅτι δὲν εἶναι ἔργα ξένα μεταξὺ τους, καθόσον μάλιστα σὲ σύγχρονα ἔργα συχνὰ τὸ τρυπάνι δὲν χρησιμοποιεῖται στὸν ἴδιο βαθμὸ⁵⁷⁰.

Ἡ τεχνοτροπικὴ μελέτη τῶν ἀγαλματίων ἐπιβεβαιώνει τὴ χρονολόγησή τους στὸ τέλος τοῦ 3ου ἢ ἀκόμη καὶ σὺς ἀρχὲς τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ.⁵⁷¹. Ἡ μελέτη αὐτὴ βασίζεται ἀναγκαστικὰ σὲ ἔργα βορειοελλαδικῶν, μικρασιατικῶν ἢ καὶ ρωμαϊκῶν ἐργαστηρίων, ὅχι πάντα τῆς ἴδιας ποιότητος, καθὼς δὲν εἶναι γνωστὰ χρονολογημένα ἔργα ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ καὶ γενικότερα τὸν Ν ἑλλαδικὸ χῶρο.

Στὴ μορφὴ τῆς Ἀθηνᾶς **70** εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ ἀπόδοση τῶν ματιῶν, μὲ τὸ στενόμακρο ὡς σχισμὴ βολβὸ καὶ τὰ βαριά, παχὰ βλέφαρα, ποὺ ἀπαντᾷ κατὰ κύριο λόγο σὲ ἔργα τῆς ἐποχῆς τῶν Τετταρχῶν, ὅπως στὰ ἀνάγλυφα τοῦ Ναοῦ τοῦ Ἀδριανοῦ στὴν Ἐφεσο⁵⁷², σὺς μορφὲς τῶν ζωφόρων τοῦ Τόξου τοῦ Γαλερίου στὴ Θεσσαλονίκη ποὺ γιὰ ἱστορικοὺς λόγους πιστεύεται ὅτι οἰκοδομήθηκε μεταξὺ τῶν ἐτῶν 298 καὶ 303 μ.Χ.⁵⁷³ ἢ σὺς ἀνάγλυφες μορφὲς στὸ λεγόμενο «Μικρὸ Τόξο τοῦ Γαλερίου» ἀπὸ τὸ ἀνακτορικὸ συγκρότημα στὴ Θεσσαλονίκη⁵⁷⁴.

Ἡ κεφαλὴ τοῦ Ἀσκληπιοῦ **21** (πίν. 27) παρουσιάζεται διαφορετικὴ ἀπὸ αὐτὴ τῆς Ἀθηνᾶς, καθὼς κυριαρχεῖται ἀπὸ τὶς βαθιὲς αὐλακες τοῦ τρυπάνου ποὺ διαχωρίζουν τοὺς βοστρύχους τῶν μαλλιῶν καὶ τῶν γενειῶν σὲ ἀνεξάρτητες μεταξὺ τους μάζες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἀπουσιάζει σχεδὸν κάθε ἐπιμέρους διάρθρωση. Ὁ τρόπος αὐτὸς ἀπόδοσης δὲν ἀντιτίθεται στὴ χρονολόγηση τοῦ ἔργου σὺς ἀρχὲς τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ., καθόσον ἀνάλογα παραδείγματα ἀπαντοῦν ὡς ἓνα βαθμὸ καὶ σὲ μορφὲς τῶν ἀναγλύφων τοῦ Τόξου τοῦ Γαλερίου στὴ Θεσσαλονίκη⁵⁷⁵, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ὁμως τὸ ἀγαλμάτιο τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἐξαίρεται ποιοτικά, γιὰ τὸν λόγο δὲ αὐτὸ ἡ ὁμοιότητα τῶν δύο ἔργων γίνεται περισσότερο αἰσθητὴ στὴν πίσω καὶ τὴ λιγότερο ὁρατὴ δεξιὰ ὄψη τῆς κεφαλῆς τοῦ Ἀσκληπιοῦ. Σὺς περιοχὲς αὐτὲς εἶναι εὐκρινέστερη ἢ «στιγμωτὴ» μορφὴ τῶν ἰχνῶν τοῦ τρυπάνου στὸ βάθος τῶν αὐλάκων, ὅπως καὶ ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο οἱ βόστρυχοι περιγράφονται ἔντονα ἐπάνω στὸ στρόφιον καὶ πίσω στὸν αὐχένα⁵⁷⁶.

Ἡ μορφὴ ἀκόμη τῶν μυῶν στὸ γυμνὸ στήθος τοῦ Ἀσκληπιοῦ παρουσιάζει ἀνα-

λογίες με τὸ σαρκῶδες σῶμα τῶν μορφῶν τοῦ Διὸς καὶ ἐνὸς Διοσκούρου στὰ πεσσοκράνα ἀπὸ τὸ Ὀκτάγωνο τῆς Θεσσαλονίκης, τῆς περιόδου περὶ τὸ 300 μ.Χ.⁵⁷⁷.

Ἐκτὸς τῆς ἀπόδοσης τῆς κεφαλῆς καὶ τοῦ γυμνοῦ σώματος, εἶναι δύσκολο νὰ βρεθοῦν τεχνοτροπικὰ παράλληλα τῆς μορφῆς τῆς πτύχωσης τῶν ἐνδυμάτων, τόσο τῆς Ἀθηνᾶς ὅσο καὶ τοῦ Ἀσκληποῦ. Καὶ στὰ δύο ἔργα ἔχει ἀποφευχθεῖ ἡ διάρθρωση τῶν ἐπιμέρους μορφῶν ἀποκλειστικὰ μετὰ τὸ τρυπάνι, ὅπως στὰ μνημεῖα ποὺ ἀναφέρθηκαν παραπάνω⁵⁷⁸.

Παρὰ τὴ μετωπικὴ διάταξη τῶν μορφῶν, ἡ προβολὴ τοῦ σώματος, στὴν περίπτωσι ἰδιαίτερα τῆς Ἀθηνᾶς, ἀποκλείει κάθε σύγκριση μετὰ τὰ ρωμαϊκὰ ἔργα τῆς ἐποχῆς, ὅπως τὰ ἀνάγλυφα ἀπὸ τὸ Arcus Novus τοῦ Διοκλητιανοῦ τοῦ 294 μ.Χ.⁵⁷⁹ ἢ αὐτὰ στὸ βάθρο κίονα γιὰ τὰ *deconnalia* (δεκάχρονα) τῶν Τετραρχῶν τοῦ 303 μ.Χ., ὅπου ἡ πλαστικότητα ἔχει ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ τὴν ἀντίθεση φωτός-σκιάς ποὺ προκαλοῦν οἱ αὐλακες τοῦ τρυπάνου στὴν οὐσιαστικὰ ἐπίπεδη ἐπιφάνεια⁵⁸⁰.

Ἡ πλαστικὴ δῆλωση τοῦ ὄγκου ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τῆς ἐλληνικῆς τέχνης, τόσο στὸν βαλκανικὸ ὅσο καὶ στὸν μικρασιατικὸ χῶρο, ὅπως μαρτυροῦν τὰ παραδείγματα γιὰ τὰ ὁποῖα ἔχει γίνει ἤδη λόγος⁵⁸¹. Σὲ κανένα ὁμως δὲν διαπιστώνεται ἡ παραίτηση ἀπὸ τὰ ἀποτελέσματα τῆς χρήσης τοῦ τρυπάνου, ὅπως παρατηρεῖται στὰ ἀγαλμάτια **70** καὶ **21**. Ἐπιμέρους στοιχεῖα, ὅπως οἱ ὀγκηρὲς πτυχές, ἀπαντοῦν σὲ μία κάπως ἀνάλογη μορφή στὴ ζωφόρο τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀδριανοῦ στὴν Ἔφεσο⁵⁸², σὲ μορφὲς ἀπὸ τὸ Τόξο τοῦ Γαλερίου⁵⁸³, ἰδίως δὲ στὴν πτύχωση τῆς Ὑγείας ἀπὸ τὰ πεσσοκράνα τοῦ Ὀκταγώνου στὴ Θεσσαλονίκη⁵⁸⁴, ὅπου οἱ πτυχὲς διατηροῦν τὸν ὀγκηρό τους χαρακτήρα, ἐνῶ ἡ χρῆση τοῦ τρυπάνου εἶναι περιορισμένη. Πρέπει βέβαια νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὰ ἀνάγλυφα αὐτὰ ἡ ἐπιδίωξη πρόκλησης ἐντονης φωτοσκίασης φαίνεται ἐπιβεβλημένη καὶ γιὰ ἓναν ἀκόμη λόγο, τὴν τοποθέτησή τους σὲ ὑψηλὰ σημεῖα τῶν οἰκοδομημάτων καὶ ἐπομένως τὴ μεγάλη ἀπόστασή τους ἀπὸ τὸν θεατὴ.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω γίνεται φανερό ὅτι τὰ ἀγαλμάτια τῆς Ἀθηνᾶς **70** καὶ τοῦ Ἀσκληποῦ **21** καταλαμβάνουν μία ἰδιαίτερη θέση στὴ μελέτῃ τῆς τέχνης τοῦ ὕστερου 3ου αἰ. καὶ τοῦ πρώιμου 4ου αἰ. μ.Χ., καθὼς, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν καλὴν ποιότητα, ἀποτελοῦν τὰ μόνα μετὰ σχετικὴ βεβαιότητα χρονολογημένα ἔργα τῆς ἐποχῆς αὐτῆς ἀπὸ τὸν νότιο ἐλλαδικὸ χῶρο, τεχνοτροπικὰ δὲ διαφέρουν ἀπὸ σύγχρονα ἔργα ὅχι μόνο ρωμαϊκῶν ἐργαστηρίων, ἀλλὰ καὶ τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ποὺ εἶχαν ἀποκτήσει μεγάλη αἵγλη τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ὡς αὐτοκρατορικὲς ἑδρες.

Τὰ ἀγαλμάτια τῆς Ἐπιδαύρου ἀποπνέουν ἀπὸ τὴν ἄλλῃ πλευρὰ ἓνα ἀρκετὰ ἐντονο συντηρητισμὸ, μένοντας προσκολλημένα στὰ πρότυπα τῶν μέσων τοῦ 3ου αἰῶνα, τῶν τελευταίων χρόνων τῆς ἀκμῆς τῶν ἀττικῶν ἐργαστηρίων, τὰ κύρια ἢ μάλλον τὰ πλέον γνωστὰ προϊόντα τῶν ὁποίων, οἱ σαρκοφάγοι καὶ τὰ τραπεζοφόρα, εἶχαν εὐρεία διάδοσις σὲ ὁλόκληρο τὸν μεσογειακὸ χῶρο⁵⁸⁵. Ἡ σύνδεση τῶν ἀγαλμάτων **70** καὶ **21** μετὰ τὰ ἀττικὰ ἐργαστήρια ὅπως μαρτυρεῖ κατὰ τὸν καλύτερο τρόπο ἡ ἀντιπαραβολὴ τῶν δύο ἀγαλμάτων τῆς Ἀθηνᾶς **69** (πίν. 86-87) καὶ **70** (πίν. 88), ὑποδεικνύει ὅτι θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν Ἀθηναῖοι καλλιτέχνες ὡς δημιουργοὶ τῶν γλυπτῶν αὐτῶν. Γνωστὰ ὁμως ἀττικὰ ἔργα ἀσφαλῶς χρονολογημένα στὴν ἐποχὴ αὐτὴ λείπουν⁵⁸⁶.

Ἡ συντηρητική γλώσσα τῶν δύο ἀγαλματίων γίνεται ἐμφανὲς ἂν συγκριθοῦν μὲ ἐκεῖνα ἀπὸ τὰ σύγχρονα ἔργα τὰ ὁποῖα χαρακτηρίζονται κλασικιστικά, ὅπως τὰ ἀνάγλυφα τοῦ πεσσοῦ Α τοῦ Τόξου τοῦ Γαλερίου, τὸ λεγόμενο Μικρὸ Τόξο καὶ τὰ πεσσόκρανα τοῦ Ὀκταγώνου ἀπὸ τῆ Θεσσαλονίκης, τὰ ἀνάγλυφα ἀπὸ τῆ Νίκαια τῆς Βιθυνίας ἢ καὶ αὐτὰ ἀπὸ τὸν Arcus Novus τοῦ Διοκλητιανοῦ στὴ Ρώμη, σὲ ἀντίθεση μὲ ἔργα, ὅπως ὡς ἓνα σημεῖο τὰ ἀνάγλυφα τοῦ πυλώνα Β τοῦ Τόξου τοῦ Γαλερίου καὶ τὶς λίγο ὑστερότερες ζωφόρους τοῦ Τόξου τοῦ Κωνσταντίνου στὴ Ρώμη ποὺ ἔχουν χαρακτηρισθεῖ μὲ τὸν ὄρο «λαϊκὴ» τέχνη («Volkskunst»)⁵⁸⁷.

Πέρα ὅμως ἀπὸ ἐπιμέρους καὶ κατὰ τόπους διαφορετικούς τρόπους ἔκφρασης, τὰ κλασικιστικὰ αὐτὰ στοιχεῖα πρέπει νὰ θεωρηθοῦν δείγματα τῆς περισσότερο κλασικιστικῆς τάσης ποὺ ἀπαντᾷ κατὰ τὴν περίοδο τῆς β' Τετραρχίας, στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ Κωνσταντίνου, ὅπως γίνεται ἐμφανὲς στὴν τεχνοτροπία τῶν εἰκονιστικῶν κεφαλῶν τῆς ἐποχῆς αὐτῆς⁵⁸⁸, καὶ κυριαρχεῖ στὰ μετέπειτα χρόνια, ἐπὶ μονοκρατορίας τοῦ Κωνσταντίνου⁵⁸⁹, κατόπιν ἐπὶ Ἰουλιανοῦ καὶ ἐπὶ Θεοδοσίου⁵⁹⁰.

Τὰ συντηρητικὰ στοιχεῖα ποὺ διαπιστώνονται στὸ ἀγαλμάτιο τῆς Ἀθηνᾶς **70**, καθιστοῦν δύσκολο κάθε χρονολογικὸ συσχετισμὸ μὲ τὰ ἀντίγραφα τοῦ τύπου καὶ κυρίως τὰ ἀγαλμάτια στὸ Βερολίνο καὶ τὸ Ὁσλο, ἡ μεγαλύτερη πάντως ὑποδήλωση τῆς τρίτης διάστασης, ὅπως γίνεται ἐμφανὲς στὴ θέση τῆς ἀσπίδας, ὑποδηλώνει μίᾱ ἀσφαλῶς πρωιμότερη χρονολόγηση τῶν δύο ἔργων⁵⁹¹.

Τὰ ἀγαλμάτια **70** καὶ **21** δὲν ἀποτελοῦν μεμονωμένα παραδείγματα ἔργων τῆς περιόδου περὶ τὸ 300 μ.Χ. ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο. Στὴν ἐποχὴ αὐτὴ μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ καὶ τὸ ἀγαλμάτιο τῆς Κυβέλης **85**, παρ' ὅλη τὴ φθορὰ τῆς ἐπιδερμίδας τοῦ μαρμάρου (πίν. 100).

Πρόκειται γιὰ ἔργο ταπεινότερο ἀπὸ τὰ δύο προηγούμενα, τὸ ὁποῖο ὅμως παρουσιάζεται περισσότερο μέσα στὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἐν προκειμένῳ ἡ «στιγμωτὴ» διάταξη τῶν ἰχνῶν τοῦ τρυπάνου στὶς αὐλακες μεταξὺ τῶν πτυχῶν, ὅπως παρατηρεῖται κυρίως στὰ τετραρχικὰ καὶ κωνσταντίνεια ἔργα⁵⁹². Δεῖγμα συντηρητισμοῦ ἐπίσης ἀποτελεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ μορφές, τόσο τῆς Κυβέλης ὅσο καὶ τοῦ λιονταριοῦ, δὲν περιγράφονται μὲ τὸ τρυπάνι στὴν ἐπιφάνεια τοῦ θρόνου, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πλάτη καὶ κυρίως τὴ δεξιὰ χειρίδα τῆς Κυβέλης⁵⁹³.

Ἡ πτύχωση τοῦ ἱματίου μὲ τὶς καμπύλης διατομῆς καὶ σχετικὰ ὀγκηρὲς πτυχὲς θυμίζει αὐτὴ τοῦ ἀγαλματίου τῆς Ἀθηνᾶς **70** ἢ καὶ ἐκεῖνη τοῦ ἱματίου τῆς Ὑγείας στὰ πεσσόκρανα τοῦ Ὀκταγώνου τῆς Θεσσαλονίκης⁵⁹⁴. Ἐνδεικτικὴ τέλος εἶναι ἡ ὁμοιότητα στὴν ἀπόδοση τῆς χαίτης τοῦ λιονταριοῦ στὴ δεξιὰ πλευρά, παρὰ τὴν παρατηρούμενη φθορά, μὲ τὰ μαλλιά τῶν Ἑρωτιδέων στὸ λεγόμενο Μικρὸ Τόξο ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο τοῦ Γαλερίου στὴ Θεσσαλονίκη⁵⁹⁵.

Ἐνα ἀκόμη ἔργο εἶναι δυνατόν νὰ χρονολογηθεῖ στὸν 4ο αἰ. μ.Χ. Πρόκειται γιὰ τὸ ἑρμαϊκὸ ἀγαλμα τοῦ Ἑρμοῦ **74** (πίν. 90). Ἡ μορφή τῶν γραμμάτων καὶ τὸ ὕψος τῆς ἀναθηματικῆς ἐπιγραφῆς IG IV² 515 στὴ στήλη τοῦ ἑρμαϊκοῦ ἀγάλματος ἔμμεσα μόνο μποροῦν νὰ δώσουν κάποια χρονολογικὰ στοιχεῖα. Ἡ μορφή τῶν γραμμάτων εἶναι ἡ ἴδια μὲ αὐτὴ τῆς ὑστερότερης ἐπιγραφῆς ἀπὸ αὐτὲς στὶς ὁποῖες ἀναφέρεται τὸ ἔτος τῆς ἀνάθεσης, τῆς IG IV² 438, τοῦ 355/6 μ.Χ.⁵⁹⁶, ἐνῶ καὶ ἀττικὰ παραδείγματα φαίνεται ὅτι συνηγοροῦν στὴ χρονολόγηση τῆς IG IV² 515 στὸν 4ο αἰ. μ.Χ.⁵⁹⁷.

Οἱ ἀρχαῖζουσες, στομφώδεις φράσεις τῆς IG IV² 515 θυμίζουν ἀνάλογου ὕφους ἀναθηματικὲς ἐπιγραφὲς ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο τοῦ τέλους τοῦ 3ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ., ἓνα δεῖγμα τῶν ὁποίων ἀποτελεῖ ἡ ἐπιγραφὴ IG IV² 436, τοῦ 308/309 μ.Χ., στὴν πλίνθο τοῦ ἀγάλματιοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ **21** (πίν. 26α)⁵⁹⁸. Ἡ ἀνάθεση ἐπομένως τοῦ **74** στὸ ἀ΄ μισὸ τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. φαίνεται ἀρκετὰ πιθανή.

Ὅπως συμβαίνει καὶ στὴν περίπτωση τῶν ἀγαλματίων τῆς Ἀθηνᾶς **70**, τοῦ 304/5 μ.Χ., καὶ τοῦ Ἀσκληπιοῦ **21**, τοῦ 308/9 μ.Χ., ἡ λάξευση τοῦ ἑρμαϊκοῦ ἀγάλματος δὲν εἶναι ἀναγκαῖο νὰ ἔγινε σὲ πολὺ προγενέστερο χρόνο. Κρίνοντας στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀπὸ τὸν τρόπο ἀπόδοσης τῶν ἐνδυμάτων, παρατηρεῖται ὅτι ἡ πτύχωση τῆς χλαμύδας μὲ τὶς πρόστυπες πτυχὲς ποὺ συνοδεύονται ἀπὸ ἓνα «κόψιμο» τῆς ἐπιφάνειας τοῦ μαρμάρου στὴν ἐπάνω πλευρά τους, παρουσιάζει ἀρκετὲς ἀναλογίες μὲ αὐτὸν τοῦ ἱματίου τοῦ Ἀσκληπιοῦ **21** στὰ σημεῖα ὅπου τὸ ἔνδυμα κολλᾷ στὴ σάρκα, ὅπως συμβαίνει ὥς ἓνα βαθμὸ καὶ σὲ ἀνάλογα σημεῖα τοῦ πέπλου τῆς Ἀθηνᾶς **70**. Οἱ κυλινδρικὲς ἐξάλλου, πλαστικὲς πτυχὲς τοῦ χιτωνίσκου τοῦ Ἑρμοῦ δὲν ἀπέχουν πολὺ ἀπὸ ἀνάλογη ἀπόδοση στὴν πτύχωση τῶν ἐνδυμάτων τῶν δύο παραπάνω ἔργων καὶ ἰδιαίτερα τοῦ Ἀσκληπιοῦ **21**.

Ἡ ὁμοιότητα ἐπίσης τῆς μορφῆς τῶν πτυχῶν τῆς χλαμύδας τοῦ Ἑρμοῦ **74** μὲ αὐτὴ τοῦ ἱματίου τῶν δύο ἀγαλμάτων τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουλιανοῦ ὡς ἱματιοφόρου στὸ Παρίσι⁵⁹⁹, καθιστᾷ πιθανὴ τὴ χρονολόγηση τοῦ ἑρμαϊκοῦ ἀγάλματος σὲ μία ἐποχὴ ὑστερότερη ἀπὸ αὐτὴ τῶν ἀγαλματίων τῆς Ἀθηνᾶς καὶ τοῦ Ἀσκληπιοῦ⁶⁰⁰.

III. ΤΥΠΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

α. Τύποι 'Ασκληπιού

Όπως είναι αναμενόμενο, ή μορφή της οποίας σώζονται οι περισσότερες παραστάσεις είναι του 'Ασκληπιού. Στην περίοδο της ρωμαιοκρατίας ανήκουν είκοσι γλυπτά, άκέραια ή άποσπασματικά, στα όποια πρέπει να προστεθούν τα σωζόμενα σε γύψινα έκμαγεΐα **9** (πίν. 11ε-ς) και **23** (πίν. 28δ-ε) και τὸ πιθανότατα επαναχρησιμοποιημένο **22** (πίν. 28α-β).

Άπο τα έργα αυτά τὸ **18** (πίν. 21-22) και τὸ **1** (πίν. 1-3) είναι υπερφυσικοῦ μεγέθους, μάλιστα δὲ τὸ πρῶτο θὰ ἔφθανε τὰ 3 μ. και τὸ δεύτερο τὰ 2.40 μ. ὕψος περίπου, τὸ **17** (πίν. 16-20) ἔχει φυσικὸ μέγεθος, ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα είναι ἀγαλμάτια και ἀγαλματίδια⁶⁰¹. Τὰ έργα, ποὺ είναι μικρότερα τοῦ φυσικοῦ μεγέθους, ἦταν ἢ πρέπει νὰ ἦταν ἀναθήματα⁶⁰², τὸ **18** ἀποτελοῦσε τὴν κεντρικὴ μορφή τοῦ λατρευτικοῦ συντάγματος τῶν Θεῶν Ἐπιδοτῶν, ἐνῶ τὸ **17** ἀνῆκε στὸν γλυπτὸ διάκοσμο τοῦ λεγόμενου «Λουτροῦ τοῦ 'Ασκληπιού», και τὸ **1** βρισκόταν τοποθετημένο στὸ θέατρο.

Ἀνάλογες διαφορὲς ὑπάρχουν και στὴν ποιότητα τῆς ἐργασίας. Ἐξαιρετῆς τέχνης είναι τὸ **1** και τὸ **20** (πίν. 24-25)· πολὺ καλὴ είναι ἐπίσης ἡ ἐργασία τῶν ἀγαλμάτων **4** (πίν. 5ε-ς), **6** (πίν. 7-8), **7** (πίν. 9-10), τὸ ὁποῖο ἦταν ἐπίχρυσο, **15** (πίν. 15α-β), **16** (πίν. 15γ-ς), **19** (πίν. 23) και **21** (πίν. 26-27)· τὸ **17** παρουσιάζεται σχετικὰ λιγότερο προσεγμένο, ἐνῶ τὰ ἀγαλματίδια **2** (πίν. 3) και **12** (πίν. 13) χαρακτηρίζονται ὡς ταπεινά, χειρωνακτικὰ έργα.

Ἀναφορικὰ μὲ τοὺς ἀκολουθοῦμενους τύπους παρατηρεῖται ὅτι τὰ περισσότερα, και συγκεκριμένα δεκαεῖς έργα (**1-16**) εἰκονίζουν τὸν 'Ασκληπιὸ στὸν τύπο «Giustini» ἢ σὲ κάποια ἀπὸ τὶς παραλλαγὲς και μεταπλάσεις του. Τὰ ἐπόμενα πέντε ἀποτελοῦν περισσότερο μεμονωμένα παραδείγματα διαφόρων τύπων, ὅπως τοῦ «'Ασκληπιού Este» (**17** και ἴσως **18**), τοῦ τύπου «Velia» (**21**), τοῦ τύπου «Ἐλευσίνας» (**19**) και τοῦ τύπου «Campana» (**20**). Μία νεανικὴ κεφαλὴ εἰκονίζει τὸ **23**, ἐνῶ ἄγνωστη παραμένει ἡ μορφή τοῦ ἀγαλματίου ἀπὸ τὸ ὁποῖο σώθηκε ἡ κεφαλὴ **22**.

Ἡ εἰκονογραφικὴ ἀνάλυση τῶν τύπων αὐτῶν τοῦ 'Ασκληπιού δίνει πολλὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν παρουσία τοῦ καθενὸς στὴν Ἐπίδαυρο τὴν ἐποχὴ αὐτή, δύσκολα ὅμως προ-

σφέρει λύσεις στὰ ἐρωτήματα ποὺ ἔχουν ἀνακύψει στὴν προσπάθεια νὰ ἀνιχνευθεῖ ἡ μορφὴ τῶν πρωτοτύπων μέσα ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν παραστάσεων τοῦ θεοῦ⁶⁰³.

Ὁ τύπος τοῦ «*Ἀσκληπιοῦ Giustini*» ἀποτελεῖ τὸν περισσότερο διαδεδομένο ἀγαλματικό τύπο τοῦ θεοῦ κατὰ τὰ ρωμαϊκὰ χρόνια. Ἡ εὐρεία ὅμως διάδοση τοῦ τύπου καὶ οἱ κάθε εἶδους τοπικὲς καὶ τεχνοτροπικὲς ἐπιρροὲς σύμφωνα μὲ τὴν καλλιτεχνικὴ βούληση κάθε ἐποχῆς προκαλοῦν ἀάππολλες δυσκολίες στὴν ἔρευνα τοῦ ἡ τῶν ἀρχετύπων⁶⁰⁴.

Ὁ τύπος «*Giustini*» χαρακτηρίζεται γενικότερα ἀπὸ τὴν ὀρθία στάση, μὲ ἄνετο τὸ δεξιὸ σκέλος. Ὁ θεὸς στηρίζεται σὲ βακτηρία στὴ δεξιὰ μασχάλη καὶ ἔχει τὸ ἀριστερὸ χερί ἀκουμπισμένο στὸ ἰσχίό μὲ τὴν παλάμη πρὸς τὰ πίσω. Τυπικὴ εἶναι ἡ διευθέτηση τοῦ ἱματίου, τὸ ὁποῖο τυλίγει σφιχτὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ σώματος, διαγράφοντας εὐκρινῶς τὸν ὄγκο του, ἐνῶ ἡ σχηματιζόμενη τύλη ἔρχεται ἀπὸ τὴ δεξιὰ μασχάλη κάτω ἀπὸ τὰ στήθη ὡς τὸν ἀριστερὸ βραχίονα, ἀπ' ὅπου πέφτει στὴν πλάτη. Ἐπιμέρους στοιχεῖα τῆς στάσης καὶ περισσότερο ἡ πτύχωση τοῦ ἱματίου ποικίλλουν, ὥστε νὰ εἶναι δυνατὴ μία περαιτέρω ὁμαδοποίηση τῶν παραστάσεων τοῦ «*Ἀσκληπιοῦ Giustini*»⁶⁰⁵.

Ὁ κυρίως τύπος «*Giustini*» διακρίνεται γιὰ τὶς ραδινὲς του ἀναλογίες· στὴν πτύχωση τοῦ ἱματίου σχηματίζονται χαρακτηριστικὰ μία ὁμάδα παράλληλων πτυχῶν, ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ ἰσχίό καὶ μὴρὸ μέχρι τὸν μὴρὸ καὶ τὸ γόνατο τοῦ ἄνετου δεξιοῦ σκέλους, μία κατακόρυφη πτυχὴ μὲ πεπλατυσμένη ράχη, ποὺ πέφτει ἀπὸ τὸ δεξιὸ γόνατο, καὶ κυρίως δύο συγκλίνουσες πτυχὲς στὸν χῶρο μεταξὺ τῶν κνημῶν, ποὺ σχηματίζουν ἓνα V μὲ τὴν κορυφὴ στὴν παρυφὴ σχεδὸν τοῦ ἱματίου⁶⁰⁶. Τὸ πρωτότυπο τοῦ τύπου πιστεύεται ὅτι ἦταν ἓνα χάλκινο κολοσσικὸ ἄγαλμα τοῦ 4' τετάρτου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.⁶⁰⁷, στημμένο στὴν Ἀθήνα⁶⁰⁸.

Ὁ κυρίως τύπος «*Giustini*» ἀντιπροσωπεύεται στὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Ἐπιδαύρου μὲ δύο ἀκέφαλα ἀγαλματίδια, ἀρκετὰ πρόχειρης ἐργασίας, τὸ 2 (πίν. 4) καὶ τὸ 3 (πίν. 5α-δ).

Τὸ ἀγαλματίδιο 2, τοῦ 1ου αἰ. π.Χ., παρουσιάζει σαφῶς τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ τύπου. Οἱ παρατηρούμενες διαφοροποιήσεις ὀφείλονται σὲ τεχνοτροπικοὺς λόγους, ὅπως οἱ περισσότερο ραδινὲς ἀναλογίες, καί, κυρίως, στὸ πολὺ μικρὸ μέγεθος τοῦ ἔργου. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν ἔχει ἀποφευχθεῖ ἡ χαρακτηριστικὴ ἀναδίπλωση τῆς ἐπάνω παρυφῆς τοῦ ἱματίου πρὸς τὸν ἀριστερὸ ἀγκῶνα.

Τὸ θραῦσμα 3, τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ., σώζει ἓνα πολὺ μικρὸ μέρος τῆς μορφῆς, ἀπὸ τὴν πέζα τοῦ ἱματίου ὡς τὸ μέσο περίπου τῶν μηρῶν. Ἡ ἀναγνώριση τοῦ τύπου εἶναι βέβαιη, καθὼς σώζεται ἡ ἀρχὴ τῶν λοξῶν, παράλληλων πτυχῶν στὸν δεξιὸ μῆρὸ. Παρατηρεῖται ὅμως ὅτι στὴν περιοχὴ τῶν κνημῶν δὲν σχηματίζεται τὸ χαρακτηριστικὸ «V», ἀλλὰ μία καμπύλη πτυχὴ ἀπὸ τὸ δεξιὸ γόνατο πρὸς τὴν ἀριστερὴ πλευρά. Ἡ διευθέτηση αὐτὴ θυμίζει ἐκείνη τῆς μετάπλασης «*Ἀθήνας/Macerata*» τοῦ τύπου «*Giustini*»⁶⁰⁹. Καθὼς ὅμως δὲν σχηματίζεται τὸ πλῆθος τῶν καμπύλων πτυχῶν ποὺ γεμίζει τὶς ἐπιφάνειες στὰ παραδείγματα τῆς μετάπλασης αὐτῆς, εἶναι πιθανότερο ὅτι ἡ ἰδιότυπη ἀπόδοση στὸ θραῦσμα 3 ὀφείλεται περισσότερο στὴ μὴ κατανόηση τοῦ ἀρχικοῦ μοτίβου ἀπὸ τὸν καλλιτέχνη⁶¹⁰. Τὸ ἀγαλματίδιο 3 ἐπομένως πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς παραλλαγὴ τοῦ κυρίως τύπου «*Giustini*».

Τὸ στήριγμα στήν ἀριστερὴ πλευρὰ τοῦ θραύσματος **3** ἀποδίδει σχηματικὰ ἓναν ὀμφαλό, στοιχεῖο κοινὸ σὲ ὅλους σχεδὸν τοὺς ἀγαλματικούς τύπους τοῦ Ἀσκληπιοῦ, ὅπως δείχνουν καὶ τὰ παραδείγματα ἀπὸ τὴν Ἐπίδauρο⁶¹¹. Ἡ θέση του, σὲ ἐπαφὴ περίπου μὲ τὸ ἄκρο πόδι κάτω ἀπὸ τὴν ἀπόληξη τῶν πτυχῶν τοῦ ἱματίου ποὺ πέφτουν στήν ἀριστερὴ πλευρά, ἐξυπηρετοῦσε ἀσφαλῶς πρακτικούς σκοποὺς, χρησιμεύοντας ὡς στήριγμα στὸ σημεῖο αὐτό. Συγχρόνως ὅμως ὁ ὀμφαλὸς συνδέεται καὶ μὲ τὸν Ἀπόλλωνα, τὸν πατέρα τοῦ Ἀσκληπιοῦ, τοῦ ὁποῖου ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ κύρια σύμβολα⁶¹².

Ὁ μεγαλύτερος ἀριθμὸς τῶν παραστάσεων τοῦ Ἀσκληπιοῦ τοῦ τύπου «Giustini» ἀπὸ τὴν Ἐπίδauρο ἀκολουθοῦν τὴ *μετάπλαση* «Λονδίνου/Ελευσίνας» (πίν. 1-3, 5ε-η-11α-δ) ποὺ θεωρεῖται ὅτι ἀνάγεται σὲ πρωτότυπο τῶν μέσων περίπου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.⁶¹³. Ἡ μορφὴ αὐτὴ χαρακτηρίζεται κυρίως ἀπὸ τὴν ἀπόδοση ἐπιμήκων πτυχῶν ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ ἰσχίον πρὸς τὴ φερόμενη ἐλαφρὰ πρὸς τὰ πίσω κνήμη τοῦ ἄνετου δεξιῦ σκέλους, ἐνῶ ἡ τύλη συστρέφεται τρεῖς φορὲς ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ πρὸς τὸ ἐξωτερικὸ τῆς τμήμα. Ὅπως θὰ φανεῖ καὶ παρακάτω, ἡ μετάπλαση «Λονδίνου/Ελευσίνας» παρουσιάζει ἀρκετὲς ὁμοιότητες μὲ τὴ μετάπλαση «Amelung»· πολλὲς φορὲς οἱ δύο αὐτὲς μεταπλάσεις διαφέρουν, κυρίως σὲ περιπτώσεις ἀγαλματιδίων, μόνο στὴν ἔλλειψη τῆς πτυχῆς ποὺ ἀκολουθεῖ τὴ δεξιὰ κνήμη.

Τὴ μετάπλαση «Λονδίνου/Ελευσίνας» ἀκολουθοῦν τὸ ἀγαλματίδιο **4**, τὰ ἀγαλμάτια **5-7** καὶ τὸ θραῦσμα **8**. Ἀπὸ τὴ μετάπλαση αὐτὴ ἐξαρτᾶται καὶ τὸ ἐξαίρετης τέχνης κολοσσικὸ ἄγαλμα **1** ἀποτελώντας μία ἐλεύθερη παραλλαγή της.

Ἀπὸ τὸ ἀγαλματίδιο **4** (πίν. 5ε-η) λείπει τὸ γόνατο καὶ σχεδὸν ὁλόκληρη ἡ κνήμη τοῦ ἄνετου σκέλους. Καθὼς ὅμως οἱ σωζόμενες ἐπιμήκεις πτυχές, ποὺ ἔρχονται ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ ἰσχίον, καμπυλώνουν σαφῶς στὸ κάτω μέρος τῆς δεξιᾶς κνήμης καὶ μία ἀκόμη πτυχὴ ἔρχεται ἐπίσης ὡς τὸν δεξιὸ ἀστράγαλο ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ γόνατο, ἐνῶ στὴν τύλη δηλώνεται σαφῶς ἡ τριπλὴ συστροφή τοῦ ὑφάσματος, εἶναι φανερό ὅτι τὸ μικρῶν διαστάσεων αὐτὸ ἔργο ἀκολουθεῖ πιστὰ τὴ μετάπλαση «Λονδίνου/Ελευσίνας».

Μολοντί ἡ ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ δεξιῦ σκέλους μαζὶ μὲ τὸ γόνατο καὶ τὴν πρόσθια ἐπιφάνεια τῆς κνήμης λείπει καὶ ἀπὸ τὸ ἀγαλμάτιο **6** (πίν. 7-8), παρατηρεῖται ὅτι, τόσο αὐτὸ ὅσο καὶ τὸ τεχνοτροπικὰ συγγενὲς **7** (πίν. 9-10), παρουσιάζουν τὰ ἴδια στοιχεῖα στὴν πτύχωση τοῦ ἱματίου. Ἡ μόνη διαφορὰ ἐντοπίζεται στὴν κάλυψη ἀπὸ τὸ ἱμάτιο τοῦ ἀριστεροῦ στήθους στὴν περίπτωση τοῦ **6** σὲ βαθμὸ μεγαλύτερο ἀπ' ὅ,τι στὰ ὑπόλοιπα παραδείγματα τοῦ τύπου. Ἡ λεπτομέρεια αὐτὴ πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ στὸν καλλιτέχνη, καθὼς παρόμοιες παραλλαγές διαπιστώνονται συχνὰ στὰ ρωμαϊκὰ ἀντίγραφα⁶¹⁴.

Στὸ ἡμίεργο ἀγαλμάτιο **5** (πίν. 6) οἱ πτυχές ποὺ διευθύνονται ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ ἰσχίον πρὸς τὸ δεξιὸ γόνατο καὶ ἀστράγαλο ἔχουν πολλαπλασιασθεῖ μὲ τὴν ἀπόδοση παράλληλων πτυχῶν ποὺ καταλήγουν στὴ δεξιὰ κνήμη, στοιχεῖο τὸ ὁποῖο παρατηρεῖται καὶ σὲ ἄλλα παραδείγματα τῆς μετάπλασης αὐτῆς⁶¹⁵. Στὴ σχετικὰ ἐπίπεδη τύλη ἔχει παραλειφθεῖ ἡ τρίτη συστροφή τοῦ ὑφάσματος πρὸς τὸν ἀριστερὸ βραχίονα.

Στὸ θραῦσμα **8** (πίν. 11α-δ) διακρίνονται σαφῶς δύο πτυχές ποὺ ἀπὸ τὸ

ἀριστερὸ ἰσχίῳ ἔρχονται στὸ γόνατο καὶ στὸ μέσο περίπου τῆς κνήμης τοῦ δεξιοῦ σκέλους, ἐνῶ μία τρίτη πτυχή ἔρχεται στὸ κάτω τμήμα τῆς κνήμης, λίγο παραπάνω ἀπὸ τὴν πέζα, καί, ἀντὶ νὰ συνεχίζει ἀδιάσπαστη στὴν πίσω ὄψη, αὐτὴ περιγράφει σχεδὸν τὴν κνήμη καὶ καταλήγει στὸ γόνατο.

Τὰ ἀγαλμάτια **4-7** ἀποτελοῦν τὰ μόνα παραδείγματα τῆς μετάπλασης «Λονδίνου/Ἐλευσίνας» ποὺ σώζουν τὴν κεφαλὴ. Οἱ μικρὲς ὅμως αὐτὲς κεφαλὲς δὲν ἀκολουθοῦν τὸν ἴδιο τύπο. Τὸ πρόσωπο εἶναι ὡσεὶδὲς στὴν περίπτωση τοῦ ἀγαλματιδίου **4** (πίν. 5ε-η) μὲ ὑψηλὸ μέτωπο, ἐνῶ στὰ ὑπόλοιπα ἔχει περισσότερο ἀπόσχημη μορφή μὲ χαμηλὸ μέτωπο (πίν. 6-10).

Τὰ μαλλιά δένονται μὲ ταινία, ἢ ὑπαρξη τῆς ὁποίας ὑπονοεῖται στὴν περίπτωση τοῦ **4**, ἢ μὲ ἓνα παχὺ *στροφίον* (*corona tortilis*) στὰ ἄλλα τρία. Ἡ στρεπτὴ ταινία τοῦ στροφίου δηλώνεται μὲ λοξὲς ἐγχάρακτες γραμμὲς μόνο στὸ **7** (πίν. 9α-β, 10α-β), σὲ καμιά δὲ περίπτωση δὲν ἀποδίδονται οἱ ἄκρες τῶν ταινιῶν νὰ πέφτουν στοὺς ὤμους, ὅπως στὸ ἀγαλμα **17** τοῦ τύπου «Este» (πίν. 20)⁶¹⁶. Τὸ στροφίον, σὲ μία συνήθως ἀρκετὰ παχιά μορφή, ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τῶν κεφαλῶν τοῦ Ἀσκληπιοῦ, ἰδιαίτερα τοῦ κυρίως τύπου «Giustini», ἐνῶ, σὲ μία λεπτότερη ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον μορφή, τὸ στροφίον φέρεται καὶ ἀπὸ ἄλλα πρόσωπα, ἀποτελώντας κυρίως διακριτικὸ ἱερέων ἢ ἀτόμων ποὺ σχετίζονται μὲ ἱερατικὰ καθήκοντα⁶¹⁷. Ἡ ἀπόδοση τῆς μορφῆς αὐτῆς τοῦ στροφίου στὶς κεφαλὲς τοῦ Ἀσκληπιοῦ τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς καὶ ἡ ἔλλειψή του στὶς προγενέστερες ἀπεικονίσεις τοῦ θεοῦ καθιστᾷ πιθανότερη τὴν ἄποψη ὅτι πρόκειται γιὰ δημιουργία τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων⁶¹⁸.

Κάτω ἀπὸ τὸ στροφίον τὰ μαλλιά ἀποδίδονται ἀρκετὰ πλαστικά. Καὶ στὶς τέσσερις κεφαλὲς οἱ βόστρυχοι στὸν αὐχένα καὶ στὰ πλάγια σχηματίζουν μακροὺς, κατακόρυφους περίπου πλοκάμους, ἀνάλογους μὲ αὐτοὺς τῆς κεφαλῆς τῶν ἀγαλμάτων **17** τοῦ τύπου «Este» (πίν. 20) καὶ **21** τοῦ τύπου «Velia» (πίν. 27)⁶¹⁹.

Ἡ ἀπόδοση παρουσιάζεται ὅμως διαφορετικὴ στοὺς βοστρύχους γύρω ἀπὸ τὸ πρόσωπο. Στὸ κέντρο, οἱ βόστρυχοι χωρίζουν στὴ μέση καὶ κατευθύνονται πρὸς τὰ πλάγια. Μόνο στὴν περίπτωση τῆς κεφαλῆς τοῦ ἀγαλματίου **7** (πίν. 9α) εἶναι σχετικὰ μακροὶ καὶ καταλήγουν σὲ ἑλικες στὶς ἄκρες τοῦ μετώπου, ἐνῶ ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ τοῦ προσώπου πέφτουν κυματιστὰ ἕως περίπου τὴ σιαγόνα. Μία κάπως ἀνάλογη μακριὰ μορφή φαίνεται ὅτι ἔχουν καὶ οἱ βόστρυχοι γύρω ἀπὸ τὸ πρόσωπο τοῦ **5** (πίν. 6α).

Στὸ ἀγαλματίδιο **4** (πίν. 5ε) οἱ βόστρυχοι γύρω ἀπὸ τὸ μέτωπο εἶναι, ἀντίθετα, ἀρκετὰ βραχεῖς καὶ στὸ κέντρο σχηματίζουν μία μικρὴ ἀναστολή. Στὸ ἀγαλμάτιο **6** (πίν. 8α) ἡ ἀπόδοση τῶν μαλλιῶν εἶναι πλουσιότερη, μὲ ἀλλεπάλληλους, κοντοὺς, μνηοειδεῖς βοστρύχους πρὸς τὰ πλάγια, τὸ καμπυλούμενο ἄκρο τῶν ὁποίων κατευθύνεται πρὸς τὸ μέτωπο θυμίζοντας τὴν κεφαλὴ τοῦ ἀγάλματος **17** τοῦ τύπου «Este» (πίν. 20) ἢ γενικότερα τοῦ κυρίως τύπου «Giustini»⁶²⁰.

Ἀνάλογες διαφοροποιήσεις διαπιστώνονται καὶ στὴν ἀπόδοση τῶν γενειῶν. Στὶς κεφαλὲς τῶν **4** καὶ **5** τὰ γένεια ἀποτελοῦνται ἀπὸ βραχεῖς, σγουροὺς βοστρύχους, ἐνῶ στὸ **6** καὶ ἰδίως στὸ **7** οἱ βόστρυχοι εἶναι μακρύτεροι καὶ χωρίζουν κάτω ἀπὸ τὸ πηγούνι.

Μὲ τὶς κεφαλὲς αὐτὲς συνδέεται ἄμεσα καὶ ἡ χαμένη σήμερα κεφαλὴ ἀγαλματι-

δίου 9 (πίν. 11ε-ς) με παχὺ στρόφιον. Ἡ διάρθρωση τῶν βοστρύχων γύρω ἀπὸ τὸ πρόσωπο εἶναι ἀνάλογη αὐτῆς τοῦ 5, ἐνῶ στὰ πλάγια καὶ πίσω σχηματίζονται οἱ γνωστοὶ κατακόρυφοι πλόκαμοι ὥς τὸν αὐχένα, ποὺ χωρίζονται σαφῶς μεταξύ τους με βαθιὲς αὐλακες. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ τὰ γένεια εἶναι σχετικὰ μακριὰ καὶ χωρίζουν στὴ μέση, ὅπως στὰ ἀγαλμάτια 6 καὶ 7. Εἶναι λοιπὸν πιθανὸν ὅτι καὶ ἡ κεφαλὴ 9 ἀνῆκε σὲ ἀγαλμάτιο τῆς μετάπλασης «Λονδίνου/Ελευσίνας».

Γίνεται πάντως σαφὲς ὅτι ἀπὸ τῆς μικροῦ μεγέθους κεφαλῆς τῶν γλυπτῶν αὐτῶν δὲν εἶναι δυνατόν νὰ διερευνηθεῖ ὁ τύπος τῆς κεφαλῆς τοῦ ἀρχετύπου ἀγάλματος τῆς μετάπλασης «Λονδίνου/Ελευσίνας», ὁ ὁποῖος δὲν σώζεται σὲ καμία ἀπὸ τῆς μεγάλου μεγέθους ἐπαναλήψεις τῆς μορφῆς αὐτῆς⁶²¹.

Τὸ ἀγαλμάτιο 6 φέρει ἀκόμη σάνδαλα, ἀνάλογου τύπου με τοῦ ἀγάλματος 17, ἐνῶ τὸ ἡμίεργο 5 καὶ τὸ 8 εἶχαν γυμνὰ τὰ ἄκρα πόδια.

Περισσότερο διαδεδομένη μεταξὺ τῶν παραστάσεων τοῦ τύπου τοῦ «Ἀσκληπιοῦ Giustini» γενικότερα εἶναι ἡ μετάπλαση «Amelung», μία πιθανότατα ἑλληνιστικὴ, κλασικιστικὴ δημιουργία, ἡ ὁποία ἀναφέρεται συχνὰ ὡς «Ἀσκληπὶς τῆς Περγάμου» ἢ «τοῦ Φυρομάχου»⁶²², καθὼς ταυτιζόταν με τὸ ὄνομαστὸ ἄγαλμα τοῦ Ἀθηναίου Φυρομάχου στὴν Πέργαμο⁶²³. Νὰ σημειωθεῖ, ὅμως ὅτι ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν σωζομένων παραστάσεων τῆς μετάπλασης «Amelung», καμία δὲν φαίνεται νὰ χρονολογεῖται πρὶν ἀπὸ τὸν 2ο αἰ. μ.Χ., με μόνη ἴσως ἐξαίρεση μία μικρὴ κεφαλὴ ἀπὸ τὸ Ἀμφιαράειο τοῦ Ραμνοῦντος, πιθανότατα τοῦ ὕστερου 5ου αἰ. π.Χ., ἡ ὁποία ὅμως δὲν εἶναι βέβαιο ὅτι εἰκόνιζε τὸν Ἀσκληπιδό⁶²⁴.

Στὰ ἔως σήμερα γνωστὰ παραδείγματα τῆς μετάπλασης «Amelung» πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ αὐτὰ ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Ἐπιδάουρου, ὁ ἀριθμὸς τῶν ὁποίων εἶναι παραδόξως πολὺ περιορισμένος. Πρόκειται γιὰ τὸ θραῦσμα ἀπὸ τὴν κεφαλὴ ἀγαλματιδίου 10 (πίν. 11ζ-ι), τὸ ἀγαλμάτιο 11 (πίν. 12) καὶ τὸ ἀγαλματίδιο 12 (πίν. 13), ὅλα τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.

Ὁ τύπος τῆς κεφαλῆς χαρακτηρίζεται ἀπὸ τοὺς μακροὺς, καλλιγραφικοὺς βοστρύχους ποὺ χωρίζονται στὸ κέντρο ἐπάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο καὶ κατευθύνονται πρὸς τὰ πίσω, ἐνῶ ἀπὸ τὸ ὕψος τῶν κροτάφων στρέφονται πρὸς τὰ πίσω σχηματίζοντας δύο ἐπάλληλους, παχεῖς θυσάνους· τὰ γένεια χωρίζουν ἐπίσης στὴ μέση ἀποτελούμενα ἀπὸ μικροὺς σγουροὺς βοστρύχους⁶²⁵. Τὸν τύπο αὐτὸ ἀκολουθεῖ πιστὰ τὸ θραῦσμα 10 ποὺ σώζει τμήμα τῆς κεφαλῆς ἀπὸ τὸ ὕψος περίπου τῶν ζυγωματικῶν.

Ἐνῶ ὁ τύπος τῆς κεφαλῆς τῆς μετάπλασης «Amelung» εἶναι ιδιόρρυθμος, στὸ σῶμα καὶ στὴ διευθέτηση τοῦ ἱματίου παρατηρεῖται ἡ στενὴ σχέση τῆς μετάπλασης με τῆς ἄλλες μορφῆς τοῦ «Ἀσκληπιοῦ Giustini», ιδίως με τὴν μετάπλαση «Λονδίνου/Ελευσίνας». Τὰ παραδείγματα τῆς μετάπλασης «Amelung» παρουσιάζονται στηριζόμενα κυρίως στὸ ἀριστερὸ σκέλος, ἐνῶ ἡ βακτηρία στὴ δεξιὰ μασχάλῃ εἰκονίζεται περισσότερο ὡς σύμβολο, παρὰ ὡς στήριγμα. Στὴν πτύχωση τοῦ ἱματίου εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ ἀπόδοση μιᾶς πτυχῆς ποὺ ἀκολουθεῖ τὴ δεξιὰ κνήμη, ἐνῶ ἐπιμήκεις πτυχὲς κατευθύνονται ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ ἰσχίον πρὸς τὸ δεξιὸ γόνατο καὶ κυρίως πρὸς τὴν πέζα, στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τῆς δεξιᾶς κνήμης. Ἡ διάταξη τῶν πτυχῶν στὴν περιοχὴ τῆς δεξιᾶς κνήμης διακρίνει κατὰ κύριο λόγο τὴν μετάπλαση

αὐτὴ ἀπὸ ἐκείνῃ τοῦ «Λονδίνου/Ελευσίνας», σὲ περιπτώσεις ἰδίως ἀκέφαλων ἀγαλματιδίων. Ἡ τύλῃ ἐπίσης τοῦ ἱματίου παρουσιάζεται ἐδῶ περισσότερο ἐπίπεδη, χωρὶς τὴν τριπλὴ συστροφὴ τοῦ ὑφάσματος τῶν παραδειγμάτων τῆς μετάπλασης «Λονδίνου/Ελευσίνας».

Τῇ στενῇ τυπολογικῇ συνάφεια τῶν δύο μεταπλάσεων, ἰδίως ὅσον ἀφορᾷ μικρὰ ἔργα, δείχνει τὸ ἀγαλμάτιο **11** (πίν. 12). Ὁ θεὸς στηρίζεται ἐξίσου στὸ ἀριστερὸ σκέλος καὶ στὴ βακτηρίᾳ· οἱ διαγώνιες πτυχὲς ἔρχονται ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ ἰσχίο μπροστὰ ἀπὸ τὴ δεξιὰ κνήμη καὶ σβήνουν στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τῆς, ὅπου ἡ παρυφὴ ἀναδιπλώνεται ἐλαφρά. Ἡ πτυχὴ ποὺ πέφτει ἀπὸ τὸ δεξιὸ γόνατο δὲν ἀκολουθεῖ τὴν κνήμη, ἀλλὰ ἔρχεται λοξὰ πρὸς τὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τῆς. Ἡ ἐπίπεδη μορφή τῆς τύλης εἶναι τυπικὴ τῆς μετάπλασης «Amelung».

Ἀξιοσημείωτῃ εἶναι ἡ ἀπόδοση στὰ δεξιὰ τοῦ Ἀσκληπιοῦ τῆς μικρῆς μορφῆς τοῦ Τελεσφόρου, στὸν συνηθισμένον εἰκονογραφικὸν τύπο⁶²⁶. Ἡ εἰκόνα τοῦ Τελεσφόρου ἀπαντᾷ καὶ σὲ ἄλλες περιπτώσεις μαζί με τὴν μορφή τοῦ Ἀσκληπιοῦ στὴν μετάπλαση «Amelung» κατὰ τρόπον ἀνάλογο με αὐτὸν τοῦ ἀγαλματίου **11**⁶²⁷, δὲν θὰ πρέπει ἐπομένως νὰ ἀποκλεισθεῖ ἡ ὑπαρξὴ κάποιου προτύπου ἀγάλματος παρόμοιας μορφῆς.

Ἡ ἀπόδοση ἀντίθετα ἐνδὸς ὀκλάζοντος σκύλου σὲ πρόστυπο ἀνάγλυφο δεξιὰ τοῦ Τελεσφόρου ὀφείλεται ἀσφαλῶς στὸν καλλιτέχνη τοῦ ἀγαλματίου. Ὁ σκύλος θεωρεῖται, στὴν Ἐπίδαυρο ἰδιαίτερα, ἱερὸ ζῶον τοῦ Ἀσκληπιοῦ, καθὼς συνδέεται μετὰ τὴν τοπικὴ παραλλαγὴ τοῦ μύθου τῆς γέννησης τοῦ θεοῦ⁶²⁸, ἡ ἀπεικόνισή του ἐπομένως στὸ ἀγαλμάτιο **11** ἀποτελεῖ ἴσως μία ἔνδειξη γιὰ τὴν ἀπόδοση τοῦ ἔργου σὲ τοπικὸ ἐργαστήριον.

Τῇ μετάπλαση «Amelung» ἀκολουθεῖ ἀρκετὰ πιστὰ τὸ ταπεινὸ ἀγαλματίδιο **12** (πίν. 13). Ἡ μορφή τοῦ Ἀσκληπιοῦ διαφοροποιεῖται γενικότερα ἀπὸ τὸν τύπον «Giustini», καθὼς ἡ αὐλάκα ποὺ τονίζει τὸ περίγραμμα τοῦ σώματος στὴν ἀριστερὴν πλευρὰ διακόπτεται στὸ ὕψος τοῦ μηροῦ ἀπὸ τὸ τμήμα τοῦ ἱματίου ποὺ πέφτει ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ χέρι.

Τὸ ἔργο αὐτό, ὅπως καὶ τὸ ἀγαλμάτιο **5** (πίν. 6), εἶναι οἱ μόνες παραστάσεις τοῦ Ἀσκληπιοῦ τοῦ τύπου «Giustini» ἀπὸ τὴν Ἐπίδαυρον, οἱ ὁποῖες σώζουν τὸ ἄκρον δεξιὸ χέρι. Καὶ στὰ δύο ἔργα ὁ θεὸς κρατᾷ ἓνα αὐγὸ, πρὸς τὸ ὁποῖο κατευθύνεται τὸ φίδι. Τὸ θέμα αὐτὸ εἶναι πολὺ συνηθισμένον σὲ παραδείγματα τῆς μετάπλασης «Amelung», ἡ σαφέστατη ὅμως ἀπόδοσή του στὸ ἀγαλμάτιο **5** ποὺ ἀκολουθεῖ τὴν μετάπλαση «Λονδίνου/Ελευσίνας», καθὼς καὶ σὲ παραδείγματα ἄλλων τύπων, πιστοποιεῖ ὅτι δὲν εἶναι ἀναγκαία ἡ διάκριση ἐνδὸς ἐπιμέρους ἀγαλματικοῦ τύπου⁶²⁹.

Ἡ προσθήκη τοῦ αὐγοῦ ὀφείλεται στὴν κοσμολογικὴ καὶ συγχρόνως χθόνια σημασία του, ὡς πηγῆς ζωῆς, ἡ ὁποία εἶναι γνωστὴ στὴν ἑλληνικὴ θρησκεία ἤδη ἀπὸ τὸν 5ο αἰ. π.Χ.⁶³⁰. Τὸ αὐγὸ ὅμως στὸ χέρι τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ σὲ ἄμεση σχέση μετὰ τὸ φίδι ἀπαντᾷ σὲ παραστάσεις τοῦ θεοῦ, ποὺ χρονολογοῦνται στὸ β' μισὸ τοῦ 2ου αἰ. καὶ στὸν 3ο αἰ. μ.Χ.⁶³¹.

Τὸ γεγονὸς αὐτὸ κυρίως στηρίζει τὴν ὑπόθεσιν ποὺ συσχετίζει τὴν ἀπεικόνισιν τοῦ αὐγοῦ μετὰ τὴν ἱστορίαν τῆς ἱδρύσεως κατὰ τὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. ἐνδὸς μαντείου τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρον τὸν Ἀβωνουτειχεῖτην στὴ γενέθλιαν πόλιν του,

Ἀβώνου Τεῖχος (καὶ ἀργότερα Ἰωνόπολιν) τῆς Παφλαγονίας, ὅπου ὁ θεὸς ἐπεφάνη ὡς ἓνα φίδι μὲ ἀνθρώπινα χαρακτηριστικὰ ποὺ ἐπονομάσθηκε *Γλύκων*, τὸ ὁποῖο γεννήθηκε ἀπὸ ἓνα αὐγὸ χήνας⁶³². Ἡ φήμη τοῦ νέου αὐτοῦ Ἀσκληπιείου καὶ μαντείου ἐξαπλώθηκε πολὺ γρήγορα σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους καὶ ἰδιαίτερα στὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ τὴ Θράκη, ἀπὸ ὅπου προέρχονται οἱ περισσότερες παραστάσεις τοῦ Γλύκωνος⁶³³. Εἶναι ἐπομένως φυσικὸ νὰ ἐπηρέασε καὶ τὴ σύγχρονη εἰκονογραφία τοῦ Ἀσκληπιοῦ μὲ τὴν προσθήκη τοῦ αὐγοῦ σὲ ἤδη γνωστοὺς τύπους⁶³⁴.

Τὸν τύπο «Giustini» ἀκολουθοῦν ἀκόμη τὰ θραύσματα ἀγαλματιδίων **13** (πίν. 14α-δ) καὶ **14** (πίν. 14ε-η) ποὺ σώζουν τὸν κορμὸ ἀπὸ τοὺς ὤμους ὡς λίγο κάτω ἀπὸ τὴν τύλη τοῦ ἱματίου στὴ δεξιὰ πλευρά. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ δὲν εἶναι εὐκόλη ἡ διάκριση τῆς μορφῆς τοῦ τύπου «Giustini», τὴν ὁποία ἀκολούθησαν. Καθὼς ὅμως οἱ πτυχές τῆς τύλης ἀκολουθοῦν παράλληλες γραμμές, φαίνεται πιθανότερο ὁ θεὸς νὰ παριστανόταν στὸν «κυρίως τύπο Giustini» ἢ τὴ μετάπλαση «Amelung».

Ἀδιευκρίνιστη εἶναι ἐπίσης ἡ συγκεκριμένη μορφή τῶν θραυσμάτων ἀγαλματιδίων **15** (πίν. 15α-β) καὶ **16** (πίν. 15γ-ζ), ἀπὸ τὰ ὁποῖα σώζονται μόνο τὰ ἄκρα πόδια, ἢ οὐρὰ τοῦ φιδιοῦ στὴ δεξιὰ πλευρὰ καὶ ὁ ὀμφαλὸς στὴν ἀριστερή. Στὸ **15** διακρίνονται δύο κυλινδρικοὶ τόρμοι στὴν ἐπιφάνεια τῆς πλίνθου, ὁ ἓνας πίσω ἀριστερὰ ἀπὸ τὸν ὀμφαλὸ καὶ ὁ ἄλλος στὴν πρόσθια ἀριστερὴ γωνία. Οἱ δύο τόρμοι, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ σχετικὰ εὐρεία ἐπιφάνεια τῆς πλίνθου ἀριστερὰ τῆς μορφῆς, ὑποδεικνύουν ὅτι θὰ ὑπῆρχε ἔνθετο ἓνα ἢ πιθανότερα δύο ἀντικείμενα στὰ σημεῖα αὐτά, ἢ ταυτότητα τῶν ὁποίων δὲν εἶναι γνωστή, διότι ἡ ἐπιφάνεια εἶναι δουλεμένη ἐνιαία καὶ μόνο γύρω ἀπὸ τὸν πρόσθιο τόρμο τὰ ἴχνη ράσπας εἶναι ἐντονότερα⁶³⁵.

Ἀπὸ τὸν τύπο «Giustini» καὶ εἰδικότερα τὴ μετάπλαση «Λονδίνου/Ἐλευσίνας» ἐξαρτᾶται σὲ μεγάλο βαθμὸ καὶ τὸ ἐξαιρετικῆς τέχνης κολοσσικὸ ἄγαλμα **1** ἀπὸ τὸ θέατρο (πίν. 1-3).

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ στάση, τὴ συνάφεια τοῦ ἀγάλματος μὲ τὴ μορφή αὐτὴ πιστοποιεῖ ἡ πτύχωση τοῦ ἱματίου μεταξὺ τῶν μηρῶν, ὅπου σχηματίζεται μία ἰδιαίτερα ἔξεργη πτυχὴ ἀπὸ ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ ἰσχίον πρὸς τὸ δεξιὸ γόνατο. Παράλληλες πρὸς τὴν πτυχὴ αὐτή, ἀλλὰ σὲ περισσότερο πρόστυπη μορφή, ἀποδίδονται λίγες ἀκόμη πτυχές, ποὺ ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ μηρὸ ἔρχονται πιθανότατα πρὸς τὴ δεξιὰ κνήμη.

Οἱ διαφοροποιήσεις τοῦ ἀγάλματος ἀπὸ τὶς ἐπαναλήψεις τῆς μετάπλασης «Λονδίνου/Ἐλευσίνας» εἶναι ἀρκετές. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ θέση τῆς τύλης τοῦ ἱματίου, ἡ ὁποία ἀπὸ τὴ δεξιὰ μασχάλη δὲν κατευθύνεται κάτω ἀπὸ τὰ στήθη πρὸς τὸ κατώτερο τμήμα τοῦ ἀριστεροῦ βραχίονα, ἀλλὰ ἔρχεται στὸ μέσο τοῦ βραχίονα καλύπτοντας τὸ ἀριστερὸ στήθος. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ τονίζεται ἡ θέση καὶ ὁ ὄγκος τοῦ πήχεως τοῦ ἀριστεροῦ χεριοῦ, καθὼς στὸν χῶρο μεταξὺ τοῦ πήχεως καὶ τῆς τύλης οἱ πτυχές συγκλίνουν πρὸς τὸ σημεῖο, ὅπου τὸ χερί ἀκουμπᾷ ἐπάνω στὸ ἰσχίον καὶ προκαλοῦν ἐντονὴ φωτοσκίαση, θυμίζοντας τὸ ἀντίστοιχο σημεῖο τῶν ἀγαλμάτων ἱματιοφόρων ἀνδρῶν τοῦ τύπου τοῦ «Αἰσχίνου» ἢ τοῦ «Σοφοκλέους»⁶³⁶. Μολονότι ἡ θέση αὐτὴ τῆς τύλης δὲν ἀπαντᾷ στὶς ἀγαλματικὲς ἐπαναλήψεις τοῦ τύπου «Giustini», ἀνάλογες μορφές ἀποδίδονται σὲ ὀρισμένα ἀνάγλυφα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.⁶³⁷. Στὴν πτύχωση τῆς τύλης ἔχει ἐπίσης ἀποφευχθεῖ ἡ τριπλὴ συστροφή τοῦ ὑφάσματος καὶ οἱ πτυχές ἀκολουθοῦν γενικὰ εὐθεῖες γραμμές. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ

απόδοση της παρυφής του ιματίου που πέφτει από τη δεξιά μασχάλη σε περίπου καμπύλη γραμμή έως σχεδόν το ύψος του άριστερου στήθους. Ἀνάλογη διεύθυνση της επάνω παρυφής του ιματίου δεν απαντᾶ σε ἄλλα παραδείγματα του τύπου «Giustini»⁶³⁸. Ἐνα ἄρκετὰ διακοσμητικὸ χαρακτήρα ἔχει τέλος ἡ κεντρικὴ πτυχή της τύλης σε μία ἀνοικτὴ τεθλασμένη γραμμή. Τὸν τύπο ἐξάλλου τῶν ἱματιοφόρων ἀνδρῶν θυμίζει ἡ μικρὴ ἀναδίπλωση ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ ἰσχίον, ὅπου καταλήγουν οἱ καμπύλες πτυχές που περιβάλλουν τὴν κοιλιακὴ χώρα⁶³⁹.

Στὴ δεξιὰ πλευρά, οἱ πτυχές που ἔρχονται πρὸς τὴν κοιλία καὶ τὸν μηρό, δὲν ξεκινοῦν ἀπὸ τὴ μασχάλη, ὅπως σε ὅλες τὶς μεταπλάσεις τοῦ τύπου «Giustini», ἀλλὰ ἔρχονται ἀπὸ τὴν πίσω ὄψη. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἐμφαίνεται ἡ καμπυλότητα τοῦ κορμοῦ καὶ ὑποδηλώνεται σαφῶς ἡ τρίτη διάσταση· ἀποφεύγεται ἐπομένως ὁ αὐστηρὸς περιορισμὸς στὴν πρόσθια ὄψη τοῦ ἀγάλματος, τὸ ὁποῖο ὁ καλλιτέχνης εἶχε συλλάβει καὶ ἐκτελέσει ὡς περίοπτο ἔργο, ὅπως μαρτυρεῖ καὶ ἡ ἐργασία τῆς πίσω ὄψης που εἶναι ἐξίσου προσεγμένη μὲ αὐτὴν τῆς πρόσθιας⁶⁴⁰.

Τὸ σημαντικότερο πρόβλημα που προκύπτει ἀπὸ τὴν ἐξέταση τοῦ ἀγάλματος **1**, εἶναι τῆς ἐρμηνείας του, καθὼς πιθανὸν εἶναι νὰ μὴν εἰκονιζόταν βακτηρία στὴ δεξιὰ πλευρά. Στὰ ἀγάλματα συγκεκριμένα τοῦ τύπου τοῦ «Ἀσκληποῦ Giustini», ἡ βακτηρία ἐφάπτεται σχεδὸν στὸν δεξιὸ βραχίονα καὶ στὰ πλευρά, ἐνῶ στὸ **1** ἡ δεξιὰ πλευρὰ τοῦ κορμοῦ εἶναι καλὰ δουλεμένη, καὶ ἡ κάτω ἐπιφάνεια τῶν πτυχῶν τῆς τύλης στὸ σημεῖο αὐτὸ δὲν εἶναι θραυσμένη, οὔτε φαίνεται ὅτι θὰ μπορούσε ἡ βακτηρία νὰ ἦταν ἔνθετη. Θὰ ἦταν ἐνδεχομένως δυνατόν ἡ βακτηρία νὰ ἦταν συμφυῆς μὲ τὸ ἔνθετο δεξιὸ χέρι, ἡ ἐπιφάνεια ὅμως ἀρμογῆς τοῦ ἔνθετου μέλους στὴν περιοχὴ τῆς τύλης εἶναι ἄρκετὰ λοξή, ὁπότε ἡ βακτηρία θὰ βρισκόταν σε ἄρκετὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ σῶμα.

Στὴν περίπτωσι κατὰ τὴν ὁποία ὄντως δὲν εἰκονιζόταν ἡ βακτηρία καὶ κατὰ συνέπεια καὶ τὸ φίδι, τότε εἶναι πολὺ πιθανὸν τὸ ἄγαλμα νὰ ἦταν εἰκονιστικόν, καὶ νὰ ἀνῆκε προφανῶς σε αὐτοκράτορα, λόγω τοῦ μεγέθους, τῆς θέσης καὶ τῆς ποιότητος ἐργασίας· γενικότερα ἀπεικόνιζε κάποια σημαίνουσα προσωπικότητα τῆς ἐποχῆς, γιὰ τὴν ὁποία ὁ ἀναθέτης ἢ ἡ τιμῶσα ἀρχὴ καὶ ὁ καλλιτέχνης χρησιμοποίησαν ἐλεύθερα ἕναν ἀπὸ τοὺς περισσότερο διαδεδομένους τύπους τῆς κύριας θεότητος τοῦ Ἱεροῦ. Ἡ χρησιμοποίησι θεϊκῶν ἀγαλματικῶν τύπων σε εἰκονιστικὰ ἀγάλματα ἦταν ἄρκετὰ συχνὴ κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους, ἂν καὶ ὑπάρχουν ἐλάχιστα παραδείγματα εἰκονιστικῶν ἀγαλμάτων ὅπου χρησιμοποιοῦνται ὡς πρότυπα τύποι τοῦ Ἀσκληποῦ⁶⁴¹. Στὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Κῶ πάντως ἐπιβεβαιώνεται ἡ ὑπαρξὴ ναῖσκου καὶ ἀγάλματος τοῦ Νέρωνος ὡς Ἀσκληποῦ, δὲν εἶναι ὅμως γνωστὸς ὁ ἀγαλματικὸς τύπος τοῦ ἔργου⁶⁴².

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν τύπο τοῦ «Ἀσκληποῦ Giustini», οἱ τύποι που συναντιοῦνται συχνότερα εἶναι αὐτοὶ στοὺς ὁποίους ὁ Ἀσκληπιδὸς φέρει τὸ ἱμάτιο γύρω ἀπὸ τὰ ἰσχία καὶ τὸν ἀριστερὸ ὦμο.

Ἀπὸ τοὺς τύπους αὐτοὺς σημαντικότερος εἶναι ὁ λεγόμενος «Ἀσκληπιδὸς Este», τὸν ὁποῖο ἀκολουθοῦν δύο κυρίως ἀγάλματα ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο, τὸ **17** (πίν. 16-20) καὶ ἴσως τὸ **18** (πίν. 21-22), τὰ ὁποῖα μάλιστα συνδέονται μὲ τὸ οἰκοδομικὸ πρόγραμμα τοῦ συγκλητικῦ Ἀντωνίνου στὴν Ἐπίδαυρο κατὰ τὸ γ' τέταρτο τοῦ 2ου αἰ.

μ.Χ., καθώς τὸ δεύτερο ἀνῆκε στὸ λατρευτικὸ σύνταγμα τῶν Θεῶν Ἐπιδοτῶν καὶ τὸ πρῶτο ἀποτελοῦσε μέρος τοῦ διακοσμητικοῦ προγράμματος τοῦ λεγόμενου «Λουτροῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ». Στὸν διαφορετικὸ σκοπὸ τῶν δύο ἔργων ὀφείλεται καὶ ἡ περισσότερη προσεγμένη ἐργασία τοῦ **18**.

Ὁ τύπος τοῦ «Ἀσκληπιοῦ Este»⁶⁴³ ἀποτελεῖ, μαζὶ μὲ τὸν τύπο «Giustini» καὶ τὸν τύπο «Ἐλευσίνας», γιὰ τὸν ὁποῖο θὰ γίνει λόγος παρακάτω, ἕναν ἀπὸ τοὺς πρωιμότερους ἀγαλματικούς τύπους τοῦ Ἀσκληπιοῦ, καὶ ἀνάγεται στὸ α' μισὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.⁶⁴⁴. Τὴν ἴδια ἐποχὴ χρονολογεῖται καὶ ἡ κυριότερη παραλλαγή του, ὁ τύπος «Ἐπιδαύρου», κύριο χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τῆς ὁποίας εἶναι τὸ γύμνωμα τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου⁶⁴⁵.

Ὁ τύπος τοῦ «Ἀσκληπιοῦ Este» γνώρισε εὐρεία διάδοση. Περὶ τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. τὸν τύπο αὐτὸν πιστεύεται ὅτι ἀκολούθησε τὸ πρῶτο λατρευτικὸ ἄγαλμα τοῦ Ἀσκληπιοῦ τῆς Κῶ⁶⁴⁶, ἐνῶ δύο αἰῶνες ἀργότερα, μετὰ τὸ 166 π.Χ., στὸν ἴδιο τύπο εἰκονίστηκε καὶ τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα τοῦ θεοῦ στὸ Ἀσκληπιεῖο τοῦ Πειραιᾶ, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἔχει σωθεῖ ὁ κορμὸς μὲ τὴν κεφαλὴ⁶⁴⁷. Ὁ τύπος ἦταν ἰδιαίτερα ἀγαπητὸς κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴ περίοδο⁶⁴⁸. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ γίνεται ἐμφανὲς στὶς σωζόμενες παραστάσεις τοῦ τύπου ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Ἐπιδαύρου, ὅπου, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἀγάλματα **17** καὶ **18**, τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ., ὅλα τὰ ὑπόλοιπα ἀγαλμάτια καὶ ἀγαλματίδια ἀνῆκουν στὸν προχωρημένο 4ο αἰ. π.Χ. καὶ κυρίως στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ⁶⁴⁹.

Τὸ γεγονὸς αὐτό, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἔλλειψη παραδειγμάτων τοῦ «Ἀσκληπιοῦ Giustini» τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Ἐπιδαύρου, ἀποτελεῖ ἕνα ἀκόμη στοιχεῖο κατὰ τῆς ἁποψῆς ὅτι τὸ ἀρχέτυπο ἄγαλμα τοῦ τύπου «Giustini» θὰ ἦταν στημένο ἐδῶ, ὄντας τὸ πρῶτο λατρευτικὸ ἄγαλμα τοῦ θεοῦ⁶⁵⁰.

Τὰ ἀγάλματα **17** καὶ **18** δὲν χαρακτηρίζονται ὡς πιστὰ ἀντίγραφα τοῦ τύπου τοῦ «Ἀσκληπιοῦ Este».

Ἀπὸ τὸ σωζόμενο τμήμα τοῦ ὑπερφυσικοῦ μεγέθους λατρευτικοῦ ἀγάλματος τοῦ Ἀσκληπιοῦ **18** ὡς Θεοῦ Ἐπιδότου (πίν. 21-22) δὲν μπορεῖ νὰ διευκρινισθεῖ ἂν ὁ καλλιτέχνης ἀκολούθησε τὸν τύπο «Este» ἢ αὐτὸν τῆς «Ἐπιδαύρου». Ἡ κυριότερη διαφοροποίηση τοῦ ἀγάλματος αὐτοῦ ἔγκειται στὴ στάση τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ, καθὼς φαίνεται ὅτι δὲν θὰ ἀκουμποῦσε στὸ ἰσχίον. Ἀπὸ τὴν ἀπόδοση τοῦ στήθους συμπεραίνεται ὅτι ὁ δεξιὸς βραχίονας δὲν θὰ ἦταν πολὺ ὑψωμένος· δὲν θὰ πρέπει νὰ ἀποκλεισθεῖ ἡ ὑπόθεση τὸ δεξιὸ χερί νὰ ἐκτεινόταν μπροστὰ κρατώντας κάποιον ἀντικείμενο-σύμβολο⁶⁵¹.

Τὸ σχεδὸν ἀκέραιο ἄγαλμα **17** (πίν. 16-20) ἀκολουθεῖ σὲ γενικὲς γραμμὲς πιστὰ τὸν τύπο «Este». Προβληματικὸς εἶναι ὁ καθορισμὸς τῆς κύριας ὀψης, ποὺ δυσχεραίνεται ἀκόμη περισσότερὸ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἀκριβὴς θέσις του σιὸ «Κτίριο Κ» δὲν εἶναι γνωστὴ⁶⁵². Κρίνοντας περισσότερὸ ἀπὸ τὴ γωνία ὑπὸ τὴν ὁποία τὸ σῶμα καὶ ἡ κεφαλὴ φαίνονται καλύτερα καὶ πληρέστερα, τὸ ἄγαλμα θὰ πρέπει νὰ ἦταν στημένο μὲ μετωπικὰ σχεδὸν τὸ στέρνο καὶ τὸ προβαλλόμενο ἀριστερὸ σκέλος, ὁπότε ἡ κεφαλὴ στρέφεται κατὰ τρία τέταρτα πρὸς τὰ ἀριστερά (πίν. 16). Στὴν περίπτωσιν αὕτη δίνεται ἔμφασις στὸ βάθος τῆς μορφῆς, γεγονὸς ποὺ πρέπει νὰ ἐπιδίωξε ὁ καλλιτέχνης τονίζοντας τὴν προβολὴ τοῦ ποδιοῦ⁶⁵³.

Ἡ κυριότερη ὄντως διαφοροποίηση τοῦ ἀγάλματος **17** ἀπὸ τὸν τύπο τοῦ

«'Ασκληπιού Este» ἔγκειται στὴν προβολὴ μπροστὰ τῆς κνήμης καὶ τοῦ ἄκρου ποδιοῦ τοῦ ἄνετου ἀριστεροῦ σκέλους, ποὺ δὲν φέρεται πρὸς τὰ πίσω καὶ ἐλαφρὰ πρὸς τὰ πλάγια, ὅπως στὰ ὑπόλοιπα ἀντίγραφα καὶ ἐπαναλήψεις τοῦ τύπου.

Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ θέση τῆς βακτηρίας, ποὺ κατὰ ἀνόργανο τρόπο, ἐμφανὴ ὅταν ιδίως τὸ ἄγαλμα ἰδωθεῖ ἀπὸ πλάγιες ὄψεις, ἀποδίδεται μπροστὰ ἀπὸ τὴν πτυχὴ ποὺ πέφτουν ἀπὸ τὴν ἀριστερὴν μασχάλῃ καὶ φθάνει ὡς λίγο κάτω ἀπὸ τὸν σχηματιζόμενο κόμβο τοῦ ἱματίου. Ὁ κόμβος δὲν σχηματίζεται στὴ ὀρθὴ θέση, ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὴν μασχάλῃ, ἀλλὰ ἀρκετὰ πρὸς τὰ ἐμπρός, δίπλα στὸ στήθος. Εἶναι φανερὸ ὅτι ὁ γλύπτης τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. δὲν κατάλαβε τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους σχεδὸν σὲ ὅλα τὰ παραδείγματα τοῦ τύπου δὲν διακρίνεται ἡ βακτηρία ἀπὸ τὸ ὕψος περίπου τοῦ ἄκρου χεριοῦ ὡς τὴν μασχάλῃ. Αὐτὸ συμβαίνει διότι ἡ βακτηρία θὰ ἐρχόταν στὴ μασχάλῃ πίσω ἀπὸ τὸ γύρισμα τοῦ ἱματίου, ἀφοῦ δηλαδὴ αὐτὸ καλύψει τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τοῦ ἀριστεροῦ χεριοῦ· τὸ ἀνώτερο ἐπομένως τμῆμα τῆς βακτηρίας καλύπτεται ἀπὸ τὸ ἱμάτιο⁶⁵⁴.

Ἡ κεφαλὴ τοῦ ἀγάλματος **17** (πίν. 20) χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν πλούσια ἀπόδοση τῆς κόμης. Τὸ μῆκος τῶν βοστρύχων ἀποτελεῖ οὐσιαστικὰ τὴ μόνη κύρια διαφορὰ ἀπὸ τὴν κεφαλὴ τοῦ τύπου «Giustini», ὅπου οἱ βόστρυχοι εἶναι μακροὶ καὶ σχετικὰ ἄτακτα διευθετημένοι⁶⁵⁵. Ἀδιαμφισβήτητες ὅμως ἀναλογίαι, ὅπως τὰ ἄκρα τῶν βοστρύχων ποὺ πέφτουν στὸ μέτωπο, ὑποδεικνύουν ὅτι τὰ δύο ἀρχέτυπα δὲν πρέπει νὰ ἀπέχουν χρονικὰ πολὺ μεταξύ τους⁶⁵⁶. Στὶς περισσότερες ὅμως ἀπὸ τὴν κεφαλὴς ποὺ ἀποδίδονται στὸν τύπο «Este», παρουσιάζεται τὸ μοτίβο τῆς ἀναστολῆς ἐπάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο, ὑποδεικνύοντας ἐλληνιστικὴ μετάπλαση τοῦ ἀρχικοῦ τύπου⁶⁵⁷. Ὡς προσθήκη τοῦ ἀντιγραφέα θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἡ ἀπόδοση τοῦ στροφίου, ποὺ χαρακτηρίζει κυρίως τὴν κεφαλὴ τοῦ τύπου «Giustini». Ἡ ἀπόδοση τῶν ἄκρων τῶν ταινιῶν τοῦ στροφίου ποὺ πέφτουν στοὺς ὤμους (ἀποδίδεται μόνο ἡ ταινία ποὺ πέφτει στὸν δεξιὸ ὤμο, καθὼς, λόγω τῆς στροφῆς τῆς κεφαλῆς, τὸ ἄλλο ἄκρο δὲν θὰ φαινόταν) δὲν εἶναι συνηθισμένη στὴν εἰκονογραφία τοῦ Ἀσκληπιοῦ⁶⁵⁸. Ἄν καὶ τὰ ἄκρα τῶν ταινιῶν τοῦ στροφίου συχνὰ ἀποδίδονται νὰ πέφτουν στὸν αὐχένα καὶ τοὺς ὤμους, ἀποτελοῦν ἐντούτοις χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο τῶν στεφάνων καὶ ἰδιαίτερα τῆς *corona civica* τῶν Ρωμαίων αὐτοκρατόρων⁶⁵⁹.

Στὸν τύπο «Ἐλευσίνας» εἰκονίζεται ὁ Ἀσκληπιὸς στὸ καλῆς τέχνης ἀγαλμάτιο **19** (πίν. 23), σύμφωνα μὲ τὴν στάση καὶ κυρίως τὴ διευθέτηση τοῦ ἱματίου⁶⁶⁰. Τὸ ἀγαλμάτιο παρουσιάζει τὸ χαρακτηριστικὸ μοτίβο τῆς τύλης τοῦ ἱματίου, ἡ ὁποία ἀπὸ τὴν δεξιὰ μασχάλῃ διασχίζει περίπου ὀριζόντια τὸν κορμὸ ὡς ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ ἰσχίον, ὅπου τὸ ἱμάτιο συγκρατεῖται ἀπὸ τὸ καλυμμένο πλήρως ἀπὸ αὐτὸ ἄκρο ἀριστερὸ χέρι. Ὁ τύπος αὐτὸς ἀνάγεται μὲ βεβαιότητα στὸν 4ο αἰ. π.Χ., καθὼς τὸ σημαντικότερο παράδειγμά του, τὸ ἀνάθημα τοῦ Ἐπικράτους στὴν Ἐλευσίνα, χρονολογεῖται γιὰ προσωπογραφικοὺς λόγους περὶ τὸ 320 π.Χ.⁶⁶¹, φαίνεται δὲ ὅτι ἄσκησε μεγάλη ἐπίδραση στὴ μεταγενέστερη εἰκονογραφία τοῦ Ἀσκληπιοῦ⁶⁶².

Οἱ τυπολογικὲς διαφοροποιήσεις τοῦ ἀγαλματίου **19** ἀπὸ τὸ κατὰ περίπου 650 χρόνια πρωιμότερο ἄγαλμα τοῦ Ἐπικράτους εἶναι λίγες. Ἐκτὸς βέβαια ἀπὸ τὸ μέγεθος, τὸ **19** ἔχει περισσότερὸ ὀρθία στάση καὶ δὲν δημιουργεῖ τὴ σιγμοειδῆ καμπύλη γραμμὴ τοῦ σώματος τοῦ ἀγάλματος τῆς Ἐλευσίνας· ἡ κίνηση πάντως τοῦ ἄνετου

δεξιού σκέλους καὶ ἡ θέση τοῦ γυμνοῦ ἄκρου ποδιοῦ εἶναι ἡ ἴδια. Τὸ σῶμα τοῦ **19** δὲν εἶναι ραδινὸ καὶ ὁ ὄγκος του κρύβεται κάτω ἀπὸ τὴν πλούσια πτύχωση τοῦ ἱματίου. Ἡ σημαντικότερη διαφορὰ, σχετικὰ μὲ τὴ διευθέτηση τοῦ ἱματίου, ἔγκειται στὸ γεγονὸς ὅτι τὸ τμήμα ποὺ ἀνέρχεται στὸν ἀριστερὸ ὄμο καλύπτει ὁλόκληρο τὸ ἀριστερὸ στήθος στὸ ἀγαλμάτιο **19**. Δὲν δημιουργοῦνται ἐπομένως οἱ ἀκτινωτὲς πτυχὲς ποὺ ἀπαντοῦν στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τοῦ ἀγάλματος τῆς Ἐλευσίνας στὸ σημεῖο ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἰσχίον, ὅπου τὸ χέρι συγκρατεῖ τὴν τύλη καὶ συγχρόνως τὸ ἄκρο τοῦ ἱματίου ποὺ ἐπανέρχεται στὸν ὄμο. Στὸ ἀγαλμάτιο ἐπίσης τῆς Ἐπιδαύρου ἡ τύλη δὲν καλύπτει τὸ δεξιὸ στήθος, ἀλλὰ διευθύνεται πρὸς τὴν ἀριστερὴ πλευρὰ σὲ μικρὴ ἀπόσταση κάτω ἀπὸ αὐτό. Ἡ πτύχωση ὅμως τῆς τύλης ἀκολουθεῖ τὲς ἴδιες γραμμὲς καὶ στὰ δύο ἔργα. Ἡ ἀναδίπλωση τοῦ ἱματίου εἶναι πολὺ μεγαλύτερη στὸ **19** καὶ ἡ γωνία δὲν ἀποδίδεται ἐπάνω στὸν μηρό, ἀλλὰ στὴν ἀριστερὴ πλευρά. Μία ἀκόμη διαφοροποίηση τοῦ ἀγαλματίου **19** εἶναι ἡ ἀπόδοση κατακόρυφης πτυχῆς μπροστὰ στὸ στάσιμον ἀριστερὸ σκέλος.

Ὡς δεῖγμα τῆς ὑψηλῆς ποιότητος τοῦ ἀγαλματίου **19** θὰ πρέπει νὰ ἐκληφθεῖ ἡ ἀνάγλυφη ἀπόδοση τοῦ ἀγρηνοῦ ποὺ καλύπτει τὸν ὀμφαλό, ἀποτελώντας μία ἐπιπλέον ἔνδειξη τῆς σχέσης τοῦ συμβόλου αὐτοῦ μὲ τὸν Ἀπόλλωνα⁶⁶³.

Ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ, στὸ ἀνάθημα τοῦ Κτησία **19** ἀποδιδόταν ἡ χαμένη σήμερα, νεανικὴ κεφαλὴ **23** (πίν. 28δ-ε). Ἄν καὶ τυπολογικὰ ἡ κεφαλὴ αὕτῃ ἀνῆκε πιθανότατα σὲ κάποιον ἀγαλμάτιο τοῦ Ἀσκληπιοῦ, λόγῳ τοῦ ἀρκετὰ χονδροῦ στροφίου μὲ σαφῶς δηλωμένη τὴ στρεπτὴ ταινία⁶⁶⁴, ἡ ἀπόδοσή της στὸ **19** θὰ πρέπει νὰ ἀποκλεισθεῖ καὶ γιὰ ἓναν ἀκόμη λόγο: ἡ μορφὴ θὰ στρεφόταν πρὸς τὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τῆς καὶ ὄχι πρὸς τὰ δεξιὰ, ὅπου παριστάνεται τὸ φίδι, ὅπως συμβαίνει στὰ παραδείγματα ὄχι μόνο τοῦ τύπου «Ἐλευσίνας» ἀλλὰ καὶ ὅλων τῶν ἀγαλματικῶν τύπων, σύμφωνα μὲ τοὺς ὁποίους ὁ θεὸς στρέφεται πρὸς τὴν πλευρὰ στὴν ὁποία ἀποδίδεται τὸ φίδι⁶⁶⁵.

Τὸν τύπο τοῦ «Ἀσκληπιοῦ *Campana*» παραλλάσσει τὸ ἀκέραιο ἀγαλμάτιο **20** (πίν. 24-25). Ὁ τύπος «*Campana*» ἀρκετὰ διαδεδομένος κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ περίοδο, δὲν πρέπει νὰ ἀνάγεται σὲ κλασικὸ πρωτότυπο, ἀλλὰ, ἀντίθετα, νὰ ἀποτελεῖ μία κλασικιστικὴ δημιουργία τῶν ὕστερων ἐλληνιστικῶν χρόνων⁶⁶⁶. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι ἀρκετὰ παραδείγματα τοῦ τύπου εἶναι ὑπερφυσικοῦ μεγέθους, ὅλα δὲ σχεδὸν προέρχονται ἀπὸ τὴν Ἰταλία⁶⁶⁷. Τὸ γεγονὸς αὐτό, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ ὅτι τὸ ἀγαλμάτιο **20** ἀποτελεῖ τὸ μοναδικὸ παράδειγμα τοῦ τύπου ἀπὸ τὸν ἐλλαδικὸ χῶρο, καθιστᾷ πιθανὴ τὴν ὑπόθεση ὅτι τὸ πρωτότυπο θὰ μποροῦσε νὰ ἦταν ἓνα λατρευτικὸ ἄγαλμα στημένο στὴν περιοχὴ τῆς Ρώμης. Σὲ μία τουλάχιστον περίπτωση ὁ τύπος αὐτὸς χρησιμοποιοῦντο γιὰ εἰκονιστικὸ ἄγαλμα⁶⁶⁸.

Τὸ ἀγαλμάτιο **20** διαφοροποιεῖται ὡς πρὸς τὴν κίνησιν τοῦ ἀριστεροῦ σκέλους ποὺ φέρεται ἐλαφρὰ πρὸς τὰ πίσω καὶ πλάγια. Ἀντίθετα, οἱ παραστάσεις τοῦ Ἀσκληπιοῦ τοῦ τύπου «*Campana*» παρουσιάζονται περισσότερο στατικές· ἐδῶ τὸ πόδι φέρεται ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἐμπρός, ἐνῶ τονίζεται ἡ πτυχὴ ποὺ πέφτει ἀπὸ τὸ προβαλλόμενο γόνατο μπροστὰ ἀπὸ τὴν κνήμη. Στὸ ἀγαλμάτιο τῆς Ἐπιδαύρου ἡ πτυχὴ αὕτῃ δηλώνεται ἀχνά, ἀνάγλυφη ἐπάνω στὴν κνήμη.

Χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τῆς ἰδιαίτερα καλῆς ποιότητος τοῦ ἔργου ἀποτελεῖ ἡ

κεφαλή (πίν. 25α-β)⁶⁶⁹. Ὁ θεὸς εἰκονίζεται σὲ νεαρὴ ἡλικία, ἀγένειος, μὲ πλούσια διαμορφωμένη κόμη, μὲ μακρούς, κυματοειδείς βοστρύχους δεμένους μὲ ταινία. Ἡ μορφὴ αὐτὴ τῆς κεφαλῆς δὲν παραδίδεται σὲ κανένα ἄλλο παράδειγμα τοῦ τύπου τοῦ Ἀσκληπιοῦ «Campana», δὲν μπορεῖ ἐπομένως νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι λόγω τοῦ ἀγαλματίου **20** τὸ πρωτότυπο ἄγαλμα θὰ εἰκόνιζε τὸν Ἀσκληπιὸ σὲ νεαρὴ ἡλικία⁶⁷⁰. Αὐτὸς καθ' ἑαυτὸς ὁ τύπος τῆς κεφαλῆς εἶναι ἄρκετὰ ἰδιότυπος. Ἀπομακρύνεται σημαντικὰ ἀπὸ τὸν τύπο τῆς λεγόμενης «κεφαλῆς Albani», γιὰ τὸν ὁποῖο πιστεύουν συχνὰ ὅτι εἰκονίζει τὸν Ἀσκληπιό, ἂν καὶ δὲν ὑπάρχουν ἀσφαλὴ στοιχεῖα⁶⁷¹, καθὼς στὴν κεφαλὴ τοῦ **20** ἀποφεύγεται ὁ σχηματισμὸς τριγωνικοῦ μετώπου. Ἀξιοσημείωτο εἶναι πάντως ὅτι σὲ ὁρισμένες ἐπαναλήψεις τοῦ τύπου «Albani» συναντιοῦνται οἱ σχετικὰ ἐλεύθεροι βόστρυχοι ποὺ πέφτουν πρὸς τὸ μέτωπο⁶⁷². Ἀρκετὲς ἐπίσης ἀναλογίες διαπιστώνονται μὲ τὴν κεφαλὴ τοῦ λεγόμενου «Ἀλκιβιάδου»⁶⁷³.

Ἰδιαίτερα σημαντικὴ εἶναι ἡ παρατηρούμενη σχέση τῆς κεφαλῆς τοῦ Ἀσκληπιοῦ μὲ τὴν προτομὴ τοῦ Ἀπόλλωνος σὲ ἓνα μετάλλιο τοῦ γ' τετάρτου τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ., ἢ καὶ ὑστερότερο, ποὺ ἔχει ἀποδοθεῖ σὲ ἐργαστήριό τῆς Ἀφροδισιάδας τῆς Καρίας⁶⁷⁴. Τὰ μαλλιά τοῦ Ἀπόλλωνος ἀποτελοῦνται ἀπὸ πλαστικούς βοστρύχους, ποὺ πέφτουν στὸ μέτωπο καὶ στοὺς κροτάφους καλύπτοντας τὰ αὐτιά, ὅπως καὶ στὴν κεφαλὴ τοῦ Ἀσκληπιοῦ. Ἄν καὶ ἡ σύνδεση τῆς κεφαλῆς τοῦ ἀγαλματίου **20** μὲ τὸν Ἀσκληπιὸ δὲν μπορεῖ νὰ παραγραφεῖ⁶⁷⁵, ἄρκετὰ σημαντικὴ γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ ἔργου εἶναι ἡ ἀναγνώριση κάποιων σχέσεων, ἔστω καὶ ἐμμέσων, μὲ τὴν εἰκονογραφίαν τοῦ Ἀπόλλωνος⁶⁷⁶, γεγονὸς τὸ ὁποῖο ἐνισχύει ἡ ἀπόδοση ταινίας καὶ ὄχι στροφίου στὰ μαλλιά⁶⁷⁷, κυρίως δὲ ἡ εὕρεσή του στὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα⁶⁷⁸. Τὸ ἀγαλμάτιο **20** ἀποτελεῖ τὸ μοναδικὸ παράδειγμα μορφῆς τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἀπὸ τὴν Ἐπίδαυρο μὲ ἓναν *κύλινδρο* στὸ ἀριστερὸ χέρι. Τὸ θέμα πάντως τοῦ Ἀσκληπιοῦ μὲ κύλινδρο δὲν εἶναι ἰδιαίτερα σπάνιο στὴν εἰκονογραφίαν τοῦ θεοῦ κατὰ τὴν περίοδο τῆς ρωμαιοκρατίας, σὲ ὁρισμένες δὲ περιπτώσεις ὡς στήριγμα δίπλα στὸν θεὸ ἀποδίδεται ἓνα *scrinium*⁶⁷⁹.

Σὲ μία μορφὴ ἄρκετὰ συγγενικὴ πρὸς τὸν τύπο τοῦ «Ἀσκληπιοῦ Este», ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸν τύπο «Campana» εἰκονίζεται ὁ Ἀσκληπιὸς στὸ ἀγαλμάτιο **21** (πίν. 26-27) ποὺ ἀποτελεῖ τὸ πληρέστερα σωζόμενο παράδειγμα τοῦ τύπου «Velia»⁶⁸⁰. Ὁ τύπος αὐτὸς ἀκολουθεῖ τὸν τύπο «Este» ὡς πρὸς τὴν στάση, ἐνῶ ἡ διευθέτηση τοῦ ἱματίου εἶναι τοῦ τύπου «Campana». Τοῦ τύπου «Velia» σώζονται τρία ἀκόμη ἀντίγραφα⁶⁸¹, τὰ ὁποῖα διαφέρουν μόνο ὡς πρὸς τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο τὸ ἄκρο τοῦ ἱματίου ποὺ πέφτει ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ ὦμο καλύπτει τὸ στήθος⁶⁸².

Ἡ κεφαλὴ σώζεται μόνο στὸ παράδειγμα τῆς Ἐπιδαύρου (πίν. 27), ὅπου ὅμως ἀκολουθεῖται ἄρκετὰ πιστὰ ὁ τύπος τῆς κεφαλῆς τοῦ ἀγάλματος **17** τοῦ τύπου «Este» (πίν. 83-84). Τὸ γεγονὸς αὐτό, ὅπως καὶ ἡ ὁμοιότητα τῆς διευθέτησης τοῦ ἱματίου μὲ αὐτὴν τοῦ τύπου «Campana», ὑποδηλώνουν ὅτι ὁ τύπος αὐτὸς δὲν θὰ πρέπει νὰ ἀναχθεῖ σὲ κάποιο κλασικὸ πρωτότυπο, ἀλλὰ ἀντίθετα, ὅτι ἀποτελεῖ ἐκλεκτικὴ δημιουργία τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων⁶⁸³.

Σὲ ἓνα ἀγαλμάτιο Ἀσκληπιοῦ ἀνῆκε καὶ ἡ διαβρωμένη σὲ μεγάλο βαθμὸ κεφαλὴ **22** (πίν. 28α-β), ἡ ὁποία παρουσιάζει ἓναν ἄνδρα γενειοφόρο μὲ σχετικὰ μακριὰ μαλλιά ποὺ καλύπτουν τὰ αὐτιά. Ἡ κλίση τῆς κεφαλῆς πρὸς τὰ δεξιὰ ὑποδεικνύει

ὅτι δὲν ἀνήκει στὸν τύπο «Este» ἢ στὶς παραλλαγές του, χωρὶς ὅμως νὰ εἶναι δυνατὸς ἐγγύτερος προσδιορισμὸς τοῦ ἀγαλματικοῦ τύπου⁶⁸⁴.

Γιὰ τὴ λατρεία τοῦ θεοῦ στὸ Ἀσκληπιεῖο κατὰ τὴ ρωμαϊοκρατία δὲν χρειάζεται νὰ γίνῃ ἰδιαίτερος λόγος. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ μεγάλο ἀριθμὸ τῶν γλυπτῶν ποὺ προέρχονται ἀπὸ ὅλες τὶς χρονικὲς περιόδους, ἡ λατρεία τοῦ θεοῦ πιστοποιεῖται ἀπὸ πολυάριθμες ἐπιγραφές ποὺ βρίσκονται κατὰ κύριο λόγο σὲ μικροὺς ἀναθηματικούς βωμούς⁶⁸⁵.

Ἀξιοσημεῖωτα εἶναι ἐδῶ τὰ ἐπίθετα μὲ τὰ ὁποῖα προσφωνεῖται ὁ θεός: ἐπήκοος⁶⁸⁶, εὐκόλος⁶⁸⁷, συγγνώμων⁶⁸⁸, ἀλεξίπνονος⁶⁸⁹, κλυτομήτις⁶⁹⁰, ὄρθιος⁶⁹¹, phoibigena στὴ μόνῃ λατινικῇ ἐπιγραφῇ ἀπὸ τὸ Ἱερὸ στὸν ἀναθηματικὸ πίνακα **141** (πίν. 155γ), Περγαμηνός, Παυταλιώτης καὶ Αἰγεώτης ἀπὸ τὶς ὁμώνυμες πόλεις μὲ ὀνομαστὸ Ἀσκληπιεῖο⁶⁹², κυρίως δὲ σωτήρ, ὅπως δείχνει καὶ ἡ πλίνθος τοῦ ἀγαλματίου **19** (πίν. 23α)⁶⁹³. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν οἱ ἐπιγραφές ποὺ φανερώνουν ἓνα συγκρητισμὸ μὲ τὸν Δία, μὲ τὶς ἐπικλήσεις στὸν Ἀσκληπιὸ Δία τέλειο καὶ τὸν Ἀσκληπιὸ Δία σωτήρα⁶⁹⁴. Ὁ συγκρητισμὸς αὐτὸς φαίνεται ὅτι ἔχει τὶς ρίζες του στὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Περγάμου, ὅπου, μετὰ τὴ μνημειώδη ἀνακατασκευὴ του ἐπὶ Ἀδριανοῦ καὶ Ἀντωνίνου Πίου, ὁ κύριος ναὸς ἦταν ἀφιερωμένος στὸν Δία Ἀσκληπιό⁶⁹⁵. Ἡ σύνδεση τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ τοῦ Διὸς ἔχει μεγάλη σημασία στὴ συνέχεια τῆς λατρείας κατὰ τὴν ὕστερη ἀρχαιότητα ἕως τὴν τελικὴ ἐπικράτηση τοῦ Χριστιανισμοῦ⁶⁹⁶.

β. Τύποι Ὑγείας

Ἡ σημαντικότερη μορφή ἀπὸ τὶς θεότητες γύρω ἀπὸ τὸν Ἀσκληπιό, ποὺ σχετίζονται μὲ τὴ θεραπεία τῶν ἀσθενῶν, εἶναι ἡ Ὑγεία. Ἡ μορφή της ἀντιπροσωπεύεται στὸ Ἀσκληπιεῖο ἀπὸ δέκα περίπου ἀγάλματα, ἀγαλμάτια καὶ ἀγαλματίδια, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα σώζονται ἀρκετὰ ἀποσπασματικά. Πρόκειται γιὰ τὰ ἀγάλματα **31** καὶ ἴσως **33**, τὰ ἀγαλμάτια **24**, **32**, **29**, **25**, **28** καὶ **27**, καὶ τὰ ἀγαλματίδια **26** καὶ **30**, τὰ ὁποῖα παρουσιάζονται σὲ μία σχετικὰ εὐρεία ποικιλία τύπων⁶⁹⁷.

Τὰ μισὰ περίπου ἀπὸ τὰ γλυπτὰ αὐτά, τὰ **24-29** (πίν. 29-35), ἀκολουθοῦν τὸν τύπο τῆς «*Υγείας Hope*», ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ τὴν πλέον διαδεδομένη ἀγαλματικὴ μορφή τῆς Ὑγείας καὶ ἀνάγεται σὲ πρωτότυπο ἔργο ἀττικοῦ ἐργαστηρίου, τῆς περιόδου πιθανότατα περὶ τὸ 380-370 π.Χ.⁶⁹⁸.

Ὅλα τὰ παραδείγματα τῆς Ἐπιδαύρου εἶναι μικροῦ μεγέθους (μεγαλύτερο εἶναι τὸ ἀγαλμάτιο **24** (πίν. 29-30), ὕψους 68 ἐκ. χωρὶς τὴν πλίνθο), αὐτὸς δὲ εἶναι ἓνας λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο δὲν μποροῦν νὰ χαρακτηρισθοῦν ἀκριβῆ ἀντίγραφα τοῦ τουλάχιστον φυσικοῦ μεγέθους πρωτοτύπου, ἀλλὰ ἀποτελοῦν περισσότερο παραλλαγές ἢ μεταπλάσεις τοῦ τύπου⁶⁹⁹.

Καλύτερα σώζεται τὸ ἀγαλμάτιο **24** (πίν. 29-30), τὸ ὁποῖο, ὅπως καὶ τὸ ἀγαλματίδιο **27** (πίν. 33), ἀποτελεῖ μετάπλαση τοῦ πρωτοτύπου. Καὶ στὰ δύο ἔργα ἡ περιοχὴ τοῦ στήθους εἶναι πολὺ βραχεία, ἐνῶ δίνεται ἰδιαίτερη ἔμφαση στὴν περιοχὴ τῶν ἰσχίων⁷⁰⁰, κατὰ τρόπο ποὺ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς ἔντονα ραδινὲς ἀναλογίες, τὴ στροφὴ τοῦ κορμοῦ καὶ τὴ διάλυση τοῦ κεντρικοῦ ἄξονα, ἐμφανῆ κυρίως στὸ μεγα-

λύτερο τῶν δύο ἔργων **24**, θυμίζει ἔργο τῆς ὕστερης ἐλληνιστικῆς περιόδου καὶ εἰδικότερα τοῦ β' μισοῦ τοῦ 2ου αἰ. καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.⁷⁰¹.

Τὸ ἀγαλμάτιο **24** εἶναι τὸ μόνο ἀπὸ τὰ παραδείγματα τοῦ τύπου ἀπὸ τὴν Ἐπίδauρο, τὸ ὁποῖο σώζει τὴν κεφαλὴ (πίν. 30), ἐνῶ σὲ ἀγαλμάτιο τοῦ τύπου αὐτοῦ θὰ ἀνῆκε καὶ ἡ κεφαλὴ **28** (πίν. 34α-δ). Παρὰ τὸ μικρὸ μέγεθος τῶν δύο ἔργων, ὁ τύπος τῆς κεφαλῆς τοῦ πρωτοτύπου ἀκολουθεῖται ἀρκετὰ πιστὰ⁷⁰². Στὴν περίπτωση εἰδικότερα τοῦ **24**, ὁ λαιμὸς εἶναι πολὺ ψηλός, ἀκολουθώντας τὴν τάση πρὸς περισσότερο ἐπιμηκυσμένες μορφές ποὺ διαπνέει τὸ ἀγαλμάτιο. Ἡ κεφαλὴ **28** προέρχεται ἀπὸ μία παραλλαγὴ τοῦ ἀγαλματικοῦ τύπου με ἀντίστροφη κίνησι⁷⁰³. Λιγότερα σημαντικὴ εἶναι μία ἀκόμη διαφοροποίηση τῆς κεφαλῆς αὐτῆς καὶ συγκεκριμένα στὸν κεφαλόδεσμο, καθὼς τὰ μαλλιά δὲν ἀποδίδονται μόνο μεταξὺ τοῦ πρώτου καὶ τοῦ δεύτερου τυλίγματος τῆς ταινίας, ἀλλὰ καὶ μεταξὺ τοῦ δεύτερου καὶ τοῦ τρίτου, γενικότερα δὲ φαίνεται ὅτι ἡ ταινία ποὺ περιθέει τὴν κεφαλὴ εἶναι λεπτότερη ἀπὸ αὐτὴ ποὺ φέρει ἡ κεφαλὴ τοῦ ἀγαλματίου **24** καὶ τὰ λοιπὰ ἀντίγραφα τῆς «Υγείας Hope»⁷⁰⁴.

Ὡς πρὸς τὴ διάρθρωση τῶν ἐνδυμάτων, στὸ ἀγαλμάτιο **24** (πίν. 29) τὸ σύστημα τῶν πτυχῶν τοῦ πρωτοτύπου ἀκολουθεῖται ἀρκετὰ πιστὰ στὶς γενικὲς του γραμμές. Νὰ σημειωθεῖ μόνο ἡ παράλειψη τῶν ὀριζοντίων καμπύλων πτυχῶν κάτω ἀπὸ τὰ στήθη, ὥστε νὰ μὴ δίνεται ἡ ἴδια αἴσθησις τοῦ ὄγκου τοῦ σώματος με αὐτὴ τῶν καλύτερων ἀντιγράφων τοῦ τύπου καὶ ἡ πτύχωση νὰ φαίνεται περισσότερο μονότονη, καθὼς ὅλες οἱ βασικὲς πτυχὲς τοῦ ἱματίου διευθύνονται ἀπὸ τὴ δεξιὰ πλευρὰ πρὸς τὴν ἀριστερὴν μασχάλῃ.

Ἡ μονοτονία τῆς πτύχωσης παρουσιάζεται σὲ πολὺ μεγαλύτερο βαθμὸ στὰ συγγενικὰ μεταξὺ τους ἀγαλμάτια **25** (πίν. 31) καὶ **26** (πίν. 32). Τὸ πληρέστερα σωζόμενο **25** παραλλάσσει τὸν κλασικὸν τύπο με τὶς ραδινὲς του ἀναλογίαις, τὴ διαφορετικὴ στάσι τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ ποὺ σχηματίζει ὀρθὴ γωνία στὸν ἀγκῶνα, τὶς μακριὲς χειρίδες τοῦ χιτῶνα, τὴν ἰδιαίτερα πλατὺα τύλη τοῦ ἱματίου ποὺ καλύπτει τὸ ἀριστερὸν στήθος, καθὼς καὶ τὸν διαφορετικὸν τρόπο κάλυψης τοῦ ἀριστεροῦ χεριοῦ ἀπὸ τὸ ἱμάτιο⁷⁰⁵.

Ἡ πτύχωση στὸ ἀγαλματίδιο **26** (πίν. 32) παρουσιάζεται ἀρκετὰ ἀπλοποιημένη καὶ φειδωλή· καὶ ἐδῶ ὅμως ὁ καλλιτέχνης προσπάθησε νὰ ἀκολουθήσει σχετικὰ πιστὰ τὸ πρωτότυπο, ὅπως γίνεται φανερὸ κυρίως στὶς πτυχὲς κάτω ἀπὸ τὸ στήθος καὶ στὴν ἀριστερὴν πλευρά, ὅπως καὶ στὸ ἀριστερὸν χέρι.

Καὶ στὶς πέντε αὐτὲς παραστάσεις τῆς Ὑγείας τοῦ τύπου «Hope» τὸ φίδι ἀποδίδεται κάθε φορὰ με διαφορετικὴ διάταξι, ὑποδεικνύοντας τὴν ἐλευθερία με τὴν ὁποία οἱ γλύπτες ἀντιμετώπιζαν θέματα ποὺ εἶχαν ἓνα περισσότερο διακοσμητικὸ χαρακτήρα⁷⁰⁶. Σὲ καμία μάλιστα περίπτωσι δὲν ἀκολουθήθηκε ὁ τύπος τοῦ πρωτοτύπου, ὅπου, σύμφωνα με τὰ περισσότερα παραδείγματα, τὸ φίδι ἀνέβαινε κυματιστὰ πρὸς τὸν ἀριστερὸν ὤμο, διασχίζοντας διαγωνίως τὸν κορμό, καὶ στὴ συνέχεια ἐρχόταν ἀπὸ τὴν πλάτη στὸ δεξιὸ ἰσχίον καὶ στὸν πῆχυ τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ⁷⁰⁷.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ οἱ δύο μεταπλάσεις τοῦ τύπου **24** καὶ **27** βρίσκονται πλησιέστερα στὸ πρωτότυπο. Στὸ **24** (πίν. 29) ἡ οὐρὰ τοῦ φιδιοῦ δὲν ἀποδίδεται ἀνάγλυφῃ ἐπάνω στὴν τύλη ὡς συνήθως, ἀλλὰ περιγράφει τὸ ἀριστερὸν στήθος στὴν ἐξωτερικὴ

πλευρά του, ενώ στο άγαλματίδιο **27** ή θέση του φιδιού ακολουθεί αυτή της πρόσθιας όψης του πρωτότυπου, δεν έρχεται όμως στην πλάτη αλλά φαίνεται ότι ακολουθούσε το περίγραμμα του άριστερου χεριού ως τη φιάλη που κρατά ή θεά στο άκρο χέρι⁷⁰⁸. Στο άγαλμάτιο **25** (πίν. 31α-β) ή ούρα του φιδιού αποδίδεται στην πίσω όψη στο ύψος των γλουτών· αφού σχηματίζει μία πλήρη έλικα, το φίδι ανέρχεται στον δεξιό ώμο και καλύπτοντας το δεξιό στήθος έρχεται προς τον πήχυ του δεξιού χεριού. Συγγενική θα ήταν ή θέση του φιδιού στο θραύσμα **26** (πίν. 32β).

Παραμένει αδιάγνωστο το αντικείμενο που θα κρατούσε ή 'Υγεία στο προτεταμένο δεξιό χέρι του άγαλματιδίου **27**. Στα υπόλοιπα άγαλμάτια ή θεά θα κρατούσε τη φιάλη, προς την οποία θα κατευθυνόταν το φίδι για να λάβει τροφή. Το αντικείμενο το οποίο κρατούσε ή 'Υγεία στο κατεβασμένο άριστερό χέρι, εκτός από την περίπτωση του **27** για την οποία έγινε ήδη λόγος, σώζεται μόνο στο **24**. Πρόκειται για μία μικρή πυξίδα, στο πώμα της οποίας αποδίδεται ανάγλυφο το αποτροπαϊκό γοργόνειο, μαρτυρία ότι θα περιείχε κάποια φαρμακευτική ουσία.

Έκτός από τον τύπο της «Υγείας Hope», υπάρχει πληθώρα μορφών της θεάς με χιτώνα και ιμάτιο, το οποίο κρατά με το άριστερό χέρι της ή συγκρατείται στην άριστερή πλευρά, αφήνοντας ελεύθερη τη δεξιά πλευρά του κορμού. Η εύρύτατη διάδοση του βασικού αυτού τρόπου διευθέτησης του χιτώνα και του ιματίου κατά το β' μισό του 5ου αι. και καθ' όλο τον 4ο αι. π.Χ., σε συνδυασμό με την προτίμηση των αντιγραφών να παραλλάσσουν και να μεταπλάθουν τους παραδομένους τύπους προσθέτοντας ή αφαιρώντας σύμβολα, καθιστούν τις περισσότερες φορές έξαιρετικά δύσκολη την αναγνώριση και απόδοση ενός έργου σε κάποιο συγκεκριμένο παλαιότερο πρωτότυπο⁷⁰⁹.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το άγαλμάτιο της Υγείας **29** (πίν. 34-35α-β), παραλλαγή, μετάπλαση ουσιαστικά, του τύπου της λεγόμενης «*Αγαθής Τύχης*» ή «*Fortuna Braccio Nuovo*», ο οποίος ανάγεται σε πρωτότυπο μάλλον του τελευταίου τρίτου του 4ου αι. παρὰ του 1ου αι. π.Χ., όπως έχει πρόσφατα υποστηριχθεί⁷¹⁰.

Έκτός από τα σύμβολα, το άγαλμάτιο **29** διαφέρει κυρίως ως προς τον τρόπο ένδυσης του ιματίου στην άριστερή πλευρά, καθώς αυτό δεν τυλίγεται στον πήχυ, αλλά το άκρο του πρόσθιου τμήματος επικαλύπτεται από το τμήμα που πέφτει από τον ώμο, συγκρατούμενο προφανώς στη μασχάλη⁷¹¹. Το άκρο της αναδίπλωσης του ιματίου δεν βρίσκεται στην άριστερή πλευρά, αλλά ανάμεσα στα γόνατα. Φορά επίσης κλειστά υποδήματα αντί για σάνδαλα, ενώ στην κεφαλή, που έδω στρέφεται προς τα άριστερά, δεν αποδίδονται οι μακροί βόστρυχοι, που πέφτουν άριστερά και δεξιά από τον κρωβύλο προς τους ώμους και το στήθος, ίσως και λόγω του μικρού μεγέθους του άγαλματίου⁷¹².

Ο τύπος της «*Fortuna Braccio Nuovo*» έχει χρησιμοποιηθεί συχνά ως πρότυπο για να απεικονίσει την 'Υγεία, τα αντίγραφα ανήκουν όμως κυρίως στον 3ο αι. μ.Χ., ενώ μεγάλος αριθμός τους προέρχεται από τη Β. 'Αφρική⁷¹³. Φαίνεται λοιπόν μάλλον άπιθανο να εικόνιζε την 'Υγεία το πρωτότυπο του τύπου, αν και παραστάσεις της θεάς σε ανάλογη μορφή συναντάμε σε αναθηματικά ανάγλυφα του δ' τετάρτου του 4ου αι. π.Χ.⁷¹⁴. Στην περίπτωση αυτή φαίνεται ότι οι καλλιτέχνες παρήλλαξαν τον τύπο της λεγόμενης «Υγείας Broadlands» που χρονολογείται το 330-320 π.Χ.⁷¹⁵.

Ὁ τύπος αὐτὸς τῆς Ὑγείας ἔχει τὴν ἴδια στάση μὲ τοῦ **29** καὶ διαφέρει κυρίως στὴν ἔλλειψη τῆς τριγωνικῆς ἀναδίπλωσης τοῦ ἱματίου καὶ στὴν κατεύθυνση τῆς τύλης, ἢ ὁποία στὴν «Ὑγεία Broadlands» ἔρχεται στὸν πῆχυ τοῦ ἐκτεινόμενου μπροστὰ ἀριστεροῦ χεριοῦ καὶ πέφτει στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τῆς μορφῆς.

Ἀνάλογο τύπο παρουσιάζει τὸ θραῦσμα κολοσσικοῦ ἀγάλματος **33** ἀπὸ τὸ Ἐπιδότειο (πίν. 41). Ἡ μορφὴ ἔχει ἄνετο τὸ ἀριστερὸ σκέλος καὶ φέρει ἱμάτιο, τὸ ὁποῖο σχηματίζει τριγωνικὴ ἀναδίπλωση ἐπάνω στὸν ἀριστερὸ μηρό. Τὸ σωζόμενο ὁμῶς τμήμα τοῦ ἀγάλματος δὲν ἐπιτρέπει τὴν ἀσφαλὴ ἀναγνώριση τοῦ ἀκολουθούμενου τύπου καὶ κατὰ συνέπεια τὴν ταύτιση τῆς μορφῆς. Τὸ θραῦσμα θὰ μπορούσε συγκεκριμένα νὰ ἀνῆκε ἀκόμη καὶ σὲ ἀνδρικό ἄγαλμα, ὅπως π.χ. σὲ Ἀσκληπιὸ τοῦ τύπου «Este», ἂν ἡ προέλευσή του ἀπὸ τὸ σύνταγμα τῶν θεῶν Ἐπιδωτῶν, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἔχει ἀναγνωρισθεῖ ἤδη τὸ ἄγαλμα τοῦ Ἀσκληπιοῦ **18** (πίν. 21-22), δὲν ἀπέκλειε τὴν ὑπόθεση αὐτῇ⁷¹⁶. Πιθανότερο εἶναι ὅτι τὸ θραῦσμα **33** προέρχεται ἀπὸ ἓνα γυναικεῖο ἄγαλμα μορφῆς σχετιζόμενης μὲ τὸν Ἀσκληπιό, ἴσως τῆς Ἡπώνης, ἢ εἰκονογραφία τῆς ὁποίας ὁμῶς εἶναι ἀρκετὰ προβληματικὴ⁷¹⁷, ἢ πιθανότερα τῆς Ὑγείας, ἢ ὁποία εἰκονίζεται συχνὰ μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο ποὺ σχηματίζει μία τριγωνικὴ ἀναδίπλωση μπροστὰ στοὺς μηρούς.

Τὸ ἀγαλματίδιο τῆς Ὑγείας **30** (πίν. 36) παρουσιάζει παραλλαγὴ ἑνὸς ἀρκετὰ διαδεδομένου κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ τύπου, ὁ ὁποῖος ὀνομάστηκε συμβατικὰ «Ὑγεία Zara», ἂν καὶ τὸ πρωτότυπο, τοῦ β' μισοῦ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., δὲν εἰκόνιζε πιθανότατα τὴ θεὰ αὐτῇ⁷¹⁸.

Ὁ δημιουργὸς τοῦ ἀγαλματιδίου **30** παρήλλαξε τὸν τύπο προσθέτοντας τὸ φίδι, τὸ ὁποῖο κρατᾷ ἡ Ὑγεία μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι, ἐνῶ τὸ δεξιὸ δὲν ἀποδίδεται κατεβασμένο ἢ ἐκτεινόμενο ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἔμπρός, ἀλλὰ σχηματίζει ὀρθὴ γωνία στὸν ἀγκῶνα καὶ ὁ πῆχυς εἰκονίζεται ἀνάγλυφος ἐπάνω στὴν τύλη τοῦ ἱματίου, κρατώντας πιθανότατα τὴ φιάλη πρὸς τὴν ὁποία θὰ κατευθυνόταν τὸ φίδι. Ὡς πρὸς τὴ διάρθρωση τῶν ἐνδυμάτων οἱ ἀλλαγές ὀφείλονται σὲ μεγάλο βαθμὸ στὶς περιορισμένες διαστάσεις τοῦ ἔργου: ἔχει παραλειφθεῖ ὁ πέπλος, τὸν ὁποῖο φορᾷ ἐπάνω ἀπὸ τὸν χειριδωτὸ χιτῶνα σχεδὸν σὲ ὅλα τὰ παραδείγματα⁷¹⁹, τὸ ἱμάτιο φαίνεται μακρύτερο καὶ ἡ τύλη εἶναι ἀρκετὰ πλατιά.

Ὡς παραλλαγὴ, ἀρκετὰ ἐλεύθερη στὴν περίπτωση αὐτῇ, ἑνὸς πρώιμου ἐλληνιστικοῦ τύπου χαρακτηρίζεται τὸ μεγαλύτερο σὲ μέγεθος σωζόμενο ἄγαλμα τῆς Ὑγείας ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο, τὸ **31** (πίν. 37-38), τὸ ὁποῖο προέρχεται ἀπὸ τὸ «Λουτρὸν τοῦ Ἀσκληπιοῦ», ὅπου ἀποτελοῦσε μέρος τοῦ διακόσμου μαζὶ μὲ τὰ ἀγάλματα τοῦ Ἀσκληπιοῦ **17** (πίν. 16-20), τῆς Ἀθηνᾶς **67** (πίν. 82-84) καὶ τοῦ Ἀπόλλωνος **45** (πίν. 54-55).

Τὸ πρωτότυπο τοῦ τύπου αὐτοῦ παραδίδεται σὲ τρία ἢ τέσσερα φυσικοῦ ἢ λίγο μεγαλύτερου τοῦ φυσικοῦ μεγέθους ἀγάλματα ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν Ἱταλία: ἓνα μόνον ἀπὸ αὐτὰ εἰκονίζει τὴν Ὑγεία, ἀπὸ τὸ ὁποῖο θὰ μπορούσε νὰ ὀνομαστεῖ συμβατικὰ ὁ τύπος ὡς τῆς «Ὑγείας τοῦ Βερολίνου»⁷²⁰.

Βασικὸ κοινὸ στοιχεῖο τῶν ἀγαλμάτων αὐτῶν καὶ τῆς Ὑγείας **31** εἶναι ἡ διαμόρφωση τοῦ ἱματίου στὴν περιοχὴ τῶν ποδιῶν, ὅπου δημιουργεῖται σύστημα ἐνάλληλων γωνιῶν μὲ τὴν κορυφὴ πρὸς τὰ κάτω καὶ τὰ ἄκρα πρὸς τὰ ἰσχία. Τὸ σύστημα

αυτό όρίζεται από τις πλατιές επιφάνειες που σχηματίζονται στο άνετο άριστερό σκέλος και τις κατακόρυφες πτυχές στη δεξιά πλευρά, όπου ειδικά στο άγαλμα της Έπιδάουρου ό καλλιτέχνης θέλησε να φανεί ό όγκος και του στάσιμου σκέλους⁷²¹.

Άρκετς είναι όμως οι διαφοροποιήσεις ανάμεσα στην Ύγεία **31** και στα αγάλματα του τύπου της «Ύγείας του Βερολίνου». Σχετικά με τη στάση, ή **31** πατά στην πλίνθο με το πλάγιο τμήμα του άκρου άριστερου ποδιού, αντί με το πρόσθιο τμήμα, ενώ το άριστερό χέρι είναι κατεβασμένο. Στον χιτώνα, ή πτύχωση ανάμεσα στα στήθη και προς τον λαιμό διαφέρει, καθώς σε κανένα άγαλμα δεν δημιουργούνται όριζόντιες καμπύλες πτυχές. Στο σημείο αυτό, όπως και στη θέση της τύλης χαμηλά στο δεξιό ισχίο, το άγαλμα **31** θυμίζει έναν άλλο τύπο Ύγείας, το κυριότερο παράδειγμα του όποιου βρίσκεται στις Συρακούσες και χρονολογείται στην έλληνιστική περίοδο⁷²². Η θέση του φιδιού είναι διαφορετική και δεν τυλίγεται στον πήχυ του δεξιού χεριού, αλλά σχηματίζει ένα πλαίσιο της όλης μορφής, καθώς από τη δεξιά πλευρά έρχεται στους ώμους και θα κατευθυνόταν προς το άκρο άριστερό χέρι. Με τη διάταξη αυτή τονίζεται περισσότερο ή πρόσθια όψη του αγάλματος, το όποιο θα βρισκόταν σε κάποια κόγχη, όπως μαρτυρεί και ή εργασία της πίσω όψης⁷²³. Είναι λοιπόν εμφανές, ότι ό δημιουργός του αγάλματος **31** εργάσθηκε ελεύθερα, παραλλάσσοντας και προσαρμόζοντας στις αισθητικές άντιλήψεις του τον τύπο της «Ύγείας του Βερολίνου»⁷²⁴, ώστε το αποτέλεσμα να είναι μία σχεδόν νέα δημιουργία⁷²⁵.

Μία ιδιότυπη μορφή παρουσιάζει το αγάλματιο της Ύγείας **32** (πίν. 39-40). Η θεά, ή ταύτιση της όποίας πιστοποιείται και από την επιγραφή της πλίνθου, εικονίζεται όρθια με χιτώνα και πέπλο, ενώ στα μαλλιά φέρει κεκρύφαλο. Το φίδι ανέλίσσεται γύρω από τον κορμό ως το δεξιό στήθος· στη συνέχεια θα το κρατούσε με το ύψωμένο δεξιό χέρι και αυτό θα έρχόταν στον αυχένα, απ' όπου θα κατευθυνόταν προς το άριστερό χέρι.

Άνάλογο εικονογραφικό παράδειγμα δεν υπάρχει, εκτός ίσως από ένα μικρό θραύσμα αγάλματιο από τη Σαλαμίνα της Κύπρου, το όποιο περιλαμβάνει το τμήμα του άποπτύγματος του πέπλου, από κάτω από τα στήθη ως κάτω από τη μέση. Οι κατακόρυφες πτυχές διακόπτονται από το φίδι που κατευθύνεται από τη δεξιά προς την άριστερή πλευρά ψηλά, σε αντίθετη δηλαδή κατεύθυνση απ' ό,τι στο αγάλματιο της Έπιδάουρου, και δεν τυλίγει τη μορφή, όπως χαρακτηριστικά συμβαίνει στο **32**⁷²⁶.

Είναι φανερό ότι ό καλλιτέχνης του αγάλματιο της Έπιδάουρου δεν άκολούθησε ένα γνωστό εικονογραφικό τύπο της Ύγείας, ούτε άνάπλασε κάποιον άλλο τύπο στη μορφή της Ύγείας⁷²⁷, αλλά δημιούργησε μία νέα μορφή, χρησιμοποιώντας στοιχεία κυρίως του β' μισού του 4ου αι. π.Χ., όπως μαρτυρεί ή ραδινή, σιγμοειδής άνάπτυξη του σώματος, ή πρόσθεση του χιτώνα και το σχετικά μακρό άπόπτυγμα του πέπλου, κάτω από την παρυφή του όποιου διακρίνεται το άκρο του κόλπου. Ίδιότυπη είναι ή διάταξη του φιδιού γύρω από το σώμα της θεάς. Άνάλογη θέση έχει το φίδι σε δύο εκλεκτικά ρωμαϊκά άνάγλυφα της έποχής του Άδριανού και σε χάλκινα μετάλλια της πρώιμης έποχής των Άντωνίνων, τα όποια εικονίζουν προσφορά στο άγαλμα της Ύγείας· δεν είναι όμως άπαραίτητο να υποθέσουμε ότι οι παραστάσεις αυτές άπηχούν συγκεκριμένο λατρευτικό άγαλμα της θεάς, από το όποιο θα έπηρεάσθηκε

τὸ ἀγαλμάτιο **32**⁷²⁸. Εἶναι ἐπίσης πολὺ πιθανὸν τὸ θέμα τῆς περιτυλιγμένης ἀπὸ τὸ φίδι μορφῆς νὰ ἔχει ἀνατολικὴ προέλευση, καθὼς ἀπαντᾷ στὶς μορφές τοῦ Χρόνου ἢ Αἰῶνος ποὺ συνδέονταν μὲ τὴ λατρεία τοῦ Μίθρα⁷²⁹. Τὴν ἀναγνώριση μιᾶς νέας δημιουργίας στὴ μορφῇ τοῦ ἀγαλματίου **32** ἐνισχύει ἀκόμη τὸ γεγονὸς ὅτι καὶ στὴ μορφῇ τοῦ Τελεσφόρου **34** (πίν. 42), ἀνάθημα τοῦ ἴδιου προσώπου τὴν ἴδια περίπου ἐποχῇ, ἀπὸ τὸ ἴδιο ἐργαστήριον, δὲν ἀκολουθήθηκε ὁ καθιερωμένος τύπος, ἀλλὰ ἕνας νέος, ποὺ φανερώνει τὴ δημιουργικότητα καὶ δύναμη ἐμπνευσης τῶν ἐλληνικῶν ἐργαστηρίων τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων.

Οἱ γλυπτὲς παραστάσεις τῆς Ὑγείας ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο καὶ τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ συνδεθοῦν μὲ κάποιο ναὸ ἢ ἱερό, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ **33** (πίν. 41), τὸ ὁποῖο ἀνῆκε στὸ σύνταγμα τῶν ἀγαλμάτων τῶν Θεῶν Ἐπιδοτῶν, καὶ τὸ **31** (πίν. 37-38) ποὺ ἀνῆκε στὸ διακοσμητικὸ σύνολο τοῦ «Κτηρίου Κ». Ἀπὸ τὰ ἀγαλμάτια, τὸ μὲν **24** (πίν. 29-30) βρέθηκε στὴ Σκανά, στὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα, τὰ δὲ **25** (πίν. 31), **28** (πίν. 34α-δ), **29** (πίν. 34ε-ζ'-35) καὶ **32** (πίν. 39-40) ἀνασύρθηκαν ἀπὸ τὰ εῤεῖπια τοῦ «Κτηρίου Κ», μαζὶ μὲ πλῆθος ἄλλων ἀγαλματίων. Ἄγνωστος παραμένει τέλος ὁ τόπος εὑρεσης τῶν ὑπολοίπων θραυσμάτων **26** (πίν. 32), **27** (πίν. 33) καὶ **30** (πίν. 36).

Ἄν καὶ ἡ Ὑγεία ἦταν ἡ σημαντικότερη μορφῇ ἀπὸ τοὺς Ἀσκληπιάδες καὶ ἡ παρουσία της στὸ Ἀσκληπιεῖο πιστοποιεῖται ἤδη σὲ ἕναν ἐνεπίγραφο ἀναθηματικὸ βωμό, πιθανότατα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. (*IG IV*² 314), ἐντούτοις δὲν ἀπέκτησε αὐτοτελὴ ναὸ πρὶν ἀπὸ τὸν 2ο αἰ. μ.Χ. Τότε φαίνεται ὅτι μετέτρεψαν τὸ πρότυπο τοῦ πρώτου ἐλληνιστικοῦ «Γυμνασίου» σὲ ναό, ἀποκλείοντας μὲ τοῖχο τὴν εἴσοδό του πρὸς τὴν ἐσωτερικὴ αὐλὴ τοῦ «Γυμνασίου» καὶ τοποθετώντας μπροστὰ στὸν τοῖχο τὸ βᾶθρον τοῦ λατρευτικοῦ ἀγάλματος, γιὰ τὴ μορφῇ βέβαια τοῦ ὁποῖου δὲν ὑπάρχουν ἐνδείξεις⁷³⁰. Ἡ ταύτιση τοῦ σχηματιζόμενου ναοῦ μὲ αὐτὸν τῆς Ὑγείας ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς βωμοῦ μὲ τὴν ἐπιγραφὴ Ὑγείαι, ὁ ὁποῖος βρίσκεται ἀκόμη κατὰ χώραν στὸν ἄξονα τοῦ προτύλου, σὲ μικρὴ ἀπόσταση μπροστὰ ἀπὸ τὴν ἀναβάθρα⁷³¹. Ὁ ἀκριβὴς χρονολογικὸς προσδιορισμὸς τῆς μετατροπῆς τοῦ προτύλου σὲ ναὸ δὲν εἶναι δυνατός, ἐνῶ οἱ νεώτερες ἐρευνες ἔδειξαν ὅτι διατηρήθηκε ὡς μέσα στὸν 4ο αἰ. μ.Χ. τουλάχιστον⁷³².

Ἀπὸ κοινοῦ μὲ τὸν πατέρα τῆς Ἀσκληπιῶ καὶ τὶς ἄλλες θεότητες ποὺ σχετίζονταν μὲ τὴ θεραπεία τῶν ἀσθενῶν, ἡ Ὑγεία φαίνεται ὅτι λατρευόταν στὸ Ἐπιδότειο, τὸ ὁποῖο ἀνακατασκεύασε ὁ συγκλητικὸς Ἀντωνίνος μετὰ τὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. Ἀπὸ τὸ σύνταγμα τῶν ἀγαλμάτων τῶν θεῶν αὐτῶν σώθηκε ὁ κορμὸς **33** (πίν. 41), χωρὶς ὅμως νὰ μπορεῖ νὰ ἐπιβεβαιωθεῖ ἂν ἀνῆκε στὸ ἄγαλμα τῆς Ὑγείας, ὅπως εἶναι τὸ πιθανότερο. Ἡ ἀκμὴ τῆς λατρείας τῆς Ὑγείας κατὰ τὴ ρωμαϊοκρατία, κυρίως κατὰ τὸν 2ο καὶ τὸν 3ο αἰ. μ.Χ., μαρτυρεῖται ἀπὸ τὸν μεγάλον ἀριθμὸ τῶν σωζόμενων ἀναθηματικῶν ἐπιγραφῶν, οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἀνάγονται στὴν ἐποχὴ αὐτῇ⁷³³. Στὶς ἐπιγραφὰς αὐτὲς ἡ Ὑγεία καλεῖται σώτειρα (*IG IV*² 419, 570 [**29** (πίν. 35α)]), καθὼς καὶ ἀλεξίπνονος καὶ Παυταλιῶτις (*IG IV*² 472, 477) ἀπὸ κοινοῦ μὲ τὸν Ἀσκληπιὸ καὶ τὸν Τελεσφόρον, ἐνῶ ἐμφανίζεται πολὺ συχνὰ μαζὶ μὲ τὸν Ἀσκληπιὸ καὶ τὸν Ἀπόλλωνα ἤδη ἀπὸ τὸν 3ο αἰ. π.Χ.⁷³⁴.

γ. Τύποι Ἀσκληπιδῶν

Ἀπὸ τὶς μορφὲς τῶν Ἀσκληπιδῶν, ἐκτὸς τῆς Ὑγείας, ἡ μόνη ποὺ μπορεῖ νὰ ταυτισθεῖ μὲ ἀσφάλεια εἶναι αὐτὴ τοῦ *Τελεσφόρου*, ὅπως παρουσιάζεται στὴ μορφὴ μικροῦ παιδιοῦ μὲ χλαμύδα πορπωμένη στὸν δεξιὸ ὦμο στὸ ἀγαλμάτιο **34** (πίν. 42).

Ἡ ἀναγνώριση τοῦ Τελεσφόρου προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή τῆς πλίνθου: Τῷ Τελεσφόρῳ Γάιος Ἰάτρα, κατ' ἀναλογίαν μὲ τοῦ ἴδιου τύπου ἐπιγραφή στὴν πλίνθο τοῦ ἀγαλματίου τῆς Ὑγείας **32** (πίν. 39β, 40β). Τὰ δύο ἀναθήματα τοῦ Γαίου εἶναι σύγχρονα καὶ λαξεύθηκαν στὸ ἴδιο ἐργαστήριον, ὅπως μαρτυρεῖ ἡ τεχντροπικὴ τους ἐξέταση⁷³⁵. Ὅπως καὶ στὴν περίπτωση τοῦ ἀγαλματίου τῆς Ὑγείας, ἔτσι καὶ ἐδῶ ὁ καλλιτέχνης δὲν θέλησε νὰ ἀκολουθήσῃ τὸν καθιερωμένο εἰκονογραφικὸν τύπον τοῦ Τελεσφόρου, σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Τελεσφόρος παριστάνεται ὄρθιος, ἔχοντας παιδικὴ μορφὴ καὶ φορώντας ἓνα εἶδος χλαμύδας ἢ ἐπενδύτη. Τὸ ἔνδυμα αὐτὸ ἀποδίδεται συνήθως κλειστὸ μπροστὰ καὶ ἐφοδιασμένο μὲ κουκούλα, ποὺ στὶς περισσότερες περιπτώσεις καλύπτει τὴν κεφαλὴ (*«διφθέρα»*, *«raenula cucullata»*)⁷³⁶. Ἡ διφθέρα καλύπτει τὸ σῶμα ἀφήνοντας γυμνὰ μόνο τὰ ἄκρα πόδια καὶ μέρος τῶν κνημῶν σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις, ὅπως δείχνει τὸ ἐλάχιστο σωζόμενο τμήμα μικρῆς μορφῆς ποὺ εἰκονίζεται ὄρθια στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τοῦ ἀγαλματίου τοῦ Ἀσκληπιοῦ **11** (πίν. 12α)⁷³⁷.

Ὁ καλλιτέχνης τοῦ ἀγαλματίου **34** χρησιμοποίησε μία παιδικὴ μορφὴ μὲ ἀπλὴ χλαμύδα πορπωμένη στὸν δεξιὸ ὦμον, ἐπηρεασμένος ἴσως ἀπὸ τὴν εἰκονογραφία τῶν γιῶν τοῦ Ἀσκληπιοῦ, ὅπως παραδίδεται στὰ ἀναθηματικὰ ἀνάγλυφα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.⁷³⁸. Στὴ μορφὴ τῆς κεφαλῆς ὁ καλλιτέχνης φαίνεται ὅτι ἐμπνεύσθηκε, ἔως ἓνα σημεῖο, ἀπὸ αὐτὲς τῶν Ἑρώτων στὰ ἀνάγλυφα τῶν σαρκοφάγων, θέμα τὸ ὁποῖο γνῶριζε μεγάλη διάδοση στὴν ἐποχὴ αὐτὴ (τέλος τοῦ 2ου - ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.)⁷³⁹. Ἀνάλογες πάντως παιδικὲς μορφὲς ἀπαντοῦν ἤδη στὸν 4ο αἰ. π.Χ.⁷⁴⁰, ἐνῶ ἀπὸ τὴν κλασικὴ ἐποχὴ μορφὲς μικρῶν παιδιῶν φαίνεται ὅτι συνδέονταν μὲ τὸν Ἀσκληπιδὸ καὶ τὴν οἰκογένειά του, δὲν εἶναι ὁμως δυνατὴ ἡ ἀναγνώριση τοῦ ὀνόματος⁷⁴¹.

Ἡ λατρεία τοῦ Τελεσφόρου καὶ ἡ εἰσοδὸς του στὸν κύκλο τῶν συνδεδεμένων μὲ τὸν Ἀσκληπιδὸ θεραπευτῶν θεῶν ὡς θεότηας ποὺ φέρει τὸ «τέλειον», τὴν ἐκπλήρωση τῶν ὀνείρων τῶν ἀσθενῶν καὶ τὴν πλήρη ἴαση, δὲν εἶναι πολὺ παλαιά⁷⁴². Στὴν ἔρευνα, οἱ γνώμες γιὰ τὸν χρόνον εἰσαγωγῆς τῆς κυμαίνονται ἀπὸ τὴν ὕστερη ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ ὡς τὰ τέλη τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ. Ἡ πρωιμότερη χρονολογία φαίνεται πιθανότερη, καθὼς τότε ἀνάγονται οἱ παλαιότερες παραστάσεις τοῦ Τελεσφόρου ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη, ἡ λατρεία του πάντως διαδόθηκε κατὰ τὸ β' μισὸ τοῦ 1ου αἰ. καὶ τὸ α' μισὸ τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.⁷⁴³. Ἀπὸ τὰ σημαντικότερα κέντρα θεωρεῖται ἡ Πέργαμος, ὅπου σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση εἰσῆχθη μετὰ ἀπὸ κάποιον χρησμὸν⁷⁴⁴. Ἡ λατρεία τοῦ Τελεσφόρου ἐξαπλώθηκε εὐρύτατα καί, σύμφωνα μὲ τὸν Πausanias, ὁ νέος θεὸς ἀντικατέστησε ἢ ταυτίστηκε μὲ ἀνάλογες παλαιότερες τοπικὲς θεότητες, ὅπως τὸν Εὐαμερίωνα στὴν Τιτάνη καὶ τὸν Ἀκεσιν στὴν Ἐπίδαυρον⁷⁴⁵.

Στὴν Ἐπίδαυρον, ἡ λατρεία τοῦ Τελεσφόρου μαρτυρεῖται ἀπὸ δέκα περίπου ἐπιγραφές, καμία ἀπὸ τὶς ὁποῖες δὲν εἶναι πρωιμότερη τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.⁷⁴⁶. Σημαν-

τική είναι ή έπιγραφή IG IV² 561, όπου πιστοποιείται ή ύπαρξη ναοῦ καὶ ἀγάλματος τοῦ Τελεσφόρου, ἀναθήματα ἐνὸς Φάβουλλου. Ἄν πρόκειται γιὰ τὸ ἴδιο πρόσωπο, τὸ ὁποῖο ἀφιέρωσε τὸ Ἑκαταῖο 49 (πίν. 58α) τὸ β' τέταρτο τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ., εἶναι λογικὸ ὅτι καὶ ὁ ναὸς τοῦ Τελεσφόρου θὰ οἰκοδομήθηκε περίπου κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτῇ. Γιὰ τὴν θέσιν τοῦ ναοῦ καὶ τὴν μορφή τοῦ λατρευτικοῦ ἀγάλματος δὲν ὑπάρχουν στοιχεῖα. Ὅπωςδήποτε, ἡ λατρεία τοῦ Τελεσφόρου στὴν Ἐπίδαυρο ἦταν ἐδραιωμένη ὅταν ὁ Πausanias ἐπισκέφθηκε τὸ Ἱερό⁷⁴⁷.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Pausanias, ἡ ταύτιση τοῦ Τελεσφόρου μὲ τὸν Ἄκεσιν στὴν Ἐπίδαυρο ἐπαναλαμβάνεται καὶ σὲ ἓναν ὕμνον πρὸς τὸν Τελεσφόρο ποὺ βρέθηκε στὴν Ἀθῆνα⁷⁴⁸. Ἀξιοσημείωτο ὅμως παραμένει τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Ἄκεσις δὲν μαρτυρεῖται στὶς ἀναθηματικὲς ἐπιγραφές ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο. Ἡ μορφή του δὲν παραδίδεται ἀπὸ ἄλλες πηγές οὔτε ἀνῆκε στοὺς γνωστοὺς Ἀσκληπιάδες, τὸ δὲ ὄνομά του εἶναι προφανὲς ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὴν βεβαιωμένη ἀπὸ τὴν κλασικὴ ἐποχὴ κόρη τοῦ Ἀσκληπιοῦ Ἀκεσώ⁷⁴⁹. Εἶναι ἐπομένως πιθανὸν ὅτι ὁ Ἄκεσις ἀποτελεῖ νεώτερη ἐπινόηση, μὲ σκοπὸ νὰ συνδέσει τὸν νέο Ἀσκληπιάδην θεὸ Τελεσφόρο μὲ τὴν παλαιότερη λατρεία στὸ Ἱερό. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ ὑποδεικνύει πιθανότατα ἡ ἐκλογὴ τοῦ τύπου τοῦ γυμνοῦ παιδιοῦ μὲ χλαμύδα, καὶ ὅχι τοῦ παιδιοῦ ποὺ καλύπτεται μὲ τὴν διφθέρα.

Μὲ τὴν οἰκογένεια τοῦ Ἀσκληπιοῦ σχετίζονται ἴσως καὶ τὰ τέσσερα ἀγαλμάτια νέων ἀνδρῶν 36-39 (πίν. 44-47) ποὺ εἰκονίζουν τοὺς γιουὺς τοῦ θεοῦ, τὸν *Μαχάονα* καὶ τὸν *Ποδαλείριο* κυρίως ἢ ἀκόμη καὶ τὸν *Ἰανίσκο* καὶ τὸν *Ἀλεξήνορα*, χωρὶς βέβαια νὰ μποροῦν νὰ ταυτισθοῦν μὲ κάποιον συγκεκριμένα. Οἱ δύο πρῶτοι εἶναι γνωστοὶ ἤδη ἀπὸ τὸν Ὅμηρο⁷⁵⁰, ἐνῶ οἱ ἄλλοι δύο ἀποτελοῦν ἴσως νεώτερες προσθήκες⁷⁵¹.

Τὰ τέσσερα ἀγαλμάτια εἰκονίζουν ἓνα νεαρὸ ἄνδρα, τὰ 36 (πίν. 44) καὶ 37 (πίν. 45), ἢ ἓναν ἔφηβο, τὰ 38 (πίν. 46) καὶ 39 (πίν. 47), λόγω τῆς περισσότερο ρέουσας μυολογίας καὶ τοῦ μικρότερου μεγέθους τῶν γεννητικῶν ὀργάνων. Ἡ διαφοροποίηση ὅμως στὴν ἡλικία δὲν ἐπιτρέπει τὸν διαχωρισμὸ τῶν ἔργων σὲ δύο αὐστηρὰ καθορισμένες ομάδες.

Οἱ μορφές εἰκονίζονται σὲ περίπου πολυκλείτεια στάση, μὲ ἄνετο τὸ ἀριστερὸ σκέλος στὴν περίπτωση τῶν 36 καὶ 38, ἐνῶ τὰ 37 καὶ 39 ἔχουν ἄνετο τὸ δεξιὸ σκέλος. Τὸ ἄκρο πόδι τοῦ ἄνετου σκέλους φέρεται πρὸς τὰ πίσω καὶ ἐλαφρὰ πρὸς τὰ πλάγια πατώντας μὲ τὰ δάκτυλα, μόνον δὲ στὸ ἀγαλμάτιο 38 ἔρχεται ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἐμπρὸς καὶ πατᾶ μὲ ὁλόκληρο τὸ πέλμα. Καὶ οἱ τέσσερις νέοι ἔχουν κατεβασμένο τὸ ἀριστερὸ χέρι. Τὸ δεξιὸ χέρι ἀποδίδεται ἐπίσης κατεβασμένο στὰ 36 καὶ 38, ὅπως βεβαιώνει τὸ ἴχνος ἐνὸς συνοχίσκου στὸ ἐπάνω μέρος τοῦ μηροῦ. Ἀντίθετα, στὰ ἄλλα δύο ἔργα τὸ δεξιὸ χέρι λυγίζει καὶ ὁ πήχυς ἔρχεται μπροστὰ στὸ δεξιὸ στήθος, ὅπου ὁ νέος 39 κρατᾶ σφαῖρα⁷⁵². Ὁ κορμὸς ἀποδίδεται ὀρθίος καὶ μόνον στὸ 38 ἡ κλίση τοῦ κορμοῦ πρὸς τὴν ἀριστερὴν πλευρὰ εἶναι ἰδιαίτερα ἐντονη.

Ἡ κεφαλὴ σώζεται μόνον στοὺς ἐφήβους 38 (πίν. 46α-β) καὶ 39 (πίν. 47α-β). Στρέφεται πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ ἄνετου σκέλους, ἐνῶ τυπολογικὴ ὁμοιότητα παρατηρεῖται στὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου καὶ τῆς κόμης, ὅπου ἀποδίδεται ἓνα λεπτὸ στρόφιον.

Ἡ τυπολογικὴ συνάφεια τῶν τεσσάρων ἔργων ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὴν θέσιν

τοῦ ἱματίου, τὸ ὁποῖο χρησιμεύει καὶ ὡς στήριγμα τῶν μορφῶν στὴν ἀριστερὴ πλευρά. Τὸ ἱμάτιο διπλώνει ἐπάνω στὸν ἀριστερὸ ὦμο καὶ πέφτει πίσω, καλύπτοντας τὸ ἀριστερὸ τμήμα τῆς πλάτης καὶ τὸ πίσω τμήμα τοῦ βραχίονα, ἐκτὸς ἀπὸ τοῦ 39 (πίν. 47δ), ὅπου ὁ βραχίονας ἀποδίδεται ἐλεύθερος. Ἐνα τμήμα τοῦ ἱματίου ἔρχεται ἀκολουθῶς ἐπάνω στὸν πήχυ καὶ πέφτει ὡς τὴν πλίνθο.

Ὁ βαθμὸς στὸν ὁποῖο τὸ ἱμάτιο καλύπτει ἢ ὄχι τὸν πήχυ καὶ ἡ σχέση του μὲ τὸ ἄκρο χέρι παρουσιάζουν ὀρισμένες διαφοροποιήσεις. Στὸ 38 (πίν. 46γ, ζ) καλύπτεται ὁ ἀγκῶνας καὶ ὁλόκληρος ὁ πήχυς, ἐνῶ τὸ ἄκρο χέρι πέφτει ἀδρανὲς μὲ περίπου κλειστὰ τὰ δάκτυλα, ἂν καὶ δὲν κρατᾷ τίποτα. Στὸ 36 (πίν. 46α, δ) τὸ ἱμάτιο καλύπτει ἓνα τμήμα τοῦ πήχεως πρὸς τὸν καρπὸ, ἐνῶ στὸ ἄκρο χέρι ἡ μορφὴ κρατᾷ τὴν παρυφὴ τοῦ τμήματος ἐκείνου τοῦ ἱματίου ποὺ πέφτει ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ πήχεως. Στὰ ἄλλα δύο ἀγαλμάτια 37 (πίν. 45α, δ) καὶ 39 (πίν. 47γ-ζ) ὁ πήχυς, καὶ εἰδικὰ στὸ 39 καὶ τὸ ἄκρο χέρι, λείπουν. Ἀπὸ τὴν πτύχωση συνάγεται ὅτι τὸ ἱμάτιο δὲν κάλυπτε τὸν πήχυ, ἀλλὰ ἐρχόταν ἀπὸ τὸν ὦμο στὸ ἄκρο χέρι, ὅπου ὁ νέος τὸ κρατοῦσε σφικτά, καὶ ἔπεφτε πάλι ὡς τὴν πλίνθο.

Γίνεται λοιπὸν σαφὲς ὅτι τὰ τέσσερα ἀγαλμάτια δὲν συνδέονται μὲ σχέση πιστῶν ἀντιγράφων, ἢ ἀδιαμφισβήτητη ὅμως τυπολογικὴ τους συγγένεια ὑποδεικνύει τὴν ὑπαρξὴ κοινῶν προτύπων.

Οἱ μορφὲς φαίνεται ὅτι ἐξαρτῶνται ὡς ἓνα βαθμὸ ἀπὸ μορφὲς τοῦ Ἑρμοῦ καὶ κυρίως τοὺς τύπους «*Richélieu*» καὶ «*Ἀνδρου/Farnese*» τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., οἱ ὁποῖοι διαδόθηκαν εὐρύτατα κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ, ὁπότε χρησίμευσαν καὶ γιὰ εἰκονιστικὰ ἀγάλματα⁷⁵³. Πρέπει βέβαια νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὶς ἐπαναλήψεις τῶν τύπων αὐτῶν ἡ χλαμύδα ἔρχεται ὁλόκληρη ἐπάνω στὸν ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἐμπρὸς προτεταμένο πήχυ καὶ πέφτει ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ δίπλα στὸ ἀριστερὸ σκέλος, χωρὶς νὰ συγκρατεῖται, ὅλη ἢ ἓνα μέρος της, ἀπὸ τὸ ἄκρο χέρι⁷⁵⁴.

Δὲν εἶναι βέβαια δυνατόν νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι τὰ ἀγαλμάτια εἰκονίζουν τὸν Ἑρμῆ⁷⁵⁵, καθὼς δὲν φέρουν κανένα σύμβολο τοῦ θεοῦ. Πιθανότερη εἶναι ἀντίθετα, ἡ ἀναγνώριση τῶν μορφῶν τῶν γιῶν τοῦ Ἀσκληπιοῦ Μαχάονος καὶ Ποδαλειρίου.

Γιὰ τὴν εἰκονογραφία τῶν ἀρρένων τέκνων τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἀποκλειστικὴ πηγὴ παραμένουν τὰ ἀναθηματικὰ ἀνάγλυφα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., στὰ ὁποῖα ἓνας ἢ συνηθέστερα δύο νέοι εἰκονίζονται δίπλα στὸν πατέρα τους. Ἡ εἰκονογραφία τῶν ἐφήβων Ἀσκληπιδῶν παρουσιάζει πλοῦτο μορφῶν⁷⁵⁶. Λίγες φορὲς φέρουν ἱμάτιο γύρω ἀπὸ τὰ ἰσχία καὶ τοὺς μηρούς⁷⁵⁷. Ἐκτὸς ἀπὸ ὀρισμένα μεμονωμένα παραδείγματα⁷⁵⁸, οἱ ὑπόλοιπες παραστάσεις τῶν γιῶν τοῦ Ἀσκληπιοῦ εἰκονίζουν νέους κατὰ κύριο λόγο γυμνοὺς⁷⁵⁹, ἢ μὲ μόνη τὴ χλαμύδα διευθετημένη κατὰ τοὺς ἐξῆς τρόπους:

I. Ἡ χλαμύδα καλύπτει τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ σώματος κατὰ τρόπο ἀνάλογο μὲ αὐτὸν τοῦ Τελεσφόρου 34 (πίν. 42)⁷⁶⁰.

II. Ἡ χλαμύδα πορπώνεται μπροστὰ ἀπὸ τὸν λαιμό, καὶ ἀπὸ τοὺς δύο ὦμους πέφτει στὴν πλάτη⁷⁶¹.

IIIα. Ὁ Ἀσκληπιάδης εἰκονίζεται σὲ στάση ἀνάλογη αὐτῆς τοῦ Ἀσκληπιοῦ τύπου «*Giustini*». Ἡ χλαμύδα πορπώνεται στὸν δεξιὸ ὦμο καὶ ἀφενδὸς μὲν πέφτει πίσω στὴν πλάτη, ἀφετέρου δὲ ἔρχεται διαγωνίως στὴν ἀριστερὴ πλευρά, καλύπτοντας τὸ στήθος καὶ τὸ χέρι, καὶ συγκρατεῖται ἀνάμεσα στὸ χέρι καὶ τὸ ἰσχί⁷⁶².

IIIβ. Ἡ στάση εἶναι ὅπως στὸν IIIα, ἀλλὰ ἡ χλαμύδα ἀναδιπλώνεται στὸν ἀριστερὸ ὦμο, ὅπου ἀποδίδεται καὶ ἡ πόρπη⁷⁶³.

IV. Ἡ χλαμύδα πορπώνεται ἐπίσης στὸν δεξιὸ ὦμο καὶ ἡ παρυφὴ τοῦ πρόσθιου τμήματος ἔρχεται πρὸς τὴν ἀριστερὴ πλευρά, καλύπτοντας τὸν βραχίονα τοῦ ἀριστεροῦ χεριοῦ, ἐνῶ ὁ πήχυς ἐκτείνεται μπροστὰ ἢ ὑψώνεται⁷⁶⁴.

V. Ἡ χλαμύδα πέφτει ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ ὦμο στὴν πρόσθια καὶ στὴν πίσω ὄψη καλύπτοντας τουλάχιστον τὸν ἀριστερὸ βραχίονα, ὅπως ὁρισμένες φορὲς καὶ μέρος τοῦ κορμοῦ⁷⁶⁵.

VI. Ἡ χλαμύδα ἀναδιπλώνεται στὸν ἀριστερὸ ὦμο καὶ πέφτει πίσω, χωρὶς νὰ εἶναι εὐκρινὴς ἡ σχέση της μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι. Τὸ μόνο παράδειγμα τοῦ τύπου αὐτοῦ εἶναι συγχρόνως καὶ ἡ μόνη παράσταση ὅπου ὁ εἰκονιζόμενος Ἀσκληπιάδης ταυτίζεται ἐπιγραφικὰ μὲ τὸν Μαχάονα⁷⁶⁶.

Ἡ ἐξέταση τῶν τύπων αὐτῶν καθιστᾷ προφανὴ τὴ σύνδεσή τους μὲ τὴν εἰκονογραφία τοῦ Ἑρμοῦ, ἀπὸ τὴν ὁποία εἶναι πιθανὸν ὅτι ἀντλήσαν τὰ πρότυπά τους οἱ γλύπτες τῶν ἀναγλύφων⁷⁶⁷.

Ἀπὸ τὰ ἀντικείμενα ποὺ οἱ νέοι **36-39** ἔφεραν στὸ δεξιὸ χέρι σώζεται μόνον αὐτὸ τοῦ **39** (πίν. 47γ, δ, ζ). Πρόκειται γιὰ ἓνα περίπου σφαιροειδὲς ἀντικείμενο, τὸ ὁποῖο ὁ ἔφηβος κρατᾷ μπροστὰ στὸ στήθος του. Ἡ ἐρμηνεία του εἶναι ἀμφίβολη. Ἀπὸ τὸ σχεδὸν ὠοειδὲς σχῆμα του, τὸ ἀντικείμενο αὐτὸ θὰ μπορούσε νὰ παριστάνει ἓνα αὐγὸ, σύμβολο ποὺ συνδέεται ἄμεσα μὲ τὸν Ἀσκληπιό⁷⁶⁸, ἂν καὶ στὴν περίπτωση αὐτὴ τὸ αὐγὸ ἀποδίδεται πολὺ μεγάλο. Πιθανότερη φαίνεται ἡ ἄποψη, κατὰ τὴν ὁποία ὁ νέος κρατᾷ σφαῖρα⁷⁶⁹ καὶ ἔτσι ἐντάσσεται στὴν εἰκονογραφία τῶν ἀθλητῶν. Παραστάσεις ὅμως ἀθλητῶν ποὺ κρατοῦν σφαῖρα κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο δὲν ὑπάρχουν⁷⁷⁰, ὅπως καὶ δὲν ὑπάρχουν στοιχεῖα γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἀγωνίσματος σφαίρας στοὺς ἀγῶνες ποὺ τελοῦνταν στὸ Ἀσκληπιεῖο⁷⁷¹. Ὅπωςδήποτε οἱ τέσσερις νέοι παρουσιάζουν ἀρκετὲς ἀναλογίες μὲ μορφὲς ἀθλητῶν, ὅπως αὐτὲς παραδίδονται σὲ ἐπιτύμβιες ἢ τιμητικὲς στήλες κλασικῶν καὶ ρωμαϊκῶν χρόνων. Στὶς ἐπιτύμβιες στήλες εἰδικότερα, ὁ νέος ἀθλητὴς φέρει μόνη τὴ χλαμύδα, συνήθως στὸν ἓνα ὦμο καὶ γύρω ἀπὸ τὸν πήχυ τοῦ ἀντίστοιχου χεριοῦ, καὶ κρατᾷ σπλεγγίδες καὶ/ἢ ἓναν ἀρύβαλλο⁷⁷², ἐνῶ, σὲ μία περίπτωση ὁ νέος κρατᾷ μὲ τὸ κατεβασμένο ἀριστερὸ χέρι τὴ χλαμύδα, ποὺ ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ ὦμο πέφτει πίσω ἀπὸ τὸν βραχίονα καὶ τὸν πήχυ ὡς τὸ ἄκρο χέρι καὶ ἀνεμίζει κατόπιν πίσω, ὡς τὸ ὕψος τοῦ ἀριστεροῦ γόνατου⁷⁷³. Στὶς τιμητικὲς ἐπίσης στήλες, κυρίως τοῦ 2ου καὶ 3ου αἰ. μ.Χ., εἰκονίζονται στὸ ἀνώτερο τμήμα, δύο συνήθως ἔφηβοι ἀθλητὲς ποὺ στεφανώνουν τὸν ἱματιοφόρο κοσμητὴ. Οἱ νέοι αὐτοὶ φέρουν μόνον τὴ χλαμύδα, ἡ ὁποία, εἴτε ἀναδιπλώνεται στὸν ἀριστερὸ ὦμο, πέφτει πίσω καί, ἀφοῦ ἔλθει ἐπάνω στὸν ἀριστερὸ πήχυ, πέφτει στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τῆς μορφῆς, εἴτε πορπώνεται στὸν δεξιὸ ὦμο καὶ ἀφενδὸς μὲν πέφτει πίσω, ἀφετέρου δὲ ἔρχεται πρὸς τὸ κατεβασμένο δεξιὸ χέρι· τύποι ἐπομένως ἀνάλογοι μὲ αὐτοὺς τῶν Ἀσκληπιδῶν στὰ ἀνάγλυφα⁷⁷⁴.

Ἡ σύνδεση τῶν μορφῶν τῶν τεσσάρων νέων ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο μὲ παραστάσεις ἀθλητῶν δὲν ἀντιτίθεται στὴν ἐρμηνεία τους ὡς πιθανῶν εἰκόνων τῶν Ἀσκληπιδῶν, καθὼς εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Μαχάων καὶ ὁ Ποδαλείριος συνδέονται ἐπίσης μὲ ἀθλητικὸς ἀγῶνες· αὐτοὶ θεωρεῖται ὅτι ἴδρυσαν τὰ Ἀσκληπιεῖα, τοὺς κυριότερους

ἀγῶνες ποὺ τελοῦνταν στὸ Ἀσκληπιεῖο κάθε τέσσερα χρόνια⁷⁷⁵, ἐνῶ στὸ ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο ΕΑΜ 1402, ἀπὸ τὴ Μονὴ Λουκοῦς, ὁ δεῦτερος νέος πίσω ἀπὸ τὸν Ἀσκληπιὸ κρατᾷ μία στλεγγίδα⁷⁷⁶.

Οἱ σωζόμενες κεφαλές τῶν ἐφήβων **38** καὶ **39** (πίν. 46α-β καὶ 47α-β) δὲν προσφέρουν ἐπιπλέον στοιχεῖα γιὰ τὴν ταύτιση τῶν μορφῶν. Τὸ λεπτὸ στρόφιον, ποὺ δύσκολα μπορεῖ νὰ συσχετισθεῖ μὲ τὸ στρόφιον ποὺ φέρουν οἱ παραστάσεις τοῦ Ἀσκληπιοῦ τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς, ἀποτελεῖ εἰκονογραφικὸ γνῶρισμα πολλῶν ομάδων ἀνθρώπων⁷⁷⁷.

Ἡ ἀναγνώριση τῶν γιῶν τοῦ Ἀσκληπιοῦ στὶς τέσσερις νεαρὲς μορφές **36-39** ἐνισχύεται ἀπὸ τὴν εὕρεση στὸ Ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα τοῦ μικροῦ ἀγάλματος ἐνὸς νέου, τοῦ α΄ μισοῦ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ποὺ ἔχει ἀποδοθεῖ στὰ ἀετωματικὰ γλυπτὰ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος⁷⁷⁸. Ὁ νέος εἰκονίζεται σὲ ἀνάλογη στάση· τὸ ἱμάτιο ἢ ἡ χλαμύδα ἀναδιπλώνεται στὸν ἀριστερὸ ὦμο, ἔρχεται πίσω πρὸς τὴ δεξιὰ πλευρά, ὅπου ὁ νέος τὴν πιάνει μὲ τὸ κατεβασμένο χέρι του, καὶ πέφτει δίπλα στὸ δεξιὸ σκέλος χρησιμεύοντας συγχρόνως καὶ ὡς στήριγμα τῆς μορφῆς. Τὸ ἀριστερὸ χέρι ἔρχεται μπροστὰ στὸ στήθος καὶ κρατᾷ ἓνα ἄρκετὰ φθαρμένο ἀντικείμενο, πιθανότατα κάποιο πτηνόν. Ἡ ταύτιση ἐπομένως τοῦ νέου μὲ κάποιον ἀπὸ τοὺς Ἀσκληπιάδες εἶναι βέβαιη, λόγω τῆς στενῆς σύνδεσης τῶν πτηνῶν μὲ τὴ λατρεία τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ τῆς οἰκογενείας του⁷⁷⁹. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἀκόμη ἡ τυπολογικὴ συγγένεια τῶν κεφαλῶν τῶν ἐφήβων **38** καὶ **39** πρὸς αὐτὴ τοῦ νέου ἀπὸ τὸν ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος, ἰδίως στὸ σχῆμα τοῦ προσώπου καὶ στὴν ἀπόδοση τῶν μαλλιῶν, ἀπὸ τὸ ἔργο ὅμως τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. λείπει τὸ στρόφιον.

Μὲ τὴν οἰκογένεια τοῦ Ἀσκληπιοῦ μπορεῖ νὰ συσχετισθεῖ καὶ τὸ ταπεινὸ ἀγαλματίδιο **35**, τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. ἐπίσης (πίν. 43γ-ζ). Εἰκονίζει μία νεανικὴ, σχεδὸν παιδικὴ μορφὴ, ἀκουμπισμένη μὲ τὸν πήχυ τοῦ ἀριστεροῦ χεριοῦ σὲ κορμό, ὅπου ἀνέρπει ἓνα φίδι. Τὸ κεφάλι τοῦ φιδιοῦ, τὰ ἄκρα χέρια καὶ ὁ δεξιὸς πήχυς λείπουν, ἀπὸ τὰ σωζόμενα ὅμως μέρη γίνεται φανερό ὅτι ἡ μορφὴ βρισκόταν σὲ ἄμεση συνάφεια μὲ τὸ φίδι, προσφέροντάς του ἴσως τροφή. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ εἶναι βασικὸ γιὰ τὴν ταύτισή της μὲ κάποιον ἀπὸ τοὺς Ἀσκληπιάδες⁷⁸⁰.

Εἰκονογραφικὰ παράλληλα τῆς μορφῆς **35** δὲν ὑπάρχουν. Ναὶ μὲν ἡ γυμνότητα καὶ ἡ χλαμύδα, ἡ ὁποία πέφτει πίσω ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ βραχίονα καὶ τὸ στήριγμα ὡς τὴν πλίνθο, μὲ τὴν πόρπη ἀποδοσμένη στὸν ἀριστερὸ ὦμο, ἀπαντοῦν στὴν εἰκονογραφία τῶν ἀρρένων τέκνων τοῦ Ἀσκληπιοῦ, σὲ καμία ὅμως περίπτωσι ἓνας Ἀσκληπιάδης δὲν σχετίζεται μὲ τὸ φίδι πού, ὡς σύμβολο, ἀνήκει μόνο στὸν ἴδιο τὸν Ἀσκληπιὸ καὶ τὴν Ὑγεία. Πρέπει βέβαια νὰ ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι τὰ μόνα οὐσιαστικὰ μνημεῖα γιὰ τὴ μελέτη τῆς εἰκονογραφίας τῶν Ἀσκληπιαδῶν παραμένουν τὰ ἀναθηματικὰ ἀνάγλυφα, ποὺ ἀπέχουν πάνω ἀπὸ μισὴ χιλιετία ἀπὸ τὴ δημιουργία τοῦ ἀγαλματιδίου **35**.

Κατὰ τὴν ἐλληνιστικὴ καὶ τὴ ρωμαϊκὴ περίοδο, παραστάσεις νέων ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ ταυτισθοῦν μὲ τοὺς Ἀσκληπιάδες (ἐκτὸς βέβαια ἀπὸ τὸν Τελεσφόρο) εἶναι ἄγνωστες. Τὰ μόνα βέβαια παραδείγματα γλυπτῶν εἰκόνων τοῦ Μαχάονος καὶ τοῦ Ποδαλειρίου, σύμφωνα μὲ τὴν ἐνεπίγραφη πλίνθο τους, ἔχουν βρεθεῖ σὲ ἓνα δωμάτιο τῶν θερμῶν τοῦ Δίου τῆς Μακεδονίας. Τὰ ἀγάλματα αὐτά, ὕψους τριῶν

τετάρτων τοῦ φυσικοῦ, βρίσκονταν τοποθετημένα σὲ κόγχες τῶν τοίχων μαζί μὲ τὰ ἄλλα μέλη τῆς οἰκογένειας τοῦ Ἀσκληπιοῦ, ἡ ἐργασία τους δὲ πιστοποιεῖ ὅτι προέρχονται ἀπὸ ἓνα ἀττικὸ ἐργαστήριο τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.⁷⁸¹. Γιὰ τὴ μορφὴ τοῦ Ποδαλειρίου ὁ καλλιτέχνης ἀκολούθησε ἐπίσης πρότυπα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. ποὺ ἀπαντοῦν στὶς μορφές τῶν ἀναθηματικῶν ἀναγλύφων, χωρὶς ὅμως ἡ μορφὴ νὰ κατατάσσεται στοὺς παραπάνω τύπους⁷⁸². Ἀντίθετα, ἡ μορφὴ τοῦ Μαχάονος ἀπὸ τὸ ἴδιο σύνολο φαίνεται ὅτι δὲν ἀκολούθησε κάποιον γνωστὸ εἰκονογραφικὸ τύπο⁷⁸³, πιστοποιώντας γιὰ μία ἀκόμη φορὰ τὴ δημιουργικὴ δύναμη τῶν ἐργαστηρίων γλυπτικῆς τῆς ἐποχῆς ἐκείνης.

Οἱ μορφές τῶν Ἀσκληπιδῶν συμπεριλαμβάνονταν πιθανότατα στοὺς Ἐπιδότες Θεούς, στὸν ναὸ τῶν ὁποίων θὰ εἰκονίζονταν ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ τοῦ πατέρα τους Ἀσκληπιοῦ. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ θραῦσματα τῶν κολοσσικῶν ἀγαλμάτων τοῦ Ἀσκληπιοῦ **18** (πίν. 21-22) καὶ ἴσως τῆς Ὑγείας **33** (πίν. 41), σώζεται ἓνα ἀκόμη θραῦσμα ἀγάλματος ἀπὸ τὸ ἴδιο σύνολο, τὸ **40** (πίν. 48), τὸ ὁποῖο πιθανότατα προέρχεται ἀπὸ τὸ ἀγαλμα κάποιου Ἐπιδότη⁷⁸⁴. Τὸ ὄνομα ἢ ὁ ἀγαλματικὸς τύπος τῆς μορφῆς παραμένουν ἄγνωστα.

Ἀπὸ τὶς σωζόμενες ἐπιγραφές διαφαίνεται ὅτι ἡ λατρεία τῶν Ἀσκληπιδῶν καὶ εἰδικότερα τοῦ Μαχάονος καὶ τοῦ Ποδαλειρίου, στὴν Ἐπίδαυρο ἦταν περιορισμένη. Εἶναι ὄντως πολὺ πιθανὸ οἱ θεότητες αὐτές νὰ εἶχαν ἐπικαλυφθεῖ, ὥς ἓνα βαθμὸ τουλάχιστον, ἀπὸ τὴ μορφὴ τοῦ Τελεσφόρου, ἡ λατρεία τοῦ ὁποῖου γνώρισε εὐρεία ἐξάπλωση στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια. Χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι, ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν ἀναθηματικῶν ἐπιγραφῶν ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο, καμία δὲν ἀφιερώθηκε στὸν Ποδαλειρίο καὶ μόνο μία, ἡ IG IV² 152, ποὺ πιστεύεται ὅτι ἀνάγεται στὸν 5ο αἰ. π.Χ., ἀνήκει σὲ βωμὸ ἀφιερωμένο στὸν Μαχάονα. Σώζεται, ἀντίθετα, ἓνας βωμὸς ποὺ ἀφιερώθηκε τὸ 150/1 μ.Χ. στὴν Πανάκεια⁷⁸⁵, ἐνῶ ἄλλες ἐπιγραφές ὑποδηλώνουν ὅτι ὑπῆρχε κοινὴ λατρεία τῶν Ἀσκληπιδῶν⁷⁸⁶.

δ. Τύποι Ἀπόλλωνος

Ὁ ἀριθμὸς τῶν σωζόμενων παραστάσεων τοῦ Ἀπόλλωνος, τοῦ πατέρα τοῦ Ἀσκληπιοῦ, εἶναι πολὺ περιορισμένος· ἀξιοσημεῖωτο δὲ εἶναι ὅτι καμία δὲν προέρχεται ἀπὸ τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα. Πρόκειται γιὰ πέντε μορφές, μιᾶς ἀπὸ τὶς ὁποῖες σώζεται μόνο τὸ κάτω μέρος τῆς κιθάρας καὶ τὸ στήριγμα τοῦ ἀγάλματος (**45**: πίν. 54-55). Τὸ θραῦσμα αὐτὸ προέρχεται ἀπὸ φυσικοῦ μεγέθους ἀγαλμα, ἡ κεφαλὴ **43** (πίν. 52-53) ἀνῆκε σὲ μικρότερο τοῦ φυσικοῦ ἔργο, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιπες παραστάσεις **41** (πίν. 49), **42** (πίν. 50) καὶ **44** (πίν. 51) ἀνήκουν σὲ μικρὰ ἀγαλμάτια καὶ ἀγαλματίδια. Ὅλα τὰ ἔργα χρονολογοῦνται στὸν 2ο καὶ στὸν 3ο αἰ. μ.Χ. καί, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ **45** ποὺ ἀνῆκε στὸν γλυπτὸ διάκοσμο τοῦ «Κτηρίου Κ»⁷⁸⁷, ἀποτελοῦσαν ἀπλὰ ἀναθήματα, κανενὸς ὅμως δὲν σώζεται ἡ τυχὸν ἐνεπίγραφη βάση ἢ πλίνθος.

Τὸ ἀγαλμάτιο **41** (πίν. 49) ἀποτελεῖ τὸ μόνο παράδειγμα ἀντιγράφου ἀγάλματος Ἀπόλλωνος τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. καὶ συγκεκριμένα τοῦ τύπου τοῦ «Ἀπόλλωνος τοῦ *Kassel*», στὸ ὁποῖο πολλοὶ ἐρευνητὲς βλέπουν ἓνα φειδιακὸ πρωτότυπο τῶν μέσων

του 5ου αἰ.⁷⁸⁸. Ὁ τύπος εἶχε εὐρεία διάδοση σὲ ὅλη τὴν ἑκταση τοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους⁷⁸⁹. Ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ ὥρο σώζονται τρία ἀκόμη παραδείγματα⁷⁹⁰, ἐνῶ τρία ἐπίσης ἀγαλμάτια ἀποτελοῦν μεταπλάσεις τοῦ ἀρχετύπου⁷⁹¹.

Τὸ ἀγαλμάτιο **41** ἀνήκει στὰ πιστὰ ἀντίγραφα τοῦ πρωτοτύπου, ὅπως αὐτὸ ἀντικατοπτρίζεται καλύτερα στὸ ἀντίγραφο τοῦ Kassel⁷⁹². Ἡ μόνη ἴσως διαφοροποίηση ἔγκειται στὸ γεγονὸς ὅτι τὸ κατεβασμένο δεξιὸ χέρι τοῦ ἀγαλματίου θὰ βρισκόταν πλησιέστερα στὸν κορμό, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν πολὺ μικρὴ διαστάσεις τοῦ συνοχίσκου στὸ ἐπάνω μέρος τοῦ μηροῦ. Τὴ λεπτομέρεια αὐτὴ παρουσιάζει περισσότερο ἔντονη καὶ τὸ δεύτερο ἀγαλμάτιο τοῦ τύπου ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ ὥρο, αὐτὸ τῆς Κέρκυρας⁷⁹³.

Τὸ πληρέστερο σωζόμενο ἀγαλματίδιο **42** (πίν. 50) ἐξαρτᾶται ἀπὸ ἓνα τύπο τοῦ γ' τετάρτου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., αὐτὸν τοῦ «Λυκείου Ἀπόλλωνος», ὁ ὁποῖος ἀνάγεται σὲ πρωτότυπο ἔργο στημένο στὸ Λύκειο γυμνάσιον τῆς Ἀθήνας καὶ ἀποδίδεται συνήθως στὸν Πραξιτέλη ἢ τὴ σχολή του⁷⁹⁴.

Ὁ τύπος τοῦ «Λυκείου Ἀπόλλωνος», ὅπως καὶ οἱ ἑλληνιστικὲς μεταπλάσεις του⁷⁹⁵, γνώρισαν εὐρύτατη διάδοση κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴ καὶ τὴ ρωμαϊκὴ περίοδο⁷⁹⁶, ὅταν ὁ τύπος χρησιμοποιήθηκε καὶ γιὰ ἄλλες θεότητες, κυρίως τὸν Διόνυσον⁷⁹⁷, ἀλλὰ καὶ ὡς εἰκονιστικὸς γιὰ τὸν θεοποιημένο Ἀντίνοον⁷⁹⁸. Ὅπως συμβαίνει καὶ στὴν περίπτωση τοῦ τύπου τοῦ «Ἀπόλλωνος τοῦ Kassel», τὰ πολυάριθμα ἀντίγραφα τοῦ «Λυκείου Ἀπόλλωνος» χρονολογοῦνται ὅλα στὸν 2ο αἰ. μ.Χ.⁷⁹⁹. Ὁ τύπος ἦταν ἀρκετὰ διαδεδομένος καὶ στὸν ἑλληνικὸ ὥρο. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ **42** καὶ δύο ἀκόμη σχεδὸν ἀκέραια ἀγαλμάτια, ἓνα ἐλεφάντινο ἀπὸ τὴν Ἀγορὰ τῆς Ἀθήνας⁸⁰⁰ καὶ ἓνα χάλκινο ἀπὸ τὴν Πάτρα⁸⁰¹, μία κεφαλὴ ἀγάλματος μεγαλύτερου τοῦ φυσικοῦ προέρχεται ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Λαυρίου⁸⁰², ἐνῶ τμῆμα τοῦ κορμοῦ ἐπίσης μεγάλου ἀγάλματος βρέθηκε στὴν Κόρινθο⁸⁰³. Δύο ἀκόμη κορμοὶ προέρχονται ἀπὸ τὴν Κρήτη⁸⁰⁴, ἐνῶ μία κεφαλὴ τοῦ τύπου βρέθηκε στὴ Θάσο⁸⁰⁵. Ἀντιπαραβάλλοντες τὸ ἀγαλματίδιο **42** μὲ τὰ ἀντίγραφα τοῦ τύπου, διαπιστώνεται ὅτι, ἂν καὶ ἀποτελεῖ ἓνα πιστὸ σὲ γενικὲς γραμμὲς ἀντίγραφο, παρουσιάζει ἀρκετὲς διαφοροποιήσεις ποὺ σὲ σημαντικὸ βαθμὸ ὀφείλονται στὸ πολὺ μικρὸ μέγεθος τοῦ ἔργου, σὲ σχέση μὲ τὸ μεγαλύτερο τοῦ φυσικοῦ χάλκινο πρωτότυπο: τὸ **42** ἀποτελεῖ τὸ μικρότερο ἀπὸ τὰ μαρμάρινα ἀντίγραφα τοῦ «Λυκείου Ἀπόλλωνος»⁸⁰⁶. Ἐνδεικτικὴ στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι ἡ ἀρκετὰ σχηματοποιημένη ἀπόδοση τῶν μαλλιών, ὅπου ἔχουν παραλειφθεῖ οἱ δύο μικροὶ πλόκαμοι ἐπάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο.

Ὡς πρὸς τὴν στάση, παρατηρεῖται ὅτι οἱ ἀναλογίες τοῦ ἀγαλματίου **42** εἶναι ραδιότερες. Ὁ κίονας, ὅπου ἀκουμπᾷ ἡ μορφὴ, ἔχει παραλειφθεῖ, παρὰ τὴν ἔντονη κλίση τοῦ κορμοῦ πρὸς τὰ πίσω, ὅπως ἄλλωστε συμβαίνει στὰ περισσότερα παραδείγματα τοῦ τύπου⁸⁰⁷. Τὸ ἀγαλματίδιο θὰ στηριζόταν σὲ στήριγμα ποὺ θὰ ὑπῆρχε δίπλα καὶ ἴσως καὶ πίσω ἀπὸ τὸ στάσιμο δεξιὸ σκέλος, ὅπως μαρτυροῦν τὰ ἴχνη δύο συνοχίσκων. Ἀντίθετα, στὰ ὑπόλοιπα ἀντίγραφα τὸ στήριγμα βρισκόταν δίπλα στὸ ἀριστερὸ σκέλος, μόνο δὲ σὲ ἓνα ἄγαλμα στὴ Βενετία τὸ στήριγμα, ἢ φαρέτρα καὶ ἓνας κορμὸς δένδρου, ἀποδίδονται σὲ θέση ἀνάλογη μὲ αὐτὴ τοῦ στηρίγματος τοῦ παραδείγματος τῆς Ἐπιδαύρου⁸⁰⁸.

Σὲ ἓναν ἀκόμη ἀγαλματικὸν τύπον τοῦ Ἀπόλλωνος τοῦ β' μισοῦ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

όδηγεῖ ἡ μορφή τῆς κόμμωσης τῆς κεφαλῆς **43** (πίν. 52-53) καὶ συγκεκριμένα στὸν λεγόμενο «*Ἀπόλλωνα τοῦ Antium*», ὁ ὁποῖος παραδίδεται σὲ μεγάλο ἀριθμὸ ἀντιγράφων⁸⁰⁹.

Ἡ ἀναγνώριση τοῦ τύπου πιστοποιεῖται κατὰ κύριο λόγο ἀπὸ τὴ διάρθρωση τῶν μαλλιῶν⁸¹⁰, ὁρισμένες ὁμῶς διαφοροποιήσεις δείχνουν ὅτι ἡ κεφαλὴ τῆς Ἐπιδαύρου δὲν μπορεῖ νὰ συμπεριληφθεῖ στὰ πιστὰ ἀντίγραφα τοῦ τύπου. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ εἶναι τὸ πλατύτερο πρόσωπο, τὸ χαμηλὸ μέτωπο καὶ ὁ σχηματισμὸς τοῦ κρωβύλου πλησιέστερα πρὸς τὸ πρόσωπο, ἐνῶ στὰ ὑπόλοιπα ἀντίγραφα δίνεται μεγαλύτερη ἔμφαση στὴν πορεία τῶν βοστρύχων ἀπὸ τὸ μέτωπο ὡς τὸν κρωβύλο. Τὸ ἄπλωμα τοῦ κρωβύλου σὲ ὅλο σχεδὸν τὸ πλάτος τοῦ κρανίου τοῦ **43** ἀπαντᾷ στὰ περισσότερα ἀντίγραφα τοῦ τύπου⁸¹¹. Χαρακτηριστικὰ τοῦ κρωβύλου στὸ **43** εἶναι ἡ ἰδιαίτερη ἐπιμήκυνση τοῦ ἀριστεροῦ ἄκρου, μὲ ἀποτέλεσμα τὸν τονισμὸ τῶν ἀσυμμετριῶν στὴν ἀπόδοση τῶν ἐπιμέρους χαρακτηριστικῶν. Τὴν ἐντύπωση αὕτῃ θὰ ἀπάλυνε ἡ στροφή τῆς κεφαλῆς πρὸς τὰ δεξιὰ, ἡ ὁποία βεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὸ σωζόμενο τμήμα τοῦ λαιμοῦ καὶ ὑποδεικνύει ὅτι τὸ παράδειγμα τῆς Ἐπιδαύρου δὲν ἀκολουθεῖ πιστὰ τὸν τύπο τοῦ «*Antium*»⁸¹². Ἡ γωνία ποὺ σχηματίζεται μεταξὺ τοῦ λαιμοῦ καὶ τῆς κεφαλῆς δηλώνει ὅτι ἡ κεφαλὴ δὲν ἔκλινε πρὸς τὰ κάτω, ἀποκλείεται ἐπομένως ἡ πιθανότητα νὰ ἀνῆκε σὲ παραλλαγὴ τοῦ τύπου μὲ ἀντίστροφη στάση⁸¹³.

Περαιτέρω ἔρευνα τοῦ τύπου τοῦ ἀγάλματος, ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχεται ἡ κεφαλὴ **43**, καὶ κατὰ συνέπεια τῆς ταύτισης τῆς μορφῆς εἶναι ἀναποτελεσματική, καθὼς ὁ τύπος τῆς κεφαλῆς ἔχει συνδυαστεῖ μὲ κορμό «Ἀπόλλωνος Λυκείου»⁸¹⁴, νέου ἀθλητῆ⁸¹⁵, ἀλλὰ καὶ γυναικεῖο ἀγαλματός καὶ συγκεκριμένα μὲ αὐτὸν τῆς Νεμέσεως τοῦ Ἀγορακρίτου, ὅπως δείχνει ἡ λεγόμενη «θεὰ τοῦ Βουθρωτοῦ»⁸¹⁶. Τὸ **43** ἀποκλείεται νὰ ἀκολουθεῖ κάποιο ἀπὸ τὰ δύο πρῶτα παραδείγματα, ἐνῶ τὸ τελευταῖο παρουσιάζει τὴν ἴδια κλίση τῆς κεφαλῆς μὲ τὸ **43**, διαφαίνεται ὁμῶς ἓνας μεγαλύτερος τονισμὸς τῶν γυναικεῖων χαρακτηριστικῶν.

Ἀξίζει ἐπίσης νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ κεφαλὴ **43** εἶναι ἴσως τὸ μόνο ἕως σήμερα γνωστὸ παράδειγμα τοῦ τύπου αὐτοῦ ἀπὸ τὸν κυρίως ἐλληνικὸ χῶρο⁸¹⁷, ἐνῶ ἀντίθετα ὁ τύπος ἦταν πολὺ διαδεδομένος στὴ Ρώμη, ἀπὸ τὴν ὁποία φαίνεται ὅτι προέρχεται ὁ μέγιστος ἀριθμὸς τῶν ἀντιγράφων.

Σὲ δύο ἀκόμη ἔργα ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Ἐπιδαύρου ὁ Ἀπόλλων εἰκονίζεται ὡς «*Κιθαρωδός*», ὄρθιος, κατενώπιον, κρατώντας τὴν κιθάρα στὴν ἀριστερὴ πλευρά του. Πρόκειται γιὰ τὸ ἀγαλματίδιο **44** (πίν. 51) καὶ τὸ θραῦσμα φυσικοῦ μεγέθους ἀγάλματος **45** (πίν. 54-55). Καὶ τὰ δύο ἔργα σώζονται ἀποσπασματικά, ὥστε νὰ μὴν εἶναι πλέον δυνατὴ ἡ ἀκριβὴς ἀναγνώριση τοῦ ἀγαλματικοῦ τύπου. Ὁ τύπος γενικότερα τοῦ Ἀπόλλωνος Κιθαρωδοῦ, γυμνοῦ, εἶχε εὐρεία διάδοση κατὰ τὴν ἐλληνικὴ καὶ ρωμαϊκὴ περίοδο, μὲ πλῆθος ἐπιμέρους τύπων καὶ παραλλαγῶν ἢ καὶ μεταπλάσεων τῶν βασικῶν μορφῶν, συχνὰ μὲ τὴν προσθήκη ἐνὸς ἱματίου ἢ χλαμύδας, ποὺ ἀφήνει ὁμῶς γυμνὸ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ σώματος⁸¹⁸.

Πληρέστερα σώζεται τὸ ἀγαλματίδιο **44** (πίν. 51), ὅπου ὁ Ἀπόλλων εἰκονίζεται μὲ ἄνετο τὸ δεξιὸ σκέλος, μὲ τὴν κιθάρα στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ ἀποδοσμένη μετωπικά, ἐπάνω σὲ στήριγμα. Ὁ κορμὸς σώζεται ὡς τὸ δεξιὸ στήθος, ἐνῶ ἡ ἀριστερὴ πλευρὰ του εἶναι ἀποκρουσμένη ὡς τὸ ἰσχίον· κατὰ συνέπεια δὲν εἶναι γνωστὴ ἡ

στάση τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ, ἐνῶ τὸ ἀριστερὸ θὰ κρατοῦσε ἀσφαλῶς τὴν κιθάρα. Τὸ στήριγμα ἀποτελεῖται ἀπὸ σχηματικὰ ὑποδηλωμένα φύλλα, πιθανότατα δάφνης, ὅπως θὰ ἄρμοζε σὲ μορφὴ Ἀπόλλωνος⁸¹⁹.

Τὸ θραῦσμα ἀγάλματος **45** (πίν. 54-55) περιλαμβάνει μόνο τὸ ἡχείο τῆς κιθάρας καὶ μεγάλο μέρος τοῦ στηρίγματος, τὸ ὁποῖο καλύπτεται πλήρως ἀπὸ τὸ ἐνδυμα τοῦ θεοῦ. Τὰ μόνο στοιχεῖο γιὰ τὴ στάση τῆς μορφῆς δίνει ἴσως ἡ θέση ἐνὸς συνοχέα χαμηλὰ στὸ πίσω δεξιὸ τμήμα τοῦ στηρίγματος. Ὁ συνοχέας αὐτὸς θὰ συνέδεε τὴν ἀριστερὴ κνήμη μὲ τὸ στήριγμα, ὑποδεικνύοντας ὅτι ὁ θεὸς θὰ εἰκονιζόταν μὲ ἄνετο τὸ ἀριστερὸ πόδι ποὺ θὰ κατευθυνόταν πρὸς τὰ πίσω. Δὲν εἶναι ἐπίσης εὐκρινὲς ἂν ἀποδίδεται ἱμάτιο ἢ χλαμύδα, καθὼς δὲν σώζεται τὸ κατώτερο τμήμα, ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ τῶν γωνιῶν τοῦ ὁποῖου θὰ μποροῦσε νὰ καθορισθεῖ ἡ φύση τοῦ ἐνδύματος. Εἶναι πάντως χαρακτηριστικὸ ὅτι στὶς διαφορὲς παραλλαγές τοῦ τύπου ἀποδίδεται συχνότερα χλαμύδα, ὅπως γίνεται ἀντιληπτὸ ἀπὸ τὴν ἀπεικόνιση τοῦ ἀνοίγματος γιὰ τὸν λαμπὸ καὶ τῆς πόρπης⁸²⁰.

Τὸ θραῦσμα **45** θὰ ἀνῆκε ἐπομένως σὲ ἄγαλμα Ἀπόλλωνος Κιθαρωδοῦ, ὁ ὁποῖος θὰ εἰκονιζόταν γυμνός, ὄρθιος, μὲ ἄνετο τὸ ἀριστερὸ σκέλος κρατώντας τὴν κιθάρα στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ μὲ κλίση πρὸς αὐτόν, ἐνῶ στὸ δεξιὸ χέρι θὰ κρατοῦσε πιθανότατα τὸ πληκτρο⁸²¹.

Γιὰ τὴ λατρεία τοῦ Ἀπόλλωνος στὸ Ἀσκληπιεῖο δὲν χρειάζεται νὰ γίνει ιδιαίτερος λόγος. Τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα στὸ Κυνόρτιον συνέχισε τὴ λειτουργία του καθ' ὅλη τὴν περίοδο τῆς ρωμαιοκρατίας⁸²², κατὰ τὰ πρῶιμα δὲ αὐτοκρατορικὰ χρόνια εἶχαν καθιερωθεῖ καὶ ἀγῶνες μὲ τὴν ἐπωνυμία «*Ἀπολλωνιεῖα καὶ Ἀσκληπιεῖα*»⁸²³. Ἀψευδεῖς μάρτυρες τῆς λατρείας τοῦ θεοῦ, παρὰ τὸν περιορισμένο ἀριθμὸ τῶν σωζομένων γλυπτῶν ἀπεικονίσεών του, παραμένουν οἱ ἐπιγραφές κατὰ κύριο λόγο τῶν ἀναθηματικῶν βωμῶν⁸²⁴. Σὲ αὐτὲς ὁ Ἀπόλλων ἐπικαλεῖται μὲ ἓνα μεγάλο ἀριθμὸ ἐπιθέτων, ὅπως Ἀμυκλαῖος (*IG IV² 445*), Δῆλιος (*IG IV² 403*), Ἐκατηβελέτης (*IG IV² 426, 427*), Πύθιος Πατρώος (*IG IV² 429*)⁸²⁵, Προστατήριος (*IG IV² 448*), Συγγνώμων (μαζὶ μὲ τὸν Ἀσκληπιό, *IG IV² 432*, τοῦ 306/7 μ.Χ.). Σωτήρ (*IG IV² 423, 449*)⁸²⁶, Ὑπαταῖος (*IG IV² 451*) καὶ Χρηστήριος (*IG IV² 450, 452*). Ἀρκετές φορὲς ἡ ἐπιγραφὴ ἀναφέρεται καὶ στὸν Ἀσκληπιό, στὶς περιπτώσεις δὲ αὐτὲς παρατηρεῖται ὅτι, ἐκτὸς ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων, μπαίνει πρῶτο τὸ ὄνομα τοῦ Ἀπόλλωνος, ὡς πατέρα τοῦ Ἀσκληπιοῦ⁸²⁷.

ε. Τύποι Ἀρτέμιδος καὶ Ἀρτέμιδος Ἐκάτης

Μολονότι ἡ Ἀρτεμὶς ἦταν ἀδελφὴ τοῦ Ἀπόλλωνος μὲ ιδιαίτερο ναὸ στὸ Ἀσκληπιεῖο, τοῦ ὕστερου 4ου αἰ. π.Χ.⁸²⁸, οἱ σωζόμενες παραστάσεις τῆς περιορίζονται σὲ δύο ἀποσπασματικὰ ταπεινὰ ἀγάλματα **46** (πίν. 56) καὶ **47** (πίν. 57α-γ), καθὼς καὶ στὸ χέρι μικροῦ ἀγάλματος τῆς Ἀρτέμιδος Ἐφεσίας **48** (πίν. 57δ-ε)⁸²⁹.

Παρὰ τὸ μικρὸ μέγεθος καὶ τὴν προχειρότητα τῆς κατασκευῆς, καθὼς πρόκειται γιὰ τὸ μοναδικὸ μὴ μαρμαρίνο ἀγαλμάτιο ἀπὸ τὸ Ἱερό, τὸ θραῦσμα **46** (πίν. 56) προέρχεται ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς κοιλιᾶς καὶ τῶν μηρῶν ἐνὸς ἀγαλματίου τῆς Ἀρτέ-

μιδος πεπλοφόρου σὲ κίνηση πρὸς τὰ ἔμπρός, προβάλλοντας τὸ ἀριστερὸ σκέλος. Εἶναι ἐμφανὲς ὅτι ἀνήκει στὸν τύπο «*Colonna*», ἕναν ὕστερο κλασικὸ ἢ πρῶμο ἐλληνιστικὸ τύπο τῆς Ἀρτέμιδος⁸³⁰, ὁ ὁποῖος γνώρισε εὐρεία διάδοση κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ, σὲ ὅλη τὴν ἑκτασὴ τῆς Αὐτοκρατορίας⁸³¹. Τὸ ἀγαλμάτιο 46 ἀποτελεῖ ἕνα ἀρκετὰ πιστὸ παράδειγμα τοῦ τύπου, ὅπως πιστοποιοῦν, στὴν πρόσθια ὄψη, ἡ συστάδα παράλληλων πτυχῶν μεταξὺ τῶν μηρῶν, καθὼς καὶ ἡ κινημένη παρυφὴ καὶ πτύχωση τοῦ ἀποπτύγματος. Ἀνάλογη εἰκόνα δίνουν καὶ οἱ ἄλλες πλευρὲς τοῦ ἀγαλματίου⁸³².

Ἀπὸ τὸ ἀγαλματίδιο 47 (πίν. 57α-γ) σώζεται μόνο ἡ περιοχὴ τῶν μηρῶν. Ἡ θεὰ φέρει κοντὸ χιτῶνα καὶ εἰκονίζεται σὲ ἔντονο διασκελισμὸ πρὸς τὰ δεξιὰ. Ἀνήκει ἐπομένως στὴ σειρὰ τῶν ἀγαλματικῶν τύπων τῆς «Ἀρτέμιδος *Κυνηγέτιδος*» σὲ ἔντονη κίνηση πρὸς τὰ πλάγια. Ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ πιστοποιεῖται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι σὲ ὅλα σχεδὸν τὰ ἀντίγραφα, πίσω ἀπὸ τὸ στάσιμο σκέλος, εἰκονίζεται ἕνας σκύλος (συχνὰ μὲ ἕνα θήραμα) νὰ τρέχει πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση, χρησιμεύοντας συγχρόνως καὶ ὡς στήριγμα. Πρόκειται γιὰ μία μεγάλη ποικιλία τύπων, ποὺ χρονολογοῦνται πιθανότατα στὰ ἐλληνιστικὰ χρόνια⁸³³ καὶ παριστάνουν τὴν θεὰ σὲ διασκελισμὸ κατὰ κύριο λόγο πρὸς τὰ ἀριστερά, μόνο δὲ ὁ τύπος τῆς «Ἀρτέμιδος *Rospigliosi*»⁸³⁴, καθὼς καὶ ἀρκετὲς ἐπαναλήψεις τοῦ τύπου τῆς «Ἀρτέμιδος τῶν *Βερσαλλίων*»⁸³⁵ χαρακτηρίζονται ἀπὸ ἔντονο διασκελισμὸ πρὸς τὰ δεξιὰ, ὅπως συμβαίνει καὶ στὸ μικρὸ παράδειγμα τῆς Ἐπιδάουρου. Ἡ ἔλλειψη ὅμως τοῦ ἄνω κορμοῦ, ὅπου κυρίως διαφοροποιοῦνται οἱ παρόμοιοι τύποι τῆς τρέχουσας Ἀρτέμιδος, δὲν ἐπιτρέπει ἀκριβέστερο προσδιορισμὸ τῆς μορφῆς τοῦ ἀγαλματιδίου 47⁸³⁶.

Μὲ μία ἐντελῶς διαφορετικὴ μορφὴ τῆς θεᾶς καὶ συγκεκριμένα τὴν «Ἀρτεμιν Ἐφεσίᾳ», πρέπει νὰ συνδέονται τὰ θραύσματα 48 (πίν. 57δ-ε) ἀπὸ τὸ δεξιὸ χερί ἐνὸς ἀγάλματος λίγο μικρότερου τοῦ φυσικοῦ μεγέθους. Ἡ ταύτιση προκύπτει ἀπὸ τὴς μακριές, πλούσια διακοσμημένες, ἐφαρμοστὲς χειρίδες καὶ ἀπὸ τὴν ἱερατικὴν στάση τοῦ χεριοῦ, τὸ ὁποῖο λύγιζε σὲ ὀρθὴ γωνία στὸν ἀγκῶνα καὶ τὸ ἄκρο χερί ἐκτεινόταν ἀνοικτὸ πρὸς τὰ ἔμπρός. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἀπαντοῦν μόνο στὰ πολυάριθμα παραδείγματα τοῦ λατρευτικοῦ ἀγάλματος τῆς Ἀρτέμιδος Ἐφεσίας⁸³⁷. Τὰ ἀντίγραφα τοῦ τύπου ἀνήκουν σχεδὸν ὅλα στὴν περίοδο ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀδριανοῦ καὶ ἐξῆς⁸³⁸, πρέπει δὲ νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὰ ἔργα αὐτὰ δὲν μοιάζουν στὴς λεπτομέρειες τῆς διακόσμησης τῶν ἐνδυμάτων, διότι ἡ λατρευτικὴ εἰκόνα τῆς θεᾶς ἀποτελοῦνταν ἀπὸ ἕνα ξύλινο πυρήνα, ἀπὸ τὸν ὁποῖο μόνο τὸ πρόσωπο καὶ τὰ ἄκρα χέρια καὶ πόδια ἦταν ὁρατά, ἐνῶ ὁ ὑπόλοιπος κορμὸς ἦταν καλυμμένος ἀπὸ πλούσια ἐνδύματα ποὺ συχνὰ ἄλλαζαν⁸³⁹. Δὲν ἦταν ἐπομένως δυνατόν νὰ γίνουν πιστὰ ἀντίγραφα μὲ μετρήσεις ἢ μὲ ἐκμαγεῖα.

Δὲν ἐκπλήσσει λοιπὸν ἡ ἀπουσία ἀντιγράφων τῆς χειρίδας 48. Ἡ χειρίδα αὐτὴ δὲν σχηματίζεται ἀπὸ τὸν χιτῶνα τῆς θεᾶς, ἀλλὰ ἀπὸ τὸν κατάκοσμο ἐπενδύτη ποὺ συνήθως καλύπτει τὴν πρόσθια ἐπιφάνεια τῶν ποδιῶν καὶ τοῦ στήθους. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ ἐπενδύτης καλύπτει καὶ τὰ χέρια, ὅπως συμβαίνει στὸ παράδειγμα τῆς Ἐπιδάουρου, σὲ δύο μόνο παραδείγματα. Τὸ πρῶτο εἶναι ἡ λεγόμενη «*Μεγάλῃ Ἐφεσίᾳ Ἀρτεμις*», ἀπὸ τὸ Πρυτανεῖο τῆς Ἐφέσου, ἡ ὁποία θεωρεῖται ὡς μία ἀπὸ τὴς πιστότερες ἀπεικονίσεις τοῦ λατρευτικοῦ ἀγάλματος⁸⁴⁰. οἱ χειρίδες ἀκολουθοῦν τὴν

διάρθρωση τοῦ ἐπενδύτη μπροστὰ ἀπὸ τὰ πόδια σὲ ζώνες μετοπῶν διακοσμημένων μὲ θέματα, στὰ ὁποῖα περιλαμβάνεται καὶ τὸ τετράφυλλο ποὺ ἀπαντᾷ στὴν πρώτη ζώνη τοῦ πήχεως τοῦ 48⁸⁴¹. Τὸ δεύτερο παράδειγμα προέρχεται ἀπὸ τὴν Ἀθήνα καὶ θεωρεῖται σήμερα χαμένο⁸⁴². Πρόκειται γιὰ ἓνα θραῦσμα ποὺ περιλαμβάνει τὸ ἀριστερὸ χερί ἀπὸ τὸν ὦμο ὡς τὸ μέσο περίπου τοῦ πήχεως καὶ τμῆμα τοῦ στήθους· ἡ χειρίδα χωρίζεται σὲ ζώνες, ὅπως αὐτὴ τοῦ 48, ποὺ διακοσμούνται μὲ ἀνάγλυφες παραστάσεις φιδιῶν ἢ φυτικῶν κοσμημάτων, ὅπως ἀνθεμίων καὶ ἐλίκων.

Ἡ προέλευση ἐπομένως τοῦ χεριοῦ 48 ἀπὸ μία καλὴ ἐπανάληψη τῆς λατρευτικῆς εἰκόνας τῆς Ἐφεσίας Ἀρτέμιδος εἶναι βέβαιη, ἡ σημασία τῆς δὲ τονίζεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι λίγα παραδείγματα προέρχονται ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ χῶρο⁸⁴³.

Παρὰ τὸν περιορισμένο ἀριθμὸ τῶν σωζομένων γλυπτῶν εἰκόνων τῆς Ἀρτέμιδος, οἱ ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες βεβαιώνουν τὴ συνέχεια τῆς λατρείας τῆς θεᾶς καὶ κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ⁸⁴⁴. Ἀπὸ αὐτὲς συνάγεται ὅτι ἓνα ἄγαλμα τῆς Ἀρτέμιδος μὲ τὸ προσωνύμιο Παμφυλαία (*IG* IV² 503) ἀντικατέστησε τὸ ἄγαλμα τοῦ κωμωδιογράφου Διομήδους Ἀθηνοδώρου Ἀθηναίου (*IG* IV² 626), ἐνῶ εἶναι ἄγνωστη ἡ μορφή τοῦ ἀναθήματος ποὺ ἀντικατέστησε σὲ τρίτη χρῆση αὐτὸ ἐνὸς Ὀλυμπιονίκῃ⁸⁴⁵. Οἱ ὑπόλοιπες ἐπιγραφὲς ἀνήκουν κατὰ κύριο λόγο σὲ ἀναθηματικούς βωμούς. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς περιπτώσεις ὅπου τὸ ὄνομα τῆς θεᾶς δὲν ἀκολουθεῖται ἀπὸ κάποιον προσωνύμιο⁸⁴⁶, ἡ θεὰ καλεῖται Ἐνοδία (*IG* IV² 500)⁸⁴⁷, Σαρωνία (*IG* IV² 504)⁸⁴⁸, Σώτειρα (*IG* IV² 506, 516)⁸⁴⁹, Σκοπελία (*IG* IV² 505), ἐπίθετο ποὺ ἀντιστοιχεῖ ἴσως σὲ αὐτὸ τῆς Ἀρτέμιδος Κορυφαίας, τὸ ἱερὸ τῆς ὁποίας βρισκόταν στὸ ὄρος Κορυφὸ, Ν τοῦ Ἀσκληπιείου⁸⁵⁰, Ἀγραία (*IG* IV² 405)⁸⁵¹, Ταυροπόλος (*IG* IV² 496)⁸⁵², Ὀρθία ἢ Ὀρθωσία (*IG* IV² 495 καὶ 381)⁸⁵³, Κυνθία⁸⁵⁴ καὶ Λιμνεᾶτις (ΜΕ Συλλογὴ Ἐπιγραφῶν 074)⁸⁵⁵, ἐνῶ ἡ ἐπιγραφὴ *IG* IV² 501 πιστοποιεῖ τὴ λατρεία τῆς Ἀρτέμιδος Ἐφεσίας.

Νὰ σημειωθεῖ ἀκόμη ὅτι στὴν Ἀρτέμιδα ἀφιερώθηκε τὸ ἀγαλμάτιο τῆς Ἀθηνᾶς 69 (*IG* IV² 497 [πίν. 87]), ἐνῶ ἀπὸ τὸν 2ο αἰ. μ.Χ. τουλάχιστον ἐπιβεβαιώνεται καὶ στὴν Ἐπίδauρο ὁ συγκρητισμὸς τῆς θεᾶς μὲ τὴν Ἐκάτη, ὅπως μαρτυρεῖ ἡ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφὴ *IG* IV² 499 στὴ βάση τοῦ ἀγαλματίου τῆς Τρίμορφης Ἐκάτης 49.

Τὸ ἀγαλμάτιο 49 (πίν. 58-59α) παρουσιάζει ἓνα καλὸ παράδειγμα ἐνὸς ἀρκετὰ διαδεδομένου ἀγαλματικοῦ τύπου, ποὺ θεωρεῖται ὅτι ἀποδίδει τὴν «Ἐκάτη Ἐπιπυργία» τοῦ Ἀλκαμένους⁸⁵⁶, ἔργο τὸ ὁποῖο κατὰ τὸν Παυσανία ἦταν σημεῖο κοντὰ στὸν ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης⁸⁵⁷, ἀνάγεται δὲ στὸ διάστημα 430-410 π.Χ.⁸⁵⁸.

Στὴν εὐρεία διάδοση τῆς λατρείας τῆς Ἐκάτης, λόγω τῆς ιδιαίτερης σχέσης τῆς μὲ τὴν καθημερινὴ ζωὴ, καθὼς ἡ εἰκόνα τῆς εἶχε θέση μπροστὰ στὴν εἴσοδο τῶν οἰκιῶν καὶ στίς «τριόδους» (σταυροδρόμια)⁸⁵⁹, ὀφείλεται πιθανότατα ἡ ὑπαρξὴ ἐνὸς σημαντικοῦ ἀριθμοῦ Ἐκαταίων τοῦ τύπου αὐτοῦ⁸⁶⁰. Τὰ παραδείγματα αὐτὰ πρέπει νὰ ἀκολουθοῦν περισσότερα τοῦ ἐνὸς πρωτότυπα, καθὼς παραλλάσσουν σὲ ἐπιμέρους στοιχεῖα, ὅπως στὸ ἔνδυμα καὶ στὰ ἀντικείμενα ποὺ κρατοῦν οἱ τρεῖς μορφές⁸⁶¹. Στὸ ἔνδυμα συγκεκριμένα τοῦ Ἐκαταίου τῆς Ἐπιδάουρου διαπιστώνονται στοιχεῖα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ὅπως τὸ ὑψηλὸ ζώσιμο καὶ ἡ προσθήκη τοῦ χιτῶνα κάτω ἀπὸ τὸν πέπλο⁸⁶². Ὁ πέπλος ἀποδίδεται ὁλόρραφος, ἐνῶ σὲ ἀρκετὰ ἄλλα παραδείγματα παρουσιάζεται, ἔστω καὶ σχηματικά, ἡ πτύχωση τῶν κατακόρυφων παρυφῶν στὴ δεξιὰ πλευρά⁸⁶³.

Τὰ ἀντικείμενα ποὺ κρατοῦν στὰ χέρια τους οἱ τρεῖς μορφές τοῦ Ἑκαταίου τῆς Ἐπιδαύρου **49** εἶναι κοινότοπα. Ἡ δάδα ἀποτελεῖ τὸ πλέον σύνηθες σύμβολο τῆς θεᾶς⁸⁶⁴, ἐνῶ τὸ ρόδι ποὺ κρατοῦν οἱ ἄλλες δύο μορφές μπροστὰ στὸ στήθος ἔχει περισσότερο χθόνια σημασία⁸⁶⁵. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι ὁ συνδυασμὸς τῶν ἀντικειμένων τοῦ Ἑκαταίου **49** φαίνεται ὅτι ἀπαντᾷ σὲ πολὺ λίγα παραδείγματα⁸⁶⁶.

Ὁ συσχετισμὸς τῆς Ἑκάτης μὲ τὴν Ἀρτέμιδα, ὅπως δείχνει ἡ ἐπιγραφὴ στὴ βάση τοῦ Ἑκαταίου τῆς Ἐπιδαύρου, ἀνάγεται ἤδη στὸν 5ο αἰ. π.Χ.⁸⁶⁷, ἡ δὲ Ἑκάτη Ἐπιπυργιδία τοῦ Ἀλκαμένους ἀναφέρεται καὶ ὡς Ἀρτεμις Ἐπιπυργιδία. Ἐξηγεῖται ἔτσι ἡ εὕρεση τοῦ Ἑκαταίου **49** στὴν περιοχὴ κοντὰ στὸν ναὸ τῆς Ἀρτέμιδος, πιθανότατα σὲ θέσῃ ποὺ σχετίζεται μὲ τὴν ὁδὸ, ἡ ὁποία ἔρχεται ἀπὸ τὰ προπύλαια μπροστὰ ἀπὸ τὸν ναὸ τοῦ Ἀσκληποῦ καὶ συνεχίζει νοτιότερα, περνώντας μπροστὰ ἀπὸ τὸ κτήριο Ε καὶ ἀκριβῶς πίσω ἀπὸ τὸν ναὸ τῆς Ἀρτέμιδος⁸⁶⁸. Παραμένει ὅμως ἄγνωστο ἂν ὑπῆρχε κάποια εἰδικότερη σχέση τῆς Ἑκάτης ἢ Ἀρτέμιδος Ἑκάτης μὲ τὴν Ἀρτέμιδα τῆς Ἐπιδαύρου⁸⁶⁹.

Στὴν ἐπιγραφὴ τῆς βάσης IG IV² 499 ἡ θεὰ ἐπικαλεῖται ἐπίσης μὲ τὸ προσωνύμιο ἐπήκοος, ἐπίκληση ἡ ὁποία ἀποδιδόταν σὲ ἕνα μεγάλο ἀριθμὸ θεοτήτων, ἀλλὰ καὶ γενικότερα σὲ θεοὺς ἐπηκόους⁸⁷⁰. Ἡ ιδιότητα τῆς Ἑκάτης ἡ ὁποία θὰ δικαιολογοῦσε τὴν ἐπίκλησή της ὡς βοηθοῦ τοῦ ἀνθρώπου ποὺ ἀκούει εὐμενῶς τὶς προσευχές του, εἶναι αὐτὴ τῆς «Κουροτρόφου» καὶ γενικότερα τῆς προστάτιδας τῆς γέννησης· ἡ ἀφιέρωση ὅμως τοῦ Ἑκαταίου ἀπὸ ἕναν ἄνδρα σὲ ἕνα χῶρο ὅπου ἡ γέννηση δὲν ἐπιτρεπόταν καθιστᾷ ἐπισημαστικὴ τὴν ὑπόθεση αὐτῇ⁸⁷¹.

Γιὰ τὸν ἀναθέτη Φάβουλλο δὲν ὑπάρχει καμία πληροφορία. Ἴσως πρόκειται γιὰ τὸ ἴδιο πρόσωπο, τὸ ὁποῖο ἀφιέρωσε ναὸ καὶ ἄγαλμα στὸν Τελεσφόρο⁸⁷².

Ἀπὸ ἕνα ἀγαλμάτιο Ἑκάτης προέρχεται ἴσως καὶ τὸ μικρὸ θραῦσμα **50** μορφῆς ποὺ κρατοῦσε μία δάδα στὸ κατεβασμένο ἀριστερὸ χέρι (πίν. 59β-δ). Τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ δάδα δὲν ἦταν περίοπτη, ἀλλὰ ἀνάγλυφη στὴ σημερινὴ περίπου ἐπιφάνεια θραύσης πίσω ἀπὸ τὸν ἀντίχειρα πιστοποιεῖται ἀπὸ τὴν ἀδρότερη ἐργασία καὶ τὴ μὴ δήλωση τῶν ὀριζοντίων δακτυλίων τῆς δάδας στὸ σημεῖο αὐτό, ὅπως καὶ ἀπὸ τὴν τεντωμένη στάση τοῦ δείκτη καὶ τοῦ μέσου δάκτυλου⁸⁷³. Ἐκτὸς ἀπὸ κάποιο ἀγαλμάτιο τῆς Τρίμορφης Ἑκάτης, ὅπως εἶναι πιθανότερο λόγω τῆς εὐρύτατης διάδοσης τοῦ τύπου στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια, τὸ θραῦσμα **50** θὰ μπορούσε ἐπίσης νὰ ἀνῆκε σὲ μία μορφὴ Ἀρτέμιδος Δαδοφόρου, ποὺ εἶναι συγγενὴς ἢ συγγέεται μὲ τὴν Ἑκάτη⁸⁷⁴, καὶ κυρίως σὲ μία εἰκόνα τῆς Κόρης⁸⁷⁵. Παραδείγματα ὅμως ἀγαλματίων τῶν θεοτήτων αὐτῶν, κρατώντας τὴ δάδα κατὰ τὸν τρόπο ποὺ ὑποδηλώνει τὸ θραῦσμα, δὲν εἶναι γνωστὰ ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς ρωμαϊοκρατίας.

Στὴν Ἑκάτη ἦταν ἀκόμη ἀφιερωμένος ἕνας ἀπλὸς βωμὸς ποὺ βρίσκεται στὴν πλατεία τοῦ Ἱεροῦ, Α τῆς Ἱερᾶς Ὀδοῦ⁸⁷⁶.

ς'. Τύποι Ἀφροδίτης καὶ Ἔρωτος

Ἡ πολυπληθέστερη ὁμάδα γλυπτῶν ἀπὸ τὸ Ἱερό, μετὰ ἀπὸ αὐτὴ τῶν εἰκόνων τοῦ Ἀσκληποῦ, περιλαμβάνει τὰ ἀγάλματα, ἀγαλμάτια καὶ ἀγαλματίδια τῆς Ἀφρο-

δίτης: Πρόκειται για τὰ περίπου φυσικοῦ μεγέθους ἀγάλματα **54** (πίν. 63-66) καὶ **55** (πίν. 67), τὰ ἀγαλμάτια **51** (πίν. 60-61), **56** (πίν. 71), **57** (πίν. 72), **60** (πίν. 74) καὶ **63** (πίν. 77), ἃν καὶ τὸ τελευταῖο θὰ μπορούσε νὰ εἰκονίζει μία ἄλλη μορφή, ὅπως μία νύμφη, τὸ ἡμίεργο ἀγαλμάτιο **64** (πίν. 78α-γ), καθὼς καὶ τὰ ἀγαλματίδια **58** (πίν. 73α-δ), **59** (πίν. 73ε-η), **61** (πίν. 75), **62** (πίν. 76), **52** (πίν. 62α-δ) καὶ **53** (πίν. 62ε-η). Τὰ ἔργα προέρχονται ἀπὸ ὅλες τὶς περιόδους τῆς ρωμαιοκρατίας. Ποικίλη εἶναι ἡ ἐργασία τους, κυμαινόμενη ἀπὸ τὸ ἐξαιρετικῆς ποιότητος ἀγαλμα **54** καὶ τὸ ἀγαλμάτιο **51** ὡς τὰ σχηματοποιημένα ταπεινὰ ἔργα **52** καὶ **53**. Γιὰ τὴν χρῆση τῶν γλυπτῶν δὲν εἶναι πολλὰ πράγματα γνωστά. Τὰ ἀγαλμάτια καὶ ἀγαλματίδια θὰ ἦταν προφανῶς ἀναθήματα, μόνο ὅμως γιὰ τὸ **56** προκύπτει ἡ ιδιότητα αὐτῇ λόγω τῆς σωζόμενης ἀναθηματικῆς ἐπιγραφῆς στὴν πλίνθο.

Ἡ Ἀφροδίτη παρουσιάζεται σὲ μεγάλη ποικιλία μορφῶν⁸⁷⁷. Ἐναν ἀπὸ τοὺς πλέον ὀνομαστοὺς ἀγαλματικούς τύπους, αὐτὸν τῆς Ἀφροδίτης «Λούβρου/Νεάπολης», τὸ πρωτότυπο τοῦ ὁποίου χρονολογεῖται περὶ τὸ 410 π.Χ. καὶ ἀποδίδεται συνήθως στὸν Καλλίμαχο⁸⁷⁸, ἀκολουθοῦν τὸ ἀγαλμάτιο **51** καὶ τὰ ἀγαλματίδια **52** καὶ **53** (πίν. 60-63). Ὁ τύπος αὐτὸς ἄσκησε μεγάλη ἐπίδραση στὴν εἰκονογραφία τῆς Ἀφροδίτης καὶ ἰδιαίτερα στὰ αὐτοκρατορικὰ χρόνια διαδόθηκε εὐρύτατα σὲ μεγάλο ἀριθμὸ παραλλαγῶν γιὰ νὰ εἰκονίσει τὴν θεὰ ἀλλὰ καὶ θνητὲς γυναῖκες⁸⁷⁹.

Εἰδικότερα στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, ὁ τύπος τῆς Ἀφροδίτης «Λούβρου/Νεάπολης» ἀποτελεῖ τὸν συνηθέστερο εἰκονογραφικὸν τύπον τῆς θεᾶς. Συνολικὰ σώζονται σαράντα τρία παραδείγματα – συμπεριλαμβανομένων αὐτῶν τῆς Ἐπιδαύρου – ἀγαλμάτων, ἀγαλματίων, ἀγαλματιδίων, ἐπιτυμβίων καὶ ἀναθηματικῶν ἀναγλύφων ἢ καὶ πῆλινων εἰδωλίων, σὲ ποικιλία παραλλαγῶν καὶ μεταπλάσεων, ἡ χρονολόγησις τῶν ὁποίων κυμαίνεται ἀπὸ τὸ 100 π.Χ. ὡς τὸν 3ο αἰ. μ.Χ., ὅπως ἔδειξε ἡ ἐμπεριστατωμένη μελέτη τῆς Π. Καραναστάση⁸⁸⁰.

Στὰ ἔργα τὰ ὁποῖα πραγματεύεται ἡ Π. Καραναστάση περιλαμβάνεται καὶ τὸ σχεδὸν ἀκέραιο ἀγαλμάτιο **51** (πίν. 60-61) ἀπὸ τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα⁸⁸¹. Ἡ μορφή ἀκολουθεῖ πιστὰ τὸ πρωτότυπο, ὅπως αὐτὸ ἀντιπροσωπεύεται καλύτερα στὰ ἀγάλματα τοῦ Λούβρου καὶ τῆς Θεσσαλονίκης⁸⁸². Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ μέγεθος, οἱ κύριες διαφοροποιήσεις συνίστανται μόνο στὶς περισσότερες «ἐλληνιστικὲς» ἀναλογίες, μὲ τὰ ὑψηλὰ πόδια καὶ τὸν σχετικὰ βραχὺ κορμό, ἐνῶ τὸ ἄνετο δεξιὸ σκέλος φέρεται περισσότερον πρὸς τὰ πλάγια καὶ λιγότερον πρὸς τὰ πίσω. Οἱ ὦμοι καὶ τὰ μικρὰ στήθη μένουν οὐσιαστικὰ ὀριζόντια, ἡ δὲ κεφαλὴ παρουσιάζεται περισσότερον ὀρθία· συνολικὰ λείπει ἡ ἐντύπωση τῆς γεμάτης χάρις κίνησης τοῦ πρωτοτύπου⁸⁸³.

Στὰ γνωστὰ παραδείγματα τοῦ τύπου ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ τὰ φθαρμένα σὲ μεγάλο βαθμὸ θραύσματα ἀγαλματιδίων **52** (πίν. 62α-δ) καὶ **53** (πίν. 62ε-η), ἀπὸ τὸ μέσο περίπου τῶν μηνῶν ὡς καὶ τὴν πλίνθο.

Στὸ προφανῶς καμένο **52** διακρίνονται σαφῶς τὸ ἱμάτιο ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ τοῦ κορμοῦ ὡς τὸ ἀνώτερον τμήμα τῶν κνημῶν, τὸ τμήμα δὲ τῆς ἀριστερῆς πλευρᾶς ἔρχεται μάλιστα πρὸς τὰ ἔμπρός, καθὼς θὰ ἔπεφτε ἀπὸ τὸν προτεταμένο πήχυν τοῦ χεριοῦ. Τὰ σκέλη προβάλλουν εὐκρινῶς στὴν πρόσθια ὄψη, τὸ τμήμα δὲ τοῦ χιτῶνα μεταξύ τους χωρίζεται μὲ μία ἀμυδρή, κατακόρυφη αὐλακα ὡς τὴν πλίνθο, ἡ ὁποία χωρίζει σὲ δύο ομάδες τὶς λεπτὲς κατακόρυφες πτυχὲς ποὺ σχηματίζονται στὸν χῶρον

αυτό στα μεγαλύτερα αντίγραφα⁸⁸⁴. Διαφορετική είναι η στάση του άνετου δεξιού σκέλους που πατᾶ με όλόκληρο το πέλμα.

Ένα θραυσμένο, περίπου κυλινδρικό έξαρμα της επιφάνειας της πλίνθου ἀριστερά, παραμένει δυσερμήνευτο. Ίσως ἀνήκε σε κάποιο στήριγμα που θα συνδεόταν με την επίσης θραυσμένη γωνία του ἱματίου που πέφτει στην πλευρά αυτή, ή μεταξύ τους όμως απόσταση είναι ἀρκετὰ μεγάλη, ἐνῶ τὸ μικρὸ μέγεθος τοῦ ἔργου δὲν πρέπει νὰ χρειάζοταν στήριγμα στο σημεῖο αυτό. Δὲν σώζει ἐπίσης ἴχνη μιᾶς τυχόν παραπληρωματικῆς μορφῆς.

Στὸ θραῦσμα 53 (πίν. 62ε-η) ἡ μορφή εἰκονίζεται ἀπόλυτα σχηματοποιημένη καὶ ἀποδίδεται ὡς ἀνάγλυφη με ἐλάχιστο βάθος καὶ ὑπερβολικὰ ραδινὲς ἀναλογίες. Ἡ πιθανὴ ἀναγνώριση τοῦ τύπου τῆς Ἀφροδίτης «Λούβρου/Νεάπολης» βασίζεται κυρίως στὴ στάση τῶν ποδιῶν καὶ στὴ μορφή τοῦ χιτῶνα που ἀφήνει νὰ διαγραφεῖ καθαρὰ ὁ ὄγκος τῶν σκελῶν καὶ σχηματίζει δύο ὁμάδες πτυχῶν, μία ἀνάμεσα στὰ σκέλη καὶ μία στὴν ἀριστερὴ πλευρά, ἀντιστοιχώντας περίπου στὴ διάταξη τῶν πτυχῶν στὸ πρωτότυπο. Ἡ πτύχωση εἶναι ἐπίσης σχηματοποιημένη. Νὰ σημειωθεῖ ἡ πτυχὴ που ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τῆς δεξιᾶς κνήμης ἔρχεται στὸν ταρσὸ τοῦ ἄκρου δεξιῦ ποδιοῦ. Τὴν ἀναγνώριση τοῦ τύπου θὰ ἐπιβεβαιῶνε ἡ χαρακτηριστικὴ διαμόρφωση τοῦ ἱματίου, που ὅμως δὲν σώζεται. Στὴν περίπτωση πάντως κατὰ τὴν ὁποία τὸ 53 ἀνήκει ὄντως στὶς ἐπαναλήψεις τοῦ τύπου τῆς Ἀφροδίτης «Λούβρου/Νεάπολης», τὸ ἱμάτιο θὰ πρέπει νὰ ἦταν ἀρκετὰ βραχὺ ἢ νὰ συγχέεται κατὰ κάποιον τρόπο με τὸν χιτῶνα, ὅπως στὸ ἀγαλματίδιο τῆς Συλλογῆς Κανελλοπούλου στὴν Ἀθήνα⁸⁸⁵.

Μὲ τὸν τύπο τῆς Ἀφροδίτης «Λούβρου/Νεάπολης» καὶ συγκεκριμένα με τὸν τρόπο διευθέτησης τοῦ χιτῶνα που ἀφήνει γυμνὸ τὸ ἓνα στήθος συνδέεται καὶ ὁ τύπος τῆς «Ὀπλισμένης Ἀφροδίτης τῆς Ἐπιδαύρου», ὅπως ὀνομάστηκε ἀπὸ τὸ ἐξαιρετικῆς ποιότητος ἀγαλμα 54 (πίν. 63-66).

Ἡ ὅλη μορφή καὶ κυρίως τὸ γυμνὸ στήθος τοῦ 54 πείθουν ὅτι ἀπεικονίζεται ὄντως ἡ Ἀφροδίτη, καὶ μάλιστα ὀπλισμένη, ὅπως ὑποδεικνύουν ὁ τελαμώνας καὶ ὁ κολεδὸς τοῦ ξίφους, ἡ προφανῶς χάλκινη λαβὴ τοῦ ὁποίου θὰ προσαρμοζόταν σὲ μικρὸ τόρμο⁸⁸⁶. Μὲ τὸ ὑψωμένο ἀριστερὸ χερί ἡ θεὰ θὰ στηριζόταν σὲ δόρυ (ἢ σκῆπτρο), ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴ θέση τῶν δακτύλων⁸⁸⁷. Ἀμφίβολη εἶναι ἡ ταύτιση τοῦ ἀντικειμένου που κρατοῦσε στὸ δεξιὸ χερί πρὸς τὸ ὁποῖο στρέφει τὸ βλέμμα της⁸⁸⁸. θὰ μπορούσε νὰ ἦταν μῆλο⁸⁸⁹, πιθανὴ ὅμως εἶναι ἡ ὑπόθεση ὅτι κρατοῦσε μία περικεφαλαία, συμπληρώνοντας τὴν πολεμικὴ τῆς ἐξάρτηση, ἢ μία φιάλη, ἔχοντας στὴν περίπτωση αὐτὴ τὴν εἰκόνα λατρευτικοῦ ἀγάλματος⁸⁹⁰. Νὰ σημειωθεῖ βέβαια ὅτι δὲν σώζονται ἀνάλογα παραδείγματα⁸⁹¹, οὔτε οἱ γνώσεις μας γιὰ τὸ πρωτότυπο ἢ ἡ μελέτη τῶν ἀντιγράφων μποροῦν νὰ βοηθήσουν.

Τὸν τύπο τοῦ ἀγάλματος 54 ἐπαναλαμβάνουν τρία ἀκόμη ἔργα, στὴ Γλυπτοθήκη τοῦ Μονάχου (I), στὸ Palazzo Reale τῆς Γένουας (II) καὶ στὸ Palazzo Pitti τῆς Φλωρεντίας (III), τὰ ὁποία προέρχονται ἀπὸ τὴ Ρώμη, καί, ὅπως ἔχει ἤδη φανεῖ κατὰ τὴν τεχνοτροπικὴ τους ἐξέταση, εἶναι ὑστερότερα ἀπὸ τὸ ἀγαλμα τῆς Ἐπιδαύρου⁸⁹². Τὰ τέσσερα αὐτὰ ἀγάλματα δὲν χαρακτηρίζονται ὡς ἀντίγραφα μεταξύ τους, λόγω τῶν διαφορετικῶν συμβόλων που φέρουν. Ἀντίγραφα μποροῦν νὰ θεω-

ρηθοῦν μόνο τὰ I καὶ II, τὰ ὁποῖα στὴ θέση τοῦ ξίφους τοῦ 54 φέρουν κατὰ ἀνάλογο τρόπο τὴ δορὰ ζώου. Τὸ III ἀντίθετα δὲν φέρει κανένα σύμβολο.

Τὰ τέσσερα ἀγάλματα ἔχουν τὶς ἴδιες σχεδὸν διαστάσεις (ἐλαφρῶς ραδινότερα εἶναι τὰ II καὶ III) καὶ τὴν ἴδια στάση. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς τεχνοτροπικὲς καὶ ποιοτικὲς διαφορὲς, ὁ τρόπος ἔνδυσης καὶ ἡ πτύχωση εἶναι ἡ ἴδια στὰ ἀγάλματα 54 καὶ I ἀκόμη καὶ στὴν πίσω ὄψη, παρὰ τὴ σημαντικὰ μεγαλύτερη σχηματοποίηση τῆς ὄψης αὐτῆς στὸ ἄγαλμα τῆς Ἐπιδαύρου. Ἡ ἐπάνω παρυφὴ τοῦ χιτώνα σχηματίζει τὴν ἴδια περίπου καμπύλη γύρω ἀπὸ τὸ δεξιὸ στήθος στὰ 54, I καὶ III (στὸ τελευταῖο ἡ καμπύλη εἶναι λιγότερο κλειστή), ἐνῶ στὸ II ἡ καμπύλη εἶναι πολὺ ἀνοικτὴ καὶ δὲν περιβάλλει τὸ στήθος στὴ δεξιὰ πλευρά, ἀλλὰ συνεχίζει σὲ εὐθεία σχεδὸν γραμμὴ πρὸς τὸν βραχίονα. Ἡ πτύχωση στὴν τύλη τοῦ χιτώνα διαφέρει στὰ II καὶ III. Ἡ τύλη χωρίζεται ἐπίσης σὲ τρεῖς ζώνες, ὅπου στὴν κάτω τοῦ II καὶ στὶς ἀκραεῖς τοῦ III ἀποδίδονται κατακόρυφες περίπου αὐλακες, ὁ σχηματισμὸς τῶν ὁποίων φαίνεται ὅτι ὀφείλεται στὸν διακοσμητικὸν τους χαρακτήρα.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν καλύτερη ποιότητα τοῦ ἀγάλματος τῆς Ἐπιδαύρου, ἡ προσεγμένη καὶ ἐνταγμένη στὸ σύνολο ἀπόδοση τοῦ τελαμώνος καὶ τοῦ κολεοῦ τοῦ ξίφους πείθουν ὅτι δὲν ἀποτελοῦν προσθήκες τοῦ ἀντιγραφέα, ἀλλὰ ἀνήκαν καὶ στὸ πρωτότυπο, τὸ ὁποῖο ἐπομένως, παρουσιάζει πληρέστερα ἢ Ἀφροδίτῃ τῆς Ἐπιδαύρου⁸⁹³.

Γιὰ τὸ πρωτότυπο ἔχει γίνῃ ἤδη πολὺς λόγος στὴν ἔρευνα⁸⁹⁴. Τὸ ἄγαλμα ἔχει χρονολογηθεῖ στὸ ἀ' τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.⁸⁹⁵ καὶ ταυτίζεται συνήθως μὲ τὸ ἀναφερόμενο ἀπὸ τὸν Πausanias ἄγαλμα τῆς Ἀφροδίτης «παρὰ Ἀμυκλαίῳ», ἔργο τοῦ Πολυκλείτου, ἀνάθημα τῶν Σπαρτιατῶν μετὰ τὴ νίκη τους στοὺς Αἰγὸς Ποταμούς τὸ 405 π.Χ.⁸⁹⁶. Μολονότι ἡ χρονολόγησις τοῦ πρωτοτύπου τῆς Ἀφροδίτης τῆς Ἐπιδαύρου δὲν συγκρούεται μὲ αὐτὴ τοῦ ἀναθήματος στὶς Ἀμύκλες⁸⁹⁷, οἱ πληροφορίες γιὰ τὴ μορφή τῆς εἰκόνας τῆς Ἀφροδίτης ἐκείνης δὲν ἐπαρκοῦν γιὰ τὴν ταύτιση τῶν δύο ἔργων· πρόσφατα δὲ ἀποδείχθηκε ὅτι τὸ ἄγαλμα τῆς Ἀφροδίτης τοῦ Πολυκλείτου στὶς Ἀμύκλες παραδίδει ὁ τύπος τῆς λεγόμενης «Ἡρας Borghese»⁸⁹⁸.

Ἀκόμα μεγαλύτερα προβλήματα προκύπτουν ἂν συνδεθεῖ τὸ ἄγαλμα 54 μὲ γνωστὰς ἀπὸ φιλολογικὲς πηγὲς παραστάσεις τῆς Ὀπλισμένης Ἀφροδίτης⁸⁹⁹. Αὐτὴ τῶν Κυθήρων ἀναφέρεται ὅτι εἶχε τὴν μορφή ξοάνου⁹⁰⁰, ὅπως καὶ ἐκείνη τῆς Σπάρτης, ἡ ὁποία εἶχε τὸ προσωνύμιο «Ἀρεία»⁹⁰¹ καὶ πιθανότατα ἔφερε λόγχη⁹⁰². Ἀβέβαιη παραμένει ἡ μορφή τῆς Ὀπλισμένης Ἀφροδίτης στὸ πλησιέστερο στὴν Ἐπίδαυρο ἱερὸ τῆς θεᾶς στὸν Ἀκροκόρινθο⁹⁰³. «Ἐγχειος» καλεῖται ἀκόμη ἡ Ἀφροδίτη στὴν Κύπρο⁹⁰⁴.

Ἐνα ξόανο τῆς Ἀφροδίτης ὑπὸ τὴν ἐπίκληση Νικηφόρος ἀναφέρεται στὸ Ἄργος ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα χρόνια⁹⁰⁵. Κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐξάλλου περίοδο, ἤδη ἀπὸ τὸν 3ο αἰ. π.Χ., παραδίδεται ἐπιγραφικὰ ἡ λατρεία τῆς Ἀφροδίτης Στρατονικίδος στὴ Σμύρνη⁹⁰⁶. Σύμφωνα μὲ παραστάσεις νομισμάτων τοῦ 2ου καὶ τοῦ 1ου αἰ. π.Χ., ἡ θεὰ εἰκονιζόταν μὲ ἄνετο τὸ ἀριστερὸ σκέλος, φορώντας χιτῶνα, ἱμάτιο γύρω ἀπὸ τοὺς μηροὺς καὶ πόλο στὴν κεφαλὴ· στὸ δεξιὸ χεῖρ κρατοῦσε σκῆπτρο, ἐνῶ στὸ ἀριστερό, ποῦ θὰ ἀκουμποῦσε σὲ κιονίσκο, ἔφερε μία Νίκη⁹⁰⁷.

Στὴν παράδοση ἀνάλογων μορφῶν πρέπει νὰ ἀνήκει καὶ ἡ Ὀπλισμένη Ἀφροδίτη τῆς Ἐπιδαύρου. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ παράθεση τῶν ἰταλικῶν ἐπαναλήψεων

τοῦ τύπου. Χωρὶς νὰ λαμβάνονται ὑπόψη τὰ ἀντικείμενα ποὺ ἡ παριστανόμενη κάθε φορὰ μορφὴ θὰ κρατοῦσε στὰ χέρια της, παρατηρεῖται ὅτι ὁ χαρακτήρας τοῦ ἀγάλματος ἔχει ἀλλάξει. Στὸ ἄγαλμα τῆς Φλωρεντίας (III) ἔχει παραλειφθεῖ κάθε σύμβολο, εἰκονίζοντας πλέον γενικὰ τὴν Ἀφροδίτη (ἂν βέβαια δὲν πρόκειται γιὰ εἰκονιστικὸ ἄγαλμα) χωρὶς ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά. Στὰ ἀγάλματα, ἀντίθετα, τοῦ Μονάχου (I) καὶ τῆς Γένουας (II) στὴ θέση τοῦ τελαμώννα ἔχει ἀποδοθεῖ μία δορὰ ζώου, πού, κατὰ παρόμοιο τρόπο, τέμνει διαγωνίως τὸν κορμὸ καὶ δένεται στὸν δεξιὸ ὤμο. Ἡ διάρθρωση τῆς δορᾶς στὰ δύο ἀγάλματα δείχνει ὅτι οἱ γλύπτες ἀκολούθησαν ἓνα κοινὸ πρότυπο, μία ἀνάπλαση τοῦ τύπου τῆς Ἀφροδίτης τῆς Ἐπιδάουρου σὲ Μαινάδα ἢ γενικότερα πρόσωπο τοῦ διονυσιακοῦ κύκλου⁹⁰⁸. Στὴν περίπτωση αὐτὴ θὰ πρέπει νὰ ἀποκατασταθεῖ στὸ ἀριστερὸ χέρι ἓνας θύρσος.

Τὸ γεγονὸς πάντως ὅτι ὁ τύπος τῆς Ἀφροδίτης τῆς Ἐπιδάουρου ἀντιγράφηκε στὴ Ρώμη χωρὶς τὸν «πολεμικὸ» της χαρακτήρα μαρτυρεῖ ὅτι ὁ τύπος δὲν πρέπει νὰ συσχετισθεῖ ἄμεσα μὲ τὴν Venus Victrix, τὴ ρωμαϊκὴ ἀντίστοιχη μορφὴ, ἢ ὁποία κατεῖχε σημαντικὴ θέση στὴ ρωμαϊκὴ καὶ εἰδικότερα αὐτοκρατορικὴ λατρεῖα ἀπὸ τὸν 1ο αἰ. π.Χ.⁹⁰⁹.

Ἀπὸ ἓνα σημαντικὸν τύπο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. ἐξαρτᾶται τὸ δεύτερο φυσικοῦ μεγέθους ἄγαλμα τῆς Ἀφροδίτης ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο. Τὸ ἄγαλμα 55 (πίν. 67) παρουσιάζει συγκεκριμένα μία παραλλαγὴ τοῦ τύπου τῆς λεγόμενης «Ἀφροδίτης τῆς Arles», τὸ πρωτότυπο τοῦ ὁποίου ἀποδίδεται στὸν Πραξιτέλη καὶ χρονολογεῖται στὸ β' τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.⁹¹⁰. Στὴ μορφὴ αὐτὴ ὁ καλλιτέχνης πρόσθεσε ἓνα λεπτὸ χιτῶνα ποὺ καλύπτει τὸν γυμνὸ κορμό.

Τέσσερα εἶναι τὰ κυριότερα ἀντίγραφα τοῦ τύπου τῆς «Ἀφροδίτης τῆς Arles»:

I. Ἀθήνα, ΕΑΜ 227. Ἄνω κορμός, ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Μνημείου τοῦ Λυσικράτους, τῆς ὕστερης ἐλληνιστικῆς περιόδου⁹¹¹.

II. Παρίσι, Λοῦβρο MA 439, ἀπὸ τὸ θέατρο τῆς Arles (Ἀρελάτης) στὴ Νότια Γαλλία. Σώζεται ὁλόκληρο, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ χέρια, καὶ ἀπὸ τὸν τόπο εὑρεσης μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὴν πρώιμη ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου, οἱ ἐπιφάνειες ὅμως ἔχουν ξαναδουλευτεῖ⁹¹².

III. Ρώμη, Museo Capitolino Nuovo 2139, ἀπὸ τὴ Ρώμη, τὸ ὁποῖο σώζει τὸ δεξιὸ χέρι ὡς τὸν καρπὸ περίπου. Ἡ ἀπόδοσή του εἶναι σαρκώδης καὶ χρονολογεῖται μάλλον στὸν 2ο αἰ. μ.Χ.⁹¹³.

IV. Trier, Landesmuseum C205, ἀπὸ τὸ Trier. Σώζει τὸ κάτω μέρος μὲ τὰ ἄκρα πόδια καὶ τὸ μέγιστο μέρος τῆς πλίνθου, ἔχει δὲ χρονολογηθεῖ στὴ μέση Ἀντωνίνηα περίοδο⁹¹⁴.

Τὰ ἄλλα δύο ἀντίγραφα τοῦ τύπου εἶναι οὐσιαστικὰ ἀδημοσίευστα ἢ σώζουν πολὺ μικρὸ τμήμα τοῦ ὅλου ἀγάλματος⁹¹⁵.

Ἡ σύγκριση τοῦ ἀγάλματος 55 μὲ τὰ ἀντίγραφα τῆς «Ἀφροδίτης τῆς Arles», καὶ ἰδίως μὲ τὸ II, τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ ἀκολουθεῖ πιστότερα τὸ πρωτότυπο, ὅσον ἀφορᾷ τουλάχιστον τὴν πτύχωση τοῦ ἱματίου⁹¹⁶, δείχνει ὅτι τὸ ἄγαλμα τῆς Ἐπιδάουρου ἀκολουθεῖ πιστὰ τὴ στάση, τὴν πτύχωση τοῦ ἱματίου γύρω ἀπὸ τὰ πόδια, ὅπου ἀκολουθοῦνται ἀνάλογες γραμμές, τὸν τονισμὸ τοῦ ὄγκου τοῦ μηροῦ τοῦ ἄνετου δεξιοῦ σκέλους καὶ τὴν ἔμφαση ποὺ δίνεται στὴν προβολὴ τοῦ γόνατου.

Ἡ μόνη οὐσιαστική διαφορὰ στὸ ἱμάτιο εἶναι ὁ σχηματισμὸς τῆς τύλης. Στὰ ἀντίγραφα II καὶ III, στὰ ὁποῖα μόνο διατηρεῖται τὸ τμήμα αὐτό, ἡ τύλη συστρέφεται δύο φορές, πρῶτα ἐπάνω ἀπὸ τὸν δεξιὸ μηρὸ καὶ ἔπειτα ἐπάνω ἀπὸ τὸν ἀριστερό, κατευθυνόμενη στὴ συνέχεια πρὸς τὰ κάτω, χωρὶς νὰ συγκρατεῖται σὲ κανένα σημεῖο, δίνοντας συνεπῶς τὴν ἐντύπωση ὅτι τὴν ἐπόμενη στιγμή θὰ πέσει. Τὸν παράξενο αὐτὸ τρόπο διάταξης τοῦ ἱματίου, ὁ ὁποῖος πρέπει νὰ ἀνάγεται στὸ πρωτότυπο, καθὼς ἀκολουθεῖται καὶ στὸ μόνο, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, ἀντίγραφο τῆς παραλλαγῆς τοῦ ἀγάλματος τῆς Ἐπιδαύρου, καὶ πιθανὸν συσχετίζεται μὲ τὴν ἑρμηνεία τῆς θεᾶς⁹¹⁷, δὲν τὸν ἀντελήφθη ὁ δημιουργὸς τοῦ 55. Ὁ καλλιτέχνης ἀπέφυγε τὴ δεύτερη συστροφή τοῦ ὑφάσματος καὶ ἀπέδωσε τὶς πτυχὲς νὰ κατευθύνονται κατὰ ἓνα «λογικὸ» τρόπο πρὸς τὸ ἀριστερὸ ἰσχίον, ὅπου συγκρατοῦνται μαζὶ μὲ τὸ πίσω τμήμα τοῦ ἱματίου.

Ἡ παραλλαγὴ αὐτὴ στὴ διάταξη τῶν πτυχῶν τῆς τύλης ἀπαντᾷ σὲ ὅλες τὶς παραλλαγὲς καὶ μεταπλάσεις τοῦ τύπου τῆς «Arles» τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς⁹¹⁸. Ἡ νέα μορφή τοῦ ἱματίου προκαλεῖ ἀλλαγὲς στὴ συνολικὴ ἐντύπωση τοῦ ἀγάλματος, καθὼς τονίζεται τὸ προβαλλόμενον ἀριστερὸ ἰσχίον καὶ ἡ μορφή παρουσιάζεται ραδινότερη ἀπ' ὅ,τι στὰ ἀντίγραφα τῆς «Arles», ὅπου ἡ ὀριζόντια τύλη διασπᾷ τὸν κατακόρυφο ἄξονα τοῦ ἀγάλματος. Μικρὴ διαφοροποίηση ὑπάρχει καὶ στὴ διάταξη τῶν πτυχῶν ποὺ πέφτουν στὴν ἀριστερὴ πλευρά, ἰδίως στὸ ἐπάνω τμήμα.

Τὰ ἄκρα πόδια τοῦ 55 καλύπτονται περισσότερο ἀπὸ τὸ ἱμάτιο (στὸ ἀριστερὸ φθάνει ὥς τὴ γένεση τῶν δακτύλων), χωρὶς τὶς μικρὲς πτυχώσεις ποὺ παρουσιάζουν τὰ II καὶ IV. Ὁ τύπος τῶν σανδάλων εἶναι ὁ ἴδιος μὲ αὐτὸν τῶν ἀγαλμάτων II καὶ III⁹¹⁹. Στὸ 55 τὸ ἄκρο δεξιὸ πόδι θὰ πατοῦσε στὴν πλίνθο μὲ ὀλόκληρο τὸ πέλμα, ὅπως συμβαίνει καὶ στὸ III, ἐνῶ στὸ II καὶ στὸ IV τὸ ἄκρο πόδι φέρεται λιγότερο πρὸς τὰ πίσω καὶ πατᾷ στὴν πλίνθο μόνο μὲ τὰ δάχτυλα. Ἡ πλίνθος ἔχει ἐπίσης τὸ ἴδιο σχῆμα καὶ στὰ τέσσερα ἀγάλματα, στὰ ὁποῖα σώζεται⁹²⁰.

Τὸ κυριότερο ὅμως χαρακτηριστικὸ τοῦ ἀγάλματος τῆς Ἐπιδαύρου εἶναι ἡ προσθήκη τοῦ χιτῶνα. Ἡ διαμόρφωσή του θυμίζει ἀρκετὰ ἓναν ἄλλο ἀγαλματικὸ τύπο, τὴν Ἀφροδίτη «Λούβρου/Νεάπολης», γιὰ τὸν ὁποῖο ἔγινε παραπάνω λόγος. Δὲν ἀντιγράφεται ὅμως πιστὰ τὸ ἀντίστοιχο τμήμα τοῦ τύπου αὐτοῦ, καθὼς ὁ χιτῶνας καλύπτει τὸ κάτω τμήμα τοῦ ἀριστεροῦ στήθους καὶ ἐπομένως δὲν ὑπογραμμίζεται ἡ καμπυλότητά τοῦ στήθους. Ἡ μορφή τῆς πτύχωσης τοῦ χιτῶνα τοῦ 55 ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὸν τύπο «Λούβρου/Νεάπολης» καὶ θυμίζει περισσότερο ἄλλα ἔργα τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. ὅπως τὴν «Ἡρα Borghese»⁹²¹, ἐνῶ μεγάλη ὁμοιότητα παρουσιάζεται ἀκόμα ἀνάμεσα στὸν χιτῶνα τῆς 55 καὶ αὐτὸν τῆς Ὀπλισμένης Ἀφροδίτης 54.

Ἡ προσθήκη τοῦ χιτῶνα στὸν τύπο τῆς «Arles» καὶ ἡ δημιουργία ἐνὸς νέου ἐκλεκτικοῦ ἔργου δὲν ἦταν ἐπινοήση τοῦ γλύπτη τοῦ ἀγάλματος 55, καθὼς ὑπάρχει ἀκόμα ἓνα ἀντίγραφο τῆς παραλλαγῆς αὐτῆς στὴν Κωνσταντινούπολη (πίν. 68-70), τὸ ὁποῖο ἀνήκει πιθανότατα στὴν ἐποχὴ τοῦ Τραϊανοῦ⁹²².

Ἡ κεφαλὴ καὶ τὰ χέρια τοῦ ἀγάλματος τῆς Κωνσταντινούπολης δὲν ἦταν ἔνθετα, οἱ δὲ διαστάσεις φαίνεται νὰ εἶναι οἱ αὐτὲς μὲ τοῦ 55 (ὑψ. 1.13 μ. ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ γόνατο ὥς τὸν δεξιὸ ὤμο, ἐνῶ τὸ ἀντίστοιχο ὕψος τοῦ 55 εἶναι 1.18 μ.).

Περιορισμένες είναι οι τυπολογικές διαφορές των δύο αγαλμάτων: Στὸ ἀντίγραφο τῆς Κωνσταντινούπολης ἀκολουθεῖται μὲν πιστὰ τὸ πρότυπο τῆς «Ἀφροδίτης τῆς Arles» στὴ συστρεφόμενη τύλῃ τοῦ ἱματίου, ἔχει ὅμως παραλειφθεῖ ἡ χαρακτηριστικὴ πτυχὴ ποὺ τονίζει τὸ ἐσωτερικὸ περίγραμμα τοῦ δεξιοῦ μηροῦ. Στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ (πίν. 70β) διακρίνεται μία παρυφή, ποὺ διευθύνεται ἀπὸ τὸν πῆχυ ὡς χαμηλὰ στὴν πίσω ὄψη· ἐπειδὴ τὸ κάτω τμήμα τοῦ ἀγάλματος λείπει, δὲν εἶναι γνωστὴ ἡ πορεία τῆς παρυφῆς αὐτῆς, ἡ ὕπαρξίς της ὅμως εἶναι ἀντίθετη σὲ μία φυσιοκρατικὴ ἀπόδοση. Προφανῶς ὁ γλύπτης παρανόησε τὴν πτύχωση ποὺ δημιουργεῖ τὸ ἱμάτιο στὸ σημεῖο αὐτό, καθὼς τυλίγεται στὸ χέρι, καὶ τὴν ἐξέλαβε ὡς ξεχωριστὴ παρυφή⁹²³. Οἱ πτυχές των κατακόρυφων παρυφῶν στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ ἀκολουθοῦν πιστότερα, ἀπ' ὅ,τι τὸ ἄγαλμα 55, τὸ πρότυπο τῆς «Ἀφροδίτης τῆς Arles». Ὁ καλλιτέχνης ἐπιδίωξε ἀκόμη νὰ ἀποδώσει καὶ τὸ «καρίκωμα», ὅπως διακρίνεται στὴν παρυφὴ δίπλα στὸν ἀριστερὸ μηρό.

Στὴν ἀπόδοση τοῦ χιτώνα τὸ ἄγαλμα τῆς Κωνσταντινούπολης ἔχει ἐπηρεασθεῖ περισσότερο ἀπὸ τὸν τύπο τῆς Ἀφροδίτης «Λούβρου/Νεάπολης», ὅπως γίνεται ἰδιαίτερα εὐκρινὲς στὴν ἀπόδοση τῆς πτύχωσης στὸν ἀριστερὸ βραχίονα, ἐνῶ στὴ δεξιὰ πλευρὰ (πίν. 70α) ἡ ἀπόδοση εἶναι φυσιοκρατικὴ, ἀντίθετα μὲ ἐκείνη τοῦ ἀγάλματος 55. Στὸ ἄγαλμα τῆς Ἐπιδαύρου ἡ συστάδα κατακορύφων πτυχώσεων, ποὺ δημιουργεῖ τὸ ὕφασμα καθὼς μαζεύει γύρω καὶ κυρίως κάτω ἀπὸ τὸ ἄνοιγμα τοῦ χιτώνα γιὰ τὸ δεξιὸ χέρι, σχηματίζεται μπροστὰ ἀπὸ τὸ ἄνοιγμα τοῦ χεριοῦ, πίσω δὲ ἀπὸ τὴ συστάδα αὐτὴ καὶ ὡς τὴ συνέχεια τῆς πίσω παρυφῆς τοῦ ἀνοίγματος σχηματίζεται ἓνα ἐπίπεδο τμήμα, ὅπου δύο συγκλίνουσες χαμηλὰ πρὸς τὸ κέντρο αὐλακες διακόπτουν τὶς κατακόρυφες ταινιωτὲς πτυχές. Ἀνάλογη διάταξη δὲν ὑπάρχει στὸ ἄγαλμα τῆς Κωνσταντινούπολης, ὅπου ἀποδίδεται μόνον ἡ συστάδα τῶν πτυχῶν ποὺ προκαλεῖ τὸ ἄνοιγμα τοῦ χιτώνα.

Ἡ ὕπαρξίς των δύο αὐτῶν αγαλμάτων, τὰ ὁποῖα δὲν σχετίζονται τοπικὰ καὶ διαφέρουν στὶς λεπτομέρειες, ὑποδεικνύει ὅτι οἱ δύο γλύπτες τῆς παραλλαγῆς «Ἐπιδαύρου/Κωνσταντινούπολης», ὅπως, συμβατικά, θὰ μπορούσε νὰ ὀνομασθεῖ, τοῦ τύπου τῆς «Ἀφροδίτης τῆς Arles» πρέπει νὰ ἀντέγραψαν κάποιο παλαιότερο ἔργο, γιὰ τὴ χρονολόγησιν τοῦ ὁποῖου δὲν ὑπάρχουν ἐπαρκῆ στοιχεῖα. Ἡ στενὴ σχέση μὲ τὸν ὑστεροκλασικὸν τύπον τῆς «Arles» δείχνει ὅτι ἓνα *terminus post quem* πρέπει νὰ εἶναι ὁ 1ος αἰ. π.Χ., ὁπότε ἄρχισε ἡ συστηματικὴ παραγωγὴ ἀντιγράφων παλαιότερων ἔργων. Ἡ ραδινότητα τῶν ἀναλογιῶν, ὁ βραχύς, συγκριτικὰ μὲ τὰ ἰσχύια, κορμός, τὰ μικρὰ στήθη, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀπόδοση τῆς τύλης τοῦ ἀγάλματος τῆς Ἐπιδαύρου σύμφωνα μὲ τὶς ἐλληνιστικὲς παραλλαγές τοῦ τύπου «Arles» ἐνισχύουν τὴν ἂποψη ὅτι πρόκειται γιὰ ἐκλεκτικὴ δημιουργία τῆς ὕστερης ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς. Στὴν περίοδο αὐτὴ δὲν ἦταν ἐπίσης ἄγνωστὴ καὶ ἡ πρακτικὴ νὰ προστίθεται ἓνα ἐπιπλέον ἔνδυμα, συνήθως χιτώνας, γιὰ τὴν ὀλικὴ ἢ μερικὴ κάλυψη τοῦ γυμνοῦ κορμοῦ τοῦ παλαιότερου προτύπου⁹²⁴, φαινόμενο πολὺ συνηθισμένο ἀργότερα, στὰ αὐτοκρατορικὰ χρόνια⁹²⁵.

Καθὼς λείπει ἡ κεφαλὴ καὶ ἀπὸ τὰ δύο ἀντίγραφα τῆς παραλλαγῆς «Ἐπιδαύρου/Κωνσταντινούπολης», δὲν εἶναι βέβαιο ἂν ὄντως πρόκειται γιὰ ἀπεικονίσεις τῆς Ἀφροδίτης ἢ γιὰ εἰκονιστικὰ ἀγάλματα⁹²⁶. Ἄν ὑποθεθεῖ ὅτι ὁ χιτώνας προστέθηκε

για να χρησιμοποιηθεί ο τύπος «Arles» ως εικονιστικός, τότε λογικό θα ήταν να κάλυπτε και το άριστερό στηθος. Το γεγονός ακόμα ότι η κεφαλή του αντιγράφου της Κωνσταντινούπολης δεν ήταν ένθετη, και το λίγο μεγαλύτερο του φυσικού μέγεθος των δύο αγαλμάτων συνηγορούν στην υπόθεση ότι τα έργα αυτά εικονίζουν την Ἀφροδίτη. Το ζήτημα ακόμη των αντικειμένων που κρατούσε ή μορφή στα χέρια της θα πρέπει να μείνει άνοιχτό, όπως συμβαίνει και για τον ίδιο τον τύπο της «Ἀφροδίτης της Arles»⁹²⁷.

Ἡ φθορά τέλος της ἐπιφάνειας δείχνει ότι το άγαλμα 55 δεν ήταν στημένο μέσα σε κάποιο ναό ή γενικότερα σε κλειστό χώρο, αλλά βρισκόταν ἐλεύθερο στον χώρο, πιθανότατα μπροστά σε κάποιον τοίχο⁹²⁸.

Ἀπό ένα ακόμη έργο του Πραξιτέλους, την περίφημη *Ἀφροδίτη της Κνίδου*, του γ' τετάρτου περίπου του 4ου αἰ. π.Χ.⁹²⁹, εξαρτάται το ἀποσπασματικά σωζόμενο άγαλμα 56 (πίν. 71).

Ἀπό τα σωζόμενα τμήματα, τη στάση των ποδιών, το ἱμάτιο και την ὕδρία, εἶναι σαφές ότι η Ἀφροδίτη 56 ἀνήκει εἰδικότερα στον λεγόμενο «*ängstlicher Typus*» της Ἀφροδίτης της Κνίδου, μία ἑλληνιστική ἀνάπλαση, διαφορετική ἐρμηνεία του ἀρχικού τύπου, μία πράξη «ἐξανθρωπισμοῦ» της θεᾶς, ή οποῖα εἰκονίζεται ως να κατελήφθη ἐξαπήνης την ὥρα του λουτροῦ και ἀρπάζει το ἱμάτιο με σκοπό να κρύψει τη γύμνια της⁹³⁰. Χαρακτηριστική εἶναι ή συμμετρική ἀπόδοση του ἱματίου, ή οποῖα ήταν πολὺ συνηθισμένη στις μικροῦ μεγέθους ἐπαναλήψεις της ἀνάπλασης αὐτῆς της Κνιδίας, και φαίνεται ότι δεν περιοριζόταν τοπικά⁹³¹.

Ὁ άγαλματικός τύπος του ἀποτμήματος άγαλματίου 57 (πίν. 72) δεν εἶναι δυνατὸν να καθορισθεῖ με ἀκρίβεια, καθὼς σώζεται μόνο το κάτω τμήμα του γυμνοῦ σώματος, ἀπὸ τη μέση περίπου. Ἐάν δεν ληφθεῖ ὑπόψη ή ἄγνωστη μορφή του στηρίγματος, παρὰ μόνον ή θέση του δίπλα στο στάσιμο ἀριστερὸ σκέλος⁹³², το σωζόμενο τμήμα της 57 θα μπορούσε να ἀνήκει σε άγαλματίο του τύπου της «Ἀφροδίτης τοῦ Καπιτωλίου» ή της «Ἀφροδίτης τῶν Μεδίκων», ἑλληνιστικοὶ τύποι που οὐσιαστικά διαφέρουν μόνο στη μορφή της κεφαλῆς⁹³³. Στην περίπτωση αὐτή εἶναι ἀξιοσημείωτη ή ἑλλειψη κάθε ἴχνους ἀπὸ το ἀριστερὸ χέρι, το οποῖο στα άγάλματα αὐτὰ ἐρχόταν μπροστά ἀπὸ το ἐφηβαῖο (τύποι «αἰδουμένης»)· θα πρέπει δηλαδή να ήταν ένθετο.

Ἀντίστοιχο πρόβλημα δεν θα ὑπῆρχε ἂν το 57 εἰκόνιζε την Ἀφροδίτη στον τύπο της «γυμνῆς ἀναδυομένης», ὁπότε τα χέρια θα ήταν ὑψωμένα κρατώντας ἂν μία ὁμάδα βοστρύχων. Σύμφωνα ὅμως με τον τύπο αὐτό, για τον οποῖο θα γίνει λόγος παρακάτω, το ἄκρο δεξιὸ πόδι φέρεται περισσότερο πρὸς τα πλάγια, ἐνῶ το γόνατο ἐρχεται σχεδὸν μπροστά ἀπὸ αὐτὸ του στάσιμου ἀριστεροῦ σκέλους, στάση που δεν φαίνεται στο 57.

Ὁ τύπος της «Ἀφροδίτης Ἀναδυομένης» ἀποτελεῖ ἕναν ἀπὸ τοὺς πλέον χαρακτηριστικούς άγαλματικούς τύπους της θεᾶς της ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, ὅταν ή εἰκονογραφία της γνώρισε ἰδιαίτερη ὥθηση. Τα βασικά στοιχεία της Ἀφροδίτης ως ἀναδυομένης ἀπὸ τη θάλασσα κατὰ τη γέννησή της εἶναι, ἐκτὸς ἀπὸ την ἀναφερθεῖσα στάση τῶν ποδιῶν, ή θέση τῶν χεριῶν, που πιάνουν ἀπὸ μία ὁμάδα τῶν μακρῶν βοστρύχων της θεᾶς, και ή στροφή της κεφαλῆς πρὸς τη δεξιὰ πλευρά, που ἔχει ως συνέ-

πεια την ὑψωση τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ, ἐνῶ τὸ ἀριστερὸ ἔχει κατεβασμένο τὸν βραχίονα καὶ ὑψωμένο τὸν πήχυ.

Οἱ πολυπληθεῖς παραστάσεις τῆς θεᾶς στῇ στάσει αὐτῇ διακρίνονται σὲ δύο μεγάλες ομάδες, ποὺ μὲ τὴ σειρὰ τους χωρίζονται σὲ ἐπιμέρους παραλλαγές καὶ μεταπλάσεις. Στὴν πρώτη ομάδα ἡ Ἀφροδίτη εἰκονίζεται γυμνή, σύμφωνα δὲ μὲ μία ἄποψη ὁ τύπος αὐτὸς ἀνάγεται σὲ ἓνα πῖνακα τοῦ Ἀπελλοῦ, τοῦ ὕστερου 4ου αἰ. π.Χ. ποὺ βρισκόταν στὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Κῶ⁹³⁴. Ὑστερότερη θεωρεῖται ἡ δημιουργία ἑνὸς δεύτερου τύπου, ὅπου ἓνα ἱμάτιο καλύπτει τὴν περιοχὴ τῶν σκελῶν. Ἡ τύλη τυλίγεται σφιχτὰ στὸ ἐπάνω τμήμα τῶν μηρῶν ἀφήνοντας γυμνοὺς τοὺς γλουτούς, δένεται σὲ κόμβο μπροστὰ ἢ ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸ αἰδοῖο καὶ πέφτει ὡς τὴν πλίνθο μὲ πλούσιες ἀναδιπλώσεις. Στῇ στάσει τῶν χερῶν διαφαίνεται ἡ τάση πρὸς ἓνα πὺδ κλειστὸ χαρακτῆρα τῆς μορφῆς⁹³⁵.

Τὸν τύπο τῆς «*ἡμίγυμνης Ἀφροδίτης Ἀναδυομένης*» παρουσιάζουν τὰ ἀγαλματίδια **58** (πίν. 73α-δ) καὶ **59** (πίν. 73ε-η). Ἀξιοσημείωτη εἶναι στὸ ἀποσπασματικὰ σωζόμενο ταπεινὸ ἀγαλματίδιο **59** ἡ ὑπαρξὴ ἑνὸς τόρμου στὸν λαιμό, ποὺ ὑπονοεῖ ὅτι ἡ κεφαλὴ θὰ ἦταν ἐνθετὴ. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ ἐνιαῖο σύνολο χερῶν-μαλλίων-κεφαλῆς ποὺ χαρακτηρίζει τὸν τύπο. Ὁ τόρμος αὐτὸς θὰ πρέπει ἐπομένως νὰ ὀφείλεται σὲ μεταγενέστερη ἐπισκευὴ τοῦ ἔργου.

Τῇ στάσει τῆς «*Ἀφροδίτης Ἀναδυομένης*» παρουσιάζει καὶ ὁ κορμὸς ἀγαλματιδίου **61** (πίν. 75). Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ μεγάλη κλίση τοῦ κορμοῦ πρὸς τὰ ἀριστερά· τὸ δεξιὸ χέρι ὑψωνόταν ἀρκετὰ πρὸς τὰ πλάγια, ἐνῶ ὁ βραχίονας τοῦ ἀριστεροῦ χεριοῦ ἦταν κατεβασμένος χωρὶς νὰ ἐφάπτεται στὸν κορμό.

Ἐνῶ στοὺς τύπους τῆς «*Ἀναδυομένης Ἀφροδίτης*» γυμνῆς ἢ ἡμίγυμνης, ἡ κλίση τοῦ κορμοῦ συνήθως δὲν εἶναι τόσο ἐντονὴ ὅσο στὸ **61**⁹³⁶, ἀνάλογη μορφὴ παρουσιάζει ἓνας ὕστερος ἐλληνιστικὸς, ἐκλεκτικὸς τύπος τῆς «*Ἀφροδίτης τῆς Arles*» μὲ τὸν τύπο τῆς Ἀναδυομένης, ὅπου ἡ θεὰ συγκρατεῖ τὸ ἱμάτιο μὲ τὸν ἀγκῶνα τοῦ ἀριστεροῦ χεριοῦ ἐπάνω στὸ ἰσχίον, στὴν κίνησιν δὲ αὐτὴ ὀφείλεται ἡ ἐντονὴ κλίση τοῦ κορμοῦ⁹³⁷. Τὸ θέμα ἐπίσης τῶν μαλλίων ποὺ πέφτουν στὴν πλάτη δὲν εἶναι συνηθισμένο στὶς ἐπαναλήψεις τῆς Ἀναδυομένης Ἀφροδίτης, χωρὶς ὅμως νὰ λείπουν ἀνάλογα παραδείγματα⁹³⁸.

Ἡ ἀπόδοση τοῦ ἀγαλματιδίου στὸν τύπο τῆς Ἀναδυομένης ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ ὑψωμένο δεξιὸ χέρι ἦταν ἐνθετὸ ἀπὸ τὴ γένεση τοῦ βραχίονα· θὰ πρέπει ἐπομένως νὰ ἦταν ἐλεύθερο, ἐκτὸς ἂν καὶ στὴν περίπτωση αὐτῇ πρόκειται γιὰ μεταγενέστερη (:) ἐπιδιόρθωση, ὅπως στὸ ἀγαλματίδιο **59**.

Μὲ τὸ ἱμάτιο τυλιγμένο γύρω ἀπὸ τὰ σκέλη, ὅπως ἡ «*ἡμίγυμνη Ἀφροδίτη Ἀναδυομένης*», κρατώντας συγχρόνως τὴν τύλη μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι μπροστὰ ἀπὸ τὴν ἦβη, παρουσιάζεται ὁ τύπος τῆς «*ἡμίγυμνης Ἀφροδίτης Αἰδουμένης τῆς Ρόδου*» τὸν ὁποῖο ἀκολουθεῖ τὸ ἀγαλματίδιο **60** (πίν. 74)⁹³⁹. Ἡ στάση τοῦ ἐνθετοῦ δεξιοῦ χεριοῦ δὲν εἶναι βέβαιη, ἐπειδὴ ὅμως τὰ στήθη μένουν ὀριζόντια, εἶναι πιθανὸν ὁ πήχυς νὰ ἐρχόταν μπροστὰ ἀπὸ τὸν κορμό, κάτω ἀπὸ τὰ στήθη, ὅπως στὰ παραδείγματα τοῦ τύπου. Ἡ ἀπόδοση τοῦ ἱματίου στὴν ἀριστερὴ πλευρά, μαρτυρεῖ τὴν ὑπαρξὴ κάποιου στηρίγματος, ἀδιάγνωστης μορφῆς, πρὸς τὸ ὁποῖο οἱ πτυχὲς συνεχίζουν ἀδιάσπαστες στὴν πίσω ὄψη.

Τὸ ἀγαλμάτιο **62** (πίν. 76) ἀνήκει στὴν εὐρεία ομάδα εἰκόνων τῆς Ἀφροδίτης, ὅπου τὸ ἱμάτιο, τὸ ὁποῖο κρατᾷ μὲ τὰ δύο τῆς χέρια, πέφτει στὴν πλάτη καὶ δημιουργεῖ ἓνα ἐπίπεδο, μπροστὰ ἀπὸ τὸ ὁποῖο προβάλλει τὸ γυμνὸ σῶμα τῆς θεᾶς, ἡ προβολὴ δὲ αὐτὴ θὰ ἦταν ἀσφαλῶς ἐντονότερη ἂν σώζονταν τὰ χρώματα τοῦ ἱματίου. Τὸ μοτίβο αὐτὸ ἦταν ἤδη κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴ περίοδο ἀρκετὰ συχνὸ στὴν εἰκονογραφία τῆς Ἀφροδίτης, σχεδὸν ἀποκλειστικὰ σὲ ἔργα τῆς μικροπλαστικῆς καὶ ἰδίως τῆς κοροπλαστικῆς. Ἡ θεὰ παρουσιάζεται σὲ μεγάλη ποικιλία μορφῶν καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ δὲν εἶναι ἀναγκαία ἡ προϋπόθεση ὑπαρξῆς ἀντίστοιχων μνημειωδῶν ἔργων⁹⁴⁰.

Ἀκριβὲς παράλληλο τῆς μορφῆς τοῦ ἀγαλματιδίου **62** δὲν εἶναι γνωστὸ. Ἡ θεὰ εἰκονίζεται ἀκουμπισμένη μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι σὲ στήριγμα σχήματος ἀρχαϊτικοῦ γυναικείου εἰδωλίου, ἐνῶ τὰ πόδια παριστάνονται διασταυρωμένα, θυμίζοντας τὴ λεγόμενη «*Ἀφροδίτη ἐν Κήποις*»⁹⁴¹. Ἀπὸ τὸ ὕψος τοῦ στηρίγματος συνάγεται ὅτι ἡ μορφὴ θὰ ἀκουμποῦσε σὲ αὐτὸ μὲ τὴν παλάμη⁹⁴². τὸ ἱμάτιο ἐξάλλου δὲν τὸ κρατοῦσε μὲ τὰ χέρια, ὡς συνήθως, ἀλλὰ τὰ ἄκρα του τυλίγονται στοὺς πήχεις καὶ πέφτουν πίσω.

Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ μορφὴ τοῦ ἀρχαϊτικοῦ γυναικείου εἰδωλίου. Ἀποδίδεται ὡς ἄγαλμα, σὲ ἰδιαίτερη βάση, στὸν τύπο τοῦ ἀγαλματίου τῆς Ἑκάτης **49** (πίν. 58). Ἡ χρῆση αὐτῆς τῆς μορφῆς τοῦ στηρίγματος ἦταν συνήθης πρακτικὴ ἤδη ἀπὸ τὸν 5ο αἰ. π.Χ., τουλάχιστον δὲ ἀπὸ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ πρέπει νὰ εἶχε καθαρὰ διακοσμητικὴ σημασία⁹⁴³.

Ἐνῶ στὰ ἀγαλματίδια τῆς Ἀφροδίτης ποὺ ἐξετάσθηκαν ἤδη δὲν ἀμφισβητεῖται ἡ ταύτιση τῆς θεᾶς, δὲν συμβαίνει τὸ ἴδιο στὸ ἐλαφρὰ μεγαλύτερο ἀγαλμάτιο **63** (πίν. 77). Τὸ ἀγαλμάτιο εἰκονίζει μία γυναικεία μορφὴ μὲ κύρια ὄψη τὴν πίσω, ὅπου τὸ ἱμάτιο ἔχει γλιστρήσει ὥς τοὺς μηρούς, ἀφήνοντας γυμνοὺς τοὺς γλουτούς, οἱ ὁποῖοι τονίζονται ἀπὸ τὴν καμπύλη ποὺ σχηματίζει τὸ ἱμάτιο ἀπὸ τὸ δεξιὸ ἰσχίον ὡς τὸν πήχυ τοῦ ἀριστεροῦ χεριοῦ. Ἡ μορφὴ εἶχε ὑψωμένο τὸ δεξιὸ χέρι καὶ θὰ ἔστρεφε τὴν κεφαλὴ πρὸς τὴν ἀριστερὴ πλευρὰ καὶ πίσω, ὅσο τὸ δυνατόν. Ἡ ἐπίπεδη πρόσθια ὄψη δηλώνει σαφῶς τὴν ἀναγλυφικὴ σύλληψη τῆς μορφῆς, εἶναι δὲ χαρακτηριστικὸ, ὅτι ὁ τύπος ἀπαντᾷ συχνὰ σὲ διोδιάστατα ἔργα ποικίλων μορφῶν, ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὴν ὕστερη ἑλληνιστικὴ περίοδο ὡς τὰ τελευταῖα ρωμαϊκὰ χρόνια.

Στὸν τύπο αὐτὸν εἰκονίζονται, συγκεκριμένα, Μαινάδες σὲ ὕστερα ἑλληνιστικὰ νεοαττικὰ ἀνάγλυφα, ἀλλὰ καὶ στὶς ἀττικὲς καὶ ρωμαϊκὲς διονυσιακὲς σαρκοφάγους, τοῦ 2ου ἰδίου αἰ. μ.Χ., σὲ ἀρκετὲς παραλλαγές⁹⁴⁴. Στὸν ἴδιο τύπο παρουσιάζονται σὲ ἀνακεκλιμένη στάση Νύμφες καὶ Νηρηίδες⁹⁴⁵, καθὼς καὶ ἡ Ἀριάδνη⁹⁴⁶, ἐνῶ ὀρθία εἰκονίζεται ἡ Ψυχὴ (;) στὴν ὕστερότερη γνωστὴ παράσταση τοῦ θέματος⁹⁴⁷. Ἡ Ἀφροδίτη παριστάνεται σὲ ἀνάλογες στάσεις κυρίως σὲ παραστάσεις ἑλληνιστικῶν δακτυλιολίων ἢ καὶ ρωμαϊκῶν νομισμάτων, ὅπου ἡ μορφὴ εἰκονίζεται μὲ ὅπλα καὶ συνδέεται μὲ τὴ *Venus Victrix*⁹⁴⁸, καθὼς καὶ σὲ ἓνα ψηφιδωτὸ δάπεδο ἀπὸ τὴν Πάφο, ἴσως τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.⁹⁴⁹.

Μολοντί τὰ εἰκονογραφικὰ δεδομένα εἶναι ἀνεπαρκή, ἡ ταύτιση τῆς μορφῆς **63** μὲ τὴν Ἀφροδίτη φαίνεται πιθανότερη, ὅπως δείχνει τὸ πλῆθος τῶν παραστάσεων

της θεᾶς στο ἼΑσκληπιεῖο. Ὁ τύπος της πάντως συνδέεται ἄμεσα μὲ τὸ θέμα της «καλλιπύγου», μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ἡ μορφὴ ἐπιδεικνύει τὴν «πυγὴ» της στρέφοντας καὶ τὸ βλέμμα πρὸς τὰ πίσω καὶ ὄχι μὲ τὴν ἔννοια τῆς «ἀνασυρομένης», ὅπου ἡ θεὰ σηκώνει τὸν χιτῶνα της γιὰ νὰ ἐπιδείξει τὰ ὀπίσθιά της⁹⁵⁰.

Τὸ ἀγαλμάτιο **64** (πίν. 78α-γ) ἀνήκει στὸν τύπο τῆς «Σανδαλιζομένης Ἀφροδίτης»⁹⁵¹, λόγῳ ὅμως τῆς ἡμίεργης μορφῆς του, δὲν κρίνεται ἀναγκαῖα περαιτέρω τυπολογικὴ ἔρευνα τοῦ ἔργου.

Παρὰ τὸν σημαντικὸ ἀριθμὸ τῶν γλυπτῶν εἰκόνων τῆς Ἀφροδίτης ἀπὸ τὰ ρωμαϊκὰ χρόνια, παραμένει ἀξιοσημείωτο ὅτι δὲν σώζονται ἀναθηματικὲς ἐπιγραφές στὴ θεὰ ἀπὸ τὴν περίοδο αὐτή. Ἡ ἐπιγραφή στὴν πλίνθο τοῦ ἀγαλματίου **56** (πίν. 71α) δηλώνει ὅτι τὸ ἔργο εἶχε ἀφιερωθεῖ στὸν ἼΑσκληπιὸ καὶ ὄχι στὴν Ἀφροδίτη⁹⁵². Ὅπως οἱ ποτε ἡ λατρεία τῆς Ἀφροδίτης στὸ ἼΑσκληπιεῖο, ἡ ὁποία πιστοποιεῖται ἤδη ἀπὸ τὸν 4ο αἰ. π.Χ. ὅταν κτίσθηκε ναὸς πρὸς τιμὴν της, συνεχίσθηκε καὶ ἀργότερα, ὅπως ἐκτὸς τῶν ἄλλων ὑποδεικνύει ἡ ἀναφορὰ τοῦ ναοῦ ἀπὸ τὸν Παυσανία⁹⁵³.

Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι καὶ στὴν περίπτωση τοῦ ἼΑσκληπιείου τῆς Κορίνθου οἱ παραστάσεις τῆς Ἀφροδίτης ἀποτελοῦν τὴ μεγαλύτερη ὁμάδα ἀναθημάτων ἀπὸ τὸν οὕτως ἢ ἄλλως περιορισμένο ἀριθμὸ ἀγαλματίων καὶ ἀγαλματιδίων ποὺ ἔχουν σωθεῖ⁹⁵⁴.

Ἀντίθετα ἀπὸ τὶς μορφές τῆς Ἀφροδίτης, δύο μόνο παραστάσεις τοῦ Ἔρωτος, ἀρκετὰ ἀποσπασματικὲς, προέρχονται ἀπὸ τὸ ἼΑσκληπιεῖο καὶ τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα.

Ἡ ταύτιση τῆς φτερωτῆς παιδικῆς μορφῆς ποὺ σχεδὸν ὁλόγλυφῃ στέκεται μπροστὰ στὸν πεσσίκο τοῦ τραπεζοφόρου **138** (πίν. 153-154) μὲ τὸν Ἔρωτα ὑποδηλώνεται καὶ ἀπὸ τὸ εἰδυλλιακὸ τοπίο, τὸ ὁποῖο δημιουργοῦν ἐπάνω στὴ βάση τὸ πτηνὸ καὶ ἡ σαύρα στὶς ρίζες τοῦ κορμοῦ τοῦ δένδρου/στηρίγματος⁹⁵⁵.

Ἀκριβὲς εἰκονογραφικὸ παράλληλο τῆς μορφῆς ἀνάμεσα στὶς γνωστὲς παραστάσεις Ἔρωτος δὲν ὑπάρχει. Οἱ μορφές τοῦ Ἔρωτος ποὺ κοσμοῦν τὰ τραπεζοφόρα τοῦ τύπου τοῦ **138** εἰκονίζονται συνήθως κοιμισμένες, στηριζόμενες σὲ ἀνεστραμμένα δάδα στὴν ἀριστερὴ μασχάλη⁹⁵⁶, ἐνῶ οἱ Ἐρωτιδεῖς στὶς πολυάριθμες ἀττικὲς σαρκοφάγους μὲ παραστάσεις Ἐρώτων ἀκολουθοῦν περισσότερο κινημένους τύπους⁹⁵⁷.

Ἀντίθετα, ὁ Ἔρως τοῦ τραπεζοφόρου τῆς Ἐπιδαύρου εἰκονίζεται ὄρθιος, μὲ ἄνετο τὸ δεξιὸ σκέλος. Σχηματίζοντας σιγμοειδῆ γραμμὴ ὁ ἄνω κορμὸς καὶ οἱ ὦμοι στρέφονται ἐλαφρὰ πρὸς τὰ δεξιὰ, ἐνῶ ἡ κεφαλὴ κλίνει ἐλαφρὰ καὶ στρέφεται κατὰ τρία τέταρτα περίπου πρὸς τὰ ἀριστερά, προφανῶς πρὸς τὸ ἀντικείμενο ποὺ θὰ κρατοῦσε στὸ ἀριστερὸ χερί⁹⁵⁸. Ἡ στάση τῶν χερῶν ἀποτελεῖ τὸ προβληματικότερο σημεῖο γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς μορφῆς. Ἡ ὑπαρξὴ τοῦ στηρίγματος στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ ὑποδεικνύει ὅτι ὁ Ἔρως θὰ ἀκουμποῦσε ἐπάνω του. Ἡ ἔλλειψη ἐπίσης ἰχνῶν στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τοῦ κορμοῦ δείχνει ὅτι τὸ χερί θὰ βρισκόταν σὲ κάποια ἀπόσταση ἀπὸ αὐτόν. Ἀντίθετα τὸ δεξιὸ χερί ὑψωνόταν πρὸς τὴν κεφαλὴ, μὲ τὴν ὁποία συνδεόταν ἴσως μὲ ἓνα συνοχέα ἐπάνω ἀπὸ τὸ δεξιὸ αὐτί (πίν. 154α-γ).

Ἡ ὀριζόντια θέση τοῦ δεξιοῦ βραχίονα καὶ ἡ κοντὰ στὴν κεφαλὴ θέση τοῦ

πήχεως καθιστούν μάλλον απίθανη την αποκατάσταση του Έρωτος στον τύπο «*Farnese*» ή «*τοῦ Παλατίνου*», που ακολουθεῖ ἀρκετὰ πιστὰ τῇ στάσει τοῦ Οἰνοχοοῦντος Σατύρου τοῦ Πραξιτέλους, σὸν ὁποῖο ἀποδίδεται καὶ αὐτὸς ὁ τύπος τοῦ Έρωτος⁹⁵⁹. Στὴν περίπτωση που ὁ Έρως τοῦ τραπεζοφόρου **138** εἰκονίζοταν «*οἰνοχοῶν*», θὰ κρατοῦσε μία φιάλη στὸ προτεταμένο ἀριστερὸ χέρι καὶ μία οἰνοχόη στὸ ὑψωμένο δεξιό⁹⁶⁰.

Περισσότερο πιθανή, ὅχι ὅμως χωρὶς προβλήματα, εἶναι ἡ ἀναγνώριση ἐνός «*αὐτοστεφανούμενου Έρωτος*», ὁ ὁποῖος θὰ κρατοῦσε μὲ τὸ δεξιὸ χέρι ἓνα προφανῶς μεταλλικὸ στεφάνι, που θὰ στερεωνόταν καὶ στὴν ἐγκοπὴ πίσω ἀπὸ τὸ δεξιὸ αὐτί, ἐνῶ στὸ ἀριστερὸ χέρι θὰ κρατοῦσε κλάδο φοίνικα. Τὸ θέμα αὐτὸ ἦταν γνωστὸ ἤδη ἀπὸ τὴν ὕστερη ἑλληνιστικὴ περίοδο⁹⁶¹. ἐμφανίζεται συχνὰ σὲ ἀττικές καὶ κυρίως ρωμαϊκὲς σαρκοφάγους μὲ παραστάσεις Έρώτων στὴν Παλαίστρα⁹⁶², καὶ συγκεκριμένα σὲ μορφὲς που ἀκολουθοῦν τὸν τύπο τοῦ νικητῆ ἐφήβου, ὁ ὁποῖος παραδίδεται σὲ μία ἀττικὴ τιμητικὴ στήλη τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀδριανοῦ, προγενέστερη δηλαδὴ τῆς σειρᾶς τῶν σαρκοφάγων, καὶ ἀνάγεται ἴσως σὲ πολυκλείτειο τύπο⁹⁶³. Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὶς «τεχνικὲς» δυσκολίες, λόγω τῆς φθορᾶς τῆς κεφαλῆς τοῦ Έρωτος τοῦ τραπεζοφόρου **138**, σὲ παραστάσεις αὐτὲς ὁ νικητῆς Έρως *Παλαιστρίτης* στρέφει τὴν κεφαλὴ πρὸς τὴ δεξιὰ πλευρά, σὲ λίγες δὲ φορὲς που στρέφεται πρὸς τὰ ἀριστερά, ὅπως ἐδῶ, τότε ἀλλάζει καὶ ἡ στάσις τῶν ποδιῶν⁹⁶⁴.

Περισσότερες δυσκολίες ἀνακύπτουν σὸν καθορισμὸ τοῦ εἰκονογραφικοῦ τύπου τοῦ Έρωτιδέως **65** ἀπὸ τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα (πίν. 78δ-ς). Ὁ κορμὸς θὰ ἔκλινε ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἐμπρός, τὸ ἀριστερὸ ἰσχίὸ πρόβαλλε ἔντονα στὰ πλάγια, τὸ ἀριστερὸ χέρι ἦταν κατεβασμένο καὶ ἐρχόταν μπροστὰ ἀπὸ τὴν κοιλιακὴ χώρα, ἐνῶ τὸ δεξιὸ χέρι ἦταν ὑψωμένο. Ἡ κεφαλὴ ἀποδίδεται σχεδὸν κατενώπιον καὶ ὑψώνεται ἐλαφρὰ σὲ σχέση μὲ τὸν κορμό. Ἡ θέσις τῆς κεφαλῆς καὶ τῶν χειρῶν ἀποκλείουν τὸν συσχετισμὸ τῆς μορφῆς μὲ τὸν Έρωτα τοῦ Λυσίππου⁹⁶⁵, ἢ μὲ τὶς παιδικὲς μορφὲς που κάθονται στὸ ἄκρο μιᾶς δεξαμενῆς καὶ βυθίζουν τὶς ἐνωμένες παλάμες τους στὸ νερό⁹⁶⁶.

Πιθανὴ φαίνεται ἡ ὑπόθεσις ὁ Έρωτιδεὺς νὰ ἀποτελοῦσε μέρος τοῦ στηρίγματος ἐνός μεγαλύτερου ἀγάλματος, προφανῶς τῆς Ἀφροδίτης⁹⁶⁷. Δυνατὴ εἶναι ἀκόμη ἡ ἀποκατάστασις τοῦ Έρωτιδέως νὰ ἱππεύει ἓνα δελφίνι. Στὶς περιπτώσεις αὐτὲς ὁ Έρως κλίνει τὸν κορμὸ ἐλαφρὰ πρὸς τὸ ἐμπρός, τὸ ἀριστερὸ χέρι πιάνει τὸ ραχιαῖο πτερύγι τοῦ δελφινιοῦ, ἔρχεται ἐπομένως μπροστὰ ἀπὸ τὸν κορμό, ὅπως σὲ **65**, ἐνῶ τὸ δεξιὸ εἶναι ὑψωμένο, κρατώντας ἴσως τρίαινα⁹⁶⁸. Καθὼς ὅμως λείπει ὁλόκληρο τὸ κάτω τμήμα τοῦ ἀγαλματιδίου **65**, καμία ὑπόθεσις δὲν μπορεῖ νὰ ἐπαληθευθεῖ.

ζ. Τύποι Ἀθηνᾶς

Στὴν εἰκονογραφία τῆς Ἀθηνᾶς ἀνήκουν τὰ ἀγάλματα **66** (πίν. 79-81) καὶ **67** (πίν. 82-84), φυσικοῦ ἢ λίγο μεγαλύτερου τοῦ φυσικοῦ μεγέθους, τὰ ἀγαλμάτια **68** (πίν. 85), **69** (πίν. 86-87) καὶ **70** (πίν. 88-89α), καθὼς ἴσως καὶ τὰ θραύσματα **71** (πίν.

89β) καὶ **72** (πίν. 89γ), τὰ ὁποῖα θὰ ἀνῆκαν ἐπίσης σὲ ἀγάλματα σχετικὰ μεγάλου μεγέθους.

Ἀπὸ τὰ ἔργα αὐτά, τὰ ἀγαλμάτια ἀποτελοῦσαν ἀφιερῶματα πιστῶν, ὅπως πιστοποιοῦν οἱ ἀναθηματικὲς ἐπιγραφὲς στὴν πλίνθο τους. Ἐγνώστη εἶναι ἡ χρῆσις τοῦ ἀγάλματος **66**, ἐνῶ τὸ **67** ἀνῆκε στὸ διάκοσμο τοῦ «Λουτροῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ».

Οἱ παραστάσεις τῆς Ἀθηνᾶς ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο παρουσιάζουν διαφορετικοὺς εἰκονογραφικοὺς τύπους καί, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν περίπτωσι τῶν **69** καὶ **70**, δὲν συνδέονται ἄμεσα μεταξὺ τους.

Ἀπὸ τὸν τύπο τῆς «Ἀθηνᾶς Παρθένου» τοῦ Φειδίου ἐξαρτᾶται ἄμεσα τὸ ἀγαλμάτιο **68** (πίν. 85)⁹⁶⁹, ὅπως μαρτυροῦν ἡ στάσις, ἡ κεφαλὴ, ἡ διευθέτησις τοῦ πέπλου καὶ ἡ ἀποκατάστασις μιᾶς ἀσπίδος στὴν ἀριστερὴ πλευρά, στὴν ἄντυγα τῆς ὁποίας θὰ ἀκουμποῦσε τὸ χέρι τῆς, ἐνῶ ἄγνωστο παραμένει τὸ ἀντικείμενο ποὺ θὰ κρατοῦσε στὸ προτεταμένο δεξιὸ χέρι⁹⁷⁰.

Σημαντικὲς εἶναι ὅμως οἱ διαφοροποιήσεις ποὺ παρουσιάζει τὸ ἀγαλμάτιο. Ὅρισμένες ἀπὸ αὐτὲς ὀφείλονται στὶς μικρὲς διαστάσεις τοῦ ἔργου, ὅπως ἡ ἀπλουστευμένη μορφὴ τοῦ ἀττικοῦ κράνους, ὅπου οἱ τρεῖς λόφοι ἦταν ἔνθετοι, ἐνῶ οἱ ἑλικες στὴν ἀπόληξιν τοῦ μετωπιαίου γείσου τοῦ κράνους δηλώνονται σχηματικὰ⁹⁷¹, ἡ ἀποφυγὴ τῆς ἀπόδοσις τῶν κατακόρυφων παρυφῶν τοῦ πέπλου στὴ δεξιὰ πλευρά, ὅπως καὶ ἡ μὴ ἀπόδοσις σανδάλων καὶ τοῦ Ἐριχθονίου. Ἀπὸ τὴν ἄλλῃ πλευρά, ὁ πέπλος ζώνεται ψηλὰ καὶ κατὰ συνέπειαν οἱ ἀναλογίαι παρουσιάζονται περισσότερο ραδιενεκές. Ἡ αἰγίδα ἔχει στὴν πρόσθια ὄψιν μία ἐντελὴς ἰδιότυπη μορφὴ, καθὼς φαίνεται ὅτι πορπώνεται καὶ αὐτὴ στοὺς ὤμους μαζὶ μὲ τὸν πέπλο, εἶναι συνεχὴς ἀπὸ τὸν ἑνα ὦμο στὸν ἄλλο καὶ δὲν ἀποδίδεται τὸ γοργόνειο. Ἀμυδρὲς ἐξάλλου, ὀριζόντιες κυμάνσεις τῆς ἐπιφάνειας στοὺς δύο βραχίονες ὑποδεικνύουν ὅτι ἡ Ἀθηνᾶ φέρει χιτῶνα κάτω ἀπὸ τὸν πέπλο. Καθίσταται ἐπομένως φανερό ὅτι τὸ ἀγαλμάτιο **68** δὲν ἐπαναλαμβάνει πιστὰ τὸν τύπο τῆς Ἀθηνᾶς Παρθένου, ἀλλὰ ἀποτελεῖ περισσότερο μετάπλασι τοῦ τύπου στὴ «γλώσσα» τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., χωρὶς βέβαια νὰ χρειάζεται νὰ ὑποτεθεῖ ἕνα συγκεκριμένο πρωτότυπο ἔργο⁹⁷², ἐνῶ στοιχεῖα, ὅπως ἡ μορφὴ τῆς αἰγίδας, θὰ πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν στὸν γλύπτη τοῦ ἀγαλματίου⁹⁷³.

Ἀπὸ τὸν τύπο τῆς Ἀθηνᾶς Παρθένου, ἀλλὰ μὲ ἀντίστροφη στάσις τῶν ποδιῶν καὶ ψηλὰ ζωσμένο τὸν πέπλο, ἐξαρτᾶται ἔμμεσα καὶ τὸ λίγο μεγαλύτερο τοῦ φυσικοῦ ἄγαλμα **66** (πίν. 79-81).

Ἰδιαίτερη συγγένεια μὲ τὸ ἄγαλμα τῆς Ἐπιδαύρου παρουσιάζει ἕνα ἄγαλμα τῆς Ἀθηνᾶς ἀπὸ τοὺς Φιλίππους τῆς Μακεδονίας. Τὸ ὕψος 1.60 μ. (χωρὶς τὴν κεφαλὴ) ἄγαλμα ἀποδίδεται στὸ κεντρικὸ ἀκρωτήριο τοῦ ΒΔ ναοῦ στὴν Ἀγορὰ τῶν Φιλίππων καὶ χρονολογεῖται στὴν ἐποχὴ τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου, σύμφωνα μὲ τὴν ἀφιερωτικὴ ἐπιγραφὴ στὸ γεῖσο καὶ τὸ ἐπιστύλιο τοῦ ναοῦ⁹⁷⁴.

Παρὰ τὴν περίπου δύο αἰῶνες χρονικὴ ἀπόστασι τῶν ἔργων καὶ τὴν κάπως πρόχειρη, ἐπαρχιακὴ ἐργασία τῆς Ἀθηνᾶς τῶν Φιλίππων, τὰ δύο ἀγάλματα ἔχουν τὴν ἴδια στάσι, μὲ ὑψωμένο τὸ δεξιὸ καὶ κατεβασμένο τὸ ἀριστερὸ χέρι, ποὺ θὰ ἀκουμποῦσε στὴν ἄντυγα τῆς ἀσπίδας⁹⁷⁵. ἡ πτύχωση σχηματίζει παρόμοια σχέδια ἰδίως στὴν περιοχὴ τῶν ποδιῶν, ὥστε ἡ τυπολογικὴ συγγένεια τῶν δύο ἔργων νὰ εἶναι ἀδιαμφισβήτητη⁹⁷⁶, παρὰ τὶς ὁποῖες διαφοροποιήσεις σὲ ἐπιμέρους σημεία⁹⁷⁷.

Στὸ ἄγαλμα τῶν Φιλίππων σῶζεται ἡ δεξιὰ μασχάλη ὥς τὴ γένεση τοῦ βραχίονα ὑποδεικνύοντας ὅτι τὸ χέρι βρισκόταν ἀρκετὰ ὑψωμένο, ἴσως σὲ ὀρθή γωνία μὲ τὸ σῶμα, στηριζόμενο στὸ δόρυ. Ἡ θέση αὐτὴ τοῦ χεριοῦ συμφωνεῖ μὲ τὴν ὑπαρξὴ δύο ιδιαίτερα μεγάλων τῶρων στὴν κοιλότητα ἐνθεσης τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ στὴν Ἀθηνᾶ τῆς Ἐπιδαύρου⁹⁷⁸.

Μολονότι δὲν ἀποτελοῦν ἀντίγραφα, τὰ δύο ἀγάλματα μποροῦν νὰ ἀναχθοῦν σὲ ἓνα κοινὸ πρότυπο, γιὰ τὴν κατὰ τὸ δυνατόν ἀκριβῆ χρονολόγησιν τοῦ ὁποίου τὰ ὑπάρχοντα στοιχεῖα δὲν ἐπαρκοῦν. Ἀξίζει νὰ σημειωθοῦν τὰ περισσότερα «ἐλληνιστικά» χαρακτηριστικὰ τοῦ ἀγάλματος τῶν Φιλίππων σὺς ραδινὲς ἀναλογίαι καὶ στὸ ἄπλωμα τοῦ πέπλου ἐπάνω στὴν πλίνθο, τὰ ὅποια ὁδηγοῦν στὴν ὑπόθεσιν ἑνὸς προτύπου τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς· τὴν ὀρθότητα ὅμως τῆς ὑπόθεσιν αὐτῆς θὰ ἐπιβεβαίωσι ἡ ταύτιση καὶ ἄλλων ἀντιγράφων καὶ γενικότερα ἐπαναλήψεων τοῦ ἴδιου τύπου⁹⁷⁹. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι τὸ ἄγαλμα τῆς Ἀθηνᾶς **66** παρουσιάζει περισσότερο κλασικιστικὸ χαρακτήρα, καθὼς οἱ ἀναλογίαι εἶναι βαρύτερες καὶ ἡ μορφή δὲν ἀνοίγει σχεδὸν καθόλου πρὸς τὴν πλίνθο, θυμίζοντας μορφὲς τοῦ β' μισοῦ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. καὶ τῆς πρώτης ἐλληνιστικῆς περιόδου⁹⁸⁰.

Ἡ μορφή τῆς αἰγίδας μὲ τὸ γοργόνειο διαφέρει στὰ δύο ἀγάλματα καὶ αὐτὴ τῆς Ἀθηνᾶς τῶν Φιλίππων μοιάζει μὲ τὴν αἰγίδα τῆς Ἀθηνᾶς ἀπὸ τὴ ζωφόρον τῆς Γιγαντομαχίας στὸν Βωμὸ τοῦ Διὸς στὴν Πέργαμον⁹⁸¹, ἐνῶ στὴν Ἀθηνᾶ τῆς Ἐπιδαύρου **66** ἀκολουθεῖται μία πολὺ ἀπλὴ μορφή⁹⁸².

Ἐνα «unicum» στὴν εἰκονογραφίᾳ τῆς Ἀθηνᾶς παρουσιάζει τὸ ἄγαλμα **67** (πίν. 82-84). Ἡ θεὰ ἔχει ἀντίστροφη στάση ἀπὸ αὐτὴν τῆς Ἀθηνᾶς Παρθένου, τύπο τὸν ὁποῖο θυμίζει ἡ θέσις τῆς ἀσπίδας στὴν ἀριστερὴ πλευρά, στὴν ἄντυγα τῆς ὁποίας θὰ ἀκουμποῦσε τὸ χέρι τῆς κατὰ ἀνάλογο τρόπο. Ἡ ἀσπίδα ὅμως ἐδῶ δὲν ἀποδίδεται κάθετῃ στὸ ἐπίπεδο τῆς κύριας ὄψης καὶ μάλιστα σὲ ἀπόστασιν ἀπὸ τὸν κορμό, ὅπως στὴν Ἀθηνᾶ Παρθένο λόγω τῆς ὑπαρξῆς τοῦ φιδιοῦ, ἀλλὰ ἔρχεται λοξὰ ἀπὸ πίσω «ἀνοίγοντας» πρὸς τὴν ἀριστερὴ πλευρά, ὥστε νὰ γίνῃ ὁρατὸ τὸ πρόσθιο μισὸ τμήμα τῆς ἐσωτερικῆς τῆς ἐπιφάνειας. Ὡς πρὸς τὰ ὑπόλοιπα στοιχεῖα, τὸ ἄγαλμα τῆς Ἀθηνᾶς **67** ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὸν τύπο τῆς Παρθένου. Ἡ θεὰ φέρει ἀττικὸ πέπλο ἀνοικτὸ στὴ δεξιὰ πλευρά, ζωμένο ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὰ στήθη, ποὺ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν προβολὴ τοῦ δεξιοῦ ἰσχίου στὰ πλάγια ὁδηγεῖ σὲ ὑστεροκλασικὰ καὶ ἐλληνιστικὰ πρότυπα, ἂν καὶ ἡ παρατηρούμενη βράχυνσις τοῦ ἄνω κορμοῦ μειώνει τὴν ἐντύπωσιν τῶν ραδινῶν ἀναλογιῶν ποὺ προκαλεῖ τὸ ὑψηλὸ ζῶσιμον.

Στὸν γλύπτη τοῦ ἀγάλματος θὰ πρέπει νὰ ὀφείλεται ἡ ἐντονὴ κίνησις τῶν πτυχῶν τοῦ ἀποπτύγματος τοῦ πέπλου καὶ κατὰ συνέπειαν ὁ διακοσμητικὸς τοῦ χαρακτήρα, καθὼς ἔρχονται σὲ ἀντίθεσιν μὲ τὴ στατικὴ, κατακόρυφον διάταξιν τῶν πτυχῶν τοῦ πέπλου, τόσο μπροστὰ στὸ στάσιμον σκέλος, ὅσο καὶ σὺς πλούσιες ἀναδιπλώσεις τῶν κατακόρυφων παρυφῶν στὴ δεξιὰ πλευρά. Μοναδικὴ εἶναι ἡ μορφή τῆς αἰγίδας ποὺ πορπώνεται μαζὶ μὲ τὸν πέπλο στὸν δεξιὸ ὦμον καὶ καλύπτει τὸ ἀριστερὸ στήθος, μεγάλο τμήμα τοῦ ἀριστεροῦ βραχίονα, τὸν ἀριστερὸ ὦμον καὶ ὠμοπλάτη. Ἡ αἰγίδα φαίνεται ὡς νὰ ἀποτελεῖται ἀπὸ χονδρὸ ὕφασμα, ὅπως δείχνουν οἱ σχηματιζόμεναι πτυχώσεις. Μεταξὺ τοῦ ἀριστεροῦ στήθους καὶ τοῦ βραχίονα ἀποδίδεται ἀνάγλυφο τὸ γοργόνειον, ἡ μορφή τοῦ ὁποίου εἶναι συνηθισμένη⁹⁸³.

Χαρακτηριστικό του αγάλματος **67** αποτελεί η απόδοση ενός δένδρου έλιάς στη δεξιά πλευρά, γύρω από τον κορμό του οποίου ανέλίσσεται το φίδι. Φίδι μαζί με δένδρο έλιάς αποδίδεται και στο άγαλματιο **70** (πίν. 88α), όπου όμως το φίδι δεν έχει άμεση σχέση με την 'Αθηνά, όπως στο **67**, και το δένδρο αποτελεί σαφέστατα στηριγμα. Αντίθετα, στο άγαλμα **67** το δένδρο αποτελεί αυτόνομο εικονογραφικό στοιχείο και όχι μόνο το μέσον για να αναρριχηθεί το φίδι, καθώς αποδίδεται πλούσιο φύλλωμα ως τους ώμους της θεάς. Η έλιά με το φίδι τυλιγμένο στον κορμό της σε συνάρτηση με τη μορφή της 'Αθηνάς εμφανίζεται ίσως στο Δ άετωμα του Παρθενώνος, στη διαμάχη της θεάς με τον Ποσειδώνα για την άττική γή, όπου κατελάμβανε το κέντρο μεταξύ των αντιθετικά κινουμένων δύο θεών⁹⁸⁴. Σύμφωνα με τον Πausανία, μία έλιά εικονιζόταν σε ένα σύμπλεγμα με το ίδιο θέμα που βρισκόταν επίσης στην 'Ακρόπολη⁹⁸⁵.

Όποιοδήποτε ή μορφή της 'Αθηνάς **67** με τη μετωπική, ιερατική στάση δεν προέρχεται από κάποια ευρύτερη σύνθεση⁹⁸⁶ και η απόδοση του δένδρου έλιάς οφείλεται σε προσθήκη του καλλιτέχνη του 2ου αϊ. μ.Χ., καθώς ο μάλιστα αποτελεί το μοναδικό ίσως βεβαιωμένο άγαλμα της θεάς με ένα πλήρως αποδοσμένο δένδρο έλιάς δίπλα της⁹⁸⁷.

Προβληματικότερη είναι η στενή, άμεση σχέση του φιδιού με την 'Αθηνά, όπως μαρτυρεί άφενός η θέση την οποία θα είχε το κεφάλι του φιδιού και άφετέρου η διεύθυνση του δεξιού χεριού της 'Αθηνάς, η οποία φαίνεται ότι του έδινε τροφή. Μολοντί το φίδι, συγκεκριμένα ο 'Εριχθόνιος, βρίσκει συχνά θέση δίπλα στην 'Αθηνά, ιδίως όταν αυτή εικονίζεται στον τύπο της Παρθένου, δεν υπάρχουν βεβαιωμένα παράλληλα του τύπου του αγάλματος **67** στην εικονογραφία της θεάς⁹⁸⁸.

Είναι έπομένως λογική ή υπόθεση ότι στην περίπτωση του αγάλματος της 'Αθηνάς **67** ο καλλιτέχνης θέλησε να παρατάξει όσο γίνεται περισσότερα σύμβολα της θεάς στην ίδια σύνθεση, όπως παρατηρείται συχνά στην τέχνη των ρωμαϊκών χρόνων και ειδικότερα κατά την 'Αδριάνεια και την 'Αντωνίνηα περίοδο⁹⁸⁹.

Από την άλλη πλευρά, η σχέση ανάμεσα στην 'Αθηνά και το φίδι, όπως παρουσιάζεται στο **67**, θυμίζει αυτή στις παραστάσεις του 'Ασκληπιού και κυρίως της 'Υγείας⁹⁹⁰. Το άγαλμα επίσης της 'Αθηνάς ήταν στημένο στο «Λουτρών του 'Ασκληπιού» μαζί με τα αγάλματα του 'Ασκληπιού **17** (πίν. 16-20), της 'Υγείας **31** (πίν. 37-38) και του 'Απόλλωνος **45** (πίν. 54-55), θεότητες οι οποίες συνδέονται άμεσα με το 'Ασκληπιείο και τη θεραπεία των άσθενών⁹⁹¹. Είναι λοιπόν πολύ πιθανόν ότι ο καλλιτέχνης θέλησε να συνδέσει την 'Αθηνά με τις υπόλοιπες μορφές των θεών-θεραπευτών, υποδηλώνοντας με τη στενή συνάφειά της με το φίδι την ιδιότητα της 'Αθηνάς 'Υγείας. Να σημειωθεί ότι η αναθηματική έπιγραφή στην πλίνθο του αγάλματιο **70** (πίν. 89α), το οποίο όμως ακολουθεί ένα έντελως διαφορετικό αγάλματικό τύπο, υποδεικνύει ότι η 'Αθηνά λατρευόταν ίσως στο 'Ασκληπιείο με την προσωνυμία αυτή.

Για την εικονογραφία της 'Αθηνάς 'Υγείας δεν υπάρχουν άσφαλή στοιχεία: όποιοδήποτε το άγαλμα της 'Αθηνάς **67** δεν μπορεί να συσχετισθεί με το μόνο βεβαιωμένο άγαλμα της θεάς, αυτό του Πύρρου που βρισκόταν στην 'Ακρόπολη της 'Αθήνας, όπως υποδεικνύει η σωζόμενη βάση του μπροστά στον νοτιότερο κίονα της Α πρόστασης των Προπυλαίων⁹⁹².

Σε αντίθεση με τη στατική μορφή της Ἀθηνᾶς τῶν ἀγαλμάτων **66** καὶ **67** καὶ τοῦ ἀγαλματίου **68**, τὰ ἀγαλμάτια **69** (πίν. 86-87) καὶ **70** (πίν. 88) παριστάνουν τὴ θεὰ σὲ ὀρμητικὴ, ἔντονη κίνηση πρὸς τὰ πλάγια.

Οἱ ὁμοιότητες τῶν δύο ἀγαλματίων βρίσκονται στὸν πέπλο καὶ στὴν ἀνάλογη πτύχωση ποὺ προκαλεῖ ἡ κίνηση, στὴν προσθήκη ἑνὸς ἱματίου ποὺ τυλίγεται στὸ ἀριστερὸ χέρι, καὶ στὴν ἴδιου τύπου ἀσπίδα ποὺ κρατᾷ ἡ Ἀθηνᾶ.

Οἱ διαφοροποιήσεις εἶναι σημαντικότερες. Ἡ στάση εἶναι ἀντίστροφη, ἡ κεφαλὴ στρέφεται πρὸς τὰ πίσω στὴν περίπτωση τοῦ **70** καὶ στὸ **69** κατὰ τρία τέταρτα πρὸς τὰ ἔμπρός, τὸ δεξιὸ χέρι τοῦ **70** ἔρχεται μπροστὰ ἀπὸ τὸ στήθος στὴν κατεύθυνση τῆς κίνησης, ἐνῶ στὸ **69** ἐκτείνεται τεντωμένο πρὸς τὰ ἔμπρός, κρατώντας ἴσως ἓνα δόρυ. Ἡ διαφορὰ στὴν κίνηση τῶν χειρῶν ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τὸ περίγραμμα τῶν μορφῶν νὰ σχηματίζει ἓνα τρίγωνο καὶ ἓνα πεντάγωνο ἀντίστοιχα. Οἱ τύποι τῶν κεφαλῶν εἶναι ἀνόμοιοι, καθὼς ἡ Ἀθηνᾶ **70** φέρει τὸν τύπο κράνους τῆς Ἀθηνᾶς Παρθένου, ἐνῶ στὸ **69** τὸ κράνος εἶναι κορινθιακοῦ τύπου καὶ ἡ κόμμωση διαφορετικὴ. Τὸ δεξιὸ σκέλος τοῦ ἀγαλματίου **69**, καθὼς προβάλλει μέσα ἀπὸ τὸ ἄνοιγμα τῶν παρυφῶν τοῦ πέπλου, εἰκονίζεται καλυπτόμενο ἀπὸ τὸν χιτῶνα, ὁ ὁποῖος δὲν εἰκονίζεται στοὺς βραχίονες ἢ ἀνάμεσα στὰ ἄκρα πόδια κάτω ἀπὸ τὸν πέπλο. Στὴ στάση τῶν χειρῶν ὀφείλεται ἡ διαφορετικὴ μορφή τῆς αἰγίδας, καθὼς στὸ **70** ὁ χῶρος τοῦ στήθους καὶ τοῦ στέρνου εἶναι πολὺ περιορισμένος. Λόγω τῆς ἔντονης κλίσης τοῦ σώματος, στὸ ἴδιο ἀγαλμάτιο προστέθηκε ἓνα στήριγμα στὴν ἀριστερὴ πλευρά, τὸ ὁποῖο βαστάζει τὸ βάρος τῆς προβαλλόμενης ἀσπίδας καὶ τοῦ ἄκρου τοῦ ἱματίου. Εἶναι ἐπομένως ἐμφανὲς ὅτι τὰ δύο αὐτὰ ἀγαλμάτια τῆς Ἀθηνᾶς, ἂν καὶ συγγενῇ σὲ γενικὲς γραμμές, ἀκολουθοῦν διαφορετικοὺς τύπους, ὅπως δὲ θὰ φανεῖ στὴ συνέχεια ἡ Ἀθηνᾶ **69** μόνον ὡς ἐλεύθερη ἀπόδοση τοῦ τύπου τῆς **70** μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ.

Τὸ θέμα τῆς Ἀθηνᾶς σὲ ὀρμητικὴ κίνηση πρὸς τὰ πλάγια ἀποτελεῖ κοινὸ τόπο στὴν εἰκονογραφία τῆς θεᾶς, σὲ ποικίλες δὲ παραλλαγές ἀπαντᾷ σὲ ἓνα μεγάλο ἀριθμὸ μνημείων⁹⁹³.

Τῆς μορφῆς τῆς Ἀθηνᾶς **70** ὑπάρχουν ἀκόμη δύο ἀντίγραφα:

I. Βερολίνο, Staatliche Museen 74, ὕψ. 48.5 ἐκ. ὡς τοὺς ὤμους, προερχόμενο ἴσως ἀπὸ τὴν Ἀθήνα: Λείπουν ἡ κεφαλὴ, τὸ δεξιὸ χέρι μετὸν ὦμο καὶ τὸ ἀριστερὸ χέρι μετὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἀσπίδας⁹⁹⁴.

II. Ὁσλο, Ἐθνικὴ Πινακοθήκη 485R, ὕψ. 25.1 ἐκ. ὡς τοὺς ὤμους: Λείπουν ἡ κεφαλὴ μετὸν λαιμό, τὸ δεξιὸ χέρι μετὸν ὦμο, μέρος τοῦ ἀριστεροῦ πῆχους μετὸ πρόσθιο τμήμα τῆς ἀσπίδας, καὶ τὸ δεξιὸ σκέλος ἀπὸ τὸ μέσο περίπου τοῦ μηροῦ⁹⁹⁵.

Τὰ ἔργα αὐτά, τὰ ὁποῖα δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι πρωιμότερα τοῦ τέλους τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.⁹⁹⁶, χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὴν πιστὴ ἀπόδοση τῶν μοτίβων τοῦ καλύτερα σωζόμενου ἀντιγράφου **70**. Τὸ I ἀκολουθεῖ περίπου καὶ τὶς διαστάσεις τοῦ ἀγαλματίου τῆς Ἐπιδαύρου, ἐνῶ τὸ II εἶναι κατὰ πολὺ μικρότερο. Τὰ ἀγαλμάτια ἐπίσης I καὶ II κρατοῦν μία πὺδ ὀρθία στάση, ὑποδηλώνοντας ὅτι τὸ στήριγμα σὲ σχῆμα δένδρου ἐλιᾶς στὸ **70** ἀποτελεῖ προσθήκη τοῦ ἀντιγραφέα.

Ὁ τύπος αὐτὸς τῆς Ἀθηνᾶς ἀπαντᾷ καὶ στὸν ὀπισθότυπο νομισμάτων τῆς Ἀθῆνας, τὰ ὁποῖα χρονολογοῦνται στὸν 3ο αἰ. καὶ εἰδικότερα στὴν περίοδο πρὶν ἀπὸ τὸ

267 μ.Χ.⁹⁹⁷, περίοδο από την οποία εξαρτάται και τεχνοτροπικά το ἀγαλμάτιο τῆς Ἐπιδαύρου⁹⁹⁸. Τὸ χαρακτηριστικὸ μοτίβο τῆς Ἀθηνᾶς **70**, ἡ θέση δηλαδή τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ μπροστὰ ἀπὸ τὸ στήθος ἀπαντᾷ καὶ σὲ νόμισμα τῶν Βρεττίων τοῦ 210 π.Χ.⁹⁹⁹, ὅπως καὶ σὲ βωμὸ ἀπὸ τὸ Lunì τῆς Ἰταλίας, τῶν χρόνων τοῦ Αὐγούστου¹⁰⁰⁰, ὅπου ὅμως ἡ ἀπόδοση τοῦ πέπλου εἶναι ἀπλουστευμένη καὶ λείπει τὸ ἱμάτιο. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, τὰ παραδείγματα τῶν ἀθηναϊκῶν αὐτοκρατορικῶν νομισμάτων, ἀπὸ τὰ πρῶτα τῶν χρόνων τοῦ Ἀδριανοῦ ὡς αὐτὰ τῆς ἐποχῆς τοῦ Γαλλιανοῦ, δείχνουν ὅτι ὁ τύπος τῆς ὀρμητικῆς πρὸς τὰ πλάγια κινημένης Ἀθηνᾶς ποὺ κυριαρχεῖ, εἶναι αὐτὸς ὅπου ἡ θεὰ ἐκτείνει τὸ δεξιὸ χέρι πρὸς τὰ πίσω, πρὸς τὴν κατεύθυνση στὴν ὁποία στρέφει τὸ βλέμμα της¹⁰⁰¹.

Ὁ δεῦτερος αὐτὸς εἰκονογραφικὸς τύπος θὰ μπορούσε συμβατικὰ νὰ ὀνομασθεῖ «*τύπος τῆς Ἀθηνᾶς τοῦ προστομαίου τῆς Μαδρίτης*» ἀπὸ τὸ πλέον γνωστὸ παράδειγμά του¹⁰⁰². Παρὰ τὴν τυπολογικὴ τους συγγένεια, οἱ δύο αὐτοὶ τύποι πρέπει νὰ διακριθοῦν σαφῶς, λόγῳ κυρίως τῆς τεχνοτροπικῆς διαφορᾶς ποὺ παρουσιάζουν. Ἔτσι, ὁ μὲν τύπος τῆς «*Ἀθηνᾶς τῆς Ἐπιδαύρου*» ἀνάγεται πιθανότατα στὸ τελευταῖο τρίτο τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. ὅπως μαρτυρεῖ κυρίως ἡ μορφὴ τῆς πτύχωσης¹⁰⁰³, ἡ δὲ Ἀθηνᾶ τοῦ προστομαίου μὲ τὸ ψηλὸ ζώσιμο καὶ τὶς ραδινὲς ἀναλογίες θεωρεῖται ὅτι ἀπηχεῖ κάποιο ἔργο τοῦ β' μισοῦ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.¹⁰⁰⁴.

Σημαντικὲς δυσκολίες ἀνακύπτουν γιὰ τὴν ἐξακρίβωση τοῦ ἢ τῶν πρωτοτύπων τῶν μορφῶν αὐτῶν. Τὰ ἀντίγραφα τοῦ τύπου τῆς Ἀθηνᾶς τῆς Ἐπιδαύρου χαρακτηρίζονται γιὰ τὴν ἀνάπτυξή τους σὲ πλάτος καὶ τὴν ἔλλειψη σχεδὸν κάθε αἰσθητικῆς βάθους¹⁰⁰⁵, ἐνῶ «*τρισδιάστατα*» ἔργα ἀνάλογης μορφῆς μόνο ὡς ἐλεύθερες ἀποδόσεις τῶν τύπων αὐτῶν μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν¹⁰⁰⁶. Ἡ μορφὴ ἐξάλλου τῆς θεᾶς, ποὺ κινεῖται μὲ ὀρμὴ πρὸς τὰ πλάγια στρέφοντας τὴν κεφαλὴ πρὸς τὴν ἀντίθετη κατεύθυνση, δύσκολα θὰ μπορούσε νὰ συλληφθεῖ ὡς αὐτόνομο ἔργο¹⁰⁰⁷, ἐνῶ ἡ περίπλοκη καὶ μὴ κατανοητὴ ἀπόδοση τοῦ ἱματίου πίσω στὴν πλάτη, τόσο στὸ **70** (πίν. 88γ-δ) ὅσο καὶ στὸ συγγενὲς τυπολογικὰ **69** (πίν. 86-87γ), μαρτυρεῖ ὅτι τὸ πρωτότυπο ἔργο δὲν ἦταν περίοπτο.

Ὁ τύπος αὐτὸς τῆς Ἀθηνᾶς πρέπει ἐπομένως νὰ προέρχεται ἀπὸ κάποια εὐρύτερη σύνθεση. Χαρακτηριστικὸ στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι ὅτι ὁ τύπος τῆς «*Ἀθηνᾶς τοῦ προστομαίου τῆς Μαδρίτης*», ὅπως καὶ αὐτὸς «*τῆς Ἐπιδαύρου*», θεωρήθηκαν ὅτι προέρχονται ἀπὸ τὰ ἀετώματα τοῦ Παρθενῶνος καὶ εἰδικότερα ἀπὸ τὴ χαμένη μορφὴ τῆς νεογενοῦς Ἀθηνᾶς τοῦ Α ἀετώματος, ὑπόθεση ἀπὸ τὴν ὁποία ἔχει ἀπομακρυνθεῖ ἡ νεώτερη ἔρευνα¹⁰⁰⁸. Κλασικὲς συνθέσεις ἀπὸ τὶς ὁποῖες θὰ μπορούσε νὰ προέρχεται ὁ τύπος τῆς Ἀθηνᾶς τῆς Ἐπιδαύρου δὲν εἶναι γνωστές. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ μονάχα ὅτι περισσότερες πιθανότητες ὑπάρχουν στὴν ὑπόθεση, ἡ μορφὴ αὐτὴ τῆς Ἀθηνᾶς νὰ ἀποτελοῦσε μέρος μιᾶς Γιγαντομαχίας, μιᾶς ἀπὸ τὶς μυθολογικὲς μάχες, ὅπου ἡ παρουσία τῆς θεᾶς σὲ ἀντίστοιχη στάση εἶναι ἀναμενόμενη¹⁰⁰⁹.

Λόγῳ τῆς εὐρύτατης διάδοσης τοῦ τύπου καὶ τῆς μεγάλης χρονικῆς ἀπόστασης ἀνάμεσα στὸ ἀγαλμάτιο **70** καὶ τὴν ἢ τὶς πρωτότυπες δημιουργίες, εἶναι δύσκολο νὰ διακριθοῦν τυχὸν προσθήκες τοῦ ἀντιγραφέα. Τὸ φίδι π.χ. δὲν τυλίγεται γύρω ἀπὸ τὴν ἐλιά-στήριγμα, ἀλλὰ ἀποδίδεται ἀνάγλυφο μπροστὰ σὲ αὐτὴν στὴν ἴδια στάση

στην όποία εικονίζεται καὶ στὰ αὐτοκρατορικὰ ἀθηναϊκὰ νομίσματα¹⁰¹⁰. Εἶναι ἐπομένως πιθανόν, ὅτι τὸ μοτίβο αὐτὸ δὲν ὀφείλεται στὴν ἔμπνευση τοῦ ἀντιγραφέα καὶ ὅτι ἀνῆκε στὴν πρωτότυπη σύνθεσιν. Δὲν ἀποκλείεται ἀκόμη ἡ ὑπόθεση, ὁ καλλιτέχνης τοῦ ἀγαλματίου νὰ ἀντέγραψε τὸν τύπο τῆς περικεφαλαίας τῆς Ἀθηνᾶς Παρθένου, καθὼς ἀκολουθεῖται πιστὰ ἡ μορφή του ἀκόμη καὶ στὰ σύμβολα στὴ βάση τῶν λόφων¹⁰¹¹.

Μόνο ὡς ἐλεύθερη παραλλαγή τοῦ τύπου τῆς «Ἀθηνᾶς τῆς Ἐπιδαύρου» μπορεῖ νὰ χαρακτηρισθεῖ τὸ ἀγαλμάτιο **69** (πίν. 86-87) τοῦ ὁποίου δὲν ὑπάρχουν ἄλλα ἀντίγραφα. Ἡ ὀρμητικὰ πρὸς τὰ δεξιὰ κινούμενη μορφή θεωρήθηκε ὅτι ἀπηχεῖ τὴν Ἀθηνᾶ τοῦ Δ ἀετώματος τοῦ Παρθενῶνος¹⁰¹², οὔτε ὅμως ἡ κίνηση τῆς κεφαλῆς, οὔτε ὁ τύπος τοῦ κράνους καὶ τῆς αἰγίδας, οὔτε ἀκόμη ἡ προσθήκη τοῦ χιτῶνα καὶ τοῦ ἱματίου στὸ ἀγαλμάτιο **69** θυμίζουν τὴν Ἀθηνᾶ τοῦ ἀετώματος¹⁰¹³.

Ὁ χιτῶνας δὲν ἀποδίδεται στοὺς βραχίονες καὶ μεταξὺ τῶν ἄκρων ποδιῶν, ὑποδηλώνοντας ὅτι ἀποτελεῖ προσθήκη τοῦ καλλιτέχνη. Ἡ ὑψὲς ἐξάλλου τοῦ ὑφάσματος δείχνει ὅτι ὁ γλύπτης δὲν θέλησε νὰ ἀποδώσει ἓνα διαφοροτικὸ ἔνδυμα¹⁰¹⁴. Τὸ ἴδιο στοιχεῖο συναντᾶμε καὶ σὲ ἓνα τυπολογικὰ συγγενὲς περίοιπο ἄγαλμα στὴ Ρώμη, τῆς πρώιμης αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς¹⁰¹⁵.

Τὸ περισσότερο ὀρθία δομημένο ἀγαλμάτιο **69** δὲν εἶχε ἀνάγκη στηρίγματος, ὅπως ἡ Ἀθηνᾶ **70**. Στὸ τεντωμένο πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς κίνησης δεξιὸ χερὶ δὲν εἶναι εὐκρινὲς ἂν ἡ θεὰ κρατοῦσε κάποιο ἀντικείμενο: ἓνα προφανῶς μεταλλικὸ δόρυ, τὸ ὁποῖο θὰ προσαρμοζόταν στὸν τόρμο ποὺ σώζεται στὸ ἄκρο τῆς πλίνθου δεξιὰ τῆς μορφῆς. Ἡ μορφή ὅμως τοῦ τόρμου ἀποτρέπει τὴν ἀνεπιφύλακτη ἀποδοχὴ αὐτῆς τῆς ὑπόθεσης, ἐπεὶδὴ γύρω ἀπὸ τὸν κυλινδρικὸ τόρμο ὑπάρχει μία ὁμόκεντρη, πλατύτερη, ἀρκετὰ ρηχὴ βάθυνση, ἡ ὁποία ὑποδεικνύει τὴν ὑπαρξὴ ἐνδὸς ἀντικειμένου εὐρύτερου ἀπ' ὅ,τι ἓνα δόρυ. Εἶναι ἐπομένως πιθανὴ ἡ ἄποψη ὅτι στὸν τόρμο αὐτὸ προσαρμοζόταν ἓνα ἄλλο σύμβολο τῆς Ἀθηνᾶς, ἴσως ἓνας κορμὸς ἐλιάς, ὅπως παρουσιάζεται συχνὰ στὸ πεδίο ἀθηναϊκῶν νομισμάτων τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων μὲ τὴν Ἀθηνᾶ στὸν τύπο αὐτῆς τοῦ προστομαίου τῆς Μαδρίτης¹⁰¹⁶.

Σὲ ἀγάλματα τῆς Ἀθηνᾶς ἀποδίδονται ἀκόμη δύο μικρὰ θραύσματα ποὺ σώζουν μονάχα τμήματα τῆς περικεφαλαίας. Τὸ θραῦσμα **71** (πίν. 89β) προέρχεται ἀπὸ κάποιο μεγαλύτερο τοῦ φυσικοῦ ἄγαλμα, ἀπὸ τὸ ὁποῖο σώζεται μόνο τὸ δεξιὸ τμήμα τοῦ κράνους μὲ τμήμα τῶν μαλλιών, τὸ ὁρατὸ κάτω ἀπὸ τὰ μαλλιά τμήμα τοῦ αὐτιοῦ καὶ ἐλάχιστο μέρος τῆς παρειᾶς. Ἡ ἐπιφάνεια εἶναι φθαρμένη σὲ μεγάλο βαθμό, ἴσως ἀπὸ φωτιά, ὥστε νὰ δίδεται ἡ ἐντύπωση ἡμιτελοῦς ἔργου. Τὰ σωζόμενα στοιχεῖα δὲν ἐπιτρέπουν τὸν ἀσφαλὴ προσδιορισμὸ τοῦ ἀγαλματικοῦ τύπου. Τὸ κράνος εἶναι ἀττικοῦ τύπου, μὲ ἓναν ἐνθετο κεντρικὸ λόφο, καὶ περιληπτικὰ ἀποδοσμένες τὶς ἐλικωτὲς ἀπολήξεις τοῦ μετωπιαίου γείσου. Τὰ μαλλιά καλύπτουν τὸ πτερύγι τοῦ αὐτιοῦ καὶ θὰ ἔπεφταν στὸν αὐχένα ἀπὸ πίσω ἀπὸ τὸ αὐτὶ καὶ κάτω ἀπὸ τὸ καταυχένιο. Στὴν εἰκονογραφίᾳ τῆς Ἀθηνᾶς ἡ κάλυψη τοῦ αὐτιοῦ ἀπὸ τὰ μαλλιά οὐδὲν εἶναι συνηθισμένη καὶ ἐμφανίζεται κυρίως σὲ περιπτώσεις, σὲ ὁποῖες ἡ θεὰ φέρει κορινθιακὸ κράνος¹⁰¹⁷.

Ὁ τύπος αὐτὸς ἀπαντᾷ, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἀγαλμάτιο **69**, καὶ στὸ θραῦσμα **72** (πίν. 89γ), ποὺ προέρχεται ἴσως ἀπὸ ἓνα ἄγαλμα τῆς Ἀθηνᾶς φυσικοῦ ἢ λίγο μικρότερου

τοῦ φυσικοῦ μεγέθους. Τὸ μικρὸ αὐτὸ θραῦσμα σώζει τμήμα τοῦ προσωπείου ἀπὸ τὸ προρρινίδιο ὡς τὸ πρόσθιο τμήμα τοῦ ἐπικράνου. Ἡ ὑπόθεση ὅτι τὸ **72** προέρχεται ἀπὸ ἓνα ἄγαλμα Ἀθηνᾶς κρίνεται ὡς ἡ πιθανότερη, καθὼς καμία ἄλλη ἀπὸ τὶς θεότητες ποὺ λατρεύονταν στὸ Ἀσκληπιεῖο δὲν θὰ μπορούσε νὰ φέρει ἀνάλογο κρᾶνος.

Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀγαλμάτων τῆς Ἀθηνᾶς, ὅπως καὶ αὐτὸς τῶν ἀναθηματικῶν ἐπιγραφῶν ποὺ ἀνῆκαν κυρίως σὲ βωμούς¹⁰¹⁸, μαρτυροῦν ὅτι ἡ θεὰ εἶχε σημαντικὴ θέση στὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Ἐπιδαύρου, ποὺ ὅμως δὲν πρέπει νὰ σχετιζόταν ἄμεσα μὲ κάποια ἐπιχώρια λατρεία. Δὲν ὑπάρχουν ὄντως στοιχεῖα ὑπαρξης κάποιας μορφῆς ἱεροῦ ἀφιερωμένου στὴ θεὰ αὐτή, ἐνῶ ἡ πολλαπλότητα τῶν τύπων ποὺ ἀκολούθησαν τὰ σωζόμενα ἀγάλματα καὶ ἀγαλμάτια τῆς Ἀθηνᾶς ἀποκλείουν τὴν πιθανότητα ἀντιγραφῆς κάποιου τοπικοῦ ἀγάλματος¹⁰¹⁹.

Οἱ σωζόμενες ἀναθηματικὲς ἐπιγραφὲς στὴν πλίνθο τῶν ἀγαλμάτων **68**, **69** καὶ **70** (*IG* IV² 483, 497 καὶ 428· πίν. 85α, 87α, β, δ, 89α) μαρτυροῦν ὅτι, ἐκτὸς ἴσως ἀπὸ τὸ **70**, τὰ ἔργα αὐτὰ δὲν εἶχαν ἀφιερωθεῖ στὴν Ἀθηνᾶ, ἀλλὰ τὸ μὲν **68** στὸν Ἀσκληπιό¹⁰²⁰, τὸ δὲ **69** στὴν Ἀρτεμιν. Τὸ τρίτο ἀγαλμάτιο, τὸ **70**, εἶχε ἀνατεθεῖ στὴν Ἀθηνᾶ Ὑγεία, μία καθαρὰ ἀτυκὴ σύλληψη τῆς θεᾶς, χωρὶς, ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, νὰ συνδέεται μὲ τὸ ἄγαλμα τῆς θεᾶς στὴν Ἀκρόπολη. Μὲ τὴν Ἀθῆνα συνδέονται ἀκόμη οἱ προσωνυμίες Ἀρχηγέτις καὶ Πολιάς, ποὺ συναντᾶμε σὲ ἀναθηματικοὺς βωμούς, ἐνῶ ἀπὸ τοὺς ἀναθέτες, βεβαιωμένα Ἀθηναῖος ἦταν αὐτὸς ποὺ ἀφιέρωσε τὸ **70** καὶ ἴσως καὶ τὸν βωμὸ ἢ βάση μὲ τὴν ἐπιγραφὴ Ἀθηνᾶ Πολιάδι (*IG* IV² 430)¹⁰²¹. Εἶναι λοιπὸν πιθανόν, ὅτι ἡ συχνότητα τῆς παρουσίας τῆς Ἀθηνᾶς στὴν Ἐπίδαυρο ὀφείλεται στὸ αὐξανόμενο κύρος τῆς θέσης τῆς Ἀθῆνας ὡς κέντρου τῶν Πανελλήνων, ὅπως καθιερώθηκε ἀπὸ τὸν Ἀδριανό¹⁰²², καὶ στὴν αὐξανόμενη «ἐθνικὴ συνείδηση» τῶν Ἑλλήνων, ὅπως παρατηρεῖται ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ κυρίως καὶ ἐξῆς¹⁰²³. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὅλα τὰ γλυπτὰ, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὑστεροελληνιστικὸ **66**, ἴσως δὲ καὶ οἱ ἐπιγραφές, χρονολογοῦνται μετὰ τὴν περίοδο αὐτή.

η. Τύποι Ἑρμοῦ

Οἱ γνωστὲς παραστάσεις τοῦ Ἑρμοῦ ἀπὸ τὸ Ἱερὸ ἀνέρχονται σὲ τρεῖς καὶ ὅλες ἀνάγονται στὴν περίοδο τῆς ρωμαϊοκρατίας¹⁰²⁴. Πρόκειται γιὰ τὴν ἀρχαϊστικὴ κεφαλὴ **73** (πίν. 89δ-ς), τὸ ἑρμαϊκὸ ἄγαλμα **74** (πίν. 90), ὅπου τὴν ταύτιση τῆς μορφῆς βεβαιώνει ἡ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφὴ, καὶ τὸ ἀγαλμάτιο χλαμυδοφόρου **75** (πίν. 91).

Ἡ ἀρκετὰ φθαρμένη ἀρχαϊστικὴ κεφαλὴ **73** (πίν. 331-333) παρουσιάζει μία γενειοφόρο μορφή, ἡ χαρακτηριστικὴ κόμμωση τῆς ὁποίας ἀποτελεῖται ἀπὸ μία τριπλὴ τουλάχιστον σειρὰ λεπτῶν σπειροειδῶν πλοκάμων ποὺ πλαισιώνουν τὸ μέτωπο, ἐνῶ τὸ πρόσωπο χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὰ μεγάλα μάτια. Εἶναι σαφές ὅτι ἡ κεφαλὴ ἀνήκει στὰ πολυπληθῆ παραδείγματα τοῦ «*Ἑρμοῦ Προπυλαίου*» τοῦ Ἀλκαμένους¹⁰²⁵.

Ἡ κεφαλὴ ὅμως **73** (πίν. 89δ-ς) δὲν μπορεῖ νὰ συσχετισθεῖ ἄμεσα μὲ κάποιαν ἀπὸ τὶς παραλλαγὰς καὶ μεταπλάσεις τοῦ τύπου, οἱ ὁποῖες σχηματίζουν πλοκάμους

κάτω από την ταινία και γύρω από το μέτωπο¹⁰²⁶. Ἡ κύρια διαφοροποίηση τῆς κεφαλῆς τῆς Ἐπιδαύρου ἔγκειται στὸν σχηματισμὸ πλήθους λεπτῶν, καλλιγραφικῶν πλοκάμων μὲ μαργαριταρόσχημες ἀπολήξεις γύρω ἀπὸ τὸ μέτωπο, σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς περισσότερο ὀγκηροὺς, πλαστικότερους πλοκάμους μὲ τὶς κοχλιόσχημες ἀπολήξεις τῶν ἄλλων παραδειγμάτων. Ἄν ἡ κεφαλὴ αὐτὴ βρισκόταν σὲ ἐρμαϊκὴ στήλη ἢ σὲ ἀρχαϊστικὸ ἄγαλμα τοῦ Ἑρμοῦ δὲν μπορεῖ νὰ διαπιστωθεῖ, ὅπως ἐπίσης καὶ ἂν ἡ ἐπιδιόρθωση τὴν ὁποία ὑποδηλώνουν οἱ τὸρμοι στὰ γένεια καὶ κυρίως στὸν λαιμὸ ὀφείλεται σὲ δευτέρη χρῆση τῆς κεφαλῆς.

Τὸν τύπο τῆς κεφαλῆς τοῦ Ἑρμοῦ Προπυλαίου τοῦ Ἀλκαμένους ἔφερε καὶ τὸ ἐρμαϊκὸ ἀγαλμάτιο **74** (πίν. 90), ὅπως δείχνουν τὰ λείψανα τῶν μακρῶν βοστρύχων, ποὺ ἔπεφταν ἀπὸ πίσω ἀπὸ τὰ αὐτιά στοὺς ὤμους, καὶ τῶν μαλλιῶν στὸν αὐχένα. Τὸν τύπο αὐτὸν ὑπονοεῖ καὶ ἡ ἐπιγραφὴ στὴ στήλη.

Τὸ ἐρμαϊκὸ ἀγαλμάτιο **74** ἀνήκει στὰ ἀντίγραφα τοῦ ἀγάλματος ΕΑΜ 313 ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως τοῦ Ραμνοῦντος, τοῦ 333/2 π.Χ.¹⁰²⁷, ὅπως πιστοποιεῖ ἡ ἀρκετὰ πιστὴ ἀντιγραφὴ τοῦ κορμοῦ¹⁰²⁸.

Στὰ γνωστὰ παραδείγματα τοῦ τύπου τοῦ Ραμνοῦντος ἀπὸ τὸ μεταξὺ τῶν δύο ἔργων μεγάλο χρονικὸ διάστημα περιλαμβάνεται ἓνας ἀκέφαλος κορμὸς ἀπὸ τὴ Ρόδο καὶ ἓνας ἴσως δευτέρος ἀπὸ τὴν Κῶ¹⁰²⁹. ὁ ἴδιος ἀγαλματικὸς τύπος χρησιμοποιήθηκε στὴ μία μορφὴ μιᾶς ἀποσπασματικῆς σωζόμενης διπλῆς ἐρμαϊκῆς στήλης ἀπὸ τὴν Ἀγορὰ τῆς Ἀθήνας, τῶν ὕστερων ἐλληνιστικῶν ἢ πρώιμων ρωμαϊκῶν χρόνων¹⁰³⁰. Ἀπὸ τὴ Ρώμη σώζονται δύο ἐρμαϊκὰ ἀγάλματα τοῦ τύπου τοῦ ἀγάλματος τοῦ Ραμνοῦντος¹⁰³¹, ἐνῶ μία ἐλεύθερη παραλλαγὴ τοῦ τύπου, τῆς ἐλληνιστικῆς περιόδου, προέρχεται ἀπὸ τὴν πόλιν τῆς Ρόδου¹⁰³².

Ἡ ὑπαρξὴ τῶν παραδειγμάτων αὐτῶν τοῦ ἐρμαϊκοῦ ἀγάλματος τοῦ Ραμνοῦντος, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως ἦταν ἓνα μάλλον ἐπαρχιακὸ ἱερὸ στὰ μετέπειτα χρόνια¹⁰³³, καθιστοῦν μάλλον ἀπίθανη τὴν ὑπόθεση ὅτι τὸ ἄγαλμα τοῦ Ραμνοῦντος ἦταν τὸ πρωτότυπο. Θὰ πρέπει, ἀντίθετα, νὰ ὑπῆρξε ἓνα ἄλλο ἄγαλμα, στημένον ἴσως στὴν Ἀθήνα, τὸ ὁποῖο ἀποτέλεσε τὸ πρότυπο αὐτοῦ τοῦ Ραμνοῦντος.

Ἡ μόνη οὐσιαστικὴ τυπολογικὴ διαφορὰ τοῦ παραδείγματος τῆς Ἐπιδαύρου ἀπὸ αὐτὸ τοῦ Ραμνοῦντος ἔγκειται, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ μορφὴ τῆς βάσης¹⁰³⁴, στὸν τύπο κυρίως τῆς κεφαλῆς. Στὸ ὑστεροκλασικὸ ἔργο ἔχει χρησιμοποιηθεῖ μία νεανικὴ κεφαλὴ μὲ μαλακὰ χαρακτηριστικὰ ποὺ θεωρήθηκε ἀπὸ ὀρισμένους γυναικεία¹⁰³⁵, ἐνῶ στὸ **74** ὁ καλλιτέχνης ἀκολούθησε τὸν τύπο τοῦ Ἑρμοῦ Προπυλαίου τοῦ Ἀλκαμένους.

Ἡ βέβαιη ἀπόδοση τοῦ Ἑρμοῦ στὸ ἐρμαϊκὸ ἄγαλμα τῆς Ἐπιδαύρου, καθὼς καὶ ὁ συνδυασμὸς τοῦ τύπου αὐτοῦ ἐρμαϊκοῦ ἀγάλματος μὲ μία ἐρμαϊκὴ στήλη μὲ τὴ μορφὴ ἐπίσης τοῦ Ἑρμοῦ τοῦ Ἀλκαμένους στὸ παράδειγμα τῆς Ἀθήνας, ὑπονοοῦν προφανῶς ὅτι καὶ ἡ νεανικὴ κεφαλὴ τοῦ ἀγάλματος τοῦ Ραμνοῦντος θὰ πρέπει νὰ εἰκονίζει τὸν Ἑρμῆ¹⁰³⁶. Τὴν ταύτιση αὐτὴ βεβαιώνει καὶ ἡ μορφὴ τοῦ Ἑρμοῦ σὲ ἀνάλογο ἀγαλματικὸ τύπο, σὲ ἓνα ἀττικὸ ἀνάγλυφο μὲ τὸν Διόνυσο καὶ τὸν Πάνα, στὸ Treviso τῆς Ἰταλίας, τῆς πρώιμης ἐλληνιστικῆς περιόδου¹⁰³⁷, ἐνῶ καὶ ἡ παραλλαγὴ τῆς Ρόδου θὰ εἰκόνιζε τὸν Ἑρμῆ, ὅπως δείχνει ἓνα πῆλινο εἰδῶλιο τοῦ ἴδιου

τύπου με τὸ κηρύκειο στὸ χέρι¹⁰³⁸. Στὰ ἀντίγραφα ἀκόμη μιᾶς ἐλεύθερης παραλλαγῆς τοῦ τύπου τοῦ ἐρμαϊκοῦ ἀγάλματος μετὰ τῇ χλαμύδα πορπωμένη στὸν δεξιὸ ὦμο, ἡ μορφὴ ἀκουμπᾷ τὸ δεξιὸ χέρι στὸ ἰσχίον, καλυμμένο ἀπὸ τὸ πίσω τμήμα τῆς χλαμύδας, καὶ στὸ ἀριστερό, τὸ ὁποῖο λυγίζει ἐλαφρὰ στὸν ἀγκώνα καὶ ἔρχεται πρὸς τὰ ἐμπρός, κρατᾷ τὸ κηρύκειο¹⁰³⁹.

Τὸν Ἑρμῆ εἰκονίζουν πιθανότατα τρία ἀκέφαλα ἐρμαϊκὰ ἀγάλματα ἀπὸ τὸ Νεμέσιον τοῦ Ραμνοῦντος, τῆς ἴδιας περίπου ἐποχῆς μετὰ τὸ πρωτότυπο τοῦ τύπου τοῦ **74**, τὰ ὁποῖα ἀνήκουν στὸν ἴδιον τύπο ἀνδρικῆς μορφῆς μετὰ χιτωνίσκο καὶ χλαμύδα, ἀλλὰ στὸ κατεβασμένο δεξιὸ χέρι κρατοῦν τὴν πίσω γωνία τῆς χλαμύδας, ἐνῶ τὸ ἀριστερὸ λυγίζει στὸν ἀγκώνα καὶ ἔρχεται μπροστὰ στὸ ἀριστερὸ στήθος ἢ στὸ στήρνο, θέμα ἀρκετὰ συνηθισμένο σὲ μεταγενέστερα ἔργα¹⁰⁴⁰.

Γίνεται ἐπομένως σαφές, ὅτι ὁ καλλιτέχνης τοῦ ἐρμαϊκοῦ ἀγάλματος **74**, τῶν ὑστερορρωμαϊκῶν χρόνων, ἀκολούθησε πιστὰ μία παραδεδομένη ἀγαλματικὴ μορφὴ τοῦ Ἑρμοῦ, ὅσον ἀφορᾷ τὸ σῶμα, στὸ θέμα ὅμως τῆς κεφαλῆς προτίμησε νὰ χρησιμοποιήσει τὴν πρὸ διαδεδομένη μορφὴ τοῦ Ἑρμοῦ Προπυλαίου τοῦ Ἀλκαμένους, ἀποφεύγοντας συγχρόνως κάθε σύγχυση ὡς πρὸς τὴν ταύτιση τῆς εἰκονιζόμενης μορφῆς.

Ὅπως δὲ ποτε, τὰ ἐνδύματα, χιτωνίσκος καὶ χλαμύδα πορπωμένη στὸν ἕναν ὦμο, δὲν ἀποτελοῦν καθοριστικὸ στοιχεῖο γιὰ τὴν ταύτιση μετὰ τὸν Ἑρμῆ¹⁰⁴¹, καθὼς ἀνάλογα ἔφεραν καὶ ἄλλες μορφές, τόσο θνητῶν¹⁰⁴² ὅσο καὶ ἡρώων καὶ θεῶν, ὅπως οἱ Διόσκουροι¹⁰⁴³.

Ἡ ταύτιση ἐπομένως τῆς μορφῆς τοῦ ἀγαλματίου **75** (πίν. 91) προκύπτει κυρίως ἀπὸ τὴν ἀπεικόνιση ἑνὸς ζώου στὴν ἀριστερὴ πλευρά, ἀπὸ τὸ ὁποῖο σώζονται τὰ μπροστινὰ πόδια, ἀνάγλυφα ἐπάνω σὲ σχηματοποιημένο βράχο, ὅπως καὶ τὰ πίσω ποὺ πατοῦν στὴν πλίνθο. Ἀπὸ τῆς δίγυλης μορφῆς τῶν ἄκρων ποδιῶν καὶ τὸν τρόπο ἀπόδοσης τοῦ τριχώματος στὸν μηρὸ τοῦ πίσω ἀριστεροῦ σκέλους συνάγεται ὅτι τὸ ζῶον ἀνῆκε στὴν οἰκογένεια τῶν προβάτων. Τὸ κεφάλι τοῦ θὰ ὑψωνόταν ψηλὰ καί, κρίνοντας ἀπὸ τὸ σωζόμενο τμήμα τοῦ πηγῆς τοῦ ἀριστεροῦ χειροῦ τῆς, ἡ μορφὴ θὰ ἀκουμποῦσε τὸ ἄκρο χέρι στὸ κεφάλι τοῦ ζώου ἢ, στὴν περίπτωση ποὺ τὸ ζῶον ταυτίζεται μετὰ κριάρι, θὰ τὸ κρατοῦσε ἀπὸ τὰ κέρατα, στάση ἡ ὁποία φαίνεται πιθανότερη.

Τὸ θέμα αὐτὸ θυμίζει τὸν τύπο τοῦ «*Ἑρμοῦ τῆς Τροιζήνης*», ὁ ὁποῖος ἀνάγεται σὲ πρωτότυπο τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ἴσως τοῦ Ναυκύδους¹⁰⁴⁴. Ὁ Ἑρμῆς εἰκονίζεται γυμνὸς μετὰ τῇ χλαμύδα στὸν ἀριστερὸν ὦμο καὶ πλευρά. Στὴν κεφαλὴ φέρει πέτασο καὶ στὸ ἀριστερὸ χέρι κρατᾷ τὸ κηρύκειο, ἐνῶ μετὰ τὸ δεξιὸ κρατᾷ ἀπὸ τὰ κέρατα ἕνα κριάρι, τὸ ὁποῖο παριστάνεται δίπλα στὸ στάσιμο δεξιὸ σκέλος.

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἀπόδοση τοῦ κριοῦ στὰ δύο κυριότερα ἀντίγραφα τοῦ τύπου, τῆς Τροιζήνης καὶ τοῦ Πειραιᾶ¹⁰⁴⁵. Στὸ πρῶτο, τὸ κριάρι ὀκλάζει στὰ πίσω πόδια τοῦ καὶ ὑψώνεται ὀρθῶς ὡς τὸ ἄκρο χέρι τοῦ Ἑρμοῦ, ἔχοντας λυγισμένα τὰ μπροστινὰ πόδια τοῦ. Στὸ ἀποσπασματικὸ σωζόμενο ἀντίγραφο τοῦ Πειραιᾶ τὸ μεγάλου μεγέθους κριάρι στέκεται μετὰ τὰ μπροστινὰ πόδια ἐπάνω σὲ σχετικὰ χαμηλὸ, χοντροδολεμένο ἑξαρμα τῆς πλίνθου.

Γίνεται λοιπὸν φανερόν ὅτι ὁ καλλιτέχνης τοῦ ἀγαλματίου **75** θέλησε νὰ ἀποδώσει

ένα παρόμοιο μοτίβο. Ἡ ταύτιση ἐπομένως τοῦ νέου ἄνδρα μὲ τὸν Ἑρμῆ φαίνεται ὀρθή, καθόσον μάλιστα δὲν ὑπάρχουν στοιχεῖα ποὺ νὰ ὀδηγοῦν στὴ θεώρηση τοῦ ἀγάλματος ὡς εἰκονιστικοῦ καὶ στὴν κατὰ συνέπεια ταύτιση τῆς μορφῆς μὲ ποιμένα¹⁰⁴⁶. Ἡ μορφή τοῦ ἀγαλματίου **75** πρέπει νὰ καταταγεῖ στὸ πλαίσιο τοῦ θέματος τοῦ «*Ἑρμοῦ Κριοφόρου*», ἐνδὸς ἀπὸ τοὺς κύριους εἰκονογραφικοὺς τύπους τοῦ Ἑρμοῦ, ὡς ποιμενικοῦ θεοῦ¹⁰⁴⁷.

Ἀπὸ τὴν ὑστερορρωμαϊκὴ εἰδικότερα τέχνη ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ ἀνάγλυφη εἰκόνα τοῦ Ἑρμοῦ στὸ ἐπίκρανο παραστάδας ἀπὸ τὸ Ὀκτάγωνο τῆς Θεσσαλονίκης, τῶν χρόνων περὶ τὸ 300 μ.Χ., ὅπου παριστάνεται μὲ χιτωνίσκο καὶ χλαμύδα πορπωμένη στὸν δεξιὸ ὦμο, μὲ ἄνετο τὸ δεξιὸ σκέλος καὶ ὑψωμένα τὰ χέρια· δίπλα δὲ στὸ ἄκρο ἀριστερὸ πόδι εἰκονίζεται ἀνάγλυφη ἡ κεφαλὴ ἐνδὸς κριοῦ ποὺ στρέφεται πρὸς τὸν θεό¹⁰⁴⁸.

Ἡ σύνδεση τῶν τριῶν παραστάσεων τοῦ Ἑρμοῦ ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο μὲ κάποιον συγκεκριμένο χώρο τοῦ Ἱεροῦ εἶναι ἀδύνατη, ἐπειδὴ ὁ τόπος εὑρεσης τῆς κεφαλῆς **73** καὶ τοῦ ἀγαλματίου **75** δὲν εἶναι γνωστός. Ἀντίθετα, τὸ ἑρμαϊκὸ ἄγαλμα **74** βρέθηκε στὸ «Κτήριο Κ» μαζὶ μὲ ἓνα μεγάλο ἀριθμὸ διαφόρων ἀγαλματίων καὶ ἀγαλματιδίων. Ὅπως μαρτυρεῖ ἡ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφὴ στὴ στήλη, τὸ ἔργο θὰ πρέπει ἀρχικὰ νὰ βρισκόταν βορειότερα, κοντὰ στὰ προπύλαια, στὸν δρόμο ποὺ ὀδηγοῦσε ἀπὸ τὴν κύρια Β εἴσοδο τοῦ Ἱεροῦ στὸ κυρίως τέμενος.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴ αὐτὴ, ὁ Ἑρμῆς ἐμφανίζεται σὲ μία ἀκόμη ἀπὸ τὶς πολυάριθμες ἀναθηματικὲς ἐπιγραφὰς τοῦ Ἀσκληπιείου. Πρόκειται γιὰ βᾶση ἀφιερωμένη ἀπὸ τὸν συγκλητικὸ Ἀντωνίνου στὸν Ἑρμῆ Ὀρθάν(ν)η σύμφωνα μὲ τὴν ἀνάγνωση τοῦ λίθου ἀπὸ τὸν W. Peek¹⁰⁴⁹.

θ. Τύποι Διονύσου-Σατύρων

Ἡ μοναδικὴ βέβαιη παράσταση τοῦ Διονύσου ἀπὸ τὸ Ἱερὸ τῆς Ἐπιδαύρου παραδίδεται ἀπὸ τὸ ταπεινὸ *σύμπλεγμα Διονύσου καὶ Σατύρου* **76** (πίν. 92), τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. Ὁ Διόνυσος εἰκονίζεται ἀριστερά, μὲ ὑψωμένο τὸ δεξιὸ χεῖρ καὶ στρέφοντας τὴν κεφαλὴ πρὸς τὸν Σάτυρο, πρὸς τὸν ὁποῖο ἐκτείνει τὸ ἀριστερὸ χεῖρ. Ὁ Σάτυρος εἰκονίζεται σὲ μικρότερο μέγεθος, σὲ διασκελισμὸ πρὸς τὰ ἀριστερὰ στρέφοντας τὴν κεφαλὴ πρὸς τὸν Διόνυσου, ὅπως συμπεραίνεται ἀπὸ τὴν ἀπόδοση τοῦ στήθους.

Πρόκειται γιὰ μία παραλλαγὴ τῆς σκηνῆς τοῦ Διονύσου ποὺ συγκρατεῖται ἢ ὑποβαστάζεται ἀπὸ ἓνα Σάτυρο¹⁰⁵⁰. Τὸ σύμπλεγμα **76** ἀνήκει στὴν ὁμάδα τῶν παραστάσεων τοῦ τύπου αὐτοῦ, ὅπου ὁ Σάτυρος φεύγει πρὸς τὰ δεξιὰ¹⁰⁵¹. Τὸ θέμα γνώρισε εὐρύτατη διάδοση μὲ μία μεγάλη ποικιλία μορφῶν, τόσο στὴν ἑλληνιστικὴ, ὅσο καὶ στὴ ρωμαϊκὴ περίοδο, πιστεύεται δὲ ὅτι, ἂν καὶ ἀπαντᾷ ἤδη στὸν 4ο αἰ. π.Χ. στὴν κεραμικὴ καὶ γενικότερα στὴ μικροτεχνία, μόνο κατὰ τὴν ὕστερη ἑλληνιστικὴ ἢ τὴν πρώιμη αὐτοκρατορικὴ περίοδο μεταφέρθηκε σὲ περίοπτα γλυπτὰ ἔργα¹⁰⁵².

Τὸ σύμπλεγμα **76** παρουσιάζει ἀρκετὲς διαφοροποιήσεις ἀπὸ τὶς γνωστὲς παραστάσεις τοῦ τύπου. Λόγω τοῦ ἀρκετὰ μικροῦ μεγέθους τοῦ ἔργου, οἱ δύο μορφὲς ἔχουν ἀποδοθεῖ παρατακτικά· ὁ Σάτυρος δὲν ἐφάπτεται στὸν κορμὸ τοῦ Διονύσου,

ώστε τὸ δεξιὸ σκέλος του νὰ ἀποδίδεται ὁλόκληρο ἢ σὲ μεγάλο βαθμὸ πίσω ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ σκέλος τοῦ θεοῦ, ἀλλὰ, ἀντίθετα, ἀπομακρύνεται ἀπὸ αὐτὸν καὶ τὸ δεξιὸ σκέλος του, ἐκτὸς ἴσως ἀπὸ τὸ ἄκρο πόδι, θὰ φαινόταν ὁλόκληρο στὴν κύρια ὄψη τοῦ συμπλέγματος¹⁰⁵³. Ἡ μορφή τοῦ Σατύρου παρουσιάζει καὶ ἄλλες ἰδιοτυπίες: θὰ εἶχε τὸ δεξιὸ χέρι κατεβασμένο καὶ δὲν ἀγκαλιάζει τὸν Διόνυσο, ὅπως εἶναι ὁ κανόνας¹⁰⁵⁴. Τὸ ἀριστερὸ του χέρι θὰ ἦταν, ὡς ἓνα βαθμὸ τουλάχιστον, ὑψωμένο. Ὁ Σάτυρος φέρει ἀκόμη ἓνα ιδιόρρυθμο περιζῶμα γύρω ἀπὸ τὰ ἰσχία ποὺ σχηματίζει μία λεπτὴ τύλη, τόσο στὴ μέση ὅσο καὶ στὴν κάτω παρυφή¹⁰⁵⁵.

Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι τὸ πλησιέστερο παράδειγμα τῆς μορφῆς τοῦ Σατύρου βρίσκεται σὲ ἓνα θραῦσμα ἀνάγλυφης περγαμηνῆς ἐρυθροβαφοῦς φιάλης ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, μὲ τὴ σκηνὴ τῆς ἀνεύρεσης τῆς κοιμισμένης Ἀριάδνης¹⁰⁵⁶. Ἡ μορφή τοῦ Διονύσου, ὅπως παραδίδεται στὸ ἀνάγλυφο ἑλληνιστικὸ ἀγγεῖο, εἶναι ἐπίσης ἀρκετὰ συγγενικὴ μὲ αὐτὴ τοῦ θεοῦ στὸ σύμπλεγμα **76**. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἱμάτιο καὶ τὶς ἐνδρομίδες, ὁ Διόνυσος τοῦ ὀστράκου εἰκονίζεται σὲ ἀνάλογη στάση, μὲ μόνη διαφορὰ ὅτι στὸ **76** ὁ κορμὸς του κλίνει περισσότερο πρὸς τὸν Σάτυρο, ἐπεὶδὴ ὁ τελευταῖος βρίσκεται ἀρκετὰ μακρύτερα. Στὴν παράσταση τοῦ ἀγγείου ὁ Διόνυσος κρατᾷ τὸν θύρσο στὸ ὑψωμένο δεξιὸ χέρι, ἐνῶ στὸ **76** τὸ ἴχνος ἐνδὸς συνοχέας μεταξὺ τοῦ δεξιοῦ ὤμου καὶ τοῦ βραχίονα τοῦ θεοῦ θὰ στήριζε τὸ ἀντικείμενο ποὺ θὰ κρατοῦσε, τὸ ὁποῖο ἐπομένως ἀποκλείεται νὰ εἶναι ἓνας θύρσος, ἀλλὰ ἴσως ἓνα σταφύλι ἢ ἓνας κάνθαρος. Ἀνάλογη μορφή μὲ αὐτὴ τοῦ Διονύσου στὸ ἑλληνιστικὸ ἀγγεῖο ἔχει ὁ θεὸς καὶ σὲ ὀρισμένες ἀκόμη παραστάσεις τοῦ ἴδιου θέματος ποὺ προέρχονται τόσο ἀπὸ τὸ Α ὅσο καὶ ἀπὸ τὸ Δ τμήμα τοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους, ἀποτέλεσμα προφανῶς τῆς ὑπαρξῆς τετραδίων μὲ σχέδια ποὺ κυκλοφοροῦσαν σὲ ὅλη τὴν ἑκτασὴ τῆς αὐτοκρατορίας¹⁰⁵⁷.

Ἀπὸ ἓνα ἀντίστοιχο σύμπλεγμα προέρχεται ἴσως καὶ ὁ κορμὸς *Σατύρου 77* (πίν. 93) μὲ τὴ νεβρίδα δεμένη στὸν ἀριστερὸν ὦμο. Ἀπὸ τὸ σωζόμενο τμήμα τοῦ ὤμου καὶ τοῦ δεξιοῦ βραχίονα πιστοποιεῖται ὅτι ὁ βραχίονας ἐκτεινόταν πρὸς τὰ δεξιὰ. Ἀποκλείεται ἐπομένως ἡ πιθανότητα ὁ κορμὸς νὰ ἀνῆκε σὲ μορφή Διονύσου ποὺ θὰ εἰκονίζοταν στὸν τύπο τοῦ «Λυκείου Ἀπόλλωνος»¹⁰⁵⁸ οὔτε σὲ ἄλλο τύπο Διονύσου, ὅπου τὸ δεξιὸ χέρι ἀποδίδεται συνήθως κατεβασμένο¹⁰⁵⁹. Ὁ κορμὸς, ἀντίθετα, **77** πρέπει νὰ ἀνήκει σὲ μορφή Σατύρου¹⁰⁶⁰, ἐνῶ ἡ κίνησις τοῦ κορμοῦ καὶ εἰδικότερα τὸ ἐκτεινόμενο πρὸς τὰ δεξιὰ δεξιὸ χέρι καθιστοῦν πιθανὸν ὅτι ὁ Σάτυρος ἀποτελοῦσε μέρος μιᾶς εὐρύτερης σύνθεσης, ὑποβαστάζοντας μία μεγαλύτερη μορφή Διονύσου, τὴν ὁποία θὰ ἀγκάλιαζε μὲ τὸ δεξιὸ χέρι, θέμα ποῦ, ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ, ἦταν πολὺ συνηθισμένο στὰ αὐτοκρατορικὰ χρόνια.

Στὴν περίπτωση αὐτῇ, στὴ θραυσμένη ἐπιφάνεια στὸν αὐχένα θὰ ἀκουμποῦσε τὸ ἀριστερὸ χέρι τοῦ Διονύσου ἢ θὰ ὑπῆρχε κάποιος συνοχέας ποὺ θὰ συνέδεε τὸ χέρι τοῦ θεοῦ μὲ τὸν Σάτυρο. Δυσερμήνευτα παραμένουν, ἀντίθετα, τὰ φθαρμένα ἐξάρματα τοῦ μαρμάρου μπροστὰ ἀπὸ τὸν λαιμὸ στὴν περιοχὴ τῆς σφαγῆς, καθὼς ἡ ἐπιφάνεια ὁλόγυρα εἶναι καλὰ δουλεμένη. Ἡ πλέον λογικὴ ὑπόθεση θὰ ἦτάν ὅτι τὰ ἴχνη αὐτὰ ἀνήκουν σὲ γένεια. Ὅμως, ἀφενὸς ὁ κορμὸς δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἀνήκει σὲ Σιληνὸ καὶ ἀφετέρου μία σὲ ἀνάλογο βαθμὸ διάτρητη ἀπόδοση τῶν γενειῶν δὲν ταιριάζει στὴν προταθεῖσα χρονολόγησις τοῦ γλυπτοῦ στὸν 2ο αἰ. μ.Χ.¹⁰⁶¹.

Ἀντίθετα ἀπὸ τὸν Σάτυρο **77**, τὸ πληρέστερα σωζόμενο ἀγαλμάτιο Σατύρου **78** (πίν. 94), ἀποτελοῦσε ἓνα αὐτόνομο ἔργο. Ἡ στάση τῶν ποδιῶν, ἰδίως τοῦ δεξιοῦ σκέλους, καὶ ἡ ἀντιθετικὴ κίνηση τοῦ κορμοῦ μὲ ὑψωμένο τὸ δεξιὸ χέρι, πιστοποιοῦν ὅτι ὁ Σάτυρος εἰκονίζεται «χορεύων».

Τὸ θέμα τοῦ «χορεύοντος Σατύρου» σὲ μεγάλη ποικιλία μορφῶν ἀνήκει στὰ ἀγαπημένα θέματα τῶν πολυπληθῶν διονυσιακῶν σαρκοφάγων τοῦ 2ου καὶ τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ., πιστεύεται δὲ ὅτι ἀνάγονται σὲ δημιουργίες τῶν νεοαττικῶν ἐργαστηρίων, ποὺ μὲ τὴ σειρὰ τους βασίζονται κυρίως σὲ ὕστερα ἐλληνιστικὰ πρότυπα¹⁰⁶². Τὶς σχέσεις μὲ τὶς μορφές τῶν σαρκοφάγων ὑποδηλώνει ὁ σαφὴς ἀναγλυφικὸς χαρακτήρας τοῦ ἀγαλματίου, στὴν πίσω ὄψη τοῦ ὁποίου ἡ ἀπόδοση τῆς δορᾶς εἶναι ἐπίπεδη.

Ἡ διευθέτηση τῆς νεβρίδας εἶναι ἰδιότυπη. Δένεται στὸν ἀριστερὸ ὦμο καὶ ἔρχεται στὴ δεξιὰ πλευρά, ὄντας σχετικὰ λεπτὴ ὡς συνήθως, ὅπως δείχνει καὶ τὸ παράδειγμα τοῦ **77**. Στὴν πίσω ὁμῶς ὄψη πλαταίνει ξαφνικὰ καλύπτοντας ὅλη τὴν πλάτη ὡς τοὺς γλουτοὺς, ἓνα δὲ τμήμα τῆς θὰ ἐρχόταν ἐπάνω στὸν ἐκτεινόμενο πρὸς τὰ ἔμπροδ ἀριστερὸ πῆχυ καὶ θὰ ἔπεφτε ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ του πλευρά· σώζεται μάλιστα τὸ ἄκρο πίσω ἀπὸ τὸ δεξιὸ γόνατο, ὅπου καταλήγει σὲ γωνία, σὰν νὰ ἦταν χλαμύδα ἢ ἱμάτιο. Ἀκριβῆ παράλληλα τῆς διευθέτησης αὐτῆς δὲν ὑπάρχουν. Πιθανότατα πρόκειται γιὰ μία ἀνάμειξη τοῦ τύπου μὲ τὴ νεβρίδα δεμένη στὸν ἓναν ὦμο, μὲ αὐτὸν στὸν ὁποῖο ἡ δορὰ μὲ τὸ κεφάλι κρέμεται ἀπὸ τὸ τεντωμένο πρὸς τὰ πλάγια χέρι τοῦ Σατύρου, θέμα ἐπίσης πολὺ συνηθισμένο¹⁰⁶³.

Τὰ τρία γλυπτά, **76**, **77** καὶ **78**, ὑποδηλώνουν τὴ λατρεία τοῦ Διονύσου καὶ τοῦ κύκλου του στὸ Ἱερό, γεγονὸς τὸ ὁποῖο ἐπιβεβαιώνουν καὶ οἱ ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες.

Μὲ τὸν Διόνυσο σχετίζονται πέντε ἐπιγραφές, μόνο μία ἀπὸ τὶς ὁποῖες φαίνεται ὅτι δὲν ἀνήκει στὰ αὐτοκρατορικὰ χρόνια¹⁰⁶⁴. Δύο ἐπιγραφές ἀνήκουν σὲ ἀναθηματικούς βωμούς: στὴν πρώτη ὁ Διόνυσος τιμᾶται μὲ τὸ ὄνομα Βάκχος μαζὶ μὲ τὴν Παντελεία (Δήμητρα) καὶ τὴν Περσεφόνη (*IG* IV² 561), ἐνῶ στὴ δεύτερη (*IG* IV² 509) ὁ θεὸς ἀναφέρεται μὲ τὸ ὄνομα Βρόμιος, ὅπως καὶ στὶς δύο ἄλλες ἐπιγραφές (*IG* IV² 129 καὶ 436)¹⁰⁶⁵. Στὸν δεύτερο μάλιστα βωμὸ προστέθηκε μετὰ τὸ ἑξάμετρο τῆς ἐπιγραφῆς ἡ γενικὴ Διονύσου πρὸς ἀποφυγὴν τυχὸν παρεξήγησης.

Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ φράση Βρόμιόν τε χορευτὰν σὲ ἓναν ἱερὸ ὕμνο πρὸς ὅλους τοὺς θεοὺς (*IG* IV² 129 στ. 4), θυμίζοντας τὴν ἀνάθεση τοῦ χορεύοντος Σατύρου **77**. Στὴν ἀφιερωτικὴ, τέλος, ἐπιγραφὴ στὴν πλίνθο τοῦ ἀγαλματίου τοῦ Ἀσκληπιοῦ 21 (*IG* IV² 436), τοῦ 308/9 μ.Χ., ὁ ἀρχιερέας Πλούταρχος ἀναφέρεται ὡς ἱεροπόλος Βρομίου, ἐνῶ συγχρόνως ἦταν ἱεροπόλος τοῦ Ἀσκληπιοῦ (πρβ. καὶ *IG* IV² 437). Νὰ σημειωθεῖ ἐπίσης ὅτι ναὸς τοῦ Διονύσου ὑπῆρχε στὴν πόλη τῆς Ἐπιδαύρου¹⁰⁶⁶.

ι. Τύποι Πανὸς

Ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο προέρχονται ἑξὶ γλυπτὲς παραστάσεις τοῦ Πανὸς ποὺ ἀνάγονται στὴν περίοδο τῆς ρωμαιοκρατίας¹⁰⁶⁷, οἱ **79-84** (πίν. 95-99), ὅλες μικροῦ μεγέθους.

Πληρέστερα σώζεται τὸ ἀγαλματίδιο **79** (πίν. 95) ποὺ παρουσιάζει τὸν Πάνα

πυλιγμένο με τη δορά σὰν ἰμάτιο. Σύμφωνα με μελέτη της καθ. Θ. Στεφανίδου-Τιβερρίου¹⁰⁶⁸, αὐτὴ ἡ μορφή ἦταν ἀρκετὰ διαδεδομένη σχεδὸν ἀποκλειστικὰ στὸν ἑλληνικὸ χῶρο καὶ εἰδικότερα στὴν Ἀθήνα¹⁰⁶⁹. ὁ Πὰν παρουσιάζεται σὲ δύο ἐπιμέρους ὁμάδες Α καὶ Β, οἱ ὁποῖες θεωροῦνται ὅτι ἀπηχοῦν δύο μικρότερα τοῦ φυσικοῦ μεγέθους σύγχρονα ἔργα τοῦ γ' τετάρτου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

Τὸ ἀγαλματίδιο τῆς Ἐπιδαύρου κατατάσσεται στὴν ὁμάδα Α, ὅσον ἀφορᾷ στὴν στάση καὶ τὴν πτύχωση τῆς δορᾶς/ἱματίου¹⁰⁷⁰. Οἱ ἐλάχιστες διαφοροποιήσεις ἐντοπίζονται κυρίως στὴν κάτω παρυφὴ τῆς νεβρίδας, ἡ ὁποία ἐδῶ ἀνεβαίνει λοξὰ ἀπὸ τὴν ἀριστερὴ πλευρὰ ὡς ἐπάνω στὸν δεξιὸ μηρό, ὅπου καμπυλώνει καὶ κατεβαίνει λίγο πρὸς τὰ πλάγια, ἐνῶ στὰ παραδείγματα καὶ τῶν δύο τύπων εἶναι σχεδὸν ὀριζόντια. Ἀκόμη, ἡ χαρακτηριστικὴ τοῦ τύπου Α πτυχὴ ἀπὸ τὸν δεξιὸ ἀγκῶνα ὡς τὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ δεξιοῦ μηροῦ τονίζοντας τὸν ὄγκο του, δὲν ἀποδίδεται ἔντονη στὸ **79**, καὶ σβήνει ἐπάνω στὸν μηρό. Τὰ γένεια ἐπίσης τῆς μορφῆς **79** ἀποδίδονται πρὸς περιποιημένα, ἐνῶ στὰ ὑπόλοιπα παραδείγματα οἱ βόστρυχοι εἶναι πλαστικότεροι, δίνοντας μία μεγαλύτερη ἀγριότητα στὴ μορφή.

Στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τοῦ Πανός, οἱ τέσσερις δίγυλες ὀπλές ζώου ὑποδεικνύουν ὅτι θὰ εἰκονιζόταν ὄρθιος ἓνας μικρὸς τράγος, ὅπως περίπου καὶ στὸ παράδειγμα τῆς Σικυῶνος¹⁰⁷¹. Τὸ στήριγμα στὴν πίσω ὀψὲς ἔχει τὴ μορφή κορμοῦ δένδρου, ἐνῶ ὁ τράγος καὶ τὰ ἐγγράκτα φυτικά σχέδια στὴν ἀνώμαλη ἐπιφάνεια τῆς πλίνθου προσδίδουν στὸ ἀγαλμάτιο ἓναν βουκολικὸ χαρακτήρα.

Ἐναν λιγότερο συνηθισμένο εἰκονογραφικὸ τύπο τοῦ Πανός ἀκολουθοῦν τὸ ἀγαλμάτιο **80** (πίν. 96), τὸ προφανῶς ἡμίεργο ἀγαλμάτιο **81** (πίν. 97) καὶ τὸ δεξιὸ σκέλος ἀγαλματίου **82** (πίν. 98α-β). Ὁ Πὰν *κάθεται σὲ βράχο με σταυρωμένα τὰ πόδια*, ἀκουμπώντας τὰ χέρια στὰ ὑψωμένα γόνατα καὶ κρατώντας μάλλον μία σύριγγα. Φέρει τὴ δορὰ σὰν χλαμύδα ποὺ δένει στὸ στέρνο καὶ πέφτει στὴν πλάτη. Ἀπὸ τὸ σωζόμενο τμήμα τῆς κεφαλῆς τοῦ **80** συνάγεται ὅτι παρουσιάζεται γενειοφόρος, με μακριὰ μαλλιά, ποὺ πέφτουν ἐλεύθερα στὴν πλάτη καὶ στοὺς ὤμους¹⁰⁷².

Ὁ τύπος αὐτὸς εἰκονίζεται σὲ μεγάλη ποικιλία μορφῶν στὰ ἀναθηματικὰ ἀνάγλυφα στὸν Πάνα καὶ τὶς Νύμφες ἴσως ἤδη ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.¹⁰⁷³, κυρίως ὅμως στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου αἰ., ὅπου ὁ Πὰν παρουσιάζεται συνήθως σὲ ἰθυφαλλικὴ μορφή, με φουσκωτὴ κοιλιά, παίζοντας τὴ σύριγγα ποὺ κρατᾷ με τὰ δύο του χέρια¹⁰⁷⁴. Παρόμοια στάση ἔχει καὶ σὲ νεοαττικὰ ἀνάγλυφα τῆς ὕστερης ἑλληνιστικῆς περιόδου¹⁰⁷⁵, ἐνῶ στὴν κοροπλαστικὴ, ἀνάλογες μορφὲς Πανός ἀπαντοῦν ἴσως ἤδη ἀπὸ τὸν 5ο αἰ. π.Χ., σὲ περισσότερὸ ζώωδη μορφή¹⁰⁷⁶.

Οἱ ἀγαλματικὲς παραστάσεις τοῦ τύπου τῶν ἀγαλμάτων **80** καὶ **81** εἶναι περιορισμένες¹⁰⁷⁷. Πρόκειται γιὰ ἔξι ἀγαλμάτια ποὺ ἀνήκουν στὰ αὐτοκρατορικὰ χρόνια καὶ προέρχονται σχεδὸν ὅλα ἀπὸ τὴν κυρίως Ἑλλάδα:

I. Κόρινθος, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο S 2385, ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Δ ἄκρου τῆς Ν Στοᾶς, ἴσως τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ.: σῶζεται σχεδὸν ἀκέραιο (ὕψ. 49.5 ἐκ.), ἐκτὸς ἀπὸ τὰ χέρια με τὴ σύριγγα καὶ τὸ ἄκρο τοῦ δεξιοῦ σκέλους¹⁰⁷⁸.

II. ΕΑΜ 667 + 683 (κεφαλὴ καὶ κορμὸς ἀντίστοιχα), ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Ὀλυμπίου: σῶζεται στὸν ἴδιον περίπου βαθμὸ, ὅπως τὸ I (ὕψ. 47 ἐκ.) καὶ ἀνήκει πιθανότατα στὸν 2ο αἰ. μ.Χ.¹⁰⁷⁹.

III. Παλαιότερα στη Ρώμη (ἐμπόριο), ἴσως ἀπὸ τὴν Ἀθήνα: σώζεται ἀκέραιο (ὑψ. 45 ἐκ.)¹⁰⁸⁰.

IV-V. Κυρήνη, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο 14.259 καὶ 14.260: θραῦσμα ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο μὲ τὴν κεφαλὴ καὶ μέρος τοῦ στήθους (ὑψ. 28 ἐκ.) καὶ θραῦσμα ἐπίσης ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο ποὺ σώζει τὴ δεξιὰ πλευρὰ ἀγαλματίου, ἀπὸ τὸν βράχο ὡς τὸν ὦμο (ὑψ. 41 ἐκ.)¹⁰⁸¹.

VI. Ἀθήνα, Μουσεῖο Ἀγορᾶς S 1125, ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Ἐλευσινίου: θραῦσμα ἀπὸ τὴ δεξιὰ πλευρὰ ἐνὸς ἡμίεργου ἀγαλματίου (ὑψ. 47 ἐκ.)¹⁰⁸².

Μὲ τὴν ἀντιπαραβολὴ τῶν πέντε πρώτων ἔργων (τὸ VI παραμένει ἀδημοσίευτο) μὲ τὰ τρία παραδείγματα τῆς Ἐπιδαύρου, παρατηρεῖται ὅτι σὲ ὅλα ὁ Πὰν ἔχει κοινὴ στάση, μὲ τὴ δεξιὰ κνήμη ἐπάνω ἀπὸ τὴν ἀνάγλυφον στὸν βράχο ἀριστερῇ. Ἡ δορὰ δένεται στὸ στέρνο, καλύπτει τὴν πλάτη καὶ τὸ κεφάλι τῆς ἀποδίδεται ἀνάγλυφο στὸν βράχο δίπλα ἀπὸ τὸ δεξιὸ σκέλος τοῦ Πανός, ἐνῶ κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο δηλώνονται καὶ τὰ πρόσθια πόδια τῆς, ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ τῆς μορφῆς. Μόνο στὸ V καὶ στὸ ἡμίεργο **80** (πίν. 97β-γ) ἡ σωζόμενη δεξιὰ καὶ ἀριστερὴ πλευρὰ ἀντίστοιχα εἶναι ἀδρὰ δουλεμένες καὶ ἡ δορὰ δὲν ξεχωρίζει ἀπὸ τὸν βράχο.

Κάποιες διαφοροποιήσεις διαπιστώνονται στὴν ἀπόδοση τῆς κεφαλῆς καὶ τῆ θέσῃ τῶν χερῶν καὶ τῆς σύριγγας. Τὰ I καὶ IV παρουσιάζουν ἀνθρώπινη κεφαλὴ μὲ τριγωνικὸ μέτωπο καὶ μακριὰ μάλλια ποὺ καλύπτουν τὰ αὐτιά. Οἱ λεπτοὶ βόστρυχοι πέφτουν σὲ ἐλαφρὰ κυματιστὲς γραμμές, ὅπως καὶ στὸ **79**, ἡ κεφαλὴ τοῦ ὁποίου θὰ ἀκολουθοῦσε τὸν ἴδιο ἀνθρώπινο τύπο.

Στὰ ἀγαλμάτια II καὶ III ἡ κεφαλὴ ἔχει περισσότερο ζωώδη χαρακτήρα, μὲ λοξὰ τοποθετημένα μάτια καὶ χονδρὴ μύτη, ἐνῶ οἱ μακροὶ βόστρυχοι φύονται ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ μετώπου, ἀπὸ τὴ ρίζα σχεδὸν τῆς μύτης, καὶ εἶναι περισσότερο κυματιστοὶ καὶ ἀτίθασοι ἀπὸ αὐτοὺς τῆς πρώτης ομάδας. Στὸ παράδειγμα ἀπὸ τὸ Ὀλυμπεῖο (II) εἰδικότερα, ὁ Πὰν εἰκονίζεται κερασφόρος μὲ ἔντονη κλίση πρὸς τὰ δεξιὰ. Τὸν ἴδιο τύπο ἀκολουθεῖ καὶ ἡ κεφαλὴ **83** (πίν. 99). Οἱ λιγοστὲς διαφοροποιήσεις συνίστανται κυρίως στὴν ἀπόδοση λείων παρειῶν, μειώνοντας ἔτσι τὴν ἐντύπωση τῆς ζωώδους μορφῆς, στὸ μικρότερο πλάτος, ἐμφανὲς ἰδίως στὸ πρόσωπο, καὶ στὴν παράλειψη τῶν βοστρύχων ποὺ ἀποδίδονται στὸ II μπροστὰ ἀπὸ τὰ αὐτιά, μὲ συνέπεια νὰ βρίσκονται στὸ **83** στὴ θέσῃ τῶν κροτάφων. Ἡ ἀπόδοση τῶν πλευρῶν βεβαιώνει ὅτι ἡ κεφαλὴ στρεφόταν ἐπίσης πρὸς τὰ δεξιὰ. Ἡ ἀπόδοση ἐπομένως τῆς κεφαλῆς **83** σὲ ἓνα ἀγαλμάτιο τοῦ Πανός καθισμένου σὲ βράχο φαίνεται βέβαιη.

Τὰ χέρια μὲ τὴ σύριγγα σώζονται μόνο στὸ III, ὅπου τὸ ἐπάνω ἄκρο τῆς σύριγγας ἐφάπτεται στὰ γένεια τοῦ Πανός, λίγο χαμηλότερα ἀπὸ τὸ στόμα, ἐνῶ καὶ στὴν κεφαλὴ **83** οἱ τρεῖς ὁπὲς ποὺ σώζονται κάτω ἀπὸ τὸ στόμα πρὸς τὴν ἀριστερὴ πλευρὰ ἀνήκουν στὴ σύριγγα, τὴν ὁποία θὰ κρατοῦσε ὁ Πὰν ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸ στόμα του. Τὴν ἴδια περίπου στάση ἀκολουθοῦσαν ἴσως καὶ τὰ ἀντίγραφα I, ὅπου ἡ ἄκρη τῶν γενειῶν εἶναι θραυσμένη, II καὶ IV, ὅπου ὅλη ἡ ἐπιφάνεια κάτω ἀπὸ τὸ στόμα εἶναι ἀποκρουσμένη, ἀλλὰ καὶ τὰ **80** καὶ **81**, ὅπως φαίνεται κυρίως ἀπὸ τὴ σχετικὰ τραχιὰ ἐργασία τῆς περιοχῆς τοῦ στήθους καὶ τῶν ἄκρων τῆς δορᾶς ποὺ δένονται κάτω ἀπὸ τὸν λαιμό (πίν. 96α, 97α).

Θὰ πρέπει λοιπὸν νὰ διακριθεῖ ἓνας ἀνθρωπομορφικὸς «τύπος Α», ὁ ὁποῖος

ἀντιπροσωπεύεται καλύτερα ἀπὸ τὸ ἀντίγραφο τῆς Κορίνθου (I) καὶ τὸ **80**, ἔργα ποὺ μοιάζουν τόσο στὴ μορφὴ τῶν μαλλιών, ὅσο καὶ στὶς ἀνατομικὲς λεπτομέρειες, καὶ ἓνας «τύπος B» στὸν ὁποῖο ὁ Πὰν εἰκονίζεται μὲ περισσότερο ζωικὴ μορφὴ, ὅπως στὸ παράδειγμα ἀπὸ τὸ Ὀλυμπιεῖο (II) καὶ τὴν κεφαλὴ **83**. Μία ἐνδιάμεση μορφὴ παρουσιάζει ἡ κεφαλὴ τοῦ III, ὅπου τὰ μάτια, ἡ μύτη καὶ τὸ μέτωπο τοῦ τύπου B συνδυάζονται μὲ τὰ μαλλιά τοῦ τύπου A.

Ἡ μορφὴ τοῦ Πανὸς τῶν ἀγαλματίων καὶ αὐτὴ τῶν ἀναγλύφων βρίσκονται σὲ ἄμεση συνάφεια, παρόλες τὶς διαφοροποιήσεις σὲ ἐπιμέρους στοιχεῖα ποὺ μποροῦν νὰ ἀνευρεθοῦν¹⁰⁸³. Εἶναι λογικὴ λοιπὸν ἡ ὑπόθεση ὅτι οἱ μορφὲς αὐτὲς ἀπηχοῦν κάποιο πρωτότυπο ἔργο, ἴσως τοῦ β' μισοῦ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ὅποτε χρονολογοῦνται ὅλα σχεδὸν τὰ ἀνάγλυφα¹⁰⁸⁴. Τὸ ἔργο αὐτὸ θὰ ἦταν ἀσφαλῶς μικροῦ μεγέθους, καθὼς κανένα ἀπὸ τὰ ἀντίγραφα δὲν ὑπερβαίνει τὰ 50 ἐκ. Τὸ μικρὸ μέγεθος θὰ ἄρμοζε στὴ θέσιν τοῦ ἔργου σὲ κάποια ἀπὸ τὰ ἀφιερωμένα στὸν Πάνα σπήλαια τῆς Ἀττικῆς ὡς λατρευτικὴ εἰκόνα τοῦ θεοῦ, ὅπως ὑπονοοῦν κυρίως οἱ παραστάσεις τῶν ὕστερων ἐλληνιστικῶν ἀναγλύφων¹⁰⁸⁵.

Τὸ ἐρώτημα, ἂν πρέπει νὰ ὑποτεθοῦν δύο πρωτότυπα ἀγάλματα τῶν τύπων «A» καὶ «B», ἢ ἂν ὁ ἓνας ἀπὸ αὐτοὺς διαμορφώθηκε ἀργότερα, ἀποτελώντας μία παραλλαγὴ τοῦ ἄλλου, μένει, πρὸς τὸ παρὸν τουλάχιστον, ἀναπάντητο, λόγῳ τοῦ περιορισμένου ἀριθμοῦ τῶν ἀντιγράφων. Ἀξιοσημείωτη βέβαια παραμένει ἡ εὕρεση τεσσάρων παραδειγμάτων καὶ τῶν δύο ἐπιμέρους τύπων τοῦ Πανὸς στὸ Ἀσκληπιεῖο. Ὁ ἄγνωστος ὅμως τόπος εὕρεσης καὶ ἡ ἔλλειψη ἄλλων πληροφοριῶν δὲν ἐπιτρέπουν τὴ σύνδεση εἰδικὰ τοῦ τύπου αὐτοῦ μὲ τὸ Ἱερὸ.

Μία *μορφὴ Πανὸς καθισμένου* σὲ βράχο εἰκονίζει τὸ μικρὸ θραῦσμα **84**, τὸ ὁποῖο σῶζει μέρος τοῦ βράχου καὶ τὴ μία κνήμη τοῦ Πανός, προφανῶς τὴν ἀριστερή, ἐνῶ ἀπὸ τὴ δορὰ διακρίνεται ἓνα σχηματικὰ ἀποδοσμένο ἄκρο ἀριστερὰ τοῦ θεοῦ (πίν. 98γ-δ). Ἀπὸ τὸ σωζόμενο τμήμα τοῦ ἀγαλματιδίου δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐξαχθοῦν συμπεράσματα γιὰ τὸν ἀκολουθούμενο εἰκονογραφικὸ τύπο. Νὰ σημειωθεῖ μόνον ὅτι, ἐπειδὴ δὲν σώζεται κανένα ἶχνος τοῦ δεξιοῦ σκέλους, θὰ πρέπει αὐτὸ νὰ ἀποκατασταθεῖ λυγισμένο στὸ γόνατο νὰ πατᾷ ψηλὰ ἐπάνω στὸ βράχο¹⁰⁸⁶.

Παρὰ τὸν συγκριτικὰ μὲ ἄλλες θεότητες σημαντικὸ ἀριθμὸ γλυπτῶν παραστάσεων τοῦ Πανός, οἱ ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες σχετικὰ μὲ τὴ λατρεία του στὸ Ἱερὸ κατὰ τὴν περίοδο τῆς ρωμαιοκρατίας εἶναι περιορισμένες¹⁰⁸⁷. Σῶζεται ἓνας μόνον βωμὸς ἀφιερωμένος σ' αὐτόν (*IG* IV² 547), ἐνῶ ὁ Πὰν πρέπει νὰ εἶναι ὁ θεὸς στὸν ὁποῖο ὁ Δαρδάνιος ἀφιέρωσε τὸ ἀγαλμάτιο **79** (πίν. 95), σύμφωνα μὲ τὴν ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή στὴν πλίνθο (*IG* IV² 466)¹⁰⁸⁸. Στὰ αὐτοκρατορικὰ χρόνια ξαναγράφηκε ἓνας ὕμνος πρὸς τὸν Πάνα, ἡ πρώτη μορφὴ τοῦ ὁποῖου ἀνάγεται στὸν 4ο ἢ στὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. (*IG* IV² 130), σὲ μία στήλη μαζὶ μὲ τὸν ὕμνο στὴ Μητέρα τῶν Θεῶν (*IG* IV² 131) καὶ αὐτὸν πρὸς Πάντας Θεούς (*IG* IV² 129)¹⁰⁸⁹. Στὸν ὕμνο αὐτὸ ὁ Πὰν χαρακτηρίζεται ὡς Νυμφαγέτης ποὺ μὲ τὴ σύριγγα χαροποιεῖ ὅλο τὸν κόσμον. Ὁ Πὰν ἀναφέρεται ἀκόμη σὲ ἓναν ἀποσπασματικὰ σωζόμενο Ἱερὸ Νόμο τοῦ 2ου ἢ 3ου αἰ. μ.Χ. (*IG* IV² 742), ὁ ὁποῖος βρέθηκε στὴ νησίδα Κυρά, κοντὰ στὴν παραλία τῆς Ἐπιδάουρου.

Ἡ λατρεία τοῦ Πανός ὡς ἱαματικοῦ θεοῦ φαίνεται ὅτι ἀνάγεται στὸν 5ο αἰ. π.Χ.

καὶ συνεχίσθηκε ὡς καὶ τὰ ρωμαϊκὰ χρόνια: Σύμφωνα μὲ τὸν Παυσανία (II 32, 6), στὴν Τροιζήνα ὑπῆρχε ἱερὸ τοῦ Λυτηρίου Πανός, τὸ ὁποῖο ἰδρύθηκε μετὰ τὸν λοιμὸ τοῦ 429 π.Χ., ἐπειδὴ ὁ θεὸς εἶχε βοηθήσει στὴν ἀντιμετώπισή του, ἐνῶ ἓνα ἄγαλμα τοῦ Πανός σὲ καθιστὴ στάση βρισκόταν στὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Σικυῶνος, σύμφωνα πάλι μὲ τὸν Παυσανία (II 10, 6)¹⁰⁹⁰.

ια. Τύποι καθημένων γυναικείων θεοτήτων

Ἀπὸ τὸ Ἱερὸ προέρχονται τέσσερα ἀγαλμάτια, τὰ 85-88, *γυναικείων μορφῶν καθισμένων σὲ θρόνο, κίστη ἢ βράχο* (πίν. 100-103).

Ἀπὸ αὐτές, ἡ μορφὴ 85 (πίν. 100) ταυτίζεται μὲ βεβαιότητα μὲ τὴ Μητέρα τῶν Θεῶν, τὴν *Κυβέλη*, λόγῳ τοῦ λιονταριοῦ ποὺ εἰκονίζεται ὀκλάζον δίπλα τῆς. Σῶζεται ἀκόμη ἡ φιάλη, τὴν ὁποία κρατᾷ στὸ δεξιὸ χέρι ἐπάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι τοῦ λιονταριοῦ, ἐνῶ τὸ ἀριστερὸ θὰ ἦταν ὑψωμένο ἀκουμπώντας προφανῶς ἐπάνω στὸ τύμπανο. Ἀκολουθεῖται ἐπομένως ὁ καθιερωμένος ἀγαλματικὸς τύπος τῆς θεᾶς, ὁ ὁποῖος παραδίδεται σὲ πλῆθος ἔργων, ιδίως ἀγαλματίων, ἀπὸ ὅλο τὸ ρωμαϊκὸ κράτος¹⁰⁹¹.

Οἱ παραστάσεις τῆς ἑνθρονῆς Κυβέλης διακρίνονται σὲ δύο μεγάλες ὁμάδες, σύμφωνα κυρίως μὲ τὰ ἐνδύματα, οἱ ὁποῖες ἀνάγονται σὲ δύο λατρευτικὰ ἀγάλματα τοῦ 5ου καὶ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. ἀντίστοιχα¹⁰⁹². Στὰ παραδείγματα τῆς πρώτης ὁμάδας, ἡ Κυβέλη φέρει χιτῶνα μὲ κόλπο καὶ ἀπόπτυγμα καὶ ἔχει ἀποθέσει τὸ ἀριστερὸ χέρι ἐπάνω στὸ τύμπανο, ἐνῶ στὴ δεύτερη φέρει χιτῶνα ζωσμένο ψηλὰ καὶ τὸ ἀριστερὸ χέρι ἔρχεται κάτω ἀπὸ τὸ τύμπανο. Τὸ πρωτότυπο τῆς πρώτης ὁμάδας ταυτίζεται μὲ τὸ πρῶτο λατρευτικὸ ἄγαλμα τῆς θεᾶς στὴν Ἀθήνα, ἔργο τοῦ Ἀγορακρίτου, τοῦ τέλους τῆς δεκαετίας 450-440 π.Χ., ὅπως παρουσιάζεται πιστότερα σὲ μία ἐπανάληψή του τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. στὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα τῆς θεᾶς ἀπὸ τὸ Μοσχάτο Ἀττικῆς, καὶ σὲ ἓνα ἀναθηματικὸ ἄγαλμα ἀπὸ τὴ Λιβαδειὰ τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.¹⁰⁹³.

Τὸν τύπο αὐτὸν ἀκολουθεῖ καὶ τὸ ἀγαλμάτιο τῆς Κυβέλης 85, ὅπως πιστοποιεῖ ἡ ἀπόδοση χιτῶνα μὲ ἀπόπτυγμα, ἀλλὰ καὶ ἡ μορφὴ τοῦ ἱματίου γύρω ἀπὸ τὶς κνήμες¹⁰⁹⁴.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἀγαλμάτιο 85, ἡ λατρεία τῆς Κυβέλης στὴ ρωμαϊκὴ Ἐπίδauρο ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὶς ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες¹⁰⁹⁵. Πρόκειται κυρίως γιὰ ἓναν ἱερὸ ὕμνο, ὁ ὁποῖος ἀνάγεται πιθανότατα στὴν Ἀργεῖα ποιήτρια Τελεσίλλα, τοῦ α' μισοῦ τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. (*IG IV² 131*)¹⁰⁹⁶, μία βάση ποὺ ἀνέθεσε ὁ Μελάνωπος κατ' ὄναρ, σύμφωνα μὲ τὴν ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή (*IG IV² 537*), φράση ποὺ παραπέμπει στὸν τρόπο θεραπείας τῶν ἀσθενῶν, καθὼς καὶ δύο βωμοὺς ἀπὸ τοὺς ὁποῖους ὁ ἓνας ἀνήκει πιθανότατα στοὺς π.Χ. χρόνους (*IG IV² 301*), ἐνῶ ὁ δεύτερος ἀνήκει στὸ σύνολο τῶν μικρῶν βωμῶν ποὺ ἀνέθεσε σὲ διαφορὲς θεότητες τὸ 297/8 μ.Χ. ὁ ἱερέας Διογένης (*IG IV² 420*)¹⁰⁹⁷.

Στὴν περίπτωση τοῦ ἀγαλματίου 86 (πίν. 101) παρατηρεῖται ὅτι ἡ στάση καὶ ἡ διευθέτησις τοῦ ἱματίου, καθὼς καὶ ἡ ἀπόδοση τῶν πλοκάμων τῶν μαλλιῶν στοὺς

ώμους είναι ίδια με εκείνη της Κυβέλης 85, με μόνη διαφορά ότι το αριστερό χέρι θα έκτεινόταν περισσότερο πρὸς τὰ πλάγια.

Χαρακτηριστικό στοιχείο της μορφής είναι το κάθισμα, το οποίο έχει μία περίπου κυλινδρική μορφή με καμπύλες άκμές. Οί επίπεδες, λειασμένες πλευρές του καθίσματος αποκλείουν σχηματοποιημένη απόδοση βράχου. Αντίθετα, είναι πιθανότερο ότι ο καλλιτέχνης αποδίδει μία κίστη, όποτε ή μορφή θα πρέπει να ταυτισθεῖ με την *Δήμητρα*, ή όποία εἰκονίζεται καθισμένη σε κίστη σε ανάγλυφες παραστάσεις κυρίως του 4ου αἰ. π.Χ.¹⁰⁹⁸, αλλά και σε ρωμαϊκές παραστάσεις στα πλαίσια μιᾶς εὐρύτερης σύνθεσης, όπου ή κίστη δηλώνεται με περισσότερες λεπτομέρειες ως ἕνα κυλινδρικό καλάθι¹⁰⁹⁹.

Σε ολόγλυφα ἔργα τῶν κλασικῶν καὶ τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων ή *Δήμητρα* κάθεται σε κίστη ἔχοντας συνήθως την Κόρη στα γόνατά της¹¹⁰⁰, ἐνῶ σε μία τουλάχιστον περίπτωση, ἕνα σύμπλεγμα ἀγαλματίων ἀπὸ την Ἐλευσίνα, ἴσως τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ή Κόρη στέκεται δεξιά της καθισμένης σε κίστη *Δήμητρας*¹¹⁰¹. Ἐνα ἀνάλογο θέμα με την *Δήμητρα* καθισμένη σε κίστη, πεπλοφόρο, ἴσως χωρίς ἱμάτιο, κρατώντας σκῆπτρο στο ἕνα χέρι καὶ στάχυ στο ἄλλο, καὶ την Κόρη ὀρθία δίπλα της, ἐμφανίζεται σε ομάδα παναθηναϊκῶν ἀμφορέων, ἴσως τοῦ 359-350 π.Χ. ἀπὸ την Ἐλευσίνα¹¹⁰². Είναι ἐπομένως πιθανή ή ὑπαρξη ἐνὸς ἀνάλογου ἀγαλματικοῦ συμπλέγματος ή συντάγματος¹¹⁰³.

Ἡ ταύτιση ἐπομένως τοῦ ἀγαλματίου 86 με την *Δήμητρα*, ή όποία θα κρατοῦσε σκῆπτρο στο αριστερό χέρι της, ἴσως ἀπὸ ἄλλο ὑλικό, κρίνεται ως ή πιθανότερη.

Ἡ λατρεία της *Δήμητρας* γενικότερα σε σχέση με τὸν Ἀσκληπιὸ ἀνάγεται ἤδη στὸν 5ο αἰ. π.Χ.¹¹⁰⁴, ή παρουσία της ὁμως γίνεται ἐντονότερη κατὰ την περίοδο της ρωμαιοκρατίας. Σύμφωνα με την ἱαματική ἐπιγραφή τοῦ Ἀπελλᾶ τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ., ὁ ἱαθεὶς ἔπρεπε νὰ θυσιάσει καὶ στὶς Ἐλευσίνιες θεές, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Ἀσκληπιὸ καὶ την Ἡπιόνη (*IG IV*² 126 στ. 14). Οἱ σωζόμενοι ἀναθηματικοὶ βωμοὶ ή βάσεις μαρτυροῦν ότι ή θεά, ἐκτὸς τῶν περιπτώσεων όπου τὸ ὄνομά της δὲν ἀκολουθεῖ κάποιο προσωνύμιο¹¹⁰⁵, ἐτιμᾶτο ως Καρποφόρος (*IG IV*² 508), ἐνῶ ἕνας βωμὸς ἀφιερώθηκε στὴν Παντελεία, τὸν Βάκχο καὶ την Περσεφόνη ἀπὸ τὸν ἱεροφάντη Τιμόκριτο, όπου Παντελεία εἶναι ἀσφαλῶς ή *Δήμητρα*¹¹⁰⁶.

Ὁ βωμὸς αὐτὸς ἀποτελεῖ ἕνα ἀπὸ τὰ ἀρκετὰ παραδείγματα ἀφιερωμάτων ἱεουργῶν τῶν Ἐλευσινίων Μυστηρίων, οἱ όποιοι τὶς περισσότερες φορές εἶχαν καὶ κάποιο ἱερατικό ἀξίωμα καὶ στοὺς Ἀσκληπιεῖο, ὅπως ὁ Διογένης ποὺ διετέλεσε ἱερέας τοῦ Ἀσκληπιοῦ τὸ 297/8 μ.Χ. καὶ συγχρόνως Δηοῦς προπύλος (*IG IV*² 425) καὶ ἱεροφάντης (*IG IV*² 426, 427). Ἱεροφάντης ἦταν ὁ ἱερέας Μνασεὺς ποὺ ἀφιέρωσε ἕνα βωμὸ στὸν Ἀσκληπιὸ Αἰγεώτη τὸ 355/6 μ.Χ. (*IG IV*² 438), ἐνῶ ὁ Μ. Ἰούνιος ἦταν συγχρόνως δαδοῦχος στα Ἐλευσίνια Μυστήρια τὸ 304/5 μ.Χ. (*IG IV*² 428-431)¹¹⁰⁷. Τὰ παραδείγματα αὐτὰ προέρχονται ἀπὸ τὸν 3ο καὶ τὸν 4ο αἰ. μ.Χ., όποτε οἱ μυστηριακὲς λατρεῖες εἶχαν μεγάλη ἐξάπλωση σε ὅλη την ἔκταση τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους.

Σε μία μόνο περίπτωση, στο ἀναθηματικό ἀνάγλυφο ΕΑΜ 1426 ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο της Ἐπιδαύρου, ή πεπλοφόρος μορφή ποὺ κάθεται σε ἕνα ἀνάλογης μορφῆς κάθισμα ταυτίζεται με την *Ἡπιόνη* καὶ ὄχι με την *Δήμητρα*¹¹⁰⁸. Ἡ εἰκονογραφία της Ἡπιόνης εἶναι ἀρκετὰ προβληματική καὶ καμία παράστασή δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ

σ' αὐτήν, ἐκτὸς ἴσως ἀπὸ ὀρισμένα ἀνάγλυφα, ὅπου ἡ ταύτιση προκύπτει ἀπὸ τὴ συνολικὴ ἐρμηνεία τῆς σκηνῆς¹¹⁰⁹. Εἶναι λοιπὸν πιθανόν, ὅτι ὁ τύπος τῆς θεᾶς στὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὴν Ἐπίδαυρο ἀποτελεῖ δάνειο ἀπὸ τὴν εἰκονογραφία τῆς Δήμητρας.

Ἀπὸ τὸν Πausanias παραδίδεται ἡ ὑπαρξὴ δύο ἀγαλμάτων τῆς Ἡπὼνης, ἓνα στὸ Ἀσκληπιεῖο καὶ ἓνα στὴν πόλιν τῆς Ἐπιδαύρου, γιὰ τὴ μορφή τῶν ὁποίων δὲν ὑπάρχουν πληροφορίες¹¹¹⁰.

Οἱ ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες, ποὺ πιστοποιοῦν τὴ λατρεία τῆς Ἡπὼνης καὶ κατὰ τὴν περίοδο τῆς ρωμαϊοκρατίας, εἶναι πολὺ περιορισμένες. Πρόκειται γιὰ ἓνα βωμὸ ποὺ ἀφιερώθηκε στὸν Ἀσκληπιὸ καὶ στὴν Ἡπὼνη τὸ 134/5 μ.Χ. (*IG IV² 324*), ἐνῶ ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ, ἡ Ἡπὼνη συμπεριλαμβανόταν στὶς θεότητες στὶς ὁποῖες ἔπρεπε νὰ θυσιάσει ὁ Ἀπελλάς, σύμφωνα μὲ τὴν ἱαματικὴ ἐπιγραφή ποὺ ἀνέθεσε στὸ Ἱερό, ἐπίσης τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. (*IG IV² 126* στ. 14).

Ἀντίθετα ἀπὸ τὰ ἀγαλμάτια **85** καὶ **86**, ἡ ταύτιση τῶν δύο καθιστῶν μορφῶν **87** (πίν. 102) καὶ **88** (πίν. 103) παραμένει ἀμφίβολη. Τὰ δύο ἔργα παρουσιάζουν ἀρκετὲς τυπολογικὲς ὁμοιότητες ἀλλὰ καὶ διαφορές. Ἡ πρώτη κάθεται σὲ θρόνον χωρὶς ἐρεισίχειρα, ἀλλὰ μὲ ψηλὸ ἐρεισίνωτο, ἐνῶ ἡ δεύτερη σὲ βράχο· ἡ στάση τῶν ποδιῶν εἶναι ἀντίστροφη, ἡ **87** φέρει χειριδωτὸ χιτῶνα ποὺ σχηματίζει κόλπο, ἐνῶ ἡ **88** φέρει ἀπτικὸ πέπλο ζωσμένο ἐπίσης ψηλά. Ἡ κύρια ὁμοιότητα ἔγκειται στὴ διευσθέτηση τοῦ ἱματίου, μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι στὴν **88** ἡ ἀριστερὴ κνήμη καὶ τὸ γόνατο μένουν ἀκάλυπτα. Καὶ οἱ δύο μορφὲς κρατοῦν τὸ ἓνα ἄκρο τοῦ ἱματίου μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι, στὴ στάση τῆς *ἀνακαλύψεως*, καὶ ἀκολουθῶς τὸ ἱμάτιο ἔρχεται ὡς τὸν δεξιὸ ὦμο καὶ στὴ συνέχεια πέφτει πίσω ἀπὸ τὸν ἐφαπτόμενο στὰ πλευρὰ βραχίονα¹¹¹¹.

Τὸ ἀντικείμενο ποὺ θὰ κρατοῦσαν οἱ μορφὲς στὸ δεξιό τους χέρι λείπει. Στὴν **88** τὸ δεξιὸ χέρι ἔρχεται μεταξὺ τῶν μηρῶν, κρατώντας τὸ ἀντικείμενο μὲ τὸν ἀντίχειρα καὶ τὸν δείκτη¹¹¹², ἐνῶ στὴν **87** τὸ δεξιὸ χέρι θὰ ἐκτεινόταν στὰ πλάγια, ἄγνωστο ὅμως ἂν θὰ στηριζόταν σὲ σκῆπτρο (;) ἢ θὰ κρατοῦσε φιάλη.

Ὁ τόπος εὕρεσης τῶν δύο ἀγαλμάτων δὲν μπορεῖ νὰ βοηθήσει στὴν ταύτισή τους. Ἡ εὕρεση τῆς μορφῆς **88** στὴν περιοχὴ τοῦ «Κτηρίου Κ», σχετικὰ κοντὰ στὴν Α πρόσοψη τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ, ὁδήγησε ἀρχικὰ στὴν ὑπόθεση ὅτι θὰ ἀνῆκε στὰ ἀετωματικὰ γλυπτὰ τοῦ ναοῦ¹¹¹³. Μάλλον ἀπίθανη κρίνεται ἐπίσης ἡ ἀπόδοση τοῦ ἀγαλματίου γενικότερα σὲ κάποια ἀετωματικὴ σύνθεση¹¹¹⁴, καθὼς ἀπλώνεται σὲ βάθος φέροντας ἀρκετὰ πρὸς τὰ ἐμπρὸς τὰ ἄκρα πόδια, ἀντίθετα ἀπὸ τὴν πρακτικὴ σὲ τυπολογικὰ παρόμοιες ἀετωματικὲς μορφές, ἐνῶ συγχρόνως ὁ κορμὸς ἀποδίδεται ἀρκετὰ βραχὺς¹¹¹⁵. Ἡ μορφή παρουσιάζεται αὐτόνομη, κλεισμένη στὸν ἑαυτὸ της, καθὼς τὸ ἀνεμίζον ἱμάτιο δημιουργεῖ ἓνα πλαίσιο ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ, ὥστε νὰ μὴν εἶναι ἀναγκαῖο νὰ ἀναχθεῖ σὲ ἓνα εὐρύτερο σύνολο.

Μολονότι κανένα ἀντίγραφο τοῦ ἀγαλματίου **88** δὲν εἶναι γνωστό, ὁ πλοῦτος τῶν μοτίβων ποὺ παρουσιάζει ὑποδεικνύει ὅτι τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. ἀπηχεῖ κάποια δημιουργία πιθανότατα τοῦ ὕστερου 5ου αἰ. π.Χ., ὅπως ὑποδηλώνει κυρίως ἡ μορφή τῆς πτύχωσης στὴν περιοχὴ τῶν κνημῶν¹¹¹⁶. Τὸ ζῶσιμο ἀντίθετα τοῦ πέπλου ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὰ στήθη ὀφείλεται στὴν περίπτωση αὐτὴ στὸν ἀντιγραφέα, καθὼς θέλησε νὰ ἀποδώσει τὴν πλούσια πτύχωση τοῦ ἀποπτύγματος στὸν ἀρκετὰ στενὸ χῶρο ἀνάμεσα στὰ στήθη καὶ τοὺς μηρούς.

Τὸ ἀγαλμάτιο **87** βρέθηκε μέσα στὸν ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα προερχόμενο ἀσφαλῶς ἀπὸ τὸν ὑπερκείμενο ὑπαίθριο λατρευτικὸ χώρὸ τῆς ἐποχῆς τῆς ρωμαϊοκρατίας· δὲν εἶναι ὅμως γνωστὲς οἱ θεότητες στὶς ὁποῖες ὁ χώρος αὐτὸς ἦταν εἰδικότερα ἀφιερωμένος¹¹¹⁷. Ταυτισμένες εἰκονογραφικὰ παράλληλες μορφές τῶν **87** καὶ **88** δὲν ὑπάρχουν¹¹¹⁸. Ἡ χειρονομία τῆς ἀνακαλύψεως, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ τμήμα τοῦ ἱματίου ποὺ συγκρατεῖται στὸν δεξιὸ ὦμο καὶ τὴν ἐν γένει μητρικὴ ἐμφάνιση τῶν δύο γυναικῶν, καθιστοῦν πιθανὴ τὴν ταύτισή τους μὲ τὴν *Δήμητρα*¹¹¹⁹ ἢ καὶ τὴν *Ἡπιόνη*, ἃν καὶ σὲ καμία ἀπὸ τὶς βεβαιωμένες καθιστὲς παραστάσεις τῆς δὲν εἰκονίζεται ἀνακαλυπτομένη¹¹²⁰. Ἀνάλογη διευθέτηση τοῦ ἱματίου παρουσιάζει καὶ μία ὄρθια πεπλοφόρος μορφή ἀπὸ τὰ ἀνάγλυφα τοῦ «Βήματος τοῦ Φαίδρου» στὸ Διονυσιακὸ θέατρο ποὺ συνήθως ταυτίζεται μὲ τὴν Βασίλιννα¹¹²¹.

Ἡ ἐνθρονη **87** θὰ μπορούσε ἀκόμη νὰ ἐρμηνευθεῖ ὡς *Ἥρα*, τῆς ὁποίας σώζονται δύο βωμοί (*IG* IV² 382, 417), ἐνῶ μαζὶ μὲ τὸν Δία λατρευόταν στὸ Ἀραχναῖον ὄρος¹¹²².

Ἡ καθιστὴ σὲ βράχο μορφή **88** θὰ μπορούσε νὰ εἰκονίζει *τοπικὴ ἡρωίδα ἢ θεά*, σύμφωνα μὲ τὴν ἐρμηνεία τῶν ἀντίστοιχων καθιστῶν μορφῶν στὶς ἀετωματικὲς συνθέσεις τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., ἢ στὰ ἀντίγραφα τους¹¹²³. Στὴν περίπτωση αὐτὴ εἶναι πιθανότερο ὅτι ταυτίζεται μὲ τὴν *Δαμία* ἢ τὴν *Αὐξησία*, τοπικὲς ὑποστάσεις τῆς δυάδας Δήμητρας-Κόρης στὴν περιοχὴ κυρίως τῆς Ἐπιδαύρου, τῆς Τροιζηνίας καὶ τῆς Αἰγίνας¹¹²⁴. Στὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Ἐπιδαύρου εἰδικότερα, ἡ λατρεία τους συνεχίσθηκε ὡς τὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ Ἱεροῦ σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιγραφή *IG* IV² 434, ἐνὸς βωμοῦ ἀπὸ τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα, τοῦ 307/8 μ.Χ., ἀπὸ τὴν ὁποία συμπεραίνεται ὅτι ὁ ἱερέας τοῦ Ἀπόλλωνος ἦταν συγχρόνως ἰσόβιος ἱερέας τῶν θεῶν αὐτῶν¹¹²⁵. Εἰκόνες ὅμως τῆς Δαμίας καὶ τῆς Αὐξησίας δὲν ἔχουν σωθεῖ¹¹²⁶. Λιγότερα ἀκόμη στοιχεῖα ὑπάρχουν σχετικὰ μὲ ἄλλες τοπικὲς ἡρωίδες, ὅπως τὴν *Υρνηθώ* καὶ τὴν *Μέλισσα*, τὶς ὁποῖες ἀναφέρει ὁ Πausanίας¹¹²⁷.

ιβ. Τύποι Ἰσιακῶν μορφῶν

Στὴν εἰκονογραφία τῆς Ἰσιδος ἀνήκει ἡ φθαρμένη σὲ μεγάλο βαθμὸ κεφαλὴ ἀγαλματίου **89** (πίν. 104α-γ). Ἡ ταύτιση θεωρεῖται βέβαιη, καθὼς σώζεται τὸ *βασίλειον*, χαρακτηριστικὸ ἔμβλημα τῆς θεᾶς¹¹²⁸. Τὸ σύμβολο αὐτὸ δὲν ἔφεραν οἱ θνητὲς γυναῖκες ποὺ συχνὰ ἀπεικονίζονταν μὲ τὸ ἐνδυμα ἢ ἄλλα σύμβολα τῆς ἰσιακῆς λατρείας, ὅπως τὸ σεῖστρο ἢ τὸν κάδο (*situla*)¹¹²⁹.

Τὸ *βασίλειον* τοῦ **89** συνίσταται ἀπὸ ἓνα μηνίσκο μὲ τὰ ἄκρα πρὸς τὰ ἐπάνω, τὸν ἡλιακὸ δίσκο καὶ στάχυα ποὺ ἀναφύονται σχεδὸν κατακόρυφα πίσω ἀπὸ αὐτόν. Ἡ μορφή αὐτὴ εἶναι τυπικὴ, ἀποτελώντας ἐξέλιξη ἢ παραλλαγὴ ἐνὸς παλαιότερου αἰγυπτιακοῦ τύπου, ποὺ ὅμως δὲν ἔπαυσε νὰ χρησιμοποιεῖται. Στὸν τύπο αὐτό, ὁ ἡλιακὸς δίσκος περιβάλλεται ἀπὸ κέρατα ἀγελάδας, ἀντὶ μηνίσκου, στὴ θέση δὲ τῶν σταχυῶν εἰκονίζονται ἓνα ἢ συνήθως δύο φτερά¹¹³⁰. Ὁ χρόνος εἰσαγωγῆς τῆς νέας μορφῆς θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ μέσα στὴν ἐλληνιστικὴ περίοδο¹¹³¹, ὁπότε κυρίως ἡ λατρεία τῆς αἰγυπτίας θεᾶς ἐξαπλώθηκε καὶ συσχετίσθηκε μὲ ἐλληνικὲς θεότητες¹¹³². Τὰ στάχυα εἰδικότερα συνδέονται προφανῶς μὲ τὴν *Δήμητρα*¹¹³³, ἐνῶ ὁ

μηνίσκος, ή μορφή του οποίου δὲν ἀπέχει πολὺ ἀπὸ αὐτῆ τῶν κεράτων, ὑποδηλώνει τὴν Σελήνην ἢ τὴν Ἄρτεμιν¹¹³⁴.

Ἐνα ἀκόμη χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο τῆς κεφαλῆς τῆς Ἰσιδος **89** εἶναι ἡ διάρθρωση τῶν μαλλίων σὲ σπειροειδεῖς πλοκάμους ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ τοῦ προσώπου. Ὁ τρόπος αὐτὸς θεωρεῖται ὅτι χαρακτηρίζει τὴν Ἰσιδα σὲ ἔργα τῶν ρωμαϊκῶν κυρίως χρόνων, προέρχεται δὲ ἀπὸ παλαιότερα αἰγυπτιακὰ πρότυπα¹¹³⁵.

Μοναδικὸ φαίνεται ὅτι εἶναι τὸ θέμα τοῦ μεμονωμένου ἔλικα ποὺ σχηματίζεται μεταξὺ τῶν πλοκάμων καὶ τοῦ βασιλείου, διασπώντας τὶς παράλληλες γραμμὲς τῶν ὑπόλοιπων βοστρύχων. Στὰ περισσότερα πάντως παραδείγματα, τὸ πίσω τμήμα τῆς κεφαλῆς εἶναι καλυμμένο ἀπὸ ἓνα μικρὸ ἐπίβλημα.

Στὴν εἰκονογραφία τῆς Ἰσιδος ἡ, λόγω τῆς ἐνθετης κεφαλῆς, μιᾶς γυναίκας μὲ τὸ ἔνδυμα τῆς Ἰσιδος, πρέπει νὰ ἀνῆκει τὸ θραῦσμα **114α** (πίν. 119α). Αὐτὸ συνάγεται ἀπὸ τὴ διάρθρωση τοῦ ὑφάσματος, καθὼς οἱ πτυχὲς διευθύνονται ἀπὸ τὸ στήθος ἀκτινωτὰ πρὸς ὅλο τὸ πλάτος τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου. Θὰ ἀνῆκε λοιπὸν στὸ τμήμα ἐκεῖνο τοῦ ἰδιότυπου ἱματίου τῶν μορφῶν αὐτῶν, ποὺ ἀπὸ τὸν κόμβο μεταξὺ τῶν μαστῶν ἀνεβαίνει στὸν ὦμο· δὲν σώζονται ὅμως τὰ τυπικὰ κρόσσια, τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ ἀποδίδονταν περισσότερο πρὸς τὸν ἀριστερὸ βραχίονα¹¹³⁶.

Ἴσως στὸ ἴδιο ἄγαλμα ἀνῆκαν καὶ τὰ θραύσματα πτυχῶν **114β** (πίν. 119β) καὶ **114γ** (πίν. 119γ), λόγω τῆς τεχνοτροπικῆς ὁμοιότητος ποὺ παρουσιάζουν μεταξὺ τους καὶ μὲ τὸ **114α**¹¹³⁷. Τὸ **114γ** προέρχεται ἀπὸ τὸ κάτω τμήμα τοῦ χιτώνα, καθὼς σώζει μέρος τῆς κάτω ἐπιφάνειας τῆς πλίνθου, καὶ μάλιστα ἀπὸ τὴν πρόσθια ὄψη, ἀπὸ τὸν χώρο μεταξὺ τῶν ποδιῶν, ὅπως ὑποδεικνύει ἡ πολὺ καλὴ ἐργασία καὶ ἡ προβολὴ τῆς συστάδας τῶν κεντρικῶν πτυχῶν. Στὴν περίπτωσιν κατὰ τὴν ὁποία τὸ πολὺ μικρὸ θραῦσμα **114β** προέρχεται ἀπὸ τὸ ἴδιο ἔργο, θὰ ἀποτελοῦσε μέρος τῶν κεντρικῶν κατακόρυφων πτυχῶν τοῦ ἱματίου¹¹³⁸. Διαφορετικά, θὰ ἀνῆκε στὸ κάτω τμήμα τοῦ χιτώνα ἐνὸς γυναικείου ἀγάλματος.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κεφαλὴν **89** καὶ τὰ θραύσματα **114α-γ**, ἡ λατρεία τῆς Ἰσιδος στὸ Ἀσκληπιεῖο πιστοποιεῖται καὶ ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς βωμοῦ ἀφιερωμένου σ' αὐτήν¹¹³⁹, ὅπως καὶ ἀπὸ τὴν ἵδρυση ἱερῶν τῆς θεᾶς, στὰ πλαίσια τῆς αἰγυπτιακῆς τριάδας (Σάραπιν-Ἰσις-Ἀρποκράτης)¹¹⁴⁰.

ιγ. Τύποι Ἀγαθοῦ Θεοῦ καὶ Ἀγαθῆς Τύχης

Ἀπὸ τὸ Ἱερὸ σώζονται μία μόνο παράσταση τῆς Ἀγαθῆς Τύχης καὶ μία τοῦ Ἀγαθοῦ Θεοῦ, καὶ οἱ δύο τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων.

Τῇ μορφῇ τῆς Τύχης παρουσιάζει τὸ ἀγαλματίδιο **90** (πίν. 104δ-ς) ποὺ σώζεται ἀπὸ τοὺς μηροὺς ὡς περίπου τοὺς ὤμους. Ἡ ταύτιση πιστοποιεῖται ἀπὸ τὸ κέρας τῆς ἀφθονίας ποὺ κρατᾷ στὸ κατεβασμένο ἀριστερὸ χέρι της. Παρόλο ποὺ πρόκειται γιὰ προχειροφτιαγμένο ἔργο, εἶναι φανερὸ ὅτι ἀκολουθεῖ τὸν ἀρκετὰ διαδεδομένο ἀγαλματικὸ τύπο τῆς «Ἀγαθῆς Τύχης» ἢ τῆς «*Fortuna Braccio Nuovo*», τὸ ἀρχέτυπο τοῦ ὁποῖου ἀνάγεται στὰ μέσα περίπου τῆς β' πεντηκονταετίας τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.¹¹⁴¹. Ἡ κύρια διαφορὰ ἔγκειται κυρίως στὴν ἀντίστροφη στάση τῶν σκελῶν τοῦ ἀγάλμα-

τιδίου καὶ στὴν πιθανότατη παράλειψη τῆς τριγωνικῆς ἀναδίπλωσης τοῦ ἱματίου· τὸ ἔργο χαρακτηρίζεται ἐπομένως ὡς παραλλαγή τοῦ τύπου, ἡ ποιότητα ὅμως καὶ ἡ ἀποσπασματικότητά του δὲν ἐπιτρέπουν περισσότερες παρατηρήσεις.

Ὁ Ἀγαθὸς Δαίμων, ὁ ὁποῖος, ὡς ἀνδρικὸ ἀντίστοιχο τῆς Ἀγαθῆς Τύχης, ἦταν θεὸς τῆς οἰκίας καὶ τῆς ἀφθονίας καὶ εὐφορίας τῶν καρπῶν τῆς γῆς, εἰκονίζεται στὸ ἀνάγλυφο τῆς κύριας ὄψης τοῦ βωμοῦ 140 (πίν. 158), στὴ μορφῇ προτομῆς γενειοφόρου ἀνδρα μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, κρατώντας σκῆπτρο καὶ κέρας ἀφθονίας, ἐνῶ κάτω ἔρπει ἓνα φίδι. Ἡ ταύτιση αὐτὴ προκύπτει ἀπὸ τὸν πρῶτο στίχο τῆς ἀναθηματικῆς ἐπιγραφῆς Θεοῦ Ἀγαθοῦ, τὸν ὁποῖο τὰ εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα ἐπιτρέπουν τὴν ταύτιση μὲ τὸν «Ἀγαθὸν Δαίμονα»¹¹⁴².

Ὁ ἀριθμὸς τῶν βεβαιωμένων ἀνθρωπομορφικῶν παραστάσεων τοῦ Ἀγαθοῦ Δαίμονος, ὁ ὁποῖος συνήθως εἶχε τὴ μορφὴ φιδιοῦ¹¹⁴³, εἶναι περιορισμένος. Σὲ δύο μόνον ἀνάγλυφα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ἀπὸ τὴς Θεσπιῆς καὶ τὴν Ἀθήνα, ὁ θεὸς ταυτίζεται μὲ ἐπιγραφῇ¹¹⁴⁴. Στὸ ἀνάγλυφο τῶν Θεσπιῶν εἰκονίζεται ἔνθρονος μὲ ἱμάτιο ποὺ ἀφήνει γυμνὴ τὴ δεξιὰ πλευρὰ τοῦ κορμοῦ, κρατώντας σκῆπτρο καὶ κέρας ἀφθονίας στὰ χέρια, ἐνῶ στὸ ἀνάγλυφο τῆς Ἀθήνας παριστάνεται ὄρθιος μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο κρατώντας μόνον τὸ κέρας. Μὲ βάση τὴς μορφῆς αὐτὲς καὶ κυρίως τὴν ἀπόδοση τοῦ κέρατος τῆς ἀφθονίας στὰ σύμβολα τοῦ θεοῦ, ὅπως καὶ στὴ θηλυκὴ ἀντίστοιχη μορφὴ τῆς Ἀγαθῆς Τύχης, εἶναι δυνατὴ ἡ ταύτιση λίγων ἀκόμη παραστάσεων ὡς πιθανῶν εἰκόνων τοῦ Ἀγαθοῦ Δαίμονος ποὺ ἀνήκουν κυρίως στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ¹¹⁴⁵.

Ἡ ταύτιση ἐπομένως τοῦ Ἀγαθοῦ Θεοῦ τοῦ ἀναγλύφου τοῦ βωμοῦ μὲ τὸν Ἀγαθὸ Δαίμονα εἶναι προφανής. Ἡ εἰκονογραφία ὅμως τοῦ Ἀγαθοῦ Δαίμονος εἶναι κοινὴ μὲ αὐτὴ τοῦ Ἀδου-Πλούτωνος, ὥστε ἡ διάκριση μεταξὺ τους νὰ εἶναι σχεδὸν ἀδύνατη, ὅταν ἡ παράσταση δὲν συνοδεύεται ἀπὸ κάποια ἐπιγραφῇ¹¹⁴⁶.

Ἐνα ἐπιπλέον στοιχεῖο ἀποτελεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι σὲ ὁρισμένες ἐπιγραφές ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο, ἤδη ἀπὸ τὸν 4ο αἰ. π.Χ. καὶ κυρίως ἀπὸ τὸν ὕστερο 2ο ἢ τὸν πρῶμο 3ο αἰ. μ.Χ., ὁ θεὸς ἀναφέρεται μαζὶ μὲ τὴν Ἀγαθὴ Τύχη, συνήθως χωρὶς τὸ ἐπίθετο Ἀγαθός¹¹⁴⁷. Ἡ ἐπωνυμία Ἀγαθὸς Δαίμων ἐμφανίζεται μία μόνο φορὰ καὶ συγκεκριμένα μαζὶ μὲ τὴν Ἀγαθὴ Τύχη στὴν ἐπιγραφὴ IG IV² 269, τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.¹¹⁴⁸.

Ἀπὸ τὴς ἐπιγραφικῆς μαρτυρίας φαίνεται πιθανότερο ὅτι ὁ Ἀγαθὸς Θεὸς τοῦ ἀναγλύφου ἔχει μία περισσότερο γενικὴ, ἀφηρημένη ἔννοια καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ταυτισθεῖ ἢ νὰ συνδεθεῖ ἄμεσα μὲ τὸν Ἀσκληπιό¹¹⁴⁹, ἢ τὸν Δία¹¹⁵⁰.

Μία ἀνάλογη ἀφηρημένη ἔννοια ἔχει καὶ ἡ ἐπίκληση στὴν Τύχη σὲ πολλὲς ἐπιγραφές τοῦ Ἀσκληπιείου¹¹⁵¹. Ἡ Τύχη ἐμφανίζεται ἤδη σὲ ἐπιγραφές τῶν κλασικῶν χρόνων¹¹⁵², φαίνεται δὲ ὅτι ὑπῆρχε κάποια λατρεία τῆς στὸ Ἱερό, ὅπως μαρτυροῦν ἀναθηματικοὶ βωμοὶ ἤδη ἀπὸ τὰ ἑλληνιστικὰ χρόνια καὶ ἰδίως ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς ρωμαϊοκρατίας, σὲ ἓναν ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἡ θεὰ καλεῖται ἄφθονος¹¹⁵³.

ιδ. Τύποι Ἡρακλέους

Ἀπὸ ἓνα ἄγαλμα Ἡρακλέους προέρχεται τὸ κάτω ἄκρο τοῦ ροπάλου 91 (πίν. 105α). Στὸ θραῦσμα ἀποδίδονται σαφῶς οἱ ρόζοι¹¹⁵⁴ καὶ εἶναι κατεργασμένο στὸν

ἴδιο βαθμὸ ὀλόγυρα· δὲν εἶναι δυνατὸς ἐπομένως ὁ καθορισμὸς τῆς κύριας ὄψης. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ λοξὰ κομμένη (;) κάτω ἐπιφάνεια τοῦ ροπάλου δείχνει ὅτι ὁ ἥρωας τὸ κρατοῦσε σὲ λοξὴ κατεύθυνση¹¹⁵⁵.

Ἡ λατρεία τοῦ Ἡρακλέους στὸ Ἀσκληπιεῖο ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὶς ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες, οἱ ὁποῖες ἀνάγονται σχεδὸν ὅλες στὴν περίοδο τῆς ρωμαιοκρατίας¹¹⁵⁶. Πρόκειται γιὰ τοὺς τρεῖς ἀναθηματικούς βωμοὺς IG IV² 530, 541¹¹⁵⁷ καὶ 414, ὁ ὁποῖος ἀφιερώθηκε ἀπὸ κοινοῦ στὸν Ἀπόλλωνα, τὸν Ἀσκληπιὸ καὶ τὸν Ἡρακλῆ τὸ 255/6 μ.Χ. Μόνο στὴν ἐπιγραφή IG IV² 531 ὁ Ἡρακλῆς καλεῖται ἀλεξίκακος, ὑποδελώνοντας μία σύνδεση τοῦ ἥρωα μὲ τὴν ἀποτροπὴ τοῦ κακοῦ καὶ κατὰ συνέπεια μὲ τὴ θεραπεία τῶν ἀσθενειῶν¹¹⁵⁸. Ὁ Πausanias ἀναφέρει ἀκόμη τὴν παράδοση ὅτι: *ἐς δὲ τὸ ὄρος ἀνιοῦσι τὸν Κορυφόν, ἔστι καθ' ὁδὸν Στρεπτήης καλουμένης ἐλαίας φυτὸν, αἰτίου τοῦ περιαγαγόντος τῇ χειρὶ Ἡρακλέους ἐς τοῦτο τὸ σχῆμα*¹¹⁵⁹.

ιε. Μὴ ταυτιζόμενες γυναικεῖες μορφές

Τέσσερα θραῦσματα ἀγαλματίων καὶ ἀγαλματιδίων εἰκονίζουν γυναικεῖες μορφές, ἡ ταύτιση τῶν ὁποίων δὲν εἶναι δυνατὴ:

Τὸ θραῦσμα γυναικείου ἀγαλματίου **92** (πίν. 105β-δ) ἀνήκει στὸν τύπο τῆς λεγόμενης «Ἀσπασίας/Εὐρώπης» ποὺ ἀνάγεται σὲ χάλκινο ἔργο τοῦ 460 π.Χ., ἀμφιοβητούμενης ἐρμηνείας καὶ καλλιτέχνη¹¹⁶⁰. Τὸ θραῦσμα προέρχεται ἀπὸ τὸ κατώτερο τμήμα τοῦ ἱματίου, ἀπὸ λίγο ἐπάνω ἀπὸ τὸ δεξιὸ γόνατο ὡς περίπου τὴν παρυφή. Ὁ γλύπτης ἀκολούθησε ἀρκετὰ πιστὰ τὸ πρωτότυπο, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ σύγκριση μὲ τὸ ἀντίστοιχο τμήμα τῶν ἀντιγράφων τοῦ τύπου, τὸν ὁποῖο παραδίδει μεγάλος ἀριθμὸς ἀγαλμάτων καὶ ἀγαλματίων¹¹⁶¹. Χαρακτηριστικὲς εἶναι οἱ λεπτές πτυχές ἀνάμεσα στὴν κατακόρυφη κεντρικὴ πτυχὴ καὶ τὴ συστάδα ποὺ πέφτει στὴν ἀριστερὴ πλευρά, ἡ ἀκόμη ἡ πλάγια πτυχὴ στὴν ἀντίστοιχη ἐπιφάνεια στὴν πίσω ὄψη, οἱ ὁποῖες ἀπαντοῦν πανομοιότυπα στὰ ἀντίγραφα τοῦ τύπου.

Τὸ θραῦσμα **92** διαφοροποιεῖται κάπως ἀπὸ τὰ παραδείγματα τοῦ τύπου τῆς «Ἀσπασίας/Εὐρώπης» στὴν κεντρικὴ πτυχὴ ποὺ ἀκολουθεῖ τὸ στάσιμο ἀριστερὸ σκέλος. Ἐνῶ στὰ ἄλλα ἀγάλματα καὶ ἀγαλμάτια ἡ πτυχὴ αὐτὴ εἶναι πλατιά, ἀντισταθμίζοντας κατὰ κάποιο τρόπο τὴν ἐπίπεδη πτυχὴ ποὺ πέφτει ἀπὸ τὸ γόνατο τοῦ ἄνετου δεξιοῦ σκέλους, στὸ **92** εἶναι ἀρκετὰ λεπτὴ, ὅπως στενὴ εἶναι καὶ ἡ ἀντίστοιχη κατακόρυφη ἐπίπεδη ἐπιφάνεια στὴν πίσω ὄψη. Ὡς συνέπεια τῆς ἀπόδοσης αὐτῆς, ὁ χώρος ἀνάμεσα στὰ πόδια φαίνεται ἰδιαίτερα στενός¹¹⁶². Συγκριτικὰ μὲ τὰ ἄλλα ἀντίγραφα τοῦ τύπου, τὸ ἀγαλμάτιο θὰ ἦταν ἐπομένως ἀρκετὰ ραδινό, ὅπως ποσοποιεῖ καὶ τὸ μικρὸ πλάτος τῶν συστημάτων τῶν πτυχώσεων ποὺ πέφτουν ἀπὸ τὸν πήχυ τοῦ ἀριστεροῦ χεριοῦ.

Ὁ κορμὸς ἀπὸ τὸν ὁποῖο προέρχεται τὸ θραῦσμα **92** θὰ εἶχε ὕψος περίπου 80 ἐκ., στοιχεῖο τὸ ὁποῖο ἐπίσης διαφοροποιεῖ τὸ ἀγαλμάτιο ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα ἀντίγραφα, καθὼς αὐτὰ χωρίζονται σὲ δύο ὁμάδες, τὰ φυσικοῦ ἢ περίπου φυσικοῦ μεγέθους καὶ τὰ ἀγαλμάτια, ὁ κορμὸς τῶν ὁποίων ἔχει ὕψος 30-40 ἐκ., μόνον δὲ τὸ παράδειγμα τῆς Κυρήνης φθάνει τὰ 57 ἐκ.¹¹⁶³.

Στὰ χαρακτηριστικά τοῦ ἀγαλματίου τῆς «Ἀσπασίας/Εὐρώπης» ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ τὸ γεγονός ὅτι ἀποτελεῖ τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ δύο μόνο παραδείγματα τοῦ τύπου ἀπὸ τὴν κυρίως Ἑλλάδα, εἶναι δὲ πιθανότατα πρωιμότερο ἀπὸ τὰ ἄλλα ἀντίγραφα καὶ σαφῶς καλύτερης ἐργασίας¹¹⁶⁴. Ἄν καὶ τὸ **92** εἶναι ἀκόμη τὸ μοναδικὸ παράδειγμα τοῦ τύπου, τὸ ὁποῖο προέρχεται βεβαιωμένα ἀπὸ ἓνα ἱερό, ἐντούτοις ἡ ἄγνοια τοῦ ἀκριβοῦς σημείου εὕρεσης δὲν μπορεῖ νὰ δώσει κάποια στοιχεῖα γιὰ τὴν ταύτιση τῆς μορφῆς¹¹⁶⁵.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἀγαλμάτιο τοῦ τύπου τῆς «Ἀσπασίας/Εὐρώπης», τὰ ὑπόλοιπα μὴ ταυτιζόμενα θραύσματα ἀγαλματιδίων δὲν μποροῦν νὰ καταταχθοῦν σὲ γνωστούς ἀγαλματικούς τύπους.

Ἡ κεφαλὴ ἀγαλματιδίου **93** (πίν. 106α-δ) ἀνήκει σὲ μορφὴ κόρης μὲ «πεπονοειδῆ» κόμμωση καὶ ἓναν ἰδιότυπο μεγάλο κρωβύλο. Ὁ τύπος τῆς κόμμωσης, ὁ ὁποῖος ἀνάγεται στὰ μέσα περίπου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.¹¹⁶⁶, εἶναι χαρακτηριστικὸς γιὰ κεφαλὰς κοριτσιῶν καθ' ὅλη σχεδὸν τὴ ρωμαϊκὴ περίοδο, ἰδιαίτερα κατὰ τὸν 2ο καὶ ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.¹¹⁶⁷. Ἐπειδὴ ὅμως δὲν σώζεται ὁ κορμὸς τοῦ ἀγαλματιδίου ἢ ἄλλο διακριτικὸ στοιχεῖο καθίσταται ἀναποτελεσματικὴ κάθε ἀπόπειρα ταύτισης τῆς μορφῆς.

Ὁ κορμὸς **94** (πίν. 106ε-ζ) ἀνήκει σὲ ἀγαλματίδιο κόρης μὲ χειριδωτὸ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο. Τὸ ἱμάτιο καλύπτει τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ κορμοῦ καὶ τὸ ἀριστερὸ χέρι, συγκρατούμενο κυρίως στὴν ἀριστερὴ μασχάλη, ἐνῶ ἡ ἐπάνω παρυφὴ τοῦ ἔρχεται στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ ἐκτεινόμενου ἐλαφρὰ πρὸς τὰ πλάγια δεξιοῦ βραχίονα καὶ ἀπὸ τὸν ἀγκῶνα ἔρχεται στὸν ἀριστερὸ ὦμο, σχηματίζοντας μία λεπτὴ καὶ πλατὴ τύλη. Εἶναι ἐπομένως σαφὲς ὅτι ἡ μορφὴ ἐντάσσεται στὴ σειρὰ τύπων τῶν λεγόμενων «*Κορῶν*» μὲ ἀνάλογα διευθετημένο ἱμάτιο ποὺ ἀνήκουν κυρίως στὸν 4ο αἰ. π.Χ.¹¹⁶⁸, διαφέρει ὅμως ἀπὸ αὐτοὺς διότι, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀντίστροφη στάση τῶν ποδιῶν ἔχει κατεβασμένο τὸν πῆχυ τοῦ ἀριστεροῦ χεριοῦ καὶ δὲν τὸν φέρει μπροστὰ σὲ περίπου ὀρθὴ γωνία.

Στὸν κορμὸ ἀγαλματιδίου **95** (πίν. 107) τὸ ἱμάτιο κάλυπτε ἴσως τὴν κεφαλὴ καὶ ἔρχεται πίσω καὶ πέρα ἀπὸ τὸν δεξιὸ ὦμο καὶ βραχίονα, ἐνῶ ὁ δεξιὸς πῆχυς θὰ ἦταν ὑψωμένος, ἐκτεινόμενος ἐλαφρὰ πρὸς τὰ πλάγια.

Ἄν μὲ τὸ δεξιὸ χέρι δὲν κρατοῦσε τὸ ἱμάτιο, εἶναι πιθανὴ ἡ ταύτιση τῆς μορφῆς ὡς «*Δεομένης*», παρόλο ποὺ τὸ ἀριστερὸ χέρι δὲν ἐκτείνεται πρὸς τὰ ἐμπρὸς ἀλλὰ κρατᾷ τὸ ἱμάτιο, ὅπως σὲ ἓνα ἄγαλμα στὴ Ρώμη ποὺ συνήθως ταυτίζεται μὲ τὴν Λίβια καὶ δύο ἀκέφαλα πανομοιότυπα εἰκονιστικὰ ἀγάλματα στὴν Κυρήνη τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ.¹¹⁶⁹. Στὰ ἀγάλματα ὅμως αὐτὰ ὁ ὑψωμένος δεξιὸς πῆχυς βρίσκεται πλησιέστερα στὸν κορμὸ καὶ ἡ τύλη τοῦ ἱματίου σχηματίζει μία χαλαρὴ καμπύλη ἀπὸ περίπου τὸν δεξιὸ καρπὸ ὡς τὸ ἀριστερὸ χέρι καὶ δὲν ἀποδίδεται τεντωμένη ὅπως στὸ **95**.

Ἀξιοσημεῖωτο εἶναι ἐπίσης ὅτι ἡ μορφὴ φέρει πέπλο καὶ ὄχι χιτῶνα, ὅπως στὶς παραστάσεις τῆς «*Δεομένης*». Ἡ πτύχωση τοῦ πέπλου θυμίζει περισσότερο ἔργο, ὅπως τὴ λεγόμενη «Ἡρα τῆς Ἐφέσου», τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.¹¹⁷⁰, ἢ τὶς πεπλοφόρους ἀπὸ τὸ «*Βῆμα τοῦ Φαίδρου*» στὸ θέατρο τοῦ Διονύσου, ποὺ ἀνάγονται σὲ ὑστεροκλασικὰ ἢ πρῶιμα ἑλληνιστικὰ πρότυπα¹¹⁷¹.

Ἄγνωστο παραμένει ἐπίσης, ἂν στὴ μορφὴ τοῦ ἀγαλματιδίου **95** εἰκονίζεται

κάποια θεὰ ἢ ἦταν εἰκονιστικό, ὅπως τὰ ἀγάλματα τῶν «Δεομένων»· τὸ μικρὸ μέγεθος πάντως τοῦ ἔργου μαρτυρεῖ ὅτι θὰ ἀποτελοῦσε ἀνάθημα στὸ Ἱερό.

Ἄν ἡ μορφὴ κρατοῦσε τὸ ἱμάτιο μὲ τὸ δεξιὸ χέρι της, θὰ μπορούσε νὰ ἐρμηνευθεῖ ὡς μία ἀπὸ τὶς θυγατέρες τοῦ Ἀσκληποῦ, λόγω τῆς ὁμοιότητος μὲ μία ἀπὸ αὐτὲς στὸ ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὴ Λουκοῦ¹¹⁷². Ὅπως ὅμως καὶ στὴν περίπτωση τῶν ἀρρένων τέκνων, ἔτσι καὶ οἱ κόρες τοῦ Ἀσκληποῦ, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ὑγεία, δανεῖζονται καθημερινοὺς τύπους, ὅπως ἐνδεικτικὰ δείχνει ἡ ἀντιπαραβολὴ τῶν μορφῶν τους στὰ ἀναθηματικὰ ἀνάγλυφα μὲ ἀνάλογες παραστάσεις σὲ ἐπιτύμβιες στήλες¹¹⁷³.

ις'. Εἰκονιστικὲς κεφαλές

Οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς εἰκονιστικὲς κεφαλές ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο σῶζονται ἄρκετὰ ἀποσπασματικά, μὲ ἀποτέλεσμα γιὰ ὀρισμένες ἀπὸ αὐτὲς, ὅπως τοῦ ἀνδρὰ **96** (πίν. 108α), τῆς γυναίκας (;) **98** (πίν. 108γ-δ) καὶ τοῦ νέου **101** (πίν. 110α-β) νὰ εἶναι ἀδύνατες τυπολογικὲς παρατηρήσεις, πέραν τῶν ὅσων ἀναφέρθηκαν σχετικὰ μὲ τὴ χρονολόγησή τους¹¹⁷⁴.

Ἀπὸ τὸ ὑψηλὸ *διάδημα γυναικείου ἀγάλματος* προέρχονται τὰ συνανήκοντα θραύσματα **97** (πίν. 108β) μὲ φυτική, διάτρητη διακόσμηση, ὅπως πιστοποιεῖ τὸ γεγονός ὅτι ἡ πίσω ἐπιφάνεια τῶν φύλλων εἶναι σχετικὰ καλοδοουλεμένη, τὸ ἐπάνω δὲ ἄκρο τους συνδέεται μὲ ὀριζόντιο, κυλινδρικό στέλεχος.

Ὑψηλὰ διαδήματα, συχνὰ μὲ φυτικὸ διάκοσμο, εἶναι χαρακτηριστικὰ τῶν εἰκονιστικῶν κεφαλῶν αὐτοκρατειρῶν καὶ γυναικείων μελῶν τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογένειας ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Κλαυδίου καὶ ἐξῆς¹¹⁷⁵. Ὁ διάκοσμος συνίσταται κατὰ κύριο λόγο ἀπὸ ἀνάγλυφα ἀνθέμια καὶ ἄνθη λωτοῦ¹¹⁷⁶, συχνὸς εἶναι ὁ τύπος τοῦ διαδήματος μὲ διάτρητη φυτικὴ διακόσμηση¹¹⁷⁷, ἐνῶ σὲ λίγες περιπτώσεις τὰ ἀνθέμια ἀποδίδονται ἐλεύθερα¹¹⁷⁸.

Τὸ θραῦσμα **97** διαφέρει ἀπὸ τὰ γνωστὰ παραδείγματα ὡς πρὸς τὸ σχῆμα, ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὸν τύπο τοῦ κοσμήματος. Στὰ ἰταλικά ἔργα τὸ ὕψος τοῦ διαδήματος μειώνεται συνήθως σταδιακὰ πρὸς τὰ πλάγια ὥσπου χάνεται περίπου ἐπάνω ἀπὸ τὰ αὐτιά. Ἀντίθετα στὸ **97**, τὸ μόνον γνωστὸ παράδειγμα ἀπὸ τὸν ἐλληνικὸ χῶρο, τὸ κυλινδρικό στέλεχος ποὺ συνδέει τὰ φύλλα δείχνει ὅτι τὸ ὕψος τοῦ διαδήματος παρέμενε σταθερὸ καὶ τὸ διάδημα διακοιπτόταν ἀπότομα, ἄγνωστο σὲ ποιοὺ σημεῖο ἀκριβῶς. Ὅσον ἀφορᾷ στὸν τύπο τοῦ φυτικοῦ διακόσμου, ἀντὶ ἀνθεμίων καὶ ἀνθέων λωτοῦ ποὺ χρησιμοποιοῦνται στὰ ὑπόλοιπα διαδήματα τοῦ τύπου αὐτοῦ, στὸ **97** ἀποδίδονται φύλλα δρυὸς, διατεταγμένα παρατακτικά, κλίνοντας πρὸς τὸ κέντρο τῆς κεφαλῆς¹¹⁷⁹. Ἡ ἀπόδοση φύλλων δρυὸς πρέπει νὰ ἔχει ἰδιαίτερη σημασία, καθὼς ἀπὸ φύλλα δρυὸς ἦταν ἡ *corona civica*, ἓνα ἀπὸ τὰ κατεξοχὴν σύμβολα τοῦ ρωμαίου αὐτοκράτορα ἢ καὶ κάποιων ἀξιωματούχων σὲ εἰδικὲς περιπτώσεις¹¹⁸⁰. Τὸ στοιχεῖο αὐτό, ὅπως καὶ τὸ γεγονός ὅτι ἀνάλογα διαδήματα φέρουν σύμφωνα μὲ τὰ γνωστὰ παραδείγματα γυναικὲς μέλη τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογένειας, ὑποδεικνύει ὅτι τὰ θραύσματα τοῦ διαδήματος τῆς Ἐπιδαύρου θὰ ἀνῆκαν πιθανότατα στὸ ἄγαλμα κάποιας αὐτοκράτειρας.

Ἡ μόνη εἰκονιστικὴ κεφαλὴ ποὺ ταυτίζεται μὲ κάποιο συγκεκριμένο πρόσωπο εἶναι τοῦ Ἀδριανοῦ **99** (πίν. 108ε-ς) τοῦ τύπου «*Rollockenfrisur*», γιὰ τὸν ὁποῖο, ὅπως καὶ τὰ παραδείγματά του ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ χῶρο, ἔγινε ἤδη λόγος, καθότι εἶναι βασικὸς γιὰ τὴ χρονολόγησιν τῆς κεφαλῆς¹¹⁸¹.

Στὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀδριανοῦ ἢ τοῦ Ἀντωνίνου τοῦ Εὐσεβοῦς ἀνήκει καὶ ἡ κεφαλὴ νέου ἀνδρα **100** (πίν. 109). Ἡ ἔντονη ἰδεαλιστικοποίησις τῶν χαρακτηριστικῶν, ἴσως ἢ ἀπόλυτη συμμετρία τῶν βοστρύχων γύρω ἀπὸ τὸ μέτωπο καὶ ἡ στεφάνη δείχνουν ὅτι μᾶλλον δὲν πρόκειται γιὰ ἓνα κοινὸ ἰδιωτικὸ πορτραῖτο.

Βασικὸ στοιχεῖο γιὰ τὴν ἐρμηνεία του ἀποτελεῖ ἡ στεφάνη, ἡ ὁποία πιθανὸν παριστᾷ *στρόφιον*¹¹⁸². Ὅπως θὰ φανεῖ παρακάτω κατὰ τὴν ἐξέτασιν τοῦ θραύσματος τῆς κεφαλῆς **102** (πίν. 110γ), τὸ στρόφιον χαρακτήριζε κυρίως τοὺς ἱερεῖς, ἀνῆκε ὅμως καὶ στὴν εἰκονογραφία καὶ ἄλλων προσώπων, ἰδίως τοῦ Ἀσκληπιοῦ¹¹⁸³. Εὐλόγα μπορεῖ νὰ ὑποτεθεῖ ὅτι πρόκειται ἐδῶ γιὰ κάποιο ἀπὸ τὰ ἄτομα ποὺ εἶχαν σχέση μὲ τὸ ἱερατικὸ προσωπικὸ τοῦ Ἀσκληπείου. Γιὰ τὴν ἡλικία τῶν μελῶν τοῦ ἱερατείου δὲν εἶναι ὥστόσο τίποτα γνωστὸ, πέραν τοῦ ὅτι οἱ ἱερεῖς τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἔπρεπε νὰ εἶχαν ὑπηρετήσει προηγουμένως σὲ κάποια ἄλλη ὑποδεέστερη θέσις¹¹⁸⁴. Πρέπει ἐπίσης νὰ σημειωθεῖ ὅτι πολὺ συχνὰ εἰκονίζονται νέοι μὲ στρόφιον, πιθανότατα ἀθλητές, σὲ ἐρμαϊκὲς στήλες¹¹⁸⁵, ἐνὼ στρόφιον φέρουν καὶ οἱ ἔφηβοι **38** καὶ **39** (πίν. 46α-β, 47α-β) ποὺ παριστάνουν ἴσως τοὺς Ἀσκληπιάδες, εἰκονογραφικὰ δὲ ἔχουν ἐπηρεασθεῖ καὶ ἀπὸ μορφὲς ἀθλητῶν¹¹⁸⁶.

Τὸ *στρόφιον* σὲ *συνδυασμὸ* μὲ ἓνα *φυτικὸ στεφάνι* φέρει τὸ θραῦσμα ἀνδρικῆς κεφαλῆς **102** (πίν. 110γ) καὶ τὸ διπλὸ αὐτὸ διάδημα ἀποτελεῖ τὸ μόνον στοιχεῖο γιὰ τὴν ἀναγνώρισιν τῆς ιδιότητος τοῦ εἰκονιζομένου προσώπου.

Ὁ συνδυασμὸς στροφίου μὲ στεφάνι¹¹⁸⁷ ἀπαντᾷ σὲ δεκαεννέα ἀκόμα εἰκονιστικὲς κεφαλές:

I. ΕΑΜ 462: κεφαλὴ κόρης, τῆς Τραϊάνειας-πρώιμης Ἀδριάνειας περιόδου, μὲ δάφνινο στεφάνι καὶ στρόφιον, τὰ ἄκρα τοῦ ὁποίου πέφτουν ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ¹¹⁸⁸.

II. Βρυξέλλες, *Musées royaux de la Cinquantenaire* A 1927: κεφαλὴ γενειοφόρου ἀνδρα τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀδριανοῦ, πιθανότατα ἀπὸ τὴν Ἀθήνα¹¹⁸⁹, μὲ ἰδιότυπα κτενισμένα τὰ μακριὰ μαλλιά, ποὺ κάτω ἀπὸ τὸ στρόφιον σχηματίζουν μία δεύτερη κυλινδρική ταινία καὶ στεφάνι ἀπὸ λεπτὰ φύλλα, ἴσως μυρτιάς.

III. Ἀθήνα, Α' Ἐφορεία ΡΑ 362: κεφαλὴ ὄριμου γενειοφόρου ἀνδρα, λίγο ὑστερότερη ἀπὸ τὴν II, μὲ τὴ ὁποία εἶναι πανομοιότυπη τυπολογικά, εἰκονίζοντας πιθανότατα τὸ ἴδιο πρόσωπο¹¹⁹⁰.

IV. Ἀθήνα, Γ' Ἐφορεία: Ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο στῆς Ἐλευσίνιες Θεὲς ἐνδὸς Ἱεροφάντη ἀπὸ τὸν Ἀγνούντα, τῆς πρώιμης ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίνων, ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Ὀλυμπίου¹¹⁹¹. Τὰ ἄκρα τοῦ στροφίου τοῦ ἱεροφάντη δὲν δηλώνονται, τὸ δὲ στεφάνι ἀποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς σειρὲς λεπτῶν φύλλων, μᾶλλον μυρτιάς.

V. Ἀθήνα, Μουσεῖο Ἀγορᾶς S 2435: Προτομὴ ὄριμης γυναίκας τῆς πρώιμης ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίνων, μὲ στρόφιον, τὰ ἄκρα τοῦ ὁποίου πέφτουν στοὺς ὤμους τῆς, καὶ στεφάνι ἀπὸ σχετικὰ μεγάλα, λογχοειδῆ φύλλα, πιθανότατα δάφνης¹¹⁹².

VI. Κωνσταντινούπολη. Συλλογὴ von Aulock: Κεφαλὴ ὄριμου γενειοφόρου ἀνδρα, τῆς μέσης ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίνων, πιθανότατα ἀπὸ τὴ Μικρὰ Ἀσία¹¹⁹³. Τὰ

ἄκρα τοῦ στροφίου δὲν ἀποδίδονται, ἐνῶ λείπει τὸ κεντρικὸ τμήμα τοῦ στεφάνου, τὰ φύλλα τοῦ ὁποίου διακρίνονται ἀμυδρά¹¹⁹⁴.

VII. EAM 433: Κεφαλὴ νέου σὲ ἐρμαϊκὴ στήλη, τῆς μέσης ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίνων. Φέρει στρόφιον μὲ τὰ ἄκρα στοὺς ὤμους καὶ στεφάνι ἀπὸ σχηματοποιημένα φύλλα μὲ λεπτὲς χαράξεις¹¹⁹⁵.

VIII. EAM 356: Κεφαλὴ νέου γενειοφόρου ἄνδρα, μεγαλύτερη τοῦ φυσικοῦ, τῆς μέσης ἢ ὕστερης Ἀντωνίνειας περιόδου, ἀπὸ τὸ θέατρο τοῦ Διονύσου¹¹⁹⁶. Φέρει στρόφιον, τὰ ἄκρα τοῦ ὁποίου δὲν ἀποδίδονται, καὶ στεφάνι ἀπὸ ἐπάλληλες σειρὲς μικρῶν φύλλων, ἴσως μυρτιάς, ὅπως τοῦ IV.

IX. EAM 6637: Κεφαλὴ ὄριμου γενειοφόρου ἄνδρα, τῆς ὕστερης ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίνων¹¹⁹⁷. Τὰ ἄκρα τοῦ στροφίου δὲν δηλώνονται καὶ τὸ στεφάνι εἶναι ἀρκετὰ φθαρμένο.

X. Padova, Museo Civico: Κεφαλὴ ἡλικιωμένου ἄνδρα, τῆς ὕστερης Ἀντωνίνειας-πρώιμης Σεβήρειας περιόδου, φθαρμένη σὲ μεγάλο βαθμὸ¹¹⁹⁸.

XI. EAM 506: Κεφαλὴ ὄριμου γενειοφόρου ἄνδρα, τῆς ἐποχῆς τοῦ Γαλλινοῦ, μὲ ἀποδοσμένα τὰ ἄκρα τοῦ στροφίου καὶ στεφάνι ἀπὸ λεπτὰ φύλλα¹¹⁹⁹.

XII. EAM 349: Κεφαλὴ, λίγο μεγαλύτερη τοῦ φυσικοῦ, ὄριμου γενειοφόρου ἄνδρα, τῆς ἐποχῆς τοῦ Γαλλινοῦ, μὲ στρόφιον, τὰ ἄκρα τοῦ ὁποίου ἀποδίδονται ἀνάγλυφα στὸν αὐχένα καὶ λεπτὸ στεφάνι ἀπὸ ἐπιμήκη φύλλα, ἴσως μυρτιάς¹²⁰⁰.

XIII. EAM 432: Εἰκονιστικὴ ἐρμαϊκὴ στήλη, τῆς ἐποχῆς τοῦ Γαλλινοῦ. Παρουσιάζει πιθανότατα τὸ ἴδιο πρόσωπο μὲ τὸ XII καὶ φέρει πανομοιότυπο στεφάνι¹²⁰¹.

XIV. Ἐφεσος/Selçuk, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο 643: Κεφαλὴ ἡλικιωμένου ἄνδρα, τῆς ἐποχῆς τοῦ Γαλλινοῦ, ἀπὸ τὸ Ἱερὸ τῆς Ἑστίας Βουλαίας. Φέρει στεφάνι ἀπὸ ἐπιμήκη φύλλα ἐπάνω ἀπὸ ἀπλὸ στρόφιον¹²⁰².

XV. Σμύρνη, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο 525, ἀπὸ τῆ Στρατονικείας: Πολὺ φθαρμένη κεφαλὴ ὄριμου, γενειοφόρου ἄνδρα, τῆς ἐποχῆς τοῦ Γαλλινοῦ. Φέρει λεπτὸ στρόφιον καὶ παχύτερο στεφάνι ἀπὸ ἐπιμήκη, λογχοειδῆ φύλλα¹²⁰³.

XVI. Ἀθήνα, Μουσεῖο Ἀγορᾶς S 659 (χαμένο): Κεφαλὴ ἡλικιωμένου (;) γενειοφόρου ἄνδρα, τῆς ὕστερης ἐποχῆς τοῦ Γαλλινοῦ, πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τῆς Ἀθήνας τὸ 267 μ.Χ. Λείπει τὸ πίσω τμήμα μὲ τὸ μέγιστο τμήμα τοῦ διπλοῦ διαδήματος¹²⁰⁴.

XVII. Κυρήνη, Μουσεῖο C17025: Ἀγαλμα ἡλικιωμένου, ἱματιοφόρου ἄνδρα, τῆς ἐποχῆς τοῦ Γαλλινοῦ ἢ τῶν χρόνων μετὰ ἀπὸ αὐτόν. Τὸ στεφάνι ἀποτελεῖται ἀπὸ μικρὰ φύλλα, ἴσως μυρτιάς, ἐνῶ τὰ ἄκρα τοῦ στροφίου δὲν ἀποδίδονται¹²⁰⁵.

XVIII. Ἀθήνα, Βυζαντινὸ Μουσεῖο BM 1561, T19: Προτομὴ μιᾶς ὄριμης γυναίκας, τῆς Ἰσβαρδίας, μὲ καλυμμένη τὴν κεφαλὴν. Προέρχεται ἀπὸ τῆ Σμύρνη καὶ χρονολογεῖται ἴσως στὸν 4ο αἰ. μ.Χ.¹²⁰⁶. Ἐπάνω ἀπὸ τὸ κάλυμμα φέρει ἀπλὸ κυλινδρικό στρόφιον καὶ ψηλὸ στεφάνι ἀπὸ λογχοειδῆ φύλλα, ἴσως ἐλιάς.

Οἱ δεκαεννέα αὐτές, μαζὶ μὲ τὴν 102, γνωστὲς κεφαλές¹²⁰⁷ θεωρεῖται βέβαιο ὅτι παριστάνουν ἱερεῖς, καθὼς σὲ μία ἐπιγραφὴ ἀπὸ τῆ Θάσο τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. ἀναφέρεται ρητῶς ἡ τοποθέτησις ἐνὸς στεφάνου ἐπάνω ἀπὸ τὸ στρόφιον, τὸ ὁποῖο φοροῦσε ἤδη ὁ ἱερέας¹²⁰⁸. Πιστεύεται μάλιστα ὅτι φοροῦσαν συνδυασμὸ στροφίου καὶ στεφάνου σὲ ὀρισμένες ἐπίσημες ἐκδηλώσεις¹²⁰⁹, ἐνῶ στὶς ὑπόλοιπες φαίνεται ὅτι

άρκοῦσε μόνο τὸ στεφάνι ἢ τὸ στρόφιον¹²¹⁰. Ἀπόδειξη τῆς σημασίας τοῦ συνδυασμοῦ αὐτοῦ ὡς χαρακτηριστικοῦ ἱερέων ἀποτελεῖ ἡ ἀπεικόνισή του στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τοῦ βωμοῦ **140** (πίν. 158), τὸν ὁποῖο ἀνέθεσε τὸ 224/5 ὁ ἱεροπόλος Ξενοκλῆς. Δὲν εἶναι ὅμως γνωστὸ ἂν ὁ τύπος αὐτὸς διαδήματος ἀνῆκε στοὺς ἱεροπόλους ἢ καὶ σὲ ἄλλα ἱερατικὰ ἀξιώματα. Μολονότι στὴ μεγάλη τους πλειονότητα οἱ κεφαλὲς αὐτὲς παριστάνουν ἄνδρες, τρεῖς ἀνήκουν σὲ γυναῖκες, οἱ I, V καὶ XVIII. Τὰ εἰκονιζόμενα πρόσωπα εἶναι συνήθως ὥριμης ἡλικίας, δὲν λείπουν ὅμως οἱ νέοι (I, VII, VIII), οὔτε οἱ ἡλικιωμένοι (X, XVI [:]). Ἐκτὸς ἀπὸ πέντε, ὅλες οἱ κεφαλὲς προέρχονται ἀπὸ τὸν ἐλλαδικὸ χῶρο¹²¹¹. Χρονολογικὰ κυμαίνονται ἀπὸ τὴν ἀρχὴς τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. ὡς τὴν ὑστερὴ ἀρχαιότητα, οἱ περισσότερες ὅμως ἀνήκουν στὴν ἐποχὴ τῶν Ἀντωνίνων (IV-X, **102**) καὶ τοῦ Γαλλιανοῦ (XI-XVII).

Τὸ στρόφιον ἀποδίδεται ἄλλοτε ὡς μία ἀπλὴ κυλινδρική στεφάνη (IV-IX, XIV-XV, XVII-XVIII) καὶ ἄλλοτε ὡς μία στριπτὴ ταινία, τὰ ἄκρα τῆς ὁποίας πέφτουν στὸν αὐχένα καὶ τοὺς ὤμους (I-III, V, VII, XI-XIII). Τὸ στεφάνι παρουσιάζει ἐπίσης ποικίλες μορφές. Εἶναι λεπτότερο ἀπὸ τὸ στρόφιον (XII-XIII) ἢ ἀρκετὰ παχύτερο (VIII) καὶ γιὰ τὴν κατασκευὴ του ἔχουν ἀκόμη χρησιμοποιηθεῖ ἀρκετὰ εἶδη φυτῶν: δάφνη (I, V), ἐλιά (XVIII;) καὶ κυρίως μυρτιά¹²¹².

Οἱ ἐλάχιστες ἐπιγραφικὲς καὶ ἀρχαιολογικὲς μαρτυρίες δὲν ἐπαρκοῦν γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τοῦ ἱερατικοῦ βαθμοῦ καὶ τῆς θεότητος ποὺ ὑπηρετοῦσαν οἱ ἱερεῖς ποὺ παριστάνονταν στὶς δεκαεννέα αὐτὲς κεφαλὲς. Μόνο τὸ IV εἶναι βέβαιο ὅτι εἰκονίζει Ἱεροφάντη τῶν Ἐλευσινίων μυστηρίων¹²¹³, ἐνῶ τὸ XIV σχετίζεται ἴσως μὲ τὴ λατρεία τῆς Ἑστίας, στὸ ἱερὸ τῆς ὁποίας βρέθηκε. Ὑποθετικά, τὸ XVI ἔχει ταυτισθεῖ μὲ τὸν σοφιστὴ Μ. Ἰούνιο Νικαγόρα ποὺ εἶχε χρηματίσει *Ἱεροκλήρυξ* στὸ Ἱερὸ τῆς Ἐλευσίνας¹²¹⁴. Ἐκτὸς λοιπὸν ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ θραῦσμα **102** ἀνῆκε σὲ εἰκονιστικὴ κεφαλὴ ἐνὸς ἱερέα, δὲν ὑπάρχουν στοιχεῖα γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ εἰκονιζομένου προσώπου ἢ ἔστω τὴν ἀναγνώριση τῆς θεότητος, στὴν ὑπηρεσία τῆς ὁποίας ἀνῆκε.

Κανένα στοιχεῖο δὲν ὑπάρχει ἐπίσης γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ ὥριμου ἄνδρα στὸν ὁποῖο ἀνῆκε ἡ *κεφαλὴ* **103** (πίν. 111), καθὼς ἀνάλογοι εἰκονογραφικοὶ τύποι ἀπαντοῦν συχνὰ σὲ ἰδιωτικὰ πορτραῖτα¹²¹⁵. Μόνον ἐφόσον ἡ σύνδεση τῆς κεφαλῆς μὲ τὸ «Κτήριον Φ» εἶναι ὀρθή, μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἀνῆκε σὲ κάποιο «διδάσκαλο» ἢ γενικότερα σὲ ἄνθρωπο τοῦ πνεύματος¹²¹⁶.

Ὁ τύπος τῆς *κεφαλῆς ὥριμου γενειοφόρου ἄνδρα* **104** (πίν. 112) παραδίδεται σὲ δέκα περίπου κεφαλὲς ποὺ χρονολογοῦνται στὰ χρόνια τοῦ Γαλλιανοῦ καὶ στὴν ἀμέσως ἐπόμενη περίοδο, ὅπως ἔδειξαν οἱ μεταξύ τους συγκρίσεις¹²¹⁷. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ χρονολόγησι, τὴν ἔρευνα ἔχει ἀπασχολήσει ἀρκετὰ καὶ τὸ ζήτημα τῆς ταύτισης τοῦ εἰκονιζομένου προσώπου στὰ δέκα πορτραῖτα (I-X), τὰ στοιχεῖα ὅμως εἶναι περιορισμένα¹²¹⁸. Περισσότερες πιθανότητες ἔχει ἡ ταύτιση τῶν I καὶ II τοῦ «Τύπου Ἐλευσίνας» μὲ τὸν σοφιστὴ Μ. Ἰούνιο Νικαγόρα, καθὼς τὸ I βρέθηκε δίπλα σὲ ἐνεπίγραφο βᾶθρο ἀγάλματος τοῦ¹²¹⁹.

Γιὰ κανένα ἀντίθετα ἀπὸ τὰ ἑξὶ πορτραῖτα τοῦ «Τύπου Ἐπιδαύρου» δὲν προσφέρεται κάποιο, ἔστω ἑμμεσο, στοιχεῖο. Οὔτε καὶ οἱ ἰσχνὲς πληροφορίες ποὺ ὑπάρχουν γιὰ τὸν τόπο εὕρεσης τοῦ **104**, ἂν ὄντως ἀληθεύουν, μποροῦν νὰ βοηθήσουν,

καθώς ή βάση με την επιγραφή IG IV² 687, ανήκει σε ανδριάντα του ιστορικού Φιλίππου εκ Περγάμου του 2ου αἰ. π.Χ., ή ίδια όμως ή επιγραφή φαίνεται ότι χρονολογείται το αργότερο στον 2ο αἰ. μ.Χ.¹²²⁰. Όπως τονίζεται έξάλλου σε άλλα σημεία¹²²¹, δέν υπάρχουν ένδειξεις τυχόν επαναχρησιμοποίησης της βάσης ή και του κορμού ιματιοφόρου άνδρα **116**, του τέλους του 2ου αἰ. μ.Χ., που βρέθηκε επίσης στον ίδιο χώρο.

Είναι πιθανότερη ίσως ή άποψη της M. Bergmann ότι πρόκειται για έναν άπρόσωπο είκονογραφικό τύπο¹²²², όντας παράξενο να έτυχε από έναν μόνο άνδρα να σώθηκαν έξι πορτραίτα, έστω και άν πρόκειται για τον φημισμένο την εποχή αυτή ιστορικό και στρατηγό Π. Έρέννιο Δέξιππο, ό όποιος συνέτεινε σόν τοίς άλλοις στην απόκρουση των Έρουλών¹²²³. Έτσι έξηγοούνται και οι μικροδιαφορές μεταξύ των πορτραίτων¹²²⁴, την υπόθεση αυτή όμως φαίνεται να δυσκολεύει ή χρονολόγηση των III-VII μέσα σε ένα σχετικά μικρό χρονικό διάστημα. Το μόνο έπομένως δεδομένο είναι ότι οι δέκα κεφαλές θα παρίσταναν ανθρώπους του πνεύματος, όπως συνάγεται από την άυστηρή, έσωτερική έκφραση και τα μακριά γένεια.

Διαφορετικά πρόσωπα πρέπει να εικόνιζαν επίσης οι κεφαλές VIII και IX από τους Δελφούς¹²²⁵.

Άπό το Άσκληπιείο προέρχονται επίσης πέντε *όλμοι* ένθετων κεφαλών που σώζουν ένα πολύ μικρό συνήθως τμήμα του λαιμού, ώστε είναι σχεδόν άδύνατο να καθορισθεί το είδος του αγάλματος στο όποιο ανήκαν (**105-109** [πίν. 113]). Να σημειωθεί μόνο ή πίσω όψη του όλμου άνδρικής γενειοφόρου κεφαλής **106** (πίν. 113γ-δ), όπου ή τραχεία εργασία και το μικρό βάθος του όλμου δείχνουν ότι θα ήταν ένθετος σε «κόγχη», όπως αυτή που σχηματίζεται στους τηβεννοφόρους *capite velato*¹²²⁶, όταν δηλαδή ή κεφαλή ήταν καλυμμένη.

ιζ. Τύποι γυναικείων είκονιστικών αγάλμάτων

Άπό το Άσκληπιείο προέρχεται σημαντικός αριθμός άκέφαλων είκονιστικών αγάλμάτων, πολλά από τα όποια σώζονται σε πολύ άποσπασματική μορφή. Άπό αυτά περιορισμένος είναι ό αριθμός των γυναικείων αγάλμάτων.

Σχεδόν άκέραιο σώζεται το φυσικού μεγέθους *άγαλμα γυναίκας με χιτώνα και ιμάτιο* **111** (πίν. 114-116), της εποχής του Κλαυδίου. Ό άκολουθούμενος τύπος είναι γνωστός από πέντε ακόμη παραδείγματα από τον ίταλικό χώρο, για τα όποια έγινε ήδη λόγος παραπάνω σχετικά με την τεχνοτροπική και χρονολογική σχέση τόσο μεταξύ τους όσο και με το παράδειγμα της Έπιδάυρου¹²²⁷.

Οι κύριες επαναλήψεις του τύπου, τα αγάλματα του Βατικανού (I), του Μονάχου (II), του Syon House (III) και της Έπιδάυρου κατατάσσονται σε δύο ομάδες που διαφέρουν μεταξύ τους κυρίως ως προς τη διαμόρφωση του χιτώνα, ό όποιος στα II και III γλιστρά και αφήνει γυμνό τον δεξιό ώμο ως περίπου τη μασχάλη και επάνω από το δεξιό στήθος, με αποτέλεσμα να παραλλάσσουν έλαφρά οι πτυχές ανάμεσα στους μαστούς¹²²⁸. Στα αγάλματα I και **111** οι πτυχές αυτές συγκεντρώνονται στο μέσο, ενώ στα II και III απλώνονται περισσότερο στην επιφάνεια του στήθους. Τα

ἀγάλματα ἀκόμη I καὶ **111** φέρουν κλειστὰ ὑποδήματα, σὲ ἀντίθεση μὲ τῆς δεύτερης ομάδας ποὺ φέρουν σάνδαλα.

Διαφορὲς ὑπάρχουν καὶ μεταξὺ τῶν I καὶ **111**, κυρίως στὸ σημεῖο τῆς ἔνωσης τοῦ πρόσθιου καὶ τοῦ πίσω τμήματος τοῦ χιτώνα. Στὸ **111** τὸ τμήμα αὐτὸ ἔχει γλιστρήσει ἀπὸ τὸν δεξιὸ ὦμο πρὸς τὰ ἔμπρός, ἢ δὲ παρυφῇ τοῦ χιτώνα δὲν σχηματίζει τὸ εὐρὺ καμπύλο ἄνοιγμα γιὰ τὸν λαιμὸ ποὺ δημιουργεῖται στὸ I, ἀλλὰ ἓνα μικρότερο ποὺ καταλήγει σὲ γωνία στὸ στέρνο.

Σημαντικὲς εἶναι καὶ οἱ ποιοτικὲς διαφορὲς τῶν ἀγαλμάτων. Τὸ II φαίνεται ὅτι ὑπερέχει τῶν **111** καὶ I¹²²⁹. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ πολὺ καλὴ ἀπόδοση τοῦ χιτώνα γύρω ἀπὸ τὰ ἄκρα πόδια πρὸς τὴν πλίνθο, ἐνῶ στὸ I, ὡς ἓνα βαθμὸ, καὶ ἰδίως στὸ **111** τὸ τμήμα αὐτὸ ἀποδίδεται σχηματοποιημένο. Πρὸς τὴς κάτω γωνίες τοῦ ἱματίου στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ ὁ καλλιτέχνης τοῦ ἀγάλματος τῆς Ἐπιδαύρου ἀπέδωσε ἓνα ἄλλο ὕφασμα ἀνάμεσα σὲ ἀναδιπλώσεις τῶν παρυφῶν (πίν. 115β). Ἡ λανθασμένη αὐτὴ ἀπόδοση δὲν παρουσιάζεται στὸ III, χωρὶς ὥστόσο ἡ διαμόρφωση νὰ εἶναι ἐντελῶς ξεκάθαρη, ὅπως στὸ ἄγαλμα τῆς «Μεσσαλίνας» (I)¹²³⁰. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ διαμόρφωση τοῦ χιτώνα στὴ χειρίδα καὶ τὸν ὦμο στὸ **111** (πίν. 116β) εἶναι πολὺ πιὸ φυσικὴ ἀπὸ τὴ σχηματικὴ τοῦ III.

Στὴν ὥς τώρα ἔρευνα ἀντιπροσωπευτικὸ τοῦ τύπου θεωρεῖται τὸ ἄγαλμα τοῦ Βατικανοῦ (I)¹²³¹, ἐνῶ ἡ γύμνωση τοῦ ὦμου στὰ II καὶ III ἀποδόθηκε στοὺς ἀντιγραφεῖς¹²³². Τὸ πρωτότυπο ἔχει ἀποδοθεῖ στὸν Ἀγοράκριτο¹²³³ ἢ τὸν Κρησίλα¹²³⁴, καὶ χρονολογήθηκε πρὸς τὸ 420 π.Χ.¹²³⁵. Τὸ ἄγαλμα συσχετίσθηκε ἄμεσα μὲ τὴ λεγόμενη «Κόρη Grimani»¹²³⁶ καὶ ἐρμηνεύθηκε κυρίως ὡς «Κόρη»¹²³⁷.

Κοινὸ στοιχεῖο σὲ τέσσερις κύριες ἐπαναλήψεις τοῦ τύπου εἶναι οἱ ἐπάλληλες καμπύλες πτυχὲς στὸ ἀπόπτυγμα τοῦ χιτώνα ἀνάμεσα στὸν δεξιὸ βραχίονα καὶ τὸν κορμό¹²³⁸. Ὁ σχηματισμὸς τῶν πτυχῶν αὐτῶν ἀπαιτεῖ δύο σταθερὰ σημεῖα, τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι τὰ κουμπιὰ τῆς χειρίδας¹²³⁹. Στὰ ἀγάλματα II καὶ III τὸ δεύτερο σημεῖο βρίσκεται σὲ πτυχὲς ἀκριβῶς ἐπάνω ἀπὸ τὸ στήθος, καθὼς ἔχει γλιστρήσει ὁ χιτώνας, οὕτως ὥστε οἱ σχηματιζόμενες καμπύλες νὰ ἐπαναλαμβάνουν ὁμαλὰ τὴν καμπύλη τῆς παρυφῆς στὸ ὕψος τῆς μασχάλης. Ἀντίθετα, στὸ ἄγαλμα I τὸ δεύτερο σημεῖο φαίνεται ὅτι χάνεται στὴ μασχάλη, κάτω ἀπὸ μία πτυχή ποὺ πέφτει ἀπὸ τὸ κουμπὶ τοῦ ὦμου καὶ ἀπὸ τὴν κοινὴ σὲ ὅλα τὰ ἀγάλματα τοῦ τύπου πτυχή ποὺ πέφτει ἀπὸ τὸ ἐπάνω τμήμα τοῦ στήθους. Ἡ διαμόρφωση αὐτὴ δὲν εἶναι φυσικὴ καὶ δὲν ἀπαντᾷ σὲ κανένα ἄλλο ἄγαλμα μὲ ἀνάλογο ἔνδυμα¹²⁴⁰.

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἀπόδοση τοῦ ἀντίστοιχου τμήματος στὸ **111**, ὅπου μὲ τὸ γλίστρημα ἀπὸ τὸν δεξιὸ ὦμο τῶν κομβιωμένων παρυφῶν τοῦ χιτώνα δημιουργεῖται τὸ δεύτερο σταθερὸ σημεῖο γιὰ τὸν σχηματισμὸ τῶν καμπύλων πτυχῶν, στὸ ἴδιο μέρος ἐπάνω ἀπὸ τὸ στήθος, ὅπως στὰ II καὶ III (πίν. 116). Τὴ σχέση ἀκόμη τοῦ **111** μὲ τὰ ἀγάλματα II καὶ III δείχνει ἡ πτυχή ἐπάνω ἀπὸ τὸ δεξιὸ στήθος, ἡ ὁποία διακρίνει κατὰ κάποιον τρόπο τὴν περιοχὴ τοῦ στήθους ἀπὸ τὸν ὦμο, καθὼς βρίσκεται στὴ θέση τῆς παρυφῆς στὸν λαιμὸ τῶν δύο ἄλλων ἀγαλμάτων.

Ἡ ἀπογύμνωση τοῦ ὦμου ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ δὲν εἶναι δημιούργημα τῶν ἀντιγραφέων. Ἀπαντᾷ ἤδη στὸν Παρθενῶνα¹²⁴¹ καὶ ἀρκετὰ συχνὰ στὸ τελευταῖο τρίτο τοῦ 5ου αἰῶνα¹²⁴².

Πιθανότερο λοιπόν είναι ότι η αριστοτεχνική απόδοση του στιγμιαίου στο άγαλμα του Μονάχου (II) αποδίδει σωστότερα το πρωτότυπο του 5ου αϊ., ένα άγαλμα ίσως της Ἀφροδίτης¹²⁴³, του οποίου υπάρχει ένα ακόμη πιστό αντίγραφο στο Syon House (III). Ἀντίθετα, τὰ ἀγάλματα στῆ Ρώμη (I) καὶ τὴν Ἐπίδαυρο (111) δὲν εἶναι πιστὰ ἀντίγραφα μεταξύ τους, ὁπότε δὲν εἶναι πιθανὴ ἡ ὑπαρξὴ ἑνὸς δευτέρου πρωτοτύπου τῆς ἴδιας περίπου ἐποχῆς¹²⁴⁴.

Σὲ τρία γυναικεῖα ἀγάλματα ἀνήκουν τὰ θραύσματα **112-114** (πίν. 117-119).

Τὰ θραύσματα **113α-β** (πίν. 118) προέρχονται ἀπὸ τὴν *πλίνθο καὶ τὰ ἄκρα πόδια ἀγάλματος γυναικεῖας μορφῆς μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο*, διευθετημένο κατὰ παρόμοιο τρόπο μὲ τοῦ ἀγάλματος **111**. Ἀποδίδονται ἐπίσης κλειστὰ ὑποδήματα, γεγονὸς τὸ ὁποῖο καθιστᾷ πιθανὸν ἕνα εἰκονιστικὸ ἄγαλμα¹²⁴⁵.

Ἀπὸ τὴν *περιοχὴ τοῦ δεξιοῦ στήθους* προέρχεται τὸ θραῦσμα **112** (πίν. 117) *μορφῆς μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο*. Ὁ τρόπος τοῦ ἱματίου, ἡ τύλῃ τοῦ ὁποῖου διασχίζει διαγωνίως τὸν κορμὸ ἐρχόμενη ἀνάμεσα στὰ στήθη, ὑποδεικνύει ὅτι ὁ ἀγαλματικὸς τύπος ἐξαρτᾶται ἀπὸ ἔργα τοῦ 4ου αἱ. π.Χ.¹²⁴⁶. Παρὰ τὸ μικρὸ μέγεθος τοῦ θραύσματος, ἀρκετὲς ὁμοιότητες παρουσιάζει ἡ πτύχωση τῆς τύλης τοῦ ἱματίου μὲ τὸ ἀντίστοιχο σημεῖο στὸν *τύπο τῆς λεγόμενης «Δομίτιας τῆς Ὀλυμπίας»*¹²⁴⁷. Ὁ τύπος αὐτὸς πρέπει νὰ ἀνάγεται σὲ πρωτότυπο τοῦ ὕστερου 4ου αἱ. π.Χ.¹²⁴⁸ καὶ ἐπαναλαμβάνεται σὲ ἔντεκα ἀκόμη ἀγάλματα, σχεδὸν ὅλα ἀπὸ τὸν εὐρύτερο ἑλληνικὸ χῶρο¹²⁴⁹.

Οἱ γενικὲς γραμμὲς τῆς πτύχωσης τοῦ **112** εἶναι ἀνάλογες μὲ αὐτὲς τῶν ἀγαλμάτων τοῦ τύπου τῆς «Δομίτιας». Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ μεγάλη τριγωνικὴ πτυχὴ τῆς τύλης τοῦ ἱματίου κάτω ἀπὸ τὸ δεξιὸ στήθος, πίσω ἀπὸ τὴν ὁποία ἀναδύονται ἄλλες πτυχὲς ποὺ κατευθύνονται πρὸς τὸν ἀριστερὸ ὦμο. Τὸ θέμα αὐτὸ ἀπαντᾷ σὲ ὅλα τὰ ἀντίγραφα τοῦ τύπου, ὅπως καὶ ὁ λεπτὸς κολπίσκος ποὺ θὰ δημιουργοῦσε ὁ χιτῶνας μεταξὺ τοῦ δεξιοῦ στήθους καὶ τοῦ βραχίονα, ὅπως δείχνει ἡ θραυσμένη ἐπιφάνεια στὸ ἀντίστοιχο σημεῖο τοῦ **112**. Ἐκτὸς βέβαια τῆς ἑλλειψῆς τῆς χαρακτηριστικῆς ἀναδίπλωσης τῆς παρυφῆς τοῦ ἱματίου, ἀμφιβολίες γιὰ τὴν ἀπόδοση τοῦ **112** σὲ ἄγαλμα τοῦ τύπου αὐτοῦ προκαλεῖ ἡ ὁμάδα πτυχῶν ποὺ διακρίνεται κάτω ἀπὸ τὴν τριγωνικὴ πτυχὴ τῆς τύλης στὸ κέντρο καὶ χάνεται κάτω ἀπὸ αὐτὲς ποὺ ἀνέρχονται ἐπάνω στὸ ἀριστερὸ στήθος καὶ τὸν ὦμο. Οἱ πτυχὲς αὐτὲς δὲν διακρίνονται στὰ ἀντίγραφα τοῦ τύπου τῆς «Δομίτιας τῆς Ὀλυμπίας» καὶ πιθανότατα ὀφείλονται στὴν ἐπιθυμία τοῦ καλλιτέχνη νὰ ἀποδώσει μία πλατὴ τύλῃ¹²⁵⁰.

Ὅπως ὅποτε τὸ θραῦσμα **112** θὰ ἀνῆκε σὲ εἰκονιστικὸ ἄγαλμα, ὅπως δείχνει ἡ ἐνθετὴ κεφαλὴ καὶ ὅπως συνέβαινε καὶ μὲ τὰ ἀντίγραφα τοῦ τύπου τῆς «Δομίτιας»¹²⁵¹.

Ἐνθετὴ ἦταν ἡ κεφαλὴ καὶ τοῦ ἀποσπασματικὰ σωζόμενου ἀγάλματος **114** (πίν. 119), τὸ ὁποῖο εἰκόνιζε μία *ἱέρεια τῆς Ἰσιδος ἢ καὶ τὴν ἴδια τὴ θεά*, στὴν περίπτωση κατὰ τὴν ὁποία τὸ ἄγαλμα δὲν ἦταν εἰκονιστικὸ¹²⁵².

ιγ. Τύποι παιδικῶν εἰκονιστικῶν ἀγαλμάτων

Τὸ μόνο εἰκονιστικὸ ἔργο ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο, τὸ ὁποῖο σώζει τὴν κεφαλὴ εἶναι τὸ ἄγαλμα **115α** (πίν. 120-121α-ς). Τὸ ἔργο αὐτὸ μαζὶ μὲ τὸ πανομοιότυπο **115β**

(πίν. 120α, 121ζ-θ) εικονίζουν δύο ὄρθια, γυμνὰ ἀγόρια ποὺ ἀνῆκαν πιθανότατα σὲ ἓνα σύνταγμα, ὅπως ὑποδηλώνουν, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν κοινὸ τόπο εὗρεσης, οἱ τεχνοτροπικὲς ὁμοιότητες ποὺ παρουσιάζουν¹²⁵³.

Ἡ μικρὴ κλίση τῆς κεφαλῆς τοῦ ἐλαφρὰ μεγαλύτερου ἀγάλματος **115α** πρὸς τὰ ἀριστερὰ ὑποδεικνύει ὅτι θὰ ἦταν στημένο ἀριστερά (ὡς πρὸς τὸν θεατὴ), ἐνῶ δεξιὰ θὰ βρισκόταν τὸ **115β**, ἔχοντας τὸ ἄνετο σκέλος στὸ ἐσωτερικὸ καὶ τὸ στάσιμο ἐξωτερικά, δημιουργώντας ἓνα κατακόρυφο κλειστὸ πλαίσιο ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ. Ἡ ἀντίστροφη ἐξάλλου στάση τῶν ποδιῶν τῶν δύο ἀγαλμάτων δημιουργεῖ μία συμμετρία ὡς πρὸς τὸν κεντρικὸ ἄξονα τοῦ συντάγματος¹²⁵⁴.

Ἡ μικρὴ διαφορὰ ὕψους μεταξὺ τῶν δύο ἀγαλμάτων ὑποδηλώνει ἴσως κάποια διαφορὰ στὴν ἡλικία, καθιστώντας πιθανὴ τὴν ὑπόθεση ὅτι τὰ ἀγάλματα εἰκονίζουν δύο ἀδελφούς, ὅπως οἴεται μικρῆς ἡλικίας, ὅπως δείχνει ἡ ρέουσα, σαρκώδης μυολογία καὶ εἰδικότερα ἡ φουσκωτὴ κοιλία καὶ ἡ λεία ἀπόδοση τῆς βουβωνικῆς χώρας μὲ ἀρκετὰ μικρὰ γεννητικὰ ὄργανα. Ἄν βέβαια τὸ σύνταγμα ἀποτελοῦσαν μόνο τὰ δύο αὐτὰ ἀγάλματα ἢ θὰ ὑπῆρχαν καὶ ἐκεῖνα τῶν γονέων τους, δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδειχθεῖ¹²⁵⁵.

ιβ. Τύποι ἀνδρικῶν εἰκονιστικῶν ἀγαλμάτων: Ἱματιοφόρος

Ἐνα γνωστὸ ἀγαλματικὸ τύπο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. ἀκολουθεῖ τὸ **116** (πίν. 122-124), ὄντας πιστὸ ἀντίγραφο, ἀπὸ τὰ ἐλάχιστα ποὺ σώζονται, τοῦ ἀγάλματος τοῦ Αἰσχίνου στὴ Νεάπολη¹²⁵⁶.

Παρόλο ποὺ ὁ κοινότερος τρόπος ἀπεικόνισης ἑνὸς ἀνδρα, τόσο κατὰ τὴν ἐλληνιστικὴ ὥς καὶ κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ, ἦταν αὐτὸς τοῦ ἱματιοφόρου¹²⁵⁷, ὁ τύπος εἰδικότερα τοῦ Αἰσχίνου, ὅπως καὶ ἐκεῖνος τοῦ Σοφοκλέους, ἀπὸ τὸ γ' τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.¹²⁵⁸, δὲν ἔγιναν ἀγαπητοὶ στὴ μετέπειτα εἰκονιστικὴ πλαστικὴ¹²⁵⁹. Ἀντίθετα, στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια κυριαρχεῖ ὁ τύπος τοῦ ἱματιοφόρου μὲ τὸ ἱμάτιο τυλιγμένο ἐπίσης σφιχτὰ στὸ σῶμα, σὲ μετωπικὴ στάση καὶ μὲ τὸ ἀριστερὸ χερί μπροστὰ, ἓνα ἀπὸ τὰ γνωστότερα παραδείγματα τοῦ ὁποῖου εἶναι τὸ ἄγαλμα τοῦ Διοσκουρίδου στὴ Δῆλο, τῶν χρόνων ἀμέσως μετὰ τὸ 138 π.Χ.¹²⁶⁰.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ **116**, σώζονται τέσσερα μόνον ἀντίγραφα τοῦ τύπου τοῦ ἀγάλματος τοῦ Αἰσχίνου, τὰ ὁποῖα προέρχονται κατὰ κύριο λόγο ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα καὶ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὴν πρώιμη ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου (τὸ ἄγαλμα τοῦ Αἰσχίνου [I]) ἕως τὸν ὕστερο 2ο αἰ. μ.Χ. (τὸ **116**), ὅπως ἐξετάστηκε παραπάνω¹²⁶¹.

Ἡ σύγκριση τῶν πέντε ἀγαλμάτων μεταξὺ τους δείχνει ὅτι δὲν εἶναι ὅλα πιστὰ ἀντίγραφα. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴς τεχνοτροπικὲς διαφορὲς ποὺ ὀφείλονται στὴ διαφορετικὴ ἐποχὴ κάθε ἀγάλματος, διαπιστώνονται καὶ τυπολογικὲς διαφορὲς, κυρίως στὰ ἀγάλματα III (στὴν Κοπεγχάγη) καὶ IV (στὴν Κόρινθο), σὲ σχέση πάντα μὲ τὸ ἄγαλμα τοῦ Αἰσχίνου στὴ Νεάπολη (I), τὸ ὁποῖο φαίνεται ὅτι ἀποδίδει καλύτερα τὸ πρώιμο ἐλληνιστικὸ πρωτότυπο.

Τὸ ἀκέραιο σωζόμενο ἄγαλμα III παρουσιάζεται σχεδὸν ἀπόλυτα μετωπικὸ στὸ σῶμα, ἀλλὰ καὶ στὴν κεφαλὴ, περισσότερο ἄκαμπτο καὶ σκληρὸ ἀπὸ τὰ ἄλλα. Ὡς

ένα βαθμό διατηρεί τα βασικά στοιχεία της πτυχολογίας, με εξαίρεση τὸ τμήμα τοῦ ἱματίου κάτω ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ πῆχυ, τὸ ὁποῖο δὲν διακρινόταν λόγω ἀκριβῶς τῆς μετωπικῆς στάσης τοῦ ἀγάλματος.

Τὸ IV ἀπομακρύνεται περισσότερο ἀπὸ τὸ I. Ἡ στάση του γίνεται ἀρκετὰ πὸ κινήμενη, καθὼς προβάλλει ἔντονα τὸ δεξιὸ γόνατο, διατηρεῖ πάντως τὸν μετωπικὸ χαρακτήρα. Τὸ ἄκρο δεξιὸ χέρι ἀποδίδεται ὁλόκληρο ἔξω ἀπὸ τὸ ἱμάτιο, μὲ τὰ δάκτυλα τεντωμένα. Ἀρκετὲς ἀλλαγές διαπιστώνονται καὶ στὴν πλουσιότερη πτύχωση· οἱ πτυχές κάτω ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ πῆχυ παρουσιάζουν μεγαλύτερο ὄγκο καὶ θυμίζουν περισσότερο τὸ ἀντίστοιχο τμήμα τοῦ τύπου τοῦ «Ἀσκληπιοῦ Giustini»¹²⁶². Τὸ τμήμα τοῦ ἱματίου ποὺ πέφτει στὸ ἐπάνω τμήμα τοῦ ἀριστεροῦ βραχίονα δὲν διαθέτει τὶς ἀπαλὲς κατακόρυφες πτυχώσεις καὶ στὸ δεξιὸ ἰσχίο δὲν σχηματίζονται οἱ χαρακτηριστικὲς ἀκτινωτὲς πτυχές ποὺ ἀπαντοῦν στὰ ὑπόλοιπα ἀγάλματα.

Πιστότερα ἀντιγράφουν τὸ ἄγαλμα τῆς Νεάπολης (I) ὁ κορμὸς στὴν Κόρινθο II, ποὺ χρονολογεῖται πλησιέστερα πρὸς αὐτό, λείπει ὅμως ὁλόκληρο τὸ τμήμα τοῦ ἀριστεροῦ χεριοῦ, καὶ τὸ **116**. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ ραδινότητα, τὸ ἄγαλμα τῆς Ἐπιδαύρου χαρακτηρίζεται ἰδίως γιὰ τὴν πλουσιότατη πτύχωση. Ὁ ἀντιγραφέας κράτησε πιστὰ ὅλα τὰ μοτίβα, ὅπως τὶς ἀκτινωτὲς πτυχές στὸ δεξιὸ ἰσχίο, τὴ μικρὴ ὀριζόντια ἀναδίπλωση τοῦ ἱματίου ἐπάνω στὴ στομαχικὴ χώρα, τὶς πτυχές κάτω ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ πῆχυ κλπ., τὰ ὁποῖα ἐμπλούτισε μὲ πλῆθος ἀπὸ δευτερεύουσες ἢ παράλληλες πτυχές ποὺ καλύπτουν σὰν δίχτυ τὴν ἐπιφάνεια. Ἀπὸ τὸν τρόπο ἐργασίας τῆς πίσω ὀψης τῶν ἀντιγράφων, συμπεραίνεται ὅτι ἡ κύρια ὀψη τοῦ ἀγάλματος εἶναι αὐτὴ μὲ τὸν κορμὸ σὲ τρία τέταρτα πρὸς τὴ δεξιὰ πλευρά. Ἡ στάση αὐτὴ χαρακτηρίζεται γιὰ τὴ σταθερότητά της, ἐνῶ γίνεται ἀμέσως ἀντιληπτὸς ὁλος ὁ πλοῦτος τῆς πτύχωσης καὶ κυρίως τὸ τμήμα ποὺ πέφτει ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ πῆχυ. Ἐξαίρεση ἀποτελοῦν μόνο τὸ μετωπικὰ στραμμένο III καὶ τὸ IV σὲ μικρότερο βαθμό¹²⁶³.

Τοῦ τύπου τοῦ Αἰσχίνου ὑπάρχουν λίγες παραλλαγές¹²⁶⁴, ἡ κυριότερη ἀπὸ τὶς ὁποῖες εἶναι αὐτὴ τοῦ νέου τῆς Ἐρέτριας, τοῦ Ιου αἰ. π.Χ.¹²⁶⁵. Ὁ νέος στρέφεται πρὸς τὰ ἐμπρός, μὲ τὴν κεφαλὴ πρὸς τὰ ἀριστερὰ καὶ τὸ ἀριστερὸ χέρι κατεβασμένο μπροστά. Ἀκολουθεῖται ὅμως ἀρκετὰ πιστὰ ἡ στάση τῶν ποδιῶν καὶ κυρίως ἡ πτύχωση τοῦ τύπου τοῦ Αἰσχίνου¹²⁶⁶. Ὁ τύπος δὲν ἀντιγράφηκε συχνὰ στὴ μετέπειτα εἰκονιστικὴ πλαστικὴ¹²⁶⁷.

Ὁ τύπος τοῦ ἀγάλματος **116** δὲν προσφέρει στοιχεῖα γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ εἰκονιζόμενου ἀνδρα, καθόσον χρησιμοποιήθηκε γιὰ ἱστορικὰ ἀλλὰ καὶ γιὰ σύγχρονα πρόσωπα, ἀκόμα καὶ νεαρῆς ἡλικίας, ὅπως δείχνει τὸ ἄγαλμα III¹²⁶⁸.

κ. Τύποι ἀνδρικῶν εἰκονιστικῶν ἀγαλμάτων: Χλαμυδοφόρος

Εἰκονιστικὸ ἦταν καὶ τὸ ἄγαλμα *χλαμυδοφόρου* ἀνδρα **117** (πίν. 125-127), μὲ ἔνθετη τὴν κεφαλὴ. Ἡ μορφὴ δὲν ἀκολουθεῖ κάποιο συγκεκριμένο ἀγαλματικὸ τύπο. Χιτωνίσκο καὶ χλαμύδα φέρει συχνὰ ὁ Ἑρμῆς, δὲν ὑπάρχει ὅμως κανένα στοιχεῖο ποὺ νὰ ὑπονοεῖ ὅτι τὸ ἄγαλμα δὲν παρίστανε θνητό¹²⁶⁹. Ἡ χλαμύδα ἔχει τὸ χαρακτηριστικὸ κυρίως γιὰ τὴ Θεσσαλίᾳ καὶ Μακεδονίᾳ ἡμικυκλικὸ σχῆμα, ὅπως

καὶ αὐτὴ τοῦ Τελεσφόρου **34** (πίν. 42) καὶ τοῦ Ἑρμοῦ **75** (πίν. 91), σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ ὀρθογώνιο σχῆμα τῆς λεγόμενης «ἀττικῆς» χλαμύδας¹²⁷⁰.

Ἡ ἀναγνώριση τῆς ιδιότητος τοῦ εἰκονιζόμενου ἄνδρα δὲν εἶναι εὐκόλη. Ἀπὸ τὴν κλασικὴ ὥς καὶ τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ ἡ χρῆσις τῆς χλαμύδας φαίνεται ὅτι ἔμεινε οὐσιαστικὰ ἡ ἴδια: Ἦταν βασικὰ τυπικὸ ἔνδυμα τῶν ἐφήβων, τῶν ἱππέων καὶ τῶν στρατιωτῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν ἀνθρώπων τῆς ὑπαίθρου, ποιμένων καὶ κυνηγῶν, ὅπως δείχνουν οἱ φιλολογικὲς πηγὲς καὶ τὰ ἐπιτύμβια ἢ ἀναθηματικὰ ἀνάγλυφα¹²⁷¹. Στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ ἦταν χαρακτηριστικὸ ἔνδυμα τῶν βασιλέων, ὡς ἐπίδραση τῆς μακεδονικῆς παράδοσης¹²⁷², σὲ ὁρισμένες ὁμως περιπτώσεις καὶ σημαίνοντες ἀστοὶ εἰκονίζονται μὲ χλαμύδα ποῦ φθάνει ὥς χαμηλὰ στὶς κνήμες καὶ στοὺς ἀστράγλους¹²⁷³. Κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ περίοδο εἰδικότερα, ἡ χλαμύδα (*paludamentum*) καὶ ὁ χιτωνίσκος (*tunica*) χαρακτηρίζουν ἐπίσης τοὺς ἱππεῖς¹²⁷⁴ καὶ τοὺς στρατιωτικοὺς σὲ καιρὸ εἰρήνης ἢ σὲ εἰρηνικὲς ἀσχολίες κατὰ τὴ διάρκειά πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων καὶ μὲ αὐτὴ τὴν ἔννοια ἀπαντᾷ καὶ στὴν αὐτοκρατορικὴ εἰκονογραφία¹²⁷⁵.

Ἡ σύνδεση τοῦ χλαμυδοφόρου **117** μὲ τὴ στρατιωτικὴ εἰκονογραφία φαίνεται πιθανή, στὴν περίπτωσιν κατὰ τὴν ὁποία ἡ μορφή κρατοῦσε ἕνα προφανῶς μεταλλικὸ δόρυ στὸ καλυμμένο ἀπὸ τὴ χλαμύδα ἀριστερὸ χέρι, σύμφωνα μὲ ἀνάλογα παραδείγματα σὲ ἑλληνιστικὰ ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα¹²⁷⁶. Στὴν ταύτιση τοῦ ἄνδρα τοῦ ἀγάλματος **117** θὰ μπορούσε νὰ βοηθήσει καὶ ἡ μορφή τοῦ στηρίγματος, τὸ ὁποῖο ἐπίσης λείπει¹²⁷⁷.

κα. Τύποι ἀνδρικῶν εἰκονιστικῶν ἀγαλμάτων: Τηβεννοφόροι

Ἕνας καθαρὰ ρωμαϊκὸς εἰκονογραφικὸς τύπος εἶναι αὐτὸς τοῦ ἄνδρα μὲ *τήβεννο* (*toga*). Ὁ τύπος εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικὸς ὅχι μόνο διότι τὸ παριστανόμενο κάθε φορὰ πρόσωπο πρέπει νὰ ἦταν Ρωμαῖος πολίτης ἢ γενικότερα νὰ κατεῖχε κάποιο ὑψηλὸ ἀξίωμα, ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ ἡ τυπολογικὴ ἐξέλιξις τοῦ ἐνδύματος μπορεῖ νὰ παρακολουθηθεῖ ἀπὸ τὴ δημοκρατικὴ στὴν αὐτοκρατορικὴ περίοδο, ἀλλαγὴ ποῦ συντελέστηκε σταδιακὰ μὲ τὴν ἄνοδο στὴν ἐξουσία τοῦ Αὐγούστου, καὶ κατόπιν καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς αὐτοκρατορικῆς περιόδου¹²⁷⁸.

Ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο προέρχονται τρία ἀγάλματα τηβεννοφόρων ἀνδρῶν, τὰ **118**, **119** καὶ **120** (πίν. 128-135), ἐνῶ τρία τουλάχιστον θραύσματα, τὰ **121**, **122** καὶ **123** (πίν. 136), μπορούν μὲ βεβαιότητα νὰ ἀποδοθοῦν σὲ τηβεννοφόρα ἀγάλματα.

Ἀπὸ τὰ ἔργα αὐτὰ διακρίνεται ἡ μορφή τοῦ **118** (πίν. 128-131), ἐνὸς ἐξαίρετης ποιότητος ἀγάλματος τῆς ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου. Ἡ ὑποτυπώδης μορφή τοῦ *umbo* καὶ ἡ ἔλλειψη τοῦ *sinus* κατατάσσουν τὴν *toga* τοῦ ἀγάλματος στὰ πρόωγα παραδείγματα τηβεννοφόρων. Τὸ μεγάλο μῆκος καὶ πλάτος τῆς *toga*, ὅπως γίνεται ἀντιληπτὸ ἀπὸ τὴν ἀπόδοση τοῦ *umbo* ὡς δεύτερου *balteus* καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ μὲν *lacinia* ἀκουμπᾷ στὴν πλίνθο, ἡ δὲ καμπύλη παρυφὴ ἐπικαλύπτει πλήρως τὸν ἀστράγαλο τοῦ δεξιοῦ ποδιοῦ, ὁδηγεῖ στὴν κατάταξιν τοῦ ἀγάλματος μετὰ τοὺς *togati* τῆς ὕστερης δημοκρατικῆς ἢ πρώιμης αὐτοκρατορικῆς περιόδου. Οἱ μορφὲς αὐτὲς φέρουν μία εὐρύτερη *toga* ἀπὸ τὴν *toga exigua* (κοντὴ *toga*) τῆς προηγούμενης

περιόδου¹²⁷⁹, μολονότι ὁ τρόπος διευθέτησης τοῦ ἐνδύματος δὲν μεταβάλλεται, καθὼς ἡ toga καλύπτει τοὺς δύο ὤμους καὶ τὸ λυγισμένο μπροστὰ στὸ στήθος δεξιὸ χέρι ὡς τὸν καρπὸ, κατὰ τὸ πρότυπο τῶν ἱματιοφόρων (*toga braccio cohibito*)¹²⁸⁰.

Στὶς παραστάσεις τηβεννοφόρων στὰ ἀνάγλυφα τοῦ Ara Pacis Augustae, τοῦ 13-9 π.Χ.¹²⁸¹, μνημείου καθοριστικοῦ γιὰ τὴ μελέτη τοῦ τύπου, λόγω τοῦ πλήθους τῶν μορφῶν καὶ τῶν ποικίλων τρόπων διευθέτησης τῆς toga ποὺ παρουσιάζει, ἡ toga εἶναι σαφῶς βραχύτερη, ἐνῶ ἡ lacinia κρέμεται ἐλεύθερα, στὸ ὕψος περίπου τῶν ἀστραγάλων¹²⁸², καὶ ἡ καμπύλη παρυφὴ καλύπτει τὸ δεξιὸ σκέλος ὡς ἐπάνω ἀπὸ τὸν ἀστράγαλο· στὸν ἄνω κορμὸ τὸ sinus φθάνει ὡς τὴν ἀρχὴ καὶ ὁπωσδήποτε πρὶν ἀπὸ τὸ μέσο τοῦ μηροῦ¹²⁸³. Ἡ διαμόρφωση φαίνεται ὅτι θὰ ἦταν παρόμοια μὲ αὐτὴ τῆς toga τοῦ 118 ἂν τυχὸν καὶ ἐκεῖνοι εἶχαν τὴν κεφαλὴ καλυμμένη¹²⁸⁴.

Τὸ umbo στοὺς togati τοῦ Ara Pacis εἶναι, ὅπου ἐμφανίζεται, ὑποτυπῶδες¹²⁸⁵. Τὸ ἴδιο περίπου μοτίβο ποὺ συναντᾶται στὸ 118, ἡ διαμόρφωση δηλαδὴ τοῦ umbo ὡς «δεύτερου» balteus (πίν. 131α), ἀπαντᾷ σὲ ἓνα ἄλλο ἱστορικὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὴ Ρώμη, τῆς ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου¹²⁸⁶, ἐνῶ στὴ σχηματικὰ ἀποδοσμένη τήβεννο ἐνὸς ἀγάλματος, πιθανότατα τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου, ἐπίσης στὴ Ρώμη, τὸ umbo δημιουργεῖ λίγες σπειροειδεῖς πτυχώσεις ἐπάνω ἀπὸ τὸ balteus, στὴν ἴδια θέση μὲ αὐτὲς στὸ 118 (πίν. 129)¹²⁸⁷. Χαρακτηριστικὰ στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι μερικὰ πρώιμα αὐγούστεια ἀγάλματα, κυρίως ἀπὸ τὴν Ἰταλία, τὰ ὁποῖα παρουσιάζουν ἓνα ἀρκετὰ παχὺ balteus ἀπὸ τὸ δεξιὸ ἰσχίον ὡς τὸν ἀριστερὸ ὦμο· ἀφενὸς ἀποτελοῦν ἐξέλιξη τοῦ παλαιότερου τρόπου διευθέτησης τῆς toga καὶ ἀφετέρου θυμίζουν τὴ διαμόρφωση τοῦ 118, ὅπου τὸ umbo δύσκολα διακρίνεται ἀπὸ τὸ balteus¹²⁸⁸.

Ἡ χαρακτηριστικὴ διαμόρφωση τοῦ umbo στὸ 118 ἀπαντᾷ σὲ ἀρκετὰ τηβεννοφόρα ἀγάλματα τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀδριανοῦ, ὅπου ἐρμηνεύεται ὡς ἐπίδραση ἑλληνικῶν μορφῶν, τὰ ἀγάλματα ὅμως αὐτά, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς τεχνοτροπικὲς διαφορὰς μὲ τὸ 118, διαφοροποιοῦνται καὶ στὴ μορφὴ τῆς toga¹²⁸⁹.

Ἀπὸ τὸν κυρίως ἑλλαδικὸ χῶρο οἱ πρώιμες παραστάσεις τηβεννοφόρων εἶναι ἐλάχιστες, εἶναι δὲ πιθανὸ ὅτι τὸ 118 ἀποτελεῖ τὸ παλαιότερο γνωστὸ ἄγαλμα τοῦ τύπου αὐτοῦ¹²⁹⁰. Στὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου (ἢ σὲ αὐτὴ τοῦ Καλιγούλα) ἔχει χρονολογηθεῖ τὸ ἄγαλμα τοῦ αὐτοκράτορα στὴν Κόρινθο μὲ velatio caritatis καὶ ἀρκετὰ «ἐξελιγμένης» μορφῆς τήβεννο καθὼς, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ πλήρως διαμορφωμένο umbo, τὸ sinus καλύπτει τὸ γόνατο¹²⁹¹. Ἐνα ἀκόμη ἄγαλμα ἀπὸ τὴν Κόρινθο, τὸ ὁποῖο ἔχει χρονολογηθεῖ ἐπίσης στὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου, παρουσιάζει ὁρισμένες ἰδιαιτερότητες, ὥστε νὰ μὴν εἶναι εὐκρινὲς ἂν πρόκειται γιὰ toga ἢ γιὰ ἱμάτιο ἐνδεδυμένο σὰν toga, ἢ τέλος γιὰ παρανόηση τοῦ Ἑλλήνα γλύπτη: Ἡ «toga» καλύπτει καὶ τοὺς δύο ὤμους, σχηματίζει ἓνα μεγάλο «sinus», τὸ ὁποῖο ὅμως καταλήγει σὲ γωνία, καὶ «umbo», τὸ ὁποῖο ὁ ἄνδρας κρατᾷ μὲ τὸ δεξιὸ χέρι, ἐνῶ ἡ «lacinia» δηλώνεται ἀνάγλυφῃ στὸ ἀριστερὸ πόδι¹²⁹².

Ἀξιοσημείωτα εἶναι τὰ παραδείγματα τηβεννοφόρων ἀπὸ τὴ Μικρὰ Ἀσίαν τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ.: Ἐκτὸς τῶν περιπτώσεων ὅπου ἡ toga εἶναι διευθετημένη σὰν ἱμάτιο (*braccio cohibito*)¹²⁹³, χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ μορφὴ τῆς στὴν ἀνάγλυφῃ παράσταση τοῦ Ζωίλου ἀπὸ τὴν Ἀφροδισιάδα τῆς Καρίας, ποὺ γιὰ προσωπογραφικοὺς λόγους χρονολογεῖται περὶ τὸ 30 π.Χ.¹²⁹⁴. Ἡ toga εἶναι σχε-

τικὰ κοντή, δὲν σχηματίζεται *sinus*, ἐνῶ δὲν εἶναι εὐκρινὲς ἂν σχηματιζόταν ἓνα ὑποτυπῶδες *umbo*, καθὼς τὸ ἀντίστοιχο σημεῖο εἶναι θραυσμένο. Χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι τμήμα τοῦ *balteus* καλύπτει ἓνα μεγάλο μέρος τοῦ βραχίονα. Ἐνα δεύτερο «*balteus*» σχηματίζει τὸ ὑποτυπῶδες διαμορφωμένο *umbo* καὶ σὲ δύο ἀγάλματα ἀπὸ τῆ Μαγνησίας τοῦ Μαιάνδρου, πιθανότατα τῆς ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου¹²⁹⁵. Ἡ *toga* καὶ τῶν δύο ἀγαλμάτων εἶναι σαφῶς βραχύτερη ἀπὸ αὐτὴ τοῦ **118**, καθὼς μόνο ἡ ἄκρη τῆς θυσανωτῆς ἀπόληξης τῆς *lacinia* ἀκουμπᾷ στὴν πλίνθο, ἐνῶ κοινὸ στοιχεῖο καὶ τῶν τριῶν ἔργων, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἔλλειψη τοῦ *sinus*, εἶναι ἡ ἐπικάλυψη τοῦ ἀνώτερου τμήματος τοῦ βραχίονα ἀπὸ μέρος τοῦ *balteus*.

Στὴν περίοδο λοιπὸν αὐτῇ, στὰ χρόνια τοῦ Αὐγούστου, πρέπει νὰ ἀνήκει ἡ πλουσιότερη καὶ μεγαλύτερη σὲ μέγεθος *toga* τοῦ ἀγάλματος **118**, περίοδο κατὰ τὴν ὁποία τυποποιεῖται καὶ καθιερῶνεται καὶ ἡ κανονικὴ αὐτοκρατορικὴ μορφή τῆς *toga*¹²⁹⁶, τὴν ὁποία ἀκολουθοῦν τὰ ἄλλα δύο ἀγάλματα τηβεννοφόρων ἀπὸ τὸ Ἱερό, τὰ **119** καὶ **120**. Παραλλαγὲς ὅμως συναντῶνται, ἔστω καὶ μεμονωμένα, καὶ σὲ ὑστερότερες ἐποχές¹²⁹⁷.

Σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ **118**, οἱ τηβεννοφόροι **119** (πίν. 132-133) καὶ **120** (πίν. 134-135) φέρουν τὴν *toga* κατὰ τὸν συνήθη τρόπο, ὁ ὁποῖος ἀπαντᾷ ὡς τὸ τέλος τοῦ Ρωμαϊκοῦ κόσμου, παράλληλα μὲ τὶς ἐκάστοτε νέες μορφές¹²⁹⁸. Ἡ ἐπικάλυψη τοῦ δεξιοῦ γόνατου ἀπὸ τὸ *sinus*, ὅπως παρατηρεῖται στὸ **119** καὶ στὸ ἄγαλμα στὸ ὁποῖο θὰ ἀνῆκε τὸ θραῦσμα ἀπὸ τὴν παρυφή τοῦ *sinus* δίπλα στὸν μηρὸ **121** (πίν. 136α-γ), θεωρεῖται δὲ πιθανὴ στὴν περίπτωση τοῦ **120**, δὲν ὁδηγεῖ σὲ κάποια συγκεκριμένη ἐποχή¹²⁹⁹.

Ἀπὸ ἄγαλμα τηβεννοφόρου πρέπει νὰ προέρχεται καὶ τὸ θραῦσμα πτυχῶν **122** (πίν. 136δ-ε) καὶ εἰδικότερα, ὅπως δείχνουν οἱ ἐπάλληλες καμπύλες πτυχές, ἀπὸ κάποια ἀπὸ τὶς καμπύλες παρυφές της, τὸ *sinus* ἢ ἰδίως τὸ *umbo*, ποὺ θὰ ἦταν ἐνθετο¹³⁰⁰.

Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἀκόμη ἡ μορφή τῶν ὑποδημάτων, τῶν *calcei*, ὅπως αὐτὰ σώζονται στοὺς τηβεννοφόρους **118** (πίν. 128-130, 131β), **119** (πίν. 132-133) καὶ στὸ θραῦσμα **123** (πίν. 136ς)¹³⁰¹. Τὸ εἶδος τῶν *calcei* διακρίνεται μὲ βεβαιότητα μόνο στὸν *togatus* **119**, ὅπου οἱ δύο *corrigiae* ποὺ πέφτουν ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ τοῦ ἄμματος, στὴ βάση τῆς κνήμης, ὑποδηλώνουν τὰ *calcei senatorii*. Στὸ ἄγαλμα τοῦ *togatus* **118**, ἐνῶ οἱ πλατεῖς ἱμάντες ποὺ διασταυρῶνονται στὸν ταρσὸ ἀποδίδονται σὲ πρόστυπο ἀνάγλυφο, οἱ *corrigiae* θὰ ἀποδίδονταν πιθανότατα γραπτῶς, δὲν εἶναι ἐπομένως δυνατόν νὰ διαπιστωθεῖ ἂν ἔφερε *calcei patricii* ἢ *senatorii*. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ θυσανωτὴ ἀπόληξη τῆς *lacinia* ποὺ ἀποδίδεται ἀνάγλυφη στὴν πλίνθο μεταξὺ τῶν ἄκρων ποδιῶν, στὸ θραῦσμα **123** σώζεται μόνο τὸ πρόσθιο τμήμα τοῦ ἄκρου ποδιοῦ, ὅποτε ὁ ἀριθμὸς τῶν *corrigiae* παραμένει ἄγνωστος, καὶ συνεπῶς ὁ τύπος τῶν *calcei*¹³⁰². *Calcei patricii* ἔφεραν τὰ ἀγάλματα –πιθανότατα θωρακοφόρων– ἀπὸ τὰ ὁποῖα σώζονται μόνο τὰ θραύσματα **126** (πίν. 146), **129** καὶ **130** (πίν. 148γ-θ)¹³⁰³.

Τὸ ζήτημα τῆς ταύτισης τῶν τηβεννοφόρων ἀνδρῶν δὲν μπορεῖ νὰ διευκρινισθεῖ μὲ μόνη τὴ μελέτη τοῦ ἐνδύματος, καθὼς λείπουν οἱ κεφαλές καὶ οἱ ἐνεπίγραφες βάσεις. Ἡ *toga* ὑποδεικνύει ὅτι πρόκειται γιὰ Ρωμαίους πολῖτες, ἡ κάλυψη πάντως τῆς κεφαλῆς, ἡ ὁποία εἶναι βεβαιωμένη στὴν περίπτωση τοῦ ἀγάλματος **118** καὶ

πολύ πιθανή στους **119** καὶ **120**, εἶναι ἀναμενόμενη σὲ ἓνα ἱερό, ὡς ἐκδήλωση εὐλάβειας (*pietas*)¹³⁰⁴. Ὅπως ὅποτε πρόκειται γιὰ σημαντικὰ πρόσωπα, ὅπως ὑποδεικνύει καὶ ἡ ποιότητα τῶν ἀγαλμάτων. Ὁ πρωιμότερος ἀπὸ τοὺς *togati*, τὸ ἐξαίρετης ἐργασίας καὶ τυπολογικὰ μοναδικὸ γιὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ ἄγαλμα **118**, θὰ πρέπει εἰδικότερα νὰ εἰκόνιζε κάποια πολὺ σημαντικὴ προσωπικότητα τῆς ἐποχῆς, ὥστε νὰ τιμηθεῖ μὲ μαρμάρينو ἄγαλμα, σὲ τιμητικὴ θέση μπροστὰ στὴν κύρια ὄψη τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ¹³⁰⁵. Νὰ ὑποτεθεῖ ὅτι παριστανόταν ὁ ἴδιος ὁ Αὐγούστος; Στὴν περίπτωση ἀκόμη τοῦ **119** εἶναι ἀξιοσημεῖωτο ὅτι ἡ κεφαλὴ δὲν ἦταν ἐνθετὴ, ὅπως στὰ ἄλλα εἰκονιστικὰ ἀγάλματα ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο, τὸ ἄγαλμα δηλαδὴ σμιλεύθηκε εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς γιὰ τὸ συγκεκριμένο πρόσωπο.

κβ. Τύποι ἀνδρικών εἰκονιστικῶν ἀγαλμάτων: Θωρακοφόροι

Μία μεγάλη ομάδα εἰκονιστικῶν ἀγαλμάτων ἀποτελοῦν αὐτὰ τῶν θωρακοφόρων ἀνδρῶν (*τεθωρακισμένα ἀγάλματα*, *statuae loricae*). Πρόκειται γιὰ τρία ἀγάλματα, τὰ **124**, **125** καὶ **127** (πίν. 137-142, 147), τὰ ὁποῖα ἀκολουθοῦν διαφορετικοὺς τύπους θώρακα.

Τὸ ἐπαναχρησιμοποιημένο στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια ὕστερο ἑλληνιστικὸ ἄγαλμα **124** (πίν. 137-139) φέρει τὸν λεγόμενο «ἑλληνιστικὸ» θώρακα μὲ δύο σειρὲς δερμάτινες, κροσσωτὲς λωρίδες-πτέρυγες¹³⁰⁶. Ἀκολουθεῖται ὁ τύπος μὲ ἀποδοσμένη τὴ μυολογία (Τύπος Α, «ἀνατομικὸς» ἢ θώρακας «ἀνατομικῶν λεπτομερειῶν» [*Muskelpanzer*]). Ὁ τύπος αὐτὸς δὲν ἦταν ἰδιαίτερα ἀγαπητὸς στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ, σὲ περισσότερες δὲ περιπτώσεις χαρακτηρίζοταν ἀπὸ τὴ βαθιὰ καμπύλη ἀπόληξη ποὺ περικλείει τὴν κοιλιακὴ χώρα, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν εὐθεία ἀπόληξη τῶν θωράκων, ὅπου δὲν δηλώνονται οἱ μύες (Τύπος Β, «σπολάς», «κυλινδρικός» θώρακας [*Röhrenpanzer*])¹³⁰⁷.

Ἀποκλειστικὰ σχεδὸν στὴν ὕστερη ἑλληνιστικὴ περίοδο, ἀπὸ τὴν πληθώρα τῶν ἀποδιδόμενων σ' αὐτὴ μνημείων¹³⁰⁸, ἀπαντοῦν λίγες παραστάσεις θωρακοφόρων τύπου Α μὲ ἀπόληξη σὲ μαλακὴ καμπύλη γραμμὴ¹³⁰⁹. Δὲν κερδίζεται ὅμως μία ἀκριβέστερη χρονολόγηση, καθὼς ἡ παραλλαγὴ αὐτὴ χρησιμοποιεῖται εὐκαιριακὰ ὡς καὶ τὴν πρώιμη αὐτοκρατορικὴ ἐποχὴ¹³¹⁰ καὶ εἶναι σπάνια σὲ μεταγενέστερα χρόνια, ὅπου συνήθως οἱ πτέρυγες τῆς πρώτης σειρᾶς ἀποδίδονται μακρύτερες ἀπ' ὅ,τι στὰ πρώιμα παραδείγματα¹³¹¹.

Τὸ πιθανότατα ἀδριάνειο ἄγαλμα **125** (πίν. 140-142) φέρει θώρακα, ἡ μορφή τοῦ ὁποῖου ἀνάγεται σὲ κλασικὸ τύπο ποὺ ἀπαντᾷ σὲ ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.¹³¹². Ὁ τύπος αὐτὸς φαίνεται ὅτι ἐπανεμφανίζεται στὴν πρώιμη αὐτοκρατορικὴ περίοδο καὶ κατόπιν στὸν 2ο αἰ. μ.Χ.¹³¹³, ἀκολουθούμενος πιστὰ ἀπὸ ἔξι ἀκόμη ἀγάλματα¹³¹⁴.

Ι. Κορμὸς ἀπὸ τὴ Δύμη τῆς Ἀχαΐας, ἴσως ἀγάλματος τοῦ Αὐγούστου, μὲ ἀκόσμητο θώρακα, τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου¹³¹⁵.

ΙΙ. Ἀκέφαλο ἄγαλμα ἀπὸ τὸ θέατρο τοῦ Βουθρωτοῦ μὲ ἀκόσμητο θώρακα, ἴσως τῆς ἐποχῆς τοῦ Τιβερίου¹³¹⁶. Κατὰ τὴν ἐπιγραφή ἐπάνω στὸ στήριγμα εἶναι ἔργο τοῦ Ἀθηναίου Σωσικλέους¹³¹⁷.

III. Κορμός επίσης από τὸ θέατρο τοῦ Βουθρωτοῦ, πανομοιότυπος μὲ τὸ II, μὲ τὸ ὁποῖο συνανῆκε στὸ ἴδιο σύνολο¹³¹⁸.

IV. Κορμός ἀπὸ τὴν Ἡράκλεια Λυκησιτίδα, μὲ μονὸ *cingulum* καὶ προτομὴ τοῦ Ἡρακλέους στὶς ἐπωμίδες· χρονολογικὰ πρέπει νὰ βρίσκεται κοντὰ στὰ προηγούμενα ἀγάλματα¹³¹⁹.

V. Κορμός στὸ Μουσεῖο Θεσσαλονίκης, πιθανότατα ἀδριάνειος· Φέρει τελαμώννα καὶ στὶς ἐπωμίδες εἰκονίζεται ἐπίσης ἡ προτομὴ τοῦ Ἡρακλέους. Τὸν κορμὸ κοσμοῦν δύο ἀρχαϊστικὲς μορφὲς Νικῶν ποὺ στεφανώνουν ἓνα τρόπαιο, στὴ βάση τοῦ ὁποῖου βρίσκονται δέσμοι δύο βάρβαροι¹³²⁰.

VI. Κορμός ΕΑΜ 1667, ἄγνωστης προέλευσης, πανομοιότυπος μὲ τὸ **125**, ὅχι μόνο ὡς πρὸς τὸν τύπο ἀλλὰ καὶ τὸν διάκοσμο τοῦ θώρακα στὴν πρόσθια ὄψη (πίν. 143-145)¹³²¹.

Ἀπὸ τὰ ἐπτὰ ἀγάλματα, μαζὶ μὲ τῆς Ἐπιδαύρου¹³²¹, τὸ VI καὶ τὸ **125** διαφέρουν κυρίως στὴ στάση, καθὼς στηρίζονται στὸ δεξιὸ καὶ ὄχι στὸ ἀριστερὸ σκέλος, ἐνῶ εἰδικότερα στὸ **125** ὁ δεξιὸς βραχίονας δὲν ἦταν ὑψωμένος.

Τὸ VI καὶ τὸ **125** συνδέονται μεταξύ τους μὲ σχέση ἀντιγράφων. Οἱ διαφορὲς εἶναι ἐλάχιστες. Τὸ VI, τοῦ ὁποῖου εἶναι ἀποκρουσμένο ὅλο τὸ μέρος τῆς χλαμύδας καὶ ἓνας μεγάλος τὸρμος συνέδεε τὸ ὑψωμένο δεξιὸ χέρι στὸν ὦμο, ἔχει τὴ δεξιὰ ἐπωμίδα κοντύτερη καὶ μὲ κυκλικὴ ἀπόληξη, ὅπως καὶ τὰ ἄλλα ἀγάλματα τοῦ τύπου. Τὰ στοιχεῖα τοῦ θώρακα ἀποδίδονται λεπτομερέστερα, οἱ μικρὲς πτέρυγες τῆς πρώτης σειρᾶς διακρίνονται σαφῶς μεταξύ τους, ὅπως στὰ I-V, ἔχουν μορφὴ φύλλου ἢ γλώσσας καὶ εἶναι σχεδὸν ἀκόσμητες, σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς πυκνὰ διατεταγμένες λεοντοκεφαλὰς τοῦ **125** ἢ αὐτὲς τῶν ἄλλων θωρακοφόρων τοῦ τύπου. Οἱ πτέρυγες ἀκόμη τῆς δεύτερης σειρᾶς κοσμοῦνται μὲ ἀνάγλυφα ἀνθήμια, ὅπως καὶ στὰ I-V, ἐνῶ στὸ **125** εἶναι ἀκόσμητες, χωρὶς νὰ ἀποκλείεται ἡ πιθανότητα γραπτοῦ διακόσμου. Ἐλάχιστες διαφορὲς παρουσιάζονται στὸ φυτικὸ κόσμημα τοῦ θώρακα. Ὅσον ἀφορᾷ τὰ τρόπαια, ἐνῶ στὸ VI ἀποδίδεται στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ ἓνα ἀντίστοιχο τῆς δεξιᾶς τρόπαιο στραμμένο πρὸς τὸ κέντρο, ὅποτε διακρίνεται ἡ ἐξωτερικὴ ὄψη τῆς ἀσπίδας ποὺ καλύπτει μεγάλο τμήμα τοῦ τροπαίου, στὸ **125** ὁ γλύπτης ἀπέδωσε μόνο τὴν ἀσπίδα (πίν. 142, 145). Ἡ πτύχωση τοῦ χιτῶνα ἐμφανίζεται στὸ VI περισσότερο ὀξεῖα, συγκριτικὰ μὲ τὶς ἐπιφανειακὲς πτυχὲς τοῦ **125**, ἡ διάταξη πάντως τῶν πτυχῶν παραμένει ἡ ἴδια.

Ἡ ἀνώτερη ποιότητα ἐργασίας τοῦ VI, ὀλοφάνερη στὴν ἀπόδοση τῶν λεπτομερειῶν, παρὰ τὴ μεγαλύτερη φθορὰ τοῦ μαρμάρου, ὅπως καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ἦταν κοσμημένη καὶ ἡ πλάτη (ὄρθιοι ἀντῶποι γρύπες μὲ ἓνα λυχνοστάτη στὸ κέντρο [πίν. 144]¹³²³) καὶ ὅτι ἡ εἰκονιστικὴ κεφαλὴ δὲν ἦταν ἔνθετη, πιστοποιοῦν ὅτι τὸ ἄγαλμα αὐτὸ ὑπῆρξε τὸ πρότυπο γιὰ τὸ **125**.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ γοργόνειο, κοινὸ τόπο στὸ στέρνο τῶν θωρακοφόρων¹³²⁴, ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ διακοσμητικὸ θέμα τῆς στομαχικῆς χώρας. Ἡ ὑπαρξὴ τῶν χεριῶν ἀποκλείει τὴν ἐρμηνεία τῆς γενειοφόρου μορφῆς ὡς μάσκας¹³²⁵, ἐνῶ ἡ ὄψη τῶν κεράτων ἀποκλείει τὴν ταύτιση μὲ τὸν Ἀχελῷο¹³²⁶.

Τὸ θέμα τῆς πτερωτῆς θεότητας μὲ φυτικοὺς βλαστοὺς («*Rankengottheit*») ποὺ εἰκονίζεται μαζὶ μὲ ζῶα εἶναι γνωστὸ ἤδη ἀπὸ τὴν πρώιμη ἑλληνικὴ τέχνη τοῦ 7ου

αί. π.Χ.¹³²⁷. Τὸ πλησιέστερο ὅμως παράλληλο τοῦ θέματος τοῦ **125** εἶναι ἡ ἀνάγλυφη παράσταση σὲ θρόνο, ποὺ βρέθηκε στὸν πρόναο τοῦ Παρθενῶνα καὶ θεωρεῖται πρωτότυπο ἔργο τῶν μέσων περίπου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.¹³²⁸. Στὴν πίσω ὄψη τοῦ θρόνου, τοῦ ὁποῖου σώζονται τρία ἀντίγραφα¹³²⁹, παριστάνεται ἀπὸ τὴ μέση τοῦ κορμοῦ μία ἀνάλογη γενειοφόρος φτερωτὴ μορφή, μὲ χειριδωτὸ χιτῶνα, πόλο στὴν κεφαλὴ καὶ ταινία στὸ μέτωπο, τὰ ἄκρα τῆς ὁποίας πέφτουν στὸ στήθος· στὰ χέρια κρατᾷ ἀπὸ μία ἔλκα ἀπὸ τὴν πλούσια φυτικὴ διάταξη, ἀνάλογη αὐτῆς τοῦ **125**. Δύο γρύπες, ποὺ καταλήγουν ἐπίσης σὲ φυτικὲς ἔλικες, σχηματίζουν τὰ ἔρεισι-χειρα τοῦ θρόνου.

Ἀνάλογες μορφές ἀπαντοῦν καὶ σὲ ἀρκετὲς ἀκόμη περιπτώσεις μὲ διαφορὲς παραλλαγές¹³³⁰. Στὴν ἔρευνα ἀναφέρεται συχνὰ ἡ ἄποψη ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν Σαβάζιο¹³³¹, Θρακο-Φρύγα θεὸ τῆς βλάστησης καὶ τῆς ἀναγέννησης¹³³², κρίνοντας περισσότερο ἀπὸ τὰ ἀνατολικά στοιχεῖα τῆς μορφῆς, ὅπως τὸν χειριδωτὸ χιτῶνα.

Ἄν καὶ ἡ λατρεία τοῦ Σαβάζιου εἰσῆχθη στὴν Ἀθήνα ἤδη στὸν 5ο αἰ. π.Χ.¹³³³ καὶ εἶναι γνωστὲς ἀρκετὲς λεπτομέρειες γιὰ τὸν ὀργιαστικὸ χαρακτήρα τῆς¹³³⁴, δὲν ὑπάρχουν πληροφορίες γιὰ κάποια εἰκόνα του¹³³⁵. Ἡ μεταγενεστέρων χρόνων εἰκονογραφία εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ αὐτὴ τῆς μορφῆς στὸν θώρακα τοῦ **125**, καθὼς ὁ θεὸς εἰκονίζεται συνήθως μὲ περισκελίδες, χιτωνίσκο, χλαμύδα καὶ φρυγικὸ πῖλο¹³³⁶.

Πιθανότερη φαίνεται ἡ ἀπόδοση τοῦ θέματος στὸν Διόνυσο, στὴν εἰκονογραφία τοῦ ὁποῖου τὰ φυτικὰ στοιχεῖα¹³³⁷, ὅπως καὶ τὰ ζῶα καὶ ἰδιαίτερα οἱ πάνθηρες ποὺ εἰκονίζονται στοὺς θωρακοφόρους **VI** καὶ **125**¹³³⁸ κατέχουν σημαντικώτατη θέση¹³³⁹. Τὰ φτερὰ δὲν εἶναι ξένα στὴν εἰκονογραφία τοῦ Διονύσου. Κατὰ τὸν Πανσανία (III 19, 6) ὁ Διόνυσος λατρευόταν στὴ Λακωνία μὲ τὸ ὄνομα *Ψίλαξ* ἢ *Πτίλαξ*, ὅπως δὲ ἐξηγεῖ ὁ ἴδιος «*Ψίλα/Πτίλα γὰρ καλοῦσιν οἱ Δωριεῖς τὰ πτερά*»¹³⁴⁰.

Προβληματικὴ εἶναι ἡ ἐρμηνεία τῶν κεράτων ποὺ ἡ γενειοφόρος μορφή φέρει μόνον στὸ **125** καὶ τὸ **VI**¹³⁴¹. Ἡ ὄψη τους, πέρα ἀπὸ κάποιο διακοσμητικὸ χαρακτήρα, θυμίζει περισσότερο κέρατα τράγου, καὶ φαίνεται ὅτι συνδέονται περισσότερο μὲ τὸν Διόνυσο παρὰ μὲ τὸν Σαβάζιο¹³⁴².

Οἱ ὁμοιότητες στὴν οὐσία, ἀλλὰ καὶ στὴ λατρεία τῶν δύο αὐτῶν θεοτήτων δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλείσουν τὴν πιθανότητα ἐνὸς συγκρητισμοῦ ἤδη ἀπὸ τὴν κλασικὴ ἐποχὴ, συγκρητισμὸς ὁ ὁποῖος στὴ μετέπειτα ἑλληνιστικὴ καὶ ἰδίως στὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ εἶναι ἐπιβεβαιωμένος¹³⁴³, τὰ στοιχεῖα ὅμως εἶναι ἀνεπαρκῆ γιὰ μία ἀνάλογη ἐρμηνεία τῆς μορφῆς¹³⁴⁴.

Ἀρκετὰ ἐρωτήματα προκύπτουν σχετικὰ μὲ τὴν ταύτιση τοῦ εἰκονιζόμενου προσώπου. Ἡ χρονολογικὴ συνάφεια τοῦ τύπου τοῦ θώρακα καὶ τοῦ κύριου διακοσμητικοῦ θέματος, ἀναγόμενα καὶ τὰ δύο στὰ μέσα περίπου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., θὰ σήμαινε ἴσως τὴν ὑπαρξὴ κάποιου προτύπου τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, τὸ ὁποῖο ἀντέγραψαν τὰ ἀγάλματα **125** καὶ **VI**. Τὸ γεγονὸς ὅμως ὅτι τὰ δύο ἀντίγραφα εἶναι περίπου σύγχρονα μεταξύ τους καὶ δὲν ὑπάρχουν ἄλλα ἀπὸ ἄλλες ἐποχές (τὰ I-V ἀκολουθοῦν τὸν ἴδιο τύπο θώρακα, ἡ διακόσμησή τους ὅμως, ὅσον ἀφορᾷ τὸ κύριο θέμα, εἶναι διαφορετικὴ) καθιστᾷ μάλλον ἀπίθανη τὴν ὑπόθεση αὐτή.

Γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ Ρωμαίου ἀνδρα ἐλάχιστα βοηθᾷ ἡ ἐρμηνεία τῆς διακόσμη-

σης ως ανήκουσας στη διονυσιακή εικονογραφία. Ἡ περίοπτη θέση τοῦ ἀγάλματος τῆς Ἀθήνας, τὴν ὁποία πιστοποιεῖ ὁ ἀνάγλυφος διάκοσμος τῆς πλάτης, παρὰ τὸν συνοπτικότερο τρόπο τῆς ἐργασίας τῆς πίσω ὀψης, ἢ σπανιότητα τοῦ τύπου καὶ ἡ μοναδικότητα τοῦ διακόσμου, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ VI δὲν εἶχε ἐνθετὴ τὴν κεφαλὴν, μαρτυροῦν ἓνα αὐτοκρατορικὸ ἄγαλμα. Στὴν περίπτωση αὐτὴ τὶς περισσότερες πιθανότητες συγκεντρώνει ὁ Ἀδριανός, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε ἀγωνοθέτης στὰ Μεγάλα Διονύσια τοῦ 125 καὶ τοῦ 132 μ.Χ.¹³⁴⁵, καὶ ἀνδριάντες του ἀνατέθηκαν ἀπὸ τέσσερις ἀθηναϊκὲς φυλὲς στὸ θέατρο τοῦ Διονύσου¹³⁴⁶. Γιὰ τὸν τύπο ὅμως αὐτῶν τῶν ἀγαλμάτων¹³⁴⁷ ἢ τῶν ἄλλων ἀγαλμάτων τοῦ Ἀδριανοῦ στὸν ἴδιο χῶρο¹³⁴⁸ δὲν εἶναι τίποτα γνωστὸ.

Στὸ ἄγαλμα **125** ἀνήκει ἴσως τὸ θραῦσμα ἀπὸ τὸ στάσιμο δεξιὸ σκέλος καὶ τὴν πλίνθο ἀνδρικοῦ ἀγάλματος λίγο μεγαλύτερου τοῦ φυσικοῦ μὲ *calcei patricii* **126** (πίν. 146), ὅπως δηλώνει κατ' ἀρχὴν ἡ ἐργασία¹³⁴⁹. Τὸ εἶδος τῶν ὑποδημάτων δείχνει τὴ σημαίνουσα θέση τοῦ παριστανόμενου προσώπου. Ἐφόσον ἡ δεξιὰ κνήμη τῆς μορφῆς ἔμενε γυμνή, ἀποκλείεται ἡ ἀπόδοση τοῦ θραύσματος **126** σὲ ἄγαλμα τηβεννοφόρου· ἡ προέλευσή του ἐπομένως ἀπὸ ἓνα ἄγαλμα θωρακοφόρου ἄνδρα φαίνεται ὡς ἡ πιθανότερη.

Ἀποσπασματικὰ σώζεται τὸ τρίτο θωρακοφόρο ἄγαλμα ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο, τὸ **127** (πίν. 147). Παρὰ τὸ μικρὸ σωζόμενο τμήμα, ὁ τύπος τοῦ θώρακα πρέπει νὰ ἀνήκει στὴ συνήθη κατὰ τὴν αὐτοκρατορικὴ περίοδο μορφή, ποὺ ἀκολουθεῖ τὴ μυολογία τοῦ σώματος, πιθανὸν μὲ μικρὲς μεταλλικὲς πτέρυγες καὶ ὀπωσδήποτε μὲ δερμάτινες κροσσωτὲς λωρίδες, ὅπως ὑποδεικνύουν αὐτὲς στὸν ἀριστερὸ βραχίονα¹³⁵⁰.

Ὅπως ἀναφέρθηκε καὶ στὴν περίπτωση τοῦ ἀγάλματος **125**, κοινὴ στὰ θωρακοφόρα ἀγάλματα γενικότερα εἶναι ἡ θέση τοῦ γοργονεῖου στὸ στέρνο τοῦ **127**, ἐνῶ προβληματικὴ παραμένει ἡ ἀναγνώριση τοῦ θέματος ποὺ κοσμοῦσε τὸν χῶρο κάτω ἀπὸ τὸ στήθος. Σώζεται μόνον μία κεφαλὴ στὴν ἀριστερὴ πλευρά, ἡ ὁποία θὰ ἀνῆκε σὲ τρόπαιο μὲ κράνος μὲ λόφο καὶ παραγναθίδες, σὲ κατατομὴ πρὸς τὸ κέντρο τοῦ θώρακα¹³⁵¹. Ἡ θέση αὐτὴ τοῦ τροπαίου δὲν ἦταν πολὺ συνηθισμένη. Ὅπως συμβαίνει στὸ **125** καὶ στὸ πρότυπό του ἄγαλμα VI, μία ἰδιαίτερα σημαντικὴ παράσταση πρέπει νὰ καταλάμβανε τὸν πρόσθιο χῶρο, πρὸς τὴν ὁποία στρέφεται τὸ τρόπαιο¹³⁵².

Τὸ θραῦσμα **128** (πίν. 148α-β) προέρχεται πιθανότατα ἀπὸ χλαμύδα ποὺ θὰ ἔπεφτε στὴν πλάτη τοῦ ἀγάλματος δημιουργώντας ἓνα ἐπίπεδο, μπροστὰ στὸ ὁποῖο θὰ προβαλλόταν ἡ μορφή¹³⁵³. Τὸ θραῦσμα θὰ ἀνῆκε ἐπομένως σὲ κάποιον ἀπὸ τοὺς δύο τύπους ἀνδρικῶν ἀγαλμάτων μὲ τὴ χλαμύδα πορπωμένη στὸν δεξιὸ ὦμο, ποὺ ἀφενδὸς πέφτει πίσω στὴ δεξιὰ πλευρά, ἀφετέρου δὲ καλύπτει μεγάλο μέρος τοῦ στήθους, ἔρχεται στὸν ἀριστερὸ ὦμο καὶ πέφτει ἐπίσης στὴν πλάτη. Ὁ τρόπος αὐτὸς ἀπαντᾷ σὲ γυμνὰ καὶ κυρίως σὲ θωρακοφόρα ἀγάλματα¹³⁵⁴, τὸ μικρὸ ὅμως τμήμα ποὺ σώζει τὸ θραῦσμα **128** δὲν ἐπιτρέπει ἀκριβέστερο προσδιορισμὸ τοῦ τύπου.

Προβληματικὸς εἶναι ὁ καθορισμὸς τῆς κύριας ὀψης τοῦ θραύσματος. Καλύτερα δουλεμένη ἐπιφάνεια εἶναι μὲν αὐτὴ μὲ τὶς κατακόρυφες πτυχὲς ἀριστερά, εἶναι ὅμως πιθανὸν ὅτι, στὴν περίπτωση ποὺ τὸ ἄγαλμα ἦταν στημένον περίοπτα καὶ

σύμφωνα με τὸν τύπο δὲν θὰ ἐκτίθετο μεγάλη ἐπιφάνεια τῆς χλαμύδας στὴν πρόσθια ὄψη, ἢ «καλὴ» αὐτὴ ὄψη τοῦ θραύσματος θὰ βρισκόταν στὴν πίσω ὄψη, στὴ δεξιὰ καὶ ὄχι στὴν ἀριστερὴ πλευρά, ὅπου συνήθως ὑπῆρχε καὶ τὸ στήριγμα¹³⁵⁵.

Στὰ εἰκονιστικὰ ἀγάλματα ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο περιλαμβάνονται καὶ ἀρκετὰ *θραύσματα ἀπὸ τις κνήμες ἢ τὰ ἄκρα πόδια* ποὺ παρουσιάζουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν τύπο ὑποδημάτων ποὺ φέρουν. Ὁ ἀγαλματικὸς τύπος δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ προσδιορισθεῖ, φαίνεται πάντως ὅτι τὰ περισσότερα ἀνῆκαν σὲ ἀγάλματα θωρακοφόρων γιὰ τοὺς ἴδιους λόγους ποὺ ἐκτέθηκαν κατὰ τὴν ἐξέταση τοῦ θραύσματος **126**.

Τὰ *calcei patricii* φέρει τὸ μικρὸ θραῦσμα ἀπὸ τὸ κατώτερο τμήμα τῆς κνήμης **129** (πίν. 148γ-ε), ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ ἴχνη τῶν *corrigiae* ποὺ πέφτουν ἀπὸ τὸ ψηλότερα εὐρισκόμενο δεύτερο ἄμμα. Ἄν τὸ θραῦσμα ἀνῆκε στὸ ἄγαλμα θωρακοφόρου **127**, λόγω τῆς ὁμοιότητος στὴν ἐργασία¹³⁵⁶, δὲν μπορεῖ νὰ βεβαιωθεῖ.

Ἀπὸ ἓνα ἄγαλμα Ρωμαίου, ὑψηλῆς κοινωνικῆς τάξης, προέρχονται τὰ θραύσματα **130α-β** (πίν. 148ς-θ) ἀπὸ τὸ κάτω τμήμα τῆς δεξιᾶς καὶ τῆς ἀριστερῆς κνήμης, ὅπως ὑποδεικνύει ἡ διαμόρφωση τῶν μυῶν καὶ ἡ ἐργασία τῶν ἐπιφανειῶν, καθὼς στὸ πληρέστερο **130α** (πίν. 148ς-ζ) τὰ ἴχνη ράσπας στὴ μία μόνο πλευρὰ δηλώνουν ὅτι θὰ ἀνῆκε στὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ ποδιοῦ.

Τὸ μεγαλύτερο τμήμα τῶν θραυσμάτων καλύπτεται ἀπὸ τὰ ὑποδήματα. Ἡ ἐπιφάνειά τους εἶναι λεία καὶ μόνο στὴν πρόσθια ὄψη ἀποδίδονται δύο ζεύγη ὀπῶν στὸ ἐπάνω καὶ τὸ κάτω μέρος, οἱ ὁποῖες ὑπονοοῦν ὅτι στὰ σημεῖα αὐτὰ εἶχαν προσαρμολογηθῇ μεταλλικὰ μέλη. Ἡ διαμόρφωση αὐτὴ καθιστᾷ ἀδιαμφισβήτητὴ τὴν ταύτιση τῶν ὑποδημάτων μετὰ τὰ *calcei patricii*: οἱ ἱμάντες θὰ ἀποδίδονταν μετὰ χρῶμα στὴ λεία ἐπιφάνεια, ἐνῶ τὰ δύο ἄμματα καὶ οἱ *corrigiae* θὰ ἦταν ἐνθετα.

Ἀκριβὲς παράλληλο τῆς ἀπόδοσης αὐτῆς δὲν εἶναι γνωστὸ. Μόνο κατὰ τὴν ἐπαναχρησιμοποίησιν δύο ἀγαλμάτων καθημένων ἀνδρῶν ἀπὸ τὴ Ρώμη, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἓνα εἰκόνιζε τὸν κωμωδιογράφο Ποσειδίππο, καὶ τὴ χρησιμοποίησίν τους ὡς εἰκονιστικῶν, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κεφαλὴ, ξαναδούλεψαν καὶ τὰ ἄκρα πόδια, ὥστε νὰ ἀποδώσουν τὰ σημαντικὰ γιὰ τὴν κοινωνικὴ θέσιν τοῦ εἰκονιζόμενου *calcei*, καὶ ἔθεσαν ἐνθετα τὰ ἄμματα καὶ τὰς *corrigiae*¹³⁵⁷.

Ἀνάλογη διάταξι μετὰ αὐτῆς τῶν **130α-β** παρουσιάζουν οἱ ὀπὲς στὴ σωζόμενη ἐμβάδα ἐνδὸς πιθανότατα ἐλληνιστικοῦ ἀγάλματος Ἀρτέμιδος ἀπὸ τὴ Δῆλο, μετὰ ἀνάγλυφο τὸν πλούσιο λοιπὸ διάκοσμο¹³⁵⁸. Ἡ ταύτιση ὅμως τῶν θραυσμάτων τῆς Ἐπιδαύρου μετὰ ἐμβάδες δὲν φαίνεται πολὺ πιθανή, καθὼς δύσκολα θὰ μπορούσε νὰ ὑποτεθεῖ ὅτι σὲ ἓνα μεγάλο ἄγαλμα θὰ ἀποδίδονταν γραπτὲς οἱ ἀναδιπλώσεις τοῦ δέρματος στὴν κνήμη¹³⁵⁹.

Τὴν ἐρμηνεία τῶν θραυσμάτων **130α-β** ὡς *calcei patricii* στηρίζει καὶ ἡ θέσις τοῦ ἀνώτερου ζεύγους ὀπῶν, λίγο χαμηλότερα ἀπὸ τὴν παρυφὴ τοῦ ὑποδήματος, ποὺ ἀντιστοιχεῖ σ' αὐτὴ τοῦ ἀνώτερου ἄμματος τῶν *calcei senatorii* καὶ *patricii*¹³⁶⁰. Ἡ κοινὴ ἐργασία καὶ τεχνικὴ τῶν δύο θραυσμάτων ὑποδηλώνει ὅτι ἀνῆκαν στὸ ἴδιο ἄγαλμα. Ἡ διαφορετικὴ ἀπόστασις τῶν ζευγῶν τῶν ὀπῶν ἐξηγεῖται, ὑποθέτοντας ὅτι τὸ **130β**, μετὰ τὴ μικρότερη ἀπόστασις τῶν ὀπῶν, ἀνῆκε στὸ ἄνετο δεξιὸ σκέλος, τὸ ὁποῖο θὰ φερόταν πρὸς τὰ πίσω¹³⁶¹.

Σχετικὰ μετὰ τὸν τύπο τοῦ ἀγάλματος στὸ ὁποῖο θὰ ἀνῆκαν οἱ σωζόμενες κνήμες,

πρέπει να αποκλεισθεί ή απόδοση σε τηβεννοφόρο, καθώς το *calceus* του δεξιού τουλάχιστον σκέλους θα καλυπτόταν εν μέρει από την *toga*. Πιθανότερη είναι ή απόδοση σε άγαλμα θωρακοφόρου, αρκετά παραδείγματα των οποίων προέρχονται από το 'Ασκληπιείο. Είναι δύσκολο να υποτεθεί ότι θα παριστανόταν σε άλλο τύπο ένα άτομο, ή κοινωνική θέση του οποίου του επέτρεπε να φέρει *calcei patricii*¹³⁶².

Σε ανδρικό άγαλμα μεγαλύτερου του φυσικού μεγέθους θα ανήκαν και τα άκρα πόδια **131α-β** (πίν. 149α-ε), τα οποία σε δεύτερη χρήση φέρουν τα ρωμαϊκά *calcei*, όπως πιστοποιούν οι χιαστί ιμάντες στον ταρσό. Ο ιδιαίτερος τύπος των *calcei* δεν είναι δυνατόν να προσδιορισθεί επειδή δεν σώζονται τα άμματα και οι *corrugia*. Όπως συνάγεται από το πληρέστερο άκρο δεξιό πόδι **131α** (πίν. 149α-γ), τα θραύσματα αυτά ανήκαν σε ένα παλαιότερο, άγνωστου τύπου άγαλμα μορφής που έφερε σάνδαλα. Στη φτέρνα, συγκεκριμένα, και στην αρχή ενός από τους ιμάντες των *calcei* πίσω από το μεγάλο δάκτυλο, στην έσωτερική δηλαδή επιφάνεια του ποδιού, διακρίνεται τμήμα του αναγλύφου πλέγματος ιμάντων των σανδάλων, το οποίο έχει απαλειφθεί από τις λοιπές επιφάνειες¹³⁶³. Στην απόδοση βέβαια των κλειστών *calcei* δεν ταίριαζε ή δήλωση των δακτύλων. Το πρόβλημα αυτό λύθηκε στην περίπτωση του άριστερου ποδιού **131β** (πίν. 149δ-ε) με την απόδοση ολόκληρου του πρόσθιου τμήματος από διαφορετικό κομμάτι μαρμάρου, ενώ στο δεξιό πόδι φαίνεται πιθανότερο ότι το ανάγλυφο των δακτύλων είχε καλυφθεί με γύψο.

Ένα ανάλογο παράδειγμα από τη Σάμο περιλαμβάνει μόνο το άνετο άκρο άριστερό πόδι ως τον αστράγαλο ενός κολοσσικού αγάλματος, όπου, κατά τη μετατροπή των σανδάλων σε ρωμαϊκά *calcei*, αφαιρέθηκε και προστέθηκε από άλλο κομμάτι μαρμάρου το τμήμα των δακτύλων, εκτός από το μεγάλο, το έσωτερικό περίγραμμα του οποίου διακρίνεται ακόμη εύκρινως¹³⁶⁴.

Για τον τύπο του αγάλματος από το οποίο προέρχονται τα άκρα πόδια **131α-β** δεν υπάρχουν στοιχεία, εκτός του ότι θα πατούσαν στην πλίνθο με ολόκληρο το πέλμα, όποτε το άνετο σκέλος θα προβαλλόταν μπροστά. Η στάση αυτή θυμίζει τους διαφόρους τύπους των ιματιοφόρων ανδρών¹³⁶⁵, όπου, ξαναδουλεύοντας τα άκρα του ιματίου που πέφτουν δίπλα στο άκρο άριστερό πόδι, θα μπορούσαν να δώσουν την έντύπωση τηβέννου.

Από ένα φυσικού μεγέθους ανδρικό άγαλμα με σάνδαλα σώζεται το άριστερό μισό της πλίνθου με το άκρο πόδι **132** (πίν. 149ς). Οι ιμάντες δηλώνονταν προφανώς με χρώμα, εκτός από τον άκραίο ιμάντα πίσω από τη γένεση των δακτύλων, του οποίου αποδίδεται έγχράκτη ή μία πλευρά, και την πρόστυπη αποδοσμένη γλώσσα. Έπάνω στον ταρσό θα δηλωνόταν ανάγλυφο ένα άμμα, τα άκρα του οποίου θα έπεφταν στα πλάγια.

Ο τύπος των σανδάλων με γλώσσα (*lingula*), που έρχεται επάνω από τους ιμάντες στον ταρσό, φαίνεται ότι άπαντά ήδη στα κλασικά χρόνια, διαδόθηκε όμως κυρίως κατά τον 2ο και τον 1ο αί. π.Χ. και γενικεύθηκε στα αυτοκρατορικά χρόνια¹³⁶⁶. Κρίνοντας εξάλλου από τα γνωστά παραδείγματα, φαίνεται ότι στα έλληνιστικά παραδείγματα ή γλώσσα είναι σχετικά κοντή, επικαλύπτοντας το επάνω τμήμα του ταρσού, και μόνο στα αυτοκρατορικά χρόνια φθάνει ως τη γένεση των δακτύλων¹³⁶⁷.

Μολονότι ανάλογης μορφής σάνδαλα (*τροχάδες*) φέρει ό Άσκληπιός σέ όλα σχεδόν τὰ ρωμαϊκά αντίγραφα τών αἱμαλματικῶν του τύπων¹³⁶⁸, ἡ ὑπόθεση ὅτι τὸ θραῦσμα **132** θὰ μπορούσε νὰ προέρχεται ἀπὸ ἓνα αἱμαλμα τοῦ θεοῦ πρέπει νὰ ἀποκλεισθεῖ, καθὼς σέ ὅλες σχεδόν τὶς εἰκόνες τοῦ Άσκληπιοῦ στήν ἀριστερὴ πλευρὰ βρίσκεται ὁ ὀμφαλὸς ἢ τουλάχιστον ἡ ἀπόληξη τών κατακόρυφων παρυφῶν τοῦ ἱματίου. Ἀντίθετα, στὸ **132** τὸ ἄκρο ἀριστερὸ πόδι φθάνει ὡς τὴ γωνία καὶ τὸ ἄκρο τῆς πλίνθου.

Εἶναι λοιπὸν πιθανότερο ὅτι τὸ **132** ἀνῆκε σέ ἓνα εἰκονιστικὸ αἱμαλμα. Ὁ ἄνδρας θὰ εἰκονιζόταν μὲ ἄνετο τὸ ἀριστερὸ σκέλος, προβάλλοντας μπροστὰ τὸ ἄκρο πόδι καὶ πατώντας μὲ ὀλόκληρο τὸ πέλμα, ἐνῶ τὸ δεξιὸ θὰ βρισκόταν ἐλαφρὰ πὸ πίσω, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ἐργασία τῆς πλίνθου πρὸς τὸ σωζόμενο δεξιὸ ἄκρο τῆς. Πρὸς τὴν πλευρὰ αὐτὴ τοῦ στάσιμου σκέλους θὰ βρισκόταν καὶ τὸ στήριγμα τοῦ αἱμαλματος. Ὁ ἰδιαίτερος αἱμαλματικὸς τύπος δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναγνωρισθεῖ. Θὰ πρέπει νὰ ἀποκλεισθοῦν οἱ ἀνάλογης στάσης ἱματιοφόροι ἄνδρες, οἱ ὁποῖοι κυρίως φοροῦν σάνδαλα, ὡς «ἐλληνικὸ» τύπο ὑποδημάτων σέ ἀντίθεση μὲ τὰ *calcei* τών *togati*, ἐπειδὴ στήν περίπτωση αὐτὴ οἱ ἀπολήξεις τών γωνιῶν τοῦ ἱματίου χρησίμευαν ὡς στήριγμα, ἀκόμη κι ἂν τὸ ἀριστερὸ σκέλος δὲν ἦταν τὸ στάσιμο¹³⁶⁹. Ἀνάλογου τύπου σάνδαλα φέρουν ὀρισμένες φορὲς καὶ θωρακοφόροι, μάλιστα δὲ μὲ ἄνετο προβαλλόμενο μπροστὰ τὸ ἀριστερὸ πόδι. Τὰ παραδείγματα εἶναι ὅμως πολὺ λίγα γιὰ νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι τὸ θραῦσμα **132** ἀνῆκε σέ αἱμαλμα αὐτοῦ τοῦ τύπου¹³⁷⁰. Δὲν εἶναι δυνατὸν ἐπίσης νὰ διευκρινισθεῖ ἡ ταυτότητα τοῦ ἄνδρα, διότι ἀνάλογου τύπου ὑποδήματα ἔφεραν ἄτομα ὅλων τών τάξεων, ἀκόμη καὶ αὐτοκράτορες σέ ὀρισμένες περιπτώσεις¹³⁷¹.

κγ. Εἰκονιστικὲς ἐρμαϊκὲς στήλες

Μία ἀκόμη κατηγορία εἰκονιστικῶν ἔργων ἀπὸ τὸ Ἱερὸ ἀποτελοῦν τέσσερις *εἰκονιστικὲς ἐρμαϊκὲς στήλες*, κυρίως τοῦ 2ου καὶ τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ., αὐτὴ τοῦ Ἐπικτήτου (**133** [πίν. 150]), αὐτὴ ποὺ βρίσκεται μπροστὰ ἀπὸ τὸ «κτῆριο Ε» (**134** [πίν. 151]) καὶ τὰ θραύσματα ἀπὸ τὶς προτομὲς δύο ἐρμαϊκῶν στηλῶν **135** (πίν. 152α) καὶ **136** (πίν. 152β-γ), ἐνῶ τὸ θραῦσμα ἀπὸ τὸν κορμὸ ἐρμαϊκῆς στήλης **137** (πίν. 152δ) δὲν εἶναι βέβαιο ὅτι ἀνήκει στὰ εἰκονιστικὰ ἔργα¹³⁷².

Οἱ τέσσερις στήλες παρουσιάζουν τὸν ἴδιο τύπο. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ βάση καὶ τὴν πλίνθο, ποὺ σώζονται μόνο στήν περίπτωση τῆς στήλης τοῦ «Κτηρίου Ε», ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἓνα περίπου τετραγωνικῆς διατομῆς ψηλὸ κορμὸ καὶ τὴν προτομὴ. Στὸ μέσο σχεδὸν τοῦ κορμοῦ, στήν πρόσθια ὄψη, ἀποδίδονται ἀνάγλυφα τὰ ἀνδρὶκα γεννητικὰ ὄργανα. Ὁ κορμὸς ἀπολήγει σέ προτομὴ, ἀπὸ ἐπάνω ἀπὸ τὸ στήθος ὡς καὶ τοὺς ὤμους, ἐνῶ οἱ πλάγιες πλευρὲς συνεχίζουν αὐτὲς τοῦ κορμοῦ μὲ δύο κατακόρυφους ὀρθογώνιους τὸρμους στὴ θέση τών βραχιόνων.

Ἡ προτομὴ **136** (πίν. 152β-γ) παρουσιάζει μικρὲς διαφοροποιήσεις ἀπὸ τὸ γενικὸ αὐτὸ σχῆμα: εἶχε λαξευθεῖ σέ χωριστὸ κομμάτι μαρμάρου καὶ θὰ ἦταν ἐνθετὴ στὸν κορμό¹³⁷³, οἱ τὸρμοι τών πλαγίων πλευρῶν ἀποδίδονται ἀρκετὰ χαμηλότερα

ἀπ' ὅ,τι στὰ ἄλλα παραδείγματα, ἐνῶ ἰδιαίτερα ψηλὸ εἶναι τὸ τμήμα τοῦ ἱματίου στὸν αὐχένα καὶ τὸν δεξιὸ ὦμο, παρ' ὅλο ποὺ τὸ μέρος αὐτὸ τοῦ θραύσματος εἶναι πολὺ φθαρμένο.

Ὁ τύπος ἔλκει τὴν καταγωγή του ἀπὸ τὴς ὑστεροαρχαϊκῆς στήλης τοῦ Ἑρμοῦ, ἡ χρῆση τῶν ὁποίων σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἀρχαϊστικὴ μορφή τοῦ Ἑρμοῦ Προπυλαίου τοῦ Ἀλκαμένους συνεχίσθηκε καὶ καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ρωμαιοκρατίας¹³⁷⁴.

Μὴ λαμβάνοντας ὑπόψη τὴν ἐπιγραφὴ στὴ στήλῃ τοῦ Ἐπικτήτου **133** (πίν. 150), τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ κεφαλὲς τῶν ἑρμαϊκῶν στηλῶν ἦταν εἰκονιστικῆς, πιστοποιεῖται ἀπὸ τὴν ἀπόδοση ἐνὸς ἱματίου στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τῶν προτομῶν, τὸ ὁποῖο ἔρχεται στὸν ὦμο καὶ καλύπτει σὲ ὀριζόντια διάταξη τὸ ἀποδιδόμενον μικρὸ τμήμα τοῦ αὐχένα καὶ τὸ πίσω τμήμα τοῦ δεξιοῦ ὦμου.

Ἑρμαϊκῆς στήλης μὲ εἰκονιστικῆς κεφαλὲς φαίνεται ὅτι δημιουργήθηκαν κατὰ τὸν 1ο αἰ. π.Χ. στὸν ἰταλικὸ χῶρο ἢ καὶ στὰ νεοαττικὰ ἐργαστήρια, κατόπιν παραγωγείας Ρωμαίων, στοὺς ὁποίους ἡ ἔννοια τῆς εἰκονιστικῆς κεφαλῆς εἶχε μεγαλύτερη παράδοση¹³⁷⁵. Κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ θὰ πρέπει νὰ δημιουργήθηκαν καὶ διάφορες ἐπιμέρους μορφὲς τῆς προτομῆς τῶν εἰκονιστικῶν στηλῶν. Ἐνδεικτικά, ἀπὸ τὸν μέγαλο ἀριθμὸ παραδειγμάτων ἀπὸ τὴ «Villa dei Papiri» στὸ Herculaneum ποὺ χρονολογοῦνται στὸ γ' τέταρτο τοῦ 1ου αἰ. π.Χ., παρατηρεῖται ὅτι οἱ προτομὲς παρουσιάζονται συνήθως γυμνὲς ἢ μὲ χλαμύδα ἢ καὶ μὲ τὸ ἱμάτιο στὴν ἀριστερὴ πλευρά· εἶναι δὲ πιθανὸν ὅτι οἱ μορφὲς αὐτὲς προήλθαν ἀπὸ τὴν μεταφορὰ σὲ προτομὴ ἑρμαϊκῆς στήλης τοῦ ἀντίστοιχου σημείου προϋπάρχοντος εἰκονιστικοῦ ἀγάλματος τοῦ παριστανόμενου προσώπου¹³⁷⁶.

Ἀπὸ τὴς ἐπιγραφικῆς κυρίως μαρτυρίας, εἶναι βέβαιο ὅτι ἡ χρῆση εἰκονιστικῶν ἑρμαϊκῶν στηλῶν στὴν Ἀθήνα, τὸ μεγαλύτερο καλλιτεχνικὸ κέντρο τῆς Ἑλλάδος κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους, γνώρισε μεγάλη διάδοση ἀπὸ τὴς ἀρχὲς τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ., ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ἰδίως τοῦ Ἀδριανοῦ, καθὼς ἀπὸ τὴν περίοδο αὐτὴ συνηθίζονταν τὸ στήσιμο ἑρμαϊκῶν στηλῶν μὲ τὴς κεφαλὲς τῶν διαφόρων ἀρχόντων κατὰ κύριο λόγο¹³⁷⁷. Ἀπὸ τὴς τιμητικῆς αὐτὲς στήλης ἔχουν σωθεῖ παραδείγματα τῆς ὁμάδας τῶν Κοσμητῶν, ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Τραϊανοῦ ὥς καὶ τὸ β' μισὸ τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.¹³⁷⁸. Ὅταν σῶζεται καὶ ἡ προτομή, παρατηρεῖται ὅτι ὁ τύπος τῶν ἑρμαϊκῶν στηλῶν τῆς Ἐπιδάουρου, μὲ τὸ ἱμάτιο στὴν ἀριστερὴ πλευρά, ἀκολουθεῖται μόνο σὲ δύο παραδείγματα, στὴ στήλῃ EAM 388, πιθανὸν τοῦ 223/4 μ.Χ., καὶ στὴν EAM 391, τοῦ β' τετάρτου τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.¹³⁷⁹, ἐνῶ στὰ ὑπόλοιπα ἡ προτομὴ παραμένει γυμνή. Ὁ τύπος μὲ ἱμάτιο ἐφαρμόσθηκε καὶ σὲ εἰκονιστικῆς ἑρμαϊκῆς στήλης ἀνωνύμων ἀνδρῶν¹³⁸⁰. γιὰ τὴ συχνότητά του ὅμως εἶναι δύσκολο νὰ ἐξαχθοῦν συμπεράσματα, καθὼς γιὰ τὴς περισσότερες σωζόμενες κεφαλὲς δὲν εἶναι γνωστὸ ἂν ἀνῆκαν σὲ ἄγαλμα, προτομὴ ἢ ἑρμαϊκὴ στήλη.

Ἡ ταυτότητα τοῦ εἰκονιζόμενου προσώπου στὴς τέσσερις ἑρμαϊκῆς στήλης τῆς Ἐπιδάουρου εἶναι γνωστὴ μόνο στὴν περίπτωση τῆς στήλης τοῦ Ἐπικτήτου **133** (πίν. 150), ὅπως αὐτὴ προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀναθηματικὴ ἐπιγραφὴ στὸν κορμὸ τῆς στήλης (IG IV² 683). Ἡ στήλη ἔφερε τὴν εἰκόνα τοῦ στωϊκοῦ φιλοσόφου Ἐπικτήτου ἀπὸ τὴν Ἱεράπολη τῆς Φρυγίας, ὁ ὁποῖος ἔζησε στὸ β' μισὸ τοῦ 1ου αἰ. καὶ στὸ α' τρίτο τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. Ὁ ἴδιος εἶχε ἰδρύσει μία φημισμένη φιλοσοφικὴ σχολὴ στὴ Νικό-

πολη της Ἡπείρου ἀφ' ὅτου ἔφυγε ἀπὸ τῆς Ρώμης τὸ 94 μ.Χ., ἦταν διδάσκαλος τοῦ Ἀρριανοῦ καὶ συνδεόταν μὲ φιλία μὲ τὸν Ἀδριανό, ὅπως δὲ συνάγεται ἀπὸ τὴν διάτυπωση τῆς ἐπιγραφῆς φαίνεται ὅτι τῇ στήλῃ ἀνέθεσε ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτορας ὡς ὁ φίλος¹³⁸¹.

Ἐκτὸς ἀπὸ τῆς στήλης τοῦ Ἐπικτήτου, μόνο γιὰ τὴν **134** (πίν. 151) μπροστὰ στὸ «Κτήριο Ε», ὑπάρχει κάποια ἔνδειξη σχετικὰ μὲ τὸ εἰκονιζόμενο πρόσωπο. Πρόκειται γιὰ τὴν ιδιότυπη μορφή τοῦ ἀνδρικοῦ μορίου ποὺ θυμίζει αὐτὴ ἀθλητῶν σὲ ὥρα ἀγώνα ἢ προπόνησης¹³⁸², ὑποδηλώνοντας ὅτι ἡ στήλη θὰ μπορούσε νὰ ἀνῆκε σὲ ἄνδρα, ὁ ὁποῖος εἴτε ἦταν ὁ ἴδιος ἀθλητῆς, εἴτε εἶχε ἀσχοληθεῖ γενικότερα μὲ τοὺς ἀγῶνες ποὺ ὡς γνωστὸν διεξάγονταν στὸ Ἀσκληπιεῖο¹³⁸³.

κδ. Τύποι τραπεζοφόρων

Ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο προέρχονται δύο *τραπεζοφόρα*, τὰ **138** καὶ **139** (πίν. 153-155α-β), τὰ ὁποῖα βρέθηκαν σὲ μία ἔπαυλη μεταξὺ τῶν Προπυλαίων καὶ τῆς Στοᾶς τοῦ Κότυος καὶ στὴ Βασιλικὴ ἀντίστοιχα¹³⁸⁴.

Τὸ **138** (πίν. 153-154) παρουσιάζει τὴν τυπικὴ μορφή τοῦ ἀττικοῦ τραπεζοφόρου, ἀποτελούμενο ἀπὸ μία ὑψηλὴ ὀρθογώνια βάση καὶ ἓνα πεσσίσκο, μπροστὰ ἀπὸ τὸν ὁποῖο βρίσκεται ἡ σχεδὸν ὁλόγλυφη διακόσμηση¹³⁸⁵. Ἡ βάση συνίσταται ἀπὸ ἓναν ἐπίπεδο ὀρθοστάτη (πεδίον) ποὺ πλασιώνεται ἐπάνω καὶ κάτω ἀπὸ ἓνα κυρτὸ κυμάτιο καὶ μία ταινία¹³⁸⁶. Ὁ πεσσίσκος¹³⁸⁷ ἔχει ἰδιαίτερη χαμηλὴ βάση καὶ καταλήγει σὲ πεσσοκράνο, στὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια τοῦ ὁποῖου ὑπάρχει ἓνας τετράγωνος τῶρος γιὰ τὴν ἀρμογὴ τοῦ ἐμβόλου τῆς πλάκας τοῦ τραπεζιοῦ¹³⁸⁸.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν βάση, γιὰ τὴν ὁποία ἔχει γίνῃ λόγος, καθὼς τὸ ὕψος τοῦ πεδίου ἀποτελεῖ βασικὸ χρονολογικὸ στοιχεῖο¹³⁸⁹, πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὸ τραπεζοφόρο **138** διαφέρει ἀπὸ τὰ γνωστὰ παραδείγματα ὅσον ἀφορᾷ τὰ κυμάτια τοῦ πεσσοκράνου. Ἐνῶ ἐδῶ ἡ σειρὰ τῶν κυματίων, ἀρχίζοντας ἀπὸ ἐπάνω, εἶναι: ταινία (ἄβακας), λέσβιο (κοιλόκυρτο) κυμάτιο, ὑποτομὴ καὶ κοίλη μετάβαση στὸν ἐπίπεδο κορμό, στὰ περισσότερα τραπεζοφόρα ἔχει προστεθεῖ καὶ ἓνα ἰωνικὸ (κυρτὸ) κυμάτιο κάτω ἀπὸ τὸ λέσβιο, στὴ θέση συνήθως τῆς καμπύλης ἀπόληξης τοῦ στελέχους τοῦ πεσσοκράνου· εἶναι πιθανὸν ὅτι καὶ ἡ μορφή τῆς ἐπίστεψης ἔχει κάποια χρονολογικὴ σημασία¹³⁹⁰.

Ἀξιοσημείωτο εἶναι ἀκόμη ὅτι ὁ συνδυασμὸς τῶν κυματίων τοῦ πεσσοκράνου τοῦ **138** ἀπαντᾷ σὲ πολὺ λίγες περιπτώσεις στὴν ἐπίστεψη τῶν ἀττικῶν σαρκοφάγων¹³⁹¹, ἐνῶ ὁ συνδυασμὸς μὲ τὴν προσθήκη τοῦ ἰωνικοῦ κυματίου εἶναι συνηθέστερος κατὰ κύριο λόγο στὶς σαρκοφάγους ἐπίσης τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.¹³⁹².

Ἀντίθετα μὲ τὸ **138**, τὸ τραπεζοφόρο **139** (πίν. 155α-β) ἦταν περίοπτο, μολοντί ἢ ἀνάγλυφη παράσταση τοῦ δελφινιοῦ ὀρίζει μία κύρια ὄψη. Τὸ τραπεζοφόρο εἶναι κυλινδρικό καὶ δουλεμένο ὁλόγυρα. Ἀποτελεῖται ἀπὸ μία βάση, ἡ ὁποία σχηματίζεται ἀπὸ μία πλατιά σκοτία μεταξὺ δύο λεπτῶν ταινιῶν, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ κάτω προεξέχει ἀρκετά, καὶ ἓνα στέλεχος, ἡ διάμετρος τοῦ ὁποῖου μειώνεται πρὸς τὰ ἐπάνω. Τὸ στέλεχος σώζεται ὥς τὴν οὐρὰ περίπου τοῦ δελφινιοῦ, τὸ ὁποῖο ἀποδίδεται

ἔξεργο μὲ τὸ κεφάλι πρὸς τὰ κάτω ἀγγίζοντας σχεδὸν τὴ βάση καὶ κρατώντας στὸ στόμα τοῦ ἑνα σχηματοποιημένο χταπόδι ἢ καλαμάρι¹³⁹³.

Τὸ τραπεζοφόρο **139** ἀνήκει σὲ διαφορετικὸ τύπο ἀπ' ὅ,τι τὸ **138**. Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸν περιορισμένο ἀριθμὸ γνωστῶν παραδειγμάτων, ὁ τύπος αὐτὸς ἀπαντᾷ κυρίως στὶς Κυκλάδες, ὅπως δείχνουν εὐρήματα ἀπὸ τὴν ἹΑνδρο καὶ τὴν Τήνο¹³⁹⁴. Τὸ μοτίβο ἀντίθετα τοῦ ἀνεστραμμένου δελφινιοῦ, συχνὰ μὲ ἑνα σχηματοποιημένο ὀκτάποδο στὸ στόμα τοῦς, ἦταν πολὺ συνηθισμένο¹³⁹⁵, κυρίως ὡς στηρίγματα τραπεζιῶν, τὰ ὁποῖα ὁ Λουκιανὸς ἀναφέρει ὡς «*τράπεζες δελφίδες*»¹³⁹⁶, ἀλλὰ καὶ στὰ ἐρεισίχαιρα ἢ στὰ πόδια θρόνων καὶ ἰδίως θρανίων, ὅπου τὸ εὐλύγιστο σῶμα τοῦ δελφινιοῦ ἀρμόζει καλὰ¹³⁹⁷. Ἡ μορφή τοῦ δελφινιοῦ ἀπαντᾷ συχνὰ σὲ τραπεζοφόρα τοῦ τύπου τοῦ **138**¹³⁹⁸, συνήθως μὲ ἑναν Ἑρωτιδέα στὴ ράχη τοῦς¹³⁹⁹.

Πλὴν τοῦ διακοσμητικοῦ χαρακτήρα τῶν ἀναγλύφων τραπεζοφόρων **138** καὶ **139**, ὁ σκοπὸς τοῦς φαίνεται ὅτι ἦταν καὶ χρηστικός, γεγονὸς τὸ ὁποῖο ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὴν εὕρεση τοῦ πρώτου σὲ κατοικία¹⁴⁰⁰. Προβληματικότερη εἶναι ἀντίθετα ἡ χρῆση καὶ ἡ σημασία τοῦ τραπεζοφόρου **139**, τὸ ὁποῖο προέρχεται ἀπὸ τὴ Βασιλική, χωρὶς ὅμως νὰ εἶναι γνωστὸ τὸ ἀκριβὲς σημεῖο εὕρεσης. Στὸν χώρο αὐτὸ τὸ τραπεζοφόρο θὰ βρισκόταν σὲ δεύτερη χρῆση, ὅπως μαρτυρεῖ ἡ εὕρεση στὴ Βασιλικὴ ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν κτισμάτων τοῦ Ἱεροῦ¹⁴⁰¹. Ἀναλογιζόμενοι τὴ συμβολικὴ σημασία τοῦ ψαριοῦ στὴ χριστιανικὴ εἰκονογραφία, δὲν μᾶς ἐκπλήσσει ἡ ἐπαναχρησιμοποίηση τοῦ τραπεζοφόρου **139** ὡς στηρίγματος κάποιας τράπεζας προσφορῶν¹⁴⁰². Δὲν μπορεῖ ἐπίσης νὰ ἀποκλεισθεῖ ἡ πιθανότητα νὰ στηρίζε λεκάνη περιρραντηρίου, τὰ ὁποῖα ἐπίσης εἶχαν θέση στὶς παλαιοχριστιανικὲς βασιλικές¹⁴⁰³.

κε. Τύποι ἀναθηματικῶν ἀναγλύφων

Οἱ ἀναθηματικὲς ἀνάγλυφες παραστάσεις τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο εἶναι πολὺ περιορισμένες. Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὴ τοῦ Ἀγαθοῦ Θεοῦ στὸν ἀναθηματικὸ βωμὸ **140** (πίν. 158), γιὰ τὴν ὁποία ἔχει γίνει ἤδη λόγος¹⁴⁰⁴, μία ἄλλη κατηγορία ἀναθημάτων, αὐτὴ τῶν εἰκόνων μεμονωμένων μελῶν τοῦ σώματος, τὰ ὁποῖα ἀσθενοῦσαν καὶ ἰάθησαν, ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ τὸν ἄλλοτε ἐπιχρυσωμένο, τετράγωνο μαρμάρينو πίνακα **141** (πίν. 155γ) μὲ ἀνάγλυφη παράσταση δύο αὐτῶν στὸ κεντρικὸ πεδίο μιᾶς δέλτου (*tabula ansata*)¹⁴⁰⁵. Πρόκειται γιὰ εἶδος ἀναθημάτων ποῦ ἦταν πολὺ διαδεδομένο στὸν ἀρχαῖο κόσμος, ἡ συνήθεια δὲ αὐτὴ συνεχίζεται ἀκόμη καὶ σήμερα, στὴ χριστιανικὴ ἐκκλησία¹⁴⁰⁶.

Σχετικὰ μὲ τὸ ἀνάγλυφο **141** ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἄποψη τοῦ I. N. Σβορώνου, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία δὲν πρόκειται γιὰ ἑνα πραγματικὸ ἀνάθημα τοῦ Γαλάτη Cutius, ἀλλὰ γιὰ ἑνα ψευδανάθημα ἔργο τοῦ ἱερατείου τοῦ Ἀσκληπιείου γιὰ λόγους διαφημιστικούς, καθὼς λόγῳ τῆς ἐπιχρύσωσης θὰ ἔδινε τὴν ἐντύπωση μιᾶς χρυσοῦς πλίνθου. Ἡ ἄποψη αὐτὴ ἀναπτύσσεται κατὰ ἑνα ἀρκετὰ λογικὸ τρόπο καὶ δὲν μπορεῖ φυσικὰ νὰ ἀποκλεισθεῖ¹⁴⁰⁷.

Ἀξιοσημείωτα ὅμως εἶναι καὶ τὰ ἑξῆς: α) Τὸ ἀνάγλυφο δὲν χρονολογεῖται στὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου, ἀλλὰ τουλάχιστον σὲ αὐτὴ τοῦ Κλαυδίου, λόγῳ τῶν γραμμά-

των της λατινικής έπιγραφής. Συνεπώς, άναθέτης δέν θα ήταν ό Cutius ή Cottius πού κυβερνούσε στήν περιοχή τών Άλπεων μεταξύ της σημερινής Γαλλίας καί Ίταλίας ώς βασιλεύς άρχικά καί praefectus τοῦ Αὐγούστου κατόπιν, αλλά ό όμώνυμος γιός ή έγγονός του πού όνομάσθηκε βασιλεύς άπό τόν Κλαύδιο¹⁴⁰⁸. β) Δέν είναι γνωστό άν όλη ή έπιφάνεια τοῦ άναγλύφου ήταν έπιχρυσωμένη. γ) Ή μορφή τών γραμμάτων δέν σημαίνει ότι «*άπομιμοῦνται πιστώς καί μετά μεγίστης φροντίδος γράμματα δι' όξέος όργάνου επί μετάλλου, οὐχι δέ μαρμάρου, έπικεκομμένα*», όπως άναφέρει ό I. N. Σβορώνος, έπειδή ή μορφή αύτή ήταν συνήθης ιδίως στίς λατινικές έπιγραφές άπό τήν έποχή τοῦ Κλαυδίου στήν Κόρινθο καί άπό τίς άρχές τοῦ 2ου αἰ. στόν υπόλοιπο έλληνικό χώρο¹⁴⁰⁹.

Ή άναθηματική έπιγραφή τοῦ πίνακα **141** είναι ή μοναδική πλήρως σωζόμενη λατινική έπιγραφή άπό τό Ίερό¹⁴¹⁰. Χαρακτηριστική γιά τήν αύθεντικότητα τοῦ άναθήματος είναι ή χρήση τοῦ έπιθέτου «*phoebigena*» («*φοιβογενής*»), πού άπαντά γιά πρώτη φορά στόν Βιργίλιο καί μία άκόμη φορά στόν Q. Serenius Sammonicus πού ήκμασε περί τό 230 μ.Χ., σέ καμία δέ περίπτωση δέν συνοδεύει τό όνομα τοῦ θεοῦ¹⁴¹¹. Τήν έπιγραφή έπομένως αύτή θα τήν έγραψε κάποιος πολύ καλός γνώστης της λατινικής γλώσσας καί γραμματείας, ό όποίος δύσκολα θα άνήκε στοῦς ιερεῖς τοῦ Άσκληπείου.

Ή άναμόρφωση έπίσης τοῦ άναγλύφου γιά τή χάραξη της έπιγραφής μαρτυρεῖ ότι πρόκειται γιά ένα πραγματικό άνάθημα τό όποιο παρήγγειλε ό Γαλάτης Cutius, όπως πράγματικός άνάθημα ήταν καί τό άγαλμάτιο της Άθηνάς **68** τοῦ Γενέθλιος άπό τήν Άσκαλώνα της Παλαιστίνης (πίν. 85).

Διαφορετική ήταν ή χρήση τών δύο θραυσμάτων *άμφιγλύφων* **142α** (πίν. 156) καί **142β** (πίν. 157)¹⁴¹², τά όποία άνήκαν στο ίδιο μνημείο, όπως πιστοποιοῦν τό κοινό διακοσμητικό θέμα καί οί κοινές διαστάσεις τους.

Γιά τή φύση τοῦ μνημείου αύτοῦ άξιοσημείωτη είναι ή έργασία της πίσω όψης τοῦ θραύσματος **142α** (πίν. 156β), όπου στο δεξιό άκρο, πίσω άπό τήν εικονιζόμενη άνδρική μορφή, παρατηρεῖται μία κατακόρυφη ζώνη, ή όποία είναι άδρότερα λειασμένη άπ' ό,τι ή υπόλοιπη έπιφάνεια, μέ ίχνη βελονιοῦ καί έντονα τά σημάδια άπό ντισιλιδάκι. Ό τρόπος έργασίας δείχνει ότι έδώ άρμοζε μία άλλη πλάκα, κάθετη στήν **142α**, ή όποία, καθώς διέκοπτε καί τό κυμάτιο της βάσης, ήταν πιθανόν έπίπεδη καί άκόσμητη. Οί δύο πλευρές διαφέρουν σημαντικά ως πρὸς τήν έργασία, καθώς ή έσωτερική είναι καλύτερα έργασμένη, ένῳ ή άλλη φαίνεται ότι δέν είχε δεχθεῖ τό τελικό στάδιο έπεξεργασίας. Οί διαφορές δέν είναι τόσο έντονες στο άμφίγλυφο **142β**· καί έδώ όμως ή γυναικεία μορφή β1 είναι περισσότερο προσεγμένη άπό αύτή της πίσω όψης (β2).

Ή άποσπασματικότητα τών δύο άμφιγλύφων, ό άγνωστος τόπος εύρεσης, αλλά καί ή έλλειψη παραλλήλων παραδειγμάτων, δυσκολεύουν τό έγχείρημα της άναγνώρισης της μορφής τοῦ άρχιτεκτονήματος, μέλη τοῦ όποίου θα άποτελοῦσαν τά δύο άμφίγλυφα.

Τά άμφίγλυφα θα μπορούσαν νά άνήκαν σέ κάποιο μικρό περίβολο, ό όποίος θα περιέκλειε ίσως έναν βωμό. Τό μικρό σχετικό ύψος τους, πού δύσκολα θα υπερέβαινε τά 60 εκ. μαζί μέ τήν έπίστεψη, προϋποθέτει ότι θα βρίσκονταν τοποθετημένα

ἐπάνω σὲ βάθρο. Τυπικὸ παράδειγμα περιβόλου βωμοῦ¹⁴¹³ εἶναι αὐτὸς τοῦ Βωμοῦ τῶν Δώδεκα Θεῶν στὴν Ἀγορὰ τῆς Ἀθήνας¹⁴¹⁴, ἐνῶ σὲ περισσότερο μνημειώδη μορφὴ κατασκευάσθηκε ὁ περίβολος τοῦ Βωμοῦ τῆς Εἰρήνης στὴ Ρώμη, ποὺ ἀποτελεῖ τὸ μόνο βέβαιο παράδειγμα περιβόλου μὲ ἀνάγλυφη διακόσμηση¹⁴¹⁵.

Κατὰ μία δεύτερη ὑπόθεση, τὰ ἀμφίγλυφα **142α-β** θὰ μπορούσαν νὰ ἀνῆκαν σὲ ἕναν βωμὸ καὶ συγκεκριμένα σὲς μακρὲς παραστάδες ποὺ ὀρίζαν τὸν χῶρο τῆς πρόθυσης βωμοῦ σχήματος «Π»¹⁴¹⁶. Στὴν περίπτωση αὐτὴ τὸ ἀρμόζον στὸ ἀμφίγλυφο **142α** μέλος θὰ ἀνῆκε στοὺς ὀρθοστάτες τῆς τράπεζας τοῦ βωμοῦ, καθὼς φαίνεται ἀπίθανο πλάκες μὲ ἀνάγλυφη διακόσμηση νὰ βρίσκονταν γύρω ἀπὸ τὴν τράπεζα τῶν θυσιῶν¹⁴¹⁷. Δὲν ἔχει ὅμως σωθεῖ κανένας λίθος ἀπὸ τὸ ἴδιο σύνολο μὲ ἀνάγλυφες παραστάσεις μόνο στὴ μία ὄψη, ὁ ὁποῖος θὰ ἐπιβεβαίωνε τὴ λύση αὐτή. Τὸ μικρὸ πλάτος πάντως τῶν ἀμφιγλύφων προϋποθέτει ὅτι ὁ βωμὸς αὐτὸς θὰ ἦταν ὡσαύτως περιορισμένων διαστάσεων¹⁴¹⁸.

Ἡ ταύτιση τῶν παριστανόμενων ἀρχαϊστικῶν μορφῶν καθίσταται ἐπίσης προβληματική, καθὼς λείπει ἐξ ὁλοκλήρου τὸ ἐπάνω τμήμα τοῦ σώματός τους καὶ δὲν σώζεται κανένα σύμβολο. Πιθανότερη φαίνεται ἡ ταύτιση τῆς γυμνῆς ἀνδρικῆς μορφῆς α2 μὲ ἱμάτιο, τὰ ἄκρα τοῦ ὁποῖου πέφτουν μπροστὰ καὶ πίσω, στὸ ἀμφίγλυφο **142α** (πίν. 156β), μὲ τὸν Ἀπόλλωνα, ἴσως ὡς κιθαρωδὸς¹⁴¹⁹. Ἄν ἡ ταύτιση αὐτὴ εἶναι σωστή, ἡ ἐρμηνεία καὶ τῶν ὑπολοίπων μορφῶν θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ στὰ πλαίσια τῆς *πομπῆς τῶν Δώδεκα Θεῶν*¹⁴²⁰, μολονότι οἱ ὑποθέσεις γιὰ τὴν ταύτισή τους εἶναι ἀρκετὰ ἐπισημασμένες. Ἡ μορφὴ α1 εἶναι πολὺ φθαρμένη (πίν. 156α). Ἡ διάταξη τῶν ἐνδυμάτων τῆς θυμίζει παραστάσεις τῆς Ἀθηνᾶς, ὅταν μὲ τὸ δεξιὸ χεῖρ κρατᾷ τὸ κράνος ψηλά, στὸ ὕψος τῆς μέσης περίπου, καὶ ὅχι ὡς συνήθως χαμηλά, στὸ ὕψος τῶν μηρῶν¹⁴²¹.

Ἡ μορφὴ β1 ποὺ κρατᾷ τὸ ἱμάτιο μὲ τὸ ἀριστερὸ χεῖρ στὸ ἀμφίγλυφο **142β** (πίν. 157α) θὰ μπορούσε νὰ εἰκόνιζε τὴν Ἀρτεμιν ἢ τὴν Ἑστία, καὶ σὲς δύο ὅμως περιπτώσεις θὰ ἀποδιδόταν στὸ πεδίο, ἀμέσως μπροστὰ τῆς, μία δάδα ἢ ἕνα σκῆπτρο ἀντίστοιχα¹⁴²². Ἀδιάγνωστο παραμένει, καὶ λόγω τῆς φθορᾶς, τὸ ἀντικείμενο ποὺ κρατᾷ στὸ ἀριστερὸ χεῖρ ἡ μορφὴ β2 (πίν. 157β). Πρόκειται πιθανότατα γιὰ τὸ ἄκρο τῆς ἀναδίπλωσης τοῦ ἱματίου, γεγονός ποὺ ὅμως δὲν ἔχει εἰκονογραφικὸ παράλληλο. Κατὰ τὰ λοιπὰ ἡ διευθέτηση τῶν ἐνδυμάτων θυμίζει αὐτὴ τῆς μορφῆς α1¹⁴²³.

Καθίσταται ἐπομένως φανερὸ ὅτι ὁ καλλιτέχνης τῶν ἀμφιγλύφων **142α-β** χρησιμοποίησε θέματα γνωστὰ σὲς ἀρχαϊστικὲς παραστάσεις μὲ πομπὲς θεῶν, τὰ ὁποῖα προσάρμοσε σὲ μία νέα σύνθεση μὲ ἀραιὰ τοποθετημένες τὲς μορφές. Οἱ ἰδιαιτερότητες ποὺ παρουσιάζουν οἱ μορφὲς καὶ ἡ σύνθεση ὡς σύνολο εἶναι δυνατὸ νὰ ὀφείλονται ὡς ἕνα σημεῖο στὴν πρώιμη χρονολόγηση τῶν ἀμφιγλύφων στὸν 1ο αἰ. π.Χ.¹⁴²⁴, ὅταν ἀκόμη οἱ καλλιτέχνες χρησιμοποιοῦσαν τὰ γνωστὰ θέματα μὲ μεγαλύτερη ἐλευθερία ἀπὸ ὅ,τι σὲ μεταγενέστερες περιόδους.

Νὰ σημειωθεῖ ἀκόμη ὅτι ἡ λατρεία τῶν Δώδεκα Θεῶν, σὲ περίβολο ἢ σὲ βωμό, ὅπου ἀνῆκαν πιθανότατα τὰ ἀμφίγλυφα, πιστοποιεῖται στὸ Ἀσκληπιεῖο ἤδη ἀπὸ τὸν 4ο αἰ. π.Χ.¹⁴²⁵.

IV. ΣΧΕΣΕΙΣ ΓΛΥΠΤΩΝ ΚΑΙ ΧΩΡΟΥ

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΟΝ ΤΟΠΟ ΕΥΡΕΣΗΣ ΤΩΝ ΓΛΥΠΤΩΝ

α. Κεντρική περιοχή του 'Ασκληπείου

Στὸ κέντρο τοῦ Ἱεροῦ, στὴν περιοχή τῆς Θόλου καὶ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ βρέθηκαν τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ φυσικοῦ μεγέθους ἀγάλματα.

Τὸν Ἰούνιο τοῦ 1874, σὲ λαθραῖες ἀνασκαφές *μεταξὺ τῆς Θόλου καὶ τοῦ ναοῦ* ἦλθε στὸ φῶς τὸ βάθρο ἀγάλματος τοῦ Περγαμηνοῦ ἱστορικοῦ Φιλίππου¹⁴²⁶, μαζὶ μὲ ἓνα ἄγαλμα ἱματιοφόρου, τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ ταυτίζεται μὲ τὸ ἄγαλμα **116** τοῦ τύπου τοῦ Αἰσχίνου (πίν. 122-124)¹⁴²⁷. Ἄν ὅμως τὸ ἄγαλμα αὐτὸ βρισκόταν στημένο ἐπάνω στὴ βάση δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδειχθεῖ, καθὼς λείπει ἡ πλίνθος τοῦ ἀγάλματος καὶ ἡ ἐπίστεψη τοῦ βάθρου. Στὸν ἴδιο χῶρο βρέθηκε ἀργότερα, τὸ 1884 ἢ τὸ 1891, καὶ ἡ *ἀνδρική εἰκονιστική κεφαλὴ 104* (πίν. 112), γιὰ τὴν ὁποία ἐκφράστηκε ἐπίσης ἡ ἄποψη ὅτι συναντῆκε μὲ τὴν βάση καὶ τὸ ἄγαλμα¹⁴²⁸. Ἡ χρονολογικὴ ὅμως διαφορὰ μεταξὺ τοῦ ὕστερου Ἀντωνίνειου ἢ πρώιμου Σεβήρειου ἀγάλματος **116** καὶ τῆς κεφαλῆς **104** τῆς περιόδου μετὰ τὸν Γαλληγνό, ἀποκλείει τὸν συσχετισμὸ αὐτό, καθόσον μάλιστα λείπει ὁ ὅλμος τῆς ἐνθετῆς κεφαλῆς καὶ δὲν ὑπάρχουν ἴχνη ἐπανα-χρησιμοποίησης τοῦ **116**.

Τὰ περισσότερα ἀγάλματα βρέθηκαν κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ χώρου τὸ 1882¹⁴²⁹. Τὰ ὅρια τῆς περιοχῆς ποὺ ἐρευνήθηκε τότε παραμένουν ἀδιευκρίνιστα, θὰ πρέπει ὅμως νὰ περιελάμβανε ὄχι μόνο τὴν περιοχή τῆς Θόλου καὶ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἀλλὰ καὶ ἀρκετὴ ἐκτίση Ν τῶν δύο αὐτῶν οἰκοδομημάτων¹⁴³⁰.

Ἀπὸ τὰ πρῶτα εὐρήματα, ἐκτὸς ὁρισμένων θραυσμάτων ἀπὸ τὸ Δ ἀέτωμα καὶ τὰ ἀκρωτήρια τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ, ἦταν οἱ κορμοὶ δύο τήβεννοφόρων ἀγαλμάτων, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ ἓνας ταυτίζεται ἴσως μὲ τὸν **120** (πίν. 134-135), οἱ ὁποῖοι βρέθηκαν κοντά, ἐντοιχισμένοι σὲ ἓναν ὕστερο τοῖχο, μάλλον πρὸς τὰ Ν τῆς Θόλου¹⁴³¹.

Σημαντικότερα εἶναι τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὴ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς. «*Ἀκριβῶς παρὰ τὸ μέγα περιφερὲς οἰκοδόμημα*» βρέθηκε τὸ ὑπερμέγεθες ἄγαλμα τῆς Ἀθηνᾶς **66**

(πίν. 79-81), ενώ στην ανασκαπτόμενη περιοχή, χωρίς ειδικότερο προσδιορισμό, ἦλθαν στὸ φῶς ὁ θωρακοφόρος **124** (πίν. 137-139) καὶ ὁ togatus **119** (πίν. 132-133)¹⁴³², ὅπως καὶ ἓνας σημαντικὸς ἀριθμὸς ἐνεπίγραφων βάθρων¹⁴³³.

Σὲ σύντομη ἐκθεση τῆς 14.IX.1882 τοῦ Π. Καββαδία πρὸς τὴ Γενικὴ Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων ἀναφέρεται ἡ εὕρεση τριῶν ὑπερμεγέθων ἀγαλμάτων «*παρὰ πλεύρως τῆς ἐξέδρας πλησίον τοῦ περιφεροῦς οἰκοδομήματος*» τῆς Θόλου¹⁴³⁴. Ἀπὸ τὴ σύντομη περιγραφὴ συνάγεται ὅτι δύο ἀπὸ αὐτὰ ἦταν ὁ θωρακοφόρος **125** (πίν. 140-142) καὶ ἡ πιθανότατα ἐλληνιστικῶν χρόνων «Δεομένη» ME 555, ἐνῶ ἀμφισβητεῖται ἡ ταύτιση ἐνδὸς δευτέρου γυναικεῖου ἀγάλματος, τὸ ὁποῖο ἴσως εἶναι τὸ **111** (πίν. 114-116)¹⁴³⁵.

Τὰ ἀγάλματα αὐτὰ προέρχονται ἀπὸ διαφορετικὲς χρονικὲς περιόδους, ὁπότε ἀποκλείεται νὰ ἀνῆκαν, ἀρχικὰ τουλάχιστον, στὸ ἴδιο σύνολο. Ἡ σχέση τῶν ἔργων αὐτῶν, ἢ ἐνδὸς ἐξ αὐτῶν, μὲ τὴν ἐξέδρα ἀποτελεῖ ἓνα δυσεπίλυτο ζήτημα, καθὼς, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, λείπουν οἱ πλάκες τῆς ἐπίστεψης· εἶναι ἐπομένως ἄγνωστος ὁ ἀριθμὸς καὶ τὸ εἶδος τῶν ἀγαλμάτων ποὺ ἔφερε.

Σύμφωνα μὲ τὶς σωζόμενες ἐπιγραφές, στὴν ἐξέδρα βρισκόνταν τοποθετημένα τρία τουλάχιστον ἀγάλματα, τὰ ὁποῖα ἀνάγονται στὸν 1ο αἰ. π.Χ. Στὰ ἄκρα πρέπει νὰ στέκονταν τὰ ἀγάλματα τῶν Δαμοῦς καὶ Δαμύλου, παιδιῶν τοῦ Ἀριστοκράτους Δαμύλου καὶ τῆς Εὐαρέτας Ξενοδόκου, ἔργα τοῦ Ἀθηναίου Τιμοδάμου Δημητρίου, κατὰ τὴν ἐπιγραφὴ στὸν Β ἀκραῖο λίθο τῶν ὀρθοστατῶν τῆς βάσης¹⁴³⁶. Προβληματικὴ εἶναι ἡ ἀναπαράσταση τοῦ κεντρικοῦ τμήματος, διότι λείπουν ὁ τέταρτος καὶ ὁ πέμπτος ὀρθοστάτης ἀπὸ ἀριστερὰ καὶ αὐτοὶ τοῦ πρὸς τὰ πίσω προβόλου στὸ μέσο τῆς ἐξέδρας. Στὸν σωζόμενο τρίτο ὀρθοστάτη, ἀμέσως ἀριστερὰ τοῦ κέντρου, ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ Ἀργεῖου γλύπτη Δίωνος Δαμοφίλου, ἐπίσης τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.¹⁴³⁷, παραμένει ὅμως ἀδιευκρίνιστο ἂν ἀναφέρεται στὸ ἔργο, τὸ ὁποῖο θὰ βρισκόταν εἴτε δεξιότερα, στὴν προβολὴ τῆς ἐξέδρας καὶ πιθανότατα θὰ παρίστανε ἔφιππο ἀνδριάντα¹⁴³⁸, εἴτε ἐπάνω ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴ, ἀμέσως ἀριστερὰ τοῦ κέντρου. Στὴ δευτέρῃ περίπτωση, ἡ διάταξη τῶν ἀγαλμάτων θὰ ἦταν ἀνάλογη αὐτῆς στὴ λεγόμενη «ἐξέδρα τῶν Κικερῶνων» στὸ Ἡραῖο τῆς Σάμου, τῶν μέσων περίπου τοῦ 1ου αἰ. π.Χ., ὅπου ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ ἀπὸ τὸ μέσο ὑπῆρχαν οἱ ἀνδριάντες τοῦ Q. Tullius Cicero καὶ τοῦ M. Tullius Cicero σὲ ἀντίστροφη στάση, ἀπολύτως δηλαδὴ συμμετρικὰ ὡς πρὸς τὸν κεντρικὸ ἄξονα, ἐνῶ στὸν πρόβολο τῆς ἐξέδρας θὰ ὑπῆρχε ἓνα μεγαλύτερο, ἐπίσης χάλκινο, γυναικεῖο ἄγαλμα, τὸ ὁποῖο πιθανὸν ἀνῆκε σὲ κάποια θεά, ἐπειδὴ δὲν δηλώνεται ἐπιγραφικά¹⁴³⁹.

Κανένα λοιπὸν ἀπὸ τὰ τρία σωζόμενα ἀγάλματα δὲν θὰ μπορούσε νὰ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἐξέδρα αὐτή, καθὼς μάλιστα λείπουν τὰ στοιχεῖα γιὰ τυχὸν ἀντικατάσταση τῶν ὕστερων ἐλληνιστικῶν ἀγαλμάτων μὲ ἄλλα, κατὰ τὴν περίοδο τῆς ρωμαϊκρατίας.

Ἄγνωστη παραμένει ἡ χρονολόγησις τῶν δύο περίπου τετράγωνων βάθρων, τῶν ὁποίων σώζεται ἡ ὑποθεμελίωσις μεταξὺ τῆς ἐξέδρας καὶ τοῦ μεγάλου ὀρθογώνιου βάθρου ἀμέσως Β τῆς ἀναβάθρας τῆς Θόλου· ἡ ἔλλειψη ὅμως ἀνασκαφικῶν δεδομένων δὲν ἐπιτρέπει τὴν ἀπόδοσιν κάποιου, ἢ κάποιων, ἀπὸ τὰ τρία ἀγάλματα στὰ βάθρα αὐτά¹⁴⁴⁰.

Ἡ εὕρεση τόσο πολλῶν γλυπτῶν στὴν περιοχὴ αὐτὴ δὲν ἐκπλήσσει· θὰ ὑπῆρχαν μάλιστα ἀσφαλῶς περισσότερα, ὅπως ὑπονοεῖ ἡ δημιουργία σὲ ὑστερότερους χρόνους μιᾶς ἀσβεστοκαμίνου στὴ θέση τῆς ἀναβάθρας τῆς Θόλου, μεταξὺ τοῦ σωζόμενου ἄκρου τῆς ἀναβάθρας, τῆς κρηπίδας τῆς Θόλου καὶ δύο ὀρθογώνιων βάθρων ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ¹⁴⁴¹. Δὲν ἀποκλείεται βέβαια τὸ ἐνδεχόμενο κάποια γλυπτὰ νὰ μεταφέρθηκαν ἐδῶ ἀπὸ γειτονικοὺς χώρους.

Τὴ σημασία τοῦ χώρου *A τῆς Θόλου καὶ N τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ* γιὰ τὴν ἵδρυση ἀγαλμάτων δείχνει καὶ ὁ μεγάλος ἀριθμὸς ἀνεπίγραφων βάθρων διαφόρων τύπων ποὺ εἶναι παρατεταγμένα ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ τῆς εἰσόδου τῆς Θόλου καὶ κατὰ μῆκος τῆς *N* κρηπίδας τοῦ ναοῦ¹⁴⁴². Ἕνας μικρότερος ἀριθμὸς βάθρων, ὅπως καὶ μία ἐξέδρα, βρίσκεται στὴ *N πλευρὰ τοῦ δρόμου ποὺ συνδέει τὴ Θόλο μὲ τὸν βωμὸ μπροστὰ ἀπὸ τὸ «Κτήριο E»*. Τὴ σπουδαιότητα τῆς περιοχῆς αὐτῆς ἐπιβεβαιώνει τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ περισσότερες βάσεις, γιὰ τὶς ὁποῖες εἶναι γνωστὸ ὅτι βρέθηκαν στὸν χῶρο αὐτό, ἀνῆκαν σὲ ἀγάλματα αὐτοκρατόρων ἢ μελῶν τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογένειας¹⁴⁴³. Σὲ ὅλες ὅμως τὶς περιπτώσεις λείπει ἡ ἐπίστεψη, ὅποτε δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ συνδεθοῦν μὲ τὰ ἀγάλματα ποὺ βρέθηκαν στὴν ἴδια περιοχὴ.

Στὸ *A τμήμα τῆς πλατείας N τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ*, *Δ* τοῦ «Κτηρίου E», στὴν ἀπέναντι πλευρὰ τῆς ὁδοῦ ποὺ ἀπὸ τὴν *A* ὄψη τοῦ ναοῦ κατευθύνεται *N* διερχόμενη μπροστὰ ἀπὸ τὸ «E», βρίσκονται δύο βάσεις ἀγαλμάτων στραμμένες *A*. Ἡ μία ἔφερε σὲ δεύτερη χρῆση τὴν εἰκόνα τοῦ Ἡλίου¹⁴⁴⁴, ἐνῶ ἡ ἄλλη τὸν ἀνδριάντα τοῦ Ἀδριανοῦ στὴ θέση αὐτοῦ τοῦ Ἀντιγόνου Δώσωνος¹⁴⁴⁵.

Ἡ πλατεία *A* τῆς Θόλου καὶ *N* τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ ὀρίζεται στὸ *A* τμήμα τῆς ἀπὸ τὸ λεγόμενο «Κτήριο E», μὲ τὸ ὁποῖο συνδέονται ἔξι γλυπτὰ. Πρόκειται γιὰ τὰ ἀγαλματίδια τοῦ Ἀσκληπιοῦ **6** (πίν. 7-8) καὶ **7** (πίν. 9-10) καὶ τὸν ἀνάγλυφο ἀναθηματικὸ πίνακα **141** (πίν. 155γ), τὰ ὁποῖα βρέθηκαν μέσα στὸ «Κτήριο E» καὶ τὸ σύνταγμα δύο ἀγαλματίων ἀγοριῶν **115α-β** (πίν. 120-121), τὰ ὁποῖα εἶχαν ἐντοιχισθεῖ στὴ *N* πλευρὰ τοῦ «E» μαζί μὲ τὶς Νίκες τῶν ἀκρωτηρίων τοῦ ναοῦ τῆς Ἀρτέμιδος καὶ τὸ ἀνάγλυφο τοῦ Ἀσκληπιοῦ **EAM 173** τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ἐνῶ στὴ *Δ* πρόσοψη βρίσκεται κατὰ χώραν ἡ εἰκονιστικὴ ἐρμαϊκὴ στήλη **134** (πίν. 151)¹⁴⁴⁶.

Τὸ «Κτήριο E» ἀνασκάφηκε τὸ 1884 καὶ τὸ 1891¹⁴⁴⁷. Θεωρεῖται ὡς τὸ ἀρχαιότερο μνημειῶδες οἰκοδόμημα τοῦ Ἀσκληπείου, ἀναγόμενο στὸ β' μισὸ τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.· πιστεύεται ὅτι ἀποτελέσσει τὸ πρῶτο Ἀσκληπεῖο, καθὼς περιέκλειε ἓνα βωμὸ στὴν κεντρικὴ αὐλὴ, καὶ χώρους γιὰ τὴν ἐγκοίμηση τῶν ἀσθενῶν στὴν ἀνοικτὴ πρὸς τὴν αὐλὴ *B* καὶ *A* στοὰ καὶ στὰ *N* δωμάτια, ἀντίστοιχοι χῶροι τῶν ὁποίων δημιουργήθηκαν τὸν 4ο αἰ. π.Χ., στὴ μεγάλη στοὰ τοῦ Ἀβάτου *B-BΔ* τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ¹⁴⁴⁸.

Ἡ μεταγενέστερη ἱστορία τοῦ οἰκοδομήματος εἶναι περισσότερο σκοτεινὴ¹⁴⁴⁹. Μὲ τὴν ἐπέκταση τοῦ Ἱεροῦ κατὰ τὸν 4ο αἰ. π.Χ. καὶ τὴ δημιουργία μνημειωδῶν οἰκοδομημάτων γιὰ τὶς ἐπιμέρους λειτουργίες τοῦ «Κτηρίου E», δηλαδὴ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ, τοῦ νέου βωμοῦ *A* τοῦ ναοῦ καὶ τῆς στοᾶς τοῦ Ἀβάτου *B* τοῦ ναοῦ, φαίνεται ὅτι τὸ «E» ἔχασε τὴν ἀρχικὴ σημασίαν του. Θὰ διατηροῦσε ὅμως κάποιες λειτουργίες σχετιζόμενες μὲ τὴ λατρεία, καθὼς δὲν ἔμεινε ἀμετάβλητο δίπλα στὸ νέο Ἱερό, ὅπως συνέβαινε συχνὰ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ὅταν ἓνας νέος ναὸς κτιζόταν δίπλα στὸν παλαιό¹⁴⁵⁰.

Πιθανότατα στην έλληνιστική εποχή ή και κατά τη ρωμαιοκρατία προστέθηκε μία άνοικτη (;) στοά κατά μήκος της Δ πρόσοψης του «Ε», από την οποία σώζεται μόνο ή άσβεστολιθική υποθεμελίωση της κρηπίδας και οί κρατευτές¹⁴⁵¹. Μπροστά από τη Δ στοά στήθηκε αργότερα ή έρμαϊκή στήλη **134** που βρίσκεται ακόμη κατά χώραν (πίν. 151)¹⁴⁵². Στην περιοχή του «Κτηρίου Ε» θα βρίσκονταν και άλλες εικονιστικές στήλες, όπως δηλώνει ή περισυλλογή του θραύσματος προτομής **136** (πίν. 152β-γ) ριγμένης ανάμεσα στους λίθους της θεμελίωσης ενός τετράγωνου βάθρου (;) απέναντι από τό «Ε».

Αναπάντητα μένουν επίσης τὰ έρωτήματα σχετικά με τη χρήση του οικοδομήματος στα έλληνιστικά και ρωμαϊκά χρόνια. Από τις διάφορες υποθέσεις πρέπει να αποκλεισθεί, όπως είδαμε ήδη, αυτή που θεωρεί τό «Ε» ως «Αβατο» έως τὰ ύστερα χρόνια¹⁴⁵³. Δεν υπάρχουν επίσης ένδειξεις ότι τό «Κτήριο Ε» μεταβλήθηκε σε «οικία των ιερέων», φαίνεται δε άπίθανο ένας τόσο ιερός χώρος να μεταβαλλόταν σε κατοικία¹⁴⁵⁴. Έλκυστική, αν και μη άποδείξιμη είναι ή άποψη ότι τό εγκαταλειφθέν μετά την άνέγερση των μνημειωδών κτισμάτων του 4ου αϊ. π.Χ. «παλαιό ιερό» ξαναχρησιμοποιήθηκε στα ρωμαϊκά χρόνια ως συνέπεια μιās συντηρητικής, αρχαϊζουσας ευσέβειας¹⁴⁵⁵.

Στό σημείο αυτό θα μπορούσε να βοηθήσει ή εύρεση των τριών γλυπτών μέσα στο «Κτήριο Ε», από τὰ όποια τουλάχιστον δύο, τό άγαλματίδιο του Άσκληπιού **7** (πίν. 9-10) και ό άναθηματικός πίνακας **141** (155γ), πιθανόν δε και τό τρίτο, τό άγαλματίδιο του Άσκληπιού **6** (πίν. 7-8), ήταν έπιχρυσωμένα¹⁴⁵⁶. Τό γεγονός ότι πρόκειται για τὰ μόνα σωζόμενα άναθήματα που βεβαιωμένα είχαν έπιχρυσωθεί και τὰ όποια, παρὰ τη μεγάλη χρονική τους διαφορά, βρέθηκαν μαζί, ύπονοεί ίσως ότι οί χώροι του «Κτηρίου Ε» χρησιμοποιούνταν για τη φύλαξη ή καλύτερα την έκθεση των πολυτιμότερων από τὰ άναθήματα του Ίερού¹⁴⁵⁷.

Κάποια οίκοδομική δραστηριότητα στον χώρο του «Ε» συνεχίστηκε ως και την περίοδο της φραγκοκρατίας (;), σύμφωνα με νομίσματα που βρέθηκαν κατά την άνασκαφή¹⁴⁵⁸. Όλοι όμως οί μεταγενέστεροι τοίχοι κατεδαφίσθηκαν και δεν είναι πλέον δυνατή καμία υπόθεση για τη μορφή του κτηρίου¹⁴⁵⁹. Βέβαιη είναι ή ένίσχυση των έξωτερικών αλλά και των έσωτερικών τοίχων γύρω από την αυλή¹⁴⁶⁰, στον Ν δε τοίχο έντοιχίσθηκαν και αρκετά γλυπτά, ανάμεσα στα όποια οί Νίκες των άκρωτηρίων του ναού της Άρτέμιδος. Η άνακατασκευή έπομένως αυτή θα πρέπει να έγινε σε μία αρκετά ύστερη περίοδο, όταν πλέον ό ναός της Άρτέμιδος είχε καταστραφεί.

Στην περιοχή του «Κτηρίου Ε» και του ναού της Άρτέμιδος θα βρίσκονταν στημένα τό σύνταγμα δύο άγοριών **115α-β** (πίν. 120-121), όπως πιστοποιεί ή έντοιχισή τους στον τοίχο που ένίσχυσε τον Ν τοίχο του «Κτηρίου Ε», μαζί με τις Νίκες του ναού της Άρτέμιδος.

Ό ναός έπομένως της Άρτέμιδος, του τέλους του 4ου αϊ. π.Χ.¹⁴⁶¹, πρέπει να καταστράφηκε τότε ή να ήταν ήδη σε κάποιο βαθμό κατεστραμμένος. Πάντως ό ναός υπήρχε ακόμη κατά τον 3ο αϊ. μ.Χ., όπως δείχνει ή άνάθεση τό 258/9 μ.Χ. ενός τρίποδα στην Όμόνοια, ή ένεπίγραφη βάση του όποιου σώζεται στη γωνία που σχηματίζει τό πλακόστρωτο ανάμεσα στον ναό και τον βωμό με τό Δ τμήμα του περιβό-

λου τοῦ βωμοῦ¹⁴⁶². Ὅπως οἰκοδόμησε ἡ καταστροφὴ ἔλαβε χώρα πρὶν ἢ κατὰ τὴν οἰκοδόμησιν τοῦ λεγόμενου «Ὑστερορρωμαϊκοῦ Τείχους», τὸ ὁποῖο καταπάτησε τὴ Ν πλευρὰ τοῦ μικροῦ περιβόλου τοῦ βωμοῦ¹⁴⁶³. Βάθρα ἀγαλμάτων, ἀνεπίγραφα δυστυχῶς, κοσμοῦσαν τοὺς χώρους μπροστὰ ἀπὸ τὴν πρόσοψιν τοῦ ναοῦ καὶ κατὰ μῆκος τῆς Ν πλευρᾶς τοῦ¹⁴⁶⁴.

Στὸν εὐρύτερο χώρον μεταξὺ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀρτέμιδος καὶ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ, ἐπομένως μπροστὰ ἀπὸ τὸ «Κτήριον Ε», καὶ πλησιέστερα πρὸς τὸν ναὸ τῆς Ἀρτέμιδος βρέθηκε ἐπίσης τὸ ἀγάλματι τῆς Τρίμορφης Ἑκάτης 49 (πίν. 58-59α).

Ἀπὸ τὶς ἐπιφανέστερες ἀσφαλῶς θέσεις γιὰ τὴν ἵδρυσιν ἀγαλμάτων ἦταν ὁ χώρος Α τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ, ὅπως δείχνει ὁ μεγάλος ἀριθμὸς ἐξεδρῶν, βάθρων ἀγαλμάτων καὶ ἄλλων ἀναθημάτων ἐκατέρωθεν τῆς ἀναβάθρας τοῦ ναοῦ καὶ μπροστὰ ἀπὸ τὸν Β τοῖχον τοῦ «Κτηρίου Ε», κατὰ μῆκος τοῦ δρόμου ποὺ συνέδεε τὸν ναὸ μὲ τὸν βωμὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ¹⁴⁶⁵.

Ἀπὸ τὸν χώρον αὐτὸ προέρχονται δύο μόνο γλυπτὰ. Μπροστὰ ἀπὸ τὸν ναό, μαζὶ μὲ θραύσματα τῶν γλυπτῶν τοῦ αἵματος καὶ τὸν βωμὸ ΕΑΜ 1425, βρέθηκε τὸ 1882 τὸ ὑψηλῆς ποιότητος, αὐγούστιο ἄγαλμα τηβεννοφόρου 118 (πίν. 128-131), τὸ ὁποῖο εἰκονίζει πιθανὸν τὸν ἴδιον τὸν Αὔγουστο¹⁴⁶⁶. Σὲ ἀπόσταση 30 μ. ἀπὸ τὴν Α πρόσοψιν τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ βρέθηκε καὶ τὸ σχεδὸν ἡμιτελὲς ἀγάλματι τοῦ θεοῦ 5 (πίν. 6), χωρὶς νὰ εἶναι γνωστὲς περισσότερες λεπτομέρειες¹⁴⁶⁷.

Στὸν ἴδιον χώρον ὑπάρχουν ἀκόμη κατὰ χώραν ἑξὶ ἐνεπίγραφα βάθρα κυρίως τιμητικῶν χάλκινων ἀνδριάντων, τρία ἀπὸ τὰ ὁποῖα συνδέονται μὲ τὴ λεγόμενη *magna gens* τῆς Ἐπιδαύρου¹⁴⁶⁸.

Τὸ βάθρο τῶν ἀνδριάντων τοῦ Σωδάμου Δαμοφάνεος καὶ τοῦ γιοῦ του Νικάτα Σωδάμου, τοῦ α' μισοῦ τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ., βρίσκεται μπροστὰ στὸν ναό, Β τῆς ἀναβάθρας (IG IV² 650-651). Στὴν ἄλλήν πλευρὰ τῆς ὁδοῦ, ἀνάμεσα στὴ Β πλευρὰ τοῦ ναοῦ καὶ τὸ «Λουτρὸν τοῦ Ἀσκληπιοῦ», στὴ ΝΑ γωνία τοῦ τελευταίου, βρίσκεται μία ἡμικυκλικὴ ἐξέδρα στραμμένη πρὸς τὰ Α, ἡ ὁποία στὸ σωζόμενο κεντρικὸ καὶ βόρειο τμήμα τῆς ἔφερε τὰ ἀγάλματα τῆς Λαφάντας Δαμοφάνεος, τῆς ἐγγονῆς τῆς Κλαυδίας Λαφάντας μαζὶ μὲ τοῦ ἀνδρα τῆς Τιβερίου Κλαυδίου Σιάνθους (Εὐάνθους), τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ. (IG IV² 659-661)¹⁴⁶⁹. Στὸ μέσο περίπου τοῦ Β τοίχου τοῦ «Κτηρίου Ε», μπροστὰ ἀπὸ δύο ἡμικυκλικὰ ἐξέδρες, βρίσκεται τὸ ὀρθογώνιο βάθρο τριῶν χάλκινων ἀνδρικών ἀγαλμάτων στὴν ἴδια στάση, τοῦ Πολυκράτους Εὐάνθεος, τοῦ Εὐάνθεος Εὐνόμου καὶ τοῦ συνονόματου παπποῦ του, τοῦ τέλους τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ. (IG IV² 647-449)¹⁴⁷⁰.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ μέλη τῆς *magna gens*, σὲ βάθρο μπροστὰ ἀπὸ τὴ ΝΑ γωνία τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ τιμήθηκε ὁ Τ. Αἴλ. Βλάστος, τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. (IG IV² 693). Ἀπέναντι, στὴν πρώτη ἐξέδρα μπροστὰ ἀπὸ τὸν Β τοῖχον τοῦ «Ε», σώζεται ἓνα θραῦσμα τῆς βάσης τοῦ ἀγάλματος ἑνὸς ἀγωνοθέτη τῶν Ἀπολλωνείων, Ἀσκληπειῶν καὶ Καισαρείων, τῶν πρώτων αὐτοκατορικῶν χρόνων¹⁴⁷¹. Λίγο ἀνατολικότερα βρίσκεται τέλος ἡ βάση τοῦ ἀγάλματος τοῦ Οὐετηρίου Πακκιανοῦ, ἴσως τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. (IG IV² 682).

Ὁ μεγαλύτερος ἀριθμὸς γλυπτῶν, ἰδίως μικροῦ μεγέθους, ποὺ ἦλθε στὸ φῶς κατὰ τὶς ἀνασκαφὰς τοῦ Ἀσκληπείου, βρισκόταν στὸ λεγόμενο «Κτήριο Κ», ὅπως

είναι συμβατικά γνωστό το οικόδομημα Β του ναού του Ἀσκληπιού καὶ ἀμέσως Α καὶ Β τῆς στοᾶς τοῦ Ἀβάτου. Τὸ κτίσμα ἀνασκάφηκε κυρίως τὸ 1886¹⁴⁷², ἡ ἀνασκαφή του ὅμως δὲν ὁλοκληρώθηκε καὶ καμία μελέτη τοῦ χώρου δὲν ἔχει γίνει ὡς σήμερα, ἐνῶ τὸ γέμισμα τῶν δωματίων ἀπὸ τὴν κατάρρευση τῶν κτισμένων μὲ ἀργολιθοδομὴ τοίχων καθιστᾷ δύσκολη τὴν κατανόηση τῆς κάτοψης¹⁴⁷³.

Πρόκειται ἀσφαλῶς γιὰ ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα σημεῖα τοῦ Ἱεροῦ, λόγῳ τῆς ἄμεσης γειτνιάσεώς του μὲ τὸν ναὸ τοῦ Ἀσκληπιού καὶ τὸ Ἀβατο, ἀποτελώντας συνέχεια τοῦ λουτροῦ τῶν κλασικῶν χρόνων ποὺ διατηρεῖται καλύτερα στὸ Ν τμήμα τοῦ «Κτηρίου Κ»¹⁴⁷⁴. Στὸν χῶρο ἀκόμη αὐτὸ φαίνεται ὅτι προϋπήρχαν ἱερά (;) τῆς κλασικῆς-ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς¹⁴⁷⁵.

Τὸ «Κτήριο Κ» πρέπει νὰ ταυτίζεται μὲ τὸ ἀναφερόμενο ἀπὸ τὸν Πausanias *Λουτρον τοῦ Ἀσκληπιού* ποὺ ἀνοικοδόμησε ὁ συγκλητικὸς Ἀντωνίνος¹⁴⁷⁶, βέβαιο ὅμως εἶναι ὅτι ὑπέστη ἀλλαγὲς σὲ ὑστερότερους χρόνους, ὅπως δείχνει ἡ διαφορετικὴ κατὰ τόπους τοιχοδομία¹⁴⁷⁷. Τὸ κέντρο περίπου τοῦ οἰκοδομικοῦ αὐτοῦ συγκροτήματος καταλαμβάνει ἓνας σχεδὸν τετράγωνος χῶρος, πιθανότατα αὐλὴ μὲ χαλικωτὸ δάπεδο, γύρω ἀπὸ τὴν ὁποία διατάσσονται διάδρομοι καὶ διαφόρων μεγεθῶν δωμάτια. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν οἱ χῶροι στὸ ΝΔ τμήμα, ὅπου δίπλα σὲ ἓνα κυκλικὸ δωμάτιο βρίσκεται σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο ἓνας κτιστὸς λουτήρας χωρισμένος σὲ δύο μικρότερους, διάταξη ἀνάλογη μὲ ἐκείνη στὸ «Κτήριο Φ» καὶ στὴ Σκανά, στὸ Ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα¹⁴⁷⁸.

Στὸ ζήτημα τῆς χρήσης τοῦ «Κτηρίου Κ» μπορεῖ νὰ βοηθήσει ἡ εὕρεση στοὺς χώρους του ἑνὸς μεγάλου ἀριθμοῦ γλυπτῶν. Συγκεκριμένα, βρέθηκαν πέντε ἀγάλματα ἢ θραύσματα ἀγαλμάτων ρωμαϊκῶν χρόνων: τοῦ Ἀσκληπιού **17** (πίν. 16-20), τῆς Ὑγείας **31** (πίν. 37-38), τῆς Ἀθηνᾶς **67** (πίν. 82-84), τοῦ Ἀπόλλωνος **45** (πίν. 54-55) καὶ τῆς Ἀφροδίτης **54** (πίν. 63-66)¹⁴⁷⁹, ἓνα ἀνάγλυφο μὲ τὸν Ἀπόλλωνα (;) ἐνθρονο, τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.¹⁴⁸⁰, καὶ ἓνα πλῆθος ἐπιγραφῶν ἀπὸ τὸν 4ο αἰ. ὡς τὰ ὕστερα χρόνια τοῦ Ἱεροῦ¹⁴⁸¹. Συγχρόνως ἦλθαν στὸ φῶς καὶ τριάντα δύο ἀγαλμάτια καὶ ἀγαλματίδια διαφόρων θεοτήτων καὶ χρονικῶν περιόδων, ἀλλὰ κυρίως τῆς ρωμαϊοκρατίας, στὰ ὁποία περιλαμβάνονται οἱ εἰκόνες τοῦ Ἀσκληπιού **4**, **16**, **19** καὶ **21** (πίν. 5, 15γ-ζ', 23, 26-27), τῆς Ὑγείας **25**, **28**, **29** καὶ **32** (πίν. 31, 34-35, 39-40), τῶν Ἀσκληπιδῶν (;) **34-39** (πίν. 42-47), τοῦ Ἀπόλλωνος **43** (πίν. 52-53), τῆς Ἀφροδίτης **56** καὶ **58** (πίν. 71, 73α-δ), τῆς Ἀθηνᾶς **68-70** (πίν. 85-89α), τοῦ Ἑρμοῦ **74** (πίν. 90), τοῦ Διονύσου μὲ Σάτυρο **76** (πίν. 92), τοῦ Πανδὸς **79** (πίν. 95) καὶ τῆς Κυβέλης **85** (πίν. 100), ἴσως καὶ τῆς Δήμητρας **86** (πίν. 101)¹⁴⁸².

Ἀκριβέστερες σχετικὰ πληροφορίες γιὰ τὸ σημεῖο εὕρεσης δίνουν τρεῖς ἐκθέσεις τοῦ ἀνασκαφέα Β. Στῆ πρὸς τὸν Π. Καββαδία, τότε Γενικὸ Ἐφορο Ἀρχαιοτήτων¹⁴⁸³. Σημειωτέον ὅμως ὅτι σὲς ἐκθέσεις αὐτές, ὅπως καὶ μεταξὺ αὐτῶν καὶ τῶν δημοσιεύσεων τοῦ ἴδιου σὲς ΑΕ 1886 καὶ 1892, ὑπάρχουν ἀρκετὲς ἀντιφάσεις, ὥστε, ἐκτὸς τοῦ γεγονότος ὅτι τὰ πέντε ἀγάλματα βρέθηκαν μαζί, νὰ μὴν εἶναι βέβαιο ἂν ὀντως προέρχονται ἀπὸ τὸν κεντρικὸ χῶρο τοῦ «Κτηρίου Κ»¹⁴⁸⁴.

Τὰ κοινὰ στοιχεῖα, τεχνικὰ καὶ τεχνοτροπικά, μεταξὺ τῶν τεσσάρων ἀπὸ τὰ πέντε ἀγάλματα, δηλαδὴ τοῦ Ἀσκληπιού **17**, τῆς Ὑγείας **31**, τῆς Ἀθηνᾶς **67** καὶ τοῦ θραύσματος τοῦ Ἀπόλλωνος **45**, καὶ ἡ χρονολόγησή τους τὴν ἴδια ἐποχὴ, λίγο μετὰ

τὴν ἀνοικοδόμησιν τοῦ «Λουτροῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ» ἀπὸ τὸν Ἀντωνίνο, ὅπως καὶ ἡ ἀπόδοσί τοὺς στὸ ἴδιο ἐργαστήριον, πιστοποιοῦν ὅτι τὰ ἀγάλματα αὐτὰ παραγγέλθηκαν μὲ τὸν συγκεκριμένον σκοπὸν νὰ κοσμήσουν κάποιον χώρον τοῦ οἰκοδομήματος.

Τὸν τρόπον μὲ τὸν ὁποῖον ἦταν στημένα τὰ ἀγάλματα δείχνει ἡ κατεργασία τῆς πίσω ἐπιφάνειάς τοὺς. Βέβαιον εἶναι ὅτι ἡ Ὑγεία καὶ ἡ Ἀθηνᾶ βρίσκονταν σὲ κόγχας, ἐνῶ ἡ σχετικὰ καλύτερη ἀπόδοσις τῆς πίσω ὀψης τοῦ ἀγάλματος τοῦ Ἀσκληπιοῦ καί, ὅσο γίνεται ἀντιληπτό, τοῦ θραύσματος τοῦ ἀγάλματος τοῦ Ἀπόλλωνος, ὑποδεικνύει μία θέσις μπροστὰ σὲ κάποιον τοῖχον.

Ἡ ἐπιλογὴ τῶν παριστανόμενων θεοτήτων δὲν εἶναι ἄσχετη μὲ ἓνα οἰκοδόμημα λουτρῶν καὶ σὲ ἓνα ἱερὸν Ἀσκληπιοῦ. Οἱ μορφὲς ὄντως τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ τῆς Ὑγείας εἶναι συχνότατες σὲ θερμῆς¹⁴⁸⁵. Ὁ Ἀπόλλων συναντᾶται στὸν γλυπτὸ διάκοσμο τῶν θερμῶν κυρίως σὲ σύνολο μαζὶ μὲ τὴς Μοῦσας¹⁴⁸⁶, ὅμως ἡ ἐντονὴ παρουσία καὶ λατρεία τοῦ στὸ Ἀσκληπιεῖο καθιστᾷ ἀπόλυτα κατανοητὸ νὰ συμπεριλήφθῃ καὶ ἐξ ἀρχῆς στὸ διακοσμητικὸ πρόγραμμα τοῦ ἄμεσα συνδεδεμένου μὲ τὴν λατρείαν *Λουτροῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ*. Ἡ Ἀθηνᾶ, ἀντίθετα, δὲν εἶχε συχνὰ θέσις σὲ θερμῆς¹⁴⁸⁷.

Προβληματικὴ εἶναι ἡ σχέση τοῦ ἀγάλματος τῆς Ὀπλισμένης Ἀφροδίτης 54 μὲ τὸ «Κτήριον Κ», ἀλλὰ καὶ γενικότερα μὲ τὸ Ἀσκληπιεῖον¹⁴⁸⁸. Ἡ ἐργασία, ἰδίως τῆς πίσω ὀψης, δείχνει ὅτι τὸ ἄγαλμα εἶχε μία κύρια ὀψιν, τὴν πρόσθια, καὶ θὰ ἦταν τοποθετημένο μπροστὰ ἀπὸ κάποιον τοῖχον, ὅπως πιστοποιεῖ ἡ καλὴ ἀπόδοσις τῶν πλαγίων ὀψεων. Τὸ ἄγαλμα τῆς Ἀφροδίτης εἶναι κατὰ ἓνα αἰῶνα περίπου πρωιμότερον ἀπὸ τὸ σύνολον τῶν ὑπολοίπων τεσσάρων, δὲν εἶναι ὅμως εὐκρινὲς ἂν χρησιμοποιήθῃ εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς στὸ *Λουτρὸν τοῦ Ἀσκληπιοῦ* ἢ προστέθῃ σὲ μία ἀκόμη ὑστερότερη περίοδο. Στὴν πρώτη περίπτωσιν, τὴν ὁποία εὐνοεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι εἰκόνες τῆς Ἀφροδίτης ἀπαντοῦν πολὺ συχνὰ στὸν διάκοσμον τῶν θερμῶν¹⁴⁸⁹, τὸ ἄγαλμα θὰ προερχόταν ἀπὸ κάποιον ἀπὸ τὰ οἰκοδομήματα, στὴν θέσιν τῶν ὁποίων κτίσθηκε τὸ «Κτήριον Κ». Γιὰ τὴν φύσιν ὅμως τῶν κτισμάτων αὐτῶν δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ καμία ὑπόθεσις, ἂν προηγουμένως δὲν ἀνασκαφεῖ ὁλος ὁ χώρος¹⁴⁹⁰.

Στὴ δευτέρῃ περίπτωσιν, τὸ ἄγαλμα θὰ ἦταν ἀρχικὰ τοποθετημένο στὸ *Ἱερὸν τῆς Ἀφροδίτης*, ἡ ταύτισις τοῦ ὁποίου δὲν εἶναι βέβαιη, λόγῳ τῆς ἀσάφειας τοῦ σχετικοῦ χωρίου τοῦ Πausanias. Ὁ Pausanias κάνει ὄντως λόγον γιὰ *Ἀφροδίτης Ἱερὸν καὶ Θέμιδος* ἀμέσως μετὰ τὸ Ἀρτεμίσιον, ἀναφερόμενος γενικὰ στὴν περιοχὴ γύρω ἀπὸ τὸν πυρῆνα τοῦ Ἀσκληπείου¹⁴⁹¹. Ἐνὰ πρῶτον πρόβλημα εἶναι, ἂν πρόκειται γιὰ ἓνα ἱερὸν κοινὸν γιὰ τὴς δύο θεᾶς ἢ δύο ἀνεξάρτητα¹⁴⁹². Οἱ ναοὶ ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖον, οἱ ὁποῖοι ἔχουν ἀποδοθεῖ σὲς θεᾶς αὐτὲς ἀπὸ τὴν ὥς τώρα ἔρευνα εἶναι ὁ «Ναὸς Α», λίγο βορειότερα ἀπὸ τὸ «Κτήριον Κ», καὶ ὁ «Ναὸς L», Α τοῦ Ἀσκληπείου στὴν κατεύθυνσιν τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα, ἀμφότεροι τῆς πρώιμης ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς¹⁴⁹³. Ὅμως, τὰ ἐπιγραφικὰ καὶ ἀνασκαφικὰ στοιχεῖα δὲν ἐπαρκοῦν γιὰ τὴν ἀσφαλὴ ταύτισιν τοὺς¹⁴⁹⁴.

Ἄν τὸ ἄγαλμα τῆς Ἀφροδίτης 54 προέρχεται ὄντως ἀπὸ κάποιον ἀπὸ τοὺς ναοὺς αὐτοὺς, τότε θὰ ἀποτελοῦσε πιθανότατα τὸ λατρευτικὸν ἄγαλμα, καθὼς μάλιστα ἡ σωζόμενη θεμελίωσις τοῦ βᾶθρου στὸ βάθος τοῦ σηκοῦ καὶ τῶν δύο ναῶν ἀρμόζει σὲ ἓνα ἱστάμενον ἄγαλμα¹⁴⁹⁵. Στὴν περίπτωσιν αὐτὴ θὰ πρέπει νὰ ἀντικατεστήσῃ στὰ μέσα περίπου τοῦ Ιου αἰ. μ.Χ. τὸ ἄγνωστο πότε κατεστραμμένο πρῶτον

έλληνιστικό λατρευτικό ἄγαλμα. Δὲν θὰ μπορούσαν ἀκόμη νὰ ἀποκλειστοῦν οἱ μικροὶ ναοί (;) «Ι», Β τοῦ βωμοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ, καὶ «Τ», Α τοῦ «Κτηρίου Ε» καὶ ἀμέσως ΒΔ τοῦ διμεροῦς ἱεροῦ «Υ», γιὰ τοὺς ὁποίους δὲν εἶναι τίποτε γνωστό, ἐκτὸς τοῦ ὅτι πρέπει νὰ ἀνακατασκευάστηκαν τουλάχιστον κατὰ τὴν περίοδο τῆς ρωμαϊοκρατίας¹⁴⁹⁶. Στὸ «Κτήριο Κ» ἀναφέρεται ὅτι βρέθηκαν «*θραύσματα καὶ ἄλλων μεγάλου μεγέθους ἀγαλμάτων*»¹⁴⁹⁷, στὰ ὁποῖα ἴσως ἀνήκουν κάποια ἀπὸ αὐτὰ ποὺ φυλάσσονται στὴν ἀποθήκη τοῦ ΜΕ, χωρὶς ὅμως πληροφορίες γιὰ τὸν τόπο εὕρεσής τους.

Ἀντίθετα ἀπὸ τὰ ἀγάλματα, τὰ ἀγαλμάτια βρέθηκαν στὰ μικρὰ δωμάτια Ν τοῦ Ν «διαδρόμου» τῆς κεντρικῆς αὐλῆς καὶ Α τοῦ κυκλικοῦ δωματίου, κυρίως δὲ στὸ ἀνατολικότερο ἀπὸ αὐτά¹⁴⁹⁸. εἶναι δὲ χαρακτηριστικὸ ὅτι δὲν βρέθηκαν στὸ κέντρο τῶν δωματίων, ἀλλὰ «ἀτάκτως» μπροστὰ στοὺς τοίχους ὁλόγυρα, γεγονὸς τὸ ὁποῖο σημαίνει ὅτι δὲν ἦταν τοποθετημένα ψηλά.

Ὁ σκοπὸς τῆς συγκέντρωσης τόσο πολλῶν μικρῶν ἔργων σὲ λίγα μικρὰ δωμάτια δὲν εἶναι εὐκρινής. Καθὼς πρόκειται γιὰ ἀφιερῶματα πιστῶν, ὅπως δείχνουν οἱ ἐπιγραφὲς ποὺ πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ φέρουν στὴν πλίνθο τους, καὶ ἀνήκουν σὲ διάφορες χρονικὲς περιόδους, δὲν ἀποτελοῦσαν μέρος τοῦ ἀρχικοῦ διακόσμου¹⁴⁹⁹. Εἶναι πιθανὸν ὅτι συγκεντρώθηκαν σὲ μία ὕστερη περίοδο καὶ ἀπὸ ἄλλα σημεῖα τοῦ Ἱεροῦ καὶ γλύτωσαν τὴ μεταφορὰ τους στὶς ἀσβεστοκαμίνας, ἐπειδὴ ἔμειναν θαμμένα κάτω ἀπὸ τοὺς τοίχους τοῦ κατεστραμμένου ἀπὸ τοὺς σεισμοὺς τοῦ 6ου αἰ. μ.Χ. «Κτηρίου Κ»¹⁵⁰⁰. Λογικὴ εἶναι ἐπίσης ἡ ὑπόθεση ὅτι τὰ ἀφιερῶματα αὐτὰ τοποθετοῦνταν στοὺς χώρους τοῦ «Κ» εὐθὺς μετὰ τὴν ἀνάθεσή τους, λόγῳ τῆς σημασίας τοῦ *Λουτροῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ* στὴ λατρεία.

Ἡ σύνδεση τῶν δύο αὐτῶν ὑποθέσεων φαίνεται ὀρθότερη. Τὰ ἀναθήματα, τὰ περισσότερα τοῦ 3ου καὶ τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ., συγκεντρώθηκαν κατὰ τὰ ὕστερα χρόνια τοῦ Ἱεροῦ στὸ «Κτήριο Κ», τὸ ὁποῖο θὰ χρησίμευε καὶ ὡς *οἶκος τῶν ἱερέων* ὅπως συνέβαινε στὴ Σκανά, στὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα· στὴ Σκανά βρέθηκαν ἐπίσης ἀγαλμάτια καὶ βωμοὶ διαφόρων ἐποχῶν καὶ θεοτήτων, ἂν καὶ σὲ μικρότερο ἀριθμὸ, γιὰτὶ καὶ ἐκεῖ τελοῦνταν λατρευτικὲς λειτουργίες μυστηριακοῦ χαρακτήρα μὲ ἀνάλογη διαμόρφωση τῶν χώρων¹⁵⁰¹. Τὴν ὑπόθεση αὕτη στηρίζει τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ περισσότερα γνωστὰ οἰκοδομήματα, στὰ ὁποῖα βρέθηκαν συγκεντρωμένα γλυπτὰ εἶναι οἰκιακοὶ χώροι, τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος, πρὶν ἀπὸ τὴν καθολικὴ ἐπικράτηση τοῦ Χριστιανισμοῦ¹⁵⁰².

Μία ἀπὸ τὶς ἐπιγραφὲς ποὺ βρέθηκαν στὰ Ν δωμάτια τοῦ «Κτηρίου Κ» ἀναφέρει τὴν ἀνάθεση στὸν Ἀσκληπιὸ καὶ στὸν Ἀπόλλωνα Μαλεάτα μιᾶς *βιβλιοθήκης*¹⁵⁰³. Τὴν ὑπαρξὴ τῆς βεβαιώνει καὶ ἡ ἱερατικὴ ἐπιγραφή τοῦ Ἀπελλᾶ, τῶν μέσων περὶπου τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ., ἀπ' ὅπου συνάγεται ὅτι ὁ χώρος τῆς βιβλιοθήκης χρησίμευε καὶ ὡς ἀναγνωστήριο¹⁵⁰⁴. Ἡ ταύτιση ὅμως κάποιου συγκεκριμένου χώρου μὲ τὴ βιβλιοθήκη δὲν εἶναι δυνατὴ, καθόσον μάλιστα δὲν εἶναι βέβαιο ἂν ἡ ἐπιγραφή μεταφέρθηκε σὲ κάποια ὕστερότερη χρονικὴ στιγμή στὸ «Κτήριο Κ»¹⁵⁰⁵.

Κατὰ μῆκος τῆς Α πλευρᾶς τοῦ «Κτηρίου Κ», σὲ μία ἀνοικτὴ προφανῶς στοά, ὑπάρχει συνεχῆς σειρὰ βάθρων καὶ βωμῶν, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ περισσότερα εἶναι ἀνεπίγραφα ἢ τὸ ἐνεπίγραφο τμήμα τους ἔχει μεταφερθεῖ στὸ Μουσεῖο, ὥστε κατὰ χώραν νὰ βρίσκεται μόνο ἡ θεμελίωσή τους. Ὁ χώρος κατὰ μῆκος τῆς ὁδοῦ ποὺ ἀπὸ

τὰ προπύλαια ὁδηγοῦσε πρὸς τὸν ναὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ εἶναι ἄρκετὰ εὐνοϊκὸς γιὰ τὴν ἔκθεση τιμητικῶν ἢ ἀναθηματικῶν ἀγαλμάτων καὶ ἀφιερωμάτων. Ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς ρωμαιοκρατίας χαρακτηριστικὸ εἶναι ἓνα βάθρο ποὺ ἔφερε τὸ ἄγαλμα τῆς ἱέρειας (ζακόρου) Κλέας¹⁵⁰⁶, ἀμέσως Ν τῆς βάσης ἀγάλματος Νίκης σχήματος πρώρας πλοίου μὲ τρεῖς διαδοχικὲς ἀναθηματικὲς ἐπιγραφές, ἡ τελευταία ἀπὸ τὴς ὁποῖες ἀνήκει στὸν Λ. Μόμμιο¹⁵⁰⁷.

Στὸ «Κτήριο Κ» ἀναφέρεται ὅτι τὸ ἔτος 1886 βρέθηκε καὶ τὸ ἀγαλμάτιο γυναικείας μορφῆς καθισμένης σὲ βράχο 88 (πίν. 103)¹⁵⁰⁸. Λεπτομέρειες δὲν παραδίδονται, καθὼς ὅμως ἀρχικὰ συνδέθηκε μὲ τὸ Α ἀέτωμα τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ, πρέπει νὰ βρέθηκε στὸ Α ἢ ΝΑ τμήμα τοῦ κτηρίου¹⁵⁰⁹. Τὸ ἀγαλμάτιο δὲν περιλαμβάνεται στὸ σύνολο τῶν ἔργων ποὺ βρέθηκαν μέσα στὸ «Κ»· καθίσταται ἐπομένως πιθανὸ νὰ βρέθηκε στὴν ἐπίχωση ἢ στὴν ἄμεση περιοχὴ τοῦ «Κτηρίου Κ».

Στὸν ἀχανὲς χώρο τῆς μεγάλης πλατείας τοῦ Ἱεροῦ δὲν παραδίδεται ἡ εὕρεση γλυπτῶν, οἱ σωζόμενες ὅμως ἐξέδρες καὶ τὸ πλῆθος τῶν βάσεων ποὺ βρίσκονται διασκορπισμένες στὴν περιοχὴ αὐτὴ¹⁵¹⁰ ὑποδηλώνουν ὅτι ὁ χώρος αὐτὸς ἦταν ἄρκετὰ ἀγαπητὸς γιὰ τὴν ἵδρυση τιμητικῶν εἰκονιστικῶν ἀγαλμάτων. Οἱ ἐξέδρες σχηματίζουν ἓνα τόξο κύκλου ἀπὸ μπροστὰ ἀπὸ τὴ ΝΔ γωνία τῆς λεγόμενης στοᾶς τοῦ Κότυος, ἀπὸ τὴν ὁδὸ ποὺ ἀπὸ τὰ προπύλαια ὁδηγεῖ πρὸς τὸν ναὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ, ὡς τὸν βωμὸ τοῦ θεοῦ.

Ὁ ἀνδριάντας τοῦ Γαῖου Μομμίου Ρήγλου (Regulus) στήθηκε στὴ βορειότερη ἐξέδρα μὲ τὴ φροντίδα τοῦ Τίτου Σταπλίου Λαμπρία καὶ τοῦ γιοῦ του Τιμοκράτους, τὸ 35/6 μ.Χ., ἀντικαθιστώντας ἓνα παλαιότερο ἀνάθημα, ἔργο τοῦ Εὐνου Εὐνόμου¹⁵¹¹. Στὴν τρίτη ἐξέδρα τιμῶνται μέλη τῆς οἰκογένειας τῶν Σταπλίων, τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ., ὅπου ὅμως οἱ διαφορὲς τῶν γραμμάτων ὑπονοοῦν ὅτι δὲν εἶναι ὅλοι οἱ ἀνδριάντες σύγχρονοι¹⁵¹². Στὴν πέμπτη ἐξέδρα ὑπῆρχε τὸ ἄγαλμα τοῦ ἐκτὸς τῶν ἄλλων ἱερέα τοῦ Ἀσκληπιοῦ Κυνίου Ἀλλήϊου Ἐπικτήτου, πιθανότατα τῆς ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίνων¹⁵¹³, ἐνῶ στὴν τελευταία ἐξέδρα τῆς σειρᾶς, ἀμέσως Β τοῦ βωμοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ, ἡ ἐπιγραφή εἶναι φθαρμένη¹⁵¹⁴.

β. Οἰκοδομήματα γύρω ἀπὸ τὸν κεντρικὸ πυρήνα τοῦ Ἀσκληπείου

Στὰ Α τῆς μεγάλης πλατείας τοῦ Ἱεροῦ, ἀμέσως Ν τοῦ συγκροτήματος τῶν ΒΑ θερμῶν, βρίσκεται τὸ «Κτήριο Ω»¹⁵¹⁵, τὸ ὁποῖο φαίνεται ὅτι ἀνασκάφηκε μερικῶς τὸ 1886-1887 ἀπὸ κοινῶς μὲ τὴς θέρμες· ὁ ἰδιαίτερος χαρακτήρας του ἔγινε ἀντιληπτὸς μὲ τὴ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς τὸ 1925¹⁵¹⁶, ἐνῶ νέες ἔρευνες ἄρχισαν τὸ 1989 γιὰ νὰ ἀποσαφηνισθεῖ ἡ εἰκόνα του¹⁵¹⁷. Τὸ οἰκοδόμημα ἔχει ἐλαφρῶς ὀρθογώνιο σχῆμα (11.75 × 12.70 μ.) μὲ τὴν εἴσοδο στὴ Ν πλευρά. Ἐγκάρσια χωρίζεται σὲ δύο χώρους, ἓνα ὑπαίθριο (;) Ν τμήμα καὶ ἓνα στεγασμένο Β. Ὁ Β χώρος βρίσκεται σὲ ὑψηλότερο κατὰ 45 ἐκ. ἐπίπεδο καὶ ἦταν ἀνοικτὸς πρὸς Ν, τὸ μεγαλύτερο δὲ μέρος του καταλαμβάνει τὸ μεγάλο βάθρο ἐνὸς συντάγματος λατρευτικῶν ἀγαλμάτων¹⁵¹⁸.

Τὸ ἱερὸ αὐτὸ ἔχει ταυτισθεῖ μὲ τὸ Ἐπιδότειο¹⁵¹⁹, τὸ ὁποῖο, σύμφωνα μὲ τὴς οἰκοδο-

μικρές επιγραφές, κτίσθηκε τὸ γ' τρίτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.¹⁵²⁰, συμπεριλαμβάνεται δὲ ἀπὸ τὸν Πausanία στὰ οἰκοδομήματα, ἢ κατασκευὴ ἢ ἐπανακατασκευὴ καὶ ἐπιδιόρθωση τῶν ὁποίων ὀφείλεται στὸν συγκλητικὸ Ἀντωνίνο¹⁵²¹.

Χαρακτηριστικὸ τοῦ Ἐπιδοτείου, τὸ ὁποῖο ἔχει ἄμεση σχέση μὲ τὰ γλυπτὰ ποὺ ἀποδίδονται σὲ αὐτό, εἶναι ἀσφαλῶς ἡ μεγάλη βάση στὸν Β χώρο. Ἡ πρόσθια ὄψη εἶναι σχεδὸν ἡμικυκλική, πλ. 7.27 μ. Κατὰ χώραν σώζεται μόνο ὁ κατώτερος δόμος, ἀποτελούμενος ἀπὸ ἀσβεστολίθους ὕψ. 26.5 ἐκ., λίγοι ἀσβεστόλιθοι ὕψ. 40 ἐκ. τοῦ δευτέρου δόμου ἔχουν ταυτιστεῖ, ἐνῶ δὲν ἔχει ἀναγνωρισθεῖ πρὸς τὸ παρὸν κανένας λίθος τῆς ἐπίστεψης. Οἱ νεώτερες ἐρευνες ἔδειξαν ὅτι ἡ βάση δὲν ἦταν συμπαγῆς ὡς τὸν τοῖχο ἀπὸ πωρολίθους ποὺ ὑψωνόταν μπροστὰ ἀπὸ τὸν Β τοῖχο τοῦ οἰκοδομήματος, ἀλλὰ ὡς τὸν τοῖχο ἔφθανε μόνο ἓνας πρόβολος, πλ. 3 μ. περίπου, τοῦ κεντρικοῦ τμήματος τῆς βάσης¹⁵²². Εἶναι φανερὸ ὅτι τὸ Ἐπιδότειο ἀνήκει στὰ περιορισμένα παραδείγματα ναῶν μὲ ἓνα σύνταγμα λατρευτικῶν ἀγαλμάτων¹⁵²³.

Στὸ Ἐπιδότειο πρέπει νὰ ἀνήκει τὸ τμήμα ὑπερφυσικοῦ ἀνδρικοῦ ἀγάλματος **18** (πίν. 21-23), πιθανότατα τοῦ Ἀσκληπιοῦ, τὸ ὁποῖο, ἕως τῇ μεταφορᾷ του στὴν ἀποθήκη τοῦ ΜΕ τὸ 1989, βρισκόταν ἀκουμπωμένο στὸν Δ τοῖχο, κοντὰ στὴ ΒΔ γωνία τοῦ κτηρίου¹⁵²⁴. Κοινὰ στοιχεῖα, τεχνικὰ περισσότερο, ἐπιτρέπουν τὴν ὑπόθεση ὅτι, ἐκτὸς τοῦ **18**, καὶ τὰ θραύσματα μεγάλων ἀγαλμάτων **33** (πίν. 41) καὶ **40** (πίν. 48), τὰ ὁποῖα βρισκόνταν στὸν χώρο κάτω ἀπὸ τὸ Ἐπιδότειο, Β τῆς «Ἱερῆς Κρήνης», ἀνήκουν στὸ ἴδιο σύνταγμα γλυπτῶν.

Τῇ θέσῃ τῶν ἀγαλμάτων στὸ βάθρο ὑποδηλώνει ἡ ἐργασία τῆς πίσω ὀψης. Τὸ μεγαλύτερο τῶν τριῶν ἄγαλμα τοῦ Ἀσκληπιοῦ **18** ἔχει τὴν πίσω ὀψη κομμένη σὲ ἓνα ἀπόλυτα κατακόρυφο ἐπίπεδο καὶ πολὺ καλὰ λειασμένη (πίν. 21γ). Θὰ πρέπει ἐπομένως νὰ κατελάμβανε τὴν κεντρικὴ θέση, ἀκουμπώντας στὸν πίσω, πώρινο τοῖχο τοῦ σηκοῦ. Τὸ λίγο μικρότερο γυναικεῖο ἄγαλμα **33** πρέπει νὰ βρισκόταν δεξιὰ τοῦ πρώτου, κρίνοντας ἀπὸ τὴν ἰδιαίτερα προσεγμένη δεξιὰ πλευρά του, ἡ ὁποία στὴ θέσῃ αὐτὴ θὰ ἐκτίθετο περισσότερο πρὸς τὸν θεατῇ. Ἡ κατεργασία τῆς πίσω ὀψης δείχνει ὅτι δὲν θὰ ἀκουμποῦσε στὸν τοῖχο, ὅπως τὸ ἄγαλμα τοῦ Ἀσκληπιοῦ, ἀλλὰ θὰ στεκόταν ἐλεύθερο στὸν χώρο. Ἀνάλογη θέση θὰ εἶχε καὶ τὸ ἄγαλμα, ἀπὸ τὸ ὁποῖο σώθηκε μόνο τὸ θραῦσμα **40**. Τὸ πλάτος τοῦ κεντρικοῦ προβόλου τοῦ βάθρου καθιστᾷ πιθανὴ τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς ἀκόμῃ ἀγάλματος, ἀριστερὰ τοῦ Ἀσκληπιοῦ, ἀνάλογης τεχνικὰ μορφῆς, ἴσως τοῦ Ἀπόλλωνος¹⁵²⁵ ἢ τῆς Ὑγείας. Ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τῶν ἀγαλμάτων τοῦ συντάγματος δὲν εἶναι βεβαιωμένος, καθὼς λείπουν οἱ πλάκες τῆς ἐπίστεψης τοῦ βάθρου. Ὁ ἀριθμὸς πάντως τῶν ἀγαλμάτων πρέπει νὰ σχετίζεται καὶ μὲ τὴν ἐρμηνεία τῶν μορφῶν¹⁵²⁶.

Ὅπως ἔδειξε ἡ τυπολογικὴ ἐξέταση τῶν γλυπτῶν, τὴν κεντρικὴ θέση κατελάμβανε τὸ ἄγαλμα τοῦ Ἀσκληπιοῦ **18** στὸν τύπο «Este», μὲ τὸν κορμὸ καὶ μᾶλλον καὶ τὴν κεφαλὴ στραμμένη ἐλαφρὰ πρὸς τὰ δεξιὰ, ὅπως ὑποδεικνύει τὸ ἐπίπεδο τῆς πίσω ὀψης. Ἀριστερά, θὰ βρισκόταν ἡ γυναικεῖα μορφή **33**, πιθανότατα τῆς Ὑγείας ἢ τῆς Ἡπίνης. Εἶναι ἐπομένως πιθανὸ ὅτι τὰ ὑπόλοιπα ἀγάλματα τοῦ συντάγματος θὰ εἰκόνιζαν μέλη τῆς οἰκογένειας τοῦ Ἀσκληπιοῦ, τοὺς Ἀσκληπιάδες ἢ καὶ ἄλλες θεότητες, οἱ ὁποῖες συνδέονταν μὲ τὸν Ἀσκληπιδὸ καὶ τὴν θεραπεία τῶν ἀσθενῶν. Ὅλες αὐτὲς οἱ θεότητες θὰ πρέπει νὰ εἶναι οἱ ἐπονομαζόμενοι Θεοὶ Ἐπιδό(ω)ται,

τουλάχιστον στην περίπτωση της Ἐπιδαύρου, καθώς για την ασφαλή ταύτισή τους γενικότερα οί φιλολογικές καὶ ἐπιγραφικές μαρτυρίες εἶναι ἀνεπαρκεῖς¹⁵²⁷.

Τὸ μεγάλο βάθος τοῦ βάθρου καὶ ἡ συνακόλουθη μεγάλη σχετικὰ ἀπόσταση μπροστὰ τουλάχιστον ἀπὸ τὸ ἐφαπτόμενο στὸν πίσω τοῖχο κεντρικὸ ἄγαλμα τοῦ Ἀσκληπιοῦ θὰ μπορούσε νὰ ἐξηγηθεῖ ἂν ὑποτεθεῖ ὅτι στὸν χώρο αὐτὸ θὰ ὑπῆρχε κάποιος (ἢ κάποια) μικρὸ ἄγαλμα πιθανότατα παιδιοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ, ὅπως π.χ. τοῦ Τελεσοφόρου¹⁵²⁸.

Ἀμέσως Β τοῦ Ἐπιδοτείου, στὴ ΒΑ γωνία τῆς μεγάλης πλατείας τοῦ Ἀσκληπείου σώζεται σὲ σχετικὰ καλὴ κατάσταση ἓνα οἰκοδόμημα θερμῶν («Κτήριο Ο»), τὸ ὁποῖο ἀνασκάφηκε τὸ 1886/87 καὶ 1893 καὶ κατόπιν τὸ 1925¹⁵²⁹. Πρόκειται γιὰ ἓνα ἀρκετὰ ἐπιμελοῦς κατασκευῆς κτίσμα, τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ., προγενέστερο ἴσως τῆς ἀνακατασκευῆς τοῦ Ἐπιδοτείου καὶ τῆς στοᾶς τοῦ Κότυος ἀπὸ τὸν συγκλητικὸ Ἀντωνίνο¹⁵³⁰, τὸ ὁποῖο ὑπέστη κάποιες μετατροπές καὶ προσθήκες κατὰ τὴν ὕστερη ἀρχαιότητα, στὸν 4ο ἢ τὸν 5ο αἰ. μ.Χ.¹⁵³¹.

Στὶς θερμές δὲν βρέθηκαν γλυπτά, ἐνῶ ἀπὸ τὴ διαμόρφωση τῶν χώρων φαίνεται ὅτι ὁ γλυπτός τους διάκοσμος θὰ ἦταν περιορισμένος· μόνο ἐπάνω ἀπὸ τὶς δύο δεξαμενές τοῦ *frigidarium* ὑπάρχουν κόγχες γιὰ ἀγαλμάτια¹⁵³².

Τὰ τραπεζοφόρα 138 (πίν. 153-154) καὶ 139 (πίν. 155α-β) βρέθηκαν σὲ δύο οἰκοδομήματα, τὰ ὁποῖα συνδέονται ἄμεσα μὲ τὰ τελευταῖα χρόνια ὑπαρξης τοῦ Ἀσκληπείου, πρὶν ἀπὸ τοὺς σεισμοὺς τοῦ 6ου αἰ. μ.Χ. Πρόκειται γιὰ τὴ μνημειώδη Βασιλικὴ Α τῶν προπυλαίων καὶ τὴ γειτονικὴ «οἰκία μὲ τὸ ψηφιδωτὸ τῆς πέριδικας», τὰ ὁποῖα ἀνασκάφηκαν τὸ 1918/19¹⁵³³. Τὰ οἰκοδομήματα αὐτὰ χαρακτηρίζονται ἀπὸ πλούσια ψηφιδωτὰ δάπεδα, ἡ μελέτη κυρίως τῶν ὁποίων ὁδήγησε στὴ χρονολόγηση τῆς μὲν Βασιλικῆς στὸ α' τέταρτο τοῦ 5ου αἰ. μ.Χ., τῆς δὲ οἰκίας λίγο ὕστερότερα, στὸ β' τέταρτο τοῦ ἴδιου αἰῶνα¹⁵³⁴.

Τὰ δύο τραπεζοφόρα βρέθηκαν ἐπομένως στὰ κτήρια αὐτὰ σὲ δεύτερη χρήση, γεγονός τὸ ὁποῖο ὀφείλεται στὸν χρηστικὸ τους χαρακτήρα, ἐνῶ στὴν περίπτωση ἰδίως τοῦ τραπεζοφόρου μὲ παράσταση δελφινιοῦ συνέτεινε καὶ τὸ ἀγαπητὸ στὴ χριστιανικὴ εἰκονογραφία θέμα τοῦ ψαριοῦ¹⁵³⁵. Προβληματικὴ εἶναι ἀντίθετα ἡ εὕρεση τοῦ τραπεζοφόρου μὲ τὸν Ἑρώτα στὴν οἰκία τοῦ 5ου αἰ. μ.Χ., ἡ ὁποία καὶ λόγω τῆς γειτνιάσεώς της μὲ τὴ Βασιλικὴ εἶναι λογικὸ νὰ ὑποτεθεῖ ὅτι κατοικεῖτο ἀπὸ χριστιανούς. Στὴν ἴδια οἰκία βρέθηκε καὶ ἓνας ἀπὸ τοὺς βωμίσκους ποὺ ἀφιέρωσε τὸ 297/8 μ.Χ. σὲ διάφορες θεότητες ὁ ἱερέας τοῦ Ἀσκληπιοῦ Διογένης¹⁵³⁶, ὥστε, ἂν τὸ τραπεζοφόρο δὲν βρέθηκε ἐντοιχισμένο, νὰ τίθεται σὲ ἀμφιβολία κατὰ πόσον ὑπῆρξε ἀπόλυτη τομὴ μεταξὺ τοῦ εἰδωλολατρικοῦ καὶ τοῦ χριστιανικοῦ Ἀσκληπείου¹⁵³⁷.

Τὸ μνημειώδες οἰκοδόμημα, τὰ εῖρεπά τοῦ ὁποίου ὑψώνονται ΒΔ τῆς μεγάλης ἑλληνιστικῆς δεξαμενῆς Β τοῦ Ἀβάτου ἔχει ὑποθετικὰ ὥς τώρα ταυτισθεῖ μὲ τὸ *ιερό τῆς Ἰσιδος*, περιλαμβάνει δὲ μία περιστυλὴ αὐλὴ μὲ δωμάτιο καὶ ἄλλους χώρους ὁλόγυρα, ἐνῶ δυτικὰ συνδέεται μὲ θερμές μὲ πλούσιο ψηφιδωτὸ διάκοσμο¹⁵³⁸. Ἡ ἐπιμελημένη τοιχοδομία ὑποδηλώνει ὅτι τὸ κτήριο αὐτὸ ἀνάγεται πιθανότατα στὸν 2ο αἰ. μ.Χ.¹⁵³⁹. Ἀπὸ τὰ ἀνασκαφικὰ εὐρήματα, μόνο μία βάση ἀγάλματος τοῦ Καρακάλλα ποὺ ἐπαναχρησιμοποιήθηκε ἀμέσως μετὰ γιὰ τὸν Ἀλέξανδρο Σεβῆρο εἶναι γνωστή, χωρὶς νὰ δίνει στοιχεῖα γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ χώρου, ζήτημα τὸ ὁποῖο μένει, πρὸς τὸ παρὸν τουλάχιστον, ἀνοιχτό¹⁵⁴⁰.

Ἐπιστρέφοντας στο Ν τμήμα τοῦ Ἀσκληπείου, ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ ἀναφορὰ τῆς 13. IX (:). 1892 τοῦ ἐπιστάτη τῆς ἀνασκαφῆς Ἐπ. Κορομάντζου πρὸς τὸν Π. Καββαδία, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία μία «κεφαλὴ παγωνοφόρου ἀνδρὸς» βρέθηκε «ἔξω καὶ παρὰ τὴν Α πλευρὰ τοῦ ἀνασκαπτομένου ἀρχαίου». Ἡ κεφαλὴ αὐτὴ εἶναι ἀσφαλῶς ἡ **103** (πίν. 111), ἐπειδὴ ἡ δεύτερη σωζόμενη κεφαλὴ γενειοφόρου ἀνδρα, ἡ **104** (πίν. 112), εἶχε ἤδη βρεθεῖ στὸν χώρο μεταξὺ τῆς Θόλου καὶ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ¹⁵⁴¹.

Τό «ἀνασκαπτόμενο ἀρχαῖο» θὰ πρέπει νὰ ταυτίζεται μὲ τὸ «Κτήριο Φ», ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ ὁποίου συμπληρώθηκε τὴ χρονιὰ ἐκείνη, χωρὶς νὰ ἀποκλείεται καὶ τὸ λεγόμενο «Γυμνάσιο», τοῦ ὁποίου συνεχιζόταν ἡ ἀποκάλυψη¹⁵⁴². Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις ἡ σχέση τῆς σεβήρειας εἰκονιστικῆς κεφαλῆς μὲ τὸ κάθε οἰκοδόμημα δὲν εἶναι γνωστὴ, καθόσον μάλιστα βρέθηκε ἔξω ἀπὸ αὐτά.

Τό «Κτήριο Φ» καταλαμβάνει τὸν χώρο μεταξὺ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀρτέμιδος καὶ τοῦ «Γυμνασίου», σωζόμενο σὲ σχετικὰ καλὴ κατάστασι¹⁵⁴³. Φαίνεται ὅτι ἰδρύθηκε στὸν 2ο αἰ. μ.Χ., στὰ πλαίσια ἴσως τοῦ οἰκοδομικοῦ προγράμματος τοῦ συγκλητικοῦ Ἀντωνίνου, διότι κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ του βρέθηκε μία (:) κεραμίδα μὲ τὴν ἐπιγραφὴ Ἀντωνεῖνου¹⁵⁴⁴, ἐνῶ ἡ διαμόρφωσις τοῦ χώρου μπροστὰ ἀπὸ τὴν εἴσοδο εἶναι ἀνάλογη αὐτῆς τοῦ Ἐπδοτείου, τὸ ὁποῖο ἀνακατασκεύασε ὁ Ἀντωνίνος¹⁵⁴⁵. Μία ἀκόμη ὑστερότερη χρονολόγησις ὑποδηλώνει πιθανότατα ἡ πρόχειρη τοιχοδομία, ἀπὸ ἀργοὺς λίθους κυρίως, σὲ ἀντίθεσι μὲ αὐτὴ τοῦ Ὠδείου, τῶν ΒΑ θερμῶν καὶ τοῦ «Ἰσείου» τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ., μὲ ἐπιμελημένη ἐναλλαγὴ στρώσεων πλίνθων καὶ λίθων, θυμίζοντας αὐτὴ τῶν περισσότερων χώρων τοῦ «Κτηρίου Κ» καὶ τῆς Σκανᾶς στὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα, οἰκοδομήματα τὰ ὁποῖα ὑπέστησαν μεταγενέστερες ἐπεμβάσεις¹⁵⁴⁶.

Τό «Κτήριο Φ» διατηρήθηκε ὡς τὰ ὕστερα χρόνια τοῦ Ἱεροῦ, καθὼς τὸ λεγόμενο «Ὑστερορρωμαϊκὸ Τεῖχος» δὲν χρησιμοποίησε τὸν Β τοῖχο του, ἀλλὰ ἀφέθηκε ἓνας στενὸς διάδρομος μεταξὺ τῶν δύο κτισμάτων¹⁵⁴⁷. Τὸ πλῆθος ἐξάλλου τῶν ὑστερότερων οἰκοδομικῶν λειψάνων ποὺ βρίσκονται στὸν χώρο μεταξὺ τοῦ «Κτηρίου Φ» καὶ τοῦ «Γυμνασίου» δείχνουν ὅτι ἡ κατοίκηση τοῦ χώρου συνεχίσθηκε γιὰ ἀρκετὸ ἀκόμη χρόνον¹⁵⁴⁸.

Γιὰ τὴν χρῆσι τοῦ κτηρίου διδακτικὲς εἶναι ὁρισμένες λεπτομέρειες τῆς μορφῆς του. Ὁ κεντρικὸς, ἐλαφρὰ ὀρθογώνιος χώρος διαρθρώνεται σὲ τρία κλίτη μὲ τέσσερις ἀντίκτους ἡμικίονες¹⁵⁴⁹, οἱ ὁποῖοι ἀντιστοιχοῦν σὲ τέσσερις ἀκόμη ἡμικίονες ἀνὰ δύο στὸν Α καὶ τὸν Δ τοῖχο. Μπροστὰ ἀπὸ τὸν Α τοῖχο τοῦ κεντρικοῦ κλίτους καὶ ἀπέναντι ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν εἴσοδο βρίσκεται ἓνα ἀνεπίγραφο βάθρο ἐνὸς ἢ καὶ δύο ἀγαλμάτων, μπροστὰ ἀπὸ τὸ ὁποῖο βρισκόταν ἓνας βωμός. Στὸ Β κλίτος τοποθετήθηκαν ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ σὲ δεύτερη χρῆσι τὰ ἔδρανα ἀπὸ τὸν κλειστὸ ἰσόγειο χώρο τῆς διώροφης στοᾶς τοῦ Ἀβάτου¹⁵⁵⁰, μπροστὰ ἀπὸ τὸν Α τοῖχο τοῦ ἴδιου κλίτους βρίσκεται ἓνα ψηλότερο καὶ πολυτελέστερο ἔδρανο πίσω ἀπὸ μίαν συμπαγή, μεγάλη τράπεζα¹⁵⁵¹. Ἡ διαμόρφωσις αὐτὴ ὑποδεικνύει ὅτι τὸ κεντρικὸ κλίτος θὰ ἦταν ὑπαίθριο, ἐνῶ τὰ πλάγια θὰ στεγάζονταν. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ἀκόμη, τὸ κυκλικὸ δωμάτιο πρὸς τὴ ΝΑ γωνία τοῦ «Φ», μὲ μίαν μαρμαρινὴν λεκάνην σὲ μίαν κόγχη στὴ ΒΔ πλευρὰ του. Ὁ χώρος αὐτὸς εἶναι ἀνάλογος τῶν κυκλικῶν δωματίων τοῦ «Κτηρίου Κ» καὶ τῆς Σκανᾶς στὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα, οἱ ὁποῖοι συνδυάζονται βεβαίως μὲ λουτρικὲς ἐγκαταστάσεις καὶ τὴ λατρεῖα¹⁵⁵².

Ἡ χρήση τοῦ «Κτηρίου Φ» παραμένει αἰνιγματική. Ὅπωςδήποτε δὲν πρόκειται γιὰ τὴ στοὰ τοῦ Κότυος ἢ Παλαίστρα, ὅπως ὑποστηρίχθηκε¹⁵⁵³. Τὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ «Φ» μὲ τὸ «Ἱερὸ τῶν Αἰγυπτίων» ποὺ ἀνίδρυσε ἐπίσης ὁ Ἀντωνίνος δὲν εἶναι ἐπαρκή¹⁵⁵⁴. Ἡ ἐσωτερικὴ διαρρύθμιση καθιστᾷ σαφὲς ὅτι τὸ «Κτήριο Φ» θὰ σχετιζόταν μὲ λατρεία ποὺ θὰ εἶχε μυστηριακὸ χαρακτήρα, λατρεῖες οἱ ὁποῖες κυριαρχοῦσαν στὸν ρωμαϊκὸ κόσμον κατὰ τοὺς ὑστεροὺς ἰδίως χρόνους, καὶ συγχρόνως θὰ χρησιμοποιοῦσε ἓνα εἶδος διδασκαλίας στὸ τυπικὸ τῆς, ὅπως μαρτυρεῖ ἡ διάταξη τῶν θρανίων στὸ Β κλίτος, ἐνῶ τὰ δωμάτια στὸ Ν τμήμα τοῦ οἰκοδομήματος μαρτυροῦν ὅτι κάποια ἄτομα θὰ ἔμεναν μόνιμα ἐκεῖ. Τὸ «Κτήριο Φ» θὰ ἀνῆκε δηλαδὴ σὲ κάποιον θρησκευτικὸ θίασον, ἂν καὶ δὲν ἔχουν σωθεῖ ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες γιὰ ἀνάλογους θιάσους στὸ Ἀσκληπιεῖο¹⁵⁵⁵. Θὰ μπορούσε ἴσως ἡ εἰκονιστικὴ κεφαλὴ πνευματικοῦ ἀνδρα τῆς ἐποχῆς τῶν Σεβήρων **103** (πίν. 111) νὰ ἀνῆκε σὲ κάποιον ἀπὸ τοὺς «διδασκάλους» αὐτοῦς; Τὰ διαθέσιμα στοιχεῖα δὲν ἐπιτρέπουν καμία περαιτέρω ὑπόθεση¹⁵⁵⁶.

Περισσότερο ἀμφίβολη εἶναι ἡ σύνδεση τῆς κεφαλῆς **103** μὲ τὸ «Γυμνάσιο», κτίσμα τοῦ ὑστεροῦ 4ου αἰ. π.Χ., τὸ ὁποῖο φαίνεται ὅτι περιέπεσε ὡς ἓνα βαθμὸ τουλάχιστον σὲ ἀχρηστία μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ ἀπὸ φωτὶα περὶ τὸ 80 π.Χ.¹⁵⁵⁷. Κατὰ τὸν 2ο αἰ. μ.Χ. τὸ πρότυλο τοῦ «Γυμνασίου» μετατράπηκε σὲ ναὸ τῆς Ὑγείας καὶ στὴν ἐσωτερικὴ αὐλὴ κτίσθηκε ἓνα Ὡδεῖο¹⁵⁵⁸, ἐνῶ κίονες τῆς αὐλῆς χρησιμοποιήθηκαν ἀργότερα στὴν κατασκευὴ τοῦ λεγόμενου Ὑστερορρωμαϊκοῦ Τείχους στὴν περιοχὴ τῆς Θόλου¹⁵⁵⁹. Μολονότι δὲν φαίνεται ὅτι ὑπῆρχαν κόγχες προορισμένες γιὰ ἀγάλματα στοὺς τοίχους τοῦ Ὡδεῖου, ἡ πολὺ καλὴ ἐργασία τῆς κεφαλῆς **103** καὶ στὴν πίσω τῆς ὄψη ὑπονοεῖ ὅτι τὸ ἄγαλμα στὸ ὁποῖο ἀνῆκε θὰ ἦταν περίοπτο. Τὰ στοιχεῖα αὐτά, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ σημαντικὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴ σκηνὴ τοῦ τόπου εὑρεσης τῆς κεφαλῆς, ἀποκλείουν τὴ σύνδεσίν τῆς μὲ τὸ οἰκοδόμημα αὐτό.

Μὲ τὸ Ὡδεῖο μπορεῖ ἀντίθετα νὰ συνδέεται ἡ κεφαλὴ ἀγαλματίου Πανὸς **83** (πίν. 99), τοῦ τέλους τοῦ 2ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.· εἶναι σύγχρονη δηλαδὴ μὲ τὴ δευτέρη φάση τοῦ Ὡδεῖου, ὅποτε χρονολογεῖται ὁ ψηφιδωτὸς διάκοσμος. Πιθανὴ θέση τοῦ ἀγαλματίου θὰ ἦταν μία ἀπὸ τὶς δύο ἡμικυκλικὲς κόγχες τοῦ προσκηνίου, ἂν καὶ τὸ ὕψος τους (τουλάχιστον 65 ἐκ.)¹⁵⁶⁰ φαίνεται μεγαλύτερο ἀπὸ αὐτὸ ποὺ θὰ ἀπαιτοῦσε τὸ **83**.

Τὸ γνωστότερο ἀρχιτεκτόνημα τοῦ Ἀσκληπιείου τῆς Ἐπιδαύρου εἶναι ἀσφαλῶς τὸ Θεάτρο¹⁵⁶¹. Γιὰ τὴ σκηνὴ τοῦ Θεάτρου, λόγῳ καὶ τῆς κακῆς κατάστασης στὴν ὁποία σῶζεται, δὲν ὑπάρχουν ἰδιαίτερες ἀναφορές¹⁵⁶², ἐνῶ ἡ εἰκόνα τοῦ Θεάτρου κατὰ τὴν περίοδο τῆς ρωμαιοκρατίας¹⁵⁶³, ὅπως καὶ εἰδικότερα ὁ γλυπτὸς του διάκοσμος ἀποτελοῦν ἀκόμη *terra ignota* στὴν ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα¹⁵⁶⁴.

Τὸ Θεάτρο ἦλθε στὸ φῶς πρῶτο ἀπὸ ὅλα τὰ οἰκοδομήματα τοῦ Ἀσκληπιείου, τὸ 1881 καὶ 1882, μαζὶ μὲ ἱκανὸ ἀριθμὸ γλυπτῶν. Γιὰ τὰ ἔργα ὅμως αὐτά, τὰ διαθέσιμα στοιχεῖα εἶναι ἐλάχιστα καὶ περιορίζονται στὶς σύντομες καὶ ἀρκετὰ ἀόριστες ἀναφορὲς τοῦ ἀνασκαφέα Π. Καββαδία, ποὺ σὲ καμία περίπτωση δὲν συνοδεύονται ἀπὸ κάποια φωτογραφία ἢ ἔστω σχεδιογράφημα τοῦ ἀνευρισκόμενου κάθε φορὰ γλυπτοῦ¹⁵⁶⁵.

Τὸ πρῶτο ἄγαλμα βρέθηκε τὸν Μάιο τοῦ 1881 στὸν χώρὸ ἀνάμεσα στὴν ὀρχή-

στρα καὶ στὸ Α παρασκήνιο. Ἀπὸ τὴ σύντομη περιγραφὴ τοῦ ἔργου καθίσταται βέβαιο ὅτι πρόκειται γιὰ τὸ 1 (πίν. 1-3)¹⁵⁶⁶. Ἐνα μῆνα ἀργότερα βρέθηκε ἓνα φυσικοῦ μεγέθους ἄγαλμα πεπλοφόρου στὸν ἴδιο χῶρο ἀνάμεσα στὴν ὀρχήστρα καὶ τὸ Α τμήμα τοῦ προσκηνίου, κοντὰ στὸν λίθινο κύκλο τῆς ὀρχήστρας, σὲ ἀπόσταση 3 μ. ΒΔ τοῦ σημείου ὅπου βρέθηκε τὸ προηγούμενο ἄγαλμα. Στὴ συνέχεια τῶν ἀνασκαφῶν ἦλθαν στὸ φῶς τρία ἀκόμη ἀγαλμάτια στὴν περιοχὴ τῆς σκηνῆς¹⁵⁶⁷.

Ἀναφέρεται ἀκόμη ἡ εὑρεση στὸ προσκήνιο καὶ πρὸς τὸ Α παρασκήνιο πολλῶν θραυσμάτων γλυπτῶν, τὰ ὁποῖα δὲν εἶναι πλέον δυνατὸν νὰ ταυτισθοῦν¹⁵⁶⁸. Εἶναι ἐπομένως προφανὲς ὅτι τὸ Θέατρο καὶ εἰδικότερα ἡ σκηνὴ τοῦ εἶχε πλούσιο γλυπτὸ διάκοσμο, ὅπως ὑπονοεῖ καὶ ἡ κατασκευὴ μιᾶς ἀσβεστοκαμίνου στὸ Α τμήμα τοῦ προσκηνίου¹⁵⁶⁹.

Ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ, τὸ μοναδικὸ ἄγαλμα τῆς ἐποχῆς τῆς ρωμαιοκρατίας ποὺ προέρχεται ἀσφαλῶς ἀπὸ τὸ Θέατρο, τὸ 1, βρέθηκε μετὰ τῆς ὀρχήστρας καὶ τοῦ Α παρασκηρίου, ὅπου βρίσκεται ἡ βάση τοῦ ἀγάλματος τῆς Λιβίας. Ἡ μόνη ἐπομένως θέσις στὴν ὁποία θὰ μπορούσε νὰ ὑψωνόταν τὸ ἄγαλμα αὐτὸ εἶναι ἡ ἀπόληξη τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου τοῦ κοίλου¹⁵⁷⁰. Στὸ σημεῖο αὐτὸ σῶζεται ἐπάνω ἀπὸ τοὺς δόμους τῆς θεμελίωσης μία περίπου τετράγωνη λιθόπλινθος, 73 × 77 ἐκ. (ἡ πλατύτερη πλευρὰ εἶναι αὐτὴ πρὸς τὴν ὀρχήστρα) καὶ ὕψους 29 ἐκ. Στὴν ἐπάνω ἐπιφάνειά της ὑπάρχει κοιλότητα ἴδιου σχήματος διαστάσεων 57-58 × 63 ἐκ. καὶ βάθ. 10 ἐκ., στὴν ὁποία θὰ στερεωνόταν ὁ κορμὸς μιᾶς χαμένης σήμερα βάσης¹⁵⁷¹. Τὴν τοποθέτηση τοῦ ἀγάλματος σὲ μία τόσο περίοπτη θέσις ὑποδηλώνει καὶ ἡ ὑψηλὴ ποιότητα τῆς ἐργασίας σὲ ὅλες τὶς ὀψεις του.

Οἱ διαστάσεις τοῦ ἀγάλματος εἶναι κολοσσικές. Τὸ ὕψος του θὰ ἔφθανε τὰ 2.40 μ. περίπου, ἂν δὲ ὑποτεθεῖ ὅτι τὸ βάθρο θὰ ἦταν ἀνάλογο αὐτῶν στὰ δύο παρασκήνια, τὸ συνολικὸ ὕψος θὰ ἦταν περὶ τὰ 3.10-3.20 μ. Τὰ μεγέθη αὐτὰ δὲν ἀντιβαίνουν τὸ στήσιμο τῆς μορφῆς στὴν ἀπόληξη τοῦ ἀναλήμματος τοῦ κοίλου καὶ στὸ τέλος τῆς παρόδου, ὅταν ἐνδεικτικὰ τὸ ὕψος τοῦ προσκηνίου ἦταν 3.52 μ.¹⁵⁷²

Ἐφόσον ἐξάλλου ἡ χρονολόγησις τοῦ ἀγάλματος 1 στὸν 1ο αἰ. π.Χ. εἶναι ὀρθή, θὰ πρέπει νὰ ἀντικατέστησε κάποιο ἄλλο ἔργο ποὺ θὰ εἶχε στηθεῖ περὶ τὸ 300 π.Χ., κατὰ τὴν πρώτη οἰκοδομικὴ φάσις τοῦ Θεάτρου, ὅταν ἀνοικοδομήθηκε τὸ κάτω διάζωμα τοῦ κοίλου¹⁵⁷³, καθὼς στὴ σωζόμενη θεμελίωσις τοῦ ἀναλήμματος καὶ τῆς βάσης δὲν ὑπάρχουν ἴχνη νεώτερων ἐπεμβάσεων¹⁵⁷⁴.

Ἡ τοποθέτησις ἐνδὸς ἀγάλματος στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀποτελοῦσε συνήθη πρακτικὴ τόσο κατὰ τὴν κλασικὴ-ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ ὅσο καὶ κατὰ τὴν περίοδο τῆς ρωμαιοκρατίας¹⁵⁷⁵, γιὰ ἀγάλματα θεῶν ἀλλὰ καὶ θνητῶν, γιὰ τιμητικά, εἰκονιστικὰ ἀγάλματα¹⁵⁷⁶. Ἡ μὴ εὑρεση τῆς κεφαλῆς καὶ τοῦ πιθανὸν ἐνεπίγραφου βάθρου δὲν ἐπιτρέπει ἀσφαλὴ συμπεράσματα σχετικὰ μὲ τὴν ταύτιση τῆς μορφῆς τοῦ ἀγάλματος 1. Ὅπως φάνηκε ἤδη κατὰ τὴν τυπολογικὴ ἐξέτασή της, ἡ μορφή ἀποδίδει ἐλεύθερα τὴ μετάπλαση «Λονδίνου/Ἐλευσίνας» τοῦ τύπου τοῦ «Ἀσκληπιοῦ Giustini»¹⁵⁷⁷. Ἐνα ἄγαλμα τοῦ Ἀσκληπιοῦ, τῆς κύριας θεότητος τοῦ Ἱεροῦ, εἶναι πολὺ φυσικὸ νὰ βρῖσκεται σὲ αὐτὴ τὴν περίοπτη θέσις στὸ Θέατρο. Εἶναι ἀκόμη πολὺ πιθανὸν ὅτι καὶ τὸ ἄγαλμα τῆς πρώιμης ἐλληνιστικῆς περιόδου, θὰ παρίστανε ἐπίσης τὸν Ἀσκληπιό, καθὼς τὰ θεάτρα ποὺ ἀνῆκαν σὲ ἱερὰ πρέπει νὰ εἶχαν, ἀρχικὰ τουλάχιστον, κάποια

σχέση με την ὅλη λατρεία¹⁵⁷⁸. Κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ πάντως περίοδο, ἀπὸ τὴν ὁποία διασώθηκαν περισσότερα σύνολα γλυπτῶν ἀπὸ θέατρα, παρατηρεῖται ὅτι σὲ ἐλάχιστες περιπτώσεις ἀγάλματα τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἀποτελέσαν τμῆμα τοῦ διακοσμητικοῦ προγράμματος ἐνὸς θεάτρου¹⁵⁷⁹.

Λιγότερες πιθανότητες ἔχει ἡ ὑπόθεση ὅτι τὸ **1** δὲν εἰκόνιζε τὸν Ἀσκληπιό, καθὼς δὲν εἶναι εὐκρινὲς ἂν στὴ δεξιὰ μασχάλη ὑπῆρχε ἡ βακτηρία μετὰ τὸ φίδι¹⁵⁸⁰. Στὴν περίπτωση αὕτῃ θὰ μπορούσε νὰ παριστανόταν κάποια σημαντικὴ προσωπικότητα γιὰ τὸ Ἱερὸ καὶ εἰδικὰ γιὰ τὸ Θέατρο, ἢ καὶ γενικότερα τῆς πολιτικῆς, σύμφωνα με πρακτικὴ συνηθισμένη ἤδη ἀπὸ τὰ κλασικὰ-ἐλληνιστικὰ χρόνια¹⁵⁸¹. Κρίνοντας βέβαια ἀπὸ τὸ μέγεθος καὶ τὴν ἐργασία τοῦ ἀγάλματος, καθὼς καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἀκολουθήθηκε ἕνας τύπος τῆς κύριας θεότητας τοῦ Ἱεροῦ, εἶναι λογικότερη ἡ ὑπόθεση ὅτι τὸ **1** θὰ εἰκόνιζε ἕναν αὐτοκράτορα. Εἶναι γνωστὸ ὅτι οἱ εἰκόνες τῶν αὐτοκρατόρων κατεῖχαν πάντα σημαντικὸ μέρος τοῦ γλυπτοῦ διακόσμου τῶν θεάτρων, καθὼς, ὡς τόποι συγκέντρωσης τοῦ λαοῦ, τὰ θέατρα προσφέρονταν γιὰ τὴν ἀσκηση τῆς αὐτοκρατορικῆς προπαγάνδας¹⁵⁸².

Γιὰ τὸν γλυπτὸ διάκοσμο τῆς σκηνῆς τοῦ θεάτρου δὲν εἶναι πολλὰ πράγματα γνωστά. Τὸ μόνο ἀσφαλὲς γεγονός ἀποτελεῖ ἡ ἀνάθεση ἀπὸ τὸν Δῆμο τῶν Ἐπιδaurίων ἐνὸς μαρμάρινου ἀγάλματος τῆς Λιβίας, ἡ ἐνεπίγραφη βάση τοῦ ὁποίου σώζεται κατὰ χώραν στὸ Α παρασκήνιο, χωρὶς ἰδιαίτερη θεμελίωση καὶ κρηπίδα. Ἀπὸ τὴ διατύπωση τῆς ἐπιγραφῆς συμπεραίνεται ὅτι ἡ ἀνάθεση τοῦ ἀγάλματος ἐγίνε κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου¹⁵⁸³. Ἀντίστοιχα, στὸ Δ παρασκήνιο σώζεται μία ἀκόμη βάση μαρμάρινου ἀγάλματος, ἀνάλογης μορφῆς, ἀλλὰ ἀνεπίγραφη καὶ χωρὶς ἐπίστεψη, ἡ ὁποία θὰ ἔφερε ἕνα ἄγαλμα ἐλαφρὰ μικρότερο ἀπὸ τῆς Λιβίας. Ἀξιωματικὸ εἶναι ὅτι τὸ βάθρο βρίσκεται ἐδῶ σὲ δευτέρη χρήση, ὅπως μαρτυροῦν ἱχνη ἐπιγραφῆς στὴν πίσω ἐπιφάνειά του¹⁵⁸⁴.

Παραμένουν ὅμως ὀρισμένα ἀναπάντητα ἐρωτήματα καὶ συγκεκριμένα, ἂν ἡ δευτέρη χρήση τῆς βάσης στὸ Δ παρασκήνιο εἶναι σύγχρονη μετὰ τὴν ἀνάθεση τοῦ ἀγάλματος τῆς Λιβίας, καὶ ἔφερε ἴσως κατ' ἀναλογίαν ἕνα ἄγαλμα τοῦ Αὐγούστου. Ἄγνωστο εἶναι ἐπίσης ἂν καὶ ἡ βάση τοῦ ἀγάλματος τῆς Λιβίας τοποθετήθηκε στὸ Θέατρο σὲ δευτέρη χρήση¹⁵⁸⁵, ὅπως καὶ ἂν τὰ ἀγάλματα αὐτὰ ἀντικατέστησαν ἄλλα ποὺ θὰ ὑπῆρχαν στὰ ἴδια σημεία¹⁵⁸⁶. Ἡ ἐπίστεψη ἐνὸς ἀκόμη βάθρου, μετὰ τοὺς τὸρμους γιὰ τὴ στερέωση ἐνὸς χάλκινου ἀγάλματος, ἀναφέρεται ὅτι βρέθηκε στὸ θέατρο· ἡ ταύτισή του ὅμως δὲν εἶναι πλέον δυνατὴ¹⁵⁸⁷.

Ἡ ἐπιγραφὴ τῆς βάσης τοῦ ἀγάλματος τῆς Λιβίας ἀποτελεῖ τὸ μόνο γραπτὸ κείμενο ποὺ προέρχεται μετὰ βεβαιότητα ἀπὸ τὸ Θέατρο. Ἐπίσης τὸ ἄγαλμα **1**, ἐφόσον ἡ χρονολόγησή του στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ. εἶναι ὀρθή, δίνει τὴν ὑστερότερη ἔνδειξη γιὰ κάποια καλλιτεχνικὴ δραστηριότητα στὸν ὅρο τοῦ θεάτρου.

Ἀμέσως μετὰ τὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. ἐπισκέφθηκε τὸ Θέατρο ὁ Παυσανίας, ὁ ὁποῖος τὸ θαύμασε γιὰ τὴν ἀρμονία καὶ τὸ κάλλος του καὶ τὸ ἀπέδωσε στὸν ἴδιο ἀρχιτέκτονα μετὰ αὐτὸν τῆς Θόλου, τὸν Πολύκλειτο¹⁵⁸⁸. Ἀπὸ τὸ σύντομο κείμενο συνάγεται ὅτι δὲν εἶχαν ἐπέλθει σημαντικὲς ἀλλαγές, καθὼς ὁ περιηγητὴς τὸ ἀντιδιαστέλλει ἀπὸ τὰ πλούσια διακοσμημένα ρωμαϊκὰ θέατρα. Τὸ γεγονός αὐτὸ ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὰ ἀρχαιολογικὰ καὶ ἀρχιτεκτονικὰ δεδομένα¹⁵⁸⁹.

Ἀπὸ τὴν ἔλλειψη ἄλλων πληροφοριῶν γιὰ τὸ Θέατρο τοῦ 2ου καὶ τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. συνάγεται προϊούσα παρακμὴ τοῦ χώρου, ποὺ συνδέεται ἴσως καὶ μὲ τὴν ἀνέγερση τοῦ β' μισοῦ τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. τοῦ Ὡδείου στὴν ἐσωτερικὴ αὐλὴ τοῦ «Γυμνασίου»¹⁵⁹⁰.

Φαίνεται πάντως ὅτι σὲ κάποια ἐποχὴ ἢ σκηνή, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ προσκήνια, τὶς ἀναβάθρες καὶ τὶς πύλες, καταστράφηκε ἀπὸ ἄγνωστο λόγο ἕως τὸ ἐπίπεδο τῆς εὐθυντηρίας στὰ περισσότερα σημεῖα, καθὼς τὰ σωζόμενα τμήματα τῶν τοίχων ἀποτελοῦνται ἀπὸ ὑλικὸ σὲ δεύτερη χρῆση καὶ ἡ ὅλη κατασκευὴ εἶναι πρόχειρη. Τὰ ὑπολείμματα αὐτὰ πιστεύεται ὅτι ἀνήκουν σὲ ἀνακατασκευὴ τοῦ χώρου ἐπάνω στὰ προγενέστερα θεμέλια ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἢ ὁποῖα ἀνάγεται στὴν ὕστερη ἀρχαιότητα¹⁵⁹¹. Δυστυχῶς δὲν ὑπάρχουν ἀνασκαφικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν οἰκοδομικὴ αὐτὴ φάση καὶ γενικότερα τὴ χρῆση τοῦ χώρου κατὰ τὴν ὕστερη ἀρχαιότητα¹⁵⁹². Ἡ ὑπαρξὴ μιᾶς οἰκοδομικῆς φάσης τῆς ἐποχῆς αὐτῆς στὸν χῶρο τῆς σκηνῆς συνδέεται προφανῶς μὲ ἀνάλογες δραστηριότητες στὸ Ἱερό, γιὰ τὶς ὁποῖες τὰ διαθέσιμα στοιχεῖα εἶναι στὸν ἴδιο βαθμὸ ἑλλιπῆ. Πρόκειται γιὰ τὶς προσθήκες καὶ ἀλλαγές ποὺ παρατηροῦνται στὶς ΒΑ Θέρμες καὶ στὸ «Λουτρὸν τοῦ Ἀσκληπιοῦ» («Κτήριο Κ»), στὸ λεγόμενο «Ὑστερορρωμαϊκὸ Τεῖχος», ἀκόμη καὶ στὴν οἰκοδόμησι μιᾶς Βασιλικῆς καὶ μιᾶς τουλάχιστον ἐπαύλεως στὸν 5ο αἰ. μ.Χ.¹⁵⁹³.

γ. Ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα

Τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος βρίσκεται σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο, στὴ Β κλιτύ, πρὸς τὴν κορυφὴ τοῦ Κυνορτίου¹⁵⁹⁴. Τὸ ἱερὸ ἀνασκάφηκε τὸ 1896-1901 (;) ἀπὸ τὸν Π. Καββαδία καὶ ἀκολούθως τὸ 1948-1951 ἀπὸ τὸν Ἰ. Παπαδημητρίου, ἐνῶ ἀπὸ τὸ 1974 ὁ χῶρος ἐρευνᾶται συστηματικὰ ἀπὸ τὸν καθ. Β. Κ. Λαμπρινουδάκη καὶ ἐτοιμάζεται ἡ τελικὴ δημοσίευσή του¹⁵⁹⁵.

Στὸ ἱερὸ βρέθηκαν ἕξι γλυπτὰ τῆς περιόδου τῆς ρωμαιοκρατίας: τὰ ἀγαλμάτια τοῦ Ἀσκληπιοῦ **20** (πίν. 24-25), τῆς Ὑγείας **24** (πίν. 29-30), τῆς Ἀφροδίτης **51** (πίν. 60-61) καὶ **57** (πίν. 72), μιᾶς ἑνθρονῆς γυναικείας θεότητας **87** (πίν. 102) καὶ τὸ ἀγαλματίδιο Ἐρωτιδέως **65** (πίν. 78δ-ς).

Τὸ 1948 βρέθηκε πρὸς τὴ ΒΔ γωνία τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος τὸ ἀγαλμάτιο ἑνθρονῆς γυναικείας μορφῆς **87**, τοῦ β' μισοῦ τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ., κοντὰ σὲ ἓνα παλαιοχριστιανικὸ (;) τοῖχο¹⁵⁹⁶. Τὸ ἀγαλμάτιο δὲν συσχετίζεται βέβαια μὲ τὸν ναό, ὁ ὁποῖος μετὰ τὴν καταστροφὴ του περὶ τὸ 80 π.Χ. ἀφέθηκε σὲ ἐρειπώδη κατάστασι¹⁵⁹⁷. Θὰ πρέπει, ἀντίθετα, νὰ βρισκόταν στὸ ὀρθογώνιο ὑπαίθριο τέμενος ποὺ βρίσκεται σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο, ἀμέσως Ν τοῦ ναοῦ. Τὸ τέμενος αὐτὸ ἰδρύθηκε τὸν 1ο αἰ. π.Χ., μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ ἱεροῦ, ἐπάνω σὲ ἓνα μυκηναϊκὸ ἄνδηρο, ὁ χῶρος τοῦ ὁποῖου εἶχε μείνει κενὸς στὰ ἐνδιάμεσα χρόνια, μάλιστα δὲ ὁ Β τοῖχος τοῦ τεμένους πάτησε ἐπάνω στὸ μυκηναϊκὸ ἀνάλημμα. Οἱ χαμηλοὶ προφανῶς τοῖχοι σχηματίζουν ναόσχημη κάτοψη μὲ σηκὸ καὶ ἄδυτο στὸ Δ τμήμα, ἀνάλογη μὲ αὐτὴ τοῦ ὕστεροκλασικοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος¹⁵⁹⁸. Τὰ εὐρήματα ἔδειξαν ὅτι ὁ χῶρος χρησιμοποιήθηκε γιὰ ἔμπυρες θυσίες ἕως τὸν ὕστερο 3ο αἰ. μ.Χ. τουλάχιστον¹⁵⁹⁹, συνεχίζοντας τὴ

λειτουργία τοῦ βωμοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος, μετὰ τὴν διαφορὰ, ὅτι τώρα ἡ λατρεία εἶχε περισσότερο μυστηριακὸ χαρακτήρα¹⁶⁰⁰.

Μολονότι κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς σχετικῆς λεπτῆς ἐπίχωσης δὲν βρέθηκαν θαυράσματα γλυπτῶν, ἡ πιθανότερη θέση στὴν ὁποία θὰ βρισκόταν στημένο τὸ ἀγαλμάτιο **87** φαίνεται ὅτι εἶναι ἐπάνω στὸν Β τοῖχο τοῦ τεμένους ἢ σὲ ἀνάλογον ὕψους βάθρο ἀμέσως μπροστὰ ἀπὸ αὐτόν, ὥστε μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ χώρου νὰ κύλησε ἕως τὴ ΒΔ γωνία τοῦ ὑποκείμενου ἐρειπίου τοῦ ναοῦ.

Τὰ ὑπόλοιπα γλυπτὰ βρέθηκαν κυρίως τὸ 1896 στὴ λεγόμενη «κεντρικὴ αὐλὴ» τῆς Σκανᾶς, τῆς οἰκίας τῶν ἱερέων, τὰ λείψανα τῆς ὁποίας καταλαμβάνουν τὸ Α τμήμα τοῦ Ἱεροῦ¹⁶⁰¹. Τὸ σωζόμενο κτήριο ἀποτελεῖ μέρος ἐνὸς εὐρέος οἰκοδομικοῦ προγράμματος ποὺ περιελάμβανε καὶ τὴ μεγάλη δεξαμενὴ Ν τῆς Σκανᾶς, τὴν ὁποία κατὰ τὸν Παυσανία ἔκτισε ὁ συγκλητικὸς Ἀντωνίνος καὶ μία μνημειώδη κρήνη, τὸ λεγόμενο Νυμφαῖον δυτικότερα¹⁶⁰². Ἡ Σκανὰ χρονολογεῖται ἐπομένως μετὰ τὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. Μία δευτέρη οἰκοδομικὴ φάση ἀνάγεται χρονολογικὰ στὸν 3ο αἰ. μ.Χ.¹⁶⁰³, ἐνῶ ἀπὸ τὰ νομίσματα ποὺ βρέθηκαν πιστοποιεῖται ὅτι ἦταν σὲ χρῆσιν ἕως τὸν 4ο αἰ. μ.Χ. τουλάχιστον¹⁶⁰⁴.

Οἱ νεώτερες ἐρευνες ἔδειξαν ὅτι ἡ Σκανά, ἐκτὸς ἀπὸ οἰκία τῶν ἱερέων, ἦταν καὶ χώρος λατρείας μυστηριακοῦ χαρακτήρα, λόγῳ τοῦ πλήθους τῶν λυχναρῶν ποὺ βρέθηκαν, τόσο σ' αὐτὴν ὥς καὶ στὴ δεξαμενὴ, ἐνῶ σὲ μία ἐπιγραφὴ τοῦ 111 μ.Χ. χαραγμένη σὲ ἕναν πεοσίσκο τοῦ τεμένους τῶν Μουσῶν ποὺ βρίσκεται μπροστὰ ἀπὸ τὴ Σκανά, γίνεται λόγος γιὰ ἱερὰ νύκτα¹⁶⁰⁵. Τὸν λατρευτικὸν χαρακτήρα τῆς Σκανᾶς ὑποδηλώνει καὶ ἡ διαμόρφωσις τῶν χώρων, ἰδίως στὸ κεντρικὸ καὶ τὸ Ν τμήμα τῆς. Στὸν ἀνοικτὸν στὴ λεγόμενη «αὐλὴ» (στεγασμένο προθάλαμο) καὶ προφανῶς ὑπαίθριο χῶρο ὑπῆρχαν ἀναθήματα κατὰ μῆκος τοῦ Β καὶ τοῦ Ν τοίχου, ἕνα δὲ βάθρο ἔφερε aedicula¹⁶⁰⁶. Μὲ μνημειώδη θύρα ὁ χῶρος αὐτὸς ὁδηγοῦσε σὲ ἕναν μεγαλύτερο σηκό· στὸ βάθος ὑπῆρχε θρανίον ἐπάνω στὸ ὁποῖο σχηματίζονται τρεῖς κόγχες γιὰ τὴν τοποθέτησιν ἀγαλμάτων. Πρόκειται ἐπομένως γιὰ ἕνα ἱερὸ τῶν Αἰγυπτίων θεῶν, ἕνα Ἰσεῖο¹⁶⁰⁷. Τὸ ΝΑ τμήμα τῆς Σκανᾶς περιλαμβάνει λουτρό¹⁶⁰⁸. Μετὰ ἀπὸ μακρὸν καὶ στενὸν θολωτὸ διάδρομον ἀνοίγεται ὀρθογώνιον μικρὸν δωμάτιον μετὰ κτιστὸν λουτήρα στὴ Β πλευρά, ὁ ἀγωγὸς ἀπορροῆς τῶν νερῶν τοῦ ὁποίου συνδεόταν μετὰ τὸν γειτονικὸν σηκό τοῦ Ἰσείου. Ἀπὸ τὸ δωμάτιον τοῦ λουτήρα ἔχει εἴσοδον ἕνας μικρὸς, κυκλικὸς, θολοσκέπαστος χῶρος, στὸ κέντρο τοῦ ὁποίου θὰ ὑπῆρχε περιρραντήριον, ὅπως δείχνει τὸ κυκλικὸ ἀποτύπωμα στὸ δάπεδον. Ἡ διάταξις αὕτη θυμίζει τοὺς ἀνάλογους χώρους στὰ «Κτήρια Κ» καὶ «Φ» στὸ Ἀσκληπιεῖον, στὰ ὁποῖα πρέπει ἐπίσης νὰ τελοῦνταν κάποιες λατρευτικὲς λειτουργίαι¹⁶⁰⁹.

Στὸν στεγασμένο χῶρον τῆς λεγόμενης «αὐλῆς» τῆς Σκανᾶς¹⁶¹⁰ βρέθηκαν κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ 1896/97 τὰ ἀγαλμάτια τοῦ Ἀσκληπιοῦ **20** (πίν. 24-25), τῆς Ὑγείας **24** (πίν. 29-30) καὶ τῆς Ἀφροδίτης **51** (πίν. 60-61), χωρὶς νὰ εἶναι γνωστὲς ἄλλες λεπτομέρειες¹⁶¹¹. Κατὰ τοὺς καθαρισμοὺς ἐπίσης τοῦ χώρου τὸ 1979 βρέθηκε στὸ ΝΔ τμήμα του, κοντὰ στὴν εἴσοδον, τὸ ἀγαλματίδιον τοῦ Ἑρωτιδέως **65** (πίν. 78δ-ς) καὶ θαυράσματα ἄλλων ἀγαλματιδίων¹⁶¹².

Στὴν «αὐλὴ» ἢ «παρ' αὐτὴν» βρέθηκαν ἐπίσης τὸ περιρραντήριον μετὰ τὴν ἐπιγραφὴn IG IV² 174, τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., τὸ ὁποῖον κατὰ τὸν καθαρισμόν τοῦ 1979 ἔκειτο στὴ ΒΔ

γωνία, καθώς και σειρά ἐνεπίγραφων λίθων, κατὰ κύριο λόγο βωμοί, ἀφιερωμένοι στὸν Ἀπόλλωνα Μαλεάτα (*IG IV² 391*, τοῦ 169/70 μ.Χ.), στὴν Ἀρτεμιν Μουνιχία (*IG IV² 404*, τοῦ 215/6 μ.Χ.), στὸν Ποσειδῶνα Ἀσφαλή (*IG IV² 555*, τοῦ 193/4 μ.Χ.)¹⁶¹³ καὶ Σαλαμίνιο (*IG IV² 556*), σὲ μία ἄγνωστη «Θεὰ Τριακονθήμερο» (*IG IV² 532*)¹⁶¹⁴, καὶ στὴν Ἐνυώ¹⁶¹⁵.

Οἱ λίθοι αὐτοί, καὶ ἰδίως ὅσοι ἀνήκουν σὲ βάσεις γλυπτῶν καὶ ὄχι σὲ βωμούς, δὲν μποροῦν νὰ συνδυαστοῦν μὲ τὰ ἀγαλμάτια, καθὼς μάλιστα καμία ἐπιγραφή δὲν ἀναφέρεται στὸν Ἀσκληπιὸ ἢ στὴν Ἀφροδίτη. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἡ χρονολόγηση τῶν ἔργων ἀπὸ τὸν ὕστερο 1ο αἰ. π.Χ., ὅποτε ὑπολογίζεται τὸ ἀγαλμάτιο τῆς Ἀφροδίτης **51**, ἕως τὸν 3ο αἰ. μ.Χ., ὅποτε ἀσφαλῶς ἀνήκει ὁ βωμὸς τῆς Μουνιχίας Ἀρτέμιδος, μαρτυροῦν ὅτι δὲν ἀποτελοῦν μέρη ἐνὸς ἐνιαίου προγράμματος, ἀλλὰ πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ βρέθηκαν ἐδῶ σὲ δεύτερη χρῆση. Ἡ πιθανότερη θέση τῶν γλυπτῶν εἶναι, ὅπως καὶ τῶν ἐπιγραφῶν, μπροστὰ ἀπὸ τοὺς τοίχους τῆς «αὐλῆς», ὅπως δείχνει καὶ ἡ πίσω ὄψη τοῦ ἀγαλματίου τοῦ Ἀσκληπιοῦ **20** (πίν. 24β), ἐνῶ τὰ ἀγαλμάτια τῆς Ὑγείας **24** καὶ τῆς Ἀφροδίτης **51** θὰ μπορούσαν νὰ στέκονταν, ἀρχικὰ τουλάχιστον, περίοπτα στὸν χῶρο.

Ἡ συγκέντρωση γλυπτῶν καὶ βωμῶν διαφορετικῶν θεοτήτων στὸν χῶρο αὐτὸν εἶναι ἀνάλογη – σὲ μικρότερη κλίμακα – αὐτῆς ποὺ διαπιστώθηκε σιὸ «Κτήριο Κ» σιὸ Ἀσκληπιεῖο, μαρτυρώντας ἴσως τὴν ἴδια χρῆση τῶν δύο οἰκοδομημάτων, καὶ σχετίζεται πιθανότατα μὲ τὴν τάση συγκέντρωσης ἔργων παλαιότερων ἐποχῶν σὲ οἰκιακοὺς χώρους κατὰ τὴν ὕστερη ἀρχαιότητα¹⁶¹⁶.

Στὴ στεγασμένη μὲ σταυροθόλια στοὰ τῆς εἰσόδου τῆς Σκανᾶς θὰ βρισκόταν πιθανότατα ἓνα ἄγαλμα στὴ κόγχη ποὺ σχηματίζεται στὸν Α τοῖχο, πρὸς τὴ ΝΑ γωνία. Τὸ ὑποτιθέμενο ἄγαλμα θὰ σχετιζόταν προφανῶς μὲ τὴν παροχὴ νεροῦ ἀπὸ τὴ γειτονικὴ δεξαμενὴ. Ἀγαλμάτια, ὀρισμένα τουλάχιστον ἀπὸ τὰ ὁποῖα θὰ συνδέονταν ἐπίσης μὲ τὴν παροχὴ νεροῦ, θὰ κοσμοῦσαν ἀκόμη τὶς κόγχες ποὺ σώζονται στοὺς τοίχους τοῦ Νυμφαίου¹⁶¹⁷.

Ἡ πληροφορία τέλος ὅτι τὸ ἀγαλμάτιο τῆς Ἀφροδίτης **57** (πίν. 72) βρέθηκε σιὸ ἱερὸ ἀντλήθηκε ἀπὸ τὸ Εὐρετήριο τοῦ ΕΑΜ.

V. ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΩΝ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΩΝ

Ἡ τεχνοτροπικὴ καὶ τυπολογικὴ ἐξέταση τῶν γλυπτῶν τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων ἀπὸ τὸ Ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα καὶ τοῦ Ἀσκληπιοῦ στὴν Ἐπίδαυρο ἔδειξε ὅτι αὐτὰ δὲν παρουσιάζουν τεχνοτροπικὴ ἢ τεχνικὴ ὁμοιογένεια. Δὲν εἶναι ἐπομένως δυνατόν νὰ ἀποδοθοῦν σὲ ἓνα ἐργαστήριον, τὸ ὁποῖο θὰ μπορούσε νὰ τοποθετηθεῖ στὴν Ἀθήνα, τὸ μεγαλύτερο καλλιτεχνικὸ κέντρο τῆς ἐποχῆς, μὲ βάση, ἐνδεχομένως, τὸ γεγονὸς ὅτι στὴ συντριπτικὴ τους πλειονότητα τὰ γλυπτὰ ἔχουν λαξευθεῖ σὲ πεντελικὸ μάρμαρο¹⁶¹⁸.

Ὁ πλοῦτος τῶν ἀναθηματικῶν καὶ ἄλλων, κυρίως εἰκονιστικῶν, γλυπτῶν ποὺ βρέθηκαν στὸ Ἱερὸ ἢ ὑπονοεῖται ἀπὸ τὸν μεγάλον ἀριθμὸ τῶν σωζομένων βάρων, συγχρόνως δὲ ἡ μεγάλη φήμη τοῦ Ἀσκληπείου καὶ ἡ προσέλευση προσκυνητῶν ἀπὸ ὅλη τὴν ἑκτασὶ τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους, καθιστοῦν λογικὴ τὴν ὑπόθεσιν ὅτι στὴν περιοχὴ θὰ ἦταν δραστήριον ἓνα ἢ καὶ περισσότερα ἐργαστήρια γλυπτικῆς. Τοπικὸ ἐργαστήριον δὲν μαρτυρεῖται ἐπιγραφικά, καθὼς στίς σωζόμενες ἐπιγραφὰς τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων δὲν περιλαμβάνονται ὑπογραφὰς καλλιτεχνῶν¹⁶¹⁹.

Ἡ ὑπαρξὴ τοπικοῦ ἐργαστηρίου ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ δύο, κυρίως τεχνικά, κριτήρια: I. τὴν ὑπαρξὴ ἡμιέργων, καὶ II. τὴν ὑπαρξὴ σημαντικοῦ ἀριθμοῦ ἔργων ποὺ ξαναδουλεύτηκαν ἢ ἐπιδιορθώθηκαν σὲ ὑστερότερη περίοδο¹⁶²⁰.

I. Ἡμίεργα

Ἐνα πρῶτον στάδιον ἐργασίας μὲ ἀμυδρὰ διαφαινόμενους τοὺς ὄγκους τῶν μερῶν τοῦ σώματος παρουσιάζει τὸ *ἀκέφαλον ἀγαλμάτιον τῆς «σανδαλιζομένης» Ἀφροδίτης 64* (πίν. 78α-γ). Ἡ μορφὴ μόλις ἔχει ἀρχίσει νὰ σχηματίζεται ἀπὸ τὸν ἀρχικὰ κυλινδρικὸ ὄγκον μαρμάρου. Ὅλες οἱ ἐπιφάνειες καλύπτονται ἀπὸ σημάδια βελονιοῦ καὶ μόνο ἡ περιοχὴ τοῦ στήθους καὶ ἡ ἐξωτερικὴ πλευρὰ τῶν χειρῶν παρουσιάζουν ἓνα περαιτέρω στάδιον ἐργασίας, ἡ μεγάλη ὁμως διάβρωση τῆς ἐπιδερμίδας τοῦ μαρμάρου δὲν ἐπιτρέπει τὴ διάκρισιν ἄλλων ἐργαλείων¹⁶²¹.

Τὸ δεύτερον ἡμιτελὲς ἔργο, τὸ *θραῦσμα ἀπὸ τὸ πίσω δεξιὸ μῆκος τοῦ κρανίου ἀνδρικῆς κεφαλῆς 110* μὲ κοντὰ μαλλιά (πίν. 110δ-ε) εἶναι δουλεμένο κατὰ ἓνα περισσότερο προχωρημένον στάδιον. Στὴν πίσω ἐπιφάνειαν παρατηροῦνται λοξὰ κτυπήματα ἀπὸ

βελόνι, ενώ στο επάνω τμήμα είναι έντονα τὰ ἴχνη ἀπὸ ντισιλίδικο. Ἴχνη τρυπάνου σῶζονται στὸ περίγραμμα τοῦ δεξιοῦ αὐτιοῦ, ἐνῶ ὁ αὐχένας φαίνεται καλύτερα δουλεμένος.

Ἡμίεργο ἔχει μείνει καὶ τὸ *ἀγαλμάτιο καθιστοῦ Πανὸς 81* (πίν. 97), ὅπως μαρτυροῦν οἱ βελονιᾶς στὴν περιοχὴ ἰδίως τοῦ στήθους καὶ ἡ γενικότερη ἐργασία τῶν σὺν τοῖς ἄλλοις διαβρωμένων ἐπιφανειῶν. Τὸ γλυπτὸ ὅμως αὐτὸ φαίνεται ὅτι, σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ προηγούμενα, εἶχε τελικὰ χρησιμοποιηθεῖ, ὅπως ὑποδηλώνουν οἱ τόρμοι γιὰ τὴν ἀρμογὴ ἀπὸ ἄλλο κομμάτι μαρμάρου τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ καὶ τοῦ ἀριστεροῦ πήχεως (:).

Ἀπὸ τὰ γλυπτὰ αὐτὰ μόνο τοῦ πρώτου εἶναι γνωστὸς ὁ τόπος εὕρεσης, καθὼς περισυνελέγη ἀπὸ τὴν περιοχὴ Β τῶν Προπυλαίων. Δὲν εἶναι φυσικὰ πιθανὴ τυχὸν μεταφορὰ τοῦ ἀδιαμόρφωτου οὐσιαστικὰ λίθου ἀπὸ ἄλλη περιοχὴ, ὅπως π.χ. ἀπὸ τὴν πόλη τῆς Ἐπιδαύρου ἢ τὴ γειτονικὴ πόλιν Λήσσα, ποὺ βρισκόταν στὴ θέση τοῦ σημερινοῦ Λιγουριοῦ. Ἐπιβεβαιώνεται ἐπομένως ἡ ὑπαρξὴ ἐνὸς ἐργαστηρίου στὴν περιοχὴ τοῦ Ἀσκληπείου¹⁶²², ἐνῶ ἡ κεφαλὴ **110** πιστοποιεῖ ὅτι στὰ προϊόντα τοῦ τοπικοῦ ἐργαστηρίου συμπεριλαμβάνονταν καὶ μεγάλου μεγέθους ἔργα.

Δὲν εἶναι εὐκρινὴς ὁ χαρακτήρας τριῶν γλυπτῶν, τοῦ *ἀγαλματίου τοῦ Ἀσκληπιοῦ 5* (πίν. 6), τῆς *Ἀθηνᾶς 70* (πίν. 88-89α) καὶ τοῦ *θωρακοφόρου 125* (πίν. 140-142), τὰ ὁποῖα, ἐνῶ παρουσιάζουν ἡμιτελὴ ἢ περίπου ἡμιτελὴ μέρη, θεωρεῖται βέβαιο ὅτι εἶχαν στηθεῖ στὴ μορφὴ αὐτή. Δὲν μπορεῖ ἐπομένως νὰ ὑποστηριχθεῖ, μὲ βάση μόνο τὸ κριτήριό αὐτό, ὅτι ἦταν ἔργα τοπικοῦ ἐργαστηρίου.

Εἰδικότερα, στὸ *ἀγαλμάτιο τοῦ Ἀσκληπιοῦ τοῦ τύπου «Giustini» 5* (πίν. 7) ἔχει μείνει ἀσχηματοποίητος ὁ χῶρος τῆς βακτηρίας καὶ αὐτὸς ἀνάμεσα στὸ δεξιὸ χέρι καὶ τὸν κορμό, μὲ έντονα σχεδὸν κατακόρυφα κτυπήματα ἀπὸ βελόνι. Τὸ μάρμαρο ἔχει ἀφεθεῖ ἀκόμη στὸν χῶρο μεταξὺ τῶν ἄκρων ποδιῶν. Στὰ ἄκρα πόδια, στὴ δεξιὰ κνήμη καὶ στὸν ὀμφαλὸ ἡ ἀπόδοση δὲν εἶναι ἡ τελικὴ, καθὼς διακρίνονται έντονα ἴχνη ἀπὸ λαμάκι, ἐνῶ στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ μόλις διαφαίνονται οἱ γραμμὲς τῶν πτυχῶν. Σχηματικὴ εἶναι ἀκόμη ἡ ἀπόδοση τῶν μαλλιῶν, ἐνῶ οἱ ἐπιφάνειες τοῦ προσώπου, τῆς γυμνῆς σάρκας καὶ τοῦ ἱματίου στὴν πρόσθια ὄψη εἶναι ἀρκετὰ καλὰ λειασμένες, μὲ περιορισμένα ἴχνη ράσπας. Στὴν ἀπόδοση κυρίως τῆς τύλης τοῦ ἱματίου παρατηρεῖται ὅτι τὸ τρυπάνι ἔχει χρησιμοποιηθεῖ μόνο στὸν ὀρισμὸ τῶν γραμμῶν τῶν πτυχῶν, χωρὶς νὰ ἔχει προχωρήσει σὲ βάθος.

Ἡ προσεγμένη ὅμως ἀνάγλυφη ἀπόδοση τοῦ φιδιοῦ στὴν πρόσθια ὄψη καὶ ὁ τόπος εὕρεσης τοῦ ἔργου στὸν χῶρο Α τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ πιστοποιοῦν ὅτι τὸ ἀγαλμάτιο **5** δὲν ἔμεινε ἡμίεργο, μὲ τὴν ἐννοία ὅτι ὁ καλλιτέχνης δὲν πρόλαβε νὰ ὁλοκληρώσει τὴν ἐργασία του. Τὸ ἀγαλμάτιο πρέπει ἀντίθετα νὰ ἔμεινε ἠθελημένα στὴν ἡμίεργη αὐτὴ μορφὴ, στὴν ὁποία ἀνατέθηκε στὸ Ἀσκληπεῖο. Ἐκτὸς ἴσως ἀπὸ κάποιους οἰκονομικοὺς λόγους ποὺ δὲν θὰ ἐπέτρεψαν τὴν ὀλικὴ λάξευση τοῦ μαρμάρου, θεωρεῖται βέβαιο ὅτι ἡ παραδοθεῖσα μορφὴ ἱκανοποιῶσε αἰσθητικά, λόγω τοῦ διακοσμητικοῦ ἀποτελέσματος τῆς ἀντίθεσης μεταξὺ τῆς δουλεμένης ἐπιφάνειας τοῦ ἱματίου καὶ τοῦ φιδιοῦ καὶ τῆς τραχείας ἐργασίας τοῦ ἐνδιάμεσου χώρου, ἀντίθεση τὴν ὁποία τόνιζε ἀσφαλῶς καὶ τὸ χαμένο σήμερα χρῶμα.

Ἐκτεθειμένο θὰ ἦταν ὅπωςδήποτε καὶ τὸ *ἀγαλμάτιο τῆς Ἀθηνᾶς 70* (πίν. 88-89α),

λόγω της ἐνεπίγραφης πλίνθου του. Τὸ ἀγαλμάτιο βρίσκεται σὲ ἓνα περισσότερο προχωρημένο στάδιο ἐργασίας, ἀπ' ὅ,τι τὸ 5. Καὶ ἐδῶ δὲν ἔχει ἀφαιρεθεῖ τὸ μάρμαρο ἀπὸ ἀρκετὰ σημεῖα, ὅπως μεταξὺ τῶν ἄκρων ποδιῶν, ἀνάμεσα στὸν δεξιὸ βραχίονα καὶ τὸ στήθος, καὶ μεταξὺ τοῦ αὐχένα, τῶν λόφων τοῦ κράνους καὶ τοῦ ἱματίου· τὰ μέρη ὅμως αὐτὰ δὲν ἦταν ἄμεσα ὁρατά. Δὲν ἔχει ἐπίσης ὀλοκληρωθεῖ ἡ ἐργασία τῆς κεφαλῆς καὶ τοῦ κράνους, ἐνῶ ἡ ἀπολάξευση τῶν αὐλάκων στὴν πτύχωση τοῦ πέπλου μεταξὺ τῶν ποδιῶν δὲν ἔχει προχωρήσει ἀρκετὰ σὲ βάθος, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ τμήμα πρὸς τὴν πέζα.

Ἡ ἀνάθεση καὶ γενικότερα ἡ ἔκθεση «ἡμιτελῶν» ἔργων δὲν ἀποτελεῖ ἀσυνήθιστη πρακτικὴ στὸν 2ο καὶ κυρίως στὸν 3ο αἰ. μ.Χ. Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ κολοσσικό, πρῶιμο σεβήρειο ἄγαλμα τῆς Τύχης ἀπὸ τὴν *Lepcis Magna*. Στὸ ἔργο αὐτό, ἀντίγραφο ἑνὸς πρῶιμου ἑλληνιστικοῦ ἀγάλματος ἀπὸ τὴν Ἀγορὰ τῆς Ἀθήνας καὶ ἔργο πιθανότατα ἀττικοῦ ἐργαστηρίου, δὲν ἔχει ὀλοκληρωθεῖ ἡ κατεργασία τῶν ἄκρων ποδιῶν καὶ τοῦ γύρω χώρου¹⁶²³. Περιπτώσεις ἐξάλλου χρησιμοποίησης ἔργων ποὺ ἔχουν λαξευθεῖ ἕως τὸ στάδιο τοῦ 5, ἢ καὶ ἕως ἓνα ἀκόμη προγενέστερο στάδιο, εἶναι συχνὲς σὲ ἀναθηματικὲς καὶ κυρίως ἐπιτύμβιες στήλες, ὁ κυριότερος δὲ λόγος πρέπει νὰ εἶναι οἰκονομικός¹⁶²⁴.

Προβληματικότερη εἶναι ἡ μορφή τοῦ *θωρακοφόρου* 125 (πίν. 140-142), ὅπου ἐπίσης δὲν ἔχει πλήρως ἀπολαξευθεῖ τὸ μάρμαρο στὸν χώρο μεταξὺ τοῦ ἀριστεροῦ χεριοῦ καὶ τοῦ κορμοῦ καὶ ἰδίως στὴν πτύχωση τῆς χλαμύδας. Ὅπως ἀναφέρθηκε ἤδη, τὸ ἄγαλμα αὐτὸ ἀντιγράφει ἓνα ἄγαλμα στὴν Ἀθήνα, χωρὶς ὅμως νὰ φθάνει τὴν ποιότητα ἐργασίας ἐκείνου¹⁶²⁵. Ἡ ποιοτικὴ διαφορὰ, παρὰ τὴν πιστὴ ἀντιγραφὴ τοῦ πολὺπλοκου διακοσμητικοῦ θέματος τοῦ θώρακα, μπορεῖ νὰ σημαίνει βιαστικὴ παραγγελία τῶν Ἐπιδaurίων στὸ ἀττικὸ ἐργαστήριον καὶ γι' αὐτὸ ἀποφεύχθηκε ἡ ἀντιγραφὴ τοῦ ἀνάγλυφου διακόσμου τῶν πτερύγων καὶ τῆς πλάτης τοῦ ἀθηναϊκοῦ ἀγάλματος. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλεισθεῖ, ἡ ἀντιγραφὴ τοῦ ἐπιφανοῦς ἀθηναϊκοῦ ἔργου νὰ ἔγινε ἀπὸ τοὺς «ἐπαρχιώτες» Ἐπιδaurίους τεχνίτες.

II. *Ἐπιδιόρθωμένα - ἐπαναχρησιμοποιημένα ἔργα*

Ἡ ὑπαρξὴ ἑνὸς ἐργαστηρίου στὴν Ἐπίδαυρον ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὸν σημαντικὸ ἀριθμὸ ξαναδουλεμένων καὶ ἐπαναχρησιμοποιημένων ἔργων. Γιὰ τὶς ἐργασίες αὐτὲς ἔχει γίνῃ ἤδη λόγος κατὰ τὴν τεχνοτροπικὴ κυρίως μελέτῃ τοῦ κάθε ἔργου. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ θὰ περιοριστοῦμε ἐδῶ σὲ κατὰ τὸ δυνατόν συνοπτικὴ ἀναφορὰ.

Εὐρείας ἐκτασης μετατροπὲς ἔγιναν στὸ ὕστερον ἑλληνιστικὸ ἄγαλμα *θωρακοφόρου* 124 (πίν. 137-139), ὅπου λειάνθηκε ὁ θώρακας στὴν πρόσθια ὄψη καὶ τοποθετήθηκε λεπτὴ μαρμάρινη πλάκα σὲ μία ὀρθογώνια ἐντομὴ στὸ κέντρο τῶν πτερύγων μὲ πιθανότατα ἀνάγλυφο διάκοσμο. Σὲ ἓνα ἄλλο ἄγαλμα, τοῦ ὁποίου σῶθηκαν ἀποσπασματικὰ μόνο τὰ *ἄκρα πόδια* 131α-β, (πίν. 149α-ε), τὰ σάνδαλα μετατράπηκαν σὲ ρωμαϊκὰ *calcei*.

Σὲ σημαντικὸ ἀριθμὸ ἔργων, μικροὶ κυλινδρικοὶ τὸρμοι ὑπονοοῦν τὴν ἔνθεση ἑνὸς μαρμάρινου τμήματος, ἐργασία ποὺ ὀφείλεται πιθανότατα σὲ μεταγενέστερη ἐπιδιόρθωση. Δύο πολὺ λεπτοὶ τὸρμοι ὑπάρχουν στὴν ράχη δύο πτυχῶν τῆς τύλης

τοῦ ἱματίου τοῦ ἀγάλματος τῆς Ἀφροδίτης 54 (πίν. 63), ἐνῶ τρεῖς τόρμοι ὑπάρχουν στὴν κατακόρυφα κομμένη ἐπιφάνεια γιὰ τὴν ἔνθεση τοῦ ἀριστεροῦ σκέλους τοῦ ἀγάλματος τοῦ Ἀπόλλωνος» 41 (πίν. 49), τῶν μέσων τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.¹⁶²⁶. Οἱ τόρμοι στὸν λαιμὸ τῆς ἐρμαϊκῆς κεφαλῆς 73 σημαίνουν ὅτι ἡ κεφαλὴ εἶχε κάποτε ἀποσπασθεῖ ἀπὸ τὴ στήλη καὶ ἐπανατοποθετήθηκε ἀργότερα, ἐνῶ οἱ δύο ἐλαφρὰ μεγαλύτεροι τόρμοι στὰ γένεια θὰ ὀφείλονται στὴ συμπλήρωση ἐνὸς φθαρμένου τμήματος (πίν. 89ε). Κάποια ἐπιδιόρθωση ὑποδηλώνουν πιθανότατα καὶ οἱ τόρμοι στὸν ὑψωμένο δεξιὸ βραχίονα ἢ στὸν λαιμὸ τῶν ἀγαλματίων καὶ ἀγαλματιδίων τῆς Ἀφροδίτης 59 (πίν. 73ε) 60 (πίν. 74γ) καὶ 61 (πίν. 75α, γ), ὅπου, λόγῳ τοῦ ἀκολουθοῦμενου τύπου, δὲν εἶναι πιθανὴ ἡ ἐξ ἀρχῆς ἔνθεση τῶν μελῶν αὐτῶν¹⁶²⁷. Ἀνάλογη χρῆση εἶχε ὁ τόρμος στὴν θραυσμένη ἐπιφάνεια τῆς μικρῆς κεφαλῆς τοῦ Ἀσκληπιοῦ τύπου «Amelung» 10 (πίν. 11ζ), ἐνῶ στὴν κάτω ἐπιφάνεια τοῦ σωζόμενου θραύσματος τοῦ ἀγαλματιδίου τῆς Ἀρτέμιδος Κυνηγέτιδος 47 (πίν. 57β) ἓνας τόρμος ἀνῆκε στὸ ἀριστερὸ σκέλος, ἐνῶ ἓνας δεύτερος δείχνει ὅτι ἔνθετο ἦταν ὁλόκληρο τὸ κατώτερο τμήμα τοῦ ἔργου.

Δεύτερη χρῆση ἢ πιθανότατα ἐπιδιόρθωση δείχνει καὶ τὸ σωζόμενο τμήμα τοῦ γοργονεῖου τοῦ ἀποσπασματικοῦ ἀγάλματος θωρακοφόρου 127 (πίν. 147α-β), καθὼς ἀπὸ τὸ ὕψος μόνο τῶν ματιῶν καὶ κάτω ἀποδίδεται μία λεία ἐπιφάνεια γιὰ τὴν ἔνθεση ἀπὸ ἄλλο κομμάτι μαρμάρου τοῦ ὑπολοίπου τμήματος τοῦ προσώπου.

Σὲ ἐλάχιστες περιπτώσεις μπορεῖ νὰ καθορισθεῖ ὁ χρόνος τῆς δεύτερης αὐτῆς ἐπέμβασης σὲ ἓνα παλαιότερο ἔργο, δίνοντας κάποιες χρήσιμες ἐνδείξεις γιὰ τὸν χρονικὸ ἐντοπισμὸ τῆς δράσης τοῦ ἐργαστηρίου, καθὼς τὰ ἡμέτερα 64 καὶ 110 δὲν μποροῦν βέβαια νὰ χρονολογηθοῦν. Ἔτσι, ὁ πίνακας 141 (πίν. 155γ), ὅπου ἡ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή χαράχθηκε σὲ ἓνα ἤδη ὑπάρχον ἔργο, ἀνατέθηκε στὸ Ἀσκληπιεῖο περὶ τὰ μέσα τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ., ἐνῶ ἡ ἐκτεταμένη χρῆση τοῦ τρυπάνου στὴν κεφαλὴ 22 (πίν. 28α-β) ἀνάγεται ἴσως στὴν ἐποχὴ τῶν Σεβήρων. Ἀκόμη, τὸ ἀγαλμάτιο τῆς ἔνθρονης γυναικείας μορφῆς 87 (πίν. 102) χρονολογήθηκε στὸ β' μισὸ τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ., ὁπότε ἡ ἐπιδιόρθωση, ποὺ ὑπονοοῦν ἡ λειασμένη ἐπιφάνεια καὶ ὁ τόρμος στὸ ἔρεισίνωτο ἐπάνω ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ ὦμο τῆς μορφῆς, θὰ ἔγινε εἴτε κατὰ τὴ διάρκεια τῆς κατασκευῆς τοῦ ἔργου εἴτε σὲ ἀκόμη μεταγενέστερη ἐποχῇ. Τὸ ἐργαστήριον ἐπομένως ἦταν δραστήριον καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ρωμαιοκρατίας καὶ ὄχι μόνο στὸ διάστημα μετὰ τὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ., ὅταν σημειώνεται μεγάλη αὔξη τοῦ ἀριθμοῦ τῶν σωζομένων ἔργων.

Ἄν δὲν βασισθεῖ κανεὶς σὲ τεχνικὲς λεπτομέρειες; ἡ ἀπόδοση γλυπτῶν στὸ τοπικὸ ἐργαστήριον καὶ ἡ θεώρηση ἄλλων ἔργων ὡς εἰσηγμένων εἶναι πολὺ δύσκολη, καθὼς, ὅπως καὶ σὲ ἄλλο σημεῖο ἔχει ἀναφερθεῖ, οἱ γνώσεις τῆς πλαστικῆς τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων εἶναι ἀκόμη ἀρκετὰ ἐλλιπεῖς, ἀκόμη καὶ αὐτῆς τοῦ πρωτεύοντος καλλιτεχνικοῦ κέντρου τῆς ἐποχῆς, τῆς Ἀθήνας. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ εἶναι γνωστὴ ἡ μετακίνηση γλυπτῶν ἀπὸ τὰ κέντρα πρὸς τὴν περιφέρειαν, ὅπως δείχνει τὸ παράδειγμα τῆς Ὀλυμπίας, ἐνὸς ἄλλου σημαντικοῦ ἱεροῦ, ποὺ ἀσφαλῶς θὰ ἦταν ἔδρα κάποιου τοπικοῦ ἐργαστηρίου. Οἱ ἐπιγραφὲς ὄντως στὰ ἀγάλματα τοῦ Μητρῶου καὶ τοῦ Ἡραίου, τοῦ β' μισοῦ τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ., δηλώνουν ὅτι οἱ καλλιτέχνες ἦταν Ἀθηναῖοι¹⁶²⁸.

Κατὰ τὴν τεχνοτροπικὴ ἐξέταση τῶν γλυπτῶν τῆς Ἐπιδαύρου, σὲ λίγες περιπτώσεις ἔγινε δυνατὴ ἡ διάκριση ομάδων ἔργων ποὺ θὰ προῆλθαν ἀπὸ τὸ ἴδιο ἐργαστήριον, ὅπως τὰ *γλυπτὰ ἀπὸ τὸ Ἐπιδότειον καὶ τὸ «Λουτρόν τοῦ Ἀσκληπιοῦ»*, τῶν χρόνων περὶ τὸ 160 μ.Χ., ἀλλὰ καὶ τὰ ἀγαλμάτια **20** (πίν. 24-25) καὶ **65** (πίν. 78δ-ς), καὶ κυρίως τὰ **32** (πίν. 39-40), **35** (πίν. 43γ-ς) καὶ **29** (πίν. 34ε-ς-35) τοῦ α' τετάρτου τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.¹⁶²⁹, χωρὶς ὅμως νὰ μπορεῖ νὰ προσδιορισθεῖ ὁ τόπος ὅπου λαξεύθηκαν.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἀσβεστολιθικὸ βωμὸ **140** (πίν. 158), σὲ τοπικὸ ἐργαστήριον ὀφείλεται πιθανότατα ἡ *εἰκονιστικὴ κεφαλὴ* **104** (πίν. 112), τῆς περιόδου μετὰ τὸν Γαλλινόν, ὅπως ἔδειξε ἡ κριτικὴ τῶν παρὰλληλων τυπολογικὰ κεφαλῶν¹⁶³⁰.

Ἀπὸ τὴν Ἀθήνα προέρχεται ἀσφαλῶς τὸ *τραπεζοφόρο* **138** (πίν. 153-154) ἀποτελῶντας ἓνα ἀπὸ τὰ πρῶιμα παραδείγματα ἐνδὸς σημαντικοῦ προϊόντος τῶν ἀττικῶν ἐργαστηρίων, μετὰ τὴν σαρκοφάγους. Τὰ δύο σημαντικότερα γλυπτὰ ἀπὸ τὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ Ἱεροῦ, τὰ *ἀγαλμάτια τῆς Ἀθηνᾶς* **70** (πίν. 88-89α) καὶ τοῦ *Ἀσκληπιοῦ* **21** (πίν. 26-27), τῆς πρώτης δεκαετίας τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ., προέρχονται ἐπίσης πιθανότατα ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, καθὼς οἱ ἀναθέτες τοὺς ἀνῆκαν σὲ σημαντικὲς ἀθηναϊκὲς οἰκογένειες τῆς περιόδου τῆς «ἀνάρρωσης» τῆς πόλης μετὰ τὴν καταστροφὴ τῆς ἀπὸ τοὺς Ἑρούλους τὸ 267 μ.Χ.¹⁶³¹. Ἄν ὅμως καὶ τὰ ὑψηλῆς τέχνης ἀγαλμάτια, τὰ ὁποῖα χρονολογήθηκαν κυρίως στὸ α' μισὸ καὶ στὰ μέσα τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. μετὰ τὴν ἀττικὴν σαρκοφάγους, προέρχονται ἐπίσης ἀπὸ τὴν Ἀθήνα δὲν μπορεῖ νὰ ἐξακριβωθεῖ. Τὰ *θραύσματα ἀγάλματος ἱέρειας τῆς Ἰσιδος* **114** (πίν. 119) συνδέθηκαν ἐπίσης μετὰ ἀττικὰ ἔργα ποὺ πιθανότατα ἀνῆκαν σὲ ἐργαστήρια ἐξειδικευμένα στὴν παραγωγὴ ἰσιακῶν μορφῶν, τὸ μικρὸ ὅμως μέγεθος τῶν θραυσμάτων δὲν ἐπιτρέπει τὴν ἀπόδοση τοῦ ἀγάλματος στὸ ἴδιο ἐργαστήριον¹⁶³².

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, τὰ ἀγάλματα ποὺ συνδέονται μετὰ τὸ οἰκοδομικὸ πρόγραμμα τοῦ συγκλητικοῦ Ἀντωνίνου, αὐτὰ τοῦ *Ἐπιδοτείου* **18**, **33**, **40** (πίν. 21-22, 41, 48) καὶ κυρίως τὰ πληρέστερα σωζόμενα *ἀγάλματα ἀπὸ τὸ «Κτήριον Κ»* **17**, **31**, **67**, **45** (πίν. 16-20, 37-38, 82-84, 54-55), ἀντιπαραβλήθηκαν μετὰ ἔργα ἀπὸ τὴν γειτονικὴ Κόρινθο, ὅπως τὸ πρῶιμο ἀντωνίνειον ἄγαλμα τῆς Ἀμφιτρίτης στὴν Ἰσθμία καὶ τὴν σύγχρονες περίπου μορφὲς τῶν βαρβάρων στὴν «Πρόσοψη τῶν Αἰχμαλώτων». Ἐπειδὴ ὅμως ἡ ἐργαστηριακὴ προέλευσις τῶν κορινθιακῶν ἔργων δὲν εἶναι βέβαιη, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποτεθεῖ ἐδῶ ἓνα ἐργαστήριον ἀπὸ τὴν ἀκμάζουσα πόλιν τῆς Κορίνθου¹⁶³³.

Γιὰ τὸ ἄλλο σημαντικὸ κέντρο τῆς περιοχῆς, τὸ Ἄργος, πολλοὶ καλλιτέχνες ἀπὸ τὸ ὁποῖο δούλεψαν στὸ Ἀσκληπιεῖο κατὰ τὴν ἐλληνιστικὴ κυρίως περίοδο, οἱ γνώσεις γιὰ τὰ ἔργα τῆς ρωμαιοκρατίας εἶναι περιορισμένες· φαίνεται ὅμως ὅτι μόνον ἀπὸ τὸν 2ο αἰ. μ.Χ. παρουσιάζεται ἀξιοσημεῖωτη καλλιτεχνικὴ παραγωγὴ¹⁶³⁴. Ἡ ἱστορία ἐξάλλου τῶν μεγάλων οἰκογενειῶν τῆς Ἐπιδαύρου δείχνει ὅτι ἡ πόλις αὐτὴ, ὅπως ἀκόμη ἡ Κόρινθος καὶ ἡ Σπάρτη, ποὺ ἐπίσης ἀκμάζει τὰ χρόνια αὐτά, ἀποτελοῦσαν χώρους δραστηριοτήτων τοὺς¹⁶³⁵.

Ἀξιοσημεῖωτος εἶναι ὁ μεγάλος ἀριθμὸς ἀγαλματίων καὶ ἀγαλματιδίων ποὺ βρέθηκαν στὸ Ἱερό, συγκριτικὰ μετὰ τὰ σωζόμενα γλυπτὰ σὲ ἄλλες περιοχές. Ἄν τὸ γεγονός αὐτὸ δὲν ὀφείλεται στὴν τύχη, καθὼς τὰ περισσότερα καὶ σημαντικότερα ἀπὸ τὰ ἔργα αὐτὰ βρέθηκαν σὲ χώρους τοῦ «Κτηρίου Κ», ἔχοντας γλυτώσει ἀπὸ μεταγενέστερες ἀρπագές, τότε εἶναι λογικὴ ἡ ὑπόθεσις ὅτι στὸ Ἱερό ὑπῆρχαν ἐργα-

στήρια ανάλογων μικρών αναθημάτων. Ἡ παρουσίαση τῶν ἔργων αὐτῶν ἔδειξε τὴν μεγάλη ποικιλία τῶν ἀκολουθούμενων τύπων, ὅπως καὶ τὴν ἐλευθερία μὲ τὴν ὁποία οἱ τεχνίτες τῆς ἐποχῆς παρήλλασαν τοὺς παραδεδομένους τύπους. Ἡ ποικιλία τῶν θεμάτων ὀφείλεται ἀσφαλῶς καὶ στὰ «τετράδια σχεδίων» ποὺ κυκλοφοροῦσαν τότε σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ ρωμαϊκοῦ κόσμου¹⁶³⁶, ἐνῶ πιστοποιεῖ μὲ τὸν καλύτερο τρόπο τὸν καλλιτεχνικὸ δυναμισμό καὶ τὴ δημιουργικότητα τῶν ἐργαστηρίων τῆς περιόδου τῆς ρωμαϊοκρατίας.

Στὰ καταστήματα ποὺ ἀσφαλῶς ὑπῆρχαν στὸ Ἀσκληπιεῖο, τὰ μικροῦ μεγέθους προϊόντα τῶν ἐργαστηρίων θὰ ἦταν ἐκτεθειμένα, τὰ διάλεγαν οἱ πολυπληθεῖς προσκυνητὲς ποὺ συνέρρεαν ἀπὸ διάφορα μέρη¹⁶³⁷, παρήγγελλαν τὴ χάραξη τῆς ἀναθηματικῆς ἐπιγραφῆς μὲ τὸ ὄνομά τους καὶ τὰ ἀφιέρωναν στὸ Ἱερό, πρακτικὴ ποὺ δὲν ἀπέχει πολὺ ἀπὸ ὅ,τι συμβαίνει σὲ ἀνάλογα σημερινὰ προσκυνήματα. Στὴ διαδικασία αὐτὴ ὀφείλεται προφανῶς τὸ γεγονὸς ὅτι συχνὰ σὲ μία θεότητα ἀντιτίθεντο μορφὲς ἄλλων θεοτήτων, ὅπως στὴν περίπτωση τῶν ἀγαλματίων τῆς Ἀθηνᾶς **69** καὶ **70** (πίν. 86-89α) ποὺ ἀφιερώθηκαν στὴν Ἀρτεμιν καὶ στὴν Ἀθηνᾶ Ὑγεία ἀντίστοιχα, ἢ τοῦ ἀγαλματίου τῆς Ἀφροδίτης **56** (πίν. 71), τὸ ὁποῖο ὁ ἱερέας Ἀφρικανδὸς ἀνέθεσε στὸν Ἀσκληπιό.

Ἄγνωστο παραμένει ἂν στὴν περιοχὴ τοῦ Ἀσκληπιείου ὑπῆρχε καὶ *χυτήριο χάλκινων ἀγαλμάτων*, ὅπως ὑπονοεῖ ἀφενδὸς ὁ μέγας ἀριθμὸς τῶν σωζόμενων βάσεων, σὲ ἀντίθεση μὲ αὐτὸν τῶν βάσεων μὲ μία βάθυνση στὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια γιὰ τὴν ὑποδοχὴ τῆς πλίνθου ἐνὸς μαρμάρινου ἔργου, καὶ ἀφετέρου τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ χάλκινα ἔργα ἦταν ἴσως φθηνότερα, καθὼς μία μήτραμποροῦσε νὰ χρησιμοποιηθεῖ πολλὰς φορὲς καὶ θὰ ἀπαιτοῦνταν λιγότερη ἐργασία ἀπ' ὅ,τι στὴ λάξευση ἐνὸς λίθινου ἔργου¹⁶³⁸.

Σὲ ἐπιστολὴ ἐξάλλου τοῦ 163 μ.Χ. ἐνὸς ἐπιφανοῦς Ρωμαίου, ἴσως τοῦ συγκλητικοῦ Ἀντωνίνου, δίνεται ἡ παραγγελία ἐνὸς πιθανότατα χάλκινου ἀγαλματίου τοῦ Ἀσκληπιοῦ στηριζόμενου σὲ χρυσὴ βακτηρία, γύρω ἀπὸ τὴν ὁποία θὰ ἐλισσόταν ἓνα φίδι μὲ ἀργυρὸ σῶμα καὶ χρυσὸ κεφάλι (*IG IV² 88*)¹⁶³⁹. Ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ παρέχει ἐνδειξὴ γιὰ τὴ δυνατότητα χύτευσης χάλκινων ἔργων στὴν περιοχὴ, ἀλλὰ καὶ τῆς *ἐπιχρύσωσης*¹⁶⁴⁰.

Ἰχνη ἐπιχρύσωσης διαπιστώνονται μὲ βεβαιότητα σὲ σωζόμενα μαρμάρινα ἔργα, ιδίως στὸ *ἀγαλματίδιο τοῦ Ἀσκληπιοῦ 7* (πίν. 9-10): σὲ ἀρκετὰ σημεία τοῦ ἱματίου καὶ συγκεκριμένα στὴν τύλη, στὶς πτυχὲς κάτω ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ πῆχυ, κυρίως δὲ πρὸς τὴν πέζα στὴν πίσω ὄψη, ὑπάρχουν περιοχὲς χρώματος καστανωποῦ ποὺ πλησιάζει αὐτὸ τοῦ κεραιοῦ, ἐπάνω στὶς ὁποῖες διακρίνονται ἱχνη χρυσοῦ, πενιχρὰ ὑπολείμματα τῆς ἀρχικῆς ἐπιχρύσωσης¹⁶⁴¹. Στὸ ἴδιο γλυπτὸ ὑπάρχουν ἱχνη κοκκινωποῦ χρώματος στὸ σωζόμενο τμήμα τῆς βακτηρίας, ἀνάλογου δὲ χρώματος ἱχνη ἀπαντοῦν καὶ στὸ ἱμάτιο τοῦ συγγενικοῦ, τόσο τυπολογικὰ ὅσο καὶ τεχνοτροπικά, *ἀγαλματιδίου τοῦ Ἀσκληπιοῦ 6* (πίν. 7-8) μὲ τὸ ὁποῖο βρέθηκε μαζὶ στὸ «Κτήριο Ε»¹⁶⁴². Δὲν εἶναι ὅμως βέβαιο ἂν καὶ στὴν περίπτωση αὐτὴ μπορεῖ νὰ γίνῃ λόγος γιὰ ἐνδεχόμενη ἐπιχρύσωση, καθὼς δὲν ἔχουν γίνῃ χημικὲς ἀναλύσεις στὸ συνδυαστικὸ ὑλικὸ μεταξὺ τῆς ἐπιφάνειας τοῦ μαρμάρου καὶ τῶν λεπτότατων φύλλων χρυσοῦ, οὐσία ἢ ὁποία συνήθως ἔχει ἀπόχρωση κόκκινου ἢ καστανοῦ χρώματος¹⁶⁴³.

Δὲν μπορεῖ νὰ εἰπωθεῖ μὲ βεβαιότητα, ποιά μέρη τῶν ἀγαλματιδίων αὐτῶν εἶχαν ἐπιχρυσωθεῖ. Φαίνεται ὅμως πιθανότερο ὅτι στὸ πρόσωπο καὶ τὰ γυμνὰ μέρη τοῦ σώματος εἶχε ἀφεθεῖ τὸ λευκὸ χρῶμα τοῦ σπλῶμενου μαρμάρου, ὅποτε τὸ σύνολο θὰ ἔδινε τὴν ἐντύπωση ἐνὸς χρυσελεφάντινου ἔργου.

Γιὰ ἓνα ἀκόμη εὗρημα ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Ἐπιδαύρου μαρτυρεῖται ὅτι ἦταν ἐπιχρυσωμένο. Πρόκειται γιὰ τὸ ἀναθηματικὸ *ἀνάγλυφο* 141 (πίν. 155γ), ποὺ βρέθηκε ἐπίσης στὸ «Κτήριο Ε». Ἄν καὶ κατὰ τὶς πρῶτες περιγραφές τοῦ ἔργου ἀναφέρονται ἵχνη χρυσοῦ, ὅπως καὶ κόκκινου χρώματος (:) στὰ γράμματα τῆς ἐπιγραφῆς¹⁶⁴⁴, αὐτὰ δὲν διακρίνονται πλέον, ἀλλὰ σώζονται μόνο ἵχνη τοῦ συνδετικού ὑλικοῦ, ποὺ ἔχει πάρει ἓνα ἰώδες-πορφυροῦν χρῶμα. Τὰ ἵχνη αὐτὰ διατηροῦνται στὴν καλὰ λειασμένη ἐπιφάνεια τοῦ ἔξεργου πλαισίου, ἐνῶ στὸ ἀδρότερο δουλεμένο πεδίο, ἰδίως δὲ ἐπάνω ἀπὸ τὰ ἀνάγλυφα αὐτιά καὶ μπροστὰ ἀπὸ τὸ δεξιό, διακρίνονται ἵχνη σὲ μία ἀνοικτὴ ἀπόχρωση τοῦ χρώματος τοῦ κερικοῦ. Ἄν ὅμως καὶ στὴν περίπτωση αὐτὴ ὑποδηλώνεται ἐπιχρύσωση δὲν εἶναι βέβαιο¹⁶⁴⁵.

Ἡ ἀνάθεση ἐπίχρυσων καὶ γενικότερα ἔργων ἀπὸ πολύτιμα ὑλικά δὲν ἦταν ἀσυνήθιστη πρακτικὴ, ὅπως βεβαιώνουν οἱ ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες¹⁶⁴⁶.

Ὅσον ἀφορᾷ τέλος τὸν ἢ τοὺς χώρους, ὅπου βρίσκονταν τὰ ἐργαστήρια γλυπτικῆς, μόνο μελλοντικὴ ἔρευνα τῶν οἰκοδομημάτων γύρω ἀπὸ τὸ Ἱερό θὰ μποροῦσε νὰ δώσει κάποια στοιχεῖα¹⁶⁴⁷.

VI. ΤΑ ΓΛΥΠΤΑ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΚΗ - ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ

Τὰ σωζόμενα γλυπτὰ ἀπὸ τὸ Ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα καὶ τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἀντιπροσωπεύουν μικρὸ μέρος αὐτῶν ποὺ κοσμοῦσαν τὸν χώρο στὴν ἀρχαιότητα, ὅπως ὑποδηλώνει τὸ πλῆθος τῶν σωζόμενων ἐπιγραφῶν καὶ ἐνεπίγραφων ἢ μὴ βάθρων ποὺ βρίσκονται ἀκόμη στὸ σημεῖο ὅπου βρέθηκαν ἢ ἔχουν μεταφερθεῖ στὸ Μουσεῖο Ἐπιδαύρου.

Περισσότερα ἀπὸ τὰ δύο τρίτα τῶν γλυπτῶν παρουσιάζουν μορφὲς θεῶν, ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα ἦταν εἰκονιστικά, ἰδίως τιμητικὰ ἀγάλματα¹⁶⁴⁸.

Ἡ πρώτη ὁμάδα ἀποτελεῖται κατὰ κύριο λόγο ἀπὸ μικροῦ μεγέθους ἀναθήματα. Ὑπερφυσικοῦ μεγέθους εἶναι τὰ λατρευτικὰ ἀγάλματα τῶν θεῶν *Ἐπιδοτῶν* **18, 33, 40** (πίν. 21-22, 41, 48), καὶ αὐτὸ ἀπὸ τὸ *Θέατρο* **1** (πίν. 1-3) ἂν καὶ στὴν τελευταία περίπτωση δὲν εἶναι ἀπολύτως βέβαιο ἂν πρόκειται γιὰ ἄγαλμα τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἢ κάποιου θνητοῦ, προφανῶς αὐτοκράτορα μὲ στοιχεῖα τῆς εἰκονογραφίας τοῦ θεοῦ. Ἐπὶ ἀκόμη ἀγάλματα ἔχουν φυσικὸ μέγεθος. Τέσσερα ἀπὸ αὐτὰ συνδέονται μὲ τὸ «*Λουτρὸν τοῦ Ἀσκληπιοῦ*» **17, 31, 45, 67** (πίν. 16-20, 37-38, 54-55, 82-84) καὶ ἴσως ἓνα πέμπτο, αὐτὸ τῆς *Ἀφροδίτης* **54** (πίν. 63-66), σὲ δεύτερη ὁμως χρῆση λόγῳ τῆς χρονικῆς ἀπόστασης ἀπὸ τὰ ἄλλα. Ἀγνώστος παραμένει ἀκόμη ὁ σκοπὸς τοῦ ἀγάλματος τῆς *Ἀθηνᾶς* **66** (πίν. 79-81) ὅπως καὶ ὁ χώρος στὸν ὁποῖο βρισκόταν τὸ ἄγαλμα **55** (πίν. 67), γιὰ τὸ ὁποῖο ἐπίσης ὑπάρχει πιθανότητα νὰ εἰκόνιζε κάποιο μέλος τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογένειας καὶ ὄχι τὴν *Ἀφροδίτη*.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἀμφίγλυφα **142α-β** (πίν. 156-157), ποὺ ἴσως εἶχαν κάποια ἀρχιτεκτονικὴ χρῆση, τὰ μικροῦ μεγέθους ἔργα, ἀγαλμάτια καὶ ἀγαλματίδια, ἀποτελοῦσαν ἀναθήματα στὸ Ἱερό, ὅπως ἐπιβεβαιώνει πολλὲς φορὲς ἡ σωζόμενη ἐνεπίγραφη πλίνθος. Ἐξαίρεση ἀποτελοῦν ἴσως τὰ ἀγάλματα **20, 24, 51** καὶ **65** (πίν. 24-25, 29-30, 60-61, 78δ-ς), ἀπὸ τὴν ὑπόστυλη αἴθουσα τῆς Σκανᾶς, στὸ Ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα, τὰ ὁποῖα βρίσκονταν ἐκεῖ σὲ δεύτερη προφανῶς χρῆση, λόγῳ τῆς διαφορετικῆς χρονολόγησής τους, καὶ πιθανότατα ἐξυπηρετοῦσαν κάποιο λατρευτικὸ σκοπὸ¹⁶⁴⁹.

Ἐκτὸς ἀπὸ τίς θεότητες ποὺ συνδέονται ἄμεσα μὲ τὸ Ἱερὸ καὶ τὴν θεραπεία τῶν

άσθενων, τὰ ἔργα αὐτὰ εἰκονίζουν πλῆθος θεοτήτων σὲ ποικιλία ἀγαλματικῶν τύπων. Σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες ποὺ προέρχονται κυρίως ἀπὸ ἀναθηματικούς βωμούς, ἀποκτοῦμε σφαιρικότερη εἰκόνα τῶν λατρειῶν ποὺ ἀσκοῦνταν στὸ Ἱερὸ στὴν περίοδο τῆς ρωμαιοκρατίας, γιὰ τὶς ὁποῖες ἔγινε σύντομα λόγος κατὰ τὴν ἐξέταση τῶν εἰκονογραφικῶν τύπων κάθε μορφῆς¹⁶⁵⁰. Ἡ συνολικότερη μελέτη τοῦ ὑλικοῦ ἔδειξε ὅτι συχνὰ θεότητες ποὺ ἀντιπροσωπεύονται μὲ πολλὰ ἀγαλματικά παραδείγματα ἀναφέρονται σὲ ἐλάχιστες ἐπιγραφές, ὅπως συμβαίνει καὶ ἀντίστροφα, ἂν καὶ τὸ γεγονός αὐτὸ ὀφείλεται ἴσως ἐν μέρει καὶ στὴν τύχη.

Χαρακτηριστικὸς εἶναι ὁ μικρὸς ἀριθμὸς τῶν σωζόμενων εἰκόνων τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ ἡ ἀνυπαρξία ἀγαλμάτων τοῦ Διὸς ἢ τοῦ Ποσειδῶνος, παρὰ τὸν σημαντικὸ ἀριθμὸ ἐπιγραφῶν ποὺ ἀναφέρονται σὲ αὐτούς¹⁶⁵¹. Ἐκτὸς ἀπὸ τυχαίους παράγοντες, ἡ ἐξήγηση τοῦ φαινομένου αὐτοῦ βρίσκεται, ὥς ἓνα βαθμὸ τουλάχιστον, στὸ γεγονός ὅτι τὰ κατὰ κύριο λόγο γυμνὰ ἀγάλματα τῶν θεῶν θὰ ἀποτελοῦσαν τοὺς πρώτους στόχους τῆς μήνιος τῶν μεταγενεστέρων, ἐνῶ σὲ ἀκόμη ὑστερότερα χρόνια θὰ ἦταν τὰ πρῶτα γλυπτά, πού, μαζὶ μὲ τὶς κεφαλές καὶ τὰ ἄκρα τῶν ἐνδεδυμένων μορφῶν, θὰ μεταφέρθηκαν σὲ ἀσβεστοκαμίους, διότι μπορούσαν εὐκόλα νὰ κοποῦν σὲ μικρότερα κομμάτια. Εἶναι ἐξάλλου πολὺ πιθανόν, ὅτι κάποια ἀπὸ τὰ πολυάριθμα θραύσματα μηρῶν καὶ κνημῶν γυμνῶν ἀνδρικῶν ἀγαλμάτων διαφόρων μεγεθῶν ποὺ φυλάσσονται στὴν Ἀποθήκη τοῦ ΜΕ θὰ ἀνῆκαν σὲ μορφές, οἱ ὁποῖες ὅμως εἶναι πλέον ἀδύνατον νὰ ταυτισθοῦν.

Γιὰ τοὺς ἀναθέτες τῶν ἀγαλματίων δὲν ὑπάρχουν ἐπαρκεῖς πληροφορίες. Στὶς σωζόμενες ἀναθηματικὲς ἐπιγραφές δὲν δηλώνεται τὸ πλήρες ὄνομα ἢ ἄλλο στοιχεῖο τοῦ ἀναθέτη, ὁπότε ἡ ἀναγνώριση τῆς ταυτότητάς του παραμένει ἀδύνατη¹⁶⁵². Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ὁ Τιβ. Κλ. Ξενοκλῆς, ποὺ ἀνέθεσε τὸν βωμὸ τοῦ Ἀγαθοῦ Θεοῦ **140** (πίν. 158): σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιγραφὴ ἦταν πυροφόρος τὸ ἔτος 224/5 μ.Χ. καὶ τὸ ἀξίωμα αὐτὸ ἐπιβεβαιώνει τὸ ἀνάγλυφο διπλὸ διάδημα στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τοῦ βωμοῦ, ἐνῶ τὰ ἐργαλεῖα στὴν ἄλλη πλευρὰ ὑπονοοῦν ὅτι ἀσχολοῦνταν πιθανότατα μὲ οἰκοδομικὲς ἐργασίες¹⁶⁵³. Οἱ κατέχοντες ὄντως τὸ ἀξίωμα τοῦ ἱερέα καὶ τοῦ πυροφόρου τὸ δηλώναν πάντα στὸ ἀνάθημα, γλυπτὸ ἢ βωμό, ποὺ ἀφιέρωναν στὸ Ἱερὸ στὴν ἀρχὴ ἢ στὸ τέλος τῆς ἐνιαύσιας θητείας τους καὶ ὅσες φορὲς ἀσκοῦσαν τὸ ἱερατικὸ ἀξίωμα¹⁶⁵⁴. Ἄν καὶ συνήθως τὸ ἀνάθημα ἦταν μία εἰκόνα τοῦ Ἀσκληπιοῦ, αὐτὸ δὲν ἀποτελοῦσε κανόνα, ὅπως δείχνει μὲ τὸν καλύτερο τρόπο ἡ ἀνάθεση στὸν Ἀσκληπιδὸ τοῦ ἀγαλματίου τῆς *Κνιδίας Ἀφροδίτης* **56** (πίν. 71) ἀπὸ τὸν ἱερέα Ἀφρικανό¹⁶⁵⁵.

Ἡ δεύτερη ομάδα γλυπτῶν περιλαμβάνει τὰ *εἰκονιστικὰ ἔργα*, τὰ ὁποῖα εἶναι κατὰ κύριο λόγο φυσικοῦ ἢ λίγο μεγαλύτερα τοῦ φυσικοῦ μεγέθους, μόνο δὲ ὁ κορμὸς **120** (πίν. 134-135) ἀνῆκε σὲ λίγο μικρότερο ἄγαλμα *τηβεννοφόρου*. Παρόλο ὅτι δὲν ἔχει σωθεῖ τὸ βᾶθρο κανενὸς ἀπὸ τὰ σωζόμενα ἀγάλματα, εἶναι σαφές ὅτι πρόκειται γιὰ τιμητικὰ ἀγάλματα ποὺ ἔστηνε κυρίως ἡ πόλις τῶν Ἐπιδαυρίων, ὅπως ὑποδηλώνει ὁ μεγάλος ἀριθμὸς τῶν ἐνεπίγραφων λίθων βάσεων μεμονωμένων ἀγαλμάτων ἢ ἐξεδρῶν ποὺ συνήθως ἔφεραν συντάγματα κυρίως χάλκινων ἀγαλμάτων¹⁶⁵⁶. Σύμφωνα πάντα μὲ τὶς ἐπιγραφές, τὰ τιμώμενα πρόσωπα ἦταν κατὰ ἓνα μέρος μέλη τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογένειας¹⁶⁵⁷, πολὺ περισσότερα ὅμως ἀνῆκαν στὰ μέλη τῶν

κυριότερων οικογενειών της Ἐπιδαύρου, της λεγόμενης *magna gens* καὶ τῶν Στατιλίων ποὺ ἐμφανίζονται ἤδη στὰ ἐλληνιστικὰ χρόνια, ἡ δύναμη καὶ ἐπιρροή τους ὅμως αὐξάνεται κατὰ τοὺς δύο πρώτους αἰῶνες της αὐτοκρατορίας¹⁶⁵⁸.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν *κεφαλὴ τοῦ Ἀδριανοῦ* **99** (πίν. 108ε-ς), οἱ ὑπόλοιπες εἰκονιστικὲς κεφαλὲς ἀνήκουν σὲ ἰδιῶτες, ἐνῶ, ὅπως τονίσθηκε παραπάνω, μόνο ὑποθέσεις, καὶ αὐτὲς ἄρκετὰ ἐπιφυλακτικά, μποροῦν νὰ διατυπωθοῦν γιὰ τὴν ἀναγνώριση αὐτοκρατόρων σὲ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ ἀκέφαλα ἀγάλματα, ὅπως τοῦ Αὐγούστου στὸν *τηβεννοφόρο* **118** (πίν. 128-131) καὶ τοῦ Ἀδριανοῦ στὸν *θωρακοφόρο* **125** (πίν. 140-142)¹⁶⁵⁹.

Οἱ παραστάσεις γυναικῶν εἶναι πολὺ λίγες συγκριτικὰ μὲ τὶς ἀνδρικές. Μόνο δύο θραῦσματα εἰκονιστικῶν κεφαλῶν θεωροῦνται πιθανότατα γυναικεῖα (**97, 98**: πίν. 108β-δ), ἐνῶ τὰ τρία ἀπὸ τὰ τέσσερα ἀγάλματα σώζονται σὲ πολὺ ἀποσπασματικὴ μορφή (**112-114**), ὥστε νὰ ὑπάρχουν ἀμφιβολίες κατὰ πόσο ἦταν εἰκονιστικά.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ σύνταγμα *δύο γυμνῶν ἀγοριῶν* **115** (πίν. 120-121), τὰ ἀνδρικά εἰκονιστικὰ ἀγάλματα διακρίνονται σὲ δύο κυρίως ὁμάδες: τοὺς *τηβεννοφόρους* **118-123** (πίν. 128-136) καὶ τοὺς *θωρακοφόρους* **124-127** (πίν. 137-142, 146-147), ἴσως δὲ καὶ **128-132** (πίν. 148-149). Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις πρόκειται γιὰ σημαίνοντα πρόσωπα, κατόχους τῆς ρωμαϊκῆς πολιτείας, ὅπως δηλώνει καὶ τὸ εἶδος τῶν ὑποδημάτων ποὺ φέρουν, τὰ ρωμαϊκὰ *calcei*, ποὺ σὲ τρεῖς τουλάχιστον περιπτώσεις ταυτίζονται εἰδικότερα μὲ τὰ *calcei patricii* (**126** [πίν. 146], **129** [πίν. 148γ-ε], **130** [πίν. 148ς-θ]).

Ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα εἰκονιστικὰ ἀγάλματα, ὁ *χλαμυδοφόρος* **117** (πίν. 125-127) εἶχε ἴσως κάποια σχέση μὲ τὴ στρατιωτικὴ εἰκονογραφία, ἐνῶ ὡς *ἱμαιοφόρος* τοῦ τύπου τοῦ Αἰσχίνου **116** (πίν. 122-124) θὰ εἰκονίζοταν ἓνας ἄνθρωπος τοῦ πνεύματος. Πνευματικούς ἀνθρώπους εἰκονίζουν καὶ οἱ *εἰκονιστικὲς κεφαλὲς* τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. **103** καὶ **104** (πίν. 111-112), ἐνῶ στὸν φιλόσοφο Ἐπίκτητο ἀνῆκε ἡ *ἐρμαϊκὴ στήλη* **133** (πίν. 150). Ἀπὸ τὴν κεφαλὴ, τέλος, ἐνὸς ἱερέα προέρχεται τὸ *θραῦσμα* **102** (πίν. 110γ).

Διδακτικὴ εἶναι ἡ ἔνταξη τῶν γλυπτῶν στὸν χρόνο, στὴν ἱστορία δηλαδὴ τοῦ Ἱεροῦ, ἀπὸ τὸν 1ο αἰ. π.Χ. ἕως τὸ τέλος τοῦ ἀρχαίου κόσμου¹⁶⁶⁰.

Τὰ χρόνια μετὰ τὶς ἀρπαγὲς τῶν πολύτιμων ἀφιερωμάτων καὶ τῶν χρημάτων τοῦ Ἱεροῦ ἀπὸ τὸν Σύλλα τὸ 86 π.Χ. καὶ τὶς καταστροφὲς ποὺ ἀκολούθησαν τὶς ἐπιδρομὲς τῶν Κιλικῶν πειρατῶν λίγο ἀργότερα¹⁶⁶¹, χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὸν περιορισμένο ἀριθμὸ σωζόμενων γλυπτῶν ποῦ, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἄγαλμα τῆς Ἀθηνᾶς **66** (πίν. 79-81), πρόκειται γιὰ ταπεινὰ ἀναθήματα. Ἐνῶ ὅμως στὸ κατεστραμμένο ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα ἡ λατρεία ἀπέκτησε ἓναν περισσότερο μυστηριακὸ χαρακτήρα ποὺ διατηρήθηκε ἕως τὸν 4ο αἰ. μ.Χ. τουλάχιστον¹⁶⁶², δὲν διαπιστώνεται καμία τομὴ στὴ ζωὴ τοῦ Ἀσκληπείου, καὶ οἱ σωζόμενες βάσεις τιμητικῶν ἀγαλμάτων φανερώνουν ὅτι οἱ μεγάλες οἰκογένειες τῆς Ἐπιδαύρου, ἰδίως ἡ *magna gens*, συνέχισαν νὰ ἰδρύουν, οἱ ἴδιες ἢ ἡ πόλη, ἀνδριάντες τῶν μελῶν τους¹⁶⁶³.

Μὲ τὴν παύση τῶν ἐμφυλίων πολέμων καὶ τὴν εἰρήνευση τοῦ κράτους μετὰ τὴ ναυμαχία τοῦ Ἀκτίου στὶς 2.ΙΧ.31 π.Χ. καὶ τὴν κυριαρχία τοῦ Αὐγούστου, ἡ κατάσταση φαίνεται ὅτι ἀλλάζει, ἂν καὶ οἱ συνέπειες ἀπὸ τὶς καταστροφὲς τοῦ α' μισοῦ τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. δὲν φαίνεται νὰ εἶχαν ἀπαλειφθεῖ¹⁶⁶⁴.

Ἀπὸ τὴν *ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου* σώζονται λίγα γλυπτὰ, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀξιοσημεῖωτα

για την υψηλή ποιότητα της εργασίας τους είναι το αγαλμάτιο της Ἀφροδίτης **51** (πίν. 60-61) καὶ ἰδίως ὁ τηβεννοφόρος **118** (πίν. 128-131), ἄγαλμα ποὺ ἐξαίρεται ἀπὸ τὰ ἔργα τῶν χρόνων ἐκείνων, ἀποτελώντας πιθανότατα τὸ πρωιμότερο παράδειγμα τοῦ τύπου αὐτοῦ ἀπὸ τὸν κυρίως ἑλληνικὸ χῶρο. Ἄν καὶ ἀναπόδεικτο, ἡ ὑπόθεση ὅτι θὰ εἰκόνιζε τὸν ἴδιο τὸν Αὐγούστο φαίνεται λογική. Ἀξιοσημεῖωτο εἶναι ὅτι ἔχουν σωθεῖ πολλές βάσεις ἀγαλμάτων μελῶν τῆς οἰκογένειας τοῦ Αὐγούστου: δύο τῆς Λιβίας (*IG* IV² 593, 594, ἀπὸ τῆς ὁποῖας ἡ δευτέρη βρισκόταν στὸ Α παρασκήνιο τοῦ Θεάτρου), τοῦ Λούκιου Καίσαρα τῶν χρόνων πρὶν ἀπὸ τὸ 2 π.Χ. (*IG* IV² 598)¹⁶⁶⁵, τοῦ Τιβερίου ποὺ χρονολογεῖται στὸ διάστημα 13-8 π.Χ. (*IG* IV² 597), καὶ δύο τοῦ γιοῦ του Νέρωνος Δρούσου ποὺ ἀνήκουν στὰ χρόνια 13-10 π.Χ. (*IG* IV² 595, 596). Ἡ ἔλλειψη ἐπομένως μιᾶς βάσης ἀγάλματος τοῦ ἴδιου τοῦ Αὐγούστου θὰ πρέπει νὰ εἶναι τυχαία.

Οἱ ἱστορικὲς πηγὲς σιωποῦν γιὰ τὶς σχέσεις τῆς Ἐπιδαύρου μὲ τοὺς Ρωμαίους πρὶν ἀπὸ τὸν Αὐγούστο, ἀλλὰ καὶ μὲ τὸν ἴδιο τὸν Αὐγούστο¹⁶⁶⁶. Οἱ ἰδιαίτερες ὁμῶς τιμὲς πρὸς τὴν οἰκογένεια τοῦ Αὐγούστου σχετίζονται πιθανὸν μὲ κάποιες προσπάθειες ἐξυμνισμοῦ, προσεταιρισμοῦ καλύτερα, τοῦ νέου ἰσχυροῦ ἀνδρα τῆς Ρώμης, κατ' ἀναλογίαν ἴσως μὲ αὐτὲς τῆς Ἀθήνας, πρὸς τὴν ὁποία ὁ Αὐγούστος δὲν διέκειτο εὐνοϊκά, λόγῳ τῆς ὑποστήριξης ποὺ παρέσχε στὸν Μάρκο Ἀντώνιο¹⁶⁶⁷.

Κατὰ τὴν *ἐποχὴ τῶν Τουλίων-Κλαυδίων* στήθηκαν στὸ Ἀσκληπιεῖο μερικὰ ἀπὸ τὰ ὑψηλότερης ποιότητας ἔργα, τὰ ὁποῖα, ἐκτὸς ἴσως ἀπὸ αὐτὰ τοῦ Ἀσκληπιοῦ **1** (πίν. 1-3), τῆς Ὀπλισμένης Ἀφροδίτης **54** (πίν. 63-66) καὶ τὸν ἀνάγλυφο πίνακα **141** (πίν. 155γ), εἶναι εἰκονιστικά (**96, 97, 111, 115, 119** [πίν. 108α-β, 114-116, 120-121, 132-133]). Ἀξιοσημεῖωτο εἶναι ἡ ἔλλειψη μικροῦ μεγέθους ταπεινῶν ἀναθημάτων, ἢ ὁποῖα μπορεῖ νὰ ὀφείλεται καὶ στὴ δυσκολία διάκρισης τῶν σαφῶν «ρωμαϊκῶν» χαρακτηριστικῶν στὰ ἔργα τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ., ὅταν στὰ συντηρητικότερα ἀσφαλῶς ἀγαλματίδια θὰ ἔμεναν ζωντανὲς οἱ πρακτικὲς τῶν ὕστερων ἑλληνιστικῶν χρόνων, δὲν εἶχαν δὲ γίνεῖ ἀκόμη ἐμφανὴ τὰ χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.

Στὶς σωζόμενες ἐπιγραφὲς βάσεων ἀγαλμάτων μελῶν τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογένειας τιμᾶται ἀκόμη μία φορὰ ὁ Τιβέριος ὡς αὐτοκράτορας πλέον (*IG* IV² 599), ὅπως ἐπίσης ἡ θεοποιημένη ἀπὸ τὸν ἀδελφὸ τῆς Καλιγούλα Δρουσίλλα, τὸ ἄγαλμα τῆς ὁποίας ἀνέθεσε ἡ ἱερεία τῆς στὸ Ἀσκληπιεῖο (*IG* IV² 600), ὁ Κλαύδιος, καὶ ἡ Ἀγριππῖνα ἡ Νεώτερη, εἴτε μόνοι (*IG* IV² 601 καὶ 603), εἴτε μαζί (*IG* IV² 602, Peek II, 42 ἀρ. 76)¹⁶⁶⁸, καὶ ἡ Μεσσαλίνα, ἡ σύζυγος τοῦ Νέρωνος (*IG* IV² 604)¹⁶⁶⁹.

Τὰ χρόνια τῶν *Φλαβίων καὶ τοῦ Τραϊανοῦ* εἶναι ἀρκετὰ ἀσαφὴ ὅσον ἀφορᾷ τὴν καλλιτεχνικὴ παραγωγὴ, ἀλλὰ καὶ τὴν ἱστορικὴ εἰκόνα τοῦ Ἀσκληπιείου. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἀπὸ τὰ μέλη τῶν αὐτοκρατορικῶν οἰκογενειῶν σώθηκε μόνο ἡ βάση ἀγάλματος τῆς Δομίτιας (;) (*IG* IV² 605). Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ καλῆς τέχνης ἄγαλμα τῆς Ἀφροδίτης **55** (πίν. 67), τῶν ἀρχῶν τῆς περιόδου αὐτῆς, ἡ χρονολόγησις τῶν ὑπολοίπων εἶναι ἀμφίβολη. Νὰ σημειωθοῦν ἐδῶ τὰ θραύσματα τοῦ ἰδιαίτερα προσεγμένου ἀγάλματος θωρακοφόρου **127** (πίν. 147), ἐνῶ τὸ ἄγαλμα τοῦ χλαμυδοφόρου **117** (πίν. 125-127), τὰ θραύσματα ἀγάλματος ἱερείας τῆς Ἰσιδος **114** (πίν. 119), καὶ τὸ θραῦσμα τοῦ ἀγαλματίου **92** (πίν. 105β-δ) τοῦ τύπου τῆς λεγόμενης «Ἀσπασίας», δὲν εἶναι βέβαιον ἂν ἀνήκουν στὴν περίοδο αὕτῃ ἢ στὴν ἐπόμενη.

Ἡ εἰκόνα τοῦ Ἱεροῦ ἀλλάζει ἄρδην ἀπὸ τὴν *ἐποχὴ τοῦ Ἀδριανοῦ*, ὁ ὁποῖος ἐπισκέφθηκε τὴν Ἐπίδαυρο κατὰ τὸ πρῶτο ταξίδι του στὴν Ἑλλάδα τὸ 124 μ.Χ. Ἡ ἐπίσκεψη αὐτὴ ἀποτέλεσε τὴν ἀφετηρίαν νέας ἀρίθμησης τοῦ χρόνου ποὺ διατηρήθηκε ἕως τὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ Ἱεροῦ¹⁶⁷⁰. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κεφαλὴ **99** (πίν. 108ε-ς) καὶ τὸ θωρακοφόρο ἄγαλμα **125** (πίν. 140-142), τὸ ὁποῖο ἴσως εἰκόνιζε τὸν Ἀδριανό, σώζονται τρεῖς βάσεις ἀνδριάντων τοῦ φιλέλληνα αὐτοκράτορα¹⁶⁷¹ στὴν πληρῆστερη ἀπὸ τὶς ὁποῖες ὁ Ἀδριανὸς καλεῖται οἰκιστής. Δὲν εἶναι ὅμως γνωστὸ ἂν κάποιες οἰκοδομικὲς ἐργασίες στὸ Ἱερὸ συνδέονται μὲ αὐτόν.

Ἡ *περίοδος τοῦ Ἀδριανοῦ* καὶ ἡ ἀμέσως ἐπόμενη τοῦ *Ἀντωνίνου τοῦ Εὐσεβοῦς* χαρακτηρίζεται ἀπὸ μεγάλο ἀριθμὸ ἔργων. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν εἰκονιστικὴ κεφαλὴ νέου **100** (πίν. 109) καὶ τὰ ἀποσπασματικὰ γυναικεῖα ἀγάλματα **112** καὶ **113** (πίν. 117-118), ἡ χρονολόγηση τῶν ὁποίων εἶναι ἀμφίβολη, τὰ ὑπόλοιπα σωζόμενα ἔργα εἶναι μικροῦ μεγέθους ἀγαλμάτια καὶ ἀγαλματίδια διαφόρων μορφῶν καὶ ποικίλης ποιότητος. Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἀρχίζει ἡ μεγάλη παραγωγή μικρῶν, ἀναθηματικῶν κατὰ κύριο λόγο, γλυπτῶν ποὺ συνεχίσθηκε ἀδιάκοπα ἕως τὸν 4ο αἰ. μ.Χ.

Σταθμὸ στὴν ἱστορία τοῦ Ἀσκληπείου καὶ τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα ἀποτελεῖ ἡ *περίοδος περὶ τὸ 160 μ.Χ.* Σύμφωνα μὲ τὸν Παυσανία (II 27, 6-7)¹⁶⁷², τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ὁ συγκλητικὸς Ἀντωνίνος, ὁ ὁποῖος ταυτίζεται μὲ τὸν Σέξτο Ἰούλιο Μαῖορα Ἀντωνίνο Πυθόδωρο ἀπὸ τὴ Νύσα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας¹⁶⁷³, διέθεσε ἕνα μεγάλο ποσὸ χρημάτων γιὰ τὴν ἀναστήλωση παλαιότερων οἰκοδομημάτων, ὅπως τὸ Λουτρὸν τοῦ Ἀσκληποῦ, τὸ Ἐπιδότειο καὶ τὴ Στοὰ τοῦ Κότυος, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ δημιουργία νέων, ὅπως τὸ ἱερὸ τῶν Αἰγυπτίων Θεῶν, τὴ μεγάλη δεξαμενὴ στὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα καὶ ἕνα οἰκοδόμημα ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια τοῦ τεμένους, στὸ ὁποῖο *ἤδη καὶ ἀποθανεῖν ἀνθρώπων καὶ τεκεῖν γυναικεῖ ὄσιον*. Κατὰ τὸν 2ο αἰ. μ.Χ., χωρὶς νὰ εἶναι ἀκόμη δυνατὸς ὁ ἀκριβέστερος χρονικὸς προσδιορισμὸς, ἀνιδρῦθηκαν ἀρκετὰ ἀκόμη οἰκοδομήματα, περισσότερα κοσμικοῦ χαρακτήρα, τὰ ὁποῖα δὲν ἀναφέρει ὁ Παυσανίας, ἐνῶ συχνὰ συνδέονται ἐπίσης μὲ τὸν Ἀντωνίνο, ὅπως τὸ Ὡδεῖο καὶ ἡ μετατροπὴ τοῦ Προπύλου τοῦ «Γυμνασίου» σὲ ναὸ τῆς Ὑγείας, οἱ ΒΑ Θέρμες καὶ τὸ λεγόμενο «Ἰσεῖο»¹⁶⁷⁴.

Τὸ εὐρὺ οἰκοδομικὸ πρόγραμμα τῶν χρόνων αὐτῶν ἔδωσε ἰδιαίτερη ὥθηση στὴν παραγωγή γλυπτῶν ἔργων, ὅπως τὸ σύνταγμα τῶν λατρευτικῶν ἀγαλμάτων τῶν θεῶν Ἐπιδοτῶν **18**, **33**, **40** (πίν. 21-22, 41, 42) καὶ αὐτῶν ποὺ κόσμησαν προφανῶς κάποιους χώρους τοῦ «Λουτροῦ τοῦ Ἀσκληποῦ» **17**, **31**, **45**, **67** (πίν. 16-20, 37-38, 54-55, 82-84). Τὰ σωζόμενα εἰκονιστικὰ ἔργα ἀπὸ τὸ β' μισὸ τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. εἶναι λίγα, ἀλλὰ πολὺ καλῆς ποιότητος ἐργασίας, ὅπως ὁ κορμὸς τηβεννοφόρου **120** (πίν. 134-135) καὶ ὁ ἱματιοφόρος **116** (πίν. 122-124) τοῦ τύπου τοῦ Αἰσχίνου, ἐνῶ θραύσματα μόνο δύο εἰκονιστικῶν κεφαλῶν, τοῦ νέου **101** (πίν. 110α-β) καὶ τοῦ ἱερέα **102** (πίν. 110γ), ἀνήκουν στὴν ἐποχὴ αὐτή. Πιθανότατα στὴν τύχη ὀφείλεται ἡ ἔλλειψη ἐπιγραφικῶν μαρτυριῶν γιὰ αὐτοκρατορικὰ ἀγάλματα¹⁶⁷⁵.

Ἀντίθετα μὲ τὰ εἰκονιστικὰ ἔργα, ἡ παραγωγή ἀγαλματίων καὶ ἀγαλματιδίων, ποὺ ἄρχιζε νὰ γνωρίζει μεγάλη ἀκμὴ κατὰ τὰ μέσα τοῦ αἵωνα, συνεχίσθηκε ἀμείωτη καὶ κατὰ τὴ μέση καὶ ὕστερη ἐποχὴ τῶν Ἀντωνίνων, εἶναι δὲ τέτοια ἔργα ποὺ χαρακτηρίζουν τὴν καλλιτεχνικὴ παραγωγή τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.

Ἡ *ἐποχή τῶν Σεβήρων* καὶ γενικότερα τὸ α' μισὸ τοῦ 3ου αἰ. ἦταν περίοδος ἀκμῆς, ὅπως ὑποδηλώνει ὁ μεγάλος ἀριθμὸς γλυπτῶν ποὺ μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν στὴν περίοδο αὐτή. Νὰ σημειωθεῖ κατ' ἀρχὰς ἡ ἔλλειψη εἰκονιστικῶν ἀγαλμάτων, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ὑψηλῆς τέχνης κεφαλὴ γενειοφόρου ἀνδρα **103** (πίν. 111), καὶ τὸν περιορισμένο ἀριθμὸ βάσεων ἀγαλμάτων μελῶν τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογένειας: Τὸ 198 μ.Χ. στήθηκε τὸ σύνταγμα χάλκινων ἀνδριάντων τοῦ Σεπτιμίου Σεβήρου, τῆς Ἰουλίας Δόμνας καὶ τοῦ Καρακάλλα, ἐνῶ ἡ βάση ἀγάλματος τοῦ Καρακάλλα χρησιμοποιοῦντο λίγα χρόνια ἀργότερα γιὰ ἓνα ἄγαλμα τοῦ Ἀλεξάνδρου Σεβήρου· ἔχει σωθεῖ ἀκόμη ἡ βάση ἀγάλματος τῆς Φουρίας Τρανκυλλίνας, γυναικας τοῦ Γορδιανοῦ Γ¹⁶⁷⁶.

Κατὰ τὸν 3ο αἰ. μ.Χ. ἔλαβαν χώρα κάποιες οἰκοδομικὲς ἐργασίες στὸ Ἱερό, γιὰ τὶς ὁποῖες ἐλάχιστα πράγματα εἶναι γνωστά, ὅπως στὸ Ὠδεῖο καὶ στὴ Σκανὰ στὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα, πιθανότατα δὲ στὸ «Κτήριο Φ» καὶ στὸ «Κτήριο Κ»¹⁶⁷⁷. Ἡ μελέτη τῶν οἰκοδομημάτων αὐτῶν θὰ ἔδινε ἀσφαλῶς ἀρκετὰ στοιχεῖα ὄχι μόνον γιὰ τὴν οἰκοδομικὴ δραστηριότητα στὸ Ἀσκληπιεῖο, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ φύση τῶν λατρείων ποὺ ἀσκοῦνταν στοὺς χώρους αὐτοὺς, οἱ ὁποῖοι, σύμφωνα μὲ κάποιες ἐνδείξεις, εἶχαν περισσότερο ἢ λιγότερο μυστηριακὸ χαρακτήρα, ὑποδεικνύοντας ὅτι οἱ ἀνάλογες λατρεῖες ποὺ τελοῦνταν στὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα ἤδη ἀπὸ τὸν 1ο αἰ. π.Χ.¹⁶⁷⁸, εἶχαν ἐξαπλωθεῖ καὶ στὸ ἴδιο τὸ Ἀσκληπιεῖο, ἀκολουθώντας τὶς τάσεις τῆς ἐποχῆς.

Ἡ παρατηρούμενη ἔλλειψη εἰκονιστικῶν ἀγαλμάτων σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς προηγούμενες περιόδους ὀφείλεται ἐν μέρει καὶ στὴ δυνατότητα ἐπαναχρησιμοποίησης παλαιότερων ἀγαλμάτων, ἀλλάζοντας τὴν ἔνθετη κεφαλὴ. Τὸ γεγονὸς αὐτό, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸν αὐξανόμενο ἀριθμὸ ἀγαλμάτων ἀπὸ τὸν 2ο αἰ. μ.Χ., δὲν ἀποτελεῖ μεμονωμένο συμβὰν στὴν Ἐπίδαυρο. Χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ γλυπτὰ ἀπὸ μία πόλη, ὄχι ἱερὸ, ἀπὸ τὸ Δ τμήμα τοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους, τὴν Taracco (Tarragona) τῆς Ἰσπανίας. Ἡ μελέτη τῶν ἔργων ἔδειξε ἐπίσης ὅτι τὰ εἰκονιστικὰ ἀγάλματα ἀνήκαν κατὰ κύριο λόγο στὸν 1ο αἰ. μ.Χ. ἐνῶ τὰ περισσότερα ἀγάλματα ἀνήκουν στὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀδριανοῦ καὶ τῶν Ἀντωνίνων (δὲν παραδίδονται γλυπτὰ ἀπὸ ὑστερότερες ἐποχές)¹⁶⁷⁹.

Εἰδικότερα στὸ Ἀσκληπιεῖο, ἡ παραγωγή τῶν ἀγαλμάτων συμβαδίζει μὲ αὐτὴν τῶν ἀττικῶν ἐργαστηρίων σαρκοφάγων καὶ τραπεζοφόρων, ἡ δραστηριότητα τῶν ὁποίων ἀρχίζει λίγο πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. καὶ βεβαιωμένα συνεχίζουν ὡς τὴν ἐποχὴ τοῦ Γαλλιανοῦ μετὰ τὰ μέσα τοῦ 3ου αἰ.

Ἡ εἰκόνα ἀλλάζει μετὰ τὰ μέσα τοῦ 3ου αἰ., λόγω τῆς προϊούσας οἰκονομικῆς ὑφους, ἀλλὰ καὶ τῶν βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν ποὺ συντάραξαν τὸν ἑλληνικὸν ὅρον μὲ καταλυτικὰς συνέπειες στὴν καλλιτεχνικὴ παραγωγή¹⁶⁸⁰. Ἄν καὶ ἀπὸ φιλολογικὲς πηγὲς καὶ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα εἶναι γνωστὸ ὅτι οἱ Ἑρουλοὶ μετὰ τὴν Ἀθῆνα ἐπέδραμαν στὴν Πελοπόννησο καί, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, κατέστρεψαν τὶς γειτονικὲς στὴν Ἐπίδαυρο πόλεις τοῦ Ἄργους καὶ τῆς Κορίνθου, δὲν ὑπάρχουν πληροφορίες ἢ ἄλλα στοιχεῖα ὅτι πέρασαν καὶ ἀπὸ τὸ Ἱερό¹⁶⁸¹. Ὡς συνέπεια πάντως τῆς γενικότερης οἰκονομικῆς δυσπραγίας, ὁ ἀριθμὸς τῶν γλυπτῶν ποὺ χρονολογοῦνται μετὰ τὰ μέσα τοῦ αἰῶνα εἶναι περιορισμένος. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ ἔλλειψη χρονολογημέ-

νων έπιγραφών από τὸ 259/60 μ.Χ. (IG IV² 416) ἕως τὸ 297/8 μ.Χ. (IG IV² 417-428). Ἡ καλλιτεχνικὴ παραγωγὴ ὅμως δὲν σταμάτησε, ὅπως δείχνει ἡ ἐκφραστικότητα κεφαλὴ **104** (πίν. 112), τῶν χρόνων μετὰ τὸν Γαλληγό.

Οἱ χρονολογημένες ἐπιγραφές παρέχουν τὶς μόνες ἐνδείξεις γιὰ τὴν κατάσταση στὸ Ἱερὸ *κατὰ τὸν 4ο αἰ. μ.Χ.* Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς βωμοὺς ποὺ ἀνέθεσε ὁ ἱερέας Διογένης τὸ 297/8 μ.Χ., ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι ὁκτὼ ἐπιγραφές προέρχονται ἀπὸ τὴν πενταετία 304/5-308/9 μ.Χ. (IG IV² 429, 432-437) καὶ συνδέονται μὲ ἀναθήματα μελῶν σημαντικῶν ἀθηναϊκῶν οἰκογενειῶν ποὺ σχετίζονταν μὲ τὰ ἐλευσίνια μυστήρια ἢ τὶς φιλοσοφικὲς σχολές τῆς Ἀθήνας¹⁶⁸². Δύο ἀπὸ αὐτὰ εἶναι τὰ ὑψηλῆς τέχνης ἀγαλμάτια τῆς Ἀθηνᾶς **70** (πίν. 88-89α), τοῦ 304/5 μ.Χ., καὶ τοῦ Ἀσκληπιοῦ **21** (πίν. 26-27), τοῦ 308/9 μ.Χ., μέσω κυρίως τῶν ὁποίων κατέστη δυνατὴ ἡ χρονολόγησις στὸν 4ο αἰ. μ.Χ., ἂν καὶ μὲ κάποιες ἐπιφυλάξεις, λίγων ἀκόμη ἀρκετὰ προσεγμένων ἔργων, ὅπως τοῦ ἀγαλματίου τῆς Κυβέλης **85** (πίν. 100) καὶ τοῦ ἐρμαϊκοῦ ἀγάλματος τοῦ Ἑρμοῦ **74** (πίν. 90). Τὰ ἔργα αὐτὰ δείχνουν πραγματικὴ ἀναγέννησις τῆς τέχνης μετὰ τὴν παρακμὴ τοῦ β' μισοῦ τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. Ὁ συντηρισμὸς στὴν τεχντροπικὴ τοὺς ἔκφρασις καὶ ἡ παρατηρούμενη ἐπιστροφὴ σὲ πρότυπα τῶν μέσων περιόδου τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. καθιστοῦν πιθανὴ τὴν ὑπαρξὴ καὶ ἄλλων ἀνάλογων ἔργων, στὸν νότιο ἐλλαδικὸ ὠρὸ, στὴν περίπτωσις ἰδίως ποὺ τουλάχιστον τὰ ἀγαλμάτια τῆς Ἀθηνᾶς καὶ τοῦ Ἀσκληπιοῦ προέρχονται ἀπὸ τὴν Ἀθήνα.

Μετὰ τὴν α' δεκαετία τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. χρονολογοῦνται μὲ βεβαιότητα δύο μόνο ἐπιγραφές, ἡ IG IV² 438, τοῦ 355/6 μ.Χ., καὶ ἡ Peek II, 34-35 ἀρ. 55, τοῦ 363/4 μ.Χ., κατὰ τὴ διάρκεια δηλαδὴ τῆς ἀρχῆς τοῦ Ἰουλιανοῦ¹⁶⁸³. Στὴ θεολογία τοῦ ρομαντικοῦ αὐτοῦ ὁραματιστῆ τῆς ἀναβίωσις τῆς ἀρχαίας θρησκείας ὁ Ἀσκληπιὸς κατεῖχε κεντρικὴ θέσις, ἀντιστοιχώντας σὲ πολλὰ σημεῖα μὲ τὴ μορφή τοῦ Ἰησοῦ στὸν Χριστιανισμὸ: Ἦταν γιὸς τοῦ Διὸς ἢ τοῦ Ἡλίου-Διὸς ποὺ *ἐνοειδῶς μὲν ἐν ἀνθρώπου μορφῇ περὶ τὴν Ἐπίδαυρον ἀνεφάνη*¹⁶⁸⁴.

Τὴν ἐποχὴ λοιπὸν αὐτὴ τοποθετεῖται πιθανότατα ἡ τελευταία ἀναλαμπὴ τοῦ Ἱεροῦ. Τότε πιστεύεται ὅτι ἔγινε ἀρίθμηση τῶν βωμῶν καὶ προστέθηκαν κύκλοι μὲ ἐγγήαρακα τὰ σύμβολα κάθε θεότητος¹⁶⁸⁵. Ἡ μόνη ἐξάλλου περίοδος πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνέγερσις τῆς Βασιλικῆς σὶς ἀρχὲς τοῦ 5ου αἰ. μ.Χ., γιὰ τὴ χρονολόγησις ἐνὸς ἀρκετὰ εὐρέος οἰκοδομικοῦ προγράμματος, παρὰ τὴν ἔλλειψιν ἀνασκαφικῶν ἢ ἄλλων πληροφοριῶν, εἶναι αὐτὴ τοῦ Ἰουλιανοῦ. Τότε εἶναι λογικὸ ὅτι ἰδρύθηκε ἡ μεγάλη στοᾶ, τὸ λεγόμενο Ὑστερορρωμαϊκὸ τεῖχος ποὺ περιέβαλλε τὸ κεντρικὸ τέμενος καὶ τὴ μεγάλη πλατεία, ἀπὸ τὸ ὁποῖο σώζονται μόνον ὁ ἐξωτερικὸς καὶ ὁ ἐσωτερικὸς τοῖχος τῶν θεμελίων. Ἡ ὑπαρξὴ τῆς στοᾶς αὐτῆς ἐπιβεβαιώνεται στὸ τμήμα ποὺ κλείνει τὴν πλατεία στὴν Α καὶ Ν πλευρὰ τῆς, ἀπὸ τὸν ναὸ τῆς Ἀρτέμιδος ἕως τὴ λεγόμενη στοᾶ τοῦ Κότυος, ὅπου κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν βρέθηκαν δύο κλίμακες, μία δίπλα στὸ «Κτήριον Φ» καὶ μία στὴ ΝΔ γωνία τῆς πλατείας, καθὼς καὶ τμήματα τοῦ δαπέδου ἀπὸ *χονδρόκοκκον οἶονει μωσαϊκόν*, ἐνῶ στὴν ἀνωδομὴ εἶχαν πιθανότατα χρησιμοποιηθεῖ μέλη ἀπὸ τὸ Καταγώγιον¹⁶⁸⁶. Ἀνάλογη ἦταν ἐπομένως ἡ χρῆσις τοῦ σωζόμενου διπλοῦ «τεῖχους», ποὺ σὲ ὀρθὴ γωνία περιβάλλει τὴ Θόλο καὶ τὸν ναὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ, ἀπὸ τὸν Δ τοῖχο τοῦ Ἀβάτου ἕως περίπου τὸ «Κτήριον Ε» καὶ τὸν ναὸ τῆς Ἀρτέμιδος. Τὸ κτίσμα αὐτὸ ἐρμηνεύεται συνήθως ὡς ὀχυρωμα-

τικό «Υστερορρωμαϊκὸ τεῖχος» ποὺ κτίσθηκε γιὰ νὰ προφυλάξει τὸ κυρίως τέμενος ἀπὸ τὶς ἐπιδρομὲς εἴτε τῶν Ἑρούλων τὸ 267/268 μ.Χ., εἴτε τῶν Βησιγότθων τοῦ Ἀλαρίχου τὸ 395 μ.Χ.¹⁶⁸⁷. Τὸ σωζόμενο ὅμως διπλὸ «τεῖχος» δὲν εἶναι δυνατόν νὰ εἶχε ὀχυρωματικὸ σκοπὸ, καθόσον περιέκλειε μία πολὺ μεγάλη ἔκταση, τὸ ἔδαφος μάλιστα ἀμέσως Α τῆς Α στοᾶς τῆς πλατείας βρίσκεται σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο ἀπὸ αὐτὸ τοῦ «τείχους», διαφορὰ ἰδιαίτερα ἐμφανὴς στὴν περιοχὴ τῶν ΒΑ Θερμῶν καὶ τοῦ Ἐπιδοτείου¹⁶⁸⁸. Ἡ στοὰ σεβάσθηκε ἐπίσης τὸ «Κτήριο Φ», ὅπως καὶ τὰ οἰκοδομήματα τῆς ΒΑ γωνίας τῆς πλατείας, ἐνῶ τὸ τμήμα Ν τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ «καταπάτησε» τὰ ταπεινὰ οἰκοδομήματα τοῦ λεγόμενου «Ἐργαστηρίου», τὰ ὁποῖα ὅμως δὲν εἶναι γνωστὸ σὲ ποιά κατάσταση σῶζονταν τὴν ἐποχὴ αὐτή. Προβληματικὴ παραμένει ἡ διάταξη τῶν ὑποτιθέμενων στοῶν στὴν περιοχὴ τοῦ «Κτηρίου Ε» καὶ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀρτέμιδος¹⁶⁸⁹.

Ἡ *περίοδος τοῦ Ιουλιανοῦ* ὑπῆρξε ἡ τελευταία ἀναλαμπὴ τοῦ ἀρχαίου κόσμου¹⁶⁹⁰. Στὴν Ἐπίδauρο ἡ λατρεία τοῦ Ἀσκληπιοῦ συνεχιζόταν καὶ κατὰ τὸ β' μιστὸ τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ., ὅπως πιστοποιεῖ ὁ Θεμιστιος¹⁶⁹¹. Ἡ ἀνέγερση ὅμως τῆς μνημειακῆς Βασιλικῆς στὸν χῶρο ἀμέσως Α τῶν Προπυλαίων, πιθανότατα στὶς ἀρχὲς τοῦ 5ου αἰ. μ.Χ., ἀποτελεῖ ἀψευδὴ μαρτυρία τῆς κατίσχυσης τοῦ Χριστιανισμοῦ μετὰ τὰ διατάγματα τοῦ Θεοδοσίου Α' τὸ 393 μ.Χ., ποὺ ἀπαγόρευσαν τὴν ἄσκηση τῆς λατρείας τῶν Ἑθνικῶν.

Λίγο ἀργότερα, ὁ ψηφιδωτὸς διάκοσμος τῆς οἰκίας ἀμέσως ΝΔ τῆς Βασιλικῆς ὑποδηλώνει ὅτι στὴν περιοχὴ δὲν εἶχε σταματήσει ἡ προσέλευση κόσμου καὶ οἱ οἰκοδομικὲς δραστηριότητες. Ἄν ὅμως τὸ Ἀσκληπιεῖο συνέχισε νὰ λειτουργεῖ στὸν 5ο αἰ. μ.Χ. εἶναι ἄγνωστο¹⁶⁹¹. Τὸ ἀντίστοιχο Ἀσκληπιεῖο τῆς Ἀθήνας, σὲ ἄμεση γειτνίαση μὲ τὸ ὁποῖο βρισκόταν ἕως τὸ 529 μ.Χ. ἡ Νεοπλατωνικὴ Ἀκαδημία, λειτουργοῦσε ἕως τὰ μέσα περίπου τοῦ 5ου αἰ., ὅταν προσευχήθηκε ὁ Πρόκλος γιὰ τὴν θεραπεία τῆς Ἀσκληπιγενείας, ἐνῶ ὁ διάδοχός του στὴ Νεοπλατωνικὴ Σχολὴ Μαρίνος ἔγραφε στὴ βιογραφία τοῦ Πρόκλου, ἀμέσως μετὰ τὸν θάνατο τοῦ τελευταίου τὸ 485 μ.Χ.: *καὶ γὰρ ηὐτύχει τούτου ἡ πόλις τότε καὶ εἶχεν ἔτι ἀπόρθητον τὸ τοῦ Σωτῆρος ἱερὸν*¹⁶⁹³. Κάποια ὅμως στιγμή μετὰ τὸ 485 μ.Χ. ὁ Μαρίνος κατέφυγε στὴν Ἐπίδauρο, δεῖγμα ὅτι ἡ περιοχὴ δὲν εἶχε πλήρως ἐκχριστιανισθεῖ¹⁶⁹⁴. Βέβαιον πάντως εἶναι ὅτι τὰ κτίσματα τοῦ Ἱεροῦ ἔμειναν ὀρθία ἕως τοὺς σεισμὸς τοῦ α' μιστοῦ τοῦ 6ου αἰ. μ.Χ., ὁπότε ἡ περιοχὴ ἐρειπώθηκε καὶ γιὰ μεγάλο διάστημα ἐγκαταλείφθηκε.

Ἀργότερα ὁ χῶρος ἀποτελέσε πηγὴ οἰκοδομικῶν ὑλικῶν, μεγάλος δὲ ἀριθμὸς γλυπτῶν πιθανὸν νὰ μεταβλήθηκε σὲ ἀσβέστη στὶς καμίνους ποὺ ἐγκαταστάθηκαν σὲ διάφορα σημεῖα τοῦ Ἱεροῦ¹⁶⁹⁵.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. κ.π. Κεφ. VI, σ. 323, 518 σημ. 1661.
2. Ο Π. Καββαδίας άρχισε την άνασκαφή από τὸ Θέατρο τὸ 1881 καὶ τὴν συνέχισε σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ Ἱεροῦ μὲ μικρὲς διακοπὲς μέχρι τὸν θάνατό του τὸ 1928 (πρβ. ΠΑΕ 1881-1885, 1891-1909, 1918 [καὶ ΑΕ 1918/19], 1920-1921, 1925-1927, ἐνῶ τὸ 1886/87 τὴν ἐπίβλεψη τῶν ἀνασκαφῶν εἶχε ὁ Β. Στάης). Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς γερμανικῆς κατοχῆς οἱ Γάλλοι R. Martin καὶ H. Metzger πραγματοποιοῦσαν περιορισμένες ἀνασκαφικὲς τομὲς στὴν περιοχὴ τοῦ Ἀβάτου, τοῦ παρακείμενου Λουτροῦ καὶ τοῦ Κτηρίου Ε (ΒCH 66/67, 1942/43, 327-334). Τὸ 1948 ὁ Ἰ. Παπαδημητρίου ἐπανελάβε τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα ἕως τὸ 1951, προχωρώντας συγχρόνως σὲ μικρὲς ἔρευνες στὴν περιοχὴ τοῦ λεγόμενου «Υστερορρωμαϊκοῦ Τείχους», ἐνῶ ἀπὸ τὸ 1974 ἡ ἔρευνα τοῦ ἴδιου ἱεροῦ συνεχίζεται ἀπὸ τὸν καθ. Β. Λαμπρινουδάκη (βλ. κ.π. σημ. 1595). Τέλος, τὸ 1984 ἄρχισε εὐρὺ πρόγραμμα συντήρησης καὶ ἀναστήλωσης τῶν μνημείων τοῦ Ἀσκληπείου, στὸ πλαίσιο τοῦ ὁποῦ ἐπιχειροῦνται καὶ περιορισμένης ἔκτασης ἀνασκαφικὲς τομὲς καὶ καθαρισμοὶ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ μελέτη διαφόρων οἰκοδομημάτων (πρβ. Χ. Κριτζᾶς, στό: *Ἡ Στοιὰ τοῦ Ἀβάτου στὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Ἐπιδαύρου* [1987] 12-13· Λ. Παλαιοκρασσά - Αἰ. Δανάλη-Γκιολέ - Χ. Πιτερός, στό: *Πρό-πυλο-Θόλος*, 21-38, 235-242· *Έργον* 1989, 154-160).
3. Τὰ δύο αὐτὰ ἀγάλματα δὲν ἀναφέρονται στὸν κατάλογο τοῦ Π. Καστριώτη.
4. Π. Καββαδίας, ΠΑΕ 1905, 23.
5. Ἐκτίθενται ἀκόμη τὰ ἀγαλμάτια **5, 24, 41, 42, 49, 51, 69, 70, 88**. Κατὰ τὴν πρόσφατη ἔκθεση τῶν γλυπτῶν τῆς ρωμαιοκρατίας στὸ ΕΑΜ ἐπανεκτέθηκαν τὰ **21, 29, 32, 34** καὶ **104**.
6. Π. Καββαδίας, ΠΑΕ 1905, 23· ΠΑΕ 1909, 63. Τὰ μεγάλα ἀγάλματα στήθηκαν στὸ ΜΕ κατὰ μῆκος τῶν τοίχων, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴν εἶναι δυνατὸν νὰ φωτογραφηθοῦν ἢ πίσω καὶ οἱ πλάγιες ὀψεις καὶ νὰ μετρηθεῖ τὸ βάθος κάθε μορφῆς. Σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις ἡ σωζόμενη πλίνθος ἔχει ὥς ἓνα βαθμὸ ἐνσωματωθεῖ στὸ ἐπίμηκες βάθρο, ἐπάνω στὸ ὁποῖο στήθηκαν τὰ ἀγάλματα στὴ Β' αἴθουσα τοῦ Μουσείου· εἶναι ἐπομένως δύσκολο νὰ ὑπολογισθεῖ τὸ ἀκριβὲς ὕψος τῆς (πίν. 67, 79-81, 114-115).
7. Ἀπὸ τὶς πρῶτες μελέτες γλυπτῶν τῆς Ἐπιδαύρου εἶναι αὐτὲς τῶν Π. Καββαδία, Ἀγάλματα ἐκ τῶν ἐν Ἐπιδαυρίᾳ ἀνασκαφῶν, ΑΕ 1885, 47-54 πίν. 2 (τὰ ἴδια δημοσιεύει καὶ στὸ *FdÉ*, 22-23 πίν. Χ)· Β. Στάης, Ἀγάλματα ἐξ Ἐπιδαύρου, ΑΕ 1886, 243-258 πίν. 11-13.
8. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ φράση ἐνὸς ἀπὸ τοὺς ἀξιολογότερους Ἑλληνες ἀρχαιολόγους, τοῦ Μ. Ἀνδρόνικου, στὴ δημοσίευση ἐνὸς ἀντιγράφου τοῦ τύπου τῆς Ἀφροδίτης «Λούβρου/Νεάπολης» (ΑΕ 1985, 4): «ἡ δημοσίευση τοῦ νέου ἀντιγράφου ἀποχτᾶ νόημα μονάχα ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ θὰ μᾶς προσφέρει κάποτε νέα στοιχεῖα γιὰ τὴν πληρέστερη καλλιτεχνικὴ ἐκτίμηση τοῦ χαμένου πρωτοτύπου».
9. Βάση τοῦ καθορισμοῦ τῶν ἐννοιῶν αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ τῆς ὁρολογίας γενικότερα στὸν τομέα τῆς πλαστικῆς, ἀποτελεῖ κυρίως ἡ γερμανικὴ βιβλιογραφία. Πρβ. Lippold, *Kopien*, 3-4· R. Wünsche, *Der*

Jüngling vom Magdalensberg, *Festschrift L. Dussler* (1972) 62-68· W. Trillmich, Bemerkungen zur Erforschung der römischen Idealplastik, *JdI* 88, 1973, 247-282· P. Zanker, *Klassizistische Statuen* (1974) xv-xvii· B. S. Ridgway, *Roman Copies of Greek Sculpture: The Problem of the Originals* (1984) 81-86· J. P. Niemeyer, *Kopien und Nachahmungen im Hellenismus* (1985) 10-15· Karanastassis I, 210-211· Schröder, *Bacchusbilder*, 3-5. Να σημειωθεί ότι την απόδοση των ὄρων στην ελληνική γλώσσα δυσκολεύει ή μεγαλύτερη δυνατότητα της γερμανικής στὸν σχηματισμὸ πολυσύνθετων λέξεων.

10. Ἡ λέξη ἀντιστοιχεῖ στὸν ὄρο *Kopie* (*copy, copie, copia*), ὁ ὁποῖος δηλώνει τὴ σχέση τοῦ μεταγενέστερου ἔργου πρὸς τὸ παλαιότερο, ἀλλὰ καὶ τὸν ὄρο *Replik* (*réplique, replica*), μὲ τὸν ὁποῖο χαρακτηρίζονται τὰ μεταγενέστερα ἔργα μεταξύ τους (Lippold, *Kopien*, 3).

11. Στὴ βιβλιογραφία χρησιμοποιεῖται συχνὰ ὁ ὄρος *Wiederholung* (*ἐπανάληψη*) γιὰ τὴ δήλωση τῶν ἔργων ποὺ δὲν διατηροῦν κάποιες λεπτομέρειες τοῦ πρωτοτύπου (Lippold, *Kopien*, 3· Karanastassis I, 211).

12. Karanastassis I, 211: *Variante*.

13. Ὁ ὄρος ἀντιστοιχεῖ στὸν γερμανικὸ *Umbildung* σύμφωνα μὲ τὸν ὅρισμὸ τῶν P. Zanker, ὁ.π. xvii καὶ Karanastassis I, 211.

14. Γ. Δοντᾶς, Μεταπολεμικά τινα γλυπτικά προσκτήματα τῶν Μουσείων Ρόδου καὶ Κῶ, *ΑΔ* 21, 1966, Μελ. 85, 87, 95.

15. Τὴ λέξη αὐτὴ σὲ εἰσαγωγικὰ χρησιμοποίησε ἡ Σ. Καρούζου, Ἀγαλμάτιο τῆς Ἀθηνᾶς στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο, *AntPl* XII, 1973, 39.

16. Ἡ μικρὴ κεφαλὴ δὲν ἔχει ἀνευρεθεῖ στὶς ἀποθήκες τοῦ ΕΑΜ καὶ ἡ μελέτη βασίζεται στὸ γύψινο ἐκμαγεῖο ποὺ βρίσκεται στὸ ΜΕ.

17. Στὴ δεξιὰ πλευρὰ τῆς πλίνθου φέρει τὸν ἀρ. 160, ὁ ὁποῖος δίνεται καὶ στὴ δημοσίευση τῆς ἐπιγραφῆς στὸ *IG IV²* 1363.

18. Παραμένει ἄγνωστο ἀπὸ ποιὸν καὶ πότε ἀποκαταστάθηκε τὸ ἀγαλμάτιο, ἡ ἐργασία πάντως αὐτὴ θὰ ἔγινε μετὰ τὸ 1929, καθὼς στὴ δημοσίευση τῆς ἐπιγραφῆς στὶς *IG IV²* 576, ἀναφέρεται χαρακτηριστικά: «*Basis ... continet vestigia hominum (deorum) duorum et bestis, fortasse canis*».

19. Στὴν πίσω ἐπιφάνεια ὑπάρχει ὁ ἀριθμὸς 268 μὲ μαῦρο χρῶμα, ἐνῶ στὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια βρίσκεται φθαρμένος ὁ ἀριθμὸς 248 μὲ κόκκινο χρῶμα.

20. Στὶς ἐπιφάνειες ὑπάρχουν οἱ ἀριθμοὶ 247 καὶ 458 μὲ μαῦρο καὶ κόκκινο χρῶμα ἀντίστοιχα.

21. Τὰ τμήματα ποὺ λείπουν εἶχαν συμπληρωθεῖ μὲ γύψο ἀπὸ τὸν γλύπτη Grüttner (Καββαδίας, 213 ἀρ. 263). Ἀργότερα, οἱ συμπληρώσεις αὐτές, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ μύτη, ἀφαιρέθηκαν.

22. Στὸ ἐκμαγεῖο τοῦ ἀγαλματιδίου ποὺ ὑπάρχει στὸ ΜΕ καὶ σὲ παλαιὰ φωτογραφία τοῦ (Bieber, *Asklepios*, 88 εἰκ. 34) φαίνεται ὅτι κάποτε προστέθηκε ἡ κεφαλὴ 23 ἀγένειου νέου μὲ στρόφιον, ἴσως τοῦ Ἀσκληπιοῦ (πίν. 28γ-ε), ὅπως καὶ ἓνα κεφάλι φιδιοῦ (πίν. 28ς) καὶ μικρὸ τμήμα τῆς βακτηρίας, τὰ ὁποῖα ὅμως ἀφαιρέθηκαν, ἐπεὶ δὲν συνανήκαν. Διατηρεῖται ἀκόμη ὁ σύγχρονος χάλκινος ἔνδεσμος στὸν λαιμὸ καὶ ἓνας τὸρμος στὸν δεξιὸ μηρὸ γιὰ τὴ στήριξη τοῦ κεφαλιοῦ τοῦ φιδιοῦ.

23. Ἡ κεφαλὴ εἶχε συνδεθεῖ μὲ τὸ ἀγαλματίδιο 19, ἀφαιρέθηκε ὅμως ἐπεὶ δὲν συνανήκε. Ὅπως ἤδη ἀναφέρει ὁ Καββαδίας, 217 ἀρ. 270, μετὰ τὸ θραύσματος τῆς κεφαλῆς καὶ τοῦ κορμοῦ παρεμβάλλονταν ἓνα στρώμα γύψου. Ἡ κεφαλὴ 23 δὲν βρέθηκε στὶς ἀποθήκες τοῦ ΕΑΜ καὶ ἡ μελέτη τῆς βασίσθηκε στὸ γύψινο ἐκμαγεῖο τοῦ ἀγαλματιδίου 19, πρὶν ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση τῶν προσθηκῶν, τὸ ὁποῖο φυλάσσεται στὸ ΜΕ.

24. Εἶναι ἄγνωστος ὁ τόπος καὶ ὁ χρόνος εὑρεσης τοῦ θραύσματος α), τὸ ὁποῖο εἰκονίζεται γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν E. Holländer (βλ. βιβλιογραφία).

25. Κρίνοντας ἀπὸ τὸ γύψινο ἐκμαγεῖο τοῦ ἀγαλματιδίου στὸ ΜΕ (πίν. 51ε), εἶχε κάποτε συγκολληθεῖ τὸ ὑπόλοιπο τμήμα τῆς κιθάρας μαζί μὲ τὸ ἄκρο ἀριστερὸ χέρι τοῦ θεοῦ. Οἱ προσθήκες αὐτές ἀφαιρέθηκαν κάποια στιγμή καὶ δὲν ἔχουν ἀνευρεθεῖ. Εἶναι πάντως πιθανὸν ὅτι δὲν ἀνήκαν στὸ ἀγαλματίδιο. Στὴ συγκόλληση τοῦ ὑπολοίπου τμήματος τῆς κιθάρας ὀφείλεται ὁ τὸρμος στὴ ρίζα τοῦ βραχίονα ποὺ βρίσκεται πλησιέστερα πρὸς τὸ σῶμα.

26. Ἡ Π. Καραναστάση (Karanastassis I, 221 σημ. 50) ἐκφράζει τὴν πιθανότητα ἡ κεφαλὴ νὰ ἦταν ἐνθετὴ ἀπὸ ἄλλο κομμάτι μαρμάρου, ἐνῶ στὸν Κατάλογο τῆς μελέτης τῆς (σ. 280 ἀρ. Α14) ἀναφέρει ὅτι ἡ κεφαλὴ εἶναι προσαρμοσμένη μὲ ἓνα παχὺ στρώμα γύψου. Τὸ στρώμα ὅμως γύψου

δὲν ὑπάρχει καὶ οἱ ἐπιφάνειες ἀρμογῆς δὲν εἶναι λείες, ὅπως θὰ συνέβαινε σὲ περίπτωση ἐνθετης κεφαλῆς. Ἡ S. Karusu, Neues zur Aphrodite «Frejus», AM 89, 1974, 153, σημειώνει σαφῶς ὅτι «der gebrochene Kopf ist wieder aufgesetzt».

27. Στὸς καταλόγους τοῦ ΕΑΜ (βλ. βιβλιογραφία) ἀναφέρεται ὅτι ὁ κορμὸς ταυτίζεται μὲ αὐτὸν στὸ ΕΑΜ 1817, ὁ ὁποῖος ὅμως δὲν ἀνευρέθηκε.

28. Τὰ δύο τελευταῖα θραύσματα συγκολλήθηκαν ἀπὸ τὸν ἀείμνηστο γλύπτη Στ. Τριάντη.

29. Στὴ βιβλιογραφία ἐμφανίζεται συχνὰ ἓνας ἀρ. εὐρ. (;) 14. Τὸν ὀρθὸ δίνει ὁ Π. Ζορίδης τὸν ὁποῖο καὶ ἀκολουθοῦν. (Ὁ Μ. Wegner, *Boreas* 7, 1984, 114, ἀναφέρει καὶ τοὺς δύο [(14) 22]).

30. Ὁ Π. Ζορίδης, (βλ. βιβλιογραφία) 121 σημ. 12, περιγράφει τὸ μάρμαρο ὡς ὑπόλευκο.

31. Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο εἶναι στημένο τὸ ἀγάλμα στὸ ΜΕ δὲν εἶναι ἀπόλυτα σωστός: τὸ ἔργο ἔπρεπε νὰ κλίνει περισσότερο πρὸς τὴν ἀριστερὴ πλευρά, ὥστε τὸ σπάσιμο κάτω, τὸ ὁποῖο συμπίπτει μὲ τὴν παρυφὴ τοῦ ἱματίου, νὰ εἶναι σχεδὸν ὀριζόντιο.

32. Τὸ θραῦσμα μὲ τὸ ἀριστερὸ ἄκρο πόδι καὶ τὴ *lacinia* ἀναγνωρίσθηκε πρὶν ἀπὸ μερικὰ χρόνια στὴν ἀποθήκη τοῦ ΜΕ ἀπὸ τοὺς Ν. Γιαλούρη καὶ Στ. Τριάντη, καὶ μεταφέρθηκε δίπλα στὸ 118. Τὸ τοιμεντένιο ὑποστήριγμα τοῦ ἀγάλματος δὲν ἐπιτρέπει ἀκόμη τὴ συγκόλληση καὶ αὐτοῦ τοῦ θραύσματος.

33. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ὅρο «τήβεννος», ἡ χρῆση τῶν λατινικῶν ὀρων θεωρεῖται προτιμότερη, διότι εἴτε ἀποδίδουν σαφέστερα τὸ ρωμαϊκὸ ἔνδυμα, εἴτε δὲν ὑπάρχουν σαφεῖς ἀντίστοιχοι ἑλληνικοὶ ὅροι.

34. Φαίνεται ὅτι ὑπῆρξε ἓνας παλαιότερος ἀρ. (εὐρ.·) 166, ὁ ὁποῖος ἀναφέρεται στὴ βιβλιογραφία.

35. Στὸ μεγαλύτερο θραῦσμα ΜΕ 288 εἶναι γραμμένος καὶ ἓνας παλαιότερος (;) ἀριθμὸς 6.

36. Ὁ ἐντοπισμὸς τοῦ θραύσματος ὀφείλεται στὸν ἀρχιτέκτονα Ἰ. Σβῶλο.

37. Ὅπως φαίνεται στὴ μόνη δημοσιευμένη φωτογραφία τοῦ τραπεζοφόρου (ΑΕ 1918, 186 εἰκ. 30), τὸ ἑλλειπὸν τμήμα τοῦ πεσσοῦκου εἶχε συμπληρωθεῖ μὲ γύψο. Ἀργότερα (;) τὸ συμπληρωμένο τμήμα ἀπομακρύνθηκε καὶ τὰ δύο μεγάλα θραύσματα τοῦ τραπεζοφόρου ἀποχωρίσθηκαν, μόνον δὲ αὐτὸ μὲ τὴν μορφή τοῦ Ἑρωτος πῆρε τὸν ἀρ. εὐρ. 226. Στὸ θραῦσμα αὐτὸ παρέμεινε ὁ σιδερένιος ἔνδεσμος ποὺ συνέδεε τὰ δύο τμήματα τοῦ πεσσοῦκου.

38. Ὁ βωμὸς φέρει καὶ ἓναν παλαιότερο (;) ἀρ. 26.

39. Τὸ ἀμφίγλυφο 142α φέρει καὶ ἓναν παλαιότερο (;) ἀρ. 59.

40. Βλ. Κερ. VI: σ. 323.

41. Βλ. παρακάτω σ. 283 γιὰ τὸν «ἐλληνιστικὸν» τύπου θώρακα τῆς μορφῆς, μὲ παραδείγματα ἀπὸ τὰ ἑλληνιστικὰ ὥς καὶ τὰ αὐτοκρατορικὰ χρόνια.

42. Πρβ. I. Ἀνάγλυφη παράσταση στὸ στηθαῖο τῶν στοῶν τοῦ τεμένους τῆς Ἀθηνᾶς Νικηφόρου στὴν Πέργαμο, τοῦ 180 π.Χ. περίπου, μὲ ἀνάλογη περίπου κίνηση τῶν πτερύγων (R. Bohn, *AvP II: Das Heiligtum der Athena Polias Nikephoros* (1885) 97, 105 πίν. XLVIIa· P. Jaekel, *Pergamenische Waffenreliefs, Waffen und Kostümkunde* [1965] 103 εἰκ. 28· W. Radt, *AvP XV: Die Stadtgrabung I, Das Heroon* [1986] 90 σημ. 120). II. Θραύσματα κολοσσικοῦ ἀγάλματος στὴν Πέργαμο, τοῦ 2ου ἢ τοῦ 1ου αἰ. π.Χ., ὅπου σὲ λίγα σημεία οἱ πτέρυγες ξεφεύγουν ἀπὸ τὴν ἀπόλυτη καθετότητα, ἐνῶ ἡ κίνηση ποὺ παρατηρεῖται σὲ ἓνα θραῦσμα (W. Radt, ὁ.π. πίν. 285) ὀφείλεται στὴ στάση τοῦ ἀγάλματος (A. Hekler, Beiträge zur Geschichte der antiken Panzerstatuen, *ÖJh* 19/20, 1919, 195-200 εἰκ. 124-126 [Ἄτταλος Γ]· Vermeule I, 33 ἀρ. 4 [Ἄτταλος Α' ἢ κάποιος Ρωμαῖος αὐτοκράτορας εἰκονιζόμενος στὴν περγαμηνὴ παράδοση]· W. Radt, ὁ.π. 90 σημ. 120· 119 σημ. 397 πίν. 282-8 [ἓνας Ἀτταλίδης, ἀνάθημα τοῦ Διοδώρου Πασπάρου τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.]· T. Hölscher, *Ideal und Wirklichkeit in den Bildnissen Alexanders des Großen* [1971] 54 σημ. 204 πίν. 82, ὁ ὁποῖος ἔδειξε ὅτι τὸ θραῦσμα τῆς κεφαλῆς δὲν συναντᾷ· Kreikenbom, 133 ἀρ. I 35 [τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.]). III. Ἀνάγλυφος θώρακας ἀπὸ τὸ «Ἡρώ» στὴν Πέργαμο, ἴσως τῶν πρώτων αὐτοκρατορικῶν χρόνων, ὅπου ἡ κίνηση περιορίζεται οὐσιαστικὰ στὶς ἀκραεῖς πτέρυγες ποὺ ἀνεμίζουν ἐντονα μὲ ἓνα καθαρὰ διακοσμητικὸ χαρακτήρα (W. Radt, ὁ.π. 75-78, 90-102 πίν. 24-27 [περὶ τὸ 20 π.Χ.]). IV. Κορμὸς ἀπὸ τὸ Ροδοτόβι τῆς Ἡλείου, ὅπου λίγες ἀπὸ τὶς πυκνὰ διατεταγμένες πτέρυγες δὲν εἶναι κατακόρυφες· ἡ περιορισμένη ὁμως κίνηση παραμένει ἐπιφανειακή, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ἀδιάσπαστη εὐθεία τῆς ἀρχῆς τῶν κροσσίων (Ἰωάννινα, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο 413: Vermeule I, 41 ἀρ. 54 πίν. V εἰκ. 18 [τῆς ἐποχῆς τῶν Ἰου-

λίων-Κλαυδίων]. 'Ι. Π. Βοκοτοπούλου, *Ὁδηγὸς Μουσείου Ἰωαννίνων* [1973] 90 πίν. 38 [τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀδριανοῦ]). Ἄν καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν πτερύγων καλύπτεται ἀπὸ τὴ χλαμύδα, κάποια κίνηση ἀποδίδεται καὶ στὶς πτέρυγες τοῦ ἀγάλματος τοῦ Αὐγούστου τῆς Prima Porta, τὸ πρωτότυπο τοῦ ὁποίου θεωρεῖται πιθανὸν ὅτι ἦταν στήμενο στὸ τέμενος τῆς Ἀθηνᾶς Νικηφόρου στὴν Πέργαμο (Βατικανό, Braccio Nuovo 2290: κυρίως H. Kähler, *Die Augustusstatue von Prima Porta* [1959] πίν. 1-11· Niemeier, 91-92 ἀρ. 37· K. Fittschen, *Zur Panzerstatue in Charchel. Anhang I: Zur Datierung der Panzerstatue von Prima Porta*, *JdI* 91, 1976, 203-208, ὁ ὁποῖος τὸ χρονολογεῖ ἀμέσως μετὰ τὸ 20 π.Χ. μὲ βάση κυρίως τὰ ἱστορικὰ δεδομένα· W. Radt, ὁ.π. 90 σημ. 122, ὁ ὁποῖος τονίζει τὴν ὁμοιότητα μὲ τὰ ἀνάγλυφα τοῦ «Ἡρώου» ὡς ἓνα ἐπιπλέον στοιχεῖο γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ ἀρχετύπου στὴν Πέργαμο· Boschung, *Augustus*, 179-181 ἀρ. 171 πίν. 69, 213. Τὴν ἴδια περίπου κίνηση, ἀκόμη περισσότερο σχηματοποιημένη, παρουσιάζει ἡ ομάδα τῶν ἀγαλμάτων μὲ κυλινδρικό θώρακα, τῆς ὕστερης ἐποχῆς τοῦ Κλαυδίου, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸ Ἱερὸ τοῦ Ποσειδῶνος στὴν Τήνο (Queyrel, *Ténos I*, 289-290, 292 ἀρ. 30, 32-33 πίν. 142-144, 146-148).

43. Πρβ. ἐνδεικτικὰ τὴν ἀπόδοση τῶν πτερύγων στὰ θωρακοφόρα ἀγάλματα τῆς Δήλου (Marcadé, 329-336 πίν. LXXV-LXXVI), τῆς Νάξου (V. Lambrinoudakis, *Das neuentdeckte Heiligtum von Iria auf Naxos*, *AA* 1987, 609-612 εἰκ. 47-50), τῆς Τήνου (ὁ.π.), ἡ ἀκόμη τῆς Λάρισας (F. Coarelli, Alessandro, i Licinii e Lanuvio, *L'art décoratif à Rome à la fin de la République et au début du Principat* [1981] 248 εἰκ. 31), τῆς Κυρήνης (H. Sichtermann, *Funde und Forschungen in der Kyrenaika 1942-1958*, *AA* 1959, 301, 305-306 εἰκ. 62-63) κλπ., ὅλα τῆς ὕστερης ἐλληνιστικῆς περιόδου ἢ καὶ τῶν πρώιμων αὐτοκρατορικῶν χρόνων, ποὺ ὅμως ἀκολουθοῦν πιστὰ τὰ ἐλληνιστικὰ πρότυπα.

Χαρακτηριστικὸ τῶν παραδειγμάτων κυρίως τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων εἶναι ἡ πυκνὴ καὶ σὲ πολλὰς στρώσεις διάταξη τῶν πτερύγων: πρβ. τὸν Αὐγούστο τῆς Prima Porta (ὁ.π. σημ. 42). Ἀντίστοιχη διάταξη παρουσιάζουν οἱ πτέρυγες στὸ ἄγαλμα τοῦ Δρούσου τοῦ Νεωτέρου στὸ Cagliari τῆς Σαρδηνίας (Museo Archeologico: Vermeule I, 35-36 ἀρ. 22 πίν. V εἰκ. 16· Stemmer, 59 σημ. 178· 125 καὶ σημ. 361· S. Anziolillo, *L'arte della Sardegna romana* [1987] 140 πίν. 62). Ἀπὸ τὸν ἐλληνικὸ χῶρο πρβ. τὸν κορμὸ στὸ Μουσεῖο Ἰωαννίνων (ὁ.π. σημ. 42 ἀρ. IV) καὶ ἓνα ἄγαλμα ἀπὸ τὸ Καλαμωτὸ στὴ Θεσσαλονίκη (Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο 2663: Vermeule II, 99-100 ἀρ. 22a· H. B. Hatzopoulos - L. D. Loukopoulou, *Recherches sur les marchés orientales des Temenides I, Μελετήματα II* [1992] 80 πίν. XXXIII-XXXIV· Καρανασάση, 216-221 πίν. 58a, ἡ ὁποία ἔδειξε ὅτι τὸ ἄγαλμα θὰ εἰκόνιζε τὸν Αὐγούστο).

44. Τὸν ἴδιο περίπου γραμμικὸ χαρακτήρα σὲ χαμηλὸ ἀνάγλυφο, ποὺ ἀποδίδεται ὅμως μὲ ἀκαμψία καὶ σκληρότητα, παρουσιάζει ὁ θωρακοφόρος τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. ἀπὸ τὸ Tusculum (Μόναχο, Γλυπτοθήκη 527: J. Sieveking, *Eine römische Panzerstatue in der Münchener Glyptothek*, *BWPr* 91 [1931], τὴ χρονολόγησι τοῦ ὁποίου στὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀδριανοῦ ἀνασκευάζει ὁ R. Herbig, *Gnomon* 9, 1933, 479-486· F. Felten, *Römische Panzerstatue in München*, *Ad* 1971, 233-246 εἰκ. 1-2, ὁ ὁποῖος τὸν ταυτίζει μὲ τὸν Μάρκο Ἀντώνιο, ταύτιση ποὺ δὲν δέχεται ὁ Stemmer, 123-124 σημ. 349· 145· R. Wünsche, *Fälschungen und Ergänzungen antiker Plastik*, σκό: *Festschrift F. Hiller* [1986] 205-211 εἰκ. 13-23, ὁ ὁποῖος ἔδειξε ὅτι ἡ κεφαλὴ δὲν συνανήκει· Καρανασάση, 219 καὶ σημ. 70 [γύρω στὸ 30 π.Χ.])· καὶ συχνὰ οἱ λωρίδες τῶν θωράκων τῶν ἱππέων, καθὼς ἀπλώνονται ἐπάνω στὸ ἄλογο, ὅπως σὲ ἓναν ἱππέα στὴ Δήλο (Μουσεῖο Δήλου A 2229: Marcadé, 334 πίν. LXXV· J. Bergemann, *Römische Reiterstatuen* [1990] 67-68 ἀρ. P7 πίν. 24b [τῆς περιόδου 120/110-88 π.Χ.]), ἓναν ἀπὸ τὴ Μῆλο (EAM 2715: J. Marcadé, *Chéval antique en marbre de la collection P. L. Weiler*, *BCH* 100, 1976, 392-396 εἰκ. 9-13 [τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ.]· F. Coarelli, ὁ.π. 248 εἰκ. 49 [τῶν ἀρχῶν τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.]· J. Bergemann, ὁ.π. 54-57 ἀρ. P4 πίν. 2a, 5a, 12-13, 24a, τοῦ τέλους τοῦ 2ου - ἀρχῶν 1ου αἰ. π.Χ.), τὸ σύνολο θωρακοφόρων ἱππέων ἀπὸ τὸ Lanuvio (F. Coarelli, ὁ.π. 229-284 εἰκ. 9-13, ὁ ὁποῖος τοὺς θεωρεῖ σύγχρονους, τῶν μέσων τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ., ἐμπνευσμένους ἀπὸ τὸ ἀνάθημα τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ τῶν 40 πεσόντων στὴ μάχη τοῦ Γρανικοῦ, ποὺ εἶχε μεταφερθεῖ ἀπὸ τὸ Δίον στὴ Ρώμην· ἀντίθετα, J. Bergemann, ὁ.π. 72-78 ἀρ. P25 πίν. 27-49, ὁ ὁποῖος τὰ χρονολογεῖ στὸ τέλος τοῦ 2ου ἢ στὶς ἀρχὲς τοῦ 1ου αἰ. π.Χ., ἀφήνοντας ἀνοικτὸ τὸ θέμα ἂν ἀποτελοῦσαν σύνταγμα ἢ ἂν στήθηκαν γιὰ διαφορετικὰ ἄτομα) κ.ἄ.

45. Πρβ. σὲ ἀντίθεση, τὴν ἐντονὴ δῆλωση τῶν μυῶν στὰ ἔργα τῆς μέσης ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς, ὅπως στὸν λεγόμενο «Δία» ἀπὸ τὸν ναὸ τῆς Ἥρας στὴν Πέργαμο (Κωνσταντινούπολη, Ἀρχαιολο-

γικὸ Μουσείο 2767: A. Ippel, Die Arbeiten zu Pergamon, *AM* 37, 1912, 316-326 εικ. 11-15 πίν. XXVI· B. Schmidt-Dounias, Statuen hellenistischen Könige als Synnaoi Theoi, *Εγνατία* 4, 1993/94, 105-107 εικ. 4 [ἕνας Ἀτταλίδης]· Kreikenbom, ἀρ. 134 [Ἀτταλος II;]· I. Leventi - V. Machaira, *LIMC* VIII [1998] 346-347 λ. «Zeus» ἀρ. 249*). Τῇ συγκριτικὰ μαλακότερη ἀπόδοση τῶν μυῶν στὰ ἀνδρικὰ ἀγάλματα τῆς ὕστερης ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς δείχνουν ἔργα, ὅπως ὁ «Ψευδοαθλητὴς» ἀπὸ τῆ Δῆλο (EAM 1828: C. Michalowski, *Delos* XIII: *Les portraits romains* [1932] 17-22 εικ. 11-12 πίν. 38-41· Marcadé, πίν. LXXII· Kreikenbom, 138 ἀρ. 113· Ρωμιοπούλου, 16 ἀρ. 1) καὶ ὁ Γ. Ὁφέλλιος Φέρρος, ἐπίσης ἀπὸ τῆ Δῆλο τῶν χρόνων περὶ τὸ 100 π.Χ. (Μουσείο Δήλου A 4340: C. Michalowski, ὁ.π. 21 εικ. 13· Marcadé, 117-118· Maderna, 152 σημ. 788· N. Himmelmann, *Herrscher und Athlet* [1989] 118 εικ. 46a-b· F. Queyrel, C. Ofelius Ferus, *BCH* 115, 1991, 389-447 εικ. 1-13, 15-21, 23 [τοῦ 130-110 π.Χ.]· Kreikenbom, 141-142 ἀρ. 118). Βλ. ἀκόμη τὸν Θωρακοφόρο στὸ Μόναχο (ὁ.π. σημ. 44) καὶ αὐτοὺς τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. (ὁ.π. σημ. 43), μετ' ἐπίσης μαλακὴ ἀπόδοση τῶν μυῶν.

46. Γιὰ τὸ τμήμα αὐτὸ τοῦ ἐνδύματος στὰ ρωμαϊκὰ κυρίως ἀγάλματα βλ. H. Oehler, *Untersuchungen zu den männlichen römischen Mantelstatuen. Der Schulterbauschtypus* (1961). Μετ' ἀναδιπλούμενο τμήμα τῆς χλαμύδας στὸν ὦμο τοῦ 124 παρουσιάζει κάποιες ἀναλογίες τὸ ἀντίστοιχο σημεῖο τοῦ ἀγάλματος τοῦ Γ. Ὁφέλλiou Φέρρου (ὁ.π. σημ. 45· Oehler, 35-36), τὸ ὁποῖο ὁμως εἶναι πρὸ ὀγκῶδες, μετ' πλατύτερες ἐπιφάνειες, ὅπως καὶ τοῦ «Ψευδοαθλητῆ» (ὁ.π. σημ. 45), ὅπου ὁ τρόπος διαμόρφωσης ἐπίσης τῶν πτυχῶν τοῦ τμήματος τῆς χλαμύδας ποὺ πέφτει ἀπὸ τὸ δεξιὸ χεῖρ θυμίζει τὸ ἀναδιπλούμενο τμήμα τῆς χλαμύδας τοῦ 124.

47. Μουσείο Κορίνθου S 3356: C. de Grazia, στό: C. K. Williams II, *Corinth* 1976: Forum Southwest, *Hesperia* 46, 1977, 73-77 ἀρ. 30 πίν. 27· B. S. Ridgway, *Sculpture from Corinth*, *Hesperia* 50, 1981, 429· M. C. Sturgeon, *Hellenistic Sculpture at Corinth, The Stage of the Question*, στό: *Regional Schools*, 4 εικ. 12.

48. Γιὰ τὴ στάση βλ. ἀναλυτικὰ C. de Grazia, ὁ.π. 75, ἡ ὁποία τὴν θεωρεῖ ἀντίστοιχη ἔργων τῆς μέσης ἐλληνιστικῆς καὶ ὕστερης ἐλληνιστικῆς περιόδου, ὅπως τοῦ «Διὸς» τῆς Περγάμου ἢ τοῦ Ποσειδῶνος τῆς Μήλου (ὁ.π. σημ. 45). Στὸ 124 φαίνεται ὅτι ὁ δεξιὸς ὦμος ἀποδίδεται χαμηλότερα ἀπ' ὅ,τι στὸ παράδειγμα τῆς Κορίνθου.

49. Μία ἄλλη μικρότερη διαφορὰ εἶναι ἡ καμπύλη ἀπόληξη τῶν ἐπωμίδων σὲ ἀντίθεση μετ' τὴν τετράγωνη αὐτῶν τοῦ 124, λεπτομέρεια ποὺ κατὰ τὴν C. de Grazia, ὁ.π., ἀνάγεται σὲ περγαμηνὴ ἐπίδραση.

50. Πρβ. τὸ ἔντονο κόψιμο τοῦ στήθους στὶς πλάγιες ὀψεις ἢ τὸ μεγαλύτερο φούσκωμα τῆς κοιλίας, σὲ σχέση μετ' τὴ μαλακότερη καὶ ἐπίπεδη διαμόρφωση στὸ 124.

51. Θὰ πρέπει νὰ ἀποκλεισθεῖ ἡ πιθανότητα ὁ διάκοσμος νὰ ἦταν γραπτὸς καὶ ὄχι πλαστικὸς· τὰ ἴχνη τῆς λειασμένης ἐπωμίδας στὴν πρόσθια ὄψη εἶναι ὁλοκάθαρα.

52. Μία ἀκριβῶς παράλληλη διαμόρφωση δὲν εἶναι γνωστὴ. Πρβ. τὸν Θωρακοφόρο ἀπὸ τῆ Νάξου, ὁ ὁποῖος ταυτίζεται μετ' τὸν Μάρκο Ἀντώνιο καὶ χρονολογεῖται περὶ τὸ 40 π.Χ., ὅπου ἡ πλατὴ μεσαία πτέρυγα τῆς κάτω μόνο σειρᾶς διακοσμεῖται μετ' ἀνάγλυφη παράσταση Διονύσου (Μουσείο Νάξου: V. Lambrinoudakis, ὁ.π. [σημ. 43] 608-610 εικ. 47-49· ὁ ἴδιος, *Neues zur Ikonographie der Dirke*, *Festschrift N. Himmelmann*, *BJb* Beih. 47 [1989] 341-350 πίν. 52-54). Ἡ διάταξη τῶν πτερύγων εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ αὐτὴ τοῦ 124. Ὑπάρχει συγκεκριμένα μία πλατὴ κεντρικὴ πτέρυγα, ἡ ὁποία ἐπικαλύπτει τὴν ἐπόμενη πτέρυγα ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ, ἢ φορὰ δηλαδὴ τῶν πτερύγων εἶναι ἀντίθετη στὴν ἀριστερὴ καὶ στὴ δεξιὰ πλευρὰ τοῦ ἀγάλματος. Ἕνας κορμὸς μετ' ἴδιου τύπου θώρακα, στὸ Μόναχο, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸ σύνολο παρόμοιων ἀγαλμάτων τῆς ἐποχῆς τοῦ Κλαυδίου στὴν Τήνο, ἔχει στὸ μέσο τῆς πρώτης σειρᾶς λωρίδων μία ὀρθογώνια ἐντομὴ γιὰ τὴν πρόσθεση ἐνὸς ἄλλου κορματιοῦ (Residenz P. I. 336: Queyrel, *Ténos* I, 319-320 πίν. 163.6, 164.1-3· E. West κ.ἄ., *Das Antiquarium der Münchener Residenz* [1987] 299-300 ἀρ. 183 πίν. 216), ὁ ὁποῖος τὸ θεωρεῖ πρωιμότερο ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα. Γιὰ τὴν ἐντομὴ δὲν γίνεται ἀναφορὰ καὶ δὲν πρέπει νὰ ἀποκλεισθεῖ νὰ ὀφείλεται σὲ νεώτερη ἐπέμβαση. Μία περίπου τετράγωνη ἐντομὴ μετ' ἓνα τετράγωνο βαθὺ τόρμο στὸ κέντρο φέρει στὴν κοιλιακὴ χώρα ἕνα θωρακοφόρος τῆς ἐποχῆς τοῦ Τραϊανοῦ, ποὺ τὸ 1975 βρισκόταν στὴν ἀγορὰ ἀρχαιοτήτων τοῦ Lugano (Stemmer, 16 ἀρ. I 10a πίν. 7), ἐνῶ μία ἴδιας μορφῆς ἐντομὴ ἀπαντᾷ στὸ ἴδιο σημεῖο σὲ ἕνα κορμὸ ἀγάλματος Ἀρτέμιδος στὴ Mentana τῆς Ἰταλίας (C. Pala, *Forma Italiae*,

Regio I 12: Nomentum [1976] 74 άρ. 2 εικ. 185-186· Stemmer, 16 σημ. 58a). 'Η τοποθέτηση του πρόσθετου μέλους ή γενικότερα ό τονισμός του σημείου αυτού θύμιζε τη διαμόρφωση της στολής των λεγεωναρίων, όπου από τó *cingulum* έπεφταν για προστασία μερικοί ιμάντες με προσαρμοσμένα μεταλλικά έλάσματα, τὰ όποια απόκτησαν άργότερα διακοσμητικό χαρακτήρα (M. Junkelmann, *Die Legionen des Augustus* [1986] 161-162, με πολλούς πίνακες, κυρίως έπιτύμβιες στήλες από τη Δύση, όλες τών πρώιμων αυτοκρατορικών χρόνων· E. Künzl, στί: *Kaiser Augustus*, 557-558 άρ. 382· 560-561 άρ. 387).

53. Χαρακτηριστικά, δέν έξετάζεται ούτε ή ρωμαϊκή φάση του αγάλματος της Κορίνθου· από τὰ άνασκαφικά μόνο δεδομένα φαίνεται ότι άνήκει στην πρώιμη αυτοκρατορική περίοδο (C. K. Williams II, ό.π. 58).

54. Πρβ. σέ άντιδιαστολή κλασικά έργα, όπως τó άγαλμα του 'Απόλλωνος του Εύφράνορος, τó όποίο χαρακτηρίζεται από μεγαλύτερη πλαστικότητα και όγκο στίς πτυχές (Μουσείο 'Αρχαίας 'Αγοράς S 2154: O. Palagia, *Euphranor* [1980] εικ. 6-17).

55. Σαμοθράκη, Μουσείο SLA1 49.1042: Ph. W. Lehmann, *Samothrace 3: The Hieron I* (1969) 364-368, 377-381 άρ. SLA1 εικ. 317-324, 334-337, ή όποία χρονολογεί τὰ άγάλματα αυτά, όρισμένα από τὰ όποια άντικαταστάθηκαν στους ρωμαϊκούς χρόνους, στίς γ' τέταρτο του 2ου αϊ. π.Χ., συγκρίνοντάς τα με μορφές της ζωφόρου του 'Εκαταίου στίς Λάγινα, την όποία χρονολογεί περί τó 130 π.Χ. (βλ. σημ. 56).

56. Πρβ. ιδιαιτέρως τίς μορφές A. Schober, *Der Fries des Hekateions von Lagina, IstForsch* 2 (1933) πίν. XXI, XXIV (Αθηνά), XXXII. Για τη χρονολόγηση τών γλυπτών βλ. Ν. Σταμπολίδη, 'Ο βωμός του Διονύσου στην Κω (1987) 212-222, όπου καταλήγει στην άπόδοσή τους στίς τέλος της β' δεκαετίας του 1ου αϊ. π.Χ. Στίς ίδιο συμπέρασμα φθάνει και ό U. Jungholter, *Zur Komposition der Lagina-Fries und zur Deutung des Nordfrieses* (1989) 121-157.

57. EAM 233: A. Gulaki, *Klassische und Klassizistische Nikedarstellungen* (1981) 254-261 εικ. 241, 247-248· U. Grote, *LIMC* VI (1992) 882 λ. «Nike» άρ. 390· G. Despinis, *Studien zur hellenistischen Plastik I, AM* 110, 1995, 322-335 πίν. 62-65, 68.1, ό όποίος ταυτίζει τη μορφή με Μούσα και την χρονολογεί περί τó 130 π.Χ.

58. ME 12: R. Horn, *Stehende weibliche Gewandstatuen in der hellenistischen Plastik, RM Ergh.* 2 (1931) 84 πίν. 312.

59. 'Όπως έχει ήδη άναφερθεί, περί τó 100 π.Χ. χρονολογούνται τὰ άγάλματα του «Ψευδοαθλητή» και του Γ. 'Οφελίου Φέρρου από τη Δήλο, ή πτύχωση της χλαμύδας τών όποίων, τόσο στίς άναδιπλούμενο τμήμα στίς όμο, όσο και σ' αυτό πού πέφτει από τó χέρι παρουσιάζει βαθιές αύλακες του τρυπάνου και πλατιές ράχες (ό.π. σημ. 45· πρβ. ιδίως τη χλαμύδα του «Ψευδοαθλητή»: C. Michalowski, ό.π. πίν. XVI-XVIII). 'Ανάλογα χαρακτηριστικά πού έρχονται πλησιέστερα πρòς την άπόδοση της πτύχωσης του πέπλου της 'Αθηνάς, έκτός τών άλλων και ως πρòς τη διάρθρωση τών έπιφανειών με λεπτές δευτερεύουσες πτυχές, παρουσιάζει ή χλαμύδα του λεγόμενου «Στρατηγού του Tivoli», του 70-60 π.Χ. (Ρώμη, Museo Nazionale Romano 106513: E. Talamo, *MNR I/1* [1979] 267-268 άρ. 164· M. Höfter, στί: *Kaiser Augustus*, 301 άρ. 186· N. Himmelmann, *Herrscher und Athlet* [1989] 219-224 άρ. 12 εικ. 12a-i). Παρόμοια γνωρίσματα παρουσιάζουν και άλλα άνάλογου τύπου άγάλματα από την 'Ιταλία πού χρονολογούνται πρίν από την έποχή του Αυγούστου, όπως ένα παράδειγμα από τη Formia (Μουσ.: N. Himmelmann, ό.π. 120 εικ. 48· P. Zanker, ό.π. [σημ. 45] 259 πίν. XXVII-XXVIII εικ. 11-12) και από τó Cassino (Νεάπολη, Museo Nazionale 149906: N. Himmelmann, ό.π. 224-225 άρ. 13 εικ. 13a-b).

60. Κωνσταντινούπολη, 'Αρχαιολογικό Μουσείο 603 (ύψ. 1.60 μ.) και 604 (ύψ. 1.09 μ.): C. Watzinger, *Magnesia am Mäander. Die Bildwerke* (1904) 225-226 άρ. 9 εικ. 230 και 226-227 άρ. 10 εικ. 231· Linfert, *Kunstzentren*, 30, 178 σημ. 58d-e εικ. 21b-a· K. Tuchelt, *Frühe Denkmäler Roms in Kleinasien, IstMitt Beih.* 23 (1979) 74, 76· J. P. Niemeyer, *Kopien und Nachahmungen im Hellenismus* (1985) 76, 88 (του 80-60 π.Χ.). 'Η χρονολόγηση τών έργων προκύπτει από τη συνεύρεση τριών τμητικών αγάλματων τών μελών της οίκογένειας του Λεύκιου Ουαλέριου Φλάκκου (L. Valerius Flaccus), της μητέρας του Βαιβίας, της γυναίκας του Σοφήςας και της κόρης του Πώλλας Ουαλέριας (Κωνσταντινούπολη, 'Αρχαιολογικό Μουσείο 605, 606 και Μουσείο Σμύρνης 579 αντίστοιχα). 'Η άνάθεση τών

ἀγαλμάτων αὐτῶν ἔγινε ὅταν ὁ Λ. Οὐαλέριος Φλάκκος χρημάτισε ἀνθύπατος, ὄχι τὸ 62 π.Χ., ὅπως πιστευόταν παλαιότερα (D. Pinkwart, Weibliche Gewandstatuen aus Magnesia am Mäander, *AntPl* XII [1973] 149-153 πίν. 49-56, [ἔργα τοῦ 62 π.Χ., σύγχρονα μεταξύ τους, ἀντίγραφα πρωτοτύπων τοῦ 160-140 π.Χ.]· Linfert, *Kunstzentren*, 30-31 σημ. 58a-c· 178-182 εἰκ. 22-27, ὁ ὁποῖος χρονολογεῖ τὰ δύο πρῶτα ἀγάλματα τὸ 63-62 π.Χ. καὶ τὸ τρίτο περίπου ἓνα χρόνο ἀργότερα, μαζὶ δὲ μὲ τὰ πρῶτα θεωρεῖ ὅτι στήθηκε καὶ τὸ μεγαλύτερο ἄγαλμα τῆς Ἀθηνᾶς, ἐνῶ τὸ μικρότερο προστέθηκε μαζὶ μὲ τὸ μικρότερο ἄγαλμα τῆς Πώλλας Οὐαλέριας· K. Tuchelt, ὁ.π. 76-79, ὁ ὁποῖος πιστεύει ὅτι τὰ ἀγάλματα τῆς Βαίβιας καὶ τῆς Σοφίας λαξεύθηκαν περὶ τὸ 100 π.Χ. καὶ ἐπαναχρησιμοποιήθηκαν στὸ ἀνάθημα, σύγχρονο μὲ τὸ ὁποῖο εἶναι μόνο τὸ ἄγαλμα τῆς Πώλλας), ἀλλὰ τὸ 99 π.Χ., ὅπως ἔδειξε ὁ F. Coarelli, Su alcuni proconsuli d'Asia, στί: *Epigrafia e ordine senatorio* I, *Tituli* 4 (1982) 437-440· Kreikenbom, 142-143 ἀρ. 10a-b. Τεχνοτροπικὰ, τὰ ἀγάλματα τῆς Ἀθηνᾶς δὲν παρουσιάζουν μεγάλη συγγένεια μὲ τὰ εἰκονιστικὰ ποὺ βρέθηκαν στὸν ἴδιο χῶρο, θὰ πρέπει δὲ τὰ στοιχεῖα τοῦ τόπου εὑρεσης νὰ ἐπανεξεταστοῦν καὶ νὰ δειχθεῖ ἂν ὄντως ὅλα ἀνήκουν σὲ ἓνα καὶ τὸ αὐτὸ σύνολο.

61. Ἀνάλογη σκληρὴ ἐργασία μὲ ἐντονὴ χρῆση τοῦ τρυπάνου στὴν πτύχωση παρατηρεῖται καὶ σὲ ἓνα ἄλλο μικρασιατικὸ μνημεῖο, στὰ ἀνάγλυφα τοῦ βωμοῦ στὴν αὐλὴ τοῦ Βουλευτηρίου τῆς Μιλήτου, τῆς ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου (K. Tuchelt, Bouleuterion und Ara Augusti. Bemerkungen zur Rathausanlage von Milet, *IstMitt* 25, 1975, 120-140 εἰκ. 12-13 παρένθ. πίν. 1-2 πίν. 27-30).

62. Ρώμη, Palazzo Borghese: M. Fuchs, Eine Musengruppe aus dem Pompeius-Theater, *RM* 89, 1982, 69-80 πίν. 21-29, μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία καὶ τὶς διαφορὲς ἀπόψεις ποὺ ἔχουν διατυπωθεῖ σχετικὰ μὲ τὴ χρονολόγησιν τῶν ἀγαλμάτων· ἡ ἴδια, *Theater*, 5-11.

63. Πρβ. τὰ ἀγάλματα τοῦ Ἀπόλλωνος Κιθαρώδου καὶ τῶν Μουσῶν Ἐρατοῦς καὶ Εὐτέρπης (M. Fuchs, ὁ.π. *RM* 89, 1982, πίν. 221, 271 καὶ 272 ἀντίστοιχα· W. Lambrinudakis, *LIMC* II [1984] 205 λ. «Apollon» ἀρ. 149*), ὅπως καὶ τὸ ἄγαλμα τῆς Μελομένης (A. Linfert, Der Apollon von Daphne des Bryaxis, *DaM* 1, 1983, 170 πίν. 45-46).

64. Πρβ. ἰδίως τὰ ἀγάλματα τοῦ Ἀπόλλωνος Κιθαρώδου καὶ μιᾶς Μούσας πεποφόρου (Μουσεῖο Δήλου A 4125 καὶ A 4127: Marcadé, πίν. XXIX καὶ XXXIV)· W. Lambrinudakis, *LIMC* II [1984] 201 λ. «Apollon» ἀρ. 104* (ἴσως τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.). Γιὰ τὴ χρονολόγησιν τους στὴ δεκαετία 80/70 π.Χ. βλ. J. P. Niemeyer, ὁ.π. (σημ. 60) 88 καὶ σημ. 524· 147-151.

65. Μουσεῖο Ἐλευσίνας 5104 καὶ Cambridge, Fitzwilliam Museum Gr.I.1865 (τὸ δεύτερο εἶναι πολὺ φθαρμένον): Karanastassis I, 419 στὸν ἀρ. ΒΙΙΙ1 μὲ βιβλιογραφία, σημαντικότερη ἀπὸ τὴν ὁποία εἶναι: H. Hörmann, *Die inneren Propyläen von Eleusis* (1932) 64-76 πίν. 50-52, καθὼς καὶ τῶν L. Budde - R. Nichols, *A Catalogue of the Greek and Roman Sculpture in the Fitzwilliam Museum Cambridge* (1964) 46-49 ἀρ. 81 πίν. 24-25· Travlos, *Attika* 161 εἰκ. 200. Γιὰ τὴν ἄποψη ὅτι οἱ Καρυάτιδες ἀνήκουν στὴν Ἀντωνία ἀνακατασκευὴ τῶν Μικρῶν Προπυλαίων βλ. A. v. Gerkan, Βιβλιοκρισία τοῦ ἔργου τοῦ H. Hörmann, *Gnomon* 10, 1934, 13-14· A. Schmidt-Collinet, *Antike Stützfiguren* (1977) 33, 231-232 ἀρ. W 37, ὁ ὁποῖος σημειώνει ὅτι τὰ ἀγάλματα αὐτὰ πρέπει νὰ ἀντέγραφαν πρότυπα τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. Ἡ ἀντιπαραβολὴ τῶν ἀγαλμάτων τῆς Ἐλευσίνας μὲ τὸ χρονολογούμενο περὶ τὸ 100 π.Χ. ἀνάγλυφο τοῦ Λακρατείδου, ἐπίσης στὴν Ἐλευσίνα (R. Heberdey, Das Relief des Lakrateides aus Eleusis, *Festschrift O. Brendorf* [1898] 111-116 πίν. IV· G. Schwarz, *LIMC* IV [1988] 43-44 λ. «Eubouleus» ἀρ. 2*· E. Simon, *LIMC* VIII [1997] 1207 λ. «Theos et Thea» ἀρ. 4) δεῖχνει καθαρὰ ὅτι πρόκειται γιὰ ἔργα τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. Γιὰ τὰ Μικρὰ Προπύλαια βλ. Δ. Ζιρῶ, *Ἡ κύρια εἴσοδος τοῦ Ἱεροῦ τῆς Ἐλευσίνας* (1991) 107-114 εἰκ. 43-46.

66. Ὁ.π. σημ. 52.

67. Στὸ β' μισὸ τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. ἔχει χρονολογηθεῖ τὸ ἀρχαῖστικὸ ἄγαλμα τῆς Ἑκάτης (;) ἀπὸ τὸν ναὸ τῆς Ἀρτέμιδος στὴν Αὐλίδα, στὸ ὁποῖο παρατηροῦνται ἐπιμήκεις αὐλακες τοῦ τρυπάνου στὴν πεπλατυσμένη ράχη τῆς κεντρικῆς πτυχῆς τοῦ πέπλου (Μουσεῖο Θήβας BE 67: L. Kahil, *LIMC* II [1984] 661 λ. «Artemis», ἀρ. 525*· H. Sarian, *LIMC* VI [1992] 998 λ. «Hekate» ἀρ. 109· T. Brahm, *Archaismus* [1995] 197, 323-324 ἀρ. 40 εἰκ. 56 [περὶ τὸ 100 π.Χ.]). Στὸν ὕστερο 1ο αἰ. π.Χ. ἔχουν ἀποδοθεῖ καὶ ἔργα ποὺ χαρακτηρίζονται ἀπὸ πολὺ σκληρὴ ἐργασία καὶ βαθιὲς αὐλακες στὶς ἐπιφάνειες, ὅπως π.χ. τὰ γυναικεῖα ἀγάλματα στὴ Σάμο (Βαθύ, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο I 98: R. Horn, *Samos* XII: *Hellenistische Bildwerke auf Samos* [1972] 24-25, 41, 100-101 ἀρ. 54 πίν. 41 Beil. 4) καὶ στὴν

Κω (Αρχαιολογικὸ Μουσείο 70: R. Kabus-Jahn, *Die hellenistische Plastik der Insel Kos, AM Beih.* 14 [1986] 161, 261-264 ἀρ. 66 πίν. 70.1-2). Ἀνάλογη ἐργασία παρουσιάζει ἓνα ἄγαλμα ἀπὸ τὴν Τεγέα (Μουσείο Τεγέας 7: J. Marcadé, *Tégéatica, BCH* 110, 1986, 325-326 εἰκ. 6). Βλ. ἐπίσης τὴν πεπλοφόρο σὲ ἓνα ὕστερο ἑλληνιστικὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὴν Πέργαμο (R. Horn - E. Boehringer, *Die Ausgrabungen zu Pergamon im Jahre 1965. Marmorplastiken des Asklepieions und der Hallenstraße, AA* 1966, 469-470 εἰκ. 46).

Ἀνάλογη χρῆση τοῦ τρυπάνου στὶς ράχες τῶν πεπλατυσμένων πτυχῶν ἀπαντᾷ σὲ ἓνα ἄγαλμα τῆς Λιβίας ἀπὸ τὴν Ἐφεσο, τοῦ ἁ' τετάρτου τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ. (Ἐφεσος/Selçuk, Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο 1/10/75: Inan-Rosenbaum II, 61 ἀρ. 5 πίν. 4.2, 5.1-2· Kreikenbom, 182 ἀρ. III 41). Τὸ ἔργο αὐτὸ ἀποτελοῦσε μέρος ἐνδὸς συντάγματος μὲ ἓνα ἄγαλμα τοῦ Αὐγούστου (Ἐφεσος/Selçuk, Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο 1957: Inan-Rosenbaum II, 57-58 ἀρ. 4 πίν. 22, 4.1· Kreikenbom, 168-170 ἀρ. III 23· Boschung, *Augustus*, 120 ἀρ. 26 πίν. 242-4, 2203). Οἱ ράχες τῶν πτυχῶν τῆς stola τῆς Λιβίας ἐπάνω καὶ κάτω ἀπὸ τὴ ζώνη, δὲν εἶναι ἐντελῶς ἐπίπεδες ἀλλὰ διαρθρώνονται ἀπὸ μαλακὲς κυμάνσεις τῆς ἐπιφάνειας, περισσότερο πλαστικὲς πρὸς τὰ ἄκρα καὶ γύρω ἀπὸ τὶς αὐλακες τοῦ τρυπάνου, κατὰ τρόπον ἀνάλογο μὲ αὐτὸ τῶν πτυχῶν τῆς 66. Ἡ συνολικὴ ὅμως μορφή τῆς πτύχωσης διαφοροποιεῖται ἀπὸ ἐκείνη τῆς Ἀθηναῖς ὑποδηλώνοντας καὶ τὴ χρονικὴ ἀπόσταση τῶν δύο ἔργων.

68. EAM 3788: C. Nippe, *Die Fortuna Braccio Nuovo* (1988) 27-28, 89 ἀρ. K 21, ὅπου τὸ χρονολογεῖ στὴν μέση ἐποχὴ τῶν Ἀντωνίων· L. Guerrini, *Ceres in hortis Car. Ferrariae, Scienze dell'Antichità* 1, 1987, 252-254 εἰκ. 34, ἡ ὁποία τὸ ἀνάγει στὶς ἀρχὲς τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. Γιὰ τὸν ἀγαλματικὸ τύπο βλ. σημ. 710, 1141.

69. Μουσείο Ἀγορᾶς S 1145: Harrison, *Agora XI*, 105-106 ἀρ. 153 πίν. 38· γιὰ τὴ χρονολόγηση βλ. στὶς σ. 91-92· H. Sarian, ὁ.π. 1005 ἀρ. 225.

70. Ἐνδεικτικὴ τῆς ἀδυναμίας χρονολόγησης τῶν ἀγαλματιδίων τοῦ Ἀσκληπιοῦ μὲ βάση τὴν ἀπόδοση μεμονωμένων τμημάτων εἶναι ἡ ἀντιπαραβολὴ τους μὲ τὴν ἀνδρική μορφή μὲ χιτωνίσκο καὶ ἱμάτιο γύρω ἀπὸ τὰ ἰσχία καὶ στὴν ἀριστερὴ πλευρά, σὲ μία ἐπιτύμβια στήλη ἀπὸ τὸν Κεραμεϊκὸ τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ., πιθανότατα τῆς ἐποχῆς τῶν Φλαβίων (Μουσείο Κεραμεικοῦ P 300: Riemann, *Kerameikos II*, 68 ἀρ. 74 πίν. 20). Ἡ μορφή σῶζεται ἀπὸ τὶς κνήμες ὡς τὸν λαιμὸ σὲ ὕψος 24 ἐκ.· οἱ πτυχὲς παρουσιάζουν παράλληλη διάταξη καὶ ἔχουν ἐπίσης ἡμικυκλικὴ διατομή. Ἀνάλογη μορφή παρουσιάζει ἡ πτύχωση τοῦ ἱματίου μεταξὺ τῶν μηρῶν ἐνδὸς πῆλινου εἰδωλίου τοῦ Ἀσκληπιοῦ, τοῦ ἴδιου τύπου μὲ τὰ ἀγαλματίδια τῆς Ἐπιδαύρου, ποὺ προέρχεται ἀπὸ ἐργαστήριον τῆς Χαλκίδας, ἡ παραγωγή τοῦ ὁποίου ἔχει χρονολογηθεῖ γενικότερα στὸ β' μισὸ τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ. καὶ στὸ ἁ' μισὸ τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. (Χαλκίδα, Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο 3552: Ἀ. Σάμψων, Τὸ κοροπλαστικὸ ἐργαστήριον τῆς Χαλκίδας, *AE* 1980, 151, 161 ἀρ. 62 πίν. 56. Ἄν καὶ τὸ εἰδῶλιον σῶζεται ἀπὸ τοὺς ἀστραγάλους ὡς καὶ τὴν τύλη τοῦ ἱματίου στὴ δεξιὰ πλευρὰ σὲ ὕψος 13.7 ἐκ., ἐρμηνεύθηκε ὡς γυναικεῖο, μὲ τὴν πιθανότητα μάλιστα νὰ ἀνήκει σὲ τύπον Ἀφροδίτης λόγῳ τῆς γύμνωσης τοῦ στήθους [1]. Οἱ ἀνατομικὲς ὅμως λεπτομέρειες δείχνουν ὅτι πρόκειται γιὰ ἀνδρική μορφή, ἡ δὲ πτύχωση πιστοποιεῖ ὅτι εἰκονίζεται ὁ Ἀσκληπιὸς τύπου «Giustini»). Καὶ τὸ μαρμάρينو ὅμως καὶ τὸ πῆλινον ἔργο δὲν παρουσιάζουν τὴ ραδιονότητα τῶν ἀναλογιῶν τοῦ 2.

71. Παρίσι, Λοῦβρο MA 442: Froning, 62 καὶ σημ. 32 πίν. 102, 111-2· Grassinger, ἀρ. 25 εἰκ. 17-20, 183-185. Πρβ. εἰδικότερα τὴν ἀπόδοση τῶν Μαινάδων αὐτῶν μὲ ἐκείνων τοῦ ἴδιου τύπου σὲ ἀττικὲς σαρκοφάγους τῶν μέσων περίπου τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. (βλ. παρακάτω καὶ σημ. 280, 388).

72. Ρώμη, Museo Nazionale Romano 1301: F. Sinn, *Stadtrömische Marmorurnen* (1987) 88-90 πίν. 1a-d, ὅπου ἡ πτύχωση τῶν πρόστυπων μορφῶν χαρακτηρίζεται ἀπὸ μαλακὲς, καμπύλης διατομῆς πτυχές, ἀνάλογες καὶ αὐτῶν τοῦ 2.

73. Πρβ. τὰ μικρῶν διαστάσεων ἔργα ποὺ ἀναφέρθηκαν στὴ σημ. 70 ἢ, μένοντας στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, καὶ τὴν ομάδα ἀγαλμάτων τῆς ἐποχῆς τοῦ Τραϊανοῦ ἀπὸ τὸ λεγόμενον Ἡρῶ τοῦ Κιλκίς, παρὰ τὸν ἐπαρχιακὸ τους χαρακτήρα (Μουσείο Κιλκίς: Φ. Ζαφειροπούλου, Τὸ Ἡρῶ τοῦ Κιλκίς, *Κέρνος, Τμηματικὸς Τόμος Γ. Μπακαλάκη* [1972] 43-52 πίν. 17-19).

74. Πρβ. ἓνα ἀγαλματίδιον τῆς Ἀφροδίτης Ἀναδυομένης στὸ Ἀμβούργο (συλλογὴ Schwarzkopf), τὸ ὁποῖο ἔχει χρονολογηθεῖ στὸν ὕστερον 1ο αἰ. π.Χ. (Delivorrias, 56 ἀρ. 445*) ἢ καὶ στὸν 1ο αἰ. μ.Χ. (W. Pfau, στὸ: W. Hornbostel κ.ἄ.: *Kunst der Antike. Schätze aus norddeutschen Privatbesitz* [Κατάλογος

έκθεσης, 'Αμβούργο 1977] 42-43 άρ. 29 εικ. σ. 43). 'Η μορφή της 'Αφροδίτης παρουσιάζεται σχηματικότερα καὶ ξηρότερα ἀποδοσμένη ἀπ' ὅ,τι ἡ 60.

75. Museo Nazionale 6682: Froning, 63-71 πίν. 121, 141, 151, 161 καὶ ἰδίως 171 (Πειθώ), με βιβλιογραφία καὶ συζήτηση τῶν ἐπιμέρους προβλημάτων, ὅπως τῶν προτύπων καὶ τῆς χρονολόγησής (σ. 70-71)· R. Hampe, *LIMC* I (1981) 508 λ. «Alexandros» άρ. 55*· L. Kahil, *LIMC* IV (1988) 526-527 λ. «Helene» άρ. 146· Grassinger, 15 σημ. 17, 94.

76. Κοπεγχάγη, Γλυπτοθήκη Ny Carlsberg 1259: EA 3791· Delivorrias, 77 άρ. 672* (περὶ τὸ 100 π.Χ.)· N. Himmelmann, Eine römische Bronze in Oxford, *MarbWPr* 1958, 7 σημ. 19 (ἀκόμη στὸ α' μισὸ τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.).

77. Πρβ. τὶς μορφές σὲ ἓνα θραῦσμα μαρμάρινου κρατήρα με τὸν μύθο τοῦ Διονύσου καὶ τῆς 'Αριάδνης, τοῦ γ' τετάρτου τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. (Λονδίνο, Βρετανικὸ Μουσεῖο 2504: Grassinger, 18, 173 άρ. 15 εικ. 37).

78. Πρβ. τὰ ἀγαλμάτια 'Αφροδίτης ἀπὸ οἰκίης τῆς Πομπηίας, τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. καὶ 1ου αἰ. μ.Χ.: E. J. Dwyer, *Pompeian Domestic Sculpture. A Study of Five Pompeian Houses and Their Contents* (1982) 63-64 εικ. 79, 189, 190. 'Ανάλογες δυσκολίες ὑπάρχουν καὶ στὴ χρονολόγηση τοῦ πλήθους τῶν ἀγαλματιδίων τῆς Δήλου, ὅπου, ἂν καὶ τὰ περισσότερα ἀνάγονται στὴν περίοδο πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τῆς νήσου τὸ 88 καὶ τὸ 69 π.Χ., ὁρισμένα παρουσιάζουν γνωρίσματα ἀρκετὰ μεταγενεστέρων περιόδων, ὅπως τὴν ταινιωτὴ πλίνθο (Μουσεῖο Δήλου A 4409 καὶ A 1790: Marcadé, 35 πίν. XLVI, XLVII, ὁ ὁποῖος τὰ χρονολογεῖ στὸν 1ο αἰ. μ.Χ.· βλ. κ.π. σημ. 315).

79. Γιὰ τὰ προβλήματα χρονολόγησης τῶν ἀρχαίστικων ἔργων βλ. ἐπιγραμματικὰ Zagdoun, 143 καὶ ἀναλυτικότερα 145-210.

80. Διαφοροποιεῖται μόνον ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ **142α**, ἡ ὁποία εἶναι ἀδρότερα δουλεμένη σὰν νὰ μὴν εἶχε ὑποστῇ τὴν τελικὴ ἐπεξεργασία.

81. Λοῦβρο MA 968: W. Fuchs, *Vorbilder*, 54 πίν. 11b· Froning, 71 πίν. 142· Zagdoun, 122-123 άρ. 341 πίν. 39 εικ. 144 (δέχεται τὴ χρονολόγηση τοῦ W. Fuchs στὴν ὕστερη δημοκρατικὴ περίοδο· V. Machaira, *LIMC* V (1990) 505-506 λ. «Hogai» άρ. 22a). Χαρακτηριστικὸς εἶναι ὁ σχηματισμὸς τῆς πτύχωσης στὴν "Ανοῖξη, ὅπου οἱ πτυχές ἐπάνω στὸ ἀριστερὸ σκέλος διατηροῦν τὴν πλαστικότητά τους, ὅπως περίπου στὴ μορφή β1. 'Ανάλογες ἀντιστοιχίες στὴν πτύχωση διακρίνονται καὶ στὸ λεγόμενο «Ölwaldrelief» στὸ Βερολίνο, ἡ χρονολόγηση τοῦ ὁποῖου στὸ β' τέταρτο τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. θεωρεῖται ἀσφαλὲς λόγῳ τῶν εἰκονιστικῶν κεφαλῶν τῶν μορφῶν (Staatliche Museen SK 1462: Froning, 80 πίν. 66· Grassinger, 15 καὶ σημ. 15).

82. Πρβ. τὸν Σάτυρο στὸν κάλαθο τοῦ Βατικανοῦ με μορφές θιάσου (Musei Vaticani 2618: Grassinger, 18, 206 άρ. 46 εικ. 53) καὶ στὸν ἴδιου θέματος κάλαθο τοῦ Museo Capitolino (Galleria άρ. 14, εὔρ. Albani D6: Grassinger, 18, 188-189 άρ. 31 εικ. 56).

83. Πρβ. τὴ μορφή τῆς "Ισιδος στὴ βάση ἐνδὸς λυχνοστάτη στὴ Βενετία ποῦ χρονολογήθηκε στὴν ἐποχὴ τοῦ 'Ιουλίου Καίσαρος ἢ στὴν πρώιμη Αὐγούστεια, λόγῳ τοῦ φυτικῶ διακόσμου, ἀλλὰ καὶ τῶν ἐπιπεδικῶν μορφῶν με ραδινές ἀναλογίες, ποῦ θυμίζουν ἀρκετὰ τὴ μορφή β1 (Museo Archeologico 13: H. U. Cain, *Römische Marmorkandelaber* [1985] 194-95 άρ. 120 πίν. 352). 'Επίπεδη ἀπόδοση ἀπαντᾷ καὶ στὴν ἀρχαίστικὴ μορφή στὴ βάση ἐνδὸς ἀκόμη λυχνοστάτη στὴ Ρώμη, ἡ ὁποία ἀναχρονολογήθηκε στὴν πρώιμη ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου (Villa Borghese CXVI: H. U. Cain, ὁ.π. 174-175 άρ. 73 πίν. 682, 4, ὁ ὁποῖος τὴν συγκρίνει με ἀνάγλυφα τοῦ γ' τετάρτου τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. παρατηρῶντας [σημ. 62] ὅτι οἱ μορφές, τόσο στὸ σύνολο ὅσο καὶ σὲ λεπτομέρειες, ἀποδίδονται πλαστικότερα στὸ β' τέταρτο τοῦ αἰῶνα).

84. Πρβ. Grassinger, 24-25. 'Αξιοσημείωτες εἶναι οἱ ἀρχαίστικες μορφές σὲς χρονολογημένες με ἀκρίβεια στὸ διάστημα 12 π.Χ. - 2 μ.Χ. (ἴσως στὸ 5 π.Χ.) πλάκες ὀρθογώνιας βάσης ἀπὸ τὴν 'Εφεσο, ὅπου διαπιστώνονται κάποιες κοινές λεπτομέρειες, ὅπως στὴν ἀπόδοση τῶν τεθλασμένων παρυφῶν (πρβ. ἰδίως τὸ ἱμάτιο τοῦ Ποσειδῶνος: Zagdoun, πίν. 69 εικ. 250) ἢ τὶς ἐπάλληλες παράλληλες πτυχές ἀνάμεσα στὰ σκέλη, τὴ χρῆση τῆς ἐγχάραξης στὴν πτύχωση, κλπ. Στὰ μικρασιατικὰ πάντως ἀνάγλυφα παρουσιάζεται ἤδη ἡ γραμμικότητα καὶ μεταλλικότητα τῶν ἔργων τῆς ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου καὶ τῶν πρώιμων αὐτοκρατορικῶν χρόνων (Βιέννη, Kunsthistorisches Museum I 845: Froning, 89 πίν. 302, 312· Zagdoun, 202, 257, άρ. 495 εικ. 250-252· G. Berger-Doer, *LIMC* III [1986] 652 λ.

«Dodekatheoi» άρ. 34*. Ch. R. Long, *The Twelve Gods*, *EPRO* 107 [1987] 11-12 Ephesos άρ. 1-Grassinger, 24 καὶ σημ. 53).

85. Πρβ. ένδεικτικά τη χρονολόγηση τών τυπολογικά συγγενών κεφαλών από την 'Αγορά της 'Αθήνας κατά κύριο λόγο στη ρωμαϊκή περίοδο: Harrison, *Agora* XI, 145-162 άρ. 159-209 πίν. 42-55. Στη σημαντικότερη έπίσης μελέτη για τόν τύπο καὶ τις παραλλαγές του Έρμου Προπυλαίου, αυτή του D. Willers, *Zum Hermes Propylaios des Alkamenes*, *JdI* 82, 1967, 37-109 εικ. 1-91, παρὰ τη λεπτομερή τυπολογική κατάταξη του πολυπληθοῦς ύλικού, μόνον έπιφανειακά γίνεται λόγος για τη χρονολόγηση όρισμένων παραδειγμάτων. Με παραδείγματα τών πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων άσχολήθηκε ή H. Herdejürgen, *Arhaistische Skulpturen aus frühromischer Zeit*, *JdI* 87, 1972, 299 κέ. Για έργα του 2ου αϊ. μ.Χ. κάνει λόγο ή T. Brahms, *Archaismus* (1995) 119 («τύπος Έφέσου»), 121 («τύπος Περγάμου»).

86. 'Ανάλογα μεγάλα μάτια παρουσιάζει καὶ ή έρμαϊκή κεφαλή από τὸ Γυμνάσιο του Vedius στην Έφεσο, του β' μισού του 2ου αϊ. μ.Χ. (Σμύρνη, Μουσείο Basmane 675: D. Willers, ό.π. 42-43 άρ. 1 εικ. 1-4· Manderscheidt, 89 άρ. 180 πίν. 27· T. Brahms, ό.π. 295 άρ. 15 εικ. 14-18) ή αυτή από τη Villa Hadriana (Άγ. Πετρούπολη, Ermitage A 26: D. Willers, ό.π. 44-48 άρ. 2 εικ. 5, 7, 9) ή άκόμη αυτές του Παναθηναϊκού Σταδίου, της έποχής του 'Ηρώδου του 'Αττικού (EAM 1693: D. Willers, ό.π. 56-61 άρ. 6-7 εικ. 18, 20, 21), κλπ.

87. Μουσείο Κεραμεικού P1, ή όποία χρονολογείται τὸ 95/4 π.Χ. από τούς άρχοντες της έπιγραφής IG II² 2990: A. Brueckner, *Mitteilungen aus dem Kerameikos V*, *AM* 56, 1931, 20-23 εικ. 11 Beil. VIII· D. Willers, ό.π. 91 άρ. 7· T. Brahms, ό.π. 307 άρ. 20. Μουσείο Δήλου A 41118, της περιόδου περί τὸ 88 π.Χ.· J. Marcadé, *Les trouvailles de la maison dite de l'Hérme*, *BCH* 77, 1953, 500-512 εικ. 5-7, 13-14· D. Willers, ό.π. 91 άρ. 8· T. Brahms, ό.π. 308 άρ. 21. Καὶ οι δύο κεφαλές παρουσιάζουν άρκετά πρόχειρη έργασία, χωρίς νά δίνεται έμφαση στην άπόδοση τών βοστρύχων, αντίθετα άπ' ό,τι παρατηρεῖται στο 73.

88. Πρβ. D. Willers, ό.π., ό όποιος δέν άνάγει κανένα παράδειγμα στο β' μισό του 1ου αϊ. π.Χ. καὶ στον 1ο αϊ. μ.Χ.

89. Βλ. Κεφ. V: σ. 316.

90. Karanastassis I, 220-221, 280 άρ. AI4, όπου τονίζεται ή όμοιότητα της πτύχωσης της 51 με αυτή του ίδιου τύπου αγάλματος της 'Αφροδίτης από τη Θεσσαλονίκη, πιθανότατα της έποχής του Αύγουστου (Αρχαιολογικό Μουσείο 831: Karanastassis I, 218-220, 280 άρ. AI3 πίν. 462, με βιβλιογραφία, στήν όποία πρέπει νά προστεθεῖ τὸ άρθρο του Μ. 'Ανδρόνικου, 'Η 'Αφροδίτη της Θεσσαλονίκης, *AE* 1985, 1-32 πίν. 1-3), όπως καὶ του αγάλματος της Μεγάλης 'Ηρακλειώτισσας EAM 3622 (Karanastassis I, 219, 220 πίν. 661), του όποιου δέχεται τη χρονολόγηση στην ύστερη Αύγουστεια ή πρώιμη Τιβέρεια περίοδο. Όμως, ό H. R. Goette, *Zwei «fest-datierte» griechische Statuen römischer Zeit*, *AM* 103, 1988, 251-254 πίν. 36-37, έδειξε ότι λόγω της κόμμωσης άνήκει στις άρχές του 2ου αϊ. μ.Χ. καὶ προέτρεψε (σ. 254 σημ. 19) σὲ μία έπαναχρονολόγηση τών αγαλμάτων της 'Αφροδίτης «Λούβρου/Νεάπολης» στο Λούβρο καὶ τη Θεσσαλονίκη. Τὸ άγαλμάτιο 51 πρέπει νά προηγείται χρονικά, όχι μόνο της Μεγάλης 'Ηρακλειώτισσας, αλλά καὶ της 'Αφροδίτης της Θεσσαλονίκης, ή όποία διακρίνεται για συγκριτικά μεγαλύτερη σκληρότητα στην άπόδοση της πτύχωσης. Τελευταία, ή M. Brinke, *Die Aphrodite Louvre-Neapel*, *AntPl* XXV (1996) 20-21 άρ. R5 εικ. 2-4 πίν. 8-10, χρονολόγησε τὸ άγαλμα της Θεσσαλονίκης στην έποχή τών 'Ιουλίων-Κλαυδίων, στα μέσα του 1ου αϊ. μ.Χ., ενώ ό Γ. Δεσπίνης, στο: *Γλυπτά ΑΜΘ*, 102-104 άρ. 75 πίν. 175-181, δέν άποκλείει μία άκόμη ύστερότερη χρονολόγηση, στο α' μισό του 2ου αϊ. μ.Χ.

91. 'Αρχαιολογικό Μουσείο 1935B: A. Rusch, *Das kaiserzeitliche Porträt in Makedonien*, *JdI* 84, 1969, 181-182 άρ. R93 εικ. 97 (της έποχής του Αύγουστου)· Linfert, *Kunstzentren*, 129 εικ. 327 (του β' μισού του 1ου αϊ. μ.Χ.)· Karanastassis I, 218-219 (του ύστερου 1ου αϊ. π.Χ.)· E. Voutiras, *Libelli ... Persephona maxima dona*, *Festschrift N. Himmelmann*, *BjB Beih.* 47 (1989) 356-357 πίν. 574 (πρὸς τὰ μέσα του 1ου αϊ. π.Χ.)· ό ίδιος, στο: *Γλυπτά ΑΜΘ*, 73-76 άρ. 56 εικ. 139 (του β' τετάρτου του 1ου αϊ. π.Χ.)· M. Lagogianni-Georgakarakos, *Die Grabdenkmäler mit Porträts aus Makedonien*, *CSIR* III.1 (1998) 54-56 άρ. 51 πίν. 23-24 (τὸν άρχών ή του α' μισού του 1ου αϊ. π.Χ.).

92. Μουσείο Κεραμεικού P 194: Riemann, *Kerameikos* II, 54-56 άρ. 52 πίν. 16 (της περιόδου της

στροφής από τὸν 1ο αἰ. π.Χ. στὸν 1ο αἰ. μ.Χ.)· Walters, *Isis*, 25 σημ. 144· 69 πίν. 7a (τῆς ἐποχῆς τοῦ Τιβερίου)· H. R. Goette, *Römische Kinderstatuen mit Jugend-Locken*, *AM* 104, 1989, 210 ἀρ. A3· A. Rügler, *Das Grabmal des Philetos. Zu den attischen Grabstelen römischer Zeit*, *AM* 104, 1989, 222 σημ. 13· 225, 228 πίν. 393-4 (συμφωνεῖ μετὰ τὴν χρονολόγησιν τοῦ Riemann).

93. Βλ. παραπάνω σημ. 90. Τὸ ἔργο δὲν παρουσιάζει τὴ «μεταλλικότητα» καὶ τὴν πλαστικὴ διατύπωση ποὺ παρατηρεῖται ἀκόμη καὶ σὲ ταπεινὰ ἔργα τοῦ β' μισοῦ τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ. Πρβ. χαρακτηριστικὰ τὴ μελέτῃ τῶν ἀττικῶν ἐπιτύμβιων στηλῶν τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ. ἀπὸ τὸν A. Rügler, ὁ.π. 219-234 πίν. 38-41.

94. Βλ. Κεφ. III: σ. 280-282.

95. Γενικότερα γιὰ τοὺς togati ἀλλὰ καὶ τοὺς τυπολογικὰ συγγενεῖς ἱματιοφόρους (palliatii) τῆς δημοκρατικῆς περιόδου ἢ τῶν πρώιμων αὐτοκρατορικῶν χρόνων βλ. κ.π. σημ. 1278. Ἀπὸ τὰ ρωμαϊκὰ παραδείγματα πρβ. ἐνδεικτικὰ ἕναν togatus στὴν Κοπεγχάγη, τοῦ γ' τετάρτου τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. (Γλυπτοθήκη Ny Carlsberg 1956: Goette, 108 ἀρ. 39 πίν. 24) καὶ τὸ λεγόμενο ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο τοῦ M. Vergilius Eurysaces καὶ τῆς γυναίκας του, ποὺ βρέθηκε ἔξω ἀπὸ τὴν Porta Maggiore στὴ Ρώμη (Museo Nuovo: Goette, 110 ἀρ. 75 [τοῦ δ' τετάρτου τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.]· V. Kockel, *Porträtreiefs stadtrömischer Grabbauten* [1993] 88-91 ἀρ. A8 πίν. 7a-b, ὁ ὁποῖος ἔδειξε ὅτι τὸ ἀνάγλυφο καὶ οἱ ἐπιγραφές μετὰ τὸ ὄνομα τοῦ Εὐρυσάκη καὶ τῆς γυναίκας του δὲν συνανήκουν, χρονολόγησε δὲ τὸ ἀνάγλυφο λίγο πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ αἰῶνα). Ἀπὸ τὰ ἰταλικά ἔργα ξεχωρίζει γιὰ τὴν ποιότητα τῆς ἐργασίας τοῦ μαρμάρου καὶ τὴν πλαστικότητα τῶν μορφῶν ἕνα ἄγαλμα τηβεννοφόρου ἀπὸ τὸ Scolacium/Σκυλλήτιον τῆς Καλαβρίας, πού, μετὰ τὴν μορφὴ τῆς toga, ἔχει χρονολογηθεῖ ἀνάμεσα στὸ τέλος τοῦ 2ου καὶ τὰ μέσα τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. (Roccelletta, *Antiquarium* 21524: C. Donzelli, *Su alcune sculture e decorazioni architettoniche da Scolacium*, *BdA* 76, 1989, 73-74 ἀρ. 5 εἰκ. 23-25).

96. Ὁ Ara Pacis Augustae ἀποτελεῖ ἕνα ἀπὸ τὰ πρωιμότερα καὶ ἀντιπροσωπευτικότερα ἔργα τῆς Ρωμαϊκῆς τέχνης τῆς ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου: Koepfel V1, 152-156 καὶ V2, 106, μετὰ τὴν βιβλιογραφία ὥς τὸ 1986. Κυριότερες ἀπὸ τὶς νεώτερες μελέτες εἶναι: S. Settis, *Die Ara Pacis*, στί: *Kaiser Augustus*, 400-426 εἰκ. 180-191, 198· Goette, 107 ἀρ. Aa23 πίν. 1.6 (Αἰείας)· 113 ἀρ. Ba3 πίν. 5.5 (Β ζωφόρος)· Ch. B. Rose, «Princes» and Barbarians on the Ara Pacis, *AJA* 94, 1990, 453-467 εἰκ. 1-10· N. T. De Grummond, Pax Augusta and the Horae on the Ara Pacis, *AJA* 94, 1990, 663-677 εἰκ. 1-11· R. Billows, The Religious Procession of the Ara Pacis Augustae: Augustus' Supplicatio in 13 B.C., *JRA* 6, 1993, 80-92 εἰκ. 1-2· S. B. Spaeth, The Goddess Ceres in the Ara Pacis Augustae and the Carthage Relief, *AJA* 98, 1994, 65-100· D. Castriota, *The Ara Pacis Augustae and the Imagery of Abundance in Later Greek and Early Roman Imperial Art* (1995)· Rose, *Dynastic*, 103-107 ἀρ. 32 πίν. 105-110. Ἀπὸ τὶς παλαιότερες μελέτες βασικὴ γιὰ τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ μνημείου εἶναι αὐτὴ τοῦ G. Moretti, *Ara Pacis Augustae* (1948), μετὰ καλές, λεπτομερεῖς φωτογραφίες. Γιὰ τὶς τεχνολογικὰς διαφορὰς μεταξὺ τῆς Β καὶ τῆς Ν ζωφόρου βλ. F. W. Goethert, Studien zur Kopienforschung, *RM* 54, 1939, 179-180· Schmidt 30. Ἡ Ν χαρακτηρίζεται ἀπὸ μεγαλύτερη ἀνησυχία στὴν πτύχωση, ποὺ ὀφείλεται κατὰ ἕνα μέρος στὸ ὅτι οἱ μορφές δὲν εἶναι τόσο μονότονα διατεταγμένες ὅπως στὴ Β πλευρά. Εἰδικὰ γιὰ τὰ ἀνάγλυφα τῆς Β ζωφόρου βλ. G. Moretti, ὁ.π. πίν. XI· Koepfel V1, 126-137 ἀρ. 6 εἰκ. 16-26.

97. Πρβ. Koepfel V1, μορφές ἀρ. 3, 8, 16, 20, 31 κλπ. Οἱ πτυχές πάντως σχηματίζουν γωνίες, «τοακίζουν», σὲ ἀρκετὰ σημεία, πράγμα ποὺ στὸ 118 παρατηρεῖται μόνο στὴν tunica, σὲ λίγες περιπτώσεις.

98. Πρβ. Koepfel V1, μορφές ἀρ. 7 καὶ 28 (Pontifex Maximus) τῆς Ν ζωφόρου καὶ ἀρ. 29, 31 κ.ά. τῆς Β.

99. Ὁ τρόπος ἀπόδοσης παρουσιάζει ἀναλογίες μετὰ τὰ μικρασιατικὰ ἀγάλματα τηβεννοφόρων τοῦ β' μισοῦ τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. (βλ. παρακάτω σ. 281-282 καὶ σημ. 1295) ἢ, μένοντας στὸν ἰταλικὸ χῶρο, μετὰ ἔργα ὅπως τὰ ἀγάλματα τῶν ρητόρων ἀπὸ τὴ Villa dei Papiri τοῦ Herculaneum, τῆς πρώιμης Αὐγούστειας περιόδου, ὅπου οἱ πτυχές ἔχουν περισσότερο κυλινδρικό καὶ ὀγκηρὸ χαρακτήρα (βλ. σ. 370 ἀρ. I, ἰδίως M. R. Wojcik, *La Villa dei Papiri ad Ercolano* [1986] πίν. XXIV, XXVI-XXVII).

100. Μορφές τῆς Ν ζωφόρου: Koepfel V1, 115-126 ἀρ. 5 εἰκ. 8-15· G. Moretti, ὁ.π. πίν. XII. Ἀνάγλυφο τοῦ Αἰείας: Koepfel V1, 110-111 ἀρ. 2 εἰκ. 2· G. Moretti, ὁ.π. πίν. XV, XXIX. Ἀνάγλυφο τῆς «Tellus»: Koepfel V1, 111-113 ἀρ. 3 εἰκ. 3· G. Moretti, ὁ.π. πίν. XVII, XXII-XXIV· N. T. De Grummond, ὁ.π. (σημ. 96), ἡ ὁποία ἐρμηνεύει τὴ σκηνὴ ὡς παράστασιν τῆς «Pax Augusta».

101. Museo Nazionale Romano 56230: V. Picciotti Giornetti, στό: *MNR* I/1 (1979) 274-277 άρ. 170· M. Hoffer, *Porträt*, στό: *Kaiser Augustus*, 323-325 άρ. 168 (πρὶν τὸ 20 π.Χ.)· Goette, 115 άρ. Ba32 πίν. 63, 941· Boschung, *Augustus*, 176-177 άρ. 165 πίν. 2141 (αὐγούστειο). Ἡ ὑστερότερη χρονολόγηση φαίνεται ὀρθότερη, καθὼς τὸ ἄγαλμα συνδέεται τεχνοτροπικὰ μὲ ἓνα σύνολο ἀγαλμάτων ποὺ χρονολογοῦνται στὴν ὕστερη Αὐγούστεια - Τιβέρεια περίοδο καὶ γιὰ προσωπογραφικοὺς λόγους. Πρβ. τοὺς ἀνδριάντες τοῦ M. Nonius Balbus καὶ τοῦ λεγόμενου M. Nonius Balbus τοῦ νεώτερου ἀπὸ τὸ *Herculaneum* (Νεάπολη, Museo Nazionale 6167 καὶ 6246: F. W. Goethert, ὁ.π. 186-187 πίν. 402· Amedick, 10-11 εἰκ. 2· Goette, 113 άρ. Ad4 [τῆς ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου] καὶ 118 άρ. Ba91 [τῆς ἐποχῆς τοῦ Τιβερίου] ἀντίστοιχα).

102. Ἀπὸ τὸ 118 λείπουν οἱ χαρακτηριστικὲς αὐλακες τοῦ τρυπάνου μὲ σταγονόσχημη ἢ οἰκονομικὴ «Λ» ἀπόληξη («Tropfenfalten»), οἱ ὁποῖες συναντῶνται στὸ ἄγαλμα τοῦ Αὐγούστου, ὅπως καὶ στὰ ἄλλα σύγχρονα ἰταλικά ἔργα (ὁ.π. σημ. 101). Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἀκόμη ἡ ἀπόκρυψη τοῦ περιγράμματος τοῦ ἀριστεροῦ ἰσχίου στὴν κύρια ὄψη τοῦ 118, ἡ ὁποία στὸ ἄγαλμα τοῦ Αὐγούστου εἶναι σχεδὸν ἀπόλυτη. Ἀντιπροσωπευτικὲς τῆς ἐποχῆς τοῦ Τιβερίου εἶναι οἱ ἔξεργες μορφὲς τηβεννοφόρων στὰ ἀνάγλυφα τοῦ «Βωμοῦ τῶν Vicomagistri» ποὺ ἀποδίδονται ἴσως στὸν Ara Providentiae τοῦ Τιβερίου καὶ χρονολογήθηκαν περὶ τὸ 20 μ.Χ., ὅπως ὑποστήριξε ὁ A. Alföldy, *Die zwei Lorbeerbäume des Augustus* (1973) 28-29 πίν. VII. Βλ. ἀκόμη T. Hölscher, *Staatsdenkmal und Publikum* (1984) 27 εἰκ. 35-36· E. Simon, *Augustus* (1987) 99, 243 εἰκ. 126· Amedick, 20-23· Tran Tam Tinh, *LIMC* VI (1992) 201 λ. «Lares» άρ. 94*. Σὲ σχέση μὲ τὸ ἄγαλμα τοῦ Αὐγούστου, οἱ μορφὲς εἶναι πὺδ κινημένες καὶ ἡ πτύχωση λιγότερο ἀνήσυχη, δημιουργώντας πλατύτερες ἐπιφάνειες μεταξὺ τῶν περισσότερο ἔξεργων πτυχῶν.

103. I. Ἄγαλμα στὸ Bergamo τῆς Ἰταλίας, Museo 2371: Linfert, *Kunstzentren*, 145-146 άρ. 4 εἰκ. 365 (τοῦ 80-50 π.Χ.)· Goette, 26-27, 112 άρ. Ab117 πίν. 34 (τῆς «ἐποχῆς τοῦ Arringatore», δηλ. περὶ τὸ 70 π.Χ.). II. Ἀνάγλυφη παράσταση στὸ μνημεῖο τοῦ C. Memmius στὴν Ἐφεσο: W. Altzinger, *FiE* VII: *Das Monument des C. Memmius* (1971) 100-102 εἰκ. 90 (τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου ἐξετάζοντας περισσότερο τὰ ἐπιγραφικὰ καὶ ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα τοῦ μνημείου)· Goette, 27, 111 άρ. Ab118 πίν. 36 (τοῦ 30-20 π.Χ.)· M. Torelli, *Il monumento efesino di Memmius. Un capolavoro dell'ideologia nobiliare della fine della repubblica*, *Scienze dell'Antichità* 2, 1988, 403-426 ἰδίως 407, 418 εἰκ. 6-7 καὶ σ. 410-415, ὅπου χρονολογεῖ τὸ μνημεῖο στὸ διάστημα 54-46 π.Χ. III. Ἄγαλμα μεγαλύτερο τοῦ φυσικοῦ ἀπὸ τὴ Μαγνησία τοῦ Μαιάνδρου στὴ Σμύρνη, παλαιότερα Μουσεῖο Basmane 10: C. Watzinger, *Magnesia am Mäander. Die Bildwerke* (1904) 209-210 εἰκ. 212· Linfert, *Kunstzentren*, 38-40 εἰκ. 52-54 (περὶ τὸ 70 π.Χ.)· Goette, 27, 112 άρ. Ab116 πίν. 35 (τοῦ 30-20 π.Χ.)· Kreikenbom, 143-144 άρ. II 11 (προαυγούστειο). Ἀνάλογα τεχνοτροπικὰ στοιχεῖα παρουσιάζει καὶ ἡ παράσταση τοῦ τηβεννοφόρου Ζωίλου στὸ ἀνάγλυφο στὴν Ἀφροδισιάδα, τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου (βλ. κ.π. σημ. 1294).

104. Γιὰ τὰ ἀγάλματα αὐτὰ βλ. Κεφ. III σ. 281-282 καὶ σημ. 1295.

105. Ἀξίζει νὰ ἀναφερθεῖ ἐδῶ ἓνα φθαρμένο σὲ μεγάλο βαθμὸ ἄγαλμα ἱματιοφόρου στὴν Ἀθήνα μὲ συνανήκουσα, ἐπίσης φθαρμένη εἰκονιστικὴ κεφαλὴ (EAM 1657: A. Ντάτσουλη-Σταυρίδη, Ἀθημοσίεστα πορτραῖτα τῆς Ἰουλιοκλαυδιανῆς Ἐποχῆς στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν, *AE* 1980, 122 άρ. 1657 πίν. 43α). Χαρακτηριστικὴ εἶναι πτύχωση τοῦ ἱματίου ἀνάμεσα στὰ σκέλη καὶ στὸ δεξιὸ ἰσχίον, ὅπου σχηματίζονται μορφὲς ἀνάλογες τῶν ἀντιστοιχῶν σημείων τοῦ 118.

Τὶς δυσκολίες χρονολόγησης καὶ τεχνοτροπικῆς ἐξέτασης ἔργων ἀπὸ μὴ ἑλληνικοὺς χώρους ποὺ ἀποδίδονται ὅμως πιθανότατα σὲ Ἑλληνες καλλιτέχνες δείχνει ἓνας τηβεννοφόρος ἀπὸ τὸ θέατρο τῆς Tarraco (Tarragona) τῆς Ἰσπανίας, ὁ ὁποῖος σύμφωνα μὲ τὴ μορφή τῆς toga πρέπει νὰ χρονολογεῖται στὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου, ἐνῶ ἡ μορφή τῆς πτύχωσης μὲ τὶς πλαστικὲς πτυχὲς καὶ τὴν προκαλούμενη ἔντονη φωτοσκίαση ἀντιστοιχεῖ περισσότερο στὴν τεχνοτροπία τῶν μέσων τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ. (Museu Nacional Arqueologic 7584/A: E. M. Köppel, *Die römische Skulpturen von Tarraco*, *MF* 15 [1985] 16-17 άρ. 4 πίν. 41-3, ἡ ὁποία θεωρεῖ τὸ ἔργο ὕστερότερο τῆς ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου· Goette, 29 καὶ σημ. 122 άρ. f, 123 πίν. 53, ὁ ὁποῖος τὸ παραλληλίζει μὲ τὰ ἀνάγλυφα τοῦ Ara Pacis καὶ ὑποθέτει ἓναν Ἑλληνα καλλιτέχνη).

106. Μουσεῖο Ὀλυμπίας Α 110α-λ: G. Treu, *Olympia* III: *Die Bildwerke* (1897) 232-235 εἰκ. 257-

260 πίν. LVIII2· Niemeyer, 108 άρ. 97 πίν. 32· Stone, Metroon, 378-381 πίν. 881, ή όποία τώ χρονολογεί στην έποχή τού Τιβερίου· Maderna, 161-162 άρ. JS5 πίν. 4· Bol, Metroon, 292 σημ. 14, ή όποία άμφιβάλλει για την άπόδοση τού Αύγουστου στο Μητρώο· Hitzl, 34-38 άρ. 1· 63-64, 71, 74-75 εικ. 6· 94-95 άρ. 1 πίν. 2-7 (πίν. 6b: θραύσμα δεξιού σκέλους), ό όποιος έδειξε ότι τώ άγαλμα στήθηκε στο Μητρώο κατά τη μετατροπή του σε ναό τού Αύγουστου ένόσω άκόμη ζούσε ό αύτοκράτορας, άργότερα δέ προστέθηκαν τά ύπόλοιπα άγάλματα.

107. Μουσείο Κορίνθου S 1116, άπό την Ίουλία Βασιλική· Niemeyer, 82 άρ. 1 πίν. 11 (της ύστερης έποχής τού Αύγουστου ή της πρώιμης τού Τιβερίου)· De Grazia, άρ. 10 (της έποχής τού Κλαυδίου)· B. S. Ridgway, *Sculptures from Corinth, Hesperia* 50, 1981, 432-433 (της έποχής τού Κλαυδίου, σε δεύτερη χρήση στη Βασιλική)· Amedick, 62-65, ή μόνη ή όποία επιχείρησε νά χρονολογήσει τώ έργο άπό τη μορφή τών πτυχώσεων τού ένδύματος και τώ άνήγαγε στα χρόνια τού Καλιούλα· H. R. Goette, ό.π. (σημ. 90), 254-258 πίν. 38 (ύστερο αύγουστείο)· Goette, 31, 115 άρ. Ba34 πίν. 64· Boschung, *Augustus*, 157-158 άρ. 114 πίν. 178, 2151 (αύγουστείο)· Rose, *Dynastic*, 138-139 άρ. 69 (3) πίν. 188 (έποχής Καλιούλα)· Καραναστάση, 212 πίν. 58α.

108. Μουσείο Κορίνθου S 2838: T. L. Shear, *Excavations in the Theater District, AJA* 32, 1928, 479 εικ. 3· H. S. Robinson, *Chiron in Corinth, AJA* 73, 1969, 196 πίν. 54 εικ. 14· de Grazia, 247-249 άρ. 69. Τμήμα της πλίνθου τού άγάλματος βρέθηκε στόν «Περίβολο τού 'Απόλλωνος», ένώ ό κορμός είχε επαναχρησιμοποιηθεί στο θέατρο. Για τώ ένδυμα βλ. Κεφ. III: σ. 281.

109. 'Η πρώιμη χρονολόγηση τού άγάλματος ύποστηρίζεται πιθανότατα άπό τόν τρόπο μέ τόν όποιο προσαρμόζονταν τά ένθετα μέλη και ιδιαίτερα ή κεφαλή. 'Η διαμόρφωση της κοιλότητας βρίσκει παράλληλα σε ύστεροελληνιστικά παραδείγματα, όπου μόνο τώ πρόσωπο και ό λαιμός ήταν ένθετα και όχι τώ τμήμα τού ένδύματος πού κάλυπτε την κεφαλή. Πρβ. π.χ. τώ επαναχρησιμοποιημένο για τη Baebia άγαλμα άπό τη Μαγνησία έπí τού Μαϊάνδρου (ό.π. σημ. 60) ή τόν πιθανότατα της έποχής τού Αύγουστου togatus capite velatus, επίσης άπό τη Μαγνησία (βλ. Κεφ. III: σ. 282 και σημ. 1295).

110. Βλ. σ. 287 και σημ. 1357: τά καθιστά άγάλματα στο Βατικανό χρησιμοποιήθηκαν για δεύτερη φορά για νά άπεικονίσουν κάποιους Ρωμαίους, κατά τόν 1ο αί. μ.Χ., όποτε άνάγεται και ή διαμόρφωση τών ρωμαϊκών ύποδημάτων.

111. Βλ. παρακάτω στο Κεφ. III: σ. 288. 'Υπάρχουν επίσης περιορισμένα στοιχεία για τη χρονολόγηση και τού άρχικού άγάλματος. Καθώς τώ κάττυμα δέν άκολουθεί τώ περίγραμμα τού μεγάλου δακτύλου, όπως μαρτυρεί ή μορφή τού οπασίματος στο σημείο αυτό, είναι πιθανόν ότι τώ πρώτο άγαλμα δέν ήταν έλληνιστικό. Για τά έλληνιστικά ύποδήματα και ειδικότερα τη μορφή τού καττύματος, βλ. M. Pfrommer, *Leochares? Die hellenistischen Schuhe der Artemis Versailles, IstMitt* 34, 1984, 172-179 πίν. 30-33· K. D. Morrow, *Greek Footwear and the Dating of Sculpture* [1985] 90-142 εικ. 30-33, ένώ άπό τη μορφή τού καττύματος δέν θά ήταν πρωιμότερο τού 4ου αί. π.Χ. (πρβ. συνοπτικά τώ περίγραμμα τού καττύματος άπό τά άρχαϊκά έως τά έλληνιστικά χρόνια στα σχέδια της K. D. Morrow, ό.π. 155 σχ. a-k). 'Από τη μορφή τού περιορισμένου τμήματος τού πλέγματος τών ιμάντων τών σανδάλων πού έχει σωθεί είναι δύσκολο νά έξαχθούν χρονολογικά συμπεράσματα, διότι σάνδαλα μέ πλέγμα ιμάντων στην περιοχή ιδίως της φτέρνας άπαντούν άπό τά άρχαϊκά χρόνια (πρβ. τά πλαστικά άγγεία μέ την μορφή άκρων ποδιών πού παραθέτει ή K. D. Morrow, ό.π. 6-9 group II εικ. 10-11, κυρίως τού γ' τετάρτου τού 6ου αί. π.Χ.).

112. Πρβ. τις πλάγιες όψεις πορτραίτων τού Αύγουστου (Boschung, *Augustus*, σπορ. πίν. 1-239), τού Τιβερίου (L. Polacco, *Il volto di Tiberio* [1955] σπορ. πίν. XIV-XXXVII), τού Καλιούλα (Boschung, *Caligula*, σπορ. πίν. 1-47) και γενικότερα τις εικονιστικές κεφαλές της έποχής (Z. Kiss, *L'iconographie des princes julio-claudiens au temps d'Auguste et de Tibère* [1975] σπορ. εικ. 7-641· J. Ch. Balty, M. Claudius Marcellus et le type B de l'iconographie d'Auguste jeune, *AntK* 20, 1977, 102-118 πίν. 23-28· Fittschen-Zanker I, πίν. 1-26· U. Hausmann, Überlegungen zur Germanicus-Porträt, *RM* 103, 1996, 139-163 εικ. 40-49). 'Από τόν έλληνικό χώρο χαρακτηριστική είναι μία εικονιστική κεφαλή νέου άπό την 'Αγορά της 'Αθήνας, της έποχής τού Αύγουστου (Μουσείο 'Αρχαίας 'Αγοράς S 356: Harrison, *Agora* I, 17-20 άρ. 7 πίν. 5-6).

113. Βλ. Κεφ. III: σ. 271. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της προτίμησης της έποχής αυτής πρὸς

την απόδοση φυτικού κοσμήματος με τη διάτρητη τεχνική είναι ή έπαετία σίμη με σειρά άνθεμιών σε έναν κορινθιακό και έναν ιωνικό ναό, που απεικονίζονται σε θραύσματα ιστορικού αναγλύφου στη Ρώμη (Villa Medici και Musei Capitolini 1386: Koepfel I, 101-102 άρ. 13 εικ. 16-17 και 109-110 άρ. 17 εικ. 22-23· P. Rehak, The Ionic Temple Relief in the Capitoline: The Temple of Victory on the Palatine?, *JRA* 3, 1990, 172-186 εικ. 1a-b, 3a-b· E. La Rocca, Arcus et arae Claudii, στο: V. M. Strocka [έκδ.], *Die Regierungszeit des Kaisers Claudius [41-54 n.Chr.]*, [1994] 274 εικ. 9 και 277 εικ. 15-16).

114. Πρβ. ένδεικτικά Fittschen-Zanker III, 5-6 άρ. 4 πίν. 4-5· R. Tansini, *I ritratti di Agrippina Maggiore*, *RdA Suppl.* 15 (1995) εικ. 9 κέ. (της έποχής του Καλιγούλα και του Κλαυδίου), την κεφαλή EAM 3554, από την Αθήνα (Σταυρίδη, *Πορτραίτα*, 31-32 πίν. 21) ή αυτή από την Πέργαμο (Κωνσταντινούπολη, Αρχαιολογικό Μουσείο 2164: Inan-Rosenbaum I, 63 άρ. 16 πίν. XI-2· R. Tansini, ό.π. 59 εικ. 39-40 [της έποχής του Τιβερίου]). Χαρακτηριστικές είναι οι νομισματικές εικόνες της ίδιας (W. Trillmich, Zur Formgeschichte von Bildnis-Typen, *Jdl* 86, 1971, 180-196 εικ. 1-6· R. Tansini, ό.π. 1-4).

115. K. Polaschek, *Studien zur Ikonographie der Antonia Minor* (1973) πίν. 81, 141, και 171-2.

116. Πρβ. Fittschen-Zanker III, 48 άρ. 61 πίν. 77, της ύστερης Νερόνειας - πρώιμης Φλάβειας περιόδου.

117. Από την τυπολογική εξέταση της μορφής της toga δέν είναι δυνατόν νά αποδοθεί τó άγαλμα σε μία όρισμένη έποχή (βλ. Κεφ. III: σ. 282).

118. Πρβ. Goette, 31-32, 115-117 άρ. Ba32-70 πίν. 63-5, 71-4, και ένδεικτικά τόν Αύγουστο από τη Via Labicana και τὰ παρόμοια τεχνοτροπικά αγάλματα (ό.π. σημ. 101) ή τόν togatus από τη Formia (Νεάπολη, Museo Nazionale 147814: F. W. Goethert, Studien zur Kopienforschung, *RM* 54, 1939, 182-185 πίν. 392· Goette, 115 άρ. Ba36). Χαρακτηριστικό της ομάδας αυτής είναι άκόμη ή διαγώνια διάταξη της παρυφής του sinus από τó δεξιό γόνατο ως τόν άριστερό όμο που χωρίζει τó σώμα σε δύο ίσα σχεδόν μέρη, σε αντίθεση με τη σχηματιζόμενη καμπύλη της αντίστοιχης παρυφής του 119. Από τόν έλληνικό χώρο, στην έποχή του Τιβερίου έχει χρονολογηθεί ένα άγαλμα τηβεννοφόρου από την Ποτεΐδαια, με μακρύ sinus που καλύπτει τó δεξιό γόνατο. "Αν και ή εργασία του αγάλματος είναι άρκετά «επαρχιακή», σημειωτέα είναι ή έμπνευμένη μορφή και ή μη δήλωση του όγκου του σώματος (Μουσείο Πολυγύρου: G. Daux, Chroniques des fouilles en 1959, *BCH* 84, 1960, 791 εικ. 1· Goette, 117 άρ. Ba74).

119. Πρόκειται για ένα ύψηλης ποιότητας ρωμαϊκό άγαλμα στις ΗΠΑ (Richmond, Art Museum 71-20: C. C. Vermeule, *Greek and Roman Sculpture in America* [1981] 292 άρ. 249 πίν. 22· Goette, 119 άρ. Ba 106· Boschung, *Caligula*, 109-110 άρ. 11 πίν. 11, 42-43), ένα άγαλμα στη Γόρτυνα της Κρήτης (Γο 16: Goette, 119 άρ. Ba 105· Boschung, *Caligula*, 109 άρ. 8 πίν. 81-3, 411-2· Romeo-Portale, 331-336 άρ. 8 πίν. XLIII· Καραναστάση, 218 πίν. 55β), καθώς και τó άγαλμα από τη Velleia με κεφαλή του Κλαυδίου, μετά τη damnatio memoriae του Καλιγούλα (Πάρμα, Museo Nazionale 834: Niemeyer, 83 άρ. 8 πίν. 3.1· C. Saletti, *Il ciclo statuario della Basilica di Velleia* [1968] 45-49 άρ. 10 πίν. XXXI-IV· Goette, 119 άρ. Ba104 πίν. 75· Rose, *Dynastic*, 121-125 άρ. 50 (1) πίν. 132, 135-136).

120. Πρβ. κυρίως τὰ αγάλματα στο Richmond και τη Γόρτυνα, που έχουν την ίδια στάση με τó 119. Στο άγαλμα της Velleia τó άνετο άριστερό σκέλος προβάλλεται έμπρός, ώστε ή toga νά τεντώνεται μεταξύ τών ποδιών. Η ίδια σχέση σώματος ένδύματος διακρίνεται και στα άλλα σύγχρονα αγάλματα από τó ίδιο σύνολο, όπως στην Αγριππίνα την Πρεσβύτερη και τη Λίβια (C. Saletti, ό.π. 30-37 άρ. 3-4 πίν. VII-XIV· Rose, *Dynastic*, 121-125 άρ. 50 (5), (6) πίν. 141-144). Για τη χρονολόγηση τών αγαλμάτων από τη Βασιλική της Velleia από την έποχή του Τιβερίου έως του Νέρωνος βλ. Goette, 32-33· Rose, *Dynastic*, 121-126 άρ. 50.

121. Μουσείο Πυθαγορείου 10: V. Poulsen, *Miscellanea*, *ActaArch* 22, 1951, 125 άρ. 8 εικ. 15-16 (ταυτίζει την κεφαλή με νεανικό πορτραίτο του Νέρωνος)· R. Tölle-Kastenbein, *Samos XIV: Das Kastro Tigani* (1974) 174 εικ. 331· B. Freyer-Schauenburg, Zur Statuengalerie von Samos, *AntK* 26, 1983, 121 (χρονολογεί τó αγαλματικό σύνολο, στο όποιο άνήκε τó άγαλμα, στη διετία 53-55 μ.Χ. και ταυτίζει τόν νέο με τόν Βρεταννικό)· Goette, 125 άρ. 247 πίν. 106 (δέχεται την ταύτιση με τόν Νέρωνα και χρονολογεί τó έργο ίσως μετά τó 51 μ.Χ.). Τó άγαλμα πρέπει νά άνάγεται στο 50-60 μ.Χ., καθώς θυμίζει, άρκετά ιδεαλιστικά, τόν τύπο «Cagliari» τών πορτραίτων του Νέρωνος (πρβ. U. W. Hiesinger, The Portraits of Nero, *AJA* 79, 1975, 113-119 πίν. 17-23· M. Bergmann - P. Zanker,

Damnatio Memoriae, *Jdl* 96, 1981, 321-323). Παρά τη διαφορετική στάση του αγάλματος σε σχέση με το 119, διακρίνεται ή εξέλιξη της τεχνοτροπίας που χαρακτηρίζεται από την έντονότερη φωτοσκίαση. Η απόδοση πάντως της πτύχωσης είναι συνοπτικότερη από αυτή του 119 και υπάρχουν κάποιες διαφορές στα επιμέρους μοτίβα.

122. Μουσείο Έλεουσίνas 5268 (υπερφυσικού μεγέθους με *velatio capitis*): K. Κουρουγιώτης, *Έλεουσίνas. Όδηγός των ανασκαφών και του Μουσείου* (1934) 73 εικ. 40 (ταυτίζει τη μορφή με τον Τιβέριο και δίνει πληροφορίες για τον τόπο εύρεσης)· F. W. Goethert, *δ.π.* (σημ. 118) 205 (αποκλείει την ταύτιση με τον Τιβέριο και χρονολογεί το άγαλμα στην εποχή του Κλαυδίου)· Vermeule, *Rom. Imp. Art.*, 184 εικ. 113· 384 *άρ.* 5 (Τιβέριος)· Niemeyer, 83 *άρ.* 7 (δεν δέχεται την ταύτιση με τον Τιβέριο και, θεωρώντας την toga συγγενική με αυτή του αγάλματος του Καλιγούλα της Γόρτυνας, τον κατατάσσει μετά από αυτό)· B. S. Ridgway, *Sculptures from Corinth, Hesperia* 50, 1981, 433 σημ. 43 (επιφυλακτικά αναφέρει την ταύτιση με τον Τιβέριο, ενώ χρονολογεί το άγαλμα στην ύστερη εποχή του Κλαυδίου)· Goette, 125 *άρ.* Ba248 (επιφυλακτικά ταυτίζει τη μορφή με τον Νέρωνα).

Η ταύτιση με τον Τιβέριο πρέπει να αποκλεισθεί (πρβ. L. Polacco, *Il volto di Tiberio* [1955]). Η κόμμωση με τους κοντούς μηνοειδείς βοστρύχους, οι οποίοι σχηματίζοντας ένα τριγωνικό άνοιγμα στο μέσο του μετώπου κατευθύνονται προς τα πλάγια, ενώ η δεύτερη σειρά βοστρύχων έχει αντίθετη κατεύθυνση, θυμίζει περισσότερο τα πορτραίτα του τρίτου τύπου του Κλαυδίου (D. Saltzmann, *Beobachtungen zu Münzprägungen und Ikonographie des Claudius*, AA 1976, 263· H. Jucker, *Julisch-claudische Kaiser- und Prinzenporträts als «Palimpseste»*, *Jdl* 96, 1981, 261 κέ.), όπως και αρκετά νεανικά του Νέρωνος (*δ.π.* σημ. 121). Μία χρονολόγηση επομένως του αγάλματος στο 50-60 μ.Χ. φαίνεται πιθανότερη. Χαρακτηριστική είναι ή όμοιότητα με την κεφαλή του αγάλματος στη Σάμο (*δ.π.* σημ. 121), όπου οι μακρύτεροι βοστρύχοι συνδέονται στενότερα με την εικονογραφία του Νέρωνος. "Αν όντως πρόκειται για άγαλμα αυτοκράτορα, όπως υποδηλώνει το μέγεθός του, τότε ή νεανική μορφή μόνο στον Νέρωνα θα μπορούσε να ανήκει.

Μαζί με το άγαλμα αυτό βρέθηκε ακόμα ένας τηβεννοφόρος με αρκετά φθαρμένο πρόσωπο, το οποίο πρέπει να ξαναδουλεύθηκε (Μουσείο Έλεουσίνas 5086: Vermeule, *Rom. Imp. Art.*, 389 *άρ.* 1 [τον ταυτίζει με τον Μ. Κωνσταντίνο]· K. Κάντα, *Έλεουσίνas* [1980] 96 με εικ.· Goette, 125 *άρ.* Ba248 πίν. 112 [πιστεύει ότι αρχικά εικόνιζε τον Καλιγούλα]), καθώς και ένα άκεφαλο γυναικείο άγαλμα, της πρώιμης Αδριανείας περιόδου (Μουσείο Έλεουσίνas 5096: Kruse, 134 *άρ.* D36 πίν. 50· A. Filges, *Standbilder jugendlicher Göttinnen* [1997] 14, 16-19, 221, 242 *άρ.* 4 εικ. 4).

123. Αρχαιολογικό Μουσείο 1528: G. Bakalakis, *Vorlage und Interpretation von römischen Kunstdenkmälern in Thessaloniki*, AA 1973, 678 εικ. 8, ό οποίος το χρονολογεί στην εποχή των Φλαβίων, ή στενή όμως τεχνοτροπική σχέση του αγάλματος με αυτό του Κλαυδίου από το Μητρώο της Όλυμπίας (βλ. σημ. 142) υποδηλώνει περισσότερο μία χρονολόγηση στην ύστερη Κλαύδεια - Νερώνεια περίοδο, όπου το τοποθετεί ό Goette, 127 *άρ.* Ba299.

124. Πρβ. δύο αγάλματα αυτοκρατόρων με toga, του Αύγουστου από την Ακυληία και του Τιβερίου από την Αεονα της Δαλματίας, περιοχή άμεσα εξαρτημένη από τη γειτονική Ιταλία, με την ολοκληρωτική διάσπαση των επιφανειών από τις βαθιές και πυκνές πτυχές και την απώλεια κάθε αίσθησης σωματικότητας (Ακυληία, Museo Archeologico 2· Zadar, Αρχαιολογικό Μουσείο: Niemeyer, 83-84 *άρ.* 9, 10 πίν. 41, 42· Goette, 119 *άρ.* Ba107· 120 *άρ.* Ba145 πίν. 83· Rose, *Dynastic*, 82, *άρ.* 3 (1) πίν. 58· 135 *άρ.* 65 (2) πίν. 181-182, αντίστοιχα). Για το πρώτο ό Goette υποστηρίζει τη χρονολόγηση στην εποχή του Καλιγούλα, επειδή βρέθηκε μαζί με το άγαλμα του Κλαυδίου χλαμυδοφόρου, ή εξέταση της κεφαλής του οποίου έδειξε ότι αρχικά θα εικόνιζε τον Καλιγούλα (Ακυληία, Museo Archeologico 108: Niemeyer, 90-91 *άρ.* 34 πίν. 101· Boschung, *Caligula*, 48· Rose, *Dynastic*, 82 *άρ.* 3 (2) πίν. 59). Όμως, οι τεχνοτροπικές και ποιητικές διαφορές των δύο αγαλμάτων είναι εύκρινεις, όποτε αποκλείεται ό κοινός τόπος εύρεσης να σημαίνει και χρονολογική ταύτιση (Boschung, *Augustus*, 141 *άρ.* 69 πίν. 2152, ό οποίος ανάγει το άγαλμα του Αύγουστου στην πρώιμη εποχή των Φλαβίων).

125. Πρβ. ιδιαίτερα τον togatus της Έλεουσίνas (*δ.π.* σημ. 122) και αντίστοιχες βαθιές παράλληλες πτυχές στο γυναικείο άγαλμα 111 ή στα αγάλματα από το Μητρώο της Όλυμπίας του γ' τετάρτου του 1ου αί. μ.Χ. (βλ. παρακάτω σημ. 141).

126. Βλ. και Κερ. III σ. 207 κέ. Κατάλογο των έργων δίνουν οι: A. Hekler, *Römische weibliche*

Gewandstatuen, *Münchener archäologische Studien dem Andenken W. Furtwängler gewidmet* (1909) 151 (περιλαμβάνει τὰ I, II καὶ τὸ ἄγαλμα στὴν Κοπεγχάγη [βλ. κ.π. σημ. 135α], ἐνῶ στὴ σ. 225 προσθέτει ἕνα ἀκόμη, Museo Capitolino 23, χωρὶς ἄλλα στοιχεῖα)· Δεσπίνης, *Ἀγοράκιος*, 227 σημ. 384 (προσθέτει αὐτὸ τῆς Ἐπιδάουρου, τὸ III καὶ ἕναν κορμὸ στὸ Λοῦβρο [βλ. κ.π. σημ. 135β]· Vierneisel-Schlörb, 163-164.

127. Παλαιότερα Μουσεῖο Λατερανοῦ 351 (ὑψ. 2.04 μ., χωρὶς τὴν πλίνθο, ἀπὸ ἑλληνικὸ μάρμαρο): Baumer, 93-94 ἀρ. G2/4 πίν. 41-3, μὲ πλήρη τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία. Γιὰ τὸν γλυπτὸ διάκοσμο τοῦ θεάτρου τῆς Caere βλ. Fuchs, *Theater*, 77-84 πίν. 29-33· M. Fuchs - P. Liverani - P. Santoro, *Caere II: Il teatro e il ciclo statuuario giulio-claudio* (1989), καὶ εἰδικότερα γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ γλυπτὸ διακόσμου στὴν πρώτη ἐποχὴ τοῦ Κλαυδίου βλ. M. Fuchs, *Caere II: Die Funde im Verhältnis zum Theater und Phasen der Ausstattung des Baus* (1989) 133-136, ἐνῶ ὁ Rose, *Dynastic*, 83-86 ἀρ. 5, διακρίνει φάσεις ἐπὶ Καλιγούλα, Κλαυδίου καὶ Νέρωνος.

128. Φωτογραφίες τῆς κεφαλῆς καὶ τοῦ ἀγάλματος μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν νεώτερων συμπληρώσεων δίνει ἡ Fuchs, *Theater*, πίν. 311-4 (κεφαλὴ), καὶ *Caere II: Le sculture dello scavo Calabresi* (1989) 76-79 εἰκ. 65-67 (ἄγαλμα) 68-72 (κεφαλὴ). Τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ κεφαλὴ ἀνήκει στὸ ἄγαλμα ἀμφισβήτησαν οἱ: A. Hekler, ὁ.π. 151· C. Anti, *Un nuovo ritratto di Agrippina Maggiore*, *AfrIt* 2, 1928, 48· F. W. Goethert, *Studien zur Kopienforschung*, *RM* 54, 1939, 202. Ὅπως ὁμως ὑποστήριξε ἡ H. v. Heintze, *Gnomon* 32, 1960, 155 ἀρ. 32 καὶ *Helbig*⁴ I, 755 ἀρ. 1050, οἱ ἐπιφάνειες θραύσης ἀρμόζουν ἀπόλυτα. Βλ. καὶ P. Liverani, *Caere II: I restauri dei due complessi statuari e la loro esposizione* (1989) 120-121 εἰκ. 132-135· Baumer, ὁ.π. 93.

129. Ἡ ταύτιση καθίσταται πιθανότερη μετὰ τὴν εὑρεση μιᾶς ὑπερμεγέθους κεφαλῆς τοῦ ἴδιου τύπου στὸ θέατρο τῆς Faesulae (Fiesole) μαζὶ μὲ μία τοῦ Κλαυδίου, στὰ πρῶτα χρόνια τῆς ἀρχῆς τοῦ ὁποίου ἀνάγεται πιθανότατα ὁ γλυπτὸς διάκοσμος καὶ τοῦ θεάτρου αὐτοῦ (Amedick, 89-99· M. Fuchs, *Il teatro romano di Fiesole* (1986) 49-50 ἀρ. I4, 50 ἀρ. 1· Fuchs, *Theater*, 80-81 ἀρ. C16· 82-84). Γιὰ τὴν ταύτιση μὲ τὴ Μεσσαλίνα βλ. καὶ M. Fuchs, *Caere II*, ὁ.π. 76-79 ἀρ. 8· 135· ἡ ἴδια, *Frauen um Caligula und Claudius: Milonia Caesonia, Drusilla und Messalina*, *AA* 1990, 118-120. Μὲ τὴ Messalina εἶχε ἤδη ταυτίσει τὸν τύπο τῆς κεφαλῆς – τὸ καλὺτερο ἀντίγραφο βρίσκεται στὸ Μόναχο, Γλυπτοθήκη 316 – ἡ K. Polaschek, *Porträttypen einer claudischen Kaiserin* (1973) 24, 26-27, πίν. 111, 141, 161.

Λόγω δύο ἐπιγραφῶν ἀπὸ τὸ θέατρο τῆς Caere, ποὺ ἀνήκαν σὲ ἀγάλματα τῆς Δρουσίλλας καὶ τῆς Νεώτερης Ἀγριππίνας, ἡ μορφή ταυτίσθηκε: α) μὲ τὴν Δρουσίλλα, ἀπὸ τοὺς H.v. Heintze, ὁ.π., καί, *Die antiken Porträts im Schloß Fasanerie bei Fulda* (1968) 33 ἀρ. 23· S. Wood, *Agrippina the Elder in Julio-Claudian Art and Propaganda*, *AJA* 92, 1988, 415 σημ. 155· D. Boschung, *Die Bildnistypen der julisch-claudischen Kaiserfamilie*, *JRA* 6, 1993, 68-69 σχ. 53-54· S. Wood, *Diva Drusilla Panthea and the Sisters of Caligula*, *AJA* 99, 1995, 471-481 εἰκ. 15-17· Rose, *Dynastic*, 84 πίν. 65-66, καὶ β) μὲ τὴν Ἀγριππίνα τὴ Νεώτερη, ἀπὸ τοὺς F. W. Goethert, ὁ.π. 202· A. Rumpf, *Antonia Augusta*, *AbhBerlin* (1941) 22-23, 31 πίν. 2b· Bieber, *Copies*, 201-202 εἰκ. 544-545· W. Trillmich, *Iulia Augusta als Schwester des Caligula and Mutter des Nero*, *HefteABern* 9, 1983, 34-37. Τὴν Ἀγριππίνα τὴν Πρεσβύτερη ἀναγνώρισαν οἱ C. Anti, ὁ.π.· R. West, *Römische Porträtplastik I* (1933) 178-179, 199 πίν. XLIV εἰκ. 192, 199· C. Pietrangelli *EAA I* (1958) 160 λ. «Agrippina Maggiore» εἰκ. 232 (τὴν ἀπόδοση αὐτὴ ἀρνεῖται ἡ R. Tansini ὁ.π. [σημ. 114] 42-43 ἀρ. 3 εἰκ. 50-51). Ἀκόμη, ἡ Schmidt, 58-59, ταυτίζει τὴ μορφή μὲ τὴν Ἀντωνία τὴ Νεώτερη.

130. Ἴσως ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο, ὑψ. 1.745 μ. μαζὶ μὲ τὴν πλίνθο καὶ χωρὶς αὐτὴ 1.705 μ. Vierendeis-Schlörb, 163-173 εἰκ. 74-79· Baumer, 92-93 ἀρ. G2/1 πίν. 31-3.

131. Ἡ Bieber, *Copies*, 202, τὸ ταυτίζει μὲ τὴ Μεσσαλίνα καὶ ἡ Vierendeis-Schlörb, 164, μὲ τὴν Poppaea Sabina, τὴ δεύτερη γυναῖκα τοῦ Νέρωνος.

132. F. Poulsen, *Greek and Roman Portraits in English Country Houses* (1923) 16-18 εἰκ. 13· C. C. Vermeule, *Notes on a New Edition of A. Michaelis: Ancient Marbles in Great Britain*, *AJA* 59, 1955, 147-148 πίν. 45 εἰκ. 27· A. Delivorrias, *Eine klassische Kora-Statue vom Metroon am Ilissos*, *AntPl IX* (1969) 8 σημ. 5 (ἀναφέρει μόνον αὐτὸ τὸ ἄγαλμα ἀπὸ ὅλα τὰ παραδείγματα τοῦ τύπου)· Vierendeis-Schlörb, 163-164, ἡ ὁποία τὸ θεωρεῖ πολὺ καλῆς ποιότητος, ἀνώτερης καὶ τοῦ ἀγάλματος II. Baumer, 93 ἀρ. G2 πίν. 34-6.

133. Τὸ κεφάλι εἶναι κατὰ τὸν F. Poulsen, ὁ.π. «copied from the Agrippina the Elder in the

Capitoline Museum» παραπέμποντας στὸν A. Hekler, *Greek and Roman Portraits* (1912) πίν. 212b (= Museo Capitolino 421: Fittschen-Zanker III, 5-6 ἀρ. 4 πίν. 4-5). Ὡστόσο δὲν ταιριάζει οὔτε αὐτὸ οὔτε κάποιο ἄλλο ἀπὸ τὰ εἰκονιζόμενα ἀπὸ τὸν A. Hekler πορτραῖτα. Τὰ χέρια εἶναι ἐπίσης νεώτερες προσθήκες.

134. Ὑψ. 1.48 μ.: B. Conticello, *Antiquarium di Formia. Catalogo* (1978) ἀρ. 8· Baumer, 94 ἀρ. G2/5 πίν. 45.

135. α) Γλυπτοθήκη Ny Carlsberg 1629: A. Hekler, ὁ.π. (σημ. 126) 151 ἀρ. 2 εἰκ. 13· F. Poulsen, *Catalogue of Ancient Sculpture in the Ny Carlsberg Glyptotek* (1951) 370 ἀρ. 535· Δεσπίνης, Ἀγοράκριτος, 227 σημ. 384 ἀρ. 2· Vierneisel-Schlörb, 164· Baumer, 21-22, 94-95 ἀρ. G3/1 πίν. 51, 3-4.

β) Λοῦβρο MA 2290: Δεσπίνης, Ἀγοράκριτος, 227 σημ. 384 ἀρ. 5· Vierneisel-Schlörb, 164· Baumer, 95 ἀρ. G3/2 πίν. 5.2, μὲ βιβλιογραφία, ὅπου τὸ ἔργο ἀναφέρεται συχνὰ μὲ ἀρ. εὐρ. 2121 καὶ συνδέεται μὲ τὴν «Κόρη Albani» (πρβ. A. Delivortias, *Problèmes de consequence méthodologique*, *MEFRA* 103, 1991, 135 εἰκ. 4· C. Maderna-Lauter, στί: *Villa Albani IV* [1994] 209-210, 220 σημ. 11d).

136. Τὰ ἴδια χαρακτηριστικὰ ἀπαντοῦν καὶ σὲ ἓνα τυπολογικὰ παρόμοιο ἄγαλμα τῆς Ἀντωνίας τῆς Νεώτερης ἀπὸ τῆ Baia, τῶν χρόνων περὶ τὸ 45 μ.Χ. (B. Andreae, στί: *Baia. Il Ninfeo imperiale sommerso di Punta Epitaffio* [1983] 54-56 ἀρ. 6 εἰκ. 126-130, 136· Amedick, 27-36 εἰκ. 6, 9-11· Baumer, 96 ἀρ. G5 πίν. 74-5· B. Andreae, *Zur Einheitlichkeit der Statuenausstattung im Nymphäum des Kaisers Claudius bei Baiae*, στί: V. M. Strocka [ἐκδ.], *Die Regierungszeit des Kaisers Claudius [42-54 n.Chr.]* [1994] 221-243 εἰκ. 11, 34-35· Rose, *Dynastic*, 82-83 ἀρ. 4 (1) εἰκ. 60-61).

137. Vierneisel-Schlörb, 163, ὅπως δεῖχνουν τὰ ὑπολείμματα τοῦ κρωβύλου στὸν αὐχένα καὶ τὴ μεγαλύτερη κίνηση τόσο στὴ στάση τῆς μορφῆς ὅσο καὶ στὶς πτυχές τοῦ χιτῶνα. Τὴν τάση στὴν πλαστική τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ. πρὸς ὀλοένα καὶ περισσότερο κινημένες μορφές καὶ ἐνδύματα, ποὺ φθάνει στὸ ἀποκορύφωμά της στὸ γ' τέταρτο τοῦ αἰῶνα, μὲ τὴν ἔντονα διακοσμητικὴ καὶ πλαστικὴ διάθεση στὴν πτύχωση καὶ τὴν τονισμένη προβολὴ τοῦ ὅγκου τοῦ σώματος, εἶχε ἐπισημάνει ἤδη ὁ A. Hekler, ὁ.π. (σημ. 126), καὶ διεξοδικότερα ἡ Schmidt, 48-71 (*Spätiberisch-frühflavische Stilgruppen*). Ἡ Schmidt, παρ' ὅτι χρονολόγησε τὸ I στὴν ὕστερη ἐποχὴ τοῦ Κλαυδίου, ἀναγνώρισε ὅτι τὰ II καὶ III εἶναι ὕστερότερα καὶ τὰ ἀνάγει στὴ Νερώνια περίοδο (σ. 64). Στὴν ἐποχὴ τοῦ Κλαυδίου χρονολόγησε τὸ ἄγαλμα καὶ ὁ Baumer, 92.

138. Στὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ ἔχουν χρονολογηθεῖ καὶ οἱ ἄλλες ἐπαναλήψεις τοῦ τύπου. Τὸ ἄγαλμα στὸ Syon House (III) ἔχει τοποθετηθεῖ στὴν ἐποχὴ τοῦ Κλαυδίου (F. Poulsen, ὁ.π.· Baumer, 93, ὁ ὁποῖος τονίζει τὶς ὁμοιότητες μὲ τὸ II) ἢ τοῦ Νέρωνος (Schmidt, 64). Στὸν 1ο αἰ. μ.Χ. ἔχει ἐπίσης χρονολογηθεῖ καὶ τὸ ἄγαλμα IV στὴ Formia (B. Conticello, ὁ.π.· Baumer, 94, ὁ ὁποῖος τὸ συγκρίνει μὲ τὸ II).

139. Ἐνα σύνολο γλυπτῶν ποὺ χρονολογεῖται μὲ βεβαιότητα στὴν ὕστερη ἐποχὴ τοῦ Κλαυδίου ἀποτελοῦν τὰ ἀγάλματα ἀπὸ τὸ Ἱερὸ τοῦ Ποσειδῶνος καὶ τῆς Ἀμφιτρίτης στὴν Τήνο, δύο ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀνήκουν σὲ γυναικεῖες μορφές (Queyrel, *Ténos I*, 297-298 ἀρ. 54-55 πίν. 153-154). Στὸ ἴδιο σύνολο ἀνήκουν καὶ δύο εἰκονιστικὲς κεφαλές, τοῦ Κλαυδίου (σ. 287-288 ἀρ. 29 πίν. 140-41) καὶ τῆς Νεώτερης Ἀγριππίνας (σ. 296-297 ἀρ. 53 πίν. 151-152), ποὺ ἐπιβεβαιώνουν τὴ χρονολόγηση τοῦ συνόλου. Ἡ σύγκριση τοῦ 111 μὲ τὰ ἀγάλματα αὐτὰ εἶναι ἀρκετὰ δύσκολη, καθὼς ἡ ἐργασία τους εἶναι πολὺ σκληρὴ, ἀκολουθοῦν δὲ ἐντελῶς διαφορετικούς, ἐλληνιστικοὺς τύπους.

140. Τὸ σύνολο τῶν αὐτοκρατορικῶν ἀγαλμάτων ἀπὸ τὸ Μητρώο πίστευαν ὅτι ἀνάγεται στὴν πρῶμην ἐποχὴ τῶν Φλαβίων, λόγῳ τῆς εἰκονιστικῆς κεφαλῆς τοῦ Τίτου ποὺ φέρει τὸ ἔνα ἀπὸ τὰ δύο θωρακοφόρα ἀγάλματα (Μουσεῖο Ὀλυμπίας Λ 126: G. Treu, ὁ.π. 245-246 πίν. LX2, LXI2· Daltrop-Wegner, *Flavier*, 27-28, 90 πίν. 22d· Niemeyer, 94 ἀρ. 43 πίν. 13· Stemmer, 33-34 ἀρ. III5 πίν. 181· Stone, *Metroon*, 387-388 πίν. 841). Νεώτερες ὁμῶς ἔρευνες ἔδειξαν ὅτι τὸ πορτραῖτο τοῦ Τίτου ἀντικατέστησε ἓνα τοῦ Νέρωνος (R. Bol, *Beobachtungen zur Porträtgruppe aus dem Metroon in Olympia, Ritratto ufficiale e ritratto privato, Atti della II conferenza internazionale sul ritratto romano* [Roma 1984 (1988)] 145-147 εἰκ. 4-6· Hitzl, 46-49 ἀρ. 4 πίν. 20-25), γεγονός τὸ ὁποῖο, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ ὅτι τὸ ἀκέφαλο θωρακοφόρο ἄγαλμα θεωρεῖται ὕστερότερο λόγῳ τῆς τεχνοτροπικῆς διαφορᾶς ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα ἀγάλματα (βλ. σημ. 198), ὁδήγησε στὴ χρονολόγηση τῶν ἀγαλμάτων τοῦ Νέρωνος/Τίτου, τοῦ Κλαυδίου καὶ τῶν τριῶν γυναικῶν στὰ πρῶτα χρόνια τῆς ἀρχῆς τοῦ Νέρωνος (Bol, *Metroon*,

289-307 εικ. 11-15). Στην αναλυτική δημοσίευση των γλυπτών του Μητρώου ο Hitzl παρατήρησε τις λεπτές τεχνοτροπικές διαφορές μεταξύ των αγαλμάτων και έδειξε ότι τοποθετήθηκαν στο Μητρώο σε διάφορες χρονικές περιόδους από την εποχή του Αύγουστου ως την πρόωμη των Φλαβίων (Hitzl, ιδίως 70-105· επίσης, Rose, *Dynastic*, 147-149 άρ. 80).

141. Μουσείο Όλυμπίας Λ 143: Άγαλμα της Άγριππίας της Νεώτερης, του 41-54 μ.Χ., σε παραλλαγή του τύπου της «Δεομένης» (G. Treu, *Olympia* III [1897] 255-257 εικ. 291 πίν. LXIII₂, LXIV₁· Stone, *Metroon*, 383-384 πίν. 831· Bol, *Metroon*, 294-295 και σημ. 15, 19 εικ. 11, 17-19· Hitzl, 43-46, 95-97 άρ. 4 πίν. 14c, 15-19, 39b, 40c· Rose, *Dynastic*, 148 και σημ. 27 πίν. 193, ό όποιος τό άποσυνδέει από τό σύνολο του Μητρώου). Βερολίνο, Pergamonmuseum SK 1400: Άκέφαλο άγαλμα, με χιτώνα, stola και ίμάτιο, σε παραλλαγή του τύπου της «Κόρης Uffizi» (G. Treu, ό.π. 255-256, 257 πίν. LXIII₃· Blümel, *Kat. Berlin* V, 24 άρ. K238 πίν. 52· Stone, *Metroon*, 385-386 πίν. 833· Bol, *Metroon*, 294 και σημ. 15· 303 σημ. 46 εικ. 14· Hitzl, 49-52, 97-101 άρ. 5 πίν. 26-29, ό όποιος τό θεωρεί Νερώνειο, σε δεύτερη χρήση στο Μητρώο με νέα κεφαλή, ίσως της Νεώτερης Flavia Domitilla· Rose, *Dynastic*, 147-148 άρ. 80 (3) πίν. 192 [άποδίδει τό άγαλμα στην Άγριππίνα την Πρεσβύτερη]· A. Filges, ό.π. [σημ. 122] 13-18, 168-169, 187, 241 άρ. 1 εικ. 1.1-3 [δέχεται τις άπόψεις του Hitzl]). Μουσείο Όλυμπίας Λ 142: Άκέφαλο άγαλμα, με χιτώνα, stola και ίμάτιο που καλύπτει τόν άριστερό ώμο και τό σώμα κάτω από τά ισχία (G. Treu, ό.π. 255-256 πίν. LXIII₁· Stone, *Metroon*, 384-385 πίν. 832· Bol, *Metroon*, 294 και σημ. 15· 303-304 εικ. 15· Hitzl, 55-56, 97-101 άρ. 7 πίν. 35-39, 39a, ό όποιος τό χρονολογεί στο διάστημα 70-73 μ.Χ. και τό ταυτίζει με την Πρεσβύτερη Flavia Domitilla).

142. Μουσείο Όλυμπίας Λ 125: G. Treu, ό.π. 244-245 πίν. LX₁· Niemeyer, 107 άρ. 96 πίν. 342· Stone, *Metroon*, 381-382 πίν. 822· Bol, *Metroon*, 294, 303-306 εικ. 12· Amedick, 73-76· Maderna, 158-160 άρ. JS3 πίν. 22· R. Bol, ό.π. (σημ. 140) 144-145 εικ. 1-3· Hitzl, 38-43, 95-97 άρ. 2 πίν. 8-13, 14a-b, 38b, 40a (πιθανότατα των χρόνων μετά τό 49 μ.Χ.)· Rose, *Dynastic*, ό.π. άρ. 80 (2) πίν. 191.

143. Άξίζει νά σημειωθεί ότι κατά τά πρώτα χρόνια μετά την εύρεσή του τό άγαλμα είχε θεωρηθεί πρωτότυπο έργο κλασικών ή ελληνιστικών χρόνων: Πρβ. Καββαδίας, 213 άρ. 262· Defrasse-Lechat, 179· M. Collignon, *Histoire de la sculpture grecque* II (1897) 463· Καστριώτης, 61 άρ. 262, οι όποιοι ύποστήριξαν ότι τό έργο άνάγεται στην ελληνιστική εποχή· A. Milchhöfer. Dike, *JdI* 7, 1892, 207-208, ό όποιος ύποθέτει ότι πρόκειται για ένα αντίγραφο τό άργότερο των άρχών του 4ου αϊ. π.Χ. ένός έργου του τελευταίου τετάρτου του 5ου αϊ. π.Χ., ένώ ό F. Hauser, *Die Aphrodite von Epidauros*, *RM* 17, 1902, 237, ύποστηρίζει ότι είναι αντίγραφο σύγχρονο του πρωτοτύπου που έγινε στο ίδιο εργαστήριο («Schulkopie»). Πρώτος ό A. Furtwängler, *Über Statuenkopien im Altertum* (1896) 24, άναγνώρισε στο 54 ένα αντίγραφο ρωμαϊκών χρόνων, μόνον όμως ό Muthmann, *Statuenstützen*, 307, προχώρησε σε μία τεχνοτροπική άνάλυση του έργου συγκρίνοντάς το με τά άγάλματα από τό Μητρώο της Όλυμπίας (βλ. παρακάτω) και τό χρονολόγησε στα μέσα του 1ου αϊ. μ.Χ. Την άποψη του επανέλαβαν ή D. Arnold, *Die Polykletsnachfolge*, *JdI* Erg. 25 (1969) 152, 269, και ή Vierneisel-Schlörb, 209, χρονολογώντας το στην εποχή του Κλαυδίου, λόγω της όμοιότητας των χαρακτηριστικών του προσώπου με αυτών της Λιβίας.

144. Ό σχηματισμός της κεφαλής από δύο κομμάτια μαρμάρου δέν δίνει χρονολογικά στοιχεία. Άνάλογες τεχνικές μέθοδοι θεωρούνται κατά κύριο λόγο χαρακτηριστικές των ύστερων ελληνιστικών χρόνων: πρβ. A. H. Borbein, Zum «Asklepios Blacas», *Kanon, Festschrift E. Berger, AntK* Beih. 15 (1988) 214 και σημ. 32.

145. K. Polaschek, *Studien zur Ikonographie der Antonia Minor* (1973), με πλούσια εικονογράφηση άκόμη και των πλαγίων ύψεων· K. Fittschen, *Katalog der antiken Skulpturen im Schloß Erbach* (1977) 58-62 άρ. 18-19 πίν. 20-21, 321-2· E. Simon, Augustus und Antonia Minor in Kurashiki/Japan, *AA* 1982, 335-343 εικ. 15, 20-23 (τό πορτραίτο στην Ίαπωνία είναι από τά καλύτερα ποιοτικά και είναι άξιοσημείωτη ή όμοιότητά του με την κεφαλή της Άφροδίτης 54)· A. M. Small, A New Head of Antonia Minor and Its Significance, *RM* 97, 1990, 217-234 πίν. 60-66. Οι εικονογραφικοί τύποι της Antonia Minor άνάγονται ως επί τό πλείστον στην εποχή του Τιβερίου (K. Polaschek, ό.π. 16, 55 [σύνοψη, χρονολόγηση τύπων]), οι σωζόμενες όμως κεφαλές είναι πιθανότερο ότι χρονολογούνται στην εποχή του Κλαυδίου, όποτε ή μορφή της Άντωνίας εικονίζεται στα νομίσματα (πρβ. W. Trillmich,

Familienpropaganda der Kaiser Caligula und Claudius: Agrippina Maior und Antonia Augusta auf Münzen, AMüGS VIII [1978] 2-3, 17-24, 63-77, 142-177 πίν. 6-9, 15-16, όπου φαίνεται ότι κατά την εποχή του Καλιγούλα μόνο στην Κόρινθο [σ. 142] και στη Θεσσαλονίκη [σ. 162-167] κόπηκαν νομίσματα με τη μορφή της).

146. Μουσείο Όλυμπιας Λ 147: Bol, Metroon, 289-307 εικ. 1-4, ή όποια τὸ ἀπέδωσε στὸ σύνολο τῶν αὐτοκρατορικῶν ἀγαλμάτων τοῦ Μητρώου, θεωρώντας ὅτι εἰκονίζει τὴν πρώτη γυναῖκα τοῦ Νέρωνος Claudia Octavia: S. Wood, *Memoriae Agrippinae: Agrippina the Elder in Julio-Claudian Art and Propaganda, AJA* 92, 1988, 419-421 εικ. 8-9 (τὸ ἀποδίδει σὲ μεταθανάτιο τύπο τῆς Ἀγριππίνας τῆς Πρεσβύτερης): Hitzl, 117-119 (τὸ ἀποσυνδέει ἀπὸ τὰ γλυπτὰ τοῦ Μητρώου): R. Tansini, ὁ.π. (σημ. 114) 101 (τὸ ἀφαιρεῖ ἀπὸ τὴς κεφαλὲς τῆς Ἀγριππίνας τῆς Πρεσβύτερης). Πρβ. ἀκόμη μία κεφαλὴ τοῦ ἴδιου τύπου στὴ Ρώμη (Museo Nazionale Romano 121316: Fittschen-Zanker III, 7 σημ. 4 τύπος III ἀρ. ο, ὅπου ταυτίζεται ἐπιφυλακτικὰ μὲ τὴν Ἀγριππίνα τὴ Νεώτερη: Bol, Metroon, 289 εικ. 9: B. Di Leo, *MNR I/91* [1987] 155-156 ἀρ. R 111, ἡ ὁποία ἀκολουθεῖ τὴν ἐρμηνεία τῆς Bol).

147. Ὁ.π. σημ. 141: ἰδίως Bol, Metroon, 295 εικ. 17-19: Hitzl, 68-69 πίν. 18-19.

148. EAM 3554: ὁ.π. σημ. 114, στὴν περίπτωση ὅμως αὐτὴ εἶναι ἰδιαίτερα μεγάλο τὸ ἄνοιγμα τῶν βλεφάρων.

149. Οἱ ράχες τῶν περισσότερο ἑξερῶν πτυχῶν εἶναι σὲ πολλὰ σημεῖα ἀποκρουσμένες καὶ ἐπομένως ἡ ἐντύπωση τῆς πλαστικότητος ποὺ θὰ ἔδιναν ἀρχικὰ θὰ ἦταν κατὰ πολὺ ἐντονότερη ἀπ' ὅ,τι φαίνεται σήμερα.

150. Πρβ. τὰ ἀγάλματα στὰ ὁποῖα τὸ ἱμάτιο συγκρατεῖται στὸν ἀριστερὸ ὦμο καὶ στὸν ὑψωμένο ἀριστερὸ βραχίονα κατὰ τρόπο ποὺ θυμίζει αὐτὸν τῆς Ἀφροδίτης 54: Niemeyer, 61, 107-108 ἀρ. 95-99 πίν. 34-35: Maderna, 18-24, 156-163 ἀρ. JS1-8 πίν. 2-4, ὅλα τῆς ἐποχῆς τοῦ Κλαυδίου, ἐκτὸς τοῦ ἀγάλματος τοῦ Νέρβα στὴν Κοπεγχάγη (Γλυπτοθήκη Ny Carlsberg 1454: Niemeyer, 108 ἀρ. 99 πίν. 352: Maderna, 160 ἀρ. JS4 πίν. 32), τὸ ὁποῖο εἰκόνιζε ἀρχικὰ τὸν Δομιτιανό, μὲ ἐμφανὴ τὴν τεχντροπικὴ διαφορὰ ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα, καθὼς οἱ πολυάριθμοι πτυχὲς διατάσσονται σὲ ἓνα οὐσιαστικὰ ἐπίπεδο χωρὶς νὰ προκαλοῦν ἐντονη φωτοσκίαση. Ἀνάλογη ἀπόδοση παρατηρεῖται καὶ στὰ ἀγάλματα μὲ τὸ ἱμάτιο (ἢ περισσότερο τὴν ἡμικυκλικὴν σχήματος χλαμύδα, ὅταν ἀποδίδονται δύο γωνίες) γύρω ἀπὸ τὰ ἱσχία («Hüftmantel»), τύπος ὁ ὁποῖος δὲν ἀπαντᾷ σὲ ἀγαλματικὰ παραδείγματα μετὰ τὸν 1ο αἰ. μ.Χ.: Niemeyer, 57-58 ἀρ. 71-81 πίν. 23-26. Τὰ περισσότερα ἀγάλματα εἰκονίζουν τὸν Κλαύδιο ἢ καὶ τὸν Τιβέριο, ἀνήκουν ὅμως στὴν ἐποχὴ τοῦ Κλαυδίου. (Ἀπὸ τὴν τεχντροπικὴ ἐνότητα τῶν ἔργων ἐξαίρεται τὸ ἄγαλμα τοῦ Τιβερίου ἀπὸ τὴ Vaison [ἀρ. 78 πίν. 244], λόγῳ τοῦ ἐντονου ἐπαρχιακοῦ χαρακτήρα του). Στὰ παραδείγματα αὐτὰ πρέπει νὰ προστεθεῖ ἓνα ἀκέφαλο ἄγαλμα, ὕψ. 2.22 μ., ἀπὸ τὰ Μέγαρα, τὸ στηρίγμα τοῦ ὁποῖου δίπλα στὸ στάσιμο δεξιὸ σκέλος ἔχει τὴ μορφή ἀετοῦ, πιθανότατα δὲ εἰκόνιζε τὸν Κλαύδιο (EAM 1759: A. Ντάτσουλη-Σταυρίδη, Κεφάλι τοῦ αὐτοκράτορα Κλαυδίου στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν, *AAA* 13, 1980, 116-118 εικ. 8: Maderna, 194-195 ἀρ. JV2 [ἐποχῆς Κλαυδίου]: Καραναστάση, 111 πίν. 60α: Ρωμιοπούλου, 41 ἀρ. 28). Πρβ. ἀκόμη τὸ χάλκινο ἄγαλμα τοῦ Αὐγούστου ἀπὸ τὴ Βασιλικὴ τοῦ *Herculaneum*, τῆς ἴδιας ἐποχῆς (Νεάπολη, Museo Nazionale 5595: Niemeyer, 104 ἀρ. 82 πίν. 27: Boschung, *Augustus*, 114-115 ἀρ. 15 πίν. 2161).

151. Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο 1065: A. Rusch, *Das kaiserzeitliche Porträt in Makedonien, Jdl* 84, 1969, 68, 131-132 ἀρ. P38 εικ. 48-49 (τῆς ὕστερης Αὐγούστειας - Τιβέρειας περιόδου): G. Bakalakis, ὁ.π. (σημ. 123) 674-677 εικ. 5 (συμφωνεῖ μὲ τὸν A. Rusch): Niemeyer, 102-103 ἀρ. 76 πίν. 243 (τῆς ἐποχῆς τοῦ Κλαυδίου): H. R. Goette, *Zwei «fest-datierte» griechische Statuen römischer Zeit, AM* 103, 1988, 257 (ἀρχικὰ εἰκονιζόταν ὁ Καλιγούλας καὶ ἀργότερα, κατὰ τὴν πρώιμη ἐποχὴ τοῦ Κλαυδίου, ἡ κεφαλὴ ξαναδουλεύθηκε γιὰ νὰ ἀπεικονίσει πλέον τὸν Αὐγούστο): Boschung, *Augustus*, 189 ἀρ. 197 πίν. 2171 (τῆς ἐποχῆς τοῦ Τιβερίου). Λίγο ὕστερότερα, στὴν ἐποχὴ τοῦ Κλαυδίου, πρέπει νὰ ἀνήκει τὸ ἀκέφαλο ἄγαλμα, πιθανότατα τοῦ αὐτοκράτορα αὐτοῦ, μὲ ἱμάτιο ποὺ καλύπτει τὰ ἱσχία καὶ τὸν ἀριστερὸ ὦμο, τὸ ὁποῖο βρέθηκε μαζὶ μὲ τὸ ἄγαλμα τοῦ Αὐγούστου (Θεσσαλονίκη, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο 2467: G. Bakalakis, ὁ.π. 677 εικ. 6: Amedick, 77: Maderna, 53).

152. Ὁ.π. σημ. 142.

153. Ὁ.π. σημ. 141. Πρβ. ἐνδεικτικὰ στὴ Λ 142, ἴσως τῆς πρώιμης ἐποχῆς τῶν Φλαβίων, τὴν πιτ-

χωση του ἱματίου κάτω ἀπὸ τὴν τύλη μεταξὺ τῶν μηρῶν, μὲ τὶς βαθιὲς αὐλακες στὶς ράχες τῶν πτυχῶν, ὅπως καὶ τὸ τμήμα ἀνάμεσα στὶς κνήμες, ὡς τὴν πέζα τοῦ ἱματίου, ἐνῶ οἱ πτυχὲς ποὺ πέφτουν στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τῶν τριῶν ἀγαλμάτων θυμίζουν τὴν ἀπόδοση τῆς πτύχωσης στὴν πλάγια ἀριστερὴ ὄψη τῆς 54. Οἱ πτυχὲς πάντως, ἰδιαίτερα γύρω ἀπὸ τὸ ἄνετο δεξιὸ σκέλος, εἶναι περισσότερο ὀξεῖες στὴ Λ 142 καὶ στὴν Ἀγριππῖνα, συγκριτικὰ μὲ αὐτὲς τῆς Ἀφροδίτης, ἐνῶ πλησιέστερα βρίσκονται αὐτὲς στὸ ἄγαλμα τοῦ Κλαυδίου καὶ στὸ πιθανότατα νερόναιο γυναικεῖο ἄγαλμα στὸ Βερολίνο. Στὸν χιτῶνα οἱ διαφοροποιήσεις εἶναι περισσότερες, καθὼς στὴ stola τῆς Λ 142 ἔχει ἀποφευχθεῖ ἡ ἐγγάραξη, οἱ πτυχὲς διατάσσονται σὲ ὁμάδες καὶ εἶναι ἀρκετὰ πλαστικές, θυμίζοντας ὅμως σὲ ἀρκετὰ σημεῖα τὴ διαμόρφωση τῶν πτυχῶν τῆς τύλης τοῦ χιτῶνα τῆς Ἀφροδίτης, καθὼς οἱ ἐπίπεδες ράχες διαρθρώνονται μὲ μία ρηχὴ αὐλάκωση στὸ μέσο.

154. Πρβ. ἰδίως τὸ ὑστερότερο ἀπὸ τὰ τρία, ἄγαλμα Λ 142.

155. Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο BE 63: I. Θρεψιάδης, *ΠΑΕ* 1956, 102-103 πίν. 31α-β· ὁ ἴδιος, Ἡ ἐπανεκθέσις τοῦ Μουσείου Θηβῶν, *ΑΕ* 1963, Χρον. 20 πίν. ΙΣΤ, ΙΖ· L. Kahil, *LIMC* II (1984) 661-662 λ. «Artemis» ἀρ. 528*. Karanastassis II, 427 καὶ σημ. 511 (τῆς ἐποχῆς τοῦ Κλαυδίου)· A. Linfert, *Die Schule des Polyklets*, στό: *Polyklet, der Bildhauer der griechischen Klassik* (1990) 263 καὶ σημ. 73 εἰκ. 128· T. Brahm, *Archaismus*, (1994) 197, 323-324 ἀρ. 40 εἰκ. 56. Ἡ μορφὴ θεωρεῖται συχνὰ ὅτι εἰκονίζει τὴν Ἀρτεμιν, τὸ γεγονός ὅμως ὅτι ἐπάνω ἀπὸ τὸν χιτῶνα φορᾷ τὴ stola, ὅπως διακρίνεται στὸν δεξιὸ ὤμο, ποσοποιεῖ ὅτι πρόκειται γιὰ εἰκονιστικὸ ἄγαλμα γυναίκας μέλους τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογένειας, καθόσον μάλιστα βρέθηκε στὸν σηκὸ τοῦ ναοῦ.

156. Γιὰ τὶς τυπολογικὲς διαφορὲς μεταξὺ τῶν τεσσάρων ἀγαλμάτων βλ. σ. 238-239.

157. Vierneisel-Schlörb, 108-213 ἀρ. 19 εἰκ. 96-99· Delivorrias, 36 ἀρ. 244*. A. Linfert, ὁ.π. 261, 608-609 ἀρ. 133. Τὸ ἄγαλμα βρισκόταν παλαιότερα στὸ Palazzo Bevilacqua τῆς Βερόνας, τὸ δὲ μάρμαρο χαρακτηρίζεται ὡς ἰταλικὸ ἀπὸ τὴν D. Arnold, *Die Polykletsnachfolge*, *JdI* Ergh. 25, 1969, 269 ἀρ. J2.

158. EA 1361 (A. Flasch)· F. Häuser, *Die Aphrodite von Epidauros*, *RM* 17, 1902, 236-239 ἀρ. C εἰκ. 2· D. Arnold, ὁ.π. 269 ἀρ. J3, ὅπου σημειώνει ὅτι ἡ κεφαλὴ δὲν συναντᾷ καὶ ὅτι ἔχει συμπληρωθεῖ ὁ δεξιὸς πῆχυς· A. Borbein, *Die griechische Statue des 4. Jhs. v.Chr.*, *JdI* 88, 1973, 204 σημ. 704· Vierneisel-Schlörb, 208, 221 σημ. 1. A. Linfert, ὁ.π. 261, 608-609 στὸν ἀρ. 133.

159. H. Dütsche, *Antike Bildwerke in Oberitalien* II (1875) 4-5 ἀρ. 5 (χαρακτηρίζει τὸ μάρμαρο ὡς ἰταλικό)· EA 822 (A. Flasch)· F. Häuser, ὁ.π. 237-238 ἀρ. D· D. Arnold, ὁ.π. 269 ἀρ. J4· Vierneisel-Schlörb, 208, 221 σημ. 1. A. Linfert ὁ.π.

160. Vierneisel-Schlörb, 208· A. Linfert, ὁ.π. 608-609 ἀρ. 133.

161. Μία χρονολόγηση μέσα στὸν 2ο αἰ. μ.Χ. φαίνεται πιθανότερη. Πρβ. τὸ ἄγαλμα τοῦ Ἀντινόου ὡς Vertumnus (μὲ συμπληρωμένη τὴν κεφαλὴ), ἀπὸ τὴν Ὀστια (Βατικανό, Museo Gregoriano Profano, παλαιότερα Μουσεῖο Λατερανοῦ 9805: R. Calza, *Ostia V: I ritratti I* [1964] 81-82 ἀρ. 81-82 ἀρ. 130 πίν. LXXVII).

162. Ἐνδεικτικὸ παράδειγμα εἶναι ἡ ἀντιπαράβολη τοῦ ἀγάλματος τοῦ Κλαυδίου ἀπὸ τὸ Λανούβιο στὸ Βατικανό (Sala Rotonda 550) μὲ τὸ ἴδιου τύπου ἄγαλμα ἀπὸ τὸ Μητρώο τῆς Ὀλυμπίας: Μουσεῖο Ὀλυμπίας, Λ 125: [ὁ.π. σημ. 142]· Niemeyer, 107 ἀρ. 95-96 πίν. 341-2· Maderna, 157-160 ἀρ. JS2-3 πίν. 22, 31· Kreikenbom, 203 ἀρ. III 70 (= ἄγαλμα Βατικανοῦ, ποὺ ἔγινε ἴσως μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Κλαυδίου). Ἄν καὶ τὸ ἄγαλμα τῆς Ὀλυμπίας εἶναι πιθανότατα λίγο ὑστερότερο ἀπὸ αὐτὸ τοῦ Λανούβιου, εἶναι εὐκρινὴς ἡ μεγαλύτερη λεπτότητα τῶν πτυχῶν τοῦ ἱματίου. Τὸ ἑλληνικὸ ἄγαλμα εἶναι γενικὰ ἐλαφρύτερο καὶ περισσότερο κινημένο, ἀκόμη δὲ καὶ ἡ ἀπόδοση τῆς ἀνατομίας δὲν παρουσιάζει τὸν ὀγκηρὸ χαρακτήρα τοῦ ρωμαϊκοῦ ἀγάλματος.

163. Βλ. Κεφ. III: σ. 215· Κεφ. IV: σ. 308 σχετικὰ μὲ τὴν ταύτιση τῆς μορφῆς.

164. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ φαίνονται ἀκόμη πρὸ ἔντονα, καθὼς λείπει τὸ ἔνθετο δεξιὸ χερί μὲ τὸ ἐξωτερικὸ τμήμα τοῦ ὤμου.

165. Γιὰ τὸν τόπο εὑρεσης βλ. Κεφ. IV: σ. 308. Στὴν περίοπτη αὐτὴ θέση ὀφείλεται ἡ πολὺ καλὴ ἐργασία τῆς πίσω ὀψης τοῦ κολοσσικοῦ ἀγάλματος.

166. Πρβ. μία ἀποσπασματικὰ σωζόμενη γυναικεῖα εἰκονιστικὴ κεφαλὴ τῶν μέσων τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. ποὺ προέρχεται ἴσως ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη τῆς Ἀθήνας: στὴ δεξιὰ πλευρὰ τοῦ ὄλου καὶ ἀρκετὰ

ψηλά υπάρχει ένας τóρμος, ó όποιος χρησίμευε áσφαλώς στη στερέωση της κεφαλής στón κορμό κατá τρόπο áνάλογο με αúτón του áγάλματος 1 (Μουσείο 'Ακροπόλεως 3628: G. Dontas, Ein plastisches Attaliden-Kopf auf der Akropolis, *Kanon, Festschrift E. Berger, AntK Beih.* 15 [1988] 222-223, 228-230 άρ. 1 πίν. 611-2, 4, ó όποιος θεωρεί ότι τó áγαλμα θά ήταν áκρόλιθο με ξύλινο κορμό, ύπόθεση που δέν είναι άπαραίτητη, σύμφωνα με τó παράδειγμα του áγάλματος της 'Επιδάουρου).

167. "Ο.π. 141 καί σημ. 107. Οί μαλακές νευρώσεις που σχηματίζει τó ύφασμα στón άριστερό βραχίονα του Αύγουστου παρουσιάζουν κάποιες áναλογίες με αúτες του άριστερου πήχεως του 'Ασκληπιού, ένώ οί νευρώσεις επάνω στón άριστερό μηρό του είναι σαφώς μαλακότερες καί άμυδρο-τερες άπό τις áνάλογης μορφής πτυχώσεις μεταξύ των κνημών του Αύγουστου.

168. "Ο.π. σημ. 142 καί 141 αντίστοιχα.

169. "Ο.π. 146 καί σημ. 151.

170. Πρβ. τó αντίγραφο του κυρίως τύπου «Giustini» άπό τη Ρώμη στη Φλωρεντία, της ύστερης έποχής των Φλαβίων (Galleria degli Uffizi 247: Meyer, Giustini, 120 άρ. G2· 123-124 πίν. 162· της ίδιας, *AntPl*, 9-11 άρ. G2 εικ. 4) καί ένα της μετάπλασης «'Αθήνας/Macerata» άπό την Urbs Salvia, της έποχής του Τραϊανού (Macerata, Palazzo Comunale: Meyer, Giustini, 135 άρ. AM2· 136 πίν. 182· της ίδιας, *AntPl*, 34-36 άρ. AM2 πίν. 18-21). Καί στις δύο περιπτώσεις χαρακτηριστικές είναι οί πó στρογγυλεμένες πτυχές, ένώ φωτοσκίαση προκαλείται μόνο άπό τις αύλακες του τρυπάνου που διχοτομούν τις ράχες των πτυχών, σέ αντίθεση με τη μεγαλύτερη πλαστικότητα καί «μεταλλικότητα» της διαπραγμάτευσης στο 1.

171. Πρβ. τις αύλακες στο ίμάτιο των Σατύρων άπό τη Νερώνεια σκηνή του Διονυσιακού Θεάτρου στην 'Αθήνα (R. Herbig, *Das Dionysos-Theater in Athen II: Die Skulpturen vom Bühnenhaus, Antike Theaterbauten* 6 [1935] 10-12 πίν. 2-4) ή στην τύλη του ίματίου της λεγόμενης «'Αρτέμιδος», εικονιστικού áγάλματος της έποχής του Κλαυδίου άπό τόν ναό της Αύλιδείας 'Αρτέμιδος (ό.π. καί σημ. 155).

172. Χαρακτηριστικά είναι δύο γυναικεία áγάλματα του τύπου της λεγόμενης «Δομίτιας της 'Ολυμπίας» επίσης άπό την 'Ολυμπία, έργα των 'Αθηναίων Έρωτος καί Έλευσινίου, όπου τά γνωρίσματα αúτά είναι έμφανή (βλ. καί σημ. 189· ιδίως Stone, Metroon, πίν. 851-2).

173. 'Από τά ρωμαϊκά έργα νά σημειωθεί ή όμοιότητα των λεπτών πτυχών στο δεξιό ίσχύιο καί στην κοιλιά του 1 με αúτες σέ ένα γυναικείο áγαλμα της έποχής του Νέρωνος στη Βοστώνη (Museum of Fine Arts 01.8191: Walters, *Isis*, 79 σημ. 34 πίν. 9c-d).

174. Βλ. Κεφ. III: σ. 278.

175. H. R. Goette, Beobachtungen zu römischen Kinderporträts, *AA* 1989, 453-471 πίν. 1-25 ιδίως σ. 353-354. Γενικά για τις παιδικές εικονιστικές κεφαλές βλ. W. Gercke, *Untersuchungen zum römischen Kinderporträt von den Anfängen bis in hadrianische Zeit* (δ.δ. Hamburg 1968). 'Από τόν έλληνικό χώρο είναι πλούσια ή συλλογή του ΕΑΜ (Α. Ντάτσουλη-Σταυρίδη, Παιδικά καί νεανικά πορτραίτα της Ρωμαιοκρατίας στο Έθνικό 'Αρχαιολογικό Μουσείο 'Αθηνών, *ΑΑ* 13, 1980, 319-350 εικ. 1-47).

176. Για την εικονογραφία του Τραϊανού βλ. κυρίως W. H. Gross, *Die Bildnisse Traians, Das römische Herrscherbild II* 2 (1940)· L. Budde, Imago clipeata des Kaisers Trajan in Ankara, *AntPl IV* (1965) 103-117 εικ. 1-15 πίν. 58-64· Fittschen-Zanker I, 39-42 άρ. 39-43 πίν. 42-47 Beil. 18-21.

177. Πρβ. ένδεικτικά την προτομή μικρού δούλου στο Μουσείο J. P. Getty (*GettyMusJ* 14, 1987, 182-183 Acquisitions/1985 άρ. 8 εικ. 8· H. R. Goette, ό.π. 454-456), την κεφαλή παιδιού ΕΑΜ 3302 (Α. Ντάτσουλη-Σταυρίδη, ό.π. 324 εικ. 8-9), τά πορτραίτα νέων άνδρων ΕΑΜ 3086 καί 372 της ύστερης Τραϊάνειας-πρώιμης 'Αδριάνειας περιόδου (Σταυρίδη, *Πορτραίτα*, 52-54 άρ. 3086, 372 πίν. 56-57 [πρβ. καί τις κεφαλές των ώριμότερων άνδρων ΕΑΜ 242, 3085: σ. 54-55 πίν. 58-59, της ίδιας έποχής]), ή καί τις κεφαλές που συγκεντρώνει ό K. Fittschen, Ritratto funerario infantile di età traiana nei Musei Capitolini, *BollMC* 22, 1985, 13-23 εικ. 1-15. Πρβ. επίσης τά άκόμη ύστερότερα, λόγω της έγγάρκτης άπόδοσης των ματιών, νεανικά πορτραίτα, τά όποία δημοσίευσε ό J. Charbonneaux, Portraits du temps des Antonins, *MonPiot* 49, 1957, 67-73 εικ. 1-9, ό όποιος τά χρονολόγησε στη μέση έποχή των 'Αντωνίνων. Νά σημειωθεί ότι ή μεγαλύτερη πλαστικότητα που παρατηρείται στα μαλλιά των κεφαλών της έποχής του Τραϊανού δέν άποτελεί κανόνα χωρίς εξαιρέσεις: πρβ. ένδεικτικά την ύπερβολικά πρόστυπη, γραμμική μορφή των βοστρύχων της εικονιστικής

έρμαϊκής προτομής ἐνὸς ἡνιόχου στὴ Ρώμη (Museo Nazionale Romano 287: B. Di Leo, *MNR* I/91 [1987] 159-160 ἀρ. R115).

178. Γὰ τὴν εἰκονογραφία τοῦ Νέρωνος στὴν παιδικὴ καὶ ἐφηβικὴ ἡλικία, προτοῦ δηλαδὴ ἀνέλ-
θει στὴν ἀρχὴ τὸ 54 μ.Χ. καὶ κατὰ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ἐξουσίας του, ὡς περίπου τὸ 58 μ.Χ., βλ.
κυρίως V. H. Poulsen, Nero, Britannicus and Others. Iconographical Studies, *ActaArch* 22, 1951, 118-
129 εἰκ. 1-18· U. Hiesinger, The Portraits of Nero, *AJA* 79, 1975, 113-119 (πρῶτος τύπος τοῦ 50-59
μ.Χ.) πίν. 17, 19-23· M. Bergmann - P. Zanker, «Damnatio memoriae». Umgearbeitete Nero- und
Domitianporträts, *JdI* 96, 1981, 321-322 εἰκ. 3a-d· Fittschen-Zanker I, 17-18 ἀρ. 17 πίν. 17. Ἰδιωτικὲς
εἰκονιστικὲς κεφαλὲς μὲ τὰ μαλλιά παρόμοια ἀποδοσμένα μὲ αὐτὰ τοῦ Νέρωνος, ὁμοιάζοντας ἐπομέ-
νως μὲ τοῦ **115α**, δίνει ὁ H. R. Goette, ὁ.π. 458 σημ. 23. Στὰ παραδείγματα αὐτὰ ἀξίζει νὰ προστεθεῖ
καὶ ἡ κεφαλὴ ἐνὸς μικροῦ ἀγοριοῦ ἀπὸ τὴ Ρώμη, τῆς Κλαύδειας-Νερώνειας περιόδου, ἡ ὁποία μοιά-
ζει ἀρκετὰ μὲ τὸ **115α** στὴ μορφὴ τῶν τριγωνικῆς διατομῆς βοστρύχων (Ρώμη, Museo Nazionale
Romano 121553: B. Di Leo, ὁ.π. 172-174 ἀρ. R132).

179. B. Andreae, στό: *Baiae. Il ninfeo imperiale sommerso di Punta Epitaffio* (1983) 60-63 ἀρ. 10-11·
78, 79-80 εἰκ. 141-155, 175-181, 199, 216· ὁ ἴδιος, ὁ.π. (σημ. 136), στό: V. M. Strocka (ἐκδ.), *Die
Regierungszeit des Kaisers Claudius* (1994) 230 εἰκ. 13-14.

180. Πρβ. χαρακτηριστικὰ τὴν κεφαλὴ τοῦ ἀγάλματος τῆς Ἰσιδος ἀπὸ τὴ Γόρτυνα, τῆς ἐποχῆς
τοῦ Τραϊανοῦ (Ἡράκλειο, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο 260: Walters, *Isis*, 73 καὶ σημ. 44-46 πίν. 19c-d·
Tran Tam Tinh, *LMC* V [1990] 768 λ. «Isis» ἀρ. 59· Romeo-Portale, 91-98 πίν. IVc-d), καὶ αὐτὴ ἀπὸ
τὴ Λαοδικεῖα ἐπὶ τοῦ Λύκου, τῆς ἐποχῆς τῶν Σεβήρων (Pamukkale, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο: L. Kahil,
στό: *Laodicée du Lycos: Le Nymphé* [1969] 189-191 πίν. LXIII· Tran Tam Tinh, ὁ.π. ἀρ. 48). Στὸ πρῶτο
σεβήρειο ἀγαλμα τῆς Ἰσιδος ἀπὸ τὴ Λακωνία (EAM 1617: Walters, *Isis*, 83 καὶ σημ. 101 πίν. 34c-d·
Tran Tam Tinh, ὁ.π. ἀρ. 47*. Ρωμιοπούλου, 103 ἀρ. 104) τὸ τρυπάνι ἔχει χρησιμοποιηθεῖ σὲ μικρό-
τερο βαθμὸ στοὺς πλοκάμους, οἱ βόστρυχοι ὅμως ἐδῶ παρουσιάζονται ἐντελῶς γραμμικοὶ καὶ ἐπίπε-
δοι, σχεδὸν ἐγγάρακτοι, ὅπως στὶς σύγχρονες γυναικεῖες εἰκονιστικὲς κεφαλές, χωρὶς νὰ παρουσιά-
ζουν τὴν πλαστικότητα αὐτῶν τῆς κεφαλῆς **89**.

181. Πρβ. σὲ ἀντιδιαστολὴ τὴν ἀπόδοση τῶν βοστρύχων στὴν κεφαλὴ **43** (πίν. 52-53), τῆς πρῶ-
της Ἀντωνίνειας περιόδου, ὅπου ἡ μεταλλικότητα ἐκείνων τῆς κεφαλῆς τῆς Ἰσιδος ἔχει ἀτονήσει
ἀρκετά.

182. Γὰ τὸν ὅρο «ὀξύρυγχος χαρακτήρ» βλ. M. Guarducci, *Epigrafia greca* I (1967) 385, ἐνῶ γιὰ
αὐτὸν τὸν τύπο τῶν γραμμάτων στὶς λατινικὲς ἐπιγραφές βλ. κυρίως G. Molisani, *Aspetti paleografici
delle iscrizioni latine di Atene*, *ASAtene* 57/58 (n.s. 41/42), 1979/80, 429-430 εἰκ. 8-12, ὅπου γίνεται
λόγος καὶ γιὰ τὶς ἐπιγραφές τῆς Κορίνθου (A. B. West, *Corinth VIII2: Latin Inscriptions 1896-1926*
[1931]· J. H. Kent, *Corinth VIII3: The Inscriptions 1926-1950* [1966] σπορ.).

183. Σβορώνος, 428-434, ἀρ. 126, μὲ τὶς φιλολογικὲς πηγές. Γὰ τὸν M. Iulius Cottius βλ. καὶ
Stein, *RE* X1 (1917) 576-577 λ. «Iulius» ἀρ. 197, ὁ ὁποῖος ὅμως δὲν ἀναφέρεται στὸ ἀνάθημα τῆς
Ἐπιδάουρου.

184. Stein, ὁ.π. 577 ἀρ. 198.

185. Π. Καββαδίας, Ἐπιγραφαὶ ἐκ τῶν ἐν Ἐπιδαυρίᾳ ἀνασκαφῶν, *AE* 1885, 200, ὁ ὁποῖος
ἀναφέρει ἐπίσης τὴν ὑπαρξὴ ἰχνῶν κόκκινου χρώματος στὰ γράμματα.

186. Ὁ.π. σημ. 141.

187. Χαρακτηριστικὲς εἶναι οἱ λεπτεῖς ταινιωτὲς πτυχὲς στὸν χιτῶνα τῆς Ἀγρυπίνας τῆς Νεώτε-
ρης (Μουσεῖο Ὀλυμπίας Λ 143: ὁ.π. σημ. 141), ἰδιαίτερα ἀνάμεσα στὰ στήθη καὶ στὸ σύστημα τῶν
πτυχῶν στὴ δεξιὰ πλευρά. Οἱ συστάδες ἀκόμη τῶν πτυχῶν τοῦ χιτῶνα τοῦ τρίτου ἀγάλματος ἀπὸ τὸ
ἴδιο σύνολο (Μουσεῖο Ὀλυμπίας Λ 142: ὁ.π. σημ. 141, τῆς πρῶτης ἐποχῆς τῶν Φλαβίων) ποὺ
πέφτουν κυματιστὰ ἀνάγλυφες ἐπάνω στὴ γυμνὴ ἐμφάνεια, θυμίζουν ἀρκετὰ αὐτὴ στὴ δεξιὰ ὄψη
τοῦ **55**.

188. Βατικανό, Museo Gregoriano Profano 133389-91, 133392-95: Koeppel II, 5-8, 28-33 ἀρ. 7-8
εἰκ. 11-12, μὲ βιβλιογραφία, ἀπὸ τὴν ὁποία κυριότερη εἶναι ἡ μελέτη τοῦ A. Magi, *I rilievi flavii del
Palazzo della Cancelleria* (1945) πίν. I κέ.

189. Μουσεῖο Ὀλυμπίας Λ 140 (τοῦ Ἑρώτος) καὶ Λ 143 (τοῦ Ἐλευσινίου): G. Treu, *Olympia* III:

Die Bildwerke (1897) 258 πίν. LXIII4-5 (του β' μισού του 1ου αἰ. μ.Χ. «etwas in der Zeit des Titus»· Kruse, 102 (υστερότερα του αγάλματος της «Δομίτιας», στη μετάβαση από την εποχή των Φλαβίων σ' αὐτὴ τοῦ Τραϊανοῦ)· Stone, *Metroon*, 386 πίν. 851-2 (του β' μισού του 1ου αἰ. μ.Χ.). Τὰ ἀγάλματα δὲν ἀπέχουν πολὺ μεταξύ τους. Ἡ ἀντιπαράβολή τους μὲ αὐτὰ τοῦ Μητρώου καὶ τῇ «Δομίτια» ὑποδεικνύει ὅτι ἡ χρονολόγησή τους στὴν ἐποχὴ των Φλαβίων εἶναι ἡ πιθανότερη. Σχετικὰ μεγάλυτερη ὁμοιότητα μὲ τὰ ἀγάλματα τοῦ Μητρώου παρουσιάζει τὸ ἄγαλμα τοῦ Ἑλευσινίου, ἐνῶ, ὅπως σημειώνει καὶ ὁ Kruse, 102, αὐτὸ τοῦ Ἑρώτος ἔρχεται πλησιέστερα πρὸς τῇ «Δομίτια».

Γιὰ τὸ ἄγαλμα τῆς «Δομίτιας» (Μουσεῖο Ὀλυμπίας Λ 146) βλ. G. Treu, ὁ.π. 259 πίν. LXIII8 (τὴν ταυτίζει ἐπιφυλακτικὰ μὲ τὴν Ποππαία)· Schmidt, 80-81· Kruse, 100-101, 429-430 σημ. 104. Οἱ δύο τελευταῖοι ἔδειξαν τὴ στενὴ τεχνολογικὴ σχέση τοῦ αγάλματος μὲ τὰ λεγόμενα «ἀνάγλυφα τῆς Cancellaria», ἰδίως τῆς Ἑστιάδης τῆς πλάκας Β (F. Magi, ὁ.π. πίν. I, IV). Βασιζόμενοι ἐπίσης στὸν τόπο εὑρεσης τοῦ αγάλματος, ταύτισαν τὴ μορφή μὲ τὴ Δομίτια, καθὼς δύσκολα τὸ ἄγαλμα μιᾶς ἀπλῆς ἱέρειας θὰ ἔβρισκε θέσιν μέσα στὸν σηκὸ τοῦ ναοῦ. Παρ' ὅλ' αὐτὰ ἀκολουθεῖται ἀκόμη συχνὰ ἡ ταύτιση μὲ τὴν Ποππαία (Bieber, *Copies*, 196 εἰκ. 805-806· G. Bauer, στί: *Die Funde aus Olympia* [1980] 209 ἀρ. 149 εἰκ. 149 [«τῆς ἐποχῆς τοῦ Νέρωνος»]· Amedick, 71 [τῆς ὑστερῆς Νερώνειας - πρώτης Φλάβειας περιόδου]). Τὴν πρώιμη χρονολόγησιν καθιστᾷ ἀπίθανη ἡ ἀντιπαράβολή μὲ τὰ ἀγάλματα τοῦ Μητρώου, ὅπου φαίνεται ὅτι πρόκειται γιὰ ἔργα τεχνολογικὰ ξένα μεταξύ τους. Τὴ διαφορὰ αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ ἐρμηνεύσει ἡ ὑπόθεσις ἐνὸς διαφοροποιητοῦ, μὴ ἀθηναϊκοῦ ἐργαστηρίου, ὅπως ὑπέθεσε ἡ Stone, 386 σημ. 54. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἡ σύγκρισή μὲ τὰ τραϊάνεια γλυπτὰ ἀπὸ τὸ Ἑρῶ τοῦ Κιλκίς, παρὰ τὸν ἐπαρχιακὸ χαρακτῆρα τους (ὁ.π. σημ. 73), ἐπιβεβαιώνει τὴ χρονολόγησιν τῆς «Δομίτιας» στὸν ὑστερο 1ο αἰ. μ.Χ.

190. Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο 299, ἀγνωστῆς προέλευσης: Mendel III, 352-353 ἀρ. 1114· Lippold, *Plastik*, 237 σημ. 2· M. Brinke, *Die Aphrodite Louvre-Neapel*, *AntPl* 25 (1996) 42-43 ἀρ. R34 εἰκ. 24.

191. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς μορφές των «ἀναγλύφων τῆς Cancellaria» (ὁ.π. σημ. 188), πρβ. καὶ τὸ ἐξάιρετο ἄγαλμα τῆς Πλωτίνας στὸ Benevento μὲ πλαστικότερες πτυχές στὸν χιτῶνα ἢ τὴ stola (M. Rotili, *L'arco di Traiano di Benevento* [1972] 114 εἰκ. 83), ἡ ἔνα παρόμοιο ἄγαλμα ποὺ προέρχεται ἴσως ἀπὸ τὸ Paestum (Φρανκφούρτη, Liebieghaus 80: P. C. Bol, *Liebieghaus I*, 96-99 ἀρ. 26 εἰκ. 261-4). Στὸν πρώιμο 2ο αἰ. μ.Χ. χρονολόγησε τὸ ἄγαλμα τῆς Κωνσταντινούπολης ἡ M. Brinke, ὁ.π.

192. Πρβ. Daltrop-Wegner, *Flavier*, πίν. 42-49 (Julia Titi), πίν. 51-52 (Domitilla), μὲ ἰδιαίτερα ἀνοικτὰ μάτια, ἀνάλογα μὲ αὐτὰ ποὺ παρατηροῦνται στὰ πορτραῖτα τῆς ἐποχῆς των Ἰουλίων - Κλαυδίων. Κατὰ τὰ ἄλλα ὅμως παρουσιάζουν ἀρκετὲς ἀναλογίες μὲ τὸ 98. Ἐντονες εἶναι οἱ ὁμοιότητες μὲ τὰ πορτραῖτα τῆς Δομίτιας, τῆς γυναίκας τοῦ Δομιτιανοῦ (Daltrop-Wegner, *Flavier*, 63-71, 122-125, πίν. 54-57), μὲ ἀνάλογη διαμόρφωσιν τῶν παρειῶν μὲ τὴν ἐλαφρὴ ὑποδήλωσιν τῶν ρινοπαραεικῶν ρυτίδων, τοῦ μικροῦ προτεταμένου πηγουνιοῦ, τοῦ στόματος ἢ καὶ τῶν στενόμεκρων ματιῶν καὶ τοῦ σχηματισμοῦ των κάτω βλεφάρων. Πρβ. ἀκόμη καὶ ἰδιωτικὰ πορτραῖτα τῆς ἐποχῆς: Fittschen-Zanker III, 47-50 ἀρ. 60-63 πίν. 77-80. Ἀπὸ τὸν ἐλληνικὸν χῶρον, ἀπὸ τὸν ὁποῖο προέρχονται λίγα πορτραῖτα τῆς ἐποχῆς των Φλαβίων (A. Stavridis, *Zwei Porträts des Kaisers Titus im Nationalmuseum zu Athen*, *RM* 85, 1978, 423), πρβ. ἰδίως τὴν κεφαλὴ τοῦ Δομιτιανοῦ EAM 345 (Σταυρίδης, *Πορτραῖτα*, 37-38 πίν. 32-33), τὸ ἀνδρικὸ πορτραῖτο EAM 431 (σ. 39 πίν. 34), ἢ ἀκόμα τὴ γυναικεῖα κεφαλὴ EAM 5259 (A. Stavridis, *Qualitätsvolle Porträts flavischer Zeit im Athener Nationalmuseum*, *RM* 91, 1984, 424 πίν. 140).

193. Πρβ. ἰδίως Fittschen-Zanker III, 8-9 ἀρ. 7 πίν. 9 (Πλωτίνα) καὶ σ. 50-54 ἀρ. 64-69 πίν. 81-87· σ. 56 ἀρ. 73 πίν. 91· σ. 57-58 ἀρ. 76 πίν. 95 (ἰδιωτικὰ πορτραῖτα). Ἀπὸ τὸν ἐλληνικὸν χῶρον χαρακτηριστικὰ εἶναι τὸ πορτραῖτο τῆς Πλωτίνας EAM 357 ἀπὸ τὴν Κρήτη (Σταυρίδης, *Πορτραῖτα*, 40-42 πίν. 36) καὶ ἡ γυναικεῖα κεφαλὴ EAM 2313 (σ. 42-43 πίν. 37-38).

194. Βλ. Κεφ. III: σ. 270.

195. Ἡ φθορὰ τοῦ μαρμάρου, ἀλλὰ καὶ ἡ διαφανόμενη προχειρότητα στὴν ἀπόδοσιν τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου, ἰδίως τῶν ματιῶν, δὲν ἐπιτρέπουν ἀσφαλὴ συμπεράσματα γιὰ τὴν ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία λαξεύθηκε τὸ ἔργο.

196. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ των Φλαβίων πρβ. τὶς εἰκονιστικὰς κεφαλὰς τῆς Julia Titi καὶ τῆς Δομίτιας (ὁ.π. σημ. 192) ἢ καὶ ἰδιωτικὰ πορτραῖτα τῆς ἐποχῆς αὐτῆς καὶ τῆς ἀμέσως ἐπόμενης μὲ μεγάλο κρῶ-

βύλο στο πίσω μέρος της κεφαλής (Fittschen-Zanker III, άρ. 64 πίν. 81-82· άρ. 66-69 πίν. 83-87 [Τραϊάνεια]· άρ. 79-80 πίν. 99-101 [περί το 100 μ.Χ.]). Κατά την ύστερη Τραϊάνεια και πρόωμη 'Αδριάνεια περίοδο φαίνεται ότι ο μεγάλος κρωβύλος τοποθετείται ψηλότερα: πρβ. τις εικονιστικές κεφαλές της Μαρκιάνας (Wegner, *Hadrian*, πίν. 37, 39· Fittschen-Zanker III, άρ. 8 πίν. 40) ή τους πρώιμους κυρίως τύπους της Σαβίνας (Wegner, *Hadrian*, πίν. 42, 43, 46, 47· A. Carandini, *Vibia Sabina* [1969] πίν. I-III, VI-VIII, XV-XVI, XXVI-XXIX, XLIII, XLVII-III, LIII-LVIII, LXXIX και LXXXV-XCV). Το ίδιο συμβαίνει και στα ιδιωτικά πορτραίτα της εποχής (πρβ. ένδεικτικά Fittschen-Zanker III, άρ. 70-72 πίν. 88-91 [της ύστερης Τραϊάνειας περιόδου]· άρ. 74, 77, 81, 82 πίν. 88-92, 96-97, 101-103 [ύστερα Τραϊάνεια-πρώιμα 'Αδριάνεια]).

'Από τον έλλαδικό χώρο, πεπονοειδή τύπο κόμμωσης με μεγάλο κρωβύλο στο πίσω μέρος, από τρεις επάλληλους λεπτούς πλοχμούς, παρουσιάζει το μικρό άγαλμα της λεγόμενης «Κορίννας» από τις Θέρμες του 'Αργους, της πρώιμης εποχής του 'Αδριανού (Μουσείο 'Αργους: J. Marcadé, *Sculptures argiennes*, *BCH* 81, 1957, 429-432 άρ. 8 εικ. 15a-d, 16 πίν. VII, ο οποίος το ταυτίζει με την Κορίννα, ταύτιση την οποία δέχεται ή I. Linfert-Reich, *Musen- und Dichterinnenfiguren des 4. Jhs. v. Chr.* [δ.δ. 1969 (1971)] 59-62· Schmidt, 101, ή οποία το χρονολογεί στην Τραϊάνεια-'Αδριάνεια περίοδο· Kruse, 135-136 άρ. D39, ο οποίος το θεωρεί πρώιμο 'Αδριάνειο, σημειώνει όμως την τεχνοτροπική του συγγένεια με έργα της εποχής του Τραϊανού). Πλαστικά αποδοσμένο κρωβύλο στο πίσω μέρος της κεφαλής, όχι όμως τόσο μεγάλο όσο της 94, παρουσιάζει μία κεφαλή κοριτσιού με έξιδανικευμένα χαρακτηριστικά και διπλό ιερατικό στεφάνι (ΕΑΜ 462: βλ. Κεφ. III: σ. 272 άρ. I). 'Αντίθετα, ή κεφαλή ΕΑΜ 456 με τον λεπτό κρωβύλο χαμηλότερα τοποθετημένο και έγχάραξη στα μάτια, άντυπα-ραβλήθηκε με τα πορτραίτα της Πλαυτίλλας, της πρώιμης εποχής των Σεβήρων (Α. Ντάτσουλη-Σταυρίδη, Πορτραίτα της Ρωμαϊκής 'Εποχής στο 'Εθνικό 'Αρχαιολογικό Μουσείο 'Αθηνών, *ΑΑΑ* 12, 1979, 109-114 εικ. 1-2).

Χαρακτηριστική της σημασίας της ύπαρξης και της θέσης ενός μεγάλου κρωβύλου είναι ή πρόσφατη άναχρονολόγηση του αγάλματος της Μεγάλης 'Ηρακλειώτισσας ΕΑΜ 3622 στις άρχες του 2ου αί. μ.Χ. και όχι στην ύστερη Αύγουστεια - πρόωμη Τιβέρεια περίοδο όπως πιστευόταν, έπειτα από την παρατήρηση ότι κάτω από το ήμάτιο που καλύπτει την κεφαλή θα πρέπει να σχηματιζόταν ένας μεγάλος κρωβύλος (δ.π. σημ. 90). Πρβ. επίσης μία κεφαλή στη Ρώμη με καλυμμένο επίσης το πίσω τμήμα της, ή οποία έχει χρονολογηθεί στην ύστερη Τραϊάνεια - πρόωμη 'Αδριάνεια περίοδο (Museo Nazionale Romano 311: A. A. Amadio, στό: *MNR* I/91 [1987] 210-212 άρ. R163).

197. Πρβ. ένδεικτικά το άγαλμα της Βιβουλρίας 'Αλκίας, μητέρας του 'Ηρώδου του 'Αττικού, από το Νυμφαίο στην 'Ολυμπία (Μουσείο 'Ολυμπίας Λ 157: Bol, *Nymphäum*, 176-177 άρ. 39 πίν. 39-41).

198. Μουσείο 'Ολυμπίας Λ 127: G. Treu, δ.π. 246-248 πίν. LX2 (Δομιτιανός)· Niemeyer, 94 άρ. 42· Stemmer, 33 άρ. III4 πίν. 174· Stone, *Metron*, 388-389 πίν. 842· Bol, *Metron*, 304 εικ. 16· Hitzl, 52-55, 97-101 άρ. 6 πίν. 30-33, 34b, 38a. Το άναδιπλούμενο τμήμα της χλαμύδας στών άριστερό άμο άπλώνεται άρκετά πρδς τα πλάγια, με άρκετά διαφοροποιημένες μεταξύ τους πτυχές, λεπτότερες και παχύτερες, που δημιουργούν άνάλογης μορφής σχήματα στο κέντρο. Περισσότερο μονότονες είναι οι πτυχές που πέφτουν πίσω στην άριστερή πλευρά, συγκρίνοντας το τμήμα αυτό με το αντίστοιχο τμήμα του πρωιμότερου αγάλματος του Νέρωνος/Τίτου (δ.π. σημ. 140).

199. Συγγενική μορφή παρουσιάζουν όρισμένα έργα της πρώιμης εποχής του Τραϊανού, όπως ο άδριάντας του Τραϊανού στην 'Οστια (Museo Archeologico 23: Stemmer, 15-16 άρ. I10 πίν. 63) και το άγαλμα στο Παρίσι (Λούβρο MA 1150: Stemmer, 14-15 άρ. I9 πίν. 61-2), όπου το τμήμα της χλαμύδας στο στήθος έχει άρκετά μεγαλύτερο πλάτος, είναι όμως άποδοσμένο με τις ίδιες «άρχες» με αυτές του 127. 'Αναλογίες μπορούν να διαπιστωθούν άκόμη και σε ύστερα Τραϊάνεια έργα, όπως στα άνάγλυφα του Τόξου του Τραϊανού στο Benevento, π.χ. στην πτύχωση της χλαμύδας του Τραϊανού στη σκηνή της *institutio alimentaria* (M. Rotili, *L'arco di Traiano a Benevento* [1972] πίν. XCIV) κλπ.

200. Πρβ. τη μορφή του γοργονείου στών κορμό θωρακοφόρου της εποχής του Τραϊανού που βρισκόταν στην άγορά άρχαιοτήτων του Lugano (Stemmer, 16 άρ. I 10a πίν. 7) ή το προσωπίο Τρίτωνος (;) που φέρει στη θέση αυτή το πρώιμο τραϊάνειο άγαλμα του άυτοκράτορα στην 'Οστια (δ.π. σημ. 199· βλ. Stemmer, πίν. 62). 'Ο τρόπος αυτός της άπόδοσης άποκλείει μία χρονολόγηση των θραυσμάτων 127 στών προχωρημένο 2ο αί. μ.Χ. Πόσο έντονότερα χρησιμοποιείται άργότερα το τρυ-

πάνι στο σημείο αυτό δείχνει το γοργόνειο δύο θωρακοφόρων αγαλμάτων του 'Αδριανού στο 'Ηράκλειο της Κρήτης και στην Τύνιδα (Αρχαιολογικό Μουσείο 5 και Μουσείο Bardo C 932: Stemmer, 37-38 άρ. III 13-14 πίν. 22).

201. Χαρακτηριστικό περισσότερο της καλής ποιότητας του αγάλματος και της θέσης του στον χώρο και όχι φυσικά χρονολογικό στοιχείο αποτελεί ή αναλογικά πολύ καλή εργασία της πίσω όψης, ή οποία θυμίζει αυτήν του αγάλματος θωρακοφόρου στο Cherchel των μέσων περίπου του 1ου αϊ. μ.Χ. (Stemmer 10-12 άρ. I 5 πίν. 2-3 και ιδιαίτερα πίν. 22 ή πίσω όψη). Πρβ. ακόμη το άγαλμα του 'Αδριανού στον Πειραιά (Αρχαιολογικό Μουσείο 1197: Π. Ζορίδης, Δύο πορträτα του 'Αδριανού του τύπου «Rollockenfrisur» από τον Πειραιά και την 'Επίδαυρο, AAA 15, 1982, 117 εικ. 2), όπου επίσης η πίσω όψη είναι άρκετά καλά δουλεμένη με εμφανέστερα τα ίχνη του τρυπάνου και περισσότερο επίπεδες πτυχές, χωρίς τη λεπτή διάρθρωση αυτών του 127.

202. Βλ. Κεφ. III: σ. 267 και σημ. 1136.

203. Μουσείο 'Αγοράς S 455: Walters, *Isis*, 95-96 άρ. 6 πίν. 18a-b, προερχόμενο από τον άριστερό ώμο της μορφής. 'Η ταύτιση του είναι βέβαιη, καθώς σώζει και μέρος των κροσσίων. 'Η πτύχωση έχει γραμμικότερο χαρακτήρα και οι αΐλακες μεταξύ των πτυχών είναι σχετικά πυκνότεροι άπ' ό,τι στο αντίστοιχο θραύσμα 114α. Μουσείο 'Αγοράς S 2551: Walters, *Isis*, 96 άρ. 7 πίν. 19c, από τον δεξιό ώμο ανάλογης μορφής. Χαρακτηριστική είναι ή όμοιότητα των πτυχώσεων με αυτές στο μικρότερο θραύσμα από το 'Ασκληπιείο 114β. 'Η Walters, *Isis*, 73-74, 95-96 άρ. 6-7, τα αποδίδει σε ένα εργαστήριο και ίσως στον ίδιο γλύπτη. 'Η προέλευση των θραυσμάτων από δύο στήλες την όδήγησε στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για εργαστήριο ειδικευμένο στην παραγωγή «ισιακών» θεμάτων. Στο εργαστήριο μάλιστα αυτό ή και στο ίδιο χέρι απέδωσε τα αγάλματα της 'Ισιδος και του Σαράπιδος από το 'Ισείο της Γόρτυνας της Κρήτης (σ. 73 και σημ. 44-6 πίν. 19c-19d). Στον ίδιο γλύπτη απέδωσε ή Walters και το άγαλμα της 'Ισιδος με πέπλο από το 'Ισείο της Θεσσαλονίκης, το όποιο χρονολογεί στην ύστερη 'Αδριανεία περίοδο και θεωρεί ως το τελευταίο έργο του γλύπτη (Θεσσαλονίκη, 'Αρχαιολογικό Μουσείο 843: Walters, *Isis*, 74 και σημ. 47· R. Salditt-Trappmann, *Tempel der ägyptischen Götter in Griechenland und an der Westküste Kleinasien*, EPRO 15 (1970) 50 πίν. 2344, ή όποια είχε ήδη σημειώσει τη σχέση του αγάλματος με αυτή της Γόρτυνας· Tran Tam Tinh, *LIMC V* [1990] 768 λ. «Isis» άρ. 60· Γ. Δεοπίνης, στο: *Γλυπτά ΑΜΘ*, 114-115 άρ. 87 εικ. 226-229 [μετά τα μέσα του 2ου αϊ. μ.Χ.]).

Οι άποδείξεις αυτές φαίνονται υπερβολικές, με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία, λόγω του μικρού μεγέθους των θραυσμάτων της 'Αγοράς και του διαφορετικού τύπου των αγαλμάτων της Γόρτυνας και της Θεσσαλονίκης (το τελευταίο μάλιστα είναι από σκούρο μάρμαρο), ενώ ή τεχντροπία των δύο αυτών αγαλμάτων φαίνεται διαφορετική. 'Η όμοιότητα πάντως των θραυσμάτων της 'Επίδαυρου με αυτά της 'Αγοράς ίσως να βεβαιώνει την ύπαρξη αυτού του εργαστηρίου.

204. Πρβ. ένδεικτικά το τμήμα προς τους ώμους ενός θραύματος ανάγλυφης στήλης από την 'Αγορά με το ίδιο θέμα (Μουσείο 'Αγοράς S 437: Walters, *Isis*, 75, 97 άρ. 10 πίν. 22c). 'Η μαλακότητα που παρατηρείται στην απόδοση της πτύχωσης δείχνει ότι τα θραύσματα της 'Επίδαυρου δέν έχουν φθάσει το στάδιο της έξαιρετης τέχνης στήλης της 'Αλεξάνδρας, της ύστερης 'Αδριανείας περιόδου (EAM 1193: Walters, *Isis*, 75-76 και σημ. 58 πίν. 24a-b· Karanastassis I, 227 πίν. 662).

205. Πρβ. Kruse, 454 σημ. 281: «In der Regel sind Wiederholungen dieses Typus nicht leicht zu datieren, da an den einfachen strengen Formen der römische Zeitstil weniger deutlich zum Ausdruck kommt als bei faltenreichen Gewänder».

206. Πρβ. Lippold, *Kopien*, 199· P. Zanker, *Klassizistische Statuen* (1974) 117.

207. Για τον τύπο βλ. Κεφ. III σημ. 1160. Κατάλογο των περίπου 30 άντιγράφων έδωσαν οι: V. H. Poulsen, *Der strenge Stil*, *ActaArch* 8, 1937, 123-125· Mustili, 35 στον άρ. 3· κυρίως P. Orlandini, *Calamide II* (1950) 90-98· L. Guerrini, *Copie romane del tipo «Aspasia/Sosandra» da Creta*, στο: *Antichità Cretesi. Studi in onore di D. Levi II* (1974 [1978]) 229-230.

Πρόκειται για τα έξι αγαλματα (δέν παρατίθενται οι μεμονωμένες κεφαλές, καθώς και τα αγάλματα των όποιων δέν υπάρχουν δημοσιευμένες φωτογραφίες):

I. Νεάπολη, Museo Nazionale 153654, από τη Baia (το καλύτερο αντίγραφο, ύψ. 1.97 μ. με την κεφαλή): M. Napoli, *Una nuova replica della Sosandra di Calamide*, *BdA* 39, 1954, 1-10 εικ. 1-8, 10· H. Lauter, *Zur Chronologie römischer Kopien nach Originalen des 5. Jhs.* (1966) 115 άρ. 1 (του 120-130

μ.Χ.)· L. Guerrini, *δ.π.* άρ. 26 εικ. 3· Delivorrias, 23-24 άρ. 148*. L. A. Scatozza, *στό: Le collezioni del Museo Nazionale di Napoli* (1989) 100 άρ. 26 έγγρ. πίν. σ. 8.

II. Βερολίνο, Staatliche Museen SK 1518, άπό την Ίταλία (εικονιστικό άγαλμα, ύψ. 1.97 μ. με την κεφαλή): Blümel, *Kat.Berlin* IV, 27-29 άρ. K167 πίν. 53-54· Kruse, 191-192, 385 άρ. D107 (τοῦ 150-160 μ.Χ.)· L. Guerrini, *δ.π.* 1.

III-IV. Ρώμη, Museo Capitolino 41 (17) καὶ 46 (14) (εικονιστικά [:] άγάλματα, ύψ. 1.95 [συμπληρωμένο τὸ κάτω τμήμα τοῦ δευτέρου]): Stuart-Jones, *Mus.Cap.*, 32 άρ. 22 καὶ 30 άρ. 12 πίν. 4· H. v. Steuben, *στό: Helbig* II⁴, 45-46 άρ. 1197· L. Guerrini, *δ.π.* άρ. 6, 5.

V. Ρέθυμνο, Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο (πλήρως σωζόμενο εικονιστικό άγαλμα άπό την Λάππα, ύψ. 1.73 μ.): Σ. Μαρινάτος, *ΑΔ* 15, 1933/35, παράρτ. 66-69 άρ. 10 πίν. 1-2 (Φαυστίνα Πρεσβύτερη)· L. Guerrini, *δ.π.* 227 άρ. A πίν. XXXII (πρώιμο Ἀντωνίνειο)· Kruse, 174-175, 372-373 άρ. D84 (τοῦ 140-150 μ.Χ.)· A. Σταυρίδης, Ἡ εικονογραφία τῆς Φαυστίνας τῆς Πρεσβύτερης στὸν έλληνικό χῶρο, *ΑΕ* 1976, 137-138 πίν. 51· αντίθετα, M. Wegner, *Nachträge zum römischen Herrscherbild im 2. Jh. n.Chr.*, *Boreas* 2, 1979, 131 (Φαυστίνα ἡ Νεώτερη).

VI. Νεάπολη, Museo Nazionale 137885, άπό τὸ Castellamare di Stabia: P. Orlandini, *δ.π.* 93 άρ. 4 πίν. VII.3· L. A. Scatozza, *δ.π.* 100 άρ. 27.

VII. Παρίσι, Λοῦβρο, άπό τὴ Villa Borghese: P. Orlandini, *δ.π.* 94 άρ. 8 πίν. VIII.3.

VIII. Παρίσι, Λοῦβρο (ύψ. μέχρι τοὺς ὤμους 1.91 μ.): *Encyclopédie Photographique de l'Art* III (1938) 160 A.

IX. Ἄργος, Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο (προερχόμενο άπό οἰκοδόμημα θερμῶν): K. Κρυστάλλη, *ΑΔ* 22, 1967, B1 Χρον. 171 πίν. 126.4· L. Guerrini, *δ.π.* άρ. 27.

X. Ἱεράπετρα, Ἀρχαιολογική Συλλογή 61: Κορμός άπό μέρος τῶν κνημῶν μέχρι τοὺς ὤμους, ύψ. 1.40 μ.): Σ. Μαρινάτος, *δ.π.* 69 εικ. 30· L. Guerrini, *δ.π.* 228 άρ. C εικ. 1.

XI. Παλαιότερα, Ρώμη, Συλλογή Giustiniani: P. Orlandini, *δ.π.* 93-94 άρ. 4 πίν. VIII.2· L. Guerrini, *δ.π.* άρ. 7.

208. I. Κυρήνη, Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο 14.286 (ύψ. 61 εκ. μέχρι τοὺς ὤμους, καὶ 57 εκ. χωρὶς τὴν πλίνθο): E. Paribeni, *Catalogo delle sculture di Cirene* (1959) 92 άρ. 237 πίν. 123· L. Guerrini, *δ.π.* άρ. 28.

II. Ἀκυληία, Museo Archeologico 336 (κορμός ύψ. 40 εκ.): V. S. M. Scrinari, *Museo Archeologico di Aquileia: Catalogo delle sculture romane* (1972) 16 άρ. 45· L. Guerrini, *δ.π.* άρ. 20.

III. Βενετία, Museo Archeologico 262 (κορμός, ύψ. 36.5 εκ.): Traversari, *Venezia*, 17 άρ. 3, με καλή φωτογραφία: L. Guerrini, *δ.π.* άρ. 19.

IV. Νέα Ὑόρκη, Metropolitan Museum 24.97.31 (κορμός άγορασμένος στὴ Ρώμη, ύψ. 41.5 εκ., μαζί με τὴν πλίνθο ὅπου άναγράφεται ΕΥΡΩΠΗ): G. M. A. Richter, *Catalogue of Greek Sculpture in Metropolitan Museum of Arts* (1954) 25-26 άρ. 30 πίν. XXIX· L. Guerrini, *δ.π.* άρ. 21· M. Robertson, *LIMC* IV (1986) 76, 92 λ. «Europe» άρ. 1a*.

V. Δαμασκός, Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο 5380, άπό τὴ Χάμα τῆς Συρίας (ύψ. 39.5 εκ., μαζί με τὴν πλίνθο): S. Abdoul-Hak - A. Abdul-Hak, *Catalogue illustré du departement des antiquités grecques et romaines au Musée de Damas* (1951) 101-102 άρ. 3 πίν. XLVI· L. Guerrini, *δ.π.* άρ. 18.

VI. Ἀγνωστων διαστάσεων έργο, μάλλον άγαλμάτιο, άπό τὴ Mediana τῆς Σερβίας: Mediana (Κατάλογος έκθεσης στὸ Ἐθνικὸ Μουσείο τῆς Niš, 1979) 43, 45 πίν. XXXI εικ. 63 (σερβοκροατικά, με σύντομη άγγλική περίληψη)· M. Tomović, *Calamis' «Aphrodite Sosandra» and the Problem of the sculptural group from Mediana (Niš)*, *Starinar* 40/41, 1989/90, 231-239 εικ. 1 (σερβοκροατικά, με σύντομη άγγλική περίληψη), ὁ ὁποῖος τὸ θεωρεῖ έργο τοῦ 2ου ἢ τῶν πρώτων δεκαετιῶν τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ., λαξευμένο στὴν Ἀθήνα ἢ τὴ Θεσσαλονίκη.

VII-VIII. Κόρινθος, Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο S 1897 + S 1904, S 1051 (θραύσματα δύο άγαλματίων άπό τὴ Νότια καὶ τὴν Ἰουλία Βασιλική αντίστοιχα): B. S. Ridgway, *Sculpture from Corinth, Hesperia* 50, 1981, 442 καὶ σημ. 81, ὅπου άναφέρει ὅτι τὸ μέγεθος τῶν έργων εἶναι άνάλογο τῶν II, III καὶ IV.

209. Τυπικὸ παράδειγμα χλαμυδοφόρου τοῦ β' μισοῦ τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. άποτελεῖ ένα άγαλμα ποῦ προέρχεται ἴσως άπό τὴν περιοχή τῆς Ἀττάλειας καὶ χρονολογεῖται στὴ μέση έποχή τῶν Ἀντωνίνων

(Κωνσταντινούπολη, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο 124: Inan-Rosenbaum I, 215 ἀρ. 300 πίν. CLXX1-2). Οἱ πτυχὲς τῆς χλαμύδας ἔχουν ἡμικυλινδρική σχεδὸν διατομή καὶ χαρακτηρίζονται ἀπὸ πλαστικότητα, στοιχεῖα τὰ ὅποια δὲν ἀπαντοῦν σὶν βραχὺ αὐτὸ σὶν Χλαμυδοφόρο τῆς Ἐπιδάουρου. Ἀντίθετα ἀρμόζουν μὲ αὐτὰ τῶν ἀγαλμάτων ἀπὸ τὸν διάκοσμο τοῦ «Κτηρίου Κ», τὰ ὅποια χρονολογοῦνται, ὅπως θὰ φανεῖ παρακάτω, σὶν περίοδο περὶ τὸ 160 μ.Χ. Ἀπὸ τὰ παραδείγματα τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. πρβ. τὸ ἀγαλμάτιο 75 τοῦ Ἑρμοῦ μὲ χλαμύδα (πίν. 71).

210. Φιλαδέλφεια (USA), University of Pennsylvania Museum, καὶ Βερολίνο, Staatliche Museen: H. Kähler, *Der Trajansbogen in Puteoli, Studies Presented to D.M. Robinson I* (1951) 430-439 πίν. 28-30 (τῶν ἀρχῶν τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ., μετὰ τὸ 96 μ.Χ.)· M. Rotili, *L'Arco di Traiano a Benevento* (1972) 63-64 εἰκ. 59-60 (τοῦ 102 μ.Χ.)· Kruse, 106 (λίγο μετὰ τὸ 96 μ.Χ.).

211. H. P. L'Orange - A. v. Gerkan, *Der spätantike Bildschmuck des Konstantinsbogens* (1939) 187 πίν. 1a· M. Rotili, ὁ.π. 162 εἰκ. 134-135· R. Schneider, *Bunte Barbaren* (1986) 129 καὶ σημ. 924· 162-166 πίν. 371.

212. R. Bartoccini, *Le Terme di Lepcis* (1929) 163-65 εἰκ. 174-177· R. Bianchi Bandinelli κ.ἄ., *Leptis Magna* (1964) εἰκ. 151.

213. Koepfel IV, 26-34 ἀρ. 4-11 εἰκ. 6-13. Καλύτερες φωτογραφίες: H. P. L'Orange - A. v. Gerkan, ὁ.π. πίν. 39-42. Πρβ. ἰδίως τῆς μετωπικῆς ἱστάμενης μορφῆς χλαμυδοφόρων σὶν σκηνῇ τοῦ Κυνηγιῶ τοῦ Λιονταριοῦ: H. P. L'Orange - A. v. Gerkan, ὁ.π. πίν. 42a· Koepfel IV, 30 ἀρ. 9 εἰκ. 11.

214. M. Santangelo, *Il monumento di C. Iulius Philorappos in Atene, ASAtene* 19/21 (n.s. 3-5), 1941/43, 153-253 ἰδίως 200-224 εἰκ. 19-52· Kruse, 109· D. E. E. Kleiner, *The Monument of Philorappos in Athens* (1983) ἰδίως 81-95 πίν. XIV-XXV. Γιὰ τῆς μορφῆς τῶν τηβεννοφόρων βλ. M. Santangelo, εἰκ. 42, 44-49· D. E. E. Kleiner, πίν. XIV, XX, XXIII· Goette, 131 ἀρ. Ba17 πίν. 174-5.

215. Τῇ χρονολόγησιν αὐτῇ ἐπιβεβαιώσει ἡ ἀντιπαραβολὴ καὶ μὲ ἄλλα γλυπτὰ τῆς ἐποχῆς, ὅπως μὲ τῆς μορφῆς μὲ χιτωνίσκο σὲ ἓνα θραῦσμα ἱστορικοῦ ἀναγλύφου σὶν Chatsworth τῆς Ἀγγλίας (Koepfel III, 148, 171 ἀρ. 8 εἰκ. 10, [Τραϊάνειο]), ἢ μὲ γυναικεῖα εἰκονιστικὰ ἀγάλματα ἀπὸ τῇ Μ. Ἀσίᾳ, ἓνα ἀγαλμα τοῦ τύπου τῆς Μικρῆς Ἡρακλειώπουσας ἀπὸ τὴν Ἐφεσο (Βιέννη, Kunsthistorisches Museum I 831: Kruse, 69-70 ἀρ. C6· Inan-Rosenbaum I, 123-124 ἀρ. 142 πίν. LXXXIII1), ἓνα ἀγαλμα νεαρῆς γυναίκας ἀπὸ τὰ Θυάτεια, ἂν καὶ ἡ πτύχωση εἶναι περισσότερο γραμμικὴ (Manisa, Μουσεῖο 4: Kruse, 126 ἀρ. D29· Inan-Rosenbaum I, ἀρ. 212 πίν. CXV). Πρβ. ἐπίσης ἓνα ἀγαλμα τοῦ τύπου τῆς Μικρῆς Ἡρακλειώπουσας σὶν τὴν Ρώμῃ (Palazzo Braschi: Kruse, 73-138, 307-308 ἀρ. C12 [Ἀδριάνειο]· Fittschen-Zanker III, 63-64 ἀρ. 85 πίν. 107 [τῆς πρώμης Ἀδριάνειας περιόδου]).

216. Γιὰ τὸ ἔτος τοῦ πρώτου ταξιδιοῦ τοῦ Ἀδριανοῦ σὶν τὴν Ἑλλάδα, τὸ ὅποιο ἀπέτελεσε τὴν ἀφετηρίαν νέας μέτρησιν τοῦ χρόνου ὥς τὸ 4ον αἰ. μ.Χ., βλ. παρακάτω σ. 200 καὶ σημ. 561.

217. Ὁ Vermeule I, 56, συνδέει ὑποθετικὰ τὴν κεφαλὴ 99 μὲ τὸν Ἀδριάνειο κορμὸ θωρακοφόρου 125, ἂν καὶ, ὅπως ὁ ἴδιος σημειώνει, τὸ μάρμαρο εἶναι διαφορετικὸ καὶ οἱ διαστάσεις δὲν ταιριάζουν.

218. Wegner, *Hadrian*, 13-15, 56 πίν. 10 κέ· K. Fittschen, *Eine Büste des Kaisers Hadrian aus Milreu in Portugal, MM* 25, 1984, 199-206 πίν. 53-70· Fittschen-Zanker I, 49-51 ἀρ. 49 πίν. 54-55· C. Evers, *Les portraits d'Hadrian. Typologie et ateliers* (1994) 233-240 εἰκ. 2-4, 11, 16, 37, 57, 59, 62, 65, 75-77.

219. Ἡ ἀπόδοσιν αὐτῇ θεωρήθηκε ἀπὸ τὸν Wegner, *Hadrian*, 96, ὅτι ἐγινε κατὰ τὴν ἐκθεσιν τῆς κεφαλῆς σὶν τὸ Μουσεῖο. Εἶναι ὅμως ἀπίθανο νὰ συνέβη κατὰ τέτοιο, καθὼς δὲν ὑπάρχουν παραδείγματα ἀνάλογων ἐπεμβάσεων σὲ γλυπτὰ τῆς Ἐπιδάουρου. Στὴ βιβλιογραφία, μόνον ὁ Π. Ζορίδης, Δύο πορτραῖτα τοῦ Ἀδριανοῦ τοῦ τύπου «Rollockenfrisur» ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ καὶ τὴν Ἐπίδαυρον, AAA 15, 1982, 121, ἀναφέρει τὴν ἄποψιν τοῦ Wegner χωρὶς σχολιασμό.

220. Ἀπὸ αὐτά, τὸ πορτραῖτο σὶν τὸ Βερολίνο (Staatliche Museen R. 53: Fittschen-Zanker I, 50 ἀρ. 2· C. Evers, ὁ.π. ἀρ. 15) εἶναι ἀπὸ βασάλτι καὶ μὲ ἐγχάραξιν δηλώνεται μόνον ἡ ἴρις, τὸ δὲ ὕλικὸ ὑποδεικνύει πιθανότατα μίμηση μεταλλικῶν προτύπων, ἐνῶ αὐτὸ σὶν τὴ Σεβίλλῃ (Museo Arqueologico 151: Fittschen-Zanker I, 51 ἀρ. 22· C. Evers, ὁ.π. ἀρ. 132), μὲ ἐντονο τρυπάνι στὰ μαλλιά, εἶναι ἀσφαλῶς ὑστερότερο ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα, τῆς μέσης ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίνων κατὰ τὸν Wegner, *Hadrian*, 57, καὶ τῆς ὑστερῆς Ἀδριάνειας ἢ πρώμης Ἀντωνίνειας κατὰ τοὺς Fittschen-Zanker I, 51

σημ. 9. Τὸ τρίτο παράδειγμα ἀποτελεῖ μία προτομή στὸ Λονδίνο (Βρετανικὸ Μουσεῖο 1897: Fittschen-Zanker I, 50 ἀρ. 5· C. Evers, ὁ.π. ἀρ. 60).

221. Ἡ ἐγγάραξη θεωρεῖται ὅτι καθιερώθηκε μετὰ τοὺς τύπους «Baiae» καὶ «Imperatorii 32» τῶν κεφαλῶν τοῦ Ἀδριανοῦ, περὶ τὸ 130 μ.Χ. (Wegner, *Hadrian*, 61· K. Fittschen, ὁ.π. 202. Βλ. καὶ Walters, *Isis* 76 καὶ σημ. 64). Γιὰ τὴν πλαστικὴ ὑποδήλωση τῆς ἱριδας καὶ τῆς κόρης τοῦ ματιοῦ βλ. Στεφανίδου, *Νεοαττικά*, 50 καὶ σημ. 13· 61.

222. Γιὰ τὰ ταξίδια τοῦ Ἀδριανοῦ σὲ σχέση μετὰ τοὺς εἰκονιστικοὺς τύπους βλ. Wegner, *Hadrian*, 52 κέ. καὶ εἰδικότερα γιὰ τὴν Ἑλλάδα σ. 59, 61-62.

223. Τὰ πορτραῖτα γενικὰ τοῦ Ἀδριανοῦ ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ Ἀνατολὴ συγκεντρώνει ὁ G. Gualandi, *Una testa di Adriano da Hierapolis (Frigia)*, *RdA* I, 1977, 64-77. Γιὰ τεχνοτροπικὲς παρατηρήσεις βλ. P. Zanker, *Provinzielle Kaiserporträts* (1983) 11-20.

224. Β. Καλλιπολίτης, *ΑΔ* 19, 1964, Β1 Χρον. 69 πίν. 66β· Vermeule III, 56-57 ἀρ. 191B· ὁ ἴδιος, *Rom. Imp. Art.*, 391 ἀρ. 3· A. Stavridis, *Untersuchungen zu den Kaiserporträts in Griechenland* (δ.δ. 1970) 39· A. Παπαστάμος, Ἀριστουργηματικὴ κεφαλὴ τοῦ αὐτοκράτορος Τραϊανοῦ, *ΑΑΑ* 5, 1972, 133 σημ. 15, ὁ ὁποῖος τὸ χρονολογεῖ μετὰ τὴν τρίτη ἐπίσκεψη τοῦ Ἀδριανοῦ τὸ 131/2 μ.Χ.· Π. Ζορίδης, ὁ.π. 115-121 εἰκ. 1-5· M. Wegner, *Verzeichnis der Bildnisse von Hadrian und Sabine*, *Boreas* 7, 1984, 129· K. Fittschen, ὁ.π. 200 πίν. 61· Fittschen-Zanker I, 50 ἀρ. 17· C. Evers, ὁ.π. ἀρ. 92 εἰκ. 16.

225. Wegner, *Hadrian*, 40, 62, 95· ὁ ἴδιος, ὁ.π. 113 («πιθανόν» τοῦ τύπου «Chiaramonti»)· Vermeule, *Rom. Imp. Art.*, 391 στὸν ἀρ. 7 εἰκ. 136· L. Beschi, *Adriano e Creta*, *Antichità Cretesi. Studi in onore di D. Levi* II (1974) 223 πίν. 301· A. Stavridis, *Römische Porträts im Archäologischen Museum von Chania*, *Boreas* 8, 1985, 109 πίν. 151-4 (τύπου «Chiaramonti»)· G. Gualandi, ὁ.π. 81, 86 ἀρ. 23· K. Fittschen, ὁ.π. 200 πίν. 64c-d· Fittschen-Zanker I, 49-51 ἀρ. 15 (τοῦ τύπου «Rollockenfrisur»)· C. Evers, ὁ.π. ἀρ. 24 («Klitterung» τῶν τύπων «Stazione Termini» καὶ «Chiaramonti»).

226. G. Welter - U. Jantzen, *Das Diktynaion*, στὸ: F. Matz, *Forschungen auf Kreta 1942* (1951) 106-117 πίν. 1-2, 76-104· I. F. Sanders, *Roman Crete* (1982) 174 ἀρ. 20/29. Μαζὶ βρέθηκε καὶ ἓνα ἀκόμη πορτραῖτο τοῦ Ἀδριανοῦ (Μουσεῖο Χανίων 77), ποῦ ἀνῆκε σὲ θωρακοφόρο ἄγαλμα, τὸ ὁποῖο καταστράφηκε τὸ 1934 ἀπὸ φωτιά (Wegner, *Hadrian*, 42, 67-68, 95 πίν. 24· ὁ ἴδιος, ὁ.π. *Boreas* 7, 1984, 113· Vermeule I, 58 ἀρ. 206· ὁ ἴδιος, *Rom. Imp. Art.*, 391 ἀρ. 7 εἰκ. 135· A. Stavridis, ὁ.π. 109 πίν. 141· G. Gualandi, ὁ.π. 81, 86 ἀρ. 2· Niemeyer, 97 ἀρ. 54 [Ἀντωνίνειο]· Fittschen-Zanker I, 58 σημ. 1· C. Evers, ὁ.π. ἀρ. 23 εἰκ. 6 (τοῦ τύπου «Busti 283»)· Καρανασάση, 225-226 πίν. 61α.

227. Wegner, *Hadrian*, 39, 61, 93 (πιστεύει ὅτι ὑπῆρχε ἤδη κατὰ τὴν πρώτη ἐπίσκεψη τοῦ Ἀδριανοῦ στὴν Ἀθήνα τὸ 124/5 καὶ ὅτι σίγουρα ἔγινε πρὶν ἀπὸ τὴ δεύτερη τὸ 128/9)· ὁ ἴδιος, ὁ.π. *Boreas* 7, 1984, 110· W. Fuchs, *Zu Porträt des Hadrian und einem Kopf in Castellón de la Plana*, *MM* 16, 1975, 270 σημ. 3 πίν. 54c· G. Gualandi, ὁ.π. 80, 86 ἀρ. 9· Π. Ζορίδης, ὁ.π. 122-123 (πιθανολογεῖ τὴν προέλευσὶ τῆς ἀπὸ κάποιο ἀνάγλυφο καὶ τὴν συνδέει μετὰ τὴν πρώτη ἐπίσκεψη τοῦ Ἀδριανοῦ)· K. Fittschen, ὁ.π. 201 καὶ σημ. 36 πίν. 64b· Fittschen-Zanker I, 50 ἀρ. 14· C. Evers, ὁ.π. ἀρ. 11· Ὁ M. Wegner χρησιμοποιεῖ τὸν λανθασμένο ἀρ. εὐρ. 789, ὅπως καὶ ὁ K. Fittschen (στὸ Fittschen-Zanker I, θέτει ἐρωτηματικόν). Ὅτι πρόκειται γιὰ λάθος ὑπέδειξαν οἱ: W. Fuchs καὶ Π. Ζορίδης. Ὁ K. Fittschen ἀναφέρει ὡς τόπο προέλευσης τὴ Σπάρτη, ἐνῶ στὴν ὥς τότε βιβλιογραφία ἡ κεφαλὴ σχετιζόταν περισσότερο μετὰ τὴν Ἀθήνα.

228. Τὸ III δὲν περιλαμβάνεται στὶς συγκρίσεις μας λόγω τῆς ἐκτεταμένης φθορᾶς του. Ὁ Fittschen, ὁ.π. (σημ. 218) 201 τὸ θεωρεῖ χειρωνακτικὸ ἔργο· ἀντίθετα, ὁ Wegner, *Hadrian*, 40, πιστεύει ὅτι «wenn nicht das Stück selbst eingeführt wurde, muß in ihm ein eingeführtes Stück kopiert worden sein».

229. K. Fittschen, ὁ.π. (σημ. 218) 201-202· Fittschen-Zanker I, 51, μετὰ ἐκτενὴ συζήτηση τοῦ θέματος, ὅπου ὑποστηρίζει ἐλληνιστικὴ ἐπίδραση· ἀντίθετα, C. Evers, ὁ.π. 238-239.

230. Βλ. κυρίως P. Zanker, ὁ.π. (σημ. 223) 27. Τὸ σημεῖο αὐτὸ πιστοποιεῖ ἡ ἀντιπαράθεση μετὰ τὰ καλύτερα ρωμαϊκὰ παραδείγματα: στὴ Στουτγάρδη, στὸ Palazzo Braschi τῆς Ρώμης, στὸ Münster καὶ στὸ Dunham Massey (K. Fittschen, ὁ.π. [σημ. 218] πίν. 56-57, 59· C. Evers, ὁ.π. ἀρ. 134, 66, 122).

231. Ὁ Vermeule, *Rom. Imp. Art.*, 391 στὸν ἀρ. 7, ἀναφέρει ὅτι θὰ ἦλθε διαμέσου τῆς Κορίνθου ἢ τῆς Ἀθήνας.

232. Τὴν ἐλληνικὴ προέλευση τοῦ 99 πιστεύουν οἱ Vermeule, *Rom. Imp. Art.* 391 ἀρ. 5· Π. Ζορί-

δης, ὁ.π. (σημ. 219) 121, ὁ ὁποῖος μάλιστα ὑποθέτει ἓνα κορινθιακὸ ἐργαστήριον. Ἀντίθετα, ὁ Wegner, *Hadrian*, 96, ὑποστηρίζει ὅτι τὸ πορτραῖτο προέρχεται ἀπὸ τὴ Ρώμη.

233. v. Arnim, στή: *RE* VI (1909) 126-131 λ. «Epiktetos 3»· H. Schenkl, *Epicteti dissertationes ab Arriani digestae* (Editio Maior, Teubner 1916 [ἀνατύπ. 1965]) ἰδίως σ. XV-XXXIII· W. A. Oldfather, *Contributions towards a Bibliography of Epictetus* (1927)· I. Xenakis, *Epictetus. Philosopher-Therapist* (1969) ἰδίως 1-11· G. Grunewald - S. Y. Rydberg, *Epiktetos. Handbok i livets konst* (1984).

234. *Historia Augusta: Vita Hadriani* 16, 10 (H. W. Benario, *A Commentary on the Vita Hadriani in the Historia Augusta* [1980] 32, 107). Γιὰ τὴ σχέση τοῦ Ἐπικτήτου μὲ τὸν Ἀδριανὸ βλ. v. Arnim, ὁ.π. 127· H. Schenkl, ὁ.π. XXVI-XXVII· I. Xenakis, ὁ.π. 5.

235. Πρβ. ἐνδεικτικὰ Daltrop-Wegner, *Flavier*, πίν. 42-44, 46-47, 49 (Julia Titī)· πίν. 53-57 (Domitia)· Fittschen-Zanker III, 48-55 ἀρ. 61-64, 67-68, 70 πίν. 77-82, 84-85 (ἰδιωτικὰ πορτραῖτα τῆς ὕστερης Νερώνειας, τῆς Φλάβειας καὶ τῆς Τραϊάνειας ἐποχῆς). Βλ. ἐπίσης τὴν ἀπόδοση τῶν μαλλίων σὲ ἓνα πορτραῖτο τοῦ Τίτου στὴ Ρώμη (Museo Capitolino 3361: Fittschen-Zanker I, 34 ἀρ. 30 πίν. 31-32).

236. Νὰ σημειωθεῖ μόνο ὅτι ἡ στήλη πρέπει νὰ ἀνήκει στὴν περίοδο τῆς ρωμαϊοκρατίας, καθὼς ὁ τύπος αὐτὸς εἰκονιστικῶν ἔργων δὲν παραδίδεται πρὶν ἀπὸ τὸν 1ο αἰ. π.Χ., εἶναι δὲ μάλιστα ἀμφίβολο κατὰ πόσον ἀνάλογες στήλες κατασκευάζονταν στὸ καλλιτεχνικὸ κέντρο τῆς περιόδου αὐτῆς, τὴν Ἀθήνα, πρὶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Τραϊανοῦ. Γιὰ τὰ θέματα αὐτὰ βλ. ἀναλυτικότερα στὸ Κεφ. III: σ. 290 καὶ σημ. 1375.

237. C. W. Clairmont, *Die Bildnisse des Antinous* (1966)· H. Meyer, *Antinoos* (1991). Ἀρκετὲς ἀναλογίαι διαπιστώνονται σὲ ὁρισμένα πορτραῖτα τοῦ Ἀντινόου ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ ὥρο, τὰ EAM 518 (C. W. Clairmont, ὁ.π. 24, 39 ἀρ. 4 πίν. 3, 5, 6· A. Ντάτσουλη-Σταυρίδου, Συμβολὴ στὴν εἰκονογραφίαν τοῦ Ἀντινόου, *Ἀρχαιογνωσία* I, 1980, 346 πίν. 23α-β, 24β, 27β· H. Meyer, ὁ.π. 31 ἀρ. 19 πίν. 7) καὶ EAM 689 ἀπὸ τὴ Μαντινεία (C. W. Clairmont, ὁ.π. 59 ἀρ. 64 [δὲν δέχεται τὴν ταύτιση μὲ τὸν Ἀντίνοο]· ἀντίθετα: A. Ντάτσουλη-Σταυρίδου, ὁ.π. 345-346 πίν. 20-22, 24α, 27α, ἡ ὁποία τὸ συγκρίνει μὲ τὸ EAM 518). Ἡ χρῆσις τοῦ τρυπάνου στὸ 100 εἶναι περιορισμένη σὲ σχέση μὲ ἄλλα πορτραῖτα τοῦ Ἀντινόου, ἐνῶ εἶναι ἀνάλογη ἡ διαμόρφωσις τῶν σαρκωδῶν παρειῶν καὶ τῶν ματιῶν, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ βαθιὰ κόγχη καὶ τὸ εὐθὺ φρύδι ποὺ χαρακτηρίζουν τὸν Ἀντίνοο.

238. Πρβ. ἐνδεικτικὰ τὴν προτομὴ EAM 420 (Σταυρίδου, *Πορτραῖτα*, 49 πίν. 47 [ὕστερη Τραϊάνεια-πρῶμη Ἀδριάνεια]· A. Hekler, *Studien zur römischen Porträtkunst, ÖJh* 21/22, 1922/24, 175 εἰκ. 58 [Ἀδριάνεια]), ἡ τὴν κεφαλὴ EAM 3558, ἡ ὁποία παρουσιάζει περισσότερα ἀτομικὰ χαρακτηριστικὰ ἀπ' ὅ,τι ἡ EAM 420 καὶ ἡ 100 (C. Watzinger, *Die Ausgrabungen am Westanhang der Akropolis, AM* 26, 1901, 321 ἀρ. 13 εἰκ. 34· P. Zanker, *Klassizistische Statuen* [1974] 108 στὸν ἀρ. 10 σημ. 90, 94 [μέσης Ἀντωνίνειας περιόδου]), ἡ ἀκόμη τὴν κεφαλὴ Ἑρμοῦ ἢ Περσέως ἀπὸ τὴν Κόρινθο, τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀδριανοῦ (Μουσεῖο Κορίνθου S 72-4: M. C. Sturgeon, *A New Group of Sculpture from Ancient Corinth, Hesperia* 44, 1975, 281-290 πίν. 70-71) παραβάλλοντας ἰδιαίτερα τὴ διαμόρφωσις τῶν ματιῶν, ἐνῶ στὰ μαλλιά ἔχει χρησιμοποιηθεῖ εὐρέως τὸ τρυπάνι. Πρωιμότερη ἀπὸ τὴν 100 φαίνεται μία ἄλλη κεφαλὴ νέου ἀπὸ τὴν Κόρινθο, μὲ παρόμοια ἀπόδοση τοῦ ματιοῦ ἀλλὰ μὲ πολὺ λεπτότερο πρόσωπο καὶ χαμηλὸ ἀνάγλυφο τῶν μαλλίων (Μουσεῖο Κορίνθου S 425: Johnson, *Corinth IX*, 7-9 ἀρ. 4 [Ἀυγούστεια]· P. Zanker, 97 στὸν ἀρ. 7 πίν. 724 [Τραϊάνεια-Ἀδριάνεια συγκρίνοντας μὲ πορτραῖτα τοῦ Τραϊανοῦ]· M. C. Sturgeon, *Roman Sculpture from Corinth and Isthmia: A Case for a Local «Workshop», The Greek Renaissance in the Roman Empire, Papers of the Tenth International British Museum Colloquium* [1989] 117-119 καὶ σημ. 23-24 εἰκ. 6). Παρόμοια κατὰ πολὺ ἀπόδοση τῶν ματιῶν, τῶν φρυδιῶν καὶ τῶν μαλλίων ἀπαντᾷ καὶ σὲ ἓνα νεανικὸ πορτραῖτο στὸ J. P. Getty Museum στὸ Malibu, ἄγνωστης προέλευσης, τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀδριανοῦ (Inan-Rosenbaum II, 329 ἀρ. 327 πίν. 2363-4).

239. Πρόκειται γιὰ τὶς εἰκόνες τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου προτοῦ διαδεχθεῖ τὸν Ἀντωνίνον Πίο τὸ 161 μ.Χ. (Wegner, *Antoninen*, 34-40 πίν. 14-18· Fittschen-Zanker I, 61-62 ἀρ. 61-62 πίν. 70-73 [περὶ τὸ 140 μ.Χ.]· M. Bergmann, *Marc Aurel, Liebieghaus Monographien* 2 [1984] 22-23, 40-41 εἰκ. 35-30). Λόγω ὁμῶς τῆς ἐξοφθαλμίας, ἡ ἀπόδοση τῶν ματιῶν εἶναι διαφορετικὴ, ὅπως καὶ τῶν μαλλίων ποὺ χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὴν ἐκτενέστερη χρῆσις τοῦ τρυπάνου.

240. E. Simon, *LIMC* II (1984) 381 λ. «Apollon/Apollo» ἀρ. 56. Ὁ P. Zanker, *Klassizistische Statuen*

(1974) 76 σημ. 38, θεώρησε ότι τα περισσότερα αντίγραφα του τύπου προέρχονται από την εποχή των Αντωνίωνων, ο μεγάλος όμως αριθμός παραδειγμάτων από τον 1ο αιώνα μ.Χ., όπως η «θεά του Βουθρωτοῦ», το άγαλμα από το Antium, μία κεφαλή στη Βενετία, ή κεφαλή Broadlands και ή κεφαλή από τον Παλατίνο της Ρώμης (βλ. σημ. 809), πιστοποιεί ότι ο τύπος ήταν αγαπητός και καθ' όλο τον 1ο αιώνα μ.Χ. Αντίθετα, ένα από τα υστερότερα παραδείγματα είναι αυτό στην Κέρκυρα, πιθανόν του τέλους του 2ου αιώνα μ.Χ. (βλ. σημ. 817).

241. Στεφανίδου, *Νεοαττικά*, πίν. 4α, 8α-β, 10α-β, 15α, 36α (για τη χρονολόγηση των πινάκων προς τα μέσα του 2ου αιώνα μ.Χ. βλ. σ. 56-63).

242. Για τα χαρακτηριστικά των κεφαλών της Αδριάνειας, ιδίως δὲ της ὑστερης Αδριάνειας περιόδου, βλ. H. Lauter, *Zur Chronologie römischer Kopien nach originalen des V. Jhs.* (1968) 28, 31, αναφερόμενος στις Κόρες από τη Villa Hadriana και στη στήλη της Αλεξάνδρας ΕΑΜ 1193 αντίστοιχα. Στεφανίδου, *Νεοαττικά*, 58, όπου αντιπαραβάλλει τις κεφαλές από τους νεοαττικούς πίνακες του Πειραιά με ὑστερα Αδριάνεια έργα.

243. Πρβ. χαρακτηριστικά την κεφαλή του αγάλματος του Περσέως στην Όστια (Museo Ostiense 99: P. Zanker, ὁ.π. 106 ἀρ. 9 πίν. 791, 3-5, ὁ ὁποῖος τὸ χρονολογεῖ περὶ τὸ 150 μ.Χ.).

244. Βλ. σ. 168-169. Πρβ. ἐνδεικτικὰ τὴν ἀπόλυτα ὀριζόντια αὐλάκα τοῦ τρυπάνου ἀνάμεσα στὰ χεῖλη τοῦ Ἀσκληπιοῦ, σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὴν κυματοειδὴ καμπύλη ποὺ σχηματίζεται στὸ 43.

245. Παρόμοια ἀπόδοση τῶν βλεφάρων παρουσιάζει τὸ ἀντίγραφο τοῦ τύπου στὴ Φρανκφούρτη (Liebieghaus 135: E. Simon, ὁ.π. ἀρ. 56g· P. C. Bol, *Liebieghaus I*, 112, ὁ ὁποῖος τὸ χρονολογεῖ στὰ χρόνια τῶν Ἀντωνίωνων, λόγω τῆς ἀπόδοσης τῆς κόρης καὶ τῆς ἱριδας, τὸ συγκρίνει δὲ μὲ εἰκονιστικὲς κεφαλὲς τοῦ Ἀντωνίνου τοῦ Εὐσεβοῦς). Σὲ σύγκριση μὲ τὸ 43 παρουσιάζει ἀρκετὰ ἐκτεταμένη χρῆση τοῦ τρυπάνου στὰ μαλλιά προσδίδοντάς τους μεγαλύτερη πλαστικότητα. Θὰ πρέπει ἐπομένως νὰ εἶναι ὑστερότερο τοῦ ἀντιγράφου τῆς Ἐπιδάουρου.

246. Βλ. Κεφ. III: σ. 284 ἀρ. V καὶ VI ἀντίστοιχα.

247. Μόνον ὁ H. Oehler, *Untersuchungen zu den männlichen römischen Gewandstatuen. Der Schulterbauschtypus* (1971) 71, χρονολογεῖ τὸ 125 γύρω στὸ 100 μ.Χ. μὲ βάση τὸ τονισμένο σχῆμα «6» τοῦ ἀναδιπλούμενου τμήματος τῆς χλαμύδας στὸν ὦμο. Στὰ παραδείγματα ὅμως ποὺ παραθέτει ὡς ἀνήκοντα στὴν ἴδια ὁμάδα διαπιστώνονται σημαντικὲς διαφορές: παντοῦ δημιουργεῖται ἔντονη φωτοσκίαση, τὸ τμήμα δὲ αὐτὸ δὲν εἶναι τόσο ὀγκηρό, ὅσο στὸ ἄγαλμα τῆς Ἐπιδάουρου. Ἡ κατεργασία τοῦ 125 δυσκολεύει πάντως τὶς συγκρίσεις στὸ σημεῖο αὐτό. Τὸ σχῆμα «6» ἐξ ἄλλου τῆς χλαμύδας ἀπαντᾷ ἤδη στὰ πρῶιμα αὐτοκρατορικὰ χρόνια ὅπως π.χ. στὰ ἀγάλματα τοῦ Lucius καὶ τοῦ Gaius Caesar ἀπὸ τὴν Ἰουλία Βασιλικὴ τῆς Κορίνθου (Μουσεῖο Κορίνθου S 1080 καὶ S 1065: J. Pollini, *The Portraiture of Gaius and Lucius Caesar* [1987] 107 ἀρ. 38· 99 ἀρ. 14 πίν. 21· Maderna, 236-237 ἀρ. H17-18 πίν. 302-3· Rose, *Dynastic*, 138-139 ἀρ. 69 [1], [2]).

248. Ἀκριβὴ παρὰλληλα γιὰ τὴ χρονολόγηση ἐνὸς τόσο δευτερεύοντος τμήματος τοῦ αγάλματος λείπουν. Ὁ θωρακοφόρος ἀπὸ τὸν μονόπτερο τοῦ Νυμφαίου τοῦ Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ στὴν Ὀλυμπία ἀνήκει σὲ μεταγενέστερη περίοδο ἀπὸ τὸ 128 κρίνοντας ἀπὸ τὴ δημιουργία αὐλάκων στὸ πρόσθιο, ἐσωτερικὸ τμήμα τῆς χλαμύδας (βλ. Κεφ. III: σ. 172 καὶ σημ. 362 γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ αγάλματος τοῦ θωρακοφόρου καὶ αὐτοῦ τοῦ τηβεννοφόρου ἀπὸ τοὺς δύο μονόπτερους σὲ ὑστερότερο χρόνο ἀπὸ τὰ ἄλλα ἀγάλματα τοῦ συνόλου). Περισσότερη ὁμοιότητα φαίνεται ὅτι παρουσιάζει τὸ ἀντίστοιχο σημεῖο τῆς χλαμύδας τοῦ θωρακοφόρου αγάλματος τοῦ Ἀδριανοῦ στὴν Κνωσό (Stemmer, ἀρ. IV 1 πίν. 27). Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Τραϊανοῦ πρβ. τὴν ἀπόδοση τῆς χλαμύδας στὴ μορφὴ μὲ χιτωνίσκο στὴ σκηνὴ τῆς Εἰρήνευσης τῆς Γερμανίας ἀπὸ τὰ ἀνάγλυφα τοῦ Τόξου τοῦ Τραϊανοῦ στὸ Benevento, ὅπου παρατηρεῖται ἐπίσης ἡ περιορισμένη πτύχωση τῆς ἐπίπεδης ἐπιφάνειας τῆς χλαμύδας μὲ «νευρώσεις» (M. Rotili, *L'arco di Traiano a Benevento* [1972] πίν. LXXII-III).

249. Γιὰ τὰ ἀγάλματα τοῦ Μητρώου καὶ τοῦ Ἡραίου βλ. σημ. 140-141 καὶ 189 ἀντίστοιχα.

250. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀπόδοση τοῦ χιτῶνα, ἡ διαφορὰ παρατηρεῖται ἀρκετὰ εὐκρινῶς στὴν stola τοῦ αγάλματος τῆς Ἀγριπίνης τῆς Νεώτερης καὶ τῆς μορφῆς Λ 142 ἀπὸ τὸ Μητρώο, ἐνὼ στὴ γυναικεῖα μορφὴ ἀπὸ τὸ ἴδιο σύνολο, ποὺ βρίσκεται στὸ Βερολίνο καὶ ἀνήκει σὲ τύπο συγγενικὸ αὐτοῦ τοῦ θραύσματος 112, ἡ ὀξύτητα τῆς πτύχωσης φαίνεται κάπως περιορισμένη. Χαρακτηριστικὰ τῶν ἀγαλμάτων αὐτῶν εἶναι ἡ πλούσια διαμορφωμένη πτύχωση τῆς τύλης τοῦ ἱματίου μὲ ιδιαί-

τερα βαθιές αὐλακες καὶ λεπτές πτυχές. Ἰδιαίτερα σκληρὴ εἶναι ἡ ἐργασία στὸν χιτῶνα τῶν ἀγαλμάτων τοῦ Ἑρώτος καὶ τοῦ Ἐλευσινίου· στὴν τύλῃ οἱ αὐλακες τοῦ τρυπάνου διασποῦν τὶς ράχες τῶν πτυχῶν καὶ διακόπτονται ἀπότομα, ἐνῶ στὸ 112 σβήνουν ὁμαλά.

251. Πρόκειται κυρίως γιὰ τὰ ἀγάλματα τῆς Ἑλπινίκης ἀπὸ τὸ Νυμφαῖο τοῦ Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ στὴν Ὀλυμπία (Μουσεῖο Ὀλυμπίας Λ 165: Bol, *Nymphäum*, 26-27, 177-179 ἀρ. 41 πίν. 44-45· Walters, *Isis*, 78-79 σημ. 77, ἡ ὁποία ἐπιστρέφει στὴν παραδοσιακὴ ἐρμηνεία τῆς μορφῆς ὡς Ρηγίλλης, ἐκτὸς τῶν ἄλλων καὶ γιὰτὶ βρέθηκε «beside the inscription which was intended to name her statue», τέτοια ὅμως βάση δὲν ἔχει βρεθεῖ) καὶ τὰ ἀγάλματα, τὰ ὁποῖα ἔχοντας συσχετισθεῖ τεχνοτροπικὰ μὲ αὐτὸ, χρονολογήθηκαν στὴν ἴδια περίπου ἐποχῇ, τὰ ἀντίγραφα δηλαδὴ ἀπὸ τὴν Κυρήνη καὶ τὴν Πάτρα, καθὼς καὶ τὸ θραῦσμα ἀπὸ τὴν Ἀγορὰ τῆς Ἀθήνας (βλ. Κεφ. III: σ. 277 καὶ σημ. 1249).

252. Πρβ. Sturgeon, *Corinth IX*2, 26 ἀρ. G11-3 πίν. 11· 39 ἀρ. G33-1 πίν. 28· 53 ἀρ. G129 πίν. 41.

253. Bol, *Nymphäum*, πίν. 25 (θραῦσμα a-b ἀπὸ τὴν tunica τοῦ τηβεννοφόρου ἀρ. 34), πίν. 36-37 (πρβ. κάποιες λεπτομέρειες τοῦ ἐνδύματος στὰ χέρια τοῦ ἀγάλματος τῆς Φαυστίνας τῆς Πρεσβύτερης ἀρ. 37, ἰδίως στὶς πλάγιες ὀψεις), πίν. 43 (πρβ. τὴν πτύχωση τοῦ ἱματίου τῆς Atilia Caucidia Tertulla ἀρ. 40) πίν. 46-47 (πρβ. τὴν ἀπόδοση τῆς πτύχωσης τοῦ ἱματίου σὲ διάφορα σημεῖα τοῦ ἀγάλματος τῆς Φαυστίνας τῆς Νεώτερης ἀρ. 42).

254. Πρβ. τὰ θραῦσματα: Bol, *Nymphäum*, πίν. 25c-e (ἀπὸ τὸ balteus τοῦ ἀγάλματος τοῦ τηβεννοφόρου ἀρ. 34) ἢ τὴν τύλῃ στὸ ἄγαλμα τοῦ Διὸς τοῦ τύπου τοῦ λεγομένου «Διὸς τῆς Δρέοδης» (191-193 ἀρ. 49 πίν. 62-63), ἐνῶ στὰ ἀνάγλυφα τοῦ Θεάτρου τῆς Κορίνθου ἀνάλογη διατομὴ διαφαίνεται στὸ θραῦσμα: Sturgeon, *Corinth IX*1, ἀρ. G120-G128 πίν. 40.

255. Ἡ μόνη διαφοροποίηση τῶν δύο θραυσμάτων ἔγκειται στὴν ἐργασία τῶν σωζομένων τμημάτων τῆς πλίνθου (δ.π. σ. 106). Λόγω ὅμως τοῦ μικροῦ σωζόμενου τμήματος τῆς πλίνθου καὶ τὸ διαφορετικὸ σημεῖο ποὺ παρουσιάζει κάθε θραῦσμα δὲν ἐπιτρέπονται περαιτέρω παρατηρήσεις στὸ θέμα αὐτό.

256. Πρβ. τὶς μορφές τῆς Ἡρας καὶ τῆς Ἀφροδίτης ἀπὸ τὶς σκηνές τῆς Γιγαντομαχίας, ποὺ φέρουν ποδὴρῃ χιτῶνα, καθὼς καὶ τὸν κοντὸ χιτῶνα τῆς Ἀρτέμιδος ἀπὸ τὸ ἴδιο σύνολο (Sturgeon, *Corinth IX*2, 26 ἀρ. G11-3 πίν. 11· σ. 32-33 ἀρ. G21-3 πίν. 18· σ. 37-38 ἀρ. G30-3 πίν. 25 ἀντίστοιχα).

257. Τὸ ἀγαλμάτιο 49 ἔχει χρονολογηθεῖ στὴν ἐποχῇ τοῦ Ἀδριανοῦ ἀπὸ τὸν Th. Kraus, *Hekate* (1960) 155 σημ. 648, ἐνῶ στοὺς καταλόγους σ. 169 ἀρ. 4b καὶ σ. 174 ἀρ. A18 ἀνάγεται γενικότερα στὸν 2ο αἰ. μ.Χ. Στούς «προχωρημένους ρωμαϊκοὺς χρόνους» ἀναφέρθηκε ἡ Καρούζου, 90 ἀρ. 303, ἐνῶ ἡ Harrison, *Agora XI*, 92 τὸ χρονολόγησε στὸ τέλος τουλάχιστον τοῦ 1ου αἰ. ἢ καλύτερα στὸν 2ο αἰ. μ.Χ. Στὸν 1ο ἢ στὸν πρῶμο 2ο αἰ. μ.Χ. χρονολόγησε τὸ ἔργο ὁ D. Willers, στὸ: *Antike Kunstwerke aus der Sammlung Ludwig III: Skulpturen* (1990) 307.

258. E. E. Schmidt, *Die Kopien der Erechtheionkoren*, *AntPl XIII*, 1973, 19-27 πίν. 9-10, 15-18, 23-25, 30-32 καὶ σ. 26 γιὰ τὴ χρονολόγηση στὴν ὕστερη Ἀδριάνεια περίοδο. Τὸ 130-138 μ.Χ. χρονολόγησε τὰ ἔργα αὐτὰ ὁ H. Lauter, *Zur Chronologie römischer Kopien nach Originalen des 5. Jhs.* (1968) 20-36, ὁ ὁποῖος τὰ ἀπέδωσε σὲ ἀττικὸ ἐργαστήριο (σ. 31-32). Ἀντίθετα, ὁ Kruse, 139, τὰ ἀνήγαγε στὰ μέσα τῆς δεκαετίας 120-130 μ.Χ.

259. Ἡ διαφορὰ αὐτὴ στὴν ἐργασία τῶν δύο γλυπτῶν διαφαίνεται κυρίως στὰ βλέφαρα καὶ στὰ μαλλιά, ἀλλὰ καὶ στὰ ἐνδύματα. Ἡ μεταλλικότητα καὶ ὀξύτητα τῶν ἀκμῶν χαρακτηρίζει γενικότερα τὰ γλυπτὰ ἀπὸ τὴν Villa Hadriana (E. E. Schmidt, δ.π. 26).

260. Πρβ. A. Carandini, *Vibia Sabina* (1969) πίν. LXXVII κέ. (ὕστεροι Ἀδριάνειοι τύποι)· Fittschen-Zanker III, 10-12 ἀρ. 10-12 πίν. 12-15.

261. EAM 1193: Karanastassis I, 225, 226 πίν. 662· Walters, *Isis*, 75-76 πίν. 24a-b· E. A. Arslan (ἐπιμ.), *Iside, Il mito, il mistero, la magia* (1997) 570 πίν. VI.32· Ρωμοπούλου, 75 ἀρ. 75.

262. Sturgeon, *Corinth IX*2, ἀρ. G21-1 πίν. 18 (βλ. καὶ τὴ φωτογραφία τοῦ ἔξωφύλλου). Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἀκόμη ἡ μαλακότητα τῆς ἐργασίας στὴν ἀπόδοση καὶ τῶν λεπτομερειῶν τοῦ προσώπου ποὺ εἶναι κατὰ πολὺ ἀνάλογη αὐτῆς ἰδίως τῶν ματιῶν τῆς Ἑκάτης.

263. Στεφανίδου, *Νεοαττικά*, 25-28, 88-98, 138-145 πίν. 25-45. Ἄν καὶ ἡ ἀπόδοση τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου γενικότερα στοὺς πίνακες τοῦ Πειραιᾶ χαρακτηρίζεται ἀπὸ κάποια σκληρότητα, ἐντούτοις ἀπαντᾷ καὶ μαλακότερη διαπραγμάτευση (σ. 59, πρβ. τὶς κεφαλές στὸν πίν. 36).

264. Στεφανίδου, *Νεοαττικά*, 50, η οποία υποθέτει ότι όφειλόταν στην πρόσθεση χρώματος στα ένδymατα. Την όμοιότητα αυτή παρατήρησε ήδη ο Th. Kraus, *Hekate* (1960) 155 σημ. 648.

265. Sturgeon, *Corinth IX2*, πίν. 1, 11, 13, 18, 20, 27, 39 (θραύσμα άρ. G115, ενώ στην ίδια μετόπη στο θραύσμα άρ. G114, όπως και σε πολλά άλλα, παρουσιάζονται έντονα ίχνη από ντιουλτικό). Είναι χαρακτηριστικό ότι στα ανάγλυφα αυτά η ράσπα χρησιμοποιήθηκε και σε γυμνά μέρη (Sturgeon, *Corinth IX2*, 4· βλ. κ.π. στο 95).

266. Χαρακτηριστικές είναι όρισμένες παραστάσεις, όπου η εικονιζόμενη γυναικεία μορφή φέρει το ένδυμα της Ίσιδος, όπως η στήλη της Μέθης (Γ' Έφορεία Αρχαιοτήτων 1160: Walters, *Isis*, 76 πίν. 23), του Έπιγόνου και της Έλάτης (EAM 1308: Walters, *Isis*, 76 πίν. 24d, της έποχής του Άδριανού), ή του Νικίου και της Άριστοϋς (Μουσείο Πειραιά, από τον Όρωπό: Walters, *Isis*, 77 πίν. 25c, των μέσων περίπου του 2ου αι. μ.Χ.). Με την εξαίρεση της πλούσιας χάραξης που χρησιμοποιείται γενικότερα στον τύπο του ένδymατος της Ίσιδος, η διαπραγμάτευση της πτύχωσης τόσο των μορφών αυτών, όσο και των ίματιοφόρων άνδρων που εικονίζονται μαζί, παρουσιάζει άρκετες αναλογίες με αυτή της Έκάτης.

267. Στην εξακρίβωση της χρονολογικής σχέσης των δύο άγαλματιών δέν προσφέρει κάποιο στοιχείο ο κοινός τόπος εύρεσής τους (βλ. Κεφ. IV: σ. 310-312). Άν και τα άγαλματα έχουν περίπου το ίδιο ύψος, η διαφορετική κατεργασία της πίσω όψης δείχνει ότι ο μόν Άσκληπιός 20 είχε συλληφθεί έξ άρχής για να τοποθετηθεί σε μία κόγχη, ενώ αντίθετα η Έγεία 24 θά ήταν περίοπτη. Όπως-δήποτε οι έντονες διαφοροποιήσεις μεταξύ των δύο άγαλματιών στη δομή, αλλά κυρίως στην έργασία, αποκλείουν την απόδοση σε κοινό άγαλματικό σύνολο ή σε κοινό έργαστήριο.

268. Ό Stais, 97 άρ. 1810, χρονολόγησε το άγαλματιο γενικά στη ρωμαϊκή έποχή, ή Σ. Καρούζου το θεώρησε άρχικά ως έργο του 4ου αι. π.Χ. (Papaspnyridi, 108-109 άρ. 1810), άργότερα όμως το άνήγαγε στον 2ο αι. μ.Χ. (Καρούζου, 161-162 άρ. 1810). Ό B. Ashmole, *Hygieia on Acropolis and Palatine*, BSR 10, 1927, 3 άρ. i, πιστεύει ότι πρόκειται ίσως για το πρωιμότερο των αντιγράφων του τύπου της Έγείας Hope, δέν προσδιορίζει όμως ειδικότερα τον χρόνο κατασκευής του. Τέλος ό E. Schmidt, *Silanion, der Meister des Platonbildes*, Jdl 47, 1932, 284, φαίνεται ότι κλίνει περισσότερο προς την ύστερη έλληνιστική περίοδο.

269. Πρβ. την απόδοση των όξέων βλεφάρων όρισμένων από τα πιστότερα αντίγραφα του τύπου της «Έγείας Hope» (B. Ashmole, ό.π. πίν. II-V), όπου διακρίνεται καθαρά ή έμφαση που δίδεται στο επάνω βλέφαρο.

270. Μουσείο Έλευσίνας 5073: R. Lindner, *Die Giebelgruppe von Eleusis mit dem Raub der Persephone*, Jdl 97, 1982, 338-346 άρ. 6 εικ. 22. Παρά τη μεγάλη φθορά, στο σωζόμενο τμήμα της κεφαλής της Άθηνάς διαφαίνεται μία άνάλογη της Έγείας 24 απόδοση των μαλλιών, όπως και ένα ιδιαίτερα παχύ κάτω βλέφαρο.

271. Sturgeon, *Corinth IX2*, 28 άρ. G15-1 πίν. 24. Το βαρύ, πλαστικό κάτω βλέφαρο άπαντά και σε άλλες μορφές, όπως στην Άφροδίτη (πίν. 18), στους Γίγαντες (πίν. 20, 21, 24), στις Άμαζόνες (πίν. 45, 50, 60) κλπ.

272. A. Carandini, ό.π. (σημ. 260)· πρβ. ειδικότερα τους πίν. LVIII (= EAM 499: Σταυρίδη, *Πορτραϊτα*, 45-46 πίν. 43)· LXXVIII εικ. 173· LXXIX εικ. 175· LXXXIII, LXXXVII-XCI, XCIV κλπ., κυρίως της μέσης και της ύστερης έποχής του Άδριανού.

273. EAM 200 και 201: R. Lindner, ό.π. 318-30 άρ. 4 εικ. 12, 13, 15-17 και 363-374 άρ. 11 εικ. 41, 44, 45 αντίστοιχα.

274. Για τον γλυπτό διάκοσμο του θεάτρου της Κορίνθου βλ. στη σημ. 271. Σχετικά με τα ανάγλυφα του Βήματος του Φαίδρου βλ. Σβορώνος, 233-237 πίν. LXI, LXIII-LXIV, ό όποιος τα χρονολόγησε στον 1ο αι. π.Χ.· R. Herbig, *Das Dionysostheater in Athen II: Die Skulpturen vom Bühnenhaus*, *Antike Theaterbauten* 6 (1935) 35-59 πίν. 9-16 ιδίως 10-12, 142, 152, ό όποιος υπέδειξε ότι τα γλυπτά άνήκουν στα μέσα του 2ου αι. μ.Χ.· M. C. Sturgeon, *The Reliefs of the Theater of Dionysos in Athens*, *AJA* 81, 1977, 31-53 εικ. 1-7, ή όποία προχωρεί σε έρμηνεία των τεσσάρων σωζόμενων σκηνών και άπιοδίδει τα ανάγλυφα στην Άδριάνεια σκηνή του θεάτρου, που συσχετίζει με την άγωνοθεσία του Άδριανού στα Μεγάλα Διονύσια του 124/5 μ.Χ., δέν υπεισέρχεται όμως σε τεχνοτροπική μελέτη των γλυπτών· Στεφανίδου, *Νεοαττικά*, 62-63 και σημ. 3, ή όποία δέχεται τη χρονολόγηση στα μέσα του 2ου

αί. μ.Χ. Πρόσφατα ή κεφαλή EAM 3058 αποδόθηκε στη μορφή της «Τύχης» της τρίτης σκηνής από την Αί. Δεσποίνη, Παρατηρήσεις στα ανάγλυφα του Βήματος του Φαίδρου, *Πρακτικά XII Συνεδρίου Γ*, 70-73 πίν. 141-4, ή οποία υποστηρίζει ότι ή κεφαλή EAM 3058 μάς απομακρύνει από τα 'Αδριάνεια έργα καὶ συνδέει τὰ ανάγλυφα με ἕνα πιθανὸ ἐξωραϊσμὸ τοῦ θεάτρου ἀπὸ τὸν Ἡρώδη τὸν Ἀττικό. Ἡ κεφαλή χαρακτηρίζεται ἀπὸ παχιά, βαριά βλέφαρα, ἐνῶ τὰ μαλλιά εἶναι πλαστικότερα διαρθρωμένα ἀπὸ τῆς Ὑγείας 24. Τὰ ανάγλυφα μεταφέρθηκαν στὴ σημερινή θέση τους κατὰ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. ἐπὶ ἄρχοντος Φαίδρου (A. Frantz, *The Date of the Phaidros Bema in the Theater of Dionysos, Studies Presented to H. A. Thompson, Hesperia Suppl. XX* [1982] 34-39· ἡ ἴδια, *Agora XXIV: Late Antiquity: AD 267-700* [1988] 24-25). Τὸ θέμα ἀφῆνε ἀνοικτὸ ὁ A. Rügler, *Die Datierung der «Hallenstraße» und des «Festtores» im Kerameikos und Alarichs Besetzung Athens*, *AM* 105, 1990, 281 σημ. 8.

275. M. C. Sturgeon, ὁ.π. 40-41, 43· R. Herbig, ὁ.π. πίν. 142 καὶ 151 ἀντίστοιχα. Εἰδικότερα γὰρ τὴ μορφή τῆς σκηνῆς III βλ. Αἰ. Δεσποίνη, ὁ.π., ὅπου ἐρμηνεύεται ὡς Δήμητρα καὶ ἡ ὅλη σκηνὴ ὡς «Μύηση τοῦ Διονύσου στὰ Ἑλευσίνα Μυστήρια» ἀντὶ γὰρ «Ἱερὸ Γάμο Διονύσου καὶ Βασιλίννας», ὅπως ἐξήγησε τὴ σκηνὴ ἡ M. C. Sturgeon, ὁ.π. 39-41 εἰκ. 4. Οἱ δυσκολίες ποὺ ἀνακύπτουν ἀπὸ τὴ σύγκριση γενικότερα τῶν μορφῶν τοῦ Βήματος τοῦ Φαίδρου με τὸ ἀγαλμάτιο τῆς Ὑγείας 24 ὀφείλονται καὶ στοὺς διαφορετικοὺς ἀγαλματικούς τύπους ποὺ ἀκολουθοῦνται, καθὼς ὅλες οἱ γυναῖκες μορφές τοῦ Βήματος εἰκονίζονται πεπλοφόροι με ἄρκετὰ βαρὺ ἔνδυμα συγκριτικὰ με τὸν χιτῶνα καὶ τὸ ἱμάτιο τῆς Ὑγείας.

276. M. C. Sturgeon, ὁ.π. 32-33, 35-36 εἰκ. 2· R. Herbig, ὁ.π. πίν. 124.

277. Sturgeon, *Corinth IX*2, πίν. 11 ἀρ. G11-3 (Ἥρα)· πίν. 18 ἀρ. G21-3 (Ἀφροδίτη)· πίν. 26 ἀρ. G31-1 (Ἀπόλλων) καὶ πίν. 52 ἀρ. A8, πίν. 65 ἀρ. A34 (Ἀμαζόνες).

278. EAM 1193: ὁ.π. σημ. 261.

279. Στεφανίδου, *Νεοαττικά*, πίν. 2 (πρβ. τὴν πτύχωση τῆς χλαμύδας τοῦ Ἑλλήνα συγκριτικὰ με τὶς πτυχές τοῦ ἱματίου τῆς Ὑγείας ποὺ πέφτουν πίσω ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ ὦμο), πίν. 7 (πρβ. τὸν χιτωνίσκο τῆς Ἀμαζόνας στὴν περιοχὴ τῶν μηρῶν με τὸ ἱμάτιο τῆς Ὑγείας στὴν πρόσθια ὀψη), πίν. 27 (πρβ. τὴν ἀπόδοση τοῦ ἱματίου τῶν Ὠρῶν).

280. Πρβ. τὴν ἀπόδοση τῶν ἐνδυμάτων σὲ μία ἀπὸ τὶς πρωιμότερες ἀττικές διονυσιακὲς σαρκοφάγους, ἀπὸ τὴ Βηρυτό, τοῦ 140-150 μ.Χ. (Κωνσταντινούπολη, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο 1417: Matz 1, 98-99 ἀρ. 1 πίν. 11-3· Giuliano-Palma, 24 ἀρ. 2 πίν. IV εἰκ. 7-8 [τοῦ 160-170 μ.Χ.]· Koch-Sichtermann, 419 καὶ σημ. 1· 459 εἰκ. 447 [λίγο πρὶν τὸ 150 μ.Χ.]· Stefanidou, 134 πίν. 572).

281. Περὶ τὸ 140 μ.Χ. χρονολόγησαν τὸ ἀγαλμάτιο, χωρὶς αἰτιολόγησι, οἱ: K. Kerenyi, *Der göttliche Arzt*² (1956) 40· J. Schouten, *The Rod and Serpent of Asklepios* (1967) 25.

282. Γὰρ τὴν εἰκονογραφία τοῦ Ἀντινοῦ βλ. σημ. 237.

283. Ρώμη, Banca Romana, καὶ Villa Albani 994: Ch. W. Clairmont, *Die Bildnisse des Antinous* (1966) 39-40 ἀρ. 5 πίν. 7-8, καὶ 46-47 ἀρ. 25 πίν. 20· H. Meyer, *Antinoos* (1991) 96-99 ἀρ. I 75 πίν. 87, καὶ 76-78 ἀρ. I 55 πίν. 65, ἀντίστοιχα. Γὰρ τὸ ἀνάγλυφο στὴ Villa Albani, βλ. R. M. Schneider, *στό: Villa Albani I* (1989) 336-338 ἀρ. 108 πίν. 188-190. (Ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ καταλόγου αὐτοῦ χαρακτηρικτὰ εἶναι τὸ ἀνάγλυφο ἀρ. 7 με τὴν ἴδια κλασικιστικὴ τάση με μαλακὰ ἀποδοσμένες πτυχές, χωρὶς νὰ προκαλεῖ ἔντονη φωτοσκίαση, ἔχει δὲ ἐπίσης χρονολογηθεῖ στὴν Ἀδριάνεια-πρώιμη Ἀντωνίνεια περίοδο [H. U. Cain, 39-41 πίν. 8].)

284. Ἑλευσίνα, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο 5092: Ch. W. Clairmont, ὁ.π. 42 ἀρ. 14 πίν. 13· H. Meyer, ὁ.π. 39-42 ἀρ. I 17 πίν. 16-17, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ ὅτι τὸ ἄγαλμα ἔχει ἀσκλημακὴ σημασία, ἀρνεῖται δὲ τὴ χρονολόγησή του στὴν ἐποχὴ τῶν Σεβήρων ποὺ πρότεινε ὁ J. Bracker, *BjB* 170, 1970, 554. Μαλακὴ ἀπόδοση τῆς πτύχωσης διαφαίνεται καὶ σὲ ἕνα πρώιμο Ἀντωνίνειο εἰκονιστικὸ ἄγαλμα ἀπὸ τὴ Θήρα, παρὰ τὴ φθορὰ τῶν ἐπιφανειῶν καὶ τὸν ἐπαρχιακὸ τοῦ χαρακτήρα (EAM 708: A. Ντά-τουλη-Σταυρίδη, Ἀγαλμα τῆς Ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίνων στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν, *AAA* 12, 1979, 280-286 εἰκ. 1-7).

285. Πρβ. ἐνδεικτικὰ τὶς προτομές τοῦ Ἀντωνίνου Πίου (Fittschen-Zanker I, 66 σημ. 15c Beil. 40· σημ. 15d Beil. 39· σημ. 18f Beil. 41), νεανικὲς προτομές τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου (Fittschen-Zanker I, 67-68 ἀρ. 61-62 πίν. 70-71, τῆς περιόδου περὶ τὸ 140 μ.Χ.), ἀλλὰ καὶ τοῦ Ἀδριανοῦ (Fittschen-Zanker I, 44-46 ἀρ. 46 πίν. 49). Ἡ ἀπόδοση τῆς χλαμύδας σὲ μεταγενέστερες προτομές χαρακτηρίζεται ἀπὸ

άρκετα μεγαλύτερη σκληρότητα και γραμμικότητα (πρβ. Fittschen-Zanker I, πίν. 78-79 [Μάρκου Αύρηλιου]· 85 [Λούκιου Βέρου]· 87 [Κομμόδου, της μέσης εποχής των Ἀντωνίνων]). Ἀνάλογη διαμόρφωση παρατηρείται και στην προτομή του Πολυδευκίωνος ΕΑΜ 4811 (Σταυρίδη, *Πορτραίτα*, 51-52 ἀρ. 4811 πίν. 54-55).

286. Στεφανίδου, *Νεοαττικά* 56-63 (χρονολόγηση). Πρβ. ιδίως την πτύχωση της χλαμύδας του Ἑλληνα στὸν πίνακα ἀρ. 7 (πίν. 7) ἢ αὐτὴ τοῦ ἱματίου τῶν Νυμφῶν στὸν πίνακα ἀρ. 40 (πίν. 27). Ἡ ἀντίστοιχη ἀπόδοση τῆς κόρης ἀπαντᾷ μόνο μία φορὰ στὸν τοξότη τοῦ πίνακα Β2 (σ. 50, 61 πίν. 10α). Ὅπως σημειώνει (σ. 61) «Ἄν ἡ πλαστικὴ ὑποδήλωση τῆς κόρης παρουσιάζεται γιὰ πρώτη φορὰ σὲ πορτραίτα τῶν τελευταίων χρόνων τῆς βασιλείας τοῦ Ἀδριανοῦ, ἡ ἐμφάνιση τοῦ στοιχείου αὐτοῦ σὲ ἀντίγραφα, ἔστω καὶ δευτερεύουσα, πρέπει νὰ δείχνει μιὰ ἐποχὴ πρὸ προχωρημένη».

287. Μουσεῖο Κορίνθου S 187+196+250: Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου. Παρατηρήσεις στὴ Στήλη τοῦ Κυνηγοῦ τῆς Κορίνθου, *ΑΕ* 1977, 23-28 πίν. 8: τὴν χρονολογεῖ στὸ γ' τέταρτο τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ., καθὼς τὴν συνδέει ὑποθετικὰ μὲ κάποιον ἀπὸ τοὺς μαθητὲς τοῦ Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ καὶ εἰδικότερα μὲ τὸν Πολυδευκίωνα, τονίζοντας τὴ στενὴ σχέση πού παρουσιάζει μὲ τὴ μορφὴ τοῦ Ἀντινίου. H. Meyer, ὅ.π. 129 ἀρ. VI (δὲν ἀποκλείει τὴν ἀπεικόνιση τοῦ Ἀντινίου).

288. Πρβ. τὶς μορφὲς 88 καὶ 87, σ. 188-190 καὶ 198 ἀντίστοιχα.

289. Πρβ. τὴν πτύχωση τοῦ ἱματίου τοῦ Ἐπιγόνου καὶ τοῦ Νεικίου, ὅπως αὐτὴ ἀποδίδεται σὶς ἐπιτύμβιες στήλες τοὺς ἀπὸ τὴν Ἀθήνα καὶ τὸν Ὠρωπὸ ἀντίστοιχα. Στὴ λίγο ὑστερότερη στήλη τοῦ Νεικίου καὶ τῆς Ἀριστοῦς ἡ ἀπόδοση τοῦ ἱματίου στὴν περιοχὴ τῶν σκελῶν εἶναι μαλακότερη ἀπὸ αὐτὴ τοῦ Ἐπιγόνου καὶ θυμίζει περισσότερο αὐτὴ τῆς 86 (ΕΑΜ 1308, Μουσεῖο Πειραιᾶ: Walters, *Isis* 77-78 καὶ σημ. 65, 68 πίν. 24d καὶ 25c ἀντίστοιχα, ἡ ὁποία τὶς χρονολογεῖ στὴν ὕστερη Ἀδριανεία-πρῶμην Ἀντωνίνεια περιόδου, ἐνῶ αὐτὴ τοῦ Ἐπιγόνου ὁ A. Rügler, *Das Grabmal des Philetes*, *AM* 104, 1989, 227, τὴν ἀνάγει στὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀδριανοῦ). Ἐνα σαφῶς προγενέστερο στάδιο δείχνει ἡ ἀπόδοση τοῦ ἱματίου τοῦ Μουσαίου στὴν ἐπιτύμβια στήλη τοῦ στὴν Ἀθήνα· οἱ πτυχὲς εἶναι σχετικὰ ἐπίπεδες χωρὶς νὰ προκαλοῦν ἔντονη φωτοσκίαση, δὲν παρουσιάζουν ὅμως τὴ μαλακὴ καμπύλη διατομὴ αὐτῶν τοῦ ἀγαλματίου τῆς Δήμητρας 86, ἀλλὰ ἔνα μάλλον ὀξὺ χαρακτῆρα πού ταιριάζει περισσότερο στὸν 1ο αἰ. μ.Χ. (ΕΑΜ 1233: Conze, ἀρ. 1971 πίν. CCCCXXIV· Walters, *Isis*, 74 καὶ σημ. 38 πίν. 19a· A. Rügler, ὅ.π. 226-227 καὶ σημ. 36, ὁ ὁποῖος σωστὰ δὲν δέχεται τὴ χρονολόγηση τῆς E. Walters στὴν ἐποχὴ τοῦ Τραϊανοῦ, ὑποδεικνύοντας ὅτι ὁ τύπος κόμμωσης τῶν μορφῶν, κυρίως τῆς ἀκράϊας γυναικείας μορφῆς δεξιᾶ, ἀντιστοιχεῖ στὴν ἐποχὴ τῶν Φλαβίων).

290. Πρβ. τὴν πτύχωση τῆς χλαμύδας τοῦ Ἑλληνα στοὺς πίνακες μὲ σκηνὲς τῆς Ἀμαζονομαχίας ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ (Στεφανίδου, *Νεοαττικά*, 10 ἀρ. 7 πίν. 7· σ. 12 ἀρ. 11 πίν. 11α), ἢ αὐτὴ τοῦ ἱματίου τῶν Νυμφῶν σὲ πίνακα ἀπὸ τὸ ἴδιο σύνολο (σ. 28 ἀρ. 40 πίν. 27).

291. Πρβ. E. M. Schmidt, *Der Kasseler Apollo und seine Repliken*, *AntPl* V (1966) 35, ἡ ὁποία χρονολογεῖ τὸ ἔργο περὶ τὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. ἀντιπαραβάλλοντάς το μὲ ἀγάλματα τοῦ Ἀντινίου. Γιὰ τὶς σωζόμενες γυμνὲς εἰκόνες τοῦ Ἀντινίου βλ. Ch. W. Clairmont, ὅ.π. (σημ. 283) πίν. 20-22, 28 (ἀγάλματα), πίν. 3, 11-12, 14 (προτομές)· P. Zanker, *Klassizistische Statuen* (1974) 97-101 ἀρ. 1-2 πίν. 74-75· H. Meyer, ὅ.π. (σημ. 283) σπορ. πίν. 4-89. Γιὰ τὶς μορφὲς τοῦ Βήματος τοῦ Φαίδρου βλ. παραπάνω σημ. 274.

292. Γιὰ τὰ ἀντίγραφα τοῦ τύπου τοῦ «Ἀπόλλωνος τοῦ Kassel» καὶ τὴ χρονολόγησή τους βλ. E. M. Schmidt, ὅ.π. ιδίως 9-20, 34-37 καὶ 36-37 γιὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ γεγονότος ὅτι κανένα ἀπὸ τὰ ἀντίγραφα δὲν εἶναι πρωιμότερο τοῦ α' μισοῦ τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. καὶ εἰδικότερα τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀδριανοῦ. Γιὰ τὸ ἴδιο θέμα βλ. E. Simon, *LIMC* II (1984) 374-375 λ. «Apollon/Apollo» ἀρ. 41, τονίζοντας ὅτι ὁ τύπος αὐτὸς δὲν ταίριαζε σὶς ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου, ὅταν ἡ λατρεία τοῦ Ἀπόλλωνος γνώρισε ἐπίσης μεγάλη ἄνθηση. Σχετικὰ μὲ τὴν προτίμηση τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀδριανοῦ καὶ τοῦ Ἀντωνίνου Πίου πρὸς τὰ αὐστηρορρυθμικὰ πρότυπα βλ. P. Zanker, ὅ.π. 117-119.

293. E. M. Schmidt, ὅ.π. 16-17 πίν. 14-15, ἡ ὁποία τὸ ἀνάγει στὸ α' μισὸ τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.· W. Lambrinoudakis, *LIMC* II (1984) 219 λ. «Apollon» ἀρ. 295a.

294. Ἡ E. M. Schmidt, ὅ.π. 17, συγκρίνει τὸν κορμὸ ΕΑΜ 1612 μὲ τὸ κυριότερο ἀντίγραφο τοῦ τύπου, τὸ ἀγαλμα στὸ Kassel, τὸ ὁποῖο ἀγοράσθηκε στὴ Ρώμη (σ. 9-14 πίν. 1-11). Ἡ ἴδια ἐξηγεῖ τὴ διαφορὰ στὴν πλαστικότητα καὶ τὴ μεγαλύτερη γραμμικότητα τοῦ ρωμαϊκοῦ ἀγάλματος, ὅπου κάθε

μὺς ὀρίζεται σαφέστερα ἀπὸ τοὺς γειτονικοὺς του, ὄχι μόνον ἀπὸ τὴν τοπικὴ διαφορὰ τῶν καλλιτεχνῶν, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν προσπάθεια νὰ μεταφερθεῖ, στὴν περίπτωση τοῦ κορμοῦ τῆς Ἀθήνας, τὸ χάλκινο πρωτότυπο σὲ ἓνα μαρμάρينو ἔργο.

295. EAM 47, ἀπὸ τὴν περιοχὴ Α τοῦ Ὀλυμπίου: E. M. Schmidt, ὁ.π. 20-22 πίν. 20-22· W. Lambrinudakis, ὁ.π. 219 ἀρ. 219b. Κέρκυρα, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο 152: E. M. Schmidt, ὁ.π. 35-36 πίν. 52a-52d· W. Lambrinudakis, ὁ.π. 219 ἀρ. 295d. Μία κεφαλὴ στὴ Βιέννη πιθανολογεῖται ὅτι προέρχεται ἀπὸ μία ἀθηναϊκὴ συλλογὴ, ἡ κριτικὴ ὅμως τῶν ἀντιγράφων ἔδειξε ὅτι ἡ κεφαλὴ αὐτὴ λαξεύθηκε στὸ ἴδιο ἐργαστήριο μὲ μία κεφαλὴ στὴ Φλωρεντία ποὺ πρέπει νὰ προέρχεται ἀπὸ τὴ Ρώμη (Βιέννη, Archäologisch-Epigraphisches Seminar der Universität 412: E. M. Schmidt, ὁ.π. 33-34 πίν. 46, 47, 48b [Κεφαλὴ Φλωρεντίας, Palazzo Vecchio: E. M. Schmidt, ὁ.π. 23-25 πίν. 25-27, 48a, 49a]).

296. E. M. Schmidt, ὁ.π. 35.

297. Τὸ μάρμαρο τοῦ κορμοῦ EAM 1612 πιθανολογεῖται ὅτι εἶναι προκονήσιο (E. M. Schmidt, ὁ.π. 16), ἐνῶ ἡ κεφαλὴ EAM 47 πρέπει νὰ ἦταν προῖον ἀττικοῦ ἐργαστηρίου. Ἐνα τοπικὸ ἐργαστήριον φαίνεται ὅτι κατασκεύασε τὶς δύο μεταπλάσεις τοῦ τύπου ἀπὸ τὴ Λακωνία, ἓνα ἀγαλμάτιο ἀπὸ τὴ Σπάρτη (EAM 223: Θ. Σοφούλης, Ἀγαλμάτιον ἐκ Σπάρτης, *AE* 1885, 109-118 πίν. 4 [ξυλογραφία]· A. Furtwängler, *Meisterwerke der griechischen Plastik* [1893] 379· W. Lambrinudakis, ὁ.π. 219 ἀρ. 295c) καὶ ἓνα ἀγαλμάτιο ἀπὸ τὰ Βρέσθена (Μουσεῖο Σπάρτης: A. Furtwängler, ὁ.π. 379 εἰκ. 54 [σχεδιογραφία]· W. Lambrinudakis, ὁ.π. ἀρ. 295g). Τὶς ὁμοιότητες τῶν δύο ἔργων τονίζει ὁ A. Furtwängler, ὁ.π. 379 καὶ σημ. 2, εἶναι δὲ γνωστὸ ὅτι ἡ Σπάρτη εἶχε κατὰ τοὺς Αὐτοκρατορικοὺς χρόνους μία ἀρκετὰ σημαντικὴ καλλιτεχνικὴ παραγωγὴ, ἡ ὁποία ὅμως εἶναι ἀκόμη σχεδὸν ἄγνωστη στὴν ἔρευνα (βλ. Στεφανίδου, *Τραπεζοφόρα*, 186-187 καὶ σημ. 656).

298. Th. Stefanidou-Tiveriou, Doppelbild eines eingehüllten Pan. *Kanon, Festschrift E. Berger, AntK Beih.* 16 (1988) 262-268 πίν. 79-80. Πρβ. τὸ ἀγαλμάτιο EAM 252 (σ. 263 ἀρ. B13 πίν. 792), ὅπου βόστρυχοι τῶν γενειῶν χωρίζονται μὲ βαθιὲς αὐλακες, ἐνῶ ἐγχαράξεις διαρθρώνουν κάθε βόστρυχο, κατὰ τρόπο ἀνάλογο μὲ αὐτὸ τῶν μαλλιών τῆς κεφαλῆς τῆς Φαυστίνας τῆς Πρεσβύτερης EAM 4906 (Σταυρίδη, *Πορτραῖτα*, 59-60 ἀρ. 4906 πίν. 66-67).

299. Ἐνα σαφῶς προγενέστερο στάδιο δείχνει ἓνα ἀντίγραφο τοῦ ἴδιου τύπου ἀπὸ τὴν Κόρινθο, τὸ ὁποῖο ἀπὸ τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα ἔχει χρονολογηθεῖ στὸν 1ο αἰ. μ.Χ. (Μουσεῖο Κορίνθου S 2386: βλ. Κεφ. III: σ. 260 ἀρ. I). Μολονότι ἡ ἐργασία σὲ ἀρκετὰ σημεῖα δὲν ἔχει ὁλοκληρωθεῖ (ιδίως στὰ μαλλιά καὶ στὴ νεβρίδα) διακρίνεται σαφῶς μία μαλακότερη ἐργασία, τόσο στὴν κεφαλὴ, ὅσο καὶ στὸ σῶμα (πρβ. π.χ. τὴν ἔλλειψη τῆς δήλωσης τοῦ περιγράμματος τῆς μορφῆς καὶ τῆς νεβρίδας στὸν βράχο).

300. Ἡ χαρακτηριστικὴ μορφή τῶν θηλῶν τοῦ Σατύρου, ποὺ ἀποδίδονται ὡς κουμπὰ μὲ μία περίπου ὀριζόντια ἐγχάραξη στὸ μέσο, φαίνεται ὅτι ἀπαντᾷ κυρίως σὲ Ἀδριάνεια ἔργα. Πρβ. ἐνδεικτικὰ τὸ ἄγαλμα τοῦ Ἀδριανοῦ ἀπὸ τὴ Vaison-La-Romain τῆς Γαλλίας (Musée Municipal: Wegner, *Hadrian*, 115 πίν. 14a· F. Salviat, Hadrian et Sabine, *Archéologia* 164, 1982, 8-15, μὲ καλὲς ἐγχρωμες φωτογραφίες· Maderna, 201-202 ἀρ. D7· C. Evers, *Les portraits d'Hadrien* [1994] 194-195 ἀρ. 144), καθὼς καὶ ὀρισμένα γλυπτὰ ἀπὸ τὴ Villa Hadriana, ὅπως ἓνα αἰγυπτιαζὸν ἄγαλμα τοῦ Ἀντινόου (Βατικανό, Museo Gregoriano Egizio 99: H. Meyer, *Antinoos* [1991] 121-123 ἀρ. IV 3 πίν. 107-108) καὶ ἓνα ἄγαλμα νέου (Ρώμη, Musei Capitolini 741: P. Zanker, *Klassizistische Statuen* [1974] 101-102 ἀρ. 3 πίν. 745-8 [περὶ τὸ 150 μ.Χ.]). Βλ. ἐπίσης μία προτομὴ φιλοσόφου ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, μὲ ἀνάλογα ἀποδοσμένη θηλή (EAM 427: Σταυρίδη, *Πορτραῖτα*, 46-47 ἀρ. 427 πίν. 44-45 [περὶ τὸ 140 μ.Χ.]).

301. Ἀρκετὲς ἀναλογίες στὴν ἀπόδοση τῆς σάρκας καὶ τῆς δορᾶς ποὺ δένεται στὸν δεξιὸ ὤμο, παρουσιάζει ἓνα ἄγαλμα τοῦ Διονύσου ἀπὸ τὴ Villa Hadriana (Ρώμη, Museo Nazionale Romano 622: P. Zanker, ὁ.π. 103 ἀρ. 5 πίν. 772. O. Vasori, στὸ *MNR* I/1 [1979] 70-72 ἀρ. 58· C. Gasparri, *LIMC* III [1986] 543 λ. «Dionysos/Bacchus» ἀρ. 5*).

302. Στεφανίδου, *Τραπεζοφόρα*, 158 ἀρ. 110 πίν. 58.

303. Γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς μορφῆς τῆς βάσης τῶν ἀττικῶν τραπεζοφόρων βλ. συνοπτικά: Θ. Στεφανίδου-Τιβεριῦ, Ρωμαϊκὰ Τραπεζοφόρα. Παρατηρήσεις στὸ ἀττικὸ ἐργαστήριον, *Πρακτικὰ XII Συνεδρίου Γ'*, 254, 255, καὶ γενικότερα, *Τραπεζοφόρα*, 53-57. Ἀνάλογα ὑψηλὸ πεδίο ἔχει ἓνα τραπεζοφόρο στὴ Βιέννη, τῶν μέσων τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. (Kunsthistorisches Museum I 176: Στεφανίδου, *Τραπεζο-*

φόρα, 79, 152, 258 άρ. 75 πίν. 36), ένω λίγο χαμηλότερο είναι αυτό της βάσης του τραπεζοφόρου ΕΑΜ 5727 του γ' τετάρτου του 2ου αϊ. (Στεφανίδου, *Τραπεζοφόρα*, 79, 154, 260, άρ. 78 πίν. 37). 'Αντίθετα, στα παραδείγματα του β' μισού του 2ου αϊ. και του 3ου αϊ. οι αναλογίες της βάσης είναι διαφορετικές, καθώς τονίζεται το πλάτος και μειώνεται το ύψος του πεδίου: πρβ. το τραπεζοφόρο ΕΑΜ 2873 από τη Μεθώνη (Schröder, *Bacchusbilder*, 151 άρ. Ν8 πίν. XVI [του τέλους του 2ου αϊ. μ.Χ.]. Στεφανίδου, *Τραπεζοφόρα*, 81, 155, 246 άρ. 40 πίν. 20-21 [πρώμο 'Αντωνίνειο]) και ένα από το 'Αργος (J. Marcadé, *Sculptures argiennes*, BCH 81, 1957, 451-454 άρ. 18 εικ. 29-30· Schröder, *Bacchusbilder*, 177 άρ. Υ2 πίν. XXVI [ύστερο 'Αντωνίνειο]· Στεφανίδου, *Τραπεζοφόρα*, 169, 255 άρ. 65 πίν. 32 [των μέσων του 3ου αϊ. μ.Χ.]).

304. Στεφανίδου, *Νεοαττικά*, 49 κυρίως εικ. IV-V. 'Η κύρια διαφοροποίηση των κυματίων των πινάκων από αυτά του πεσοόκρανου του 138 έγκειται στη μεγαλύτερη προβολή της ταινίας και του κυρτού μέρους του λέσβιου κυματίου, ώστε να καλύπτουν την ανάγλυφη παράσταση του πεδίου. Να σημειωθεί επίσης η μεγάλη ποικιλία που παρουσιάζουν τα πλαίσια των πινάκων του Πειραιά.

305. Για τις άττικές σαρκοφάγους με παραστάσεις 'Ερώτων βλ. Koch-Sichtermann, 424-434, με βιβλιογραφία και κατάλογο των μνημείων. Οι σαρκοφάγοι αυτές αποτελούν την πλέον διαδεδομένη ομάδα και παράγονταν καθ' όλη τη διάρκεια ζωής των άττικών εργαστηρίων, από πριν τα μέσα του 2ου αϊ. μ.Χ. ως την εποχή του Γαλληνοῦ. Δυστυχώς όμως η μεγάλη σειρά των σαρκοφάγων αυτών δεν έχει ακόμη πλήρως δημοσιευθεί (βλ. κ.π. σημ. 430). 'Αντιπαραβάλλοντας την κεφαλή του 'Ερωτος του τραπεζοφόρου της 'Επιδάρου με αυτή του 'Ερωτος στην σαρκοφάγο ΕΑΜ 1187 από την Πάτρα που χρονολογείται στα χρόνια πριν από το 150 μ.Χ., παρατηρείται μία ανάλογη διαμόρφωση των βοστρύχων, αν και αυτοί του 138 αποδίδονται γραμμικότεροι, ο περισσότερο όμως κλασικιστικός χαρακτήρας της μορφής της σαρκοφάγου υποδηλώνει ίσως μία ελαφρώς πρωιμότερη χρονολόγηση από αυτή του τραπεζοφόρου (Giuliano-Palma, 13 άρ. 14 πίν. I εικ. 2· Koch-Sichtermann, 429 άρ. 1· 459 εικ. 454· Rogge, *Tektonik*, 114 πίν. 51.1).

306. Το πλούσιο στήθος σε συνδυασμό με την αδιάρθρωτη επιφάνεια του σώματος, εύκρινη ιδίως στην περιοχή του θώρακα, φαίνεται ότι αποκλείει μία χρονολόγηση του αγαλματιδίου στα έλληνιστικά χρόνια. 'Από το μικρό όμως σωζόμενο τμήμα της όλης μορφής ανάλογα συμπεράσματα είναι έπισημολή.

307. Βλ. ιδίως τις μορφές των πινάκων με σκηνές 'Αμαζονομαχίας: Στεφανίδου, *Νεοαττικά*, πίν. 4β ('Ελληνας), 5β ('Αμαζόνα), 8α ('Ελληνας), 10α ('Ελληνας), η ακόμη και στις μορφές των τριών Χαρίτων στον πίν. 30α-β.

308. Πρβ. μία όντως ήμiéργη εικονιστική κεφαλή γυναίκας από την 'Αθήνα, του 160 μ.Χ. περίπου, όπου εκτός από τα έντονα ίχνη ράσπας στη σάρκα, η σχηματική απόδοση των μαλλιών υποδεικνύει ότι η εργασία δεν έχει ολοκληρωθεί (Μουσείο 'Αγοράς S 1237: Harrison, *Agora I*, 46-47 άρ. 35 πίν. 22).

309. Harrison, *Agora I*, 53 στον άρ. 39· 96, η όποία τονίζει ότι ειδικότερα προς τα μέσα του 3ου αϊ. οι λειασμένες επιφάνειες του προσώπου ήταν η εξαίρεση και όχι ο κανόνας. Πρβ. τις άνδρικές κεφαλές: Μουσείο 'Αγοράς S 387, του 215-225 μ.Χ., S 580, του 245-255 μ.Χ., S 435, του 250-260 μ.Χ., και S 1312, του γ' τετάρτου του 3ου αϊ. (Harrison, *Agora I*, 52-53, 57-61 άρ. 39, 44-46 πίν. 26, 30, 29 αντίστοιχα), τις κεφαλές των κοσμητών ΕΑΜ 388, 390, 409, 402, 395, του β' τετάρτου του 3ου αϊ. μ.Χ. (Σταυρίδη, *Πορτραίτα*, 100-105 πίν. 151-157), η ακόμη την άνδρική κεφαλή από το κάλυμμα άττικής σαρκοφάγου ΕΑΜ 1497 του 230-240 μ.Χ. (L'Orange, *Studien*, 12, 109-110 άρ. 9 εικ. 21, 23, ο όποιος παραθέτει και άλλα παραδείγματα· Koch-Sichtermann, 373 και σημ. 64· 448 και σημ. 13· 450 άρ. 2· 457· H. R. Goette, *Attische Klinen-Riefel-Sarkophage*, AM 106, 1991, 323-325 άρ. 4 πίν. 98-99).

310. 'Εντονα ίχνη ράσπας άπαντούν σε εικονιστικές κεφαλές, όπως του Λούκιου Βέρου και της Φαυστίνας της Πρεσβύτερης από το Νυμφαίο του 'Ηρώδου του 'Αττικού στην 'Ολυμπία, των μέσων του 2ου αϊ. μ.Χ. (Μουσείο 'Ολυμπίας Λ 166, Λ 155: Bol, *Nymphäum*, 159-160, 173-175 άρ. 31, 37 πίν. 23, 35 αντίστοιχα). Στις άλλες κεφαλές από το ίδιο σύνολο τα ίχνη της ράσπας δεν είναι τόσο έντονα η παρουσιάζονται σε όρισμένα μόνο τμήματα, όπως σ' αυτή του Μ. 'Αππίου Βραδούα (Μουσείο 'Ολυμπίας Λ 135: Bol, *Nymphäum*, 166, 168-169 άρ. 34 πίν. 29), όπου ρασπαδιές διακρίνονται στον λαιμό και τους κροτάφους. 'Ανάλογη εργασία παρουσιάζουν και τα ιδεαλιστικά πρόσωπα των «Αίχμαλώ-

των» από τη λεγόμενη «Πρόσοψη τῶν Αἰχμαλώτων» στὴν Κόρινθο, τῆς πρώιμης Ἀντωνίνειας περιόδου (βλ. σ. 169 καὶ σημ. 344).

311. Πρβ. τὴν κεφαλὴ νέου ΕΑΜ 598, τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀδριανοῦ, ὅπου τὰ ἴχνη ράσπας στὸ μέτωπο εἶναι πολὺ ἀμυδρά (Σταυρίδης, *Πορτραῖτα*, 57-58 ἀρ. 598 πίν. 63-64), τὴν ἀνδρική κεφαλὴ τῆς ὕστερης Τραϊάνειας - πρώιμης Ἀδριάνειας ἐποχῆς ΕΑΜ 3085 μὲ ἀνεπαίσθητα ἴχνη ράσπας στὸν λαιμό (Σταυρίδης, *Πορτραῖτα*, 55 ἀρ. 3085 πίν. 59-60), κλπ.

312. Βλ. παρακάτω τὰ ἀγαλμάτια **11, 6, 7, 88** καὶ **69**.

313. Διδακτικὴ εἶναι ἡ ἀντιπαραβολὴ τῶν πτυχῶν τοῦ πέπλου τοῦ ἀγαλματιδίου **95** μὲ ἀντίστοιχα σημεῖα τοῦ ἀγαλματίου τῆς Πανάκειας ἀπὸ τὸ Δίον, τοῦ ἁ' τετάρτου τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ., καὶ μῖας Μαρινάδας ἀπὸ τὴν ἀττική διονυσιακὴ σαρκοφάγο τῆς Θεσσαλονίκης, τῆς ἐποχῆς τοῦ Γαλλιανοῦ (Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Δίου 374 καὶ Θεσσαλονίκης 1247: Δ. Παντερμαλῆς, Ἀντίγραφα τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων στὴ Μακεδονία, *Πρακτικὰ XII Συνεδρίου* Γ' πίν. 472 καὶ 473 ἀντίστοιχα· ὁ ἴδιος *LIMC VIII* [1997] 779 λ. «Machaon» ἀρ. 4* [Πανάκεια]· γιὰ τὴ σαρκοφάγο βλ. κ.π. σημ. 472), ὅπου ἡ ἀπόδοση εἶναι πολὺ περισσότερὸ σκληρὴ καὶ ἐπίπεδη, ἀπ' ὅ,τι στὸ **95**. Σὲ ἄλλα παραδείγματα τῆς ἐποχῆς ἡ πτύχωση ἔχει ἕναν ὀγκηρότερο χαρακτήρα, ὅπως στὴν καθιστὴ μορφὴ ἀπὸ τὴ σαρκοφάγο τῆς Κοπεγχάγης μὲ τὸν μῦθο τοῦ Ἀχιλλέως στὴ Σκύρο (Γλυπτοθήκη Ny Carlsberg 845: Giuliano-Palma, 47-48 ἀρ. 1 πίν. LII [τοῦ 230-240 μ.Χ.]· Koch-Sichtermann, 383 καὶ σημ. 11· 458 [τοῦ ἁ' τετάρτου τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.]· Rogge, 131 πίν. 34 [τοῦ τέλους τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.]).

314. Ὁ.π. σ. 161 καὶ σημ. 274· πρβ. ἰδίως R. Herbig, *Das Dionysos-Theater in Athen II* (1935) πίν. 141, 153.

315. E. Atalay, *Weibliche Gewandstatuen des 2. Jhs. n.Chr. aus ephesischen Werkstätten* (1989) 68-70 εἰκ. 8-16.

316. Πρβ. τὸν κορμὸ μῖας γυναικείας μορφῆς μὲ τὸ ἔνδυμα τῆς Ἰσιδος, ἀπὸ τὴν Ἀγορὰ τῆς Ἀθήνας, ὁ ὁποῖος σώζεται ἀπὸ τὸ μέσο τῶν μηρῶν ὡς τοὺς ὤμους σὲ ὕψος 31 ἐκ., καὶ ἔχει χρονολογηθεῖ στὴν περίοδο τοῦ Ἀδριανοῦ συγκρινόμενος μὲ τὴν ὑψηλῆς τέχνης στήλη τῆς Ἀλεξάνδρας (ὁ.π. σ. 159 καὶ σημ. 261). Παρὰ τὶς ἀναλογίες μὲ τὸ ἀγαλματίδιο τῆς Ὑγείας, ὅπως π.χ. στὴν ἀπόδοση τοῦ χιτῶνα στὸ στήθος, ἡ μορφὴ τῆς Ἀγορᾶς ἔχει ἕνα περισσότερὸ λεπτολόγο, γραμμικὸ χαρακτήρα ποὺ ἐν πολλοῖς ὀφείλεται καὶ στὸν ἀκολουθούμενο ἀγαλματικὸ τύπο (Μουσεῖο Ἀγορᾶς S 437: Walters, *Isis*, 97 ἀρ. 9 πίν. 22c [ἡ ἀπόδοση τοῦ ταπεινοῦ ἀναγλύφου στὸ ἴδιο ἐργαστήριο μὲ τὴν Ἀλεξάνδρα κρίνεται ὑπερβολικῇ]). Περισσότερες ἀντιστοιχίες μὲ τὸ ἀγαλματίδιο **30**, παρουσιάζει μίᾳ ἄλλῃ ἰσιακῇ μορφῇ ἀπὸ τὴν Ἀθήνα ποὺ ἔχει χρονολογηθεῖ στὴν πρώιμη Ἀντωνίνεια περίοδο (ΕΑΜ 237 + Μουσεῖο Ἀγορᾶς S 2393: Walters, *Isis*, 99-100 ἀρ. 13 πίν. 28a-b). Μολονότι ἡ χρονολόγησις αὐτὴ φαίνεται ὑψηλὴ, ὅπως οἷός ποτε τὸ ἔργο αὐτό, ὅπως καὶ ἡ Ὑγεία **30**, εἶναι πρωιμότερα ἀπὸ ἔργα τῆς ὕστερης Ἀντωνίνειας περιόδου, ὅπως τὴ στήλη τῆς Ἀγαθημερίδος καὶ τοῦ Σεμπρωνίου (Λονδίνο, Βρετανικὸ Μουσεῖο 630: Walters, *Isis*, 81 πίν. 32c), ὅπου οἱ αὐλακες τοῦ τρυπάνου κυριαρχοῦν πλέον στὴν ἀπόδοση τόσο τῆς γυναικείας, ὅσο καὶ τῆς ἱματιοφόρου ἀνδρικής μορφῆς.

317. Πρβ. ἕνα πορτραῖτο νέου στὶς Ἀποθήκες τοῦ Βατικανοῦ, στὸ ὁποῖο ἡ ὕψὴ τῶν σὲ χαμηλὸ ἀνάγλυφο πεπλατυσμένων βοστρύχων καὶ ἡ ἀπόδοση τῶν χαρακτηριστικῶν καθιστοῦν βέβαιη τὴν χρονολόγησίν του στὴν περίοδο τῶν Ἰουλίων-Κλαυδίων (G. Kaschnitz-Weinberg, *Sculture del Magazzino del Museo Vaticano* [1936] 265 ἀρ. 621 πίν. XCVIII, ὁ ὁποῖος τὸ ταυτίζει μὲ τὸν Γάιο Καίσαρα).

318. Ὁ.π. σημ. 237. Στὰ πορτραῖτα τοῦ Ἀννίου τὰ μαλλιά διατάσσονται γύρω ἀπὸ τὸ μέτωπο καὶ στὸν αὐχένα σὲ ἄτακτους πλαστικούς βοστρύχους, σὰν βαριὰ μάζα, ἐνῶ στὴν κορυφὴ τοῦ κρανίου οἱ βόστρυχοι ἀποδίδονται περισσότερὸ πρόστυποι, σὲ ἕνα ἐπίπεδο, ἀντίθετα ἀπ' ὅ,τι συμβαίνει στὸ **101**.

319. Χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ πορτραῖτα τοῦ Πολυδευκίανος, ὅπου οἱ βόστρυχοι πέφτουν βαθιὰ στὸ μέτωπο, σὲ πρόστυπο ὅμως ἀνάγλυφο, ἐνῶ ἐπάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο ἐλάχιστα ξεχωρίζουν μεταξὺ τους (Α. Ντάτσουλη-Σταυρίδης, Συμβολὴ στὴν εἰκονογραφία τοῦ Πολυδεύκη, *AAA* 10, 1977, 126-148 εἰκ. 1-26· H. Meyer, Vibullius Polydeukion: Ein archäologisch-epigraphischer Problemfall, *AM* 100, 1985, 395-404 πίν. 87-90, ὁ ὁποῖος τονίζει τὴν καταγωγὴ τῶν μὲ ἐγχαράξεις διαρθρωμένων βοστρύχων ποὺ πέφτουν στὸ μέτωπο ἀπὸ τὴν παράδοση τῶν χρόνων τοῦ Τραϊανοῦ, ὅπως ἐξελίχθηκε στὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀδριανοῦ καὶ τῶν Ἀντωνίων [σ. 400, μὲ παραδείγματα καὶ βιβλιογραφία]).

320. Πρβ. τὴν ὕστερη Ἀδριάνεια κεφαλὴ χάλκινου ἀγάλματος ἀπὸ τὴν Καππαδοκία ('Αγκυρα, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο 1812: Inan-Rosenbaum II, 272-273 ἀρ. 260 πίν. 1841-4, μὲ πλούσιους ἀνάγλυφους βοστρύχους μὲ ἀνάλογες τοῦ **101** γραμμικὲς ὑποδιαίρέσεις, καὶ τὴν κεφαλὴ ἐνὸς ἀγάλματος τηβεννοφόρου τῆς πρώτης ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίνων ἀπὸ τὴ Θήρα, μὲ παρόμοια ἀποδοσμένους βοστρύχους (Μουσεῖο Θήρας 13: Wegner, *Hadrian*, 43-44, 66, 114 [ἴσως μεταθανάτιο πορτραῖτο τοῦ Ἀδριανοῦ, ἔργο Ἑλληνα γλύπτη]· ὁ ἴδιος, *Verzeichnis der Bildnisse von Hadrian und Sabine*, *Boreas* 7, 1984, 141 [ἴσως δὲν εἰκονίζει τὸν Ἀδριανό]· Inan-Rosenbaum II, ὁ.π. [Ἀντωνίνειο]).

321. Λίγο ὑστερότερο πρέπει νὰ εἶναι τὸ πορτραῖτο νέου EAM 341, ὅπου ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο οἱ βόστρυχοι τέμνουν τὸ μέτωπο ἢ ἀλληλοεπικαλύπτονται σὲ ἔντονο ἀνάγλυφο παρουσιάζει πολλὲς ἀναλογίες μὲ τὸ **101**. Ἡ ἐργασία ὁμῶς εἶναι διαφορετικὴ, μὲ ἐκτενέστερη χρῆση τοῦ τρυπάνου καὶ λιγότερη ἐγχάραξη (Σταυρίδης, *Πορτραῖτα*, 66-67 ἀρ. 341 πίν. 82 [τῆς μέσης ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίνων]). Περισσότερο ἀδρὰ δουλεμένη, ἀλλὰ μὲ παρόμοιας μορφῆς βοστρύχους, εἶναι ἡ κεφαλὴ τῆς ἀνακεκλιμένης ἀνδρικῆς μορφῆς στὸ κάλυμμα μιᾶς ἀττικῆς σαρκοφάγου στὸ Παρίσι μὲ παράσταση Ἀμαζονομαχίας, ἡ ὁποία ἔχει χρονολογηθεῖ περὶ τὸ 180 μ.Χ. (Λοῦβρο MA 2119, ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη: Giuliano-Palma, 22-23 ἀρ. VI πίν. XVI εἰκ. 38· Koch-Sichtermann, 389-390, 391-392, 456, 458 εἰκ. 420· F. Baratte, *Musée du Louvre. Catalogue des sarcophages en pierre d'époques romaine et paléochrétienne* [1985] 256-261 ἀρ. 66, ἰδίως σ. 260 μὲ φωτογραφίες τῆς κεφαλῆς).

322. Βλ. κυρίως K. Fittschen, *Zum angeblichen Bildnis des Lucius Verus im Thermen-Museum, JdI* 86, 1971, 214-252 εἰκ. 1-56, μὲ πολλὰ παραδείγματα, ὁ ὁποῖος ἀναχρονολογεῖ ἀρκετὰ πορτραῖτα ποὺ θεωροῦνταν Ἀντωνίνεια καὶ τὰ ἀνάγει στὴν ἐποχὴ τῶν Σεβήρων· Bergmann, *Studien*, 75 πίν. 95-8, ἡ ὁποία ἀνεβάζει στὸν 2ο αἰ. ὁρισμένα πορτραῖτα ποὺ χρονολογοῦνταν στὴν ἐποχὴ τοῦ Γαλλιανοῦ· ἐπίσης, J. Meischner, *Eine spätantoinische Porträtgruppe, AA* 1983, 607-610 εἰκ. 1-8· K. Fittschen, «Barbaren»-Köpfe: Zur Imitation Alexanders d. Gr. in der mittleren Kaiserzeit, σὺν: S. Walker - A. Cammeron (ἐκδ.), *The Greek Renaissance in the Roman Empire* (1989) 108-113 πίν. 35-42 εἰκ. 1-32.

323. Βλ. ἐνδεικτικὰ, Wegner, *Antoninen*, 33-47, 166-210 πίν. 14-33· Fittschen-Zanker I, 67-78 ἀρ. 61-71 πίν. 70-82, ὅπως ἐπίσης τὰ πορτραῖτα τῆς Φαυστίνας τῆς Νεώτερης (Wegner, *Antoninen*, 48-55, 210-225 πίν. 34-38 [βλ. κ.π. σημ. 331, 338]). Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ παρατηροῦνται ἤδη ἀπὸ τὴν προηγούμενη περίοδο: πρβ. ὁρισμένα πορτραῖτα τοῦ Ἀντωνίνου Πίου καὶ τῆς Φαυστίνας τῆς Πρεσβύτερης (Wegner, *Antoninen*, πίν. 3-6, 8-9 καὶ 10-12) καὶ εἰδικότερα τὸ πορτραῖτο τοῦ Ἀντωνίνου Πίου ἀπὸ τὸ Νυμφαῖο τοῦ Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ στὴν Ὀλυμπία, τοῦ 150 μ.Χ. περίπου (Μουσεῖο Ὀλυμπίας Λ 165: Wegner, *Antoninen*, πίν. 9· Bol, *Nymphäum*, 153-154 ἀρ. 29 πίν. 19).

324. Τὴ χρονολόγησις αὐτὴ πιστοποιεῖ ἡ σύγκρισις μὲ τὰ ἀσφαλῶς χρονολογημένα πορτραῖτα τοῦ Κομμόδου (Wegner, *Antoninen*, ἰδίως πίν. 49-52, 54-55· ὁ ἴδιος, *Verzeichnis der Kaiserbildnisse von Antoninus Pius bis Commodus, Boreas* 3, 1980, 76-97 πίν. 6-7· Fittschen-Zanker I, 83-90 ἀρ. 76-78 πίν. 90-92 Beil. 56-61) καὶ ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ χῶρο ἡ κεφαλὴ EAM 337 [Σταυρίδης, *Πορτραῖτα*, 70-71 πίν. 87-88]). Ἀνάλογα εἶναι καὶ τὰ πρῶμα πορτραῖτα τοῦ Σεπτιμίου Σεβήρου, καθὼς ἀργότερα οἱ βόστρυχοι εἶναι μακρύτεροι, κατ' ἐπίδραση ἀπὸ τὴν εἰκονογραφίαν τῶν Ἀντωνίνων (A. M. McCann, *The Portrait of Septimius Severus, MAAR* 30, 1968, 85-91 πίν. XXII-XXX), ἢ ἀκόμα αὐτὰ τοῦ Claudius Albinus (195-197 μ.Χ.) (A. M. McCann, ὁ.π. 197-202 πίν. CI-CV· Fittschen-Zanker I, 91-92 ἀρ. 80 πίν. 97-98 Beil. 62-64). Ἀνάλογο τρόπο ἀπόδοσις σὲ πρωιμότερη ἀσφαλῶς μορφὴ δείχνουν ὁρισμέναι εἰκονιστικὲς κεφαλὲς τῆς μέσης ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίνων, ὅπως ἐνδεικτικὰ ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ χῶρο ἡ κεφαλὴ τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου EAM 572 καὶ ἐνὸς νέου ἀπὸ τὴν Κόρινθο EAM 3251 (Σταυρίδης, *Πορτραῖτα*, 62-64 ἀρ. 572, 3251 πίν. 74 καὶ 75-76 ἀντίστοιχα), μὲ πολὺ συντηρητικότερη χρῆσις τοῦ τρυπάνου (πρβ. τὶς πλάγιες ὕψεις στὸν πίν. 76).

325. EAM 6637: A. Ντάτσουλη-Σταυρίδης, *Πορτραῖτα τῆς Ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίνων στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν, AE* 1982, 222-223 πίν. 56a (ὁ ἀναφερόμενος ἀρ. εὐρ. 871 δὲν εἶναι σωστός), ἡ ὁποία τὴν ἀποδίδει στὸν Κόμμοδο, χωρὶς νὰ λαμβάνει ὑπόψιν τὸ διπλὸ διάδημα· τὰ χαρακτηριστικὰ πάντως τοῦ προσώπου εἶναι ἀρκετὰ φθαγμένα (βλ. κ.π. Κεφ. III: σ. 273 ἀρ. IX). Συγκρίνοντας τὴν κεφαλὴ αὐτὴ μὲ τὴν **101** παρατηρεῖται ὁ ἴδιος ἀκριβῶς τρόπος ἀπόδοσις, ὥστε νὰ εἶναι πιθανὴ ἡ ἀπόδοσίς τους στὸ ἴδιο ἐργαστήριον. Οἱ λεπτομέρειες πάντως ποὺ σώζονται στὸ μικρὸ θραῦσμα **102** δὲν εἶναι ἀρκετὲς ὥστε νὰ ἀποκλείσουν μίαν ὑστερότερη χρονολόγησις σὺς ἀρχὲς τοῦ

3ου αἰ. μ.Χ. Ἀρκετὲς ὁμοιότητες διαπιστώνονται μὲ τὸ πορτραῖτο τοῦ κοσμητῆ ΕΑΜ 408 (P. Graindor, *Les cosmètes du Musée d'Athènes*, *BCH* 39, 1915, 337-339 ἀρ. 14 εἰκ. 19 [πρώιμο Σεβήρειο ἢ καὶ ὑστερότερο]· Harrison, *Agora* I, 93-94 [μέσο Σεβήρειο, τονίζοντας τὴν ἐπιβίωση Ἀντωνίνειων χαρακτηριστικῶν]· C. C. Vermeule III, *A Graeco-Roman Portrait of the Third Century*, *DOP* 15, 1961, 11 εἰκ. 25 [τοῦ 220-230]· E. Lattanzi, *I ritratti dei Cosmeti nel Museo Nazionale di Atene* [1968] 48-49 ἀρ. 15 πίν. 15 [τῆς πρώιμης-μέσης ἐποχῆς τῶν Σεβήρων, μετὰ τὴν περίοδον τοῦ Σεπτιμίου Σεβήρου καὶ τοῦ Καρακάλλα]).

326. Πρβ. ἐνδεικτικὰ τὴ διαπραγμάτευση τῶν γενειῶν στὶς κεφαλὰς τοῦ Κομμόδου (ὁ.π. σημ. 324), τοῦ Clodius Albinus (ὁ.π. σημ. 324) καὶ τοῦ Vidius Julianus ([;] Fittschen-Zanker I, 93-94 ἀρ. 81 πίν. 99-100). Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι στὰ ἑλληνικὰ πορτραῖτα τοῦ Λούκιου Βέρου, τῆς μέσης Ἀντωνίνειας περιόδου, ἡ χρῆσις τοῦ τρυπάνου στὴν ἀπόδοσις τῶν γενειῶν φαίνεται περισσότερο συγκρατημένη ἀπὸ ἀντίστοιχα ρωμαϊκὰ παραδείγματα. Πρβ. π.χ. τὶς κεφαλὰς ΕΑΜ 350 καὶ 3740 (Σταυρίδης, *Πορτραῖτα*, 67-69 πίν. 83-84), συγκριτικὰ μὲ τὶς κεφαλὰς Fittschen-Zanker I, Beil. 50-55).

327. Πρβ. ἰδίως τὰ πρώιμα πορτραῖτα τοῦ Σεπτιμίου Σεβήρου (A. M. McCann, ὁ.π. [σημ. 324] πίν. XXII, XXIV-XXVIII· Fittschen-Zanker I, 94-95 ἀρ. 82 πίν. 101-102 Beil. 66).

328. Βλ. Κεφ. IV: σ. 295 κέ.

329. Τὴ συνάφεια τῶν τεσσάρων ἀγαλμάτων διαπίστωσαν ἤδη οἱ: Β. Στάης, Ἀγάλματα ἐξ Ἐπιδάουρου, *ΑΕ* 1886, 245, καὶ Καββαδίας, 319-320 στοὺς ἀρ. 699 καὶ 700, χωρὶς νὰ κάνει λόγο γιὰ τὸ θραῦσμα 45.

330. Ἀνάλογη γωνία σχηματίζεται καὶ στὸ κατὰ ἕναν αἰῶνα περίπου ἀρχαιότερο γυναικεῖο εἰκονιστικὸ ἄγαλμα 111 (πίν. 440).

331. Wegner, *Antoninen*, 40-47 πίν. 20-31· M. Bergmann, *Marc Aurel, Liebieghaus Monographie* 2 (1978) 23-24, 41-42 εἰκ. 32-39 (τύποι III-IV)· F. C. Albertson, *The Sculptured Portraits of Lucius Verus and Marcus Aurelius (A.D. 161-180). Creation and Dissemination of Portrait Types* (δ.δ. 1980) 30-92, 150-319· Fittschen-Zanker I, 70-78 ἀρ. 65-67 (τύπος III) καὶ ἀρ. 68-71 (τύπος IV) πίν. 75-82· K. Stemmer (ἐκδ.), *Kaiser Marc Aurel und seine Zeit* (1988) 15-18 ἀρ. B5-8· K. Fittschen, *Il ritratto di Marco Aurelio*, σκό: *Marco Aurelio, Storia di un monumento e il suo restauro* (1989) 75-82 εἰκ. 33-46.

332. Οἱ συνοχίοκοι αὐτοὶ δὲν ἀποτελοῦν στοιχεῖο ἀκριβοῦς χρονολόγησις, καθὼς ἐμφανίζονται ἤδη σὲ ἔργα τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀδριανοῦ (Fittschen-Zanker I, 63), γιὰ νὰ χρησιμοποιηθοῦν σὲ ὑπερβολικὸ βαθμὸ στὴν ὕστερη Ἀντωνίνεια καὶ πρώιμη Σεβήρεια περίοδος. Πρβ. ἐνδεικτικὰ τὰ μαλλιά τῶν Τριτώνων ποὺ πλασιῶσαν τὴν προτομὴ τοῦ Κομμόδου μὲ τὰ σύμβολα τοῦ Ἡρακλέους στὴ Ρώμη (Museo Capitolino 1120: Fittschen-Zanker I, 85-90 ἀρ. 78 πίν. 93 [τοῦ 191/192 μ.Χ.]· L. Bonifiglio, σκό: *Le tranquille dimore degli dei* [1986] 91-93 εἰκ. 61-64) ἢ τὰ ἀνάγλυφα τῆς σκηνῆς τοῦ θεάτρου τῆς Πέργης στὴ Μ. Ἀσία (E. Akurgal, *Griechische und römische Kunst in der Türkei* [1988] εἰκ. 52).

333. Γιὰ τὴν εἰκονογραφία τοῦ Λούκιου Βέρου βλ. Wegner, *Antoninen*, 56-65 πίν. 41-45· K. Fittschen, *Zum angeblichen Bildnis des Lucius Verus in Thermen-Museum*, *JdI* 86, 1971, 214-252 εἰκ. 2, 4-10, 51-53· F. C. Albertson, ὁ.π. 93-131, 330-471· ὁ ἴδιος, *A Bust of Lucius Verus in the Ashmolean Museum, Oxford, and Its Artist*, *AJA* 87, 1983, 153-163 πίν. 18-20· Fittschen-Zanker I, 79-81 ἀρ. 73 πίν. 84-86 Beil. 50-55. Γιὰ τὰ πορτραῖτα τοῦ Κομμόδου βλ. παραπάνω σημ. 324.

334. Χαρακτηριστικὴ τῆς εὐρείας χρήσης τοῦ τρυπάνου καὶ τῶν συνακόλουθων ἀποτελεσμάτων εἶναι ἡ ἀπόδοσις τῶν ἀνάλογα μακρῶν βοστρύχων τῶν Τριτώνων τῆς ὕστερης προτομῆς τοῦ Κομμόδου ὡς Ἡρακλέους (ὁ.π. σημ. 332).

335. Κατάλογο τῶν κεφαλῶν τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα δίνει ἡ R. Invernizzi, *Alcuni ritratti di età Antoniniana dalla Grecia*, *ASAtene* 57/58 (n.s. 41/42), 1979/80 (1986), 357 σημ. 72. Σ' αὐτὸν πρέπει νὰ προστεθεῖ ἡ ἀποκατεστημένη μερικῶς ἀπὸ πολλὰ θραύσματα θωρακοφόρος προτομὴ ἀπὸ τὸν Ραμνούντα (Μουσεῖο Ραμνουῦντος [παλαιότερα ΕΑΜ 4910-4910α]: Β. Πετράκος, *ΠΑΕ* 1976, 54-55 πίν. 22β· Α. Ντάτσουλη-Σταυρίδης, *Πορτραῖτα τῆς Ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίνων* σκό Ἑθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν, *ΑΕ* 1982, 219-220 πίν. 53α), ἡ ὁποία βρέθηκε μαζὶ μὲ μία ἀντίστοιχη ἀποσπασματικὰ σωζόμενη προτομὴ τοῦ Λούκιου Βέρου (Μουσεῖο Ραμνουῦντος [παλαιότερα ΕΑΜ 3299]: Β. Πετράκος, ὁ.π. πίν. 22α· Α. Ντάτσουλη-Σταυρίδης, ὁ.π. 221 πίν. 54).

336. Wegner, *Antoninen*, πίν. 31 κάτω Σταυρίδη, *Πορτραῖτα*, 62-63 πίν. 74· F. C. Albertson, *ὁ.π.* 155-156 ἀρ. 3.

337. Wegner, *Antoninen*, πίν. 45· Σταυρίδη, *Πορτραῖτα*, 67-69 ἀρ. 350, 3740 πίν. 83, 84· F. C. Albertson, *ὁ.π.* 337-338 ἀρ. 2· 340 ἀρ. 4.

338. Wegner, *Antoninen*, 48-55, 210-25 πίν. 34-39· K. X. Φατούρου, Κεφάλι τῆς Φαυστίνας τῆς Νεώτερης ἀπὸ τὴν Ἀντιμάχεια τῆς Κῶ, *ΑΔ* 20, 1965, Α' Μελ. 171-180 πίν. 82-85· M. Wegner, *Verzeichnis der Kaiserbildnisse von Antoninus Pius bis Commodus*, *Boreas* 3, 1980, 12-37 πίν. 1-2· K. Fittschen, *Die Bildnistypen der Faustina Minor und die Fecunditas Augustae* (1982)· Fittschen-Zanker III, 20-23 ἀρ. 19-22 πίν. 24-31 (τῆς πρώτης καὶ μέσης Ἀντωνίνειας περιόδου)· A. Stavridis, Ein Porträt der Faustina Minor im Akropolismuseum, *RM* 94, 1987, 107-108 πίν. 90-93.

339. Πρβ. ἰδίως τὴν ἐξαιρετικῆς ποιότητος κεφαλὴ στὸ Castle Howard τῆς Ἀγγλίας (H. Oehler, *Foto+Skulptur* [1980] 40 ἀρ. 5 πίν. 34· Fittschen-Zanker I, 65-66 στὸν ἀρ. 59 σημ. 10, 18 Beil. 41).

340. Πρβ. τὴν ὕστερη μέση Ἀντωνίνεια κεφαλὴ τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου ἀπὸ τὴ Γόρτυνα (Ἡράκλειο, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο 574: A. Ντάτσουλη-Σταυρίδη, Τὰ ρωμαϊκὰ πορτραῖτα τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου, *Πεπραγμένα Δ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου* 2 [1976 (1981)] 592 πίν. 197· ἡ ἴδια, Portrait de Marc Aurele de Gortyne du Musée d'Héracleion, *RM* 87, 1980, 347-348 πίν. 1261-2· R. Invernizzi, *ὁ.π.* (σημ. 335) 355-359 εἰκ. 9-10· Romeo-Portale, 364-370 ἀρ. 17 πίν. XLIX), μὲ ἰδιαίτερα ἔντονη χρῆση τοῦ τρυπάνου στὰ μαλλιά, ἡ ὁποία ἐπιβεβαιώνει τὴν ὕστερη χρονολόγησή.

341. Musei Vaticani 5115: Amelung, *Val.Kat.* I, 883-893 ἀρ. 223 πίν. 116· Koeppel VI, 26-28, 60-62, 70 ἀρ. 13 εἰκ. 23 (καλύτερη φωτογραφία τῆς κεφαλῆς τοῦ Genius δημοσιεύει ἡ A. Rieche, Die Kopien der Leda des Timotheos, *AntPl XVII* [1978] εἰκ. 29 [πρὶν ἀπὸ τὴ σ. 51]). Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κεφαλὴ, πρβ. τὴν ὁμοιότητα τῆς πτύχωσης τοῦ ἱματίου τοῦ Genius μὲ αὐτὴ τῆς Ἀθηνᾶς 67.

342. Βέροια, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο 409: B. Kallipolitis, Buste d'Olganos héros éponyme d'un fleuve macedonien, *MonPiot* 46, 1952, 85-91 εἰκ. 1-3 (Ἀντωνίνεια)· C. Weiss, *LIMC* IV (1988) 145 λ. «Fluvii» ἀρ. 31* (τοῦ γ' τετάρτου τοῦ 2ου αἰ.)· K. Fittschen, *ὁ.π.* (σημ. 322) 110 εἰκ. 27· I. A. Akamatis, *LIMC* VIII (1997) 922 λ. «Olganos» ἀρ. 1*.

343. Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Σμύρνης 78 καὶ Κωνσταντινούπολης E 4281: Manderscheid, 88 ἀρ. 173, 174 πίν. 26 (Ἀντωνίνεια-Σεβήρεια)· C. Weiss, *ὁ.π.* 146 ἀρ. 46* (Ἀντωνίνεια-Σεβήρεια)· S. Klementa, *Gelagerte Flußgötter des Späthellenismus und der römischen Kaiserzeit* (1993) 146-151 ἀρ. V 2, 3 εἰκ. 59, 61-62 (τεχνοτροπικά, συνδέει τὰ ἔργα μὲ τὸ μνημεῖο τῶν Πάρθων τοῦ 169 π.Χ.).

344. Μουσεῖο Κορίνθου S 176, 179: Johnson, *Corinth IX*, 101-102 ἀρ. 217-218 (στὶς σ. 102-107 ἀρ. 219-226 ἄλλα θραύσματα ἀπὸ τὸ ἴδιο σύνολο)· R. Stillwell, *Corinth I5: II. The Façade of the Colossal Figures* (1941) 55-58, ἰδίως 75 ἀρ. 24-25 εἰκ. 50-51· Vermeule, *Rom.Imp.Art.*, 83-88 εἰκ. 27-28, ὁ ὁποῖος ἀνέγαγε τὰ γλυπτὰ στὴν ἐποχὴ τῶν Σεβήρων, ἀποψη ποὺ ἐπανέλαβε ἡ B. S. Ridgway, *Sculpture of Corinth*, *Hesperia* 50, 1981, 444 καὶ σημ. 84, ἀνασκεύασε ὁμῶς ὁ H. v. Hesberg, Zur Datierung der Gefangenenfassade in Korinth. Ein wiederverwendete Architektur augusteischer Zeit, *AM* 98, 1983, 215-238 ἰδίως 229 πίν. 46, ὁ ὁποῖος ἔδειξε πειστικὰ ὅτι ἡ δεύτερη φάση τοῦ οἰκοδομήματος, στὴν ὁποία ἀνήκουν οἱ Δεσμῶτες, χρονολογεῖται στὴν ἐποχὴ τῶν Ἀντωνίνων, μετὰ τὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ., θεωρεῖ δὲ πιθανό (σημ. 113) ὅτι τὸ πρῶτο κτήριο ἔπαθε ζημιές κατὰ τὸν σεισμὸ τοῦ 155 μ.Χ. ποὺ κατέστρεψε τὴ Σικυώνα· R. M. Schneider, *Bunte Barbaren* (1986) 128-130 πίν. 372, ὁ ὁποῖος συνδέει ἔμμεσα τὴν ἀνακατάσκευὴ τῆς Πρόσοψης μὲ τὴ νίκη τοῦ Λ. Βέρου κατὰ τῶν Πάρθων τὸ 166 μ.Χ. Γιὰ τὴ χρονολόγησιν τῶν γλυπτῶν τὸ 160/170 μὲ βάση τὴν τεχνοτροπία τους βλ. C. Nippe, *Die Fortuna Braccio Nuovo* (1989) 27-28, 128 σημ. 147.

345. Τὸ ἄγαλμα 31 ἔχει χρονολογηθεῖ στὴ δεκαετία 160/170 μ.Χ. ἀπὸ τὸν Kruse, 194, 387 ἀρ. D 112, ὁ ὁποῖος βασίσθηκε μόνο σὲ τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά.

346. Τὰ καλύτερα παραδείγματα τῆς διάταξης τῶν πτυχῶν τοῦ ἱματίου ἀνάμεσα στὰ πόδια ἀποτελοῦν οἱ ἀνδρικές προτομές μὲ χλαμύδα ποὺ πορπώνεται στὸν δεξιὸ ὦμο. Πρβ. αὐτὲς τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου (Fittschen-Zanker I, ἀρ. 69 πίν. 79), ἢ τοῦ Λ. Βέρου (Fittschen-Zanker I, ἀρ. 73 πίν. 85 Beil. 51a, 53a), ὅπου ἡ πλατιὰ ράχη τῶν ἀνάγλυφων πτυχῶν διαρθρώνεται μὲ ρηχὲς αὐλακες. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἀντιπαραβολὴ μὲ τὴν πτύχωση τῆς χλαμύδας τῆς ὕστερότερης προτομῆς τοῦ Didius Julianus (;) τοῦ 193 μ.Χ. (Fittschen-Zanker I, ἀρ. 81 πίν. 99), ὅπου οἱ πολὺ λεπτὲς πτυχὲς

ἀποδίδονται στο ίδιο επίπεδο. Ο χιτώνας γυναικείων προτομών ἀποδίδει πολλές φορές κατ' ἀνάλογο τρόπο τις «ταινιωτές» πτυχές του χιτώνα της Ὑγείας 31. Πρβ. αὐτές της Φαυστίνας της Νεώτερης (Fittschen-Zanker III, 21-23 ἀρ. 20-21 πίν. 27, 29, του 161-170 μ.Χ.), όπου παρόμοιες εἶναι καὶ οἱ ἀναδιπλώσεις της παρυφῆς του ἱματίου, ἢ καὶ σύγχρονες ιδιωτικὲς γυναικεῖες προτομές (Fittschen-Zanker III, ἀρ. 105 πίν. 133 [τῆς μέσης ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίων], με παρόμοια διαμόρφωση πρὸς τὴν παρυφή του χιτώνα στὸν λαιμό, ἀρ. 118-119 πίν. 149 [τῆς πρώιμης-μέσης Ἀντωνίνειας περιόδου], με μαλακότερη ἐργασία, ἀρ. 121 πίν. 154). Ἀπὸ τὸν ἐλληνικὸ ὥρο πρβ. τὴν προτομή της Νεώτερης Φαυστίνας ΕΑΜ 4536 (Σταυρίδη, *Πορτραῖτα*, 65 πίν. 79-80), με τὸν χιτώνα σὲ περισσότερο πρόστυπο ἀνάγλυφο, ἀλλὰ ἀνάλογη χρῆση τῆς ἐγχάραξης με αὐτὴ ποὺ παρουσιάζει τὸ ἄγαλμα 31.

347. Πρβ. τοὺς ἀνάγλυφους πίνακες πιθανότατα ἀπὸ κάποιο θριαμβικὸ τόξο τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου (Koepfel IV, 47-75 ἀρ. 23-33 εἰκ. 31-39 με τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία, ἀπὸ τὴν ὁποία βλ. κυρίως E. Angelicoussis, *The Panel Relief of M. Aurelius*, *RM* 91, 1984, 141-205 πίν. 62-75, ἢ ὁποία τὰ ἀνάγει σὲ τόξο τῆς ὕστερης μέσης Ἀντωνίνειας περιόδου, γεγονὸς ποὺ ἐπιβεβαιώνει ἡ ἐκτεταμένη χρῆση τοῦ τρυπάνου στὰ ἐνδύματα καὶ στὰ μαλλιά). Χαρακτηριστικὲς εἶναι στὴ σκηνὴ τοῦ Θριάμβου (Koepfel IV, 51 ἀρ. 24 εἰκ. 28) οἱ ἀναδιπλώσεις τῆς κατακόρυφης παρυφῆς τῆς Νίκης πίσω ἀπὸ τὸν Αὐτοκράτορα, στὴ σκηνὴ τῆς Profectio (Koepfel IV, 57 ἀρ. 26 εἰκ. 31) αὐτὲς στὴν τύλῃ τοῦ ἱματίου τῆς ἀνακεκλιμένης μορφῆς, ἢ στὴ σκηνὴ τοῦ Adventus (Koepfel IV, 71 ἀρ. 32 εἰκ. 38) οἱ ὀγκηρές-πλαστικὲς πτυχές στὴ μορφὴ τῆς Ρώμης, με ἀνάλογη χρῆση τοῦ τρυπάνου.

348. Museo Capitolino 632: Fittschen-Zanker III, 23 ἀρ. 22 πίν. 31 (162- ca. 175 μ.Χ.). Ἄν καὶ ἀμφιβάλλει γιὰ τὸ ἂν συναντῇ ἡ εἰκονιστικὴ κεφαλὴ, τονίζει ὅτι ταιριάζει τόσο θεματικά, ὅσο καὶ τεχνολογικά.

349. Ρέθυμνο, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο: Δ. Παπαστάμος - K. Staehler, Ἐργαλμα Ἀφροδίτης Ρωμαϊκῶν Αὐτοκρατορικῶν χρόνων, *ΚρητΧρον* 24, 1972, 93-106 κέ. πίν. Θ-ΙΑ' (τῆς ἐποχῆς τοῦ Νέρωνος)· Karanastassis I, 233-235, 285 ἀρ. Α121 πίν. 211-2, ἢ ὁποία τὸ χρονολογεῖ στὴν περίοδο μετὰ τὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.

350. Μουσεῖο Ἰσθμίας 51: M. C. Sturgeon, *Isthmia IV: Sculpture I* (1987) 77-79, 85-92, 99-107 ἀρ. 17 πίν. 34 (ἀποκατάσταση), 35-42. Οἱ πτυχές ἀνάμεσα στὰ στήθη τῆς Ἀμφιτρίτης μποροῦν νὰ συγκριθοῦν με αὐτὲς ἀνάμεσα στὰ πόδια τῆς 31, ὅπως καὶ οἱ ἀναδιπλώσεις τῆς παρυφῆς τοῦ ἱματίου στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τῆς Ἀμφιτρίτης με τὶς ἀντίστοιχες πτυχώσεις δίπλα στὸ ἀριστερὸ σκέλος τῆς Ὑγείας. Παράλληλα ὑπάρχουν ἀκόμα στὴν ἀπόδοσι τῆς παρυφῆς τοῦ ἀποπτύγματος τοῦ χιτώνα τῆς Ἀμφιτρίτης καὶ στὶς πτυχές τοῦ ἱματίου στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τῆς Ὑγείας ἢ καὶ στὸ ἀπόπτυγμα τοῦ πέπλου τῆς Ἀθηνᾶς 67, ὅπου ἡ πλατὴ ράχη τῶν πτυχῶν διαρθρώνεται με ρηχὲς αὐλακές.

351. Palazzo Rucale 6681: E. Schmidt, *Die Kopien der Erechtheionkoren*, *AntPl* XIII (1973) 34-35 εἰκ. 48 πίν. 46-49. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ὁμοιότητα στὴ λεπτομέρεια τοῦ ἀναδιπλούμενου ὑφάσματος ἐπάνω στὸ ἄκρο δεξιὸ πόδι, ἢ στὸν τρόπο με τὸν ὁποῖο ἀποδίδεται ἡ ἐλαφρὰ πτύχωση στὸ ἄνετο σκέλος.

352. Μουσεῖο Σίδης 96: J. Inan, *Roman Sculpture in Side* (1975) 168-170 ἀρ. 94 πίν. LXXIX1-3, ἢ ὁποία τὸ χρονολογεῖ γενικὰ στὴν Ἀντωνίνεια περίοδο. Ἡ Νίκη βρέθηκε στὸ «Κτήριο Μ», σὲ μία πλούσια διακοσμημένη αἴθουσα. (Γιὰ τὸ κτήριο καὶ τὶς διαφορὲς ἐρμηνεῖες του βλ. A. Müfid Mansel, *Die Ruinen von Side* [1963] 109-121 εἰκ. 84-85, 90 [ἀναπαράσταση τῆς κεντρικῆς αἴθουσας]). Μαζὶ με τὴ Νίκη βρέθηκαν τρία ἀκόμα γυναικεῖα ἀγάλματα: τῆς Ὑγείας, τῆς Νεμέσεως καὶ τῆς Δήμητρας (J. Inan, ὁ.π. 98-101, 101-102, 135-137 ἀρ. 36, 37, 67 πίν. XLV1-2, XLVL1-2, LXV1-2, ἀντίστοιχα. Γιὰ τὰ ἴδιου τύπου ἀγάλματα τῆς Ὑγείας καὶ τῆς Νεμέσεως βλ. E. Atalay, *Weibliche Gewandstatuen aus ephesischen Werkstätten* [1989] 91 ἀρ. 6 εἰκ. 61 καὶ ἀρ. 9· P. Karanastassis, *LIMC* VI [1992] 750 λ. «Nemesis» ἀρ. 177*). Τὰ κοινὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ἀγαλμάτων αὐτῶν δείχνουν ὅτι ἀνήκουν στὸ ἴδιο σύνολο, γιὰ τὴ χρονολόγησι τοῦ ὁποίου θὰ βοηθοῦσε ἓνα ἄγαλμα θωρακοφόρου, ἢ σωζόμενη κεφαλὴ τοῦ ὁποίου ἐπιδιορθώθηκε τὸν 3ο αἰ. μ.Χ. (A. Müfid-Mansel, ὁ.π. 115, 118 εἰκ. 92· Vermeule I, 76 ἀρ. 341· Inan-Rosenbaum I, 86-87 ἀρ. 63 πίν. XL-XLI.3· H. Blank, *Wiederverwendung aller Statuen als Ehrendenkmälern bei Griechen und Römern* [1969] 48-49). Στὴν ἴδια περίοδο, τὸ 160-170 μ.Χ., χρονολογεῖ τὰ τρία ἀγάλματα ὁ Kruse, 193 ἀρ. D110, D111 καὶ A23, γιὰ τεχνολογικοὺς λόγους (δὲν περιλαμβάνει τὸ ἄγαλμα τῆς Νίκης).

353. Μουσείο Σίδης 267: J. Inan, *ὁ.π.* 142-145 ἀρ. 72 πίν. LXVIII2-4, ἡ ὁποία τὸ χρονολογεῖ στὴν ἐποχὴ τῶν Σεβήρων.

354. Βλ. παρακάτω Κεφ. IV: σ. 303-304.

355. Πρβ. τὴ βάθυνση στὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια τοῦ **33**. Ἐνα σχετικὰ μεγάλο ἔμβολο στὴ σύνδεση τοῦ κορμοῦ μὲ τὰ ἰσχία παρουσιάζει τὸ μικρότερον διαστάσεων ἄγαλμα τοῦ Αὐγούστου στὴ Θεσσαλονίκη (*ὁ.π.* σημ. 151, ἰδίως H. Fuhrmann, *AA* 1939, 265 εἰκ. 72).

356. Μεταλλικὸ γόμφο δείχνει ὁ μικρῶν διαστάσεων τὸρμος στὸ **40**. Ἀντίθετα οἱ μεγάλοι τετραγωνικῆς διατομῆς τὸρμοι στὰ **18** καὶ **33** ὑποδεικνύουν περισσότερο λίθινα ἢ καὶ ξύλινα ἐμπόλια, ὅπως δείχνει ἡ ἔλλειψη κάθε ἱχνους μολυβδοχόησης (πρβ. τὴν σύνδεση σπονδύλων κιόνων μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο: A. Ὁρλάνδος, *Τὰ ἑλικά δομῆς τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων* 2 [1958] 192-195 εἰκ. 146-148). Βαθὺ κεντρικὸ τὸρμο μὲ σωζόμενη τὴν αὐλακα μολυβδοχόησης στὴν κάτω ἐπιφάνεια παρουσιάζουν οἱ ἐπιφάνειες συναρμογῆς τῶν δύο τμημάτων τοῦ σώματος τοῦ Ποσειδῶνος τῆς Μήλου (EAM 235: J. Schäfer, *Der Poseidon von Melos, AntPl VIII* (1968) 59 εἰκ. 3-4). Τὸ ἄγαλμα εἶναι «κομμένο» ὀριζόντια. Οἱ ἐπιφάνειες εἶναι δουλεμένες ἀδρὰ μὲ τὸ βελόνι καὶ σχηματίζεται ἀναθύρωση, καλύτερα λειασμένη μὲ τὸ ντισιιδάκι καὶ τὸ λαμάκι. Μὲ ἀνάλογο τρόπο συνδέονται καὶ τὰ ἀγάλματα τῆς ἐποχῆς τοῦ Κλαυδίου ἀπὸ τὸ Ἱερὸ τοῦ Ποσειδῶνος καὶ τῆς Ἀμφιτρίτης στὴν Τήνο (Queyrel, *Ténos I*, 289-302 ἀρ. 30-55 πίν. 142-154, ἰδίως πίν. 1434 καὶ 1532-5).

357. Τὸ ἄγαλμα τοῦ Ἀσκληπιοῦ μὲ τὴν ἐπίπεδη κομμένη πίσω ὄψη θὰ βρισκόταν στὸ κέντρο τοῦ βήθρου, ἀκουμπισμένο στὸν πίσω τοῖχο τοῦ Κτηρίου, ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα ἀγάλματα θὰ διατάσσονταν ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ, ἐλεύθερα στὸν χῶρο (βλ. Κεφ. IV: σ. 304).

358. Πρβ. ἐνδεικτικὰ τὴν πτύχωση τοῦ **33** μὲ αὐτὴ στὸ δεξιὸ μηρὸ τοῦ Τ. Κλαυδίου Ἀττικοῦ (Bol, *Nymphäum*, ἀρ. 35 πίν. 30-31) ἢ τῆς Ἑλπινίκης (Bol, ἀρ. 41 πίν. 44-5) μὲ ἀκόμη ὀξύτερο χαρακτηριστὴρα. Ἀντίστοιχες μορφές μὲ αὐτὲς τῆς πτύχωσης τοῦ **33** ἀπαντοῦν καὶ σὲ ἓνα θραῦσμα ἀπὸ τοὺς μηροὺς γυναικείου ἀγάλματος ἀπὸ τὴ Γόρτυνα, τὸ ὁποῖο ἔχει χρονολογηθεῖ στὸ β' μισὸ τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. (Ghedini, Gortina, 188 ἀρ. 42 εἰκ. 84).

359. EAM 4019: Σ. Καρούζου, Ἔγαλμα Ἀρτέμιδος ἐξ Αἰτωλικοῦ, *AE* 1953/54, Α' 63-80 εἰκ. 1-2, 5, 14, πίν. I-II· L. Kahil, *LIMC II* (1984) 639 λ. «Artemis» ἀρ. 168*. Karanastassis I, 262 καὶ σημ. 233.

360. Δυστυχῶς λείπει τὸ τμήμα γύρω ἀπὸ τὰ πόδια, ὅπου ἡ σχέση ἐνδύματος καὶ σώματος φαίνεται καλύτερα (πρβ. στὸν togatus **119**: *ὁ.π.* σ. 143).

361. Γιὰ τὰ ἀγάλματα αὐτὰ καὶ τὴ χρονολόγησή τους βλ. σημ. 258· ἰδίως E. Schmidt, *ὁ.π.* (σημ. 351) 19-22 ἀρ. 1, 2 πίν. 6 κέ., 11 κέ.

362. Μουσείο Ὀλυμπίας Λ 154: Bol, *Nymphäum*, 193-194 ἀρ. 50 πίν. 64-65· Goette, 136 ἀρ. Bb121 πίν. 228. Kreikenbom, 255 ἀρ. VI 6 (Ἡρώδης Ἀττικός). Γιὰ τὴ σχέση τοῦ τηβεννοφόρου καὶ τοῦ θωρακοφόρου Λ 149 ἀπὸ τὸν Δ μονόπτερο (Bol, *Nymphäum*, 195-196 ἀρ. 51 πίν. 66-67), μὲ τὸν ὑπόλοιπο γλυπτὸ διάκοσμο τοῦ μνημείου ἢ R. Bol (σ. 46-49) ὑποστηρίζει ὅτι γιὰ ἱστορικοὺς λόγους τὰ ἀγάλματα χρονολογοῦνται πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Ἀντωνίνου Πίου τὸ 161 μ.Χ. ἢ στὸ διάστημα 169-177 μ.Χ., ἐπὶ μονοκρατορίας τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου, θεωρώντας πιθανότερη τὴ δεύτερη ἄποψη. Τὴν ὑστερότερη ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα γλυπτὰ τοῦ Νυμφαίου χρονολόγησι εἶχε ὑποστηρίξει κυρίως ἡ H. v. Heintze, *Drei spätantike Porträtstatuen, AntPl I* (1962) 20-22, ἐνῶ δὲν εἶχε δεχθεῖ ἡ Polaschek, 68 καὶ σημ. 232. Ἐφόσον πάντως τὰ ἀγάλματα τοποθετήθηκαν στοὺς μονόπτερους σὲ μία δεύτερη φάση (Bol, *Nymphäum*, 58-67) πρέπει νὰ εἶναι ὑστερότερα ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα ἀγάλματα τοῦ συνόλου. Πρόσφατα ὅμως ὁ K. Hitzl, κρίνοντας ἀπὸ τίς «ἀγκιστροειδεῖς πτυχές» («Hakenfalten») ποὺ παρουσιάζουν, ὑπέθεσε ὅτι τὰ ἀγάλματα αὐτὰ εἶναι πρωιμότερα, ἴσως μάλιστα τῆς ἐποχῆς τοῦ Τραϊανοῦ (Hitzl, 96-97).

363. Πρβ. Polaschek, 80-82, 155 ἀρ. 1, ἡ ὁποία χρονολογεῖ τὸ **116** στὴν ὕστερη Ἀντωνίνη-πρωιμὴ Σεβήρεια περίοδο.

364. Museo Capitolino Atrio 9 ἀρ. 49 καὶ Salone 15 ἀρ. 636: Fittschen-Zanker III, 27-28 ἀρ. 28 πίν. 38 (Ἰουλία Δόμνα, μὲ κεφαλὴ τοῦ τύπου «Gabii», τοῦ 193-200 μ.Χ.) καὶ 97 ἀρ. 141 πίν. 168 ἀντίστοιχα· Kruse, 219 ἀρ. D140 πίν. 82 καὶ ἀρ. D139 (ταύτισε τὸ δεύτερο ἄγαλμα μὲ τὴν Ἰουλία Δόμνα).

365. Ἀφροδισίας (Geyre), Μουσείο: Inan-Rosenbaum II, 210-313 ἀρ. 186 πίν. 1381, 139 καὶ 213-216 ἀρ. 187 πίν. 1382, 1401-2 ἀντίστοιχα· E. Akurgal, *Griechische und römische Kunst in der Türkei* (1987)

153-154 πίν. 242 (Διογένης). Για τὰ τεχνοτροπικὰ γνωρίσματα τῶν ἔργων βλ. Polaschek, 85-87, καὶ Kruse, 220 ἀρ. D142 (εἰδικότερα γιὰ τὸ γυναικεῖο ἄγαλμα).

366. Μουσεῖο Κυρήνης C 17028, C 17024: E. Rosenbaum, *A Catalogue of Cyrenaican Portrait Sculpture* (1960) 69-70 ἀρ. 83-84 πίν. LII-2, LIII-2· Polaschek, 21.

367. Ὡς χρονικὰ δὲν ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὸ 116 τὸ ἀρκετὰ προσεγγμένης ἐργασίας ἄγαλμα ἱματιοφόρου ἀπὸ τὸ Ἄργος (Μουσεῖο Ἀργούς: J. Marcadé - E. Raftopoulou, *Sculptures d'Argos II*, *BCH* 87, 1963, 115-116 ἀρ. 85 εἰκ. 51· Polaschek, 66-68, ἡ ὁποία τὸν ἀνάγει στὸ τέλος περίπου τῆς μέσης Ἀντωνίνειας περιόδου, σύγχρονη δὲ θεωρεῖ μία κυκλικὴ βάση, ἓνα μέτριας ποιότητος ἰταλικὸ ἔργο ποὺ πρόσφατα χρονολογήθηκε πρὸς τὰ μέσα τοῦ αἵωνα, περισσότερο γιὰ προσωπογραφικοὺς ἐρμηνευτικοὺς λόγους: *Musei Capitolini* 3320: EA 2361-2365· R. Calza κ.ἄ., *Antiquità di Villa Doria Pamphilj* [1977] 117-120 ἀρ. 136 πίν. XC-XCII). Κοινὴ στὰ ἀγάλματα τοῦ Ἀργούς καὶ τῆς Ἐπιδαύρου εἶναι ἡ ἀπόδοση τῆς ἀριστερῆς πλευρᾶς, καθὼς χωρίζει ἀπὸ τὸ δεξιὸ χέρι, ἡ ἐργασία πάντως τοῦ ἀγάλματος τοῦ Ἀργούς φαίνεται μαλακότερη, μὲ περισσότερο καμπύλες πτυχές, ὥστε δύσκολα τὰ δύο ἔργα θὰ μπορούσαν νὰ συνδεθοῦν τεχνοτροπικά.

368. EAM 707: A. Ντάτσουλη-Σταυρίδη, Μικρὴ Ἡρακλειώπισσα ἀπὸ τὴν Ρωμαϊκὴ Συλλογὴ τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, *ΑΑΑ* 9, 1976, 96-107 εἰκ. 1-4.

369. Ἀπὸ τὰ ἄλλα παραδείγματα τῆς ἐποχῆς αὐτῆς ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ χῶρο ἀξιοσημείωτο εἶναι ἓνα εἰκονιστικὸ ἄγαλμα τοῦ τύπου ἐπίσης τῆς Μικρῆς Ἡρακλειώπισσας στὴ Θεσσαλονίκη (Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο 1943: I. Πελεκανίδης, Ἄγαλμα τῆς Ὑστερινῆς Ἀρχαιότητος ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη, *BCH* 73, 1949, 294-305 εἰκ. 1 πίν. XII-XIII [: ἀνατύπωση στὸ: *Μελέτες Παλαيوχριστιανικῆς καὶ Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας* (1977) 119-130 εἰκ. 1-5], ὁ ὁποῖος τὸ χρονολογεῖ τὸ 310-340 μ.Χ.)· Schmidt, 125 (τοῦ β' μισοῦ τῆς ἀρχῆς τοῦ Κομμόδου)· Kruse, 87 ἀρ. C42 (τῆς τελευταίας δεκαετίας τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.)· Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, Τὰ ἀγάλματα τῶν Μουσῶν ἀπὸ τὸ Ὡδεῖο τῆς Θεσσαλονίκης, *Ἐγνατία* 2, 1990, 97-99 εἰκ. 15-17 (τοῦ τέλους τοῦ 2ου αἰ. - ἀ' δεκαετίας τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.). Στὸ ἄγαλμα αὐτὸ παρατηρεῖται τάση πρὸς στρογγυλοποίηση τῶν μορφῶν μὲ σχεδὸν κυλινδρικές πτυχές. Ἀνάλογα χαρακτηριστικὰ παρουσιάζει ἓνας ἱματιοφόρος, ὃχι πολὺ καλῆς ἐργασίας, ἀπὸ τῆς Θεοπίας (Θήβα, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο 202: I. Θρεψιάδης, Ἡ ἐπανεκθέσις τοῦ Μουσείου Θηβῶν, *ΑΕ* 1963, Χρον., 22 πίν. KB· Polaschek, σημ. 327, ὅπου παρατίθενται καὶ ἄλλα παραδείγματα ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, οὐσιαστικὰ ἀδημοσίευτα).

370. Museo Nazionale 6018: W. R. Wojcik, *La Villa dei Papiri ad Ercolano* (1986) 43-45 ἀρ. A3 πίν. XXVII, μὲ βιβλιογραφία, κυριότερη ἀπὸ τὴν ὁποία εἶναι: K. Schefold, *Die Bildnisse der antiken Dichter, Redner und Denker* (1943) 102· Lippold, *Plastik*, 314 πίν. 1083· ὁ ἴδιος, *Kopien*, 79· L. Alscher, *Griechische Plastik IV* (1956) 78-81 εἰκ. 25 πίν. II H (ἀπὸ πολλὰς γωνίες)· Bieber, *Copies*, 130 εἰκ. 582· F. Hiller, *Zum Neapler Aischines*, *MarbWPr* 53-61 πίν. 12· G. M. A. Richter, *The Portraits of the Greeks II* (1965) 213 ἀρ. 6 εἰκ. 1369-1371, ὅπου ὡς τόπος εὑρεσης ἀναφέρεται τὸ θέατρο· Polaschek, 36-38 καὶ σημ. 105· D. Pandermalis, *Zum Programm der Statuenausstattung in der Villa dei Papiri*, *AM* 86, 1971, 193, 204-205 ἀρ. 38. Ἐπίσης R. Neudecker, *Die Skulpturenausstattung römischer Villen in Italien* (1988) 151 ἀρ. 14.34· A. Lewerentz, *Stehende männliche Gewandstatuen im Hellenismus* (1993) 241-242 ἀρ. I, 2.

371. Μουσεῖο Κορίνθου S 61, ἀπὸ τὸν χῶρο Δ τῶν Προπυλαίων τῆς Ὀδοῦ πρὸς Λέχαιον: Johnson, *Corinth IX*, 94 ἀρ. 191· Polaschek, 23-25, 166 ἀρ. 1· de Grazia, 265-268 ἀρ. 77 (*Corinth Photogr. Sculpture* 2026).

372. Γλυπτοθήκη Ny Carlsberg 2645: F. Poulsen, *Les portraits romains I* (1962) 53 ἀρ. 17 πίν. XXVIII-XXIX. Φωτογραφίες τῆς πίσω καὶ τῆς δεξιᾶς ὀψης δημοσιεύει ὁ M. Collignon, *Statue drapée d'un jeune homme provenant d'Épidaure*, *RA* 5, 1915, 40-46 εἰκ. 1-3. Βλ. ἀκόμη G. Hafner, *Späthellenistische Bildnisplastik* (1954) 80 ἀρ. A36 πίν. 37 (κεφαλὴ)· Polaschek, 39-40, 166 ἀρ. 2· D. Pandermalis, ὁ.π. 193· F. Johansen, *Ny Carlsberg Glyptotek. Catalogue. Roman Portraits I* (1994) 60-61 ἀρ. 18.

373. Ἡ ἀναφορὰ στὴν Ἐπιδαυρὸ ὀφείλεται στὸν ἔμπορο ἀρχαιοτήτων Μ. Γιαννακόπουλο στὸ Παρίσι (M. Collignon, ὁ.π. 40), χωρὶς ἄλλα στοιχεῖα, γι' αὐτὸ καὶ στὴ βιβλιογραφία ἀναφέρεται ἐπιφυλακτικά· τὴν ἀρνεῖται ὁ Lippold, *Kopien*, 251 σημ. 55, ἐνῶ ἡ Polaschek, 236 σημ. 117, θεωρεῖ ὅτι θὰ μπορούσε νὰ ἦταν σωστὴ γιὰτὶ μερικὰ ἀγάλματα στὸ Μουσεῖο Ἐπιδαύρου ἔχουν τὴν ἴδια πατίνα.

Αυτό όμως δεν είναι ασφαλές στοιχείο, καθώς στα αγάλματα του Μουσείου Έπιδάουρου παρουσιάζονται πολλές μορφές πατίνας που οφείλονται κυρίως στη σύσταση του εδάφους, όπου βρέθηκε το κάθε έργο.

374. Μουσείο Κορίνθου S 308: Johnson, *Corinth IX*, 94 άρ. 192· Polaschek, 78-79, 166 άρ. 2· de Grazia, 270-271 άρ. 79. (Corinth Photogr. Sculpture 2014).

375. 'Αν τὸ ἄγαλμα ἀπὸ τὸ Herculaneum λαξεύθηκε στὴν Ἰταλία ἢ εἰσέχθη ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ δὲν εἶναι γνωστό. 'Ο D. Pandermalis, ὁ.π. 195, διαχωρίζει τὰ γλυπτὰ ἀπὸ τὴ Villa dei Papyri σὲ τρεῖς ὁμάδες, ὅμως μόνο σὲ μία ἀπὸ αὐτὲς διακρίνει τοπικὰ στοιχεῖα τῆς Καμπανίας, ἐνῶ στὴν ὁμάδα στὴν ὁποία ἀνήκει καὶ ὁ Αἰσχίνης τονίζει τὰ ὑστεροελληνιστικὰ στοιχεῖα, χωρὶς νὰ ἀναφέρει πιθανὴ εἰσαγωγὴ τῶν ἔργων.

376. 'Ο K. Schefold, ὁ.π. 102, τὸ ἀνήγαγε στὴν ἐποχὴ τοῦ Κλαυδίου, χωρὶς αἰτιολόγησι. Στὰ χρόνια τοῦ Τιβερίου τὸ χρονολόγησαν οἱ Polaschek, 36-38, καὶ A. Lewerentz, ὁ.π. 242. Ἀντίθετα, ἢ M. R. Wojcik, ὁ.π. 43-45 άρ. A3, καὶ ἰδίως ὁ D. Pandermalis, ὁ.π. 204-205, δέχονται τὴ χρονολόγησι στὴν πρώιμη ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου, ἐντάσσοντας τὸ ἄγαλμα στὸν ὅλο προγραμματικὸ διάκοσμο τῆς ἔπαυλης ποὺ πρέπει νὰ ἔγινε τὴν ἐποχὴ αὐτῇ. Γενικὰ γιὰ τὸν διάκοσμο αὐτὸ βλ. ἐπίσης: R. Neudecker, ὁ.π. 105-114· P. G. Warden, *The Sculptural Program of the Villa of the Papyri*, *JRA* 4, 1991, 257-261.

377. Πρβ. τὰ ἀγάλματα τοῦ Ἰσοκράτους καὶ τοῦ Δημητρίου τοῦ Φαληρέως (Νεάπολη, Museo Nazionale 6126, 6210: M. R. Wojcik, ὁ.π. 41-43 άρ. A1, A2 πίν. XXIV, XXVI). Τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς πτύχωσης τοῦ Αἰσχίνου διακρίνονται καθαρὰ στὴ φωτογραφία ποὺ δημοσιεύει ἢ W. R. Wojcik, πίν. XXVII.

378. Μὲ τοὺς togati τοῦ Βωμοῦ τῆς Εἰρήνης συγκρίνει τὸ ἄγαλμα τοῦ Αἰσχίνου ὁ D. Pandermalis, ὁ.π. 193, οἱ διαφορὲς ὅμως στὴν ἀπόδοσι τῆς πτύχωσης, ἢ ὁποία στὰ ἀνάγλυφα τοῦ Βωμοῦ χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἀρκετὰ μεγαλύτερη ὀξύτητα, καὶ στὴ σχέση σώματος-ἐνδύματος δὲν μποροῦν νὰ παραγνωρισθοῦν (βλ. καὶ παραπάνω σσμ. 99).

379. 'Ο Johnson, *Corinth IX*, 94 άρ. 191, ἐνῶ ἀναφέρει τὴν πιθανότητα νὰ ἀνῆκε στὴν «ἐλληνικὴ» πόλη, τελικὰ τὸ θεωρεῖ Ἀδριάνειο. Ἡ Polaschek, 23-25, 166 άρ. 1, τὸ ἀνάγει στὸ β' μισὸ τοῦ Ιου αἰ. π.Χ., λίγο μετὰ τὴν ἐπανάδρυσή τῆς Κορίνθου τὸ 44 π.Χ. Τὸ ἐξετάζει μαζὶ μὲ δύο ἀγάλματα ἱματιοφόρων ἀπὸ τὴν Κορίνθο, τὸ S 1863 (ἀδημοσίευτο) καὶ τὸν S 2428, τὸν ὁποῖο ἢ de Grazia, άρ. 83, χρονολογεῖ εὐλογα πολὺ ὑστερότερα, στὴν ἐποχὴ τῶν Σεβήρων. Ἡ de Grazia, 268 άρ. 77, χρονολογεῖ τὸ ΙΙ στὴν περίοδο τῶν Ἰουλίων-Κλαυδίων τονίζοντας τὴν ὁμοιότητα ποὺ παρουσιάζει μὲ τὸ ἄγαλμα τοῦ ἀνδρα μὲ ἱμάτιο ὡς toga S 2838 (ὁ.π. σ. 141 καὶ σσμ. 108).

380. Βλ. κυρίως Polaschek, 39-40· G. Hafner, ὁ.π. 81, χωρὶς νὰ ἀποκλείει τὴν πρώιμη ἐποχὴ τοῦ Κλαυδίου. Ἀντίθετα ὁ T. Wiegand, *AA* 1920, 41, καὶ ὁ E. Buschor, *Das hellenistische Bildnis*² (1971) 58, 96 άρ. 325, τὸ χρονολογοῦν στὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου. Στὴν ἐποχὴ τοῦ Κλαυδίου τὸ ἀνάγει ὁ Lippold, *Kopien*, 251 σσμ. 1, ἐνῶ ὁ F. Poulsen, ὁ.π. (σσμ. 372) 53 άρ. 17, τὸ τοποθετεῖ γενικὰ στὴν ἐποχὴ τῶν Ἰουλίων-Κλαυδίων. Ἡ χρονολόγησι στὴν ἐποχὴ τοῦ Τιβερίου προκύπτει καὶ ἀπὸ συγκρίσεις μὲ νεανικὰ πορτραῖτα τῆς περιόδου αὐτῆς ἀπὸ τὸν ἐλληνικὸ χῶρο, βλ. ἐνδεικτικὰ τὰ EAM 3665 καὶ EAM 2661 (Σταυρίδης, *Πορτραῖτα*, 32-33, 34 πίν. 22, 24, ἢ ὁποία τὰ ταυτίζει μὲ τὸν Γάιο Καίσαρα καὶ τὸν Δροῦσο τὸν Νεώτερο ἀντίστοιχα).

381. Τὰ δύο ἀγάλματα δὲν εἶναι δυνατόν νὰ εἶναι σύγχρονα, ὅπως πιστεύει ἢ Polaschek. 'Ο D. Pandermalis, ὁ.π. (σσμ. 370) 193, τονίζει ἀντίθετα μία διαφορὰ μισοῦ αἰῶνα περίπου μεταξύ τους.

382. 'Ο Johnson, *Corinth IX*, 94 άρ. 192, θεώρησε τὸ ἄγαλμα σύγχρονο μὲ τὸ ΙΙ καὶ ἐπομένως Ἀδριάνειο. Στὸ τέλος τῆς Ἀντωνίνειας περιόδου χρονολόγησε τὸ ΙV ἢ Polaschek, 78-79, ἐνῶ ἢ de Grazia, 270-271 άρ. 79, ἀναφέρεται γενικὰ στὴν περίοδο τῶν Ἀντωνίνων.

383. Ἀνάλογη χρῆσι τῆς ράσπας διαπιστώνεται στὸ ἀττικοῦ τύπου κράνος ἐνὸς ἀγαλματίου, ἐλεύθερης ἐπανάληψης τοῦ τύπου τῆς Ἀθηνᾶς Παρθένου, ἀπὸ τὴν Ἀθῆνα, τῆς ὑστερῆς Ἀδριάνειας ἢ τῆς πρώιμης Ἀντωνίνειας περιόδου. Στὸ ἀγαλμάτιο αὐτὸ παρατηρεῖται ἀκόμη ὅτι ἢ ἀπόδοσι τῶν ματιῶν ὁμοιάζει κάπως μὲ αὐτὴ τῶν «ματιῶν» τοῦ 72 (EAM 2764: Karanastassis II, 402-403 άρ. B13 πίν. 363-5). Σχετικὰ μὲ τὴ χρῆσι τῆς ράσπας βλ. παραπάνω σ. 165.

384. Ἀξίζει νὰ ἀναφερθεῖ ὅτι οἱ περισσότεροι ἀγαλματικοὶ τύποι τῆς Ἀθηνᾶς φαίνεται ὅτι ἀντιγράφονται κυρίως ἀπὸ τὴν ὑστερὴ ἐποχὴ τοῦ Ἀδριανοῦ καὶ ἐξῆς (πρβ. Κεφ. ΙΙΙ: σ. 254). Εἰδικότερα

τὰ μεγάλου μεγέθους ἀγάλματα ἀνήκουν κατὰ κύριο λόγο στὸν 2ο αἰ. μ.Χ. συνδεόμενα μὲ τὴν ἔντονη οἰκοδομικὴ δραστηριότητα τῆς ἐποχῆς αὐτῆς (Karanastassis II, 391).

385. Karanastassis II, 406 ἀρ. B18. Ὅπως σωστὰ ἐπισημανε, τὰ γράμματα τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ ἀγαλματίου εἶναι ὅμοια μὲ αὐτὰ τῆς ἐπιγραφῆς IG IV2 393, ποὺ βρίσκεται χαραγμένη στὴν ἀριστερὴ παραστάδα τῆς εἰσόδου τῆς σκανᾶς στὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα καὶ χρονολογεῖται τὸ 183 μ.Χ. Ἡ παραίτηση τοῦ καλλιτέχνη ἀπὸ τὴ λεπτομερὴ ἀπόδοση τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου δυσχεραίνει τὴν τεκμηρίωση τῆς χρονολόγησής τοῦ ἀγαλματίου (πρβ. τὴν ἀπόδοση τῶν ματιῶν, ὅπου δὲν διακρίνονται τὰ βλέφαρα).

386. Ἰωάννινα, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο 412: Matz 1, 104-106 ἀρ. 8 πίν. 10-12 (τοῦ 160/70 μ.Χ. περίπου)· Giuliano-Palma, 18 ἀρ. 5 πίν. VIII εἰκ. 18 (περὶ τὸ 175 μ.Χ.)· H. Wiegartz, Zu Problemen einer Chronologie der attischen Sarkophage, AA 1977, 388 καὶ σημ. 90 (περὶ τὸ 170/80 μ.Χ.)· P. Kranz, Jahreszeiten Sarkophage, ASR V 4 (1984) 157, 289 ἀρ. 594 πίν. 128.1-2 (Ἑρμῆς)· Rogge, Tektonik, 113, 115 πίν. 512.

387. Βλ. ἰδίως Matz 1, πίν. 122, τὴν πρώτη Μαινάδα ἀπὸ ἀριστερά. Ὁ χιτώνας καὶ τὸ ἀνεμιζόμενο ἱμάτιο τῶν Μαινάδων συνίστανται ἀπὸ ἡμικυλινδρικές περίπου πτυχές ποὺ χωρίζονται ἀπὸ ἀνάλογης μορφῆς αὐλακες.

388. Κωνσταντινούπολη, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο 1417, ἀπὸ τὴ Βηρυτό: ὁ.π. σημ. 280.

389. Βλ. παρακάτω σημ. 446 καὶ 472 ἀντίστοιχα. Στὶς μορφές τῶν σαρκοφάγων αὐτῶν παρατηρεῖται μία μεγαλύτερη ἐπιπεδικότητα στὴν ἀπόδοση, γεγονὸς ποὺ γίνεται ἰδιαίτερα ἐμφανὲς στὴν τύλῃ τοῦ ἱματίου. Στὴ σαρκοφάγο τῆς Θεσσαλονίκης εἰδικότερα εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ συνέχεια σώματος καὶ ἐνδύματος, ἡ διάκριση τῶν ὁποίων ἐπιτυγχάνεται μόνο μὲ μία βαθιὰ αὐλακα ποὺ «κόβει» τὸ σχηματιζόμενο ἐπίπεδο.

390. Βλ. παρακάτω σ. 181.

391. Νεάπολη, Museo Nazionale 124325: H. Sichtermann - G. Koch, *Griechische Mythen auf römischen Sarkophagen* (1975) 15-16 ἀρ. 1 πίν. 1, 2, 3 καὶ ἰδίως πίν. 31 (Ὀδυσσεὺς) καὶ 32 (Χείρων) (τοῦ τέλους τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.)· Giuliano-Palma, 47 ἀρ. 3 πίν. LIII (τοῦ 240-250 μ.Χ.)· Koch-Sichtermann, 382-383 καὶ σημ. 10· 458 εἰκ. 411 (τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.)· Walters, *Isis*, 81 καὶ σημ. 92· 103 καὶ σημ. 92 πίν. 34a (τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.)· Rogge, 133 ἀρ. 19 πίν. 262, 302, 31, 371 (τοῦ 8' τετάρτου τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.). Ἐνα περισσότερο κλασικιστικὸ χαρακτήρα δίνουν οἱ μορφές τῶν γενειοφόρων πολεμιστῶν μιᾶς ἐξαίρετης σαρκοφάγου στὴ Βενετία μὲ παράσταση μάχης ἐπὶ ναυσὶ στὴν Τροία, τῆς ἴδιας ἐποχῆς μὲ τὴ σαρκοφάγο τῆς Νεάπολης (Museo Archeologico 154: H. Sichtermann - G. Koch, ὁ.π. 67 ἀρ. 72 πίν. 176 [τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου αἰ.]· Giuliano-Palma, 23 ἀρ. 1 πίν. XVIII εἰκ. 43 [περὶ τὸ 180 μ.Χ.]· Koch-Sichtermann, 411-413 ἀρ. 11· 459 [τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.]).

392. Ὁ.π. σημ. 386. Βλ. ἰδίως Matz 1, πίν. 10 (κύρια ὄψη), 12 (Μαινάδα).

393. Πρβ. τὴν πτύχωση τοῦ ἱματίου στὰ ἀγαλμάτια 7 (πίν. 9-10), 11 (πίν. 12) καὶ 19 (πίν. 23), ὅπου παρατηρεῖται μεγαλύτερη πλαστικότητα.

394. Πρβ. χαρακτηριστικὰ τὴν παρυφὴ τοῦ ἱματίου στὴν πρόσθια ὄψη τῶν δύο ἔργων, ἡ ὁποία στὸ 26 σχηματίζει μία καμπύλη γραμμὴ ποὺ φαίνεται νὰ ἀγκαλιάζει τὰ σκέλη τῆς μορφῆς, ἐνῶ στὸ 25 ἀποδίδεται σχεδὸν εὐθεία.

395. Ὁ.π. σημ. 391. Στὴν ἀπόδοση τῶν ἐνδυμάτων τῶν μορφῶν τῆς σαρκοφάγου παρατηρεῖται ἡ δημιουργία ἐπιπέδων μὲ πυκνὰ διατεταγμένες, ἡμικυλινδρικές πτυχές, καὶ μόνο στὶς περιπτώσεις στὶς ὁποῖες τὸ ἱμάτιο κολλάει στὸ σῶμα, ὅπως στὸν Ὀδυσσεῦ καὶ στὶς καθιστὲς μορφές, ἡ πτύχωση θυμίζει αὐτὴ τοῦ 25, παρὰ τὴν πρόχειρὴ ἐργασία τοῦ τελευταίου.

396. Λονδίνο, Βρετανικὸ Μουσεῖο 630: Conze ἀρ. 1963 πίν. CCCCXXII· Walters, *Isis*, 81, 102 καὶ σημ. 86 πίν. 32e.

397. Ἀδανα, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο 3843, ἀπὸ τὴν Ταρό: Giuliano-Palma, 28-29 ἀρ. 1 πίν. XXII-XXIII (περὶ τὸ 180 μ.Χ.)· Koch-Sichtermann, 375-376, 386, 458 (τοῦ 170/80 μ.Χ.)· Linant de Bellefonds, 37 ἀρ. 1· 44-46 πίν. 43, 52, 62, 112, 121-2 (τοῦ 180/90 μ.Χ.)· Rogge, 125 ἀρ. 1 πίν. 2, 17, 234 (τοῦ 8' τετάρτου τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.).

Βηρυτός, Ἐθνικὸ Μουσεῖο 954, 955, ἀπὸ τὴν Τύρο: M. Chebab, *Sarcophages à reliefs, BMusBeyr* 21, 1968, 21-27, 82 πίν. 8-12 (τοῦ τέλους τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.)· Koch-Sichtermann, 386-389, 458 εἰκ. 415-

416, 419 (τοῦ 170/80 μ.Χ.). Linant de Bellefonds, 18-20 ἀρ. 2· 39-43, 46, 51-53, 61-66 πίν. 41, 51, 61, 111, 15 (τοῦ 190/200 μ.Χ.). Rogge, 127-128 ἀρ. 7 πίν. 11, 31-2, 5, 7, 18, 22, 231, 25 (τοῦ δ' τετάρτου τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.). Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ πτύχωση τοῦ ἱματίου καὶ τοῦ χιτωνίσκου τῶν μορφῶν τῶν δύο σαρκοφάγων, ἐνῶ ἡ σκληρότερη ἐργασία αὐτῆς τῶν Ἀδάνων θυμίζει τὴν ἀπόδοση τῶν πτυχώσεων στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τῆς Ὑγείας.

398. Καρούζου, 157 ἀρ. 1812, χωρὶς αἰτιολόγηση. Τὴν ἀποψη αὐτὴ ἀκολούθησαν ἀβασάνιστα καὶ οἱ: J. Papadopoulos, στί: *MNR* I/1 (1979) 64 στὸν ἀρ. 52· M. Nagele, *Zum Typus des Apollon Lykeios*, *ÖJh* 55, 1984, 86 ἀρ. 17 εἰκ. 8-9.

399. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς: Καστριώτη, 320 ἀρ. 1812· Stais, 106 ἀρ. 1812, ποὺ θεώρησε τὸ ἀγαλματίδιο ρωμαϊκό, τὴ χρονολόγηση στὴν ἐποχὴ αὐτὴ φαίνεται ὅτι δέχεται καὶ ἡ E. Simon, *LIMC* II (1984) 379 λ. «Apollon/Apollo» ἀρ. 54i.

400. Τὸ ζήτημα τῆς χρονολόγησης τῶν ἐπαναλήψεων τοῦ τύπου τοῦ «Λυκείου Ἀπόλλωνος» δὲν θεωρεῖται κλειστὸ γιὰ περαιτέρω ἔρευνα, καθὼς στὶς δύο κύριες μελέτες τοῦ τύπου, τῆς M. Nagele, ὁ.π. 75-105 εἰκ. 1-16, καὶ τῆς E. J. Milleker, *The Statue of Apollo Lykeios in Athens* (δ.δ. 1986 [1987]), ἡ χρονολόγηση τῶν ἀντιγράφων εἶναι ἐπιφανειακὴ καὶ ἀόριστη. Στὴ σημαντικὴ γιὰ τὸ πρωτότυπο ἔργο μελέτη τοῦ ὁ S. F. Schröder, *Der Apollon Lykeios und die attische Ephebie des 4. Jhs.*, *AM* 101, 1986, 167-184 πίν. 33-35, δὲν ἀσχολεῖται μὲ τὸ θέμα αὐτό.

401. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι τὸ ἀμέσως μεγαλύτερο ἔργο εἶναι ἓνα μικρὸ ἄγαλμα στὴ Δρέσδη, *Staatliche Kunstsammlungen* 127: M. Nagele, ὁ.π. 88-89 ἀρ. 20 εἰκ. 10· O. Palagia, *LIMC* II (1984) 194 λ. «Apollon» ἀρ. 39n*. E. J. Milleker, ὁ.π. 272-277· S. F. Schröder, ὁ.π. 183 ἀρ. 5 (ἡ M. Nagele δίνει ὡς ὕψος τοῦ ἔργου τὰ 83 ἐκ., ἐνῶ ἡ E. J. Milleker ἀναφέρει ὅτι ἔχει ὕψος 1.28 μ. μὲ τὴν πλίνθο καὶ 1.18 μ. χωρὶς αὐτὴ). Λίγο μικρότερο ἀπὸ τὸ 42 εἶναι τὸ ὕψους 30 ἐκ., ἀκέραιο σωζόμενο, ἐλεφάντινο ἀντίγραφο ἀπὸ τὴν Ἀγορὰ τῆς Ἀθήνας, ἐξατίας ὁμῶς τῆς διαφορᾶς τοῦ ὕλικου δὲν εἶναι δυνατόν νὰ συγκριθοῦν τὰ δύο ἔργα. Τὸ ἀγαλματίδιο τῆς Ἀγορᾶς χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἰδιαίτερα βαριεὲς ἀναλογίες συγκριτικὰ μὲ τὸ ραδινὸ 42 (Μουσεῖο Ἀγορᾶς BI 236: M. Nagele, ὁ.π. 90 ἀρ. 23 εἰκ. 13 [τοῦ τέλους τοῦ 2ου ἢ καλύτερα τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.]· O. Palagia, ὁ.π. 194 ἀρ. 39r*. E. Simon, ὁ.π. 379 ἀρ. 39k [ἴσως Ἀδριάνειο]· E. J. Milleker, ὁ.π. 264-271 πίν. 50-54 [ἐπιφυλακτικὰ Ἀδριάνειο ἢ πρόιμο Ἀντωνίνειο]).

402. Ἡ θέση καὶ ὁ τρόπος σχηματισμοῦ τῶν ὀπῶν τοῦ τρυπάνου στὰ μαλλιά διαφέρουν ἀπὸ αὐτὲς ποὺ παρατηροῦνται ὀρισμένες φορὲς σὲ ἐλληνιστικὰ ἔργα. Πρβ. ἐνδεικτικὰ τὶς κεφαλὲς ἀγαλμάτων ἢ ἀγαλματιδίων ἀπὸ τὴ Δῆλο (Μουσεῖο Δήλου A 1190+A 2003, A 5998: Marcadé, πίν. LVIII) καὶ τὴ Νάξο (Μουσεῖο Νάξου 5526: M. Kreeb, *Drei Marmorstatuetten im Museum von Naxos*, *Στήλη. Τμηματικὸς Τόμος Ν. Κοντολέοντος* [1980] 333-334 πίν. 150a-f).

403. Πρβ. τὴ μορφή τοῦ Ἑρωτος σὲ μία ἀττική σαρκοφάγο ἀπὸ τὴ Ρώμη (Δανία, Ἰδιωτικὴ Συλλογή: G. Koch, *Östliche Sarkophage in Rom*, *BjB* 182, 1982, 182 ἀρ. 13 εἰκ. 13).

404. Ἡ πλίνθος φαίνεται ὅτι σύμφωνα μὲ τὰ «ἀρχικά» σχέδια θὰ εἶχε ταινιωτὴ μορφή, αὐτὴ ὁμῶς ἢ τριμερὲς διάρθρωση μόνο ἀμυδρὰ διακρίνεται.

405. Βλ. σ. 184-185, γιὰ τὴν ἐπιπεδικότητα ποὺ χαρακτηρίζει τὰ ἔργα τῆς ἐποχῆς τῶν Σεβήρων.

406. Ἀθήνα, Μουσεῖο Κανελλοπούλου 1595, σωζόμενο ἀπὸ τὴν πλίνθο ὡς τοὺς ὤμους· Μουσεῖο Ἀγορᾶς S 937, σωζόμενο ἀπὸ τὰ γόνατα ὡς τὸ κάτω τμήμα τοῦ λαιμοῦ· Μουσεῖο Κεραμικοῦ P 56, ποὺ σώζει τοὺς μηροὺς καὶ τὶς κνήμες: Karanastassis I, 238, 287-288 ἀρ. AI 28-30 πίν. 623, 621-2, 624-5 ἀντίστοιχα.

407. Καββαδίας, *Ἱερὸν*, 224 καὶ 227-228 γιὰ τὸ ἀξίωμα τοῦ πυροφόρου.

408. Γιὰ ἀνάλογα προβλήματα τῆς χρονικῆς σχέσης ἀνάμεσα στὸ ἀνάθημα καὶ στὴν ἀνάθεση βλ. σ. 200-201 σχετικὰ μὲ τὰ ἀγαλμάτια 70 καὶ 21.

409. Γιὰ τὴ σημασία τοῦ διπλοῦ διαδήματος βλ. Κεφ. III: σ. 273-274.

410. Βλ. σ. 184-185 γιὰ τὴ χρονολόγηση τῶν ἀγαλμάτων 7 καὶ 11 καὶ γιὰ τὴν ἐπιπεδότητα στὴν τέχνη τῆς Σεβήρειας περιόδου.

411. *IG* IV² 127· Peek I, 54 ἀρ. 57.

412. Γιὰ τὰ ἐπιχρυσωμένα ἔργα ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο βλ. σ. 318-319 καὶ σημ. 1642.

413. Ἡ χρονολόγηση ὀφείλεται στὸν M. Fraenkel, *IG* IV¹ 1154 (= *IG* IV² 686) καὶ βασίζεται στὸν

τύπο των γραμμάτων. Χωρίς περαιτέρω έρευνα γίνεται δεκτική από τον E. Hiller v. Gaertringen, *IG IV²* 686, ό όποιος στα σχόλια της *IG IV²* 471, άναφέρει ότι ή έπιγραφή χρονολογείται περί τώ 200 μ.Χ. Η χρονολόγηση αύτή φαίνεται σωστή και για προσωπογραφικούς λόγους (βλ. και την έπόμενη ύποσημείωση).

414. Ό άναθέτης τού Βωμού δέν ταυτίζεται με τόν συνώνυμό του σύζυγο της Δαμαρούς. Ό τελευταίος έμφανίζεται στην έπιγραφή *IG IV²* 678, ως ό άναθέτης ένός αγάλματος τού Τίτου Στατειλίου Τειμοκράτους, γιου τού Λαμπρίου, ό όποιος θά έζησε κατά τώ α΄ μισό τού 2ου αϊ. μ.Χ. (βλ. τώ γενεαλογικό δένδρο της οίκογένειας τών Στατιλίων: *IG IV²*, XXXI). Ό ιεροπόλος έπομένως τού έτους 224/5 μ.Χ. θά ήταν έγγονός του, γιός τού Τιβερίου Κλαυδίου Φαιδρίου πού άνέθεσε τώ άγαλμα της μητέρας του Δαμαρούς.

415. Η άπόλυτη συμμετρία πού παρατηρείται στην πύχωση τού ίματίου της Άφροδίτης δέν άποτελεί χρονολογικό στοιχείο, καθώς άπαντά και σέ άγαλμάτια τού ίδιου τύπου άπό τη Δήλο, της ύστερης έλληνιστικής ή της πρώιμης αύτοκρατορικής έποχής: πρόκειται για τώ προχειροφτιαγμένο και σχηματοποιημένο ως ένα βαθμό άγαλμάτιο A 4409 τού Μουσείου Δήλου, τώ όποίο έχει χρονολογηθεί περί τώ 100 π.Χ. (Delivortias, 51 άρ. 396*) ή στών 1ο αϊ. μ.Χ. λόγω της ταινιωτής πλίνθου του (Marcadé, 35, 233 σημ. 6 πίν. XLVI). Χαρακτηριστική είναι ή άπόδοση στώ άγαλμάτιο αύτώ μοτίβων άνάλογων με εκείνων τού 56, όπως αύτώ τών δύο παρυφών πού καμπυλώνουν συμμετρικά πρós τά έξω έπάνω άπό την ύδρία, στοιχείο πού σημαίνει ίσως κάποιο κοινό πρότυπο. Συμμετρία, άλλα διαφορετικά μοτίβα, σημειώνεται επίσης στώ θραύσματα δύο άγαλματίων της Άφροδίτης τού ίδιου τύπου άπό τη Δήλο: τώ A 5106, τώ όποίο περιλαμβάνει την ύδρία και τμήμα τού ίματίου, πρέπει δέ νά προέρχεται άπό ένα άρκετά προσεγμένο έλληνιστικό έργο, και τώ A 5684, με τμήμα μόνο τού ίματίου (Marcadé, πίν. XLVI [δέν άναφέρονται στώ κείμενο]).

416. Η έμφάνεια τού έπάνω τμήματος τού κρανίου φαίνεται ως ένα βαθμό διαβρωμένη, με άποτέλεσμα τώ άνάγλυφο τών βοστρύχων νά έχει έλαφρά άπαλυνθεί.

417. Για την τεχντροπική εξέλιξη τών εικονιστικών κεφαλών τού α΄ μισού τού 3ου αϊ. μ.Χ. βλ. Bergmann, *Studien*, 5-18, με σχολιασμό τών κυριότερων άπόψεων πού έχουν διατυπωθεί. Σχετικά με τά πορτραίτα της πρώιμης έποχής τών Σεβήρων βλ. ιδίως J. Meischner, *Privatporträts der Jahre 195 bis 220 n. Chr.*, *JdI* 97, 1982, 401-420 εικ. 1-22. Για τις εικονιστικές κεφαλές τού β΄ τετάρτου τού 3ου αϊ., ιδίως μετά τόν Άλέξανδρο Σεβήρο βλ. K. Fittschen, *Bemerkungen zu den Porträts des 3. Jhs. n. Chr.*, *JdI* 84, 1969, 197-214 εικ. 1-26.

418. Wegner, *Macrinus*, 131-140 πίν. 32-33· Bergmann, *Studien*, 19-22 άρ. 1-2· D. Saltzmann, *Die Bildnisse des Macrinus*, *JdI* 98, 1983, 351-381 εικ. 1-37· Fittschen-Zanker I, 112-113 άρ. 96-97 πίν. 116-119.

419. Πρβ. Wiggers, *Caracalla*, πίν. 8d, 9, 10, 22· Fittschen-Zanker I, 110-111 άρ. 94 πίν. 115-116 Beil. 78-80 (τού β΄ τύπου ως μονοκράτορα, τού 215-216 μ.Χ.). Για τά πορτραίτα τού α΄ τύπου τού Έλαγάβαλου βλ. Fittschen-Zanker I, 114-115 άρ. 97 Beil. 82 (τού 218-219 μ.Χ.). Πρβ. επίσης όρισμένα νεανικά πορτραίτα, για τά όποία ύποτέθηκε ότι εικονίζουν τόν γιό τού Μακρίνου Διαδουμενιανό (Wegner, *Macrinus*, 141-145· K. Fittschen, ό.π. 214-225 εικ. 27-42).

420. K. Fittschen, ό.π. 225-230 εικ. 43-50 (τού 210-220 μ.Χ.)· J. Meischner, ό.π. 420-437 ιδίως εικ. 28, 31-34, 37-38· ή ίδια, *Privatporträts aus den Regierungsjahren des Elagabal und Alexander Severus (218-235)*, *JdI* 99, 1984, 320-336 κυρίως εικ. 2, 4, 5, 14 (τού 218-222 μ.Χ.). Άξιοσημείωτη είναι ή όμοιότητα τού 103 με δύο κεφαλές ώριμων άνδρων της ύστερης έποχής τών Σεβήρων, στην Κοπεγχάγη (Γλυπτοθήκη Ny Carlsberg 820: V. Poulsen, *Les portraits romains II* [1974] 138-140 άρ. 138 πίν. CCXX-CCXXI· J. Meischner, ό.π. *JdI* 99, 1984, 337 άρ. 25 εικ. 35) και στη Φλωρεντία (Galleria degli Uffizi 1914: J. Meischner, ό.π. άρ. 26 εικ. 36). Όμοιότητες διαπιστώνονται στην άπόδοση τών ματιών και στώ πλάσιμο τών όγκων, τά μαλλιά όμως παρουσιάζονται περισσότερο σχηματοποιημένα, πιστοποιώντας τη χρονική άπόσταση τών κεφαλών αύτών άπό την 103.

421. Πρβ. τις κεφαλές EAM 504 άπό την Άθήνα (Α. Ντάτσουλη-Σταυρίδη, Πορτραίτα τού Έθνικού Άρχαιολογικού Μουσείου, *AE* 1983, 205 άρ. 504 πίν. 73α-β) και EAM 635 (Α. Ντάτσουλη-Σταυρίδη, Όστερορωμαϊκά πορτραίτα 2ου-5ου μ.Χ. αϊ. στώ Έθνικό Άρχαιολογικό Μουσείο Άθηνών, *AE* 1981, 131-132 άρ. 635 πίν. 47δ [της πρώιμης και της μέσης έποχής τών Σεβήρων]). Όπως

φαίνεται κυρίως από την απόδοση των μαλλιών, ή μὲν πρώτη ἀνήκει πιθανότατα στὴ β' δεκαετία τοῦ 3ου αἰ. (οἱ κεφαλὲς τοῦ Μακρίνου εἶναι τὰ πλησιέστερα παράλληλα), ἐνῶ ἡ ἐπίπεδη, σχηματικὴ δήλωση τῶν βοστρύχων στὴ δευτέρη καθιστᾷ προβληματικὴ τὴ χρονολόγησίν της πρὶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀλεξάνδρου Σεβήρου. Πρβ. ἐπίσης μία κεφαλὴ γενειοφόρου ἀπὸ τὸ Δίον μὲ πλαστικότερα ἀποδοσμένους τοὺς κοντοὺς βοστρύχους, πιθανότατα προγενέστερη ἀπὸ τὴν κεφαλὴ τῆς Ἐπιδάουρου (*Ἔργον* 1988, 69 εἰκ. 59 [τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.]).

Τυχὸν διαφοροποιήσεις μεταξὺ τῶν ἐλληνικῶν καὶ τῶν ρωμαϊκῶν πορτραῖτων τῆς ἐποχῆς αὐτῆς δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ διαπιστωθοῦν: πρβ. K. Fittschen, ὁ.π. 236, ὁ ὁποῖος μὲ ἀφορμὴ τὴ χρονολόγησιν τῆς κεφαλῆς κοσμητῆ EAM 388 τὸ ἔτος 223/4 μ.Χ., καταλήγει ὅτι: «die attische Kunst der späteren Kaiserzeit folgt, wenn auch mit leichter Verzögerung, der stadtrömischen Entwicklung im Stil wie auch in der Mode».

422. Πρβ. Wegner, *Gordianus*, 106-120 πίν. 45-47· Bergmann, *Studien* 47-59 πίν. 13-14· Fittschen-Zanker I, 137-138 ἀρ. 114-115 πίν. 142 Beil. 91-93. Γενικὰ ἡ χρῆσις τοῦ τρυπάνου στὶς κεφαλὰς αὐτὲς εἶναι περιορισμένη ὡς ἀνύπαρκτη.

423. Πρβ. ἐνδεικτικὰ τὴν ἀπόδοση τῶν μαλλιών στὴν κεφαλὴ τοῦ Καρακάλλα ἀπὸ τὴν Πέργαμο (Μουσεῖο Περγάμου 163: Wiggers, *Caracalla*, 57 πίν. 12· Inan-Rosenbaum I, 84-85 ἀρ. 60 πίν. XXXVIII 1-2), καὶ τῶν γενειῶν τῶν κοσμητῶν EAM 408 (E. Lattanzi, *I ritratti dei cosmeti di Museo Nazionale di Atene* [1968] 48-49 ἀρ. 15 πίν. 15a-b· Ρωμιοπούλου, 58 ἀρ. 48) καὶ EAM 415 (E. Lattanzi, ὁ.π. 50-51 ἀρ. 17 πίν. 17a-b· Σταυρίδης, *Πορτραῖτα*, 99 ἀρ. 415 πίν. 147-148· Ρωμιοπούλου, 58 ἀρ. 47) τῆς μέσης ἐποχῆς τῶν Σεβήρων ἢ τὴν κεφαλὴ EAM 1764 τῆς ἴδιας ἐποχῆς (Σταυρίδης, *Πορτραῖτα*, 71-72 πίν. 91-92). Στὶς κεφαλὰς αὐτὲς ὅμως τὰ μαλλιά καὶ τὰ γένεια ἔχουν ἀποδοθεῖ κατὰ τὸν ἴδιον τρόπο.

424. Πρβ. ἓνα πορτραῖτο στὴν Ὅστια (Museo 62: Bergmann, *Studien*, πίν. 213-4), ὅπου τὰ μαλλιά δὲν εἶναι τόσο μακριά, ὅπως στὸ 106.

425. Σταυρίδης, *Πορτραῖτα*, 100-101 ἀρ. 388 πίν. 151-152· Ρωμιοπούλου, 65 ἀρ. 62· γιὰ τὴν προβληματικὴ τῆς χρονολόγησιν βλ. κυρίως K. Fittschen, ὁ.π. (σημ. 417), 230-236 εἰκ. 51-52.

426. H. B. S. Ridgway, *The Two Reliefs from Epidauros*, *AJA* 70, 1966, 220-221 πίν. 49, ὑπέθεσε ὅτι οἱ βαθεῖς ὀπές τρυπάνου στὰ γένεια κυρίως, ποὺ παρατηροῦνται ἐπίσης στὴν κεφαλὴ τοῦ Ἀσκληποῦ στὸ ἀνάγλυφο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. EAM 173 ὀφείλονται σὲ ἐπιδιόρθωση τοῦ τέλους τοῦ 2ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ., ἐξέφρασε ἀκόμη τὴν πιθανότητα ὅτι ἡ κεφαλὴ δὲν ἀνήκει στὸ ἀνάγλυφο. Ἡ ἐκ τοῦ σύγγενους ὁμως μελέτῃ τοῦ ἀναγλύφου ἔδειξε ὅτι οἱ ἀπόψεις αὐτὲς δὲν εὐσταθοῦν.

427. Ὁ.π. σ. 175 καὶ σημ. 391.

428. Πρβ. τὸ ἀντίγραφο τοῦ τύπου τοῦ Πανὸς καθιστοῦ σὲ βράχο ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, τὸ ὁποῖο ἀνήκει πιθανότατα στὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀδριανοῦ, ἐνῶ ἀρκετὰ πρωιμότερο ἀπὸ τὸ 83 φαίνεται ἐπίσης τὸ ἀντίγραφο ποὺ βρισκόταν παλαιότερα στὴν ἀγορὰ τῆς Ρώμης, ὅπου ἔχει ἀποφευχθεῖ ἡ χρῆσις τοῦ τρυπάνου (βλ. παρακάτω σ. 260-261 ἀρ. II καὶ III ἀντίστοιχα).

429. Βλ. κ.π. σημ. 438. Σὲ σύγκριση μὲ τὴν κεφαλὴ τοῦ Πανὸς βλ. ἰδίως τὶς κεφαλὰς τῶν Διοσκοῦρων στὴν κύρια ὄψη τῆς σαρκοφάγου καὶ αὐτὲς τῶν δύο ἀνδρῶν στὴν ἀριστερὴ πλευρά (A. Giuliano, *Un sarcofago di Eleusi con il mito di Meleagro*, *ASAtene* 33/34 [n.s. 17/18], 1955/56, 195 εἰκ. 18· 204 εἰκ. 30· Giuliano-Palma, πίν. XXXIII εἰκ. 81 καὶ 80 ἀντίστοιχα). Νὰ σημειωθεῖ πάντως ἡ λεπτότητα τῶν βλεφάρων τῆς κεφαλῆς τοῦ Πανὸς 83, ἡ ὁποία δὲν ἀπαντᾷ στὶς μορφὲς τῆς σαρκοφάγου.

430. Ἡ ἔρευνα τῶν πολυάριθμων ἀττικῶν σαρκοφάγων ἔχει ἀκόμη νὰ ἀντιμετωπίσει ἀρκετὰ ζητήματα ποὺ δὲν ἔχουν βρεῖ ὀριστικὴ λύση. Ἡ βιβλιογραφία εἶναι ἤδη ἐκτεταμένη. Ἡ πληρέστερη ἐργασία παραμένει τὸ σχετικὸ κεφάλαιο τῶν Koch-Sichtermann, 366-475 εἰκ. 406-479, μὲ πλήρη βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωση, θεματολογικὴ κατάταξις τοῦ διακόσμου, συζήτηση θεμάτων, ἐργαστηρίων καὶ χρονολόγησιν (πρβ. τὸν χρονολογικὸ πῖνακα σ. 458-459). Ἀπὸ τὶς νεώτερες μελέτες νὰ σημειωθοῦν αὐτὲς τῶν Linant de Bellefonds, Rogge, Tektonik, καὶ Rogge. Σημαντικὴ εἶναι ἐπίσης ἡ μελέτῃ τῶν σαρκοφάγων κατὰ τόπους: πρβ. A. Bonanno-Ἀραβαντινοῦ, *Οἱ σαρκοφάγοι ρωμαϊκῆς ἐποχῆς τῆς Βοιωτίας*, *Ἐπετηρὶς τῆς Ἑταιρείας Βοιωτικῶν Μελετῶν*, *Ἀ' Διεθνὲς Συνέδριο Βοιωτικῶν Μελετῶν Α'* (Θῆβα 1986 [1988]) 307-324 εἰκ. 1-7· E. Ghisellini, *Sarcofagi romani di Gortyna*, *ASAtene* 63 (n.s. 47), 1985 (1989), 249-335 εἰκ. 1-47.

431. Ἡ διαφορὰ στὴ μορφὴ τῶν γραμμάτων (αὐτὰ τοῦ Τελεοφόρου εἶναι προχειρότερα χαραγ-

μένα, ενώ της Ύγείας φαίνεται ότι μιμούνται τύπους παλαιότερων εποχών) υποδηλώνει περισσότερο διαφορετικό χέρι παρά σημαντική χρονική απόσταση των δύο έργων.

432. "Ο.π. σημ. 305· ιδίως Koch-Sichtermand, 424-434.

433. Τὴν τεχνοτροπικὴ ἀλλαγὴ μεταξὺ μιᾶς πρώιμης καὶ μιᾶς ὕστερης ομάδας ἔδειξε ὁ N. Himmelmann-Wildschütz, Fragment eines attischen Sarkophags, *MarWPr* 1959, 25-26, ὁ ὁποῖος τὴν τοποθέτησε περὶ τὸ 190 μ.Χ. Τὴν ἴδια χρονιὰ ἀναφέρθηκε σὲ τεχνοτροπικὴ ἀλλαγὴ στὶς ἀττικὲς σαρκοφάγους καὶ ὁ F. Matz, *Gnomon* 31, 1959, 697, τονίζοντας τὸ γεγονὸς ὅτι ἦταν σύγχρονη μιᾶς ἀντιστοιχίας ἀλλαγῆς στὴν τεχνοτροπία τῶν ρωμαϊκῶν σαρκοφάγων (γὰρ τὶς τελευταῖες βασικὴ εἶναι ἡ μελέτη τοῦ G. Rodenwaldt, *Über den Stilwandel in der antoninischen Kunst, AbhBerlin* [1935] 1-27 πίν. 1-10). Λίγο ἀργότερα, περὶ τὸ 200 μ.Χ., μία ἀνάλογη ἀλλαγὴ παρατηρήθηκε καὶ στὶς μικρασιατικὲς σαρκοφάγους (H. Wiegartz, *Kleinasiatische Säulensarkophage, IstForsch* 26 [1965] 31· ὁ ἴδιος, στίο: J. Borchhardt κ.ἄ., *Myra. Eine lykische Metropole, IstForsch* 30 [1975] 189).

434. Koch-Sichtermand, 456-457· Στεφανίδου, *Τραπεζοφόρα*, 175-176. Πρβ. Rogge, *Tektonik*, γὰρ τὴν ἐξέλιξιν τῆς μορφῆς καὶ τοῦ διακόσμου τῶν σαρκοφάγων.

435. Οἱ σαρκοφάγοι τῆς πρώτης ομάδας χαρακτηρίζονται γὰρ τὴν καθαρὴ ἀρχιτεκτονικὴ τους διάρθρωση καὶ οἱ μορφὲς ἔχουν σαφὲς περίγραμμα ὄντας ἀραιὰ σχετικὰ τοποθετημένες (N. Himmelmann-Wildschütz, ὁ.π. 25). Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἀντιπαράθεση τοῦ Τελεσφόρου μὲ τοὺς Ἑρώτες τῆς σαρκοφάγου EAM 4008, τοῦ 170 μ.Χ. περίπου (Matz I, 84 σημ. 5 Beil. 2-3· H. Wiegartz, ὁ.π. 383-384 εἰκ. 61-62 [στενὲς πλευρές]· Koch-Sichtermand, 420 σημ. 21· 432 ἀρ. 46· Rogge, *Tektonik*, 115 πίν. 521). Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς κεφαλές, παρατηρεῖται ὅτι τὸ ἱμάτιο τῶν Ἑρώτων εἶναι μαλακότερα ἀποδοσμένο ἀπὸ τὴν χλαμύδα τοῦ Τελεσφόρου.

436. Ἡ δευτέρη ομάδα σαρκοφάγων χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν διάλυση τῆς καθαρῆς ἀρχιτεκτονικῆς διάρθρωσης, καθὼς οἱ μορφὲς τῶν ἀναγλύφων τοῦ πεδίου καταλαμβάνουν καὶ τὸν ὅλόν τῶν κυματῶν τῆς ἐπίστεψης, οἱ μορφὲς συνωθοῦνται μεταξὺ τους διατεταγμένες σὲ περισσότερα ἐπίπεδα καὶ προκαλεῖται ἓνα ἔντονο παιγνίδι φωτός-σκιάς μὲ τὴν αὐξανόμενη χρῆση τοῦ τρυπάνου, αὐλακες τοῦ ὁποῖου περιγράφουν τὶς μορφὲς στὸ πεδίο καὶ μεταξὺ τους, ὅταν ἐπικαλύπτονται (N. Himmelmann-Wildschütz, ὁ.π. 25-26). Ἐνα ἀπὸ τὰ πρωιμότερα παραδείγματα τῆς ἀλλαγῆς αὐτῆς εἶναι ἡ σαρκοφάγος μὲ παραστάσεις Ἑρώτων ἀπὸ τὴν Τύρο ποὺ χρονολογεῖται περὶ τὸ 200 μ.Χ., ὅπου οἱ μορφὲς τῶν Ἑρώτων παρουσιάζουν μιὰ ἀρκετὰ συγγενικὴ μορφή μὲ αὐτὴ τοῦ Τελεσφόρου (Βηρυτός, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο 907: M. H. Chehab, *Sarcophages à relief de Tyr, BMusBeyr* 21, 1968, 61-67, 79 πίν. XXXVI-XL [κυρίως πίν. XXXVIIb, XXXXIX]· Giuliano-Palma, 34 ἀρ. 1 πίν. XXXV εἰκ. 84 [ὅπως καὶ ὁ M. H. Chehab, χρονολογεῖ τὴν σαρκοφάγον πολὺ χαμηλὰ, περὶ τὸ 175 μ.Χ.]· Koch-Sichtermand, 428, 430 ἀρ. 20· 459 [περὶ τὸ 200 μ.Χ.]).

437. Γὰρ τὸ θέμα τῆς ἐγγάρκτης ἀπόδοσης τῆς γραμμῆς τῶν φρυδιῶν βλ. G. Rodenwaldt, *Der Klinensarkophag von S. Lorenzo, JdI* 45, 1930, 160-163 εἰκ. 32-45, ἀν καὶ δὲν ἀναφέρεται σαφῶς σὲ ζητήματα χρονολόγησιν· N. Himmelmann-Wildschütz, ὁ.π. 25· Στεφανίδου, *Τραπεζοφόρα*, 160-161, ἡ ὁποία ἔδειξε ὅτι μεμονωμένα παραδείγματα ἐγγαράκτων φρυδιῶν ἀπαντοῦν ἤδη στὸ β' μισὸ τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.

438. Μουσεῖο Ἐλευσίνας 5243: A. Giuliano, Un sarcofago di Eleusi con il mito di Meleagro, *ASAtene* 33/34 (n.s. 17/18), 1955/56, 183-225 εἰκ. 11-21, 24-31· Giuliano-Palma, 34-35 ἀρ. 2 πίν. XXXII-XXXIII (περὶ τὸ 180 μ.Χ., χρονολόγησιν ἡ ὁποία δὲν ἔχει γίνῃ ἀποδεκτὴ)· G. Koch, *Die mythologischen Sarkophage: Meleager, ASR* XII 6 (1975) 142-143 ἀρ. 170 πίν. 136a-c· Koch-Sichtermand, 400-401, 446, 458· S. Woodford, *LIMC* VI (1992) 425 λ. «Meleagros» ἀρ. 111 (τοῦ 200-225 μ.Χ.).

439. Πρβ. τὴν δῆλωση τοῦ φίλτρου κάτω ἀπὸ τὴν μύτη τοῦ Τελεσφόρου 34 (τὸ ἀντίστοιχο τμήμα τῆς Ύγείας εἶναι φθαρμένο) σὲ σύγκριση μὲ αὐτὴ τῶν μορφῶν τῆς σαρκοφάγου, ὅπου ἡ χρῆση τοῦ τρυπάνου εἶναι ἐμφανής (L. Giuliano, ὁ.π. 199 εἰκ. 24· 202 εἰκ. 28· Giuliano-Palma, πίν. XXXIII εἰκ. 81).

440. Χαρακτηριστικὸς εἶναι ὁ τρόπος ἀπόδοσης τῆς χλαμύδας τῆς πεσμένης στὸ ἔδαφος μορφῆς μπροστὰ ἀπὸ τὸν κῆπρο (A. Giuliano, ὁ.π. 201 εἰκ. 26), ὅπως καὶ αὐτῆς τοῦ Μελεάγρου (196 εἰκ. 19), ὅπου παρατηροῦνται ἐπίσης οἱ αὐλακες καὶ οἱ μικρές, κοῖλες ἐπιφάνειες ποὺ διαρθρώνουν τὶς πεπλατυσμένες ράχες τῶν πτυχῶν, οἱ ὁποῖες διακρίνονται μεταξὺ τους μὲ ἐπίσης βαθιὲς αὐλακες. Ἀνάλογη

είναι η πτύχωση της χλαμύδας του Τελεσφόρου στο στήθος με το αντίστοιχο σημείο στη μικρού μεγέθους γυναικεία τοπική θεότητα στην άριστερή γωνία της παράστασης της σαρκοφάγου.

441. Polaschek, 81.

442. Πρβ. ιδίως τη διαμόρφωση των ματιών και του στόματος, αλλά και γενικότερα το σχήμα του προσώπου και το πλάσιμο των επιμέρους όγκων.

443. "Ο.π. σημ. 437.

444. 'H C. Nippe, *Die Fortuna Braccio Nuovo* (1988) αντιπαραβάλλει την 'Υγεία της 'Επιδαύρου με ένα αγαλμάτιο του τύπου της «Fortuna Braccio Nuovo» από τη Σπάρτη, το οποίο χρονολογεί στην ύστερη Σεβήρεια περίοδο, συγκρίνοντάς το και με το άγαλμα του Balbinus από τον Πειραιά (βλ. παρακάτω σημ. 458). 'Η σύγκριση όμως δύο τόσο ανόμοιων έργων, ενός αυτοκρατορικού μεγάλου μεγέθους με ένα μικρό επαρχιακό, στο οποίο μάλιστα έχουν αποφευχθεί οι έντονες αύλακες του τρυπάνου, φαίνεται άτυχης (Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο I 2074: A. H. Smith, *A Catalogue of Sculpture in the British Museum* III [1904] 205 άρ. 2074 εικ. 20· C. Nippe, ό.π. 33, 97 άρ. K34 πίν. 6b).

Δύσκολα μπορεί να προσδιορισθεί η σχέση του σπαρτιατικού αγαλματίου με την 'Υγεία της 'Επιδαύρου. 'H C. Nippe θεωρεί το 29 άλλοτε λίγο υστερότερο του σπαρτιατικού (σ. 130 σημ. 189) και άλλοτε σύγχρονο (σ. 149 σημ. 451), ενώ στον κατάλογο (σ. 100 άρ. V 1a) το χρονολογεί γενικά στο α' μισό του 3ου αι. μ.Χ. Τα δύο έργα διαφέρουν σημαντικά: Το αγαλμάτιο από τη Σπάρτη είναι ένα ταπεινό έργο, το οποίο αναπτύσσεται αποκλειστικά στην επίπεδη πρόσθια όψη, όπου αποφεύγεται ακόμη και η έντονη φωτοσκίαση που θα έδινε κάποιο βάθος στη μορφή. 'Αντίθετα, η 'Υγεία 29 είναι περισσότερο κινημένη φέροντας το άκρο δεξιό πόδι αρκετά προς τα πίσω και πλάγια και στρέφοντας τον κορμό ελαφρά προς τα αριστερά. 'Η αίσθηση του βάθους τονίζεται με την ανάπτυξη των πλαγίων όψεων και τη φωτοσκίαση στην πτύχωση, ιδίως ανάμεσα στα σκέλη κάτω από την αναδίπλωση του ιματίου. Για τη χρονολόγηση ενός ακόμη παραδείγματος του τύπου αυτού από τον ελληνικό χώρο στον 1ο αι. π.Χ. (βλ. παραπάνω σ. 147 και σημ. 68).

Τεχνοτροπικά πλησιέστερα προς την 'Υγεία βρίσκεται ένα θραύσμα αγάλματος του ίδιου τύπου στις Σάρδεις (τμήμα του κορμού από την τύλη του ιματίου ως και τα στήθη ύψ. 44 εκ.: G. Hanfmann - N. Remage, *Sardis R2: Sculpture from Sardis* [1978] 89 άρ. 60 εικ. 144 [του 1ου-2ου αι. μ.Χ.]· C. Nippe, ό.π. 36, 95 άρ. K31 [του 210-220 μ.Χ.]), όπως και ένα αγαλμάτιο στη Σεβίλλη, με ανάλογο τρόπο πτύχωσης του ιματίου, ιδίως στην αναδίπλωση, η κίνηση όμως του έργου χαρακτηρίζεται από κάποια αστάθεια, καθώς δεν αναπτύσσεται το κατώτερο τμήμα του αγαλματίου και τονίζεται η προβολή του αριστερού ισχίου (Museo Arqueologico 13.114: A. Balil, *Esculturas romanas de la Peninsula Iberica* III, *Studia Archaeologica* 60 [1980] 8-10 άρ. 41 πίν. VI [της εποχής των 'Αντωνίωνων, χωρίς αιτιολόγηση]· C. Nippe, ό.π. 32-33, 93 άρ. K28 [του 200-210 μ.Χ.]· L. Guerrini, *Ceres in hortis Car. Ferrariae, Scienze dell'Antichità* 1, 1987, 247 εικ. 23-24 [αναφέρει τη χρονολόγηση του A. Balil]). 'Ομοιότητες παρουσιάζει ένα ακόμη αγαλμάτιο από το Νυμφαίο της 'Απάμειας της Συρίας που εικονίζει επίσης την 'Υγεία και ανήκει πιθανότατα στην ίδια χρονική περίοδο (Δαμασκός, 'Αρχαιολογικό Μουσείο 4598/10448: A. Schmidt-Colinet, *Skulpturen aus den Nymphäum von Apamea*, *AA* 1985, 120-121, 123 άρ. 1 εικ. 1a-b [της ύστερης 'Αντωνίνειας περιόδου]· C. Nippe, ό.π. 36, 94 άρ. K30 [του β' τετάρτου του 3ου αι. μ.Χ.]). Το αγαλμάτιο είναι περισσότερο ραδινό από την 'Υγεία 29, δομείται όμως και αυτό σε τριγωνικό σχήμα, το οποίο τονίζεται από το άπλωμα του πέπλου στην πλίνθο κατά τον αγαπητό, κυρίως στη μικρασιατική πλαστική, «ελληνιστικό» τρόπο, η δε πτύχωση έχει έναν γενικά πλαστικότερο χαρακτήρα.

445. F. D'Andria - T. Ritti, *Hierapolis II: Le sculture del teatro, rilievi con i cicli di Apollo e Artemide* (1985) 21-23 πίν. 91 (για τη χρονολόγηση των αναγλύφων βλ. σ. 8-10). Πρβ. ακόμη την ανάλογη απόδοση της πτύχωσης στη χειρίδα της Νεμέσεως (πίν. 83, 441-2) και της μορφής που στεφανώνει το άγαλμα της 'Εφεσίας 'Αρτέμιδος (πίν. 382).

446. Isabella Gardner Museum: Matz 1, 106-110 άρ. 9 πίν. 14, 15 (του 210-220 μ.Χ.)· Koch-Sichtermann, 366 σημ. 1· 421 σημ. 26· 459 (του 220-230 μ.Χ.).

447. Βλ. Κεφ. V: σ. 314-315.

448. Πειραιάς, 'Αρχαιολογικό Μουσείο: Conze, άρ. 1975 πίν. CCCCXXVIII· Walters, *Isis*, 82 σημ. 98· 108 σημ. 119 πίν. 42d.

449. Βλ. σ. 209-210 καὶ 314-315 ἀντίστοιχα.
450. Γιὰ τὴν ἐπιπεδικότητα τῆς πτύχωσης κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν Σεβήρων βλ. Walters, *Isis*, 82-84.
451. Ἀκράγας, Καθεδρικός Ναός: Giuliano-Palma, 30 ἀρ. 10 πίν. XXVI-XXVII εἰκ. 64, 67 (περὶ τὸ 200 μ.Χ.)· Koch-Sichtermann, 394 καὶ σημ. 8· 458 εἰκ. 426 (περὶ τὸ 220 μ.Χ.)· P. Linant de Bellefonds, *LIMC* V (1990) 456 λ. «Hippolytos» ἀρ. 87*. 458-459 ἀρ. 119*. 447 ἀρ. 90*. Rogge, 148 ἀρ. 47 πίν. 891, 92, 1003, 1041 (τοῦ β' τετάρτου τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.).
452. Ermitage A 432: Giuliano-Palma, 45 ἀρ. 1 πίν. XLVIII (βλ. ἰδίως τὴ στενὴ πλευρὰ μὲ τὴ μορφὴ τῆς Φαίδρας: εἰκ. 115), ὅπου τὴ χρονολογεῖ στὸ 210-220 μ.Χ.· I. I. Saverkina, *Römische Sarkophag in der Ermitage* (1979) 26-28 ἀρ. 6 πίν. 14-17 (ἰδίως πίν. 17α), ἡ ὁποία τὴν ἀνάγει στὰ μέσα τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.· Koch-Sichtermann, 394 καὶ σημ. 9· 458 (τοῦ 220-230 μ.Χ.)· Rogge, 154-155 ἀρ. 64 πίν. 892, 90, 931, 1001, 1041 (τοῦ β' τετάρτου τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.).
453. Ὁ.π. σημ. 448.
454. Μουσεῖο Ἀγορᾶς S 1354: Harrison, *Agora* I, 78 ἀρ. 62 πίν. 40 (τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.)· Polaschek, 102-103 (τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ.)· Walters, *Isis*, 84 σημ. 113 πίν. 41a (τῆς ὕστερης ἐποχῆς τῶν Σεβήρων). Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πτύχωση τῆς τύλης καὶ τῆς περιοχῆς τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ, ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ ὁμοιότητα στὴ μορφὴ τῶν ἐπιμήκων πτυχῶν ἀπὸ τὴ δεξιὰ κνήμη ὡς τὸ ἀριστερὸ ἰσχίό μὲ λεπτὴ καμπύλη ράχη σὲ μὴ ἰδιαίτερα ἔξοργο ἀνάγλυφο.
455. Ὁ.π. σημ. 446. Πρβ. ἰδίως τὴν πτύχωση μεταξὺ τῶν μηρῶν τῆς τελευταίας Μαινάδας δεξιὰ.
456. Art Institut 57.1968 (Alsdorf Foundation), ἴσως ἀπὸ τὴν Ἀντιόχεια τῆς Συρίας: C. C. Vermeule, Dated Monuments of Hellenistic and Greco-Roman Popular Art in Asia Minor: Pontus through Mysia, *Studies Presented to G. M. A. Hanfmann* (1971) 176 πίν. 45, ὅπου θεωρεῖ ὅτι τὸ ἀνάγλυφο προέρχεται ἀπὸ θωράκιο καὶ ἐρμηνεύει τὴ σκηνὴ ὡς ἀποθέωση τοῦ Ἀλεξάνδρου, ἄποψη τὴν ὁποία ἐπαναλαμβάνει καὶ στὸ: *Roman Art: Early Republic to Late Empire* (1979) 139-140 εἰκ. 147, καὶ τὴν δέχεται ἡ O. Palagia, *Euphranor* (1980) 46 σημ. 245 εἰκ. 66. Γιὰ τὴ σωστὴ ἐρμηνεία καὶ τὴ χρονολόγηση τῆς σαρκοφάγου βλ. G. Koch, *Die mythologischen Sarkophag: Meleager*, *ASR* XII 6 (1975) 142 ἀρ. 168, πίν. 133a (τοῦ α'-β' τετάρτου τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.)· Giuliano-Palma, 34-35 ἀρ. 3 πίν. XXIV εἰκ. 82 (ἡ φωτογραφία εἶναι ἀντίστροφη), ὅπου τὴν χρονολογεῖ στὸ 180-190 μ.Χ.· G. Koch, Zu einem Relief in der Alsdorf Foundation, *AA* 1978, 116-135 εἰκ. 1, 3-6 (πρὸς τὰ μέσα τοῦ 3ου αἰ.)· Koch-Sichtermann, 401 καὶ σημ. 28· 458 εἰκ. 432 (περὶ τὸ 230-240 μ.Χ.).
457. Μουσεῖο Ἀργούς 204 (ῥψ. 2.03 μ. ἐκτὸς τῆς πλίνθου): J. Marcadé, *Sculptures argiennes*, *BCH* 81, 1957, 414-418 εἰκ. 6-8 (χωρὶς τὴν κεφαλὴ)· ὁ ἴδιος, *Sculptures argiennes III, Etudes Argiennes*, *BCH* Suppl. VI (1980) 135-138 εἰκ. 3-4 (ὀλόκληρο τὸ ἄγαλμα) καὶ 5-6 (κεφαλὴ)· Manderscheid, 83-84 ἀρ. 134, πίν. 23 (Ἀντωνίνειο)· Holtzmann, 879 ἀρ. 159*· Berger, Giustini, 63, 65, πίν. 91· Meyer, Giustini, 123-124 πίν. 163 (πρῶμο Σεβήρειο)· ἡ ἴδια, *AntPl*, 11-13 ἀρ. G4 εἰκ. 5, 20-22 πίν. 5.
458. Πειραιάς, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο 278: A. v. Schlieffen, Eine römische Kaiserstatue im Piraeus Museum, *ÖJh* 29, 1935, 97-108 πίν. 4-6· Niemeyer, 112 ἀρ. 125 πίν. 46· Vermeule, *Rom. Imp. Art*, 310-311, 403, εἰκ. 167· Wegner, *Macrinus*, 243, 248 πίν. 56b, 78b· L. Rocchetti, Un nuovo ritratto di Balbino, *ASAtene* 52/53 (n.s. 36/37), 1974/75, 399-400 εἰκ. 9· G. Koch, ὁ.π., *AA* 1978, 129, ὅπου σημειώνει τὴν τεχνοτροπικὴ διαφορὰ τοῦ ἀγάλματος μὲ τὴ σαρκοφάγο τοῦ αὐτοκράτορα στὴ Ρώμη· Maderna, 195 ἀρ. JV3· Walters, *Isis*, 85 καὶ σημ. 120· 89 σημ. 144 πίν. 45c.
459. Ἡ κεφαλὴ 23, ἡ ὁποία εἶχε προσαρμοσθεῖ στὸν κορμό, ἀφαιρέθηκε σὲ κάποια στιγμή ὡς μὴ συνανήκουσα, καθὼς μεταξὺ τοῦ λαιμοῦ καὶ τοῦ κορμοῦ παρεμβалλόταν ἓνα στρῶμα γύψου (δ.π. σημ. 23· καὶ σ. 156-157 γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς κεφαλῆς στὸν 2ο αἰ. μ.Χ.). Ἡδὲ ὁ Καββαδίας, 217 ἀρ. 270, εἶχε ἐκφράσει ἀμφιβολίες ἂν ἡ κεφαλὴ αὕτὴ συνανῆκε, ἐνῶ ὁ A. Furtwängler, *Meisterwerke der griechischen Plastik* (1893) 489 σημ. 2, τὸ θεωρεῖ βέβαιον, ὅπως καὶ ὁ Stais, 94 ἀρ. 270. Τὴν ἄποψη αὕτὴ δέχθηκαν ἡ Bieber, *Asklepios*, 87 εἰκ. 34, καὶ ὁ Holtzmann, 870 ἀρ. 23 (δίνει ἀρ. εὐρ. 298).
460. Πρβ. ἐνδεικτικὰ τὴν πτύχωση τοῦ ἱματίου πρὸς τὸ δεξιὸ σκέλος στὶς καθήμενες μορφὲς τῆς κύριας καὶ τῆς ἀριστερῆς πλευρᾶς τῆς σαρκοφάγου μὲ τὸν μύθο τοῦ Ἀχιλλέως ἀπὸ τὴν Τύρο (Βηρυτός, Ἐθνικὸ Μουσεῖο 607/608: Giuliano-Palma, 46-47 ἀρ. 3 πίν. L [τοῦ 240-250 μ.Χ.]· G. Koch, ὁ.π. 125-128 εἰκ. 8-12 [τοῦ β' τετάρτου τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. καὶ περισσότερο πρὸς τὰ μέσα τοῦ αἰῶνα λόγω τῶν εἰκονιστικῶν κεφαλῶν τῶν ἀνακεκλιμένων μορφῶν στὸ κάλυμμα τῆς σαρκοφάγου (εἰκ. 14-17)]·

A. Kossatz-Deissmann, *LIMC* I [1981] 61 λ. «Achilleus» άρ. 130*. 155-156 άρ. 693* [τοῦ 240-250 μ.Χ.]. P. Linant de Bellefonds, Le rachat du corps d'Héctor: un thème favori sur les sarcophages attiques, *AntK* 25, 1982, 124 άρ. 7· 132, 134 πίν. 251 [τοῦ 230-240 μ.Χ.]. Koch-Sichtermann, 384 κέ., 458 [τοῦ 240-250 μ.Χ.]. Rogge, 126-127 άρ. 6 [περίπου τοῦ 250-260 μ.Χ.]. Πρβ. ἀκόμη τὴ μορφὴ τῆς Φαίδρας σὲ μία σαρκοφάγο ἀπὸ τὴς Πλαταιέας (Θήβα, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο 100: M. Bonanno-Ἀραβαντινοῦ, ὅ.π. [σημ. 430] 315-316 εἰκ. 4 [τοῦ 230-240 μ.Χ.]. Rogge, 85 σημ. 72 [ἀμφιβάλλει γιὰ τὴν ἐρμηνεῖα τῆς σκηνῆς]), ἢ τὴν Ἱπποδάμεια στὴν πλάγια ὄψη τῆς σαρκοφάγου μὲ τὸν μῦθο τοῦ Πέλοπος στὴν Ἀθήνα, μῖας ἀπὸ τὴς τελευταῖες τῶν ἀττικῶν ἐργαστηρίων, τῆς ἐποχῆς τοῦ Γαλληνοῦ (EAM 1176: Giuliano-Palma, 46 άρ. 4 πίν. LI· G. Koch, ὅ.π. 126, 127 καὶ σημ. 35 εἰκ. 13· H. Froning, Ikonographische Tradition der kaiserzeitlichen Sarkophagreliefs, *JdI* 95, 1980, 329 εἰκ. 3· Koch-Sichtermann, 404-405 καὶ σημ. 1· 418, 457, 459 εἰκ. 438· Linant de Bellefonds, 163 πίν. 632· Karanastassis II, 409 καὶ σημ. 410· Walters, *Isis*, 86, 89 σημ. 144 πίν. 46a· I. Triantis, *LIMC* VII [1994] 283 λ. «Pelops» άρ. 5*).

461. Πρβ. τὰ θραύσματα: α) Μουσεῖο Ἀγορᾶς S 2280: Walters, *Isis*, 85, 108 άρ. 27 πίν. 43a-b, ὅπου τὸ χρονολογεῖ στὴν «περίοδο τοῦ Βαλβίνου», ὅρος ὁ ὁποῖος φαίνεται ἀτυχής, καθὼς ὁ Βαλβίνος ἔμεινε αὐτοκράτορας μόνο γιὰ 3 μῆνες ἀπὸ 22.IV ὡς 29.VII 238 μ.Χ. (βλ. Wegner, *Macrinus*, 241). β) Μουσεῖο Κεραμεικοῦ P 238: Riemann, *Kerameikos* II, 60-61 άρ. 59 (ἴσως τῆς ἐποχῆς τοῦ Τραϊανοῦ)· Walters, *Isis*, 86 καὶ σημ. 124 πίν. 46, ἡ ὁποία ὀρθὰ χρονολόγησε τὸ θραῦσμα στὴ δεκαετία 240/50 μ.Χ. συγκρίνοντάς το καὶ μὲ τὴ σαρκοφάγο EAM 1176 (ὅ.π. σημ. 460).

462. Βλ. ἀναλυτικότερα παρακάτω σημ. 465.

463. Ὁ Brenk, 252 σημ. 36a, θεώρησε τὸ ἀγαλμάτιο **69** συγγενὲς μὲ αὐτὸ τῆς Ἀθηνᾶς **70**, τοῦ 304/5 μ.Χ., ἡ συγγένεια ὅμως τῶν δύο ἔργων εἶναι μόνο τυπολογικὴ καὶ ὄχι τόσο τεχνοτροπικὴ. Στὴν ἴδια ἐποχὴ μὲ τὸ **70**, περὶ τὸ 300 μ.Χ., χρονολόγησε τὸ ἀγαλμάτιο ἡ Καρούζου, 66 άρ. 275, ἐνῶ ὁ Lippold, *Plastik*, 190 σημ. 11, τὸ εἶχε θεωρήσει νεώτερο. Τέλος, μετὰ τὰ μέσα τοῦ αἰῶνα, μαζὶ μὲ τὰ τελευταῖα ἔργα τῶν ἀττικῶν ἐργαστηρίων, χρονολόγησε τὸ ἀγαλμάτιο ἡ Στεφανίδου, *Τραπεζοφόρα*, 225-226 πίν. 111β.

464. Πρβ. χαρακτηριστικὰ τὴ μορφὴ τοῦ M.

465. EAM 129: Ἀπὸ τὴν ἐκτεταμένη βιβλιογραφία τοῦ ἔργου αὐτοῦ βλ. κυρίως W. H. Schuchhardt, *Athena Parthenos*, *AntPl* II (1969) 31-46 πίν. 20-32, μὲ λεπτομερὴ περιγραφὴ καὶ θαυμάσιες φωτογραφίες, ὁ ὁποῖος ἀνήγαγε τὴν Ἀθηνᾶ στὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀδριανοῦ (σ. 32, 43). Τὴ χρονολόγηση τοῦ ἀγαλματίου χαμηλότερα, μέσα στὸν 3ο αἰ. μ.Χ., ἔδειξαν πειστικὰ οἱ F. Matz, Βιβλιοκρισία τοῦ ἔργου τοῦ W. H. Schuchhardt, *Gnomon* 38, 1966, 70-71 (τῆς δεκαετίας τοῦ 260 μ.Χ.) καὶ ἰδίως Karanastassis II, 408-410 άρ. B112 πίν. 311, ἡ ὁποία τὸ χρονολόγησε στὴ μετάβαση ἀπὸ τὸ α' στὸ β' τέταρτο τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ., χρονολόγηση κάπως πρόωμη, κρίνοντας δὲ ἀπὸ τὰ τεχνοτροπικὰ παράλληλα ἔργα ποὺ παραθέτει, φαίνεται πιθανότερη ἡ ἀναγωγή τοῦ ἔργου πρὸς τὰ μέσα τοῦ αἰῶνα. Ἡ σύγκριση ἰδιαίτερα μὲ τὴ σαρκοφάγο μὲ τὸν μῦθο τοῦ Ἱππολύτου στὸν Ἀκράγαντα τῶν χρόνων περὶ τὸ 220 μ.Χ. δὲν δείχνει συγγένεια ἀνάμεσα στὰ δύο ἔργα, ἀλλὰ ἀντίθετα ἡ χρονικὴ ἀπόσταση μεταξύ τους πρέπει νὰ εἶναι σημαντικὴ, ὅπως φαίνεται μὲ τὴν ἀντιπαραβολὴ στὴν πτύχωση τῆς Ἀθηνᾶς τῆς περισσότερο συμπαγοῦς, κυλινδρικῆς καὶ ἐπίπεδης τῶν μορφῶν τῆς σαρκοφάγου (ὅ.π. σημ. 451). Στὴ χρονολόγηση τῆς Ἀθηνᾶς στὰ μέσα τοῦ αἰῶνα κατέληξε καὶ ἡ Στεφανίδου, *Τραπεζοφόρα*, 226-227.

466. Πρβ. W. H. Schuchhardt, ὅ.π. πίν. 24-26, 28, 29.

467. Ὁ.π. σημ. 460.

468. Λοῦβρο MA 2120: Koch-Sichtermann, 383, 458 (τοῦ 250 μ.Χ. περίπου)· F. Baratte, *Musée du Louvre: Sarcophages en pierre d'époque romaine et paléochrétienne* (1985) 252-256 άρ. 165 (περὶ τὸ 240 μ.Χ.)· Rogge, 134 άρ. 21 πίν. 11, 433, 48, 641, 671 (πρὸς τὰ μέσα τοῦ αἰῶνα). Museo Capitolino 218: Giuliano-Palma, 46 άρ. 2 πίν. XLIX (περὶ τὸ 230 μ.Χ.)· H. Sichtermann - G. Koch, *Griechische Mythen auf römischen Sarkophagen* (1975) 16-17 άρ. 3 πίν. 5 (τοῦ 240-250 μ.Χ.)· A. Kossatz-Deissmann, ὅ.π. 155 άρ. 701· P. Linant de Bellefonds, ὅ.π. 124 άρ. 9· 131, 134 (τοῦ 240-250 μ.Χ.)· Koch-Sichtermann, 383 κέ., 458 εἰκ. 413 (περὶ τὸ 250 μ.Χ.)· Rogge, 136-138 άρ. 24 πίν. 13, 44, 48-50, 68 (τῶν μέσων περίπου τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.).

469. Ὁ.π. σημ. 438.

470. 'Αρχαιολογικό Μουσείο 1246 (μὲ παράσταση τοῦ μύθου τοῦ Μελεάγρου στὴν πίσω ὄψη): Giuliano-Palma, 52 ἀρ. 5 πίν. LXIII-LXV (τοῦ 240-250 μ.Χ.)· Koch-Sichtermann, 410-414 ἀρ. 18· 458 εἰκ. 433, 445 (τῶν ἀρχῶν τοῦ β' τετάρτου τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.)· Linant de Bellefonds, 112-116, 120, 179 πίν. 422· Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου, στό: *Γλυπὰ ΑΜΘ*, 168-172 ἀρ. 135 εἰκ. 341-346 (πιθανὸν τοῦ 230-240 μ.Χ.).

471. 'Ηράκλειο, 'Αρχαιολογικό Μουσείο 265 (ὑψ. 42 ἐκ. ἐκτὸς τῆς πλίνθου)· μαζὶ βρέθηκε ἓνα μεγαλύτερο ἀγαλμάτιο τῆς 'Αρτέμιδος τοξεύουσας ('Ηράκλειο, 'Αρχαιολογικό Μουσείο 266), τὸ ὁποῖο θὰ ἀνῆκε στὸ ἴδιο ἀγαλαμτικό σύνολο, ἀν καὶ ἡ ἐργασία του εἶναι κατώτερη ἀπὸ τῆς Νιόβης: Σ. Μαρινᾶτος, Οἱ Νιοβίδαι τῆς 'Ινάτου, *AE* 1934/35, 4-17 εἰκ. 10, 14, πίν. 1-2 (Νιόβη) καὶ εἰκ. 6-8, 10 ('Αρτεμις), ὅπου χρονολογεῖ τὰ ἀγαλμάτια στὴν ἐποχὴ τοῦ 'Αδριανοῦ· F. Matz, *Gnomon* 38, 1966, 71 (περὶ τὸ 260 μ.Χ.)· L. Kahil, *LIMC* II (1984) 727 λ. «Artemis» ἀρ. 1359*, (ἐπιφυλακτικά, τοῦ τέλους τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.)· W. Geominy, *LIMC* VI (1992) 919 λ. «Niobidai» ἀρ. 23a^{1*}· Στεφανίδου, *Τραπεζοφόρα*, 226-227 καὶ σημ. 143 (πιθανότατα τῶν χρόνων μετὰ τὸ 260 μ.Χ.)· Stefanidou, 135 πίν. 601-2.

472. 'Αρχαιολογικό Μουσείο 1247: Matz 1, 112-116 ἀρ. 11 πίν. 17-20 (τοῦ 260-270 μ.Χ.)· Giuliano-Palma, 52 ἀρ. 1 πίν. LX, LXI εἰκ. 147 (τοῦ 220-230 μ.Χ.)· H. Wiegartz, *Zu Problemen einer Chronologie der attischen Sarkophage*, *AA* 1977, 388 σημ. 90 (τοῦ 250-260 μ.Χ.)· Koch-Sichtermann, 421-422, 457, 459 εἰκ. 450 (τοῦ 250-260/70 μ.Χ.)· Walters, *Isis*, 86 σημ. 123· 87 σημ. 123· 110 (τῆς ἐποχῆς τοῦ Γαλλιανοῦ)· Στεφανίδου, *Τραπεζοφόρα*, 171-172 καὶ σημ. 568· 217 καὶ σημ. 66· 227· Stefanidou, 133 πίν. 604, 611 (τοῦ 260 μ.Χ.).

473. 'Ο E. Langlotz, *Die Heroine U im Westgiebel des Parthenon*, *Ad* 20, 1965, Α' Μελ. 4, τὸ χρονολόγησε στὰ αὐτοκρατορικά χρόνια, ἐνῶ ὁ Schürmann, *Minerva* 83, τὸ συνέκρινε μὲ τὸ ἀγαλμάτιο τῆς 'Αθηνᾶς 70, τὸ ὁποῖο χρονολόγησε στὸ τέλος τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. (γὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. σημ. 571).

474. Στὴν τεχνοτροπία τῶν ἀττικῶν σαρκοφάγων κατὰ τὴν περίοδο τῆς παρακμῆς τῆς παραγωγῆς τοὺς ἀμέσως μετὰ τὰ μέσα τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ., παρατηροῦνται δύο τάσεις. Σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις ἡ χρῆση τοῦ τρυπάνου εἶναι περισσότερο ἐκτεταμένη καὶ προκαλεῖται ἐντονότερη φωτοσκίαση ἀπὸ τὴν παρατηρούμενη σὲ ἔργα τοῦ β' τετάρτου τοῦ 3ου αἰ., φθάνοντας σὲ μία οὐσιαστικὰ διάλυση τῶν μορφῶν. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα εἶναι ἡ διονυσιακὴ σαρκοφάγος τῆς Θεσσαλονίκης (ὁ.π. σημ. 472). 'Απὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ παρατηρεῖται μία τάση πρὸς μεγαλύτερη ἐπιειδέστερα καὶ τὴ διάρθρωση τῶν μορφῶν μὲ κύριο μέσο τὴς αὐλακες τοῦ τρυπάνου, προσιωνίζοντας κατὰ κάποιον τρόπο τὴν τέχνη τοῦ τέλους τοῦ 3ου αἰ. Τὴ δεύτερη τάση δείχνει ἡ σαρκοφάγος μὲ τὸν μύθο τοῦ Πέλοπος στὴν 'Αθήνα (ὁ.π. σημ. 460), μία ἐπίσης ἀπὸ τὴς ὑστερότερες τῶν ἀττικῶν ἐργαστηρίων. 'Οπωσδήποτε ἡ πρώτη τάση εἶναι ξένη γὰ τὸ ἀγαλμάτιο 88, τὸ ὁποῖο συγχρόνως δὲν παρουσιάζει τὴ σχηματοποίηση τῶν μορφῶν τῆς δεύτερης. Τὸ ἔργο δὲν θὰ πρέπει ἐπομένως νὰ χρονολογηθεῖ πολὺ μετὰ τὰ μέσα τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. Λίγο πρὶν τὰ μέσα τοῦ αἰῶνα ἔχει χρονολογηθεῖ ἓνα ἀττικὸ τραπεζοφόρο, ὅπου ἡ Λήδα κρατᾷ τὸ ἱμάτιο πίσω ἀπὸ τὴν κεφαλὴ καὶ τὸ σῶμα τῆς, στὴν ἐσωτερικὴ δὲ ἐπιφάνεια τοῦ ἱματίου ἡ μορφή τῆς πτύχωσης θυμίζει τὸ ἀντίστοιχο σημεῖο ἐπάνω ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ ὦμο τῆς 88 (Θεσσαλονίκη, 'Αρχαιολογικό Μουσείο 11345: Στεφανίδου, *Τραπεζοφόρα Θεσσαλονίκης*, 74-75 ἀρ. 14· ἡ ἴδια, *Τραπεζοφόρα*, 168, 286 ἀρ. 147 πίν. 76, 92). Οἱ περισσότεροι ἐπίπεδες πτυχῆς τοῦ ἱματίου τῆς 88 σὲ σχέση μὲ τῆς 'Αθηνᾶς 69 εἶναι παρόμοιες μὲ αὐτὲς τοῦ ἱματίου τῆς Μαινάδας σὲ ἓνα σχετικὰ ταπεινότερης τέχνης τραπεζοφόρο, ἐπίσης ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη, τῶν χρόνων ἀμέσως μετὰ τὰ μέσα τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. (Θεσσαλονίκη, 'Αρχαιολογικό Μουσείο 6674 καὶ 1104: Στεφανίδου, *Τραπεζοφόρα Θεσσαλονίκης*, 56-57 ἀρ. 8· ἡ ἴδια, *Τραπεζοφόρα*, 170, 260 ἀρ. 77 πίν. 40).

475. Πρβ. R. Lindner, *Die Giebelgruppe von Eleusis mit dem Raub der Persephone*, *Jdl* 97, 1982, 312-314 ἀρ. 1 εἰκ. 7-8· 314-318 ἀρ. 2 εἰκ. 9-11 (τοπικὲς θεότητες)· 318-320 ἀρ. 3 εἰκ. 12, 13, 15 (Κέρωψ)· 330-338 ἀρ. 5 εἰκ. 18-21 (Κήρυξ)· 363-374 ἀρ. 11 εἰκ. 41, 44, 45 (Χιώνη)· 374-379 ἀρ. 12 εἰκ. 49 ('Ελευσίνα ἡρώιδα).

476. 'Απὸ τὸν τόπο εὑρεσης καὶ τὴν ἐπιγραφὴ τῆς βάσης τὸ ἔργο θεωροῦνταν ἔργο τοῦ ὕστερου 4ου αἰ. μ.Χ.: ὅπως ὁμως ἔδειξε ὁ V. M. Strocka, *Zuviel Ehre für Scholastikia, Lebendige Altertumswissenschaft, Festschrift H. Vetters* (1985) 229-232 πίν. XXVII εἰκ. 1-3 (μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία καὶ ἀπόψεις), τὸ ἀγαλμα ἐπαναχρησιμοποιοῦντο γὰ τὴν ἀπεικόνιση τῆς Σχολαστικίας, ἀρχικὰ δὲ θὰ ἦταν ἐπιτύμβιο τῶν χρόνων περὶ τὸ 160-170 μ.Χ.

477. Ἄργος, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο: J. Marcadé, *Sculptures argiennes*, *BCH* 81, 1957, 424-427 ἀρ. 5, 6 εἰκ. 12, 13· I. Linfert-Reich, *Musen- und Dichterinnenfiguren des 4. und frühen 3. Jhs.* (1971) 58 καὶ σημ. 5 (τοῦ τέλους τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.)· J. Marcadé, *Sculptures argiennes III, Études Argiennes*, *BCH Suppl.* VI (1980) 140-147 εἰκ. 7, 8· Manderscheidt, 85 ἀρ. 143, 144 πίν. 24.

478. Ὁ.π. σ. 184-185 σχετικὰ μὲ τὸ ἀγαλμάτιο τοῦ Ἀσκληπιοῦ 11.

479. Βλ. παρακάτω σ. 200 καὶ σημ. 561. Τὰ παρόμοια τεχνοτροπικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ 88 καὶ τῆς Ἀθηνᾶς 70 σημειώνει ἀναλυτικὰ ὁ Schürmann, *Minerva*, 83.

480. Ὁ.π. σημ. 471.

481. Βλ. κυρίως R. Fleischer, *Artemis von Ephesos und verwandte Kultstatuen aus Anatolien und Syrien*, *EPRO* 35 (1973) 129-130· ὁ ἴδιος, *LIMC* II (1984) 762-763 λ. «Artemis Ephesia» (βλ. κ.π. Κεφ. III: σ. 234-235).

482. Μόνο δύο ἀγάλματα θεωροῦνται πρωιμότερα τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. καὶ προέρχονται ἀπὸ τὴν Ἀθήνα (EAM 1638: R. Fleischer, ὁ.π. *EPRO* 35 [1973] 3, 53, 64-65, 74, 85-86, 97, 104, 118-120, 128-129 ἀρ. E3 πίν. 3-4· καὶ *LIMC* II, 759, 762 ἀρ. 28*. Α. Ντάτσουλη-Σταυρίδη, Ρωμαϊκὰ γλυπτὰ ἀπὸ τὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο, *AE* 1984, 166-167 πίν. 14β (Σεβήρειο)· Ρωμοπούλου, 27 ἀρ. 13), καὶ ἀπὸ τὴ Ρώμη ἢ τὴ Νεάπολη (Βασιλεῖα, *Antikenmuseum*: R. Fleischer, ὁ.π. *EPRO* 35 [1973] 19, 129 καὶ ὁπορ. ἀρ. E 58 πίν. 33· *LIMC* II, 760 ἀρ. 86*).

483. *IG* IV² 501. Πρόκειται γιὰ ἓνα μικρὸ βωμὸ ἢ βάση, οἱ διαστάσεις τῆς ὁποίας δὲν ἐπιτρέπουν τὴ σύνδεσθί της μὲ τὸ λίγο μικρότερο τοῦ φυσικοῦ ἄγαλμα 48.

484. Πρβ. τὸ ἀγαλμάτιο τῆς Ἀφροδίτης τύπου «Λούβρου/Νεάπολης» 52 (ὁ.π. σ. 178). Ἐπίσης τὶς πτυχὲς στὴν ὑψηλῆς ποιότητος σαρκοφάγο μὲ τὸν μῦθο τοῦ Ἀχιλλέως στὴ Σκύρο, στὴ Νεάπολη, τῆς περιόδου περὶ τὸ 200 μ.Χ. (ὁ.π. σημ. 391).

485. Βλ. παρακάτω. Τὸ πρότυπο τοῦ ἀναγλύφου τῶν μυῶν καθίσταται ἄρκετὰ εὐκρινὲς ἂν ἀντιπαραβληθοῦν οἱ πλάγιες ὄψεις τῶν τριῶν ἔργων (πίν. 51γ-δ, 44γ-δ καὶ 45γ-δ ἀντίστοιχα).

486. Ὁ.π. σ. 177.

487. Βλ. παρακάτω Κεφ. III: σ. 226-230.

488. Νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι τὰ δάκτυλα φαίνονται περισσότερο σχηματικὰ ἀποδοσμένα στὸ ἀγαλμάτιο 36, ἢ γενικότερη ἀπόδοση τοῦ ὁποίου εἶναι ὅμως περισσότερο πλαστικὴ καὶ φυσιοκρατικὴ ἀπὸ αὐτὴ τῶν δύο ἄλλων ἔργων.

489. Οἱ διαφορὲς στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι πολὺ περιορισμένες. Μία ρηχὴ αὐλακα παρατηρεῖται στὸ περίγραμμα τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ δεξιοῦ πέλματος τοῦ 36 καὶ μάλιστα μόνο στὸ πρόσθιο τμήμα του, ἐνῶ μία ἀνάλογη αὐλακα διακρίνεται καὶ στὸ περίγραμμα τῆς ἀπόληξης τοῦ ἱματίου πρὸς τὴν ἐξωτερικὴ πλευρά. Ἀντίθετα, στὸ σημεῖο ἐπαφῆς τοῦ ἱματίου μὲ τὴν πλίνθο στὰ ἄλλα δύο ἀγαλμάτια παρατηρεῖται ὅτι στὸ 38 δημιουργεῖται μία σαφέστερη γωνία ἀπ' ὅ,τι στὸ 37, ὅπου ἡ μετάβαση εἶναι περισσότερο ὁμαλὴ.

490. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. παραπάνω σημ. 437.

491. Ὁ.π. σημ. 451· βλ. κυρίως Giuliano-Palma, πίν. XXXVII εἰκ. 66 μὲ λεπτομέρειες ὁρισμένων ἀνδρικῶν κεφαλῶν· Rogge, πίν. 92.

492. Πρβ. εἰδικότερα τὸ τμήμα τοῦ ἱματίου ἐπάνω στὸν ἀριστερὸ ὤμο τοῦ ἐφήβου 38 καὶ τὴν πτύχωση τῆς τύλης καὶ τοῦ τμήματος τοῦ ἱματίου στὸν ἀριστερὸ ὤμο καὶ τὸν βραχίονα τοῦ ἀγαλματίου τοῦ Ἀσκληπιοῦ.

493. Πρβ. τὸν σχηματισμὸ τῶν πτυχῶν στὴν τύλη τοῦ ἱματίου τῆς Ὑγείας καὶ τὴν ἀνάλογη πτύχωση τοῦ ἱματίου τοῦ 38 ἐπάνω στὸν ἀριστερὸ πῆχυ.

494. Ἐνα σαφὲς προγενέστερο στάδιο δείχνει ἡ μορφή τοῦ Ἑρωτος σὲ ἀνάλογη στάση, σὲ ἓνα ἀττικὸ τραπεζοφόρο τοῦ τέλους τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. (Θεσσαλονίκη, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο 3025: Στεφανίδου, *Τραπεζοφόρα Θεσσαλονίκης*, 95 ἀρ. 20· ὁ ἴδιος, *Τραπεζοφόρα*, 163, 265 ἀρ. 94 πίν. 47· ἡ ἴδια, στί: *Γλυπὰ ΑΜΘ* 131-132 ἀρ. 102 εἰκ. 288-290). Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κεφαλὴ, ὅπου ὁ κλασικιστικὸς χαρακτήρας εἶναι προφανὴς σὲ σχέση μὲ αὐτὴ τοῦ 38, διαφορὲς μεταξὺ τῶν δύο ἔργων παρατηροῦνται καὶ στὴν ἀπόδοση τοῦ γυμνοῦ σώματος. Στὸν Ἑρωτα οἱ μῦες ἀποδίδονται πλαστικότεροι καὶ δὲν διαφαίνεται ἡ τάση πρὸς μία ἀπλοποιημένη καὶ περισσότερο ἀνόργανη διαπραγμάτευση, ὅπως συμβαίνει στὴν ἀπόδοση τοῦ σώματος τοῦ ἐφήβου. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἐμφανίζονται

περισσότερο προχωρημένα σε μία ανάλογη μορφή Έρωτος σε ένα ακόμη άττικό τραπεζοφόρο που έχει χρονολογηθεί στα μέσα του 3ου αι. μ.Χ. (Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο 1096: Στεφανίδου, *Τραπεζοφόρα Θεσσαλονίκης*, 98-99 άρ. 21· ή ίδια, *Τραπεζοφόρα*, 170, 173, 271 άρ. 109 πίν. 55).

495. Ό.π. σ. 177.

496. Μουσείο Δίου 372: Δ. Παντερμαλής, Αντίγραφα των αυτοκρατορικών χρόνων στη Μακεδονία, *Πρακτικά XII Συνεδρίου Γ*, 214 άρ. 1 πίν. 46.1· ό ίδιος, *LIMC VIII* (1997) 779 λ. «Machaon» άρ. 6*.

497. Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο 3024: Στεφανίδου, *Τραπεζοφόρα Θεσσαλονίκης*, 63-64 άρ. 10· ή ίδια, *Τραπεζοφόρα*, 170, 277 άρ. 120 πίν. 63· ή ίδια, στέ: *Γλυπτά ΑΜΘ* 135-136 άρ. 106 εικ. 300-302.

498. Πρβ. τó μικρό σύμπλεγμα Διονύσου με Σάτυρο 76 (πίν. 92). Ός άκραίο παράδειγμα βλ. τη ζωφόρο του ναού του Άδριανού στην Έφεσο, όπου ή άπόδοση των ιδιαιτέρα ραδινών μορφών έχει φθάσει τα όρια της καρικατούρας (βλ. κ.π. σημ. 572· ιδίως Brenk, πίν. 741, 751, 771, 791).

499. Πρβ. την άπόδοση των γεννητικών όργάνων και την ανάλογη χρήση του τρυπάνου στις βουβωνικές αύλακες στον Διόνυσο και στον Σάτυρο σε ένα άττικό τραπεζοφόρο άπό τὰ Μέγαρα (ΕΑΜ 3494: Γ. Δεσπίνης, *Άκρόλιθα* [1975] 36 πίν. 391-2 [του 3ου αι. μ.Χ.]· Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου, Ρωμαϊκά τραπεζοφόρα. Παρατηρήσεις στο άττικό εργαστήριο, *Πρακτικά XII Συνεδρίου Γ*, 256 πίν. 583 [των άρχών του 4ου αι. μ.Χ.]· Schröder, *Bacchusbilder* 154 άρ. N15 πίν. XVII [του 4ου αι. μ.Χ.]· Στεφανίδου, *Τραπεζοφόρα*, 172-173, 225-226, 247 άρ. 45 πίν. 19, 92 [των μέσων περίπου του 3ου αι. μ.Χ.]· βλ. κ.π. σημ. 555, 586).

500. Πρβ. Κεφ. ΙΙΙ: σ. 259 και σημ. 1062, 1063.

501. Όσον άφορά την εργασία, θά μπορούσαν ίσως να διακριθούν κάποιες άντιστοιχίες με αυτή του άγαλματίου εφέβου 39 των μέσων του 3ου αι. μ.Χ., οι διαφορές όμως στο μέγεθος, στον τύπο αλλά και στην ποιότητα της εργασίας των έργων δέν επιτρέπουν τη μεταξύ τους σύγκριση.

502. Πρβ. την μορφή των γραμμάτων στην επιγραφή IG IV² 515 του έρμαϊκού άγάλματος 74, που χρονολογήθηκε στον 4ο αι. μ.Χ. (βλ. παρακάτω σ. 204-205).

503. Th. Stefanidou-Tiveriou, Doppelbild eines eingehüllten Pan, *Kanon, Festschrift E. Berger, AntK Beih.* 15 (1988) 262-268 πίν. 79-80.

504. Οι αύλακες π.χ. μεταξύ των βοστρύχων του ιερέα 102 (πίν. 421), όπου τὰ ίχνη του τρυπάνου ήταν επίσης έντονα, δέν ήταν άσφαλώς όρατες άπό τον θεατή του άγάλματος.

505. Πρβ. την άμελέστερα έργασμένη δεξιά πλευρά της άττικής σαρκοφάγου με την *επί ναυοί μάχη*· στην πρόσθα όψη και τον μύθο του Μελεάγρου στην πίσω, στη Θεσσαλονίκη, του 230/40 μ.Χ. (Αρχαιολογικό Μουσείο 1246: Giuliano, ό.π. σημ. 470, ιδίως Giuliano-Palma, πίν. LXIV· Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου, στέ: *Γλυπτά ΑΜΘ*, εικ. 343). Στην πλευρά αυτή εικονίζεται στο κέντρο ό Όρφεύς κιθαρωδός και όλόγυρα μορφές ζώων, στο περίγραμμα των οποίων τó βραχώδες τοπίο εξαίρεται με βαθιές αύλακες, άνάλογης μορφής με αυτές που άποδίδονται στο 84.

506. Βλ. παρακάτω σ. 204, σχετικά με τó άγαλμάτιο 85.

507. Στον κατάλογο που άκολουθεί γίνεται προσπάθεια να καταταχθούν τὰ πορträιτα κατά τυπολογική και χρονολογική σειρά, όσο αυτό είναι δυνατό. Κατάλογο παραθέτουν οι: Harrison, *Agora I*, 101, και W. v. Sydow, *Zur Kunstgeschichte des spätantiken Porträts im 4. Jh. n.Chr.* (1969) 105-106, χωρίς όμως να άκολουθείται κάποια σειρά. Βάση για τις συγκρίσεις των κεφαλών άποτελούν οι εξαίρετες φωτογραφίες των περισσότερων πορträτων που δημοσιεύει ό L'Orange, Remarks, πίν. ΙΙΙ-ΧΙ.

508. G. Rodenwaldt, *Griechische Porträts aus dem Ausgang der Antike, BWPr* 76 (1913) 7-8 άρ. 7 εικ. 2· L'Orange, *Studien*, 40-43 άρ. 6· 124 άρ. 58 εικ. 108-109· A. Hekler, Philosophen- und Gelehrten-bildnisse der mittleren Kaiserzeit, *Antike* 16, 1940, 136 κέ. εικ. 23· K. Kübler, Zum Formwandel in der spätantiken attischen Tonplastik, *JdI* 67, 1952, 140· Harrison, *Agora I*, 101-102 άρ. VII πίν. 46c· A. Giuliano, στήν: *EAA* ΙΙΙ (1960) 685 λ. «Filosofi» εικ. 842· H. v. Heintze, Vir sanctus et gravis. Bildniskopf eines spätantiken Philosophen, *JbAChr* 6, 1963, 38, 48· W. v. Sydow, ό.π. 105-107 άρ. 1· K. Clinton, The Sacred Officials of the Eleusinian Mysteries, *Transactions of the American Philosophical Society* 64.3, 1974, 33-34 άρ. ΙΙ· L'Orange, Remarks, 60 πίν. ΙΙΙ· Voutiras, Porträt, 205-207 πίν. 661-2.

509. Harrison, *Agora I*, 63-64 άρ. 49· 101-102 άρ. IX πίν. 31· H. v. Heintze, ό.π. 38, 48 πίν. 9b· W.

v. Sydow, *ὁ.π.* 105-107 *ἀρ.* 2· K. Clinton, *ὁ.π.* 33 *ἀρ.* I· Voutiras, *Porträt*, 205-207. (Βλ. καὶ σ. 273 *ἀρ.* XVI.)

510. G. Rodenwaldt, *ὁ.π.* 5 *ἀρ.* 3 *πίν.* IV· L'Orange, *Studien*, 40 *ἀρ.* 10· 125 *ἀρ.* 62· K. Kübler, *ὁ.π.* 140· Harrison, *Agora I*, 101-102 *ἀρ.* III *πίν.* 47a· W. v. Sydow, *ὁ.π.* 106-107 *ἀρ.* 8· L'Orange, *Remarks*, 63 *ἀρ.* IV *πίν.* X-XIa· Voutiras, 204 *πίν.* 671-2· D. Stutzinger, *στό:* *Spätantike und frühe Christentum* (Κατάλογος έκθεσης, Frankfurt 1984) 605 *στόν ἀρ.* 198· Σταυρίδη, *Πορτραῖτα*, 88-89 *ἀρ.* 587 *πίν.* 130.

511. G. Rodenwaldt, *ὁ.π.* 5 *ἀρ.* 4 *εἰκ.* 1· L'Orange, *Studien*, 40 *ἀρ.* 11· 125 *ἀρ.* 63· K. Kübler, *ὁ.π.* 140· Harrison, *Agora I*, 101-102 *ἀρ.* IV· H. v. Heintze, 38· W. v. Sydow, *ὁ.π.* 105-107 *ἀρ.* 6· L'Orange, *Remarks*, 63 *ἀρ.* V *πίν.* XIb-d· Voutiras, *Porträt*, 205.

512. G. Rodenwaldt, *ὁ.π.* 4 *ἀρ.* 2 *πίν.* III· L'Orange, *Studien*, 41 *ἀρ.* 12· 125-126 *ἀρ.* 64· Harrison, *Agora I*, 101-103 *ἀρ.* II· H. P. L'Orange, Plotinus-Paul, *Byzantion* 25/27, 1955/57, 485 *εἰκ.* 9· W. v. Sydow, *ὁ.π.* 105-107 *ἀρ.* 3· Bergmann, *Studien*, 157 *σημ.* 637 *πίν.* 471-2· L'Orange, *Remarks*, 62-63 *ἀρ.* III *πίν.* VIIIC, IX· Σταυρίδη, *Πορτραῖτα*, 89 *ἀρ.* 581 *πίν.* 131-132· A. Karivieri, *The «House of Proclus»*, *στό:* P. Castren (ἐκδ.), *Post-Herulian Athens* (1994) 131 καὶ *σημ.* 111 *εἰκ.* 28.

513. Τῇ συγκόλλησιν τῶν δύο θραυσμάτων ἔκανε ὁ E. Βουτυράς: Voutiras, *Porträt*, 201-208 *πίν.* 63, 64.1, 68.1-2· D. Stutzinger, *ὁ.π.* 604-605 *ἀρ.* 198.

514. Λεπτομερέστερα: Voutiras, *Porträt*, 202 *σημ.* 7.

515. L'Orange, *Studien*, 40 *ἀρ.* 9· 125 *ἀρ.* 61 *εἰκ.* 115· G. v. Kaschnitz-Weinberg, *Sculture del magazzino del Museo Vaticano* (1937) 282-283 *ἀρ.* 679 *πίν.* CXI· K. Kübler, *ὁ.π.* 140· Harrison, *Agora I*, 101-102 *ἀρ.* VIII· H. v. Heintze, *ὁ.π.* 38· W. v. Sydow, 105-107 *ἀρ.* 4· L'Orange, *Remarks*, 61-62 *ἀρ.* I *πίν.* VIC-d· Voutiras, *Porträt*, 205· D. Stutzinger, *ὁ.π.* 605 *στόν ἀρ.* 197.

516. M. Sturgeon, *Isthmia IV: Sculpture I* (1987) 142-144 *ἀρ.* 85 *πίν.* 70d, 71a-b, μετὰ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία.

517. H. Pomtow, *Beiträge zur Topographie von Delphi* (1889) 110-111 *πίν.* XIII· F. Poulsen, *Römische Porträts in der Ny Carlsberg Glyptotek*, *RM* 29, 1914, 69 *εἰκ.* 18-19· G. Rodenwaldt, *ὁ.π.* 5-7 *ἀρ.* 6 *πίν.* V· L'Orange, *Studien*, 40 *ἀρ.* 7· 124 *ἀρ.* 59 *εἰκ.* 110, 112· K. Kübler, *ὁ.π.* 140· Harrison, *Agora I*, 101, 103 *ἀρ.* VI· W. v. Sydow, 106-107 *ἀρ.* 9· L'Orange, *Remarks*, 60 *πίν.* IV, Va-c· Voutiras, *Porträt*, 206.

518. G. Rodenwaldt, *ὁ.π.* 5 *ἀρ.* 5· L'Orange, *Studien*, 40 *ἀρ.* 8· 124 *ἀρ.* 60 *εἰκ.* 111, 113· K. Kübler, *ὁ.π.* 140· Harrison, *Agora I*, 101, 103 *ἀρ.* V· W. v. Sydow, *ὁ.π.* 106-107 *ἀρ.* 10· L'Orange, *Remarks*, 60, 61 *πίν.* VIa-b· Voutiras, *Porträt*, 206.

519. Εἰσηγμένον ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸν χώρον θεωρεῖται καὶ τὸ VI *στό* Βατικανό (G. v. Kaschnitz-Weinberg, *ὁ.π.*· Voutiras, *Porträt*, 202 *σημ.* 4).

520. Οἱ συμβατικὲς ὀνομασίαι «Τύπος Ἐλευσίνας» καί, ὅπως θὰ δοῦμε ἀμέσως παρακάτω, «Τύπος Ἐπιδάουρου» ὀφείλονται στὴν Harrison, *Agora I*, 101-104, χρησιμοποιήθηκαν δὲ εὐρέως στὴ μετέπειτα βιβλιογραφία.

521. Harrison, *Agora I*, 64, 101-102, ἀποψη ποὺ ἔχει γίνεи γενικὰ ἀποδεκτὴ. Ὁ L'Orange, *Remarks*, ἀγνοεῖ τὸ πορτραῖτο II καὶ χρονολογεῖ τὸ I μετὰ τὸν Γαλλικόν. Γιὰ τοὺς τεχντροπικοὺς λόγους ποὺ συνάδουν στὴ χρονολόγησιν τοῦ «Τύπου Ἐλευσίνας» στὴν ὕστερη ἐποχὴ τοῦ Γαλλικοῦ βλ. Harrison, *Agora I*, 101-102· W. v. Sydow, *ὁ.π.* 107.

522. Βλ. Κεφ. III: σ. 274-275.

523. Πρβ. τὴ σὲ 3/4 δεξιὰ ὄψιν τοῦ 104 (*πίν.* 112a), ὅπου καὶ ἡ ἀσυμμετρία τῶν χαρακτηριστικῶν δὲν εἶναι πολὺ ἐντονή.

524. Ὁ Voutiras, *Porträt*, 205-206, θέτει π.χ. τὸ VI στὴν ἴδια ὁμάδα μετὰ τὰ III καὶ IV, ἐνῶ τὸ VII μετὰ τὰ σχηματικότερα V καὶ 104.

525. Ὁ G. Rodenwaldt, *ὁ.π.* 8-11, τὰ χρονολόγησε *στό* β' μισὸ τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. μετὰ τὴν ἐξῆς σειρά: IV-III-V-104. Ὁ L'Orange, *Studien*, 40-43, τὰ ἀνήγαγε στὴν ὕστερη ἐποχὴ τοῦ Κωνσταντίνου μετὰ τὴν σειρά: VI-III-IV-V-104. Ἐπίσης *Remarks*, 63, καί: K. Kübler, 140· Σταυρίδη, *Πορτραῖτα*, 88-89. Ἡ Harrison, *Agora I*, 101-102, ἀνέβασε τὸν «Τύπο Ἐπιδάουρου» στὴν περίοδο μετὰ τὸν Γαλλικόν, χρονολογώντας εἰδικότερα τὸ 104 *στό* τελευταῖο τέταρτο τοῦ 3ου αἰ. Τὴ χρονολόγησιν σὺς δεκαετίαι μετὰ τὸν Γαλλικόν δέχθηκε καὶ ὁ W. v. Sydow, *ὁ.π.* 106-107. Ἡ Bergmann, *Studien*, 158-159, τονίζει τὰ

«τετραρχικά» στοιχεία χωρίς να αρνείται την πιθανότητα να ανήκουν τα πορτραίτα στα χρόνια πριν από το 267 μ.Χ. Τη χρονολόγηση στην εποχή των Τετραρχών φαίνεται ότι δέχεται και η D. Stutzinger, ό.π. 604-605. Ο Voutiras, *Porträt*, 205-208, διέκρινε δύο ομάδες, από τις οποίες την πρώτη (III, IV και VI) ανήγαγε στην ύστερη εποχή του Γαλλινοῦ, ενώ τη δεύτερη (V, VII και 104) αργότερα, μετά το 267 μ.Χ., θεωρώντας το VII ως το υστερότερο. Με την άποψη αυτή συμφωνεί και η Stefanidou, 139 στη σημ. 43.

526. Βλ. στην προηγούμενη σημ. 525.

527. Βλ. παρακάτω Κεφ. VI: σ. 326 και σημ. 1680.

528. Πρβ. ένδεικτικά όρισμένα χάλκινα πορτραίτα του Trebonianus Gallus (251-253) (Wegner, *Gordianus*, πίν. 34 [Βατικανό, Museo Gregoriano Etrusco 15034] και πίν. 35 [Λούβρο 3534]), και από τον ελληνικό χώρο ένα ιδιωτικό πορτραίτο στην Αθήνα (Μουσείο Αγοράς S 580: Harrison, *Agora I*, 57-59 άρ. 44 πίν. 30, ή οποία το χρονολογεί το 345-355 μ.Χ.).

529. Πρβ. ένδεικτικά τον έφηβο EAM 399 (P. Graindor, *Les cosmètes du Musée d'Athènes, BCH* 39, 1915, 378-381 άρ. 33 πίν. XXVI· L'Orange, *Studien*, 57 κέ. άρ. 85 εικ. 161-162 [της εποχής του Κωνσταντίνου]· Harrison, *Agora I*, 66, 99-100 πίν. 46a [περίπου του 267-275 μ.Χ.]· E. Lattanzi, *I ritratti dei cosmeti nel Museo Nazionale di Atene* [1968] 64 άρ. 33 πίν. 33a-b [δέχεται τις άπόψεις της Harrison]· Bergmann, *Studien*, 88· Σταυρίδη, *Πορτραίτα*, 106-107 πίν. 162-163 [Κωνσταντίνου]· Ρωμιοπούλου, 66 άρ. 64), ή, σέ άρκετά σχηματικότερο τρόπο, τον έφηβο στο Μουσείο Αγοράς S 1406 (Harrison, *Agora I*, 65-67 άρ. 51 πίν. 33 [του β' μισού του 3ου αι., ίσως πριν από το 267 μ.Χ.]). Ός προς την άπόδοση των μυών πρβ. μία άρκετά συγγενική μορφή στο EAM 344 (W. Fuchs, *Zum Antinous Hope und Cacciatore im Kapitolinischen Museum, AA* 1966, 80-86 εικ. 8-13 [της εποχής του Γαλλινοῦ]· Bergmann, *Studien*, 150 πίν. 473-4 [της πρώιμης εποχής του Γαλλινοῦ]· Σταυρίδη, *Πορτραίτα*, 81-82 άρ. 344 πίν. 113-114 [της εποχής του Τραϊανού Δεκίου]).

530. Άν και οι Bergmann, *Studien*, 157, και D. Stutzinger, ό.π. (σημ. 510) 604-605, άναγνώρισαν στοιχεία των πορτραίτων της εποχής αυτής στο σύστημα ιδίως των ρυτίδων, ή άντυπαρβολή του «Τύπου Έπιδάουρου» με ελληνικά πορτραίτα της περιόδου των Τετραρχών, δείχνει καθαρά τη διαφορετική τεχνοτροπική γλώσσα και χρονική άπόσταση. Πρβ. Bergmann, *Studien*, 158-163, με βιβλιογραφία και σέ βάθος τεχνοτροπική άνάλυση· L'Orange, *Studien*, εικ. 98-99, και Remarks, πίν. I-II, με παραδείγματα από τον ελληνικό χώρο. Τυπικός είναι ό κυβικός, τετραγωνισμένος χαρακτήρας των πορτραίτων με τις έντονα άποδοσμένες λεπτομέρειες, όπως π.χ. τα κάτω βλέφαρα.

531. Ότι διαφορετικοί καλλιτέχνες άκολούθησαν τον ίδιο τύπο φαίνεται από την άντυπαρβολή των VI και VII, με χαρακτηριστικά άνάλογο έντονο τονισμό των όγκων (πρβ. ένδεικτικά ψηλά στο κέντρο του μετώπου το φούσκωμα που ό Voutiras, *Porträt*, 204 και σημ. 25, έρμήνευσε ως σημείο μέτρησης για την κατασκευή του άκριβους άντιγράφου, όμως κατά την M. C. Sturgeon, *Isthmia IV: Sculpture I* (1977) 143 σημ. 32, δέν πρόκειται για κάτι τέτοιο), ή ποιότητα όμως του VI υπέρχει κατά πολὺ αυτής του VII, ώστε ό L'Orange, *Studien*, 40-43, και Remarks, 61-62, να το θεωρεί πρώτο στη σειρά, και ό Voutiras, *Porträt*, 205, να το βάζει στην ίδια ομάδα με τα III και IV και να το άνάγει στην εποχή του Γαλλινοῦ.

532. Στο διάστημα αυτό (270-280 μ.Χ.) έχουν πρόσφατα άναχθεί και οι κεφαλές V (Voutiras, *Porträt*, 208) και VII (M. C. Sturgeon, ό.π. 143-144). Έκτός των άναφερθέντων παραπάνω κοινών στοιχείων, χαρακτηριστική είναι ή όμοιότητα των γραμμικά διαρθρωμένων βοστρύχων στο μέτωπο με αυτούς σέ ένα πλαστικό άγγείο σέ σχήμα κεφαλής μικρού άγοριού από την Αγορά της Αθήνας, της εποχής του Γαλλινοῦ (Μουσείο Αγοράς P 10004: K. Kübler, ό.π. [σημ. 508] 138 εικ. 77-78, 140), ό οποίος το άνάγει στην εποχή του Κωνσταντίνου σύμφωνα με τη χρονολόγηση του «Τύπου Έπιδάουρου» από τον L'Orange, ενώ τη χρονολόγηση στην εποχή του Γαλλινοῦ υπέδειξε ή Harrison, *Agora I*, 66, 67 σημ. 4 πίν. 47d, καθώς προέρχεται από πηγάδι, το γέμισμα του οποίου άνάγεται στην περίοδο πριν από την καταστροφή του 267 μ.Χ.

533. Τα δύο πορτραίτα μοιάζουν ούσιαστικά μόνο στον τρόπο κατά τον όποιο τα γένηται άποδίδονται σέ πολὺ πρόστυπο άνάγλυφο στις παρειές και σέ πλαστικότερους βοστρύχους κάτω από τη σιαγόνα, όπως περίπου συμβαίνει και στα I-VII και 104. Χαρακτηριστικές είναι οι διαφορές τους στα μάτια και στα μαλλιά, όπου στο VIII οι λεπτοί βόστρυχοι που πέφτουν στο μέτωπο σχηματίζουν ένα

γωνιώδες άνοιγμα, ένω οί πλουσιότεροι καί πλαστικότεροι βόστρυχοι τοῦ IX «άνοίγουν» επάνω από τὸ δεξιὸ μάτι καί κατευθύνονται πρὸς τὴν ἀριστερὴ πλευρά.

534. Harrison, *Agora* I, 103· L'Orange, Remarks, 60-61· W. v. Sydow, ὁ.π. (σημ. 507) 107. Παρὰ τὶς ἐπιμέρους διαφορές, τὰ πορτραῖτα τῶν Δελφῶν ἀντιμετωπίζονται μαζί στὴν ἐρευνα καί θεωροῦνται εἴτε παλαιότερα ἀπὸ τὸν «Τύπο Ἐπιδαύρου» (L'Orange, *Studien*, 40-43· Remarks, 60-61, ὁ ὁποῖος χρονολογεῖ τὸ VIII στὸ τέλος τοῦ 3ου καί τὸ IX στὸ ἀ' τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ.· K. Kübler, ὁ.π. 140 [τῶν ἀρχῶν τοῦ δ' τέταρτου τοῦ 3ου αἰ.]· W. v. Sydow, ὁ.π. 106 [ὄχι μετὰ τὸ 270 μ.Χ.]), εἴτε ὑστερότερα (Harrison, *Agora* I, 103 [τοῦ ὕστερου 3ου αἰ.]· Voutiras, *Porträt*, 206). Γιὰ τὴ χρονολόγηση τῶν πορτραῖτων τῶν Δελφῶν στὴν ἴδια περίπου περίοδο μὲ αὐτὰ τοῦ «Τύπου Ἐπιδαύρου» εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ σχέση τοῦ VIII μὲ τὸ σχηματικότερο καί ξηρότερο V, ἐνῶ ἀντίθετα τὸ IX παρουσιάζει τὴν ἴδια κυριαρχία τῆς γραμμῆς ποὺ παρατηρεῖται καί στὸ 104, ὅπως γίνεται ἐμφανὲς ἀντιπαράβαλλοντας τὶς πλάγιες ὀψεις τοῦ IX μὲ τὴ δεξιὰ ὄψη τοῦ 104. Στὸ πρῶτο οἱ βόστρυχοι ἀποδίδονται πλαστικότεροι, σὲ σχέση μὲ τοῦ 104, ὅπου καταβάλλεται προσπάθεια νὰ ἀποφευχθεῖ ἡ μονοτονία τῆς ἀριστερῆς πλευρᾶς. Ἡ σαφὲς ξηρότερη ἐργασία τοῦ 104 δείχνει ὅτι αὐτὸ πρέπει νὰ ἀκολουθεῖ χρονικά.

535. Goette, 53-54, 139-140 ἀρ. Bb178-182 πίν. 26-27. Πρβ. ἐνδεικτικὰ τὶς μορφές στὴ σαρκοφάγο τῆς Ἀκυλῆας τοῦ 270-280 μ.Χ. (Ρώμη, Museo Nazionale Romano 126372: M. Sapelli, στὸ: *MNR* I/1 [1979] 298-304 ἀρ. 182· Koch-Sichtermann 102-103, 257 εἰκ. 103· Goette, 164, 166 ἀρ. S 59, 88 πίν. 791-2, 861-4 [τῆς περιόδου μετὰ τὸν Γαλλικόν]).

536. Πρβ. στὴ μελέτη τοῦ J. Kollwitz, *Oströmische Plastik der theodosianischen Zeit, Studien zur spätantiken Kunstgeschichte* 12 [1941] 81-113, τοὺς togati ἀρ. 1, 4-11 πίν. 16, 20-22, 24-28, 31, 322. Βλ. ἀκόμη Inan-Rosenbaum I, 181 ἀρ. 244 πίν. CLXXVIII, ὅπου ὁμως ἀναφέρεται ἡ χρῆση τρυπάνου ἀνάμεσα στὶς πτυχές· Goette, 62-63, 146-147 ἀρ. E1-E16 πίν. 44-46. Ἀπὸ τὸν ἐλλαδικὸ χώρο λίγα παραδείγματα εἶναι γνωστὰ ἀπὸ τὴν πλαστικὴ τῆς περιόδου αὐτῆς: ἡ προτομὴ ἐνὸς togatus EAM 423 (J. Kollwitz, ὁ.π. 91 ἀρ. 18 πίν. 41· Goette, 147 ἀρ. E14 [ἀναφέρει ὅτι προέρχεται ἀπὸ ἄγαλμα]), ἕνας κορμὸς ἀγάλματος τηβεννοφόρου ἀπὸ τὴν Ἀγορὰ τῆς Ἀθῆνας, τῆς περιόδου πρὶν ἀπὸ τὸ 529 μ.Χ., ὅπου ἔχει χαθεῖ κάθε ὑποδήλωση ὄγκου στὶς πτυχές (Μουσεῖο Ἀγορᾶς S 657: Harrison, *Agora* I, 79-81 ἀρ. 64 πίν. 41-42· Goette, 146 ἀρ. E3), ἕνας χλαμυδοφόρος ἀπὸ τὰ Μέγαρα (J. Kollwitz, ὁ.π. 91 ἀρ. 17) καί τὸ σύνολο τῶν χλαμυδοφόρων ἀπὸ τὴν Κόρινθο (J. Kollwitz, ὁ.π. 89 ἀρ. 13 πίν. 192· ἀρ. 14 πίν. 29· ἀρ. 15 πίν. 33· ἀρ. 16· de Grazia, ἀρ. 88-93). Λόγω ὁμως τῆς μεγάλης τυπολογικῆς διαφορᾶς δὲν εἶναι εὐκόλη ἡ σύγκριση τοῦ θραύσματος 122 μὲ αὐτὰ, καθὼς στοὺς χλαμυδοφόρους παρατηρεῖται ὁ σχηματισμὸς ἐπιπέδων ἐπιφανειῶν, χωρὶς πλαστικότητα.

537. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. παρακάτω στὸ ἀγαλμάτιο τῆς καθιστῆς μορφῆς 87 καί στὸ ἀγαλματίδιο τοῦ Ἀσκληποῦ 12 τοῦ β' μισοῦ τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. (σ. 198-199). Πρβ. ἐνδεικτικὰ τὴν ἀπόδοση τοῦ χιτωνίσκου στὰ ἀνάγλυφα τοῦ Τόξου τοῦ Γαλερίου στὴ Θεσσαλονίκη, τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. (βλ. κ.π. σ. 202 καί σημ. 573) καί ἰδίως τὸ θραῦσμα τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης P6: H. P. Laubscher, *Der Reliefschmuck des Galeriusbogens in Thessaloniki*, *AF* 1 [1975] 93-94 ἀρ. 3 πίν. 681. Νὰ σημειωθεῖ πάντως ὅτι ἀνάλογες τάσεις ἐμφανίζονται ἀρκετὰ πρωιμότερα, ὅπως στὰ ἀνάγλυφα μιᾶς ἀττικῆς σαρκοφάγου ἀπὸ τὴν Πάτρα, τοῦ 170 μ.Χ. περίπου, μὲ τὸν μῦθο τοῦ Μελεάγρου (EAM 1186: Giuliano-Palma, 17-18 ἀρ. 4 πίν. VIII εἰκ. 17· G. Koch, *Die mythologischen Sarkophage: Meleager*, *ASR* XII 6 [1975] 138 ἀρ. 160 πίν. 128a, 129d· Koch-Sichtermann, 399 καί σημ. 3· 458 εἰκ. 429· A. Ντάτσουλη-Σταυρίδη, Ρωμαϊκὰ γλυπτὰ ἀπὸ τὸ Ἑθνικὸ Μουσεῖο, *AE* 1984, 182-183 ἀρ. 1186 πίν. 24β· S. Woodford, *LIMC* VI [1992] 425 λ. «Meleagros» ἀρ. 112*).

538. Ἀξίζει νὰ παραβληθοῦν στὸ σημεῖο αὐτὸ οἱ μορφές ἀπὸ τοὺς ἀνάγλυφους πίνακες ποὺ προέρχονται ἴσως ἀπὸ ἕνα Τόξο τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου καί ὁρισμένοι ἀπὸ τοὺς ὁποῖους ἐπαναχρησιμοποιήθηκαν στὸ Τόξο τοῦ Κωνσταντίνου (Koepfel IV, 9-11, 47-75 ἀρ. 23-33 εἰκ. 27-39). Πρβ. ἰδίως τοὺς χλαμυδοφόρους στὴ σκηνὴ τοῦ «Rex Datus» (Koepfel IV, 65-66 ἀρ. 30 εἰκ. 35). Καθὼς οἱ πίνακες αὐτοὶ ἦταν προορισμένοι νὰ βλέπονται ἀπὸ ἀπόσταση, παρατηρεῖται μία ἀρκετὰ σκληρὴ ἐργασία μὲ ἐκτεταμένη χρῆση τοῦ τρυπάνου, οἱ αὐλακές τοῦ ὁποῖου ἀκολουθοῦν τὶς περισσότερο πλαστικὰ ἀποδοσμένες πτυχές, χωρὶς ὁμως νὰ «διαλύουν» τὴν ἐπιφάνεια, ὅπως συμβαίνει στὸ 75.

539. Πρβ. τὴ στήλη EAM 2014, ὅπου εἰκονίζεται ἕνας ἄνδρας μὲ χιτωνίσκο καί χλαμῦδα πορπω-

μένη στὸν δεξιὸ ὄμο καὶ μία γυναίκα στὸν τύπο τῆς μικρῆς Ἡρακλειώτισσας, ἡ πτύχωση τοῦ ἱματίου τῆς ὁποίας μπορεῖ ἐπίσης νὰ ἀντιπαραβληθεῖ μὲ αὐτὴ τοῦ Ἑρμοῦ 75, ἐνῶ ἡ ἀπόδοση τῆς χλαμύδας τοῦ ἀνδρα χαρακτηρίζεται ἀπὸ μεγάλη σχηματοποίηση καὶ προχειρότητα (Conze, ἀρ. 2084 πίν. CCCCLVI· Walters, *Isis*, 82 καὶ σημ. 9 πίν. 42a). Ἀνάλογα χαρακτηριστικὰ παρατηροῦνται καὶ στὴ μορφὴ τοῦ Ἀφθονήτου στὴ στήλη στὶς Βρυξέλλες (Musée d'Art et d'Histoire: Conze, ἀρ. 2049 πίν. CCCCLVIII· Walters, *Isis*, 82 καὶ σημ. 98 πίν. 42c).

540. Γιὰ τὴ σαρκοφάγο τῆς Θεσσαλονίκης βλ. σημ. 389. Πρβ. τὴν πτύχωση τῆς χλαμύδας τοῦ 75 μὲ αὐτὴ τῆς χλαμύδας/δορᾶς τῶν Σατύρων ἢ καὶ τοῦ ἱματίου τῶν Μαινάδων στὴ σαρκοφάγο, ἐνῶ καὶ ἡ πλαστικὰ διαμορφωμένη παρυφὴ τῆς χλαμύδας τοῦ Ἑρμοῦ ποὺ πέφτει ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ χεῖρ βρῖσκει παράλληλα καὶ στὴν ἀττικὴ διονυσιακὴ σαρκοφάγο τῆς Κυρήνης, τῶν μέσων περίπου τοῦ 3ου αἰ. (Κυρήνη, Μουσείο: Matz 1, 116-118 ἀρ. 11A πίν. 21-23· Giuliano-Palma, 36 ἀρ. 5 πίν. XL-XLI· H. Wiegartz, *Zu Problemen einer Chronologie der attischen Sarkophage*, AA 1977, 388 σημ. 90· Koch-Sichtermann, 421 καὶ σημ. 28· 459).

541. H. v. Heintze, *Drei spätantike Porträtstatuen*, *AntPl I* (1969) 7-9 ἀρ. 1· 15-24, 31 πίν. 1-3 (ἀγαλμα), 4-6 (κεφαλή)· Goette, 60-61, 145 ἀρ. D1 πίν. 401, 415, μὲ βιβλιογραφία.

542. Ἡ ἀντιστοιχία αὐτὴ γίνεται ἰδιαίτερος ἐμφανὴς ὅταν τὸ τμήμα τοῦ *sinus* τῆς toga τοῦ ρωμαϊκοῦ ἀγάλματος ἰδωθεῖ ἀπὸ τὰ πλάγια (πρβ. H. v. Heintze, ὁ.π., πίν. 2 [3/4 δεξιὰ ὄψη] καὶ ἰδίως πίν. 3 [3/4 ἀριστερὴ ὄψη]).

543. N. Himmelmann, *Über Hirten-Genre in der antiken Kunst* (1980) 128-129 καὶ σημ. 427-428.

544. EAM 1176: Ὁ.π. σημ. 460.

545. Βλ. παραπάνω σ. 189 καὶ σημ. 474.

546. Ἐνα ὑστερότερο στάδιο παρουσιάζει ἡ τυπολογικὰ παρόμοια μορφὴ τῆς Ἐπόνας σὲ ἕνα ἔξοχο ἀνάγλυφο ἀπὸ τὴν Θεσσαλονίκη, τῆς περιόδου περὶ τὸ 300 μ.Χ. (Θεσσαλονίκη, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο 3056: G. Bakalakis, *Vorlag und Interpretation von römischen Kunstdenkmälern in Thessaloniki*, AA 1973, 683-684 εἰκ. 14· H. P. Laubscher, ὁ.π. [σημ. 537] 149 καὶ σημ. 707 πίν. 696-7, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ ὅτι τὸ ἀνάγλυφο ἀνήκει στὸ ἴδιο ἐργαστήριο μὲ αὐτὸ τῶν ἀναγλύφων τοῦ πυλῶνα Α τοῦ Τόξου τοῦ Γαλερίου [βλ. κ.π. σ. 202 καὶ σημ. 573])· S. Boucher, *LIMC V* [1990] 994 λ. «Epona» ἀρ. 206· Στεφανίδου, *Μικρὸ Τόξο*, 94-95 πίν. 32· ἡ ἴδια, στίο: *Γλυπτὰ ΑΜΘ*, 195-197 εἰκ. 372). Παρὰ τὴ φειδωλὴ πτύχωση τῆς Ἐπόνας, εἶναι ἐμφανὴς ἡ ἔλλειψη κάθε πλαστικότητος, καθὼς οἱ πτυχές, εἰδικὰ μεταξὺ τῶν σκελῶν, ἀποδίδονται ὡς βαθεῖς αὐλακες σὲ ἐπίπεδη ἐπιφάνεια, ἐνῶ λεῖα παραμένει ἡ περιοχὴ τοῦ κορμοῦ κάτω ἀπὸ τὰ στήθη.

547. Κωνσταντινούπολη, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο 52, ἀπὸ τὸ Ὅρος Γαριζίμ: Mendel II, 385-390 ἀρ. 638· O. Brendel, *Der Schlangenwürgende Herakliskos*, *JdI* 47, 1932, 202-204 εἰκ. 2· G. Koch, *Zu einem Relief in der Alsdorf Foundation*, AA 1978, 121, ὁ ὁποῖος συνδέει τὸ ἔργο μὲ τὰ ἀττικὰ ἐργαστήρια σαρκοφάγων τῶν μέσων τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.· Froning, 46-47 εἰκ. 2-4 πίν. 71-3, ἡ ὁποία ἀσχολεῖται μὲ τὴν εἰκονογραφία.

548. EAM 1176: ὁ.π. σημ. 544. Πρβ. ἰδίως τὸν τρόπο ἀπόδοσης τοῦ χιτῶνα καὶ τοῦ ἱματίου τῶν μορφῶν στὴν πρόσθια ὄψη (Koch-Sichtermann, εἰκ. 438).

549. EAM 1533: Σβορώνος, 564-569 ἀρ. 216 πίν. XCII· Σ. Καρούζου, «Ἡρώες Ἀγνοὶ» σ' ἕναν ἀττικὸ κρατήρα, *ΑΔ* 19, 1964, Α' Μελ., 10-11 πίν. 8-9 (τῆς ἐποχῆς τῶν Σεβήρων)· G. Koch, ὁ.π. 121, ὁ ὁποῖος τὸ συνδέει ἐπίσης μὲ τὰ ἐργαστήρια τῶν ἀττικῶν σαρκοφάγων. Τὴ χρονολόγησι τοῦ ἀναγλύφου στὴν ἐποχὴ τοῦ Γαλλινοῦ πιστοποιεῖ ἡ ἀντιστοιχία μὲ τὶς μορφές τῆς σαρκοφάγου EAM 1176 (ὁ.π. σημ. 460). Μὲ τὶς ὁψιμότερες ἀττικὲς σαρκοφάγους συνδέει τὸ ἀνάγλυφο καὶ ἡ Στεφανίδου, *Τραπεζοφόρα*, 227.

550. Μουσεῖο Κεραμεικοῦ P 190: Conze, ἀρ. 2085 πίν. CCCCLVIII· Riemann, *Kerameikos II*, 48-50 ἀρ. 46 πίν. 15 (τῶν χρόνων μετὰ τὸν Γαλλινόν)· Muehsam, 78, 90 πίν. XXIV₃ (τοῦ 260/70 μ.Χ.)· Walters, *Isis*, 88 καὶ σημ. 135· 111 σημ. 140 πίν. 51b (τοῦ τέλους τοῦ 3ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ.).

551. Ἐνα ἐπίσης παράδειγμα ἀπὸ τὸ γ' τρίτο τοῦ 3ου αἰ. ἢ ἀπὸ ἀκόμη ὑστερότερη περίοδο παρουσιάζει ἡ ἐπιτύμβια στήλη τοῦ Αὐρηλίου Εὐτυχοῦς (EAM 1207: Conze, ἀρ. 2042 πίν. CCCCLXIV· Riemann, *Kerameikos II*, 50 στὸν ἀρ. 46 [τοῦ τέλους τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.]· Muehsam, 64, 77-78, 89, 109 [τῆς ὑστερῆς ἐποχῆς τοῦ Γαλλινοῦ]· A. Ντάτσουλη-Σταυρίδη, Ρωμαϊκὰ γλυπτὰ ἀπὸ τὸ

Ἐθνικὸ Μουσεῖο, ΑΕ 1984, 175 ἀρ. 1207 πίν. 178 [τῆς ἐποχῆς τῶν Τετραρχῶν]: Walters, *Isis*, 107 σημ. 116 [ἀκολουθεῖ τῇ χρονολόγησιν τῆς Muehsam]: Ρωμιοπούλου, 130 ἀρ. 14). Πρόκειται γιὰ χαμηλῆς ποιότητος ἔργο, ὅπου ἡ μορφή τοῦ ἱματιοφόρου ἀνδρα ἀποδίδεται πολὺ πρόστυπη καὶ κυριαρχοῦν οἱ αὐλακες τοῦ τρυπάνου.

552. ΕΑΜ 1746 καὶ 1747: Σβορώνος, 473-483 ἀρ. 165-166 πίν. LXXX· Α. Ντάτσουλη-Σταυρίδη, ὁ.π. 188-190 ἀρ. 1746-1747 πίν. 27α-β· Ρωμιοπούλου, 133-134 ἀρ. 146· Ε. Simon, *LIMC* VIII (1997) 764 λ. «Kybele» ἀρ. 131*.

553. Θεσσαλονίκη, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο 6691 (Ζεὺς), 6692 (Διόσκουρος): Brenk, 248-249 καὶ σημ. 29 πίν. 742, 802· M. Vickers, *Observation on the Octagon at Thessaloniki*, *JRS* 63, 1973, 116-117 πίν. XIV· Γ. Κνιθάκης, Τὸ Ὀκτάγωνο τῆς Θεσσαλονίκης, *ΑΔ* 30, 1975, Α' Μελ. 94-95 σχ. 4, 5· Α. Hermay, *LIMC* III (1986) 574 λ. «Dioskouroi» ἀρ. 74*. Τὴν ἀπόδοση τοῦ Ὀκταγώνου στὸ ἀνάκτορο τοῦ Γαλερίου ἀμφισβήτησε ὁ Χ. Μπούρας, Νέες παρατηρήσεις στὸ Ὀκτάγωνο τῆς Θεσσαλονίκης, *Πρακτικὰ Χ Διεθνoῦς Συνεδρίου Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας Β'* (Θεσσαλονίκη 1980 [1984]) 33-42. Ἀντίθετα, ἡ Στεφανίδου, *Μικρὸ Τόξο*, 92-94, ιδίως 97-103 πίν. 30-31, καὶ *Γλυπτὰ ΑΜΘ*, 189-195 ἀρ. 142-146 εἰκ. 368-371, 373-374, ἔδειξε ὅτι τὰ πεσοόκρανα ἀνήκουν στὸ Ὀκτάγωνο, τὸ ὁποῖο πιθανότατα κτίσθηκε ἀπὸ τὸν Μ. Κωνσταντῖνο περὶ τὸ 320 μ.Χ.

554. Ἡ διάλυση τῶν ἀναλογιῶν μὲ τὸν τονισμό τοῦ κορμοῦ δὲν ἀπαντᾷ στὶς δύο ντυμένες μορφές, τὸν Κάβειρο καὶ τὴν Ὑγεία, καὶ σὲ δύο ἀκόμη ἐπικράνα ἀπὸ τὸ Ὀκτάγωνο (Θεσσαλονίκη, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο 6689 καὶ 6690: ὁ.π. σημ. 553).

555. Ἀντιπαραβάλλοντες τὴν κεφαλὴ τοῦ Διονύσου μὲ αὐτὴ τοῦ θεοῦ στὸ τραπεζοφόρο ΕΑΜ 3494, τῶν ἀρχῶν ἴσως τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. (ὁ.π. σημ. 499), παρατηρεῖται ὅτι στὸ τραπεζοφόρο ἔχει δοθεῖ ιδιαίτερη βαρύτητα στὴ χρῆσιν τοῦ τρυπάνου καὶ τῆς βαθιᾶς ἐγχάραξης ποὺ ὀρίζει τὰ μαλλιά ἀπὸ τὸ πρόσωπο καὶ χωρίζουν ἐπίσης τὰ μαλλιά γύρω ἀπὸ τὸ μέτωπο σὲ συστάδες βοστρύχων, προκαλώντας ἓνα καθαρὰ γεωμετρικὸ ἀποτέλεσμα. Τὸ χαρακτηριστικὸ αὐτὸ δὲν παρατηρεῖται στὴν κεφαλὴ τοῦ Διονύσου στὸ 76, ὅπου ἡ περισσότερη κλασικιστικὴ ἀπόδοση δηλώνει, ὡς ἓνα βαθμὸ τουλάχιστον, τὴ χρονικὴ προτεραιότητα τοῦ συμπλέγματος τῆς Ἐπιδάουρου.

Ἀπὸ τὸ περιζῶμα τοῦ Σατύρου ποὺ φθάνει μόλις τὰ 2.5 ἐκ. σὲ ὕψος δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐξαχθοῦν χρονολογικὰ στοιχεῖα. Θὰ μπορούσαμε νὰ τὸ συγκρίνουμε ἴσως μὲ τὴν πτύχωση τοῦ χιτῶνα καὶ τοῦ ἱματίου δύο γεροντικῶν μορφῶν, ἡθοποιῶν τῆς Νέας Κωμωδίας, σὲ ἓνα ἀττικὸ τραπεζοφόρο τοῦ γ' τετάρτου τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. (Θεσσαλονίκη, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο 80 [ὕψ. ἀπὸ τοὺς ὤμους ὡς καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν κνημῶν 55 ἐκ.]: Στεφανίδου, *Τραπεζοφόρα Θεσσαλονίκης*, 102-103 ἀρ. 22 εἰκ. σ. 104-105· Στεφανίδου, *Τραπεζοφόρα*, 169, 294 ἀρ. 165 πίν. 87). Στὰ ἐνδύματα τῆς ἀριστερῆς ιδίως μορφῆς παρατηροῦνται ἀνάλογης ὕφης λεπτές πτυχές σὰν πρόστυπες νευρώσεις ποὺ ὀρίζονται μὲ ἐγχαράξεις ἀπὸ τὴν ἐπίπεδη λοιπὴ ἐπιφάνεια, κατὰ τρόπο σχετικὸ μὲ αὐτὸν τῆς πτύχωσης τοῦ περιζώματος τοῦ Σατύρου.

556. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. σ. 203-204.

557. Πρόκειται γιὰ τὴν σὲ ἔξεργο ἀνάγλυφο παράσταση τῆς λεγόμενης Αὔρας, μετάπλασης τοῦ τύπου τῆς Ἀφροδίτης «Λούβρου/Νεάπολης», μιᾶς τῶν «Incantadas» ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη, πιθανότατα τοῦ β' τετάρτου τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. (Παρίσι, Λοῦβρο MA 1393b: I. Baltassare, *Contributo allo precisione cronologica de «Las Incantadas» di Salonicco*, *StMise* 22, 1974/75, 21-30 πίν. VII-IX ιδίως IX1 [τοῦ 220/30 μ.Χ.]: Karanastassis I, 239-243, 289-290 ἀρ. ΑΙ40 πίν. 641, μὲ ἀναλυτικὴ συζήτηση τῆς προβληματικῆς χρονολόγησιν τοῦ μνημείου), ὅπως καὶ γιὰ ἓνα ἀγαλματίδιο ἀπὸ τὴ Σίδη ποὺ ἔχει χρονολογηθεῖ στὸ τέλος τοῦ 3ου ἢ στὶς ἀρχές τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. (Μουσεῖο Σίδης 471: J. Inan, *Roman Sculpture in Side* [1975] 41-43 ἀρ. 8 πίν. 201-2).

558. Karanastassis I, 243.

559. Πρβ. τὰ ἑλληνιστικὰ ἢ πρόιμα ρωμαϊκὰ (;) παραδείγματα δελφινῶν σὲ ἀρχιτεκτονικὰ γλυπτὰ ἀπὸ τὸ Ἱερὸ τοῦ Ποσειδῶνος καὶ τῆς Ἀμφιτρίτης στὴν Τήνο (Queyrel, *Ténos* I, 312-314 ἀρ. 76-80 πίν. 161-162, χωρὶς χρονολόγησιν· πρβ. ιδίως τὸ δελφίνι Μουσείου Τήνου Α 190: σ. 314 ἀρ. 80 πίν. 161-162).

560. Ἀντιπαραβάλλοντες τὴν ἀπόδοση τοῦ δελφινιοῦ τοῦ τραπεζοφόρου τῆς Ἐπιδάουρου μὲ αὐτὴ ἐνὸς τραπεζοφόρου βορειοελλαδικοῦ πιθανὸν ἐργαστηρίου, τῶν μέσων περίπου τοῦ 3ου αἰ.

μ.Χ., παρατηρείται ότι τὰ μάτια τοῦ δελφινιοῦ στοῦ δεύτερο παράδειγμα εἶναι μὲν σχηματικά, ἀλλὰ συγχρόνως ἀποδίδονται ἰδιαίτερα πλαστικά σὲ σύγκριση μὲ τὴ γραμμικὴ μορφή τῶν ματιῶν στοῦ **139** (Θεσσαλονίκη, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο 1135: Στεφανίδου, *Τραπεζοφόρα Θεσσαλονίκης* 21, 84-85 ἀρ. 17 εἰκ. σ. 86-87). Σὲ ἓνα ὑστερότερο τραπεζοφόρο, μικρασιατικῆς προέλευσης, τοῦ προχωρημένου 3ου ἢ 4ου αἰ. μ.Χ., τὰ μάτια ἀποδίδονται λιγότερο πλαστικά ἀπ' ὅ,τι στοῦ προηγούμενου τραπεζοφόρου, ἐνῶ οἱ δύο σιγμοειδεῖς γραμμὲς στοῦ ρύγχος τοῦ δελφινιοῦ εἶναι περισσότερο καλλιγραφικὰ ἀποδοσμένες ἀπ' ὅ,τι στοῦ **139** (Θεσσαλονίκη, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο 1146: Στεφανίδου, *Τραπεζοφόρα Θεσ/κης*, 82 ἀρ. 16 εἰκ. σ. 83).

561. Γιὰ τὴν πρώτη «ἐν Ἑλλάδι ἐπιδημίαν» τοῦ Ἀδριανοῦ καὶ τὸν καθορισμὸ τῆς ὡς ἀφετηρίας μιᾶς νέας ἐποχῆς, κυρίως στὴν Ἀθήνα, βλ. I. Durr, *Die Reisen des Kaisers Hadrian, AbhWien* II (1881) 56-57 (τὸ 125/6 μ.Χ.). Π. Καββαδίας, Περὶ τῆς ἐπιδημίας τοῦ Ἀδριανοῦ εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ τῆς καθιερώσεως τοῦ Ὀλυμπείου, *ΑΔ* 1892, 113-117 (τὸ 124/5 μ.Χ., ἀναφερόμενος δὲ στὴν ἐπιγραφὴ *IG IV² 384*, ὑποθέτει τὴν ὑπαρξὴ Ὀλυμπείου καὶ στοῦ Ἀσκληπείου Ἐπιδαύρου). W. Weber, *Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Hadrian* (1907) 158-161 (τὸ 124/5 μ.Χ.). W. Kubitschek, *RE Suppl. I* (1918) 28-29 λ. «Aera» (τὸ 123/4 μ.Χ.). W. Kolbe, *Studien zur attischen Chronologie der Kaiserzeit*, *AM* 46, 1921, 112-117 (τὸ 124/5 μ.Χ.). P. Graindor, *Athènes sous Hadrien* (1934) 2-8 (τὸ 124/5 μ.Χ.). S. Follet, *Athènes au IIe et au IIIe siècle* (1976) 108-113 (τὸ 124/5 μ.Χ.).

Σχετικὰ μὲ τὴν Ἐπίδαυρο, ἡ διαπίστωση ὅτι ἀρχὴ μιᾶς νέας ἐποχῆς, ἀπὸ τὴν ὁποία ἐξαρτῶνται καὶ οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς χρονολογίες ποὺ ἀναγράφονται στὶς ἐπιγραφές, ἀποτελεῖ τὸ ἔτος τῆς πρώτης ἐπίσκεψης τοῦ Ἀδριανοῦ, ὀφείλεται ἤδη στοὺν P. Foucart, στί: Ph. Le Bas, *Voyage archéologique en Grèce et en Asie Mineure, II Inscriptions* (x.x.) 65 στοὺν ἀρ. 146b (= *IG IV² 434*). Ὁ Cavadias, *FdÉ*, 43, δέχθηκε τὴν ἐναρξὴ μιᾶς νέας ἐποχῆς μὲ τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ Ἀδριανοῦ στὴν Ἑλλάδα, βασιζόμενος στὶς ἐπιγραφές ἀρ. 36 (= *IG IV² 383*) καὶ ἰδίως 35 (= *IG IV² 384*), ὅπου ἀναγράφεται καθαρά ἔτους Γ' τῆς καθιερώσεως τοῦ Διὸς τοῦ Ὀλυμπίου καὶ τῆς κτίσεως τοῦ Πανελληνίου, ἔτους δὲ Ι' τῆς Τροϊανοῦ Ἀδριανοῦ Καίσαρος ἐπιδημίας (ἡ ἄμεση ἀναφορὰ στὴν πρώτη ἐπιδημίαν τοῦ Ἀδριανοῦ γίνεται καὶ στὶς *IG IV² 88, 389*). Συγχρόνως ὁμως ὑπέθεσε τὴν ὑπαρξὴ καὶ ἄγνωστων ἢ τοπικῶν ἐποχῶν γιὰ τὶς ἐπιγραφές ὅπου δηλώνεται μόνον τὸ ἔτος, χωρὶς ἄλλο προσδιορισμὸ (*FdÉ*, 44 στοὺν ἀρ. 37 [= *IG IV² 403*]). Τὴν ἐξάρτησιν τῶν ἐπιγραφῶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀδριανοῦ φαίνεται ὅτι δέχεται ὁ Th. Fraenkel, *IG IV¹ 1* (1892) 185-186, ὅπως καὶ ὁ Th. Homolle, *BCH* 17, 1893, 622-623, πιστεύοντας ὅτι ὅλες οἱ χρονολογίες ποὺ ἀναγράφονται στὶς ἐπιγραφές τοῦ Ἀσκληπείου πρέπει νὰ ἀναχθοῦν στοῦ ἔτους τῆς πρώτης ἐπιδημίας τοῦ Ἀδριανοῦ. Γιὰ τὴν ἀπόλυτη αὐτὴ θέσιν ἀμφέβαλαν οἱ: W. Kubitschek, *RE I* (1894) 651 λ. «Aera», καὶ A. Wilhelm, *Beiträge zur griechischen Inschriftenkunde* (1909) 161, ὁ ὁποῖος ἀναφέρεται στὴν ἐπιγραφὴ *IG IV² 429*, τοῦ ἴδιου ἔτους καὶ τοῦ ἴδιου ἀναθέτη μὲ αὐτὸν τῆς Ἀθηνᾶς **70**, ὑποστηρίζοντας ὅτι τὸ ἔτος 181 πρέπει νὰ ἀναχθεῖ στὶς ἀρχές τοῦ 1ου αἰ. π.Χ., λόγω καὶ τῆς μορφῆς τῶν γραμμάτων. Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο ὁ W. Kubitschek, *RE Suppl. I* (1918) 29 λ. «Aera», πιστεύει ὅτι σὲ κάποια περίοδο μετὰ τὸν Κόμμοδο, ὡς ἀφετηρία νέας ἐποχῆς θεωρήθηκε πάλι ἡ ναυμαχία τοῦ Ἀκτίου. Τὸ ἔτος τῆς πρώτης ἐπίσκεψης τοῦ Ἀδριανοῦ ὡς ἀρχὴ ὑπολογισμοῦ τοῦ χρόνου τῶν ἐπιγραφῶν καθιερώθηκε στὴν ἔρευνα ἀπὸ τὸν F. Hiller v. Gaertringen, *IG IV², XXXIII*, ὁ ὁποῖος μόνον στὴν περίπτωση τῆς ἐπιγραφῆς 380 πιθανολογεῖ ὅτι ἀναφέρεται στοῦ ἔτους τοῦ Ἀκτίου. Τὴν πρώτη ἐπίσκεψιν τοῦ Ἀδριανοῦ τοποθετεῖ στοῦ 123/4 μ.Χ., καθὼς δὲ ὑπολογίζει ὅτι θὰ ἐπισκέφθηκε τὴν Ἐπίδαυρον τὸ 124, ἀνάγει ὅλες τὶς χρονολογίες στοὺν χρόνο αὐτὸ καὶ ὅχι στοῦ 124/5, σύμφωνα μὲ τὸν ἀρχαῖο ὑπολογισμὸ τῆς διάρκειας τοῦ ἔτους. Ἡ ἀπόδειξις ὅτι ὄντως τὸ ἔτος τῆς πρώτης ἐπίσκεψης τοῦ Ἀδριανοῦ ἀποτελέσῃ γιὰ τοὺς Ἐπιδαυρίους τὸ ἔτος Ι' βρίσκεται στὴν ἐπιγραφὴ *IG IV² 88*, μὲ τὴν ἐπιστολὴ ἐνὸς ἐπιφανοῦς Ρωμαίου, ὅπου ἀφοῦ ἀναφερθοῦν οἱ ρωμαῖοι ὑπατοὶ γράφεται (στ. 21-23): κατὰ Ἐπιδαυρίους | [δὲ ἔτους τεσσαρακοστὸν] τῆς θεοῦ Ἀδριανοῦ τὸ πρῶτον εἰς τὴν | [Ἑλλάδα ἐπιδημίας...]

562. Πρόσφατα ἡ ἀναγωγή τῶν χρονολογιῶν τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Ἐπιδαύρου καὶ εἰδικότερα τοῦ ἀγαλματίου τῆς Ἀθηνᾶς **70** στοῦ 124/5 μ.Χ. ἀμφισβητήθηκε ἀπὸ τὸν Schürmann, *Minerva*, 83-84. Τὰ ἐπιχειρήματά του ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐπιγραφὴν, γιὰ τὴν τεχνοτροπία θὰ γίνῃ λόγος παρακάτω, δὲν εἶναι ἰσχυρά. Μπορεῖ ἡ ὑπαρξὴ νομισμάτων τῆς πόλης τῆς Ἐπιδαύρου μὲ τὴν ἐπὶ κλησὶν τοῦ Ἀδριανοῦ ὡς «κτίστων» νὰ ἀμφισβητεῖται (σ. 83 καὶ σημ. 1156, 1157), δὲν λαμβάνει ὁμως ὑπόψιν τὴν

ἐπιγραφή IG IV² 606 στη βάση ἀγάλματος τοῦ αὐτοκράτορα, ποὺ ἔστησε ἡ πόλη τῆς Ἐπιδαύρου στὸν ἑαυτῆς σωτῆρα καὶ οἰκιστὴν. Ἡ μορφή τῶν γραμμάτων, τὴν ὁποία συγκρίνει μὲ Ἀντωνίνεια καὶ Σεβήρεια παραδείγματα (σ. 84 καὶ σημ. 1159, 1160), δὲν ἀποτελεῖ ἀσφαλὲς χρονολογικὸ κριτήριον, ἐπεὶ πολὺ συχνὰ παρατηρεῖται στὶς ἐπιγραφὲς μίμηση παλαιότερων προτύπων. Πολλὲς φορὲς διαφέρουν ἐπιγραφὲς ποὺ γιὰ προσωπογραφικοὺς ἢ ἄλλους λόγους, ὅπως ἡ τεχνοτροπικὴ συγγένεια τῶν γλυπτῶν μὲ τὰ ὁποῖα σχετίζονται, πρέπει νὰ εἶναι σύγχρονες ἢ νὰ ἀπέχουν ἐλάχιστα μεταξὺ τους. Ἐνδεικτικὰ παραδείγματα ἀποτελοῦν οἱ ἐπιγραφὲς IG IV² 571 καὶ 560 στὴν πλίνθο τῶν ἀγαλματίων τῆς Ὑγείας 32 καὶ τοῦ Τελεσφόρου 34 ἀντίστοιχα, ποὺ ἀφιέρωσε ὁ ἴδιος Γάιος (δ.π. σ. 181-182, 225).

Ἡ τεχνοτροπικὴ χρονολόγηση τοῦ ἀγαλματίου τῆς Ἀθηνᾶς 70 στὸ τέλος τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. ὁδήγησε τὸν Schürmann, *Minerva*, 84, σὲ ἀδιέξοδο σχετικὰ μὲ τὸν προσδιορισμὸ τῆς χρονικῆς ἀφετηρίας. Ἐπιφυλακτικὰ ἀναφέρει ὁμάδα ἐπιγραφῶν, μία ἀπὸ τὶς ὁποῖες προέρχεται ἀπὸ τὰ κοντινὰ Μέθανα, ὅπου χρονικὴ ἀφετηρία φαίνεται ὅτι εἶναι τὸ 11 μ.Χ. (A. Wilhelm, δ.π. 152-157 ἀρ. 36), ὁπότε ἡ Ἀθηνᾶ θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ τὸ 192 μ.Χ. Ὅλες ὁμως οἱ ἐπιγραφὲς αὐτὲς ἀνήκουν στὴν ἐποχὴ τοῦ Κλαυδίου, τὸ δὲ 11 μ.Χ. δὲν σχετίζεται μὲ κανένα ἱστορικὸ γεγονός. Τὸ μόνο ἔτος, ἀρχὴ νέας ἐποχῆς, στὸ ὁποῖο θὰ μπορούσαν νὰ ἀναχθοῦν οἱ χρονολογίαι τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Ἐπιδαύρου εἶναι αὐτὸ τῆς ναυμαχίας τοῦ Ἀκτίου, τὸ 32/1 π.Χ., ὅπως ὑπέθεσε ὁ W. Kubitschek, *RE Suppl. I* (1918) 29 λ. «Aega». Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ ἀγαλμάτια 70 καὶ 21 εἶναι ἀδύνατον νὰ χρονολογηθοῦν τὸ 149/50 καὶ τὸ 153/154 ἀντίστοιχα, λόγω καὶ τῆς μορφῆς τῶν γραμμάτων, ὁ ὑπολογισμὸς τοῦ χρόνου ἀπὸ τὸ 124/5 μ.Χ., πιστοποιεῖται ἀπὸ τὴν ὑστερότερη ἐπιγραφή μὲ χρονολογία ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο, τὴν IG IV² 438. Πρόκειται γιὰ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή σὲ ἓνα βωμὸ ποὺ ἀφιέρωσε ὁ Μνασεὺς ὁ Ἑρμιονεὺς τὸ ΣΓΒ' (232). Τὸ ἔτος αὐτὸ πρέπει νὰ ἀντιστοιχεῖ στὸ 355/6 μ.Χ., ὅπως ὑποδηλώνει ἡ ἐπίκληση τοῦ Ἀσκληπιοῦ ὡς «Αἰγεῶτου», ἀπὸ τὴν πόλη Αἰγε(ι)αί τῆς Κιλικίας, τὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς ὁποίας κατέστρεψε τὸ 330 ὁ Μ. Κωνσταντῖνος. Ἡ ἀνάθεση ἐπομένως τοῦ βωμοῦ ἔχει νόημα μόνο μετὰ τὸ 330 μ.Χ. καὶ ὄχι τὸ 200/1 μ.Χ., ἂν ὡς χρονολογικὴ ἀφετηρία θεωρηθεῖ τὸ ἔτος τοῦ Ἀκτίου.

563. K. Clinton, *The Sacred Officials of the Eleusinian Mysteries*, *Transactions of the American Philosophical Society* 64.3 (1974) 64-66 ἀρ. 30, ἰδίως σ. 66 σχετικὰ μὲ τὶς ἐπιγραφὲς τῶν ἀναθημάτων στὴν Ἐλευσίνα, ὅπου δὲν δέχεται τὴν ἀνάγνωση τοῦ ὀνόματος τοῦ ἀναθέτη στὴν πλίνθο τοῦ ἀγαλματίου 70 ὡς «Μάρκος Ἰούνιος ὁ Νεώτερος», σύμφωνα μὲ τὸν Canvadias, *FdE*, 46 ἀρ. 49, ὅπου μεταγράφει τὸ ὄνομα τοῦ ἀναθέτη ὡς MAP. IOY. N. κατ' ἀναλογίαν μὲ τὴν IG IV² 429. Ἡ τελευταία αὐτὴ ἀνάγνωση ἔγινε δεκτὴ ἀπὸ τὸν F. Hiller v. Gaertringen καὶ τὸν Peek I, 97 ἀρ. 169, ἀναφερόμενος στὴν IG IV² 431, τὴν ὁποία ὁ K. Clinton, δ.π. 66 καὶ σημ. 154, συμπληρώνει ὡς «M[ινουκία]NOY». Ο Μ. Ἰούνιος Νικαγόρας Μινουκιανοῦ ἦταν γιὸς τοῦ Μ. Ἰουνίου Μινουκιανοῦ, σοφιστῆ ποὺ κατὰ τὴ Σούδα, λ. «Μινουκιανός», ἄκμασε ἐπὶ Γαλληνοῦ, καὶ ἐγγονὸς τοῦ ἐπίσης σοφιστῆ καὶ ἱεροκῆρυκα στὰ Ἐλευσίνα Μυστήρια Μ. Ἰουνίου Νικαγόρα Μνησαίου, τοῦ ὁποίου ἔχει σωθεῖ ἡ ἐνεπίγραφη βάση ἀγάλματος, πιθανότατα δὲ καὶ ἡ εἰκονιστικὴ κεφαλὴ στὴν Ἐλευσίνα (K. Clinton, δ.π. 80-81 ἀρ. 11-βλ. σ. 195 ἀρ. I). Σχετικὰ μὲ τὸ ἀξίωμα τοῦ ἱερέα τοῦ Ἀσκληπιοῦ ὁ K. Clinton ὑποστήριξε ὅτι ἀναφέρεται στὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Ἀθῆνας, ἐνῶ ὁ K. Larre, Βιβλιοκρισία τῶν IG IV², *Gnomon* 7, 1931, 118 καὶ σημ. 1, εἶχε θεωρήσει ὅτι ἦταν ἱερέας στὴν Ἐπίδαυρο καὶ τονίζει τὴ στενὴ σχέση ποὺ πρέπει νὰ ὑπῆρχε ἀπὸ τὸ τέλος ἰδίως τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. μετὰ τὴν Ἐλευσίνα καὶ Ἐπιδαύρου. Ἡ ἄποψη αὐτὴ κρίνεται ὀρθότερη, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸν μεγάλο ἀριθμὸ ἀφιερωμάτων τοῦ ἴδιου ἀτόμου στὴν Ἐπίδαυρο.

564. IG IV² 437: Ὁ ἀρχιερεὺς Πλούταρχος | ἱεραπολήσας τῷ σωτῆρι | Ἀσκληπιῷ ἔτους ΠΡΕ'.

565. Πρβ. C. G. Brandis, *RE* II (1896) 471-483 λ. Ἀρχιερεὺς.

566. P. Castrén, *The Post-Herulian Revival of Athens*, στίχ. S. Walker - A. Cameron (ἐκδ.), *The Greek Renaissance in the Roman Empire* (1989) 47, 49.

567. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ φαίνεται ὅτι ἰσχύει ἰδιαίτερα στὴν περίπτωση τοῦ ἀγαλματίου 70 ποὺ εἶναι ἀφιερωμένο στὴν Ἀθηνᾶ Ὑγεία, μὲ τὴν ὁποία δὲν συνδέεται ὁ ἀγαλματικὸς τύπος (βλ. Κεφ. III: σ. 250). Εἶναι ἐπομένως πιθανὸν ὅτι ὁ δαδοῦχος Μάρκος Ἰούνιος εἶδε τὸ ἀγαλμάτιο ἐκτεθειμένο πρὸς πώληση, τοῦ ἄρεσε ἡ μορφή τῆς Ἀθηνᾶς σὲ ὀρμητικὴ κίνηση καὶ προχώρησε στὴν ἀγορά, ἀφοῦ προηγουμένως παρήγγειλε τὴ χάραξη τοῦ ὀνόματός του.

568. Πρβ. Schürmann, *Minerva*, 149 σημ. 1147.

569. Πρβ. ένδεικτικὰ τὶς πτυχὲς μεταξὺ τῶν σκελῶν στὰ δύο ἀγαλμάτια ἢ ἀκόμη τὸν τρόπο ἀπόδοσης τοῦ ὑφάσματος ἐπάνω στὸν μηρὸ καὶ τὴν κνήμη.

570. Πρβ. M. Pfanner, Vom «laufenden Bohrer» bis zum «bohrlosen Stil». Überlegungen zum Bohrtechnik in der Antike, AA 1988, 667-76 εἰκ. 1-14, μὲ παραδείγματα σύγχρονων ἔργων, στὰ ὁποῖα τὸ τρυπάνι ἔχει χρησιμοποιηθεῖ κατὰ διαφορετικὸ τρόπο.

571. Ἀναφερόμενος μόνο στὸ ἀγαλμάτιο **70**, ὁ Schürmann, *Minerva*, 83-84, ἀμφισβήτησε τὴ χρονολόγησιν αὐτὴ καὶ γιὰ τεχνοτροπικοὺς λόγους καὶ προσπάθησε νὰ χρονολογήσῃ τὸ ἀγαλμάτιο στὸ τέλος τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. Ὅπως ὁμως καὶ στὴν περίπτωσιν τῆς ἐπιγραφῆς (δ.π. σημ. 562), τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ δὲν εἶναι πειστικά. Χωρὶς ἰδιαίτερη ἔρευνα ἀπέρριψε τὴν ἀπόδοσιν τοῦ ἔργου στὸν 4ο αἰ. ἀντιπαραβάλλοντάς το μὲ τὶς τυπολογικὰ παρόμοιες Νίκες ἀπὸ τὶς Θέρμες ποὺ ἀναστήλωσε ἡ Ἀγία Ἑλένη στὴ Ρώμῃ τὸ 323-326 μ.Χ., 20 περίπου χρόνια μετὰ τὴν ἀνάθεσιν τῆς Ἀθηνᾶς (βλ. κ.π. σημ. 589) καὶ σημειώνοντας ἀπλῶς ὅτι διαφέρουν ριζικὰ, χωρὶς νὰ ἐξετάσῃ περαιτέρω τὸ ζήτημα τῆς πλαστικῆς τῆς ἐποχῆς αὐτῆς στὸ Α' τμήμα τοῦ Ρωμαϊκοῦ Κράτους. Στὴ συνέχεια τόνισε τὴν ὁμοιότητα μὲ τὴν καθιστὴ γυναικεῖα μορφή **88**, γιὰ τὴν ὁποία ἔχει γίνῃ ἤδη λόγος (δ.π. σ. 198). Δὲν ὑπάρχουν ὁμως μὴ τεχνοτροπικὰ στοιχεῖα γιὰ μίαν ἀσφαλὴ χρονολόγησιν τοῦ ἀγαλματίου **88**, οὔτε ὁ ἴδιος προχώρησε στὴ χρονολόγησίν του. Θεώρησε κατόπιν τὴ σαρκοφάγον τῆς Ἑλευσίνας μὲ τὸν μῦθο τοῦ Μελεάγρου (δ.π. σημ. 438) ὡς ἔργο ὑστερότερον τῆς Ἀθηνᾶς καὶ γιὰ νὰ τεκμηριώσῃ τὴ χρονολόγησιν τοῦ ἀγαλματίου **70** στὸν ὑστερότερον 2ο αἰ. μ.Χ. ἐπέστρεψε σὲ ρωμαϊκὰ ἔργα, ὅπως μίαν σαρκοφάγον μὲ παράστασιν Μουσῶν στὴ Βιέννη (Kunsthistorisches Museum I 171: M. Wegner, *Die Musensarkophag*, ASR V 3 [1966] 88-89 ἀρ. 228 πίν. 11-12) καὶ τὶς γονατιστὲς μορφὲς στὴ βάση τῆς προτομῆς τοῦ Κοιμώδου ὡς Ἡρακλέους στὴ Ρώμῃ (δ.π. σημ. 332). Ἀναλογίαις ὁμως μὲ τὰ ἔργα αὐτὰ οὐσιαστικὰ δὲν ὑπάρχουν, ἐκτὸς ἴσως ἀπὸ κάποια μοτίβα. Οἱ ἀπόψεις αὐτὲς ἐπηρέασαν τὴν Karanastassis II, 387 σημ. 299, ἡ ὁποία ἐκφράζει ἀμφιβολίας ἂν τὰ ἀφιέρωματα τοῦ ἀρχιερέα Πλουτάρχου ἀνήκουν ὄντως στὸν 4ο αἰ. μ.Χ. (ἐπίσης, Stefanidou, 134-135).

Πρόσφατα, ἡ Στεφανίδου, *Τραπεζοφόρα*, 223-227, ἀπορρίπτουσα ἐπίσης τὶς ὑποθέσεις τοῦ Schürmann (βλ. τὴ λεπτομερὴ ἀντιπαραβολὴ τῆς τεχνοτροπίας τῆς Ἀθηνᾶς **70** καὶ τῆς σαρκοφάγου τῆς Ἑλευσίνας στὶς σ. 224-225), καὶ ἀφοῦ ἀποσυνέδεσε τὰ γλυπτὰ ἀπὸ τὶς ἀναθηματικὰς ἐπιγραφάς, ὑποστήριξε ὅτι τὰ ἀγαλμάτια τῆς Ἐπιδαύρου δὲν ἀνήκουν στὸν 4ο αἰ., ἀλλὰ ὁ μὲν Ἀσκληπιὸς στὰ μέσα περίπου τοῦ 3ου αἰ., ἡ δὲ Ἀθηνᾶ στὴν πρώμην Ἀντωνίνηαν περίοδο. Μὲ τὴ χρονολόγησιν τοῦ ἀγαλματίου τῆς Ἀθηνᾶς δὲν ἀσχολεῖται ἐκτεταμένα, ἐντάσσοντάς το στὴν τεχνοτροπικὴ ἐξέλιξιν ποὺ διέκρινε κατὰ τὴν ἐξέτασιν τῶν τραπεζοφόρων, δὲν φαίνεται πάντως πειστικὴ ἡ σύγκρισιν μὲ τὴ Μαινάδα τοῦ τραπεζοφόρου τῆς Βιέννης (Kunsthistorisches Museum I 176: 152, 225 καὶ σημ. 136 [δ.π. σημ. 303]). Ἀναλυτικότερα συζητεῖ τὴ χρονολόγησιν τοῦ Ἀσκληπιοῦ **21**, τὸν ὁποῖο ἀντιπαραβάλλει μὲ ἔργα τῶν μέσων ἢ τῶν χρόνων μετὰ τὰ μέσα τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ., ὅπως τὸ σύμπλεγμα τῆς Νιόβης ἀπὸ τὴν Ἰνατο (δ.π. σημ. 471). Ἡ σύγκρισιν ὁμως μὲ τὸ ἀγαλμάτιο τῆς Ἀθηνᾶς **69** δὲν φαίνεται ἐπιτυχής· τὸ ἔργο αὐτὸ μὲ τὴ σαφῶς λεπτότερη ἐργασία τοῦ ὑποδεικνύει μίαν πρωιμότερη χρονολόγησιν ἀπὸ τὸν Ἀσκληπιό, στὸν ὁποῖο, ὅπως θὰ φανεῖ παρακάτω, παρουσιάζονται ὄντως τεχνοτροπικὰ στοιχεῖα τῶν μέσων τοῦ αἰῶνα, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ στὴν περίοδον αὐτή.

572. R. Fleischer, Der Fries des Hadrianstempels in Ephesos, *Festschrift F. Eichler* (1967) 23-71 εἰκ. 1-20 (βλ. ἰδίως τὶς κεφαλὰς στὴν εἰκ. 20)· κυρίως Brenk, 238-258 πίν. 73, 741, 751, 762, 771, 781, 791, 801 (εἰδικὰ γιὰ τὴ μορφή τῶν ματιῶν βλ. σ. 241-242 εἰκ. 3 πίν. 762, ὅπου σημειώνει καὶ ἀνάλογα πρωιμότερα παραδείγματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ὁμως κανένα δὲν παρουσιάζει στὸ βαθμὸ αὐτὸ τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ἀναγλύφων τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀδριανοῦ καὶ τοῦ ἀγαλματίου **70**)· Στεφανίδου, *Μικρὸ τόξο*, 94 καὶ σημ. 370, ἡ ὁποία χρονολογεῖ τὴ ζωφόρον στὴν πρώμην Κωνσταντίνηαν περίοδον.

573. Brenk, 247-248, 251, 256, 258 πίν. 761, 771, 781, 791· H. P. Laubscher, *Der Reliefschmuck des Galeriusbogens in Thessaloniki* (1975) ἰδίως 115-118, ὅπου παραθέτει τὶς τεχνοτροπικὰς τάσεις ποὺ παρατηροῦνται στὰ ἀνάγλυφα, καὶ 145-156 σχετικὰ μὲ τὰ προβλήματα τῶν ἐργαστηρίων, κυρίως πίν. 312-3, 321, 36, 371, 392-3, 50, 53, 573-4. Βλ. ἐπίσης Στεφανίδου, *Μικρὸ τόξο*, 52 καὶ σημ. 149-150· 85-86, 88-92 πίν. 16, 18-20, 23-25, 28, 29β, ἡ ὁποία δὲν δέχεται τὸν αὐστηρὸ τεχνοτροπικὸ διαχωρισμὸ τῶν ἀναγλύφων τῶν δύο πεσσῶν τοῦ τόξου.

574. Θεσσαλονίκη, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο 2466: Στεφανίδου, *Μικρὸ τόξο*, πίν. 1-12, πλήρης

δημοσίευση τοῦ ἔργου, μελέτη οὐσιαστική τῆς πλαστικῆς τῶν τελευταίων χρόνων τοῦ 3ου αἰ. καὶ τῶν πρώτων δεκαετιῶν τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. στὸν ἑλληνικό-μικρασιατικό χώρο, με ἐπίκεντρο τὰ ἔργα ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη· ἡ ἴδια, *Γλυπτὰ ΑΜΘ*, 184-189 εἰκ. 359-367.

575. Πρβ. H. P. Laubscher, ὁ.π. πίν. 12, 17-21, 52, 563, 57.

576. Βλ. παρακάτω σ. 204.

577. "Ο.π. σημ. 553.

578. Τὰ τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά τῆς τέχνης τοῦ τέλους τοῦ 3ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. στὸ Α κατὰ κύριο λόγο τμήμα τοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους ἀναλύουν οἱ: Brenk, 244-258 ιδίως 252, ἐνῶ στίς σ. 246 καὶ 250 τονίζει τὶς ἀναλογίες μετὰ τὴν ἐποχὴ τῶν Σεβήρων· H. P. Laubscher, ὁ.π. 145-146· Στεφανίδου, *Μικρὸ τόξο*, ιδίως 83-96. Ὁλόγλυφα, ἀσφαλῶς χρονολογημένα ἔργα τῆς περιόδου αὐτῆς, ἡ τεχνοτροπικὴ ἀπόδοση τῶν ἐνδυμάτων τῶν ὁποίων θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ὡς βάση γιὰ τὴ χρονολόγησι καὶ ἄλλων ἔργων, οὐσιαστικά λείπουν. Χαρακτηριστικά εἶναι τρία ἀγάλματα τηβεννοφόρων ποὺ θεωροῦνταν ὅτι εἰκονίζουν τὸν Διοκλητιανό, τὸν Μαξιμιανὸ Ἐρκούλιο καὶ τὸν Μαξέντιο ἀντίστοιχα, ἡ νεώτερη ὅμως ἔρευνα ἔδειξε ὅτι πρόκειται γιὰ ἔργα τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. (Ρώμη, Villa Doria Pamphilj· Συρακοῦσες, Museo Nazionale 698· Ὅστια, Museo Archeologico 51: Niemeyer, 87-89 ἀρ. 22, 21, 27 πίν. 72, 81-2· Goette, 133-134 ἀρ. Bb80, 57, 58 πίν. 191-5). Ἀκόμη, δύο ἀγάλματα τῆς Ἀγίας Ἐλένης καθιστῆς σὲ κλισμὸ στὴ Ρώμη καὶ τὴ Φλωρεντία προέρχονται ἀπὸ ξαναδουλεμένα Ἀντωνίνηα ἔργα (Musei Capitolini 496 καὶ Galleria degli Uffizzi 1914.171: Fittschen-Zanker III, 35-36 ἀρ. 38 πίν. 47· F. P. Arata, La statua dell'imperatrice Elena nel Museo Capitolino, *RM* 100, 1993, 185-200 πίν. 42-45 καὶ 48-49).

579. Nash, *Rom* I, 120 κέ. εἰκ. 125, 127-132· H. P. Laubscher, ὁ.π. 150 καὶ σημ. 710.

580. H. P. L'Orange, Ein tetrarchisches Denkmal auf dem Forum Romanum, *RM* 53, 1938, 1-34 εἰκ. 6-7 πίν. 1-6· H. Kähler, *Das Fünfsäulendenkmal für die Tetrarchen auf dem Forum Romanum*, *MAR* III (1964) 5-46 πίν. 2-7· Nash, *Rom* I, 198-201 εἰκ. 225-228· Brenk, 245 πίν. 752 H. P. Laubscher, ὁ.π. 112-113 καὶ σημ. 538· 150· Goette, 140 ἀρ. Bb187· 145 ἀρ. D12 πίν. 283, 422· Koeppel VII, 33-38 ἀρ. 13-16 εἰκ. 5-8.

581. Πρβ. ἀκόμη καὶ τὰ ἐντοιχισμένα στὰ βυζαντινὰ τεῖχη τῆς Νίκαιας τῆς Βιθυνίας ἱστορικὰ ἀνάγλυφα, τὰ ὁποῖα προέρχονται πιθανότατα ἀπὸ ἓνα τιμητικὸ μνημεῖο τῶν Τετραρχῶν, με ἐντονὴ πλαστικότητα καὶ ἐμφανὴ τὴν ἑλληνιστικὴ παράδοση, ὥστε νὰ συνδέονται μετὰ ἓνα ἀπὸ τὰ αὐτοκρατορικὰ ἐργαστήρια τῆς γειτονικῆς Νικομήδειας (H. P. Laubscher, ὁ.π. 105 καὶ σημ. 511· 147-148 πίν. 70-71, ὁ ὁποῖος τὰ συνδέει μετὰ τὰ ἀνάγλυφα τοῦ πεσσοῦ Α τοῦ Τόξου τοῦ Γαλερίου· K. Bittel, *Das Alamannia-Relief in Nicaea*, *IstMitt* 39, 1989, 85-88 πίν. 10· H. P. Laubscher, Ein tetrarchisches Siegesdenkmal in Iznik [Nikaia], *JdI* 108, 1993, 375-397 εἰκ. 1-10 πίν. 4-6).

582. Brenk, ιδίως πίν. 732, 751, 781, 801.

583. H. P. Laubscher, ὁ.π. (σημ. 573) πίν. 141, 231 (χλαμύδα ἱππέων), 35-37 (ἱμάτια τῶν γυναικείων μορφῶν), 401, 411 (χλαμύδα καὶ ἱμάτιο τοῦ Διοκλητιανοῦ καὶ τῆς Οἰκουμένης [γιὰ τὴν ἔρμηνεία τῶν μορφῶν βλ. σ. 53-54]). Οἱ τελευταῖες σκηνὲς βρίσκονται στὸν πεσσοῦ Β τοῦ Τόξου καὶ φαίνονται καλύτερα δουλεμένες ἀπὸ τὶς ὑπόλοιπες, ὡς ἀνήκουσες προφανῶς στὴν αὐτοκρατορικὴ εἰκονογραφία.

584. "Ο.π. σημ. 554.

585. Πρβ. Walters, *Isis*, 88, 89, ὅπου στὴν σημ. 144 ἀναφέρεται στὴν τεχνοτροπικὴ συγγένεια τοῦ Ἀσκληπιοῦ **21** καὶ τοῦ ἀγάλματος τοῦ Βαλβίνου στὸν Πειραιά (ὁ.π. σημ. 458). Βλ. ἐπίσης τὶς ἀπόψεις τῆς Στεφανίδου, *Τραπεζοφόρα*, ὁ.π. (σημ. 571).

586. Με ἀφορμὴ τὴν ὁμοιότητα μετὰ τὸ ἀγάλματιο τοῦ Ἀσκληπιοῦ **21**, χρονολογήθηκε στὴν α' δεκαετία τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. ἓνα τραπεζοφόρο ἀπὸ τὰ Μέγαρα, ἔργο ἀσφαλῶς κατώτερης ποιότητος (ΕΑΜ 3494: Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου, Ρωμαϊκὰ τραπεζοφόρα. Παρατηρήσεις στὸ ἀττικό ἐργαστήριον, *Πρακτικὰ XII Συνεδρίου* Γ', 256 πίν. 58.3, ἀργότερα ὅμως, ἡ ἴδια, *Τραπεζοφόρα*, 172-173, ἔλλαξε γνώμη καὶ τὸ χρονολόγησε μετὰ τὰ μέσα τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. [ὁ.π. σημ. 499, 555]).

587. Γιὰ τὴν «κλασικιστικὴ» καὶ τὴ «λαϊκότερο» τάση στὴν τέχνη τῆς ἐποχῆς αὐτῆς βλ. H. P. Laubscher, ὁ.π. 151-152 με σχετικὴ βιβλιογραφία στὴν σημ. 719. Γιὰ τὰ ἀνάγλυφα εἰδικότερα τοῦ Τόξου τοῦ Κωνσταντίνου βλ. κυρίως H. P. L'Orange, *Der spätantike Bildschmuck des Konstantinsbogens*

(1939) ιδίως 192-229 σχετικά με την τεχνοτροπική ανάλυση και το ζήτημα του έργαστηρίου, πίν. 6-31· H. P. Laubscher, *ὁ.π.* 150-151· Koerpel VII, 38· ἄρ. 17· 22 εἰκ. 9-29.

588. Γιὰ τὸ θέμα τοῦ κλασικισμοῦ στὴν τέχνη τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ., καὶ εἰδικὰ στὶς εἰκονιστικὲς κεφαλὲς βλ. W. v. Sydow, *Zur Kunstgeschichte des spätantiken Porträts im 4. Jh. n.Chr.*, *Antiquitas* 3 (1969) 44-62· J. Meischner, Beispiele zum frühkonstantinischen Klassizismus des 2. Tetrarchie, *Πρακτικά XII Συνεδρίου Γ*, 186-191 πίν. 40.

589. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἀπόδοση δύο ἀναγλύφων Νικῶν, τυπολογικὰ παρόμοιων μὲ τὸ ἀγαλμάτιο **70**, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὶς Θέρμες ποὺ ἀναστήλωσε ἡ Ἀγία Ἑλένη στὴ Ρώμη τὸ 323-326 μ.Χ. Στὶς μορφὲς αὐτὲς κυριαρχοῦν μὲν οἱ βαθιὲς αὐλακες τοῦ τρυπάνου ποὺ διασποῦν τὴν πτύχωση προκαλώντας ἔντονη φωτοσκίαση (ἡ ἀπόδοση τῶν μαλλίων θυμίζει αὐτὴ τοῦ Ἀσκληπιοῦ **21**, ὁ ὅγκος ὅμως τοῦ σώματος καὶ ιδίως τῶν ποδιῶν καὶ τοῦ στήθους προβάλλει ἔντονα, σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ ρωμαϊκὰ ἔργα τῆς περιόδου περὶ τὸ 300 μ.Χ. γιὰ τὰ ὁποῖα ἐγίνε λόγος παραπάνω) Βατικανό, Sala a Croce Greca 586, 591· Lippold, *Vat.Kat.* III, 190-191 πίν. 74· A. Rumpf, *Stilphasen der spätantiken Kunst* [1957] 13 πίν. 7 εἰκ. 32, ὅπου σὶς σ. 12-13 τονίζει τὴν ἀλλαγὴ περὶ τὸ 325 μ.Χ. πρὸς μία κλασικότερη τάση ἀπὸ αὐτὴ τῆς ἐποχῆς τοῦ Διοκλητιανοῦ, τὴν ὁποία συνδέει μὲ τὴ μεταφορὰ κλασικῶν ἔργων στὴν Κωνσταντινούπολη· R. Brilliant, *The Arch of Septimius Severus in the Roman Forum*, *MemAmAc* 29, 1967, 111 εἰκ. 32-33· Schürmann, *Minerva*, 83, ὅπου συγκρίνει τὶς Νίκες μὲ τὸ ἀγαλμάτιο τῆς Ἀθηνᾶς **70** γιὰ νὰ ἀποδείξει ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ σύγχρονα ἔργα.

590. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰουλιανοῦ ἀξιοσημείωτα εἶναι τὰ δύο ἀγάλματα τοῦ αὐτοκράτορα ὡς ἱματιοφόρου στὸ Παρίσι (Λοῦβρο MA 1121 καὶ MND 1887· Niemeyer, 90 ἄρ. 32, 33, πίν. 92· L'Orange, *Diokletian*, 162-163 πίν. 77). Στὰ ἔργα αὐτὰ ὁ καλλιτέχνης ἔχει παραιτηθεῖ ἀπὸ τὴν ἐπιδίωξη ἔντονης φωτοσκίασης, ὅπως παρατηρεῖται καὶ σὲ ἓνα ἄγαλμα Μούσας τοῦ προχωρημένου 4ου αἰ. μ.Χ., ἔργο ἑνὸς γλύπτη ἀπὸ τὴν Ἀφροδιαδὰ τῆς Καρίας, στὴ Φλωρεντία (Galleria degli Uffizi 269· M. Floriani Squarciapino, *La scuola di Afrodisia* [1943] 16 ἄρ. 28· 46-47 πίν. XIV [τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου αἰ.]· G. A. Mansuelli, *Galleria degli Uffizi: Le sculpture II* [1958] 164 ἄρ. 140 εἰκ. 140a-b· P. Noelke, Eine spätantike Umbildung der «Hestia Giustiniani», *RM* 75, 1968, 186, ὅπου παρατίθενται καὶ ἄλλα ἔργα τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ.).

Γιὰ τὴν πλαστικὴ τῆς ἐποχῆς τοῦ Θεοδοσίου βλ. J. Kollwitz, *Oströmische Plastik der theodosianischen Zeit* (1941)· εἰδικότερα B. Brenk, Zwei Reliefs des späten 4. Jhs., *ActaArtHist* 4, 1969, 51-60 πίν. I-VI. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ἓνα ἄγαλμα στὸ Νορβηγικὸ Ἰνστιτούτο τῆς Ρώμης (H. P. L'Orange, *Statua tardantica di un'Imperatrice*, *ActaArtHist* 4, 1969, 95-99, ιδίως σ. 97-98 γιὰ τὸ «rinascimento giuliano-teodosiano», πίν. I-III). Ἐπίσης, B. Küllerich, *Late fourth century classicism in the plastic arts* (1993)· B. Küllerich - H. Torp, Mythological sculpture in the fourth century A.D., *IstMitt* 44, 1994, 307-316 πίν. 55-60.

591. Βλ. Κεφ. III· σ. 251 ἄρ. I-II. Ἡ I. Skupinska-Lovset, A Statuette of the Epidauros Athena Type in Oslo, *AE* 1973, 24 θεωρεῖ ὅτι τὸ ἀγαλμάτιο τοῦ Ὁσλο εἶναι ἓναν αἰῶνα περὶπου πρωιμότερο τῆς Ἀθηνᾶς τῆς Ἐπιδαύρου καὶ ὅτι αὐτὸ τοῦ Βερολίνου εἶναι ἀκόμη παλαιότερο.

592. Πρβ. τὰ ἀνάγλυφα ἀπὸ τὸ Τόξο τοῦ Γαλερίου στὴ Θεσσαλονίκη καὶ ἰδιαίτερα τὰ θραύσματα στὸ Μουσεῖο Θεσσαλονίκης P6 καὶ P17 (H. P. Laubscher, *ὁ.π.* [σημ. 573] 93-94 ἄρ. 3-4 πίν. 681, 3), τὶς αὐλακες στὸ περίγραμμα τῶν Ἑρωτιδέων στὸ λεγόμενο Μικρὸ Τόξο τοῦ Γαλερίου ἐπίσης στὴ Θεσσαλονίκη (ὁ.π. σημ. 574· ιδίως Brenk, πίν. 812) καὶ τῆς μορφῆς τοῦ Διονύσου στὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἴδιου τόξου (Στεφανίδου, *Μικρὸ Τόξο*, πίν. 6) ἢ ἀκόμη τὶς αὐλακες ποὺ διαρθρώνουν ζωγραφικὰ τὶς πτέρυγες τῶν Νικῶν ἀπὸ τὶς Θέρμες τῆς Ἑλένης στὴ Ρώμη (ὁ.π. σημ. 589). Ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, περὶπου στιγμωτὴ μορφὴ τῶν αὐλάκων παρουσιάζει ἓνα θραῦσμα ἀπὸ τὸν κορμὸ γυναικας μὲ τὸ ἔνδυμα τῆς Ἰσιδος, τὸ ὁποῖο ἔχει χρονολογηθεῖ στὸ γ' τρίτο τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. (Μουσεῖο Ἀγορᾶς S 1987· Walters, *Isis*, 111 ἄρ. 33 πίν. 50a, ἡ ὁποία θεωρεῖ ὅτι τὸ ἔργο αὐτὸ δείχνει τὴ μετάβαση ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Γαλλιανοῦ σ' αὐτὴ τὴν Τετραρχῶν). Ἡ τεχνικὴ αὐτὴ ἀπαντᾷ καὶ σὲ μία περισσότερο διακοσμητικὴ μορφή, ὅπου οἱ αὐλακες ἀντικαθίστανται ἀπὸ σειρὲς ὁπῶν τοῦ τρυπάνου, βλ. Brenk, 247· F. Gerke, *Die christlichen Sarkophage der vorkonstantinischen Zeit* (1941) 45, 96, 207 σημ. I. Ἡ μορφὴ αὐτὴ τῶν αὐλάκων τοῦ τρυπάνου παρατηρεῖται ἤδη σὲ εἰκονιστικὲς κεφαλὲς τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ., ιδίως μετὰ τὸν βοοτρήχων σὲ πλάγιες, μὴ καλὰ ὁρατὲς ὕψεις (πρβ.

στο 102). Ίδιαίτερα έντονα παρουσιάζεται στα θραύσματα μιᾶς ανάγλυφης γυναικείας μορφῆς ἀπὸ τὴν Ἀγορὰ τῆς Ἀθήνας (Μουσεῖο Ἀγορᾶς S 2771) ποὺ ἔχει ἀναχθεῖ στὴν ὕστερη Ἀντωνίνηα περίοδο ἀπὸ τὴν Walters, *Isis*, 103-104 ἀρ. 19 πίν. 35a-c.

593. Πρβ. ἓνα τυπολογικὰ παρόμοιο παράδειγμα ἐνθρονῆς γυναικείας μορφῆς τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. καὶ συγκεκριμένα τὴ μορφή τῆς Ἐπόνας σὲ ἓνα ἀνάγλυφο ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη (δ.π. σημ. 546).

594. Ὁ.π. σημ. 584.

595. Ὁ.π. σημ. 574. Πρβ. συγκεκριμένα τὴ διάταξη καὶ τὴ μορφή τῶν βοστρύχων ποὺ ἀποδίδονται σὲ πρόστυπο ἀνάγλυφο, χωρὶς ἢ μάζα τῶν μαλλιῶν νὰ διασπᾶται ἀπὸ αὐλακες τοῦ τρυπάνου. Χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο στὸ ἴδιο παράδειγμα ἀποτελεῖ ἡ ἀπόδοση τῶν ἐξωτερικῶν φτερῶν τῶν Ἑρωτιδέων, ὅπου αὐλακες τοῦ τρυπάνου ποὺ οὐβήνουν μετὰ ἀπὸ κάποιο σημεῖο διαρθρώνουν μίαν ἐπίπεδην ἐμφάνεια. Ὁ τρόπος αὐτὸς θυμίζει ἀρκετὰ τὴν πτύχωση τοῦ ἀποπτύγματος τοῦ χιτῶνα τῆς Κυβέλης.

596. Γὰ τὴν ἐπιγραφὴ αὐτὴ καὶ τὴ χρονολόγησή της βλ. παραπάνω σημ. 562.

597. Πρβ. τὸ διάταγμα τῶν Κωνσταντίου Χλωροῦ καὶ Γαλέριου Μαξιμιανοῦ IG II/III² 1121, τοῦ 305/6 μ.Χ. (Ἐπιγραφικὸ Μουσεῖο 10556: J. Kirchner, *Imagines Inscriptionum Atticarum*² [1948] 33-34 ἀρ. 148 πίν. 53), καθὼς ἐπίσης καὶ τὴν ἐπιγραφὴ IG II/III² 4842, τοῦ 386/7 μ.Χ. σὲ ἓνα βωμὸ ταυροβολίων (EAM 1747: J. Kirchner, δ.π. 34 ἀρ. 149 πίν. 54 [δ.π. σημ. 552]).

598. Ἀνάλογο ὕψος ἔχουν καὶ οἱ πανομοιότυπες ἐπιγραφές IG IV² 424, 425, δύο βωμῶν τοῦ 297/8 μ.Χ. ἀφιερωμένων στὸν Δία καὶ τὸν Ἥλιο.

599. Ὁ.π. σημ. 590.

600. Βλ. Κεφ. VI: 327-328 γιὰ τὴν εἰκόνα τοῦ Ἀσκληπείου κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ ἀρχαίου κόσμου.

601. Ἀπὸ αὐτὰ τὰ 20, 21 καὶ 5 ἔχουν ὕψος ἀπὸ 80-60 ἐκ., τὰ 11, 6 καὶ 19 θὰ εἶχαν ὕψος 60-40 ἐκ., ἐνῶ τῶν ὑπολοίπων θὰ κυμαίνονταν ἀπὸ 40-20 ἐκ.

602. Ἐξαίρεση ἀποτελοῦσε ἴσως τὸ ἀγαλμάτιο 20 ποὺ βρέθηκε στὴ Σκανά, στὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα (βλ. Κεφ. VI: σ. 311-312).

603. Ἡ εἰκονογραφία τοῦ Ἀσκληπιοῦ προσφέρει ἀκόμη ἓνα εὐρύτατο πεδίο ἔρευνας, λόγῳ τῶν δυσκολιῶν ποὺ προκαλεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀπὸ λίγους βασικοὺς ἀγαλματικούς τύπους δημιουργήθηκε ἓνας πολὺ μεγάλος ἀριθμὸς παραλλαγῶν καὶ μεταπλάσεων σὲ διάφορες χρονικὲς περιόδους, ὅπως ἐπιγραμματικὰ τονίζει ὁ A. H. Borbein, Zum «Asklepios Blacas», *Kanon, Festschrift E. Berger, AntK Beih.* 15 (1988) 211. Τῆς φιλολογικῆς πηγῆς σχετικὰ μὲ λατρευτικὰ καὶ ἄλλα ἀγάλματα τοῦ θεοῦ συγκεντρώνουν οἱ E. J. καὶ L. Edelstein, *Asclepius. A Collection and Interpretation of the Testimonies* I (1945) 344-369, ἰδίως 344-359 ἀρ. 628-685, ἐνῶ μία πρώτη προσπάθεια συγκέντρωσης τῶν τύπων καὶ ταύτισής τους μὲ τὰ παραδιδόμενα ἀγάλματα ἐπιχειρεῖ ἡ Bieber, *Asklepios*, 70-92. Ἡ πρώτη μονογραφία γιὰ τὴν εἰκονογραφία τοῦ Ἀσκληπιοῦ εἶναι ἡ δ.δ. τοῦ G. Heiderich, *Asklepios* (1966), τὰ συμπεράσματά του ὁμῶς δὲν τὰ ἀκολούθησε ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἡ μετέπειτα ἔρευνα. Μία συνοπτικὴ εἰκόνα τῆς πολυπλοκότητος τῶν προβλημάτων δίνει ὁ Holtzmann, 863-897 ἀρ. 1*-396*. Κάποιες λύσεις θὰ μπορούσε ἴσως νὰ προσφέρει ἡ ἐξαντλητικὴ μελέτη καὶ κριτικὴ τῶν ἀντιγράφων κάθε ἐπιμέρους τύπου, ὅπως ἐπιχειρεῖται τελευταῖα γιὰ τὸν περισσότερο διαδεδομένο τύπο «Giustini» ἀπὸ τὴν Meyer, *Giustini*, 119-159 πίν. 16-20 καὶ *AntPl*, 7-52 πίν. 1-28, ἢ γιὰ τοὺς τύπους ποὺ ἐξετάζει ὁ Kranz, Klein-Gliencke, 107-155 εἰκ. 1-35.

604. Ὁ τύπος τοῦ «Ἀσκληπιοῦ Giustini» ἔλαβε τὸ ὄνομά του ἀπὸ ἓνα ἄγαλμα ἀπὸ τὴν Ρώμη, ποὺ ἀνῆκε παλαιότερα στὴ Συλλογὴ Giustini (Ρώμη, Palazzo dei Conservatori, Museo Nuovo 1846: Holtzmann, 879 ἀρ. 154· Meyer, *Giustini*, 120, 122 ἀρ. G1 πίν. 16.1, 17.1-2· καὶ *AntPl*, 7-9 ἀρ. G1 πίν. 1-3a [τῆς ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου]). Σημαντικότερες μελέτες γιὰ τὸν τύπο «Giustini», μὲ βιβλιογραφία καὶ συζήτηση τῶν διαφορῶν ἀπόψεων, εἶναι: K. A. Neugebauer, *Asklepios, Ein Beitrag zur Kritik römischer Statuenkopien*, *BWPr* 78 (1921) 3-53 εἰκ. 1-15 πίν. I-III· G. Heiderich, δ.π. 17-29, 144-147 ἀρ. 1-12, R1-3, K1-7, A1-5, B1-12· L. Beschi, *Rilievi attici ricomposti*: B. Il rilievo ad Asclepio coi tipi statuari, *ASAtene* 47/48 (n.s. 31/32), 1969/70 (1972), 108-117 εἰκ. 9, 13-17· Vierneisel-Schlörb, 216-224 ἀρ. 20 εἰκ. 100-101· Berger, *Giustini*, 63-71 πίν. 7-11· ὁ ἴδιος, στό: *Antike Kunstwerke aus der Sammlung Ludwig III: Skulpturen* (1990) 183-210 ἀρ. 233-235 Beil. 20-24· Holtzmann, 879-882, 894 ἀρ. 154-

233a* (τὰ ἔργα ἀρ. 193*-196 δὲν ἀνήκουν στὸν τύπο αὐτό)· Meyer, Giustini, 119-159 πίν. 16-20. Meyer, *AntPl*, 7-32 εἰκ. 1-22 πίν. 1-16.

605. Ἀναφορικὰ μὲ τὴν ὀνοματολογία τῶν διαφορῶν μορφῶν ἀκολουθεῖται αὐτὴ τῆς Meyer, Giustini, ἡ ὁποία προσδιορίζει κάθε μορφὴ ὡς «τύπο», δηλ. «τύπο Giustini», «τύπο Ἀθήνας/Macerata», «τύπο Λονδίνου/Ἐλευσίνας» καὶ «τύπο Amelung». Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ τονίζεται ἡ ἰδιαίτεροτητα κάθε «τύπου», ἀποσιωπᾶται ὁμως ἡ στενὴ σχέση ὅλων αὐτῶν μεταξὺ τους καὶ ὡς πρὸς τὸ ἀρχέτυπο. Ἡ βασικὴ αὐτὴ μορφὴ μπορεῖ νὰ ὀρισθῇ καλύτερα ὡς «κυρίως τύπος Giustini», ἐνῶ οἱ ὑπόλοιπες χαρακτηρίζονται σωστότερα ὡς μεταπλάσεις τοῦ κυρίως τύπου, καθὼς παρουσιάζουν εὐκρινῶς τὰ τεχνοτροπικὰ στοιχεῖα τῆς ἐποχῆς κατὰ τὴν ὁποία δημιουργήθηκαν.

606. Ὁ πληρέστερος κατάλογος τῶν ἀντιγράφων τοῦ τύπου εἶναι αὐτὸς τῆς Meyer, Giustini, 120-135 ἀρ. G1-11, GK1-8 πίν. 16-17, καὶ *AntPl*, 7-32 ἀρ. G1-G16, GK1-GK8 πίν. 1-17. Ὁ τύπος ἀναφέρεται ὡς «Typus Giustini (Typus I)» καὶ ἀντιστοιχεῖ στὸν «τύπο Giustini» τοῦ G. Heiderich, ὁ.π. 144-146 ἀρ. 1-12, R1-3, K1-K7, καὶ στὴ «Version I» τοῦ Berger, Giustini, 63-65. Βλ. ἐπίσης K. A. Neugebauer, ὁ.π. 2-42 εἰκ. 9 (=2) - 12 πίν. I-II.

607. Meyer, Giustini, 131-134, 154, 157, 158, καὶ *AntPl*, 32, καταλήγοντας στὴ χρονολόγησιν τοῦ τύπου περὶ τὸ 380 π.Χ. Στὴν ἴδια περίπου ἐποχῇ, καὶ κυρίως πρὸς τὸ 390 π.Χ., χρονολόγησαν τὸ πρωτότυπο καὶ οἱ περισσότεροι ἐρευνητές, βλ. Vierneisel-Schlörb, 217, ὅπου συγκεντρώνει τὶς παλαιότερες ἀπόψεις. Μόνον ὁ V. Poulsen, *Der strenge Stil*, *ActaArch* 8 1937, 133, καὶ κυρίως ὁ Berger, Giustini, 65, 70, θεώρησαν τὸν τύπο ὡς μία κλασικιστικὴ-ἐκλεκτικὴ δημιουργία, ἀποψη ποὺ ἀντέκρουσε ἡ Meyer. Ἐπισημαίνεται ὅτι ὁ τύπος ἀπαντᾷ σὲ ἀναθηματικὰ ἀνάγλυφα, ἕνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀνάγεται στὸ 330 π.Χ. (EAM 2501+Μουσεῖο Ἀκροπόλεως 2584+EAM 2935: L. Beschi, ὁ.π. 101-103 εἰκ. 9 [βλ. κ.π. σημ. 762]).

608. L. Beschi, ὁ.π. 108· Vierneisel-Schlörb, 217, 219, 220· Meyer, Giustini, 157 καὶ σημ. 192· 158 καὶ *AntPl*, 32, ὅπου ἐπισημαίνει ὅτι, ἂν καὶ πολὺ πιθανόν, δὲν ὑπάρχουν στοιχεῖα γιὰ τὴν ταύτισιν μὲ τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα τοῦ Ἀσκληπείου τῆς Ἀθήνας, ὅπως ὑποστήριξε ὁ Σβορώνος, 266 στὸν ἀρ. 1347, καὶ ὁ K. A. Neugebauer, *Asklepios*, *BWPr* 78 (1921) 49-53, ὁ ὁποῖος ἀπέδωσε στὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Ἀθήνας ἕνα «ἀντίγραφο» τοῦ 420 π.Χ. τοῦ πρωτοτύπου τῶν μέσων τοῦ 5ου αἰ. (βλ. κ.π. σ. 215 καὶ σημ. 650), ἐνῶ οἱ U. Hausmann, Οἰνοφόροι, *AM* 69/70, 1954/55, 127 σημ. 3, καὶ H. v. Steuben, στό: Helbig⁴ II, 547-548 στὸν ἀρ. 1774, θεώρησαν ὅτι ἀνῆκε στὸν δεῦτερο ναὸ τοῦ Ἀσκληπείου, τὸν ὁποῖο χρονολόγησαν στὴν α' δεκαετία καὶ στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. ἀντίστοιχα. Ἡ ἀκριβὴς ὁμως χρονολόγησιν τῆς ἀνακατασκευῆς τοῦ ναοῦ στὸν 4ο αἰ. π.Χ. δὲν εἶναι γνωστὴ (Travlos, *Athen*, 127). Γιὰ τὴν ταύτισιν τοῦ τύπου μὲ τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα τοῦ ἀθηναϊκοῦ Ἀσκληπείου διατυπώνει ἐπιφυλάξεις καὶ ὁ G. Heiderich, ὁ.π. 26, 29, ὁ ὁποῖος προτιμᾷ τὴν ταύτισιν μὲ τὸν Ἀσκληπιὸ τοῦ Κολώτου στὴν Κυλλήνη.

609. Ἡ μετάπλαση «Ἀθήνας/Macerata» τοῦ τύπου «Giustini» χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν πλοῦτο καὶ τὴν ποικιλίαν τῆς πτύχωσης τοῦ ἱματίου: βλ. κυρίως Meyer, Giustini, 135-141 ἀρ. AM1-AM6· 158 πίν. 18-19.1, καὶ *AntPl*, 35-52 ἀρ. AM1-AM8, K1-K2 εἰκ. 23-42 πίν. 17-28, ἡ ὁποία χρονολογεῖ τὸ πρωτότυπο περὶ τὸ 330 π.Χ.· ἀντίθετα, Vorster, 91-94 ἀρ. 33, ἡ ὁποία τὸ θεωρεῖ ὑστεροελληνιστικὴ δημιουργία.

610. Μία ἀνάλογη καμπύλη ἀπόδοσις τοῦ «V» ἀπαντᾷ σὲ ἕνα μικρότερο τοῦ φυσικοῦ ἄγαλμα ἀπὸ τὴ Νικομήδεια τῆς Βιθυνίας, ὅπου, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ σχηματιζόμενη καμπύλη πτυχῇ, ἀποδίδονται λίγες ἀκόμη μικρότερες, ὥστε ἡ ἐπίδρασις τῆς μετάπλασης «Ἀθήνας/Macerata» νὰ εἶναι προφανὴς (Κωνσταντινούπολη, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο 4910: Holtzmann, 879 ἀρ. 164*. Meyer, Giustini, 151 ἀρ. V3, ὅπου τὸ κατατάσσει στὶς μεταπλάσεις (*Umbildungen*) τοῦ κυρίως τύπου «Giustini»). Σὲ μία ἐπίσης παραλλαγὴ τοῦ κυρίως τύπου «Giustini», στὸν λεγόμενο «Ἀσκληπιὸ Farnese», ἡ γωνία τοῦ σχηματιζόμενου «V» καμπυλώνει ἐλαφρᾶ καὶ δὲν βρίσκεται στὴν πέζα, ἀλλὰ στὸ μέσο περίπου τῆς ἀπόστασης μεταξὺ τῶν γονάτων καὶ αὐτῆς (Νεάπολη, Museo Nazionale 6360: Holtzmann, 879 ἀρ. 155*. Berger, Giustini, 69 πίν. 94· Meyer, Giustini, 149-151, ὅπου χαρακτηρίζεται «μετάπλαση» τοῦ τύπου «Giustini»).

611. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ παραδείγματα τοῦ τύπου «Giustini» **5, 6, 8, 11** καὶ **12**, ὁ ὁμφαλὸς ἀποδίδεται καὶ στὰ **17** τοῦ τύπου «Este», **19** τοῦ τύπου «Ἐλευσίνας» καὶ **21** τοῦ τύπου «Velia».

612. Για τη σημασία του όμφαλου στις παραστάσεις του Ἀσκληπιού βλ. E. Thraemer, στο: Roscher, *ML* I, 628 λ. «Asklepios» (σύμβολο λατρείας, δὲν δέχεται τὴν ὑπόθεση ἐνὸς δανείου ἀπὸ τὸν Ἀπόλλωνα)· H. v. Heermann, *Omphalos* (1959) 65 κέ. (χθόνιο στοιχείο). Για τὴν προέλευση τοῦ όμφαλου ἀπὸ τὴ λατρεία λίθων βλ. M. P. Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion* I³, *HdAW* V 2. 1 (1967) 204.

613. Meyer, Giustini, 141-143, 152-155, 157, 158 ἀρ. LE 1-16 πίν. 192-4 (δὲν ἐπεκτείνεται στὴν κριτικὴ καὶ χρονολόγηση τῶν ἀντιγράφων). Ἡ ὀνομασία προήλθε ἀπὸ ἕναν κορμὸ στὸ Λονδίνο ποὺ ἀνῆκε στὴ Συλλογὴ τοῦ Λόρδου Elgin καὶ ἀναφέρεται ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Ἐπιδαύρου (Βρετανικὸ Μουσεῖο 551: Berger, Giustini, 66, 69 καὶ σημ. 39 πίν. 84· Holtzmann, 879 ἀρ. 158· Meyer, Giustini, ἀρ. LE1), καὶ ἕναν κορμὸ ἀπὸ τὴν Ἐλευσίνα (Μουσεῖο 5269: K. Κουρουγιώτης, ἝΑγαλμα Ἀσκληπιοῦ ἐξ Ἐλευσίνος, *ΑΔ* 9, 1924/25, 114 εἰκ. 5· Meyer, Giustini, ἀρ. LE2 πίν. 192). Ἡ μορφή αὐτὴ ἀντιστοιχεῖ περιίπου στὴ μετάπλαση Β τοῦ G. Heiderich, *Asklepios* (1966) 146-147 ἀρ. B1-12, καὶ στὴν παραλλαγή Β τῆς «Version III» τοῦ Berger, Giustini, 67, 68, 71 πίν. 111-2.

614. Πρβ. ἐνδεικτικὰ τὸ ἀντίστοιχο σημεῖο τοῦ ἀγαλματίου τοῦ Ἀσκληπιοῦ τύπου «Velia» **21** (πίν. 26α).

615. Πρβ. δύο ἀγαλμάτια στὴν Ἀθήνα (Μουσεῖο Ἀκροπόλεως 7079) καὶ στὴ Βασιλεία (ἀγορά), τὰ ὁποῖα βέβαια περισσότερο ὡς παραλλαγὲς τῆς μετάπλασης αὐτῆς μποροῦν νὰ χαρακτηρισθοῦν, λόγω τῆς θέσης τῆς τύλης τοῦ ἱματίου ἰδιαίτερα ψηλά (Berger, Giustini, 69 καὶ σημ. 41· 67 καὶ σημ. 26 πίν. 112, 1· Meyer, Giustini, 141, 145 ἀρ. LE15 καὶ LE14 ἀντίστοιχα).

616. Βλ. παρακάτω σ. 216.

617. Για τὸ θέμα αὐτὸ βλ. κ.π. στὶς εἰκονιστικὲς κεφαλὲς ἐνὸς νέου **100** καὶ τοῦ ἱερέα **102**, σ. 272-274. Για τὴ στρεπτὴ ταινία ποὺ ἀποτελεῖ τὸ στρόφιον βλ. κυρίως A. Krug, *Binden in der griechischen Kunst. Untersuchungen zur Typologie* (6.-1. Jh. v.Chr.) (δ.δ. 1967 [1968]) 41-47, 102-106, 128-130, 137-138 τύπος 12 (κυρίως 12 II), ὅπου ὁ διαχωρισμὸς σὲ ἐπιμέρους τύπους καὶ τὰ ζητήματα τῆς ὀνομασίας (σ. 137-138) δὲν εἶναι ἀρκετὰ σαφῆ. Για μία χθόνια σημασία τοῦ στροφίου βλ. A. Krug, Βιβλιοκρισία τοῦ T. Hölscher, *Ideal und Wirklichkeit in den Bildnissen Alexanders des Großen* (1971), *Gnomon* 46, 1974, 695· F. Carinci, Su una presunta testa di Asklepios nella Galleria Colonna, *Scienze dell'Antichità* 1, 1987, 308 καὶ σημ. 24, ὅπου τὸ συνδέει καὶ μὲ τὴν ἐλευσινιακὴ λατρεία. Στὴ βιβλιογραφία παρατηρεῖται σύγχυση ἀνάμεσα στὴ χονδρὴ μορφή τοῦ διαδήματος τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ στὴ λεπτότερη μορφή ποὺ ἀπαντᾷ καὶ σὲ ἄλλες περιπτώσεις. Πρβ. χαρακτηριστικὰ F. Carinci, ὁ.π. 308 καὶ σπορ., ὁ ὁποῖος χρησιμοποιεῖ τὸν ὄρο «στρόφιον» μόνο γιὰ τὴ λεπτὴ μορφή, ἐνῶ στὴν ἀντίθετη περίπτωση προτιμᾷ τὸν λατινογενῆ ὄρο «corona tortile» (tortilis), χωρὶς πάλι ἢ διάκριση νὰ εἶναι σαφῆς. Ἡ βιβλιογραφία σχετικὰ μὲ τοὺς τύπους τῶν στεφάνων καὶ τῶν ταινιῶν γενικότερα ποὺ χρησιμοποιοῦνταν στὴν Ἀρχαιότητα εἶναι περιορισμένη. Οἱ δυσκολίες ἀκόμη ποὺ ἀνακύπτουν κατὰ τὴν ἑρμηνεία τῶν διαφορῶν μορφῶν, τὴν ταύτισή τους καὶ τὴν ἀνεύρεση τῆς ἡ τῶν ὀνομασιῶν ποὺ τὶς προσδιόριζαν, εἶναι πολὺ μεγάλες, λόγω τῆς ἀσάφειας καὶ πολυπλοκότητος τῶν γραπτῶν πηγῶν. Πρβ. σχετικὰ μὲ τὸ στρόφιον: M. Bieber, *RE* 4A (1931) 378-381 λ. «Strophium», ἢ μὲ τὸν κεφαλόδεσμο τῶν παραστάσεων τῆς Ὑγείας τοῦ τύπου «Hope» (βλ. παρακάτω σ. 220 καὶ σημ. 704).

618. A. Krug, ὁ.π. 46-47· Vierneisel-Schlörb, 221 σημ. 6. Ἀντίθετα ἢ Meyer, Giustini, 130 καὶ σημ. 56, θεωρεῖ πιθανὸν ὅτι ὁ τύπος αὐτὸς διαδήματος ἀνῆκε στὸ πρωτότυπο τοῦ κυρίως τύπου «Giustini».

619. Βλ. κ.π. σ. 216 καὶ 218 ἀντίστοιχα.

620. Για τὴν κεφαλὴ τοῦ κυρίως τύπου «Giustini» βλ. Meyer, Giustini, 121 ἀρ. GK1-GK8· 125-126, 128-130, 131, 134-135, καὶ *AntPl*, 21-26, 30-31 ἀρ. GK1-GK8.

621. Meyer, Giustini, 142.

622. Ἡ ὀνομασία τῆς μετάπλασης προήλθε ἀπὸ τὸν πρῶτο ἐρευνητὴ τῆς W. Amelung, *Der Asklepios des Phyromachos zu Pergamon*, *RM* 18, 1903, 1-16 εἰκ. 1-4, ὁ ὁποῖος συνέδεσε τὸν τύπο μὲ τὸ ἄγαλμα τοῦ Φυρομάχου, τὸ ὁποῖο σημειωτέον ἄρπαξε ὁ βασιλεὺς τῆς Βιθυνίας Προυσίας τὸ 156 π.Χ. Ἀπὸ τὴ βιβλιογραφία καὶ τὶς ἀπόψεις ποὺ ἔχουν διατυπωθεῖ βλ. κυρίως G. Heiderich, *Asklepios* (1966) 76-85, 152-154, ὁ ὁποῖος ἀνάγει τὸν τύπο στὸ 300 π.Χ. περίπου καὶ τὸν ἀποδίδει στὸν Ἀθηναῖο γλύπτη Ξενοκράτη. Στὸν γλύπτη αὐτὸν ἀποδίδει τὴ μικρὴ κεφαλὴ EAM 2338 ἀπὸ τὸν

Ραμνούντα, για την οποία όμως δίνει τόπο προέλευσης τὸν Ὁρωπό, ὅπου βεβαιωμένα ἔδρασε ὁ Ξενοκράτης. Ὁ L. Beschi, *Rilievi attici ricomposti, ASAtene* 47/48 (n.s. 31/32), 1969/70, 112-116 εικ. 15, συγγείει τὴ μετάπλαση «Amelung» μὲ αὐτὴ τοῦ «Λονδίνου/Ελευσίνας» καὶ θεωρεῖ ὅτι ὁ κυρίως τύπος «Giustini» ἐξαρτᾶται ἀπὸ αὐτόν, τὸν δὲ «τύπο τοῦ Φυρομάχου», τὸν ὁποῖο ἀνήγαγε στὸν 5ο αἰ. π.Χ., ἀκολουθοῦσε τὸ πρῶτο λατρευτικὸ ἄγαλμα τοῦ θεοῦ στὴν Ἐπίδauρο (βλ. σ. 215 καὶ σημ. 650). Οἱ ἀπόψεις αὐτὲς δὲν ἔγιναν ἀποδεκτές: πρβ. Viernseis-Schlörb, 222 σημ. 13, ἡ ὁποία θεωρεῖ τὸν τύπο ὡς μία περισσότερο ρωμαϊκὴ δημιουργία. Οἱ ἀπόψεις τοῦ L. Beschi ἐπηρέασαν τὸν Berger, Giustini, 66-71, ὅπου οἱ μεταπλάσεις «Amelung» καὶ «Λονδίνου/Ελευσίνας» ὀρίζονται ὡς παραλλαγὲς Α καὶ Β τῆς «Version III», χρονολογεῖ δὲ τὸ ἀρχέτυπο περὶ τὸ 440 π.Χ. καὶ τὸ τοποθετεῖ στὴν Ἐπίδauρο. Ἡ αὐτονομία τῆς μετάπλασης «Amelung» ὀρίσθηκε σαφῶς ἀπὸ τὴν V. Uhlmann, *Wandel einer Göttergestalt. Zu einer Asklepiosstatuette der bernischen Abguss-Sammlung, HefteABern* 8, 1982, 27-37 πίν. 12-13, χωρὶς νὰ παίρνει θέση στὸ ζήτημα τῆς χρονολόγησής τοῦ πρωτοτύπου. Τὸν κατάλογο τῶν ἀντιγράφων ποὺ παραθέτει διορθώνει ἡ Meyer, Giustini, 144 καὶ σημ. 123-126 (νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὸ ἀγαλμάτιο ἀρ. 2 στὸν κατάλογο τῆς V. Uhlmann δὲν προέρχεται ἀπὸ τὸ Ἄργος, ἀλλὰ ἀπὸ τὴ Μεγαρίδα [EAM 6669: Berger, Giustini, 68 καὶ σημ. 38 πίν. 103], πρέπει δὲ νὰ ἀφαιρεθεῖ τὸ ἀρ. 41 [=1]). Ἀπὸ τὶς ἀπόψεις τοῦ L. Beschi ἔλκεται καὶ ὁ Holtzmann, 894, 896, ὁ ὁποῖος κατατάσσει χωριστὰ μόνον τὶς κεφαλές (σ. 882 ἀρ. 231-233a*). Ἡ Meyer, Giustini, 144-149, 159, θεωρεῖ τὸν τύπο κλασικιστικὸ, τῶν μέσων ἢ τοῦ β' μισοῦ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ., ἐνῶ ὁ Kranz, Klein-Gliencke, 150-153, δέχεται τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς κλασικοῦ προτύπου καὶ τονίζει τὴ σημασία τοῦ τύπου στὴν Πέργαμο (σ. 150): ὁ ἴδιος, *Zeugnisse hadrianischer Religionspolitik im Osten, Rom und der Osten, Festschrift K. Parlasca* (1990) 125-141 πίν. 24-26, ὑποστηρίζει ὅτι ὁ τύπος εἰκόνιζε στὴν Πέργαμο τὸν Δία-Ἀσκληπιό. Ἐνα λατρευτικὸ ἄγαλμα τοῦ θεοῦ στὴν Πέργαμο, τὸν 2ο αἰ. μ.Χ., ποὺ ἀκολουθοῦσε τὴ μετάπλαση «Amelung» δέχεται καὶ ἡ V. Uhlmann, ὁ.π. 34. Ἡ ἔρευνα πάντως ἔδειξε ὅτι στὴν Πέργαμο ὑπῆρξαν 5 περίπου ἀγάλματα τοῦ Ἀσκληπιοῦ (G. de Luca, *Asklepios in Pergamon, Phryomachos-Probleme, RM Erg.* 31 [1990] 25-30· B. Andreae, *Der Asklepios des Phryomachos, Phryomachos-Probleme, RM Erg.* 31 [1990] 73).

623. Για τὰ ζητήματα σχετικὰ μὲ τὴ μορφή τοῦ ἀγάλματος αὐτοῦ βλ. τὴν πρόσφατη μελέτη τοῦ B. Andreae, ὁ.π. 45-100, ὁ ὁποῖος καταλήγει ὅτι τὸ ἄγαλμα τοῦ Φυρομάχου ἀκολουθοῦσε τὴ μορφή τοῦ ἐνθρονου Ἀσκληπιοῦ.

624. EAM 2338: EA 1268· E. Reisch, *Amphiaraios, Festschrift O. Benndorf* (1898) 145-147 (τὴν ταυτίζει μὲ τὸν Ἀμφιάραο ἢ τὸν τοπικὸ ἥρωα Ἀριστόμαχο)· G. Heiderich, ὁ.π. 78-81, 153 ἀρ. 1· Δεσπίνης, *Ἀγορακρίτος*, 175-176 πίν. 1161-4, ὁ ὁποῖος δέχεται τὴν ταύτιση τοῦ E. Reisch καὶ τὴν συσχετίζει τεχνολογικὰ μὲ τὰ ἀνάγλυφα τῆς βάσης τοῦ ἀγάλματος τῆς Νεμέσεως, ἀποδίδοντάς τὴ στὸ ἐργαστήριον τοῦ Ἀγορακρίτου· Viernseis-Schlörb, 222 σημ. 13, ἡ ὁποία χρονολογεῖ τὴν κεφαλὴ στὸ β' μισὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.· L. Beschi, ὁ.π. 114 ἀρ. 1· Berger, Giustini, 69, οἱ ὁποῖοι τὸ θεωροῦν ἀπόδειξη τῆς χρονολόγησής τῆς μετάπλασης «Amelung» στὸν 5ο αἰ. π.Χ., ἀν καὶ ὁ τελευταῖος πιστεύει ὅτι ἡ κεφαλὴ ἴσως δὲν εἰκόνιζε τὸν Ἀσκληπιό· I. Krauskopf, *LIMC* I (1981) 705 λ. «Amphiaraios» ἀρ. 82· Holtzmann, 882 ἀρ. 233 (ἐπαναλαμβάνει ὡς τόπο εὑρεσῆς τὸν Ὁρωπό)· Meyer, Giustini, 145 ἀρ. UK4, 147-148, ἡ ὁποία δέχεται τὴ χρονολόγησιν τῆς κεφαλῆς στὸν ὕστερο 5ο αἰ. π.Χ., τὴν τοποθετεῖ ὅμως στὰ παραδείγματα τῆς μετάπλασης «Amelung», ἀν καὶ ἀναφέρει ὅτι τὰ γένεια δὲν ἀκολουθοῦν τὸν τύπο τῆς κεφαλῆς τῆς μετάπλασης, τὸν ὁποῖο θεωρεῖ ἐκλεκτικὸ, ἕνα δὲ ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ὑπὲρ τῆς ἀποψῆς αὐτῆς εἶναι ὅτι ὁ τύπος τῶν μαλλιῶν ἀνάγεται στὸν 5ο αἰ. π.Χ., λόγω ἀκριβῶς τῆς κεφαλῆς τοῦ Ραμνούντος.

625. Meyer, Giustini, 144-148, μὲ κατάλογο ἀντιγράφων, στὸν ὁποῖο πρέπει νὰ προστεθεῖ καὶ μία κεφαλὴ ἀγαλματιδίου ἀπὸ τὴν Αἴγυπτον (Trier, *Archäologische Sammlung der Universität OL* 1985, 57: K. P. Goethert, *Leihgaben und Neuerwerbungen, TrWPr* 7 [1985] 27 πίν. 214-5), ἐνῶ πρέπει νὰ ἀφαιρεθεῖ τὸ κεφαλάκι τοῦ Ραμνούντος (ὁ.π. σημ. 624), ἡ δὲ φυσικοῦ μεγέθους κεφαλὴ ἀπὸ τὴ Σαλαμίνα τῆς Κύπρου μόνον ὡς παραλλαγή μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ, λόγω τῆς διαφορετικῆς μορφῆς τῶν θυσάνων τῶν μαλλιῶν ποὺ σχηματίζονται στοὺς κροτάφους (Λευκωσία, Κυπριακὸ Μουσεῖο 133: V. Karageorghis - C. C. Vermeule, *Sculptures from Salamis I* [1964] 36 ἀρ. 34 πίν. XXXV3-4· Holtzmann, 882 ἀρ. 232*· Meyer, Giustini, 144 ἀρ. UK2). Σὲ δύο παραδείγματα ἔχει προστεθεῖ τὸ τυπικὸ στῆς

κεφαλές του Ἀσκληπιού στρόφιον: ένα ἀγαλμάτιο ἀπὸ τὴ Μεγαρίδα (ΕΑΜ 6669: ὁ.π. σημ. 622· κυρίως ΑΔ 23, 1968, Β' 1, πίν. 4α) καὶ στὴν κεφαλὴ μὲ ἵχνη ἐπιχρύωσης ἐνὸς ὑπερφυσικοῦ ἀγάλματος ἀπὸ τὴς Θέρμες τοῦ Καρακάλλα στὴ Ρώμη (Museo Nazionale Romano 11614: L. de Lachenal, στό: MNR I/1 [1979] 93-96 ἀρ. 73, ὅπου ἀνάγει τὴν κεφαλὴ στὴν ὕστερη Ἀδριάνεια-πρώμη Ἀντωνίνεια περίοδο, ὅπως δέχεται καὶ ἡ Meyer, Giustini, 144 ἀρ. UK1· 145 καὶ σημ. 130· Manderscheidt, 73 ἀρ. 46 πίν. 16· M. Marvin, Freestanding Sculptures from the Baths of Caracalla, AJA 87, 1983, 363-364 πίν. 49 εἰκ. 12-13· Holtzmann, 882 ἀρ. 231).

626. Γιὰ τὴν εἰκονογραφία τοῦ Τελεσφόρου βλ. παρακάτω σ. 225.

627. Πρόκειται γιὰ ἓνα ἀκέφαλο ἄγαλμα ἀπὸ τὴν Οἰκία τοῦ ψηφιδωτοῦ τῆς Εὐρώπης στὴν Κῶ (Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο 101: L. Morricone, Scavi e ricerche a Coe [1935-1943], BdA 35, 1950, 237 εἰκ. 66· 239· G. Strohmaier, Asklepios und das Ei, Festschrift F. Altheim II [1970] 148-149 ἀρ. 3 εἰκ. 28· V. Uhlmann, ὁ.π. 36 ἀρ. 17), καθὼς καὶ γιὰ μερικὰ ἀνάγλυφα ἀπὸ τὴ Θράκη (πρβ. ἐνδεικτικὰ Z. Gočeva, LIMC II [1984] 898-899 λ. «Asklepios in Thracia» ἀρ. 14*, 19*· D. Tsontchev, Le sanctuaire thrace près du village de Bathoun [1941] πίν. VI ἀρ. 23-24· VII, XX ἀρ. 80). Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἀπὸ τὴ Θράκη προέρχονται παραστάσεις μὲ τὸν Τελεσφόρο σὲ ἀνάλογη μορφή καὶ θέση, ἐνῶ ὁ Ἀσκληπιὸς εἰκονίζεται στὸν κυρίως τύπο «Giustini» (D. Tsontchev, ὁ.π. 37-38 ἀρ. 1 πίν. XXII⁸⁷, 88) ἢ στὴ μετάπλαση, «Λονδίνου/Ελευσίνας» (πρβ. ἓνα ἀνάγλυφο ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Glava Panega, Σόφια, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο 3431: Z. Gočeva, ὁ.π. 898 ἀρ. 17*) ἢ καὶ σὲ ἄλλους τύπους (D. Tsontchev, ὁ.π. 36-37 ἀρ. 1-2 πίν. XX ἀρ. 83· XXI ἀρ. 84 [τοῦ τύπου «Ελευσίνας»]).

628. E. Thraemer, στό: Roscher, ML I, 624, 629 λ. «Asklepios»· Καββαδίας, Ἱερὸν, 10, 200 καὶ σημ. 1-3, ὅπου παρατίθενται στοιχεῖα γιὰ σκύλους καὶ σὲ ἄλλα Ἀσκληπιεῖα· Παπαχατζῆς II, 200-201 σημ. 2· ὁ ἴδιος, I, 124, ἀναφορικὰ μὲ τὸ Ἀσκληπιεῖο τοῦ Πειραιᾶ, ὅπου γινόταν πρόθυση στὸν Μαλεᾶτη, τὸν Ἀπόλλωνα – ὑποδηλώνοντας τὴ σύνδεση τοῦ Ἱεροῦ μὲ τὴν Ἐπίδαυρο – στὸν Ἑρμῆ, στοὺς Ἀσκληπιάδες, στοὺς «κύνας» καὶ τοὺς «κυνηγέτας», ποὺ συνδέονται ἐπίσης μὲ τὸν μῦθο τῆς γέννησης τοῦ Ἀσκληπιού στὴν Ἐπίδαυρο. Ἕνας ἀνακεκλιμένος σκύλος ἀποδιδόταν δῖπλα στὸν θρόνο τοῦ θεοῦ στὸ χρυσελεφάντινο ἄγαλμα τοῦ Θρασυμήδους (Παυσανίας, II 27, 2: «κάθεται δὲ ἐπὶ θρόνον ..., καὶ οἱ καὶ κύων παρακατακείμενος»). Ὁ σκύλος αὐτὸς εἰκονίζεται κάτω ἀπὸ τὸν ἔνθρονο Ἀσκληπιὸ σὲ νομίματα τῆς Ἐπιδαύρου τῶν κλασικῶν-ἐλληνιστικῶν χρόνων (L. Lacroix, Les reproductions des statues sur les monnaies grecques [1949] 300-301 πίν. XXVI¹²· Holtzmann 874 ἀρ. 84*), ἀλλὰ καὶ τῆς περιόδου τῆς Ρωμαϊκῆς (L. Lacroix, ὁ.π. 300-301 πίν. XXVI¹³, 14).

629. Ἕνα νέο ἀγαλματικὸ τύπο τοῦ Ἀσκληπιού στὴ μορφή τῆς μετάπλασης «Amelung» καὶ μὲ τὸ αὐγὸ στὸ δεξιὸ χεῖρ θέλησε νὰ καθορίσει ὁ G. Grimm, Alexander the False Prophet and His God Asclepius-Glycon. Remarks Concerning the Representation of Asclepius with an Egg («Type Nea Paphos-Alexandria-Trier»), Cyprus and the East Mediterranean in the Iron Age, Proceedings of the 7th British Museum Classical Colloquium (1988 [1989]) 168-173 εἰκ. 1-10. Τὸ θέμα ὅμως τοῦ αὐγοῦ στὸ κατεβασμένο δεξιὸ χεῖρ τοῦ θεοῦ σὲ συνάρτηση μὲ τὸ φίδι ἀπαντᾷ καὶ σὲ ἓνα ἀγαλματίδιο τοῦ β' μισοῦ τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. ἀπὸ τὴν Τανάγρα στὸ Παρίσι, τὸ ὁποῖο εἰκονίζει τὸν Ἀσκληπιὸ νέο, ἀγένειο, μὲ γυμνὸ τὸν ἄνω κορμὸ (Λοῦβρο ΜΝΚ 1939: A. Michon, Ésculape jeune, MonPiot 3, 1896, 59-70 εἰκ. 1 [σχεδιογράφημα], ὅπου ὑποθέτει ὅτι τὸ ἱμάτιο θὰ κάλυπτε τὰ ἰσχία καὶ τὴν ἀριστερὴ πλευρά· G. Strohmaier, ὁ.π. 149 ἀρ. 4, ὁ ὁποῖος τὸ θεωρεῖ γυμνὸ· Holtzmann, 870 ἀρ. 24*, ὁ ὁποῖος εἰκονίζει μόνον τὸ ἐπάνω θραῦσμα ὡς τὸν καρπὸ). Ἀνάλογο μοτίβο ἀπαντᾷ ἐπίσης σὲ παραδείγματα τοῦ τύπου «Klein-Glienicke» (Kranz, Klein-Glienicke, 114-116 ἀρ. 5-7, 12 εἰκ. 8-11, 15-16).

630. Πρβ. τὴν κοσμογονία ὅπως παραδίδεται ἀπὸ τὸν Ἀριστοφάνη, Ὀρνίθες, στ. 693 κέ. («Χάος ἦν καὶ Νὺξ Ἐρεβός τε μέλαν πρῶτον καὶ Τάρταρος ἐνρὺς / .. / ἵκτεϊ πρῶτιστον ὑπὸνέμιον Νὺξ ἢ μελανόπτερος ὤν, / ἐξ οὗ περικελλομένης ἄρας ἔβλαστον Ἐρως ὁ ποθενός / ...»), ἡ ὁποία θεωρεῖται ὅτι ἀνάγεται σὲ ὀρφικὰ πρότυπα (M. P. Nilsson, Geschichte der griechischen Religion³, HdAW V 2. 1 [1967] 684-685). Γιὰ τὴ χθόνια σημασία τοῦ αὐγοῦ, ποὺ συνδέεται ἄμεσα μὲ τὴν παρουσία του σὲ τάφους, σημαντικότερη μελέτη εἶναι αὐτὴ τοῦ M. P. Nilsson, Das Ei im Totenkult der Alten, Archiv für Religionswissenschaft 11, 1908, 530-545 (=Opuscula Selecta I [1951] 3-20 εἰκ. 1-5). Τὴν κοσμολογική, χθόνια ἐρμηνεία τοῦ αὐγοῦ στὶς παραστάσεις τοῦ Ἀσκληπιού ὑποστηρίζει κυρίως ὁ G. Strohmaier, ὁ.π. 143-153 εἰκ. 28-36.

631. Περὶ τὸ 400 π.Χ. χρονολογεῖται ἡ σκηνὴ σὲ ἓναν ἐρυθρόμορφο βοιωτικὸ κρατήρα, ὅπου μία

ἀνακεκλιμένη γενειοφόρος, ἀνδρική μορφή μὲ στεφάνι στὰ μαλλιά, κρατᾷ ἕναν κἀνθαρο στὸ προτεταμένο δεξιὸ χέρι της, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἐτοιμάζεται νὰ πιεῖ ἕνα φίδι, ἐνῶ στὴν παλάμη τοῦ ἀριστεροῦ χεριοῦ κρατᾷ ἕνα αὐγὸ, ποὺ δηλώνεται σαφῶς μὲ λευκὸ χρῶμα. Ἡ ἐρμηνεία τῆς σκηνῆς ποὺ θυμίζει νεκρόδεупνα, ὅπως καὶ ἡ ταύτιση τῆς μορφῆς μὲ τὸν Ἀσκληπιὸ ἀμφισβητεῖται (EAM A 1393: G. Strohmaier, ὁ.π. 150 ἀρ. 9 εἰκ. 30-31, μὲ βιβλιογραφία καὶ τὶς ἀπόψεις ποὺ ἔχουν ἐκφρασθεῖ, ἐνῶ ὁ ἴδιος δέχεται τὴν ταύτιση μὲ τὸν Ἀσκληπιό· Holtzmann, 871 ἀρ. 41*, ὅπου ἡ παράσταση κατατάσσεται στὶς ἀμφίβολες). Ὁ ἄνδρας θὰ πρέπει νὰ ἐρμηνευθεῖ ὡς Διόνυσος σὲ μία χθόνια ὑπόσταση, καθὼς ὑπάρχουν ἀρκετὲς πῆλινες προτομὲς τοῦ θεοῦ ἀπὸ τῆ Βοιωτίας, στὶς ὁποῖες κρατᾷ τὸν κἀνθαρο καὶ ἕνα αὐγὸ (C. Gasparri, *LIMC* III [1986] 428-429 λ. «Dionysos» ἀρ. 56*-61*, μὲ βιβλιογραφία).

632. Τὴν ἱστορία τοῦ Ἀλεξάνδρου, τὴν ἱδρυση καὶ ἀνάπτυξη τοῦ μαντείου στὸ Ἀβώνου Τεῖχος διηγεῖται ὁ Λουκιανός, *Ἀλέξανδρος ἢ ψευδομάντης* (M. P. Nilsson, ὁ.π. *HdAW* V 2.2 [1974] 472-474· G. Grimm, ὁ.π. 169-170).

633. G. Bordenache Battaglia, *LIMC* IV (1988) 279-283 λ. «Glykon», μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία.

634. Τὸν συσχετισμὸ αὐτὸ ὑποστήριξε κυρίως ὁ G. Grimm, ὁ.π. 167-173 εἰκ. 1-10. Ὁ ἴδιος ἐξέφρασε τὴν ἄποψη (κυρίως στὴ σ. 170) ὅτι ἕνα ἄγαλμα τοῦ Ἀσκληπιοῦ στὴ μετάπλαση «Amelung» μὲ τὸ αὐγὸ στὸ δεξιὸ χέρι ἀποτελέσει τὴ λατρευτικὴ εἰκόνα τοῦ θεοῦ στὸν πρῶμο Ἀντωνίνιο ναὸ στὸ Ἀβώνου Τεῖχος, ἡ ὁποία ἐγίνε τὸ πρότυπο ὅλων τῶν ἀνάλογων παραστάσεων τοῦ Ἀσκληπιοῦ. Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ βασίστηκε κυρίως στὴν ἀναγνώριση τοῦ τύπου σὲ νόμισμα τῆς πόλης αὐτῆς τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀντωνίνου τοῦ Εὐσεβοῦς (εἰκ. 6a-b). Ἡ προσεκτικότερη ὅμως μελέτη τῆς μορφῆς τοῦ Ἀσκληπιοῦ στὰ νομίσματα αὐτά (πρβ. W. H. Waddington - E. Babelon - Th. Reinach, *Réceuil général des monnaies grecques d'Asie Mineure* [1904] 130 ἀρ. 3-4 πίν. XVII8-9) ὑποδεικνύει ὅτι ὁ θεὸς δὲν εἰκονίζεται στὴ μετάπλαση «Amelung», ἀλλὰ περισσότερο σὲ τύπο παρόμοιο μὲ αὐτὸν τῆς «Ελευσίνας», ὅπως μαρτυρεῖ ἡ τριγωνικὴ ἀναδίπλωση τοῦ ἱματίου. Σὲ ἕνα ἀκόμη νόμισμα τῆς ἰδίας πόλης τῆς ἐποχῆς τῶν Σεβήρων, ὁ Ἀσκληπιὸς παρουσιάζεται σὲ στάση ἀντίστροφη ἀπὸ αὐτὴ τοῦ τύπου «Giustini», δὲν διακρίνονται ὅμως ἄλλες λεπτομέρειες (W. H. Waddington κ.ά., ὁ.π. 131 ἀρ. 14 πίν. XVII18). Ἀντίθετα, στὰ νομίσματα τοῦ Ἀβώνου Τεῖχους ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀντωνίνου Πίου ὡς καὶ τοῦ Τριβωνιανοῦ Γάλλου (251-253 μ.Χ.) κυριαρχεῖ ἡ χαρακτηριστικὴ μορφή τοῦ Γλύκωνος, ἡ ὁποία θὰ πρέπει νὰ ἀντιγράψει τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα τῆς νέας μορφῆς τοῦ Ἀσκληπιοῦ (W. H. Waddington κ.ά., ὁ.π. 130-131 ἀρ. 7-9, 12, 15-18 πίν. XVII ἀρ. 11-13, 16, 19-22· G. Bordenache Battaglia, ὁ.π. ἀρ. 6-10, 20). Ὁ Γλύκων εἰκονίζεται μαζὶ τὸν Ἀσκληπιό, μὲ τὸ ἱμάτιο γύρω ἀπὸ τὰ ἰσχία, σὲ ἕνα δακτυλιόλιθο ποὺ προέρχεται ἴσως ἀπὸ τὴν Ἀντιόχεια (Συλλογὴ Sorlin-Dorigny: G. Bordenache Battaglia, ὁ.π. 281 ἀρ. 19), ἐνῶ ἡ μοναδικὴ παράσταση ὅπου ὁ Γλύκων ἀνελίσσεται γύρω ἀπὸ τὴ βακτηρία τοῦ Ἀσκληπιοῦ, ποὺ εἰκονίζεται στὴ μετάπλαση «Λονδίνου/Ελευσίνας» κρατώντας τὸ αὐγὸ στὸ δεξιὸ χέρι, ἀπαντᾷ σὲ ἕνα ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Glava Panega στὴ Θράκη (ὁ.π. σημ. 627· G. Grimm, ὁ.π. εἰκ. 9).

635. Ἐνα μικρὸ βωμὸ ὑπέθεσε ὁ Peek I, 101, ἀρ. 189, ἡ σχετικὰ μεγάλη ὅμως ἀπόσταση μεταξὺ τῶν δύο τὸρμων προϋποθέτει ὅτι ὁ βωμὸς θὰ πρέπει νὰ ἦταν ἀρκετὰ μεγάλος.

636. Πρβ. τὴν ἀπόδοση στὸ 116 τοῦ τύπου τοῦ «Αἰσχίνου» (πίν. 122-123). Γιὰ τὸν ἀγαλματικὸ αὐτὸ τύπο καὶ γιὰ ἐκεῖνο τοῦ «Σοφοκλέους» βλ. σ. 278-279.

637. Πρβ. ἕνα ἀνάγλυφο ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο τοῦ Πειραιᾶ (EAM 1407: Holtzmann, 881 ἀρ. 202*) ὅπου ὁ Ἀσκληπιὸς εἰκονίζεται κατὰ 3/4 πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ ἡ τύλη τοῦ ἱματίου τοῦ ἔρχεται σὲ καμπύλη γραμμὴ ὡς ἐπάνω ἀπὸ τὸ μέσο τοῦ ἀριστεροῦ βραχίονα. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ μορφή τοῦ Δηλόπτου σὲ ἕνα ψηφισματικὸ ἀνάγλυφο τοῦ 329/8 π.Χ. ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ, ἐπηρεασμένη καθαρὰ ἀπὸ τὴν εἰκονογραφία τοῦ Ἀσκληπιοῦ· ἡ τύλη πέφτει ἀρκετὰ κάτω ἀπὸ τὸ δεξιὸ στήθος καὶ ἀνέρχεται κατόπιν ἀπότομα ὡς τὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ ἀριστεροῦ βραχίονα καλύπτοντας τὸ ἀριστερὸ στήθος (Κοπεγγάχη, Γλυπτοθήκη Ny Carlsberg 462: Meyer, *Urkundenreliefs*, 296 ἀρ. A 107 πίν. 322).

638. Στὶς ἐπαναλήψεις τῆς μετάπλασης «Λονδίνου/Ελευσίνας» ἡ ἄνω παρυφὴ τοῦ ἱματίου συνήθως δὲν διακρίνεται σαφῶς μέσα ἀπὸ τὶς πτυχὲς τῆς τύλης, ἀν καὶ εἶναι πιθανὸν ὅτι ὑπονοεῖται τουλάχιστον στὴν πρώτη συστροφὴ τῆς τύλης ἀπὸ τὴ δεξιὰ μασχάλη ὡς τὸ μέσο περίπου τοῦ κορμοῦ (πρβ. τὸν κορμὸ στὸ Λονδίνο, ὁ.π. σημ. 613), ὅπως συμβαίνει καὶ στὰ παραδείγματα τῆς μετάπλασης

«Αθήνας/Macerata» (πρβ. Meyer, *AntPl*, πίν. 17-23). Στὸν κυρίως τύπο «Giustini» ἀντίθετα, τὸ ἱμάτιο σχηματίζει μία μικρὴ ἀναδίπλωση στὴν τύλη καὶ ἡ παρυφὴ ἀποδίδεται εὐκρινῶς μπροστὰ ἢ ἀκριβῶς ἐπάνω ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ πῆχυ (πρβ. Meyer, *AntPl*, πίν. 1-11, καθὼς καὶ ὀρισμένα ἔργα τῆς μετάπλασης «Αθήνας/Macerata» στὴν περιοχὴ τοῦ ἀριστεροῦ ἀγκῶνα: πίν. 17, 22-23).

639. Στὸν τύπο τοῦ «Αἰσχίνου», ὅπως καὶ στὴν παραλλαγὴ τοῦ «νέου τῆς Ἑρέτριας» (βλ. παρακάτω σ. 278-279), ἡ ἀναδίπλωση τοῦ ἱματίου ἐπάνω ἀπὸ τὰ ἰσχία τέμνει ὅλον τὸν κορμὸ μὲ μία καμπύλη γραμμὴ. Ἡ τομὴ αὕτῃ εἶναι λιγότερο ἔντονη στὸ ἄγαλμα τοῦ αὐτοκράτορα Ἰουλιανοῦ στὸ Παρίσι (Λοῦβρο MA 1121: Niemeyer, 90 ἀρ. 32 πίν. 92).

640. Ἡ ἐπιμελημένη ἐργασία τῆς πίσω ὀψης ὀφείλεται ἀσφαλῶς καὶ στὴ θέσῃ στὴν ὁποία βρισκόταν τὸ ἄγαλμα στὸ θέατρο (βλ. σ. 307-308).

641. Τὸν κυρίως τύπο «Giustini» ἀκολουθεῖ ἓνα κολοσσικὸ ἄγαλμα ἀπὸ τῇ Ρώμῃ μὲ κεφαλὴ νέου ἀνδρα, τῆς μέσης ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίνων, γιὰ τὸ ὁποῖο παλαιότερα εἶχε ὑποστηριχθεῖ ὅτι εἰκονίζει τὸν ἴδιο τὸν Ἀσκληπιό (Βατικανό, Braccio Nuovo 2288: Amelung, *Vat.Kat.* I, 29-31 ἀρ. 17 πίν. 4 [Ἀσκληπιός]: K. A. Neugebauer, *Asklepios, BWPr* 78 [1921] 38-42 εἰκ. 13 πίν. II3 [ἀμφιβάλλει γιὰ τὴν ταύτιση μὲ τὸν Ἀσκληπιό]: H. v. Steuben, στί: Helbig⁴ I, 320-321 ἀρ. 413 [Ἀσκληπιάδης δηλ. ἱατρὸς ἢ θεραπευτὴς ἱερέας]: H. Wrede, *Consecratio in formam deorum* [1981] 195-196 ἀρ. 3 πίν. 12-4 [εἰκονιστικὸ ἄγαλμα]: Holtzmann, 879 ἀρ. 157* [πορτραῖτο ἱατροῦ]: Meyer, Giustini, 121, 124 ἀρ. G6. *AntPl*, 13-14 ἀρ. G6 εἰκ. 7-9 πίν. 6-7). Πρόκειται γιὰ τὸ μόνον βεβαιωμένο παράδειγμα χρήσης τοῦ τύπου «Giustini» σὲ εἰκονιστικὸ ἄγαλμα, ἐνῶ σὲ μία ἀκόμη τουλάχιστον περίπτωση ἔχει χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὸν ἴδιο σκοπὸ ὁ τύπος «Campana» (βλ. σημ. 668).

642. R. Herzog - P. Schazmann, *Kos I: Asklepieion* (1932) XI-XII, 57, 74 πίν. 31, 37-38, 55. Πρόκειται γιὰ μία τετράγωνη κόγχη στὸν ἀναλημματικὸ τοῖχο τοῦ δεύτερου ἀνδρήρου τοῦ Ἀσκληπείου, ἀμέσως Δ τῆς κλίμακας ἀνόδου, σύγχρονη μὲ τὸν τοῖχο καὶ τὸν ναὸ Β (τοῦ 280 π.Χ. περίπου). Στὴν κόγχη αὕτῃ, ἡ ὁποία χρησίμευε καὶ ὡς κρήνη, τοποθετήθηκε ἓνα ψηλὸ τετράγωνο βάθρο ποῦ θὰ ἔφερε ἓνα μαρμαρίνο ἄγαλμα, ἀπὸ τὸ ὁποῖο βρέθηκαν «einige, leider nur kleinere, bedeutungslose Bruchstücke» (σ. 57). Ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴ τῆς βάσης γίνεται γνωστὸ ὅτι ὁ ἱερέας Κ. Στερτίσιος Ξενοφὼν τὴν ἀφιέρωσε στὸν Ἀσκληπιὸ Καίσαρα Αὐγουστο, δηλ. στὸν Νέρωνα, στὴν Ὑγεία καὶ στὴν Ἡπείονη (σ. 57). Ἡ βάση θὰ ἔφερε ἓνα μόνον ἄγαλμα καὶ αὐτὸ θὰ ἦταν ἀσφαλῶς τοῦ Νέρωνος-Ἀσκληπιοῦ. Ὁ Ξενοφὼν ἦταν ἱατρὸς τοῦ Κλαυδίου καὶ πιστεύεται ὅτι βοήθησε τὴν Ἀγριππίνα νὰ δηλητηριάσει τὸν αὐτοκράτορα γιὰ νὰ ἀνέλθει στὸν θρόνο ὁ Νέρων (σ. XI-XII: Tacitus, *Annales* XII, 66-67· πρβ. τὰ σχόλια τοῦ E. Koestermann, III [1967] 226, ὅπου ἡ συνεισφορὴ τοῦ Ξενοφώντος ἀμφισβητεῖται. Γιὰ τὸν Ξενοφῶντα βλ. M. Kaplan, *Greeks and the Imperial Court, from Tiberius to Nero* (1990) 77, 78-87· ἀλλὰ καὶ A. Neppi Modona, *L'isola di Coe nell'antichità classica, MemRodI* I [1933] 128-132 καὶ γιὰ τὴν βάση τοῦ Ἀσκληπιοῦ-Νέρωνος σ. 131 σημ. 12 πίν. VIII). Στοιχεῖα γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ ἀγάλματος μετὰ τὴ *damnatio memoriae* τοῦ Νέρωνος δὲν ὑπάρχουν. Σὲ μία πολὺ ὑστερότερη ἐποχὴ πάντως προστέθηκε στὴν κόγχη ἓνα τετράγωνο προστώο ἀπὸ μέλη τοῦ Ἀντωνίνειου ναοῦ C τοῦ Ἀσκληπείου (R. Herzog - P. Schazmann, ὁ.π. 57, 74).

643. Γιὰ τὸν τύπο τοῦ «Ἀσκληπιοῦ Este» δὲν ἔχει γίνῃ ἀκόμη ὁλοκληρωμένη ἐρευνα. Ἡ ὀνομασία του προήλθε ἀπὸ ἓνα σχεδὸν ἀκέραιο ἀγαλμάτιο ποῦ ἀνήκε παλαιότερα στὴ Συλλογὴ Este (Βιέννη, Kunsthistorisches Museum I 1172: Holtzmann, 886 ἀρ. 320*· στὸν πρώιμο 3ο αἰ. π.Χ. τὸ χρονολογεῖ ὁ R. Horn, *Samos XII: Hellenistische Bildwerke auf Samos* [1982] 130 σημ. 3, ἐνῶ ἡ R. Kabus-Preißhofen, *Die hellenistische Plastik der Insel Kos, AM Beih.* 14 [1989] 45-46, τὸ συνδέει μὲ τὰ γλυπτὰ τοῦ Μανσωλείου τῆς Ἀλικαρνασσοῦ). Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Holtzmann, 886-889 ἀρ. 320*-354 καὶ σ. 895, ὅπου ἀναφέρονται συνοπτικὰ οἱ ὥς τώρα ὑποθέσεις γιὰ τὸ πρωτότυπο καὶ τὸν δημιουργό του, ὁ τύπος «Este» ἀναφέρεται συνήθως ἀπὸ κοινοῦ μὲ τὸν τύπο «Ἐπιδαύρου». Ἀπὸ τῆς παλαιότερης μελέτης σημαντικότερες εἶναι P. Wolters, *Darstellungen des Asklepios, AM* 17, 1892, 1-15· J. Six, *Asklepios by Bryaxis, JHS* 42, 1922, 31-35 εἰκ. 1-3 πίν. I· A. Schöber, *Asklepiosdarstellungen des vierten Jahrhunderts, ÖJh* 23, 1926, 8-15 εἰκ. 3 (ἀγαλμάτιο Βιέννης)· Bieber, *Asklepios*, 80-85 εἰκ. 23-29· G. Heiderich, *Asklepios* (1966) 41-49, 70-72, 149-150 ἀρ. 4a-f, 5a-n, U 1-4 (στὸν τύπο «Villa Doria Pamphilj», μετάπλαση τοῦ ὁποίου ἀποτελεῖ ὁ τύπος «Ἐπιδαύρου» [σ. 70-72], ὅπως καὶ ὁ τύπος «Este» [σ. 72])· Traversari, *Venezia* 128 ἀρ. 53· R. Kabus-Preißhofen, ὁ.π. 25-51. Τὴ σημασία τοῦ τύπου

«Ἐπιδαύρου-Este» ἐπειδὴ ἀνήκει στοὺς πρωιμότερους εἰκονογραφικοὺς τύπους τοῦ Ἀσκληπιοῦ, χωρὶς ὅμως περαιτέρω ἔρευνα, τονίζει ὁ Kranz, Klein-Glienicke, 138, 146, 150, 153.

644. Ἡ χρονολόγησις τοῦ πρωτοτύπου σιτὸν 4ο αἰ. π.Χ. θεωρεῖται βέβαιη, καθὼς ὁ τύπος ἐμφανίζεται σὲ ἀναθηματικὰ ἀνάγλυφα τῆς ἐποχῆς. Πρωιμότερο εἶναι τὸ EAM 1341, τῶν χρόνων περὶ τὸ 400 π.Χ., ὅπου ὁ Ἀσκληπιὸς εἰκονίζεται σὲ κατατομή πρὸς τὰ δεξιὰ, μὲ ἄνετο τὸ δεξιὸ σκέλος καὶ χωρὶς βακτηρία (L. Beschi, *Rilievi attici ricomposti*, *ASAtene* 47/48 (n.s. 31/32), 1969/70, 86-94, ιδίως 88-89). Στὸ ἀνάγλυφο EAM 1345 ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Ἀθήνας, τοῦ α' μισοῦ τοῦ 4ου αἰ., ὁ Ἀσκληπιὸς εἰκονίζεται σὲ μία παραλλαγή τοῦ τύπου, μὲ σταυρωμένα τὰ πόδια· τὸ ἱμάτιο δὲν ἀναδιπλώνεται, ἐνῶ ἀποδίδεται ὁ κόμβος τοῦ ἱματίου στὴν ἀριστερὴ μασχάλη (Holtzmann, 887 ἀρ. 344*). Στὸ ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο EAM 1334, ἐπίσης ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Ἀθήνας, τῶν μέσων περιόδου τοῦ 4ου αἰ., ἐκτὸς ἀπὸ τὸ σῆμα μοτίβο τῶν σταυρωμένων ποδιῶν, ἡ μορφή τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἀκολουθεῖ τὸν τύπο «Este» (Holtzmann, 887 ἀρ. 338*). Στὸ τρίτο ἀνάγλυφο ποὺ ἀναφέρει ὁ Holtzmann, 887 ἀρ. 337, ἡ ἀνδρική μορφή εἰκονίζεται μετωπικά, ἀκολουθώντας πιστὰ τὸν τύπο «Este». Στὴν περίπτωση ὅμως αὕτη δὲν πρόκειται γιὰ ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο, ἀλλὰ γιὰ ψηφισματικὸ καὶ ἡ ἀνδρική μορφή ταυτίζεται μὲ τὸν Δῆμο ἢ τὸν Ἐπώνυμο ἥρωα κάποιας φυλῆς (Ἐπιγραφικὸ Μουσεῖο 2958, ἀπὸ τὴν Ἀθήνα: Meyer, *Urkundenreliefs*, 306 ἀρ. A142 πίν. 421 [τοῦ 320-310 π.Χ.]). Τὸν ἴδιον τύπον παρουσιάζει καὶ ἡ ἀντίστοιχη ἀνδρική μορφή σὲ ἓνα ψηφισματικὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὴν Τροιζήνα (Μουσεῖο Πόρου 575: Meyer, *Urkundenreliefs*, 318 ἀρ. N10 πίν. 541, 551 [περὶ τὸ 320 π.Χ.]). Τὸ γεγονός ὅτι ὁ τρόπος διευθέτησις τοῦ ἱματίου τοῦ Ἀσκληπιοῦ θὰ μπορούσε νὰ ἀνήκει καὶ σὲ ἄλλες μορφές, καθιστᾷ ἀμφίβολο κατὰ πόσον εἰκόνες τοῦ θεοῦ σὲ ἀναθηματικὰ ἀνάγλυφα τοῦ ὕστερου 5ου αἰ. π.Χ., ὅπου ὁ Ἀσκληπιὸς παρουσιάζεται ὡς θεράπων φορῶντας τὸ ἱμάτιο σὲ διάφορες παραλλαγές τοῦ τύπου «Este», ἀπηχοῦν κάποιο λατρευτικὸ ἄγαλμα (πρβ. τὰ ἀνάγλυφα στὸ Brocklesby Park καὶ στὸ Μουσεῖο Κερκύρας: Holtzmann, 876 ἀρ. 102*, 103*). Χαρακτηριστικὴ εἶναι στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ φράσις τοῦ L. Beschi, ὅ.π., ἀναφερόμενος στὴ μορφή τοῦ Ἀσκληπιοῦ στὸ ἀνάγλυφο EAM 1341: «in un momento in cui una tipologia di Asclepio non era ancora fissata monumentalmente in Attica, il nostro scultore si sia ispirato a tipi di croi, come le figure citate della base di Nemesi...». Πρβ. ἐπίσης: ἓνα νόμισμα τῆς Λάρισας τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰ., ὅπου ὁ Ἀσκληπιὸς ταΐζει τὸ φίδι μὲ τὸ προτεταμένον δεξιὸ χεῖρ (BMC Thessaly, 28 ἀρ. 45 πίν. V9). Ἡ ταύτιση ἐπομένως μορφῶν μὲ ἀνάλογο ἔνδυμα μὲ τὸν Ἀσκληπιὸ εἶναι ἀμφίβολη ὅταν αὐτὲς δὲν συνοδεύονται ἀπὸ τὸ φίδι ἢ ἡ ἑρμηνεία τους δὲν ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ ἓνα εὐρύτερο σύνολο μορφῶν (Meyer, *Weihrelief*, 217), ὅπως συμβαίνει μὲ θραύσματα ἀναγλύφων ἀπὸ τὴν Ἀγορὰ τῆς Ἀθήνας ποὺ ἔχουν χρονολογηθεῖ περὶ τὸ 410 π.Χ. καὶ εἰκονίζουν τμήμα μορφῆς μὲ τριγωνικὴ ἀναδίπλωσις τοῦ ἱματίου (Μουσεῖο Ἀγορᾶς S 2050 καὶ S 621: E. B. Harrison, *A Classical Maiden from the Athenian Agora*, *Hesperia*, Suppl. XX [1982] 44-46 πίν. 6d, 7a).

645. Ἡ ὀνομασία τοῦ τύπου ὀφείλεται στὸ ἀγαλμάτιο EAM 266 ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο Ἐπιδαύρου (βλ. κ.π. σημ. 649). Γιὰ τὸν τύπον βλ. ιδίως Holtzmann, 888-889 ἀρ. 361*-378*. G. Heiderich, *Asklepios* (1966) 40-47, 70, ὅπου συνδέει τὸν τύπον μὲ τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα τοῦ Ἀμφιαράου στὸν Ὠρωπὸ, ἐπειδὴ ἀρκετὰ παραδείγματα προέρχονται ἀπὸ τὸ Ἀμφιαράειο. Πρβ. ἓνα μικρὸ ἄγαλμα στὸ Μουσεῖο Ὠρωποῦ (Holtzmann, 888 ἀρ. 362· I. Krauskopf, *LIMC* I [1981] 701 λ. «Amphiaraos» ἀρ. 54*, τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.) καὶ ἓνα ψηφισματικὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Ἡφαιστείου, ἴσως ἀπὸ τὸ Ἀμφιαράειο τῆς Ἀθήνας, τοῦ 320/10 π.Χ., ὅπου ὁ Ἀμφιαράος ταυτίζεται ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή (EAM 1396: I. Krauskopf, ὅ.π. 702 ἀρ. 65*· Holtzmann, 888 ἀρ. 372, ὅπου ὡς τόπον προέλευσις δίνει τὸ Ἀμφιαράειο τοῦ Ὠρωποῦ· Meyer, *Urkundenreliefs*, 306 ἀρ. A143 πίν. 422). Τὸ μοτίβο τοῦ γυμνοῦ ὤμου ἀπαντᾷ καὶ σὲ ἓνα ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο τοῦ α' μισοῦ τοῦ 4ου αἰ. ὅπου ὁ Ἀμφιαράος εἰκονίζεται σὲ διαφορετικὸν τύπον (Μουσεῖο Ὠρωποῦ: I. Krauskopf, ὅ.π. 702 ἀρ. 64*). Τὸ σωζόμενο ὅμως ἀριστερὸ χεῖρ τοῦ λατρευτικοῦ ἀγάλματος, ἂν ἡ ταύτιση εἶναι σωστή, μαρτυρεῖ ὅτι τὸ ἄγαλμα αὐτὸ θὰ ἀκολουθοῦσε διαφορετικὸν τύπον (I. Krauskopf, ὅ.π. 701 ἀρ. 53* [Ἀμφιαράος]· B. X. Πετράκος: *Ὁ Ὠρωπὸς καὶ τὸ Ἱερὸν τοῦ Ἀμφιαράου* [1968] 124 ἀρ. 28 πίν. 45, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὸ ἄγαλμα τῆς Ὑγείας). Ἡ εὕρεσις ἐπίσης στὸ Ἀμφιαράειο ἐνδὸς ἀγαλματίου τοῦ τύπου «Este» (B. Πετράκος, ὅ.π. 120 ἀρ. 11 πίν. 35α) ὑποδεικνύει ὅτι ἡ εἰκονογραφία τοῦ θεραπευτῆ Ἀμφιαράου εἶχε ἄμεση ἐξάρτησις ἀπὸ αὐτὴν τοῦ Ἀσκληπιοῦ. Ἡ χρονολόγησις τοῦ τύπου «Ἐπιδαύρου» στὸ α' μισὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. πιστοποιεῖται ἀπὸ τὴν εὕρεσις στὴν Ὀλυνθο ἐνδὸς ἀγαλματίου σὲ μία παραλλαγή τοῦ

τύπου χωρίς τριγωνική αναδίπλωση (Θεσσαλονίκη, 'Αρχαιολογικὸ Μουσείο 226: D. M. Robinson, *Olynthus XII: Domestic and Public Architecture* [1946] 130-137 πίν. 115-116, 118-119 [τοῦ πρώιμου 4ου αἰ. π.Χ.]: Holtzmann, 889 ἀρ. 377).

646. R. Kabus-Preißhofen, ὁ.π. 25-42· στή σήμ. 73 παραθέτει τὶς παλαιότερες ἀπόψεις σύμφωνα μὲ τὶς ὁποῖες τὸ πρῶτο λατρευτικὸ ἄγαλμα συνδέεται μὲ τὸν πρωιμότερο ναὸ τοῦ Ἀσκληπείου, τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. Ἀντίθετα, ἡ ἴδια, 25-29, θεωρεῖ ὡς αἰτία τῆς δημιουργίας τοῦ ἀγάλματος αὐτοῦ τὸν συνοικισμό τοῦ 366 π.Χ., καὶ ὑποθέτει τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς ναοῦ τῶν μέσων τοῦ 4ου αἰ., στή θέσῃ τοῦ ναοῦ C τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ., σὲ ἀντιστοιχία μὲ ἓνα βωμὸ ποὺ βεβαιωμένα ἀνήκει στὴν ἴδια ἐποχὴ (σ. 40-41)· τὸ ἄγαλμα ἀποδίδει, τέλος, ἐπιφυλακτικὰ στὸν Σκόπα (σ. 41-42).

647. EAM 258: A. Stewart, *Attika* (1979) 48-50 πίν. 10, 11, 15a, c, e, μὲ τὶς παλαιότερες ἀπόψεις καὶ αἰτιολόγησιν τῆς χρονολόγησιν καὶ ἀπὸ τὶς ἱστορικὲς συνθήκες: Holtzmann, 887 ἀρ. 346*. H. G. Martin, *Römische Tempelkultbilder* (1987) 173 εἰκ. 43, ὅπου ἀναφέρει τὸ ἄγαλμα ὡς ἐλληνιστικὴ μετάπλασιν τοῦ ἀγάλματος τοῦ Ἀσκληπιοῦ τοῦ Θρασυμήδους. Τὸ Ἀσκληπεῖον τοῦ Πειραιᾶ ιδρύθηκε πιθανότατα τὸ 421 π.Χ., ἓνα χρόνον περίπου πρὶν ἀπὸ αὐτὸ τῆς Ἀθήνας (G. Nenci, *Un'allusione al culto di Asclepio in Atene nella Pace di Aristofane, Perennitas, Festschrift A. Brelich* [1980] 343-347). Γιὰ τὴ μορφὴ τοῦ Ἱεροῦ εἶναι ἐλάχιστα πράγματα γνωστά, ἐκτὸς τοῦ ὅτι βρισκόταν στὴ Ν κλιτὸ τοῦ λόφου τῆς Μουνιχίας (Δ. Δραγάτης, Ἀνασκαφαὶ ἐν Πειραιεὶ [Ἀσκληπεῖον], *ΑΔ* 1888, 32-35· W. Judeich, *Topographie von Athen, HdArch* III 2.2. [1931] 441· Παπαχατζῆς I, 123-124· A. Stewart, ὁ.π. 48, ὅπου ἀναφέρεται σὲ διαμόρφωσιν ἀνάλογη μὲ αὐτὴ τοῦ Ἀσκληπείου τῆς Μεσσήνης). Γιὰ τὸ πρῶτο λατρευτικὸ ἄγαλμα τοῦ Ἀσκληπιοῦ δὲν ὑπάρχουν ἐπίσης πληροφορίες· φαίνεται πάντως λογικὴ ἡ ὑπόθεσιν ὅτι τὸ σωζόμενο ἐλληνιστικὸ EAM 258 μετέπλασε τὸ πρῶτο αὐτὸ ἄγαλμα, τὸ πρωτότυπο δηλ. τοῦ τύπου «Este».

648. Πρβ. τὴν ἐπίδρασιν ποὺ ἄσκησε ὁ τύπος «Este» στὸν χώρον τοῦ ΝΑ Αἰγαίου: R. Kabus-Preißhofen, ὁ.π. 45-51.

649. Ἡ μελέτῃ τῶν γλυπτῶν ποὺ εἶναι πρωιμότερα τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. δὲν περιλαμβάνεται στὰ πλαίσια τῆς ἐργασίας αὐτῆς. Γιὰ τὴν καλύτερη ὁμως κατανόησιν τῆς διάδοσιν τοῦ τύπου στὸ Ἀσκληπεῖο ἀξίζει νὰ γίνῃ ἓνας σύντομος λόγος γι' αὐτὰ τουλάχιστον ποὺ ἀναφέρονται ἤδη στὴ βιβλιογραφία. Στὸν 4ο αἰ. π.Χ. χρονολογεῖται τὸ ἀκέραιο ἀγαλμάτιο EAM 265 (Holtzmann, 887 ἀρ. 328*), τὸ ὁποῖο ἀκολουθεῖ πιστὰ τὸν τύπον «Este», ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀπόλυτα μετωπικὴ στάσιν καὶ τὸν σχηματισμὸ τῆς τύλης τοῦ ἱματίου ἐπάνω ἀπὸ τὸ δεξιὸ ἰσχίον. Τὸ ἀκέραιο ἀγαλμάτιο EAM 266 ἀποτελεῖ τὸ χαρακτηριστικὸ παράδειγμα τοῦ τύπου «Ἐπιδαύρου» (ὁ.π. σήμ. 645). Τὸ ἄριστος ποιότητος ἔργο θὰ πρέπει νὰ ἀνήκει ὅχι τόσο στὸν 4ο αἰ. π.Χ., ὅπως συνήθως ἀναφέρεται (A. H. Borbein, *Zum «Asklepios Blacas», Kanon, Festschrift E. Berger, AntK Beih.* 15 [1988] 212 σήμ. 10 μὲ βιβλιογραφία), ἀλλὰ στὰ μέσα ἢ στὸ β' μιστὸ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. κρίνοντας ἀπὸ τὴν ἐντονὴ προβολὴ τοῦ δεξιοῦ ἰσχίου καὶ τὶς ἀναλογίαις γενικότερα ποὺ παρουσιάζει μὲ τὸν Ἀσκληπιδ τῆς Μουνιχίας (ὁ.π. σήμ. 647). Λίγο ὑστερότερο θὰ πρέπει νὰ εἶναι τὸ ἀγαλμάτιο EAM 267 ποὺ ἀκολουθεῖ τὸν τύπον «Este» ὡς πρὸς τὴ διευθέτησιν τοῦ ἱματίου, ἐνῶ ἡ κλίσις τῆς κεφαλῆς θυμίζει περισσότερο αὐτὴ τοῦ EAM 266. Τεχνοτροπικὰ ἀποτελεῖ ἓνα μεταβατικὸ στάδιον, ἀπὸ τὸ EAM 266 στὸ παρόμοιον τυπολογικὰ, ραδιότερο ἀγαλματίδιο EAM 268 (Bieber, *Asklepios*, 82 σήμ. 52· 84 εἰκ. 28· Holtzmann, 887 ἀρ. 333*).

650. Τὴν ὑπόθεσιν αὐτῇ, ἡ ὁποία ἐκτὸς τῶν ἄλλων προϋποθέτει τὴ χρονολόγησιν τοῦ ἀγάλματος στὸν 5ο αἰ. π.Χ., ἔκανε ὁ K. A. Neugebauer, *Asklepios*, 78 *BWPr* (1921) 50-53. Ἀργότερα ὁ L. Beschi, ὁ.π. (σήμ. 644) 116, ὑπέθεσε ὅτι τὸ πρῶτο αὐτὸ ἄγαλμα ἀκολούθησε τὸν τύπον τοῦ «Φυρομάχου» (δηλ. τὴ μετάπλασιν «Λονδίνου-Ἐλευσίνας» καὶ «Amelung»), ὅπως ἀποδέχθηκε καὶ ὁ Berger, Giustini, 71 («Version III»), καὶ στὸ: *Antike Kunstwerke aus der Sammlung Ludwig III: Skulpturen* (1990) 197-198, 199, 207, 209. Χωρὶς αἰτιολόγησιν ὑπέθεσε ὅτι τὸ πρωτότυπον τοῦ τύπου «Amelung» («Version IIIA») στήθηκε στὴν Ἐπίδauρο περὶ τὸ 440 π.Χ., ὁ δὲ τύπος «Λονδίνου/Ἐλευσίνας» («Version IIIB») ἀποτελεῖ ἀνάπλασιν («Weiterbildung») τοῦ προηγουμένου ποὺ δημιουργήθηκε ἐπίσης στὴν Ἐπίδauρο, τὴν ὁποία ἀκολούθησε τὸ πρῶτο λατρευτικὸ ἄγαλμα τοῦ Ἀσκληπείου τῆς Ἀθήνας περὶ τὸ 420 π.Χ. Ἡ μόνη παράστασιν τοῦ Ἀσκληπιοῦ σὲ μορφὴ παρόμοια τοῦ τύπου Giustini (στὴ μετάπλασιν «Λονδίνου/Ἐλευσίνας») τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. ἀπὸ τὸ Ἀσκληπεῖο Ἐπιδαύρου βρίσκεται στὸ ἀνάθηματικὸ ἀνάγλυφο EAM 1426, ὅπου οἱ ὑπόλοιπες μορφὲς ἀκολουθοῦν ἀπαικτοὺς τύπους· τὸ ἀνάγλυφο ἐπομέ-

νως δὲν ἀποτελεῖ στοιχεῖο γιὰ τὴν τοποθέτηση τοῦ προτύπου τοῦ «'Ασκληπιοῦ Giustini» στὴν Ἐπίδουρο (Holtzmann, 881 ἀρ. 204*. F. Croissant, *LIMC* III [1986] 808 λ. «Erione» ἀρ. 5· Meyer, Giustini, 155, 156 σημ. 191). Τὴν ὑπόθεση ἐξάλλου τῆς ὑπαρξῆς ἐνδὸς κολοσσικοῦ λατρευτικοῦ ἀγάλματος στὸ 'Ασκληπιεῖο Ἐπιδαύρου στὸν 5ο αἰ. ἀποκλείουν καὶ τὰ ἀρχαιολογικὰ/ἀρχιτεκτονικὰ δεδομένα. Στὸ ἀρχαιότερο οἰκοδόμημα τοῦ Ἱεροῦ, τὸ «Κτήριο Ε», ὑπάρχει ὄντως ἕνας ναῖσκος στὴ ΒΔ γωνία του, ἀνοικτὸς πρὸς τὰ δυτικά, ποὺ συνδέεται μὲ ἕνα βωμό. Στὸν μικρὸ ὅμως αὐτὸ χώρο εἶναι ἀδύνατο νὰ στεγάσθηκε τὸ πρωτότυπο τοῦ «'Ασκληπιοῦ Giustini» (βλ. κ.π. Κεφ. IV: σ. 297-298).

651. Πρβ. ἕνα ἀγαλμα στὴ Ρώμη σὲ μία παραλλαγὴ τοῦ τύπου «Ἐπιδαύρου» μὲ μία μικρὴ καμπύλη ἀναδίπλωση τοῦ ἱματίου (B. Palma, στί: *Le Antichità di Villa Doria Pamphilj* [1977] 55-56 ἀρ. 33 πίν. XXIVa-b· Holtzmann, 889 ἀρ. 373*). Μολοντί ὁ πῆχυς καὶ τὸ ἄκρο δεξιὸ χέρι μὲ τὴ φιάλη ἀποτελοῦν νεώτερες συμπληρώσεις, ἡ θέσις τοῦ βραχίονα μαρτυρεῖ ὅτι τὸ ἄκρο χέρι δὲν πρέπει νὰ ἀκουμποῦσε στὸ ἰσχίον. Ὁ πιθανότατος ἐξάλλου σχηματισμὸς τῆς τριγωνικῆς ἀναδίπλωσης τοῦ ἱματίου στὸ 18 ἀποκλείει τὴν ταύτιση μὲ ἕνα ἐλληνιστικὸ ἀγαλματικὸ τύπο τοῦ Διός, ὁ ὁποῖος χρησιμοποιήθηκε κυρίως στὴν ἐποχὴ τοῦ Κλαυδίου καὶ γιὰ τὴν παράσταση αὐτοκρατόρων. Ὁ Ζεὺς εἰκονιζόταν μὲ ἄνετο τὸ ἀριστερὸ σκέλος στηριζόμενος σὲ σκῆπτρο μὲ τὸ ὑψωμένο ἀριστερὸ του χέρι, ἐνῶ στὸ κατεβασμένο δεξιὸ θὰ κρατοῦσε τὸν κεραυνό· στὸ ἱμάτιο παρατηρεῖται ἐπίσης ἡ ἀπὸτομη καμπύλη τῆς τύλης ἀπὸ χαμηλὰ στὸ δεξιὸ ἰσχίον ὡς τὸν ἀριστερὸ ὄμο (Maderna, 19-24 πίν. 1 σχετικὰ μὲ τὸ πρωτότυπο [γιὰ τὰ εἰκονιστικὰ ἀγάλματα βλ. σ. 18-19, 156-163 ἀρ. JS1-7 πίν. 2-4]).

652. Βλ. Κεφ. IV: σ. 303-304.

653. Τεχνικὰ στοιχεῖα καὶ κυρίως ἡ ἐργασία τῆς πίσω ὀψης ὑποδεικνύουν ὅτι ὁ καλλιτέχνης λάξευσε τὸ ἀγαλμα θεωρώντας ὡς κύρια ὀψη αὐτὴ μὲ τὴν πρόσθια ἐπιφάνεια τῆς πλίνθου κατενώπιον, ὅπως περίπου δείχνουν οἱ φωτογραφίες πίν. 78-79. Στὴν ὀψη αὐτὴ ἡ κεφαλὴ ἐμφανίζεται σχεδὸν σὲ κατατομὴ καὶ χάνεται κάθε αἰσθησις βάθους, ἐνῶ τονίζεται ἡ ἀνόργανη θέσις τῆς βακτηρίας καὶ τοῦ κόμβου τοῦ ἱματίου, ὅχι ἀκριβῶς στὴ μασχάλῃ ἀλλὰ ἀρκετὰ πρὸς τὰ ἔμπροσ. Ἡ ἐργασία ὅμως τῆς πλίνθου πιστοποιεῖ ὅτι ἀποκλείεται ἡ ὀψη αὐτὴ νὰ εἶναι ἡ κύρια, καθὼς ἡ ἀδρότερα δουλεμένη μὲ τὸ βελόνι πίσω ἐπιφάνεια ἀρχίζει ἀπὸ τὸ μέσο περίπου τοῦ ἄκρου ποδίου στὴ δεξιὰ πλευρά, ἐνῶ στὴν ἀριστερή, ἀπὸ τὸν χώρο δίπλα στὸν ὀμφαλό. Ἡ κύρια λοιπὸν ὀψη τοῦ 17 βρίσκεται πλησιέστερα σ' αὐτὴ τῆς πρώτης ὑπόθεσης.

654. Πρβ. τὴν ἀνάλογα ἐνδεδυμένη μορφή τοῦ Δήμου (;) στὸ ψηφισματικὸ ἀνάγλυφο Ἐπιγραφικὸ Μουσεῖο 2958 (ὁ.π. σημ. 644), ὅπου διακρίνεται ἡ ἀπόληξη μόνο τῆς βακτηρίας ἐπ'άνω στό «ἔδαφος», πίσω ἀπὸ τὴς πτυχὲς στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τῆς μορφῆς. Παραδόξως ἡ R. Kabus-Preibhofen, ὁ.π. (σημ. 643) 35, 38-40, 48, ἀναφέρει ὅτι ὁ 'Ασκληπιὸς στὸν τύπο αὐτὸ δὲν ἔχει τὴ βακτηρίαν στὴ μασχάλῃ, ἀλλὰ τὴν κρατᾷ μὲ τὸ κατεβασμένο ἀριστερὸ χέρι του. Στὸ συμπέρασμα αὐτὸ καταλήγει, ἐπειδὴ ἡ βακτηρία δὲν διακρίνεται σαφῶς στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τῶν ἀγαλμάτων, μεταξὺ τοῦ κορμοῦ καὶ τοῦ χερσίου, ἂν καί, ὅπως τονίζει, ἡ βακτηρία ἀποδίδεται ὡς τὴ μασχάλῃ στὰ ἀνάγλυφα, ὅπως καὶ σὲ ἕνα ρωμαϊκὸ ἀντίγραφο ἐνδὸς πρώιμου ἐλληνιστικοῦ ψηφιδωτοῦ στὴν Κω ποὺ εἰκονίζει τὸν 'Ασκληπιὸ νὰ ἀποβιβάζεται στὸ νηοὶ στὸν τύπο «Este» (R. Kabus-Preibhofen, ὁ.π. 29-32 εἰκ. 1· Holtzmann, 887 ἀρ. 340). Ἡ ἀποκατάσταση ὅμως αὐτὴ εἶναι ἀδύνατη, ἐπειδὴ, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ στάση τοῦ σώματος, ὁ τρόπος τῆς διευθέτησης τοῦ ἱματίου στὸν χώρο ἀνάμεσα στὸν κορμὸ καὶ τὸ ἀριστερὸ χέρι προϋποθέτει τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἄκρου τῆς βακτηρίας στὴ μασχάλῃ. Θὰ ἦταν ἀδύνατο διαφορετικὰ νὰ συγκρατηθεῖ τὸ ἱμάτιο, καθὼς τὸ κατεβασμένο ἀριστερὸ χέρι δὲν ἀποδίδεται ἐφαπτόμενο στὰ πλευρά.

655. Βλ. παραπάνω σημ. 619. Μὲ τὸν τύπο «Giustini» συνδέει τὴν κεφαλὴ τοῦ 17 ἡ Bieber, Asklepios, 84 καὶ σημ. 74.

656. Πρβ. τὴν ἀπόδοση τῶν μαλλίων στὴν κεφαλὴ «στρατηγοῦ» τοῦ τύπου «Pastoret» ποὺ ἀνάγεται σὲ πρωτότυπο τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., τὴν ὁποία χρησιμοποιεῖ ὁ Berger, Giustini, 65, γιὰ νὰ χρονολογήσῃ τὴν κεφαλὴ καὶ συνεπῶς τὸν τύπο «Giustini» στὴν ἐποχὴ αὐτὴ (D. Pandermalis, *Untersuchungen zu den klassischen Strategenköpfen* [1969] 46-55 ἀρ. 7 πίν. 13-15, ὁ ὁποῖος χρονολογεῖ τὸν τύπο «Pastoret» στὴν τελευταία δεκαετία τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.· G. Dontas, *Bemerkungen über einige attische Strategenbildnisse der klassischen Zeit*, *Festschrift F. Brommer* [1977] 81-82, 89 πίν. 251-2 [ταυτίζει τὸν τύπο μὲ τὸν Κόνωνα καὶ τὸν ἀνάγει στὴ δεκαετία 400-390 π.Χ.]· Vierneisel-Schlörb, 227-233

είκ. 102-104 [δέχεται τη χρονολόγηση τὸ 400-390 π.Χ.]). Μεγάλη ὁμοιότητα παρουσιάζει ἐπίσης ἡ μορφή τῶν μαλλιών στὶς κεφαλὰς στρατηγῶν τοῦ τύπου τοῦ λεγόμενου «Θεμιστοκλέους» (D. Pandermalis, ὁ.π. 56-58 ἀρ. 8 πίν. 161-3 [τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.]. G. Dontas, ὁ.π. 83-84 πίν. 261-2 [τοῦ 380-370 π.Χ.]), ὅπως καὶ τοῦ τύπου «Βερολίνου/Εφέσου» (D. Pandermalis, ὁ.π. 34-36 ἀρ. 4 πίν. 8 [τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰ.]. G. Dontas, ὁ.π. 85 πίν. 271-2 [τῆς περιόδου περὶ τὸ 370 π.Χ.]).

657. Holtzmann, 887-888 ἀρ. 345*-354*. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς μεμονωμένες κεφαλὰς πρβ. καὶ αὐτὲς τῶν ἀγαλματίων: ἀρ. 320*, 328 (=EAM 265, ὁ.π. σημ. 649), 333* (=EAM 267, ὁ.π. σημ. 649) καὶ ἀκόμη τὴν κεφαλὴ τοῦ ἀγαλματίου EAM 266 τοῦ τύπου «Ἐπιδαύρου» (ὁ.π. σημ. 649). Ἀπὸ τὰ παρατιθέμενα παραδείγματα θὰ πρέπει νὰ ἀφαιρεθεῖ ἡ κεφαλὴ τοῦ λεγόμενου «Ἀσκληπιῦ Βλασας» ἀπὸ τὴ Μῆλο (Holtzmann, 887 ἀρ. 345*), καθὼς ἡ νεώτερη ἔρευνα ἐπιβεβαίωσε ὅτι ἡ κεφαλὴ ἔκλινε πρὸς τὰ κάτω καὶ τὴν ἀριστερὴ πλευρά (A. H. Borbein, ὁ.π. [σημ. 649] 211-217 πίν. 571-3· γιὰ τὴν ἀπόδοση σὲ καθιστὸ ἄγαλμα βλ. Picard, *Manuel IV* 2, 902-908 εἰκ. 370-371 πίν. XXIV).

658. Πρβ. ἓνα ἄγαλμα τοῦ ὕστερου 2ου αἰ. μ.Χ. ἀπὸ τὴ Σπάρτη, ὅπου ὁ θεὸς εἰκονίζεται σὲ ἐλεύθερῃ ἀπόδοση τοῦ τύπου «Este», ἀγένειος, μὲ στρόφιον στὰ μαλλιά, τὸ ἄκρο τῆς ταινίας τοῦ ὁποίου πέφτει ὡς ἐπάνω στὸ στήθος (Σπάρτη, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο 1007: G. Dickins, *Excavations at Sparta, 1906: Topographical Conclusions*, *BSA* 12, 1905/06, 435, 436 εἰκ. 2, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι τὸ ἄγαλμα βρέθηκε στὶς Θέρμες κοντὰ στὸν λεγόμενο «Τάφο τοῦ Λεωνίδα» καὶ ὅχι σ' αὐτὲς τοῦ θεάτρου, ὅπως γράφει ὁ Holtzmann, 870 ἀρ. 25*).

659. Πρβ. ἐνδεικτικὰ τὰ ἀγάλματα αὐτοκρατόρων μὲ *corona civica*: Niemeyer, πίν. 19, 22, 25, 294, 30, 31, 341-2, 351, 442. Γιὰ τὴν *corona civica* καὶ τὴ σημασία της βλ. Fiebiger, *RE IV* (1901) 1639-1640 λ. «corona»· A. Alföldi, *Insignien und Tracht der römischen Kaiser*, *RM* 50, 1935, 10-12· H. R. Goette, *Corona spica, Corona civica und Adler*, *AA* 1984, 585-589 εἰκ. 13· A. K. Massner, *Corona civica, Prinzenkrantz oder Magistratsinsignien?*, *AM* 103, 1988, 239-250. Ἀμεσα ἐπηρεασμένο ἀπὸ ἀνάλογες παραστάσεις εἶναι ἓνα ἄγαλμα τοῦ Ἀσκληπιῦ τύπου «Τύνιδος», ποὺ φέρει φυτικὸ στεφάνι δεμένο μὲ ταινία, ὅπως ἡ *corona civica* (Timgad, Μουσεῖο: Kranz, Klein-Glienicke, 138 εἰκ. 26).

660. Ὁ Holtzmann, 870 ἀρ. 23, κατατάσσει τὸ ἀγαλμάτιο σύμφωνα μὲ τὴ μὴ συνανήκουσα νεανικὴ κεφαλὴ 23· ἡ φράση του «même type que le précédant», δηλ. τὸ 20, δὲν ἰσχύει.

661. Μουσεῖο Ἐλευσίνας 5100: K. Κουρουνιώτης, Ἐργαλμα Ἀσκληπιῦ ἐξ Ἐλευσίνος, *AA* 9, 1924/25, 105-117 εἰκ. 1-2 πίν. 2· Holtzmann, 882 ἀρ. 234* (τὸ ἄγαλμα δὲν βρέθηκε στὸ Ἱερό, ἀλλὰ περίπου 1 χιλιόμετρο βορειότερα, μαζὶ μὲ ἐπιγραφὰς καὶ γλυπτὰ ποὺ ὑποδηλώνουν τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς Ἀσκληπιείου στὴν περιοχὴ αὐτὴ [K. Κουρουνιώτης, ὁ.π. 105]). Kranz, Klein-Glienicke, 119 καὶ σημ. 29· 137-138, 149-150, 154. Γιὰ τὸν τύπο βλ. Holtzmann, 882-883 ἀρ. 234*-256· 894, ὅπου τὸ συσχετίζει μὲ τὸν τύπο «Giustini» καὶ τὸν θεωρεῖ «adaptation en marbre, dans un style attique praxitelisant du bronze peloponnésien qu'est probablement le type Giustini», μὴ δεχόμενος τὴν ἀτυκτὴ προέλευση τοῦ τύπου «Giustini» (βλ. παραπάνω σημ. 608). Ἐκ παραδρομῆς ἀναφέρει ὡς ἄποψη τοῦ K. Κουρουνιώτη τὴν ἀπόδοση τοῦ πρωτοτύπου στὸν Κηφισόδοτο τὸν Νεώτερο, ἐνῶ ἐκεῖνος τὸ ἀνάγει κατ' εὐθεῖαν στὸν Πραξιτέλη (K. Κουρουνιώτης, ὁ.π. 116-117). Τὸ ἀνάθημα τοῦ Ἐπικράτους πιστοποιεῖ ὅτι ὁ τύπος ἦταν ἤδη γνωστός, ὅπως μαρτυρεῖ καὶ ἡ χρησιμοποίησή του στὴ μορφή τοῦ Δήμου (;) σὲ ἓνα ψηφισματικὸ ἀνάγλυφο στὴν Ἀθήνα, τοῦ 330 π.Χ. (EAM 2946: Meyer, *Urkundenreliefs*, 298 ἀρ. A115 πίν. 342).

662. Ὁ Kranz, Klein-Glienicke, 128-130 εἰκ. 22-24· καὶ κυρίως, *Bemerkungen zum «Bonner Asklepios-Pinax»*, *Festschrift N. Himmelmann*, *BjB* Beih. 47 (1989) 289-295 πίν. 47, ὑποστήριξε ὅτι τὸ πρῶτο λατρευτικὸ ἄγαλμα τοῦ Ἀσκληπιῦ στὴν Πέργαμο, ἔργο τοῦ Φυρομάχου, εἰκόνιζε τὸν θεὸ σὲ μία παραλλαγή τοῦ τύπου «Ἐλευσίνας», κατὰ τὴν ὁποία τὸ ἄκρο ἀριστερὸ χερὶ ἀποδιδόταν κάτω ἀπὸ τὴν τὸλη τοῦ ἱματίου καὶ ἐπάνω στὸ ἀριστερὸ ἰσχίὸ στὴ λεγόμενη «Redegestus», δηλ. μὲ τεντωμένους τὸν δείκτη καὶ τὸν μέσο δάκτυλο καὶ σφιγμένους τὸν παράμεσο καὶ τὸν μικρό (τὴν ἀπόδοση ἀρνεῖται ὁ B. Andreae, ὁ.π. [σημ. 622] 74-75). Θεωρεῖ ἐπίσης ὅτι ἀπὸ τὸν τύπο «Ἐλευσίνας» καὶ τὴν παραλλαγή αὐτοῦ τῆς «Περγάμου» ἐξαρτῶνται οἱ ἀγαλματικοὶ τύποι «Campana», «Museo Nuono», «Τύνιδος» καὶ «Klein-Glienicke» (ὁ τελευταῖος δὲν εἶχε ἀναγνωρισθεῖ στὴν παλαιότερη ἔρευνα: βλ. σ. 112-121 καὶ σπορ., μὲ κατάλογο ἀντιγράφων στὶς σ. 113-116 εἰκ. 1-16), ὑπόθεση, ἡ ὁποία, εἰδικὰ ὅσον ἀφορᾷ τὸν τύπο «Campana», φαίνεται ὑπερβολικὴ (βλ. κ.π. σ. 217 καὶ σημ. 666).

663. H. V. Heermann, *Omphalos* (1959) 66 σημ. 190· M. Flashar - A. Mantis, Ein wiedergewonnenes attisches Original, *AntPl* 22 (1993) ιδίως 77-79.

664. "Ο.π. σ. 210 καὶ σημ. 617, βλ. κ.π. σημ. 677.

665. Οἱ ἐξαίρεσεις εἶναι ἐλάχιστες καὶ ἀπανοτοῦν σὲ μεμονωμένα ἔργα, ὅπως π.χ. τὸ ἄγαλμα ἀπὸ τὴν Ἑλέα (Velia) τῆς Ἱταλίας (βλ. παρακάτω σημ. 680) ἢ σὲ εὐρύτερες συνθέσεις, ὅταν ὁ θεὸς στρέφεται πρὸς τὴ μορφὴ ποὺ εἰκονίζεται στὴν ἀντίθετη πλευρά. Ἐκτὸς ἀπὸ παραστάσεις σὲ ἀναθηματικά ἀνάγλυφα, ὅπου ὁ καλλιτέχνης ἦταν περισσότερο ἐλεύθερος στὴ χρῆση ἑνὸς ἀγαλματικοῦ τύπου, ἐνδεικτικὸ εἶναι ἓνα ἀγαλμάτιο ἀπὸ τὴ Ρόδο τοῦ τύπου «Λονδίνου/Βερολίνου»: ὁ θεὸς δὲν στρέφεται πρὸς τὴ βακτηρία μὲ τὸ φίδι, στὴν ἀριστερὴ πλευρά, ἀλλὰ πρὸς τὴν Ὑγεία ποὺ θὰ στεκόταν δεξιὰ του, τὸ ἀγαλμάτιο τῆς ὁποίας βρέθηκε μαζί (Ρόδος, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ε 102: L. Laurenzi, *Imagini di divinità rinvenute a Rodi*, *MemRodi* 2, 1938, 41-45 πίν. XXV2 [Ὑγεία], XXXVI-VII [Ἀσκληπιός], XXXVIII-IX [Ὑγεία]· Holtzmann, 886 ἀρ. 315*).

666. Ἡ ὀνομασία τοῦ τύπου προήλθε ἀπὸ ἓνα κολοσσικὸ ἄγαλμα στὴν Ἀγ. Πετρούπολη ἀπὸ τὴ Συλλογὴ Campana (Ermitage A 385: Holtzmann, 284 ἀρ. 261*· Ἰ. Σαβερκίνα, *Ἑλληνικὴ Πλαστικὴ τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. στὴ Συλλογὴ τοῦ Ἑρμιτάζ* [ρωσικά] [1986] 114-115 ἀρ. 47· Vorster, 90 ἀρ. 8 εἰκ. 311-312). Γιὰ τὸν ἀγαλματικὸν τύπον καὶ τὶς ἀπόψεις ποὺ ἔχουν διατυπωθεῖ σχετικὰ μὲ τὴν ταύτιση καὶ χρονολόγηση τοῦ πρωτοτύπου, οἱ ὁποῖες κυμαίνονται ἀπὸ τὸ β' μιστὸ τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. ὡς καὶ τὰ πρῶτα ρωμαϊκά χρόνια, βλ. κυρίως G. Heiderich, *Asklepios* (1966) 7-16, 143-144 ἀρ. 1-22, U1-2 (ταυτίζει τὸ πρωτότυπον μὲ τὸν ἀγένειον Ἀσκληπιὸν τοῦ Καλάμιδος στὴ Σικυώνα)· P. C. Bol, *Liebieghaus* I, 99-102 ἀρ. 27, μὲ βιβλιογραφία (ἐπιφυλακτικὰ θεωρεῖ τὸν τύπον κλασικιστικόν)· Holtzmann, 884 ἀρ. 261-275 (=20)· 895 (ὑστερὴ, ἐκλεκτικὴ δημιουργία ποὺ δὲν ἀνάγεται σὲ κανένα συγκεκριμένο ἄγαλμα)· Kranz, Klein-Glienicke, 121-124, 131-132, 142 σημ. 114· 151, 153 (θεωρεῖ τὸν τύπον κλασικιστικόν, τῆς ὑστερῆς ἐλληνιστικῆς περιόδου)· Vorster, 87-91 στὸν ἀρ. 32, μὲ κατάλογο ἀντιγράφων καὶ μεταπλάσεων· ἡ ἴδια κατέληξε στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ τύπος εἶναι μία ἐλληνιστικὴ δημιουργία, πολλὰς ἐπαναλήψεις τῆς ὁποίας στὰ ρωμαϊκά χρόνια δέχθηκαν ἓνα κλασικιστικὸ ὄψος.

667. Πρόκειται γιὰ τὰ ἀγάλματα στὴν Ἀγ. Πετρούπολη (ὁ.π. σημ. 666), στὴ Ρώμη (Museo Capitolino 1692: Vorster, 90 ἀρ. 19), στὸ Βερολίνο ἀπὸ τὸ Benevento (Staatliche Museen K 132: Vorster, 89 ἀρ. 1), ὅπως καὶ ἓνα εἰκονιστικὸ ἄγαλμα στὴν Κοπεγχάγη (βλ. κ.π. σημ. 668). Ἐνας κορμὸς κολοσσικοῦ ἀγάλματος ἀναφέρεται ἐπίσης ὅτι βρίσκεται στὴ Manisa (Μαγνησία τοῦ Σιπύλου) τῆς Μικρᾶς Ἀσίας (Kranz, Klein-Glienicke, 122 σημ. 38). Ὁ Holtzmann, 884 ἀρ. 265, συμπεριλαμβάνει ἓνα ὑπερμέγεθες ἄγαλμα ἀπὸ τὴν Κυρήνη (Μουσεῖο Κυρήνης 14.145), μὲ τὴν ἔνδειξη ὅτι βρέθηκε μέσα στὸν ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος. Ὅπως φαίνεται ὁμως ἀπὸ τὴν ἔλλειψη τῆς ἀπόδοσης τοῦ ἄκρου τοῦ ἱματίου ποὺ πέφτει ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ ὦμον, τὸ ἄγαλμα αὐτὸ πρέπει νὰ ἀνήκει περισσότερο στὸν τύπον «Museo Nuovo» ἢ σὲ κάποια παραλλαγή του, καθὼς τὸ ἀριστερὸ χεῖρ ἀκουμπᾷ στὸ ἱσχίον ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὴν τύλη τοῦ ἱματίου. Τὸ ἄγαλμα δὲν βρέθηκε μέσα στὸν ναὸ, ἀλλὰ «ἴσως» πίσω ἀπὸ αὐτόν (E. Paribeni, *Catalogo delle sculture di Cirene* [1959] 82 ἀρ. 197 πίν. 110).

668. Πρόκειται γιὰ τὸ ὑπερφυσικὸν μεγέθους ἄγαλμα στὴν Κοπεγχάγη (Γλυπτοθήκη Ny Carlsberg 714), ἀπὸ τὶς θερμὲς τοῦ Suio στὴν περιοχὴ τῆς Formia, ἡ μορφὴ τοῦ ὁποίου ἔχει ταυτισθεῖ μὲ τὸν Ἀντίνοον (G. Heiderich, ὁ.π. 8, 10), τὸν Λούκιον Βέρον (Niemeyer, 109 ἀρ. 104 πίν. 38· Holtzmann, 884 ἀρ. 864*· Vorster, 89 ἀρ. 6) καὶ τὸν Ἐλαγάβαλον (H. v. Heintze, *Studien zu den Porträts des 3. Jhs. n.Chr.*, *RM* 73/74, 1966/67, 222-223 πίν. 742, 751, 781, χρονολογώντας το περὶ τὸ 220 μ.Χ.), ὅπως καὶ μὲ κάποιον ἰδιώτη ἀφηρωισμένον (F. Poulsen, *Catalogue of Ancient Sculpture in the Ny Carlsberg Glyptotek* [1951] 384-385 ἀρ. 550 [«a physician», τῶν μέσων τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.]· K. Fittschen, Βιβλιοκρισία τοῦ Niemeyer, *BjJb* 170, 1970, 550-551· ὁ ἴδιος, *Zum angeblichen Bildnis des Lucius Verus in Thermenmuseum*, *JdI* 86, 1971, 225 ἀρ. d· 228, 238 ἀρ. 2 [τοῦ 195-205 μ.Χ.]· Wiggers, *Caracalla*, 149-150 [τῆς ἐποχῆς τοῦ Λούκιου Βέρου]· H. Wrede, *Consecratio in formam deorum* [1981] 137, 196-197 ἀρ. 4 πίν. 11 [σύγχρονον μὲ τὰ νεανικὰ πορτραῖτα τοῦ Καρακάλλα]). Γιὰ τὸν τόπον εὑρεσης τοῦ ἀγάλματος, μαζί μὲ ἓνα εἰκονιστικὸ ἄγαλμα γυναίκας τῶν μέσων τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. σὲ μορφὴ Ὑγείας (Ny Carlsberg 1615: H. Wrede, ὁ.π. 255-256 ἀρ. 163 πίν. 21), βλ. M. de' Spagnolis, *Scultura da Sperlonga a Formia nella Ny Carlsberg Glyptotek di Copenhagen*, *BdA* 68.21, 1983, 77 εἰκ. 4· 80.

669. 'Ο Kranz, Klein-Glienicke, 124 σημ. 44, υπέθεσε ότι η κεφαλή δεν συνανήκει, λόγω τών λείων επιφανειών αρμογής στον λαιμό. 'Από την απόδοση όμως της πίσω όψης καθίσταται βέβαιο ότι η κεφαλή ανήκει στο έργο, καθώς παρουσιάζει την ίδια ιδιότυπη εργασία με την πλάτη και όρισμένοι βόστρυχοι συνεχίζουν έπακριβώς στον αυχένα. Είναι επίσης χαρακτηριστικό, ότι οι σχεδόν λείες επιφάνειες αρμογής άπαντούν στην ένωση και τών άλλων θραυσμάτων του άγαλματίου, όπως στο δεξιό χέρι, στις κνήμες και στη βακτηρία.

670. Νεανική κεφαλή του 'Ασκληπιού, διαφορετικού όμως τύπου, φέρει μόνο ένα άγαλμάτιο στο Erlangen, άγορασμένο στη Ρώμη (Kunstsammlung der Universität I 473: Kranz, Klein-Glienicke, 124 και σημ. 44 εικ. 19· Vorster, 89 άρ. 3). Την υπόθεση ότι το πρωτότυπο του τύπου «Campana» παρουσίαζε τον θεό σε νεαρή ηλικία έκφράζει ο G. Heiderich, ό.π. 10-11, 13-16, και το ταυτίζει με τον 'Ασκληπιό του Καλάμιδος στη Σικυώνα. Την άποψη αυτή και γενικότερα την απόδοση σε κάποιο γνωστό τύπο του 'Ασκληπιού άρνείται πειστικά ο F. Carinci, Una presunta testa di Asklepios, *Scienze dell'Antichità* 1, 1987, 306-307 και σημ. 23. 'Ο Kranz, Klein-Glienicke, 124 σημ. 46, υποθέτει μία άρχικά γενειοφόρο κεφαλή, άναλογικά με τους συγγενείς τύπους «Klein-Glienicke», «Museo Nuovo» και «Τύνιδος».

671. Με τον τύπο αυτό άσχολείται ο F. Carinci, ό.π. 297-318 εικ. 1-5, με κατάλογο τών αντίγραφων και παραλλαγών (σ. 302-303 σημ. 11), ό όποιος τον προσδένει στην έλευσινακή εικονογραφία, συνδέοντάς τον με την κεφαλή του λεγόμενου Εύβουλέως (EAM 181). 'Ο Holtzmann, 870 άρ. 26*-30*, θεωρεί όρισμένα άπό τα παραδείγματα του τύπου ως παραλλαγές της κεφαλής ενός αγάλματος του 'Ασκληπιού άπό τη Σπάρτη (ό.π. σημ. 658). Το μόνο όμως κοινό στοιχείο είναι το τριγωνικό σχήμα του μετώπου, καθώς στο άγαλμα της Σπάρτης οι βόστρυχοι κατευθύνονται προς τα πλάγια και πίσω, ενώ στην κεφαλή Albani πέφτουν κατά κύριο λόγο προς τα έμπρός.

672. Πρβ. τα παραδείγματα στην 'Αγ. Πετρούπολη (Ermitage A 414: Holtzmann, 870 άρ. 29*) και στη Ρώμη (Palazzo Colonna: Holtzmann, 870 άρ. 30*. F. Carinci, ό.π. 297-317 εικ. 1-2).

673. Ρώμη, Museo dei Conservatori 1160 (σε έρμαϊκή στήλη με τη νεώτερη έπιγραφή 'Αλκιβιάδης Κλινίου 'Αθηναϊός): H. v. Steuben, στό: Helbig⁴ II, 286 άρ. 1458, ό όποιος τη θεωρεί ιδεαλιστική· V. v. Graeve, Ein attisches Alexanderbildnis und seine Wirkungen, *AM* 89, 1974, 236 πίν. 873 (δεξιά όψη), όπου και άλλες κεφαλές με άνάλογα χαρακτηριστικά, που συμπεριλαμβάνονται στα πορτραίτα του Μεγάλου 'Αλεξάνδρου· Holtzmann, 870 άρ. 27*.

674. 'Αρβοϋργο, Museum für Kunst und Gewerbe 1962.139, άπό την 'Ιταλία: Vermeule, *Rom. Imp. Art.*, 88-91 εικ. 31· E. Simon, *LIMC* II (1984) 408 λ. «Apollon/Apollo» άρ. 314*.

675. Έναν άνάλογο περίπου τύπο άκολουθεί και η γενειοφόρος κεφαλή του 'Ασκληπιού σε ένα άγαλμάτιο άπό τη Ρόδο (ό.π. σημ. 665).

676. Πρβ. ένα τύπο κεφαλής, πιθανότατα κλασικιστικό, ό όποιος παραδίδεται σε τρία αντίγραφα: στο Βερολίνο (Staatliche Museen), στη Βενετία (Museo Archeologico 134) και στην Κοπεγχάγη (Γλυπτοθήκη Ny Carlsberg 1950), και πιθανολογείται ότι εικονίζει τον 'Απόλλωνα (E. Simon, ό.π. 389 άρ. 76, 76a και 76b*, ή όποία θεωρεί πιθανή την ταύτιση με τον 'Απόλλωνα, όπως και με έναν άπό τους Lares· Blümel, *Kat. Berlin* V, 14 άρ. K216 πίν. 30, ό όποιος άνάγει τον τύπο στις άρχές του 4ου αϊ. π.Χ.· Traversari, *Venezia*, 71 άρ. 27, όπου θεωρεί τον τύπο κλασικιστικό, του 2ου αϊ. μ.Χ.· F. Carinci, ό.π. 309 και σημ. 32, ό όποιος χρονολογεί τον τύπο στο τέλος του 5ου ή στις άρχές του 4ου αϊ. π.Χ.). 'Η μορφή έχει σχετικά μακρούς βόστρυχους που στο κέντρο επάνω άπό το μέτωπο κατευθύνονται προς τα πλάγια, αντίθετα με αυτούς της κεφαλής του 'Ασκληπιού 20.

677. Το στρόφιον δεν άποτελεί σε καμία περίπτωση σύμβολο του 'Απόλλωνος (F. Carinci, ό.π. 309).

678. Βλ. Κεφ. IV: σ. 311-312.

679. Σε δύο άκόμη επαναλήψεις του τύπου «Campana» ό 'Ασκληπιός εικονίζεται να κρατά κύλινδρο: στο άγαλμάτιο άπό τη Σαλαμίνα της Κύπρου (Λευκωσία, Κυπριακό Μουσείο 4: Holtzmann, 884 άρ. 267*. Vorster, 90 άρ. 13) και σ' αυτό στο Erlangen (ό.π. σημ. 670). Πρβ. επίσης όρισμένες παραστάσεις του τύπου «Pitti», μία άπό τις όποιες βρίσκεται σε ένα έλεφάντινο δίπτυχο του 400 μ.Χ. περίπου (Liverpool, Museum M 10.044: Holtzmann, 889, 897 άρ. 388*). Για τον κύλινδρο/βιβλίο και το scrinium σε μορφές 'Ασκληπιού βλ. Kranz, Klein-Glienicke, 141 και σημ. 112. 'Ο E. Thraemer, στό: Roscher, *ML* I, 628 λ. «Asklepios», έρμήνευσε τον κύλινδρο ως δείγμα της ιατρικής γνώσης. Για τη

σημασία του στα χέρια μορφών σε επιτύμβιες στήλες βλ. E. Voutiras, Libelli ... Persephona maxima dona, *Festschrift N. Himmelmann*, *Bj/b Beih.* 47 (1989) 355-360 πίν. 471-5.

680. Holtzmann, 888 άρ. 355* (=21)-360*. 895. 'Η όνομασία προήλθε από ένα άκέραιο μικρό άγαλμα από την 'Ελέα (Velia) της 'Ιταλίας (Museo 4711: Holtzmann, 888 άρ. 356*. M. Fabbri - A. Trotta, *Una scuola-collegio di età augustea. L'isola II di Velia* (1989) 108-110 άρ. 21 πίν. LXVI), το όποιο όμως δέν μπορεί να θεωρηθεί αντίγραφο των ύπολοίπων επαναλήψεων του τύπου. 'Ως προς τη στάση, το άγαλμα της Velia φέρει το άνετο άριστερό σκέλος έλαφρά προς τα εμπρός, στρέφει την κεφαλή προς τα δεξιά και έκτείνει τον πήχυ του άριστερού χεριού προς τα εμπρός· το ίμάτιο καλύπτει τον δεξιό άγκώνα και, έκτός από τον σχηματισμό της τριγωνικής αναδίπλωσης με τη γωνία επάνω στον μηρό και όχι στα πλάγια, παρουσιάζει σημαντικές αλλαγές στην πτύχωση, καθώς στη δεξιά πλευρά μία κατακόρυφη πτυχή «κλείνει» τη μορφή, και στην περιοχή των ποδιών οι πτυχές δέν κατευθύνονται προς τον άριστερό μηρό, αλλά συγκεντρώνονται στο άριστερό γόνατο. Στο άγαλμα επομένως της Velia διαφαίνεται περισσότερο μία έκλεκτική ρωμαϊκή δημιουργία.

681. Holtzmann, 888 άρ. 357 ('Όστια, Θέρμες: B. Karossy, *Brunnenfiguren der hellenistischen und römischen Zeit* [1969] 21, 100 εικ. 11· Manderscheidt, 76 άρ. 71 πίν. 19), 358 (παλαιότερα στο εμπόριο: Reinach, *RSt* IV, 551 άρ. 2), 359 (Παρίσι, École des Beaux Arts 398: Reinach, *RS* II2, 612 άρ. 8).

682. Το άριστερό στήθος καλύπτεται σχεδόν πλήρως στο 21 και στο άγαλμάτιο στο Παρίσι, ενώ στα άλλα δύο έργα το ίμάτιο καλύπτει ένα πολυ μικρό τμήμα του στήθους στην άριστερή πλευρά.

683. 'Ο Holtzmann, 888, 895, και κατόπιν ό A. H. Borbein, ό.π. (σημ. 657) 211 σημ. 6, αναφέρουν τον τύπο «Velia» απλώς ως μία παραλλαγή του τύπου «Este». 'Ο Holtzmann, 888 άρ. 360*, συμπεριλαμβάνει στα παραδείγματα του τύπου ένα αναθηματικό ανάγλυφο στη Βερόνα (Museo Archeologico) που προέρχεται πιθανότατα από το 'Ασκληπιείο της 'Αθήνας. 'Η μορφή όμως του 'Ασκληπιού στο ανάγλυφο πρέπει να άποσχετισθεί από τον τύπο «Velia», καθώς εικονίζεται σε μία άρκετά έλεύθερη παραλλαγή του τύπου «Este»· το ίμάτιο δέν αναδιπλώνεται και στην άριστερή πλευρά, άφενός τυλίγεται γύρω από το χέρι, όπως στον τύπο «Este», και άφετέρου ένα τμήμα του άκρου που έρχεται από τον άριστερό ώμο πέφτει έλεύθερο μπροστά, όπως στους τύπους «Velia» και «Campana» (σύνδεση του μοτίβου αυτού του 'Ασκληπιού του ανάγλυφου με τον τύπο «Campana» επιχειρεί και ή Meyer, *Urkundenreliefs*, 237 και σημ. 1692). 'Η ιδιότυπη αυτή διεύθετηση του ιματίου άπαντά σε άρκετά άγάλματα και κυρίως άγαλμάτια από την Κυρήνη, τα όποια ταυτίζονται με τον 'Αρισταίο (E. Paribeni, *Catalogo delle sculture di Cirene* [1959] 82-87 άρ. 198, 205, 206, 218 πίν. 110, 114, 115, 116 [μόνο το τελευταίο ήμίεργο άγαλμάτιο που σώζει τη νεανική κεφαλή έρμηνεύεται ως 'Αρισταίος, ενώ τα υπόλοιπα αναφέρονται ως 'Ασκληπιού· B. F. Cook, *LIMC* II [1984] 604-606, 607 λ. «Aristaios I» άρ. 12, 14*, 15* [θεωρεί το πρωτότυπο κλασικιστικό έργο της ρωμαϊκής περιόδου, ίσως 'Αδριανείου· Holtzmann, 885 άρ. 285 [πρόκειται για το άγαλμάτιο άρ. 205 στον κατάλογο του E. Paribeni, ό.π., και όχι το άρ. 200], όπου το θεωρεί παραλλαγή του τύπου του 'Ασκληπιού της Τύνιδος», με τον όποιο όμως δέν φαίνεται ότι σχετίζεται).

684. 'Η ταύτιση της κεφαλής με άλλες μορφές φαίνεται λιγότερο πιθανή. Λείπουν π.χ. οι χαρακτηριστικοί βόστρυχοι στο μέτωπο του Σαράπιδος (πρβ. W. Hornbostel, *Sarapis*, *EPRO* 32 [1973] 207-295 [«Fransentypus»] πίν. LXXXIII κέ.).

685. Πρβ. στους indices των *IG* IV², σ. 169-170 λ. ΑΣΚΛΑΠΙΟΣ. 'Αποσπασματικά έχουν σωθεί και δύο ύμνοι στον 'Ασκληπιό *IG* IV² 133, 135.

686. *IG* IV² 387, 458 (= Peek I, 99 άρ. 180), 467, 468. Για το επίθετο αυτό βλ. σ. 236 και σημ. 870.

687. *IG* IV² 469. 'Ως επίθετο του 'Ασκληπιού άπαντά άπαξ εδώ: πρβ. Jessen, στή: *RE* VI (1909) 1055-1056 λ. «Eukolos».

688. *IG* IV² 432, μαζί με τον 'Απόλλωνα.

689. *IG* IV² 477, μαζί με την 'Υγεία και τον Τελεσφόρο.

690. *IG* IV² 471. Το επίθετο αυτό αναφέρεται στον 'Ασκληπιό και σε μία βάση αγάλματος στη Ρώμη (*IG* XIV, 1015).

691. *IG* IV² 459· Peek I, 99 άρ. 181.

692. *IG* IV² 473, 477 (μαζί με την 'Υγεία και τον Τελεσφόρο) και 438 αντίστοιχα. Για την επίκληση «Αιγεώτης» βλ. σημ. 562.

693. *IG* IV² 415, 418, 428, 430, 435, 456 (= Peek I, 99 ἀρ. 178), 474-478 (= Peek I, 101 ἀρ. 188-190), 516 (= Peek I, 104-105 ἀρ. 210), 549, 691 (= Peek I, 130-131 ἀρ. 302 πίν. LVI εικ. 96).

694. *IG* IV² 470 (= Peek I, 101 ἀρ. 186), 481 (= Peek I, 102 ἀρ. 193), 399 (Peek I, 95 ἀρ. 159). Τὴν ταύτιση μὲ τὸν Δία ὑπονοεῖ ἴσως καὶ τὸ ἐπίθετο ὕπατος (*IG* IV² 479).

695. O. Ziegenaus, *AvP* XI3: *Das Asklepieion* 3 (1981) 30-75 πίν. 9-25, 61-77, 87· W. Radt, *Pergamon* (1988) 251 εικ. 116 ἀρ. 6· 260-261.

696. Βλ. παρακάτω Κεφ. VI: σ. 327-328.

697. Ἡ εἰκονογραφία τῆς Ὑγείας, ἰδίως κατὰ τὸ 4ο αἰ. π.Χ., ὁπότε φαίνεται ὅτι καθιερώθηκαν οἱ περισσότεροι ἀγαλματικοὶ τῆς τύποι, ἀποτελέσσει τὸ ἀντικείμενο τῆς διδακτορικῆς διατριβῆς τῆς συναδέλφου Ἰφ. Λεβέντη, ἢ ὅποια πρόκειται σύντομα νὰ ἐκδοθῇ. Ἡ ἀναφορὰ ἐπομένως γενικότερα στοὺς τύπους αὐτοὺς θὰ εἶναι σύντομη, ἐπιμένοντας μόνο σὲ ζητήματα ποὺ ἀφοροῦν τὰ γλυπτὰ τῆς Ἐπιδαύρου. Ἀπὸ τὶς πρόσφατες μελέτες τῆς εἰκονογραφίας τῆς Ὑγείας βλ. Μητροπούλου, χρήσιμη γιὰ τὸν μεγάλο ἀριθμὸ φωτογραφιῶν ἀδημοσίευτων ἔργων, ἐνῶ γιὰ τὴν κατάταξη τοῦ ὕλικου σὲ τύπους βασίζεται κατὰ κύριο λόγο στὴ θέση τοῦ φιδίου (πρβ. τὴ βιβλιοκρισία ἀπὸ τὸν Β. Κ. Λαμπρινουδάκη, *Ἀρχαιολογία* 4, 1985, 186-196)· H. Sobel, *Hygieia. Die Göttin der Gesundheit* (1990)· Croissant, 554-572 ἀρ. 1*-238, μὲ βιβλιογραφία καὶ τὶς φιλολογικὲς πηγές, καὶ ἐδῶ ὅμως ἡ τυπολογία ἀκολουθεῖ τὴ θέση τοῦ φιδίου καὶ ἐπαναλαμβάνονται πολλὲς λανθασμένες πληροφορίες τῆς Μητροπούλου.

698. Οἱ σημαντικότερες μελέτες γιὰ τὸν τύπο τῆς «Ὑγείας Hope» παραμένουν αὐτὲς τῶν L. Curtius, *Über einen weiblichen Kopf in Rom*, *JdI* 19, 1904, 55-85 εικ. 1-11 πίν. 2 (ταυτίζει τὸ πρωτότυπο μὲ τὴν Ὑγεία τοῦ Σκόπα στὸν ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς Ἀλέας στὴν Τεγέα), καὶ B. Ashmole, *Hygieia on Acropolis and Palatin*, *BSR* 10, 1927, 1-11 εικ. 1-38 πίν. I-V (ἔργο τοῦ Κηφισοδότου τοῦ 380/70 π.Χ. στημένο στὴν Ἀκρόπολη τῆς Ἀθήνας). Ἐπίσης, R. Kabus-Jahn, *Studien zu Frauenfiguren des 4. Jhs. v. Chr.* (1963) 85-87 (τὸ ἀποδίδει στὸν Ναυκύδη καὶ τὸ χρονολογεῖ ἐπίσης τὸ 380/70 π.Χ.)· Ghedini, Gortina, 115-125, ὅπου συζητεῖ τὶς παλαιότερες ἀπόψεις γιὰ τὴ χρονολόγησι τοῦ ἔργου στὸ διάστημα 380/70-300 π.Χ. (σημειώτεον ἐδῶ ὅτι ὁ A. Stewart, *Skopas of Paros* [1976] 83, ἀρνούμενος τὴν ταύτιση μὲ τὴν Ὑγεία τοῦ Σκόπα, χρονολόγησε τὴν «Ὑγεία Hope» στὴν τελευταία δεκαετία τοῦ 4ου ἢ στὴν πρώτη τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.). Ἡ F. Ghedini καταλήγει σὲ μία ἀρκετὰ ὑψηλὴ χρονολόγησι τοῦ πρωτοτύπου, σὲς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Οἱ συγκρίσεις τῆς ὅμως μὲ ἔργα τῆς περιόδου αὐτῆς, ὅπως π.χ. μὲ τὴ λεγόμενη «Ἀφροδίτη Λούβρου/Νεάπολης» δὲν φαίνονται πειστικές. Ὡς πρὸς τὴ θέση τοῦ ἀρχικοῦ ἀγάλματος συμφωνεῖ μὲ τὴν ἄποψη τοῦ B. Ashmole, ὅ.π. 6-8, ὅτι βρισκόταν ἐπάνω στὴν Ἀκρόπολη τῆς Ἀθήνας καὶ ὅτι ταυτίζεται μὲ τὸ ἀναφερόμενο ἀπὸ τὸν Πausanias (I 23, 4) ἄγαλμα τῆς Ὑγείας, ποὺ ἦταν στημένο κοντὰ σ' αὐτὸ τῆς Ἀθηνᾶς Ὑγείας, ἢ βάση τοῦ ὁποίου διατηρεῖται μπροστὰ στὸν Ν. κίονα τῆς Α. πρόστασης τῶν Προπυλαίων. Ἡ ἐμφανὴς αὐτὴ θέση ἐξηγεῖ καὶ τὴν εὐρεία διάδοσις τοῦ τύπου. Τὶς παλαιότερες ἀπόψεις συζητᾷ σύντομα ὁ Croissant, 570, κλίνοντας περισσότερο πρὸς τὴν ἀναγνώριση ἐνὸς ἀγάλματος ποὺ λαξεύθηκε τὸ 380/70 γιὰ τὸ νέο Ἀσκληπιεῖο τῆς Ἀθήνας. Ἐνα λατρευτικὸ ἄγαλμα τοῦ ἁ' τετάρτου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. ὑποθέτει καὶ ἡ H. Sobel, ὅ.π. 24-26. Κατάλογο ἀντιγράφων τοῦ τύπου τῆς «Ὑγείας Hope» δίνει ὁ B. Ashmole, ὅ.π. 2-6, τὸν ὁποῖο συμπληρώνουν οἱ: Lippold, *Plastik*, 253 σημ. 1· P. E. Arias, *Skopas* (1952) 122-124· Ghedini, Gortina, 116-117 σημ. 133· H. Sobel, ὅ.π. 87-92 πίν. 5a-b· Croissant, 565-566 ἀρ. 160*-190.

Τὴν ταύτιση τοῦ πρωτοτύπου μὲ τὴν Ὑγεία τοῦ Σκόπα φαίνεται ὅτι ἀποκλείει ἢ ἀπόδοσις, μὲ βάση ἓνα ἀνάγλυφο ἀπὸ τὴν Τεγέα, στὸ πρωτότυπο ἄγαλμα τοῦ Σκόπα ἐνὸς θραύσματος ἀπὸ τὸν κορμὸ ἀγάλματος διαφορετικοῦ τύπου (A. Delivorrias - A. Linfert, *Σκοπαδικὰ* [II]. *La statue d'Hygie dans le temple d'Aléa à Tegée*, *BCH* 107, 1983, 277-288 εικ. 1-2 [κορμός], 6 [ἀνάγλυφο]). Γιὰ τὴν ἀπόδοσις αὐτὴ ἀμφιβάλλουν βάσιμα οἱ J. Marcadé, *Tegeatica*, *BCH* 107, 1986, 323-324 εικ. 3 καὶ Croissant, 560 ἀρ. 59*· 570 (ἀνάγλυφο), ἐνῶ φαίνεται ὅτι τὴν δέχεται ὁ N. J. Norman, *Asklepios and Hygieia and the Cult Statue at Tegea*, *AJA* 90, 1986, 425-430 πίν. 28.

699. Ἀπὸ τὰ καλύτερα ἀντίγραφα τοῦ τύπου ὡς πρὸς τὴ δομὴ καὶ τὴ διευθέτησι τῆς πτύχωσης τῶν ἐνδυμάτων θεωροῦνται αὐτὸ ποὺ βρισκόταν παλαιότερα στὴ Συλλογὴ Hope (Los Angeles, County Museum of Art 50.33.23: C. C. Vermeule, *Greek and Roman Sculpture in America* [1981] 78 ἀρ. 48, μὲ φωτογραφία χωρὶς νεώτερες συμπληρώσεις: G. B. Waywell, *The Lever and Hope Sculptures*, *MAR*

XVI [1986] 68-69 άρ. 2 πίν. 47· Croissant, 565 άρ. 160*), όπως και τὸ ἄγαλμα ἀπὸ τῆς Θέρμης τοῦ Ζαυπείου στὴν Ἀθήνα (EAM 701: Manderscheid, 83 άρ. 131 πίν. 23· Croissant, 565 άρ. 164*).

700. Ὁ τρόπος αὐτὸς μετὰ τὴν ἐντονὴ προβολὴ τοῦ δεξιοῦ ἰσχίου στὰ πλάγια γίνεται ἰδιαίτερος αἰσθητὸς στὴν πίσω ὄψη τοῦ ἀγαλματιδίου 27 (πίν. 33β).

701. Ghedini, Gortina, 116 σημ. 133· 121. Πρβ. R. Horn, *Stehende weibliche Gewandstatuen in der hellenistischen Plastik*, RM Ergh. 2 (1931) 76-90 πίν. 29-37, μετὰ ἀρκετὰ παραδείγματα. Ἐνδεικτικὸ εἶναι τὸ χρονολογημένο τὸ 138/7 π.Χ. ἢ στὰ ἀμέσως ἐπόμενα χρόνια, ἄγαλμα τῆς Κλεοπάτρας στὴ Δῆλο (Μουσεῖο Δήλου A 7763: Marcadé, 134 πίν. LXV, LXVI), ἢ τὰ ἀνάγλυφα τῆς Ζωφόρου τοῦ Ἑκαταίου τῶν Λαγίνων, τῶν ἀρχῶν τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. (δ.π. σημ. 56).

702. Πρβ. τῆς κεφαλῆς ἀντιγράφων τῆς «Υγείας Hore»: B. Ashmole, δ.π. 2-3 άρ. b-c, 1 πίν. I-V εἰκ. 1-30.

703. Ἡ παραλλαγή αὐτὴ ἀπαντᾷ τουλάχιστον μία φορὰ ἀκόμῃ, ὅπως ὑποδεικνύει ἡ κεφαλὴ EAM 186 ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴ Ν κλιτὸ τῆς Ἀκρόπολης καὶ χρονολογεῖται πιθανότατα στὸν 3ο αἰ. μ.Χ., σύμφωνα μετὰ τὴν ἐργασία τῶν μαλλίων (EA 647-649· L. Curtius, δ.π. [σημ. 698] 57 εἰκ. 5· B. Ashmole, δ.π. 3 άρ. 1· Lippold, *Kopien*, 244 σημ. 23· H. Sobel, δ.π. [σημ. 697] 91 άρ. 1). Στὴν κεφαλὴ αὐτὴ οἱ ταινίες τοῦ κεφαλόδεσμου δὲν διακρίνονται μετὰξὺ τους, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν περιοχὴ πίσω ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ αὐτὴ καὶ στὸν αὐχένα, καὶ τὰ μαλλιά ἀποδίδονται πολὺ ἀχνὰ ἐπάνω ἀπὸ τὴν πρώτη περιέλιξη τῆς ταινίας.

704. Ἡ μορφή αὐτὴ τοῦ κεφαλόδεσμου δὲν μπορεῖ νὰ ταυτισθεῖ μετὰ τὸν κεκρύφαλο, ὅπως ἀναφέρεται συχνά, καθὼς εἶναι ἐμφανὲς ὅτι δὲν σχηματίζει κλειστὸ σκοῦφο ἢ σάκκο, ἀλλὰ ἀποτελεῖται ἀπὸ μία πλατὺ ταινία ποὺ τυλίγεται γύρω ἀπὸ τὸ κρανίον ἀρκετὲς φορές, ὥστε τὰ μαλλιά νὰ διακρίνονται μετὰ τὸ πρῶτο τόλιγμα ἐπάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο καὶ στὴν κορυφὴ τοῦ κρανίου. Ὁ τύπος αὐτὸς μετὰ τὰ ταινία φαίνεται ὅτι ἐρμηνεύεται σωστότερα μετὰ τὸν ὄρο «μίτρα» (A. Krug, *Binden in der griechischen Kunst* [1967] 139, ἀναφερόμενη κυρίως σὲ παραστάσεις ἀγγείων [τύπος 3: σ. 11-15· τύπος 6, 7: σ. 22-28]· κυρίως M. Π. Μπεζαντάκος, *Ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ μίτρα* [1987], μετὰ ἀνάλυση τῶν φιλολογικῶν πηγῶν, χωρὶς νὰ ἀναφέρεται σὲ ἀρχαιολογικὰ στοιχεῖα [βλ. σ. 61 γιὰ τὸν κεκρύφαλο]). Ἡ λεπτότερη ταινία τῆς κεφαλῆς 28 θυμίζει αὐτὴ στὴν κεφαλὴ τῆς λεγόμενης «Σαφροῦς» (V. M. Strocka, *Aphroditekopf in Brescia*, *JdI* 82, 1967, 110-156 εἰκ. 1-58, μετὰ κάτολογο ἀντιγράφων· Delivorrias, 90-91 άρ. 822*).

705. Ἡ ἀπόδοση τοῦ ἀγαλματίου 25 σὲ ἓνα τύπο «Σπάρτης» ἀπὸ τὸν Croissant, 566 άρ. 188-190 (ὅπου ἐπαναλαμβάνει τὴν λανθασμένη πληροφορία τῆς Μητροπούλου, 35 άρ. 165α πίν. XXII, ὅτι τὸ ἔργο βρίσκεται στὸ Μουσεῖο Ἐπιδάουρου), εἶναι ὑπερβολικὴ, ἔστω κι ἂν ὁ «τύπος Σπάρτης» χαρακτηρίζεται ὡς ἀπλή παραλλαγή τοῦ «Hore» (σ. 571). Λανθασμένη εἶναι καὶ ἡ δευτέρη ἀναφορὰ τοῦ ἔργου (σ. 563 άρ. 121, μετὰ σωστὴ ἐνδειξη μουσείου καὶ άρ. εὐρ.), καθὼς τὸ ἀγαλμάτιο 25 δὲν παρουσιάζει τίποτε κοινὸ μετὰ τὸ 32 (!).

706. Τοὺς ποικίλους τρόπους μετὰ τοὺς ὁποίους εἰκονίσθηκε ἡ Ὑγία νὰ κρατᾷ τὸ φίδι δείχνει ἡ Μητροπούλου, πίν. I-XXXIV (βλ. παραπάνω σημ. 697).

707. Πρβ. Μητροπούλου, πίν. XVII-XXI, ὅπου ὁμως συγχέει τὴ διάταξη κατὰ τὴν ὁποία τὸ φίδι ἀνεβαίνει πρὸς τὸν ἀριστερὸ ὦμο μετὰ τὴν ἀντίστροφη, ὅπου τὸ φίδι ἔρχεται ἀπὸ τὸν ὦμο πρὸς τὸ ἄκρο δεξιὸ χεῖρ.

708. Ἡ μεγάλη φθορὰ τοῦ ἀγαλματιδίου στὸ σημεῖο αὐτὸ δὲν ἐπιτρέπει ἀσφαλὴ συμπεράσματα. Δύσκολα ὁμως θὰ ἐξηγεῖτο κατὰ διαφορετικὸ τρόπο τὸ ἔξαρμα τοῦ μαρμάρου ποὺ ἀκολουθεῖ τὸ περίγραμμα τοῦ κατεβασμένου ἀριστεροῦ χεριοῦ, ἐνῶ στὴν πίσω ὄψη (πίν. 33β) δὲν ὑπάρχουν ἴχνη φιδιοῦ.

709. Πρβ. σχετικὰ Ghedini, Gortina, 125, ὅπου παραθέτει τῆς πιθανὲς παραλλαγὲς στὴν ἐνδυση τοῦ χιτῶνα (ἂν καλύπτει καὶ τοὺς δύο ὤμους καὶ ἂν εἶναι ζωσμένος) καὶ τοῦ ἱματίου (ἀνάλογα μετὰ τὴ θέση τῆς τύλης καὶ τὸν τρόπο μετὰ τὸν ὁποῖο συγκρατεῖται στὴν ἀριστερὴ πλευρά).

710. C. Nippe, *Die Fortuna Braccio Nuovo* (δ.δ. 1986 [1988]) μετὰ κάτολογο καὶ κριτικὴ τῶν ἐπαναλήψεων τοῦ τύπου, ἡ ὁποία ἀνάγει τὸ πρωτότυπο στὸν 1ο αἰ. π.Χ., παραγνωρίζοντας τὴ σημασία τῶν ἀπεικονίσεων τοῦ τύπου σὲ ψηφισματικὰ ἢ ἀναθηματικὰ ἀνάγλυφα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. (τῆς παραστάσεως αὐτῆς ἐξετάζει στῆς σ. 48-50), ὅπως καὶ τῶν ἐλληνιστικῶν ἀποδόσεων του (σ. 55-59), ἐνῶ τὰ διαθέσιμα στοιχεῖα γιὰ τὴ χρονολόγησιν στὸν 1ο αἰ. π.Χ. εἶναι ἀνεπαρκῆ (σ. 50-55). Ἀπὸ τὴν παλαιότερη

βιβλιογραφία καὶ γιὰ τὴν ἀπόδοση τοῦ τύπου στὸν 4ο αἰ. π.Χ. βλ. R. Kabus-Jahn, *Studien zu Frauenfiguren des 4. Jhs. v. Chr.* (1963) 33-38 πίν. 7· O. Palagia, A Colossal Statue of a Personification, *Hesperia* 51, 1982, 102, 107-108 πίν. 32a-b· 34b· L. Guerrini, Ceres in hortis Car. Ferrariæ, *Scienze dell'Antichità* 1, 1987, 225-256 εἰκ. 1-35, ἄρθρο ἀρκετὰ σημαντικό, μὲ πλούσια εἰκονογράφηση, δὲν δίνεται ὅμως ἔμφαση στὴ χρονολόγηση τῶν ἀντιγράφων. Τὴν ἀπόδοση τοῦ τύπου στὸν 1ο αἰ. π.Χ. καθιστᾷ μάλλον ἀδύνατη ἡ χρονολόγηση δύο παραδειγμάτων τοῦ τύπου ἀπὸ τὴν Ἀθήνα: EAM 3630 (C. Nippe, ὁ.π. 21, 84 ἀρ. K13· L. Guerrini, ὁ.π. 252-254 εἰκ. 35) καὶ EAM 3788 (ὁ.π. σ. 137 καὶ σημ. 68), οἷς ἀρχὲς τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. καὶ ὅχι στὴν πρώτη καὶ τὴ μέση ἐποχὴ τῶν Ἀντωνίωνων, ὅπως ὑποστήριξε ἡ C. Nippe. Πρόκειται γιὰ παραλλαγὲς τοῦ τύπου, καθὼς φέρουν χιτῶνα καὶ πέπλο (δὲν πρόκειται γιὰ stola, ὅπως ἀναφέρει ἡ C. Nippe), στὸ δὲ EAM 3630 τὸ ἱμάτιο ἔχει γλιστρήσει ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ ὤμο· ἡ πρώτη δημιουργία τοὺς προϋποθέτει ἕναν ἤδη γνωστὸ τύπο. Ὁ Croissant, 562 ἀρ. 120*, ἀκολουθώντας τὴν Μητροπούλου, 35 ἀρ. 173 πίν. XXIII, στὴν ἐρμηνεία τῆς πιυχῆς ἀνάμεσα στὰ στήθη ὡς φιδιοῦ ποὺ κατευθύνεται στὴ φιάλη ποὺ θὰ κρατοῦσε ἡ θεὰ στὸ δεξιὸ χέρι, συμπεριέλαβε τὸ ἀγαλμάτιο **29** στὸν «τύπο Ἡρακλείου» μαζὶ μὲ γλυπτὰ διαφορετικῶν τύπων, ὅπως τὸ **25** καὶ τὸ **31** (!).

711. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ γλύπτης ἔχει κάνει λάθος στὴν ἀπόδοση τῶν διαφορῶν μερῶν τοῦ ἱματίου καὶ γι' αὐτὸ ἡ παρυφὴ τοῦ τμήματος ποὺ πέφτει ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ ὤμο συνεχίζεται ἀδιάσπαστη στὴν παρυφὴ τῆς ἀναδίπλωσης.

712. Ἡ C. Nippe, ὁ.π. 41, ὑποθέτει ὅτι οἱ περιπτώσεις τῶν ἀκέφαλων ἀντιγράφων, ὅπου δὲν ὑπάρχουν οἱ βόστρυχοι αὐτοὶ ἐπάνω στοὺς ὤμους, θὰ πρέπει νὰ ἐρμηνευθοῦν ὡς εἰκονιστικὰ ἀγάλματα.

713. Πρόκειται γιὰ τὰ ἐξῆς ἀντίγραφα καὶ παραλλαγές, σύμφωνα πάντα μὲ τὸν κατάλογο τῆς C. Nippe, ὁ.π. 76-119: I. Ρώμη, Villa Medici (σ. 92 ἀρ. K26, τοῦ 200-210 μ.Χ.)· II. Gaeta, Museo Diocesano (σ. 92-93 ἀρ. K27, τοῦ 210-220 μ.Χ.)· III. Δαμασκός, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο 4598/10448, ἀπὸ τὴν Ἀπάμεια (σ. 95 ἀρ. K31, τοῦ 210-220 μ.Χ. περίπου [ὁ.π. σημ. 444])· IV. Βιέννη, Kunsthistorisches Museum I 1248, ἀπὸ τὸ Catajo τῆς Β. Ἰταλίας (σ. 96-97 ἀρ. K33, τοῦ 210-220 μ.Χ.)· V. Λονδίνο, Βρετανικὸ Μουσεῖο I 2074, ἀπὸ τὴ Σπάρτη (σ. 97 ἀρ. K34, τῆς ὑστερῆς Σεβήρειας ἐποχῆς [ὁ.π. σημ. 444])· VI. Worcester, Art Museum 1936.36, ἀπὸ τὴν Ἀντιόχεια (σ. 101-102 ἀρ. V1d, τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.)· VII. Guelma, Θέατρο (σ. 112 ἀρ. V5b, τοῦ 160 μ.Χ.)· VIII. Lambaesis, Μουσεῖο S2 (σ. 112-113 ἀρ. V5c, τοῦ 180-190 μ.Χ.)· IX. Timgad, Μουσεῖο (σ. 113-114 ἀρ. V5c, τῆς πρώτης Σεβήρειας ἐποχῆς)· X. Guelma, Μουσεῖο (σ. 114 ἀρ. V5f, τοῦ 240 μ.Χ. περίπου).

714. O. Palagia, ὁ.π. 107 μὲ σημ. 46, ἡ ὁποία φαίνεται νὰ δέχεται τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς ἀγάλματος τῆς Ὑγείας στὸν τύπο αὐτό, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἐξαρτᾶται καὶ τὸ **29**. Παραστάσεις τῆς Ὑγείας μὲ ἱμάτιο ποὺ ἀναδιπλώνεται ἐπάνω στοὺς μηροὺς ἀπαντοῦν σὲ ἀνάγλυφα γενικότερα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ὅπως στὰ EAM 1392 ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Ἐπιδάουρου, τοῦ 400 π.Χ. περίπου (Holtzmann, 872 ἀρ. 53*· F. Croissant, *LIMC* III [1986] 808 λ. «Erione» ἀρ. 11), Παρίσι, Λοῦβρο MA 753, ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Γόρτυνας, τῆς ἴδιας ἐποχῆς (Holtzmann, ἀρ. 57*· Meyer, *Weihrelief*, 217 σημ. 22d· F. Croissant, ὁ.π. ἀρ. 12) καὶ τὸ σύγχρονο ἀνάγλυφο EAM 1354 ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Ἀθήνας (Holtzmann, ἀρ. 86*) κλπ.

715. O. Palagia, ὁ.π. 101-102, 107· G. Traversari, *La statuaria ellenistica del Museo Archeologico di Venezia* (1986) 124-129 στὸν ἀρ. 41· Ghedini, Gortina, 128-131· H. Sobel, ὁ.π. 29-30, 99-102 ἀρ. 1-12 πίν. 11· Croissant, 560-562 ἀρ. 63*-108· 571· D. Grassinger, *Antike Marmorskulpturen auf Schloß Broadlands* (1994) 51-53 ἀρ. 2.

716. Βλ. Κεφ. IV: σ. 304.

717. Βλ. κ.π. σ. 264-265.

718. Ὁ ὅρος ὀφείλεται στὸν Lippold, *Plastik*, 290 καὶ σημ. 10, ἀπὸ τὸ ἀντίγραφο στὴν πόλη Zadar (παλαιότερα [ἰταλικά] Zara) τῆς Δαλματίας (Kruse 147, 357-358 ἀρ. D59 πίν. 57), τὸ ὁποῖο ὅμως δὲν εἰκονίζει τὴν Ὑγεία. Ὁ ἴδιος ἀνάγει τὸν ἀγαλματικὸ τύπο στὸ 340-330 π.Χ., ἡ R. Kabus-Jahn, *Studien zu Frauenfiguren des 4. Jhs. v. Chr.* (1963) 9-10, τὸν χρονολόγησε στὴ δεκαετία 320-310 π.Χ., ἐνὸς μῆς πρωιμότερη χρονολόγηση φαίνεται ὅτι δέχεται ἡ Ghedini, Gortina, 119-120 καὶ σημ. 149· H. Sobel, ὁ.π. (σημ. 697) ἡ ὁποία συγχέει τὸν τύπο μὲ αὐτὸν τῆς «Ὑγείας τοῦ Βερολίνου» (βλ. κ.π. σ. 222 καὶ

σημ. 720)· Romeo-Portale, 135-138 άρ. 31 πίν. XIIIc, όπου το πρωτότυπο ανάγεται στο τέλος του 4ου αι. π.Χ. Κατάλογο των αντίγραφων και των παραλλαγών, στην κυριότερη από τις οποίες ή επάνω παρυφή του ιματίου πέφτει από την τύλη επάνω στο άριστερό στήθος και βραχίονα, κατά τρόπο ανάλογο με αυτόν του συγγενούς τύπου της «Δομΐτίας της Όλυμπίας» (βλ. σ. 277), δίνει ό Kruse, 446 σημ. 210. Σημειωτέον ότι το αντίγραφο της Όλυμπίας (Kruse, 137, 349 άρ. D42) αποδόθηκε στο Νυμφαίο του Ηρώδου του Άττικού και ταυτίσθηκε με την Domitia Faustina ή την Lucilla, κόρες του Μάρκου Αυρηλίου (Λ 169, 161α: Bol, *Nymphäum*, 184-185 άρ. 45 πίν. 54-56). Στόν κατάλογο πρέπει νά προστεθεί ένα ακόμη αντίγραφο από το "Άργος (Μουσείο "Άργους: J. Marcadé, *Sculptures argiennes* III, *BCH Suppl.* VI [1980] 153-154 άρ. 182 εικ. 21a-d). Από το σύνολο των 29 γνωστών αντίγραφων και παραλλαγών διαπιστώνεται ότι ό τύπος ήταν ιδιαίτερα αγαπητός στόν ελληνικό χώρο. Χαρακτηριστικό είναι ότι μόνο τρία αγάλματα εικονίζουν την Ύγεια: της Γόρτυνας, όπου ένα μικρό φίδι αποδίδεται ανάγλυφο επάνω στο άριστερό χέρι (Ηράκλειο, Άρχαιολογικό Μουσείο 351: Ghedini, Gortina, 119-120 και σημ. 149· Croissant, 562 άρ. 117· Romeo-Portale, ό.π.), του Βατικανού, όπου ή μορφή κρατά το φίδι με το κατεβαμένο δεξιό χέρι (ΕΑ 799) και της Τεργέστης (Kruse, 446 σημ. 210 παραλλαγή άρ. 5).

719. Είναι αξιοσημείωτο ότι ή ύπαρξη του πέπλου δεν αναφέρεται στις περιγραφές των δημοσιευμένων επαναλήψεων του τύπου, άν και στις περισσότερες περιπτώσεις δηλώνεται σαφώς με τις βαριές, πλατιές πτυχές γύρω από τις κνήμες και τα άκρα πόδια, ενώ στόν άκάλυπτο από το ιμάτιο δεξιό ώμο ή πόρπη διακρίνεται εύκρινώς από τα κουμπιά της χειρίδας του χιτώνα, όπως διαφοροποιείται και ή πτύχωση ανάμεσα στις πλατιές επιφάνειες του στήθους και τις λεπτές πτυχές της χειρίδας. Πρβ. χαρακτηριστικά τα αγάλματα στό Zadar (ό.π.), στό "Άργος (ό.π.· βλ. ιδίως τη δεξιά και την πίσω όψη: J. Marcadé, ό.π. εικ. 21c-d), την παραλλαγή επίσης από το "Άργος (J. Marcadé, *Sculptures argiennes*, *BCH* 81, 1957, 427-428 άρ. 7 εικ. 27), ή το αγάλματιο ίέρειας από τόν ναό της Άρτέμιδος στό Άσκληπείο της Μεσσήνης (Α. Κ. Όρλάνδος, Άνασκαφή Μεσσήνης, ΠΑΕ 1962, 112c πίν. 116α-β), κλπ.

720. I. Βατικανό, Museo Chiaramonti 1246, με μη συνανήκουσα κεφαλή: Amelung, *Vat. Kat.* II, 227-232 άρ. 85 πίν. 22· W. Fuchs, στό: Helbig⁴ I, 233 άρ. 238 (των πρώιμων αυτοκρατορικών χρόνων)· Croissant, 566 άρ. 191* (τύπος «Belvedere»)· Ι. Λεβέντη, Η Ύγεια του Νικηράτου του Άθηναίου, στό: *Regional Schools*, 101, 102 εικ. 1 (του Ιου αι. μ.Χ.).

II. Ρώμη, Palazzo dei Conservatori, Museo Nuovo 898: Mustilli, 88-89 άρ. 10 πίν. LII. 211 (τραϊάνειο)· H. v. Steuben, στό: Helbig⁴ II, 504 άρ. 1724· Croissant, 566 άρ. 192* (του Ιου αι. μ.Χ.)· Ι. Λεβέντη, ό.π. 101-103 εικ. 3, 4, 7 (τραϊάνειο-αδριάνειο).

III. Βερολίνο, Staatliche Museen SK 353, από το Frascati της Ιταλίας, με συνανήκουσα κεφαλή: Blümel, *Kat. Berlin: Römische Bildnisse*, 16-17 άρ. R 38 πίν. 19,21 (πρώιμο τραϊάνειο)· R. Kabus-Jahn, ό.π. 55 πίν. 8· Kruse, 150, 360 άρ. D 65 (ύστερο αδριάνειο - πρώιμο άντωνίνειο), ό όποιος ύποστήριξε ότι εικονίζει την Ύγεια, άποτελώντας σύνταγμα με ένα άγαλμα του Άσκληπιού που βρέθηκε μαζί (Βερολίνο, Staatliche Museen: Blümel, *Kat. Berlin* V, 11-12 άρ. K 211 πίν. 25· Holtzmann, 889 άρ. 385 [τύπου «Pitti»])· Croissant, 566 άρ. 193, ό όποιος το θεωρεί εικονιστικό· Ι. Λεβέντη, ό.π. 101-103 εικ. 5-6 (άντωνίνειο). Ένα ακόμη αντίγραφο ύπήρχε στό Velletri (R. Kabus-Jahn, ό.π. 55, 104 σημ. 106· Ι. Λεβέντη, ό.π. 101 εικ. 2).

Γιά τόν τύπο βλ. κυρίως Mustilli, ό.π. (του τέλους του 4ου αι. π.Χ., στην πραξιτελική παράδοση)· R. Kabus-Jahn, ό.π. 54-56 (έκλεκτική δημιουργία, της εποχής περίπου του Τραϊανού)· Ι. Λεβέντη, ό.π. 101-116, ή όποία χρονολογεί το πρωτότυπο στο γ΄ τέταρτο του 3ου αι. π.Χ. και το αποδίδει στόν Νικήρατο, θα άνήκε δε σε σύνταγμα στημένο στην Πέργαμο μαζί με ένα άγαλμα του Άσκληπιού τύπου «Pitti». Ειδικά τόν τύπο της Ύγείας 31 ή R. Kabus-Jahn, ό.π. 54, 55, τόν χρονολογεί στο τέλος του 4ου αι. π.Χ. Η H. Sobel, ό.π. 30, 102-103, συγγεί τόν τύπο με αυτόν της «Ύγείας Zaga», ενώ ό Croissant, 566 άρ. 191-194 (στόν άρ. 194 αναφέρει την Ύγεια από τα πεσσοκράνα του Όκταγώνου της Θεσσαλονίκης [ό.π. σημ. 554], ή όποία όμως διαφέρει άρκετά), τόν θεωρεί παραλλαγή του τύπου «Broadlands», ίσως όχι ύστερότερη του α΄ μισού του 3ου αι. π.Χ. Τέλος ή Ι. Λεβέντη, ό.π. 101, 110 σημ. 6, τόν θεωρεί έκλεκτική παραλλαγή του τύπου.

721. Στα τρία ρωμαϊκά αγάλματα ή δημιουργία των κατακόρυφων πτυχών δικαιολογείται από τό

«τράβηγμα» τοῦ ἱματίου πρὸς τὰ ἐπάνω, σχηματίζοντας ἓνα «μάζεμα» στὸ ἐσωτερικὸ τῆς τύλης ἐπάνω ἀπὸ τὸν δεξιὸ μηρό.

722. Museo Regionale 21687: R. Horn, *Stehende weibliche Gewandstatuen in der hellenistischen Plastik*, RM Ergh. 2 (1931) 85 πίν. 303· H. Sobel, ὁ.π. 94-95 ἀρ. 9· Croissant, 563 ἀρ. 124 (τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.). Τοῦ ἀγάλματος αὐτοῦ σώζονται δύο τουλάχιστον ρωμαϊκὰ ἀντίγραφα: στὴ Φλωρεντία (Palazzo Pitti: H. Sobel, ὁ.π. 94 ἀρ. 2 [τύπου «Burdur»]· Croissant, 566 ἀρ. 207 [τύπου «Pitti», διαφορετικοῦ ἀπὸ τὸ ἀγαλμα τῶν Συρακουσῶν διότι ἡ θέσις τοῦ φιδιοῦ ἔχει ἀλλάξει]) καὶ στὴ Σεβίλλη (Casa de Pilatos: EA 1828· H. Sobel, ὁ.π. 94 ἀρ. 8 πίν. 7a [τύπου «Burdur»]). Στὰ ρωμαϊκὰ ὅμως ἀντίγραφα δὲν ἐμφανίζονται οἱ ὀριζόντιες καμπύλες πτυχές στὸ στήθος.

723. Ἀνάλογη θέσις ἔχει τὸ φίδι σὲ ἓνα ἀγαλμάτιο ποὺ βρισκόταν παλαιότερα στὴ Ρώμη (EA 817· L. Curtius, *Über einen weiblichen Kopf in Rom*, Jdl 19, 1904, 76 εἰκ. 11· Croissant, 562 ἀρ. 119). Ἀδιάνγνωστος παραμένει ὁ σκοπὸς δύο συνοχέων κάτω ἀπὸ τὴ ζώνη, ἐνὸς μικροῦ στὸ κέντρο καὶ ἐνὸς μεγαλύτερου λίγο χαμηλότερα, κάτω ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ στήθος. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀποδίδεται συχνὰ τὸ φίδι, καθὼς τυλίγεται γύρω στὸν λυγισμένο μπροστὰ στὸν κορμὸ δεξιὸ πῆχυ (πρβ. ἀγάλματα διαφόρων τύπων: Μητροπούλου, πίν. III-VIII). Στὴν περίπτωση τοῦ ἀγάλματος 31 φαίνεται ἀπίθανη ἡ ὑπόθεσις ὅτι τὸ φίδι, ἀντὶ νὰ διευθύνεται κατευθεῖαν ἀπὸ τὸν ὦμο πρὸς τὸ ἄκρο ἀριστερὸ χέρι, νὰ ἐρχόταν μπροστὰ ἀπὸ τὸν κορμό, κάτω ἀπὸ τὸ στήθος, νὰ τὸ κρατοῦσε ἡ Ὑγεία μὲ τὸ ἐκτεινόμενο μπροστὰ δεξιὸ χέρι καὶ νὰ διευθυνόταν κατόπιν πρὸς τὸν ἀριστερὸ πῆχυ, ὅπου σώζεται τὸ ἵχνος ἐνὸς σχετικὰ μεγάλου συνοχέα. Πρβ. τὸν περίπλοκο τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἡ Ὑγεία κρατᾷ τὸ φίδι στὸ ἀγαλμάτιο 32 (πίν. 39-40).

724. Ὅπωςδήποτε ὁ τύπος τοῦ 31 δὲν μπορεῖ νὰ ἐξαρτηθεῖ ἀπὸ τὴν «Ὑγεία Hope», ὅπως ὑποστήριξε ὁ L. Curtius, ὁ.π. 75, οὔτε ἀπὸ ἐκεῖνο τῆς Ἀφροδίτης τοῦ Βωμοῦ τῶν Δώδεκα Θεῶν τῆς Ὀστιάς, ὅπως ὑπέθεσε ἡ R. Kabus-Jahn, ὁ.π. 54, καθὼς στὴν Ἀφροδίτῃ δὲν ἀπαντᾷ, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, ἡ χαρακτηριστικὴ διάταξη τῶν πτυχῶν ἀνάμεσα στὰ πόδια τῆς Ὑγείας (Museo Ostiense 120: W. Fuchs, στό: Helbig⁴ IV, 34-35 ἀρ. 3025, ὁ ὁποῖος τὸν χρονολόγησε στὴν Κλαύδεια-πρώιμη Φλάβεια περίοδο καὶ ἀνῆγαγε σὲ πρωτότυπο σημεῖο στὴν Ἀθήνα· Delivortrias, 39 ἀρ. 262, μὲ βιβλιογραφία σχετικὰ κυρίως μὲ τὴν ἄποψη ὅτι οἱ μορφές ἀπηχοῦν τὰ ἀγάλματα τῶν Δώδεκα Θεῶν, ποὺ κατὰ τὸν Πανουσιανό, I 40, 3, δημιουργήσε ὁ Πραξιτέλης γιὰ τὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος Σωτείρας στὰ Μέγαρα, ἄποψη ποὺ δέχεται καὶ ἡ R. Kabus-Jahn, ὁ.π. 2-53· G. Berger-Doer, LIMC III [1986] 652 λ. «Dodekatheoi» ἀρ. 24* [Δωδεκάθεο Μεγάρων: 649 ἀρ. 6]).

725. Μία ἀκόμη παραλλαγὴ τοῦ ἴδιου τύπου παρουσιάζει ἓνα ἀγαλμα Ὑγείας ἀπὸ τὸ Γυμνάσιο τῆς Σαλαμίνας τῆς Κύπρου, τῆς ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίων (Λευκωσία, Κυπριακὸ Μουσεῖο [:]: V. Karageorghis - C. C. Vermeule, *Sculptures from Salamis I* [1964] 35-36 ἀρ. 33 πίν. XXXV1-2 [κεφαλὴ]· οἱ ἴδιοι, *Sculptures from Salamis II* [1966] 27 ἀρ. 94 πίν. XIII1-3 [κορμός]· V. Karageorghis - J. Frel, Une statue de Salamis reconstituée, AAA 3, 1970, 237-238 εἰκ. 1, ὅπου τὸ ταυτίζουν μὲ τὴν Τύχη· Ἰ. Λεβέντη, ὁ.π. 101, 110 σημ. 6). Πλησιέστερα στὸν τύπο «Βερολίνου» βρίσκεται ἓνας ἀκέφαλος κορμὸς ἀπὸ τὴν Ἱεράπετρα, τοῦ προχωρημένου 2ου αἰ. μ.Χ. (Μουσεῖο Ἱεράπετρας 58: Ἰ. Λεβέντη, ὁ.π.· Ν. Παπαδάκης, *Γλυπτὰ ἀπὸ τὴν ἀρχαία Ἱερὰννηνα* [1998] 56-57 ἀρ. 58 μὲ φωτ.).

726. Μουσεῖο Ἀμμοχώστου (:), ἀπὸ τὸ προσκῆνιο τοῦ Θεάτρου τῆς Σαλαμίνας: V. Karageorghis - C. C. Vermeule, *Sculptures from Salamis II* (1966) 18 ἀρ. 81 πίν. VII2 (τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.)· H. Sobel, *Hygieia* (1990) 104 ἀρ. 4. Σχετικὰ μὲ τὸ φίδι, ὑποθέτουν ὅτι ἡ Ὑγεία τὸ κρατοῦσε μὲ τὸ κατεβασμένο δεξιὸ χέρι τῆς καὶ αὐτὸ κατευθυνόταν πρὸς τὸν ἀριστερὸ ὦμο. Τὸ μὴ πεντελικὸ μάρμαρο τοῦ ἀγαλματίου ὑποδεικνύει τὴ διαφορετικὴ προέλευσή του ἀπὸ τὸ ἀγαλμάτιο τῆς Ἐπιδάουρου.

727. Σχετικὰ μὲ τὸ θραῦσμα τῆς Σαλαμίνας οἱ V. Karageorghis - C. C. Vermeule, ὁ.π. 18 ἀρ. 81, ὑπέθεσαν ὅτι θὰ ἀνῆκε σὲ ἀνάπλαση ἐνὸς ἄλλου τύπου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ἴσως τῆς Ἑκάτης, τῆς Νίκης ἢ τῆς Νεμέσεως, στὸ ὁποῖο ὁ καλλιτέχνης θὰ προσέθεσε τὸ φίδι.

728. Ἀνάγλυφα: Ἰ. Ρώμη, Museo Capitolino, Stanza dei Filosofi 845: H. v. Steuben, στό: Helbig⁴ II, 182 ἀρ. 1372· H. Sobel, *Hygieia* (1990) 85 ἀρ. 85 πίν. 14b. II. Incé Blundell Hall: B. Ashmole, *Catalogue of Ancient Marbles in the Ince Blundell Hall* (1929) 106 ἀρ. 289 πίν. 41. Γιὰ τὰ μετὰλλια μὲ τὸ ἴδιο θέμα βλ. H. v. Steuben, ὁ.π.· H. Sobel, ὁ.π. 123 ἀρ. 27.

Τὸ θέμα αὐτὸ χρησιμοποιήθηκε καὶ στὴ μορφὴ τῆς Ἀθηνᾶς στὰ ἀνάγλυφα μιᾶς ἐπίσης ἐκλε-

κτικῆς βάσης λυχνοστάτη τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀδριανοῦ, ὅπου τὸ φίδι κατευθύνεται πρὸς τὴ φιάλη ποὺ κρατᾷ ἡ Ἀθηνᾶ στὸ ὑψωμένο δεξιὸ χέρι τῆς (Βατικανό, Galleria delle Statue 547: H. U. Cain, *Römische Marmorkandelaber* [1985] 105-106, 189-190 ἀρ. 106 πίν. 733).

729. R. Pettazzoni, La figura mostruosa del Tempo nella religione mithraica, *AntCl* 18, 1949, 265-277 πίν. I1, II-IV, VII· V. v. Graeve, Tempel und Kult der syrischen Götter am Janiculum, *JdI* 87, 1972, ιδίως 314, 320-321 εἰκ. 1-2· M. Le Gley, *LIMC* I, (1981) 403-411 λ. «Aion» ἀρ. 17*, 21*, 28-56*.

730. Καββαδίας, *Ἱερὸν* 148-149 μὲ κάτοψη. Στὴ σημ. 1 ἀναφέρει τὴν κατεδάφιση τοῦ τοίχου ποὺ ἀπέκλεισε τὸν χῶρο τοῦ Προπύλου ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο οἰκοδόμημα τοῦ «Γυμνασίου», ὁ ὁποῖος ἦταν «ἐκ κοινῶν λίθων καὶ πλίνθων συνδεδεμένων δι' ἀσβέστου», μὲ σκοπὸ νὰ ἐξακριβώσει τὸ ἀρχικὸ σχέδιο στὸ σημεῖο αὐτό. Γιὰ τὴ μορφή τοῦ Προπύλου - Ναοῦ τῆς Ὑγείας βλ. τὶς νεώτερες ἀρχιτεκτονικὲς ἐρευνες τῆς Β' Ἐ. Σ. Κυριάκη, στό: *Πρόπυλο-Θόλος*, 64-172 σχ. 18, 34, 56-57, 90, 95-98.

731. *IG* IV² 568. Π. Καββαδίας, *ΠΑΕ* 1899, 101 πίν. 5 ἀρ. 2. Ὁ ἐνεπίγραφος λίθος βρίσκεται στὸν βωμὸ σὲ δευτέρη χρήση, καθὼς προηγουμένως ἀνῆκε σὲ βάση ἀγάλματος καὶ ἔφερε τὴν ἐπιγραφή *IG* IV² 697, μὲ τὰ ὀνόματα τῶν Ἀργείων γλυπτῶν Ἀθηνογένους καὶ Λαβρέα τοῦ 200 π.Χ. περίπου. Ὁ ναὸς ποὺ δημιουργήθηκε στὸ Πρόπυλο τοῦ «Γυμνασίου» ταυτίσθηκε μὲ αὐτὸν τῆς Ὑγείας, τὸν ὁποῖο ἀναφέρει ὁ Πausanias μεταξὺ τῶν ἔργων τοῦ συγκλητικοῦ Ἀντωνίνου ὡς ἐξῆς: «ἐποίησε δὲ καὶ Ὑγείαν ναὸν καὶ Ἀσκληπιῶ καὶ Ἀπόλλων ἐπέκλῃσιν Αἰγυπτίους» (II 27, 6). Ἡ ταύτιση αὐτὴ ἀμφισβητήθηκε πρόσφατα ἀπὸ τὴν Αἰ. Δανάλη-Γκιολέ, στό: *Πρόπυλο-Θόλος*, 37· ἡ ἴδια, Ἡ χρονολόγηση τοῦ Προπύλου τοῦ «Γυμνασίου» στὴν Ἐπίδαυρο καὶ ἡ δευτέρη χρήση του, *Πελοποννησιακά* 17, 1987/88, 19-22, ἡ ὁποία ἀποδέχθηκε τὴν ἄποψη ὅτι ὁ Pausanias ἀναφέρεται σὲ ἓνα ναό, αὐτὸν τῶν Αἰγυπτίων Θεῶν, δηλ. τῆς Ἰσιδος, τοῦ Σαράπιδος καὶ τοῦ Ἀρποκράτους, μὲ τοὺς ὁποίους ταυτίζονται οἱ ἐπικαλούμενοι Αἰγύπτιοι Ὑγεία, Ἀσκληπιδὸς καὶ Ἀπόλλων ἀντίστοιχα (βλ. κ.π. σημ. 1554). Προχώρησε ὅμως στὴν ὑπόθεση ὅτι τὸ Ἱερὸ τῶν Αἰγυπτίων θὰ πρέπει νὰ ταυτισθεῖ μὲ τὸ Πρόπυλο τοῦ «Γυμνασίου»· δὲν μπορεῖ ὅμως νὰ ἀποσιωπηθεῖ ἡ ὑπαρξὴ τοῦ βωμοῦ ποὺ ἔχει ἀφιερωθεῖ μόνο στὴν Ὑγεία, ὅπως καὶ τοῦ βάρου ποὺ σύμφωνα μὲ τὴν κάτοψη τοῦ Καββαδία, *Ἱερὸν*, 148, θὰ ἔφερε ἓνα μόνο ἄγαλμα.

732. Αἰ. Δανάλη-Γκιολέ, ὁ.π. 37 εἰκ. 14 (νόμισμα Κωνσταντίνου Β' [335-337 μ.Χ.]) καὶ *Πελοποννησιακά* 17, 1987/88, 19.

733. *IG* IV² 132 καὶ 135 (Ὑμνοι)· 412, 419, 472, 477, 562, 568-571, 742.

734. Πρβ. *IG* IV² 205: Ἀπόλλωνι, Ἀσκληπιῶ, Ὑγείαι τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., ἐνῶ ἡ ἴδια φράση ἀπαντᾷ καὶ στὶς ἐπιγραφὰς *IG* IV² 306 (βάση ἀναθήματος τοῦ Λεύκιου Μόμμιου) καὶ 591 (βάση ἀγάλματος τοῦ Νικομήδους Γ' τοῦ Ἐπιφανοῦς) τοῦ β' μισοῦ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. Ἀπὸ τὸν 3ο αἰ. μ.Χ. καὶ συγκεκριμένα τὸ 236 μ.Χ. πρόέρχεται ἡ ἐπιγραφή βάσης ἀγάλματος *IG* IV² 412, ὅπου τὸ ὄνομα τῆς Ὑγείας κατέχει τὴ δευτέρη θέση (Ἀσκλ]ηπιοῦ, [Υ]γι[ε]ας, Ἀπόλλωνο[ς]).

735. Ὁ.π. Κεφ. II: σ. 181-183.

736. Ὁ ὅρος «διφθέρα» ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸν γραμματικὸ Ἰούλιο Πολυδεύκη, *Ὀνομαστικὸν* Δ', 119· Ζ', 70· Γ', 131, 175, ὡς «στεγανὸς χιτῶν ἐπὶ κράνον ἔχων», ὑποδηλώνει δὲ ὅτι τὸ ἔνδυμα ἦταν κατασκευασμένο κυρίως ἀπὸ δέρμα αἰγας. Πρβ. E. Pottier, στό: *Daremberg-Saglio* IIa, 266 λ. «diphthera» ἀρ. 5· G. Leroux, στό: *Daremberg-Saglio* IVa, 891 λ. «pallium» ἀρ. II, γιὰ τὴν «paenula».

737. Γιὰ τὴν εἰκονογραφία τοῦ Τελεσφόρου καὶ τὶς σχετικὲς μαρτυρίες βλ. H. Rühfel, *LIMC* VII (1994) 870-878 λ. «Telesphoros» ἀρ. 1-94 μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία, ἀπὸ τὴν ὁποία βλ. κυρίως W. Deonna, *De Télésphore au «moine bouvru»*. *Dieux, génies et démons encapuchonnés*, *Collection Latomus* 21 (1955) 38-58, ὁ ὁποῖος ξεχωρίζει τὸν Τελεσφόρο ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν μορφῶν ποὺ φέρουν παρόμοιο ἔνδυμα καὶ εἶχαν εὐρεία διάδοση, τόσο στὴ Μικρὰ Ἀσία ὅσο καὶ κυρίως στὴ Δύση, στοὺς Ἑτρούσκους καὶ τοὺς Κέλτες· εἶχε δὲ ἐκφρασθεῖ ἡ ἄποψη ὅτι ἀπὸ αὐτοὺς ἦλθε ἡ μορφή καὶ στὸν εὐρύτερο ἑλληνικὸ χῶρο. Στὴν ἄποψη αὐτὴ ἐπιστρέφει ἡ B. M. Felletti Maj, στήν: *EAA* VIII (1966) 674-675 λ. «Telesforo», ἡ ὁποία ἀπέδωσε στὴν εἰκονογραφία τοῦ Τελεσφόρου τὸν τύπο ἐνδὸς κοιμώμενου ἀγοριοῦ μὲ χιτωνίσκο καὶ διφθέρα ποὺ κρατᾷ ἓνα φαναράκι, ἄποψη ἡ ὁποία δὲν ἔχει γίνῃ δεκτὴ καὶ ὁ τύπος θεωρεῖται ὅτι ἀνήκει στὶς ἀγαπητὲς κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ σκινὲς καθημερινῆς ζωῆς (O. Vasori, στό: *MNR* I, 1 [1979] 21-22 ἀρ. 23· A. Stamatou, Statue eines schlafenden Knaben in Amerongen, *BABesch* 64, 1989, 172-192 εἰκ. 1-10, ὁ ὁποῖος τὸν ἐρμηνεύει ὡς Ἑρώτα ποὺ

θρηνεῖ ἐπάνω σὲ τάφο καὶ τὸν ἀνάγει στὸ ἀ' μισὸ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.). Ἡ ταύτιση ἀκόμη μὲ τὸν Τελεσφόρο μικρῶν ἀγοριῶν ποὺ εἰκονίζονται μαζὶ μὲ ἀγάλματα τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἢ τῆς Ὑγείας καὶ ἔχουν διαφορετικὴ μορφή ἀπὸ αὐτὴ τοῦ καλυμμένου μὲ τὴ διφθέρα παιδιοῦ εἶναι ἀμφίβολη ἢ ἀναπόδεικτη. Πρβ. τὴν κοιμώμενη γυμνὴ μορφή ἀγοριοῦ δίπλα σὲ ἓνα ἄγαλμα τῆς Ὑγείας ἀπὸ τὴ Γόρτυνα τῆς Κρήτης, ἡ ὁποία ὑποστηρίχθηκε ὅτι εἰκονίζει τὸν Τελεσφόρο (U. Hausmann, *Οἰνοφόροι*, AM 69/70, 1954/55, 128 σημ. 5), πιθανότερη ὅμως εἶναι ἡ ταύτιση μὲ τὸν Ὑπνο (Ghedini, Gortina, 125-135 ἀρ. 25 εἰκ. 48, ἰδιαίτερα σ. 134-135).

738. Βλ. σ. 227-228. Μορφὲς μὲ τὴ χλαμύδα διευθετημένη κατὰ ἀνάλογο τρόπο ἀπαντοῦν σὲ τρία ἀνάγλυφα: EAM 3528: Holtzmann, 874 ἀρ. 75* (τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.) καὶ EAM 1344, ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Ἀθήνας: Holtzmann, 873 ἀρ. 70* (τοῦ β' μισοῦ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.), ὅπως καὶ στὸ ἀποσπασματικὰ σωζόμενο EAM 2449, ὅπου ἡ γωνία τῆς χλαμύδας βρίσκεται ἐπάνω στὸν μηρὸ τοῦ ἄνετου δεξιὸ σκέλους: Σβορώνος, 643 ἀρ. 378 πίν. CLIII. Ὁ τύπος αὐτὸς φαίνεται ὅτι εἶχε μὲ τὴ σειρά του ἐπηρεασθεῖ ἀπὸ τὴν εἰκονογραφία τοῦ Ἑρμοῦ, θέμα γιὰ τὸ ὁποῖο θὰ γίνεи ἐκτενέστερα λόγος παρακάτω. Γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο φέρει τὴ χλαμύδα ὁ Τελεσφόρος πρβ. ἐνδεικτικὰ μορφὲς τοῦ Ἑρμοῦ στὴν ἀγγειογραφία (P. Zanker, *Wandel einer Hermesgestalt in der attischen Vasenmalerei* [1965] 78 πίν. 4), ἀλλὰ καὶ σὲ ἀναθηματικὰ κυρίως ἀνάγλυφα, ὅπως στὸ ἀνάγλυφο τῶν Νυμφῶν στὸ Βερολίνο (Staatliche Museen 711: Ch. M. Edwards, *Greek Votive Reliefs to Pan and the Nymphs* [δ.δ. 1985] 737-742 ἀρ. 77 πίν. 35, μὲ βιβλιογραφία), ὅπως καὶ σὲ ἀρχαῖστικὰ ἀνάγλυφα (πρβ. Zagdoun, πίν. 22 εἰκ. 87-23 εἰκ. 89), ἀλλὰ καὶ στὴ μεγάλη πλαστική, ὅπως δείχνει ἓνα ἄγαλμα ἀπὸ τὴ Villa Hadriana μὲ μὴ συνανήκουσα κεφαλὴ καὶ τὸ δεξιὸ χέρι ἀκουμπισμένο στὸ ἰσχίον (Βατικανό, Braccio Nuovo 2211: G. Siebert, *LIMC V* [1990] 366 ἀρ. 938*).

739. Βλ. Κεφ. II: σ. 182 καὶ σημ. 305.

740. Πρβ. ἐνδεικτικὰ μία κεφαλὴ στὸ Μουσεῖο Κανελλοπούλου, στὴν Ἀθήνα (ἀρ. 1592: M. A. Zagdoun, *Collection P. Canellopoulos: Sculptures II*, BCH 103, 1979, 402 ἀρ. 7 εἰκ. 17-20· A. Hermay, *Deux têtes en marbre trouvées à Amathonte*, BCH 107, 1983, 297 εἰκ. 15), ὅπως καὶ μία κεφαλὴ ἀπὸ τὴν Γόρτυνα (Ἡράκλειο, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο ΓΟ 59: Romeo-Portale, 178-179 ἀρ. 49 πίν. XVIIIc-d).

741. Στὸ ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο EAM 1352, μπροστὰ ἀπὸ τὴν ἐνθρονὴ Ἡρόνη, σώζεται ἓνα μικρὸ τμήμα γονατισμένης παιδικῆς μορφῆς ποὺ στηρίζεται στὰ γόνατα τῆς θεᾶς (Σβορώνος, 272 ἀρ. 49 πίν. XLV· Holtzmann, 873 ἀρ. 65*· F. Croissant, *LIMC III* [1986] 808 λ. «Erione» ἀρ. 1). Τὸ παιδί αὐτὸ θεωρήθηκε ἀπὸ τὸν Ἰ. Σβορώνο ὅτι ἀνήκει στὴν οἰκογένεια τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ ταυτίσθηκε μὲ τὸν Ἰανίσκο (ἀμφιβάλλει ἡ Καρούζου, 143 ἀρ. 1352). Ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο ἐξάλλου τῆς Ἐπιδάουρου προέρχεται τὸ σύμπλεγμα EAM 304+309+310, ποὺ χρονολογεῖται στὸ β' μισὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.: Στὸ κέντρο παριστάνονται τρεῖς μικρὲς παιδικὲς μορφές, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἡ μεσαία εἶναι γυναικεία, ἐνῶ οἱ ἄλλες δύο παριστάνουν γυνὰ ἀγόρια. Ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ, σὲ πολὺ μικρότερη κλίμακα ἀπὸ αὐτὴ τῶν παιδιῶν, εἰκονίζονται μία ἀνδρική καὶ μία γυναικεία μορφή ποὺ ταυτίζονται μὲ τὸ ζεῦγος τῶν ἀναθετῶν, ἐνῶ τὰ παιδιὰ εἰκονίζονται ἀσφαλῶς κάποιους ἀπὸ τοὺς Ἀσκληπιάδες (Ἰ. Ν. Σβορώνος, Ἀσκληπιακὰ μνημεῖα καὶ κιονολατρεία ἐν Ἀθήναις Β'. Μαρμάρινον σύμπλεγμα τεσσάρων τέκνων τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἐξ Ἐπιδάουρου, AE 1917, 83-87 πίν. 1, ὅπου τὰ δύο ἀγόρια ταυτίζονται μὲ τὸν Μαχάονα καὶ τὸν Ποδαλείριο. Οἱ κεφαλὲς τῶν δύο κεντρικῶν μορφῶν EAM 309 καὶ EAM 310 συγκολλήθηκαν ἀργότερα ἀπὸ τὸν ἀείμνηστο γλύπτη Στ. Τριάντη: Β. Γ. Καλλιπολίτης, AD 28, 1973, B1 Χρον., 2-3 πίν. 2β).

742. Γιὰ τὴ σημασία τοῦ Τελεσφόρου σὲ ὅλες τίς ἀποχρώσεις ποὺ εἶχε λάβει βλ. W. Deonna, ὁ.π. 51-58· H. Rühfel, ὁ.π. 870.

743. W. Deonna, ὁ.π. 44, μὲ τίς διαφορὲς ἀπόψεις στὴ σημ. 2, ὁ ὁποῖος ὑποστηρίζει τὴν ὑστερότερη χρονολογία. Γιὰ τὰ πῆλινα εἰδῶλια τῆς Θεσσαλονίκης (Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο 11070, 132, 10864, 10865), ποὺ χρονολογήθηκαν στὸ β' μισὸ τοῦ 2ου αἰ. ἢ στὶς ἀρχὲς τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. βλ. H. Rühfel, ὁ.π. 872-873, 878 ἀρ. 34a*.

744. Πανσανίας, II 11, 7: «... τὸν Εὐαμερίωνα τοῦτον Περγαμηνὸν Τελεσφόρον ἐκ μαντεύματος ... ὀνομάζουσιν». Γιὰ τίς ὑποθέσεις σχετικὰ μὲ τὴν προέλευση τοῦ Τελεσφόρου ἀπὸ τοὺς Κέλτες καὶ τοὺς Γαλάτες, τὴ Θράκη, τὴν Ἰλλυρία καὶ τὴ Μικρὰ Ἀσία βλ. W. Deonna, ὁ.π. 43-49. Ὁ Τελεσφόρος φαίνεται πάντως ὅτι συνδέεται ἰδιαίτερα μὲ τὴν Πέργαμο, ὅπως διαφαίνεται ἀπὸ τοὺς *Ἱεροὺς Λόγους* τοῦ Αἰλίου

Ἀριστείδου, πρβ. Β' 10: «Τελεσφόρου τοῦ Περγαμηνού». Ἀπὸ τοὺς Λόγους αὐτοὺς γίνεται γνωστὴ ἡ ὑπαρξὴ ναοῦ καὶ ἀγάλματος τοῦ Τελεσφόρου στὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Περγάμου (Γ' 21-22: «πρὸς τῷ τοῦ Τελεσφόρου νεῷ ... ἐπεὶ δ' ἔλθων εἰς τὸ ἱερὸν γίγνομαι περιὼν κατὰ τὸν Τελεσφόρον»), ἡ δὲ μορφή του θὰ εἰκονίζεταν καὶ στὸν ναὸ τῆς Ὑγείας (Δ' 16: «καθήμεθα δὲ ἐν Ὑγείας, οὗ ὁ Τελεσφόρος ...»). Ναὸς τοῦ Τελεσφόρου εἰκονίζεται ἀκόμη στὰ νομίσματα τῆς Περγάμου (H. v. Fritze, *Die Münzen von Pergamon*, *AbhBerlin* [1910] 53 πίν. VII ἀρ. 13· H. Rühfel, ὁ.π. [σημ. 737] 872 ἀρ. 26* [τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀντωνίνου Πίου καὶ τοῦ Κορμόδου]). Καθὼς δὲ ἐμφανίζεται στὰ περγαμηνὰ νομίσματα γιὰ πρώτη φορὰ κατὰ τὴν περίοδο τοῦ Ἀδριανοῦ, εἶναι πιθανὸν ὅτι καὶ ὁ ναὸς του ἀποτέλεσε μέρος τοῦ μεγάλου οἰκοδομικοῦ προγράμματος τοῦ Ἀσκληπείου τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, ἡ θέσις του ὅμως δὲν ἔχει ἀκόμη ἐξακριβωθεῖ· γιὰ τὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Περγάμου βλ. συνοπτικά: W. Radt, *Pergamon* [1988] 250-271 [καὶ σ. 252 γιὰ τὸ Τελεσφόριο]. Γιὰ τὸν ναὸ τοῦ Τελεσφόρου μὲ βάση τοὺς *Ἱεροὺς Λόγους* τοῦ Αἰλίου Ἀριστείδου βλ. C. A. Behr, *Aelius Aristides and the Sacred Tales* (1968) 29.

745. Παισάνιας, II 11,7. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ μορφή τοῦ λατρευτικοῦ ἀγάλματος τοῦ Ἀσκληπιοῦ στὴν Τιτάνη (II 11,6): «... Τὸ δὲ ἄγαλμα οὔτε ὁποῖον ξύλον γέγονεν ἢ μέταλλον μαθεῖν ἐστὶν οὔτε τὸν ποιήσαντα ἴδασιν ... Φαίνεται δὲ τοῦ ἀγάλματος πρόσωπον μόνον καὶ ἄκραι χεῖρες καὶ πόδες· χιτῶν γὰρ οἱ λευκοὶ ἔρουν καὶ ἱμάτιον ἐπιβέβληται», ἐνῶ δὲν εἶναι εὐκρινὴς ἡ μορφή τοῦ Εὐαμερίωνος. Ἡ εἰκόνα αὐτῆς τοῦ ἀγάλματος τοῦ Ἀσκληπιοῦ θεωρήθηκε μάλιστα ὅτι ἐνέπνευσε ἐκείνη τοῦ Τελεσφόρου (βλ. τὶς ἀπόψεις αὐτὲς στὸν W. Deonna, ὁ.π. 46).

746. Πρόκειται γιὰ τὶς ἐπιγραφὰς IG IV² 421, 472, 477, 559-564, 570 καὶ 725, στὶς ὁποῖες ὁ θεὸς χαρακτηρίζεται καὶ ὡς ἐπὶ κῆρος καὶ σωτήρ, ἀλλὰ καί, ἀπὸ κοινοῦ μὲ τὸν Ἀσκληπιὸ καὶ τὴν Ὑγεία, ὡς ἀλεξίπνοος καὶ παυταλιώτης, ἀπὸ τὴν ὁμώνυμη θρακικὴ πόλιν μὲ ὄνομαστὸ Ἀσκληπιεῖο.

747. Ὁ W. Deonna, ὁ.π. 46, βασιζόμενος στὴ φράσις τοῦ Παισάνιου, II 11, 7: «εἰ δὲ ὁρθῶς εἰκάω...», πιστεύει ὅτι ὁ Τελεσφόρος ἦταν ἀκόμη ἄγνωστος στὸ Ἀσκληπιεῖο τὴν ἐποχὴ αὐτῇ. Ὁ περιηγητὴς ὅμως ἀναφέρεται διστακτικὰ στὴν ταύτισιν τοῦ Ἀκέσιος μὲ τὸν Τελεσφόρο καὶ ὄχι στὴ λατρεία τοῦ δευτέρου, ἡ σχετικὴ δὲ ἀναφορὰ στὴν Ἐπίδουρον γίνεται κατὰ τὴν ἐπίσκεψίν του στὸ Ἱερὸ τῆς Τιτάνης.

748. IG III² 433 στ. 30-46, ἰδιαιτέρα στ. 34-36: Ἐπιδαύριοι ... μέλπουσιν, ἄναξ Ἀκεσιν καλέοντες, μὲ τὶς διάφορες ἀπόψεις γιὰ τὴ χρονολόγησιν τοῦ ὕμνου στὸ τέλος τοῦ 2ου καὶ στὶς ἀρχὰς τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. ἢ μέσα στὸν 3ο αἰ. Καββαδίας, *Ἱερὸν*, 191· F. Schwenn, στή: RE V A (1934) 289 λ. «Telesphorus» (τουλάχιστον τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.).

749. Γιὰ τὴν Ἀκεσὶν καὶ τὰ παιδιὰ τοῦ Ἀσκληπιοῦ γενικότερα βλ. Καββαδία, *Ἱερὸν*, 188-189· I. N. Σβορώνος, ὁ.π. 85-86· ὁ ἴδιος, Γ'. Τέσσερα ἀγάλματα θυγατρῶν τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἐκ τοῦ ἐν Ἀγρὰ ἱεροῦ τῆς Εἰλειθυίας, AE 1917, 87-88· I. Leventi, LIMC VIII (1997) 777-778 λ. «Machaon». Τὸ ὄνομα τῆς Ἀκεσίδος ἀπαντᾷ στὴν ἐπιγραφὴ IG II² 4388 ἀναθηματικοῦ ἀναγλύφου EAM 1352 ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Ἀθήνας (ὁ.π. σημ. 741).

750. Γιὰ τὰ ὀνόματα τῶν παιδιῶν τοῦ Ἀσκληπιοῦ βλ. στὴν προηγούμενη σημ. Εἰδικὰ γιὰ τὸν Μαχάονα βλ. Hofer, στό: Roscher, ML II², 2228-2231 λ. «Machaon»· v. d. Kolf, στή: RE XIV¹, 144-152 λ. «Machaon I», ἐνῶ γιὰ τὸν Ποδαλεῖριο βλ. ἀντίστοιχα Turk, στό: Roscher, ML III², 2586-2591 λ. «Podaleirios»· H. Kenner, στή: RE XXI¹ (1950) 1131-1136 λ. «Podaleirios», ὅπου βρίσκονται συγκεντρωμέναι καὶ ὅλες οἱ φιλολογικὲς μαρτυρίαι.

751. Τὰ ὀνόματα τοῦ Ἀλεξάνορος καὶ τοῦ Ἰανίσκου ὡς γιῶν τοῦ Ἀσκληπιοῦ παραδίδονται μόνον στὰ Σχόλια στὸν στ. 701 τοῦ Πλούτου τοῦ Ἀριστοφάνους (L. Massa Politano, Io: Tzetze, *Commentarii in Aristophanem I: Prolegomena et commentarium in Plutum* [1960] 162 στὸ στ. 701: «... ἄλλοι δὲ προσυθέασιν Ἰανίσκον καὶ Ἀλεξήνορα»). Εἰδικὰ γιὰ τὸν Ἀλεξάνορα ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ πληροφορία τοῦ Παυσανίου, II 11, 5-7· 23,4, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ Ἀλεξάνωρ ἦταν γιὸς τοῦ Μαχάονος καὶ ἱδρυτῆς τοῦ Ἀσκληπείου τῆς Τιτάνης. Πρόκειται ἐπομένως γιὰ τοπικὴ θεότητα ποὺ συσχετίσθηκε ἀργότερα μὲ τὴ λατρεία τοῦ Ἀσκληπιοῦ (Παπαχατζῆς II, 113 σημ. 4. Πρβ. ἀκόμη W. H. Roscher, στό: Roscher, ML I, 230 λ. «Alexanor»· K. Tumpeln, στή: RE I, 1463-1464 λ. «Alexenor»). Γιὰ τὸν Ἰανίσκο πρβ. Stoll, στό: Roscher, ML II¹, 14 λ. «Iankos I». Ὁ Σβορώνος, 272 στὸν ἀρ. 49 πίν. XLV⁵, ταύτισε ὑποθετικὰ μὲ τὸν Ἰανίσκο τὴν παιδικὴ μορφή ποὺ στηρίζεται στὰ γόνανα τῆς Ἠπιόνης στὸ ἀνάγλυφο EAM 1352 (ὁ.π. σημ. 741), ὅπως καὶ τὸ πλῆθος τῶν παιδικῶν μορφῶν ποὺ εἰκονίζονται νᾶ

παίζουν με μία χήνα (Ι. Ν. Σβορώνος, 'Ιανίσκος, 'Ασκληπιὸς ἀρτίτοκος, κοράσιον 'Ασκληπιού καὶ 'Ανδρίσκος, *ΑΕ* 1909, 133-165 εἰκ. 1-15 πίν. 5-6, κείμενα ποὺ ἐπαναλαμβάνει στὸ: *Τὸ ἐν 'Αθήναις 'Εθνικὸν Μουσεῖον*, 297-308, 320-322· καί: 'Ασκληπιακὰ μνημεῖα καὶ κιονολατρεῖα ἐν 'Αθήναις Α'. 'Ιανίσκος, ὁ υἱὸς τοῦ 'Ασκληπιού, ἐν 'Αττικῇ, *ΑΕ* 1917, 78-83). Τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ μορφὲς τοῦ 'Αλεξάνορος καὶ τοῦ 'Ιανίσκου δὲν ἀνῆκαν, ἀρχικὰ τουλάχιστον, στοὺς 'Ασκληπιάδες φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι στὰ ἀναθηματικὰ ἀνάγλυφα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. εἰκονίζεται ἕνας ἢ συνήθως δύο γιοὶ μαζὶ μὲ τὸν 'Ασκληπιό. Μόνο σὲ μία περίπτωση, στὸ ἀνάγλυφο ΕΑΜ 1387 ἀπὸ τῆς Κυκλάδος, παριστάνονται τέσσερις νέοι σὲ ὁμάδες τῶν δύο (Σβορώνος, 331-332 ἀρ. 84 πίν. XXXIX4, ὁ ὁποῖος ἀναγνωρίζει τοὺς τέσσερις γιοὺς τοῦ 'Ασκληπιού σύμφωνα μὲ τὰ Σχόλια στὸν *Πλοῦτο* τοῦ 'Αριστοφάνους [δ.π.], ἀποψη τὴν ὁποία φαίνεται ὅτι δέχεται καὶ ἡ Meyer, *Weihrelief*, 217 σημ. 22m· 218 σημ. 29). Στὸ ἀνάγλυφο ὅμως αὐτὸ εἶναι πιθανὸν ὅτι ἔχουν προστεθεῖ ἀνάλογες τοπικὲς θεότητες.

752. Τὸ δεξιὸ χερὶ τοῦ 37 λείπει ἀπὸ τὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ βραχίονα, ἡ στάση του ὅμως πιστοποιεῖται ἀπὸ ἕνα ἀμυδρὸ ἵχνος ἐνὸς συνοχίσκου ἢ τοῦ σημείου ὅπου τὸ ἀντικείμενο ποὺ θὰ κρατοῦσε ἐφαιπτόταν στὸν κορμὸ λίγο ἐπάνω ἀπὸ τὸ δεξιὸ στήθος.

753. Γιὰ τοὺς τύπους αὐτοὺς καὶ τὶς ρωμαϊκὲς ἀποδόσεις τοὺς βλ. Maderna, 82-116 πίν. 263, 27-323, μὲ βιβλιογραφία. Νὰ σημειωθεῖ μονάχα ὅτι τὸ ἄγαλμα τοῦ 'Ερμού τῆς "Ἀνδρου (παλαιότερα ΕΑΜ 218) ἔχει ἤδη μεταφερθεῖ στὸ μουσεῖο τοῦ νησιοῦ (Maderna, 85-88 καὶ σημ. 598 πίν. 323). Εἰδικότερα γιὰ τὸν 'Ερμῇ «Richélieu» βλ. Vierneisel-Schlörb, 283-289 εἰκ. 132-139. Ἐπίσης: G. Siebert, δ.π. 367 ἀρ. 946a*-e ('Ερμῆς «Richélieu», τύπος τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., στὴν πολυκλείτεια παράδοση)· σ. 367-368 ἀρ. 950a*-c* ('Ερμῆς «'Ἀνδρου/Farnese», τύπος τοῦ 4ου αἰ. στὴν πραξιτέλεια παράδοση).

754. Ἡ χλαμύδα τῶν ἀγαλμάτων αὐτῶν φθάνει ὥς τὸ ὕψος περίπου τοῦ ἀριστεροῦ γονάτου, ἐνῶ παρακάτω καὶ ὥς τὴν πλίνθο ὑπάρχει ἕνα στήριγμα, συνήθως σχήματος κορμοῦ δένδρου. Ἡ διαφοροποίηση αὐτὴ ἀπὸ τὰ ἀγαλμάτια 36-39 ὀφείλεται προφανῶς στὴν ἀπλούστερη ἀπόδοση τῶν τελευταίων μὲ τὴν ἀφαίρεση τοῦ στηρίγματος καὶ τῆς ἐπέκτασης τῶν ἐνδυμάτων ὥς τὴν πλίνθο.

755. Γιὰ τὴ λατρεῖα τοῦ 'Ερμού στὸ 'Ασκληπιεῖο βλ. σ. 257.

756. Γιὰ τὴν εἰκονογραφία τῶν γιῶν τοῦ 'Ασκληπιού, ἐκτὸς τοῦ Τελεσφόρου, βλ. κυρίως L. Beschi, *Rilievi attici ricomposti. B. Il rilievo ad Asclepio coi tipi statuari*, *ASAtene* 47/48 (n.s. 31/32), 1969/70 (1972), 103-107 εἰκ. 10-12· Meyer, *Weihrelief*, 217-218 μὲ κατάλογο τῶν ἀναθηματικῶν ἀναγλύφων μὲ παράσταση ἐνὸς τουλάχιστον 'Ασκληπιάδῃ στὴν σημ. 22 καὶ σύντομες γενικὲς παρατηρήσεις· I. Leventi, δ.π. 777-780.

757. Στὸ ἀνάγλυφο ΕΑΜ 1426 ἀπὸ τὸ 'Ασκληπιεῖο Ἐπιδαύρου ὁ πρῶτος 'Ασκληπιάδης φέρει ἕνα ἱμάτιο γύρω ἀπὸ τὰ ἰσχία καὶ τοὺς μηρούς, συγκρατούμενο ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ πῆχυ. Ἡ μορφὴ εἰκονίζεται ὄρθια μὲ ἄνετο τὸ ἀριστερὸ σκέλος· τὰ χέρια εἶναι κατεβασμένα καὶ μὲ τὸ δεξιὸ κρατᾷ κάποιο ἀντικείμενο ποὺ δίνει σὲ ἕνα σκύλο (Σβορώνος, 423-428 ἀρ. 124 πίν. LXIX· Holtzmann, 881 ἀρ. 204*· Meyer, *Weihrelief*, 217 σημ. 22j). Στὸ ἀνάγλυφο ΕΑΜ 1841 ἕνας 'Ασκληπιάδης εἰκονίζεται δεξιὰ φέροντας τὸ ἱμάτιο κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο, ἐνῶ σχηματίζεται μία μικρὴ καμπύλη ἀναδίπλωση κάτω ἀπὸ τὴ λεπτὴ τύλη (Holtzmann, 872 ἀρ. 54*· Meyer, *Weihrelief*, 217 σημ. 22a). Στὸ θραῦσμα ἐπίσης ΕΑΜ 2459, τὸ ἱμάτιο τοῦ 'Ασκληπιάδῃ πίσω ἀπὸ τὸν ἔνθρονο 'Ασκληπιό καλύπτει, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἰσχία, καὶ τὴν ἀριστερὴ πλευρὰ ὥς τὸν ὦμο (Σβορώνος, 643 ἀρ. 378 πίν. CLIII· Meyer, *Weihrelief*, 217 σημ. 22t).

758. Πρβ. τὸν 'Ασκληπιάδῃ στὸ ἀνάγλυφο ΕΑΜ 1361, ὁ ὁποῖος ἔχει διασταυρωμένα τὰ πόδια καὶ στηρίζεται σὲ βακτηρίᾳ στὴ δεξιὰ μασχάλη· φέρει δὲ μόνο χλαμύδα ἢ ἱμάτιο ποὺ διακρίνεται νὰ πέφτει πίσω ἀπὸ τὸν δεξιὸ ὦμο καὶ ἕνα ἵχνος σώζεται στὸ πεδίον τοῦ ἀναγλύφου κάτω ἀπὸ τὸ δεξιὸ γόνατο (Σβορώνος, 281-282 ἀρ. 98 πίν. LI· Meyer, *Weihrelief*, 217 σημ. 22c).

759. Γυμνὸς ἀποδίδεται ὁ δεῦτερος 'Ασκληπιάδης πίσω ἀπὸ τὸν 'Ασκληπιό στὸ ἀνάγλυφο ΕΑΜ 1402 ἀπὸ τὴ Μονὴ Λουκοῦς· εἰκονίζεται σὲ 3/4 πρὸς τὰ δεξιὰ, μὲ ἄνετο τὸ δεξιὸ σκέλος· τὸ δεξιὸ χερὶ ἀκουμπᾷ στὸν ὦμο τοῦ προπορευόμενου νέου, ἐνῶ στὸ κατεβασμένο ἀριστερὸ κρατᾷ στλεγγίδα (Σβορώνος, 351-352 ἀρ. 100 πίν. XXXV· Holtzmann, 883 ἀρ. 248*· Meyer, *Weihrelief*, 217 σημ. 22k). Γυμνὸς εἶναι ἐπίσης ὁ δεῦτερος γιὸς τοῦ 'Ασκληπιού στὸ ἀνάγλυφο ΕΑΜ 1372, ὁ ὁποῖος εἰκονίζεται σὲ 3/4 πρὸς τὰ ἀριστερὰ μὲ ἄνετο τὸ ἀριστερὸ σκέλος, ἐνῶ στὰ πόδια του ἀποδίδεται ἕνας σκύ-

λος καὶ μπροστὰ ἕνας βωμός (Σβορώνος, 290 ἀρ. 69 πίν. XXXV⁵· Meyer, Weihrelief, 217 σημ. 217q). Πρέπει ὅμως νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁρισμένες φορές, λόγω τῆς φθορᾶς τῆς ἐπιφάνειας τῶν ἀναγλύφων, δύσκολα διακρίνεται ἂν ἡ εἰκονιζόμενη μορφή ἀποδίδεται ἐντελῶς γυμνὴ καὶ δὲν ἀποδίδεται ἡ χλαμύδα οὔτε στοὺς ὤμους οὔτε στὸ πεδίο τοῦ ἀναγλύφου. Πρβ. τῆς μορφῆς τῶν τεσσάρων νέων στὸ ἀνάγλυφο EAM 1387 ποὺ σύμφωνα μὲ τὸν Ἰ. Σβορώνο φέρουν στὸν ὦμο χλαμύδα (ὁ.π. σημ. 751), εἴτε τὸν δεῦτερο Ἀσκληπιάδῃ στὸ θραῦσμα EAM 2435 (Σβορώνος, 641 ἀρ. 376 πίν. CLI· Meyer, Weihrelief, 217 σημ. 22n), εἴτε τοὺς δύο Ἀσκληπιάδες τοῦ ἀναγλύφου EAM 2418 (Σβορώνος, 641 ἀρ. 373 πίν. CXLIX· Holtzmann, 872 ἀρ. 59· Meyer, Weihrelief, 217 σημ. 221). Μόνο τὰ πόδια, χωρὶς ἴχνος ἐνδύματος, σωζόνται ἀπὸ τοὺς Ἀσκληπιάδες στὰ θραύσματα ἀναγλύφων EAM 1367 (Σβορώνος, 287 ἀρ. 64 πίν. XL· Meyer, Weihrelief, 217 σημ. 22r) καὶ EAM 2444 (Σβορώνος, 643 ἀρ. 378 πίν. CLIII· Meyer, Weihrelief, 218 σημ. 22u).

760. Meyer, Weihrelief, 217-218 σημ. 22b, c, w.

761. Πρβ. τὸν νέο στὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὴν Γόρτυνα τῆς Κρήτης στὸ Παρίσι (ὁ.π. σημ. 714).

762. Πρόκειται γιὰ τὸν δεῦτερο Ἀσκληπιάδῃ στὸ ἀνάγλυφο EAM 2501+Μουσεῖο Ἀκροπόλεως 2584+EAM 2935 (L. Beschi, ὁ.π. 101 εἰκ. 9· 102, 103-107· Meyer, Weihrelief, 217 σημ. 22g) καὶ τὴ μορφή στὸ θραῦσμα EAM 2431 (Σβορώνος, 643 ἀρ. 378 πίν. CLIII· Meyer, Weihrelief, 218 σημ. 22v).

763. Πρόκειται γιὰ τὸν Ἀσκληπιάδῃ στὸ κέντρο τοῦ ἀναγλύφου EAM 3470 μὲ ὑψωμένο τὸ δεξιὸ χέρι (Σβορώνος, 289 ἀρ. 67 πίν. XLVI· Meyer, Weihrelief, 217 σημ. 22f) καὶ τὸν νέο πίσω ἀπὸ τὸν βωμὸ σὲ ἕνα ἀνάγλυφο ἀπὸ τὴν Πάτρα (EA 1306· U. Hausmann, *Kunst und Heilum* [1948] 167-168 ἀρ. 19a εἰκ. 4, ὁ ὁποῖος σημειώνει ὅτι στὸ δεξιὸ χέρι δὲν κρατᾷ σπλεγγίδα, ἀλλὰ τὴν παρυφή τοῦ ἱματίου· Meyer, Weihrelief, 217 σημ. 22i). Τὴν ἴδια μορφή, ἀλλὰ μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι ἐλεύθερο, ἔλαφρὰ πρὸς τὰ ἔμπρός, ἔχει ὁ πρῶτος ἔφηβος πίσω ἀπὸ τὸν Ἀσκληπιὸ στὸ ἀνάγλυφο EAM 1402 ἀπὸ τὴ Λουκού (ὁ.π. σημ. 759).

764. Πρβ. τοὺς δύο νέους στὸ ἀνάγλυφο EAM 2399 ποὺ εἰκονίζονται πίσω ἀπὸ τὸν ἔνθρονο Ἀσκληπιὸ κρατώντας ἕνα ἀντικείμενο στὸ ὑψωμένο ἀριστερὸ χέρι (Σβορώνος, 640 ἀρ. 370 πίν. CXLVII· Holtzmann, 873 ἀρ. 68· Meyer, Weihrelief, 218 σημ. 22s). Τὸν ἴδιο τύπο ἀκολουθεῖ ὁ πρῶτος Ἀσκληπιάδης στὸ θραῦσμα EAM 2435, ὁ ὁποῖος ἀκουμπᾷ τὸ δεξιὸ χέρι στὸν ὦμο τοῦ ἀδελφοῦ του (ὁ.π. σημ. 759).

765. Πρβ. τὸν πρῶτο ἔφηβο στὸ ἀνάγλυφο τῆς Πάτρας (ὁ.π. σημ. 763), τὸν νέο δίπλα στὸν Ἀσκληπιὸ στὸ ἀνάγλυφο EAM 1426 ἀπὸ τὴν Ἐπίδαυρο (ὁ.π. σημ. 757) καὶ τὸν νέο πίσω ἀπὸ τὸν βωμὸ στὸ ἀνάγλυφο EAM 1362 (Σβορώνος, 282-283 ἀρ. 59 πίν. XL¹· Meyer, Weihrelief, 217 σημ. 22o).

766. EAM 1364, ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Ἀθήνας: IG II-III² 4416· Σβορώνος, 284 ἀρ. 61 πίν. XXXVII· Holtzmann, 875 ἀρ. 95* (περὶ τὸ 350 π.Χ.)· Meyer, Weihrelief, 217 σημ. 22p.

767. Γιὰ τὴ σχέση τοῦ τύπου I μὲ τὸν Ἑρμῆ βλ. παραπάνω σημ. 738. Τὴ συνάφεια τοῦ τύπου IIIa μὲ μορφῆς τοῦ Ἑρμοῦ ἔδειξε ὁ L. Beschi, ὁ.π. (σημ. 756), πιστεύοντας ὅτι ὁ τύπος αὐτὸς ἀντικατοπτρίζει ἕνα ὑπάρχον ἄγαλμα τοῦ Μαχάονος ἢ τοῦ Ποδαλερίου. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ παραδείγματα τοῦ L. Beschi, τὸν τύπο IIIa ἀκολουθεῖ καὶ μία παράσταση τοῦ Ἑρμοῦ σὲ ἕνα Ἀδριάνειο ἀρχαϊστικὸ ἀνάγλυφο στὴ βάση λυχνοστάτη, τοῦ λεγόμενου «Ara Borghese» (Παρίσι, Λοῦβρο MA 672: E. Berger-Doer, *LMC* III [1986] 652 λ. «Dodekatheoi» ἀρ. 30*· Zagdoun, 102, 246 ἀρ. 334 πίν. 28 εἰκ. 109). Ὁ τύπος IIIb φαίνεται ὅτι ἐξαρτᾶται ἐπίσης ἀπὸ παραστάσεις Ἑρμοῦ, ὅπως τοῦ Ἑρμοῦ «Barberini», ἡ μορφή τοῦ ὁποῖου παραδίδεται στὰ ἀνάγλυφα ἐνὸς σπονδύλου τοῦ νεώτερου Ἀρτεμισίου τῆς Ἐφέσου. Στὸν τύπο πάντως αὐτὸ ἡ χλαμύδα ἔχει γλιστρήσει ἀπὸ τὸν ὦμο ὥς τὸ μέσο περιπλου τοῦ ἀριστεροῦ βραχίονα (D. Arnold, *Die Polykletsnachfolge*, *JdI* Erg. 25 [1969] 205-206, 215, 281 [κατάλογος ἀντιγράφων] πίν. 28, ἡ ὁποία τὸν ἀποδίδει στὸν Κλέωνα τὸν Σικυνώιο. Γιὰ τὸν σπόνδυλο τοῦ Ἀρτεμισίου, Βρετανικὸ Μουσεῖο ἀρ. κατ. 1206, βλ. A. Rügler, *Die columnae caelatae des Jüngerer Artemision von Ephesos*, *IstMitt* Beih. 34 [1988] 118-122 πίν. 13-14 καὶ γιὰ τὴ μορφή τοῦ Ἑρμοῦ σ. 119-120 πίν. 14 [συνδέει τὸ πρωτότυπο ἀμεσότερα μὲ τὸν Πολύκλειτο ἀπ' ὅ,τι ἡ D. Arnold]· G. Siebert, *LMC* V [1990] 335 λ. «Hermes» ἀρ. 591*). Ὁ τύπος V εἶναι ἀνάλογος μὲ τὸν «Ἑρμῆ Pitti-Berlin» (D. Arnold, ὁ.π. 69-70, 123-124, 263-264, κατάλογος ἀντιγράφων, πίν. 10a, ἡ ὁποία τὸν ἀποδίδει στὸν

Ναυκύδη καὶ τὸν χρονολογεῖ περὶ τὸ 410-400 π.Χ.· Ο. Palagia, *The Hope-Herakles Reconsidered*, *Πρακτικά XII Συνεδρίου Γ*, 211-212 πίν. 452, ὅπου τὸν χρονολογεῖ τὸ 420-410 π.Χ. καὶ τὸν συνδέει περισσότερο μὲ τὴν Ἀττικὴ παρὰ μὲ τὴν πολυκλείτεια παράδοση· Maderna, 145 σημ. 577-578, ἡ ὁποία δέχεται τὴ χρονολόγησιν στὸ τέλος τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., ἀμφιβάλλει ὁμως γιὰ τὴν ταύτισιν μὲ τὸν Ἑρμῆ τοῦ Ναυκύδους, τὴν ὁποία δέχεται ὁ G. Siebert, ὁ.π. 366 ἀρ. 943*).

768. Ὁ.π. σ. 212-213.

769. Καββαδίας, 223-224 ἀρ. 279 καὶ 280, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ ἐπίσης πιθανὸν ὅτι τὰ ἀγαλμάτια ἀποτελοῦν: «ἀπλῶς ἀγάλματα, κοσμήματα δηλ. ἀφιερωθέντα τῷ Ἀσκληπιῷ οὔτε θεὸν οὔτε θνητὸν εἰκονίζοντα».

770. Σὲ ἀττικὰς ἐπιτύμβιες στήλες τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων σφαῖρα κρατοῦν συνήθως μορφὲς παιδιῶν ἢ, σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις, καὶ ἐφήβων. Πρβ. Conze, ἀρ. 1974, 1985, 1986, 1992, 2003, ὅπως καὶ τὴ στήλη τοῦ Βλαστοῦ, τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ., ὅπου ἀναφέρεται ἡ ἡλικία τοῦ νέου: 16 ἐτῶν (ὁ.π. σ. 183 καὶ σημ. 448). Οἱ παραστάσεις αὐτὲς δὲν ἀκολουθοῦν ἓνα κοινὸ τύπο καὶ τυπολογικὰ δὲν θυμίζουν τὰ ἀγαλμάτια τῆς Ἐπιδάουρου.

771. Οἱ ἀγῶνες αὐτοὶ ἦσαν τὰ Ἀσκλημεῖα, οἱ ἐπιφανέστεροι ἀγῶνες ποὺ διεξάγονταν ἤδη ἀπὸ τὸν 5ο αἰ. π.Χ., ὅπως καὶ τὰ Ἀπολλωνεῖα καὶ Ἀσκλημεῖα καὶ τὰ Καισάρεια ποὺ ἀνάγονται στοὺς πρώιμους αὐτοκρατορικοὺς χρόνους. Τis λιγοστὲς πληροφορίες, ποὺ προέρχονται κυρίως ἀπὸ ἐπιγραφές, συγκεντρώνει ὁ Καββαδίας, *Ἱερὸν*, 218-222. Σχετικὰ μὲ ἀγωνίσματα ἢ, σωστότερα, παιγνίδια μὲ σφαῖρα («σφαίρισεις») βλ. συνοπτικὰ Θ. Καράγιωργα-Σταθακοπούλου, στό: *Ἀθλητισμὸς στὴν Ἀρχαία Ἑλλάδα* (1977) 255-259 εἰκ. 147-150.

772. Πρβ. ἐνδεικτικὰ τὴ στήλη τοῦ Στεφάνου ἀπὸ τὴν Τανάγρα, τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. (EAM 2578: Β. Μαχαίρα, στό: *Τὸ σῶμα καὶ τὸ πνεῦμα* [Κατάλογος ἐκθεσης, Ἀθήνα 1989] 179 ἀρ. 70 μὲ εἰκ.). Στὴ στήλη τοῦ Ἀγαθοκλέους ἀπὸ τὴς Θεσπίας, τοῦ 440 π.Χ. περίπου, ὁ νέος εἰκονίζεται σὲ κατατομὴ πρὸς τὰ δεξιὰ· στὸ ἀριστερὸ χέρι κρατᾷ τὸ ἱμάτιο (ἢ χλαμύδα) ποὺ πέφτει ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ ὦμο ἀφενδὸς στὴν πλάτη καὶ ἀφετέρου μπροστά, καλύπτοντας τὸ ἀριστερὸ χέρι (EAM 742: Β. Μαχαίρα, ὁ.π. 334 ἀρ. 224 μὲ εἰκ. σ. 335). Ἀπὸ τὴς στήλες τῆς ἐποχῆς τῆς ρωμαϊοκρατίας πρβ. αὐτὴ τοῦ Τρύφωνος, ὅπου ὁ νέος εἰκονίζεται στὴ στάση τοῦ Δορυφόρου κρατώντας στλεγγίδα στὸ δεξιὸ χέρι, ἐνῶ ἡ χλαμύδα ἀναδιπλώνεται στὸν ἀριστερὸ ὦμο, ἔρχεται γύρω ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ πῆχυ καὶ πέφτει ὥς τὸ ἄκρο πόδι (Cambridge, Fitzwilliam Museum: Conze, ἀρ. 2005 πίν. CCCXXV. I. Σπηλιοπούλου-Donderer, Ἐπιβίωση κλασικῶν εἰκονογραφικῶν τύπων στὴς ἀττικὰς ρωμαϊκὰς ἐπιτύμβιες στήλες, *Πρακτικά XII Συνεδρίου Γ*, 248 πίν. 561· Walters, *Isis*, 72 σημ. 35· 93 πίν. 11c).

773. Πρόκειται γιὰ τὴ στήλη τοῦ Ἀριστίωνος ἀπὸ τὸν Κεραμεικὸ, τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ὅπου ὁ νέος κρατᾷ στὸ ὑψωμένον δεξιὸ χέρι ἓνα μικρὸ πουλί, πρὸς τὸ ὁποῖο στρέφει τὸ βλέμμα του· ἡ ταύτισιν τῆς μορφῆς μὲ ἀθλητὴ προκύπτει ἀπὸ τὴ στλεγγίδα ποὺ κρατᾷ ἓνας μικρὸς δοῦλος μπροστά του (EAM 4487: Conze II, ἀρ. 1035 πίν. CCVII· H. Diepolder, *Die attischen Grabreliefs des 5. und 4. Jhs. v. Chr.* [1931] 42 πίν. 362).

774. Πρβ. τὴ στήλη EAM 1469 τοῦ 115/6 μ.Χ., ὅπου εἰκονίζονται τέσσερις ἀθλητὲς μὲ τὴ χλαμύδα πορπωμένη στὸν δεξιὸ ὦμο (Σβορώνος, 615-616 ἀρ. 250 πίν. CIX1· E. Lattanzi, *I ritratti dei cosmeti nel museo nazionale di Atene* [1968] 80-81 ἀρ. 1 πίν. 35b)· στὴν Ἀδριάνεια στήλη EAM 1468 εἰκονίζονται δύο ἔφηβοι, ἀπὸ τοὺς ὁποῖους ὁ πρῶτος αὐτοστεφανώνεται (Σβορώνος, 618 ἀρ. 255 πίν. CXI· E. Lattanzi, ὁ.π. 82-83 ἀρ. 4 πίν. 38b· Ἀ. Ντάτσουλη-Σταυρίδη, Ρωμαϊκὰ γλυπτὰ ἀπὸ τὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο, *AE* 1984, 180 ἀρ. 1428 πίν. 20γ· Β. Μαχαίρα, ὁ.π. 321 ἀρ. 206). Πρβ. ἀκόμη τὴ στήλη EAM 1484 τοῦ 139/40 μ.Χ., ὅπου ὁ πρῶτος ἀθλητὴς φέρει τὴ χλαμύδα γύρω ἀπὸ τὰ ἰσχία καὶ τὰ πόδια (Σβορώνος, 619 ἀρ. 257 πίν. CXII· E. Lattanzi, ὁ.π. 83 ἀρ. 5 πίν. 38a· Ἀ. Ντάτσουλη-Σταυρίδη, ὁ.π. 180-181 ἀρ. 1484 πίν. 23), καὶ τὴ στήλη EAM 1465 τοῦ 212/3 μ.Χ. (Σβορώνος, 617-618 ἀρ. 254 πίν. CX· E. Lattanzi, ὁ.π. 81-82 ἀρ. 2· Ἀ. Ντάτσουλη-Σταυρίδη, ὁ.π. 179 ἀρ. 1465 πίν. 21).

775. Ὁ.π. σημ. 771· ἰδίως Καββαδίας, *Ἱερὸν*, 218-221. Ἡ ἵδρυση τῶν ἀγῶνων ἀπὸ τοὺς Ἀσκληπιάδες παραδίδεται ἀπὸ τὸν Σχολιαστὴ τοῦ Πινδάρου, *Νεμεόνικος Γ* στ. 147: «τίθεται δὲ ἐν Ἐπιδάουρῳ ἀγῶν Ἀσκληπιῷ τῶν Ἀσκλημαδῶν πρώτων θέντων...» (Καββαδίας, *Ἱερὸν*, 33 σημ. 2· A. B. Drachmann, *Scholia vetera in Pindari Carmina* III [1927] 62).

776. Ὁ.π. σημ. 759. Τὴ σχέση τῆς εἰκονογραφίας τῶν ἡρωοποιημένων εἰκόνων ἀθλητῶν μὲ αὐτὴ

των γιῶν τοῦ Ἀσκληπιοῦ θίγει ἐπιγραμματικά ὁ N. Himmelmann, *Ideale Nacktheit in der griechischen Kunst*, *JdI* ErgH. 26 (1990) 113 (γιά τὴν εἰκονογραφία τῶν γυμνῶν ἀθλητῶν βλ. σ. 38, 43, 68-71).

771. Βλ. παρακάτω σχετικὰ μὲ τὴν κεφαλὴ **100**: σ. 272.

778. Β. Λαμπρινουδάκης, *ΠΑΕ* 1975, 171-172 πίν. 48α· *Ἔργον* 1975, 105 εἰκ. 100. Γιὰ τὴν κεφαλὴ εἰδικότερα βλ. Β. Λαμπρινουδάκη, Ἀρχιτεκτονικὰ γλυπτὰ ἀπὸ τὸ Ἱερὸν τοῦ Μαλεάτου Ἀπόλλωνος, *Πρακτικὰ Α' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν Β'* (1975 [1976/1978]) 3-4 πίν. Β' 1-2, Γ' 1.

779. Β. Λαμπρινουδάκης, *ΠΑΕ* 1975, 172 σημ. 2. Πρβ. ἐπίσης τὰ ἄρθρα τοῦ Ἰ. Ν. Σβορώνου, ὁ.π. σημ. 751.

780. Οἱ Καββαδίας, 228 ἄρ. 288· Καστριώτης, 67 ἄρ. 288· Stais, 104-105 ἄρ. 288, ἐρμήνευσαν τὴ μορφή **35** ὡς Ἀπόλλωνα, οἱ δύο τελευταῖοι μάλιστα προχώρησαν στὴν ἀναγνώριση τοῦ τύπου τοῦ Ἀπόλλωνος Σαυροκτόνου τοῦ Πραξιτέλους. Ἡ ταύτιση μὲ τὸν Ἀπόλλωνα δὲν φαίνεται σωστή, διότι ἀφενὸς τὸ ἀγαλματίδιο εἰκονίζει μία σχεδὸν παιδικὴ μορφή καὶ ἀφετέρου ἡ ἄμεση σχέση μὲ τὸ φίδι δὲν ταιριάζει στὴν εἰκονογραφία τοῦ Ἀπόλλωνος, ὅπου τὸ φίδι εἰκονίζεται ἀρκετὰ συχνά, σὲ ὅλες ὁμῶς σχεδὸν τὶς περιπτώσεις εἶναι παραπληρωματικὸ στοιχεῖο, ἀνελίσσόμενο γύρω ἀπὸ τὸ στήριγμα τοῦ ἀγάλματος, ἐνῶ ποτὲ δὲν ἀποτελεῖ τὸ ἀντικείμενο ἐνδιαφέροντος τοῦ θεοῦ, ὅπως συμβαίνει στὸ 35 (Πρβ. ἐνδεικτικὰ W. Lambrinudakis κ.ἄ., *LIMC* II [1984] λ. «Apollon» ἄρ. 18a*, 39f*, 39n, 222*, 261* κλπ.· E. Simon, *LIMC* II [1984] λ. «Apollon/Apollo» ἄρ. 39*, 40d*, 54l*, 61k*, 68*, 330*, 332* κλπ.). Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἐδῶ ἓνα ἀκέφαλο ἀγαλμάτιο ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. (Μουσεῖο Ἀγορᾶς S 2058: O. Palagia, *LIMC* II [1984] 258 λ. «Apollon» ἄρ. 602*). Ἡ μορφή ταυτίζεται μὲ τὸν Ἀπόλλωνα, λόγω τῶν μακρῶν πλοκάμων καὶ τῆς φαρέτρας ποὺ ἔφερε στὴν πλάτη· εἰκονίζεται σὲ ἀντίστροφη στάση ἀπὸ αὐτὴ τοῦ **35** καὶ τὸ στήριγμα ἔχει τὴν μορφή κιονίσκου, γύρω ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἀνελίσσεται ἓνα φίδι. Τὸ κεφάλι τοῦ φιδιοῦ λείπει, ἀνέβαινε ὁμῶς ψηλὰ καὶ εἶναι ἄγνωστο ἂν εἶχε κάποια σχέση μὲ τὸ δεξιὸ χέρι τοῦ θεοῦ, ὁ πῆχυς τοῦ ὁποῖου φαίνεται ὅτι ὑψωνόταν, ἢ μὲ τὸ πτηνὸ ποὺ θὰ βρισκόταν ἐπάνω στὸ στήριγμα, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ ἴχνη τῶν ποδιῶν του.

Γιὰ τὸν Ἀπόλλωνα Σαυροκτόνο βλ. O. Palagia, ὁ.π. 199 ἄρ. 81 (81a*, d*, k*, l*, m*)· E. Simon, ὁ.π. 378-379 ἄρ. 53* (53a*, d*). Μὲ τὸν τύπο αὐτό, τὸ ἀγαλματίδιο **35** δὲν ἔχει ἀσφαλῶς καμία σχέση, καθὼς, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, ὁ τρόπος στήριξης τῆς μορφῆς εἶναι διαφορετικὸς.

781. Ὁ.π. Κεφ. II: σ. 192 καὶ σημ. 496.

782. Ἡ μορφή τοῦ Ποδαλερίου θυμίζει τὸν δεῦτερο Ἀσκληπιάδε στὸ ἀνάγλυφο ΕΑΜ 1361 (ὁ.π. σημ. 758), ὁ ὁποῖος στηρίζεται σὲ βακτηρία ποὺ δὲν καλύπτεται ἀπὸ τὴ χλαμύδα, ἡ ὁποία διακρίνεται νὰ πέφτει πίσω ἀπὸ τὴ μορφή, προφανῶς ἀπὸ τὸν δεξιὸ ὦμο.

783. Μουσεῖο Δίου 382: Δ. Παντερμαλῆς, Ἀντίγραφα τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων ἀπὸ τὴ Μακεδονία, *Πρακτικὰ XII Συνεδρίου Γ'*, 214 ἄρ. 2· ὁ ἴδιος, *LIMC* VIII (1997) λ. «Machaon» ἄρ. 1*.

784. Γιὰ τὸ Ἐπιδότειο καὶ τοὺς θεοὺς Ἐπιδότες βλ. σ. 303-304 καὶ σημ. 1527.

785. *IG* IV² 388· Peek I, 94 ἄρ. 158.

786. Πρβ. τὸν βωμὸ ποὺ ἀφιέρωσε τὸ 194 μ.Χ. στὰ παιδιὰ τοῦ Ἀσκληπιοῦ ὁ ἱερέας Στατεῖλιος Σεκοῦνδος (*IG* IV² 397). Μία ἀκόμη μονολεκτικὴ ἐπιγραφή (*IG* IV² 546: Παίδων) πιστεύεται ὅτι ἐννοεῖ τοὺς Ἀσκληπιάδες, βρίσκεται δὲ «ἐπὶ λίθου τῆς μεγάλης αὐλῆς τῆς Ἀγορᾶς (ἐν τῇ δυτικῇ πλευρᾷ)» (:), ὅπως ἀναφέρεται στὶς *IG*.

787. Ὁ.π. Κεφ. II: σ. 167-170.

788. E. M. Schmidt, *Der Kasseler Apoll und seine Repliken*, *AntPl* V (1966) 7-40 πίν. 1-53, μὲ κατάλογο καὶ κριτικὴ τῶν ἀντιγράφων. Ἀπὸ τὴ νεώτερη βιβλιογραφία βλ. J. Frel, A Hermes by Kalamis and Some Other Sculptures, *GettyMusJ* 1, 1974, 57, ὁ ὁποῖος προσγράφει τὸ πρωτότυπο στὸν Κάλαμιν καὶ θεωρεῖ δύο ἀκόμη κεφαλὰς ὡς ἀντίγραφα τοῦ τύπου. Οἱ ἀπόψεις του δὲν ἔγιναν δεκτές, πρβ. W. Lambrinudakis, *LIMC* II (1984) 219 λ. «Apollon» ἄρ. 295*, 295a-g. Ἐπίσης E. Simon, *LIMC* II (1984) 374-375 λ. «Apollon/Apollo» ἄρ. 41. Ὁ θεὸς στέκεται μετωπικὰ προβάλλοντας ἐλαφρὰ τὸ ἄνετο δεξιὸ σκέλος καὶ στρέφοντας τὴν κεφαλὴ κατὰ 3/4 πρὸς τὴν ἀριστερὴ πλευρά· στὸ λυγισμένο σὲ περίπου ὀρθὴ γωνία ἀριστερὸ χέρι θὰ κρατοῦσε τόξο καὶ βέλη, ἐνῶ στὸ κατεβασμένο καὶ ἐκτεινόμενο ἐλαφρὰ πρὸς τὰ πλάγια δεξιὸ χέρι πιστεύεται ὅτι θὰ ἔφερε ἓναν κλάδο δάφνης. Γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ εἶναι ἐπιφυλακτικὴ ἡ E. M. Schmidt, ὁ.π. 11 καὶ σημ. 42, ἐνῶ ὁ W. Lambrinudakis, ὁ.π.

την θεωρεί ως τη μόνη δυνατή. Για το θέμα του 'Απόλλωνος με τόξο και κλάδο δάφνης βλ. O. R. Deubner, *Der Gott mit dem Bogen. Das Problem des Apollo im Belvedere*, *JdI* 94, 1979, 226-229.

789. Σύμφωνα με την E. M. Schmidt, ὁ.π., στὰ ἀντίγραφα τοῦ τύπου περιλαμβάνονται 7 ἀγάλματα ἢ κορμοὶ ἀγαλμάτων, 13 μεμονωμένες κεφαλές ἀγαλμάτων καὶ 3 ἀγαλμάτια, ποὺ χρονολογῶνται κατὰ κύριο λόγο στὴν Ἀδριάνεια ἢ πρώιμη Ἀντωνίνηια περίοδο (γὰρ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. Κεφ. II: σημ. 292).

790. Βλ. Κεφ. II: σ. 163.

791. Πρόκειται γὰρ δύο μαρμάρινα ἔργα ἀπὸ τὴ Λακωνία: I. EAM 223, ἀπὸ τὴ Σπάρτη (ὁ.π. σημ. 297), ὕψ. 30.5 ἐκ., τὸ ὁποῖο σώζεται ἀπὸ τὸ μέσο περίπου τοῦ ἀριστεροῦ μηροῦ ὡς καὶ τὴν κεφαλὴ, ἔχοντας κατεβασμένο τὸ δεξιὸ χέρι. II. Μουσεῖο Σπάρτης, ἀπὸ τὰ Βρέσθενα (ὁ.π. σημ. 297), τὸ ὁποῖο σώζεται ἐπίσης ἀπὸ τὸ ἐπάνω τμήμα τῶν μηρῶν ὡς καὶ τὴν κεφαλὴ, με τοὺς μακροὺς πλοκάμους νὰ πέφτουν χαμηλὰ ὡς ἐπάνω στὸ στήθος. Ὡς μετάπλαση τοῦ ἰδίου τύπου θεωρεῖται καὶ ἓνα χάλκινο ἀγαλμάτιο στὴν Βασιλεία ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸν ἐλληνικὸ ὥρο (Antikenmuseum BS 1906/116: W. Lambrinudakis, ὁ.π. 219 ἀρ. 295j*).

792. E. M. Schmidt, ὁ.π. 10-14 πίν. 1-11· E. Simon, ὁ.π. 374-375 ἀρ. 41.

793. Ὁ.π. σημ. 295· εἰδικότερα E. M. Schmidt, ὁ.π. 54.

794. Τὴ σημαντικότερη ἀπὸ τὴ βιβλιογραφία τοῦ τύπου συγκεντρώνει ἡ O. Palagia, *LIMC* II (1984) 193 λ. «Apollon» ἀρ. 39. Ἀπὸ τὶς νεώτερες μελέτες βλ. κυρίως M. Nagele, *Zum Typus des Apollon Lykeios*, *ÖJh* 55, 1984, 77-105 εἰκ. 1-16, ἡ ὁποία θεωρεῖ τὸν τύπο ἐλληνιστικὸ, ὅπως εἶχε προτείνει ἤδη ἡ B. S. Ridgway, *A Story of Five Amazons*, *AJA* 78, 1974, 11, καὶ εἰδικότερα τοῦ β' μισοῦ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ., ἄποψη ποὺ δὲν ἔχει γίνῃ δεκτὴ· E. J. Milleker, *The Statue of Apollo Lykeios in Athens* (δ.δ. 1987) κυρίως 4-74· S. F. Schröder, *Der Apollon Lykeios und die attische Ephebie des 4. Jhs.*, *AM* 101, 1986, 167-184 πίν. 33-35, ὁ ὁποῖος τὸν χρονολογεῖ τὸ 340-330 π.Χ. καὶ δὲν θεωρεῖ βέβαια τὴν ἀπόδοση στὸν Πραξιτέλη· G. Dontas, *Ein verkanntes Meisterwerk im Nationalmuseum von Athen*, στί: *Festschrift N. Himmelmann* (1989) 143-150 πίν. 27-28, ὁ ὁποῖος ἀποδίδει τὸ πρωτότυπο στὸν Εὐφράνορα, ἄποψη ποὺ ἔγινε δεκτὴ καὶ ἀπὸ τὴν I. Romeo (Romeo-Portale, 64)· Vorster, 58-90 ἀρ. 23, ἡ ὁποία τὸ χρονολογεῖ τὸ 340-330 π.Χ.

795. O. Palagia, ὁ.π. 194 ἀρ. 39z*, aa, ab. Πρβ. κυρίως τὸν τύπο τοῦ «'Απόλλωνος τῆς Κυρήνης» τοῦ β' μισοῦ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ., ὅπου ὁ θεὸς εἰκονίζεται σὲ περισσότερο ὄρθια στάση, φέρει ἱμάτιο γύρω ἀπὸ τὰ πόδια καὶ μετὰ τὸ δεξιὸ χέρι κρατᾷ τὴν κιθάρα ποὺ στηρίζεται σὲ ἓνα κορμὸ, πεσοῦ ἢ τρίποδα, γύρω ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἀνελίσσεται ἓνα φίδι (O. Palagia, ὁ.π. 211-212 ἀρ. 222*, 222a-c· G. Kokkorou-Alewras, *LIMC* II [1984] 272 λ. «Apollon» ἀρ. 713*· E. Simon, ὁ.π. 383-384 ἀρ. 61, 61a*-o).

796. Γὰρ τὴ σημασία τοῦ τύπου στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια βλ. E. Simon, ὁ.π. 379-380 ἀρ. 54.

797. Βλ. ἀναλυτικὰ Schröder, *Bacchusbilder*.

798. Τρίπολη τῆς Λιβύης, Μουσεῖο 12, ἀπὸ τὶς Θέρμες τῆς Leptis Magna: R. Bartoccini, *Le terme di Leptis* (1929) 114-119 εἰκ. 112-17· R. Bianchi Bandinelli κ.ἄ., *Leptis Magna* (1964) εἰκ. 11, 158, 159· E. Simon, ὁ.π. 379 ἀρ. 541*· Schröder, *Bacchusbilder*, 118 ἀρ. A3 πίν. II. Στὸ ἀγαλμα αὐτὸ συνδυάζονται καὶ διονυσιακὰ στοιχεῖα ἀποδίδοντας ἓνα στεφάνι κισσοῦ στὰ μαλλιά.

799. Ὁ.π. σ. 163 καὶ σημ. 292 καὶ 177 καὶ σημ. 400 γὰρ τὴ χρονολόγηση τῶν ἀντιγράφων τοῦ 'Απόλλωνος τοῦ «Kassel» καὶ τοῦ «Λυκείου» ἀντίστοιχα. Ὁ πληρέστερος κατάλογος τῶν ἀντιγράφων καὶ τῶν παραλλαγῶν τοῦ τύπου τοῦ «Λυκείου 'Απόλλωνος» εἶναι τῆς E. J. Milleker, ὁ.π. 122-195 ἀρ. C1.1-C59 (νομίσματα μετὰ τὴ μορφή τοῦ 'Απόλλωνος ὄρθιου μετὰ τὸ δεξιὸ χέρι ἐπάνω στὴν κεφαλὴ), σ. 197-263 ἀρ. 1-17 (ἀγάλματα καὶ κορμοὶ ἀγαλμάτων), σ. 264-278 ἀρ. 18-20 (ἀγαλμάτια), σ. 279-318 ἀρ. 21-36 (κεφαλές). Ἀκόμη: M. Nagele, ὁ.π., 79-94 ἀρ. 1-29· S. F. Schröder, ὁ.π. (σημ. 794) 183-184 ἀρ. 1-15, ἐνῶ ἀπὸ τοὺς O. Palagia, ὁ.π. 193-194 ἀρ. 39, 39a-c* (ἐπιλογὴ ἀπὸ παραστάσεις δακτυλιοῦθων καὶ νομισμάτων), ἀρ. 39f*-γ (ἀγάλματα καὶ ἀγαλμάτια), ἀρ. 39z*-ab* (μεταπλάσεις)· καὶ E. Simon, ὁ.π. 379-380 ἀρ. 54, 54a-l*, δὲν γίνονται κριτικὴ τῶν ἀντιγράφων.

800. Βλ. παραπάνω σημ. 401.

801. EAM X 15234: O. Palagia, ὁ.π. 194 ἀρ. 39q*· E. J. Milleker, ὁ.π. 278 ἀρ. 20· S. F. Schröder, ὁ.π. 183 ἀρ. 7. Ἡ μορφή παρουσιάζεται σὲ περισσότερο ὄρθια στάση ἀπ' ὅ,τι στὰ ἄλλα ἀντίγραφα, καὶ τὸ δεξιὸ ἰσχίὸ προβάλλεται στὰ πλάγια σὲ πολὺ μικρότερο βαθμό.

802. EAM 183: Καββαδίας, 159-160 άρ. 183· Καρούζου, 156-157 άρ. 183· O. Palagia, ό.π. 194 άρ. 39u.

803. Μουσείο Κορίνθου S 3546: E. J. Milleker, ό.π. 227-228 άρ. 6 πίν. 26, τής ύστερης 'Αδριανείας - πρώιμης 'Αντωνίνειας περιόδου. 'Από την Κόρινθο προέρχονται επίσης παραλλαγές καί μεταπλάσεις του τύπου, όπως μία κεφαλή Διονύσου (Μουσείο Κορίνθου S 194: C. Gasparri, *LIMC* III [1986] 444 λ. «Dionysos» άρ. 200a*· Schröder, *Bacchusbilder*, 45, 180 άρ. Z5 πίν. XXVIII) καί ένα αντίγραφο του τύπου του 'Απόλλωνος τής Κυρήνης» (Μουσείο Κορίνθου S 774+796+807: Johnson, *Corinth* IX, 26 άρ. 16 (κάτω τμήμα) 27-28 άρ. 19 (κορμός-κεφαλή)· E. Simon, ό.π. 383 άρ. 61c-d (άνω καί κάτω κορμός)· B. S. Ridgway, *Sculpture from Corinth*, *Hesperia* 50, 1981, 444 πίν. 96b· ή ίδια, *Roman Copies of Greek Sculpture: The Problems of the Originals* [1984] 89-90 εικ. 121, ή όποία πιστεύει ότι τó άγαλμα προέρχεται από την 'Αφροδιαάδα τής Καρίας).

804. Πρόκειται για τόν κορμό ύψ. 1.30 μ. από τó δεξιό γόνατο ως τó κάτω τμήμα του λαιμού, πού βρέθηκε έξω από τόν Ν τοίχο του ναού του Πυθαίου 'Απόλλωνος στη Γόρτυνα: L. Savignoni, *Nuovi scoperte in Gortyna*, *MonAnt* 18, 1907, 256-257 εικ. 34· M. Nagele, ό.π. (σημ. 794) 81 άρ. 18 (ίσως ελληνιστικό)· E. J. Milleker, ό.π. (σημ. 794) 225-226 άρ. 5 (ρωμαϊκής περιόδου;)· Romeo-Portale, 61-64 άρ. 3 πίν. IIa (έποχής Τιβερίου-Κλαυδίου).

805. Κωνσταντινούπολη, 'Αρχαιολογικό Μουσείο 361: Mendel II, 336-337 άρ. 602 με σχεδιογράφημα· M. Nagele, ό.π. 92 άρ. 26· E. J. Milleker, ό.π. 294-295 άρ. 24.

806. Βλ. παραπάνω σ. 177 καί σημ. 401. Τó ύψος του πρωτοτύπου αγάλματος υπολογίζεται στα 2.20 μ. περίπου από τόν S. F. Schröder, ό.π. 172.

807. Για την απόδοση ενός κίονα πού έφερε τρίποδα ως στήριγμα του αγάλματος του 'Απόλλωνος Λυκείου βλ. S. F. Schröder, ό.π. 169-172 εικ. 1, σύμφωνα με τόν όποιον ή μορφή άκουμπούσε στόν κίονα περίπου με την άριστερή ώμοπλάτη, ενώ κατά την παλαιότερη αποκατάσταση του G. E. Rizzo, *Prassitele* (1932) 79-85 πίν. CXIX₃, ό κίονας βρισκόταν άριστερότερα, πίσω από τόν άριστερό βραχίονα του θεού. 'Η ύπαρξη του κίονα πιστοποιείται από την περιγραφή του αγάλματος από τόν Λουκιανό, *Ανάχαρις*, 7, όπου ή λέξη «στήλη» έρμηνεύθηκε από όρισμένους ως πεισός (πρβ. O. Palagia, ό.π. 193 άρ. 39). 'Από τά σωζόμενα αντίγραφα μόνον ό κορμός από την Piazza Armerina φέρει ίχνη στηρίγματος στην πλάτη (M. Nagele, ό.π. 82 άρ. 10 εικ. 6· E. J. Milleker, ό.π. 222-224 άρ. 4 πίν. 21-24· S. F. Schröder, ό.π. 171-172 πίν. 33, 35, ιδίως 352).

808. Βενετία, Museo Archeologico 101: Traversari, *Venezia*, 92-93 άρ. 36· O. Palagia, ό.π. 194 άρ. 39g*· M. Nagele, ό.π. 84 άρ. 13 εικ. 7· E. J. Milleker, ό.π. 215-221 άρ. 3· S. F. Schröder, ό.π. 183 άρ. 2.

809. E. Simon, *LIMC* II (1984) 380-381 λ. «Apollon/Apollo» άρ. 56*, 56a-s· Traversari, *Venezia*, 129-131 άρ. 54-55· J. Papadopoulos, στό: *MNR* I/1 (1979) 182-183 άρ. 118-119· 192-194 άρ. 122· P. C. Bol, *Liebieghaus* I, 110-114 άρ. 30· D. Grassinger, *Antike Marmorskulpturen auf Schloß Broadlands* (1994) 68-69 άρ. 13 εικ. 109-116· F. Rausa, *Un Apollo con certa dagli Orti Farnesiani*, *BdA* 84-85, 1994, 17-28 εικ. 1-12, με κατάλογο άντιγράφων.

'Η ύπαρξη τριών σημείων μέτρησης στην πίσω όψη καί ή καλή εργασία τής κεφαλής τής 'Επιδαύρου δείχνουν ότι πρόκειται για ένα από τά καλά αντίγραφα του τύπου, μαζί με την κεφαλή του αγάλματος του Antium (Ρώμη, Museo Nazionale Romano 121302: E. Simon, ό.π. άρ. 56* [τής έποχής του Κλαυδίου ή του Νέρωνος]· J. Papadopoulos, ό.π. άρ. 122 [του α' μισού του 1ου αι. μ.Χ.]· F. Rausa, ό.π. άρ. 4), μία κεφαλή στη Βενετία (Museo Archeologico 27: E. Simon, ό.π. άρ. 56o· Traversari, *Venezia*, 129-130 άρ. 54 [του 1ου αι. μ.Χ.]· F. Rausa, ό.π. άρ. 27 εικ. 5) καί μία από τó Domus Augustana στη Ρώμη (Museo Nazionale Romano 124721: E. Simon, ό.π. άρ. 56n· J. Papadopoulos, ό.π. άρ. 118 [ύστερο Φλάβιο]· F. Rausa, ό.π. άρ. 23). 'Ο τύπος θεωρείται γενικά ότι βρίσκεται στην πραξιτέλεια παράδοση, μόνο δε ό P. Zanker, *Klassizistische Statuen* (1974) 76, πιστεύει ότι πρόκειται για έκλεκτικιστική δημιουργία του β' μισού του 2ου αι. μ.Χ., καί ότι ό τύπος τής κεφαλής προέρχεται από γυναικείο έργο του ύστερου 4ου αι. π.Χ. Για την άντιστοιχία τής κεφαλής με γυναικεία παραδείγματα του 4ου αι. π.Χ. βλ. J. Papadopoulos, ό.π. 194 στόν άρ. 122· P. C. Bol, *Liebieghaus* I, 112· Traversari, *Venezia*, 129.

810. Πρβ. χαρακτηριστικά την πίσω όψη άντιγράφων, όπως τής Βενετίας (ό.π.), τής Συλλογής

Broadlands (άρ. 1: E. Simon, ό.π. άρ. 56d· D. Grassinger, ό.π.· F. Rausa, ό.π. άρ. 11) καί τής Φρανκ-φούρτης (Liebieghaus 135: ό.π. [σημ. 245]).

811. Στην άπόδοση των λεπτομερειών του κρωβύλου παρατηρείται άρκετή έλευθερία μεταξύ των άντιγράφων, καθώς σέ όρισμένα άποδίδεται πλαστικά μόνο τó κεντρικό τμήμα, ένώ τά άκρα είναι σέ πρόστυπο άνάγλυφο (πρβ. τίς κεφαλές στη Βενετία [ό.π.] καί στην 'Αγ. Πετρούπολη [Ermitage A 848: E. Simon, ό.π. άρ. 56I]). 'Αντίθετα, σέ άλλα παραδείγματα, τόσο τó κεντρικό τμήμα όσο καί τά άκρα, άποδίδονται σέ έξεργο άνάγλυφο (πρβ. τά άντίγραφα στην Κοπεγχάγη: E. Simon, ό.π. άρ. 56h*, 56i· F. Rausa, ό.π. άρ. 13-14).

812. Τοϋ τύπου σώζονται δύο παραδείγματα όλόκληρων άγαλμάτων, στη Ρώμη άπό τó Antium (ό.π. σημ. 809) καί στη Φλωρεντία (Palazzo Vecchio: E. Simon, ό.π. άρ. 56a*· F. Rausa, ό.π. άρ. 2 εικ. 9), ένώ ό κορμός ένός άγαλματίου στη Ρώμη πιθανολογείται ότi χρησίμευε στην οικιακή λατρεία (Palazzo dei Conservatori 1162· Stuart-Jones, *Pal.Con.* 62 άρ. 2 πίν. 19· E. Simon, ό.π. άρ. 56r· F. Rausa, ό.π. άρ. 6).

813. Παράδειγμα τής παραλλαγής αύτής άποτελεί ένα άγαλμα στο Antiquario Palatino στη Ρώμη (άρ. 12451: F. Rausa, ό.π. άρ. 17-28 εικ. 1, 2, 8).

814. Νεάπολη, Museo Nazionale 145078, άπό τη Formia: P. Zanker, ό.π. 76 (ύστερο έλληνιστικό)· Schröder, *Bacchusbilder*, 19 πίν. Id (των άρχών του 1ου αι. π.Χ.)· F. Rausa, ό.π. 22 (έκφράζει άμφιβολίες άν ή κεφαλή άνήκει στον τύπο Antium).

815. Βοστώνη, Museum of Fine Arts 97.285, άπό τη Ρώμη: M. C. Comstock - C. C. Vermeule, *Sculpture in Stone. The Greek, Roman and Etruscan Collection of the Museum of Fine Arts, Boston* (1976) 110-111 άρ. 129, όπου ή σύνθεση άνάγεται σέ «πασιτέλειο» εργαστήριο του 1ου αι. π.Χ.· F. Rausa, ό.π. άρ. 10.

816. Τίρανα, Έθνικό Ιστορικό Μουσείο 1227: Δεσπίνης, *Αγοράκριτος*, 29-30 άρ. 3, 33-34, 36, 40-41 πίν. 431-2). Ειδικότερα γιά τήν κεφαλή, ή όποία είχε μεταφερθεϊ στη Ρώμη (Museo Nazionale Romano 124679), βλ. J. Papadopoulos, στό: *MNR I/1* (1979) 182-183 άρ. 119· N. Ceka, στό: *Albanien. Schätze aus dem Land der Skiptetaren* (Κατάλογος έκθεσης, Hildesheim 1988) 396 άρ. 313· F. Rausa, ό.π. 25.

817. 'Από τόν ευρύτερο έλληνικό χώρο θα πρέπει νά θεωρηθοϋν ότi προέρχονται τά άντίγραφα άπό τήν Κέρκυρα (Κέρκυρα, 'Αρχαιολογικό Μουσείο: Simon, 381 άρ. 56k· F. Rausa, ό.π. 22, ό όποιος δέν δέχεται ότi ή κεφαλή άνήκει στον τύπο Antium), καί τόν γειτονικό Βουθρωτό (ό.π. σημ. 816). Τά δύο αύτά έργα απέχουν πολύ χρονικά μεταξύ τους, καθώς τó άντίγραφο τής Κέρκυρας θα πρέπει νά άνήκει στο τέλος του 2ου αι. μ.Χ. τουλάχιστον, όπως υποδεικνύει ή ευρεία χρήση του τρυπάνου μεταξύ των βοστρύχων, ένώ ή «θεά του Βουθρωτού» άνάγεται ίσως στην εποχή του Τιβερίου, όποτε πιθανότατα χρονολογείται ό γλυπτός διάκοσμος του Θεάτρου, στο όποίο βρέθηκε (βλ. σ. 283 σημ. 1316). 'Η μεγάλη αύτη χρονική διαφορά άποκλείει τήν πιθανότητα νά ήταν προϊόντα του ίδιου εργαστηρίου. Στην περίπτωση ειδικότερα του άγάλματος του Βουθρωτού, είναι πιθανή ή προέλευσή του άπό κάποιο άθηναϊκό εργαστήριο, άν τó σύνολο των γλυπτών του Θεάτρου έχει προέλθει άπό ένα εργαστήριο, όπως δείχνει ή έπιγραφή με τó όνομα του 'Αθηναίου γλύπτη Σωσικλέους στο άγαλμα ένός θωρακοφόρου άπό τó ίδιο σύνολο (βλ. σ. 283 άρ. II καί σημ. 1316-1317).

'Ο G. E. Rizzo, ό.π. 84-85, άναφέρεται σέ κεφαλές του τύπου αύτου στην 'Αθήνα καί τίς ταυτίζει με 'Υγεία ή περισσότερο με Κόρη. Θα ύπονοεί άσφαλώς τίς κεφαλές EAM 191 καί 192· (EAM 191: F. Koerpp, *Die attische Hygieia*, AM 10, 1885, 266 πίν. IX· Καββαδίας, 163-164 άρ. 191 [Υγεία]. EAM 192, άπό τήν περιοχή του Αιγίου: Καββαδίας, 164 άρ. 192 [Υγεία]· Καρούζου, 159 άρ. 192). Οί κεφαλές όμως αυτές, τής έλληνιστικής ή τής πρώιμης αύτοκρατορικής περιόδου, ακολουθοϋν μόνο στο πρόσθιο μέρος τόν τύπο κόμμωσης του «'Απόλλωνος του Antium», ένώ πίσω τά μαλλιά κτενίζονται έπίσης πρós τόν κρωβύλο. Οί κεφαλές ήταν ένθετες σέ πιθανότατα ντυμένο κορμό, εικόνιζαν δέ άσφαλώς γυναικείες μορφές, όπως υποδηλώνουν οί όπες γιά τήν πρόσθεση μεταλλικών ένωτίων.

818. O. Palagia, *LIMC II* (1984) 208-213 λ. «Apollon» άρ. 192-238 καί σ. 322-323 (σχόλια)· E. Simon, ό.π. 386-388 άρ. 67 (67a*-g), 68*, 71, 72 (72a-d*)· Ghedini, Gortina, 91-98 άρ. 9 εικ. 18-22, ή όποία άνάγει τó άρχέτυπο στον εικονογραφικό κύκλο του έπεισοδίου του 'Απόλλωνος με τόν Μαρσύα καί ειδικότερα στα προϊόντα των νεοατικών εργαστηρίων. M. Flashar, *Apollon Kitharodos* (1992) ιδίως

158-172, ό όποιος πιστεύει ότι οί τύποι άνάγονται σέ πρωτότυπα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. πού όμως δέν εἰκόνιζαν μουσικούς.

819. Τό άτρακτοειδές σχήμα τών φύλλων άποκλείει τήν περίπτωση νά πρόκειται γιά κορμό φοίνικα, όπως ήταν άρκετά συνηθισμένο στή ρωμαϊκή γλυπτική (πρβ. Muthmann, *Statuenstützen* 110-119 πίν. XX-XXI εἰκ. 44-48). Στήριγμα άποτελούμενο άπό κλαδιά δάφνης, γύρω άπό τά όποία άνελίσσεται ένα φίδι, άποδίδεται στή δεξιά πλευρά ένός πολὺ καλῆς τέχνης άγάλματος χλαμυδοφόρου άπό τήν Ἀθήνα, τό όποιο γιά τόν λόγο αὐτό παριστάνει ἴσως τόν Ἀπόλλωνα (ΕΑΜ 4776: Ἀ. Ντάτσουλη-Σταυρίδη, Ρωμαϊκά γλυπτά άπό τό Ἐθνικὸ Μουσείο, ΑΕ 1984 [1986], 163 άρ. 4776, χωρὶς έρμηνεία, ένώ ή χρονολόγηση τοῦ άγάλματος στήν έποχή τοῦ Αὐγούστου φαίνεται πολὺ ύψηλή· αντίθετα ή όμοιότητα τών πτυχών τῆς χλαμύδας μέ αὐτές τοῦ ἱματίου τοῦ άγάλματος τοῦ Κλαυδίου άπό τό Μητρῶν τῆς Ὀλυμπίας [δ.π. σ. 145 καί σημ. 142] ύποδεικνύει ότι τό άγαλμα άνήκει στό γ' τέταρτο τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ.).

820. Πρβ. ένδεικτικὰ Ο. Palagia, δ.π. 210 άρ. 200i* (άρκετά συμπληρωμένο), σ. 211 άρ. 221* (βλ. στήν έπόμενη σημ.), ένώ στό σ. 213 άρ. 224* (άγαλμάτιο τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. στήν Κωνσταντινούπολη) παρουσιάζεται μία αντίστοιχη τοῦ 45 διαμόρφωση. Βλ. έπίσης, Ε. Simon, δ.π. 386-387 άρ. 67.

821. Πρβ. ένα άγαλμα τοῦ Ἀπόλλωνος άπό τή Σαλαμίνα τῆς Κύπρου, τό όποιο βρίσκεται πλησιέστερα στήν εἰκόνα πού ύποτέθηκε ότι θά εἶχε τό 45 (Λευκωσία, Κυπριακὸ Μουσείο: Ο. Palagia, δ.π. 211 άρ. 221* [τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. σύμφωνα μέ έλληνιστικὸ πρότυπο]· Ε. Simon, δ.π. 386 άρ. 67, όπου θεωρεῖ τόν τύπο ρωμαϊκή δημιουργία), ή αὐτό στήν Κοπεγχάγη όπου ό Ἀπόλλων εἰκονίζεται σέ μία περισσότερη στατική στάση νά παίξει τήν κιθάρα πού βρίσκεται άκουμπισμένη έπάνω σέ ένα στήριγμα σχήματος πεσοοῦ (Γλυπτοθήκη Ny Carlsberg 500: Ο. Palagia, δ.π. 213 άρ. 231* [αὐτοκρατορικῶν χρόνων, σύμφωνα μέ έλληνιστικὸ πρότυπο]).

822. Γιά τό θέμα αὐτό βλ. Κερ. IV: σ. 311.

823. Βλ. παραπάνω σημ. 771, καί τίς σχετικές έπιγραφές στοὺς Indices τών IG IV², σ. 169 λ. «Ἀπολλωνία».

824. Πρβ. IG IV², σ. 169 λ. «Ἀπόλλων» (Indices). Νά προστεθεῖ καί ό βωμός μέ τήν έπιγραφή IG IV² 552, όπως τήν άποκατέστησε ό Peek I, 109 άρ. 229.

825. Πρόκειται γιά ένα βωμό πού άφιέρωσε τό 304/5 μ.Χ. ό Δαδοῦχος τών έν Ἐλευσίνι Μυστηρίων Μάρ. Ἰούνιος, ό όποιος τό ἴδιο έτος άνέθεσε καί τό άγαλμάτιο τῆς Ἀθηνᾶς 70 (δ.π. σ. 201 καί σημ. 563).

826. Σέ έναν ιερὸ ὕμνο πρὸς τόν Ἀσκληπιὸ καί τόν Ἀπόλλωνα οἱ θεοὶ άποκαλοῦνται μέγιστοι σωτῆρες τῆς Οἰκουμένης (IG IV² 135, II στ. 7-8).

827. Πρβ. IG IV² 432 (Ἀπόλλωνι καί Ἀσκληπιῶι συγγνώμοσιν), 453 καί 464 (Ἀπόλλωνι, Ἀσκληπιῶ) ένώ αντίστοιχα έχουν συμπληρωθεῖ οἱ έπιγραφές IG IV² 454 (Ἀπόλλωνι Μαλ[εάτα καί Ἀσκληπιῶ Σωτῆρι]) καί 456 (Ἀπόλλωνι Μαλεάτα κα[ί Ἀσκληπιῶ Σωτῆρι]). Ὁ τύπος Ἀπόλλωνι, Ἀσκληπιῶ, συχνὰ μέ τό «καί» μεταξὺ τών δύο όνομάτων, ήταν συνηθισμένος στίς έλληνιστικές έπιγραφές: πρβ. IG IV² 198-205. Στήν ἴδια περίοδο άνήκουν καί οἱ έπιγραφές, στίς όποίες τὰ όνόματα τών θεῶν ακολουθεῖ ή άφιέρωση καί στήν Ὑγεία (IG IV² 205, 306 [άνάθημα τοῦ Μόμμιου, μετά τό 146 π.Χ.], 591). Τό όνομα τοῦ Ἀσκληπιοῦ προτάσσεται στίς έπιγραφές IG IV² 135 καί 389.

828. Βλ. κυρίως Roux, 201-222 εἰκ. 43-50 πίν. 53-62.

829. Ἐνα άκόμη ταπεινὸ άγαλματίδιο τῆς Ἀρτέμιδος βρέθηκε πρόσφατα στήν περιοχή τοῦ Προπύλου τοῦ λεγόμενου «Γυμνασίου», γιά τό όποιο θά γίνει λόγος κατὰ τή δημοσίευση τῆς άνασκαφῆς άπό τήν Αἰκ. Δανάλη.

830. L. Kahil, LIMC II (1984) 638-639 λ. «Artemis» άρ. 163*-168* (τύπος τῆς πρώιμης έλληνιστικῆς έποχῆς έργαστηρίου τῆς ΒΑ Πελοποννήσου)· Ε. Simon, LIMC II (1984) 801 λ. «Artemis/Diana» άρ. 15, 15a-1 (τῶν άρχῶν τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.)· Α. Linfert, στό: Polyklet. *Der Bildhauer der griechischen Klassik* (1990) 282-283, 611-615 άρ. 137-141 (τῆς «Σχολῆς τοῦ Πολυκλείτου», ἴσως τοῦ Δαιδάλου, τοῦ α' μισοῦ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.)· ό ἴδιος, στό: Villa Albani II (1990) 307-312 άρ. 235 πίν. 208, μέ κατάλογο άντιγράφων (περὶ τό 360 π.Χ.)· G. A. Cellini, στό: MNR I/12 (1995) 187-189 άρ. 44, μέ σύντομη άναφορά στίς άπόψεις πού έχουν κατὰ καιροὺς ύποστηριχθεῖ.

831. Ἄν καί τὰ περισσότερα αντίγραφα προέρχονται άπό τήν περιοχή τῆς Ρώμης, ό τύπος ήταν διαδεδομένος, τόσο στή Β Ἀφρική καί στή Μ. Ἀσία, όσο καί στόν κυρίως έλληνικὸ χῶρο, άπό τόν

όποιο προέρχονται πέντε τουλάχιστον αντίγραφα: Ένας κορμός προέρχεται από την Κω και αποτελεί ένα ύστερο ελληνιστικό ή με έντονες ελληνιστικές επιδράσεις έργο (Κως, Κάστρο: L. Laurenzi, *Sculture inedite del Museo di Cos, ASAtene* 33/34 [n.s. 17/18], 1955/56 [1957], 88-89 άρ. 36 εικ. 36· L. Kahil, ό.π. 639 άρ. 167). Ένα άγαλμα προέρχεται από τη Θεσσαλονίκη, σωζόμενο από τὰ άκρα πόδια ως τούς ώμους (Παρίσι, Λούβρο MA 2190: Bieber, *Copies*, 88 πίν. 60 εικ. 361). Δύο κορμοί άγαλμάτων βρέθηκαν στη Σπάρτη (Αρχαιολογικό Μουσείο 326, 5381: M. N. Tod - A. J. B. Wace, *A Catalogue of the Sparta Museum* [1900] 167-168 εικ. 47· L. Kahil, ό.π. 639 άρ. 165, 166*). Σημαντικό είναι τὸ παράδειγμα τοῦ Αἰτωλικοῦ (ΕΑΜ 4019: ό.π. 171 καὶ σημ. 359), ποὺ σώζει τὴν εἰκονιστικὴ κεφαλὴ, τῆς πρώιμης ἢ τῆς μέσης ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίνων· κάτω ἀπὸ τὸν πέπλο ἔχει προστεθεῖ χιτῶνας, ὅπως συμβαίνει σὲ ὀρισμένα ἀκόμη ρωμαϊκὰ ἀντίγραφα.

832. Πρβ. τὴν ἀριστερὴ ὄψη τοῦ ἀγάλματος στὴ Ρώμη, Museo Nazionale Romano 406: G. A. Cellini, ό.π. 187. Ἡ πίσω ὄψη εἶναι γνωστὴ μόνο στὸ ἀντίγραφο ποὺ βρισκόταν στὸ ἐμπόριο στὴ Ρώμη (Bieber, *Copies*, πίν. 60 εικ. 368), ὅπου διαπιστώνονται ἐπίσης συστάδες παράλληλων πτυχῶν ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ, ποὺ συγκλίνουν πρὸς τὸ μέσο· τὸ κεντρικὸ τμήμα στὸ 46 εἶναι ἐπίπεδο, ἐνῶ στὸ ρωμαϊκὸ ἄγαλμα δημιουργοῦνται λίγες κατακόρυφες πτυχώσεις.

833. L. Kahil, ό.π. 645 άρ. 251*-265* («Ἀρτεμις τῶν Βερσαλλίων»), 646 άρ. 266-273 (τύπος «Λούβρου/Εφέσου [Ἀθήνας]»), άρ. 274*-283 (τύπος «Rospigliosi-Λατερανοῦ»). E. Simon, ό.π. 805-806 άρ. 27*, 27a*-n («τῶν Βερσαλλίων»), 806 άρ. 28, 28a-c, 29 (τύπος «Bunemann-Cherchel»), 806-807 άρ. 30, 30a-f (ἔργα ἐξαρτώμενα ἀπὸ τὸν τύπο «τῶν Βερσαλλίων»), 807-808 άρ. 31, 31a-d (τύπος «Λούβρου/Εφέσου [Ἀθήνας]»), 808 άρ. 33, 33a*-c*, 34, 34a-c· 808-809 άρ. 35, 35a*-i (τύπος «Rospigliosi»: γιὰ τὸ παράδειγμα τῆς Ἀνδρου [Αρχαιολογικὸ Μουσείο 8] βλ. Α. Παλαιοκρασσά, Τὰ ἀρχαῖα γλυπτὰ τῆς Συλλογῆς στὴ Χώρα τῆς Ἀνδρου, *AE* 1980, 22-23 άρ. 18 πίν. Ια), 809 άρ. 36*, 36a*-d* (τύπος «Λατερανοῦ», ὁ ὁποῖος ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸν προηγούμενο).

Ἀπὸ τοὺς τύπους αὐτοὺς, ἡ «Ἀρτεμις τῶν Βερσαλλίων» θεωροῦνταν τύπος τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ὁ ὁποῖος ἀπέτελεσε τὴν πηγὴ ἐμπνευσης γιὰ τὴ δημιουργία τῶν ὑπολοίπων τύπων τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων, συνδέθηκε μάλιστα μὲ τὸν «Ἀπόλλωνα τοῦ Belvedere» καὶ ἀποδόθηκε στὸν Λεωχάρη, ἐνῶ ἡ E. Simon, ό.π. 806, τὸν ἀπέδωσε στὸν Πραξιτέλη. Νεώτερες ὁμως ἐρευνες καὶ κυρίως ἡ ἐξέταση λεπτομερειῶν τῶν ἀντιγράφων, ὅπως τῆς μορφῆς τῶν σανδάλων, ἔδειξαν ὅτι πρόκειται πιθανότατα γιὰ μία δημιουργία τοῦ β' μισοῦ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. στὴν τεχνοτροπία τοῦ 4ου αἰ. (L. Pfrommer, *Leochares? Die hellenistischen Schuhe der Artemis Versailles, IstMitt* 34, 1984, 171-182 πίν. 29-33, ὁ ὁποῖος ἀναφέρει ὅτι ὁ τύπος ἦταν ἰδιαίτερα ἀγαπητὸς στὸν προχωρημένο 2ο αἰ. μ.Χ.).

834. Ό.π. σημ. 833. Γιὰ τὸν τύπο βλ. τὴν ἀναλυτικότερη μελέτη τοῦ L. Beschi, *Nuove Repliche dell'Artemide tipo Rospigliosi*, στί: C. Anti, *Sculture greche e romane di Cirene* (1959) 253-297 εικ. 83-96, ὁ ὁποῖος τὸν συνδέει μὲ τὸ μικρὸ ἀνάθημα τοῦ Ἀτταλου Α' στὴν Ἀκρόπολη τῆς Ἀθήνας, ὁπότε ἡ θεὰ θὰ εἰκονιζόταν στὰ πλαίσια τῆς Γιγαντομαχίας καὶ ὄχι ὡς Κυνηγέτις. Ἐπίσης, Romeo-Portale, 81-85 άρ. 10 πίν. IVb· A. Linfert, στί: *Villa Albani V* (1998) 213-217, μὲ τὸν πληρέστερο κατάλογο ἀντιγράφων.

835. Ἀρκετὰ παραδείγματα μὲ ἀντίστροφη κίνηση δίνει ἡ L. Kahil, ό.π. 645 άρ. 253*, 259*, 261*, 262 (= E. Simon, ό.π. 806 άρ. 29), 263* (ἀσβεστολιθικὸ ἄγαλματιο ἀπὸ τὸν Τάραντα), 264*-265* (πῆλινα εἰδώλια).

836. Ἡ «Ἀρτεμις τῶν Βερσαλλίων» φέρει κοντὸ χιτῶνα μὲ διπλὸ ζώσιμο, ὥστε νὰ σχηματίζεται ἕνας μεγάλος κόλπος, καὶ ἱμάτιο ποὺ δένεται οφικτὰ γύρω ἀπὸ τὸν κορμό, στὰ καλὰ δὲ ἀντίγραφα τὸ ἕνα ἄκρο του πέφτει μπροστὰ ἀνάμεσα στοὺς μηρούς, ἐνῶ στοὺς ἄλλους τύπους ἡ θεὰ φέρει χιτῶνα ὡς πέπλο μὲ μακρὸ ἀπόπτυγμα, καὶ τὸ ἱμάτιο τυλίγεται συνήθως στὰ χέρια καὶ ἔρχεται πίσω στὴν πλάτη.

837. Γιὰ τὴν Ἐφεσία Ἀρτεμιν, τὶς φιλολογικὲς μαρτυρίες, τὴ λατρεία καὶ τὴν εἰκονογραφία τῆς, ὅπως καὶ τὴν ἐπίδραση ποὺ ἄσκησε στὴν εἰκονογραφία καὶ ἄλλων θεοτήτων ἰδίως τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, βλ. κατὰ κύριο λόγο τὶς μελέτες τοῦ R. Fleischer, *Artemis von Ephesos und verwandte Kultstatuen aus Anatolien und Syrien, EPRO* 35 (1973) 1-137 εικ. 1-2 πίν. 1-60a, 171 (ἡ βασικὴ ἐργασία μὲ κατάλογο καὶ συζήτηση τῶν ἀντιγράφων)· Supplement, στί: *Studien zur Religion und Kultur Kleinasien, Festschrift F. K. Dörner I, EPRO* 66 (1978) 324-341 πίν. CXI-CXIV εικ. 1-10 (συμπλήρωση τοῦ καταλόγου καὶ τῆς βιβλιογραφίας)· *Artemis Ephesia und Aphrodite von Aphrodisias*, στί: M. J. Vermaseren, *Die orientalischen Religionen im Römerreich, EPRO* 93 (1981) 298-306 πίν. I-III (σύνοψη τῶν ἀποτελεσμάτων

της έρευνας): *LIMC* II, 755-763 λ. «Artemis Ephesia» άρ. 1-136 (συνοπτική παράθεση τών πηγών, τών άντιγράφων καί τών συμπερασμάτων τών μέχρι τοϋδε έρευνών).

838. Βλ. παραπάνω σημ. 482 για τα έλάχιστα παραδείγματα που αποδίδονται στην ύστερη έλλη- νιστική περίοδο.

839. Έκτος από τις παραπάνω μελέτες, βλ. ειδικότερα: R. Fleischer, Eine bekleidete Nachbildung der Artemis von Ephesos, *ÖJh* 52, 1978/80, 63-66 εικ. 1-3, όπου γίνεται λόγος για μία βάση άγαλμα- τίου της θεάς, από την άναθηματική έπιγραφή του οποίου συμπεραίνεται ότι έκτος από το λατρευ- τικό άγαλμα ύπήρχαν καί «άντίγραφα» μέ «ένθετα» τα ένδύματα καί προφανώς καί τον ύψηλό πόλο (Καμινία Ίουνία εύχήν | άναθείσα το άγαλμα | έκ τών ίδίωv σύν παντί τώ | περί αύτο κόσμω καί τόν | βωμόν άνέθηκεν).

840. Έφεσος (Selçuk), Άρχαιολογικό Μουσείο 712: R. Fleischer, ό.π. *EPRO* 35 (1973) 14 άρ. E 45 καί σπορ. πίν. 12-14· *EPRO* 66 (1978) 331-332· *EPRO* 93 (1981) 303-304 πίν. II· *LIMC* II (1984) 760 άρ. 73*, ό όποιος το χρονολογεί στην έποχή του Τραϊανού ή του Άδριανού.

841. Το τετράφυλλο άπαντά στον διάκοσμο του έπενδύτη μπροστά στα πόδια σε όλα σχεδόν τα παραδείγματα του τύπου, Πρβ. R. Fleischer, ό.π. *EPRO* 35 (1973) πίν. 5b, 7-8, 11, 12 («Μεγάλη Άρτεμις Έφεσία»), 18-21, 24-26 (μέ έξάφυλλο ρόδακα), 34, 35.

842. R. Fleischer, ό.π. *EPRO* 35 (1973) 3-4, 417-418 άρ. E3 πίν. 171· *LIMC* II (1984) 769 άρ. 29, ό όποιος σημειώνει ότι βρισκόταν (;) στο Μουσείο Άκροπόλεως.

843. Έκτος από το ύστεροελληνιστικό άγαλμα EAM 1638 από την Άθήνα (ό.π. σημ. 482) καί το χαμένο θραϋσμα από την Άκρόπολη (;), ένα θραϋσμα από τον περίτεχνο ύψηλό πόλο ένδς άγαλμα- τίου ύπήρχε παλαιότερα στην Άθήνα, ίσως σε ιδιωτική συλλογή (F. Chapouthier, La coiffe d'Artemis dans Ephèse trois fois néocore, *REA* 40, 1938, 125-126 εικ. 1. πίν. II· R. Fleischer, ό.π. *LIMC* II (1984) 761 άρ. 96), ένω ένα παράδειγμα από τη Θεσσαλονίκη παραμένει άδημοσίευτο (Άρχαιολογικό Μουσείο 1961: R. Fleischer, ό.π. 760 άρ. 87a).

844. Στα ήδη γνωστά μνημεία πρέπει να προστεθεί άκόμη μία έπιγραφή που βρέθηκε πρόσφατα στο ιερό του Άπόλλωνος Μαλεάτα (*ΠΑΕ* 1987, 60 πίν. 32β).

845. Όπως έδειξε ό Peek I, 104-105 άρ. 210, πρόκειται για μία κλιμακωτή βάση, ή όποία στην άριστερή στενή πλευρά φέρει τη νεώτερη έπιγραφή *IG* IV² 516, σύμφωνα μέ την όποία ή βάση άφιερ- ρώθηκε στον Δία Βουδιάτη, στην Άρτέμιδα Σώτεια καί στον Άσκληπό Σωτήρα. Στην άρχική πρό- σθια όψη έφερε την έπιγραφή *IG* IV² 489 (Peek I, 102 άρ. 197), από την όποία φαίνεται ότι πρόκειται για βωμό, ένω στην πίσω όψη έφερε την έπιγραφή ένδς Όλυμπονίκη του 3ου αί. π.Χ. (Peek I, 105 στον άρ. 210).

846. Πρβ. *IG* IV² 493, 710 (Peek I, 133 άρ. 312). Άμφίβολη είναι ή έπίκληση της θεάς στις έπιγραφές *IG* IV² 494 (Peek I, 95-96 άρ. 162) καί Peek II 34 άρ. 54, καί ή συμπλήρωση τών έπιγραφών *IG* IV² 462 (Peek I, 100 άρ. 183) καί Peek II, 25 άρ. 30.

847. Ό βωμός προέρχεται από το ιερό του Άπόλλωνος Μαλεάτα. Το έπώνυμο ένδοια άπαντά καί σε δύο άκόμη βωμούς (;) ίσως του 4ου αί. π.Χ. (*IG* IV² 273 καί 274· Peek I, 70 άρ. 116).

848. Peek II, 35 άρ. 56a. Το έπώνυμο αύτο άπαντά καί σε μία έπιγραφή του 3ου αί. π.Χ. (*IG* IV² 278· Peek I, 70 άρ. 118). Ίερό της Άρτέμιδος Σαρωνίας ή Σαρωνίδος βρισκόταν κοντά στη θάλασσα, στην περιοχή της Τροιζήνας, όπου τελούνταν άγώνες μέ το όνομα «Σαρώνια» (Παυσανίας, II 30, 7-32, 10).

849. Peek II, 35 άρ. 56b. Για την έπιγραφή *IG* IV² 516 βλ. στη σημ. 845. Ή έπιγραφή Peek II, 35 άρ. 56b άντικατέστησε την άρ. 56a της Άρτέμιδος Σαρωνίας. Το επίθετο σώτεια χαρακτηρίζει την Άρτέμιδα καί στην έπιγραφή *IG* IV² 277, ένδς βωμού τών έλληνιστικών χρόνων.

850. Παυσανίας, II 28, 2. Για το όνομα του όρους βλ. Α. Χ. Χατζή, Διορθωτικά εις Έλληνας συγ- γραφείς, *Πολέμων* 1, 1933, 56.

851. Peek I, 95-96 άρ. 162. Ή έπιγραφή προέρχεται από το ιερό του Άπόλλωνος Μαλεάτα καί χρησιμοποιήθηκε δύο φορές, το 148/9 καί το 224/5 μ.Χ., καί στις δύο δε περιπτώσεις άφιερώθηκε στην Άρτέμιδα Άγραία.

852. Peek I, 103 άρ. 201.

853. Ό βωμός μέ την έπιγραφή *IG* IV² 381 χρονολογείται το 128/9 μ.Χ. Ό Διονύσιος, ό όποιος

ἀφιέρωσε τὸν βωμὸ μὲ τὴν ἐπιγραφὴ IG IV² 495 στὴν Ἀρτέμιδα Ὀρθία, ἀνέθεσε καὶ ἓνα βωμὸ στὸν Ἀσκληπιδ μὲ τὸ ἴδιο προσωνύμιο (IG IV² 459· Peek I, 99 ἀρ. 181).

854. Πρόκειται γιὰ τὴν ἐπιγραφὴ IG IV² 502, ὅπως τὴ συμπλήρωσε ὁ Peek I 103 ἀρ. 204, διορθώνοντας τὴν παλαιότερη γραφὴ [Ἀρτέμιδι Ὀρ]θία.

855. Peek II, 34-35 ἀρ. 55. Πρόκειται γιὰ τὴν ὑστερότερη χρονολογημένη ἐπιγραφὴ τῆς Ἐπιδάουρου ποὺ ἀνάγεται στὸ ἔτος 363/4 μ.Χ. Ἐνα ἱερὸ τῆς Λιμνάτιδος Ἀρτέμιδος ἔχει βρεθεῖ στὴν περιοχὴ τῆς Μεσσήνης (Π. Θέμελης, ΠΑΕ 1988, 72 εἰκ. 15).

856. Th. Kraus, *Hekate. Studien zu Wesen und Bild der Göttin in Kleinasien und Griechenland* (1960) κυρίως 84 κέ. καὶ 97 κέ. γιὰ τὸν τύπο τοῦ ἔργου τοῦ Ἀλκαμένους καὶ κατάλογο τῶν σωζομένων Ἐκαταίων. Ἀπὸ τὴ νεώτερη βιβλιογραφία βλ. κυρίως: F. Eckstein, *Das Hekataion in der British School zu Athen*, *AntPl* IV (1965) 27-36 εἰκ. 1-13 πίν. 12-4· Harrison, *Agora* XI, 86-107 εἰκ. 134-155 πίν. 32-39, ἡ ὁποία διορθώνει τὶς γενικὰ πρώιμες χρονολογήσεις τῶν ἔργων ποὺ δίνει ὁ Th. Kraus· D. Willers, *Zu den Anfängen der archaischen Plastik in Griechenland*, *AM Beih.* 4 (1975) 48-52· E. Simon, *Hekate in Athen*, *AM* 100, 1985, 271-284 πίν. 49-55· M. Fullerton, *The Location and Archaism of the Hekate Epipyrgidia*, *AA* 1986, 669-75· Zagdoun, 150-151 πίν. 46 εἰκ. 165, 166· H. Sarian, *LIMC* VI (1992) 998-1018 λ. «Hekate» ἀρ. 112 κέ. Ὁ W. Fuchs, *Zur Hekate des Alkamenos*, *Boreas* I, 1978, 32-35 πίν. 5-6, ὑποστήριξε ὅτι τὸ ἔργο τοῦ Ἀλκαμένους παρουσιάζει μία τρίμορφη παράσταση ἀπὸ τὴ Villa Hadriana ποὺ ἀνάγεται σὲ πρωτότυπο τοῦ 450 π.Χ. περίπου, θὰ ἀνῆκε δηλ. στὰ πρώιμα ἔργα τοῦ καλλιτέχνη. Ἡ ἄποψη αὐτὴ δὲν γίνεται δεκτὴ, ὅπως ἔδειξαν οἱ B. S. Ridgway, *Fifth Century Styles in Greek Sculpture* (1981) 174-175 σημ. 26· M. Fullerton, ὁ.π. 671 σημ. 11, καθὼς τὸ ἔργο αὐτὸ ἀναγνωρίσθηκε ὡς ρωμαϊκὴ δημιουργία βασιζόμενη σὲ αὐστηρορρυθμικὰ πρότυπα· παρ' ὅλ' αὐτά, ἡ ἄποψη τοῦ W. Fuchs θεωρεῖται πιθανὴ ἀπὸ τὴν Zagdoun, ὁ.π. 151 (H. Sarian, ὁ.π. ἀρ. 148*).

857. Πausanias, II 30,2: «Ἀλκαμένης δὲ ἐμοὶ δοκεῖν πρῶτος ἀγάλματα Ἐκάτης τρία ἐποίησε προσεχόμενα ἀλλήλοις, ἣν Ἀθηναῖοι καλοῦσιν Ἐπιπυργιδίαν· ἔστηκε δὲ παρὰ τῆς Ἀπέρου Νίκης τὸν ναόν». Γιὰ τὴ θέσθ τοῦ ἔργου στὸν πύργο τοῦ Ναοῦ τῆς Νίκης βλ. M. Fullerton, ὁ.π. 669-670, ὁ ὁποῖος ἐπ'ἀνέρχεται σὲ μία ἀρκετὰ παλαιότερη ἄποψη τοῦ E. Petersen, *Nachlese in Athen*, *JdI* 23, 1908, 21, καὶ ἔδειξε ὅτι τὸ πρωτότυπο βρισκόταν μεταξὺ τῆς Β πλευρᾶς τοῦ πύργου καὶ τοῦ Β τοίχου τοῦ Ναοῦ τῆς Νίκης. Σύμφωνα μὲ παλαιότερες ἀπόψεις τὸ ἔργο συνδεόταν μὲ τὰ Προπύλαια, ἀντίθετα μὲ τὴν ἀναφορὰ τοῦ Πausanias (Th. Kraus, ὁ.π. 95-96· Travlos, *Athen*, 150 εἰκ. 200, οἱ ὁποῖοι τὸ τοποθέτησαν στὸν χώρo Ν τῆς Ν Πτέρυγας τῶν Προπυλαίων, μπροστὰ στὸ Πελασγικὸ Τεῖχος· A. Linfert, *Die Propyläen der Akropolis von Athen - ein Dach für viele*, *AM* 93, 1978, 26-29, ὅπου θέτει τὴν Ἐκάτη, μαζὶ μὲ τὶς Χάριτες καὶ τὸν Ἑρμῆ Προπύλαιο, ἔργο ἐπίσης τοῦ Ἀλκαμένους, στὶς κόγχες ποὺ σχηματίζονται στὸ Α τμήμα τοῦ κεντρικοῦ κτηρίου τῶν Προπυλαίων, τείνοντας πρὸς τὴ Ν πλευρά. Ἡ θέσθ ὁμῶς τοῦ Ἐκαταίου σὲ μία κόγχη δὲν συμβιβάζεται μὲ τὴν περίοπτη μορφή τοῦ τρίμορφου ἀγάλματος).

858. Ὁ Th. Kraus, ὁ.π. 96, κατέληξε ὅτι τὸ ἔργο ἔγινε ὄχι πολὺ μετὰ τὸ 432 π.Χ., ἐνῶ ὁ D. Willers, ὁ.π. 49, 51, τὸ χρονολόγησε τὸ 430 π.Χ. Περισσότερο γιὰ ἱστορικοὺς λόγους, ὁ M. Fullerton, ὁ.π. 673-674, τὸ χρονολόγησε περὶ τὸ 425 π.Χ., ἐνῶ ὁ F. Eckstein, ὁ.π. 31, τὸ κατέβασε στὴ δεκαετία 420-410 π.Χ. γιὰ τεχνοτροπικοὺς λόγους, βασιζόμενος στὸ Ἐκαταῖο τῆς Βρετανικῆς Σχολῆς στὴν Ἀθήνα, ἡ χρονολόγησις τοῦ ὁποῖου στὸν 5ο αἰ. π.Χ. ἀμφισβητήθηκε ἔντονα, ἰδίως ἀπὸ τὴν Harrison, *Agora* XI, 87 κέ., 99, ποὺ τὸ κατέβασε στὶς ἀρχὲς τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ. (ἐπίσης H. Sarian, ὁ.π. ἀρ. 131*), ἐνῶ ἡ E. Simon, ὁ.π. 273 σημ. 11, θεώρησε πιθανὴ τὴ χρονολόγησις στὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου, καθὼς ὁ Αὐγουστός «den Kult der mit Hekate gleichgesetzte Diana besonders pflegte».

859. Πρβ. Ἀριστοφάνη, *Σφήκες*, στ. 804: «ὥσπερ Ἐκαταῖον πανταχοῦ πρὸ τῶν θυρῶν». Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. κυρίως Th. Kraus, ὁ.π. 106· Harrison, *Agora* XI, 96· E. Simon, ὁ.π. 273-274.

860. Ἐνδεικτικὰ, μόνο ἀπὸ τὴν Ἀγορὰ τῆς Ἀθήνας προέρχονται 22 Ἐκαταῖα: Harrison, *Agora* XI, 86-107 ἀρ. 134-155 πίν. 32-39.

861. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν τύπο ποὺ παρουσιάζει τὸ 49 μὲ τρεῖς ἀρχαϊστικὲς μορφὲς γύρω ἀπὸ κίονα, ὑπάρχει μία ἄλλη μεγάλη κατηγορία Ἐκαταίων, τὴν ὁποία ὁ Th. Kraus, ὁ.π. διέκρινε σὲ τρεῖς ὁμάδες ποὺ ἀκολουθοῦν ἐλληνιστικὰ πρωτότυπα. Στὰ Ἐκαταῖα τῆς ὁμάδας Α γύρω ἀπὸ τρικέφαλη ἐρμαϊκὴ στήλη χορεύουν τρεῖς ἀνάγλυφες ἀρχαϊστικὲς γυναικεῖες μορφές (Th. Kraus, ὁ.π. 128-139 πίν. 9-10), στὴν ὁμάδα Β οἱ μορφὲς δὲν εἶναι ἀρχαϊστικές (σ. 139-144 πίν. 11-13) καὶ στὴν ὁμάδα C

ὁ χορὸς ἀποδίδεται ἀνάγλυφος γύρω ἀπὸ τρεῖς πλήρεις κεντρικὲς μορφὲς τῆς Ἑκάτης (σ. 144-152 πίν. 14-15). Οἱ μορφὲς ποὺ χορεύουν γύρω ἀπὸ τὸ Ἑκαταῖο ταυτίζονται μὲ τὶς Χάριτες (Th. Kraus, ὁ.π. 150-152· Harrison, *Agora* XI, 105-107 ἄρ. 152-154 πίν. 38-39· ἡ ἴδια, *LIMC* III [1986] 198, 202 λ. «Charites» ἄρ. 28*-34· W. Fuchs, *Vorbilder*, 39· H. Sarian, ὁ.π. 1004-1005) ἢ τὶς Νύμφες (Th. Kraus, ὁ.π. 151, ἀναφερόμενος εἰδικὰ στὰ παραδείγματα ἀπὸ τὶς Θεοπίες). Ἡ σύνδεση τῶν λατρειῶν τῆς Ἑκάτης καὶ τῶν Χαρίτων εἶναι βεβαιωμένη στὴν Ἀθήνα, τουλάχιστον γιὰ τὸν 1ο αἰ. π.Χ., ὅποτε εἶχαν κοινὸ ἱερεὰ σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιγραφή τοῦ θρόνου τοῦ τοῦ Θεάτρο τοῦ Διονύσου (*IG* II² 5050 Ἱερέως Χαρίτων / καὶ Ἀρτέμιδος / Ἐπιπυργιδίας / Πυρφόρου: M. Maass, *Die Prohedrie des Dionysos Theaters in Athen* [1972] 122 πίν. XIII. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. καὶ E. Simon, ὁ.π. 281).

862. Harrison, *Agora* XI, 53, ὅπου σημειώνεται ὅτι ὁ χιτώνας δὲν ἀποδίδεται στὰ μεγαλύτερου μεγέθους Ἑκαταῖα ποὺ βρίσκονται ἐγγύτερα στὸ πρωτότυπο ἔργο τοῦ Ἀλκαμένους. Χαρακτηριστικὰ δὲν ἀποδίδεται χιτώνας σὲ μία ἀπὸ τὶς πρωιμότερες παραστάσεις τοῦ στὸ ἀνάγλυφο τῆς Ξενοκράτειας (EAM 2756: F. Eckstein, ὁ.π. 33-34 εἰκ. 12 [τοῦ α' τετάρτου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.]· B. S. Ridgway, *Fifth Century Styles in Greek Sculpture* [1981] 131-133 εἰκ. 97, τῆς ἐποχῆς τοῦ θωρακείου τῆς Νίκης). Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι ἡ ἔλλειψη τοῦ χιτῶνα σὲ πεπλοφόρους τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. ἔχει ἐρμηνευθεῖ ὡς «ἐπιστροφή» σὲ πρακτικὴ τοῦ 5ου αἰ. (O. Palagia, *Euphranor* [1980] 20).

863. Πρβ. σχηματικὰ Harrison, *Agora* XI, 88 ἄρ. 139, 146 πίν. 34, 35· ἡ ἀκόμα καὶ τὸ Ἑκαταῖο τῆς Βρετανικῆς Σχολῆς (F. Eckstein, ὁ.π. εἰκ. 2, ὅπου διακρίνεται ἡ τεθλασμένη παρυφή).

864. E. Simon, *Hekate in Athen*, *AM* 100, 1985, 273 κέ., ἡ ὁποία ἐπὶ τῇ βάσει παραστάσεων ἀγγείων, καταλήγει ὅτι σὲ ἓνα εἶδωλο Ἑκάτης, ἂν δὲν κρατοῦσε τὸ ἴδιο δάδες, αὐτὲς θὰ βρίσκονταν τοποθετημένες γύρω τοῦ (σ. 282).

865. Th. Kraus, *Hekate* (1960) 127-128. Γιὰ τὴ σημασία τοῦ καρποῦ ροιᾶς στὴν Ἀρχαιότητα βλ. F. Muthmann, *Das Granatapfel, Symbol des Lebens in der alten Welt* (1982) 39-113.

866. Γιὰ τὰ σύμβολα ποὺ κρατοῦν τὰ Ἑκαταῖα βλ. γενικότερα Th. Kraus, ὁ.π. 127-128, ὅπου ἀναφέρεται καὶ στὸν συμβολισμό τοῦ καθενός· Harrison, *Agora* XI, 97-98, ἡ ὁποία προχωρεῖ σὲ μία κατάταξη τῶν Ἑκαταίων τῆς Ἀγορᾶς σὲ τύπους ἀνάλογα μὲ τὰ ἀντικείμενα ποὺ κρατοῦν, σύμφωνα μὲ τὸ σύστημα τοῦ E. Petersen, *Die dreigestaltige Hekate*, *ArchEpigrMitt* 4, 1880, 140-174. Ἡ Ἑκάτη τῆς Ἐπιδαύρου 49 ἐμπίπτει στὴ γενικὴ κατηγορία II, ὅπου οἱ δύο ἀπὸ τὶς τρεῖς μορφὲς ἔχουν πανομοιότυπη στάση καὶ διαφέρει ἡ τρίτη, δὲν ἀνήκει ὅμως σὲ καμία ἀπὸ τὶς ὑποκατηγορίες τόσο τοῦ E. Petersen ὅσο καὶ τῆς Harrison, ἡ ὁποία πρόσθεσε ἀκόμα τέσσερις συνδυασμούς. Ὅποσοδήποτε ὅμως δὲν ἀνήκει στὴν ὁμάδα H τοῦ E. Petersen, ὅπως ὑποστήριξε ὁ Th. Kraus, ὁ.π. 155, καθὼς στὴν ὁμάδα αὐτὴ καὶ οἱ τρεῖς μορφὲς ἔχουν κατεβασμένο τὸ ἓνα χέρι ἀγγίζοντας τὸν πέπλο. Ἀνάλογα σύμβολα κρατοῦν οἱ μορφὲς τοῦ Ἑκαταίου τοῦ Ἀργούς (EAM 2626: Vollgraff, 60 εἰκ. 50· H. Sarian, ὁ.π. [σημ. 856] ἄρ. 134*). Τὸ ἀγαλμάτιο παρουσιάζει μεγάλες ὁμοιότητες μὲ τὸ 49, φαίνεται πάντως ὕστερο, λόγω τῆς σκληρότερης ἐργασίας καὶ τῆς ἐντονότερης χρήσης τοῦ τρυπάνου στὰ μαλλιά.

867. Πρβ. Αἰσχύλου, *Ἰκέτιδες*, στ. 676-677: «Ἀρτεμιν δὲ Ἑκάταν γυναικῶν λόχους ἐφορεύειν». Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. Th. Kraus, ὁ.π. 86, 89· E. Simon, *Die Götter der Griechen*³ (1982) 150, 158· L. Kahil, *LIMC* II (1984) 686, 752 λ. «Artemis» (ἡ ταύτιση τοῦ τύπου «Artemis-Hekate (: dite de «type rhodien» εἶναι πολὺ ἀμφίβολη· E. Simon, ὁ.π. 276-280).

868. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. Κεφ. IV: 299.

869. Χαρακτηριστικὸ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀρτέμιδος εἶναι ἡ ἀπόδοση κυνοκεφαλῶν στὶς ὕδρορροές τῆς σίμης (Roux, 211 πίν. 591). Εἶναι ὅμως γνωστὸ ὅτι τὰ σκυλιὰ συνδέονταν στενὰ καὶ μὲ τὴ λατρεία τῆς Ἑκάτης, στὴν ὁποία προσφέρονταν καὶ ὡς θυσία (Th. Kraus, *Hekate* [1960] 89· E. Simon, ὁ.π. 273). Ὁ Vollgraff, 63, ὑπέθεσε ὅτι τὸ Ἑκαταῖον 49 παριστάνει σὲ μικρογραφία ἓνα ἀπὸ τὰ ἀγάλματα τοῦ ναοῦ τῆς Ἀρτέμιδος, ἀποψη τὴν ὁποία ἐπαναλαμβάνει χωρὶς σχολιασμό ὁ Th. Kraus, ὁ.π. 169 ἄρ. 4b. Ἄν καὶ γιὰ τὸ λατρευτικὸ ἀγαλμα τῆς Ἀρτέμιδος στὸ Ἀσκληπιεῖο δὲν εἶναι τίποτε γνωστὸ, ἐν τούτοις ὁ ἀγαλματικὸς τύπος τῆς Τρίμορφης Ἑκάτης ἀσφαλῶς δὲν ἀρμόζει σὲ βᾶθρο στὸν σηκὸ ἐνὸς ναοῦ (πρβ. τὴν κάτοψη: Roux, πίν. 54). Εἶναι ἀκόμη χαρακτηριστικὸ ὅτι Ἑκαταῖα ἔχουν βρεθεῖ σὲ ἱερὰ πολλῶν θεοτήτων καὶ ὄχι μόνο σὲ Ἀσκληπιεῖα (πρβ. τὸν κατάλογο τοῦ Th. Kraus, ὁ.π. 169-171, ὅπου τὰ παραδείγματα κατατάσσονται ἀνάλογα μὲ τὴν προέλευσή τους).

870. O. Weinreich, Θεοὶ Ἐπήκοοι, AM 37, 1912, 1-68, ὁ ὁποῖος συγκεντρώνει τὶς ὥς τότε γνωστὲς ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες (σ. 5-25 ἀρ. 1-138). Ἡ Ἐκάτη ἀναφέρεται σὲ δύο ἀκόμῃ περιπτώσεις ὡς ἐπήκοος: σὲ ἓνα ἀνάγλυφο ἀπὸ τὴν Ὀδησσό (σημερινὴ Βάρνα) μὲ διαφορετικοῦ τύπου παράσταση (Th. Kraus, ὁ.π. 163) καὶ σὲ ἓνα σφραγιδόλιθο (O. Weinreich, ὁ.π. 13 ἀρ. 52). Τὸ ἐπίθετο ἀπαντᾷ ἔξι φορές ἀκόμῃ στὶς ἐπιγραφὲς ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Ἐπιδάουρου, ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ τέσσερις ἀναφέρονται στὸν Ἀσκληπιό (IG IV² 387, 458, 467 καὶ 468 [στὴν τελευταία δὲν σώζεται τὸ ὄνομα τοῦ θεοῦ, ἡ εὐρεσίη τῆς ὁμῶς μέσα στὸν ναὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ ἡ ἀναφορὰ σὲ θεραπεία ἀσθενοῦς δὲν ἀφήνουν καμία ἀμφιβολία ὅτι ἀπευθύνεται στὸν Ἀσκληπιό]), μία ἀναφέρεται στὸν Τελεοφόρο (IG IV² 562), ἐνῶ ἡ IG IV² 578 εἶναι ἀρκετὰ φθαρμένη καὶ δὲν μπορεῖ νὰ διαπιστωθεῖ ποιά θεότητα ὀνομάζεται ἐπήκοος.

871. Γιὰ τὴν Ἐκάτη ἢ Ἀρτέμιδα/Ἐκάτη Κουροτρόφο, ἡ λατρεία τῆς ὁποίας βεβαιώνεται ἀπὸ ἀρχαῖες πηγές, βλ. Th. Kraus, ὁ.π. 46-47, 59, 86· E. Simon, ὁ.π. 273. Τὴν ὑπόθεσιν ὅτι ὑπονοεῖται ἡ ιδιότητα αὐτῆς θεᾶς στὴν ἀνάθεσιν τοῦ Ἐκαταίου 49 διατυπώνει ὁ Th. Kraus, ὁ.π. 169 ἀρ. 4b.

872. IG IV² 561 («saec. I/II p.Chr.»)· Peek I, 110 ἀρ. 235. Ὅπως σωστὰ σημειώνει ὁ Th. Kraus, ὁ.π. 155 σημ. 648, ὁ Φάβουλλος αὐτὸς δὲν πρέπει νὰ ταυτίζεται μὲ κάποιον ἀπὸ τοὺς Fabius Fabullus ποὺ ἀναφέρονται ἀπὸ τοὺς Stein-Groag, στήν: *Prosopographia Imperii Romani* III² (1943) 100 ἀρ. 30-32, καὶ χρονολογοῦνται στὸ β' μισὸ τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ., ὅπως δέχεται ὁ F. Hiller v. Gaertringen. Ἀπίθανο φαίνεται ἀκόμῃ νὰ πρόκειται γιὰ κάποιον ἀπόγονό τους, καθὼς ἡ δράση τους δὲν τοποθετεῖται στὸν ἐλληνικὸ χῶρο.

873. Πρβ. ἐνδεικτικὰ τὴ δαδοφόρο μορφή στὸ Ἐκαταῖο τῆς Βιέννης (Kunsthistorisches Museum I 1193: Th. Kraus, ὁ.π. πίν. 172), ἢ αὐτὸ στὴν Κοπεγχάγη, ὅπου μάλιστα οἱ δακτύλιοι τῆς δάδας βρίσκονται στὸ ἴδιο σημεῖο μὲ αὐτοὺς στὸ 50 (Ἐθνικὸ Μουσεῖο ABb 159: Th. Kraus, ὁ.π. πίν. 181-3· H. Sarian, ὁ.π. [σημ. 856] ἀρ. 142*).

874. Βλ. συνοπτικὰ L. Kahil, LIMC II (1984) 654-662, 749 λ. «Artemis». Μὲ ἀνάλογο τρόπο ἡ Ἀρτεμις κρατᾷ τὴ δάδα σὲ ἓνα ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὴ Βραυρώννα, τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. (Μουσεῖο Βραυρώνος 1171 [77]: L. Kahil, ὁ.π. 658 ἀρ. 459*), σὲ μία ὁμάδα πῆλινων εἰδωλίων τοῦ τέλους τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. (L. Kahil, ὁ.π. 660 ἀρ. 496*-498*) καὶ σὲ ἓνα ἐλληνιστικὸ ἀγαλμάτιο ἀπὸ τὴν Κύπρο (Μουσεῖο Λεμεσοῦ 79/1: L. Kahil, ὁ.π. 657 ἀρ. 451*).

875. Πρβ. τὴν Κόρη στὸ «Μεγάλον ἀνάγλυφο τῆς Ἐλευσίνας», τοῦ 430 π.Χ. περίπου (EAM 126: L. Beschi, LIMC IV [1988] 867 λ. «Demeter» ἀρ. 375*, μὲ βιβλιογραφία) ἢ στὸ ψηφισματικὸ ἀνάγλυφο τοῦ 422/1 π.Χ., ἐπίσης ἀπὸ τὴν Ἐλευσίνα (Μουσεῖο Ἐλευσίνας 5093: A. Peschlow-Bindokat, Demeter und Persephone in der attischen Kunst des 6. bis 4. Jhs. v.Chr., *Jdl* 87, 1972, 112-113, 150 ἀρ. R8 εἰκ. 34· Meyer, *Urkundenreliefs*, 266 ἀρ. A 5). Σὲ ἓνα ἀνάγλυφο ἀπὸ τὸν Ραμνούντα τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Κόρη, καὶ ἡ πεπλοφόρος Δήμητρα κρατᾷ μία δάδα μὲ τὸν ἴδιο τρόπο (Μόναχο, Γλυπτοθήκη 198: L. Beschi, ὁ.π. 865 ἀρ. 232*. B. Vierneisel-Schlörb, *Glyptothek München. Katalog der Skulpturen III: Klassische Grabdenkmäler und Votivreliefs* [1988] 1-8 πίν. 1, ἡ ὁποία τὸ χρονολογεῖ ἀμέσως μετὰ τὸ 420 π.Χ.), ἐνῶ σὲ ἓνα ἀνάγλυφο ἀπὸ τὸ Κέρτς, τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., καὶ ἓνας λατρευτῆς κρατᾷ τὴ μία ἀπὸ τὶς δύο δάδες ὅπως ἡ Κόρη (Ἀγ. Πετρούπολη, Ermitage Pan. 160: L. Beschi, ὁ.π. 867 ἀρ. 270*). Ἀνάλογα παρουσιάζεται ἡ Κόρη καὶ σὲ ἓνα θραῦσμα ἀναγλύφου ἀπὸ τὴν Ἐλευσίνα, τοῦ β' μισοῦ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. (Παρίσι, Λοῦβρο MA 759: A. Peschlow-Bindokat, ὁ.π. 156 ἀρ. R69 εἰκ. 54), ὅπως καὶ σὲ ἓνα ἀνάγλυφο τοῦ 300 π.Χ. περίπου στὸ Ἐδιμβούργο (Royal Museum of Scotland 1956. 364: L. Beschi, ὁ.π. 870 ἀρ. 308*).

Σπανιότερα εἰκονίζεται καὶ ἡ Δήμητρα κρατώντας τὴ δάδα κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἀνάγλυφο τοῦ Μονάχου, πρβ. ἓνα ἀγαλμάτιο ἀπὸ τὴν Κυρήνη (Λονδίνο, Βρετανικὸ Μουσεῖο 1544: L. Beschi, ὁ.π. 855 ἀρ. 84*) καὶ ἓνα εἰδῶλιο ἀπὸ τὴν Πριήνη τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. (Βερολίνο, Staatliche Museen TC 8585: L. Beschi, ὁ.π. 856 ἀρ. 98*), ἀλλὰ καὶ στὴν Α ζωφόρο τοῦ Παρθενῶνος, παρότι ἐδῶ ἡ Δήμητρα εἰκονίζεται καθιστῇ (L. Beschi, ὁ.π. 879 ἀρ. 423*).

876. Peek II, 38 ἀρ. 64 πίν. XVI εἰκ. 36.

877. Τὸ βασικότερο ἔργο γιὰ τὴν εἰκονογραφία τῆς θεᾶς εἶναι τὸ λῆμμα «Aphrodite» τοῦ Α. Δεληβορριά στὸ LIMC (Delivortrias, 2-150 ἀρ. 1-1570), μὲ λεπτομερὴ κατὰταξιν τοῦ πολυπληθοῦς

ύλικού οὐ ἐπιμέρους τύπους καὶ πλήρη παράθεση τῆς βιβλιογραφίας καὶ τῶν ἀπόψεων ποὺ ἔχουν κάθε φορά διατυπωθεῖ.

878. Μὲ τὸν τύπο τῆς Ἀφροδίτης «Λούβρου/Νεάπολης», ἡ ὅπως ὀνομαζόταν παλαιότερα τῆς Ἀφροδίτης «Fréjus», ἔχει ἀσχοληθεῖ ἐκτεταμένα ἡ ἔρευνα: Delivorrias, 33-35 ἀρ. 225*-240, μὲ βιβλιογραφία καὶ συνοπτικὰ τὶς ἀπόψεις σχετικὰ μὲ τὴ χρονολόγησι, τὸν γλύπτη καὶ τὸν τόπο ὅπου θὰ βρισκόταν τὸ πρωτότυπο· W. Neumer-Pfau, *Studien zur Ikonographie und gesellschaftlichen Funktion hellenistischer Aphrodite-Statuen* (δ.δ. 1981 [1982]) 104-105, ἡ ὁποία χρονολογεῖ τὸν τύπο περὶ τὸ 400 π.Χ.· Karanastassis I, 211-217, ἡ ὁποία ἀμφιβάλλει γιὰ τὴν ἀπόδοσι στὸν Καλλίμαχο καὶ γενικότερα οὐ ἀτυκτὸ ἐργαστήριον, ἐνῶ τὸν ἀνάγει γενικὰ στὸ τελευταῖο τέταρτον τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.· M. Ἀνδρόνικος, Ἡ Ἀφροδίτη τῆς Θεσσαλονίκης, *AE* 1985 (1987), 1-32 εἰκ. 1-3 πίν. 1-3, ὁ ὁποῖος ἀρνεῖται τὴν ἀπόδοσι στὸν Καλλίμαχο καὶ τὸν χρονολογεῖ ἐπιφυλακτικὰ πρὶν ἀπὸ τὸ 421 π.Χ.· Ghedini, 110-113, ὅπου ὁ τύπος χρονολογεῖται στὸ 420-410 π.Χ. καὶ ἡ ἀπόδοσι στὸν Καλλίμαχο θεωρεῖται ὡς ἡ πλέον πιστευτή· M. Brinke, Die Aphrodite Louvre-Neapel, *AntPl* 25 (1996) 7-64 πίν. 1-50 (τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰ.)· E. Schmidt, *LIMC* VIII (1997) 196-198 λ. «Venus» ἀρ. 1*-28*.

879. Πρβ. Bieber, *Copies*, 46-49 πίν. 23-28 εἰκ. 124-159. Γιὰ τὴ σημασία τοῦ τύπου στὴ Ρώμη βλ. καὶ S. Karusu, Neues zum Aphrodite «Fréjus», *AM* 89, 1974, 165 καὶ σημ. 68· E. Schmidt, ὁ.π.

880. Karanastassis I, 217-259, 267-290 ἀρ. ΑΙ1-ΑΙ41 πίν. 46-65. Νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι τὰ ἀντίγραφα, γιὰ τὰ ὁποῖα ἡ Ghedini, 111 σημ. 117, ἀναφέρει ὅτι πρέπει νὰ προστεθοῦν στὸν κατάλογο τῆς Π. Καραναστάσι, συμπεριλαμβάνονταν ἤδη σ' αὐτὸν.

881. Karanastassis I, 220-221, 280 ἀρ. ΑΙ4 πίν. 501-2. Ἡ ἀποκατάστασι ἐνὸς μήλου στὸ προτεταμένο ἀριστερὸ χεῖρ τῆς μορφῆς φαίνεται σωστή (πρβ. S. Karusu, ὁ.π. 163).

882. Παρίσι, Λούβρον MA 525, ἴσως ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Νεάπολης: Delivorrias, 34 ἀρ. 225*. Karanastassis I, 212 καὶ σημ. 17 (βιβλιογραφία)· 218 καὶ σημ. 39 πίν. 461, 471, 481-2, ὅπου συμφωνεῖ μὲ τὴν παραδεδομένη χρονολόγησι τοῦ ἀγάλματος στὴν πρώιμη ἐποχὴ τοῦ Αὐγουστοῦ· M. Brinke, ὁ.π. 19-20 ἀρ. R3 πίν. 1-2 (τῆς ἐποχῆς τῶν Ἰουλίων-Κλαυδίων). Θεσσαλονίκη, Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο, 831, ἀπὸ τὸ Σεραπεῖο: ὁ.π. (σημ. 90).

883. Πρβ. ἰδίως M. Brinke, ὁ.π. πίν. 1-9.

884. Πρβ. τὴ διαμόρφωσι τοῦ σημείου αὐτοῦ καὶ στὰ τρία ἀγαλματίδια μὲ τὰ ὁποῖα καὶ τεχνολογικὰ ἀντιπαραβλήθηκε τὸ 52 (ὁ.π. σ. 178· Karanastassis I, 287 ἀρ. ΑΙ28-ΑΙ30 πίν. 62, ὅπου ἀποδίδεται ἐπίσης μία λεπτὴ αὐλάκα ἢ ἐγχάρακτη γραμμὴ).

885. Ὁ.π. σημ. 406· ἰδίως Karanastassis I, 287 ἀρ. ΑΙ28 πίν. 623.

886. Μόνον ὁ A. Milchhöfer, Dike, *JdI* 7, 1892, 203-208, ἐρμήνευσε τὴ μορφὴ ὡς Δίκη ποὺ θὰ βρισκόταν στὸν ἀναφερόμενον ἀπὸ τὸν Πανσανία ναὸ τῆς Θέμιδος. Συσχετισμὸ μὲ τὴ Θέμιδα ὑποθέτει ἀκόμη ἡ Vierneisel-Schlörb, 209. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ ποὺ ἀπτεται περισσότερο τῆς θέσεως τοῦ ἀγάλματος στὸ Ἀσκληπιεῖο βλ. Κεφ. IV: σ. 301-302.

887. Ἀποκλείεται ἐπομένως νὰ κρατοῦσε τὸ ξίφος, ὅπως ὑπέθεσαν οἱ: Καρούζου, 154 ἀρ. 262· καὶ Picard, *Manuel* III, 298, ἐνῶ οἱ: A. Milchhöfer, ὁ.π. 207· J. Boardman, *Greek Sculpture: The Classical Period* (1987) στὴν εἰκ. 217· A. Linfert, Die Schule des Polyklets, στὸ: *Polyklet. Der Bildhauer der griechischen Klassik* (1990) 260-261, ἀναπαρέστησαν τὸ ξίφος στὸ δεξιὸ χεῖρ.

888. Τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ δεξιὸ χεῖρ λύγιζε στὸν ἀγκῶνα καὶ ὁ πήχυς ὡς ἓνα βαθμὸ τουλάχιστον θὰ ὑψωνόταν, πιστοποιεῖται ἀπὸ τὴ θέσι τοῦ χιτῶνα ποὺ ἔχει «γλιστρήσει» ἀπὸ τὸν ὦμον καὶ ἀποδίδεται στὸ κάτω τμήμα τοῦ βραχίονα. Ἡ ἄποψις τῆς Καρούζου, 154 ἀρ. 262, ὅτι τὸ δεξιὸ χεῖρ ἦταν κατεβασιμένο καὶ θὰ κρατοῦσε τὴν ἄκρη τοῦ ἱματίου δὲν εἶναι πιθανή, ἐνῶ γιὰ τοὺς ἴδιους λόγους πρέπει νὰ ἀποκλεισθεῖ καὶ ἡ ἄποψις τοῦ W. A. Daszewski, Aphrodite Hoplismene from Nea Paphos, *RDAC* 1982, 198· καί, Aphrodite from Paphos and from Egypt, *Cyprus and the East Mediterranean in the Iron Age, Proceedings of the Seventh British Museum Classical Colloquium* (1988 [1989]) 122, ὅτι ἡ Ἀφροδίτη ἀκουμποῦσε τὸ δεξιὸ χεῖρ οὐ ἀσπίδα ὅπως ἡ Ἀθηνᾶ.

889. B. Στάης, Ἀγάλματα ἐξ Ἐπιδαύρου, *AE* 1886, 258· L. Alscher, *Griechische Plastik* III (1956) 31· R. Kabus-Jahn, *Studien zur Frauenfiguren des 4. Jhs. v. Chr.* (1963) 81 σημ. 1. Ἐνα κάτοπτρον πρότειναν οἱ Defrasse-Lechat, 178, τὸ ἀρνήθηκε ὁμως ἐντονα ὁ F. Hauser, Die Aphrodite von Epidauros,

RM. 17, 1902, 249 σημ. 1. Στην υπόθεση αυτή επανήλθε, χωρίς αιτιολόγηση, ο F. Robert, *Épidaure* (1935) 32, την θεωρεί δε πιθανή ο J. Flemberg, *Venus Armata* (1991) 49 σημ. 230.

890. Ἄν κρατοῦσε περικεφαλαία στὸ δεξιὸ χέρι, τότε ἡ ἀπόδοση τοῦ δόρατος στὸ ἀριστερὸ εἶναι πιθανότερη. Θὰ πρέπει μάλλον νὰ ἀποκλεισθεῖ ἡ υπόθεση ὅτι ἡ Ἀφροδίτη κρατοῦσε μῆλο καὶ σκῆπτρο ἀντίστοιχα, καθὼς στὴν περίπτωση αὐτῇ μόνο τὸ ξίφος, τοῦ ὁποῖου μάλιστα μονάχα ἡ λαβὴ καὶ ὁ τελαμὼν ἦταν ὁρατά, δύσκολα θὰ μπορούσε νὰ δώσει τὸν ἰδιαίτερο πολεμικὸ χαρακτήρα τῆς μορφῆς. Πρβ. ἐνδεικτικὰ τὴν εἰκόνα τῆς Ἀφροδίτης σὲ νόμισμα τοῦ Γυθείου (Delivorrias, 36 ἀρ. 245*), τὴν ὁποία ὁ F. Hauser, ὁ.π. 242, ἔλαβε ὡς πρότυπο γιὰ τὴ συμπλήρωση τοῦ τύπου. Τὴν περικεφαλαία στὸ δεξιὸ χέρι υποστηρίζει ἡ D. Arnold, *Die Polykletsnachfolge*, *JdI* Ergh. 25 (1969) 152, ἀναπαριστώντας τὴν κοντὰ στὸ κορμό· δὲν ἀρνεῖται βέβαια τὴν υπόθεση ἐνὸς μῆλου (σημ. 548), ὁπότε θὰ τονιζόταν περισσότερο ἡ ἀντίθεση τοῦ ἀφροδιασικοῦ καὶ τοῦ πολεμικοῦ στοιχείου. Μία φιάλη στὸ δεξιὸ χέρι υποθέτει ὁ J. Flemberg, ὁ.π. 54.

891. Συνηθισμένο θέμα εἶναι αὐτὸ τῆς Ἀφροδίτης τὴ στιγμή πού βάζει τὸν τελαμῶνα γύρω ἀπὸ τὸ σῶμα τῆς· τὸ θέμα μάλιστα αὐτὸ συνδυάζεται μὲ διάφορους ἀγαλματικούς τύπους: Πρβ. τὴν Ἀφροδίτη γυμνὴ σὲ τύπο πού ἀνάγεται σὲ πρῶμο ἐλληνιστικὸ πρότυπο (Delivorrias, 57 ἀρ. 456*-461*), τὸν τύπο «Λούβρου-Νεάπολης» ἢ αὐτόν «τῆς Arles», σὲ παραστάσεις τῆς ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου (Delivorrias, 35 ἀρ. 239* καὶ σ. 64 ἀρ. 531* ἀντίστοιχα).

892. Ὁ.π. Κεφ. II: σ. 147 ἀρ. I-III.

893. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ προσοχὴ μὲ τὴν ὁποία ὁ τελαμῶνας καὶ ὁ κολεὸς συνδέονται μὲ τὰ ὑπόλοιπα στοιχεῖα τῆς μορφῆς, ὅπως ἡ χιαστὴ ἀπόδοση τοῦ τελαμῶνα μὲ τὴν τύλη τοῦ χιτῶνα, οἱ πτυχὲς τοῦ ὁποῖου «μαζεύονται» ἐλαφρὰ κάτω ἀπὸ τὸν τελαμῶνα ἀκόμη καὶ στὴν ἀμελέστερα δουλεμένη πίσω ὄψη τοῦ ἀγάλματος. Ὁ κολεὸς ἐπίσης ἀποδίδεται ἀκόμα καὶ ἀνάμεσα στὴν τύλη τοῦ ἱματίου καὶ στὴ συστάδα τῶν πτυχῶν πού πέφτουν ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ ὦμο, ὅπου γίνεται ἀντιληπτός μόνο μὲ μία ἐκ τοῦ σύνεγγυς παρατήρησης τοῦ ἀγάλματος. Ὅτι τὰ ἀγάλματα I καὶ II δὲν ἀπηχοῦν τὸ πρωτότυπο βλ. καὶ J. Flemberg, ὁ.π. 49-50, 53-54.

894. Συζήτηση μὲ βιβλιογραφία τῶν ἀπόψεων δίνει ἡ Vierneisel-Schlörb, 209-213.

895. Τὶς προτάσεις χρονολόγησης τοῦ πρωτοτύπου δίνει συνοπτικὰ ὁ Delivorrias, 36. Ἡ ὑστερότερη χρονολόγηση, τὸ 375-365 π.Χ., τὴν ὁποία υποστήριξε ὁ T. Dohrn, *Attische Plastik* (1957) 207-208, δὲν ἔχει γίνε ἀποδεκτὴ, ἐκτὸς ἴσως μόνο ἀπὸ τὴν W. Neumer-Pfau, ὁ.π. (σημ. 878) 106, ἡ ὁποία ἀναφέρεται γενικὰ στὸ β' τέταρτο τοῦ 4ου αἰ., ἐνῶ ἡ M. G. Picozzi, *Una statua femminile nella Galleria del Palazzo Colonna, Scienze dell'Antichità* 1, 1987, 292, δέχεται μία χρονολόγηση στὶς δύο πρῶτες δεκαετίες τοῦ 4ου αἰ. Περὶ τὸ 380 π.Χ. τὸ χρονολογεῖ καὶ ὁ J. Flemberg, ὁ.π. 52-53, ἐνῶ ἡ B. S. Ridgway, *Fourth-Century Styles in Greek Sculpture* (1998) 331, χρονολόγησε τὸ ἔργο λίγο μετὰ τὸ 400 π.Χ.

896. Πανουσιάνης, III 18, 8: «Τὰ δὲ ἐν Ἀμύνκλεις θέας ἄξια ... Ἀρίστανδρος δὲ Πάριος καὶ Πολύκλειτος Ἀργεῖος, ὁ μὲν ... Πολύκλειτος δὲ Ἀφροδίτην παρὰ Ἀμύνκλαιν καλουμένην ...» Τὴν υπόθεση ὅτι ἡ Ἀφροδίτη τῆς Ἐπιδάουρου σχετίζεται μὲ τὸ ἀνάθημα τῶν Ἀμυκλῶν ἔκανε πρῶτος ὁ F. Hauser, ὁ.π. (σημ. 889) 240-250, καὶ τελευταῖα τὴν ἐπανελάβε ἡ Vierneisel-Schlörb, 208. Ὁ ἀναφερόμενος Πολύκλειτος ταυτίζεται συχνὰ μὲ τὸν Πολύκλειτο τὸν Νεώτερο (Vierneisel-Schlörb, 209, μὲ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία στὴ σ. 212 σημ. 5· A. Linfert, ὁ.π. [σημ. 887] 260-263· L. Todisco, *Scultura greca del IV secolo* [1993] 52).

897. Αὐτὸ ἰσχύει ἀκόμα καὶ ἂν προτιμηθεῖ μία χρονολόγηση τοῦ πρωτοτύπου μετὰ τὸ 400 π.Χ., καθὼς, ὅπως σημειώνει ὁ A. Borbein, *Die griechische Statue des 4. Jhs., JdI* 87, 1973, 204 σημ. 704: «Die politische Situation der Zeit spricht nicht gegen eine späte Weihung, da die gespannten Beziehungen zwischen Athen und Sparta zumindenst bis zum Frieden von 371 immer wieder Gelegenheit gaben, an das Ereignis von Aigos Potamoi zu erinnern». Κάτι ἀνάλογο εἶχε ἤδη δεχθεῖ καὶ ἡ D. Arnold, ὁ.π. (σημ. 890) 154.

898. A. Delivorrias, *Der statuarische Typus der sogenannten Hera Borghese*, στί: H. Beck - P. C. Bol (ἐκδ.), *Polykletforschungen* (1993) 221-242 εἰκ. 1-3· ὁ ἴδιος, *Polykleitos and the Allure of Feminine Beauty*, στί: W. G. Moon (ἐκδ.), *Polykleitos the Doryphoros and Tradition* (1995) 200-203 εἰκ. 113. Στὴν ταύτιση αὐτὴ κατέληξε μὲ βάση ἓνα ψηφισματικὸ ἀνάγλυφο στὴν Αἴγινα, πού ἀνάγεται στὰ χρόνια μετὰ τὸ 405 π.Χ. καὶ εἰκονίζει τὸν Ἀπόλλωνα καὶ δίπλα σὲ τρίποδα γυναικεῖα μορφή στὸν τύπο τῆς

«Ἡρας Borghese» με κέρας ἀφθονίας στο ἀριστερὸ καὶ πηδάλιο στο δεξιὸ χέρι, καθὼς καὶ τὶς λιγοστες φιλολογικὲς πηγές (Νόννος, *Διονυσιακά*, 43.6· Πausanias, III 18,7-9). Ἡ θεὰ ἐπομένως δὲν θὰ εἰκονιζόταν ὀπλισμένη.

899. G. Calza, *Afrodite armata, Ausonia* 9, 1909, 172-184. J. Flemberg, ὁ.π. 29-36 (testimonia). Γιὰ τὸν πολεμικὸ χαρακτήρα τῆς Ἀφροδίτης ποὺ συνδέεται ἄμεσα με τὸν Ἄρη βλ. E. Simon, *Die Götter der Griechen*³ (1985) 258-262 με παραδόσεις ἀπὸ πολλὰς ἑλληνικὲς περιοχές. Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ παράδειγμα τῆς Θήβας, ὅπου, κατὰ τὸν Ξενοφῶντα, Ἑλληνικά V 4, 4, τὸ 379-378 π.Χ. σκότωσαν τοὺς Πολεμάρχους τὴν ὥρα ποὺ γιόρταζαν τὰ Ἀφροδίσια (F. Croissant - F. Salviat, *Aphrodite gardienne de Magistres: Gynéconomes de Thasos et Polemarques de Thèbes, BCH* 90, 1966, 465-471). Ἡ προέλευση τῆς ὑπόστασης αὐτῆς τῆς Ἀφροδίτης θεωρεῖται ἀνατολική (Delivorrias, 2· J. Flemberg, ὁ.π. 12-28· [βλ. καὶ στὴν ἐπόμενη σημ.]).

900. Πausanias, III 23, 1: «αὐτὴ δὲ ἡ θεὸς ξόανον ὀπλισμένον». Κατὰ τὸν Ἡρόδοτο, I 105, τὸ ἱερό «τὸ ἐν Κυθήροις Φοίνικες εἰσι οἱ ἰδρυσάμενοι ἐκ ταύτης τῆς Συρίας ἐόντες».

901. Πausanias, III 15, 10: «Ἀφροδίτης ξόανον ὀπλισμένης» καὶ III 17,5: «Ὅπισθεν δὲ τῆς Χαλκιοῦκος ναός ἐστιν Ἀφροδίτης Ἀρείας: τὰ δὲ ξόανα ἀρχαῖα εἶπερ τι ἄλλο ἐν Ἑλλήσιν». Τὸ ἐπίθετο Ἀρεία σχετίζεται με τὸν Ἄρη, γι' αὐτὸ δὲ καὶ τὸ δεύτερο ξόανον τῆς θεᾶς θὰ πρέπει ἐπίσης νὰ ἔφερε ὅπλα.

902. Πλούταρχος, *Ἡθικά*, 239A: «Ἀφροδίτην αἰβουσαν τὴν ἐνόπλιον καὶ πάντας δὲ τοὺς θεοὺς θήλεις καὶ ἄρρενας λόγχας ἔχοντας ποιοῦνται, ὥς ἀπάντων τὴν πολεμικὴν ἀρετὴν ἔχόντων». Στὸ ἄγαλμα πιθανὸν αὐτὸ ἀναφέρεται ἔνα ἐπίγραμμα τοῦ Ἀντιπάτρου τοῦ Σιδωνίου (*Anthologia Graeca* XVI.176): «ἀλλὰ κατὰ κρατὸς μὲν ἔχει κόρυν ἀντὶ καλύπτρας, ἀντὶ δὲ χρυσεῖων ἀκρεμόνων κάμακα», ποὺ τὸ παρουσιάζει με κράνος στὴν κεφαλὴ καὶ δόρυ. Σὲ ἔνα ἀκόμα ἐπίγραμμα τοῦ Ἰουλιανοῦ τοῦ ἀπὸ Ὑπάρχων (*Anthologia Graeca*, XVI.173) ἀναφέρονται τόξο, φαρέτρα καὶ βέλη, χωρὶς ὅμως νὰ γίνεται εὐκρινὲς ἂν ἀφοροῦν τὴν Ἀφροδίτῃ τῆς Σπάρτης ἢ τὸν Κυθήρων ἢ καὶ τὸν δύο τόπων.

903. Πausanias, II 5,1: «Ἀνελθοῦσι δὲ ἐς τὸν Ἀκροκόρινθον ναός ἐστιν Ἀφροδίτης, ἀγάλματα δὲ αὐτὴ ὀπλισμένη καὶ Ἥλιος καὶ Ἑρως ...» (Delivorrias, 73 ἀρ. 642). Ἐχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι ὁ τύπος τῆς «Ἀφροδίτης τῆς Capua» ἀντιγράφει αὐτὸν τοῦ Ἀκροκόρινθου, λόγῳ τῆς συχνότητος με τὴν ὁποία ὁ τύπος ἐμφανίζεται κυρίως σὲ νομίσματα τῆς Κορίνθου τῶν αυτοκρατορικῶν χρόνων (O. Broneer, *The Armed Aphrodite on Acrocorinth and the Aphrodite of Capua, University of California Publications in Classical Archaeology* 12, 1930, 65-84· M. E. C. Soles, *Aphrodite at Corinth: A Study of the Sculptural Types* [δ.δ. 1976] 41-69). Θεωρώντας τὸ ζήτημα ἀνοικτό, ὁ Delivorrias, 72, σημειώνει ὅτι τὸ ἄγαλμα τοῦ Ἀκροκόρινθου θὰ ἦταν μάλλον ἔνα ἀρχαῖο εἶδωλο, ἐπαναλαμβάνοντας τὴν παλαιότερη ἄποψη τοῦ A. Furtwängler, *Meisterwerke der griechischen Plastik* (1893) 634-635. Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ φαίνεται ὠσιστή, ἂν ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι ἡ λατρεία τῆς Ἀφροδίτης στὸν Ἀκροκόρινθο εἶναι παλαιότερη τῆς δημιουργίας τοῦ τύπου τῆς Capua, τοῦ β' μισοῦ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Γιὰ τὰ ἀγάλματα τῆς Ἀφροδίτης στὴν Κόρινθο βλ. W. A. Daszewski, *Aphrodite Hoplismene from Nea Paphos, RDAC* 1982, 200, καὶ εἰδικότερα γιὰ τὸν ναὸ στὸν Ἀκροκόρινθο: C. Blegen, *Corinth III 1: Acrocorinth* (1930) 3-28· M. E. C. Soles, ὁ.π. 24-25, καὶ γιὰ τὸν τύπο τῆς Ἀφροδίτης τῆς Καπύης: Delivorrias, 71-73 ἀρ. 627*-642: H. Knell, *Die Aphrodite von Capua und ihre Repliken, AntPl* 22 (1993) 117-139 εἰκ. 1-16 πίν. 43-63, ἡ ὁποία ὑποστήριξε ἐκ νέου τὴν ἀναγωγὴν τοῦ τύπου στὴν Ἀφροδίτῃ τοῦ Ἀκροκόρινθου.

904. Ἡσύχιος, λ. «ἔγχειος»: «Ἀφροδίτῃ Κυπρίῳ». Πρβ. K. Hadjiioannou, *Aphrodite in Arms, RDAC* 1981, 184-188 εἰκ. 1 πίν. XXXIII· W. A. Daszewski, ὁ.π. 195-210 εἰκ. 1 πίν. XLIV· K. Hadjiioannou, *The ἔγχειος Ἀφροδίτῃ again, RDAC* 1983, 281-282· W. A. Daszewski, *Aphrodite from Paphos and from Egypt, Cyprus and the East Mediterranean in the Iron Age. Proceedings of the 7th British Museum Classical Colloquium* (1988 [1989]) 122-126 εἰκ. 1-8. Στὶς μελέτες αὐτὲς ἀναφέρονται δύο κορμοὶ ἀγαλμάτων Ἀφροδίτης ἀπὸ τοὺς Σόλους καὶ τὴ Νέα Πάφο, οἱ ὁποῖοι εἰκονίζουν τὴ θεὰ νὰ κρατᾷ τὸν κολεὸ με τὸ ἀριστερὸ χέρι καὶ τὸ ξίφος στὸ ὑψωμένο δεξιό. Ὁ K. Χατζηϊωάννου ὑποστηρίζει ὅτι στὰ ἔργα αὐτὰ εἰκονίζεται ἡ «Ἐγχειος Ἀφροδίτῃ» τῶν Κυπρίων, ὑπόθεση ποὺ ἀρνεῖται ὁ W. A. Daszewski, ἐπεὶδὴ τὰ δύο ἀγάλματα δὲν ἀνήκουν στὸν ἴδιο τύπο, ἀνάλογα δὲ μοτίβα ἀπαντοῦν καὶ σὲ ἄλλες παραστάσεις τῆς θεᾶς ἀπὸ διάφορες περιοχές (πρβ. Delivorrias, 57 ἀρ. 456*-461* [«Aphrodite mit dem Schwert»]· J. Flemberg, *Venus Armata* [1991] 62-101 ἀρ. 1-15 εἰκ. 5-49). Βασικὸ σημεῖο διαφορᾶς τῶν δύο ἀρχαιολόγων εἶναι ἡ ἑρμηνεία τῆς λέξης «ἔγχειος», ἂν δηλ. ἀναφέρεται σὲ ξίφος ἢ σὲ δόρυ.

905. Σύμφωνα με τὸν Πausανία, II 19, 6, τὸ ξόανο αὐτὸ ἦταν ἀνάθημα τῆς κόρης τοῦ Δαναοῦ Ὑπερμήστρας.

906. Πρβ. τὲς ἐπιγραφές SIG III³, 122 ἀρ. 190 καὶ σημ. 1, ἀπὸ τὲς ὁποῖες προκύπτει σαφῶς ἡ ὑπαρξὴ τεμένους τῆς θεᾶς μετὰ τὸ προσωνύμιο αὐτό.

907. Ἡ Ἀφροδίτῃ εἰκονίζεται σὲ κατατομὴ στὰ νομίσματα κυρίως τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. (J. G. Milne, *The Autonomous Coinage of Smyrna*, *NumChron* 1927, 5-6, 19-21, 38, 63, 80 [τύπος M] πίν. I ἀρ. 92, 98, 109· πίν. II ἀρ. 121, 125, 147, 163, 178· πίν. III ἀρ. 231, 248, 266· πίν. IV ἀρ. 275, 295, 305· πίν. V ἀρ. 316, 320, 334 [τοῦ 180-85 π.Χ.]· Delivorrias, 44 ἀρ. 332a*), ἐνῶ στὰ νομίσματα τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. ἡ θεὰ παρουσιάζεται μετωπικά (J. G. Milne, ὁ.π. 98-99 [τύπος M] πίν. V ἀρ. 343, 344, 350· ὁ ἴδιος, *NumChron* 1928, 132, 136-137 [τύπος M] πίν. VII ἀρ. 360· πίν. VIII ἀρ. 362, 382, 385, 407, 410 [τοῦ 85-14 π.Χ.]· Delivorrias, 44 ἀρ. 332b*). Βλ. ἀκόμη D. O. A. Klose, *Die Münzprägung von Smyrna in der römischen Kaiserzeit*, *AMüGS X* (1987) 3.15, 24-25, 203-204, 207-211 πίν. 16-18, ὁ ὁποῖος σημειώνει ὅτι ἡ μορφή τῆς θεᾶς δὲν ἐμφανίζεται μετὰ τὸ 14 μ.Χ.· τὸ προσωνύμιο τῆς Ἀφροδίτης προήλθε ἀπὸ τὴ Στρατονίκη, μητέρα τοῦ Ἀντιόχου Β' (262/1-246 π.Χ.), ὡς Ἀφροδίτῃ Στρατονικίς δὲ εἰκονίζεται καὶ ἡ Λίβια (σ. 15 πίν. 18).

908. Ἐπειδὴ ἡ ἐμφάνεια τῆς δορᾶς ἔχει ξαναδουλευτεῖ στὰ δύο ἀγάλματα, δὲν εἶναι βέβαιο ἂν ἡ διαφοροποίησις τῆς ὑφῆς τῆς στοῦ I, μετὰ κροσσωτὴ τὴν παρυφή ὑποδηλώνοντας τρίχωμα, καὶ στοῦ II, μετὰ λεία τὴν παρυφή, ὑποδεικνύει ὅτι ἡ δορὰ ἀνήκει σὲ διαφορετικὸ κάθε περίπτωση ζῶο καὶ ὅτι παριστάνει «αἰγίδα» καὶ «νεβρίδα» ἀντίστοιχα, ὅπως ὑπέθεσε ὁ F. Hauser, ὁ.π. (σημ. 889) 236-237, ὁ ὁποῖος, θεωρώντας ἀσήμαντὴ τὴ διαφορὰ αὐτῇ, ὑπέθεσε ὅτι ἡ αἰγίδα δίνει ἓνα ἀκόμα στοιχεῖο γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ πρωτοτύπου μετὰ τὸ ἀνάθημα μετὰ τὴ νίκη στοὺς Αἰγὸς Ποταμούς (F. Hauser, ὁ.π. 240-241· πρβ. τὰ εἰρωνικά σχόλια τοῦ A. Borbein, ὁ.π. [σημ. 837] 204 σημ. 704).

909. Βλ. συνοπτικὰ W. A. Daszewski, ὁ.π. *Cyprus and the East Mediterranean*, 123-125 εἰκ. 5-7, μετὰ βιβλιογραφία (κυρίως S. Weinstock, *Divus Julius* [1971] 83-87, 100)· M. Speidel, *Venus Victrix. Roman and Oriental*, *ANRW II* 17. 4 (1984) 2225-2238· J. Flemberg, ὁ.π. 110-113.

910. Γιὰ τὸν τύπο τῆς «Ἀφροδίτης τῆς Arles» βλ. κυρίως Vierneisel-Schlörb, 329, 340 σημ. 27-28· Delivorrias, 63, μετὰ βιβλιογραφία καὶ συζήτηση τῶν προβλημάτων τοῦ καλλιτέχνη καὶ τοῦ χρόνου δημιουργίας τοῦ τύπου· L. Todisco, *Scultura greca del IV secolo* (1993) 70 πίν. 111. Ἀπὸ τὲς ἀπόψεις ποὺ ἔχουν διατυπωθεῖ, ἀξιοσημείωτὴ εἶναι αὐτὴ τῆς B. S. Ridgway, *The Aphrodite of Arles*, *AJA* 80, 1976, 147-154 πίν. 23· καὶ, *Fourth Century Styles in Greek Sculpture* (1997) 264, ὅτι πρόκειται γιὰ μία κλασικιστικὴ δημιουργία τοῦ 1ου αἰ. π.Χ., τὸ δὲ ὕστερο ἑλληνιστικὸ ἀντίγραφο τῆς Ἀθήνας (EAM 227) θὰ ἦταν τὸ πρωτότυπο. Δὲν δίνει ὅμως ἰδιαίτερο βάρος στοῦ μεγάλο ἀριθμὸ, ἑλληνιστικῶν ἰδίως, παραλλαγῶν καὶ μεταπλάσεων τοῦ τύπου, ἡ ὑπαρξὴ τῶν ὁποίων εἶναι ἀδιανόητὴ χωρὶς μία προγενέστερη μεγάλη δημιουργία, ὅπως ἡ «Ἀφροδίτῃ τῆς Arles». Γιὰ τὰ ἔργα ποὺ ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὸν τύπο αὐτὸ βλ. Delivorrias, 64-65 ἀρ. 533-545*. Σ' αὐτὰ θὰ πρέπει νὰ προστεθοῦν ἀκόμη μορφές τῆς Ἀφροδίτης στὴ Β ζωφόρο τοῦ ναοῦ τῆς Ἑκάτης στὰ Λάγινα ποὺ ὑψώνει τὸ δεξιὸ χεῖρ τῆς ὡς τὸν ὄμο τοῦ εἰκονιζόμενου δίπλα τῆς Ἀρεως καὶ συγκρατεῖ τὴν τύλη τοῦ ἱματίου στοῦ ἀριστεροῦ ἰσχίῳ. Τὸ ἱμάτιο εἶναι βραχύτερο ἀπὸ αὐτὸ τῆς «Ἀφροδίτης τῆς Arles» καὶ καλύπτει καὶ τὸν ἀριστερὸ ὄμο καὶ βραχίονα, ἀνάλογη ὅμως εἶναι ἡ πτύχωση, ἰδίως πρὸς τὴν τύλη (A. Schöber, *Der Fries des Hekateions von Lagina*, *IstForsch* 2 [1933] 35 ἀρ. 217 μορφή ἀρ. 6· 73 πίν. X· U. Jungholter, *Zur Komposition der Lagina-Frieses und zur Deutung des Nordfrieses* [1989] 106-110, ὁ ὁποῖος ἀναγνωρίζει σωστὰ τὴν τυπολογικὴ συγγένεια μετὰ τὸν τύπο τῆς «Arles»). Ἀνάλογη μορφή, μετὰ τὸ ἱμάτιο ὡς τὸ ἔδαφος, ἀκολουθεῖ καὶ ἡ Τιμὴ στοῦ ἀνάγλυφο τοῦ Ζωίλου ἀπὸ τὴν Ἀφροδισιάδα, τοῦ 30 π.Χ. περίπου (R.R.R. Smith, *Aphrodisias I: The Monument of C. Julius Zoilos* [1993] 27-31 ἀρ. 2 πίν. 7 [βλ. κ.π. σημ. 1294]).

911. Σ. Παπασπυρίδη-Καρούζου, Ἑλληνιστικὰ ἀντίγραφα καὶ ἐπαναλήψεις ἀρχαίων ἔργων, *AE* 1956, 159-162 πίν. 3 καὶ εἰκ. 1 (πίσω ὄψη)· B. S. Ridgway, ὁ.π. 149-154 πίν. 232-4· Delivorrias, 63 ἀρ. 528*.

912. Delivorrias, 63 ἀρ. 526*. A. Pasquier, *La Vénus de Milo et les Aphrodites du Louvre* (1985) 53-55 (οἱ πλάγιες ὄψεις τοῦ εἰκονίζονται: Bieber, *Copies*, πίν. 39 εἰκ. 217-218). Ἀμέσως μετὰ τὴν εὑρεσὴ του μεταφέρθηκε στοῦ Παρίσι καὶ στήθηκε στὰ ἀνάκτορα τῶν Βερσαλλιῶν, ἀφοῦ πρῶτα συμπληρώθηκαν τὰ χέρια καὶ δουλεύτηκαν οἱ ἐμφάνειες τοῦ κορμοῦ καὶ τοῦ ἱματίου γιὰ νὰ ἐξαλει-

φθοῦν οἱ φθορὲς τοῦ χρόνου, μὲ συνέπεια τὸ ἄγαλμα νὰ παρουσιάζεται λεπτότερο ἀπ' ὅ,τι θὰ ἦταν. Γιὰ τὸ θέατρο τῆς Ἀρελάτης, βλ. F. S. Kleiner, *Gallia Graeca, Gallia Romana and the Introduction of Classical Sculpture*, *AJA* 77, 1973, 387· P. Gros, *Un programme augustéen: Le centre monumental de la Colonie d'Arles*, *JdI* 102, 1987, 350-354, χωρὶς νὰ ἀναφέρεται στὸν γλυπτὸ διάκοσμό του.

913. Delivortrias, 63 ἀρ. 527* (φωτογραφία τῆς δεξιᾶς ὀψης δημοσιεύεται ἀπὸ τὸν P. Montuoro, *Una replica dell'Aphrodite di Arles nel Museo Mussolini in Campidoglio*, *BullCom* 53, 1925, 113-132 πίν. II). Τὸ ἄγαλμα ἔχει χρονολογηθεῖ ὑποθετικὰ στὸν 1ο αἰ. μ.Χ. ἀπὸ τὸν Mustilli, 89-90 ἀρ. 11 πίν. LIII εἰκ. 212. Οἱ σάν «κοψίματα» ὅμως πτυχὲς στὴν ἐπιφάνεια τῶν μηρῶν καὶ οἱ ὀγκηρὲς πτυχὲς ἀνάμεσα στὰ ἄκρα πόδια καθιστοῦν πιθανότερη μία χρονολόγηση μέσα στὸν 2ο αἰ. μ.Χ. Πρβ. ἐνδεικτικὰ τὸν ὄγκο τῶν πτυχῶν τοῦ ἀγάλματος τοῦ Ἀντινίου στὴν Ἐλευσίνα (Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο 5092: C. W. Clairmont, *Die Bildnisse des Antinous* [1966] ἀρ. 14 πίν. 13), ἢ τὰ «κοψίματα» τῶν πτυχῶν στὰ ἀγάλματα ἀπὸ τὸ Νυμφαῖο τοῦ Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ στὴν Ὀλυμπία, τοῦ 150 μ.Χ. περίπου (Bol, *Nymphäum*, σπορ.).

914. K. Goethert-Polaschek, στό: *Katalog der römischen Steindenkmälern des Rheinischen Landesmuseum Trier* (1988) 162-163 ἀρ. 328 πίν. 80.

915. V. Παρίσι, Λούβρο MA 437, ἀπὸ τὴ Ρώμη (Ἀφροδίτη «Cesi») (A. Mahler, *Une réplique de l'Aphrodite d'Arles au Musée du Louvre*, *RA* 40.1, 1902, 301-303 πίν. XII [σχεδιογράφημα]· B. S. Ridgway, ὁ.π. 149). VI. Ρώμη, Palazzo Marguerita, ὅπου ἀρχαῖο εἶναι μόνο ἓνα μικρὸ τμήμα στὴν περιοχὴ τῶν ποδιῶν (EA 2080· B. S. Ridgway, ὁ.π. 149).

916. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ προκύπτει ἀπὸ τὸ πρόσφατα δημοσιευμένο IV, τὸ ὁποῖο παρουσιάζει ἀκριβῶς τὴν ἴδια διάταξη τῶν πτυχῶν στὸ χαμηλότερο τμήμα τοῦ ἱματίου.

917. Ἡ «μὴ λογικὴ» αὐτὴ διευθέτηση τοῦ ἱματίου θεωρήθηκε ἀπὸ τὴν B. S. Ridgway, ὁ.π. 151-152, ὡς στοιχεῖο ὑπὲρ τῆς ἂποψης ὅτι ὁ τύπος εἶναι κλασικιστικός.

918. Delivortrias, 64 ἀρ. 529*-532 (τὶς παραστάσεις αὐτὲς κατατάσσει μαζί μὲ τὰ ἀντίγραφα τοῦ τύπου· διαφοροποιήσεις ὅμως, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν τύλη, καὶ στὴν πτύχωση γύρω στὰ πόδια τὶς τοποθετοῦν μᾶλλον στὶς παραλλαγές, λιγότερο ἢ περισσότερο πιστὲς στὸ πρωτότυπο) καὶ σ. 64-65 ἀρ. 533-545*. Χαρακτηριστικὲς εἶναι οἱ μορφὲς ἀρ. 541*-545*, οἱ ὁποῖες συνδυάζουν τὸν τύπο αὐτὸ μὲ ἐκεῖνο τῆς Ἀφροδίτης Ἀναδυομένης.

919. Οἱ ἱμάντες στὰ ἀντίγραφα θὰ ἀποδίδονταν γραπτὰ. Ἡ κοινὴ μορφή τῶν σανδάλων πρέπει ἐπομένως νὰ ἀναχθεῖ στὸ πρωτότυπο, δίνοντας ἓνα ἀκόμη στοιχεῖο γιὰ τὴ χρονολόγησή του στὸ ἄμιο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., καθὼς τότε ἀπαντᾷ τὸ σχῆμα αὐτὸ τοῦ καττύματος (πρβ. K. D. Morrow, *Greek Footwear and the Dating of Sculpture* [1985] 70-73 εἰκ. 51-54 καὶ σχ. 6d-e). Στὰ ἑλληνιστικὰ ἔργα εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ μικρὴ κοιλότητα στὸ κάττυμα, ἀνάμεσα στὸ μεγάλο καὶ τὸ δεῦτερο δάκτυλο (K. D. Morrow, ὁ.π. 90 κέ. σχ. 7-9· M. Pfrommer, *Leochares? Die hellenistischen Schuhe der Artemis Versailles*, *IstMitt* 34, 1984, 171-182 πίν. 29-33). Σημειωτέον ὅτι τὸ πιστὸ στὴ διάταξη τῶν πτυχῶν ἀντίγραφο τοῦ Trier (IV) φέρει ἑλληνιστικοῦ τύπου κάττυμα.

920. Στὴν πλίνθο τοῦ ἀντιγράφου IV παρατηρεῖται διαφορὰ στὴν ἐργασία, ἀπὸ τὴν ὁποία συνάγεται ὅτι μόνο τὸ ἀνώτερο τμήμα τῆς ἦταν ὁρατὸ, ἐνῶ μία ὀρθογώνια ἐντορμία, μπροστὰ περίπου ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ πόδι στὸ ἐπάνω μέρος τῆς μὴ ὁρατῆς ζώνης χρησίμευε προφανῶς γιὰ τὴν ἀσφαλὲς-στερὴ σύνδεση τῆς πλίνθου μὲ τὴ βάση. Τὸν ἴδιο σκοπὸ θὰ ἐξυπηρετοῦσε καὶ ἡ ἐγκοπὴ στὴν ἐπιφάνεια τῆς πλίνθου τοῦ 55 μπροστὰ ἀπὸ τὸ δεξιὸ πόδι.

921. Πρβ. τὸ πιστότερο στὸ πρωτότυπο ἀντίγραφο τῆς Ρώμης (Museo Nazionale Romano 51: D. Candilio, στό: *MNR I/1* [1979] 222-223 ἀρ. 139· A. Kossatz-Deissmann, *LIMC IV* (1988) 671 λ. «Hera» ἀρ. 102), ὅπου οἱ πτυχὲς τοῦ χιτῶνα δὲν εἶναι τόσο ξεφεργες, ὅπως στὰ ὑπόλοιπα ἀντίγραφα (C. Landwehr, *Die antiken Gypsabgüsse aus Baiae* [1985] 88-94 ἀρ. 53 πίν. 54-55, μὲ κατάλογο καὶ κριτικὴ πολλῶν ἀντιγράφων καὶ νέα στοιχεῖα γιὰ τὸ πρωτότυπο).

922. Ὁ.π. 152 καὶ σημ. 190. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι ἡ M. Brinke, ὁ.π. ἐντάσσει τὸ ἔργο στὰ ἀντίγραφα τῆς Ἀφροδίτης Λούβρου/Νεάπολης καὶ δὲν κάνει λόγο γιὰ τὸν τύπο τῆς Arles.

923. Πρβ. τὴν ἀριστερὴ ὀψὲ τοῦ ἀγάλματος τῆς Arles: Bieber, *Copies*, πίν. 39 εἰκ. 218. Στὴν ἀντίστοιχη θέση τοῦ 55 σχηματίζεται μία βαθιὰ αὐλάκα.

924. Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ παράδειγμα τοῦ ἀγάλματος EAM 4546 ἀπὸ τὴν Ἀμοργό (J. Schäfer, *Der Poseidon von Melos*, *AntPl VIII* [1968] 60 ἀρ. 2, ὁ ὁποῖος τὸ χρονολογεῖ στὸ β' μισὸ τοῦ

2ου αἰ. π.Χ. ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴν ποὺ φέρει στὴν πλίνθο τοῦ V. Tran Tam Tinh, *Sarapis débout*, *EPRO* 94, [1983] 136-137 ἀρ. Π 2 πίν. XXXIV εἰκ. 76). Πρόκειται γιὰ ἓνα ἀφιέρωμα στὸν Σάραπι, ὁ καλλιτέχνης ὅμως ἀκολούθησε ἀρκετὰ πιστὰ, παρὰ τὸ μικρὸ μέγεθος, τὸν τύπο τοῦ ἀγάλματος τοῦ Ποσειδῶνος τῆς Μήλου προσθέτοντας ἓνα κοντὸ χιτῶνα. Πρβ. ἀκόμα τὸν τύπο τῆς λεγόμενης «Ἀφροδίτης Tierolo» (Delivorrias, 41-42 ἀρ. 293*-298), ἰδίως τὴν παραλλαγὴν μὲ κατεβασμένο τὸ δεξιὸ χέρι ποὺ συνήθως στηρίζεται σὲ πεσσοίκο (Delivorrias, 42-43 ἀρ. 300*-308), μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο. Ὁ τύπος αὐτὸς ἀπαντᾷ καὶ μόνο μὲ ἱμάτιο (Delivorrias, 80-81 ἀρ. 717*-724*, ὁ ὁποῖος τὸν θεωρεῖ παραλλαγὴ τῆς λεγόμενης «Ἀφροδίτης τῆς Agen» [σ. 79-80 ἀρ. 707*]).

925. Πρβ. Bieber, *Copies*, 40-58 καὶ κυρίως 43-50 γιὰ τὰ γυναικεῖα ἀγάλματα, μὲ πολλὰ παραδείγματα.

926. Ὅπως ἂν ἴσως, ἡ ἐνθετὴ κεφαλὴ δὲν ἀποτελεῖ ἀπόδειξη ὅτι ἓνα ἄγαλμα ἦταν εἰκονιστικόν, συχνὰ δὲ ἡ κεφαλὴ μὲ τὸ γυμνὸ τμήμα τοῦ ἄνω κορμοῦ λαξευόταν σὲ χωριστὸ κομμάτι μαρμάρου, ὅπως π.χ. στὸν τύπο τῆς «Ἡρας Borghese» (δ.π. σημ. 898, 921). Πρβ. ἐπίσης τὸ ἐνθετὸ τμήμα γυναικεῖου ἀγάλματος, ἀπὸ τὸ ἐπάνω τμήμα τοῦ ἀριστεροῦ βραχίονα καὶ τοῦ στήθους ἀπὸ τὴν Παλαιόπολιν τῆς Ἀνδρου (Μουσεῖο Ἀνδρου 9: Λ. Παλαιοκρασσά, Τὰ γλυπτὰ τῆς Συλλογῆς στὴ Χώρα τῆς Ἀνδρου, *AE* 1980, 22 ἀρ. 17 πίν. Θ β-γ).

927. Σύνοψη τῶν διαφορῶν ἀπόψεων δίνουν οἱ Mustilli, 89-90 στὸν ἀρ. 11· Delivorrias, 63. Ἡ ἄποψη τῶν P. Montuoro, δ.π. (σημ. 913) καὶ H. v. Steuben, στό: Helbig⁴ II, 504-505 ἀρ. 1725, ὅτι τὸν τύπο εἰκονίζει πιστὰ ἡ παράσταση ἑνὸς cameo στὴ Φλωρεντία (Delivorrias, 64 ἀρ. 531*), ὅπου ἡ Ἀφροδίτη φορᾷ μὲ τὸ ὑψωμένο χέρι γύρω στὸν κορμὸ τῆς τὸν τελαμώννα τοῦ ξίφους, τὸ ὁποῖο κρατᾷ στὸ προτεταμένο ἀριστερὸ χέρι, θὰ πρέπει νὰ ἀποκλεισθεῖ, καθὼς ἀνήκει πιθανότατα στὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου, ὅποτε ἦταν πολὺ ἀγαπητὸ τὸ θέμα τῆς Ἀφροδίτης μὲ τὰ ὅπλα τοῦ Ἀρεως. Χαρακτηριστικὸς εἶναι στὴν περίπτωσιν αὕτῃ ἓνας ἀκόμη δακτυλιόλιθος στὴ Βιέννη, τῆς ἴδιας ἐποχῆς, ποὺ εἰκονίζει τὴν Ἀφροδίτη τοῦ τύπου «Λούβρου/Νεάπολης» μὲ ἀνάλογα ἀντικείμενα στὰ χέρια (Delivorrias, 35 ἀρ. 239*, τοῦ τελευταίου τρίτου τοῦ Ιου αἰ. π.Χ.).

928. Τὸ ἴδιο δείχνει πιθανότατα καὶ ἡ μεγαλύτερη διάβρωση ποὺ παρατηρεῖται στὸ ἀντίγραφο τῆς Κωνσταντινούπολης, μέρος ὅμως τουλάχιστον τῆς ἐπιφανειακῆς φθορᾶς εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι ὀφείλεται στὴν ἔκθεση τοῦ ἀγάλματος σὲ ἀνοικτὸ χῶρο, στὸν κήπο τοῦ μουσείου.

929. Γιὰ τὸ ἄγαλμα τῆς Κνιδίας Ἀφροδίτης, τὴν ἱστορία του μέσα ἀπὸ τὶς φιλολογικὲς μαρτυρίες καὶ τὸν χῶρο ὅπου ἦταν στημένο, βασικὴ εἶναι ἡ μονογραφία τοῦ Ch. Blinkenberg, *Knidia. Beiträge zur Kenntnis der praxitelischen Aphrodite* (1933). Ἀπὸ τὴ νεώτερη βιβλιογραφία βλ. κυρίως Vierneisel-Schlörb, 323-348· Delivorrias, 49-52 ἀρ. 391*-408· M. Pfrommer, *Zur Venus Colonna. Eine späthellenistische Redaktion der knidischen Aphrodite*, *IstMitt* 35, 1985, 173-180 πίν. 38-40· H. v. Steuben κ.ἄ., *Belauschte oder unbelauschte Göttin? Zum Motiv der knidischen Aphrodite*, *IstMitt* 39, 1989, 535-560 πίν. 53-55· Ch. M. Havelock, *The Aphrodite of Knidos and her Successors* (1995)· A. Corso, *The Cnidian Aphrodite*, στό: J. Jenkins - G. B. Waywell (ἐκδ.), *Sculptors and Sculpture of Caria and the Dodecanese* (1997) 91-98 εἰκ. 136-160.

930. Ἡ ὀνομασία «ängstlicher Typus» ὀφείλεται στὸν Ch. Blinkenberg, δ.π. 47-53, 114-115, καὶ ἔχει καθιερωθεῖ στὴν ἐρευνα. Μία ἀντίστοιχη ἐλληνικὴ ἔκφρασις δὲν ἔχει προταθεῖ. Θὰ μπορούσε ἴσως νὰ περιγραφεῖ ὡς τύπος τῆς «τρομαγμένης ἢ ξαφνιασμένης Ἀφροδίτης». Βλ. ἐπίσης Vierneisel-Schlörb, 323-325, 333-334 εἰκ. 158-164· Delivorrias, 50. Τὸν σαφὴ διαχωρισμὸ τῶν δύο αὐτῶν «ἐρμηνειῶν», ὅσον ἀφορᾷ τὸ πρωτότυπο ἔργο, ἀμφισβήτησαν ὁ M. Pfrommer, δ.π. 178-180, καὶ κυρίως ἡ Ch. M. Havelock, δ.π. 20-37, ἡ ὁποία ἀρνήθηκε γενικότερα τὶς ἐρμηνεῖες περὶ λουτροῦ καὶ ὑποστήριξε ὅτι πρόκειται γιὰ ἐπιφάνεια τῆς θεᾶς ποὺ δείχνει καὶ δὲν κρύβει τὴν ἡβὴ τῆς, ἐνῶ ἡ ὕδρια εἶναι σύμβολο γονιμότητος, φρεσκάδας καὶ νεότητος. Ἀντίθετα, A. Corso, δ.π. ἰδίως 93, γιὰ τὴ σημασία τοῦ λουτροῦ.

931. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ παραδείγματα τῆς Δήλου, τὰ ὁποῖα ἔχουν ἤδη ἀναφερθεῖ παραπάνω (σημ. 415), πρβ. δύο θραύσματα ἀγαλμάτων (ἡ ὕδρια μὲ μέρος τοῦ ἱματίου) ἀπὸ τὴν Κόρινθο (Μουσεῖο Κορίνθου S 1030,934: Johnson, *Corinth* IX, 41 ἀρ. 40-41 εἰκ. σ. 40), ἓνα χάλκινο ἀγαλμάτιο, ἴσως ἀπὸ τὴ Συρία (Λοῦβρο Br 4419· M. O. Jentel, *LIMC* II [1984] 155 λ. «Aphrodite in peripheria orientali» ἀρ. 7*), ἓνα ἀκέφαλο ἀγαλμάτιο στὸ Παρίσι (Λοῦβρο MA 2595: Delivorrias, 51 ἀρ. 397· M. O. Jentel, δ.π. 155 ἀρ. 3*), καθὼς καὶ ἓνα ἀκέραιο ἀγαλμάτιο ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο (παλαιότερα στὴν ἀγορὰ τοῦ

Καίρου: A. Adriani, *Repertorio dell'Egitto greco-romano* A II [1961] 21 άρ. 76 πίν. 53 εικ. 150-152· M. O. Jentel, ό.π. 155 άρ. 1).

932. Άπό τὸ στήριγμα σώζονται ἴχνη μόνο τῶν συνοχέων καὶ ἓνα μεγαλύτερο τμήμα στὸ μέσο περίπου τῆς κνήμης, μὲ σχηματικὰ διαμορφωμένη ἐπίπεδη πίσω ἐπιφάνεια. Στὴ σωζόμενη ἐπιφάνεια τῆς πλίνθου δίπλα στὸ ἄκρο πόδι σώζεται ἓνα κυλινδρικὸ ἔξαρμα, τὸ ὁποῖο δὲν μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθεῖ. Ἡ πρώτη σκέψη εἶναι ὅτι θὰ ἀνῆκε στὴν οὐρὰ ἐνὸς φιδιοῦ. Σὲ κανένα ὅμως ἀπὸ τὰ γνωστὰ παραδείγματα φιδίων, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα σώζονται σὲ γλυπτὰ τῆς Ἐπιδαύρου, ἡ οὐρὰ δὲν ἀποδίδεται μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο, νὰ «κάθεται» δηλ. ἀπότομα, ἀλλὰ ἡ διάμετρός της μειώνεται σταδιακὰ, ἀκόμη καὶ ὅταν δὲν φαίνονταν στὴν κύρια ὄψη τοῦ ἀγάλματος (πρβ. ἐνδεικτικὰ στὰ ἀγάλματα τῆς Ὑγείας 31 καὶ τῆς Ἀθηνᾶς 67, τὰ ὁποῖα βρίσκονταν σὲ κόγχες). Δύσκολα ὅμως θὰ γινόνταν ἀποδεκτὴ ἡ ἀπεικόνιση ἐνὸς φιδιοῦ, ποὺ θὰ ἀνελισσόταν ὡς τὴ μέση τουλάχιστον τῆς Ἀφροδίτης, καθόσον δὲν ὑπάρχουν παράλληλα παραδείγματα (ἓνα φίδι, καὶ συγκεκριμένα κόμπρα, ἀποδίδεται ἀνάγλυφο γύρω ἀπὸ ἓνα ἀγγεῖο στὸ στήριγμα τῆς λεγόμενης «Ἀφροδίτης τοῦ Ἑσκυλίνου», ποὺ θεωρεῖται ἀντίγραφο ἐκλεκτικοῦ ἔργου τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. καὶ συνδέεται πιθανότατα μὲ τὴν Ὑσιδα [Ρώμη, Palazzo dei Conservatori 1141: Delivorrias, 61 άρ. 500*]).

933. Τὸ πρωτότυπο χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν 4ο ἕως τὸν 1ο αἰ. π.Χ. Πρβ. Delivorrias, 52-53 άρ. 409*-418* («Ἀφροδίτη τοῦ Καπιτωλίου») καὶ σ. 53 άρ. 419*-421* («Ἀφροδίτη τῶν Μεδίκων»), μὲ συνοπτικὴ παράθεση τῶν παλαιότερων ἀπόψεων καὶ τῆς βιβλιογραφίας, ἀπὸ τὴν ὁποία σημαντικότερη μελέτη εἶναι τῆς B. M. Felletti Maj, «Aphrodite pudica», *ArchCl* 3, 1951, 48-54, 62-65 («Καπιτωλίου»), 41-48, 61-62 («Μεδίκων»), ἡ ὁποία χρονολογεῖ τὰ πρωτότυπα ἀγάλματα στὸ α' μισὸ τοῦ 2ου αἰ. καὶ σὺς ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. ἀντίστοιχα. Ἡ W. Neumer-Pfau, ό.π. (σημ. 878) 62-98, 117-118, χρονολογεῖ τὴν «Ἀφροδίτη τοῦ Καπιτωλίου» στὴν πρώτημὴ ἢ τὴν ὕστερη ἐλληνιστικὴ περίοδο κλίνοντας πρὸς τὴν πρώτημὴ χρονολόγηση τοῦ ἔργου, ἐνῶ πιστεύει ὅτι ἡ «Ἀφροδίτη τῶν Μεδίκων» ἀνάγεται στὴ μέση ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ. Πρόσφατα, ἡ Ch. M. Havelock, ό.π. 74-80, ἀνάγει καὶ τὰ δύο ἔργα σὲ ὕστερο ἐλληνιστικὸ πρωτότυπο.

934. Delivorrias, 54 άρ. 423 (πίνακας τοῦ Ἀπελλοῦ), 55 άρ. 424*-438*, μὲ βιβλιογραφία καὶ τὶς ἀπόψεις γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ πρωτοτύπου ποὺ κυμαίνονται ἀπὸ τὸν 4ο ἕως τὸν 1ο αἰ. π.Χ., καὶ 55-57 άρ. 439*-455* σχετικὰ μὲ τὶς ἐλληνιστικὲς ἀποδόσεις τοῦ θέματος· W. Neumer-Pfau, ό.π. (σημ. 878) 201-212, 225-230, ἡ ὁποία χρονολογεῖ τὸν τύπο στὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. πιστεύοντας ὅτι ὁ πίνακας τοῦ Ἀπελλοῦ ἀποτελέσει τὴν πηγὴ ἔμπνευσης καὶ γιὰ τὸν τύπο τῆς «ἡμίγυμνης ἀναδυομένης»· Ch. M. Havelock, ό.π. 86-88, ἡ ὁποία ἀναφέρεται σὺς πηγὲς γιὰ τὸν πίνακα, καταλήγοντας ὅτι δὲν εἶναι γνωστὴ ἡ μορφή τῆς θεᾶς, οὔτε ἐπομένως, οἱ ἀγαλματικοὶ τύποι ποὺ τὴν ἀκολούθησαν (σ. 89-93 γιὰ τὸν τύπο τῆς γυμνῆς ἀναδυομένης, τὸν ὁποῖο θεωρεῖ ὕστεροελληνιστικὸ).

935. Delivorrias, 76-77 άρ. 667*-687*· W. Neumer-Pfau, ό.π. 157-162, ἡ ὁποία χρονολογεῖ τὸν τύπο στὴν πρώτημὴ ἐλληνιστικὴ περίοδο καὶ τὸν θεωρεῖ προγενέστερο αὐτοῦ τῆς γυμνῆς ἀναδυομένης· M. Denti, *Aphrodite pudica semipanneggiata. Questioni di iconografia*, *ArchCl* 37, 1985, 140-142, ὁ ὁποῖος ἀνάγει τὸ πρωτότυπο στὴν πρώτημὴ ἢ μέση ἐλληνιστικὴ περίοδο. Ch. M. Havelock, ό.π. 88-89, ἡ ὁποία θεωρεῖ τὸν τύπο ἐπίσης ὕστεροελληνιστικὸ.

936. Πρβ. τὰ ἀγαλμάτια ἢ ἀγαλματίδια τῆς Ἀναδυομένης Ἀφροδίτης μὲ ἐντονη κλίση τοῦ κορμοῦ, Delivorrias, 77 άρ. 672*, 679*· M. O. Jentel, ό.π. άρ. 40*, 41*.

937. G. Gualandi, *Sculture di Rodi, ASAtene* 54 (n.s. 38), 1976 (1979), 113-114 στὸν άρ. 64· Delivorrias, 64-65 άρ. 541*-545*. Τὰ γνωστὰ παραδείγματα ἀνήκουν κατὰ κύριο λόγο στὸν ὕστερο 2ο αἰ. π.Χ., ἓνα χάλκινο ὅμως ἀγαλμάτιο στὸ Ἀννόβερο (άρ. 545*) πιστοποιεῖ ὅτι ὁ τύπος χρησιμοποιοῦνταν καὶ στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια. Τὴν ἴδια στάση ἀκολουθεῖ καὶ ἓνα ἀγαλμάτιο ἀπὸ τὴ Δῆλο, ὅπου ὅμως τὸ ἱμάτιο δὲν καλύπτει τὰ πόδια, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ ἰσχίὸ πέφτει ὡς ἐπάνω καὶ γύρω ἀπὸ ἓνα ἀγγεῖο θυμίζοντας τὸν τύπο τῆς Κνιδίας (Μουσεῖο Δήλου A 5418: Marcadé, 233 καὶ σημ. 4 πίν. XLVI).

938. Πρβ. τέσσερα ἀγάλματα ἀπὸ τὴ Ρώμη τοῦ τύπου τῆς «γυμνῆς Ἀναδυομένης», ὅπου οἱ πλούσιοι βόστρυχοι πέφτουν σὲ δύο ὁμάδες στὴν πλάτη (Museo Torlonia, Palazzo Colonna, Museo Nazionale Romano 61533 [ἀπὸ τὶς Θέρμες τοῦ Καρακάλλα], Παρίσι, Cabinet des Medailles 663: Delivorrias, 55 άρ. 424*-426*).

939. Delivorrias, 82-83 άρ. 736-741 (στών άρ. 740* αναφέρεται τὸ σημαντικότερο παράδειγμα τοῦ τύπου, ἓνα ὑπερμέγεθες ἄγαλμα ἀπὸ τὴν Ρόδο, τῆς ὕστερης ἐλληνιστικῆς περιόδου), μὲ βιβλιογραφία καὶ τὶς διυστάμενες ἀπόψεις σχετικὰ μὲ τὴν χρονολόγησιν καὶ τὴν ἐρμηνεία τοῦ τύπου. Βλ. ἐπίσης Μ. Denti, ὁ.π. ιδίως 138-148 πίν. XIX-XXII, ὁ ὁποῖος ἀσχολεῖται περισσότερο μὲ τὴ διάκρισιν τοῦ τύπου ἀπὸ αὐτὸν τῆς Ἀναδυομένης.

940. Delivorrias, 86-87 άρ. 774*-784, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ ὅτι τὸ θέμα τῆς Ἀφροδίτης μπροστὰ ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια ποῦ σχηματίζει τὸ ἱμάτιο ἔχει τὶς ρίζες του σὲ ἔργα τῆς μνημειακῆς τέχνης, ὅπως π.χ. στὸν τύπο τῆς «Ἀφροδίτης τῆς Italica» (Σεβίλλη, Museo Arqueologico 801: Delivorrias, 87 άρ. 786*), ὅπου ἡ θεὰ κρατᾷ μὲ τὰ χέρια δῖπλα στὸ σῶμα τῆς τὸ ἱμάτιο, ποῦ ἀνοίγει πρὸς τὴν πλίνθο θυμίζοντας τὸν τύπο τῆς «Ἀφροδίτης τῶν Συρακουσῶν» (Delivorrias, 83 άρ. 743*-747* καὶ σ. 83-84 άρ. 748*-755* [παραλλαγή]) καὶ τὸν τύπο «Λούβρου/Borghese», ὁ ὁποῖος παρουσιάζει στοιχεῖα τοῦ τύπου «τῶν Συρακουσῶν» καὶ τῆς Ἀναδυομένης» (Μ. Denti, Sull'iconografia ellenistica di Afrodite: il tipo Louvre-Borghese, *Xenia* 12, 1986, 5-40 εἰκ. 1-26· ὁ ἴδιος, Le schema iconografico dell'Afrodite Louvre-Borghese nei restauri moderni e nelle statue all'antica, *Xenia* 14, 1987, 27-42 εἰκ. 1-18, ὅπου ἀσχολεῖται καὶ γενικότερα μὲ τὰ προβλήματα τῶν συγγενῶν τύπων). Μεγαλύτερη σχέση μὲ τὶς μορφές αὐτές, χωρὶς νὰ μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθεῖ κάποια ἐξάρτησιν, παρουσιάζει ὁ τύπος τῆς λεγόμενης «Venus Felix» ποῦ ἀνάγεται πιθανότατα στὸν ὕστερο 4ο αἰ. π.Χ. (Delivorrias, 78-79 άρ. 696*-706)· ἡ θεὰ κρατᾷ τὸ ἱμάτιο μὲ τὸ ἓνα χεῖρ στὸν τύπο τῆς «Αἰδουμένης», ἐνῶ τὸ ἄλλο ἐκτείνεται πρὸς τὰ πλάγια, ὥστε τὸ ἱμάτιο νὰ σχηματίζει ἓνα ἐπίπεδο πίσω τῆς, στὴν πλευρὰ αὐτῇ. Πρβ. ἀκόμη τὸν τύπο τῆς «Venus Mazarin» σὲ ἀντίστροφη στάσιν, τοῦ ὁποῖου τὸ πρωτότυπο ἀνάγεται ἴσως στὸν 1ο αἰ. π.Χ. (Delivorrias, 84 άρ. 756-758*). Νὰ σημειωθεῖ βέβαια ὅτι γιὰ πρώτη φορὰ τὸ ἱμάτιο χρησίμευσε στὴ δημιουργία ἐνὸς ἐπιπέδου μπροστὰ ἀπὸ τὸ ὁποῖο προβάλλεται ἡ μορφή στὸν τύπο τῆς «Ἀφροδίτης Λούβρου/Νεάπολης» (πρβ. Α. Η. Borbein, Die griechische Statue des 4. Jhs. v.Chr., *JdI* 88, 1973, 113-126). Ἀνάλογη χρῆσιν ἔχει τὸ ἱμάτιο σὲ παραστάσεις Ἑρμαφροδίτων· πρβ. ἓνα ἀγαλμάτιο ἀπὸ τὸ Virunum στὴν Αὐστρία (Klagenfurt, Landesmuseum 314 (3276) + 7902: G. Piccottini, *Die Rundskulpturen des Stadtgebietes von Virunum*, CSIR Österreich II.1 [1968] 16 άρ. 10 πίν. 12· Α. Ajootian, *LIMC* V [1990] 273 λ. «Hermaphroditos» άρ. 24).

941. Delivorrias, 30-31 άρ. 193-196*.

942. Πρβ. τὴν Ἀφροδίτη μὲ χιτῶνα σὲ ἓνα πῆλινο εἰδῶλιο ἀπὸ τὸν Τάραντα, τοῦ τέλους τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ἡ ἡμίγυμνη σ' ἓνα εἰδῶλιο ἀπὸ τὴν αἰολικὴ Κύμη, τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. (Delivorrias, 32 άρ. 209* καὶ σ. 70 άρ. 617* ἀντίστοιχα).

943. Muthmann, *Statuenstützen* 18-20, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ ὅτι ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τὸ ἀρχαῖοτικὸ εἰδῶλο εἶχε τεκτονικὴ λειτουργία· Zagdoun, 79-81. Συχνὰ ἀνάλογες μορφές ταυτίζονται μὲ τὴν Ἀρτεμιν (L. Kahil, *LIMC* II [1984] 634-635 λ. «Artemis» άρ. 116*-123*).

944. Πρβ. μία Μαινάδα σὲ ἓναν κρατήρα ἀπὸ τὸ ναυάγιο τῆς Mahdia, ἔργου δηλ. τοῦ β' μισοῦ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ., ἡ ὁποία εἰκονίζεται στὴν ἴδια μὲν στάσιν μὲ τὴν 63, φέρει ὅμως ἓνα λεπτὸ χιτῶνα ποῦ κολλᾷ στὴ σάρκα ἀφήνοντας νὰ φανεῖ πλήρως ὁ ὄγκος τοῦ σώματος (Τύνις, Μουσεῖο Bardo C1202: W. Fuchs, *Vorbilder*, 109 άρ. 2 πίν. 25c· ὁ ἴδιος, *Der Schiffsfund von Mahdia* [1963] 44-45 άρ. 61 πίν. 68, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ ὅτι τὸ πρωτότυπο ἦταν ἔργο τοῦ Βοήθου τοῦ Καλχηδονίου· Ν. Χ. Σταμπολίδης, *Ὁ βωμὸς τοῦ Διονύσου στὴν Κῶ* [1989] 135 πίν. 44c· Grassinger, 213 άρ. 53 εἰκ. 4 K). Ἡ ἴδια μορφή ἀπαντᾷ καὶ στὸν λεγόμενο «Κρατήρα Borghese» (Παρίσι, Λοῦβρο MA 86: W. Fuchs, *Vorbilder*, 108-118 άρ. 1 πίν. 23d· Grassinger, 181-183 άρ. 23 εἰκ. 1, 85 K).

Στὶς διονυσιακὲς σαρκοφάγους διαπιστώνεται μία μεγάλη ποικιλία μορφῶν ἀναλόγων τῆς 63. Ἀφήνοντας κατὰ μέρος τὶς Μαινάδες ποῦ εἰκονίζονται κατὰ 3/4 ἢ σὲ κατατομή, παρατηρεῖται ὅτι συχνὰ τὸ ἱμάτιο συγκρατεῖται στὸν δεξιὸ βραχίονα περιβάλλοντας τὴ μορφή στὴν πλευρὰ αὐτῇ. Πρβ. τὴν τέταρτη Μαινάδα ἀπὸ ἀριστερὰ στὴν ἀττικὴ σαρκοφάγο τῆς Βοστῶνης (ὁ.π. σ. 175 καὶ σημ. 389, ιδίως Matz 1, πίν. 14), τὴ δεύτερη καὶ τὴν τέταρτη Μαινάδα σὲ μία ἀττικὴ σαρκοφάγο στὴ Ρώμη (Museo Capitolino 1884: Matz 1, 110-112 άρ. 10 πίν. 16· Koch-Sichtermann, 421 καὶ σημ. 27· 459), καθὼς καὶ τοὺς τύπους 40, 44, 50 τῶν Μαινάδων τῶν ρωμαϊκῶν σαρκοφάγων ποῦ ἀνάγονται ἐπίσης σὲ ἐλληνιστικὰ πρότυπα (Matz 1, 35 άρ. 40, ὅπου ἡ Μαινάδα στρέφει τὸ βλέμμα πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ ἄνετου σκέλους τῆς· σ. 37 άρ. 44, σὲ ἀντίστροφη στάσιν, ἐνῶ τὸ ἱμάτιο συγκρατεῖται συνήθως καὶ ἀπὸ

τὰ δύο χέρια· σ. 40 ἀρ. 52, ἐπίσης σὲ ἀντίστροφη στάση, μὲ τὸ ἱμάτιο συγκρατούμενο στὸν ὑψωμένο ἀριστερὸ βραχίονα καὶ στὸ κατεβασμένο ἄκρο δεξιὸ χέρι).

945. Χαρακτηριστικὲς εἶναι οἱ Νηρηίδες ἀπὸ τὸν θαλάσσιο θίασο στὴν πίσω καὶ τὴ μία πλάγια ὄψη τοῦ Βωμοῦ τοῦ Domitius Ahenobarbus, ἡ χρονολόγησις τοῦ ὁποῖου κυμαίνεται στὴν ἔρευνα ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. ἕως τὴν πρώιμη ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου: ἀνακεκλιμένες ἐπάνω σὲ δύο Τρίτωνες ἀποδίδονται δύο Νηρηίδες μὲ τὸ ἱμάτιο διευθετημένο ὅπως περίπου στὴν **63**, φέροντας ἐπίσης ζώνη κάτω ἀπὸ τὰ στήθη, ἡ μία δὲ φέρει καὶ ἕναν λεπτὸ χιτῶνα (Μόναχο, Γλυπτοθήκη 239: βλ. κυρίως H. Kähler, *Seethiasos und Census* [1966] πίν. 11, 32, 7· N. Icard-Gianolio - A. V. Szavados, *LIMC* VI [1992] 815 λ. «Nereides» ἀρ. 423*). Τὸ θέμα ἀπαντᾷ γενικὰ συχνὰ στὴν εἰκονογραφία τῶν Νηρηίδων (πρβ. N. Icard-Gianolio - A. V. Szavados, ὁ.π. σπορ.).

946. Πρβ. τὴ μορφή στὸ ἀέτωμα ἐνδὸς πηλίνου ἐτρουσκικοῦ ναῖσκου, τοῦ α' μισοῦ τοῦ 1ου αἰ. π.Χ., μὲ τὸ ἱμάτιο γύρω ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ καὶ τὸ δεξιὸ χέρι ἐπάνω ἀπὸ τὴ στραμμένη πρὸς τὰ ἀριστερὰ κεφαλὴ τῆς (Ρώμη, Villa Giulia 59757: F. Jurgeit, *LIMC* III [1986] 1073 λ. «Ariadne/Ariatha» ἀρ. 21*). Ἀνάλογη στάση ἔχει ἡ Ἀριάδνη σὺς ρωμαϊκὲς διονυσιακὲς σαρκοφάγους. Πρβ. δύο ὕστερες Ἀδριάνειες σαρκοφάγους στὸ Μόναχο, ὅπου ἡ μορφή ἔχει τὸ δεξιὸ χέρι ὑψωμένο καὶ στρέφεται πρὸς τὰ δεξιὰ, πρὸς τὸν Διόνυσσο, ἡ μία δὲ φορᾷ καὶ μία διπλὴ ζώνη ἢ στηθόδεσμο (Γλυπτοθήκη 223 καὶ 365: Matz 2, 199-201 ἀρ. 84, 85 πίν. 98, 1012, 103· C. Gasparri, *LIMC* III [1986] 556 λ. «Dionysos/Bacchus» ἀρ. 211*, 212).

947. Πρόκειται γιὰ μία ψηφιδωτὴ παράσταση ἀπὸ τὴν ἔπαυλη τῆς Piazza Armerina, τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ., ὅπου ἡ γυναικεῖα μορφή φορᾷ στηθόδεσμο, κρατᾷ τὸ ἱμάτιο γύρω ἀπὸ τὸν πῆχυ τοῦ λυγισμένου ἀριστεροῦ χεριοῦ, καὶ μὲ τὸ δεξιὸ πιάνει τὴν κεφαλὴ τοῦ ἄνδρα καὶ τὸν φιλᾷ, στρέφοντας τὴν κεφαλὴ πρὸς τὰ δεξιὰ (B. Andreae, *Römische Kunst* [1973] 363 εἰκ. 158, ὅπου οἱ μορφὲς ἐρμηνεύονται ὡς ἐρωτικὸ ζευγάρι· H. Kähler, *Die Villa des Maxentius bei Piazza Armerina*, *MAR* XII [1973] 15 πίν. 36 [ἐρωτικὸ ζευγάρι]· A. Carandini κ.ά., *Filosofiana. La villa di Piazza Armerina* [1982] 244 εἰκ. 143 [ἐρωτικὴ σκηνή]· H. P. L'Orange, *Das römische Reich. Kunst und Gesellschaft* [1985] εἰκ. 22 [Ἔρως καὶ Ψυχή]).

948. Πρβ. τοὺς δακτυλιόλιθους Delivortrias, 75 ἀρ. 657*-659, τοῦ 3ου καὶ τοῦ 1ου αἰ. π.Χ., ὅπου ἡ θεὰ εἰκονίζεται σὲ 3/4 ἀπὸ πίσω μὲ τὸ ἱμάτιο κάτω ἀπὸ τοὺς γλουτοὺς καὶ λυγισμένα τὰ πόδια καὶ τὸν κορμό, θεωρεῖται δὲ ὅτι ἀνάγεται σὲ τύπο τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. Μεγαλύτερη συνάφεια μὲ τὸν τύπο τοῦ **63** ἔχουν οἱ παραστάσεις τῆς Venus Victrix σὲ νομίσματα. Ἡ θεὰ εἰκονίζεται ἀπὸ πίσω μὲ ἄνετο τὸ δεξιὸ σκέλος· τὸ ἱμάτιο καλύπτει τοὺς μηροὺς καὶ συγκρατεῖται μὲ τὸ ἀκουμπισμένο σὲ πεσσοσκοπὸ ἢ κιονόσκο ἀριστερὸ χέρι, ἐνῶ τὸ δεξιὸ ἐκτείνεται πρὸς τὰ ἔμπρός, κρατώντας κάποιο ἀντικείμενο, πρὸς τὸ ὁποῖο ἡ θεὰ στρέφει τὸ βλέμμα. Πρβ. νομίσματα τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου, ὅπου ἡ θεὰ κρατᾷ σκῆπτρο καὶ περικεφαλαία, ἐνῶ στὸ στήριγμα βρίσκεται ἀκουμπισμένη μία ἀσπίς (E. Simon, *Augustus* [1986] 154 εἰκ. 201· P. Zanker, *Augustus und die Macht der Bilder* [1987] 62 εἰκ. 41. Πρβ. καὶ τὸν δακτυλιόλιθο τῶν πρώιμης αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς μὲ τὴν Ἀφροδίτῃ μὲ τὰ ὄπλα τοῦ Ἄρεως: E. Simon, ὁ.π. 154 εἰκ. 202). Σὲ ἀντίστροφη στάση εἰκονίζεται μία πιθανότατα Μαινάδα σὲ ἕναν δακτυλιόλιθο τῶν ἀρχῶν τοῦ 2ου αἰ. π.Χ., ἀπὸ τὴν Αἰτωλία, ἡ ὁποία κρατᾷ θύρσο στὸ ἀκουμπισμένο σὲ πεσσοσκοπὸ δεξιὸ χέρι, ἐνῶ στὸ προτεταμένο ἀριστερὸ κρατᾷ μία μάσκα μορφῆς τῆς Νέας Κωμωδίας (S. Karusu-Papaspyridi, Ein Ring aus einem ätolischen Grab, *Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen*, 1975.3, 3-12 πίν. 1-2, ἡ ὁποία τὴν ἐρμηνεύει ὡς «Κωμωδία»).

949. Λευκωσία, Κυπριακὸ Μουσεῖο: F. G. Maier, Ausgrabungen in Alt-Paphos, *AA* 1974, 43-48 εἰκ. 21-22, ὁ ὁποῖος τὴν ταυτίζει μὲ τὴν Λήδα· W. Martini, Leda oder Aphrodite, *Festschrift F. Brommer* (1977) 223-229 πίν. 601, ὁ ὁποῖος μὲ πειστικὰ ἐπιχειρήματα ἐρμηνεύει τὴ μορφή ὡς Ἀφροδίτη. Ἡ μορφή εἰκονίζεται ὅπως ἡ **63**, δὲν ἔχει ὑψωμένο τὸ δεξιὸ χέρι τῆς, ἀλλὰ προτείνει τὴν ἄκρη ἐνδὸς ἱματίου πρὸς τὸ πτηνόν, πρὸς τὸ ὁποῖο στρέφει καὶ τὸ βλέμμα. Φορᾷ στηθόδεσμο καὶ ψέλια στοὺς βραχίονες. Τὸ θέμα τῆς θεᾶς γυμνῆς ποὺ δίνει τὴν ἄκρη τοῦ ἱματίου τῆς στὴ χήνα εἶναι συχνό (W. Martini, ὁ.π. πίν. 602-5) καὶ αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ εἶχε ὑπόψη του ὁ καλλιτέχνης τῆς Πάφου, ὁ ὁποῖος πρόσθεσε καὶ ἕνα ἱμάτιο γύρω ἀπὸ τὰ σκέλη τῆς θεᾶς στὸν τύπο τῆς **63**, ὥστε ἡ ἄκρη τοῦ ἐνδύματος ποὺ ἡ θεὰ δίνει στὴ χήνα νὰ μὴ σχετίζεται λογικὰ μὲ τὸ ἱμάτιό τῆς. Βλ. ἐπίσης L. Kahil κ.ά., *LIMC* VI (1996) 236 λ. «Leda» ἀρ. 42*.

950. Για την «Ἀφροδίτη Ἀνασυρομένη Καλλίπυγο» βλ. Delivorrias, 85-86 ἀρ. 765*-771· N. X. Σταμπολίδης, ὁ.π. 135· καὶ γιὰ τὴ σημασία τοῦ «ἀνασύρματος» βλ. G. Säf Lund, *Aphrodite Kallipygos* (1963) 45-49, 73-77. Ἀκόμη Ch. M. Havelock ὁ.π. (σημ. 929) 98-101.

951. Delivorrias, 57-59 ἀρ. 462*-481*. Ch. M. Havelock, ὁ.π. (σημ. 929) 83-85.

952. Σῶζονται τέσσερις ἐπιγραφές σὲ ἀναθηματικούς βωμούς τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς. Ἀπὸ αὐτὲς οἱ δύο ἀναφέρονται στὴν «Ἀφροδίτη Μιλχία» ἀπὸ κοινοῦ μὲ τὸν «Δία Μιλχίο» καὶ στὴν «Ἀφροδίτη Ὀρανία» καὶ χρονολογήθηκαν στὸν 4ο ἢ στὸν 3ο αἰ. π.Χ. (IG IV² 282, 283 ἀντίστοιχα), ἐνῶ οἱ ἄλλοι δύο ἀναφέρονται ἀπλῶς στὴ θεά (IG IV² 280 καὶ 281· Peek I, 70 ἀρ. 119).

953. Γιὰ τὸν ναὸ τῆς Ἀφροδίτης καὶ πιθανοὺς ἄλλους χώρους λατρείας τῆς θεᾶς βλ. παρακάτω Κεφ. IV: σ. 301.

954. L. Roebuck, *Corinth XIV: The Asklepieion and Lerna* (1951) 144-145 ἀρ. 8-10 πίν. 59, τὰ ὁποῖα εἰκονίζουν τὴ θεὰ στὴ στάση τῆς «αἰδουμένης».

955. Γιὰ τὴν εἰκονογραφία τοῦ Ἑρώτος βλ. κυρίως R. Stuveras, *Le putto dans l'art romain*, *Collection Latomus* 99 (1969)· A. Hermay - H. Cassimatis - R. Vollkommer, *LIMC* III (1986) 850-942 λ. «Eros» ἀρ. 1-1020· N. Blanc - F. Gury, *LIMC* III, 952-1049 λ. «Eros/Amor, Cupido» ἀρ. 1-714. Ἐπίσης M. Söldner, *Untersuchungen zu liegenden Erosen in der hellenistischen und römischen Kunst* (1986), ἰδιαίτερα σημαντικὴ μελέτη, ὅχι μόνο γιὰ τὴν εἰκονογραφία τοῦ Ἑρώτος, ἀλλὰ καὶ γενικότερα γιὰ τὴν ἑλληνιστικὴ πλαστικὴ.

Ὁ Ἑρως εἰκονίζεται πολὺ συχνὰ μὲ πτηνὰ, πρβ. A. Hermay κ.ἄ., ὁ.π. 870-872 ἀρ. 193*-222* καὶ ἀρ. 438*, 485*, 506*, 510*, 557*, 748*, 749*, 1009*. N. Blanc - F. Gury, ὁ.π. 997-998 ἀρ. 352*-355* κλπ. Ἡ σαύρα ἀντίθετα εἰκονιζόταν σπανιότατα καὶ ἡ μόνη βέβαιη παράστασή της στὴ γλυπτικὴ συνδέεται μὲ τὸν Ἀπόλλωνα Σαυροκτόνο τοῦ Πραξιτέλους τοῦ 365-350 π.Χ. (O. Palagia, *LIMC* II [1984] 199 ἀρ. 81, 81a*-n· γιὰ τὴ σημασία τῆς σαύρας ἐδῶ βλ. καὶ J. Maxmin, *Another Note on Praxiteles' Sauroktonos*, *AAA* 6, 1973, 296-298). Τὸν τύπο αὐτὸ ἀκολούθησε καὶ ἕνας τύπος Ἑρώτος, ὁ ὁποῖος ἀνάγεται ἴσως καὶ αὐτὸς σὲ ἔργο τοῦ Πραξιτέλους (A. Hermay, ὁ.π. 863 ἀρ. 80, 80a*-c). Γιὰ τὶς σαῦρες γενικότερα βλ. L. Bodson, *IEPA ZΩIA. Contribution à l'étude de la place de l'animal dans la religion grecque ancienne* (1975) 63-68, ἡ ὁποία τονίζει τὸν χθόνιο χαρακτήρα της.

956. Τὸν τύπο αὐτὸ ἀκολουθοῦν ἐνδεικτικὰ τὰ τρία ἀπὸ τὰ πέντε τραπεζοφόρα τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης, στὰ ὁποῖα ἡ μορφή τοῦ Ἑρώτος ἀποτελεῖ τὸ κύριο θέμα. Πρβ. Στεφανίδου, *Τραπεζοφόρα Θεσσαλονίκης*, 95 ἀρ. 20 εἰκ. σ. 96-97 [ἀρ. εὐρ. 3025: τοῦ δ' τετάρτου τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ., ἄττικου ἐργαστηρίου], σ. 88-89 ἀρ. 18 εἰκ. σ. 90-91 (ἀρ. εὐρ. 10245: τῶν μέσων τοῦ 3ου αἰ., βορειοελλαδικοῦ ἐργαστηρίου μιμούμενου ἄττικὰ πρότυπα), σ. 92 ἀρ. 19 εἰκ. σ. 93-94 (ἀρ. εὐρ. P 39: τοῦ προχωρημένου 3ου αἰ., βορειοελλαδικοῦ ἐργαστηρίου). Ἡ ἴδια δὲν δέχεται τὴν ταφικὴν σημασίαν τοῦ τύπου, ὅπως ἔχει ὑποστηριχθεῖ (βλ. ἀναλυτικότερα Στεφανίδου, *Τραπεζοφόρα*, 105-108, 201-202), ἐνῶ ὁ A. Hermay, ὁ.π. 938-939, δὲν δέχεται γενικότερα τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς «*Éros funéraire*». Οἱ N. Blanc - F. Gury, ὁ.π. 976-977 ἀρ. 161-171, σημειώνουν ὅτι ἡ ἀνεστραμμένη δάδα χαρακτηρίζει τὸν Ἑρώτα περισσότερο ἀπὸ τὸ τόξο.

957. Γιὰ τὶς σαρκοφάγους αὐτὲς βλ. παραπάνω σ. 182 καὶ σημ. 435-436.

958. Ἡ σχετικὰ περιορισμένη κλίση τῆς κεφαλῆς δηλώνει ὅτι ὁ Ἑρως δὲν εἰκονιζόταν κοιμισμένος. Ἀποκλείεται ἐπομένως ἡ ταύτιση τῆς μορφῆς μὲ τὸν Ὑπνο, ταύτιση ἡ ὁποία θὰ ἦταν πιθανή, ὅχι μόνο λόγω τῆς προέλευσης τοῦ τραπεζοφόρου ἀπὸ τὸ Ἀσκληπεῖο, ἀλλὰ καὶ τῆς σχέσης τῆς σαύρας μὲ τὸ ἱερό, ὅπου τὰ ἐρπετὰ αὐτὰ ἀφθονοῦν· τὸ θέμα ἐξάλλου τῆς σαύρας ποὺ βγαίνει ἀπὸ τὶς ρίζες τοῦ δένδρου θὰ μπορούσε νὰ εἶχε χθόνιο χαρακτήρα. Στὴν περίπτωση αὐτὴ τὸ πτηνὸ θὰ ἐρμηνευόταν ὡς πέρδικα, ἡ ὁποία ἐπίσης συνδέεται μὲ τὴν λατρεία τοῦ Ἀσκληποῦ καὶ τὴν ἱατρικὴν (πρβ. N. Yalouris, *Die «Erione» von Asklepiostempel in Epidauros*, *Festschrift F. Brommer* [1977] 308). Γιὰ τὴν εἰκονογραφία τοῦ Ὑπνου, ὁ ὁποῖος συχνὰ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὰ φτερὰ στοὺς κροτάφους, βλ. H. Schrader, *Hypnos*, *BWPr* 85 (1926)· J. Marcadé - E. Raftopoulou, *Sculptures Argiennes II*, *BCH* 87, 1963, 85-89 ἀρ. 76 εἰκ. 38· P. Zanker, *Klassizistische Statuen* (1974) 115-117 ἀρ. 18 πίν. 851-4· M. Söldner, ὁ.π. 96-103, 314-315, 627-638 ἀρ. 56-76 εἰκ. 65-80· C. Lochin, *LIMC* V (1990) 591-609 λ. «Hypnos/Somnus». J. Bāžant, *LIMC* VIII (1997) 643-645 λ. «Hypnos».

959. M. Pfrommer, *Ein Eros des Praxiteles*, *AA* 1980, 532-544 εἰκ. 1-5· A. Hermay, ὁ.π. 862 ἀρ.

78, 78a*-h*, ο οποίος θεωρεί πιθανή την ταύτιση του τύπου με τον Έρωτα των Θεοπιών του Πραξιτέλους.

960. Ο Μ. Pfrommer, ό.π., ακολουθώντας κατά γράμμα την περιγραφή του αγάλματος από τον Καλλίστρατο, 'Εκφράσεις γ' (Overbeck, *Schriftquellen*, 243-244 άρ. 1265), αποκαθιστά ένα τόξο στο άριστερό χέρι του 'Ερωτος Farnese, άποψη την οποία δεν δέχθηκε ο Α. Hermary, ό.π., ο οποίος πρότεινε πειστικά την αποκατάσταση του Έρωτος ως «Οίνοχοοῦντος».

961. Πρβ. τόν «Άγωνα» ή «Έρωτα Έναγώνιο» του Βοήθου, ο οποίος τοποθετεί ένα στεφάνι στα μαλλιά του στρέφοντας την κεφαλή προς την πλευρά του ύψωμένου χεριού (Τύνις, Μουσείο Bardo F 106: W. Fuchs, *Der Schiffsfund von Mahdia* [1963] 12-14 άρ. 1 πίν. 1-8· F. Canciani, *LIMC* I [1981] 304 λ. «Agon» άρ. 14· Α. Hermary, ό.π. 911 άρ. 712*. F. Willer - M. Söldner, στό: *Der antike Schiffsfund von Mahdia. Bericht zur Table Ronde, Bjb* 192, 1992, 514-518 εικ. 7-14).

962. Για τον Έρωτα Παλαιστρίτη βλ. Στεφανίδου, *Τραπεζοφόρα*, 114, 115. Για τις σαρκοφάγους με σκηνές Έρώτων σε παλαίστρα βλ. Μ. Bonanno-Aravantinou, *Un frammento di sarcofago romano con fanciulli atleti nei Musei Capitolini, BdA* 67.15, 1982, 67-84 εικ. 1-19· Koch-Sichtermann, 212 καί σημ. 56-57· 426 εικ. 246, 461· Ν. Blanc - F. Gurv, ό.π. (σημ. 955) 985-986 άρ. 244-254*. 987 άρ. 262· 988 άρ. 267*-270· 1046· γενικότερα R. Stuveras, ό.π. (σημ. 955) 123-126. Ειδικότερα, ο Έρωτς εικονίζεται αὐτοστεφανούμενος, ως νικητής, κρατώντας κλαδί φοίνικα σε μία χαμένη σήμερα άττική σαρκοφάγο που βρισκόταν παλαιότερα στην Ρώμη (Μ. Bonanno-Aravantinou, ό.π. 70 άρ. Β3· Koch-Sichtermann, 426 εικ. 461 [σχεδιογράφημα]), όπως καί σε αρκετές ρωμαϊκές σαρκοφάγους, όπου ο νικητής Έρωτς πλαισιώνεται συχνά από τον διαιτητή καί ένα σάλπιγκτή (Μ. Bonanno-Aravantinou, ό.π. 69 εικ. 71 εικ. 5· 75 εικ. 9 (=Koch-Sichtermann, 212 [εικ. 246]· 76 εικ. 12· 77 εικ. 14· 80 άρ. 18).

963. EAM 1468: 'Α. Ντάτσουλη-Σταυρίδη, Ρωμαϊκά γλυπτά από τὸ Έθνικὸ Μουσείο, *AE* 1984, 180 άρ. 1468 πίν. 20γ· Β. Μαχαίρα, στό: *Τὸ Πνεῦμα καὶ τὸ Σῶμα* (κατάλογος έκθεσης, 'Αθήνα 1989) 321 άρ. 206. Ο τύπος θυμίζει τὸν λεγόμενο «έφηβο Westmacott» που θεωρείται έργο του Πολυκλείτου, τῆς περιόδου μετὰ τὸν «Δορυφόρο» (Ρ. Zanker, *Klassizistische Statuen* [1974] 18-24 άρ. 17-21 πίν. 21-26), άμφιβάλλει όμως ή Β. S. Ridgway, στό: W. G. Moon (έκδ.), *Polykleitos, the Doryphoros and Tradition* (1995) 192-193 εικ. 10.1, 10.13-14.

964. Μόνο σε μία έπαρχιακή σαρκοφάγο του 3ου αι. μ.Χ. από την Σικελία ο Έρωτς εικονίζεται στη στάση αὐτοῦ του τραπεζοφόρου 138 (Trapani, Ναὸς του San Nicola: V. Tula, *I sarcofagi romani in Sicilia* (1957) 198-199 πίν. CXXIX-CXXX εικ. 239-241· Μ. Bonanno-Aravantinou, ό.π. 74 άρ. Ε1· 80 εικ. 18· 80-81· Koch-Sichtermann, 212 εικ. 57· 292).

965. Α. Hermary, *LIMC* III (1986) λ. «Eros» άρ. 352 (352a*-c)-354 καί σ. 881 άρ. 355, 355a*-b* (παραλλαγές ή μεταπλάσεις του τύπου).

966. Πρβ. τις μορφές από τὸ ναυάγιο τῆς Mahdia (W. Fuchs, *Der Schiffsfund von Mahdia* [1963] 39-40 άρ. 51 πίν. 62-63) καί τοὺς Σατυρίσκους από τη Sperlonga (B. Andreae, *Schmuck eines Wasserbeckens in Sperlonga. Zum Typus des sitzenden Knableins aus dem Schiffsfund von Mahdia, RM* 83, 1986, 287-309 πίν. 97-103· R. Neudecker, *Die Skulpturenausstattung römischer Villen in Italien* [1988] 222 άρ. 62.11 Beil. 3).

967. Όπωςδήποτε δεν ανήκει στο άγαλμάτιο τῆς 'Αφροδίτης 57 (πίν. 72), από τὸ ιερό του 'Απόλλωνος Μαλεάτα, ή μορφή του στήριγματος τῆς οποίας παραμένει άγνωστη. Χαρακτηριστική είναι ή μορφή του Έρωτος στο στήριγμα άγαλμάτων του τύπου τῆς «Venus Felix», όπου έκτείνει τὸν κορμό προς τὰ πίσω ύψώνοντας τὸ δεξιὸ χέρι καί την κεφαλή, ενώ στο έφαπτόμενο στα πλευρά άριστερό χέρι κρατᾷ μία άνεστραμμένη δάδα (Delivorrias, 79 άρ. 696*-699*). Πρβ. καί ένα παράδειγμα του αντίστροφου τύπου τῆς «Venus Mazarin» (Τύνις, Μουσείο Bardo 942: Delivorrias, 84 άρ. 757*).

968. Πρβ. Στεφανίδου, *Τραπεζοφόρα Θεσσαλονίκης* 84-85 άρ. 17, με βιβλιογραφία. Βλ. επίσης τὸν Έρωτα στο στήριγμα ενός αγάλματος τῆς 'Αφροδίτης στη Merida, παραλλαγῆς του τύπου «τὸν Συρακουσών» (Μουσείο 88: Delivorrias, 84 άρ. 749*).

969. Για τὸ έργο του Φειδία βλ. Ρ. Demargne, *LIMC* II (1984) 970-978, 1031, 1039-1042 λ. «Athena» άρ. 212-233*, καί κυρίως Karanastassis II, 323-339, 401-411 άρ. ΒΙ 1-15 πίν. 35-42, με βιβλιογραφία καί κριτική μελέτη τὸν επαναλήψεων του τύπου από τὸν έλλαδικὸ χώρο· C. C. Vermeule III, *Athena of the Parthenon by Pheidias: A Graeco-roman Replica of the Roman Imperial*

Period, *Journal of the Museum of Fine Arts, Boston* 1, 1989, 41-60 εικ. 1-25· Romeo-Portale, 201-205 άρ. 70 πίν. XXIVa-c.

970. Θα πρέπει να αποκλεισθεί ή αναπαράσταση ένδς δόρατος, καθώς, έκτός από τη μη άρμόζουσα στάση του χεριού, θα ύπήρχε στην περίπτωση αυτή ένας τόρμος στην έμφάνεια της πλίνθου.

971. Με τον ίδιο τρόπο αποδίδονται οί έλικες και στο θραύσμα 71.

972. Πρβ. Karanastassis II, 334-35, όπου αποδίδει τα νέα στοιχεία που παρουσιάζει το άγαλμάτιο της Έπιδάουρου σέ πρότυπα του 330 π.Χ. Σημειώνει επίσης ότι δέν είναι αναγκαίο να ύποτεθεί μία μετάπλαση της Άθηνάς Παρθένου του 4ου αϊ. π.Χ. ως το πρωτότυπο του άγαλματίου, καθόσον ο τύπος της Παρθένου είχε γίνει κοινός τόπος κατά τα ρωμαϊκά χρόνια και ανάλογες διαφοροποιήσεις είναι πολύ συχνές, λόγω και της αδυναμίας να άποδοθεί σωστά το κολοσσικού μεγέθους φειδιακό άγαλμα. Στη μελέτη όμως του άγαλματίου δέν είχε γίνει άντληπητή ή προσθήκη του χιτώνα, στοιχείο ξένο τόσο στην Άθηνά Παρθένο, όσο και στις ύστερότερες επαναλήψεις της. Για έναν συγγενικό τύπο Άθηνάς του 4ου αϊ. π.Χ. με ίμάτιο που πέφτει στην πλάτη βλ. L. J. Roccas, *Athena from a House on the Areopagus*, *Hesperia* 60, 1991, 397-410 πίν. 107-112.

973. Μία παρόμοια στενή αιγίδα που δέν πορπώνεται στους ώμους και με γοργόνειο αποδίδεται στον τύπο της «Άθηνάς Castro Pretorio» (F. Canciani, *LIMC* II [1984] 1086-1087 λ. «Athena/Minerva» άρ. 159*, με βιβλιογραφία, ο όποιος τον χρονολογεί στο τέλος του 4ου ή στις άρχές του 3ου αϊ. π.Χ., ένώ ή Karanastassis II, 335, τον άνάγει περί το 330 π.Χ.).

974. Μουσείο Φιλίππων Λ5: E. Lapalus, *Sculptures de Philippes II A. Les Acrotères des deux temples corinthiens*, *BCH* 59, 1935, 175-179 πίν. VII· P. Collart, *Philippes. Ville de Macédoine depuis les origines jusque à la fin de l'époque romaine* (1937) 337 και σημ. 3· 348 πίν. L1· Karanastassis II, 403 και σημ. 384 πίν. 522-4. Για την έπιγραφή του ναού βλ. P. Collart, *Inscriptions de Philippes*, *BCH* 56, 1932, 192-200 εικ. 1-5· ο ίδιος, ό.π. 341-346, προσδιορίζει την όλοκλήρωση του ναού στο διάστημα 161 και 175 μ.Χ.· X. Κουκούλη-Χρυσανθάκη - X. Μπακιρτζής, *Φίλιπποι* (1995) 80 εικ. 64.

975. Η ύπαρξη της άσπίδας στην άριστερή πλευρά των άγαλμάτων έπιβεβαιώνεται από την εύρεση μαζί με το άγαλμα της Άθηνάς στους Φιλίππους θραυσμάτων μιας μαρμαρίνης άσπίδας με το γοργόνειο στο κέντρο (E. Lapalus, *Philippes* [1937] 176-177).

976. Πρβ. χαρακτηριστικά τη δημιουργία στο άγαλμα των Φιλίππων μιας δέσμης πτυχών μεταξύ των ποδιών που έρχεται άρκετά πρδς τα έμπρός, την κατακόρυφη πτυχή από το δεξιό γόνατο, τις κατακόρυφες γραμμές και το τρίγωνο που σχηματίζεται μπροστά στο στάσιμο άριστερό σκέλος, ή άκόμη τις κατακόρυφες πτυχές που κλείνουν τη μορφή στην άριστερή πλευρά, κλπ.

977. Οί διαφορές συνίστανται κυρίως στις ραδιότερες αναλογίες της Άθηνάς των Φιλίππων, στην άπόδοση της ζώνης και της αιγίδας, καθώς και σε λεπτομέρειες, όπως στην άπόδοση των φιδιών που περιβάλλουν το γοργόνειο στο μακεδονικό άγαλμα. Στο άγαλμα των Φιλίππων οί πτυχώσεις των κατακόρυφων παρυφών του πέπλου στην δεξιά πλευρά είναι σχετικά πλουσιότερες, ένώ στο άγαλμα της Έπιδάουρου ή πτύχωση του άποπτύγματος είναι πλουσιότερη και τα μαλλιά στην πλάτη είναι άρκετά μακρότερα.

978. Η ύπαρξη της άσπίδας στην άριστερή πλευρά άποκλείει την περίπτωση να κράδαινε ή Άθηνά το δόρυ στο ύψωμένο δεξιό χέρι, όπως στον τύπο της Προμάχου, διότι στον τύπο αυτό κρατά την άσπίδα στο προτεταμένο άριστερό χέρι (πρβ. ένδεικτικά P. Demargne, ό.π. [σημ. 969] 969-974 άρ. 118-173*).

979. Η πτύχωση του πέπλου στην περιοχή των ποδιών των άγαλμάτων της Έπιδάουρου και των Φιλίππων επαναλαμβάνεται σε μία άνάλογη μορφή στο άγαλμα της θεάς από τη Μαγνησία την έπί του Μαϊάνδρου, όπου βρέθηκε μαζί με τα άγάλματα της οίκογένειας του L. Valerius Flaccus (Κωνσταντινούπολη, Άρχαιολογικό Μουσείο 603: ό.π. σ. 136 και σημ. 60), ή άπόδοση όμως του κορμού με τη διαφορετική στάση των χεριών, τα διαφορετικά ένδύματα, και τον διαφορετικό τύπο της αιγίδας, άποσυσχετίζουν το άγαλμα από τον τύπο αυτών της Έπιδάουρου και των Φιλίππων.

980. Πρβ. ένδεικτικά το τυπολογικό παρόμοιο στη μορφή του πέπλου και τη στάση άγαλμα του Άπόλλωνος Πατρώου, έργο του Εύφραντορος του 330 π.Χ. (O. Palagia, *Euphranor* [1980] 13-20 εικ. 6-17), άν και οί αναλογίες του είναι λιγότερο ραδιές, ένώ ή προσθήκη του ίματίου που πέφτει στην πλάτη ύποδηλώνει μορφή προσανατολισμένη περισσότερο στην πρόσθια όψη. Άπό τα άλλα έργα

της εποχής αυτής, αναλογίες παρουσιάζει ή 'Αθηνά σε ένα ψηφισματικό ανάγλυφο του 295/4 π.Χ. (Μουσείο 'Ακροπόλεως 4063+2307+Έπιγραφικό Μουσείο 7386: Meyer, *Urkundenreliefs*, 312 άρ. 169 πίν. 452), όπως και ή πεπλοφόρος από ένα επιτύμβιο μνημείο στον Πειραιά (Αρχαιολογικό Μουσείο 291: Γ. Δεσπίνης, Σημειώσεις από το Μουσείο του Πειραιά I, *ΑΔ* 20, 1965, Μελ. 134-135 άρ. II πίν. 62α-γ). Πρβ. επίσης τα αγάλματα πεπλοφόρων από το Διονύσιο της Θάσου και τη Σάμο, των χρόνων περί το 300 π.Χ. (Μουσείο Θάσου: Picard, *Manuel* IV2, 1168-1170 εικ. 460· P. Barnard - F. Salviat, *Nouvelles découvertes au Dionysion de Thasos*, *BCH* 83, 1959, 302-315 εικ. 13-14 πίν. XIII-XVII· B. S. Ridgway, *Hellenistic Sculpture I: The Styles of ca. 331-200 B.C.* [1990] 53-54, 69 σημ. 35. Πεπλοφόρος Σάμου: Βερολίνο, Pergamonmuseum 1725: R. Horn, *Samos XII: Hellenistische Bildwerke auf Samos* [1972] 1-6, 77-79 άρ. 1 πίν. 1-4, 10· B. S. Ridgway, ό.π. 53, 59 σημ. 36, ή οποία το θεωρεί κλασικιστικό). Παρόμοιος είναι επίσης ένας τύπος 'Αρτέμιδος πεπλοφόρου, της ίδιας περίπου εποχής, το σημαντικότερο αντίγραφο του οποίου βρίσκεται στο Βατικανό (Galleria dei Candelabri 2834: G. Neumann, *Probleme der griechischen Weihreliefs* [1979] 63 και σημ. 63 πίν. 41a, όπου χρονολογεί το πρωτότυπο περί το 330 π.Χ. και το συνδέει με τον Εύφραντορα - δεν αναφέρεται από την Ο. Palagia, ό.π.· L. Kahil, *LIMC* II [1984] 636 λ. «Artemis» άρ. 129*, στον τύπο «Beyrouth-Venice», τον οποίο ανάγει στον 4ο αί. μ.Χ.). Πρβ. έναν ακόμη τύπο πεπλοφόρου από την Κυρήνη, της πρώιμης ελληνιστικής εποχής, που εικονίζει ίσως την 'Αρτεμιν με αντίστροφη στάση των ποδιών (Μουσείο Κυρήνης 14092: L. Kahil, ό.π. 661 άρ. 521*).

981. Βερολίνο, Pergamonmuseum: P. Demargne, ό.π. 991 άρ. 395, με βιβλιογραφία.

982. Για τον τύπο της αιγίδας και του γοργονείου πρέπει να εϊμαστε επιφυλακτικοί στον προσδιορισμό συγκεκριμένων εποχών, καθώς από τα μέσα του 5ου αί. π.Χ. ως και την ρωμαϊκή περίοδο παρατηρείται μία συνεχής επανάληψη των ίδιων περίπου μορφών· οι αντιγραφείς ήταν επίσης αρκετά ελεύθεροι στην απόδοση τέτοιων επιμέρους θεμάτων. Για το γοργόνειο βλ. J. Floren, *Studien zur Typologie des Gorgoneion* (1977) 177 κέ. 'Η αιγίδα του 66 θυμίζει αυτή του αγάλματος της 'Αθηνάς του 'Αντιόχου, του γ' τετάρτου του 1ου αί. π.Χ. (Ρώμη, Museo Nazionale Romano 8622: N. Leipen, *Athena Parthenos. A Reconstruction* [1971] 6-7 άρ. 20 εικ. 14, 21· Bieber, *Copies*, 90-91 εικ. 407-408· B. Palma, στό: *MNR* I/5 [1983] 172-175 άρ. 73· F. Canciani, *LIMC* II [1984] 1084 λ. «Athena/Minerva» άρ. 142*). Πρβ. επίσης την αιγίδα σε ένα πρωτότυπο έργο του 5ου αί. π.Χ., στην 'Αθηνά από το αέτωμα του ναού του 'Απόλλωνος Σωσιανού στη Ρώμη (Musei Capitolini 3527: E. La Rocca, *Amazonomachia. Le sculture frontonali del tempio di Apollo Sosiano* [1985] 25 πίν. I-III· ό ίδιος, στό: *Kaiser Augustus*, 129, 131 άρ. 23), ή ακόμη στην 'Αθηνά της Περγάμου, ελληνιστική απόδοση της 'Αθηνάς Παρθένου του α' μισού του 2ου αί. π.Χ. (Βερολίνο, Pergamonmuseum 24: P. Demargne, ό.π. 978 άρ. 230*). 'Ανάλογη τέλος είναι ή μορφή της αιγίδας ενός μικρού αγάλματος του τύπου της Παρθένου στη Μαδρίτη (Prado: N. Leipen, ό.π. 4 άρ. 3 [Αδριάνειο-Αντωνίνειο]· J. Floren, ό.π. πίν. 132).

983. 'Ιδιου τύπου είναι το γοργόνειο στην αιγίδα του αγάλματος 66 και των αγαλμάτων 69 και 70. 'Η θέση της αιγίδας στη δεξιά πλευρά του κορμού δεν είναι σπάνια. Πρβ. το άγαλμα της 'Αθηνάς που φέρει κίστη (P. Demargne, *LIMC* II [1984] 980 λ. «Athena» άρ. 252*), που ανάγεται σε πρωτότυπο των αρχών του 4ου αί. π.Χ., και συχνές παραστάσεις στην αγγειογραφία, ιδιαίτερα σε σκηνές μάχης ή σε σχετικές προτρεπτικές κινήσεις, όπου ή αιγίδα καλύπτει το προτεταμένο άριστερό χέρι, ήδη από την αρχαϊκή εποχή (πρβ. ένδεικτικά P. Demargne, ό.π. άρ. 59*, 121*, 171* (με το γοργόνειο σε αντίστοιχη θέση), 387*, 506*, 518*, 519*, 543* κλπ., όπου συχνά δεν αποδίδεται το γοργόνειο).

984. F. Brommer, *Die Skulpturen der Parthenon Giebel* (1963) 41, 80 άρ. 148-149· 96-97 άρ. 4· 101 άρ. 11· 160 πίν. 102, σχετικά με τα θραύσματα που αποδίδονται στο δένδρο του Δ αετώματος, απόδοση που πειστικά απέρριψε ό Γ. Δεσπίνης, *Παρθενόνεια* (1982) 88-89. 'Η ύπαρξη πάντως ενός δένδρου στο κέντρο του αετώματος θεωρείται πολύ πιθανή (πρβ. τη σκηνή σε μία ύδρια Κέρτις του 4ου αί. π.Χ. [P. Demargne, ό.π. 996 άρ. 453*]). Το δένδρο και το φίδι του Δ αετώματος πιστεύεται ότι άπηχε ή ανάλογη ανάγλυφη παράσταση στα βάθρα των Γιγάντων και των Τριτώνων από τη β' οικοδομική φάση του 'Ωδείου του 'Αγρίππα στην 'Αγορά της 'Αθήνας, της πρώιμης 'Αντωνίνειας εποχής (H. A. Thompson, *The Odeion in the Athenian Agora*, *Hesperia* 19, 1950, 110-112 άρ. 1-2· 114 άρ. 5· 122 εικ. 16-17 πίν. 61, 68, 73, 73c).

985. Παυσανίας, I 24, 3: «πεποιήται δέ και το φυτόν της έλαίας 'Αθηνά και κύμα αναφανών Ποσειδών».

ἔχει ἐκφρασθεῖ ἡ ἄποψη ὅτι ἡ φράση ἀναφέρεται στὸ Α ἀέτωμα τοῦ Παρθενῶνος καὶ ἡ σωστὴ θέση τῆς εἶναι στὴν παράγραφο I 24, 5 (Παπαχατζῆς I, 337 σημ. 4, ὁ ὁποῖος κάνει λόγο γιὰ ἀνάγλυφη παράσταση). Ὁ F. Brommer, ὁ.π. 41, ὑποθέτει ὅτι τὰ θραύσματα ποὺ ἀποδόθηκαν στὴν ἐλιά τοῦ Δ ἀετώματος θὰ μπορούσε νὰ προέρχονται ἀπὸ τὸ σύμπλεγμα αὐτό.

986. Παραδόξως ὁ B. Στάης, Ἀθηνᾶ ἐξ Ἐπιδαύρου, AE 1892, 183-184, συνδέει τὸ 67 μὲ τὴ σκηνὴ τοῦ Δ ἀετώματος τοῦ Παρθενῶνος (!).

987. Ἐνα ἀντίστοιχο παράδειγμα ἀπαντᾷ σὲ ἓνα ἀντίγραφο τοῦ τύπου τῆς «Ἀθηνᾶς Giustiniani» στὴ Ρώμη (Museo Torlonia 298: Γ. Κορρές, *Τὰ μετὰ κεφαλῶν κριῶν κράνη* [1970] 112, 126-127 ἀρ. 54· Bieber, *Copies*, 122 εἰκ. 556· C. Gasparri, *Materiali per servire allo studio del Museo Torlonia di scultura antica* [1980] 191 ἀρ. 298) τὸ φύλλωμα ὅμως τοῦ δένδρου στὴ δεξιὰ πλευρὰ τῆς Ἀθηνᾶς ἀποτελεῖ νεώτερη προσθήκη, ὅπως καὶ ἡ γλαύκα. Ὡς προσθήκη τοῦ ἀντιγραφῆς πρέπει ἐπίσης νὰ θεωρηθεῖ ἓνα δένδρο δάφνης, ποὺ χρησίμευε καὶ ὡς στήριγμα, σὲ ἓνα ἀντίγραφο τοῦ «Ἀπόλλωνος τῆς Mantua» (Mantua, Palazzo Ducale: E. Simon, *LIMC* II (1984) 374 λ. «Apollon/Apollo» ἀρ. 39* (τῆς πρώτης ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίνων σύμφωνα μὲ ἓναν πρόωμο Αὐγούστειο τύπο)).

988. Ἡ Ἀθηνᾶ εἰκονίζεται νὰ τρέφει τὸ φίδι μόνο σὲ μία ἐκλεκτικὴ-κλασικιστικὴ ἀνάγλυφη παράσταση στὴ βάση ἐνὸς λυχνοστάτη ἀπὸ τὴ Villa Hadriana (Βατικανό, Galleria della Statue 547: H. U. Cain, *Römische Marmorkandelaber* [1985] 105-106, 189-190 ἀρ. 106 πίν. 733, ὅπου ἐννοιολογικὰ συνδέει τὴ μορφή μὲ τὴν Ἀθηνᾶ-Υγεία [βλ. καὶ παραπάνω σημ. 728]). Τὸ φίδι τυλίγεται γύρω ἀπὸ τὴν Ἀθηνᾶ, ἡ ὁποία τοῦ δίνει τροφή ἀπὸ μία φιάλη ποὺ κρατᾷ στὸ ὑψωμένο δεξιὸ χέρι. Σὲ ἓνα ὑπερφυσικοῦ μεγέθους ἄγαλμα τῆς Ἀθηνᾶς ἀπὸ τὴ Ρώμη, μὲ χιτῶνα, ἱμάτιο καὶ αἰγίδα (Ρώμη, Museo Nazionale Romano 8626: B. Palma, στό: *MNR* 1/5 [1983] 159 ἀρ. 67 εἰκ. σ. 67), εἰκονίζεται στὴ δεξιὰ πλευρὰ τὸ φίδι νὰ ἀνελίσσεται γύρω ἀπὸ ἓνα κορμό. Τὸ ἄγαλμα ἔχει συμπληρωθεῖ κατὰ τρόπον ὥστε ἡ Ἀθηνᾶ νὰ «χαϊδεύει» τὸ κεφάλι τοῦ φιδιοῦ. Μολονότι ὁ πῆχυς τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ τῆς Ἀθηνᾶς καὶ τὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ φιδιοῦ ἀποτελοῦν νεώτερες συμπληρώσεις, τὸ δεξιὸ χέρι τῆς θεᾶς λυγίζει σίγουρα στὸν ἀγκῶνα καὶ εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι συνδεόταν κατὰ κάποιον τρόπο ἄμεσα μὲ τὸ φίδι. Στόν «ρωμαῖο» γλύπτη θὰ πρέπει ἐπίσης νὰ ὀφείλεται ἡ προσθήκη τοῦ φιδιοῦ σὲ ἀγάλματα Ἀθηνᾶς, ὅπως αὐτὸ ἀπὸ τὴ Σίδη τῆς Παμφυλίας, τοῦ τέλους τοῦ 2ου ἢ καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ., ὅπου τὸ φίδι ἀνελίσσεται γύρω ἀπὸ τὸ δόρυ ποὺ κρατᾷ ἡ Ἀθηνᾶ στὸ δεξιὸ χέρι (Μουσεῖο Σίδης 267: J. Inan, *Roman Sculpture in Side* [1975] 142-145 ἀρ. 72 πίν. LXVIII2-4 [βλ. καὶ παραπάνω σημ. 352]). Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ κάτω τμήμα ἐνὸς ἀγάλματος ἀπὸ τοὺς Στόβους (Βελιγράδι, Ἐθνικὸ Μουσεῖο 666: M. Grbic, *Choix de plastiques grecques et romaines au Musée national de Béograd* [1958] 131 ἀρ. 50 πίν. LXI, ὅπου τὸ χρονολογεῖ στὸ τέλος τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.· H. Sobel, *Hygieia* [1990] 108 ἀρ. 1, ἡ ὁποία πιστεύει ὅτι προέρχεται ἀπὸ κάποιο σύνταγμα). Πρόκειται γιὰ μία πεπλοφόρο μορφή ποὺ ἔχει ἐρμηνευθεῖ ὡς Ὑγεία, στὴ δεξιὰ πλευρὰ τῆς ὁποίας ἀνελίσσεται τὸ φίδι γύρω ἀπὸ ἓνα ἰδιαίτερα χονδρὸ κορμό. Νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ τὸ κάτω τμήμα ἀγάλματος πεπλοφόρου μὲ ἐφαπτόμενο σ' αὐτὸ κορμὸ δένδρου, ὅπου ἀνελίσσεται ἓνα φίδι, ἀπὸ τὴ Δήλο, ἔργο τὸ ὁποῖο ἔχει χρονολογηθεῖ τὸ 340 π.Χ. (Μουσεῖο Δήλου: A. Hermay, *Délos XXXIV: La sculpture archaïque et classique I* [1984] 55-58 ἀρ. 34 πίν. XXV, ὁ ὁποῖος τὸ συνδέει μὲ τὴν Ἀθηνᾶ Ὑγεία).

989. P. Zanker, *Klassizistische Statuen* (1974) 119· Karanastassis II, 358.

990. Πρβ. εἰδικότερα παραστάσεις Ὑγείας, στὶς ὁποῖες τὸ φίδι ἀνελίσσεται γύρω ἀπὸ κορμό, ὅπως τὸ κάτω τμήμα ἀγάλματος στὴν Κρήτη (Ἡράκλειο, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο 313: Μητροπούλου, πίν. XXXX ἀρ. 226), ἢ τὸ ἄγαλμα στὸ Βελιγράδι (ὁ.π. σημ. 988), διαφορετικοῦ κάθε φορὰ ἀγαλματικοῦ τύπου.

991. Βλ. Κεφ. IV: σ. 300-301.

992. Γιὰ τὴν Ἀθηνᾶ-Ὑγεία καὶ τὴ λατρεία τῆς στὴν Ἀκρόπολη βλ. P. Wolters, *Zur Athena Hygieia des Pyrgos*, *AM* 16, 1891, 153-165· F. W. Hamdorf, *Griechische Kultpersonifikationen der vorhellenistischen Zeit* (1964) 47, 105 ἀρ. 371m· H. A. Shapiro, *Personifications of Abstract Concepts in Greek Art and Literature to the End of the 5th Cent. B.C.* (1977) 126-128. Στὶς μελέτες αὐτὲς συγκεντρώνονται οἱ φιλολογικὲς καὶ ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες, ὅπου πιστοποιεῖται ἡ λατρεία τῆς Ἀθηνᾶς Ὑγείας στὴν Ἀθήνα ἤδη ἀπὸ τὰ ὑστερα ἀρχαῖα χρόνια. Γιὰ τὴ βάση τοῦ ἀγάλματος τοῦ Πύργου, ποὺ φέρει τὴν ἐπιγραφὴ IG I² 395, τὸν βωμὸ καὶ τὴν τράπεζα ποὺ βρίσκονταν μπροστὰ ἀπὸ τὸ ἄγαλμα καθορίζον-

τας ένα μικρό τέμενος, βλ. P. Wolters, *δ.π.* 155-163 σχ. σ. 157 πίν. VI (κάτοψη καὶ τομή)· F. Studniczka, *Kalamis, AbhLeipzig* 254 (1907) 57 εικ. 12 (κάτοψη τῆς βάσης με δῆλωση τῆς θέσης τῶν ποδιῶν τοῦ ἀγάλματος)· Travlos, *Athen*, 124, 126 εικ. 170· A. Linfert, *Die Propyläen von Athen - Ein Dach für viele*, *AM* 93, 1978, 32 καὶ σημ. 29 πίν. 16. Γιὰ τὸν τύπο τοῦ ἀγάλματος ἔχουν ἐκφρασθεῖ πολλὰς ἀπόψεις, καμία ἀπὸ τὶς ὁποῖες δὲν ἔχει γίνει πλήρως δεκτὴ. Πρβ. ἐνδεικτικὰ τὴν ὑπόθεσιν τοῦ F. Studniczka, *δ.π.* 56 καὶ σημ. 12, καί: Athena Hygieia des Pyrrhos, *AA* 1899, 134-135, ὅπου ταυτίζει μετὰ τὴν Ἀθηνᾶ Ὑγεία τὸν τύπο τῆς «Ἀθηνᾶς Hope-Farnese» (Ἀντίθετα: Δεσπίνης, Ἀγοράκριτος, 146-155, ἰδίως σ. 153 εικ. 1 πίν. 111-112). Πρόσοφατα ὁ W. Fuchs, στί: Helbig⁴ I, 233 ἀρ. 298, ἐξέφρασε τὴν ἄποψιν ὅτι τὴν Ἀθηνᾶ-Ὑγεία εἰκονίζει μία κεφαλὴ ἀγάλματος στὴ Ρώμη [Βατικανό, Museo Chiaramonti 1246 (*δ.π.* σημ. 720 ἀρ. 1)], στὸ διάδημα τῆς ὁποίας ἀποδίδεται ἀνάγλυφο τὸ γοργόνειο, πρὸς τὸ ὁποῖο ἔρπουν ἀπὸ ἓνα φίδι ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ. Τὸ διάδημα ὅμως αὐτὸ ὀφείλεται περισσότερο σὲ προσθήκην τοῦ γλύπτη, σύμφωνα μετὰ ἓνα ἀντίγραφο τῆς κεφαλῆς χωρὶς διάδημα στὴν Κοπεγχάγη (Γλυπτοθήκη Ny Carlsberg 546: F. Poulsen, *Catalogue of Ancient Sculpture in the Ny Carlsberg Glyptotek* [1951] 185-186 ἀρ. 246).

993. Τὰ παραδείγματα τοῦ τύπου αὐτοῦ γενικότερα συγκεντρώνει ὁ Schürmann, *Minerva*, 77-88 πίν. 9-11, 16.

994. E. Berger, *Parthenon-Ostgiebel, Vorbemerkungen zu einer Rekonstruktion* (1959) 15 πίν. 1 (χωρὶς τὶς νεώτερες συμπληρώσεις)· F. Castagnoli, *Minerva Chalcidica*, *ArchCl* 12, 1960, 94 πίν. 361· I. Skupinska-Lövset, *A Statuette of the Epidauros Athena Type in Oslo*, *AE* 1973, 22, 23· Schürmann, *Minerva*, 84.

995. I. Skupinska-Lövset, *δ.π.* 19-24 πίν. 4· Schürmann, *Minerva*, 84.

996. Γιὰ τὴ χρονολόγησιν τῶν ἀγαλμάτων βλ. Κεφ. II: σ. 204.

997. I. N. Svoronos, *Trésor des monnaies d'Athènes* (1926) πίν. 85 ἀρ. 38-40· J. P. Shear, *Athenian Imperial Coinage*, *Hesperia* 5, 1936, πίν. IX ἀρ. 34· A. S. Walker, *A Chronological Study of the Greek Imperial Coinage of Athens Based on the Collection of the Agora Excavations* (*δ.δ.* 1980) 213, ὅπου στὸν κατάλογο τῶν θεμάτων τῶν ὀπισθοτύπων τῶν ἀθηναϊκῶν νομισμάτων, σύμφωνα μετὰ τοὺς πίνακες τοῦ Ἰ. Ν. Σβορώνου, τοποθετεῖ τὰ νομίσματα μετὰ τὴν Ἀθηνᾶ στὸν τύπο τῆς 70 στὴν Ὁμάδα III ποὺ χρονολογεῖται στὸ διάστημα 240/250-267 μ.Χ. (σ. 24-25)· J. H. Kroll, *Agora XXVI: The Greek Coins* (1993) 150 ἀρ. 311 πίν. 20 (τῆς περιόδου 264-267 μ.Χ.).

998. Βλ. Κεφ. II: σ. 203.

999. *SNG, Danish National Museum: Italy* (1942) πίν. 31 ἀρ. 1631-1646, ὅπου ἡ μορφή ταυτίζεται μετὰ τὴν Bellona· G. K. Jenkins, *Ancient Greek Coins* (1972) 251 ἀρ. 599, ὁ ὁποῖος τὴν ταυτίζει μετὰ τὴν Ἥραν Ὀπλοσμία· Schürmann, *Minerva*, 81 μετὰ βιβλιογραφία στὴν σημ. 1120.

1000. Bologna, Museo Civico: A. Frova, *Scavi di Luni I* (1973) 54 καὶ σημ. 30 πίν. 151· Schürmann, *Minerva*, 82 καὶ σημ. 1133 πίν. 10a. Χαρακτηριστικὸ ἀκόμη τῆς ἐξάπλωσιν τοῦ τύπου ἀποτελοῦν οἱ Νίκες ἀπὸ τὶς Θέρμες τῆς Ἑλένης στὴ Ρώμη, τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. (*δ.π.* σημ. 589).

1001. I. N. Svoronos, *δ.π.* πίν. 85 ἀρ. 4-37· A. S. Walker, *δ.π.* 213. J. H. Kroll, *δ.π.* ἀρ. 254-256 πίν. 18, ἀρ. 312-313 πίν. 20.

1002. Μαδρίτη, Museo Arqueologico 2691: Γ. Δεσπίνης, *Παρθενώνεια* (1982) 97-110 πίν. 712· P. Demargne, *LIMC* II (1984) 989 λ. «Athena» ἀρ. 373*· F. Canciani, *LIMC* II, 1096 λ. «Athena/Minerva» ἀρ. 317. Τὸν τύπο αὐτὸν ἀκολουθεῖ ἡ Ἀθηνᾶ ἀπὸ τῆς Γιγαντομαχίας τοῦ Βωμοῦ τοῦ Διὸς στὴν Πέργαμο, τοῦ 180 π.Χ. περίπου (Βερολίνο, Pergamonmuseum: P. Demargne, *δ.π.* 991 ἀρ. 395 μετὰ βιβλιογραφία). Ὁ ἴδιος τύπος ἀπαντᾷ καὶ στὴ μορφή τῆς Ἀθηνᾶς σὲ ἓνα ἡμίεργο ἀνάγλυφο στὸν Πειραιᾶ (Μουσεῖο Πειραιᾶ 252: C. Blümel, *Griechische Bildhauerarbeit*, *JdI* Ergh. 11 [1927] 66 ἀρ. 35 πίν. 37· Berger, *δ.π.* [σημ. 994] 15 καὶ σημ. 22· F. Castagnoli, *δ.π.*, 94· F. Brommer, *Die Skulpturen der Parthenon-Giebel* [1963] 106-107 ἀρ. 4, ὅπου παραθέτει τὶς διαφορὰς ἀπόψεις γιὰ τὸ πρωτότυπο τοῦ ἔργου· Schürmann, *Minerva*, 85, ὁ ὁποῖος χρονολογεῖ ἐπιφυλακτικὰ τὸ ἔργο στὸν ὕστερο 2ο αἰ. μ.Χ.).

1003. Πρβ. B. S. Ridgway, *Fifth Century Styles in Greek Sculpture* (1981) 223-224, (βλ. καὶ τὴν καθήμενη γυναικεῖα μορφή 88, σ. 265).

1004. Γ. Δεσπίνης, *δ.π.*· Schürmann, *Minerva*, 84 καὶ σημ. 1174, ὁ ὁποῖος ἀποδίδει τὸν τύπο στὴν ὕστερη κλασικὴ - πρώιμη ἐλληνιστικὴ περίοδο.

1005. Τὸ στοιχείο αὐτὸ παρατηρεῖται στὸ μεγαλύτερο βαθμὸ στὸ ἀντίγραφο τῆς Ἐπιδαύρου **70**, ἐνῶ στὰ I καὶ II ἡ τρίτη διάσταση ὑποδηλώνεται περισσότερο, καθὼς ἡ ἀσπίδα ἔρχεται ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἐμπρὸς καὶ ὄχι παράλληλα μὲ τὸ ἐπίπεδο τῆς κύριας ὀψης, ὅπως στὸ **70**. Ἡ μικρὴ ὅμως αὐτὴ διαφοροποίηση δὲν ἀναιρεῖ τὸν διοδιάστατο χαρακτῆρα τοῦ τύπου.

1006. Μὲ τὸν τύπο τῆς Ἀθηνᾶς τῆς Ἐπιδαύρου ἔχει συνδεθεῖ ἡ κεφαλὴ καὶ τὸ ἄκρο πόδι ἀπὸ ἓνα ὑπερφυσικοῦ μεγέθους ἄγαλμα τῆς Ἀθηνᾶς ἀπὸ τῆ Ρώμης, πιθανότατα ἀκρόλιθο, στὴν Κοπεγχάγη (Γλυπτοθήκη Ny Carlsberg 100, 101a: E. Berger, ὁ.π. 16, 76-77 σημ. 38, 39 πίν. 3, 4, ὁ ἴδιος, *Die Geburt der Athena am Ostgiebel des Parthenon* [1974] 21, 80 σημ. 14· Γ. Δεσπίνης, *Ἀκρόλιθα* [1975] 29 πίν. 19-20, 231· ὁ ἴδιος, *Παρθενώνεια* [1982] 78-79). Τὸ σωζόμενο τμήμα τοῦ ἀγάλματος δὲν ἐπαρκεῖ γιὰ τὸν ἀκριβῆ ὀρισμὸ τοῦ τύπου. Σημειωτέον ἐπίσης ὅτι τὰ πόδια τῆς Ἀθηνᾶς τῆς Κοπεγχάγης εἶναι γυμνά, ἐνῶ στὰ ἀντίγραφα τοῦ τύπου τῆς Ἐπιδαύρου φέρουν σάνδαλα.

Μία μορφὴ παρόμοια μὲ αὐτὴ τῶν τύπων τῆς Ἐπιδαύρου καὶ τοῦ Προστομαίου ἀκολουθοῦσε καὶ τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα τῆς Minerva Chalcidica στὴ Ρώμη· καθὼς ὅμως ἡ μορφὴ τοῦ ἀγάλματος αὐτοῦ παραδίδεται κυρίως μέσω νομισμάτων καὶ ἀνάλογου μεγέθους ἀνάγλυφων ἔργων εἶναι δύσκολη ἡ ἀποκατάσταση τῆς μορφῆς του: βλ. F. Castagnoli, ὁ.π. (σημ. 994) 91-95 πίν. XXXV-XXXVI· κυρίως Schürmann, *Minerva*, 77-88 πίν. 9-11, 16, ιδίως δὲ σ. 80, ὅπου δίνει τὴν περιγραφὴ τῆς μορφῆς ποὺ θὰ πρέπει νὰ εἶχε τὸ λατρευτικὸ αὐτὸ ἄγαλμα, τονίζοντας ὅτι θὰ ἀναπτυσσόταν ἐπίπεδο, παράλληλα πρὸς ἓνα «φανταστικὸ» τοῖχο πίσω ἀπὸ αὐτό. Ἀποσυνδέει ἐπομένως ἀπὸ τὸν τύπο ἓνα ἄγαλμα στὸ Βατικανὸ ποὺ ἀποδίδει τὸν τύπο τῆς ὀρμητικὰ κινούμενης Ἀθηνᾶς σὲ τριοδιάστατη μορφὴ (Cortile del Belvedere 1017: Schürmann, *Minerva*, 80-81 καὶ σημ. 1111 πίν. 9b).

1007. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα τῆς Minerva Chalcidica, ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ἡ ὑπόθεση τῶν W. Klein, *Geschichte der griechischen Kunst* III (1907) 175-176· F. Castagnoli, ὁ.π. (σημ. 994) 94 καὶ σημ. 12, ὅτι τὸ ἀγαλμάτιο τῆς Ἐπιδαύρου ἀπηχεῖ τὴν Ἀθηνᾶ Κραναία στὴν Ἐλάτεια, ἔργο τῶν υἱῶν τοῦ Πολυκλέους Τιμαρχίδους καὶ Τιμοκλέους, τοῦ β' μισοῦ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ., ἡ ὁποία, σύμφωνα μὲ τὸν Πανουσανία, X 34, 7, «ἐστὶ δὲ ἐσκευασμένη ὡς ἐς μάχην» καὶ ἐπείργασται τῇ ἀσπίδι τῶν Ἀθηνησὶ μῆμημα ἐπὶ τῇ ἀσπίδι τῆς καλουμένης ὑπὸ Ἀθηναίων Παρθένου». Ἡ πρόσφατη ὅμως μελέτη τῶν θραυσμάτων τοῦ ἀγάλματος ἔδειξε ὅτι αὐτὸ δὲν σχετίζεται μὲ τὸ **70** (G. Despinis, *Studien zur hellenistischen Plastik I. Zwei Künstlerfamilien aus Athen*, *AM* 110, 1995, 339-349 πίν. 70-76).

Ἡ ταύτιση ἐπίσης τοῦ τύπου τοῦ ἀγάλματος τῆς Ἐπιδαύρου μὲ τὴν Ἀθηνᾶ Ἀρχηγέτιδα, τὴ λατρεῖα τῆς ὁποίας στὸ Ἀσκληπιεῖο πιστοποιεῖ ἡ ἐπιγραφή *IG* IV² 484, δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδειχθεῖ (B. Στάης, Ἀγάλματα ἐξ Ἐπιδαύρου, *AE* 1885, 254). Ἡ ὑπαρξὴ ἀγάλματος τῆς Ἀθηνᾶς Ἀρχηγέτιδος στὴν Ἀθήνα ὑπονοεῖται στὰ Σχόλια στοὺς Ὀρνίθες τοῦ Ἀριστοφάνους, στὸν στ. 515: «τῆς δὲ Ἀρχηγέτιδος Ἀθηνᾶς τὸ ἄγαλμα γλαῦκα εἶχεν ἐν τῇ χειρὶ» (J. W. White, *The Scholia on the Aves of Aristophanes* [1914] 108), εἰκόνα ἡ ὁποία δὲν συμφωνεῖ μὲ αὐτὴ τοῦ **70** (πρβ. M. N. Froothand, *The Owl on Athena's Hand*, *BABesch* 43, 1968, 35-51 ιδίως σ. 44). Ἡ γραπτὴ παράδοση γιὰ τὴν Ἀθηνᾶ Ἀρχηγέτιδα εἶναι ἀρκετὰ ὕστερη. Ἡ πρωιμότερη μαρτυρία βρίσκεται σὲς ἐπιγραφὰς *IG* II² 3175, στὸ Πρόπυλο τῆς λεγόμενης Ρωμαϊκῆς Ἀγορᾶς τῆς Ἀθήνας ποὺ ἀφιερώθηκε στὴν θεὰ ἀπὸ τὸν Αὐγουστο, καὶ *IG* II² 3183+3180+5922 στὸ λεγόμενο Ἀγορανόμιο στὴν ἴδια περιοχὴ. Ἡ πρόσφατη μελέτη τῶν δύο αὐτῶν οἰκοδομημάτων ἀπὸ τὸν M. Hoff, *The Roman Agora at Athens* (δ.δ. 1988) 93-114, 264-265 (ιδίως σ. 110-114), ἔδειξε ὅτι τὸ ἐπίθετο «Ἀρχηγέτις» πρέπει νὰ θεωρηθεῖ συνώνυμο τοῦ «Πολιάς» καὶ τοῦ λατινικοῦ «Genetrix», ὑποδηλώνει δὲ τὴν ἄμηση σύνδεση τῆς θεᾶς μὲ τὴν πόλιν τῆς Ἀθήνας. Ἀπὸ τὶς παλαιότερες ἀπόψεις βλ. P. Graindor, *Athènes sous Auguste* (1927) 148 σημ. 5, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ τὴν Ἀθηνᾶ Ἀρχηγέτιδα προστάτιδα τοῦ ἐμπορίου, καὶ Karanastassis II, 386 καὶ σημ. 292, 293, ἡ ὁποία πιστεύει ὅτι ἡ ἐπιγραφή τῆς Ρωμαϊκῆς Ἀγορᾶς δὲν σημαίνει ἰδιαίτερη λατρεῖα. Ἡ προγενέστερη λατρεῖα τῆς Ἀθηνᾶς Ἀρχηγέτιδος πιθανολογεῖται ἀπὸ τὴν ἀναφορὰ τῆς ἀπὸ τὸν Πλούταρχο, *Ἀλκιβιάδης* 2.6 (ἐκδ. C. Lindskog - K. Ziegler, *Lipsiae* 1959, 228). Γιὰ τὶς ἀρχαιολογικὲς καὶ φιλολογικὲς πηγὰς γενικότερα βλ. O. Jessen, στή: *RE* II (1896) 441-444 λ. «Ἀρχηγέτις» καὶ «Archegetis»· Γ. Σ. Κορρές, ὁ.π. (σημ. 987) 111, 113-116, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ ὅτι ὁ τύπος τῆς «Ἀθηνᾶς Giustiniani» ἀποδίδει τὴν ὑπόσταση τῆς Ἀθηνᾶς Ἀρχηγέτιδος. Ἐπίσης, T. Weber, *Athena Archegetis und die Minerva auf dem Aventin*, *AA* 1994, 261-270, ποὺ ἀναφέρεται σὲ μορφὴ Ἀθηνᾶς μὲ τὴ γλαύκα στὸ χέρι.

1008. Ἡ παράσταση τοῦ Προστομαίου τῆς Μαδρίτης θεωρεῖται, ὅπως ἔδειξαν πειστικὰ οἱ

ἀνάγλυφοι πίνακες ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ, ὅτι ἀπηχεῖ ἐνιαία σύνθεση τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., τὴν ὁποία ὁ Γ. Δεοπίνης, *Παρθενῶνεια* (1982) 97-110 εἰκ. 7 πίν. 61-71, ἀπέδωσε στὴ βάση τοῦ λατρευτικοῦ συντάγματος τοῦ Διὸς καὶ τῆς Ἀθηνᾶς στὸ Δισωτήριον τοῦ Πειραιᾶ.

Παλαιότερες προσπάθειες ἀποκατάστασης τῆς κεντρικῆς σκηνῆς τοῦ Ἀ ἀετώματος τοῦ Παρθενῶνος ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἀντίστοιχης παράστασης τοῦ Προστομαίου βλ. συνοπτικὰ στοὺς: F. Brommer, ὁ.π. 1002) 122-125 εἰκ. 13a, 13c-e· 14· E. Berger, *Die Geburt der Athena im Ostgiebel des Parthenon* (1974) 48-49 εἰκ. 3a, b, e. Τὴν ἀποψη ὅτι ὁ τύπος τῆς Ἀθηνᾶς τῆς Ἐπιδάουρου ἐξαρτᾶται ἄμεσα ἀπὸ τὴν Ἀθηνᾶ τοῦ Ἀ ἀετώματος ὑποστήριξαν οἱ: E. Petersen, *Athenastatuen von Epidauros*, *AM* 11, 1886, 314-315· H. Schrader, *Agorakritos*, *ÖJh* 32, 1940, 195-197· E. Langlotz, *Phidiasprobleme* (1987) 101· E. Berger, *Parthenon-Ostgiebel* (1959) 14-17· F. Brommer, ὁ.π. 27, 108 ἀρ. 13· Καρούζου, 66 ἀρ. 274· H. v. Heintze, *Römische Kunst* (1978) 167. Σκεπτικοὶ μένουν οἱ: Καββαδίας, 220 ἀρ. 274· A. v. Salis, *Der Altar von Pergamon* [1912] 49, ἐνῶ τὴν ἀρνοῦνται οἱ: Β. Στάης, Ἀγάλματα ἐξ Ἐπιδάουρου, *AE* 1886, 253-254· Stais, 100-101 ἀρ. 274-275· K. Lehmann-Hartleben, *Ein Altar in Bologna*, *RM* 42, 1927, 172 σημ. 2· Γ. Δεοπίνης, ὁ.π. 78-79. Τέλος, ὁ I. Beyer, *Die Position der Peplosfigur Wegner im Parthenon-Ostgiebel*, *AM* 89, 1974, 139, 140 εἰκ. 12, ὑπέθεσε ὅτι ἡ 70, ὅπως καὶ ὅλες οἱ ἀνάλογες μορφὲς ἀποτελοῦν ἀπηχήσεις τῆς Ἀθηνᾶς τοῦ Ἀ ἀετώματος τοῦ Παρθενῶνος.

1009. Πρβ. ἐνδεικτικὰ P. Demargne, *LIMC* II (1984) 990-992 λ. «Athena» ἀρ. 381*-404*. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἡ Ἀθηνᾶ εἰκονίζεται σὺς ἀρχαῖκες καὶ σὺς αὐστηρορρυθμικὲς παραστάσεις περισσότερο ὥς Πρόμαχος. Πρβ. ἐπίσης F. Brommer, *Phidiasische Nachklänge*, στὸ: *Kanon, Festschrift F. Brommer* (1988) 42 πίν. 91-2, ὅπου ἡ Ἀθηνᾶ θεωρεῖται ὅτι ἀπηχεῖ αὐτὴ τοῦ Ἀ ἀετώματος τοῦ Παρθενῶνος.

1010. Ὁ.π. σημ. 997. Ὅταν σὰ νομίσματα αὐτὰ ἡ Ἀθηνᾶ εἰκονίζεται ἐκτείνοντας τὸ δεξιὸ χεῖρ πρὸς τὰ πίσω, τὸ φίδι ἀποδίδεται στὴν ἴδια πάντα μορφῇ στὸ πεδίο πίσω ἀπὸ τὴ θεά, ὅπου ὑπῆρχε περισσότερος χώρος.

1011. Πρβ. τὸ κράνος στὸ καλύτερα σωζόμενο ἀντίγραφο τῆς Ἀθηνᾶς Παρθένου, στήν «Ἀθηνᾶ τοῦ Βαρβακείου» (H. Schuchhardt, *Athena Parthenos*, *AntPl* II [1963] πίν. 24-29).

1012. E. Petersen, *Athenastatuen von Epidauros*, *AM* 11, 1886, 316-320· A. v. Salis, ὁ.π. 48· I. Beyer, ὁ.π.

1013. Μορφὴ L τοῦ Ἀ ἀετώματος, ἀπὸ τὴν ὁποία σώζεται ὁ κορμὸς καὶ τμήμα τῆς κεφαλῆς (Βρετανικὸ Μουσεῖο καὶ Μουσεῖο Ἀκροπόλεως: F. Brommer, *Die Skulpturen der Parthenon Giebel* [1963] 39-40 πίν. 97-101). Ἀπὸ τὸ σχέδιο τοῦ Carrey εἶναι βέβαιο ὅτι ἡ θεὰ δὲν ἔφερε χιτῶνα ἢ ἱμάτιο (F. Brommer, ὁ.π. πίν. 641).

1014. Πρβ. τὸν τύπο τῆς «Ἀθηνᾶς Medici» ποὺ συχνὰ ταυτίζεται μὲ τὴν Ἀθηνᾶ Πρόμαχο τοῦ Φειδίου: χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ προβολὴ μέσα ἀπὸ τὸ ἄνοιγμα τῶν κατακόρυφων παρυφῶν τοῦ πέπλου, τοῦ καλυμμένου ἀπὸ τὸν χιτῶνα ἄνετου δεξιοῦ σκέλους, ἐνῶ ὁ χιτῶνας ἔρχεται σὲ ἔντονη ἀντίθεση μὲ τὸν πέπλο, καθὼς ἡ ἐπιφάνειά του καλύπτεται μὲ ἓνα πλῆθος πρόστυπων πτυχῶν (Γ. Δεοπίνης, *Ἀκρόλιθα* [1975] 11-16, 23-26 εἰκ. 1-7 πίν. 1-8, 10, 15· A. Linfert, *Athenen des Phidias*, *AM* 97, 1982, 66-71, 76-77, κατάλογος ἀντιγράφων, πίν. 17· F. Canciani, *LIMC* II [1984] 1085 λ. «Athena/Minerva» ἀρ. 144*, 144a-c*· Karanastassis II, 339-350, 411-416 ἀρ. ΒΙΙ1-ΒΙΙ9 πίν. 43-46).

1015. Museo Capitolino 654 (ἡ κεφαλὴ καὶ τὰ χέρια ἀποτελοῦν νεώτερες συμπληρώσεις): W. Fuchs, στὸ: Helbig⁴ II, 199-201 ἀρ. 1396, ὅπου θεωρεῖ τὸν τύπο μετάπλαση τῆς Ἀθηνᾶς τοῦ Ἀ ἀετώματος τοῦ Παρθενῶνος σὲ ὑστεροκλασικὴ-πρώιμη ἑλληνιστικὴ «γλώσσα»· F. Canciani, ὁ.π. 1089 ἀρ. 204* (τῆς ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου)· Schürmann, *Minerva*, 85, 86 καὶ σημ. 1189 πίν. 11b.

1016. Τὴν ἀποκατάσταση ἐνὸς κορμοῦ ἐλίās ὑποστήριξε ὁ E. Petersen, ὁ.π. 319. Γιὰ τὰ νομίσματα αὐτὰ βλ. παραπάνω σημ. 997.

1017. Πρβ. σὲ ἀντιδιαστολὴ τὰ ἀγάλματα 69 καὶ 70, ὅπου ἡ θεὰ φέρει ἄττικὸ καὶ κορινθιακὸ κράνος ἀντίστοιχα· ἐπίσης τοὺς τύπους τῆς Ἀθηνᾶς μὲ ἄττικὸ κράνος, ὅπως τὴν Ἀθηνᾶ Παρθένο ἢ τὴν Ἀθηνᾶ «Medici» (ὁ.π. σημ. 969 καὶ 1014) καὶ αὐτοὺς ὅπου ἡ θεὰ φέρει κορινθιακὸ κράνος, ὅπως π.χ. τὴν Ἀθηνᾶ «Velletri» (F. Canciani, *LIMC* II [1984] 1085 λ. «Athena/Minerva» ἀρ. 146*· Karanastassis II, 350-359, 416-422 ἀρ. ΒΙΙ1-4 πίν. 47-49, 511), τὴν Ἀθηνᾶ «Ince» (F. Canciani, ὁ.π. 1085 ἀρ. 145*· Karanastassis II, 360-362 πίν. 542) ἢ τὴν Ἀθηνᾶ «Mattei» (P. Demargne, *LIMC* II

[1984] 980-981 λ. «Athena» ἀρ. 254*-255*) κλπ. Ἡ διαφοροποίηση αὐτὴ δὲν εἶναι βέβαια κανόνας: πρβ. ἐνδεικτικὰ τὴν λεγόμενη Ἀθηνᾶ τοῦ Εὐβουλίδου, ποὺ ἐνῶ εἰκονίζεται στὸν τύπο «Velletri» τὰ μαλλιά της δὲν καλύπτουν τὰ αὐτιά (EAM 234: Karanastassis II, 416-420 ἀρ. ΒΙΙΙ1 πίν. 471-2, μὲ βιβλιογραφία).

1018. Πρόκειται γιὰ τὶς ἐπιγραφὲς IG IV² 408 καὶ 485 (Ἀθηνᾶς Καλλιέργου [τοῦ 230/1 μ.Χ.]), 430 καὶ 486 (Ἀθηνᾶ Πολιάδι καὶ Ἀθηνᾶς Πολιάδος), 484 (Ἀθηνᾶς Ἀρχηγέτιδος [βλ. σημ. 1007]), 487 (Ἀθηνᾶς Στοιχείας, ἐπίθετο ποὺ ἀπαντᾷ μόνο ἐδῶ), 488 (Ἀθηνᾶ Ὑπάται) καὶ 489 (Ἀθανα[ί]α [πολὺ φθαρμένη]).

1019. Στὴν πόλιν τῆς Ἐπιδαύρου ὑπῆρχε σύμφωνα μὲ τὸν Παυσανίαν ἓνα ξόανο τῆς Ἀθηνᾶς Κισσαίας (II 29,1: «Τὴν δὲ Ἀθηνᾶν <τὴν> ἐν τῇ ἀκροπόλει, ξόανον θέας ἄξιον, κισσαίαν ἐπονομάζουσιν»).

1020. Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ ἐπίθετο «πατροκασιγνήτην» ποὺ συνοδεύει τὴ θεὰ στὴν ἐπιγραφὴ IG IV² 483 καὶ τὴν συνδέει μὲ τὸν Ἀσκληπιό, στὸν ὁποῖο ἀνατίεθηκε τὸ ἀγαλμάτιο, τονίζοντας ὅτι ἡ Ἀθηνᾶ ἦταν ἀδελφὴ τοῦ πατέρα του, δηλ. τοῦ Ἀπόλλωνος.

1021. Βλ. Κεφ. II: σ. 201.

1022. P. Graindor, *Athènes sous Hadrien* (1934) 52-53, 102-111· G. W. Bowersock, στήν: *IEE ΣΤ'* (1976) 135-136· S. Follet, *Athènes au IIe et au IIIe siècle. Études chronologiques et prosopographiques* (1976) 125-135. Στούς «Πανελλήνες» ἦταν καὶ ὁ Τ. Στατίλιος Τιμοκράτης Μεμμιανὸς Ἐπιδάυριος, μετὰ τὸ 144/5 μ.Χ. (S. Follet, ὁ.π. 131 καὶ σημ. 5-6).

1023. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. J. Touloumakos, *Zum Geschichtsbewusstsein der Griechen in der Zeit der römischen Herrschaft* (1971) ἰδίως 55-79· Karanastassis II, 396-398 μὲ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία. Ἐνδεικτικὸ εἶναι ὅτι στὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἀνήκουν ὅλα σχεδὸν τὰ ἀντίγραφα τῆς Ἀθηνᾶς Παρθένου, τοῦ κατεξοχὴν συμβόλου τῆς πόλης τῶν Ἀθηνῶν (Karanastassis II, 326-327).

1024. Γιὰ τὴν εἰκονογραφία καὶ τὴ λατρεία τοῦ Ἑρμοῦ βλ. κυρίως G. Siebert, *LIMC V* (1990) 285-387 λ. «Hermes» ἀρ. 1-999· E. Simon, *LIMC VI* (1992) 500-554 λ. «Mercurius» ἀρ. 1-546*, μὲ βιβλιογραφία.

1025. Γιὰ τὶς ἐρμαϊκὲς στήλες τοῦ Ἑρμοῦ σὲ ὅλες τὶς μορφὲς τῆς τέχνης, ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα ὥς τὰ ἑλληνιστικὰ χρόνια βλ. G. Siebert, ὁ.π. 295-306 ἀρ. 9*-186. Ἡ πληρέστερη καὶ μεθοδικότερη μελέτη τοῦ τύπου τοῦ Ἑρμοῦ τοῦ Ἀλκαμένους εἶναι τοῦ D. Willers, *Zum Hermes Propylaios des Alkamenes*, *JdI* 82, 1967, 37-109 εἰκ. 1-91, ὁ ὁποῖος κατατάσσει τὰ πολυάριθμα παραδείγματα τῆς μορφῆς σὲ ἐπιμέρους τύπους, μεταπλάσεις οὐσιαστικὰ τοῦ ἔργου τοῦ Ἀλκαμένου. Τὸ πρωτότυπο ἔργο ἀντιπροσωπεύεται πιστότερα στὸν τύπο «Ἐφέσου/Αγ. Πετρούπολης/Μονάχου» (σ. 42-75, 85-87 ἀρ. 1-19 εἰκ. 1-48· G. Siebert, ὁ.π. 297-298 ἀρ. 42-46· 374) καὶ ὅχι στὸν τύπο «Περγάμου», τὸν ὁποῖο θεωρεῖ κλασικιστικὴ, ἀτυκὴ δημιουργία (D. Willers, ὁ.π. 75-85 ἀρ. 1-4 εἰκ. 49-56· Vierneisel-Schlörb, 55 σημ. 11· G. Siebert, ὁ.π. 298 ἀρ. 47*-51*). Τὸ ἀντίθετο πιστευόταν παλαιότερα (πρβ. Harrison, *Agora XI*, 122-124· Traversari, *Venezia*, 20 ἀρ. 5), ἐνῶ σκεπτικὴ παραμένει ἡ Zagdoun, 151-152. Ἡ διαφορὰ τῶν τύπων ἔγκειται περισσότερο στὴ μορφὴ τῆς κόμης γύρω ἀπὸ τὸ μέτωπο, καθὼς στὸν πρῶτο σχηματίζονται ἐπάλληλοι κοχλιόσχημοι βόστρυχοι ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὴν ταινία, ἐνῶ στὸν δεύτερο δημιουργοῦνται μικροὶ πλόκαμοι ποὺ καταλήγουν σὲ κοχλιόσχημες μορφές. Γιὰ τὶς προδρομικὲς μορφές τοῦ τύπου βλ. Harrison, *Agora XI*, 108-122 πίν. 40-43· D. Willers, *Zu den Anfängen der archaischen Plastik in Griechenland*, *AM Beih.* 4 (1975) 33-47 πίν. 13-29. W. H. Schuchhardt, *Alkamenes*, *BWPr* 126 (1977) 30-33 εἰκ. 28-33· Vierneisel-Schlörb, 49-57 ἀρ. 6 εἰκ. 24-30· G. Siebert, ὁ.π. 295-296 ἀρ. 9*-32.

1026. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν μεταπλάση τῆς «Περγάμου» (ὁ.π.) μικροὶ πλόκαμοι γύρω ἀπὸ τὸ μέτωπο χαρακτηρίζουν, σύμφωνα μὲ τὴν τυπολογία τοῦ D. Willers, ὁ.π. *JdI* 82, 1967, καὶ τὶς μεταπλάσεις «Warocqué» (σ. 91-95 ἀρ. 9-17 εἰκ. 60-72, ὅπου πιστεύει, ὅτι ἀπηχεῖ μία δημιουργία τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.). G. Siebert, ὁ.π. 298 ἀρ. 52) καὶ «Ἀθήνας/Ἐλευσίνας» (D. Willers, ὁ.π. 95-99 ἀρ. 18-28 εἰκ. 73-78· G. Siebert, ὁ.π. 298 ἀρ. 53-54, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ ὅτι οἱ δύο μορφές δὲν εἶναι πρωιμότερες τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.), καθὼς καὶ ἓνα γενικότερο «τύπο τῶν σπειροειδῶν πλοκάμων» («Typus der Korkzieherlocken»: D. Willers, ὁ.π. 102-106 ἀρ. 46-106 εἰκ. 82-91).

1027. EAM 313, μὲ τὴν ἐπιγραφὴ IG IV² 3105 στὴ βάση: Β. Στάης, Ἀγάλματα ἐκ Ραμνοῦντος: Ἄγαλμα Ἑρμαϊκόν, *AE* 1891, 56-60 πίν. 7· J. Pouilloux, *La forteresse de Rhamnonte* (1954) 111-112 ἀρ. 2bis πίν. XLV· O. W. Reinmuth, *The Ephebic Inscriptions of the Fourth Century*, *Mnemosyne Suppl.* 14

(1971) 51-55 άρ. 13 πίν. XIV-XV· J. M. Gard, L'hérme juvénile du Palais II d'Éretrie, *AntK* 17, 1974, 54-55 πίν. 131· B. X. Πετράκος, ΠΑΕ 1976, 51-52 άρ. 6· ό ίδιος, Νέες έρευνες στόν Ραμνούντα, *ΑΕ* 1979, 68-69 άρ. 21, όπου ένα νέο θραύσμα της βάσης (Μουσείο Ραμνούντος 218) έπιβεβαιώνει την προταθείσα από τόν J. Pouilloux χρονολόγηση στο 333/332 π.Χ· ό ίδιος, Τό Νεμέσιον τοῦ Ραμνούντος, *Φίλια Έπη εις Γ. Μυλωνά Β'* (1987) 321· O. Palagia - D. Lewis, The Ephebes of Erechtheis, 332/2 B.C. and their Dedication, *BSA* 84, 1989, 333-343 πίν. 48b (ιδίως σ. 337-339).

1028. Οί διαφορές στις λεπτομέρειες τών ένδυμάτων είναι έλάχιστες, όπως στις άναδιπλώσεις της παρυφής της χλαμύδας που πέφτει από τόν ώμο, ή στις πτυχές που πέφτουν από τό άριστερό ίσχίο, καί όφείλονται περισσότερο σέ τεχνοτροπικές διαφορές καί στη γενικότερη άπλοποίηση που παρατηρείται στο 74. Έ άντιγραφή όμως τοῦ πρωτοτύπου είναι πιστότατη, όπως μαρτυρούν, εκτός τών άλλων, οι γραμμές της πτύχωσης της χλαμύδας καί τοῦ χιτωνίσκου στο τμήμα ιδίως κάτω από την παρυφή της χλαμύδας, όπου βαθιές αύλακες έναλλάσσονται με ρηχότερες στη ράχη τών πεπλατυσμένων πτυχών.

1029. Μουσείο Ρόδου: K. Φατούρου, *ΑΔ* 19, 1964, Β 3 Χρον. 465 πίν. 546β (σώζεται από την παρυφή τοῦ χιτωνίσκου) - Μουσείο Κω: L. Laurenzi, Sculture inedite del Museo di Co, *ASAtene* 33/34 (n.s. 17/18), 1955/56, 121 άρ. 131 εικ. σ. 120 (λείπει τμήμα της δεξιάς πλευράς, ενώ ή κάτω παρυφή της χλαμύδας έχει λοξή διάταξη).

1030. Μουσείο Άγοράς S 1209+1794: Harrison, *Agora* XI, 125, 160 άρ. 205 πίν. 53, όπου συνδυάζεται ή μορφή της έρμαϊκής στήλης με την τυπική άρχαϊστική κεφαλή τοῦ Έρμου με ένα έρμαϊκό άγαλμα τοῦ τύπου τοῦ Ραμνούντος, από τό όποιο σώζεται τό δεξιό χέρι καί ό ώμος καί τμήμα τών πτυχών κάτω από τόν άριστερό πήχυ.

1031. Museo Torlonia 504: ύψ. 1.80 μ. με πέτασο στη νεανική κεφαλή καί τό κηρύκειο στο δεξιό χέρι· είναι όμως άγνωστο αν ή κεφαλή συνανήκει καί τὰ σύμβολα όφείλονται σέ νεώτερες συμπληρώσεις (P. E. Visconti, *I monumenti del Museo Torlonia riprodotti con la fototipia* [1884/85] 502 πίν. 125· Reinach, *RSt* II2, 526 άρ. 5· C. Gaspari, *Materiali per servire allo studio del Museo Torlonia di scultura antica* [1980] 215 άρ. 504). Έ ύπαρξη ένδς άκόμη άντιγράφου τοῦ τύπου στη Ρώμη (Museo Nazionale Romano 75676) άναφέρεται, από τόν C. Gasparri, ό.π.

1032. Μουσείο Ρόδου BE 1175: Γ. Δοντάς, Μεταπολεμικά τινα γλυπτικά προσκτήματα τών Μουσείων Ρόδου καί Κω, *ΑΔ* 21, 1966, Α', 89-91 πίν. 39γ-δ, ό όποιος τό χρονολογεί στα χρόνια μεταξύ τοῦ β' καί τοῦ γ' τετάρτου τοῦ 3ου αϊ. π.Χ. Πρόκειται για ένα άκέφαλο έρμαϊκό άγαλμα, ύψ. 1.715 μ., σέ ύψηλή όρθογώνια βάση. Έ μορφή άποδίδεται περισσότερο παιδική από τὰ υπόλοιπα παραδείγματα τοῦ τύπου, λόγω της φουσκωτής κοιλιάς καί τοῦ στήθους, καί έχει μακριά μαλλιά. Ό χιτωνίσκος δέν εικονίζεται κάτω από τη χλαμύδα, ενώ στο κατεβασμένο δεξιό χέρι τυλίγεται τό άκρο της χλαμύδας που πέφτει στην πλάτη.

1033. Για την ιστορία τοῦ ιεροῦ τοῦ Ραμνούντος μετά τόν 5ο αϊ. π.Χ. βλ. κυρίως B. X. Πετράκου, ό.π. *Φίλια Έπη*, 320-326.

1034. Στο EAM 313 ή στήλη είναι βραχύτερη καί ή άρκετά μεγάλη βάση είναι κυλινδρική, συγκριτικά με την όρθογώνια πλίνθο τοῦ 74, ή όποία είναι πιθανόν ότι βρισκόταν επάνω σέ μία ευρύτερη βάση.

1035. Ό J. Pouilloux, ό.π. 125, υπέθεσε ότι πρόκειται για μία προσωποποίηση της Έρεχθίδος φυλής· ό O. W. Reinmuth, ό.π. 52, άναγνώρισε μία ιέρεια ή θεραπεινίδα της Νεμέσεως, ενώ τόν J. Pouilloux άκολούθησε ή A. Jacquemin, Une statue féminine thasienne, *BCH* 108, 1984, 453.

1036. Με τόν Έρμη ταύτισαν τη νεανική μορφή οι B. Στάης, ό.π. 57· K. Ρωμαίος, Ό έφηβος τοῦ Μαραθώνος, *ΑΔ* 9, 1924/25, 155 σημ. 1 (Έρμης Έναγώνιος)· B. X. Πετράκος, ό.π. *Φίλια Έπη*, 321. Άντίθετα, ή Harrison, *Agora* XI, 125, κλίνει περισσότερο πρὸς την άποψη ότι εικονίζεται ένας έφηβος, ταύτιση την όποία δέχονται καί οι G. M. Gard, ό.π. 54-58· H. Wrede, *Die antike Herme* (1985) 71-72, ενώ ή O. Palagia, ό.π. 339, 344, προχωρεί στην άποψη ότι πρόκειται για τόν επώνυμο ήρωα της ήλικίας τών έφήβων εκείνου τοῦ έτους.

Μία άντίστοιχη νεανική κεφαλή Έρμου θα πρέπει νά εικονιζόταν στην ίδιου τύπου μορφή της διπλής στήλης της Άγοράς, σέ άντίθεση με την ώριμη γενειοφόρα μορφή τοῦ τύπου τοῦ Έρμου τοῦ Άλκαμένους της άλλης όψης. Ό συνδυασμός της ώριμης κεφαλής τοῦ τύπου αὐτοῦ με μία νεανική

κεφαλή είναι πολύ συνηθισμένος στις διπλές έρμαϊκές στήλες. Συχνά ή άγένεια νεανική κεφαλή έχει έναν επίσης αρχαϊστικό χαρακτήρα με δύο μακρούς βοστρύχους που πέφτουν από πίσω από τὰ αὐτὰ στοὺς ὤμους, παριστανόμενη στὸν τύπο τῆς λεγόμενης «Ἀριάδνης», πού συνήθως ταυτίζεται με τὸν Ἀπόλλωνα (W. Lambrinudakis, *LIMC* II [1984] 253 λ. «Apollon» ἀρ. 560*. E. Simon, *LIMC* II, 377 λ. «Apollon/Apollo» ἀρ. 51, 51a-h· Vorster, 139-140 ἀρ. 61 εἰκ. 272-274). Γιά ἄλλους ἀνάλογους τύπους νεανικῶν κεφαλῶν στίς διπλές έρμαϊκές στήλες, σὲ συνδυασμὸ με τὸν τύπο τοῦ Ἀλκαμένους βλ. S. Seiler, *Beobachtungen an Doppelhermen* (δ.δ. 1969) 52-65, ὁ ὁποῖος δὲν δέχεται τὴν ταύτιση με τὸν Ἀπόλλωνα. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ μελέτη τῆς A. Giumlia, *Die neuattischen Doppelhermen* (δ.δ. 1980 [1983]) 43-45, ἡ ὁποία πιστεύει ὅτι οἱ δύο διαφορετικῆς ἡλικίας κεφαλές στίς διπλές έρμαϊκές στήλες εἰκονίζουν τὸν Ἑρμῆ σὲ νεαρὴ καὶ ὥριμη ἡλικία (οἱ δύο αὐτὲς διατριβές δὲν περιλαμβάνουν τὴ διπλὴ στήλη τῆς Ἀγορᾶς).

1037. Museo Civico 3360-S 383: V. Calliazzo, *Sculture greche e romane del Museo Civico di Treviso* (1982) 63-65 ἀρ. 13 εἰκ. σ. 64 (τοῦ ἄ μισοῦ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.).

1038. Winter, *Typen* I, πίν. 234 ἀρ. 7a-b, ἀπὸ τὴν αἰολικὴ Κύμη, ὅπου ὁμως δὲν παρουσιάζονται οἱ μακροὶ βοστρυχοὶ τοῦ παραδείγματος τῆς Ρόδου.

1039. Πρβ. τὸ ἀντίγραφο ἀπὸ τὴν Κάμρο, ὅπου τὸ ἄκρο ἀριστερὸ χέρι προβάλλει κάτω ἀπὸ τὴ παρυφὴ τῆς χλαμύδας (Ρόδος, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο E21: G. Gualandi, *Sculture di Rodi, ASAtene* 54 [n.s. 38], 1976, 178-180 ἀρ. 177 εἰκ. 220), καὶ ἕνα ἀκόμη στὴ Ρώμη, ὅπου τὸ ἀριστερὸ χέρι καλύπτεται ἀπὸ τὴ χλαμύδα (Museo Capitolino Nuovo 1342: Mustilli, 183 ἀρ. 92 πίν. CXV εἰκ. 441).

1040. EAM 314, EAM 315+Μουσεῖο Ραμνούντος 452 καὶ EAM 316 (B. X. Πετράκος, *ΠΑΕ* 1976 Α', 52 ἀρ. 7-9 πίν. 19α-γ· O. Palagia, ὅ.π. 338 σημ. 12). Ὁ ἴδιος τύπος έρμαϊκοῦ ἀγάλματος ἀπαντᾷ καὶ σὲ ἕνα παράδειγμα ἀπὸ τὴν Ρόδο, προφανῶς τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς (Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο E 412: G. Gualandi, ὅ.π. 180-181 ἀρ. 179 εἰκ. 222), ὅπου ὁ χιτωνίσκος δὲν διακρίνεται κάτω ἀπὸ τὴν παρυφὴ τῆς χλαμύδας. Ὡς ἀγαλματικὴ παραλλαγή ἢ μετάπλαση τοῦ τύπου αὐτοῦ μπορεῖ νὰ χαρακτηρισθεῖ τὸ ἄγαλμα τοῦ Ἐφήβου τῶν Τράλλεων, κλασικιστικὸ/ἐκλεκτικὸ ἔργο τῆς ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου (Κωνσταντινούπολη, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο 1191: H. Sichtermann, *Der Knabe von Tralles, AntPl* IV [1965] 71-84 πίν. 39-49· H. v. Steuben, *Der Knabe von Tralles-Hellenistisches und Klassizistisches, IstMitt* 22, 1972, 133-140 πίν. 34-37). Ὁ τύπος τοῦ ἀγάλματος αὐτοῦ χρησιμοποιοῦθηκε καὶ σὲ έρμαϊκὰ ἀγάλματα, ὅπως ἕνα παράδειγμα ἀπὸ τὸν ναὸ τῆς Ἀφροδίτης στὴν Κυρήνη (Λονδίνο, Βρετανικὸ Μουσεῖο: H. v. Steuben, ὅ.π. 139-140 πίν. 371-4).

1041. Παραστάσεις Ἑρμοῦ με χιτωνίσκο καὶ χλαμύδα ἀναφέρει ἡ O. Palagia, ὅ.π. 338 σημ. 16. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἤδη ἀναφερθεῖσες, πρβ. ἐνδεικτικὰ τὸ ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο τοῦ Νεοπτολέμου ἀπὸ τὴν Ἀγορὰ τῆς Ἀθήνας, τοῦ 340-330 π.Χ. (Μουσεῖο Ἀγορᾶς I 7154: Froning, 53-54 πίν. 51, C. M. Edwards, *Greek Votive Reliefs to Pan and the Nymphs* [δ.δ. 1985] 419-438 ἀρ. 14), καθὼς καὶ ὁρισμένα ἀναθηματικὰ ἀνάγλυφα στίς Νύμφες, ὅπου ἡ διευθέτηση τῆς χλαμύδας τοῦ Ἑρμοῦ εἶναι ἀνάλογη με αὐτὴ τοῦ 74, με ἀνασηκωμένη τὴν παρυφὴ ὥς τὸν ἀγκῶνα περίπου, καθὼς ὁ θεὸς κρατᾷ συνήθως με τὸ ἀριστερὸ χέρι τὸ δεξιὸ χέρι τῆς πρώτης Νύμφης. Πρβ. τὸ ἀνάγλυφο στὸ Riehen τῆς Ἑλβετίας (Συλλογὴ J. Drucy: H. P. Isler, *LIMC* I [1981] 23 λ. «Acheloos» ἀρ. 173* [τοῦ γ' τετάρτου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.]), τὸ ἀνάγλυφο EAM 2008 (Σβορώνος, 585 ἀρ. 236 πίν. XCIX· H. P. Isler, ὅ.π. ἀρ. 176* [τοῦ 340-330 π.Χ.], τὸ EAM 2007 (Σβορώνος, 586-587 ἀρ. 237 πίν. XCIX· H. P. Isler, ὅ.π. ἀρ. 184* [τοῦ δ' τετάρτου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.]· τὸ EAM 1448 (Σβορώνος, 450-451 ἀρ. 147 πίν. LXXIV· H. P. Isler, ὅ.π. ἀρ. 188* [μετὰ τὸ 300 π.Χ.] κλπ., καθὼς καὶ τὸ ἀνάγλυφο τῆς Δέξιππας στὴ Ρώμη, πιθανότατα βοιωτικῆς προέλευσης, τῆς ὕστερης ἑλληνιστικῆς περιόδου (Museo Baracco 176: H. P. Isler, ὅ.π. 25 ἀρ. 211*· Zagdoun, 115-116, 250 ἀρ. 392 πίν. 35 εἰκ. 129).

1042. Μορφές ἐφήβων με χιτωνίσκο καὶ χλαμύδα ἀναφέρει ἡ O. Palagia, ὅ.π. 338 σημ. 17. Γιά τὸ θέμα βλ. σ. 280 καὶ σημ. 1270-1274.

1043. Πρβ. ἐνδεικτικὰ ἕνα ἀνάγλυφο ἀπὸ τὴν Κῶ με τὴν Ἑλένη μεταξὺ τῶν Διοσκοῦρων, οἱ ὁποῖοι εἰκονίζονται με ὑψωμένο τὸ δεξιὸ χέρι καὶ τὸ ἀριστερὸ ἀκουμπισμένο στὸ ἰσχίον, ὅπως δηλ. ὁ Ἑρμῆς στὸ ἀνάγλυφο τοῦ Treviso (Μουσεῖο Κῶ: L. Laurenzi, ὅ.π. [σημ. 1029] 144 ἀρ. 207 εἰκ. σ. 145 [τοῦ β' μισοῦ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.]· A. Hermay, *LIMC* III [1986] 579 λ. «Dioskouroi» ἀρ. 146* [αὐτοκρατορικῶν χρόνων]. Γιά τὸ ἀνάγλυφο στὸ Treviso βλ. σημ. 1037).

1044. G. Despinis, Zum Hermes von Troizen, *AM* 96, 1981, 237-244 πίν. 77-86· G. Siebert, *LIMC* V (1990) 314 άρ. 298*.

1045. Άγαλμα άπό την Τροιζήνα, ΕΑΜ 243, σωζόμενο σχεδόν άκέραιο: G. Despinis, ό.π. πίν. 77-79, με βιβλιογραφία στη σημ. 1. Άγαλμα άπό τον Πειραιά, Μουσείο Πειραιά 1750+2199, άπό τὸ όποιο σώζεται μόνον ό κριός, τὸ δεξιὸ σκέλος τοῦ Έρμου άπό τὸ γόνατο καὶ τὸ αντίστοιχο τμήμα τῆς πλίνθου: G. Despinis, ό.π. 238-241 πίν. 84-85, ό όποιος άποδίδει στὸ ἴδιο άγαλμα καὶ τὴν κεφαλὴ Μουσείου Πειραιά 3910 (παλαιότερα ΕΑΜ 516) καὶ τὸ χρονολογεῖ στὰ πρῶιμα Άντωνίεια χρόνια.

Στὰ άλλα αντίγραφα ἢ παραλλαγὲς παρατηροῦνται τὰ ἑξῆς: Στὸ ἡμιτελὲς άγαλμάτιο ΕΑΜ 2883 άπό την Άθήνα, τὸ τμήμα τοῦ ζῶου ἔχει μείνει άδιαμόρφωτο (G. Despinis, ό.π. 241 πίν. 861-2· O. Palagia, στὸ: *Marbles Helleniques* [Κατάλογος ἑκθεσης, Βρυξέλλες 1987] 174-175 άρ. 118 ἔγχρωμος πίν. σ. 136), όπου αναφέρεται ότi στὸ δεξιὸ χέρι κρατᾶ βαλάντιο. Στὸ μικρὸ άγαλμα τοῦ Virunum, στὴ Ν Αὐστρία, ποῦ ἔχει χαρακτηριθεῖ ἐλεύθερη παραλλαγή τοῦ τύπου, τὸ κριάρι εἶναι πολὺ μικρὸ καὶ ό Έρμῆς δὲν τὸ κρατοῦσε, άλλα θὰ άκουμποῦσε τὸ δεξιὸ χέρι του σὲ κορμὸ δένδρου (Klagenfurt, Landesmuseum 32 (4929): G. Piccottini, *Die Rundskulpturen des Stadtgebietes von Virunum*, CSIR Österreich II.1 [1968] 13-14 άρ. 5 πίν. 7· G. Despinis, ό.π. 237). Σὲ άλλες παραλλαγὲς ό Έρμῆς κρατᾶ στὸ δεξιὸ χέρι ἕνα «βαλάντιο» καὶ ό κριός, όταν εἰκονίζεται, άποτελεῖ παραπληρωματικὸ στοιχείο (A. Linfert, *Von Polyklet zu Lysipp* [1966] 63 στὴ σημ. 8 άρ. B-C). Έμπνευσμένη άπό τὸν τύπο αὐτὸ εἶναι καὶ μία άνάγλυφη παράσταση σὲ βάση στὴ Νεάπολη, όπου ό Έρμῆς άκουμπᾶ/δείχνει ἕνα κριάρι δίπλα του (Museo Nazionale 147827: E. Simon, ό.π. [σημ. 1024] 518 άρ. 226*).

1046. Νὰ σημειωθοῦν ἑδῶ τὸ μικρὸ μέγεθος τοῦ ἔργου (ῦψ. 73.5 ἐκ. χωρὶς τὴν πλίνθο) καὶ τὸ γεγονός ότi ἡ κεφαλὴ δὲν ἦταν ἔνθετη. Άνάλογες ἐξάλλου παραστάσεις ποιμένων στὴν αρχαία τέχνη λείπουν. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. W. N. Schumacher, *Hirt und «guter Hirt»* (1977), όπου γίνεται ἰδίως λόγος γιὰ τὸν τύπο τοῦ «Καλοῦ Ποιμένα» (πρβ. τὴ βιβλιοκρισία τοῦ N. Himmelmann, *Bj* 179, 1979, 788-795)· καὶ κυρίως N. Himmelmann, *Über Hirten-Genre in der antiken Kunst* (1980), μία ἐπισημασμένη, διαχρονικὴ ἔρευνα τοῦ θέματος.

1047. Γιὰ τὸν Έρμη Κριοφόρο βλ. M. P. Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion* I³, *HAW* V 2, 1 (1967) 506· H. Walter, *Griechische Götter* (1971) 291, 296· E. Simon, *Die Götter der Griechen*³ (1985) 300-301· G. Siebert, ό.π. 311-315 άρ. 260*-307.

Χαρακτηριστικὲς στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι τρεῖς άγαλματικὲς μορφὲς τοῦ Έρμου με κριό, ἐνδεικτικὲς τῆς εἰκονογραφίας τοῦ θεοῦ στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια. Σὲ ἕνα άποσπασματικὸ σωζόμενο άγαλμα, άπό τὴν περιοχὴ τοῦ Δίου, ό Έρμῆς εἰκονίζεται γυμνὸς με τὴ χλαμῦδα στοὺς ὤμους καὶ γύρω άπό τὸν ἄριστερό πῆχυ, ἐνῶ ό κριὸς βρίσκεται δίπλα στὸ σχήματος κορμοῦ δένδρου στήριγμα στὴ δεξιὰ πλευρὰ (Θεσσαλονίκη, Άρχαιολογικὸ Μουσείο: Γ. Οικονόμος, *ΑΔ* 1, 1915, Παράρτ. 44-45 εἰκ. 1-2· A. Plassart, *Inscriptions de Piépie, d'Émathie et de Bottiée*, *BCH* 47, 1923, 169 πίν. I). Σὲ ἕνα άγαλμα άπό τὴν Κῶ ό Έρμῆς εἰκονίζεται καθιστὸς σὲ βράχο με τὴ χλαμῦδα στοὺς ὤμους ὡς ἐπάνω στὸν δεξιὸ μηρό, ἐνῶ ἕνας κριὸς στὴν ἄριστερὴ πλευρὰ ὕψώνει τὸ κεφάλι πρὸς τὸν θεό, ό όποιος άκουμπᾶ τὸ κατεβασμένο ἄριστερό χέρι σὲ τμήμα τῆς χλαμῦδας ποῦ μαζεύεται στὴ ράχη τοῦ κριοῦ (Μουσείο Κῶ 91: F. Sirano, A Seated Statue of Hermes from Cos, στὸ: J. Jenkins - G. B. Waywell [ἐκδ.], *Sculptors and Sculpture of Caria and the Dodecanese* [1997] 134-139 εἰκ. 246-253 [τοῦ β' μισοῦ τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.]). Σὲ ἕνα άγαλμα, τέλος, στὴ Ρώμη ό γυμνὸς Έρμῆς άκολουθεῖ τὸν τύπο τοῦ «Άθλητῆ τοῦ Στεφάνου», ἐπάνω δὲ στὸ σχήματος κορμοῦ δένδρου ὕψηλὸ στήριγμα παριστάνεται ἕνα κριάρι (Museo Nuovo Capitolino 1875: P. Zanker, *Klassizistische Statuen* [1974] 49 άρ. 4 πίν. 424).

1048. Ό.π. σ. 200 καὶ σημ. 554.

1049. Peek 1, 104 άρ. 209: Άντωνεῖνος | Μαῖσρος Έρμη | Όρθάννη, άπορρίπτοντας τὴν άνάγνωση τῆς ἐπιγραφῆς σὺς *IG* IV¹ 1311 καὶ *IG* IV² 514. Ό Όρθάννης ἦταν ἰθυφαλλικὸς θεὸς τῆς γονιμότητας ποῦ λατρευόταν στὴν Άττικὴ ἤδη στὸν 5ο αἰ. π.Χ. σύμφωνα με τοὺς κωμωδιογράφους, θεωρεῖται δὲ γιὸς τοῦ Έρμου καὶ μῖας Νύμφης. Ό Όρθάννης συγχωνεύθηκε με τὸν Πρίαπο καὶ στὴν Ἱμβρο, ποῦ θεωροῦνταν πατρίδα του, με τὸν Έρμη Ἱμβραμο (βλ. H. Herter, στὴ: *RE* XVIII.1 [1942] 1433-1434 λ. «Orphanes»). Ό συσχετισμὸς ἐπομένως τοῦ Έρμου με τὸν Όρθάννη στὴν ἐπιγραφὴ τῆς Ἐπιδαύρου δὲν ἐκπλήσσει.

1050. Με τὸ θέμα αὐτὸ ἔχει άσχοληθεῖ ἰδιαίτερα ἡ ἔρευνα. Σημαντικότερες μελέτες εἶναι τῶν P.

Amandry, Naiskos en or de la Collection Hélène Stathatos, *ASAtene* 24/26 (n.s. 8/10), 1946/48, 181-198 εικ. 1-18 πίν. XIX-XX· Matz 1, 66-70 άρ. 16· D. Willers, Typus und Motiv. Aus der hellenistischen Entwicklungsgeschichte einer Zweifigurengruppe, *AntK* 29, 1986, 137-149 πίν. 27-30· C. Gasparri, *LIMC* III (1986) 448-450, 513 λ. «Dionysos» άρ. 265*-280*· Ch. Auge - P. Linant de Bellefonds, *LIMC* III, 521-522, 529, 530 λ. «Dionysos in Periphéria Orientali» άρ. 78-85*· C. Gasparri, *LIMC* III, 547 λ. «Dionysos/Bacchus» άρ. 70*-82*· Schröder, *Bacchusbilder* 61-76, 147-178 άρ. N1-22, O1-9, P1-8, Q1-7, R1-2, S1-3, T1-3, U1, V1-7, W1-2, Y1-4 πίν. XV-XXVII, ό όποίος συγκεντρώνει όλα τή παραδείγματα στή όποία ό Διόνυσος έχει τή στάση του 'Απόλλωνος Λυκείου· E. Pochmarski, *Dionysische Gruppen. Eine typologische Untersuchung zur Geschichte des Stützmotivs* (1990).

1051. Για τόν διαχωρισμό τών παραστάσεων σέ δύο όμάδες άνάλογα μέ τή στάση του Σατύρου, ό όποίος στήν πρώτη έρχεται νά στηρίξει τόν μεθυσμένο Διόνυσο καί στή δεύτερη φαίνεται νά άπομακρύνεται άπό αυτόν, βλ. κυρίως Schröder, *Bacchusbilder*, 61-76, ό όποίος στή σ. 71 έκφράζει άμφιβολίες γιά τήν όρθότητα αυτής τής διαίρεσης, έπειδή καί στίς δύο περιπτώσεις ό Σάτυρος έχει τήν ίδια στάση. 'Ανάλογος διαχωρισμός επί τή βάση τής στάσης του Διονύσου, ό όποίος κλίνει πρός τή πίσω στίς παραστάσεις τής πρώτης όμάδας ή μένει σχεδόν όρθιος στή δεύτερη, εφαρμόστηκε ήδη άπό τόν Lippold, *Kopien*, 175. Πρβ. τήν άνάλυση του Matz 1, 67-70.

1052. Για τήν κατηγορία αυτή τών παραστάσεων βλ. τό άρκετά έμπεριστατωμένο άρθρο του D. Willers, ό.π. Στήν ύστερη έλληνιστική έποχή, ιδίως στό β' μισό του 2ου αί. ως χρόνο δημιουργίας του πρώτου γλυπτου συμπλέγματος Διονύσου μέ Σάτυρο, όπου ό Διόνυσος άκολουθοϋσε τόν τύπο του Λυκείου 'Απόλλωνος, καταλήγει καί ό Schröder, *Bacchusbilder*, 69, 73. 'Επίσης, Matz 1, 67, 69, ό όποίος πιστεύει ότι τό πρωτότυπο ήταν ένα ζωγραφικό έργο.

1053. 'Ανάλογη διάταξη παρουσιάζεται συνήθως μόνο στίς μεγάλου μεγέθους άποδόσεις του τύπου, μέ τόν Σάτυρο σέ διαγώνια θέση νά έκτείνει τό δεξιό σκέλος πρός τή πίσω καί όχι πρός τή πλάγια, ώστε τή έργα νά άποκτοϋν περισσότερο βάθος. Πρβ. Schröder, *Bacchusbilder*, 148-150, 152-153 άρ. N3, N4, N5, N11 πίν. XV-XVII. 'Ανάλογη άπόδοση σέ μικροϋ μεγέθους έργα είναι σπάνια, πρβ. μία σαρκοφάγο στό Βερολίνο (Staatliche Museen 1971.1: Matz 4, 474-475 άρ. 286 πίν. 304 [τής πρώτης έποχής τών Σεβήρων]· Schröder, *Bacchusbilder*, 176 άρ. W2 πίν. XVI) καί ένα άνάθημα στό Λονδίνο, τών μέσων του 3ου αί. μ.Χ., όπου ό Σάτυρος στρέφεται κατά 3/4 πρός τόν Διόνυσο (Museum of London 18.496: Schröder, *Bacchusbilder*, 156 άρ. N19 πίν. XVIII).

1054. Οί περιπτώσεις στίς όποίες ό Σάτυρος δέν άγκαλιάζει τόν Διόνυσο, άλλα φέρει τό δεξιό του χέρι μπροστά, είναι έλάχιστες. Σε μία ρωμαϊκή σαρκοφάγο στό Βερολίνο ό Σάτυρος κρατά μία σύριγγα στό λυγισμένο μπροστό στό στήθος χέρι (ό.π. σημ. 1053), σέ μία άκόμη ρωμαϊκή σαρκοφάγο στή Ρώμη έκτείνει τό χέρι μπροστά άπό τό άριστερό σκέλος του πρός ένα φίδι (Villa Torlonia: Matz 4, 476-477 άρ. 295 πίν. 314-315 [περί τό 220 μ.Χ.]· Schröder, *Bacchusbilder*, άρ. W2 πίν. XXVI), ένω σέ άλλες περιπτώσεις κρατά ένα λαγώβλο, όπως σέ μία άκόμη ρωμαϊκή σαρκοφάγο στή Ρώμη (Villa Medici: Matz 3, 375-376 άρ. 207 πίν. 224 Beil. 952-3 [τής ύστερης 'Αντωνίνειας περιόδου]).

1055. Ένα είδος περιζώματος, όρισμένες φορές άπό μηλωτή, φοροϋν στή άρχαϊκά καί κλασικά χρόνια οί χορευτές στή σατυρικά δράματα, όπου προσάρμοζαν φαλλούς καί οϋρές άλόγων μιμούμενοι τίς μορφές τών Σατύρων. Βλ. A. Kossatz-Deissmann, Zur Herkunft des Perizoma im Satyrspiel, *JdI* 97, 1982, 65-90 εικ. 1-27. 'Από τίς έλληνιστικές παραστάσεις, περιζώμα άνάλογο μέ αυτό του 76 φέρει ό Σάτυρος σέ ένα περγαμηνό όστρακο άπό τήν 'Αθήνα (βλ. κ.π. σημ. 1056). Οί Σάτυροι εικονίζονται συνήθως γυμνοί ή μέ νεβρίδα στό στήθος στίς χρονικά πλησιέστερα στό σύμπλεγμα 76 παραστάσεις τών άττικών καί τών κυρίως ρωμαϊκών σαρκοφάγων του 2ου καί 3ου αί. μ.Χ. (Matz 1, 22-27 άρ. 11-20· 41-56 άρ. 53-96). 'Αντίθετα, οί Σιληνοί φέρουν στίς περισσότερες περιπτώσεις ένα περίζωμα, άπό όρθογώνιο ύφασμα πού, δημιουργώντας τόλη στό επάνω τμήμα του, δένεται στήν κοιλιά καί τή άκρα του πέφτουν μπροστά. Πρβ. τούς Σιληνούς σέ όλόγλυφα συμπλέγματα όπου υποβασάζουν τόν Διόνυσο (Schröder, *Bacchusbilder*, 164-165, 167 άρ. Q1, Q6 πίν. XXI-XXII), τίς μορφές Σιληνών άπό τό θέατρο του Διονύσου (R. Herbig, *Das Dionysos-Theater in Athen II. Die Skulpturen vom Bühnenhaus, Die antiken Theaterbauten* 6 [1935] 10-13 εικ. 3, 7-9 πίν. 2-4), καθώς καί παραδείγματα άπό άττικές διονυσιακές σαρκοφάγους: στή Βοστώνη, στή Θεσσαλονίκη καί στήν 'Αττάλεια (Matz 1, πίν. 131, 192, 274 αντίστοιχα). Οί Σάτυροι εικονίζονται σπάνια μέ άνάλογο ένδυμα: πρβ. τόν Σάτυρο σέ

μία χαμένη σαρκοφάγο παλαιότερα στο Κνίν της Κροατίας (Matz 1, πίν. 274), όπως και αυτόν στη δεξιά στενή πλευρά της σαρκοφάγου της Βοστώνης (Matz 1, πίν. 152), ο οποίος φέρει ένα συνεχές βραχὺ περίζωμα με μία λεπτή τύλη στο επάνω μέρος του, ενώ η παρυφή επάνω στους μηρούς αναδιπλώνεται. Από το πλήθος των ρωμαϊκών σαρκοφάγων πρβ. ενδεικτικά Matz 1, πίν. 481, 691· Matz 2, πίν. 112-113, 1562, 1572, όπου δηλώνεται σαφώς δέρμα ζώου· Matz 3, 2602· Matz 4, Beil. 130 πίν. 3031. Στα πλαίσια του θέματος του Διονύσου που στηρίζεται σε Σάτυρο βλ. μία ρωμαϊκή σαρκοφάγο που βρισκόταν παλαιότερα στη Βενετία (Matz 4, 477 άρ. 297 πίν. 3141· Schröder, *Bacchusbilder*, 167-168 άρ. R1 πίν. XXII) και δύο στη Ρώμη, όπου το περίζωμα του Σατύρου είναι πολύ λεπτό αποτελούμενο μόνον από το ιμάτιο που δένεται στην κοιλιά και τα άκρα του πέφτουν μπροστά (Κατακόμβες του Praetextatus: Matz 4, 478 άρ. 299 πίν. 3162. Villa Borghese: Matz 4, 477-478 άρ. 298 πίν. 3182, 5). Πρβ. επίσης τον Σάτυρο ή Σιληνό, όπως φαίνεται από τη διάπλαση του σώματος, στο σύμπλεγμα με τον Διόνυσο στο Παρίσι (Λούβρο MA 2629: C. Gasparri, *LIMC* III [1986] 450 άρ. 280*. Schröder, *Bacchusbilder*, 162 άρ. P3 πίν. XX). Το περίζωμα λοιπόν του Σατύρου στο σύμπλεγμα 76 αποτελεί μία απλοποιημένη μορφή του περιζώματος που σε όρισμένες περιπτώσεις φέρουν οι Σάτυροι και οι Σιληνοί, χωρίς να αποδίδονται τα άκρα που πέφτουν μπροστά από κάποιο δέσιμο του ενδύματος. Η αναδίπλωση της κάτω παρυφής που είναι λογική μόνο στον προβαλλόμενο άριστερό μηρό, θεωρήθηκε διακοσμητικό θέμα που ως δεύτερη τύλη ακολουθεί την παρυφή.

1056. Πρόκειται για δύο συνανήκοντα δοτράκα από έμβλημα μιας φιάλης. Το ένα, αυτό με το σύμπλεγμα Διονύσου-Σατύρου, προέρχεται από την Αθήνα και σήμερα θεωρείται χαμένο (παλαιότερα βρισκόταν στη συλλογή του Brondsted), ενώ το δεύτερο, με λείψανα της σκηνής με την Αριάδνη, βρίσκεται στο Βερολίνο (Staatliche Museen, εύρ. άγγείων 4525 [1872]: Matz 3, 362 άρ. 16 Beil. 941-2, με σχεδιαστική αποκατάσταση των δύο δοτράκων· Schröder, *Bacchusbilder*, 71).

1057. Πρβ. ένα ψηφιδωτό δάπεδο στη Θεσσαλονίκη, όπου το ιμάτιο καλύπτει πλήρως το δεξιό σκέλος του Διονύσου και όχι μόνο τον μηρό, όπως στο δοτράκο (Αρχαιολογικό Μουσείο 6753: Μ. Καραμανώλη-Σιγανίδου, *ΑΔ* 20, 1965, Β2, 410 πίν. 460· Matz 3, 362 άρ. 12 Beil. 92· Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, στό: *Θεσσαλονίκη: Από τα προϊστορικά μέχρι τα χριστιανικά χρόνια* [Κατάλογος έκθεσης, Θεσσαλονίκη 1986] 154 εικ. 163). Πρβ. επίσης τη μορφή του Διονύσου σε μία ρωμαϊκή σαρκοφάγο με το ίδιο θέμα στη Ρώμη (Villa Medici: δ.π. σημ. 1054).

1058. Σε αρκετές από τις παραστάσεις αυτές ο Διόνυσος φέρει επίσης νεβρίδα δεμένη στον ένα ώμο, συνηθέστερα στον άριστερό (πρβ. Schröder, *Bacchusbilder* 126-129 άρ. Β1-8 πίν. VI-VII· 185-186 άρ. ΑΑ6, 7, 9 πίν. XXX).

1059. Πρβ. ενδεικτικά τα αγάλματα του Διονύσου στην Κυρήνη και το Castle Howard στην Αγγλία (Schröder, *Bacchusbilder*, πίν. XXXIb-c), όπως και δύο αγάλματα στην Ρώμη (Museo Nazionale Romano 622, από τη Villa Hadriana: δ.π. σ. 000 και σημ. 301. Museo Capitolino, Galleria 38: C. Gasparri, *LIMC* III [1986] 433 λ. «Dionysos» άρ. 102*, όπου έχει προστεθεί ένα ιμάτιο στον άριστερό ώμο).

1060. Πρέπει βέβαια να αποκλεισθεί ο τύπος του Οίνοχοούντος Σατύρου του Πραξιτέλους, όπου ο νέος εικονίζεται γυμνός με ύψωμένο ψηλά το δεξί χέρι, ενώ η απόδοση του σώματός του δεν διακρίνεται για την πλαδαρότητα που παρουσιάζει αυτή του θραύσματος 77 (F. Weege, *Der einschenkende Satyr des Praxiteles*, *BWPr* 89 [1929] 1-39 εικ. 1-36 πίν. I-II· G. E. Rizzo, *Praxiteles* [1932] 17-20 πίν. XIX-XXVI· Ε. Simon, *LIMC* VIII (1997) 1130 λ. «Silenoi» άρ. 212*).

1061. Βλ. Κεφ. II: σ. 164. Στην περίπτωση που τα έξαρματα αυτά αποδίδονταν επάνω από τα στήθη, θα μπορούσαν να έρμηνευθούν ως ίχνη των πλοκάμων του Διονύσου, στον κρωβύλο των μαλλιών του οποίου θα άνηκε ή θραυσμένη επιφάνεια στον αυχένα. Πρβ. τις παραστάσεις του θεού στον τύπο του «Απόλλωνος Λυκείου» (δ.π. σημ. 1052) και ειδικότερα ένα κορμό στην Έφεσο (Βιέννη, Ephesosmuseum I 813: M. Aurenhammer, *FiE* X1: *Die Skulpturen von Ephesos. Idealplastik* I [1990] 58 άρ. 35 πίν. 26a).

1062. Σάτυροι-Χορευτές με ανάλογη στάση των ποδιών δεν απαντούν στις συγκριτικά ολιγάριθμες άπτικές διονυσιακές σαρκοφάγους. Στις ρωμαϊκές σαρκοφάγους αντίθετα, παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία μορφών, πρβ. Matz 1, 47 άρ. 71 («Ασκοφόρος C»), σ. 49-50 άρ. 77-80 («Παιδοφόροι C-F»), σ. 50 άρ. 81 («Χορευτής σε έκσταση»), σ. 51 άρ. 82-83 («Χορευτές»), σ. 53 άρ. 87 («Χορευτής βαδί-

ζων»), επίσης σ. 57-58 άρ. 98 («Σιληνός λυρωδός, χορεύων»), αναφέροντας κάθε φορά τὰ νεοαττικά-κλασικιστικά ή ελληνιστικά πρότυπα τών τύπων. Ἀπό τις νεοαττικές παραστάσεις, αξιοσημείωτος εἶναι ὁ χορεύων Σάτυρος ποῦ εἰκονίζεται μαζί με τις Νύμφες σὲ μία κυλινδρική βάση στοῦ Παρίσι (Λοῦβρο ΜΑ 679: F. Hauser, *Die neuattischen Reliefs* [1889] πίν. I τύπος 17· W. Fuchs, *Vorbilder*, 151 καὶ σημ. 13· 180 άρ. d 7 πίν. 14b, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ ὅτι ὁ τύπος τοῦ Σατύρου ἀνάγεται σὲ πρότυπο τοῦ πρώιμου 3ου αἰ. π.Χ.).

1063. Ἡ δορὰ καλύπτει τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς πλάτης στὸν «ἀναπαυόμενο Σάτυρο» τοῦ Πραξιτέλους, ὅπου μάλιστα τὸ ἓνα πόδι τῆς δορᾶς ἐπεφτε ὡς πίσω ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ σκέλος τοῦ Σατύρου (G. E. Rizzo, *Praxitele* [1932] 34-37 πίν. XLVIII-LIV καὶ ἰδίως πίν. XLIX· Vorster, 55-57 άρ. 20-21 εἰκ. 100-104). Σχετικά με παραστάσεις Σατύρων ὅπου ἡ δορὰ τοῦ ζῶου πέφτει ἀπὸ τὸ ἐκτεινόμενο ἀριστερὸ συνήθως χέρι βλ. χαρακτηριστικά τὸν τύπο 22 τοῦ F. Hauser, ὁ.π. πίν. II, τών νεοαττικῶν ἀναγλύφων, ὅπου ὁ Σάτυρος ἔχει συγχρόνως δεμένη τῇ δορὰ στὸν δεξιὸ ὦμο σὰν χλαμύδα (W. Fuchs, *Vorbilder*, 141 καὶ σημ. 127· 142 καὶ σημ. 132 πίν. 29b-c, ὁ ὁποῖος ἀνάγει τὸ πρωτότυπο στὸν 4ο αἰ. π.Χ.· H. U. Cain, *Marmorkandelaber* [1985] 124 Satyr 2 Beil. 9· Grassinger, 89). Ὁ ἴδιος τύπος ἀπαντᾷ καὶ στὶς ἀττικές σαρκοφάγους με διονυσιακὲς σκηνές (Matz 1, 22-23 άρ. 11). Πρβ. αὐτῇ τών Ἰωαννίνων (ὁ.π. σημ. 386, ἰδίως Matz 1, πίν. 10).

1064. Πρόκειται γιὰ τὴν ἐπιγραφή IG IV² 286 μίας βάσης: Διονύσου Σαῶτα, ὅπου σαῶτας ἢ σαῶτης εἶναι ποιητικὸ συνώνυμο τοῦ σωτήρ καὶ ἀναφέρεται κατὰ κύριο λόγο στὸν Διόνυσο (Adler, *RE* IA2 [1920] 2308 λ. «Saotes» με τις ἐπιγραφικὲς καὶ φιλολογικὲς μαρτυρίες). Στὴν περιοχὴ τῆς Ἀργολίδος παραδίδεται ἡ ὑπαρξὴ ἐνὸς βωμοῦ τοῦ Διονύσου Σαῶτου στὴν Τροιζήνα (Παυσανίας, II 32, 5) καὶ ἐνὸς ξύλινου καθιστοῦ ἀγάλματος μέσα σὲ ναὸ στὴ Λέρνα (Παυσανίας, II 37, 2). Σαῶτης ὀνομαζόταν καὶ ὁ Ζεὺς στὶς Θεσπίες, ὅπου ὑπῆρχε καὶ ἓνα χάλκινο ἄγαλμά του (Παυσανίας, IX 26, 7).

1065. v. Armin, στή: *RE* 3 (1899) 888-889 λ. «Βρόμιος 1-3». Σὲ μία περίπτωση τὸ ἐπίθετο «Βρόμιος» ἀναφέρεται σὲ Σάτυρο (λ. «Bromios 3»).

1066. Παυσανίας, II 29, 1· Παπαχατζῆς II, 220.

1067. Στὸν 4ο ἢ στὸν 3ο αἰ. π.Χ. ἔχει χρονολογηθεῖ ἓνας ἀσβεστολιθικὸς ἀνάγλυφος πίνακας (;) με μία ἀπλοϊκῆς τέχνης παράσταση Πανός, ὄρθιου πρὸς τὰ δεξιὰ, κρατώντας με τὸ ἀριστερὸ χέρι τοῦ ἓνα λαγωβόλο στὸν ὦμο. Ἐπάνω ἀπὸ τὸν Πάνα ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή IG IV² 305.

Γιὰ τὴν εἰκονογραφία τοῦ Πανός βλ. κυρίως R. Herbig, *Pan* (1949)· F. Brommer, *Pan im 5. und 4. Jh. v.Chr.*, *Marburger Jahrbuch für Kunstwissenschaft* 15, 1949/1950, 5-42 εἰκ. 1-52· H. Walter, *Pans Wiederkehr* (1980)· N. Marquardt, *Pan in der hellenistischen und kaiserzeitlichen Plastik* (1995)· J. Boardman, *LIMC* VIII (1997) 923-941 λ. «Pan» άρ. 1*-294.

1068. Th. Stefanidou-Tiveriou, *Doppelbild eines eingehüllten Pan*, στό: *Kanon. Festschrift E. Berger, AntK* Beih. 15 (1988) πίν. 79-80, με κατάλογο ἀντιγράφων, στὸν ὁποῖο πρέπει νὰ συμπληρωθοῦν τὰ παραδείγματα στὴ Villa Albani άρ. 311, 508-511 (ἀναφέρει τὴν ὑπαρξὴ τους στὴ σημ. 4): P. C. Bol, στό: *Villa Albani* III (1992) 344-346 άρ. 378 πίν. 221-222· R. M. Schneider, στό: *Villa Albani* VI (1998) 480-488 άρ. 955-958 πίν. 235-242, ὁ ὁποῖος συμπληρώνει τὸν κατάλογο τών ἀντιγράφων καὶ παραλλαγῶν τῆς μορφῆς καὶ ἐπανεξετάζει τὸν τύπο καὶ τὴ διάδοσή του στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια.

1069. Ἀπὸ τὰ 31 γνωστὰ παραδείγματα 7 μόνον ἀγάλματα βρίσκονται σήμερα σὲ ρωμαϊκὲς συλλογὲς καὶ ἐπομένως ἡ προέλευσή τους ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Ρώμης εἶναι πιθανή (Th. Stefanidou-Tiveriou, ὁ.π. 262 άρ. 3, 6, καὶ τὰ 5 στὴ Villa Albani, ὁ.π.). Ἐνα ἀκόμη ἀγαλμάτιο προέρχεται ἀπὸ τὴν Τόμιν τοῦ Εὐξείνου Πόντου (σ. 263 άρ. 15 πίν. 802), ἐνῶ τὰ τραπεζοφόρα τῆς Κυρήνης καὶ τῆς Γόρτυνος θεωροῦνται ἔργα ἀττικῶν ἐργαστηρίων (σ. 262 άρ. 2· 263 άρ. 9· 265) [Romeo-Portale, 170-171 άρ. 43 πίν. XVc].

1070. Οἱ ὁμάδες A καὶ B διαφοροποιοῦνται στοῦ ἄνετο σκέλος, τὸ ἀριστερὸ ἢ τὸ δεξιὸ ἀντίστοιχα, καὶ στὴ συνακόλουθη στροφή τῆς κεφαλῆς πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ στάσιμου σκέλους. Ἡ ἀπόδοση τῆς δορᾶς χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν τονισμὸ τῆς φουσκωτῆς κοιλιᾶς στὸν τύπο A με τὴν ἀπύχνη ἐπιφάνειά της καὶ τὴ δημιουργία καμπῶν πτυχῶν πρὸς τὴν ἀριστερὴν πλευρά, ἐνῶ στὴν ὁμάδα B σχηματίζονται ἀκτινωτὲς πτυχὲς ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ ὦμο ὡς ἐπάνω στὴν κοιλιά (Th. Stefanidou-Tiveriou, ὁ.π. 263-264). Γιὰ δύο τύπους κάνει λόγο ὁ R. M. Schneider, ὁ.π.: τύπος Ἀθήνας/Ρώμης καὶ Ἀθήνας/Λονδίνου, ἀντίστοιχους τών ὁμάδων B καὶ A ἀντίστοιχα.

1071. Μουσείο Σικυώνος, προερχόμενο από τις Θέρμες: 'Α. Κ. 'Ορλάνδος, *ΠΑΕ* 1935, 79 εικ. 7· Ν. Παπαχατζής, *Ἀρχαία Κόρινθος. Τὰ Μουσεία τῆς Κορίνθου, Ἰοθμίας καὶ Σικυῶνος* (1978) 106 εικ. 43· Th. Stefanidou-Tiveriou, *δ.π.* 263 ἀρ. 7, ὅπου ὁ μικρὸς τράγος εἰκονίζεται ὀκλάζων (;) δίπλα στὸ δεξιὸ σκέλος, ὑπέχοντας συγχρόνως θέση στηρίγματος.

1072. Γιὰ τὸν τύπο τοῦ καθισμένου σὲ βράχο Πανὸς βλ. R. Herbig, *Pan* (1949) 41-42, 46 εικ. 10 πίν. XXXI· P. J. Riis, A Colossal Athenian Pan, *ActaArch* 45, 1974, 124-133 εικ. 4-6· Ch. M. Edwards, *Greek Votive Reliefs to Pan and the Nymphs* (δ.δ. 1985) 68-70· N. Marquardt, *δ.π.* 84-96· J. Boardman, *δ.π.* 929 ἀρ. 110-128*.

1073. Στὸ δεξιὸ ἄκρο ἑνὸς ἀναγλύφου στὸ Βερολίνο, ἐπάνω ἀπὸ τὴ μορφὴ τοῦ Ἀχελώου, σῶζεται τὸ κάτω τμήμα τῶν διασταυρωμένων ποδιῶν τοῦ Πανός, ποὺ θὰ εἰκονίζοταν σὲ κατατομὴ πρὸς τὰ δεξιὰ (Staatliche Museen 709A: Blümel, *Kat.Berlin* III, 59-60 ἀρ. K83 πίν. 72· H. P. Isler, *LIMC* I [1981] 22 λ. «Acheloos» ἀρ. 66*· Ch. M. Edwards, *δ.π.* 373-378 ἀρ. 5 [τοῦ 400-390 π.Χ.]).

1074. Τὰ ἀνάγλυφα αὐτὰ εἶναι τὰ ἑξῆς:

I. EAM 4466, ἀπὸ τὴν Πεντέλη: ὁ Πὰν εἰκονίζεται σὲ 3/4 πρὸς τὰ δεξιὰ, μὲ ψηλὰ κέρατα καὶ ἔντονα σταυρωτὰ τὰ πόδια (Π. Ζορίδης, Ἡ σπηλιὰ τῶν Νυμφῶν τῆς Πεντέλης, *ΑΕ* 1977, Β1 Χρον., 6, 7-8 πίν. Fβ [τοῦ 310 π.Χ.]· Ch. M. Edwards, 478-488 ἀρ. 22G [τοῦ 330-320 π.Χ.]· G. Siebert, *LIMC* V [1990] 318 λ. «Hermes» ἀρ. 354 [τελευταίου τετάρτου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.]).

II. EAM 1443, ἀπὸ τὸ σπήλαιο τοῦ Πανός στὴ Β κλιτὴ τῆς Ἀκρόπολης (πολὺ φθαρμένο): ὁ Πὰν εἰκονίζεται μὲ ψηλὰ κέρατα σὲ κατατομὴ πρὸς τὰ δεξιὰ, δὲν ἔχει σταυρωμένα τὰ πόδια καὶ παίζει σύριγγα (Σβορώνος, 441 ἀρ. 142 πίν. LXXIII· Ch. M. Edwards, 499-505 ἀρ. 25 [τοῦ 330-320 π.Χ.]).

III. Βερολίνο, Staatliche Museen 709, ἀπὸ τὸ Παναθηναϊκὸ Στάδιο: ὁ Πὰν κάθεται κατενώπιον παίζοντας σύριγγα (Blümel, *δ.π.* 62-63 ἀρ. K 87 πίν. 74· H. P. Isler, *LIMC* I [1981] 24 λ. «Acheloos» ἀρ. 202* [τοῦ δ' τετάρτου τοῦ 4ου αἰ.]· Ch. M. Edwards, 529-539 ἀρ. 30 [τοῦ 320-310 π.Χ.]).

IV. EAM 1447, ἀπὸ τὸν Πειραιά: ὁ Πὰν εἰκονίζεται σχηματικά, ὅπως στὸ III (Σβορώνος, 448 ἀρ. 146 πίν. LXXIII· H. P. Isler, *δ.π.* 23 ἀρ. 187· Ch. M. Edwards, 553-557 ἀρ. 37 [τοῦ 320-300 π.Χ.]).

V. EAM 2009, ἀπὸ τὸ σπήλαιο τῆς Βάρης, τοῦ 320-300 π.Χ.: ὁ Πὰν εἰκονίζεται ὅπως στὰ δύο προηγούμενα ἀνάγλυφα (Σβορώνος, 586 ἀρ. 238 πίν. C· H. P. Isler, *δ.π.* 23 ἀρ. 177*· Ch. M. Edwards, 572-577 ἀρ. 40 [τοῦ 320-300 π.Χ.]).

VI. EAM 5129, ἀπὸ τὴν Ραπεντώσα: ὁ θεὸς παριστάνεται ὅπως περίπου στὰ προηγούμενα ἀνάγλυφα (W. Fuchs, *Attische Nymphenreliefs*, *AM* 77, 1962, 243 πίν. 642· Ch. M. Edwards, 582-585 ἀρ. 43 [τοῦ 320-300 π.Χ.]).

VII. EAM 1449, ἀπὸ τὴ Μεγαλόπολη ἢ τὴ Σπάρτη: ὁ Πὰν εἰκονίζεται ἐλαφρὰ πρὸς τὰ δεξιὰ παίζοντας σύριγγα (Σβορώνος, 450-451 ἀρ. 148 πίν. LXXVI· Ch. M. Edwards, 777-783 ἀρ. 86 [τοῦ 320-300 π.Χ.]).

VIII. EAM 2007, ἀπὸ τὸ σπήλαιο τῆς Βάρης: ὁ Πὰν εἰκονίζεται ὅπως στὰ III-VI (Σβορώνος, 585-586 ἀρ. 237 πίν. XCIX· H. P. Isler, *δ.π.* 23 ἀρ. 184* [τοῦ δ' τετάρτου τοῦ 4ου αἰ.]· Ch. M. Edwards, 606-610 ἀρ. 51 [τοῦ 310-290 π.Χ.]).

IX. EAM 1448, ἀπὸ τὸ σπήλαιο τῆς Πάρνηθας: ὁ Πὰν εἰκονίζεται ὅπως στὰ III-VI, VIII (Σβορώνος, 449-450 ἀρ. 147 πίν. LXXV· H. P. Isler, *δ.π.* 23 ἀρ. 188* [μετὰ τὸ 300 π.Χ.]· Ch. M. Edwards, 618-624 ἀρ. 54 [τοῦ 310-290 π.Χ.]).

X. Βερολίνο, Staatliche Museen 711, ἀπὸ τὰ Μέγαρα, τοῦ 320-300 π.Χ.: ὁ θεὸς κάθεται πρὸς τὰ δεξιὰ σὲ ἔξαγμα τοῦ βράχου, ὥστε τὰ σταυρωμένα (;) πόδια του νὰ αἰωροῦνται ἐπάνω ἀπὸ τοὺς δύο λατρευτές· παίζει σύριγγα καὶ φορᾷ τὴ δορὰ στὴν πλάτη καὶ κάτω ἀπὸ τοὺς μηρούς (Blümel, *δ.π.* 63 ἀρ. K 88 πίν. 75· Ch. M. Edwards, 737-742 ἀρ. 77 [τοῦ 320-300 π.Χ.]· βλ. καὶ παραπάνω σημ. 738).

XI. Βιέννη, Kunsthistorisches Museum I 638, τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.: Ὁ θεὸς ἔχει σύριγγα στὸ στόμα (G. Siebert, *δ.π.* 318 ἀρ. 349*).

1075. Σὲ ἓνα ἀνάγλυφο τοῦ α' μισοῦ τοῦ 1ου αἰ. π.Χ., πιθανότατα ἀπὸ τὸ σπήλαιο τοῦ Πανός στὴν Ἀκρόπολη, ὁ θεὸς εἰκονίζεται ἐπάνω σὲ βράχο, στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τοῦ ἀναγλύφου, μὲ σταυρωτὰ τὰ πόδια καὶ παίζοντας σύριγγα· πρὸς αὐτὸν χορεύουν οἱ Νύμφες ποὺ εἰκονίζονται σὲ λίγο χαμηλότερο ἐπίπεδο (Μουσεῖο Ἀκροπόλεως 1345: W. Fuchs, *Vorbilder*, 33 ἀρ. C 5· 36-37, 166 ἀρ. 6

[τοῦ 8' τετάρτου τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.]. Travlos, *Athen*, 420 εἰκ. 538 [τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.]. Μ. Μπροῦσκαρη, *Μουσεῖον Ἀκροπόλεως* [1974] 179-180 ἀρ. 1345 εἰκ. 354· Ch. M. Edwards, ὅ.π. 715-719 ἀρ. 74).

Σὲ ἓνα ἀκόμη σύγχρονο ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο στὴν Κοπεγχάγη ποὺ προέρχεται ἴσως ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, ὁ Πὰν εἰκονίζεται μετωπικὰ παίζοντας σύριγγα, τὰ πόδια του ὅμως δὲν εἶναι σταυρωτά (Γλυπτοθήκη Ny Carlsberg 515: R. J. Riis, ὅ.π. 126 εἰκ. 4· Ch. M. Edwards, ὅ.π. 720-724 ἀρ. 75).

Σὲ ἓνα μαρμάρينو ἀμφορέα στὴ Ρώμη, τοῦ 1ου αἰ. π.Χ., ὁ Πὰν κάθεται πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ μὲ σταυρωμένα πόδια ἐπάνω στὴ νεβρίδα, σὲ ἓνα βράχο, ἐνῶ μπροστά του εἰκονίζεται ἓνας βωμὸς καὶ ἓνας χορευτὴς μὲ ἀσπίδα στραμμένος πρὸς αὐτόν (Villa Borghese: R. Herbig, *Pan* [1949] 46 εἰκ. 10 [σχεδιογράφημα]· W. Fuchs, *Vorbilder*, 33 ἀρ. C6a· 37-38, 41 ἀρ. C43 καὶ σημ. 5· 172 ἀρ. a4 πίν. 6b [ἡ ἄλλη ὄψη], ὁ ὁποῖος ἀνάγει τὸν ἀμφορέα στὸ πρῶμο β' τέταρτο τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. καὶ σημειώνει ὅτι οἱ μορφὲς εἶναι συμπληρωμένες καὶ ξαναδουλεμένες).

1076. Πρβ. Winter, *Typen* I, 221 ἀρ. 5· P. J. Riis, ὅ.π. 125 καὶ σημ. 6 εἰκ. 5· E. Koteva, στό: P. C. Bol, *Liebieghaus-Museum III: Bildwerke aus Terrakotta* (1986) 98-100 ἀρ. 52.

1077. Δὲν θὰ ἀναφερθεῖ ἐδῶ ἡ παραλλαγή τοῦ τύπου μὲ τὸν Πάνα καθιστὸ κανονικὰ σὲ βράχο ἢ κορμὸ δένδρου, μὲ σταυρωμένα συνήθως τὰ πόδια: βλ. τὸ τραπεζοφόρο ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη (Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο 10114: Στεφανίδου, *Τραπεζοφόρα Θεσσαλονίκης* 60 ἀρ. 59· N. Marquardt, ὅ.π. 91-92 ἀρ. 15· Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου, στό: *Γλυπτὰ ΑΜΘ*, 130-131 ἀρ. 101 εἰκ. 285-287), τὸ ἀγαλμάτιο ἀπὸ τὴ Διονυσόπολη τῆς Μοισίας (Σόφια, Ἐθνικὸ Μουσεῖο 753: N. Marquardt, ὅ.π. 91 ἀρ. 14 πίν. 133), καὶ αὐτὸ στὴ Ρώμη (Villa Doria Pamphilj: P. Pensabene, *Antichità di Villa Doria Pamphilj* [1977] 80 ἀρ. 89 πίν. LVIII· N. Marquardt, ὅ.π. 90-91 ἀρ. 13). Δὲν γίνεται ἐπίσης ἐδῶ λόγος γιὰ τὶς παραστάσεις στὶς ὁποῖες ἡ μορφὴ τοῦ Πανὸς ἔχει παραπληρωματικὸ ρόλο, ὅπως σὲ στήριγμα συμπλέγματος Διόνυσου-Σατύρου ἀπὸ τὴν Κῶ (Μουσεῖο Κῶ: J. Boardman, ὅ.π. 934 ἀρ. 209*· N. Marquardt, ὅ.π. 34-35 ἀρ. 39).

1078. Ch. H. Morgan II, *Excavations at Corinth, Autumn 1937*, *AJA* 42, 1938, 364 εἰκ. 2· P. J. Riis, ὅ.π. 127 εἰκ. 6· N. Marquardt, ὅ.π. (σημ. 1067), 87-88 ἀρ. 7 πίν. 131. Τὸ ἀγαλμάτιο ἐκλάπη τὴν 12.IV.1990 (*IFARreports* [*International Foundation for Art Research*] 11.6, 1990, 7 ἀρ. 293), βρέθηκε ὅμως πρόσφατα στὶς Η.Π.Α. μαζὶ μὲ τὰ ὑπόλοιπα ἔργα ποὺ ἐκλάπησαν τότε καὶ ἐπιστράφηκε στὴν Ἑλλάδα. Ὅπως ἀναφέρει ὁ ἀνασκαφέας, τὰ συνεννήματα ἀνήκουν στὸν 1ο αἰ. μ.Χ., ἂν καὶ ἡ μὴ πλήρης ἐργασία τῆς ἐπιφάνειας δὲν ἐπιτρέπει τὴν ἀκριβὴ χρονολόγηση τοῦ ἔργου στὴ ρωμαϊκὴ περίοδο. Μία κυλινδρική ὀπὴ κάτω ἀπὸ τὰ πόδια του δείχνει ὅτι τὸ ἀγαλμάτιο εἶχε χρησιμοποιηθεῖ σὲ κρήνη, ἴσως σὲ δεύτερη χρῆση (βλ. καὶ παραπάνω σημ. 299).

1079. Α. Σ. Ρουσόπουλος, Ἐπιγραφαὶ ἑλληνικαὶ καὶ ὅσα ἄλλα ἀρχαῖα εὐρέθησαν ἐν ταῖς περὶ τὸ Ὀλύμπιον ἀνασκαφαῖς, *AE* 1862, 49 ἀρ. 1 πίν. ΠΓ'· *EA* 709 ἀριστερά (χωρὶς τὴν κεφαλὴ)· Β. Στάης, Ἐργασίαι ἐν τοῖς Μουσείοις, *ΑΔ* 2, 1916, Παρ. 83 εἰκ. 15· R. Herbig, *Pan* (1949) 42, 88 σημ. 113 (ὅπου τὸ ἀναφερόμενο ὡς ἀντίγραφο 2 ταυτίζεται μὲ αὐτό) πίν. XXXI· N. Marquardt, ὅ.π. 84-85 ἀρ. 3 πίν. 122· J. Boardman, ὅ.π. 229 ἀρ. 119*.

1080. Reinach, *RSt* III, 21 ἀρ. 10· *EA* 1193 (W. Amelung, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ τὸ μάρμαρο πεντελικὸ καὶ πιθανὴ τὴν προέλευση ἀπὸ τὴν Ἀθήνα)· Ch. M. Edwards, ὅ.π. 123 ἀρ. 70 (βλ. καὶ παραπάνω σημ. 428).

1081. E. Paribeni, *Catalogo delle sculture di Cirene* (1959) 121 ἀρ. 344-345 πίν. 158· Ch. M. Edwards, ὅ.π. 123 σημ. 70· N. Marquardt, ὅ.π. 88 ἀρ. 8-9.

1082. Ch. M. Edwards, ὅ.π. 123-124 σημ. 70.

1083. Ch. M. Edwards, ὅ.π. 69-70. Ἡ κύρια διαφορὰ ἐντοπίζεται στὸ σφριγηλὸ σῶμα τῶν ἀγαλμάτων καὶ στὸ περισσότερο χαλαρὸ σῶμα τοῦ Πανὸς στὰ ἀνάγλυφα, ὅπου εἰκονίζεται κατὰ κύριο λόγο μὲ φουσκωμένη κοιλιά.

1084. Ὁ R. J. Riis, *A Colossal Athenian Pan*, *ActaArch* 45, 1974, 126-127, διέκρινε δύο ομάδες: στὴν πρώτη ὁ Πὰν χαρακτηρίζεται ἀπὸ μία περισσότερο αὐστηρὴ μορφὴ καὶ κρατᾷ τὴ σύριγγα στὸ στόμα, ἀνάγεται δὲ στὸ πρῶτο λατρευτικὸ ἄγαλμα τοῦ θεοῦ στὴν Ἀθήνα, τὸ ὁποῖο στήθηκε μετὰ τὴ μάχη τοῦ Μαραθῶνος. Στὰ παραδείγματα τῆς δεύτερης, ὁ Πὰν εἰκονίζεται περισσότερο χαλαρὰ καὶ παρουσιάζει ἓνα καθαρὰ κλασικὸ τύπο, ὅχι πρωιμότερο τῶν μέσων τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Καθὼς ὅμως τὰ παραδείγματα τῆς πρώτης ομάδας ἀπαντοῦν κυρίως σὲ ἀναθηματικὰ ἀνάγλυφα ἢ πῆλινα εἰδώλια, ἡ

αύστηρότητα της απόδοσης όφειλεται ίσως στην προχειρότητα και στη φύση των έργων. Σαφή διαχωρισμό δύο ομάδων, ιδίως όσον αφορά τα ανάγλυφα, δέν δέχθηκε ό Ch. M. Edwards, ό.π. 68-69.

1085. Ό.π. σημ. 1075 (πρβ. ιδίως τó ανάγλυφο τού Μουσείου Άκροπόλεως και τόν άμφορέα Borghese). Τήν ύπόθεση ένός λατρευτικού αγάλματος τού Πανός στόν τύπο αυτό διατύπωσε πρώτος ό R. Herbig, *Pan* (1949) 41-42, χωρίς ειδικότερο προσδιορισμό τού χρόνου δημιουργίας του μέσα στην κλασική εποχή. Με τó ζήτημα άσχολήθηκε κυρίως ό P. J. Riis, ό.π. 124-133 εικ. 1, ό όποιος απέδωσε ένα θραύσμα κολοσσικής κεφαλής, τó όποιο βρίσκεται στό Έθνικό Μουσείο της Κοπεγχάγης και προέρχεται ίσως από την Άθήνα, σέ ένα άγαλμα καθιστού Πανός, κατά 3/4 μεγαλύτερου τού φυσικού, τó όποιο κατά την πρώιμη Άντωνίνηα περίοδο στήθηκε στό σπήλαιο τού Πανός, στή Β κλιτύ της Άκρόπολης. Οί ένδειξεις όμως για την άπόδοση της κεφαλής αύτης στόν έξεταζόμενο τύπο είναι ούσιαστικά άνύπαρκτες, καθώς, έκτός από την άποσπασματική μορφή στην όποία σώζεται, έχει κοντά μαλλιά, ένώ όλα τα μικρού μεγέθους αντίγραφα έχουν μακριά. Άπίθανη έξάλλου φαίνεται ή ύπαρξη ένός λατρευτικού αγάλματος αύτου τού μεγέθους (θα έφθανε τα 2 μ.) σέ ένα από τα σπήλαια της Άκρόπολης. Για τó σπήλαιο τού Πανός βλ. Travlos, *Athen*, 91-93 εικ. 115-116 άρ. D· 417-421 εικ. 536-539.

1086. Πρβ. ένδεικτικά τó έλληνιστικό σύμπλεγμα τού Πανός πού διδάσκει τη σύριγγα στόν Δάφνι: ό Πάν κάθεται σέ βράχο, επάνω στόν όποιο είναι άπλωμένη ή δορά, πατώντας στό έδαφος με τó δεξιό σκέλος και έχοντας ύψωμένο τó άριστερό (G. Berger-Doer, *LIMC* III [1986] 350-351, 352 λ. «Daphnis» άρ. 8, 8a*-h, k'-o, τού 120 π.Χ. περίπου). Τó μικρό πλάτος πάντως τού 84 δέν έπιτρέπει την άπόδοση και μιås δεύτερης μορφής.

1087. Οί σωζόμενες έπιγραφές μαρτυρούν ότι ή λατρεία τού Πανός στό ιερό άνάγεται ήδη στα άρχαϊκά χρόνια (*IG* IV² 548 = Peek I, 109 άρ. 228).

1088. Ό M. Fraenkel, *IG* IV¹ 1258, υπέθεσε ότι τó έργο άνατέθηκε στόν Άσκληπιό, στόν όποιο θα άρμοζε ίσως καλύτερα ή φράση «τῷ θεῷ» της έπιγραφής. Στό Άσκληπιείο ήταν σύνηθες νά άφιερώνονται σέ ένα θεό εικόνες άλλων θεοτήτων, όπως συνέβη με τó άφιερωμένο στόν Άσκληπιό άγαλμάτιο της Άφροδίτης 56, ή τó άγαλμάτιο της Άθηνάς 69 πού άνατέθηκε στην Άρτεμιν. Στις περιπτώσεις όμως αυτές δηλώνεται σαφώς ό θεός στόν όποιο προσφέρεται τó άνάθημα. Ό θεός έπομένως της έπιγραφής τού 79 πρέπει νά είναι ό παριστανόμενος Πάν.

1089. Για τόν ύμνο πρós τόν Πάνα βλ. K. Münscher, *Zu den neuen Hymnen aus Epidauros*, *Berliner Philologische Wochenschrift* 52, 1932, 1033, 1036-1039, ό όποιος πιστεύει ότι οι τρεις ύμνοι γράφηκαν στη στήλη κατά την εποχή τού Άδριανού, όποτε άρχίζει ή δεύτερη περίοδος άνθησης τού ιερού, τόν ύμνο δέ τού Πανός άνάγει στόν 5ο αϊ. π.Χ.· P. Maas, *Epidaurische Hymnen* (1933) 4-8 άρ. 2· 159 πίν. I, ό όποιος χρονολογεί τόν ύμνο στόν 4ο ή σις άρχές τού 3ου αϊ. π.Χ., άποψη την όποία δέχεται και ό K. Keybner, Βιβλιοκρισία τού P. Maas, *Berliner Philologische Wochenschrift* 55, 1935, 178-179.

1090. Για τις μαρτυρίες σχετικά με τη σύνδεση τού Πανός με τη θεραπεία άσθενών και τόν Άσκληπιό βλ. F. Brommer, στή: *RE* Suppl. VIII (1966) 1001 λ. «Pan».

1091. Για την εικονογραφία της Κυβέλης και τις φιλολογικές και έπιγραφικές πηγές για τη λατρεία της βλ. E. Simon, *LIMC* VIII (1997) 744-766 λ. «Kybele» άρ. 1*-131*, κυρίως δέ τις μελέτες τού M. J. Vermaseren, *Cybele and Attis. The Myth and the Cult* (1977)· *Corpus Cultus Cybelae Attidisque* (CCCA) I-VII, *EPRO* 50 (1977-1989). Στόν έλληνικό χώρο είναι άφιερωμένος ό τόμος II (1982). Για τη Μικρά Άσία, άπ' όπου προήλθε ή λατρεία της Κυβέλης, βλ., έκτός από τόν τόμο I (1987), και: F. Naumann, *Die Ikonographie der Kybele in der phrygischen und der griechischen Kunst*, *IstMitt* Beih. 28 (1983). Συνοπτικά για τη λατρεία της Κυβέλης βλ. G. Sanders, *Kybele und Attis*, στό: M. J. Vermaseren, *Die orientalischen Religionen im Römerreich*, *EPRO* 93 (1981) 264-291 πίν. I-VI, και ειδικά για τη λατρεία της στην Πελοπόννησο βλ. J. De La Génrière, *La culte de la Mère des Dieux dans le Péloponnèse*, *CRAI* 1986, 29-46 εικ. 1-10 (πρβ. και τις παρατηρήσεις τού F. Chamoux σις σ. 46-48).

1092. Βλ. κυρίως E. Langlotz, *Phidiasprobleme* (1947) 65-67· Δεοπίνης, *Άγοράκριος*, 111· I. X. Παπαχριστοδούλου, *Άγαλμα και ναός Κυβέλης έν Μοσχάτω Άττικής*, *AE* 1973, 191-192, 198-199. E. Simon, ό.π. 753-754 άρ. 47* και 48*.

1093. Για τó άγαλμα τού Άγορακρίτου, τó όποιο έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη μετέπειτα εικονο-

γραφία της θεᾶς βλ. Δεσπίνη, *Ἀγοράκριτος*, 111-123. Για τὸ ἄγαλμα ἀπὸ τὸ Μοσχάτο, Μουσείο Πειραιᾶ 3851-3852, βλ. I. X. Παπαχριστοδοῦλου, ὅ.π. 189-217 εἰκ. 5 (ἀναπαράσταση) πίν. 89-95α, 96α, 106α καὶ εἰκ. 1-4 πίν. 101-105 (ναός)· Travlos, *Attika*, 288-297 εἰκ. 295-297· E. Simon, ὅ.π. 753 ἀρ. 47b* – Μουσείο Χαϊρώνειας 10, ἀπὸ τὴ Λιβαδειά, ἔργο τοῦ Ἀθηναίου Ἑρμεία Ἀνθεστηρίου, ἀνάθημα τῆς Σωσικείας, ἱέρειας τῆς Κυβέλης· Δεσπίνη, *Ἀγοράκριτος*, 112-115 πίν. 100-103· I. X. Παπαχριστοδοῦλου, ὅ.π. 198-200 πίν. 97-100. E. Simon, ὅ.π. 753 ἀρ. 47c*.

1094. Ἐχει παραλειφθεῖ μόνον ἡ ἀπόδοση τοῦ κόλπου τοῦ χιτώνα, ὅπως καὶ τὸ τμήμα τῆς τύλης τοῦ ἱματίου στὴ δεξιὰ πλευρὰ κάτω ἀπὸ τὴ χειρίδα (πρβ. τὸ ἀντίστοιχο σημεῖο στὰ ἀγάλματα τοῦ Μοσχάτου καὶ τῆς Λιβαδειᾶς).

1095. Τὶς ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες συγκεντρώνει ὁ M. J. Vermaseren, *CCCA II* (1982) 147-150 ἀρ. 473, 475-477. Στὸν κατάλογο τῶν μνημείων ἀπὸ τὴν Ἐπίδαυρο πρέπει νὰ προστεθεῖ καὶ ἓνα μικρό, πιθανότατα ἑλληνιστικὸ ἀνάγλυφο ME 31, ὅπως καὶ ἓνα θραῦσμα ποῦ περιλαμβάνει τὸ χέρι καὶ τὸ τύμπανο καὶ ἔχει καταγραφεῖ μαζί με ἄλλα μικρότερα θραύσματα χερῶν ὡς EAM 293.

1096. M. J. Vermaseren, ὅ.π. 147-149 ἀρ. 473. Ὁ ὕμνος ἔχει χαραχθεῖ στὸν ἴδιο λίθο με αὐτοὺς τοῦ Πανὸς καὶ τῶν Πάντων Θεῶν (ὅ.π. σημ. 1089).

1097. *IG IV²* 417-427. Βλ. κ.π. σ. 305 καὶ σημ. 1536, 1654.

1098. Πρβ. τὸ ἀνάγλυφο EAM 1432 ἀπὸ τὸ Διονυσιακὸ Θέατρο, τοῦ α' μισοῦ τοῦ 4ου αἰ. (L. Beschi, *LIMC IV* [1988] 868 λ. «Demeter» ἀρ. 276* [τῶν μέσων τοῦ 4ου αἰ.]· Meyer, *Urkundereliefs*, 233 καὶ σημ. 1648 [τοῦ 380-370 π.Χ.] καὶ τρία ἀνάγλυφα ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς θεᾶς στὴν Ἐλευσίνα, τῶν μέσων ἢ τοῦ β' μισοῦ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. (Μουσείο Ἐλευσίνας 5115, 5067, 5114: L. Beschi, ὅ.π. 868 ἀρ. 279*, 281, 282* ἀντίστοιχα, με βιβλιογραφία, στὴν ὁποία πρέπει νὰ προστεθεῖ γιὰ τὸ πρῶτο καὶ τὸ τρίτο ἀνάγλυφο: Meyer, *Urkundenreliefs*, 298, 302-303 ἀρ. A117, A133 πίν. 381-2 [τοῦ 330 καὶ τοῦ 319/318 ἀντίστοιχα]). Βλ. ἀκόμη ἓνα ἀποσπασματικὰ σωζόμενο ἀνάγλυφο στὴν Ἐλευσίνα, τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. (Γ. Μπακαλάκης, *Ἑλληνικὰ ἀμφίγλυφα* [1946] 61, 64-65 πίν. 41· A. Peschlow-Bindokat, *Demeter und Persephone in der attischen Kunst des 6. bis 4. Jh. v.Chr.*, *JdI* 87, 1972, 154 ἀρ. R54) καὶ ἓνα ἐπίσης ἀνάγλυφο ἀπὸ τὸ Παναθηναϊκὸ Στάδιο, τοῦ 330-310 π.Χ. (Βερολίνο, Staatliche Museen 709: A. Peschlow-Bindokat, ὅ.π. 152 ἀρ. R42· βλ. καὶ σημ. 1074 ἀρ. III). Ἀξιοσημεῖωτο εἶναι ἰδίως τὸ ἀνάγλυφο EAM 1332, τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Ἀθήνας (Σβορώνος, 247-252 ἀρ. 29 πίν. XXVI2· A. Peschlow-Bindokat, ὅ.π. 151-152 ἀρ. R29· Holtzmann, 886 ἀρ. 313*): πρόκειται γιὰ ἓνα ἀνάθημα ἱατρῶν στὸν Ἀσκληπιὸ καὶ σὺς Ἐλευσίνιες θεές, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ Δήμητρα κάθεται σὲ κυλινδρική κίστη, ἐνῶ πίσω τῆς ἡ Κόρη κρατᾷ δύο δάδες. Ἀνάλογη μορφή ἔχει ἡ κίστη, τὴν ὁποία φέρουν λατρεῦτριες σὲ ἀρκετὰ ἀναθηματικὰ ἀνάγλυφα τοῦ 4ου αἰ., ὅπως τὰ EAM 1429, ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ (Σβορώνος, 433-434 ἀρ. 127 πίν. XXXVII8), EAM 1384, ἀπὸ τὸν Ραμνούντα (Σβορώνος, 328-329 ἀρ. 81 πίν. XXXIX2), EAM 1408, ἀπὸ τὴν Ἀθήνα ἢ τὸν Πειραιᾶ (Σβορώνος, 356-357 ἀρ. 106 πίν. LXV3), EAM 1395, ἀπὸ τὸ Ἀμφιαράειο τοῦ Ὠρωποῦ (Σβορώνος, 316 ἀρ. 92 πίν. LIX1), κλπ.

1099. Πρβ. μία μαρμαρίνη τεφροδόχο (urna) τοῦ α' μισοῦ τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ. ἀπὸ τὴ Ρώμη (Museo Nazionale Romano 11301: S. De Angeli, *LIMC IV* [1988] 902 λ. «Demeter/Ceres» ἀρ. 145*) καὶ μία σαρκοφάγο τῆς Torrenova τῶν μέσων περίπου τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. (Ρώμη, Palazzo Borghese: S. De Angeli, ὅ.π. 902-903 ἀρ. 146*), με τὴ σκηνὴ τῆς μύησης τοῦ Ἡρακλέους στὰ Ἐλευσίνια Μυστήρια· βλ. ἀκόμη δύο ἀνάγλυφους πίνακες τῆς Καμπανίας τῆς ἐποχῆς τοῦ Κλαυδίου καὶ τοῦ Νέρωνος, ἐπίσης με σκηνὴ μύησης (Ρώμη, Museo Nazionale Romano 4357-4358 καὶ Παρίσι, Λοῦβρο Cp 4154: S. De Angeli, ὅ.π. 903 ἀρ. 147*, 148 ἀντίστοιχα), ὅπως καὶ δύο σαρκοφάγους τοῦ γ' τετάρτου τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. με τὴν ἀρπαγὴ τῆς Περσεφόνης (Wilton House καὶ Παρίσι, Λοῦβρο MA 3571: S. De Angeli, ὅ.π. 902 ἀρ. 143*, 144 ἀντίστοιχα). Σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις ἓνα φίδι ἐλίσσεται δίπλα στὴν κίστη.

1100. Πρβ. τὰ συμπλέγματα ἀγαλματίων ἀπὸ τὴν Ἐλευσίνα, τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. (Μουσείο Ἐλευσίνας: A. Peschlow-Bindokat, ὅ.π. 138-139 εἰκ. 47· 157 ἀρ. S 13· L. Beschi, ὅ.π. 869 ἀρ. 290*), ἀπὸ τὴν Ἀθήνα (Μουσείο Ἀγορᾶς S 1467: R. Lindner, *Die Giebelgruppe von Eleusis mit dem Raub der Persephone*, *JdI* 97, 1982, 377 εἰκ. 51· L. Beschi, ὅ.π. 869 ἀρ. 291*) καὶ ἀπὸ τὴν Κυρήνη, τῶν μέσων τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. (Μουσείο Κυρήνης 76.460: R. Lindner, ὅ.π. 377 καὶ σημ. 220 εἰκ. 50· L. Beschi, ὅ.π. 869 ἀρ. 292). Σὲ ἀνάλογη κίστη κάθεται καὶ μία ἀταύτιστη τοπικὴ θεότητα τῆς Ἐλευσίνας με μία κόρη στὰ γόνατά της ἀπὸ τὸ ἀέτωμα τοῦ F, τῶν μέσων τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. (EAM 202: R. Lindner, ὅ.π.

374-379 άρ. 12/13 εικ. 49). Μία σαφώς δηλωμένη διπλή κυλινδρική κίστη αποδίδεται στο άγαλμάτιο της Δήμητρας ΕΑΜ 3989 από την Άγορά της Άθήνας, επίσης του 2ου αϊ. μ.Χ.: Γ. Π. Οικονόμος, Άγαλμάτιον Δήμητρος εκ της έν Άθήναις Άγοράς, *BCH* 70, 1946, 403-417 εικ. 1 πίν. XXII-XXIII· Π. Κρητικός - Στ. Παπαδάκης, Μήκωνος καί όπίου ιστορία καί έξάπλωσις έν τη περιοχή της Α Μεσογείου κατά την Άρχαιοτήτα, *AE* 1963, 117-118 εικ. 34· L. Koch, Weibliche Sitzstatuen der Klassik und des Hellenismus und ihre keiserzeitliche Rezeption [1994] 193 άρ. 23.

1101. Μουσείο Έλεουσίνας: A. Peschlow-Bindokat, ό.π. 138-139 εικ. 47· 157 άρ. S13· L. Beschi, ό.π. 869 άρ. 287*. "Ένα ανάλογο ίσως σύμπλεγμα, από τó όποίο έχει σωθει μόνον ό κορμός της Κόρης παρουσιάζοντας μάλιστα ένα διαφορετικό άγαλματικό τύπο, του 430/20 π.Χ., βρέθηκε στην Άγορά της Άθήνας (Μουσείο Άγοράς S 65: E. B. Harrison, A Classical Maiden from the Athenian Agora, *Hesperia*, Suppl. XX [1982] 40-53 πίν. 4a-d· L. Beschi, ό.π. 869 άρ. 286). Την ίδια μορφή ακολουθεί καί ένα άγαλμάτιο από τó Δίον που έχει χρονολογηθεί στον ύστερο 2ο ή πρώιμο 3ο αϊ. μ.Χ. ή γυναίκα κάθεται σέ ένα κυλινδρικό άντικείμενο καί έχει τó καλυμμένο από τó ιμάτιο άριστερό χέρι άκουμπομένο στον μηρό (D. Pandermalis, Ein neues Heiligtum in Dion, *AA* 1982, 731-732 εικ. 4 [άριστερη όψη], ό όποίος την άνάγει σέ πρότυπο του ύστερου 4ου αϊ. π.Χ. καί έπιφυλακτικά την ταυτίζει με την Δήμητρα).

1102. N. Eschbach, *Statuen auf panathenäischen Preisamphoren des 4. Jhs. v. Chr.* (1986) 71-80 εικ. 51-54 πίν. 20-21.

1103. Για τó θέμα αυτό βλ. κυρίως A. Peschlow-Bindokat, ό.π. 138-139· N. Eschbach, ό.π. 78-80, όί όποίοι κλίνουν πρòς την άπόδοση του ύποτιθέμενου άγάλματος στον Πραξιτέλη. Έπιφυλακτική μένει ή Meyer, *Urkundenreliefs*, 233 καί σημ. 1648, διότι στον 4ο αϊ. π.Χ. πρέπει νά δημιουργήθηκαν άρκετές παρόμοιες άγαλματικές εικόνες της Δήμητρας.

1104. Ch. Benedum, Asklepios und Demeter. Zur Bedeutung weiblicher Gottheiten für den frühen Asklepioskult, *Jdl* 101, 1986, 137-157 εικ. 1-4. Από τις μαρτυρίες, που προέρχονται ειδικότερα από τó Έρò της Έπιδάου, μπορεί νά άποδοθει στα κλασικά-έλληνιστικά χρόνια ή άναθηματική έπιγραφή IG IV² 194.

1105. Πρβ. τον βωμό με την έπιγραφή IG IV² 507 καί ίσως τις βάσεις με τις έπιγραφές IG IV² 575 καί 585 σύμφωνα με τις συμπληρώσεις του Peek I, 111 άρ. 240 καί σ. 113 άρ. 247 αντίστοιχα.

1106. IG IV² 551, με χρήση κριτικό υπόμνημα.

1107. Βλ. σ. 201 καί σημ. 563.

1108. "Ο.π. σ. 215 καί σημ. 650. Έπίσης F. Croissant, *LIMC* III (1986) 808 λ. «Erione» άρ. 5· Ch. Benedum, ό.π. 139 εικ. 2· 140 καί σημ. 12, ή όποία ύποστήριξε ότι ή καθήμενη σέ κίστη μορφή είναι ή Δήμητρα. Η έρμηνεία αυτή θα ήταν πιθανή άν πίσω από τη θεά δέν εικονίζονταν όρθιες δύο γυναίκες μορφές, όί όποίες, σέ άντιστοιχία με τους δύο γιους του Άσκληπιού που εικονίζεται δεξιότερα, πρέπει νά ταυτίζονται με τις κόρες του θεού καί όχι με τις Νύμφες ή τις Ώρες, όπως επίσης έχει ύποστηριχθεί. Η πρώτη κόρη έχει τó δεξιό χέρι στον ώμο της θεάς ύποδηλώνοντας τη συνάφεια των τριών γυναικείων μορφών. Η θεά κρατά άκόμη μία μικρή πυξίδα, όπως συχνά κρατά ή Ύγεία, άντικείμενο που δέν μπορεί νά συσχετισθεί με την Δήμητρα.

1109. Για την εικονογραφία της Ήπóνης καί τά σχετικά προβλήματα βλ. F. Croissant, *LIMC* III (1986) 807-809 λ. «Erione» άρ. 1-18, ό όποίος επαναλαμβάνει την άποψη του U. Hausmann, *Kunst und Heilung* (1948) 31, ότι ή Ήπóνη είναι μία έπιδάουρια έπινόηση για νά «όλοκληρώσει» τη σχηματισθείσα οίκογένεια του Άσκληπιού. Έκτός από τις περιπτώσεις της ένθρονης δίπλα στον Άσκληπιό μορφής, ή εύρισκόμενη πλησιέστερα στον Άσκληπιό γυναικεία μορφή ταυτίζεται συμβατικά με την Ύγεία, άν είναι νεανική, ή με την Ήπóνη, άν έχει ένα περισσότερο μητρικό χαρακτήρα (πρβ. καί Σβορώνος, 246-247).

1110. Πausanias, II 27, 5-6 καί 29,1. Για τó άγαλμα στην πόλη της Έπιδάου άναφέρει ότι βρισκόταν σέ άνοικτό χώρο στο τέμενος του Άσκληπιού, καί ότι ήταν από μάρμαρο της Πάρου, ένω τó άγαλμα του Άσκληπιού βρισκόταν στο ιερό άλσος, δηλ. επίσης στο ύπαιθρο.

1111. Αινιγματική φαίνεται ή έρμηνεία της στάσης του άριστερού χεριού της μορφής 88, καθώς ή χειρονομία της «άνακαλύψεως» δέν είναι τόσο σαφής, όπως στην 87. Ο άριστερός πήχυσ μένει κοντά στον βραχίονα καί κρατά τó ιμάτιο άκριβώς επάνω καί μπροστά από τον ώμο. Συγχρόνως

ὅμως, ἡ ἔντονη κίνηση τῶν πτυχῶν δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι ἡ μορφή προσπαθεῖ νὰ συγκρατήσῃ τὸ ἀνεμιζόμενο ἱμάτιο καὶ ὅχι νὰ «ἀποκαλυφθεῖ».

1112. Ἡ χαλαρὴ μορφή τῶν σωζόμενων ἀνοικτῶν δακτύλων, δηλ. τοῦ μικροῦ, τοῦ παράμεσου, ἀλλὰ καὶ τοῦ μέσου, ἔχνη τοῦ ὁποίου διατηροῦνται στὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια τοῦ παράμεσου, ἀποκλείουν τὴν ἀναπαράσταση ἀντικειμένων, ὅπως μιᾶς φιάλης, καθὼς θὰ τὸ κρατοῦσε μὲ τὸν τρόπο π.χ. μὲ τὸν ὁποῖο ἡ Ἑκάτη κρατᾷ τὸ ρόδι μπροστὰ στὸ στήθος της (βλ. στὸ 49). Ἡ ἔλλειψη ἐπίσης ἰχνῶν στὴν ἐπιφάνεια ὁλόγυρα ἀποκλείει τὴν ἀποκατάσταση δράγματος σταχυῶν καὶ μήκωνος, ὅπως στὸ ἀγαλμάτιο ΕΑΜ 3989 (ὁ.π. σημ. 1100), ὅπου τὸ ἀριστερὸ χέρι τῆς Δήμητρας ἔρχεται ἀνάμεσα στοὺς μηρούς.

1113. Ὁ Καββαδίας, 137 ἀρ. 158, ἀποδίδει τὸ ἀγαλμάτιο στὸ Α ἀέτωμα τοῦ ναοῦ, λόγῳ καὶ τοῦ «τρόπου τῆς ἐργασίας αὐτοῦ» (!) καὶ συμπληρώνει ὅτι «θὰ ἴστατο δὲ κατὰ μίαν τῶν γωνιῶν τοῦ αἵματος καὶ θὰ παρίστα ἴσως θεάν τινα ἢ νύμφην». Γιὰ τὰ αἵετῶματα ὅμως τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ δὲν παραδίδεται, οὔτε ὑπάρχουν στοιχεῖα ὅτι ἐπιδιορθώθηκαν στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια, ὅποτε θὰ μπορούσε νὰ εἶχε προστεθεῖ ἡ μορφή 88· ἀπὸ τὰ σωζόμενα θραύσματα δὲν ὑπάρχει κενὸς χώρος στὰ ἀνάλογα τοῦ μεγέθους τοῦ 88 σημεῖα τῶν αἵετῶμάτων, ἐνῶ καὶ θεματικὰ εἶναι ἀδύνατη ἡ σύνδεση τῆς καθήμενης μορφῆς μὲ τὴν Ἰλίου Πέρσιν τοῦ Α ἀέτωματος ἢ τὴν Ἀμαζονομαχία τοῦ Δ. Γιὰ τὰ αἵετῶματα καὶ τὶς προσπάθειες ἀνασύνθεσής τους, βλ. κυρίως Ν. Yalouris, *Die Skulpturen des Asklepiostempels von Epidauros*, στὸ: *Archaische und klassische Plastik II* (1987) 175-186 πίν. 149-153 Beil. 4· ὁ ἴδιος, *AntPl XXI* (1993).

1114. Ἐνα αἵετῶμα αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς ὑπέθεσε ὁ Ε. Langlotz, *Die Heroine U im Westgiebel des Parthenon*, *Ad 20*, 1965, Α' Μελ. 4.

1115. Ἄν καὶ τὰ γνωστὰ παραδείγματα ἀνήκουν κυρίως στὸν 5ο αἰ. π.Χ., εἶναι εὐκρινὲς ἡ προσπάθεια τοῦ καλλιτέχνη νὰ ἀποδώσῃ τὶς μετωπικὰ καθήμενες μορφές κατὰ τέτοιο τρόπο ὥστε ὡς σύνολο νὰ εἶναι καλύτερα ὁρατές. Γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ τὰ ἄκρα πόδια ἔρχονται ἐλαφρὰ πρὸς τὰ πίσω ἢ ὁ κορμὸς κλίνει πρὸς τὰ ἐμπρός. Χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ παραδείγματα ἀπὸ τὰ αἵετῶματα τοῦ Παρθενῶνος: Στὴ μορφή Ε τοῦ Α ἀέτωματος ἡ δεξιὰ κνήμη ἔρχεται ἀρκετὰ πρὸς τὰ πίσω καὶ ἡ ἀριστερὴ μένει κατακόρυφη, ἐνῶ ὁ μηρὸς ἀποδίδεται βραχύτερος (F. Brommer, *Die Skulpturen der Parthenon-Giebel* [1963] 10-11, 150-153 πίν. 32-38). Ἡ μορφή Κ τοῦ ἴδιου αἵετῶματος ἔχει ἀνάλογη στάση, ἡ περιοχὴ ὅμως τῶν ποδιῶν στρέφεται κατὰ 3/4 περίπου πρὸς τὰ ἀριστερά (F. Brommer, ὁ.π. 18, 155-156 καὶ σημ. 51 πίν. 46-47). Οἱ κνήμες παρουσιάζονται ἐπίσης κατακόρυφες ἢ ἐλαφρὰ πρὸς τὰ πίσω, ἐνῶ τὸ βάθος τῶν μηρῶν μειώνεται ἀρκετὰ, στὶς ἀνάλογες καθιστὲς μορφές U καὶ U* τοῦ Δ ἀέτωματος (F. Brommer, ὁ.π. 54, 169 πίν. 123-125), καθὼς καὶ στὶς ἐπαναλήψεις τους ἀπὸ τὰ αἵετῶματα τοῦ ναοῦ F τῆς Ἑλευσίνης (ΕΑΜ 201 καὶ θραῦσμα στὸ Μουσεῖο Ἑλευσίνης: R. Lindner, ὁ.π. [σημ. 1100], 363-374 ἀρ. 11 εἰκ. 41, 44, 45) καὶ ἀπὸ τὴν Ἀγορὰ τῆς Ἀθῆνας (Μουσεῖο Ἀγορᾶς S 289: F. Brommer, ὁ.π. 106 ἀρ. 2, 3 πίν. 145, 147· R. Lindner, ὁ.π. 369 εἰκ. 43), στὰ ὁποῖα ὅμως ἡ δεξιὰ κνήμη ἔρχεται περισσότερο πρὸς τὰ ἐμπρός. Πρβ. ἐπίσης τὴ μορφή ΕΑΜ 3410 ἀπὸ τὸ Α ἀέτωμα τοῦ ναοῦ τοῦ Ποσειδῶνος στὸ Σούνιο, ποὺ φέρει τὶς κνήμες ἐλαφρὰ πρὸς τὰ πίσω (A. Delivorrias, *Attische Giebelskulpturen und Akrotere des 5. Jhs.* [1974] 66-70 πίν. 19-20 Beil. 5).

1116. Πρβ. τὴν πτύχωση στὸ κάτω τμήμα τῆς ἀριστερῆς κνήμης σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς πλούσιες πτυχώσεις τῆς παρυφῆς τοῦ ἱματίου μεταξὺ τῶν σκελῶν μιᾶς Νίκης ἀπὸ τὸ θωράκιο τοῦ ναοῦ τῆς Νίκης (Μουσεῖο Ἀκροπόλεως 972: Μ. Σ. Μπρούκαρη, *Τὸ θωράκιο τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης*, *ΑΕ* 1998, 119-128 πίν. 2). Τὸ μοτίβο ἐπίσης τῆς παρυφῆς τοῦ ἱματίου, ποὺ ἀπὸ τὴ δεξιὰ κνήμη ἔρχεται ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ γόνατο, ἀπαντᾷ καὶ σὲ μία μορφή τῆς ζωφόρου τοῦ Ἐρεχθεῖου (Μουσεῖο Ἀκροπόλεως 1077: Ρ. Ν. Boulter, *The Frieze of the Erechtheion*, *AntPl X* [1970] 9-10 ἀρ. 78 πίν. 3, 4). Σὲ πρότυπα τοῦ 400 π.Χ. ἀνάγει τὴ μορφή καὶ ἡ L. Koch, ὁ.π. (σημ. 1100), 37-38, 192 ἀρ. 20.

1117. Βλ. παρακάτω σ. 310. Θὰ μπορούσε ἴσως νὰ ὑποτεθεῖ ὅτι ἡ μορφή εἰκονίζει τὴν *Λητώ*, ἂν καὶ λείπουν εἰκονογραφικὰ παράλληλα. Ἡ θεὰ παριστάνεται καθιστὴ μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο ποὺ καλύπτει τὴν κεφαλὴ, ἀνακαλυπτομένη, μὲ σκῆπτρο στὸ ἀριστερὸ χέρι καὶ διάδημα στὰ μαλλιά, σὲ ἓνα ἐρυθρόμορφο καλυκωτὸ κρατήρα τοῦ «τρόπου» τοῦ Ζωγράφου τοῦ Δίνου, τοῦ 420 π.Χ. περίπου (Βερολίνο, Staatliche Museen F 2641: Beazley, *ARV*² 1156 ἀρ. 8· *Addenda*² 337· W. Lambrinoudakis, *LIMC II* [1984] 229 «Apollon» ἀρ. 363· L. Kahil, *LIMC II*, ὁ.π. 719 λ. «Artemis» ἀρ. 1258). Ἀπὸ τὸ

Ἰερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα προέρχεται ἕνας βωμὸς τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. ἀφιερωμένος στὴ Λητώ (IG IV² 300), ἐνῶ ἕνας ἱερὸς νόμος τοῦ 400 π.Χ. περὶπου ἀναφέρει τὴ θυσία *κελαῖδος* στὴ Λητώ καὶ στὴν Ἄρτεμιν στὸν βωμὸ τοῦ Ἀπόλλωνος (IG IV² 40 στ. 5). Ἐνας ἀκόμη βωμὸς βρέθηκε στὸ «Κτήριο Κ» καὶ ἀνάγεται στὸν 3ο αἰ. π.Χ. (IG IV² 301), ἐνῶ ἀπὸ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους σώζεται ἕνας μόνον βωμὸς, τὸν ὁποῖο ἀνέθεσε στὸ Ἰερὸ ὁ πυρφόρος Πόπλιος τὸ 146/7 μ.Χ. (IG IV² 385).

1118. Πρβ. ἕνα ἀγαλμάτιο ἀπὸ τὸ Ἄργος ἐνθρονῆς γυναικείας μορφῆς μὲ πέπλο καὶ ἱμάτιο, μὲ πυργωτὸ διάδημα στὰ μαλλιά (Μουσεῖο Ἄργους: J. Marcadé, *Sculptures argiennes* III, *Études Argiennes*, BCH Suppl. VI [1980] 150-154 ἀρ. 181 εἰκ. 20a-d, ὁ ὁποῖος μεταξὺ τῶν ἐρμηνειῶν τῆς μορφῆς ὡς Τύχης ἢ Κυβέλης, κλίνει πρὸς τὴ δεύτερη).

1119. Γὰ τὸν τύπο τῆς Δήμητρας, πεπλοφόρου, μὲ ἀνάλογη διευθέτηση τοῦ ἱματίου, ὁ ὁποῖος ἐμφανίζεται συχνὰ σὲ ψηφισματικὰ καὶ ἀναθηματικὰ ἀνάγλυφα, βλ. Meyer, *Urkundenreliefs*, 216-217, 225-226, ἡ ὁποία τονίζει ὅτι ἕνας ἀνάλογος τύπος χρησιμοποιεῖται ἐπίσης γιὰ τὴν Ἥρα καὶ τὴν Ὑγεία. Συνήθεις εἶναι οἱ ἀγαλματικὲς παραστάσεις τῆς Δήμητρας ὄρθιας, μὲ τὸ ἱμάτιο νὰ πέφτει στὴν πλάτη συγκρατούμενο στοὺς ὤμους. Πρβ. ἕνα ἀγαλμάτιο ἀπὸ τὸ Πλουτώνιο τῆς Ἐλευσίνας τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. (Μουσεῖο Ἐλευσίνας 116: L. Beschi, *LIMC* IV [1988] 850 λ. «Demeter» ἀρ. 33* [ἐπίσης ἀρ. 54*, 55*, 56*, 68*]), ἐνῶ σὲ ἕνα ἄγαλμα στὴ Villa Doria Pamphilj ποὺ ἀνάγεται σὲ πρότυπο τοῦ β' μισοῦ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ἡ μορφὴ εἰκονίζεται ἀνακαλυπτομένη μὲ τὸ ἀριστερὸ χερὶ καὶ ἕνα μεγάλο τμήμα τοῦ ἱματίου βρίσκεται στὸν δεξιὸ ὦμο (L. Beschi, ὁ.π. 852-853 ἀρ. 57*. S. de Angeli, *LIMC* IV [1988] 898 λ. «Demeter/Ceres» ἀρ. 72). Τὰ στοιχεῖα ὅμως γιὰ τὴν ἀσφαλὴ ἐρμηνεία τῶν ἔργων αὐτῶν λείπουν. Ἐπίσης ἡ μορφὴ 88 φέρει ἀτυκτὸ πέπλο, τὸν ὁποῖο σπάνια φέρει ἡ Δήμητρα. Ἀπὸ τὶς λίγες ἐξαιρέσεις, σημαντικότερη εἶναι ἕνα ἄγαλμα τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. ἀπὸ τὴν Ἐλευσίνα, ὅπου ἡ θεὰ συγκρατεῖ τὸ ἱμάτιο στὴν πίσω ὄψη μὲ τὸ ὑψωμένον ἀριστερὸ χερὶ καὶ τὸ κατεβασμένο δεξιό (Μουσεῖο Ἐλευσίνας 5076: L. Beschi, ὁ.π. 851 ἀρ. 50* [εἰκονίζεται ἄλλο ἄγαλμα]: G. Neumann, *Probleme der griechischen Weihreliefs* [1979] 59-60 πίν. 35a-c, ὁ ὁποῖος ταυτίζει τὴ μορφὴ μὲ τὴν Κόρη σὲ στάση ἐπιφάνειας, ἀποψη μὲ τὴν ὁποία συμφωνεῖ καὶ ὁ L. E. Baumer, *Betrachtungen zur 'Demeter von Eleusis'*, *AntK* 38, 1995, 11-25 πίν. 6-81).

1120. F. Croissant, ὁ.π. (σημ. 1109) 808 ἀρ. 1-6. Πρέπει πάντως νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὰ ἀνάγλυφα ἀρ. 1, 2*, 4 καὶ 6 ὁ ἄνω κορμὸς λείπει ἢ εἶναι φθαρμένος σὲ μεγάλο βαθμὸ καὶ δὲν διακρίνεται ἡ στάση τῶν χειρῶν.

1121. Σβορώνος, πίν. LXIII· M. C. Sturgeon, *The Reliefs on the Theater of Dionysos in Athens*, *AJA* 81, 1977, 39-41. Μὲ Αὔρα, χωρὶς ὅμως πειστικὰ ἐπιχειρήματα, ἐρμήνευσε τὴ μορφὴ τοῦ ἀγαλματίου 88 ἡ L. Koch, ὁ.π. (σημ. 1116).

1122. Παυσανίας, II 25,10. Γὰ τὴν εἰκονογραφίαν τῆς Ἥρας βλ. κυρίως A. Kossatz-Deissmann, *LIMC* IV (1988) 659-719 λ. «Hera», ἡ ὁποία τονίζει ὅτι ἡ θεὰ σπάνια εἰκονίζετο μόνη τῆς, δύσκολα δὲ μπορεῖ νὰ ταυτισθεῖ, διότι τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς σύμβολα ἀπαντοῦν καὶ σὲ ἄλλες μορφές, ἰδιαίτερα μάλιστα στὴ Δήμητρα. Ἀξιοσημείωτες εἶναι στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁρισμένες χαρακτηριστικὲς ὁμοιότητες τῆς μορφῆς 87 μὲ τὸ ἄγαλμα τῆς Λιβίας ἀπὸ τὴν Ποσειδωνία (Paestum), τὸ ὁποῖο πιστεύεται ὅτι ἀπηχεῖ τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα τῆς Ἥρας στὴν πόλη αὐτή (Μαδρίτη, Museo Arqueologico 2737: A. Kossatz-Deissmann, ὁ.π. 673 ἀρ. 111*).

1123. Ὁ.π. σημ. 1115 ὅπου καὶ ἡ κυριότερη βιβλιογραφία. Τὰ ἀγαλμάτια ἀπὸ τὴν Ἀγορὰ τῆς Ἀθήνας, τὰ ὁποῖα πιθανότατα δὲν ἀνῆκαν σὲ κάποια εὐρύτερη σύνθεση, παραμένουν ἀνερμήνευτα.

1124. Γὰ τὴν Δαμία καὶ τὴν Αὐξησία, οἱ ὁποῖες στὴν Ἐπίδαυρο ὀνομάζονταν Μν(ε)ία καὶ Αὐσησία, Ἀζησία, Ἀζοσία ἀντίστοιχα, καθὼς καὶ «θεοὶ Ἀζόσιοι» ποὺ ἀναφέρεται καὶ σὲ δύο θεότητες μαζί, βλ. κυρίως Καββαδία, *Ἰερών*, 196-197· Ch. Benedum, ὁ.π. (σημ. 1104) 140-141· W. Lambrinudakis, *LIMC* III (1986) 323-324 λ. «Damia et Auxesia».

1125. Ὁ ἱερεὺς τοῦ Μαλεάτα Ἀπόλλωνος καὶ θεῶν | Ἀζοσιῶν διὰ βίου, | Αὐξησία, Ποσειδώνιος, ἔτους | ΡΠΔ'. Οἱ θεὲς ἀναφέρονται καὶ σὲς ἐπιγραφὰς IG IV² 386, τοῦ 148/9, IG IV² 398 καὶ IG IV² 410, τοῦ 231/2 μ.Χ.

1126. Ἀπὸ τὶς πηγὲς εἶναι γνωστὲς τρεῖς παραστάσεις τῶν θεοτήτων αὐτῶν (W. Lambrinudakis, ὁ.π. 324 ἀρ. 1-3). Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ γονατιστὰ ἀρχαῖα ἀγάλματα ἀπὸ ξύλο τῶν ἱερῶν ἐλαίων τῆς Ἀττικῆς ποὺ βρίσκονταν στὴν πόλη τῆς Ἐπιδάουρου καὶ τὰ ὁποῖα ἐκλάπησαν ἀπὸ τοὺς Αἰγινῆτες καὶ

μεταφέρθηκαν σὲ ἓνα νέο ἱερὸ στὴν Οἴη τῆς Αἰγίνας (W. Lambrinudakis, ὅ.π. ἀρ. 1· M. Ciccio, Il santuario di Damia e Auxesia e il conflitto tra Atene ed Egina [Herod. V, 82-88], *Contributi dell'Istituto di storia antica [CISA]* 9, 1983, 95-104), στὸν κατάλογο ἀφιερωμάτων τοῦ ἱεροῦ τῆς Οἴης (IG IV 1588), τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., παραδίδονται δύο ἀκόμη ἔργα: ἓνα μικρὸ ἄγαλμα τῆς Μνίας (Δαμίας) ἀπὸ ξύλο κυπαρισσιοῦ καὶ ἓνα ἀγαλμάτιο τῆς Αὐξησίας ἀγνωστῆς μορφῆς (W. Lambrinudakis, ὅ.π. ἀρ. 2 καὶ 3). Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ γονατιστὴ μορφή τοῦ ἀρχαϊκοῦ Ξοάνου ποὺ ἀρμόζει σὲ θεὸς τῆς γέννησης καὶ τῆς φύσης, δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλεισθεῖ ἡ πιθανότητα οἱ θεοὶ αὐτὲς νὰ εἶχαν σὲ ἄλλες περιπτώσεις τὴ συνήθη μορφή τῶν Κουροτρόφων, καθιστῶν με χιτῶνα καὶ ἱμάτιο (W. Lambrinudakis, ὅ.π. 324. Γιὰ τὶς Κουροτρόφους βλ. κυρίως Th. Hadzisteliou-Price, *Kourotrophos* [1978] ιδίως 26-46, 64-69).

1127. Π 28,3-7· 28,8. Στὴν πρώτη εἶχε ἀφιερωθεῖ ἓνα ἄλλος ἀγριελιδῶν, τὸ «Υρνήθιον», στὸν δρόμο ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο πρὸς τὴν πόλιν τῆς Ἐπιδαύρου, ἐνῶ ὁ τάφος τῆς δεύτερης βρισκόταν πλησιέστερα πρὸς τὴν πόλιν.

1128. F. Seyrig, Deux notes d'épigraphie relatives aux cultes alexandriens: 1. Βασίλειον, *Mélanges I. Levy* (1955) 603-610, μετὰ τὶς σχετικὲς φιλολογικὲς καὶ ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες, συνώνυμο δὲ θεωρεῖ τὸν ὄρο «βασιλεία» (σ. 608-609)· F. Dunant, *Le culte d'Isis dans le bassin oriental de la Méditerranée I. Le culte d'Isis et les Ptolémées*, *EPRO* 26 (1973) 81-82, 87, 88· Walters, *Isis*, 12· Tran Tam Tinh, *LIMC* V (1990) 762, 791-792 λ. «Isis». Χαρακτηριστικὸς εἶναι ἓνας δίσκος ἀπὸ βασάλτη ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο, μετὰ τὴν προτομή τοῦ Σαράπιδος· Ἡλίου στὴν πρόσθια ὄψη καὶ ἐπιγραφή στὴν πίσω, ποὺ ἀποδεικνύει ὅτι πρόκειται γιὰ τμήμα βασιλείου (Βρετανικὸ Μουσεῖο 1929.4-19.1: W. Hornbostel, *Sarapis*, *EPRO* 32 [1973] 216-217 πίν. XCVII εἰκ. 165a-b· G. Clerc - J. Leclant, *LIMC* VII [1994] 687 λ. «Sarapis» ἀρ. 212*).

1129. Γιὰ τὸ γεγονός ὅτι τὸ βασιλεῖον χαρακτηρίζε ἐιδικὰ τὴν Ἰσιδα βλ. F. Dunant, ὅ.π. II. *Le culte d'Isis en Grèce*, 148· Walters, *Isis*, 12, 54, ἡ ὁποία σημειώνει ὅτι μόνη ἐξάιρεση εἶναι τὸ ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο τῆς Galatea στὴ Ρώμη (πίν. 51e), ὅπου ἡ νεκρὴ ἔχει προφανῶς ἀφηρωιωθεῖ, ὅπως δείχνει ἡ στάση τοῦ τηβεννοφόρου δίπλα τῆς, ποὺ προσθέτει θυμίαμα σὲ ἓνα θυμιατήριον. Μόνον τὸ βασιλεῖον ἀπὸ ὅλα τὰ ἱστικά σύμβολα φέρει ἓνα εἰκονιστικὸ ἄγαλμα στὴ Φλωρεντία, τοῦ 130 μ.Χ. περίπου. Ἡ μορφή φορᾷ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο καὶ κρατᾷ τὸ κέρας τῆς ἀφθονίας, ἐνῶ πρὸς τὸ βασιλεῖον ἐπάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο κατευθύνονται φίδια, ἀνάγλυφα ἐπάνω στὴ μάζα τῶν μαλλίων (Museo Archeologico 13834: Kruse, 116, 329 ἀρ. D10 πίν. 43· H. Wrede, *Consecratio in formam deorum* [1981] 256 ἀρ. 165). Ἐνα ἄγαλμα τῆς Ἰσιδος στὴ Ρώμη θεωρήθηκε ὅτι εἰκονίζει τὴν Φαυστίνα τὴν Νεώτερη, ἀποδόθηκε μάλιστα σὲ ἀττικὸ ἐργαστήριον (Museo Capitolino 744: Walters, *Isis*, 7 σημ. 9· 53 σημ. 176· 54 σημ. 183· 80 πίν. 31a-b), ἡ ἔντονη ὅμως ἰδεαλιστικοποίησις τῶν χαρακτηριστικῶν καθιστᾷ ἀμφίβολη τὴν ταύτιση αὐτῇ. Στὸ ἄγαλμα ἀκόμη τῆς Julia Maesa στὴ Ρώμη, μετὰ ἔνδυμα τῆς Ἰσιδος, στὸ ἔμβλημα τῆς κεφαλῆς ἀποδίδεται ἄνθος λωτοῦ (Museo Gregoriano Egitio 83: Walters, *Isis*, 84-85 μετὰ σημ. 11 πίν. 41b-c, ἡ ὁποία τὸ ἀποδίδει ἐπίσης σὲ ἀττικὸ ἐργαστήριον. Πρβ. Tran Tam Tinh, ὅ.π. 791).

1130. H. Seyrig ὅ.π. Walters *Isis*, 12, μετὰ βιβλιογραφία, ὅπου πιστοποιεῖται ὅτι ἡ Ἰσις ἔλαβε τὸ ἔμβλημα, ποὺ κατάγεται ἀπὸ αὐτὸ τῆς θεᾶς Ἀθώρ, ἥδη ἀπὸ τὴ Μέση Δυναστεία, περὶ τὸ 2000 π.Χ.

1131. Στάχνα σὲ συνδυασμὸ μετὰ παραστάσεις τῆς Ἰσιδος εἰκονίζονται ἤδη στὰ νομίσματα τοῦ Πτολεμαίου Δ' (221-204 π.Χ.), ὅπου πίσω ἀπὸ τὸν Σάραπιν διακρίνεται τὸ πρόσθιο τμήμα τῆς κεφαλῆς τῆς Ἰσιδος μετὰ τὸ βασιλεῖον (ἀπὸ τὸν ἡλιακὸ δίσκο μετὰ κεράτων καὶ ἓνα στάχυ στὴ βάση τοῦ ἐπάνω στὰ μαλλιά) ὡς μέρος στεφάνου (W. Hornbostel, ὅ.π. 141-142 πίν. XLIII εἰκ. 68). Στάχνα ἀπαντοῦν σὲ «ἐλληνο-αἰγυπτιακὰ» εἰδῶλια τῆς Ἰσιδος (F. Dunant, ὅ.π. I, 87 πίν. XXIV· III. *Le culte d'Isis en Asie Mineure. Clergé et rituel des sanctuaires isiaques*, *EPRO* 26 [1973] 267). Συχνὰ τὸ βασιλεῖον μετὰ δύο φτερὰ εἰκονίζεται ἐπάνω σὲ δύο στάχνα, ὅπως στὸν ὁποσθότυπο νομισμάτων τῆς Μύνδου τῆς Καρίας τοῦ 2ου-1ου αἰ. π.Χ. (*BMC Caria*, 134 ἀρ. 1-8 πίν. XXII 6-7). Ἀπὸ τὰ πολυάριθμα αἰγυπτιακὰ παραδείγματα (F. Dunant, ὅ.π. II, 211 καὶ σημ. 3) ἀξιοσημεῖωτο εἶναι ἓνα χάλκινο ἀγαλμάτιο τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. στὸ Βερολίνο (Ägyptisches Museum 19655: V. Tran Tam Tinh, *Isis Lactans*, *EPRO* 37 [1973] 62 ἀρ. A-10, ὅπου καὶ ἄλλα παραδείγματα). Σὲ ἓνα ἐλληνιστικὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὴ Δῆλο εἰκονίζεται μόνον τὸ βασιλεῖον μετὰ τὸν ἡλιακὸ δίσκο καὶ ὁρόκεντρο κύκλο ὁλόγυρα, μετὰ ὑψηλῶν σιγμοειδῶν κεράτων, καὶ δύο ὑψηλὰ στάχνα, ἐνῶ στὴ βάση τοῦ εἰκονίζεται ἀπὸ ἓνα στάχυ ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ (Μουσεῖο Δήλου A 3181: Marcadé, 532-533, 429 καὶ σημ. 2· F. Dunant, ὅ.π. II, πίν. XXXVII). Σὲ μία

τέλος χάλκινη προτομή της Ίσιδος, της εποχής της ρωμαϊοκρατίας, από την Ἀγία Γαλήνη Ρεθύμνου, τὸ ἀναλογικὰ ὑπερμέγεθες *βασιλείον* φέρει μηνίσκο, ἡλιακὸ δίσκο μὲ ἐγχάρακτο σταυρὸ καὶ τρία σαφῶς ἀποδοσμένα μεγάλα στάχυα στὴν κορυφή (Ρεθύμνο, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Μ 2419: F. Dunant, ὁ.π. II, 210-211 πίν. XXIX).

1132. F. Dunant, ὁ.π. I, 27-108 καὶ ιδίως 66-108.

1133. Ἦδη στὸν Ἡρόδοτο ἡ Ίσις ἀντιστοιχεῖ στὴ Δήμητρα, πρβ. II, 59: «*Τοις δέ ἐστι κατὰ τὴν Ἑλλήνων γλῶσσαν Δημήτηρ*» καὶ II, 156: «*αἰγυπτισὶ δὲ Ἀπόλλων μὲν Ὀρος, Δημήτηρ δὲ Ίσις, Ἀρτεμις δὲ Βούβαστις*». Γιὰ τὴν ταύτιση τῆς Ίσιδος μὲ τὴ Δήμητρα καὶ τὴ σύνδεση τοῦ *βασιλείον* μὲ στάχυα μὲ τὴν Ίσιδα-Δήμητρα βλ. F. Dunant, ὁ.π. I, 85-91· II, 211· III, 267 καὶ σημ. 3. Χαρακτηριστικὴ εἶναι μία παράσταση τῆς Ίσιδος-Δήμητρος ἀπὸ τὴν Ἐλευσίνα, σὲ χάλκινο δίσκο τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ., ὅπου ἡ προτομή τῆς θεᾶς εἰκονίζεται μὲ ἕνα πλῆθος συμβόλων διαφόρων θεοτήτων: τὸ κηρύκειο τοῦ Ἑρμοῦ, τὸ στεφάνι δάφνης ποὺ περικλείει τὴν παράσταση καὶ τὸ ἀκτινωτὸ στέμμα τοῦ Ἀπόλλωνος, τὸν μηνίσκο πίσω ἀπὸ τὴν πλάτη τῆς, τὸ σείστρο στὸ πεδίο καὶ δύο στάχυα ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ ἐνδὸς δίσκου μεταξὺ τῶν ἀκτίνων τοῦ διαδήματος (Μουσεῖο Ἐλευσίνας: F. Dunant, ὁ.π. II, 152 πίν. XI).

1134. F. Dunant, ὁ.π. III, 278. Ἐνας μεγάλος μηνίσκος, τὸ κέντρο τοῦ ὁποῖου καλύπτεται στὸ μεγαλύτερο μέρος του ἀπὸ τὸν δίσκο, εἰκονίζεται στὸ *βασιλείον* τοῦ ἀγάλματος τῆς Ίσιδος ἀπὸ τὴ Γόρτυνα (ὁ.π. σημ. 180).

1135. Walters, *Isis*, 12, μὲ παραδείγματα καὶ βιβλιογραφία, ἀπὸ τὴν ὁποία βλ. κυρίως G. Nachtergaele, *La chévelure d'Isis*, *AntCl* 50, 1981, 584-605. Χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ ἀγάλματα τῆς Ίσιδος ἀπὸ τὴ Γόρτυνα (ὁ.π.), τὴ Λακωνία (ὁ.π. [σημ. 180]), ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο (Ἀλεξάνδρεια, Ἑλληνο-Ρωμαϊκὸ Μουσεῖο 25783: Walters, *Isis*, 22 σημ. 114 πίν. 52a), ἀπὸ τὸ Νυμφαῖον τῆς Λαοδικείας ἐπὶ τοῦ Λύκου (ὁ.π. [σημ. 180]) μὲ περισσότερους πλοκάμους, ὅπως καὶ στὸ παράδειγμα ἀπὸ τὴ Σαλαμίνα τῆς Κύπρου (V. Karageorghis - C. Vermeule, *Sculptures from Salamis I* [1964] 26-27 ἄρ. 17 πίν. XXIII3-4· Tran Tam Tinh, ὁ.π. ἄρ. 49). Στὶς παραστάσεις γυναικῶν μὲ τὸ ἔνδυμα καὶ τὰ σύμβολα τῆς Ίσιδος ἀκολουθεῖται συνήθως μία ἀπλούστερη, περισσότερο «κλασικιστικὴ» κόμμωση, μὲ τὰ μαλλιά χωρισμένα στὴ μέση καὶ κατευθυνόμενα πρὸς τὰ πλάγια καὶ πίσω, ἐνῶ ἀπὸ πίσω ἀπὸ τὰ αὐτιά ἔρχονται στοὺς ὤμους καὶ πρὸς τὸ στήθος μακροὶ πλόκαμοι (Walters, *Isis*, 18-19). Διάκριση τῶν δύο τρόπων δὲν κάνει ὁ H. Wrede, *Consecratio in formam deorum* (1981) 41, ὁ ὁποῖος ἀναφέρει ὅτι ἡ κόμμωση αὐτὴ χαρακτηρίζει τὶς προ-Ἀδριανεῖς μορφές, ἐνῶ κατόπιν κυριαρχοῦν τὰ στοιχεῖα τῆς ἐποχῆς. Τὰ παραδείγματα ὅμως ἀπὸ ὑστερότερες περιόδους εἶναι πολλὰ (Walters, *Isis*, 18 σημ. 9).

1136. Τὸ ἔνδυμα αὐτὸ καθὼς καὶ τὶς παραστάσεις του κυρίως σὲ ἀττικὰ ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων μελέτησε ἡ Walters, *Isis*: γιὰ τὸν τρόπο ἔνδυσης τοῦ κροσσωτοῦ ἱματίου βλ. σ. 4-7 καὶ τὰ σχέδια τῆς εἰκ. 1, κατὰ τὰ ὁποῖα τὸ **114a** ἀντιστοιχεῖ στὸ τμήμα ἄρ. 1 τοῦ ἱματίου.

1137. Βλ. Κεφ. II: σ. 153.

1138. Πρβ. ἐνδεικτικὰ τὶς παραστάσεις Walters, *Isis*, εἰκ. 1 πίν. 6a, 7b, d, 8b, 10a, 12, 14a, 19a, 20c, 22d, 23b, 24a, c, d, 25c, 27a, d, 30a, 31a-b, 32c, 33c-d, 37b, d, e, 38a, 39c, 40a, 43c, 44d, 46b, d, 49a-b, 50b, 52b.

1139. Ὁ βωμὸς φέρει τὴν ἐπιγραφή IG IV² 534 ἣταν δὲ ἀφιέρωμα τοῦ ἱερέα Ἐπαφρόδιτου, ὅπως καὶ οἱ βωμοὶ στὸν Σάραπιν (IG IV² 535) καὶ στὶς Μοῖρες (IG IV² 540) (L. Vidman, *Sylloge inscriptionum religionis Isiacae et Sarapiacae* [1969] 21 ἄρ. 36 [Ίσιδος], 37 [Σαράπιδος]). Τὸ σύμβολο τοῦ ἡλίου στὸν βωμὸ τοῦ Σαράπιδος δείχνει ὅτι δὲν χρονολογεῖται πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. (F. Dunant, ὁ.π. [σημ. 1129] II, 162).

1140. Βλ. παρακάτω Κεφ. IV: σημ. 1554.

1141. R. Kabus-Jahn, *Studien zu Frauenfiguren des 4. Jhs. v. Chr.* (1963) 33-38 πίν. 8· O. Palagia, *A Colossal Statue of a Personification from the Agora of Athens*, *Hesperia* 51, 1982, 102 καὶ σημ. 10· 107-108 πίν. 32a-b· C. Nippe, *Die Fortuna Braccio Nuovo* (1989), μὲ κατάλογο καὶ κριτικὴ τῶν ἀντιγράφων (ὁ.π. σ. 221 καὶ σημ. 710). Ἡ τελευταία, ἀντίθετα μὲ τὴν παραδεδομένη χρονολόγησι τοῦ τύπου στὸ β' μισὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., κατέβασε τὸ πρωτότυπο στὶς ἀρχές τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. (σ. 50-55) παραβλέποντας τὴ σημασία τῆς ἀπεικόνισις τοῦ τύπου σὲ ἀναθηματικὰ καὶ ψηφισματικὰ ἀνάγλυφα τῆς περιόδου περὶ τὸ 330 π.Χ. (σ. 48-50 ἄρ. a-g), ἀλλὰ καὶ σὲ ἐλληνιστικὰ ἔργα (σ. 55-57). Γιὰ τὴ χρονολόγησι τοῦ πρωτοτύπου στὸν 1ο αἰ. π.Χ. βασίσθηκε κυρίως στὴν τυπολογικὴ ὁμοιότητα μὲ τρία γυναικεῖα

ἀγάλματα ἀπὸ τὸ Ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος Πωλοῦς στὴ Θάσο, τὰ ὁποῖα συνδέονται μὲ τὴν ἐπιγραφικὰ βεβαιωμένη ἀνακατασκευὴ τοῦ ἱεροῦ περὶ τὸ 80 π.Χ. (σ. 52-53, 140-141 σημ. 331-332)· προχώρησε μάλιστα στὴν ὑπόθεση ὅτι τὸ πρωτότυπο ὀφείλεται σὲ Θάσιο καλλιτέχνη πού δούλευε στὴ Ρώμη (σ. 59). Τὰ ἀγάλματα ὅμως ἀπὸ τὴν Θάσο δὲν εἶναι βέβαιο ὅτι ἀνήκουν στὴ φάση τοῦ 80 π.Χ., ὅπως ὑποστήριξε ἰδίως ὁ Linfert, *Kunstzentren*, 125-126, 184-186 πίν. 55-56 εἰκ. 291-302, πιστεύεται δὲ ὅτι πρόκειται γιὰ ἔργα τῆς πρώτης ἑλληνιστικῆς περιόδου πού τοποθετήθηκαν στὸ ἱερὸ σὲ δευτέρη χρῆση (D. Pinkwart, *Gnomon* 52, 1980, 47-48· B. S. Ridgway, *Hellenistic Sculpture I: The Styles of ca. 331-200 B.C.* [1990] 359 καὶ σημ. 17). Ἐπίσης F. Rausa, *LIMC* VIII (1997) 127-128 λ. «Tyche-Fortuna» ἀρ. 16*-24*, ὁ ὁποῖος ἀναφέρεται σὲ ὑστεροελληνιστικὸ πρωτότυπο.

1142. Γιὰ τὸν Ἀγαθὸ Δαίμονα, τὶς πηγές, σὺς ὁποῖες ἐμφανίζεται ἤδη ἀπὸ τὸν 5ο αἰ. π.Χ., τὴ λατρεία καὶ τὴν εἰκονογραφία του, βλ. κυρίως J. E. Harrison, *Themis. A Study of the Social Origins of Greek Religion* (1912) 277-286, ἡ ὁποία μὲ ἀφορμὴ τὸ ἀνάγλυφο 140 δέχεται τὴν ταύτιση τοῦ Ἀγαθοῦ Θεοῦ μὲ τὸν Ἀγαθὸ Δαίμονα· ἀντίθετα: R. Ganschinietz, στή: *RE Suppl.* III (1918) 37-59 λ. «Agathodaimon»· M. P. Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion* I³ (1967) 404, 414, 415, 586· ἰδίως II³ (1974) 213-218, 333, ὁ ὁποῖος ἐπίσης δέχεται τὴν ἐρμηνεία τοῦ Ἀγαθοῦ Θεοῦ ὡς τοῦ Ἀγαθοῦ Δαίμονος· F. Dunant, *LIMC* I (1981) 277-282 λ. «Agathodaimon» ἀρ. 1-44, ἡ ὁποία ἀμφιβάλλει ἂν ἡ μορφή τοῦ βωμοῦ εἰκονίζει τὸν Ἀγαθὸ Δαίμονα.

1143. Βλ. τὴ βιβλιογραφία στὴν προηγούμενη σημείωση. Ὅπως παρατηρεῖ ἡ F. Dunant, ὅ.π. 280, τὴν ἴδια ἐποχὴ, κατὰ τὴν ὁποία ὁ Ἀγαθοδαίμων εἰκονιζόταν μὲ ἀνθρώπινη μορφή, θὰ μπορούσε νὰ ἀπεικονισθεῖ καὶ ὡς φίδι.

1144. Στὸ ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο τῶν Θεοπῶν ἀναγράφονται κάτω ἀπὸ τὴν παράσταση τὰ ὀνόματα τῶν ἀναθετῶν καὶ Ἀγαθὸ Δῆμονι (Θεσπῆς, Μουσείο: M. P. Nilsson, ὅ.π. II, 214-215 εἰκ. 1 (σχεδιογράφημα)· F. Dunant, ὅ.π. 278 ἀρ. 2), ἐνῶ τὸ ἀνάγλυφο ἴσως βάσης πού βρέθηκε στὴν Ἀκρόπολη, μπροστὰ ἀπὸ τὴν Α πρόσοψη τοῦ Παρθενῶνος, φέρει τὴν ἐπιγραφή «Ἀγαθὸς Δα[ίμων]» ἐπάνω ἀπὸ τὴ μορφή (R. Schöne, *Griechische Reliefs aus athenischen Sammlungen* [1872] 55 ἀρ. 109 πίν. XXVI (σχεδιογράφημα)· F. Dunant, ὅ.π. 278 ἀρ. 4). Νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ Plinius, *HN*, XXXVI 36, ἀναφέρει τὴν ὑπαρξὴ δύο ἀγαλμάτων τοῦ Πραξιτέλους (M. Pape, *Griechische Kunstwerke aus Kriegsbeute und ihre öffentliche Ausstellung in Rom* [1975] 151 ἀρ. 2· A. Corso, *Prasitele. Fonti epigraphiche e letterarie* I [1988] 96-98).

1145. Πρόκειται γιὰ ἓνα ὕψ. 60 ἐκ. περίπου ἀγαλμάτιο γενειοφόρου μορφῆς ἀπὸ τὸ Κάλλιον τῆς Αἰτωλίας, τῆς πρώτης ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς (Μουσείο Δελφῶν 11.424) καὶ ἐνὸς σύγχρονου κορμοῦ στὴ Δρέσδη ἀπὸ τὸν Πειραιά (Antikensammlungen 1698). Φέρει ἱμάτιο πού ἀφήνει γυμνὴ τὴ δεξιὰ πλευρὰ τοῦ κορμοῦ καὶ κρατᾷ τὸ κέρας στὸ ἀριστερὸ χέρι, ἐνῶ τὸ δεξιὸ λείπει ἀπὸ τὸ κάτω μέρος τοῦ βραχίονα (P. Themelis, *Ausgrabungen in Kallipolis*, *AAA* 12, 1979, 276-277 εἰκ. 45-45a, ὅπου ἐρμηνεύεται ὡς χθόνιος δαίμων, Ἀγαθὸς Δαίμων ἢ Πλούτων· F. Dunant, ὅ.π. 378 ἀρ. 5a*· N. Eschbach, *Statuen auf panathenäischen Preisamphoren des 4. Jhs. v. Chr.* [1986] 24 πίν. 7.1-2). Ὁ N. Eschbach, 20-26 εἰκ. 9-12 πίν. 5-6, ἔδειξε ὅτι ἀνάλογες μορφές μὲ τὸ κέρας τῆς ἀφθονίας καὶ σκῆπτρο ἢ φιᾶλη εἰκονίζονται στοὺς ἀμφορεῖς τοῦ ἔτους 392/1 π.Χ., θεωρεῖ δὲ πιθανὸν ὅτι εἰκονίζουν τὸν Πλούτωνα/Ἄδη, ἀπηχώντας ἓνα ἄγαλμα πού θὰ στήθηκε στὴν Ἀθήνα μετὰ τὸ 404 π.Χ., στὸ ὁποῖο ἀναφέρεται ὁ Παυσανίας, I 37,4. Ἀντίθετα, R. Lindner, *LIMC* IV (1988) 371 λ. «Hades» ἀρ. 10.

Σὲ ἓνα ἀνάγλυφο τῶν μέσων περίπου τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. εἰκονίζονται πιθανότατα ὁ Ἀγαθὸς Θεὸς καὶ ἡ Τύχη, καὶ οἱ δύο μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο καὶ κέρας τῆς ἀφθονίας στὸ ἀριστερὸ χέρι (Βρετανικὸ Μουσείο 2163: K. Schauenburg, *Pluton und Dionysos*, *JdI* 68, 1953, 44 εἰκ. 7· 46 ἀρ. 21· 50, ὁ ὁποῖος ἐρμηνεύει τὶς μορφές ὡς Πλούτωνα καὶ Κόρη· ὅπως ὅμως σημειώνει ἡ C. Nippe, ὅ.π. 55, 143 σημ. 362, ἡ Κόρη δὲν εἰκονίζεται μὲ τὸ κέρας, ὁπότε πιθανότερη εἶναι ἡ ταύτιση μὲ τὴν Ἀγαθὴ Τύχη καὶ τὸν Ἀγαθὸ Δαίμονα· V. Tran Tam Tinh, *Sarapis debout*, *EPRO* 94 [1983] 58, 151 ἀρ. III 5 πίν. XLV εἰκ. 94· G. Clerc - J. Leclant, *LIMC* VII [1994] 679 λ. «Sarapis» ἀρ. 125* [πρβ. καὶ ἀρ. 125a*]).

Ἀμφίβολη εἶναι ἡ ἐρμηνεία τῆς αἰγυπιαζουσας μορφῆς στὴ δεξιὰ πλευρὰ ἐνὸς ἀναγλύφου ἀπὸ τὴ Δῆλο, ἡ ὁποία φέρει χιτῶνα καὶ ἱμάτιο καὶ πόλο στὴν κεφαλὴ καὶ κρατᾷ τὸ κέρας καὶ μία φιᾶλη. Στὸ κέντρο τῆς σύνθεσης εἰκονίζεται ἐπάνω σὲ βάθρο ἓνα μεγάλο φίδι, ὁ Ἀγαθοδαίμων, καὶ ἀριστερὰ μία τυπολογικὰ ἀνάλογη γυναικεῖα μορφή πού κρατᾷ κέρας καὶ μία οἰνοχόη (Μουσείο Δήλου

A3195: Marcadé, 187, 194 σημ. 12· 351, 436, ὁ ὁποῖος ταυτίζει τὸ φίδι μὲ τὸν Ἀγαθοδαίμονα, ἀμφιβάλλει ὅμως ἂν οἱ δύο μορφές εἰκονίζουν τὴν Ἀγαθὴ Τύχη καὶ τὸν Ἀγαθὸ Δαίμονα ἢ τὴν Ἰσιδα-Τύχη καὶ τὸν Σάραπιν· Ph. Bruneau, *Recherches sur les cultes de Délos à l'époque hellénistique et à l'époque impériale* [1970] 300 ἀρ. 8· 303-304, 641-642, ὁ ὁποῖος κλίνει περισσότερο πρὸς τὴν ἀναγνώριση τῆς Ἰσιδος καὶ τοῦ Σαράπιδος· F. Dunant, ὁ.π. 373 ἀρ. 3*. V. Tran Tam Tinh, ὁ.π. 59, 149 ἀρ. III 2 πίν. XLII εἰκ. 91· G. Clerc - J. Leclant, ὁ.π. 679 ἀρ. 123*). Μία ἀκόμη πιθανὴ παράσταση τοῦ Ἀγαθοῦ Δαίμονος ἀπαντᾷ σὲ ἓνα δακτυλιόλιθο ἀπὸ χαλκηδόνιων τῶν ἐλληνιστικῶν ἢ πρώιμων ρωμαϊκῶν χρόνων, ὅπου ἡ γενειοφόρος μορφή εἰκονίζεται γυμνὴ ταυτιζόμενη μόνο ἀπὸ τὰ σύμβολα, τὸ κέρας καὶ μία φιάλη (Furtwängler, *AG*, πίν. XXXIX ἀρ. 14· F. Dunant, ὁ.π. 278 ἀρ. 5).

1146. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἔργα ποὺ ἀναφέρθηκαν παραπάνω, ἀξιοσημεῖωτο εἶναι τὸ ἀγαλμάτιο γενειοφόρου μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο καὶ πόλο στὰ μαλλιά ποὺ ἀνέθεσε ἡ Ἀρισταγόρα στὸ Ἱερὸ τῆς Δήμητρας στὸ Κυπαρίσι τῆς Κῶ, τοῦ α' μισοῦ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.· ἡ ἀφιέρωση στὴ Δήμητρα καθιστᾷ σχεδὸν βέβαιη τὴν ταύτισή του μὲ τὸν Πλούτωνα (Κῶς, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο: R. Kabus-Preibhofen, *Statuettengruppe aus dem Demeterheiligtum bei Kyprarissi auf Kos*, *AntPl* XV [1975] 56-60 ἰδίως 58-59 εἰκ. 3, 14-16 πίν. 27-28· R. Lindner, 371 λ. «Hades» ἀρ. 5*). Σὲ ἐρυθρόμορφα ἀγγεῖα τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. ἀνάλογες γενειοφόρες μορφές μὲ κέρας καὶ σκήπτρο ταυτίζονται μὲ τὸν Πλούτωνα, εἴτε μὲ ἐπιγραφὴ (πρβ. R. Lindner, ὁ.π. 373 ἀρ. 29*), εἴτε μὲ τὴν ἀπεικόνιση στὴν ἴδια σκηνὴ τῶν Ἐλευσινίων Θεῶν (πρβ. R. Lindner, ὁ.π. 372 ἀρ. 20*, 374 ἀρ. 38*, 39*, 380 ἀρ. 77*). Νὰ σημειωθεῖ ἐπίσης ἡ μελέτη τοῦ K. Schauenburg, ὁ.π. 38-72 εἰκ. 1-24, ὁ ὁποῖος συνδέει τὶς μορφές αὐτὲς μὲ τὸν Διόνυσο.

1147. Πρβ. τὴν ἐπιγραφὴ τῶν ἱαμάτων *IG* IV² 121, τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. καὶ τὶς ἀναθηματικὲς ἐπιγραφὰς κυρίως σὲ βωμοὺς *IG* IV² 393, τοῦ 183/4 μ.Χ.· 400, 401 (Peek I, 95 ἀρ. 160) καὶ 402 (Peek I, 95 ἀρ. 161), τοῦ 183/4 μ.Χ., ὅπου στὸν πρώτο στίχο ἀναγράφεται ἡ ἐπὶκλησις Θεός, Ἀγαθὰ Τύχη. Στὴ βάση ἡ βωμὸς μὲ τὴν ἐπιγραφὴ *IG* IV² 394, τοῦ 186/7 μ.Χ., ἡ ἐπιγραφὴ στὴν κύρια ὄψη ἀρχίζει μὲ τὴ δοτικὴ Ἀγαθῶ θεῶ, ἐνῶ στὴ μία πλάγια ὄψη ὑπάρχει ἡ λέξη Ἀγαθῆς μὲ τὸν κύκλο-σύμβολο τῆς Ἀγαθῆς Τύχης.

1148. Peek I, 69 ἀρ. 113 (τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.).

1149. Πρβ. Cavvadias, *FdÉ*, 44 ἀρ. 45· R. Ganschinietz, ὁ.π. 38.

1150. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ σκήπτρο, πρβ. τὴν ἔνθρονη μορφή στὸ ἀνάγλυφο τῶν Θεσπιῶν (ὁ.π. σημ. 1144), ὅπου στὰ πόδια τοῦ θρόνου στέκεται ἓνα πτηνόν, προφανῶς αἰτός. Ὡς οἰκιακὸς θεός, ὁ Ἀγαθὸς Δαίμων συνδέεται στενὰ μὲ ὑποστάσεις τοῦ Διός, κυρίως τὸν Δία Κτήσιο, ὁ ὁποῖος εἰκονίζεται ὡς ὁ «οἰκουρῶν ὄφις» (M. P. Nilsson, ὁ.π. I, 403-406). Ἀξιοσημεῖωτη εἶναι ἡ φράση τοῦ Πανυσανίου, VIII 36, 5, ἀναφερόμενος σὲ ἓνα ναὸ στὸν δρόμο ἀπὸ τὴ Μεγαλόπολη πρὸς τὸ Μαίναλο: «... ἔστι τῆς ὁδοῦ ἐν ἀριστερᾷ Ἀγαθοῦ θεοῦ ναός· εἰ δὲ ἀγαθῶν οἱ θεοὶ δοτῆρὲς εἰσιν ἀνθρώποις, Ζεὺς δὲ ὕπατος θεῶν ἐστίν, ἐπόμενος ἂν τις τῷ λόγῳ τὴν ἐπὶκλήσιν ταύτην Διὸς τεκμαίροιο εἶναι».

1151. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἐπιγραφὰς, ὅπου ἡ Τύχη ἐμφανίζεται μαζὶ μὲ τὸν Ἀγαθὸ Θεό (σημ. 1147), πρβ. τὴν ἐπιγραφὴ *IG* IV² 392 ἐνδὸς βωμοῦ τῶν Κουρητῶν, τοῦ 170/1 μ.Χ., ἡ ὁποία ἀρχίζει μὲ τὴν ἐπὶκλησιν Ἀγαθῇ τύχη. Ἀφηρημένη ἔννοια ἔχει πιθανὸν καὶ ἡ δοτικὴ τύχαις σὲ ἓνα βωμὸς τοῦ 169/70 μ.Χ. ἀπὸ τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα (*IG* IV² 391).

1152. Πρβ. τοὺς βωμούς (;) μὲ τὶς ἐπιγραφὰς *IG* IV² 311 (Peek I, 74 ἀρ. 139) καὶ 303 ἀπὸ τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα (Peek I, 72 ἀρ. 128), ὅπου ἡ Τύχη συνδέεται μὲ τὴν Νέμεσιν καὶ τὴν Μνημοσύνη ἀντίστοιχα.

1153. *IG* IV² 409 (Peek I, 96 ἀρ. 164). Οἱ ὑπόλοιποι βωμοὶ ποὺ φαίνεται ὅτι ἀφιερώθηκαν στὴ θεὰ Τύχη φέρουν τὶς ἐπιγραφὰς *IG* IV² 383, τοῦ 132/3 μ.Χ., 566, 567 καὶ ἴσως 312, τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ὁ βωμὸς μὲ τὴν ἐπιγραφὴ *IG* IV² 545, ὁ ὁποῖος σύμφωνα μὲ τὸν Peek I, 108 ἀρ. 226, εἶχε παλαιότερα ἀφιερῶθεῖ ἐπίσης στὴν Τύχη, ἐνῶ ἡ δοτικὴ τύχαις στὸν πρώτο στίχο τῆς δεύτερης ἐπιγραφῆς ὑπονοεῖ μάλλον τὴν ἀφηρημένη ἔννοια τῆς τύχης. Γιὰ τὴ λατρεία τῆς Τύχης στὴ γειτονικὴ Κόρινθο βλ. Ch. M. Edwards, *Tyche at Corinth*, *Hesperia* 59, 1990, 529-542 πίν. 83-88.

1154. Ἡ μορφή τῶν ρόζων ὑπονοεῖ ὅτι τὸ ξύλο ποὺ μιμοῦνται εἶναι τὸ εἶδος κυπαρισιοῦ «*Juniperus excelsa*»: L. Kosswig, *Zum botanischen Vorbild des Säulen von Theodosiusbogen in Istanbul*, *IstMitt* 18, 1968, 259-263 εἰκ. 1 πίν. 841-4. Ἕνας ἀνάλογος κίονας ὑπάρχει στὴ Ν κλιτὴ τῆς Ἀκροπόλεως, ἡ σχηματικὴ ἀπόδοση τοῦ ὁποῖου μαρτυρεῖ μία ἴσως ἀκόμη ὑστερότερη χρονολόγηση

(H. Lauter, Ein frühaugusteisches Emblem in den Porticus Octaviae, *BullCom* 87, 1980/81, 51 καὶ σημ. 13 πίν. XI1-2, ὁ ὁποῖος τὸν χρονολογεῖ στὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ).

1155. Ὁ Ἡρακλῆς κρατᾷ συνήθως τὸ ρόπαλο μὲ τὸ ἄκρο δεξιὸ χέρι ποῦ μένει ἀκουμπιζόμενο στὸ ἰσχίό του: πρβ. τὸν ἄρκετὰ διαδεδομένο τύπο τοῦ λεγόμενου «Ἡρακλέους Lenbach», ὁ ὁποῖος θεωρεῖται ὅτι ἀνάγεται σὲ πρωτότυπο τοῦ γ' τετάρτου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. μὲ προδρομικὲς μορφὲς ποῦ φθάνουν στὸν ὕστερο 5ο αἰ. π.Χ. (O. Palagia, *LIMC* IV [1988] 747-749, 793 λ. «Herakles» ἀρ. 325-378). Περιορισμένες εἶναι ἀντίθετα οἱ περιπτώσεις στὶς ὁποῖες ὁ Ἡρακλῆς κρατᾷ τὸ ρόπαλο μὲ τὸ ἐκτεινόμενο ἄρκετὰ πρὸς τὰ πλάγια δεξιὸ χέρι: πρβ. τὸν λεγόμενο «Ἡρακλῆ Albertini», τὸ πρωτότυπο τοῦ ὁποῖου πιστεύεται ὅτι χρονολογεῖται στὶς ἀρχὲς τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. (O. Palagia, ὁ.π. 745-746 ἀρ. 271*-303*).

1156. Ἄγνωστη παραμένει ἡ χρονολόγηση ἑνὸς βωμοῦ (:), τοὺς δύο λίθους τοῦ ὁποῖου συνάρμοσε ὁ Peek I, 107 ἀρ. 221 πίν. XV εἰκ. 23 ἀριστερά.

1157. Peek I, 106 ἀρ. 218.

1158. Τὸ προσωνύμιο «Ἀλεξικάκος» ὁδηγεῖ στὴν Ἀθήνα, ὅπου ὑπῆρχε ἕνα ἱερὸ τοῦ Ἡρακλέους Ἀλεξικάκου στὴ Μελίτη (O. Gruppe, *RE Suppl.* III [1918] 925-926 λ. «Herakles», μὲ τὶς φιλολογικὲς πηγές. Γιὰ τὸ ἱερὸ βλ. Travlos, *Athen*, 274-275 εἰκ. 351). Λατρεῖα τοῦ Ἡρακλέους «Ἀπαλλαξικάκου» καὶ «Ἀλεξικάκου» μαρτυρεῖται καὶ στὴ Θήβα (O. Gruppe, ὁ.π. 926).

1159. II 28,2. Γιὰ τὸ ὄρος Κορυφόν, στὴν κορυφὴ τοῦ ὁποῖου ὑπῆρχε τὸ ἱερὸ τῆς Κορυφαίας Ἀρτέμιδος, βλ. παραπάνω σ. 235 καὶ σημ. 850.

1160. Delivortias, 23-24 ἀρ. 148*, μὲ βιβλιογραφία καὶ τὶς ἀπόψεις γιὰ τὴν ταύτιση τῆς μορφῆς τοῦ πρωτοτύπου. Βλ. ἐπίσης M. Robertson, *LIMC* IV (1986) 76, 92 λ. «Europe» ἀρ. 1a*-b, ὅπου σημειώνει τὴν ὁμοιότητα τοῦ τύπου μὲ δύο μορφὲς σὲ ἕνα σκελικὸ κρατῆρα τοῦ 400 π.Χ. (ἀρ. 218*) καὶ σὲ μία ρωμαϊκὴ σαρκοφάγο τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. (ἀρ. 225*), οἱ ὁποῖες μποροῦν νὰ ταυτισθοῦν μὲ τὴν Εὐρώπη· ὁ ἴδιος, Europa and others, στί: Kotinos, *Festschrift E. Simon* (1992) 237-240 πίν. 51· Romeo-Portale, 236-240 ἀρ. 91 πίν. XXXIb-d, ὅπου πιστεύεται ὅτι ὁ μέγας ἀριθμὸς παραδειγμάτων ἀπὸ τὴν Κρήτη ἀποτελεῖ στοιχεῖο ὑπὲρ τῆς ἀναγνώρισης τῆς Εὐρώπης.

1161. Βλ. σημ. 207 (ἀγάλματα) καὶ 208 (ἀγαλμάτια).

1162. Πρβ. τὸ ἀγάλματιο τῆς Ἀκυλῆας (ὁ.π. σημ. 208 ἀρ. II), ὅπου ἡ ἀπόσταση μεταξὺ τῆς ἴπυχῆς μπροστὰ στὸ ἀριστερὸ σκέλος καὶ αὐτῆς στὴ δεξιὰ κνήμη εἶναι πολὺ μικρὴ, στὴν περίπτωσι ὅμως αὐτὴ ἀποδίδεται ἄρκετὰ πλατὺ τὸ διάστημα μὲ τὶς καμπυλούμενες ἴπυχες ἀριστερότερα.

1163. Ὁ.π. σημ. 208 ἀρ. I.

1164. Ὁ.π. σ. 154. Ἀπὸ τὸν ἐλληνικὸ ἡπειρωτικὸ χῶρο προέρχεται ἀκόμη ἕνα μέγας μεγέθους ἀγαλμα ἀπὸ τὸ Ἄργος (ὁ.π. σημ. 207 ἀρ. X).

1165. Ὁ τύπος χρησίμευσε ἀκόμη καὶ γιὰ εἰκονιστικὰ ἀγάλματα: πρβ. τὰ ἀντίγραφα II, III (:), IV (:), V (ὁ.π. σημ. 207).

1166. D. B. Thompson, *Troy Suppl. Monograph 3: The Terracotta Figurines of the Hellenistic Period* (1963) 38-39· Vierneisel-Schlörb, 438-442· H. Kyrieleis, *Bildnisse der Ptolemäer*, *AF* 2 (1985) 89-90.

1167. Βλ. Bol, *Nymphäum*, 183 στὸν ἀρ. 44, καὶ τὴ βιβλιοκρισίαν ἀπὸ τὸν H. R. Goette, *Gnomon* 57, 1985, 555 στὸν ἀρ. 44-45· ὁ ἴδιος, *Beobachtungen zu römischen Kinderporträts*, *AA* 1989, 459.

1168. Πρβ. R. Kabus-Jahn, *Studien zu den Frauenfiguren des 4. Jhs. v. Chr.* (1963) 1-22 πίν. 1-6· ἡ ἴδια, *Die grimanische Figurengruppe in Venedig*, *AntPl* XI (1972) 69-73 πίν. 41-44· ἡ ἴδια, *Statuettengruppe aus dem Demeterheiligtum bei Kyparissi auf Kos*, *AntPl* XV (1975) 39-42 πίν. 13-15· 43-46 εἰκ. 5 πίν. 16-18· 50-52 πίν. 22-24· A. Filges, *Standbilder jugentlicher Göttinnen* (1997) (βλ. κ.π. σχετικὰ μὲ τὸ 111).

1169. Ρώμη, Museo Capitolino 38: Fittschen-Zanker III, 1-3 ἀρ. 1 πίν. 1, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ἡ κεφαλὴ δὲν εἶναι βέβαιον ὅτι συνανήκει οὔτε ὅτι εἰκονίζει τὴν Λίβια, τὸ δὲ ἀγαλμα τοποθετεῖται στὸ δ' τέταρτο τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. Κυρήνη, Μουσεῖο C 17116, C 17113: E. Rosenbaum, *A Catalogue of Cyrenaican Portrait Sculpture* (1960) 88 ἀρ. 144, 145 πίν. LXX5, 4. Γιὰ τὶς «δεόμενες» βλ. συνοπτικὰ Bieber, *Copies*, 196-200 πίν. 138-141.

1170. E. Atalay, *Weibliche Gewandstatuen des 2. Jhs. n. Chr. aus ephesischen Werkstätten* (1989) 68-70 εἰκ. 8-16, μὲ κατάλογο ἀντιγράφων· A. Kossatz-Deissmann, *LIMC* IV (1988) 672 λ. «Hera» ἀρ. 106. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ἕνα τραϊάνειο εἰκονιστικὸ ἀγαλμα ἀπὸ τὴν Ἀφροδισιάδα, ὅπου ἡ μορφὴ φέρει ἐπάνω

ἀπὸ τὸν χιτῶνα πέπλο μὲ κόλπο καὶ ἀπόπτυγμα· ἡ πτύχωση τοῦ ἀποπτύγματος ἀκολουθεῖ τὶς γραμμὲς τοῦ χιτῶνα τῆς «Ἡρας», ἀπὸ τὴν ὁποία ἐξαρτᾶται ἄμεσα (Κωνσταντινούπολη, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο 2268: Inan-Rosenbaum I, 172-173 ἀρ. 229 πίν. CXXIV², CXXVII³⁻⁴ Manderscheid, 98-99 ἀρ. 249 πίν. 34· Kruse, 118-119, 332-333 ἀρ. D 18 πίν. 46· E. Atalay, ὁ.π. 69 εἰκ. 17).

1171. Πρβ. ἰδίως τὴν πρώτη γυναικεῖα μορφή μετὰ τὸν ἔνθρονο Διόνυσο, ἡ ὁποία ταυτίζεται μὲ τὴν Βασίλιννα (Σβορώνος, 234 πίν. LXIV· R. Herbig, *Das Dionysos-Theater in Athen* II [1935] πίν. 153· M. C. Sturgeon, The Reliefs on the Theater of Dionysos in Athens, *AJA* 81, 1977, 42-43 εἰκ. 5).

1172. EAM 1402: ὁ.π. σημ. 759· Ch. Benedum, Asklepios und Demeter, *JdI* 101, 1986, 153-154 εἰκ. 5. Καὶ οἱ δύο κόρες πίσω ἀπὸ τοὺς γιουὺς τοῦ Ἀσκληπιοῦ (μόνον ἡ κεφαλὴ εἰκονίζεται ἀπὸ μία τρίτη στὸν ἐνδιάμεσο χώρο) φέρουν χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, τὸ ὁποῖο συγκρατεῖται ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ χέρι, ὅπως στὴν 95, ἐνῶ ἡ δευτέρη κόρη κρατᾷ τὴν παρυφή τοῦ ἱματίου μὲ τὸ δεξιὸ χέρι ἐπάνω ἀπὸ τὸ στήθος.

1173. Πρβ. μορφὲς ἀνάλογες αὐτῶν τῶν θυγατέρων τοῦ Ἀσκληπιοῦ, ὅπως αὐτὲς εἰκονίζονται στὸ ἀνάγλυφο τῆς Λουκοῦς: H. Diepolder, ὁ.π. πίν. 121 (τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.), 14, 18 (τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.).

1174. Ὁ.π. Κεφ. II: σ. 142, 152 καὶ 166 ἀντίστοιχα.

1175. Σχετικὰ μὲ τὴν αὐτοκρατορικὴ εἰκονογραφία βασικὴ παραμένει ἡ μελέτη τοῦ A. Alföldi, *Insignien und Tracht der römischen Kaiser*, *RM* 50, 1935, 123-124, ὅπου τονίζει τὴν προέλευση τοῦ διαδήματος αὐτοῦ ἀπὸ παραστάσεις θεῶν, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν ἑλληνιστικὴν περίοδο, ὅποτε χαρακτηρίζε ἰδιαίτερα τὶς γυναικὲς τοῦ οἴκου τῶν Πτολεμαίων. Ἐνα ἀκόσμητο διάδημα αὐτοῦ τοῦ τύπου φέρει ἡ Λίβια στὴν ἀνάγλυφη παράσταση τοῦ βωμοῦ τῶν Lares τοῦ Vicus Sandalarius, τοῦ 2 π.Χ. (Φλωρεντία, Galleria degli Uffizi 972: E. Simon, *Augustus* [1986] 72 εἰκ. 87· P. Zanker, *Augustus und die Macht der Bilder* [1987] 129 εἰκ. 101) καὶ ἀρκετὰ συχνὰ σὲ νομίσματα τῆς ἐποχῆς τοῦ Τιβερίου (W. H. Gross, *Iulia Augusta*, *AbhGöttingen* 52 [1962] 17-21 πίν. 21· 24, στὴν περίπτωση μάλιστα τοῦ νομίσματος τοῦ πίν. 21 μὲ τὴν ἐπιγραφή «Justitia» ἀποδίδεται εὐκρινῶς φυτικὸς διάκοσμος [στὰ νομίσματα αὐτὰ ὁ A. Alföldi, ὁ.π., δὲν ἀναγνωρίζει τὴν Λίβια]). Γιὰ τὴν προέλευση τοῦ διαδήματος μὲ φυτικὴ διακόσμηση ἀπὸ τὶς ἀρχαῖκες Κόρες, ὅπου ὁ διάκοσμος ἀποδιδόταν γραπτὰ μὲ ἐγγράκτο περίγραμμα, ἐνῶ ἀπαντᾷ καὶ σὲ μορφὲς θεῶν σὲ νομίσματα ἑλληνικῶν πόλεων τοῦ 5ου καὶ 4ου αἰ. π.Χ., βλ. H. Herdejürgen, Ein Athenakopf aus Ampurias, *MM* 9, 1968, 219-220 καὶ σημ. 28, ὅπου σημειώνει τὴ δημοτικότητα τοῦ θέματος σὲ ἀρχαῖστα ἔργα τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ., ἰδίως τῆς Κλαύδειας-πρώιμης Φλάβειας περιόδου. Τὶς ἀπόψεις τῆς δέχεται καὶ ἡ Zagdoun, 192-193.

1176. Τὸ γνωστότερο ἴσως παράδειγμα εἶναι ἡ λεγόμενη «Juno Ludovisi» (Museo Nazionale Romano 8631), τῆς ἐποχῆς τοῦ Κλαυδίου, ποὺ θεωρεῖται ὅτι εἰκονίζει τὴν Antonia Minor: L. De Lachenal, στί: *MNR* I/5 (1983) 133-137 ἀρ. 58· H. v. Heintze, στί: *Helbig* III⁴ 263-264 ἀρ. 2341· K. Polaschek, *Studien zur Ikonographie der Antonia Minor* (1973) 34-37· R. Tölle-Kastenbein, Juno Ludovisi: Hera oder Antonia Minor, *AM* 89, 1974, 241-253 πίν. 91, 952, 962, μὲ βιβλιογραφία καὶ τὶς παλαιότερες ἀπόψεις, ἐπιμένοντας ὅτι εἰκονίζει τὴν Ἥρα τοῦ Πραξιτέλους. Ἡ γνώμη αὕτη δὲν ἔγινε δεκτὴ, πρβ. E. Simon, Augustus und Antonia Minor in Kurashiki/Japan, *AA* 1982, 336 καὶ σημ. 94, ὅπου θεωρεῖ ὅτι ὁ τύπος μὲ ὑψηλὸ διάδημα δημιουργήθηκε τὴν ἐποχὴ αὕτη εἰδικὰ γιὰ τὴν Antonia Minor. Στὸ διάδημα ἀποδίδονται ἀνάγλυφα ἀνθέμια καὶ ἄνθη λωτοῦ (πρβ. ἕνα ἀκόμη πορτραῖτο τῆς Νεώτερης Ἀωνίας ποὺ βρισκόταν παλαιότερα στὴ Ρώμη [K. Polaschek, ὁ.π. 35 πίν. 16] καὶ αὐτὰ μὲ διάτρητο διάδημα [βλ. στὴν ἐπόμενη σημ.]). Ἀντίθετα, στὴν ταυτιζόμενη ἐπίσης μὲ τὴν Antonia Minor μορφή στὸ ἀνάγλυφο τῆς Ραβέννας, τῆς ἐποχῆς τοῦ Κλαυδίου, τὸ διάδημα κοσμεῖται μὲ ρόδακες καὶ φύλλα ποὺ φύονται ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ κάθε ρόδακα (Museo Nazionale: H. Jucker, Die Prinzen auf dem Augustus-Relief in Ravenna, *Mélanges P. Collart* [1976] 265-266 εἰκ. 9-10· N. Himmelmann, *Herrscher und Athlet* [Κατάλογος ἐκθεσης, Βόννη 1989] 241 ἀρ. 22 μὲ φωτ.).

1177. Καλύτερα διατηρημένο εἶναι τὸ διάδημα τοῦ ἀγάλματος τῆς Antonia Minor ἀπὸ τὴ Baia, τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ Κλαυδίου (ὁ.π. σημ. 136· ἰδίως B. Andreae, στί: *Baia. Il Ninfeo imperiale sommerso di punta Epitaffio* [1983] 54 εἰκ. 126, 127), μὲ σειρὰ ὀρθῶν καὶ ἀνεστραμμένων ἀνθέων λωτοῦ. Ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα παραδείγματα ἀξιοσημείωτη εἶναι μία εἰκονιστικὴ κεφαλὴ στὴν Sarsina τῆς Ἰταλίας μὲ σειρὰ ἀνθεμίων καὶ ἀνθέων λωτοῦ (Museo Archeologico: R. Tansini, *I ritratti di Agrippina Maggiore*, *RdA Supl.* 15 [1995] 45 ἀρ. 10 εἰκ. 56-57), ὅπως καὶ τὸ ἄγαλμα τῆς Λίβιας (: στὴν Κοπεγ-

χάγη από τους Puteoli (Γλυπτοθήκη Ny Carlsberg 531: V. Poulsen, *Les portraits romains* I [1962] 73-74 άρ. 38 πίν. LX-LXIII, όπου τὸ χρονολογεῖ στὴν Ἀδριάνεια-Ἀντωνίνηια περίοδο· Fittschen-Zanker III, 4 σημ. 9h [τῆς ἐποχῆς τοῦ Κλαυδίου]· P. Zanker, *Augustus und die Macht der Bilder* [1986] 251 εἰκ. 196 [περὶ τὸ 40 μ.Χ.]).

1178. Πρβ. τὸν λεγόμενο «Δία Talleyrand», μετὰ δῶμα ἀνθεμίων καὶ ἀνθέων λωτοῦ (Λοῦβρο MA 640: Zagdoun, 193, 245 άρ. 322 πίν. 63 εἰκ. 229-230), καὶ τὴν κεφαλὴ τῆς Ἀγρυππίνας τῆς Νεώτερης (;) τῆς Συλλογῆς Hope, μετὰ δῶμα ἀνθεμίων (Ὁξφόρδη, Ashmolean Museum 1917.67: G. B. Waywell, *The Lever and Hope Sculptures* [1986] 93-94 άρ. 51 πίν. 58-59· R. Tansini, ὁ.π. 44-45 άρ. 9 εἰκ. 58-59).

1179. Πρβ. στὰ στεφάνια τῶν ρωμαίων αὐτοκρατόρων, ὅπως τοῦ Τιβερίου (Niemeyer, άρ. 77, 87, 88 πίν. 25, 293-4· Fittschen-Zanker I, Beil. 15c-d), τοῦ Κλαυδίου (Niemeyer, άρ. 95 πίν. 341), τοῦ Ἀδριανοῦ (Wegner, *Hadrian*, πίν. 24, 251· Fittschen-Zanker I, Beil. 27), τοῦ Ἀντωνίνου Πίου (Fittschen-Zanker I, άρ. 60 πίν. 69), τοῦ Μ. Κωνσταντίνου (Fittschen-Zanker I, άρ. 120 πίν. 149-150) κ.ἄ.

1180. Γιά τὴν corona civica (στεφάνι δρυὸς μετὰ μέταλλο στὸ κέντρο ἐπάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο) καὶ τὴ σημασία τῆς βλ. A. Alföldi, ὁ.π. 10-12 πίν. 121-124 (παραστάσεις σὲ νομίσματα καὶ cameo), ὅπου σημειώνει ὅτι ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Κλαυδίου ἡ χρῆση τῆς corona civica περιορίσθηκε ἀποκλειστικὰ στὸν αὐτοκράτορα. Τὴν ἀπόλυτη αὐτὴ κρίση ἀποδυναμώνει ἡ εὕρεση ὀρισμένων εἰκονιστικῶν κεφαλῶν στὴ Θάσο μετὰ στεφάνι αὐτοῦ τοῦ τύπου, οἱ ὁποῖες δὲν ἀνήκαν σὲ αὐτοκράτορα: A. K. Massner, *Corona civica, Priesterkranz oder Magistratinsignie? Bildnisse thasischer Theoroi?*, AM 103, 1988, 239-250 πίν. 31-35, ὅπου καταλήγει ὅτι στεφάνια δρυὸς ἢ καὶ δάφνης μετὰ μέταλλο στὸ κέντρο θὰ μπορούσαν νὰ ἀνῆκουν σὲ ἱερεῖς ἢ καὶ σὲ κάποιους ἀξιωματούχους, τουλάχιστον στὸ Α τμήμα τοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους.

1181. Ὁ.π. Κεφ. II: σ. 155-156. Νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι ἀπὸ τὸν εὐρύτερο ἑλληνικὸ χῶρο, τὴ Θάσο καὶ τὴν Πέργαμο, προέρχονται δύο ἀπὸ τὰ τέσσερα πορτραῖτα ποὺ παρουσιάζουν τὸν τύπο «Rollockenfrisur» μαζί μετὰ στοιχεῖα ἄλλων τύπων καὶ συγκεκριμένα τοῦ τύπου «Stazione Termini» (Fittschen-Zanker I, 51 σημ. 8 άρ. c [Θάσου] καὶ d [Περγάμου], μετὰ βιβλιογραφία).

1182. Ἡ ὀνομασία εἶναι προβληματικὴ (πρβ. A. Krug, *Binden in der griechischen Kunst. Untersuchungen zur Typologie* [1968] 137-138 καὶ σπορ.), ὅπως ἀκόμη καὶ ἡ τυχὸν διαφορὰ στὴ σημασία, ἂν εἰκονίζονται τὰ ἄκρα τῆς στριφτῆς ταινίας ποὺ σχηματίζει τὸ στρόφιον, νὰ δένονται στὸν αὐχένα καὶ νὰ πέφτουν στοὺς ὤμους ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ (πρβ. ἐνδεικτικὰ στὸ ἄγαλμα τοῦ Ἀσκληπιοῦ 17 (πίν. 20) καὶ σ' αὐτὴν ὅπου ἀποδίδεται μία λεία κυλινδρική διατομὴ στεφάνη, ὅπως ἐδῶ (ἡ A. Krug δὲν ἀναφέρεται καθόλου στὴν πρώτη περίπτωση, πρβ. τοὺς τύπους 12 I καὶ II, σ. 41-47 πίν. III).

1183. Βλ. παραπάνω σ. 210, 216. Ἀπὸ τὶς σωζόμενες κεφαλὲς τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἀπὸ τὴν Ἐπίδαυρο, μόνον ἡ ἐπαναχρησιμοποιημένη πιθανότατα 22 (πίν. 28α-β) καὶ αὐτὴ τοῦ τύπου «Amelung» 10 (πίν. 11ζ-ι) δὲν φέρουν στρόφιον. Ἀπὸ τὸν κατάλογο «προρρωμαϊκῶν» παραστάσεων τῆς A. Krug, ὁ.π. 102-106, φαίνεται ὅτι ἀνάλογη στεφάνη ἔφεραν διάφορες μορφές.

1184. Καββαδίας, *Ἱερὸν*, 223-231. Στρόφιον φέρουν καὶ παιδικὲς κεφαλές, ὅπως ἡ EAM 459 ἀπὸ τὴν Μῆλο (Α. Ντάτσουλη-Σταυρίδη, Πορτραῖτα τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐποχῆς στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν, AAA 12, 1979, 126-127 εἰκ. 11-14, ἡ ὁποία τὸ χρονολογεῖ στὴν ἐποχὴ τῶν Τετραρχῶν).

1185. Στὶς περιπτώσεις αὐτὲς τὰ ἀτομικὰ χαρακτηριστικὰ δὲν εἶναι πάντα ἀρκετὰ σαφῆ. Ἀρκετὲς παραστάσεις προέρχονται ἀπὸ τὴ Δῆλο καὶ ἀνήκουν στὴν ὕστερη ἑλληνιστικὴ περίοδο, ὅπως ἡ ἐρμαϊκὴ στήλη A 5635 ἀπὸ τὴν Οἰκίαν τοῦ Ἑρμοῦ (J. Marcadé, *Les trouvailles de maison dite de l'Hermès à Délos*, BCH 77, 1953, 512-527 εἰκ. 15, 17, 18). Ἀξιοσημείωτη εἶναι μία ἐπιτύμβια στήλη ἀπὸ τὴν Δῆλο μετὰ δύο ἄνδρες μετὰ τήβεννο (ἢ ἱμάτιο ὡς τήβεννο) μετὰ τῶν ὁποίων εἰκονίζεται σὲ πρό-στυπο ἀνάγλυφο μία ἐρμαϊκὴ στήλη νέου μετὰ στρόφιον (βλ. κ.π. σημ. 1290· ἰδίως M. Th. Couilloux, *Délos XXX: Les monuments funéraires de Rhénée* [1974] 123 άρ. 167 πίν. 39). Ἀπὸ τὰ ἑλληνιστικὰ χρόνια προέρχονται καὶ τὰ παραδείγματα ἀπὸ τὴ Ρόδο (I. Δ. Κοντῆς, Ἀνασκαφικὰ ἔρευνα εἰς τὴν πόλιν τῆς Ρόδου, ΠΑΕ 1955, 273 πίν. 105γ· G. Gualandī, *Sculture di Rodi*, ASAtene 54 [n.s. 38], 1976 [1979],

182-183 άρ. 181-182). "Άμεσα με χώρο άθλησης συνδέεται μία έρμαϊκή στήλη από την Άμφίπολη (Κ. Λαζαρίδη, Τό γυμνάσιο της άρχαίας Άμφίπολης, Τό άρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία καί Θράκη 1 [1987] 315 εικ. 8).

1186. "Ο.π. σ. 228.

1187. Για τό θέμα αυτό πρβ. H. v. Heintze, Vir sanctus et gravis. Bildniskopf eines spätantiken Philosophers, *JbAChr* 6, 1963, 44· K. Clinton, The Sacred Officials of the Eleusinian Mysteries, *Transactions of the American Philosophical Society* 64.3, 1974, 33-35· J. Ch. Balty, Hiérophantes attiques d'époque impériale, *Rayonnement Grec, Hommages à Ch. Delvoye* (1982) 263-272.

1188. Α. Ντάτσουλη-Σταυρίδη, Παιδικά καί νεανικά πορτραίτα της Ρωμαιοκρατίας στο Έθνικό Άρχαιολογικό Μουσείο Άθηνών, *ΑΑΑ* 13, 1980, 324-326 εικ. 12-13.

1189. J. Ch. Balty, ό.π. 264 κέ. πίν. XXVI1, XXVII3. Σχετικά με την προέλευση της κεφαλής ό J. Ch. Balty, άποδεικνύοντας ότι άνήκε στη Συλλογή Grimani, υπέδειξε ότι δέν βρέθηκε στη Σελεύκεια επί του Τίγρη, άλλα ότι προέρχεται από την Άθήνα. Την άποψη αυτή στηρίζει καί ή όμοιότητα με τό III.

1190. J. Ch. Balty, ό.π. 265 κέ. πίν. XXVII2, ό όποιος στη σημ. 9 διορθώνει την παλαιότερη βιβλιογραφία (πρβ. την ταύτιση με τον Ίουλιανό τον Παραβάτη από τον Vermeule, *Rom. Imp. Art.*, 357 εικ. 180). Φωτογραφία της δεξιάς όψης παραθέτει ό R. Calza, *Iconografia romana imperiale da Carausio a Giuliano* (1972) πίν. CXXV εικ. 474.

1191. G. Daux, Chronique des Fouilles 1959, *BCH* 84, 1960, 637 πίν. XIII· Harrison, *Agora* XI, 95, ή όποία τό χρονολογεί στην πρώτη Άντωνίνηα περίοδο· Bergmann, *Studien*, 81 σημ. 16 (του τέλους του 2ου ή των άρχών του 3ου αϊ. μ.Χ.)· K. Clinton, ό.π. 32 άρ. 23 εικ. 3, όπου εικονίζεται μόνον ό Ίεροφάντης που πρέπει νά είχε τό άξίωμα αυτό τό 138-150 μ.Χ.· J. Ch. Balty, ό.π. 269-270 πίν. XXVIII4 (μόνο ή κεφαλή), ό όποιος δέχεται τις άπόψεις των Harrison καί K. Clinton· L. Beschi, *LIMC* IV (1988) 868-869 λ. «Demeter» άρ. 285* (των άρχών του 2ου αϊ. μ.Χ.). Τό άνάγλυφο φέρει την έπιγραφή Θεσμοφόροις θεαίς Άγνούσιος ιεροφάντης.

1192. T. L. Shear Jr., The Athenian Agora. Excavations of 1971, *Hesperia* 42, 1973, 171 πίν. 37b (της μέσης έποχής των Σεβήρων)· A. Frantz, *Agora* XXIV: *Late Antiquity* (1988) 41 πίν. 38b· M. Bonanno-Aravanitinos, Un ritratto di sacerdotessa da una casa sull'areopago, *Studi Miscellanei* 29, 1996, 339-350 εικ. 1-4 (της πρώιμης έποχής των Άντωνίνων).

1193. Inan-Rosenbaum II, 292-293 άρ. 284 πίν. 2021, 2031-2 (περί τό 160 μ.Χ.). Τόν ίδιον άνδρα πρέπει νά εικονίζει ή άγορασμένη στη Σμύρνη κεφαλή ΕΑΜ 300 (Inan-Rosenbaum II, 302-303 άρ. 300 πίν. 2022, 2033-4), ή όποία φέρει διπλό στρόφιον.

1194. Δέν θα μπορούσε έπομένως νά άποκλεισθεί ή πιθανότητα ότι τό κεντρικό τμήμα έφερε μικρές προτομές, ένα τύπο που έπιχωρίαζε στη Μ. Άσία (βλ. παρακάτω σημ. 1211).

1195. Ά. Ντάτσουλη-Σταυρίδη: Πορτραίτα της Έποχής των Άντωνίνων στο Έθνικό Άρχαιολογικό Μουσείο Άθηνών, *ΑΕ* 1982, 218 άρ. 433 πίν. 51δ.

1196. A. Hekler, *Die Bildniskunst der Griechen und Römern* (1922) εικ. 262b («μή Έλληνας»)· Harrison, *Agora* I, 41 (της έποχής των Άντωνίνων)· Bergmann, *Studien*, 81 σημ. 316 (της πρώιμης έποχής των Σεβήρων)· K. Clinton, ό.π. (σημ. 1187) 34 άρ. VI (Άντωνίνιο)· Σταυρίδη, *Πορτραίτα*, 69-70 άρ. 356 πίν. 85, ή όποία τό χρονολογεί στην μέση Άντωνίνηα περίοδο, πιστεύοντας ότι πιθανόν παριστάνει τον Λούκιο Βέρο.

1197. "Ο.π. Κεφ. II: σ. 166 καί σημ. 325.

1198. F. Ghedini, *Sculture greche e romane del Museo Civico di Padova* (1980) 50-51 άρ. 18 (με φωτογραφίες της κύριας καί της δεξιάς όψης), ή όποία θεωρεί ότι ή κορυφή του κρανίου, επάνω από τό στεφάνι, είναι καλυμμένη, γεγονόςδ μάλλον άπίθανο.

1199. Ά. Ντάτσουλη-Σταυρίδη, Ύστερορωμαϊκά πορτραίτα 2ου-5ου μ.Χ. αϊ. στο Έθνικό Άρχαιολογικό Μουσείο Άθηνών, *ΑΕ* 1981, 132-133 πίν. 48γ.

1200. L'Orange, *Studien*, 13, 110-111 άρ. 11 εικ. 26-27 (την ταυτίζει με τον Λογγίνο)· Harrison, *Agora* I, 61, 97, 101· Bergmann, *Studien*, 85-88· K. Clinton, ό.π. (σημ. 1187) 34 άρ. III· L. Rocchetti, Un nuovo ritratto di Balbino, *ASAtene* 52/53 (n.s. 36/37), 1974/75 (1978), 399 εικ. 6.

1201. L'Orange, *Studien*, 13, 111 άρ. 12 εικ. 25, 29· Harrison, *Agora* I, 97, 101 πίν. 46d· Bergmann, *Studien*, 85 πίν. 254· K. Clinton, ό.π. 34 άρ. IV· L. Rocchetti, ό.π. 399 εικ. 5, 8.

1202. F. Miltner, XXI. vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Ephesos, *ÖJh* 43, 1956/58, Beibl., 33-34 εικ. 20, ὁ ὁποῖος χρονολογεῖ τὸ πορτραῖτο πρὶν ἀπὸ τὸν 3ο αἰ. μ.Χ. καὶ θεωρεῖ τὸν εἰκονιζόμενο ἱερέα μέλος τοῦ συλλόγου τῶν Κουρητῶν, οἱ ὁποῖοι ἀναστήλωσαν τὸ ἱερὸ τὸν 2ο αἰ. μ.Χ.· Inan-Rosenbaum I, 141-142 ἀρ. 178 πίν. CIV1-2.

1203. Inan-Rosenbaum I, 177 ἀρ. 238 πίν. CXXXI3-4.

1204. "Ο.π. Κεφ. II: σ. 195 ἀρ. II καὶ σημ. 509.

1205. E. Rosenbaum, *A Catalogue of Cyrenaican Portrait Sculpture* (1960) 73-74 ἀρ. 95 πίν. LI13 καὶ LVII3-4 (κεφαλή), ἡ ὁποία τὸ χρονολογεῖ τὸ 270-280 μ.Χ. καὶ τὸ ἐρμηνεύει ὡς «perhaps imperial priest».

1206. A. M. Schneider, Ein spätantikes Frauenporträt, *AM* 52, 1937, 70-73 πίν. 38· G. Bruns, Fragen zum Kopfschmuck kleinasiatisch-jonischer Priesterinnen, *IstF* 17, 1950, 30-34 πίν. 8· H. Wrede, *Die Hermengalerie von Welschbillig* (1972) 94, 96 πίν. 592 (τοῦ δ' τετάρτου τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ.).

1207. Ὑπάρχουν δύο ἀκόμη πορτραῖτα ἀπὸ τὰ ὁποῖα λείπει τὸ ἐνθετο διάδημα ἐπάνω ἀπὸ τὸ στρόφιον· ὁπότε δὲν εἶναι βέβαιο ὅτι ἀκολουθοῦσαν τὸν τύπο αὐτό: α) Ἀθήνα, Μουσεῖο Ἀγορᾶς S 526, τῆς πρώτης Ἀντωνίνειας περιόδου (Harrison, *Agora* I, 41 ἀρ. 29 πίν. 18· K. Clinton, ὁ.π. [σημ. 1187] 34 ἀρ. V). β) Ἐφεσος, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο 143, τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. (Inan-Rosenbaum II, 183 ἀρ. 186 πίν. 1172-3). Ἀδιάγνωστο εἶναι ἐπίσης τὸ εἶδος τοῦ διπλοῦ διαδήματος μιᾶς εἰκονιστικῆς κεφαλῆς ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία Πλάτωνος στὴν Ἀθήνα, ποῦ χρονολογεῖται πιθανότατα στὴν περίοδο τοῦ Γαλιηνοῦ (Φ. Δ. Σταυρόπουλος, Ἀνασκαφαὶ ἀρχαίας Ἀκαδημίας, *ΠΑΕ* 1962, 9 πίν. 4β).

1208. *IG XII Suppl.*, 365· H. Seyrig, Quatre cultes de Thasos, *BCH* 51, 1927, 220-221 στ. 7-12, μὲ σχόλια στὶς σ. 226-227.

1209. H. Seyrig, ὁ.π. 26· J. Ch. Balty, ὁ.π. (σημ. 1187) 266-267.

1210. Πρβ. L. Robert, Notes d'épigraphie hellénistique, *BCH* 59, 1935, 434-435· ὁ ἴδιος, Inscriptions de Didymes et de Milet, *Hellénica* XI-XII, 1960, 451-453, ὅπου συγκεντρώνει ἀρκετὲς ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες γιὰ τὴν ἀμφίεση τῶν ἱερέων. Τὸ στρόφιον θεωρεῖται χαρακτηριστικὸ ἱερατικοῦ ἀξιώματος, ὅταν ἰδίως ὁ εἰκονιζόμενος ἔχει ξυρισμένη τὴν κεφαλή. Πρβ. Ἀθήνα, Μουσεῖο Ἀγορᾶς S 333, τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. (Harrison, *Agora* I, 12-14, 84-85 πίν. 3· A. Stewart, *Attika* [1979] 80-81 πίν. 24) καὶ τὸ πορτραῖτο τοῦ Ἀππίου Βραβοῦ ἀπὸ τὸ Νυμφαῖο τοῦ Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ στὴν Ὀλυμπία (Bol, *Nymphäum*, 166-169 ἀρ. 34 πίν. 29) τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. Ὡς ἱερεῖες ἔχουν ἐρμηνευθεῖ δύο εἰκονιστικὲς κεφαλὲς κοριτσιῶν ἀπὸ τὸ Ἱερὸ τῆς Δήμητρας στὴν Κόρινθο (Μουσεῖο Κόρινθου S 2666, 2667: R. S. Stroud, The Sanctuary of Demeter and Kore on the Acrocorinth, *Hesperia* 34, 1965, 21 πίν. 10b, c· C. L. Thompson, Hairstyles, Head-Coverings and St. Paul: Portraits from Corinth, *Biblical Archaeologist* 51, 1988, 101, 111 μὲ φωτογραφίες τῶν πλάγιων ὤψεων). Ἀξιοσημείωτες εἶναι ἐπίσης οἱ κεφαλὲς μὲ δύο στρόφια, ὅπως ἕνα πορτραῖτο στὴ Φλωρεντία τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. (Museo Archeologico 14091: A. Romualdi, I ritratti di epoca repubblicana e giulio-claudia, *RM* 94, 1987, 47-48 πίν. 25-28). Διπλὸ φυτικὸ στεφάνι φέρει μία ἀποσπασματικὰ σωζόμενη κεφαλὴ ἀπὸ τὸν Κεραμεϊκὸ, τοῦ 230-240 μ.Χ. (Μουσεῖο Κεραμεϊκοῦ P 2: Riemann, *Kerameikos* II, 90 ἀρ. 120 πίν. 28), ἐνῶ μία κεφαλὴ ἀπὸ τὴ Θάσο, τῶν μέσων τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ., φέρει διπλὴ corona civica (Μουσεῖο Θάσου 46: A. K. Massner, ὁ.π. [σημ. 1180] 239-250, ἰδίως 249, πίν. 312, 332, 341, ἡ ὁποία τὸ ἐρμηνεύει ὡς «Zeichen der Hierarchie innerhalb des Kollegiums oder als Zeichen der Hieration im Amt»). Γιὰ τοὺς ἱερεῖς ὡς στεφανοφόρους βλ. M. Maass, *Die Proedrie des Dionysostheaters in Athen* (1972) 94-95. Σὲ λίγες περιπτώσεις σώζονται δύο πορτραῖτα τοῦ ἴδιου ἀτόμου, τὸ ἕνα μὲ στρόφιον καὶ τὸ ἄλλο μὲ στεφάνι, ὅπως στὴν Κυρήνη (Μουσεῖο C 17034, C 17037 E. Rosenbaum, ὁ.π. [σημ. 1205] 64-65 ἀρ. 68-69 πίν. XLIV1-2 καὶ XLIV3-4 ἀντίστοιχα, τῆς ὕστερης Ἀντωνίνειας περιόδου) ἢ τὸ XV καὶ μία κεφαλὴ ἀπὸ τὴν Ἐλευσίνα (Μουσεῖο Ἐλευσίνας 5: ὁ.π. σ. 195 ἀρ. I καὶ II), ὅπου τὸ δεύτερο φέρει μόνον στρόφιον.

1211. Τὸ X βρίσκεται στὴν Ἰταλία, εἶναι ὁμως ἄγνωστος ὁ τόπος εὑρεσης. Ἐνα ἐπίσης, τὸ XVII, βρέθηκε στὴν Κυρήνη. Μόνο τέσσερα πορτραῖτα, τὰ VI, XIV, XVI καὶ XVIII, προέρχονται ἀπὸ τὴ Μ. Ἀσία, ὅπου ἀντίθετα ἦταν διαδεδομένος ὁ τύπος παρόμοιων διαδημάτων μὲ μικρὲς προτομὲς θεῶν ἢ (καί) αὐτοκρατόρων. Ὁ τύπος αὐτός, κανένα παράδειγμα τοῦ ὁποίου δὲν ἔχει ὡς τώρα βρεθεῖ στὸν ἑλλαδικὸ χώρο, θεωρεῖται ὅτι συνδεόταν καὶ μὲ τὴ λατρεία τῶν αὐτοκρατόρων (βλ. κυρίως Inan-Rosenbaum II, 38-47).

1212. Τις περισσότερες φορές είναι πολύ δύσκολο, αν όχι αδύνατο, να ταυτισθεί το είδος του φυτού, λόγω της μεγαλύτερης ή μικρότερης σχηματοποίησης. Για τις μορφές στεφανιών κυρίως σε κλασικά αγγεία βλ. M. Blech, *Studien zum Kranz bei den Griechen* (1987) 56 εικ. 16 (μυρτιά)· 61 εικ. 18 (ελιά)· 241 εικ. 31 (δάφνη).

1213. Ο K. Clinton, δ.π. (σημ. 1187), θεώρησε ότι όλα τα ανάλογα πορτραίτα απεικονίζουν Έεροφάντες ή Δαδούχους των Έλευσινίων Μυστηρίων (ή κεφαλή **102** δεν αποκλείει μία τέτοια άποψη, καθώς στο Άσκληπείο υπήρχαν και ανάθηματα Δαδούχων, πρβ. *IG IV*² 431). Τη θέση αυτή άντέκρουσε ο J. Ch. Balty, δ.π. (σημ. 1187) 271 σημ. 32, και, όρμώμενος από πηγές που αναφέρουν και τα μακριά μαλλιά ως χαρακτηριστικά των ιεροφαντών, ταύτισε με τους ιερείς αυτούς και τα II και III. Η ιδιότυπη κόμμωσή τους όμως δεν παρουσιάζει κανένα κοινό στοιχείο με αυτή του IV.

1214. Βλ. σ. 201 και σημ. 563.

1215. Άνάλογες μορφές δίνονται στις σημ. 420, 421.

1216. Βλ. παρακάτω Κεφ. IV: σ. 306-307.

1217. Βλ. Κεφ. II: σ. 195, όπου δίνεται και ο κατάλογος των εικονιστικών αυτών κεφαλών (I-X).

1218. Η έρμηνεία του προσώπου εξαρτάται πάντα από την προτεινόμενη κάθε φορά χρονολόγηση των πορτραίτων. Έτσι ο G. Rodenwaldt, *Griechische Porträts aus dem Ausgang der Antike*, *BWPr* 76 (1913) 12-15, υπέθεσε την ταύτιση με τον νεοπλατωνικό Πλούταρχο, ενώ ο L'Orange, *Studien*, 43, και *Remarks*, 63, υποστήριξε την ταύτιση με τον Ίάμβλιχο, ακολουθούμενος και από την Σταυρίδη, *Πορτραίτα*, 88.

1219. Την έρμηνεία αυτή υποστήριξε πρώτος ο A. Hekler, *Philosophen- und Gelehrtenbildnisse der mittleren Kaiserzeit*, *Antike* 16, 1940, 135-136, την αντιμετώπιζει ωστόσο με έπιφυλάξεις ή Harrison, *Agora I*, 103-134, βασιζόμενη κυρίως στο γεγονός ότι ο Νικαγόρας θα πρέπει να ήταν πολύ μεγάλης ηλικίας την έποχή αυτή. Πρόσφατα την υποστήριξε και ο Voutiras, *Porträt*, 208, δεχόμενος ότι το άγαλμα θα ανατέθηκε μετά τον θάνατό του. Ότι ή βάση (*IG II*² 3814) άνηκε σε μεταθανάτιο ανάθημα, υποστήριξε ο K. Clinton, δ.π. (σημ. 1187) 80-81 άρ. 11, χωρίς να την συνδέει με την κεφαλή I.

1220. Peek I, 130 άρ. 300 πίν. LIV εικ. 94.

1221. Βλ. Κεφ. IV: σ. 295.

1222. Bergmann, *Studien*, 157 σημ. 637· ήδη πάντως ο Rodenwaldt είχε αφήσει αναπάντητο το έρώτημα για το πόσα πρόσωπα θα παριστάνονταν. Την άποψη αυτή φαίνεται να υποστηρίζει και ο Voutiras, 203-204, με σωστές έπισημάνσεις. Την ύπαρξη άκόμη γενικών τύπων στην εικονιστική πλαστική, ιδίως στην περίπτωση φιλοσόφων, παρατηρεί όρθως ή Harrison, *Agora I*, 88-89.

1223. Σώζονται δύο βάσεις άγαλμάτων του Δέξιππου (*IG II/III*² 3669, του 269/70 μ.Χ., και *IG II/III*² 3670). Για τον Δέξιππο βλ. M. C. Sturgeon, *Isthmia IV: Sculpture I* (1987) 144 σημ. 38 με βιβλιογραφία. Η Harrison, *Agora I*, 104-105, ταυτίζει και τα έξι πορτραίτα με τον Δέξιππο, σημειώνοντας συγχρόνως ότι καμία έπιγραφή δεν σχετίζεται με κάποιο από τα πορτραίτα. Υποθετικά ο Voutiras, *Porträt*, 208, αναγνώρισε τον Δέξιππο μόνο στο V, ενώ ή M. C. Sturgeon, δ.π. 144, θεώρησε ότι και τα δέκα πορτραίτα εικονίζουν τον Δέξιππο, σε πρωιμότερη και ύστερότερη φάση της σταδιοδρομίας του.

1224. Στενή σχέση παρουσιάζουν οι κεφαλές III και IV, όπως τονίζεται ήδη από τον L'Orange, *Studien*, 43, που πιστεύει ότι εικονίζουν το ίδιο πρόσωπο, και την Harrison, *Agora I*, 102, ή όποια τα αποδίδει στο ίδιο έργαστήριο.

1225. Μόνο ή M. C. Sturgeon, δ.π., υποστήριξε ότι απεικονίζουν το ίδιο πρόσωπο με αυτές του «Τύπου Έπιδαύρου».

1226. Πρβ. τα άγάλματα από την Μαγνησία: σ. 141 και σημ. 103, 104.

1227. Βλ. Κεφ. II: σ. 144 άρ. I-IV. Τον τύπο και τη θέση του στη ρωμαϊκή πλαστική μελέτησε πρώτος ο A. Hekler, *Römische weibliche Gewandstatuen*, *Münchener archäologische Studien dem Andenken A. Furtwänglers gewidmet* (1909) 151-152, 225: Τύπος V, όρος που χρησιμοποιήθηκε όρισμένες φορές και στη μετέπειτα βιβλιογραφία, π.χ. Δεσπίνης, *Άγοράκιος*, 180-181. Τελευταία, Baumer, 10-22.

1228. Από το άγαλμα της Formia (IV) λείπει το χαρακτηριστικό τμήμα του άνω κορμού. Τα άγάλματα στην Κοπεγχάγη και στο Παρίσι διαφοροποιούνται από τα υπόλοιπα στη στάση αλλά και

στην απόδοση του χιτώνα (δ.π. 144 καὶ σημ. 134). Πρβ. Baumer, 21-22, ὁ ὁποῖος κάνει λόγο γιὰ «τύπο Κοπεγχάγης-Λούβρου».

1229. Τὸ ἄγαλμα αὐτό, πάρ' ὅτι αὐτοκρατορικό, δὲν θεωρεῖται ἰδιαίτερα καλῆς ποιότητος, πρβ. A. Hekler, δ.π. 151: «Die Arbeit ist sehr mittelmäßig»· R. West, *Römische Porträtplastik I* (1933) 178-179, ὁ ὁποῖος σημειώνει πόσο ἀτυχῆς εἶναι ἡ σχέση ἀνάμεσα στὴν κεφαλὴ καὶ στὸ σῶμα.

1230. Ἀνάλογα φαινόμενα παρατηροῦνται συχνὰ στὰ ρωμαϊκὰ ἀντίγραφα (Bieber, *Copies*, 20-24 καὶ σπορ.), καθὼς πολλὲς φορὲς ὁ ἀντιγραφέας δὲν κατανοοῦσε τὸν τρόπο ἔνδυσης τοῦ πρωτοτύπου ἀγάλματος.

1231. A. Hekler, δ.π. 152. Τὸ ἄγαλμα αὐτὸ χρησιμοποιεῖ π.χ. ὁ Δεσπίνης, Ἀγοράκριτος, 181, στὴ σχεδιαστικὴ ἀποκατάσταση ἐνὸς συντάγματος τοῦ καλλιτέχνη.

1232. Ἡ Vierneisel-Schlörb, 164, γράφει ὅτι ἂν δὲν ὑπῆρχε τὸ I, θὰ μπορούσε νὰ θεωρήσει αὐτὸ τοῦ Μονάχου (II) κλασικιστικὴ δημιουργία γιὰ τὶς γυναῖκες τῆς δυναστείας τῶν Ἰουλίων-Κλαυδίων. Ἡ E. Harrison, A Classical maiden from the Athenian Agora, *Hesperia*, Suppl. XX (1982) 43, θεωρεῖ τὸ I ὡς τὸ πιστότερο ἀντίγραφο καὶ στὴ σ. 50 ὑποστηρίζει ὅτι τὰ II καὶ III παρήλλαξαν τὸν τύπο διαφοροποιώντας τὸ ἐπάνω τμήμα τοῦ χιτώνα.

1233. Δεσπίνης, Ἀγοράκριτος, 180-182· E. Harrison, δ.π. 50-52.

1234. Vierneisel-Schlörb, 166-168.

1235. Δεσπίνης, Ἀγοράκριτος, 180· Vierneisel-Schlörb, 167· E. Harrison, δ.π. 50 (γύρω στὸ 425).

1236. Βενετία, Museo Archeologico 106: Traversari, *Venezia*, 60-65 (μὲ πολὺ καλὴ φωτογραφικὴ τεκμηρίωση)· ἰδίως R. Kabus-Jahn, Die Grimanische Figurengruppe in Venedig, *AntPl IX* (1972) 13-21 πίν. 1-9, χωρὶς νὰ ἀναφέρεται στὸν ἐξεταζόμενο τύπο, ὅπως καὶ ἡ B. S. Ridgway, *Fifth Century Styles in Greek Sculpture* (1981) 194-196. Τὴ σύνδεση μὲ τὴν «Κόρη Grimani» δέχονται οἱ: A. Hekler, δ.π. 152· Lippold, *Plastik*, 200· H. v. Heintze, στί: *Helbig*⁴ I, 755 ἀρ. 1050· Traversari, *Venezia*· Vierneisel-Schlörb, 164-165, ἡ ὁποία δέχεται τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς κοινοῦ πρωτοτύπου, γεγονὸς ποὺ ἀποκλείει ἡ πιθανότατα κρητικὴ καὶ ὄχι ἀττικὴ προέλευσις τῆς Συλλογῆς Grimani (L. Beschi, *Antichità cretesi di Venezia*, *ASAtene* 50/51 (n.s. 34/35), 1972/73, 494-502· B. S. Ridgway, δ.π. 194-196). Ἡ Fuchs, *Theater*, 81, ἀνάγει τὸν τύπο κατευθεῖαν στὴ λεγόμενη «Κόρη Albani», τῆς ὁποίας τὸν θεωρεῖ μετάπλαση (Umbildung). Γιὰ τὴ σχέση μὲ τὴν «Κόρη Albani» βλ. Vierneisel-Schlörb, 165-166. Γιὰ τὸ σημαντικὸ αὐτὸ ἄγαλμα βλ. κυρίως C. Maderna-Lauter, στί: *Villa Albani IV* (1994) 205-222 πίν. 125-131· Baumer, 17-19 πίν. 11-3.

1237. Ὁ Δεσπίνης, Ἀγοράκριτος, 178-181, συσχέτισε τὸν τύπο μὲ τὴν Κόρη ἐνὸς συντάγματος τοῦ Ἀγορακρίτου μαζί μὲ τὴ λεγόμενη «Ἥρα τοῦ Καπιτωλίου». Τὸν συσχετισμὸ αὐτὸ δὲν δέχονται οἱ: Vierneisel-Schlörb, 166, ἀποδεχόμενη ὅμως τὴν ἐρμηνεία τοῦ τύπου ὡς Κόρης, καὶ E. Harrison, δ.π. 50, ἡ πρώτη ποὺ ταύτισε τὸν τύπο μὲ Ἀφροδίτη καὶ μάλιστα μὲ τὴν Ἀφροδίτη Οὐρανία. Σημεῖο ἀναφορᾶς γιὰ τὴν ἀναγνώριση τῆς Κόρης στὶς παραστάσεις γυναικῶν μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο ἀποτελοῦν ἀνάλογες ἀπεικονίσεις σὲ ἀνάγλυφα καὶ ἀγγεῖα, πρβ. A. Peschlow-Bindokat, Demeter und Persephone in der attischen Kunst des 6. bis 4. Jhs., *JdI* 87, 1972, 60-157· S. Karusu, Das Mädchen von Piräus und die Originalstatuen von Venedig, *AM* 82, 1967, 158-169· R. Kabus-Jahn, δ.π. 16-20. Ὅταν ὅμως λείπουν τὰ σύμβολα, οἱ ταυτίσεις εἶναι ὑποθετικές. Ἔτσι π.χ. ἡ λεγόμενη «Κόρη Albani» ἔχει ταυτισθεῖ μὲ τὴν Ἀφροδίτη (Delivorrias, 24 ἀρ. 149*) ἢ τὴ Σωσάνδρα τοῦ Καλάμιδος (E. Harrison, δ.π. 42 σημ. 6), ἐνῶ τὸ μικρὸ ἄγαλμα EAM 4762 θεωρήθηκε ἀρχικὰ Κόρη (A. Delivorrias, Eine klassische Kora-Statue vom Metroon am Ilissos, *AntPl IX* [1969] 7-13 πίν. 1-5) καὶ ἀργότερα Ἀφροδίτη (ὁ ἴδιος, *Attische Giebelskulpturen und Akrotere des 5. Jhs.* [1974] 168-169 πίν. 60).

1238. Τὸ τμήμα αὐτὸ εἶναι ἀποκρουσμένο στὸ ἄγαλμα τῆς Formia (IV).

1239. Πρβ. τὶς πτυχὲς στὸν δεξιὸ μηρὸ τῆς λεγόμενης «Ἀμαζόνας Sciara», οἱ ὁποῖες ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὸ μάζεμα τοῦ χιτώνα στὴ δεξιὰ πλευρὰ καὶ στὸ κέντρο μπροστά (C. Landwehr, *Die antiken Gipsabgüsse am Baie* [1985] 61 πίν. 26α, γιὰ τὸ πρωτότυπο βλ. Vierneisel-Schlörb, 172 σημ. 14· κατὰ λογο ἀντιγράφων δίνει ἡ M. Weber, Die Amazonen von Ephesos, *JdI* 91, 1976, 30-31).

1240. Πρβ. τὴ λεγόμενη «Κόρη Grimani» (δ.π. σημ. 1236), τὴν Κόρη τοῦ Πειραιᾶ EAM 176 (δ.π. σημ. 1237), τὴν EAM 4762 (δ.π. σημ. 1237), μορφὲς σὲ ἐπιτύμβιες στήλες (H. Diepolder, *Die attischen Grabreliefs des 5. und 4. Jhs. v. Chr.* [1931] πίν. 7, 10, 11, 151), τὰ ἀντίγραφα τοῦ ἀγάλματος τῆς Νεμέ-

σεως τοῦ Ἀγορακρίτου (Δεσπίνης, *Ἀγοράκριτος*, πίν. 35-53), ἢ τῆς λεγόμενης «Ὀλυμπιάδος» (A. Delivorrias, *Das Original der sitzenden «Aphrodite-Olympias»*, *AM* 93, 1978, πίν. 1-14), κλπ.

1241. Πρβ. τὴ μορφὴ τῆς Ἀρτέμιδος στὴν Α ζωφόρο (F. Brommer, *Der Parthenonfries* [1977] 117 πίν. 178-179, 182· L. Kahil, *LIMC* II [1984] 712 λ. «Artemis» ἀρ. 1180a*), καὶ τὴ μορφὴ Κ τοῦ Α ἀετώματος (F. Brommer, *Die Skulpturen der Parthenon-Giebel* [1963] 17-21 πίν. 45-49).

1242. Πρβ. ἐνδεικτικὰ τὴ «σανδαλιζομένη» Νίκη ἀπὸ τὸ θωράκιο τοῦ πύργου τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης (Μουσεῖο Ἀκροπόλεως 973: Μ. Μπρούσκαρη, Τὸ θωράκιο τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης, *ΑΕ* 1998, πίν. 5-6), τὴν σπένδουσα μορφὴ σὲ ἓνα ἀνάγλυφο στὴν Ἐλευσίνα (Μουσεῖο 5095: E. Simon, *Zum Bruchstück eines Weihreliefs in Eleusis*, *AM* 69/70, 1954/55, 45-48 Beil. 24 [Κόρη]: A. Delivorrias, *Doppeldeutigkeiten und Missdeutungen*, στί: *Kotinos, Festschrift E. Simon* [1992] 181-187 πίν. 37, 39 [Ἀφροδίτη]), τὴν Κόρη σὲ ἓνα ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὸν Ραμνούντα (Μόναχο, Γλυπτοθήκη 198: ὁ.π. σμ. 875), τὴ λεγόμενη «Ἡρα Borghese», ποὺ ἡ νεώτερη ἐρευνα ἔδειξε ὅτι ἀνάγεται στὴν Ἀφροδίτη τῶν Ἀμυκλῶν τοῦ Πολυκλείτου (ὁ.π. σ. 239 καὶ σμ. 898), ὅπως καὶ πολλὲς παραστάσεις ποὺ ταυτίζονται μὲ περισσότερη ἢ λιγότερη βεβαιότητα μὲ τὴν Ἀφροδίτη, ὅπως ἡ «Ἀφροδίτη Doria-Pamphili» (Delivorrias, 25 ἀρ. 157*-159*), ἡ «Ἀφροδίτη Οὐρανία» (28 ἀρ. 177*), ἡ «Ἀφροδίτη ἐν Κήποις» (30-31 ἀρ. 193-196*), ἡ Ἀφροδίτη τοῦ Δαφνιοῦ (31-32 ἀρ. 200*-201), ἀντίγραφο τοῦ ὁποῦ μὲ καλυμμένο τὸν ὦμο φαίνεται ὅτι ὑπῆρξε ἡδη στὴν ἀρχαιότητα (32 ἀρ. 203*). Στὰ παραδείγματα αὐτά, λόγω τῆς ἡρεμῆς στάσης, δὲν σχηματίζονται οἱ καμπύλες πτυχὲς στὴ δεξιὰ πλευρά, σιγμιαῖο ἀποτέλεσμα τῆς κίνησης τῆς μορφῆς. Παρόμοιες πτυχὲς δημιουργοῦνται ἴσως μόνο στὴ «σανδαλιζομένη» Νίκη (βλ. τὴ λεπτομέρεια Μ. Μπρούσκαρη, ὁ.π. πίν. 6), ἐνῶ μία ἢ δύο πτυχὲς σχηματίζονται στοὺς τύπους τῆς «Ἀφροδίτης Οὐρανίας» καὶ «ἐν Κήποις».

1243. Τὸ χαρακτηριστικὸ μοτίβο τῆς γύμνωσης ἐνὸς ὄμου συναντᾶται συχνότερα σὲ παραστάσεις Ἀφροδίτης. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. ἀναλυτικὰ: A. Delivorrias, *Problèmes de conséquence méthodologique et d'ambiguïté iconographique*, *MEFRA* 103, 1991, 129-157 εἰκ. 1-37. Ὅπως διαπιστώνει ἡ B. S. Ridgway, ὁ.π. (σμ. 1236) 194: «certain major types probably occurred in more than one version, in more than one place, made by more than one master, and perhaps representing more than one deity». Πρβ. ἀκόμη τὴ μορφὴ σὲ ἓνα ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο ἀπὸ τὸν Ὠρωπό, τοῦ 410 π.Χ. περίπου (Πειραιάς, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο: G. Despinis, *Ein Grabrelief aus Oropos*, *Festschrift N. Himmelmann*, *Bj/b Beih.* 47 [1989] 179-182 πίν. 324). Στὸ συμπέρασμα ὅτι τὰ ἀγάλματα II καὶ III ἀντιγράφουν ἓνα ἄγαλμα τῆς Ἀφροδίτης καταλήγει καὶ ὁ Baumer, 21.

1244. Γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἐπαναλήψεων ἔργων ἡδη ἀπὸ τὴν κλασικὴ ἐποχὴ βλ. F. Brommer, *Vorhellenistische Kopien und Wiederholungen von Statuen*, *Studies Presented to D. M. Robinson* I (1951) 674-682· V. M. Strocka, *Variante, Wiederholung und Serie in der griechischen Bildhauerei*, *JdI* 94, 1979, 143-173· Σ. Καρούζου, Ἀγαλμάτιο τῆς Ἀθηνᾶς στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο, *AntPl* XII (1973) 38 καὶ σμ. 10· 44· O. Palagia, *A Classical Variant of the Corinth/Mocenigo Goddess: Demeter/Kore or Athena*, *BSA* 84, 1989, 331 καὶ σμ. 67.

1245. Στὰ κλασικὰ ἰδίως χρόνια, τὰ κλειστὰ ὑποδήματα ἀποδίδονται σπανιότατα σὲ γυναῖκες καὶ δῆλων συνήθως ὑπηρέτριες, κυρίως ἀλλοεθνεῖς, ἢ γενικότερα ἄτομα ποὺ ἐργάζονταν σὲ ἐσωτερικὸ χώρο (K. D. Morrow, *Greek Footwear and the Date of Sculpture* [1985] 48, 64, 86-87, 121-122, 147-148), ἐνῶ ἀπὸ τὶς γυναικεῖς θεότητες ὑποδήματα φέρει συνήθως ἡ Ὑγεία (πρβ. τὰ διαφόρων τύπων παραδείγματα ἀπὸ τὴν Ἐπίδαυρο **24, 25, 29, 31** καὶ **32**). Ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο κλειστὰ ὑποδήματα φέρει ἀκόμη ἓνα ἄγαλμα «δεομένης», πιθανότατα ἐλληνιστικῶν χρόνων, τὸ ὁποῖο ἐπίσης θὰ ἦταν εἰκονιστικό (ME 555), ὅπως καὶ τὰ ἀγάλματα τῶν γυναικείων μελῶν τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογένειας ἀπὸ τὸ Μητρῶν τῆς Ὀλυμπίας (ὁ.π. σμ. 141) καὶ αὐτὰ τῶν ἱερειῶν ἀπὸ τὸ Ἡραῖο ἐπίσης τῆς Ὀλυμπίας, (ὁ.π. σμ. 189).

1246. Πρβ. ἐνδεικτικὰ τὴν Ἀθηνᾶ τοῦ ψηφισματικοῦ ἀναγλύφου EAM 1467 τοῦ 376/5 π.Χ. (Meyer, *Urkundenreliefs*, 280 ἀρ. A51 πίν. 162), ὅπως καὶ τὸν τύπο τῆς «Ὑγείας Hope» τοῦ α' τετάρτου τοῦ 4ου αἰ. (ὁ.π. σ. 219-221). Γιὰ ἀνάλογους τύπους ποὺ συνήθως ἀναφέρονται ὡς Κόρες βλ. Baumer, 31-43· A. Filges, *Standbilder jugentlicher Göttinnen* (1997).

1247. Γιὰ τὸ ἄγαλμα τῆς λεγόμενης «Δομήτιας» ἀπὸ τὸ Ἡραῖον τῆς Ὀλυμπίας, τὸ μόνο ἀπὸ τὰ ἀντίγραφα τοῦ τύπου τοῦ ὁποῦ σώζεται ἡ εἰκονιστικὴ κεφαλὴ, βλ. παραπάνω σμ. 189.

1248. Ὁ τύπος παρουσιάζεται σὲ ἓνα ψηφισματικὸ ἀνάγλυφο τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. ἀπὸ τὴν Ἑρέτρια, ἃν καὶ στὴ μικροῦ μεγέθους μορφῇ τῆς Ἀρτέμιδος δὲν διακρίνεται ἡ χαρακτηριστικὴ ἀναδίπλωση τῆς παρυφῆς τοῦ ἱματίου ποὺ πέφτει ἀπὸ τὴν τύλη στὸ ἀριστερὸ στήθος καὶ βραχίονα (Μουσεῖο Ἑρέτριας 1175: Meyer, *Urkundenreliefs*, 320 ἀρ. 17 πίν. 553· Baumer, 142 ἀρ. R44 πίν. 344). Ἡ χρονολόγηση τοῦ τύπου στὸν ὕστερο 4ο αἰ. π.Χ. στηρίζεται στὴν ὁμοιότητα τῆς ἀναδίπλωσης τῆς παρυφῆς μὲ τὸ ἀντίστοιχο σημεῖο τοῦ ἀγάλματος τοῦ Αἰσχίνου (δ.π. 173 ἀρ. I). Τὴν ἀντιστοιχία τῶν δύο τύπων σημείωσαν οἱ: C. Watzinger, *Magnesia am Mäander: Die Bildwerke* (1904) 206 σημ. 1· G. Traversari, *Statue iconiche femminili cirenaiche* (1960) 85-86 στὸν ἀρ. 44· Harrison, *Agora I*, 78 στὸν ἀρ. 63. Βασιζόμενος στὴν ἴδια χαρακτηριστικὴ πτύχωση τοῦ ἱματίου τοῦ Αἰσχίνου ὁ Lippold, *Kopien*, 210, ἀπέδωσε στὴν ἴδια ἐποχὴ τὸν τύπο τῆς μιᾶς κόρης τοῦ Balbus, ἀπὸ τὸ Herculaneum (Νεάπολη, Museo Nazionale 6248: G. E. Rizzo, *Prassitele* [1932] 90 πίν. CXXXIV· Bieber, *Copies*, 150, 196 εἰκ. 685-686), ἕνα ἀκόμη ἀντίγραφο τῆς ὁποίας ὑπῆρχε στὸ ἐμπόριο στὴ Ρώμη (EA 1182 [W. Amelung]). Ὁ τύπος αὐτὸς παρουσιάζει ἀντίστροφη στάση τῶν ποδιῶν, ἡ κάλυψη ὅμως καὶ τοῦ δεξιοῦ στήθους ἀπὸ τὴν τύλη τοῦ ἱματίου ὑποδηλώνει κάποια σχέση μὲ τὴ λεγόμενη «Κόρη Uffizi» ποὺ ἀπαντᾷ ἤδη στὴν Μούσα ποὺ κρατᾷ αὐλοὺς στὴ Βάση τῆς Μαντίνειας. Τὸ πρωτότυπο ἀποδίδεται σὲ ἄγαλμα Κόρης, ἔργο τοῦ Πραξιτέλους, σημημένο ἴσως στὴν Ἐλευσίνα, ὅπως ὑποδεικνύει ἡ ἐπανάληψή του σὲ ἀναθηματικὰ ἀνάγλυφα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. (πρβ. G. E. Rizzo, δ.π. 90-91, 102-103 πίν. CXXXI, CLI-CLIV· Baumer, 31-34, 36-39, 96-97 ἀρ. G6/I πίν. 81). Τὸν τύπο τῆς «Δομίτιας» συνδέουν μὲ τὴν «Κόρη Uffizi» οἱ: A. Hekler, δ.π. (σημ. 1227) 175, 220: τύπος XX· G. Traversari, δ.π. 85-86 στὸν ἀρ. 44· Bieber, *Copies*, 196. Οἱ διαφοροποιήσεις ὅμως στὸ ἱμάτιο, τόσο στὴν κάλυψη τοῦ δεξιοῦ στήθους, ὅσο καὶ στὸ μεγαλύτερο μήκος του στὴν «Κόρη» ὑποδεικνύουν ὅτι οἱ δύο τύποι ἀνάγονται σὲ διαφορετικὰ πρωτότυπα.

1249. Κατάλογο ἑνδεκα ἀντιγράφων δίνει ὁ Kruse, 430 σημ. 105. Ἐνα ἀπὸ αὐτὰ βρίσκεται στὴ Ρώμη (ἀδημοσίευτο), ἐνῶ αὐτὸ ποὺ βρίσκεται στὸ Ἀνάκτορο τῶν Δόγηδων στὴ Βενετία πιθανὸν προέρχεται ἀπὸ τὸν ἐλληνικὸ χῶρο (EA 2409). Ἐνα ἀντίγραφο βρέθηκε στὴν Κυρήνη (Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο C17088: G. Traversari, δ.π. 85-86 ἀρ. 44 πίν. XXI4· E. Rosenbaum, *Cyrenaican Portrait Sculpture* [1960] 92, 93 ἀρ. 159 πίν. LXXII8· Kruse, 179 ἀρ. D92, ὁ ὁποῖος τὸ θεωρεῖ σύγχρονο τοῦ ἀντιγράφου ἀπὸ τὸ Νυμφαῖο τοῦ Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ στὴν Ὀλυμπία καὶ ἀναγνωρίζει ἄμεση ἐλληνικὴ ἐπίδραση). Ἐνα ἄγαλμα προέρχεται ἀπὸ τὴν Ἀπολλωνία στὴν Ἀλβανία (Σοβιετικὴ Ἀρχαιολογία [ρωσικά] 1959.4, 179 εἰκ. 11· Kruse, 430 σημ. 105 ἀρ. 11), ἐνῶ ἀδημοσίευτα (:) μένουν ἕνα θραῦσμα στὴ Γόρτυνα καὶ τὸ ἀντίγραφο τῆς Περγάμου. Ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα ἑξὶ ἀντίγραφα, ἕνα θραῦσμα βρέθηκε στὴν Ἀγορὰ τῆς Ἀθήνας (Μουσεῖο Ἀγορᾶς S 1345: Harrison, *Agora I*, 78 ἀρ. 63 πίν. 40 [τῶν μέσων περίπου τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.]), ἕνα ἄγαλμα πολὺ καλῆς ποιότητος προέρχεται ἀπὸ τὴν Πάτρα (Μουσεῖο Πάτρας 129: Kruse, 184 ἀρ. D95 πίν. 68, ὅπου τὸ χρονολογεῖ περὶ τὸ 150 μ.Χ.), ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα τρία ἀντίγραφα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν «Δομίτια», προέρχονται ἀπὸ τὴν Ὀλυμπία. Πρόκειται γιὰ τὰ ἀγάλματα τοῦ Ἑρώτος καὶ τοῦ Ἐλευσινίου ἀπὸ τὸ Ἡραῖο, τῆς ἐποχῆς τῶν Φλαβίων (δ.π. Κεφ. II: σ. 151-152 καὶ σημ. 189), ἐνῶ στὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. χρονολογεῖται τὸ ἄγαλμα ἀπὸ τὸ Νυμφαῖο τοῦ Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ, ποὺ εἰκονίζει ἴσως τὴν Ἑλπνίκη (δ.π. σημ. 251).

1250. Πλατὶα τύλη, συγκριτικὰ μὲ τῶν ἄλλων ἀντιγράφων, ἀποδίδεται κυρίως στὸ ἄγαλμα τοῦ Ἐλευσινίου στὴν Ὀλυμπία, ὅπου γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ ὁ καλλιτέχνης σχημάτισε χαμηλότερα τὴν κεντρικὴ τριγωνικὴ πτυχὴ καὶ ἔδωσε ἰδιαίτερη ἔμφαση στὶς πτυχὲς ποὺ «ἀναδύονται» ἐπάνω ἀπὸ αὐτή. Στὸ ἄγαλμα ἀκόμη τῆς Ἑλπνίκης ὁ γλύπτης ἀπέδωσε ἐπάνω ἀπὸ τὴν κεντρικὴ πτυχὴ μία ἐπιπλέον ἐπιμήκη πτύχωση, ἀπὸ τὴ δεξιὰ μασχάλη ὡς ἐπάνω στὸ ἀριστερὸ στήθος καὶ τὸν βραχίονα, ἀπὸ τὴν ὁποία «ξεπηδοῦν» οἱ περισσότεροι λοξὲς πτυχές.

1251. Τὸ σωζόμενο δεξιὸ χερί τῆς Ἑλπνίκης δείχνει ὅτι οἱ μορφὲς θὰ κρατοῦσαν φιάλη, ἐνῶ ἡ «Δομίτια» φέρει τὴ χαρακτηριστικὴ ταινία ἱερειῶν στὰ μαλλιά (*vitta*). Εἶναι ἐπίσης πιθανὸν ὅτι τὰ ἀγάλματα ἀπὸ τὸν πρόναο τοῦ Ἡραίου εἰκονίζουν ἐπιφανεῖς γυναῖκες ποὺ χρημάτισαν ἱέρειες τῆς Ἥρας. Δὲν μπορεῖ ὅμως νὰ ἀποδειχθεῖ ἀνάλογη ιδιότητα καὶ γιὰ τὰ ὑπόλοιπα ἀντίγραφα.

1252. Βλ. σ. 267 στὸ πλαίσιο τῆς εἰκονογραφίας τῶν ἱσιακῶν μορφῶν.

1253. Τὰ ἀγάλματα θὰ λαξεύθηκαν στὸ ἴδιο ἐργαστήριο καὶ ἀπὸ τὸν ἴδιο καλλιτέχνη (δ.π. σ. 148-149). Γιὰ τὸν τόπο εὑρεσης βλ. σ. 297.

1254. Ἡ ἴδια στάση τῶν ποδιῶν δύο παρατακτικὰ τοποθετημένων μορφῶν παρατηρεῖται ἤδη

στην αρχαϊκή εποχή, στη στήλη του Δέρμυος και του Κιτύλου από την Τανάγρα, όπου οι δύο κοῦροι αποδίδονται μετωπικά, προβάλλοντας τὸ ἀριστερὸ καὶ τὸ δεξιὸ σκέλος ἀντίστοιχα (EAM 56: J. Floren, *Die griechische Plastik I. Die geometrische und archaische Plastik*, *HdArch* [1987] 316 πίν. 283 [τῶν ἀρχῶν τοῦ 6ου αἰ. π.Χ.]). Γιὰ τὴ συμμετρία τῶν συνταγμάτων δύο ἀγαλμάτων ὡς πρὸς τὸν κεντρικὸ ἄξονα, δηλαδὴ τὴν ἀντίστροφη στάση τῶν μορφῶν, βλ. E. B. Harrison, *Alkamenes' Sculpture for the Hephaisteion: Part I, The Cult Statues*, *AJA* 81, 1977, 150, ἡ ὁποία ἀναγνωρίζει γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ τὴ λεγόμενη «'Αθηνᾶ Velletri» ὡς ἀντίγραφο τῆς 'Αθηνᾶς 'Ηφαιστείας καὶ ἀρνεῖται παλαιότερες ἀπόψεις ποὺ ἀποκαθιστοῦσαν τὴν 'Αθηνᾶ νὰ ἔχει τὴν ἴδια στάση μὲ τὸν 'Ηφαιστο.

1255. Ἐνα παράδειγμα κατὰ τὸ ὁποῖο οἱ γονεῖς ἀνέθεσαν στὸ Ἱερὸ τὰ ἀγάλματα μόνο τῶν παιδιῶν τοὺς δίνει ἡ ἐπιγραφή IG IV² 232, στὴν ἐξέδρα BA τῆς Θόλου (Βλ. Κεφ. IV: σ. 296).

1256. Γιὰ τὸ ἄγαλμα τοῦ Αἰσχίνου βλ. παραπάνω σ. 173 ἀρ. I.

1257. Βασικὴ γιὰ τοὺς ἱματιοφόρους χωρὶς ἐπὶ μέρους διάκριση τύπων εἶναι ἡ μελέτη τῆς Polaschek. Ἐπίσης, M. Bieber, *Roman Men in Greek Himation*, *Proceedings of the American Philological Society* 103, 1959, 374-417, καὶ *Copies*, 129-147 εἰκ. 581-663, ἐργασίες χρήσιμες γιὰ τὴν πλούσια εἰκονογράφησή τους, περιέχουν ὅμως λάθη, καθὼς συμπεριλαμβάνουν π.χ. τοὺς togati τῆς δημοκρατικῆς περιόδου ποὺ φοροῦν τὴν toga σὰν ἱμάτιο, πράγμα τὸ ὁποῖο ἀνασκευάζει ἡ Polaschek, 5-13 (βλ. κ.π. σημ. 1278). Βλ. ἀκόμη: Harrison, *Agora I*, 74-78· E. Rosenbaum, ὁ.π. (σημ. 1249) 80-83· A. Lewerentz, *Stehende männliche Gewandstatuen im Hellenismus* (1993).

1258. Γιὰ τὸ ἄγαλμα τοῦ Σοφοκλέους ἀπὸ τὴν Terracina στὸ Βατικανό (Museo Gregoriano Profano 9973) βλ. κυρίως: L. Alschér, *Griechische Plastik IV* (1956) 65 κέ. εἰκ. 22 πίν. II F (ἀπὸ πολλὰς γωνίες)· G. M. A. Richter, *The Portraits of the Greeks II* (1965) 129 ἀρ. 2 εἰκ. 675-677, 680· Vorster, 154-159 ἀρ. 67 εἰκ. 297-308· A. Lewerentz, ὁ.π. 248-249 ἀρ. I.17.

1259. Γιὰ τὰ ἀντίγραφα τοῦ τύπου τοῦ Αἰσχίνου θὰ γίνῃ λόγος παρακάτω. Ὁ τύπος τοῦ Σοφοκλέους, σχεδὸν ἀποκλειστικὰ στὴν παραλλαγή μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι μπροστά, ἐνῶ ἀπαντᾷ σὲ ἑλληνιστικὰ ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα (Pfuhl-Möbius I-II, σπορ.), δὲν ἔγινε ἀγαπητὸς στὰ μετέπειτα χρόνια. Τὸν τύπο αὐτὸ ἀκολουθεῖ ἕνας κορμὸς ἀπὸ τὴν Κῶ (Μουσεῖο Ρόδου 13576: R. Kabus-Preibhofen, *Die hellenistische Plastik der Insel Kos*, *AM Beih.* 14 [1989] 222-224 ἀρ. 41 πίν. 541-3 [τῶν μέσων τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ.]). Ὡς παραλλαγὴς θὰ μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν: ἕνας κορμὸς στὴ Σάμο (Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο 867: Polaschek, 31-32 [τοῦ β' μισοῦ τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. - ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου]· R. Horn, *Samos XII: Hellenistische Bildwerke* [1972] 27-28, 95-96 ἀρ. 33 πίν. 34-35 Beil. 4 [τῶν μέσων περὶ τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ.]· A. Lewerentz, ὁ.π. 244-245 ἀρ. 1.7 [τοῦ γ' τετάρτου τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.]), ἕνα ἄγαλμα στὴ Βερόνα (Museo Civico: M. Bieber, ὁ.π. 376 εἰκ. 2a· Polaschek ὁ.π.), καθὼς καὶ δύο πανομοιότυπα ἀγάλματα στὴν Κωνσταντινούπολη (Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο 1180) καὶ σὲ ἰδιωτικὴ συλλογὴ στὴν Ἑλβετία, προερχόμενα ἀπὸ τὴν Ἑλευσίνα (A. Lewerentz, ὁ.π. 247-248 ἀρ. I.15-16 εἰκ. 10-11 [τῶν μέσων τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. καὶ τῆς ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίων ἀντίστοιχα]). Τὰ ἔργα αὐτὰ διαφέρουν στὴν πτύχωση, ποὺ συνδέεται περισσότερο μὲ αὐτὴ τοῦ Αἰσχίνου.

1260. Ὁ τύπος ἀναφέρεται συχνὰ ὡς «palliat» καὶ ἀνάγεται στὴν κλασικὴ περίοδο. Γιὰ τὸν Διοσκουρίδην (Μουσεῖο Δήλου A 7763) βλ. Marcadé, 325-328 πίν. LXV-LXVIII· A. Lewerentz, ὁ.π. 241 ἀρ. I.1 εἰκ. 1.

1261. Βλ. Κεφ. II: σ. 173 ἀρ. I-IV.

1262. Ὁ.π. σ. 208 κέ.

1263. Χρήσιμες γιὰ τὴν ἐντύπωση ποὺ δίνει τὸ ἄγαλμα ὑπὸ διαφορετικὴ κάθε φορὰ γωνία εἶναι οἱ φωτογραφίες: L. Alschér, ὁ.π. πίν. II H. Ἀντίθετα, ὁ F. Hiller, ὁ.π. 53-61 πίν. 12-13, πιστεύει ὅτι ἡ κύρια ὄψη τοῦ ἀγάλματος εἶναι αὕτη μὲ τοὺς ὤμους κατενώπιον, ὅπως συμβαίνει στὸ ἀντίγραφο τῆς Κοπεγχάγης (III). Ὑπὸ τὴν γωνία ὅμως αὕτη τὸ ἄγαλμα τοῦ Αἰσχίνου (F. Hiller, πίν. 12), ὅπως καὶ τὸ 116 (πίν. 123) φαίνονται ἰδιαίτερα ἀσταθῆ, καθὼς πρὸς τὰ πόδια τὸ πλάτος τῆς μορφῆς μειώνεται σημαντικά.

1264. Πρβ. π.χ. στὴ σημ. 1259 δύο ἀγάλματα ποὺ παρουσιάζουν στοιχεῖα τοῦ τύπου τοῦ Αἰσχίνου κυρίως στὴν πτύχωση, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ στάση τοῦ ἀγάλματος τοῦ Σοφοκλέους.

1265. EAM 244: Polaschek 33-35 καὶ σημ. 89-90· 147 ἀρ. 1 (τῆς ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου)· J. P. Nemeier, *Kopien und Nachahmungen im Hellenismus* (1985) 143-145 (τῶν ἀρχῶν τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.)· A. Lewerentz, ὁ.π. 242-243 ἀρ. I.4 εἰκ. 3-6 (τῶν ἀρχῶν τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.).

1266. Πρβ. π.χ. τις άκτινωτές πτυχές στο δεξιό ισχίο του νέου (A. Lewerentz, ό.π. εικ. 5).

1267. Τόν τύπο άκολουθοϋν με μικρές παραλλαγές ένα άγαλμα του Άδριανού από την Κυρήνη στο Λονδίνο (Βρετανικό Μουσείο 1381: Niemeyer, 90 άρ. 31 πίν. 91), ένα άγαλμα ιερέα (;) από την Κύζικο, της ίδιας έποχής (Κωνσταντινούπολη, Άρχαιολογικό Μουσείο 103: Inan-Rosenbaum I, 109-110 άρ. 111 πίν. LXV), ένα άκέφαλο άγαλμα στην Άλικαρνασσό, της έποχής των Άντωνίνων (F. Hiller, ό.π. πίν. 131· Polaschek, 71-72· A. Lewerentz, ό.π. 242 άρ. I, 3 εικ. 2).

1268. Βλ. Κεφ. IV: σ. 295, για τη σχέση του αγάλματος **116** με την κεφαλή **104** και τη βάση με την έπιγραφή IG IV² 687, που βρέθηκαν στον ίδιο χώρο.

1269. Για τις μορφές του Έρμού με χιτώνα και χλαμύδα βλ. παραπάνω σ. 255-257.

1270. Για τη χλαμύδα δέν έχει άκόμη δημοσιευθεί μία έπισημαμένη μελέτη. Βλ. κυρίως M. Bieber, *Griechische Kleidung* (1928) 22-23, 69-71, 83 πίν. XXXV-XXXVIII, LV. Ή λέξη θεωρείται αιολική-θεσσαλική (W. Amelung, στή: RE III [1899] 2342 λ. «Chlamys»· Liddel-Scott⁹ [1968] 1993 λ. «Χλαμύς»). Για την προέλευση της χλαμύδας από τη Θεσσαλία ή τη Μακεδονία, οι πηγές δέν συμφωνοϋν. Χαρακτηριστικά, *χλαμυδοφορεῖν* σήμαινε *θεπάλειν* κατά τον γραμματικό Πολυδεύκη του 2ου αϊ. μ.Χ.· πρβ. τις μορφές των θεσσαλών άρχόντων στο άνάθημα του Δαόχου στους Δελφούς, του 336-332 π.Χ. (T. Dohrn, Die Marmor-Standbilder des Daochos-Weihgeschenk in Delphi, *AntPl* 8 [1969] 46-49 πίν. 26-29). Ή χλαμύδα και ή καυσία θεωροϋνταν επίσης ως ή τυπική ένδυμασία των Μακεδόνων (V. v. Graeve, *Der Alexandersarkophag und seine Werkstatt*, *IstForsch* 28 [1970] 85-86 και σημ. 12, 14· Ch. Saatsoglou-Paliadeli, Aspects of Macedonian Costumes, *JHS* 113, 1993, 143-145· O. Palagia, The Enemy Within: A Macedonian in Piraeus, στή: *Regional Schools*, 16-17, 24 σημ. 5-10).

1271. Τις φιλολογικές μαρτυρίες παραθέτουν οι W. Amelung, ό.π., και Liddel-Scott, ό.π., όσον άφορᾷ κυρίως την κλασική και έλληνιστική περίοδο, ενώ για τη ρωμαϊκή βλ. S. Lauffer, *Diokletians Preisedikt* (1971) 261 στο 19.1α-3. Σχετικά με μορφές εφήβων και στρατιωτών με χιτωνίσκο και χλαμύδα βλ. O. Palagia-D. Lewis, The Ephebes of Erechtheis, 333/2 B.C. and Their Dedication, *BSA* 84, 1989, 338 και σημ. 17. "Άγνωστη είναι ή ταυτότητα του άνδρα με χιτωνίσκο και χλαμύδα που στεφανώνεται από ένα θωρακοφόρο, ίσως τόν «έπόνυμο ήρωα», σέ ένα ψηφισματικό άνάγλυφο του τέλους του 4ου αϊ. π.Χ. (EAM 2947: Meyer, *Urkundenreliefs*, 309 άρ. A157 πίν. 461). Στα έπιτύμβια άνάγλυφα χλαμυδοφόροι εικονίζονται κυρίως νέοι που τις περισσότερες φορές σχετίζονται με στρατιώτες και γενικότερα άφηρωισμένες μορφές (πρβ. ιδίως τὰ παραδείγματα από τη Μικρά Άσία: Pfuhl-Möbius I, πίν. 29-30, 53· II, πίν. 208-214). Με χιτωνίσκο και χλαμύδα πορπωμένη στον δεξιό ώμο εικονίζονται οι λατρευτές, άπλοι δηλ. άνθρωποι, σέ ένα άναθηματικό άνάγλυφο στον Πάνα, τον Άπόλλωνα, τον Έρμη και τις Νύμφες, του ύστερου 2ου αϊ. π.Χ., από την Ν κλιτή της Άκρόπολης (EAM 1966: Travlos, *Athen*, 138 εικ. 193· Zagdoun, 116, 228 άρ. 59 πίν. 35 εικ. 130). Για τους ποιμένες βλ. N. Himmelmann, *Über die Hirten - Genre in der antiken Kunst* (1980) 117. Πρβ. τις δύο μορφές στα άκρα ενός άναγλύφου στη Ρώμη, της έποχής των Φλαβίων (Museo Nuovo 1739, 1740: N. Himmelmann, ό.π. 117-120 πίν. 46-49). Παραδείγματα κυνηγών ύπάρχουν κυρίως σέ σαρκοφάγους (B. Andreae, *Die römischen Jagdsarkophage*, *ASR* I 2 [1980] πίν. 1-125, όπου φαίνεται ότι κυριαρχεί ή άπλή ήμικυκλική χλαμύδα).

1272. Πρβ. Πλούταρχου, Άντώνιος, 54.8: «Πτολεμαῖον δέ κρηπῖσιν και χλαμύδι και κανοῖα διαδηματοφόρῳ κεκοσμημένον, αὕτη γάρ ἦν σκενὴ τῶν ἀπ' Ἀλεξάνδρον βασιλέων...». Βλ. κ.π. σημ. 1270.

1273. Πρβ. τὸ άγαλμα του χλαμυδοφόρου από την Οικία του Διονύσου στη Δήλο (Μουσείο Δήλου A 4142: F. Quéyrel, *Rémarques sur la décoration sculptée de la Maison du Dionysos à Délos*, *BCH* 112, 1988, 438-441 εικ. 7), ενώ στην πρώτη έποχή του Αύγούστου άνήκει ή άνάγλυφη παράσταση του Ζώιλου με μεγάλη χλαμύδα, από την Άφροδισιάδα (βλ. παρακάτω σημ. 1294).

1274. Έκτός της χλαμύδας χαρακτηριστικό ένδυμα των ίππέων ήταν ένα είδος κοντής τηβέννου, ή trabea: πρβ. H. Wrede, Zur Trabea, *JdI* 103, 1988, 381-400. Καμία πάντως παράσταση δέν είναι γνωστή από τον έλληνικό χώρο.

1275. A. Alföldi, Insignien und Tracht der römischen Kaiser, *RM* 50, 1935, 47-51. Τις άπόψεις του ούσιαστικά επαναλαμβάνει ό Niemeyer, 40. Έπίσης, E. Touloupa, Das bronzene Reiterstandbild des Augustus aus dem Nordagäischen Meer, *AM* 101, 1986, 197. Ένδεικτικά παραδείγματα ειρηνικών σκηνών σέ καιρό πολέμου με τον αυτοκράτορα χλαμυδοφόρο βλ. στο Τόξο του Τραϊανού

στο Benevento (M. Rotili, *L'arco di Traiano a Benevento* [1972] πίν. LXXXV, XCIV, CXX-CXXI), στον Κίονα του Τραϊανού (G. M. Koeppel, Die historischen Reliefs der römischen Kaiserzeit IX. Der Fries der Trajanssäule in Rom, *BjB* 191, 1991, 135-138 εικ. 1-55· *BjB* 192, 199, 61-122 εικ. 1-56) και του Μάρκου Αύρηλιου (C. Caprino κ.ά., *La colonna di Marco Aurelio* [1955] σπορ.), και στα αδριάνεια μετάλλια στο Τόξο του Μ. Κωνσταντίνου (δ.π. σ. 154 και σημ. 213). Χαρακτηριστικές είναι οι σκηνές της θυσίας στην Άρτεμιν και στον Ήρακλη (Koeppel IV, 27-28 άρ. 6 εικ. 8· 32 άρ. 10 εικ. 12 αντίστοιχα), όπου ο θυσιάζων αυτοκράτορας καλύπτει με τη χλαμύδα την κεφαλή του. Είναι άγνωστο αν και το άγαλμα του Καλιγούλα (;)/Κλαυδίου με μεγάλη χλαμύδα από την Ακυληία μπορεί να σχετισθεί με τη στρατιωτική ζωή (δ.π. σημ. 124).

1276. Πρβ. τις στήλες του 2ου αϊ. π.Χ. Pfuhl-Möbius I, 83-84 άρ. 126 πίν. 29 και άρ. 127 πίν. 30, όπου ο χλαμυδοφόρος κρατά στο καλυμμένο από το ένδυμα άριστερό χέρι δύο δόρατα, ενώ ένα δόρυ κρατά στη στήλη Pfuhl-Möbius I, 84 άρ. 128 πίν. 30.

1277. Στρατιωτικός θα ήταν ο άνδρας με tunica και χλαμύδα στην Κωνσταντινούπολη (δ.π. σημ. 209), όπου το στήριγμα έχει τη μορφή θώρακα.

1278. Για την toga και την εξέλιξή της, βλ. κυρίως Goette, ιδίως 2-19, ο οποίος συγκεντρώνει τις φιλολογικές μαρτυρίες και διορθώνει τις παλαιότερες απόψεις για τη μορφή της toga στην διάρκεια των αιώνων, όπως τις αναπαρέστησε ή L. Wilson, *The Roman Toga* (1924). Από την παλαιότερη βιβλιογραφία βλ. F. W. Goethert, Studien zur Kopienforschung, *RM* 54, 1929, 178-219 πίν. 38-51· ο ίδιος, στή: *RE* VI 2 [1937] 1651-1660 λ. «toga 2»· Niemeyer, 40-47. Ειδικότερα για την toga της δημοκρατικής περιόδου, ή οποία φοριόταν όπως το ιμάτιο στα ελληνικά εικονιστικά αγάλματα, βλ. O. Vessberg, *Studien zur Kunstgeschichte der römischen Republik* (1941) 175-194, κυρίως 177 σημ. 3, όπου διορθώνει την L. Wilson σε όρισμένα σημεία, θεωρεί ωστόσο toga το ιμάτιο μερικών αγαλμάτων (πίν. 23, 292, 324)· E. H. Richardson - L. Richardson Jr., Ad Cohibendum Bracchium Toga; An Archaeological Examination of Cicero, Pro Caelio 5.11, *YaleClSt* 19, 1966, 253-268· D. E. E. Kleiner - F. S. Kleiner, Early Roman Togate Statuary, *BullCom* 87, 1980/81, 125-133 πίν. XLIII-LV· Goette, 22-28, 106-112 πίν. 1-5. Για την έτρονσική καταγωγή της toga βλ. κυρίως G. German, Etruskische Togati, *AntPl* XI (1969) 23-45 ιδίως 38-43 πίν. 8-24.

1279. L. Wilson, δ.π. 39-42 εικ. 9-16, ή οποία τους χρονολογεί στη δημοκρατική εποχή, ήδη στον 3ο και τον 2ο αϊ. π.Χ. Σωστότερη φαίνεται ή άποψη των D. E. E. Kleiner - F. S. Kleiner, δ.π. 126-127, οι οποίοι τους ανάγουν στην εποχή του Αύγουστου και για τον λόγο ότι είναι λαξευμένοι σε μάρμαρο της Luna, ή εύρεία χρήση του οποίου στη Ρώμη άρχισε γύρω στο 30 π.Χ. (οι ίδιοι, A Heroic Funerary Relief on the Via Appia, *AA* 1975, 257-259· V. Kockel, *Die Grabbauten vor dem Herkulaner Tor in Pompeji* [1983] 144 και σημ. 664-665· Goette, 21 και σημ. 88).

1280. Goette, 24-27, ο οποίος τονίζει την ελληνιστική επίδραση στη μορφή αυτή που ονομάζει «Pallium-Typus». Παράλληλα, υπάρχει και ο τύπος όπου ή δεξιά πλευρά του κορμού (από το δεξί ισχίο ως τον άριστερό ώμο) είναι άκάλυπτη, όταν άπαιτούνταν κίνηση του χεριού. Η μορφή αυτή άπαντά σε λίγα παραδείγματα, κυριότερο των οποίων είναι ο λεγόμενος «Arringatore» (Φλωρεντία, Museo Archeologico: K. Fittschen, Der Arringatore, ein römischer Bürger?, *RM* 77, 1970, 177-184 πίν. 74-76 [των χρόνων μετά το 89 π.Χ.]· Goette, 106 άρ. Aa2 πίν. 11 [του α' τετάρτου του 1ου αϊ. μ.Χ.]), ή ο togatus στον βωμό του Domitius Ahenobarbus (Λούβρο Ma 975: H. Kähler, *Seethiasos und Census*, *MAR* VI [1966] 15-40 πίν. 4, 5, 10 [περί το 70-60 π.Χ.]· F. Coarelli, L'«ara di D. Enobarbo» e la cultura artistica in Roma nel II sec. a.C., *DdA* 2, 1968, 302-368 εικ. 1, 2, 28 [περί το 100 π.Χ.]· T. Hölscher, Beobachtungen zu römischen historischen Denkmälern, *AA* 1979, 337-342 [του 97 ή του 70 π.Χ.]· Goette, 106 πίν. Aa4 πίν. 13 [του α' τετάρτου του 1ου αϊ. π.Χ.]).

1281. Ό.π. σ. 140 και σημ. 96-100. Ειδικά για την toga των μορφών βλ. L. Wilson, δ.π. 43-60 εικ. 17-21.

1282. Έξάιρεση άποτελούν ή παιδική μορφή Koeppel VI άρ. 38 και ο Pontifex Maximus (Άγρίππας) άρ. 28 της Ν ζωφόρου.

1283. Το sinus δέν πρωτοεμφανίζεται στους togati του Ara Pacis, όπως γενικά πιστεύεται, αλλά ήδη στην προηγούμενη δεκαετία: πρβ. έναν togatus από τη ζωφόρο του ναού του Απόλλωνος Σωσιανού στη Ρώμη, όπου το sinus φθάνει ως το μέσο του μηρού, ενώ ή lacinia άγγίζει σχεδόν το

ἔδαφος (Musei Capitolini 2776: E. La Rocca, *Amazonomachia* [1985] 94 εἰκ. 22· A. Viscogliosi, *Die Architekturdekoration der Cella des Apollo-Sosianus Tempel, Kaiser Augustus*, 145 ἀρ. 41· Koeppel VI, 36 ἀρ. 1 μορφή 19 εἰκ. 3 [γὰρ τὸν ναὸ βλ. σ. 17-21, ὅπου τὸν χρονολογεῖ περὶ τὸ 30 π.Χ.]· Goette, 113 στὸν ἀρ. Βα3, ὁ ὁποῖος δέχεται μία χρονολόγησι τοῦ ναοῦ πρὶν ἀπὸ τὸ 17 π.Χ.]). Βλ. ἀκόμα τὸν togatus σὲ νόμισμα τοῦ 16 π.Χ. περίπου (O. Vessberg, ὁ.π. πίν. XII ἀρ. 11). Ἀξιοσημείωτη εἶναι μία ὁμάδα τηβεννοφόρων ἀπὸ τὴν Ἰταλία ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὴν πρώτην ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου ὡς αὕτῃ τοῦ Τιβερίου καὶ φέρουν τὴν toga ὡς ἱμάτιο («braccio cohibito»), συγχρόνως ὁμως σχηματίζουν ἓνα σχετικὰ μακρὸ sinus (Goette, 27, 112 ἀρ. Acl-14 πίν. 41-3).

1284. Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ὁ Pontifex Maximus (ἀρ. 28) στῇ Ν ζωφόρῳ, ὁ ὁποῖος φαίνεται ὅτι φορᾷ εὐρύτερη toga ἀπὸ τοὺς ἄλλους, ἴσως λόγῳ ἀξιώματος, μὲ τὸ sinus ὡς τὸ μέσο τοῦ μηροῦ καὶ velatio capitis. Χαρακτηριστικὸ τῶν μορφῶν τοῦ Ara Pacis εἶναι ἐπίσης, ὅτι σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις ἡ toga καλύπτει τὸν δεξιὸ ὦμο καὶ βραχίονα, θυμίζοντας τοὺς τηβεννοφόρους τῆς προηγούμενης περιόδου (ὁ.π. σημ. 1280).

1285. Πολλὲς φορὲς δὲν διακρίνεται ἂν ὑπάρχει umbo, καθὼς μὲ τὸ δεξιὸ χέρι οἱ μορφὲς τὸ κρατοῦν μαζὶ μὲ τὸ balteus, ὅπως οἱ τηβεννοφόροι τῆς προηγούμενης περιόδου. Ἀνάλογη σχετικὰ ἀπόδοσις, μὲ τὸ ὕφασμα νὰ σχηματίζει τὶς χαρακτηριστικὰς σιγμοειδεῖς πτυχὲς ἐπάνω στὸ balteus, χωρὶς νὰ τὸ ἐπικαλύπτει, παρουσιάζει ὁ ἀρκετὰ φθαρμένος, μικροῦ μεγέθους togatus ἀπὸ τὴ Ν ζωφόρῳ τοῦ κυρίως βωμοῦ τοῦ Ara Pacis (Koeppel VI, 144 ἀρ. 33).

1286. Κοπεγχάγη, Ἑθνικὸ Μουσεῖο AB 122 (παλαιότερα Ince Blundell House): Koeppel I, 64-65, 86 ἀρ. 1 μορφή 1 εἰκ. 1 (τῆς ἐποχῆς τοῦ Ara Pacis)· Goette, 107 ἀρ. Aa13 (τῆς πρώτης ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου).

1287. Ρώμη, Casino Massimo: Goette, 29 σημ. 122a πίν. 51.

1288. Goette, 107 ἀρ. Aa18-20. Ἀξιοσημείωτο εἶναι τὸ ἄγαλμα στὰ γραφεῖα τῆς KLM στῇ Ρώμῃ, μὲ μὴ συνανήκουσα κεφαλὴ, ὅπου ἡ velatio capitis καὶ τὸ μορφῆς ἀετοῦ στήριγμα καθιστοῦν πιθανὴ τὴν ταύτισιν μὲ τὸν Αὐγούστο (Goette, 22-23, 107 ἀρ. Aa19 πίν. 14). Ἰδιαίτερα πλαστικὸ καὶ εὐρύ, καλύπτοντας τὸν ὦμο καὶ τὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ βραχίονα, ἀποδίδεται τὸ balteus στὸ ἄγαλμα ἀπὸ τὴν Πίρα τῆς Ἰσπανίας (Σεβίλλη, Museo Arqueologico 748: Goette, 22-23, 107 ἀρ. Aa20 πίν. 15). Ἀνάλογη διαμόρφωσις παρουσιάζουν δύο θραύσματα τηβεννοφόρων ἀπὸ τὴ Σικελία, στὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι πιθανὸν ὅτι τὸ umbo σχημάτιζε ἓνα δεύτερο «balteus» ἀπὸ τὸ κέντρο πρὸς τὸν ὦμο (Παλέρμο, Museo Nazionale 5644: N. Bonacasa, *Ritratti greci e romani della Sicilia* [1964] 134-135 ἀρ. 180-181 πίν. LXXX· Goette, 107 ἀρ. Aa18).

1289. F. W. Goethert, ὁ.π. (σημ. 1278) 217-218 πίν. 511-2, ὁ ὁποῖος τοὺς θεωρεῖ ἑλληνικῆς προέλευσης· Amedick, 5-8, ἡ ὁποία χρονολόγησε τὰ ἀγάλματα αὐτὰ στὴν περίοδο πρὶν ἀπὸ τὸ 15 π.Χ.· Goette, 49-50, 133 ἀρ. Bb 61 πίν. 204· 135 ἀρ. Bb 89-98 πίν. 20-211, ὁ ὁποῖος πιστεύει ὅτι τυπολογικὰ ἡ μορφή αὕτῃ τοῦ umbo στὰ ἀδριάνεια ἀγάλματα εἶναι δείγμα ἐπιστροφῆς σὲ παλαιότερα πρότυπα, ποὺ μὲ τὴ σειρά τους ἀποδόθηκαν σὲ ἑλληνικὴ ἐπιρροή. Στὰ ἀγάλματα αὐτὰ ἡ παρυφή τῆς toga ἔρχεται ἀπὸ τὸν δεξιὸ ἀστράγαλο στὸ ἀριστερὸ χέρι, ἀφήνοντας ἀκάλυπτο τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἀριστεροῦ σκέλους, ἐνῶ, ἐκτὸς ἀπὸ δύο περιπτώσεις, ἀποδίδεται ἓνα πολὺ μακρὸ sinus. Ἐξαίρεσεις ἀποτελοῦν δύο ἀγάλματα χωρὶς οὐσιαστικὰ sinus ποὺ προέρχονται προφανῶς ἀπὸ τὸ ἴδιο ἐργαστήριον (Παρίσι, Λοῦβρο Ma 1212· Βενετία, Museo Archeologico 10: Goette, 50, 133 ἀρ. Bb95, 97 πίν. 215, 221). Χαρακτηριστικὴ εἶναι στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ τήβεννος τοῦ ἀγάλματος τοῦ Ἀδριανοῦ στῇ Ρώμῃ, μὲ velatio capitis, ὑποτυπῶδες umbo ποὺ σχηματίζεται ἀρκετὰ ψηλά, τὸ sinus δὲν ξεχωρίζει ἀπὸ τὸ balteus, καθὼς ἔχει περίπου τὸ ἴδιο πλάτος ὡς τὸν ὦμο καὶ χωρίζεται σὲ ἐπμέρους παράλληλες συστάδες πτυχῶν (Museo Capitolino, Atrio 36: Niemeyer, 35 ἀρ. 16 πίν. 61· Fittschen-Zanker I, 53-54 ἀρ. 51 πίν. 57).

1290. Σὲ βωμοὺς μὲ γραπτὴ διακόσμησις καὶ σὲ τοιχογραφίες στῇ Δῆλῳ ὑπάρχουν παραστάσεις τηβεννοφόρων ποὺ σχετίζονται μὲ τὶς λατρευτικὰς ἐκδηλώσεις τῆς ἰταλικῆς παροικίας τῆς περιόδου 120-69 π.Χ. (Ph. Bruneau, *Recherches sur les cultes de Delos à l'époque hellénistique et à l'époque impériale* [1970] 594-603, 615-620 πίν. X1, X11· Froning, 118 σημ. 43). Σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις εἰκονίζεται ἡ toga exigua τῆς δημοκρατικῆς περιόδου, τὸ μικρὸ μέγεθος τῆς ὁποίας γίνεται ἰδιαίτερα αἰσθητὸ ὅταν οἱ μορφὲς ἔχουν καλυμμένη τὴν κεφαλὴν (πρβ. Ph. Bruneau, ὁ.π. πίν. X11). Χαρακτηριστικὸ τῆς

δυσκολίας που υπάρχει πολλές φορές στην αναγνώριση του ενδύματος αποτελεί το γεγονός ότι η Froning, ὁ.π., παραπέμπει κυρίως σε μία από τις νεώτερες χρονολογικά τοιχογραφίες, όπου διακρίνεται καθαρά ότι μπροστά στη δεξιά κνήμη των τριών μορφών σχηματίζεται γωνία· πρόκειται ἐπομένως για ἱμάτιο διευθετημένο σὰν toga (U. Bezzera de Meneses-H. Sarian, *Nouvelles peintures liturgiques de Délos*, *BCH Suppl.* I (1973) 90 ἀρ. 13 εἰκ. 21-22· Ph. Bruneau, ὁ.π. mur 592 Γ/1). Ἀνάλογες δυσκολίες διαπιστώνονται καὶ σὲ παραστάσεις ἐπιτυμβίων στηλῶν ἀπὸ τὴν Ρήνεια (Goette, 26 καὶ σημ. 116 ἀρ. a-f). Ἐνῶ στὴ στήλη τοῦ Λούβρου ἡ παράσταση εἶναι σαφὴς καὶ ἡ μορφή φέρει toga χωρὶς sinus καὶ umbo (MQ 3628: M. Th. Couilloud, *Délos XXX: Les monuments funéraires de Rhénée* [1974] 97 ἀρ. 91 [τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.]· Goette, ὁ.π. ἀρ. e), δὲν συμβαίνει τὸ ἴδιο σὲ μία στήλη ὅπου ἡ ὀρθία μορφή φέρει ἔνδυμα διευθετημένο ὅπως ἡ toga τοῦ λεγόμενου «Arringatore» (ὁ.π. σημ. 1280)· ἡ γωνία ὅμως ποὺ ἀποδίδεται εὐκρινῶς στὴν κάτω παρυφή, σὲ ὕψος τοῦ ἀριστεροῦ γονάτου, ὑποδεικνύει ἕνα ἱμάτιο (Μουσεῖο Δήλου: Marcadé, 328 πίν. 64· M. Th. Couilloud, ὁ.π. 123 ἀρ. 167 πίν. 39 [τοῦ γ' τρίτου τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.], ἡ ὁποία δεχεται τὴν ἄποψη τοῦ J. Marcadé ὅτι πρόκειται γιὰ toga ἀποδοσμένη ἀπὸ Ἑλληνα γλύπτη· Goette, ὁ.π. ἀρ. d, ὁ ὁποῖος ἀναφέρεται ἐπίσης σὲ togatus τῶν μέσων τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.).

1291. Ὁ.π. σ. 141 καὶ σημ. 107. Γιὰ τὸ μήκος τοῦ sinus βλ. στὴ σημ. 1299.

1292. Ὁ.π. σ. 141 καὶ σημ. 108.

1293. Ὁ.π. σ. 141 καὶ σημ. 103.

1294. K. Erim, στίο: A. Alföldi, *Aion in Mérida und in Aphrodisias*, *MB* 6 (1979) 35-37 πίν. 24· Goette, 27, 112 ἀρ. Ab 119· R. R. R. Smith, *Aphrodisias I: The Monument of C. Julius Zoilos* (1993) 27-28 ἀρ. 2 πίν. 6-7.

1295. I. Κωνσταντινούπολη, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο 609: Inan-Rosenbaum I, 108-109 ἀρ. 222 πίν. CXXII1-2, CXXIV4 (περὶ τὸ 25 π.Χ.)· Linfert, *Kunstzentren*, 38-39 καὶ σημ. 85 εἰκ. 47-48 (τῶν μέσων τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.)· Goette, 41, 129 ἀρ. Ba Gr.1 πίν. 131 (τῆς ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου). II. Σμύρνη, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο (παλαιότερα Basmane 14): Linfert, *Kunstzentren*, 38-40 καὶ σημ. 89 εἰκ. 49-51, ὁ ὁποῖος τὸ χρονολόγησε περὶ τὸ 70 π.Χ., χρονολογία πολὺ ὑψηλὴ κατὰ τὸν K. Tuchelt, *Frühe Denkmäler Roms in Kleinasien, IstMitt Beih.* 23 (1973) 94 σημ. 27· Goette, 41, 129 ἀρ. Ba Gr. 2 πίν. 132 (τῆς ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου).

1296. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Pontifex Maximus στὸν Ara Pacis (βλ. σημ. 1282, 1284) πρβ. τὶς καλὰ χρονολογημένες παραστάσεις τηβενοφόρων σὲ βωμοὺς τῶν Lares: στὴ Φλωρεντία (Uffizi) τοῦ 2 π.Χ. (ὁ.π. σημ. 1175), σὲ Βατικανό (Museo Gregoriano Profano 1155) τοῦ 12-2 π.Χ., καὶ στὴ Ρώμη (Musei Capitolini 855) τοῦ 2 μ.Χ. (E. Simon, *Augustus* [1987] 100 εἰκ. 127· 101 εἰκ. 130).

1297. Πρβ. τὸν λεγόμενο Genius Augusti ἀπὸ τὴν Νεάπολη, μὲ toga χωρὶς umbo, ἀλλὰ μὲ μικρὸ sinus καὶ balteus, τὸ ὁποῖο ἀπὸ τὸ δεξιὸ ἰσχίό ἔρχεται ὀριζόντια στὸν προτεταμένο ἀριστερὸ πῆχυ καὶ πέρφει στὴν ἀριστερὴ πλευρά (Musei Vaticani 259: Niemeyer, 82 ἀρ. 2 πίν. 12 [τῆς ὕστερης ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου]· H. Kunckel, *Der römische Genius*, *RM Erg.* 20 [1974] 26 κέ., 78 A1 πίν. 81, 91 [τῆς ἐποχῆς τοῦ Κλαυδίου]· H. Jucker, *Iulisch-claudische Kaiser- und Prinzenporträts als «Palimpseste»*, *JdI* 96, 1981, 244 σημ. 32 εἰκ. 11 [συμφωνεῖ μὲ τὸν H. Kunckel, ὅπως καὶ μὲ τὴν ἄποψη τοῦ Lippold, *Vat.Kat.* III, 146-148 ἀρ. 555 πίν. 40, 42, 45, ὅτι ὁ γλύπτης ἦταν Ἑλληνας ἀπὸ τὴν Κάτω Ἰταλία ἢ «Μισο-Ἕλληνας»]· Goette, 23 σημ. 97 ἀρ. D4, ὁ ὁποῖος ταυτίζει τὴ μορφή μὲ τὸν Αὐγουστο).

1298. Πρβ. Niemeyer, 47 πίν. 1-8, εἰδικότερα πίν. 7-8 μὲ ἀγάλματα αὐτοκρατόρων (;) τοῦ 3ου καὶ 4ου αἰ. μ.Χ., μὲ τὴν toga διευθετημένη κατὰ τὸν «κλασικὸ» τρόπο· Goette, 42-54, 129-140 ἀρ. Bb1-188 πίν. 14-29.

1299. Ἐξαίροντας τὸ ἄγαλμα τοῦ Αὐγούστου ἀπὸ τὴν Κόρινθο, ὅπου τὸ sinus καλύπτει τὸ γόνατο τοῦ ἀνετοῦ δεξιοῦ σκέλους (ὁ.π. σημ. 107), τὸ μοτίβο αὐτὸ ἐμφανίζεται γιὰ πρώτη φορὰ βεβαιωμένα – στὴν πλαστικὴ τουλάχιστον – στὰ δύο ἀγάλματα τοῦ Καλιγούλα ἀπὸ τὴν Γόρτυνα καὶ σὲ Richmond τῆς Virginia, (ὁ.π. σημ. 119). Στὰ ἔργα αὐτὰ τὸ sinus ἐμφανίζεται πλήρως ἀνεπτυγμένο, γεγονός ποὺ σημαίνει ὅτι ἡ τάση θὰ πρέπει νὰ ἄρχισε νωρίτερα. Οἱ σταθερὰ χρονολογημένες στὴν ἐποχὴ τοῦ Τιβερίου παραστάσεις togati δείχνουν τὸ sinus ὡς ἐπάνω ἀπὸ τὸ γόνατο. Ἀπὸ τὰ παραδείγματα τῆς ὕστερης ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου καὶ αὐτῆς τοῦ Τιβερίου πρβ. τὸ ἄγαλμα τοῦ Αὐγούστου ἀπὸ τὴν Via Labicana (ὁ.π. σημ. 101), τὸν togatus ἀπὸ τὴ Formia στὴν Νεάπολη (ὁ.π.

σημ. 118) ἢ τὸν χάλκινο ἀνδριάντα τοῦ Τιβερίου στὴ Νεάπολη (τῆς ὑστερῆς ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου κατὰ τοὺς K. Kluge - K. Lehmann-Hartleben, *Die antiken Großbronzen II* [1927] 61-65 πίν. XIX [ὅπου καὶ ἄλλα παραδείγματα χάλκινων ἀγαλμάτων τηβεννοφόρων]· τῆς ἐποχῆς τοῦ Κλαυδίου κατὰ τοὺς F. W. Goethert, *Studien zur Korienforschung*, *RM* 54, 1939, 194· Goette, 120 ἀρ. Ba144 πίν. 82, καὶ αὐτῆς τοῦ Τιβερίου κατὰ τὸν L. Polacco, *Il volto di Tiberio* [1955] 137-138 πίν. XXXII [κεφαλή]). Μακρὸ sinus φέρει καὶ ἓνα ἄγαλμα ποῦ ἔχει χρονολογηθεῖ στὴν ἐποχὴ τοῦ Τιβερίου καὶ φέρει toga braccio cohibito (Ρώμη, Collegio Nazareno: Goette, 112 ἀρ. Ac 14 πίν. 43). Τὸ μακρὸ sinus γίνεται πολὺ ἀγαπητὸ ἰδίως στὴν ὑστερὴ ἐποχὴ τοῦ Κλαυδίου καὶ τοῦ Νέρωνος (πρβ. τὰ ἀγάλματα τοῦ Αὐγούστου τῆς Ἀκυλίας ἢ τοῦ Κλαύδιου τοῦ Zadar, ὅ.π. σημ. 123, 124), τὰ παιδικὰ τοῦ Νέρωνος (U. W. Hiesinger, *The Portraits of Nero*, *AJA* 79, 1975, πίν. 1925, 2130), ἀπαντᾷ ὅμως καὶ ἡ μορφὴ ὡς τὸ γόνατο, ὅπως π.χ. στὸ ἄγαλμα τοῦ Τίτου ἀπὸ τῆ Ρώμης (Musei Vaticani 2282: Niemeyer, 84 ἀρ. 12, πίν. 51, ἡ κεφαλὴ τοῦ ὁποίου ἀποσυνδέθηκε ἀπὸ τὸν κορμὸ καὶ θεωρήθηκε ὅτι προέρχεται ἀπὸ ἓνα πορτραῖτο τοῦ Δομιτιανοῦ [M. Bergmann - P. Zanker, *Damnatio Memoriae*, *JdI* 96, 1981, 379-380], ὁ δὲ κορμὸς ἀπὸ ἓνα τοῦ Νέρωνος [H. R. Goette, *Mulleus-Embas-Calceus*, *JdI* 103, 1988, 455 καὶ σημ. 240]). Στὰ λεγόμενα ἀνάγλυφα τῆς Cancellaria, τῆς ἐποχῆς τῶν Φλαβίων, συνυπάρχουν τὸ μακρὸ καὶ τὸ κοντὸ sinus (A. Magi, *I rilievi flavii della Palazzo della Cancellaria* [1945] πίν. I-II). Τὸ μακρὸ sinus κυριαρχεῖ στὸν 2ο αἰ. μ.Χ. ἀντισταθμίζοντας τὴ σταδιακὴ κατάργηση τοῦ umbo (πρβ. τὴ μορφὴ τῆς toga ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Τραϊανοῦ καὶ ἐξῆς: F. W. Goethert, ὅ.π. 210-219· Goette, 54-63, 141-147 ἀρ. Ca1-38, Cb1-28, D1-22, E1-18 πίν. 30-47).

1300. Τὰ γνωστὰ παραδείγματα τηβεννοφόρων μὲ ἔνθετο τμήμα τοῦ ἐνδύματος εἶναι περιορισμένα. Πρβ. ἓναν togatus τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ. ἀπὸ τὴν Leptis Magna μὲ ἔνθετο τὸ umbo· τὸ ἔνθετο τμήμα εἶναι ὅμως μικρῶν διαστάσεων (14 × 7-9 ἐκ.), ἡ δὲ ἐπιφάνεια στὴν ὁποία προσαρμοζόταν εἶναι κατεργασμένη μὲ βελόνι καὶ δὲν ὑπῆρχε τόρμος (G. Traversari - G. Caputo, *Le sculture del teatro di Leptis Magna* [1976] 106-107 ἀρ. 86 πίν. 92· Goette, 124 ἀρ. Ba242). Σὲ ἓνα ἄγαλμα θωρακοφόρου ἀπὸ τὴν Susa (Segusium) τῆς Ἰταλίας ἦταν ἔνθετο τὸ τμήμα τῆς χλαμύδας στὸ στέρνο, ἀπὸ τὴν πόρπη στὸν δεξιὸ ὦμο ὡς τὸν ἀριστερὸ ὦμο (Τορίνο, Museo di Antichità 312: Stemmer, 102 ἀρ. VIII 7 πίν. 704, ὁ ὁποῖος σημειώνει ὅτι ἴσως οἱ τόρμοι εἶναι νεώτεροι).

1301. Γιὰ τὰ calcei καὶ τὶς μορφές τους (*patricii, senatorii, equestres*) βλ. τὴ βασισμένη στὴν εἰκονογραφία ἀλλὰ καὶ στὶς πηγὲς μελέτῃ τοῦ H. R. Goette, *Mulleus-Embas-Calceus*, *JdI* 103, 1988, 449-464 εἰκ. 35-42. Ἡ διάκριση βασίζεται στὸν ἀριθμὸ τῶν *corrigiae*, τῶν ἄκρων δηλ. τῶν ἱμάντων ποῦ πέφτουν ἀπὸ τοὺς κόμπους, στὸ ὕψος περίπου τῶν ἀστραγάλων.

1302. Στὴν περίπτωση τοῦ θραύσματος 123 δὲν ἀποκλείονται οὔτε τὰ calcei equestres, παρ' ὅλο ποῦ εἰκονίζονται σπανιότερα, καθὼς δὲν ἀποδίδονται οἱ πλατεῖς χιαστὶ ἱμάντες στὸν ταρσό. Οἱ ἱμάντες αὐτοὶ δὲν ἀποδίδονται οὔτε στὸ 119, οἱ σωζόμενες ὅμως *corrigiae* ἀποκλείουν τὰ calcei equestres.

1303. Βλ. σ. 287. Διακρίνονται καθαρὰ οἱ τέσσερις *corrigiae*, εἶναι δὲ χαρακτηριστικὸ ὅτι καὶ στὴν περίπτωση αὕτῃ δὲν ἀποδίδονται οἱ ἱμάντες ἐπάνω στὸν ταρσό.

1304. Γιὰ τὴ *velatio capitis* βλ. Niemeyer, 43-46, καὶ τὴν κριτικὴ, κυρίως στὴν ἄποψη ὅτι οἱ μορφὲς αὐτοκρατόρων ὡς *togati capite velato* παρίσταναν τὸ Genius τοῦ αὐτοκράτορα, ἀπὸ τοὺς H. Blanc, *GGA* 223, 1971, 95 κέ. καὶ K. Fittschen, *BjB* 170, 1970, 543· Goette, 52-53 σημ. 271.

1305. Τὴ σημασία τοῦ μαρμάρινου ἀγάλματος σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ αὐτὴ τοῦ χάλκινου, ὅσον ἀφορᾷ τουλάχιστον τὴ Μικρὰ Ἀσία, τονίζει ὁ K. Tuchelt, ὅ.π. (σημ. 1295) 68-90. (Γιὰ τὸν τόπο εὑρεσῆς βλ. Κεφ. IV: σ. 299.)

1306. A. Hekler, *Beiträge zur Geschichte der antiken Panzerstatuen*, *ÖJh* 19/20, 1919, 193-210· Vermeule I-VI, σπορ.· Stemmer, 131-139· W. Radt, *AvP XV: Die Stadtgrabung I. Das Heroon* (1986) 90-91· N. X. Σταμπολίδης, Ὁ θωρακοφόρος ἀρ. AE 268 τῆς Κῶ. Αὐτοκράτορας ἢ ἐλληνιστικὸς ἡγεμόνας; AE 1992, 129-162· Καραναστάση, 209-226.

1307. Γιὰ τὸν ὅρο «οπολὰς» βλ. N. X. Σταμπολίδης, ὅ.π. 138 καὶ σημ. 17. Ὅλα τὰ γνωστὰ παραδείγματα τῆς πρώιμης ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς φέρουν θώρακα τύπου Β. Πρβ. ἐνδεικτικὰ τοὺς θωρακοφόρους στὴ λεγόμενη Σαρκοφάγο τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου (V. v. Graeve, *Der Alexandersarkophag und seine Werkstatt*, *IstForsch* 28 [1970] πίν. 27-31 καὶ 66-68, ὅπου μόνο σὲ μία περίπτωση [πίν. 671, 681] εἰκονί-

ζεται «ἀνατομικός» θώρακας με βαθιά καμπύλη απόληξη χωρίς πτέρυγες) και στην τοιχογραφία στην πρόσοψη του Τάφου των Λευκαδίων (Φ. Πέτσας, *Ὁ Τάφος τῶν Λευκαδίων* [1966] 114-124 πίν. ΣΤ', 5) κ.ά. Ὁ τύπος ἀπαντᾷ καὶ στὴ μέση ἑλληνιστικὴ περίοδο: πρβ. τὶς μορφὲς στὴ ζωφόρο τοῦ μνημείου τοῦ Αἰμιλίου Παύλου στοὺς Δελφούς (H. Kähler, *Der Fries vom Reiterdenkmal des Aem. Paulus in Delphi* [1965] 26 πίν. 11, 4) καὶ ἐξακολούθησε νὰ κυριαρχεῖ ὡς τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους. Χαρακτηριστικά, ὅλες οἱ γνωστὲς παραστάσεις θωρακοφόρων σὲ ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα φέρουν σπολάδα (πρβ. Conze II, ἀρ. 1058 πίν. CCXII· Pfuhl-Möbius I, ἀρ. 284-285 πίν. 52· II, ἀρ. 1271, 1274, 1834, 2275 πίν. 188, 189, 263, 321). Ὁ «ἀνατομικός» θώρακας φαίνεται ὅτι ἐπανερχεῖται σὺν προσκῆνιο τὸ α' μιοῦ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. Τὰ κυριότερα παραδείγματα εἶναι οἱ παραστάσεις στὶς ζωφόρους τοῦ Βωμοῦ τοῦ Διὸς στὴν Πέργαμο (W. Radt ὅ.π. 90 σημ. 116-117) καὶ τὸ Τρόπαιο (;) ἀπὸ τὴ Ν Πύλη τῆς Περγᾶμου (W. Radt, ὅ.π. 90 σημ. 120), τὸ μόνο ὁλόγλυφο ἔργο μὲ μία ἀξιοσημείωτη βαθιὰ καμπύλη ἀπόληξη, ὃχι μόνο στὴν πρόσθια ἀλλὰ καὶ στὴν πίσω ὄψη. Πρὶν, τέλος, ἀπὸ τὸ 146 π.Χ. χρονολογεῖται ἕνας ἀνάλογος τύπου Θωρακοφόρος στὴν Κόρινθο (ὅ.π. σ. 134 καὶ σημ. 47). Ἡ βαθιὰ καμπύλη ποὺ περιβάλλει τὴν κοιλιακὴ χώρα ἀπαντᾷ σὺν ἴσως περγαμηνῆς προέλευσης ἀγάλματι τοῦ Αὐγούστου τῆς Prima Porta (ὅ.π. σημ. 42) καὶ χαρακτηρίζει στὴ συνέχεια τοὺς θώρακες τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων ποὺ στὴ μεγάλη τους πλειονότητα εἶναι «ἀνατομικοὶ» μὲ δύο σειρὲς μεταλλικὲς πτέρυγες ἐπάνω ἀπὸ δερμάτινες κροσσωτὲς λωρίδες (βλ. τὴ μελέτη τοῦ Stemmer).

1308. Οἱ θώρακες τύπου Β κυριαρχοῦν. Ἐνδεικτικά, ἀπὸ τοὺς πολλοὺς θωρακοφόρους τῆς ζωφόρου τοῦ ναοῦ τῆς Ἀρτέμιδος Λευκοφρυγῆς στὴ Μαγνησία ἐπὶ τοῦ Μαιάνδρου μόνο τρεῖς φέρουν «μυωτὸ» θώρακα (A. Yaylali, *Der Fries des Artemision von Magnesia am Maeander, IstMitt Beih.* 15 [1976] πίν. 142, 261 [τοῦ 150-130 π.Χ. (σ. 106-172)]· Ν. Χ. Σταμπολίδης, *Ὁ Βωμὸς τοῦ Διονύσου στὴν Κῶ* [1987] 197-212 [ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 3ου ὡς τὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.]). Ἀπὸ τὸ γ' τέταρτο τοῦ 2ου αἰ. προέρχονται πιθανὸν τὰ θραύσματα ἐνὸς ὑπερμεγέθους «τεθωρακισμένου ἀγάλματος» κάποιου Ἀτταλίδου στὴν Πέργαμο (ὅ.π. σημ. 42 ἀρ. II). Τὸν τύπο αὐτὸ φέρουν καὶ ὅλοι οἱ θωρακοφόροι τῆς Δήλου ποὺ χρονολογοῦνται περὶ τὸ 100 π.Χ. (Marcadé, 329-336 πίν. LXXV-LXXXVI). Κατὰ τὸν 1ο αἰ. π.Χ. ὁ τύπος Β χρησιμοποιήθηκε συχνὰ καὶ ὡς στήριγμα ἀγαλμάτων: πρβ. D. E. E. Kleiner - F. S. Kleiner, *A Heroic Funerary Relief on Via Appia, AA* 1975, 261-262 (σὺν κατάλογο πρέπει νὰ προστεθεῖ ἕνα ἀγαλμάτιο στὴν Πέργαμο [H. Hiller, σὺν: *AvP* XV.1 (1986) 147-155 πίν. 52-56]). Ἐκτενὴν κατάλογο μορφῶν μὲ σπολάδα καὶ δύο σειρὲς κροσσωτὲς λωρίδες δίνει ὁ Ν. Χ. Σταμπολίδης, ὅ.π. 155-162.

1309. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Θωρακοφόρο τῆς Κορίνθου (ὅ.π. σημ. 1307), ὁ τύπος αὐτὸς ἀπαντᾷ σὲ μία μορφὴ ἀπὸ τὴν ζωφόρο τοῦ Ἑκαταίου τῶν Λαγίνων μὲ ἐλαφρὰ βαθύτερη καμπύλη ἀπόληξη (A. Schöber, *Der Fries des Hekateion von Lagina, IstForsch* 2 [1933] πίν. X., ἐνῶ παράλληλα συναντιῶνται οἱ τύποι Α, μὲ βαθιὰ ἀπόληξη [πίν. IX, XXXV (τρόπαιο)] καὶ Β [πίν. XIII, XV, XXIII] - [γὰρ τὴ χρονολόγησι τοῦ ναοῦ βλ. παραπάνω σημ. 56]). Στὴν ὕστερη ἑλληνιστικὴ περίοδο χρονολογεῖται καὶ ἕνα τρόπαιο, ἴσως ἐπιτύμβιο, μὲ πλούσια διακοσμημένο θώρακα, ἀπὸ τὴν Ρόδο (Vermeule I, 33 ἀρ. 3 πίν. II εἰκ. 7). Ἀπὸ τὴν Ἰταλία, σὲ ἕνα ἀπὸ τὰ ἀνάγλυφα τρόπαια τῆς βάσης ἐνὸς μνημείου τοῦ Σύλλα, τοῦ α' τετάρτου τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ., ἡ καμπύλη τοῦ θώρακα δὲν εἶναι ἔντονη (Ρώμη, Palazzo dei Conservatori 2749-52· Βιέννη, Kunsthistorisches Museum 1576: T. Hölscher, σὺν: *Kaiser Augustus*, 384-386 ἀρ. 214). Ἀπὸ τὰ μέσα περίπου τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. προέρχεται τὸ πλησιέστερο παράλληλο τοῦ 124, ὁ Θωρακοφόρος ἀπὸ τὸ Tusculum σὺν Μόναχο (ὅ.π. σημ. 44). Ἐλαφρότατα καμπύλη ἀπόληξη ἀντὶ τῆς συνήθους ὀριζόντιας ἔχει καὶ ὁ τύπος Β Θωρακοφόρος τῆς Νάξου, τοῦ 40 π.Χ. περίπου (ὅ.π. σημ. 43).

1310. Πρβ. τὸν λεγόμενο Δροῦσο τὸν Νεώτερο στὴ Σαρδηνία (ὅ.π. σημ. 43), τὸν κορμὸ ἀπὸ τὸ Ροδοτόβι τῆς Ἡπείρου (ὅ.π. σημ. 42 ἀρ. IV) καὶ αὐτὸν ἀπὸ τὸ Καλαμωτὸ τῆς Θεσσαλονίκης (ὅ.π. σημ. 43). Γὰρ τὸν τύπο αὐτὸν ἐτοιμάζεται ἐκτενὴς μελέτη ἀπὸ τὴν Π. Καρανασάση.

1311. Πρβ. Α. Hekler, ὅ.π. 238-239 ἀρ. 4 εἰκ. 166 (ἀπὸ τὴν Μίλητο)· 240 ἀρ. 9 εἰκ. 168 (ἀπὸ τὶς Τράλλεις: Vermeule I, 62 πίν. XIX εἰκ. 57)· 240 ἀρ. 10 εἰκ. 57 (ἀπὸ τὴν Ρόδα τῆς Ἰστρίας), ὅλοι τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. Κοντὲς εἶναι οἱ πτέρυγες τῆς α' σειρᾶς σὺν θώρακα τοῦ Τιμοκλέους στὴν ἐπιτύμβια στήλη τοῦ ἀπὸ τὴν Ἐπίδαυρο, τῆς Ἀδριάνειας-πρώτης Ἀντωνίνειας περιόδου (Vermeule I, 22-23 ἀρ. E10 πίν. XIX εἰκ. 56· Peek I, πίν. I εἰκ. 1), ὅπως καὶ τοῦ ἀποσπασματικὰ σωζόμενου Α. Βέρου

ἀπὸ τὸ Νυμφαῖο τοῦ Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ στὴν Ὀλυμπία (Μουσεῖο Ὀλυμπίας Λ 166: Bol, *Nymphäum*, 161-164 ἀρ. 31 εἰκ. 72 πίν. 72), ἐνῶ ὁ Μ. Αὐρήλιος φέρει «ἐλληνιστικὸν» θώρακα τοῦ τύπου Β (Μουσεῖο Ὀλυμπίας Λ 150: Bol, *Nymphäum*, 157-158 ἀρ. 30 πίν. 20-21). Ἐνα ἄγαλμα θωρακοφόρου ἀπὸ τὴν Ἰουλία Βασιλικὴ τῆς Κορίνθου, τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀδριανοῦ, ἀκολουθεῖ πιστὰ τὰ ἐλληνιστικὰ πρότυπα στὴ μορφή τοῦ θώρακα, παρουσιάζοντας μία ἐλαφρὰ καμπύλη ἀπόληξη (Μουσεῖο Κορίνθου S 1081: Johnson, *Corinth IX*, 80-81 ἀρ. 143· Vermeule I, 57 ἀρ. 197 πίν. XVI εἰκ. 49· S. S. Weinberg, *Corinth I5: The Twin Basilicas* [1960] 53 πίν. 342).

1312. Πρβ. α) EAM 737, ἐπιτάφιο μνημεῖο τοῦ Προκλέους: H. Diepolder, *Die attischen Grabreliefs des 5. und 4. Jhs. v. Chr* (1931) 50-54 πίν. 46· Vermeule I, 12 ἀρ. A 6 πίν. I εἰκ. 1· VI, πίν. 1· J. Bergemann, *Demos und Thanatos* (1997) 165 ἀρ. 287 πίν. 516 (τοῦ 360-330 π.Χ.). β) Κοπεγχάγη, Γλυπτοθήκη Ny Carlsberg 1508: F. Poulsen, *Catalogue of Ancient Sculpture in the Ny Carlsberg Glyptotek* (1951) 148-149 ἀρ. 206· Vermeule I, 13 ἀρ. A7· Stemmer, 132 σημ. 405. γ) EAM 4864, ἀπὸ τὸν Ἅγιο Δημήτριο (Μπραχάμι): Κ. Δαβάρας, *ΑΔ* 1965, Β1 Χρον. 120 ιγ' πίν. 91γ· Vermeule III, 49-52 ἀρ. S1 πίν. IX1-4 (τοῦ 340-325 π.Χ.)· Stemmer, 90 σημ. 264· 132 σημ. 405 (ἀμέσως πρὶν τὸ διάταγμα τοῦ Δημητρίου τοῦ Φαληρέως). δ) EAM 3668 (κεφαλή: Βερολίνο, Staatliche Museen. Antikensammlung 1972, 15): Β. Θεοφανείδης, *ΑΔ* 11, 1927/28, Παρ. 10 ἀρ. 22 εἰκ. 16 (κορμός)· J. Bergemann, ὁ.π. 175 ἀρ. 630 (τοῦ 330-300 π.Χ.). ε) EAM 834, ἀπὸ τὴν Ἐλευσίνα: Conze IV, ἀρ. 1023 πίν. CCI· J. Bergemann, ὁ.π. 174 ἀρ. 609 (τοῦ 330-300 π.Χ.), μὲ βαθιὰ καμπύλη ἀπόληξη καὶ ἔντονα ἀποδοσμένη τὴ μυολογία, ὅπως καὶ τὸ δ). Πρβ. ἐπίσης τὴ μορφή τοῦ Ἀρεως στὸ ψηφισματικὸ ἀνάγλυφο στὴ Γαλλικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολὴ Ἀθηνῶν, τοῦ 320 π.Χ. (ἀρ. I6: Meyer, *Urkundenreliefs*, 237-239, 304 ἀρ. A 137 πίν. 412).

1313. Stemmer, 140: «Er (der Typus) wird von den klassizistischen Neuschöpfungen des späten 1. Jhs. v.Chr. und der hadrianischer Zeit wieder angegriffen».

1314. Τὰ ἀγάλματα εἶναι οὐσιαστικὰ ἀδημοσίευτα καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἡ παρούσα μελέτη τοῦ τύπου ἔχει προσωρινὸν χαρακτήρα. Ἡ ἀναμενόμενη δημοσίευση τῶν ἔργων ἀπὸ τὴν Π. Καραναστάση ἐλπίζεται ὅτι θὰ δώσει ἀπαντήσεις στὰ χρονολογικὰ καὶ τυπολογικὰ προβλήματα τῶν ἀγαλμάτων αὐτῶν.

1315. Μουσεῖο Πάτρας 82: Vermeule I, 40 ἀρ. 50 πίν. VII εἰκ. 22 (τοῦ 50-75 μ.Χ.)· II, 100 ἀρ. 50 (σχετικὰ κυρίως μὲ τὸν τόπο εὑρεσης)· Stemmer, 140 σημ. 488. Ὁ κορμός βρέθηκε μαζὶ μὲ βάση ποῦ ἔφερε τὴν ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή: CAESARI DIVI F / PHILOMUSUS L. EPIROTICUS (*CIL* III, Suppl. I, ἀρ. 7255). Ὁ Vermeule II δὲν θεωρεῖ βέβαιο ὅτι ἄγαλμα καὶ βάση συνανήκουν, καὶ στὴν περίπτωση ὅμως αὐτὴ τὸ χρονολογεῖ γενικὰ στὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου. Ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή ὅμως λείπει ὁ τίτλος «Augustus», τὸ ἀνάθημα δηλ. ἐγινε πρὶν ἀπὸ τὸ 27 π.Χ. Τὴν σύνδεση ἀγάλματος-βάσης καὶ τὴν ἀπόδοση σὲ ἀνδριάντα τοῦ Αὐγούστου δέχεται ὁ Stemmer, συγκρίνοντας μὲ τὰ ἀγάλματα ἀπὸ τὸ Βουθρωτὸ II καὶ III. Τοῦ ἀγάλματος σώζεται (:) καὶ τὸ ὑψωμένο δεξιὸ χέρι (F. v. Duhn, Bericht über eine Reise in Achaia, *AM* 3, 1878, 74).

1316. Παλαιότερα Βουθρωτὸ: L. M. Ugolini, Il teatro di Butrinto, *RendPontAcc* 11, 1935, 89 κέ. εἰκ. 15· ὁ ἴδιος, *Butrinto* (1937) 146 εἰκ. 91 (τοῦ τέλους τοῦ 2ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.)· Vermeule I, 40 ἀρ. 49 (τοῦ 50-75 μ.Χ., τοῦ ἴδιου ἐργαστηρίου μὲ τὸ I)· Stemmer, 139-140 σημ. 384, ὁ ὁποῖος τὸ ἀνάγει στὴν ἐποχὴ τοῦ Τιβερίου, ὅπως καὶ ὅλο τὸ διακοσμητικὸ πρόγραμμα τοῦ θεάτρου. Πρβ. L. M. Ugolini, *Butrinto*, 137 εἰκ. 84, ὅπου φαίνονται τὰ ἀγάλματα τοῦ θεάτρου ὅπως βρέθηκαν· τὸ θέατρο θεωρεῖται τῆς ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου ἀπὸ τὸν Schwingestein, 144. Ἐνῶς ὅμως τὸ ὑλικὸ μένει ἀδημοσίευτο, δὲν εἶναι δυνατὴ βέβαιη ἀπάντηση στὸ θέμα αὐτό. Ἀναίτια, ὁ P. Moreno, στήν: *EAA* VII, 412-413 λ. «Sosikles», χρονολόγησε τὸ ἄγαλμα στὸ τέλος τοῦ 2ου - ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.· τὸν ἀκολούθησε ὁ J. M. C. Toynbee, Some Notes on Artists in the Roman World, *Collection Latomus* 6 (1951) 25. Τὸ ἄγαλμα θεωρεῖται χαμένο (G. Koch, *Albanien* [1989] 273· ὁ ἴδιος, Ein römischer Kaiser in Dyrrachium, *RM* 102, 1995, 323 σημ. 8).

1317. Ὅπως τονίζει ὁ Stemmer, ὁ.π., ὁ Σωσικλῆς δὲν πρέπει νὰ ταυτίζεται μὲ αὐτὸν τῆς ὁμώνυμης Ἀμαζόνας στὸ Museo Capitolino τῆς Ρώμης καὶ γιὰ τεχνολογικοὺς λόγους (γιὰ τὴν Ἀμαζόνα βλ. M. Weber, Die Amazonen von Ephesos, *JdI* 91, 1976, 46-56). Ἀπὸ τὸ τοπωνυμικὸ Ἀθηναῖος ὁ Vermeule I, 40, 75, ὑπέθεσε ἓνα κοινὸ ἀθηναϊκὸ ἐργαστήριον γιὰ τὰ I, II καὶ IV.

1318. Tirana, Έθνικὸ Ἱστορικὸ Μουσεῖο: G. Koch, ὁ.π.: Stemmer, 140 σημ. 484, ἀναφέροντας ἐπιφυλακτικὰ τὴ φράση τοῦ P. C. Sestieri, στήν: *EAA* II, 235 λ. «Butrinto»: «due statue (di guerrieri) molto simile fra loro». Ἄν καὶ οἱ δημοσιεύσεις τοῦ L. M. Ugolini, ὁ.π., δὲν ἀναφέρεται τίποτα σχετικὸ, ἀπὸ τὶς δημοσιευμένες φωτογραφίες διαπιστώνεται ὅτι ὁ κορμὸς θωρακοφόρου στὴ φωτογραφία L. M. Ugolini, *Butrinto*, 44 εἰκ. 29, δὲν εἶναι ὁ ἴδιος μὲ αὐτὸν τοῦ ἀγάλματος II. Ἡ διαφορὰ ἔγκειται στὸ σημεῖο προσαρμογῆς τοῦ ἐνθετοῦ δεξιοῦ χεριοῦ. Στὸ III σχηματίζεται μία κοιλότητα στὸ ἄνοιγμα τοῦ θώρακα, ἐνῶ στὸ II τὸ χέρι προσαρμόζεται στὸ ἐπάνω τμήμα τοῦ βραχίονα (φωτογραφία τῆς δεξιᾶς ὀψης τοῦ II: L. M. Ugolini, ὁ.π. 148 εἰκ. 92, ὅπου τὸ III εἶναι ἴσως ὁ πλαγιασμένος κορμὸς ποὺ διακρίνεται στὸ βάθος). Τυχὸν μικροδιαφορὲς στὸν διάκοσμο τῶν πτερύγων ἢ στὴν πτύχωση δὲν μποροῦν νὰ ἐπιβεβαιωθοῦν.

1319. Bitola (Μοναστήρι), Μουσεῖο: Vermeule I, 75 ἀρ. 336· VI πίν. 31· P. Mackic - I. Mikulcic, *Catalogue des objets antiques d'Heraclee, Heraclee* 1, 1961, 46 ἀρ. 13 πίν. XVII εἰκ. 13. Τὸ ἔργο παρουσιάζει τὴν ἴδια διαμόρφωση τῶν πτυχῶν στὸν χιτωνίσκο καὶ στὴ χλαμύδα μὲ τὸ ἄγαλμα II.

1320. Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο 1521: Vermeule II, 105-106 ἀρ. 196A πίν. XXI εἰκ. 9· Stemmer, 140 σημ. 387.

1321. Ὑψ. 1.085 μ., πλ. 47 ἐκ. στὸ στήθος καὶ 52 ἐκ. κάτω, βάθ. 35 ἐκ. στὸ στήθος, ὕψ. κορμοῦ τοῦ θώρακα 52 ἐκ.· πτέρυγες β' σειρᾶς: ὕψ. 25 ἐκ., πλ. 6.8 ἐκ. Ὁ κορμὸς βρισκόταν στὸ «Κεντρικὸ Μουσεῖο» ἤδη τὸ 1881: Sybel, 420· Καστριώτης, 295-296 ἀρ. 1667· A. Hekler, ὁ.π. (σημ. 1306) 226 εἰκ. 153· Vermeule I, 56 ἀρ. 195 πίν. XVII εἰκ. 48· Vermeule VI, πίν. 33· F. Felten, *Römische Panzerstatue in München*, AA 1971, 237· Stemmer, 123 σημ. 439.

1322. Ὁ Stemmer, 140 σημ. 487, παραλείπει τὸ VI καὶ τὸ **125** καὶ προσθέτει ἓνα κορμὸ στὴ Grénoble (Vermeule I, 42 ἀρ. 60) γνωστὸ μόνον ἀπὸ ἓνα σχεδιογράφημα τοῦ Reinach, *RSI* IV, 364 ἀρ. 1, καὶ ἴσως («vermutlich») ἓνα θραῦσμα στὸ Μπρίντεζι, παραπέμποντας στὸν G. Marzano, *Il Museo Provinciale Francesco Ribezzo* (1961) 23, ὅπου ὁμως περιγράφεται ὁ διάκοσμος τοῦ θώρακα (ὅπως τοῦ ἀγάλματος V περίπου) καὶ ὄχι ἡ μορφή τῶν πτερύγων ποὺ εἶναι βασικὴ γιὰ τὴν ἀναγνώριση τοῦ τύπου. Αὐτὸ τὸν τύπο θώρακα, ἀλλὰ σὲ περισσότερο ἀπλή μορφή ὅσον ἀφορᾷ τὶς τρεῖς σειρὲς πτερύγων μὲ καμπύλη ἀπόληξη, παρουσιάζει ἓνας κορμὸς ἀγάλματος ἀπὸ τὸ θέατρο τῆς Luriae, ὅπου οἱ πτέρυγες διακρίνονται μόνον στὴν πίσω ὄψη, ἐνῶ μπροστὰ καλύπτονται ἀπὸ τὸ ἱμάτιο (Lecce, Museo Castromediana 4598: Fuchs, *Theater*, 51-52 ἀρ. Dm II πίν. 111-3 [τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀδριανοῦ]). Ὡς «ἐπαρχιακὴ» ἀπόδοση τοῦ τύπου μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ τὸ ὑπερμέγεθες ἄγαλμα στὴν Ὀδησσό (Μουσεῖο 50066) ποὺ δείχνει πῶς ὁ ἐντόπιος καλλιτέχνης ἔχει ἀφομοιώσει τὰ ξένα μοτίβα (G. Sokolov, *Antique Art on Northern Black Sea Coast* [1974] 158 ἀρ. 173 (τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ.)· Vermeule V, 106 ἀρ. 195A (τοῦ 125-130 μ.Χ. λόγω καὶ τῆς εἰκονιστικῆς κεφαλῆς· τὸ συγκρίνει μὲ τὸ VI καὶ τὸ θεωρεῖ «work of an atelier at one of the ports of Corinth, a studio sending exports up the Adriatic Coast and in the other direction into the Black Sea»).

Στοιχεῖα τοῦ θώρακα αὐτοῦ τοῦ τύπου χρησιμοποιήθηκαν στὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου γιὰ τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα τοῦ Mars Ultor (πρὶν ἀπὸ τὸ 2 π.Χ.), τὸ κυριότερο ἀντίγραφο τοῦ ὁποίου βρίσκεται στὴ Ρώμη (Museo Capitolino 50: E. Simon, *LIMC* II (1984) 515-516 λ. «Ares» ἀρ. 25*· M. Siebler, *Studien zum augusteischen Mars Ultor* [1988], μὲ κατάλογο τῶν ἀντιγράφων· Stemmer, 140). Ὁ θώρακας ἔχει ἔντονη καμπύλη ἀπόληξη καὶ μακρύτερες τὶς πτέρυγες τῆς ἐπάνω σειρᾶς. Τὸ ἄγαλμα αὐτὸ ἀποτέλεσε τὸ πρότυπο καὶ γιὰ ἀνδριάντες ἰδιωτῶν, ὅπως τοῦ Horlonius Rufus (Νεάπολη, Museo Nazionale 6233: P. Zanker, *Das Bildnis des M. Horlonius Rufus*, AA 96, 1981, 349-361 εἰκ. 1).

Τὸν τύπο τοῦ θώρακα τοῦ **125**, μὲ ἐπιπλέον μία σειρὰ δερμάτινων κροσσωτῶν λωρίδων, παρουσιάζουν ἓνας κορμὸς ἀπὸ τὰ Μέγαρα (EAM 1644: A. Hekler, ὁ.π. [σημ. 1306] 219-220 εἰκ. 150· Vermeule I, ἀρ. 95 [τῆς ἐποχῆς τῶν Φλαβίων]· VI, πίν. 32· H. Oehler, *Untersuchungen zu den männlichen Mantelstatuen. Der Schulterbauschtypus* [1961] 71 [περὶ τὸ 100 μ.Χ., σύγχρονο μὲ τὸ **125**]· Stemmer, 123-124 σημ. 439) καὶ ἓνας κορμὸς στὴ Ρώμη συμπληρωμένος μὲ μία κεφαλὴ τοῦ Ἀδριανοῦ (Villa Albani 82: A. Hekler, ὁ.π. 224-225 εἰκ. 151· Vermeule I, 56 ἀρ. 194 [Ἀδριάνειος]· K. Stemmer, στό: *Villa Albani* II [1990] 159-162 ἀρ. 197 πίν. 100-103, ὁ ὁποῖος, λόγω τῶν ἰδιομορφιῶν τοῦ θώρακα, ἀμφιβάλλει γιὰ τὴ γνησιότητά του).

1323. Τὸ θέμα αὐτὸ ἦταν ἀγαπητὸ ὡς κύρια διακόσμηση θωράκων κατὰ τὸν 1ο καὶ τὸν 2ο αἰ.

μ.Χ. (πρβ. Stemmer, πίν. μετά τὴ σ. 152). Οἱ γρόπες παρουσιάζονται ἐδῶ ὡς προστάτες-φύλακες τοῦ φωτός, σύμβολα τῆς αἰωνιότητος (Stemmer, 153), ἀποτελοῦν δὲ κοινὸ θέμα στὴν πίσω ὄψη τῶν ἀττικῶν σαρκοφάγων (Koch-Sichtermann, 444-445). Βλ. ἀκόμη Μ. Leventopoulou, *LIMC VIII* (1997) 609-611 λ. «Gryps».

1324. Πρβ. Stemmer, 158, «Gelegentlich wird das apotropaische Gorgoneion durch andere Darstellungen ersetzt». Τὸ γοργόνειο ἀπαντᾷ ἤδη στὴ ζωφόρο τοῦ Παρθενῶνος, ὃχι ὁμῶς στὸ στήθος ἀλλὰ κάτω ἀπὸ αὐτό (F. Brommer, *Der Parthenonfries* [1977] πίν. 19). Τὸ συγκεκριμένο μοτίβο τοῦ 125 ἀπαντᾷ ἀκριβῶς ἴδιο, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ VI, καὶ στὸν Θωρακοφόρο τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. ἀπὸ τὸ Tusculum στὸ Μόναχο (ὁ.π. σημ. 44). Ἀπὸ τὸ γεγονὸς αὐτὸ ὁ F. Felten, ὁ.π. 237 σημ. 30, ὑπέθεσε ἕνα κοινὸ πρότυπο, ἴσως ἕνα ἄγαλμα τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου. Ὅπως ὁμῶς ἀπέδειξε ὁ Stemmer, 123-124 σημ. 394, πρόκειται ἀπλῶς γιὰ διακοσμητικὸ μοτίβο. Αὐτὸ δείχνουν ὁ κορμὸς ἀπὸ τὰ Μέγαρα (ΕΑΜ 1644: ὁ.π. σημ. 1322), ὅπου διατηροῦνται οἱ «οὐρὲς τῶν φιδιῶν» ποὺ τονίζουν τὸ στήθος, στὴ θέση ὁμῶς τοῦ γοργονεῖου ὑπάρχει παράσταση τῆς Σελήνης, καθὼς καὶ ἕνας θωρακοφόρος ποὺ βρισκόταν παλαιότερα στὴ Villa Borghese (J. Sieveking, *Eine römische Panzerstatue in der Münchener Glyptothek*, *BWPr* 91 [1931] 24 εἰκ. 6· Vermeule I, ἀρ. 43) μὲ γοργόνειο, ὅπου οἱ ἀντίστοιχες οὐρὲς καταλήγουν σὲ φυτικὸ κόσμημα.

1325. J. Sieveking, ὁ.π. 20.

1326. Σ. Καρούζου, στὸ Εὐρετήριο τοῦ Μουσείου Ἐπιδαύρου: «κεφαλὴ πωγωνοφόρου ἀνδρός (Ἀχελώου)». Γιὰ τὴν εἰκονογραφία τοῦ Ἀχελώου βλ. H. P. Isler, *LIMC I* (1981) 12-32 λ. «Acheloos», μὲ βιβλιογραφία.

1327. Γιὰ τὸ θέμα βλ. H. Jucker, *Das Bildnis im Blätterkelch* (1961) 164-178. Πρώιμα παραδείγματα εἶναι τὰ ἀνάγλυφα ἀπὸ τὸ Ἡράειο τοῦ Ἀργεῶς καὶ τὴ Σπάρτη (H. Jucker, ὁ.π. 167-168 εἰκ. 54-55· L. Marangou, *Lakonische Elfenbein- und Beinschnitzereien* [1969] 34 εἰκ. 21 [στὶς εἰκ. 14-21 δίνονται ἀνάλογες πτερωτὲς μορφές «ποτιῶν» καὶ «ποσίων θηρῶν»]). Ἡ προέλευση τοῦ θέματος θεωρεῖται ἀνατολική, ἐνῶ ἀντίστοιχες παραστάσεις βρίσκονται καὶ στὸν Κρητομυκηναϊκὸ πολιτισμὸ. Γιὰ ἀνάλογες θεοότητες ἀπὸ ὅλο τὸν ἀρχαῖο κόσμον βλ. W. Veit, *Die Rankengöttin, Pantheon* 48, 1990 εἰκ. 1-57.

1328. Μουσεῖο Ἀκροπόλεως 1366: H. Möbius, *Eine dreiseitige Basis in Athen, Studia Varia* (1967) 63-70 πίν. 14-16 (ἀνατύπ. ἀπὸ τὸ *AM* 51, 1926, 64-69, μὲ συμπληρώσεις καὶ καλύτερες φωτογραφίες), ὁ ὁποῖος θεωρεῖ τὸν θρόνον πρωτότυπο ἔργο, συνδεόμενο ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή μὲ τὸν ἄρχοντα Καλλίστρατο τοῦ 355/54 π.Χ.· L. Curtius, *Sardanapal, JdI* 43, 1928, 292 (συμφωνεῖ μὲ τὸν H. Möbius)· E. Langlotz, *Dionysos, Antike* 8, 1932, 181 εἰκ. 17· G. M. A. Richter, *The Marble Thron on the Acropolis and Its Replicas, AJA* 58, 1954, 271-274 πίν. 471-4 (πρώιμο Ἀντωνίνειο, ἀντίγραφο ἐνὸς πρώιμου ἐλληνιστικοῦ πρωτοτύπου)· ἡ ἴδια, *The Furniture of the Greeks, Etruscans and Romans* (1966) 32-33 εἰκ. 154, 155-157 (ἀνεβάζει τὸ πρωτότυπο στὴν ὕστερη ἐλληνιστικὴ ἐποχή)· W. Fuchs, *Vorbilder* 139 σημ. 104 (τῶν μέσων τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ἀνασκευάζει τὶς ἀπόψεις τῆς G. Richter)· H. Jucker, ὁ.π. 173 σημ. 2· D. Saltzmann, *Untersuchungen zu den antiken Kieselmosaiken* (1982) 50 σημ. 401· H. U. Cain, *Römische Marmorkandelaber* (1985) 31 σημ. 39 (τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.)· Zagdoun, 132-136, 226 ἀρ. 15 (δέχεται τὶς ἀπόψεις τῆς G. Richter, ὁ.π. *Furniture*). Κάποια ἐποχὴ ἔσπασε καὶ χάθηκε τμήμα τοῦ ἐρεισίνωτου. Ἡ πλήρης ὄψη σώζεται σὲ ἐκμαγεῖο στὸ Βερολίνο (G. Richter, ὁ.π. *AJA* 58, 1954, πίν. 487-8· *Furniture*, πίν. 155).

1329. I. Βερολίνο, Staatliche Museen: Blümel, *Kat. Berlin V*, 33-34 ἀρ. K253 πίν. 75-76 (δέχεται τὶς ἀπόψεις τοῦ H. Möbius, ὁ.π., θεωρεῖ δὲ πιθανὴ τὴν ἐλληνικὴ προέλευση τοῦ ἀντιγράφου)· H. Möbius, ὁ.π. 65 πίν. 154, 163· G. M. A. Richter, ὁ.π., *AJA* 58, 1954, 271 πίν. 485-8, καὶ *Furniture*, εἰκ. 158-159· Zagdoun, 132, 230 ἀρ. 99 πίν. 43 εἰκ. 157 (οἱ τελευταῖοι τὸ θεωροῦν ἰταλικῆς προέλευσης). II. Ρώμη, S. Gregorio Magno: H. Möbius, ὁ.π. 64 (θεωρεῖ ὅτι ἀποτελοῦσε ζευγὸς μὲ τὸ I, τὸ ὁποῖο φαίνεται ἐπιμελέστερης ἐργασίας)· G. M. A. Richter, ὁ.π. *AJA* 58, 1954, 271 πίν. 49 εἰκ. 11-12, καὶ *Furniture*, 33 εἰκ. 162-165. III. Βοστώνη, Isabella Stewart Gardner Museum, ἀπὸ τὴν Κάτω Ἰταλία: H. Möbius, ὁ.π. 65, ὅπου τὸ θεωρεῖ πολὺ κακῆς ποιότητος, ἀποψη ποὺ ἀνασκευάζει ἡ G. M. A. Richter, ὁ.π. *AJA* 58, 1954, 271-276 πίν. 50 εἰκ. 13-16, καὶ *Furniture*, 32 εἰκ. 160-161· Zagdoun, 132 σημ. 9, ὅπου χρονολογεῖ τὴ λατινικὴ ἐπιγραφή τοῦ θρόνου πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. Στὴν ὑπόλοιπη βιβλιογραφία, ὁ.π. σημ. 1329, γίνονται μόνον ἀπλὲς ἀναφορὲς στὰ ἀντίγραφα. Εἶναι πιστότατα μεταξύ τους καὶ

ό W. Fuchs, *Vorblider*, τὰ θεωρεῖ προϊόντα ἐνὸς νεοαττικοῦ ἐργαστηρίου, μόνο δὲ τὸ I χρονολογεῖ εἰδικότερα στὴν ὑστερὴ ἐποχὴ τοῦ Κλαυδίου.

1330. Βλ. κυρίως H. Möbius, ὁ.π. ἰδίως 69-70· H. Jucker, ὁ.π. 171-178· D. Saltzmann, ὁ.π. 50-51.

1331. L. Curtius, Sardanapal, *JdI* 43, 1928, 291-297· ἰδίως H. Jucker, ὁ.π. 173. Ὁ Ch. Picard, Sabazios, Dieu thrako-phrygien: expansion et aspects nouveaux de son culte, *RA* 1961.2, 134 σημ. 1, ἐκφράζει ὀρισμένες ἀμφιβολίες. Στὴν ὑπόθεσιν αὐτὴ δὲν ἀναφέρεται ἡ Zagdoun.

1332. Βλ. κυρίως: S. E. Johnson, The Present State of Sabazios Research, *ANRW* II 17.3 (1984) 1583-1613 εἰκ. 1-9, μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία· B. M. Metzger, A Classified Bibliography of the Greco-Roman Religion 1924-1973, *ANRW* II 17.3 (1984) 1406-1407. Βασικὲς εἶναι οἱ μελέτες τῶν: Ch. Picard, ὁ.π.· R. Fellmann, Der Sabazios-Kult, *Die orientalischen Religionen im Römerreich*, *EPRO* 93 (1981) 316-340· M. J. Vermaseren, *Corpus Cultus Jovis Sabazii* I. *The Hands*, *EPRO* 100 (1983)· E. N. Lane, *Corpus Cultus Jovis Sabazii* II. *The Other Monuments and Literary Evidence*, *EPRO* 100 (1985)· R. Gicheva, *LIMC* VIII (1997) 1068-1071 λ. «Sabazios».

1333. Πρβ. ἕνα στίχο ἀπὸ τὴ χαμένη κωμῳδία τοῦ Ἀριστοφάνους «Ὀτραι» στ. 566: «τὸν Φρύγα, τὸν αἰλητήρα, τὸν Σαβάζιον» (O. Kern, *Die Religion der Griechen* II [1935] 240· III [1938] 149-150). Πρβ. ἀκόμη Σφήκες στ. 8-10, Ὀρνιθες στ. 876, *Λυσιστράτη* στ. 387 κέ. (E. N. Lane, ὁ.π. 46).

1334. Δημοσθένης, *Περὶ τοῦ στεφάνου*, 259 κέ. (O. Kern, ὁ.π. III, 149-150· κυρίως H. Wankel, *Demosthenes Rede für Ktesiphon über den Kranz* 2 [1976] 1132 κέ.).

1335. Ἐγκαθίδρυση ἐνὸς ἀγάλματος τοῦ (Διὸς-) Σαβαζίου δείχνει ἕνα ἀνάγλυφο τοῦ 101 μ.Χ. ἀπὸ τὴν Κολόνη τῆς Λυδίας, σύμφωνα μὲ τοὺς Ch. Picard, ὁ.π. 137 εἰκ. 2· 164-165 εἰκ. 13 καὶ S. E. Johnson, ὁ.π. 1592 εἰκ. 2. Ὁ L. Curtius, ὁ.π., καὶ ὁ Ch. Picard, ὁ.π. 137, ὑπέθεσαν ὅτι τὸν Σαβάζιον ἀπεικονίζει ὁ λεγόμενος «Σαρδανάπαλος», ὁ ὁποῖος θεωρεῖται ὅτι ἀνήκει στὴν εἰκονογραφία τοῦ Διονύσου (C. Gasparri, *LIMC* III [1986] 431-432 λ. «Dionysos» ἀρ. 89*, ἀντίγραφο ἀπὸ τὸ Θέατρο τοῦ Διονύσου· ὁ ἴδιος, ὁ.π. 545 λ. «Dionysos-Bacchus» ἀρ. 37*, ἀντίγραφο Βατικανοῦ). Καὶ στὴν περίπτωση ὅμως αὐτὴ δὲν ὑπάρχουν κοινὰ στοιχεῖα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ γενειοφόρο κεφαλὴ μὲ τὰ μακριὰ μαλλιά.

1336. Ὁ.π. σημ. 1332. Φρυγικὸ πῖλο φορᾷ μία μορφὴ ἀντίστοιχη αὐτῆς τοῦ 125 καὶ τοῦ θρόνου τοῦ Παρθενῶνος σὲ ἕνα ἀκρωτήριο, ἐπίστεψη ἴσως ἐπιτύμβιας στήλης, ἀπὸ τὴν Ν Ρωσία στὴν Ἀγ. Πετρούπολη (H. Möbius, ὁ.π. 66 πίν. 152· Zagdoun, 132-133, 239 ἀρ. 222, τῆς πρώιμης ἐλληνιστικῆς περιόδου).

1337. Πρβ. C. Gasparri, *LIMC* III (1986) λ. «Dionysos» ἀρ. 23-43· H. Jucker, *Das Bildnis im Blätterkelch* (1961) 169, γιὰ τὸν Διόνυσο Δενδρίτη.

1338. Ἐπειδὴ οἱ πτέρυγες εἰκονίζονται ἐπάνω ἀπὸ τὴ ράχη τῶν ζώων καὶ ὄχι μπροστὰ στὸ σῶμα τοὺς ἀποκλείει τὴν ταύτιση μὲ γρύπες. Ἡ σύγκριση ἐξάλλου μὲ τὴς λεοντοκεφαλῆς τῆς πρώτης σειρᾶς τῶν πτερυγῶν καθιστᾷ δύσκολη τὴν ἀναγνώριση λιονταριῶν.

1339. D. Saltzmann, ὁ.π. (σημ. 1328) 50-51· C. Gasparri, ὁ.π. 415-416 (δὲν περιλαμβάνει τὴν παράσταση τοῦ 125 ἢ τὴς ἀνάλογες αὐτῆς). Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν D. Saltzmann, τὴν ταύτιση μὲ τὸν Διόνυσο δέχονται οἱ H. Möbius, *Studia Varia* (1967) 69· E. Langlotz, Dionysos, *Antike* 8, 1932, 177-182· H. U. Cain, ὁ.π. (σημ. 1328) 31 καὶ σημ. 39.

1340. Ἡ διαφορετικὴ γραφὴ ὀφείλεται στοὺς κώδικες. Ἡ L. Marangou, ὁ.π. (σημ. 1327) 34, ταυτίζει τὸν φτερωτὸ *Πόων Πτηνῶν* στὴ Σπάρτη μὲ τὸν Διόνυσο Ψ/Πτίλακα, ἄποψη ποὺ ἐπαναλαμβάνει ὁ C. Gasparri, *LIMC* III (1986) 440 λ. «Dionysos» ἀρ. 152. Ὁ Παπαχατζῆς II, 389 σημ. 3, συνδέει τὸ ἐπίθετο μὲ τὸ «ψιλὸς» = ἀγένειος, ὅπως ἐπικράτησε νὰ εἰκονίζεται ὁ Διόνυσος στὰ ὑστεροκλασικὰ ἰδίως χρόνια. Γιὰ τὸ θέμα βλ. Ch. Picard, Dionysos Psilax, *Mélanges O. Navarre* (1935) 317-337, ὁ ὁποῖος ὑποστηρίζει τὴν ταύτιση μὲ φτερωτὸ Διόνυσο, τὸν ὁποῖο μόνος αὐτὸς ἀναγνωρίζει στὴ μορφὴ τοῦ θρόνου τοῦ Παρθενῶνος καὶ στὶς ἀνάλογες παραστάσεις· H. Jucker, ὁ.π. 167-168, ὅπου τονίζει τὴν ἀναμφισβήτητη ἀνατολικὴ προέλευση τῶν μοτίβων. Σὲ μία ἀκόμη περίπτωση εἰκονίζεται ὁ Διόνυσος σὲ φτερωτὸ ἄρμα, σὲ ἀμφορέα τοῦ 520-510 π.Χ. (C. Gasparri, ὁ.π. 463 ἀρ. 463*), ἐνῶ σὲ ἄλλες τὸ ἄρμα σύρουν φτερωτοὶ γρύπες (ἀρ. 461*, 462*, τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.).

1341. Ὑπάρχει ἄραγε κάποια σχέση μὲ τὴν παράσταση τοῦ ἀκρωτηρίου στὴν Ἀγ. Πετρούπολη (ὁ.π. σημ. 1336), ὅπου ἡ φτερωτὴ γενειοφόρα μορφὴ πᾶνει τὰ μυθικὰ ζῶα ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ ἀπὸ τὰ ἀνάλογα σχήματος κέρατα;

1342. Ὁ τράγος βρίσκεται πολὺ συχνὰ στὶς διονυσιακὲς παραστάσεις: C. Gasparri, *LIMC* III (1986) 415 λ. «Dionysos» (τράγοι σύρουν τὸ ἄρμα τοῦ Διονύσου στὴν παράσταση ἀρ. 460* καὶ ὄχι κριοί, ὅπως ἰσχυρίζεται). Χαρακτηριστικὸ εἶναι ἕνα ἀρχιτεκτονικὸ ἀνάγλυφο στὸ Λουβρο, ὅπου στὸ κέντρο εἰκονίζεται ἕνας ὄρθιος τράγος, ἀπὸ τὰ κέρατα τοῦ ὁποῦ φύονται κληματίδες, ἐνῶ ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ δύο τοξότες ἐτοιμάζονται νὰ τὸν τοξεύσουν (C. Gasparri, ὁ.π. 559 λ. «Dionysos-Bacchus» ἀρ. 266*, ἡ σκηνὴ ἐρμηνεύεται ὡς συμβολικὸς θάνατος τοῦ «Διονύσου-Ζαγρέως»). Ὑπάρχει ἀκόμα Διόνυσος Ταυρόμορφος (C. Gasparri, ὁ.π. 440-441 λ. «Dionysos»), δὲν εἶναι ὅμως αὐτὴ ἡ περίπτωσις ἐδῶ. Ἀντίθετα, στὴν εἰκονογραφία τοῦ Σαβάζιου ὁ κριὸς εἶναι ποὺ παίζει σημαντικὸ ρόλο. Συχνὰ ὁ θεὸς παριστάνεται πατώντας σὲ κεφάλι κριοῦ, ἢ ἕνα κεφάλι κριοῦ εἰκονίζεται στὸ πεδίο ἀνάγλυφων πλακῶν ἢ στὰ χαρακτηριστικὰ ἀναθηματικὰ χέρια σὲ σχῆμα εὐλογίας (S. E. Johnson, ὁ.π. [σημ. 1332] 1595-1598· M. J. Vermeseren, ὁ.π. [σημ. 1332] εἰδικὰ γιὰ τὰ χέρια).

1343. Ὁ συγκρητισμὸς τοῦ Διονύσου μὲ τὸν Σαβάζιο, ἀναφορικὰ μὲ τὶς ἐξεταζόμενες παραστάσεις, ὑποστηρίχθηκε κυρίως ἀπὸ τὸν T. Kraus, *Bemerkungen zum Sessel des Dionysospriesters im Athener Dionysostheater*, *JdI* 69, 1954, 43. Ἀναλυτικὴ παράθεσις τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας καὶ ἀπόψεων δίνει ὁ H. H. Brouwer, *Bona Dea*, *EPRO* 110 (1989) 342-343 σημ. 145, 148. Γιὰ τὶς σχέσεις τῶν δύο μορφῶν βλ. ἐπίσης R. Turcan, *Les cultes orientaux dans le monde romain* (1989) 289-324. Ἡ ὑπόθεσις αὐτὴ βασίζεται περισσότερο σὲ φιλολογικὰ στοιχεῖα (R. Fellmann, ὁ.π. [σημ. 1332] 316), ἐνῶ στὶς ἐπιγραφὰς ὁ Σαβάζιος συνδέεται ἀποκλειστικὰ σχεδὸν μὲ τὸν Δία, εἰδικότερα δὲ στὴ Μ. Ἀσία, καὶ μὲ τὸν Μῆνα (S. E. Johnson, ὁ.π. [σημ. 1332] 1588-1590). Πρβ. τὸ ἐνεπίγραφο ἀνάγλυφο ἀπὸ τὴν Κολόνη στὸν Δία-Σαβάζιο (ὁ.π. σημ. 1335) καὶ τὸ σύνολο τῶν ἀναθηματικῶν ἐπιγραφῶν (E. N. Lane, ὁ.π. [σημ. 1332] 1-45), ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες ὑπάρχουν καὶ δύο (ἀρ. 53, 54) ἀπὸ τὸ Ἀσκλημεῖο Ἐπιδάουρου ποὺ ἀπευθύνονται στὸν Δία-Σαβάζιο.

1344. Ἡ ταύτιση μὲ τὸν Διόνυσο καὶ ὄχι τὸν Σαβάζιο ὑποστηρίζεται ἀπὸ μερικὰ ἀκόμη μνημεῖα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα χαρακτηριστικὸ εἶναι ἕνα χάλκινο πλακίδιο ἀπὸ τὸ Ἐμπόριον (Ampurias) τῆς Ἰσπανίας, ὅπου ἀπὸ τὸ φύλλωμα ἐνὸς δένδρου δίπλα στὸν Σαβάζιο, ἀναδύεται ἡ προτομὴ τοῦ Διονύσου (S. E. Johnson, ὁ.π. 1593 εἰκ. 4, μὲ βιβλιογραφία).

1345. *Vita Hadriani* 13.1 (βλ. H. W. Benario, *A Commentary of the Vita Hadriani in the Historia Augusti* [1980]). Γιὰ τὶς ἀγωνοθεσίαι τοῦ Ἀδριανοῦ βλ. κυρίως P. Graindor, *Athènes sous Hadrien* (1934) 5 σημ. 4· 18 κέ., 54. Ἀξιοσημεῖωτο εἶναι ὅτι κανένας αὐτοκράτορας δὲν ἐπικλήθηκε Διόνυσος, ἐκτὸς μόνον ἀπὸ τὴν προσφώνησι «*Νέος Διόνυσος*» ἀπὸ τοὺς «*Διονυσιακοὺς Τεχνίτας*» πρὸς τὸν Τραϊανὸ καὶ τοὺς μετέπειτα αὐτοκράτορες (W. Weber, *Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Hadrians* [1907] 9-10, 113 σημ. 384α· 123-124, 126 σημ. 439· 216, ὅπου παραθέτει τὶς σχετικὰς ἐπιγραφὰς, ποὺ ὅλες σχεδὸν προέρχονται ἀπὸ τὴ Μικρὰ Ἀσία).

1346. Σώζονται οἱ βάσεις τους μὲ τὶς ἐπιγραφὰς: *IG* II-III² 3287 A, B, C, D· P. Graindor, ὁ.π. 18-20 εἰκ. 1· E. M. Smallwood, *Documents Illustrating the Principates of Nerva, Trajan and Hadrian* (1966) 178 ἀρ. 483.

1347. Κατὰ τὶς ἀγωνοθεσίαι αὐτὲς ὁ Ἀδριανὸς φοροῦσε ἑλληνικὰ ἐνδύματα (Δίων Κάσιος, *LXIX* 16,1: «*τά τε Διονύσια, τὴν μεγίστην παρ' αὐτοῖς ἀρχὴν ἄρξας, ἐν τῇ ἐσθῇ τῇ ἐπιχωρίῳ λαμπρῶς ἐπετέλεσε*»· P. Graindor, ὁ.π. 5 σημ. 4). Πρβ. τὸ ἄγαλμα τοῦ Ἀδριανοῦ μὲ ἱμάτιο ἀπὸ τὴν Κυρήνη (ὁ.π. σημ. 1267· πρβ. Niemeyer, 40 γιὰ τὸ «*graeca vestis*»). Παρίσταναν λοιπὸν καὶ τὰ τέσσαρα ἀγάλματα τὸν Ἀδριανὸ μὲ ἱμάτιο ἢ μήπως θὰ ταίριαζε καὶ ἕνα ἄγαλμα μὲ κλασσικοῦ τύπου θώρακα διακοσμημένο μὲ θέματα ἀρμόζοντα στὸν χῶρο;

1348. Ἕνας χάλκινος ἀνδριάντας τοῦ Ἀδριανοῦ τοῦ 112 μ.Χ., προτοῦ δηλ. γίνεαι αὐτοκράτορας, βρισκόταν στὸ Θέατρο τοῦ Διονύσου, ὅπως δείχνει ἡ βάση μὲ τὴν ἐπιγραφὴ *IG* III² 3286· *ILS*, 308 (E. M. Smallwood, ὁ.π. 55 ἀρ. 109· Wegner, *Hadrien*, 93).

1349. Ὁ.π. Κεφ. II: σ. 158.

1350. Γιὰ τὸν τύπο αὐτὸ βλ. Stemmer, *ιδίως* 2-3.

1351. Ἡ θέσις τῆς «κεφαλῆς» ἀποκλείει τὴν πιθανότητα νὰ ἀνῆκε σὲ ἀνθρώπινη μορφή. Τὴν ἐντύπωση αὐτὴ δημιουργεῖ ἡ ἀριστερὴ παραγναθίδα, καθὼς εἰκονίζεται σὲ κατατομὴ καὶ ὄχι μετωπικά. Ἡ ὑψηλὴ ποιότητα ἐξάλλου τοῦ ἀγάλματος δὲν θὰ ἐπέτρεπε μία τόσο πρόχειρη ἀπόδοσις ἐνὸς προσώπου.

1352. Ἀπὸ τὸν μεγάλο ἀριθμὸ θωρακοφόρων ἀγαλμάτων ποὺ εἰκονίζονται ἀπὸ τοὺς Vermeule I-VI καὶ Stemmer, μόνο σὲ ἓνα κορμὸ τῆς ὕστερης ἐποχῆς τοῦ Κλαυδίου στὸ Βατικανό, μὲ μὴ συνανήκουσα κεφαλὴ τοῦ Λούκιου Βέρου, εἰκονίζεται μετωπικὰ ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ ἀνὰ ἓνα τρόπαιο μὲ χιτωνίσκο καὶ θώρακα ἀντίστοιχα, μὲ ἓναν βάρβαρο δέσμιον στὴ βάση του, ἐνῶ στὸ κέντρο τοῦ θώρακα μία Νίκη κρατώντας κλάδο φοίνικα καὶ κέρας ἀφθονίας ἵπταται ἐπάνω ἀπὸ τὴν ἀνακεκλιμένη Γῆ (Galleria delle Statue 420: Stemmer, 61-62 ἀρ. V 9 πίν. 371-4). Συνήθως στὶς πλευρὲς εἰκονίζονται φυτικὲς ἔλικες ποὺ φύονται ἀπὸ τὴ βαθιὰ καμπύλη ἀπόληξη τοῦ θώρακα μπροστὰ. Γιὰ τὶς παραστάσεις τροπαίων σὲ θώρακες βλ. Stemmer, 155-156, ὅπου καταλήγει ὅτι δὲν πρέπει νὰ συνδέονται μὲ συγκεκριμένα ἱστορικὰ γεγονότα. Ἡ ὀρθὴ θέση τοῦ κράνους στὸ **127** ἀποκλείει ἀκόμη τὴν πιθανότητα νὰ ἀποτελοῦσε μέρος τοῦ διακοσμητικοῦ θέματος τῶν ἐραλδικὰ τοποθετημένων Κενταύρων ποὺ «καρφώνουν» ἀπὸ ἓνα τρόπαιο στὸ κέντρο τοῦ θώρακα (Stemmer, 157).

1353. Οἱ ἀγαλματικοὶ τύποι μὲ τὸ ἱμάτιο στὴ θέση αὐτὴ νὰ προβάλλεται ἀρκετὰ στὰ πλάγια, εἶναι ἐλάχιστοι. Πρόκειται οὐσιαστικὰ γιὰ τὴν Ἀφροδίτῃ «Λούβρου/Νεάπολης», ὅπου ὅμως τὸ ἱμάτιο φαίνεται νὰ τυλίγει τὴ μορφή στὰ πλάγια καὶ ἰδίως στὴν ἀριστερὴ πλευρά, ἐνῶ στὴ δεξιὰ τὸ ἐξέχον τμήμα εἶναι ἐλάχιστο καὶ δὲν δημιουργεῖ ἓνα κατακόρυφο ἐπίπεδο (πρβ. F. Hiller, *Formgeschichtlich Untersuchungen zur griechischen Statue des spätem 5. Jhs. v.Chr.* [1971] 3-8 πίν. 1· A. H. Borbein, *Die griechische Statue des 4. Jhs. v.Chr.*, *JdI* 88, 1973, 124 εἰκ. 43-46), καὶ τὸν τύπο τῆς Εἰρήνης τοῦ Κηφισοδότου, μὲ τὸ ἱμάτιο πορπωμένο στοὺς ὤμους (πρβ. τὸ πληρέστερα σωζόμενο ἀντίγραφο τοῦ Μονάχου, Γλυπτοθήκη 219: A. H. Borbein, ὅ.π. 116-117 εἰκ. 27-30· Vierneisel-Schlörb, 255-266 εἰκ. 119-123). Στὴν περίπτωση τῆς Εἰρήνης οἱ γωνίες τοῦ ἱματίου πέφτουν ἀρκετὰ πρὸς τὰ κάτω καὶ δὲν ἀκολουθοῦν τὴν καμπύλη γραμμὴ τοῦ **128**.

1354. Χαρακτηριστικὰ παραδείγματα τοῦ πρώτου τύπου εἶναι τὸ ἄγαλμα τοῦ Ἀντωνίνου Πίου στὴ Ρώμη, μὲ τὴ χλαμύδα νὰ ἐξέχει στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τοῦ ἀγάλματος, ἐνῶ τὸ σχήματος θώρακα στήριγμα στὴ δεξιὰ πλευρὰ συνδέει τὸ ἄγαλμα μὲ τὸν δεύτερο τύπο (Museo Nazionale Romano 8653: Niemeyer, 111 ἀρ. 116 πίν. 42· L. de Lachenal, στί: *MNR* I/5 [1983] 15-17 ἀρ. 7), ὅπως καὶ τὸ ἄγαλμα νέου ἀπὸ τὴν Κηφισιά, ὅπου ἡ χλαμύδα δὲν θὰ ἐξείχε ἰδιαίτερα στὰ πλάγια (Μουσεῖο Πειραιᾶ 4498: Δ. Καζιάνης, Ἐργαλεῖα τῆς Ρωμαϊοκρατίας ἀπὸ τὴν Κηφισιά, *AAA* 15, 1982, 130-141 εἰκ. 1-5). Ὅσον ἀφορᾷ τὸν δεύτερο τύπο, τὰ θωρακοφόρα ἀγάλματα, ἀνάλογες μορφὲς τῆς χλαμύδας παρουσιάζουν, σύμφωνα μὲ τὴν τυπολογία τοῦ Stemmer, οἱ τύποι IIa (πίν. 14-6), IV (πίν. 27-32), VI (πίν. 48) καὶ VIIa (πίν. 72-73).

1355. Ἐνδεικτικὸ γιὰ τὴ θέση ὅπου πιθανὸν νὰ βρισκόταν τὸ **128** εἶναι ὁ θωρακοφόρος ἀπὸ τὸν ἓνα μονόπτερο τοῦ Νυμφαίου τοῦ Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ στὴν Ὀλυμπία καὶ συγκεκριμένα τὸ τμήμα τῆς χλαμύδας πίσω ἀπὸ τὴν κνήμη τοῦ ἀνετοῦ ἀριστεροῦ σκέλους (Μουσεῖο Ὀλυμπίας A 149: Bol, *Nymphäum*, 194-195 ἀρ. 51 πίν. 66-67· Stemmer, ἀρ. IV 7 πίν. 301).

1356. Ὁ.π. Κεφ. II: σ. 158.

1357. Βατικανό, Galleria delle Statue 735 (Ποσειδώνιος) καὶ 588: Amelung, *Kat. Vat.* II, 469-472 ἀρ. 271· 577-582 ἀρ. 390 πίν. 54, ἰδίως 469-470, 577, ὅπου ἀναφέρεται στὶς παρατηρούμενες πολυπληθεῖς ὁπὲς γιὰ τὴν ἔνθεση τῶν ἱμάντων, σημειώνει δὲ ὅτι ἡ ἀντίθεση μεταξὺ τῶν χάλκινων καὶ τῶν μαρμάρινων μελῶν ἀμβλυνόταν ἀπὸ τὴν ἐπιζωγράφηση τοῦ μαρμάρου, παρόλο ποὺ στὰ ἀγάλματα αὐτὰ οἱ ὀριζόντιοι ἱμάντες στὴν κνήμη καὶ οἱ χιαστὶ ἱμάντες στὸν ταρσὸ δηλώνονται σὲ πρότυπο ἀνάγλυφο· H. v. Heintze, στί: Helbig I⁴, 96-97 ἀρ. 129, 130· G. Hafner, *Bildnisse römischer Dichter: Plautus und Terentius*, *AntK* 10, 1967, 105-111 πίν. 32-33 (ἰδίως 323-4, ὅπου διακρίνονται σαφῶς οἱ ὁπὲς στὸ προβαλλόμενο δεξιὸ πόδι)· ὁ ἴδιος ὑποστήριξε ὅτι οἱ ἔνθετοι ἱμάντες ὀφείλονται σὲ ἀλλαγὴ τῶν ἀρχικῶν calcei σὲ σάνδαλα, ἄποψη ἡ ὁποία δὲν ἔγινε δεκτὴ· K. Fittschen, *Katalog der antiken Skulpturen in Schloß Erbach* (1977) 71 σημ. 3-4· R. Wünsche, *Eine Bildnisherme in der Münchener Glyptothek*, *MjJb* 31, 1980, 26-27· Goette, 76 σημ. 378.

1358. Μουσεῖο Δήλου A 360: Marcadé, 217, 332 σημ. 1· 461 σημ. 2 πίν. XXXIX. Ἀπὸ τὴ Δήλο προέρχονται ὀρισμένα ἀκόμη παραδείγματα ὑποδημάτων, μὲ πλαστικὸ διάκοσμο καὶ ἔνθετες λεπτομέρειες. Πρβ. ἓνα ἄκρο πόδι μὲ σάνδαλα, ὅπου τὸ ἄμμα στὸ ἐπάνω μέρος τοῦ ταρσοῦ θὰ ἦταν χάλκινο, καὶ ἓνα ζευγὸς ἰδιότυπων ψηλῶν ἐμβάδων, οἱ ὁποῖες κοσμοῦνται ἀπὸ κατακόρυφες ἀνάγλυφες ταινίες, ἐνῶ μικρὲς ὁπὲς ἀποδίδονται κάτω ἀπὸ τὴν ἔξεργη παρυφὴ καὶ μία μεγαλύτερη βρίσκεται

στο κέντρο λίγο χαμηλότερα (Μουσείο Δήλου Α 5264 και Α 5228α-γ αντίστοιχα: Marcadé, 332 σημ. 1 πίν. LXXI).

1359. Για τις έμβάδες στην ελληνική και τη ρωμαϊκή τέχνη (*mullei*)· βλ. κυρίως H. R. Goette, *Mulleus-Embas-Calceus*, *JdI* 103, 1988, 401-448 εικ. 1-34. Στα πλούσια διακοσμημένα παραδείγματα, ιδίως ρωμαϊκών αγαλμάτων, δεν είναι σπάνια και η ένθεση ορισμένων λεπτομερειών από χαλκό. Πρβ. τα υποδήματα ενός θωρακοφόρου από το Cherchel του 1ου αι. μ.Χ., όπου ορισμένες «έφηλίδες» αποδίδονται ένθετες (H. R. Goette, ό.π. 402-403 εικ. 2). Γραπτός διάκοσμος αποδίδεται μόνο στη μικρού μεγέθους Ἀρτέμιδα από τον ανάγλυφο δίσκο με τον μύθο των Νιοβιδών στο Λονδίνο, του 2ου αι. μ.Χ. (H. R. Goette, ό.π. 428 και σημ. 117 εικ. 23a και ιδίως 23b, ο οποίος σημειώνει ότι οι έμβάδες της Ἀρτέμιδος στα αντίγραφα των αναγλύφων του θρόνου του αγάλματος του Διός στην Ὀλυμπία αποτελούν προσθήκες των αντιγραφών).

1360. Πρβ. H. R. Goette, ό.π. 449-459 εικ. 35a-b, 37. Βλ. ιδίως τις φωτογραφίες K. Fittschen, *Der «Arringatore»*, *RM* 77, 1970, πίν. 761-2.

1361. Στα καθιστά αγάλματα στο Βατικανό (ό.π. σημ. 1357) το φερόμενο προς τα πίσω άριστερό σκέλος έχει λιγότερες όπες από το προβαλλόμενο δεξιό, ενώ οι όριζόντιες αύλακες δεν δηλώνονται ανάγλυφα.

1362. Παραστάσεις όπως ο χλαμυδοφόρος Καλιγούλας (:/Κλαύδιος της Ἀκυληίας είναι μεμονωμένες (Niemeyer, 90-91 άρ. 34 πίν. 101 [ό.π. σημ. 124]). Για τα σχετικά περιορισμένα παραδείγματα ατόμων με *calcei patricii*, έκτος από αυτοκράτορες, βλ. H. R. Goette, ό.π. 455-457.

1363. Σε ένα ύστερο ελληνιστικό άγαλμα θωρακοφόρου ιππεία με *calcei*, ίσως *senatorii*, από τη Δήλο, αποδίδεται ένα πλέγμα ιμάντων γύρω από τη φτέρνα (Μουσείο Δήλου Α 5557: Marcadé, 329 σημ. 5 πίν. LXXVIII· J. Bergemann, *Römische Reiterstatuen* [1990] 69 άρ. P19 πίν. 25a, b). Ἡ όλη όμως διαμόρφωση του υπόλοιπου υποδήματος σύμφωνα με το ρωμαϊκό πρότυπο δεν αφήνει αμφιβολία ότι η απόδοση των ιμάντων στη φτέρνα δεν σχετίζεται με μία επιδιόρθωση του έργου, όπως στο 132a, αλλά με την πρόθεση ίσως να ενισχύσουν κατά κάποιον τρόπο το υπόδημα στο σημείο αυτό.

1364. E. Buschor, *Altsamische Standbilder* III (1935) 51-52 εικ. 186-188, ο οποίος θεώρησε ότι το σκέλος προέρχεται από ένα άγαλμα Ἑρμοῦ της εποχής του Πολυκράτους και οι όπες στον ταρσό χρησίμευαν για την ένθεση μεταλλικών φτερών· A. Rumpf, *Zu einem Bruchstück aus dem samischen Heraion*, *AA* 1935, 394-398, ο οποίος υποστήριξε ότι πρόκειται για το πόδι αγάλματος Ρωμαίου με *calcei* με ένθετες *corrigiae* και το χρονολόγησε στον 1ο αι. π.Χ.· K. D. Morrow, *Greek Footwear and the Dating of Sculpture* (1985) 34 εικ. 31· 38-39· G. Hafner, ό.π. (σημ. 1357) 106, ο οποίος υπέθεσε και έδω μία αλλαγή από τα ρωμαϊκά *calcei* σε σάνδαλα (ό.π. στο 130). Στον ταρσό αποδίδονται οι χιαστί ιμάντες του *calceus*, αλλά και 8 όπες, 6 από τις όποιες διατάσσονται κανονικά σε δύο σειρές. Οι όπες αυτές προέρχονται ίσως από την πρώτη φάση, καθώς στη θέση αυτή δεν θα μπορούσαν να ανήκουν στις *corrigiae* των *calcei*.

1365. Ό.π. σ. 278-279.

1366. K. D. Morrow, ό.π. 118-120, 147, η οποία υποστήριξε ότι ο τύπος αυτός είναι ιταλικός και τα περιορισμένα παραδείγματά του στον ελληνιστικό κόσμο όφείλονται σε δυτική επίδραση, έμφανίζεται δε στον ελληνικό χώρο στο β' μισό του 2ου αι. π.Χ. Όμως, ο M. Pfrommer, *The Emperor's Shoes. Hellenistic Footwear in Roman Times*, *Bulletin of Cleveland Museum of Art* 74, 1987, 124-129 εικ. 1-7 και ιδίως σ. 127, 129 σημ. 15-16, θεώρησε ότι η γλώσσα έμφανίστηκε στα σάνδαλα ήδη από τα κλασικά χρόνια βασιζόμενος σε ένα έρυθρόμορφο όστρακο από την Ἀθήνα (Μουσείο Ἀγοράς P14982: M. Robertson, *A History of Greek Art* [1975] 423 πίν. 133d [του τέλους του 5ου ή των άρχών του 4ου αι. π.Χ.]) και υποστήριξε ότι δεν μπορούν να έξαχθούν συμπεράσματα από τις επιτύμβιες στηλές, τα κύρια πρωτότυπα έργα της εποχής αυτής, διότι οι ιμάντες αποδίδονταν συνήθως γραπτά. Θα πρέπει πάντως να σημειωθεί, ότι η απόδοση των σανδάλων στο όστρακο είναι αρκετά προβληματική, διότι έφενός μὲν η γλώσσα, αντί να καλύπτει το άμμα και να πέφτει στον ταρσό, αποδίδεται ύψωμένη μπροστά στην κνήμη, άφετέρου δε το περίγραμμα του κατύματος σχηματίζει κοιλότητα ανάμεσα στο μεγάλο και το δεύτερο δάκτυλο. Το τελευταίο στοιχείο, χαρακτηριστικό των ελληνιστικών υποδημάτων, ο M. Pfrommer, 129 σημ. 15, το απέδωσε σε σύγχυση του άγγειογράφου και δεν δέχεται μία τυχόν ύστερότερη χρονολόγηση του όστράκου. Το μεγάλο πλήθος έξάλλου παραδειγμά-

των σανδάλων με γλώσσα στα ελληνιστικά επιτύμβια ανάγλυφα δείχνει ότι ο τύπος θα πρέπει μάλλον να θεωρηθεί ελληνιστικός και όχι ρωμαϊκός (Pfuhl-Möbius I, αρ. 109, 149, 161, 170, 554, 557, 576, 646, 791, 831, 848, 1097, 1102 πίν. 26, 33, 35, 37, 87, 91, 100, 116, 121, 124, 165· II αρ. 1521 πίν. 219).

1367. Έκτος από τον Άσκληπιό του βωμού της Αρτέμιδος της Μαγνησίας (βλ. σημ. 1368), πρβ. ένδεικτικά τη γλώσσα των υποδημάτων του λεγόμενου «Διός-Ήρωος» της Περγάμου, των μέσωσ περιόδου του 2ου αϊ. π.Χ. (K. D. Morrow, δ.π. 119, 129 εικ. 107) και ένα χάλκινο άγαλμα ιματιοφόρου νέου από την Ήραπετρα, του 1ου αϊ. π.Χ. (Ηράκλειο, Αρχαιολογικό Μουσείο 2677: E. G. Raftopoulou, *L'enfant d'Hiérapetra* [1975] ιδίως πίν. VIb).

1368. Πρβ. τα παραδείγματα από το Άσκληπιείο 6, 12, 15, 16 του τύπου «Giustini», 17 του τύπου «Este» και 21 του τύπου «Velia». Σημειωτέον ότι για πρώτη φορά ο Άσκληπιός φέρει σάνδαλα με γλώσσα στα ανάγλυφα του βωμού της Αρτέμιδος Λευκοφρυγής στη Μαγνησία, ίσως του τελευταίου τετάρτου του 3ου αϊ. π.Χ. (C. Watzinger, *Magnesia am Mäander* [1904] 176 πίν. VI· Linfert, *Kunstzentren*, 28-29 και σημ. 52 πίν. 4 εικ. 18, λίγο μετά το 220 π.Χ.· K. D. Morrow, δ.π. 120 (του β' μισού του 2ου αϊ. π.Χ.)· N. X. Σταμπολίδης, *Ο βωμός του Διονύσου στην Κω* [1987] 203-206, 212 [του 221/220-206/5 π.Χ.]· B. S. Ridgway, *Hellenistic Sculpture I: The Styles of ca. 331-200 B.C.* [1990] 167-168, πιθανότερο μετά το 200 π.Χ. λόγω ακριβώς της μορφής των υποδημάτων).

1369. Πρβ. τον τύπο των αγαλμάτων του Αδριανού από την Κυρήνη και του Ιουλιανού στο Παρίσι (δ.π. σημ. 1267 και 590 αντίστοιχα), ή του λεγόμενου «Μαρίου» στην Ρώμη, με μοντέρνα κεφαλή (Museo Capitolino: Stuart Jones, *Mus. Cap.*, 284 Salone αρ. 4 πίν. 69· Bieber, *Copies*, 134 πίν. 104 εικ. 628). Βλ. επίσης το εικονιστικό άγαλμα νέου στον τύπο του Άσκληπιού Campana» στην Κοπεγχάγη (δ.π. σημ. 668).

1370. Πρβ. τον τύπο του αγάλματος του Mars Ultor, της εποχής του Αυγούστου, με διαφορετικού τύπου υπόδημα (Mulleus) (δ.π. σημ. 1322). Σημειωτέον ότι στη συντριπτική τους πλειονότητα τα θωρακοφόρα αγάλματα φέρουν το άνετο δεξί σκέλος προς τα πίσω (πρβ. Stemmer, πίν. 1-79).

1371. Έκτος από τα αγάλματα του Αδριανού και του Ιουλιανού που αναφέρθηκαν παραπάνω και εικονίζουν τους αυτοκράτορες με «έλληνικό» ένδυμα, ανάλογα υποδήματα φέρει και ο Βαλβίνος από τον Πειραιά, όπου εικονίζεται ως Ζεύς (δ.π. σ. 186 και σημ. 458· ιδίως Niemeyer, 112 αρ. 125 πίν. 46).

1372. Ένα ακόμη θραύσμα έρμαϊκής στήλης βρίσκεται κοντά στο λεγόμενο «Ισείο», καθώς όμως δεν σώζεται καμία λεπτομέρεια λόγω της μεγάλης φθοράς του λίθου με αποτέλεσμα να είναι αδύνατη κάθε απόπειρα χρονολόγησης ή έρμηνείας, ή στήλη δεν συμπεριελήφθη στην παρούσα μελέτη.

1373. Ανάλογη μορφή παρουσιάζουν οι σωζόμενες προτομές έρμαϊκών στηλών από την «Villa dei Papiri» στο Herculaneum, για τις οποίες θα γίνει παρακάτω λόγος (σημ. 1376).

1374. Για τις πρώτες έρμαϊκές στήλες του 6ου αϊ. π.Χ. και την εξέλιξή τους βλ. R. Lullies, *Die Typen des griechischen Herme* (1931) 11-50 («Schultherherme»)· J. Crome, *Ινπάρχειοι Έρμαϊ*, *AM* 60/61, 1935/36, 303-324 πίν. 101-108· Harrison, *Agora* XI, 108-124 πίν. 40-52, 65-66· D. Willers, *Zu den Anfängen der archaischen Plastik in Griechenland*, *AM Beih.* 4 (1975) 33-47 πίν. 13-29· Ι. Τριάντη, *Αρχαϊκές έρμαϊκές στήλες*, *ΑΔ* 32, 1977, Α', 116-122 πίν. 47-55· H. Wrede, *Die antike Herme* (1985) 5-12. Για τον Έρμη Προπύλαιο βλ. σ. 254-255 και σημ. 1025.

1375. Harrison, *Agora* XI, 124-129· H. Wrede, δ.π. 71-77. Και οι δύο θεωρούν ότι τα πρώτα παραδείγματα εικονιστικών έρμαϊκών στηλών βρίσκονται στα έρμαϊκά αγάλματα από το Νεμέσιον του Ραμνούντος, όπου κατά τη γνώμη τους εικονίζονται έφηβοι σε ιδεαλιστικοποιημένη μορφή (για το θέμα αυτό και την ταύτιση των νεανικών μορφών με τον ίδιο τον Έρμη βλ. παραπάνω σ. 255-256). Συμφωνούν, όμως, ότι οι πρώτες πραγματικά εικονιστικές στήλες άναγονται στον 1ο αϊ. π.Χ. και σχετίζονται όπωσδήποτε με τους Ρωμαίους. Ο H. Wrede, δ.π. 74, 75, τονίζει ιδιαίτερα τη ρωμαϊκή/ιταλική προέλευση των εικονιστικών στηλών και την κατά ρωμαϊκή επίδραση εμφάνισή τους στην Αθήνα κατά την εποχή του Τραϊανού, άμφισβητώντας τις ένδειξεις για την ύπαρξη ανάλογων έργων στην Αθήνα ήδη από τα μέσα του 1ου αϊ. π.Χ. Στις ένδειξεις αυτές έπιμένει αντίθετα ή Harrison, *Agora* XI, 127-128. Πρόκειται για αναφορές σε έπιστολές του Κικέρωνος, από τις οποίες συμπεραίνεται ότι τα νεοαττικά έργαστήρια παρήγαγαν διαφόρων ειδών έρμαϊκές στήλες για τις ρωμαϊκές επαύ-

λεις, καὶ γιὰ μία βάση ἀπὸ τὸ Ἐλευσίνιο τῆς Ἀθήνας μὲ μία τετράγωνη ἐντορμία στὴν ἐπάνω ἐπιφάνειά της, ποὺ θὰ μπορούσε νὰ δεχόταν τὸν κορμὸ μιᾶς ἐρμαϊκῆς στήλης. Ἀπὸ τὴν ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή τῆς βάσης εἶναι γνωστὸ ὅτι ἔφερε μία εἰκόνα τοῦ ἐπικουρείου φιλοσόφου Φαίδρου, ἀφιερωμένη στὴν Δήμητρα καὶ τὴν Κόρη ἀπὸ τὸν Ρωμαῖο μαθητὴ τοῦ Ἀππίου Σωφῆϊο (Appius Saufeius) (Μουσεῖο Ἀγορᾶς I 5485: A. E. Raubitschek, Phaidros and His Pupils, *Hesperia* 18, 1949, 96-103 ιδίως 101-102 πίν. 3).

1376. Ἐκτὸς ἀπὸ γυμνὲς προτομὲς ἐρμαϊκῶν στηλῶν, πρβ. αὐτὴ τοῦ Δημητρίου τοῦ Πολιορκητοῦ, τοῦ βασιλέως τῶν Μολοσσῶν Ἀλεξάνδρου καὶ τοῦ βασιλέως τῆς Περγάμου Φιλεταίρου, ὅπου ἀποδίδεται τὸ τμήμα γύρω ἀπὸ τὸν λαμπρὸν χλαμύδα ποὺ πορπωνόταν στὸν δεξιὸ ὦμο (Νεάπολη, Museo Nazionale 6149, 6161, 6148: M. R. Wojcik, *La Villa dei Papiri ad Ercolano* [1986] 52-53 ἀρ. B1 πίν. XXX· 54-55 ἀρ. B3 πίν. XXXII· 60-61 ἀρ. B7 πίν. XXXVI ἀντίστοιχα). Στὴν προτομὴ τοῦ Ἀρχιδάμου Γ' εἰκονίζεται τμήμα τοῦ θώρακα καὶ ἐνὸς τελαμώννα (Museo Nazionale 6156: M. R. Wojcik, ὁ.π. 61-62 ἀρ. B8 πίν. XXXVII). Ἐνα ἱμάτιο στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ φέρει ἡ προτομὴ τοῦ Ἀντιμάχου τοῦ Κολοφώνιου (Museo Nazionale 6155: M. R. Wojcik, ὁ.π. 53-54 ἀρ. B2 πίν. XXXI), ἐνῶ ὁ τύπος αὐτὸς ἐμφανίζεται πολὺ συχνὰ στὶς χάλκινες προτομὲς «κανονικοῦ» τύπου ποὺ ἀνήκουν σὲ πνευματικούς ἀνθρώπους (Museo Nazionale 5469, 5468, 5466, 5465, 5467, 5470: M. R. Wojcik, ὁ.π. 131-132 ἀρ. E2 πίν. LXVII [Δημοσθένης]· 159-168 ἀρ. F2-6 πίν. LXXXIV-LXXXVIII [Ζήνων, Ἐρμαρχος, Ἐπίκουρος, Δημοσθένης καὶ Ἐπίκουρος ἀντίστοιχα]).

Σχετικὰ μὲ τὸν τύπο τῆς ἐρμαϊκῆς στήλης μὲ ἱμάτιο πρέπει νὰ σημειωθεῖ μία ὑστεροαρχαϊκὴ, μικρὴ, πῆλινη στήλη στὸ Μόναχο μὲ παράσταση Ἑρμοῦ μὲ πῖλο, ὅπου ἀποδίδεται ἕνα ἱμάτιο ποὺ πέρφτει καὶ ἀπὸ τοὺς δύο ὦμους (Museum antiker Kleinkunst 6958: R. Lullies, ὁ.π. 15 Terrakotta ἀρ. 2· 45 πίν. 42).

1377. Τὶς ἐπιγραφικὰς πηγὲς συγκεντρώνει ὁ H. Wrede, ὁ.π. 73-74.

1378. Κυρίως P. Graindor, *Les cosmètes du Musée d'Athènes*, *BCH* 39, 1915, 241-401 εἰκ. 1-31 πίν. XVI-XXVI· Harrison, *Agora I*, 98-100· E. Lattanzi, *I ritratti dei Cosmeti nel Museo Nazionale di Atene* (1968)· Bergmann, *Studien*, 80-88· Σταυρίδη, *Πορτραῖτα*, 92-107 πίν. 137-163. Σὲ καμία ὁμως περίπτωση δὲν γίνεται λόγος γιὰ τὴ μορφή τῶν ἐρμαϊκῶν στηλῶν.

1379. EAM 388: ὁ.π. σ. 181 καὶ σημ. 425. Προτομὴ ἐφήβου κοσμητῆ EAM 391: P. Graindor, ὁ.π. 345-355 ἀρ. 22 εἰκ. 26· L'Orange, *Studien*, 109 ἀρ. 8 εἰκ. 20, 22· Harrison, *Agora I*, 97 πίν. 46b (ἡ μόνη φωτογραφία στὴν ὁποία διακρίνεται καὶ ἡ προτομή)· E. Lattanzi, ὁ.π. 58-59 ἀρ. 26 πίν. 26a-b.

1380. Πρβ. μία προτομὴ ἀπὸ τὴν Ἀγορὰ τοῦ 215-225 μ.Χ. (Μουσεῖο Ἀγορᾶς S 387: Harrison, *Agora I*, 52-53 ἀρ. 39 πίν. 26· Bergmann, *Studien*, 88) καὶ αὐτὴ ἐνὸς ἱερέα τῆς ἐποχῆς τοῦ Γαλλινοῦ (EAM 432: ὁ.π. σ. 273 ἀρ. XIII καὶ σημ. 1201).

1381. Ὁ.π. 156 καὶ σημ. 233-234.

1382. W. E. Sweet, *Protection of the Genitals in Greek Athletics*, *The Ancient World* 11/1-2, 1985, 43-49 εἰκ. 6. Πρόκειται γιὰ τὴν «κυνοδέσμη» ποὺ προσαρμοζόταν στὸ ἄκρο τοῦ μορίου καὶ τὸ κρατοῦσε σταθερὸ κατὰ τὴ διάρκειά τῆς ἀσκησης ἢ τοῦ ἀγῶνα. Πρβ. χαρακτηριστικὰ τὴν ἀντίστοιχη διαμόρφωση στὸ χάλκινο ἄγαλμα ἐνὸς πυγμάχου στὴ Ρώμη, τοῦ β' τετάρτου τοῦ 1ου αἰ. π.Χ., ὅπου ὁ ἀθλητὴς εἰκονίζεται καθιστὸς ἀμέσως μετὰ τὸν ἀγῶνα (Museo Nazionale Romano 1885: N. Himmelmann, *Herrscher und Athlet. Die Bronzen von Quirinal* [Κατάλογος ἐκθεσης, Βόννη 1989] 150-164, 173-174, 201-202 ἀρ. 1 εἰκ. σ. 165-171, 201-203 ἀρ. 1a-e ιδίως εἰκ. σ. 203 ἀρ. 1d).

1383. Γιὰ τοὺς ἀγῶνες βλ. σ. 228 καὶ σημ. 771, 775.

1384. Γιὰ τὸν τόπο εὐρεσης βλ. Κεφ. IV: σ. 305.

1385. Γιὰ τὸν τύπο τῶν ἀττικῶν τραπεζοφόρων, τὰ ὁποῖα, μαζὶ μὲ τὶς σαρκοφάγους, ἀποτελοῦν τὰ κυριότερα προϊόντα τῶν ἀττικῶν ἐργαστηρίων γλυπτικῆς τοῦ 2ου καὶ τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ., βλ. κυρίως Στεφανίδου, *Τραπεζοφόρα Θεσσαλονίκης*, 16, σύντομη ἀλλὰ ἀρκετὰ περιεκτικὴ μελέτη, ὅπου διακρίνεται ἡ μορφή καὶ τῶν μικρασιατικῶν καὶ βορειοελλαδικῶν τραπεζοφόρων· ἡ ἴδια, *Ρωμαϊκὰ Τραπεζοφόρα*. Παρατηρήσεις στὸ ἀττικὸ ἐργαστήριον, *Πρακτικὰ XII Συνεδρίου*, Γ' 252-258 πίν. 57-58· ἡ ἴδια, *Τραπεζοφόρα*, ἐκτενὴς μονογραφία, ὅπου ἀντιμετωπίζονται ὅλα τὰ θέματα τῶν ἔργων αὐτῶν.

1386. Ἡ μορφή αὐτὴ ἀποτελεῖ τὸ βασικὸ διακριτικὸ γνώρισμα τῶν ἀττικῶν τραπεζοφόρων, ἀπὸ αὐτὰ τῶν μικρασιατικῶν καὶ τῶν βορειοελλαδικῶν ἐργαστηρίων. Στὰ πρῶτα ἡ βάση διατηρεῖ τὸν τρι-

μερὴ χωρισμὸ αὐτῆς τῶν ἀττικῶν, ὅμως τὰ κυμάτια προεξέχουν περισσότερο καὶ στὴν κατώτερη ταινία σχηματίζονται τέσσερα ποδαράκια στὶς γωνίες. Ἡ βάση τῶν βορειοελλαδικῶν τραπεζοφόρων εἶναι ἀπλούστερη, ἀποτελούμενη ἀπὸ μία ὑψηλὴ σκοτία πλασιωμένη ἀπὸ ταινία (Στεφανίδου, *Τραπεζοφόρα Θεσσαλονίκης*, 19-20, 22-23 καὶ 17-18, 21).

1387. Στὴ θέση τοῦ πεσίσκου ἀπαντᾷ σπανιότερα ἓνας κιονίσκος ἢ ἓνας σχηματοποιημένος κορμὸς δένδρου, πρβ. Στεφανίδου, *Τραπεζοφόρα*, 83-84.

1388. Γὰ τὸν τρόπο στερέωσης τῆς πλάκας τοῦ τραπεζιοῦ ἐπάνω στὸν ἄβακα τῆς ἐπίστεψης τοῦ πεσίσκου βλ. Στεφανίδου, *Τραπεζοφόρα Θεσσαλονίκης*, 13, καὶ Γ. Δεσπίνης, *Ἀκρόλιθα* (1975) 36· Στεφανίδου, *Τραπεζοφόρα*, 52-53, γιὰ τὶς περιπτώσεις ποὺ ὁ τόρμος δὲν εἶναι τετράγωνος, ὅπως στὸ 138, ἀλλὰ σχηματίζει μία σφηνοειδῆ αὐλάκα.

1389. Βλ. Κεφ. II: σ. 164, καὶ σημ. 303.

1390. Σημειωτέον ὅτι τὰ πεσοόκρανα σώζονται σὲ ἓναν ἄρκετὰ περιορισμένο ἀριθμὸ τραπεζοφόρων. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι τὴ μορφὴ τῆς ἐπίστεψης τοῦ 138 φέρουν ἀπλούστερα τραπεζοφόρα τῶν ἑλληνιστικῶν ἢ πρώιμων αὐτοκρατορικῶν χρόνων. Πρβ. ὀρισμένα τραπεζοφόρα ἀπὸ τὴ Σάμο (G. Hiesel, *Samische Steingeräte* [1967] 38 ἀρ. 13 πίν. 3· 40 ἀρ. 25 πίν. 5· 70 ἀρ. 60 πίν. 10) καὶ τὴν Ἄνδρο (Λ. Παλαιοκρασοῦ, Τὰ γλυπτὰ τῆς Συλλογῆς στὴ Χώρα τῆς Ἄνδρου, *ΑΕ* 1980 Χρον. 31 ἀρ. 46 πίν. ΙΣΤΥ). Ἀντίθετα ἡ προσθήκη τοῦ ἰωνικοῦ κυματίου ἀπαντᾷ στὰ τραπεζοφόρα τῶν 2ου καὶ 3ου αἰ. μ.Χ. Πρβ. τὸ τραπεζοφόρο τῆς Βιέννης, τὸ EAM 5727 καὶ τὸ EAM 2873 (ὁ.π. σημ. 303), καθὼς καὶ ἓνα στὴν Avignon (Musée Calvet E40: O. Palagia, *LMC IV* [1988] λ. «Herakles» ἀρ. 753*· Στεφανίδου, *Τραπεζοφόρα*, ἀρ. 114 πίν. 59).

1391. Ἐπίστεψη ἀπὸ ταινία-λέσβιο κυμάτιο-«ὑποτομή» καὶ ὀρισμένες φορὲς καὶ ἀπὸ καμπύλη μετάβαση στὸ πεδίο παρουσιάζουν ὀρισμένες σαρκοφάγοι τῆς περιόδου περὶ τὸ 180 μ.Χ., ὅπως αὐτὴ μὲ παράσταση Ἀμαζονομαχίας στὸ Παρίσι (Λοῦβρο MA 2119: ὁ.π. σημ. 321), μία σαρκοφάγος μὲ τὸ θέμα τοῦ Ὁρέστου στὸν Κάτω Κόσμο, ἀπὸ τὴν Τύρο (Βηρυτός, Ἐθνικὸ Μουσεῖο: Koch-Sichtermann, 417-418, 459 εἰκ. 436) καὶ μία διονυσιακὴ σαρκοφάγος στὴν Palestrina (Palazzo Barberini: Matz 1, 102-103 ἀρ. 6· Koch-Sichtermann, 420 καὶ σημ. 7· 459), ὅπως καὶ μία ἀπὸ τὴν Τύρο μὲ παράσταση μάχης ἐπὶ ναυσί, τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. (Τύρος 4035: Koch-Sichtermann, 411, 413 ἀρ. 10· 459 εἰκ. 444 [τοῦ 200-220 μ.Χ.]· P. Linant de Bellefonds, 28-30 ἀρ. 8· 34, 99-123, 179 πίν. 24, 38, 35-371). Σὲ λίγες περιπτώσεις ἔχει προστεθεῖ ἓνας ἀστράγαλος μεταξὺ τοῦ λεσβίου κυματίου καὶ τοῦ πεδίου, ὅπως στὶς διονυσιακὲς σαρκοφάγους EAM 1150-1152 ἀπὸ τὴν Πάτρα, τοῦ γ' τετάρτου τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. (Matz 1, 101-102 ἀρ. 4· Koch-Sichtermann, 420 καὶ σημ. 7· 459).

1392. Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου, ὁ.π. *Πρακτικὰ XII Συνεδρίου* Γ' 254. Πρβ. ἐνδεικτικὰ Koch-Sichtermann, εἰκ. 406, 423, 433, 447, 448, 468· συχνὰ προστίθεται κάτω ἀπὸ τὸ ἰωνικὸ κυμάτιο ἓνας ἀστράγαλος, ὅταν ἰδίως τὰ κυμάτια ἀποδίδονται ἀνάγλυφα: πρβ. Koch-Sichtermann, εἰκ. 407-408, 412, 415-416, 419, 425, 430, 432, 434-435, 440-441, 446-477, 460, 467-470.

1393. Ὁ Π. Καββαδίας, Ἀνασκαφαὶ ἐν Ἐπιδαύρῳ, *ΑΕ* 1918, 186 εἰκ. 29, εἰκονίζει τὸ γλυπτὸ αὐτὸ ἀνεστραμμένο, μὲ τὴ βάση δηλ. ὡς κιονόκρανο, καὶ τὸ προσαρμόζει στὸ κάτω τμήμα ἑνὸς κιονίσκου (ΜΕ Ἀποθήκη χωρὶς ἀρ. εὐρ.), σημειώνοντας ὅτι λείπει ἓνα τμήμα μεταξὺ τῶν δύο θραυσμάτων. Ἡ σύνδεση αὐτὴ ὅμως εἶναι ἀδύνατη, ὅχι μόνον ἐπειδὴ τὸ 139 ἀνήκει σὲ τραπεζοφόρο καὶ ὄχι σὲ κιονίσκο ἢ «λυχνία», ὅπως πιθανολογεῖ ὁ Π. Καββαδίας, ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ οἱ διαστάσεις τους δὲν ταιριάζουν, καθὼς ἡ μεγαλύτερη διάμετρος τοῦ στελέχους τοῦ 139 εἶναι μικρότερη ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχὴ τοῦ κιονίσκου καὶ εἶναι ἀπίθανη ἡ ὑπαρξὴ ἑνὸς κίονα, ἡ διάμετρος τοῦ ὁποίου θὰ μειωνόταν τόσο ἔντονα στὸ μέσο τοῦ κορμοῦ. Παραδόξως τὴν ἀποκατάσταση αὐτὴ δέχεται ὁ Γ. Σωτηρίου, Ἡ Βασιλικὴ τῆς Ἐπιδαύρου, *ΠΑΑ* 4, 1929, 94.

1394. Πρβ. ἓνα τραπεζοφόρο ἀπὸ τὴν Παλαιόπολη τῆς Ἄνδρου, τοῦ ὁποίου λείπει ἐπίσης τὸ ἀνώτερο τμήμα· τὸ δελφίνι ἀποδίδεται σὲ πρόστυπο ἀνάγλυφο, ἄρκετὰ σχηματοποιημένο, ἐνῶ στὸ ρύγχος του κρατᾷ ἓνα ψάρι. Ἡ τεχνικὴ διάρθρωση τοῦ τραπεζοφόρου δὲν εἶναι τόσο σαφὴς ὅπως στὸ 139· ἡ ταινία στὴν ἀπόληξη τοῦ στελέχους ἔχει παραλειφθεῖ καὶ ἡ σκοτία σχηματίζεται ὡς «ἀποφυγὴ» οὐσιαστικὰ τοῦ στελέχους (Μουσεῖο Ἄνδρου 21: Λ. Παλαιοκρασοῦ, ὁ.π. 31-32 ἀρ. 47 πίν. ΙΣΤστ, ἡ ὁποία ἀναφέρει τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς δεύτερου παρόμοιου τραπεζοφόρου στὴν Ἄνδρο· Στεφανίδου, *Τραπεζοφόρα*, 291 ἀρ. 156-157). Πληρέστερα σώζεται ἓνα παράδειγμα ἀπὸ τὴν Τήνο,

περισσότερο πρόχειρης κατασκευής, όπου το δελφίνι έχει επίσης ένα χταπόδι στο ρύγχος (Μουσείο Τήνου Α 255: Queyrel, *Ténos* I, 313 σημ. 56 πίν. 1686). Η βάση του τραπεζοφόρου είναι απλή, κυλινδρική, ενώ η κυλινδρική επίσης επίστεψη του στελέχους αποτελείται από μία ταινία και ένα κυρτό κυμάτιο, στο οποίο εφάπτεται ή ούρα του δελφινιού. Είναι λοιπόν πιθανόν ότι και στο τραπεζοφόρο 139 η απόληξη του στελέχους δεν θα βρισκόταν πολύ ψηλότερα από την σημερινή επιφάνεια θραύσης. Για το θέμα του δελφινιού σε τραπεζοφόρα βλ. σύντομα Στεφανίδου, *Τραπεζοφόρα*, 144-145, 290-291 άρ. 154-158 πίν. 82.

1395. Σε μία κυλινδρική, πήλινη βάση καρποδόχης, ύψ. 38,5 εκ., από την Φαιστό που έχει χρονολογηθεί στην πρωτοανακτορική περίοδο, αποδίδονται πλαστικά δύο δελφίνια σε κατατομή μέσα σε θαλάσσιο περιβάλλον (Ηράκλειο, Αρχαιολογικό Μουσείο 18199: D. Levi, *Festòs e la civiltà minoica* [1976] 501-502 εικ. 775 πίν. 219· K. Czernohaus, *Delphindarstellungen von der minoischen bis zur geometrischen Zeit* [δ.δ. 1988] 45 άρ. 124 πίν. XVI).

1396. Λουκιανός, *Λεξιφάνης* 7: «Ποτήρια δὲ ἔκειτο παντοῖα ἐπὶ τῆς δελφίδος τραπέζης». Κατὰ τὴν G. M. A. Richter, *The Furniture of the Greeks, Etruscans and Romans* (1966) 113 εικ. 565, ἡ φράση ἀναφέρεται σὲ τραπέζι μὲ ἓνα μόνο στήριγμα στὴ μορφή δελφινιού, ὅπως σὲ ἓνα χάλκινο τραπέζι ἀπὸ τὴν Πομπηία, στὸ ὁποῖο ἓνας Ἑρωτας «ἱππεύει» τὸ δελφίνι, ἡ οὐρά τοῦ ὁποῖου τυλίγεται γύρω ἀπὸ ἓνα λεπτὸ στήριγμα σχήματος τιμονιού. Διαφορετικὴ ἐρμηνεία δέχεται ἡ Στεφανίδου, *Τραπεζοφόρα*, 145, κατὰ τὴν ὁποία οἱ λέξεις «δελφίς» καὶ «δέλφικα» συνδέονται μὲ τοὺς Δελφοὺς καὶ ἀναφέρονται σὲ τριποδικὰ τραπέζια.

1397. Πρβ. W. Deonna, *Délos XVIII: Le mobilier délien* (1938) 14 εικ. 131-2 (σ. 13). Κάποιον ἀνάλογο σκοπὸ θὰ εἶχαν μερικὰ τουλάχιστον ἀπὸ τὰ πολυάριθμα θραύσματα δελφινιῶν ἀπὸ τὸ ἱερὸ τοῦ Ποσειδῶνος στὴν Τήνο (Queyrel, *Ténos* I: 312-314 άρ. 76-80 πίν. 161-162, χωρὶς ἐρμηνεία) ἢ ἀπὸ τὴ Σάμο (G. Hiesel, ὅ.π. 77-78 άρ. 75-76 πίν. 12 [πολὺ ἀποσπασματικά]).

1398. Πρβ. κυρίως ἓνα παράδειγμα ἀπὸ τὴν Πέργαμο (H. Hepding, *Die Arbeiten zu Pergamon 1904-1905* III. *Die Einzelfunde*, AM 22, 1907, 399 εικ. 11), ἀπὸ τὸ ὁποῖο σώζεται ἡ ταινιωτὴ ὀρθογώνια βάση καὶ μέρος τοῦ κεφαλιοῦ τοῦ δελφινιού μὲ ἓνα ὀκτάποδο στὸ στόμα τοῦ. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ ἐπιπλέον ἀνάγλυφη ἀπόδοση ἐνὸς καρκίνου, δύο ἀχιβάδων καὶ δύο ψαριῶν μεταξὺ τοῦ δελφινιού καὶ τῆς βάσης. Σε ἓνα δεύτερο τραπεζοφόρο ἀπὸ τὴν Πέργαμο (H. Hepding, ὅ.π. 399 εικ. 12) τὸ δελφίνι ἀποδίδεται ἀρκετὰ ἔξοργον καὶ ἡ οὐρά τοῦ ἀποδίδεται ἀνάγλυφη ἐπάνω στὴν ταινία τοῦ πεσόκρανου.

1399. Ὁ.π. σημ. 1356· Στεφανίδου, *Τραπεζοφόρα Θεσσαλονίκης*, 84-85 άρ. 17 εικ. σ. 86-87, σχετικὰ μὲ τὸ βορειοελλαδικὸ ἐργαστηρίου τραπεζοφόρο άρ. 1135 τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης, ἐνῶ στὸ μικρασιατικὴς προέλευσης τραπεζοφόρο άρ. 1146 τοῦ ἴδιου Μουσείου ἡ σκηνὴ τοῦ δελφινιού μὲ τὸν Ἑρωτιδέα εἰκονίζεται δίπλα σὲ μία μορφή Ἀφροδίτης ἢ Νύμφης (σ. 82 άρ. 16 εικ. σ. 83, ὅπου τὸ χρονολογεῖ στὸν προχωρημένο 3ο ἢ στὸν πρῶμο 4ο αἰ. μ.Χ.) (βλ. καὶ παραπάνω σημ. 560).

1400. Για τὴ χρῆση τῶν τραπεζοφόρων βλ. κυρίως Στεφανίδου, *Τραπεζοφόρα Θεσσαλονίκης*, 14-15, ιδίως δὲ *Τραπεζοφόρα*, 18-24, 58-73, ὅπου παρατίθενται οἱ διαφορὲς ἀπόψεις ποὺ ἔχουν ἤδη διατυπωθεῖ, ἡ ἴδια ὅμως ὑπεραμύνεται τοῦ χρηστικοῦ χαρακτήρα τοὺς.

1401. Π. Καββαδίας, Ἀνασκαφαὶ ἐν Ἐπιδαύρῳ, AE 1918, 182-183. Πρβ. εἰδικότερα ὁρισμένα μέλη τῆς ἐξέδρας τοῦ Ἀριστάρχου, ποὺ ἀρχικὰ βρισκόταν πρὸς τὴν Α γωνία τοῦ Β τοίχου τοῦ «Κτηρίου Ε» (Roux, 311-315).

1402. Για τραπεζία σὲ παλαιοχριστιανικὲς βασιλικὲς πρβ. Ἀ. Ὁρλάνδου, *Ἡ ἐνδόσεος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς Μεσογειακῆς λεκάνης Β'* (1954) 482-488 εικ. 442-450, ὅπου γίνεται λόγος μόνο γιὰ τὶς πλάκες τῶν τραπεζῶν μαρτύρων, «ἀγαπῶν» ἢ τῆς πρόθεσης, ἀναφέροντας (σ. 488) ὅτι «αἱ κυκλικαὶ τράπεζαι προθέσεως θὰ ἐστηρίζοντο ἐπὶ κατακορύφου ποδός, ἀναλόγου πρὸς τοὺς ὑποστάτας τῶν ἀρχαίων περιρραντηρίων». Για τὴ χρῆση γλυπτῶν δελφινιῶν σύμφωνα μὲ ἀρχαῖα πρότυπα σὲ βασιλικὲς, ἀξιοσημείωτο εἶναι ἓνα δελφίνι μὲ τὸ κεφάλι πρὸς τὰ κάτω στὸ ἐρείσχειρο τοῦ συνθρόνου τῆς βασιλικῆς τοῦ Παρεντίου τοῦ 6ου αἰ. (Α. Ὁρλάνδος, ὅ.π. 502 εικ. 462).

1403. Ἀ. Ὁρλάνδος, ὅ.π. 116-117, 120-124, 488. Γενικότερα γιὰ τὰ περιρραντήρια μὲ ἓνα στήριγμα (ὑποστατό) στὴν ἀρχαιότητα βλ. R. Ginouvés, *Balaneutiké. Recherches sur le bain dans l'antiquité grecque* (1962) 77-99 πίν. XVII-XXI, XXV-XXVIII, XXIX, XL-XLI· G. Hiesel, ὅ.π. 77-91. Πρβ. ἓνα

ανάλογο περιρραντήριο *in situ* στην Πέργαμο (W. Radt, Pergamon, Bericht über die Kampagne 1979, AA 1980, 416 εικ. 13).

1404. "Ο.π. σ. 268.

1405. 'Από τὸ 'Ασκληπιεῖο προέρχεται μία ἀκόμη *tabula ansata*, ὕψ. 14 ἐκ., ἀποσπασματικά σωζόμενη, ποὺ περιλαμβάνει τὸ δεξιὸ τμήμα μὲ ἓνα δεξιὸ αὐτὶ καὶ ἴχνη ἐνδὸς I ἢ A στὸ πεδίο (EAM 2831: Σβορώνος, 652 στὸν ἀρ. 404 πίν. CLXXVI· B. Forsén, *Griechische Gliederweihungen* [1996] 83 ἀρ. 13.2 εικ. 84). 'Ενα ἀκόμη παράδειγμα πίνακα μὲ ἀνάγλυφη παράσταση ἐνδὸς αὐτοῦ περισυνελέγη τὸ 1986 ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ λεγόμενου 'Υστερορρωμαϊκοῦ Τείχους, N τῆς Θόλου. 'Η ἀνάθεση τῆς εἰκόνας ἐνδὸς αὐτοῦ καὶ ἐνδὸς βωμοῦ στὸν Σωτήρα 'Ασκληπιὸ μαρτυρεῖται – ἐφόσον ἡ συμπλήρωση εἶναι σωστὴ – ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή IG IV¹ 474, τοῦ 2ου-3ου αἰ. μ.Χ. (F. T. van Straten, *Gifts for the Gods*, στὸ: H. S. Vernel [ἐκδ.], *Faith, Hope and Worship* [1981] 122 ἀρ. 141).

1406. Γιὰ τὰ ἀναθήματα μελῶν τοῦ σώματος στὴν 'Αρχαιότητα βλ. τὴν ἐμπεριστατωμένη, συνολικὴ μελέτη τοῦ B. Forsén, ὁ.π.

1407. Σβορώνος, 428-433 ἀρ. 126. Μὲ τὴν ἀποψή του συμφωνεῖ ὁ O. Weinreich, Θεοὶ 'Επήκοοι, AM 37, 1912, 63-64, ἐνῶ τὴν ἀπορρίπτει ὁ R. Herzog, ὁ.π. 135 ἀρ. W78, καὶ ὁ F. T. van Straten, ὁ.π. 122-123 ἀρ. 14.2, φαίνεται ὅτι δὲν τὴν ἀποκλείει περισσότερο ἀρνητικὸς εἶναι ὁ B. Forsén, ὁ.π., ὁ ὁποῖος πιστεύει ὅτι τὸ *Gallus* εἶναι τὸ *cognomen* τοῦ *Cutius*.

1408. "Ο.π. σ. 150.

1409. "Ο.π. σ. 149 καὶ σημ. 182.

1410. Μία ἀκόμη ἐπιγραφὴ θεωρεῖται χαμένη (*CIL* III¹, ἀρ. 533), ἐνῶ μία δεύτερη εἶναι πολὺ φθαρμένη (*CIL* III Suppl., ἀρ. 7267).

1411. Vergilius, *Aeneis*, VII 773. Q. Serenius Sammonicus, *Liber medicalis*, 360 (*PLM* III, 123). Πρβ. I. B. Carter, *Epitheta deorum quae apud poetas latinos leguntur* (Roscher, *ML*, Suppl. [1905]) 5 λ. «Aesculapius».

1412. Τὸν ὄρο «ἀμφίγλυφα» γιὰ τὶς μαρμάρινες πλάκες ποὺ κοσμοῦνται μὲ ἀνάγλυφες παραστάσεις καὶ στὶς δύο ὄψεις τους, πρότεινε ὁ Γ. Μπακαλάκης, *Ἀμφίγλυφα* (1946) 28-29.

1413. Γενικότερα γιὰ περιβόλους, ταυτιζόμενους περισσότερο μὲ ἡρώα, βλ. H. Abramson, *Greek Hero-Shrines* (δ.δ. 1978).

1414. H. A. Thompson - R. E. Wycherley, *Agora XIV: The Agora of Athens* (1972) 129-136 εικ. 32-34 πίν. 67. Γιὰ τὴ μορφὴ τοῦ περιβόλου ὑπάρχουν λίγα στοιχεῖα. 'Απὸ τὰ ἴχνη στὴν εὐθυντηρία συνάγεται ὅτι ἀποτελοῦνταν ἀπὸ πεσίσκοις μὲ μαρμάρινες πλάκες μεταξὺ τους. Κατὰ μία ἀποψη ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ τῶν δύο εἰσόδων τοῦ περιβόλου βρίσκονταν τὰ πρωτότυπα τῶν λεγόμενων «τριμόρφων ἀναγλύφων» (σ. 136-137), ὑπόθεση ἡ ὁποία δὲν ἔχει γίνῃ ἀποδεκτὴ (βλ. B. S. Ridgway, *Fifth Century Styles in Greek Sculpture* [1981] 206-210 εικ. 129-131, μὲ βιβλιογραφία στὶς σ. 220-221).

1415. Γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ μορφὴ τοῦ περιβόλου βλ. κυρίως G. Moretti, *Ara Pacis Augustae* (1948) 135-180 μὲ πλούσια εἰκονογράφηση. Στὸν *Ara Pacis* οἱ ζωφόροι τῶν κλειστῶν B καὶ N πλευρῶν καὶ οἱ πίνακες ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ τῶν εἰσόδων στὶς δύο ἄλλες βρίσκονται ἐπάνω ἀπὸ μία ἰσοῦσῃ ζώνη μὲ ἀνάγλυφα φυτικὰ θέματα, τὸ δὲ σύνολο κλείνεται μεταξὺ παραστάδων στὶς γωνίες. Στὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια εἰκονίζονται ἀνάγλυφες δέσμες ἀνθοκαρπίου (γυρλάντες) στὸ ἐπάνω τμήμα καὶ ἀπλοὶ κατακόρυφοι αὐλακες στὸ κάτω. Χαρακτηριστικὰ παραδείγματα περιβόλων ἀπὸ τὸ 'Ασκληπιεῖο ἀποτελοῦν τὸ ἀταύτιστο διμερὲς ἱερό «Y», ὅπου τὰ ἴχνη στὴν ἐπιφάνεια τῆς σωζόμενης εὐθυντηρίας πιστοποιοῦν τὴν ὑπαρξὴ πεσσῶν καὶ ἐνδιάμεσων ὀρθοστατῶν (Roux, 279-282 εικ. 80-81 πίν. 801· τὸ μνημεῖο αὐτὸ ἀποτελεῖ ἀντικείμενο μελέτης τῆς συναδέλφου E. Λεμπιδάκη, ἡ ὁποία ταύτισε τὰ μέλη τῆς ἐπάνω σειρᾶς τῶν ὀρθοστατῶν: [*Εργον* 1989, 160]) καὶ ἓνας ἀκόμη ἑλληνιστικὸς περιβόλος ἐνσωματωμένος στὸ B τμήμα τοῦ «Κτηρίου K» (βλ. σημ. 1490). Στὴν περίπτωσι, τέλος, τοῦ μικροῦ περιβόλου τοῦ βωμοῦ μπροστὰ ἀπὸ τὸν ναὸ τῆς 'Αρτέμιδος, μεταξὺ τῶν πεσίσκων ὑπῆρχε κάποιο κιγκλίδωμα (Roux, 216-221 εικ. 44, 48-50 πίν. 54).

1416. N. Σταμπολίδης, Βωμοὶ-Θρόνοι (;), AAA 18, 1985, 231-245 εικ. 1-20, μελέτη ποὺ ἀποτελεῖ οὐσιαστικὰ ἐπανάληψη μὲ παραδείγματα ὡς καὶ τὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου καὶ πλουσιότερη εἰκονογράφηση τῆς ἀνοικοίνωσης τοῦ ἰδίου: Βωμοὶ σχήματος Πεῖ μὲ παραστάδες καὶ συνεχόμενη τράπεζα

στά κλασικά χρόνια, *Πρακτικά XII Συνεδρίου Δ'*, 188-191 πίν. 65-67. Στὸν ἴδιο τόμο: R. Étienne, *Les autels à antes de Délos*, 57-60 πίν. 21.

1417. Πρβ. ἐνδεικτικὰ τὸν Βωμὸ τοῦ Διονύσου στὴν Κῶ (N. X. Σταμπολίδης, *Ὁ Βωμὸς τοῦ Διονύσου στὴν Κῶ* [1987] 176-194 σχ. 21-26), τῶν μέσων τοῦ 2ου αἰ. π.Χ., ὅπου ἡ γλυπτὴ ζωφόρος βρισκόταν στὸ ὕψος τῆς ἐπιφάνειας τῆς τράπεζας τοῦ βωμοῦ, ἀμφίγλυφοι εἶναι μόνον οἱ λίθοι τῶν παραστάδων στὴν πρόθυση, ἐνὼ γύρω ἀπὸ τὴν τράπεζα τὰ ἀνάγλυφα συνεχίζονται μόνο στὴν ἐξωτερικὴ πλευρά. Στὶς προσπάθειες σχεδιαστικῆς ἀναπαράστασης τοῦ παρόμοιου Βωμοῦ τῶν Νυμφῶν στὴν Κνίδο, πιθανὸν τοῦ β' τετάρτου τοῦ 2ου αἰ. π.Χ., οἱ πλάκες τῶν ἀναγλύφων ἔχουν τοποθετηθεῖ κατὰ ἀνάλογο τρόπο (N. C. Stampolidis, *Der «Nymphenaltar» in Knidos und der Bildhauer Theon von Antiochia*, AA 1984, 116 εἰκ. 2), εἴτε χαμηλότερα φθάνοντας ὥς τοὺς ὀρθοστάτες τοῦ κυρίως βωμοῦ (σ. 115-116 εἰκ. 1). Ἐνα παράδειγμα τῆς λύσης αὐτῆς δίνουν οἱ ζωφόροι τοῦ κυρίως Βωμοῦ τῆς Εἰρήνης στὴ Ρώμη (βλ. ἰδίως H. Kähler, *Die Ara Pacis und die Augusteische Friedensidee*, *JdI* 69, 1954, 89-100· R. De Angelis Bertolotti, *Materiali dell'Ara Pacis presso il Museo Nazionale Romano*, *RM* 92, 1985, 221-234 πίν. 90-95 παρ. 90-95 πίν. Α). Πρβ. τὸν λίθο τοῦ κραυγευτῆ μετὰ τὴν πομπὴ τῶν Ἑστιάδων ποὺ διακοπτόταν ἀπὸ τὸ ἀνώτερο τμήμα τῆς τράπεζας τοῦ Βωμοῦ, ὅπου πιθανὸν συνεχιζόταν ἡ ζωφόρος (G. Moretti, ὁ.π. πίν. XXV).

1418. Στὸς μνημειώδεις βωμοὺς τῆς Κῶ καὶ τῆς Κνίδου τὰ ἀντίστοιχα μέλη ἔχουν πλάτος 70 ἐκ. περίπου.

1419. Στὰ ἀρχαῖστα ἀνάγλυφα ὁ Ἀπόλλων εἰκονίζεται γυμνὸς σὲ διασκελισμὸ, μετὰ κοντὸ ἱμάτιο, ποὺ πέφτει μπροστὰ καὶ πίσω σχηματίζοντας «χελιδονοουρές», στὴ σκηνὴ τῆς διαμάχης μετὰ τὸν Ἡρακλῆ γιὰ τὸν δελφικὸ τρίποδα (Zagdoun, 94-96 πίν. 24-26· εἰδικότερα M. Τιβέριος, *Ἀρχαῖστα I, Πρακτικά XII Συνεδρίου Δ'*, 271-5 πίν. 59-60 [σύνθεση τοῦ τέλους τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.]). Στὶς παραστάσεις ὁμοῦς αὐτὲς ὁ Ἀπόλλων κρατᾷ μετὰ τὸ δεξιὸ χεῖρ τὸ τόξο στὸ ὕψος τοῦ γλουτοῦ. Μετὰ τὸν ἴδιο περίπου τρόπο κρατᾷ τὸ τόξο καὶ στὴν παράσταση τῆς πομπῆς τῶν τεσσάρων θεῶν Ἑρμοῦ, Ἀθηνᾶς, Ἀπόλλωνος καὶ Ἀρτέμιδος (Zagdoun, 94 πίν. 20-22· M. Tiverios, *Archaistica II, Festschrift N. Himmelmann*, *BjB Beih.* 47 [1989] 389-391 πίν. 61-62 [ὑστερότερη τῆς σκηνῆς τοῦ δελφικοῦ τρίποδα, ἀνάμεσα στὸν ὕστερο 2ο αἰ. καὶ τὸ 69 π.Χ.]). Στὶς παραστάσεις ἀντίθετα τῆς πομπῆς τῶν Δώδεκα Θεῶν ὁ Ἀπόλλων εἰκονίζεται ὡς κιθαρωδός, σὲ διασκελισμὸ πρὸς τὰ δεξιὰ, κρατώντας τὸ πληκτρο στὸ προτεταμένο πρὸς τὴν χορδὴ τῆς κιθάρας δεξιὸ χεῖρ, ὥστε ὁλόκληρη ἡ περιοχὴ τοῦ γλουτοῦ καὶ τοῦ μηροῦ νὰ μένει ἐλεύθερη, ὅπως στὸ **142α** (Zagdoun, 83-104 πίν. 14-19 [εἰδικὰ γιὰ τὸν Ἀπόλλωνα σ. 93-94 πίν. 15 εἰκ. 62]· G. Berger-Doer, *LIMC III* [1986] 651-652 λ. «Dodekatheoi» ἀρ. 21*, 25*). Παραστάσεις ἄλλων θεοτήτων πρέπει νὰ ἀποκλεισθοῦν, καθὼς ὁ μὲν Ἑρμῆς εἰκονίζεται μετὰ φτερὰ στὰ πόδια (Zagdoun, 92 πίν. 16-17 εἰκ. 66, 68 [παράσταση πομπῆς Δώδεκα Θεῶν]· πίν. 21 εἰκ. 83, 84 [παραστάσεις Ἑρμοῦ μετὰ τὴν Νύμφης]), ὁ δὲ Ποσειδῶν, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ δελφίνι ποὺ κρατᾷ στὸ ἀριστερὸ χεῖρ, στήριζεται μετὰ τὸ δεξιὸ στὴν τρίαινα, ἡ ὁποία ὁμοῦς δὲν εἰκονίζεται στὸ **142α** (Zagdoun, 99 πίν. 16 εἰκ. 65).

1420. G. Berger-Doer, ὁ.π. 646-658 ἀρ. 1-65*. Ch. R. Long, *The Twelve Gods of Greece and Rome*, *EPRO* 107 (1987)· εἰδικὰ γιὰ τὴν πομπὴν στὰ ἀρχαῖστα ἀνάγλυφα: Zagdoun, 83-104.

1421. Γιὰ τὴν εἰκονογραφία τῆς Ἀθηνᾶς στὰ ἀρχαῖστα ἀνάγλυφα τοῦ τύπου αὐτοῦ βλ. Zagdoun, 87-90 πίν. 15 εἰκ. 61· 18 εἰκ. 72· 19 εἰκ. 20. Τὴν περικεφαλαία κρατᾷ ψηλὰ μόνο στὸ ἀνάγλυφο στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Yale (Zagdoun, 87-88, 258 [περὶ τὸ 50 π.Χ.]· G. Berger-Doer, ὁ.π. 651 ἀρ. 21*).

1422. Πολυάριθμες εἶναι οἱ παραστάσεις τῆς Ἀρτέμιδος, στὰ ἀνάγλυφα κυρίως μετὰ τὴν πομπὴ τῶν τεσσάρων θεῶν. Σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις ἡ θεὰ βαδίζει πρὸς τὰ ἀριστερὰ ἀκολουθώντας τὸν Ἀπόλλωνα· κρατᾷ μία μεγάλη δάδα στὸ δεξιὸ χεῖρ καὶ τὸ ἱμάτιο μετὰ τὸ κατεβασμένο ἀριστερὸ (Zagdoun, 96-97 πίν. 20 εἰκ. 79, 81· 22 εἰκ. 88), ἐνὼ στὴ σκηνὴ τῆς πομπῆς τῶν Δώδεκα Θεῶν στὸ προστομιαῖο τῆς Villa Albani, ἡ Ἀρτεμις βαδίζει πρὸς τὰ δεξιὰ, κρατᾷ τόξο ἀντὶ δάδας, ἐνὼ τὸ κράτημα τοῦ διαφορετικὰ ἐνδεδυμένου ἱματίου δὲν ἀλλάζει τὴν πορεία τῶν πτυχώσεων (Zagdoun, 96, 250 ἀρ. 399 πίν. 15 εἰκ. 63). Γιὰ τὴ μορφὴ τῆς Ἑστίας βλ. ἐπίσης Zagdoun, 97 πίν. 16 εἰκ. 64, ὅπου σημειώνει τὴν τυπολογικὴ ὁμοιότητα ποὺ παρομοιάζει μετὰ τὴν Ἀρτέμιδα.

1423. Τὸν ἴδιο τύπο ἀκολουθοῦν καὶ οἱ παραστάσεις τοῦ Διονύσου, ποὺ ὁμοῦς κρατᾷ τὸν θύρο στὸ κατεβασμένο ἀριστερὸ χεῖρ (Zagdoun, 123-124 πίν. 40 εἰκ. 146, 148-149· 41 εἰκ. 150-152 [τύπος

«Pourtalés-Gorgier»]. C. Gasparri, *LIMC* III [1986] 432 λ. «Dionysos» ἀρ. 90* [ἀνάγλυφο EAM 3727 ἀπὸ τὸ Χαλάνδρι τοῦ 340-330 π.Χ., τὸ ὁποῖο ἡ Zagdoun, 162 ἀρ. 62, θεωρεῖ ἴσως νεοαττικό]· ἀρ. 597* [ἀνάγλυφο «Pourtalés-Gorgier», τῶν ἀρχῶν τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. «replica di tipo Chalandri»]· 546 λ. «Dionysos/Bacchus» ἀρ. 67*).

1424. Πρβ. Κεφ. II: σ. 138-139.

1425. Πρβ. τὸν βωμὸ μὲ τὴν ἐπιγραφὴ *IG* IV² 287 (Δυνώδεκ[α] Θεῶν), ἴσως δὲ καὶ τὸν βωμὸ ME 28 μὲ τὶς τριγλύφους καὶ τὶς ἀνάγλυφες μετόπες (Ch. R. Long, ὁ.π. 13-14 ἀρ. 1 καὶ 2 ἀντίστοιχα, μὲ βιβλιογραφία· O. Palagia, Ἑρῴθημα ἀντὶ κράνους. In *Defence of Furtwängler's Athena Lemnia*, *AJA* 91, 1987, 82-84 εἰκ. 2). Θὰ πρέπει ἀκόμη νὰ προστεθεῖ καὶ ὁ βωμὸς EAM 1425, χρονολογημένος ἀπὸ τὸν 4ο ὡς τὸν 2ο αἰ. π.Χ.: Ch. R. Long, ὁ.π. 196-197 εἰκ. 136-38, μὲ βιβλιογραφία στὴ σημ. 54, ὅπου ἀγνοεῖται τὸ ἄρθρο τοῦ X. Γιαμαλίδου, Ἄλλη πλευρὰ ἐκ τοῦ βωμοῦ τῶν Δώδεκα Θεῶν ἐν Ἐπιδαύρῳ, *AE* 1911, 174-177 εἰκ. 1-3, ὁ ὁποῖος ταύτισε ἓνα ἀκόμη θραῦσμα ἀπὸ τὴν πίσω πλευρὰ τοῦ μνημείου, μὲ τρεῖς ἀρκετὰ φθαρμένες μορφές. Κλειδὶ βέβαια παραμένει ἡ ταύτιση τοῦ ἔνθρονου γενειοφόρου ἀνδρα στὸ EAM 1425, στὸν ὁποῖο ἀναγνωρίζεται συχνὰ ὁ Ἀσκληπιός (τελευταία: Holtzmann, 875 ἀρ. 90*), ἀντὶ τοῦ Διὸς, ὅπως θὰ ἀναμενόταν σὲ παράσταση τῶν Δώδεκα Θεῶν.

1426. *IG* IV² 687· Peek I, 130 ἀρ. 300 πίν. LIV.

1427. Π. Καββαδίας, Ἱστορικὸς Φίλιππος ἐκ Περγάμου, *AD* 1891, 129, ὅπου ἀναφέρεται μονολεκτικὰ σὲ ἄγαλμα «ἱματιοφόρου ἀνδρός».

1428. Ὁ Καστριώτης, 91 ἀρ. 582, ἀναφέρει ὅτι βρέθηκε τὸ 1884, ἐνῶ ὁ Stais, 104 ἀρ. 582, τὸ 1891. Ἄν καὶ δὲν παραδίδεται ἄμεσα ὁ τόπος εὑρεσης, ὁ συσχετισμὸς τῆς κεφαλῆς μὲ τὴ βάση καὶ τὸ 116 ἀπὸ τοὺς Καστριώτη, ὁ.π., καὶ Σταυρίδη, *Πορτραῖτα*, 87 ἀρ. 587, ἐπιβεβαιώνει ὅτι προέρχεται ἐπίσης ἀπὸ τὸν χώρο μεταξὺ τοῦ Ναοῦ καὶ τῆς Θόλου. Τῇ σύνδεσιν αὐτὴ δὲν ἀποδέχεται ὁ G. Rodenwaldt, *Griechische Porträts aus dem Ausgang der Antike*, *BWPr* 76 (1919) 3 ἀρ. 1, καὶ δὲν ἀναφέρεται πλέον στὴν ἐκτεταμένη βιβλιογραφία τοῦ 104.

1429. Π. Καββαδίας, *ΠΑΕ* 1882, 75-83, ὅπου ὁμως δὲν ἀσχολεῖται μὲ εὐρήματα ἄλλα, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἀρχιτεκτονικά, μόνον δὲ τὰ ἀετωματικά γλυπτὰ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἀναφέρει μὲ μεγάλη συντομία (σ. 82-83). Ἐκθέσεις τῶν εὐρημάτων τῶν δύο πρώτων περίπου μηνῶν τῆς ἀνασκαφῆς (Ἀπρίλιος-Μάιος 1882) δημοσίευσε ὁ Π. Καββαδίας στὸ περιοδικὸ *Ἀθήναιον*, χωρὶς νὰ δίνει λεπτομέρειες γιὰ τὸν τόπο εὑρεσης κάθε γλυπτοῦ, περιοριζόμενος σὲ ἓναν ἀπλὸ κατάλογο (Π. Καββαδίας, Ἀνασκαφαὶ ἐν Ἐπιδαύρῳ, *Ἀθήναιον* 10, 1882, 545-550 [Ἐκθεσὶς Β', τῆς 7.V.82, ἀπὸ τὴν ἔναρξιν τῆς ἀνασκαφῆς στὴν περιοχὴ τῆς Θόλου τὴν 17ῃ Ἀπριλίου] καὶ 551-555 [Ἐκθεσὶς Γ', τῆς 25.V.1882]). Δυστυχῶς, ἡ διακοπὴ τῆς ἐκδόσεως τοῦ περιοδικοῦ αὐτοῦ μᾶς στέρησε καὶ τὶς περιορισμένες πληροφορίες γιὰ τὰ εὐρήματα τῆς περιοχῆς, ἡ ἀνασκαφὴ τῆς ὁποίας συνεχίσθηκε γιὰ ἀρκετὸ χρόνο ἀκόμη. Οἱ μόνες πλέον πηγὲς εἶναι οἱ ὑπηρεσιακὲς ἀνασκαφικὲς ἀναφορὲς πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο, ποὺ βρέθηκαν στὸ Ἀρχεῖο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (βλ. παρακάτω σχετικὰ μὲ τὴν εὑρεση τριῶν ἀγαλμάτων κοντὰ στὴν ἐξέδρα ΒΑ τῆς Θόλου, τὸν Σεπτέμβριο τοῦ ἴδιου ἔτους, κλπ.).

1430. Ὁ Π. Καββαδίας, *Ἀθήναιον* 10, 1881, 545, ἀναφέρει ὅτι ἄρχισε τὴν ἀνασκαφὴ ἀνοίγοντας μίαν τάφρον, μήκους 28 μ., ἀπὸ τὸ Στάδιο ὡς τὴ Θόλο, ἐνῶ συμπεριλαμβάνει στὰ μνημεῖα ποὺ βρέθηκαν «πρὸς ἀνατολὰς τοῦ μεγάλου περιφεροῦς οἰκοδομήματος» τὴ βάση ἀγάλματος τοῦ Ἥλιου μὲ τὴν ἐπιγραφὴ *IG* IV² 529, ἡ ὁποία σήμερὰ βρίσκεται σημενὴ Ν τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἀπέναντι ἀπὸ τὸ «Κτήριον Ε», λόγῳ δὲ τοῦ μεγέθους τῆς θεωρεῖται μάλλον ἀπίθανο νὰ μεταφέρθηκε στὸ σημεῖο αὐτὸ μετὰ τὴν ἀποκάλυψή της (Π. Καββαδίας, ὁ.π. 555 ἀρ. 9· βλ. σημ. 1444). Νὰ σημειωθεῖ πάντως ὅτι ἡ βάση αὐτὴ δὲν δηλώνεται στὴν κάτοψη τοῦ χώρου στὰ *ΠΑΕ* 1884, πίν. 1, ὅπου ἡ δῆλωση τῶν διαφορῶν βάθρων εἶναι γενικὰ λεπτομερής.

1431. Π. Καββαδίας, *Ἀθήναιον*, 10, 1882, 550 (Ἐκθεσὶς τῆς 7.V.82) ἀρ. 7, 8 (στοὺς ἀρ. 1-5 περιλαμβάνονται γλυπτὰ τοῦ Ναοῦ, στὸν δὲ ἀρ. 6 ἀναφέρεται ἓνας μικρὸς κορμὸς ἀγάλματος θωρακοφόρου). Ἄν καὶ δὲν ἀναφέρεται ποὺ ἀκριβῶς βρισκόταν ὁ μεταγενέστερος τοῖχος, στὸν ὁποῖον εἶχαν ἐντοιχισθεῖ, τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ἀντίστοιχοι τοῖχοι ὅπου βρέθηκαν τὰ θραύσματα τῶν ἀρχιτεκτονικῶν γλυπτῶν τοῦ ναοῦ ἀποκαλύφθησαν Ν τῆς Θόλου, καθιστᾷ πιθανότερη τὴν ὑπόθεσιν ὅτι καὶ οἱ δύο τηβεννοφόροι θὰ προέρχονται ἀπὸ τὴν περιοχὴ αὐτή.

Τὰ θραύσματα τῶν τηβεννοφόρων περιγράφονται ὡς ἑξῆς:

«7) Κορμός τηβεννοφόρου άνδρὸς μεγέθους ὑπερφυσικοῦ, οὐπνὸς λείπει τὸ ἄνω καὶ κάτω μέρος, ὕψ. τοῦ σωζομένου μέρους 0,85, πλ. 0,58.

8) Ἄλλος τοιοῦτος φυσικοῦ μεγέθους, οὐπνὸς ἐλλείπει ὡσαύτως τὸ ἄνω καὶ κάτω μέρος, ὕψ. τοῦ σωζομένου μέρους 0,46, πλ. 0,42».

Μὲ μόνο τὰ στοιχεῖα αὐτά, οἱ κορμοὶ δύσκολα μποροῦν νὰ ταυτισθοῦν. Μεγαλύτερες πιθανότητες ἔχει ἡ ταύτιση τοῦ πρώτου μὲ τὸν κορμὸ **120**, ἂν καὶ δὲν εἶναι ὑπερφυσικοῦ μεγέθους, ἐνῶ τὸ μικρότερο θραῦσμα παραμένει ἄγνωστο, καθὼς δὲν σώζεται ἄλλος κορμὸς τηβεννοφόρου ἢ παρόμοιου ἀγαλματικοῦ τύπου ποὺ θὰ μπορούσε νὰ ταυτισθεῖ μὲ αὐτόν.

1432. Π. Καββαδίας, *Ἀθήνα* 10, 1882, 551-552 (ἐκθεση τῆς 25.V.1882) ἀρ. 1-3. Ἡ ταύτιση τῶν ἀγαλμάτων εἶναι βέβαιη, λόγω τῶν περισσότερων λεπτομερειῶν καὶ χαρακτηριστικῶν στοιχείων τοὺς ποὺ δίνονται κατὰ τὴ σύντομη περιγραφή τοὺς.

1433. *IG IV² 606/589*, 601, 628, 595, 387, 454, 596 καὶ 529 (Π. Καββαδίας, ὁ.π. 552-555 ἀρ. 1-9 ἀντίστοιχα).

1434. Ἡ ἐξέδρα ἀνασκάφηκε τὸ 1882: Π. Καββαδίας, *ΠΑΕ* 1882, 81 πίν. Β' ἀρ. 6. Πρβ. ἀκόμη τὶς κατόψεις τοῦ χώρου, Π. Καββαδίας, *ΠΑΕ* 1884, πίν. Α' ὁ ἴδιος, *FdE*, πίν. I· Defrasse-Lechat, πίν. σ. 52-53. Φωτογραφίες τῆς ἐξέδρας δίνει ὁ Peek I, πίν. XX εἰκ. 31, 32.

1435. Τὰ γυναικεῖα ἀγάλματα περιγράφονται ὡς ἐξῆς: «1) Γυναικεῖον ἄγαλμα πεπλοφόρου, παρεμφερὲς κατὰ τὴν στάσιν καὶ τοὺς ἱματισμοὺς τῇ περιφήμῳ ἐξ Ἑρκουλάνου ἐν Δρέσδῃ ῥωμαῖα παρθένῳ, ἧς ὅμοιον εὐρέθη καὶ ἐν Δήλῳ. 2) Ἐτέρα τοιαύτη, παρεμφερὲς τῇ ἐν τῷ Μουσείῳ τῆς Νεαπόλεως Λιβίᾳ». Στὴ δεύτερη περίπτωση εἶναι προφανὲς ὅτι ἐννοεῖ τὸ ἄγαλμα ἱέρειας (;) ἀπὸ τὴν Πομπηία (Νεάπολη, Museo Nazionale 6041: Bieber, *Copies*, πίν. 4 εἰκ. 17 [Λιβία]· P. Zanker, *Augustus* [1981] 318 εἰκ. 253 [ἱέρεια, τῆς ἐποχῆς τοῦ Νέρωνος]· Amedick, 71 πίν. 21 [τῆς ὑστερῆς Νερώνειας-πρώιμης Φλάβειας περιόδου]), τὸ ὁποῖο βρίσκεται σὲ ἄμεση τυπολογικὴ συγγένεια μὲ τὸ ἄγαλμα τῆς «Δεομένης» ME 555 (Kruse, 455 σημ. 286 Παραλλαγή ἀρ. 3). Ἡ ταύτιση τοῦ πρώτου ἀγάλματος δυσχεραίνεται ἀπὸ τὴν ἀντινομία στὴν περιγραφή, ὅπου ἄγαλμα «πεπλοφόρου» θεωρεῖται παρεμφερὲς μὲ τὴ «Μικρὴ Ἡρακλειώπισσα» (!). Τὰ σωζόμενα γυναικεῖα ἀγάλματα, τῶν ὁποίων ὁ τόπος εὕρεσης δὲν εἶναι γνωστός, εἶναι μόνο τὰ **111** (πίν. 114-116) καὶ **55** (πίν. 67), μορφῶν μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο· φαίνεται δὲ πιθανότερο ὅτι ὁ Π. Καββαδίας ἀναφέρεται στὴν **111**, καθὼς θὰ ἀναγνώριζε ἀσφαλῶς τὴ μορφή τῆς Ἀφροδίτης στὸ **55**.

1436. *IG IV² 232*, μὲ βιβλιογραφία, ὅπου ὁμως δὲν ἀναφέρεται ὅτι ἡ ἐπιγραφή ἀνήκει στὴν ἐξέδρα αὐτή. Τὸ ὄνομα τοῦ καλλιτέχνη ἀποκατέστησε ὁ J. Marcadé, *Notes sur quelques bases d'Épidaure*, *BCH* 73, 1949, 143 ἀρ. 1 εἰκ. 7, καὶ ἀποδέχθηκε ὁ Peek I, 66 ἀρ. 100. Ὁ Τιμόδαμος κατασκεύασε ἀκόμη τὸν προφανῶς χάλκινο ἔφιππο ἀνδριάντα τοῦ Ἀριστοβούλου Ξενοδόκου, ἀδελφοῦ τῆς Εὐαρέτας (*IG IV² 630*· J. Marcadé, ὁ.π. 144-145 ἀρ. 2· H. Siedentopf, *Das hellenistische Reiterdenkmal* [1968] 140-141 ἀρ. II 176). Τὸ ψήφισμα γιὰ τὴν ἀνέγερση τοῦ ἀνδριάντα σώζεται στὴν ἐπιγραφή *IG IV² 65* στ. 16-20, τὸ ὁποῖο ὁ J. Marcadé, ὁ.π. 144 σημ. 1, φαίνεται ὅτι χρονολογεῖ στὸ β' τέταρτο τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. κατ' ἀναλογίαν μὲ ἄλλες ἐπιγραφές, ἡ κατασκευὴ πάντως τοῦ ἀνδριάντα δὲν θὰ ἀπείχε πολὺ χρονικὰ (οἱ H. Siedentopf, ὁ.π. 88 ἀρ. I 19, καὶ F. Hiller v. Gaertringen ἀναφέρονται γενικὰ στὸν 1ο αἰ. π.Χ.).

1437. *IG IV² 700*· Π. Καββαδίας, Ἐπιγραφὰι τεχνιτῶν ἐξ Ἐπιδαύρου, *ΑΔ* 1891, 93, 96 ἀρ. 9· Μ. Μιτσός, *Ἀρχαὶ Προσωπογραφία* (1952) 72, μὲ βιβλιογραφία· Peek I, 132 ἀρ. 307· H. Siedentopf, ὁ.π. 139-140 ἀρ. II 174 (ἀναφέρει λανθασμένα ὅτι ἡ ἐπιγραφή βρίσκεται στὸν κεντρικὸ ὀρθοστάτη).

1438. Τὸ γεγονὸς ὅτι στὶς περιπτώσεις αὐτὲς καὶ γενικότερα στὶς ὀρθογώνιες βάσεις μὲ κύρια ὄψη τὴ μία στενὴ πλευρὰ στέκονται μορφὲς ἱππέων ἔδειξε ὁ A. Siedentopf, ὁ.π. Ἡ ἀποψη ὁμως ὅτι τὸ πλῆθος τῶν βάσεων αὐτῶν ἔφεραν ἀγάλματα ἱππέων φαίνεται ὑπερβολικὴ, καθὼς καὶ ἄλλοι ἀγαλματικοὶ τύποι θὰ ἀπαιτοῦσαν ἀνάλογο βάθος: τύποι π.χ. καθημένων μορφῶν, ὅπως ἡ λεγόμενη «Ἀφροδίτη-Ὀλυμπιάς» (A. Delivorrias, *Das Original der sitzenden «Aphrodite-Olympias»*, *AM* 93, 1978, 1-23 πίν. 1-14). Καθιστὰ ἀγάλματα εἶχε ὑποθέσει ὁ H. Schrader, *Priene* (1904) 210 ἀρ. 17. Εἰδικότερα ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Ἐπιδαύρου, ἡ βέβαιη βάση ἔφιππου ἀνδριάντα τοῦ Ἀριστοβούλου Ξενοδόκου (ὁ.π. σημ. 1436) προέρχεται ἀπὸ τὸ κεντρικὸ τμήμα ἀνάλογου τύπου ἐξέδρας. Ὁ J. Marcadé, ὁ.π. 145, ὑπέθεσε ὅτι τὸ βάθος αὐτὸ θὰ κατελάμβανε τὸ ἐλλείπον κεντρικὸ τμήμα τῆς ἐξέδρας BA τῆς

Θόλου, στα δύο άκρα της οποίας θα βρίσκονταν τα αγάλματα των άνιψιών του. Δεν λαμβάνει όμως υπόψη την επιγραφή του Δίωνος και το γεγονός ότι το βάθρο του Ἀριστοβούλου βρέθηκε στην Ἱερὰ ὁδὸ, ὅχι μακριὰ ἀπὸ τὸν ναὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ (J. Marcadé, ὁ.π. 144 ἀρ. 2), σὲ ἀρκετὴ ὁμως ἀπόσταση ἀπὸ τὴν ἐξέδρα ποὺ ἐξετάζομε. Ἀκόμη, ἀπὸ τὸ βάθος τοῦ σωζόμενου βάθρου συνάγεται ὅτι θὰ πρέπει νὰ προέρχεται ἀπὸ μικρότερου μεγέθους ἐξέδρα (1.35 μ. ἔναντι 1.55 μ. ποὺ θὰ εἶχε ἡ ἀντίστοιχη βάση στὴν ἐξέδρα μπροστὰ ἀπὸ τὴ Θόλο σύμφωνα μὲ τοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ H. Siedentopf, ὁ.π. 140 ἀρ. 174).

1439. F. K. Dorner - G. Gruben, *Die Exedra der Ciceronen*, AM 68, 1953, 63-76 εἰκ. 1-2 (σχεδιαστικὴ ἀποκατάσταση τῆς διάταξης τῶν ἀγαλμάτων, σύμφωνα μὲ τὰ ἴχνη στὴν ἐπίστυψη) παρένθ. πίν. 11-12B, οἱ ὁποῖοι ἀπὸ τὰ λιγοστὰ ἴχνη ἀποδεικνύουν τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἀγάλματος τῆς ἐξέδρας, δὲν προχωροῦν ὁμως στὴν ταύτισή του. J. Ch. Balty, *Groupes statuaires impériaux et privés de l'époque julio-claudienne, Ritratto ufficiale e ritratto privato, Atti della II Conferenza Internazionale sul Ritratto Romano* (Roma 1984 [1988]) 36-37 εἰκ. 2 (δὲν κάνει λόγο γιὰ τὸ ἄγαλμα τῆς προβολῆς).

1440. Βλ. τὶς κατόψεις τοῦ χώρου, ὁ.π. σημ. 1434. Γιὰ τὸ μεγάλο βάθρο δίπλα στὴν ἀναβάθρα τῆς Θόλου βλ. στίο: *Πρότυλο-Θόλος*, 239 σχ. 6, ὅπου φαίνεται ὅτι ἦταν θεμελιωμένο σὲ στῤῥωμα τριμήνου πώρου, τὸ ὁποῖο εἶχε δημιουργηθεῖ κατὰ τὴν ἀνέγερση τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ τῆς Θόλου. Τὸ βάθρο αὐτὸ δὲν συμπεριλαμβάνεται στὸν κατάλογο τοῦ H. Siedentopf, ὁ.π. 139-141 ἀρ. 169-176, ὅπως καὶ τὸ μεγάλο ὀρθογώνιο βάθρο (5,94×2,50 μ.) Β τοῦ «Ναοῦ Α», γιὰ τὸ ὁποῖο ἔχει ὑποτεθεῖ ὅτι ἔφερε κολοσσικὸ ἄγαλμα ἱππέα (Roux, 243 εἰκ. 59· ἀντίθετα: Π. Καββαδίας, ΠΑΕ 1906, 106-109 εἰκ. 11-12, ὁ ὁποῖος ἐρμήνευσε τὰ σωζόμενα θεμέλια ὡς ἀνήκοντα σὲ βωμό).

1441. Π. Καββαδίας, ΠΑΕ 1883, 4 πίν. Γ'1, ὅπου ἡ θέσις τῆς ἀσβεστοκαμίνου φαίνεται στὸ καμπύλο «κόψιμο» τῆς ἀναβάθρας. Τὸ Β μισὸ τῆς ἔκτασης ποὺ κατελάμβανε ἀνασκάφηκε τὸ 1986, ὁ χῶρος ὁμως εἶχε ἤδη παλαιότερα ἐρευνηθεῖ, ὅποτε δὲν προέκυψαν νέα στοιχεῖα (Χ. Πιτερὸς, Οἱ πρόσφατες ἀνασκαφικὲς ἐρευνες στὴ Θόλο, *Πρότυλο-Θόλος* 236 πίν. 4 τομὴ Θ3). Στὴ θέσις τῆς καμίνου ὁ A. Blouet, *Expédition scientifique de Morée II* (1833) πίν. 84 ἀρ. d, σημειώνει ἓνα «πηγάδι» βάθους 2 μ. καὶ διαμέτρου 3.73 μ.

1442. Τὰ περισσότερα βάθρα Ν τοῦ ναοῦ, στὰ ὁποῖα συμπεριλαμβάνονται καὶ δύο μικρὲς ἐξέδρες, πιστεύεται ὅτι ἔφεραν ἀγάλματα ἱππέων (H. B. Siedentopf, ὁ.π. 139 ἀρ. 169-172).

1443. Πρβ. τὰ βάθρα μὲ τὴν ἐπιγραφή IG IV² 601, τὸ ὁποῖο ἔφερε τὸ ἄγαλμα τοῦ Κλαυδίου, καὶ 595, 596 ποὺ ἀνήκαν σὲ ἀγάλματα τοῦ Νέρωνος Δρούσου.

1444. IG IV² 529· Peek I, 106 ἀρ. 217 πίν. XLII εἰκ. 70. Τὸ ἄγαλμα τοῦ Ἡλίου ἀντικατέστησε ἓνα ἔργο τοῦ ἀργείου Τόρωνος Ἀπελλίωνος, τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. (IG IV² 698· J. Marcadé, ὁ.π. [σημ. 1436] 139-140).

1445. IG IV² 606· Peek I, 117 ἀρ. 258 καὶ IG IV² 589· J. Marcadé, ὁ.π. 137-141 ἀρ. 4 εἰκ. 5b (ἔκτυπο).

1446. Π. Καββαδίας, Ἀγάλματα ἐκ τῶν ἐν Ἐπιδαυρίᾳ ἀνασκαφῶν, AE 1885, 44 (Νίκες), 48-49 (EAM 173), 50-51 (6, 7), 51-52 (115α-β)· ὁ ἴδιος, Ἐπιγραφαὶ ἐξ Ἐπιδαύρου, AE 1885, 198 ἀρ. 102 (141).

1447. Π. Καββαδίας, ΠΑΕ 1884, πίν. 1 ἀρ. Α (δὲν τὸ ἀναφέρει)· ὁ ἴδιος, ΠΑΕ 1891, 26-27. Ὁ συμβολισμὸς τοῦ καθιερώθηκε σχεδὸν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς, καθὼς μὲ τὸ γράμμα «Ε» δηλώθηκε ἤδη στὴν κάτοψη τοῦ Ἱεροῦ στὸ *FdÉ*, πίν. 1. Ἡ λεπτομερέστερη κάτοψη τοῦ οἰκοδομήματος δίνεται ἀπὸ τὸν Π. Καββαδία, ΠΑΕ 1905, πίν. Γ', Δ'1-3 μὲ φωτογραφίες.

1448. Πρῶτος ὁ Καββαδίας, *Ἱερὸν*, 128-129, ὑποστήριξε ὅτι τὸ «Κτήριον Ε» ἦταν τὸ «παλαιὸν ἱερὸν» ποὺ περιελάμβανε στὴ φάση τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. μόνο τὸν βωμό, ἐνῶ τοὺς χώρους γύρω ἀπὸ τὴν αὐλὴ τοὺς ἀνήγαγε σὲ ἀνακατασκευὴ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. γιὰ νὰ ἀποτελέσει ὡς σύνολο «Οἶκο τῶν ἱερέων». Ἀργότερα, ὁ ἴδιος, ΠΑΕ 1905, 51-63 ἰδίως 60-61, θεώρησε τοὺς χώρους πολὺ στενοὺς γιὰ κατοικία καὶ τοὺς ἐρμήνευσε ὡς χώρους σταυλισμοῦ τῶν πρὸς θυσία ζώων. Ἐνα «Ἀβατο» ἀναγνώρισαν οἱ: I. H. Holwerda, *Das epidaurische Abaton*, AM 27, 1902, 292-293, καὶ A. Frickenhaus, *Bemerkungen zum Abaton von Epidauros*, AA 1912, 140-142, ποὺ χρονολόγησαν τοὺς χώρους αὐτοὺς ἐπίσης σὲ μία δευτέρη φάση τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., μὴ δεχόμενοι τὴν ταύτισιν μὲ τὸ Ἀβατον τῆς Στοᾶς Β τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ. Τὴν πληρέστερη ἐρμηνεία τοῦ οἰκοδομήματος ἔδωσε ὁ F. Robert,

L'édifice E d'Épidaure et la topographie du Hieron d'Asclépios, *BCH* 67, 1933, 380-393 εικ. 1-4, ό όποίος άναγνώρισε τώ πρώτω ήερδ τού 'Ασκληπιού, τού ύστερου 5ου αϊ. π.Χ., με έναν μικρό ναό στη ΒΔ γωνία του, άφιερωμένο ίσως στδν 'Απόλλωνα, και τώ αρχικό 'Αβατο στούς χώρους γύρω άπό την κεντρική αύλή, ένδ θεώρησε πιθανή την ύπαρξη ένδς άκόμη ναΐσκου, τού 'Ασκληπιού, δίπλα στδν πρώτο, ό όποίος συνδεόταν με ένα πλακόστρωτο με τόν «Βωμό Η», ή κρηπίδα τού όποιου σώζεται Δ τού «Κτηρίου Ε». 'Ο ίδιος, *Thymélé* (1939) 220-222, προσέθεσε ότι οι κλειστοί χώροι Ν τής αύλής είναι ίσως λίγο ύπερότεροι άπό τη Β και Α στοά. Τίς άπόψεις αυτές συνοψίζει ή Burford, 49-50, δεχόμενη ότι αρχικά ύπήρχε ένας μικρός ναός τού 'Απόλλωνος με τόν «Βωμό Η», τού 6ου αϊ. π.Χ.· ό 'Ασκληπιός ήλθε άργότερα, είτε στδν ίδιο ναό είτε σέ έναν βωμό μέσα στα όρια τού «Ε», και στα μέσα περίπου τού 5ου αϊ. π.Χ. «κατέλαβε» όλόκληρο τώ οικοδόμημα, ένδ στδν 'Απόλλωνα έμεινε μόνο ό «Βωμός Η». 'Η ίδια έθεσε τώ «Κτήριο Ε» στην ίδια οικοδομική περίοδο με την πρώτη φάση τού «Λουτρού τού 'Ασκληπιού», περί τώ 430 π.Χ. (σ. 110 πίν. ΙΙ. Βλ. κ.π. σ. 300 και σημ. 1475). Πρόσφατα ό Tomlinson, 23, 72-74, ύποστήριξε ότι τώ στρώμα στάχτης πού βρέθηκε κατά την άνασκαφή τού «Κτηρίου Ε» προερχόταν άπό τόν «Βωμό Η», άμφισβήτησε την ταύτισή του με τώ πρώτω 'Ιερδ και τώ συνέδεσε με τη λατρεία τού 'Απόλλωνος. Νά σημειωθεί όμως ότι οι αρχαϊκές έπιγραφές πού βρέθηκαν στο «Ε» άναφέρονται στδν 'Ασκληπιό, έκτός άπό μία τού 'Απόλλωνος Πυθίου (*IG* IV² 142).

Στις στάχτες τού βωμού στην έσωτερική αύλή τού «Κτηρίου Ε» βρέθηκαν πλήθος μικρών άναθηματικών άγγείων και χαλκά έλάσματα πού άνάγονται στδν ύστερο 6ο αϊ. π.Χ. ή στδν πρώτο 5ο αϊ. π.Χ. (Π. Καββαδίας, *ΠΑΕ* 1891, 26· *FdÉ*, 37-38 άρ. 8-12· *Ιερών*, 129· *ΠΑΕ* 1905, 59· *IG* IV² 136, 137, 142, 144, 151· L. H. Jeffery, *The Local Scripts of Archaic Greece*² [1990] 179-182 άρ. *10, 11, *16), όπως και ένα χάλκινο άγαλματίδιο τού 6ου αϊ. π.Χ. (R. Martin, Statuette en bronze du sanctuaire d'Épidaure, *BCH* 68/69, 1944/45, 375-390 πίν. XXXIV-XXXV).

1449. Πρόσφατα ό H. Lauter, *Die Architektur des Hellenismus* (1986) 159-162, 237-238, 240, 243, 299 εικ. 52, 53a, ύποστήριξε όντως παράδοξες άπόψεις σχετικά με την αρχιτεκτονική και τη χρήση τού οικοδομήματος, στις όποιες δέν στάθηκε ή βιβλιοκρισία τού P. Gros, *Gnomon* 60, 1988, 279-281, ένδ αύτη τού A. Frazer, *Journal of the Society of Architectural Historians* 47, 1988, 266, τονίζει την άνεπαρκή τεκμηρίωση. 'Αφήνοντας κατά μέρος την άγνωστη διαμόρφωση τής Δ πρόσοψης, ό H. Lauter δέν άσχολήθηκε με την πρώτη φάση, την όποία χρονολόγησε περί τώ 400 π.Χ. και περιόρισε στδν Β και Α έξωτερικό τοίχο και στδν έσωτερικό τοίχο τών Ν χώρων (σ. 159 εικ. 54a). Στην έλληνιστική περίοδο υπέθεσε ότι δημιουργήθηκε ένας κεντρικός περίπου τετράγωνος χώρος όριζόμενος άπό στοές στις τρεις πλευρές του, τώ δάπεδο τών όποιών βρισκόταν σέ ψηλότερο επίπεδο. Στδν έξωτερικό τοίχο απέδωσε τούς ήμικίονες, πού σύμφωνα με τίς παλαιότερες άπόψεις χώριζαν την κεντρική αύλή με τόν βωμό άπό τη Β και Α στοά, ένδ μεταξύ τού κεντρικού χώρου και τών στοών άποκατέστησε πεσσούς στην μορφή αύτών τού ίσογείου τής διώροφης στοάς τού 'Αβάτου, οι όποιοι στήριζαν έναν τοίχο με παράθυρα ψηλά, κάτω άπό την όροφή (σ. 161). Τη μορφή αύτη χρονολόγησε στδ β' τέταρτο τού 3ου αϊ. π.Χ. (σ. 161), τώ όλο δέ οικοδόμημα έρμήνευσε ως Βουλευτήριον ή Συνέδριον «das ja in jedem größeren Hieron zu erwarten ist» (σ. 162). Πουθενά, όμως, δέν μαρτυρείται ή ύπαρξη Βουλευτηρίου στδ 'Ασκληπιείο, τώ όποίο θα άρμοζε σέ πόλη και όχι σέ ιερδ. 'Η ύπαρξη τού βωμού στδ κεντρικό τμήμα, την όποία είρωνικά άπορρίπτει, θεωρείται βέβαιη, ένδ δέν άναφέρει τόν ζητάσχημο τοίχο στδ έσωτερικό τής αύλής πού όρίζει τά χώματα τού βωμού άπό τόν ύπόλοιπο χώρο.

1450. Βλ. Burford, 55 και σημ. 1, ή όποία άναφέρει άνάλογα παραδείγματα άπό άλλα 'Ασκληπιεία, όπως τής 'Αθήνας και τής Κω. Νά σημειωθεί επίσης ή περίπτωση τού ιερού τού 'Απόλλωνος Μαλεάτα, όπου οι κατεστραμμένοι τώ 80 π.Χ. περίπου ναός και βωμός δέν ξανακτίσθηκαν και οι λειτουργίες τους μεταφέρθηκαν σέ ένα γειτονικό χώρο (βλ. παρακάτω σ. 310-311). Χαρακτηριστικοί είναι άκόμη οι τρεις ή τέσσερις ναοί τού 'Απόλλωνος στη Δήλο, ό ένας δίπλα στδν άλλο, ένδ στδ ιερδ τής 'Ηρας στδ 'Αργος ό αρχαίος ναός διατηρήθηκε ως έρείπιο στην κορυφή τού λόφου (βλ. συνοπτικά G. Gruben, *Die Tempel der Griechen*³ [1980] 149-151 εικ. 137 και σ. 105-108 εικ. 99 αντίστοιχα).

1451. Πρβ. Π. Καββαδία, *ΠΑΕ* 1905, πίν. Γ' (κάτοψη), Δ' (φωτογραφίες).

1452. Παρόλο πού δέν γίνεται λόγος γιά τη στήλη στις σύντομες άνασκαφικές άναφορές, ή θέση

της σημειώνεται ήδη στις πρώτες κατόψεις του χώρου (Π. Καββαδίας, *ΠΑΕ* 1884, πίν. 1· *FdÉ*, πίν. IX· *ΠΑΕ* 1905, πίν. Γ', όπου η σκίαση δηλώνει ότι η στήλη είχε ήδη αναστηλωθεί).

1453. A. Frickenhaus, *δ.π.* 142, ο οποίος έρμηνευσε ως νέες αίθουσες έγκοίμησης τὰ δωμάτια που προστέθηκαν στα ρωμαϊκά χρόνια στο Δ τμήμα ή δημιουργήθηκαν από τον ζητάμορφο τοίχο στον χώρο της αὐλῆς (δὲν δέχεται ὅτι ὁ τοίχος ἀνήκει στὴ φάση τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. ὡς ἀνάλημμα τοῦ βωμοῦ).

1454. Βλ. παρακάτω σ. 311 γιὰ τὴ *Σκανά* τῶν ἱερέων στὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα. Ἀξιοσημείωτο εἶναι τὸ παράδειγμα τοῦ Σαραπειείου τοῦ Ἀργους, τοῦ τέλους τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ., τὸ ὁποῖο στὴν ἐποχὴ τῶν Ἀντωνίωνων μεταβλήθηκε σὲ Θέρμες, μεταβολὴ ἡ ὁποία ἐξηγήθηκε μὲ τὸν συγκρητισμὸ τοῦ Σαράπιδος μὲ τὸν Ἀσκληπιδὸ καὶ τὴ χρῆση τῶν λουτρῶν γιὰ θεραπευτικοὺς σκοποὺς (P. Aupert, *Un Sérapieion argien?*, *CRAI* 1985, 151-175 εἰκ. 1-11 ἰδίως σ. 171-174, ὁ ὁποῖος στὴ σ. 72 σημ. 36-37, ἀναφέρει παραδείγματα ἱερῶν κυρίως αἰγυπτίων θεῶν ποὺ παρήκμασαν ἢ ἔσβησαν στὰ αὐτοκρατορικά χρόνια, τονίζει ὅμως ὅτι αὐτὸ ὀφείλεται στὴ γενικότερη παρακμὴ τῆς πόλης ὅπου βρίσκονταν. Ἀπὸ τὰ ἐπιχειρήματα πάντως σχετικὰ μὲ τὸν συγκρητισμὸ Ἀσκληπιοῦ-Σαράπιδος πρέπει νὰ ἀφαιρεθεῖ ἡ εὕρεση ἀγαλμάτων τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ τῆς Ὑγείας, θεοτήτων ποὺ ἀπαντῶνται συχνὰ στὸν διάκοσμο τῶν Θερμῶν).

1455. F. Robert, *Épidaure* (1935) 39-40· ὁ ἴδιος, *Thymélé* (1939) 221 καὶ σημ. 5, ὁ ὁποῖος κάνει λόγο γιὰ «piété archaisante».

1456. Βλ. σ. 318-319 γιὰ τὴν ἐπιχρύσωση. Ὁ ἀκριβὴς τόπος εὕρεσης δὲν εἶναι γνωστός· κρίνοντας ὅμως ἀπὸ τὴν κάτοψη τοῦ ἀνασκαφέντος χώρου τὸ 1884 (Π. Καββαδίας, *ΠΑΕ* 1884, πίν. 1), ἀποκλείεται τὸ μεγαλύτερο τμήμα τῆς κεντρικῆς αὐλῆς καὶ τὸ Α τμήμα τῆς Β στοᾶς.

1457. Ἀνάλογη ἴσως χρῆση, ὡς τόπος φύλαξης ἀφιερωμάτων ἢ ἀντικειμένων ἀναγκαίων στὴ λατρεία, εἶχε στὰ μετέπειτα χρόνια καὶ ὁ ἀρχαῖκός πρῶτος ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνος στὴ Δῆλο ποὺ ἔμεινε γνωστός ὡς *Οἶκος τῶν Ναξίων* (P. Courbin, *Délos XXXIII: L'oikos des Naxiens* [1980] ἰδίως 135-136).

1458. Καββαδίας, *Ἱερὸν*, 131· *ΠΑΕ* 1905, 52.

1459. Ἡ ἀπομάκρυνση τῶν τοίχων πρέπει νὰ ἄρχισε εὐθὺς μετὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ «Κτηρίου Ε» καὶ νὰ ὁλοκληρώθηκε τὸ 1903 (Καββαδίας, *Ἱερὸν*, 128 σημ. 1· *ΠΑΕ* 1905, 51-52). Τὰ χαμένα εἱρήπια διακρίνονται μερικῶς στὶς κατόψεις τῶν W. Dörpfeld (*ΠΑΕ* 1884, πίν. 1· *FdÉ*, πίν. 1) καὶ A. Defrasse (Defrasse-Lechat, πίν. IX καὶ στὸ σχέδιο τῆς σωζόμενης μορφῆς τοῦ Ἱεροῦ στὸν πίν. XI, πίσω ἀπὸ τὸν ναὸ τῆς Ἀρτέμιδος). Σύμφωνα μὲ τὰ σχέδια αὐτὰ φαίνεται ὅτι δημιουργήθηκαν κάποια δωμάτια (:) στὸ Δ τμήμα τοῦ κτίσματος. Τὴν πιθανότητα νὰ μὴν ἦταν ὅλοι οἱ κατεδαφισθέντες τοῖχοι νεώτεροι ἐκφράζει ὁ F. Robert, *δ.π.* *BCH* 57, 1933, 389-390.

1460. Πρβ. Π. Καββαδία, *ΠΑΕ* 1905, πίν. Γ'.

1461. Roux, 201-222 εἰκ. 43-50 πίν. 53-57, 59-62, ὁ ὁποῖος χρονολογεῖ τὸν ναὸ στὶς πρώτες δεκαετίες τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων. Γιὰ τὶς Νίκες, οἱ ὁποῖες ἀνῆκαν στὰ ἀκραῖα ἀκρωτήρια τῶν δύο ἀετωμάτων, βλ. Ν. Γιαλούρη, Τὰ ἀκρωτήρια τοῦ ναοῦ τῆς Ἀρτέμιδος, *ΑΔ* 22, 1967, Α' Μελ. 25-37 πίν. 22-33, 38 (τοῦ δ' τετάρτου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.)· A. Gulaki, *Klassische und klassizistische Nikedarstellungen* (1981) 89-97, 298 σημ. 358 εἰκ. 34-40, ἡ ὁποία ἀνάγει τὶς Νίκες στὸ τέλος τοῦ 4ου ἢ στὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., ἄποψη ποὺ δέχεται καὶ ἡ B. S. Ridgway, *Hellenistic Sculpture I* (1990) 149-150· U. Grote, *LIMC VI* (1992) 883 λ. «Nike» ἀρ. 400a-d (τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.).

1462. *IG IV²* 415· Roux, 221 πίν. 53-54.

1463. Roux, 220. Γιὰ τὸ λεγόμενο «Υστερορωμαϊκὸ Τεῖχος» βλ. σ. 327-328.

1464. Βλ. στὴν κάτοψη τοῦ ναοῦ Π. Καββαδία, *ΠΑΕ* 1906, 92.

1465. Ἡ ἴδρυση μνημείων στὴν περιοχὴ αὐτὴ ἀνάγεται ἤδη στὸν 4ο αἰ. π.Χ. Πρβ. μία ἀπὸ τὶς παλαιότερες ἐξέδρες στὸ Ἱερό, ἃν ὄχι τὴν πρωιμότερη, αὐτὴ τοῦ Ἀριστάρχου πρὸς τὸ Α πέρας τοῦ Β τοίχου τοῦ «Κτηρίου Ε», τοῦ β' μισοῦ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.: εἶχε σχῆμα Π μὲ ἓνα ἄγαλμα τοῦ Ἀσκληπιοῦ στὸ μέσο, ἐνῶ 5 περσοὶ ἔφεραν ἓνα ἰωνικὸ θριγκὸ μὲ τὴν ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή στὴν πρόσοψη (*IG IV²* 254· Roux, 302-315 εἰκ. 93-100 πίν. 853-88).

1466. Ὁ.π. 283. Ἡ ἀναφορὰ στὸ ἄγαλμα γίνεται μονολεκτικά: Π. Καββαδίας, *ΠΑΕ* 1882, 83 «ἀκέφαλον τηβεννοφόρον ἄγαλμα», σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἀναφορὰ τοῦ ἴδιου πρὸς τὸν Γενικὸ Ἐφορὸ Ἀρχαιοτήτων στὶς 22.X.1882 «ὑπερμέγεθες ρωμαϊκὸν ἄγαλμα, τὸ κάλλιστον τῶν ἐνταῦθα

εὐρεθέντων». Ἡ ταύτιση μὲ τὸ 118 φαίνεται βέβαιη, καθὼς τὸ δεύτερο ἄγαλμα τηβεννοφόρου ἀπὸ τὸ Ἱερό, τὸ 119, ταυτίζεται σαφῶς μὲ ἐκεῖνο ποὺ βρέθηκε τὴν ἴδια χρονιὰ κοντὰ στὴ Θόλο.

1467. Π. Καββαδίας, Ἀγάλματα ἐκ τῶν ἐν Ἐπιδαυρίᾳ ἀνασκαφῶν, ΑΕ 1885, 51.

1468. Γιὰ τὸ γενεαλογικὸ δένδρο τῆς οἰκογένειας αὐτῆς βλ. IG IV², XXV.

1469. Peek I, 124 ἀρ. 287 πίν. L εἰκ. 86.

1470. Peek I, 124 ἀρ. 282· Tomlinson, 71 εἰκ. 11 ἀριστέρα.

1471. Peek II, 45-46 ἀρ. 86, ὁ ὁποῖος συμπληρώνει τὸ ὄνομα τοῦ τιμώμενου ἀνδρα ὡς Ἀριστοπύλ[ιν Σωτηρίδα Ἐπιδαύριον.

1472. Β. Στάης, ΠΑΕ 1886, 79-82· ΠΑΕ 1887, 67.

1473. Ἡ πληρέστερη κάτοψη δίδεται στὸ *FdÉ*, πίν. I, εἶναι ὅμως ἀτελὴς καὶ δὲν διευκρινίζει τὴ διάταξη τῶν διαφόρων χώρων καὶ οἰκοδομικῶν φάσεων.

1474. Π. Καββαδίας, ΠΑΕ 1905, 87-89 εἰκ. 28 (κάτοψη), ὅπου τὸ ἐρμήνευσε ὡς προσάρτημα τοῦ Ἀβάτου. Ὅπως σημειώνει στὴ σ. 87, κατεδάφισε τοὺς ὑστερότερους τοίχους ἐπάνω ἀπὸ τὴν πώρινη θεμελίωση, οἱ ὁποῖοι ἀνῆκαν ἐν μέρει στοὺς «τελευταίους χρόνους τοῦ Ἱεροῦ» καὶ ἐν μέρει στοὺς «μεσαιωνικοὺς χρόνους». Οἱ ἀνασκαφὲς τῶν R. Martin - H. Metzger, *Chronique des Fouilles en 1942: Épidaure*, BCH 66-67, 1942/43, 329-330 πίν. XV (κάτοψη) ἔδειξαν ὅτι τὸ νοτιότερο τμήμα, ἀμέσως Α τοῦ Ἀβάτου εἶναι προγενέστερο τῆς μονώροφης στοᾶς τοῦ Ἀβάτου, ἐνῶ τὰ δωμάτια βορειότερα ἀνήκουν σὲ ἐπέκταση τοῦ Λουτροῦ ποὺ πραγματοποιήθηκε μετὰ τὸ κτίσιμο τοῦ Ἀβάτου· μὲ βάση τὰ εὐρήματα χρονολογοῦν τὴν πρώτη φάση στὰ μέσα περίπου τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Τὸ πρωιμότερο Β τμήμα τοῦ λουτροῦ χρονολογεῖ ἡ Burford, 51, 76, 110, περὶ τὸ 430 π.Χ.

1475. Θεμέλια παλαιότερων κτισμάτων δηλώνονται καλύτερα σὲ ἀδημοσίευτη κάτοψη τοῦ χώρου ἀπὸ τὸν Π. Καββαδία (στὸ ἀρχεῖο σήμερα τῆς ΕΣΜΕ), στὴν ὁποία μάλιστα δὲν σημειώνονται οἱ ὑστερότεροι τοῖχοι στὰ σημεῖα ἐκεῖνα, ὅπου φαίνεται ὅτι ἐδράζονταν σὲ παλαιότερα λείψανα. Ἐκτὸς ἀπὸ ὀρισμένα θεμέλια ἀπὸ πωρολίθους, ποὺ ἀνῆκαν μάλλον στὸ κλασικὸ Λουτρὸ στὸ Ν τμήμα (ὁ.π. σημ. 1474), ἀναγνωρίσθηκε ἀπὸ τὸν Roux, 246-249 εἰκ. 61 πίν. 722, ἓνας περίβολος στὸ Α τμήμα, τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., καθὼς καὶ ἵχνη ἐνδὸς ἀκόμῃ οἰκοδομήματος ἀμέσως Δ τοῦ περιβάλλου (Roux, 246-247), τοῦ ὁποῖου θὰ πρέπει νὰ προηγεῖται χρονικὰ, διότι ὁ περίβολος φαίνεται ὅτι ἀκούμπησε σ' αὐτό.

1476. Πανσανίας, II 27, 6. Ἡ ταύτιση ὀφείλεται στὸν Καββαδία, *FdÉ*, 9· Ἱερὸν, 157, ἐπειδὴ κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ βρέθηκαν κεραμίδες μὲ τὴν ἐπιγραφὴ Ἀντωνείνου IG IV² 715/6). Ἀργότερα, μὲ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ πλούσια διακοσμημένου μνημειακοῦ συγκροτήματος τοῦ λεγόμενου «Ἰσείου» καὶ τῶν παρακείμενων θερμῶν ὁ Π. Καββαδίας, ΠΑΕ 1921, 39-41· ΠΑΕ 1922, 23-25, ὑπέθεσε ὅτι αὐτὸ ταυτίζεται μὲ τὸ «Λουτρὸν τοῦ Ἀσκληπιοῦ» ἐνῶ στὰ ΠΑΕ 1924, 116-117, ἀναφέρει ὅτι χρειάζεται περαιτέρω ἔρευνα γιὰ τὸ θέμα αὐτό. Ἡ ἀπομεμακρυσμένη ὅμως θέση τῶν Θερμῶν τοῦ «Ἰσείου» ἀπὸ τὸ κυρίως Ἱερὸ ἀποκλείει τὴν ταύτιση αὐτή. Ὁ G. Roux, θεώρησε ὡς «Λουτρὸν τοῦ Ἀσκληπιοῦ» τὴς Θέρμες στὰ ΒΑ τοῦ Ἱεροῦ, καθὼς ἀποτελοῦν μία ἐνότητα μὲ τὴ Στοὰ τοῦ Κότυος καὶ τὸ Ἐπιδότειο, κτήρια τὰ ὁποῖα «ἀναστήλωσε» ὁ ἴδιος Ἀντωνίνος (Roux, 284 σημ. 1, χωρὶς νὰ ἀναφέρει τὸ «Κτήριο Κ»). Τὴν ἄποψη αὐτὴ δέχεται καὶ ἡ P. Πέππα-Παπαϊωάννου, Νέα ἀρχαιολογικὰ στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὴν οἰκοδομικὴ δραστηριότητα στὸ Ἀσκληπιεῖο Ἐπιδαύρου κατὰ τὴ Ρωμαϊκὴ Ἐποχὴ, *Πρακτικὰ Δ' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν Β'* (1990), *Πελοποννησιακά*, Παράρτ. 19 (1992/1993) 258-259 σημ. 4, ἐπισημαίνοντας τὴν περιορισμένη παροχὴ νεροῦ στὸ «Κ». Ὅμως τὸ «Λουτρὸν τοῦ Ἀσκληπιοῦ» δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ λειτουργοῦσε ὅπως οἱ κοινὲς Θέρμες, οἱ δημόσιες δηλ. λουτρικὲς ἐγκαταστάσεις, ἀλλὰ θὰ ἦταν περισσότερο συνδεδεμένο μὲ τὴ λατρεία, συνεχίζοντας τὴ χρῆση τοῦ κλασικοῦ λουτροῦ. Λόγω τῆς σημασίας του αὐτῆς, κρίνεται πιθανότερο ὅτι τὸ «Κ» ἦταν τὸ «Λουτρὸν τοῦ Ἀσκληπιοῦ» καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Πανσανία (πρβ. V. Lambrinoudakis, *L'eau medicale à Épidaure*, στὸ: *L'eau, la santé et la maladie dans le monde grecque*, BCH Suppl. XXVIII [1994] 230-231).

1477. Σὲ λίγα σημεῖα παρατηρεῖται ἡ ἐπιμελημένη κατασκευὴ μὲ στρώσεις λίθων καὶ πλίνθων, ὅπως τοῦ Ὡδεῖου καὶ τῶν ΒΑ Θερμῶν, τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ., ἐνῶ, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, οἱ τοῖχοι τοῦ «Κ» εἶναι κτισμένοι μὲ ἄργους λίθους, ὅπως τὸ «Κτήριο Φ» καὶ ἡ Σκανὰ στὸ Ἱερὸ τοῦ Μαλεάτα, ἡ ὁποία ὑπέστη μετατροπὲς κατὰ τὸν 3ο αἰ. μ.Χ. (βλ. σ. 306). Στὴν ὕστερη ἀρχαιότητα ἀνήκει ἡ διαμόρφωση

δύο ατομικών λουτρών στο δωμάτιο άμέσως Β του κυκλικού χώρου στο Δ τμήμα του «Κ», έπειδή είναι ανάλογα αυτών στις ΒΑ Θέρμες όπου ανάγονται σε μία δεύτερη οικοδομική φάση, του ύστερου 4ου ή του πρώιμου 5ου αϊ. μ.Χ. (R. Ginoués, Sur un aspect de l'évolution des bains en Grèce vers le IVe siècle de n.è., *BCH* 79, 1955, 141-146 εικ. 7-8). Ένας μεσαιωνικός πύργος στο ΝΔ τμήμα του οικοδομήματος, στη θέση του κυκλικού δωματίου (όπως αναφέρεται στις έπιστολές του Β. Στάη, για τις όποιες θα γίνει λόγος παρακάτω), όπως και μαρτυρίες για ύστερότερους τοίχους (δ.π. σημ. 1474) δείχνουν την επί μακρόν κατοίκηση του χώρου.

1478. Βλ. σ. 306.

1479. Έκτος από το θραύσμα 45, τα άγάλματα αυτά μεταφέρθηκαν στο ΕΑΜ· μόνο της Ύγείας και της Άθηνάς, τα όποια είχαν πάρει άρ. εύρ. 700 και 699 αντίστοιχα (Έπιστολή της 9.Ι.1887 του Β. Στάη προς την Γενική Έφορεία Άρχαιοτήτων· ΑΔ 1891, 87 άρ. 1· Καββαδίας, 381-382), επέστρεψαν άργότερα στο ΜΕ, όπωσδήποτε πριν από το 1908, καθώς δεν αναφέρονται στον Κατάλογο Γλυπτών στο ΕΑΜ του Π. Καστριώτη.

1480. ΕΑΜ 174: κυρίως Β. S. Ridgway, The Two Reliefs from Epidauros, *AJA* 70, 1966, 217-222 πίν. 492-3, ή όποία ύποστηρίζει την ταύτιση με τον Άπόλλωνα· Holtzmann, 873 άρ. 61*.

1481. Ό Β. Στάης, *ΠΑΕ*, 1886, 80, κάνει λόγο για 70 έπιγραφές, από τις όποιες ταυτίσθηκαν οι έξις, σύμφωνα με τις ένδειξεις του F. Hiller v. Gaertringen: *IG* IV² 71, 103, 154/392, 213/472, 288, 301, 306, 330, 384, 452, 456, 686/471, 505, 526 και 553.

1482. Κατάλογο των εύρημάτων δίνει ό Β. Στάης, *ΠΑΕ* 1886, 81. Η ταύτιση με τα συγκεκριμένα άγαλμάτια προκύπτει κυρίως από την άναφορά του τόπου εύρεσης στους καταλόγους του Έθνικού Μουσείου (Καββαδίας, Καστριώτης).

1483. α) Έκθεση της 22.VI.1886, με κατάλογο των περισσότερων άγαλματίων, τον όποιο, λόγω του γραφικού χαρακτήρα, πρέπει να έγραψε κάποιος άλλος. β) Έκθεση της 5.VII.1886, με πρόχειρο σχεδιογράφημα της κάτοψης του άνασκαφέντος τμήματος. γ) Έκθεση της 20(;) .VII.1886 (ή ήμερομηνία δεν διακρίνεται εύκρινώς), με καλύτερη περιγραφή των χώρων και πιστότερο σχέδιο της κάτοψης.

1484. Ένω στη β) έκθεση ό Β. Στάης τονίζει ότι στο κεντρικό «δωμάτιο» δεν βρέθηκε τίποτα, στις ΑΕ 1886, 244, και ΑΕ 1892, 181 (όπου δημοσιεύει το άγαλμα της Άθηνάς 67), ισχυρίζεται ότι τα άγάλματα βρέθηκαν στην «αΐθουσα» αυτή. Την ίδια άποψη επαναλαμβάνει και ό Καββαδίας, *Έπερόν*, 157 σημ. 3, έρμηνεύοντας μάλιστα τον λουτήρα στη Δ πλευρά της «αύλης» ως βάση άγαλμάτων. Στις έκθέσεις αντίθετα, όπως και στην ΑΕ 1887 (Β. Στάης, Έπιγραφή έξ Έπιδάυρου, 22), περιγράφεται καθαρά ή έσωτερική επένδυση του λουτήρα με κονίαμα και ή χρησιμοποίηση παλαιότερων λίθων στην κατασκευή της, ένας από τους όποιους φέρει την έπιγραφή *IG* IV² 71 (Peek I, 25-26 άρ. 26 πίν. V εικ. 8· έσφαλμένα, στις *IG* αναφέρεται ότι βρέθηκε στη Βασιλική παραπέμποντας στην ΑΕ 1918). Το κονίαμα σήμερα δεν σώζεται, μία αύλακα όμως στη ΝΔ γωνία χρησίμευε στην άπορροή των νερών. Άξιοσημείωτο είναι ότι για τα άγάλματα δεν γίνεται κανένας λόγος στις τρεις σωζόμενες εκθέσεις και δεν περιλαμβάνονται στον κατάλογο εύρημάτων της α). Για πρώτη φορά αναφέρονται στην έκθεση της 9.Ι.1887 του Β. Στάη προς τη Γενική Έφορεία Άρχαιοτήτων, στον κατάλογο των έργων που μεταφέρθηκαν στο «Κεντρικό Μουσείο», στο δέ ΑΔ 1891, 87 άρ. 1, αναφέρεται ως χρόνος εύρεσης το 1887. Είναι έπομένως πιθανόν, ότι τα άγάλματα βρέθηκαν λίγο άργότερα από τα άγαλμάτια. Άν ύποθέσουμε μάλιστα ότι την έποχή αυτή άκολουθούσαν συνήθως κατά την άνασκαφή τη διεύθυνση των τοίχων, είναι δυνατόν να βρέθηκαν στο μέσο του μεγαλύτερου κεντρικού χώρου. Στην περίπτωση όμως αυτή, έκτος από τις σχετικά μικρές διαστάσεις του χώρου, πώς θα έξηγείτο ή έπιμονή με την όποια τονίζεται ότι στον χώρο αυτό δεν βρέθηκε τίποτα;

1485. Manderscheid, 31. Άπό τον έλληνικό χώρο πρέπει να προστεθεί ή περίπτωση των Θερμών του Δίου, όπου, όπως πιστεύεται, σε κόγχες των τοίχων ένδς δωματίου, μη άμεσα συνδεδεμένου με τις λουτρικές έγκαταστάσεις, βρίσκονταν τοποθετημένα 10 τουλάχιστον άγάλματα, του Άσκληπιού και των Άσκληπιδών (Δ. Παντερμαλής, Οι μεγάλες θέρμες του Δίου, *Οι άρχαιολόγοι μιλούν για την Πιερία* 2 [1985] 15 εικ. 12 [άναπαράσταση]).

1486. Manderscheid, 34.

1487. Είναι χαρακτηριστικό ότι από τα 12 παραδείγματα άγαλμάτων Άθηνάς που συγκεντρώνει

ὁ Manderscheid, τὰ 9 προέρχονται ἀπὸ Θέρμες τῆς Β. Ἀφρικῆς καὶ τὰ 3 ἀπὸ τὴν Μ. Ἀσία (2 ἀπὸ τὴν Ἑφεσο). Γιὰ τὴ λατρεία τῆς Ἀθηνᾶς στὴν Ἐπίδαυρο βλ. σ. 254.

1488. Στὴν ἐκτεταμένη βιβλιογραφία τοῦ ἀγάλματος δὲν γίνεται ἰδιαίτερος λόγος γιὰ τὸν τόπο εὑρεσης. Προσπαθώντας νὰ λύσουν τὸ ζήτημα γενικότερα τῆς σχέσης τῆς Ἀφροδίτης μὲ τὸ Ἀσκληπιεῖο, ὁ Α. Milchhöfer, Dike, *JdI* 7, 1892, 203-208, ἐρμήνευσε τὴ μορφή ὡς Δίκη καὶ τὴν ἀπέδωσε στὸ ἀναφερόμενο ἀπὸ τὸν Πausanias ἱερὸ τῆς Θέμιδος. Ὁ F. Hauser, *Die Aphrodite von Epidauros*, *RM* 17, 1902, 254, θεωρώντας τὸ ἔργο σύγχρονο τοῦ ἀγάλματος τῆς Ἀφροδίτης τῶν Ἀμυκλῶν, ἔργου τοῦ Πολύκλειτου τοῦ Νεώτερου, θεωρεῖ φυσικὴ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἔργου στὸν χῶρο τοῦ Ἀσκληπιείου, ὅπου ὁ Πολύκλειτος ἐργάσθηκε γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα, καὶ τονίζει ὅτι στὸ Ἱερὸ ὑπάρχουν ἀρκετὰ ἀναθήματα τῆς Σπάρτης, συγκριτικὰ μὲ ἄλλων πόλεων, ὅποτε γίνεται κατανοητὴ μία ἐπανάληψη τοῦ ἀναθήματος γιὰ τὴ νίκη στοὺς Αἰγὸς Ποταμούς. Κατὰ παρόμοιο τρόπο, ἡ D. Arnold, *Die Polykletnachfolge*, *JdI* Ergh. 25 (1969) 154, ὑπέθεσε ὅτι ὁ Πολύκλειτος ὁ Νεώτερος ἔκαμε ἀργότερα (μετὰ τὸ ἀνάθημα στὴς Ἀμύκλες) ἕνα δεύτερο ἄγαλμα γιὰ τὴν Ἐπίδαυρο, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἔγιναν κατόπιν τὰ ρωμαϊκὰ ἀντίγραφα, ἐξηγώντας μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο γιὰ τὴ βρέθηκε στὸ Ἀσκληπιεῖο τὸ καλύτερο ἀπὸ αὐτά. Ἡ Vierneisel-Schlörb, 209, ἐπανῆλθε στὴ σύνδεση τοῦ ἀγάλματος μὲ τὴν Θέμιδα.

1489. Manderscheid, 32-33.

1490. Ὁ.π. σημ. 1475. Ἡ διατήρηση τῆς ἐπιφάνειας τοῦ μαρμάρου ὑποδεικνύει ὅτι τὸ ἄγαλμα θὰ βρισκόταν σὲ στεγασμένο χῶρο. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἀποκλείει τὴν πιθανότητα νὰ προερχόταν ἀπὸ τὸν περίβολο στὸ Β τμήμα τοῦ «Κτηρίου Κ», τὸν ὁποῖο ὁ Roux, 249, συνέδεσε μὲ τὴ λατρεία τῆς Ἀφροδίτης, καθὼς ἀνάμεσα στοὺς βωμοὺς τοὺς ὁποῖους ἀπέδωσε σ' αὐτόν, ὑπάρχει ἕνας ἀφιερωμένος στὴν Ἀφροδίτῃ Μελιχία καὶ τὸν Δία Μελίχιο (*IG* IV² 283, 282).

1491. Πausanias, II 25, 5: «Ἐντὸς δὲ τοῦ Ἄλσους ναὸς τε ἐστὶν Ἀρτέμιδος καὶ ἄγαλμα Ἡπιόνης καὶ Ἀφροδίτης ἱερὸν καὶ Θέμιδος καὶ στάδιον, ... καὶ κρήνη τῇ τε ὁρόφῃ καὶ κόσμῳ τῇ λοιπῇ θεὰς ἄξια». Ἀπὸ τὰ κτήρια ποὺ ἀναφέρονται στὴ φράση αὕτῃ μόνον ὁ ναὸς τῆς Ἀρτέμιδος καὶ τὸ στάδιο εἶναι ταυτισμένα, ἐνῶ ἡ κρήνη ταυτίζεται ἴσως μὲ αὕτῃ Δ τοῦ Ἀβάτου (Καββαδίας, Ἱερὸν, κάτοψη ἀρ. Δ'. ΠΑΕ 1922/23, 24-25: Πρόκειται γιὰ μία στενὴ, ἐπιμήκη δεξαμενὴ [14×1 μ.] ποὺ περιβάλλεται ἀπὸ περίστας 7×3 κίονων). Τὸ ἄλσος πρέπει νὰ κατελάμβανε τὸν χῶρο γύρω ἀπὸ τὸ κέντρο μὲ τὰ σημαντικότερα οἰκοδομήματα τοῦ Ἱεροῦ, δηλ. τὸν Ναό, τὴ Θόλο, τὸ Ἀβατο, τὸ «Λουτρὸν τοῦ Ἀσκληπιοῦ» καὶ τὸ «Κτήριο Ε», ὅπως συνάγεται καὶ ἀπὸ τὴ φράση τοῦ Πausanias (II 27,2): «Τὸ δὲ ἱερὸν ἄλσος τοῦ Ἀσκληπιοῦ περιέχουσι ὅροι πανταχόθεν». Ἡ ἔκτασή του παραμένει ἄγνωστη.

1492. Ἀνάλογη σύνταξη χρησιμοποιοῖ ὁ Πausanias καὶ ἀμέσως παρακάτω (II 26,6): «ἐποίησε δὲ καὶ Ὑγιεία ναὸν καὶ Ἀσκληπιῶ καὶ Ἀπόλλων ἐπίκλησιν Αἰγυπτιῶς», ὅπου πιστεύεται ὅτι ἀναφέρεται σὲ ἕνα ναό (βλ. σημ. 731, 1454).

1493. «Ναὸς Λ»: Καββαδίας, Ἱερὸν, 135-136 (τὸν ἀποδίδει στὴν Ἀφροδίτῃ, ἐνῶ μὲ τὸν ναὸ τῆς Θέμιδος ταυτίζει τὸ «Κτήριο Υ»). ΠΑΕ 1906, 104-109 εἰκ. 11-12 (Θέμιδος)· Roux, 242-244 εἰκ. 59 (Ἀφροδίτης)· Burford, 73, 74 ἀρ. Ν. εἰκ. 9 (Θέμιδος)· Ν. Φαράκλας, *Ἐπιδαυρία, Ἀρχαῖες Ἑλληνικὲς Πόλεις* 12 (1972) 58 πίν. 41 (Θέμιδος). «Ναὸς L» (ὁ συμβολισμὸς ἀπαντᾷ ἤδη στὸν Α. Blouet, *Expédition scientifique de Morée*, pl. 77): Π. Καββαδίας, ΠΑΕ 1906, 109-114 εἰκ. 14-17 πίν. Β1 (Ἀφροδίτης)· Roux, 223-252 εἰκ. 51-58 πίν. 63-71 (δὲν τὸν ταυτίζει)· Burford, 73 ἀρ. Μ εἰκ. 2 (Ἀφροδίτης)· Ν. Φαράκλας, ὁ.π. 58 πίν. 42 (Ἀφροδίτης).

1494. Δὲν ὑπάρχουν πληροφορίες γιὰ εὐρήματα ἀνασκαφῶν, ἐκτὸς ἀπὸ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη. Πολλὰ προβλήματα ὑπάρχουν καὶ σχετικὰ μὲ τὴς οἰκοδομικὲς ἐπιγραφὰς ποὺ φαίνεται νὰ ἀναφέρονται στὸ Ἀφροδίτιον. Πρόκειται γιὰ τὴς *IG* IV² 106 καὶ 107, ἀπὸ τὴς ὁποῖες ἡ δευτέρη εἶναι μὲν πολὺ φθαρμένη, ἐπιβεβαιώνει ὁμως τὴν ὑπαρξὴ ναοῦ τῆς Ἀφροδίτης. Στὴν *IG* IV² 106, τὸ Ἀφροδίτιον ἀναφέρεται ρητὰ στοὺς στίχους Α 22-23: τῶι ἐγδεξαμένῳ τάν [ἀναγωγάν τ]άν τ[ῶ]ν πῶρων τῶν εἰς τὸ Ἀφροδίτιον ἀγομέων Ἡρακλεῖδαι ΗΓ. Ὁ F. Hiller v. Gaertringen καὶ ὁ G. Roux θεώρησαν ὅτι ὁλόκληρη ἡ ἐπιγραφὴ ἀναφέρεται στὸ Ἀφροδίτιον καὶ συμπλήρωσαν ἀνάλογα τὸν στίχ. Α 1 (ἐπιστάταις τοῦ Ἀφροδίτιου). Ὅπως ὁμως ἔδειξε ἡ λεπτομερὴς μελέτη τοῦ Roux, 250-2, τὸ ἀναφερόμενο οἰκοδόμημα δὲν ταυτίζεται μὲ κανένα ἀπὸ τοὺς δύο ναοὺς καὶ γενικότερα ἀπὸ αὐτοὺς τοῦ Ἀσκληπιείου, ὑπέθεσε δὲ ἕναν ἄλλο, ἄγνωστο ὡς τῶρα ναό, γεγονὸς μάλλον ἀπίθανο, ὅπως καὶ ἡ ὑπόθεση νὰ ὑπῆρχαν δύο ναοὶ τῆς Ἀφροδίτης. Γιὰ νὰ λύσει τὸ ζήτημα αὐτὸ ἡ Burford, 70-73, ἀπέδωσε τὴν

ἐπιγραφή στὸν ναὸ τῆς Ἀρτέμιδος, ἀποκαθιστώντας Ἀρταμιτίου στὸν πρῶτο στίχο. Τὴν ἀναφερόμενη στὸ Ἀφροδίτιον φράση θεώρησε ἐμβόλιμη καί, ὅπως εἶχε ἤδη ὑποθέσει ὁ Π. Καββαδίας, ΠΑΕ 1906, 114, ἐρμήνευσε τὸ ἀγομένων ὡς ἀναφερόμενο σὲ ναὸ ποὺ θὰ βρισκόταν σὲ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ Ἱερὸ, ταυτίζοντας ἐπομένως τὸν «Ναὸ Λ» μὲ αὐτὸν τῆς Ἀφροδίτης. Ὅμως καὶ ὁ Ναὸς Λ βρίσκεται ἐκτὸς τοῦ κεντρικοῦ πυρήνα τοῦ Ἱεροῦ, σὲ ἱκανὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ Ἀρτεμίσιον, ἂν δὲ εἶναι πρωιμότερος τῶν Προπυλαίων καὶ τῆς Στοᾶς τοῦ Κότυος, δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλεισθεῖ νὰ χρησιμοποιήθηκε ἡ λέξη «ἀγομένων» καὶ γιὰ τὴν περίπτωση αὐτή. (Ἡ Στοὰ τοῦ Κότυος ἔχει χρονολογηθεῖ στὸ α' μισὸ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. [Roux, 291-302, ιδίως 296 εἰκ. 88-91 πίν. 84-85· Burford, 80 ἀρ. Υ], ἐνῶ τὰ Προπύλαια ἀνήκουν, κατὰ μὲν τὸν Roux, 253-274 εἰκ. 64-78 πίν. 73-79, σὺς ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., κατὰ δὲ τὴν Burford, 69-70 ἀρ. J, στὴ δεκαετία 340-330 π.Χ.).

Ἐλκυστικὴ εἶναι ἀκόμη ἡ πρόταση τοῦ Roux, 249-250 εἰκ. 63 πίν. 725, ὁ ὁποῖος ἀντιδιαστέλλει τὴ λέξη «ἱερὸν» ἀπὸ τὴ λέξη «ναόν», ὅπως τὶς χρησιμοποιοῦσε ὁ Παυσανίας. Δίνοντας λοιπὸν ἰδιαίτερη σημασίαν στὸν μεγάλου ἀριθμοῦ τῶν χαμηλῶν πεσίσκων μὲ διαμπερὴ αὐλάκα στὴν ἐπάνω ἐπιφανεία τους, ποὺ βρίσκονται ἐντοιχισμένα στὸν βορειότερο χώρου τοῦ «Κτηρίου Κ», οἱ ὁποῖοι εἶναι πιθανὸν ὅτι ὄριζαν ἓνα περίβολο, ὑπέθεσε ὅτι ὁριοθετοῦσαν τὸ ἱερὸ τῆς Ἀφροδίτης, στὸ ὁποῖο περιλαμβανόταν ὁ γειτονικός «Ναὸς Λ», ὅπως καὶ ὁ ἐλληνιστικὸς περίβολος (ὁ.π. σημ. 1490). Προϋποτίθεται βέβαια ὅτι ἡ ἐπαναχρησιμοποίηση τῶν πεσίσκων αὐτῶν στὸ «Κτήριον Κ» ἐγίνε μετὰ τὴν ἐπίσκεψη τοῦ Παυσανία στὸ Ἀσκληπιεῖο.

1495. Στὸν «Ναὸ Λ» σώζεται τὸ τετράγωνο πλευρᾶς 1,27 μ. ὑπόθεμα τοῦ βάθρου (Καββαδίας, Ἱερὸν 135· ΠΑΕ 1906, εἰκ. 11) καὶ στὸν «Ναὸ Λ» ἡ θεμελίωση τοῦ βάθρου, ἐπίσης τετράγωνη, πλευρᾶς 1,35 μ. (Roux, 230 πίν. 64-65).

1496. Καββαδίας, Ἱερὸν, 139-140 ἀρ. 12 «Ἀνάκειον». Τὸν ναὸ (;) «I» τὸν ἀναπαριστᾷ ἐν παραστάσει μὲ τὴν εἴσοδο πρὸς Δ, ἐνῶ ὁ «Τ» σώζεται στὴ μορφὴ μόνου ἑνὸς κρηπιδώματος. Τὰ δύο αὐτὰ κτίσματα βρίσκονται πλησιέστερα πρὸς τὸ κεντρικὸ τμήμα τοῦ Ἱεροῦ· ἂν ἐπομένως τὸ ἄγαλμα τῆς Ἀφροδίτης βρισκόταν σὲ κάποιον ἀπὸ αὐτοὺς, εἶναι πιθανότερο νὰ μεταφέρθηκε στὸ «Κτήριον Κ» σὲ μία πολὺ ὑστερὴ φάση τῆς ἱστορίας τοῦ Ἱεροῦ.

1497. Στὴν γ) ἔκθεσή του ὁ Β. Στάης ἀναφέρει ὅτι βρέθηκαν καὶ «τεμάχια μεγάλων ἀγαλμάτων τὸ ἄνω ἀπὸ τῆς ὁσφύος Ἀφροδίτης καὶ ἡ ἐνεπίγραφος ταύτης βάσις» ὡς «μικροῦ λόγου εὐρήματα». Τὸ ἀναφερόμενο ἄγαλμα Ἀφροδίτης δὲν ἔχει ταυτισθεῖ.

1498. Στὸ σχέδιο τῆς γ) ἐπιστολῆς φέρει τὸν ἀρ. 4, θεωρεῖται δὲ ὅτι ἐκτείνεται ὡς τὸ κεντρικὸ δωμάτιο (ἀρ. 10). Προφανῶς ἀπὸ λάθος ἀναγράφεται στὴ β) ἐπιστολῇ ὅτι βρέθηκαν στὸν πολὺ μικρὸν χώρου 5 (ἀμέσως ΝΔ). Ἀπὸ τὴν περιγραφή του ὅμως φαίνεται ὅτι πρόκειται γιὰ τὸ δωμάτιο 4, ἐνῶ τὸ 5 τὸ ἔχει ἀναφέρει ἀμέσως παραπάνω.

1499. Ἀγαλμάτια καὶ ἀγαλματίδια δὲν εἶχαν συχνὰ θέση στὸν διάκοσμο τῶν Θερμῶν, βλ. Manderscheid, 27. Ἀπὸ τὶς ἐξαίρεσεις ἀξίζει νὰ ἀναφερθεῖ τὸ παράδειγμα τῶν Θερμῶν τοῦ Ἀργούς, ὅπου τὰ μικρὰ ἀγάλματα ἀποτελοῦν τὴ μεγαλύτερη ὁμάδα (Manderscheid, 27, 83-86 ἀρ. 134-154 πίν. 23-25), ἐνῶ τὸ μέγεθος τῶν σωζομένων κογχῶν σὺς ΒΑ Θέρμες τοῦ Ἀσκληπιείου καὶ στὸ Νυμφαῖον στὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα μαρτυρεῖ ὅτι περιεῖχαν ἀγαλμάτια.

1500. Νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ ὑπαρξὴ μιᾶς κλίμακας στὸν χώρο ΝΔ τῆς κεντρικῆς αὐλῆς μαρτυρεῖ ὅτι τουλάχιστον τὸ Ν τμήμα τοῦ κτηρίου ἦταν διώροφο.

1501. Βλ. σ. 311-312.

1502. Ἀνάλογα παραδείγματα ἀπὸ τὴν Ἀθήνα ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ὅλο τὸν ἀρχαῖο κόσμον, ἀπὸ τὴ Βρετανία ὡς τὴ Συρία, συγκεντρώνουν ὁ D. M. Brinkerhoff, *A Collection of Sculpture in Classical and Early Christian Antioch* (1970) ιδίως 63-72, ὁ ὁποῖος, μὲ ἀφορμὴ μία συλλογὴ γλυπτῶν ἀπὸ μία οἰκία τῆς Ἀντιόχειας ποὺ κτίσθηκε περὶ τὸ 400 μ.Χ., δὲν ἀποκλείει τὴ χριστιανικὴ θρησκεία τοῦ ἰδιοκτήτη τῆς, καὶ ἡ A. Frantz, *Agora XXIV: Late Antiquity: A.D. 267-700* (1988) 88, ἡ ὁποία ἀναφέρεται σὺς πολυτελεῖς οἰκίαις ποὺ κτίσθηκαν σὺς κλιτύς τοῦ Ἀρείου Πάγου στὴν Ἀθήνα κατὰ τὸ β' μισὸ τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. καὶ ἦταν σὲ χρῆση ὡς τὸν 6ο αἰ. μ.Χ. Οἱ οἰκίαις αὐτὲς παρουσιάζουν ἀρκετὲς ἀναλογίες μὲ τὸ «Κτήριον Κ», καθὼς ἐκτείνονται ἀρκετὰ κατὰ πλάτος καί, ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα μεγάλο ἀριθμὸν δωματίων καὶ αὐλῶν, περιέχουν καὶ λουτρικὲς ἐγκαταστάσεις, ἐνῶ βρέθηκε μεγάλος ἀριθμὸς γλυπτῶν παλαιότερων ἐποχῶν (A. Frantz, ὁ.π. 34-48 πίν. 6 ἀρ. A, B, C· 23-43· J. M. Camp, *The Athenian Agora* [1986],

ὁ ὁποῖος συνδέει τὴν Οἰκία Ω [C κατὰ τὴν A. Frantz] μὲ τὶς φιλοσοφικὲς σχολὰς τῆς Ἀθήνας, ὡς οἰκία κάποιου ἀπὸ τοὺς πλούσιους διδασκάλους ποὺ δίδασκαν στὴν Ἀθήνα μέχρι τὸ 529 μ.Χ. Ἐπίσης, A. Karivieri, *The «House of Proclus» on the Southern Slope of the Acropolis*, στό: P. Castrén (ἐκδ.), *Post Herulian Athens* (1994) 115-139 εἰκ. 11-33).

1503. IG IV² 456. Peek I, 99 ἀρ. 178.

1504. IG IV² 126. πρβ. ἰδίως στ. 26-30: Ἐπιμείναντί μοι ἄνηθον με | τ' ἐλαίου χρήσασθαι πρὸς τὴν κεφαλαγίαν εἶπεν· (οὐ μὴν ἤλ|γουν τὴν κεφαλὴν· συνέβη οὖν φιλολογήσαντί μοι συμπληρωθῆναι· χρησάμενος τῷ ἐλαίῳ ἀπηλλάγην τῆς κεφαλαγί|ας).

1505. Ὁ Καββαδίας, *Ἱερὸν*, 157-158, ὑποστήριξε ὅτι ἡ Βιβλιοθήκη ταυτίζεται μὲ τὴ στοὰ στὸ Α τμήμα τοῦ «Κ», ὅπου βρέθηκαν πολλὰ κατὰ σειρὰ βάθρα. Τὰ γνωστὰ ὅμως παραδείγματα βιβλιοθηκῶν, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦνται κατὰ κύριο λόγο ἀπὸ μία μεγάλη κλειστὴ αἴθουσα μὲ τὰ βιβλία κλεισμένα σὲ ἐρμάρια στοὺς τοίχους, ἀποκλείουν μία τέτοια ταύτιση. Πρβ. τὴν ἐπιγραφή Βυβλίων οὐκ ἐξενεχθήσεται ἐπεὶ ὠμόσαμεν ἀπὸ τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Πανταίνου στὴν Ἀθήνα, τοῦ 100 μ.Χ. (H. A. Thompson, *Agora XIV: The Athenian Agora* [1972] 114-116 πίν. 8, 62· ὁ ἴδιος, *The Libraries of Ancient Athens*, *The St. John's Review*, Winter 1981, 9-14 εἰκ. 17-29· J. M. Camp, ὁ.π. 187-193 εἰκ. 157-161). Πρβ. ἀκόμη τὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Ἀσκληπείου τῆς Περγάμου ποὺ ἀνήκει στὸ μεγάλο οἰκοδομικὸ πρόγραμμα τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. (W. Radt, *Pergamon* [1988] 251 εἰκ. 16 ἀρ. 3· 263 εἰκ. 126). Γενικὰ γιὰ τὰ οἰκοδομήματα βιβλιοθηκῶν τῆς Ἀρχαιότητος βλ. κυρίως: B. Götze, *Antike Bibliotheken*, *JdI* 52, 1937, 225-247 εἰκ. 1-19 Beil. 2· H. Kähler, στήν: *EAA* II (1959) 93-99 εἰκ. 141-150 λ. «Bibliotheca»· W. Hoepfner, *Zu griechischen Bibliotheken und Bücherschränken*, *AA* 1996, 25-36 εἰκ. 1-9.

1506. IG IV² 711. Γιὰ τὴ σωστὴ ἀποκατάστασή της βλ. X. B. Κριτζᾶ, *Νέα ἀνάγνωση τῆς IG IV² I, 711*, *Ἡόρος* 6, 1988, 65-67 πίν. 10-11.

1507. IG IV² 306. Peek I, 72-73 ἀρ. 129 πίν. XXIV εἰκ. 39. Γιὰ τὴ μορφή της βάσης βλ. κυρίως A. L. Ermetti, *L'Agora di Cirene III.1: Il monumento navale* (1981) 60-62 σχ. 7a-d εἰκ. 1-3, ἡ ὁποία χρονολογεῖ τὴν πρώτη χρήση της στὸν 4ο αἰ. π.Χ.

1508. *Cannadias*, *FdÉ* 118 εἰκ. 18· Καββαδίας, 137 ἀρ. 158. Ἐκ παραδρομῆς, ἡ Καρούζου, 66 ἀρ. 158, ἀναφέρει ὡς χρόνον εὑρεσης τὸ 1882. Τὸ ἀγαλμάτιο βρέθηκε μαζὶ μὲ τὴν κεφαλὴ ποὺ λανθασμένα ἀποδόθηκε στὴ Νίκη EAM 160 ἀπὸ τὰ ἀκρωτήρια τοῦ Ναοῦ τῆς Ἀρτέμιδος, ὁ κορμὸς τῆς ὁποίας εἶχε βρεθεῖ τὸ 1884, μαζὶ μὲ τὶς Νίκες EAM 159 καὶ 161 τοῦ ἴδιου συνόλου, ἐντοιχισμένος σὲ ὕστερης ἐποχῆς τοῖχο κατὰ μῆκος τῆς Ν πλευρᾶς τοῦ «Κτηρίου Ε». (Γιὰ τὴν εὑρεση τῆς κεφαλῆς βλ. *Cannadias*, *FdÉ* 22· Καββαδίας, 141-142 στοὺς ἀρ. 159-161.) Ἡ ἀπόδοση τῆς κεφαλῆς στὴ Νίκη EAM 160, μολονότι οἱ ἐπιφάνειες θραύσης δὲν κολλοῦν, δὲν ἀμφισβητήθηκε στὴν ἔρευνα (πρβ. τὴν ἀποκατάσταση τῶν ἀκρωτηρίων ἀπὸ τὸν Ν. Φ. Γιαλούρη, Τὰ ἀκρωτήρια τοῦ ναοῦ τῆς Ἀρτέμιδος, *ΑΔ* 22, 1967, Α' Μελ. 28-29 καὶ σημ. 11 πίν. 32α-β ἀριστερὰ καὶ 33α-β, ὅπου δὲν γίνεται λόγος γιὰ τὸν διαφορετικὸ τόπον εὑρεσης). Κατὰ τὶς πρόσφατες ὅμως ἐργασίες ἐπανεκθεσης τῶν γλυπτῶν στὴν Αἴθουσα 22 (*Ἐπιδαύρου*) τοῦ EAM, ὁ γλύπτης Στ. Τριάντης ἐπὶσημανε ὅτι τὸ μάρμαρο τῆς κεφαλῆς εἶναι πεντελικὸ καὶ ὄχι παριανόν, ὅπως τοῦ κορμοῦ, ἐνῶ ὁ τὸρμος μὲ τὰ ὑπολείμματα τῆς μολυβδοχόης γιὰ τὸν μηνίσκο στὴν κορυφὴ τοῦ κρανίου διαφέρει ἀπὸ αὐτὸν στὶς κεφαλὰς τῶν Νικῶν EAM 159 καὶ 161.

1509. Πρβ. Καββαδία, 137 ἀρ. 158: «προέρχεται ἴσως ἐκ τῶν ἀετωμάτων τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ, ἐκ τοῦ ἀνατολικοῦ πθανῶς ἀετώματος ἅτε πλησιέστερον εἰς τοῦτο εὑρεθέν». Βλ. καὶ σ. 265 καὶ σημ. 1113-1114.

1510. Ἡ εἰκόνα τοῦ χώρου, πρὶν ἀπὸ τὶς ἐκτελούμενες σήμερα ἐργασίες ἀνάδειξης τοῦ Ἱεροῦ, διακρίνεται σαφῶς στὶς φωτογραφίες τοῦ Peek I, πίν. XIX εἰκ. 30· XXV εἰκ. 41-42.

1511. IG IV² 665. Peek I, 125-126 ἀρ. 289 πίν. LI εἰκ. 87-88.

1512. IG IV² 673, 672, 670, 671. Peek I, 128 ἀρ. 292, 293 πίν. LII-LIII εἰκ. 90-92· A. J. S. Spawforth, *Families at Roman Sparta and Epidaurus: Some Prosopographical Notes*, *BSA* 80, 1985, 249-250.

1513. IG IV² 691. Peek I, 130-131 ἀρ. 302 πίν. LVI εἰκ. 96· J. H. Oliver, *Marcus Aurelius. Aspects of Civic and Cultural Policy in the East*, *Hesperia Suppl.* XIII (1970) 120-121 ἀρ. 39.

1514. Peek II, 46-47 ἀρ. 88.

1515. Ὁ συμβολισμός με τὸ γράμμα Ω ὀφείλεται στὸν Roux, 282, ὁ ὁποῖος πρῶτος μελέτησε ἐπισταμένα τὸ οἰκοδομημα αὐτό. Ἀντίθετα, ὁ Καββαδίας, *Ἱερὸν*, κάτοψη, ἀποδίδει τὸ Ω στὸ Καταγώγιον. Ἡ ἀρίθμηση τῶν οἰκοδομημάτων τοῦ Ἀσκληπείου με γράμματα τοῦ ἀλφαβήτου συμπληρώνεται μερικῶς στὴν κάτοψη τῶν IG IV², πίν. 2, συνεχίζοντας ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ ἀλφαβήτου με διπλὰ γράμματα. Ἐτοί, ἡ Βασιλικὴ συμβολίζεται με AA καὶ ἡ οἰκία με τὸ μωσαϊκὸ τῆς πέρδικας με BB. Τὸ Ἐπιδότειο, τὸ ὁποῖο δὲν εἶχε διακριθεῖ καὶ ἐπομένως δὲν συμβολίζεται, θὰ μπορούσε με τὸ σκεπτικὸ αὐτὸ νὰ σημειωθεῖ ὡς ΓΓ ἢ ΟΟ, καθὼς με τὸ Ο δηλώνονται οἱ BA Θέρμες (με Ὁ συμβολίζεται ἡ «Ἱερὴ» Κρήνη). Κάτι τέτοιο ὅμως δὲν εἶναι πρακτικὸ καὶ γι' αὐτὸ ἀφέθηκε ὁ συμβολισμός τοῦ G. Roux, καθὼς ἄλλωστε τὸ Καταγώγιον δὲν χρειάζεται νὰ ἀναφέρεται με κάποιο γράμμα παρὰ με τὴν ἀδιαμφισβήτητη ὀνομασίαν του.

1516. Στὴν κάτοψη τοῦ Ἀσκληπείου τοῦ 1900 (Καββαδίας, *Ἱερὸν*) τὸ Ἐπιδότειον εἰκονίζεται μέσα στὶς BA Θέρμες («Κτήριο Ο»), στὸ δὲ κείμενο ἀναφέρεται στὶς σ. 159-160: «Ἐπὶ τοῦ χώρου δέ, ἐν ᾧ ὀικοδομήθη τὸ κατασκευάσμα τοῦτο, θὰ ὑπῆρχε ποτε ἀρχαιότερον οἰκοδόμημα, διότι καὶ βάθρα ἑλληνικῶν χρόνων σώζονται κατὰ χώραν πρὸ τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς, καὶ κτίσμα τι ἀρχαιότερον, ἐν ᾧ ἡμικυκλικὴ ἐξέδρα, ἐν αὐτῷ τούτῳ τὸ οἰκοδομηματι εἶνε περιελημμένον». Σαφὴς λόγος γιὰ τὸ κτήριο αὐτὸ γίνεται ἀπὸ τὸν Π. Καββαδία, *ΠΑΕ* 1925, 50-51. Στὴν ἀρχιτεκτονικὴ μελέτῃ τοῦ οἰκοδομήματος προχώρησε ὁ Roux, 282-284 εἰκ. 82 πίν. 82. Τὰ συμπεράσματά του ἐπανελάβαν κατόπιν οἱ: Burford, 74 ἀρ. Ο· M. Jacob-Felsch, *Die Entwicklung griechischer Statuenbasen und die Aufstellung der Statuen* (1969) 80, 84-85, 143 ἀρ. I 46· N. Φαράκλας, *Ἐμδαυρία* (1972) 57-58 πίν. 40· A. Borbein, *Die griechische Statue des 4. Jhs.*, *JdI* 88, 1973, 68.

1517. *Ἔργον* 1989, 160 εἰκ. 150. Τὴ μελέτῃ τοῦ κτηρίου, ἀρχαιολογικὴ καὶ ἀρχιτεκτονικὴ, ἔχει ἀναλάβει ἡ συνάδελφος Ε. Λεμπδάκη, τὴν ὁποία εὐχαριστῶ καὶ ἐδῶ γιὰ τὶς πληροφορίες ποὺ μοῦ ἔδωσε.

1518. Ταυτίσεις μελῶν καὶ ἀποκατάσταση τῆς μορφῆς τοῦ οἰκοδομήματος, ιδίως τῆς φάσης τῆς ἐποχῆς τῆς Ρωμαϊοκρατίας, ἐπιχείρησε ὁ Roux, 282-284. Κατ' αὐτόν, στὸν ὑπαίθριον Ν χώρο ὑπῆρχε ἕνας βωμός, ἐνῶ ἡ πρόσβαση στὸν στεγασμένο Β, ὅπου ὑπῆρχε τὸ βάθρο, γινόταν με μικρὴ κλίμακα μεταξὺ δύο κίωνων, τοὺς ὁποῖους ἀναγνώρισε σὲ δύο κίονες ἀπὸ πράσινο μάρμαρο καὶ ἕνα κιονόκρανο με φύλλα φοίνικα πεσμένους στὰ γειτονικά δωμάτια τῶν Θερμῶν. Στὴν ἀποκατάστασι τῆς κάτοψης (εἰκ. 81) σημειώνει ἕνα διάδρομο γύρω ἀπὸ τὸ βάθρο, ὁ ὁποῖος θὰ ἦταν κλειστὸς ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ τῆς βάσης με λίθινα ὑποστηρίγματα με αὐλακα στὴν ἐπάνω ἐπφάνειά τους, ποὺ θὰ στηρίζαν ἕνα εἶδος κιγκλιδώματος. (Τὴν ὑπαρξὴ τῶν ὑποστηρίγμάτων αὐτῶν ἀναφέρει στὴ σ. 249 ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὸν «ἑλληνιστικὸ περίβολο» στὸ «Κτήριο Κ», ὁ.π. σημ. 1490.) Οἱ νεώτερες ἐρευνες ἔδειξαν ὅτι τὸ ὑποτιθέμενο κιγκλίδωμα ἔκλεινε καὶ τὸν χώρο μπροστὰ ἀπὸ τὴ βάση (*Ἔργον* 1989, 160).

1519. Τὴν ταύτιση με τὸ Ἐπιδότειο πρότεινε πρῶτος ὁ Π. Καββαδίας, *ΠΑΕ* 1925, 50-51, καὶ ἔχει γίνε ἀποδεκτὴ στὴν ὥς τώρα ἐρεῦνα.

1520. Πρόκειται γιὰ τὶς IG IV² 108 καὶ 107. Ἡ πρώτη (A. Burford, *Notes on Epidaurian Building Inscriptions*, *BSA* 61, 1966, 290-92 ἀρ. X, ὅπου τὴν χρονολογεῖ τὸ 330-320 π.Χ.) εἶναι φθαρμένη σὲ μεγάλο βαθμὸ καὶ εἶναι ἀδύνατο νὰ συσχετισθεῖ με κάποιο συγκεκριμένο κτήριο. Τὸ Ἐπιδότειο ἀναφέρεται πιθανότατα στὴν λίγο ὑστερότερη IG IV² 107 στ. 15: ... ἐπι]δοτείω παστά[δ... (A. Burford, ὁ.π. 317-319 ἀρ. XXV [τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.]). Στὶς IG IV² ἡ ἐπιγραφὴ μένει ἀσυμπλήρωτη (...]ωτείω). Τὸ δ διέκρινε ἡ A. Burford καὶ ἐρμήνευσε τὴν ἐπιγραφὴ ὡς ἀναφορὰ μεταγενέστερων προσθηκῶν ἢ ἐπιδιορθώσεων σὲ ἤδη ὑπάρχοντα κτήρια, ὅπως στὸ Ἀφροδίτιο (στ. 11) καὶ στὸ Ἐπιδότειο (στ. 15), στὸ ὁποῖο γίνεται λόγος γιὰ μία στοά (παστάδα). Στὴν περίπτωση κατὰ τὴν ὁποία τὸ «Κτήριο Ω» ταυτίζεται ὄντως με τὸ Ἐπιδότειο, ἡ ἐπιγραφὴ θὰ ἀναφέρεται σὲ ἐργασίες στὸν στεγασμένο Β χώρο. Ἡ γραφὴ ἀκόμη Ἐπι]δωτείω, ἀνάλογη με αὐτὴ τοῦ Παυσανία, II 27,6, ὑποδεικνύει ὅτι καὶ αὐτὴ εἶναι δόκιμη, ὅπως καὶ ἐκείνη με ὁ τῆς ἐπιγραφῆς IG IV² 108 ἢ καὶ ἄλλων ἀναφορῶν στοὺς θεοὺς Ἐπιδό(ω)τας.

1521. Παυσανίας, II 27, 6: «Ὀνόα δὲ Ἀντωνίνος ... ἐποίησεν, ἔστι μὲν Ἀσκληπιου λουτρόν, ἔστιν δὲ ἱερὸν θεῶν, οὗς Ἐπιδώτας ὀνομάζουσιν».

1522. *Ἔργον* 1989, 159 εἰκ. 150, ὅπου διακρίνεται σαφῶς ἡ θεμελίωση τῆς κεντρικῆς προεξοχῆς

τῆς βάσης ὡς τὸν πώρινο τοῖχο δεξιά, ἐνῶ ὁ ὑπόλοιπος χώρος πίσω ἀπὸ τὰ ἐλεύθερα ἄκρα τῆς βάσης καλύπτεται ἀπὸ μωσαϊκὸ δάπεδο. Ὁ Roux, 283 εἰκ. 82 δεξιά, ἀναπαριστᾷ σὲ κάτοψη ἓνα συμπαγὲς βάθρο μὲ ἓνα διάδρομο ὁλόγυρα, κατὰ μῆκος τῶν πλαγίων καὶ τοῦ πίσω τοίχου, μολοντί στὴν κάτοψη τῆς παρούσας κατάστασης σημειώνει τὴ σειρά τῶν πωρολίθων μπροστὰ καὶ ἐφαπτόμενη στὸν Β τοῖχο (εἰκ. 82 ἀριστερά). Γιὰ τὸν τοῖχο αὐτὸς ἡ μόνη ἀναφορὰ γίνεται στὴ σ. 283, ἀπὸ κοινοῦ μὲ τὴ σειρά τῶν πωρολίθων ποὺ χωρίζει τοὺς δύο κύριους χώρους τοῦ κτηρίου, ὑποθέτοντας ὅτι θὰ ἔφερε ἀρχιτεκτονικὸ διάκοσμο.

1523. Ἀνάλογα παραδείγματα σηκῶν μὲ βάθρα ἀγαλμάτων μὲ ἡμικυκλικὴ ἢ πεταλόσχημη τὴν πρόσθια ἐπιφάνεια παρουσιάζουν τὴ βάση νὰ ἐκτείνεται ὡς τοὺς πλάγιους καὶ τὸν πίσω τοῖχο. Πρβ. ἐνδεικτικὰ τὸν λεγόμενο «Ναὸ τῶν Ἀθηναίων» στὴ Δῆλο, τοῦ 421-417 π.Χ., μὲ 7 ἀγάλματα ἐπάνω σὲ πεταλόσχημη βάση (F. Courby, *Délos XII: Les temples d'Apollon* [1912] 107-205 ἰδίως 189-194 εἰκ. 244-251 πίν. XII, XVII-XVIII, XXIII-XXIV), καθὼς καὶ τὸ συγγενικὸ τυπολογικὰ χορηγικὸ μνημεῖο στὸ Διονύσιο τῆς Θάσου, μὲ τὸ ἄγαλμα τοῦ Διονύσου στὸ κέντρο καὶ προσωποποιήσεις στὸ σωζόμενο δεξιὸ τμήμα τῆς βάσης (A. Borbein, ὁ.π. 48-55 εἰκ. 1 [τοῦ ἀ' μισοῦ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.]· B. S. Ridgway, *Hellenistic Sculpture I* [1990] 50-54 καὶ σημ. 69 σχ. 17 πίν. 27a-b, 28 [περὶ τὸ 310 π.Χ.]).

1524. Ἡ ταύτιση τοῦ ἀγάλματος προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀναφορὰ τοῦ Β. Στάη, ΠΑΕ 1887, 68, στὰ πλαίσια τῶν ἀνασκαφῶν στὸ Ρωμαϊκὸ Λουτρό «κείμενον πέραν ἀρκτικῶς τοῦ περιβόλου τοῦ ναοῦ»: «Εὐρήματα κινητὰ ἄξια λόγου δὲν ἐγένοντο, ἢ τὸ ἥμισυ ἀγάλματος ἀνδρικοῦ, ὑπερφυσικοῦ μεγέθους (πιθανῶς Ἀσκληπιοῦ) λίαν ἐπιμελοῦς ἐργασίας». Λόγω τοῦ μεγάλου μεγέθους τοῦ ἀρχικοῦ ἀγάλματος (περὶ τὰ 3 μ.) φαίνεται πιθανότερο ὅτι τεμαχίσθηκε «in situ», ἐπειδὴ σὲ κομμάτια ἦταν εὐκολότερο νὰ μεταφερθεῖ σὲ κάποια ἀσβεστοκάμινο. Σὲ εὐνοία ἐπομένως τῆς τύχης μπορεῖ νὰ ὀφείλεται ἡ διατήρηση τοῦ 18 καὶ ἀκόμη τῶν 33 καὶ 40, τὰ ὁποῖα φαίνεται ὅτι θὰ κύλησαν ἀπὸ τὸ Ἐπιδότειο στὸ σημαντικὰ χαμηλότερο ἐπίπεδο Β τῆς «Ἱερῆς» Κρήνης.

1525. Τὴν ὑπόθεση ὅτι ὁ Ἀπόλλων Μαλεάτας συμπεριλαμβανόταν στὸ σύνταγμα τῶν Θεῶν Ἐπιδότων διατυπώνει ὁ Παπαχατζῆς Π, 213 σημ. 4.

1526. Πρβ. τὴ διάταξη τῶν ἀγαλμάτων στὸ χορηγικὸ μνημεῖο τοῦ Διονυσίου τῆς Θάσου (ὁ.π. σημ. 1523), ὅπου στὸν ἀκραῖο λίθο τῆς βάσης στέκονταν δύο ἀντὶ ἐνὸς ἀγάλματα, σαφῶς μικρότερου μεγέθους ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα, ὅπως ὑποδηλώνουν οἱ σωζόμενες κοιλότητες γιὰ τὴν ἔνθεση τῆς πλίνθου τους.

1527. Τὶς μαρτυρίες γιὰ τὸν ἢ τοὺς Ἐπιδό(ω)τες συλλέγουν οἱ H. Stoll, στό: Roscher, *ML I* (1884/90) 1282-1283 λ. «Epidotes»· Jessen, στή: *RE VI* (1909) 60-61 λ. «Epidotes, Epidotai»· B. K. Λαμπρινουδάκης, *Μηροτραφῆς* (1971) 181. Ἀπὸ τὶς πηγὲς συνάγεται ὅτι τὸ ἐπίθετο «Ἐπιδό(ω)της» ἀναφερόταν εἴτε σὲ κάποια αὐτόνομη θεότητα εἴτε σὲ ὁμάδα θεοτήτων, ποὺ ὅμως δὲν προσδιορίζονται, ὅπως στὶς Παγαοὲς καὶ τὴν Ἐπίδαυρο, εἴτε ἀποτελοῦσε προσωνύμιο θεοῦ. Στὴν τελευταία περίπτωση μαρτυρεῖται ὡς ἐπίκληση μόνο τοῦ Διὸς στὴ Μαντίνεια (Παυσανίας, VIII 9, 2: «ἄλλα ἱερά, τὸ μὲν Σωτήρης Διός, τὸ δὲ Ἐπιδώτων καλουμένων: ἐπιδιδόναί γάρ δὴ ἀγαθὰ αὐτὸν ἀνθρώποις»· τὴν ὑπαρξη τοῦ ἱεροῦ ἐπιβεβαιώνει ἡ ἐπιγραφή IG V2, 270, ὅπου ἀναφέρονται ἱερεῖς τοῦ «Διὸς Ἐπιδότων»), ἴσως δὲ καὶ στὴ Λακωνία (ὁ Ἡσύχιος γράφει ἐπιγραμματικὰ «Ζεὺς ἐν Λακεδαίμονι», ἐνῶ ὁ Παυσανίας III 17, 9, ἀναφέρει ὅτι στὴ Σπάρτη «δαίμονα τιμῶσιν Ἐπιδώτην, τὸ ἐπὶ Πανσανία τοῦ Ἰκεσίου μῆνυμα ἀποτρέπει τὸν Ἐπιδώτην λέγοντες τοῦτον»), ἀλλὰ καὶ τοῦ Ὑπνου στὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Σικυῶνος (Παυσανίας II 10, 2: «ἄγαλμα Ὀνείρου καὶ Ὑπνος κατακοιμῶν λέοντα, Ἐπιδώτης δὲ ἐπὶ κλησιν»). Ἡ περίπτωση τοῦ Ὑπνου ὑποδεικνύει ὅτι θεότητες σχετιζόμενες μὲ τὴ θεραπεία τῶν ἀσθενῶν στὰ Ἀσκληπιεῖα μπορούσαν νὰ φέρουν τὸ προσωνύμιο «Ἐπιδό(ω)της».

1528. Πρβ. ἐνδεικτικὰ τὸ ἀγαλματιο τοῦ Ἀσκληπιοῦ «Giustini» καὶ τοῦ Τελεσφόρου ἀπὸ τὸν Κεραμεϊκὸ (B. v. Freytag gen. Löringhoff, *Ausgrabungen im Kerameikos 1983-1985*, AA 1987, 485, 489 εἰκ. 11a-b) καὶ τὸ ἄγαλμα τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἀπὸ τὴν Μίλητο (Κωνσταντινούπολη, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο 1995: Holtzmann, 885 ἀρ. 294*, ὁ ὁποῖος ἀναφέρει ἐπίσης παραδείγματα ἀνάγλυφων παραστάσεων τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ τοῦ Τελεσφόρου: ἀρ. 152*, 214*, 388*). Στὸ Ἀσκληπιεῖο θὰ ὑπῆρχε πάντως ἰδιαίτερος ναὸς τοῦ Τελεσφόρου, σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιγραφή IG IV² 561: Τελεσφόρῳ Σωτήρι | Φάβουλλος ἐξ ὀνείρατος | τὸν ναὸν καὶ τὸ ἄγαλμα. Ἡ πληροφορία τοῦ F. Hiller v. Gaertringen ὅτι ἡ ἐπιγραφή βρέθηκε «intra Ἐπιδότειον» εἶναι λανθασμένη, καθὼς ὁ Π. Καββαδίας,

ΠΑΕ 1906, 119, αναφέρει ότι «εὐρέθη ἐντετοιχισμένη ἐν μεσαιωνικῷ τινι κτίσματι κειμένῳ πρὸς ἀνατολὰς τῶν Προπυλαίων τοῦ Ἱεροῦ εἰς οὐχὶ μακρὰν ... ἀπόστασιν», τὸ μεταγενέστερο δὲ αὐτὸ οἰκοδόμημα πρέπει νὰ ταυτισθεῖ μὲ τὴ Βασιλικὴ ποὺ ἀνασκάφηκε ἀργότερα (βλ. σημ. 1533).

1529. Β. Στάης, ΠΑΕ 1886, 79· ΠΑΕ 1887, 67· Π. Καββαδίας, ΠΑΕ 1893, 10· ΠΑΕ 1925, 48-50 εἰκ. 1-2. Τὸ οἰκοδόμημα αὐτὸ ταυτίζεται συνήθως μὲ τὴς «Ἀκοες» («*Aquae*»), ποὺ ἀναφέρονται στὴν ἱαματικὴ ἐπιγραφὴ τοῦ Ἀπελλᾶ (IG IV² 126). Ἡ ταύτιση αὐτὴ ὀφείλεται στὸν Καββαδία, Ἱερὸν, 159-160, καὶ ἐπαναλαμβάνεται καὶ ἀπὸ τὸν Ν. Φαράκλα, *Ἐπιδαυρία* (1972) 70 σχ. 52-53. Στὴν ἐπιγραφὴ ὅμως τοῦ Ἀπελλᾶ ἀναφέρεται ἐξίεναι κατὰ τὰς Ἀκοὰς ἐκ τοῦ Ἀβάτου (στ. 18-19), ποὺ οὐ συνδυασμὸ μὲ τὰ περίπλοκα λουτρὰ ποὺ ἔπρεπε νὰ κάνει ὁ Ἀπελλῆς κατ' ἐντολὴν τοῦ Ἀσκληπιοῦ πρὸς ταῖς Ἀκοαῖς ἐν βαλανείῳ (στ. 8-14) προτοῦ θυσιάσει στὸν Ἀσκληπιό, στὴν Ἠπόνῃ καὶ σὺς Ἑλευσίνιες θεές (στ. 14-15), ὑπονοεῖ ὅτι οἱ ἀναφερόμενες «Ἀκοαί» πρέπει νὰ ταυτίζονται περισσότερο μὲ τὸ «*Λουτρὸν τοῦ Ἀσκληπιοῦ*», παρὰ μὲ τὴς ΒΑ Θέρμες.

1530. Γιὰ τὴν τοιχοδομίαν βλ. Tomlinson, 37, 53-54 εἰκ. 4-5. Ἡ ταύτιση τοῦ «Κτηρίου Ω» μὲ τὸ Ἐπιδότειο καὶ τῆς μεγάλης στοᾶς στὸ Β τμήμα τῆς πλατείας τοῦ Ἱεροῦ μὲ αὐτὴ τοῦ Κότυος ὁδήγησε τὸν Roux, 284 σημ. 1· 302, στὸ συμπέρασμα ὅτι καὶ οἱ Θέρμες ἀνήκαν σὲ ἓνα ἐνιαῖο οἰκοδομικὸ πρόγραμμα τοῦ Ἀντωνίνου, καὶ τὴς ταύτισε μὲ τὸ «Λουτρὸν τοῦ Ἀσκληπιοῦ» (βλ. παραπάνω σημ. 1476). Ἡ σχέση τῶν τριῶν αὐτῶν οἰκοδομημάτων δὲν φαίνεται τόσο ἀπλή. Διδακτικὴ εἶναι ἡ προσεκτικὴ μελέτη τῶν γενικῶν κατόψεων τοῦ Ἀσκληπείου (Καββαδίας, Ἱερὸν· Roux, πίν. 26), σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν κάτοψη μόνο τῶν Θερμῶν (R. Ginouvès, *Sur un aspect sur l'évolution des bains en Grèce vers le IVe siècle de n.è.*, BCH 79, 1955, εἰκ. 7, ὅπου διακρίνονται οἱ δύο οἰκοδομικὲς φάσεις τῶν Θερμῶν καὶ ἡ θέσις τοῦ Ἐπιδότειου) καὶ τὸ σχέδιον τῆς ΒΑ γωνίας τοῦ Ἱεροῦ (Roux, 292 εἰκ. 88), ὅπου δηλώνεται μόνο τὸ περίγραμμα τῶν Θερμῶν, καὶ αὐτὸ ὅχι πλήρες, καθὼς λείπουν οἱ χώροι G, E, α τῆς α' φάσης, οἱ ὁποῖοι κατέλαβαν τὸ Α πέρας τῆς Στοᾶς τῆς Κότυος, στὴν εὐθείαν τοῦ πίσω τοίχου τῆς κατὰ τὸν Roux «Βυζαντινῆς Στοᾶς» ποὺ ἔκλεισε ὅλο τὸ Α τμήμα τοῦ Ἀσκληπείου. Οἱ Θέρμες λοιπὸν «καταπάτησαν» τὸ Α ὅριο τῆς Στοᾶς, γεγονός δὲ ὁποῖο σημαίνει ὅτι κτίσθηκαν ὅταν ἡ Στοὰ θὰ βρισκόταν ἀκόμη σὲ ἐρειπώδη κατάσταση, προτοῦ δηλ. τὴν ἀναστηλώσει ὁ Ἀντωνῖνος. Αὐτὸ δείχνει ἀκόμα καὶ ἡ θέσις τῆς κεντρικῆς αἰθουσας τῶν Θερμῶν, καὶ κατὰ συνέπειαν ἡ κύρια εἴσοδος, στὴν προέκταση τῆς ἐξωτερικῆς κιονοστοιχίας τῆς Στοᾶς. Παράδοξη φαίνεται ἐπίσης ἡ ὑπόθεσις ὅτι ἴσως «μετατόπισαν» τὸ Ἐπιδότειο καὶ τὴν «Ἱερὴν» Κρήνην, μὲ σκοπὸ νὰ ἐξοικονομηθεῖ χώρος γιὰ τὴν οἰκοδόμησιν τῶν Θερμῶν (Roux, 284 σημ. 1). Ἀφενὸς ὅμως ἡ «Ἱερὴ» Κρήνη δὲν βρίσκεται σὲ ἄμεση γειτνίαση μὲ τὴς Θέρμες καὶ ἀφετέρου, ἂν ἤθελαν νὰ μετατοπίσουν τὸ Ἐπιδότειο, θὰ μπορούσαν νὰ τὸ φέρουν ἀκόμη νοτιότερα, πλησιέστερα σὲ «Κτήριον Π» καὶ τὴ «Δωρικὴν» Κρήνην, ὥστε οἱ Θέρμες νὰ ἔχουν στὴ διάθεσίν τους ὅλο τὸν χώρον μεταξὺ τῆς Στοᾶς τοῦ Κότυος καὶ τῆς «Δωρικῆς» Κρήνης. Εἶναι λοιπὸν προφανὲς ὅτι σεβάσθηκαν τὸ Ἱερὸ τῶν Ἐπιδότων, ἀκόμη κι ἂν αὐτὸ βρισκόταν σὲ ἐρειπώδη κατάσταση προτοῦ τὸ ἀναστηλώσει ὁ Ἀντωνῖνος, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ κοσμικὸ οἰκοδόμημα τῆς Στοᾶς. Ἀναφερόμενος τέλος ὁ Roux, 282, στὴν τοιχοδομίαν τῶν Θερμῶν σὲ σύγκρισιν μὲ αὐτὴ τοῦ Ἐπιδότειου, θεωρεῖ σύγχρονή τὴν κατασκευὴν τὴν ὅτι τὸ Ἐπιδότειο εἶναι λίγο πρωιμότερο.

1531. Γιὰ τὴς ἀλλαγὰς αὐτὲς ποὺ συνίστανται κυρίως στὴ δημιουργίαν ἀτομικῶν λουτήρων στὴ θέσιν κοινῶν, φαινόμενο τὸ ὁποῖο ἀπαντᾷ καὶ σὲ ἄλλες θέρμες τῆς ἰδίας ἐποχῆς, βλ. R. Ginouvès, ὅ.π. 134-152 εἰκ. 1-10, ιδίως σ. 141-146 πίν. 7-10 εἰδικὰ γιὰ τὴς θέρμες τοῦ Ἀσκληπείου.

1532. R. Ginouvès, ὅ.π. εἰκ. 7 δωμάτια F1, F2.

1533. Π. Καββαδίας, Ἀνασκαφαὶ ἐν Ἐπιδαύρῳ (1918 καὶ 1919), ΑΕ 1918, 172-193 ιδίως 183, 186 εἰκ. 29 (139) καὶ 186 εἰκ. 30 (138).

1534. Π. Ἀσημακοπούλου-Ατζακά, *Σύνταγμα τῶν Παλαιοχριστιανικῶν ψηφιδωτῶν διαπέδων τῆς Ἑλλάδος* Π. Πελοπόννησος-Στερεὰ Ἑλλάδα, *Βυζαντινὰ Μνημεῖα* 7 (1987) 59-61 ἀρ. 10 πίν. 48-53 (Βασιλική)· 61-63 ἀρ. 11 πίν. 54-55 (Οἰκία), μὲ βιβλιογραφίαν καὶ τὴς ἀπόψεις γιὰ τὴ χρονολόγησιν τῶν δύο κτηρίων (σ. 60-61 σημ. 17 καὶ σ. 62 σημ. 19), ἐνῶ οἱ κατόψεις καὶ τὰ σχέδια τῶν ψηφιδωτῶν ἀποτελοῦν ἐπαναλήψεις αὐτῶν τοῦ Π. Καββαδία, ὅ.π. εἰκ. 13, 19-28 καὶ 32, 33-35 ἀντίστοιχα. Στὴ βιβλιογραφίαν τῆς Βασιλικῆς (σ. 61) πρέπει νὰ προστεθεῖ: D. Pallas, *L'édifice culturel chrétien et la liturgie dans l'Ilyricum Oriental*, *Πρακτικὰ Χ Διεθνoῦς Συνεδρίου Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας Α'* (Θεσσαλονίκη 1980 [1984]) 106 εἰκ. 12· 107 καὶ σημ. 3· 156 εἰκ. 26, ὁ ὁποῖος τὴν χρονολογεῖ λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἐμφάνισιν

τοῦ διακονικοῦ στὶς Βασιλικὲς τῆς Ἑλλάδος ποὺ συνέβη πρὸς τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ. μ.Χ. Τὴ χρονολόγηση στὶς ἀρχὲς τοῦ 5ου αἰ. πιστοποιεῖ καὶ ἡ μορφή τῶν κιονοκράνων ποὺ κατασκευάσθηκαν εἰδικὰ γι' αὐτὴ (V. Vemi, *Les chapiteaux ioniques à imposte de Grèce à l'époque paléochrétienne*, BCH Suppl. XVII [1989] 10-11, 37-38, 46, 57, 62, 68, 70, 108-109 ἀρ. 62-64 πίν. 22-23). Ὁ Π. Καββαδίας, ὁ.π. 191, πιστεύει ὅτι ἡ Οἰκία εἶναι σύγχρονη τῆς Βασιλικῆς, λόγω τοῦ κοινοῦ τρόπου κατασκευῆς τῶν τοίχων· σημειώνει πάντως ὅτι στὴν Οἰκία δὲν χρησιμοποιήθηκε ἀρχαιότερο ὑλικό (spolia) σὲ τόσο μεγάλο βαθμό, ὅπως στὴ Βασιλική.

1535. Βλ. Κεφ. III: σ. 292.

1536. IG IV² 417· Π. Καββαδίας, ὁ.π. 191, 192 ἀρ. 11 εἰκ. 39, χωρὶς πληροφορίες γιὰ τὶς συνθήκες καὶ τὸν ἀκριβὴ τρόπο εὕρεσης τοῦ βωμοῦ.

1537. Βλ. Κεφ. VI: σ. 327-328. Τὸ ἐρειπωμένο σήμερα ἐκκλησάκι τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου στὴ θέση τοῦ Βήματος τῆς Βασιλικῆς ἀποτελεῖ τὸ μόνο κτίσμα τῆς μεσαιωνικῆς ἱστορίας τοῦ Ἱεροῦ ποὺ ἔχει σωθεῖ, διακρίνονται δὲ καὶ σ' αὐτὸ περισσότερες ἀπὸ μία οἰκοδομικὲς φάσεις (Π. Καββαδίας, ὁ.π. 183, 190-191 εἰκ. 15 [κάτοψη], 17-18. Στὴν γ' φάση χρησιμοποιήθηκε στὴν Ἁγία Τράπεζα θραῦσμα ἐνὸς κορινθιακοῦ κιονοκράνου τῆς Θόλου [εἰκ. 18 ἀρ. 6]). Γιὰ τὴ λατρεία τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου ὡς συνέχεια αὐτῆς τοῦ Ἀσκληπιοῦ βλ. Ἀ. Καββαδία-Σπονδύλη, Ἐπιβιώσεις στοιχείων τῆς λατρείας τοῦ Ἀσκληπιοῦ στὴ βυζαντινὴ λατρεία τοῦ Ἀη-Γιάννη Νηστευτῆ στὴν Ἐπίδαυρο, *Ἀρχαιολογία* 6, 1989/90, 177-182.

1538. Τὸ κτηριακὸ αὐτὸ σύνολο φαίνεται ὅτι ἀνασκάφηκε τὸ 1921/22 (Π. Καββαδίας, ΠΑΕ 1921, 39-41· ΠΑΕ 1922, 23-25, ὅπου τὸ ταυτίζει μὲ τὸ «Λουτρὸν τοῦ Ἀσκληπιοῦ», ἐνῶ στὰ ΠΑΕ 1924, 116-117 εἶναι σκεπτικὸς γιὰ τὴν ἐρμηνεία αὐτῆ, ὁ.π. σημ. 1476), ἡ κάτοψή του ὅμως δὲν δημοσιεύθηκε ποτὲ ὥς τὸ 1987 στὴ συνολικὴ κάτοψη τοῦ Ἱεροῦ· Ἰ. Μαυροματιδῆς, *Ἡ Στιὰ τοῦ Ἀβίου* [1987] 39 σχ. 2 ἀρ. 38 («Ἰσοῖο») καὶ ἀρ. 39 (Θέρμες). Τὰ ἐρεῖπα τοῦ «πύργου» στὴν ΝΑ γωνία τοῦ συγκροτήματος θὰ ἦταν πάντα ὁρατά, ὅπως φαίνεται σὲ παλαιότερα σχέδια τοῦ χώρου (Καββαδίας, *Ἱερὸν*, κάτοψη). Τὴν ἀναγνώριση τοῦ Ἰσοῖου στὸ κτήριο αὐτὸ ὑπέθεσε ὁ Tomlinson, 69 ἀρ. 17Α.

1539. Tomlinson, 38.

1540. IG IV² 612· Π. Καββαδίας, Ἀνασκαφαὶ ἐν Ἐπιδαύρῳ, ΑΕ 1918, 194-195 ἀρ. 13-14 εἰκ. 41-42.

1541. Ὁ.π. σ. 295 καὶ σημ. 1428.

1542. Π. Καββαδίας, ΠΑΕ 1892, 54-55, ἀπ' ὅπου φαίνεται ὅτι κατὰ τὸ ἔτος αὐτὸ συμπληρώθηκε ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ «Φ», προχώρησε ἡ ἀνασκαφὴ στὴν μεγάλη πλατεία τοῦ Ἱεροῦ, φθάνοντας ὥς τὸν ναὸ «Α», καὶ συνεχίσθηκε ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ «Γυμνασίου».

1543. Πληρέστερη κάτοψη τοῦ «Φ» εἶναι αὐτὴ τοῦ Roux, 201 εἰκ. 92, ἐνῶ τὴ σχέση του μὲ τὸν περιβάλλοντα ὥρο εἰκονίζει καλύτερα ἡ γενικὴ κάτοψη τοῦ Ἀσκληπείου στὸ Καββαδίας, *Ἱερὸν*.

1544. Π. Καββαδίας, ΠΑΕ 1892, 54 ἐνῶ στὸ *Ἱερὸν*, 15, κάνει λόγο γιὰ κεραμίδες, ὁ ἴδιος πιστεύει ὅτι ὁ ἐξωτερικὸς τοῖχος τοῦ «Φ» ἀνήκει στὰ «ἐλληνικὰ» χρόνια, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν κάτοψη τοῦ Ἱεροῦ, ἀποψη ποὺ δέχεται καὶ ὁ J. Delorme, *Gymnasion* (1960) 485, σημειώνοντας ὅτι μοιάζουν μὲ αὐτοὺς τοῦ «Γυμνασίου», εἶναι ὅμως λιγότερο δυνατοὶ καὶ λιγότερο καλῆς ὀψης («moins puissants et de moins bon aspect»). Ὅτι πρόκειται γιὰ ἀνακατασκευὴ ἐνὸς παλαιότερου κτηρίου δέχονται οἱ: Ν. Φαράκλας, *Ἐπιδαυρία* (1972) 63 σχ. 23-24· Tomlinson, 78.

1545. Roux, 281 εἰκ. 82. Ἡ χρονολόγηση τοῦ «Κτηρίου Φ» στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια ἐπιβεβαιώθηκε καὶ ἀπὸ τὶς πρόσφατες ἀνασκαφικὲς ἐρευνες στὴν περιοχὴ ἀνάμεσα σ' αὐτὸ καὶ τὸ Πρόπυλο τοῦ «Γυμνασίου» (Κ. Δανάλη-Γκιολέ, Ἡ ἀνασκαφικὴ ἐρευνα τοῦ Προπύλου τοῦ «Γυμνασίου», *Πρόπυλο-Θόλος*, 37στ· Ρ. Πέππα-Παπαϊωάννου, ὁ.π. [σημ. 1476] 264-265).

1546. Γιὰ τὴν τοιχοδομία βλ. Tomlinson, 38. Ὁ Roux, 301 σημ. 92· 302, θεωρεῖ τὸ «Κτήριο Φ» ὕστερο, ἴσως τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. Τὸ κριτήριο τῆς τοιχοδομίας δὲν εἶναι ἀπόλυτο (πρβ. Tomlinson, 37). Ἀνάλογη μορφή παρουσιάζουν π.χ. τοῖχοι τῆς Σκανᾶς καὶ τοῦ Νυμφαίου στὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα, κτήρια ποὺ ἀνάγονται σὲ ἓνα εὐρὸ οἰκοδομικὸ πρόγραμμα τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. καὶ ὑπέστησαν μετατροπὲς τὸν 3ο αἰ. μ.Χ. (βλ. σ. 311).

1547. Καββαδίας, *Ἱερὸν*, κάτοψη. Οἱ μικροὶ ἀναλημματικοὶ τοῖχοι παράλληλα μὲ τὸν Α καὶ τὸ Α τμήμα τοῦ Ν τοίχου τοῦ «Κτηρίου Φ» ὑπονοοῦν ἴσως ὅτι τὸ «Ὑστερορρωμαϊκὸ Τεῖχος» «πάτησε»

ἐπάνω σὲ ἕναν ἀντίστοιχο τοῖχο κατὰ μῆκος τῆς Β πλευρᾶς τοῦ «Φ», καθὼς στὸ σημεῖο αὐτὸ ὑπάρχει μία διαφορὰ ἐπιπέδου ἀπὸ τὸ «Κτήριο Υ», Α τοῦ «Υστερορωμαϊκοῦ Τείχους», στὸ «Φ».

1548. Α. Παλαιοκρασσᾶ, Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τοῦ «Γυμνασίου», *Πρότυλο-Θόλος*, 32 σχ. 6, ἡ ὁποία διαπίστωσε χρῆση κατὰ τὸν 4ο αἰ. μ.Χ. τουλάχιστον· Β. Ἐ. Σ. Κυριάκη, Τὸ συγκρότημα τοῦ «Γυμνασίου», *Πρότυλο-Θόλος*, 44 σ. 7, ἡ ὁποία τὰ ἀνάγει μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ Προτύλου κατὰ τοὺς σεισμοὺς τοῦ 6ου αἰ. μ.Χ., ἐπειδὴ χρησιμοποίησαν μέλη του στὰ κτίσματα αὐτά· Ρ. Πέππα-Παπαϊωάννου, ὁ.π. (σημ. 1476) 257-267 σχ. 1 εἰκ. 1-6, ἡ ὁποία ἀναγνωρίζει περισσότερες τῆς μιᾶς φάσεις τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων.

1549. Ἀνάλογης μορφῆς στηρίγματα ὑπῆρχαν στὸν ὑπόστυλο προθάλαμο τῆς Σκανᾶς στὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα (βλ. σ. 311 καὶ σημ. 1610).

1550. Ἴ. Μαυροματιδῆς, *Ἡ Στοὰ τοῦ Ἀβάτου στὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Ἐπιδαύρου* (1987) 8, 28 εἰκ. 24.

1551. Ἡ τράπεζα δὲν σημειώνεται στὶς κατόψεις τοῦ «Κτηρίου Φ» (ὁ.π. σημ. 1543), διακρίνεται ὁμως σαφῶς στὴ φωτογραφία Ἴ. Μαυροματιδῆς, ὁ.π. εἰκ. 24, ἐνῶ λόγῳ τοῦ ὄγκου τῆς δὲν φαίνεται πιθανὸν ὅτι μεταφέρθηκε στὸ σημεῖο αὐτὸ κατὰ τοὺς νεώτερους χρόνους.

1552. Βλ. σ. 302 καὶ 311 ἀντίστοιχα.

1553. Καββαδίας, *Ἱερὸν*, 155-156. Ἡ ἐρμηνεία αὐτῆ βασίζεται στὴ σύνδεση τοῦ οἰκοδομήματος μετὰ τὸν Ἀντωνίνο, ὁ ὁποῖος σύμφωνα μετὰ τὸν Πausanias, II 27, 6, ἀναστήλωσε τὴ «Στοὰν Κότυος», καὶ στὴν ὑπόθεσιν ὅτι ὁ Κότυς ἦταν ἀθλητῆς· ἀμφισβητήθηκε ὁμως βάσιμα ἀπὸ τὸν J. Delorme, ὁ.π. 484-485. Ὡς Στοὰ τοῦ Κότυος ἐρμηνεύθηκε τὸ στωικὸ οἰκοδόμημα στὸ Β τμήμα τῆς πλατείας τοῦ Ἱεροῦ (Roux, 291-294 εἰκ. 88-89 πίν. 84-851-2). Τὶς ἀπόψεις τοῦ Π. Καββαδία δὲν δέχθηκε καὶ ὁ Tomlinson, 78, χωρὶς ὁμως νὰ προτείνει ἄλλη λύση. Οἱ χώροι ποὺ σχετίζονταν μετὰ τοὺς ἀθλητικοὺς ἀγῶνες στὸ Ἀσκληπιεῖο πρέπει νὰ ἐντοπίζονται στὸ σύνολο τῶν οἰκοδομημάτων Β τοῦ Σταδίου, μετὰ τὸ ὁποῖο συνδέονταν ἄμεσα μετὰ μία τοξωτὴ δίοδο. Τὸ κτηριακὸ αὐτὸ συγκρότημα ἀνασκάφηκε κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς τοῦ Π. Καββαδία καὶ γι' αὐτὸ ἐλάχιστα πράγματα εἶναι γνωστά, πρβ. *ΠΑΕ* 1926, 139-140· H. Möbius - W. Wrede, *Archäologische Funde in den Jahren 1926-1927*, *AA* 1927, 380-381.

1554. Roux, 302. Τὸ χωρίο τοῦ Pausanias (II 27, 6) «ἐποίησε δὲ καὶ Ὑγεία ναὸν καὶ Ἀσκληπιῶ καὶ Ἀπόλλων ἐπὶ κληῖον Αἰγυπτίους», ἀναφέρεται σὲ ἕνα ναὸ ἀφιερωμένο στὴν αἰγυπτιακὴ τριάδα, τὴν Ἴσιδα, τὸν Σάραπιν καὶ τὸν Ὀρο-Ἀρποκράτη ἀντίστοιχα (ὁ.π. σημ. 731). Ἡ θέσις αὐτῆ, ποὺ βασίζεται στὴ σχέση εἰδικὰ τῆς Ἴσιδος καὶ τοῦ Σαράπιδος μετὰ τὴν θεραπεία τῶν ἀσθενῶν καὶ τὸν συγκρητισμὸ μετὰ τὴν Ὑγεία καὶ τὸν Ἀσκληπιό (πρβ. St. E. Katakis, *Φιλημάτιον Τερεντία χρηστὴ χαῖρε. Darstellungen der Isis und mit ihrer Kult verbundener Personen auf Euböa*, *AM* 112, 1997, 322-323), ἔχει ἤδη ὑποστηριχθεῖ ἀπὸ τοὺς L. Vidman, *Sylloge inscriptionum religionis Isiacae et Sarapiacae* (1969) 21 στὸν ἀρ. 37· F. Dunand, *Le culte d'Isis dans le bassin oriental de la Méditerranée II: Le culte d'Isis en Grèce*, *EPRO* 26 (1973) 155-156, 162· Αἰκ. Δανάλη-Γκιολέ, ὁ.π. (σημ. 731). Ἀντίθετα, ὁ Παπαχατζῆς II, 213 σημ. 6, πιστεύει στὴν ὑπαρξὴ δύο ναῶν καὶ ἐξηγεῖ τὴν προσωνυμία «Αἰγυπτίους» ὑποθέτοντας λατρεῖα τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τοῦ Ἀσκληπιοῦ κατὰ τὸ αἰγυπτιακὸ τυπικόν.

1555. Τὴν ὑπόθεσιν αὐτὴ διατύπωσε πρῶτος ὁ Roux, 302. Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ παράδειγμα τοῦ θιάσου τῶν Ἰοβακχῶν, ποὺ στὰ μέσα περίπου τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. ἱδρυσαν στὴ Μελίτη, στὴν Ἀθήνα, στὴ θέσιν ἐνὸς παλαιότερου ἱεροῦ, ἴσως τοῦ Ἡρακλέους Ἀλεξικάκου, τὸ «Βακχεῖον», τὸ ὁποῖο σύμφωνα μετὰ τὴν *IG* II² 1368, περιελάμβανε ἐστιατόριον καὶ σπιτάδα, χώρους δηλ. σίτισης καὶ ὕπνου. Τὸ Βακχεῖον ἀποτελεῖται ἀπὸ μία μεγάλη ὀρθογώνια αἴθουσα ποὺ χωρίζεται σὲ τρία κλίτη μετὰ δύο κιονοστοιχίες· στὸ κεντρικὸ κλίτος, ἀπέναντι ἀπὸ τὴν εἴσοδον, ἀνοιγόταν μία τετράγωνη ἐξέδρα· μετὰ ἕνα κυκλικὸ βωμὸ, ἡ ὁποία συνδεόταν μετὰ ἕνα μικρότερο δωμάτιο στὴ Β πλευρὰ τῆς ἀφιερωμένο στὴν Ἀρτεμιν. Στὸν ἄξονα τοῦ κεντρικοῦ κλίτους βρέθηκαν κατασκευὲς ποὺ δὲν ἔχουν ἀκόμη ἐξηγηθεῖ (μία μεγάλη ὀρθογώνια μπροστὰ στὴν ἐξέδρα, μία κυκλικὴ στὸ κέντρο καὶ μία μικρότερη ὀρθογώνια δυτικότερα). Γύρω καὶ δίπλα στὴν ἐξέδρα βρέθηκαν πολλὰ γλυπτά, ἰδίως ἀγαλμάτια (W. Dörpfeld, *Die Ausgrabungen an der Enneakrunos II*, *AM* 19, 1894, 147-151· ὁ ἴδιος, *Die Ausgrabungen am Westanhang der Akropolis I*, *AM* 19, 1894, 507 πίν. XIV· S. Wide, *Inschriften der Iobakchen*, *AM* 19, 1894, 248-282· W. Dörpfeld, *Die Ausgrabungen am Westanhang der Akropolis II*, *AM* 20, 1895, 176-180 πίν. V [πλήρης κάτοψη]· Travlos, *Athen*, 274 εἰκ. 351, 353).

1556. Χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι ὁ ἄνδρας δὲν φέρει κάποιο *insignium* ἐνὸς ἀξιώματος, ὅπως π.χ.

τὸ διπλὸ διάδημα τοῦ ἱερέα **102** (πίν. 110γ). Ἄγνωστο ἐπίσης παραμένει ἂν μπορεῖ νὰ συνδεθεῖ μὲ τὸ «Κτήριο Φ» καὶ τὸ ἐξαιρετικῆς ποιότητος ἀκέφαλο ἀγαλμάτιο νεανικῆς μορφῆς μὲ ἱμάτιο γύρω ἀπὸ τὰ πόδια του, τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ., τὸ ὁποῖο βρέθηκε κατὰ τὶς πρόσφατες ἀνασκαφὲς στὰ ὕστερων ἐποχῶν κτίσματα ἀνάμεσα στὴ ΝΔ πλευρὰ τοῦ «Φ» καὶ τοῦ Προπύλου τοῦ «Γυμνασίου» (ΜΕ 592: *Ἔργον* 1989, 157 εἰκ. 148). Ὁ νέος ἔχει τὰ μαλλιά μαζεμένα σὲ πλεξίδα στὸν αὐχένα καὶ τὴν πλάτη, ἀνάλογη μὲ αὐτὴ τῆς κεφαλῆς τοῦ Πανὸς **83**, ὁπότε σχετίζεται ἴσως μὲ τὸν Διόνυσο, ὁ ὁποῖος «ἀπαυτοῦσε» ἐπίσης μυστηριακὴ λατρεία. Ἀνάλογη λατρεία ὑπέθεσε καὶ ὁ Roux, 302, χωρὶς νὰ ἀποκλείει μάλιστα καὶ τὴ χριστιανικὴ.

1557. Α. Παλαιοκρασσά, Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τοῦ «Γυμνασίου», *Πρόπυλο-Θόλος*, 21-35 σχ. 4-6 εἰκ. 1-6, 20-21· Β. Ἐ. Σ. Κυριάκη, Τὸ συγκρότημα τοῦ «Γυμνασίου», *Πρόπυλο-Θόλος*, 44-47 σχ. 8, 11, 73, 89 εἰκ. 17-18, 36-37, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία, ἀπὸ τὴν ὁποία πρέπει νὰ σημειωθεῖ τὸ ἄρθρο τοῦ R. A. Tomlinson, Two Buildings in Sanctuaries of Asklepios, *JHS* 89, 1969, 106-112 εἰκ. 10, ὁ ὁποῖος ἔδειξε πρῶτος ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ Γυμνάσιο, ἀλλὰ γιὰ ἓνα «ἐσπιατόριο» ποὺ θὰ σχετιζόταν ἄμεσα μὲ τὴ λατρεία, ἄποψη τὴν ὁποία ἐνίσχυσαν οἱ τελευταῖες ἔρευνες.

1558. Γιὰ τὸν ναὸ τῆς Ὑγείας βλ. σ. 224 καὶ σημ. 730-732. Γιὰ τὸ Ὡδεῖο βλ. Καββαδία, *Ἰερὸν*, 150-152 εἰκ. μετὰ τὴ σ. 152, ὁ ὁποῖος τὸ συνδέει ἐπίσης μὲ τὸν Ἀντωνίνο· ὁ ἴδιος, *ΠΑΕ* 1901, πίν. Α' (κάτοψη, ὅπου φαίνεται ἡ σχέση τοῦ Ὡδεῖου μὲ τὸ «Γυμνάσιο»)· *ΠΑΕ* 1904, 61-62 πίν. Α' (κάτοψη, σχέδιο τῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων)· R. Ginouvès, *Le Théâtre à gradins droits et l'Odéon d'Argos, Études Péloponnésienes* VI (1972) 90 σημ. 2· 96 σημ. 5· 112-113, 115 καὶ σημ. 2· 174 σημ. 4, 6· 175 σημ. 3· 176 σημ. 4· 178 σημ. 2· 180 σημ. 2, 5· 190 σημ. 1· 191-192, 196-197, 200 καὶ σημ. 1· 203 καὶ σημ. 9· 208 καὶ σημ. 1· 242-243, ὁ ὁποῖος μὲ συνεχεῖς συγκρίσεις τοῦ περίπου σύγχρονου Ὡδεῖου τοῦ Ἀργους μὲ αὐτὸ τῆς Ἐπιδαύρου καὶ τὰ ἄλλα Ὡδεῖα κυρίως τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου, δίνει μία οὐσιαστικὰ πλήρη μελέτη καὶ τοῦ Ὡδεῖου τῆς Ἐπιδαύρου· δέχεται ὡς πιθανὴ τὴ σύνδεση τῆς κατασκευῆς του μὲ τὸν Ἀντωνίνο καὶ θεωρεῖ τὰ ψηφιδωτὰ τῆς ὀρχήστρας ὑστερότερα, τοῦ δ' τετάρτου τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. (σ. 203 σημ. 9), ἐνῶ τὸ οἰκοδόμημα χρονολογεῖται ἀπὸ τὶς πλίνθους στὴν ἐποχὴ τῶν Ἀντωνίνων (σ. 242-243)· S. E. Waywell, Roman Mosaics in Greece, *AJA* 83, 1979, 299 ἀρ. 26· 308 στὸν ἀρ. 9, ὁ ὁποῖος χρονολογεῖ ἐπίσης τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ Ὡδεῖου στὸν ὕστερο 2ο ἢ στὸν πρῶμο 3ο αἰ. μ.Χ.· R. Meinel, *Das Odeion* (1980) 225-229 εἰκ. 87, ὁ ὁποῖος τονίζει τὴ σημασία τῶν θεατρικῶν παραστάσεων γιὰ τὴ θεραπεία τῶν ἀσθενῶν στὰ Ἀσκληπιεῖα καὶ ὑποθέτει ὅτι καὶ τὸ Ὡδεῖο τῆς Ἐπιδαύρου θὰ ἔπαιζε ρόλο στὴ λατρεία, ἄποψη τὴν ὁποία στηρίζει καὶ ἡ πιθανότατη θρησκευτικὴ λειτουργία τοῦ «Γυμνασίου». Ὁ ἴδιος δέχεται τὴ χρονολόγησιν τοῦ οἰκοδομήματος στὸ β' μιστὸ τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. καὶ ἀποδίδει τὰ ὑστερότερα ψηφιδωτὰ σὲ μία β' φάση, κατὰ τὴν ὁποία προ-στέθηκαν καὶ τὰ πλάγια διαμερίσματα τῆς σκηνῆς (σ. 520 σημ. 549). Στὸ συμπέρασμα αὐτὸ φθάνει παρατηρώντας τὴ διαφορετικὴ διαγράμμιση τῶν τοίχων τοῦ Ὡδεῖου στὴν κάτοψη τοῦ Π. Καββαδία, *ΠΑΕ* 1901, πίν. Α'. Σύμφωνα μὲ τὸ ἴδιο σχέδιο, στὴ β' φάση πρέπει νὰ δημιουργήθηκαν καὶ δύο ἀκόμη εἰσοδοὶ στὸ ἐπάνω διάζωμα τοῦ κοίλου ἀπὸ τὰ πλάγια.

1559. Β. Ἐ. Σ. Κυριάκη, ὁ.π. 44 εἰκ. 17.

1560. Καββαδίας, *Ἰερὸν*, 152, ὁ ὁποῖος ὑποθέτει σὶς θέσεις αὐτὲς ἀγάλματα Τελαμώνων ἢ Σατύρων κατὰ τὸ πρότυπο τοῦ Βήματος τοῦ Φαίδρου στὸ Διονυσιακὸ Θέατρο· R. Ginouvès, ὁ.π. 175 σημ. 3.

1561. Βασικὴ εἶναι ἡ μονογραφία: v. Gerkan, *Theater* (βιβλιοκρισία: O. Broneer, *AJA* 67, 1963, 224-225). Ἀπὸ τὶς νεώτερες μελέτες βλ. L. Polacco, La fronte di retroscena del teatro di Epidauro, *NumAntCl* 7, 1978, 83-93· L. Kappel, Das Theater von Epidauros. Die mathematische Grundidee des Gesamtentwurfs und ihr möglicher Sinn, *JdI* 104, 1989, 83-106 εἰκ. 1-13· H. v. Hesberg, *Formen privater Repräsentation in der Baukunst des 2. und 1. Jhr. v. Chr.* (1994) 126 ἀρ. 1.2.4 πίν. 32a-b. Στὸ πλαίσιο τοῦ προγράμματος συντήρησης τῶν μνημείων τοῦ Ἀσκληπείου ἔχουν ἀρχίσει ἐνδελεχεῖς ἔρευνες τοῦ θεάτρου ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα Κ. Μπολέτη, οἱ ὁποῖες ἀναμένεται νὰ δώσουν νέα στοιχεῖα γιὰ τὸ λαμπρὸ αὐτὸ οἰκοδόμημα (πρβ. *Ἔργον* 1989, 156).

1562. Βλ. μόνο Καββαδία, *Ἰερὸν*, 85-95· v. Gerkan, *Theater*, 43-75.

1563. Βλ. ἀρκετὰ συνοπτικὰ v. Gerkan, *Theater*, 81-83.

1564. Τὸν γλυπτὸ διάκοσμο τῶν ἑλληνικῶν θεάτρων μελέτησε ὁ Schwingenstein, 53, 103, 119-120 καὶ 132-133 εἰδικότερα γιὰ τὸ Θέατρο τῆς Ἐπιδαύρου, ὅπου ὁμως ἐπαναλαμβάνει τὶς πληροφο-

ρίες του Π. Καββαδία, για τις οποίες θα γίνει λόγος παρακάτω, χωρίς να δίνει νέα στοιχεία. 'Αξιοσημείωτο είναι ότι ο v. Gerkan, *Theater*, δεν αναφέρει τα γλυπτά που βρέθηκαν στο Θέατρο.

1565. Βλ. κυρίως Π. Καββαδία, *ΠΑΕ* 1881, Παράρτημα 1-40 και κυρίως 29-40· ο ίδιος, 'Εξακολούθησις του καθαρισμού του εν τῷ 'Ιερῷ του 'Ασκληπιού Θεάτρου, *Ἀθήναιον* 10, 1882, 53-68 και κυρίως 54-55, 59-68· ο ίδιος, *ΠΑΕ* 1882, 75-77. 'Επιγραμματικά αναφέρεται στα γλυπτά που βρέθηκαν στο Θέατρο και στα *FdÉ*, 11, 13· *Ἱερόν*, 82, 91, 94-95.

1566. Π. Καββαδίας, *Ἀθήναιον* 10, 1881, 54-55· *ΠΑΕ* 1881, 38-39, όπου περιγράφεται ως εξής: «... ἐκ πεντελησίου λίθου ... σχεδὸν ὑπερφυσικόν. Ἐλείπουσιν αὐτῷ ἡ ἔνθετος οὖσα κεφαλὴ καὶ ὁ μολύβδω συγκεκολλημένος δεξιὸς βραχίον, ἔτι δὲ τὸ ἀπὸ τῶν γονάτων μέρος τῶν κάτω ἄκρων ... ιστάμενος καὶ φέρει ἱμάτιον ... ἔχει ἄρα τὴν αὐτὴν μορφήν, ἣν καὶ τὸ ἐν Φλωρεντίᾳ γνωστὸν ἄγαλμα τοῦ 'Ασκληπιού» (τὸ ἀναφερόμενο ἄγαλμα βρίσκεται στὴν Galleria degli Uffizi [άρ. εὐρ. 247] καὶ ἀκολουθεῖ τὸν τύπο «Giustini» [δ.π. σημ. 170]). Ἀναφέρεται ἐπίσης ὅτι τὸ ἄγαλμα «ἔκειτο πρηνὲς εἰς βάθος ἡμίσεος περίπου μέτρου ὑπὸ τὸ σημερινὸν ἔδαφος», ὅποτε δικαιολογοῦνται οἱ χαραγές στὴν πίσω ὄψη του.

1567. Ἐπειδὴ τὰ ἀγαλμάτια αὐτὰ καὶ ἡ πεπλοφόρος δὲν ἀνήκουν στοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους δὲν θὰ ἀποτελέσουν ἀντικείμενο περαιτέρω ἔρευνας στὸ πλαίσιο τῆς παρούσας μελέτης. Γιὰ τὴν εὕρεση τοῦ ἀγάλματος τῆς πεπλοφόρου βλ. Π. Καββαδία, *Ἀθήναιον* 10, 1881, 59-67· *ΠΑΕ* 1881, 29-38, καὶ γιὰ τὰ ἀγαλμάτια: ὁ ίδιος, *Ἀθήναιον* 10, 1882, 59-67· *ΠΑΕ* 1881, 39· *ΠΑΕ* 1882, 76. Τὰ γλυπτά θεωρήθηκαν συλλήβδην ρωμαϊκὰ ἀπὸ τὸν Καββαδία, *Ἱερόν*, 94-95, ἄποψη ποὺ ἐπανελάβε ὁ Schwingenstein, 53.

1568. Π. Καββαδίας, *Ἀθήναιον* 10, 1882, 67-68: «... ἐγένοντο καὶ ἕτερα ἅπαντα ἐν τῷ μεταξὺ τῆς ὀρχήστρας καὶ τῆς σκηνῆς χώρῳ. Εὐρέθησαν δηλαδὴ πολλὰ τεμάχια ἀνδρικῶν καὶ γυναικειῶν ἀγαλμάτων ...»· ὁ ίδιος, *ΠΑΕ* 1881, 40: «γ) Πολλὰ τεμάχια ἀγαλμάτων καὶ ἀγαλμάτων, ἐν οἷς διακρίνεται ἄκρα ἀνδρὸς χεῖρ, εὐρεθέντα ἅπαντα ἐν τῷ ὑποσκηνίῳ καὶ παρὰ τὰ ἀνατολικά παρασκήνια».

1569. Π. Καββαδίας, *ΠΑΕ* 1881, 31· ὁ ίδιος, *Ἱερόν*, 86 σημ. 1· v. Gerkan, *Theater*, 44, 70.

1570. Ὁ Καββαδίας, *Ἱερόν*, 91, ὑπέθεσε ὅτι τὸ 1 θὰ βρισκόταν στὸ Α παρασκήνιο, θέση ποὺ ἀποκλείουν ἐκτὸς τῶν ἄλλων, καὶ οἱ διαστάσεις τοῦ ἔργου (βλ. παρακάτω).

1571. v. Gerkan, *Theater*, 23 εἰκ. 5. Ὁ Καββαδίας, *Ἱερόν*, 82, ὑποθέτει ὅτι στὴν κοιλότητα αὐτὴ προσαρμοζόταν κατευθεῖαν ἡ πλίνθος τοῦ ἀγάλματος.

1572. v. Gerkan, *Theater*, πίν. 21.

1573. Γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς πρώτης φάσης τοῦ Θεάτρου περὶ τὸ 300 π.Χ. βλ. v. Gerkan, *Theater*, 78-81, γιὰ ἀρχιτεκτονικοὺς λόγους. Μία οἰκοδομικὴ ἐπιγραφή ποὺ ἀναφέρεται στὸ Θέατρο χρονολογήθηκε ἀπὸ τὴν A. Burford, Notes on the Epidaurian Building Inscriptions, *BSA* 61, 1966, 296-300, περὶ τὸ 330-320 π.Χ., ἐνῶ, θεωρώντας σωστὴ τὴν ἀναφορὰ τοῦ Πausanias (II 27, 5) ὅτι τὸ Θέατρο καὶ ἡ Θόλος ἀποτελοῦν ἔργα τοῦ ἴδιου ἀρχιτέκτονα, τοῦ Πολυκλείτου, χρονολόγησε τὴν πρώτη φάση τοῦ Θεάτρου περὶ τὸ 360 π.Χ. (Burford, 75-76, 209). Ἡ ἐπιγραφή ὁμως πρέπει νὰ σχετίζεται μὲ τὴν ἑναρξὴ τῶν οἰκοδομικῶν ἐργασιῶν στὸ Θέατρο μετὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀρτέμιδος τὸ 330-320 π.Χ. (Tomlinson, 87· L. Kappel, δ.π. [σημ. 1561] 84 σημ. 3).

1574. Παραδόξως, ὁ Schwingenstein, 103, χρονολόγησε τὶς βάσεις στὶς ἀπολήξεις τῶν ἀναλημμάτων τοῦ κοίλου στὸν 2ο αἰ. π.Χ., χωρὶς αἰτιολόγηση.

1575. Παραδείγματα ὑπαρξὸς ἀγαλμάτων στὴν ἀπόληξη τῶν ἀναλημματικῶν τοίχων τοῦ κοίλου ἢ ἀμέσως μπροστὰ στὴ γωνία τῆς ὀρχήστρας μὲ τὶς παρόδους ἀπὸ ἑλληνικὰ θέατρα κλασικῶν ἢ ἑλληνιστικῶν χρόνων καὶ κατὰ δεύτερο λόγο ρωμαϊκῶν συγκεντρώνει ὁ Schwingenstein, 118-193. Πρβ. ἐνδεικτικὰ τὸ Θέατρο τοῦ Διονύσου στὴν Ἀθήνα, ὅπου στὴ Δ πάροδο καὶ πρὸς τὴν ἀπόληξη τοῦ ἀναλήμματος ὑπάρχει ἡ βάση τοῦ ἀγάλματος τοῦ τραγωδοῦ Ἀστυδάμαντος, τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. (E. Fiechter, *Das Dionysostheater in Athen I, Antike griechische Theatergebäuden* 5 [1935] 87 εἰκ. 77-78· Schwingenstein, 65, 119). Στὸ θέατρο τῆς Μεγαλόπολης οἱ ἀναλημματικοὶ τοῖχοι καταλήγουν σὲ ὀρθογώνιες ἀνεπίγραφες βάσεις ποὺ πιθανότατα ἀνάγονται στὴν πρώτη οἰκοδομικὴ φάση, τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. (E. Fiechter, *Das Theater von Megalopolis, Antike griechische Theatergebäuden* 4 [1931] 20 εἰκ. 12 πίν. 1), ἐνῶ στὶς γωνίες τῆς ὀρχήστρας, στὴν προέκταση περίπου τῶν ἀναλημμάτων, ὑπάρχουν δύο ἀκόμη κυλινδρικὰ βάρθρα σὲ τετράγωνες βάσεις, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ Δ ἔφερε ἓνα ἄγαλμα τοῦ Διονύσου καὶ χρονολογεῖται στὸν 2ο αἰ.

π.Χ. (IG V2, 453· E. Fiechter, *ὁ.π.* 18 εἰκ. 21 πίν. 1). Ἀξιοσημείωτο εἶναι τὸ παράδειγμα τοῦ θεάτρου τῆς Πριήνης, ὅπου πιστεύεται ὅτι ἀρχικὰ οἱ ἀπολήξεις τῶν ἀναλημμάτων τοῦ κοίλου ἦταν ἀκόσμητες καὶ μόνο στὸν 2ο αἰ. π.Χ. προστέθηκαν οἱ βάσεις δύο χάλκινων ἀγαλμάτων, τὰ ὁποῖα ἀνέθεσε ὁ Κλέανδρος Καλλιστράτου στὸν Δία Ὀλύμπιο καὶ τὸν Δῆμο (A. v. Gerkan, *Das Theater von Priene* [1921] 32-33 πίν. XVI A-B· M. Schede, *Die Ruinen von Priene*² [1964] 71-73 εἰκ. 85-87 [ὑποθετικὴ ἀναπαράσταση]· D. de Bernardi Ferrero, *Teatri classici in Asia Minore* 3 [1970] 13 εἰκ. 6-7· 15 εἰκ. 10).

1576. Schwingenstein, 25-114, ἰδίως 102-103 καὶ 108-123.

1577. Ὁ.π. Κεφ. III: σ. 213-214.

1578. Schwingenstein, 49-55 καὶ εἰδικὰ γιὰ τὸν Ἀσκληπὸ στὴ σ. 54, ὅπου ὑποθέτει τὴν ὑπαρξὴ καὶ κατὰ τοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους ἐνὸς ἀγάλματος τοῦ θεοῦ στὸ Θέατρο τῆς Ἐπιδάουρου. Ὡς ἐνδειξὴ τῆς σχέσης τοῦ Ἀσκληποῦ μὲ τὸ Θέατρο παραθέτει τὴν πληροφορία τοῦ σοφιστῆ Φιλοστράτου τοῦ Νεωτέρου, *Εἰκόνες* ιγ', γιὰ ἓνα πῖνακα, ὅπου ὁ Ἀσκληπὸς παριστάνονταν νὰ παρακινεῖ τὸν Σοφοκλῆ νὰ γράψει ἓναν παιάνα. Ἡ συγκεκριμένη ὁμῶς πηγὴ δὲν ἀποτελεῖ στοιχεῖο τῆς συνάφειας τοῦ θεοῦ μὲ τὸ θέατρο, καθὼς ἡ εἰκόνα αὐτὴ μιμεῖται στὴν πραγματικότητα μία εἰκόνα τοῦ Φιλοστράτου τοῦ Πρεσβυτέρου σχετικὰ μὲ τὸν Πίνδαρο (A. Fairbanks, *Philostratus Imagines*, ἐκδ. Loeb [1931] 278-279 εἰκόνα II 12). Εἶναι γνωστὸ ἐξάλλου ὅτι ὁ Σοφοκλῆς ὑπῆρξε ἀπὸ τοὺς πρῶτους ἱερεῖς τοῦ Ἀσκληποῦ στὴν Ἀθήνα (βλ. συνοπτικὰ Παπαχατζῆ I, 304). Ἀπὸ τὶς ἄλλες θεότητες, ἐκτὸς βέβαια ἀπὸ τὸν Διόνυσο καὶ τὸν κύκλο του ποὺ εἶχαν ἄμεση σχέση μὲ τὰ θεατρικὰ δρώμενα, ἀγάλματα τοῦ Ἀπόλλωνος ὑπῆρχαν στὰ θέατρα τῶν Δελφῶν καὶ τῆς Δήλου, ὅπως καὶ σὲ πολλὲς ἄλλες περιπτώσεις, σὲ συνδυασμὸ κυρίως μὲ εἰκόνες τῶν Μουσῶν (Schwingenstein, 49-53). Στὸ θέατρο τῶν Θεσπιῶν παραδίδεται ὅτι ὑπῆρχε ἓνα ἄγαλμα τοῦ Ἑρῶτος (Schwingenstein, 54). Ἐπίσης, ἀπὸ ἐπιγραφὰς στὰ θέατρα τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀμφιαράου στὸν Ὀρωπὸ καὶ τῆς Ἀθηναῖς Λινδίας στὴ Ρόδο, εἶναι γνωστὸ ὅτι αὐτὰ ἦταν ἀφιερωμένα στὴν κύρια θεότητα τοῦ ἱεροῦ (Schwingenstein, 54-55).

1573. Γνωστὰ εἶναι μόνο ἓνα ἄγαλμα τοῦ Ἀσκληποῦ «Giustini» στὸ ρωμαϊκὸ θέατρο τῆς Κυρήνης (in situ, ἀρ. εὐρ. 14424: G. Paribeni, *Catalogo delle Sculture di Cirene* [1959] 86 ἀρ. 214 πίν. 113· Holtzmann, 879 ἀρ. 162· Meyer, Giustini, 121, 124 ἀρ. G5) καὶ ἓνα ἄγαλμα τοῦ ἴδιου τύπου ἀπὸ τὸ θέατρο τῆς Τεργέστης (Museo Civico 3133: Fuchs, *Theater*, 112 ἀρ. E I 4 πίν. 501, 3-4· Meyer, Giustini, 121, 124 ἀρ. G7. Μαζὶ ὑπῆρχε καὶ ἓνα ἄγαλμα τῆς Ὑγείας [Τεργέστη, Museo Civico 3148: Fuchs, *Theater*, 111 ἀρ. E I 3 πίν. 491-5]). Μία προτομὴ πιθανότατα τοῦ Ἀσκληποῦ σὲ imago clipeata προέρχεται ἀπὸ τὸ θέατρο τῆς Lupiae (Fuchs, *Theater*, 51 ἀρ. A IV b2 πίν. 103-4).

1580. Βλ. Κεφ. III: σ. 214.

1581. Schwingenstein, 76-114.

1582. Niemeyer, 23, καὶ τὴν κριτικὴ ἀπὸ τὸν H. Blanck, *GGA* 223, 1971, 92-93, 94· Fuchs, *Theater*, 166-180 καὶ ἰδίως σ. 180 γιὰ τὴ λατρεῖα τοῦ αὐτοκράτορα στὸ θέατρο. Ἀπὸ τὸν ἐλλαδικὸ χῶρο χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ πλῆθος τῶν αὐτοκρατορικῶν ἀγαλμάτων, κατὰ κύριο λόγο τοῦ Ἀδριανοῦ, στὸ θέατρο τοῦ Διονύσου στὴν Ἀθήνα (βλ. Κεφ. III: σ. 286).

1583. IG IV² 594, στὴν ὁποία ἡ Λίβια προσφωνεῖται ὡς Καίσαρος σεβαστοῦ γυναῖκα. Τὴν ἴδια ἐποχὴ ἀνατέθηκε ἓνα ἄγαλμα τῆς Λίβιας καὶ στὸ Ἱερὸ μὲ μία πανομοιότυπη ἐπιγραφὴ στὸ βᾶθρο του (IG IV² 593). Γιὰ τὴ βάση τοῦ ἀγάλματος τῆς Λίβιας στὸ Θέατρο βλ. v. Gerkan, *Theater*, 70 πίν. 23c (δεξιὰ), ὁ ὁποῖος ὑποθέτει ἓνα καθιστὸ ἄγαλμα. Ἀπὸ τὰ ἔχνη στὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια τῆς βάσης συνάγεται ὅτι ἡ πλίνθος τοῦ ἀγάλματος εἶχε διαστάσεις 76×63 ἐκ. καὶ στερεωνόταν μὲ ἓναν ὀρθογώνιο ὄλμο στὸ κέντρο σὲ ἀντίστοιχη βᾶθυνα τῆς βάσης (73×40 ἐκ.).

1584. v. Gerkan, *Theater*, 70 πίν. 23c (ἀριστερά). Ἀπὸ τὰ ἔχνη τῆς προγενέστερης ἐπιγραφῆς στὸ σημερινὸ κάτω τμήμα τῆς πίσω ὀψης τοῦ βᾶθρου φαίνεται ὅτι κατὰ τὴ δευτέρη χρῆση του δὲν ἀνέστρεψαν μόνο τὴν κύρια ὀψη, ἀλλὰ συγχρόνως ἀνέστρεψαν τὴ βάση, ὅποτε ἡ σημερινὴ ἐπάνω ἐπιφάνεια θὰ ἦταν ἡ ἀρχικὴ ἐπιφάνεια ἐδρασης. Ἀνάλογη πρακτικὴ δὲν ἦταν σπάνια στὸ Ἀσκληπιεῖο. Ἐνδεικτικὸ εἶναι τὸ παράδειγμα τῆς βάσης ἀπὸ τὸ λεγόμενο «Ἰοεῖο», ποὺ ἀρχικὰ ἔφερε ἓνα ἄγαλμα τοῦ Καρακάλλα καὶ κατόπιν τοῦ Ἀλεξάνδρου Σεβήρου (ὁ.π. σ. 305 καὶ σημ. 1540).

1585. Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ εἶναι πιθανὴ κρίνοντας ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἐπίστεψη τῆς βάσης ἐξέχει τοῦ κορμοῦ κατὰ πολὺ περισσότερο στὴν πίσω ὀψη (v. Gerkan, *Theater*, 70 πίν. 13b, ὁ ὁποῖος δὲν ἀμφιβάλλει ὅτι ἡ πλάκα τῆς ἐπίστεψης ἀνήκει ὄντως στὴ βάση αὐτή).

1586. Ἡ ὑπαρξὴ ἀγαλμάτων στὰ παρασκήνια εἶναι πιθανὴ κατὰ τὴν ὑπερὴν ἑλληνιστικὴ φάση τῆς σκηνῆς, ὅταν τὰ μετακίνητα διαστήματα τοῦ προσκηνίου ἦσαν ἀνοικτά. Ἀντίθετα, κατὰ τὴν πρώην ἑλληνιστικὴ περίοδο οἱ χώροι αὐτοὶ ἦσαν κλειστοί (v. Gerkan, *Theater*, πίν. 27, 29).

1587. Π. Καββαδίας, *ΠΑΕ* 1881, 40 ἀρ. β', ὅπου ἀναφέρεται ὅτι βρέθηκε «ἐν τῷ δυτικῷ πέρατι τοῦ ὑποσκηπίου». Ὁ Schwingenstein, 132-133, κάνει λόγο γιὰ δύο ἀκόμῃ βάσεις στὴν ἀρχὴ τῶν παρόδων, ἀμέσως μετὰ τὴν εἴσοδο, παραπέμποντας στὸν Canvadias, *FdÉ*, 12 πίν. Π, καὶ σημειώνοντας ἐσφαλμένα ὅτι οἱ βάσεις αὐτὲς δὲν ἀναφέρονται ἀπὸ τὸν v. Gerkan. Στὴν κάτοψη ὄντως τοῦ Θεάτρου στὸ *FdÉ*, πίν. Π, ὅπως καὶ στὰ *ΠΑΕ* 1903, 59 πίν. Α, δηλώνονται μὲ τὰ γράμματα Ζ' καὶ Κ' δύο λίθοι ἐφαπτόμενοι περὶπου μὲ τὴν ἀρχὴ τῶν ἀναβαθρῶν στὸ λογεῖο (βλ. καὶ *FdÉ*, πίν. ΙΙΙ ἀρ. 5-6). Οἱ λίθοι αὐτοὶ ἐρμηνεύονται ἀπὸ τὸν Π. Καββαδίαν ὡς κλίμακες ἀνόδου στὶς ἀναβάθρες ἀπὸ τὴν πάροδο (*FdÉ*, 12). Τὴν ἀποψὴ αὐτὴ ἀντικρούει ὁ v. Gerkan, *Theater*, 44 πίν. 14a, 16a, τονίζοντας ὅτι ἡ πρόσβασις στὶς ἀναβάθρες γινόταν μόνον ἀπὸ τὶς πύλες καὶ ὄχι ἀπὸ τὶς παρόδους καὶ οἱ λίθοι αὐτοὶ, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ ἴδιος εἶδε μόνο αὐτὸν στὴ Δ πάροδο, εἶναι πιθανότατα τυχαῖοι.

1588. Πausanias, II 27, 5. Γιὰ τὸ θέμα τοῦ ἀρχιτέκτονα βλ. καὶ παραπάνω στὴ σημ. 1573.

1589. v. Gerkan, *Theater*, 81-82.

1590. Ὁ.π. σ. 307 καὶ σημ. 1558.

1591. v. Gerkan, *Theater*, 44, 45, 47, 50-51, 67-68, 69, 82 πίν. 13-15 (λίθοι μὲ ἀραιὴ διαγράμμιση), ὁ ὁποῖος χρονολογεῖ τὴν ἀνακατασκευὴ τῆς σκηνῆς ὄχι πρὶν ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. τονίζοντας τὴν ἀπουσία κονιάματος στὰ σωζόμενα μέλη (σ. 82). Ἀντίθετα, ὁ Π. Καββαδίας, *ΠΑΕ* 1882, 75-76, γράφει ὅτι ἡ σκηνὴ ἀνοικοδομήθηκε σὲ ἄγνωστους μεταγενέστερους χρόνους «ἐκ τοῦ ἰδίου κατὰ μέγα μέρος ὑλικοῦ δι' ἀσβέστου καὶ κεράμων καὶ διηρέθη εἰς πολλὰ οἰκήματα, ὧν ἐν εὐτελέστατον τὴν κατασκευὴν (τοῖς ἐν Ὀλυμπίᾳ ἀνακαλυφθῶσιν παρεμφερές [:])» μὲ ἐντοιχισμένα ἀρκετὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη. Ὁ ἴδιος, *Ἱερὸν*, 85-86, ἀναφέρεται γενικὰ σὲ ἀνοικοδόμησιν ποῦ ἔλαβε χώραν «ἐν μεταγενεστέροις χρόνοις» προσθέτοντας ὅτι «καὶ κατὰ τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους φαίνεται ὅτι ἐγένοντο μεταβολαὶ τινες ἐν τοῖς οἰκοδομήμασι τούτοις, ἅτινα ἐχρησίμευαν τότε, ὡς φαίνεται, πρὸς κατοικίαν», χωρὶς ἄλλες λεπτομέρειες. Ὑπῆρξε λοιπὸν καὶ μία τρίτη, «μεσαιωνικὴ» φάσις, τὰ ἔχνη τῆς ὁποίας, ὅπως καὶ τῆς ὑπερότερης ἀσβεστοκαμίνου, ἀφαιρέθηκαν.

1592. Ὁ v. Gerkan, *Theater*, 82, ἀμφιβάλλει ἂν ἐπρόκειτο πλέον γιὰ θέατρο. Ἡ κατοικία ποῦ ἀναφέρει ὁ Καββαδίας, *Ἱερὸν*, 86, σχετίζεται ἴσως μὲ τὴν ὑποτιθέμενη μεσαιωνικὴ φάσις.

1593. Βλ. παρακάτω Κεφ. VI: σ. 327-328.

1594. Γιὰ τὴν τοπογραφικὴ σχέση τῶν δύο ἱερῶν βλ. Ν. Φαράκλα, *Ἐπιδαυρία* (1972) εἰκ. 20· Παπαχατζῆς II, 202-203.

1595. Π. Καββαδίας, *ΠΑΕ* 1896, 32· ὁ ἴδιος, *Ἱερὸν*, 178-180 μὲ φωτ., ὅπου ἀναφέρεται μόνον ἡ Σκανά· ὁ ἴδιος, *ΠΑΕ* 1901, 13, ὅπου φαίνεται ὅτι ἀνασκάφηκε καὶ ὁ ὑπόλοιπος χώρος (πρβ. τὴν κάτοψη στὶς *IG* IV², πίν. 3). Ἰ. Παπαδημητρίου, *ΠΑΕ* 1948-1951· ὁ ἴδιος, *Le sanctuaire d'Apollon Maleatas à Épidaure (fouilles de 1948)*, *BCH* 73, 1949, 360-383 εἰκ. 1-11 (κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ ἡ ἀνασκαφὴ περιορίσθηκε κυρίως στὴν περιοχὴ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ στὴν ἀποκάλυψις τοῦ ἀναλήμματος τῆς στοᾶς, ἀπέδειξε δὲ τὴν ἀρχαιότητα τοῦ ἱεροῦ σὲ σχέση μὲ τὸ Ἀσκληπιεῖο). Β. Λαμπρινουδάκης, *ΠΑΕ* 1974 κέ.· *Ἔργον* 1974 κέ.· ὁ ἴδιος, *Σχέσεις Κορίνθου καὶ Ἐπιδαύρου ὑπὸ τὸ φῶς τῶν ἀνασκαφῶν*, *Πρακτικὰ Ἀ' Συνεδρίου Ἀρχαιολογικῶν Σπουδῶν* (1976 [1979]) 28-36 πίν. Α'-Β'· ὁ ἴδιος, *Staatskult und Geschichte der Stadt Epidauros*, *Ἀρχαιολογία* 1, 1980, 39-63, μὲ βάση στοιχεῖα ποῦ ἤλθαν στὸ φῶς ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὰς τοῦ ἱεροῦ· ὁ ἴδιος, *Excavations and Restorations on the Sanctuary of Apollo Maleatas and Asklepios at Epidauros*, *Πρακτικὰ Γ' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν* Γ' (1985 [1987/88]) 298-300 πίν. Μ'-ΜΑ'. 1-2. Μὲ τὶς ἐρευνες αὐτὲς ἀποκαλύφθηκε τὸ σύνολο τῶν κτισμάτων τοῦ ἱεροῦ (βλ. τὴν κάτοψη στὸ *Ἔργον* 1996, 39 εἰκ. 18), τὰ ὁποῖα συντηροῦνται μὲ ὑποδειγματικὸ τρόπο, ἐνῶ παράλληλα ἐτοιμάζεται ἡ τελικὴ δημοσίευσσις.

1596. Ἰ. Παπαδημητρίου, *ΠΑΕ* 1948, 96-97· *BCH* 73, 1949, 364-366 εἰκ. 3.

1597. Γιὰ τὴν καταστροφὴ τῶν κυριότερων οἰκοδομημάτων τοῦ ἱεροῦ, δηλ. τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος, τοῦ μνημειώδους βωμοῦ καὶ τῆς στοᾶς μὲ τὸ ὑψηλὸ ἀνάλημμα, λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ 80 π.Χ. ἀπὸ Κίλικες πειρατές, βλ. Β. Λαμπρινουδάκη, *ΠΑΕ* 1981, 161, 181· *ΠΑΕ* 1983, 155, 158-159.

1598. Ὁ χώρος θὰ εἶχε ἀνασκαφεῖ ἐν μέρει ἀπὸ τὸν Π. Καββαδίαν, καθὼς δηλώνεται στὴν

κάτοψη τῶν IG IV², πίν. 3, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Δ τμήμα του· γιὰ τὴν ἀνασκαφὴ ὅμως αὐτὴ δὲν εἶναι τίποτα γνωστό. Γιὰ τὶς νεώτερες ἔρευνες βλ. Β. Λαμπρινουδάκη, ΠΑΕ 1981, 179-180 πίν. 139-143· ΠΑΕ 1983, 152-154 παρένθ. πίν. Η' πίν. 126-127α· ΠΑΕ 1987 52-58 εἰκ. 1 πίν. 23β-28α· ΠΑΕ 1988, 21-23 πίν. 11-12· ΠΑΕ 1991, 71 πίν. 28α-β.

1599. Στὰ εὐρήματα συγκαταλέγονται νομίσματα τοῦ αὐτοκράτορα Μ. Αὐρηλίου Πρόβου (276-282 μ.Χ.) (Β. Λαμπρινουδάκης, ΠΑΕ 1981 Α', 180 πίν. 142γ-δ).

1600. Τὸ γεγονός αὐτὸ δείχνει ἡ εὕρεση ἑνὸς μεγάλου ἀριθμοῦ λύχνων καὶ κηροπηγίων (Β. Λαμπρινουδάκης, ΠΑΕ 1981 Α', 180 πίν. 142α-β). Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. κ.π. σημ. 1603-1605 μὲ ἀφορμὴ εὐρήματα ἀπὸ τὴ Δεξαμενὴ καὶ τὴ Σκανά.

1601. Ἡ ταύτιση τοῦ κτηρίου προκύπτει ἀπὸ τὶς ἐπιγραφὲς τοῦ ὕστερου 2ου καὶ τοῦ πρώτου 3ου αἰ. μ.Χ. στὶς παραστάδες τῆς εἰσόδου (IG IV² 393, τοῦ 183/4 μ.Χ. καὶ 400, τοῦ 206/7 μ.Χ.: Καββαδίας, *Ιερὸν* 179). Τὰ λείψανα παλαιότερων κτισμάτων στὸ Β κυρίως τμήμα τοῦ χώρου ποιοποιοῦν ὅτι ἐδῶ βρίσκονταν τὰ ἐπὶ Κυνὸς σκανάματα τῆς οἰκοδομικῆς ἐπιγραφῆς IG IV² 109, τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. (Burford, 77-79· Β. Λαμπρινουδάκης, ΠΑΕ 1974, 93 πίν. 75β, ὅπου σημειώνει τὴν ὁμοιότητα τῶν τοίχων μὲ αὐτοὺς τοῦ Καταγωγίου στὸ Ἀσκληπιεῖο· ΠΑΕ 1979, 128· 1990, 47 πίν. 17α· 1992, 46-48 εἰκ. 1 πίν. 10-12, ἰδίως σημ. 12, ὅπου σχολιάζει τὶς ἀπόψεις τῆς Burford, ὁ.π.). Ἡ Σκανά εἶναι τὸ μόνο οἰκοδόμημα τοῦ ἱεροῦ ποὺ ἀναφέρει ὁ Καββαδίας, *Ιερὸν*, 178-180 μὲ φωτ. Γιὰ τὶς νεώτερες ἐργασίες καὶ ἔρευνες στὸν χῶρο βλ. Β. Λαμπρινουδάκη, ΠΑΕ 1979, 93 πίν. 75β· 1989, 50-54 πίν. 36-41α· 1990, 45-48 εἰκ. 1 (κάτοψη) πίν. 10-22· 1991, 74 πίν. 38-39· 1992, 44-49 πίν. 7-13· 1993, 37, 43 πίν. 18α· 1994, 63-64 πίν. 10-11· ΠΑΕ 1995, 51 πίν. 10α· ΠΑΕ 1996, 125 πίν. 39α-β.

1602. Πανουσιάνης, II 27, 7: «τὰ δὲ ἄλλα ὅσα περὶ τὸ ἱερὸν τοῦ Μαλεαίου, καὶ ἔλντρον κρήνης ἐς ὃ τὸ ὕδωρ συλλέγεται σφίσι τὸ ἐκ τοῦ θεοῦ, Ἀντωνῖνος καὶ ταῦτα Ἐπιδαυρίους ἐποίησεν». Ἀπὸ τὴ σύντομη αὐτὴ φράση συνάγεται ὅτι ὁ Ἀντωνῖνος δὲν ἔκανε μόνο τὴ Δεξαμενὴ, ἀλλὰ καὶ ἄλλα, τὰ ὁποῖα ὁ περιηγητὴς δὲν θεώρησε ἄξια λόγου. Σ' αὐτὰ βέβαια περιλαμβάνεται ἡ ἴδια ἡ Σκανά, ὅπως δείχνουν οἱ κεραμίδες μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Ἀντωνίου (Β. Λαμπρινουδάκης, ΠΑΕ 1990, 47 πίν. 14β). Ἡ Δεξαμενὴ οἰκίζεται σὲ καλὴ κατάσταση, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ κεντρικὸ τμήμα τῆς ὀροφῆς ποὺ ἔχει καταπέσει (Β. Λαμπρινουδάκης, ΠΑΕ 1984 Α', 228-232 παρένθ. πίν. Ε' πίν. 136-140· *Ἔργον* 1987, 92-94 εἰκ. 106-110· ΠΑΕ 1988, 27-28 πίν. 20-21· 1989, 49-50 πίν. 33-35· 1993, 40-41 πίν. 15-16α). Ἄγνωστος εἶναι ὁ χρόνος ἀνασκαφῆς τοῦ Νυμφαίου στὸ Ν τμήμα τῆς πλατείας τοῦ ἱεροῦ, Δ τῆς Δεξαμενῆς, καθὼς στὴ φωτογραφία τοῦ Καββαδία, *Ιερὸν*, 179, ὁ χῶρος καλύπτεται ἀπὸ χῶματα, ἐνῶ δηλώνεται στὸ σχέδιο τῶν IG IV², πίν. 3. Γιὰ τὶς νεώτερες ἐργασίες καὶ ἔρευνες στὸ Νυμφαῖο βλ. Β. Λαμπρινουδάκη, ΠΑΕ 1987, 65 πίν. 47, 48β, 49α· 1989, 54 πίν. 42β-45α· 1991, 71 πίν. 30-32· 1992, 52 πίν. 16.

1603. Λύχνοι τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. βρέθηκαν στὸ γέμισμα τοῦ ἀποτυπώματος ἑνὸς ἀναθήματος στὸ Ἰοεῖον μέσα στὴ Σκανά, τὸ ὁποῖο ἀφαιρέθηκε κατὰ τὴ δεύτερη φάση (Β. Λαμπρινουδάκης, ΠΑΕ 1989, 51 πίν. 38α).

1604. Β. Λαμπρινουδάκης, ΠΑΕ 1979, 128 πίν. 95β-γ (νόμισμα τοῦ Γαλερίου Βαλερίου Μαξιμίνου [305-310 μ.Χ.]). Στὸν ἀγωγὸ ἀπορροῆς τῆς Δεξαμενῆς βρέθηκαν λυχνάρια ποὺ χρονολογοῦνται ἕως τὸν προχωρημένο 4ο αἰ. μ.Χ. (ὁ ἴδιος, ΠΑΕ 1989, 49-50 πίν. 35β).

1605. Ἡ ἐπιγραφὴ βρέθηκε στὴν ἐπίχωση τῆς Δεξαμενῆς (Β. Λαμπρινουδάκης, ΠΑΕ 1988, 28 πίν. 22). Γιὰ τὸ Μουσεῖον, ὅπου ἡ λατρεία συνεχίσθηκε καὶ μετὰ τὴν καταστροφὴ περὶ τὸ 80 π.Χ. βλ. Β. Λαμπρινουδάκη, ΠΑΕ 1983, 157-159 παρένθ. πίν. Η' πίν. 131-134α· ΠΑΕ 1989, 48 πίν. 31β· ΠΑΕ 1990, 48 πίν. 19α, 23· ΠΑΕ 1993, 37. Γιὰ τὴν εὕρεση λυχναρίων στὸ ὑπαίθριο τέμενος Ν τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος, ποὺ εἶχαν ὀδηγήσει στὴν ὑπόθεση μιᾶς μυστηριακῆς νυκτερινῆς λατρείας πρὶν ἀκόμη τὴν ἀνακάλυψη τῆς ἐπιγραφῆς, βλ. Β. Λαμπρινουδάκη, ΠΑΕ 1981, 180. Ἐπίσης, ὁ ἴδιος, ΠΑΕ 1983, 154 ἀρ. 3 καὶ παραπάνω σημ. 1604, γιὰ τοὺς λύχνους ποὺ βρέθηκαν στὴ σκανά καὶ στὸν ἀγωγὸ ἀπορροῆς τῆς Δεξαμενῆς, ὁ ὁποῖος φαίνεται ὅτι κατὰ τὴν ὕστερη περίοδο τοῦ ἱεροῦ ἐξυπηρέτησε τὶς ἀνάγκες τῆς λατρείας (γιὰ τὸν ἀγωγὸ αὐτὸ βλ. καὶ ΠΑΕ 1993, 40-41 πίν. 15-16α).

1606. Β. Λαμπρινουδάκης, ΠΑΕ 1989, 51-52 πίν. 36β· ΠΑΕ 1990, 46 εἰκ. 1 (κάτοψη) πίν. 12α (χῶρος Θ ἀριστερά).

1607. Β. Λαμπρινουδάκης, ΠΑΕ 1989, 51-53 πίν. 36β, 37β-41α· ΠΑΕ 1990, 46 εἰκ. 1 πίν. 12α (χῶροι Θ-Ι [σηκὸς] - Μ-Ζ)· ΠΑΕ 1992, 45 πίν. 9β.

1608. Β. Λαμπρινουδάκης, *ΠΑΕ* 1990, 46 εικ. 1 (χώροι Ξ-Ο-Π)· 48 πίν. 19β-21· *ΠΑΕ* 1991, 74 πίν. 39· *ΠΑΕ* 1992, 44-45 πίν. 7-8.

1609. "Ο.π. σ. 302 καὶ 306-307 ἀντίστοιχα.

1610. Στὸν μεγάλο ἄξονα Β-Ν (στὴν πραγματικότητα ΒΑ-ΝΔ) τῆς λεγόμενης «αὐλῆς» σώζεται ἡ θεμελίωση τεσσάρων πεσσῶν (Β. Λαμπρινουδάκης, *ΠΑΕ* 1990, 46 εικ. 1 [χώρος Ε]). Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1896/97 εἶχε βρεθεῖ ἓνας πώρινος πεσὸς μὲ δύο ἀντίκωτους ἡμικίονες (Καββαδίας, *Τερὸν*, φωτ. σ. 179 ἀριστερά). Ὁ πεσὸς αὐτός, ποὺ ἀναστηλώθηκε πρόσφατα (Β. Λαμπρινουδάκης, *ΠΑΕ* 1990, 48 πίν. 12α· *ΠΑΕ* 1991, 74 πίν. 38α), θυμίζει ἐκείνους στὴν αὐλὴ τοῦ «Κτηρίου Φ» (δ.π. σ. 306).

1611. Καββαδίας, *Τερὸν*, 179, ὁ ὁποῖος ἀναφέρει τὴν εὕρεση «μικρομεγέθων ἀγαλμάτων Ἀπόλλωνος, Ἀσκληποῦ, Ὑγείας καὶ Ἀρτέμιδος, ὡς φαίνεται». Ἡ τελευταία φράση ὑπονοεῖ ὅτι ἀμφέβαλλε γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ ἀγαλματίου τῆς Ἀρτέμιδος. Ἐπειδὴ ὁμως φαίνεται ἀπίθανο νὰ ἐννοεῖ κάποια ἀπὸ τὰ δύο ἀγαλματίδια τῆς θεᾶς **46** καὶ **47**, λόγω τῆς κατάστασης στὴν ὁποία σώζονται, εἶναι λογικὴ ἡ ὑπόθεση ὅτι ὁ Π. Καββαδίας ἐννοεῖ τὸ ἀγαλμάτιο τῆς Ἀφροδίτης **51** τοῦ τύπου «Λούβρου/Νεάπολης», τὸ ὁποῖο βρέθηκε στὸ Ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος, σύμφωνα μὲ τὸν Καστριώτη, 319 ἀρ. 1811. Ἄγνωστο παραμένει ἀντίθετα τὸ ἀναφερόμενο ἀγαλμάτιο τοῦ Ἀπόλλωνος. Τὸ κόμμα μεταξὺ τῶν λέξεων «Ἀπόλλωνος, Ἀσκληποῦ» μαρτυρεῖ ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἐννοηθοῦν ὡς ἓνα ἔργο, ὅπως περιγράφει τὸ ἀγαλμάτιο τοῦ Ἀσκληποῦ **20** ὁ Καστριώτης, 319, «ἀγαλμάτιον Ἀπόλλωνος-Ἀσκληποῦ», λόγω τῆς νεανικῆς μορφῆς του.

1612. Β. Λαμπρινουδάκης, *ΠΑΕ* 1979, 128 πίν. 59α· *Ἔργον* 1979, 21 εικ. 51. Εἰδικότερα, τὸ θραῦσμα τῆς κεφαλῆς τοῦ Ἑρωιδέως βρέθηκε ἀμέσως μπροστὰ καὶ κάτω ἀπὸ τὴ βαθμίδα τῆς εἰσόδου στὴν «αὐλὴ», σύμφωνα μὲ τὸ Ἡμερολόγιο τῆς ἀνασκαφῆς.

1613. Peek I, 109 ἀρ. 231.

1614. Peek I, 106 ἀρ. 219. Ὁ F. Hiller v. Gaertringen, *IG* IV², ὑποθέτει ὅτι ἡ θεὰ αὐτὴ θὰ σχετίζεται μὲ τὸν κύκλο τῶν γυναικῶν.

1615. Β. Λαμπρινουδάκης, *ΠΑΕ* 1979, 128. Ἡ ἐπιγραφὴ βρισκόταν στὴν πίσω ὄψη ἐνὸς περίπου κυβικοῦ βωμοῦ ποὺ χρησιμοποιήθηκε γιὰ δευτέρη φορὰ στὸν χῶρο δεξιά τῆς εἰσόδου στὴν «αὐλὴ». Ὁ Καββαδίας, *Τερὸν*, 179, ἀναφέρει ἐπίσης μία ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή στὸν Ἀπόλλωνα Χρηστήριο, ἡ ὁποία δὲν ἐμφανίζεται στὶς *IG* ἢ στὶς μελέτες τοῦ Peek, ἐνῶ δὲν κάνει λόγο γιὰ τὶς ἐπιγραφὲς *IG* IV² 555 καὶ 532. Στὸν Ἀπόλλωνα Χρηστήριο εἶναι ἀφιερωμένη μία στήλη (:), ἡ ὁποία βρέθηκε στὸ «Κτήριο Κ» σύμφωνα μὲ τοὺς M. Fraenkel, *IG* IV² 1171, καὶ F. Hiller v. Gaertringen, *IG* IV² 452.

1616. Βλ. παραπάνω σ. 302 καὶ σημ. 1502.

1617. Γιὰ τὴν παροχὴ νεροῦ ἀπὸ τὴ Δεξαμενὴ στὴν κόγχη τῆς εἰσόδου στὴν Σκανὰ βλ. Β. Λαμπρινουδάκη, *ΠΑΕ* 1993, 41-42. Γιὰ τὶς κόγχες στὸ Νυμφαῖο βλ. καὶ *Ἔργον* 1979, εικ. 19· *ΠΑΕ* 1987, πίν. 49α· *ΠΑΕ* 1991, 71 πίν. 29-31. Νὰ σημειωθεῖ ἀκόμη ὅτι, πρόσφατα, κατὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ ρωμαϊκοῦ Προπύλου στὸ ἱερὸ βρέθηκαν ἓνα θραῦσμα ἀναθηματικοῦ ἀναγλύφου μὲ τὸ πρόσθιο τμήμα δελφινιοῦ καὶ μέρη τῆς μορφῆς ποὺ τὸ ἵππευε, καθὼς καὶ ἓνας κορμὸς ἀγαλματίου γενειοφόρου μορφῆς, τὰ ὁποῖα χρονολογήθηκαν στὴν πρώιμη ἑλληνιστικὴ περίοδο (Β. Λαμπρινουδάκης, *ΠΑΕ* 1991, 73-74 πίν. 37β-γ).

1618. Οἱ ἐξαρέσεις εἶναι ἐλάχιστες. Ἐνδεικτικά, νὰ σημειωθεῖ τὸ ἄγαλμα τῆς Ἀφροδίτης **51** ἀπὸ παριανό, καὶ ἡ κεφαλὴ τοῦ Ἀδριανοῦ **99** ἀπὸ ἀδιάγνωστο μάρμαρο, ἐνῶ δὲν εἶναι γνωστὸς ὁ λίθος ποὺ χρησιμοποιήθηκε στὸ ἀγαλμάτιο τῆς Ἀρτέμιδος **46**, οἱ ἐπιφάνειες τοῦ ὁποῖου ἐπιχρίσθηκαν.

1619. Στὸν 1ο αἰ. π.Χ. τοποθετεῖται ἀντίθετα ἡ δραστηριότητα τοῦ Ἀργείου Δίωνος Δαμοφίλου (δ.π. Κερ. IV: σ. 296), ὥσως δὲ καὶ τοῦ μεγαλοπολίτη Φιλοκλέους Καλλικράτους (*IG* IV² 656). Γιὰ τὶς σωζόμενες ὑπογραφὲς καλλιτεχνῶν στὸ Ἀσκληπιεῖο ποὺ προέρχονται κυρίως ἀπὸ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ βλ. *IG* IV², 173. Σχετικὰ μὲ τὴ σπανιότητα τῆς δήλωσης τοῦ ὀνόματος τοῦ γλύπτη κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους εἶναι χαρακτηριστικὸς ὁ ἐλάχιστος ἀριθμὸς τῶν ὑπογεγραμμένων ἀττικῶν ἐπιτύμβιων στηλῶν (Muehsam, 58· Walters, *Isis*, 89 καὶ σημ. 142).

1620. Πρόσφατα ἡ M. C. Sturgeon, *Roman Sculptures from Corinth and Isthmia: A Case for a Local «Workshop»*, στέ: S. Walker - A. Cameron (ἐκδ.), *The Greek Renaissance in the Roman Empire* (1989) 115, ἔθεσε ἔξι κριτήρια γιὰ τὴ βεβαίωση ὑπαρξῆς ἐνὸς τοπικοῦ ἐργαστηρίου: 1) μὴ πλήρως

δουλεμένα έργα, 2) ξαναδουλεμένα παλαιότερα έργα, 3) ομοιότητες ανάμεσα σε έργα διαφορετικών κατηγοριών, 4) μεγάλη ποσότητα γλυπτών, ταχύτητα παραγωγής και συνέπεια στην τεχνική, όφειλόμενα σε ένα ευρύ οικόδομικό πρόγραμμα, 5) συνεπής απόδοση ενός ιδιαίτερου χαρακτηριστικού, ή οποια δὲν ἐμφανίζεται σε ἄλλες περιοχές, 6) έργα ποὺ ἀπορρίφθηκαν ἀπὸ τὸν γλύπτη προτοῦ ὀλοκληρωθῶν. Μὲ τὸ τελευταῖο κριτήριον δὲν ἀσχολεῖται ἰδιαίτερα ἐπειδὴ δὲν ὑπάρχουν ἀνάλογα παραδείγματα ἀπὸ τὴν Κόρινθο, νὰ σημειωθεῖ ὅμως ὅτι εἶναι δύσκολο νὰ γίνῃ διάκριση ἀνάμεσα σε ἓνα ἡμίεργο καὶ ἓνα ἔργο τὸ ὁποῖο «πέταξε» γιὰ διάφορους λόγους ὁ καλλιτέχνης. Ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα κριτήρια, τὸ 3) καὶ τὸ 4) δὲν μποροῦν νὰ ἐφαρμοσθοῦν στὴν περίπτωση τῶν γλυπτῶν τῆς Ἐπιδάουρου, διότι ἀφενὸς δὲν ὑπάρχουν ἀρκετὰ παραδείγματα ἔργων διαφόρων κατηγοριῶν ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ συγκριθοῦν μετὰξὺ τους (ἢ M. C. Sturgeon, 117-119, συγκρίνει μίαν ἰδεαλιστικὴν κεφαλὴν μὲ ἓναν νεὸν σὲ μίαν ἐπιτύμβιαν στήλην) καὶ ἀφετέρου δὲν ὑπάρχει στὸ Ἱερὸ σύνολο γλυπτῶν ἀνάλογο μὲ αὐτὸ τῶν ἀναγλύφων τοῦ Θεάτρου τῆς Κορίνθου (σ. 119). Στὸ Ἀσκληπιεῖο σώζονται συγκεκριμένα τέσσερα ἀγάλματα ἀπὸ τὸν διάκοσμο τοῦ «Κτηρίου Κ» καὶ θραύσματα ἀπὸ τὸ σύνταγμα λατρευτικῶν ἀγαλμάτων τοῦ Ἐπιδοτείου, τὰ ὁποῖα συνδέονται μὲ τὸ οἰκοδομικὸ πρόγραμμα τοῦ συγκλητικοῦ Ἀντωνίνου καὶ ἀνήκουν προφανῶς στὸ ἴδιον ἐργαστήριον (δ.π. Κεφ. II: σ. 167-171), δὲν ὑπάρχουν ὅμως στοιχεῖα γιὰ τὴν τοποθέτησιν τοῦ ἐργαστηρίου αὐτοῦ στὴν Ἐπίδαυρον (βλ. κ.π. σ. 317). Τὸ 5) κριτήριον εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ διακριθεῖ, ὅχι μόνον στὰ γλυπτὰ τῆς Ἐπιδάουρου, ἀλλὰ καὶ γενικότερα, ἐξαιτίας τῆς ἐλλιποῦς γνώσης τῆς πλαστικῆς τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων ἀπὸ τὴν κυρίως Ἑλλάδα.

1621. Γιὰ τοὺς τρόπους καὶ τὰ στάδια λάξευσης τῶν ἀγαλμάτων βλ. τὴ συνοπτικὴ, σφαιρικὴ μελέτη τῆς O. Palagia, *Les techniques de la sculpture grecque sur marbre, Marbres helléniques* (Κατάλογος ἐκθεσης, Βρυξέλλες 1987/88) 76-89 εἰκ. 1-10, ὅπου παρατίθεται καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

1622. Πρβ. ὁρισμέναις ἐνδεικτικαῖς περιπτώσεσις ἡμιτελῶν ἔργων ποὺ βρέθηκαν κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τῶν ἐργαστηρίων στὰ ὁποῖα λαξέονταν:

– Μία εἰκονιστικὴ κεφαλὴ τῆς μέσης ἢ ὕστερης ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίνων βρέθηκε μαζὶ μὲ μερικὰ ἀγάλματα σὲ ἐργαστήριον ποὺ βρισκόταν στὸ νοτιότερον δωμάτιον τῆς Δ στοᾶς τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Πανταίνου στὴν Ἀγορὰ τῆς Ἀθήνας (Μουσεῖο Ἀγορᾶς S 362: Harrison, *Agora I*, 48-49 ἀρ. 36 πίν. 23). Τὸ ἐργαστήριον αὐτὸ λειτούργησε ὥς τὸ 280 μ.Χ. περίπου, ὅποτε τὸν χώρον τοῦ κατέλαβε τὸ Ὑπερρρωμαϊκὸ Τεῖχος. Στὰ εὐρήματα ἀπὸ τὸ ἴδιον ἐργαστήριον περιλαμβάνονται ἐπίσης ἓνα ἀγάλματιον καὶ μία κεφαλὴ Ἀφροδίτης καὶ μία προτομὴ Σαράπιδος μὲ ἡμίεργον βάσιν (T. L. Shear, *The Sculpture Found in 1933, Hesperia* 4, 1935, 394-398 εἰκ. 19-24), ἐνῶ ὁ G. P. Stevens, *A Doorsill from the Library of Pantainos, Hesperia* 18, 1949, 269 σημ. 3, ἀναφέρει ἐπίσης ἓνα πώρινον μοντέλον τοῦ γλύπτη (S 1170) καὶ μίαν μαρμάρινον μορφὴν Διονύσου (S 1174). Τὸ πολὺ ἐνδιαφέρον αὐτὸ ἐργαστήριον δὲν ἔχει ἀκόμη δημοσιευθεῖ· πρβ. τὰ ἐρωτήματα ποὺ θέτει ἡ Walters, *Isis*, 65 σημ. 68, γιὰ τὴν σχέσιν τῆς εἰκονιστικῆς κεφαλῆς μὲ τὰ ὑπόλοιπα εὐρήματα καὶ τὸ ἐργαστήριον γενικά.

– Ἀπὸ τὸ ἐργαστήριον ἐνδὸς γλύπτη θεωρεῖται ὅτι προέρχεται μίαν ὁμάδα μικρῶν ἡμιέργων προτομῶν φιλοσόφων τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. ποὺ βρέθηκαν στὴν Ἀθήνα, στὴν ὁδὸ Ἑρμοῦ 31 (I. Δ. Θρεψιάδης, *AD* 16, 1960, Χρον. 21-22 πίν. 18-19· G. Daux, *Chroniques des Fouilles, BCH* 85, 1961, 613 πίν. XIX-XXXIII· Γ. Δοντᾶς, Ἀθηναϊκαὶ εἰκονιστικαὶ προτομαί, *AAA* 2, 1969, 73-74 εἰκ. 1-3· G. M. A. Richter, *The Portraits of the Greeks I* [1965] 115 ἀρ. 27 εἰκ. 523 [Σωκράτης], II, 168 ἀρ. 5* εἰκ. 965 [Πλάτων]). Μαζὶ βρέθηκαν καὶ πλήρη ἔργα, ὅπως ἓνα ἀγάλματιον τοῦ Ἀντιόχου (;) (I. Θρεψιάδης, δ.π. 22 πίν. 21· G. Daux, δ.π. 612 εἰκ. 17). Μία προτομὴ τοῦ Καρακάλλα, ὅπως καὶ μίαν σύγχρονήν τινος πληρῶς δουλεμένην εἰκονιστικὴν κεφαλὴν (I. Θρεψιάδης, δ.π. πίν. 20· Γ. Δοντᾶς, δ.π. 74 εἰκ. 4-5) ποὺ βρέθηκαν μαζὶ, μποροῦν νὰ ἀποτελέσουν τὴν βάσιν γιὰ τὴ χρονολόγησιν καὶ τῶν ἡμιτελῶν ἔργων στὸ α' τέταρτον τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. (E. Voutiras, *Studien zur Interpretation und Stil griechischer Porträts des 5. und frühen 4. Jhs.* [1980] 183 στὸν ἀρ. 27). Χαρακτηριστικὴ εἶναι πάντως ἡ ὁμοιότητα στὴν ἀπόδοση τοῦ ἱματίου καὶ τῆς βάσης τῆς προτομῆς τοῦ Σωκράτους μὲ ἀνάλογα σημεῖα τοῦ ἀγαλματίου 5 (πίν. 6) (Γ' Ἐφορεία M208: Β. Μαχαίρα, στό: *Σῶμα καὶ Πνεῦμα* [Κατάλογος ἐκθεσης, Ἀθήνα 1989] 186 ἀρ. 77).

– Ἡμίεργα ἀγάλματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἓνα τοῦ Ἀσκληποῦ, βρέθηκαν σὲ ἐργαστήρια Β τοῦ Ὠδείου τῆς Ἀφροδισιάδος τῆς Καρίας ποὺ καταστράφηκαν στὸν 5ο ἢ στὸν 6ο αἰ. μ.Χ. (M. J. Mellink, *Archaeology in Asia Minor, AJA* 74, 1970, 174 πίν. 46 εἰκ. 31-32). Στὴν Ἀφροδισιάδα ἔχει

βρεθεί μεγάλος αριθμός λίθων με δείγματα έργασίας τῶν μαθητευόμενων γλυπτῶν (J. A. van Voorhis, Apprentices' pieces and the training of sculptors at Aphrodisias, *JRA* 11, 1998, 175-192 εικ. 1-34).

1623. Τρίπολη (Λιβύη), Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο (ὑψ. 2.55 μ.): M. Floriani Squarciapino, *Fortuna o Astarte-Genius coloniae?*, *QuadALibia* 5, 1967, 79-87 εικ. 1, 3, ὅπου ἡ μορφή τῶν ἄκρων ποδιῶν ἐξηγεῖται ὑποθέτοντας ὅτι τὸ ἄγαλμα θὰ ἦταν ἀρκετὰ ψηλὰ στημένο· L. Guerrini, *Problemi statuarii: originali e copie*, *StMisc* 22, 1974/75, 110-116 πίν. XXV, σύμφωνα με τὸν ὁποῖο ἦταν τοποθετημένο στὴν κεντρικὴ κόγχη μιᾶς ἡμικυκλικῆς ἐξέδρας στὴ «Via Colonnata», ἀνάμεσα στὸ λιμάνι καὶ τὸ Forum τοῦ Σεπτιμίου Σεβήρου, λόγω δὲ τῆς ἀπόστασης ἀπὸ τὸν δρόμο δὲν διακρινόταν τὸ ἡμίεργο κατώτερο τμήμα τοῦ ἀγάλματος (σ. 114-115)· O. Palagia, *A Colossal Statue of a Personification from the Agora of Athens*, *Hesperia* 51, 1982, 104 πίν. 33c.

1624. Πρβ. ἐνδεικτικὰ τὴν ἐπιτύμβια στήλη ἐνδὸς αὐτοστεφανοῦμένου νέου ἀπὸ τὸ Δίπυλο τῆς Ἀθήνας, τῶν μέσων περίπου τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ., ὅπου, ἐνῶ τὸ σῶμα καὶ ἡ κεφαλὴ εἶναι σχετικὰ καλὰ δουλεμένα, τὰ ἄκρα πόδια καὶ ἰδίως τὸ πεδίο τοῦ ἀναγλύφου ἔχουν ἀποδοθεῖ σχηματικά, με ἔντονα τὰ κτυπήματα τοῦ βελονιοῦ (EAM 1662: Conze, ἀρ. 2023 πίν. CCCCXL· Ἀ. Ντάτσουλη-Σταυρίδη, Ρωμαϊκὰ γλυπτὰ ἀπὸ τὸ Ἑθνικὸ Μουσεῖο, *AE* 1984, 165 πίν. 13δ, περὶ τὸ 150 μ.Χ.)· Walters, *Isis*, 64 σημ. 61 (δίνει ἀρ. εὐρ. 1663 ἀντὶ 1662 καὶ χρονολογεῖ τὴ στήλη πολὺ πρόωγα, στὴν ἐποχὴ τοῦ Τραϊανοῦ)· B. Μαχαίρα, ὁ.π. 343 ἀρ. 232 (γύρω στὸ 150 μ.Χ.). Βλ. ἐπίσης τὴν ἐπιτύμβια στήλη ἐνδὸς ἐννενηντάχρονου ἄνδρα EAM 1636 (Conze, ἀρ. 2045 πίν. CCCCXLVI· Muehsam, 76 [τοῦ τέλους τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.]· O. Walter, *Eine Marmorstatue römischer Zeit in Athen*, *ÖJh* 43, 1956/58, 108-109 εικ. 44a-b [«hochantoinisch»]), ὅπως καὶ αὐτὴ τοῦ Αὐρηλίου Χρυσέρωτος (Conze, ἀρ. 2043 πίν. CCCCXLV· Muehsam, 63 σημ. 2· 88 [τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.]).

1625. Ὁ.π. Κεφ. III: σ. 284 ἀρ. VI.

1626. Οἱ τόρμοι διακρίνονται καθαρὰ στὴ φωτογραφία: E. M. Schmidt, *Der Kasseler Apoll und seine Repliken*, *AntPl* V (1966) πίν. 51b, πρὶν ἀπὸ τὴν προσθήκη τοῦ μεταλλικοῦ στηρίγματος τοῦ ἔργου (πρβ. πίν. 49γ).

1627. Ὁ.π. Κεφ. III: σ. 244.

1628. Πρόκειται γιὰ τοὺς Φιλαθῆναιο καὶ Ἥγία ποὺ λάξευσαν τὸ ἄγαλμα τοῦ Κλαυδίου (ὁ.π. σημ. 142), τὸν Διονύσιο Ἀπολλωνίου ποὺ λάξευσε τὸ ἄγαλμα τῆς Ἀγριππίνας τῆς Νεώτερης (ὁ.π. σημ. 141) καὶ τοὺς Αὐλο Σέξτιο Στράτωνα, Ἐρωτα καὶ Ἐλευσίνιο ποὺ λάξευσαν τὰ ἀγάλματα ἀπὸ τὸ Ἡραῖο (G. Treu, ὁ.π. 252, 258. Εἰδικὰ γιὰ τὰ ἀγάλματα τοῦ Ἐρωτος καὶ τοῦ Ἐλευσινίου βλ. παραπάνω σημ. 189). Στὴν ὕστερη ἀρχαιότητα, Ἀθηναῖοι τεχνίτες πιστεύεται ὅτι ἐργάσθηκαν στὴν ἔδρα τοῦ Γαλερίου, τὴ Θεσσαλονίκη, τόσο στὸ Τόξο ὅσο καὶ στὸ λεγόμενο Μικρὸ Τόξο καὶ τὰ πεσοόκρανα τοῦ Ὀκταγώνου (H. P. Laubscher, *Der Reliefschmuck des Galeriusbogens in Thessaloniki*, *AF* 1 [1975] 149· Στεφανίδου, *Τραπεζοφόρα Θεσσαλονίκης*, 23 καὶ σημ. 46· ἡ ἴδια, *Μικρὸ τόξο*, 86-96). Ἕλληνες καλλιτέχνες ἐργάσθηκαν στὸ ἀνάκτορο τοῦ Διοκλητιανοῦ στὸ Σπαλάτο (R. MacMullen, *Roman Imperial Building in the Provinces*, *HarvSt* 64, 1959, 211 με σημ. 42· Brenk, 256), ὅπως καὶ Μικρασιάτες (L'Orange, *Studien*, 24 σημ. 4), οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἔντονη παρουσία καὶ στὴ Ρώμη (Brenk, 255-256, με βιβλιογραφία). Γνωστὸ εἶναι ἐπίσης ὅτι γλύπτες ἀπὸ τὴν Ἀφροδισιάδα ἐργάσθηκαν σὲ πολλὰ μέρη τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους, ἀπὸ τὸν 2ο κυρίως αἰ. ὡς τὸ τέλος τοῦ ἀρχαίου κόσμου (M. Floriani Squarciapino, *La scuola di Aphrodisias* [1943] ἰδίως 11-23 με τὶς ὑπογραφὰς τῶν Ἀφροδισιέων καλλιτεχνῶν· K. Erim, *Aphrodisias* [1986] 133-151. Σχετικὰ με γλυπτὰ τῆς Ἀφροδισιάδος στὴν Κόρινθο βλ. παραπάνω σημ. 803).

1629. Ὁ.π. Κεφ. II: σ. 177 καὶ 182-184, ἀντίστοιχα.

1630. Ὁ.π. Κεφ. II: σ. 196-197.

1631. Ὁ.π. Κεφ. II: σ. 201. Βλ. κ.π. Κεφ. VI: σ. 327.

1632. Γιὰ τὸ ἐργαστήριό αὐτὸ καὶ τὰ προβλήματα ποὺ ἀνακύπτουν σχετικὰ με τὴν ἀπόδοση σ' αὐτὸ καὶ ἄλλων ἔργων βλ. Κεφ. II: σ. 153 καὶ σημ. 203.

1633. Ὁ.π. 169, 170. Γιὰ τὴν Ἀμφιτρίτη εἰδικότερα, ἔχει ὑποθεθεῖ ἓνα ἀττικὸ ἐργαστήριό ποὺ ἦλθε στὴν Ἰοθμία (M. C. Sturgeon, ὁ.π. [σημ. 1620] 115· ἡ ἴδια, *Isthmia IV: Sculpture I* [1987], 92).

1634. Γιὰ τὰ σωζόμενα γλυπτὰ ἀπὸ τὸ Ἄργος βλ. J. Marcadé, *Sculptures argiennes*, *BCH* 81, 1957, 404-474 εικ. 1-46 πίν. VI-VIII· ὁ ἴδιος· E. Raftopoulou, *Sculptures argiennes (II)*, *BCH* 87, 1963, 33-187 εικ. 1-107· ὁ ἴδιος, *Sculptures argiennes (III)*, *Études Argiennes*, *BCH Suppl.* VI (1980) 134-184

εἰκ. 1-67· B. Holtzmann, *Sculptures argiennes* (IV), ὁ.π., 185-194 εἰκ. 1-9. Πρόκειται οὐσιαστικά γιὰ καταλόγους τῶν γλυπτῶν, χωρὶς νὰ ἔχουν ληφθεῖ ὑπόψη τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα, ἡ τεχνοτροπία, καὶ συνεπῶς ἡ χρονολόγησις, ἐνῶ ἀνεπαρκὲς εἶναι καὶ ἡ φωτογραφικὴ τεκμηρίωσις.

1635. U. Kahrstedt, *Das wirtschaftliche Gesicht Griechenlands in der Kaiserzeit* (1954) 175-179· W. Lambrianudakis, *Staatskult und Geschichte von Epidauros*, *Ἀρχαιογνωσία* 1, 1980, 62-63 σημ. 2· A. J. S. Spawforth, *Families at Roman Sparta and Epidauros: Some Prosopographical Notes*, *BSA* 80, 1985, 248-258.

1636. H. Kenner, *Griechische Theaterlandschaften*, *ÖJh* 47, 1964/65, 42-43· K. Schefold, *Buch und Bild im Altertum*, *Wort und Bild* (1975) 125-128.

1637. Πρβ. τὸν Τιβ. Κλαύδιο Σεβήρο ἀπὸ τὴν Σινώπη, ποὺ ἀνέθεσε τὸ ἀγαλματίδιο τοῦ Ἀσκληπιοῦ 15 (πίν. 15α-β) καὶ τὸν Γένεθλιν ἀπὸ τὸν Ἀσκαλῶνα τῆς Παλαιστίνης, ποὺ ἀφιέρωσε τὸ ἀγαλμάτιο τῆς Ἀθηνᾶς 68 (πίν. 85).

1638. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. K. Tuchelt, *Frühe Denkmäler Roms in Kleinasien*, *IstMitt* Beih. 23 (1979) 68-90, ὅπου, ἐξετάζοντας τὰ ἀναθηματικά τιμητικά ἀγάλματα κυρίως τοῦ 1ου αἰ. π.Χ., ἐπισημαίνει ὅτι λόγω τοῦ μεγάλου κόστους, τὸ μάρμαρο χρησιμοποιοῦνταν κυρίως στὰ ἀγάλματα θεῶν καὶ σὲ λίγες μόνο περιπτώσεις γιὰ τὴν ἀπεικόνισις θνητῶν.

1639. Γιὰ τὴ συμπλήρωσις τῆς ἀποσπασματικῆς σωζόμενης ἐπιγραφῆς βλ. F. Hiller v. Gaertringen, *Antoninus?*, *Hermes* 64, 1929, 64-65.

1640. Στὴν ἐπιγραφὴ ἐπίσης *IG IV²* 86, στ. 32, ἀναφέρεται ἡ ἴδρυσις χάλκινου ἀνδριάντα τοῦ Τίτου Στατυλίου Λαμπρία στὸ Ἀσκληπιεῖο καὶ ἐπὶ δὲ τὰς ἀγορᾶς γραπτὰν ἐπίχρυσον.

1641. Τὰ ἔχνη ἦταν παλαιότερα εὐκρινέστερα, πρβ. Π. Καββαδία, *Ἀγάλματα ἐκ τῶν ἐν Ἐπιδaurία ἀνασκαφῶν*, *AE* 1885, 51.

1642. Ἴχνη πορτοκαλόχρωμου καὶ κόκκινου χρώματος σώζονται ἀκόμη στὴ βακτηρία καὶ στὸ σῶμα τοῦ φιδιοῦ τοῦ ἀγαλματιδίου τοῦ Ἀσκληπιοῦ 15 (πίν. 15α-β)· δὲν εἶναι ὁμως βέβαιο ἂν ὀφείλονται σὲ ἐπιχρύσωση.

1643. Γιὰ τὴν ἐπιχρύσωση στὴν ἀρχαία τέχνη βλ. P. Reuterward, *Studien zur Polychromie der Plastik: Griechenland und Rom* (1960) 143-168, 174-180, 195-201, ὁ ὁποῖος ἀναφέρεται ἐπίσης στὸν συμβολισμό καὶ τὴ σημασία τοῦ χρυσοῦ καὶ τῶν χρυσῶν ἢ ἐπίχρυσων εἰκόνων, κατὰ ὑπερβολικὸ ὁμως τρόπο θεώρησε ὅτι ὅλα τὰ ἔχνη χρώματος κοκκινωποῦ ἢ καστανοῦ θὰ μπορούσαν νὰ ἀποτελοῦν ὑπολείμματα ἐπιχρύσωσης (πρβ. Marcadé, 114). Ἀκόμη, G. Lahusen, *Goldene und vergoldete römische Ehrenstatuen und Bildnisse*, *RM* 85, 1978, 385-395, ἀναφερόμενος περισσότερο στὶς φιλολογικὲς πηγὲς καὶ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία γιὰ ἀνάλογες εἰκονιστικὲς παραστάσεις στὴ Ρώμη· H. Hiller, στό: M. N. Filgis - W. Radt, *AvP XV1: Das Heroon* (1986) 150 καὶ σημ. 27. Τεχνικὲς λεπτομέρειες εἶναι γνωστὲς ἀπὸ τὶς πηγές, ὅσον ἀφορᾷ κυρίως ἐπιχρύσωση ξύλου, βλ. W. E. Ehlich, *Gold und Rahmen im Altertum* (1953) 159-161· K. Γ. Ἀσημενός, *Ἐπιχρυσώσεις μέ «μπόλο» καὶ «μιξιόν»*, *Ἡρόος* 2, 1984, 161-165, ἀναφερόμενος καὶ σὲ ὑλικά ἄλλα ἐκτὸς ἀπὸ μέταλλο. Ἡ ἐπιχρύσωση χρησιμοποιοῦνταν συχνὰ σὲ χάλκινα ἀγάλματα, πρβ. P. C. Bol, *Großplastik aus Bronze in Olympia*, *OF IX* (1978) 88-90, μὲ τεχνικὲς λεπτομέρειες, τονίζοντας ὅτι ἡ τεχνικὴ τῶν ἐπιχρυσωμένων χάλκινων ἔργων δὲν εἶναι ρωμαϊκὴ, ὅπως δέχεται ὁ Plinius, *Naturalis historia*, XXIV 15, διότι ὁ Πausanias ἀναφέρει ἀνάλογα παλαιότερα ἔργα στὴν Ὀλυμπία, ὅπως τὰ ἀκρωτήρια τοῦ Ναοῦ τοῦ Διὸς (V 10, 4) ἢ τὸ «παιδίον» τοῦ Βοήθου (V 17, 4)· ἡ πρακτικὴ αὐτὴ συνηθιζόταν κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ περίοδο (πρβ. P. Fiorentino, *La doratura*, στό: *Marco Aurelio, Storia di un monumento e del suo restauro* [1989] 263-276 εἰκ. 240-256).

1644. Π. Καββαδίας, *Ἐπιγραφαὶ ἐκ τῶν ἐν Ἐπιδaurία ἀνασκαφῶν*, *AE* 1885, 199-200 ἀρ. 102· Σβορώνος, 429 ἀρ. 126, ὁ ὁποῖος δὲν κάνει λόγο γιὰ τὸν χρωματισμὸ τῶν γραμμάτων.

1645. Σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψιν τῶν τεχνιτῶν τοῦ ΕΑΜ, τὰ ἔχνη αὐτὰ ἀνήκουν ἴσως σὲ «λεκέδες» σκουριάς τοῦ μαρμάρου.

1646. Πρβ. ἓνα ἀγαλμάτιο τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἀπὸ τὴ Ρώμη, τὸ ὁποῖο θὰ ἦταν ἐπίχρυσον σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιγραφὴ στὴν πλίνθο του *IG XIV* 968: Ἀμφί λι]θω, σωτήρ Ἀσκληπιέ, | χρυσὸν ἔχευσε| ...νος ὑπὲρ τέκνων Γιλίου | εὐξάμενος (Βατικανό, Museo Chiaramonti 2023: Amelung, *Kat.Vat.* I, 379-381 ἀρ. 113 πίν. 39· Holtzmann, 884 ἀρ. 269).

1647. Ἀπὸ τὴν οἰκοδομικὴ ἐπιγραφὴ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ (*IG IV²* 102) εἶναι γνωστὴ ἡ δημιουργία ἐνδὸς ἐργαστηρίου, ἀντίστοιχου προφανῶς μὲ τὸ «ἐργαστήριον τοῦ Φειδίου» στὴν Ὀλυμπία,

ὅπου θὰ ἐργάζονταν οἱ γλύπτες τῶν ἀετωμάτων καὶ τῶν ἀκρωτηρίων τοῦ ναοῦ. Ἡ θέσις τοῦ ἐργαστηρίου αὐτοῦ δὲν εἶναι βεβαιωμένη. Ὁ Καββαδίας, *Ἱερὸν*, 46-47 καὶ σημ. 1, ὑποθέτει ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ στὰ σωζόμενα οἰκοδομήματα τοῦ Ἱεροῦ. Συνήθως τὸ ἐργαστήριον ταυτίζεται μὲ τὸ «Κτήριον Ζ» Ν τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ Δ τοῦ «Κτηρίου Ε» καὶ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀρτέμιδος, μὲ μία στοὰ στὴν Α πλευρά του (Roux, 86-89 εἰκ. 15 [κάτοψη] πίν. 291, ὁ ὁποῖος ἀναλύει τὰ ἀντίστοιχα σημεῖα τῆς οἰκοδομικῆς ἐπιγραφῆς). Τὴν ταύτιση αὕτη φαίνεται ὅτι δέχονται καὶ οἱ Burford, 58-59, καὶ Tomlinson, 71, ὁ ὁποῖος ὑποθέτει ὅτι ἡ ὑπαρξη τῆς ἀνοικτῆς στοᾶς κατὰ μῆκος τῆς ὁδοῦ ποὺ διασχίζει τὸ Ἱερὸ ἀπὸ Β πρὸς Ν ὑπονοεῖ ἕνα δημόσιο κτήριο. Ἡ χρῆσις πάντως τοῦ οἰκοδομήματος μετὰ τὴν ὁλοκλήρωσιν τοῦ ναοῦ εἶναι ἄγνωστη· ἦταν ἤδη πάντως κατεστραμμένο ἢ καταστράφηκε κατὰ τὴν ἀνέγερσιν τοῦ λεγόμενου «Υστερορρωμαϊκοῦ Τείχους».

1648. Ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ, στὴ μελέτη αὕτη περιελήφθησαν τὰ ἐπαρκῶς σωζόμενα γλυπτά, μὲ τὴν ἐννοίαν ὅτι μπορεῖ νὰ ἀναγνωρισθεῖ, ἔστω καὶ ἐπιφυλακτικὰ, ἡ παριστανόμενη μορφή.

1649. Ὁ.π. Κεφ. IV: σ. 311-312.

1650. Γιά τὶς θεότητες ποὺ λατρεύονταν στὸ Ἱερὸ βλ. συνοπτικὰ Καββαδία, *Ἱερὸν*, 188-198· *IG IV²*, σ. 168-173 [Indices: Nomina sacra]).

1651. Πρβ. στοὺς indices τῶν *IG IV²*.

1652. Πρβ. τὸν Γάιο, ὁ ὁποῖος ἀφιέρωσε τὰ ἀγαλμάτια τῆς Ὑγείας **33** καὶ τοῦ Τελεσφόρου **34** (πίν. 41-43α-β), τὸν Ἀλέξανδρον ποὺ ἀνέθεσε τὰ ἀγαλμάτια τοῦ Ἀσκληπιοῦ **16** καὶ τῆς Ἀθηνᾶς **69** (πίν. 15γ-ζ' καὶ 86-87), τὸν Ἀγρίππα καὶ τὸν Κτησία ποὺ ἀνέθεσαν τὰ ἀγαλμάτια τοῦ Ἀσκληπιοῦ **11** (πίν. 12) καὶ **19** (πίν. 23) ἀντίστοιχα, τὸν Δάρδανον ποὺ ἀνέθεσε τὸ ἀγαλματίδιον τοῦ Πανὸς **79** (πίν. 95), κλπ.

1653. Ὁ.π. Κεφ. II: σ. 178-179.

1654. Καββαδίας, *Ἱερὸν*, 224. Γιά τὸ ἱερατικὸ προσωπικὸ βλ. Καββαδία, *Ἱερὸν*, 223-231· Χ. Κριτζᾶς, Νέα ἀνάγνωσις τῆς *IG IV² I*, 711, *Ἡδός* 6, 1988, 67. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ ἱερέα Διογένους ποὺ τὸ ἔτος 297/8 μ.Χ. ἀφιέρωσε 11 βωμοὺς σὲ ἕνα πλῆθος θεοτήτων (*IG IV² 417-428*· Peek I, 97 ἀρ. 168 πίν. XXXV εἰκ. 59-61). Τρεῖς φορὲς ἔγινε ἱερέας ὁ Ἀφρικανός, ὅπως δηλώνουν οἱ ἐπιγραφὰς τῶν τριῶν ἀναθημάτων του, ἕνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι τὸ ἀγαλμάτιον τῆς Ἀφροδίτης **56** (*IG IV² 457, 471, 472*).

1655. Βλ. στὴν παραπάνω σημείωσιν. Γιά τὰ ἀναθήματα τῶν ἱερέων στὴ θεότητα ποὺ κατὰ κύριον λόγον ὑπηρετοῦσαν, βλ. Karanastassis II, 387-388.

1656. Οἱ περιπτώσεις κατὰ τὶς ὁποῖες ὁ ἀναθέτης δὲν εἶναι ἡ πόλις ἢ ὁ δήμος τῶν Ἐπιδαυρίων εἶναι περιορισμένες. Ἀναθέτες μποροῦσαν νὰ ἦσαν ἐπίσης συλλογικὰ ὄργανα, ὅπως ὁ δήμος τῶν Μεγαρέων, ὁ ὁποῖος ἔστησε ἴσως στὸ τέλος τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. τὸ ἄγαλμα τῆς Ἐπιδαυρίας Λαφάντας Εὐάνθους (*IG IV² 656*) καὶ στὸν 1ο αἰ. μ.Χ. τὸ ἄγαλμα τοῦ Ἐπιδαυρίου Ἀριστείδου Καλλικλέους (*IG IV² 644*), ἡ βουλὴ καὶ ὁ δήμος τῶν Κορινθίων ποὺ ἀνέθεσαν τὸ ἄγαλμα τοῦ Τίτου Στατιλίου Λαμπρία τὸν 1ο αἰ. μ.Χ. (*IG IV² 676*), ἕνα ἄγαλμα τοῦ ὁποῖου ἔστησε καὶ ἡ Σύνοδος ἁ τῶν Ἀσκληπιαστῶν τῶν ἐν Πανακεῖα (*IG IV² 679*). Ἀναθέτες ἦταν σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις καὶ ἰδιῶτες (πρβ. *IG IV² 665, 678, 681, 685, 686, 694*· Peek II, 42 ἀρ. 76). Νὰ σημειωθεῖ ἡ ἀνάθεσις ἐνὸς μαρμαρίνου ἀγάλματος τῆς Δρουσίλλας ἀπὸ τὴν ἱερεΐα τῆς Αὐτονόῃ (*IG IV² 600*· Peek I, 116 ἀρ. 255 πίν. XLVII εἰκ. 80).

1657. *IG IV² 593-613*· Peek II, ἀρ. 76-77, 79.

1658. Τὸ γενεαλογικὸ δένδρον τῶν δύο οἰκογενειῶν δίνεται στὶς *IG IV², XXV (magna gens), XXX-XXXI* (Στατίλιοι)· γιά τοὺς τελευταίους βλ. καὶ A. J. S. Spawforth, ὁ.π. (σημ. 1635) 248-258.

1659. Ὁ.π. Κεφ. III: σ. 283 καὶ 286 ἀντίστοιχα.

1660. Ἡ πληρέστερη ἱστορία τοῦ Ἱεροῦ κατὰ τὴ ρωμαϊοκρατία περιέχεται στὰ Προλεγόμενα τῶν *IG IV², XXIX-XXXIX*, μὲ βάση τὰ ἐπιγραφικὰ δεδομένα.

1661. Γιά τὴ λεηλασία τοῦ Ἀσκληπείου, ὅπως καὶ τῶν ἱερῶν τῆς Ὀλυμπίας καὶ τῶν Δελφῶν, ἀπὸ τὸν Σύλλα κατὰ τοὺς मिथριδατικούς πολέμους βλ. Πλούταρχο, *Σύλλας*, 12· Παυσανίας, IX 7, 5, καὶ γιά τὶς ἐπιδρομὰς τῶν πειρατῶν πρὶν ἀπὸ τὸ 67 π.Χ., ὅταν κατατροπώθηκαν ἀπὸ τὸν Πομπήιο, Πλούταρχος, *Πομπήιος*, 24. Ἡ ἔκτασις τῶν καταστροφῶν ποὺ προξενήθηκαν στὴν Ἐπίδαυρον δὲν εἶναι γνωστή. Οἱ νεώτερες ἀνασκαφικὲς ἐρευνες ἔδειξαν ὅτι τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα κατα-

στράφηκε ολοκληρωτικά, ενώ στο Ἀσκληπιείο τὸ λεγόμενο «Γυμνάσιο» κήκε τὴν ἴδια περίπου ἐποχή, δὲν εἶναι ὅμως γνωστὸ ἂν ἡ φωτιά ὀφειλόταν σὲ ἐπιδρομὴς ἢ σὲ τυχαῖο γεγονός (δ.π. 310 καὶ 307 ἀντίστοιχα). Γιὰ τοὺς μυθριδατικοὺς πολέμους καὶ τοὺς πειρατὲς βλ. Α. Λαζάρου - Ι. Τουλουμάκος, στήν: *ΙΕΕ Ε'*, 195-210.

1662. Ὁ.π. Κεφ. IV: σ. 310.

1663. Ἀξιοσημεῖωτο εἶναι τὸ στήσιμο τὸ 74 π.Χ. ἐνὸς χάλκινου ἀνδριάντα τοῦ Εὐάνθους Εὐνόμου (*IG IV² 66*).

1664. Στὶς ἀρχὲς τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ. ὁ Titus Livius, *Ab urbe condita*, XLV 45, ἀναφέρει μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς ἐπίσκεψης τοῦ Αἰμιλίου Παύλου στήν Ἐπίδαυρο «*inde hand parem opibus Epidaurum, sed inclutum Aesculapii nobili templo, quod quinque milibus passuum ab urbe distans nunc vestigiis revolsorum donorum, tum donis dives erat, quae remediorum salutarium aegri mercedem sacraverant*» (ἐκδ. Loeb [1968] 342). Ἡ φράση ἀποπνέει κάποιο τόνο ὑπερβολῆς, κρίνοντας ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ βάσεων ἀγαλμάτων τόσο μελῶν τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογένειας, ὅσο καὶ τῶν μεγάλων τοπικῶν οἰκογενειῶν.

1665. Ἡ βάση ἔφερε ἓνα μικρὸ μαρμάρينو ἄγαλμα, κρίνοντας ἀπὸ τὸ πλάτος τῆς βάθουσας γιὰ τὴν πλίνθο τοῦ ἀγάλματος (32,5 ἐκ.).

1666. Παραδίδεται μόνο μία συνθήκη φιλίας καὶ συμμαχίας τῆς Ἐπιδάουρου μὲ τὴ Ρώμη, τοῦ 115/4 π.Χ. (*IG IV² 63*).

1667. Γιὰ τὶς σχέσεις τοῦ Αὐγούστου μὲ τὴν Ἀθήνα βλ. P. Graindor, *Athènes sous Auguste* (1927) 13-54· R. Berthhardt, *Athen, Augustus und die eleusinischen Mysterien*, *AM* 90, 1975, 233-237. Γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Ἀθήνας ἀπὸ τὴν κατάληψή της ἀπὸ τὸν Σύλλα τὸ 86 π.Χ. ὡς καὶ τὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου βλ. D. J. Geagan, *Roman Athens: Some Aspects of Life and Culture I*, 86 B.C. - A.D. 14, *ANRW II* 7, 1 (1979) 371-437 ἰδίως 378-381, 418-420, μὲ βιβλιογραφία· M. Hoff, *The Roman Agora at Athens* (δ.δ. 1988) 5-26 ἰδίως 14-26. Ἀγνωστο παραμένει ἂν κατὰ τοὺς χειμῶνες ποῦ ὁ Αὐγούστος πέρασε στήν Ἀθήνα (31/30, 19/8 καὶ 12/1 π.Χ.) καὶ στήν Αἴγινα (22/1 π.Χ.), ἐπισκέφθηκε τὴν Ἐπίδαυρο. Πιθανότερη ἐποχὴ γιὰ ἓνα τέτοιο ταξίδι θὰ ἦταν τὸ διάστημα ποῦ ἔμεινε στήν Αἴγινα, ἀπὸ τὴν ὁποία ἡ Ἐπίδαυρος ἀπέχει λιγότερο ἀπ' ὅ,τι ἡ Ἀθήνα. Σημειωτέον ὅτι ὁ Πausanias ἐπισκέφθηκε τὴν Αἴγινα ἀπὸ τὴν Ἐπίδαυρο (*II* 29, 1).

1668. Rose, *Dynastic*, 141-142 ἀρ. 73, 72. Οἱ ἐπιγραφὲς αὐτὲς εἶναι πανομοιότυπες - τὸ ὄνομα τῆς Ἀγριππίνας ἔχει διαγραφῆ μόνον στὴ δευτέρη ἐπιγραφὴ - καὶ ἀνατέθηκαν ἀπὸ τὸ ἴδιο πρόσωπο, τὸν Τιβ. Κλ. Νικοτέλη, τὸ 49-54 μ.Χ., σὲ δύο προφανῶς διαφορετικὰ σημεῖα τοῦ Ἱεροῦ. Ὁ Peek II, 46 στὸν ἀρ. 72, ἀναγνωρίζει τὴν Ἀγριππίνα καὶ στὴ βάση *IG IV² 605* (ὅπου συμπληρώνεται ὡς Δομήτια).

1669. Τὸ ἄγαλμα τῆς Μεσσαλίνης ἀνέθεσε ἡ Στατυλία Τιμοσθενίς, ἡ οἰκογένεια τῆς ὁποίας, οἱ Στατυλίοι, συνδέονταν στενὰ μὲ τὴ συγκλητικὴ οἰκογένεια τῆς Statilia Messalina, μέσω τῆς ὁποίας πῆραν τὸ ὄνομα καὶ τὴ ρωμαϊκὴ πολιτεία (βλ. A. J. S. Spawforth, ὁ.π. [σημ. 1635] 251).

1670. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. Κεφ. II: σ. 200 καὶ σημ. 561, 562.

1671. *IG IV² 606*, 607· Peek II, 42-43 ἀρ. 77.

1672. Τὸ ἔτος τῆς ἐπίσκεψης τοῦ Πausanias στήν Ἀργολίδα δὲν εἶναι γνωστὸ. *Terminus post quem* εἶναι ἡ ἀναφορὰ τοῦ Ἀσκληπιείου τῆς Σμύρνης ποῦ θεμελιώθηκε περὶ τὸ 152 μ.Χ. (*II* 26, 9), ἡ ἀναφορὰ σὲ ἄγαλμα τῆς Ἥρας στὸ Ἱεραῖο τοῦ Ἀργούς ποῦ δὲν εἶδε ὁ Πausanias ἀλλὰ εἰκονίζεται σὲ νομίσματα τῆς πόλης ἐπὶ Ἀντωνίνου Πίου (δὲν εἶναι ὅμως γνωστὸ πότε ἀπομακρύνθηκε ἀπὸ τὴ θέση του), ὅπως καὶ τῶν ἔργων τοῦ συγκλητικοῦ Ἀντωνίνου στὸ Ἱερό, γιὰ τὰ ὁποία θὰ γίνῃ λόγος ἀμέσως παρακάτω. *Terminus ante quem* ἀποτελεῖ τὸ γεγονός ὅτι τὸ ἔτος 173 μ.Χ. ὁ Πausanias ἔγραφε τὰ Ἡλειακά (*V* 1, 2). Βλ. H. Confort, *The Date of Pausanias, Book II*, *AJA* 35, 1931, 310-314 (τὸ 160-170 μ.Χ.)· E. Meyer, *Pausanias Reisen in Griechenland*³ (1986 ¹[1954]) 16 (ἔχι πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τῆς δεκαετίας 160/70 μ.Χ.)· G. Roux, *Pausanias à Corinthe* (1958) 27-29 (μεταξὺ τοῦ 155 καὶ 170 μ.Χ.)· Παπαχατζῆς II, 1 (γύρω στὸ 155 μ.Χ.)· D. Musti - M. Torelli, *Pausania, Guida della Grecia II. La Corinzia e l'Argolide* (1986) XXXI-XXXII (στὸ διάστημα 155-170 μ.Χ.).

1673. Ἡ ταύτιση ὀφείλεται στὸν F. Hiller v. Gaertringen, *Antoninus?*, *Hermes* 64, 1929, 63-68· ὁ ἴδιος, *IG IV²*, XXXI-XXXV, ὅπου δίνει τὸ γενεαλογικὸ δένδρο τοῦ Ἀντωνίνου (σ. XXXIV). Ὅμως, στὸν χρονολογικὸ αὐτὸ πίνακα παρατηρεῖται ὅτι τὸ πρῶτο γνωστὸ μεγάλο ἔργο τοῦ Ἀντωνίνου ἀπὸ χρήματα ποῦ κληρονόμησε ἀπὸ τὴ μητέρα του, δηλ. τὸ σύνολο ἀγαλμάτων μελῶν τῆς αὐτοκρατο-

ρικής οικογένειας που τοποθετήθηκαν στο «Γεροντικόν» της Νύσας, δὲν ἔγινε περὶ τὸ 140 μ.Χ., ἀλλὰ πρὸς τὰ μέσα τοῦ αἵωνα, μετὰ τὸ 147, ὁπότε γεννήθηκε ἡ Φαυστίνα, ἡ πρώτη κόρη τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου καὶ τῆς Φαυστίνας τῆς Νεώτερης, τὸ ἀγαλμα τῆς ὁποίας περιλαμβάνεται στὸ σύνολο, καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ 161, καθὼς ὁ Μάρκος Αὐρήλιος ἀναφέρεται ὡς Καῖσαρ. Πρβ. Κ. Κουρουγιώτη, 'Ανασκαφαὶ ἐν Νύσῃ τῇ ἐπὶ Μαιάνδρου, *ΑΔ* 7, 1921-22, 68-77 ἰδίως 69-70 ἀρ. 1 (ἐπιγραφή τοῦ ἀγάλματος τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου)· 71-72 ἀρ. 4 (ἐπιγραφή τοῦ ἀγάλματος τῆς κόρης τοῦ Φαυστίνας), ὁ ἴδιος ταυτίζει τὴν Φαυστίνα αὐτὴ μετὰ τὴν Ἀννία Γαλερία Αὐρηλία Φαυστίνα, γιὰ τὴν ὁποία νεώτερες ἔρευνες ἔδειξαν ὅτι ἦταν ἡ δευτέρα κόρη τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου μετὰ τὸ ὄνομα Φαυστίνα, ἡ ὁποία γεννήθηκε τὸ 151 ἢ 153 μ.Χ., ἐνῶ τὸ 147 γεννήθηκε ἡ Δομίτια Φαυστίνα (γιὰ τὰ παῖδιά τοῦ Μ. Αὐρηλίου βλ. Bol, *Nymphäum*, 31-45). Μετὰ λοιπὸν τὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ Παυσανία χρονολογεῖται τὸ εὐρὺ οἰκοδομικὸ πρόγραμμα τοῦ Ἀντωνίνου στὸ Ἱερό. Ἀκριβέστερα στοιχεῖα δὲν ὑπάρχουν. Πιθανή, ἀλλὰ μὴ ἀποδείξιμη εἶναι ἡ ἄποψη τοῦ F. Hiller v. Gaertringen, ὁ.π., ὅτι ὁ Ἀντωνίνος εἶναι ὁ ἐπιφανὴς Ρωμαῖος ποὺ μετὰ τὴν ἐπιστολὴν *IG* IV² 88, ἀνέθεσε ἕνα ἀγαλματίο τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἀπὸ πολύτιμα μέταλλα τὸ 163 μ.Χ., ἀπὸ τὸ ὕψος τῆς ὁποίας συνάγεται ὅτι εἶχαν ἤδη γίνῃ τὰ ἔργα ποὺ χρηματοδότησε. Νὰ σημειωθεῖ ὅτι οἱ ἐρευνητὲς ποὺ τοποθετοῦν τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ Παυσανία μετὰ τὰ μέσα τῆς δεκαετίας 160/70 μ.Χ. βασιζοῦνται στὴν ταύτιση αὐτὴ (ὁ.π. σημ. 1672).

1674. Νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὴν ἴδια οἰκοδομικὴ φάση μετὰ τὴ Δεξαμενὴ ἀνήκει ἡ κατασκευὴ τῆς Σκανᾶς καὶ τοῦ Νυμφαίου στὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα (βλ. σημ. 1602).

1675. Ἴσως ἕνα ἀγαλμα τοῦ Κορμόδου ἔφερε ἡ βάση μετὰ τὴν ἐπιγραφή *IG* IV² 609 (Peek I, 117-118 ἀρ. 261), ὅπου τὸ ὄνομα τοῦ αὐτοκράτορος ἀπαλείφθηκε μετὰ ἀπὸ *damnatio memoriae*.

1676. *IG* IV² 610, *IG* IV² 612, καὶ *IG* IV² 613· Peek I, 119 ἀρ. 265 ἀντίστοιχα.

1677. Ὁ.π. σημ. 1558 (Ὡδεῖο)· 1603 (ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα)· σημ. 1477 («Κτήριον Κ»). Ἡ ἐποχὴ τῶν Σεβήρων πιστεύεται ὅτι ἦταν περίοδος ἀκμῆς τῶν τεχνῶν. Πρβ. ἐνδεικτικὰ τὰ ἐκτεταμένα οἰκοδομικὰ ἔργα τοῦ Ἀλεξάνδρου Σεβήρου, ἰδίως στὴ Ρώμῃ, ὅπου σύμφωνα μετὰ τὴν *Historia Augusta*, 17 οἰκοδομήματα κοσμήθηκαν ἢ ἀναστηλώθηκαν (H. G. Ramsay, *A Third Century A.C. Building Programm*, *AntCl* 4, 1935, 419-445· *AntCl* 5, 1936, 147-176).

1678. Ὁ.π. σ. 310-311.

1679. E. M. Koppel, *Die römischen Skulpturen von Taracco*, *MadrForsch* 15 (1985) ἰδίως 138-142 εἰκ. 6, 7 (στατιστικοὶ πίνακες τῶν εἰκονιστικῶν καὶ ἰδεαλιστικῶν ἔργων ἀντίστοιχα).

1680. Γιὰ τὴν οἰκονομικὴ κρίση τοῦ β' μισοῦ τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. καὶ τὴ συνέπειές της, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴς καταστροφῆς ποὺ προξένησαν οἱ ἐπιδρομὲς τῶν Ἑρούλων, βλ. H. Wiegartz, *Gnomon* 37, 1965, 614-615· Koch-Sichtermann, 457, 460. Τὴν ἴδια ἐποχὴ σταμάτησε ἡ παραγωγὴ καὶ τῶν μικρασιατικῶν ἐργαστηρίων σαρκοφάγων, ὅπου βέβαια δὲν ἐπέδραμαν οἱ Ἑρουλοὶ (H. Wiegartz, *Kleinasiatische Säulensarkophage*, *IstForsch* 26 [1965] 21, 31, 48). Γιὰ τὴν καταστροφὴν τῆς Ἀθήνας ἀπὸ τοὺς Ἑρούλους καὶ τὴς ἐπιπτώσεις στὴ ζωὴ τῆς πόλης βλ. A. Frantz, *Agora XXIV: Late Antiquity: A.D. 267-700* (1988) 1-15· Στεφανίδου, *Τραπεζοφόρα*, 223-231· Stefanidou, 133-139. Γιὰ τὴς πολιτικὲς συνθηκὰς γενικότερα κατὰ τὸ γ' τέταρτο τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. βλ. A. Alföldi, *Studien zur Geschichte der Weltkrise des 3. Jhs. n. Chr.* (1967) 342-426.

1681. Μόνο ὁ Γ. Σύγκελλος, *Συλλογὴ Χρονογραφίας*, P 382D (CSHB [1829]), ἀναφέρει ὀνομαστικὰ ὅτι οἱ Ἑρουλοὶ «ἐπιμυρῶσι τὰς Ἀθήνας, Κόρινθον τε καὶ Σπάρτην καὶ τὸ Ἄργος καὶ τὴν ὅλην Ἀχαΐαν». Πρβ. A. Frantz, ὁ.π. 1-3 καὶ σημ. 3 (φιλολογικὲς πηγές), 13 (βιβλιογραφία γιὰ σχετικὲς ἀρχαιολογικὲς ἐνδείξεις στὴ Σπάρτη καὶ στὴν Κόρινθο).

1682. Ὁ.π. Κεφ. II: σ. 201. Γιὰ τὴν εὐνοία ποὺ ἔδειξε ὁ Κωνσταντίνος πρὸς τὴν Ἀθῆνα καὶ τὴν τοπικὴ ἀριστοκρατία βλ. A. Frantz, ὁ.π. 16-17.

1683. Ἀμφίβολη εἶναι ἡ συμπλήρωση τῆς χρονολογίας τῆς ἐπιγραφῆς Peek II, 66-67 ἀρ. 66, σύμφωνα μετὰ τὴν ὁποία ἀνήκει στὰ ἔτη 366/7 καὶ 367/8 μ.Χ.

1684. Ἰουλιανός, *Κατὰ Γαλιλαίων Λόγος* A, 200 A-B (ἐκδ. Loeb III [1923, ἀνατ. 1966] 374): «Ἐλαθέ με μικροῦ τὸ μέγιστον τῶν Ἥλιου καὶ Διὸς δώρων, ὁ γάρ τοι Ζεὺς ἐν μὲν τοῖς νοητοῖς ἐξ ἑαυτοῦ τὸν Ἀσκληπιὸν ἐγέννησεν, εἰς δὲ τὴν γῆν διὰ τῆς Ἥλιου γονίμου ζωῆς ἐξέφηνεν. Οὗτος ἐπὶ γῆς ἐξ οὐρανοῦ ποιησάμενος τὴν πρόδοον, ἐνοειδῶς ... πληθυνόμενος δὲ ἐντεῦθεν τοῖς προόδοις ἐπὶ πᾶσαν ᾤρεξε τὴν γῆν τὴν σωτήριον ἑαυτοῦ δεξιάν ...» 235B

(σ. 386): «Ταταί Ἀσκληπιὸς ἡμῶν τὰ σώματα, παιδεύουσιν ἡμῶν αἱ Μοῦσαι σὺν Ἀσκληπιῷ καὶ Ἀπόλλωνι καὶ Ἑρμῇ λογίῳ τὰς ψυχάς»· 235C (σ. 388): «*ιατρικὴν τὴν ἐξ Ἀσκληπιοῦ οὗ πανταχοῦ γῆς ἔστι χρηστήρια, ἃ δίδωσιν ἡμῖν ὁ θεὸς μεταλαγχάνειν διηνεκῶς*»· Ἐπιστολὴ 78: Ἰαμβλῆχρ, 419B (ἔκδ. Loeb III, 260): «οὐδὲ γὰρ ὁ Ἀσκληπιὸς ἐπ' ἀμοιβῆς ἐλπίδι τοὺς ἀνθρώπους ἵσταται, ἀλλὰ τὸ οἰκεῖον αὐτῷ φιλανθρώπνευμα πανταχοῦ πληροῖ»· Πρὸς τὸν Βασιλέα Ἥλιον, 114B (ἔκδ. Loeb II [1913, ἀνατ. 1962] 392): «ἐπεὶ δὲ καὶ ὅλην ἡμῖν τὴν τῆς εὐταξίας ζωὴν συμπληροῖ, γεννᾷ μὲν ἐν κόσμῳ Ἀσκληπιόν, ἔχει δὲ αὐτὸν καὶ πρὸ τοῦ κόσμου πᾶρ' ἐαυτῷ»· 153B (σ. 418): «Τὶ ἔτι σοι λέγω, πῶς τῆς ὑγείας καὶ σωτηρίας πάντων προϋνόησε τὸν σωτήρα τῶν ὅλων ἀπογεννήσας Ἀσκληπιόν». Γιὰ τὶς σχέσεις τῆς λατρείας τοῦ Ἀσκληπιοῦ μὲ τὸν Χριστιανισμό βλ. I. Becher, *Antike Heilgötter und die römische Staatsreligion*, *Philologus* 114, 1970, 249-255· Holtzmann, 896-897.

1685. IG IV², XXXVIII.

1686. Π. Καββαδίας, ΠΑΕ 1926, 140, ὅπου δηλώνεται ἡ πορεία τῆς στοᾶς καὶ περιγράφονται οἱ κλίμακες καὶ τὸ δάπεδο· ΠΑΕ 1927, 52, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὴν εὕρεση τεσσάρων πόρινων κιόνων· Roux, 277, ὁ ὁποῖος ἀναφέρει τὴν κατασκευὴ τῆς στοᾶς ἀπὸ spolia τοῦ Καταγωγίου καὶ τὴν ἐντάσσει στὸ ἴδιο οἰκοδομικὸ πρόγραμμα μὲ τὴ δευτέρη φάση τῶν ΒΑ Θερμῶν (ὁ.π. Κεφ. IV: σ. 305 καὶ σημ. 1530), τὴν Ἐπαυλὴ δίπλα στὸ «Κτήριο Π», τὴ Βασιλικὴ καὶ τὸν «προμαχῶνα» (bastion) ποὺ περιβάλλει τὴ Θόλο, χρονολογεῖ δὲ τὸ πρόγραμμα αὐτὸ στοὺς βυζαντινοὺς χρόνους χωρὶς νὰ γίνεται σαφέστερος· γιὰ τὴ σχέση τῆς στοᾶς μὲ τὴν «Ἱερὴ» Κρήνη καὶ τὰ γύρω κτίσματα βλ. Roux, εἰκ. 85 καὶ 88.

1687. Καββαδίας, Ἱερὸν, 171, ὅπου σημειώνει ὅτι ἡ κατασκευὴ τοῦ «τείχους» στὸ τέλος τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. δὲν εἶναι ἔργο χριστιανῶν ἐπεὶ δὲν βρέθηκαν ἐντοιχιζόμενα γλυπτά, παρ' ὅτι στὴν περιοχὴ τῆς Θόλου βρέθηκε ἕνας μεγάλος ἀριθμὸς ἀγαλμάτων· ἀντίθετα, Ἱ. Παπαδημητρίου, ΠΑΕ 1948, 91-92, ὁ ὁποῖος χρονολογεῖ τὸ «τεῖχος» στὸ α' μιστὸ τοῦ 5ου αἰ. μ.Χ., μετὰ τὴν ἐπικράτηση τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἡ τελευταία ἄποψη δὲν φαίνεται σωστή, διότι οἱ χριστιανοὶ δὲν θὰ εἶχαν κανένα λόγο νὰ προστατεύουν τὰ κύρια εἰδωλολατρικὰ κτήρια καὶ ὄχι τὴ Βασιλικὴ ποὺ χρονολογεῖται στὴν ἐποχὴ αὐτὴ καὶ βρίσκεται «ἐκτὸς τῶν τειχῶν» (πρβ. καὶ τὶς ἀπόψεις τοῦ Roux στὴν προηγούμενη σημείωση).

1688. Πρβ. σὲ ἀντιδιαστολὴ τὸ ὑστερορρωμαϊκὸ τεῖχος τῆς Ὀλυμπίας, τὸ ὁποῖο κτίσθηκε βιαστικά, ὅπως δείχνει ὁ τρόπος ἐντοιχίσης τῶν παλαιότερων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, γιὰ νὰ προφυλάξει τὸ Ἱερὸ ἀπὸ κάποια βαρβαρικὴ ἐπιδρομὴ, πιθανότατα τῶν Ἑρούλων· τὸ τεῖχος περιέβαλλε ἕνα περιορισμένο τμήμα τοῦ Ἱεροῦ, ἀνάμεσα στὸν ναὸ τοῦ Διὸς καὶ τὴν Ν Στοᾶ, ἐνσωματώνοντας μάλιστα τὴν Β καὶ τὴν Δ κιονοστοιχία τοῦ ναοῦ (A. Mallwitz, *Olympia und seine Bauten* [1972] 110-113, 115 εἰκ. 86-87, 90). Ἀντίθετα, στὸ «τεῖχος» τῆς Ἐπιδάουρου τὰ spolia, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔχει κατασκευασθεῖ, κυρίως ἐπιγραφὰς καὶ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη κτηρίων ἐκτὸς τοῦ κεντρικοῦ πυρήνα τοῦ Ἱεροῦ, ὅπως τοῦ «Γυμνασίου» (B. Ἐ. Ἐ. Σ. Κυριάκη, Τὸ συγκρότημα τοῦ Γυμνασίου, *Πρόσωπο-Θόλος*, 44 εἰκ. 17), ἔχουν τοποθετηθεῖ μὲ προσοχή, ὑπακούοντας σὲ κάποιες αἰσθητικὲς ἀρχές, ὅπως παρατηρεῖται καὶ στὸ ὑστερορρωμαϊκὸ τεῖχος τῆς Ἀθήνας ποὺ κτίσθηκε σχετικὰ ἀργά, μετὰ τὴν καταστροφὴ τῆς πόλης ἀπὸ τοὺς Ἑρούλους (A. Frantz, *Agora XXIV: Late Antiquity: A.D. 267-700* (1988) 5-11 πίν. 5-14 [βλ. ἰδίως σημ. 38]).

1689. Ὁ.π. σημ. 1647 γιὰ τὸ «Ἐργαστήριο», καὶ σ. 299 καὶ σημ. 1463 γιὰ τὴν σχέσιν τοῦ ναοῦ τῆς Ἀρτέμιδος μὲ τὸ «τεῖχος». Μὲ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἀναμένεται ἡ ἔκδοσις τῆς μελέτης τοῦ Χρ. Κανελλόπουλου, ὁ ὁποῖος πρόσφατα μελέτησε τὸ λεγόμενο «ὑστερορρωμαϊκὸ τεῖχος» καὶ κατέληξε ἐπίσης στὴν ταύτισή του μὲ στοᾶ.

1690. Μὲ τὸν Ἰουλιανὸ συνδέεται καὶ ἡ ἀναστήλωση τοῦ Παρθενῶνος: πρβ. Ἱ. Τραυλὸ, Ἡ πυρπόλησις τοῦ Παρθενῶνος ὑπὸ τῶν Ἑρούλων καὶ ἡ ἐπισκευὴ του κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουλιανοῦ, *AE* 1973, 218-236 εἰκ. 2-3, 6 πίν. 107-111, ἄποψη ποὺ δὲν δέχθηκε ἡ A. Frantz, *Did Julian the Apostate Rebuild the Parthenon?*, *AJA* 83, 1979, 395-401, ἡ ὁποία ἀνήγαγε τὴν ἀνακατασκευὴν στὸ α' τέταρτο τοῦ 5ου αἰ. μ.Χ., φαίνεται ὅμως ὅτι οἱ νεώτερες ἔρευνες ἐπιβεβαιώνουν τὴ χρονολόγησιν τοῦ Ἱ. Τραυλοῦ (M. Κορρές, *Μελέτη ἀποκαταστάσεως τοῦ Παρθενῶνος* [1983] 136-137).

Τὴ σημασίαν τῆς προσπάθειας τοῦ Ἰουλιανοῦ γιὰ τὴν ἀναζωογόνησιν τῆς ἀρχαίας θρησκείας καὶ τὶς συνέπειες ἐπὶ διατήρησίν της κατὰ ἕνα μακρύτερον χρονικὸ διάστημα στὴν ἀνώτερη τουλάχιστον τάξιν δηλώνει ὁ Ἱ. Λουκάς, *Περὶ τῶν ἀργολικῶν μυστηριακῶν λατρειῶν κατὰ τοὺς Ὑστερορρωμαϊκοὺς Χρόνους*, *Πρακτικὰ Β' Τοπικοῦ Συνεδρίου Ἀργολικῶν Σπουδῶν* (Ἄργος 1986 [1989]) 231.

1691. *Λόγοι*, XXVII 402 (Καββαδίας, *Ἱερών*, 22).

1692. Μολονότι ἡ ὑπόθεση μιᾶς συνύπαρξης «ἐθνικῶν» καὶ χριστιανῶν δὲν ἀποδεικνύεται εὐκόλα, πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἡ εὕρεση τοῦ τραπεζοφόρου **138** μὲ τὴ μορφὴ Ἑρώτος στὴν οἰκία τοῦ 5ου αἰ. μ.Χ. ΝΔ τῆς Βασιλικῆς, ὥστε νὰ τίθεται σὲ ἀμφιβολία ἂν οἱ ιδιοκτῆτες τῆς ἦταν χριστιανοί. Γιὰ τὴν ἵδρυση Βασιλικῶν κοντὰ σὲ εἰδωλολατρικὰ ἱερὰ καὶ ναοὺς βλ. T. E. Gregory, *The Survival of Paganism in Christian Greece: A Critical Essay*, *AJPh* 107, 1986, 236-237· F. R. Trombley, *Hellenic Religion and Christianization c. 370-529 I, Religions in the Graeco-Roman World* 115 (1993) 118-120. Νὰ σημειωθεῖ ἀκόμη, ὅτι ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν ἀναθηματικῶν βωμῶν ποὺ βρέθηκαν στὸ Ἀσκληπιεῖο, σὲ μία μόνο περίπτωση ἀπολαξεύθηκε ἡ ἐπιγραφὴ Ἀσκληπιῶι Ἀντίπατρος ἱκέτης καὶ στὴν πλάγια ὄψη χαράχθηκε σὲ κύκλο ὁ σταυρός, ἡ κάθετη κεραία τοῦ ὁποῦ σχημάτισε ἓνα μικρὸ P (Peek II, 30 ἀρ. 44 πίν. XII εἰκ. 26-27· F. R. Trombley, ὁ.π. 119).

1693. Μαρίνος, *Πρόκλος*, κη' (ἐκδ. I. F. Boissonade [1814])· A. Frantz, *From Paganisme to Christianity in Athens*, *DOP* 19, 1965, 194-195· ἡ ἴδια, ὁ.π. (σημ. 1688) 70-71· F. R. Trombley, ὁ.π. ἰδίως 342-344· A. Karivieri, *The christianization of an ancient pilgrimage site: a case study of the Athenian Asklepieion*, *Akten des XII Kongresses für christliche Archäologie* (1991), *JbAChr Ergb.* 20.2 (1995) 898-905. Γιὰ τὴ Σχολή τῶν Νεοπλατωνικῶν στὴν Ἀθήνα βλ. καὶ P. Castrén, *The Post-Herulian Revival of Athens*, στί: S. Walker - A. Cameron (ἐκδ.), *The Greek Renaissance in the Roman Empire* (1989) 46-49· G. af Hällström, *The Closing of the Neoplatonic School in A.D. 529: An Additional Aspect*, στί: P. Castrén (ἐκδ.), *Post-Herulian Athens* (1994) 141-160.

1694. *IG* IV², XXXIX· P. Castrén, ὁ.π. 48, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ ὅτι τὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Ἐπιδαύρου ἦταν ἀκόμη ἓνα εἶδος ἀσύλου. Γενικότερα γιὰ τὸν ἐκχριστιανισμό τῶν ἀρχαίων ἱερῶν βλ. J.-M. Spieser, *La christianisation des sanctuaires païens en Grèce*, στί: U. Jantzen (ἐκδ.), *Neue Forschungen in griechischen Heiltempeln* (1976) 309-320 (ἰδίως 318-319 γιὰ τὴν Ἐπιδαύρο)· V. Deroche, *Delphe: la christianisation d'un sanctuaire païen*, *Actes du XI Congrès International d'archéologie chrétienne* III (1986 [1989]) 2713-2726· T. E. Gregory, ὁ.π. 229-242· F. R. Trombley, ὁ.π. I-II.

1695. Πρβ. τὶς ἀσβεστοκαμίνους στὴ Θόλο καὶ στὸ Θέατρο (ὁ.π. Κεφ. IV: σ. 297 καὶ σημ. 1441 καὶ σημ. 1591 ἀντίστοιχα).

* Τὸ κείμενο κατατέθηκε πρὸς δημοσίευση τὸ 1993. Ἐν ὅψει τῆς ἔκδοσός του τὸ 1999, κατεβλήθη προσπάθεια νὰ ἐνημερωθεῖ μὲ τὴ νεώτερη βιβλιογραφία, τουλάχιστον τὶς σημαντικότερες μελέτες. Ἀπὸ τὰ ἔργα ποὺ δὲν κατέστη δυνατὸ νὰ συμπεριληφθοῦν σημειῶνω αὐτὸ τοῦ D.W. v. Moock, *Die figürlichen Grabstelen Attikas in der Kaiserzeit* (1998) καὶ τῆς F. Havé-Nikolaus, *Untersuchungen zu den kaiserzeitlichen Togastatuen griechischer Provenienz* (1998). Ἡ τελευταία συμπεριέλαβε τοὺς δύο ἐκτεθειμένους στὸ ΜΕ τηβεννοφόρους ἀρ. **119** καὶ **120** (σ. 31-31, 112-116 ἀρ. 13, 14 πίν. 2.1-2, 6.1) χωρὶς ὅμως νὰ πληροφορηθεῖ στοιχεῖα, ὅπως ἀριθμὸ εὐρετηρίου, τόπο εὕρεσης, συνανήκοντα θραύσματα κλπ., οἱ δὲ φωτογραφίες – μὲ φλᾶς – δὲν εἶναι καλῆς ποιότητος (τὸ ἄγαλμα ἀρ. 15 δὲν προέρχεται ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο). Δὲν σχολιάζεται ἐπίσης ἡ ἀποψη τῆς M. Bergmann, *Chiragan, Aphrodisias, Konstantinopel. Zur mythologischen Skulptur der Spätantike*, *Palilia* 7, 1999, ἰδίως 51 πίν. 47, 481-3, 491-2, ὅτι τὸ ἀγαλμάτιο τοῦ Ἀσκληπιοῦ **20** (πίν. 24-25) εἶναι ἔργο τῆς «Σχολῆς τῆς Ἀφροδισιάδος», τοῦ β' μισοῦ τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ.

Zusammenfassung

EPIDAUROS

DIE SKULPTUREN RÖMISCHER ZEIT

AUS DEM APOLLON MALEATAS- UND ASKLEPIOSHEILIGTUM

Die ersten Ausgrabungen im Gebiet des Apollon- und Asklepiosheiligtums fanden in der Zeit von 1881 bis 1928 unter der Leitung von P. Kavvadias und mit Unterstützung der Archäologischen Gesellschaft in Athen (Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία) statt. Kleinere Grabungen wurden während des Krieges im Asklepieion von den Französen R. Martin und H. Metzger und 1948 von I. Papadimitriou durchgeführt. Durch erneuter Interesse der Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία am Apollon Maleatas Heiligtum wurden dort von 1948 bis 1951 Ausgrabungen unter I. Papadimitriou durchgeführt, die seit 1974 von Prof. W. Lambrinoudakis weitergeführt und vollendet wurden; letzterer bereitet jetzt die ausführliche Publikation der Ergebnisse vor. Schließlich hat man 1984 das große Projekt begonnen, einige der Bauten des Asklepieions teilweise zu rekonstruieren und die Funde der alten Grabungen vollständig zu veröffentlichen.

Im Rahmen dieses Projekts erfolgte die vorliegende Arbeit, die eine leicht veränderte Fassung meiner Dissertation darstellt.

Ziel dieser Arbeit ist eine umfassende Untersuchung der römerzeitlichen Skulpturen aus dem Apollon- und Asklepiosheiligtum, die nach der Plünderung des Heiligtums durch Sulla im Jahre 86 v.Chr. und den Einfällen der Piraten kurz nach 80 v.Chr. bis zum Ende der antiken Welt datiert werden können. Die Skulpturen werden hinsichtlich ihrer Entstehungszeit erforscht, um so einen Beitrag zur Kenntnis sowohl der Kunst dieser Periode in der griechischen Geschichte als auch der Geschichte des epidaurischen Heiligtums, eines der wichtigsten Heiligtümer im Mittelmeerraum während der Kaiserzeit, zu leisten.

Die Untersuchung ist folgendermaße gegliedert: Prolog, Abkürzungsverzeichnis und Einleitung; es folgen der Katalog, die stilistische Untersuchung bzw.

chronologische Einordnung der Denkmälern, die typologische Untersuchung, die Beziehungen der Skulpturen zu den Fundorten und die Ergebnisse.

Im **I. Kapitel**, dem *Katalog*, wird das umfangreiche und vielgestaltige Material nach Typen geordnet. Zunächst werden die Götterbildnisse vorgestellt. Dargestellt sind Asklepios (**1-23**), Hygieia (**24-33**) und die übrigen Asklepiaden (**34-40**), Apollon (**41-45**), Artemis und Artemis-Hekate (**46-50**), Aphrodite und Eros (**51-65**), Athena (**66-72**), Hermes (**73-75**), Dionysos und Satyr (**76-78**), Pan (**79-84**), sitzende weibliche Gottheiten (**85-88**; darunter Kybele und Demeter), Isis (**89**), Tyche (**90**), Herakles (**91**) und nicht identifizierte weibliche Figuren (**92-95**). Es folgen die Porträts: Köpfe und Kopffragmente (**96-110**), weibliche Porträtstatuen (**111-114**), Kinderstatuen (**115a-b**), männliche Porträtstatuen (darunter Palliatus **116**, Chlamydatos **117**, Togati **118-123** und Loricati **124-132**) und die Porträtthermen (**133-137**). Abschließend folgen die Trapezophoren (**138-139**), die Weihreliefs (der Altar **140** und die Tabula Ansata **141**) und die archaischen Reliefs (**142a-b**).

Es wird ein möglichst vollständiger Katalog erstellt, wobei nur diejenigen Bruchstücke nicht aufgenommen wurden, die undatierbar sind oder kein Detail aufweisen, das zur Identifizierung des Denkmaltypus führen könnte. Für jedes Werk werden Fundort, statuarischer Typus und Datierung angeführt, wohingegen die Beschreibung der Figuren und der Bearbeitung und die Literatur ausführlich behandelt werden.

Im **II. Kapitel** wird vor allem eine stilistische *Datierung* der Skulpturen behandelt. Die große Zeitspanne wird in den meisten Fällen nach den römischen Kaisern und Dynastien in kleineren Perioden unterteilt. In jedem Abschnitt werden diejenigen Werke vorangestellt, die durch andere als stilistische Kriterien, wie z.B. eine vorhandene Weihinschrift oder Porträtzüge, sicher datiert werden können; danach folgen die übrigen Skulpturen in Gruppen gleichartiger Denkmäler. Jedes Werk wird mit festdatierten Denkmälern verglichen, zunächst mit typologisch ähnlichen Werken und darüberhinaus mit weiteren Kopien, wenn die Kopienkritik zur Datierung des Werkes beiträgt; demgegenüber ist die kopienkritische Untersuchung Gegenstand des nächsten Kapitels.

Der 1. Abschnitt (α) umfaßt die Skulpturen des 1. Jhs. v.Chr. bis zur augusteischen Zeit. Es handelt sich um wenige große Werke wie die Statue der Athena **66**, wohingegen die Panzerstatue **124** vielleicht im 2. Jh. v.Chr. geschaffen und in späterer, unbestimmter Zeit, wiederverwendet wurde. Mehrere, zumeist handwerkliche Statuetten können dieser Periode angehören, wie die Asklepiosfiguren **2**, **13** (?) und **14** (?) und die Aphroditen **61**, **58** und **59**; in den meisten Fällen ist es aber schwierig zu entscheiden, ob ein Stück vor oder nach 80 v.Chr. zu datieren ist, mangels genügend festdatierter Marmordenkmäler dieser Periode aus dem griechischen Raum. In die 2. Hälfte des 1. Jhs. v.Chr. müssen auch die beiden archaischen Amphiglyphen **142** datiert werden, wohingegen der archaische Hermeskopf **73** allgemein im 1. Jh. v.Chr. - 1. Jh. n.Chr. anzusetzen ist.

Ein paar Skulpturen der *augusteischen Zeit*, die sich durch ihre hohe Qualität von den vorigen unterscheiden, werden im 2. Abschnitt (β) erforscht. Ein gutes Beispiel hierfür ist die Statuette der Aphrodite **51**. Besonders zu bemerken ist aber der Togatus **118**, der eine seltsame Togadrapierung aufweist, wie ausführlicher im III. Kapitel gezeigt wird. Es handelt sich wahrscheinlich um die erste Togastatue aus dem griechischen Mutterland, und aufgrund der hervorragenden Arbeit könnte dieses Werk Augustus selbst darstellen. In einem größeren Zeitraum, des 1. Jh. v.Chr. oder des 1. Jh. n.Chr., gehören auch die Fragmente von calcei patricii **130**, wohingegen die Umwandlung der Sandalen einer männlichen Statue in die römischen calcei **131** nicht zu bestimmen ist.

Im 3. Abschnitt (γ) werden die Skulpturen der *julisch-klaudischen Zeit* untersucht, die eine reiche künstlerische Produktion höher Qualität meist an Porträtwerken präsentieren. Dazu gehören nur drei kleine Kopffragmente, die **96**, **97** und **105**, und mehrere Porträtstatuen: der Togatus **119**, die Wiederholung der Statue der Messalina in Lateran **111** und das Gruppe zweier Kinder **114a-b**. Von den Götterstatuen seien die bewaffnete Aphrodite **54** und der Asklepiostorso aus dem Theater **1** genannt, der alle epidaurischen Werken an Qualität überragt. In dieser Zeit weihte der Galater Cutius die damals vergoldete Tabula Ansata **141**.

Problematisch ist die Datierung einiger Skulpturen, die meist in *flavisch-trajanische Zeit* gehören und im 4. Abschnitt (δ) untersucht werden. Besonders zu bemerken ist die Variante des Typus der Aphrodite von Arles **55**, die früh in dieser Periode datiert wird, wie auch die Panzerstatue **127**, wozu vielleicht auch die Fragmente **129** gehören. In flavisch-trajanischer Zeit ist das Kopffragment **98** und das Köpfchen eines Mädchens **94** anzusetzen, während die drei Fragmente der weiblichen Statue **114**, das Fragment der Wiederholung des Typus der sog. "Aspasia/Europa" **92** und der Torso **117** eines Chlamydatus in das 1. Viertel des 2. Jhs. n.Chr. datiert werden.

Der 5. Abschnitt (ε) umfaßt die Werke der *hadrianischen und frühantoninischen Zeit*, eine Periode, die durch eine zunehmende Anzahl von Skulpturen gekennzeichnet ist. Das einzige benennbare Porträt aus dem Heiligtum ist das **99** des Hadrian, das möglicherweise während des ersten Besuchs des Kaisers in Griechenland 124/5 n.Chr. in Epidauros geschaffen wurde. In Beziehung dazu steht die kopflose Porträttherme **133** des Philosophen Epiktet, die Hadrian unter der Inschrift Ο ΦΙΛΟΣ (der Freund) im Heiligtum geweiht hat. In späthadrianisch-frühantoninische Zeit ist das Porträt **100** eines jungen Mannes im Vergleich mit den Porträts des Antinoos und anderen jungen Männer jener Zeit zu datieren; dazu kommen der verschollene kleine Kopf **23** und der hervorragender Arbeit Kopf **43** einer Variante des sog. Apollon von Antium. Von den größeren Werken sei der unvollendete Torso **125** einer Panzerstatue genannt, der typologisch sehr interessant ist. Ungefähr gleichzeitig sind die Fragmente **128** von der Chlamys einer Statue und **112** und **113** zweier weiblichen Statuen. Zahlreicher sind die Statuetten aus dieser Zeit, von denen viele eine gute Bearbeitungsqualität aufweisen, wie die Hekate **49**, die Hygieia **24**, der Asklepios **20**, die Demeter **86**, der Apollon **41**, der Pan **80**, der Satyr **77** und das Trapezophoron mit der Figur des Eros **138**.

Die vielen Skulpturen der *mittel- und hochantoinischen Zeit* werden im 6. Abschnitt (στ) untersucht. Zu den Porträts dieser Periode gehören die Fragmente **101** und **102**, wie auch der erhaltene Teil der Porträthermen **135** und **137**. Von den großen Werken stammen die Fragmente **18**, **33** und **40** aus der Gruppe der Kultstatuen im Epidoteion und die Statuen des Asklepios **17**, der Hygieia **31**, der Athena **67** und des Apollon **45** aus dem sog. "Gebäude K", wie auch die Torsen des Togatus **120** und des Palliatus **116**. Zahlreiche Statuetten wurden insbesondere im 4. Viertel des 2. Jhs. geschaffen, wie z.B. die Athena **68**, der Asklepios **4**, die Hygieia **25**, der Apollon **42**, die Aphroditen **63** und **57** und der kleine Eros **65**.

Die große Zahl der erhaltenen Skulpturen, die im 7. Abschnitt (ζ) untersucht werden, ist charakteristisch für die *severische Zeit und die 1. Hälfte des 3. Jhs. n.Chr.* Drei Werke, der Altar **140** und die Statuetten des Asklepios **15** und der Aphrodite **56**, lassen sich durch die erhaltenen Weihinschriften datieren. In diese Periode gehören das Porträt **103** eines reifen Mannes, das Kopffragment **106** und das Fragment der Herme **134**, wie auch die Wiederverwendung des Asklepioskopfes **22**. Hauptsächlich aber handelt es sich um kleinformatige Skulpturen von sorgfältiger Arbeit; für die Datierung dieser Werke ist der Vergleich mit den attischen Sarkophagen sehr hilfreich. Genannt seien die Statuetten der Hygieia **32** und des Telesphoros **34**, Weihgeschenke eines Gaios, der Hygieia **29**, die Asklepiosfiguren **5**, **11**, **6**, **7** und **19**, die jungen Männer **36-39**, der Satyr **78**, der Pan **79**, die sitzende Gottheit **89**, besonders aber die Statuette der Athena **69** des 2. Viertel des 3. Jhs.

Die Untersuchung der geringeren und nachlässigeren Werken, die in *die 2. Hälfte des 3. Jhs.* datiert werden können, erfolgt im 8. Abschnitt (η). Charakteristisch ist das Porträt **104** eines reifen Mannes, dessen Datierung durch einen Vergleich mit anderen Köpfen desselben Typus bestätigt wird; von einer großen Togastatue stammt das Faltenfragment **122**, während die Kleinkunst durch die Statuetten des Hermes **75**, der thronenden Göttin **87**, des Asklepios **12** und der Gruppe des Dionysos mit Satyr **76** besonders repräsentiert ist.

Zum Beginn des *4. Jhs. n.Chr.*, dessen künstlerische Produktion im 9. und letzten Abschnitt (θ) des II. Kapitels untersucht wird, wurden die Statuetten der Athena **70** und des Asklepios **21** ins Asklepieion geweiht, wie die Weihinschriften berichten; es läßt sich nachweisen, daß die Statuetten nicht viel früher geschaffen worden sind. Wenige andere Skulpturen könnten vielleicht in das 4. Jh. datiert werden, wie die Kybele **85** und die Herme **74**.

Im **III. Kapitel** wird das Material *typologisch* analysiert. Die Skulpturen werden dem Katalog entsprechend in Gruppen unterteilt, und es werden ihre Beziehungen sowohl zum jeweiligen Prototyp als auch der Kopien des jeweiligen Typus mit besonderer Berücksichtigung der Kopien aus dem griechischen Raum untersucht. Im Rahmen der Studien der griechischen Kunst der Kaiserzeit werden spezielle Probleme der originalen Werken wie z.B. die genaue Datierung oder der Künstler nicht berücksichtigt, außer den Fällen, in denen die Untersuchung der epidaurischen Wiederholungen eines Typus neue Anhaltspunkte zum Original aufweist.

Nach der typologisch-ikonographischen Studie jeder Gottheit werden Anzeichen über ihrer Verehrung in Epidauros kurzgefaßt erwähnt, indem die vorhandenen Inschriften insbesondere auf Votivaltären berücksichtigt werden.

Im 1. Abschnitt (α) werden die insgesamt 23 *Asklepiosfiguren* untersucht. Es handelt sich um Werke unterschiedlicher Größe und Qualität, die auch mehreren statuarischen Typen folgen. Die meisten repräsentieren den Typus Giustini und zwar den Haupttypus aus dem 1. Viertel des 4. Jhs. v.Chr. die kleinen Statuetten **2** und **3**, die Nachbildung London/Eleusis aus der Mitte des 4. Jhs. v.Chr. die meisten Figuren, wie die Statuetten **4-8** und vielleicht der Kopf **9**, wohingegen die ausgezeichnete Statue **1** von diesem Typus abhängig ist, und die wahrscheinlich klassizistische Nachbildung Amelung der Kopf **10** und die Statuetten **11** und **12**. Unmöglich zu identifizieren ist die Figur der Fragmente **13-15**. Die anderen Asklepiostypen hatten in Epidauros geringere Verbreitung. Dem Typus Este, wahrscheinlich auch des 4. Jhs. v.Chr., folgt die Statue **17** und der Torso **18**, dem Typus Eleusis folgt die Statuette **19**, dem Typus Campana die Statuette **20**, mit jugendlichem von Apollonfiguren beeinflusstem Kopf, und schließlich dem Typus Velia die Statuette **21**.

Die Asklepiostochter *Hygieia* stellen 10 Figuren in verschiedenen Typen vor, wie im 2. Abschnitt (β) gezeigt wird. Die Hälfte, die Statuetten **24-28**, folgen dem sehr verbreiteten Typus Hope aus den Jahren 380-370 v.Chr.; die meisten aber variieren oder bilden den Prototyp um, wie die am besten erhaltene Statuette **24**. Von den übrigen Werken 4 stellen die Göttin in Chiton und Himation, den sie nach den Vorbilder des 5. und besonders des 4. Jhs. v.Chr. mit dem rechten Hand hält, vor. Die Statuette **29** ist vom Typus der Bona Fortuna abhängig, wohingegen das Fragment der kolossalen Statue **33** von einer ähnlichen Figur stammt; den Typus Zara variiert die Statuette **30**, und die Statue **31** wiederholt freilich den Typus der Hygieia von Berlin. Schließlich stellt die Statuette der Peplosfigur **32** eine eigenartige Bildform dar.

Gedanken zur Ikonographie der übrigen *Asklepiaden* werden im 3. Abschnitt (γ) geäußert. Außerhalb des durch die Weihinschrift identifizierten Telesphoros in der Figur **34** eines Knaben mit Chlamys, handelt es sich um 4 Statuetten, die **36-39**, die einen nackten Epheben oder jungen Mann mit Himation oder Chlamys auf der linken Schulter darstellen, wie auch die Statuette **35** eines angelenten Knaben, der sich mit einer Schlange an dem Baumstamm beschäftigt.

Die Figuren des *Apollon*, des Vaters des Asklepios, werden im 4. Abschnitt (δ) untersucht. Die Zahl ist begrenzt. Die Statuette **41** stellt einen Typus des 5. Jhs. v.Chr. vor, den Kasseler Apollon; dem Apollon Lykeios des 4. Jhs. folgt die Statuette **42**, wohingegen der Kopf **43** zu einer Variante des Apollon von Antium gehört. Schließlich stellen die Statuette **44** und das Fragment einer Statue **45** den nackten Apollon Kitharodos vor.

Seine Schwester, *Artemis*, repräsentieren 3 kleine Fragmente, die im 5. Abschnitt (ϵ) untersucht werden. Das Fragment **46** stammt von einer Statuette des Typus Colonna, die Statuette **47** stellt die Artemis Rospigliosi oder auch Versailles vor, und die Hand **48** gehört zu einer Statuette der Artemis Ephesia. Die Statuette **49** wurde

von Fabullos der Artemis Hekate geweiht und folgt dem Typus der Artemis Epipyrgidia des Alkamenes. Von einer Figur gleichen Typus stammt vielleicht auch das Fragment 50.

Außer Asklepios ist *Aphrodite* diejenige Gottheit, die in den erhaltenen Skulpturen häufiger unterschiedlich dargestellt ist, wie im 6. Abschnitt (ς) gezeigt wird. Besonders zu erwähnen sind die Statue der bewaffneten Aphrodite 54 des Typus Epidauros und die Statue 55, eine Variante des Typus Arles, der nur ein Torso in Istanbul folgt. Die Statuette 51 und vielleicht auch die 52-53 wiederholen den Typus Louvre/Neapel; den Typus der praxitelischen Aphrodite von Knidos zeigt die Statuette 56, während die Statuetten 58-62 von den verschiedenen Figuren der Aphrodite Anadyomene abhängig sind, und die unvollendete Statuette 64 die Göttin als Sandalenbindete zeigt. Eigenartigen Typen folgen die Statuetten 62 und 63. Schließlich sind zwei *Erosfiguren* erhalten, die auf dem Trapezophoron 138 und die der Statuette 65.

Die Bilder der *Athena*, die verschiedenen Typen aufweisen, werden im 7. Abschnitt (ζ) erforscht. Von der phidiasischen Athena Parthenos sind die Statuette 68 und viel freier in späthellenistischer Formsprache die Statue 66 abhängig, hingegen die Statue 67 ein ikonographisches Unicum vorstellt. Im Gegensatz dazu stehen die Figuren der Statuetten 69 und 70, die die Göttin in rascher Bewegung zeigen.

Der 8. Abschnitt (η) umfaßt die *Hermesfiguren*. Es handelt sich um den archaischen Kopf 73, eine Wiederholung des Hermes Propylaios des Alkamenes, die Herme 74, nach dem Typus der Herme von Rhamnous, und die kleine Statue 75 eines Chlamydatus Widdertügers.

Dionysos und *Satyren* werden im 9. Abschnitt (θ) untersucht. Eine einzige Darstellung des Dionysos ist erhalten, die kleine Gruppe mit Satyr 76, wohingegen der Torso eines Satyrs 77 wahrscheinlich aus einer ähnlichen Gruppe stammt. Der Satyr 78 ist tanzend dargestellt.

Die auffällig vielen *Panfiguren* werden im 10. Abschnitt (ι) erforscht. Stehend und mit dem Fell als Himation umhüllt ist er in der Statuette 79 dargestellt, einem sehr verbreiteten Typus; die Statuetten 80-82 zeigen ihn dagegen auf einem Fels sitzend und die Syrinx haltend, ein bekannter Typus auf den klassischen Weihreliefs aber nicht häufig in der Rundplastik. Von einer gleichen Figur stammt der Kopf 83.

Vier Statuetten, die eine sitzende Göttin darstellen, werden im nächsten Abschnitt (ια) untersucht. Es handelt sich um *Kybele* 85 und *Demeter* 86, wie auch die nicht sicher identifizierten Figuren der thronenden 87 und der auf einem Fels sitzenden 88.

Zu den *Isisfiguren* (12. Abschnitt [ιβ]) gehört der Kopf 89 einer Statuette und wahrscheinlich auch die Fragmente einer weiblichen Statue 114, bei der es sich um die Darstellung auch einer Isispriesterin handeln könnte.

Die Darstellungen der *Bona Fortuna* und des *Bonus Deus* werden im 13. Abschnitt (ιγ) erforscht. Es handelt sich um die handwerkliche Statuette 90 der Göttin und die Relieffigur des Gottes auf dem Altar 140.

Von einer *Heraklesstatue* ist nur das Ende der Keule **91** erhalten, wie es im 14. Abschnitt (ιδ) gezeigt wird.

Im nächsten 15. Abschnitt (ιε) werden 4 weiblichen Figuren untersucht, die nicht zu benennen sind. Bemerkenswert ist das Fragment **92**, das von einer Statuette des Typus der sog. *Aspasia/Europa* stammt.

Im 16. Abschnitt (ις) werden die *Porträts* diskutiert. Außer dem Porträt **99** des Hadrian vom "Rollockenfrisur"-Typus sind die drei anderen vollerhaltenen Köpfe des jungen Mannes **100**, und der reifen Männer **102** und **104** nicht zu benennen; meistens handelt es sich aber um kleine Fragmente, von denen **97** zu dem Diadem einer Frau aus der Kaiserfamilie und **102** zu einem Priester mit doppeltem Kranz gehören.

Die wenigen *weiblichen Porträtstatuen* werden im 17. Abschnitt (ιζ) untersucht. Fast vollständig erhalten ist nur die Statue **111**, die einen Typus aus dem 5. Jhs. v.Chr. wiederholt, während das Fragment **112** von einer Statue nach einem Vorbild aus dem 4. Jhs. v.Chr. stammt.

Im 18. Abschnitt (ιη) wird die Gruppe **115** zweier nackten *Knaben*, offensichtlich Brüder, behandelt.

In den folgenden Abschnitten des Kapitels werden die *männlichen Porträtstatuen* untersucht. Eine genaue Kopie des nicht sehr häufigen *Typus des Aischines* stellt die Statue **116** im 19. Abschnitt (ιθ) dar, und ein Mann in Tunica und Chlamys, wahrscheinlich eine Militärperson, ist im Torso **117** im 20. Abschnitt (κ) wiedergegeben. Zwei großen Gruppe von Porträtstatuen bilden die *Togati* im 21. Abschnitt (κα), von denen besonders die Statue **118** zu bemerken ist, eine der frühesten griechischen Togastatuen, die eine besondere Kleidungsform hat, und die *Loricati*, die Panzerstatuen im 22. Abschnitt (κβ), von denen der Torso **124** einen hellenistischen Panzer trägt, wohingegen die Statue **125** einen Panzertypus des 4. Jhs. v.Chr. mit dionysischem Reliefschmuck aufweist. Von dieser Statue gibt es nur eine Kopie in Athen, bei der es sich aufgrund der besseren Qualität um das Vorbild für die epidaurische handeln muß; es ist auch möglich, daß Hadrian selbst dargestellt ist. Zu den Porträtstatuen gehören auch Fußfragmente, die die *calcei patricii* tragen; es scheint, daß die meisten von Panzerstatuen stammen, wie die **129** und **130**.

Eine andere Kategorie von Porträtwerken bilden die *Hermen*, die im 23. Abschnitt (κγ) untersucht werden. Die bedeutenden und besterhaltenen sind die von Hadrian geweihte Herme des Epiktet **133** und die vor dem "Gebäude E" **134**, bei der es sich möglicherweise um einen Athlet handelte.

Der 24. Abschnitt (κδ) umfaßt zwei *Tischfüße*: der **138** mit der Figur des Eros im Hochrelief, der die typische Form eines attischen Trapezophoron aufweist, und der zylindrische **139** in der Figur eines Delphins.

Im letzten 25. Abschnitt (κε) des Kapitels werden die *Reliefs* untersucht. Außer dem schon besprochenen Altar des Bonus Deus **140**, handelt es sich um die von dem Galater Cutius geweihte Tabula Ansata **141** und die archaischen Doppelreliefs **142** mit dem Zug der 12 Götter, die zu einem kleinen Peribolos oder Altar gehören können.

Im **IV. Kapitel** werden die Beziehungen der Skulpturen zu dem *Fundort* untersucht; gleichzeitig wird versucht, die Identifizierungsprobleme vieler Gebäude des epidaurischen Heiligtums zu lösen. Die Bestimmung des Fundortes ist in den meisten Fällen problematisch, weil nur die kurzen, völlig unzureichenden, Grabungsberichte in den *Πρακτικά* (ΠΑΕ) vorhanden sind. Die Briefe des ersten Ausgräbers P. Kavvadias an das Ministerium, die im Archiv der 'Αρχαιολογικὴ Ἐταιρεία gefunden wurden, konnten hilfreich mitherangezogen werden. Zum besseren Verständnis wird das gesamte Heiligtum in drei Teile gegliedert.

Im 1. (α) wird das *zentrale Gebiet des Heiligtums* untersucht, das Haupttemenos, wo auch viele Basen vorwiegend für Bronzestatuen erhalten sind. Bei der Tholos und zwischen der Tholos und dem Asklepiostempel fanden sich das Porträt des reifen Mannes **104** und der Palliat **116**, der Togatus **119** und vielleicht auch **120**, die Athenastatue **66** und die Panzerstatue **124**. Neben der Exedra NE der Tholos wurden der Panzertorso **125**, die weibliche Statue **111** und eine wahrscheinlich hellenistische Statue einer Betenden gefunden; diese Statuen können nicht zu einer Gruppe auf der Exedra gehören. Nach den noch in situ befindlichen Basen waren viele Statuen auf dem Platz nördlich des Asklepiostempels und westlich des Gebäudes E aufgestellt. Trotzdem wurde dort fast keine Skulptur gefunden. Die Bedeutung des Gebäudes E wird durch drei im Inneren gefundene, einst vergoldete Weihgeschenke betont: die Asklepiosstatuetten **6** und **7**, aus dem 3. Jh. n.Chr., und der Tabula Ansata **141**, aus dem 1. Jh. n.Chr.; der Bau könnte zumindest in späterer Zeit als Ausstellungsort für wertvolle Weihungen gedient haben. Im Gebiet des Gebäudes E und des Artemistempels waren die Knabenstatuen **115** aufgestellt; sie waren in der südlichen späten Mauer des Gebäudes E zusammen mit den Niken der Akrotere des Artemistempels vermauert. In der Nähe wurde auch die Statuette der Hekate **49** gefunden.

Eine der wichtigsten Plätze für die Aufstellung von Weihgeschenken und speziell von Statuen ist der Raum zwischen dem Tempel und dem großen Altar des Asklepios, wo sich viele Basen mit Inschriften noch in situ befinden. In diesem Gebiet fand man aber nur die ausgezeichnete Statue des Togatus **118**.

Die meisten Skulpturen, wie auch zahlreiche Basen und Inschriften, wurden im sog. Gebäude K, nördlich des Asklepiostempels, gefunden. Das Gebäude identifiziert man mit dem von Pausanias erwähnten "Λουτρόν τοῦ Ἀσκληπιοῦ", das der Senator Antoninus im 2. Jh. n.Chr. wieder aufrichten ließ. Im zentralen Saal wurden die Statuen des Asklepios **17**, der Hygieia **31**, der Athena **67** und das Fragment **45** einer Statue des Apollon, zusammen mit der Statue der bewaffneten Aphrodite **54** gefunden, wohingegen in zwei Nebenräumen die mehreren erhaltenen Statuetten aus verschiedenen Epochen ans Licht kamen. Es läßt sich nachweisen, daß die Statuen, außer der Aphrodite, zu einer Gruppe gehörten, die Teil des ersten Dekorationsprogramms waren, wobei die Statue der Aphrodite wahrscheinlich später aus dem Aphroditetempel in diesem Raum gelangte. Hinsichtlich des Fundes der Statuetten ist denkbar, daß sie aus anderen Gebieten des Heiligtums in späterer Zeit hier gesammelt wurden, oder daß sie hier gefunden wurden, weil das Gebiet für den

Kult von großer Bedeutung war, wie sich auch an architektonischen Elementen erkennen läßt, die sich auch im Gebäude Φ und in der $\Sigma\kappa\alpha\nu\alpha$ im Apollon Maleatas Heiligtum beobachten lassen.

Die Bauten *um den Kern des Heiligtums*, wo wenige Skulpturen gefunden wurden, werden im 2. Teil (β) des Kapitels untersucht. Besonders bemerkenswert ist das kleine Epidoteion, NW des heiligen Platzes. Dort und in der Nähe wurden die Fragmente kolossaler Statuen **18**, **33** und **40** gefunden; sie gehörten zu den Kultstatuen, die nach dem Wiederaufbau des Tempels von dem Senator Antoninus geschaffen und auf einer halbkreisförmigen Basis aufgestellt wurden.

Mit der frühchristlichen Phase des Heiligtums sind in 2. Verwendung die Tischfüße **138** und **139** zu verbinden, weil ersterer in der Basilica aus dem Anfang des 5. Jhs. n.Chr. und letzterer in der Villa aus dem 2. Viertel des 5. Jhs. n.Chr. SW der Basilica gefunden wurde.

Im südlichen Teil des Heiligtums wurde das Porträt **103** nahe dem Gebäude Φ gefunden. Es scheint, daß dieser Bau für einen Kult diente, der mystischen Charakter hatte und Sitz eines religiösen Thiasos war. Es ist demnach denkbar, daß es das Porträt eines Mitgliedes dieses Thiasos ist. Teil der Dekoration des benachbarten Odeions war eine Panstatuette, von der das Kopf **83** erhalten ist.

Der bekannteste Bau des Asklepieion, das *Theater*, verfügte auch über Skulpturenausstellung. Von den erhaltenen Skulpturen wird nur die hervorragende, überlebensgroße Statue **1** in der Kaiserzeit datiert. Die Statue war neben der Orchestra, auf das Ende der östlichen Stützmauer der Cavea aufgestellt. Die männliche Figur folgt einem Asklepiostypus; es wäre aber möglich, daß sie einen Kaiser darstellt. Nach der erhaltenen Basis nahm eine Statue der Livia, der Gattin des Augustus, einen Platz in dem östlichen Paraskenion ein. Die Basis in dem westlichen Paraskenion trägt leider keine Inschrift.

Einige Statuetten wurden *im Apollon Maleatas Heiligtum* gefunden, wie im 3. Teil (γ) des Kapitels dargelegt wird. Die Statuette der thronenden Göttin **87** wurde in der NW Ecke des Apollontempels gefunden; ursprünglich wäre sie im Temenos südlich des Tempels aufgestellt, der nach der Zerstörung des Tempels im 1. Jh. v.Chr. eingerichtet worden war und bis im 4. Jh. n.Chr. für den Kult diente. Die meisten der Skulpturen hingegen, die Statuetten des Asklepios **20**, der Hygieia **24**, der Aphrodite **51** und des Eros **65**, wie auch zahlreiche Votivaltäre und Basen, waren in Skana aufgestellt. Außerhalb eines Priesterhauses diente die Skana während der Kaiserzeit für mystische Kulte, wie Inschriften, die Identifizierung einiger Räume als Isieion und Thermenanlage und der Fund vieler Lampen zeigen. Zeitliche und stilistische Unterschiede zwischen den Statuetten bestätigen, daß sie in 2. Verwendung hier gesammelt wurden, wie es wahrscheinlich auch im Gebäude K im Asklepieion der Fall gewesen ist.

Im **V. Kapitel** werden die vorwiegend technischen Merkmale vorgestellt, die zur Annahme der Existenz einer lokalen *Skulpturenwerkstatt* führen, und es wird die Möglichkeit untersucht, daß einige Werke aus anderen Gebieten importiert wurden.

Die stilistische und typologische Untersuchung der erhaltenen Werke hat gezeigt, daß sie keine Einheit bilden. Sie gehören also nicht zu derselben Werkstatt. Auf der anderen Seite lassen die zahlreichen Skulpturen, die selbst oder deren Basen oder andere Spuren, wie z.B. Nischen in den Wänden der verschiedenen Bauten, im Heiligtum gefunden wurden, die große Berühmtheit des Heiligtums und die Ankunft vieler Pilger es als möglich erscheinen, daß es eine lokale Werkstatt gab, obwohl keine entsprechende Künstlersignatur bekannt ist.

Die Existenz zweier Kategorien von Skulpturen bestätigt diese Hypothese: I. die unvollendeten Werke, und II. solche, die in späterer Zeit umgearbeitet oder repariert wurden. Zur I. Gruppe gehören Werke, wie die Statuette der sandalenbindenden Aphrodite **64** und das Porträt eines Mannes **110**. Nicht ganz ausgearbeitet sind noch die Statuetten des Asklepios **5** und der Athena **70**, wie auch die Panzerstatue **125**, die aber sicherlich in diesem Zustand aufgestellt waren. Mehrere Werke weisen Details auf, die zur II. Gruppe führen. Besonders zu bemerken ist die hellenistische Panzerstatue **124**, bei der die Vorderseite des Panzers sorgfältig geglättet und ein zusätzlicher Schmuck inmitten der Lederstreifen hinzugefügt wurde, und die Füße **131**, bei denen die Sandalen in die römischen Calcei umgewandelt wurden. An zahlreichen Werken lassen kleine Löcher eine vorausgegangenen Reparatur erkennen, so an der Statue der Aphrodite **54**, der Statuette des Apollon **41**, dem Hermenkopf **72**, dem Asklepiosköpfchen **10** u.a.

Wann die Werkstatt tätig war, ist nicht genau zu bestimmen. Aufgrund der umgearbeiteten und reparierten Werke ist denkbar, daß der Wirkungszeitraum bis zum Ende des Bestehens des Heiligtums, mindestens aber bis zur 2. Hälfte des 3. Jhs. n. Chr., anhielt.

Abgesehen von den technischen Details ist fast unmöglich zu entscheiden, ob ein Werk aus einer lokalen Werkstatt stammt oder in das Heiligtum importiert wurde, da keine lokalen Stilkriterien zu beobachten sind. Zu den lokalen Werken muß man den Altar **140** zählen, der aus Kalkstein gearbeitet ist, und vielleicht auch das Porträt **103**, wie die "Kopienkritik" ergeben hat. Stilistische Einheiten, die ihre Herkunft aus derselben Werkstatt erkennen lassen, bilden die Skulpturen aus dem Epidoteion und dem Gebäude K, die mit dem Bauprogramm des Senators Antoninos zu tun haben, die Statuetten **20** und **65**, und besonders die Statuetten **32**, **35** und **29**; die Lokalisierung der Werkstätten scheint aber nicht mehr möglich zu sein. Aus Athen, dem künstlerischen Zentrum der Zeit, stammen mit Sicherheit seinem Typus nach das Trapezophoron **138** und die Statuetten **21** und **70** aus dem frühen 4. Jh. n. Chr., weil die Stifter Angehörige angesehener attischer Familien waren.

Merkwürdig ist die große Zahl der erhaltenen Statuetten im Vergleich zu den Funden aus anderen Heiligtümern, was zu der Annahme führt, daß es im Asklepieion eine Werkstatt für kleine Skulpturen gab. Die Untersuchung dieser Werke zeigt die Mannigfaltigkeit der verwendeten Typen und die Freiheit der Künstler, die überlieferten Typen um- und nachzubilden.

Unsicher ist, ob eine Werkstatt für Bronzewerke im Asklepieion tätig war, da die noch erhaltenen Statuenbasen vorwiegend von solchen Werken herrühren. Einen

Anhaltspunkt hierzu liefert eine Inschrift aus dem Jahre 163 n.Chr. mit der Aufreicherung der Bestellung einer bronzenen Asklepiosstatue mit goldenen und silbernen Ansatzstücken. Zu bemerken ist noch, daß die Statuetten **6** und **7** und die Weihplatte **141** vergoldet waren.

Im **VI. Kapitel** werden die Skulpturen nach der *historischen Entwicklung* des Heiligtums vom 1. Jh. v.Chr. bis zum Ende der antiken Welt geordnet.

Mehr als 2/3 der erhaltenen Werke stellen Götterbildnisse dar, bei den übrigen handelt es sich um Porträts, zumeist um Ehrenstatuen.

Die 1. Gruppe besteht besonders aus kleinformatigen Weihgeschenken. Wenige Skulpturen sind lebens- bzw. überlebensgroß: die Kultstatuen im Epidoteion, die Statuen, die zum Dekorationsprogramm des Gebäudes K gehörten, die Athena **66**, die Aphrodite **55** und die Statue **1** aus dem Theater, wobei auch mit der Möglichkeit zu rechnen ist, daß es sich bei den beiden letzteren um Porträtstatuen gehandelt hat. Bei den kleinformatigen Weihgeschenken ist zu bemerken, daß außer den Heilgottheiten, Asklepios und seine Familie, Figuren vieler Götter in zahlreichen ikonographischen Typen erhalten sind; die Untersuchung der Denkmäler und der Weihinschriften zeigt, daß oft nur wenige Inschriften einen Gott nennen, von dem viele Figuren erhalten sind, und das Gegenteil. Die Weihender selbst sind meistens nicht bekannt, weil auf den Weihinschriften gewöhnlich nur ein Teil des Namens steht. Ausnahmen bilden der Priester Tib. Kl. Xenokles, der den Altar **140** weihte, und Ploutarchos, der Stifter der Asklepiosstatuette **21**, der Angehörige einer bedeutenden attischen Familie war. Die Priester stifteten am Anfang oder am Ende ihres einjährigen Amtes im Heiligtum ein Weihgeschenk in Form einer Skulptur oder eines Altars.

Die 2. Gruppe der Skulpturen umfaßt die zuweist lebensgroßen Porträtstatuen. Obwohl von keiner erhaltenen Statue die Basis bekannt ist, handelt es sich um Statuen, die nach den Inschriften auf den zahlreichen im Heiligtum gefundenen Basen und Exedren von der Stadt der Epidaurier gestiftet wurden. Die Geehrten waren Angehörige des Kaiserhauses, gehörten aber insbesondere zu den großen epidaurischen Familien, der Magna Gens und den Statilii. Abgesehen von dem Hadriansporträt **99**, lassen sich nur Hypothesen über die Identität anderer Statuen äußern, so z.B. daß der Togatus **118** und der Loricatus **125** die Kaiser Augustus und Hadrian darstellen. Die Togati und Loricati bilden die größere Gruppe von Porträtstatuen; sie haben eine besondere Bedeutung, weil sie Personen mit dem römischen Bürgerrecht darstellen.

Die Skulpturen bilden einen sehr wichtigen Beitrag zur Kenntnis der Geschichte des epidaurischen Heiligtums. Wenige Werke gehören in das 1. Jh. v.Chr. Es scheint, daß die Zerstörungen um 80 v.Chr. keinen Einschnitt im Leben des Asklepieions darstellten, wie die erhaltenen Statuenbasen erkennen lassen; aber abgesehen von der Athenastatue **66** handelt es sich meist um handwerkliche Statuetten. Demgegenüber weisen die wenigen Werke augusteischer Zeit eine sehr gute Qualität auf. Dieses Merkmal tritt in julisch-claudischer Zeit nicht wieder auf; es wurden viele

Porträtstatuen gefunden, aber keine kleinformatigen Weihgeschenke. Unklar im Hinblick auf die künstlerische Produktion ist die Situation in flavisch-trajanischer Zeit. Eine lange Blütezeit beginnt mit der hadrianischen Zeit. In diese Periode und in die folgende frühantoninische Zeit sind viele unterschiedliche Werke zu datieren. Besonders bemerkenswert ist jetzt die große Produktion kleinformatiger Werke, zeitgleich mit dem Beginn der attischen Sarkophagwerkstätten. Diese Produktion setzt sich in nächsten Perioden, in der mittel- und hochantoninischer Zeit, der severischen Zeit und der 1. Hälfte des 3. Jhs. n.Chr. fort, wobei die großen Statuen zahlenmäßig geringer werden. Einen Markstein der Zeit um 160 n.Chr. stellt die Bautätigkeit des Senators Antoninos im Asklepieion und im Apollon Maleatas Heiligtum dar. Einige Bauarbeiten erfolgen auch in der Zeit um 200 n.Chr., wofür es aber wenige Hinweise gibt. Die Situation ändert sich nach der Mitte des 3. Jhs. Obwohl Nachrichte über barbarische Einfälle nicht überliefert sind, haben die wirtschaftliche Krise der Zeit und die Zerstörung Athens durch die Herulen eine spürbare Verringerung der erhaltenen Skulpturen zur Folge. Die Untersuchung der Statuetten **70** und **21** hat gezeigt, daß auch im 4. Jh. n.Chr. die Weihung von kostbaren Werken möglich war. Die datierten Inschriften, die Funde aus den neuen Ausgrabungen in Apollon Maleatas Heiligtum, die literarische Überlieferung, eine bedeutende Bautätigkeit, die man nur mit der Zeit Julians verbinden kann, und wenig später die Errichtung der christlichen Basilica zeigen, daß mindestens bis zum Ende des 4. Jhs. n.Chr. und wahrscheinlich auch im 5. Jh. der Kult im Asklepieion lebendig war.

Εὐρετήριο τῶν γλυπτῶν κατὰ τόπους καὶ μουσεῖα

Ἁγία Πετρούπολη

Ermitage

- A 26. Ἑρμαϊκὴ κεφαλὴ ἀπὸ τὴν Villa Hadriana: σημ. 86.
A 385. Ἄγαλμα Ἀσκληπιοῦ: σημ. 666, 667.
A 414. Κεφαλὴ τύπου «Albani»: σημ. 672.
A 432. Ἀττικὴ σαρκοφάγος μὲ τὸν μῦθο τοῦ Ἱππολύτου: 185 καὶ σημ. 452.
A 848. Κεφαλὴ τοῦ τύπου τοῦ «Ἀπόλλωνος τοῦ Antium»: σημ. 811.
PAN. 160. Ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὸ Κέρτς: σημ. 875.
Ἀκρωτήριο ἀπὸ τὴν ἐπίστεψη ἐπιτύμβιας στήλης: σημ. 1336, 1341.

Ἁγκυρα

Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο

18912. Ἀνδρική χάλκινη κεφαλὴ ἀπὸ τὴν Καππαδοκία: σημ. 320.

Ἀδανα

Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο

3843. Ἀττικὴ σαρκοφάγος μὲ τὸ ἐπεισόδιο τοῦ Ἀχιλλέως μὲ τὸν Πρίαμο: 177 καὶ σημ. 397.

Αἶγινα

Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο

- Ψηφισματικὸ ἀνάγλυφο: σημ. 898.

Ἀθήνα

Βρετανικὴ Σχολή

- S 21. Ἑκαταῖο: σημ. 863.

Βυζαντινὸ Μουσεῖο

- BN 1561, T 19. Προτομὴ τῆς Ἰσβαρδίας: 273 ἀρ. XVIII καὶ σημ. 1206.

Α' Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων. Βιβλιοθήκη Ἀδριανοῦ

- PA 362. Κεφαλὴ γενειοφόρου ἄνδρα μὲ διπλὸ διάδημα: 272 ἀρ. III καὶ σημ. 1190.

Γ' Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων

1160. Στήλη τῆς Μέθης: σημ. 266.

- M 208. Προτομὴ τοῦ Σωκράτους: σημ. 1622.

- Ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο ἐνὸς ἱεροφάντη στὶς Ἑλευσίνιες Θεές: ἀρ. IV καὶ σημ. 1191.

- Κεφαλή γενειοφόρου άνδρα με διπλό διάδημα από την 'Ακαδημία Πλάτωνος: σημ. 1207.
Διονυσιακό Θέατρο
 'Αγάλματα Σατύρων: σημ. 171.
 'Αγάλματα Σιληνών: σημ. 1055.
 Βῆμα τοῦ Φαίδρου: 161 καὶ σημ. 274-276· 165 καὶ σημ. 314· 266 καὶ σημ. 1120· 270 καὶ σημ. 1171, 1560.
 Θρόνος τοῦ ἱερέα τῶν Χαρίτων καὶ τῆς 'Αρτέμιδος 'Επιπυργιδίας: σημ. 861.
 Βάση χάλκινου ἀνδριάντα τοῦ 'Αδριανοῦ IG III² 3286: σημ. 1348.
'Εθνικὸ 'Αρχαιολογικὸ Μουσεῖο (ΕΑΜ)
 47. Κεφαλή τοῦ «'Απόλλωνος τοῦ Kassel»: 163 καὶ σημ. 295, 297.
 56. Στήλη τοῦ Δέρμυος καὶ τοῦ Κιτύλου: σημ. 1254.
 126. «Μεγάλο 'Ελευσινιακὸ ἀνάγλυφο»: σημ. 875.
 129. «'Αθηνᾶ τοῦ Βαρβακείου»: 187 καὶ σημ. 465-466, 1011.
 159-161. 'Αγαλμάτια Νικῶν ἀπὸ τὸν ναὸ τῆς 'Αρτέμιδος στὴν 'Επίδαυρο: 297 καὶ σημ. 1446, 1461.
 173. 'Ανάγλυφο καθήμενου 'Ασκληπιοῦ ἀπὸ τὴν 'Επίδαυρο: σημ. 426· 297 καὶ σημ. 1446.
 174. 'Ανάγλυφο καθήμενου 'Απόλλωνος (;) ἀπὸ τὴν 'Επίδαυρο: 300 καὶ σημ. 1480.
 181. Κεφαλή τοῦ «Εὐβουλέως»: σημ. 670.
 183. Κεφαλή ἀγάλματος 'Απόλλωνος ἀπὸ τὸ Λαύριο: 231 καὶ σημ. 802.
 186. Κεφαλή 'Υγείας ἀπὸ τὴ Ν κλιτὸ τῆς 'Ακρόπολης: σημ. 703.
 200-202. Μορφὲς ἀπὸ τὸ ἀέτωμα τοῦ ναοῦ F τῆς 'Ελευσίνας: 161 καὶ σημ. 273, 1100, 1115.
 215-217. «Βάση τῆς Μαντίνας»: σημ. 1248.
 223. 'Αγαλμάτιο 'Απόλλωνος ἀπὸ τὴ Σπάρτη: σημ. 297, 791.
 227. Κορμὸς ἀγάλματος 'Αφροδίτης «τῆς Arles»: 240 ἀρ. I καὶ σημ. 911.
 233. «Νίκη τοῦ Εὐβουλίδου»: 136 καὶ σημ. 57.
 234. Κεφαλή τῆς «'Αθηνᾶς τοῦ Εὐβουλίδου»: σημ. 1017.
 235. Ποσειδῶν τῆς Μήλου: σημ. 355.
 242. Κεφαλή ἀνδρα: σημ. 177.
 243. 'Αγαλμα τοῦ «'Ερμοῦ τῆς Τροιζήνας»: 256 καὶ σημ. 1045.
 244. 'Αγαλμα τοῦ «νέου τῆς 'Ερέτριας»: 279 καὶ σημ. 1265-1266.
 252. 'Αγαλμάτιο Πανός: σημ. 298.
 258. 'Αγαλμα 'Ασκληπιοῦ ἀπὸ τὸν Πειραιά: 215 καὶ σημ. 647.
 265. 'Αγαλμάτιο 'Ασκληπιοῦ ἀπὸ τὴν 'Επίδαυρο: σημ. 649, 657.
 266. 'Αγαλμάτιο 'Ασκληπιοῦ ἀπὸ τὴν 'Επίδαυρο: σημ. 645, 649, 657.
 267. 'Αγαλμάτιο 'Ασκληπιοῦ ἀπὸ τὴν 'Επίδαυρο: σημ. 649, 657.
 268. 'Αγαλμάτιο 'Ασκληπιοῦ ἀπὸ τὴν 'Επίδαυρο: σημ. 649.
 293. Μικρὰ θραύσματα ἄκρων χειρῶν ἀπὸ τὴν 'Επίδαυρο: σημ. 1094.
 300. Κεφαλή ἀνδρα με διπλὸ στρόφιον: σημ. 1193.
 304+309+310. Σύμπλεγμα 'Ασκληπιδῶν καὶ ἀναθετῶν ἀπὸ τὴν 'Επίδαυρο: σημ. 741.
 313 (+ Μουσεῖο Ραμνοῦντος 218). 'Ερμαϊκὸ ἄγαλμα ἀπὸ τὸν Ραμνούντα: 255 καὶ σημ. 1027-1028, 1034-1036.
 314. 'Ερμαϊκὸ ἄγαλμα ἀπὸ τὸν Ραμνούντα: 256 καὶ σημ. 1040.
 315 (+ Μουσεῖο Ραμνοῦντος 452). 'Ερμαϊκὸ ἄγαλμα ἀπὸ τὸν Ραμνούντα: 256 καὶ σημ. 1040.
 316. 'Ερμαϊκὸ ἄγαλμα ἀπὸ τὸν Ραμνούντα: 256 καὶ σημ. 1040.
 337. Κεφαλή τοῦ Κορμόδου: σημ. 324.
 341. Κεφαλή νέου: σημ. 321.

344. Κεφαλή έφήβου: σημ. 529.
 345. Κεφαλή Δομιτιανού: σημ. 192.
 349. Κεφαλή γενειοφόρου άνδρα με διπλό διάδημα: 273 άρ. XII καί σημ. 1200.
 350. Κεφαλή Λούκιου Βέρου: σημ. 326· 169 καί σημ. 337.
 356. Κεφαλή γενειοφόρου άνδρα με διπλό διάδημα: 273 άρ. VIII καί σημ. 1196.
 357. Κεφαλή Πλωτίνας από την Κρήτη: σημ. 192.
 399. Κεφαλή έφήβου: σημ. 529.
 360. Κεφαλή «φιλοσόφου» από τους Δελφούς: 195 άρ. VIII καί σημ. 517· 275 καί σημ. 1225.
 371. Κεφαλή 'Αδριανού από τη Σπάρτη: σημ. 227.
 372. Κεφαλή νέου: σημ. 177.
 388. Κεφαλή κοσμητή: σημ. 309, 421· 181 καί σημ. 425· 290 καί σημ. 1379.
 390. Κεφαλή κοσμητή: σημ. 309.
 391. Κεφαλή έφήβου κοσμητή: 290 καί σημ. 1379.
 395. Κεφαλή κοσμητή: σημ. 309.
 402. Κεφαλή κοσμητή: σημ. 309.
 408. Κεφαλή κοσμητή: σημ. 325, 423.
 409. Κεφαλή κοσμητή: σημ. 309.
 415. Κεφαλή κοσμητή: σημ. 423.
 420. Προτομή νέου: σημ. 238.
 423. Προτομή τηβεννοφόρου: σημ. 536.
 427. Προτομή φιλοσόφου: σημ. 300.
 432. Έρμαϊκή στήλη με κεφαλή γενειοφόρου άνδρα με διπλό διάδημα: 273 άρ. XIII καί σημ. 1201, 1380.
 433. Έρμαϊκή στήλη με κεφαλή νέου άνδρα με διπλό διάδημα: 273 άρ. VI καί σημ. 1195.
 435. Κεφαλή άνδρα: σημ. 192.
 456. Κεφαλή κόρης: σημ. 196.
 459. Παιδική κεφαλή με στρόφιον: σημ. 1184.
 462. Κεφαλή κόρης με διπλό διάδημα: σημ. 196· 272 άρ. I καί σημ. 1188.
 499. Κεφαλή Σαβίνας: σημ. 272.
 504. Κεφαλή άνδρα: σημ. 421.
 506. Κεφαλή γενειοφόρου άνδρα με διπλό διάδημα: 273 άρ. XI καί σημ. 1199.
 518. Κεφαλή 'Αντινίου: σημ. 237.
 572. Κεφαλή Μάρκου Αύρηλίου: σημ. 324· 169 καί σημ. 336.
 581 (+Musée Rodin 121). Κεφαλή «φιλοσόφου»: 195 άρ. V καί σημ. 512, 514.
 587. Κεφαλή «φιλοσόφου»: 195 άρ. III καί σημ. 510, 1224.
 598. Κεφαλή νέου: σημ. 311.
 667+683. Άγαλματιο Πανός: σημ. 428· 260 άρ. II καί σημ. 1079.
 635. Κεφαλή άνδρα: σημ. 421.
 689. Άγαλμα 'Αντινίου από τη Μαντίνεια: σημ. 237.
 701. Άγαλμα Υγείας τύπου «Hore»: σημ. 699.
 707. Άγαλμα Μικρής 'Ηρακλειώτισσας από τη Θήρα: 172 καί σημ. 368.
 708. Άγαλμα γυναίκας από τη Θήρα: σημ. 284.
 737. Έπιτάφιο μνημείο του Προκλέους: σημ. 1312α.
 742. Στήλη του Άγαθοκλέους από τις Θεσπές: σημ. 772.
 834. Στήλη με μορφή θωρακοφόρου από την Έλευσίνα: σημ. 1312ε.
 1150-1152. Διονυσιακή σαρκοφάγος από την Πάτρα: σημ. 1391.
 1176. Σαρκοφάγος με τον μύθο του Πέλοπος: σημ. 460, 474· 198 καί σημ. 544.

1186. Σαρκοφάγος με τὸν μύθο τοῦ Μελεάγρου: σημ. 537.
 1187. Σαρκοφάγος με μορφές Ἑρώτων: σημ. 305.
 1193. Στήλη τῆς Ἀλεξάνδρας: σημ. 203· 159 καὶ σημ. 261· 161 καὶ σημ. 278.
 1207. Στήλη τοῦ Αὐρηλίου Εὐτυχοῦς: σημ. 551.
 1225. Στήλη παιδικῆς μορφῆς: σημ. 770.
 1233. Στήλη τοῦ Μουσαίου: σημ. 289.
 1309. Στήλη παιδικῆς μορφῆς: σημ. 770.
 1308. Στήλη τοῦ Ἐπιγόνου καὶ τῆς Ἑλάτης: σημ. 266, 289.
 1332. Ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο στὸν Ἀσκληπιὸ καὶ τὶς Ἑλευσίνιες θεές: σημ. 1098.
 1334. Ἀσκληπιακὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Ἀθήνας: σημ. 644, 738.
 1341. Ἀσκληπιακὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Ἀθήνας: σημ. 644.
 1345. Ἀσκληπιακὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Ἀθήνας: σημ. 644.
 1352. Ἀσκληπιακὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Ἀθήνας: σημ. 741, 749, 751.
 1354. Ἀσκληπιακὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Ἀθήνας: σημ. 714.
 1361. Ἀσκληπιακὸ ἀνάγλυφο: σημ. 758.
 1362. Ἀσκληπιακὸ ἀνάγλυφο: σημ. 765.
 1364. Ἀσκληπιακὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Ἀθήνας: σημ. 766.
 1370. Ἀσκληπιακὸ ἀνάγλυφο: σημ. 762.
 1372. Ἀσκληπιακὸ ἀνάγλυφο: σημ. 759.
 1384. Ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὸν Ραμνούντα: σημ. 1098.
 1387. Ἀσκληπιακὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὴν Κύθνο: σημ. 751, 759.
 1392. Ἀσκληπιακὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὴν Ἐπίδαυρο: σημ. 714.
 1395. Ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὸν Ὠρωπό: σημ. 1098.
 1396. Ψηφισματικὸ ἀνάγλυφο: σημ. 645.
 1402. Ἀσκληπιακὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὴ Λουκοῦ: σημ. 759· 229 καὶ σημ. 776· 271 καὶ σημ. 1172.
 1407. Ἀσκληπιακὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὸν Πειραιά: σημ. 637.
 1408. Ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὴν Ἀθήνα ἢ τὸν Πειραιά: σημ. 1098.
 1425. Βωμὸς με ἀνάγλυφες μορφές ἀπὸ τὴν Ἐπίδαυρο: 299, σημ. 1425.
 1426. Ἀσκληπιακὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὴν Ἐπίδαυρο: σημ. 757, 765· 264 καὶ σημ. 1108.
 1429. Ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὸν Πειραιά: σημ. 1098.
 1432. Ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο τῆς Δήμητρας: σημ. 1098.
 1443. Ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο στὸν Πάνα καὶ τὶς Νύμφες: σημ. 1074 ἀρ. II.
 1447. Ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο στὸν Πάνα καὶ τὶς Νύμφες: σημ. 1074 ἀρ. IV.
 1448. Ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο στὸν Πάνα καὶ τὶς Νύμφες: σημ. 1041, 1074 ἀρ. IX.
 1449. Ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο στὸν Πάνα καὶ τὶς Νύμφες: σημ. 1074 ἀρ. VII.
 1465. Ἐφηβικὴ στήλη: σημ. 774.
 1468. Ἐφηβικὴ στήλη: σημ. 774, 963.
 1469. Ἐφηβικὴ στήλη: σημ. 774.
 1484. Ἐφηβικὴ στήλη: σημ. 774.
 1497. Σαρκοφάγος με ἀνδρική μορφή στὸ κάλυμμα: σημ. 309.
 1533. Ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο στὸν Ἡρακλῆ καὶ στὶς Μοῦσες: 199 καὶ σημ. 549.
 1612. Κορμὸς ἀγάλματος τοῦ «Ἀπόλλωνος τοῦ Kassel»: 163 καὶ σημ. 294-295, 297.
 1617. Ἀγαλμα Ἰσίδος: σημ. 180, 1135.
 1638. Ἀγαλμάτιο Ἀρτέμιδος Ἐφεσίας: σημ. 482, 843.
 1644. Κορμὸς θωρακοφόρου ἀπὸ τὰ Μέγαρα: σημ. 1322.
 1656. Ἀγαλμα τοῦ λεγόμενου «Σαρδανάπαλου»: σημ. 1335.
 1657. Ἀγαλμα ἱματιοφόρου: σημ. 105.

1636. Στήλη ἐνδὸς ἐννενηντάχρονου ἄνδρα: σημ. 1624.
 1622. Στήλη ἐνδὸς αὐτοστεφανοῦμένου νέου: σημ. 1624.
 1667. Κορμὸς θωρακοφόρου: 284 ἀρ. VI καὶ σημ. 1321· 315 καὶ σημ. 1625 πίν. 143-145.
 1693. Ἑρμαϊκὴ στήλη ἀπὸ τὸ Παναθηναϊκὸ Στάδιο: σημ. 86.
 1746, 1747. Ταυροβολικοὶ βωμοὶ ἀπὸ τὸ Χαλάνδρι: 199 καὶ σημ. 552, 597.
 1759. Ἀγαλμα ἴσως τοῦ Κλαυδίου ἀπὸ τὰ Μέγαρα: σημ. 150.
 1764. Κεφαλὴ ἄνδρα: σημ. 423.
 1828. Ἀγαλμα τοῦ λεγόμενου «Ψευδοαθλητῆ» ἀπὸ τῆ Δήλο: σημ. 45, 59.
 1841. Ἀσκληπιακὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη: σημ. 757.
 1966. Ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο στὸν Πάνα, τὸν Ἀπόλλωνα, τὸν Ἑρμῆ καὶ τὶς Νύμφες: σημ. 1271.
 2007. Ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο στὸν Πάνα καὶ τὶς Νύμφες: σημ. 1041, 1074 ἀρ. VIII.
 2008. Ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο στὶς Νύμφες: σημ. 1041.
 2009. Ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο στὸν Πάνα καὶ τὶς Νύμφες: σημ. 1074 ἀρ. V.
 2014. Στήλη ἄνδρα χλαμυδοφόρου καὶ γυναίκας στὸν τύπο τῆς Μικρῆς Ἡρακλειώτισσας: σημ. 539.
 2313. Κεφαλὴ γυναίκας: σημ. 192.
 2338. Κεφαλὴ ἀγαλματίου ἀπὸ τὸν Ραμνούντα: 211 καὶ σημ. 624.
 2399. Ἀσκληπιακὸ ἀνάγλυφο: σημ. 764.
 2418. Ἀσκληπιακὸ ἀνάγλυφο: σημ. 759.
 2431. Θραῦσμα ἀσκληπιακοῦ ἀναγλύφου: σημ. 762.
 2435. Ἀσκληπιακὸ ἀνάγλυφο: σημ. 759, 764.
 2444. Ἀσκληπιακὸ ἀνάγλυφο: σημ. 759.
 2449. Θραῦσμα ἀσκληπιακοῦ ἀναγλύφου: σημ. 738.
 2459. Θραῦσμα ἀσκληπιακοῦ ἀναγλύφου: σημ. 757.
 2501 + Μουσεῖο Ἀκροπόλεως 2584 + ΕΑΜ 2935. Θραύσματα ἀσκληπιακοῦ ἀναγλύφου: σημ. 607, 762.
 2578. Στήλη τοῦ Στεφάνου ἀπὸ τὴν Τανάγρα: σημ. 772.
 2626. Ἑκαταῖο ἀπὸ τὸ Ἄργος: σημ. 866.
 2661. Κεφαλὴ νέου, ἴσως τοῦ Δρούσου τοῦ Νεώτερου: σημ. 380.
 2715. Ἀγαλμα ἵππεά ἀπὸ τὴν Μῆλο: σημ. 44.
 2756. Ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο τῆς Ξενοκράτειας: σημ. 862.
 2764. Ἀγαλμάτιο Ἀθηνᾶς: σημ. 383.
 2831. «Tabula ansata» ἀπὸ τὴν Ἐπίδαυρο: σημ. 1405.
 2873. Τραπεζοφόρο ἀπὸ τὴν Μεθώνη: σημ. 303, 1390.
 2883. Ἡμίεργο ἀγαλμάτιο τοῦ «Ἑρμοῦ τῆς Τροιζήνας»: σημ. 1045.
 2936. Ψηφισματικὸ ἀνάγλυφο: σημ. 661.
 3058. Κεφαλὴ ἀπὸ τὰ ἀνάγλυφα τοῦ Βήματος τοῦ Φαίδρου: σημ. 274.
 3085. Κεφαλὴ ἄνδρα: σημ. 177, 311.
 3086. Κεφαλὴ νέου: σημ. 177.
 3251. Κεφαλὴ νέου ἀπὸ τὴν Κόρινθο: σημ. 324.
 3302. Κεφαλὴ παιδιοῦ: σημ. 177.
 3410. Μορφὴ ἀπὸ τὸ Α ἀέτωμα τοῦ ναοῦ τοῦ Σουνίου: σημ. 1115.
 3411. Κεφαλὴ «φιλοσόφου»: 195 ἀρ. IV καὶ σημ. 511, 1224.
 3494. Τραπεζοφόρο μὲ Διόνυσο καὶ Σάτυρο: σημ. 499, 555, 586.
 3528. Ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τῆ Δ κλιτὸ τῆς Ἀκρόπολης: σημ. 738.
 3554. Κεφαλὴ Ἀγριππίνας τῆς Πρεσβύτερης: σημ. 114· 289 καὶ σημ. 148.
 3558. Κεφαλὴ νέου: σημ. 238.

3622. "Αγαλμα Μεγάλης Ἡρακλειώτισσας: σημ. 90, 196.
 3630. "Αγαλμα γυναίκας, παραλλαγή τῆς «Ἀγαθῆς Τύχης»: σημ. 710.
 3665. Κεφαλὴ νέου, ἴσως τοῦ Γάιου Καίσαρα: σημ. 380.
 3668. Στήλη μὲ τὴ μορφὴ θωρακοφόρου: σημ. 1312δ.
 3727. Ἀρχαϊστικὸ ἀνάγλυφο τοῦ Διονύσου ἀπὸ τὸ Χαλάνδρι: σημ. 1423.
 3740. Κεφαλὴ τοῦ Λούκιου Βέρου: σημ. 326· 169 καὶ σημ. 337.
 3788. "Αγαλμα γυναίκας, παραλλαγή τῆς «Ἀγαθῆς Τύχης»: 137 καὶ σημ. 68, 710.
 3989. Ἀγαλμάτιο Δῆμητρας ἀπὸ τὴν Ἀγορά: σημ. 1100, 1112.
 4008. Σαρκοφάγος μὲ παραστάσεις Ἑρώτων: σημ. 435.
 4019. Ἀγαλμα σὲ τύπο Ἀρτέμιδος ἀπὸ τὸ Αἰτωλικό: 171 καὶ σημ. 359, 831.
 4466. Ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο στὸν Πάνα καὶ τὶς Νύμφες: σημ. 1074 ἀρ. I.
 4487. Στήλη τοῦ Ἀριστίωνος: σημ. 773.
 4536. Προτομὴ Φαυστίνας τῆς Νεώτερης: σημ. 346.
 4546. Ἀγαλμάτιο Σαράπιδος ἀπὸ τὴν Ἀμοργό: σημ. 924.
 4762. Ἀγαλμάτιο Κόρης ἢ Ἀφροδίτης: σημ. 1237.
 4776. "Αγαλμα χλαμυδοφόρου, ἴσως τοῦ Ἀπόλλωνος: σημ. 819.
 4811. Κεφαλὴ Πολυδευκίωνος: σημ. 285.
 4864. Κορμὸς θωρακοφόρου ἀπὸ τὸν Ἅγιο Δημήτριον (Μπραχάμι): σημ. 1312γ.
 4906. Κεφαλὴ Φαυστίνας τῆς Πρεσβύτερης: σημ. 298.
 5129. Ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο στὸν Ἑρμῇ, τὸν Πάνα καὶ τὶς Νύμφες: σημ. 1074 ἀρ. VI.
 5259. Κεφαλὴ γυναίκας: σημ. 192.
 5727. Τραπεζοφόρος: σημ. 303, 1390.
 6637. Κεφαλὴ γενειοφόρου ἄνδρα μὲ διπλὸ διάδημα: σημ. 325· 273 ἀρ. IX καὶ σημ. 1197.
 6642. Κεφαλὴ τοῦ Ἀδριανοῦ: 155 ἀρ. III καὶ σημ. 227, 228.
 6669. Ἀγαλμάτιο Ἀσκληπιοῦ ἀπὸ τὴ Μεγαρίδα: σημ. 622, 625.
 Ἀπ. 237 + Μουσεῖο Ἀρχαίας Ἀγορᾶς S 2393. Θραύσματα στήλης μὲ ἰσιακὴ μορφή: σημ. 316.
 A 1393. Βοιωτικὸς κἀνθαρος: σημ. 631.
 X 15234. Χάλκινο ἀγαλμάτιο Ἀπόλλωνος ἀπὸ τὴν Πάτρα: 231 καὶ σημ. 801.
 Ἀναθηματικὰ ἀνάγλυφα μελῶν τοῦ σώματος: σημ. 1406.
 Δακτυλιόλιθος ἀπὸ τὸ Αἰτωλικό: σημ. 948.
- Ἐπιγραφικὸ Μουσεῖο (ΕΜ)*
 2958. Ψηφισματικὸ ἀνάγλυφο: σημ. 644, 654.
 10556. Διάταγμα Κωνσταντίου Χλωροῦ καὶ Γαλερίου Μαξιμιανοῦ IG II/III² 1121: σημ. 597.
- Ἄλλοτε σὲ Ἰδιωτικὲς Συλλογές (:)*
 Θραῦσμα ἀγαλματίου Ἐφεσίας Ἀρτέμιδος: σημ. 843.
 Ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο στὸν Ἀγαθὸ Δαίμονα: 268 καὶ σημ. 1144.
- Μουσεῖο Ἀκροπόλεως*
 942, 942α, 6635. Θραύσματα ἐλίας: 250 καὶ σημ. 984.
 972. Πλάκα τοῦ θωρακείου τοῦ πύργου τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης: σημ. 1116.
 973. Πλάκα τοῦ θωρακείου τοῦ πύργου τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης («σανδαλιζομένη»): σημ. 1242.
 1077. Μορφὴ τῆς ζωφόρου τοῦ Ἑρεχθείου: σημ. 1116.
 1345. Ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο στὸν Πάνα καὶ τὶς Νύμφες: σημ. 1075.
 1366. Μαρμάρινος θρόνος ἀπὸ τὸν Παρθενώνα: 285 καὶ σημ. 1328-1329.
 4063 + 2307 + ΕΜ 7386. Ψηφισματικὸ ἀνάγλυφο: σημ. 980.
 7079. Ἀγαλμάτιο Ἀσκληπιοῦ: σημ. 615.

Μορφές U καὶ U* τοῦ Δ αετώματος τοῦ Παρθενῶνος: σημ. 1115.

Θραῦσμα ἀγαλματίου Ἐφεσίας Ἀρτέμιδος (χαμένο): 235 καὶ σημ. 842.

Μουσεῖο Ἀρχαίας Ἀγορᾶς

I 5485. Βάση ἐρμαϊκῆς στήλης, ἀνάθημα τοῦ Ἀππίου Σωφροῦ: σημ. 1375.

I 7154. Ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο τοῦ Νεοπολέμου: σημ. 1041.

P 14982. Ἐρυθρόμορφο ὄστρακο: σημ. 1366.

P 10004. Πλαστικὸ ἀγγεῖο σχήματος κεφαλῆς ἀγοριοῦ: σημ. 532.

S 65. Κορμὸς Κόρης ἀπὸ σύμπλεγμα μὲ τὴν Δήμητρα: σημ. 1101.

S 289. Καθιστὴ αετωματικὴ (:) μορφή: σημ. 1115.

S 333. Κεφαλὴ ἱερέα μὲ στρόφιον: σημ. 1210.

S 356. Κεφαλὴ νέου: σημ. 112.

S 362. Ἡμίεργη εἰκονιστικὴ κεφαλὴ: σημ. 1622.

S 387. Προτομὴ ἄνδρα: σημ. 309, 1380.

S 435. Κεφαλὴ ἄνδρα: σημ. 309.

S 437. Θραῦσμα στήλης μὲ ἰσιακὴ μορφή: σημ. 204, 316.

S 455. Θραῦσμα ἐπιτύμβιου ἀναγλύφου: 153 καὶ σημ. 203.

S 526. Κεφαλὴ γενειοφόρου ἄνδρα μὲ διπλὸ διάδημα: σημ. 1207.

S 580. Κεφαλὴ ἄνδρα: σημ. 309, 528.

S 621. Θραῦσμα ἀναγλύφου: σημ. 644.

S 659. Κεφαλὴ γενειοφόρου ἄνδρα μὲ διπλὸ διάδημα (χαμένη): 195 ἀρ. II καὶ σημ. 509· 273 ἀρ. XVI καὶ σημ. 1204.

S 657. Κορμὸς τηβεννοφόρου: σημ. 536.

S 937. Ἀγαλματίδιο Ἀφροδίτης «Λούβρου/Νεάπολης»: 178 καὶ σημ. 406.

S 1125. Ἀγαλμάτιο Πανός: 261 ἀρ. VI καὶ σημ. 1082.

S 1145. Ἐκαταῖο: 137 καὶ σημ. 69.

S 1170. Πώρινο πρότυπο γλύπτη: σημ. 1622.

S 1174. Ἀγαλμάτιο Διονύσου: σημ. 1622.

S 1209 + 1794. Διπλὴ ἐρμαϊκὴ στήλη: 255 καὶ σημ. 1030.

S 1237. Κεφαλὴ γυναίκας: σημ. 308.

S 1312. Κεφαλὴ ἄνδρα: σημ. 309.

S 1345. Θραῦσμα ἀγάλματος «Δομίτιας τῆς Ὀλυμπίας»: σημ. 1249.

S 1354. Ἀγαλμα ἱματιοφόρου: 185 καὶ σημ. 454.

S 1406. Κεφαλὴ ἐφήβου: σημ. 529.

S 1467. Σύμπλεγμα Δήμητρας καὶ Κόρης: σημ. 1100.

S 1987. Θραῦσμα ἀναγλύφου μὲ ἰσιακὴ μορφή: σημ. 592.

S 2050. Θραῦσμα ἀναγλύφου: σημ. 644.

S 2058. Ἀγαλμάτιο Ἀπόλλωνος: σημ. 780.

S 2154. Ἀγαλμα τοῦ Ἀπόλλωνος τοῦ Εὐφράνορος: σημ. 54, 980.

S 2280. Θραῦσμα στήλης μὲ ἰσιακὴ μορφή: σημ. 461.

S 2393 (+ ΕΑΜ Απ. 237). Θραύσματα στήλης μὲ ἰσιακὴ μορφή: σημ. 316.

S 2435. Προτομὴ γυναίκας μὲ διπλὸ διάδημα: 272 ἀρ. V καὶ σημ. 1192.

S 2551. Θραῦσμα ἐπιτύμβιου ἀναγλύφου: 153 καὶ σημ. 203.

S 2771. Θραῦσμα ἀναγλύφου μὲ ἰσιακὴ μορφή: σημ. 592.

BI 236. Ἐλεφάντινο ἀγαλμάτιο τοῦ «Ἀπόλλωνος Λυκείου»: σημ. 401· 231 καὶ σημ. 800.

Κεφαλὲς τοῦ τύπου τοῦ «Ἑρμοῦ Προπυλαίου»: σημ. 85.

Γλυπτὰ ἀπὸ ἐργαστήριον στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Πανταίνου: σημ. 1622.

Μουσεῖο Κανελλοπούλου

1592. Κεφαλὴ ἀγοριοῦ: σημ. 740.

1595. Ἀγαλματίδιο Ἀφροδίτης «Λούβρου/Νεάπολης»: 178 καὶ σημ. 406· 238 καὶ σημ. 885.

Μουσεῖο Κεραμικοῦ

P 1. Ἑρμαϊκὴ κεφαλὴ: σημ. 87.

P 2. Κεφαλὴ ἄνδρα μὲ δύο στρόφια: σημ. 1210.

P 56. Ἀγαλματίδιο Ἀφροδίτης «Λούβρου/Νεάπολης»: 178 καὶ σημ. 406.

P 190. Ἐπιτύμβιος κιονίσκος μὲ ἀνάγλυφες μορφές: 199 καὶ σημ. 550.

P 194. Στήλη τοῦ Διοδότου: 140 καὶ σημ. 92.

P 238. Θραῦσμα στήλης μὲ ἰσιακὴ μορφή: σημ. 461.

P 300. Ἀνάγλυφὴ ἐπιτύμβια στήλη: σημ. 70.

Ἀγαλμάτιο Ἀσκληποῦ μὲ τὸν Τελεσφόρο: σημ. 1528.

Μνημεῖο Φιλοπάππου

Ἀνάγλυφα: 155 καὶ σημ. 214.

Νότια κλιτὸς Ἀκρόπολης

Κίονας σχήματος κορμοῦ δένδρου: σημ. 1154.

Παναθηναϊκὸ Στάδιο

Ἑρμαϊκὴ στήλη: σημ. 86.

Ἀκράγας

Καθεδρικὸς Ναὸς

Ἀττικὴ σαρκοφάγος μὲ τὸν μῦθο τοῦ Ἱππολύτου: 185 καὶ σημ. 451· 191 καὶ σημ. 491.

Ἀκυληία

Museo Archeologico

2. Ἀγαλμα τοῦ Αὐγούστου τηβεννοφόρου: σημ. 123, 1299.

198. Ἀγαλμα τοῦ Καλιγούλα/Κλαυδίου μὲ χλαμύδα: σημ. 124, 1275.

336. Ἀγαλμάτιο «Ἀσπασίας/Εὐρώπης»: σημ. 208, 1162.

Ἀλεξάνδρεια

Ἑλληνορωμαϊκὸ Μουσεῖο

25783. Ἀγαλμα Ἰσιδος: σημ. 1135.

Ἀλικαρνασσὸς / Bodrum

Ἀγαλμα ἱματιοφόρου: σημ. 1267.

Ἀμβουῦργο

Museum für Kunst und Gewerbe

1962. 139. Προτομὴ Ἀπόλλωνος: 218 καὶ σημ. 674.

Συλλογὴ Schwarzkopf

Ἀγαλμάτιο Ἀφροδίτης: σημ. 73.

Ἀμμόχωστος

Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο (;)

Θραῦσμα ἀγαλματίου Ὑγείας: 223 καὶ σημ. 726, 727.

Ἀμφίπολη

Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο

Ἑρμαϊκὴ στήλη: σημ. 1185.

Ἄνδρος

Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο

8. Κορμὸς ἀγαλματίου Ἀρτέμιδος «Rospigliosi»: σημ. 833.

9. Ἐνθετο τμήμα γυναικείου ἀγάλματος: σημ. 926.

21. Τραπεζοφόρο μὲ μορφὴ δελφινιοῦ: σημ. 1394.

Ἀπολλωνία (Ἀλβανία)

Γυναικεῖο ἄγαλμα: σημ. 1249.

Ἄργος

Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο

6. Ἄγαλμα Μούσας: 189 καὶ σημ. 477.
 702. Ἄγαλμα Ἀσκληποῦ τύπου «Giustini»: 186 καὶ σημ. 457.
 Ἄγαλμα Ὑγείας «Zara»: σημ. 718.
 Ἄγαλμα Ὑγείας σὲ παραλλαγή τοῦ τύπου «Zara»: σημ. 719.
 Ἄγαλμα τῆς λεγόμενης «Κορίννας»: σημ. 196.
 Ἄγαλμα Μούσας: 189 καὶ σημ. 477.
 Ἄγαλμάτιο ἐνθρονῆς γυναικείας μορφῆς: σημ. 1118.
 Ἄγαλμα ἱματιοφόρου: σημ. 367.
 Κορμὸς ἀγάλματος «Ἀσπασίας/Εὐρώπης»: σημ. 207 ἀρ. ΙΧ· σημ. 1164.
 Ἀττικὸ τραπεζοφόρο: σημ. 303.

Ἀττάλεια

Μουσεῖο

- Θραῦσμα ἀττικῆς διονυσιακῆς σαρκοφάγου: σημ. 1055.

Ἀφροδισιὰς / Geyre

Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο

- Ἄγαλμα τοῦ Δομετείνου Διογένους: 172 καὶ σημ. 365.
 Ἄγαλμα τῆς Κλαυδίας Ἀντωνίας Τατιανῆς: 172 καὶ σημ. 365.
 Ἀνάγλυφο τοῦ Ζώιλου: σημ. 910, 1273· 281 καὶ σημ. 1294.
 Ἡμίεργα ἀγαλμάτια τοῦ Ἀσκληποῦ καὶ τῆς Ἀρτέμιδος: σημ. 1622.
 Δεῖγματα δουλειᾶς μαθητευόμενων γλυπτῶν: σημ. 1622.

Avignon

Musée Calvet

- E 40. Τραπεζοφόρο μὲ Ἡρακλῆ: σημ. 1390.

Baia

- Ἀγάλματα Διονύσου: 149 καὶ σημ. 179.
 Ἄγαλμα τῆς Antonia Minor: σημ. 136, 1177.

Βασιλεία

Antikenmuseum

- BS 1906/116. Χάλκινο ἀγαλμάτιο, μετάπλαση τοῦ «Ἀπόλλωνος τοῦ Kassel»: σημ. 791.
 Ἀγαλμάτιο Ἀρτέμιδος Ἐφεσίας: σημ. 482.

Ἐμπόριο

- Ἀγαλμάτιο Ἀσκληποῦ: σημ. 615.

Βελιγράδι

Ἐθνικὸ Μουσεῖο

666. Κάτω τμήμα ἀγάλματος, ἴσως τῆς Ὑγείας: σημ. 988, 990.

Βενετία

Museo Archeologico

10. Ἄγαλμα τηβεννοφόρου: σημ. 1289.
 13. Βάση λυχνοστάτη: σημ. 83.
 27. Κεφαλὴ «Ἀπόλλωνος τοῦ Antium»: σημ. 809, 810.
 97. Κεφαλὴ «Ἀπόλλωνος τοῦ Antium»: σημ. 811.
 101. Ἄγαλμα Ἀπόλλωνος «Λυκείου»: 231 καὶ σημ. 808.
 106. «Κόρη Grimani»: 276 καὶ σημ. 1236.
 134. Κεφαλὴ πιθανότατα Ἀπόλλωνος: σημ. 676.
 154. Ἀττικὴ σαρκοφάγος μὲ παράσταση τῆς μάχης ἐπὶ νανοί: σημ. 391.

262. Ἀγαλμάτιο «Ἀσπασίας/Εὐρώπης»: σημ. 208 ἀρ. ΙΙΙ.
(ἄλλοτε στὴ Βενετία) Ρωμαϊκὴ διονυσιακὴ σαρκοφάγος: σημ. 1055.

Palazzo Ducale

Γυναικεῖο ἄγαλμα: σημ. 1249.

Benevento

Ἀγαλμα τῆς Πλωτίνας: σημ. 191.

Ἀνάγλυφα τοῦ Τόξου τοῦ Τραϊανοῦ: σημ. 199, 248, 1275.

Bergamo

Museo

2371. Ἀγαλμα τηβεννοφόρου: σημ. 103 ἀρ. Ι.

Βέροια

Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο

409. Προτομὴ τοῦ Ὀλγάνου: 169 καὶ σημ. 342.

Βερολίνο

Staatliche Museen

Ägyptisches Museum 19655. Χάλκινο ἀγαλμάτιο Ἰσιδος: σημ. 1131.

F 2641. Κρατήρας τοῦ «τρόπου» τοῦ Ζωγράφου τοῦ Δίνου: σημ. 1117.

Εὐρ. ἀγγείων 4525 (1872). Ὅστρακο μὲ τὸν Διόνυσο καὶ τὴν Ἀριάδνη: 258 καὶ σημ. 1055, 1056.

K 132. Ἀγαλμα Ἀσκληπιοῦ ἀπὸ τὸ Benevento τῆς Ἰταλίας: σημ. 667.

K 216. Κεφαλὴ πιθανότατα Ἀπόλλωνος: σημ. 676.

K 253. Μαρμάρινος θρόνος: σημ. 1329 ἀρ. Ι.

Pergamonmuseum 24. Ἀγαλμα Ἀθηνᾶς ἀπὸ τὴν Πέργαμο: σημ. 982.

R 53. Κεφαλὴ τοῦ Ἀδριανοῦ ἀπὸ βασάλτη: σημ. 220.

SK 74. Ἀγαλμάτιο Ἀθηνᾶς τύπου «Ἐπιδαύρου»: 204 καὶ σημ. 591· 251 ἀρ. Ι καὶ σημ. 994.

SK 353. Ἀγαλμα Ὑγείας ἀπὸ τὸ Frascati: σημ. 720 ἀρ. ΙΙΙ.

SK 709. Ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο στὸν Πάνα καὶ τὶς Νύμφες: σημ. 1074 ἀρ. ΙΙΙ.

SK 709A. Ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο στὸν Πάνα καὶ τὶς Νύμφες: σημ. 1073.

SK 711. Ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο στὸν Πάνα καὶ τὶς Νύμφες: σημ. 738, 1074 ἀρ. Χ.

SK 1400. Γυναικεῖο ἄγαλμα ἀπὸ τὸ Μητρώον τῆς Ὀλυμπίας: σημ. 141· 148 καὶ σημ. 168· 151 καὶ σημ. 186, 250.

SK 1462. «Ölwaldrelief»: 138-139 καὶ σημ. 81.

SK 1518. Ἀγαλμα «Ἀσπασίας/Εὐρώπης»: σημ. 207 ἀρ. ΙΙ· σημ. 1165.

SK 1725. Ἀγαλμα πεπλοφόρου ἀπὸ τὴ Σάμο: σημ. 980.

1971.1. Ρωμαϊκὴ διονυσιακὴ σαρκοφάγος: σημ. 1053.

6746. Δακτυλιόλιθος μὲ παράσταση «Ἀγαθοῦ Δαίμονος»: σημ. 1145.

TC 8585. Εἰδώλιο Δήμητρας ἀπὸ τὴν Πριήνη: σημ. 875.

Ἀνάγλυφα τοῦ Βωμοῦ τῆς Ἀρτέμιδος ἀπὸ τὴ Μαγνησίᾳ ἐπὶ τοῦ Μαιάνδρου: σημ. 1367.

Ἀνάγλυφα τοῦ στηθαίου τοῦ τεμένους τῆς Ἀθηνᾶς Νικηφόρου στὴν Πέργαμο: σημ. 42.

Ἀνάγλυφα ἀπὸ τὸ Τόξο τοῦ Τραϊανοῦ στοὺς Rotuli: 154 καὶ σημ. 210.

Ἀθηνᾶ ἀπὸ τὴ Ζωφόρο τοῦ Βωμοῦ τοῦ Διὸς στὴν Πέργαμο: 249 καὶ σημ. 981, 1002.

Θωρακοφόρος ἀπὸ τὴ Ζωφόρο τοῦ Βωμοῦ τοῦ Διὸς στὴν Πέργαμο: σημ. 1307.

Βερόνα

Museo Civico

Ἀγαλμα ἱματιοφόρου: σημ. 1259.

Βηρυτὸς

Ἐθνικὸ Μουσεῖο

607. Ἀττική σαρκοφάγος με μύθους τοῦ Ἀχιλλέως ἀπὸ τὴν Τύρο: σημ. 460· 188 καὶ σημ. 467.

907. Ἀττική σαρκοφάγος με παραστάσεις Ἑρώτων: σημ. 436.

954. Ἀττική σαρκοφάγος με μύθους τοῦ Ἀχιλλέως ἀπὸ τὴν Τύρο: 177 καὶ σημ. 397.

Ἀττική σαρκοφάγος με τὸν μῦθο τοῦ Ὀρέστη: σημ. 1391.

Βιέννη

Archäologisch-Epigraphisches Seminar der Universität

412. Κεφαλή «Ἀπόλλωνος τοῦ Kassel»: σημ. 295.

Ephesosmuseum

I 813. Κορμὸς ἀγάλματος Διονύσου: σημ. 1061.

Kunsthistorisches Museum

I 171. Ρωμαϊκὴ σαρκοφάγος με παράσταση Μουσῶν: σημ. 571.

I 176. Τραπεζοφόρος: σημ. 303, 571, 1390.

I 638. Ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο στὸν Πάνα καὶ τὶς Νύμφες: σημ. 1074 ἀρ. XI.

I 831. Ἀγαλμα Μικρῆς Ἡρακλειώτισσας ἀπὸ τὴν Ἔφεσο: σημ. 215.

I 845. Βάση ἀπὸ τὴν Ἔφεσο: σημ. 84.

I 1172. Ἀγαλμάτιο Ἀσκληπιοῦ: σημ. 643.

I 1193. Ἑκαταῖο: σημ. 873.

I 1248. Ἀγαλμα Ὑγείας ἀπὸ τὴν Ἰταλία: σημ. 713.

I 1576. Βάση μνημείου τοῦ Σύλλα: σημ. 1309.

IX B600. Δακτυλιόλιθος με παράσταση Ἀφροδίτης: σημ. 927.

Bologna

Museo Civico

Βωμὸς ἀπὸ τὸ Lunì: 252 καὶ σημ. 1000.

Βοστώνη

Museum of Fine Arts

01.8191. Γυναικεῖο ἄγαλμα: σημ. 173.

97.285. Ἀγαλμα νέου με κεφαλή «Ἀπόλλωνος τοῦ Antium»: 232 καὶ σημ. 815.

Isabella Gardner Museum

Ἀττικὴ διονυσιακὴ σαρκοφάγος: 175 καὶ σημ. 389· 183 καὶ σημ. 446· 186 καὶ σημ. 455, 944, 1055.

Μαρμάρινος θρόνος: σημ. 1329 ἀρ. III.

Βουθρωτὸ

Ἀγαλμα θωρακοφόρου ἀπὸ τὸ Θέατρο (χαμένο): σημ. 817· 283 ἀρ. II καὶ σημ. 1316-1318.

Βραυρὼν

Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο

1171 (77). Ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο: σημ. 874.

Brindesi

Museo Provinciale

Κορμὸς θωρακοφόρου ἀγάλματος: σημ. 1322.

Broadlands

1. Κεφαλή «Ἀπόλλωνος τοῦ Antium»: σημ. 809, 810.

Brocklesby Park

10. Ἀσκληπιακὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὴν Ἀθήνα: σημ. 644.

Βρυξέλλες

Musée d'Art et d'Histoire

Στήλη τοῦ Ἀφθονήτου: σημ. 539.

Musées royaux de la Cinquantenaire

A 1927. Κεφαλή γενειοφόρου άνδρα: 272 άρ. II σημ. 1189.

Cagliari*Museo Archeologico*

"Αγαλμα θωρακοφόρου (Δροῦσος ὁ Νεώτερος): σημ. 43, 1310.

Cambridge*Fitzwilliam Museum*

Gr.I.1865. Καρυάτιδα από τὰ Μικρὰ Προπύλαια τῆς Ἐλευσίνας: 136 καὶ σημ. 65.

Στήλη τοῦ Τρύφωνος: σημ. 772.

Castle Howard

"Αγαλμα Διονύσου: σημ. 1060.

Κεφαλή Ἀντωνίνου Πίου: σημ. 339.

Chatsworth

Θραῦσμα ἱστορικοῦ ἀναγλύφου: σημ. 215.

Cherchel*Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο*

"Αγαλμα θωρακοφόρου: σημ. 201, 1359.

Γένουα*Palazzo Reale*

"Αγαλμα Μαινάδας στὸν τύπο τῆς «Ἀφροδίτης τῆς Ἐπιδαύρου»: 147 άρ. II καὶ σημ. 158.

238 καὶ σημ. 892· 240 καὶ σημ. 908.

Γόρτυνα

2 (χαμένο). Κορμὸς ἀγάλματος Ἀπόλλωνος: 231 καὶ σημ. 804.

16. "Αγαλμα τοῦ Καλιγούλα τηβεννοφόρου: σημ. 119, 1299.

233. "Αγαλμα Ὑγείας μετὸν Τελεσφόρο ἢ τὸν Ὑπνο: σημ. 737.

"Αγαλμα γυναίκας: σημ. 358.

Θραῦσμα ἀγάλματος τῆς «Δομίτιας τῆς Ὀλυμπίας»: σημ. 1249.

Gaeta*Museo Diocesano*

"Αγαλμα Ὑγείας: σημ. 713.

Gerone*Musée*

Πλακίδιο μετὰ παράσταση Σαβαζίου ἀπὸ τὸ Ἐμπόρειον (Ampurias) τῆς Ἰσπανίας: σημ. 1344.

Gerzensee*Συλλογὴ J. Stuker*

"Αγαλμα ἱματιοφόρου: σημ. 1259.

Grénoble

Κορμὸς θωρακοφόρου ἀγάλματος: σημ. 1322.

Guelma*Θέατρο*

"Αγαλμα Ὑγείας: σημ. 713.

Μουσεῖο

"Αγαλμα Ὑγείας: σημ. 713.

Δαμασκὸς*Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο*

4598/10448. Ἀγαλμάτιο Ὑγείας ἀπὸ τὴν Ἀπάμεια: σημ. 444, 713.

5380. Ἀγαλμάτιο «Ἀσπασίας/Εὐρώπης»: σημ. 208 άρ. V.

Δανία

Ίδιωτική Συλλογή

Ἀττική σαρκοφάγος με παράσταση Ἑρώτων ἀπὸ τὴ Ρώμη: σημ. 403.

Δελφοὶ

Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο

4040. Κεφαλὴ «φιλοσόφου»: 195 ἀρ. ΙΧ καὶ σημ. 518· 275 καὶ σημ. 1225.

11424. Ἀγαλμάτιο γενειοφόρου ἀπὸ τὸ Κάλλιον: σημ. 1145.

Ζωφόρος τοῦ μνημείου τοῦ Αἰμιλίου Παύλου: σημ. 1307.

Δῆλος

Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο

A 360. Ἀγαλμα Ἀρτέμιδος: 287 καὶ σημ. 1358.

A 1190 + 2003. Γυναικεῖο ἀγαλμάτιο: σημ. 402.

A 1790. Ἀγαλμάτιο με ταινιωτὴ πλίνθο: σημ. 78.

A 2229. Κορμὸς ἀγάλματος ἵππείας: σημ. 44.

A 3181. Ἀνάγλυφη παράσταση βασιλείου: σημ. 1131.

A 3195. Ἀνάγλυφο με τὸν Ἀγαθοδαίμονα: σημ. 1145.

A 4118. Ἑρμαϊκὴ στήλη: σημ. 87.

A 4125, 4127. Ἀγαλμάτια Ἀπόλλωνος καὶ Μούσας: σημ. 64.

A 4142. Ἀγαλμα χλαμυδοφόρου ἀπὸ τὴν Οἰκίαν τοῦ Διονύσου: σημ. 1273.

A 4340. Ἀγαλμα τοῦ Γ. Ὀφελίου Φέρρου: σημ. 45, 59.

A 4409. Ἀγαλμάτιο Ἀφροδίτης: σημ. 78, 415.

A 5106. Ἀγαλμάτιο Ἀφροδίτης: σημ. 415.

A 5228α-γ. Ζεῦχος ἐμβάδων: σημ. 1358.

A 5264. Ἀκρο πόδι με σάνδαλα σημ. 1358.

A 5418. Ἀγαλμάτιο Ἀφροδίτης ἀναδυομένης: σημ. 937.

A 5557. Θραῦσμα ἀγάλματος ἵππείας: σημ. 1359.

A 5635. Ἑρμαϊκὴ στήλη ἀπὸ τὴν Οἰκίαν τοῦ Ἑρμοῦ: σημ. 1185.

A 5684. Ἀγαλμάτιο Ἀφροδίτης: σημ. 415.

A 5998. Γυναικεῖο ἀγαλμάτιο: σημ. 402.

A 7763. Ἀγαλμα τοῦ Διοσκουρίδου: 278 καὶ σημ. 1260.

A 7799. Ἀγαλμα τῆς Κλεοπάτρας: σημ. 701.

Ἀγάλματα θωρακοφόρων: σημ. 43, 1308.

Βωμοὶ με γραπτὴ διακόσμηση: σημ. 1290.

Ἐπιτύμβια στήλη ἀπὸ τὴ Ρήνεια: σημ. 1185, 1290.

Κάτω τμήμα πεπλοφόρου με φίδι στὸ στήριγμα: σημ. 988.

Δῖον

Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο

372. Ἀγαλμάτιο Ποδαλειρίου: σημ. 496· 230 καὶ σημ. 782.

374. Ἀγαλμάτιο Πανάκειας: σημ. 313.

382. Ἀγαλμάτιο Μαχάονος: 230 καὶ σημ. 783.

Ἀγαλμάτιο Δήμητρας: σημ. 1101.

Κεφαλὴ γενειοφόρου ἄνδρα: σημ. 421.

Δρέσδη

Staatliche Kunstsammlungen

127. Ἀγαλμάτιο «Ἀπόλλωνος Λυκείου»: σημ. 401.

Antikensammlungen 1698. Κορμὸς ἀγαλματίου Ἀγαθοῦ Θεοῦ: σημ. 1145.

Ἑδιμβούργο*Royal Museum of Scotland*

1956.364. Ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο: σημ. 875.

Ἑλευσίνα*Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο*

5. Κεφαλὴ «φιλοσόφου»: 195 ἀρ. I καὶ σημ. 508, 1210.

116. Ἀγαλμάτιο Δήμητρας ἀπὸ τὸ Πλουτώνιο: σημ. 1119.

5067. Ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο τῆς Δήμητρας: σημ. 1098.

5073. Ἀθηνᾶ ἀπὸ τὸ ἀέτωμα τοῦ ναοῦ F: 160 καὶ σημ. 270.

5076. Ἀγαλμα Δήμητρας ἢ Κόρης: σημ. 1119.

5086. Ἀγαλμα τηβεννοφόρου: σημ. 122.

5092. Ἀγαλμα τοῦ Ἀντινόου: 162 καὶ σημ. 284, 913.

5093. Ψηφισματικὸ ἀνάγλυφο: σημ. 875.

5095. Ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο μὲ σπένδουσα μορφή: σημ. 1242.

5096. Γυναικεῖο ἄγαλμα: σημ. 122.

5100. Ἀγαλμάτιο Ἀσκληποῦ: 216 καὶ σημ. 661.

5104. Καρυάτιδα ἀπὸ τὰ Μικρὰ Προπύλαια: 136 καὶ σημ. 65.

5114. Ψηφισματικὸ ἀνάγλυφο: σημ. 1098.

5115. Ψηφισματικὸ ἀνάγλυφο: σημ. 1098.

5243. Ἀττικὴ σαρκοφάγος μὲ τὸ κυνήγι τοῦ Καλυδωνίου Κάπρου: 181 καὶ σημ. 429· 182 καὶ σημ. 438-440.

5268. Ἀγαλμα τηβεννοφόρου: 143 καὶ σημ. 122.

5269. Κορμὸς ἀγάλματος Ἀσκληποῦ: σημ. 613.

5287. Ἀνάγλυφο τοῦ Λακρατείδου: σημ. 65.

Σύμπλεγμα Δήμητρας καὶ Κόρης: σημ. 1100.

Σύμπλεγμα Δήμητρας καὶ Κόρης: σημ. 1101.

Ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο τῆς Δήμητρας: σημ. 1098.

Γλυπτὰ ἀπὸ τὰ ἀετώματα τοῦ ναοῦ F: σημ. 475.

Χάλκινος δίσκος μὲ τὴν Δήμητρα-Ἰσιδα: σημ. 1133.

Ἐπίδαυρος*Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο*

12. Ἀγαλμάτιο κόρης: 136 καὶ σημ. 58.

19. Ἀγαλμα πεπλοφόρου: 308 καὶ σημ. 1567.

31. Μικρὸ ἀνάγλυφο Κυβέλης: σημ. 1095.

555. Ἀγαλμα δεομένης: σημ. 1245· 296 καὶ σημ. 1435.

592. Ἀγαλμάτιο νεανικῆς μορφῆς: σημ. 1556.

Ἀγαλμάτιο Ἀσκληπιάδῃ ἀπὸ τὸ ἀέτωμα τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα: 229 καὶ σημ. 778.

Κορμὸς ἀγαλματίου θωρακοφόρου: σημ. 1431.

Στήλη τοῦ Τιμοκλέους: σημ. 1311.

Κάτω τμήμα κιονίσκου: σημ. 1393.

Θραῦσμα ἐρμαϊκῆς στήλης στὴν περιοχὴ τοῦ «Ἰσείου»: σημ. 1372.

Ἐρέτρια*Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο*

1175. Ψηφισματικὸ ἀνάγλυφο: σημ. 1248.

Erlangen*Kunstsammlung der Universität*

I 473. Ἀγαλμάτιο Ἀσκληποῦ: σημ. 670, 679.

Ἑφεσος / Selçuk*Ἀρχαιολογικὸς χώρος*

Ἐγαλμα τῆς Σχολαστικίας: 189 καὶ σημ. 476.

Ἀνάγλυφα ἀπὸ τὸ μνημεῖο τοῦ C. Memmius: σημ. 103 ἀρ. II.

Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο

143. Κεφαλὴ γενειοφόρου ἄνδρα: σημ. 1207.

643. Κεφαλὴ γενειοφόρου ἄνδρα: 273 ἀρ. XIV καὶ σημ. 1202.

712. «Μεγάλῃ Ἑφεσίᾳ Ἄρτεμις»: σημ. 840-841.

713-716. Ζωφόρος τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀδριανοῦ: σημ. 498· 202 καὶ σημ. 572· 203 καὶ σημ. 582.

1957, 1/10/75. Ἀγάλματα τοῦ Αὐγούστου καὶ τῆς Λίβιας: σημ. 67.

Zadar*Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο*

2. Ἐγαλμα τηβεννοφόρου: σημ. 124, 1299.

Ἐγαλμα τῆς «Υγείας Zara»: σημ. 718.

Ἡράκλειο*Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο*

5. Θωρακοφόρο ἄγαλμα Ἀδριανοῦ: σημ. 200.

259. Ἐγαλμα Σαράπιδος ἀπὸ τὴν Γόρτυνα: σημ. 203.

260. Ἐγαλμα Ἰσιδος ἀπὸ τὴν Γόρτυνα: σημ. 180, 203, 1134, 1135.

265. Σύμπλεγμα Νιόβης μὲ μία κόρη τῆς ἀπὸ τὴν Ἴνατο: 188 καὶ σημ. 471· 190 καὶ σημ. 480, 571.

266. Ἐγαλμάτιο Ἀρτέμιδος ἀπὸ τὴν Ἴνατο: σημ. 471· 190 καὶ σημ. 480, 571.

313. Κάτω τμήμα ἀγάλματος Ὑγείας: σημ. 990.

351. Ἐγαλμα Ὑγείας: σημ. 718.

574. Κεφαλὴ τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου ἀπὸ τὴν Γόρτυνα: σημ. 340.

2677. Χάλκινο ἄγαλμα ἱματιοφόρου νέου ἀπὸ τὴν Ἱεράπετρα: σημ. 1367.

18199. Πήλινη βάση καρποδόχης ἀπὸ τὴν Φαιστό: σημ. 1395.

Θάσος*Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο*

Ἐγαλμα Διονύσου καὶ προσωποποιήσεων ἀπὸ τὸ Διονύσιο: σημ. 1523.

Ἀγάλματα πεπλοφόρων ἀπὸ τὸ Διονύσιο: σημ. 980.

Κεφαλὴ ἄνδρα μὲ διπλὴ corona cívica: σημ. 1180, 1210.

Θεσπίες*Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο*

Ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο στὸν Ἀγαθὸ Δαίμονα: 268 καὶ σημ. 1144.

Θεσσαλονίκη*Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο*

80. Ἀττικὸ τραπεζοφόρο μὲ γεροντικὲς μορφές: σημ. 555.

226. Ἀγαλμάτιο Ἀσκληπιοῦ ἀπὸ τὴν Ὀλυνθο: σημ. 645.

831. Ἐγαλμα Ἀφροδίτης «Λούβρου/Νεάπολης»: σημ. 90· 237 καὶ σημ. 882.

843. Ἐγαλμα Ἰσιδος: σημ. 203.

1065. Ἐγαλμα Αὐγούστου: 146 καὶ σημ. 151· 148 καὶ σημ. 169, 355.

1096. Ἀττικὸ τραπεζοφόρο μὲ μορφὴ Ἑρωτος: σημ. 494.

1135. Βορειοελλαδικὸ τραπεζοφόρο μὲ Ἑρωτα σὲ δελφίνι: σημ. 560, 968, 1399.

1146. Μικρασιατικό τραπεζοφόρο με Ἀφροδίτη καὶ δελφίني: σημ. 560, 1399.
 1246. Ἀττική σαρκοφάγος με σκηνὴ τῆς μάχης ἐπὶ νανσί: 188 καὶ σημ. 470· σημ. 505.
 1247. Ἀττική διονυσιακὴ σαρκοφάγος: σημ. 313· 175 καὶ σημ. 389· 188 καὶ σημ. 472, 474, 1055.
 1521. Κορμὸς θωρακοφόρου ἀγάλματος: 284 ἀρ. V καὶ σημ. 1320.
 1528. Ἀγαλμα τηβεννοφόρου: 143 καὶ σημ. 123.
 1935B. Ἐπιτύμβια στήλη ἀπὸ τὴν Λητὴ: 139 καὶ σημ. 91.
 1943. Ἀγαλμα Μικρῆς Ἡρακλειώπισσας: σημ. 365.
 1961. Ἀγαλμάτιο Ἀρτέμιδος Ἐφεσίας: σημ. 843.
 2466. «Μικρὸ Τόξο τοῦ Γαλερίου»: 202 καὶ σημ. 574, 592.
 2467-2468. Ἀγαλμα Ἰσως τοῦ Κλαυδίου: σημ. 151· 148 καὶ σημ. 169.
 2663. Κορμὸς θωρακοφόρου ἀπὸ τὸ Καλαμωτό: σημ. 43, 1310.
 3024. Ἀττικὸ τραπεζοφόρο με τὸν Γανυμήδη: 193 καὶ σημ. 497.
 3025. Ἀττικὸ τραπεζοφόρο με μορφὴ Ἑρώτος: σημ. 494, 956.
 3056. Ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο στήν Ἐπόνα: σημ. 546, 593.
 6674 (1104). Τραπεζοφόρο με μορφὴ Μαινάδας: σημ. 474.
 6689. Ἐπίκρανο με μορφὴ Ἑρμοῦ ἀπὸ τὸ Ὀκτάγωνο: σημ. 554.
 6690. Ἐπίκρανο με μορφὴ Ὑγείας ἀπὸ τὸ Ὀκτάγωνο: σημ. 554· 203 καὶ σημ. 584· 204 καὶ σημ. 594, 720.
 6691. Ἐπίκρανο με μορφὴ Διὸς ἀπὸ τὸ Ὀκτάγωνο: 200 καὶ σημ. 553.
 6692. Ἐπίκρανο με μορφὴ ἐνὸς Διοσκοῦρου ἀπὸ τὸ Ὀκτάγωνο: 200 καὶ σημ. 553.
 6753. Ψηφιδωτὸ δάπεδο: σημ. 1057.
 10114. Τραπεζοφόρο με μορφὴ Πανός: σημ. 1077.
 10245. Τραπεζοφόρο με Ἑρώτα: σημ. 956.
 11345. Τραπεζοφόρο με τὴ μορφὴ τῆς Λήδας: σημ. 474.
 P6, P17. Θραύσματα ἀπὸ τὰ ἀνάγλυφα τοῦ Τόξου τοῦ Γαλερίου: σημ. 537, 592.
 P39. Τραπεζοφόρο με Ἑρώτα: σημ. 956.
 Ἀγαλμα Ἑρμοῦ ἀπὸ τὴν ἄλλοτε Συλλογὴ Καρίτσας Πιερίας: σημ. 1047.

Τόξο τοῦ Γαλερίου

- Ἀνάγλυφα: σημ. 537· 202 καὶ σημ. 573, 575, 583.

Θήβα

Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο

100. Σαρκοφάγος με τὸν μῦθο τοῦ Ἱππολύτου ἀπὸ τὴς Πλαταιές: σημ. 460.
 202. Ἀγαλμα ἱματιοφόρου: σημ. 365.
 BE 63. Γυναικεῖο ἄγαλμα ἀπὸ τὴν Αὐλίδα: 146-147 καὶ σημ. 155, 171.
 BE 67. Ἀγαλμα Ἐκάτης ἀπὸ τὴν Αὐλίδα: σημ. 67.

Θήρα

Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο

12. Κεφαλὴ τηβεννοφόρου: σημ. 320.

Ἱεράπετρα

Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ

58. Κορμὸς «Ὑγείας τοῦ Βερολίνου»: σημ. 725.
 61. Ἀγαλμα «Ἀσπασίας/Εὐρώπης»: σημ. 207 ἀρ. VI.

Ἱεράπολη / Pamukkale

Θέατρο

- Ἀνάγλυφα: 183 καὶ σημ. 445.

Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο

ἼΑγαλμα Ἰσιδος ἀπὸ τὴν Λαοδικεΐα ἐπὶ τοῦ Λύκου: σημ. 180, 1135.

Ince Blundell Hali

ἸΑνάγλυφος πίνακας μὲ προσφορὰ σὲ ἄγαλμα τῆς Ὑγείας: 223-224 καὶ σημ. 728.

Ἰοθμία

Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο

IS 446. Κεφαλὴ «φιλοσόφου»: 195 ἀρ. VII καὶ σημ. 516.

S 1. ἼΑγαλμα Ἀμφιτρίτης: 170 καὶ σημ. 350, 317 καὶ σημ. 1633.

Ἰωάννινα

Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο

412. Ἀττικὴ σαρκοφάγος ἀπὸ τὴν Παραμυθία: 174 καὶ σημ. 386· 175 καὶ σημ. 387, 1063.

413. Κορμὸς θωρακοφόρου ἀγάλματος: σημ. 42, 43, 1310.

Κάιρο

Ἐμπόριο

ἸΑγαλμάτιο Ἀφροδίτης «τῆς Κνίδου»: σημ. 931.

Κέρκυρα

Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο

152. ἸΑγαλμάτιο «Ἀπόλλωνος τοῦ Kassel»: 163 καὶ σημ. 295, 296· 231 καὶ σημ. 793.

Ἀσκληπικὸ ἀνάγλυφο πιθανότατα ἀττικό: σημ. 644.

Κεφαλὴ «Ἀπόλλωνος τοῦ Antium»: σημ. 817.

Κιλκίς

Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο

ἸΑγάλματα ἀπὸ τό «Ἡρώο»: σημ. 73.

Klagenfurt

Landesmuseum

32 (4929). ἸΑγαλμάτιο Ἑρμοῦ: σημ. 1045.

314 (3276) + 7902. ἸΑγαλμάτιο Ἑρμαφρόδιτου: σημ. 940.

Knin

ἸΑττικὴ διονυσιακὴ σαρκοφάγος (χαμένη): σημ. 1055.

Κνωσὸς

Θωρακοφόρο ἄγαλμα Ἀδριανοῦ: σημ. 248.

Κολόνη

ἸΑνάγλυφο Σαβαζίου: σημ. 1335.

Κοπευχάγη

Γλυπτοθήκη Ny Carlsberg

568, 569. Κεφαλὴ καὶ πόδι ἀκρολίθου ἀγάλματος Ἀθηνᾶς: σημ. 1006.

462. Ψηφισματικὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὸν Πειραιά: σημ. 637.

500. ἸΑγαλμα Ἀπόλλωνος Κιθαρωδοῦ: σημ. 821.

515. Ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο στὸν Πάνα καὶ τὶς Νύμφες: σημ. 1075.

546. Γυναικεῖα κεφαλὴ: σημ. 992.

714. Εἰκονιστικὸ ἄγαλμα σὲ τύπο Ἀσκληπιοῦ: σημ. 668.

820. Κεφαλὴ ἄνδρα: σημ. 420.

845. Ἀττικὴ σαρκοφάγος μὲ μύθους τοῦ Ἀχιλλέως: σημ. 313.

1259. ἸΑγαλμάτιο Ἀφροδίτης ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο: 138 καὶ σημ. 76.

1401. Κεφαλὴ «Ἀπόλλωνος τοῦ Antium»: σημ. 811.

1498. Κεφαλὴ «Ἀπόλλωνος τοῦ Antium»: σημ. 811.

1508. Στήλη με μορφή θωρακοφόρου άνδρα: σημ. 1312β.
 1615. Εικονιστικό άγαλμα σε τύπο Ύγείας: σημ. 668.
 1629. Γυναικείο άγαλμα: σημ. 126· 144 καὶ σημ. 135, 138, 1228, 1238.
 1643. Άγαλμα τῆς Λίβιας (;) ἀπὸ τοὺς Puteoli: σημ. 1177.
 1950. Κεφαλὴ πιθανότατα Ἀπόλλωνος: σημ. 676.
 1956. Άγαλμα τηβεννοφόρου: σημ. 95.
 2645. Άγαλμα ἱματιοφόρου: 173 ἀρ. III καὶ σημ. 372-373, 380-381, 1261.

Ἑθνικὸ Μουσεῖο

- AB 122. Ἱστορικὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τῆ Ρώμης: 281 καὶ σημ. 1286.
 ABb 159. Ἑκαταῖο: σημ. 873.

Κόρινθος

Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο

- S 61. Κορμὸς ἱματιοφόρου: ἀρ. II καὶ σημ. 371, 379, 1261.
 S 72-4. Κεφαλὴ Ἑρμοῦ ἢ Περσέως: σημ. 238.
 S 176, S 179. Μορφὲς ἀπὸ τὴν «Πρόσοψη τῶν Αἰχμαλώτων»: σημ. 310, 169 καὶ σημ. 344· 317 καὶ σημ. 1633.
 S 187+196+250. «Στήλη τοῦ κυνηγοῦ»: 162 καὶ σημ. 287.
 S 308. Κορμὸς ἱματιοφόρου: 173 ἀρ. IV καὶ σημ. 374, 382, 1261.
 S 425. Κεφαλὴ νέου: σημ. 238.
 S 934, 1030. Θραύσματα ἀγαλματίων Ἀφροδίτης: σημ. 931.
 S 1065. Άγαλμα τοῦ Γάιου Καίσαρα ἀπὸ τὴν Ἰουλίᾳ Βασιλική: σημ. 247.
 S 1080. Άγαλμα τοῦ Λούκιου Καίσαρα ἀπὸ τὴν Ἰουλίᾳ Βασιλική: σημ. 247.
 S 1081. Άγαλμα θωρακοφόρου ἀπὸ τὴν Ἰουλίᾳ Βασιλική: σημ. 1311.
 S 1116. Άγαλμα τοῦ Αὐγούστου ἀπὸ τὴν Ἰουλίᾳ Βασιλική: 141 καὶ σημ. 107· 148 καὶ σημ. 167· 281 καὶ σημ. 1291, 1299.
 S 1863. Άγαλμα ἱματιοφόρου: σημ. 379.
 S 2386. Άγαλμάτιο Πανός: σημ. 299· 260 ἀρ. I καὶ σημ. 1078.
 S 2428. Άγαλμα ἱματιοφόρου: σημ. 379.
 S 2666. Κεφαλὴ κόρης ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Δήμητρος: σημ. 1210.
 S 2667. Κεφαλὴ κόρης ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Δήμητρος: σημ. 1210.
 S 2838. Άγαλμα ἱματιοφόρου: 141 καὶ σημ. 108, 379.
 S 3356. Κορμὸς θωρακοφόρου: 134 καὶ σημ. 47-50, 53, 1307.
 S 3546. Κορμὸς ἀγάλματος Ἀπόλλωνος: 231 καὶ σημ. 803.
 Ἀγάλματα χλαμυδοφόρων: σημ. 536.
 Ἀνάγλυφα τοῦ Θεάτρου: 158 καὶ σημ. 252, 254, 256· 159 καὶ σημ. 262, 265· 160 καὶ σημ. 271· 161 καὶ σημ. 277.

Λατινικὲς ἐπιγραφές: 149 καὶ σημ. 182.

Κυρήνη

Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο

14092. Άγαλμα πεπλοφόρου, ἴσως Ἀρτέμιδος: σημ. 980.
 14145. Άγαλμα Ἀσκληπιοῦ: σημ. 667.
 14231. Άγαλμα Διονύσου: σημ. 1059.
 14259. Άγαλμάτιο Πανός: 261 ἀρ. IV καὶ σημ. 1081.
 14260. Άγαλμάτιο Πανός: 261 ἀρ. V καὶ σημ. 1081.
 14286. Άγαλμάτιο «Ἀσπασίας/Εὐρώπης»: σημ. 208 ἀρ. I· 269 καὶ σημ. 1163.
 14424. Άγαλμα Ἀσκληπιοῦ στὸ Θέατρο: σημ. 1579.
 C 17025. Κεφαλὴ γενειοφόρου άνδρα: 273 ἀρ. XVII καὶ σημ. 1205.
 C 17034. Προτομὴ ἱερέα: σημ. 1210.

- C 17035. Κεφαλή ιερέα: σημ. 1210.
 C 17088. Γυναικεῖο ἄγαλμα: σημ. 1249.
 C 17113. Ἄγαλμα δεομένης: 270 καὶ σημ. 1169.
 C 17116. Ἄγαλμα δεομένης: 270 καὶ σημ. 1169.
 76460. Ἀγαλμάτιο Δήμητρας καὶ Κόρης: σημ. 1100.
 Κορμοὶ θωρακοφόρων ἀγαλμάτων: σημ. 43.
 Ἀγάλματα ἱματιοφόρων: 172 καὶ σημ. 366.

Κωνσταντινούπολη

Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο

52. Βάση τρίποδα ἀπὸ τὴν Παλαιστίνη: 199 καὶ σημ. 547.
 103. Ἄγαλμα ἱματιοφόρου ιερέα (;) ἀπὸ τὴν Κύζικο: σημ. 1267.
 124. Ἄγαλμα χλαμυδοφόρου ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Ἀττάλειας: σημ. 209, 1277.
 299. Παραλλαγή τῆς «Ἀφροδίτης τῆς Arles»: 152 καὶ σημ. 190· 241-242 καὶ σημ. 922, 928.
 361. Κεφαλή ἀγάλματος Ἀπόλλωνος ἀπὸ τὴ Θάσο: 231 καὶ σημ. 805.
 370. «Σαρκοφάγος τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου»: σημ. 1307.
 603, 604. Ἀγαλμάτια Ἀθηνᾶς ἀπὸ τὴν Μαγνησίᾳ ἐπὶ τοῦ Μαιάνδρου: 136 καὶ σημ. 60, 979.
 605. Ἄγαλμα τῆς Βαίβιας ἀπὸ τὴν Μαγνησίᾳ ἐπὶ τοῦ Μαιάνδρου: σημ. 60, 109.
 606. Ἄγαλμα τῆς Σοφρίας ἀπὸ τὴν Μαγνησίᾳ ἐπὶ τοῦ Μαιάνδρου: σημ. 60.
 609. Ἄγαλμα τηβεννοφόρου ἀπὸ τὴν Μαγνησίᾳ ἐπὶ τοῦ Μαιάνδρου: 141 καὶ σημ. 104· 282 καὶ σημ. 1295 ἀρ. I.
 635. Πλάκα τῆς ζωφόρου τοῦ ναοῦ τῆς Ἀρτέμιδος Λευκοφρυηνῆς: σημ. 1308.
 1180. Ἄγαλμα ἱματιοφόρου: σημ. 1259.
 1191. «Ἐφηβος τῶν Τράλλεων»: σημ. 1040.
 1417. Ἀττικὴ διονυσιακὴ σαρκοφάγος ἀπὸ τὴν Βηρυτό: σημ. 280· 175 καὶ σημ. 388.
 1995. Ἄγαλμα τοῦ Ἀσκληπιοῦ μὲ τὸν Τελεσφόρο ἀπὸ τὴν Μίλητο: σημ. 1528.
 2164. Γυναικεῖα κεφαλή ἀπὸ τὴν Πέργαμο: σημ. 114.
 2268. Γυναικεῖο ἄγαλμα ἀπὸ τὴν Ἀφροδισιάδα: σημ. 1170.
 2573. Ἀγαλμάτιο Ἀπόλλωνος Κιθαρωδοῦ: σημ. 820.
 2767. Ἄγαλμα τοῦ λεγόμενου «Διός-Ἡρώος» ἀπὸ τὴν Πέργαμο: σημ. 45, 1367.
 E 4281. Ἄγαλμα προσωποποίησης ποταμοῦ ἀπὸ τὴν Ἐφεσο: 169 καὶ σημ. 343.
 Ἀγάλματα ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος Πωλοῦς στὴ Θάσο: σημ. 1141.

Συλλογὴ von Aulock

- Κεφαλή γενειοφόρου ἄνδρα μὲ διπλὸ διάδημα: 272-273 ἀρ. V καὶ σημ. 1193-1194.

Τόξο τοῦ Μ. Θεοδοσίου

- Κίονες: σημ. 1154.

Κῶς

Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο

70. Γυναικεῖο ἄγαλμα: σημ. 67.
 91. Ἄγαλμα Ἑρμοῦ καθισμένου σὲ βράχο: σημ. 1047.
 101. Ἄγαλμα Ἀσκληπιοῦ: σημ. 627.
 Ἀγαλμάτιο Πλούτωνος ἀπὸ τὸ Κυπαρίσι: σημ. 1146.
 Κορμὸς πιθανότατα ἐρμαϊκοῦ ἀγάλματος: 255 καὶ σημ. 1029.
 Σύμπλεγμα Διονύσου-Σατύρου: σημ. 1077.
 (Κάστρο) Κορμὸς Ἀρτέμιδος «Colonna»: σημ. 831.

Βωμὸς Διονύσου

- Ἀνάλυφα: σημ. 1417.

Λάγινα

Ζωφόρος τοῦ ναοῦ τῆς Ἑκάτης: σημ. 55, 56, 701, 910, 1309.

Lambaesis*Μουσείο*

S2. Ἀγαλμα Ὑγείας: σημ. 713.

Lanuvio*Villa Sforza*

Ἀγάλματα θωρακοφόρων ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Juno Sospita: σημ. 44.

Λάρισα*Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο*

Κορμὸς θωρακοφόρου ἀγάλματος: σημ. 43.

Lecce*Museo Castromediana*

4598. Κορμὸς θωρακοφόρου: σημ. 1322.

Leeds*City Museum*

Ἀγάλματα θωρακοφόρων ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Juno Sospita στὸ Lanuvium: σημ. 44.

Λεμεσὸς*Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο*

79/1. Ἀγαλμάτιο Ἀρτέμιδος: σημ. 874.

Leptis Magna

Ἀγαλμα χλαμυδοφόρου ἀπὸ τὴς Θέρμες: 154 καὶ σημ. 212.

Ἀγαλμα τηβεννοφόρου ἀπὸ τὸ Θέατρο: σημ. 1300.

Λευκάδια*Μακεδονικὸς Τάφος*

Τοιχογραφίες πρόσοψης: σημ. 1307.

Λευκωσία*Κυπριακὸ Μουσείο*

4. Ἀγαλμάτιο Ἀσκληπιοῦ ἀπὸ τὴν Σαλαμίνα: σημ. 679.

133. Κεφαλὴ Ἀσκληπιοῦ ἀπὸ τὴν Σαλαμίνα: σημ. 625.

Ἀγαλμα Ὑγείας ἀπὸ τὴν Σαλαμίνα: σημ. 725.

Ἀγαλμα Ἀπόλλωνος ἀπὸ τὴν Σαλαμίνα: σημ. 820-821.

Liverpool*Museum*

M 10.044. Ἐλεφάντινο δίπτυχο: σημ. 670.

Λονδίνο*Βρετανικὸ Μουσείο*

550. Κεφαλὴ τοῦ λεγόμενου «Ἀσκληπιοῦ Blacas»: σημ. 657.

551. Κορμὸς ἀγάλματος Ἀσκληπιοῦ: σημ. 613.

630. Στήλη τῆς Ἀγαθημερίδος καὶ τοῦ Σεμπρωνίου: σημ. 316· 176-177 καὶ σημ. 396.

1206. Σπόνδυλος κίονα τοῦ νεώτερου Ἀρτεμισίου τῆς Ἐφέσου: σημ. 767.

1381. Ἀγαλμα Ἀδριανοῦ ἀπὸ τὴν Κυρήνη: σημ. 1267, 1369.

1447. Ἑρμαϊκὸ ἄγαλμα στὸν τύπο τοῦ «Ἐφήβου τῶν Τράλλεων»: σημ. 1040.

1544. Ἀγαλμάτιο Δήμητρας ἀπὸ τὴν Κυρήνη: σημ. 875.

1897. Κεφαλὴ Ἀδριανοῦ: σημ. 220.

2163. Ἀνάγλυφο μὲ τὸν Ἀγαθὸ Θεὸ καὶ τὴν Τύχη: σημ. 1145.

2200 (77.2-27.1). Δίσκος μὲ τὸν μῦθο τῶν Νιοβιδῶν: σημ. 1359.

2504. Θραῦσμα νεοαττικοῦ κρατήρα: σημ. 77.

I 2074. Ἀγαλμάτιο Ὑγείας: σημ. 444, 713.

1929.4-19.1. Δίσκος ἀπὸ βασάλτη μὲ τὴν προτομὴ τοῦ Σαράπιδος: σημ. 1128.

Μορφὲς Ε καὶ Κ τοῦ Α ἀετώματος τοῦ Παρθενῶνος: σημ. 1115, 1241.

Ἀγάλματα θωρακοφόρων ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Juno Sospita στὸ Lanuvium: σημ. 44.

Museum of London

18.496. Ἀναθηματικὸ σύμπλεγμα Διονύσου μὲ Σάτυρο: σημ. 1053.

Los Angeles

County Museum of Art

50.33.23. Ἀγαλμα Ὑγείας «Hope»: σημ. 699.

Lugano

Εμπόριο

Κορμὸς θωρακοφόρου: σημ. 52, 200.

Macerata

Palazzo Comunale

Ἀγαλμα Ἀσκληπιοῦ: σημ. 170.

Μαδρίτη

Prado

47-E. Ἀγαλμάτιο Ἀθηνᾶς Παρθένου: σημ. 982.

Museo Arqueológico

2691. Προστομαῖο: 252 καὶ σημ. 1002.

2737. Ἀγαλμα Λίβιας ἀπὸ τὸ Paestum: σημ. 1122.

Madua

Palazzo Ducale

6681. Ἀντίγραφο Καρύατιδας: 170 καὶ σημ. 351.

Ἀγαλμα «Ἀπόλλωνος τῆς Madua»: σημ. 987.

Malibu

J.P. Getty Museum

55 AA 8. Κεφαλὴ νέου: σημ. 238.

Προτομὴ δούλου: σημ. 177.

Μαγνησία ἐπὶ τοῦ Σιπύλου / Manisa

Μουσεῖο

4. Γυναικεῖο ἄγαλμα ἀπὸ τὰ Θυάτειρα: σημ. 215.

Κορμὸς ἀγάλματος Ἀσκληπιοῦ: σημ. 667.

Μέγαρα

Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο

Χλαμυδοφόρος: σημ. 536.

Mentana

Ἀγαλμα Ἀρτέμιδος: σημ. 52.

Merida

Museo Arqueológico

88. Ἀγαλμα Ἀφροδίτης: σημ. 968.

Μεσσήνη

Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο

Ἀγαλμάτιο ἱέρειας ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος: σημ. 719.

Μίλητος

Ἀνάγλυφα τοῦ Βωμοῦ στὴν αὐλὴ τοῦ Βουλευτηρίου: σημ. 61.

Μοναστήρι / Bitolj

Μουσείο

Κορμός θωρακοφόρου από την Ήράκλεια Λυγκιστίδα: 284 άρ. IV καὶ σημ. 1319.

*Μόναχο**Γλυπτοθήκη*

198. Ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὸν Ραμνούντα: σημ. 875, 1242.

208. Γυναικεῖο ἄγαλμα: 144 άρ. II καὶ σημ. 130-131, 137· 275 καὶ σημ. 1228.

219. Ἀγαλμα τῆς «Εἰρήνης τοῦ Κηφισοδότου»: σημ. 1353.

223. Ρωμαϊκὴ διονυσιακὴ σαρκοφάγος: σημ. 946.

236. Ἀγαλμα Μαινάδας στὸν τύπο τῆς «Ἀφροδίτης τῆς Ἐπιδάουρου»: 147 άρ. I καὶ σημ.

157· 238 καὶ σημ. 892· 240 καὶ σημ. 908.

239. Τμήμα τοῦ βωμοῦ τοῦ Domitius Ahenobarbus: σημ. 945.

365. Ρωμαϊκὴ διονυσιακὴ σαρκοφάγος: σημ. 946.

527. Ἀγαλμα θωρακοφόρου ἀπὸ τὸ Tusculum: σημ. 44, 1309, 1324.

Museum antiker Kleinkunst

6958. Πήλινη ἑρμαϊκὴ στήλη Ἑρμοῦ: σημ. 1376.

Residenz

P.I 336. Ἀγαλμα θωρακοφόρου ἀπὸ τὴν Τῆνο: σημ. 52.

*Münster**Ἰδιωτικὴ Συλλογὴ*

Κεφαλὴ Ἀδριανοῦ: σημ. 230.

*Νάξος**Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο*

5526. Γυναικεῖο ἀγαλμάτιο: σημ. 402.

Ἀγαλμα θωρακοφόρου ἀπὸ τὰ Ἴρια (Μᾶρκος Ἀντώνιος): σημ. 43, 52· 136 καὶ σημ. 66.

Δεύτερο ἄγαλμα θωρακοφόρου ἀπὸ τὰ Ἴρια: σημ. 43.

*Νεάπολη**Museo Nazionale*

5465-5470. Ἑρμαϊκὲς στήλες ἀνθρώπων τοῦ πνεύματος: σημ. 1376.

5595. Χάλκινος ἀνδριάντας Αὐγούστου ἀπὸ τὸ Herculaneum: σημ. 150.

5615. Χάλκινος ἀνδριάντας τοῦ Τιβερίου: σημ. 1299.

6018. Ἀγαλμα τοῦ Αἰσχίνου: 173 άρ. I καὶ σημ. 370, 375, 376· 278 καὶ σημ. 1256, 1258, 1259, 1263.

6041. Ἀγαλμα ἱερείας (:) ἀπὸ τὴν Πομπηία: σημ. 1435.

6126. Ἀγαλμα τοῦ Ἰσοκράτους (:) σημ. 377.

6148. Ἑρμαϊκὴ στήλη τοῦ Φιλεταίου: σημ. 1376.

6149. Ἑρμαϊκὴ στήλη τοῦ Δημητρίου τοῦ Πολιορκητοῦ: σημ. 1376.

6155. Ἑρμαϊκὴ στήλη τοῦ Ἀντιμάχου τοῦ Κολοφωνίου: σημ. 1376.

6156. Ἑρμαϊκὴ στήλη τοῦ Ἀρχιδάμου Γ': σημ. 1376.

6161. Ἑρμαϊκὴ στήλη τοῦ Μολοσσοῦ Ἀλεξάνδρου: σημ. 1376.

6167. Ἀνδριάντας τοῦ M. Nonius Balbus: σημ. 101.

6210. Ἀγαλμα τοῦ Δημητρίου τοῦ Φαληρέως: σημ. 377.

6233. Ἀγαλμα τοῦ M. Horlonius Rufus: σημ. 1322.

6246. «M. Nonius Balbus ὁ Νεώτερος»: σημ. 101.

6248. Ἀγαλμα κόρης τοῦ Balbus: σημ. 1248.

6682. Νεοαττικὸ ἀνάγλυφο: 138 καὶ σημ. 75.

124325. Ἀττικὴ σαρκοφάγος μὲ μύθους τοῦ Ἀχιλλέως: 175 καὶ σημ. 391· 176 καὶ σημ.

395· 181 καὶ σημ. 427, 484.

145078. "Αγαλμα Ἀπόλλωνος ἀπὸ τὴν Formia: 232 καὶ σημ. 814.
 147814. "Αγαλμα τηβεννοφόρου ἀπὸ τὴν Formia: σημ. 118, 1299.
 147827. Βάση μὲ ἀνάγλυφες μορφές: σημ. 1045.
 149906. "Αγαλμα νέου ἀπὸ τὸ Cassino: σημ. 59.
 153654. "Αγαλμα «Ἀσπασίας/Εὐρώπης» ἀπὸ τὴν Baia: σημ. 207 ἄρ. I, σημ. 1165.
 "Αγαλμα «Ἀσπασίας/Εὐρώπης» ἀπὸ τὴν Castellamare: σημ. 207.

Νέα Ὑόρκη

Metropolitan Museum

- 24.97.31. Ἀγαλμάτιο «Ἀσπασίας/Εὐρώπης»: σημ. 208 ἄρ. IV.

Νίκαια / Isnik

- Ἀνάγλυφα ἐντοιχισμένα στὰ βυζαντινὰ τεῖχη: σημ. 581.

Nis

Ἐθνικὸ Μουσεῖο

- Ἀγαλμάτιο «Ἀσπασίας/Εὐρώπης» ἀπὸ τὴ Mediana: σημ. 208 ἄρ. VI.

Ὁδησὸς

Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο

5066. Κορμὸς θωρακοφόρου ἀγάλματος: σημ. 1322.

Ὀλυμπία

Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο

- Λ 108. "Αγαλμα «Διὸς τῆς Δρέσδης» ἀπὸ τὸ Νυμφαῖον: σημ. 254.
 Λ 110α-λ. "Αγαλμα Αὐγούστου ἀπὸ τὸ Μητρώον: 141 καὶ σημ. 106.
 Λ 125. "Αγαλμα Κλαυδίου ἀπὸ τὸ Μητρώον: 145 καὶ σημ. 142, 152· 148 καὶ σημ. 168, 1628.
 Λ 126. "Αγαλμα θωρακοφόρου ἀπὸ τὸ Μητρώον (Νέρων/Τίτος): σημ. 140.
 Λ 127. "Αγαλμα θωρακοφόρου ἀπὸ τὸ Μητρώον (Βεσπασιανός): 153 καὶ σημ. 198.
 Λ 135. Κεφαλὴ τοῦ Μ. Ἀππίου Βραδοῦ ἀπὸ τὸ Νυμφαῖον: σημ. 310, 1210.
 Λ 140, 141. Γυναικεῖα ἀγάλματα ἀπὸ τὸ Ἡραῖο, τοῦ Ἑρώτος καὶ τοῦ Ἐλευσινίου: σημ. 171· 152 καὶ σημ. 189, 250, 1249, 1250, 1251, 1628.
 Λ 142. Γυναικεῖο ἄγαλμα ἀπὸ τὸ Μητρώον: σημ. 141, 153-154, 187, 250.
 Λ 143. "Αγαλμα τῆς Νεώτερης Ἀγριππίνας ἀπὸ τὸ Μητρώον: σημ. 141· 146 καὶ σημ. 147· 151 σημ. 187, 250, 1628.
 Λ 146. "Αγαλμα τῆς «Δομτίας» ἀπὸ τὸ Ἡραῖον: 152 καὶ σημ. 189· 277 καὶ σημ. 1247, 1249, 1251.
 Λ 147. Γυναικεῖα εἰκονιστικὴ κεφαλὴ: 146 καὶ σημ. 146.
 Λ 149. "Αγαλμα θωρακοφόρου ἀπὸ τὸν Δ μονόπτερο τοῦ Νυμφαίου: σημ. 248, 362, 1355.
 Λ 150. "Αγαλμα τοῦ Μ. Αὐρηλίου ἀπὸ τὸ Νυμφαῖον: σημ. 1311.
 Λ 152. "Αγαλμα τοῦ Τ. Κλαυδίου Ἀττικοῦ ἀπὸ τὸ Νυμφαῖον: σημ. 358.
 Λ 154. "Αγαλμα τηβεννοφόρου ἀπὸ τὸν Α μονόπτερο τοῦ Νυμφαίου: 172 καὶ σημ. 362.
 Λ 155. "Αγαλμα τῆς Πρεσβύτερης Φαυστίνας ἀπὸ τὸ Νυμφαῖον: σημ. 253, 310.
 Λ 157. "Αγαλμα τῆς Βιβουλλίας Ἀλκίας ἀπὸ τὸ Νυμφαῖον: σημ. 197.
 Λ 158. "Αγαλμα τῆς Νεώτερης Φαυστίνας ἀπὸ τὸ Νυμφαῖον: σημ. 253.
 Λ 165. "Αγαλμα τῆς Ἑλπινίκης ἀπὸ τὸ Νυμφαῖον: σημ. 251, 358, 1249, 1250.
 Λ 166. Κεφαλὴ τοῦ Λούκιου Βέρου ἀπὸ τὸ Νυμφαῖον: σημ. 310, 1311.
 Λ 169, 161α. "Αγαλμα τῆς Δομτίας Φαυστίνας ἢ Λουκίλλας: σημ. 718.
 V, 1576. Θραύσματα ἀγάλματος τηβεννοφόρου ἀπὸ τὸ Νυμφαῖον: σημ. 253, 254.
 Κεφαλὴ τοῦ Ἀντωνίνου Πίου ἀπὸ τὸ Νυμφαῖον: σημ. 323.

'Οξφόρδη

Asmolean Museum

1917.67. Κεφαλή 'Αγριππίνας τῆς Νεώτερης (;): σημ. 1178.

'Οσλο

'Εθνικὴ Πινακοθήκη

485R. 'Αγαλμάτιο 'Αθηνᾶς: 204 καὶ σημ. 591· 251 ἄρ. II καὶ σημ. 995.

'Οστια

Museo Archeologico Ostiense

23. Θωρακοφόρο ἄγαλμα Τραϊανοῦ: σημ. 199.

51. 'Αγαλμα τηβεννοφόρου («Maximianus Herculus»): σημ. 578.

62. Κεφαλή ἄνδρα: σημ. 424.

99. 'Αγαλμα Περόεως: σημ. 243.

120. Βωμὸς τῶν 12 θεῶν: σημ. 724.

Θέρμες

398. 'Αγαλμάτιο 'Ασκληποῦ: σημ. 681, 682.

Padova

Museo Civico

Κεφαλή γενειοφόρου ἄνδρα: 273 ἄρ. XI καὶ σημ. 1198.

Παλαίπαφος

Μονοεῖο

Ψηφιδωτὸ μὲ παράσταση 'Αφροδίτης: σημ. 949.

Παλέρμο

Museo Nazionale

5644. Θραῦσμα ἀγάλματος τηβεννοφόρου: σημ. 1288.

Palestrina

Palazzo Barberini

'Αττική διονυσιακὴ σαρκοφάγος: σημ. 1391.

Παρίσι

Cabinet des Medailles

663. 'Αγαλμα 'Αφροδίτης: σημ. 938.

École des Beaux Arts

398. 'Αγαλμάτιο 'Ασκληποῦ: σημ. 81, 682.

Λοῦβρο

Br 3534. Χάλκινη κεφαλή Τρηβωνιανοῦ Γάλλου: σημ. 528.

Br 4419. 'Αγαλμάτιο 'Αφροδίτης: σημ. 931.

CA 3334. Εἰδώλιο 'Αφροδίτης ἀπὸ τὸν Τάραντα: σημ. 942.

Cr 4154. 'Ανάγλυφος πίνακας τῆς Καμπανίας: σημ. 1099.

MA 86. «Κρατήρας Borghese»: σημ. 944.

MA 437. «'Αφροδίτη Cesi»: σημ. 915 ἄρ. V.

MA 439. «'Αφροδίτης τῆς Arles»: 240 ἄρ. II καὶ σημ. 912.

MA 442. Κρατήρας τοῦ Σωσιβίου: 137 καὶ σημ. 71.

MA 525. 'Αγαλμα 'Αφροδίτης «Λοῦβρου/Νεάπολης»: 237 καὶ σημ. 882.

MA 640. Κεφαλή τοῦ «Διὸς Talleyrand»: σημ. 1178.

MA 672. Βάση λυχνοστάτη, ὁ λεγόμενος «ara Borghese»: σημ. 767.

MA 679. Κυλινδρική βάση μὲ Σάτυρο καὶ Νύμφες: σημ. 1062.

MA 753. 'Ασκληπιακὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὴν Γόρτυνα τῆς 'Αρκαδίας: σημ. 714, 761.

MA 759. Θραῦσμα ἀναθηματικοῦ ἀναγλύφου ἀπὸ τὴν 'Ελευσίνα: σημ. 875.

- MA 968. Ἀνάγλυφο μετὸν Διόνυσον καὶ τὰς Ὠρεάς: 139 καὶ σημ. 81.
 MA 975. Σκηνὴ τοῦ census ἀπὸ τὸν βωμὸ τοῦ Domitius Ahenobarbus: σημ. 1280.
 MA 1121. Ἀγαλμα τοῦ Ἰουλιανοῦ: σημ. 590· 205 καὶ σημ. 599, 639, 1369.
 MA 1150. Ἀγαλμα θωρακοφόρου: σημ. 199.
 MA 1212. Ἀγαλμα τηβεννοφόρου: σημ. 1289.
 MA 1393b. Αὖρα ἀπὸ τὰς «Incantadas»: 200 καὶ σημ. 557.
 MA 2119. Ἀττικὴ σαρκοφάγος μετὰ σκηνὴ Ἀμαζονομαχίας: σημ. 321, 1391.
 MA 2120. Ἀττικὴ σαρκοφάγος μετὰ μύθους τοῦ Ἀχιλλέως: 188 καὶ σημ. 468.
 MA 2190. Ἀγαλμα «Ἀρτέμιδος Colonna» ἀπὸ τὴν Θεσσαλονίκην: σημ. 831.
 MA 2290. Κορμὸς γυναικείου ἀγάλματος: σημ. 135.
 MA 2595. Ἀγαλμάτιο Ἀφροδίτης: σημ. 931.
 MA 2629. Σύμπλεγμα Διονύσου μετὰ Σάτυρον ἢ Σιληνόν: σημ. 1055.
 MA 2881/3. Πλάκα τῆς ζωφόρου τοῦ ναοῦ τῆς Ἀρτέμιδος Λευκοφρυηνῆς στὴ Μαγνησία:
 σημ. 1308.
 MA 3571. Ρωμαϊκὴ σαρκοφάγος μετὰ τὴν ἀρπαγὴ τῆς Περσεφόνης: σημ. 1099.
 MNC 312. Εἰδώλιο Ἀφροδίτης ἀπὸ τὴν αἰολικὴ Κύμην: σημ. 942.
 MNC 1939. Εἰδώλιο Ἀσκληπιοῦ: σημ. 630.
 MND 1887. Ἀγαλμα τοῦ Ἰουλιανοῦ: σημ. 590· 205 καὶ σημ. 599, 1369.
 MQ 3628. Ἐπιτύμβια στήλη ἀπὸ τὴν Ρήνεια: σημ. 1290.
 S 752. Πήλινη ἀνάγλυφη πλάκα: σημ. 1432.
 Ἀγαλμα «Ἀσπασίας/Εὐρώπης» ἀπὸ τὴν Villa Borghese: σημ. 207 ἀρ. IX.
 Ἀγαλμα «Ἀσπασίας/Εὐρώπης»: σημ. 207 ἀρ. X.

Musée Rodin

- 121 + EAM 581. Κεφαλὴ «φιλοσόφου»: 195 ἀρ. V καὶ σημ. 513.

Πάρμα*Museo Nazionale*

828. Ἀγαλμα τῆς Λίβιας ἀπὸ τὴν Velleia: σημ. 120.
 830. Ἀγαλμα τῆς Νεώτερης Ἀγριππίνας ἀπὸ τὴν Velleia: σημ. 120.
 834. Ἀγαλμα τοῦ Καλιγούλα ἀπὸ τὴν Velleia: σημ. 119.

Πάτρα*Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο*

82. Θωρακοφόρο ἄγαλμα, ἴσως Αὐγούστου, ἀπὸ τὴν Δύμην: 283 ἀρ. I καὶ σημ. 1315.
 129. Ἀγαλμα «Δομίτιας τῆς Ὀλυμπίας»: σημ. 1249.
 Ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο: σημ. 763.

Πειραιᾶς*Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο*

243. Στήλη τοῦ Αὐρῆλίου Χρυσέωνος: σημ. 1624.
 252. Ἡμίεργο ἀνάγλυφο μετὰ τὴν Ἀθηνᾶ: σημ. 1002.
 278. Ἀγαλμα τοῦ Βαλβίνου: σημ. 444· 186 καὶ σημ. 458.
 291. Πεπλοφόρος ἀπὸ ἐπιτύμβιο μνημεῖο: σημ. 980.
 1197. Θραύσματα ἀγάλματος Ἀδριανοῦ: σημ. 201· 155 ἀρ. I καὶ σημ. 224.
 1750+2199+3910. Θραύσματα ἀγάλματος «Ἑρμοῦ τῆς Τροιζήνας»: 256 καὶ σημ. 1045.
 3851-3852. Ἀγαλμα Κυβέλης ἀπὸ τὸ Μοσχάτο: 263 καὶ σημ. 1093.
 4498. Ἀγαλμα νέου ἀπὸ τὴν Κηφισιά: σημ. 1354.
 Στήλη τοῦ Βλαστοῦ: 183 καὶ σημ. 448· 185 καὶ σημ. 453, 770.
 Στήλη τοῦ Νικίου καὶ τῆς Ἀριστοῦς ἀπὸ τὸν Ὠρωπό: σημ. 266, 289.
 Στήλη νέου ἀπὸ τὸν Ὠρωπό: σημ. 1243.
 Ἀνάγλυφοι πίνακες: 157 καὶ σημ. 241· 159-160 καὶ σημ. 263-264· 161 καὶ σημ. 279· 162
 καὶ σημ. 286, 290· 164 καὶ σημ. 304· 165 καὶ σημ. 307.

Πέργαμος

Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο

163. Κεφαλὴ τοῦ Καρακάλλα: σημ. 423.

Ἀγάλμα «Δομίτιας τῆς Ὀλυμπίας»: σημ. 1249.

Ἀγαλμάτιο νέου μὲ στήριγμα σχήματος θώρακα: σημ. 1308.

Ἀνάγλυφα ἀπὸ τὸ ἥρω τοῦ Διόδωρου Πάσπαρου: σημ. 42.

Θραύσματα κολοσσικοῦ ἀγάλματος θωρακοφόρου: σημ. 42 ἀρ. II σημ. 1308.

Κορμὸς θωρακοφόρου, ἴσως τρόπαιο: σημ. 1307.

Τραπεζοφόρα μὲ μορφὴ δελφινιοῦ: σημ. 1398.

Ὑστεροελληνιστικὸ ἀνάγλυφο: σημ. 67.

Πέργη

Θέατρο

Ἀνάγλυφα τῆς σκηνῆς: σημ. 333.

Piazza Armerina

Villa

Ψηφιδωτὴ παράσταση τοῦ Ἔρωτος καὶ τῆς Ψυχῆς: σημ. 947.

Πολύγυρος

Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο

Τηβεννοφόρος ἀπὸ τὴν Ποτεΐδαια: σημ. 118.

Πομπηία

Antiquarium

Ἀγαλμάτια Ἀφροδίτης: σημ. 18.

Χάλκινο τραπεζοφόρο μὲ Ἑρωτιδέα σὲ δελφίνι: σημ. 1396.

Πόρος

Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο

575. Ψηφισματικὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὴν Τροιζήνα: σημ. 644.

Ραβέννα

Museo Nazionale

Ἀνάγλυφο μὲ τὴν ἀποθέωση τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογένειας: σημ. 1176.

Ραμνοῦς

Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο

Προτομὴ Μάρκου Αὐρηλίου (παλαιότερα ΕΑΜ 4910): σημ. 335.

Προτομὴ Λούκιου Βέρρου (παλαιότερα ΕΑΜ 3299): σημ. 335.

Ρέθυμνο

Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο

Λ 153. Ἀγάλμα «Ἀσπασίας/Εὐρώπης» ἀπὸ τὴν Λάππα: σημ. 207 ἀρ. V σημ. 1165.

Λ 181. Ἀγάλμα Ἀφροδίτης ἀπὸ τὴν Λάππα: 170 καὶ σημ. 349.

Μ 2419. Χάλκινὴ προτομὴ Ἰσιδος ἀπὸ τὴν Ἀγία Γαλήνη: σημ. 1131.

Richmond

Virginia Art Museum

71-20. Ἀγάλμα Καλιγούλα: σημ. 119.

Riehen (Ἑλβετία)

Συλλογὴ J. Drusy

Ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο στὶς Νύμφες: σημ. 1041.

Roccelletta (Σκυλλήτιον/Scolacium)

Antiquarium

21524. Τηβεννοφόρος: σημ. 95.

Ρόδος

Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο

13576. Κορμὸς ἀγάλματος ἱματιοφόρου ἀπὸ τὴν Κῶ: σημ. 1259.

13644. Ἄγαλμα Ἀφροδίτης: σημ. 939.

BE 1175. Ἑρμαϊκὸ ἄγαλμα: 255 καὶ σημ. 1032.

E 21. Ἑρμαϊκὸ ἄγαλμα: σημ. 1039.

E 102. Ἀγαλμάτιο Ἀσκληπιοῦ: σημ. 665.

E 412. Ἑρμαϊκὸ ἄγαλμα: σημ. 1040.

Κορμὸς πιθανότατα ἑρμαϊκοῦ ἀγάλματος: σημ. 1029.

Ἑρμαϊκὲς στήλες: σημ. 1185.

Τρόπαιο: σημ. 1309.

Ρώμη

Antiquario Palatino

12451. Παραλλαγή τοῦ «Ἀπόλλωνος τοῦ Antium»: σημ. 813.

Ara Pacis Augustae

Ἀνάγλυφοι ζωφόροι: 140 καὶ σημ. 96-100· 173 καὶ σημ. 378· 281 καὶ σημ. 1281-1285, 1415, 1417.

Banca Romana

Ἀνάγλυφο με παράσταση τοῦ Ἀντίνοου-Silvanus: 162 καὶ σημ. 283.

Γραφεῖα τῆς KLM

Ἄγαλμα τηβεννοφόρου: σημ. 1288.

Casino Massimo

Ἄγαλμα τηβεννοφόρου: 281 καὶ σημ. 1287.

Collegio Nazareno

Ἄγαλμα τηβεννοφόρου: σημ. 1299.

Forum

Μνημεῖο τῆς δεκαετηρίδας (decennalia): 203 καὶ σημ. 580.

Κίων τοῦ Μάρκου Αἰρηλίου

Ἀνάγλυφα: σημ. 1275.

Κίων τοῦ Τραϊανοῦ

Ἀνάγλυφα: σημ. 1275.

Museo Baracco

176. Ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο τῆς Δέξιπας: σημ. 1041.

Musei Capitolini

38. Ἄγαλμα τῆς Λίβιας ὡς δεομένης: 270 καὶ σημ. 1169.

41 (17). Ἄγαλμα «Ἀσπασίας/Εὐρώπης»: σημ. 207 ἄρ. IV σημ. 1165.

46 (14). Ἄγαλμα «Ἀσπασίας/Εὐρώπης»: σημ. 207 ἄρ. III σημ. 1165.

49 (Atrio 9). Ἄγαλμα Ἰουλίας Δόμνας: 172 καὶ σημ. 364.

50. Ἄγαλμα τοῦ Mars Ultor: σημ. 1322, 1370.

54 (Atrio 10). Ἄγαλμα τοῦ Ἀδριανοῦ τηβεννοφόρου: σημ. 1289.

218. Ἀττική σαρκοφάγος με μύθους τοῦ Ἀχιλλέως: 188 καὶ σημ. 468.

496. Ἄγαλμα τῆς Ἀγίας Ἑλένης σὲ δεύτερη χρήσι: σημ. 578.

615 (Stanza dei Filosofi 845). Πίνακας με προσφορὰ σὲ ἄγαλμα τῆς Ὑγείας: 223-224 καὶ σημ. 728.

632. Ἄγαλμα Φαυστίνας τῆς Νεώτερης: 169 καὶ σημ. 348.

636 (Salone 15). Ἄγαλμα γυναίκας: 172 καὶ σημ. 364.

654. Ἄγαλμα Ἀθηνᾶς: 253 καὶ σημ. 1015.

741. Ἄγαλμα νέου ἀπὸ τὴν Villa Hadriana: σημ. 300.

744. "Αγαλμα "Ισιδος: σημ. 1129.
 808 (Museo dei Conservatori). Σκηνή θριάμβου από Τόξο του Μάρκου Αύρηλιού: σημ. 347.
 855 (Museo Nuovo). Βωμός των Lares: σημ. 1296.
 898 (Museo Nuovo). "Αγαλμα «Υγείας του Βερολίνου»: σημ. 720 άρ. II.
 1120. Προτομή Κορμόδου: σημ. 332, 334, 571.
 1141 (Museo dei Conservatori). «Αφροδίτη του Έσκυλίνου»: σημ. 932.
 1160 (Museo dei Conservatori). Έρμαϊκή στήλη του «Αλκιβιάδου»: σημ. 673.
 1162 (Museo dei Conservatori). Κορμός αγάλματος «Απόλλωνος του Antium»: σημ. 812.
 1342. (Museo Nuovo). Έρμαϊκό άγαλμα: σημ. 1039.
 1692. "Αγαλμα Άσκληπιού: σημ. 667.
 1739, 1740 (Museo Nuovo). Ποιμένες από ανάγλυφη σύνθεση: σημ. 1271.
 1846 (Museo Nuovo). "Αγαλμα Άσκληπιού «Giustini»: σημ. 604.
 1875 (Museo Nuovo). "Αγαλμα Έρμου (:): σημ. 1047.
 1884. Άττική διονυσιακή σαρκοφάγος: σημ. 944.
 2139 (Museo Nuovo). "Αγαλμα «Αφροδίτης της Arles»: 240 άρ. III καί σημ. 913.
 2749-2752 (Museo dei Conservatori). Βάση μνημείου του Σύλλα: σημ. 1309.
 2776. Ζωφόρος του ναού του Άπόλλωνος Σωσιανού: σημ. 1281.
 3320. Άνάγλυφη κυκλική βάση από την Villa Doria Pamphilj: σημ. 367.
 3361. Κεφαλή Τίτου: σημ. 235.
 3527. Άθηνά από τὸ άέτωμα του ναού του Άπόλλωνος Σωσιανού: σημ. 982.
 Galleria 14, Albani D6. Νεοαττικός κάλαθος: σημ. 82.
 Galleria 38. "Αγαλμα Διονύσου: σημ. 1059.
 Salone 4. "Αγαλμα του λεγόμενου Μάριου: σημ. 1368.
 Museo Nuovo. Έπιτύμβιο ανάγλυφο, τὸ λεγόμενο «του Εύρυσάκη»: σημ. 95.

Museo Nazionale Romano

51. "Αγαλμα «Ήρας Borghese»: σημ. 921.
 287. Έρμαϊκή προτομή ήνιόχου: σημ. 177.
 311. Κεφαλή γυναίκας: σημ. 196.
 622. "Αγαλμα Διονύσου από την Villa Hadriana: σημ. 301, 1059.
 1301. Τεφροδόχος κίστη (urna): 137 καί σημ. 72.
 1885. Χάλκινο άγαλμα πυγμάχου: σημ. 1382.
 4357-4358. Άνάγλυφοι πίνακες της Καμπανίας: σημ. 1099.
 8622. "Αγαλμα της Άθηνάς του Άντιόχου: σημ. 982.
 8626. "Αγαλμα Άθηνάς από τη Ρώμη: σημ. 988.
 8631. «Juno Ludovisi»: σημ. 1176.
 8653. "Αγαλμα Άντωνίνου Πίου: σημ. 1354.
 11301. Τεφροδόχος κίστη (urna): σημ. 1099.
 11614. Κεφαλή αγάλματος Άσκληπιού: σημ. 625.
 56230. "Αγαλμα του Αύγουστου από την via Labicana: 140-141 καί σημ. 101, 118, 1299.
 61533. "Αγαλμα Άφροδίτης: σημ. 938.
 106513. «Στρατηγὸς του Tivoli»: σημ. 59.
 121302. "Αγαλμα Άπόλλωνος από τὸ Antium: σημ. 809, 810.
 121553. Κεφαλή άγοριού: σημ. 178.
 124721. Κεφαλή του «Άπόλλωνος του Antium»: σημ. 809.
 126372. Σαρκοφάγος της Άκυληίας: σημ. 535.

Μονοεῖο τῶν Κατακομβῶν τοῦ Praetextatus

- Ρωμαϊκή διονυσιακή σαρκοφάγος: σημ. 1055.

Museo Torlonia

298. "Αγαλμα της «'Αθηνᾶς Giustiniani»: σημ. 987.

504. Έρμαϊκὸ ἄγαλμα: 255 καὶ σημ. 1031.

"Αγαλμα Ἀφροδίτης: σημ. 938.

Ρωμαϊκὴ διονυσιακὴ σαρκοφάγος: σημ. 1054.

Norβηγικὸ Ἰνστιτοῦτο

Γυναικεῖο ἄγαλμα: σημ. 590.

Palazzo Borghese

CXVI. Βάση λυχνοστάτη: σημ. 83.

'Αγάλματα Ἀπόλλωνος καὶ Μουσῶν ἀπὸ τὸ Θέατρο τοῦ Πομπηίου: 136 καὶ σημ. 62, 63.

Σαρκοφάγος τῆς Torrenova: σημ. 1099.

Palazzo Braschi

Salone 235. Προτομὴ τοῦ Didius Iulianus (:): σημ. 346.

Salone 442. Κεφαλὴ Ἀδριανοῦ: σημ. 230.

"Αγαλμα Μικρῆς Ἡρακλειώτισσας: σημ. 215.

Palazzo Colonna

Κεφαλὴ τοῦ τύπου «Albani»: σημ. 672.

"Αγαλμα Ἀφροδίτης: σημ. 938.

Palazzo Marguerita

Θραῦσμα ἀγάλματος «'Αφροδίτης τῆς Arles»: σημ. 815 ἀρ. VI.

S. Gregorio Magno

Μαρμάρινος θρόνος: σημ. 1330 ἀρ. II.

Τόξο τοῦ Κωνσταντίνου

'Αγάλματα Δακῶν αἰχμαλώτων: 154 καὶ σημ. 211.

Μετάλλια τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀδριανοῦ: 154 καὶ σημ. 213, 1275.

'Ανάγλυφοι πίνακες προερχόμενοι ἀπὸ ἓνα Τόξο τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου: σημ. 347, 538.

'Ανάγλυφα τῆς ἐποχῆς τοῦ Κωνσταντίνου: σημ. 588.

Villa Albani

82. Κορμὸς θωρακοφόρου ἀγάλματος: σημ. 1322.

311, 508-511. Ἀγαλμάτια Πανός: σημ. 1068.

749. «Κόρη Albani»: σημ. 1236-1237.

944. Ἀνάγλυφο μὲ παράσταση τοῦ Ἀντίνοου-Vertumnus: 162 καὶ σημ. 283.

Προστομαῖο μὲ ἀρχαῖστικά ἀνάγλυφα: σημ. 1422.

Villa Borghese

Ρωμαϊκὴ διονυσιακὴ σαρκοφάγος: σημ. 1055.

(παλαιότερα) "Αγαλμα θωρακοφόρου: σημ. 1324.

Villa Doria Pamphilj

"Αγαλμα Ἀσκληποῦ: σημ. 651.

"Αγαλμα Δήμητρας: σημ. 1119.

"Αγαλμα τηβεννοφόρου: 198 καὶ σημ. 541-542.

"Αγαλμα τηβεννοφόρου («Διοκλητιανός»): σημ. 578.

'Αγαλμάτιο Πανός: σημ. 1077.

Villa Giulia

59757. Πήλινος ἐτρουσκικὸς ναῖσκος: σημ. 946.

Villa Medici

"Αγαλμα Ὑγείας: σημ. 713.

Ἱστορικὸ ἀνάγλυφο: σημ. 113.

Ρωμαϊκὴ διονυσιακὴ σαρκοφάγος: σημ. 1054, 1057.

Ρώμη/Βατικανό

Κήποι

"Αγαλμα «Υγείας Zara»: σημ. 718.

*Musei Vaticani**Museo Chiaramonti*

1246. "Αγαλμα «Υγείας του Βερολίνου»: σημ. 720 άρ. Ι (μη συνανήκουσα κεφαλή φέρουσα διάδημα με γοργόνειο μεταξύ φιδιών: σημ. 992).

2023. "Αγαλμάτιο "Ασκληπιού: σημ. 1646.

2111 (Braccio Nuovo). "Αγαλμα "Ερμού από την Villa Hadriana: σημ. 738.

2282 (Braccio Nuovo). "Αγαλμα του «Τίτου»: σημ. 1299.

2288 (Braccio Nuovo). Εικονιστικό άγαλμα σε τύπο "Ασκληπιού: σημ. 641.

2290 (Braccio Nuovo). Αύγουστος της Prima Porta: σημ. 42, 1307.

Museo Gregoriano Egizio

83. "Αγαλμα της Julia Maesa με σύμβολα της "Ισιδος: σημ. 1129.

99. Αιγυπτιάζον άγαλμα "Αντιόου από την Villa Hadriana: σημ. 300.

Museo Gregoriano Etrusco

15034. Χάλκινη κεφαλή Τρηβωνιανού Γάλλου: σημ. 528.

Museo Gregoriano Profano

1155. Βωμδς των Lares: σημ. 1296.

1156-1157. «Βωμδς των Vicomagistri»: σημ. 102.

9805. "Αγαλμα του "Αντίνοου-Vertumnus: σημ. 161.

9952. Γυναικείο άγαλμα από το Caere: 144-145 άρ. Ι καί σημ. 127-129· 276-277 καί σημ. 1229, 1232.

9973. "Αγαλμα του Σοφοκλέους: 278 καί σημ. 1258, 1259.

13389-91, 13392-95. «Ανάγλυφα της Cancelleria»: σημ. 188, 189, 1299.

Museo Pio Clementino

243 (Sala rotonda 550). "Αγαλμα Κλαυδίου: σημ. 162.

259 (Sala rotonda 555). "Αγαλμα τηβεννοφόρου, του λεγόμενου «Genius Augusti»: σημ. 1297.

420 (Galleria delle statue). Κορμδς θωρακοφόρου αγάλματος: σημ. 1352.

547 (Galleria delle statue). Βάση λυχνοστάτη: σημ. 728, 988.

588, 735 (Galleria delle statue). "Αγάλματα καθημένων άνδρων: σημ. 110· 287 καί σημ. 1357.

812. «Venus Colonna»: σημ. 929.

1017 (Cortile del Belvedere). "Αγαλμα "Αθηνάς: σημ. 1006.

2618. Νεοαττικδς κάλαθος: σημ. 82.

2834 (Galleria dei candelabri). "Αγαλμα "Αρτέμιδος πεπλοφόρου: σημ. 980.

5115. Βάση κίονα με τη σκηνή της αποθέωσης του "Αντωνίνου Πίου καί της Φαυστίνας: 169 καί σημ. 341.

Loggia Scoperta. "Επιτύμβια στήλη της Galatea: σημ. 1129.

Sala a croce greca 586, 591. "Ανάγλυφες Νίκες από τις Θέρμες της "Ελένης: σημ. 571, 589, 1000.

"Αποθήκες 670. Κεφαλή «φιλοσόφου»: 195 άρ. VI καί σημ. 515, 519.

"Αποθήκες. Παιδική κεφαλή: σημ. 317.

Ρώμη / (παλαιότερα στή)

Θραύσματα αγάλματος «"Ασπασίας/Ευρώπης»: σημ. 207 άρ. IX.

"Αγαλμάτιο "Υγείας: σημ. 723.

Ἀγαλμάτιο Πανός: σημ. 428· 261 ἀρ. ΙΙΙ καὶ σημ. 1080.

Κεφαλὴ τῆς Νεώτερης Ἀντωνίας: σημ. 1176.

Ἀγαλμα τοῦ τύπου τῆς κόρης τοῦ Balbus στὴ Νεάπολη: σημ. 1248.

Σαλαμίνα (Κύπρος)

13. Ἀγαλμα Ἰσιδος ἢ ἱερείας τῆς: σημ. 1135.

Σαμοθράκη

Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο

SLA1 49.1042. Ἀγαλμα Νίκης ἀπὸ τὰ ἀκρωτήρια τοῦ Ἱεροῦ: 135 καὶ σημ. 55.

Σάμος

Βαθὺ

Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο

193 (867). Κορμὸς ἀγάλματος ἱματιοφόρου: σημ. 1259.

198. Γυναικεῖο ἄγαλμα: σημ. 67.

Ἀκρο πόδι κολοσσικοῦ ἀγάλματος: σημ. 1364.

Πυθαγόρειο

Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο

10. Ἀγαλμα τηβεννοφόρου, ἴσως τοῦ Νέρωνος: σημ. 121.

Ἡραῖο

Ἐξέδρα τῶν Κικερῶνων: 296 καὶ σημ. 1439.

Σάρδεις

Μουσεῖο τῆς ἀνασκαφῆς

S60.11:2601, S60.29:3007. Θραῦσμα ἀγάλματος τῆς «Ἀγαθῆς Τύχης»: σημ. 444.

Sarsina

Museo Archeologico

Γυναικεῖο πορτραῖτο μὲ διάδημα ἀπὸ ἀνθήμια καὶ ἄνθη λωτοῦ: σημ. 1177.

Σεβίλλη

Casa de Pilatos

Ἀγαλμα Ὑγείας: σημ. 722.

Museo Arqueológico

151. Κεφαλὴ τοῦ Ἀδριανοῦ: σημ. 220.

738. Ἀγαλμα τηβεννοφόρου ἀπὸ τὴν Ilipa: σημ. 1288.

801. Ἀγαλμα τῆς «Ἀφροδίτης τῆς Italica»: σημ. 940.

13.114. Ἀγαλμάτιο τῆς «Fortuna Braccio Nuovo»: σημ. 444.

Σίδη

Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο

35. Ἀγαλμα θωρακοφόρου: σημ. 352.

67. Ἀγαλμα Νίκης: 170 καὶ σημ. 352.

81. Ἀγαλμα Ὑγείας: σημ. 352.

240. Ἀγαλμα Δήμητρας: σημ. 352.

267. Ἀγαλμα Ἀθηνᾶς: 170 καὶ σημ. 352, 988.

471. Ἀγαλμάτιο Ἀφροδίτης: 200 καὶ σημ. 557.

Ἀρχαιολογικὸς χῶρος

Ἀγαλμα Νεμέσεως: σημ. 352.

Σικάγο

Art Institut

57.1968 (Alsdorf Foundation). Ἀττική σαρκοφάγος μὲ τὸν μύθο τοῦ Πέλοπος: 186 καὶ σημ. 456.

Σικυών

Θέρμες

Ἀγαλμάτιο Πανός (κλεμμένο): 260 καὶ σημ. 1071.

Σμύρνη

Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο

78. Ἀγαλμα προσωποποίησης ποταμοῦ ἀπὸ τὴν Ἔφεσο: 169 καὶ σημ. 343.

525. Κεφαλὴ ἄνδρα ἀπὸ τὴν Στρατονικεία: 273 ἀρ. XV καὶ σημ. 1203.

579. Ἀγαλμα τῆς Πώλλας Βαλέριας ἀπὸ τὴν Μαγνησία ἐπὶ τοῦ Μαιάνδρου: σημ. 60.

Παλαιότερα Basmane 10. Ἀγαλμα τηβεννοφόρου: σημ. 103 ἀρ. III.

Παλαιότερα Basmane 14. Ἀγαλμα τηβεννοφόρου ἀπὸ τὴν Μαγνησία ἐπὶ τοῦ Μαιάνδρου:

141 καὶ σημ. 104· 282 καὶ σημ. 1295 ἀρ. II.

Παλαιότερα Basmane 675. Ἑρμαϊκὴ κεφαλὴ ἀπὸ τὴν Ἔφεσο: σημ. 86.

Σόφια

Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο

3431. Ἀσκληπιακὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὴν Glava Panega: σημ. 627, 634.

Σπάρτη

Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο

326. Κορμὸς ἀγάλματος τῆς Ἀρτέμιδος «Colonna»: σημ. 831.

1007. Ἀγαλμάτιο Ἀσκληπιοῦ: σημ. 658, 671.

5381. Κορμὸς ἀγάλματος τῆς Ἀρτέμιδος «Colonna»: σημ. 831.

Ἀγαλμάτιο Ἀπόλλωνος ἀπὸ τὰ ΒρέσθENA: σημ. 297.

Sperlonga

Museo Nazionale

Ἀγάλματα Σατυρίσκων: σημ. 966.

Στουττγάρδη

Württembergisches Landesmuseum

74/2. Κεφαλὴ Ἀδριανοῦ: σημ. 230.

Συρακοῦσες

Museo Regionale

698. Ἀγαλμα τηβεννοφόρου («Μαξέντιος»): σημ. 578.

21687. Ἀγαλμα Ὑγείας: 223 καὶ σημ. 722.

Syon House (M. Βρετανία)

Γυναικεῖο ἄγαλμα: 144 ἀρ. III καὶ σημ. 132-133, 138· 275 καὶ σημ. 1228, 1232.

Tarragona

Museu Nacional Arqueologic

7584/A. Ἀγαλμα τηβεννοφόρου: σημ. 105.

Τεγέα

Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο

7. Γυναικεῖο ἄγαλμα: σημ. 67.

Κορμὸς γυναικεῖου ἀγάλματος: σημ. 698.

Τεργέστη

Museo Civico

3133. Ἀγαλμα Ἀσκληπιοῦ ἀπὸ τὸ θέατρο: σημ. 1579.

Ἀγαλμα τῆς «Ὑγείας Zara»: σημ. 718.

Τήνος

Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο

A 148. Κεφαλὴ τῆς Νεώτερης Ἀγριπίνας: σημ. 139.

- A 160, 161. Θραύσματα δελφινιών: σημ. 1397.
 A 164. Κεφαλή τοῦ Κλαυδίου: σημ. 139.
 A 181. Γυναικεῖο ἄγαλμα: σημ. 139, 355.
 A 182+239+238. Ἄγαλμα θωρακοφόρου: σημ. 42, 43, 355.
 A 183. Ἄγαλμα θωρακοφόρου: σημ. 42, 43, 355.
 A 190. Θραῦσμα δελφινιοῦ: σημ. 1397.
 A 255. Τραπεζοφόρο μὲ ἀνάγλυφο δελφίني: σημ. 1394.
 A 271. Γυναικεῖο ἄγαλμα: σημ. 139, 355.
 A 280+184+186. Ἄγαλμα θωρακοφόρου: σημ. 42, 43, 355.

Timgad (Ἀλγερία)

Μουσεῖο

- Ἄγαλμα Ὑγείας: σημ. 713.
 Ἄγαλμα Ἀσκληπιοῦ: σημ. 659.

Τίρανα

Ἐθνικὸ Ἱστορικὸ Μουσεῖο

1227. «Θεὰ τοῦ Βουθρωτοῦ»: 232 καὶ σημ. 816, 817.
 Κορμὸς θωρακοφόρου ἀπὸ τὸ Βουθρωτό: 284 ἀρ. III καὶ σημ. 1318.

Tivoli

Villa Hadriana

- 473.576.729. Ἄγαλμα τρίμορφης Ἑκάτης: σημ. 856.
 Ἀγάλματα Κορῶν: 159 καὶ σημ. 258, 259· 170 καὶ σημ. 351· 171 καὶ σημ. 361.

Τορίνο

Museo di Antichità

312. Ἄγαλμα θωρακοφόρου ἀπὸ τὴν Susa (Segusium): σημ. 1300.

Trapani

San Nicola

- Σικελικὴ σαρκοφάγος μὲ Ἑρωτιδεῖς: σημ. 964.

Treviso

Museo Civico

- 3360-S.383. Ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο μὲ τὸν Ἑρμῆ, τὸν Διόνυσο καὶ τὸν Πάνα: 255 καὶ σημ. 1037.

Trier

Archäologische Sammlung der Universität

- OL 1985.57. Κεφαλή ἀγαλματιδίου Ἀσκληπιοῦ: σημ. 625.

Landesmuseum

- C 205. Θραῦσμα ἀγάλματος τῆς «Ἀφροδίτης τῆς Arles»: 240 ἀρ. IV καὶ σημ. 914, 916, 920.

Τρίπολη (Λιβύη)

Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο

12. Ἄγαλμα τοῦ Ἀντινόου ἀπὸ τὴν Leptis Magna: σημ. 798.
 Ἄγαλμα Τύχης ἀπὸ τὴν Leptis Magna: 315 καὶ σημ. 1623.

Τύνις

Musée Alaoui au Bardo

942. Ἄγαλμα Ἀφροδίτης ἀπὸ τὴν Καρχηδόνα: σημ. 967.
 F 106. Χάλκινο ἄγαλμα τοῦ Ἀγῶνος: σημ. 961.
 C 932. Θωρακοφόρο ἄγαλμα τοῦ Ἀδριανοῦ: σημ. 200.
 C 1178-1182. Ἀγάλματα παιδικῶν μορφῶν: σημ. 966.
 C 1202. Νεοαττικὸς κρατήρας ἀπὸ τὴν Mahdia: σημ. 944.

Τύρος*Μουσείο*

4035. Ἀττική σαρκοφάγος με παράσταση μάχης ἐπὶ νανοί: σημ. 1391.

Yale*University*

Ἀρχαϊστικό ανάγλυφο: σημ. 1421.

Φιλαδέλφεια*University of Pennsylvania Museum*

Ἀνάγλυφα ἀπὸ τὸ Τόξο τοῦ Τραϊανοῦ στοὺς Potuoli: 154 καὶ σημ. 210.

Φίλιπποι*Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο*

Ἀγαλμα Ἀθηνᾶς ἀπὸ τὴν Ἀγορά: 238-239 καὶ σημ. 974-977, 979.

Φλωρεντία*Galleria degli Uffizi*

120. «Κόρη Uffizi»: σημ. 1248.

247. Ἀγαλμα Ἀσκληποῦ: σημ. 170, 1566.

269. Ἀγαλμα Μούσας: σημ. 590.

972. Βωμὸς τῶν Lares τοῦ Vicus Sandalarius: σημ. 1175, 1296.

1914. Κεφαλὴ ἄνδρα: σημ. 420.

Ἀγαλμα τῆς Ἀγίας Ἑλένης σὲ δεύτερη χρῆση: σημ. 578.

Giardini Boboli

Βάθρα κίωνων τοῦ Arcus Novus τοῦ Διοκλητιανοῦ στὴ Ρώμη: σημ. 579.

Museo Archeologico

13834. Ἀγαλμα ἰσιακῆς μορφῆς: σημ. 1129.

14091. Κεφαλὴ ἄνδρα με δύο στρόφια: σημ. 1210.

14444. Καμέο με παράσταση Ἀφροδίτης: σημ. 926.

Χάλκινο ἄγαλμα τηβεννοφόρου, τοῦ λεγόμενου Arringatore: σημ. 1280.

Palazzo Pitti

Ἀγαλμα Ὑγείας: σημ. 722.

Ἀγαλμα σὲ μετάπλαση τῆς «Ἀφροδίτης τῆς Ἐπιδαύρου»: 147 ἄρ. III καὶ σημ. 159· 238-239 καὶ σημ. 892.

Palazzo Vecchio

Κεφαλὴ τοῦ «Ἀπόλλωνος τοῦ Kassel»: σημ. 295.

Ἀγαλμα τοῦ «Ἀπόλλωνος τοῦ Antium»: σημ. 812.

Formia*Antiquarium*

8. Κορμὸς γυναικείου ἀγάλματος: 144 ἄρ. IV καὶ σημ. 134, 1228, 1238.

Ἀγαλμα νέου: σημ. 59.

Φρανκφούρτη*Liebieghaus*

80. Γυναικεῖο ἄγαλμα ἀπὸ τὸ Paestum: σημ. 191.

135. Κεφαλὴ τοῦ «Ἀπόλλωνος τοῦ Antium»: σημ. 245, 810.

Χαιρώνεια*Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο*

10. Ἀγαλμα τῆς Κυβέλης ἀπὸ τὴν Λιβαδειά: 263 καὶ σημ. 1093.

Χαλκίδα*Αρχαιολογικὸ Μουσεῖο*

3552. Πήλινο ειδώλιο Ἀσκληποῦ: σημ. 70.

Χανιά*Αρχαιολογικὸ Μουσεῖο*

82. Κεφαλή τοῦ Ἀδριανοῦ ἀπὸ τὸ Δικτύναιο: 155 ἀρ. Π καὶ σημ. 225.

Vaison La Romaine*Musée Municipal*

Ἄγαλμα τοῦ Ἀδριανοῦ: σημ. 300.

Velletri

Ἄγαλμα τῆς «Υγείας τοῦ Βερολίνου» (χαμένο): σημ. 720.

Velia*Museo*

4711. Ἀγαλμάτιο Ἀσκληποῦ: σημ. 665, 680.

Wilton House (Μ. Βρετανία)

Ρωμαϊκὴ σαρκοφάγος μὲ τὴν ἀρπαγὴ τῆς Περσεφόνης: σημ. 1099.

Worcester (Μ. Βρετανία)*Art Museum*

1936.36. Ἄγαλμα Ὑγείας: σημ. 713.

Ὠρωπὸς*Αρχαιολογικὸ Μουσεῖο*

Ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο: σημ. 645.

Θραύσματα γλυπτῶν: σημ. 645.

Ἀγαλμάτιο τοῦ τύπου τοῦ «Ἀσκληποῦ Este»: σημ. 645.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ
ΕΠΙΔΑΥΡΟΣ
ΤΑ ΓΛΥΠΤΑ ΤΩΝ ΡΩΜΑΪΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ
ΑΠΟ ΤΟ ΙΕΡΟ ΤΟΥ ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΜΑΛΕΑΤΑ
ΚΑΙ ΤΟΥ ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ Ι
ΤΟΥ ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ Ε. ΚΑΤΑΚΗ
ΑΡ. 223 ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΤΟΝ ΙΟΥΛΙΟ ΤΟΥ 2002
ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ
«ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ
Ε. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ - Α. ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ Ο.Ε.»
ΜΙΛΩΝΟΣ 26 - ΑΘΗΝΑ
ΜΕ ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ ΚΑΙ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ
ΕΥΡΩΠΗΣ ΜΑΝΤΕΛΟΥ
ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ ΕΥ. ΑΝΔΡΟΒΙΚ
Η ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΙΝΑΙ ΤΗΣ
ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΚΟΝΔΥΛΑΚΗ